REPRINT FROM THE PANDIT.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

तत्पूर्वार्धम् ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन

भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणा संशोधितम् ।

काश्याम् ।

मेडिकल्हाल्नामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

सं० १९५२-१८९५ ई० ।

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

इयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी पुरातनतरग्रन्थपरिशीलनशालिनां मनीषिणां विनोदाय काशिकराजकीयप्रधानविद्यालयाध्यक्षश्रीयुतविनिससाहेबमहोदयानां प्रोत्साहनतो विशुद्धपुस्तकालाभेऽपि महता परिश्रमेण संदिग्धेषु स्थलेषु भाष्यकैयटादिग्रन्थपर्यालोचनया पाठनिश्चयं विदधता मया पञ्चमाध्यायपर्यन्तं संशोध्य प्रकाशिता ।

संस्कृतपाठालये व्याकरणशास्त्रप्रधानाध्यापको
दामोदरशास्त्री ।

॥ श्री ॥

श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

उपोद्घातः ।

नमः श्रीद्पूज्यपादेभ्यो बालशास्त्रिभ्यो गुरुवर्येभ्यः ।

साम्प्रतं किल भारतवर्षे ऽत्यपुरातनपण्डितरत्नप्रणीतानि नानाविधदर्शनपुस्तकानि यवनसाम्राज्यकालमारभ्य दुरवस्थामाप्नुवन्नित्यतिरोहितं परीक्षकाणाम्, येषां नामानि केवल क्वाचित्कफक्किका वा श्लोकान् वा परिदृश्यमानपुस्तकेषु निरीक्ष्य निर्ध्याय च तदर्थगाम्भीर्यमुत्कण्ठमानाः सकलतत्तत्पुस्तकनिरीक्षणे ऽनुभूतचिरतदन्वेषणपरिश्रमा अनुपलभ्य तानि भृशं खिद्यन्ते भूयासो विपश्चितः । तामिमां न्यूनतामपसारयितुकामैः प्रशस्योद्योगैः साम्प्रतिकसम्राडधिकृतप्रधानमहोदयैः प्रसह्य महान्तमर्थव्ययमूरीकृत्य चिरपरिश्रमं मुहुरन्विष्य नानादेशेषु संस्कृतशास्त्रपुस्तकानि संपाद्य विशदमुद्रणशैलीं विपुलीक्रियमाणैर्नवनवोदितैर्मूर्तैरिव तदीययशःशशधरैराह्लाद्यमाना विद्वज्जनचकोरा मन्ये नातिचिराद्विस्मरिष्यन्ति तदलाभसमुद्भूत प्रभूतं खेदमासादयिष्यन्ति साकल्येन संस्कृतपुस्तकानि संपादयिष्यन्ति च तैः स्वसमीहितम् । अथापि देशान्तरेषु पाणिनीयतन्त्रसम्बन्धिनां पुस्तकाना नातिसम्पत्तिं समालोच्य निर्धार्य चैतद्देशे व्याकरणाभ्यासशैलीबाहुल्य तदीयप्राचीननिबन्धान् प्रचिकाशयिषुभिः काशिकसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षवरैः श्रीयुतग्रिफिथसाहिबमहोदयै समुद्योजिता अस्मद्गुरुवरश्रीद्बालशास्त्रिपूज्यपादाः काशिकां प्राकाशयन् ।

सा तदानीमप्राप्य विख्यातवैदुष्यश्रीहरदत्तमिश्रनिर्मितां तद्व्याख्यां पदमञ्जरी केवलैव मुद्रिता नातिप्रियाकरोति सव्याख्यकाशिकापर्यालोचनसमुत्सुकान्, अनन्तरं तत्पदमलंकुर्वाणैः संस्कृतविद्यानदीष्णाधिषणैः श्रीयुतडाक्तरथिबोसाहिबमहोदयैरालोक्य पाठशालीयविद्यामन्दिरे ऽसंशोधितमेकमेव पदमञ्जरीपुस्तकमनुचिन्त्य तावन्मात्रेण मुद्रणकार्यनिर्वाहवैधुर्यमासाद्य द्वित्राणि माधवीयधातुवृत्तेरपूर्णानि पुस्तकानि संभाव्य पदमञ्जरीपुस्तकान्वेषणे बिलम्बं तस्याः संशोध्य मुद्रणे नियुक्तावाहं श्रीयुतगङ्गाधरशास्त्री च पुस्तकानामपरिष्कृततया चिरानुभूतपरिश्रमौ भ्वादिगणं काशीविद्यासुधानिधिपत्त्रे ऽमुद्रयाव । अनन्तरं चैकमेव भृशमशुद्धं पुस्तकमाकलय्य पुस्तकान्तरसाहायकविरहेण विरमितमावाभ्यां संमुद्रणम् । अथेदानीं संस्कृतविद्यारसास्वादनचतुरैः श्रीयुतवेनिससाहिबवर्यैः पदमञ्जरीप्रकाशने नियुक्तोहं तदीयं पुस्तकान्तरमन्वेषयन् संप्राप्य परिपूर्तिरहितमपि संशोधितमेकं पुस्तकं साम्प्रतं प्रकाशयितुं यते, प्रार्थये च सर्वदेशस्थितान् महाशयान् माधवीयधातुवृत्तेः पदमञ्जर्या वा उपलम्भे प्रबोधयितुं येन प्रकाशितसकलप्रतीका सा संपादयितारं यशोभागिनं कुर्यादिति शम् ॥

काशिकराजकीयपाठालये

व्याकरणशास्त्राध्यापको

दामोदरशास्त्री ।

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

व्यक्तप्रधानपुरुषात्मकमस्वतन्त्रमेतत्समस्तमधितिष्ठति यः स्वतन्त्रः ।
तस्मै शिवाय परमाय दशाव्ययाय साम्बाय सादरमयं विहितः प्रणामः ॥ १ ॥

स्वंस्वं मनोरथमवाप्तुमपेतविघ्नं यस्य प्रसादमनवाप्य न शक्नुवन्ति ।
पद्मासनप्रभृतयः प्रथमेऽपि देवास्तद्वस्तु हस्तिमुखमस्तु मयि प्रसन्नम् ॥ २ ॥

तातं पद्म[1]कुमाराख्यं[2] प्रणम्याम्बां श्रियं तथा ।
ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्य[3]माचार्यमपराजितम् ॥ ३ ॥

यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिक्षु दक्षिणः ।
उज्जहार पदमञ्जरीमसौ शब्दशास्त्रसहकारपादपात् ॥ ४ ॥

तामिमामनुपधेन चेतसा भावयन्तु भुवि भव्यबुद्धयः ।
क्व खलु प्रणयिनि प्रियंवदे मत्सरी भवति मद्विधे जने ॥ ५ ॥

अविचारितरमणीयं कामं व्याख्याशतं भवतु वृत्तेः ।
हृदयंगमा भविष्यति गुणगृह्याणामियं व्याख्या ॥ ६ ॥

दृष्टदेवनमस्कारः कार्यः सचेह किं कृतः ।
वृत्तौ सूत्रे तथा भाष्ये वार्त्तिके च तदुच्यते ॥ ७ ॥

मनसा वचसा च कर्मणा कृत एवायमिहानिवेशितः ।
नहि दर्भपवित्रपाणिताद्यपरं मङ्गलमत्र कीर्त्यते ॥ ८ ॥

वृत्त्यन्तरेष्वसन्तं गुणं वदन् वृत्तिकृच्चिकीर्षिते ग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यै क्रियमाणं वस्तु निर्दिशति । 'वृत्तौ भाष्यइति' । वस्तुनिर्दिष्टे सति तेनार्थेनार्थिनः प्रवर्त्तन्ते इतरे नेत्युपयुक्तो ग्रन्थादौ वस्तुनिर्देशः । वृत्त्यन्तरेष्वसम्भविनो गुणस्य कथनं तु प्रवृत्तिनियमार्थं, कथमपरथा प्रवृत्तिर्विहाय वृत्त्यन्तराण्यस्याम् । स पुनर्गुणो वृत्त्यादिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य यः सारभूतोंशस्तत्संग्रहात्मकत्वम् । तत्र सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः । सा चेह पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुणिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं विवरणम् । आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम् । तदिह कात्यायनप्रणीतानां वा-

१ कद्रेति पा० । २ र्यमिति पा० । ३ र्यमिति पा० ।

क्यानां पतञ्जलिप्रणीतं विवरणम् । तथाशब्दः समुच्चये । पारायणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते धातुपारायणं नामपारायणमिति । यत्र धातुप्रक्रिया तद्धातुपारायणम् । यत्र गणशब्दानां निर्वचनं तन्नामपारायणम् । आदिशब्देन शिक्षोणादिफिषादेर्ग्रहणम् । विप्रकीर्णस्य, विक्षिप्तस्य, तन्त्रस्य, 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाये परिच्छदे' इति निघण्टुः । इह तु सिद्धान्तवचनः, तत्रापि व्याकरणशास्त्रे वर्त्तते वृत्त्यादिसमभिव्याहारात् । तस्य यः सारः उत्कृष्टोंशस्तस्य संग्रहः क्रियते संगृह्यतइत्यर्थः । तत्प्रकारं दर्शयति 'इष्ट्युपसंख्यानवती'ति । सूत्रेणासंगृहीतं लक्ष्यं येन संगृह्यते तदुपलक्षणमिष्ट्युपसंख्यानग्रहणम् । तेन वक्तव्यादीनामपि ग्रहणं, वृत्त्यन्तरेषु सूत्राण्येव व्याख्यायन्ते इयं पुनरिष्ट्यादिमती, तथा शुद्धगणा, वक्ष्यति 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणी'ति । 'कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यत' इति च सैषा गणस्य शुद्धिः । वृत्त्यन्तरेषु तु गणपाठ एव नास्ति प्रागेव शुद्धिः । गोरणवित्यादौ गूढः सूत्रार्थो विवृतो यया सा विवृतगूढसूत्रार्था, गूढग्रहणं सूत्रार्थमात्रोपलक्षणं, सूत्रार्थप्रधानेत्यर्थः । अनेन वृत्तिलक्षणमुक्तं, व्युत्पन्नानां शब्दरूपाणां सिद्धिर्यस्यां सा व्युत्पन्नरूपसिद्धिः, उदाहरणमण्डितेत्यर्थः । यदि वोदाहृतशब्दरूपं यथा सिद्ध्यति तथा व्युत्पत्तिः क्रियते यस्यां सा व्युत्पन्नरूपसिद्धिः । दुर्निरूपेषु पदेषु क्वचित्प्रक्रियाऽभिधीयतइत्यर्थः । वृत्तिरिति ग्रन्थाभिधानम् । काशिकेति देशतोभिधानं, काशिषु भवा 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' काशिका ॥ यथा पुनरयमंशः सारभूतस्तथा दर्शयति । 'व्याकरणस्ये'ति । एतावदेव हि शास्त्रशरीरं यदिष्ट्युपसंख्यानादि, एतावति हि शास्त्रकृत्यं परिनितिष्ठति परिसमाप्यते । अस्यैव तु शास्त्रशरीरस्य परिकरबन्धो रक्षाबन्धः परिशिष्टोंशो ग्रन्थकारेण भाष्यकारादिना क्रियते आक्षेपसमाधानादिमुखेनायमेवांश उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अत्र च व्याकरणविषया वृत्तिः क्रियतइति वचनात्तस्य यत्प्रयोजनं तदेवास्या अपीति अर्थादुक्तं भवति । अथ व्याकरणस्यैव किं प्रयोजनं, किमनेन [1]पृष्टेन सर्वथाध्येयं व्याकरणं, श्रूयते हि

[1] प्रश्नेनेति पा० ।

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय' इति सन्ध्योपासनादिवदवश्यं कर्तव्यं व्याकरणाध्ययनमित्युक्तं भवति । तत्र यथाऽनुपासीनः सन्ध्यां प्रत्यवैति तथाऽनधीयानोऽपि व्याकरणं, तत्र व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शिक्षा छन्दोविचितिः कल्पसूत्राण्यङ्गानि, अङ्गत्वं चाङ्गसस्तवात् ।

मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ।

इति । उपकारकत्वाच्च तत्र व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकरोति । ज्योतिषमप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति, निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव कार्त्स्न्यम् । छन्दोविचितिरपि 'गायत्र्या यजति' 'त्रिष्टुभा शसती'त्यादौ श्रुतानां गायत्र्यादिशब्दानां लक्षणेनार्थमाचष्टे । शिक्षाप्यध्ययनकाले कर्म्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं प्रतिपादयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गेनोपेतस्य कर्म्मणः प्रयोगं कल्पयन्ति । षट्सु चाङ्गेषु व्याकरणं प्रधानं पदपदार्थज्ञानस्य तदायत्तत्वात् । वृत्तिकारस्तु प्रयोजनप्रवणत्वात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः सम्भवाच्च प्रयोजनस्य भाष्यकारेण पठितं साक्षात्प्रयोजनमाह । 'अथेति' । अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः, अधिकारः प्रस्तावः प्रारम्भः, तमथशब्दो द्योतयति, शब्दानुशासनमित्येतावत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किं शब्दानुशासनं प्रारभ्यते उत श्रूयत इति, अथशब्दे तु सति क्रियान्तरव्यवच्छेदेन प्रस्तूयतइत्ययमर्थो निश्चीयते । विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतो ज्ञाप्यन्ते येन तच्छास्त्रमत्र शब्दानुशासनम्, अनुपूर्वो हि शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः । तद्यथा 'अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्ट इति,' 'सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशास[१]ती,'ति च । ततः करणे ल्युट्, शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनमिति कर्म्मणि षष्ठ्या समासः । अत्र च शब्दानामिदमनुशासनं नार्थानामिति अर्थव्यावृत्तिपरायां चोदनायां कर्तृविशेषस्याविव-

१ छान्दसमेतत् ।

क्षितत्वादुभयप्राप्त्यभावान्नो'भयप्राप्तौ कर्म्मणी'त्यनेन षष्ठी किं तर्हि 'कर्त्तृकर्म्मणोः कृती'त्यनेनेति 'कर्म्मणि च'ेति न निषिद्धः समासः।

अनिर्दंप्रथमाः शब्दा साधवः परिकीर्त्तिताः।
तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः॥
अन्यथोच्चारिताः पुंभिरपशब्दा इतीरिता ।
स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृताः॥

यद्यपि लोके गवादयो गाव्यादयश्च सममेव प्रयुज्यन्ते वाचकत्वाभिमानोपि सम एव तेषु लौकिकानां साधीयान् गाव्यादिषु, तथापि गवादयो ऽनादयः साधवस्तएव साक्षाद्वाचकाः। गाव्यादयस्तु बालादिभिरशक्त्यादिना गवाद्युच्चारणेच्छयैव तथातथोच्चार्यन्ते। आदिमन्तो ऽपभ्रंशा., ते च स्वयमवाचका अपि प्रथम गवादिशब्दस्मरणद्वारेणार्थधिय जनयन्ति, ये च तत्रैव प्रथमे व्यवहारे व्युत्पाद्यन्ते तेषा गवादिवत्तेष्वेव वाचकत्वाभिमान। एव तन्मूलानामपि। तत्र ये साधवस्ते शास्त्रेणानुशिष्यन्ते ऽसाधुभ्यो विविक्ताः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन ज्ञाप्यन्ते इमे साधव इति, कथ पुनरिदमाचार्येण पाणिनिना ऽवगतमेते साधव इति, आपिशलेन पूर्वव्याकरणेन, आपिशलिना तर्हि केनावगत, ततः पूर्वेण व्याकरणेन, यद्येव-मन्धपरम्पराप्रसङ्गः, तद्यथा शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति पृष्टो यदान्धान्तरं मूल निर्द्दिशति सोप्यन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाण भवति तादृगेतत्। नैष दोष। सर्वे एव हि ते स्वेस्वे काले गाव्यादिभ्यो विविक्तान् गवादिशब्दान् प्रत्यक्षत एवोपलभन्ते चत्वारो वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वणलक्षणाः, तत्र ऋग्वेद एकविंशतिधा भिन्नः, एकशतं यजुःशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः, षडङ्गानि,मीमांसान्यायविस्तरः, अष्टादश पुराणानि, अनन्तान्युपपुराणानि, अष्टादश स्मृतयः, अनन्ता उप स्मृतयः, भारतरामायणादिरितिहासः, आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वोऽर्थशास्त्र काव्यानि नाटकानि एतावान् प्रयोगस्य विषयः, तद्यस्यात्र सर्वत्र निष्ठा, स यावत्सर्वानेव व्याकरणानुगताञ् छब्दान् प्रत्यक्षयति व्याकरणेन च पूर्वस्मिन्नपि काले तेषां सत्तामनुसन्धत्ते, एषा अस्मदादीना गतिः। पाणि-

निरपि स्वकाले शब्दान् प्रत्यक्षयन्नापिशलादिना पूर्वस्मिन्नपि काले सत्ता-मनुसन्धत्ते, एवमापिशलिः, अनादिरयं संसारः । कथं पुनरस्मदादीनां सर्वलक्ष्यदर्शित्वं, माभूदस्मदादीनामस्मद्विशिष्टानां महर्षीणां सम्भवति यस्य वा ईश्वरानुग्रहः स सर्वं प्रत्यक्षयति । अत्रैव हि लौकिकाः स्मरन्ति ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

इति । अक्षरसमाम्नायं च व्याचक्षते देवसूत्राणीति ।

अथ वा कस्य चित्के चिदपरस्यापरे तथा ।
अन्यस्यान्ये तथा शब्दाः सन्ति दर्शनगोचराः ॥

तथा च ।

यद्विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत्स्फुटम् ।
वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्टं च भाष्यकृत् ॥

अत एव च पाणिनीयमेतत्त्रिमुनि व्याकरणं वदन्ति सन्तः । श्रवणेन्द्रियगोचराश्च शब्दा इति नास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः । यस्मात्स्वेस्वे काले सर्वे शब्दाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते । पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तु तस्मिंस्तस्मिन् काले सत्तानुसन्धीयत इत्येतावत्, तस्मान्नास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः । नहि चक्षुष्मति मूले कथिते पयसः शौक्ल्यमप्रमाणं भवति । यद्यपीतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संभवन्ति तथापि येषामेव पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तस्मिंस्तस्मिन्काले सत्तानुसन्धानं त एवानादयः साधव इति निर्णीयते ।

यथैव वेदवाक्यानां पाठे सत्यपि सङ्करे ।
बहूनामभियुक्तानामुपदेशेन निर्णयः ॥

आह ।

अनादिता चेत्साधुत्वं संज्ञाशब्देषु का गतिः ।
उच्यते, नाम करणे गृह्येषु नियमश्रुतेः ॥
यथाकाम न संज्ञानां विनियोगः समस्ति नः ।
तस्मादनादिता संज्ञास्वपि नैव विरुध्यते ॥
यास्तत्तद्देशभाषाभिः संज्ञास्तासां न साधुता ।
लृकारवार्त्तिके चैतद्व्यक्तं कात्यायनो ब्रवीत् ॥

नहि यथारुचि सञ्ज्ञा शक्यते कर्त्तुं गृह्येषु नियमविधानात् । तत्रा पस्तम्बो 'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तर'मित्याह । बौधायनस्त्वधिकमप्याह । 'ऋष्यनूक देवतानूकं वे'ति । ऋष्यनूकम् ऋष्यभिधायि, देवतानूकं देवताभिधायि, 'कृतं कुर्याच्च तद्धित'मिति गृह्यान्तरं, तस्मादनादिप्रयुक्तानामेव द्रविणोदा वसिष्ठो रुद्र इत्यादीनां सञ्ज्ञात्वेन विनियोगः । याः पुनर्डित्थडवित्थादयो न तासां साधुत्वं, तदेतत् लृकारोपदेशस्य प्रयोजननिराकरणावसरे वार्त्तिककारेणाप्युक्तं, 'न्याय्यभावात्कल्पनं सञ्ज्ञादिष्वि'ति, यदृच्छया कश्चित् लृतको नाम तस्मै दद्ध्लृतकाय देहीति अचकार्यं यथा स्यादिति लृकार उपदिश्यते । तत्र न्याय्यभावात् न्याय्य ऋतकशब्दः स हि कृदन्तः ऋतीयते' क्वुनि ऋतक इति, ततश्च तस्यैव सञ्ज्ञात्वेन कल्पनं युक्तं स एव सञ्ज्ञात्वेन कल्पयितव्य इत्यर्थः । आदिशब्देनैतद्दर्शयति क्रियाशब्दा अपि न लक्षणमस्तीत्येव प्रयोक्तव्याः किं तर्हि अनादिप्रयुक्ता एवेति तेषु चानादिमत्त्वमाप्तोपदेशादवगन्तव्यं, यथा नहि वचिरन्तिपरं प्रयुज्यतइति, अस्त्वेव शास्त्रीये नामकरणे

यास्त्वेताः स्वेच्छया सञ्ज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः ।
कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥
अनपभ्रंशरूपत्वाच्चाप्यासामपशब्दता ।
हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः ॥

ततश्च

नासां प्रयोगेभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत् ।
लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥

तदेवमनादिरनपभ्रष्टता साधुत्वमिति स्थितम् । अपरे त्वभ्युदययोग्यतां साधुत्वमातिष्ठन्ते, सा च व्याकरणपरम्परया ऽवसीयतइत्याहुः । अपर आह । शब्दावान्तरजातिः साधुत्वं सा च व्याकरणपरिकर्म्मिते चेतसि चकास्ति रत्नतत्त्वमिव परीक्षकाणाम् । आह च ।

अनपभ्रष्टतानादिरर्थद्वाभ्युदययोग्यता ।
व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता ॥

इति। अस्त्वेव साधुत्वमस्तु च व्याकरणं साधूनां प्रज्ञापनं किं पुनरेते प्रज्ञापिते. प्रयोजनं, माभूदन्यज्ज्ञानमेव प्रयोजनं, श्रूयते हि 'यो वा इमां वाचं पदशोऽक्षरशः स्वरशश्च वेद स आर्त्विजीनः स्या'दिति। आर्त्विजीनो यजमानः ऋत्विजमर्हतीति, अथ वा आर्त्विजीन ऋत्विक्कर्म्मार्हतीति याजकोऽप्यार्त्विजीनः, 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति सूत्रेण 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्म्मार्हतीति चोपसंख्यान'मिति वार्तिकेन च खञ्, 'विद्वान् यजेत, विद्वान्याजये'दिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात्। स्मर्यते च

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम्।
तावुभौ[1] पुण्यकर्म्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ॥

इति।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥

इति च, तथा।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

इति। तदेवं साधूनां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन ज्ञानमेव तावत् पुरुषार्थं, न च तत्रोपायान्तरं लघीयोऽस्ति अन्यदतो व्याकरणात्। यस्य चैतन्नास्ति तस्याध्ययनमेव निष्फलं, श्रूयते हि

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्॥

अविज्ञातं प्रकृत्यादिविभागेनाविज्ञातार्थमिति नैरुक्ताः। अर्थज्ञानमपि व्याकरणायत्तमेव। किं च साधूनां प्रज्ञापनं प्रयोगोऽपि तेषामेव यथा स्यादिति, तदिह साधून् प्रज्ञापयत आचार्यस्य साधुभिरेव भावितव्यं नासाधुभिरित्यभिमतं लक्ष्यते। अनया स्मृत्या मूलभूता श्रुतिरप्यनुमीयते यथाष्टकादिषु।

ननु चार्थाभिधानाय प्रयोगः शब्दगोचरः।
प्राप्त इत्यविधेयस्यात् क्षुधितस्येव भोजनम्॥

उच्यते।

[1] पुरुषौ पुण्याविति पा।

अर्थप्रयुक्ते शब्दाना प्रयोगे समुपस्थिते ।
धर्म्माय नियम. शास्त्रे प्राङ्मुखत्वादिवद्भवेत् ॥

तदुपघाताय भोजने प्रवृत्ति', शक्य च यत्किञ्चन दिङ्मुखेन भुञ्जानेनापि तदुपहन्तु, अथ च तत्र धर्म्माय नियमः क्रियते 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते'ति, तद्वदिहापि साधुभिरसाधुभिश्च भाषणे प्राप्ते नियम क्रियते साधुभिरेव भाषेत एतैर्भाषमाणस्य धर्मो भवति धर्मादभ्युदय इति । श्रूयते च 'एकः शब्द' सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति' स्मर्यते च

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दै ॥

इति । कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु मध्ये पठितोऽय श्लोक' । तथा साधुष्वपि सामान्यलक्षणान्वितात्द्विशेषलक्षणान्वितस्य प्रयोगे फलविशेषः स्मर्यते ।

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

इति। अयमर्थः । कमे 'रायादय आर्द्धधातुके वे' ति णिङभावपक्षे लुङि 'कमेरुपसङ्ख्यान'मिति चङो विशेषलक्षण, णिङ्भावपक्षे तु णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति सामान्यलक्षणं, तत्र ये विशेषलक्षणस्य स्मरन्तो ऽचकमतेति प्रयुञ्जते ते सुयुक्तैर्वडवारथैरिष्टसुखं नाक स्वर्गं यान्ति ये तु सामान्यलक्षणवशेनाचीकमतेति भाषन्ते ते पादो कर्षन्तः स्वर्ग यान्तीति, चङ्वृद्धौ भाष्यकारेण पठितोयं श्लोकः। तदेव साधून् प्रयुञ्जानस्याभ्युदयो भवतीति नियमार्थः । अपर आह । गम्यागम्यवद्भक्ष्याभक्ष्यवच्चायं नियमः । तद्यथा रागात् स्त्रीषु प्रसज्जन्तं प्रत्युच्यते इय गम्येयमगम्येति । शक्यते च यां काञ्चिदपि गच्छतो रागविगमः कर्तुं, तत्र नियम इयमेव गम्या ऽन्या गच्छन् प्रत्यवेयादिति। तथा क्षुधा मासभक्षणे प्रवृत्तिः शक्यच यत्किञ्चिन्मास

भक्षयता तदुपहन्तु तत्र नियमः 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' पञ्चैव गोधादयो भक्ष्या अन्यत्र प्रत्यवाय इति, तद्वदिहापि साधुभिरेव भाषेत अन्यैर्भाषमाणः प्रत्यवेयादिति नियमार्थ इति । तथा च ब्राह्मणं, 'ते सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इति अत्र हेलयो हेलय इति वाक्यद्विर्वचनमपशब्दः, 'हैहेप्रयोगे हैहयो' रिति प्राप्तस्य प्लुतस्याकरणमित्यन्ये । अरिशब्दे रेफस्य लत्वमित्यपरे । तथा

> दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
> स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इति अपशब्दप्रयोगे प्रत्यवाय उदाहृतः, मन्त्रो हीन इति प्रसिद्धः पाठः, स्वरेण स्वरतः आद्यादित्वात्तसि, मिथ्याप्रयुक्तो यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तः शब्दस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थन्नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रो वाग्वज्रः यथेत्युदाहरणे इन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुशब्दः, स हि स्वरकृतादपराधाद्यजमानं हिंसितवान् इन्द्रमभिचरता हतपुत्रेण त्वष्ट्रा 'इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे'ति मन्त्रः प्रयुक्तः तत्रेन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीसमासार्थे विवक्षिते ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तः प्रयुक्तस्तत्र बहुव्रीहेरर्थोपसंहारादिन्द्र एवास्य शत्रुरभवत् । कः पुनर्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदो यावता यस्येन्द्रःशत्रुः इन्द्रस्याप्यसौ शत्रुरेव सपत्नपर्यायः शत्रुशब्दः, नैष दोषः । क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्दः शातयिता शत्रुरिति, तत्रेन्द्रस्य शातयिता भूत्वा वर्द्धस्वेति षष्ठीसमासेऽर्थः, बहुव्रीहौ त्विन्द्रशातयितृक इति ततश्च स्पष्ट एवार्थभेदः । कथं पुनरत्राद्युदात्तत्वस्य वान्तोदात्तत्वस्य वा प्रसङ्गः, यावता यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्या भवितव्यम्, अयमप्यदोषः, तत्र हि जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयते स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति, यदि वा एकश्रुत्यभावादेवात्र प्रत्यवायस्तथा यस्तु प्रयुङ्क्त इति श्लोकेन दुष्यति चापशब्दैरिति दोषो दर्शितः, तस्मादपशब्दप्रयोगे ऽधर्म्म इति तदेतद्यज्ञकर्म्मणि सर्वेषामभिमतं, तथा च प्रायश्चित्तविधिरपि तत्र भवति 'आहिता-

विरपशब्द प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्ते भवा, प्रायश्चित्तीया यज्ञकर्मणोऽन्यत्र न प्रत्यवाय इति केचित्। अन्ये तु तत्रापि कियन्त प्रत्यवायमिच्छन्ति, तथा च नानृत वदेदिति निषेध, द्विविधं ह्यनृत शब्दानृतमर्थानृत च। तथाहि। शब्दस्य अर्थस्य वा ऽन्यथा प्रतिपत्तिहेतुरुच्चारणमनृत, तदत्र प्रतिषिध्यते। यथा ऽर्थानृत वदतः प्रत्यवाय एव शब्दानृतमपीत्यलम्। इयता स्थितमेतत्, शब्दानुशासनमित्यन्वर्थसञ्ज्ञोच्चारणेन व्याकरणप्रयोजनमन्वाख्यायतइति।

अथ किं सूत्रकारेण नेदमुक्त प्रयोजनम।
यथा तन्त्रान्तरेष्वादौ प्रयोजनमुदीर्यते॥

उच्यते,

काणादे पाणिनीये वा कुत्र लोकः प्रवर्त्तते।
उक्त प्रयोजन यत्र यत्र वा नैतदीरितम्॥

तस्मात्

यत्र प्रयोजन व्यक्त तत्र लोक प्रवर्त्तते।
न त्ववश्यमिदं वाच्य यत्नादादाविति मन्महे॥

किं च प्रयोजनवचनस्य किं प्रयोजन, तदर्थिना तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् न। पुंवाक्यानां विप्रलम्भभूयिष्ठत्वात्तेभ्य उत्पन्नोपि प्रत्ययो द्रागेव लीयते ततश्च सकलशास्त्रश्रवणोत्तरकालं तन्निश्चयो भवति ततः किं न प्रयोजनश्रवणमात्रादेव प्रवृत्तिः, अयं सूत्रकारो गुडजिह्विकान्यायेन यत्किञ्चित्प्रयोजनमुक्त्वा अन्यस्मिन्नेव स्वाभिमते प्रवर्त्तयेदिति सम्भावयन्तो न प्रयोजनप्रतिपादनमाद्रियते, तत्कथ प्रवर्त्तेरन्। अथ सन्देहात्प्रवृत्तिः, अस्त्वेवं शास्त्रे प्रयोजनवाक्ये तु कथ प्रवृत्ति.। नहि तस्य प्रयोजनमुक्तम्। अथ तस्याप्युच्येत तस्यापीत्यनवस्था स्यात्। अथ सूत्रकारः स्वयमेवोपसृत्य तत्रतत्र प्रवर्त्तयति शास्त्रेप्येवमेवास्तु किं प्रयोजनवचनेन, भाष्यकारस्तु विवरणकारपदवीमवगाहमान. प्रयोजनप्रतिपादनमाश्रयते, वृत्तिकारोपि तदेव पठितवान्। तथा वेदरक्षापि प्रयोजनं व्याकरणस्य। ननु नियतानुपूर्वीकस्य

शिष्याचारपरम्परया धार्यमाणशरीरस्य वेदस्य का नाम रक्षा व्याकरणेन । सत्यम् । ये भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकारा: केवलं छन्दस्येव दृश्यन्ते ते केवलप्रयोगशरणै: प्रामादिका: संभाव्येरन्, वैयाकरणास्तु 'लोपस्त आत्मनेपदेष्वि'ति लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तथा ऊहोऽपि प्रयोजनं, यत्राङ्गजातं पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासादि, यत्र न सा विकृति:, 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यादि, तत्र वैकृतस्य विधेरुपकारापेक्षाया तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ यो जन्यतयोपकार: कॢप्तो यथा 'व्रीहीनवहन्ती'त्यत्रावघातस्य वैतुष्यं, तस्य विकृतावसम्भवेन निवृत्ति:, यथा कृष्णलेष्ववघातस्य । यथा चान्यदङ्गजातं प्राप्यते एवं मन्त्रोऽपि, तस्य चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यं प्रकृतौ, तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तत्साकल्येनाभिधेयं विकृतौ नास्ति तस्य सर्वस्यैव निवृत्ति: यथा कृष्णलेष्ववघातमन्त्रस्य । 'अवरक्षो दिव: सपत्नं वध्यास'मिति । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्तते यथा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'त्यत्र देवताभिधायि पदं सौर्यादिषु निवर्तते । न च विभक्तेरलुप्तद्वारत्वादेकारस्यावस्थानप्रसङ्गः, अकारान्तव्यतिरिक्तेष्वेव ह्येकारस्य सम्प्रदानं वाच्यं तत्र तु यशब्दस्य वाच्यं, ततश्चेकारान्तेऽग्निशब्दे निवर्त्तमाने एकारोऽपि निवर्तते, तत: सौर्ये कर्म्मणि देवताभिधायि चतुर्थ्यन्तं यपदमूह्यं सूर्यायेति । तथा 'देवीराप: शुद्धा स्थे'ति अप्सु विनियुक्तो मन्त्र: तस्याज्ये ऊहो देवाज्यं शुद्धमसीति । तथा पुरोडाशे ऽवदानमन्त्र: 'माभेर्मासंविक्था' इति तस्य धानासूह: माभैष्ट मासंविजिध्वमित्यादि: । न चैतदवैयाकरणानां सुकरम् । तथा ऽसन्देह:, 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेते'त्याम्नायते । तत्र सन्देह: किं स्थूला पृषती स्थूलपृषती, आहोस्वित् स्थूलानि पृषन्ति यस्या: सा स्थूलपृषतीति, तत्र वैयाकरण: पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थं निश्चिनोति, तदेवम्

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥

किं बहुना ।

इदमाद्यं पदस्थानं मुक्तिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥
रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

'केषां शब्दानामिति' । कथं पुनरनुशासने गुणीभूतानां शब्दानां किंशब्देन परामर्शो युज्यते, स्यादयं दोषो यदि केषामित्येतावदुच्येत तदाहि शब्दानामित्यनुषङ्ग आश्रयणीयः, तच्च गुणीभूतस्यानुपपन्नम्, इह तु शब्दानामिति स्वशब्देनोपादीयते तत्तु प्रकृतगुणभूतशब्दपरमित्येतावत्, तच्च नानुपपन्नं बुद्धौ सन्निहितत्वात्, राजपुरुषोयं कस्य राज्ञ इतिवत् । पृच्छतश्चायमभिप्रायः, शब्दानुशासनमित्यत्र शब्दशब्दः सामान्यवचनः सन्ति च समुद्रघोषादयः शब्दा येषु वर्णाभिव्यक्तिरपि नास्ति, सन्ति च गाव्यादयोपभ्रंशाः, सन्ति च गवादयोनादयः साधवः, तत्राविशेषात्सर्वेषामनुशासनं प्राप्नोतीति । इतरोपि शब्दानुशासनशब्दस्य व्याकरणे योगरूढत्वात् तस्य च वेदाङ्गत्वात् समुद्रघोषगाव्यादिव्युत्पादनस्य च वेदानुपयोगित्वादाह । 'लौकिकानां वैदिकानां चेति' । लोके विदिता लौकिकाः 'लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्' । यद्यपि गाव्यादयोपि लोके विदितास्तथापि ते न सर्वलोके विदिताः प्रतिदेशं भिन्नत्वादपशब्दानां, लोकशब्दश्चायं सर्वस्मिँल्लोके वर्त्तते सङ्कोचकाभावात्, अतः सर्वलोकप्रसिद्धानां गवादीनामित्यर्थः, साधूनामिति यावत् । वेदे भवा वैदिकाः, अध्यात्मादित्वात् ठञ्, वैदिकानां लौकिकत्वेपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग् ग्रहणं, यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागत इति । नन्वन्वाख्याने प्रतिपदपाठोऽभ्युपायस्तत्रान्वाख्याने त्रयः प्रकाराः शब्दापशब्दोभयोपदेशभेदेन, शब्देषु ह्युपदिष्टेषु गम्यत एतदतोन्ये ऽपशब्दा इति, यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति भक्ष्यनियमादन्ये ऽभक्ष्या इति गम्यते । तथाऽपशब्दोपदेशेप्यन्ये सुशब्दा इति गम्यते, यथा ऽभक्ष्यो ग्रामकुक्कुट इत्युक्ते आरण्यो भक्ष्य इति गम्यते, हेयोपादेयोपदेशेपि स्पष्टं प्रतिपत्तिर्भवति यथा अपथमिदमेष पन्था इति, आनन्त्याच्छब्दानां सर्वथाप्यसम्भव एव, एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय

दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच न चान्तं जगामेति । बृहस्पतिः प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं च वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तगमनमासीदस्य तस्य कुतोऽद्यत्वे स्वल्पायुषि प्रजाया यस्सर्वथा चिरंजीवति स वर्षशतं जीवति न चान्योऽभ्युपायोऽस्तीति मन्यमान आह । 'कथमिति' । कथं व्याकरणेन शब्दानुशासनं कथं वा व्याकरणं शब्दानामनुशासनं न कथं चिदित्यर्थः । येनाल्पेनैव यत्नेन महतो महतः शब्दौघाःप्रतिपद्यन्ते तदुपायान्तरन्दर्शयति । 'प्रकृत्यादिविभागकल्पनयेति' । तत्र प्रतिपत्त्शब्दोपदेश एव तावदाश्रितो नियतत्वात्, अपशब्दा हि प्रतिदेशं प्रतिगृहं प्रतिपुरुषं प्रन्यवस्थं भिन्नाश्चानवस्थिता, न ते लक्षणेनानुशास्तुं शक्यन्ते । उपेयस्य चार्थस्य साक्षात्प्रतिपत्तिर्युक्ता । प्रत्ययात्पूर्वं क्रियतइति प्रकृतिः । आदिशब्देन प्रत्ययविकारागमानां ग्रहणं, तेषां विभागो ऽसंकीर्णरूपता तस्य कल्पना ऽवयवकल्पिका बुद्धिस्तया हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणेन, व्याकरणं वा कल्पनायहणेन, कल्पनामात्रं प्रकृत्यादिविभागो न पारमार्थिक इति वैयाकरणसिद्धान्तं दर्शयति । अत एव व्युत्पत्तेरनियमो दृश्यते, 'वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च'वसतीति वास्तव्यः, तद्धितान्तो वा वास्तुनि भवो वास्तव्य इति, तथा 'गिरौ डश्छन्दसि'गिरौ शेते गिरिशः, तद्धितो वा गिरिरस्यास्तीति लोमादित्वाच्छः गिरिश इति । नन्वेवं प्रतिशब्दं प्रकृतिप्रत्ययविभागउच्यमाने गुरुतरमापद्यते तद्यथा पचतीत्यत्र शब्दे पचिप्रकृतिः तिप्प्रत्ययः शब्विकरण इत्यादि, तत्कोयमभ्युपायो दर्शितः, अत आह । 'सामान्यविशेषवता लक्षणेने'ति । करणएषा तृतीया कल्पनाया च करणता, वृत्तौ चशब्दो न पठितव्यः, एकस्मिन् हि साध्ये हेतुद्वयसमावेशे समुच्चयो भवति, इह तु कल्पनायां लक्षणं करणं, कल्पना त्वनुशासने हेतुः । तदयमर्थः । सामान्यविशेषवता लक्षणेन करणभूतेन या प्रकृत्यादिविभागकल्पना तया हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणं व्याकरणेन वा शब्दानामनुशिष्टिरिति । तत्रोत्सर्गलक्षणं सामान्यवत् । तद्यथा । 'कर्म्मण्यणि'ति, तत्र धातोरित्येतत्कर्म्मणीत्येतच्च सामान्यम्, अनेन च कुम्भ-

कारो नगरकार इत्यादिकं महान्त शब्दौघ प्रतिपद्यते । विशेषलक्षणा विशेषवत् । तद्यथा । 'आतोनुपसर्गे क'इत्यत्रात इत्यनुपसर्गेइति च विशेष । अनेन गोद कम्बलद इत्यादिक महान्त शब्दौघं प्रतिपद्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । क्व चित्पठ्यते लाघव भवतीति, अपाठ एव ज्यायान् । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इति, न तावदवि[१]प्लुतवर्णस्वरूपज्ञापनार्थं । तस्य कलाध्मातादिदोषरहितस्य लोकत एव सिद्धत्वात् । अन्यथा दीर्घप्लुतादेरप्युपदेशः कर्त्तव्यस्स्यात् । न च ग्रहणकशास्त्रेण तेषा सिद्धिः, तस्य स्वरूपस्योच्चारणैकसमधिगम्यत्वात् । अथ तेषा लोकतो गर्गादिबिदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थत्वाद्वा परिज्ञान ह्रस्वादिष्वप्येवमेवास्तु । न च वृद्धिरादैजि'त्यादिवत्सञ्ज्ञापरिभाषादिरूपता येन पारम्पर्येणापि ताव दुपयुज्येत, तस्माचार्थ उपदेशेनेति प्रश्न । 'प्रत्याहारार्थ इति' । प्रत्याह्रियन्ते सङ्क्षिप्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति प्रत्याहारः । विशिष्टानुपूर्वीको विशिष्टानुबन्धयुक्तश्चाक्षरसमाम्नाय । स यथा स्यादित्येवमर्थ इत्यर्थः । सङ्क्षेपो राशीकरणम् । प्रत्याहारो वा किमर्थ इत्याह । 'प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति' । सति हि प्रत्याहारे 'आदिरन्त्येन सहेते'त्येतत्प्रवर्तते तत्प्रवृत्तौ चाकारादीनां वर्णानामणित्यादिकास्सञ्ज्ञास्सपद्यन्ते ताभिश्च व्यवहारे लाघव भवति, असति तु प्रत्याहारे सन्निवेशविशेषापेक्षयोराद्यन्तयोरभावाद् आदिरन्त्येनेत्यस्याप्रवृत्तावणादिसंज्ञाऽभावादकारादीना यावतां कार्यमिष्यते तावन्त स्वरूपेणैव ग्राह्याः स्यु, ततश्च गौरवप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा प्रत्याह्रियन्ते सङ्क्षिप्यन्तइति संक्षेपः सकोच प्रत्याहारो ऽणादिसञ्ज्ञा, सति हि वर्णोपदेशे पूर्वोक्ताक्षरसमाम्नायस्तावत्सपद्यते तेनाणादयः सञ्ज्ञास्ततो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

अइउण् ॥ कोस्य सूत्रस्यार्थः । किमभिधेय पृच्छ्यते किं वा प्रयोजनं, तत्राभिधेयं नास्त्येव, अभिधेयशून्यस्यापि प्रयोग उपपद्यते, प्रयोजनार्थो हि शब्दानां प्रयोगो विद्यते चात्र प्रयोजनमणादिसंज्ञानिष्पत्तिः ।

---

१ अविक्लतेति पा॰ २।

अथेह कस्मादाद्गुणादिकमच्कार्यं न भवति। उच्यते। अत्र च सत्यस्मिन् सन्निवेशे 'हलन्त्य'मित्यस्मिन् प्रवृत्ते आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञा निर्वर्त्यते, अतो ऽस्मात्सन्निवेशात्प्रागकारादीनामच्त्वाभावात् तत्कार्याभावः। अथ वा चादिषु पाठान्निपातत्व निपातत्वात्प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः। किं निपातव्यक्तिरेकैवात्र निर्दिश्यते, ननु सर्वा एव व्यक्तयो निर्द्दिष्टुमिष्टाः। सत्य, तथापि सर्वासां युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वादेकैव निर्दिश्या सा च निपातव्यक्तिरेकैव युक्ता, त[१]न्निर्द्देशे संहिताकार्याभावादिष्टस्य रूपस्य स्फुटमवगमात्। 'अनेन क्रमेणेति'। अनेन क्रमस्य विवक्षितत्व दर्शयति। एवं ह्यण्ग्रहणेष्वाकारादीना त्रयाणा ग्रहणमिण्ग्रहणेष्वकारस्याग्रहणम्, उग्ग्रहणेष्वकारेकारयोर्द्वयोरप्यग्रहणमुपपद्यतइति भावः। 'वर्णानिति'। यद्यमी वर्णाः, कारप्रत्ययः कस्मान्न भवति। उच्यते। 'वर्णात्कार'इत्यस्य नायमर्थो वर्णादुच्चार्यमाणात्कारः प्रत्ययो भवतीति। एवं हि विज्ञायमाने कृकार इत्यादावुच्चार्यमाणस्याज्झल्समुदायस्यावर्णत्वात्कारप्रत्ययो न स्यात् किन्तर्हि निर्देश इत्यनुवृत्तेः यस्योच्चार्य्यमाणस्य प्रयोगस्थो वर्णो निर्द्दिश्यः प्रतिपाद्यस्तस्माद्वर्णाद्वर्णस्य प्रतिपादकात्कारप्रत्यय इत्यर्थः। अत्र चानुपूर्वीसपादनएव तात्पर्यं न तु कविपुत्रइत्यादिषु दृष्टानामकारादीना प्रतिपादनइति कारप्रत्ययाभावः। 'अन्तइति'। यद्यपि णकारस्य पूर्व्वोत्तरवर्णापेक्षया मध्यभावस्तथापि पूर्वापेक्षमन्त्यत्वमस्त्येव,'हलन्त्य'मित्यत्र ह्यन्त्यत्वमाश्रित न मध्यत्व प्रतिषिद्ध, तच्चान्त्यत्वमस्त्येव मध्यत्व तु सदप्यनाश्रितत्वादकिञ्चित्करमितिभावः। नन्वेवमप्यप्रधानत्वाद् यथाच्कार्यंच भवति तथेत्संज्ञापि न स्यादित्याशङ्क्याह। 'इतमिति'। अप्राधान्यमणादिसंज्ञास्वनन्तर्भावात्स्यात् स च सहेतेति वचनादित्संज्ञापूर्वक इति भाव.। 'तस्येत्यादि'। तस्येति कर्म्मणि षष्ठी, ग्रहणमुपादान तच्च शब्दविषय सदुच्चारण सपद्यते। उच्चारणवचन एव वा ग्रहिः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति यथा। 'एकेनेति'। सहार्थयोगे तृतीया। तस्य णकारस्यैकेनादिना ऽकारेण सह प्रदेशेषु संज्ञात्वेनोच्चारण भवति

१ अन्यनिर्देशे सहितायामिष्टरूपस्य स्फुटमनवगमात् पा॰ २।

न केवलस्य, आदिरन्त्येनेतिवचनान्नापि वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । अथ वा तस्येति कर्त्तरि षष्ठी । ग्रहणमुपादानमेव स णकार एकेनैवादिना सहितो ग्राहको भवति न त्वनेकेन नापि वर्णान्तरेण, न च केवल इत्यर्थः । 'उरण् रपर' इत्यकारेणेति, । अत्राकारेणेत्येतावद्विवक्षित 'मुरण् रपर इत्यु पलक्षणम्,' उरण् रपर 'इत्यादावकारेणेत्यर्थः । अत एवाकारेणेत्युक्तम् ' उ रण् रपर इत्यस्य तु विवक्षितत्वे तन्न वक्तव्यम । अणेण षीध्वमित्यादावि कारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङा' वित्यत्रेकारोकारयोर्द्वयोः स्वरूपेण निर्द्देशाद् अन्यथा हीण इति ब्रूयात् । न च पूर्वेण परेण वेति सन्देह, पूर्वेणेति व्याख्यानात् । य्वोरित्यपि हि निर्द्देशे कि ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयो, अथ यकारवकारयोरिति सन्देहाद् व्याख्या नत एव निर्णय, 'ह्रस्वमवर्णमित्यादि । प्रयुज्यतइति प्रयोगो धात्वादि, तत्र ह्रस्वमवर्णं सवृत सवृतादय शब्दा उभयवचना द्रव्यमाहुर्गुण च । यथा शुक्लादय, सवृतगुणयुक्तमित्यर्थः । 'विवृतत्वमिति' । गुणवचना त्त्वप्रत्यय । विवृतगुणत्वमित्यर्थः । तथा च शिक्षा विवृतकरणास्वरा, तेभ्य ए ओ विवृततरौ, ताभ्यामै औ, ताभ्यामप्याकार, सवतो ऽकार इति । 'तेषा सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमिति । अन्यथा भिन्नत्वात्प्रयत्नस्यासति सावर्ण्ये दण्डाढकमित्यादौ दीर्घप्लुतयो परतो 'ऽक सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्व न स्यात् । ननु च सत्यपि विवृतत्वे नैव प्लुतस्य दीर्घत्व प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वात, स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनाद्द दोष । 'विवृत इति'। विवृततर इत्यर्थः । नहि विवृतस्य विवृततरेण साव र्ण्यमुपपद्यते प्रयत्नभेदात् । विवृतोपि हि प्रतिज्ञायमानो यद्यक्षरसमाम्नायिक एव प्रतिज्ञायेत ततो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्याकारस्य सवृत त्वादच्त्वन्न स्यात् । ततश्च शमामष्टाना दीर्घो ऽकारस्य न स्यात्, अन्त्य स्यैव तु स्यात्, दृषदित्यन्तोदात्तो न स्यात् । नायक इति प्रत्ययाकार स्यानच्त्वादायादेशो न स्यात् । प्रपचतीति प्रशब्दाकारस्य 'निपाता आद्युदात्ता 'इत्याद्युदात्तो न स्यात् । 'अस्य च्वावि'त्यादावुपात्तस्य सवृत त्वादनण्त्वादसति ग्राहकत्वे ऽकारस्यैव ग्रहणाच्छुक्लीभवतीत्यादावेव

स्यात् माल्लीभवतीत्यादौ तु न स्यात्। अथाक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृत त्वप्रतिज्ञाने किं प्रयोजनं, नह्ययं क्व चिदपि पुनः प्रयुज्यते। उच्यते। यत्रा 'कस्सवर्णे दीर्घः' इत्यादौ प्रत्याहारग्रहणं तत्रादिरन्त्येनेतिवचनादनयो रेवाकारककारयोरनुकरणमिति तेन प्रत्याहारगतेनाकारेण विवृतेन प्रयो गस्थयोर्दीर्घप्लुतयोः सावर्ण्यग्रहणे सति खट्वाढकमित्यादौ दीर्घत्वादि कार्यं यथा स्यात्, असति हि विवृतत्वे 'अस्य च्वा वित्यादिवत्प्रत्याहारेष्वपि सवृतस्य प्रयोगस्थस्य ह्रस्वस्यैव हि कार्यं स्यात्। सति तु विवृतत्वे दीर्घप्लुतयोरपीत्यस्त्येवाक्षरसमाम्नायिकमात्रस्यापि विवृतत्वप्रतिज्ञाने फलम् अत पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गादेव यो नाम कश्चिदकारः स सर्वो विवृत प्रतिज्ञायते, तदाह। 'इह शास्त्रइति'। इहेत्येतावत्युक्ते सति सन्निधा नादक्षरसमाम्नाय इत्यर्थस्स्यादिति शास्त्रग्रहणम्, ननु चा 'स्य च्वा वित्या दौ सत्यपि विवृतत्वे नैव सवर्णानां ग्रहणं सिध्यति अनण्त्वात् प्रत्युच्चा रणं ह्यन्ये चान्ये चाकारादयः, तदिह सर्वेषां विवृतत्वेपि सावर्ण्यमात्रं सिध्यति न त्वणत्वमपि, येऽक्षरसमाम्नायउपदिष्टास्तएवाणः, आदिरन्त्ये नेति वचनात्। ततश्चाकः सवर्णइत्यादौ प्रत्याहारएव सवर्णग्रहणं स्यात्, ना'स्य च्वावि'त्यादौ। एतच्चोद्यमिकारादिष्वपि समानं तेपी 'कौ यथा ची'त्यादावेव ग्राहकास्स्युर्न 'यस्येति चे'त्यादौ। ननु प्रत्यभिज्ञानादुच्चा रणस्य चाभिव्यञ्जकत्वात्सर्वेषूच्चारणेषु एक एवाकारस्तत्कस्यानण्त्वमा शङ्क्यते। यद्येवमनुबन्धकार्याणि सङ्कीर्येरन्, 'कर्मण्यण्' 'आतोनुपसर्गे कः'इत्यादिषु पुनःपुनरेक एवाकार उच्चार्यते स च नानानुबन्धयुक्त इति सर्वत्र सर्वानुबन्धकार्यप्रसङ्गः, 'अ[illegible]प्रीतिकः' इत्यस्य चानुबन्धकार्यप्रसङ्गः। लोकवद्व्यवस्था भविष्यति। तद्यथा लोके इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव इह शिखी भव इह तूष्णीको भवेत्येकस्यापि धर्म्मिणो देशभेदेन धर्म्मभेदउक्ते यो यत्र धर्म्म उक्तः स तत्रैव व्यवतिष्ठते न पुनर्धर्म्मिण एकत्वादन्यत्रापि भवति, तद्वदिहापि गोह्रच इत्यत्र चाश्वादिप्रतिषेधो लिङ्गमावृत्तिकृतमपि ह्रचत्वमाश्रीयतइति, तेन घटेन तरति घटिकः, धनस्य निमित्तं धन्यमित्यादौ ह्रज्लक्षणौ ठन्यतौ भविष्यतः। आवृत्तिकृ

तादेव द्रुतव्यपदेशात स्वाश्रयस्यैकारव्यपदेशस्य निवृत्तत्वात्किरिणोत्यादै। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्व न भविष्यति। स्यादेतत्। एकश्चेदकार तमेकदैक एवोच्चारयेन्न बहव सहेति। न। दर्शनस्पर्शनादिवदुपपत्ते। यथैकमेव पटमेकदैव कश्चित्स्पृशति कश्चित्पश्यति तादृगेतदुच्चारण नामेति। सत्यमेकत्वेप्यकारस्य न कश्चिद्दोष। युक्तिवशात्तु प्रत्युच्चारण भिन्नोकार आश्रित। तथाहि। दण्ड–अग्रमित्यकारयो कालव्यवायो दृश्यते दण्डेतिशब्दव्यवायश्च, न चैकस्य कालशब्दव्यवाय उपपद्यते। नानात्वे तूपपद्यते, यथा 'अड्डणि'त्यत्राकारेकारयो यथा वा ऽर्हिरिति। ननु यथा एकस्यापि घटादेस्तव्यञ्जकप्रदीपसन्निधानासन्निधानाभ्यामुपल ब्ध्यनुपलब्धी तथैकस्याप्यकारस्य व्यञ्जकध्वनिसन्निधानात्प्रथममुपलब्धस्य मध्ये च तदसन्निधानादनुपलब्धस्य पश्चात्तत्सन्निधानादुपलब्धिरिति उप लब्ध्योरेव कालव्यवायो नाकारस्य, नैतत्प्रतीतिसाक्षिकमुच्यते। लौकिका ह्यकारयोरेव व्यवाय प्रतिपद्यन्ते ये ऽस्मिन् दुस्तर्के शिक्षिता न भवन्ति। कि चानुनासिकत्वादीना विरुद्धाना धर्म्माणामेक एवाश्रयोकार उपलभ्यते, अतो विरुद्धधर्म्माध्यासात् गवाश्वादिवद्भेदोनुमातव्य, प्रत्यभिज्ञा च जातिनिब न्धना ज्वालादिवत, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा त्वसिद्धा भेदस्यैव प्रतिपुरुष प्रसिद्धे। तथा च कुड्यान्तर्हितेषु वक्तृषु शब्दविशेषाद्वक्तृविशेष निश्चिन्वन्ति न चैत दस्यैव प्रतिभासे सत्युपपद्यते। एव तर्हि सैव जातिरत्र निर्दिश्यते ततश्च सर्वेषामणत्व भविष्यति। यद्येवमणुदित्सवर्णस्य चेत्यणग्रहणमनर्थकम्, एव ह्यक्षरसमाम्नायव 'दस्य च्वा'वित्यादावपि जातिनिर्द्देश एवास्तु किम ण्ग्रहणेन। एव तर्हि नैवात्र जातिर्निर्दिश्यते नाप्येकैव ह्रस्वव्यक्ति षडपि ह्रस्वव्यक्तयो निर्दिश्यन्ते तदैतदेव कथ भवति। सादृश्यप्रधानो निर्द्देश। सादृश्य च षण्णामपि ह्रस्वव्यक्तीनामस्तीत्येकव्यक्तिनिर्द्देशेपि तद्रूपस्या विवक्षितत्वात् षण्णामप्यय निर्देश सपद्यतइति सर्वासामत्वसिद्धि। एव च कृत्वा यदत्र विवृतोच्चारण तदेव धात्वादिगतस्याप्यकारस्य विवृ- तत्वोच्चारण सपन्नमिति न तेषा पृथग्विवृतत्व प्रतिज्ञातव्यमिति सर्वमव दातम्। कथ पुनर्ज्ञायते विवृत प्रतिज्ञायतइत्याह। 'तस्येत्यादि'। यदि

पूर्वमकारो विवृतो न प्रतिज्ञात स्यात् ततस्तस्य विवृतस्य 'प्रयोगार्थम्' । अर्थशब्दो निवृत्तिवचन' प्रयोगनिवृत्त्यर्थ प्रत्यापत्ति न कुर्यात् । अथ वा तस्येति सवृत परामृश्यते तस्य सवृतस्य प्रयोगो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ । स्वरूपाद्धि प्रच्युतस्य पुनस्तत्प्राप्तये यत्नोऽर्थवान् भवति । ननु चातिखट्व इत्यादावाकारस्य विवृतस्य ह्रस्वो विधीयमान आन्तरतम्याद्विवृतो भवेत् तस्य प्रयोगो माभूदिति प्रत्यापत्तिवचनमर्थवत् । नैतदेव, ह्रस्वादेशेष्व 'चश्चे' त्युपस्थानादचो ह्रस्वेन भाव्यम्, असति च विवृतत्वे ऽकार आकार न गृह्णातीति आकारस्य ह्रस्वो नैव स्यादिति कस्य प्रत्यापत्ति स्यात्, यस्त्वो 'पोऽन्यतरस्या' मित्याकारस्यैव ह्रस्वस्तस्य प्रत्यापत्तिस्स्यात्, एव मन्यते । नैव लोके न च वेदे विवृताकारोऽस्ति कस्तर्हि सवृत योऽस्ति स भविष्यति, अथ वा यदि विवृत प्रतिज्ञायते प्रयोगोऽपि तस्य तथाभूतस्य प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । 'तस्येत्यादि' । अस्मिन्पक्षे ज्ञापकस्यानुपन्यस्तत्वात्त्र काचिदनुपपत्ति, विवृतत्वप्रतिज्ञान तु व्याख्यानाद् अवसेय, यदि प्रत्यापत्ति क्रियते तथैव प्रत्यापत्त्या सर्वाकार सवृत सपन्न इति पुनरपि सावर्ण्यं न स्यादित्यत आह । 'शास्त्रान्तइति' । शास्त्रान्ते क्रियमाणा प्रत्यापत्ति सर्वेष्वेव शास्त्रकार्येष्वभियातीति भाव ॥

ऋलृक् ॥ इह प्रयोजनार्थो वर्णानामुपदेशो न स्वरूपज्ञापनार्थ, लृकारोपदेशस्य च न किञ्चित्प्रयोजन दृश्यतइति तदुपदेशमाक्षेप्तुकाम कि पुन कारणम् लृकारोपदेशस्यैव प्रयोजन पृच्छति न पुनर्वर्णान्तरोपदेशस्येत्याशङ्का निराकुर्वन्नाह । 'अकारादयो वर्णा इति' । वर्णशब्द उभयलिङ्ग, तथा च पूर्वत्र ह्रस्वमवर्णमित्युक्तम् इह च वर्णा इति । 'प्रचुर प्रयोगविषया इति' । प्रयुज्यतइति प्रयोगो धात्वादि प्रचुर प्रभूत, प्रयोगो विषयो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहि, अथ वा प्रयुक्ति प्रयोगस्तस्य विषय प्रयोगविषयस्तत प्रचुरशब्देन बहुव्रीहि । 'सुज्ञानम्' 'प्रयोजनमिति' । तद्यथा । दण्डाग्र दध्यत्र देवच्छत्रमित्यादौ स्थानित्व निमित्तत्वमित्यादि । 'लृकारस्त्विति' । तुशब्दो ऽकारादिभ्यो विशेष दर्शयति । 'क्लृपिस्थ एवेति' । स्यादेतत् क्लृपिस्थस्य तस्याच्कार्यार्थ उपदेश इति,

तत्राह । 'क्लृपेश्चेति' । नहि तस्याप्ययमौपदेशिक किं तर्हि 'क्लृपो रो ल' इति विधानेन सपादित, स चासिद्ध इत्यर्थ । तत किमित्याह । 'तस्यासिद्धत्वादिति' 'अच्कार्य्याणि भविष्यन्तीति' । कल्पतइति धातो रन्त इत्युदात्तत्व, क्लृप्तमिति हि शेषनिघात, कल्पनमिती 'कोगुणवृद्धी' इत्यादीनि । 'किमर्थम् ऌकार उपदिश्यतइति' । नहि तस्ये 'को यण चो' त्यादौ स्थानित्व निमित्तत्व वा सभवतीति भाव । 'लत्वविधाना दिति' । लत्व विधीयते येन लत्वविधान सूत्र 'क्लृपो रो ल' इत्येतत् तस्मात्पराणीत्यर्थ । एतेन तेषु लत्वस्य सिद्धत्व दर्शयति। 'क्लृ३प्तशिख इति' । अत्र गुरोरनृत इति प्लुते कर्तव्ये ऌकारस्य सिद्धत्वात् तस्य चानच्त्वादचो विधीयमान प्लुतो न स्यात । 'प्रक्लृप्त इति' । अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्त । 'गतिरनन्तर' शेषनिघात । अत्रो 'दात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यस्मिन्कर्तव्ये ऌकारस्य सिद्धत्वात्तस्य चानचत्वादचो विधीयमानस्स्वरि तो न स्यात् । ननु च नाव स्वरितो विधीयते, सत्यम् । अनुदात्तसज्ञा त्वचो विधीयते एव स्वरितसज्ञा ऽपि ततश्च स्थान्यादेशयोरुभयोरपि ऌकारयोरनच्त्वात् स्वरितो न स्यादेव । 'क्लृप्तवानिति' । अत्रा 'नचि चे ति पकारस्य द्विर्वचन न स्यात् । यद्यपि पूर्वमपि द्विर्वचनस्योदाहण सम्भवति तथापि स्पष्टार्थमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम् । ननु च 'क्लृपो रो ल' इत्येत- त्सूत्र स्वरितविधानात्परम् अ अ इत्येतस्मात्पूर्वमस्तु, एव हि लत्वस्या सिद्धत्वात् प्लुतस्वरितद्विर्वचनान्यपि ऌकारस्यैव सिद्ध्यन्ति । नैतदस्ति । क्लृपो रो ल' इत्येतस्मिन्नुत्कृष्यमाणे 'यो यडी' त्येतदप्युत्क्रष्टव्य ततश्च निजेगिल्यतइति 'हलि चे' ति दीर्घत्व स्यात, तस्मिन् कर्त्तव्ये लत्वा सिद्धत्वादिति यथान्यासमेव साधीय । क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यतइत्येतदपि शिथिलयन्नाह 'यच्चाशक्तिजमिति' । साधुशब्दोच्चारणशक्तेरन्या शक्ति रेवात्राशक्ति नह्यशक्तेर्जन्म । नन्वसाध्वनुकरणमप्यसाध्वेव, यथा ब्रह्मह त्यानुकरण यो ह्येवमसौ ब्राह्मण हन्तीति ब्राह्मण हन्ति सोपि प्रत्यवैति । विषमोयमुपन्यास । न तत्रानुकरणात् प्रत्यवाय किं तर्हि अविकल तत्- क्रियानुष्ठानादेव । एव यदि पुनरनुकरणात्प्रत्यवाय स्याद् एवमसौ

ब्राह्मणा हन्तीति कदलीस्तम्भं छिन्दन्नपि प्रत्यवेयात्, तद्वदिहापि य एव कुमार्यल्तकशब्दं प्रयुक्तस्तमेव यद्यनुकुर्वन् प्रयुञ्जीत तत स्यादसाधु, अय तु शब्दान्तरं प्रयुङ्क्ते, कथम्। अर्थभेदात्। कुमार्या प्रयुक्तस्य पुरुषविशेषोऽर्थे, अनुकरणस्य तु कुमार्या प्रयुक्तमनुकार्यशब्दरूपम्। अत एवाह। 'असाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापीति'। न चापशब्दपदार्थकत्वादपशब्दत्वम्, अन्यथा ह्यपशब्द इत्येवायमपशब्दस्स्यात्। नापि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्यपशब्दत्वं शास्त्रीया हि तत्र प्रकृतिर्गृह्यते शास्त्रीयं च कार्यमतिदिश्यते न चापशब्दश्शास्त्रीया प्रकृतिः, न चाप्यपशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यम् अतोऽशक्तिजानुकरणमपि साध्वेव। इष्यतइत्यनेनैतद्दर्शयति न्यायसिद्धमप्येतच्छिष्टानामिच्छया नियम्यतइति, तेन किं सिद्धं भवति ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीत्येतत्सिद्धं भवति अन्यथा 'ऋत इद्धातो'रित्येतच्छक्तिवैकल्याद् ऌत इति पठन्तीं कुमारीं यदा शिष्टोऽनुकुर्यात् कुमार्यॢतक इत्याहेति तदा ऌवर्णस्य दीर्घप्रयोगः साधुरेव स्यात्। 'इको यणची'त्यत्रासत्यपि ऌकारोपदेशे वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशाभावेपि आन्तरतम्यात्सिद्धमिष्टं, गमिप्रभृतीनाम्ॡकारस्येत्सञ्ज्ञापि पुषादिद्युताद्यॢदित इति ज्ञापकात्सिद्धा, अतः पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि। ननु च तान्यपि 'ऋकारऌकारयोः सवर्णसञ्ज्ञा वक्तव्येति सवर्णसञ्ज्ञया सिद्ध्यन्ति, सा चावश्यं वक्तव्या पितृ-ऌकार इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। सत्यम्। सवर्णसञ्ज्ञाश्रयणे सा तावदुक्तव्या क्लृप्तशिख इत्यत्र प्लुतसिद्धये यत्नः कर्त्तव्यो, ऽनृत इति प्रतिषेधप्रसङ्गात् ऌकारोपदेशे तु स तावदुपदेश्यः स्वरसन्धिप्रकरणे च ऌकारस्य ऋकारवद्भावो वाच्य इत्यविशेषात् सूत्रकार ऌकारमुपदिदेश॥

एओङ्॥ अत्र पूर्वोश्चेति नोक्तं पूर्वैः सहास्य ग्रहणासम्भवात्। अथ 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङि'त्यकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति। आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः। एवञ्च 'रो सुपी'त्यत्राप्रत्यय इति निषेधात् स्वरूपग्रहणं 'सुपि चे'त्यत्र तु प्रतिषेधो न भवति यञादौ सुपीति विशेषणात्, उत्तरत्र च बहुव

चने झलीति, 'सुप्तिङन्त पद' मित्यत्रापि तिङ्साहचर्यात् सुबितिप्र त्याहार 'शास इदङ्हलो' रित्यत्र प्रत्याहारे सति अडादौ हलादौ चेत्य विधीयेत, ततश्चाङ्हलोरित्यनर्थकम् । एतावन्तो हि प्रत्यया अडादयो हलादयश्च, व्यतिशासै इत्यत्र तु क्ङितीत्यनुवृत्तेरेवाप्रसङ्ग अतोऽङ्ग्रहणसाम र्थ्यात् स्वरूपग्रहणम् । ऋदृशोऽङीति न प्रत्याहार 'ऋच्छत्यृता' मिति ऋता लिटि पुनर्गुणविधानात् । 'सनि च' 'इङश्चे' ति न प्रत्याहार, 'इको झलि' ति कित्त्वविधानात्, 'अज्झन्गमा सनी' ति दीर्घविधानाच्च नही इन्ताना सनि गम्यादेशे इगन्ता अजन्ता वा धातव सनि सम्भवेयु । 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्य ' 'इङश्चेति' न प्रत्याहार यदि स्यादुकारा न्तानामेङन्ताना च सामान्यलक्षणेनैव घञ सिद्धत्वादिवर्णोवर्णान्तेभ्य अपोर्बाधाय घञ्विधिस्स्यात् । न च तयोरपि वचनसामर्थ्याचित्यो बाध इति विकल्पस्स्यात् । ततश्च तद्विधावेव वा ग्रहण कुर्यात् । 'क्रीङ्जी ना णौ' विति न प्रत्याहार । क्रीञो पृथगुपादानाद्धातुसाहचर्याच्च । इङ्धार्योरिति न प्रत्याहार धारिसाहचर्यात् ॥

ऐऔच् ॥ इहा 'दिरन्त्येन सहेते' ति मध्यवर्त्तिनामजित्येषा सञ्ज्ञा भवन्ती इकारादिनामिव णकारादीनामपि प्राप्नोति ततश्च दधि णकार दधि करोति दधि डकार इति यणादेश प्राप्नोति, एवमण्ग्रहणे णकारस्यापि ग्रहणे सुगण् णकार इत्यक सवर्णे दीर्घ प्राप्नो ति, तथा अड्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्वुचीनामित्यादौ अड्व्यवाय इति णत्व स्यात्, एव सर्वेष्वेव प्रत्याहारेषु मध्यवर्त्तिनामनुबन्धाना तत्तत्प्रत्याहारनिबन्धन कार्यं प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणाह । 'प्रत्याहारेनु बन्धानामिति' । प्रत्याहारे अक्षरसमाम्नाये ये ऽनुबन्धा तेषामज्ग्रहणे षूपलक्षणमेतत् । अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथ ग्रहण न भवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थं 'आचारादिति' । आचरणमाचार, आचार्यस्य प्रवृत्ति 'उणादयो बहुल' 'तृषिमृषिकृशे काश्यपस्य' अचि श्नु डिति, ततो ज्ञापकाच्च भवति, सामान्यापेक्ष च ज्ञापकमिति कार्यान्त रमपि तत्रतत्र न भवति । 'अप्रधानत्वादिति' । अणादिसञ्ज्ञाप्रणयना

र्थमनुबन्धोच्चारण तत्राकारादारभ्य आ चकारान्मध्यवर्तिनामच्सञ्ज्ञा भवन्ती स्वप्रवृत्ते प्राग्येषा स्वार्थमुपादान निश्चित न परार्थमेव तेषा प्रधानाना भवति तत्र च येषामृकारादीना न क्व चिदपि सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावस्तेषा तावत्स्वार्थमेवोपादानमिकारादीनामप्यणादिसञ्ज्ञासु न कथ चिदपि प्राधान्यम्। इगादिसञ्ज्ञासु सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावे ऽपि स्वरूपमित्यनुवृत्ते स्वार्थमप्युपादान न परार्थमेव, णकारादीना तु परार्थमेवेत्यप्राधान्यम् । किं च णकारादीनामच्सञ्ज्ञा प्राप्नोति लोपश्च तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च लोपे कृते सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले ऽसत्त्वादपि तेषामजादिसञ्ज्ञाऽभाव इत्याह । 'लोपश्चेति'। स्वार्थएव तरप्, 'अल्पाच्तर' मिति यथा, यस्मिस्तु प्रत्याहारे यो ऽनुबन्धोपेक्षित तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्ते प्राग् लोपाभाव । इहाकारादयो वर्णा सभागा इष्यन्ते यदाह 'तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्व,' पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदूताविति। सन्ति च केषा चिद्भागा वर्णान्तरबुद्धिबोध्या आकारादिष्वकारादय, एकारैकारयोरकारेकारौ, ओकारौकारयोरकारोकारौ, ऋकारे रेफ, लृकारे लकार । ते तत्तदकारादिग्रहणेन गृह्येरन्न वेति सन्देह । तदर्थं च किमकारादिसघातमात्रमाकारादयो वनादिवच्छरीरादिवद्वा, किं वा वर्णान्तरमेतत्सदृशावयव नृसिंहादिवदिति सन्देह । किं तावत्प्राप्तम् । सघातमात्रमिति, कुत । अकारादिरूपप्रत्यभिज्ञानात् क्रमेणोपलब्धेश्च, एओ इति ह्युक्ते पूर्वमकार पश्चादिदुतौ इति प्रतिपत्ति, स्थानक्रमाभिधानाच्च एऐ कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठ्योष्ठ्याविति। नह्येकस्य वर्णस्य स्थानद्वयेन क्रमेण निष्पत्ति । सूत्रकारोप्याह एचो प्लुतिप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते इति। आश्वलायनोप्याह 'विविच्य सन्ध्यक्षराणामकार' मिति। अत सघातमात्रत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणे सति अग्ने[1]इन्द्र । वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घत्व प्राप्नोति। 'विप्रतिषेधे परं कार्य्य' मिति परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चावयवप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्समुदायप्रतिपत्ते, अग्ने एतीत्येङ पदान्तादिति स्यात्, आलूय प्रलूयेति तुक्, खट्वाभिरित्यत्रैस्, यातेत्यतो लोप, वाचा तरति वाचो निमित्तमिति ठ्वाजलक्षणौ ठन्यतौ

१ इदमिति पा २ ।

स्याताम्, एवमाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह । 'वर्णेष्वि त्यादि' । 'वर्णैकदेशा इति' । पुनर्वर्णग्रहणं वर्णानां सतामेकदेशा एते न पुनर्वर्णसमूहानामिति ज्ञापनार्थं, तेन वर्णैकत्वव्यवस्थापक एकत्वप्रतिभासो निर्णीत, नह्याकारादे पदस्येव वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास किं त्वेकवर्ण तथा, अकारादिभागसंवेदनं त्वेकवर्णत्वेपि तस्य सभागत्वात् भागानां चाकारादिसादृश्यादुपपन्न, तदाह । 'वर्णान्तरसमानाकृतय इति' । भागा नामेव च क्रमोपलब्धि स्थानभेदोप्येकवर्णत्वेपि वकारवदुपपन्न सूत्रकार वचनमपि सदृशभागनिबन्धनमेवास्तु, अतोकारप्रत्यभिज्ञानादेरन्यथापि सि द्धत्वादबाधितान्यथानुपपत्त्या चैकत्वबुद्धिरेकवर्णत्वे प्रमाणम् । 'तेष्विति' । एकदेशेषु । 'तत्कार्यमिति' । वर्णान्तरकार्यं सवर्णदीर्घत्वादि न भवति किं कारणमित्याह । 'तच्छायानुकारिणो हीति' । तच्छाया, तदाकार, एव प्रत्यक्षेणैक्यं साधयित्वा तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानमाह । 'पृथगित्यादि' । इच्छायोनिरात्मगुणोत्र प्रयत्नो न पुन स्पृष्टतादिर्वर्णगुण । इहैकप्रयत्न निर्वर्त्य एको वर्ण एकेच्छापूर्वकश्चैकप्रयत्न तत्र यथा एकवर्णोच्चारणे च्छापूर्वकैकप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वादकारादीनां सभागत्वेप्येकत्वं तथा ऋकारादे रपि, नहि कश्चिदृकारादृच्चारयन् प्रयत्नस्य तत्कारणभूताया इच्छाया वा भिन्नत्वमुपैति, अतो नरसिंहवज्जात्यन्तरत्वादृकारादीनामभावादेव तत्कार्याणामभाव । यद्येव 'तस्मान्नुड् द्विहल इति नुड् आनर्धं त्यादावेव स्याद् आनृधतुरित्यादौ न स्याद्, ऋकारस्थस्य रेफस्याहल् त्वात् । तथा 'कृपो रो ल, इति लत्वं कल्प्ता, चलीक्लृप्यते कल्पयिष्यत इत्यादौ शुद्धस्यैव रेफस्य स्यात् शुद्धो लकारो न तु क्लृप्त इत्यादावृकार स्थस्य लृकार, रषाभ्यामिति णत्वमातीर्णमित्यादावेव स्यात् तिसृणां मातॄणामित्यादौ तु न स्याद् इत्यत आह । 'नुड्विधीत्यादि' । सकारान कारस्थानिकस्य मूर्द्धन्यस्य विनाम इति पूर्वाचार्याणां सञ्ज्ञा इह तु णका रस्य ग्रहणं नुड्विधौ तावद् द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । न चैवमाटतुरित्या दावपि प्रसङ्ग, अश्नोतेश्चेत्यस्य नियमार्थत्वाद् अकारोपधस्य यदि भवति अश्नोतेरेवेति, अश्नातिनिवृत्त्यर्थं हि नाश्न इत्येव ब्रूयात्, लत्वे च रो

ल इति सामान्यनिर्द्देशादृकारल्कारस्ययोश्च रेफलकारयोर्निष्कृष्य स्थान्या देशभावायोगादेकदेशविकारद्वारेण ऋकारस्यैव ल्कार । अत्र च प्रमाण 'लुटि च क्लृप' इति निर्देश, णत्वेपि र इति सामान्यनिर्द्देशात् ऋका रस्यापि तावद्रेफो गृह्यते, न च परयाऽजभक्त्या व्यवधानम् 'अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवायेपी' त्यत्र व्यवायेपीति विभज्य सामान्येन व्यवायेपि णत्वविधा नात् । न चैव वर्णान्तरव्यवायेपि प्रसङ्ग, अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति नियमार्थत्वात् । आक्षरसमाम्नायिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्यवाये यदि भवति एभिरेवेति, क्षुभ्नादिषु वा नृनमनतृप्नोतिग्रहण ज्ञापकमिति प्रतिविधानम्॥

हयवरट ॥ अडुदात्त इति न प्रत्याहार, 'प्राक् सितादड्व्यवा येपी' ति वचनात् 'प्रत्याहारे तस्मिन् प्रत्येकमट्त्वे 'ऽलोन्त्यस्ये' त्यन्त्यस्य स्यात् समुदायस्य त्वट्त्वे सर्वादेश इति कुतो व्यवाय । ननु चाडुदात्त इत्यत्र यदा प्रत्याहारस्तदा ऽड्व्यवायइत्यत्रापि प्रत्याहार एव णत्वविधि वत्, ततश्चाभ्यवसुनोतीत्यादौ षत्वविधानार्थमेतत्स्यात् । एव तर्ह्यादिर न्त्येनेत्यत्राप्रत्यय इत्यनुवर्तते स चान्वर्थ प्रतीयते विधीयतइति, तेन भाव्य मानेन सर्वत्र प्रत्याहारग्रहण न भविष्यति, न चैवमिको यणची' त्यादौ दोष, आदिरन्त्येनेत्येतद्धि अइउणित्यादिभि प्रत्येकमभिसबध्यते तत्र क्व चिद न्वर्थग्रहण क्व चिन्न । इड् वलादेरिति न प्रत्याहार, 'विभाषेट' इति वच नात् । इड्विधौ ह्यङ्गस्येत्यनुवृत्त पञ्चम्यन्त चेद्विपरिणम्यते इकारादीना च प्रत्येकमिट्त्व तत्रादे परस्येत्याद्धधातुकादेरिकारादिरादेश स्याद् अवि परिणामे त्व 'लोन्त्यस्य' स्यात् समुदायस्य त्विट्त्वे सर्वादेश । न च त्रिष्वपि पक्षेषु इणन्तादङ्गादुत्तरो य इट् तत उत्तरेषा षीध्वलुङ्लिटा धका रस्य सभव । 'दीधीवेवीटा' मिति न प्रत्याहार । इव्यतिरिक्ताना मिटा गुणप्राप्त्यभावात्, सर्वेषामिका गुणनिषेधे निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च । 'इट ईटी' ति न प्रत्याहार । ईटा साहचर्यात् । विधौ च स्वरूपग्रहण मुक्तम् अनुवादेपि तस्यैव न्याय्य । अथ रेफो यकारात्पूर्व उपदिश्येत हरयवडिति परो वा यथान्यासम्, तत्र पूर्वोपदेशे यणग्रहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि 'इको यणचि' 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' उदात्तस्वरितयो रण,

स्वरितो ऽनुदात्तस्य 'सयोगादेरातो धातो रणवत इति,' तत्रेको रणचीति सख्यातानुदेशादिकारस्य रेफ प्राप्नोति, तथा देवित्वा दिदेविषति रलो व्युपधादिति कित्त्वविकल्प स्याद् वकारस्य रलन्तर्भावात्। रेफस्य च वल्यनन्तर्भावात् गोधेर पचेरन् 'जीवेरदानुक्' जीरदानुरिति 'लोपो व्योर्वली' ति न स्यादत पर एवोपदेश्य। अत्र पक्षे दोषमुद्भावयितुमाह। 'अयमित्यादि'। व्यवहितेपि परशब्दो वर्त्तते यथा बाल्यात्पर वृद्धत्वमिति। यकारात्परस्य रेफस्योपदेशादय दोषो न तु वकारादिति वकारात्पर इति नोक्त, यदि पर उपदिश्यते तत किमित्याह 'तस्येत्यादि'। 'अनुनासिक प्राप्नोतीति'। णकारस्तुल्यस्थानत्वात्। ननु चैव सत्यन्तरतमपरिभाषा बाध्येत, नहि णकारो रेफस्यान्तरतम प्रयत्नभेदात्, तत्रयनमित्यादौ तु सावकाश वचनम्। नैतदस्ति। व्यक्ति पदार्थ इत्यस्मिन्पक्षे एतच्चोद्यते तस्मिन्पक्षे सर्वासा व्यक्तीना तात्पर्येण निर्देशाद्यदेतद्विषय लक्षण तत्प्रयत्नभेदादनन्तरतममपि णकार न प्रवर्त्तयेद् व्यर्थमेव स्यात्। 'द्विर्वचन प्राप्नोतीति'। ततश्च द्वयो रेफयो श्रवण स्यात्, 'रो रि' लोपे द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात्। हलो यमामित्यत्र च 'झयो होन्यतरस्या' मित्यतो ऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते। अत स्यादेव पक्षे द्वयो रेफयो श्रवणम्। 'परसवर्ण प्राप्नोतीति'। क पुनरसौ, ननु रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ति, वर्णान्तरापेक्षयैतदुच्यते रेफस्तु रेफस्य सवर्ण एव, एव व्यक्तिपदार्थमाश्रित्य चोदिते जातिपदार्थमाश्रित्य परिहारमाह। 'नैष दोष इति'। जातावेकवचन नैते दोषा इति यावत्। 'आकृताविति'। जातावित्यर्थ। इह केषा चिज् जाति पदार्थ, गृहीततत्सम्बन्धो हि शब्दो ऽर्थ बोधयति न चक्षुरादिवत्तन्निरपेक्ष सम्बन्धग्रहण च व्यक्तिषु न सभवति तासामानन्त्यात्। केषा चिद्व्यक्ति पदार्थ, तत्रैव वाहदोहादिकार्यसम्भवात्, जातौ हि पदार्थे व्यक्तिषु क्रियमाणवाहदोहादिकमचोदितार्थानुष्ठित स्यात जातेश्चोपलक्षणभावेनाश्रयणात्, सम्बन्धग्रहण यथा यत्रासौ काको ऽदो देवदत्तगृहमिति। पाणिनेस्तूभयकेवलव्यक्तिपक्षे हि सम्बन्धग्रहणासम्भव जातिरुपलक्षणमिति चेत्, न। तटस्थत्वाभावात्। यत्र हि सम्बन्धग्रहणोत्तरकाल शब्दार्थे प्रतीयमान

प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयते न तदाकारेणैव तत्रोपलक्षणत्व यथा गृहे, न हि गृह प्रतीयमान काकाधारमेव प्रतीयते किं तर्हि प्रातिस्विकेनाकारेण इह तु गौरित्युक्ते गवाकारेण व्यक्तय प्रतीयन्ते न खण्डादिरूपेणेति तट स्थत्वाभावान्नोपलक्षणत्व जाते । अस्तु तर्हि सैव वाच्या, न, व्यक्तेरपि प्रतीते । न खलु गौरित्युक्ते गोत्वमितिवद्विष्कृष्टा जाति प्रतीयते किं त्वनियता व्यक्तिरपि, अन्यथासिद्धेरशब्दार्थत्वमिति चेत न । तदभावात् । स्यादेतत । सत्यम् अनियता व्यक्ति प्रतीयते सा त्वपर्यवसानेन न तु शब्द महिम्ना, जातिप्रतीतिर्हि न जातिमात्रे पर्यवस्यति किं तु व्यक्तिमपि कव लीकरोति । यथा पञ्जरस्थ सिहमनुभवत सिहप्रतीति पञ्जर, तत्र ह्यन्तर्वर्त्त्येव सिह सिहशब्दवाच्य इति जानतो बलात्पञ्जरमपि प्रतीयते, तद्वदिहापि व्यक्तिगतामेव जातिमनुभवतो जातिप्रतीतिरुत्पद्यमाना बलाद् व्यक्तिमपि गोचरयति । अतो ऽन्यथासिद्धप्रतीतित्वान्न व्यक्ति शब्दार्थ इति तच्च नैवम् । अन्यथासिद्धेरभावात् । यदि हि जातिप्रती तेरय स्वभावो व्यक्तिमपि गोचरयतीति ततो गोत्वमित्यादावपि प्रसङ्ग, नहि तत्र जातिर्न प्रतीयते । स्यादेतत् । गोत्वादिशब्दैर्जाति स्वरूपे णाभिधीयते गवादिभिस्तु व्यक्तिपरतन्त्रा अत प्रतीतिवैषम्यमिति मैवम् । व्यक्तिपरन्त्रेत्यपि जातिरेव चेदुच्यते ततो गोत्वगोशब्दयोरविशेषापत्ति, तत्त्वान्तर चेज्जातिरेव वाच्येति क्षत पारतन्त्र्यस्यापि वाच्यत्वात् । न चानभिधाय व्यक्ति तत्पारतन्त्र्यमभिधातु शक्यमिति व्यक्तेरपि वाच्यत्व प्रसङ्ग । न च वाच्य गङ्गाया घोष इतिवल्लक्षणया व्यक्ति प्रतीयतइति, शब्दान्तरसन्निधानमन्तरेणापि नियमेन प्रतीयमानत्वात् तर्हि लाक्षणि कोर्थ एव प्रतीयते अतश्शब्दमहिम्नैव जातिव्यक्तिश्च प्रतीयतइत्युभय शब्दार्थ । तत्र क्व चित्क्व चित्तात्पर्येणोच्यते किञ्चिन्नान्तरीयकतया दृष्ट चैकशब्दवाच्येष्वपि कुत्र चित्तात्पर्यं कस्य चिन्नान्तरीयकत्व यथा ग्रह समा- र्ष्टीति,' कर्म्मत्व विवक्षितमेकत्वमविवक्षित तद्वदिह 'यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वे' त्यत्र लक्षणानुरोधादाकृति प्राधान्येनाश्रीयते तस्या एक त्वाच्छास्त्रमपि सकृदेव प्रवर्त्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । यद्येव कथ समु

दाये प्रवर्तते । उच्यते । जाते स्थानित्वमादेशत्व निमित्तत्वमित्येवमा दयो धर्म्मा व्यक्तिद्वारकास्ते न जातौ प्रवर्तमानास्तद्वतीषु व्यक्तिषु प्रवर्त्तन्ते । न च व्यक्तयस्तेनतेन प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयन्ते किं त्वेकजातिरूषिता इति एष समुदायार्थे समुदाये प्रवर्त्तमान कथ प्रवर्त्तते, किमविशेषेण नेत्याह । यरोनुनासिकइत्यादि' । येयमस्य सकृत्प्रवृत्तिस्तत्रान्तरतमप रिभाषापि एकवाक्यतामापद्यतइत्यर्थ । तत किमित्यत आह । 'तद नेनेति'। 'गकारादीनामिति' । वर्गतृतीयानाम् । 'ङकारादय इति' । वर्गप ञ्चमा , 'यथास्वमिति । यो यस्य वर्ग्य स तस्येत्यर्थ । 'स्थानतोगुणतश्चेति'। तृतीयान्तात्तसि । स्थानानि गुणाश्च तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र वक्ष्याम । ये तु न स्थानतो नापि गुणत इति '। अन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते ते सर्व्वे निवर्तिता इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध । के पुनस्ते गजडाना सानुनासिका यवला । 'स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वेति' । अत्राप्यन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते पूर्ववच्च सम्बन्ध , तत्र स्थानमात्रेणान्तरतमा जदबाना यलवा सानुनासिका, गुण मात्रेण त्वन्तरतमास्तृतीयानामन्यवर्गीया पञ्चमा इतिकरणो हेतौ यस्मादेव स्थानगुणाभ्यामन्तरतमा एव विहिता अन्ये सर्वे निवर्तितास्त स्मात्स्थानमात्रेणान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति। 'द्विर्वचनेऽपीति '। एव परिहार इति शेष । रेफस्येत्यादिना यर्कार्यस्य द्विर्वचनस्य सहेतुका प्राप्तिमनूद्य परिहरति । 'तदित्यादि' । रेफस्य द्विर्वचन प्रति निमित्त भाव 'साक्षाच्छिष्ट ,' प्रत्यक्षशिष्ट , रहाभ्यामिति द्विर्वचन तु यरन्तर्भा वादनुमित, प्रत्यक्षानुमितयोश्च प्रत्यक्ष बलीय , तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्ता माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति परिवेषणसाधनत्वेन भुजिसाध नत्व बाध्यते । यद्येव 'मिको यणची ' त्यस्मिन्निर्द्देशे ऽजिति निमित्तभाव प्रत्यनुमीयमाना इक कार्ययोग प्रति साक्षाच्छिष्टा इति दध्युदकादिषु बाधितव्यो निमित्तभाव । न । तत्र व्यक्ते प्राधान्येनाश्रयणाद् व्यक्तिप्रा धान्ये हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षण प्रवर्तते प्रतिलक्ष्य वा भिन्नानि लक्षणानि तेषा सर्वेषा तन्त्रोच्चारण 'मिको यणची ' ति । ततश्चैकामपि निमित्तभाव प्रत्यपि तात्पर्येण निर्द्देशात्तत्रापि यण् भविष्यति, इतरथा तद्विषय लक्षण

व्यर्थं स्यात्। जातिनिर्देशेषु क्वचिदपि व्यक्तौ प्रवृत्ते जातौ प्रवृत्तमेवेति विशेष। 'अनुस्वारस्येत्यादि'। न केवल 'यरो ऽनुनासिकेऽनुनासिको वे'त्येतदेवान्तरतमे सकृदेव प्रवर्तमान विदधाति अपि त्व 'नुस्वारस्य ययि परसवर्णो इत्येतदपीत्यपि शब्दार्थं। तत किमित्यत आह। न चेत्यादि'। रेफस्य सवर्णो ऽस्तीति सम्बन्ध। कि विशिष्टो नास्तीत्याह। 'अनुस्वारान्तरतम इति। रेफस्य हि रेफ एव तुल्यस्थानप्रयत्न स चानुस्वारान्तरतमो न भवति। यत्र वा ऽनुस्वारान्तरतमा परसवर्णास्सन्ति अङ्कित कुण्डित इत्यादौ तत्र चरितार्थं वचनम्। 'अटा मध्यइति'। नन्वनुस्वारस्याप्युपदेश कर्त्तव्य प्रेङ्खणमित्यादौ णत्व यथा स्यात्। न च परसवर्णे कृते कवर्गव्यवायइति णत्वसिद्धि। तस्यासिद्धत्वात्। एव तर्हि नुम्व्यवायइति णत्व भविष्यति। यदि नुम्व्यवायइत्युच्यते प्रेन्वनमित्यत्रापि प्राप्नोति, इह च न स्यात् प्रोम्भणमिति। अनुम्स्थानिकत्वात्। नैष दोष। नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं तत्र यथा नक्षत्र दृष्ट्वा वाच विसृजेदिति कालोपलक्षणे दिवा नक्षत्रदर्शनेपि न भवति रात्रावदर्शनेपि भवति, एवमिहापि सत्यपि नुम्यनुस्वाराभावे न भवति असत्यपि नुम्यनुस्वारे सति भविष्यति। इह केचिदुब्जिमुपध्मानीयोपध पठन्ति, तेषामुब्जितेत्यादौ जश्त्व यथा स्यादिति झल्ष्वप्युपदेश कर्तव्य। वृत्तिकारस्तु दकारोपध मन्यते, अभ्युद्ग समुद्ग इति यथा स्यात् 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो' रिति च कुत्वाभावे निपात्यमाने बकारोच्चारण लिङ्गम्। उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य बकारविधायि वचनमस्तीति। तच्च स्तो श्चुना श्चु' रित्यस्यानन्तर कल्प्यते उद्जेर्दस्य ब इति उद्जेर्दकारस्य श्चुना योगे बकारो भवतीत्यर्थं। स्तोश्चुनेत्युपजीवनार्थं चात्रैवास्य कल्पन युक्तमन्यथा बहुतर कल्प्य स्यात्। बत्वस्यासिद्धत्वादुब्जिजिषतीत्यत्र न न्द्रा इति प्रतिषेधसिद्धिरिति। नन्वनुस्वारविसर्जनीययो शर्षुपदेश कर्त्तव्य। सर्पीषि सर्प्पिष्षु अत्र शव्यवायइति षत्व यथा स्यात्। माभूदेव 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपी' ति भविष्यति, तत्र चावश्य नुम्ग्रहणमेव कर्त्तव्य नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवाये यथा स्यात् पुंस्वित्यादौ माभूदिति तस्मात्सुष्ठूक्तमटा मध्य

इति। 'उर क्रेणेति'। नायमज्ञातादौ कप्रत्यय 'सोपदादा' विति सत्वप्रस ङ्गात्, कि तर्हि उर कायतीत्या 'तोनुपसर्गे क'। 'उर पेणेति'। पा रत्वणे उभयत्र 'कुप्वो ≍क≍पौ चे' ति यथायथ विसर्जनीयजिह्वामूली योपध्मानीयेषु कृतेषु तद्व्यवाये णत्व भवति ॥

लण् ॥ अथ णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च। तत्रेणग्रहणान्यणग्र हणानि च प्रत्यासत्ते पूर्व्वेणैव वा स्यु भूयसामनुग्रहाय परेणैवेति सशये निर्णयमाह। 'इणग्रहणानीत्यादि'। तत्र न यथा सर्वाण्यणग्रहणानि पूर्वेण तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम्। अणग्रहणानि च पञ्च 'उरण् रपर', 'अणु दित्सवर्णस्य चाप्रत्यय', 'ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घो ऽण' 'केण' अणोप्रगृ ह्यस्येति। तत्रो 'रण् रपर' इति यदि परेण स्यात् कृत प्रकृत नॄँ पाहि मातॄणामित्यादावप्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घा रपरा स्यु, कर्त्ता कारक इत्यादौ च गुणवृद्धी प्राप्तयोरेचोरवर्णस्य च रपरत्वादान्तर्याविशे षात्सर्वएव स्यु। 'इको यणचि'कत्रर्थ रपरत्वे द्वयोरेफयो श्रवण स्यात्। नैष दोष। ऋत इद्धातो'रिति धातुग्रहण ज्ञापक पूर्वेणेति, तद्धि मातॄ णामित्यादौ माभूदिति, परेण च ग्रहणे 'नामी'ति दीर्घे रपरे कृतेऽनृका रान्तत्वादेव न भविष्यतीति तद् व्यर्थं स्यात्। न च वाच्य चिकीर्षतीत्य त्रा 'ज्झनगमा सनी' ति दीर्घे रपरे सत्यु 'पधायाश्चे'तीत्वमेषितव्य तद्वन्मातॄणामित्यादावपि स्यादित्युत्तरार्थे धातुग्रहणमिति, तथा हि सति तत्रैव कर्त्तव्य स्यात् ढ्रलोप इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादचा तु विशेषा भावादनर्थमेवाणग्रहण स्यात, ततश्चा चश्चे'त्येव सिद्धमित्यणसाम र्थ्यात् पूर्वेण। ननु वृह उद्यमन इत्यस्मात्तृच्युदित्त्वादिडभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे ऋकारे ढ्रलोपस्यासिद्धत्वा 'द्रु पधायाश्चे'तीत्वे पूर्वेण च गुणे वेर्ढेति यथा स्यादित्येवमर्थमणग्रहण स्यात्। यत्तर्हि तृतीये निर्दिशति तज्ज्ञापयति पूर्वेणेति। अन्यथा 'हल' इत्यत्राप्यस्यैवाणग्रहणस्यानुवृत्तेस्त्वे सप्रसारणे दीर्घ स्यात्। 'केण' इत्यत्र परेणाणग्रहणे गोका नौका उपानत्का गीष्का धूष्का चतुष्कमिति घत्ववि सर्जनीययोरसिद्धत्वाद्धस्वप्रसङ्ग, एव तर्हि ह्रस्वश्रुत्या 'ऽचश्चे' त्युपस्थ

तस्याबाधाय पूर्वेण भविष्यति। अबाधेनापि ह्युपपत्तौ सत्यां बाधो न न्याय्यः। अणो प्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति कर्तुं अग्ने वायो पचे पचौ माला मालाणोमाल् कृत्ववयतेरप्रत्ययः वृत्तव्, अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिको युक्तः। न चाणग्रहणसामर्थ्या च्चिवयुक्तन्यायस्य बाधः, तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात्। अतः सुष्ठुक्तम् अण्ग्रहणानि सर्वाणि पूर्वेणेति। अस्यापवादः 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्येतदेवैकम्परेणेति। यद्यत्र पूर्वेण स्यात् 'उरण् रपरः' इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्याग्रहणात् 'कृत इत्तौ' रपरो न स्यात्, ऊकालोऽजित्यत्रेजभिस्त्रिमात्राणामग्रहणात् प्लुतसंज्ञापि न स्यात्, अत एतदेकं परेण। अत्र च ज्ञापकम् 'उर्ऋदि' ति तपरकरणम्। तद्धि कृत सशब्दनइत्येत स्मात्चुरादिर्णिजन्तात्लुङि चङि अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य स्थानिन ऋकार एव यथा स्यादित्येवमर्थं, न च पूर्वेण ग्रहणे ऋकारस्य स्थानित्वमादेशत्वं वा प्रसक्तमित्यनर्थकं तत्स्यात्। ननु परेणापि ग्रहणे उरित्यनेन स्थानिना दीर्घस्य ग्रहणे सत्यपि ऋदित्यनेन भाव्यमानत्वादृकारस्य स्थानित्वमादेशत्वं वा ऽप्रसक्तमित्यनर्थकम्, उच्यते। असति तपरकरणे भाव्यमानत्वस्यैवासिद्धिस्तथाहि। अपूर्वनिष्पत्तेः प्राप्तस्यान्येन बाधितस्य प्रतिप्रसवे च तस्य लाघवं भवतीति अचीकृतत् अवीवृतत् अमीमृजदित्यत्र इतराभिर्ऋवर्णस्य विनाशे प्राप्ते स्वरूपमेवावस्थितमभ्यनुज्ञायते, सम्भवति च स्वरूपाभ्यनुज्ञानं सवर्णग्रहणे सतीति स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थमेव सवर्णग्रहणं स्यात्, सति तु तपरकरणे सवर्णग्रहणाभावात् स्वरूपाभ्यनुज्ञानासम्भवा दपूर्वविधिरेव सम्पद्यतइति भाव्यमानत्वसिद्धये कर्त्तव्यं तपरकरणमिति ज्ञापकमेव। 'अथ किमर्थमिति'। एवं हि सन्देहएव न भवतीति भावः। 'अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यतइति'। अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्ज्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च, तत्राक्षरसमाम्नाये निरनुनासिकाः पठ्यन्ते, ततश्च सय्यँन्तेत्यादावान्तरतम्यात्सानुनासिकेषु यकारादिषु परसवर्णेष्वनुस्वारस्य कृतेषु तेषां प्रत्याहारेनुपदेशादच्त्वं नास्तीत्य 'नचि वे' ति द्विर्वचनं न स्यात्, अण्ग्रहणे तु सति सवर्णग्रह

णेन तेषामपि यत्वात् सिध्यति । अथ सानुनासिका उपदिश्येरन् ततो निरनुनासिकेषु तेषु परसवर्ण एव न स्यात् यथा मध्ये तेषामसन्निवेशात् । 'ऋकाराद्दिष्वित्यादि' । ऋकारऌकारयो सवर्णसञ्ज्ञाया उपसख्यानाद ऋकार ऌकारमपि गृह्णाति ततश्चो 'रण् रपर' इति ऌकारस्याप्यण रपर स्याद् लपरश्चेष्यते तस्मादनुनासिक प्रतिज्ञायते तेन ऋकारस्याण् रपर ऌकारस्य तु लपर इति तवल्कार इति सिद्ध भवतीति । किं पुनरिमे वर्णा उत्सन्ना यदनुबद्धोपि पुनर्णकार एवानुबध्यते यत एवमण्ग्रहणेषु इण्ग्रहणेषु सन्देहो भवति । सत्यमेतत् । ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परि भाषा 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण मिति ॥

ञमङणनम ॥ 'स्वजिद्दृशोर्झल्यमकिती' ति न प्रत्याहार , साक्षाद्दृष्ट रीति निर्देशात् भाव्यमानत्वाच्चै, वमेव स्वौजसमौट् 'तस्थस्थमिपा तान्त न्ताम' इच एकाचोमित्यत्रापि, 'अमृशसो' रिति शससाहचर्या दमि पूर्व' इति सुबधिकारात । 'तृणह इमि' ति न प्रत्याहार , ब्रुव ईट्' अड् गार्ग्यगालवयो' रित्यागमसाहचर्यात् भाव्यमानत्वाच्च । अत एव 'वच उ मि ति न प्रत्याहार , भञ्जेरोपधयोरित्यपि न प्रत्याहारो व्याख्यानाद्भाव्य मानत्वाच्च ञकारे णापि ग्रहणमस्य दृश्यतइति, । यद्येव कथ त्रिभिरिति पूर्वमुक्तम्, अष्टाध्यायीगतग्रहणाभिप्राय तत, अत एव यमिञमन्तेष्वित्यत्रापि दृश्यते । 'के चित्त्वित्यादि' । यान्येतान्यनन्तरोक्तानि प्रत्याहारग्रहणानि तानि पुम खय्यम्परे' 'हलो यमा यमि लोप ' 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्य' मित्येव ञकारेणैव भवत्विति निश्चित्य के चिदाचार्या मकारानुबन्ध प्रत्याचक्षते तत्र दोषमाह । 'तथा चेति' । 'पुम खय्यम्पर' इत्यत्र तु झकारभकारपरस्य च खयोसम्भवाददोष । 'हलो यमा यमि लोप' इत्य त्रापि झकारभकारयो परतो हल उत्तरयोर्झकारभकारयोरसम्भव , सम्भवेपि वा झरो झरीति लोप । आगमिनोर्झभोरभावाद् इति लभेरुज्झेश्च क्विपि सम्भव इति चेद् न, उज्झे सयोगान्तलोपाल्लभेर्जश्त्वविधानात् । 'प्रतिपत्ति गौरवमिति' । यद्यागमिनोरभावस्तर्हि त्रय आगमिन पञ्चागमा वैषम्या त्सख्यातानुदेशो न स्यात् । नैष दोष । यथासख्यमित्यत्र प्रमितिदशाया

निर्देशगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते न त्वनुष्ठानसमये प्रयोगगतमिति चोद्य परिहारयो क्रियमाणयो प्रतिपत्तिगौरव भवतीत्यर्थ ॥

झभञ् ॥ 'उत्सादिभ्योऽञ्' 'अत इञ्' 'गर्गादिभ्यो यञि' त्येवमादौ न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वाद् अनभिधानाच्च। 'ञिति च पद' इत्यत्र न प्रत्याहार, पदेन विशेषणात् ॥

घढधष् ॥ लषपतपदेति न प्रत्याहार, अकारोच्चारणाद्वानुसाह चर्याद्वा ॥

जबगडदश् ॥ एतदोश् 'इदम इश्' एशिरेजिति न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वाद् मस्जिनशोरिति मस्जिसाहचर्यात् ॥

खफछठथचटतव् ॥ एचोयवायाव' इत्यत्राकारस्यासंनिवेशादावि ति न प्रत्याहार तत्साहचर्यादवित्यपि। ननु छकारेणैवास्य ग्रहण, न च खफौ तत्रान्तर्भूतौ तत्किमर्थं तयोर्ग्रहणमित्याह। खफग्रहणमिति'। उत्तरैरनुब न्धै 'रनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' 'पुम खय्यम्पर' इत्यादौ प्रत्याहारे तयोर्ग्रहण यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ ।

कपय् ॥ 'एचो ऽयवायाव' इत्यत्राकारस्यासंनिवेशादायिति न प्रत्याहारस्तत्साहचर्यादयित्यपि ॥

शषसर् ॥ इरिता धातूनामुपदेशसामर्थ्या 'द्विरितो वे' ति न प्रत्याहार, प्रियस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वात् प्रादि साहचर्याद्वा ॥

हल् ॥ इहान्येषा वर्णाना सकृदुपदेशो हकारस्तु द्विरुपदिश्यते तत्र द्वितीयोपदेशस्य प्रयोजन पृच्छति 'अथेति'। 'स्निहित्वेति'। ष्णिह प्रीतौ। 'अलिक्षदिति'। लिह आस्वादने, लुङ् क्स 'हो ढ' 'षढो क सि'। 'रुदिहि स्वपिहाति'। रुदिर् अश्रुविमोचने शिब्वप् शये अदादी लोट् सिप् सेर्हि। 'अदाग्धामिति'। लुङि तसस्ताम्। 'झ्लं सिच्' वदव्रजेति वृद्धि। 'दादेर्धातोर्घ'। तस्यासिद्धत्वाद्धकाराश्रय सिचो लोप, 'झषस्तथो र्धोध'। एव परोपदेशस्य प्रयोजनानि दर्शयित्वा पूर्वोपदेशस्य प्रयोजन दर्श यितु पृच्छति। 'हयवरत्यत्रेति'। 'महाहि स इति'। महान् हि स इति

स्थिते 'दीर्घादटि समानपाद' इति रु, 'आतोटि नित्य' मित्यनुना सिक। भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्वम् 'हलि सर्वेषा' मिति यलोप, अत्रा शीत्यनुवर्त्तते। ब्राह्मणो हसति। ब्राह्मणशब्दात्सो रु, 'हशि चे' त्युत्व गुण, उपलक्षण चैतत् प्रयोजनाना तेने 'ण षीध्वलुङलिटा धो ऽङ्गात्' 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्पोपि प्रयोजन, लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे। णकारादीनामनुबन्धाना यावद्भिर्ग्रहणमिष्यते तानाचार्यो दर्शयति। 'एक स्मादित्यादि'। परे ग्राह्या इति शेष 'स्युरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध, एड्। यञ्। अण्। छव्। अडिति। एकस्मादेकारादे परे डकारादयो ग्राह्या स्यु, एवमुत्तरत्राप्यर्थो वेदितव्य। द्वाभ्या ष। झष्, भष्। त्रिभ्य एव कणमा। अक्, इक्, उक्। अण्, इण्, यण्। अम्, यम्, ङम्। त्रयो चयो चतुर्भ्य। अच् इच, एच्, ऐच्। यय, मय्, झय्, खय्। र पञ्च भ्य। यर्, झर्, खर्, चर् शर्। 'शलो षड्भ्य'। अश् हश्, झश् जश्, बश्। अल्, हल् वल् रल्, झल्, शल् इति॥

वृद्धिरादैच्॥ त्रिपदमिद सूत्रम्। वृद्धि आद् ऐज् इति। अत्र चाकार प्रयोगस्थैराकारैरर्थवान्, जात्यभिप्राय चैकवचनम्। ऐच्छब्दस्तु ऐकारौकाराभ्या, सञ्ज्ञिनोर्द्वित्वेपि द्विवचन न भवति द्वयोरप्येकशब्दरूपरूपित त्वेनैक्यमापन्नयोरिवाभिधानात्। एव सर्वेष्वेव प्रत्याहारेष्वेकवचन द्रष्ट व्यम्। समाहारद्वन्द्वो वा ऽऽदैजिति। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहार' इति समासान्तस्तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वाद, नित्यत्व च द्वित्रिभ्या पाद्दन्मूर्द्धस्विति मूर्द्धन्शब्दस्य निर्द्देशादवसीयते, अन्यथा 'द्वित्रिभ्या ष मूर्द्ध न' इति षप्रत्ययान्तत्वान्मूर्द्धष्विति निर्द्देश्य स्यात्। आदैच्छब्दात्समासत्वा दर्थवत्त्वाद्वा विभक्त्युत्पत्तौ 'चो कु' पदस्येति कुत्व प्राप्तम, अयस्मया दित्वेन भत्वाचहि भविष्यति छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। वृद्धिशब्दस्य त्रयीशब्दाना प्रवृत्तिरिति पक्षे वृधु वृद्धावित्यस्माद्भावे क्तिनि व्युत्पत्ति, अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तेष्वादैत्सु वृत्ति। न चैव लक्षणयैवादैत्सु वृद्धिश ब्दस्य वृत्तिसिद्धे सूत्रस्यानर्थक्य, नियमार्थत्वात्। अन्यथा वर्द्धनक्रिया योगिष्विकारादिषु प्लुतेषु च वर्तेत। मा तत्र वर्तिष्ट आदैत्स्वेव वर्तेता

मिति नियम। चतुष्टयीपक्षे तु कथ यावतश्च सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ते सति सिचि वृद्धिरित्यादौ प्रदेशान्तरएव वृद्धिशब्दस्यादैजु प्रवृत्तिर्युक्ता न त्वत्रैव सञ्ज्ञाविनियुक्तिकाले उच्यते। नित्य शब्दार्थसबन्ध इति दर्शनेन क्व चिदपि पुरुषव्यापारात्प्राग् वाचक सन् पुरुषव्यापारेण वाचक क्रियते, अत सर्वे शब्दा सञ्ज्ञारूपेण सर्वानर्थान् प्रतिपादयितु समर्था, तत्रानियतार्थेन व्यवहारासिद्धेर्नियमार्थ एव पुरुषव्यापार। मया प्रयुक्तस्य वृद्धिशब्दस्या दैजर्थ इति एव तावत्पदार्थो व्याख्यात। वाक्यविषया पुनरष्टौ विक ल्पा। अनर्थक, साध्वनुशासन, प्रयोगनियमार्थम् आदेशार्थ,मागमार्थ, विशेषणार्थ तद्गुणाध्यारोपार्थ सञ्ज्ञार्थमिति। तत्रानर्थकाभिधान प्रमादा अयदोषादनवधानादशक्तेर्वा भवति, न चैतच्चतुष्टय भगवत सम्भवति, आचार्यो हि दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङ्मुख आसीनो मङ्गलपूर्वक महता प्रणिधानेन सूत्राणि प्रणीतवान्, तत्राशक्य वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितु किंपुनरियता सूत्रेण। साध्वनुशासनमपि न भवति सिद्धत्वाद्वृद्धिशब्दस्य क्तिचन्तत्वात् आदैच्छब्दस्य चार्थवत्त्वात्। ननु छन्दोवद्भावेन सूत्रएव प्रयोग सिद्ध्यति सूत्राद्बहिरपि कुत्वाभावार्थ निपातनमेतत् स्यात्। उच्यते। वृद्धि शब्दस्यैवमनन्वयप्रसङ्ग सभूयकारित्व च पदाना व्युत्पत्तिसिद्धमतो नाय पक्ष। नापि प्रयोगनियमार्थ, यत्र हि सहप्रयोगप्रसङ्गस्तत्र नियम कर्त्तव्य, न च वृद्ध्यादैच्छब्दयो सहप्रयोगप्रसङ्ग विनियोगात्प्रागसम्बन्धाद् उत्तर काल वृद्धिशब्देनैव गतत्वात्। किं च नेह प्रयोगनियम आरभ्यते, नन्वा- रभ्यते, 'परश्चे' ति। पदस्य नारभ्यते, पदस्याप्यारभ्यते 'उपसर्जन पूर्व' मिति। ययोरैकपद्य नास्ति तयोर्नारभ्यते तयोरप्यारभ्यते 'ते प्राग्धातो' 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी' ति, नैव विधेनोच्चारणेनारभ्यते, एवमप्यार भ्यते विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम' इति, नात्र केवल प्रयोग एव नि यम्यते किं तु आमादिकमपि विधीयते ऽत केवलस्य प्रयोगनियमस्य साक्षादुच्चारणेन क्व चिदप्यभावान्नाय प्रयोगनियम। आदेशार्थमपि न भवति, स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैव ह्यादेशत्व, न च वृद्धिशब्द आदैचा ते वा तस्यार्थमभिधातु समर्था, निर्देशाच्च, यदय सिचि वृद्धि याति

वातिद्राति, रायो नाव इत्याह, ततो ज्ञायते न वृद्धिशब्द आदैचा ते वा तस्यादेशा इति । अथादैच्शब्दस्य वृद्धिशब्द आदेश कस्मान्न भवति, नह्यत्र किं चिल्लिङ्गमस्ति । सत्यम् । अय तु पक्षो न सभवत्येव ऐच्छब्दो ह्यादिरन्त्येनेति सज्ञात्वेन विनियुक्त कथमस्य स्वरूपस्य ग्रहणं, मशब्दसञ्ज्ञेति निषेधात् । एतैरेव लिङ्गैराग[1]मत्व न भवति षष्ठ्यभावाच्च । पूर्वौ तु ताभ्यामिति पञ्चम्या षष्ठ्यर्थो ऽवगम्यते । टित्त्वादिलिङ्गाभावाच्च, नहि तद्रहित कश्चिदागमो दृष्ट, विशेषणत्वमपि न भवति असभवादप्रयोजनत्वाच्च । नह्यस्ति सभवो वृद्धिशब्दश्चासावादैच्छब्दश्चेति नापि वर्द्धनक्रिया ऽऽदैज् इति । एव विशेषणे च प्रयोजनमपि नास्ति, एतेन तद्गुणाध्यारोपोपि निरस्त । यथा हि सिंहो माणवक इति सिंहगुणा माणवकआरोप्यन्ते नैवमत्र सम्भव प्रयोजन वा ऽस्ति । अत पारिशेष्यात्सज्ञासज्ञिसम्बन्ध एवेत्यालोच्याह । 'वृद्धिशब्द इत्यादि' । विपर्ययस्तु न भवति वृद्धिशब्द सज्ञी आदैच सञ्ज्ञेति, स हि त्रिधा स्याद् आदैजित्यय शब्द आ ऐ औ इत्यय समुदायस्ते वा प्रत्येकमिति । तत्रादैच्छब्दस्तावन्न सम्भवति ऐजित्यस्य सज्ञाशब्दत्वात् स्वरूपग्रहणासम्भवाद्गौरवादनावृत्तेश्च । आवर्त्तिन्यो हि सज्ञा भवन्ति, वृद्धि शब्दश्चावर्त्तते नादैच्छब्दो नापि समुदायो गौरवादनावृत्तेश्च । अस्तु तर्हि प्रत्येक लाघवादावृत्तेश्च । 'अष्टन आ विभक्तौ' 'पूतक्रतोरै च' 'मनोरौ वे' ति । न । प्रयोजनमन्तरेणैकस्यानेकसज्ञाकरणस्यायुक्तत्वात् नह्यय वृद्धिशब्द सहस्रेण नामभि स्तोतव्य [2]शब्देनार्थस्य सज्ञात्व मा विज्ञायीति शब्द ग्रहणम् एतच्चार्थे व्यवहारासम्भवाल्लभ्यते । तदिह वृद्धिशब्द सज्ञात्वेन विधीयतइति समुदायेनानर्थकादिपक्षनिरास वृद्धिशब्दइत्यनेन विपर्ययनिरास । वृद्धिशब्द सज्ञा न पुनरादैच्छब्द इतिवचनव्यक्त्या शब्दग्रहणेनार्थनिरास, वृद्धिशब्द सज्ञा न पुनरर्थ इति । यत्र समुदायस्य कार्यमिच्छति करोति तत्र प्रयत्नम्, 'उभे अभ्यस्त' मिति, तत्र ह्युभेयहणं समुदि

१ आगमार्थमपीति पा ।
२ शब्देनार्थावगतेरथस्य सज्ञात्वमिति पा

तत्प्रतिपत्त्यर्थम् [1]अनन्यार्थो वा महतीं सञ्ज्ञा करोति 'हलोनन्तरा सयोग' इति इह तु महासञ्ज्ञाकरणं मङ्गलार्थम् । अत एव प्रथमम् [2]उच्चारणम् अन्यथा हि सत कार्यिणा कार्येण भवितव्यमित्य'देङ् गुण' इत्यादिव न्निर्दिश्येत अतो यत्नाभावात्प्रत्येकमेव सञ्ज्ञा । किं च लौकिकप्रयोगे व्यवस्थितानामादैचा सञ्ज्ञया भवितव्य न च समुदायस्य क्व चित्प्रयोगोऽतो ऽसम्भवादपि प्रत्येकमेव सञ्ज्ञा । लिङ्गाच्च । किं लिङ्ग, 'प्रस्थेवृद्धमकर्क्या दीना 'मालादीना चे'ति । इह हि मालाप्रस्थ इत्यादाववृद्धमिति पर्यु दासे प्राप्ते वचनम्, अत प्रत्येकमेव सञ्ज्ञा तदाह । 'प्रत्येकमिति' ॥ तत्रापि त्रय प्रकारा, लुगादिसञ्ज्ञावत्तद्भावितानामेव टिसञ्ज्ञावद्भा ऽतद्भावितानामेवा,नुनासिकादिसञ्ज्ञावदुभयेषा वेति । तत्र यदि तद्भावि तानामेव, ये वृद्धिसञ्ज्ञया भाव्यन्ते तेषामेव स्यात शालीयो मालीय इति छो न स्यात् आम्रमय [3]रैकुलमय, वृद्धलक्षणो मयण्न स्यात् । आम्र गुप्तायनि उदीचा वृद्धादिति फिञ् न स्यात् । अथातद्भावितानामेव गार्गीय ऐतिकायनीय, औपगवीय, छो न स्यात् । अतो दोषदर्शनाद् गृह्यमाणविशेषत्वाच्चोभयेषा सञ्ज्ञेत्याह 'सामान्येनेति' । आकारो ऽन णत्वादेव न भिन्नकालाना ग्राहक इति न तन्निवृत्त्यर्थं तपरत्व[4], नापि गुणान्तरयुक्ताना ग्रहणार्थम्, अभेदकत्वाच्च गुणाना, लोके हि मुण्डे नापि चौर्ये कृते सञ्जातकेशोऽपि प्रत्यभिज्ञाय निगृह्यते, तथा ऽनुदात्त इत्यु- दात्तवचन लिङ्गम् । अन्यथा ह्युदात्तगुणमेवाटमुच्चारयेत, अतो ऽनर्थक तपरकरणमित्यत आह । 'तपरकरणमिति' । तश्चासौ परश्च तपर,स्तस्य करणमुच्चारणम्, आकारात्परस्य तकारस्योच्चारणमित्यर्थ । अथ वा त परो यस्मादिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि, तकारसहितस्याकारस्योच्चा रणमित्यर्थ । 'ऐजर्थमिति' । ऐचोरर्थ प्रयोजन यस्य तत्तथोक्त, 'तपर

१ अन्वर्थामिति पा ।
२ उपदेशइति पा ।
३ नैकुलमयमित्यधिक-२-पु ।
४ तपरकरणमिति पा २ ।

स्तत्कालस्ये' त्यत्र त परो यस्मादिति बहुव्रीहिराश्रित, तत्कथ तपरकर णमैजर्थमित्याशङ्क्य पञ्चमीसमासेपि तत्राश्रित इति दर्शयति । 'तादपि पर इति'। इतिकरणो हेतौ यस्मात् तादपि परस्तस्मादैजर्थं इति। ऐजर्थत्वमेव प्रकटयति। 'खट्वैलकादिष्विति'। असति तपरकरणे त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरप्यैचो सवर्णग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिसञ्ज्ञा स्यात् ततश्च वृद्धैलका वृद्धौदन, खट्वैलका खट्वौदन इति त्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनोस्त्रि मात्रचतुर्मात्रावेवैकारौकारौ स्यातामिति तन्निवृत्त्यर्थं तपरकरणम्। आश्व लायन इत्यादीनि तद्भावितानामाकारादीना क्रमेण रूपो[1]दाहरणानि । अश्वलेतिकशब्दो नडादौ, उपमन्युशब्दो बिदादि, लक्षणस्य बहुविषय त्वसूचनार्थं चतुर्थस्योदाहरणस्योपन्यास । आकारस्यातद्भावितस्य कार्यो दाहरणमाह। 'शालीयो मालीय इति'। ऐकारौकारयोस्त्वतद्भावितयोरु दाहरणे रैकुलमय नौकुलमयमिति, वृद्धलक्षणो मयड्भवति ॥

अदेङ् गुण ॥ पूर्वेण तुल्यमेतत्। 'तपरकरण त्विह सर्वार्थमिति'। न तु पूर्ववदन्यतरार्थमिति तुशब्दस्यार्थ । असति हि तस्मिन् दीर्घप्लु तयोरपि गुणसञ्ज्ञा स्यात् ततश्च तरतीति कदा चिदकार स्यात् कदा चिदाकार । रपरत्वे कृतएकस्याध्यर्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् । न चाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञा बाधिके,कसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञासमावेशात् । एङश्च त्रिमात्रचतुर्मात्रस्य गुणसञ्ज्ञाया रथेषा, खट्वेषा अश्वोढ, वडवोढ इति त्रिमात्रचतुर्म्मात्रौ स्याता, तरितेत्यादीनि तद्भावितानामदेङा क्रमेण रूपोदाहरणानि। पचन्ति जयन्तीत्यकारस्य कार्योदाहरणे। अत्रान्त्यकारे परत शबकारस्या'तो गुणे' इति पररूप भवति, एकारस्यातद्भावितस्यो दाहरणमिह पचइति, ओकारस्य तु न सभवति ॥

इको गुणवृद्धी ॥ 'परिभाषेयमिति'। नाधिकार, अस्वरितत्वात्, असयुज्यनिर्द्देशाच्च । अधिकारे हीको गुणवृद्धी न धातुलोप इति सयु ज्यैव निर्द्दिशेत् । नापि विधि, इक स्थाने गुणवृद्धी भवत इति लक्षणा

१ रूपेति नास्ति पुस्तकान्तरे ।

न्तरेण विधास्यमानत्वात् । ननु यदाय स्वतन्त्रो विधिस्तदा तेष्विक इत्यस्योपस्थापकाभावाद् यातेत्यादावनिकोपि विधि स्यात्, इह तु सार्वधातुकाद्यभावेपि दधि मध्वित्यादौ विधिरस्तु एव तर्हि गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणाच्च विधि । यद्यपि प्रकृत गुणवृद्धिग्रहण सञ्ज्ञापरम, इह त्वनुवृत्तिसामर्थ्यात्सञ्ज्ञिपर भविष्यति, 'अदेङ् गुण' इत्यत्र चानुवर्त्तमानमपि वृद्धिग्रहण न सबध्यते अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च, अन्या हि तत्र गुणसञ्ज्ञोच्यते चकारश्च न क्रियते ऽतो विधिपत्ते पुनर्गुणवृद्धिग्रहण न कर्त्तव्यम् । अत एवाधिकारोपि न भवति, परिभाषाया[1] तु तस्या विशिष्टविषयत्वसिद्धये कर्त्तव्य तदिति वक्ष्याम । अत परिभाषेयम् । योगो वाय व्यपदिश्येत सूत्र वा तत्कथमियमिति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देश, उच्यते । यथाय योगो यथा वा सूत्रमिदम् एव परिभाषापि तत्सामानाधिकरण्यादियमिति निर्द्देश । ननु परिभाषात्व विधित्सितम्, इदशब्दस्तु उद्देशक, सिद्धरूपस्य चोद्देश सूत्ररूपता योगरूपता वा सिद्धेति पुनरप्युद्देशकस्य स्त्रीलिङ्गानुपपत्ति । कश्चिदत्र परिभाषेयमित्यनूद्य स्थानिनियमार्थता विधीयते येय परिभाषा सा स्थानिनियमार्थेति न तु परिभाषारूपता विधीयतइत्याह । स वाच्योसिद्ध परिभाषात्व कथमनूद्यतइति । अव्यापकश्चाय परिहार 'समर्थ पदविधि'रित्यादौ, तत्र परिभाषेयमित्येतावच्छ्रूयते न पुनरेतदर्थेति । वय तु ब्रूमो निर्[2]द्दिश्यमानप्रतिनिर्द्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्ति, तत्र यथा ऽणौ यत्कर्म्म णौ चेत्स कर्त्ता इति कर्म्माकारपरामर्शिनोपि तच्छब्दस्य विधीयमानस्य कर्त्राकारस्य लिङ्ग भवति तद्वदिहापि सूत्रमेवोद्दिश्यत, इदशब्दस्य विधीयमानपरिभाषाकारस्य लिङ्ग भविष्यति । 'स्थानिनियमार्थेति' । इगाख्ये स्थानिनि गुणवृद्ध्योर्नियमोर्थ प्रयोजन यस्या सा तथोक्ता 'द्वन्द्वे घी' ति वृद्धिशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्त सूत्रनिर्द्देशेन न नित्य बाध्यते धर्मादिषु उभयमिति वचनादिति सूचय

[1] परिभाषात्वे इति पा २ ।

[2] उद्दिश्यमानेति पा २ ।

चाह । 'वृद्धिगुणावित्यादि' । किं पुनरनेन ग्रन्थेनोच्यते ननु नियम रूपेणास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति, यथा 'एच इग्घ्रस्वादेशे ह्रस्व आदिश्यमान एच इगेवेति, यद्येवम् अनियमप्रसङ्गे नियम इति सार्वधातुकार्धधा तुकयो,' सिचि वृद्धिरित्यत्रैव स्यात् अत्र ह्यसत्यस्मिन्योगे ऽन्त्यस्य भवन्तौ वृद्धिगुणावनन्त्यस्याविशेषितत्वादिकश्चानिकश्च प्राप्नुतो, न तु भिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्वपि । अत्रालोन्त्यस्येत्यनिक एव प्रसङ्ग । अथ सर्ववाक्याना सावधारणत्वात् प्राप्तमेवावधारणमिक एवे त्येवशब्देनाभिधीयते न पुनर्नियमोनेन प्रदर्श्यते यथा तपस्तप कर्म्म कस्यैवे ति । अतो विधिरूपेणैवास्य व्यापारो विवक्षित, परिभाषात्वाच्च गुणवृद्धिविधे सस्कारक विध्यन्तरमिद, यथा 'इद्गोण्या' इत्यादि रलोन् त्यस्ये त्ययमिति पक्ष । ततो नाप्राप्तायामलोन्त्यपरिभाषायामियमारभ्य माणा तस्या बाधिका स्यात्, ततश्च यत्रैषा न तत्र सा प्रवर्त्ततेति जुसि गुणो यथेह भवति अबिभयु अबिभरुरिति एवमनेनिजु पयवेविषुरत्रापि प्राप्नो ति । 'सार्वधातुकार्धधातुकयो यथेह भवति चेता स्तोतेति एवमोहिता हिता उम्भिता ऽत्रापि प्राप्नोति । अथ तु सामान्यविशेषयोरसभवे बाध्यबा धकभाव । अस्ति चात्र सभवो यद'लोन्त्यस्य' ऽगुणवृद्धी स्याताम् इकश्च, ततो 'जुसि चे' त्यादौ गुणवृद्धिलिङ्गादिकपरिभाषाप्युपतिष्ठत अङ्गस्येति स्थानषष्ठीनिर्देशाद् 'अलोन्त्यस्ये' त्येषापि, तत्र च न समुच्चयो ऽङ्गान्त्य स्यानिकोपि गुणो भवति तदवयवस्य चेको ऽनन्त्यस्यापीति । नापि विकल्प । कदा चिदङ्गान्त्यस्यानिकोपि कदा चित्तदवयवस्येको ऽनन्त्य स्यापीति, एकत्वात् षष्ठ्यर्थस्यैक एव हि सकृच्छ्रुताया अङ्गस्येति षष्ठ्या अर्थ स्थानेयोगो वा अवयवयोगो वा, न द्वौ समुच्चितौ नापि विकल्पितौ तत्र यद्यङ्गस्येत्येतत्पूर्वमिक इत्यनेन वैयधिकरण्येन सबध्येत अङ्गस्य य इक् तस्य गुण इति ततो ऽलोन्त्यस्येत्येतदनन्वित स्यात् । अत पूर्वम लोन्त्यस्येत्यनेन सबध्यते स चान्त्येका विशेष्यते अङ्गान्त्यस्येको गुण इति, यद्वा इका ऽङ्ग विशिष्यते विशेषणेन च तदन्तविधि, इगन्तस्याङ्गस्ये ति, एवमपि हि स्थानषष्ठीत्वानपायादलोन्त्यस्येत्यव्याहतप्रसरं सर्वथाङ्गा

न्त्यस्येको गुण इति जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकगुणे न कश्चिद्दोष । मिदादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वयोरन्वयासभवादन्यतरद्द्रातव्य तत्राविशेषादुभयमपि त्यज्येत, उच्येते च वृद्धिगुणौ 'मृजेर्वृद्धि' 'मिदेर्गुण' इति तौ सर्वादेशौ स्याताम् । अतो विधिरूपेण नियमरूपेण वास्य सूत्रस्य व्यापारो नाभ्युपगन्तव्य किं तर्ह्यनेन क्रियते पदोपस्थापन यत्र ब्रूयाद् गुणो भवतीति वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इत्येतत् षष्ठ्यन्त पदमुपतिष्ठतामिति । 'अलोन्त्यस्ये' त्यस्य तु वाक्यभाव, एव हि विज्ञायमाने सिचि वृद्धिरित्यादौ यत्रान्त्य इक् सभवति तत्रेक इत्येतेनोपस्थितेनाङ्गे विशेषिते तदन्तविधौ सतीगन्ताङ्गस्य गुण इति वाक्यव्यापारे परिनिष्ठिते पश्चादलोन्त्यस्येत्येतदिगन्तस्य प्राप्त गुण ततोऽपकृष्याङ्गान्त्यस्य विधत्ते न त्विक इत्यस्योपस्थानवेलायामुपतिष्ठते, मिदेर्गुण' इत्यादौ तु यत्रान्त्य इड् न सभवति तत्राङ्गेनेकि विशेषितेङ्गस्येको गुण इति वाक्यव्यापारे परिसमाप्ते स्थानषष्ठ्यभावात्स्वय न प्रवर्तते न त्विक इत्यनेन सहोपतिष्ठते येनाविशेषादुभयोर्निवृत्ति स्यादिति सिद्धमिष्टम् । वृत्तिकारेण त्वस्य सूत्रस्य प्रयोजन पिण्डीकृत्य प्रदर्शित सर्वथान्त्यस्य वाऽनन्त्यस्य वेक एव गुणवृद्धी भवतो न त्वच्तरव्यापार, अत एव वेदितव्यावित्याह । अच्तरव्यापारप्रदर्शने तु इक एव स्थाने भवत इत्येतावद्वक्तव्य स्यात् । 'स्वसज्ञया शिष्यमाणाविति । वृद्धिर्भवति गुणो भवतोत्येव विधीयमानावित्यर्थ । 'इक इति किमिति'। प्रधानावयवाक्षेपेण समुदायस्यैवाक्षेप, सूत्र किमर्थमित्यर्थ । 'आत्सन्ध्यक्षरेत्यादि' । ननु 'गापोष्टगिति'टक कित्करण सामग इत्यादावाल्लोपार्थ ज्ञापकम् आकारस्य गुणो न भवतीति, यदि हि स्याद्गुणे कृते ऽल्लोपे च सिद्ध स्यात् सामग इति । तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति, इतरथा प्रक्रियालाघवार्थमेकारमेवोपदिशेत् । जनेर्ड इति डित्करणाद्व्यञ्जनानामपि गुणो न भविष्यति, यदि हि तस्य स्याद्वमात्रस्य मात्रिके ऽकारे गुणे कृते सिद्ध स्यादुपसरज इति । यद्येव मिदेगुणो ऽन्त्याद्यावर्तित सर्वादेश स्यात्, कि च गमेरप्यय डो भवति तस्य च स्थानत आन्तर्यादोकारो गुण स्याद्

रैनौग्लौशब्देभ्यश्चाचाराक्विबन्तेभ्यस्तृजादौ गुणप्रसङ्गः यद्यभिधानमस्ति, तथा चित, चिनुत भिच, बेभिद्यते, इत्यादौ 'क्ङिति चे'ति प्रतिषेधार्थमपि गुणस्येग्लक्षणत्वमेषितव्यम्। अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् 'मृजेर्वृद्धि' रिको यथा स्यात् अलोन्त्यस्य मा भूत्। योगविभागात्सिद्धम्। मृजेर्वृद्धिरच, मृजेरचो वृद्धिर्भवति, अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाचो विशेषणाच्यमाट् अटो न भविष्यति, सिचि वृद्धिस्तर्ह्याकारस्य मा भूत, अचिकीर्षीत्। अतो लोपो भविष्यति 'णयल्लोपाविय्ङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषिद्ध' मिति वचनाद्यथा चिकीर्षक इति। आकारस्य नास्ति विशेष, सन्निधानादसभवश्च। एजन्तमपि न सभवति आत्वविधानात्। रैनौग्लौशब्दानामाचारक्विबन्तानामविशेष, गोशब्दस्य क्विबन्तस्य 'ऋत इद्धातो रित्यतो धातोरित्यनुवर्त्ते धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानात् सिचि वृद्ध्यभाव। अभैत्सीदित्यादौ सिचि वृद्धिरित्यनेन व्यञ्जनस्य नाप्राप्ताया वृद्धौ विधीयमाना हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका, 'नेटी' त्यय च निषेधो च यावती हलन्तस्य वृद्धि सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्याच इति वा सा सर्वा न भवतीति विज्ञायते, तेनानर्दीदित्यादौ अन्त्यस्य वृद्धिर्न भविष्यति, तदेवमिको वृद्धिर्यथा स्याद् अदेङ्व्यञ्जनाना मा भूद् इत्येवमर्थं तावद् वृद्धिग्रहणं न कर्त्तव्यम्। एव तर्हि मृज्यते मृष्ट इत्यादौ 'क्ङिति चे' ति प्रतिषेधार्थं मृजेर्वृद्धेरिग्लक्षणत्वम् इदमपि योगविभागात्सिद्ध मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्ङिति वेति वक्तव्य परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजतु परिममार्जतुरित्येवमर्थं, तत्र योगविभागो ऽजादौ क्ङिति मृजेरचो वृद्धिर्भवति, किमर्थमिद नियमार्थं क्ङिति यदि भवति अजादावेवेति। तेन मृज्यते मृष्ट इत्यादौ न भविष्यति, ततो वा, ऽजादावपि विकल्पेनेति। सिचि वृद्धेस्तर्हि प्रतिषेधार्थमिग्लक्षणत्व, णु स्तुतौ धू विधूनने कुटादी, न्यनुवीद् न्यधुवीद्, अत्राप्यन्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गउवङि सति हलन्तत्वा 'न्नेटी'ति निषेध। यदि सिच्यन्तरङ्ग भवति अचेषीद् अहौषीद् गुण स्यात्। अस्तु तस्यैव वृद्धि करिष्यते अकार्षीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धि, अतारीदित्यादौ हलन्तलक्षणाया नेटो' ति प्रतिषेधे ऽतो हलादे

रिति विकल्प बाधित्वा 'ऽतो ल्रान्तस्ये'ति नित्या वृद्धि । अलावीदि-
त्यादावुवर्णान्तेषु सेटि सिच्यन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयो कृतयोरपि 'अतो
ल्रान्तस्ये' त्यत्र वकारस्यापि लुप्तनिर्दिष्टत्वान्नित्या वृद्धि । यद्येव मा भवान
वीत् अमवीदित्यत्रापि तर्हि वकारप्रश्लेषान्नित्या वृद्धि स्यात् सिच्यन्तरङ्ग
भवतीत्युक्ते ह्म्यन्तक्षणेत्यत्र णिश्विग्रहण न कर्त्तव्यम्, औनयीदश्वयीदित्य
त्रान्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयो कृतयोर्यान्ताना नेत्येव सिद्धत्वात । ततस्थाने
अविमवी निवेशयिष्याम । 'अतो ल्रान्तस्ये' त्यत्र वकारप्रश्लेषेण प्राप्ता
वृद्धिरविमव्योर्नेति तदेवमनर्थक वृद्धिग्रहण, नानर्थक सिच्यन्तरङ्गस्य प्रवृ
त्तिमाश्रित्य हि वृद्धिग्रहण प्रत्याख्यायते यदि च सिच्यन्तरङ्ग स्यात्
चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यश्चिरिणोतिजिरिणोतिभ्या च लुङि सिचि
अचेचायीद् अनेनायीद् अचिरायीद् अजिरायीदिति न स्याद् गुणायादे-
शयो कृतयो यान्ताना नेति प्रतिषेधप्रसङ्गाद् इग्लक्षणाया तु सिचि
वृद्धौ तयैवान्तरङ्ग बाध्यते, यदि स्याद् न क्वापि सिचीगन्तमङ्ग भवेत, तत
श्चाचिरायीदित्यादि सिद्धं यथा च तया गुणायादेशौ बाध्येते एव न्यनु
वीदित्युवङपि बाध्येत, अत प्रतिषेधार्थमपि वृद्धेरिग्लक्षणात्वमेषितव्यमिति
सर्वमवदातम् । एव बहुवक्तव्यत्वाद्वृत्तिकारेण वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजन न
दर्शितम् । अथ कथ स्वसज्ञया शिष्यमाणावित्येष विशेषो लभ्यते इत्याह ।
'गुणवृद्धिग्रहणमित्यादि' । इह पूर्वसूत्राभ्या गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते,
तेनैवादेङामादैचा च ग्रहणे सिद्धे यत्पुनर्गुणवृद्धिग्रहण तत्स्वसज्ञया
विधाननियमार्थ मन्यथा प्रकृत गुणवृद्धिग्रहण तटस्थमुपलक्षण स्याद्
वस्तुतो ये गुणवृद्धी तद्विधाविति स तु विधिर्गुणवृद्धिशब्दाभ्या प्रकारा
न्तरेण वेत्येष विशेषो नाश्रित स्यात्, पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्तु शब्द
व्यापारोप्याश्रीयते गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी, एव शब्दिते ये गुणवृद्धी इत्यन्यतरस्य
गुणवृद्धिग्रहणस्य स्वरूपप्रधानत्व सपद्यते तेनाय विशेषो लभ्यतइत्यर्थ ।
अन्यथा 'अच' श्चेत्यस्य स्वसज्ञया विधाने नियमस्य 'दिव उदि' त्या
दिष्वगुणवृद्धिसज्ञकेषु तत्सज्ञेषु च यत्रेड् न सभवति 'अष्टन आ विभक्तौ'
वित्यादौ तत्र चरितार्थत्वा 'द्विव औदि' त्यादिषु गुणवृद्धिसज्ञकेषु यत्रेक्

सम्भवति तत्रायं नियमः स्यात्। 'द्यौः पन्थाः स इममिति।' स इत्येतदनुदाहरणं, नह्यत्रेगस्ति ॥

एवं प्रकटितोऽस्माभिर्भाष्ये परिचयः परः ।
तस्य निःशेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभः ॥

न धातुलोपआर्द्धधातुके ॥ 'दुरीणो लोपश्च' दुः शब्द उपपदे इणो धातोरप्रत्ययो भवति धातोश्च लोपः, दुःखेन ईयते प्राप्यते दूरमित्यत्र यद्यपि कृत्स्नस्य धातोर्लोपः सम्भवति तथाप्येवं विषये गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यभावादेकदेशे धातुशब्दो वर्त्तत इत्याह । 'धात्वेकदेशइति'। धातुलोपइति तत्पुरुषे सति आर्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं गुणवृद्धिविशेषणमुभयविशेषणं वेति त्रयः कल्पाः,तत्र यदि लोपविशेषणमार्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यत्किञ्चिद् निमित्ते गुणवृद्धी न भवत इत्यर्थः स्यात् ततश्च प्रेद्धमित्यत्र प्रपूर्वादिन्धेः क्तप्रत्यये तन्निमित्ते नलोपे सति प्राप्नुवत आद् गुणस्यापि निषेधः स्यात्, यद्यपीक इत्यनुवर्तते तथापि द्वयोः षष्ठीनिर्द्दिष्टयोः स्थाने भवन्नन्यतरव्यपदेशं लभतइति स्यादेव, न चेह सूत्रइक इत्यस्य रूपपरत्वे प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु प्रमाणं वक्ष्यामः । ननु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इत्यस्मिन् दर्शने प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वादुपधालोपोऽन्तरङ्गः इति तदपेक्षः प्रतिषेधोऽप्यन्तरङ्गः पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइति तु दर्शने प्रथमोपनतोपसर्गापेक्षत्वाद् गुणोऽन्तरङ्गस्ततश्चा 'सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति प्रतिषेधो न भविष्यति। नैतदस्ति। नाजानन्तर्यइति निषेधात्। अथ गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं ततोऽयमर्थः स्यात् यत्किञ्चन निमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति, तदा प्रेद्धमित्यत्र दोषो न, गुणः स्यात्तन्निमित्तत्वात् किं तु क्नोपयतीत्यत्र क्नूयी शब्दइत्यस्माण्णिचि पुकि च यलोपे पुगन्तलक्षणस्य गुणस्य निषेधः स्यात् । अत उभयविशेषणमार्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न [1]भवत इति, तत्र सकृच्छ्रुतस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम्, अथापि स्याद् एवमपि

१ स्तइति पा २।

लोपगुणवृद्धीनामेकार्द्धधातुकनिमित्तत्व न लभ्यते, ततश्च विभक्त्या न्वाख्यानपक्षे भेद्यतइत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिदइयइति स्थिते नित्यत्वात्पूर्वं णिलोपे कृते यकमपेक्ष्य प्रवृत्ते प्रत्ययलक्षणेन णिच मपेक्ष्य प्राप्नुवतो गुणस्य निषेध स्याद् द्वयोरप्यार्द्धधातुकनिमित्तत्वा दिति तत्पुरुषे सति सर्वथा दोष इत्यद्वाह । 'तस्य लोपो यस्मिचिति । अस्मिन्पक्षे धातोर्लोपो यस्मिचिति अन्यपदार्थभूतेनार्द्धधातुकेन लोपो विशेष्यते साक्षाच्च गुणवृद्धी धातोर्लोपो यस्मिन् तस्मिचिति एकार्द्धधा तुकनिमित्तत्व च लोपगुणवृद्धीना लभ्यतइति न कश्चिद् दोष । 'ते न भवत इति' । अनेन गुणवृद्ध्योरय निषेधो न पूर्वसूत्रव्यापारस्येति दर्शयति, पदोपस्थापन हि पूर्वसूत्रव्यापारो न चैव भूतआर्द्धधातुके तस्य प्रसङ्ग, दाधीवेवीटा'मिति चासङ्ग स्यादुपस्थाननिषेधे । 'लोलुव इत्यादि । लूपूभ्या यङ् द्विर्वचन गुणो यङलुको गुणे नि[१]षिद्धे उवङ् । 'मरीमृज इति' । 'रीगृदुपधस्य च लोलूयादिभ्य इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहर- णेषु दशयति । ननु च यङकारस्यातो लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादेव गुणवृद्धी न भविष्यत, यथा पापचक इत्यत उपधाया इति वृद्धि, नह्यत्रानेन निषेध सिध्यति, कि कारणम । अनिग्लक्षणत्वात् । नालोपो लभ्यते, 'यङोऽचि चे'ति समुदायलुका प्रतिपदविहितेन बाधितत्वात् । योगविभागात्सिद्धम् । अतो लोपो भवत्यार्द्धधातुके, ततो यस्य य इत्यस्य समुदायस्य योकारस्तस्यापि लोपो भवति, किमर्थमिद विशेषविहितेन समुदायलुका ऽतो लोपो मा बाधीति, तेन स्थानिवत्त्वा[२]देव गुणवृद्धी न भविष्यत, यद्येव तर्हि गुणवृद्धी न भवत एव चेचिय, चेक्रिय, लोलु व स्तोष्टुव, सुस्रुव, इतीयङुवङावप्यच्प्रत्ययमपेक्ष्य न स्याता मा भूतामचि य एव त्वसौ स्यान्यकारस्तदाश्रयौ भविष्यत । स हि यकारे लुप्ते प्रत्य यसज्ञक । ननु चेचिय तोष्टुव इत्यत्रान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधतइति अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घात् प्रागेव यङो लुकि कृते

---

१ निषिद्धइत्यस्य स्थाने सवत्र प्रतिषिद्धे इति पा २ ।

२ स्थानिवत्त्वेत्यस्य स्थाने सवत्र स्थानिवद्भावेति पा २ ।

स्थानिवद्भावे सत्यपि चेतिअअ तोष्टुअअ इति स्थिते स्थान्यकारेण सह लघूपधमङ्गं संजातमिति अच्प्रत्यये गुणः स्यादेव, न। अन्तरङ्गावियङुवङौ भविष्यतोऽशिश्रियद् अदुद्रुवद् इति यथा। अतः स्थानिवत्त्वादेव सिद्धं नार्थोनेन। उच्यते। सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चेयङुवङोः कृतयोः पुनर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति, न च पुनरपि स्थानिवद्भावः, आदिष्टादचः पूर्व्वत्वात्। किञ्च यद्यतो लोपः क्रियेत जङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्यात्, अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृश इत्यत्र ऋदृशोरिति गुणः स्याद्, देद्य इत्यत्र 'दीङो युडची'ति युट् स्यात्, सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्यत्रानिदितामित्युपधालोपः स्यात्। यायावर इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्, यदा पुनर्योगविभागमकृत्वा विशेषविहितः समुदायलुक् क्रियते तदा हलचोरादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावादुपधालोपादयो न भवन्तीत्यवश्यं समुदायस्य लुगेषितव्यः। एवं च लोलुव इत्यादावपि गुणवृद्धी स्यातामिति सूत्रमपि कर्त्तव्यम् ॥ 'लूञ् लवितेति।' प्रागेव धातुसंज्ञाया भवन्ननुबन्धलोपो धातुलोपो न भवति। 'रेडसीति'। रुष रिष हिंसायाम्। अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्त इति विच्, वेरपृक्तस्य लोपो, न धातुलोपो भवति। नन्वसत्यपि धातुग्रहणे लुप्यते ऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनलोपशब्दस्याश्रयणादनैमित्तिके ऽनुबन्धप्रत्ययलोपे न भविष्यति, तन्न। लोपशब्दो हि संज्ञाशब्दः कथमस्याधिकरणसाधनता लभ्यते। 'रोरवीतीति'। रु शब्दे यङ्लुकि तिपि रूपम्। नन्वसत्यप्यार्धधातुकग्रहणे धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विज्ञास्यते, रोरवीतीत्यत्र च यङ्लुगनैमित्तिको, तस्मादार्धधातुकग्रहणं बहुव्रीहित्वे प्रमाणं, सत्यपि तस्मिंस्तत्पुरुषसम्भवात्। इदं तर्हि प्रयोजनं तुर्वी थुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः, मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः, तेभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके परतो राल्लोपे तोतोर्ति मोमोर्तीत्यादौ छ्वोर्लोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तत्वान्निषेधः स्यादेव। 'इक इत्येवेति'। इक इत्यस्यानुवृत्तिं प्रति न शङ्का कार्य्यैवशब्दस्यार्थः अतो ऽभाजि रागइति 'भञ्जेश्च चिणि' 'घञि च भावकरणयो'रित्युपधालोपः ॥

प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो हृष्टमानस ।
हरदत्तहरि स्वैर विहरन्केन [1]वार्यते ॥

क्ङिति च ॥ क्ङिद्ग्रहण यदि विधीयमानस्य प्रतिषेधस्य विशेषण स्याद् गुणवृद्धी क्ङिति न भवत इति ततो विधिसस्पर्शा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' त्यस्यो[2]पस्थानात् क्ङित्यनन्तरएव प्रतिषेध स्यात्, यद्यपि प्रतिषेधस्य विधानदशाया पौर्वापर्यं न सभवति तथा निषेध्यमानयोर्गुण वृद्ध्योरपि तथापि स्थानिन इको ऽनन्तरे क्ङिति प्रतिषेध स्यात, स्व हि विधानोत्तरकालमपि तावद्गुणवृध्यभावरूपस्य प्रतिषेधस्य क्ङिदनन्तर सभवति 'इको यणची' त्यादावप्येतावदेव पौर्वापर्यं यद्विधानदशाया तु स्थानिन उत्तरकाल तु विधेयस्य । यदा त्वनूद्यमानयोर्गुणवृद्ध्योर्विशेषण क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति तदा ऽनुवादक त्वात्तस्मिन्नित्यादिकाया परिभाषाया अनुपस्थान, नहि क्ङिति सति ये गुणवृद्धी इत्युक्ते विधिव्यापारेण क्ङित कश्चित् सस्पर्शो विध्यङ्गभूताश्च परिभाषास्तत्रैवोपतिष्ठन्ते नानुवादे तस्यापि परार्थत्वाद् द्वयोश्च परार्थयो परस्पर सबन्धाभावात्, अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध' मित्यत्रेक्परिभाषोपस्थाने शालीय इति[3] वृद्धसज्ञाया अभावात्तल्लक्षणश्छो न स्यात, तथा चोदीचामात स्थानद[illegible] स्थानेग्रहण कृतमात स्थाने योऽकार इत्यनुवादकत्वात् षष्ठी स्थानेयोगेति स्थानेयोगो न लभ्येतेति, अतो ऽस्मिन् पक्षे क्ङितीति सति सप्तमी यस्य च भावेनेति, क्ङितेर्यर्हं सत्तालक्षणेन भावेन गुणवृद्ध्यो प्राप्तिलक्षणो भावो लक्ष्यते, निमित्तस्य च सत्तया निमित्तिन प्राप्तिर्लक्ष्यतइति क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुत इत्यस्य क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इत्यर्थो भवति भिन्नो मृष्ट इत्यादौ चोपधाया अपि प्राप्नुवन्त्यौ गुणवृद्धी क्ङित निमित्तमाश्रित्य प्राप्नुत इत्येतत्सर्वमालोच्याह । 'निमित्तसप्तम्येषेति' । निमित्तात्सप्तमी

[1] [illegible] इति पा २ ।
[2] [illegible]पनादिति पा २ ।
[3] क्वचिद्वृद्धसज्ञा न स्यादित्येव पाठ पु २ ।

निमित्तसप्तमी, पञ्चम्यर्थे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीसमास । 'क्ङिविमित्त इति'। एतेन गुणवृद्धिविशेषण क्ङिद्ग्रहणमिति दर्शयति । ननु च विधी यमानतया प्राधान्यात् प्रतिषेधस्यैवैतद्विशेषण युक्त, नैतदस्ति । यत्र हि गुण कृतात्मसस्कार प्रधानोपकाराय महते प्रभवति तत्रात्मनोपि सस्कारमनुभूय प्रधानेन सबध्यते, यथा पानीयमेलादिसस्कृत पुरुषेण । उक्त च

गुण कृतत्मसस्कार प्रधान प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥

इति, इह च गुणवृद्धी क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोर्महान् प्रधान प्रतिषेधस्योपकारो भवति व्यवहितस्यापि तत्सिद्धे । 'भिन्न इति'। रदाभ्यामिति नत्वम । मृष्ट इति'। व्रश्चादिना षत्व, 'चिनवन्तीति' । 'सार्वधातुकमपित्' 'हुश्नुवो सार्वधातुके यद्योष निमित्तसप्तमी शचङन्ते दोष, धि धारणे रि गतौ तुदादी, ताभ्या तिपि 'तुदादिभ्य श' 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' धिअति रिअति अिश्रत् दुद्रुअत् इति स्थिते शचङन्तस्याङ्गस्य तिपि लघूपधलक्षणश्च गुण प्राप्नोत शचङो परत पूर्वस्य सार्वधातुकलक्षणश्च तत्र शचङ्निमित्तस्यैव प्रतिषेध स्याद् न तिङ्निमित्तस्य, पक्षान्तरे तु तिङ्निमित्तस्यापि गुणस्य शचङो परत प्रतिषेधो लभ्यते । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्बहिर्भूततिबाश्रयो गुणो बहिरङ्गो ऽन्तर्भूतशचङ्निमित्ताभ्यामियङुवङ्भ्या बाधिष्यते । ग्लाजिस्थश्च क्स्नु' रित्यत्र वक्ष्यति गिच्चाय प्रत्ययो न कित् तेन स्थ ईकारो न भवतीति क्स्नोर्गित्त्वाच्च स्थ ईकार इति च ततश्च भूष्णुरित्यत्र प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । 'गकारोप्यत्रेत्यादि'। 'चर्त्व भूत'। चर्त्व प्राप्त । अत एव गकारप्रश्लेषात सख्यातानुदेशो न भवति, अन्यथा क्ङितौ द्वौ गुणवृद्धी अपि द्वे इति सख्यातानुदेश प्राप्नोति किति गुणस्य ङिति वृद्धेरिति, ज्ञाप[1]काद्वा यदय 'मिदेर्गुण' इति श्यनि ङिति गुण शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र सख्यातानुदेशो भवतीति । यदि तर्हि क्स्नुप्रत्ययो गिद्

---

१ ज्ञापनादिति पा २ ।

भूष्णुरितीट् प्राप्नोति, नैष दोष । 'श्युक क्तितो' त्यत्रापि गकारश्चर्त्वे-भूतो निर्दिश्यते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तमपि 'हशि चे' त्युत्व न भवति कुप्वोरिति विसर्जनीयश्च भवति । 'कामय-तइति'। 'कर्मोणिङ्'। 'लैगवायन इति'। लिगुशब्दा 'बडादिभ्य फगि' ति फक्, 'ओर्गुण' इति गुणस्य प्रतिषेध कथ न भवति यावतोकार इगेव, नैत दस्ति । अत्र हि चकार क्रियते स इत्यर्थो विज्ञायते तेनेक इतीम शब्द-मुच्चार्य विधीयमानयोर्गुणवृद्ध्यो प्रतिषेधो न चैवमोर्गुण । 'मृजेरित्यादि'। इह त्रिमुनिव्याकरण यथोत्तर च मुनीना प्रामाण्यमिति दर्शनस्थितिस्तेन सूत्रकारेणानुक्त वार्तिककार आह त[1]दुक्त च दूषयति, एव भाष्यकारो वार्तिक-ककारेण । व्याख्यातृत्वमपि द्वयोश्चास्तीत्येतावत्, 'यस्मिन्विधिस्तदा दावल्ग्रहण' इत्यनेन तदादिविधो सिद्धेप्यादिग्रहण मुख्ये ऽजादौ यथा स्याद् व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ मा भूत् । तुन्दपरिमृज , पूय ममृज, त्वया ममृजे । 'सङ्क्रमो नामेत्यादि' । सङ्क्रामतो ऽपक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति कृत्वा । 'लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेध इति' । अत्र सूत्रे लघूपधगुणस्यापि प्रतिषेधो न तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयो' रित्येतस्यैवेत्यर्थ । अनेन निमि त्तसप्तम्या फल दर्शितम्, अचेत्यनेन सूत्र निर्दिश्यते । इहाचिनोदिति ङितो लडस्तिबादेश , स्थानिवद्भावाद् ङिदिति गुणप्रतिषेध प्राप्नोति, इहाचिनवमिति ङितो लङो मिपि तस्यापि स्थानिवद्भावपरम्परया ङित्वाद् गुणप्रतिषेध स्यादित्यत आह । 'अचिनवमित्यादि' । यदि ङिति यत्कार्य तद् ङितो लकारस्यादेशे स्थानिवद्भावात्स्यात् यासुटो ङिद्वचनम नर्थक स्याद् लिङो ङित्वादेव तदादेशेषु ङित्कार्यस्य सिद्धत्वात् ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ 'दिधीवेव्योरिति' । दिधीङ् दीप्तिदेवनयो वेवीङ् वेतिना तुल्यइत्येतयो , अथ दीङ् क्षये धीङ् अनादरे वेञ तन्तु सन्ताने वी गत्यादिषु एतेषा ग्रहण कस्मान्न भवति, दीङस्तावच्च भवति, 'मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च' ति चकारोऽत्रविषयआत्वविधानात् ।

१ दुरुक्तमिति पा २ ।

वेञोपि न भवति गुणप्राप्त्यभावात । नैतदस्ति । चकारस्तावन्मीनाति मिनोत्यर्थे स्यात् दोङोऽपि ग्रहणं ल्यबर्थं स्याद् वेञोऽपि प्रवेयमित्यत्र 'ईद्यतीती' त्वे कृते गुणः प्राप्नोति, एवं तर्हि चतुर्णां ग्रहणे[1]ऽभिप्रेते ऽसन्देहार्थं दीवेधीवीटामिति ब्रूयात् । किं चा 'वयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी' । 'इटश्चेति' । आर्धधातुकस्येडित्यागमस्य । ननु धातुसाहचर्या ट्टिट किट गतावित्यस्य धातोर्ग्रहणं युक्तं, सत्यं, प्रसिद्ध्यतिशयादागमस्य ग्रहणं ग्रागमो हि प्रसिद्धतरः शास्त्रे[2] ऽल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाताभावाच्च धातुरिट् दीधीवेव्योस्तु धातुत्वात्प्रकृतित्वादभ्यर्हितं चेति पूर्वनिपातः । अथ दीधीवेव्यो: किमर्थं ग्रहणम् । यावता छान्दसावेतौ छन्दसि च दृष्टानुविधि: । दृश्यते च गुणो 'होत्राय वृतः कृपयन्दीधेत्,' अधीधयुर्दाशराज्ञ इति । अतस्तयोरनर्थकः प्रतिषेधः केचिदाहु: । आदीध्यनमावेव्यनम् इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्य नानयोश्छान्दसत्वमभिप्रेतमन्यथा हि [3]छन्दस्येव किंचिदुदाहार्यमिति । इदं तु वार्त्तिकविरुद्धम् । यदाह 'दाधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधानाच्च छन्दस्यदीधेददीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेध' इति । 'आदीध्यनमिति' । ल्युटि एरनेकाच इति यणादेश । कणितेति' । कणिरणी शब्दार्थौ लुटि तिपो डादेशस्तासि टिलोपः कणितृ—आ इति स्थिते तकारान्त लघूपधमङ्गमिति प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेध, ननु च 'नेड्वशि कृति' इत्यत इडित्यनुवर्त्तमानआर्द्धधातुकस्येडिति पुनरिड्ग्रहणमिडेव यथा स्याद् विकारो मा भूदित्येवमर्थं भविष्यति । यद्येवम् । अलावीत पिपठिषते क्विपि पिपठीरित्य'चाकः सवर्णे दीर्घः' वीरुपधाया इति च दीर्घो न स्याद्, अङ्गप्रकरणे नियमादाङ्ग एव विकारो [4]निवर्त्यंते इह च पिपठिषतेरप्रत्यये नपुंसके 'जसः शी' अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वानुम भवतीति सान्तमहत इति दीर्घत्वं न भवतीति पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति भवति ॥

१ अभिमत इति पा २ ।
२ अल्पाचतरत्वेनेत्यारभ्य पूर्वनिपात इत्यन्तः ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।
३ छन्दस्यमेवेति पा २ ।
४ नियम्यतइति पा २ ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥

इत्यन्तरशब्दोऽनेकार्थः। इह छिद्रवाचिनो ग्रहणमितरेषामसम्भवात्। न विद्यते ऽन्तरं येषां ते ऽनन्तरा निश्छिद्राः, एतमेवार्थं व्यक्तेन शब्दान्तरेण दर्शयति। [1]भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिता श्लिष्टोच्चारिता इति। एवं भूता हि हलो निश्छिद्रा भवन्ति, भिन्नजातीयैरितिवचनं तत्रैव व्यवधानप्रसिद्धेः श्लिष्टोच्चारिता इति वचनादवग्रहेपि संज्ञा न भवति अप्सिवत्यप्सु, विद्यते ह्यत्रान्तरमर्द्धमात्रा कालः। 'संयोगइति'। यद्येकैकस्य हलः श्लिष्टोच्चारितस्यैषा संज्ञा स्याद् इह च निर्यायादित्यत्र [2]प्रत्येकं संज्ञित्वे सति रेफे यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादे'रित्येत्वं स्यात्। समुदायस्य संज्ञित्वे ऽचो रहाभ्यामिति यकारस्य सत्यपि द्विर्वचने तस्यासिद्धत्वादेत्वाभावः। इह च सस्कृषीष्ट 'ऋतश्च संयोगादे'रितीट्, संस्क्रियतइति 'गुणोर्तिसंयोगाद्यो'रिति गुणः, दृषत्करोति ककारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् शक्ता वस्तेति झलि तकारे परतः स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः स्यात, नियात इति संयोगादेरातइति निष्ठानत्वं स्यात्, समुदाये तु संज्ञिनि नैते दोषा इत्यालोच्याह। समुदायः संज्ञीति'। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संयुज्यन्ते ऽस्मिन्मिथो हल इति नैरन्तर्यं च श्रुतं संज्ञिरूपे ऽनुप्रविशतीति युक्तं, प्रत्येकपक्षे तु तदुपलक्षणं स्याद्, अतः समुदाय एव संज्ञी युक्त इति भावः। हल इति बहुवचननिर्द्देशाद् द्वयोः संज्ञा न स्यादित्याशङ्क्याह। 'जातौ चेति'। चशब्दो यस्मादर्थे, यस्माज्जातौ बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां चेति। अथ यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र किं द्वयोर्बहूनां चाविशेषेणसंज्ञा ऽऽहोस्विद्बहूनामेव, यदि बहूनामेव इह 'मस्जिनशो झली'त्यन्त्यादचः परे नुमि मनस्ज्इति स्थिते नसजानामेका संज्ञा न तु सजयोरिति स्कोः

[1] भिन्नजातीयैरित्यादिनेति पा २।
[2] प्रत्येकं संज्ञित्वे इति नास्ति पु ३।

सयोगाद्योरिति सलोपो न स्यात् । नैष दोषो, मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुमेषितव्यो मग्न इत्युपधालोपो यथा स्यात् । अन्यथा द्वयोस्सञ्ज्ञाश्रयेण सत्यपि सयो गादिलोपे तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्याद्, इह तर्हि निर्ल्लेयात् सस्वारि षीष्ट सस्वर्यते निर्ल्लान इति एत्वेड्गुणनिष्ठानत्वानि न स्यु । अस्तु तर्ह्यविशेषेण, कुत , निशुद्धिद्रत्वस्याविशेषात्, न च द्विर्वचनन्यायेन समु दायस्यैव स्यादिति वाच्य यथा द्विर्वचन समुदायावयवैश्चाचार्युगपत् कर्त्तुमशक्य नैवमत्राशक्ति, यथा च समुदाये द्विरुक्ते ऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति वृक्ष प्रचलन् सहावयवै प्रचलतीति न्यायेन न च तथेह समुदाये प्रवृत्तया सञ्ज्ञया ऽवयवाना तत्कार्यसिद्धि , अतो नाय द्विर्वचनन्यायस्य विषयो ऽतो ऽविशेषेण द्वयोर्बहूना चेति स्थित, यद्येवमिन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति तत सन् इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र द्वौ सयोगौ नद्रौ दरौ च तत्र नन्द्रा इति प्रतिषेधो नकारवद्दकारस्यापि स्यात्, न वाज्विधौ रजादेरिति वर्त्तते तत्र कर्म्मधारयात् [1]पञ्चमी आदेरच परे नदरा न द्विरुच्यन्तइत्यर्थ । अग्निरित्यादीनि रूपोदाहरणानि । 'तिलाँस्थावपतीति' । 'हेमपरे वे ति वर्त्तमाने 'ड सिधुडि' ति च 'नश्चेति धुट् चत्वे तत्र यदा न धुट् तदा नसतरया । यदा धुट् तदा नतसतरया । 'तितउच्छत्रमिति'। ततो तेर्डउ सन्वच्चेति' [2]' डउप्रत्यय , व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभाव , सन्वद्भावाद् द्विर्वचनमित्व" च टिलोप । 'सयोगान्तलोप स्यादिति'। यद्यचोरप्यनन्तरयो सयोगसञ्ज्ञा स्यादिति भाव । ननु च छे चे'ति तुकि कृते तकार पदान्तो न सयोग, नैतदस्ति, 'छे चे' त्यय तुग् ह्रस्वमात्रभक्तो न तदन्तग्रहणेन गृह्यतइति पद सयोगान्तमेव । पचतीति रूपप्रत्युदाहरण, पचसमिति कार्यप्रत्युदाहरणम् । 'स्कोस्सयोगाद्योरिति लोप स्यादिति'। यदि सकारमकारयो सान्तरयोरपि सयोगसञ्ज्ञा स्यादिति भाव ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिक ॥ यद्यत्र मुख च नासिका चेति द्वन्द्व स्याद् द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यादिसूत्रेणैकवद्भाव स्यात् ततश्च 'स नपु

---

१ पञ्चम्यामादेरच इति पा २

२ "," एतच्चिन्हिते सर्वत्र प्रथमान्तस्थाने सप्तम्यन्त पाठ पु २ ।

सक' मिति नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसकेति ह्रस्वत्वे च मुखनासिकवचनइति प्राप्नोतीत्युत्तरपदलोपिन तत्पुरुषं दर्शयति। मुखसहिता नासिकेति ।'तयो च्चार्यतइति'। एतेन 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति कर्म्मणि ल्युट दर्शयति तयेति करणे कर्त्तरि वा तृतीया करणस्यैव कर्तृत्वेन विवक्षणात् सूत्रेपि मुखना सिकावचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मिति तृतीयासमास षष्ठीस मासो वा। 'अनुस्वारस्यैव हि स्यादिति'। तस्मिन्नुच्चार्यमाणे नासि काया एव व्यापारो न मुखस्य तेन तस्यैव स्याद् न तु ञमङणनाना नाप्यध्रुँग अप इत्यस्य, तदुच्चारणे मुखस्यापि व्यापारादित्येवकारेण दर्शयति। ननु यथा प्रासादवासिन आनीयन्तामित्युक्ते ये प्रासादएव निवसन्ति ये च प्रासादे भूमौ च ते द्वये अप्यानीयन्ते प्रासादवासान्वय उभयेषामस्तीति। तथेहापि नासिकावचन इत्युक्ते य केवलनासिका वचनो यश्च मुखनासिकावचन उभयोरपि ग्रहणं भविष्यति, नासिकान्व यस्य विवक्षितत्वात् तत्किमुच्यते ऽनुस्वारस्यैव हि स्यादिति अनुस्वार स्यापि हि स्यादिति तु वक्तव्यम् उच्यते। इह त्रीणि दर्शनानि कृतस्न एवानुनासिको मुखेन नासिकया चोच्चार्यते, पूर्वो भागो मुखेन परो नासिकया, विपरीत वा। नासिक्यभागानुरागाच्चेतरोपि भागस्तद्वदेव भासतइति। तत्रोत्तरस्मिन्दर्शनद्वये नासिकान्वयस्य भागविषयत्वान्नासि कावचनग्रहणेनोभयवचनो न गृह्यतइति सुष्ठूक्तमनुस्वारस्यैव हि स्यादिति। 'कचटतपानाम्माभूदिति'। ते हि मुखेनैवोच्चार्यन्तइत्यसति नासिकाग्र हणे तेषामेव स्यात् ततश्च तप्तमित्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप स्यात् ओदनपगित्य 'नुनासिकस्य क्विझलो क्ङिती' ति दीर्घ स्यादिति महा सञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं,मनु पश्चान्मुखस्य नासिका व्याप्रियते यस्मिन् नासिकाया वा पश्चान्मुख व्याप्रियते यस्मिन् इति तेन भागविषयो नासिकाव्यापार इति सूचनात् प्रासादवासिन्यायस्यायमविषय इत्युक्त भवति ॥

तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम् ॥ तुल्यशब्दोय यद्यपि तुलया संमित्त तुल्यमिति नौवयोधर्म्मेति यतमुत्पाद्य व्युत्पाद्यते तथापि व्युत्पत्त्यर्थमेव

तुलोपादीयते रूढशब्दस्त्वय प्रवीण प्रतिलोमादिवदित्याह । 'तुल्यशब्द सदृशपर्याय इति' । ननु नौवयोधर्म्मेत्यत्र वक्ष्यति यथा तुला द्रव्यान्तर परिच्छिनत्ति तथा तुल्यमपि सादृश्येन परिच्छिनत्तीत्येतत्तुलया तुल्यस्य साधर्म्यमिति, सत्य, नह्येव लौकिका प्रतियन्ति । तथाहि । तुल्य इत्युक्ते सदृश इति प्रत्ययो भवति न तु कश्चिदवयवार्थे प्रतीयते । 'आस्ये भवमास्यमिति' । लोकसिद्ध तावदास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकाद् अस्यन्ते क्षिप्यन्ते ऽनेन वर्णा इति कृत्वा, काकलक नाम ग्रीवाया उन्नतप्रदेश, इह तु तस्मिन्नास्ये भवमास्यमित्यर्थे । 'दिगादिभ्यो यत्' शरीरावयवाच्चे'ति यत्प्रत्यय । कि पुनस्तदित्याह । 'ताल्वादिस्थान मिति' । यस्मिन्वर्णा निष्पद्यन्ते तत् स्थानम् । आदिशब्देन नासिका दीना ग्रहण नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्त कि तर्हि अन्तरास्ये चर्म्मवितत्मस्ति पणचर्मवत् तत्सबद्धा रेखा नासिका तस्या वायुना ऽभिहताया वर्णोत्पत्ति । यदि पुनर्लौकिकमास्य गृह्येत तदा तुल्यास्य प्रयत्नमिति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि स्यात् आस्य च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ तुल्यौ यस्येति त्रिपदो वा बहुव्रीहि, स्तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति तत्र द्वन्द्व गर्भे आस्यग्रहण व्यर्थ स्यात्, सर्वेषा हि तत्तुल्य विसर्जनीयस्यैकीयमते नोर स्यत्वात सावर्ण्याभावेपि न दोष, त्रिपदे तु बहुव्रीहावास्येन प्रयत्नस्य विशे षितत्वादास्याद्बाह्या प्रयत्ना हापिता भवन्ति कि तु ताल्वादिस्थान तुल्यत्वे नाविशेषित स्यात ततश्च भिन्नस्थानानामपि जबगडदाना सवर्णसज्ञा प्राप्नो ति तत ऊगज इति भरो भरीति गकारस्य जकारे लोप स्याद् अतस्तद्धिता न्तस्यैव ग्रहण, तत्रापि यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि स्यात् स्थानेन प्रयत्नो न विशेषित स्यात् ततश्च ककारङकारयोर्मिथ सवर्णसज्ञा न स्यात् बाह्य प्रयत्नस्य भिन्नत्वात् ततश्च शङ्कितेत्य 'नुस्वारस्य ययि परसवर्ण' इति ङका रो न स्यात् । अथ सत्यपि बाह्यप्रयत्नभेदआभ्यन्तरस्य प्रयत्नस्याभेदमाश्रित्य सज्ञा स्यात् चकारशकारयोरपि सत्याभ्यन्तरभेदे बाह्याभेदमाश्रित्य सव र्णसज्ञा प्राप्नोति ततश्चारुश्चोततीति वक्ष्यमाणप्रत्युदाहरण नोपपद्येतेतीम न्दोष दृष्ट्वा त्रिपदोय बहुव्रीहिरिति दर्शयति । 'तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति' ।

तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलुङ्‌ भव
ति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे भिन्नविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्चास्य तुल्यत्वेनावि
शेषित स्याद्, नैवात्रास्य तुल्यतया विशेष्यते भेदनिबन्धना हि तुल्यता
न च कखगघङा भिन्न स्थानम् एकत्वात्कण्ठस्य कि तु तद्धितान्तस्यास्यशब्द
स्याश्रयणसामर्थ्यादास्यइत्येकत्व विवक्षित, तेनैकस्मिन्नेव ताल्वादिके स्थाने
य प्रयत्न स तुल्यो ययोरित्याश्रयणाच्च कश्चिद्दोष । समानजातीय
प्रतीति’। एतच्च सज्ञाविधानसामर्थ्याल्लभ्यते ऽन्यथा यत्किचनवर्णापेक्षया
तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्य स्यात्सवर्ण
सज्ञाविधानमनर्थक स्यात । न च रेफोष्मनिवृत्त्यर्थ वचन रेफस्यापि रेफ
सवर्ण एव, एवमूष्मस्वपि द्रष्टव्य, सबन्धिशब्दत्वाद्वा सम्बन्धिशब्दो हि
तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्ततश्च यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते दात्रा तुल्या
येति गम्यते तथेहापि, अथ वा महती सज्ञा क्रियते अन्वर्था यथा विज्ञा
येत समानोस्य वर्ण सवर्ण इति, यदि च समानजातायमेव प्र ति सवर्ण
सज्ञा भवति एव समानोस्य वर्णा भवति । ‘चत्वार इत्यादि’ । द्विविधा
प्रयत्ना बाह्या आभ्यन्तराश्च तत्राभ्यन्तराश्चत्वारो वृत्तौ दर्शिता ।
आभ्यन्तरत्व पुनरेषा स्थानकरणव्यापारेणोत्पत्तिकालएव भावात्, स्थान
ताल्वादि, करण जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि । बाह्या पुनरेकादश । वि
वार सवार श्वासो नादो घोषो ऽघोषो ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्त
स्वरितश्चेति । बाह्यत्व पुनरेतेषा वर्णनिष्पत्तिकालादूर्द्ध्व वायुवशेनोत्पत्ते ।
तत्र स्पृष्टकरणा स्पर्शा, कादयो मावसाना स्पर्शा । स्पृष्ट स्पृष्टतागुण
करण कृतिरुच्चारणप्रकार, स्पृष्टतानुगत करण येषा ते तथोक्ता । एव
मन्यत्रापि ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्था, यरलवा अन्तस्था । विवृतकरणा
ऊष्माण स्वराश्च, शषसहा ऊष्माण, स्वरा सर्वएवाच । वर्गाणा
प्रथमद्वितीया शषसविसर्ज्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथ
मद्वितीयौ विवृतकण्ठा श्वासानुप्रदाना अघोषा, वर्गयमाना प्रथमे
ऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणा । वर्गाणा तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानु
स्वारौ यमौ तृतीयचतुर्थौ सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च । वर्ग

यमाना तृतीया अन्तस्था अल्पप्राणा, इतरे महाप्राणा, यथा तृतीयास्त था पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुण । तत्र यमा नाम वर्गेष्वादि तश्चतुर्णां पञ्चमेषु परत तएव नासिक्या भवन्ति, तद्यथा पलिक्क्नीरिन्, चख्नतु, आग्मन्नाय, जघ्नतु, अग्नस्वतीमित्यादि, य एते द्विविधा प्रयत्ना स्तेषामिह सवर्णसज्ञायामाभ्यन्तरा स्पृष्टतादयश्चत्वार एवाश्रीयन्ते न विवारादयो बाह्या आस्यग्रहणेन तेषा निवर्त्तितत्वात् । 'अअअ इत्यादि'। अत्र सवर्णसज्ञा भवतीति प्रकृत बहुवचनान्त विपरिणतमनुषज्यते त्रयो कारा मिथ सवर्णसज्ञा भवन्तीत्यर्थ । कथ त्रयोकारा यावता प्रत्युच्चारण भेदे ऽनन्ता अभेदे त्वेक एव, तत्राह । 'उदात्तेति'। अनेन प्रकारेण त्रय इत्यर्थ । एव च त्रय इत्यस्य त्रिविधा इत्यर्थो भवति तत्राकुहविसर्ज नीया कण्ठ्या, इचुयशास्तालव्या, उपूपध्मानीया ओष्ठ्या ऋटुरषा मूर्द्ध न्या, लृतुलसा दन्त्या, एऐ कण्ठतालव्यौ, ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ, वकारो दन्तोष्ठ्य, इत्येव तुल्यस्थानप्रयत्ना सर्वे ऽकारादयो मिथ सवर्णसज्ञा भवन्तीति । 'अन्तस्था द्विप्रभेदा इति । अत्रापि पूर्ववदनुषङ्ग अन्तस्था इत्युक्तेपि रेफनिवृत्त्यर्थ स्वरूपेण पठति । यवला इति'। 'रेफोष्मणा सवर्णा न सन्तीति'। विजातीयाभिप्रायमेतत् । सजातीयास्तु रेफोष्माण स्तुल्यस्थानप्रयत्नास्सवर्णा भवन्त्येव तत्र रेफस्य तावद्यवला भिन्नस्थाना ऋटुरषा भिन्नप्रयत्ना अन्ये भिन्नस्थानप्रयत्ना, एवमूष्मणामपि सवर्णाभावो वेदितव्य । 'वर्ग्य इत्यादि'। वर्गे भवो वर्ग्यो दिगादित्वाद्यत् । 'वर्ग्येण'। स्ववर्गान्त पातिना तद्यथा ककार खकारेण । तर्पेति । तृप् प्रीणने । 'इचुयशानामिति'। एषा मध्ये येषा प्रसङ्गस्तेषा मा भूदित्यर्थ । अहश्श्च्योततीति' । श्च्युतिर् क्षरणे । अह शब्दस्य रुत्वविसर्जनी ययो 'वा शरी'ति सकारस्तस्यापि श्चुत्वे शकार । 'ऋकारलृकार योरिति'। स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भ । श्रुतत्वाच्चानयोरेव मिथ सवर्णसज्ञा विधीयते न त्वेतयोरन्येन सह । 'होतृकार इति'। कथ पुनरत्र समुदायिनोन्तरतमो भवति, न समुदायस्य, तत्रापि ऋकार

स्यैव न ऌकारस्येत्यत आह । 'उभयोरित्यादि' । उभयोरन्तरतमो दीर्घो न सम्भवति ऌकारस्यापि दीर्घो न सम्भवतीत्यत ॠकार एव भवत्युभयोरित्यर्थ ॥ ननु च नैतत्सवर्णसञ्ज्ञाया प्रयोजन कथम् । अक सवर्णइत्यत्र तु वक्ष्यति 'ॠति [१]ॠ+वावचन ॡति ॡवावचन' मिति । तत्र चायमर्थो ऽका सवर्णे ॠति परतो वा ॠ+भवति । द्विमात्रोय, मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा ऽभितोऽज्भक्तेरपरा, ईषत्स्पृष्टश्चाय, तत्र प्रयत्नभेदादृकारेणाग्रहणाद् अनण्त्वाद्दीर्घसञ्ज्ञाया अभावादप्राप्तोय विधीयते, ॡति ॡ+वावचनमित्ययमपि द्विमात्र ईषत्स्पृष्टश्च, मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा ऽभितोऽज्भक्तेरपरा, पूर्ववदप्राप्तो विधीयते । तत्र ॠति ॠ+वावचन मित्यत्र वाशब्दो दीर्घस्य समुच्चयार्थस्तेनाप्राप्त एव दीर्घो भविष्यति । ननु यद्यविधायैव सवर्णसञ्ज्ञा तदुच्यते ततो ऽक इति सम्बन्धादङ्मात्रस्य ॡति तत्कार्य स्याद् दध्य्ऌकारो मध्व्ऌकार इति, सञ्ज्ञाविधाने तु ॠकार ॠकारस्यैव सवर्ण इति तत्रैव व्यवस्थित भवति, तस्माद्विधेया सवर्ण सञ्ज्ञा । न विधेया, यदेतद् ॠतीति एतदृत इति वक्तव्य सवर्णइत्येव ॠकारस्य ॠकार एव सवर्ण इति ॠत्येव भविष्यति । तत ॡति ॠत इत्येव, इद चासवर्णार्थं तेन ॡति रूपद्वय सिद्ध होतृकारो होतॢ+कार इति । तच्च वक्तव्य भवति । कथम् । ॠ+वावचनम, ॡ+वावचनमिति ब्रुवतापि तयोरच्त्व वक्तव्यम, अन्यथा विधानमात्रमनयो स्याद् न त्वच्कार्य प्लुत, सति त्वच्त्वे ताभ्या त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसञ्ज्ञा भवतीति प्लुतसिद्धि । एव च होतृॠकार इति ॠकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदा चिद्रेफद्वययुक्त ॠ+भविष्यति कदा चिद्विवृत शुद्धो दीर्घ । ऌकारेपि कदा चिदृकारान्तरतम ॠकार कदा चिद् ऌकारान्तरतम ॡ+कार इति । सत्यम् । सवर्णसञ्ज्ञाया तच्च वक्तव्य भवति॥ तद्वोच्येत इद वा, कोऽन्वत्र विशेष, इद वा ऽवश्य वक्तव्यम् । इदमपि सिद्ध भवति ॠत्यक' खट्वऌकार, मातृऌकार । 'वा सुप्यापिशले' उपऌकारीयति उपाल्कारीयतीति । ॠदिताॢदिता च धातूना पृथगुपदेशसामर्थ्यादनुबन्धकार्याणामसङ्कर ॥

[१] +एतच्चिह्नितईषत स्पृष्टो बोद्धव्य ।

नाज्झलौ ॥ अत्राज्झलौ न केनापि सवर्णसञ्ज्ञौ भवत इति ताव द्दर्यो न भवति सञ्ज्ञाया निर्विषयत्वात, एतावन्तो वर्णा अचश्च हलश्च नाप्यवामज्भिर्हला हल्भि सवर्णत्वनिषेध, अत एव निर्देशात् अन्यथा ऽकारस्याकारे दीर्घो न स्यान्नाजिति नाप्यज्झलाविति पूर्वसवर्णस्तस्मा दचा हला च मिथ सवर्णसञ्ज्ञा निषिध्यते तत्र च यद्यपि नाज्झलावि ति सामान्येनोक्त तथाप्यकारहकारयोरिकारशकारयोश्च प्राप्तिरिति तत्रैव निषेध, यद्येव नाणशलाविति वक्तव्य, न तावदेव लाघवे विशेष । कि च प्रागुक्त पक्षद्वय सम्भाव्येत । 'अचव हलश्चेति' । अनेन नात्राज्झलो निर्देश इति दर्शयति, तत्रापि न दोष कश्चित् कि तु पक्षान्तरसम्भा वनैव । तुल्यास्यप्रयत्नाविति प्रसङ्ग हेतमाह । 'सवर्णदीर्घत्व न भवतीति । प्रतिषेधस्य फल दर्शयति । ननु दीर्घविधावचीत्यनुवर्त्तते, तच्चावश्यमनु वर्त्यं, कुमारी शेतइत्यत्र मा भूदिति नह्यत्रानेन निषेध सिद्ध्यति । कि कारणम, वाक्यापरिसमाप्ते । इह हि वर्णानामुपदेश पूर्वं तत इत्सञ्ज्ञा तत 'आदिरन्त्येन सहेते' तिप्रत्याहारस्ततो 'नाज्झला' वित्यस्य निष्पत्ति स्तस्मिश्च निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेणेष्टविषये सवर्णसञ्ज्ञा प्रवर्त्तते न त्वतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये, ततश्चाणुदित्सवर्णस्य चेत्येतत्स्वाङ्गभूतेषु उप देशेत्सञ्ज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्व'स्य च्वा'वित्यादिषु वर्त्तते न त्वङ्गभूपदेशादिष्विति नाज्झला' वित्यगृहीतसवर्णानामचा ग्रहणमिति सिद्धम् अवश्य चागृहीतसवर्णानामेवाचा ग्रहणमेष्टव्यम्, अन्यथा झजिति गृह्यमाण इकार शकारस्य ग्राहक स्यात् । न चास्मिन्नपि सूत्रे ऽयमेव निषेध, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, अतो ऽज्ग्रहणेनापि शकारस्य ग्रहण, हलषु चोपदेशाद्धल्ग्रहणेनापीति शकारद्वयस्य मिथ सवर्णसञ्ज्ञा न स्यात् ततश्च पर शतानि कार्याणात्यत्र शतात्पराणि शतार्धिकानीति विगृह्य 'कर्तृकरणे कृता बहुल मिति बहुलवचनात्समासे पारस्करादित्वात्सुटि कृते 'ऽनचि चे' ति शकारस्य द्विर्वचने परश्शतानीति स्थिते मध्यमस्य शकारस्य 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपो न स्यादिति सर्वदा शकारत्र- यश्रवणप्रसङ्ग । अतो ऽगृहीतसवर्णानामचा ग्रहणादीकारशकारयोरप्रति

सिद्ध सवर्णत्वमिति कुमारी शेतइत्यत्र मा भूदिति दीर्घविधावचीत्यनुवर्त्यं तदनुवृत्तिसामर्थ्याज्ज्ञाजेव यो ऽञ् न कश्च चन हल् तत्रैव दीर्घत्वविज्ञा नादृकारशकारयोरकारेकाराभ्या सावर्ण्येन ग्रहणादचत्वे सत्यपि हलन्त्व स्यापि भावाद्दीर्घाभाव सिद्ध सत्यम् । अजग्रहणमप्यन्यार्थमनुवर्त्यम्, इदमपि वैपाशो मत्स्य आनडुह चर्म्मेत्यत्र यस्येति लोपाभावार्थं कर्तव्य दण्डहस्तो दधिशीतमित्येतदुभयथापि सिद्ध्यतीति प्रदर्शनार्थमुदाहरणद्व यमुपन्यस्तम् । 'वैपाश इति' । भवार्थेण् आनडुहमिति' । विकारे 'प्राणिरजतादिभ्योञ्' ॥

ईदूदेद् द्विवचन प्रगृह्यम् ॥ अत्र चत्वार पक्षा सम्भवन्ति । ईदा दि विशेष्य द्विवचन विशेषण, तत्र द्विवचनान्तत्वमीदादेर्न सम्भवतीति द्विवचनसज्ञकमीदादि प्रगृह्यमिति प्रथम पक्ष । ईदादि विशेषण द्विवचन विशेष्य विशेषणेन तदन्तविधावीदाद्यन्त द्विवचनमिति द्वितीय पक्ष । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति पश्चाद् द्विवचनान्तस्येदादिभि र्विशेषणादीदाद्यन्त द्विवचनान्तमिति तृतीय । ईदादिविशिष्टेन द्विवच नेन तदन्तविधावीदाद्यन्त यद् द्विवचन तदन्त प्रगृह्यमिति चतुर्थ । तत्राद्ये पक्षे ऽग्नी वायू खट्वे इत्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य पर प्रत्यादिवद्भावेन द्विवचनमीदादीति, पचेते पचेथे पचावहे इत्यादावेकारमात्रस्याद्विवचन त्वान्न स्यात् । तृतीये तु कुमार्योरगार कुमार्यगार वध्वोरगार वध्वगारम् इत्यत्रापि स्यात्, एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तमीदाद्यन्त च श्रूयते । यथा हि तावकीन इत्यादावादेशेन सख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्या प्रगृह्यसज्ञाया प्रकृतिभावेन द्वित्वमभिव्यज्येतेति स्याद् द्विवचनान्त स्यापि समास । चतुर्थे कुमार्यगारमित्यादावप्रसङ्गो द्विवचनस्यानीदा द्यन्तत्वात्, किं त्वशुक्ले शुक्ले सम्पद्येता शुक्लीस्याता वस्त्रे अत्रापि प्राप्नो ति कथ, शुक्लशब्दादुत्पन्नवृत्तेर्द्विवचनमौ,'नपुसकाच्चे' ति शीभावस्ततश्च्वि, शीशब्दस्य सुपो धात्विति लुक्, 'अस्य च्वौ' तद्धितान्तत्वात्सु, अव्ययत्वा लुक्, अत्र शीशब्द ईकारान्त द्विवचन तदन्तश्च समुदाय प्रत्ययलक्षणे नेति प्रगृह्यसज्ञा प्राप्नोति । अय च तृतीयेपि पक्षे समानो दोष । किं च

सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् तदन्तपक्षोत्थानमेव नास्ति । अतो द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'ईद् ऊद् एद इत्येवमन्त द्विवचनमिति' । नन्वस्मिन्नपि पक्षे ईदूतौ केवलयोरेव सभव इत्यग्नी इत्यादिक यद्यपि सिध्यति, तथाप्येकारान्तस्य तु द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ सम्भवात्तत्रैव स्याच्च खट्वे इत्यादौ। व्यपदेशिवद्भावेनात्रापि भविष्यति । किं पुनरत्र प्रमाणमयमेव पक्ष आश्रीयतइति। तृतीयचतुर्थयोस्तावदसम्भव एव, सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात । सञ्ज्ञायाश्च सञ्ज्यपेक्षायामनन्तरश्रुत द्विवचनमेव सञ्ज्ञीत्युक्तमिति प्रथमस्याप्यसम्भव । अत्र चतुर्थ पक्षो ऽसम्भवादेव निरस्तो न दोषवत्त्वात् । शुक्ल्यास्ता वस्त्र इत्यत्र ह्य 'न्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति' अन्तरङ्गमपि शीभाव बाधित्वा सुपो धात्विति लुकि कृते ऽनीकारान्त द्विवचन भवति । अग्नी इत्यादौ प्रगृह्यत्वात् प्लुत प्रगृह्या अचीति प्रकृतिभाव । प्रत्युदाहरणेषु तदभावात् स्वरसन्धि , तपरकरण गुणान्तरभिन्नाना तत्कालाना ग्रहणार्थमिति चेन्, न। अभेदकत्वाद् गुणाना, भिन्नकालाना निवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, ईदूतोरनण्त्वात् । स्यादेतत् । जातिपक्षे यद्यपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् प्रयत्नाधिक्यादकुर्वह्यत्रेत्यादौ ह्रस्वाना न स्यात् प्लुताना तु स्यादेव, एकारस्य त्वण्त्वादपि प्लुतस्य प्रसङ्ग , अत प्लुतनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति । तच्च । इष्टत्वात् । किमर्थं पुन प्लुताना प्रगृह्यसञ्ज्ञेष्यते प्रगृह्या प्रकृत्येति प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेव प्लुत प्रकृत्येत्येव भविष्यति, यत्र तर्हि प्लुताश्रय प्रकृतिभाव प्रतिषिध्यते 'अप्लुतवदुपस्थित' इति, तत्र प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावो यथा स्याद् अग्नी३ इतीति । इह च अग्नी३ अप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकपर्युदासो यथा स्यात्, अत प्लुतानामपि प्रगृह्यसञ्ज्ञाया इष्टत्वाच्च तन्निवृत्त्यर्थमपि तपरकरणमित्यत आह। 'तपरकरणमसन्देहार्थमिति' । असति हि तस्मिन् समाहारद्वन्द्वे नपुसकह्रस्वत्वे च कृते य्वीति निर्देशे सन्देह स्यात्, इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि सन्देह एव, तस्मादसन्देहार्थ तपरकरणम् । यद्यस न्देहार्थमपि तपरत्व क्रियते तदेव प्लुतस्येष्टा सञ्ज्ञा व्यावर्तयति तत प्लुतस्य

कथ सञ्ज्ञा मा भूत् प्लुतस्य तस्य त्वसिद्धत्वात् स्थानिनि प्रवृत्ता सञ्ज्ञा स्वर सन्धिमनुनासिक च प्रतिभन्त्स्यति। सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिषु, प्लुत प्रकृत्येति लिङ्गात। अन्यथा कार्यिणो ऽसत्त्वात्कस्य प्रकृतिभावो विधीयेत, यस्य च विकारप्रसङ्ग प्लुतप्रकरणे तस्य प्रकृतिभावो विधेय, प्लुतस्यासिद्धत्वेन तस्य विकाराप्रसङ्ग इति प्लुतस्यासत प्रकृतिभावविधानमनुप[१]पन्नम। अस्तु स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुत सिद्ध सञ्ज्ञाविधावसिद्, सञ्ज्ञाविधौ च सिद्ध कथम्। 'कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष' ततश्च प्रगृह्य प्रकृत्येत्यत्रास्योपस्थानात्सञ्ज्ञापि स्वरसन्धिप्रकरणान्तर्गतैव तर्हि सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिष्विति नाश्रीयते प्लुतभावी प्रकृत्येति स्थानिन एव प्रकृतिभावो विधास्यते एवमप्यनुनासिकपर्युदासो न सिध्यति कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञायामपि प्लुतस्य सिद्धत्वात्। एव तर्हि 'यथोद्देश सञ्ज्ञापरिभाष' ततश्चास्मिन् प्रदेशे सञ्ज्ञाया क्रियमाणाया प्लुतस्यासिद्धत्वात स्थानिनि प्रवृत्ता सञ्ज्ञा स्वरसन्धिमनुनासिक च प्रतिभन्त्स्यति। ननु यद्यपि सञ्ज्ञायामसिद्ध प्लुतो ऽनुनासिकपर्युदासे तु सिद्धस्ततश्च यस्यानेन सञ्ज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सो ऽनुनासिकविधि प्रति स्थानी कि तु त्रिमात्र एव, न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्व,मल्विधित्वात्। अवश्य च सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिषु इत्याश्रयणीय, दण्ड आ३ढकमिति प्लुतस्य सवर्णदीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् तथा च 'अद्दर्शा' त्यत्र सर्वैरेव ग्रन्थकारैरुक्तम्। तथा सुश्लोका३ इति सुश्लोकेति, अत्रापि 'अप्लुतवदुप स्थित इति प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति न तु स्थानिनम्, अन्यथा ह्यादेशरूपे प्लुत श्रूयेत, तदिह यथोद्देशे ऽपि सञ्ज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धि कथ वा ग्रन्थेषु[२]पूर्वापरविरोधपरिहार इति विपश्चित प्रष्टव्या। 'मणीवादीनामिति'। सिद्धयइति शेष। न पुनर्मणीवादीनामपर प्रतिषेधो विधेय। न चेद वचन भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वात्, कि तु मणीवादीना निर्वाह कर्त्तव्य इत्यर्थस्तत्र मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते इत्यत्र

१ मनर्थकमिति पा २।

२ न पूर्वापरविरोध इति पा २।

वाशब्दस्योपमानार्थस्य प्रयोगो, रोदसीवेत्यादै। छान्दसत्वादिति निर्वाह ॥

अदसो मात ॥ 'स्वरितेनाधिकार' इत्यत्र द्वौ पत्तावर्थाधिकार शब्दाधिकारश्चेति, तत्रार्थाधिकारो नाम यस्य यस्मिन्सूत्रे स्वरितत्व प्रतिज्ञात तत्र तस्य यो ऽर्थं स उत्तरत्राधिक्रियतइति। शब्दाधिकारस्तु स एव शब्दो ऽविवक्षितार्थो ऽधिकृतस्तत्तत्सूत्रानुगुणमर्थं प्रतिपादयतीति। तत्रार्थाधिकारे पूर्वत्रेदादिभिस्तदन्त प्रत्यायितम, इहानुवृत्त मादित्यनेन विशेष्येतेत्यमुकेत्रेत्यत्रापि प्रसङ्ग, शब्दाधिकारे त्वीदादिमात्रस्येहानुवृत्तस्यापि विशेष्याभावादसति तदन्तविधौ मादित्यनेन विशेषणाददोष इति, तमाश्रित्याह। तस्मात्परे ईदूदेदन्ता इति'। प्रगृह्यसज्ञा इति'। प्रगृह्यशब्द सज्ञा येषा ते तथोक्ता। यद्यपि पूर्वसूत्रएव प्रगृह्यशब्द सज्ञात्वेन विनियुक्तस्तथापीह सज्ञिनो न प्रत्याययति, स्वरूपपदार्थकस्यैव तस्येहानुवृत्ते। किमर्थमिदमुच्यते। यावता स्त्रीनपुसकयोर्द्विवचने मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धा सज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणे च मुत्वस्यासिद्धत्वादेकारस्यैव विकारप्रसङ्गे प्रकृतिभावोऽपि सिद्धो ऽनुनासिकपर्युदासश्च कार्यकालपक्षे लिङ्गत्रयेपि द्विवचने सिद्धो, ऽणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण सज्ञाया क्रियमाणाया मुत्वस्य[1]सिद्धत्वादतोनुनासिकपर्युदासे ऽद्विवचनार्थोयमारम्भ, प्रकृतिभावे तु पुसि द्विवचनार्थश्च। नन्वारब्धेप्यस्मिन्यथोद्देशपक्षे सज्ञाया कर्त्तव्याया मुत्वमीत्वयोराश्रयात्सिद्धत्वेपि स्वरसन्धिप्रकरणे तयोरसिद्धत्वादयावेकादेशप्रसङ्ग। अमी आसतइत्ययादेशो अमू आसातइति पुस्यावादेशो, 'ऽमी अत्रेत्येङ पदान्तादती'त्येकादेश। न च सज्ञाया वैयर्थ्य,मनुनासिकपर्युदासेनार्थवत्त्वात्। तत्र हि कर्त्तव्ये मुत्वमीत्वयोरसिद्धत्वाभावाद्वयोरनेन सज्ञा कृता तावेव न त प्रति। कार्य्यकालपक्षे तु सज्ञायामपि कर्त्तव्यायामाश्रयात् सिद्धत्व नाश्रयणीयमणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थिते ऽस्मिन् क

१ असिद्धत्वाभावादिति पा २।

तयो मुत्वमीत्वयो सिद्धत्वात्तावता चास्य चरितार्थत्वात् तदेवमुभयोरपि प्लुतयो स्वरसन्धि स्यादेव । उच्यते । यद्यनुनासिकपर्युदास एव प्रयोजनमभविष्यद् अणोप्रगृह्यस्याननुनासिको ऽदसो नेत्येवावक्ष्यत् । अमुके अमुयेत्यादावनण्त्वादनवसानत्वाच्चाप्रसङ्ग , अत सूत्रारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते तच्च स्वरसन्धिप्रकरणे मुत्वमीत्वयो सिद्धत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्युभयोरपि प्लुतयो सामर्थ्यादसिद्धत्वबाध । 'मादिति किमिति' । अदस इति षष्ठी अमी अमू इत्यत्र च मुत्वमीत्वयो स्थानिनावेकादेशावन्तवद्भावादद शब्दग्रहणेन गृह्येते इति तदादेशयोरपि तद्ग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावदिष्टसिद्धि । एदिति च निवर्तिष्यते, न च मात्परावीदूतौ सम्भवत इत्यतिप्रसङ्गोपि नास्तीति प्रश्न । 'अमुकेत्रेति' । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तिदुर्ज्ञानेति भाव । न च मादित्यस्मिन् सत्यपि एद्ग्रहणसामर्थ्याद् अत्र प्रसङ्ग । मादित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च विकल्पो, ऽतुल्यबलत्वात् । तर्हि [1]पूर्वत्र चरितार्थं मादिति त्वकृतार्थम्, न चानुवृत्तिसामर्थ्यमन्यानुरोधेनाप्यनुवृत्तिसम्भवात् ॥

शे ॥ शे इति श्रुतेरविशेषात् काशे कुशे इत्यत्रापि प्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । 'किमिदमिति'। सुपामादेशइति'। काशे इत्यत्र तु लाक्षणिकत्वादग्रहणमिति भाव । युष्मइति । षष्ठीबहुवचनस्य सुपा सुलुगित्यादिना शे आदेश । 'शेषे लोप '। 'अस्मे इति'। चतुर्थीबहुवचनस्य शे। 'त्वे मे इति'। सप्तम्येकवचनस्य त्वमावेकवचने। 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति'। छान्दसमुदाहरणमित्युक्त्वा इतरत्तु लौकिकमनुकरणमित्युक्तेन युष्मे वाजबन्धव , त्वे रायो मे राय इत्येषामप्यनुकरणत्वमुक्तं स्याद्, अतो यदत्रेतरदिति विवक्षित तत्स्वरूपेण पठति। 'युष्मे इतीत्यादि'। लौकिकमनुकरणमित्यनेन च सूत्रस्यावश्यारभ्यत्व दर्शयति, अस्मे इन्द्राबृहस्पती इत्यादि छान्दसत्वादपि सिद्ध्येत्। इद तु पदकारैरिति पर प्रयुज्यमान लौकिकमतो न छान्दसत्वात्सिद्धिरिति ॥

---

१ पूर्वसूत्रइति पा २ ।

निपात एकाजनाङ् ॥ 'व्याहरतिमृग', 'व्यवहृपणो समर्थयो' रिति निर्देशादेकाजिति कर्म्मधारयो न बहुव्रीहिरित्याह । एकश्चासावितिं'। यद्येवमेकग्रहणमनर्थक निपातोऽजित्येवास्तु तत्र निपातेनाज विशिष्यते, निपातसञ्ज्ञकोऽजिति विपर्ययस्तु न भवति, अजन्तो निपात इति व्यावर्त्या भावाद् हलन्ताना सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषाभावात् । ननु पुरोस्त्वीति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्व न स्यात् । नैतदस्ति । प्रगृह्यसज्ञाया रुत्व स्यासिद्धत्वात् सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् । ननु चेदमस्ति प्रयोज नमचा निपातस्य विशेषणे, किम, अजन्तस्य यथा स्याद्, अज्मात्रस्य मा भूदि,त्येव सत्यनाङित्यनर्थक स्यात् । अतो निपातेनाज् विशेष्यते नार्थ एकग्रहणेन । न । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तर्ह्येकग्रहणम् । अइउ अपेहीति समुदायस्यैव स्याद् नावयवानाम्, एकाज्द्विर्वचनवदजन्तस्यैव प्रकृति भाव स्यात, पूर्वयोस्तु स्वरसन्धि स्यात् । ननु च निपातोऽजिति चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् समुदायस्य न भविष्यति, एव तर्ह्यच्समुदायग्रहणशङ्का निरासार्थमेकग्रहण कुर्वन् ज्ञापयति, वर्णनिर्द्देशेषु व्यक्तिसख्या न विव क्ष्यते जातिरेव निर्द्दिश्यतइति, तेन दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सि द्धमित्युपपन्न भवति । निपात इति किमिति'। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्व सम्भव इति प्रश्न । 'चकाराञ्चेति' । क्रुञो लिटि तिपो णल् अन्वय व्यतिरेकाभ्या प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भाव । आकारोऽत्र ङिद्विशिष्ट उपात्त, प्रयोगे च न क्व चिन् ङकार श्रूयते अतोऽर्थवशेन ङित्त्वाङित्त्वे व्यवस्थापयति । 'ईषदर्थइत्यादि' । 'ईषदर्थे । आ उष्ण ओष्ण । आङी षदर्थइति चोक्तम । 'क्रियायोगे' । आ इत एत, प्रादिषु पठित । 'मर्यादाभिविधौ चेति' । समाहारद्वन्द्वआगमस्यानित्यत्वान्नुमभाव । मर्या दासहितो वा ऽभिविधि, मर्यादायाम, आ उदकान्ताद् ओदकान्तात् । अभिविधौ, आ अहिच्छत्राद् आहिच्छत्रात् । आह च । विना तेन मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधि । 'आङ मर्यादाभिविध्यो' रिति च ङित्त्विर्द्दिष्ट पूर्वप्र क्रान्तस्य वाक्यस्यान्यथात्वद्योतनायाकार प्रयुज्यते, आ एव नु मन्यसे, नैव पूर्वममस्या सप्रति त्वेव मन्यसइति, तथा स्मृते सूचक आकार, प्रयुज्यते, तत स्मृतोऽर्थो निर्द्दिश्यते, आ एव किल तदिति ॥

ओत् ॥ ननु चाहोप्रभृतयो निपातसमाहारा, अह उ अहो, उत आह उताहो, अथ उ अथो, या उ यो, न उ नो मा उ मो, च उ चो, यद्यप्यर्थभेदो न प्रतीयते तथाप्यनर्थकानामपि निपातानां दर्शनात् समाहारत्वं नानुपपन्नं ततश्चादिवद्भावात् पूर्वेणैव सिद्धा प्रगृह्यसंज्ञा, यथा 'एषो उषा अपूर्व्या' इति, एषा उ एषो इत्याशङ्क्य एकनिपाता इति दर्शयति। ओदन्तो यो निपात इति'। चादिषु तथा पाठादिति भाव । समाहारपक्षे च आहो इतीत्यादौ 'ऊञ' 'ॐ इत्यय विधि प्राप्नोति। अथापि समाहार[1]एवमपि सूत्रं कर्त्तव्यम्। ओ चित्सखायम्' 'ओ षु वर्तम रुत' इत्याद्यर्थम्। आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावादनाङिति प्रतिषेध प्राप्नोति, अत्रापि पर्युदासे सिद्धम्, आङ्नाङेरिकादेश आदिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन गृह्यतइति। इहानदोऽदो भवदिति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेपि प्रतिपदोक्तस्योकारस्य ग्रहणाच्च भवति, एवमप्यगौर्गौः समपद्यत गोभवदित्यत्र प्राप्नोति, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययाच्च भविष्यति। अत्र हि जाड्यादिधर्म्मेणारोपितगोत्वे वाहीके गोशब्दो वर्त्ततइति गौ[2]णार्थत्वमस्य। कथ तर्हि गौर्वाहीकस्तिष्ठति गां वाहीकमानयेति वृद्धात्वे भवत । उच्यते। स्वार्थे [3]प्रवृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसंनिधानादत्र गौणत्वं प्रतीयते, कारकाणामपि हि क्रियया सम्बन्धो न परस्परेण, गामानय वाहीकमानय गौस्तिष्ठति, वाहीकस्तिष्ठतीति, पश्चात्तु वाक्योपन्यासात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थे प्रादुर्भावो भवति, इह तु गौणार्थप्रादुर्भावादुत्तरकालं च्व्यन्तत्वे सति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्तिरिति विशेष। अत पदकार्येष्वेवाय न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धम् ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ सम्बुद्धावित्यनेनाऽनूद्यमान ओकारो विशेष्यते, ऽत क्तितीतिवच्चिमित्तसप्तमीयामित्याह । 'सम्बुद्धिनिमित्त इति'। परसप्तम्यां तु च्यो इतीत्यादौ नपुंसके न स्यादिति भाव ।

---

१ तथापीति २।
२ गौणत्वमस्येति पा २।
३ वर्तमानादिति पा २।

'अवैदिकइति'। अनार्षइत्यस्यार्थम.ह । ऋषिर्वेदस्तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्शनात् । [1] ननु च गवित्ययमाहेत्यत्रानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्या भाव्यमित्यत आह । 'अत्रेत्यादि'। अत एव हि विभक्त्यभावादपदान्तत्वाच्छाकल्यस्यापि प्रत्युदाहरणे 'लोप शाकल्यस्ये' ति लोपो न भवति । भेदस्याविवक्षितत्वादिति । भेदनिबन्धनो हि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव स तस्मिन्नविवक्षिते न भवति। 'असत्यर्थवत्त्व इति'। यद्यनर्थक कथ तर्हि प्रयुज्यते, प्रयोजनवत्त्वात्प्र योजनमनुकार्यप्रतीति. । यद्यप्यभिधानव्यापारो नास्ति तथापि तदानामुच्चारित रूप सादृश्यादनुकार्यप्रतिपत्तिपर भेदश्च सन्नेव न विवक्षित इति अनुकार्यस्यापशब्दत्वे ऽपि नास्यापशब्दत्वम । 'शाकल्यग्रहण विभाषार्थमिति'। तत्र बह्वृचा प्रगृह्यमेवाधीयते, तैत्तिरीयास्त्वप्रगृह्यम् ॥

उञ ॥ यद्ययमेको योग स्याद् उञ ऊँ इति यथा पठित सूत्रकारेण तत उञ इत्यस्य श्रुतेनादेशेन सम्बन्ध स्याद् न प्रगृह्यसञ्ज्ञया, सा तु निपात एकाजनाङि ति नित्यैव स्यात शाकल्यग्रहणानुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्याद् उ इति क इतीति न तु वितीति तृतीयम अतो विभज्य व्याचष्टे । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रेषु सामानाधिकरण्येन निर्देशात्प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापाह षष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थक सम्पद्यते, ऽत एवाह । 'उञ [3] प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवतीति'। प्रगृह्यमित्येषा सञ्ज्ञा भवतीत्यर्थ । पूर्वत्र तु द्विर्वचन प्रगृह्यसञ्ज्ञ भवतीत्युक्तमनेन च प्रगृह्यसञ्ज्ञाया एव विकल्पनाद् उ इति वितीति साधित रूपद्वयम् ॥

ऊँ ॥ 'शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञकश्चेति । अनेनास्मिन्नपि योगे द्वयमप्येतदनुवर्त्त्यमिति दर्शयति । यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्येत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेश स्यात्, अनुवृत्तस्य प्रगृह्यशब्दस्य षष्ठ्यन्ततया

---

१ 'गवित्ययमाहेति । ननु चानुकार्येणेति पा २ ।
२ प्रयोजन चानुकार्यप्रतिपादनमेवेति पा २ ।
३ उञ इत्यादीति पा २ ।

विपरिणामात् ततश्च ऊँ इति विरीति द्वे एव रूपे स्याताम्, उ इतीति न स्यात्. शाकल्यग्रहणेन तु विकल्पे सति तदपि भवति । तथा प्रगृह्यग्रहणाननुवृत्तौ प्रगृह्याप्रगृह्ययोरप्यादेशे विकल्पः स्यात्, तत्र प्रगृह्यस्यादेशे ऽपि सिद्धमिष्टम्, अप्रगृह्यस्य तु यण्, सानुनासिको वकारः स्यात्, अतः प्रगृह्यग्रहणमप्यनुवर्त्यम् । 'त्रीणि रूपाणीति' । त्रीण्येव रूपाणि भवन्ति त्रीणि च भवन्तीत्यर्थः । इह यद्देतनूँ इति पदकारैरुच्यतदित्यनुकरणे 'यरोनुनासिके ऽनुनासिको वे' त्येष विधिर्भवति ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ 'शाकल्यस्येताविति निवृत्तमिति' । अस्वरितत्वात् । इह चशब्देन[1] प्रयत्नेन प्रकृतमनुकृष्यते, तत्र संज्ञाया अननुवृत्तौ विधेयं नास्तीति सैवानुकृष्यते, 'मामक्यां तन्वामिति प्राप्त इति' । सप्तम्यर्थं दर्शयति । मामकीतनूशब्दौ सुपां सुलुगिति लुप्तसप्तमीकौ । 'मामकी इति तनू इतीति' । [2]कार्योदाहरणे । गौरी अधिश्रित इति तु संहितापाठे ऽपि कार्योदाहरणमिति स एव तत्र दर्शितः । 'अग्ना भवाीति' । रूपप्रत्युदाहरणं, कार्यं तु पदकाले । 'धीतीत्यादि' । धीतीमतीसुष्टुतिशब्देभ्यः परस्य तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे ईकार,स्तद्दर्शयति । 'धीत्या मत्येत्यादिना' । 'वाप्यश्वो नद्यातिरिति' । 'संज्ञाया'मिति सप्तमीसमासः । अथ क्रियमाणेप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, अस्ति ह्यत्रापि सप्तम्यर्थः । उच्यते । जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यम् इति सप्तम्यर्थो नास्ति । अजहत्स्वार्थायामपि वृत्तावुपसर्ज्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किं तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे, तत्रार्थग्रहणसामर्थ्याद्यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलो ऽसंसृष्टरूपस्तस्यैव ग्रहणमिति संसृष्टे न भविष्यति, तपरकरणं गुणान्तरभिन्नानां तुल्यकालानां ग्रहणार्थमिति चेत्, न । अभेदकत्वाद् गुणानाम् । भिन्नकालानां प्लुतानां निवृत्त्यर्थमिति चेत्. न । अनणत्वादसंभवाच्च, नहि सप्तम्यर्थवृत्ति प्लुतान्तं संभवतीत्यत आह । 'तपरकरणमित्यादि' । 'ईदूताव-

१ प्रकृतेनेति पा॰ २ ।
२ पदकालइत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यादि'। इदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थो ऽर्थग्रहणेन, 'लु[1]प्तेर्थग्रहणाद्भवेदिति'। असत्यर्थग्रहणे सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात्सप्तम्या एव सञ्ज्ञा स्यात्, ततश्च सोमो गौरी अधिश्रित इत्यत्र न स्याल्लुप्तत्वात्। अर्थग्रहणे त्वर्थनिमित्तैव सञ्ज्ञा न तु प्रत्ययश्रवणनिमित्ता ऽतो 'लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्'। नात्र सप्तमी लुप्यते पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति सुपां सुलुगिति ततो ऽकः सवर्णे दीर्घत्वेन तस्यादिवत्त्वात सप्तमीग्रहणेन ग्रहणाद् अस्त्येव सप्तमीति शङ्कते। 'पूर्वस्य चेदिति'। दूषयति। 'आडामभाव इति'। यदि ह्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात् कादेशं बाधित्वा ऽऽडामौ स्यातामतो लुगेव युक्तस्तस्मादर्थग्रहणं कर्त्तव्यं, न कर्त्तव्यं, यस्मात्सर्वत्रैव लुका भाव्यमिति न क्व चित्सप्तम्यस्ति उच्यते चेदं तत्र वचनसामर्थ्यात्सञ्ज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भविष्यति। नेदं वचनाल्लभ्यं, यतो वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रैव स्याद् इति न शुष्कं सरसीशयानमिति। अत्र हि सर शब्दात्परस्य ङिशब्दस्य 'याडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यान' मितीकारे कृते सप्तम्येव श्रूयत इति तत्रैव स्याद् न गौरी इत्यादौ 'तत्रापि स[2]रसी यदि' तत्रापि सिद्धं कथं, यदि सरसीशब्दो विद्यते असदिग्धे सदिग्धाभिधानमेतद् शास्त्राणि चेत्प्रमाणस्युरिति य[3]था। अस्ति च सरसीशब्दो दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते ततश्च सरसीशब्दोपि लुप्तसप्तमीक एवेति वचनात्तदन्तविधिरित्येतदेव स्थितम्, एवं तर्हि 'ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे,' ईदूदेदित्यत्र चत्वारः पक्षा उपन्यस्तास्तत्र तदन्तत्वे इत्यनेन तृतीयचतुर्थपक्षावुपलक्षयति, तत्र ज्ञापकं स्याद् इह प्रगृह्यप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति, यदि स्यात् पूर्वोक्तन्यायेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेराश्रयणात् लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्तमिति सञ्ज्ञा भविष्यति किमर्थग्रहणेन तेन तदन्तत्वे यो दोष उक्तः प्रत्ययलक्षणेन सञ्ज्ञा प्राप्नोतीति स न भवतीति सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेर भावादेव तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इत्याह। मा वेति'॥

---

१ लुप्तेत्यादीत्येव पु २ पाठः।
२ तत्रापीत्यादीत्येव पु २ पाठः।
३ इतिवर्जित पा २।

दाधा घ्वदाप्॥ किमिदं प्रयोगस्थानामनुकरणं प्रयोगे ये दाधा रूपाः श्रूयन्ते ते घु सञ्ज्ञा भवन्तीति आहो स्विदुपदेशे धातुपाठे ऽवस्थितानां यावतामनुकरणं दाधारूपं सम्भवति तेषामिति, किं चातो, यदि प्रयोगस्थानामनुकरणं शिति न प्राप्नोति द्यो प्रणिद्यति देङ् प्रणिदयते। दाप् प्रणियच्छति। धेट् प्रणिधयति, किं कारणमदाधारूपत्वात्, प्रणिदाता प्रणिधाता इत्यादाविव तु स्यात्, किमुच्यते शिति न प्राप्नोतीति। यावता दोदेङ्धेटामशित्यप्यात्वे कृतेपि लाक्षणिकत्वाच्च प्राप्नोति, नैष दोषः। 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति दोदेङो तावद्गृह्येते। अस्याश्च परिभाषाया दैप पित्त्वं लिङ्गम्। अन्यथा हि लाक्षणिकत्वादेवास्य ग्रहणं न भविष्यति 'दो दद् घो रि' त्यत्र च द इत्येतद् घेषिनवृत्त्यर्थं सत्तस्य घुसञ्ज्ञां ज्ञापयति, दधातेस्तु दधातेर्हि रिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गः। यदि 'गामादाग्रहणेष्वविशेष'स्तर्हि अर्थवत्परिभाषापि[1]निवर्तेत, तत्र को दोषः, प्रनिदारयति अत्रापि प्राप्नोति, अस्तु णत्वं कस्माच्च भवति, उपसर्गादित्यनुवर्तते, सम्बन्धिशब्दश्चायमुपसर्ग इति, त[2]स्मादेव विज्ञास्यामो गदादीनां य उपसर्गस्तन्त्रस्थाचिमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति प्रनिदारयतीत्यत्र च य प्रत्युपसर्गो नासौ दारूपो यश्च दारूपो न त प्रत्युपसर्गस्तस्यानर्थकत्वाद्, अत शित्येव दोषः। उपदेशस्थानां त्वनुकरणे दोदेङ्धेङनुकरणानामप्या 'देच उपदेशेशिती' त्यात्वसद्भावात्तेषां दाप्दाञ्धाञां च सर्वेषां सिद्ध्यति चात्वविषयेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धं, सर्वेषां च स्वरूपेणानुक्रियमाणत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्निरनुबन्धकेति च परिभाषयोरनुपस्थानं नापि प्रनिदारयतीत्यत्र प्रसङ्गो, नहि दीङ् इत्येतदनुकरणस्यात्वमस्ति कृतात्वमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्यादनुकरणं न विरुध्यते, यथा गवित्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्येति, निर्दोषं द्वितीयपक्षमाश्रित्याह। 'दारूपाश्चत्वार इत्यादि'। एवं च दीङोऽनुकरणस्यात्वाभावात् सूत्रादिषु मीनातिमिनोतिदीङामित्यात्वे दारूपस्यापि घुसञ्ज्ञा

१ न प्रवर्ततेति पा ३।

२ तत्र इति पा २।

न भवति प्रनिदाता णत्वं न भवति। उपादास्तास्य स्वर शिक्षकस्य स्याघ्वोरिच्चे' तीत्वं न भवति। केचित्तु सञ्ज्ञामिच्छन्ति तेषामप्युपादास्तेत्यत्र न भवति, 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये' ति, 'प्रणिददातीत्यादौ नेर्गदेतिणत्वं, 'प्रणिद्यतीति' 'ओतः श्यनि'। 'दातं बर्हिरिति'। लूनमित्यर्थः। घु सञ्ज्ञाया अभावाद् 'दो दद् घोः' रिति न भवति। अवदातमित्यत्र च 'अच उपसर्गात्त' इति न भवति। ननु दाब्दैपोरननुकरणादेव न भविष्यति अस्मदायत्तं खल्वनुकरणं दाप्दैपोर्न करिष्यामः। तत्र। असति तस्मिन्प्रतिपदोक्तमेव दाधारूपमनुकरणं गृह्येत, सति तु तस्मिन् यावतामनुकरणं दाधारूपं सम्भवति लाक्षणिकं प्रतिपदोक्तं वा तावतां सर्वेषामनुकरणं भवति, 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इति च मेङ्ङनात्वस्य निर्देशो ज्ञापयति 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्व मिति। नहि माङ् मानइत्यस्य व्यतीहारे वृत्तिः सम्भवति, तेन दैपः पकारे अयमाणत्वात्त्वं भवतीति अदाबिति प्रतिषेधो भवति। सञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमये च यद्दाब्रूपं तस्य प्रतिषेध इति प्रणिदापयतीत्यत्र प्रागेव पुकः प्रवृत्ता घुसञ्ज्ञामाश्रित्य णत्वं भवति। दाधा घ्वपिदिति वा वक्तव्यं, पित् घुसञ्ज्ञो न भवतीति, बकारो वा द्वयोरनुबन्धः, सूत्रमपि बकारान्तमेव पठितव्यं, भाष्यवार्तिकविरोधस्तु महापदमञ्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चितः॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ 'द्वन्द्वे घी' त्येतद्बाधित्वा 'ऽजाद्यदन्त-मित्यन्तशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तो ऽस्मादेव निर्देशाद्य भवति। न चात्यन्तबाधोऽन्तादिवच्चेति लिङ्गात्, असहायस्येत्यादिना सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह। सति परस्मिन् यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदिः, सति च पूर्वस्मिन्यस्मात्परं नास्ति सोऽन्तः, तदेतदुभयमसहाये न सम्भवति तस्मादाद्यन्तयोर्यान्युपदिष्टानि उक्तानि कार्याणि तान्यसहायस्यापि यथा स्युरित्ययमारम्भो ऽसहायस्येत्यनेनासहायवचन एकशब्दो न सङ्ख्यावचन इति दर्शयति। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसङ्ख्यास्तीति एकस्मिन्निति व्यर्थं स्यादिति भावः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमी श्रवणादुपमानस्यापि सप्तमी समर्थनेत्याह। 'सप्तम्यर्थे वतिरिति'। वर्तमानादिति शेषः, 'तत्र

तस्येवेती'त्यर्थ वति । पूर्वं त्वसहायस्येति षष्ठीनिर्द्देश सप्रम्यर्थस्यैव शेषरूपविवक्षया कार्यार्थत्वा,त्सवातिदेशाना प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्याह । 'कार्य भवतीति' । आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्त पूर्वं उत्सन इनि तु निर्मूल, व्यपदेशातिदेशे हि कुरुते कुर्वे इत्यादौ अन्तवद्व्यपदेशेपि अन्त्योजादिरस्येत्येव रूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावाट्टिसज्ञाया अभावे टेरेत्व न स्यात्, कुर्वाते इत्यादौ तु दृष्टस्य टेरेत्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशे न दोष । 'आभ्यामिति' । अत्र द्वे अन्तत्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्गस्यातोन्त्यस्य दीर्घ इति । 'सभासवयन इति' । असत्येकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो नास्ति मध्येऽसहाये च सो ऽतिदेशस्य विषयो 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध मित्यत्रादिग्रहणस्याप्येतदेव व्यावर्त्त्यमिति विकल्प स्यात् कदा चिद्वृद्धसज्ञा कदा चिन्नेति, तस्मादाकारमाश्रित्य पक्षे वृद्धसज्ञा न भवतीति यत्यार्थ ॥

तरप्तमपौ घ ॥ तरतेर्न्दोरबित्यपि गुणे भूतपूर्वेण पकारेण यद्यपि तरबिति रूप भवति तथापि तमपा साहचर्यात प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्याह । 'तरप्तमपौ प्रत्ययाविति' । तेन नद्यास्तरो नदीतर इति ह्रस्वो न भवति, अथ वा तरबिति रूपाश्रया सज्ञा रूपनिग्रहश्च प्रयोग उपदेशे वा तत्र न क्व चित्प्रयोगे तरबिति रूपमस्तीत्युपदेशगत गृह्यते न चात्रौपदेशिक तरब्रूपमस्ति, सत्यामपि वा घसज्ञाया न दोषो ह्रस्वत्व हि समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे विधीयते । आतिशायनिकप्रकरणएव तादी घ पितौ घ इति वा कर्त्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण सज्ञाकरणमन्योपि तरबस्तीति सूचनार्थ तेना 'ल्याच्तर' लोपश्च बलवत्तर इत्यादौ स्वार्थे तरप् सिद्धो भवति ॥

बहुगणवतुडतिसख्या ॥ यद्यपि वतुडती इति सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहण तथापि केवलयो प्रत्यययो सज्ञाया प्रयोजनाभावात् तदन्तयोरेव ग्रहण, 'बहुकृत्वइत्यादि' । 'सख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'सख्याया विधार्थे धा' बह्वल्पार्थादिति वर्त्तमाने सख्यैकवचनादिति शस् । 'सख्याया अतिशदन्ताया कन्,' 'तावत्कृत्वइति' । 'यत्तदेतेभ्य' परिमाणे व

तुप्,' 'आ सर्वनाम्न '। 'कतिकृत्वइति'। 'किम सख्यापरिमाणे डति च'। 'बहुगणशब्दयोरित्यादि'। कथ पुनर्ग्रहणं नास्ति, सख्येत्यन्वर्थसज्ञेय सख्यायते ऽनयेति सख्येति। न च यो वैपुल्ये बहुशब्दो बहुरोद न इति, सख्येये वा गणशब्द इतूणा गण इति, नाभ्या सख्यायते, यदि तर्हि सख्यावाचिनोरेव ग्रहण किमर्थं तयोरिह सज्ञा विधीयते यावता सख्याप्रदेशेषु लौकिक्यपि सख्या गृह्यते, अन्यथा पञ्चक सप्तक इत्यादौ सख्याया अतिशदन्ताया इति कन न स्यात् अतिशदन्ताया इति च प्रतिषेधो ऽनर्थक स्यात् शास्त्रीयाया सख्यायास्तिशदन्ताया अभावादित्यत आह। 'भूर्यादीनामित्यादि'। एतेन नियमार्थमेतयोर्ग्रहणमिति दर्शयति, तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियमस्य भूर्यादीनामेवानियतबहुत्ववाचिना निवृत्तिर्नोबहुत्वविषययोर्द्व्येकशब्दयोर्नापि नियतबहुत्ववाचिना त्र्यादीना, तदाह। भूर्यादीनामिति' अर्द्धपूर्वपदश्चेति'। अर्द्धशब्द पूर्वपद यस्य स च पूरणप्रत्ययान्त पूरणप्रत्ययान्तान्त इत्यर्थो, नहि पूरणप्रत्ययान्तस्या र्द्धशब्द पूर्वपद सम्भवति समास एव हि पूर्वपद सम्भवति। 'अर्द्धपञ्च मशूर्पइति'। अर्द्ध पञ्चम येषामिति बहुव्रीहि। अर्द्धपञ्चमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भि॰ शूर्पै क्रीत इति तद्धितार्थेति समास। 'शूर्पादञन्यतरस्या'मिति विहितस्याजष्ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक्। कथ पुनर्लुक् यावता नाय समास॰, नापि कन्, समासकन्विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्यषष्ठी तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन्विधीयमानइत्यर्थ॥

ष्णान्ता षट्॥ इह कस्मान्न भवति विप्रुष पामान इति, सङ्ख्येति वर्तते, ननु च तत्सङ्ख्याग्रहण सज्ञाप्रधान इहानुवृत्तमपि ष्णान्ताना सज्ञामेव विदध्याद न तु ष्णान्तेत्यस्य विशेष्य समर्पयेद् अत आह। 'स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति'। ष्णान्तेत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य विशेष्यापेक्षाया सम्बध्यमान प्रदेशेष्विव सन्निधाने भविष्यतीत्यर्थ। अत एवात्रान्तग्रहणम्, इतरथावर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धम्, इह कस्मान्न भवति शतानि सहस्राणि नुमि कृते तस्य पूर्वभक्तत्वान्नान्ता सङ्ख्या भवति, अस्तु लुक्कस्मान्न भवति, सर्वनामस्थानसन्निपातकृतो नुम्न तद् विहन्ति। अथेह कथ

सज्ञा ऽष्टानामिति, कथ च न स्यात्, अष्टन् आम् इति स्थिते परत्वाच्नित्यत्वा ‘च्चाष्टन आ विभक्तौ’ वित्यात्वे कृते ऽनान्तत्वादसत्या मज्ञाया नुड् न स्यात, अष्टनो दीर्घग्रहण ज्ञापक कृतात्वस्याप्यष्टन मज्ञा भवतीति । एतच्च तत्रैवोपपादयिष्याम । यद्वा प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेरनुद्दिश्य प्रयोजनविशेष षट्सज्ञा भविष्यति सा च कृतेप्यात्वे न निवर्त्तते ॥

डति च ॥ ‘डत्यन्ता च या सख्येति’ । अनेन सख्याग्रहणानुवृत्ति दर्शयति । असत्या ह्यनुवृत्तौ पातेर्डति पतयोत्रापि स्यात्,[1]अथेह सख्याग्रहणानुवृत्तावपि कस्मादेवात्र न भवति सामान्येन हि डते सख्यासज्ञा विहिता, उच्यते । सख्यासज्ञाया हि वतुना साहचर्यात्तद्धितस्य डतेर्ग्रहण[2]न त्वौणादिकस्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इह क्तक्तवतुरूपाश्रयेय सज्ञा रूपनिर्ग्रहश्च प्रयोगउपदेशे वा भवति, न च प्रयोगे सानुबन्धक रूपमस्तीत्युपदेशगत ग्राह्य तत्र ‘नपुसके भावे क्त’ ग्रीत इति क्तस्य क्व चिदुपदेशोस्ति, यदि तस्यैव स्याद् लिङ्गान्तरे कालान्तरे धात्वन्तरे च न स्यात् क्तवतोस्तु न क्व चिदुपदेशस्तत्केन विहितयो क्तक्तवत्वोरेषा सज्ञा विधीयते अनयैव सज्ञया वक्ष्यति निष्ठेति । यद्येवम इतरेतराश्रय प्राप्नोति विहितयो सज्ञा सज्ञया च विधानमिति । नैव दोष । भाविनी सज्ञा विज्ञायते सूत्रशाटकवत्, तद्यथा कश्चित्क चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटक वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटक शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्ध, स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति तद्वदिहापि तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा सज्ञा भविष्यतीति ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गत्वेन नपुसकत्वायोगाद् बहुवचनासभवाच्च सर्वादीनीति बहुव्रीहिरित्याह । ‘सर्व शब्द इत्यादि’ । ‘आदिर्येषामिति’ । यद्येव बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्स-

१ अथेहेत्यारभ्य उच्यते इत्यन्त ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।
२ न त्वौणादिकस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

र्वशब्दोपलक्षितानां विश्वादीनामेव संज्ञा स्याद् नोपलक्षणस्य सर्वशब्दस्य यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते न चित्रा गाव इत्याशङ्क्याह । तानामानीति । अत्र तानीत्येव सिद्धमानीति प्रत्यक्षविषयेणेदंशब्देन गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावं सूचयन् तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिं दर्शयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणो वर्तिपदार्थः सोऽपि कार्यी संविज्ञायते यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानो, मत्वर्थे हि बहुव्रीहिः भूमादिषु च मतुब् विधीयते, तद्यत्र स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं न तत्रोपसर्जनस्य कार्ययोगः, यथा गोमन्तमानयेति, सम्भवति ह्यरण्यावस्थिताभिरपि गोभिः स्वस्वामिभावो, यत्र तु संयोगसमवाययोरन्यतरत् प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र स्वभावादेवोपसर्जनस्यापि कार्ययोगः । यथा दण्डिनमानय विषाणिनमानयेति, नो खलु गृहावस्थितेन दण्डेन दण्डसंयुक्तः पुरुषो भवति एवं बहुव्रीहावपि चित्रगुः शुक्लवासा इति इहाप्यादिशब्दोऽवयववचनः उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तत्र समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानां संज्ञा भवन्ती विश्वादीनामिव सर्वशब्दस्यापि भविष्यति अत्र च लिङ्गं 'मदः सर्वेषामि'ति निर्देशः, 'आमि सर्वनाम्नः सुट्'। 'सर्व इति' । 'जसः शी' पूर्वयोस्तूपन्यासो जसन्ततामस्यादर्शयितुम् । 'सर्वस्मादित्यादि' । 'सर्वनाम्नः स्मै' 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' । उभशब्दो द्विवचनविषयएव प्रयुज्यते ऽसति द्विवचने नैव प्रयुज्यते नहि भवत्युभौ पुत्रावस्य उभपुत्र इति उभयशब्दोऽत्र तत्स्थाने भवति उभयपुत्र इत्यादि, न च द्विवचने किंचित्सर्वनामकार्यमस्ति स्मैप्रभृतीनामेकवचनबहुवचनविषयत्वात् काकवोश्च नास्ति विशेष इति तस्येह पाठे प्रयोजनमाह । 'उभशब्दस्येत्यादि' । उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः । 'उभयस्मिन् उभयेषामिति' । उभाववयवावस्येति व्युत्पाद्यमानः उभयशब्दो यदा तिरोहितावयवभेदं समुदायमाचष्टे तदैकवचनं भवति उभयो मणिरिति, यदा तु वर्णद्वयारब्धे समुदायिनि वर्तमानो वर्णभेदानुगतं समुदायमाचष्टे तदा बहुवचनम् । उभये देवमनुष्या इति । 'डतरडतमौ इति' । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेऽपि तदन्त

योर्ग्रहणं केवलयोः प्रयोजनाभावात् । 'वक्ष्यमाणेनेति' । प्रथमचरमे त्यादिना । 'सर्वशब्दपर्यायस्येति' । अस्ति च सर्वशब्दपर्यायः सम शब्दो 'नभन्तामन्यके समे' 'मानो वृकाय वृक्ये समस्मै' 'उरुष्याणो ऽघायतः समस्मात्' । 'उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो' 'मान समस्य दूढ्य' इति यथा, एतच्च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञा करणाल्लभ्यते, स एव हि समशब्दः सर्वेषां नाम भवति यः सर्वशब्दपर्यायः । यद्यन्वर्थसंज्ञा पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं[1] कस्मान्न भवति, अस्मादेव नि पातनात् । यदि 'सर्वादीनि सर्वनामानि' तर्हीहापि प्राप्नोति, सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहीति, इह चातिक्रान्तः सर्वस्मै अतिसर्वाय देहीति, तस्मात्संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादीनां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः, न केवलं संज्ञायाः, पाठोपि तेषां गणे नास्तीति वक्तव्यं[2] संज्ञामात्रप्रतिषेधे हि सर्वनामप्रयुक्तमेव कार्यं तेषां न स्यात् पाठाश्रयं तु स्यादेव त्यदा दीनामः 'तन्नामकः कश्चित् तत्, तदौ, तदः । अतिक्रान्तस्तमतितत्, अतितदौ, अतितदः । 'अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः,' कतरमतिक्रान्तं ब्राह्म णकुलमतिकतरमिति संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

तत्र यथा बाहुर्नामकश्चित्तस्यापत्यं बाहवः, 'बाह्वादिभ्यश्चे' तीञ् न भवति । संज्ञा, श्वशुरस्यापत्यं 'राजश्वशुराद्यः' न भवति । धान्यमातुः स्वसा, 'मातृपितृभ्यां स्वसे' ति षत्वं न भवति, एवमिहापि संज्ञाभूतानां सर्वादीनां संज्ञा तन्निबन्धनं च कार्यमन्तर्गणकार्यं च न भविष्यति, यद्वा व्यवस्थायामित्यत्रासंज्ञायामिति विभज्यते, तेन च गण पाठो विशेष्यते, यान्येतान्यनुक्रान्तानि सर्वादीनि तान्यसंज्ञायां द्रष्टव्या नीति । उपसर्जनप्रतिषेधोऽपि न कर्त्तव्यः, सर्वादीनां संज्ञा विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यत् सर्वाद्यन्तस्य स्यात्, सर्वशब्दस्य तु सत्यामपि संज्ञायां

---

१ प्राप्नोति अस्मादेव निपातनान्न भविष्यतीति पा २ ।
२ यतः संज्ञाप्रतिषेधे इति पा २ ।

मङ्गस्यासर्वनामत्वात् स्मायाद्यप्रसङ्ग । यद्येव परमसर्वस्मादित्यादावपि न स्याद् यतो यदङ्ग न तत्सर्वनाम यच्च सर्वनाम न तदङ्गमिति, मा भूदङ्ग सर्वनाम, अवयवस्यैव तु सर्वनामत्वे 'ऽङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति' समुदायस्य च कार्यं भविष्यति, यथा ऽस्थ्यादीनामनङ् परमास्थ्नेति । न चैवमत्यद्ग्रेत्यादिवदतिसर्वायेत्यादावुपसर्जनेपि प्रसङ्गो ऽर्थद्वारकस्य सम्बन्धस्याश्रयणात्सर्वनामार्थगतमेकत्वादिकं या विभक्तिराहेति,[1]यथा 'ऽष्टाभ्य औश् 'षड्भ्यो लुग्' इति परमाष्टौ परमपञ्चेत्यादौ भवति, प्रियाष्टान प्रियपञ्चान इत्यादौ न भवति तद्वदत्रापि, 'त्यदादीनाम' इत्याद्यन्तर्गणकार्यमप्येवमेव द्रष्टव्यम । यत्तु रूपाश्रय कार्यं 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति न पाठाश्रय नापि सञ्ज्ञाश्रय तदस्थ्याद्यनङ्वदुपसर्जनेपि भवति,[2]यत्तूपसर्जन[3]दशाया प्रागेव प्राप्त तदपि भवति अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति तस्मा चार्थस्तदन्तस्य सञ्ज्ञया, उच्यते । अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् परमभवकानिति तदन्ताच्च स्यात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' परमसर्वत सप्तम्यास्त्रल्' परमसर्वत्र । 'आ सर्वनाम्न ' 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ[4] वप्रत्यये ' परमतद्र्यङ् परमयद्र्याङित्यादौ न स्यादिति तदन्तस्य सञ्ज्ञेषितव्या, कथ पुनरियमाणापि लभ्यते, ज्ञापकादिति वक्ष्याम, तत्तदन्तस्य च भवन्ती परमसर्वादिवद् अतिसर्वादेरपि स्यादिति उपसर्जनप्रतिषेधोपि वक्तव्यो, न वक्तव्य, अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादेव सिद्ध, वृत्तौ हि प्रधानार्थससर्गादुपसर्जनानि न सर्वार्थानि यथा सम्भव च सार्वार्थ्यमिति प्रत्यक्षपरोक्षतादिविशेषवाचित्वेपि तदिदमादीना भवत्येव, अन्वर्थत्वादेव च सञ्ज्ञाभूतानामपि सञ्ज्ञाऽभाव, एव तावत्सञ्ज्ञानिबन्धन स्मायाद्युपसर्जनाना निवारित त्यदाद्यन्तर्गणकार्यं तु स्यादेव पाठस्य स्थितत्वात् । एव तर्हि तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् द्वितीयोपि सर्वनामशब्द उपात्तस्तेन पाठो

---

१ तदित्यधिकम् २ पुस्तके ।

२ यच्चेति पा २ ।

३ ताया इत्येवपाठ २ पुस्तके ।

४ तावप्रत्यये इति पा २ ।

विशेष्यते, यानि सर्वेषा नामानि तानि सर्वादीनीति, तेन सर्वादिपाठोपजीवनेन प्रवर्त्तमानमन्तर्गणकार्यमपि व्यवस्थास्यते, यद्वा सञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वात्तत्सम्बन्धयोग्याना सर्वार्थाना तावत्पाठो ऽवश्याभ्युपगन्तव्यस्ततश्च प्रकारान्तरजुषा पाठे प्रमाणाभावादेव सिद्ध पाठात्पर्युदास ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र समासावयवाना सर्वादीना सञ्ज्ञा विकल्प्यतइति वृत्तौ लक्ष्यते,[३] यथाह। 'दिगुपदिष्टइत्यादि'। दिशामुपदिष्टउक्ते 'दिङ्नामान्यन्तराले' इत्यस्मिन्समासे ऽवयवत्वेन वर्तमानानीत्यर्थो, न चावयवाना सञ्ज्ञाविकल्पे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति स्मायादिक तावदङ्गाश्रय काकचोश्च नास्ति विशेषो दिग्वाचिनामकारान्तत्वात्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पूर्वपदस्य पुवद्भावोपि न प्रयोजन, तत्र हि मात्रग्रहण क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टाना सप्रत्यसर्वनामत्वेपि यथा स्यात, तथा च दक्षिणपूर्वाया इति सञ्ज्ञाभावपक्षेपि भवति। स्यादेतत्। अवयवानामेव सञ्ज्ञा, कार्यं 'त्यदाद्यधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चे'ति। एवमपि दक्षिणपूर्वेत दक्षिणपूर्वचेत्यत्र तसिलादयो न स्युस्तस्मात्सर्वाद्यन्ते बहुव्रीहौ सञ्ज्ञा विकल्प्यते, सर्वादीनीत्यय तु वृत्तिग्रन्थ सर्वाद्यन्ते प्रवर्तमाना सञ्ज्ञा सर्वादीन्यपि गोचरयतीत्येव परो व्याख्येय। यद्वा ऽवयवाना सञ्ज्ञाविधानेन तदन्तस्यापि सिध्यति तदन्तविधेरभ्युपगमादिति। 'समासग्रहण किमिति'। न बहुव्रीहि समासत्व व्यभिचरतीति प्रश्न। 'दक्षिणदक्षिणस्या इति'। 'एक बहुव्रीहिव'दित्यनुवृत्ता 'वा बाधे चे'ति दक्षिणशब्दस्य द्विर्वचन'न बहुव्रीहा' वित्ययमपि निषेधो न भवति, तत्रापि समासाधिकारात्। 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति'। असति बहुव्रीहिग्रहणे यथा 'न बहुव्रीहावि ति प्रतिषेध बाधतएव 'द्वन्द्वे चे' त्येतमपि बाधेत। अथ क्रियमाणेपि बहुव्रीहिग्रहणे या पूर्वा सोत्तरा यस्योन्मुग्धस्य तस्मै पूर्वोत्तराय देहीत्यत्र कस्माच्च भवति। प्रतिपदोक्तो यो दिक्समासो दिङ्नामान्यन्तराल' इति तस्य

१ सर्वनामानीत्यधिकम ३ पुस्तके तदसबद्धम।

२ आश्रयणाय इति पा २।

३ यदेति पा २।

ग्रहण यद्येव तत एव हेतोर्द्वन्द्वे न भविष्यति, सत्यम् । उत्तरार्थमवश्य कर्त्तव्य बहुव्रीहिग्रहणमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते ॥

न बहुव्रीहौ ॥ अत्र वृत्तौ द्विधा सूत्रार्थो लक्ष्यते, बहुव्रीहाविति निषेधाधिकरण [1]बहुव्रीहौ सज्ञा न भवति, बहुव्रीह्याधारा सज्ञा न भवतीति । बहुव्रीहे सज्ञा न भवतीति, सर्वाद्यधिकरणा वा, बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामसज्ञानि न भवन्तीति, तत्र सर्वनामसज्ञायामित्यादिना ऽऽद्य पक्ष दर्शयति । कथ पुनर्ज्ञायते ऽभ्युपगतस्तदन्तविधिरिति । अत एव निषेधात् । द्वितीय सूत्रार्थं दर्शयति । 'बहुव्रीहावित्यादि' । प्रथमस्योदाहरणमाह । 'प्रियविश्वायेति' । 'सवनामसख्ययोरुपसख्यानमिति' सर्वनाम्न पूर्वनिपाते प्राप्ते 'वा प्रियस्येति' [2]प्रियशब्दस्य पूर्वनिपात । द्व्यन्यायेति । सर्वनामसङ्ख्ययोरिति द्व्यन्ययो पूर्वनिपाते प्राप्ते परत्वात् सङ्ख्याया पूर्वनिपात । द्वितीयस्योदाहरणमाह । 'इह चेति' । अत्र च प्रतिषेधो ऽयमारभ्यतइत्यनुषङ्गो, ऽत्रासति निषेधे ऽकचि सति त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति प्राप्नोति सति तु 'प्रागिवात्क' इति के सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति' त्वमादेशयोस्त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति सिद्ध्यति 'न व्यृतश्चे' ति [3]समासान्ते कपि । ननु च बहुव्रीहावय निषेध, इह च प्रागेव ततस्त्वक पिता ऽस्य अहक पिता ऽस्येति वाक्यावस्थायामेवाकच् प्राप्नोति एव तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् यद्वाक्योपमर्द्देन बहुव्रीहिर्भवति तस्यामेवावस्थाया निषेधो भविष्यति अत्र च प्रथम सूत्रार्थस्तदन्तविधिज्ञापनायैवोपन्यस्तो न तु प्रियविश्वायेत्यादौ समुदायस्य सज्ञाप्रसङ्गो ऽसर्वार्थत्वात् यथा ऽतिसर्वायेत्यादौ । बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहण किमर्थमित्याह । बहुव्रीहावित्यादि । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति' । वसनमन्तर येषामिति बहुव्रीहौ द्वन्द्व । अत्रासति बहुव्रीहिग्रहणे वर्तमानद्वन्द्वाश्रयो निषेध स्यात् ततश्च जसि विभाषा स्यात् पुनर्बहुव्रीहिग्रहणात्तु

१ बहुव्रीहौ सज्ञा न भवतीति नास्ति २ पुस्तके
२ प्रियशब्दस्येति नास्ति ३ पुस्तके ।
३ काशि॰ त पा २ ।

यदन्तो द्वन्द्व सो ऽन्तरशब्दो बहुव्रीहे पूर्वमत्रासीद् इति बहुव्रीह्याश्रयो नित्य एव निषेधो भवति, इह तु तदन्तस्य सञ्ज्ञानिषेध इति प्रथमपक्षानुरोधेन प्रत्युदाहरण न त्वत्र प्रसङ्गो ऽसर्वार्थत्वात्। वसन्त्यस्मिन्निति वसन गृह, तेन 'विरूपाणामपि समानार्थाना' मित्येकशेषाभाव ॥

तृतीयासमासे ॥ 'समासइति वर्त्तमानइत्यादि'। मुख्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते गौणस्यापि ग्रहणार्थं पुन समासग्रहण[1]मित्यर्थ। न च तृतीयासमासमात्रार्थं वाक्ये प्रसङ्ग इत्याह। 'पूर्वसदृशेत्यादि'। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते। त्वयका मयकेति'। युष्मदस्मदो स्तृतीयैकवचने 'त्वमावेकवचने' 'योचि' सुबन्तयो प्राक् टेरकच् ॥

द्वन्द्वे च ॥ अथ समुदायस्यैव निषेधो नावयवाना, कुत, त्यदादीना तावत् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य' मिति एकशेषेण भाव्यम्, प्राक् च त्यदादिभ्यो ऽकारान्तास्तत्र न काकचोर्विशेष, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भाव' स्त्विष्यतएव दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति, सोय प्रतिषेधो ज्ञापयति अस्ति सर्वनामसञ्ज्ञाया तदन्तविधिरिति ॥

विभाषा जसि ॥ 'जस कार्यं प्रति विभाषेति'। तत् कथ, व्यवस्थितविभाषेय, यद्वा जसीति कार्यापेक्षयाधिकरणसप्तमी जसाधार यत्कार्यं शीभावाख्य तत्र कर्तव्यइति, अन्ये त्वाहु। जस ई जसी शब्दरूपापेक्षया नपुसकह्रस्वत्वे सप्तम्या लुका निर्देशो जस ईकारे कर्तव्यइति, किं पुन कारणमेव व्याख्यायते तत्राह। 'अकज्भीति'। हिशब्दो यस्मादर्थे, यद्य विशेषेण विकल्प स्यात् कतरकतमअस् इति स्थिते कुत्साद्यर्थविवक्षाया यस्यामवस्थायामकच्विधि प्रति सञ्ज्ञा स्यात् ततश्च तन्मध्यपतितत्वात्तद्ग्रहणे शीभावस्स्यात्, के तु सति न भवति ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ 'उभयशब्दस्येत्यादि'। उभाववयवावस्य 'उभादुदात्तो नित्य' मिति तयपो ऽयजादेश। स्थानिवद्भावाद्वृत्तयय तयबन्तस्तथापि गणे पाठाद् नित्यैव सञ्ज्ञा भवति। ननु गणे

---

१ इति भाव इति पा २।

पाठस्योभयस्मिन्नुभयेषामित्यादिरवकाश, इह तयब्ग्रहणस्य द्वितये द्वितया इति, उभयशब्दाज्जस्युभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोति, नैष दोष । अन्तरङ्गा नित्या सञ्ज्ञा विभक्त्यनपेक्षत्वादिति सैव प्रवर्त्तते । 'काकचोर्यथायोग वृत्तिरिति । नेमशब्देऽकचो वृत्ति, अन्येषु कस्येत्येष यथा योगार्थ, क पुनर्दोषो नेमशब्दे यदि जस कार्य प्रति न स्यात पक्षे कोऽपि स्यात् । अस्तु, नेमके नेमका नित्येप्यकचि तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादस्मिन्विकल्पे सति एतद्रूपद्वय भवत्येव, सत्य प्रथमादिषु पक्षेऽकजन भवतीत्येव परो ग्रन्थ ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् ॥ 'असञ्ज्ञायामिति'। सञ्ज्ञायामसत्या, पूर्वादयश्चेत्सञ्ज्ञारूपा न भवन्तीत्यर्थ । व्यवस्था, नियम, स चात्रार्थादवध्यपेक्ष इत्याह । स्वाभिधेयापेक्षइत्यादि । पूर्वादीना शब्दाना स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोर्थस्तमपेक्षते तेन वापेक्ष्यते य स स्वाभिधेयापेक्षो ऽवधिर्मर्यादा पूर्वदेशस्य यत्पूर्वत्व तत्परदेशमपेक्ष्य भवति परस्यापि यत्परत्व तत्पूर्वदेश,मेव दिक्कालयोरपि द्रष्टव्य, तस्मात्पूर्वादिशब्दवाच्यो ऽर्थो ऽवश्यमवधि क चिदपेक्ष्य भवति तत्र योयमपेक्षाया नियम सा व्यवस्थेति तावद्विवक्षित, तस्या गम्यमानाया पूर्वादिशब्दाना स्वाभिधेय एव वर्त्तमानानामिय सञ्ज्ञा भवति न तु वाच्यायाम् । 'प्रवीणा इत्यर्थ इति' । अनेन व्यवस्थाभावमाह । नहि प्रवीणशब्द सापेक्षमर्थमाचष्टे । सत्यामेव व्यवस्थायामित्यनेनान्वर्थता दर्शयति, सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तते, ऽत्र जस कार्य प्रतीति नोक्त विशेषाभावात् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अज्ञातिधनाख्यायामित्यस्यार्थमाह । 'न चेदित्यादि' । यत्र शब्दान्तरनिरपेक्ष स्वशब्दो ज्ञातिधने स्वरूपेणाचष्टे तत्रासौ सञ्ज्ञारूपेण प्रवर्तते । 'आत्मीया इत्यर्थ इति' । पुत्राणा गवा सत्यपि ज्ञातिधनत्वे न तेनाकारेण तत्र वर्तते किं त्वात्मीयाकारेणेत्यर्थ । आख्याग्रहणे त्वसति ज्ञातिधनयो पर्यवसानाद् अत्रापि प्राप्नोति । 'धूमायन्तइत्यादि' । यथोल्मुकान्यश्लिष्टानि असहतानि

धूमायन्ते सहतानि तु प्रज्वलन्ति तद्वत् ज्ञातयोपीत्यर्थ । 'स्वा ज्ञातय इति' । स्वशब्दस्यानेकार्थस्य व्यक्तीकरणाय पर्यायस्यापि ज्ञातिशब्दस्य प्रयोग, स एव तु न प्रयुक्त, निरङ्कुशा कवियाच इति ॥

अन्तर बहिर्योगोपसव्यानयो ॥ बहिरित्यनावृतो देश उच्यते, बहिरित्यनेन योगो बहिर्योग इतीतिशब्दाध्याहारेण विग्रह्य समास स चानावृतस्य बाह्यस्य वस्तुनो भवति उपसवीयते विधीयते वासो ऽन्तरेणेत्युपसव्यान कर्म्मणि ल्युट् 'नगरबाह्या इति' । बहिर्योग दर्शयति, परिधानीयमन्तर्वास प्रावरणीय बहिर्वास । 'अन्तरे तापस इति' । अत्र सज्ञाभावाद् ङिस्मिन्न भवति । जसीति वर्तमाने कथ सप्तम्यन्त प्रत्युदाहरणे दीयतइत्यत आह । 'गणसूत्रस्य चेत्यादि' । गणसूत्रमप्येवमेव पठ्यते, कस्मात्पुनरप्रस्तुतस्य गणसूत्रस्य प्रत्युदाहरण दीयते न सूत्रस्य 'अपुरीति वक्तव्य' मिति वक्ष्यति तद्गणसूत्रविषय यथा स्यादिति । तस्याय प्रस्ताव । सूत्रस्याप्यनया दिशा प्रत्युदाहरण गम्यतइति न पृथग्दर्शितम् । 'अन्तरायामिति' । प्राकाराद्बहिर्वर्तिन्यामित्यर्थ । यद्यपि गणसूत्रे ऽन्तरशब्द पठ्यते तथापि तस्यैव सर्वनामत्वात टापा सहैकादेशोपि तद्ग्रहणेन गृह्यतइति स्यात् प्रसङ्ग लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तस्यैव सज्ञाप्रसङ्गे वचनम् । 'विभाषाप्रकरणइत्यादि' । यथायमर्थ सिद्ध्यति तथा 'विभाषा द्वितीयावृतीयाभ्या' मित्यत्र वक्ष्याम ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ 'तसिलादिरिति' । 'पञ्चम्यास्तसिलि' त्यारभ्य 'एधाच्चे' त्येतदन्त, शस्तसौ 'बह्वल्पार्थाच्छस्' 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि' । 'सख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्य सुच्' । 'आस्थालाविति' । 'इण आसि' । अया, प्रकपूर्व,त्व प्रकथा । च्व्यर्था । सपद्यकर्तरि च्वि 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' 'देये त्रा च' 'अमु चच्छन्दसि' किमेत्तिङव्ययघादामु । 'निपाता वक्ष्यन्तइति' । अथ किमर्थ स्वरादीना पृथग्ग्रहण क्रियते ते चादिष्वेव पठ्येरन्, न । चादीनामसत्त्ववचनाना निपातसज्ञा, स्वरादीना पुन सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनाना चाव्य-

यसञ्ज्ञा, स्वस्ति वाचयति स्व पश्येति, क्रियासम्बन्धे ऽनेकशक्तिदर्शनात् सत्त्ववाचित्वम् । अथ 'प्राग्रीश्वरान्निपाता ' स्वरादीनि चादयोसत्त्व इत्येव सूत्रन्यास॰ क्रियेत, क पुनरत्र विशेषस्तत्र वा स्वरादिग्रहण क्रियेत अत्र वा, किं च 'निपात एकाजनाङिति' प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्वरादीनामप्यकाचा प्रसज्येत 'किमेत्' 'दक्षिणादाच्' 'एकाच्च तद्धित,' केन्मभृतयस्तु कृत एकाचस्सन्ति। अथ चादिरेकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्व विशेषण न लभ्यते। नैष दोष । 'चादयोसत्त्व' इत्यत्रासत्त्वग्रहण चादीना पाठविशेषण यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण गोत्रादीना, तेन यत्र यत्र चादिग्रहण तत्र सर्वत्र विशिष्टानामेव ग्रहण, तत्रायमप्यर्थ उभे सञ्ज्ञे न कर्त्तव्ये भवतो ऽव्यय निपात इति। कथ, प्राग्रीश्वरान्निपाता इति वा ऽव्ययानीति वा सूत्र [1]कर्त्तव्य तत स्वरादीनि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' यावदव्ययीभावश्चेति, ततश्चादयो ऽसत्त्वइत्यारभ्य याव दधिरीश्वरे' 'विभाषा कृञी' ति तत्र यस्मिन् प्रदेशे निपातग्रहण तत्र चादिग्रहणमसत्त्वव्ययप्रदेशेष्वव्ययग्रहण निपातग्रहण चेति तत्तु तथा न कृतमित्येव । 'अव्ययमित्यन्वर्थसञ्ज्ञेति' । 'सदृशम् इत्यादि' । श्रुतिश्चेयमाथर्वणी प्रणवविद्यायां त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु सदृश, लिङ्गविशेषप्रतिपादने [2]ऽसामर्थ्यात् । 'विभक्तिष्विति' । कारकेषु, 'वचनेष्विति' । एकत्वादिसंख्यासु, अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्व, यस्माच्च व्येति नाना न गच्छति सत्त्वधर्म्मांच गृह्णातीत्यर्थस्तत्तस्मादव्ययमिति, यच्छब्दरूप न व्येति तदव्ययमिति वा, किं पुन प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञाकरणे उपसर्ज्जनप्रतिषेधो ऽत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इति, अतिक्रान्तप्रधानस्यात्र सत्त्वधर्मपरिग्रहात् उच्चै शब्द पठ्यते क॰ प्रसङ्गस्तदन्तस्यै,तज् ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्यव्ययसञ्ज्ञायां तदन्तविधिरिति, तेन परमस्व परमोच्चैरिति स्वरादिप्राधान्ये तदन्तस्यापि भवति कुशब्द स्वरादिषु पठितव्यो ऽव्ययसञ्ज्ञार्थं ॥

---

१ कर्तव्यमिति । २ । ३ । पुस्तकयोर्नास्ति ।
२ सामर्थ्याभावादिति पा २ ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ इह यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधस्तथापि केवलस्य तद्धितस्य सञ्ज्ञाया प्रयोजनाभावात् [1]तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह । 'तद्धितान्त शब्द इति' । अकच् ताव त्प्रातिपदिकस्य सुबन्तस्य वा विधीयते । 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्राप्यव्यया द्विहितस्य [2]सुपो लुग न तु परस्या,त्युच्चैसावित्यादावपि प्रसङ्गात् । तत्पु रुषे तुल्यार्थे,नाव्ययदिक्छब्द,'खित्यनव्ययस्ये'त्यत्रापि पूर्वपदस्याव्ययस्य ग्रहण, सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति सोऽसर्वविभक्तिः, किं पुनरिद तद्धितस्य विशेषणमाहो स्वित्तदन्तस्य, कथञ्चेद तद्धितस्य विशेषण कथ वा तदन्तस्य, यदि सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति कारण त्वेन यस्योत्पत्तौ सर्वा विभक्तिः कारण न भवति, यथा 'पञ्चम्यास्तसिल्' त्यादाविति कार्यमन्यपदार्थस्तदा तद्धितस्य विशेषण भवति तद्धितस्यैव ह्युत्पत्तिर्न तदन्तस्य, एव विशिष्टेन तद्धितेन तदन्तविधौ तादृशतद्धि- तान्तो ऽव्ययमित्यर्थो भवति । अथ तु सर्वा विभक्तिर्यस्य कार्यत्वेन सम्ब न्धिनी न भवति यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यतइति कारणमन्यपदार्थ स्तदा तदन्तस्य विशेषण भवति । नहि तद्धितमात्राद्विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे विना नानेत्यत्र न स्याद् नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता का चिद्विभक्तिराश्रीयतइति सर्वविभक्त्यन्ताभ्या विनञ्भ्याणा नाञौ भवतो ऽव्ययेभ्यस्तु नि सङ्ख्येभ्य सामान्यविहिता स्वादयो विद्य न्तएवेति पक्षे येपि भवदादिप्रयोगे तसिलादयो विधीयन्ते 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इति तेपि स भवाँस्ततो भवाँस्त भवन्त ततो भवन्तमित्यादि सर्वविभक्त्यन्तेभ्य उत्पद्यन्तइति तत्रापि न स्या'त्तस्यापत्य' 'तत्र भव' इत्यादौ च षष्ठ्यादिकैकैव विभक्तिर्निमित्त न तु सर्वेत्यौपगवादावतिप्रस ङ्गश्चेति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'यस्मादित्यादि'। तत इत्यादौ 'प्राग्दि- शो विभक्तिः' रिति तसिलादीना विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्व, कथ पुनरेतेऽसर्व विभक्तयो यावता यत्र च सङ्ख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशो ऽव्ययेभ्यस्तु

[1] तदन्तस्य सञ्ज्ञा ज्ञायतइति पाठान्तरम ।

[2] सुप इति नास्ति २ । ३ । पुस्तकयो ।

नि सङ्ख्येभ्य इत्यस्मिन्पक्षे 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकाश्रयणे च सर्ववि भक्तयो, ऽथ सङ्ख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थास्तेन सहास्यैकवाक्यतेति पक्षस्ततो ऽविभक्तित्वमेवासत्त्वभूतार्थानामापद्येत। उच्यते। 'द्व्येकयोर्द्विव चनैकवचने' इत्यत्रैकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति पृथक् सूत्र कर्त्तव्य, ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इति, ततश्चैकवचनमेकस्मिन्नपि भविष्यति, सङ्ख्याकर्माद्यभावे चाप्राप्त[1]प्रापणार्थत्वादेकवचनमित्यस्य सूत्रस्य द्वित्व बहुत्वयोस्तु प्राप्त द्विवचनबहुवचनाभ्या बाध्यते, ततश्चासत्त्ववचनेभ्योऽपि [2]सप्ताना विभक्तीना सप्ताप्येकवचनानि भवन्ति। अव्ययीभावादप्येवमेव तावतापि नाव्ययीभावा,तृतीयासप्तम्यो,रित्यस्योपपत्तेस्तदिदमुच्यतएकव चनमुत्सर्गत करिष्यतइति। एव स्थिते यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यतइत्येक वचनेन विग्रहोऽवयवकात्स्न्येवृत्ति सर्वशब्दो यस्य त्रिकस्य विभक्तिसज्ञा विहिता तद्विरवशेष यस्मान्नोत्पद्यते कि तु तदेकदेश एवेत्यर्थस्तदाह । 'यस्मात् सर्वा विभक्तिरिति' । यदि तु सर्वा विभक्तय इति बहुवचनेन विगृह्येत तत सर्वाचीन इतिवत् प्रकारकात्स्न्येपि सर्वशब्दस्य सम्भवाद् एकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तय सप्ताप्येकवचनान्यसत्त्ववच नेभ्य उत्पद्यन्तइति न स्यादसर्वविभक्तित्वमिति भाव । इह 'तेनैक दिक्' 'तसिश्चे' त्येकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोरप्यणतसोरण् द्रव्यप्रधान स्तसिस्तु द्रव्योपसर्ज्जनतृतीयार्थप्रधान इति तस्यासत्त्ववचनता । 'तद्धित इति किमिति' । असर्व्वविभक्तिरव्ययमित्येवास्तु मा भूत्सर्वमेव प्रकरण ये हि स्वरादयो ये च निपाता ये च कृन्मेजन्ता ये च क्त्वादयो यश्चा व्ययीभाव सर्वे ते ऽसर्व्वविभक्तय इति प्रश्न । 'एको द्वौ बहव इति' । एते भ्योऽपि सप्तस्वपि विभक्तिष्वेकैकमेव वचनमुत्पद्यतइति स्यादतिप्रसङ्ग इति कर्त्तव्य तद्धितग्रहण तद्धितग्रहणे तस्मिश्च कृते प्रकरणमपि कर्त्तव्यमिति भाव । विंशत्यादयस्तु कृतैकशेषा द्विवचनबहुवचनान्ता अपि भवन्तीति

---

१ प्रयोगार्थत्वादिति पा २ पुस्तके ।

२ सर्वासामिति पा २ ।

नासर्वविभक्तय, एव द्व्यत्रयोभयशब्दा अयजन्ता । एवमपि गोदयो[१]र्दूरभवो ग्राम 'अदूरभवश्चे' त्यणो 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुपि युक्तवद्भावात सर्वासु विभक्तिषु द्विवचनस्योत्पत्तेरस्त्यतिप्रसङ्ग, स्यादय पर्यनुयोगो यदि तद्धितान्तो गोदशब्दो वय तु 'लुब्योगाप्रख्यानाद्' 'योगप्रमाणे च तदभावे दशन स्यादि' त्यधीयाना नैव पर्यनुयोज्या, एवमपि 'सङ्ख्यायास्सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' सञ्ज्ञाया स्वार्थेउत्पाद्य पञ्चैव पञ्चका शकुनयोऽत्र प्राप्नोति पचतिरूप पचतिकल्पमित्यादौ च एकवचनमेवोत्पद्यतइति स्यादेवातिप्रसङ्गस्तस्मात्तद्धिताना पाठ एवाश्रयणीयस्तदाह। 'सिद्ध तु पाठात्तसिलादय प्राक् पाशप शस्प्रभृतय प्राक् समासान्तेभ्य मान्त कृत्वोर्थास्तसिवती नानाञाविति' ॥

कृन्मेजन्त ॥ अत्रापि पूर्व्ववन्तदन्तस्य सञ्ज्ञेति स्थिते मेजन्तग्रहण कृदन्तस्य विशेषण कृदन्तम्मेजन्तमव्ययमिति, कृत एव वा कृद्यो मेजन्तस्तदन्तमव्ययमिति, तत्राद्ये पक्षे प्रतामौ प्रताम, लवमावष्टइति णिचि क्विपि णिलोपे ऊठित्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ लोरत्रापि प्राप्नोति, भवति ह्येतत् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्त मेजन्त च श्रूयतइताम दोष दृष्ट्वा द्वितीय पक्षमाश्रित्याह। कृद्य इति'। नन्वत्रापि कारयाचकार आमन्तस्य न प्राप्नोति, पूर्वत्र तु लिट कृत्त्वात्सिद्ध मत्रापि स्वरादिष्वामिति पाठात् सिद्ध मथापि तत्र तद्धितस्य पाठ एवमपि कृदन्तत्वादुत्पन्नाना सुपा 'माम' इति लुग्भविष्यति लेरिति हि तत्र नानुवर्त्तते। 'स्वादुङ्कारमिति'। स्वादुमि णमुल्' स्वादुमित्यर्थग्रहणात्सम्पन्न कारमित्यपि भवति, स्वादुमीति निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्व येन विधिस्तदन्तस्ये' त्येव सिद्धेरपार्थकमन्तग्रहण तत्राह। 'अन्तग्रहणमित्यादि'। नित्ययोगे बहुव्रीहिविज्ञानादौपदेशिकप्रतिपत्ति । आधयइति'। आङ्पूर्वाद्धाञ 'उपसर्गे घो कि,' चतुर्थ्येकवचने 'घेर्ङिति' आधये, भवत्यय सप्रत्येजन्तो नोपदेशे एव चिकीर्षवे करोति सन्नन्ता 'सनाशसभिक्ष उ,' कुम्भकारशब्द कर्म्म

---

१ नर्मदयोरित्यप्यधिक २ पु ।

यथयान्त 'बहुवचने झल्येत्,' अत्राव्ययसञ्ज्ञायामव्ययादिति लुक् स्यात, सन्निपातपरिभाषया ऽप्येतत्सिद्धं तथा लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवेति, अन्तग्रहण तु यबान्तरं द्रष्टव्यम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ 'लुङ्मुखस्वरोपचारा इति'। अत्र मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानतया प्रयोजन मशकार्थो धूम इतिवत्। लुक् प्रवर्त्यमानतया उपाग्नीति। अव्ययादिति लुक्। 'पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति'। समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। 'उपपय काम इति'। 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो ण 'कर्मणि घञन्तेन वा बहुव्रीहि, अत्र मुखस्वरनिवृत्तिरेव साक्षात्प्रयोजन लुक् तु नाव्ययीभावादतोमिति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धो,ऽत कृकमिकसेत्यत्र चानुत्तरपदस्यस्येति वर्तते। नन्वन्यदप्यव्ययकार्यं सम्भवति उपाग्निकमित्यकच् उपकुम्भमन्यइति मुम्प्रतिषेध, उपकुम्भीभूत इति अस्य च्वा' वितीत्वस्योपसङ्ख्यानिक प्रतिषेध उपाग्न्यधीयानेति सुबामन्त्रितइत्यस्योपसख्यानिक प्रतिषेधस्तत्कृतोय कार्यनियम इत्यत आह। सर्वमिदमित्यादि'। इह चेत्यादिना न लोकाव्ययेत्यत्र यद्वक्ष्यति 'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन् कसुनोर प्रतिषेध' इति तस्यावक्तव्यता दर्शयति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ 'कुण्डानीति'। 'जश्शसो शि' सर्वनामस्थानइति वर्तमाने 'नपुसकस्य झलच' इति नुम्। 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धा' विति दीर्घो यद्यपि 'जस शि' 'नपुसकाच्चे' ति विहितस्य शी शब्दस्य शब्दरूपापेक्षया नपुसकह्रस्वत्वे शि इति रूप सम्भवति तथापि लाक्षणिकत्वाच्च तस्य ग्रहण सर्वनामस्थानप्रदेशेषु शिग्रहणे सुटो ग्रहण न स्यात्, शिसुटोरिति वचने नपुसकसुटोऽपि ग्रहण प्राप्नोत्यत सञ्ज्ञा तावत्कर्त्तव्या। किमर्थं तु महती क्रियते। केचिदाहु, सर्वं नाम तिष्ठत्यस्मिन्निति सर्वनामस्थान, नाम प्रातिपदिक सर्वशब्दो ऽवयवकार्त्स्न्यवचन सर्वावयवयुक्त यत्र नाम तिष्ठतीत्यर्थस्तेनान्यत्र न्यून नाम तिष्ठतीत्यर्थो गम्यते, कि सिद्ध भवति, उपेयुष इत्यादौ सम्प्रसारणे कृते पूर्वकृतस्येटो निवृत्ति सिद्धा भवति, अन्यथा निवृत्तिकारणाभावात् अवतिष्ठेतेति। एव

तु कस्मिन् प्रातिपदिके किं न्यूनमिति न ज्ञायेत तस्मात्पूर्वाचार्यानुपालब्धुमेषा महती सञ्ज्ञा प्रणीता॥

सुडनपुंसकस्य॥ 'सुडिति पञ्च वचनानीति'। अनेनौटष्टकारेण प्रत्याहारो न टाशब्दस्येति दर्शयति, आदिरन्त्येनेत्यत्रान्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा तेन प्रत्याहारो लकारे त्वकारस्येत्सञ्ज्ञा विधानसामर्थ्यात् प्रत्याहार इति भाव। 'नपुंसकादन्यत्रेति'। अनेन पर्युदासतां दर्शयति, प्रसज्य प्रतिषेधे हि कुण्डानि तिष्ठन्तीति जसः शौ पूर्व्वेण या प्राप्तिस्तस्या अपि प्रतिषेधशङ्कायां 'मनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति' परिहर्त्तव्यं स्याद् असमर्थसमासश्चाश्रयणीय स्यात्। 'नपुंसके न विधिरिति'। स्त्रीपुंससम्बन्धिनः सुट उपादानाद्। 'न प्रतिषेध इति'। विधिप्रधानत्वात् पर्युदासस्य। 'तेनेत्यादि'। यत एव नपुंसकेनास्य व्यापारस्तेन जसो यः शिस्तस्य पूर्वेण सञ्ज्ञा भवतीति। 'सामनी इति'। नपुंसकाच्चेति शीभावः, 'विभाषा ङिश्योः' रित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति॥

न वेति विभाषा॥ नवाशब्दोऽयमेकनिपातोऽप्यस्ति प्रतिषेधवाची नवोक्तार्थत्वादिति यथा, तस्य ग्रहणे विभाषादिक्समास इति प्रकृते 'न बहुव्रीहा' विति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्याद्, विभाषाप्रदेशेषु च नशब्द एवोपादेयः स्याद्, अत एव सख्यावाचिनो नकारान्तस्याप्यग्रहणं, प्रत्ययस्त्रीलिङ्गवचनोऽपि न गृह्यते प्रदेशेष्वसम्भवात्, नहि 'विभाषा श्वे' रित्यादौ विधेयस्य नवपुराणत्वं स्त्रीलिङ्गता वा सम्भवति, तस्मान्निपातसमुदायोऽयमित्याह। 'नेति'। 'प्रतिषेध इत्यादि'। तयोः प्रतिषेधविकल्पयोरित्यनेनार्थयोरेषा सञ्ज्ञेति दर्शितम्। ननु च स्वं रूपं शब्दस्येति वचनान्नवाशब्दयोरेव ग्रहणं युक्तं तत्राह। 'इतिकरण इत्यादि'। कर्म्मणि ल्युट्, इतिश्चासौ करणश्च सोऽर्थस्य सञ्ज्ञिनो निर्देशो यथा स्यादित्येवमर्थः। इतिशब्दो हि पदार्थविपर्यासकृत् तत्र लोके बाह्यार्थप्रधानेषु शब्देष्विति शब्दः प्रयुक्तोऽर्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति गौरित्ययमाहेति, इह तु व्याकरणे स्वं रूपमिति वचनात् स्वरूपपदार्थे, ततश्च नवाशब्दाभ्यां परत्र प्रयुक्त इतिशब्दस्तौ स्वरूपपदार्थकत्वात्प्रच्या-

व्यार्थपदार्थैकत्वे व्यवस्थापयति, तस्मादर्थयोरेव संज्ञा। विभाषाप्रदेशे ष्वित्यादिना प्रतिषेधविकल्पयोरेकस्मिन्नेव योगे सहोपस्थापनं त विषयभेदेनेति दर्शयति तथा सति विषयभेदो दुर्ज्ञानः स्यादिति भावः। तत्रेत्यादिना पूर्वं प्रतिषेधः प्रवर्तते पश्चाद्विकल्प इति दर्शयति। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तेत पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च संज्ञाविधिवाक्ये श्रुतैव प्रदेशवाक्येष्वप्याश्रयितुं युक्ता। 'उभयत्र विभाषाः प्रयोजयन्तीति'। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथाहि। प्राप्तविभाषायां तावद् विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति स्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा विधीयते, विभाषाशब्दश्चायं वान्यतरस्यामित्यादिवद्विकल्पवाचित्वेन प्रसिद्धः। तेन भावाभावयोः प्रतिपादितयोर्भावांशस्य प्राप्तत्वादभावांश परता विज्ञायते भावांशः स्थित एव। अप्राप्तविभाषायामपि 'विभाषोर्णो' रित्यभावांशस्य प्राप्तत्वाद् भावांशपरता विज्ञायते, 'विभाषा श्वे' रित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषा श्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव सम्प्रसारणं विभाषा स्यात्कित्सु तु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्ति स्तदा कित्स्वेव विकल्पः स्यान्न पित्सु, न च शक्यं वक्तुं पित्सु विधि मुखेन प्रवर्तते कित्सु प्रतिषेधमुखेनेति एकत्वाद्वाक्यस्य तस्य चान्यतर विकल्पएवोपक्षीणत्वात्। संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्ते किद क्रिदाख्यो लिट् सर्व एव समीकृतो भवति सर्वस्य सम्प्रसारणनिमित्त त्वात्, ततो विकल्पः सर्वत्र विधिमुखेन पक्षे सम्प्रसारणं सम्पादयति। एतच्चाकृतौ पदार्थे समुदाये सङ्ख्यालक्षणा प्रवर्तत इति दर्शने प्रयोजनम्। यदा तु प्रतिलक्ष्यं 'विभाषा श्वे' रित्यस्य व्यापारस्तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन प्रवर्तत इति संज्ञाकरणमन्तरेणापीष्टं सिद्ध्यति। तथा च 'हृक्रोरन्यतरस्या' मित्यादावन्यतरस्याग्रहणे वाग्रहणे चोभयत्र विभाषास्विष्टसिद्धिः। सूत्रारम्भे तु संज्ञाप्यर्थे, विभाषेत्यर्थे। संज्ञा नवार्थयोरिति व्याख्येयम्। 'शुशावेति'। श्वयतेर्लिटि तिपो णलि सम्प्रसारणे वृद्ध्यावादेशौ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ 'यणः स्थानइति । कथं पुनरनुवादे स्थानसम्बन्धो लभ्यते 'षष्ठी स्थानेयोगे' त्यत्राधिकारात् । 'भूत इति' । कार्यान्तरार्थमनूद्यमानो भूतो विधेयस्तु भावी तत्र च सञ्ज्ञिनो भावित्वात् सञ्ज्ञापि भाविन्येव यथा ऽस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति 'वचिस्वपियजादीनां किति' तद्भवति यस्य भूतस्य सम्प्रसारणसञ्ज्ञा भवतीति । 'इष्टम्' । उप्तमिति' । वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणं, 'गृहीतमिति' । ग्रहिज्येत्यादिना ग्रहो ऽलिटि दीर्घ' । 'के चिदित्यादि' । एवं वदता भाविनी सञ्ज्ञा नाश्रयणीया स्थानेयोगश्च लभ्यते,इग्यणः इत्यत्र भवतीत्यध्याहारात्पूर्वसूत्राच्चेतिकरणानुवृत्तेर्यणः स्थाने इग्भवतीति योयं वाक्यार्थः इत्यर्थो लभ्यते कथं पुनरर्थद्वयमेकस्य सूत्रस्य भवति, तन्त्रेणावृत्त्या वा अस्य च लिङ्गं विभक्तिविशेषनिर्देशो यदयं ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादौ भाव्यमानविभक्त्या निर्देशं करोति ततो ज्ञापयति वाक्यार्थः सञ्ज्ञेति, नहि तत्र वर्णस्य सम्भवः सम्प्रसारणस्येत्यादौ तु भूतविभक्त्या निर्देशात् ज्ञायते वर्णः सञ्ज्ञीति, नहि तत्र वाक्यार्थः सम्भवति । तत्रेत्यादिना द्वयोरर्थयोर्विषयविभागेनोपस्थानं दर्शयति । 'अदुहितरामिति' । दुहेर्लङि कर्मकर्त्तरि उत्तमैकवचनइटि न दुहस्नुनमामिति यकि प्रतिषिद्धे शब्लुकि अदुहि इति स्थिते 'तिङश्चेति तरपि किमेत्तिङव्ययघादित्यामु । तत्र लकारस्य यणः स्थाने इट्दुहित इति सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां हलः' इति दीर्घत्वं प्राप्नोतीति चोद्यमपाकरोति । सङ्ख्यातानुदेशादिति' । तरप उपन्यासो ऽङ्गसञ्ज्ञार्थं । सङ्ख्यासाम्यात्सङ्ख्यातानुदेशे सति यकारस्थानिकस्येकारस्य सञ्ज्ञया भाव्यम्, अयं तु लकारस्थानिकः द्युभ्यामित्यत्र 'दिव उ दित्युत्वे यणादेशे 'हलः' इति दीर्घत्वं प्राप्तं तपरकरणान्न भवति । अक्षद्यू अक्षद्युवौ अक्षद्युवः इत्यादावूठः सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां 'सम्प्रसारणाच्चे' ति पूर्वरूपत्वं प्राप्तं वार्णादाङ्गं बलीय इति उवङा बाध्यते ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवतः सञ्ज्ञा स्यात् परिभाषा वेति, तत्र सञ्ज्ञापक्षे ऽयमर्थः । टकिताविति कर्म्मधारयः, इत्सञ्ज्ञकौ टकारककारौ आद्यन्तयोः सञ्ज्ञेति, तत्रेडित्यत्राद्यर्थेन टकारेण बहुव्रीहौ इकारादि'

शब्दो गृहीत आदेशो विधीयमानस्तव्यस्य स्थानेऽन्तरतम इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्ट,मेव षुक्यन्तवचनेन ककारेण बहुव्रीहौ षकारान्तो गृहीत आदेशो भियो भीष् भवतीति सिद्धम् । नन्वस्मिन्पक्षे सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिप्रत्यायनार्थो सञ्ज्ञिन प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तिष्यतइति किमिद्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु । उच्यते । इत्सञ्ज्ञकत्वेन देशविशेषो लक्ष्यते तेनेत्सञ्ज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ सञ्ज्ञे भवत इति आलञाटचौ 'ठस्येक' इत्यादौ टकौ सञ्ज्ञे न भवत । अस्मिन्पक्षे दोष, 'लुड्लड्लृड्क्ष्वडुदात्त' इत्यडित्यकारादेरादेशस्य विधानात्तस्यैवोदात्तत्वमलोन्त्यस्य स्याद् नाकारस्य, नैष दोष । अडुदात्त इति त्रिपदो बहुव्रीहि, उदात्तोकार आदिरस्येति, विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्र परनिपात, एवमप्याडजादीनामित्यत्रोदात्तग्रहणमेवानुवर्त्ततइति बहुव्रीहेरसम्भवाद्दोषस्तस्मात्परिभाषापक्षमाश्रित्याह । 'आदिष्टिद्भवतीति'। परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यादिति भाव । यद्वा 'षष्ठी स्थानेयोगे त्यत्रेदमनुवर्त्यमत एवाह । 'षष्ठीनिर्दिष्टस्येति' । तेन 'चरे ष्ट' 'आतोनुपसर्गे क' इत्यादय प्रत्यया आद्यन्तभूता न भवन्ति । एवमपि 'गापोष्टक्' 'व्रीहिशाल्योर्ढगि' त्यत्र प्रसङ्गस्तत्र टकष्टित्त्वकित्त्वयोगे परत्वादन्त्य स्यात् । नैष दोष । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते न परानिति' एवमय स्थानेयोग बाधते न प्रत्ययपरत्वम् । 'भीषयतइति' । ञिभी भये, णिच् । 'भियो हेतुभये षुक् 'भीस्म्योर्हेतुभये' ॥

मिदचोन्त्यात् पर ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनमित्याह । 'अचामित्यादि' । अत्रापि जातौ बहुवचनम् । यदि पुनरन्त्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमी स्यात् ततो हलन्तेष्वस्या प्रवृत्तिर्न स्यात्, ततश्च 'नपुसकस्य झलच' इति नुमिहैवान्त्यात्पर स्यात् कुण्डानीति, यशासीत्यत्र त्वलोन्त्यस्य स्यात्, एव 'शे मुचादीना 'मित्यादौ,[1] ततश्च तेषु मित्त्वमनर्थक स्यादिति भाव । समानजातीयस्यैव निर्द्धारण भवतीत्यन्त्योप्यजेव विज्ञायतइत्याह । 'अन्त्यादच परइति' ।

१ द्रष्टव्यमित्यधिकम पुस्तकान्तरे ।

पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यैवायमपवादो युक्त इत्याशङ्क्याह । 'स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति' । स्थानेयोगश्च प्रत्ययपरत्व चेति समाहारे द्वन्द्व, तृणह इति निर्देशात् श्नमो मकारो न श्रवणार्थोतो मि त्करणसामर्थ्यात् प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादो युक्त इति भाव । 'मस्जेरि त्यादि' । 'मस्जिनशोर्झली'ति नुम् यद्यन्त्यादच पर स्यात् ततो निष्ठाया मनुस्जइति स्थिते 'स्कोस्सयोगाद्योरन्ते चे'ति सलोपो न स्यात् । बहूना समु[1]दाये समुदायस्यैका सयोगसञ्ज्ञा न द्वयोर्द्वयोरित्यस्मिन् पक्षे सत्यपि वा सलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधानकार इति अनिदिता मित्यनुषङ्गलोपो न स्यात्, नकारस्योपधाया अनुषङ्ग इति पूर्वाचार्या णा सञ्ज्ञा, तस्माज्जकारात्पूर्वो नुम् कर्त्तव्य इत्यर्थ । 'मग्नइति' । 'ओदि तश्चे'ति निष्ठानत्व तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । अत्र 'इन्त्तौ टकितावि'त्य तोन्त इत्यनुवृत्तौ पूर्वस्य सङ्घातस्य मिदन्तावयवो भवति । आदिरित्य नुवृत्तौ तत्र सन्निहितस्य परस्यादिर्भवति । अथोभय निवृत्त ततो ऽभक्त इति त्रय पक्षा । तत्राभक्ते ताता पिण्डानामिति नलोपो न स्यात्, तच्छ ब्दा 'ज्जश्शसोश्शि' तानि 'शेश्छन्दसि बहुलमि'ति शेर्लुक् । वह लिह, अभ्रलिह 'वहाभ्रे लिह' इति खशि 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि'ति मुम् । अस्यापदान्तत्वादनुस्वारो न स्यात्, त्रपुणी इत्यत्र परत्वान्नित्यत्वा च्च नुमि कृते तेन व्यवधानादौङ शीभावो न स्यात् । अथ परादि त्रपुणे 'घेर्ङितीति' गुण प्राप्नोति, अतिसखीनि 'सख्युरसम्बुद्धावि'ति णिद्वद्भावे 'ऽचो ञ्णिती'ति वृद्धि प्राप्नोति, त्रपुणि 'अच्च घे' शुचीनि 'नोपधाया' इति दीर्घत्व न प्राप्नोति, ताता पिण्डानामिति नलोप । वहन्लिहइत्यनु स्वार, तस्मात्पूर्वान्त एवाय मिदेषितव्य ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ परिभाषेय स्थानिनियमार्था ह्रस्वो नपुसक इत्यादावुपतिष्ठते । इहैचा पूर्वो भागो मात्रात्मक कण्ठ्योऽकारसदृश, एदैतोरुत्तरस्तालव्य इकारसदृश, ओदौतोरोष्ठ्य उकारसदृश । एवमव यवसमाहारात्मनामेचा ह्रस्वशासनेषु समुदायान्तरतमस्याभावाद् अव

[1] समवाय इति पा २ ।

थवान्तरतमो ह्रस्वो भवन् कदा चिदकार स्यात् कदा चिदिकारोकारौ मा कदा चिदकारो भूदित्येवमर्थमिदमारभ्यते तदाह । 'इगेव ह्रस्वो भवतीति' । यदि त्वय विधि स्यात् तदा ह्रस्वादेशइति विषयोपलक्षणमेतत्स्याद् यस्मिन्विषयएचो ह्रस्वादेशप्रसङ्गस्तत्रेग्भवतीति, ततश्च दीर्घाणा स्थाने दीर्घा एवेक स्यु सवर्णग्रहणात । नैष दोष । 'भाव्यमानोण सवर्णान्न गृह्णाति' 'भाव्यमानोप्युकार सवर्णान् गृह्णाति' 'दिव उदि' ति तपरकरणाद् अमूभ्यामितिवत, तथैचामिका च साम्यात् सख्यातानुदेशोपि स्याद् आदेशग्रहण चानर्थक स्यात, तत आदेशग्रहणसामर्थ्याद् ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशनकालइक्कर्त्तव्यो ह्रस्वादेश कुर्वन्निक कुर्यादित्यर्थ, यद्वा ऽऽदिश्यतइत्यादेश, ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेश, निर्द्धारणे सप्तमी, जातावेकवचनम । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये इगेव ह्रस्वो भवतीति सर्वथा नियमरूपेणास्य प्रवृत्ति, प्राप्तिपूर्वकश्च नियम इति ये प्राप्ता अन्तरतमास्तेष्वेव नियम । न च ऋकारलृकारौ प्राप्ताविति कुतो यथासङ्ख्य कुतो दीर्घप्रसङ्ग, एव चेणित्येव सिद्धे इग्ग्रहण परेण मा भूदिति । 'अतिरि अतिनु', एयमतिक्रान्त नावमतिक्रान्त ब्राह्मणकुलमिति प्रादिसमासे नपुसकह्रस्वत्वम् । 'उपगिवति' । अव्ययीभाव । ऐशब्दश्छन्दस्येवेति भाष्यम्, एकारस्याप्रसिद्धत्वादुदाहरण न प्रदर्शित, हे शब्दमतिक्रान्त ब्राह्मणकुलमतिहि । 'अतिखट्व इति' । उपसर्जनह्रस्व । 'देवदत्तेति' आमन्त्रिताद्युदात्तत्व, 'देवदत्त । गुरोरनृत इत्यादिना प्लुत ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । योगनियमार्थेति' । यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगैवेत्यस्या वचनव्यक्तौ यत एवकारस्ततोन्यत्रावधारणमिति षष्ठीनियम श्रुत्या प्रतीयते तथापि स्याननिमित्तक एव सम्बन्ध षष्ठ्या वाच्य इत्यर्थात्सम्बन्धनियमोपि भवतीति भाव । योगे वा नियमो योगनियम', यदि योगनियम क्रियते लोकेपि नियम प्राप्नोति अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिद्ध्यन्ति, ततश्च 'शास इदङ्हलो ' शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च, 'ऊदुपधाया गोह ' गोहेश्चान्त्यस्य स्याद् उपधामात्रस्य च, तत्राह । 'इह-शास्त्रे या षष्ठ्यनियतयोगेति । एतेन शास्त्रे ऽय नियम शास्त्राङ्गत्वात्परिभा-

षाणा तत्राप्यनियमप्रसङ्ग इति दशयति । अनियमप्रसङ्गे नियम कर्त्तव्यो लोकवत्, तद्यथा लोके ग्रामान्तर जिगमिषु कश्चित्क चिदाह पन्थान मे भवानुपदिशत्विति, स यत्र सदेह पथि द्वैविध्यात् तत्रैवोपदिशति अमुष्मिन्नवकाशे ऽनेन पथा गच्छेति, एवमिहापि ‘अस्तेर्भू’ अस्ते स्थाने ऽनन्तरो वेति सदेहे नियम क्रियते स्थानेयोगेत्रेति, एतदेव स्पष्टयति । ‘स्थानेयोगस्य निमित्तभूत इति’ । निमित्तभूते, निमित्तत्व प्राप्ते, निमित्तग्रहणं कुर्वन् स्थानइति निमित्तसप्तमीति दशयति, स्थानशब्दोयमस्त्यपकर्षवचनो गोस्थाने ऽश्वो बध्यतामिति, अस्ति च निवृत्तिवचन श्लेष्मणः स्थाने कटुकमौषधमिति, अस्ति च प्रसङ्गवचन, दर्भाणा स्थाने शरै प्रस्तरितव्यमिति, तदिह चरमस्य ग्रहणमित्याह । ‘स्थानशब्दश्चेति’ । चशब्दोवधारणे भिन्नक्रमश्च[1]वाचीत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य । प्रसङ्गवाच्येवेति क्व[2] यथेत्याह । ‘यथेति’ । निवृत्तिवाची न गृह्यते ऽस्तेरुपदेशसामर्थ्यात्, नह्यार्धधातुके निवर्त्तितस्य सार्वधातुके श्रवणमुपपद्यते, नहि मथुराया व्यापादित स्रुघ्ने जीवति । नाप्यपकर्षवचनो नह्यर्थेन नित्यसम्बद्धस्य ततोपकर्ष सम्भवति । नाप्यार्द्धधातुकादपकर्षो नहि नित्ये प्रकृतप्रत्ययसमुदाये प्रकृतेरपकर्ष सम्भवति स्वाभाविक एव ह्यस्तेरप्रयोग आर्द्धधातके भूशब्दस्य च प्रयोगो ऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते, अत प्रसङ्ग एव स्थान, प्रसङ्ग प्राप्ति, अस्ते प्राप्तौ भू प्रयोक्तव्य इत्यर्थ । अस्तिनार्थं प्रतिपादयितुमुद्युक्त आर्द्धधातुके विषये भवतिना प्रतिपादयेदिति यावत् । प्रसङ्गसम्बन्धस्येत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे [3]दर्शयति । ब्रुव इत्युपलक्षण, किं पुनर्बहव षष्ठ्यर्था यत इदमुच्यतइत्यत आह । ‘बहवो हीति’ । एकशत षष्ठ्यर्थास्तत्र स्वस्वामिभावादय शब्दे न सम्भवन्ति समीपादय एव तु सम्भवन्तीति, अतो यावन्त शब्दे सम्भवन्तीत्युक्त, व्यवहितमपि समीप भवतीत्यनन्तरग्रहणे नोपादान, स्थानेयोगेत्यसमासश्चेद् योगेति स्त्रीलिङ्ग षष्ठीशब्देन च

---

१ प्रसङ्गे इत्यधिक २ पुस्तके ।

२ कथमिवेति पा २ ।

३ अवदर्शयतीति पा २ ।

सामानाधिकरण्यमनुपपन्न, समासेपि तत्पुरुषश्चेत् द्वौ च पूर्वोक्तदोषौ सप्तम्या लुक् प्रसङ्गश्च, बहुव्रीहावपि लुक्प्रसङ्गो ऽनिवार्य एवेत्यत आह । 'षष्ठी स्थानेयोगेत्यादि' । यद्वाऽयोगेति पदच्छेद । न विद्यते योगो यस्या साऽयोगा, तत्र योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाभावात् विशिष्टो योगो यस्या नास्तीत्यर्थ । एव च कृत्वा सदेहएवोपस्थानमित्येव सर्वत्र सिद्ध भवति । अथ वा योगवती योगा, षष्ठ्याश्चावश्य भावी योग इति साम र्थ्याद्भूम्नि मत्वर्थीयोऽकार, बहवो योगा यस्या सन्तीति, अस्मिन्नपि पक्षे सन्देहविषयउपस्थानमिति सिद्ध, भाष्ये सूत्र प्रत्याख्यात, कथम् 'अस्तेर्भू' रित्रत्य सन्देह स्थाने ऽनन्तर समीपइति, लक्ष्यानुरोधात् स्थानइति व्याख्यास्याम, इद तु षष्ठ्यन्त यथा स्थानेन युज्येत अत षष्ठ्युच्चारिता तेन 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती' ति सिद्ध भवतीति, तत्र सूत्रे षष्ठ्यन्त गृह्यते षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमान स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति, तेन 'पाद पदि' त्यस्यायमर्थ, पादन्तस्याङ्गस्य यो ऽवयव पाच्छब्द सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो न तु प्रतीयमानस्य तदन्तस्येति ॥

स्थानेन्तरतम ॥ यद्यय स्वतन्त्रो विधि स्याद् अत्रापि प्राप्नोति दधि मधु अस्तु न कश्चिदन्य आदेश प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यत स एव तस्य भविष्यति । न । तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रयोजनमन्तरेण हि प्रवर्त्तमानमसकृदपि प्रवर्त्तेत ततश्च सर्वस्य निवृत्त्युन्मुखत्वादर्थप्रत्या यनाय प्रयोगो न स्यात्, अपि च बिस मुसलमित्यादौ यदा समुदायस्य समुदायस्तदा सकारमात्रस्यानादेशत्वात् षत्वाप्रसङ्गेपि सकारमात्रस्य सकार[1] इति षत्व प्राप्नोति, अत परिभाषाप्रकरणात परिभाषेय यत्र स्थानषष्ठी तत्रोपतिष्ठते, तेन विधिवाक्यानामनेन सूत्रेणैकवाक्यत्वाद्द विधानकालएवान्तरतम आदेशो विधीयतइत्याह । 'स्थाने प्राप्यमाणाना मिति' । अत्रैवशब्दाप्रयोगात् प्राप्यमाणानामिति वचनाच्च विशिष्ट *विधिरेवाय न नियम, अर्थात्त्वनन्तरतमव्युदास इति दर्शित भवति । अन्तरतम इत्यस्यार्थमाह । 'सदृशतम इति' । 'कुतश्चेति' । शब्दत्वस्य

---

१ आदेशइत्यधिक २ पुस्तके ।

साधारणत्वात् प्रातिस्विकविशेषस्य चासाधारणत्वात् प्रश्न । 'वतण्डी चासौ युवतिरिति' । विग्रहवाक्यमितरदुदाहरणम् । अत्र वतण्डस्यापत्य स्त्री 'वतण्डाच्च' लुक् स्त्रियामिति यञो लुक्,शार्ङ्गरवादिपाठान्डीन् । पोटायुवतीति समासे सति पुवत्कर्मधारयेति पुशब्दो निर्दिश्यमानो वत ण्डापत्यवाचिनो वतण्डशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । 'चकारस्येत्यादि' । अल्पप्राणत्वादिक सवर्णसञ्ज्ञायामुक्तम । 'अमुष्मै अमूभ्यामिति । अदसश्चतुर्थ्येकवचने त्यदाद्यत्व 'सर्वनाम्न स्मै,' भ्यामि 'सुपि चेति' दीर्घत्वम् । 'स्थानइति वर्तमानइति' । पूर्वसूत्राद् यद्यपि तत्र समस्त तथापि स्वरितत्वानुषङ्गादनुवृत्तिरविरुद्धा । 'पुन स्थानेग्रहणमिति' । प्रकृतेन हि स्थानशब्देन स्थाने प्राप्यमाणानामित्ययमर्थो लभ्यते, अय तु ताल्वादिस्थानवचनो वाक्यभेदेन सम्बध्यते, स्थानेऽन्तरतमो भवति । यत्रा नेकमान्तर्यं तत्र स्थानकृतान्तर्यमाश्रीयतइति वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहण लिङ्ग स्थानकृतएव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात् तम ब्ग्रहण व्यर्थमेव स्यात् । 'तमबग्रहण किमिति' । सुसदृशसम्भवे तदेव ग्रहीष्यतइति प्रश्न । 'वाग घसतीत्यादि' । ईषत्सदृशेपि लोके सादृ श्यव्यवहारदर्शनात् तमब्ग्रहणमिति भाव । सोष्मण सोष्माण इत्यादि'। ऊष्मशब्दोत्र गुणमात्रवचन, इतिकरणो हेतौ यस्मादूष्मगुणयुक्तास्तस्मा दूष्मगुण[१]युक्तस्य हकारस्य द्वितीया प्रसक्ता इत्यर्थ । 'शादय ऊष्माण सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था' इति शिक्षा, अत्रोष्मशब्दो गुणवचन, सस्थानेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया, हशषसा खच्छादीना द्वितीयाना सस्थाना यथा ते ऊष्माण एव द्वितीया अपीत्यर्थ । फकारस्य सस्थान ऊष्मा नास्ति तस्मात्तस्य विशेषत ऊष्मत्व वक्तव्य, हकारेण चतुर्था इति, यथा हकार ऊष्मा एव तेपीत्यर्थ । एव नादवतो नादवत इती त्यत्रापि हेत्वर्थो योज्य । इह इष्टमुप्तम् आन्तर्यतोर्द्धमात्रस्य व्यञ्ज नस्यार्द्धमात्रिक सप्रसारण प्राप्नोति, इह च दध्यत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थ मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणामिका मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिका यण

१ गुणस्येति पा २ ।

प्राप्नुवन्त्यान्तर्यतो, नैव लोके न च वेदे ऽर्द्धमात्र इगस्ति नापि मात्रिको द्विमात्रिको वा यण् योऽस्ति स भविष्यति, इहान्तरतमशब्द सप्तम्यन्तोऽपि पठितो भाष्ये, स्थानेऽन्तरतमउरण् रपर इति संहितापाठो नित्यस्तत्र पदच्छेदे सप्तम्यन्तमपि सम्भवति, तत्र चायमर्थ षष्ठीति वर्त्तते, अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तस्यादेश इत्य'क सवर्णे दीर्घ' इत्यादौ विधीयमानस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्युपसंहारात् सिद्धमिष्ट तथा 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्रैच इत्यनुवृत्ताया षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदौतोरुपसंहारात सिद्धम्, इतरथैज्मात्रस्य वान्तादेश स्यात्। अत्र पक्षे दोष इको यणची' ति यणो येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति दध्यत्रेत्यादावेव स्यात् कुमार्यत्रेत्यादौ न स्यात् तथे को गुणवृद्धी' गुणवृद्ध्योर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति इहैव स्याद् नेता लविता नायको लावक श्चेता स्तोता च्रायक स्तावक इत्यत्र न स्यात एव दोषवत्त्वादस्य पक्षस्य यथाव्याख्यातमेव साधीय । 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्र परिहार वक्ष्यति ॥

उरण् रपर ॥ अत्र चत्वार पक्षा सम्भवन्ति, उ स्थाने रपरोऽण् भवतीत्यनेन रपरत्वविशिष्टोऽण् भाव्यतइति प्रथम पक्ष, उ स्थाने ऽणेव भवति स च रपर इति अणनण् प्रसङ्गे ऽण् नियम्यते, तस्य च रपरत्व विधीयतइति द्वितीय पक्ष, उ स्थाने विहितोऽणित्यनूद्य तस्य विधानोत्तरकाले रपरत्वमात्र विधीयतइति तृतीय पक्ष । य उ स्थानेऽण्विधीयते इत्यनूद्य तस्य प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वमात्र विधीयतइति चतुर्थ पक्ष । तत्र प्रथमपक्षे नाप्राप्तेऽनुदात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषा बाधक स्यात् तैरनवकाशस्य विषयस्याभावात्, एव हि तदा वचनव्यक्ति, षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्याभावादेशो ऽन्तरतमो भवति ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति, ततश्च कृतिरित्यत्र 'ञ्नित्यादिर्नित्य' मिति प्राप्तमृकार बाधित्वाण् रपर स्यात् प्रकृतमिति शेषनिघात स्वरितश्च, नॄ पाहीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वमनुनासिक च बाधित्वाण् रपर स्यात्, कर्त्ता कारक इति च गुणवृद्धी बाधित्वा ऽण् भवचकार एवेति नियमाभावादिकारोकारावपि रपरौ

स्याता ये चामी प्रतिपदम् स्थानआदेशा 'ऋत इद्धातो' रित्यादयस्तेषु रपरत्व न स्यात् द्वितीये तु काम गुणवृद्ध्योर्द्दोषो न स्यात् । तथाहि । सर्वेषु गुणवृद्धिसञ्ज्ञकेषु प्राप्तेषु अणेव भवतीति नियमादकाराकारावेव गुणवृद्धी रपरे भवत इति सिद्ध कर्त्तेत्यादि शास्त्रान्तरेण योण् प्रसक्त स एव नियमादपि भवतीतीकारोकारावपि न प्राप्नुत । नन्वनियमप्रसङ्गे नियम इति वृद्धावेव स्याद् अस्ति तत्रानियमप्रसङ्ग इति कृत्वा गुणस्तु कर्त्तेत्यादौ मात्रिकस्य मात्रिको ऽकार एव प्राप्नोति तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य द्विमात्र एव भवेद्, अणेवेति तत्र नियमाभावात् तरितेत्यादावेङेव गुण स्यात्, कर्त्तेत्यादौ तु यद्यप्यकार एव गुणो लभ्यते तस्य रपरत्व तु न लभ्यते, यो ह्यणनणप्रसङ्गे ऽणेवेति भवतीति नियमतो योण तस्यैव रपरत्व विहितम् अतो नियमपक्षेपि गुणविषये दोषस्तदवस्थ एव । उच्यते । द्वे एते परिभाषे आदेशनियमार्थे 'स्थानेन्तरतम' इति च 'उरण् रपर' इति च, तत्र पूर्वस्या अवकाश 'चजो कुघिण्ण्यतो' रित्यादि, अस्या अवकाशो यत्रान्तरतम्ये विशेषो नास्ति यथा तारक इत्यादौ, वृद्धीना कर्त्ता तरितेत्यादौ, गुणो भवतीत्युक्ते सर्वेषु गुणेषु प्राप्तेषु 'स्थानेन्तरतम' इति नियमोस्तु 'उरण् रपर' इति वा परत्वात् 'उरण् रपर' इत्ययमेव भविष्यति, अत सुष्ठूक्त नियमपक्षे गुणविषये न कश्चिद्दोष इति किन्तूदात्तादिषु दोषस्तदवस्थ एव स्यात् । तथाहि । कृतिरित्यादावुदात्तो भवतीत्युक्ते सर्वेषूदात्तसञ्ज्ञकेषु प्राप्तेषु परत्वादनेनाण एवोदात्ता स्युस्ते च रपरा, एवमनुदात्तादिष्वपि द्रष्टव्य, ये च प्रतिपदमादेशा 'ऋत इद्धातो' रित्येवमादयस्तेष्वनियमप्रसङ्गाभावादसति नियमे रपरत्व न स्यात्, तदाह । उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोष इति । तृतीये पक्षे उदात्तादिषु न दोष ञ्नित्यादिभिरन्तरतमस्यैव विधानात्, किरतीत्यादौ च न दोष, गुणवृद्ध्योरुक्तदोष स्यादेव, तथाहि । विहितस्य पश्चादनेन रपरत्व विधीयते विधानकाले त्वान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरे कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिध्यति तरितेत्यादौ त्वेङेव गुण स्याद्वृद्धिषु च विधानसमये कस्याश्चिदा

१ एदैचाविति पा २ ।

न्त्यर्थाभावात् तिसृषु प्रवृत्तास्वाकारस्याणत्वात् रपरत्वे कारकस्तारक इति यद्यपि सिद्धति वायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमनुसज्यत एव अत एवमेतेषु पक्षेषु दोषसद्भावाच्चतुर्थं पक्षमाश्रित्याह । 'उ स्थाने प्रसज्यमान एवेत्यादि' । एतच्च स्थानद्वयग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते, तत्रैकमु स्थाने योण् विधीयत इत्यनुवादेऽपि स्थानसम्बन्धलाभाय, द्वितीय तु सोण् प्रसङ्ग एव प्रसज्यमाना वस्थायामेव रपरो भवतीति रपरत्वस्य कालविधानार्थं, स्थानेन्तरतम' इत्यत्र हि यद्यपि ताल्वादिवचन स्थानशब्दस्तथापि न तेनात्र कश्चिदर्थो स्तीति प्रसङ्गवचन एवेह सम्पद्यते । एव च गुणवृद्धी प्राग्रवस्थायामेवाणो रपरा सम्पन्ना इति प्रमाणतो ऽन्तरतमा[1]वेडैचौ बाधित्वा स्थानतोन्तरतम एव भविष्यतीति न कश्चिद्दोष । न चानेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसङ्ग, आनुपूर्व्या सिद्धे । यदाङ्ग्स्येति षष्ठी अन्त्ये ऽल्यनुसहृता तदायमु स्थाने यदाय मु स्थाने तदा रपरो यदा रपरस्तदानेकाल्लिति न पुन परावृत्य सर्वादेशो युज्यते । 'द्वैमातुर इति' । 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया' । 'खेयमिति' । 'ई च खन' । 'सौधातकिरिति' । 'सुधातुरकङ च' अत्रायमकङादेशोन णत्वाद्रपरो न भवति । अथ योत्राण् स पर कस्मान्न भवति अनादेशत्वात्, समुदायो ह्यत्रादेश , यद्येवखट्वृष्य इत्यादावपि रपरत्व न स्यात् पूर्वपरयोर्हि समुदायोत्र स्थानी नावयव ऋकार । उच्यते । पूर्वपरयोरिति द्विवचननि र्देशात्तयोरेव स्थानित्व न समुदायस्य, अनिर्देशात् । अत एव द्वयो स्थानि नोर्भिंचादिषु नत्ववत् द्वावादेशौ स्याताम् इति तत्रैकग्रहण क्रियते, तत ऋकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव तदिदमुच्यते यो ह्युभयो स्थाने भवति लभते सोन्यतरव्यपदेशमिति अतस्तत्रापि रपरत्व भविष्यति ॥

अलोन्त्यस्य ॥ अल इति जसन्त चेदयमर्थ स्यात्, अलात्मका आदेशा अन्त्यस्येति, तत्र रहोरजसा लोप सर्वादेश स्याद् नीरजीकरोतीति, अ न्त्यस्य चाविशेषितत्वात् 'वसुस्रंसुध्वस्वनडुहा द' इति दत्व पदस्याप्य न्त्यस्य स्यात् परमानडुद्भ्यामिति असन्देहार्थं चालोन्त्यस्येति वाच्य स्याद् अ तोलोन्त्यस्येत्यनेन सा[1]मानाधिकरण्यात् षष्ठ्यन्तमिति स्थित, यदि षष्ठी

१ समानाधिकरणमिति पा २ ।

स्थानेयोगेत्यनेनैकवाक्यतास्य स्यात् ततोयमर्थं स्यात्, इह शास्त्रे या का चन षष्ठी सान्त्यस्यालो भवति सा स्थानेयोगेति, ततश्चार्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्याप्यन्त्येल्यनुसंहारादार्द्धधातुकान्त्यस्यैवेट् स्यात् स च भव 'आद्यन्तौ टकितौ' वित्यन्त्यात्प्राक् स्यात् 'आद्यन्तौ टकितौ' वित्यनेन हि स्थानेयोगत्वमेव षष्ठ्या बाध्यते न पुनरन्त्येल्यनुसंहारोपि, अतो भिन्न वाक्य तदाह। षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यादि'। सामान्यवचनेपि 'षष्ठी स्थानेयोगे' त्यधिकारात् स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्येति वेदितव्यम्। अन्यथा षष्ठीमात्रस्याधिकारे यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यं यथाभूतमुच्यते आदेशरूपमागमरूप वा तत्त थाभूतमेव तदन्तस्य भवतीत्यर्थं स्यात् ततश्च स एव दोषो य एकवाक्यतायाम्, अत 'षष्ठी स्थानेयोगे' ति सर्वमनुवर्त्यम। अयञ्चार्थो भवति। स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्यालो भवति न तस्य कृत्स्नस्येति, सोय कार्यस्यान्त्येल्यनुसंहारो वृत्तिकारेण दर्शित। यद्वा या स्थानेयोगा षष्ठी सान्त्यस्याल इति षष्ठ्या एवानुसंहारो वेदितव्य, अत्र पक्षे 'ङिच्चे' त्यस्यायमर्थं यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सान्त्यस्याल इति, एव सर्वत्र, कार्यानुसंहारे तु यथाश्रुतमेव षष्ठ्या स्यादनुसंहारे ङिच्चेत्यादावसङ्गति, अत कार्यानुसंहारो वृत्तिकारेण दर्शित ॥

ङिच्च ॥ 'होतापोताराविति' । 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो' रिति गुण। अप्तृन्नित्यादिना दीर्घ। 'मातापितराविति'। 'पिता मात्रे' त्येकशेषाभावपक्षे ऽभ्यर्हितत्वान्मातु पूर्वनिपात। पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यते। अथ तातङन्त्यस्य कस्मान्न भवति तत्राह। 'तातङीत्यादि'। अनन्यार्थेङित्स्वेष्वनङादिषु चरितार्थमेतद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थतया चरितार्थेङित्त्वे तातङि परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यतइत्यर्थ। ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेधोऽतुल्य[1]कक्षत्वात, न चान्तरेण सर्वादेशता गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्योन्मेष इति चरितार्थत्वमपि ङित्त्वस्य चिन्त्यम्। न ब्रूमो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थस्य निश्चितत्वाद् दुर्बल ङित्त्वमिति किं तु सर्वादेशेपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेध प्रयोजन सम्भाव्यते तावता च कि

१ तुल्यत्वादिति पा २।

यानपि विलम्बो भवति, अनङादिषु सर्वादेशत्वे न किञ्चित् ङित्त्वस्य प्रयोजनमिति सर्वादेशार्थता सम्भावनापि नास्तीति । तेष्वेव सहसा प्रवर्त्तते ततश्च विप्रतिषेधोपपत्ति । अथ वा एरुरित्यस्यानन्तर तुह्यास्तातङाशिषीति वक्तव्यम् एरित्येवैव वक्तव्ये ङित्करण गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति निश्चितमिति विप्रतिषेधोपपत्तिस्तदाह । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधात्सर्वादेश इति ' । अथ वा यथोपदर्शित गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्व सर्वादेशतामन्तरेण नोपपद्यतइति अन्तरेणैव विप्रतिषेध सर्वादेशस्तातङ् भवति ॥

आदेः परस्य ॥ शास्त्रे न क्वचित्परस्येत्युच्चार्य्य कार्य विधीयतइति निर्विषयमेतदित्यभिप्रायेणाह । 'क्व ?ेति' । 'यत्रेत्यादि । पञ्चमीनिर्देशेषु तस्मादित्युत्तरस्येति परस्य कार्य विधीयतइत्यर्थ । 'आसीन इति । आस उपवेशने अनुदात्तेत् । द्वीपमिति ' । द्वि'र्गता आपो ऽस्मिन्निति 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इति अकार समासान्त ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ अनेकाल्ग्रहण किमर्थम् 'अस्तेर्भूः ' सर्वस्य यथा स्यादलोन्त्यस्य मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'ङिच्चे' त्येतन्नियमार्थं भविष्यति, यद्यनेकालन्त्यस्य भवति ङिदेवेति एवमप्यसत्यनेकाल्ग्रहणे 'ऽतो भिस ऐसि त्यादिषु पञ्चमी निर्देशेष्वनेकालप्यादेश आदे परस्य स्यात, सति तु तस्मिन द्वावेतावलोन्त्यस्येत्यस्यापवादौ 'आदे परस्य ' 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये ति तत्रादे परस्येत्यस्यायमवकाशो यएकालादेशो लोपो वा 'ईदास ' 'बहोर्लोपो भू च बहो ' आसीनो, भूयान् । ' अनेकाल्शित्सर्वस्ये ' त्यस्यावकाशो यत्र पञ्चमीनिर्देशो नास्ति 'अस्तेर्भूः,' इहोभय प्राप्नोति अतो भिस ऐस्' अपवादविप्रतिषेधादनेकाल्शित्सर्वस्येत्ययमेव भवतीति सिद्धमिष्टम । शिद्ग्रहण किमर्थं 'जस शी' सर्वस्य यथा स्यात अनेकालित्यव भविष्यति शकारे लुप्ते नानेकाल्, आनुपूर्व्यात्सिद्ध, यदाय सत्रादेशस्तदा प्रत्ययो यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा, यदेत्संज्ञा तदा लोपो यदा लोपस्तदैकाल् तदिह सर्वादेशत्वमन्तरेण नैकाल्त्वमुपपद्यते, 'इह तर्हि 'इदम इश्' 'इदङ्किमोरीश्की '

अत्र ह्यन्तरेणापि सर्वादेशता प्रागेवेत्संज्ञा भवति। नन्वत्रापि शकार प्रयोजनान्तराभावाद् अनेकाल्त्वमादेशस्य सम्पाद्य निवर्तिष्यते। इह तर्हि 'असोरल्लोपश्चाभ्यामलोपश्चे' ति लोप शित्स्वस्य यथा स्यात् 'इदम इश्' त्यादावपि प्रयोजनाभावादित्संज्ञैव शकारस्य न स्यादिति श्रवणप्रसङ्ग॥

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ॥ ननु तत्स्थ नापन्नस्य तद्धर्मलाभो लोकवेदयो सिद्ध एव लोके तावदेकस्मिन्नुपाध्याये मृते तत्स्थानंनिविष्टस्या[१]प्यभिवादनाद्युपाध्यायधर्मलाभो भवति एकस्मिंश्च राजनि प्रोषिते तत्स्थानेभिषिक्तस्य तत्पुत्रादेरपि तद्धर्मलाभो भवति, वेदेपि व्रीहिस्थाना[२]पतिता नीवारादयो ऽवघातादीन व्रीहिधर्मान् लभन्ते तद्वदत्राप्यस्तिस्थानापन्नो भूरस्तिधर्मान् धातुत्वादीन लप्स्यते नार्थोनेनेत्याशङ्क्याह। 'स्थान्यादेशयोरित्यादि'। अयमभिप्राय। उपाध्यायत्वप्रयुक्ता उपाध्यायधर्मा राजधर्माश्चाभिषिक्तत्वप्रयुक्ता व्रीहिधर्माश्चापूर्वसाधन[३]त्वनिबन्धना न तत्तत्स्वरूपनिबन्धना इति युक्त तत्प्रकारजुषा भवन्तीति, इह तु स्व रूपमितिवचनादस्त्यादिस्वरूपनिबन्धना धातुत्वादयो धर्मा न भवनाद्यर्थाभिधानलक्षणकार्यप्रयुक्तास्तच्च स्वरूपमादेशाना नास्तीति तत्स्थानापन्नानामपि न स्युरिति तदाह। 'पृथ[४]क्त्वादिति'। रूपभेदादित्यर्थ। नन्वेतत्प्रकारजुषापि तत्स्थानापन्नस्य तद्धर्मलाभो दृश्यते, यदा ह्युपाध्याय शिष्येण यज्ञार्थमुपनिमन्त्रित कायव्यासङ्गात् स्वशिष्य, मन्य प्रेरयति तदा स तत्र गत्वा ऽऽसनादीनुपाध्यायधर्मान् लभते, अत्राप्युपाध्यायप्रतिनिधित्वात् तद्बुद्ध्यैव तद्धर्मा अनुष्ठीयन्ते, एव कृते तु सत्युपाध्याय इति न तत्स्थानापन्नतया न चैवमत्र सम्भवतीत्यारब्धव्यमेव सूत्रम। युष्मदस्मदोरादेशनिषेधात्सिद्धम्। यदय युष्मदस्मदोरनादेश-इत्याह तज् ज्ञापयति भवति स्थानिकृतमादेशइति, अलाश्रये चाप्रसङ्गो दोर्जिग्रत्यवग्रहणात। यदि हि स्थान्यलाश्रयमप्यादेशे स्यात् किती

१ अर्थेति पा २।
२ स्थानपातताल पा २।
३ विशेषेत्याधकम् २ पुस्तके।
४ स्थान्यादेशयोरित्यधिक २ पुस्तके।

त्येव सिद्धं ल्यब्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । सत्यम् । उत्तरार्थे तावत् स्थानिव दादेश इति वक्तव्यम् । अज्ञादेशस्य विषयविशेषे स्थानिवत्त्वं वक्ष्यामि, पदान्तादिविधिषु प्रतिषेधं वक्ष्यामीति सोऽन्यार्थे सन्निहैव क्रियते लिङ्गा नाश्रयणाय । षोढातिदेशो, निमित्तातिदेशो व्यपदेशातिदेश, शास्त्राति देशो, रूपातिदेश,स्तादात्म्यातिदेश , कार्यातिदेश, इति । तत्र निमित्तम शक्यमतिदेष्टुं ब्राह्मण्य[1]वत, नहि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादिनिमित्तं ब्राह्मण्य वचनशतेनापि क्षत्रियेऽतिदेष्टुं शक्यते 'पूर्ववत्सन' इत्यत्रापि न प्रकृतिग तन्निमित्तं ङित्त्वादि सनन्ते ऽतिदिश्यते, किं तु प्रकृतिगतमेव तत् सना व्यवधानेऽप्यात्मनेपदनिमित्तमिति ,एतावता निमित्तातिदेशवाचो ऽयुक्तिः । व्यपदेशातिदेश संज्ञापक्षाच्च भिद्यते तत्र च वतेरानर्थक्यं वक्ष्यते, कः पुनरायुष्मतो व्यपदेशो ऽभिप्रेत किं स्थानीति व्यपदेश , यथा 'आद्यन्तव देकस्मिन्' इत्यत्र व्यपदेशातिदेशपक्ष, उत स्थानिनो ये व्यपदेशा धातुर ङ्गमित्यादयस्तआदेशस्य भवन्तीति, पूर्वे पक्षो भवतोऽप्यनभिप्रेत द्विती यस्य तु संज्ञापक्षान्महान् भेद । तथाहि । संज्ञापक्षे यत्र स्थानिरूपमु च्चार्यत 'आङो यमहन' इत्यादौ तत्रैव कार्यं स्याद् न धातोस्तव्या दयो ऽङ्गस्येनादय इत्यादौ नह्यत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तमस्त्यादि स्थानि रूपमुच्चारितं यच्चोच्चारितं न सा संज्ञा, आदेशस्यैव कार्यं स्याद् न स्थानिनो, नहि संज्ञोच्चारिता स्वयं कार्येण युज्यते, स्थानिनस्तु व्यपदेश आदेशस्यातिदिश्यमाने धातोस्तव्यादयो ऽङ्गस्येनादय इत्यादौ स्थान्यादे शयोरुभयोरपि कार्यं सिद्ध्यति उभयोरपि व्यपदेशसद्भावात् । 'आङो यम हन' इत्यादिकं तु स्थानिस्वरूपनिबन्धनं कार्यमादेशस्य न स्यात्, नह्यत्र कश्चिद्व्यपदेशो य आदेशस्यातिदिश्येत अथापि स्वं रूपमिति वचनाद्वधि स्यपि हन्तेर्व्यपदेश इति तस्मिन्नतिदिष्टे कार्यं सिध्यतीत्युच्यत, एवमपि पूर्वोक्तस्तावद्विशेषो विद्यतइत्यास्तामेतत् । अप्रधानत्वात्तु व्यपदेशो न भव

१ यद्यपि बहुषु पुस्तकेषु ब्राह्मणवदित्येव पाठ उपलभ्यते तथाप्यर्थसंगत्या ब्राह्मण्यवदित्येव पाठस्स्यापत । सोऽपि पाठो लोपनीयश्चेद् ब्राह्मणवदीत्यस्यार्थे इतिवाक्येनेति शेषयित्वा कथं चिल्लोप्यताम ।

ति। अत एव शास्त्रातिदेशोपि न भवति। स्थानिरूपे चाऽ[1]तिदिश्यमान-आदेशविधानं व्यर्थं स्यात्। न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो 'वा लिटी ति' विकल्पारम्भात्। तादात्म्यातिदेशोऽसम्भवाच्च भवति द्वयोर्हि सहावस्थितयोरन्योन्यतादात्म्यमतिदिश्यते सुबामन्त्रितयोरिव, इह त्वादेशेन स्थानी निवर्त्तित इत्यसम्भव, अत पारिशेष्यात्प्राधान्याच्च कार्यातिदेशोऽय तदाह। 'स्थान्याश्रयकार्यमिति'। 'स्थान्याश्रयेषु कार्येष्विति' च। तात्पर्यतश्चाय कार्यातिदेशो व[2]र्ण्यते, अक्षराणि त्वादेश स्थानिना तुल्य वर्त्ततइत्येतावत्येव पर्यवसितानि, केन तु प्रकारेण तुल्यत्वमित्यपेक्षाया तत्कार्य्यापत्त्येति तदाह। स्थानिना तुल्य वर्ततइति। स्थानिवदिति'। 'स्थान्याश्रयेष्विति'। बहुव्रीहि। अनल्विधावित्यस्यार्थमाह। 'अनलाश्रयेष्विति'। एतेन विधीयतइति विधि कार्यम, अलाश्रयो विधिरल्विधिरित्युत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति, किमर्थं पुनरुत्तरपदलोपाश्रयणम्। स्यादेतत्। सति तस्मिन् यश्चालि विधि, यश्चालो विधि, यश्चाल परस्य विधि यश्चाला विधि, [3]सर्वश्चासावलाश्रय इति सर्वत्र प्रतिषेध सिध्यति, तत्रालि विधि। यजे क्त इष्ट, क इष्ठ इत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानिवत्त्वात् को यष्टेत्यादिव 'हुशि चे' त्युत्व प्राप्त न भवति, स इष्ट इत्यत्र एतत्तदो सु लोपो न भवति। अलो विधि, द्युकाम। उकारस्य 'लोपो व्योर्वली' ति न भवति। उत्त्व तु अहर्विमलद्यु इत्यत्र चरितार्थम्। अल परस्य विधि। द्यौ, पन्था, स। हल्ङ्याब्भिति लोपो न भवति। अला विधि। व्यूढोरस्केन। अत्र 'सोपदादा' विति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य स्थानिवत्त्वात् विसर्जनीयस्याट्सूपदेशाद् अड्व्यवाये इति णत्व प्राप्त न भवति। अत सर्वविभक्त्यर्थसग्रहार्थमुत्तरपदलोपाश्रयणम्। अन्यथा हि षष्ठीसमास एवाश्रीयते ऽल्स्थानिक एव विधिराश्रित स्यादिति, तच्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीविज्ञानादपि सर्वविभक्त्यर्थसग्रहस्य सिद्ध

---

१ अतिदेशस्येत्यधिक २ पुस्तके।

२ वक्ष्यति इति पा २।

३ स सव एवेति पा २।

त्वात्, अनुवादे हि स्थानियोगाभावात् सर्वोल्सम्बन्धी विधि प्रतिपत्स्यत, एव तर्हि यत्र गुणभावेनाप्यलाश्रीयते तत्रापि निषेधो यथा स्यात् प्रप ठेति, अत्र हि वलादेरिति प्रत्यय प्राधान्येनाश्रितो वल् तु गुणभावेनेति अप्राधान्यान्न स्यात् उत्तरपदलोपे तु भवति अलाश्रयत्वादिड्विधे । यद्यलाश्रयेषु स्थानिवत्त्व न भवति वृत्ताय सुपि चे' ति दीर्घो न स्यात यञादौ सुपीत्यलाश्रयत्वात् । अरुदितामित्यत्र सार्वधातुकस्य तसस्ता मादेशे 'रुदादिभ्य सार्वधातुक इति वलाश्रय इण् न स्यात्, अत आह । 'स्थान्यलाश्रयाणीति' । स्थानिनो ऽल् स्थान्यल्स आश्रयो येषा तानि तथोक्तानि । अयमाभप्राय । यथा गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभो जनात् पादोपसग्रहणाच्चेति अतिदेशे प्रवृत्ते यदा गुरुपुत्र स्वय गुरुर्भ वति तदोच्छिष्ट भुज्यते पादौ चोपसगृह्येते तत्कस्य हेतोरतिदेशेनैकवा क्यतामापन्न प्रतिषेध आतिदेशिकीमेव प्राप्ति प्रतिषेधतीति तथेहाप्या तिदेशिक एवाल्विधि प्रतिषिध्यते, न च वृत्ताय अरुदितामित्यत्रातिदे शापेक्षा स्वयमेव यञादित्वाद्वलादित्वाच्च, ततश्च यत्र स्थानिन एवाला श्रीयते स एव निषिध्यते यथा प्रपठ्येत्यत्र, नह्यत्र ल्यप् स्वय वलादि रिति । ननु च गुरुपुत्रस्य स्वय गुरुत्वउच्छिष्टभोजनादौ न मात्रयाप्यतिदे शापेक्षा, इह तु सत्यपि स्वयमेव यञादित्वे नान्तरेणातिदेश दीघ सिद्ध्यति असुप्त्वात । अरुदितामित्यत्रापि सत्यपि स्वय वलादित्वे ऽसार्वधातुकत्वादतिदेशेनैव वेट् प्रार्थनीय । सत्यम् । द्वे कार्ये सुप्सज्ञा च दीर्घत्व च नहि प्रयोगसमवाय्येव कार्यमतिदेश्यमिति नियमोस्ति, यत्तु शास्त्रीय तदेवातिदिश्यते, न च सुप्सज्ञा ऽलाश्रयेति तस्या मतिदिष्टाया स्वाश्रय यञादित्वमाश्रित्य दीर्घत्व भविष्यति, अरुदि तामित्यत्राप्यातिदेशिक सार्वधातुकत्व स्वाश्रय च वलादित्वमाश्रित्येट् भविष्यति । ननु च वृत्तायेत्यत्र स्थानिन एकारस्याल्त्वात्तदाश्रय सुप्त्वम- लाश्रयमेव, उच्यते । कार्यापेक्षमल्विधित्व नोदाहरणापेक्षम, एतदुक्त भवति । यस्मिन् कार्ये विधीयमाने ऽल एवासाधारण किं चिद्रूप निमि त्तादिरूपेणाश्रीयते हशि हलि ध्यो र्वलि हल् ड्याब्भ्य अड्व्यवायइति स

एवाल्विधि 'सुपि चे' त्यत्र तु नैवविध किं चिदस्ति, केवल वृक्षायेत्य त्रोदाहरणेऽल्लात्मक स्थानीत्येतावत् किमुदाहरणमिति प्रश्न । धात्वा द्यादेशा प्रयोजनमित्युत्तर तत्र प्रयुज्यते ऽनेनेति प्रयोजनमुदाहरण न प्रयुज्यतइत्यर्थात्प्रश्नानुरूप प्रतिवचनम् । ननु चास्तिब्रुवोरार्द्धधातुके परत आदेशाभ्या भाव्य तत् किं[1]मतिदेशेनेत्यत आह। आर्द्धधातुके विषयइत्या दि'। दाधिक, दध्निसस्कृत 'दधष्ठक्' । 'अव्ययादेशइति' । क्त्वामात्रस्य ल्यबादेश क्त्वान्तस्याव्ययसज्ञा स कथमव्ययादेश तस्मात् क्त्वाग्रहणेन ल्यपो ग्रहणात्तदन्तस्यापि सज्ञा भवतीत्येव परमेतत् । तत्रापि 'कृद्ग्रहणे गति कारकपूर्वस्यापि ग्रहण मिति प्रस्तुत्येति सघातस्य भवति । 'वत्करण किमिति' । विनापि तेन तदर्थो गम्यते, यथा [2]ङित्किदित्यादावीति प्रश्न । स्थानीत्यादि' । असति वत्करणे सज्ञाप्रकरणत्वात स्थान्यादेशस्य सज्ञा विज्ञायेत मैव विज्ञायीति वत्करणमित्यर्थ । किमर्थं पुन स्थान्यादेशस्य सज्ञा नेष्यतइत्याह । 'स्वाश्रयमपीति । सज्ञाया हि स्थानिस्वरूपनिब न्धन 'माङोऽयमहम' इत्यादि कार्यमादेशएव स्याद्[3]न स्थानिनि, नहि सज्ञोच्चारिता स्वय कार्येण युज्यते । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या' मिति च विषयसप्तमी विज्ञायते, 'स्वाश्रयमपीति' । कोर्थ, स्थानिन्यपीत्यर्थ । तथा चोत्तरग्रन्थउभयत्रेति सप्तमीनिर्द्देश । 'आदेशग्रहण किमिति' । यथा पितृवत्स्थूल इत्युक्ते सम्बन्धिशब्दात्पुत्र इति गम्यते, तथेहापि स्था निवदित्युक्ते क इत्यपेक्षाया यदपेक्ष स्थानित्व स एवादेश इति गम्यत इति प्रश्न । 'आनुमानिकस्येत्यादि' । द्विविधो हि आदेश प्रत्यक्षश्चा 'स्तेर्भू' रित्यादि आनुमानिकश्च 'एच[4]' रित्यादि । अत्रेकारेणेका रान्त स्थान्यनुमीयते, विषयेणेनेव गौ । उकारेण चोकारान्त आदेश, तत स्तोस्तुरिति सपद्यते । तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहण स्यादानु मानिकस्य पुन श्रुतेस्तु व्याप्यर्थत्वाद् आदेशमात्र स्थानिवद्भवति । तेन

१ अत्रेत्यधिक ४ पुस्तके ।

२ लिट् किदिति ४ पुस्तके पाठ ।

३ श्रावधिष्टेत्यधिक ४ पुस्तके ।

पचत्वित्यत्र तिङन्त पदमिति पदसञ्ज्ञा सिद्धा भवति । ननु चेकारमात्रस्यो कारमात्रमादेशोस्तु किं तदन्तानुमानेन एव हि 'एरु' रित्येतच्च यथा श्रुतमेव व्याख्यात भवति आदेशग्रहणं च न कर्त्तव्य भवति, 'एकदेश विकृतस्यानन्यत्वा' त्पदसञ्ज्ञा भविष्यति, एव तर्हि पुन श्रुतिरेव लिङ्गम् एकदेशविकार शास्त्रे नाश्रीयतइति, तेन

सर्वे सर्वपदादेशा दाचीपुत्रस्य पाणिने ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्व नोपपद्यते ॥

इति सिद्ध भवति । 'ल्युपधित्यदादेशा इति' । 'दिव औत्,' 'पथिमथ्यृभुक्षामात्,' 'त्यदादीनाम,' इत्येते । ननु सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्ततश्च यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रकार्यमेव भवति न माठरादिविशेषकार्यं, तथा स्थानिवदादे श इत्युक्ते य स्थानी यदाकारविशिष्ट सूत्रे श्रुतस्तदादेशस्य तदाकारप्रयु क्तेनैव कार्येण भवितव्य, क्त्वो ल्यबित्यत्र च वस्तुस्थित्या सन्निहितमपि वलादित्व स्थानिरूपेण नाश्रितम् । तथाहि । इडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा केवलोपि दत्त्वायेति यगन्तोपि, इष्ट्वीनमिति मान्तोपि, तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्ध यत्कार्यं क्त्वप्रत्ययत्वादि तदादेशे ऽतिदिश्यता वला दित्वस्य तु कुतोतिदेश. । एव क इष्ट इत्यादावपि च यण इक् भवति, दिवो ऽलोन्त्यस्यौत्वौत्वे भवत, पथ्यादीनामन्त्यस्याद्भवति, त्यदादीनाम न्त्यस्याकार, विसर्जनीयस्य सत्वमित्येव यणादिरूपेण स्थानिन आश्रयण ततश्च तत्तदाकारप्रयुक्तस्यैव कार्यस्यापि अतिदेशो न हल्त्वादिविशेष निबन्धनस्येति नार्थो ऽनल्विधावित्यनेन, यत्र तर्हि विशेषरूपमेव स्थानि त्वेनाश्रीयते यथा च्छ्वो शूडिति वकार, तत्र तत्कार्यमादेशस्य मा भूद् अक्षद्यूभ्या वलि लोपो न भवति । अथात्रापि वकारान्तस्याङ्गस्यालोन्त्यस्यो ठिति रूपेण स्थानिन आश्रयणम्, एवमपि विशेषातिदेशज्ञापनार्थमिदमु च्यते, अन्यथा ल्यपो वलादित्ववत् कित्त्वस्याप्यतिदेशो न स्यात, देवित्वे त्यादावकितोपि क्त्व सम्भवात्, अनुबन्धाश्च स्थानिन्यसन्त एव कार्येषु

युज्यन्तइति तत्कार्येष्वनल्विधाविति निषेधो न भवति लिङ्गाच्च । यदय 'सेऽसिचि' त्याह, तज्ज्ञापयति भवत्यनुबन्धकार्याणामतिदेश इति ॥

अच परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ 'अच इति स्थानिनिर्देश इति' । यद्य प्यनूद्यमानादेशविशेषणत्वात् स्थानषष्ठी न लभ्यते तथाप्यचो य आदेश इत्युक्ते तत्स्थानिक एव प्रतीयतइति, परस्मिन्निति निमित्तभावे सप्तमी न परसप्तमी, परशब्देनैव परत्वस्योक्तत्वात्, परस्मिन्य आदेश इति अनु वादत्वाच्च, क्ङिति ये गुणवृद्धी इतिवत्, पूर्वविधाविति विषयइति प्रकृत त्वात् स्थानिवत्त्वस्य, पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवदिति, एव पदतात्पर्य दर्श यित्वा वाक्यार्थमाह । अजादेश इत्यादि' । किमर्थमिदमुच्यते, पूर्वत्र स्थानिकार्यमादेशेतिदिष्टमिह तु स्थानिनि सति पूर्वस्य यत्कार्य तदादे शेपि सति पूर्वस्य भवतीत्यतिदिश्यते । ननु तत्रापि स्थानिनिमित्तमन्यस्य तदप्यतिदिश्यते, यथा वृक्षायेति 'सुपि चे ति दीर्घत्वम् । एव तह्यल्विध्य र्थमिदम् । तथाहि । बव्रश्चेत्युरदत्वे 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमि' ति वकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेध स्यान्यलाश्रयो ऽस्माद्वचनाद्भवति, इद च सम्प्रसारणे पर त प्रतिषेध इति पक्षे प्रयोजन, सम्प्रसारणभाविनि यण्येव प्रतिषेध इति तु पक्षे न प्रयोजनम् । इहाचितीक बहुचितीक इति चिते कपि दीर्घत्वे कृते 'ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्व' मिति स्यान्यलाश्रय स्वरो भवति, एव यातेर्यङ न्तात् क्विचि अतो लोपे यलोपविधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यलोपे च यायाति इति स्थिते यङकारलोपस्य स्थानिवत्त्वा 'दातो लोप इटि चे' त्या कारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारलोप पुनश्च यलोप इति प्रत्ययमात्रस्य श्रवणप्रसङ्ग, आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चिणो लुङ्न्यायेनासिद्धत्वाद्वा, तथा च वरे विधौ स्थानिवत्त्व निषिध्यते यायावर इति, स्थानिवद्भावादातो लोपो माभूदिति, तथा तिष्ठतेर्यङन्तात् क्विच् अल्लोपयलोपयोस्तेष्ठीति स्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादियङ् भवति तथा चोत्तरसूत्रे कण्डूतिरित्यत्र उवङ्प्रसङ्ग चोदयित्वाऽस्तु तस्यैव च्छ्वो शूडित्यूट् करिष्यतइत्युक्त, इयङि च कृते यलोपे च तेष्ठितिरिति भवति, न च पुनरियङ्, आदिष्टादच पूर्वत्वात्, तथा पेपीयते क्विचि अल्लोपय-

लोपयोरेरनेकाच इति यणि यलोपे पेप्तिरिति भवति, शातनूकरणे यङ न्तात् क्विचि अल्लोपयलोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति स्थानि वत्त्वनिषेधाच्छशा ष इति षत्वे शाष्टिरिति भवति, एव चिचायते[1]श्चेक्रिरि त्येषा दिक्, तथा तितउमाचष्टइति णिचि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादचो ञ् णितीत्यस्याभावे 'अत उपधाया इति स्थान्यलाश्रया वृद्धिर्भवति। न चात्र क्विलुगुपधात्वेत्युपधाविधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तस्य प्रत्ययविधिविष यत्वात्सत्या च वृद्धौ पुकि सति तितापयतीति भवति। न च पुक्यपि स्थानिवत्त्वम्, आदिष्टादच पूर्वत्वात्। ननु पूर्वस्य कार्ये कर्त्तव्ये सति स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम् अत्र च सर्वत्र स्थानिवत्त्वे सति पूर्वस्य कार्य प्राप्तिरिति इतरेतराश्रयम् नात्र स्थानिवत्त्वात् प्रागेव पूर्वस्य कार्य प्राप्ते स्थानिवत्त्व कि तर्हि प्राग्वा पश्चाद्वा पूर्वस्य कार्यं चिकीर्षिते। अत एव परे विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदेवमल्विध्यर्थमिदम्, कि च ब्राह्मणवद स्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्यत्र ब्राह्मणाश्रय कार्य प्राप्यते न तु स्वाश्रय युद्धादिक व्यावर्त्यते पूर्वसूत्रेपि स्थान्याश्रय प्राप्यते न स्वाश्रय व्यावर्त्यते यथा वृक्षायेति दीर्घत्वमादेशाश्रय भवति, भविता भवितु भवितव्यमिति गुण, इह तु स्थान्यलाश्रयमेवेष्यते स्वाश्रय नेष्यते तथा च पटयतीति टिलोपे कृते प्राप्ता उपधावृद्धिर्न भवति, अवधीदि[2]ति हलन्तलक्षणा। बहुखट्वक इति ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति स्वरो न भवति, वाय्वोर्यलोपो न भवति, तन्व न्तीतोण् न भवति, एव बहूनि स्वाश्रयनिवृत्तेरुदाहरणानि। अत एव द्विर्व चनादिविधौ स्थानिवत्त्वनिषेध। अतोजादेश परनिमित्तक पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत्स्वयनिमित्तमिति नियमार्थमपोद मारब्धव्यम्। कथ पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्य विधिश्च नियमश्च, विधि ग्रहणसामर्थ्यादिति तन्निरूपणे वक्ष्याम। अथ वा विधिग्रहण विधि मात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यादशास्त्रीये च विपरीते च, तेन पटयती त्यादौ स्थानिनि दृष्टो वृद्ध्यभावादिरशास्त्रीयो ऽप्यतिदिश्यते, तत्र

[1] चेचीयते क्विचि चेक्रिरिति पाठान्तरम् २ पुस्तके।
[2] दिहेति वा २ पुस्तके।

वृत्तिकारेण यत्नसाध्यत्वादशास्त्रीयोदाहरणानि दर्शितानि विधिशब्द कर्म्मसाधन पूर्वस्येति शेषलक्षणषष्ठी, पूर्वस्य व्यवस्थितस्य सत सम्बन्धिनि कार्यं कर्त्तव्ये इति, पूर्वत्व त्वत्राजपेक्षमाश्रीयते नादेशापेक्ष निमित्तापेक्ष वा न चाजपेक्षे पूर्वत्वे विधिशब्दो भावसाधन सम्भवति भावसाधने हि तस्मिन् पूर्वस्येति कर्म्मणि षष्ठीविज्ञानात पूर्वस्मिन्विधातव्ये स्थानिवदित्यर्थ स्याद्, अवस्थिते वाचि तत पूर्वं किं चिद्विधेय भवति, इहचा[1]देश स्थानिवदितिवचनात आदेशेन स्थानी निवर्तित इति नायमर्थ सम्भवति, अत्रादेश परनिमित्तकस्त्स्यैवादेशस्य स्थानिभूतो योच तत पूर्वस्मिन्विधातव्यइति । तथाहि । अचो य आदेश इत्यादेशात्प्रागवस्थानूद्यते, ततश्च सनिधानात् प्रतीयमानमवधित्वमपि तदवस्थस्यैवाचो युक्तम् । अत एवोच्यते यो ऽनादिष्टादच पूर्वस्तस्य विधि प्रति स्थानिवद्भावइति । आदेशनमादिष्ट तदकृत यस्य सोनादिष्ट, अकृतादेशादच पूर्वस्येत्यर्थ । आदेशात्प्रागवस्थायामिति यावत्, न चास्या अवस्थाया पूर्वस्मिन् विधातव्ये तदादेश स्थानिवदिति सम्भवति । ननु कर्म्मसाधनेप्यजादेश स्थानिवद्भवति अकृतादेशादच पूर्वस्य विधाविति नायमर्थ सम्भवति, स्थानिवद्भावदशायामच आदेशेन निवर्त्तितत्वात, नात्र सम्प्रत्यच पूर्वस्येत्ययमर्थ किं तर्हि अचोवस्थानदशाया पूर्व्वत्वेन दृष्टस्याजवस्थाप्रभृतिपूर्वस्येत्यर्थ, तदेवमजपेक्षस्य पूर्वत्वस्याश्रयणात कर्म्मसाधन एव विधिशब्द, किं पुन कारणमजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते न पुनरादेशापेक्ष निमित्तापेक्ष वा, उच्यते, तदपेक्षे पूर्वत्वे वैयाकरण सौवश्व इत्यत्र स्थानिवद्भावादैचोरायावौ प्राप्नुतस्तावपि हि यणादेशात्तन्निमित्ताच्च परस्मादच पूर्वस्य कार्यं न च वाच्य सत्यपि स्थानिवत्त्वे ऽन्तभूताज्निमित्ततया ऽन्तरङ्गयोरायावो कर्त्तव्ययोर्बहिर्भूततद्धितापेक्षतया बहिरङ्गावैचावसिद्धावित्यायावौ न भविष्यत इति । नाजान्तर्यै बहि[2]रङ्गप्रकॢप्तिरितिवचनात् । यथा अक्षद्यूरिति बहिर्भूतक्विबपेक्षोप्यूठन्त

---

१ चाजादेशइति पा २ पुस्तके

२ बहि प्रकॢप्तिरिति पा २ पुस्तके ।

भूताजपेक्षे यणि नासिद्धो भवत्यजपेक्षे तु पूर्वत्वे विप्रकारण सुत्रश्व इत्यत्रावस्थाया ण्विरभावेनैचोरदर्शनादप्रसङ्गस्तदाह । अथ पूर्वत्वविज्ञाना दैचो सिद्धमिति, किं च निमित्तापेक्षे पूर्वत्वे द्वाभ्यां देय लवनमित्यत्रात्वे त्वगुणा स्वनिमित्तात्पूर्वेषा स्वेषामेव कार्येषु दीर्घगुणावादेशेषु स्थानि वत्स्युस्तथोभयोरपि पक्षयोरपीपचदित्यादौ सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावो न स्यात्, उपधाह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वादलघूपधत्वात्, अजपेक्षे तु पूर्व्वत्वे पाचि अत् इति स्थिते द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्व णिलोप इत्येतेषु प्राप्तेषु परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च णिलोपे कृते परत्वान्नित्यत्वाच्च ह्रस्वत्वे च पश्चा द्विर्वचने ऽभ्यासस्य स्थानिनोच पूर्वत्वेनादृष्टत्वान्नास्ति स्थानिवद्भाव स्तथा च तत्र तत्रोच्यते योऽनादिष्टादच पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानि वद्भाव आदिष्टाच्चेषोच पूर्व इति, तस्मादजपेक्षमेव पूर्वत्वम् । यद्येव तन्वन्तीत्यत्रेटि कर्त्तव्ये यण स्थानिवत्त्व न स्यात् तनुअन्तीत्यत्राव स्थाया यत्पूर्वमङ्ग न तस्येट् किं तर्हि तत परस्यादेशस्यैव निमित्तापेक्षे तु यणो निमित्तादन्त्यकारात्पूर्व्वस्य तस्यैव यण इड्विधेय इति कर्म्म साधने भावसाधने च विधिशब्दे स्थानिवत्त्व लभ्यते, आदेशापेक्षेऽपि भाव साधने यण पूर्वत्वेनेटो विधेयत्वात्सिध्यति । नैष दोष । आर्द्धधातुकस्ये डित्यत्र एकाच उपदेशइत्यत उपदेशइत्यनुवृत्तेरुपदेशे वलादेरिड्भविष्यति नन्दक इत्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति, 'नेड्वशि कृतीति' निषेधो भविष्यति । तत्राप्युपदेशइत्यनुवृत्तेरेवमपि चोरिष्यतइत्यादौ वलादिलक्षणो चिण्वदिटि च प्राप्ते नित्यत्वाच्चिण्वदिडिति, वक्ष्यति नित्यश्चायं वलिनिमित्तविघाती- ति । तत्रोपपद्यते, उक्तेन प्रकारेण वलादिलक्षणस्यापीटो नित्यत्वात् । एव तर्हि बहिरङ्गस्य यणो ऽसिद्धत्वादिडभाव । यद्वा पूर्वस्माद्विधि पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासोऽप्याश्रीयते, तेन पूर्व्वस्मादङ्गादिटो निमित्त त्वेनाश्रितात्परस्य यण इटि कर्त्तव्ये स्थानिवद्भविष्यति ॥

कानि पुन पञ्चमीसमासप्रयोजनानि । इह तावत्प्रयोजन तन्वन्तीति । किञ्च बेभिदिता माथितिक अपीपचन्, बेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचि अल्लोपयलोपयो कृतयो 'एकाच उपदेशेनुदात्ता' दिति इट् प्रतिषेध स्याद् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च भवति, नैतदस्ति । बेभिद्यतृइति स्थिते ऽल्लोपश्च प्राप्नोति इट् च, परत्वादिट्, नित्योल्लोप,' कृतेपीटि प्राप्नोति इट् पुनरनित्य नहि कृते ऽल्लोपे प्राप्नोति नित्येनाल्लोपेन बाध्यते । यस्य च निमित्त लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम् अत उभयोर्नित्ययो परत्वादिडेव भविष्यति । इह तर्हि मथित पण्यमस्य माथितिक इति ठस्येकादेशे कृते यस्येति लोपे चेकस्य स्थानिवद्भावेन ठग्रहणेन ग्रहणा 'दिसुसुक्तान्तात्क' इति कादेश प्राप्नोति, यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च भवति, एतदपि सन्निपातपरिभाषया ठस्येति वर्णग्रहणेनाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाभावाद्वा सिद्धम् । इह तर्हि अपीपचन् अपीपचअन्इति स्थिते ऽन्त्याकारस्य चङकारस्य चातो गुणे इति पररूपत्वे तस्य पर प्रत्यादिवद्भावाज् झिग्रहणेन ग्रहणे सति 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे' ति जुस् प्राप्नोति णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावाच्च भवति, तदेवमजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते विधिशब्दश्च कर्मसाधन शेषषष्ठ्या च समास इति न कश्चिद् दोष इति स्थितम् । 'पटयतीति । णाविष्ठवदिति टिलोप । 'अवधीदिति । 'हनो वध लिङि 'लुङि चे' ति वधादेश । हलन्तलक्षणेति' । वदव्रजेत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवृत्तेर्हलन्तलक्षणा बहुखट्वक इत्यत्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदि' ति वचनात् स्वरविधावप्यत्र स्थानिवत्त्व भवत्येव । 'प्रश्न इति' । यजयाचयतेत्यादिना नङ्, च्छ्वो शूडिति छस्य श [1]। 'तुकि न स्थानिवद्भवतीति' । तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीत्यर्थ । नन्वन्तरङ्गत्वात् पूर्व्वं तुका भाव्य यत्र चैक निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयो प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्ग बलीय, यथा करोतेर्लिटि णलि कृअइति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशा 'मचो ञ्णिती' ति वृद्धि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्त यण वृद्धि-

१ परनिमित्तकइत्यधिक ३ पुस्तके ।

रेव बाधते, प्रश्न इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्त तुकस्तुच्छः, भिन्नकाला स्थानयो प्राप्तिरिति नायमस्य विषय इति तुकि सति च्छो शूडि त्यत्र सतुक्कच्छकारनिर्देशेन तस्यैवादेश एव च सत्यपि स्थानिवत्त्वे सतु क्कच्छग्रहणेन शो गृह्यते न केवल छग्रहणेनेति कुतस्तुक प्रसङ्गो ऽत एव नङो ङित्त्वमपि विश्न इति गुणो मा भूदिति तस्मादप्रत्युदाहरणमेत दिति प्रत्युदाहरणान्तरमाह । आक्राष्टामिति' । 'सृशमृशकृषतृपदृपा सिज् वा वक्तव्य' इति क्सापवाद पक्षे सिच् । अनुदात्तस्येत्यम् यथि वदव्रजेतिवृद्धि ।'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्धि' ति वचनादत्राप्यवृष्यवाह । 'आयत्येति'। 'वा ल्यपि' । 'युवजानिरिति' । बहुव्रीहौ पुवद्भाव , युव-तिशब्दस्य वयोवचनत्वेनाजातिवाचित्वा 'ज्जातेश्चे' ति प्रतिषेधो न भवति । 'यलोपे न स्थानिवदिति' । ननु योऽत्रादेशो नासौ लोपस्य निमित्त तस्य वल्मात्रनिमित्तत्वात्, यश्च निमित्त नकार नासावादेश इति स्थानिवत्त्व न भविष्यति, न च जायाशब्दस्य जनेरौणादिके यङ्-प्रत्यये 'ये विभाषे' त्यात्वे च व्युत्पादितत्वाद् निङ स्थानिवत्त्वे सत्या लो लोपप्रसङ्ग, नह्युणादिषु व्युत्पत्तिकार्यमवश्य भवति अत उदाहर णान्तरोपन्यास । 'वैयाघ्रपद्य इति' । व्याघ्रस्येव पादावस्येति 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य' इत्यपरनिमित्त, 'गर्गादिभ्यो यञ्' । ननु सत्यपि स्थानिवत्त्वे वचनात्पद्भावो भविष्यति, यञ्येव पादे इत्यत्रापि प्राप्नोति सति तु परस्मिन्नित्यस्मिन्वैयाघ्रपद्य इत्यत्र पद्भावस्य चरितार्थत्वाद् पादे इत्ये कादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पद्भावाभाव । कथ पुनरेकादेशस्य स्थानिवत्त्व, न ह्ययमच आदेश किं तर्हि अचो, उच्यते । वर्णनिर्देशेषु जातिग्रहणाद् अच इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद् अचोरप्यादेश स्थानिवत् । द्वयोरपि वा स्थानित्वे यदेकस्य स्थानित्व तदाश्रय तस्य स्थानिवत्त्व भविष्यति, अत एव आयसौ गोमन्तौ चतुरौ आनडुहाविति आयसादिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप्र त्ययएकादेशस्यादिवत्त्वात् प्राप्तौ नुमामौ न भवत, उदक वहति, 'कर्म्मण्यण्' सञ्ज्ञायामुदभाव, सप्तम्येकवचनएकादेशस्यादिवत्त्वाद्भत्वे सति प्राप्तो वाह ऊठ्न भवति उदवाहेइति । 'आदीध्यइति' । अदा

द्वित्वाच्छपो लुक् परस्मिन्नित्युच्यमाने स्थानिवद्भावाभावात् कृते टेरेत्वे लोपो न प्राप्नोति टेरेत्व तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यमिति तदेव भवति । ननु च परस्मिन्नित्यसति शब्लुकोपि स्थानिवत्त्वात् तद्व्यवधानादेव लोपो न भविष्यति, न । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् । 'हे गौरिति' । 'गोतो णित्' । 'बाभ्रवीया इति' । बभ्रोरपत्यमिति 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयो' रिति यञ् 'ओर्गुण,' 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यवादेश । अवादेशो न स्थानिवद्भवतीति । ननु चासत्यपि स्थानिवद्भावे सन्निपातपरिभाषया न भवितव्यमेवात्र यलोपेन, नैतदस्ति । अच इत्यय सघातो यादिसन्निपातकृतो न च स लोपस्य निमित्त किं तर्हि वकारमात्र, यत्रैव स्थानिवद्भावस्याप्यप्रसङ्ग । योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेश । नैधेय इति' । निपूर्वाद्धाञ' उप सर्गे घो कि ' आतो लोप ' । 'द्व्यच ' 'इतश्चानिञ इति ढक् । ननु च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमुक्त तत् कथमेतानि प्रत्युदाहरणानि । नैष दोष । अत्राप्यजपेक्षस्य पूर्वस्याश्रयणाद् योनादिष्टादच पूर्वस्तत पर स्येति, एवमपि हे गौरित्यत्र प्राप्नोति व्यवहितेपि परशब्दवृत्तेर्गकारात्प रस्य सोर्लोप, एवमितरयोरपि नैतदेव, पूर्वस्य विधिरिति षष्ठीसमास एवाय तत्रानुवादत्वात् स्थानषष्ठ्यभावात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, पूर्वस म्बन्धिनि विधाविति । सम्बन्धश्च द्विविध कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा, यत्र कार्यित्वेन स पूर्वस्य विधि यत्र निमित्तत्वेन स पूर्वस्मात्ततश्च योनादिष्टादच पूर्वस्तन्निमित्तत्वेनाश्रित्य यत्कार्य प्रा त स एव पूर्वस्माद्विधि, यथाऽपीपचन्निति । अत्र हि योनादिष्टो णिच् चङ् वा तत पूर्वमपीपच् इत्येवाभ्यस्त परस्य झेर्जुसो निमित्त, तन्वन्तीत्यत्र यो ऽनादिष्टो ऽच् उप्रत्ययस्तत पूर्व यत् तन्निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्विधावद्भुस्येत्यनुवृत्ते । एतदेव तत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजन, हे गौरित्यादौ तु यो ऽनादिष्टादच पूर्वो गकारादिर्न तत्सम्बुद्धिलोपादेर्निमित्त यच्च निमित्तमोकारादिर्न।

---

१ अजादेश इति पा २ ।

सावनादिष्टाद्च पूर्व इति न दोष । इह तर्हि वेतस्वानिति डिलो पस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् सकारात्पूर्वस्यानुपधात्वाद् मादुपधाया इति वत्व न स्यात । न च स्थानिवद्भावेन मविहितनकारमपेक्ष्याकारान्ता दिति लभ्यते तस्यानादिष्टाद्च पूर्वत्वाभावात् तदपेक्षवत्वे स्थानिव द्भावात्, नैव दोष 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' । विधिग्रहण किं, ननु पूर्वसूत्रादेवानुवर्तते समासद्वयपरिग्रहार्थम, असति हि तस्मिन् पूर्वस्ये त्युक्ते पूर्वस्माद्विधौ न स्यात्, पूर्वस्मादित्युक्ते पूर्वस्य विधौ न स्यात, नैतदस्ति । पूर्वस्येत्युक्तेपि अनुवादत्वात् स्थानषष्ठ्यभावात सर्व पूर्वस म्बन्धी विधि प्रतिपत्स्यते, एव तर्हि विधिमात्रे स्थानिवद्भावा स्यात् शास्त्रीये विपरीते च, यद्वा विधिग्रहण द्वितीयो यवस्तत्राव पर स्मिन्पूर्वस्येत्येको योग विधावित्येव,नेन वव्रश्चेत्यादौ स्थान्यलाश्रयम तिदिश्यते ततो विधौ, अव परस्मिन्पूर्वस्येत्येव, नियमार्थमेतत्, अजादेश परनिमित्तक पूर्वविधौ स्थानिवदेव न तु स्वय निमित्तमिति, तेन पटय तीत्यादि सिद्ध भवतीति । नन्वसत्यपि द्वितीययत्ने यथा चोलवत का श्मीरेषु व्रीहयो मरुभूमिवदस्मिन्प्रदेशे जलमित्यादौ दृष्टान्ते प्रसिद्धस्य भावस्याभावस्य वा यथादर्शनमतिदेश, एवमत्र पि भविष्यति, विषम उप न्यास । युक्त तत्र भावस्यैवाभावस्यैव च प्रसिद्धत्वाद् इह तूदाहरणभे देन भावाभावयो प्रसिद्धावपि स्थानिवदादेश इत्युक्ते ऽश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्येवाध्याहारस्य प्रसिद्धत्वाद् भावातिदेश स्याद् इत्यलम तिप्रसङ्गेन ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरविधिषु ॥ द्विर्वचने यलोपादौ च तावत तदेव विधेय न तु तस्य व्यवस्थितस्य क्वि चित्, कौ स्त इत्यादौ तु पदान्तस्य सत कार्यमावादि पदान्तस्य वा ऽऽवादेर्विधानमित्युभयथा सम्भव, एव वरे विधावपि, तथा ऽपि सर्वो ग्रहाय भावसाधन एव विधिशब्द । 'एतेष्विति । पदान्तादिविधेयभेदेन भिन्नानि यानि विधानानि एतेष्वित्यर्थ । 'पूर्वविधावित्यादि । यद्यपि व्याकरणे न पदानि सस्क्रियन्ते न वाक्य, तथापि वाक्यगते स्त इत्या-

दिके पदे व्युत्पाद्यमाने काविल्यादि पदस्यासत्यपि निमित्तत्वे सन्निधा नमविरुद्ध ततश्चानादिष्टाच्च पूर्वत्वसम्भवाद् अस्ति स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग इति भाव । 'इध्यत्रेति' । स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यादसिद्ध बहिरङ्ग इत्येतदपि न प्रवर्तते, शच्य वियादावपि बहिर्भूतापेक्षत्वाद्यण ब हिरङ्ग एव वरइतिनिपातनादलुक् । 'यायावर ण्ति' । 'नित्य कौटिल्ये गताविति' यङ् । 'अतो लोप परनिमित्तक इति । आर्द्धधातुकइति परसप्तमीपक्षइति भाव । तथा चा 'नुदात्तेतश्च हलादे' रित्यत्रादिग्रहणम्, असति हि तस्मिन् हलन्तादिति विज्ञायेत ततश्च जुगुप्सो मीमासन इत्यत्र युच्च स्यादिति । यदि च सा विषयसप्तमी स्यात् प्रागेव प्रत्ययोत्प त्तेरतो लोपे सति हलन्तत्वादत्रापि युच सिद्ध स्यात । यत्त्व चो यदि त्यत्र वक्ष्यति अज्ग्रहण कि यावता हलन्तादुच्यत वक्ष्यति अज्नन्तभूतपूर्वादपि यथा स्याद् दित्स्यन्धित्स्यमिति तद्विषयसप्तमीपक्षइति वेदितव्य परसप्त मीपक्षे हि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरतो लोपाभावादनुपपन्न तत्स्यात् । 'कण्डूयत क्तिनि कृतइति । क्तिचावादिभ्यो वक्तव्य इत्यनेनेति भाव । 'क्तिचि इति तु युक्त पाठ । कण्डूतिरित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् प्रा प्नोति, अस्तु च्को शूडित्युङ् भविष्यति न चोठपि स्थानिवत्त्वम् अ दि ष्टादच पूर्वत्वात् अत एवोठ पुनरुवङ न भवति । 'परसवर्णे न स्थानि वद्भवतीति' । ननु शसे रल्लोपे कृते पश्चादनुस्वारो भवत्यादिष्टाच्च पूर्व इति कथमस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग । स्यादेतत् । स्थानिनो नकारस्यानादिष्टादच पूर्वत्वादादेशोऽनुस्वारोऽपि स्थानिवद्भावादनादि ष्टादच पूर्व इति । तन्न । नह्यनादिष्टादच पूर्वत्व नाम शास्त्रीय यद तिदिश्येत । एव तर्ह्यनादिष्टादच पूर्वत्वापेक्षेच परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्तव्ये स्थानिवदादेश इत्येतत् प्रवर्तते, अत सवर्णग्रहण कृतम् । 'शिण्ढीति' । यद्यपि शिण्ढीत्येवानुस्वारविधेरप्युदाहरण तथापि तस्मिन्नेवो दाहृते परसवर्णविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्तस्य स्थानिनोऽनुस्वारस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधमन्तरेणानुपपन्न इति पृथगनुस्वारग्रहण न कर्तव्यमित्या शङ्कानिराकरणाय केवलानुस्वारोदाहरण दर्शितम् । 'प्रतिदीव्नेति' । प्र

तिपूर्वाद्दिवे 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वद्युप्रतिदिव' इति कनिन्प्रत्यय। 'भस्येत्यधिकृत्येति'। परनिमित्तकत्वोपपादनार्थं। किमिद मुक्त हलि चोपधाया चेति दीर्घत्व न स्यादिति, उपधायाश्चेत्येतल्लेखके प्रमादा ल्लिखित, तथा चोपधायाश्चेत्यत्र वक्ष्यति प्रतिदीव्नेत्यत्र, 'हलिचे ति दीर्घत्वमिति। 'अस्माद्वचनाद्भवतीति' 'न भकुर्छुरामि' ति तु प्रति षेधो रेफवकारान्तस्य भस्येत्यत्र न प्रवर्त्तते। 'झलो झलीति सलोप इति'। सकारे सिचो लोप इत्येतत्तु नाश्रीयते तस्मिस्त्वाश्रिते छान्दस त्वाद्गुणलोप। 'बहुखट्वक इति'। अत्र स्थानिवद्भावाद् 'ह्रस्वान्तेन्त्या त्पूर्व' मिति खकाराकारस्योदात्तत्व न भवति, 'कपि पूर्व' मित्येतदेव तु भवति। 'क्रियौ गिर्यौरिति'। 'कृगोरिश्चे' ति व्युत्पत्तिपक्षएतदु दाहृतम्[1]। उपधायाश्चेत्यत्र त्वव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य वक्ष्यति 'उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि,' तेन क्रियौगिर्यौरित्यादिषु दीर्घो न भव तीति 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्वजादेशो न स्थानिवद्भवती' ति वक्तव्यम् क्वि क्वौ यद्विधीयते तत्र कर्त्तव्ये यत्र कुत्र चित् कृतोऽजादेशो न स्थानिवद्भवति, लवमाचक्षाणो लौ, अत्र णिचि यष्टिलोप यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयमपि क्वौ शूडिति वकारस्य क्विनिमित्तकठि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति 'एत्येधत्यूठ्स्वि' ति वृद्धि ये तु क्वौ लुप्त न स्थानिव दिति पठन्ति तेषामेतन्न स्यात्, तथा पिपठिषते क्वौ अतो लोपे नपुसके बहुवचने जसि झल्लक्षणे नुमि जस्निमित्तेपि कर्त्तव्ये ऽतो लोपस्य स्था निवत्त्वनिषेध स्यात, क्वौ कृतत्वात्, क्वौ विधि प्रतीत्यत्र तु पक्षे प्रतिषेधो न भवति पि ठींषि ब्राह्मणकुलानि, नुम्यसति सान्तमहत इति दीर्घत्व न भवति देवयतेर्द्युरित्यत्रोभयथापि सिध्यति। लुक् लुका लुप्ते न स्था निवत् आमलक्या विकार फल 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति मयट 'फले लुक्' 'लुक्तद्धितलुकी' ति ङापो लुक् परनिमित्तक यस्येति लोपे न स्था निवद् भवति, के चित्त्वेतदर्थं सूत्रे वर ई वरे इति ईकारप्रश्लेष वर्णयन्ति,

---

१ हरणमिति पा २

र्दैविधिं प्रति न स्थानिवदिति । उपधात्वे, उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके ठिञ्कृते पारिखे भवं पारिखीय इति 'वृद्धाट्ठक्-कान्तखोपधा' दिति छो न स्यात्, आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधा-खकार इति प्रत्ययविधिविषयं चैतत्, यत्रोपधासञ्ज्ञानिबन्धनं प्रत्ययो विधातुमिष्यते तत्रैवेत्यर्थं, घटयतीत्यादौ तु तत्र भवति । चङ्परो यो निर्ह्रासो ह्रस्वस्तत्र न स्थानिवद्भवति । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवी-वदद् वीणां परिवादकेन, योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद् णौ च-ङ्युपधाया ह्रस्वो न स्यात्, यश्चङ्परो णिर्न तस्मिन्नङ्गस्योपधा यस्मि-श्चाङ्गस्योपधा न चङ्परः इति । कुत्वम् पाचयतेः क्तिचि पाक्तिः कुत्वमु-पलक्षणं लेहयतेर्लेढि । दोहयतेर्दोग्धि याचयतेर्यक्तिर्वेशयतेर्विड्विरित्यादि ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ अचः परस्मिन्नित्यत्र योऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितं, साचकस्य द्विर्वचनं न त्वचः पूर्वस्येत्यप्राप्तः स्थानिवत्त्वं विधीयते रूपातिदेशाय च अत्र षट् पक्षाः सम्भवन्ति । अचीत्यादेशोपलक्षणम्, द्विर्वचनइतिविषयनिर्द्देशः, अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने स्थानिवद्भवतीति प्रथमः पक्षः, अचीत्येतदपि स्थानिवद्भावेनैव सम्बध्यते द्विर्वचनइति विषयनिर्द्देशाद् द्विर्वचने कर्त्तव्ये ऽजादेशः स्थानिवद्भवत्यचि पर इति द्वितीयः । द्विर्वचननिमित्तत्वादजेव द्विर्वचनग्रहणेन विशेष्यते, द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच्प्रत्ययान्तेन वाऽधिकरणसाधनेन वा । आदेशोप लक्षणं, द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवदिति तृतीयः । एवं विशेषितं वाऽज्ग्रहणं स्थानिवद्भावस्य विशेषणम्, अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि परत इति चतुर्थः । द्विर्वचनग्रहणमावर्त्तते, तत्रैकेनाज्वि-शेष्यते, परेण विषयो निर्दिश्यतइति स्थिते तद्विशेषितमज्ग्रहणं स्थानि वद्भावस्य विशेषणं द्विर्वचने कर्त्तव्ये ऽजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचन निमित्ते ऽचि परत इति पञ्चमः । एवमेव स्थितेऽजग्रहणमादेशोपलक्षणं द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवतीति षष्ठः । अत्राद्ये पक्षे ऽचो द्विर्वचनेनाविशेषितत्वाद् द्विर्वचननिमित्तेऽप्यचि आदेशः स्थानिवत्स्यात्, ततश्चाचिकीर्त्तद् इत्यत्र णिचि 'उपधायाश्च'

तीत्वस्य 'चङी' ति द्विर्वचने स्थानिवद्भावादचकीर्त्तदिति स्यात् । दुद्रू
षति ऊठि यणादेश स्थानिवत्स्यात्, भवनमिच्छति, भवनीयते सन्
बिभवनीयिषति ण्यटि कृतयोर्गुणावादेशयो स्थानिवत्त्वे बुभवनीयिषती
त्यनिष्ट रूप प्राप्नोति, द्वितीये तु अचिकीर्त्तदित्यत्र न दोष, इत्वस्य
तकारेण व्यवहितत्वात् स्थानिवद्भावभाजो ह्यादेशस्य स्थानिवत्त्वविधान
वेलायामच्यनन्तरे स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम । एव ह्यचि परत स्थानि
वद्भाव कृतो भवति, दुद्रूषतीत्यादौ तु स्यादेव, ययावित्यत्रा त औ णल'
इत्यौकारेण वृद्धौ कृताया सत्यादेशात्परोऽज्नास्तीति स्थानिवत्त्व न स्यात् ।
जग्मतुरित्यादौ च गमहनेत्युपधालोपस्य व्यवहितत्वाच्च स्यात् । तृतीये
तु कालावधारण कर्त्तव्यम् अन्यथा द्विर्वचनादुत्तरकालमपि स्थानिरूपमे
वावतिष्ठेत, चतुर्थे तु ययौ जग्मतुरित्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन स्थानिवद्भावो
न प्रा ोति, कालावधारण च कर्त्तव्यम् । पञ्चमे ऽपि ययौ जग्मतुरित्यादौ
न स्यात, अत एतेषु पक्षेष्वेव दोषसम्भवात् षष्ठ पक्षमाश्रित्याह । 'द्विर्व
चननिमित्तेचीत्यादि' । अत्र हि पक्षे द्विर्वचनेनाचो विशेषणादचिकीर्त्तत्
दुद्रूषति बिभवनीयिषतीत्यादौ न दोष, आदेशोपलक्षणत्वाच्च ययावि
त्यादावपि न दोष पुनश्च द्विर्वचनग्रहणात् कालावधारणमपि लभ्यते । *
ननु द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योऽजादेश इत्युच्यमाने नुनावयिषति चुनावयि
षति पुस्फारयिषतीत्यादौ णेरद्विर्वचननिमित्तत्वात्तन्निमित्तावादेश आका
रश्च न स्थानिवत्स्यात्, ततश्चाभ्यासउकारो न श्रूयेत । नैष दोष । पुय
णज्ञीति ज्ञापकाद् द्वित्वनिमित्तेऽपि णौ स्थानिवत्त्वापायात् । तथाहि । नहि
णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण ओ' परा पुयणज्यो ऽवर्णपरा, सम्भवन्ति,
पिपविषति, यियविषतिइत्यत्र सम्भवन्ति चेत् किमेतावता पुयहण प्र
त्याहारग्रहण जग्रहण चाद्यवद्भवतीति ज्ञापकमुक्तार्थस्य, यद्येवमचिकीर्त्तदि
त्यत्रेत्वस्य स्थानिवत्त्वादचकीर्त्तदिति स्यात्, नैष दोष । ज्ञापकस्य तुल्य
जातीयापेक्षत्वात् यत्रोत्तरभागस्याद्यो ऽवर्णपरो भावस्तत्रैव स्थानिव
त्त्वज्ञापनात् । 'नन्वेवमपि ओ पुयणीत्यत्र णेरित्यश्रवणात्सामान्येन द्वि
त्वनिमित्त स्थानित्त्व विज्ञायेत ततश्च विभवनीयिषतीत्यत्रापि स्यात्

नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात् णेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य सम्भवात्'[1] *। नन्वचीत्युच्यमाने चक्रतुरित्यादौ न स्यात् तत्र हलमात्रं द्विर्वचननिमित्तं क तर्हि स्यात् चकार च करित्यादौ ह्यज्मात्रं प्रत्ययः, स्यादेतत्। परस्मिन्नित्यनुवृत्तमचीत्यनेन विशेष्यते तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणमिति तदादिविधिर्भवति अजादौ परस्मिन्निति द्विर्वचननिमित्तत्वेनापि अजादेव विशेष्यत इति, एवमपि च क्रतुरित्यत्र स्यात्, यद् द्विर्वचननिमित्तमजादि न तदादेशस्य निमित्तमच्येव यणो विधानात् यच्चादेशस्य निमित्तं न तद् द्विर्वचनस्य निमित्तं पपतु चक्रतुरित्यादावेव तु स्यात किं च यस्मिन्विधिरितिवचनात यत्र किंचिद्विधीयते तत्रैव तदादिविधिः, इह तु अचि योजादेश इत्यनुवादत्वात्तदादिविधेरेवासम्भवस्तस्मादजेव गृह्यते न तदादि। उच्यते। चक्रतुरित्यादावतुसोर्द्विर्वचनं प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणेप्यचि परत्रावस्थिते द्विर्वचनं दृष्टमित्येतावताजेव द्विर्वचननिमित्तमित्युच्यते समुदायेप्यत्र द्विर्वचनशब्द उपचारेण प्रवर्त्तते एवमपि पपतुरित्यत्र न स्यात्, आल्लोपस्याजादिर्निमित्तं नाज्मात्रम्, नैष दोषः। अचि योजादेश इति कोर्थः, अचि यो दृष्ट इत्यर्थः। यश्चाचि विधीयते यश्चाजादौ द्वावपि अचि दृष्टावेवेति सर्वत्र सिध्यति, अथ वा ऽजादावाल्लोपो न हलादौ तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाच एव निमित्तत्वं द्विर्वचनएव कर्त्तव्यइति एवकारेणैतद्दर्शयति द्विर्वचनग्रहणमच विशिनष्टि कालं चावधारयतीति, एकस्योभयसम्बन्धे हि भवति एवकारः, देवदत्तो ग्रामं गच्छतु स एव ग्रामानयत्विति। यद्यत्रापि पूर्ववत्कार्यातिदेशः स्यात् चक्रतुरित्यादावनचत्वं द्वयोरपि द्विर्वचनं स्थानिवद्भावाद् भवदपि यणाद्यादेशयुक्तस्यैव स्यादित्यभ्यासे स्थानिरूपं न श्रूयेत तदर्थमाह। 'रूपातिदेशश्चायमिति'। चशब्दोवधारणे, कथं पुनरवगम्यते रूपातिदेशोयमिति, अज्ग्रहणात् तद्धि जेघ्रीयत इत्यत्र 'ई घ्राध्मो' रिति हलादौ विहितस्येत्वस्य स्थानिवत्त्वं मा भूदित्येवमर्थं क्रियते, यदि च रूपं स्थानिवत् ततो ऽसत्यज्ग्रहणे घ्रायघ्रीयध्माय्

(१) नन्वित्यारभ्य सम्भवादित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति

ध्मीय् इतिद्विर्वचनं स्यादिति तन्निवृत्तयेऽज्ग्रहणमर्थवद् भवति । अथ हि कार्यं स्थानिवद् भवति तस्य सत्यपि स्थानिवत्त्वे ईकारयुक्तस्यैव द्विर्वचन मिति नार्थोऽज्ग्रहणेन भसेस्तु क्सौ 'घसिभसोर्हली' त्युपधालोपे कृते सत्यसति वा द्विर्वचने श्वानितिश्रुतौ विशेषाभाव, छान्दसश्च क्सु छन्दसि दृष्टानुविधानमतो ज्ञापकमेवाज्ग्रहण, तत्र यद्यपि स्थान्येव स्वरूपमापद्यते तथाप्यातिदेशिकानातिदेशिकरूपभेदाश्रयस्तु कृति,द्विर्वचनएव कर्त्तव्यइत्येतदेव स्पष्टयति । 'नियतकालइति' । कृते द्विर्वचनइत्यादिना नियतकालत्वमेव दर्शयति, यदि कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते यथा चक्रतुरित्यादौ द्विर्वचनादूर्ध्वं पूर्वं कृतो यणादेश एव श्रूयते तथा निन्यतुरित्यादावपि द्विर्वचनात्पूर्वमेकाच्त्वादि यडादेशे कृते स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनेपि पूर्व्वप्रवृत्त इयडेव स्यात् । अस्तु, तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद् एरनेकाच इति यणि सति श्रवण न भविष्यति, यद्वा पूर्वप्रवृत्तोपायड् द्विर्वचनकाले ऽपहृत इति पुन प्रवर्तयितव्यस्तस्यां च दशायामनेकाच्त्वाद्यणा बाध्यते । यद्येवमियेष उवोषेति इषेरुषेश्च लिटि तिपि णलि प्रवृत्तस्यापि गुणस्य द्विर्वचनकाले ऽपहृतत्वात्कृते द्विर्वचने पुनः प्रवृत्तिस्ततश्चानादिष्टादच पूर्व्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्याभ्यासस्य उवडि कर्त्तव्ये गुणस्य स्थानिवद्भावादसवर्णइति प्रतिषेध स्यात् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्व न भविष्यति । अस्ति वचनस्यावकाश इयर्त्ति इयृत, नह्येकमुदाहरणमसवर्णग्रहण प्रयोजयति यत्रैतावत्प्रयोजन स्यादसावित्येव ब्रूयात्, किं तर्ह्युच्यते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठतइति, अत्र हि पुन शब्दादवतिष्ठतइतिवचनाच्च पूर्वकृतस्यैवादेशस्योन्मज्जनमेवोक्त प्रतीयतइति, नायमर्थ, अपि तु कृते द्विर्वचने स्थानिरूप नावतिष्ठते यत्प्राप्त तद् भवतीत्येव परमेतत् । 'आल्लोपेत्यादि' ॥ उपलक्षणमेतत् ततुरि पपुरिरित्यादौ 'ऋत इद्धातो' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' बहुल छन्दसी' ति इत्वोत्वयोरपि स्थानिवत्त्व भवति, । 'आटिटर्दिति' । अटतेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि अजादेर्द्वितीयस्येति टिशब्दस्य द्विर्वचनमाडजादीनाम् । 'निनायेत्यादि । 'णलुत्तमो वे ति यदा णित्त्व नास्ति तदा गुण णित्त्व पक्षे वृद्धि । 'नेनैलोलादिति द्विर्वचनमिति । गुणवृद्ध्योस्तु स्थानिवद्भावे विशे

षाभावावोक्त । 'जग्ले मम्लइति' । भावे लिट्, अनैमित्तिकमात्व शिति तु प्रतिषेधइत्यात्वस्य स्थानिवत्त्व न भवति । 'श्रवणमित्यादि' । यदि कालो नावधार्येत तदोत्तरकालमपि स्थानिरूप प्रसज्येत ततश्चाकारस्य श्रवणे सति परेण सह वृद्धिरेचीति वृद्धि स्यात । इहाधिजगइति गाङ्लिटीति द्विलकारनिर्देशेन लकारादौ लिटि गाङादेशविधानाद् ङनिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभाव ॥

अदर्शन लोप ॥ इह दर्शन ज्ञानमुपलब्धिस्तच्च शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषय सच्छ्रवण भवतीत्याह । 'अश्रवणमिति । श्रवण च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधे 'लोपो व्योर्वली त्यस्य वकारयकारौ वल्परौ न श्रोतव्यावित्यर्थ स्यात्, ततश्च प्रयोक्तृव्यापार उच्चारण[1]मनिषिद्ध स्यात् असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेव स्यादिति श्रवणनिषेधेन[2] तद्धेतुभूतमुच्चारणमेव निषिद्ध भवतीत्याह । 'अनुच्चारणमिति । लोपो व्योर्वली'त्यस्य कोर्थ वकारयकारौ वल्परौ नोच्चारयितव्याविति अनेनापि प्रकारेणास्मिन्विषये तयोरभाव एव व्याख्यापितो[3] भवति नहि विद्यमानयोरनुच्चारणमुपपद्यतइत्याह । 'अभाव इति । स्वाभाविक एवाभाव इत्यर्थ । विनाश इति' । कायशब्ददर्शनएतत् । 'अनर्थान्तरमिति' । शब्दविषयाणामेषामर्थो न भिद्यतइत्यर्थ, स्व रूपमिति वचनाद् अदर्शनशब्दस्यैव सज्ञाया लोपप्रदेशेषु अदर्शनशब्दएवादेश स्यादित्यत आह । 'एतै शब्दैरिति' । एतच्च 'न वेति विभाषे' त्यत इतिकरणानुवृत्तेलभ्यते, अथ वा महती सज्ञा क्रियते ऽन्वर्था यथा विज्ञायेत लोपन लोप इति न चादर्शनशब्दो लोपनक्रिया भवति । यद्येव प्रदेशेष्वेवार्थग्रहणमस्तु किं सज्ञया, तन्न । असति सज्ञाकरणे स्व रूपमिति वचनात् प्रदेशेषु लोपशब्द एवादेश स्यात् सति त्वशब्दसज्ञेति निषेधाच्च स्वरूपग्रहण भवति । 'न शब्दस्येति' । अर्थसिद्धमप्येतद्विस्पष्टार्थं पुनरुक्तम् । ननु विधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रय प्राप्नोति, सतोऽदर्शनस्य सज्ञा सज्ञया चादर्शन भाव्यतइति तन्न । नहि लोपविधानात्प्रागसदेवादर्शन वचनेन भाव्यते ऽनित्यत्वप्रसङ्गात्,

(१) न निषिद्धमिति द्वि पुस्तक पाठान्तरम् ।
(२) श्रवणनिषेधे इति २ पुस्तके पाठ ।
(३) व्याख्यातो भवतीति पुस्तकान्तरे पाठ

किं तर्हि सदेवादर्शनं साधुत्वेनान्वाख्यायते। यद्येवं सत्रस्य स्वविषयाद न्यत्र स्वभावतोऽदर्शनमस्तीति लोपसंज्ञा स्यात् ततश्च दधिमध्विति णिचोऽदर्शनस्य लोपसंज्ञाया प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यात् अङ्गस्य वृद्धि रङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा, क्विपस्तर्ह्यदर्शनस्य लोपसंज्ञाया तुक् प्राप्नोति तत्राह । 'प्रसक्तस्येति' । एवं मन्यते स्थानइति वर्त्तते स्थानं च प्रसङ्ग स्तेन प्रसङ्गे यददर्शनं तस्य लोपसंज्ञा न च दधीत्यत्र क्विपः केन चित्प्र सङ्गोऽस्ति, एवमपि ग्रामणीरित्यत्र कर्म्मधातुकर्तृसन्निधानादस्ति अण प्रसङ्ग इति तददर्शनस्य संज्ञाया वृद्धिः स्यात् योऽत्राण प्रसङ्गः क्विपा सो पह्नियते सामान्यशास्त्रं हि विशेषसन्निधौ तद्व्यतिरिक्तएव विषये प्रतीति जनयति, तेन सत्सूद्विषेत्यस्य सन्निधौ कर्म्मण्यणित्यनेन नयतेरण् भवतीति बुद्धिरेव न जन्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ अदर्शनमिति सम्बन्धात् प्रत्ययस्येति कर्मणि षष्ठी, यदि प्रत्ययादर्शनस्य लुगादिसंज्ञासङ्करः प्राप्नोति विधान दशाया यया कया चन संज्ञया भावितस्य प्रत्ययादर्शनस्यानुवादप्रदेशेषु यत्किञ्चन संज्ञोच्चारणेपि ग्रहणप्रसङ्गस्ततश्चात्तीति लुक्संज्ञाया भावित स्यापि शपोऽदर्शनस्य श्लाविन्यत्र ग्रहणाद् द्विर्वचनं स्यात् जुहोतात्यु'तो वृद्धिर्लुकि हलि' ति वृद्धिः स्यात्, हरीतक्या फलानि 'लुक्तद्धितलुकी' ति ङीषो लुक् स्यात् 'लवणाल्लुक्' लवणस्सूप युक्तवद्भाव स्यात् तथा लोप संज्ञया भाविनस्यापि लुक्संज्ञाया अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ब्राह्मणीति च्विल्लोपे लुक् तद्धितलुकी' ति लुक् स्यादित्यत आह । 'अनेकसंज्ञाविधानाच्चेत्यादि' । यद्यतद्भावितस्याप्येता संज्ञा स्युरनेक संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्, एकामेव संज्ञां कृत्वा तयैव सर्वाणि कार्याणि विधीयेरन् तस्मादनेकसंज्ञाविधानाद्यया संज्ञया यद्दर्शनं भावितं तस्यैव सा संज्ञेति संज्ञाना सङ्करो न भवति, यद्येवं विधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रय प्राप्नोति, न चात्र नित्यतया परिहारः सम्भवति अदर्शनमेव हि नित्यं न पुनर्लुगादिसंज्ञया भावितं तत्र यदि तया संज्ञया भावितस्यादर्शनस्य सा संज्ञेति व्यक्तमितरेतराश्रयो भवति, तत्राह । 'विधिप्रदेशेषु चेति' । आदि

प्रभृतिभ्य परस्य शपस्तद्भवति यस्य भूतस्य लुक् सञ्ज्ञा भविष्यतीत्येव भावि न्या सञ्ज्ञाया विज्ञानाच्च भवतीतरेतराश्रयत्वदोष, लोपसञ्ज्ञात्वदर्शनमात्रस्य विधीयतइति लुगादिसञ्ज्ञाविषये ऽपि भवत्येव। न च लुगादिसञ्ज्ञाभिर्बाध एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञाना समावेशात् अत एव न लुमताङ्गस्ये' ति निषेध। वरणा इति। अदूरभवश्चे' त्यणो वरणादिभ्यश्चे ति लुप्। 'प्रत्ययग्रहण किमिति। न तावदप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं लुग, णिञो तद्राजस्य यञञोश्च शप यङ सिच लेे सुप इति सर्वत्र प्रत्ययस्यैव निर्देशाद् अनुवादेषु च तद्भावितस्यैव तस्य सम्प्रत्ययात 'गोस्त्रियोरुपसर्ज्जन स्ये' त्यत्र योगो विभज्यते, गोरुपसर्ज्जनस्य स्त्रिया इति, 'लुक्तद्धित लुकी' ति स्त्रिया इत्येव, गोरिति निवृत्तम इतरथा कृते ऽपि प्रत्ययग्रहणे गमेर्डा लुक् स्यात कमीयपरशव्ययोर्यञञो लुक् चे त्यत्र ङ्याप्प्रातिपदिका धिकारात् कमीयपरशव्ययो प्रातिपदिकात्परस्य भागस्य लुग्विज्ञास्यते न प्रकृतिभागस्य अन्यथा कृते ऽपि प्रत्ययग्रहणे कमे स परात् शृणाति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् स्यादतो ऽप्रत्ययनिवृत्त्यर्थ तावत्प्रत्ययग्रहण न कर्त्तव्य, यत्र तर्हि न कश्चिन्निर्दिश्यते 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमा ङ्गिरोभ्यश्चे ति अत्र प्रत्ययप्रतिपत्त्यर्थ प्रत्ययग्रहण भविष्यति, नैव तत्रापि यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेरत्र्यादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तस्य लुक्, तथा 'जनपदे लुबि' त्यत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यनुवृत्ते जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्यैव लुप् लवणात् लुगि त्यादिष्वपि प्रकृतस्यात प्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थमपि न कर्त्तव्य भवति सर्वत्र चात्र्यादिभ्य प्रातिपदिकाल्लवणादिति पञ्चम्यधिकारेण सन्निहि तस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी भविष्य तीति स्थानषष्ठीप्रतिपत्त्यर्थमपि प्रत्ययग्रहण न कर्त्तव्य भवति एव तर्हि सर्वादेशार्थ प्रत्ययग्रहणमसति तस्मिन् 'यञञोश्च' सुपोधातुप्रातिपदि कयो' रित्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययस्तत्रालोन्त्यस्य स्यात् लवणाल्लुगित्यादौ तु आदे स्यात् सति तु प्रत्ययग्रहणे तत्सामर्थ्यात सर्वादेशो लुगादिर्भ वति, ज्ञापकात्सिद्ध यदय 'घोर्लोपो लेटि वे' ति लोपे प्रकृते लुग्वाद

हृदिहेति लुक शास्ति तज्ज्ञापयति लुगादय सर्वादेशा इति । अलोन्त्यस्य ह्यदर्शन प्रकृतेन लोपेनापि सिद्ध विपर्ययस्तु न भवति घोर्लोप इत्यत्र तावदसजातविरोधित्वाद् अलोन्त्यस्येति प्रवर्त्तते पश्चाल्लुग्ग्रहण तस्यैव सर्वादेशता गमयति सामान्येन च ज्ञापक समर्थयिष्यते लोपव्यतिरिक्तम दर्शन सर्वादेश इति, अत सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहण न कर्त्तव्यमिति प्रश्न । इतरो ऽपि विदिताभिप्राय परिहरति । 'अगस्तय कुण्डिना इति'। असति प्रत्ययग्रहणे आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र लुगणिञोरित्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते वा न वा, ऽनुवृत्तौ स्थानिनौ द्वौ लुका सह त्रय आदेशा इति वैषम्यादसति यथासङ्ख्ये एकैकस्य त्रय आदेशा पर्यायेण स्युस्ततश्चागस्तयोपि कुण्डिना स्यु कुण्डिनाश्चागस्तय स्यु लुक च क्रियमाणो यदि ज्ञापकात्सर्वादेशस्तत उभयत्रापि विभक्तिमात्रश्रवणप्रसङ्ग, अथ निवृत्त ततो ऽगस्तय कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्दोष । अगस्तीना छात्रा आगस्तीया इत्यत्र तु प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावात् प्रवृत्तावृद्धत्वाच्छो न स्यात, प्रत्ययग्रहणे तु सति लुग्ग्रहणानुवृत्त्यागस्त्यकौण्डिन्ययो प्रत्ययाशस्य लुग्भवति परिशिष्टयोभागयोर्यथासख्यमगस्तिकुण्डिनचावित्यर्थ सम्पद्यते, तेनागस्तय कुण्डिना इति च सिद्ध्यति, प्राग्दीव्यतीये च विवक्षिते गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशे ऽपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दस्य वृद्धत्वाच्छे कृते सूर्यतिष्यागस्त्येति यलोपे चागस्तीया इति सिद्ध्यति । कौण्डिन्ये च नास्ति विशेषो निवृत्ते ऽपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इति अणि कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यमत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्य लुग्ग्रहण ततश्च पूर्वोक्तदोषपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यम् । वयन्तु ब्रूम । सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहण सामान्येन ज्ञापकमगतिकगतिरिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । 'प्रत्ययनिमित्तमित्यादि'। लक्षणशब्दो ऽयमस्ति भावसाधन प्रादुर्भाववचन, अस्ति च करणसाधनो निमित्तवचनस्तत्राद्यस्य ग्रहणे प्रत्ययलोपे सति

प्रत्ययस्य प्रादुर्भावो भवतीत्यर्थे स्यात् तत्र लुप्तस्यैव प्रत्ययस्य पुन प्रादुर्भावविधो लोपविधिर्व्यर्थे स्यात्। ननु च य प्रत्ययस्यैव लोपो गोरनिटी त्यादि तस्य वैयर्थ्यं नामास्तु यस्तु टेरित्यादिना सामान्येन विहित स यदा प्रत्ययस्य भवति भित्तुमाचष्टे भिक्षयतीति तदा तस्य पुन प्रादुर्भावे ऽपि न तस्य वैयर्थ्यमप्रत्यये चरितार्थत्वात। एव तर्हि लुप्तस्यैव प्रत्ययस्य पुन प्रादुर्भावदृष्टे न प्रत्ययस्य लोप इति वक्तव्यम्। सामान्यविहितो लोप प्रत्ययस्य न भवतीति। अथ प्रत्ययान्तरस्य लुप्तप्रत्यय निमित्तकस्य प्रादुर्भावो विधीयते यथा ग्रामणीरिति क्विपो लोपे तन्नि मित्तकस्य सोर्विधि, एवमपि प्रत्ययलोपे प्रत्ययइत्येव वक्तव्य प्रत्ययस्य लोपे न तन्निमित्तक प्रत्ययो भवतीति अतो निमित्तपर्यायेण लक्षणशब्देन बहुव्रीहि, कार्यं चान्यपदार्थ इत्याह। 'प्रत्ययहेतुक कार्यमिति'। प्रत्यासत्तिश्च य प्रत्ययो यस्य कार्यस्य निमित्त तस्य लोपे ऽपि तद्भवती त्यर्थ। पदसज्ञा भवतीति'। ननु च स्थानिवद्भावेनापि सिद्धा पद सज्ञा इह तर्हि ताता पिण्डानामिति तच्छब्दात्परस्य जस शि 'शेश्छन्दसि बहुलमिति लोपे 'नपुसकस्य झलच' इति नुम् सर्वनामस्थानइति दीर्घश्च भवति, अनड्वान् सोर्लोपे नुम्भवति, अधोक्, अड्गुणौ भवत, न्यमाट् मृजेर्वृद्धि, उन्देर्लङि तिलोपे श्नमाटौ भवत। श्नान्नलोप औ नत्, अग्निचित् क्विपो लोपे तुग्भवति, एतान्यपि स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध्यन्ति, न सिद्ध्यन्ति, अल्विधित्वात्, सर्वत्रैवाल्मात्रप्रत्यय तदाश्रयो विधिरल्विधिरिति, नैतत्सष्ठूच्यते, उक्त हि कार्यापेक्षमल्विधित्व नोदाहरणापेक्षमिति नुमादिविधौ च सर्वत्र शास्त्रे यद्रूपमाश्रीयते सर्वनाम स्थाने सार्वधातुके पिति क्ङति सुप्तिङन्तमिति साधारण तदलरूपानलश्च, केवल ताता पिण्डानामित्याद्युदाहरणेऽयादलात्मक तदित्येतावत्, इह तर्हि अतृणेट् तृहि हिसाया लङ् तिप् श्नम् इतश्चेतीकारलोप तकारस्य हल्ङ्यादिलोपे हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानो ऽल्विधि तृणह इम् अस्माद्भवति, तथा आशीरित्यत्र 'शास इदङ् हलो' रितीत्व लुप्ते ऽपि क्विपि भवति। ननु च 'वर्णाश्रये नास्ति

प्रत्ययलक्षण' नैव विध वचनमस्ति द्वितीयस्य प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमिद पठ्यते ऽत्र हि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सिद्धे पुन प्रत्ययग्रहणाद्यत्र प्रत्ययस्यैवासाधारण रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते सुपि सार्वधातुके ङ्गति सुप्तिङन्तमिति तदेव यथा स्यात् तेन गोहितमित्यवादेशो न भवति, नह्यचो यवायाव इत्यत्र प्रत्ययस्यासाधारण किञ्चिद्रूपमुपात्त किन्त्व चीति यदुपात्त तद्भवे हितमित्यस्मिन्नुदाहरणे ऽर्थात्मत्ययात्मकमित्येतावत्, इत्वेमागमयोस्तु हलादौ ङ्किति हलादौ पिति सार्वधातुकइति प्रत्ययएव प्राधान्येन निमित्त हल् तु तद्विशेषणमिति नेमौ वर्णाश्रयौ तस्मादल्वि ध्यर्थमिदमारब्धव्य, यद्येव भसञ्ज्ञाङ्गपुष्केषु दोष, भसञ्ज्ञाया तावद्राज्ञ पुरुषो राजपुरुष इति श्रूयमाणे प्रत्यये यथा सञ्ज्ञा भवति एव लुप्ते ऽपि स्यात ततश्च तया पदसञ्ज्ञाया बाधितत्वाद् नलोपो न स्यात् । ननु च द्वे अत्र पदसञ्ज्ञे स्वादाविति च सुप्तिङन्तमिति च तत्र या स्वादौ पद मिति पदसञ्ज्ञा सा ऽपवादभूतया भसञ्ज्ञया बाध्यते या तु 'सुप्तिङन्त मिति पदसञ्ज्ञा सा न बाधनीया यथा श्रूयमाणे प्रत्यये राज्ञ इति समुदायस्य । नैतदेव श्रूयमाणे प्रत्यये तत पूर्वस्य भागस्य भसञ्ज्ञा समुदायस्य तु विसर्जनीयान्तस्य पदसञ्ज्ञेति युक्त विभिन्नावधिकया भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञा न बाध्यतइति, लुप्ते तु प्रत्यये यस्यैवावधे स्वादौ पदमिति पदसञ्ज्ञा सुबन्त पदमित्यपि तस्यैव वधे पदसञ्ज्ञा तत्रैवावधौ भसञ्ज्ञा भवन्ती यथा ऽपवादत्वात स्वादिलक्षणा पदसञ्ज्ञा बाधते तथा सुबन्तलक्षणामपि परत्वाद् बाधेत, एव तर्हि 'न लुमताङ्गस्ये ति प्रतिषेधाद् भसञ्ज्ञा न भवि ष्यति यचीति सप्तमीनिर्देशात् तत पूर्वस्य भागस्य वस्तुतो ऽस्य प्रवत माना भसञ्ज्ञाप्यङ्गकार्यमेव एव च बुद्धा 'न ङिसबुद्ध्यो रित्यत्र ङौ न लोप प्रतिषिध्यते, यदि प्रत्ययलक्षणेन भसञ्ज्ञा स्याद् अपवादत्वादेवाह्नि चर्म्मेचिति नलोपो न भविष्यतीति कि तेन प्रतिषेधेन, इह तर्हि चित्राया जाता 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्य स्त्रियामुपसख्यान'मित्यणो लुकि लुक्तद्धि-तलुकी'ति टापि लुप्ते चित्र इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वात् ङीप् प्राप्नोति, नैष दोष । टिड्ढाणञित्यत्रात इत्यनुवर्तते तत्र चाणाकारो

विशेष्यते अण्योकार इति ततश्चाकार एव ङीपो निमित्तम् अण् तु तद्विशेषणमिति प्रत्ययलक्षणत्वाभावाद् ङीबभाव । इह तर्हि वतण्ड स्यापत्य ऽस्त्री वतण्डाच्चेत्यञो 'लुक् स्त्रिया' मिति लुकि वतण्डी शार्ङ्गर वादिलक्षण ङीन बाधित्वा प्राचा ष्फस्तद्धित सर्वत्रेति सर्वत्रग्रहणस्य पूर्व त्रापकर्षात्प्राचा मतेन यञन्तलक्षण ष्फ प्राप्नोति यथा आवट्याच्चाप वा बाधित्वा ष्फ एव भवतीति। नैष दोष । अत्रापि यञाकारो विशेष्यते यञोकारइति यञवयवो योकारस्तदन्तादिति तेनात्राप्यकार एव निमित्त तद्विशेषणन्तु यञिति ष्फो न भवति। अथ तर्हि दोष परिवीरिति, परि पूर्वाद्व्येञ क्विपो लोपे यजादित्वात् सप्रसारणे पूर्वत्वे च तुक् प्राप्नोति 'हल इति दीर्घश्च तत्र विप्रतिषेधेन दीर्घ इष्यते स विप्रतिषेधो न सिद्ध्यति, किङ्कारणम् इह प्रत्ययलोपे सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवसन्नानि तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते, अनेनैव तुगनेनैव दीर्घस्तदेकयोगलक्षणयोरयुक्तो विप्रतिषेध, नैष दोष । अवस्थिते प्रत्यये तन्निबन्धन यत्कार्यं भवत्येव तदे वानेन लुप्ते तस्मिन् प्रत्युत्थाप्यते नतु यस्य प्राप्तिमात्र तदपि परिवीये त्यादौ श्रूयमाणे प्रत्यये दीर्घ एव परत्वाद् भवति न तुक् ततश्चात्रापि यदि क्विबेवास्यास्यद् दीर्घ एवाभविष्यदिति स एवानेन प्रत्युत्थाप्यते तदेवमार ब्धव्य सूत्र न कश्चिद्दोष इति स्थितम् । अत्रोच्यते। यदुक्त तृणह इम् हलाश्रय इति नाय हलाश्रय, हलीति तत्र निवर्तिष्यते, यदि निवर्तते तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति नाभ्यस्तस्याचीत्यतो नाचीत्यनुवर्त्तते ततश्चानल्वि धित्वात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध इमागम, आशीरित्यत्रापि 'आशा स क्वाउपसख्यान' मित्यस्माद् वचनात्सिद्धमित्वम्, आरब्धे ऽपि खल्वस्मि स्तदवश्य वक्तव्य, यदि ताव 'च्छास इदङ्हलो' रित्यत्र शासिमात्रस्य ग्रहण ततो नियमार्थमाशास क्वावेव यथा स्याद् आशास्तइत्यादौ माभूदिति अथ यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्य ग्रहण ततो यथाऽऽशास्तइत्यादौ न भवति तथा क्विप्यपि न स्यादिति विध्यर्थमिदम् । इह तर्हि बिदस्याप त्यानि बहूनि 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ञ' बिदा बिदानामपत्य युवा, ऽत इञ' तस्य ण्यक्षत्रियार्षे ञित इति लुकि कृते अञो गो त्रबहुत्वउत्पन्नस्य

लुकि प्राप्ते 'गोत्रे ऽलुगची' ति प्रतिषेध इष्यते सोऽजादाविति लुप्तेप्य स्माद्वचनाद्भवति, एतदपि नास्ति प्रयोजनम् अचीति विषयसप्तमी तेन गोत्रइञि विवक्षिते ऽनुत्पन्नएव लुकि प्रतिषिद्धे पश्चादिञो लुगिति सिद्धमिष्ट तदेवमल्विधे कस्य चिद् दर्शनात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्धमिति नार्थो ऽनेन । एव तर्हि नियमार्थमिद प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव यथा स्यात् प्रत्ययाप्रत्ययलक्षण मा भूदिति, एतदुक्त भवति । यस्मिन्कार्ये विधीयमाने प्रत्ययस्यैवासाधारण किञ्चिद्रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते तदेव प्रत्ययलोपे ऽपि भवति न पुन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण रूपमाश्रित्य यद्विधी यते तदिति, तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषदिति 'सौमनसी अलोमोष सी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व न भवति । अन्यथा लुप्ते ऽपि जसि स्थानि वद्भावेनासन्तमुत्तरपदमिति स्यात्प्रसङ्ग । प्रत्ययलक्षण तु न भवति । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधि प्रयोजयन्ती' त्यस्मा त्तस्य ग्रहणात्, वृत्तिकारेण तु नियमार्थमप्येतत् प्रत्ययलोपे सर्वत्र प्रवर्त्त तइति मत्वोक्त पदसञ्ज्ञा भवतीति । 'आघ्नीयेति । 'आङो यमहन' । 'सगमीयेति' । समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् इटोत्' 'बहुल छन्दसी' ति शपो लुक्, उभयत्र गमहनेत्युपधा लोप ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ लुमतेति लुशब्दो यस्मिन्नस्ति स लुमान् लुगादि स ञ्ज्ञाशब्द करणे च तृतीया लोपे च करणत्व, प्रत्ययलोपइत्यनुवृत्ते लुमता श ब्देन प्रत्ययलोपे सति अङ्गस्य प्रत्ययलक्षण कार्य्य न भवति तत्र च प्रत्यासत्ते लुप्तप्रत्ययापेक्षया येनाङ्गसञ्ज्ञा प्रतिलब्धा तस्य तन्निमित्त कार्य न भवती त्यर्थ । एतदेव वस्तुतो दर्शयति । 'लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । तेनोत्क्रा मेत्यत्रातो हेरिति लुकि कृते परस्मैपदापेक्षया यदङ्ग शबन्त न तस्य दीर्घत्व यस्य च दीर्घत्व न तत्परस्मैपदापेक्षयाङ्ग किं तर्हि शबपेक्षयेति निषे धाभावात् प्रत्ययलक्षणेन 'क्रम परस्मैपदेष्वि' ति दीर्घो भवति, तथा 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इटो विधिप्रतिषेधौ जिगमिष विवृ त्सेति परस्मैपदलुक्यपि भवत, लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्ग सनन्त न

तस्येटौ विधिनिषेधौ किं तर्हि सकारादेः प्रत्ययस्येति इद चान्यदस्मिन् ग्रन्थे दर्शितं नाङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते न लुमता लुप्ते प्रत्यये आङ्ग भवतीति किं तर्हि लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्याङ्गम नाङ्ग च सर्वं प्रतिषिध्यतइति तेन गर्गाः विदाः यञञोर्लुक्, उष्ट्रग्रीव 'इवे प्रतिकृतावि'ति कनो देवपथादिभ्यश्चे'ति लुप्, पन्थाः प्रियो ऽस्य पथिप्रिय, सुपो धात्विति सर्वनामस्थानस्य लुक् अत्र 'ञ्नित्या दिर्नित्य''पथिमथो सर्वनामस्थान' इति चाद्युदात्तस्यानाङ्गस्यापि निषेधो भवति सप्तमीनिर्द्देशाङ्गेतद्वस्तुतो ऽङ्गस्य कार्यं, तथा ऽहर्ददाति 'रो सुपी'ति रत्वप्रतिषेधो न भवति। यद्यनाङ्गमपि प्रतिषिध्यते अवधि भवता दस्यु, अगायि भवता ग्राम, अध्यगायि भवताऽनुवाकः लुङि परतोऽङ्गस्य विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिणो लुगिति लुङो लुकि न स्यु न लुङि हनिणिङादेशा विधीयन्ते किं तर्हि लुङि यदार्धधातुकं तत्र। ततश्च लुङि यदङ्गं चिणन्तं न तस्य हनिणिङादेशा यस्य च ते न तल्लुक्यङ्गमिति निषेधाभाव। इह तर्हि 'मा हि दाता सर्पिरागच्छेदिति ासजामन्त्रितयोर्लुकि सति 'आदि सिचोन्यतरस्या' 'मामन्त्रितस्य चे'ति आद्युदात्तत्वं न स्याद् नैतदङ्गस्य चिणन्तं कार्ये किं तर्हि तदन्तस्य षष्ठीनिर्देशात् तेन पय सामेत्यादौ पदसञ्ज्ञा च भविष्यति। ननु यद्यपि तदन्तस्याद्युदात्तत्व पदसञ्ज्ञा ऽपि तथा लुप्ते इदानीं प्रत्यये वस्तुतोऽङ्गस्य प्राप्नुत इति भवितव्यं निषेधेन, नात्र लुप्ते प्रत्यये यदङ्गस्य प्राप्तं तन्निषिध्यते किं तर्हि अवस्थिते ऽपि प्रत्यये यत्तत पूर्वस्याङ्गस्य कार्यं तन्निषिध्यते श्रुता मा हि लाविष्टामित्यादौ च श्रूयमाणे प्रत्यये तदन्तस्यैव पदसञ्ज्ञा स्वाश्चेति लुप्ते ऽपि भविष्यत, एवं च राज्ञ पुरुष इति श्रूयमाणे ङसि तत पूर्वस्य भसञ्ज्ञा न तदन्तस्येति अङ्गकार्यत्वात् लुप्ते ऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ता ऽनेन निषिध्यते॥ इह तर्हि अत्रेरपत्यानि 'इतश्चानिञ' इति ढकोऽत्रिभृग्विति लुकि कृते अत्रय इति तद्धितस्य 'कित' इत्यन्तोदात्तत्व स्यात् तदन्तकार्यत्वात्। नैष दोष। तद्धितस्यैवान्तोदात्तत्वं न तदन्तस्य। इह तर्हि सर्वे

स्तोमो यस्य सर्वस्तोम 'सर्वस्य सुपी' त्याद्युदात्तत्व न स्यात् सुपीति सप्त मीनिर्द्देशात्। कर्त्तव्योत्र यत्न, यत्नश्च सर्वस्य सुप इति षष्ठीनिर्द्देश षष्ठीनिर्देशे तु तदन्तकार्यत्वात् सिचस्वरवत् सिध्यति। ननु द्वयोरपि पदयोरभूवन् प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्नोति, 'आत' इति नियमान्न भवि ष्यति। इह तर्हि देवदत्त याजया चकार 'आम' इति लुक बाधित्वा परत्वात्तिबादिषु कृतेषु तेषा च लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तस्य च निघात तत परस्यानिघातश्च प्राप्नोति, लेरित्यनुवृत्तेर्लावस्थायामेव लुग्भविष्यति। इह च देवदत्तो युष्मत्पुत्र इति षष्ठ्यन्तस्य विधीयमानौ वानावौ द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणान्न भवति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वेव स्थान श्रूयमाणस्यैव सम्भवति, इह तर्हि परमवाचा परमगोदुहा परम लिहा परमदण्डिना परमदिवा परमकुमार्येति समासार्था या विभक्ति स्तामाश्रित्योत्तरपदस्य पदसज्ञाया प्राप्ताया 'चो कु' दादेर्धातोर्घ' 'हो ढ' 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य 'दिव उत्' 'इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चे' ति एते विधय प्राप्नुवन्ति, नैष दोष। भसज्ञाविषये तावत्सैव पदसज्ञा बाधिष्यते। ननु च समुदायस्य या पदसज्ञा स्वादिष्विति प्राप्ता सा तुल्यावधिकया भसज्ञया बाध्यता या तूत्तरपदस्य सुबन्तमिति प्राप्ता सा कथ बाध्यते भिन्नावधित्वात्, एव तर्हि सुप्तिङन्तमित्यत सुबन्तमि त्यनुवर्त्तनीय ततश्चायमर्थो भवति यजादावसर्वनामस्थाने परत पूर्वस्स मुदायो भसज्ञो भवति तत्र च समुदाये यत्सुबन्त वर्त्तते तदपि भसज्ञ भवति यजादावनन्तरइति, तत्र च समुदायस्य भसज्ञा प्रधानशिष्टा ऽव यवस्य त्वन्वाचयशिष्टा यत्र च सुबन्त पश्यति तत्र तस्यापीति, तेन राज्ञ इत्यादौ सुबन्ताभावेपि भवति सुबन्तसद्भावे तु तस्य समुदायस्य चेति वि वेक्तव्यम्, सर्वनामस्थानेपि असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधात् पदसज्ञा न भविष्यति। ननु स्वादिष्विति या प्राप्ति समुदायस्य तस्या एव स प्रतिषेध, नैत्याह, तत्रापि सुबन्तमित्यनुवर्त्तते प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते, तत्सामर्थ्या 'दनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे' ति नाश्रीयते तत श्चायमर्थो भवति सर्वनामस्थाने परत पूर्वस्य समुदायस्य स्वादिष्विति

प्राप्ता पदसञ्ज्ञा न भवति तत्र च यत्सुबन्तमवयवत्वेन वर्त्तते तस्य सुब
न्तस्य पदसञ्ज्ञा न भवतीति । यद्येव सुवाङ् सुराजेति सावपि समुदाय
स्यावयवस्य च स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा पदसञ्ज्ञाया अभावात्
कुत्वादि न स्यात्, एव तर्ह्यसर्वनामस्थानइत्यत्र उत्तरसूत्राद्यची त्यपकृष्यने
ततो यजादौ सर्वनामस्थाने या च यावती च पदसञ्ज्ञा सा सर्वा प्रतिषि
ध्यते सो तु स्वादिष्विति च सुबन्तमिति च भवत्येव, यद्येव शृयमाणोपि
सो पूर्वस्य पदसञ्ज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोष एचोप्रगृह्यस्येत्यत्र पदान्तग्र
हण चोदयिष्यति भद्र करोषि गौरित्यत्र मा भूदिति, तत्र क्रियमाणेपि
पदान्तग्रहणे प्लुतविकार प्राप्नोति । नैष दोष । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवमे
तद्विज्ञायते तदेव समासेषूत्तरपदस्य पदत्व नास्तीति स्थितम् । यद्येव
दधिसेचौ दधिसेच 'सात्पदाद्यो' रिति षत्वनिषेधो न प्राप्नोति, नैव विज्ञा
यते पदस्यादि पदादि पदादेर्नेति कथ तर्हि पदादादि पदादि पदा
देर्नेति, कथमग्निषु वायु त्वक्षु, सात्प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पद
तत परस्य नेति, अवश्य च पदादादिरित्येव विज्ञेयमन्यथा 'गतिकारको
पपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते' रिति यत्र सुबन्तमुत्तरपद
तत्र प्रतिषेधो न स्यात, इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेच बहुचो ऽपदत्वात्
प्रतिषेधो न प्राप्नोति, वक्तव्यमेवैतत बहुचपूर्वस्य ने ति तत्राय सूत्रन्यास
साते स षत्व न भवति, ततो बहुच, बहुच परस्य षत्व न भवति आ
दिग्रहण न कर्त्तव्यम् आदे परस्ये' त्येव सिद्ध तदिद बहुज्ग्रहणेन निमात
व्यम् । 'कायते हार्यत इति' । ण्यन्तात्कर्मणि लकार यक् णिलोप ।
ननु चात्रान्तरङ्गा वृद्धिरुत्पन्नमात्रएव णौ भवति लोपस्तु यकि भवन् बहि
रङ्ग, एव तर्हि विभज्यान्वाख्यानपक्षे एतत्प्रयुदाहृतम् ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ अन्ते भवोऽन्त्य दिगादित्वाद्यत् अन्त्या
दीति बहुव्रीहि । यद्यप्यचामित्येतदपेक्षोन्त्यशब्दस्तथापि सम्बन्धिशब्द
त्वेन नित्यसापेक्षत्वादविरुद्ध समास । निर्द्धारणे षष्ठीति । यद्येव निर्द्धा
रणस्यानेकाश्रयत्वाद् अच इत्येकवचनमनुपपन्न तत्राह जाताविति' ।
योन्त्योजिति निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वादजिति लभ्य मिच्छब्द इत्या

दि रूपोदाहरणं कार्यन्त्वग्निचितमाचष्टे णिचि णाविष्ठवदिति टिलोप, पचेते इत्यादि कार्योदाहरणम् ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व्व उपधा ॥ समुदाय एवान्त्यो भवतीत्याह । 'धात्वादाविति' । अल इति असन्त चेद् अन्त्यस्याविशेषितत्वात समुदायादपि पूर्वस्य सज्ञाया शिष्ट इति शकारस्येत्व स्याद् असन्देहार्थमलित्येव च ब्रूयाद् अलोऽन्त्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमीत्याह । 'अन्त्यादल इति' । यद्येव पूर्व्वस्याविशेषितत्वात् समुदायस्यापि सज्ञाया शिष्ट इति शा इति समुदायस्येत्व प्राप्नोति । अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यति । 'नानर्थकेलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेषु' तत्र यथा ऽऽभ्यामित्यत्र 'हलि लोप' इदूपस्य विधीयमानो लोपोऽन्त्यस्य न भवति तथात्रापि न स्याद् अतो लोन्त्यात्पूर्वोलिति वक्तव्यमित्यत आह । 'अलेवेति' । एवकार पौनर्वचनिक यथान्त्योल् एव पूर्वोप्यलेवेति । कथ पुनर्द्वितीयमल्ग्रहणमन्तरेणा यमर्थोलभ्यते लोकत । लोके ह्यमीषा ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व्व आनीय तामित्युक्ते एक एवान्त्यात्पूर्वोनन्तर आनीयते न समुदाय सयोगोपधग्रहणं कृजर्थमित्यत्रावयव धर्मेण समुदायस्य सयोगस्योपधाव्यपदेश अकार इत्यादीनि रूपोदाहरणानि काय तु पावक इत्यादा 'वत उपधाया' इति वृद्धि भेदक इत्यादौ पुगन्तलघूपधस्य चेति गुण । 'शिष्ट इति' । शासेर्निष्ठा 'शास इदङ्हलो' रितीत्व 'शासिवसिघसीना चे' ति षत्वम् ॥

'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ॥ इतिकरणस्य गौरित्ययमाहे त्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात् तस्मिन्नणि चेत्यत्रोपात्त स्येदमनुकरण ततश्च तत्रैवास्य प्रवृत्ति स्याद्, अस्ति च तत्र व्यवच्छेद्य हे यौष्माकीण अस्मभ्य देहि आस्माकीन युष्मभ्य ददामीति परनिवृत्ति स्तामिमा भ्रान्तिमपाकरोति 'तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देश इति' । एतेन 'तस्यापत्य' 'तत्र भव इत्यादिवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोय निर्देशस्तद्वदेव तस्मिन्निति सामान्यविशेषणमचिहलीत्यादीनामुपलक्षण न त्वनुकरण मिति दर्शयति । एतच्चेतिकरणाल्लभ्यते, स हि पदार्थविपर्यासकृत शास्त्रे

च स्वरूपपदार्थस्तस्य विपर्यासोऽर्थपदार्थकता, यदि च तस्मिन्नणि चेत्यत्रैव तदुपास्यास्यत तत्रैव पूर्वग्रहणमकरिष्यतेति भाव, किमर्थं पुनरिदमारभ्यते इको यणचीत्यादौ सन्देह किं सत्सप्तमी कि वा गगाया घोष इतिव दौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमीति तत्र सत्व परस्य च पूर्वस्य च सम्भवति एवमुपश्लेषेऽपि । तत्र पूर्वस्य परस्य च व्यवहितानन्तरस्य यण् प्राप्त । दध्युदकादिषु तु युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वायोगात्पर्यायेण यण् प्राप्न इष्यते च पूर्वस्यैव स्यादनन्तरस्यैवेति तत्र नियमार्थमिद सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्य भवति अनन्तरस्यैवेति । इको यणचीत्यादेश्च सकृत्प्रवृत्ति सा चैव विशेषितेति न काप्यनिष्टशङ्का । तत्राद्य नियम दर्शयति । 'पूर्वस्यैवेति' । व्यावर्त्यं दर्शयति । नोत्तरस्येति' । पचन्त्योदनमिति । यद्यप्य त्रानियमप्रसङ्गो नास्ति तथापी को यणची' त्यस्मिन्सूत्रे ऽनियमप्रसङ्गे नियम क्रियतइत्येतदपि भवत्येवोदाहरणम् । द्वितीय नियम दशयति । निर्दिष्टग्रहणमिति । दिशिरुच्चारणक्रिय नि शब्दो नैरन्तर्ये निरन्तर दिष्टो निर्दिष्ट इत्येवमानन्तर्यमर्थो भवति, तत्रैव वचनव्यक्ति, अचि हलीत्यादौ पूर्वस्यैव कार्य भवति तत्र निर्दिष्टे निरन्तर एवोच्चारित इति तत्रार्थात्पूर्वस्यानन्तरस्येत्यर्थो भवति तदाह । 'व्यवहितस्य माभूदिति' । अन्यथा व्यवहिते मा भूदिति वक्तव्य पूर्वपदस्य व्यवहितेऽपि वृत्ते तस्य प्रसङ्गात् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तत इति' । तेनात्रापि व्यवहिते कार्य न भवतीति भाव । अत्रापीतिपरत्वादनुकरणमिति कस्य चिद्भ्रान्ति स्यात् 'तस्मान्नुड् द्विहल' इत्यत्रा त आदे' रिति दीर्घात्पूर्वस्याह्रस्यासम्भवात् प्रयोजनाभावात्, यद्यपि तस्यानुकरण न भवति 'तस्माच्छसो न पुसि' तस्मान्नुडची' त्यत्र तु व्यवच्छेद्यमस्ति उच्चारितो ऽनुपलभ्यते गौरनश्व इति, पूर्वस्य माभूदिति, अतस्तयोरेवेदमनुकरणमिति तामिमा भ्रान्तिमपाकरोति 'तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशइति' एतेन पूर्वसूत्रवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोय निर्देशात् तद्वदेव च तस्मादिति सामान्यमलिड इत्यादीना विशेषाणामुपलक्षण न त्वनुकरणमिति दर्शयति, एतच्चेतिकरणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । किमर्थं पुनरिदमारभ्यते

'तिङ्ङतिङ' इत्यादौ कारकविभक्तेरसम्भवाद्द्वियोगलक्षणा पञ्चमीति दिक् छन्दस्त्वध्याहार्यस्तत्र पूर्वोत्तरशब्दयोरध्याहार सम्भवतीति नियमार्था परिभाषेय तदाह। उत्तरस्यैव कार्यमिति। तदेव पूर्वस्य चास्य च वृत्तिकारेण नियमार्थत्व दर्शितम। षष्ठीप्रकृप्तिपक्षोपि भाष्ये प्रदर्शित, कथ, षष्ठीति वर्तते सप्तम्यर्थनिर्द्देशे पूर्वस्यानन्तरस्य षष्ठी। पञ्चम्यर्थनिर्द्देश उत्तरस्यानन्तरस्य षष्ठीति तत्रेकोयणचीत्यादौ यत्र पूर्वमेव षष्ठी विद्यते तत्र पूर्वस्यानन्तरस्य नोत्तरस्यानन्तरस्य सा षष्ठीत्युच्यते आने मुक्' 'ईद्दास' इत्यादौ तु यत्र षष्ठी नास्ति तत्र षष्ठ्यपि प्रकल्प्यते सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी भवति यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यमिति सर्वत्र कार्यनियमोपि सिध्यति। यत्र तूभयनिर्द्देशस्तत्र यानवकाशा सा इतरस्या षष्ठी प्रकल्पयति यथानेमुगिति सप्तमी निरवकाशा 'ऽतो येय' इति पञ्चम्या पूर्वसूत्रे सावकाशाया, एवमीद्दास इति पञ्चमी आने मुगिति सप्तम्या उभयोस्त्वनवकाशयो परत्वात्पञ्चमी सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्पयति। यथा ऽऽमि सर्वनाम्न सुडि' ति सर्वनाम्न इति पञ्चम्यनवकाशामीति सप्तम्या अनवकाशाया, अथ सप्तम्युत्तरार्थो तथाप्यादित्यनुवृत्तया पञ्चम्या समानाधिकरणा सर्वनाम्न इति पञ्चम्यपि सावकाशा षष्ठीं प्रकल्पयति। एव नियमपक्षेपि परत्वानवकाशत्वाभ्या व्यवस्था द्रष्टव्या। दीर्घाच्छे तुग्भवतीत्यत्र षष्ठ्या स्थाने पञ्चमी व्याख्यानाद् दीर्घस्यैव तुक् भवति न तु ह्रस्य तथा च सुराच्छायेति निर्देश उपपद्यते॥

स्वरूप शब्दस्याशब्दसज्ञा॥ स्वरूपस्य पर्यायाणा च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेय शास्त्राङ्गत्वाच्च परिभाषाणा शास्त्रएव नियमो न लोकइत्याह। शास्त्रे स्वमेवेत्यादि ग्राह्यमिति'। ग्राह्यमिति णिजन्ताद् यत्, एतच्चाध्याहारेण लब्धम्। शब्दस्येति'' 'कृत्याना कर्त्तरि वे' ति षष्ठी शब्द स्वमेव रूप ग्राहयति बोधयतीत्यर्थ। सज्ञापक्षे तु वृत्तावेव शब्द सज्ञा[1]नुच्चारण च नोपपद्यते सूत्रे षष्ठीनिर्द्देशोपि नातीव युक्त स्यात्। सज्ञा

१ शब्दानुच्चारणमिति पा २ पुस्तके।

सञ्ज्ञिसम्बन्धे प्रायेण सामानाधिकरण्यदर्शनात् । रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषादिभिरुदीरितासु भिन्नासु शब्दव्यक्तिषु समवेतं सामान्यमभिधीयते । 'अग्नेर्ढगि'ति सूत्रकारेण या व्यक्तिरुच्चारिता तस्याः सर्वोच्चारणेष्वनुगतं सामान्यं वाच्यमित्यर्थः । सामान्यस्य कार्ययोगो व्यक्तिद्वारक इति तेनतेनोच्चारितायास्तस्या व्यक्तेर्ढग् भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । 'न बाह्योऽर्थ इति' । 'शब्दसञ्ज्ञा वर्ज्जयित्वेति' । शब्दसञ्ज्ञासु स्वरूपं ग्राह्यं न भवतीत्यर्थः । अनियमप्रसङ्गे नियमः कर्त्तव्यस्तं दर्शयति । 'शब्देनेत्यादि' । लोके गौरुपलभ्यता मित्युक्तेऽर्थ एव कार्ययोगो गम्यते नहि शब्दरूपमुपलभ्य कृती भवति व्याकरणे तु प्रत्ययविधानादिकार्यमर्थे न सम्भवति तेन सह पौर्वापर्यायोगात् । तेनाग्नेर्ढगित्युक्ते लोकवदर्थ एव तावत्प्रतीयते तत्र सम्भवो नास्त्यतस्तद्वाचिनां सर्वेषां सम्प्रत्ययः स्यात् यथा आकृतिचोदनाया व्यक्तीनां, माभूदेव दोष, उपात्तादेव यथा स्यादिति नियमार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः । 'औदश्वित्कमिति । उदश्विति संस्कृतमिति सप्तमीसमर्था ठक् इसुसुक्तान्तात्कः' । 'घुग्रहणेष्वित्यादि' । अन्यथा 'उपसर्गे घोः किरि'ति किप्रत्ययो धातोरेव घो शब्दार्थात्स्यान्न तु दाधाभ्यः 'ईह ल्यघो' रित्यत्र तु घुशब्दस्यानाकारान्तत्वाद्दाधानामेव ग्रहणं सिध्यति । कुमारीघ इत्यत्र घरूपेति ह्रस्वप्रसङ्गः । ननु च प्रदेशेषु सञ्ज्ञिसम्प्रत्यायनार्थं सञ्ज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति नैतदस्ति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विव स्वरूपस्य सञ्ज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं ष्णान्ताषडिति षकारान्ताया सङ्ख्याया षट्सञ्ज्ञां विदधाति तज्ज्ञापयति सञ्ज्ञाशब्दो न स्वरूपग्राहक इति अन्यथा 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्चे' त्यादौ स्वरूपस्यापि षडित्यस्य ग्रहणात् षकारान्ताया सङ्ख्याया षट्सञ्ज्ञां न विदध्यात् । ननु च षकारान्ता सञ्ज्ञा षकारान्तस्य कार्यमिष्यते सञ्ज्ञापि षकारान्तैव, अतो नार्थोऽशब्दसञ्ज्ञेत्यनेन, सत्यं, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं प्रतिषेधः शब्दशब्देन चाभेदोपचारात् व्याकरणमुच्यते शब्दे सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञैव च कर्मकरणमित्या

दिष्वर्थसज्ञास्वपि शास्त्रीयासु स्वरूपग्रहण न भवति । अथ रूपग्रहण किमर्थ इह यावता प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वान्नित्यसम्बन्धित्वाच्च तदेव शब्दस्य स्वार्थो हि स्वप्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणश्चानित्यसम्बन्धश्चानुकरणदशायामभावात् न चार्थो ग्राहक शक्यते वक्तु ग्राह्यत्वे च सूत्रमनर्थक स्यादिति नार्थो रूप ग्रहणेन, एव तर्ह्येतज्ज्ञापयति शास्त्रे स्वरूपेण समानकक्ष्योऽर्थ इति तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्न भवति तत्र ज्ञापकादर्थोपि ग्राह्य स्वरूपमितिवचनाद् रूप चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहण तेन काशे कुशइत्यत्र 'शे' प्रगृह्यसज्ञाभाव सिद्ध । सित्तद्विशेषाणामिति वार्तिक व्याचष्ट। 'सिच्चिर्देश कर्त्तव्यइति । वृक्षसइत्येवम् । 'ततो वक्तव्यमिति' । स्वरूपमित्यस्यानन्तरम् । नन कि प्रयोजनमित्युक्ते वृक्षादीतिवक्तव्य किमुच्यते वृक्षाद्यर्थमिति, वृक्षादिषु प्रयोजनमस्येत्युक्ते वृक्षाद्यस्य प्रयोजनमित्यर्थादुक्त भवतीत्यदोष । अस्यायस्य न्यायत सिद्धि विभाषेत्यत्र वक्ष्याम । पित्पर्यायवचनस्य चेति । चकारात् स्वरूपस्य विशेषाणा च । इद वाचनिकमेव जित्पर्यायस्येत्यस्यापि न्यायत सिद्धि वक्ष्याम । 'झित्तस्य चेति' । इद वाचनिकमेव । मृगपक्षिणोस्तु पिच्चिर्देश कर्त्तव्य इत्याहु । 'अग्रे कस्येति' । इयमिष्टिरेव ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय ॥ सज्ञासूत्रमेतत् न परिभाषा, प्रसिद्धार्थविनियोगात् । परेण णकारेणेति' । एतच्च लणित्यत्र प्रतिपादितम् । 'स्वस्य च रूपस्येति' । यद्यपि प्रथमान्त प्रकृत तथापि सवर्णस्य चेति षष्ठ्यन्तस्यानन्तर श्रूयमाणश्चशब्दोन्यस्य षष्ठ्यन्तस्याभावात् तस्यैव षष्ठ्यन्तता प्रकल्पयतीति भाव । 'प्रत्यय वर्जयित्वेति' । तेन तत्रोच्चारितमेव रूप गृह्यते 'आद् गुण' इत्यादि यथेह भवति देवेन्द्र इति एव खट्वेन्द्र इत्यादावपि भवति । 'अस्य च्वौ' । यथेह भवति शुक्लीभवतीति एव मालीभवतीत्यादावपि भवति । 'यस्येति च' यथेह भवति दाक्षि लाक्षिरिति एव चौडिर्बालाकिरित्यादावपि भवति । चूडावलाकाशब्दौ बाह्वादी ननु चाको ऽचीत्यादौ प्रत्याहारग्रहणे कथ मध्यव

र्त्तिभिरिकारादिभिस्सवर्णग्रहण उच्चारितो हि सञ्ज्ञाशब्द सञ्ज्ञिन प्रत्याय यति, न च मध्यवर्त्तिनामुच्चारणमस्ति ते ह्यणादिसञ्ज्ञाभि सञ्ज्ञित्वेन प्रत्याय्यन्ते, क्व तर्हि स्यात 'अस्य च्वौ यस्येति यत्र सञ्ज्ञाया उच्चार णमस्ति प्रत्याहारे चाद्यो वर्ण उच्चारितत्वात्सवर्णग्राहक । स्यादेतत् । अक्षरसमाम्नायउच्चारिता इकारादय सवर्णाना ग्राहका इति अगादि चोदनासु ईकारादयोपि ह्रस्ववत्सञ्ज्ञित्वेनैव प्रतायन्ते न त्विकारादिभि प्रतीतै प्रत्याय्यन्तइति नापरकालत्वात, इह वर्णानामुपदेशस्तावद् उप देशोत्तरकाला इत्सञ्ज्ञा इत्सञ्ज्ञोत्तरकालमादिरन्त्येनेत्येतत्प्रवर्त्तते ततोण् सवर्णस्यति, तदनेनोपदेशादिष्वङ्गेषु निष्पन्नेषु अन्यत्रास्य च्वावित्यादौ सर्वेर्णाना ग्रहण भवति नाङ्गेषु नापि स्वात्मन्यनिष्पन्नत्वात् । यदि त्वस्मिन्नपि सूत्रे सवर्णग्रहण स्यात आङुगमहन 'ऋदोरबि'त्यादौ आकारादयोपि सवर्णान् गृह्णीयु अतोस्मिन् सूत्रे ऽक्षरसमाम्नाये चागृही तसवर्णाना ग्रहण ततश्च तत्रैव स्थित प्रत्याहारेषु मध्यवर्त्तिभि सवर्ण ग्रहण न स्या'दिति । नैष दोष उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति नियम बुद्ध्यपारूढास्तु प्रत्यायका अस्ति च मध्यवर्तिना बुद्ध्यु पारोहस्ततश्च सञ्ज्ञित्वेन प्रत्याय्यमानस्यापि प्रत्यायकत्व भविष्यति। अत्र ज्ञापक 'दीर्घाज्जसि चेति' प्रतिषेध स हि कुमार्यावित्यादौ 'प्रथमयो पूर्व सवर्ण' इति दीर्घो माभूदिति तत्र चाक इति वर्त्तते खट्वे इत्यादौ तु नादिचात्येव सिद्ध प्रतिषेध 'दीधीवेवीटा ल्वादिभ्य इत्यादयश्च निर्देशा एवमेवोपपद्यन्ते, यदि मध्यवर्तिभिरपि सवर्णग्रहण भवति । स्वरानुनासिकेत्यादिरुदात्त सूत्रे गृहीत स्वरान्तरभिन्नमपि गृह्णाति एवमनुदात्तस्वरितौ च तथा सानुनासिको निरनुनासिक सोपि तम् । 'दीर्घो न भवतीति' । असति त्वप्रत्ययइत्यस्मिन् प्रत्ययेनापि सर्वग्रहणात् दीर्घोपि स्यात्,। अत्यल्पमिदमुच्यते ऽप्रत्यय इति 'अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्य, प्रत्यये प्रत्युदाहृत तत्रादेशे 'इदम इश् इत इह विशेष विहितत्वात्त्यदाद्यत्व बाधित्वा त्रिमात्रिक आदेश प्राप्नोति, टिति 'आर्द्ध धातुकस्येड्वलादे' पठितो दीर्घोऽपि स्यात् ग्रहो लिटि दीर्घ इत्येतत्तु

यद्देर्दीर्घ एव न ह्रस्व इति नियमार्थं स्यात् वृत्तौ वे त्येतदपि ववरि येति लिटि दीर्घो माभूदित्येवमर्थं स्यात् । किति 'भुवो वुग्लुङ लिटो' वे भूव अनुनासिकोऽपि स्यात्, मिति 'अम् सम्बुद्धौ' हेअनड्वन् आमपि स्यात, एव तद्वप्रत्यय इति नेह सञ्ज्ञाग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं प्रतीयते विधीयतइति प्रत्ययो भाव्यमान सवर्णान्न गृह्णातीत्यर्थ । इशादयोपि भाव्यन्ते । सञ्ज्ञाप्रत्ययस्य तु नावश्यक प्रतिषेध । येनार्थम्प्र[1]तियन्ति स प्रत्यय नहि दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति। 'कुहो श्चु' रित्यादौ भाव्य मानस्याप्युदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधाभाव । तथा च पठ्यते भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ 'त परो यस्मादिति' 'बहुव्रीहिं दर्शयति' तादपि परस्तपर इति पञ्चमीतत्पुरुषम् ॥ स पुनरस्मादेव निपातनाद्वेदितव्य । एकस्यापि तपरशब्दस्य तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणादर्थभेदो न विरुद्ध तत्र बहुव्रीहेर्लिङ्गं 'मतो भिस ऐस्' इति तपरकर[2]णं तत्पुरुषस्य लिङ्गं वृद्धिरादैजित्यैजर्थं हि तदित्युक्तम् । 'तपरो वर्ण इति' । वर्णस्यैव सवर्णसम्भवाद्वर्ण इत्युक्त तत्कालस्येति बहुव्रीहि स कालोऽस्येति, अयुक्तोय निर्देश । तदित्यनेन तपरो वर्ण परामृश्यते । प्रसिद्धपरिमाणा च क्रिया प्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका, कालो यथा दिवसमधीतइति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात् काल, वर्णस्तु क्रियात्मको न भवतीत्ययुक्त वर्णवाचिन स्तच्छब्दस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यम् । एव तर्ह्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्य उष्ट्रमुखवत् गम्यमानार्थत्वाच्चाप्रयोगएव लोप, यथा उष्ट्रा मुखम स्येत्येव विग्रह, न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीति उष्ट्रइव मुखमस्येति मुखेनैव मुखस्य सादृश्य प्रसिद्ध न कृत्स्नेनोष्ट्रेणेति सामर्थ्यादयमर्थो भवति उष्ट्रमुखमिव मुखमस्येति, एवमिहापि वर्ण कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरेण निमेषादिना परिच्छिन्ना

१ येनार्थं प्रतीयते इति पा २ पु ।
२ तपरकरणात इति पा २ पु ।

सती वर्णान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक इत्युच्यते स कालो ऽस्येत्यस्य कोऽर्थ तत्कालसम्बन्धिनी क्रिया परिच्छेदिका अस्येत्यर्थ । एतदेव दर्शयति । 'आत्मनेत्यादिना' ॥ तपरवर्णसन्निधावुच्चारितोप्ययमात्म शब्दस्तत्सहचरितायामुच्चारणक्रियाया वर्तते वर्णेन क्रियायास्तुल्यत्वा नुपपत्तेर्यादृशो तपरस्य वर्णस्योच्चारणक्रिया निमेषादिपरिच्छिन्ना तादृ श्युच्चारणक्रियाऽस्येत्यर्थ । गुणान्तरयुक्तस्येति' । यद्गुणक उपात्तस्ततो गुणान्तरयुक्तस्येत्यर्थ । किं पुनरिदं नियमार्थमाहो स्विद्विध्यर्थम्, तत्रा णित्यनुवृत्तौ नियमार्थं तपरो[1]वर्णस्तत्कालस्यैवेति । निवृत्तौ विध्यर्थं तत्राद्ये पत्ते 'आतो धातो 'आतो युड् णौ 'यस्येति च 'विड्वनोरनु नासिकस्यादि'त्यादौ भेदका गुणा इत्यस्मिन् दर्शने यद्गुणक उपात्त स्ततो गुणान्तरयुक्तस्य ग्रहण न स्यादिति द्वितीय पत्तमाश्रित्याह । 'विध्य र्थमिति' । अत्र हेतुमाह । 'अणिति नानुवर्त्ततइति' । यदिविध्यर्थमिद ततोऽस्यानणसु चरितार्थत्वादणसु पूर्वमेव प्रवर्त्तेत तत्राह । अणामन्येषा चेति'। एतदेव विशदयति। अतो भिस ऐसित्येवमादिष्विति' न प्रवर्त्तेत एवेति' । परत्वानेन बाधितत्वादिति भाव । विरोधो ह्यत्र वर्तते पूर्वसूत्रेण ह्यष्टादशाना ग्रहणमनेन तु षण्णामिति । 'किमुदाहरणमिति । अभेद कत्वात् गुणानामनणसु सिद्धमिति प्रश्न, अणसु भिन्नकालनिवृत्त्यर्थ तावदारब्धव्य सूत्र तदेवानण्स्वपि विधिमुखेन प्रवर्तमानमिष्टं साधयती त्युत्तरम् । विड्वनोरनुनासिकस्यादिति कस्य पुनरत्र सवर्णस्य ग्रहणमि ष्यतइति चिन्त्य तस्मादुपलक्षणमेतत । 'आतो धातो ' यस्येति चे' त्यादावेव प्रयोजन, 'तत्कालस्येति किमिति' । प्रधानावयवद्वारेण सूत्र मेवाक्षिप्यते । 'खट्वाभिरिति' । वर्णाश्रयविधावन्त्यादिवद्भावो न भवति ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ इदमपि सञ्ज्ञासूत्रमाद्यन्तयोर्मध्यापेक्षत्वात् मध्यवर्तिना सञ्ज्ञित्व विज्ञायते स्वरूपमित्यनुवृत्ते स्वरूपस्य चेत्याह । 'मध्यवर्त्तिनामिति' । यद्यप्याद्यन्तावयवाव्ययविन समुदायरूपस्य

१ ऽण इति पा २ पुस्तके ।

सम्बन्धिनौ तथापि तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्समुदायिना संज्ञेति दर्शयति । 'वर्णानामिति' 'स्वस्य च रूपस्येति' । स्वरूपमादेरेव गृह्यते नान्त्यस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार प्रवर्त्तते न णकारेण सहित सद्ग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेति समुदायादेव विभक्तिर्भवति 'इको यणचो' ति नादिमात्रात । 'टाइत्यनेन ग्रहणं माभूदिति' । तावतोव घेरविवक्षितत्वाचायमन्त्य 'टाङसिङसामिनात्स्याः' 'द्वितीयाटौस्स्वेन' इति तृतीयैकवचनस्यासौ विशेषणार्थं ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ स्वरूपविधिपरिहारायायमारम्भ । इदमपि संज्ञासूत्र येनेति करणे तृतीया विधीयतइति विधि कर्म्मसाधन किप्रत्यय । 'विधिर्विधीयतइति' । विधिशब्देन विधानयोग्य वस्त्वभिधीयते तस्य साम्प्रतिकक्रियाविशेषद्योतनायाख्यातप्रयोग । आसने आस्ते करणेन करोतीतिवत् । तदन्तस्येति बहुव्रीहि । तदित्यनेन येनेति निर्दिष्ट करणभूत शब्दो निर्दिश्यते तदाह । 'आत्मान्तस्येति' । अन्तशब्दस्याव यववाचित्वात्तदाक्षिप्तस्य समुदायस्येय संज्ञेत्याह । 'समुदायस्य संज्ञा भवतीति' अवश्यलाव्यमिति' । मयूरव्यसकादित्वात्समास , लुम्पेदवश्यम कृत्यइति मलोप । अथेह कस्मादेजन्तस्य संज्ञा न भवति 'एचोयवायाव' इति, किं स्यात् अनेकाल्त्वादयादय सर्वादेशा स्युस्ततश्च वयनलवना दिष्वयनमिति प्राप्नोति प्रकरणादिवशाच्चाचादिवदर्थविशेषावगति स्यात्, नैष दोष । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती' त्येव भविष्यन्ति, अथ वा यथा एचा तदन्त विधि एवमयादिभिरपि भविष्यति एवम 'ष्याद् गुण' इत्यत्र आदित्यवर्णान्तो गृह्यते अचीति चाजादेरिति खट्वेन्द्र इत्यादावव र्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्ग षष्ठीनिर्द्दिशान्निर्द्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति एव तर्हि नैवविधोऽस्य विषय । येनेति करणे तृतीयेत्युक्तम्, करण च परतन्त्र कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् न चैरजित्यादाविकारादीना पारतन्त्र्य धात्वादीना च स्वातन्त्र्य स्वरूपतोऽवभासते । 'वा स्यादिति' । वृक्षादीनामतो विवक्षानिबन्धन तदुभयमिति विशेषणत्वेन विवक्षित परतन्त्रमप्रधान विशेष्यत्वेन विवक्षित स्वतन्त्र प्रधान तेन विशेषण विशे

ष्यस्य तदन्तस्य सञ्ज्ञेत्युक्त सम्भवति विशेष्यसन्निधौ च विशेषण भवति सन्निधिश्च कुत्र चित्साक्षान्निर्देशेन यथेदूदेद्द्विवचनमिति द्विवचनस्य । क्व चिदधिकाराद्यथा ‘एरजि’ ति धातो , क्व चिदाक्षेपाद्यथे ‘को झलि’ ति सना धातो । ‘एचो यवायाव इत्यादौ न कश्चिद्विशेष्यमन्निधिरिति नैत त्प्रवर्त्तते, यदि विशेषण तदन्तस्य सञ्ज्ञा तत ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्ये’ त्यत्र ऋकारस्तद न्तस्य धातो सञ्ज्ञेति ओष्ठ्यपूर्वग्रहण धातोरेव विशेषण स्याद् न ऋकारस्य सञ्ज्ञा या साञ्ज्ञप्रत्यायनार्थत्वात् ततश्चेह स्यात सङ्कीर्णमिति, पूतमित्यादौ च न स्यात एव ‘मुतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वादि त्यत्रासयोगपूर्वग्रहणमङ्गस्य वि शेषण स्यात नोत , नैप दोष । इय हि सञ्ज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षा ततश्चो तश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलाया गुणभावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चात् विशेष्येण सम्बन्धे सञ्ज्ञा भवति । ‘समासेति’ । अनेनैतदाह श्रिता दयो पश्चात विशेष्यास्तद्विशेषण च सुप्, एव ‘नडादिभ्य फगि’ त्यादौ नडादिविशेष्य प्रातिपदिक विशेषणमिति । ‘कष्ट परमश्रित इति । श्रितान्तमे तत्सुबन्त न भवतीति सम्बुध्यन्त पठितव्य तद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्त भवति श्रितान्त च श्रूयते । ‘नेत्याहेति’ । क पुनराह उत्तरवादी आचार्यो वा । ‘उगिद्वर्णेति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिक विशेष्यमित्यर्थ । यस्मि न्विधिरिति तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधि , अतो विशेषणेनैव भवति ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम ॥ समुदायस्यैवाचामादि सम्भवतीति स एव यस्येत्यनेनोच्यत इत्याह । यस्येति समुदाय उच्यतइति’ । सञ्ज्ञिनिर्देशार्थं चेदम, अन्यथा तच्छब्देन कि परामृश्येत तदित्यस्यानुपा दाने वृद्धिरेव सा वृद्धसञ्ज्ञा स्यात । अचा मध्यइत्यादि’ । अत्र यस्येत्य स्याचामित्यनेन सम्बन्ध आदिश्च निर्धार्यते वृद्धिर्विधेयो धर्म आदि- शब्दश्चोपक्रमवचन उपक्रम्यतइत्युपक्रम प्रथम उच्चार्यतइत्यर्थ । यस्य समुदायस्य सम्बन्धिनामचा मध्ये प्रथमत उच्चायमाणो वृद्धिसञ्ज्ञक इत्यर्थ । ‘अचामिति जातौ बहुवचनमिति । तेन द्वयोरपि भवतीति भाव । एकस्यापि व्यपदेशिवद्भावाद् भवति । ‘शालीय इति । अत्र समुदायस्य हलादित्वेप्यजपेक्षया प्रथमोऽच् वृद्धिरिति सञ्ज्ञा भवति ।

ननु च निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वान्निर्द्धार्यमाण आदिरप्यज्येव प्रतीयते न वा ऽऽकारोच् । अक्षरसमाम्नायेऽनुपदेशात् कथं तर्हि सोमपं ब्राह्मणकुलमिति अच्कार्यं ह्रस्वत्वं भवति सवर्णग्रहणान्न त्वच्त्वात् ॥ इहापि तर्हि सवर्णग्रहणाद्भविष्यति । स्यादेवं यदि ह्रस्वग्रहणमुच्चारितं स्याद् इह तु निर्धारणस्वभावात्प्रतीयते, अस्तु तथाप्रतीयमान एव सवर्णं ग्रहीष्यति यथाऽण्ग्रहणे मध्यवर्तीकारादिः । किञ्चाचामिति निर्द्धारणाश्रये तावदकारस्योच्चारितत्वाद् आकारोऽपि प्रतीयते तेन निर्द्धार्यमाणस्याप्याकारादेस्तथा भूतमेवाच्त्वं प्रतीयतइति यत्किञ्चिदेतच्चोद्यम् । 'वा नामधेयस्येति' । नामधेयशब्दः साङ्केतिकेषु रूढः । 'देवदत्तीया इति' । काश्यादिषु देशवाची देवदत्तशब्दः पठ्यते । 'एङ् प्राचां देश' इति वृद्धसंज्ञकः काश्यादिभिः साहचर्यादित्यदेशवाचिनशब्द एव भवति, वाहीकग्रामवाचिनोपि देवदत्तशब्दस्यानादित्वेनासाङ्केतिकत्वाद् अप्राचां देशवाचित्वाच्च वृद्धसंज्ञायाअभावात् काश्यादिलक्षणौ ठञ्ञिठौ न भवतः । 'गोत्रान्तादित्यादि' । गोत्रशब्देन गोत्रप्रत्ययान्तं गृह्यते तदन्तादसमस्तवत् केवलात् गोत्रान्ताद्यः प्रत्ययो भवति स एव तदन्तादपि भवतीत्यर्थः । 'घृतरौढीया इति' । रूढस्यापत्य 'मतइञ्' शैषिकेष्वर्थेष्विञश्चेत्यणो 'न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु' इति निषेधाद् 'वृद्धाच्छः' एवं वृद्धाम्भीयाः अम्भसोऽपत्यं 'सम्भूयोम्भसोः सलोपश्चे' ति बाह्वादिषु पाठादिञ् सलोपश्च । 'ओदनपाणिनीया इति' । पणिनोपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावा- 'ट्टे' रिति टिलोपाभावः पाणिनस्यापत्यं पणिनोयुवेति इञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते 'यूनि लुगि' ति इञो लुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेन 'इञश्चे'-त्यण् प्राप्तो गोत्राधिकारान्न भवति 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यत्र तावत् पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते तद्वेवेतश्चेत्यत्राप्यनुवर्त्तते तेन यूनीञ् न भवति कश्यपशब्दो बिदादिः, कतशब्दो गर्गादिः, जिह्वाचपलो हरितभक्षश्च कात्यस्ततोऽणेव भवति कः पुनरत्र प्रत्ययातिदेशप्रस्तावः यावताशेषाधिकारे प्राग्दीव्यतोणित्यत्र चैतद्वक्तव्यं, सत्यं,केचित्तु गोत्रान्तस्य वृद्धसंज्ञा विहिता एवमपि वृद्धाम्भीया इति सिद्धेः वार्तिककारस्तु वृद्धसंज्ञायां सत्यां

पिङ्गलकाण्वस्य छात्रा पैङ्गलकाण्वा इति 'वृद्धाच्छ' स्यात् प्रत्ययाति देशे तु 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यण् लभ्यतइति मन्यमान पूर्ववाक्येन परमतमुपन्यस्यानेन वाक्येन निरस्यति स्म तदेव पठित वृत्तिकारेण ॥

"त्यदादीनि च" ॥ 'उत्तरार्थमिति'। तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्या चामादिरेङिति सम्बन्धसम्भवाच्च । 'इह तु न सम्बध्यतइति' । अयोग्य त्वाद् निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वात् त्यदादीना चाजात्मकत्वा भावाद् नह्यस्ति सम्भव । 'यस्याचामादयस्त्यदादय इति'। न च त्यदादि ष्वेचि त्यदादिशब्दो वर्ततइति क्लिष्टकल्पना युक्ता, उत्तरार्थमप्यनुवृत्ति सम्भवात । तदुक्त 'मुत्तरार्थमनुवर्तत इति ।'त्यादायनिरिति'। 'उदी चा वृद्धादगोत्रादि ति फिञ् प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ॥

'एङ् प्राचा देशे ॥ 'प्राचा देशाभिधानइति'। प्राचि देशे ये वसन्ति ते प्राच पुरुषास्तेषा सम्बन्धी यो देशस्तदभिधानइत्यर्थ । एतेन श्रुतस्य विशेषण प्राचा ग्रहण नाचार्याणामिति दर्शयति, तथा हि सति मतेनेत्यध्याहार्य स्यादिति भाव । 'एणीपचनीय इत्यादि'। एणीपचना दिभ्यश्छ । 'देवदत्ता इति'। 'वाहिकग्रामेभ्यश्चे' ति वृद्धादिति विहि तौ ठञ्ञिठौ न भवत । काश्यादिपाठादपि न भवतस्तत्रापि वृद्धाधि कारात् । एव क्रोडो नाम ग्रामस्तत्र भव क्रौड इत्यणेव भवति । कुणिना तु प्राचाग्रहणमाचार्यनिर्द्देशार्थ व्याख्यात, भाष्यकारोपि तथैवाशिश्रियत् । तेन सैपुर स्कोनगर च वाहीकग्रामौ तत्र 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे' ति ठञ्ञिठौ भवत । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिका । अस्य व्यवस्थित विभाषाविज्ञानाच्च क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोष्ठञ्ञिठौ न भवत, शैषिकेष्वेवार्थेष्विय वृद्धसञ्ज्ञेष्यते । तेनापत्यविकारयो 'रुदीचा वृद्धाद गोत्रात' 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति वृद्धलक्षणप्रत्ययाभाव । एतदपि व्य वस्थितविभाषयैवसिद्ध वृत्तिकारपक्षे त्वेतत्सर्व वचनात्साध्यम् । गोमता इति'। गोमती प्राग्देशे नदी देशग्रहणेन न गृह्यते नदीदेशो श्यामा इति नद्या पृथग्ग्रहणात् एङ् प्राचा देशे' 'उदीचा वृद्धादगोत्रादि' त्यादिषु प्रागुदञ्चौ श्रुतौ तयोर्विभागज्ञानार्थमाह। 'प्रागुदञ्चाविति'। शरावतीनाम

नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्या दिशि व्यवस्थितो देश प्राग्देश उत्तरापरस्यामुदग्देश तौ शरावती विभजते तया मर्यादया तयोर्विभागो ज्ञायते । 'क्षारोदकमिति' । 'जातिरप्राणिना' मित्येकवद्भाव । क्वचित क्षीरोदके इति पाठात्तत्र नियतव्यक्तिविवक्षया जातिपरत्वाभावाद् द्विवच नम । किमर्थं विभजते विदुषा शब्दसिद्ध्यर्थं यद्यपि नद्या एवमुद्देशो न भवति विदुषा शब्दा व्यवस्थिता सिद्ध्यन्ति तथापि तया हेतुभूतया व्यव स्थित शब्दसाधुत्वमिति उद्देशोऽध्यारोप्यते सैव भूता सा नोऽस्मात् पातु, क्वचित् प्रागुदीचाविति पाठ तत्राद्यत्यन्ववपूर्वादित्यत्राजितियोगविभागा दच्प्रत्यय । 'उद ईदि' लीत्व, प्रागुदीचमिति पाठे समाहारद्वन्द्व । 'द्वन्द्वा च्चुदषहान्तात्समाहारे' इति टच् । क्वचित्प्रागुदीच इति पाठ तत्रावयव बहुत्वस्य समुदायआरोप प्राग्देशानुदगदेशाश्चेत्यर्थ ॥

इति हरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पाद समाप्त ॥ १ ॥

"गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डित्" ॥ कुट आदिर्येषामिति बहुव्रीहावन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वेपि जश्त्व न भवति, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । [1]अथवा कुट कौटिल्यइति धातुपाठे योऽकारस्तेन सह सानुबन्धानुकरण द्रष्ट व्यम् । अत्र चत्वार पक्षा सम्भवन्ति, इत्सञ्ज्ञकेन ङकारेण सह सम्बन्धप्रतिपा दन, ङितो वा विधि , सञ्ज्ञाकरण, तद्वदतिदेशो वेति । तत्राद्ये पक्षे गाङ्कु टादिभ्य परो ऽञ्णित्प्रत्ययो ङित् इत्सञ्ज्ञकङकारयुक्त , इत्सञ्ज्ञको ङकार स्तस्यास्तीत्यर्थ । अत्र येषामस्ति ङकार यङादीना तेषु व्यर्थो ऽनुवादो येषा नास्ति तव्यादीना तेषु मिथ्या[2]व्यमित्युपक्रममात्रमय पक्ष । अथ द्वितीय । गाङ्कुटादिभ्य इति पञ्चम्या अञ्णिदिति प्रथमाया षष्ठ्या प्रकल्पितायाः ङिदादेश प्राप्नोति, अत्र प्रथमाया न च वैयर्थ्यं लाघवार्थत्वात्, तत्र ङिदिति कर्मधारये ऽसमासे वा 'ऽऽदे परस्य' ति तव्यादीनामा

(१) अथ वेति नास्ति सहेत्यत्र च सह वेति २ पुस्तके पाठ । ३ पुस्तके तु अथ वेति नास्ति कौटिल्ये इतीत्यत्र च इति वेति पाठ ।

(२) मिथ्यावव्यमिति २ । ३ । पुस्तके पाठ ।

दीर्घकार प्राप्नोति, कथ पुनरित्सञ्ज्ञको नामादेश स्यात् स्वय निवृत्त्यभिमुख को दोष स्थानिन निवर्त्य निवर्तिष्यते । स्यादेतत् । इद्ग्रहण सामर्थ्यादादेशो न भविष्यति आदेशत्वे हि 'लशक्वतद्धिते' इत्येव सिद्धेत्सञ्ज्ञेत्यागमो इकारो विधास्यतइति । तन्न । अनेनेत्सञ्ज्ञा यथा स्यात् तेन माभूदित्येवमर्थमिद्ग्रहण स्यात् क पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यामनेन वा, अयमस्ति विशेषस्तेन सत्या लोप स्यात् अनेन पुनर्न । तस्येति प्रकृतपरामर्शात् तस्यैतस्य प्रकृतस्येत्सञ्ज्ञकस्येति, एव च श्रूयमाणएव इकारे ङित्कार्याणि भवन्ति तत्र 'नेड्वशि कृति' त्यत्र वरमनादौ कृतीति यदि परिगणन तदात्र प्रतिषेधाभावात् कुटिङा कुटिङमिति प्राप्नोति । अथ तु सम्भवोदाहरणप्रदर्शन तदात्रापि प्रतिषेधात कुटङा कुटङमिति प्राप्नोति, बहुव्रीहौ तु ये ऽमी प्रसिद्धा ङितश्च ङादयस्तएव तृजादीनामादेशा स्यु, न चान्तर्यतो व्यवस्था, यत्र खल्वन्तरतमस्यानन्तरतमस्य च प्रसङ्गस्तत्रान्तरतमपरिभाषा न चात्रान्तरतमाना तव्यङादीना प्राप्ति, लोके शास्त्रे वा तेषामप्रसिद्धे । न चान्तरतमपरिभाषैव तान् कल्पयितुमर्हति, नियामकत्वात्तस्या । सन्तु वा तव्यङादयस्तेपि त्वादेशा भवन्तो 'ङिच्चे' त्यन्त्यस्यैव स्यु । ननु च नात्र श्रोत स्यात्यादेशभाव किं तर्हि गाङ्कुटादिभ्य परो ऽञ्णित्प्रत्ययो ङिद् इत्सञ्ज्ञकङकारयुक्त इति सिद्धानुवादमात्राद्वव्यापार स तु सिद्धानुवादो विधानमन्तरेण नोपपद्यते इति ङकारस्येत्सञ्ज्ञकस्य विधि कल्प्यते, किमतो, यद्येवमिद ततो भवति विधिवाक्यस्याश्रुतत्वात् क परिभाषाङ्गतामुपेयात् 'षष्ठी स्थाने योगे' ति वा 'आदे परस्ये' ति वा ङिच्चे ति वा । नैतदस्ति । यस्मात् षष्ठीप्रकल्पनेन श्रोत एव स्यात्यादेशभाव उपपादित । अस्तु वा कल्पित विधान, य एव त्वसौ विधि कल्प्यते तत्रैव परिभाषाङ्गभावमुपैति विध्यङ्गत्वात्परिभाषाणा, परिभाषा खलु विधेरङ्गभूता अनुवादवाक्यश्रुतार्थान्यथानुपपत्त्या विधिवाक्यमेव कल्पन्ते सर्वथा दुष्ट एवाय पक्ष । सञ्ज्ञाकरणे 'कुङिति चे' त्यत्रास्य ग्रहण न[1] स्यात् सञ्ज्ञारूपस्यानुच्चारित

(१) प्राप्नोतीति ख पाठ ।

त्वात्, ङिच्छब्द सञ्ज्ञा ङिच्छब्दश्चोच्चारित प्रत्येकसम्बन्धमपीदृग्रहण
क्व इद् यस्येत्येतावदेव सम्पादयेत । न वान्वर्था ऽवयवद्वययुक्ता सञ्ज्ञेति
प्रत्यभिज्ञाभावात् क्ङिदित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहण न स्यादेव तथा केवले ङिच्छब्द
उच्चारिते तस्यैव ग्रहण स्याद् न यङादीना 'कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे
कार्यसम्प्रत्ययात्,' ततश्च ग्रहिज्यादिसम्प्रसारण गृह्णातीत्यादावेव स्याद्
न जरीगृह्यतइत्यादौ, न च यङादीना ङित्करणस्य वैयर्थ्यं, क्ङिदित्प्रदेशेषु
यत्र सञ्ज्ञारूप न प्रत्यभिज्ञायते तत्र ग्रहणार्थत्वात् । ननु चैव गाङ्कुटा
दिभ्य परस्य ङित्सञ्ज्ञाविधानमनर्थकमापद्यते कथ क्ङिदित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहण
नास्तीत्युक्तमेव केवलश्च ङिच्छब्दो ग्रहिज्यादिसूत्रएव न च तत्र गाङ्
गृह्यते नापि सर्वे कुटादय कि तु व्यतिरेक एव, सत्यम् । न्यायागतेर्थे
कि कुर्मस्त्यज्यतामय पक्ष, तदेवमेतेषा पक्षाणा दुष्टत्वात् चतुर्थ पक्ष
माश्रित्याह । 'अतिदेशोर्यमिति' । 'इङादेशो गृह्यतइति' । 'इङश्च'
'गाङ् लिटि' 'विभाषा लुङ्लृङो रिति विहित । 'ङकारस्यानन्यार्थत्वा
दिति' । इङादेशस्य हि यो ङकारस्तस्यैतदेव प्रयोजनमिह तस्यैव ग्रहण
यथा स्यादिति । अथ सामान्यग्रहण कस्मान्न भवति, असमानत्वादा
देशस्य । ङकारो ऽन्यार्थे आत्मनेपदस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ।
धातोस्तु चरितार्थ, यद्येवम् आब्ग्रहणे चाप एव ग्रहण प्राप्नोति पकार
स्यानन्यार्थत्वात्, न । एव हि चापोनुबन्धावनर्थकौ स्याता टापश्च
टकार, । अतो यच्च यावच्च समान सम्भवति चरितार्थपित्त्वमचरितार्थ
पित्त्वमपि तत्सर्वमाश्रीयते न चाब्रूपमेव यावत । 'कुङ् शब्दइति' ।
तदनन्तर कृत्करणाद् आकूतमिति प्रयोगदर्शनात् कूङ् दीर्घान्तो ङिद्वद्व
तीत्यर्थ इत्यन्तरेणापि वति वत्यर्थोगम्यते यथा सिंहो माणवक इति,
स्वाश्रयमतिदेश 'असयोगाल्लिट् किदि ति प्रकरणेपि कित्कार्यातिदेशो
ऽङ्गीकर्तव्यस्ततश्च सिस्रततीत्यत्र सत्यपि 'हलन्ताच्चे' ति सन किन्त्वा
तिदेशे स्वाश्रयमकित्त्वमाश्रित्य सृजिदृशोर्झल्यमागम प्राप्नोति, अतिदेशेन
पराश्रय कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रय निवर्त्यते, सिद्ध तु प्रसज्यप्रतिषेधात

ङ्क्रिति न भवतीति, ततश्च स्वाश्रयस्य कार्यस्याभावादातिदेशिकङ्कित्त्वा श्रय प्रतिषेधो भविष्यति । इह तर्हि उच्चुकुटिषति ङित इत्यात्मनेपद प्राप्नोति, ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते इह चातिदेशेन सन एव ङित्त्व न धातो, यत्रावयवे लिङ्गमचरिताथ तत्र समुदायस्य विशेषक भवति, इह त्ववयवएव गुणप्रतिषेधादिक ङित्त्वस्य प्रयोजनमस्ति, यङन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति तस्माच्चैव शक्य विज्ञातु ङितो धातोरिति ततश्चैक सनमेव ङितमाश्रित्यात्मनेपद प्राप्नोति नैष दोष । सप्तमीसमर्थाद्वति ङितीव ङिद्वत् । ननु च नात्र वतिर्निर्दिश्यते, सत्य परत्र परशब्दप्रयोगात् कल्प्यमानो वतिर्व्याख्यानात सप्तम्यन्तादाश्रयते, एवमपि प्रतियोगिनि सप्तमी प्राप्नोति अजर्णितीति, एव तर्हि अनुदात्तङित इत्यत्र उप देशइति वर्त्तते उपदेशे यो ङित तत आत्मनेपद भवति । अध्यगी षतेति । 'विभाषा लुङ्लृङो' रिति गाङादेश । 'आत्मनेपदेष्वनत' घुमादिसूत्रेणेत्व, 'ध्वेरित्यादि' । ध्वच ध्याशीकरणे तुदादौ कुटादिभ्य प्राक् पठ्यते । 'उद्विविचिनेति' । ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम । उद्वयवा' इतिबहुव्रीहि । कथ विव्यचिथ अनसीति पर्युदासोयमसुप्रत्ययस्य क्त्वा तत्सदृशे क्ङित काय विज्ञायते, कथ लिखितु स्वयमेव लिखिष्यतइति, यावता कुटे पूर्वे लिखि पठ्यते कश्चिदाह । कुटस्यादि कुट आदिर्येषा ते कुटादय कुटादिश्च कुटादयश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयो सहविव क्षाया स्वरभिन्नाना यस्योत्तरस्वरविधि स शिष्यत' इति बहुव्रीहे शेष, तत्र तत्पुरुषवृत्त्या सगृहीतो लिखिरपि ङित्त्वस्य निमित्तमिति, एव तु लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति शकुनिष्वालेखनइत्यनुप पन्न स्यात तस्माद्वावश्यमुपपादनीय सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति गुणो न भविष्यति । धू विधूनने कुटादि । तस्या 'त्त्रिलूधूसूखनसहचर इत्र' इतीत्रप्रत्यये गुणो न प्राप्नोति, नात्र गुण इष्यते धुवित्रमित्येव भवति कल्पसूत्रकाराणा तु प्रयोगाश्छान्दसत्वादुपपादनीया । अथ वा भञ्जभा समिदो घुरच' 'विदिभिदिच्छिदेर्डिदि ति वक्तव्ये प्रत्ययान्तरकरण ज्ञापक मातिदेशिक ङित्त्वमनित्यमिति ॥

"विज इट्" ॥ 'ओविजी भयचलनयोरिति'। यस्तु तुजि विजि विद्धानिट् स्वरानिति विजि न स गृह्यते ऽनिट्त्वाद् इतरस्तु ईदित्त्वसामर्थ्यात् सेट् वृद्धसञ्ज्ञासूत्राद् यस्यादिरिति वर्त्तते तेनेड्विशेष्यते यस्यादिरिडिति तेनोत्तमैकवचनस्य ग्रहणं न भवति नह्यसौ कस्य चिदादि, अत एवागममात्रस्याय ङित्त्वविधिर्न भवति किं तर्हि तदादे प्रत्ययस्येत्याह। 'इडादि प्रत्यय इति'। 'उद्विजितेति'। ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभाव ॥

'विभाषोर्णो'' ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ञिद् नोपध, रषाभ्यामितिणत्वेन पाठ। प्रेणुनाव रेफवियोगे ऽभ्यासात्परस्य न[1]कारस्य श्रवणं भवति। 'प्रोर्णुवितेति'। ङित्त्वपक्षे उवङ् अन्यत्र गुण ॥

"सर्वधातुकमपित्' ॥ अपिदिति पर्युदासश्चेत् च्यवन्त इत्यत्र च्यु अ अन्ते इति स्थिते नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेश, न च वार्णादाङ्गं बलीय, नानाश्रयत्वा, तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्त प्रत्यादिवद्भावात् पिदपितोरेकादेशो ऽपिद्ग्रहणेन गृह्यत इति शबेकादेशवत सार्वधातुकस्य ङित्त्वाद् गुणनिषेध प्राप्नोति। प्रसज्यप्रतिषेधे तु पित्त्वनिमित्तो निषेध पूर्वस्य कार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् ङित्त्वाभाव। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेध, यद्येव तुदानीत्यत्र विकरणोत्तमयो पिदपितोरेकादेश परस्य पितो ङित्त्वनिषेधे कर्त्तव्ये आदिवत्स्यादित्यङितमुत्तममाश्रित्य गुण प्राप्नोति अन्तादिवच्चे' त्यत्र पूर्वपरौ समुदायावभिप्रेतौ नाचौ, किं कारणम। आद्यन्तयोरवयवत्वात् स्थानिनोरचोरेकादेशेन निवर्तितत्वाच्च, अत स्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययो समुदाययोरन्तादी एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवद्भवतीत्ययमतिदेशार्थं। अत एव ब्रह्मबन्धूरित्यत्र एकादेशोपि प्रातिपदिक प्रत्येवान्तवद्भवति ध्रुवै तुवै इत्यत्र च उत्तमैकवचने कृत्स्नयोरेव पिदपितोरेकादेश इति अचावेव प्रत्यादिवत्त्वे स्यादेव दोष एवं तर्ह्येकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्पक्षद्वयेपि यथा स्थानिकाले यथायोग गुणस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतस्तथा कृतेप्येकादेशे स्थानिबुद्धा भाव्यत एवमुभ

[1] श्रवणं न भवतीति २। ३। पुस्तके पाठ तत्र णकारस्येति शेष।

योर्निर्दोषत्वेऽपि प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रयणीय । तत्र हि तदाश्रयणसाम र्थ्याद्यच्च यावच्च पितो ङित्त्व प्राप्त तस्य सर्वस्य निषेधादिदमपि सिद्ध भवति अचिनोद् अचिनवमिति, अत्र हि ङितो लड आदेशस्य स्थानि वद्भावेन प्राप्तस्य निषेधो भवति पर्युदासे त्वतिदेशेनैकवाक्यत्वात् तस्यैव पर्युदासात स्थानिवद्भावकृत ङित्त्व स्यादेवेति यासुटो ङिद्वचन ज्ञापक माश्रयणीय स्यात् । किं च ङित्त्व पित्त्व भवतीत्ययमप्यत्रार्थे इष्यते ऽतो न ब्रूतादुवानित्यत्र तातङ स्थानिवद्भावात्प्राप्तस्य पित्त्वस्य निषेधात् पिदाश्रयो ब्रुव ईण् न भवति तृणढाद् भवान् तृणह इम न भवतीत्येषा दिक् । अत एतदर्थमपि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयणीय, तत्र हि पृथक् कृतस्य नञो यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति पिद् ङिच्च भवति ङित्त्व पिच्च भवति, तत्र यस्यौ- पदेशिक पित्त्व तस्यातिदेशप्राप्त स्थानिवद्भावप्राप्त च ङित्त्व निषिध्यते, यस्य पुनरौपदेशिक ङित्त्व तस्य स्थानिवद्भावप्राप्त पित्त्व निषिध्यतइति विवेक्तव्यम । 'कुरुतइति' । ङित्त्वाद्विकरणस्य गुणाभाव, 'अत उत्सार्व धातुके' इत्युत्व च भवति । अत्र च तृतीयासमर्थाद्वतिराश्रयणीयो न पूर्ववत्सप्तमीसमर्थात् तेन पचेते इत्यत्रा 'तो ङित इति ङितो यत्कार्य तदपि भवति यद्येव चिनुतइति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्व प्राप्नोति, नैष दोष । उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि सम्बध्यते ङिदुपदेशाद दुपदेशादिति अहन्विवङोरिति वा पर्युदासात् तत्सदृशस्योपदेशङकार वतो ग्रहणमिति सर्वमनवद्यम् ॥

"असयोगाल्लिट कित्' ॥ लिटा ऽऽक्षिप्तो धातुरसयोगग्रहणेन विशेष्यतइत्याह । असयोगान्ताद्धातोरिति' । ननु चात्र पर्युदासत्वमुक्त प्रतीयते ततश्च सयोगान्तसदृशाद् हलन्तादेव स्याद् बिभिदतु बिभिदुरि त्यादौ, निन्यतुरित्यादौ तु न स्यात, ज्ञापकात् सिद्ध, यदय 'ऋतश्च सयोगा- देर्गुण इति सस्मरतुरित्यादौ गुण विधत्ते तज् ज्ञापयति नात्र नञिवयुक्त- न्यायो धातुमात्रस्यैव ग्रहणमिति, ङित्त्वे प्रकृते कित्त्वातिदेशस्य प्रयोजनम् ईजनम ईजतु' ईजु यजादीना कितीति सम्प्रसारण यथा स्यात्, जजाग तु जजागरु 'जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्व' ति गुणो यथा स्यात् । यदि

पुनर्गाङ्कुटादिभ्योऽ[1]पि कित्त्वमेवातिदिश्येत, नैव शक्यम्, इह हि दोष स्यात् गु स्तुतौ धू विधूनने तृच्, नुविता धुविता 'श्र्युक कितो' तीट्प्रतिषेध प्राप्नोति यथा लूत्वा लून नैष दोष । पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयमित्युक्तम्, इह तर्हि कुटित्वा पुटित्वा 'न क्त्वा सेट्' इत्यातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेध स्यात् ननु च सनि झल्ग्रहण ज्ञापक वक्ष्यते 'न क्त्वा सेडि' ति निषेधो नातिदेशिकस्य भवतीति, सत्यम । असति क्त्वाग्रहणे सति तु तस्मिन् सनो 'न क्त्वा सेडि' ति निषेधो न लभ्यते इत्यज्ञापक तत्र झल्ग्रहण, तथा 'सार्वधातुकमपिद्' ति कित्त्वातिदेशे जाग्रत जाग्रतीति गुण स्याद् ङित्त्वातिदेशे त्वविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासो भवति । 'ऋदुपधेभ्यो लिट कित्त्व गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' । कित्त्वस्यावकाश ऋजतु ऋजुनश्चत्र विध्यन्तरस्य कस्य चित्प्रसङ्ग, गुणस्यावकाश वर्तित्वा वर्धित्वा, वत्रृते ववृधुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे कित्त्व भवति पूर्वप्रतिषेधेन । इह तु विभिदतु विभिदु नित्यत्वादेव कित्त्व सिद्ध तद्धि कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि, गुणस्तु कित्त्वे सति न प्राप्नोति ववृतइत्यत्र तु गुणे कृते सयोगान्तत्वात् कित्त्व न प्राप्नोतीत्युभयमनित्यमिति पूर्वविप्रतिषेध उच्यते, स चाय कार्यातिदेशपक्षे स्फुटमेव वक्तव्य । तथाहि । अनेनैव कित्कार्यातिदेश ईजतुरित्यादौ यत्र विध्यन्तरस्याप्रसङ्गस्तत्र सम्प्रसारणमतिदिश्य चरितार्थमतिदेश परत्वाद् गुणो बाधेत, शास्त्रातिदेशे वा 'क्ङिति चे' त्येतच्छास्त्रमतिदिश्यते तच्च यद्यपि गुणस्यापवादभूत तथाप्यन्यत्र चरितात्वाद् दुर्बलेनातिदेशेनातिदिष्ट 'क्ङिति चे' ति प्रतिषेधो दुर्बल इति त बाधित्वा गुण स्यादेव ॥

"इन्धिभवतिभ्या च' ॥ इन्धेरागन्तुक इकारो न त्विक्श्तिपौ धातुनिर्देशइतीक् प्रत्यय, तेनानिदितामिति न लोपो न भवति । 'समीधइति' । ञिइन्धी दीप्तौ अनुदात्तेत्, एश कित्त्वादनिदितामित्युपधालोप द्विर्वचने सवर्णदीर्घत्व 'बभूविव बभूविथेति । कित्त्वाद्यथाक्रम वृद्धिगुणौ न भवत । इन्धे सयोगार्थमित्यादिना पूर्वेणासिद्धि दर्शयन् सूत्रारम्भ सम

१ परस्यापीत्यधिक २ पुस्तके ।

थ्यते । अथ योग शक्यो ऽवक्तु, कथम्, इन्धेरनन्तरश्छन्दस्येव लिड् भवति भाषाया त्विजादेश्चेत्यामा भवितव्य, छन्दसि च छन्दस्युभयथे ’ ति लिट सार्वधातुकमज्ञा ‘ सार्वधातुकमपिदिति ’ डित्त्वादुपधालोप । श्नमि तु कर्त्तव्यआर्धधातुकसज्ञा छान्दसत्वाद्वा श्नमभाव , भवतेरपि ‘ भुवो वुग्लुङ् लिटो ’ रिति वुग्विधायते तत्र भूव भूदुव इति स्थिते वुक् प्राप्नोति वृद्धि गुणो च, कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो वुक्, न च शब्दान्तरप्राप्ति , एकदेश विकृतस्यानन्यत्वाद् वुकि च कृते ऽनजन्तत्वादलघूपधत्वाच्च वृद्धिगुणो न भविष्यत , अवश्य चैतदेव विज्ञेय वुका वृद्धिगुणो बाध्येते इति यो हि मन्यते कित्त्वादिमे गुणवृद्धी न भविष्यत इति तस्य णलि वृद्धि स्यादेव न ‘ ह्मचो ञ्णिती ’ ति वृद्धे किति नेति प्रतिषेध , अनिग्लक्षणत्वात् । एव तर्हि ज्ञापकार्थमिन्धिग्रहण मेतज् ज्ञापयति इन्धेर्भाषायामप्यनित्य आमिति, समीधे समीधा चक्र इति भाषायामपि भवति । भवतेरपि वुगनित्य , किं कारण,भुरिति वर्त्तते न च गुणवृद्धी कृतयोरुवर्णान्तो भवतिभवति, उरिति निवर्त्तिष्यते, यदि निवर्त्तते बोभाव अह किल बोभव यङ्लुक्यपि नित्यत्वाद् वुक् प्राप्नोति अनुवर्त्तमाने पुनरुरित्यस्मिन् उभयोरनित्ययो परत्वाद् गुणवृद्धी कृतयोरनुवर्णान्तत्वाद् वुङ् भवति । अथेदानीं यङ्लु क्यप्यनेनैव लिट कित्त्व कस्मान्न भवति श्तिपा निर्देशात् । यदि पुनर्वुग्वि धावेव श्तिपा निर्देश क्रियेत नैव शक्यम् इह हि दोष स्याद् बोभूवतु बोभूवु यदा पुन कित्त्वविधौ श्तिपा निर्देश क्रियते न वुग्विधौ तदा यङ्लुकि पित्सु वचनेषु लिट कित्त्वाभावाद्गुणवृद्धी कृतयोरुरित्यधि-कारादुङ् भवति, अपित्सु वचनेषु ‘ असयोगाल्लिट्किदि ’ ति कित्त्वे सति गुणाभावादुवर्णान्तत्वाद्वुग् भवति । ननु चोक्तमारभ्यमाणेऽपि कित्त्वे वृद्धे प्रतिषेधो न सिद्ध्यति अनिग्लक्षणत्वाद् इति । नैष दोष । डिद्ग्रहणमप्य-नुवर्त्तते तत्सामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धे प्रतिषेधो भविष्यति सत्य मस्त्यय शुष्कस्तर्को वार्त्तिककारस्तु न क्षमते यदाह ‘ इन्धेश्छन्दोविषय त्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्या लिट किद्वचनानर्थक्य ’ मिति । ‘ श्रन्थि ग्रन्थीत्यादि ’ । श्रन्थ ग्रन्थ सदर्भे, दम्भु दम्भे ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । श्रेथतु

श्नथुरिति'। कित्त्वादुपधालोप, एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ। 'देभतु रिति'। नलोपे कृते ऽत एकहल्मध्ये नादेशादेरित्येत्वाभ्यासलोपौ न च लोपस्यासिद्धत्वम्, आ भाच्छास्त्रायस्यासिद्धत्वस्यानित्यत्वात्। 'परि षस्वजइति'। ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत, उपसर्गात्सुनोतीति षत्व, सदिस्वञ्ज्यो परस्य लिटीति परस्य प्रतिषेध, अत्र के चिद्गेति पठन्ति श्रश्नन्थतुरित्याद्यपि भवति। अथ पित्सु वचनेषु कथ यदि सयोगार्थमेव वचन पित्सु न भाव्यम्, अथ सयोगान्तार्थं पिदर्थं च पित्स्वपि भाव्य कि पुनरत्रार्थतत्त्व देवा ज्ञातुमर्हति ॥

'मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवस क्त्वा'॥ क्लिश हिंसायाम् अनुदात्तेद् दिवादिरकर्म्मक, क्लिशू विबाधने क्र्यादि सकर्मक परस्मैपदी, द्वयोरपि ग्रहण, किमथ पुनरिद तावता किदेव हि क्त्वा तत्राह। न क्त्वा सेडित्या दि'। अपकर्षा, ऽपवाद। नन्विदमेव नियमार्थं भविष्यति मृडादिभ्य एव क्त्वा किद्भवति नान्येभ्य इति नार्थो 'न क्त्वा सेडि' त्यनेन, कथ लूत्वा पूत्वा तुल्यजातीयस्य सेटो नियम, ननु क्लिश क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानादनिट् क्त्वा सम्भवति एव तर्हि मृडमृदवद्वसां कित्त्व विधान नियमार्थमितरेषा तु रलो व्युपधादिति विकल्पबाधेन विधिसम्भ वान्नियमो न भविष्यति। एवमपि विपरीतोपि नियम स्याद् मृडादिभ्य क्त्वैव किदिति। उदित्वा उषित्वेति। यजादित्वात्सम्प्रसारण 'शासि वसिघसीना चे' ति षत्व 'वसतिक्षुधोरिट्'॥

"रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ सश्च"॥ 'सनर्थमिति'। तत्र चरि तार्थत्वादनिट क्त्व कित्त्वविधान नियमार्थं न भवति॥

"इको झल्'॥ सनाक्षिप्तस्य धातोरिका विशेषणात्तदन्तविधिर्भव तीत्याह। 'इगन्ताद्धातोरिति'। इक् स्मरणइत्यस्य तु धातोर्ग्रहण न भवति नह्यत श्ररो झलादिसन् सम्भवति, कथम् 'इणो गा लुङि' 'णौ गमिरबोधने' 'सनि च' 'इणवदिक इति वक्तव्य' 'गमेरिट् परस्मप देषु' अधिजिगंमिषति। ननु च भावकर्मणोरात्मनेपदे ऽनुदात्तोपदेशेत्य नुनासिकलोपार्थमेतत्स्यात्, तत्र तु रूपे विप्रतिपत्ति गमेरिङादेशस्य ग्रह

णमिति वचना 'दज्झनगमा सनी' ति दीर्घो न भवति अधिजिगस्यत इति के चित् । अन्ये त्वाहु । अज्झनगमामित्यत्राज्ग्रहण न कर्तव्य कथ, सनि दीर्घ इत्येको योग अवश्च, एव सिद्धे ऽज्ग्रहण प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम अज्ञादेशस्य गमेरिति, तेनास्यापि दीर्घेण भाव्यम, अज्ञादेशत्वाद् अधिजिगास्यतइति रूपमिति तदेव धातोरपि ग्रहण युक्तमेव एव तर्हि झला साहचर्याद् गर्गादिषु जिगीषुशब्दस्य पाठाच्च प्रत्याहारस्य ग्रहणमुत्तरसूत्रे च इक्समीपाद्धल पर इत्यनुपपन्न धातुग्रहणे । 'झलादिरिति' । कथ पुनस्सत्सप्तमीनिर्देशे तदादिविधि शक्यो विज्ञातु झल्मात्रस्य सनो ऽसम्भवात् । ननु च चिकीर्षितेत्यादावतो लोपे सति सम्भवति, अपूर्वविधित्वाच्च न लोपस्य स्थानिवत्त्वम, एव तर्हि वृद्धसञ्ज्ञा सूत्राद्यस्यादिरिति वर्तते सन् किद्भवति कीदृश यस्य झलादिरिति, एतेन तदन्तविधिरपि निरस्तो वेदितव्य । 'चिचीषतीति' । एकाच इतीट्-प्रतिषेध । 'तुष्टूषतीति' । शर्पूर्वा खय' । 'शिशयिषतइति' । 'पूर्ववत्सन' । 'किमर्थमिति' । योगविभागविषय प्रश्न, सूत्र तूत्तरार्थ कर्तव्य दीर्घत्व गुणस्य बाधक भविष्यतीति । ननु कुङ् शब्दे कुटादि॰, चुकूषतइत्यस्ति दीर्घस्यावकाश दीर्घान्तोयमित्यवोचाम, इह तर्हि गु पुरीषोत्सर्गे धु गतिस्थैर्ययो कुटादी, जुगूषति दुधूषति । एवमपि प्रत्याहारग्रहणमनर्थकमुतो दीर्घ इति वक्तव्य,मस्ति प्रत्याहारग्रहणे प्रयोजन कि प्रतिभेदेन गमिमपि विशेषयिष्यामीति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादुतो दीर्घ इत्युक्त्वा इङ्हन्योरिति वक्तव्य येषा गमेरिङादेशस्य ग्रहणमिति पक्ष, येषामनिङादेशस्यापि ग्रहण तेषामिहन्योरिति वक्तव्य हना साहचर्यादिरिति धातुग्रह्यते नेकारस्तस्मादज्ग्रहणसामर्थ्याद्दीर्घत्व गुणस्य बाधक भविष्यतीति सुष्ठूक्त यथैव तर्हि झलादौ गुणो बाध्यते एवमिडादावपि बाध्येत पिपविषयति नात्र दीर्घ प्रवर्तते किकारण झलिति वर्तते अनुनासिकस्य क्विझलोरिति । 'यथैव तर्हीत्यादि' । असति हि कित्त्वे नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाण दीर्घत्व यथा गुण बाधते एव णिलोपमपि बाधेत । ननु यत्र नाप्राप्ते तस्य बाधक क्व च नाप्राप्ते दीर्घ

आरभ्यते गुणे णिलोपे तु ज्ञीप्सतीत्यत्र प्राप्ते चिचीषतीत्यत्राप्राप्ते पाक्षिक एव परिहार । यत्र बाध्य भेदेनापेक्ष्यते इदमस्मिन्विषये प्राप्तमिदमस्मिन्विषयइति तत्रैकबाधेनोपपत्तौ सत्यामनेकबाधो न न्याय्य इति किमेक बाध्यतामित्यपेक्षाया येन नाप्राप्ते स बाधनीय इत्युच्यते एव ह्यपेक्षितविधिर्भवति, यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरइदमारभ्यतइति कार्यं सामान्यमपेक्ष्यते तदा सर्वमेव बाधनीयम, एतेन पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोपमेव दीर्घत्व बाधेत न गुणमित्यपि चोद्य निरस्त यस्मादयमपि न्याय कार्यसामान्यचिन्ताया नास्त्येव अत सुष्ठुक्त णिलोपमपि बाधेतेति । 'दीर्घत्वस्यावकाशदानायेति'। एतदेव स्फुटयति । 'चिचीषतीन्यादिष्विति' । सति हि किस्त्वे चिचीषतीत्यादौ किस्त्वनैव गुणो बाध्यते न दीर्घेणेत्यबाधित्वैव विध्यन्तर सावकाशो दीघ परत्वाण्णिलोपेन बाध्यत इत्यर्थ । 'ज्ञीप्सतीति' । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ज्ञपमिच्चेति चुरादिषु पाठाद् णिचि पुकि 'मिता ह्रस्व ' सन् सनीवन्तर्ध्वेतोऽभावपक्षे 'आप्ज्ञप्यृधामीदि' तीत्वम, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' । किमर्थो योगविभाग इत्याशङ्क्य प्रयोजनमाह । 'इक किस्त्वमित्यादि' । गुणो माभूदित्येवमर्थमिक उत्तरस्य सन किस्त्व विधीयतइत्यर्थ । दूषयति । दीर्घारम्भादिति'। गुणो न भविष्यतीति शेष । 'कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमान जपादिवद्धर्म्म साधनमिति भाव । 'अनर्थक त्विति' । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्म्मो न तु प्रवृत्तिमात्रादिति भाव । ननु च सनि मीमाघ्वित्यत्र मिनोतेरपि मीग्रहणेन ग्रहणार्थं दीर्घ वधि स्याद्, माभून्मीग्रहणेन ग्रहण 'मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि चे' त्यात्वे कृते 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति माग्रहणेन ग्रहण भविष्यति तत्रायमप्यर्थो मीग्रहणमपि न कर्त्तव्य भवति । ह्रस्वार्थमिति' । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणो न स्याद् दीर्घाणा तु पुन प्राप्नोति लुलूषति, नहि दीर्घान्तेषु दीर्घशास्त्र प्रवर्त्तते पूर्वमेव तद्रूपसद्भावादिति भाव । सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमिति' । सामर्थ्य प्रयोजनसद्भाव यथा 'मो राजि सम क्वा' विति मकारस्यैव

मकारो विधीयते विकारान्तर माभूदिति तथा दीर्घस्यापि गुणो मा भूदिति पुनर्दीर्घो भविष्यति यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधि दीर्घेण बाध्यते ऋदित्त्वमपि न प्राप्नोति चिकीर्षति तत्राह। 'ऋदित्त्व दीर्घसंश्रयमिति'। दीर्घ संश्रयो निमित्त यस्य तत्तथोक्त, य विधि प्रत्युपदेशो ऽनर्थक स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते न चात्राकृते दीर्घं ऋदित्त्व प्राप्नोति, इह तर्हि तितीर्षति अकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्त्व प्राप्नोतीति। ऋदित्त्वनिवृत्त्यर्थमेव दीर्घत्व स्यात् अत आह। 'दीर्घाणा नाकृते दीर्घइति'। दीर्घाणामप्यकृते दीर्घत्वे ऋदित्त्व न प्राप्नोति, किं कारणम् इत्वोत्वाभ्या गुणवृद्धी भवति विप्रतिषेधेन अतो याव द्दीर्घेण गुणो न बाधित तावदित्व न प्राप्नोति तस्मात्रार्थ एतेनेति स्थिते प्रयोजनमाह 'णिलोपस्त्विति'॥

"हलन्ताच्च"॥ 'समीपवचनोन्तशब्द इति'। अवयववचनस्तु न भवति धातावन्यपदार्थे येन विधिस्तदन्तस्य' त्येव तदन्तविधे सिद्धत्वात्, इकस्त्वन्यपदार्थत्व नैव सम्भवति नहि वर्णो वर्णान्तरस्यावयव उपपद्यते 'हल् चासावन्तश्चेति'। कर्मधारय दर्शयति, निपातनाद्विशेषणस्य परनिपात स्तत्र च कस्यान्तो हलित्यपेक्षायामिक इति पञ्चम्यन्त सनिहित षष्ठ्यन्त विपरिणम्यतइत्याह। 'इगन्तादिति'। इकमपेक्षमाणस्याप्यन्तशब्दस्य नित्य सापेक्षत्वात् सूत्रे कर्मधारय, बहुव्रीहौ तु धातोरन्यपदार्थत्व नैव सम्भवति, अन्तशब्दो हि नियतदे[1]शमेव समीपमाचष्टे पर नाम न समीपमात्र न च धातो परसमीपावस्थिते हलि तत पर सन्सम्भवति, इकि त्वन्यपदार्थे यस्येकः परसमीपे हल् न तस्यानन्तर सन् सम्भवतीत्येकेन हला व्यवधाने विज्ञायेतेति धिप्सतीत्यत्र न स्याद् हलिति जातिग्रहणात् सिद्धावपि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग। ननु च माभूदन्तग्रहण हल इत्येवास्तु इका हल्विशेष्यते तेन च धातु इक परो यो हल् तदन्ताद्धातोरिति। न चैवमत्र शङ्कनीयमसत्यन्तग्रहणे इग्वतो हलन्तादिति विज्ञायेत ततश्च यजे सन् 'सन्यत' यियक्षतइत्यत्रापि कित्त्वे सति सप्रसारण प्राप्नोतीति।

[1] देशस्य समीपवचनमाचष्टे इति ३ पाठ।

नहीकुब्दस्य मुख्ये ऽर्थे सम्भवति तद्वृत्ति वृत्तिर्युक्ता, किं च इगन्त इत्यस्य व्यावर्त्त्यमपि न सम्भवति याचज्यते सनि यायजिषतइत्यत्र सन् झलादिस्तस्मादन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, इह धीप्सतीति य इक्समीपे हल् नकारो न ततः परः सन्, यतश्च परः सन् भकारात् न स इक् समीप इति कित्त्वं न स्यादित्यत आह । दम्भेरिति । दम्भेरपि परस्य सनः कित्त्वं सिद्धं कुतः, हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्, तत्प्रयोजकः इतिवत्समासः जातिवाची हल्शब्दः एकैव च जातिर्नकारभकारयो व्यक्तिद्वारकः च जातेरिक्समीपत्वं तदपेक्षयात्र सनः परत्वं भकारव्यक्ति रिक्समापे वर्त्तत इति जातिरपि वर्त्तते भकारव्यक्तेः परः सन्निति जातेरपि परः, विपर्ययस्तु सन्नपि शास्त्रेणानाश्रितत्वादकिंचित्करः, नकारव्यक्ति रिक्समीपे न वर्त्तत इति जातिरपि न वर्त्तते नकारव्यक्तेः परः सन् भव तीति जातेरपि परो न भवतीति । 'धीप्सतीति' । 'दम्भ ईच्च' कित्त्वा दुपधालोपः, 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' रिति भष्भावः, द्विर्वचनम् 'अत्र लोपो ऽभ्यासस्य'

"लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" ॥ 'आत्मनेपदेषु परतः इति' । एतत्सिच एव विशेषणं न लिङः परस्मैपदस्य झल्ग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावर्त्ति तत्वात् । 'भित्सीष्टेति' । भिदि स्वरितेत् 'लिङः सीयुट्' 'सुट् तिथोः' । 'भुत्सीष्टेति' । बुधिरनुदात्तेत् पूर्ववद् भष् । अबुद्धेति' । 'च्लेः सिच्' 'झलो झलि' 'झषस्तथोर्धोऽधः' 'झलां जश् झशी'ति धकारस्य दकारः । 'यक्षीष्टेति' । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं व्रश्चादिषत्वं, 'षढोः कः सि' । 'अद्राक्षीदिति' । अमागमे यणि च कृते वदव्रजेत्यकारस्य वृद्धिः ॥

"उश्च" ॥ लिङ्सिज्भ्यामाक्षिप्तस्य धातोरुरित्यनेन[1] तदन्त विधिरित्याह । 'ऋवर्णान्तादिति' । ऋ गतावित्यस्य तु ग्रहणं न भवति 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चे' त्यङो विधानेन सिचो ऽसम्भवात् । नन्वङ्विधौ कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः कर्म्मणि सिजपि सम्भवति, एवं तर्हि शैलीयमाचार्यस्य

१ विशेषणादित्यधिकं २ पुस्तके ।

यत्रास्य धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र श्तिपा निर्देशं करोति 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' 'सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' 'गुणोर्त्तिसयोगाद्योः' रिति। नैतदस्ति। 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि' 'ऋच्छत्यृता' मिति स्वरूपेणापि ग्रहणं दृष्टम्, एव तर्हि व्याप्तिन्यायाद्गुणग्रहणम्। 'अकृतेति'। 'ह्रस्वादङ्गा' दिति सिचो लोप। 'अवरिष्टेति'। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वि' तीट् 'वा गम'। 'सङ्गसीष्टेति'। समो गमृच्छीत्यात्मनेपदम्॥

"हन सिच्"॥ सै त्वात्रिर्देशस्याल्लोपो न कृत। 'आहसतेति'। 'आङो यमहन इत्यात्मनेपद'मात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेश।'सिज्ग्रहणं लि ङ्गवृत्त्यर्थमिति'। प्रकृत सिज्ग्रहणं लिङ्सबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्ति स्यादिति भाव। ननु च 'हनो वध लिङी' ति लिङि वधादेशो नित्य, घानिषीष्टेति चिण्वदिटि वधादेशाभावेप्यफला दित्वादप्रसङ्गस्तत् किं लिङ्निवृत्त्येत्यत्राह। उत्तरत्रेति'। उत्तरार्थमवश्य सिज्ग्रहणं कर्त्तव्य तदिहैव क्रियते व्याख्यानुसरणे प्रतिपत्तिगौरव माभूदित्येवमर्थमित्यर्थ। 'आत्मनेपदग्रहणमित्यादि। यम परस्मैपदेषु यमरमनमातामिति सगिटौ भवत इति कृतादि सिज्भवति उपयमने तु नित्यमात्मनेपद स्याद्यो परस्मैपदेषु सिचा लुग् भवति 'वा गम' इत्यत्रापि परस्मैपदेष्वङ भवति लिङि यासुट्निवृत्त्यर्थमेव च कृत्ग्रहणमनुवर्त्त्यम्, एवमस्मिच्चघ्यघानिषातामिति चिण्वदिटि माभूदिति तदेव 'वा गम' इत्यारभ्यात्मनेपदग्रहणं चिन्त्यप्रयोजन किमर्थं पुनरिद यावता ऽऽत्मनेपद ङिति सिजन्तस्याङ्गस्यानिदितामित्येव नलोप सिद्ध, उच्चारणार्थो हि सिच इकारो नानुबन्ध, ज्ञापनार्थम्। एतज् ज्ञापयति न सिजन्तस्योपधालोपो भवतीति तेनामस्तेति सिद्ध भवति। ननु च सिच्यनुदात्तोपदेशेति लोपो यथा स्याद् आत्मनेपदे उपधालोपो माभूदित्येवमर्थमि[१]द स्यात, क पुनरत्र विशेष सिचि वा लोपो भवत्वात्मनेपदे वा, अयमस्ति विशेष, आत्मनेपदे लोपे सति 'अतो लोप' प्राप्नोति

१ वैतदिति ३ पाठ।

सिचि तु न, आभीयस्यानुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात्। यद्यपि उपधालोपो प्याभीयस्तथापि व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न प्राप्नोति आत्मनेपदउपधालोप सिच्यतो लोप, यद्येव बहिरङ्ग उपधालोपो बहिर्भूतात्मनेपदापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गोल्लोपो ऽन्तर्भूतसिजपेक्षत्वात् 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे'। ननु चैषा परिभाषाप्या भाच्छास्त्रीया 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितेति तस्या मन्तरङ्गबहिरङ्गयोरसिद्धत्वाद् यथा पपुष इत्यादावाल्लोपादिषु वसो सम्प्रसरणस्यासिद्धत्वं न भवति तथाचापि न स्यात्ततश्चातो लोप स्या दिति सिच्येवानुनासिकलोप एषितव्य इति वक्तव्यमेव सिच क्त्वमिति ज्ञापकानुपपत्तेरमस्तेत्यादावुपधालोप स्यात्, तस्मात् सिच इकारो ऽनु बन्ध एव नोच्चारणार्थस्तेनानिदितामिति प्रतिषेधादुपधालोपाभाव। इदितो नुमित्यत्र धातुग्रहण सिजन्तनिवृत्त्यर्थमेव क्रियते न धातूपदेशावस्था यामेव नुम यथा स्यादित्येवमर्थ, कुण्डेत्यादिसिद्धये च यत्नान्तरमास्थेयमिति केचित् नेति वयम। उपधालोपेपि नातो लोपेन भवितव्य कि कारणमुप देशइति वर्त्तते उपदेशे यो ऽकारान्तस्तस्य लोप, इहापि तर्हि न प्राप्नोति 'धिन्विकृण्व्योर च' धिनुत कृणुत, नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसबध्यते उपदेशे या प्रकृतिरकारान्तेति कि तर्ह्यार्धधातुकमभिसबध्यते आर्द्धधा- तुकोपदेशे यदकारान्त तस्येति, तदेवमुपधालोपेपि न कश्चिद्दोष इति ज्ञा पकार्थमेव वचनमिति सर्वमनाकुलम॥

"यमो गन्धने"॥ ननु यमिरुपरमे पठ्यते, कथ गन्धने वर्त्तत इत्यत आह। 'अनेकार्थत्वादिति'। 'उदायतेति'। परावद्य स्वय प्रकाशित वानित्यर्थ। 'उदायस्त पादमिति'। अपकृष्टवानित्यर्थ॥

"स्थाघ्वोरिच्च"॥ चकारेण कित्त्व समुच्चीयत इत्याह। 'सिच्च किदिति'। प्रयोजन गुणो माभूदिति। इत्व तु गुणविधानार्थमेव स्यात् लघुत्वात्। 'उपस्थितेति। 'उपान्मन्त्रकरणे' 'अकर्मकाच्चे' त्यात्म नेपद 'ह्रस्वादङ्गा' दिति सिचो लोपो, न चेत्व सिचीत्युच्यते कि तर्हि इका रश्चान्तादेशस्सिच्च किद्भवतीत्येतावत्, तेनेत्वस्यासिज्निमित्तत्वाद् भव त्येव लोप। 'इत्त्वेत्यादि। तकार इद्यस्य तस्य भावस्तकारेत्वम्, इत्वे

त्यत्र निर्देशे कस्य कार्यस्य सिद्धये इकारस्य तकारेत्त्व क्रियतइत्यर्थ । 'दीर्घो माभूदिति' । आन्तर्यत प्राप्नोताति भाव । 'ऋतेपि स इति' । इकारविधानेनापि विनेत्यर्थ । कित्त्वे हि घुमास्थादिसूत्रेणैव दीर्घस्सिद्धस्त स्मादित्त्वविधानसामर्थ्याद् अनन्तरतमोपि ह्रस्व एव भविष्यतीत्यर्थ ।'भा व्यमानो ऽणुसवर्णान्न गृह्णाती' त्ययमप्यत्र परिहार सभवति[1] । 'अनन्तर इति' । असदृशआदेशे क्रियमाणे ह्रस्वइव प्लुतोपि स्यात् स माभूदि त्यर्थ । 'प्लुतश्चेति' । अनेन तपरत्व प्रत्याख्यायते । यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्र विषये 'ऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो'रित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेनैव स्याद् अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वादिति पक्षे ऽनुवाददोष प्राप्नोति ततो ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थित मन्यन्ते ऽसति तकारआन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घ प्राप्नोति । ननु चोक्त सिद्धो ऽत्र दीर्घ इति सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ स्याद् दीर्घ एव यथा स्यान्न प्लुतो माभूदिति तदिदमुक्तम । 'अनन्तरइत्यादिना' । घुमास्था दिसूत्रेणानेन वा दीर्घे सति यद्यपि विशेषो नास्ति [illegible] ऽवि द्यमानेपि विशेषे प्लुतो माभूदिति दीर्घ स्यादि[illegible] इत्यस्त्विति चेत् तत्राह । 'प्लुतश्चेति' । स चासति तपरत्वे न [illegible] तवानिर्दि तस्मिन् दीर्घस्याप्रसङ्गाद्विधिरेव सपद्यतइति स्वविषये [illegible] भवर्त्यते तदेव मन्यत्र भिन्नकालनिवृत्त्यर्थ तपरकरणमिह तु द कित्त्व[illegible] तप्रवृत्त्यर्थ च वस्तुबलात्सम[2]पादि ॥ इशायां ।

"न क्त्वा सेट्" ॥ 'न किद्भवतीति' [illegible]तिषेधेलुकि, करोतीत्यर्थ । न पुन ककारस्येत्सज्ञाभावात् किन्न भवती[illegible] हि किच्छब्द क्त्कार्यकारिणि वर्ततइति तदर्थस्यैव निषे[illegible] वित्वेत्यादौ गुण प्रतिषेधाख्य क्त्कार्यं न भवतीति । 'निगृहीर्' [illegible] । अत्र तितुत्रेतीट् प्रतिषेधो न भवति तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनात् । 'निकुचिति रिति' । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो, एषूदाहरणेषु सप्रसारण गुणप्रति

(१) तमनाश्रित्योक्तमित्यधिक ३ पुस्तके ।

(२) सपचमिति पा २ ।

षेध उपधालोपश्च क्त्विवाद्भवन्ति । 'न सेडित्यादि' । पूर्वार्द्धमेको यन्थ उत्तरार्द्धोञ्च नेत्यपक्रम्यते न सेडित्येतावतापि योगेनाक्त्त्वे कृते गुधितो गुधितवानित्यत्र निष्ठायामवधारणान्नियमात्र भविष्यति 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष' इति नियम शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न क्रिदिति, विपरीतस्तु नियमो निष्ठैवेति व्याख्यानात्र भवति । लिटि तर्हि प्रतिषेध स्यात् ततश्च जगिमव जगिमम गमहनेत्युपधालोपो न स्याद् अत आह । 'ज्ञापकादिति' । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा परोक्षे लिडुच्यते । यथा भवन्ती लट्,श्वस्तनी लुट् किं ज्ञापकमित्यत आह । 'सनीति' । 'इको झलि' त्यत्र झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं शिशयिषतइत्यत्र माभूदिति यदि च न सेडिति प्रतिषेध आतिदेशिकस्यापि क्त्विवस्य स्याद् झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राप्नोत्यत्र क्त्वि न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति, तदेतद् झल्ग्रहणमौपदेशिकस्य क्त्विवस्याय प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं विदु । ननु चोत्तरार्थं झल्ग्रहणं स्याघ्वोरित्वं झलादौ यथा स्यात चिणवद्दिटि वर्तते इति उपास्यायिषाताम, अत्र हि उपास्यास्आतामिति स्थिते इ ण्योर प्राप्नोति चिणवद्भावश्च, परत्वाच्चिणवद्भावे युक्च प्राप्नोति वृद्धिश्च प्रकृत्वाद्युकि कृते यकारस्येत्वप्रसङ्ग, न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते पूर्वमेव यु द्कार धितत्वात् तस्मादुत्तरार्थं झल्ग्रहणम, नैतदस्ति । यस्मादित्वं वनमि ये योगेनोच्यते न चात्र क्त्विवमस्ति न सेडिति प्रतिषेधात् तत्रास्या गन्थ झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितमित्यातिदेशिकस्यापि क्त्विवस्याय र्येत्वा भवति । 'रेण तुल्य सुधीवनीति' । शोभना धीवानोऽस्या उद्दायस्त्री 'अनो बहुव्रीहे' रिति प्रकृतस्य ङीपो निषेधे सति 'सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव' इति यथा रेफो न भवति तद्वदिहापीत्यर्थ । 'गुणार्थमिति' । अर्थशब्दो निवृत्तो जगिमवानित्यत्र कसो क्त्विप्रतिषेधो माभूदित्येवमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमित्यर्थ । दूषयति । 'क्त्विदतिदेशादिति' । सिद्धमिति शेष । असत्यवोपदेशिकस्य क्त्विवस्य प्रतिषेध आतिदेशिकं क्त्विवं भविष्यति यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते संयोगान्तेष्वञ्जे, आञ्जिवान् अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचनएकादेशे च

'वस्वेकाजाद्धसा' मितीडागमस्तत्र कृते कित्त्वप्रतिषेधाद् नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वात नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ कित्त्वनलोपादौना चक्रक्रमप्रसङ्ग, एव तर्हि छान्दस क्वसु, लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति 'सार्वधातुकमपिदि' ति ङित्त्व ङितीत्युधालोप न च सयोगान्तेषु कित्त्व ङित्त्वयो कश्चिद्विशेषस्तस्माद्रुस्वर्थमपि क्त्वाग्रहण न भवति। एव तर्हि 'निगृहीति प्रयोजनम्। किन् क्तिनिवृत्त्यर्थ क्त्वाग्रहणमित्यर्थ। यदि पुनरुत्तरिष्ठाद्योगविभाग क्रियते, न सेण्निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष मृषस्तितिक्षायाम, उदुपधाद्भावादिकर्म्मणोरन्यतरस्या, तत पूङश्च। पूङश्च परा निष्ठा सेण् न किद्भवति, तत क्त्व। च, क्त्वा च सेट् कित्र भवति अत्र पूङ इति निवृत्तमिति, तत क्त्वाग्रहण शक्यमकर्त्तुम्॥

"निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष"॥ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोरित्यस्य भौवादिकस्य ञिद्धातोर्ग्रहण न तु ष्विदा गात्रप्रक्षरणइति दैवादिकस्य ञिद्भि साहचर्यात्, अस्य चाञित्त्वात् ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दैवादिकस्य ग्रहण न तु ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे इत्यस्य भौवादिकस्य मिदिना साहचर्यात, ञिधृषा प्रागल्भ्ये। 'शयितवानिति'। अत्व सन्तस्येति दीर्घ। प्रकृतिग्रहणे यङलुगन्तस्यापि ग्रहण भवति स एव धातुर्द्विरुच्यतइति कृत्वा, तत्रापवाद स्मर्यते।

> श्तिपा शपा ऽनुबन्धेन निर्द्दिष्ट यद्गणेन च।
> यत्रैकाज्ग्रहण किञ्चित्पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥

इति। तदिह शीङो ऽनुबन्धनिर्द्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ शेशियत शेशियतवान्, एरनेकाचइति यण्॥

मृषस्तितिक्षायाम्'॥ इदमेव तितिक्षाग्रहण ज्ञापकमनेकार्था धातव इति, अन्यथा मृषिस्तितिक्षायामेव पठ्यतइति तदपार्थक स्यात्। 'अप्रमृषितमिति'। अविस्पष्टमित्यर्थ॥

'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्"॥ 'द्युतितमिति'। द्युत दीप्तौ नपुसके भावे क्त। 'प्रद्युतित इति'। आदिकर्म्मणि क्त कर्त्तरि चे

ति कर्त्तरि क्तः । 'मुदितमिति' । मुदी हर्षे । 'लिखितमिति' । शब्वि करणानामेवेति न तावत् स्थितमित्यशब्विकरणोऽपि लिखि प्रत्युदाहृत, एव प्रभुक्त इति । स्थिते तस्मिन् खिटिकिटी भैावादी क्रशिश्च, खिटित किटित क्रुष्टमिति प्रत्युदाहृतव्यम् ॥

'पूङ क्त्वा च'' ॥ इहान्यतरस्याग्रहणानुवृत्तौ सेडित्यस्य च निवृत्तौ इड्विधौ पूङश्चेति शक्यमकर्त्तुम । उत्तरसूत्रे च वाग्रहणं, कथम, अनिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्व विकल्प्यते, तत्र यदा कित्त्व तदा 'श्र्युक किती' ति प्रतिषेधात् पूत पूतवान् पूत्वेति, अकित्वपक्षे त्विटि पवित पवितवान् पवित्वेति भवति सेड्ग्रहण तु विच्छिद्येत, तस्मा त्सेडित्यस्मिन्नुत्तरार्थमनुवर्त्तमाने पूङश्चेत्यारभ्य उत्तरत्र वाग्रहणमिह नित्य तासिद्ध्यर्थं पुवित्वेति पक्षे माभूत्तदाह । 'अन्यतरस्याग्रहणं न स्वयते उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनादिति' । 'न सेडिति वर्त्ततइति' । ननु पूङ परयो क्त्वानिष्ठयोरिटा न भवितव्य 'श्र्युक किती' ति प्रतिषेधा दत आह । 'पूङश्चेति' । पूङः परो निष्ठाप्रत्यय इत्यादि' । किं पुन कारणं साक्षात श्रुत क्त्वाप्रत्ययमपहायानुवृत्तस्य निष्ठाप्रत्ययस्यान्वयो दर्शित उदाहरण च, अत आह । 'क्त्वाप्रत्ययस्येति' । एतदेव द्रढयति । 'तथा चोक्तमिति' । इडाद्यो क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमकित्त्वमिष्यते ततश्च क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति भारद्वाजीयैरेवमुक्तमुत्तरार्थमपि तदिहैव कर्त्तव्य सेडित्यनेन सम्बन्धार्थम, अन्यथा निष्ठानिवृत्तौ तत्सम्बद्ध सेडित्ये तदपि निवर्त्तेत । अनुबन्धोच्चारणं विस्पष्टार्थं न पूञो निवृत्त्यर्थम् इड्विधौ पूङ एव ग्रहणात् पूञ क्त्वानिष्ठयो इडभावा नापि यङ्लुकि निवृत्त्यर्थम्, इड्विधावनुबन्धनिर्देशेन यङ्लुक्यपि न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधस्य स्थित त्वात् । न च क्त्वाग्रहणसामर्थ्यात्तस्यापि प्रतिषेध स्तस्योत्तरत्राप्युपयोगस म्भवात् । अनुबन्धनिर्देशस्य च निष्ठाया चरितार्थत्वात । एव च क्त्वाग्रह णमुत्तरार्थमिति वृत्तिग्रन्थस्याविरोधस्तेन पोपुवितवानिति निष्ठाया भवति क्त्वाया तु गुणो पोपवित्वेति भवति ॥

"नोपधात्थफान्ताद्वा" ॥ 'निष्ठेति निवृत्तमिति' । पूर्वसूत्रे

चानुकृष्टत्वात। 'गुफित्वेति'। गुफ गुम्फ ग्रन्थने। 'रेफित्वेति'। रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु। अथैनद्विकल्पाभावेपि रलो व्युपधादिति विकल्पोत्र कस्माच्च भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात्। ननु ऋकारोपधो नोप धग्रहणस्य व्यावर्त्यं सम्भवति ऋफ हिंसायाम् अर्फित्वेति नैतदस्ति। ये शब्दा ह्यनयोर्धात्वोर्भवति अर्फित्वा ऋफित्वा ऋम्फित्वेति तच्च सत्यम ति नोपधग्रहणे भवत्येव। सति तावदनोपधस्य 'न क्त्वा सेडि' ति निषेधे सति अर्फित्वेति भवति, नोपधस्य त्वस्मिन्विकल्पे ऋफित्वेति। असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वत्रास्मिन्विकल्पे प्रवृत्तेपीदमेव रूपत्रय भवति अन्तग्रहण ज्ञापनार्थ यत्रमन्तरेणास्मिन्प्रकरणे न तदन्तविधिर्भवतीति, तेनोत्तरसूत्र ऋत इति धातुर्गृह्यते न ऋदन्त॥

"वञ्चिलुञ्च्यृतश्च'॥ वञ्चु गतौ भौवादि, वञ्चु प्रलम्भने चुरादि सोपि गृह्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति। लुञ्च अपनयने, ऋति सौत्रो धातु 'ऋतेरीयङि' ति, स च घृणाया वर्त्तते॥

'तृषिमृषिकृशे काश्यपस्य'॥ ञितृषा पिपासाया मृष तितिक्षायाम, कृश तनूकरणे। 'काश्यपग्रहण पूजार्थमिति'। काश्यपस्यैतद्विषय विज्ञान नान्येषामित्यसाधारणज्ञानोद्भावनमाचार्यस्य पूजाद्वारेण शास्त्रस्यापि पारम्पर्यप्रतिपादनेन प्रामाण्यप्रतिपादनात् पूजा भवति॥

'रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च'॥ क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेडिति' कित्त्वे प्रतिषिद्धे सनोप्यकित्त्वे स्वत सिद्धउभयत्र विधिमुखेनेद प्रवर्त्तत इत्याह। 'वा कितौ भवत इति'। 'द्विद्योतिषतइति'। 'द्युतिस्वाप्यो सप्रसारणम्। एषिषिषतीति। इटि कृते 'अजादेर्द्वितीयस्य॥

"ऊकालोज्ह्रस्वदीर्घप्लुत"॥ ऊकालो यस्य स ऊकाल 'तपरस्त त्कालस्ये'तिवन्निर्देश समयनीय एतच्च सज्ञिनो विशेषण तत्र च ऊ इत्ये कस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्विशेषणस्यैकत्वात् सज्ञाप्यकैवेति यश्चोदयेत् त प्रत्याह। 'ऊ इति त्रयाणामित्यादि'। प्रश्लेषेण प्रश्लिष्ट, तेन निर्देश प्रश्लिष्टनिर्देश। तेन विशेषणत्रयपरिच्छिन्नास्त्रय सज्ञिन इत्यर्थ। प्रश्ले

पयो प्रमाणमाह । 'ह्रस्वेति'। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति न तावदेका सञ्ज्ञा गौरवादनारम्भेश्च, अतस्तिस्रणां सञ्ज्ञाना द्वन्द्वोयम् । न चैकस्यानेकसञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनमस्ति, लुगादिसञ्ज्ञास्वपि तद्भाविनत्वेन प्रत्ययादर्शनस्य भेद आश्रित प्रकारान्तरासम्भवाद् इह तु निर्देश एव त्रयाणां सम्भवति तस्मात्सञ्ज्ञानां त्रित्वात् सञ्ज्ञिनामपि त्रित्वमनुमीयतइति भाव । बहुवचननिरासार्थमेकवद्भाव इत्युक्त, समाहारद्वन्द्वइत्यर्थ । 'स नपुंसक' मित्येतत्तु न भवतीत्याह । 'पुलिङ्गनिर्देश इति । सौत्र इति भाव । प्रश्लेषे क्रममाह । 'उ ऊ ऊ ३ इत्येव काल इति'। उकारादीनां परिच्छेदको य कालो निमेषादिस्तत्काल इत्यर्थ । कुत पुनरवसितमेष एव क्रम इति आदौ मध्ये वा त्रिमात्र प्लुताश्रय प्रकृतिभावं प्राप्नोति तथा मध्येन्ते वा मात्रिके 'द्वन्द्वे घा' त्येतद्भवेतेति चेत, न । अनेन हि प्लुतसञ्ज्ञा ततश्चादौ मध्ये वा पठितस्य त्रिमात्रस्य प्लुतसञ्ज्ञैव न कुत प्रकृतिभाव यदि च मात्रिको मध्येन्ते वा स्याद् ह्रस्वसञ्ज्ञैव न स्यात् कुतो घिसञ्ज्ञा कुतस्तरां पूर्वनिपात, एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं यदय 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हे रिति हे प्लुत शास्ति तज् ज्ञापयति नान्ते मात्रिकइति कथ योन्ते स प्लुत प्लुतस्य प्लुतवचनमनर्थकम्, अनन्तरतमप्लुतार्थमेतत्स्यादिति चेत, नहि सत्यां गतौ परिभाषा बाध्या । यच्च सुपि चे ति दीर्घत्वं शास्ति तज् ज्ञापयति न मध्ये मात्रिक इति, कथ यो मध्ये स दीर्घो दीर्घस्य दीर्घवचनमनर्थक, यच्चो 'मभ्यादान' इत्योम प्लुत शास्ति तज् ज्ञापयति द्विमात्रिको नान्त्य इति, कथ योन्ते स प्लुत प्लुतस्य प्लुतवचनमनर्थकम । दधि मध्विति'। रूपोदाहरणे कुमारीत्यादि कार्योदाहरणं, हल्ङ्याब्भ्य इति दीर्घाश्रय सुलोपो भवति। 'देवदत्त ३ अन्वासीति'। 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो रिति प्लुत देवदत्त त्वमत्र भवसीति प्रश्न नुशब्द प्रश्न द्योतयति, देवदत्तशब्दात्परस्य सो 'ससजुषोरु' रिति रुत्वम्, अतो रोरप्लुतादित्युत्वे प्रतिषिद्धे 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशी' ति यत्व 'लोप शाकल्यस्य'। उकारोयमण् तेन द्विमात्रयोरपि ग्रह-

णाद् ह्रस्वसज्ञा प्राप्नोति, न च दीर्घप्लुतसज्ञाभ्या बाध, एकसज्ञाधिकारा दन्यत्र सज्ञाना समावेशाभ्युपगमाद् अत आह। कालग्रहणमिति'। काल ग्रहण तावदुकारादिभि प्रत्येकमभिसम्बध्यते उकाल इत्यस्मिन्वाक्ये स त्यपि सवर्णग्रहणे कालशब्दस्य न पुन प्रत्येकपरिसमाप्तिर्युज्यते कुत एकस्यैव श्रुतत्वात् द्विमात्रत्रिमात्रौ हि सज्ञित्वेन प्रतीयेते न तु मात्रा दुच्चरितौ, एव चैकत्वाद्बहुव्रीहेरेक एव सज्ञी तत्रैकस्य विरुद्धकालद्वया सम्भवेन सवर्णग्रहणाभावाच्छुत एवोकार कालविशेषणमिति काल ग्रहण सज्ञिन परिमाणार्थ, यद्वा ऊ अनिन्येव कालार्थो लभ्यते कथ मुकारादयोऽच्त्व न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशिष्यन्ते ऽपि तु तैरच्, न चाज्मात्रस्योकारादित्वमुपपद्यतइति सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या तत्सदृशस्याच प्रतिपत्तिस्तत्र च स्थानसाम्यमसम्भवान्न गृह्यते प्रयत्नसाम्य चाव्यभिचारीति कालसाम्यमेव ग्रहीष्यते नार्थ कालग्रहणेन तत्क्रियते श्रूयमाणेनैव काल विशेषयितुमिति कालग्रहण परिमाणार्थम्। 'आलू येति। ह्रस्वाश्रयस्तुड् न भवति। 'तितउच्छत्रमिति'। असत्यज्ग्रहणेच्द्व यसमुदायस्य प्रत्येकवर्णकालसकलनया द्विमात्रत्वाद्दीर्घसज्ञा स्याद् यस्तु मध्येद्वैमात्राकाल सवर्णकालो न भवतीति समुदायस्य द्विमात्रत्व न व्याहन्तीति स्यादेव प्रसङ्ग, अज्ग्रहणे तु न भवति अच्समुदायस्यान च्त्वात्, यद्यपि वर्णग्रहणे जातिग्रहण सा तु जातिरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या न समुदायव्यङ्ग्या तेन दीर्घसज्ञायामभावात्'दीर्घा''त्पदान्ताद्वे'ति तुग्वि कल्पो न भवति, न च सत्यपि विकल्पे तेन मुक्ते ह्रस्वाश्रयस्तुग् लभ्यते समुदाये कार्यमारभमाणे ऽवयवाना स्वकार्यप्रत्यव्यापारात् ॥

'अचश्च', ॥ 'इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम्। स्वसज्ञया विधाने नियमार्थमित्यत्र युक्तिमाह। 'अजिति वर्त्ततइति'। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादिति स्वरूपपदार्थका आश्रीयन्ते, तेन ह्रस्व इत्येव योऽज्विधीयते सोऽच स्थाने भवतीत्ययमर्थ सम्पद्यते, एव दीर्घप्लुतयो। 'द्योरित्यादि'। 'दिव औत्'

'पथिमथ्यृभुक्षामात्' 'त्यदादीनाम' 'दिव उदि' ति औकारादयो न सञ्ज्ञया विधीयन्त इति हल एव स्थाने भवन्ति ॥

"उच्चैरुदात्त" ॥ ननूदात्तादय शब्दा लोकवेदयो प्रसिद्धा एव तत्किं सञ्ज्ञाकरणेन, तत्राह । 'उदात्तादिशब्दा इत्यादि' । सत्य प्रसिद्धा एव ते, कुत्र प्रसिद्धा धर्ममात्रे स्वरे न तु तद्वत्यचि ततश्चो 'दात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरिताख्यस्य धर्मस्यैव विधि स्यात्, न च धर्मे धर्मिणो स्थान्यादेशभाव सभवतीति 'षष्ठीस्थाने योगे' त्यस्यानुपस्थानात् तदङ्गभूत 'तस्मादित्युत्तरस्ये' त्येतदपि न प्रवर्त्ततेति पूर्वस्याप्यच स्वरितप्रसङ्ग । स्यादेतत । यथा 'कृपो रो ल' इत्यत्र ऋकारस्य रेफस्य लृकारस्थे लकारेपि विहिते कृत्स्नस्य वर्णस्य कृत्स्न एव वर्णो भवति तद्वदिहापि धर्मिणोरेव स्थान्यादेशभावो भविष्यतीति । युक्त तत्र रेफलकारावृकारलृकारयोरात्मभूतौ न तावन्तरेण तावुच्चारयितु शक्यौ, इह तूदात्तादिकमन्तरेणाप्यच उच्चारण शक्य दृष्ट च भाषायामिति धर्ममात्र मेवादेश स्यात् । नन्वेव स्थिते स्थान्यपि धर्म्म एवेति युक्त एव परिभाषाव्यापार, सत्य, वर्णमात्रधर्मो ऽयमुदात्तादिरिति व्यामोहनिवर्त्तनेनाचामेवाय धर्मो न हलामिति दर्शयितुमिदमारब्धम । अत एव वर्णधर्म इति सामान्येनोक्तम् । 'तद्गुणेचीति' । स उदात्तादिगुणो यस्य, एतेन वस्तुतो ऽज्धर्मत्वमुदात्तादेर्दर्शित, तथाहि । अन्तरेणापि हलमच एव धर्मो दृश्यते आ ते पितर्मरुता सुम्नमेतु, यथा आकारस्य नान्तरेणाच व्यञ्जन स्योच्चारणमपि भवति कुत एव स्वर, यदि च हलामप्येते गुणास्ततो हलामचा च पृथक् स्वरोऽप्युपलभ्येत, यतस्तु खल्वचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो निश्चीयते ऽनुपरागादिषु स्वरप्रतिभासो न स्वत इति, अनुपरागश्च पूर्वपरसनिधानेपि परेणैव भवति न पूर्वेण । 'परिभाष्यन्त इति' । केचिदाहु । प्रदेशे लोकप्रसिद्धा हलामचा च ग्रहणे प्राप्ते ऽचामेव ग्रहण नियम्यत इति परिभाषेयमिति । अन्ये तु धर्मिण्यप्रसिद्धत्वात् सञ्ज्ञात्वेन परिभाष्यन्त इति व्याचक्षते । उच्चैरित्यस्याधिकरणप्रधान-

त्वात् क्रियापेक्षत्वाच्चाधिकरणस्योपलभ्यमानत्युक्तम् ॥ 'श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यतइति' । यदि गृह्येत उपांशुप्रयोगे न स्यादित्यव्याप्ति, श्रुतिप्रकर्षस्य चानवस्थितत्वात्तदेव क चित्प्रत्युच्चैस्तदेव क चित्प्रति नीचैरिति सर्वमुदात्त स्यात् सर्व वानुदात्तमित्यतिव्याप्तिरव्यवस्था च स्याद् इति भाव । 'स्थानकृतमित्यादि । उच्चता नाम प्रमाणविशेष ऊर्ध्वतापर्यायस्तत्र ताल्वादिसबन्धो वर्णानामन्तरङ्ग इति स्थानसबन्धिन्युच्चता गृह्यते तत्कृतमुच्चैस्त्व सज्ञिनो विशेषणम । ननु पूर्वमुच्चैरुपलभ्यमान इति ताल्वादिस्थानवृत्तिरुच्चै शब्दो दर्शित, इह तूच्चैस्थाननिष्पन्नत्वाद् अजेवोच्चैरित्युच्यतइति उक्तिविरोध । न, पूर्वमवरार्थ उक्त इह तु वस्त्वर्थो व्याख्यात । ननु चोच्चै स्थानउपलभ्यमानइत्याश्रितेपि प्रांशुपुरुषोच्चारितोनुदात्तो ऽप्युदात्त एव स्याद् वामनपुरुषोच्चारित उदात्तोप्यनुदात्त स्यात तत्रान्योन्यमुच्चतानीचतायोगाद् अत आह । 'ताल्वादिषु हाति' । ताल्वादीनि स्थानानि भागवन्ति भागाश्चोत्तराधर्येण व्यवस्थिता । 'तत्र य समान इति' । एकपर्यायोय समानशब्द, तेनायमर्थ । एकस्मिँस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाणोजुदात्तसज्ञो भवति, एव चोच्चैरित्यस्योर्ध्वभाग इत्यर्थ, सर्वश्चायमर्थो लोकप्रसिद्धेरेव लभ्यते सूत्र तु व्यामोहनिवृत्त्यर्थम् । ऊर्ध्वभागनिष्पत्तेरप्रत्यक्षत्वात् तन्निश्चये लिङ्गमाह । 'यस्मिन्निति' । आयाम इत्यस्य विवरण निग्रहस्तब्धता रूक्षतेत्यस्य विवरणम् अस्निग्धतेति । 'सवृत्ततेति' । अणुता । अत एव वायु शनैर्निष्क्रामन् गलावयवान् शोषयतीति स्वरस्य रूक्षता भवति । 'ये ते के इति' यत्तत्किभ्यो जसि त्यदाद्यत्व, 'जस शी', 'आद्गुण', 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' ॥

"नीचैरनुदात्त" ॥ 'अजिति वर्त्तते इति' । तेन हल् सनधर्म्मेणानुदात्तसज्ञो न भवति, अन्ववसर्ग इत्यस्य विवरण मार्दवमिति, शैथिल्यमित्यर्थ । मृदुतेत्यस्य स्निग्धतेति, उरुतेत्यस्य महतेति । महत्त्वादेव च शीघ्र वायोर्निष्क्रमणाद्गलावयवानामशोषणात्स्वरस्य स्निग्धता भवति ।

१ अधिकरणभावस्येति पाठान्तरम ।

'अनुच्चानीति' । सर्वादावेवमेव पाठात् फिषि तु 'सिमस्याथर्वणे' इत्यन्त उदात्त इत्युक्तम्, अनाथर्वणेऽपि तुच्छन्दस्यन्तोदात्तत्व दृश्यते, आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै उच्छ्रुक्रमजते सिमस्मादिति नमस्ते रुद्रेति, 'तेमयावेकवचनस्ये' त्यत्रानुदात्त सर्वमित्यधिकारात्तेशब्दोनुदात्त , रुद्रा दयोप्यामन्त्रितनिघातेन, पदकाले चानुदात्तस्य श्रवण संहितायां तु स्वरि तात्संहितायामित्येकश्रुत्य भवति ॥

"समाहार स्वरित "॥ 'सामर्थ्याच्चात्रेति' । पारिभाषिकयोरुदा त्तानुदात्तयोरचो समाहाररूपस्याच क्वचिदप्यसम्भव सामर्थ्य, ननु च स-माहरण समाहारो विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणमेकधर्म्मयोर्योगो वा, यथा पञ्चपूली पणगारी दृष्टेति । तत्र पूर्वा मूर्त्तानामेव उत्तरस्तु धर्म्मयोरपि सम्भवति किं तु अत्रा सामानाधिकरण्य न घटते, नहि वर्ण-धर्मयोरुदात्तानुदात्तयो समुदायरूप कश्चिदज् भवतीत्यत आह । 'तौ समाह्रियेते अस्मिन्नचीति' । नानेनाधिकरणसाधनत्व समाहारशब्दस्य दर्शित, तत्र हि करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटा भवितव्य वा सरूपविधिश्च नास्ति क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात् तस्मा दर्थकथन[1]मात्रमेतत् सामानाधिकरण्य स्वर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तत्वेन समर्थनीय, 'शिक्य कन्येति' । 'शिल्पशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनु ष्याणामन्त' इति फिट्सूत्रेणान्तस्वरितत्वम् । सामान्य इति । सामसु साधु 'तत्र साधु' रिति यत् तित्स्वरितम्' । 'क्वेति' । 'किमोत्' 'क्वाति' ॥

'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्" ॥ आदौ आदित सप्तम्यन्ता त्तसि । 'अर्द्धह्रस्वमिति । 'अर्द्धं नपुसक' मिति समास । ह्रस्वशब्द उभयलिङ्गो ह्रस्वो नपुसके, ह्रस्व लघ्विति', तदिह परवल्लिङ्गत्वेन नपुसकत्वम् [2]उक्तपरिमाणस्याचो ह्रस्वसज्ञा कृतेति यत्रैव तस्याद्र्धमिति दीर्घप्लुतयोरेतद्विभागवचन न स्यादित्याशङ्क्याह । 'अर्द्धह्रस्वमिति' । 'चेत्यादि' । ह्रस्वस्य हि मात्रा भवति अतोर्द्धह्रस्वग्रहणेनार्द्धमात्रोप

१ मात्रेति २ पुस्तके नास्ति ।
२ व्यक्तेति २ पुस्तके अक्तति ३ पुस्तके युक्तेति ४ पुस्तके पाठ ।

लक्ष्यते । इह प्रकृतत्वादेव स्वरितस्य विभागाख्यानसिद्धे तस्येति वचन स्वरितमात्रपरिग्रहार्थं, यदि चार्द्धह्रस्वग्रहणमर्द्धमात्रोपलक्षण तत्र स्वरित मात्रपरिग्रहोर्थवान् भवति। ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति'। अप्रधानमुपलक्षण त्वाद् यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काका । नन्वेवमप्याष्टमिकस्वरि-तस्य विभागो न सिद्ध्यति तस्यासिद्धत्वात नैष दोष । इत आरभ्य नव सूत्राणि असिद्धकाण्डे उदात्तादनुदात्तस्येत्यस्मात्पराणि पठितव्यानि, किं प्रयोजनमिद तावद्विभागाख्यानमाष्टमिकस्यापि भवति उत्तरत्रापि प्रयोजन तत्तत्र वक्ष्याम । 'एकश्रुतिर्वेति । उदात्तभागस्य पटुत्वात्पटुत्व कृतो विकल्प पटुत्वे हि तदुपरागात्तद्रूपतामिवापन्नो नानुदात्तव्यपदे शमर्हति नाप्युदात्तव्यपदेशम, उपरागमात्रत्वात् तेन भेदतिरोधानलक्ष णामेकश्रुत्य परो भाग प्रतिपद्यते, अन्वर्थं वा एकश्रुतित्व पूर्वभागश्रुते रेका ऽभिन्नाकारा श्रुतिरस्येति कृत्वा। 'अध्यर्धमात्रानुदात्तेति'। एकश्रुति-र्वेति नोक्त पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वात लघुना वा महतोनुपरागात् । 'माणवका३ माणवकेति' । स्वरितमाम्रेडिते सूयेति प्लुत स्वरित ॥

"एकश्रुति दूरात्सबुद्धौ" ॥ इह यद्यप्यामन्त्रितान्तस्य पदस्याप्यभिमु खीकरण प्रति सामर्थ्यं तथापि ह्यर्थविशेषस्य कस्य चिदनुष्ठेयतया, सबो धना सबुद्धि , अन्तर्भावितण्यर्थो बुद्धि , तथा च सबोधयति येनेति णिच् प्रयुक्त तत्र च वाक्यस्यैव करणभावो न पदस्येति मत्वाह । 'एकश्रुति वाक्य भवतीति' । कुतस्त्पुनस्तदित्यत आह । 'दूरादिति' । 'सबोधन सबुद्धिरिति' । अनेनान्वर्थस्य सबुद्धिशब्दग्रहण न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे देवा ब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्, अन्वर्थग्रहण च दूरादित्यनेन सम्बन्धाल्लभ्यते नह्यामन्त्रितैकवचनस्य दूरत्वमदूरत्व वा सम्भवति सबोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद् अपादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवा,दूरत्व च न देशस्वरूपागतमाश्रीयते ऽनवस्थि तत्वात् किं तु सम्बोधनक्रियापेक्षया दूरत्व, यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चा रित सम्बोध्यमानेन न श्रूयते किं त्वधिक प्रयत्नमपेक्ष्यते तत्सबुद्धौ दूर

भवति । 'स्वराणामित्यादि' । एकश्रुति स्वरूपाख्यानं, भेदतिरोधानमि त्यनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् । 'आगच्छेत्यादि' । दूराद्धूते वाक्यस्य टे प्लुत उदात्त परिशिष्टमेकश्रुति । ननु च प्लुतैकश्रुत्योर्द्वयोरपि दूरात्सम्बोधन द्योत्यमिति फलैक्याद्विकल्पो युक्त कथ समावेश उच्यते । वाक्यमेव प्रतिपादकत्वात सम्बुद्धौ करण प्लुतैकश्रुतीत्यस्यैव सस्कारमात्र यथा विष यग्रहणे चक्षुष उन्मीलनादि तत्कृत समानफलत्वमिति वाक्यापेक्षया च समावेश, अन्त्याजपेक्षया तु बाध्यबाधकभाव एव प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्य मेव भवति तत्राड 'उपसर्गाश्चाभिवर्जं' मित्याद्युदात्त । गच्छेति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङ' इति निघात । भो शब्दो 'निपाता आद्युदात्ता' इति आद्युदात्त, शेषयोरामन्त्रितनिघात ॥

"यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" ॥ 'ऐकश्रुत्यमिति' । बहुव्रीहे र्भावप्रत्ययश्चातुर्वर्ण्यादित्वाद्वा कर्मधारयात्स्वार्थे ष्यञ् । 'सपाठ इति' । स्वाध्यायकाले अग्निर्मूर्धादिव ककुत्, 'अङ्गेर्नलोपश्च' इत्यग्निशब्द प्रत्य यस्वरेणान्तोदात्त मुर्व्वी बन्धने कनिन्युवृषितक्षीति वर्त्तमाने श्वनुक्षन्पूषन् प्लीहन्नित्यत्र सूत्रे मूर्धन्शब्द कनिन्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तो निपातित, दिवु क्रीडादौ, दिवेरन्तो डिवि षष्ठ्येकवचनस्य ऊडिदमित्युदात्तत्व, ककुच्छब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त, 'पातेर्डति' पतिशब्द प्रत्ययस्व रेणाद्युदात्त, प्रथ विस्तारे सम्प्रसारण च षित्वात् ङीष, षष्ठ्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम्, इदशब्द प्रातिपदिकस्वरेणा न्तोदात्त आप्नोते क्विप् ह्रस्वश्च, ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्व, री गतौ, सुरीङ्भ्या तुट् चेति असुन् प्रत्यय, नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेत शब्द । 'जिन्वतीति' । जिन्वते प्रीणनार्थस्य तिपि निघात 'प्रणवष्टे' रिति प्रयो गकाले प्रणव । 'ममेत्यादि । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' त्याद्युदात्तत्वम् । अग्ने शब्दस्यामन्त्रितनिघात, वर्चश्शब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त, विपूर्वाद् ह्वयते 'ह्व सम्प्रसारण च' त्यप्प्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् । 'जपोऽनुकरणमन्त्र इति । यद्यपि स एव मन्त्र उच्चार्यते तथापि वर्णाभिव्यक्त्यनभिव्य क्तिभ्या भेदपरिकल्पनया ऽनुकरणव्यवहार । अत एवाह । 'उपांशुप्रयोग

इति । यथा जले निमग्नस्य पाठ, क्वचिदकरणमन्त्र इति पाठ, अने-नेद कुर्यादिति चोदित करणमन्त्र ततोऽन्योऽकरणमन्त्र प्रसिद्धस्तु पाठो-ऽन्त करणमन्त्र इति ननु वागिन्द्रियेण शब्द उच्चार्यते स कथमन्त करणेन सर्वेन्द्रियसाधारणेन व्यपदिश्यते। सत्य, वागिन्द्रियस्य स्थूलो व्यापार उपांशुप्रयोगे नास्ति स एव च तद्व्यापारत्वेन प्रसिद्ध इति सूक्ष्मव्यापारे मन एव प्रधान मन्यते। 'न्यूङ्खा इत्यादि'। षोडशेति पाठ, ओकारा इति च, न त्वेते मकारान्तास्तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्ता स्त्रिमात्रा इतरे त्रयोदश अनुदात्ता अर्द्धौकारा। एतच्चाश्वलायनेन चतुर्थे हनीत्य-स्मिन् खण्डे लक्षणेनोक्तमुदाहृत च, षडोङ्कारा इति पाठे मूलान्तरं मृग्यम्। 'ए ३विश्वमित्यादि'। एशब्दो गीतिपूरण, निपात इत्यन्ये। वि-श्वशब्द क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्त, विश्वमन्त्रिण पाप्मान सदहेति सम्बन्ध, गीतिवशादेशब्दोऽनेकमात्र। वाक्यविशेषस्था गीतय इति'। तदुक्तमृषिणा गीतिषु सामाख्येति॥

"उच्चैस्तरा वा वषट्कार" ॥ 'वषट्कशब्देन चात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यतइति'। समानार्थत्वाद् द्वावपि हि तौ देवताप्रदानस्य द्योतकौ कारग्रहण तु ज्ञापकमवर्णादपि कारप्रत्ययो भवतीति, तेन एवकार इत्यादि सिद्ध भवति। यद्येवमिति'। लक्षणाया हि प्रतिपत्तिगौरव भव तीति भाव। 'विचित्रा हीति'। क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रति पत्तिलाघवमिति वैचित्र्यम। 'उच्चैस्तरामिति। उच्चै शब्द उदात्तभवने वर्त्तते तत्र भवनक्रियापेक्षया प्रत्यय, उदात्ततर इत्यर्थो विवक्षित प्रकर्षश्च वौषट्शब्दे ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषड्वहानामादेरिति य प्लुतो विहित तदपेक्षया वेदितव्य, सत्युदात्त अय तूदात्ततर। अन्त्यसदेशस्यत्येके, प्लुतो दात्तस्य च विधानसामर्थ्याच्छेषनिघाताभावोऽसिद्धत्वाद्वा, द्वयोरप्यवोद दात्ततरो भवतीत्येके। तदा याज्यान्तापेक्ष प्रकर्ष स्वार्थिकस्तरबित्यन्ये। ततो ह्युदात्तमात्रम्प्रथमस्य सिद्धमिति द्वितीयस्यायो विधीयते वषट्का रशब्दोऽय मन्त्रब्राह्मणयो कल्पसूत्रेषु वौषट्शब्दे निरूढ वषट् क्रियते ऽनेनेति वषट्कार। मा मान्मसृक्षदति मन्त्रे त्रयो 'वैवषट्कारा वौषडिति

वषट्करोती' ति ब्राह्मणे च वषट्कारोन्त्य 'सर्वत्रोच्चैस्तरा बलीयान्याज्या या' इति सूत्रे उच्चैस्तरामिति श्रुतिप्रकर्षो विधीयतइत्याहु ॥

"विभाषा छन्दसि" ॥ 'यज्ञकर्म्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति'। ननु यद्ययं योगो यज्ञकर्म्मणि स्यात पूर्वो योगो निर्विषय स्यात, न च जप न्यूङ्खसामान्यस्य विषयो जपादिव्यतिरिक्तस्तु पूर्वस्य विषय इति व्यवस्था। तथा हि सत्यत्रैव जपादिग्रहण कर्त्तव्य स्यात् किं छन्दोग्रहणेन, छन्दो ग्रहणात्तु छन्दोमात्रेय विकल्प इति गम्यते ततश्च यज्ञकर्म्मणीत्यस्यानु वृत्तौ पूर्वो नित्यो विधिर्निर्विषय स्यात्, एव मन्यते। ऊहमन्त्राणामच्छ न्दस्त्वात्ते पूर्वयोगस्य विषया इति छन्दोरूपेषु मन्त्रेष्वयमेव विकल्प स्यादिति, यद्यूहमन्त्रेषु सावकाश पूर्वो योगस्तदा यज्ञकर्म्मणीत्यस्य विभा षाग्रहणेन निवृत्तावपि छन्दोरूपेष्वनूहितेषु मन्त्रेषु परत्वादयमेव विकल्प प्राप्नोति, नैष दोष। यज्ञकर्म्मणीत्यत्र कर्म्मग्रहण यज्ञानुष्ठानमात्रे सर्वत्र नित्यो विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं, यद्यप्यूह्यमाना मन्त्रा न भवन्ति तथा प्यमन्त्राणामेव तेषा यज्ञकर्म्मणि प्रयुज्यमानाना पूर्वयोगस्य विषयत्व भवत्येव, ये तु जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेव तत्र ग्रहणमिच्छन्ति तेषा सामर्थ्यलभ्या यज्ञकर्म्मणीत्यस्य निवृत्तिरिति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्। 'इषइत्यादि'। इडवम्, ऊर्ग बल चतुर्थ्येकवचनस्य साबेकाच इत्युदात्तत्व, 'त्वामौ द्वितीयाया' इति त्वादेशोनुदात्त, अग्ने इत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् आङुपसर्ग। 'याहीति'। 'तिङ्ङतिङ' वौ गत्यादिषु, मन्त्रे वृषेषपचे- त्यादिना क्तिनुदात्त, अग्निशब्दोन्तोदात्त। अग्नि पूर्वत्वम् 'एकादेश उ दात्तेनोदात्त'। 'ईळे इति'। ईडस्तुतौ लडुत्तमैकवचन बह्वृचा द्वयोर चोर्म्मध्ये स्थितस्य डकारस्य ळकार विदधति। 'पुरोहित,' 'पुरोव्ययमि' ति गतिसज्ञा गतिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वर पुर शब्दोसिप्रत्ययान्तोन्तोदा त्त,, सत्शब्दो निपात्त मसादेशोऽनुदात्त। देवडिति पचादिषु पठ्यते टि त्वात् ङीप् 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' अभिपूर्वादिषे क्तिनि शकन्ध्वा दित्वात् पररूपे ऽभिष्टत्वादौ च क्तिति क्तत्यतो इति पूर्वपदप्रकृतिस्व रेणाभिशब्दस्यान्तोदात्तत्व चतुर्थ्येकवचनम् ॥

"न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्त" ॥ सुब्रह्मण्या नाम निगद इति'। अपादबन्धे गदिर्वर्त्तते यथा गद्यमिति निशब्द प्रकर्षे उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः, नितरां गद्यतइति कर्म्मणि नौ गदनदेत्यप् तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षितत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव नाम, ओङ्कारस्तित्स्वरेण स्वरित इति सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययः तित्स्वरेण स्वरितः, तस्य टाबेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात् स्वरितः, ततो निपातेनौशब्देन 'ओमाङोश्चे'त्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव, आमन्त्रितमाद्युदात्तमिति आष्टमिकस्तु निघातो ऽसमानवाक्यत्वान्न भवति। 'तस्यानेनेति'। न च तस्यासिद्धत्वम्, इह हि प्रकरणमसिद्धकाण्डादुत्कृष्टव्यमित्युक्तम्, अत एवास्मिन्नुदात्ते कृते शेषनिघातोऽपि न भवति यथोद्देशपक्षे ऽनुदात्तपरिभाषायां कर्त्तव्यायाम् असिद्धत्वेन वक्ष्यमाणाभावात् तेनेह द्वावप्युदात्तौ सम्पन्नौ इति पश्चिम एकोनुदात्तइति, न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितप्रसङ्गः, प्रकरणोत्कर्षणास्यासिद्धत्वाद् नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधाच्च। 'द्वावनुदात्ताविति'। वकारच्छकारौ, शिष्टं स्पष्टम्, असावमुष्येत्यन्त' एतस्मिन्नेव सुब्रह्मण्यानिगदे प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य चान्त उदात्तो भवति, गार्ग्यो यजते दाक्षे पिता यजते तित्स्वरे प्राप्ते वचनं, 'स्यान्तस्योपोत्तमं च' स्यशब्दान्तस्योपोत्तममुत्तमं चोभयमुदात्तं भवति गार्ग्यस्य पिता यजते वा नामधेयस्य देवदत्तस्य पिता यजते॥

"देवब्रह्मणोरनुदात्त" ॥'स्वरितस्योदात्ते प्राप्तइति'। कथं प्राप्तो यावता ऽसिद्धः स्वरितः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयत्याचार्यस्तस्मादित इत्यारभ्य नवसूत्री 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यस्मात्परा द्रष्टव्येति, उक्तानि प्रयोजनानि उत्तरत्र च वक्ष्याम, सामान्यापेक्षत्वाज् ज्ञापकस्य नवसूत्र्यप्युत्कृष्यते न सुब्रह्मण्यास्वर एव। 'द्वयोरपि पदयोरिति' द्वितीयस्य पदात्परस्यापि निघातो न भवति 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदि'ति पूर्वस्याविद्यमानत्वात् प्रथमस्यापि न भवति भिन्नवाक्यत्वात्॥

"स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" ॥ 'अनुदात्तानामिति' बहुवचन जातौ तेनैकस्य द्वयोर्बहूना च भवति, एकस्य पचति, द्वयोरा गिनिवेश्य, बहूना तु वृत्तावेव दर्शितम् । 'इमर्मित्यन्तोदात्तमिति' । इद शब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त विभक्तिरनुदात्ता, त्यदाद्यत्वे ऽगि पूर्व 'एकादेश उदात्तेनोदात्त'। विधिकाल एवेति । यद्यप्यत्र विहितस्या नुदात्तविधानेऽपि न कश्चिद्दोषस्तथापि तत्त्वेन व्यवहर्त्तव्यमित्येवमुक्तम 'तस्मात स्वरितादिति' । न च तस्यासिद्धत्वमुत्कृष्टत्वाद् नवसूत्र्यास्ते कार्य देवदत्तेत्यादावविवेकश्रुतिर्भवत्येव । 'गङ्गाप्रभृतीनामिति' । न यमुनेप्रभृतीना व्यवधान जातेरेकत्वाद् व्यक्तीना सतीनामप्यनाश्रितत्वाद् अकिञ्चित्करत्वम् । तत परेषामिति' । नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति माणवकशब्दस्याविद्यमानत्व न भवति । 'अवग्रहे माभूदिति' इदमेव च संहिताग्रहण ज्ञापक पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति, तेन 'तिङ्ङतिङ' इत्यवग्रहेऽपि भवति अ ग्नमीळे ॥

"उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर" ॥ परशब्द प्रत्येकमभिस म्बध्यतइत्याह । 'उदात्त परो यस्मादिति' । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते तेनानुदात्तत्व लक्ष्यतइत्याह । 'अनुदात्ततर इति' । प्रकर्ष स्या न्यनुदात्तापेक्ष । 'मातर इत्यनुदात्त इति' । समासैकदेशो निष्कृष्यानुक्रत देवा इत्यादीना त्रयाणामामन्त्रितानामेकीभूतानामाद्युदात्तत्वे शेषानघा त । 'विभाषित विशेषवचने बहुवचन मिति विद्यमानपक्षे चामन्त्रि तनिघात, जस सकारस्य रुत्व तस्य ससनयुक्तस्यातो रोरप्लुतादिति उका रोनुदात्त 'आद्गुण' सोप्यान्तर्यतोनुदात्त, अच्छब्दाकारस्य शेषनिघात तयोरनुदात्तयो'रेङ पदान्तादती' त्येकादेश आन्तर्यतोनुदात्त । 'सर स्वतीकारस्येति । ननु च नवसूत्र्युत्कृष्यतइति ज्ञापित ततश्च गङ्गाप्रभृती नामिव सरस्वतीकारस्यापि पूर्वेणैकश्रुतिरेव प्राप्नोति, क पुन सन्नतर स्यावकाश य स्वरितात्परो न भवति अग्निरिति । न च विप्रतिषेधेन सन्नतरो लभ्यते, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य, एव तर्हि 'नमु न' इत्यत्र नेति योगविभागात् सिद्धत्व भविष्यति, इह देवदत्तस्य

न्यङ्गिति 'न्यधी चे' ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यञ्चत्य कारस्य स्वरित पूर्वस्य सन्नतर प्रत्यसिद्धो न भवति प्रकरणोत्कर्षाद्, उदात्तस्वरितयोरित्येव सिद्धे परग्रहण बहुव्रीहावेकवचनविवक्षार्थमिति गङ्गप्रभृतीना सन्नतराभाव ॥

"अपृक्त एकाल् प्रत्यय" ॥ 'घृतस्पृगिति'। 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' रिति कुत्वम। 'अर्धभागिति'। अत्र 'वेरपृक्तस्ये' ति लोप प्रयोजनम्। 'एकाल्-ग्रहण किमिति'। समुदायद्वारेणायमेकपदविषय प्रश्न, अन्यथा प्रत्ययमात्रस्य सज्ञा स्यादिति प्रदेशेषु प्रत्ययग्रहणमेव कर्तव्य स्यात् कि सञ्ज्ञया, तत्र यद्यनन्तस्य स्यात् केवलस्य चाप्यन्तवद्भावाद् अल्ग्रहण व्यर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्यादल्समुदायस्य न भविष्यतीति भाव। 'दर्विरिति'। दृ विदारणे औणादिको विन् प्रत्यय, वर्णग्रहणे जातिग्रहणादल्समुदाया गृह्यन्ते इति भाव। स्यादेतत्। वेरपृक्तस्येत्यत्र वोऽपृक्तस्येत्यस्तु क्विबादिषु च माभूद्विकार, न चान्य प्रत्ययो वकारोस्तीति। तन्न। 'राजनि युधिकृञ' राजकृत्वा तमाचष्टइति णिचि टिलोपे क्विपि णिलोपे च कृते क्वनिप सम्बन्धी प्रत्ययो वकारोस्ति, अवश्य च क्विबादीनामुच्चारणार्थं कश्चिदज्झा सजनीयस्तत्राकारे सृड्भ्या व इत्यादिष्वपि लोप प्रसज्येत, उकारे तु ण्वुलादिषु, अन्यत्र तु गौरवमिति यथान्यासमेव साधीय। ननु च यद्यल् समुदायोपि गृह्येत अल्ग्रहणमनर्थक स्याद् अतो यद्यपि 'निपात एकाजनाङि' त्यत्रैकग्रहणाद्वर्णग्रहणे जातिग्रहण ज्ञापित तथाप्यत्राल्ग्रहण सामर्थ्यात्समुदायस्य न भविष्यतीति चिन्त्यप्रयोजनमेकग्रहण, तथाऽपृक्त-प्रदेशेष्वल्ग्रहणेनैव सिद्धे नार्थ सञ्ज्ञया नतराम्महत्या नतमाम्पूर्वनिर्दिष्टया। 'सुरा इति'। सुरा सुनोतीति क्विपि तुक् सुरासुतमाचष्टइति णिचि टिलोप क्विब् णिलोप, अत्र धातुसकारस्य हल्ङ्याब्भ्य इति लोपो न भवति प्रत्ययपरिभाषया। सिद्ध, तिपा साहचर्याच्चैकवचनस्य ग्रहण सिद्धमिति प्रत्ययग्रहणमपि चिन्त्यप्रयोजनमेव ॥

"तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय" ॥ अत्र तत्पुरुष समानाधिकरण इति द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थत्वे ब्राह्मणराज्य शोभनमित्यादौ यत्र

बाह्येन पदेन तत्पुरुषस्य सामानाधिकरण्ये तत्रैव सञ्ज्ञा स्याद् न तु परम राज्यमित्यादौ शब्दान्तरस्याप्रयोगादित्यन्यतरद्गौणार्थमिति स्थिते काम चाराद्यदि तत्पुरुषशब्दो गौण स्यात् तत्पुरुषार्थानि पदानि समानाधिक रणानीति तत सद्ग्रहणाभावात् प्रत्येक सञ्ज्ञा इति शङ्केत, अतस्तत्पुरुष इति पद मुख्यार्थमित्याह। 'तत्पुरुष इति'। 'समासविशेषस्येत्यादि'। इतरद्गौणार्थमित्याह। 'समानाधिकरणपद इति'। समानाधिकरणानि पदान्याश्रयत्वेन यस्य सन्ति स तथोक्त, अवयवद्वारक सामानाधिकरण्यमौ पचारिकमपि पदान्तरनिरपेक्षमन्तरङ्गमिति तदेवाश्रीयतइति भाव, भव ति ह्यवयवधर्म्मेण समुदायस्य व्यपदेशो यथा सम चूर्णमिति, अत्र ह्यवयवद्वारक चूर्णस्य साम्य न तु कृत्स्नस्य चूर्णस्यान्येन। 'परमराज्य मिति'। 'अकर्म्मधारये राज्य' मित्यत्राकर्म्मधारयइति निषेधादुत्तर पदाद्युदात्तत्वाभावे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। 'पाचकवृन्दा रिकेति'। 'न कोपधाया' इति प्रतिषेध बाधित्वा पुवत्कर्मधारयेति पुव द्भावो भवति। 'तत्पुरुष इति किमिति'। प्रतिपदोक्तत्वादधिकारावग तेदौ समानाधिकरणाधिकारविहितस्तत्पुरुष एव प्रतिपत्स्यतइति प्रश्न। 'पाचिकाभार्य इति'। अयमेवार्थो दुरवधार इति भाव। 'ब्राह्मण राज्यमिति'। अत्रोत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ पूर्वकालैकेत्यस्य प्रकरणस्यान्ते कर्म्मधारय इति कस्मान्नोक्त, योय समानाधिकरणाधिकार विहितस्तत्पुरुष स कर्म्मधारय इति एव हि तत्पुरुष सामानाधिकरण इति न वक्तव्य भवति। सत्यम। एकसञ्ज्ञाधिकारात्तु कर्मधारयसञ्ज्ञया तत्पु रुषसञ्ज्ञाया बाध स्यादिति द्विगोरिव पुनस्तत्पुरुषसञ्ज्ञाविधानाय कर्म धारयपदमुपादेय पुनश्च पर्यायप्रसङ्गे समावेशाय चकारोपि वक्तव्य। नन्वेव करिष्यते द्विगुकर्मधारयौ चेति, एव तु न कृतमित्येव॥

"प्रथमानिर्दिष्ट समासउपसर्जनम्' ॥ समासइत्यधिकरणानि र्देशोय कष्टश्रितादयश्च समासास्तेषु कि प्रथमानिर्द्दिष्ट भवितुमर्हति समासे सति यस्मात्प्रथमा विधीयते न च तथाभूत सम्भवति समासे हि कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तदवयवाद् अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या

श्रितशब्द एव प्रथमानिर्दिष्टो न कष्टशब्द सापि न समासे सत्यु
त्पन्ना किं तर्हि वाक्यकालएव निर्दिष्टग्रहण चानर्थक स्यात् समासे
प्रथमान्तमित्येव वाच्य स्याद् अतो मुख्यस्यासम्भवाद्गौण समासो गृह्यते
इत्याह । 'प्रथमयेत्यादि' । कथ पुन समासइति शास्त्रस्य ग्रहणमि
त्याह । 'समासविधायीति' । समासविधायित्वात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमि
त्यर्थ । निर्दिष्टग्रहणादेव च तुल्येपि समासार्थत्वे वाक्य न गृह्यते,
नहि तत्र निर्दूशार्थो प्रथमा अर्थप्रयुक्तत्वात् । 'द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्द्दि
ष्टमिति' । प्रथमया विभक्त्या उच्चारित, यद्येव तस्यैव सज्ञा स्याच्च
कष्टादीना नहि ते शास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टा । य एव द्वितीयेत्यस्य
प्रथमानिर्द्दश स एव कष्टादीनामपि तत्परत्वात्तस्य, यथा वक्ष्यति
तस्येति सामान्य विशेषोपलक्षणार्थं तदीयप्राथम्य विशेषाणा विज्ञायतइति।
कष्टश्रितादिषूपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातो, महासज्ञाकरणमन्वर्थसज्ञाविज्ञा
नार्थं लोके ऽप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहाप्यप्रधानमुपसर्जन प्रधानमप्रधान
मिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ तेन यत्प्रति यदप्रधान तदेव प्रति तदुपसर्जन
भवति तेन राज्ञ कुमारीश्रित इति द्वितीयाश्रितेत्यत्र प्रथमानिर्दिष्ट
स्यापि कुमारीशब्दस्य सज्ञा न भवति यदि स्यात् पूर्वनिपातानियम
उपसर्जनह्रस्वत्व च स्यात् अन्वर्थत्वे तु श्रितादीनेवापेक्ष्य द्वितीयान्तमु
पसर्जनमिति न प्रसङ्ग, एव राज्ञ कुमार्या इत्यत्र द्वयोरपि 'षष्ठी'त्यत्र
प्रथमानिर्देशेपि कुमारीमपेक्ष्य राज्ञ उपसर्जनत्व न त प्रति तस्या ।
यद्यन्वर्थसज्ञा नार्थोनेन प्रदेशेष्वेवान्वर्थग्रहणमस्तु, वाक्येपि तर्हि स्यात्
कुमारीं श्रिता गवा कुलम् अथ सज्ञाविधिर्वाक्ये कस्मान्न भवति यावता
समासइति प्रथमानिर्द्दशस्याधारो न सज्ञाया, तथा गोकुल कुमारीपुत्र
इत्यत्र समासेपि पूर्वनिपातवद् ह्रस्वत्व कस्मान्न भवति, तस्मात्सत्येवो
पसर्जनत्वे उपसर्जनगोशब्दान्तस्योपसर्जनत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य प्रा
तिपदिकस्य ह्रस्वविधानात्समासाधिकारे पूर्वनिपातवचनाच्च वाक्ये तौ
न भवत इति वाच्य, सज्ञाविधान तून्मत्तगङ्गमित्यादौ द्वयोरप्यप्राधान्ये
पूर्वनिपातनियमार्थं यत्र चानन्यार्थे प्रथमानिर्देशस्तत्र प्रधानस्यापि यथा

स्यादित्येवमर्थं च यथा पाचकवृन्दारक पुरुषव्याघ्रो ऽर्द्धपिप्पली पूर्वं काय इति, अत्र 'वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम्' उपमित व्याघ्रादिभि 'अर्द्धं नपुसक' पूर्वापराधरोत्तरमिति, प्रथमानिर्देशस्येदमेव प्रयोजन समासस्य विशेषण विशेष्येण षष्ठीत्येव सिद्धत्वाद्, न च पूज्यमानतादिविषय एव यथा स्यादिति नियमार्थस्तदारम्भ, उपसर्जनसज्ञार्थत्वे ऽर्द्धादिपूर्वं पदस्य विशिष्टरूपस्यार्द्धपिप्पलीत्यादे समासस्य विधिसम्भवात् तस्मादे तदर्थापि सज्ञा ऽन्वर्थत्व तु सति सभवे व्यवस्थापकम् ॥

"एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" ॥ विभक्तिशब्द सुपा वाचक कारकशक्तिवचनो वा विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा। 'समासे विधीयमानइति'। यदुपमर्देनेन समासो भवति तस्मिन्वाक्य इत्यर्थ, समासरूपप्राप्त्यभिमुखे पदत्रयइति यावत्। एतेन समासार्थं वाक्यमत्र समासो न पूर्वसूत्रइव शास्त्रमिति दर्शयति। शास्त्रे सर्वमेकविभक्तिकमित्येकविभक्तीत्यनर्थक स्यात्, मुख्येपि समासे प्रत्ययलक्षणेनैकविभक्तित्व समर्थनीयमिति वाक्यमेवात्र समास, एकस्मिश्च प्रयोगे सर्वमेकविभक्तिकमिति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्प्रयोगभेदेनापि यस्य न सर्वविभक्तित्व तदाश्रीयतइत्याह। 'यन्नियतविभक्तिकमिति'। एतदेव स्पष्टयति। 'द्वितीये सम्बन्धिनीत्यादि'। केचिदाहु। येन सह समस्यते स द्वितीयसम्बन्धीति, एव तु पञ्चाना खट्वाना समाहर पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्व न स्यात् समाहारो ह्यत्र नानाविभक्तियुक्तो न पञ्चन्शब्द' तस्मात्प्रधानार्थवाची शब्दो द्वितीय सम्बन्धो, निष्कौशाम्बिरिति कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षया ऽपादानशक्तियोगात् पञ्चम्यन्त एव न तस्य क्रियान्तरमपेक्ष्य शक्त्यन्तरावेश सम्भवति नि शब्दस्तु निष्क्रान्तप्रधानो नानाशक्तिभिर्युज्यते। 'निष्कौशाम्बिरिति'। निकुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये' ति ह्रस्व। 'निर्वाराणसिरिति'। अनो जल तद्दूरं यस्या सा वराणा गङ्गा, तस्या अदूरभवा नगरी वाराणसी। पुराणे तु वरणा चासिश्च नद्यौ शक्ष्यादि तयोरदूरभवा पृषोदरादित्वाद्रेफाकारस्य दीर्घ. निस पूर्वेणोप

सर्जनत्व प्रधानस्यापि हि प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात् भवतीत्युक्तम्। इहा-
स्यावकाशोऽप्रथमानिर्द्दिष्ट पूर्वस्यावकाशोऽनेकविभक्ति नीलोत्पलादि-
रर्द्धपिप्पल्यादिश्च, कष्टश्रितादिषु कष्टादय एकविभक्तिका प्रथमानि
र्दिष्टाश्चेत्युभयप्रसङ्गे परत्वादनेनैव प्राप्नोति, ततश्चापूर्वनिपात इति
प्रतिषेधप्रसङ्ग, न, अप्रतिषेधा,चाय प्रसज्यप्रतिषेध पूर्वनिपाते नेति किं
तर्हि पर्युदासोय पूर्वनिपाते न विधिर्न प्रतिषेध प्रसज्यप्रतिषेधेप्यन
न्तरप्राप्ति प्रतिषिध्यते कुत एतद् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वा भवति पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति, न चेय प्राप्ति पूर्वा
प्राप्ति बाधते प्रतिषिद्धत्वात्॥

'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्"॥ 'अभिधेयवचनोर्थशब्द
इति'। न प्रयोजनवचनो ऽव्यभिचारात, न निवृत्तिवचन, स्वयं निवृत्तस्य
किं सज्ञया, न धनवचन, स्वस्वामिभावस्यासम्भवात्। तच्चाभिधेय चतुर्द्धा
जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन गौ शुक्ल पाचको डित्थ इति, यद्यर्थवत सज्ञा
ऽभावशशविषाणादीना न प्राप्नोति अर्थाभावान्माभूदनेन समासइति
भविष्यति, न। अर्थवदित्यनुवृत्ते, अन्यथा ऽनर्थकेन विधिसम्भवात् समास-
ग्रहण नियमार्थ न स्यात्। उच्यते। येषा तावद्भूतलाद्याश्रय घटादिप्रतियो
गिक नास्तीति बुद्धिबोध्य तत्त्वान्तरमभावस्तन्मते तेनार्थेनार्थवत्त्व, येषा
मप्याश्रयाभिमत भूतलादिस्वरूपमेव तद्बुद्धिविशेषो वा प्रतियोगिनो
घटादेरभावस्तन्मते तेनैव भूतलादिना ऽर्थवत्त्वमित्यभावस्य ताव-
त्सिद्धा सज्ञा शशविषाणमित्यत्रापि गवादिष्वनुभूतविषाण शशमस्तक-
वर्तितया बुध्योत्प्रेक्ष्य तस्यैवाभिधानाय शब्दप्रयोग, बुध्युपारोह एव चा
र्थस्य शब्दप्रयोगे कारण न बहि सत्ता। यदि बहि सन्तमेवार्थ शब्दा
अभिदधति घटोऽस्ति घटो नास्तीति प्रयोगो न स्याद् एकत्र पौनरुक्त्याद्
अपरत्र विरोधाद् बुध्युपारूढस्य बहि सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनायोपपद्यते
प्रयोग। एवमपाक्षीत् पक्ष्यति अस्य सूत्रस्य शाटक वयेत्यादावपि बुद्ध्यु
पारूढ एव पच्यादीनामर्थो न तु शब्दप्रयोगकाले बहि सिद्ध। डित्था
दीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणानि। व्युत्पत्तौ कृदन्तत्वादेव सिद्ध सर्वनामधातुजमि

त्यत्रापि पक्षेऽव्ययार्थमनुकरणशब्दार्थे च सूत्रमारभ्यमेव । ननु लौकिके प्रयोगे शब्दानामर्थवत्ताध्यवसाय स च वाक्यस्यैव पदस्य वा विभक्त्य न्तस्य न तु प्रकृतिभागमात्रस्येति कथ तस्य निष्कृष्यार्थवत्त्वनिश्चय, येषा हि सहैव प्रयोगस्तेषा सङ्घातस्यैवार्थवत्ता यथा वर्णानाम् । उच्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्या शब्दार्थनिश्चयो यस्य शब्दस्यान्वये योर्थ प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थ वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ च प्रत्ययसा मान्यव्यभिचारेपि तद्विशेषव्यभिचारो वृक्षौ सामान्यव्यभिचारश्च वृक्षखण्ड वार्त्तौ शाखेति, अर्थस्तु मूलस्कन्धफलपलाशादिमान् यावद्वृक्षशब्द प्रती यते । 'नान्तस्यावधेरिति' । ननु वन षण सम्भक्तौ, धन धान्यइत्येत योर्धात्वोरेतौ शब्दौ पचाद्यचि व्युत्पादितौ तत्राधातुरिति निषेधो भविष्यति एव तर्ह्यव्युत्पत्तिपक्षएतदुक्तम्, अत एवोदाहरणत्वेनाप्यन- योरुपन्यास । किं चासत्यर्थवद्ग्रहणे प्रतिवर्ण सज्ञाप्रसङ्ग, न च प्रति वर्ण धातुसज्ञा, न चाधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणाद् अर्थवतो ग्रहणम् । अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययो सम्भवाद् यथा ऽधीते यावक इति, अत्र ह्यधिपूर्वस्येडोर्थवत्त्व न तु इडि तस्य क्व चिदप्यप्रयोगाद् यावक इत्यत्रापि यावशब्दस्यैवार्थवत्त्व न तु कन, अन्तरेणापि तदर्थावगमात् । न च ज्ञायते केन धर्मेण सादृश्यमिति, न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवतो ग्रहणम् एषा हि नियतरूपोपादाने व्यवस्थापयति न चात्र रूपविशेषोपादानम् । ननु सत्यामप्यनर्थकस्य सज्ञाया सख्याकर्म्मादिषु विधीयमाना स्वादयो न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानामर्थनियम, ततश्चा व्ययवत् स्वादय स्युरेव । नलोपो हि स्यादिति' । विभक्तेस्तु श्रवण न भवति समुदायस्यापि पृथक् प्रातिपदिकसज्ञाया तदन्तर्भावाल्लुको भावात् । पक्षेव द्विर्वचनन्यायेनावयवस्य न भविष्यति, युक्त तत्र पच् इत्यत्र येनै वाचा समुदाय एकाच्च तेनैव तदवयवोऽच्शब्द पशब्दश्च, न चैकस्यैक दा ऽनेक प्रत्यवयवत्व निरूपयितु शक्य, किञ्च समुदायद्विर्वचनेनाव यवा अपि द्विरुच्यन्ते तदात्मकत्वात्तस्य इह त्ववयवाना समुदायस्य च सज्ञानिबन्धन शब्दत्व पृथगेव तत्र समुदायस्य यत् तेन तस्यैव कार्ये

नावयवानाम् । ननु च इति आभ्याम औपगव अ अपेहीति, धातुप्राति पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् वृक्षादिष्वपि वर्णा अर्थ वन्त तथा कूप इति ककारे सति कश्चिदर्थो गम्यते यूप इति यका रोपजनेर्थोन्तर तेन मन्यामहे य कूपे कूपार्थ स ककारस्य यो यूपे यूपार्थ स यकारस्येति, तथा ब्राह्मण इत्युक्ते योर्थोगम्यते नासौ बकारादी नामन्यतरापायेपि गम्यते येषा च सङ्घातो यत्कार्य करोति प्रत्येकमपि तत कुर्वन्ति यथा तिलाना खारी तैलमुत्पादयति प्रत्येक च तिला ये च यस्मिन् प्रत्येकमसमर्थास्तेषा सङ्घातोपि तत्रासमर्थ, यथा प्रत्येक सिकतास्तैल नोत्पादयन्ति तथा खार्य्यपि तासाम्, अत सङ्घातार्थवत्त्वाच्चार्थवन्तो वर्णा स्तत्कथमर्थवद्ग्रहणे सत्यपि तेषा निवृत्ति । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णानामर्थानु पलब्धे, नहि ब्रा इत्युक्ते कश्चिदर्थो गम्यते ऽतो धात्वादीनामेकवर्णाना मर्थवत्त्वाद् अन्येपि वर्णा अर्थवन्त इत्यनुपलब्धिबाधितमेतद्, एवमन्येपि हेतवो बाधितविषया । कि च कूपो यूप इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या ककारय कारयोरर्थवत्त्वे यूप इति चतुर्णा वर्णानामानर्थक्यमभ्युपगत स्यात्, अथ तेषा मर्थवत्त्व भूयिष्ठ कूपे यूपार्थ स्यात् कूपार्थश्च यूपे, यत्र भूयसामर्थवताम न्वयो व्यतिरेकस्तु कस्य चित्तत्रतत्रार्थानामपि भूयसामनुवृत्तिर्भवति व्यति रेकस्तु कस्य चिद् यथा देवदत्त गामभ्याज शुक्ला देवदत्त गामभ्याज कृष्णा मिति, अत सङ्घाता एव तेनार्थवन्त सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति हेतुरनैकान्तिक, तैलाग्निर्वर्तिसङ्घातेन दीपो न प्रत्येक, रथावयवैश्चक्रादिभि सहतैर्व्रज- क्रिया । किञ्चार्थवता विपर्यासे ऽर्थप्रत्ययस्यापि विपर्यास, आहर पात्र पा- त्रमाहरेति, अपाये चापाय गामभ्याज शुक्ला गामभ्याजेति, उपजने चोपजन गामभ्याज गामभ्याज शुक्लामिति, वर्णेषु तु नैव हिनस्तीति सिंहो हन्ति हत घ्नन्ति अत सघाता एवार्थवन्त । अहन्निति'। हन्तेर्लङि तिप्'इतश्च' लोपे हल्ङ्यादिलोपो ऽट् स हन्ग्रहणेनैव गृह्यते, अत्र प्रागेव लडुत्पत्ते स ञ्ज्ञाया सत्यामुत्तरकाल पदत्वे सति नलोप स्यात् । यद्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा पदसञ्ज्ञासमकालमेव स्यात्, न वाप्रत्यय इति प्रतिषेध 'न ङिसम्बुध्यो' रिति लिङ्गात्, अन्यथा हे राजन्नित्यादावप्रत्यय इति निषेधादप्रातिपदिक

त्वादेव नलोपप्रसङ्गात। अधातुरिति शक्यमकर्तुं, सुपो धात्विति धातुग्रहणं ज्ञापकं न धातोरिय संज्ञेति, नैतदस्ति ज्ञापकं, प्रतिषिद्धार्थमेतत्त स्यात् श्येनायतइत्यादावप्रत्यय इति निषिद्धा संज्ञेति भिद् छिद् भू यूरित्येवमादौ क्विबन्तत्वे कृदन्तत्वादुत्तरसूत्रेण संज्ञा, न च तस्या अपि प्रतिषेधोयं मध्ये ऽपवादा इति न्यायात् पर्युदासत्वाद्वा। 'काण्डे इति'। प्रथमाद्विवचनस्य नपुंसकाच्चे ति शीभावं, अप्रत्यय इति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य निषेधं, यत्र हि प्रत्ययं संज्ञिरूपे ऽनुप्रविशति यथा 'तरप्तमपौ घ' इति तत्र पदसंज्ञायामन्तवचनेन तदन्तविधिप्रतिषेधं, इह तु पर्युदासे प्रत्ययव्यतिरिक्तं संज्ञी प्रसज्यप्रतिषेधेपि न संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रतिषेधइति नास्ति निषेधं। ननूत्तरसूत्रे कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति प्रत्ययान्तस्य यदि भवति कृत्तद्धितान्तस्यैवेति, उच्यते। अस्मिन् सत्यप्रतिषेधे संज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्प्रत्ययस्य यदि भवति कृत्तद्धितस्यैवेति स्यान्नियमं स्यात् सति त्वस्मिन् अत्र तावत्प्रत्ययान्तस्य निषेध इति उत्तरसूत्रेपि तद्धितान्तस्य ग्रहणं भवति, अथ क्रियमाणेप्यप्रत्ययइत्यस्मिन्नपुंसकह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति पर्युदासे तावत्प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावं, प्रसज्यप्रतिषेधेप्यन्तरङ्गत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः काण्डशब्दस्य प्रवृत्ता संज्ञेति एकादेशस्यान्तवद्भाव इत्यस्त्येव प्रातिपदिकत्वं तथा च ब्रह्मबन्धूरित्यूङेकादेशस्यान्तवत्त्वात् स्वाद्युत्पत्तिः न चाप्रत्यय इत्यस्य वैयर्थ्यं त्रपुणी इत्यादौ यत्रैकादेशत्वं नास्ति तत्रार्थवत्त्वात् एवं तर्हि नपुंसके यद्वर्तते तस्य ह्रस्वो विभक्त्यन्तं तु संख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं च न च तयोर्लिङ्ग-योगं, न चान्तवद्भावेनार्थं शक्योतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वं, यद्येवं त्रपुणी इत्यादावप्येवमेव न भविष्यति नार्थोनेन, न चान्यं प्रत्ययान्तो व्यावर्त्यं सम्भवति। तथाहि। षड्विधा प्रत्यया सनादयः कृत तिङ् सुप स्त्रीप्रत्यया तद्धिताश्चेति। प्रातिपदिककार्यमपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये' ति ह्रस्वत्वं 'ङ्याप्प्रातिपदिका'-दिति प्रत्ययविधिश्च तच्च कृत्तद्धितान्तस्येप्यतएव सन्प्रभृतिषु येषां तावद्वा

तुत्व तेषामधातुरित्येव प्रतिषेध श्यशबादीनामपि विकरणाना लिङ्गा भाव सख्याकर्माद्यभावो ऽपत्याद्यर्थायोगश्च, एव तिङन्ताना यथा य पचतिरूप तस्यापत्यम इति रूपबन्तत्वात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ये तु सम्भवन्ति स्वार्थिकास्ते 'तिङश्चे' ति ज्ञापकाच भवन्ति स्त्रीप्रत्ययाना तु विरुद्धेन नपुसकेनायोग एव, कुमारीपुत्र इत्यत्र गोस्त्रियोरिति ह्रस्व स्यादिति चेद् अथ क्रियमाणेपि प्रतिषेधे राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्माच भवति अत्र हि समासत्वादस्त्येव प्रातिपदिकत्वम् । अतो यस्तत्र परिहार स एवात्रापि भविष्यति, प्रत्ययविधिस्त्विष्यतएव 'ङ्याप् प्रातिपदिकादि' ति सुबन्तस्य ह्रस्वत्व न प्राप्नोतीत्युक्तमेव, सुपा चा प्रसङ्गस्तद्विधानदशाया तदन्तस्यासम्भवात, लिङ्गाभावात् स्त्रीप्रत्यया भाव, तद्धितास्त्विष्यन्त एव 'समर्थाना प्रथमाद्वे' ति । अतो नार्थो-ऽनेन उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणेन च । उच्यते । 'बहुषु बहुवचन' 'कर्म्मणि द्वि-तीये' त्यादिना स्वादिविधिवाक्येन भिन्नवाक्यतापक्षे सर्वेभ्य प्रत्यया न्तेभ्य स्वादय स्यु, यथाऽव्ययेभ्य, विकरणान्ताच्च स्वार्थिकास्तद्धिता स्युरेवेत्यतोऽप्रत्ययग्रहण कर्त्तव्य तद्धितग्रहण च, काण्डे कुड्यइत्येत योस्तु प्रत्युदाहरणत्व ह्रस्वो नपुसक इत्यत्रोपपादयिष्याम । अथ प्रत्य-यमात्रस्य सज्ञा कस्माच भविष्यति सत्या हि सज्ञायामुक्तेन न्यायेन बहु पटव इत्यादौ स्वादय स्यु, उच्यते । व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तवदप्रत्यय इति प्रतिषेधो भविष्यति यद्येव कृत्तद्धितमात्रेपि विधिसम्भवात् उत्तरसूत्रे तदन्तविधिर्न भवति । अत्र परिहार वक्ष्याम ॥

'कृत्तद्धितसमासाश्च" ॥ कृतो विहितास्तदादय इति वेदित-व्यम् । अत्र हि कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते, तेन मूलकेनोपदशमिति वाक्यस्य सज्ञा न भवति मध्येपवादन्यायेन ह्यप्रत्यय इति निषेध कृद्ग्र हणेन बाध्यते न तु समासग्रहणेन कृतो नियम । सज्ञाविधौ प्रत्ययग्र हणेप्यत्र तदन्तविधिर्भवतीत्यत्रोपपत्तिमाह । 'अप्रत्यय इति' । पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तस्य निषेधो न केवलस्य प्रत्ययस्येत्याश्रित्यैतदुच्यते, अप्राप्त

प्रापणं विधि न च तदा कृत्तद्धितमात्रस्याप्राप्ता सज्ञा तदन्तस्य त्वप्राप्नोति विध्यर्थत्वात्तदन्तस्यैव ग्रहणं, येषां तु पूर्वत्र प्रत्ययमात्रस्यापि निषेधस्तेषामर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरर्थवद्विशेषस्य तदन्तस्य ग्रहणं समासग्रहणमनर्थकमर्थवत्त्वात्पूर्वेणैव सज्ञासिद्धिरित्यत आह। 'अर्थवत्समुदायानामिति'। कर्मणि षष्ठी। 'नियमो व्यावृत्ति'। ननु सुराजा अतिराजेत्यादौ अन्तर्वर्त्तिन्या विभक्तौ लुप्तायां समुदायस्य सज्ञा तामपेक्ष्य सोरुत्पन्नस्य हल्ङ्यादिलोपे तस्यामवस्थायां नलोपार्थं या सज्ञा प्राप्नोति तस्यां प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेतत्स्यात् ज्ञापकात्सिद्धम्, 'न ङिसम्बुद्ध्यो' रिति निषेधो ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन निषेध इति, अन्यथा उक्तेन न्यायेन हे राजन्नित्यादौ नलोपाप्रसङ्गात्। नैतदस्ति ज्ञापकम् हे सुराजन्नित्यादौ यत्र समासग्रहणेन सज्ञा विहिता तत्र नलोपप्रसङ्गनिषेध स्याद् एव तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते तेन प्रत्ययान्ते समासे विध्यर्थत्वासम्भवान्नियमार्थमेव समासग्रहणम्। यद्वा ऽनुद्दिश्य प्रयोजनविशेष न कृत्सज्ञा प्रवर्तते तस्यां तु सत्यां यस्यामवस्थायां यत्कार्यं प्राप्नोति तस्यां तद्भवति न प्रतिकार्यमावर्त्तनीया सज्ञेत्यय पक्ष आश्रीयते अत्र च पक्षे सुबुत्पत्त्यर्थ नलोपार्थ च समाससज्ञानन्तरमेव सकृत्सज्ञा प्रवर्त्तते न तु नलोपदशायामिति विध्यर्थत्वासम्भवान्नियमार्थमेव समासग्रहणं, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्ति, कश्च तुल्यजातीयो यस्यार्थवत्समुदायस्य पूर्वो भागस्तावत्पद यश्चैव हि सुबन्तानां समास राजपुरुष इति, यश्चैव हि तिङन्तानाम। 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' अश्नीतपिबता खादतमोदतेति, यश्च सुबन्तानां तिङन्तानां च जहि कर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये जहिजोड जहिशकट इति, यश्च सुबन्तानां प्रातिपदिकानां च गतिकारकोपपदानामिति वस्त्रक्रीती निष्क्रीतीति सर्वत्रात्र पूर्वो भागस्तावत्पदम। अत स तुल्यजातीयो नियमेन व्यावर्त्यते, तेन बहुपटव इत्यत्र जसन्तस्य पुरस्ताद्बहुचि कृते नोत्तरत्र सघाते पूर्वो भाग पदमित्यसति नियमे ईषदसमाप्तिलक्षणेनार्थेनार्थवत्त्वात्सत्यां सज्ञायां पूर्वोत्पन्नस्य जस सुपो धात्विति लुकि कृते चित्स्व

रोपि अत्र 'श्चित सम्प्रकृतेर्बहुत्वकजर्थमिति' पटुशब्दौकारस्य भवति पूर्वात्यवस्य तु जसो ऽवस्थाने तस्यैव स्यात्। 'वाक्यस्यार्थवत इति'। प्रत्येक पदैरप्रतीतस्य ससगस्य वाक्येन प्रतीयमानत्वात् तस्यार्थवत्त्व समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानान्नास्त्यप्रत्यय इति निषेध। न च नास्ति यस्मिन् प्रत्यय सो ऽप्रत्यय इति बहुव्रीहि शक्य आश्रयितु, बहुपटव इत्यत्रापि निषेधप्रसङ्गात्॥

"ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य"॥ सूत्रे नपुसकशब्देन तद्वद्द्रव्य विवक्षित न लिङ्गमात्रमित्याह। 'नपुसकलिङ्गेऽर्थेइति'। नपुसक लिङ्गमस्येति बहुव्रीहि। 'ग्रामणीरिति'। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। 'प्रातिपदिकस्येति किमिति'। नपुसकलिङ्ग द्रव्यस्यैव धर्म्मो द्रव्यवाचित्व च प्रातिपदिकस्यैव न सुबन्तस्य शक्तिसङ्ख्याप्राधान्यात, न धातोस्तिङन्तस्य वाक्यस्य वा क्रियाप्रधानत्वात्, वर्णास्त्वनर्थका, स्त्रीप्रत्ययाना तु विरुद्धेन नपुसकेनायोग इति प्रश्न। 'काण्डे कुड्ये इति'। अत्राप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्व नास्ति। ननु च एकादेश पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणेन गृह्यतइति क्रियमाणेपि प्रातिपदिकग्रहणे ह्रस्वत्व स्यादेवात आह। प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादिति'। कथ पुन सामर्थ्य यावता यत्रान्तवद्भावो नास्ति वा वारी त्रपुणीइत्यादौ तद्भावर्त्य स्यात्। अथ शक्तिसङ्ख्याप्रधानत्वात तत्र नपुसकेनायोग, काण्डे इत्यादावपि एवमेव न भविष्यति, नह्यन्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वे सत्यपि शक्तिसङ्ख्याप्राधान्य हीयते। एव मन्यते। असति प्रातिपदिकग्रहणे नपुसकवृत्तेरनपुसकवृत्तेश्च य एकादेश स नपुकवृत्तिग्रहणेन गृह्यते नपुसकइति स्यात्प्रसङ्ग प्रातिपदिकग्रहणे तु मुख्यप्रातिपदिकग्रहणार्थत्वाद् अतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वस्याभाव इति, उक्तार्थे च प्रातिपदिकग्रहणम्। इह वनाय वनाभ्या वनार्थ वनेभ्य इति ह्रस्वो न भवति बहिरङ्गयोर्दीर्घत्वयोरसिद्धत्वात्, काण्डीभूतमित्यत्र पूर्वं नपुसकत्वेपि च्व्यन्तदशायाम् अव्ययत्वेनालिङ्गत्वाद् ह्रस्वाभाव॥

"गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य"॥ 'स्त्रीति प्रत्ययग्रहणमिति'। अत्र

हेतुमाह । 'स्वरितत्वादिति' । स्वरितेनाधिकार इत्यस्य यत्र स्वरितत्व प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो ग्राह्य इत्ययमप्यर्थ, इह च स्त्रीग्रहण स्वर्यते तेन स्त्रियामित्यधिकृत्य विहिताना टाबादीना ग्रहण भवति नार्थस्य नापि स्वरूपस्य, क्तिवादीना तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम् । 'उपसर्जनग्रहण तयोर्विशेषणमिति' । प्रत्येक सम्बन्धात्तु द्विवचन न भवतीत्याह । 'गोरुपसर्जनस्येत्यादि' । स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति पाठ । पारिभाषिक ह्यत्रोपसर्जन गृह्यते न च स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य पारिभाषिकोपसर्जनत्वसम्भव । 'ताभ्यामिति' । उपसर्जनेन गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च यदि ताभ्या तदन्तविधिर्न विज्ञायते तदा उपसर्जनस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थ स्यात्ततश्च गोकुल राजकुमारीपुत्र इत्यत्रापि स्यादिति भाव । इह तु कुमारीपुत्र इत्यत्र प्रातिपदिकत्वादेवाप्रसङ्ग । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्येति पाठ । उपसर्जन यत् स्त्रीप्रत्ययान्त तदन्तस्येत्यर्थ । यदि तु लौकिकेनोपसर्जनेन स्त्रीप्रत्ययमात्र विशेष्य पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिर्विज्ञायत उपसर्जन य स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति ततो हरीतक्य फलानीत्यत्रापि स्यात् स्त्रीप्रत्ययार्थस्य फल प्रत्युपसर्जनत्वात्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च, अत एवमेवाश्रयणीय स्त्रीप्रत्ययान्त यच्चास्त्रीयमुपसर्जन तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति । 'निष्कौशाम्बिरिति' । कौशाम्बीत्येकविभक्तीत्युपसर्जन स्त्रीप्रत्ययान्त तदन्त समासप्रातिपदिकम् । अथेह कथ ह्रस्वत्वम् अतिराजकुमारिरिति यावता कुमारशब्दात् ङीब्विहितो न तु राजकुमारशब्दात्, सत्यम् । अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति । अथ गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सत्यपि गोकुल राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति यावता 'येन विधिस्तदन्तस्ये' त्यत्र स्वरूपमित्यनुवर्तते ततश्च येन तदन्तविधि तत्स्वरूपस्यापि ग्रहणेन भाव्यम्, एव तर्हि गोशब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणसामर्थ्यात् केवलस्य न भवति अन्यथा गोशब्दस्यैवोपसर्जनस्य ह्रस्व विदध्याद् 'येन विधिस्तदन्तस्ये' त्यत्र वा स्वरूपमिति

निवर्त्यै, व्यपदेशिवद्भावो ऽपि प्रातिपदिके नास्ति राजकुमारीपुत्र इत्यत्र तु परिहार शास्त्रीयमप्युपसर्जन सति सम्भवे ऽन्वर्थमेवाप्रधानमुपसर्जनमिति प्रधान चापेक्ष्याप्रधान भवति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्व समासमन्तरेणानुपपन्न समासश्चावयवात्मको द्वय चात्र संनिहित प्रधानमप्रधानमिति तत्रैव विज्ञास्यामो यत् स्त्रीप्रत्ययान्त समासप्रातिपदिक तदन्तर्भूतमेवापेक्ष्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्याप्राधान्यमिति, इह तु तत्रानन्तर्भूत पुत्रमपेक्ष्याप्राधान्यमिति न भवति ह्रस्व । 'ईयस इत्यादि'। इयसुन्नन्ताद्य स्त्रीप्रत्ययो विहितस्तदन्तान्तस्येत्यर्थ । बहुश्रेयसीति' 'प्रशस्यस्य श्र.' ङीप् बह्व्य श्रेयस्योस्येति बहुव्रीहि 'नद्यृतश्चेति कप् 'ईयसश्चे'ति प्रतिषेध, पुस्यपि सोर्हल्ङ्यादिलोप । बहुव्रीहेरिति किम्। अतिश्रेयसि ॥

"लुक्तद्धितलुकि" ॥ 'स्त्रीग्रहणमनुवर्तते इति' । न तु गोग्रहण कुत प्रत्ययादर्शनस्य लुक्सञ्ज्ञाविधानाद् गोशब्दस्याव्युत्पन्नत्वाद् व्युत्पत्तिपक्षेप्यस्वरितत्वात् । 'उपसर्जनस्य चेति' । अनुवर्तत इत्यपेक्षते, लौकिक चात्रोपसर्जन गृह्यते न शास्त्रीय, पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्त इति क्व चित्पठ्यते, तत्र क्व चिदिति विशेष । पूर्वसूत्रेण हि शास्त्रीयमुपसर्जन गृहीत तस्यावकाशो यत्र न तद्धितलुग् निष्कौशाम्बिरिति, अस्यावकाशो यत्र शास्त्रीयमुपसर्जनम् आमलकमिति, तद्धितलुक्च यथा पञ्चेन्द्र इति, अत्र हि समासार्थे नानाविभक्तिके पञ्चेन्द्राणीत्येकविभक्तिकमिति अस्त्युपसर्जनत्व तत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव लुग् ह्रस्व बाधत इत्यर्थ । के चित्त्वस्मादेव यन्यात् पूर्वसूत्रे ऽपि लौकिकस्योपसर्जनस्य ग्रहण मन्यन्ते तेषा हरीतक्य फलानि इति लुब्विषये ह्रस्वप्रसङ्ग इत्युक्त, स्यादेव लुपि युक्तवदिति शब्दार्थयोरप्यतिदेश प्रकृत्यर्थस्य यल्लिङ्ग यश्च तदभिधायी प्रत्यय तयोर्द्वयोरतिदेशस्तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवण भविष्यतीति । यद्येव युवतिरिव पुरुष 'लुम् मनुष्ये' युवति, द्वौ तिशब्दौ श्रूयेयाता तस्मा 'त्लुब्योगाप्रख्याना' दिति लुप प्रत्याख्यानेन वात्र परिहारो वाच्य शास्त्रीय वोपसर्जन ग्राह्य यन्यस्य च व्याख्यात एवार्थ । अभावरूपेण

लुका पौर्वापर्यासम्भवात् लुकीति सत्सप्तमीत्याह। 'लुकि सतीति'। 'पञ्चे न्द्र इति'। तद्धितार्थे इति समास, 'सास्य देवते' त्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुक्, इन्द्रवरुणेत्यादिना विहितस्य ङीषो ऽनेन लुक्, सन्नियोगविशि ष्टानामन्यतराभावइत्यानुको निवृत्ति। 'पञ्चशष्कुल इति'। 'तेन क्रीत' मित्यार्हीयस्य ठको ऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। 'आमलकमिति'। 'नित्य वृद्धशरा दिभ्य' इति मयट 'फले लुक् वदरीकुवलीशब्दाभ्याम् 'अनुदात्तादेश्चे' ति अञ्, शष्कुल्यादयो गौरादिङीषन्ता। 'अवन्तीत्यादि'। अवन्तिकुन्तिशब्दा भ्यामपत्ये 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' कुरो 'कुरुनादिभ्यो ण्य' स्त्रिया मवन्तीति लुक्, कुरुशब्दाद् 'ऊङुत' इत्यूङ्। इतराभ्या 'मितो मनुष्यजाते' रिति ङीष् अत्रापत्यलक्षणा जाति स्त्रीप्रत्ययान्तेन प्राधान्येनाभिधीयते॥

"इद्गोण्या" ॥ 'पञ्चगोणिरिति'। गोणीशब्द परिमाणवचन आवपनवचनश्च तत्राद्या 'त्माग्वतेष्ठञ्' द्वितीयादार्हीयष्ठक् तयो पूर्ववल्लुक्। 'इदिति योगविभाग इति'। इहेद्ग्रहणमनर्थक गोण्या इत्येवास्तु ह्रस्व इत्येव लुकस्तु वचनसामर्थ्यादननुवृत्ति, तदेतदिद्ग्रहण मेव लिङ्ग योगविभागस्य, यदि योगविभाग क्रियते सर्वत्रेत्व प्राप्नोति तत्राह। 'स चेति'। यदि सर्वत्र स्याद् गोणीग्रहणमनर्थक स्यादिति भाव। ननु तद्धितलुकि लुगप्यक्त इत्व चेति तयोर्विकल्पप्रसङ्गे नित्य मित्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थ गोणीग्रहण स्यात् तत्कथ ततो विशिष्ट विषयत्व योगविभागस्य। उच्यते, एक एव तावद्योग सूत्रकारेण पठित स्तत्सामर्थ्याद् विभागसस्कारोऽप्यनुवर्त्तते, अविभक्तश्च योगो विशिष्टविषय इद्ग्रहणसामर्थ्यात्क्रियमाणो विभागो विशिष्टविषय एव कल्प्यते। अत एवोच्यते योगविभागादिष्टसिद्धिरिति स पुनर्विशिष्टो विषयो व्याख्या नादवसेय, तपरकरणन्तत्कालार्थं दीर्घस्य दीर्घो मा भूद् वचन तु लुग्ग्र स्वबाधनार्थं स्याद् असति च तकारे प्राप्तप्रतिषिद्ध ईकार एव प्रतिप्रसूत स्याद् न त्वपूर्व इकारो विहित स्याद् इति भाव्यमानत्वमेव न स्यात्॥

"लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचने" ॥ अभिधेयवल्लिङ्गवचनयो प्राप्तयोरय- मारम्भ। अभावरूपस्य लुपो लिङ्गसङ्ख्यातिदेशासम्भवादाह 'लुब्विति'।

'लुपसत्रेत्यादि'। क्वचित्तु सप्तम्यन्तो लुप्शब्द उपादीयते तत्रापि प्रकृत्यर्थ एवाभिधातुमिष्ट सप्तम्युपादानन्तु सूत्रे पठितत्वाद्, यथा मतावित्ति मत्वर्थे उच्यतइति। 'युक्तवदिति' 'निष्ठाप्रत्ययेनेत्यादि'। अत्र हेतु माह। 'स हीति'। युनक्ति सम्बध्नाति, यद्यपि प्रत्ययार्थोऽपि प्रकृत्यर्थ मात्मना युनक्ति तथापि न तस्येह ग्रहणमानर्थक्याद नहि तस्यैव लिङ्ग सङ्ख्ये तस्यैव विधातव्ये। 'अथ वेत्यादि'। पूर्वं युजिर्योगइत्यस्य क्तव त्वन्तस्य षष्ठीसमासो दर्शित इदानीं तु तस्यैव धातो क्तान्तस्य वति निर्देशो ऽसमासश्चेति प्रदर्श्यते। 'युक्त प्रकृत्यर्थ इति'। अत्र हेतु 'प्रत्ययार्थेन सम्बद्ध इति'। अस्मिन्नपि पक्षे पूर्ववदेव प्रत्ययार्थस्याग्रहण सप्तम्यर्थे वतिरिति, 'लुपीति'। प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्द्देशात् सप्तम्यर्थे वर्त्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थ। व्यक्तिशब्द आविर्भावादिके ऽप्यर्थे वर्त्तते वचनशब्दो ऽपि भीमसेनो भीम इतिवद् एकवचनादिशब्दाना एकदेश-प्रयोगो ऽपि सम्भाव्येत तस्य च ग्रहणे पञ्चालाना निवास इति वाक्या वस्थाया षष्ठीदर्शनात्तस्या एवातिदेश स्यात, कुरुपञ्चाला इति च द्वन्द्वे वाक्यावस्थायामतिदिष्टस्य वचनस्य लुकि समुदायाद् बहुवचन न स्यात् ततस्तत्सम्प्रत्ययो माभूदित्याह। 'व्यक्तिवचने इति चेत्यादि'। पूर्वाचार्यनिर्द्देशाश्रयणे कारणमाह। तदीयमेवेत्यादि'। कुत इत्यत आह। 'तथा चेत्यादि'। नहि स्वकृतमेव स्वय प्रत्याचष्टइति युक्तम्, विषवृक्षो ऽपि संवर्ध्य स्वय छेत्तुमसाम्प्रतमिति न्यायादिति भाव। 'पञ्चाला क्षत्रिया इति'। पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि 'जनपदश ब्दात् क्षत्रियादञ्' 'ते तद्राजा' तद्राजस्य बहुषु। 'तेषा निवासो जनपदइति'। अस्य वक्ष्यमाणेन पञ्चाला इत्यनेन सम्बन्ध 'तस्य निवास' इत्यणो 'जनपदे लुप्'। 'कुरव इत्यादि'। कुरव क्षत्रिया इत्यादिक तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्त कुरुशब्दादपत्ये 'कुरुनादिभ्यो ण्य' मग धादिभ्यो द्व्यञमगधेत्यण् शेष पूर्ववत्। 'लुपीति किमिति'। तद्धितो ऽनु वृत्त साहचर्यादर्थमुपस्थापयिष्यतीति प्रश्न। 'लुकि माभूदिति'। अन्यथा तद्धितलुकीत्यनुवृत्तिस्तत्रैव स्यादिति भाव। 'लवण सूप इति'।

'संसृष्टे' 'लवणाल्लुक्' । 'व्यक्तिवचने इति किमिति' । युक्तवदिति क्तान्तादुतिरेवाश्रयिष्यते षष्ठीनिर्देशो वा करिष्यतइति मन्यते । 'शिरीषाणामदूरभवइत्यादि' । अरीहणादिषु वराहादिषु कुमुदादिषु शिरीषशब्दस्य पाठाद् वुञ्छणादिसूत्रेण वुञादयो ऽस्माद्भवन्ति तेषां च विशेषविहितत्वाल्लुका न भवितव्य, सत्यम् । औत्सर्गिको ऽपि तत इष्यतइति वक्ष्यति तस्य वरणादिदर्शनाल्लुप् असति व्यक्तिवचनग्रहणे शिरीषेषु यद्वनस्पतित्वं तस्यापि ग्रामे ऽतिदेशः स्यात् ततश्च णत्वं प्राप्नोति, णत्वविधौ विफलो वनस्पतिरिति नाश्रीयते विशेषः । अत एव वृत्तवृत्ते णत्वं भवत्येव । 'शिरीषवणमिति' । ननु च ग्रामे ऽपि वर्तमानो गुणभूतं वनस्पतित्वमाहेति णत्वप्रसङ्ग, न चात्र किञ्चित्प्रधानाश्रयं कार्यमस्ति येन गुणः स्वकार्यं नारभेत, न च व्यक्तिवचनग्रहणस्य वैयर्थ्य,मसति हि तस्मिन्प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्याप्यतिदेशात् षष्ठी प्रसज्येत सति तु तस्मिन् सङ्ख्यामात्रातिदेशे व्यतिरेकसहितायाः सङ्ख्याया अनतिदेशाद् नायं दोष, एवं तर्हि णत्वविधौ प्रधानवनस्पतिग्रहणाद् अत्र तदभाव. । 'हरीतक्य फलानीति'। हरीतकीशब्दाद् गौरादिङीषन्ताद् अनुदात्तादेश्चेत्यञो हरीतक्यादिभ्यश्चेति' लुप् अत्र व्यक्तिरेव युक्तवद्भवति वचनं त्वभिधेयवदेव । 'खलतिकं वनानीति' । खलतिकशब्दो वरणादि समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो नियमार्थमेतद् लुबर्थस्य बहुत्वातिदेशः समासे यदि भवति उत्तरपदस्यैवेति मधुरापञ्चालाः, इह न भवति पञ्चालमधुरे इति बहुवचनस्येति वचनाद् । द्वित्वातिदेशः पूर्वपदस्या ऽपि भवति गोदौ च ग्रामः मधुरा च गोदमधुरा इति ॥

"विशेषणानां चाजातेः"॥ पूर्वं प्रकृत्यर्थगतयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्लुबर्थे ऽतिदेशः कृतो न तु लुबन्ते शब्दइति तत्र वर्तमानानां[1] विशेषणानां सिद्ध एव युक्तवद्भावो वचनं तु जातिप्रतिषेधार्थम् । अथ व्यधिकरणानां विध्यर्थं कस्माच्च भवति ब्रह्मदत्तस्य पञ्चाला इति, तत्पुरुषः समानाधिकरण इत्यतः समानाधिकरणानुवृत्ते. । 'गोदाविति' । गोदौ ह्रदौ वरणादि, ग्रा

---

१ शब्दानामिति प्रा २ ।

मजनपदशब्दौ जातिवाचिनौ ताभ्या लुबर्थो जातिरूपेणोच्यते। 'जात्य-र्थस्य चेत्यादि'। जातिरूपस्य चार्थस्य न जातिवाचिन शब्दस्येत्यर्थ। तेन कि सिद्ध भवतीत्याह। 'तेनेति'। द्वारग्रहणेनैतद्दर्शयति जातौ प्रक्रान्ताया यद्विशेषणमुपनिपतित तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टि तद्द्वारेण तु लुबर्थो विशिष्ट प्रतीयते तत्र विशेषणविशेष्यभाव प्रति कामचार इति रमणीयादीना जात्युपनिपाते युक्तवद्भावो न भवति लुबर्थोपनिपाते तु भवति, यद्येव नार्थो ऽनेन लुपो ऽन्यत्राप्यय प्रकारो दृष्टो यथा बदरा सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति। मधुरादीना बदर्युपनिपाते तल्लिङ्ग सङ्ख्यायोगो वृक्षोपनिपाते वृक्षलिङ्गसङ्ख्यायोगो वृक्षस्य च नियतलिङ्गता एव तर्हि यत्तत्रतत्रोच्यते गुणवचनाना हि शब्दाना नाश्रयतो लिङ्गव चनानि भवन्तीति तदनेन क्रियते, 'विशेषणाना' गुणवचनानामित्यर्थ। 'युक्तवद्व्यक्तिवचने'। आश्रयवल्लिङ्गसख्ये इत्यर्थ। यदा तु जातिविशेषण तदा नेति। पदसस्कारपक्षे च वाचनिकमेतत् पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे सस्क्रियमाणे लिङ्गसर्वनामनपुसक वस्त्वन्तरानपेक्षमेकत्व च प्राप्तमिति शुक्ल पटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य लिङ्गसख्ये विधीयेते वाक्यसस्कारे त्वयमनुवाद एवाश्रयविशेषनिष्ठत्वेन विशेषणानामपि तल्लिङ्गसख्ययोरसिद्धत्वात्। 'मनुष्यलुपीति'। मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशे षणाना प्रतिषेधो लुबन्तस्य तु भवत्येव चञ्चाभिरूप इति तृणपुरुष श्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा 'सज्ञाया' मिति कन् 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् चर्मविकारविशेषो वर्ध्रिका॥

"तदशिष्य सज्ञाप्रमाणत्वात्"॥ 'सज्ञाप्रमाणत्वादिति'। प्रमा णाना हि प्रमाणत्व प्रतिपादकत्व स्वार्थप्रत्यायनलक्षणमेतच्च सर्वेषा मेव शब्दानामस्ति न सज्ञाशब्दानामेव उच्यते चेद तत्र विशेषो विज्ञायत इत्याह। 'सज्ञाशब्दा हीत्यादि'। ये सज्ञाशब्दास्ते नानालिङ्गसख्या अपि स्वाभिधेयगतलिङ्गसख्यापेक्षया भिन्नलिङ्गसख्या अपि प्रमाण स्वार्थस्य प्रति पादका इत्यर्थ। भवतु सज्ञाशब्दानामेवविध प्रमाणत्व किमायात यौगिकाना पञ्चालादिशब्दानामित्यत आह। 'पञ्चाला वरणा इत्यादि'।

तदनेन पक्षधर्मत्वं हेतोरुक्तं पूर्वं तु दृष्टान्तगतो हेतुर्व्याख्यातः । दृष्टा न्तमाह । 'यथेति' । युक्तवद्भावमारभमाणोऽपि नात्र कञ्चिद्यत्नं करोति तदवश्यमयं शब्दस्वभाव एवाश्रयणीयः कश्चिद्धि शब्दः स्वभावात् समु दायसंख्यामभिधत्ते कश्चिदवयवसंख्यां यथा वनं वृक्षा इति, एवं लिङ्गेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

'लुब्योगाप्रख्यानात्' ॥ 'किं कारणमिति' । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा द्वितीया वा तथा च योगाप्रख्यानादि त्युत्तरोपपत्तिः योगो जनपदादेः क्षत्रियादिभिः सम्बन्धस्तस्याप्रख्याना दनुपलब्धेरित्यर्थः, तदाह । 'नह्यत्रि' । एतदेव विवृणोति । 'नैत दिति' । 'संज्ञा एता इति' । यद्यपि संज्ञाशब्दा अपि पङ्कजादयो ऽपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ताः सन्ति तथापीह प्रकरणादनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ता अपीति बोद्धव्यम् । अत एवाह । तस्मादत्रेत्यादि । ननु योगाप्रख्यानेऽपि तद्धित उत्पद्यते तद्यथा 'कम्बलाच्च संज्ञायां' कम्बल्यमूर्णापलशतमिति, सत्यं यत्र रूपे विशेषोऽस्ति, ननु च संज्ञाप्रमाणत्वादिति पञ्चालादिशब्दा नामयौगिकत्वमुपपादितमित्यर्थाल्लुबपि प्रत्याख्यात एव किमनेन क्रि यते । उच्यते । संज्ञाप्रमाणत्वादित्यनेन दृष्टान्तगतो हेतुः शब्देनोक्त स्तस्यैव त्वर्थात् पञ्चालादिगतत्वेन प्रतीयमानस्यासिद्धिमाशङ्क्य योगाप्र ख्यानादिति यौगिकत्वमपाकुर्वन् हेतुमेव समर्थयते ॥

'योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यात्' ॥ 'पञ्चालादय इत्या दि' । पूर्वयोगस्याप्रतिभास उक्तो यस्तु तमपजानीते तं प्रत्यनेनानिष्टमा पद्यत इति दर्शयति । 'योगप्रमाणे हीति' । हि शब्दो हेत्वर्थे प्रयुञ्जानः सूत्रे च शब्दो हेतौ प्रयुक्त इति दर्शयति, एतदेव व्याचष्टे । 'यदीति' । 'अदर्शनमयोगे स्यादिति' । दर्शनं ज्ञानं तच्च प्रयोगस्योच्चारणस्य फलम् अत फलाभावेन हेत्वभावो विवक्षित इत्याचष्टे, योगनिमित्तको हि योगाभावेन प्रदर्शनं युज्यते यथा दण्डीशब्द इति भावः । ननु भूतपूर्वमपि निमित्तं भवति ततश्च सम्प्रति वरणादियोगाभावेऽपि भूतपूर्वः स एव निमित्तं भविष्यति नैतदेवम् भूतपूर्वनिमित्तो हि व्यपदेशो गौणः स्यात् न चाय

गौण पदान्तरस्य प्रयोगमन्तरेणाऽपि प्रतीयमानत्वात्। किञ्च यौगिकत्वे पुरुषान्तरसम्बन्धनिबन्धनोऽपि व्यपदेश कस्माच्च प्रवर्तते विपर्ययो वा कस्माच्च भवति देशसम्बन्धाद्राजसु पञ्चालशब्द इत्यतोऽक्षादिशब्दवद-नेकार्थ एवाय पञ्चालादिशब्द ॥

'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' ॥ 'अर्थवचनमिति'। कर्मणि षष्ठ्या समास। ननु च प्रधानप्रत्यययो कर्त्रोर्निर्देशादुभय प्राप्तावित्यनेनात्र षष्ठी ततश्च 'कर्मणि चे'ति निषेध प्राप्नोति। नैष दोष। प्रधानप्रत्यययोरत्र करणत्व विवक्षित कर्त्राहि कर्ता पुरुष स्समुदायो वा प्रधानोपसर्जनयो प्रकृतिप्रत्यययोश्च, एतदुक्त भवति प्रधानप्रत्ययाभ्या करणाभ्या पुरुषेण समुदायेन वा यदर्थस्य वचनशब्देन सह 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहण'-मिति समास। ननु च प्रत्ययोऽपि प्रकृत्यपेक्षया प्रधान कस्माद्भेदेनो-पादीयते, उच्यते। यदा प्रकृति प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणतया स्वार्थमभि धत्ते इति सिद्ध भवति तदा प्रत्ययस्य प्राधान्य तदेवेदानीं परिभाष्यत इति पूर्वाचार्यैस्तावत्प्रत्ययो भेदेन निर्दिष्ट, प्रधानोपसर्जने प्रकृतिप्रत्य-याविति ततश्च तल्लक्षणनिराकरणे प्रत्ययोऽपि भेदेनोपादेय। 'अश क्यत्वादिति'। अशक्यत्वमनन्तप्रकारत्वात बहुव्रीहावन्यपदार्थ उच्यते, प्लक्षन्यग्रोधमिति समाहार क्वचित्प्रधानयोरेव सहाभिधान प्लक्षन्यग्रोधा विति स्वार्थिकेषु च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थं सह ब्रूत। शुक्लतर इति'। तथा आख्यातेषु क्रियाप्रधानमाख्यातमिति तथा 'कर्तरि कृत्' कर्त्तरि तृतीया तत्र कृत्सु शक्तिमद् द्रव्य प्रधानमुच्यते इति क्रियाभेदे शक्त्यन्तरावि र्भाव। पाचक पश्येति विभक्तिषु शक्तिप्राधान्यमित्याद्यनन्तप्रकारमर्थाभि धानमशक्य परिभाषितुमिति। लोकत एवार्थावगते कथमेतदित्याह। 'येरपीन्यादि' ॥

'कालोपसर्जने च तुल्यम्' ॥ 'अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति'। कथ पुनरयमत्र हेतुर्लभ्यतइत्याह। 'तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थ इति'। कथ मेतदित्याह। 'अशिष्यविशेषण चैतदिति'। चशब्दो हेतौ। 'अन्याय्या

दिति'। रात्रेश्चतुर्द्धा विभक्ताया पश्चिमे यामे न्याय्य स्वापादुत्थान शा
स्त्रीयत्वात् प्रथमे यामे गते च सवेशन शयनम् अत्र लक्षणे रात्रेर्मध्ययाम
द्वय नाद्यतन द्वितीये तु तदपि। 'उभयतोर्द्धरात्रमिति'। बहुव्रीहि, कृत्स्नो
दिवस आगामिन्या रात्रे पूर्वार्द्धेनातीताया पश्चिमार्द्धेन च युक्त इत्यर्थ ।
'यद्येवमिति' । यद्यर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्ययमेवात्रापि हेतुरित्यर्थ ।
पूर्वसूत्रएवेति'। एव हि तुल्यमिति न वक्तव्य भवतीति भाव ॥

"जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" ॥ जात्याख्याया
मिति विषयसप्तमी एवमेकस्मिन्नित्यपि व्यधिकरणे चैते सप्तम्यौ। जाति
र्नामेत्यादिना सूत्रारम्भस्य कारणमाह। 'एकोर्थ इति' । यद्यपि वैशे
षिकपरिभाषिता सख्या जातेर्न विद्यते तस्या द्रव्यधर्म्मत्वात् तथापि भे
दगणनरूपा सख्या विद्यतएव । यथोक्तम् ॥

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्त्तभेदाय कल्पते ॥
क्रिया भेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिका ॥

इति। वैशेषिकाश्च व्यवहरन्ति पञ्च कर्म्माणि चतुर्विंशतिर्गुणा
इति। 'जातेराख्येति'। आख्यानमाख्या प्रत्ययनम् एकस्मिन्नर्थइति जा
त्याख्ये बहुवचनशब्दो ऽयमन्वर्थो न पारिभाषिक, उक्तिर्वचन बहूना वचन
बहुवचन ततश्चायमर्थ एकस्मिन्नर्थे बहूनामुक्तिर्भवतीति सामर्थ्यादुत्यर्थो
गम्यते बहूनामिवोक्तिर्यदि च जात्यर्थो बहुवद्भवतीति बहूनामिवोक्तिर्भव
तीति सामर्थ्यात् स एवार्थ सपद्यतइत्याह। 'जात्यर्थो बहुवद्भवतीति'।
तेन कि सिद्ध भवतीत्याह। तेनेति'। यदि तु जातिशब्दाद्बहुवचन जा
त्यादि विधीयेत ततो विशेषणेभ्य सपन्नादिभ्यो न स्यात् तेषामजातिश
ब्दत्वादिति भाव । 'देवदत्त इति'। यद्यपि जातिपदार्थवादिपक्षे छात्रा
द्यवस्थाभेदानुगता जाति शब्दवाच्या तथापीह सामर्थ्याद्विनपिण्डसम
वेता जातिराश्रीयतइत्यनतिदेश । 'काश्यप इति । कश्यपशब्दाद्विदा
द्यञ् तत इञार्थे सज्ञाया कन् 'लुम्मनुष्ये'। 'भवत्यय जातिशब्द इति'।
गुणभूताया गोत्रजातेरभिधानात् । 'न त्वनेन जातेराख्यायतइति'।
प्राधान्येनेति भाव । असत्याख्याग्रहणे जातौ वर्त्तमानादित्यर्थे स्यात तत्र

यथा व्यक्तिपर्यन्ताभिधाने गवादिभ्योपि भवति एवमत्रापि स्यात्। सति तु तस्मिँस्तत्सामर्थ्याज्जातिप्राधान्ये भवति। 'ब्रीहियवाविति । ननु च यथा काशिकोसलीया इति जनपदलक्षणो वुञ् न भवति तथा बहुवद्भावो ऽत्र न भविष्यति। विषम उपन्यास । जनपदवाचिनो वुञ् विधीयते न च जनपदरूप समुदायोवयवाभ्यामारभ्यते ऽतो यत्स्वतन्त्र प्रातिपदिक न तज्जनपदवाचि यज्जनपदवाचि न तत्स्वतन्त्र प्रातिपदिकमिति कुतो वुञ प्रसङ्ग । अथ तु जातिप्रत्यायने विधिर्न जातिशब्दादिति स्यादेव प्रसङ्ग । 'सख्याप्रयोग इति'। एकस्यैव बहुत्वातिदेशे क्रियमाणएकशब्द प्रयोगे ऽपि स्यादिति भाव । आरभ्यमाणेप्येनस्मिन् गोत्व ब्रीहित्वमि त्यादि निष्कृष्य जात्यभिधानेनैवाय विधिरिष्यते व्यक्तिपर्यन्ते त्वभिधाने जातिव्यक्त्योस्तादात्म्य सम्बन्ध इति जातिरूपेण व्यक्तीनामभिधाने एकव चन सिद्ध व्यक्त्यात्मना तु जातेरभिधाने बहुवचनमिति नार्थो ऽनेन॥

अस्मदो द्वयोश्च '॥ अस्मद इत्यभिधेयसम्बन्धेन षष्ठीत्याह। 'अस्मदो योर्थ इति'। पञ्चम्या तु तत्र वर्त्तमानस्य तिङन्तस्य न स्यादिति भाव । 'एकत्वे द्वित्वे चेति'। ननु चास्मच्छब्द प्रत्यगात्मनि वर्त्तते स चैकस्तस्य कथ द्वित्वयोग एकत्वमपि तस्यायुक्त विशेषणमव्यभिचारात्। उच्यते। यदा ऽन्यत्रात्मत्वमध्यारोप्यते ऽय मे द्वितीय आत्मेति यदा वा 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य' मिति एकशेष क्रियते तदा सम्भवत्यनेकार्थ त्वम्। अथ यत्रैवास्मच्छब्दो बहुवचनान्त प्रयुज्यते तत्र कथ द्वित्वैकत्वविशे षावसाय, प्रकरणादाराच्छब्दस्येव दूरान्तिकयो । 'अहमिति'। 'ङेप्रथम योरम्' त्वाहौ सौ'। 'वयमिति'। 'मपर्यन्तस्य' 'यूयवयौ जसि' 'शेषे लोप '। 'आवामिति'। 'युवावौ द्विवचने' प्रथमायाश्च द्विवचन इत्यात्वम्। 'सविशेषणस्येति'। त्व राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभि मानोचता इत्यत्रोचतत्वमेव विधीयते न च विधेयोर्थो विशेषणमिति अति देशो भवत्येव। 'युष्मदीति । भाष्यवार्तिकयोरपठितमपि शिष्टप्रयोग दर्शनात्पठितम्॥

"फल्गुनीप्रोष्ठपदाना च नक्षत्रे '॥ 'चकार इत्यादि'। क्वे चिदा

तु, ज्योतिषामावश्यिकी नक्षत्रता चन्द्रयोगे सति भवति अन्यदा तु ज्योतिष्ट्वमेव चन्द्रयोगश्च द्वयो समुदितयोरिति द्वयोरेव बहुवचने सिद्धे चकारेण द्वयोरित्यनुकर्षेणाचार्यो ज्ञापयति नक्षत्रग्रहणं ज्योतिष उपलक्षणमिति, उपलक्षितज्योतिष्ट्वमेकैकस्याप्यस्तीति एकनिवृत्त्यर्थं द्वयोरित्यनुकर्षणीयमिति । तत्रोच्यते । सत्यप्येकैकस्य ज्योतिष्ट्वे न तत्र फल्गुनीशब्दो वर्त्तते एव प्रोष्ठपदादिशब्द उद्भूतावयवभेद समुदाय एव ताभ्यामुच्यते, अत एव 'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचन' 'विशाखयोश्चे' ति सूत्रारम्भ नक्षत्रशब्दश्च निघण्टुषु तारकापर्याय एव पठित वेदेऽपि 'नक्षत्रेभि पितरो द्यामपशन्' त्व नक्षत्राणां मेध्यसि चित्र, नक्षत्र मुद्गात्पुरस्तादित्यादौ ज्योतिमात्रवचन एव नक्षत्रशब्द, 'नक्षत्रेण युक्त काल' इत्यत्र वृत्तिकारो वक्ष्यति कथ पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यतइति तदप्यनुपपन्नमावश्यिके नक्षत्ररूपे पुष्यादिभिर्योगस्य कादाचित्कत्वात, तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र च उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते इत्य चन्द्रयोगेऽप्युदाहरिष्यते प्रत्युदाहरणे च ज्योति स्वभावमेवार्थं दर्शयति तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति, तस्मान्नाय वृत्तिकारस्य पक्ष आवश्यिकी नक्षत्रतेति । ज्योतिर्मात्रवचन एवाय चकारेण द्वयोरित्यस्यानुकर्षणमपि उद्भूतावयवभेद समुदायो ऽभिधीयते न त्वेकैक ज्योतिरिति प्रदर्शनार्थं प्रोष्ठपदानामिति सप्तम्यर्थं षष्ठी नक्षत्रइति वा षष्ठ्यर्थे सप्तमी त्याह । 'फल्गुन्योर्द्वयोरित्यादि' 'नक्षत्रयोरिति' । प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । अत्राप्यर्थस्य बहुत्वातिदेश इति विशेषणस्यापि भवति । 'पूर्वे फल्गुन्याविति' । फल्गुनीभ्यां फल्गुनीभिर्वा युक्त काल इति अण् 'लुबविशेषे' 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' । फल्गुन्यौ माणविके इति' । फल्गुन्योर्जाते 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्या' विति टिड्ढाणञिति ङीप् ॥

'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्'' ॥ 'द्वयोर्द्विवचने प्राप्तइति' । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टस्य द्वयोरित्यस्येहाननुवृत्तावपि पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवभेदस्य ज्योतिर्द्वयस्य समुदायस्याभिधानाद् द्वयोरेवाय विधिरिति दर्शयति ॥

"विशाखयोश्च" ॥ किमर्थो योगविभाग इह चकारेण छन्दसी त्यनुवर्तयिष्यामीति तेनोत्तरत्र छन्दसीति नानुवर्तते ।

'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचन नित्यम्' ॥ तिष्य पुनर्वस्वोरित्यनेनैव सूत्रेण द्विवचनापेक्षया सप्तमाद्विवचन नक्षत्रद्वन्द्व इति सत्सप्तमी, नक्षत्रद्वन्द्वे सति तिष्यपुनर्वस्वोरर्थयोर्द्वयोरिवोक्ति र्भवतीति द्वन्द्वापेक्षया षष्ठाद्विवचन वा । 'तेषा द्वन्द्वइति । अत्र तच्छब्दाद् द्विवचन न भवति वाक्यस्य प्रस्तुतत्वाद्द्वन्द्वा र्थवृत्तित्वाद्, अत्र पारिभाषिकयोर्द्विवचनबहुवचनयोर्ग्रहणे बहुवच नस्य द्विवचनमादेश स्यात तत्र जसादेशे प्रथमाद्विवचने 'जसि च' ति गुण स्यात विशेषणाना च न स्यादिति मत्वाह । बहुवचनस्य ऽसङ्गइति । बहूनामर्थानामुक्तिप्रसङ्ग इत्यर्थ । द्विवचन भवति । द्वयो रिवोक्तिभवतीत्यर्थ । 'तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति । तिष्यपुनर्वसु शब्दाभ्या नक्षत्राणा लुपि जातार्थे सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् तस्य श्रविष्ठा फल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक्, नात्र द्वन्द्वो नक्षत्रे वर्तते कि तर्हि माणवकेषु तत्रापि न गौणो योगपरम्परया वृत्ते । पर्यायाणामपीति । पुनर्नक्षत्र ग्रहणसामर्थ्यादर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेशो भवति तेन पर्या यणामपि ग्रहण सिद्ध्यति । 'द्वन्द्वइति किमिति । तिष्यश्च पुनर्वसू चेति वाक्ये समासेप्युत्तरपदार्थप्रधाने बहुत्व न सम्भवति तादृश समा सश्च न सुलभ बहुव्रीहिश्च न सम्भवति व्यधिकरणत्वात 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगु' रप्यपूर्वो ऽव्ययपूर्वो ऽव्ययाभावश्चासम्भाव्य एवेति द्वन्द्व एव भवि ष्यतीति मन्यते । यन्तिष्य इत्यादि । अवयवेन विग्रहउदभूना वयवभेद समुदाय समासार्थ । ननु मुग्धा पुरुषास्तदाह । 'तिष्यादय एवेति'। क्वचित्तु इमे तिष्यपुनर्वसवो मुग्धा इति पठ्यते तत्रापि वैक्लव्य वचनान्मुहे कर्तरि क्त अविविक्ता इत्यर्थ । ऋतवो मुह्यन्तीति यथा, 'नक्षत्रसमासएवायमिति । समुदायसमुदायिनोरभेदादिति भाव । सर्वो द्वन्द्व इति । ननु च एकवद्भावप्रकरणे प्राण्यङ्गादीना समाहार एव द्वन्द्वो दधिपयआदीनामितरेतरयोग एवेति नयम आश्रित ततश्च तस्मिन्

प्रकरणे ऽनुपात्ताना 'चार्थे द्वन्द्व' इत्येव समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वसिद्धि कि ज्ञापकोपन्यासेन । सत्य, विपरीतोपि नियम सूत्रे सम्भाव्येत प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति तस्माद्बहुवचनग्रहणेन प्राण्यङ्गादीना नियम्यत्व ज्ञाप्यते वृक्षादिविभाषाप्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम ॥

"सरूपाणामेक शेष एकविभक्तौ" ॥ समान रूप येषामिति सरूपा इति ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभाव सह रूपेण वर्तन्त इति सरूपा इति तु न भवति, व्यभिचाराभावात् । रूपशब्दश्चेह श्रोत्र ग्राह्ये शब्दसम्बन्धिनि स्वरूपे वर्त्तते न चक्षुर्ग्राह्ये शुक्लादौ, शब्दानुशासन प्रस्तावात्तदाह । सरूपाणा शब्दानामिति' । निर्धारणे चैषा षष्ठी समु दायापेक्षया[1] वा । अत्र पञ्च पक्षा सम्भवन्ति । समानपर्याय एकशब्द 'स्ते नैकदिग' नित्वत्समानत्व च भेदाधिष्ठाननिमित्त पृथक् सर्वेभ्य समानाया विभक्तौ परत एक शिष्यत इति प्रथम । द्वन्द्व' इति वर्तते तत्र विरूपेषु सा वकाशमपि द्वन्द्वमेकशेषो न बाधते निमित्तत्वात् सरूपाणा द्वन्द्वे कृते समा सादेकस्या विभक्तौ परत इति द्वितीय । अत्र पक्षे सङ्ख्यावाच्येकशब्द । ह्रस्वो नपुसकइत्यत प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते एकविभक्ताविति साहचर्य्या लक्षणम् । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषा प्रातिपदिकानामेवा नैमित्तिक एकशेष इति तृतीय । विभक्तिशब्द कारकशक्तिवचन, विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा, एकस्मिन्कारके विवक्षिते यानि सरूपाणि तेषामेकशेष, कारक च विवक्षित स्वनिमित्ता विभक्ति प्रसूतइति पृथग् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति चतुर्थ । सरूपसमुदायादेकस्या विभक्तौ परत इति पञ्चम । तत्राद्ये पक्ष वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते पूर्वयो[2]र्निवृत्तौ स् स् वृक्षस् इति स्थिते मध्यसम्बन्धिन सोर्हल्ङ्यादिलोपे तदितरयो श्रवणप्रसङ्ग, एवमाद्यन्तयोरपि निवृत्तौ द्रष्टव्य, परयोर्द्वयोर्निवृत्तावपि शिष्यमाणसम्बन्धिनो लोपासिद्धिरेव गोदौ वरणादित्यादौ च पृथग् द्विवचनयो परत एकशेषे तयो श्रवणप्रसङ्ग, यत्र हि प्रत्ययनिमित्ता प्रकृ

१ पेक्षिकेति पा २ ।
२ पूर्वमध्यमयोरिति पा २ ।

तिनिवृत्तिस्तत्र केवलस्यापि प्रत्ययस्य प्रयोगो भवत्येव यथा इयानिति, द्वितीये तु । अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते यदि पूर्वशेष सर्वानुदात्त पद स्यात् परशेषे तु अश्वशब्दान्तोदात्त स्यात्, इह च स्रक् च स्रक् च स्रचौ अन्तरङ्गत्वाद् दृक्स्रग्वधूरिति समासान्ते कृते विभक्तिकार्येण व्यवधानान्नेकशेष स्यात्स मासान्तो हि समासग्रहणेन गृह्यमाणस्तमेव न व्यवदध्यात् सरूप तु व्यवदधात्येव, एकग्रहण वानर्थक नाह द्वन्द्वाद्युगपदनेका विभक्ति सम्भवति, यदि पुनरेकविभक्ताविन्येतदकृत्वा द्वन्द्वक्रियानन्तरमेवैकशेष इत्युच्येत एवमपि पादौ पादा इत्यादौ द्विवचनबहुवचने न स्याता प्राण्यङ्गादीना समाहार एव द्वन्द्व इति नियमात्। तृतीये तु पक्षे जननी वचनो यो मातृशब्दो यश्च माङ् मानइत्यस्मात्तृचि धान्यमातृवचन तयोरपि माता मातृभ्याम इति क्वचिद्विभक्तौ सरूपत्वात्सर्वत्रैकशेषप्रसङ्ग, तथा हरितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीन्नकारयोर्या हरिणीशब्द सम्पद्यते यश्च हरिणशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि तयोर्न स्यात् ङ्यन्तयो सारूप्येपि प्रातिपदिकावस्थायामसारूप्यात् चतुर्थे तु निवर्त्तमान शब्दो यद्यपि सह विभक्त्या निवर्त्तते शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग, अत पञ्चम पक्षमाश्रित्याह । 'सरूपाणा शब्दानामेकविभक्तौ परत इति' । सरूप समुदायादेकस्या विभक्तौ परत इत्यर्थ । ननु ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येक वचनान्ताना द्वन्द्वस्तत्र चैकत्व विवक्षित तत्कथ प्रातिपदिकसमुदायाद्वि भक्ति,रस्तु प्रत्येक प्रातिपदिकत्व समुदायेपि त्वर्थवत्त्वात्प्रातिपदिक, क पुन' समुदायस्यार्थ परस्परसम्बन्ध, एकैकेन विशकलितोर्थ उच्यते समु दायेन तु सम्बन्ध तुल्यजातीयस्य चार्थवत्समुदायस्य समासग्रहणेन नि वृत्ति कश्च तुल्यजातीय यत्र पूर्वो भाग पद न चात्रैवमिति समुदायाद्वि भक्तिरविरुद्धा सा त्वनुद्भूतावयवभेदत्वाद् द्विवचन बहुवचन वा न त्वेकवचन नावौ जनावौ कर्त्तारावित्यादावच्परत्वादावादिष्वपि कृतेषु विरूपाणामपि

---

१ एकशेषादिति पा २।

समानार्थत्वादेकशेष , शेषशब्दोऽयं भाग इति अनन्ते अप्रधाने उपयुक्तादन्यत्र च न वर्त्तते किं तर्हि निवृत्तिमदवस्थानइत्याह । 'एक शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते इति' । नन्वस्मिन् पक्षे एकग्रहणमनर्थकं नहि समुदायाद्युग पदनेका विभक्तिः सम्भवति, उच्यते । असत्येकग्रहणे पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तौ परत इति प्रथमोऽपि पक्ष सम्भाव्येत, अतो यत्र पक्षएकैव विभक्ति सरूपाणा सम्भवति स एवैकग्रहणादाश्रीयते । अथ वा चतुर्थे पक्षे ग्रन्थ , कथं तर्हि विभक्तौ परत इति नहि कारकशक्त्या शब्दानां पौर्वापर्यं भवति उच्यते, दृष्टवाची परशब्द एकस्यां विभक्ताविष्टाया एकस्मिन्कारके विवक्षितइति यावत् । ननु चोक्तं शिष्यमाणस्यैकवचन श्रवणप्रसङ्ग इति न वेदार्थी निवर्त्तमानसङ्ख्यावेशादुपजायमाने द्वित्व बहुत्वे द्विवचनबहुवचने उपजनयितुमुत्सहेते प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिक त्वात्, नैष दोष , सहविवक्षायामेकशेष का पुन सहविवक्षा, उक्तमत्र

अनुद्भूतेव भेदानामेका प्रख्योपजायते ।
यदा सहविवक्षा तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयो ॥

इति । अयमर्थ । यदा बहवोऽर्था एकस्यां बुद्धौ उपारूढा यथा पुरोवस्थितस्य हस्तस्य पञ्चाङ्गुलय ते चैकस्मिन्गुणे क्रियाया वा तथैव विनियुज्यन्ते शोभना इति वा दृश्यन्तइति वा, तदा सहविवक्षा, तथाहि । आत्मनो या बुद्धिस्तां परत्र सङ्क्रमयितु प्रयोक्ता शब्द प्रयुज्यतइति । यदि चावयवा पृथक् पृथगवधारिता स्यु यथा वातायनगतेन क्रमेण गच्छन्त ततो भिन्नैरेव शब्दै प्रत्येकं पर्यवसायिभिरेकवचनान्तैरभिधायेरन् समुदा याकारा त्वनुस्यूतावयवभेदैका बुद्धिस्तां परत्र सङ्क्रमयितुमिच्छता तदनुरूप शब्द प्रयोक्तव्य , न च तादृशस्य समुदायस्यासाधारण कश्चिच्छब्दोऽस्ती त्यवयवशब्दैरेवासौ प्रतिपाद्य , उपपद्यते चावयवशब्दैरेवाभिधानं समुदा यसमुदायिनोरभेदात् स चैकैक एवावयवशब्द उद्भूतावयवभेदसमुदायप्रति पादनाद् द्विवचनान्तो बहुवचनान्तश्च प्रवर्ततइति नैकवचनश्रवणप्रसङ्ग । यद्येवमेकेनैवावयवशब्देन तादृशस्य समुदायस्याभिधातु शक्यत्वाच्च याव

दवयवशब्दप्रयोगप्रसङ्ग । अथ मतम अन्योन्यसंनिधावेव समुदा[1]यरूपार्थो-भिधानशक्तिः प्रादुर्भवति कथं तर्हि एकशेषारम्भे एकस्य सा भवति नहि सतोऽसती शक्तिरेकशेषवचनेन कर्तुं शक्यते । उच्यते । विरूपेष्वन्योन्यसंनिधाने समुदायार्थाभिधानशक्तिः प्रादुर्भवति, पटुगुप्ताविव्यत्रापि ह्युद्भूतावयवभेदं समुदायं प्रतिपादयितुमवयवशब्द एव प्रत्येकं द्विवचनान्तः प्रवर्त्तते ऽन्यथा द्विवचनबहुवचनायोगात्स्वार्थमात्रपर्यवसायिभिरवयव-शब्दैः क्रमेणैवोच्चारणादर्थोऽपि प्रतीयते क्रमेण चानेकार्थप्रतीतौ द्विवचनबहुवचने न भवत, समुच्चयश्च भवति तद्यथा वाक्ये पटुश्च गुप्तश्चेति, अतो विरूपेष्वेव दर्शनात्सरूपेष्वपि द्वन्द्वाशङ्कायां सरूपेष्वेकस्यैवानेकार्थप्रतिपादनशक्तिरस्तीति वचनेन व्युत्पाद्यते । अन्ये तु नूनायमपि पक्ष सन्या रूढ वर्णयन्ति, सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति एकविभक्तौ परतः सरूपाणामित्यन्वयो न त्वेकशेषइति, एकस्मिन्कारके विवक्षिते एकविभक्तौ वा परतो ये सरूपा दृष्टाः शब्दास्तेषामित्यर्थः । तत्र च शिष्यमाण एव निवर्त्तमानस्याप्यर्थमाचष्टे अग्निचिदिति प्रत्ययनिवृत्तौ प्रकृतिवदिति द्विवचनबहुवचने यथायोगं भवत, तत्र[2] यदुक्तं हरितहरिणयोङ्यन्तयोर्न स्यादिति तत्र, प्रातिपदिकग्रहणं नानुवर्त्तते तेन ङ्यन्तयोरेव सारूप्याद् भविष्यति, यदप्युक्तं मातृशब्दयोः प्रसङ्ग इति अर्थविप्रतिषेधाच्च भविष्यति कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न गम्यते तैरित्युक्ते स्त्र्यर्थः, वक्ष्यमाणस्य वा एवकारस्येहानुकर्षणादेकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेत्याश्रयणात्परिक्षेतृवाचिनश्चाप्तृन्तृजिति सर्वनामस्थाने दीर्घविधानादसारूप्यादेकशेषाभावः । अत्र पक्षे एकग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं तदेवं पञ्चसु पक्षेषु त्रय स्वीकृताः । ‘वृक्षश्च वृक्षश्चेति’ । अनैमित्तिक एकशेष इति पक्षे विभक्तौ सारूप्यं दर्शयितुं विभक्त्यन्तेन विग्रह, कथं पुनर्विग्रहः यावता एकशेषवृत्तिर्नित्या नैतद्वृत्त्यासमानार्थवाक्यं प्रत्येकमत्र विवक्षा अतश्च प्रत्येकं यतोऽत्र भेदनिबन्धनेन समुच्चयश्चशब्देन द्योत्यते भिन्ना-

१ प्रतिपादनशक्तिरिति पा २ ।

२ तत्रेति नास्ति ३ पुस्तके ।

र्थमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्याद्वाक्य भवत्येव समानार्थन्तु बाध्यतएव यथा वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति, ननु यद्येताव देकार्थाभिनिवेशिन शब्दा आकाशद्रव्यत्वगोत्वादयो न तेषु द्विवचन बहुवचनेनाप्येकशेष, ये त्वनेकार्थाभिनिवेशिन गौ शुक्ल पाचक इत्या दयस्तेष्वनुस्यूत किञ्चिदर्थगतमेक गोत्वादिनिमित्त वक्तव्यम्, अन्यथा सम्बन्धग्रहणासम्भवादत्र गवादिषु तद्गुणता जातिर्निमित्त न यथा शुक्ला दिष्वपि गुणमात्रनिष्ठेषु गुणिनिष्ठेषु तु स्वगतया जात्या एकीभूतो गुण, एव पाचकादिष्वपि गोत्वाश्वत्वे सामान्ये नि सामान्यानि सामान्यानी त्यत्र भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययहेतुत्व तावेतावित्यादौ परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकम। अभावाश्चत्वार इत्यत्र निरूपाख्यत्वमित्यादि सर्वत्र द्रष्टव्य, निमित्त तद्गतोश्च तादात्म्य सर्व हि वस्तु एक नाना च गवादिरूपेणैक खण्ड मुण्डादि प्रातिपदिकरूपेण नाना, एव स्थिते यदि तावज्जातिरेव शब्दा र्थस्तदा तस्या एकत्वान्नानेकशब्दप्रसङ्ग, अथाप्युभयम्, एवमपि जातिरूपे णैव शब्दो द्रव्यमभिधत्ते न प्रातिस्विकेनाकारेणेति नास्त्यनेकशब्दप्रसङ्ग, केवलद्रव्यपदार्थपक्षेपि अस्मिन्विषये ऽनेकार्थाभिधानसामर्थ्य शब्दस्य द्व्यादिपदवदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा सत्यप्येकशेषे तच्च स्यादिति सिद्ध मेकशब्दत्व द्रव्यगतसङ्ख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यतो नार्थ एतेनेत्याशङ्क्याह। 'प्रत्यर्थमित्यादि'। एकैकस्मिन्नर्थे यस्माच्छब्दाना निवेश स्ततोऽनेकेन शब्देनानेकस्याभिधान सिद्ध्यति तत्रैव स्थिते ऽनेकार्थाभिधाने कर्त्तव्ये यावन्तस्तेर्थास्तावता शब्दाना प्रयोग प्राप्नोति इष्यते चैकशब्दत्व तस्मादेकशेष आरभ्यते। अयमभिप्राय। केवल जातिपक्षे अक्षा पादा माषा इत्यादौ अनेकशब्दत्व स्याद् नहि बिभीतकदेवनशकटाक्षेष्वनु-स्यूत किञ्चित्सामान्यमस्ति, अत एव तत्र व्युत्पत्तिभेदेनापेक्ष्यते एवमुभय-पक्षेपि, केवलद्रव्यपक्षेपि वृक्षश्चेति वाक्ये ऽनेकशब्ददर्शनाद्विरूपेषु द्वन्द्व-दर्शनाच्चारम्भणीयमेतदिति। 'रूपग्रहण किमिति'। अन्तरङ्गत्वादहे-यत्वादुपदेशानपेक्षत्वाच्च रूपकृतमेव समानत्व ग्रहीष्यतइति प्रश्न।

प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति रूढिशब्दत्वेन[1] रूढि रिति तुल्यार्थावगमाद् रूपग्रहणे तु वतिपदार्थमवगम्यान्यपदार्थोवगन्तव्य इति गौरवं भवति। 'भिन्नेप्यर्थे इति'। स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं शास्त्रे रूपवदर्थोपि तन्त्रमिति, ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्यतेति भावः। 'एकग्रहणं किमिति'। शेषः इत्येकत्वं विवक्ष्यतइति प्रश्नः। 'द्विबह्वोरिति'। द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः। ननु द्वयो र्बहूनां चेति बहुवचनप्रसङ्गाद् इह शेषविधानद्वारेण संस्क्रियमाणत्वा च्छिष्यमाणं प्रधानं प्रधाने च सङ्ख्या न विवक्ष्यते यथा ग्रहं संमार्ष्टीति विषम उपन्यासः। संमार्गं विधौ द्वितीयानिर्देशात् ग्रहा प्रधानभूता संमार्गस्तु तेषां संस्कारः संस्कारो नाम तस्य भवति यच्छास्त्रान्तरे प्रयोजन वत्यां क्रियायां साधनत्वेन विनियुक्तं संस्कृतस्य वा यस्य विनियोगो द्रव्यमात्रस्य रूपसंस्कारोनर्थकः स्यात् यदिह संमार्गसंस्कारो विधीयमानः शास्त्रान्तरे विनियुक्तं ग्रहमपेक्षते तत्र नव सङ्ख्या ग्रहाः श्रुता इति तद पेक्षः[2] संमार्गविधिर्नवानामपि भवितुमर्हति, ग्रहमित्येकवचनं तु कर्मत्व मात्रमभिधाऽकृतार्थं भविष्यति, इह तु शेषस्य वाक्यान्तरे ऽनवधारणा दिदमेवोत्पत्तिवाक्यमिति विवक्षणीया सङ्ख्या पशुमालभेतेतिवत्। सत्यम्। इदमेवैकग्रहणं ज्ञापकं शास्त्रान्तरानवगतेपि प्रधाने सङ्ख्या न विवक्ष्यतइति तेन कर्तुरीप्सिततममित्यत्र ईप्सिततमस्य सङ्ख्याया अवि वक्षा सिद्धा भवति। 'शेषग्रहणं किमिति'। साध्वनुशासनप्रक्रमात्सरूपाणा मेकः साधुर्भवतीति विज्ञास्यतइति भावः। 'आदेशो माभूदिति'। असति हि शेषग्रहणे 'षष्ठी स्थानेयोगे' ति वचनात् स्थानषष्ठी स्यात् ततश्चा देशः स्याद् अस्तु शब्दतोर्थतश्चान्तरतमो भविष्यति, नैवं शक्यं, स्वरे हि दोषः स्याद् द्वयोरश्वशब्दयोः समुदायः स्थानी तत्र च द्वावुदात्ताविति द्व्युदात्त आदेशः स्यादेतेन द्व्यनुदात्तत्वं व्याख्यातम् 'एकविभक्ताविति किमिति'। नानाविभक्तौ वैरूप्यमवश्यभावीति भावः। 'पयः पयः इति'।

---

१ झटिति पा २।
२ संस्कारविधिरिति पा।

एकविभक्ताावित्यस्मिन्नसति सरूपाणां सर्वत्र सह प्रयोगो न स्याद् अथ क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नैमित्तिकपक्षे कस्माद्देवात्र न भवति एतदपि ह्येकस्या विभक्तौ परतः सरूपं दृष्टमेव । नैष दोषः । एकग्रहणमस्मिन्पक्षे अतिरिच्यत इत्युक्तम्, तत्सामर्थ्यादेकस्यामेव विभक्तौ विषयभूतायां भविष्यति अत्र तु सत्येकशेषे पर्यायेण भिन्ना विभक्तिः स्यात्, अथ वा किं न एतेन पक्षेण क्षेशतो व्याख्येयेन स्तां द्वावेव पक्षौ इह एकश्चेति सङ्ख्याशब्दानामेकशेषो न भवति अनभिधानाद् विंशत्यादीनां तु भवत्येव ॥

"वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः" ॥ वृद्धशब्दोऽयं लोके चरमे वयसि प्रसिद्धो युवशब्दो द्वितीये तयोरिह ग्रहणे तरुणश्च वृद्धश्च युवा च स्थविरश्चेत्यादौ स्यात् । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' 'जीवति तु वंश्ये युवा' अनयोः शास्त्रीययोर्ग्रहणे औपगवश्चानन्तर औपगविश्च युवेत्यादावपि स्यादतो युवशब्दस्य तावत्कृत्रिमस्य व्यवहितापत्यवाचिनोऽत्र ग्रहणं तत्साहचर्याद्वृद्धशब्दस्यापि व्यवहितापत्यवाचिनः शास्त्रान्तरे प्रसिद्धस्य[1] ग्रहणमित्याह । 'वृद्धशब्द इत्यादि' । गोत्रग्रहणे त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य ग्रहणमित्यपत्यमात्रस्य ग्रहणं स्यात् क्वचित्पुनरधिकोऽपि ग्रन्थः पठ्यते, यूनेति सहयोगलक्षणा तृतीयेति स इदानीन्तनैः प्रक्षिप्तः, यूना सह वचन इति सहशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रे सहयोगे तृतीयेति दर्शयति, अत एव ज्ञाप्यते सहविवक्षायामेकशेष इति । 'विशेषो वैरूप्यमिति'। शब्दस्य वृद्धयुवनिमित्तस्य ग्रहणान्नान्य इति भावः । पदार्थं दर्शयित्वा तदयमर्थ इत्याह । 'वृद्धयुवनिमित्तकमेवेत्यादि' । 'समानायामाकृताविति' । आकृतिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं गर्गापत्यत्वादि, क्वचित्तु प्रकृताविति पाठः, प्रकृतिर्मूलप्रकृतिर्गर्गशब्दादि । 'गार्ग्यश्चेत्यादि' । गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादित्वाद्यञन्ताभ्यां यूनि 'यञिञोश्चेति' फक् । 'गार्ग्याविति' । प्रकरणादिनात्र जीवद्वृद्धस्यतावसायः, शब्दस्य गोत्रद्वयस्यापि साधारणत्वाद्, यद्वेव गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रशब्दयो

---

[1] प्रसिद्ध तस्येति पा २ ।

रेव पूर्वेणैकशेषोस्ति प्रकरणादिनैव युवत्वमन्यतरस्य गम्यते यूनो हि द्वावाकारौ जीवद्वंश्यत्वं पौत्रप्रभृत्यपत्यत्वं च तत्र विशेषाविवक्षाया सामान्यशब्दो न निवर्तते यथा वस्तुनो भूतानद्यतनेपि अभूवृपो विवुध सख इति लुङ् भवति, तस्मान्नार्थ एतेन । उच्यते । प्रकरणानपेक्षेण शब्देन जीवद्वंश्यत्वं प्रतिपादयितुकामो द्वन्द्वं प्रयुञ्जीत गार्ग्यगार्ग्यायणाविति, अतो द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनं प्रत्युदाहरणे तु सर्वत्र द्वन्द्वो भवति गार्ग्यं वात्स्यायनाविति । नन्वत्र विशेषान्तरसद्भावेपि तल्लक्षणो विशेषो विद्यत इति स्यादेकशेषः । नैष दोषः । एवमर्थवचनं व्यज्यते योसौ विशेषो यस्य सद्भावात्पूर्वेणाप्राप्तिः स तल्लक्षणश्चेदिति एवं च यावद्वृद्धस्य विधेय सम्बन्धात् सूत्रारम्भहेतुभूतस्य कृत्स्नस्य विशेषस्य तल्लक्षणत्वविधानात् कुतोत्र प्रसङ्गः, इह तु प्राप्नोति भागवित्तिभागवित्तिकाविति कृत्स्नस्य विशेषस्य तल्लक्षणत्वा,देवकारेण तु व्यावर्त्यते, नह्यत्र तल्लक्षण एव विशेषस्तदाह । 'कुत्सा सौवीरत्वं चापरो विशेष इति' । विशेषहेतु रित्यर्थः ॥

"स्त्री पुंवच्च" ॥ स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्याद्वचनं पुंवं च्चेति वक्ष्यामीति च, अत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं स्त्र्यधिकारविहितानां टाबादीनां ग्रहणादयमर्थो भवति पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यथा पुंवदस्यास्तन्नान्वित्यभावातिदेशस्तद्वत्, ततश्च स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद् गार्ग्यश्च स्त्रियो गार्ग्यायणश्च गर्गा इत्यत्र 'यञञोश्चे' ति लुग् न स्यात् अस्त्रियामित्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधेयं दोषः पर्युदासे तु शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधायित्वादस्ति स्त्रीसदृशोर्थ इति सिद्ध्यति, इह तु गर्गान्पश्येति स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात्तस्माच्छसो नः पुंसि इति नत्वं न स्यात, स्त्र्यर्थवृत्ते शब्दस्य तु ग्रहणे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीत्यर्थः स्यात् स्त्रीत्वं त्वनुवृत्तमेव तत्र यद्यपि गर्गा इति बहुषु पुंशब्दस्य रूपमिति तस्मिन्नतिदिष्टे जसादिषु न दोषो नत्वं तु विभक्ति कार्यं न स्यादेव स्त्र्यर्थग्रहणे तु पुमर्थातिदेशात्तत्प्रतिबद्धानां कार्याणां सिद्धिरिति न कश्चिद् दोषः, स्त्रीति चोक्ते ऽर्थ एव प्रतीयते शब्दानामर्थपर

त्वात्स्वरूपग्रहणन्त्वनाशङ्क्यमेव वृद्धो यूनेत्यनुवर्त्तनाद् अतोर्थस्यैव ग्रहण मित्याह । 'स्त्र्यर्थं पुमर्थवद्भवतीति'। 'गार्गी चेत्यादि । गार्ग्यवात्स्य शब्दाभ्या 'यञश्चेति' ङीप् । 'दाक्षीति'। 'इतो मनुष्यजाते' दाक्षी इति ङीषि निवृत्ते इञन्ताद् द्विवचने प्रथमयोरिति दीर्घ । इदमपि द्वन्द्व निवृत्त्यर्थमेव वचनम ॥

"पुमान स्त्रिया ॥'स्त्रीपुसलक्षणश्चेदेव विशेष इति'। पदान्तर गम्येपि तल्लक्षणे विशेषे भवति यथा गौश्चाय गौश्चेयमिति एतौ गावौ चरत इति, एव कन्याखुकुक्कवाकुग्रामणीखलपूप्रभृतिषु पुस शेषो वेदि तव्य । इह कस्मान्न भवति हसश्च वरटा च कच्छपश्च डुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्च अश्वश्च वडवा च पुरुषश्च योषिच्चेति सर्वत्राप्यत्र स्त्रीपुसकृत एव विशेष, सरूपाणामिति वर्त्तते तेन समानाया प्रकृतौ यत्र स्त्रीपुसकृत एव विशेषस्तत्रैव भवति इह तु ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यत्र प्राप्नोति, नैष दोष । स्त्रीपुसयो सहविवक्षायामेकशेष सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुसकृत एव विशेषस्तत्रैवैकशेष इह त्वप्रधान कृतोपीत्येकशेषाभाव, इहापि मृगक्षीरादिवज्जातिविवक्षाया कुक्कुटावि त्यादि सिद्ध द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थन्तु वचनम । 'प्रागित्यव्ययमिति । प्रपूर्वाद ञ्चते क्विन्नन्तादस्ताते 'ऽञ्चेर्लुगिति लुकि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्य व्ययत्व सत्वासत्वयोर्द्वन्द्वैकशेषौ चिन्त्यौ ॥

"भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' ॥ इदमपि द्वन्द्वनिवृत्यर्थं वचनम् । स्वसृशब्दस्य ह्येकापत्यत्व निमित्त दुहितृशब्दस्यापत्यत्वमेव भ्रातृपुत्रश ब्दयो स्त्रीत्व पुस्त्व चोभयत्र विशेषस्तत्र भ्रातरौ पुत्रौ इति स्त्रीपुस्त्वाऽवि वक्षाया सिद्ध स्वसृदुहित्रोरभिधानमेकशेषारम्भेप्ययमेव नियोग ॥

"नपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" ॥'शुक्ला च शुक्ल चेति'। विभक्तौ विभक्त्यन्तयोश्चासारूप्यादप्राप्त एकशेष, शुक्ल च शुक्लश्चेति विभ क्त्यन्तयोरसारूप्य विभक्तौ सारूप्येपि पुनपुसकयो पर्याय स्यादिति वचनम् एकवद्भावार्थं च, तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तत इति शुक्ल च कृष्णश्चे- त्यत्र मा भूत् एवकारस्तु हिमहिमान्यौ अरण्यारण्यान्यावित्यत्र माभूदिति

अत्र हिमारण्ययोर्म्महत्त्वद्दति महत्त्वमपरो विशेष, अन्यतरस्याग्रहणा मानन्तर्यादेकवच्चेत्यनेन सम्बध्यते न त्वेकशेषेण चेत्याह। 'एकवच्चे-त्यादि'। अस्यग्रहणमेकवच्चेत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूदिति इह शुक्लेन च वस्त्रेण शुक्लेन च कम्बलेन तेनानेन शुक्लेनेति तल्लक्षणविशेषाभावादेक शेषो न प्राप्नोति सामान्यविवक्षायामेकशब्दत्वमेकवचन नपुंसकत्व च भविष्यति, यद्येव तदिद शुक्लमित्यत्राप्येवमेव भविष्यति नार्थ एतेन, द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थ तु वचनम्। 'अनपुंसकेनेति किमिति'। नपुंसकेनापि सहवचने सरूपाणामित्येकशेषेण भवितव्यमिति प्रश्न, तेन यथा स्यादनेन मा भूदिति प्रत्युत्तर कोन्वत्र विशेष इत्यत आह। 'एकवच्चेति'॥

"पिता मात्रा"॥ 'मातापितराविति'। अभ्यर्हितत्वान्मातु पूर्व निपात पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यते पितराविति अभिधान जन यितृत्वमात्रविवक्षाया लिङ्गाविवक्षाया समर्थनीयम्, एकशेषारम्भेपि द्वन्द्व स्त्विष्यत एवेति नार्थ एतेन॥

"श्वशुर श्वश्र्वा"। पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूभ्यामिति नोक्त ला घवार्थं, श्वश्रूशब्दोऽव्युत्पन्न प्रातिपदिक श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेत्यूङ न्तत्वे प्रत्ययान्तत्वाद् ब्रह्मबन्धूरित्यादिवदेकादेशाभावाच्चाप्रातिपदि कत्वेपि श्वश्र्वेत्यस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गात् सुपस्तद्धिताश्च भवन्ति। 'श्वश्रूश्वशुराविति'। अभ्यर्हितत्वादेव पूर्वनिपात, श्वश्रू पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता, अत्रापि दम्पत्योर्जनयितृत्वमात्रविवक्षाया लिङ्गा विवक्षाया समर्थनीयमनारम्भपक्षेपि श्वश्रूश्वशुराविति अभिधाने द्वन्द्वस्त्वि ष्यतवेति नार्थ एतेन॥

"त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्"॥ सर्वशब्दस्यार्थमाह। 'त्यदादिभिरन्यै-श्चेति'। एतदेव प्रकटयति। 'सर्वग्रहणमिति'। 'त्यदादिभिरन्यैश्चेति'। यदिद साकल्यमुक्त तदर्थमित्यर्थ, अन्यथा प्रत्यासत्तेस्तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यधिकाराद्वा त्यदादिभिरेव सहवचने स्यादिति भाव। 'स च देवदत्तश्चेति'। ननु देवदत्तोपि सामान्यविवक्षाया तच्छब्देनैव

निर्द्दिष्टु शक्यते ततश्च सरूपाणामित्येव सिद्ध, न चारब्धेपि सूत्रे वृत्तौ विशेषोन्तर्भावयितु शक्य, तावित्यस्य सरूपसाधारणत्वाद्विरूपाणा च नानाविधत्वात् सत्य, तद्वेवदत्ताविन्यादिद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थ वचनम्, अन्यथा तत्पुत्रस्तदीय इत्यादिवृत्त्यन्तरवद् द्वन्द्वोपि स्यात। 'यद्यत्परमिति'। त्यदादिपाठे शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भाव। 'स च यश्च यावि त्यादि'। भाष्ये तु पूर्वशेष खल्वपि दृश्यते स च यश्च तावित्युक्तम्, इह चाह च भवांश्चावामिति भवतीत्याहु। 'त्यदादित शेषे पुनपुसकतो लिङ्गवचनानि'। आद्यादित्वात्तसि त्यदादीना शेषे सह विवक्षितो योर्थे पुमान् यच्च नपुसक तद्वशेन लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यर्थ, स च देवदत्ता च तौ सा च देवदत्तश्च तौ, तच्च देवदत्ता च ते, पुनपुसकयोस्तु सह विवक्षाया परत्वान्नपुसकवशेन व्यवस्था, तच्च देवदत्तश्च ते इह स च कुक्कुट सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्याविते, अर्द्धपिप्पल्यास्तद् अर्द्धपिप्पली च सा अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति परवल्लिङ्गमिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्त द्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्ग भवति ॥

"ग्राम्यपशुसङ्घेषु तरुणेष्वस्त्री" ॥ ग्रामे भवा ग्राम्या ग्रामाद्य खञौ'। 'पुस शेषे प्राप्त इति'। 'पुमान् स्त्रिये त्यनेन। सामर्थ्यादिति'। प्रधानस्य सघस्य तारुण्यातारुण्य न सम्भवत इत्यस्मात्सामर्थ्याद्गुणभूता नामपि पशूना विशेषणमित्यर्थ। 'एतौ गावाविति'। यद्यपि द्वयोरपि सघो भवत्येव तथापीह सघग्रहणसामर्थ्याद्बहूना सघो गृह्यते ऽन्यथा शेषस्यानेकविषयत्वाद् अनर्थक तत्स्यात्। 'अनेकशफेष्विति'। शफा खुरा, उष्ट्राणा त्वारण्यत्वाद्धेशेषाभाव ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीय पाद समाप्त ॥

"भूवादयो धातव"॥ भू इत्येवमादय शब्दा इत्यनेन पाठनि बन्धनेय सज्ञेति दर्शयति। यदि त्वनादृत्य पाठ क्रियावचनो धातुरि

त्युच्येत तत[1] आणवेदु इत्यादिष्वपि स्यात्, कथ पुनरपभ्रंशानामनुशासन माशङ्क्यते, कुतो नु खल्वेतद् आणवेदित्यादयोऽपभ्रंशा इति यावता ये शास्त्रेणानुगम्यन्ते ते साधव, अवश्य चानुबन्धादिविशिष्ट रूप पाठेनैव दर्शनीय नहि तद्रूप प्रयोगे सम्भवति, अतोऽन्यार्थे सन् गणपाठ एवाश्रितो भवतीति धातुत्वे सति लड् भवति, एधते स्पर्द्धत इत्यनुदात्तेतो, यदि पाठमात्रनिबन्धनैव सज्ञा यावादिवृशब्दाना सर्वनामविकल्पस्वर्गवा चिना समानशब्दानामपि प्रसङ्ग, न च प्रापणादिरर्थो नियामको, ऽना र्थत्वाद् अभियुक्तैरुत्तरकालनिर्दिष्टत्वाद् अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च सत्य, सज्ञाया को दोष, न तावद्धातुप्रत्ययाना लडादीना प्रसङ्ग, कत्रादीनाम भावात्। उच्यते या यश्येति 'आतो धातो' रिति लोप स्यात्। नन्वधातुरिति निषेधाद् अप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिरेव न स्यात्, नैतदस्ति, विभक्तावुत्पन्नाया त्यदाद्यत्वे टापि च यारूपत्वे सति धातुत्व सुबुत्प त्तिदशाया तु यदित्यस्य नास्ति धातुत्व वाशब्दात्तु सुबेव न स्यादेव दि वृशब्दादपि, न च 'दिव औ' दित्येतद्धातुत्वाभावे लिङ्ग, क्विबन्तस्य दीव्यते सुपि सम्भवात् सानुबन्धकत्वेपि तस्यैव ग्रहण स्याद्, अत समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह। 'धातुशब्द इत्यादि'। क्व चित्तु भू इत्येवमादय शब्दा इत्यस्यानन्तर क्रियावाचिन इति पठ्यते तस्मिन् पक्षे यास्य ग्रन्थस्य शङ्का सा तस्य द्रष्टव्या, अस्य तु कथ पुन सूत्रेऽनुपात्त क्रियावचन इत्यय विशेषो लभ्यते ऽत आह। 'धातुशब्द पूर्वाचार्यसज्ञेति'। तत किमित्याह। 'ते चेति'। ततोपि किमि त्याह। 'तदिहापीति'। महत्या पूर्वाचार्यसज्ञाया आश्रयण तदीयोपा धिपरिग्रहार्थमेवेति भाव ॥

यावत्सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

---

१ आणवयतीति पा २।

सिद्धं वा भवत्वसिद्धं वा शब्देन तु यद्वस्तु साध्यत्वेनाभिधीयते सा क्रिया साध्यत्वे चाश्रितक्रमरूपत्वात् पूर्वापरीभूतावयवत्व वितत रूपत्व यत्तद्रूपमभिधीयते तस्यैकस्मिन् क्षणे ऽनवस्थान, यदाह 'क्रियाना मेयम् अत्यन्तापरिदृष्टा ऽशक्या च सा पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति'। एकैकस्य क्रियावयवस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपा धातुवाच्या क्रिया न प्रत्यक्षे त्यर्थ । क्रमवन्त एव क्षणा एकफलोद्देशेन सपाद्यमानत्वात् ऐक्यमिवा पन्ना धातुवाच्या, तद्यथा पचतीत्यधिश्रयणादयोध श्रयणान्ता क्लेदन फलावच्छिन्ना, एवमपचदित्यत्रापि क्रिया साध्यैव, तादृशस्यैव हि रूपस्य तत्रात्यय प्रतीयते यत्पूर्वापरीभूत क्रियते, घट इत्यत्र तु घटशब्देन चक्राद्वरगतोपि घट सिद्धरूप उच्यते, एकस्मिन्नेव क्षणे यद्दर्शनयोग्य रूप तेन रूपेणेत्यर्थ, तदेव क्रियावचनो धातुरित्याश्रयणादतिप्रसङ्गो नास्तीति स्थितम्। इह भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यणादेशे कृते भ्वादय इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत आह। 'भूवादीना वकारोय मङ्गलार्थ इति'। अभिधान धर्मस्याप्यभिधेये उपचार, यथा भ्रमरे द्विरेफ इति, भूवादीना सञ्ज्ञिना सम्बन्धी यो वकारस्तदभिधायिनि भूवादिशब्दे स्थितो ऽय प्रयुज्यते, लक्ष णेनाप्राप्तो निपात्यतइत्यर्थ । स च मङ्गलार्थे, अपूर्वस्य लाभो मङ्गल दध्यादिलाभ इव, अस्य वशब्दस्यापूर्वस्य लाभायेत्यर्थ, धर्मो वा मङ्गल, साधुशब्दप्रयोगे ऽपि धर्मो भवति भूवादिशब्दश्च साधु, किं च वकारे सत्यविकृतो भूशब्दो व्याहृत्यादि स्मारयतीत्यपि धर्मो भवतीति। प्रका रान्तरमाह। 'भुवो वार्थं वदन्तीति। भुवो धातोरर्थं वदन्तीति वा, भूवादय इति निर्देश इत्यर्थ। अर्थकथन चैतद्, व्युत्पत्तिस्तु भवन भू क्रियासामान्यभुव वदन्तीत्यौणादिकोय, 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनि वाशिवादिवारिभ्य इञ्'ति कर्तरि वदे इञ् प्रत्यय, यदि क्रियासामान्य ये वदन्ति ते सञ्ज्ञिन, अस्तिभवतिविद्यतीनामेव स्याद् न पचत्यादीना विशेषवाचिना, घञ्विधिवद्भविष्यति, तद्यथा 'भाव' इति सामान्योपा दानेन विधीयमानो घञ् विशेषवाचिभ्योपि भवति पाकस्त्याग इति, तत्क

स्य हेतो विशेषेष्वपि सामान्यस्य सम्भवाद् विशेषाश्रयनिषेधाभावाच्च, तद्वदिहापि । अस्मिन्पक्षे गणपाठसामर्थ्यात् सोऽप्यङ्गीक्रियते ऽन्यथा शब्विकरणा ये सेटो निरनुबन्धका अन्तर्गणकार्यवर्जिता भूप्रभृतयस्तेषा पाठोऽनर्थक स्याद्, बहुव्रीहेस्तु भूत्वादिशब्दस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्व, तृतीय प्रकारमाह । 'भ्वर्था वा वादय स्मृता इति' । भवन भू सोऽर्थो येषा ते भ्वर्था, एव भूता वादयो वात्र सञ्ज्ञिन स्मृता इत्यर्थ । किमिद वादय इति, वा गतिगन्धनयो वा आदिर्येषा ते वादय, वा गतीत्यारभ्या चुरादिसमाप्ते, तथा च भ्वादयो वादय भूप्रभृतय आ वागतिगन्धनयोरित्यस्मा,द्वादयश्च वादयश्च बहुव्रीहितत्पुरुषयो सह विवक्षाया स्वरभिन्नाना यस्योत्तर स्वरविधिरिति बहुव्रीहे शेष, ततो भुवो वादय इति वाच्यवाचकसम्बन्धे शेषषष्ठीसमास, अस्मिन्पक्षे पाठविशेषोर्थश्चेत्युभय सूत्राक्षरैरेवोपात्त भवति ॥

'उपदेशे ऽजनुनासिक इत" ॥ 'उपदिश्यते तेनेत्युपदेश इति'। अकर्त्तरि च कारकइति करणे घञ् । ननु च नेय सञ्ज्ञा परत्वाच्च करणाधिकरणयोरिति ल्युट् प्राप्नोति 'हलश्चे' त्यत्रापि सञ्ज्ञायामित्येव, ल्युट् तावन्न भवति 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति अकर्त्तरि चेत्यत्र चकारो भिन्नक्रम सञ्ज्ञाया चेति, तेन क्वचिदसञ्ज्ञायामपि भवति, अथोपदिश्यते ऽनेनेत्यत्रोपदेश, कोऽर्थे, विधान, यद्येव लण् एध वृद्धौ इत्यादौ न स्यात्, नह्यत्र किञ्चिद्विधीयते । अथानिज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापन तत् आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्य क्विबित्यत्र गल्भाद्यकारस्य न स्यात्, नहि गल्भादीना स्वरूपज्ञापनार्थमुच्चारण पञ्चमीनिर्देशेन क्विपो विधानात् यद्येव क्विबनेनानिज्ञातरूपो ज्ञाप्यते तत्र चाय भवत्यकार इति भविष्यति शास्त्रवाक्यानीति, लण् एध स्पर्द्धेत्यादीनामपि विशिष्टप्रयोजनपरत्वेनोच्चारणाद् वाक्यत्वम्, अस्यैव विवरण सूत्रपाठ इति, खिलपाठो धातुपाठ, प्रातिपदिकपाठो वाक्यपाठश्च, तत्र सूत्रे मतुबादेरकारो धातुषु एधाद्यकार प्रातिपदिकेषु भवच्छब्दस्योकारो वाक्ये गल्भाद्यकार । ननु च सर्वत्रात्र

शुद्धोऽच् पठ्यते नानुनासिक इत्यत आह । 'प्रतिज्ञानुनासिक्या इति' । प्रतिज्ञामात्रेण समाधिगम्यमानुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः, प्रतिज्ञानुनासिका इति तु प्रसिद्धः पाठस्तत्र प्रतिज्ञासमधिगम्यत्वाद् अनुनासिके प्रतिज्ञाशब्दो द्रष्टव्यः, ततः समानाधिकरणपदो बहुव्रीहिः, तच्च प्रतिज्ञानं नानियमेन भवति किं तर्हि यत्राचार्याः स्मरन्ति तत्रैव सूत्रकारेण तावद्विवक्षिताः सर्वेनुनासिकाः पठिताः दुर्लभं प्राप्राविति वत्, लेखकैस्तु सङ्कीर्णाः लिखिताः, तत्र स्मृतिपरम्परया निर्णयमित्यर्थः । 'अभ्रँ आपः इति' । नायं सूत्रादिषु स्वरूपेणोच्चरितोऽनुनासिकः किं तर्हि 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसी' त्यनुनासिकशब्देन विहितः । अथ क्रियमाणेऽप्युपदेशग्रहणे 'उञः' 'ऊँ' इत्यत्र कस्मान्न भवति, विधानसामर्थ्याद् इत्संज्ञाया हि 'तस्य लोपः' इति लोपः स्यात् । यद्येवमत्रापि विधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एवं तर्हि उदाहरणादिगियं दर्शिता, इदं तत्रोदाहरणं 'मणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' दधीच्छति ब्राह्मणकुलमिति क्यजन्तात्क्विपि अल्लोपे वलि लोपे नपुंसकह्रस्वत्वं दधि इति, यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात 'इदितो नुम् धातो' रिति नुम् स्यात् । अत्राप्यनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च यत्रेत्संज्ञायाः सत्याः प्रयोजनं न सम्भवति यथा दधि मध्विति प्रातिपदिकेषु तत्रेत्संज्ञाया अभावः, अत्रानुनासिकविधानमर्थवत् । नैतदेव, लोपस्येत्कार्यस्य सर्वत्र सम्भवात् तस्मादणोऽप्रगृह्यस्य इत्संज्ञायामेव विधेयायामनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवात्र लोपो न भविष्यति, एवं तर्ह्युत्तरार्थमवश्यमुपदेशइति वक्तव्यं तदिहापि विस्पष्टार्थंम्भविष्यतीति मन्यते । 'आतो मनिन्निति' । अत्र मकारस्येत्संज्ञा न भवति यदि स्याद् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति हलन्त्यऽन्त्यादच परः स्यात् । 'सर्वस्येति' । दरिद्राप्रभृतिसम्बन्धिनोऽपि ॥

"हलन्त्यम्" ॥ अन्तशब्दोऽत्र समाप्तौ वर्तते नावयवे ऽसम्भवात् न समीपे ऽतिप्रसङ्गात् येन समाप्यते समुदायस्तदन्ते भवमन्त्यं, दिगादित्वाद्यत्, हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः, सर्वस्य हलः संज्ञा प्राप्नोति सर्वो हि हल् त तमवधिं प्रत्यन्तो भवति, अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्याद्, अत

आह । 'धात्वादेरिति' । आदिशब्देन सूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमा देशाना ग्रहण, शीङ् लण नदट् सन् आङ 'त्रपुजतुनो षुक्' 'चक्षिङ ख्याञ्' इति योऽय धात्वादिरूप समुदायस्तदर्थे स उपदेशो न तु नान्तरीयकावान्तरसमुदायार्थे, इत्यन्त्यस्य समुदायापेक्षाया प्राधान्याद्धा त्वादेरेव ग्रहणमिति भाव । 'अग्निचिदिति' । अन्नेत्सज्ञाया लोप स्यात । न च तुको वैयर्थ्यम आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्विप पित्त्वस्य वैयर्थ्यं,मग्निचितावित्यादौ चरितार्थत्वात । यद्यप्यत्रोभयत्रापि तावतोवधेस्तकारोन्त्यस्तथापि मुख्यसमुदायस्य नान्त्य इति नास्ति प्रसङ्ग , इह च दण्डिचिति नकारस्येत्सज्ञाया सत्या न ङिसबुद्धो रिति निषे धाल्लोपाभावेपि समुदायस्य नित्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्ग , यथा श्रोत्रियशब्दे वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षे अयोपदेशानुवृत्तावपि सनुतरित्यस्य रेफस्य कस्मान्न भवति स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठसामर्थ्यात् । इह 'शषसर् 'हलि ति यो लकारस्तस्येत्सज्ञाया सत्या हलित्यय प्रत्याहार उपपद्यते सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शषसहल् इत्यत्रान्ते निर्दिष्ट त्वादित्सज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहार इ ति इतरेतराश्रयत्वात् प्रत्याहारो नोपपन्न ततश्च सर्वेषामेव णकारादीनामित्सज्ञा न स्यादिति सर्व एव प्रत्याहारव्यवहारोनुपपन्न , आदिरन्त्येनेत्येतस्यापि वैयर्थ्य स्यादेतत् । हलित्यत्र हकारात् पर लृकारस्तस्य लृकारस्यैकादेशो लपर तस्मो पदेशेऽनुनासिक इति इत्सज्ञा स एव हलन्त्यमित्यत्राप्येकादेशेन लपरेण निर्दिष्ट इति, एवमपीतरेतराश्रयमेव लृकारस्य सत्यामित्सज्ञाया हलिति प्रत्याहार सति च प्रत्याहारे ऐऔजि ति चकारस्येत्सज्ञा तस्या सत्यामजिति प्रत्याहार, अजिति प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्सज्ञेति तस्मादुक्तव्योत्र परिहारस्तमाह । 'हस्य ल् हलित्यादि । साधारण भवेत्तन्त्र यथा तुल्यकक्ष्ययोर्भुञ्जानयो प्रदीप स चेह प्रयत्नविशेष यथा श्वेतो धावतीत्यत्र साधारणेनैकेनैव प्रयत्नेन द्वयोर्वाक्ययोरुच्चा रितयो फल सम्पद्यते तथेहाप्येकेन तन्त्रेण प्रयत्नेन द्वितीय हल् ग्रहणमुपात्त परिगृहीत वेदितव्य, तस्य द्वितीयस्यार्थमाह । 'हस्येति' ।

समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठीसमास इत्यर्थः । तत किमित्याह । 'तेनेत्यादि'। एतद्दर्शयति हकारसमीपवर्तिनो लकारस्य न प्रत्याहारसमाश्रयणेनेत्सञ्ज्ञा किं तर्हि साक्षादुपादानेनेति, प्रत्याहारपाठो ऽक्षरसमाम्नाय । 'तथा चेत्यादि'। गतार्थं किं पुनस्तन्त्रे प्रमाणम् । अगृह्यमाणविशेषत्वमेव, ननु गृह्यते विशेष , कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमस्य ग्रहणमिति कृत्रिमो हि प्रत्याहार , सत्य स एवासति तन्त्रे ऽनुपपन्न इति त्वयैवोक्तम् ॥

"न विभक्तौ तुस्मा" ॥ वृत्तादिति तकारस्येत्सञ्ज्ञाया 'तित्स्वरित' स्यात् । ननु चादेशत्वोत्तरकाल स्थानिवद्भावेनास्य विभक्तिसञ्ज्ञा उपदेशानन्तरमेवेत्सञ्ज्ञा प्राप्नोति सत्य, प्रतिषेधसामर्थ्यात्तु भाविन्यपि विभक्तित्वे प्रतिषेधो भविष्यति। वचग्रहणं किम्, वृत्तानित्यत्रापि यथा स्यात् क्व पुनरुपदेशे नकारोयमन्त्यो न तावत्तस्य सघातस्य क्व चिदुपदेश 'शसो न' इत्यत्र त्वकारो नकारस्येत्सञ्ज्ञापरित्राणार्थं इति शक्य वक्तुम इह तर्हि 'झस्य रन्' पचेरन्निति। 'ब्राह्मणा इति'। रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं तु 'भवत इति'। अत्र 'सिति चे'ति पदत्वे जश्त्व स्यात् पचत पचथ इत्यत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्य वक्तुम् । अपचतामित्यादि'। तामादयस्तसादीनामन्त्यादच परे स्यु किमो दि'त्यस्य 'प्राग दिशो विभक्ति'रिति विभक्तित्वम् । 'इटोदि' त्यस्यापि स्थानिवद्भावेनेति तयोरपि प्रतिषेध प्राप्नोति तत्राह । 'किमोदित्यादि'। अनित्यत्व तु 'इदमस्थमु'रिति थमोरुकारोनुबन्धाद्विज्ञायते, क्व चित्तु वृत्तावेव 'इदमस्थमु' रित्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यतइति पठ्यते। 'इदानी तदानीमिति'। दानीमस्तु प्रतिषेधो भवत्येव अनित्यत्व हि ज्ञापित न पुन प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्ति ॥

'आदिर्ञिटुडव '॥ आदिशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते तेनैकवचनमुपपद्यते इति भाव । अत्र टु इति न टवर्गस्य ग्रहणम् । उकारस्याननुनासिकत्वेनानुदित्वात् 'चुटू' इत्युत्तरत्र वर्गग्रहणाद् ञिडुभ्या साहचर्याच्च। 'भिन्न इति'। 'आदितश्च' इडाभ्या निष्ठातो न । 'वेपथुरिति'। द्वितो

युच्। 'उप्त्रिममिति'। 'ड्वित क्त्रि' 'क्त्रेर्म्मम् नित्य' यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। 'पटूयतीति'। पृष्वादिषु टुशब्दस्योपदेश, अत्रेत्सञ्ज्ञाया सत्यामवयवे ऽकृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषकमिति समुदायात् युच्प्रसङ्ग केवलस्यानुदाहरणत्वमित्न्यायाभावात्। 'कण्डूयतीति'। ननु चाय दीर्घान्त कण्ड्वादिषूपदिश्यते एव तर्हि कण्डमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विपि कण्डु ब्राह्मणकुलमात्मन इच्छतीति पुन क्यचि द्रष्टव्य तत्रेत्सञ्ज्ञायामन्तरङ्गत्वादकृतएव दीर्घे भवत्यय डुशब्द गणपठितश्च कण्डूशब्द एकदेशविकृत इति स्यात् प्रसङ्ग, 'जिकारीयतीति'। नाय समुदाय क्वचिदुपदिष्ट ॥

'ष प्रत्ययस्य'॥ 'रजकीति'। षिद्गौरादिभ्यश्चे' ति ङीष् कथ पुनरत्रोपधालोप, यावता 'अनिदिता हल उपधाया क्ङिती' त्युच्यते ज्ञापकात्सिद्ध, यदय जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्सञ्ज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति रञ्जेरक्ङिडित्यपि क्वचिदुपधालोपो भवतीति। 'षोड इति'। षड् दन्ता अस्य 'वयसि दन्तस्य दतृ' षष उत्व दतृदशधासूत्तरपदादे ष्टुत्वम्'। षषोन्त्यस्योत्वमुत्तरपदादेर्ढकार षोडन्तमाचष्टइति णिचि टिलोपे पचाद्यचि णिलोप। 'षण्ड इति'। षणु दाने 'जमन्ताड्ड' 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात इत्सञ्ज्ञासत्वयोरभाव[1]। 'षडिक इति'। अनुकम्पित षडङ्गुलि 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा' ठाजादावूर्ध्व द्वितीयादच इति' ङ्गलि शब्दस्य लोप, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् षकारान्ते ऽवधौ भसञ्ज्ञाया अभावादन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वम्। अत्रेत्सञ्ज्ञाया स्त्रीविवक्षाया ङीष्प्रसङ्ग, यद्यप्येते समुदाया न क्वाप्युपदिश्यन्ते षकारस्तु षष उत्व षणु दानइत्युपदेशस्थो भवति। 'अविषो महिष इति'। 'अविमह्योष्टिषच्'। नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति ईकारस्य टित्त्वादेव सिद्धे। न च पक्षे ङीषर्थ षकार, ङीपोपि चित पर स्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात् सत्यम्। अन्यतरस्यैव श्रवणार्थ उपदेश स्यादिति टकारस्यापि शङ्केत[2]॥

---

१ सत्वेति १। २ पुस्तकयोर्नास्ति।

"चुटू" ॥ 'आदित इति'। प्रारम्भे वर्तमानावित्यर्थ । 'कौञ्जायन्य इति'। ष्फजन्ताद् 'व्रातच्फञोरस्त्रिया' मिति स्वार्थे ञ्य । 'शण्डिकादिभ्यो ञ्य इति'। 'सोऽस्याभिजन' इति तत्र वर्त्तते। 'मन्दुरज इति'। ङ्यापोस्सञ्ज्ञाच्छन्दसोरिति ह्रस्व ।'अचाणा इति ।'धनगणं लब्धे' त्यतो लब्धेति तत्रानुवर्त्तते। किमर्थो योगविभाग चुटुणा प्रत्ययस्येत्येक एव योग क्रियतामत आह। 'पृथगित्यादि'। 'केशचुञ्चु केशचण इति'। अत्र चकारस्येत्सञ्ज्ञाया 'चित' इत्यन्तोदात्तत्व स्यात् पित्करणन्तु पर्यायार्थं स्यात्। 'अवात् कुटारच्चेति'। अनेन नते नासिकाया सञ्ज्ञायामित्यत्र अवादित्यस्यानुवृत्तिर्दर्शिता ॥

"लशक्वतद्धिते" ॥ प्रियवद इति । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'। 'जिष्णुरिति'।ग्स्नुप्रत्ययस्य गित्वपक्षे गकारस्येदमुदाहरणम्। चूडाल इति'। मत्वर्थे 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्या' मिति लच। अत्र लित्स्वरचित्स्वरयो पर्याय स्यात्। 'लोमश इति'। अत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्य वक्तुम्। 'कर्णिकेति'। 'कर्णललाटात् कनलङ्कार' इति भवार्थे कन्, अत्र किति चे' ति वृद्धि स्यात् रूपञ्च न सिध्येत्, अथ रुदिरुछिदिर्प्रभृतिषु इरित्यस्य समुदायस्य कनेत्सञ्ज्ञा मा भूत्समुदायस्य रेफस्य 'हलन्त्य' मिति भविष्यति इकारस्यो 'पदेशेजनुनासिक इदि' ति। 'इरितो वे' त्यत्रापि इश्च रश्चेरौ ताविताविस्येति विग्रहो न तु इरित्यय समुदाय स इद्यस्येति, अवश्य च इकारस्य पृथगित्सञ्ज्ञैषितव्या स्वारतेत इत्यात्मने पद यथा स्यादिति। यद्येव मिदितो नुम धातो' रिति नुम् प्राप्नोति,कुम्भीधान्यन्यायेन न भविष्यति। तद्यथा कुम्भीधान्य श्रोत्रिय इत्युच्यते यस्य कुम्भ्यामेव धान्य भवति यस्य पुन कुम्भ्या वान्यत्र वा नासौ कुम्भीधान्य । नाय न्यायो नुम्विधौ शक्य आश्रयितुम इह हि न स्यात टुनदि नन्दथुरिति। ज्ञापकात् सिद्ध, यदय न दृश' इति क्त्वस्य प्रतिषेध शास्ति तज्ज्ञापयति नेदिता नुम् भवति अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति अनिगुपधात्वात् क्त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति किं तन्निषेधेन । परिहारान्तरमप्यत्र नुम्विधौ वक्ष्यते ॥

"तस्य लोपः" ॥ तस्य ग्रहणं किमर्थं यावता ऽभावो लोपः स च कस्य चिदेव भवति तत्र प्रकरणादित्संज्ञकस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह। 'तस्य ग्रहणमित्यादि' । 'आदिर्ञिटुडव इति' । असति तस्य ग्रहणे ये ऽनेकाल इत्संज्ञका ञिप्रभृतयस्तेष्वलोन्त्यस्य लोपः स्यात् तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्तु सर्वस्य भविष्यति, एतच्च नानर्थके लोन्त्यस्य विधिरित्यनाश्रित्योक्तम् ॥

"यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्" ॥ 'सङ्ख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यतइति' । कथमव्यभिचारात्, यत्रैक एवोद्देश्यनुद्देशी च यथा 'मुद्गादणि' ति न तत्रानियमप्रसङ्ग इत्यनेकत्वसङ्ख्याया एवेह ग्रहणं सा च क्रमं न व्यभिचरति युगपदनेकस्य शब्दस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, मुख्ये त्वर्थे ऽयमर्थः स्यात्समानां समसङ्ख्यानामुद्देशिनां या सङ्ख्या चतुरादिलक्षणा तया उद्देश्यः सम्बध्यते तत्सङ्ख्याको भूत्वा सम्बध्यतइति ततश्चानर्थकमेव स्यात् समत्वादेवास्यार्थस्य सिद्धत्वाद् अतः क्रमपर एव सङ्ख्याशब्द इति। यथाक्रमग्रहणं तु न कृतं सङ्ख्याद्वारकं साम्यं यथा विज्ञायेत, अन्यथा स्थानप्रयत्नादिकृतमपि समत्वं प्रतीयेत । ननु च क्रियमाणमपि सङ्ख्याग्रहणं क्रमपरमिति कथमतः संख्यासाम्यप्रतिपत्तिः, सत्यं, क्रमे शब्दः पर्यवस्यति मुख्योप्यर्थः प्रतीयते स हि प्रतीतो लाक्षणिकं गमयति तस्मात् संख्याग्रहणसामर्थ्यात् तद्द्वारकमेव साम्यं गृह्यते। 'यथासंख्यमिति' । 'यथासादृश्य' इति वीप्सायामव्ययीभावः । 'अनुदेशो भवतीति' । सम्बन्धी भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च वक्ष्यति 'अनुदेशिनः सम्बध्यन्तइति' । 'अनुदिश्यत—इत्यनुदेश इति' । 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया' मित्यसंज्ञायामपि कर्म्मणि घञ् । अनुशब्दः पश्चादर्थे दृशिरुच्चारणक्रिय इत्याह । 'पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थ इति' । यदुक्तं संख्याद्वारकं साम्यं गृह्यतइति तद्दर्शयति 'समानां समसंख्यानाम्,' अस्यैव विवरणं 'समं पठितानामिति' । 'उद्देशिनामिति' । कं चिद्धर्म्मं विधातुं प्रसिद्धवच्छब्दपरामर्शयोग्येन रूपेण उपादानमुद्देशस्तद्वन्त उद्देशिनो विधेयतया पश्चादुच्चारणमनुदेशस्तद्वन्तोनुदेशिनः । यद्यपि सूत्रे उद्देशिनो न श्रुतास्तथाप्यनुदेशशब्दस्य सम्ब-

न्धिशब्दत्वात् समसङ्ख्यत्वस्य च प्रतियोग्यपेक्षत्वात् तएवै गम्यन्ते। उद्देशिनामनुद्देशिना चेति यथाक्रममित्येतदपेक्षया षष्ठी। 'यथा क्रममिति'। पूर्ववदव्ययीभावस्तृतीयान्त चेतत्। तदयमत्रार्थ। समसख्या नामुद्देशिनामनुदेशिना च यो य क्रम प्रथमचरमभावस्तेन तेनानुदेशिन सम्बध्यन्ते उद्देशिभि सहेत्यर्थाद् गम्यते। क्व चिदुद्देशिभिरिति पठ्यते तत्र सहयोगे तृतीया। प्रथमात् प्रथम इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति। वहन्ति वर्षन्ति नद्यन्तीत्यादौ लोक एव यथासख्यसम्बन्धस्य दृष्टत्वा चार्थ एतेन, उच्यते, व्युत्क्रमेणापि सम्बन्धो लोके दृश्यते कन्याब्रह्मचारि णौ दण्डकन्दुकहस्ताविति, योग्यतावशादत्र सम्बन्ध इति चेत् क्रमेणापि सम्बन्धस्तद्वशादेव योग्या हि नद्यो वहने घनाश्च वर्षणे, अत एवैकस्य धर्म्मिणो बहुषु धर्म्मेषु विहितेषु विधानक्रमेणान्यथा वा योग्यतानुरूप एव सम्बन्धो भवति अमुमुद्वर्त्तय स्नापय भोजय भोजय स्नापयोद्वर्त्तयेति। स्यादेत त्, स्वत प्राप्तिरिय यदुक्तक्रमेण सम्बन्ध। तथाहि। योग्यता विशेषानवधारणे प्रथमप्रतीतयो सम्बन्धो बाधकाभावात् तावता हि द्वयोरपि चरितार्थत्व द्वितीयस्य धर्म्मिणो धर्म्मस्य वा प्रतियोग्यपेक्षाया प्रथमश्रुतस्य चरितार्थ त्वाद् अचरितार्थेन द्वितीयेन प्रतियोगिना सम्बन्ध, एव सर्वत्र तस्मात् स्वत प्राप्त्या क्रमसम्बन्ध सिद्ध इति। यद्येव लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादौ वैषम्येप्येवमेव स्याद यावता साम्य तावतामादित क्रमेण सम्बन्ध परि शिष्टस्य तु सर्वैरनन्तरेण वेत्यत समानामिति वक्ष्यामीत्यारम्भ। 'स्वरि तेनेति'। 'विशेष वक्ष्यामीति'। क्व चिद्धि साम्येपि नेष्यते, अथारभ्यमाणे- प्यस्मिन् परस्मैपदाना णलादयो लुट प्रथमस्य डारौरस' 'एचो ऽयवा याव' इत्यत्र कथमस्य प्रवृत्ति यावता परस्मैपदादिसज्ञया युगपदेव सज्ञिना प्रतीति न क्रमेण, सत्य, तिबादिसूत्रे ऽक्षरसमाम्नाये च तिबादय' क्रमेण प्रतीता स एव क्रमो नियामको भविष्यति एव द्वन्द्वेपि। पाघ्रेत्यादौ युगपदधिकरणवचनताया द्वन्द्वेपि क्रमस्य प्रतीतै स एव नियामक। ननु च तिपो णल् तसो ऽतुस् प पिब घ्रो जिघ्र इत्येव भिन्नवाक्यतयोपदे शोस्तु एव हीद न वक्तव्य भवति सत्यमेव तु गौरव स्यात् तस्य रूपेणा

निर्देशात् तत्र विभक्तेर्भेदेनोच्चारणाच्च । तथा 'विदो लटो वा' इत्यत्रानन्तर्या-न्मसो मेत्येव सम्बध्येत, तदाह सञ्ज्ञासमासनिर्देशात् सर्वप्रसङ्गेऽनुदेशस्य तत्र यथासङ्ख्यवचनं नियमार्थं सञ्ज्ञासमासनिर्देशश्च पृथग्विभक्तिसञ्ज्ञानुच्चारणार्थं प्रकरणे च सर्वसम्प्रत्ययार्थं इति, तौदेय इत्यादौ 'सोऽस्याभिजन' इत्यर्थे प्रत्ययः । 'इहेत्यादि' । एकयोगत्वपक्षे चोद्यम्भिन्नयोगपक्षे तु योगविभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थइति वक्ष्यति । केचित्तु विभज्य योगं पठन्ति । अन्ये त्वेकमेव । स्वरितेनेत्यादिपरिहारः । कथं पुनरयं विशेषो लभ्यत इत्याह । 'स्वरितेनाधिकार इत्यादि' । यद्येव स्वरिते दृष्टे सन्देहः स्यात् न ज्ञायते किमयं यथासङ्ख्यार्थं आहो स्विदधिकारार्थं इति सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति तत्र व्याख्यानान्निर्णयो भविष्यति ॥

'स्वरितेनाधिकारः' ॥ अत्र पारिभाषिकस्य स्वरितस्य ग्रहणे रषाभ्यां णः इत्यादौ नकारादेर्व्यञ्जनस्याधिकारोपलक्षणं नोक्तं स्यात् पारिभाषिकस्याज्धर्मत्वादिति मत्वाह । 'स्वरितो नाम वर्णधर्म इति' । वर्णमात्रधर्म इत्यर्थः । स चायं धर्मः कलाध्मातादितुल्यः केवलं सूत्रेष्वेव भवति न प्रयोगे, क्वचित्तु स्वरितो नाम स्वरदोषो वर्णधर्म इति पाठः । तत्र स्वरदोषः उच्चारणदोषः, अधिकारशब्दो भावसाधनः । 'विनियोग इति' । व्यापारणम् । अथ शब्दस्य विनियुक्तस्य कोऽव्यापार इत्याह । 'अधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठतइति' । उपस्थानमप्येतदेव यदुतास्य तत्र बुद्धिस्थता । उत्तरत्रेत्युपलक्षणं क्वचित् पूर्वत्राप्युपतिष्ठते सूत्रकारेण पठितस्याप्यस्य स्वरितत्वस्य सङ्कीर्णत्वात् पाठस्य विषयविभागो दुर्ज्ञेय इत्याह । 'प्रतिज्ञास्वरिता इति' । प्रत्यय इत्याद्युदाहरणानि । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता निर्दिश्यमानं लोकेऽधिक्रियते यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां कम्बलश्चेति देवदत्तायेति गम्यते तथा 'सृ स्थिर' इत्यादीनां साकाङ्क्षत्वादनुवृत्तैर्घञादिभिरेव सम्बन्धो भविष्यति, अन्यनिर्देशस्तन्निवर्त्तकः, तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्त्तको भवति तथेहाप्यभिविधौ भाव इतीनुणा घञो निवर्त्तकः स्यात ततश्चा 'क्रोशोऽवन्योर्ग्रह'

इत्यादिष्वनन्तर इनुणेव स्यात तस्मात्परिभाषा, ऽधिकारपरिमाणज्ञान तु न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्त्तेत इति यथा प्रागभ्यासविकारेभ्यो ङ्गाधिकार उतासप्तमपरिसमाप्ते, धातोरिति प्राक् लादेशेभ्य उताध्या यस्य परिसमाप्ते, एव तर्ह्युभयार्थमिदम । अधिकारार्थ च निवृत्त्यर्थ च कथ स्वरितेनाधिकार स्वरिते दृष्टे ऽधिकारो न भवतीत्यर्थ, तेन 'वि शतिकात् ख' इत्यत्र स्वरितत्व प्रतिज्ञेय तद्दर्शनाच्च द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरवसीयते, एवमपि स्वरिते दृष्टे सदेह स्यात् किमयमधिकारार्थ आहो स्वित् प्रकृतस्य निवृत्त्यर्थ इति एव तर्हि यस्य यावत्सु योगेष्वनुवृ त्तिरिष्यते तत्र तावतिथोऽलनुबन्धनीय यथा द्वित्रिपूर्वाचिष्कादित्यत्रे कार तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिभविष्यति एवमन्यत्रापि यत्र तावतिथोल् नास्ति तत्र प्रागवचन कर्त्तव्य यथा अङ्गस्य प्राक् टेरिति तद् गुरु भवति । स्यादेतत् व्याख्यानात् परिमाण ज्ञास्यतइति, अधिकारोपि तर्हि व्या ख्यानात् ज्ञायताम् इनुणघञिति सदेहे घञिति व्याख्यास्याम, इनुण आनन्तर्यं घञोप्यनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टमित्यस्त्येव सदेह 'यहवृदृनिश्चिगम श्चे' त्यादिषु त्वनन्तरस्यापि एवाधिकारो न दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यस्यापि घञ सिद्धत्वाद्व्याख्यानाद्वा । यदप्युत्प्रेक्षितम् आकाङ्क्षारहितेपि वाक्ये प्रकृतस्य सम्बन्धार्थ शास्त्रीयोधिकारो यथा 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चे त्यत्र प ञ्चम्यधिकार इति तत्रापि व्याख्यानमेव शरणमिति तदेव सर्वत्रास्तु नार्थ एतेन, इद तर्हि प्रयोजनम, अन्यत्र दृष्टस्याधिकारस्य स्वरितेनोपलक्षण यथा स्याद् यथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र स्त्रीग्रहणस्य, नह्येतल्लौकि केनाधिकारेण सिद्धमानुषङ्गिक वास्य प्रयोजन यत् साकाङ्क्षेषु व्यवहि तस्य चानुवृत्ति ॥

"अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' ॥ 'अविशेषेणेत्यादि'। लस्य तिबा दय, लट शतृशानचो 'लिट कानज्वा' 'क्वसुश्च' 'लृट सद्वे' त्यात्मने पदपरस्मैपदयोर्विहितत्वादापादपरिसमाप्तोर्नियमार्थ प्रकरणमित्यर्थ । एक- वाक्यतया विधावितरेतराश्रयणप्रसङ्ग । स्यादेतत्, यथा 'बहुषु बहुव चन' 'कर्म्मणि द्वितीया' 'ङ्याप्प्रातिपदिका' दित्येतैरेकवाक्यभूतै

स्वादीना विशिष्टविधि, एवमनेन प्रकारेण लस्य तिबादय इत्यादि भिश्च तिङामपि विशिष्टविधिरस्त्विति। यद्येवमात्मनेपदपरस्मैपद सञ्ज्ञाभ्यां तिबादीना विधि विहिताना च सञ्ज्ञाभ्यां भाव्यमितीत-रेतराश्रय प्राप्नोति स्वरूपेण विशिष्टविधौ शत्रादिष्वति प्रसङ्ग, स्यान्मत, लस्य तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस, लस्य तिबादयो भवन्ति ततो 'ऽनुपराभ्या कृञ' कर्त्रर्थनुपूर्वात् करोते परस्य लस्य तिबादयो भवन्ति किमर्थमिद गन्धनावक्षेपणस्वरितञित इति वक्ष्यति तद्बाधनार्थ, कर्तृग्रहण 'भावकर्म्मणो' रिति वक्ष्यमाणस्य तङो बाधो मा भूदिति, एव 'मभिप्रत्यतिभ्य क्षिप' इत्यादि 'लुटि च कॢप' इत्येवमन्त कृत्वा ततोऽनुदात्तङितस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्, अनुदात्तङित परस्य लस्य तादयो भवन्ति तिबादीनामपवाद, ततो भावकर्म्मणोरित्यादि विभाषोपपदेन प्रतीयमानइत्येवमन्त करिष्यते तत्रायमप्यर्थ आत्मनेपदग्रहण शेषग्रहण परस्मैपदग्रहण न कर्तव्य भवति। एवमपि प्रकरणान्तरावस्थिताना शत्रादीना नियमो न स्याद् अतो न स्वरूपेण विशिष्टविधिर्युक्त सञ्ज्ञाश्रयणे तु यत्रैतत्सञ्ज्ञकयोर्विधान तत्र सर्वत्रोपस्थानान्नाय दोष कि त्वितरेतराश्रय प्राप्नोति, यदि त्वस्य सूत्रस्य शाटक वयेतिवद् भाविनी सञ्ज्ञा विज्ञायेत ततो नतरेतराश्रय लाघव प्रति न कश्चिद्विशेष इति कि मुधा भाविसञ्ज्ञाश्रयणखेदेनेति भिन्नवाक्यतया नियमपक्ष एवाश्रितो वृत्तिकारेण, यद्येव विकरणव्यवधाने नियमाप्रसङ्ग लिङ्लिट्श्रमश्लुलुक्षु वचनानुबन्धयोरर्थवत्त्वाद्, इह हि विकरणानामवकाशो ऽला देशाश्चानशादय, नियमस्यावकाशो यत्र विकरणा न सन्ति स्पर्द्धिषीष्ट पस्पर्द्धे आस्ते शेते अरर्ति जुहोति भिनत्ति भूयादित्यादि। एधते स्पर्द्धते कुरुते निविशतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणेषु कृतेषु तैर्व्यवधानान्नियमो न स्याद् असति नियमे यदि तावत् प्रकृतिनियमोऽनुदात्तङिदादिभ्य आत्मनेपदमेव शेषाद्धातो परस्मैपदमेवेति ततोऽस्मिन् विषये उभयप्रसङ्ग, प्रत्ययनियमेपि तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति धातोरनन्तरस्य लस्य यद्यात्मनेपदपरस्मैपदे भवतो ऽनुदात्तङिच्छेषानन्तरमेवे-

त्येव नियमो विज्ञायमानो धात्वन्तरादेव व्यावर्तयेदिति विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तावुभयप्रसङ्ग एव । एकवाक्यतया विधाने तु नाय दोषो विहितेषु लादेशेषु सार्वधातुकापेक्षैर्विकरणैर्भाव्य विधान चानेन प्रकरणेन सहेति नेत प्राग्विकरणसम्भव स्यादयो लावस्थाया विधीयमाना अपि लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा इति लमात्रापेक्षेष्वन्तरङ्गेष्वादेशेषु कृतेष्वेव भविष्यन्तीति न तत्रापि दोष । ज्ञापकात् सिद्ध, यदय 'वृद्भ्य स्यसनो' रिति स्ये विकल्प शास्ति तज्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति, एतेनैतदपि निरस्त चङ्ङ्भ्यामात्मनेपदप्रसङ्ग इति, कथ पूर्वनियमे प्रवृत्ते पश्चात् चङङौ भवत इति । प्रत्येकमिच्छब्दस्यान्वय इत्याह । 'अनुदात्तेति' । 'ये धातवो ङितश्चेति' । समुदायसम्बन्धे तु चक्षिङ एव स्यात् स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते विचक्षण इत्यत्र युज्यथा स्याद् अकारस्त्वनुदात्तत्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थस्तेन स एवाय नाग सहति कलभेभ्य परिभव, न सहामि साहसमसाहसिकीत्यादि सिद्धम् । धातव इत्येतत् कुतो लभ्यते, के चिदाहु । 'भूवादयो धातव' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते तच्चानुदात्तङित इत्यनेन सामानाधिकरण्यात पञ्चम्या विपरिणम्यते अत एव चङङ्भ्यामात्मनेपद न भवतीति यङन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति बेभिद्यतइति यङेव ह्यत्र ङिद् न तदन्तो धातु, अवयवे चाचरितार्थ लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति, तस्मादिह धातोरिति नानुवर्त्य प्रायो वृत्त्या तु वृत्तौ धातव इत्युक्त चङङोस्तु परिहार उक्त एव । यद्यय प्रकृतिनियम स्याद् अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति तृजादयो न स्यु वचनाद् भविष्यन्ति अस्ति वचनस्यावकाश परस्मैपदिनस्तत्रापि नियम शेषात् परस्मैपदमेवेति तेन वचनाद् भविष्यन्ति तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्ति कश्च तुल्यजातीय आत्मनेपदस्य परस्मैपद तस्य च तत् । एवमपि शेषात् कर्तरीति शेषग्रहण न कर्त्तव्य प्रकृतिनियमपक्षे कथ प्रकृतयो नियता आत्मनेपद परस्मैपद चानियत ततो वक्ष्यामि परस्मैपदमिति त न्नियमार्थं भविष्यति यत्र परस्मैपद चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेवेति प्रत्ययनियमस्तु नान्तरेण शेषग्रहण शक्यो विज्ञातुमिति शेषग्रहण कुर्वत

सूत्रकारस्य स एवाभिप्रेत इत्याह। 'तेभ्य आत्मनेपद भवति नान्येभ्य इति'। यदि प्रत्ययनियमोय शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदमित्यत्र यदि तावदेव नियम. कर्त्तरि यदि भवति शेषादेवेति ततोशेषात् कर्त्तरि मा भूद् भाव कर्म्मणोस्तु शेषाच्च परस्मैपद प्राप्नोति, अथ शेषाद्यदि भवति कर्त्तर्येवेति तत शेषाद् भावकर्म्मणोर्मा भूद् अशेषात्तु भावकर्म्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति, न चैकस्मिन्वाक्ये नियमद्वय शक्य विज्ञातु शेषादेव भवति तत्रापि कर्त्तर्येवेति एव तर्हि योगविभागेन नियमद्वय तत्रैव साधयिष्याम। 'आस्तइत्यादि'। आस उपवेशने, वस आच्छादने षूङ प्राणिप्रसवे, शीङ् स्वप्ने, अदादय 'शीङ सार्वधातुके गुण'॥

'भावकर्मणो'॥ भाव्यत इति भाव, ण्यन्ताद् भवते कर्म्मणि घञ् धात्वर्थ क्रियात्मक उच्यते कर्म्म तु पारिभाषिक, घञादिविधौ तु 'भाव' इति शुद्धाद् भवतेर्भावे घञ् भाव सत्ता धात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते। अयमपि नियम इति दर्शयितुमन्यत सिद्धिमाह। 'ल कर्म्मणि चेत्यादि'। कथ पुनरय नियम यावता ऽनुदात्तङित एवात्मनेपदमिति पूर्वेण नियमेन यथा शेषात् कर्त्तर्यात्मनेपद व्यावर्त्तितमेव भावकर्म्मणोरपीति तद्विषये विध्यर्थमिद युक्त सत्य, यदि पूर्वसूत्रे प्रवृत्तेऽस्य प्रवृत्तिर्विपर्ययेपि शक्यते वक्त भावकर्म्मणोरेवात्मनेपदमित्यस्मिंन्नियमे प्रवृत्ते ऽनुदात्तङित कर्त्तर्यात्मनेपदमप्राप्तमिति पूर्वसूत्रमपि विध्यर्थमिति तेन द्वयोरपि लस्य तिबादय इत्येतदपेक्षया नियमार्थत्व परस्परापेक्षया तु विध्यर्थत्वमेवमा पादपरिसमाप्तेर्द्रष्टव्यम्। अत एवास्या ऽन्यथा सिद्धि दर्शयताप्येवशब्दो न प्रयुक्त तिबादिसूत्रेण धातुसामान्यविहित च लकारमाश्रित्य तिबादयो विहितास्तत्रेभ्य एव धातुभ्य इति पूर्वो नियमो ऽयन्त्वेतयोरेवार्थयोरिति। ननु चात्रार्थनियम एव ग्रन्थे प्रतीयते ऽयन्त्वत्रार्थो ल कर्म्मणि चेति भावकर्मणोर्यो विहितो लकारस्तस्य सामान्येन तिबादय सर्वे वक्ष्यन्ते न त्वात्मनेपदमेवातस्तदेव यथा स्यादित्ययमारम्भ इति, प्रत्ययनियमे तु भावकर्म्मकर्तृष्वपि विहितस्य लस्य सामान्येन, तङ् वक्ष्यतइति वाच्य स्यात्, सत्यम। अयन्त्वत्रार्थे भावकर्मणोरित्युपलक्षणम्, भावकर्मकर्तृष्वि

त्यर्थ, तिबादय इति सूत्रे तिप प्रथमनिर्देशादेवमुक्त तिबादिष्वन्तर्भू तास्तङ इत्यर्थ तङानाविति यावत, कि पुन स्याद् यद्ययमर्थनियम स्याद् इह को भवता लाभो लब्ध को भवता दायो दत्त इति कर्म्मणि घञ् न स्याद् अकर्त्तरि चेत्यस्य त्वपादानादिरवकाश, यद्यपि तुल्यजातीयस्य परस्मैपदस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति पारहारोस्ति तथापि पूर्वसूत्रे तावत् प्रत्ययनियम इतीहापि स एवाश्रित । 'ग्लायतइति'। ग्लै म्लै हर्षक्षये। 'सुप्यतइति'। ञिष्वप् शये, वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'क्रियतइति'। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' यदा कर्म्मवत्कर्म्मणेत्यय शास्त्रातिदेशो व्यपदेशातिदेशो वा तदा शास्त्रव्यपदेशयोरतिदिष्टयो स्वेन स्वेन शास्त्रेण तत्तत्कार्य भवति तत्र कर्मण्यात्मनेपदमित्यस्यावकाश शुद्ध कर्म्म, कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य शुद्ध कर्ता कर्म्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपद प्राप्नोति अत आह । 'कर्म्मकर्तरीत्यादि'। 'द्वितीय कर्तृग्रहणमनुवर्त्ततइति । 'कर्त्तरि कर्म्म व्यतिहार' इत्यत कार्यातिदेशपक्षे त्वात्मनेपदमेव । 'परमिति'। नाय परिहारो वाच्य ॥

'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे"॥ अत्र लौकिक कर्म्म गृह्यते न पारिभाषिकमित्याह । 'कर्म्मशब्द क्रियावाचीति'। ननु कृत्रिमत्वात्पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्त ततो देवदत्तस्य धान्य व्यतिलुनन्तीत्यत्रैव स्यात, एव मन्यते इह कर्तरि व्यतिहारइतीयता सिद्ध, करणादिव्यतिहारे कस्मान्न भवति, उच्यते, क्रियाया साध्यत्वात् प्राधान्य क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्ता दर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात कर्म्मणोपि प्राधान्यमित्युभयव्यतिहारे लब्धे कर्म्मग्रहण क्रियते तद्यदि साधन कर्म्म गृह्येत तदा क्रियाया अपि सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् कृत्रिमकर्म्मत्वमिति पुनरुभयोरपि ग्रहणात् कर्म्मग्रहणमनर्थक स्यात, कि चात्मनेपदेनाक्षिप्तोनुवृत्तो वा धातु कर्म्मव्यतिहारेण विशेष्यते तत्र वर्त्तमानाद्धातोरिति न च साधनकर्म्मणि धातोर्वृत्ति सम्भवति तस्य क्रियावाचित्वादिति । विनिमयो व्यत्यास इत्यर्थ, एतदेव स्पष्टयति । 'यत्रेति'। योग्यतावशादस्येद साधनमस्येय क्रिया साध्येति निर्ज्ञातयोर्विपर्यास साध्यसाधनभावस्य स व्यतिहार

इति विवक्षित यत्रेन्युपक्रमात्तु स व्यतिहारस्य विषयो विवक्षित इत्यर्थ । परस्परकरणमपि कर्म्मव्यतिहार उच्यते सम्प्रहरन्ते राजान व्यात्युक्षीमभिसरणाग्लहामदीव्यन्तीति । 'व्यतिलुनतइति ।' 'लूञ् छेदने' 'श्रात्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेश श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोप 'प्वादीना ह्रस्व ,' अन्योन्ययोगयमन्योन्यविषये वा लवन कुर्वन्तीत्यर्थ । एवरूपश्चार्थोनेककर्तृकत्वे सति प्रतीयतइत्येकवचन न भवतीति केचिदाहु । व्यत्यसे व्यतिहे इत्येकवचनमपि तत्र तत्रोदाहरिष्यते अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म इति भट्टिप्रयोग । 'कर्म्मव्यतिहारइति किमिति' । कर्तृग्रहणमेव व्यतिलुनतइत्यादौ प्रापकत्वेनोपयोत्स्यतइति भाव । अथ कर्तृग्रहणं किमर्थं भावकर्म्मनिवृत्त्यर्थं न वा पूर्वेण भावाद् भावकर्म्मणोर्हि पूर्वेणात्मनेपद भवत्येव व्यतिलूयते व्यतिपूयतइति तेन यथा स्याद् अनेन मा भूत, क पुनरत्र विशेष , तेन वा स्यादनेन वा, अयमस्ति विशेष अनेन सति 'न गतिहिसार्थेभ्य' इति प्रतिषेध प्राप्नोति व्यतिगम्यते ग्राम व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधाद् व्यतिहन्यतइत्यत्र द्वे प्राप्ती भावकर्मणोरिति च कर्मव्यतीहारइति च तथानन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति अनन्तरा कर्मव्यतिहारलक्षणा प्राप्ति प्रतिषिध्यते पूर्वा तु भविष्यति नार्थ एतेन कर्तृग्रहणेनेत्यत आह । 'कर्तृग्रहणमिति' । शेषात्कर्तरीति प्रदर्शनमेतदा ङो दोनास्यविहरण' इत्यादावप्यस्योपयोग वक्ष्याम ॥

'न गतिहिसार्थेभ्य " ॥ 'व्यतिगच्छन्तीत्यादि' । गम्लृ सृप्लृ गतौ तृहि हिसि हिसाया हन हिसागत्यो गमे 'रिषुगमियमा छ ' 'छे चे' ति तुक् सृपेलघूपधगुण हन्तेर्गमहनेत्युपधालोप होहन्तेरिति कुत्वम् । 'हसादीनामिति । हसिप्रकाराणा शब्दक्रियाणामित्यर्थ । 'उपसख्यानमिति' । सख्यायते सक्षिप्य प्रतिपाद्यते ऽनेनार्थ इति संख्यान सूत्र तस्योपोच्चारितमुपसख्यान सूत्र समीपइदमपि सूत्र पठितव्यमित्यर्थ । 'हरतेरप्रतिषेध इति' । अर्थग्रहणसामर्थ्याद्ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिसयोर्वर्त्तन्ते तद्ग्रहणमितरति उपसर्गवशेन हिसार्थत्वाद्धरतेरप्रतिषेध इत्याहु । इह तु तत सम्प्रहरिष्यन्तो दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयाविति योत्स्यमानाविति विव-

वित न व्यतिहार, इह च सव्यवहरन्ते गर्गैरिति वहेरगत्यर्थत्वादप्रतिषेध देशान्तरप्रापणा हि वहेरर्थे भार वहतीति नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्यय कन्याप्रापणामुखेन गर्गै सम्बध्यन्तइत्यर्थ ॥

"इतरेतरान्योन्योपपदाच्च" ॥ उपोच्चारितम्पदमुपपदञ्च पारिभाषिकम असम्भवाद्, असत्युपपदग्रहणे पञ्चमीनिर्देशे परस्यैवानन्तरस्य स्यात् 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति वचनात्, सप्तमीनिर्देशे तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये' ति पूर्वस्यैवानन्तरस्य स्यात् तत्र यद्यपि लकारोऽनन्तर परो न सम्भवति धातुस्तु सम्भवति पूर्वस्तु धातुरनन्तरो न सम्भवति लकारस्तु सम्भवति, तृतीयानिर्देशस्तु पञ्चमीसाधारणत्वा[1]दनध्यवसान इत्युपपदग्रहणं क्रियते । इतरेतरस्येत्यादि' । लौकिके तु शब्दव्यवहारे लाघव प्रत्यनादराद् इतरेतरादिशब्दास्तद् उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते, कर्मव्यतिहारे 'सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुल' यदा न समासवत् प्रथमैकवचन तदा, पूर्वपदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तस्येतरशब्दस्य द्विर्वचने समासवद्भावेन सुबलुकि समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वात्[2] पुन षष्ठ्येकवचनम् । अन्यशब्दस्य तु बहुलग्रहणादसमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य षष्ठ्येकवचनस्य प्रथमैकवचनम एवम्परस्परस्येत्यत्रापि कस्कादिषु दर्शनाद्विसर्जनीयस्य सत्व पदस्य द्विर्वचनविधानादन्योन्यपरस्परेति सूत्रवाक्ययो प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरण द्रष्टव्यम् ॥

"नेर्विश" ॥ 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्तइति'। अनारम्भस्यापि शेषपक्षे निक्षेपात् । 'आत्मनेपद विधीयतइति' । यद्यपि तिबादिसूत्रापेक्षया सर्वस्यैव प्रकरणस्य नियमार्थत्वम् । 'अनुदात्तङित आत्मनेपद' 'भावकर्मणो' रिति सूत्रद्वयापेक्षया तु विध्यर्थत्वमपि सम्भवतीति मत्वेदमुक्तम्, एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । न्यविशतेत्यत्र लङि निविशल् इति स्थिते लादेशो लकारमात्रापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गो ऽडागमस्तु लुङादिविशेषापेक्षत्वा

१ दुरध्यवसाय इति पा २ ।
२ समुदायादित्यधिकं च पुस्तके ।

द्बहिरङ्ग इति पूर्वं लादेशे विकरणश्च प्राप्नोति अडागमश्च नित्यत्वाद्वि करणो, ऽडागमो हि विकरणे कृते तदन्तमेव लङि परत्वाङ्गम् । तदादि-ग्रहणस्य स्यादिनुमर्थत्वादिति तस्यैव प्राप्नोति अकृते विकरणे धातुमा-त्रस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्य, ततश्च विकरणान्तस्य विधीयमानोऽडा-गमो धातुमात्र प्रत्यभक्त इति नेश्च धातोश्च व्यवधायक इत्यात्मनेपद न प्राप्नोतीत्यत आह । 'यदागमा इत्यादि' । एव मन्यते बाह्योपसर्ग सम्बन्धापेक्षत्वादय [1]विधिर्बहिरङ्ग असिंश्चाप्रवृत्ते लादेशोप्यप्रवृत्त एव, अपवादविषयपरिहारेण हि तेन प्रवर्तितव्यम । अनिर्वृत्तश्च लादेशो वि करणोत्पत्तौ न निमित्त तेन लावस्थायामेवाड् भवन् धातुमात्रस्यैव भवति ततश्च तदवयवत्वाच्च तस्यैव व्यवधायक इति, कथ तर्ह्युक्त व्यवधानेपि भवतीति, श्रुतिमात्रापेक्षया, क्व चित्त्वटा नास्ति व्यवधानमित्येव पाठ । 'मधु निविशतीति' अङ्गभक्तो नुम् ङेरनवयव इति निशब्दस्यानर्थक्य क्व चित्तु मधूनि निविशन्ति भ्रमरा इति शसन्त पठ्यते ॥

"परिव्यवेभ्य क्रिय" ॥ पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्त इति कथ क्रिय इति षष्ठी उपसर्गैरेव पर्यादिभिरर्थद्वारको विशेषणविशेष्यभावलक्षण-सम्बन्ध न च क्रियो ये उपसर्गास्तेभ्य पर धात्वन्तर सम्भवतीति क्रीणातेरेवात्मनेपद भवतीति । यद्वा पर्यादिविशेषणाय षष्ठीमनुभूयात्म नेपदसम्बन्धे क्रिय इति पञ्चमी सम्पद्यते तदाह । 'इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् क्रीणातेरिति' । 'बहुवीति' । बहवो वय पक्षिणोस्मिन्निति बहुव्रीहि, कर्मपद चैतत्, पक्षिवाचिनो विशब्दस्य नपुसकत्वाभावाद् विभक्त्यास्य व्यवधानात्क्रोवलो नोदाहृत । ननु बहुव्रीहावपि जहत्स्वार्थाया वृत्तौ वेरा नर्थक्यम् अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वमिति न भविष्यति, एव तर्ह्युदाहरणदिगिय दर्शिता, इद तत्रोदाहरण वे क्रीणासि अत्रैकदेशविकृत-स्यानन्यत्वात्मसङ्ग, वौ क्रीणीत अत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्मसङ्ग ॥

"विपराभ्या जे" ॥ 'साहचर्यादिति' । द्वयोर्दृष्टापचारत्वेऽपि परस्परसाहचर्यादित्यर्थ । 'नेर्विश' इत्यादिप्रकरणसाहचर्याद्वा । 'बहुवीति' ।

---

१ विधिरिति २ ४ पुस्तकयोर्नास्ति ।

अत्रापि वे जयसि वो जयत इत्युदाहार्यं, परा, उत्कृष्टा । अथ कथं जेरिति निर्देश , यावता प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति अचि श्नुधात्वित्यादिनेयङादे शेन भवितव्य, न च दीर्घेषु सावकाशमियङ परत्वात् 'घेर्ङिती' ति गुणो बाधतइति युक्त, ह्रस्वेष्वपि पूर्वविप्रतिषेधेनेयङ दृष्टत्वात्, तथा च 'त्रिय' इति निर्देश , उच्यते, धातुत्व तावदर्थाश्रय क्रियावचनो धातुरिति इह वा विवक्षितार्थ रूपमात्रमनुकृतमिति अनुकार्यस्यापि धातुत्व नास्ति प्रा गेवानुकरणस्य ॥

"आङो दोनास्य विहरणे" ॥ यथैवावत्सा धेनुरानीयतामित्युक्ते स म्भवद्वत्ससम्बन्धा गोधेनुरेवानीयते न महिष्यादिधेनु तथेहापि सम्भवदा स्यविहरणस्य डुदाञ् दानइत्यस्यैव ग्रहणं न तु गामादायहणेष्वविशेष इति सर्वेषा दारूपाणामित्याह । 'आङ्पूर्वाद्दाञ इति' ॥ 'आदत्त इति' । श्लौ द्विर्वचन पूर्ववदाकारलोप दकारस्य चर्त्वं, क्व चिदाङो ङित्त्विशिष्टस्य ग्रहणं कि भिक्षामाददातीति पठ्यते तत्र स्मृतावाकार । 'आस्यविहरण समानक्रियादपीति' । कथ,मिहाङो दोनास्य इतीयता सिद्धे द्रव्ये धातोर्वृ- त्त्यसम्भवादास्यसमवायिन्या क्रियाया वर्तमानस्य समुदायस्य निषेधो वि ज्ञायते, नचैव स्व मुखमादत्तइत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधप्र सङ्ग , ग्राह्यास्यएव समवेता क्रिया तस्या वर्त्तमानो ददातिरास्ये वृत्तिर्भ- वति ग्रहणन्तु ग्राह्यग्राहिणोरुभयोरपि समवेतम् । अनास्य इति पर्युदास , आस्यानास्यसमुदायश्चास्यादन्य इति विधिरेव भविष्यति, एव सिद्धे विहरणग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थं तेनासत्यप्यास्ये तादृशे विहरणे भ विष्यति यादृशमास्यविहरणम् आस्यव्यादानम् । 'विपादिकेति' । पाद स्फोटो विपादिका । 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति' । स्वमङ्ग स्वाङ्ग न तु पारि भाषिकमद्रवादिलक्षणं, एतच्च न्यायसिद्धमेवोक्त, कथ, कर्तरीति वर्तते आस्यशब्दश्चाय सम्बन्धिशब्द कस्यास्यमित्यपेक्षाया यस्मिन् कर्त्तर्यात्मनेपद तस्य चेत्तदास्यमिति विज्ञाते तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति ॥

"क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च" ॥ 'माणवकमनुक्रीडतीसि' । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थ । 'तृतीयार्थे' इत्यनु कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञक: 'आगमेरिति'

ग्यन्तस्येद ग्रहणम् आगमयस्व तावदिति सहस्व कञ्चित्काल मा त्वरिष्ठा इत्यर्थ । 'शिक्षेरिति'। शिक्ष विद्योपादानइत्यस्यानुदात्तेत्त्वादेव सिद्ध-मिति शके सन्नन्तस्य ग्रहण,'शिक्षतइति'। सनि मीमाघ्वित्यच इस्, स्को सयोगाद्योरिति सलोप, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितु मिच्छतीत्यर्थ, क्रियाविषयो हि शके प्रयोग भोक्तु शक्नोति गन्तु शक्नोतीति तदिह ज्ञान विषय आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयत्वस्य गमितत्वाज्ज्ञानमिति न प्रयुज्यते। 'आशिषि नाथ इति'। नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशी षु अनु दात्तेत्, नियमार्थं तु वचनम्, आशिष्येव यथा स्याद् याच्ञादिषु माभू-दिति, अनुदात्तेत्त्व युक्तम्, 'सर्पिषो नाथ इति'। 'आशिषि नाथ' इति कर्मणि षष्ठी, सर्पिर्मे भूयादित्याशास्तइत्यर्थ । 'हरतेरिति'। गति प्रकार, 'पैतृकमिति'। पितुरागत प्रकार सतत शीलयन्तीत्यर्थ । 'चरत छत्र' 'इसुसुक्तान्तात्क' प्रत्युदाहरणे सादृश्यमात्र विवक्षित न प्रकारता-च्छील्य,'किरतेरिति'। विक्षेपार्थे किरति, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ता, तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारण जीविकाकुलायकरणे तु फलम् एतेष्वर्थेष्व पाच्चतुष्पा दिति सुट्विधीयते ।'आनुतइति'। उत्कण्ठापूर्व शब्द करो तीत्यर्थ । णु स्तुतै अदादि । 'आपृच्छतइति'। प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादि, ग्रहीत्यादिना सम्प्रसारण, 'वाचा शरीरस्पर्शनमिति'। त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येव रूप शपथविशेष । 'देवदत्तायेति'। श्लाघह्नुङ् स्थाशपामिति सम्प्रदानसज्ञा ॥

"समवप्रविभ्य स्थ" ॥ सन्तिष्ठतइति'। पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठा देश । अत्राप्युपसर्गग्रहणादिह न भवति वे तिष्ठसि वो तिष्ठत इति । 'अस्ति सकारमिति'। स्त सन्तीत्यादौसकारमात्रस्य दर्शनात्स भुवीत्येव धातु पाठ, अस्तीत्यादौ पिति सार्वधातुके अडागमो विधेय, आस्ताम् आसन्नित्यादौ आडागमस्यादित्यापिशला मन्यन्ते । 'आगमौ गुण-वृद्धी इति'। वैयाकरण सैावश्व इत्यादौ वृद्धिरागमत्वमित्याहु । गुणस्य त्वागमत्वे उदाहरण मृग्यम् ॥

"प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"॥ 'स्वाभिप्रायकथनमिति'। कथनमा विष्करणमात्र न तु शब्देनैव, तेनाभाषमाणायामपि कन्यकाया भवति। 'तिष्ठत्यस्मिन्निति'। प्रकरणादिनात्र विवादपदनिर्णेतु प्रतीतिर्न तु शाब्दीति विग्रहवाक्ये आत्मनेपद न कृत, 'सशय्य कर्णादिष्विति'। सशयस्थानेषु कर्णादीन् निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थ॥

'उदोनूर्ध्वकर्म्मणि'॥ 'कर्म्मशब्द क्रियावाचीति'। साधनकर्म्मणि धातोर्वृत्त्यसम्भवादिति भाव। 'उद ईहायामिति'। ईहा परिस्पन्द, 'ईहाग्रहणमित्यादि'। ईहात्मक यदनूर्ध्वकर्मेत्येवमनूर्ध्वकर्म्मण एव विशेषणम् ईहाग्रहण न पुनरनूर्ध्वकर्म्मग्रहणमपनीय ईहाग्रहण कर्त्तव्यमित्युच्यतइत्यर्थ। तथा हि सत्यासनादुत्तिष्ठतीत्यत्रापि स्यात्परिस्पन्दरूपत्वादुत्थानस्येति भाव, उद ईहायामित्येतत्कर्म्मग्रहणात सिद्धमित्याहु। कथम् ईहाऽनूर्ध्वे इत्येतावताऽनूर्ध्वताविशिष्ट क्रियावाचित्व सिद्ध धातो क्रियावाचित्वात्, एव सिद्धे कर्म्मग्रहणात् लोकप्रसिद्ध परिस्पन्दात्मक कर्म्म गृह्यत इति॥

"उपान्मन्त्रकरणे"॥ पारिभाषिकमत्र करण गृह्यते, मन्त्र करण यस्यार्थस्य तस्मिन्वर्त्तमानादित्यर्थ। 'उपादित्यादि'। अमन्त्रकरणार्थमिदम्। 'सङ्गतकरणमुपश्लेष इति'। विनापि मैत्रीसम्बधात्। 'सुघ्नमुपतिष्ठतइति'। प्राप्नोतीत्यर्थ। 'भिक्षुक इति'। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थ॥

"अकर्मकाच्च"॥ अत्रासम्भवात् क्रिया कर्म्म न गृह्यते, न ह्यस्ति सम्भवो धातुश्च भवत्यक्रियावचनश्चेति। ननु च साधनकर्म्मणाप्यकर्मकत्वमव्यभिचारादविशेषण नहि शब्दात्मकस्य धातो कर्मणा योगवियोगौ सम्भवत साधनयोगस्य क्रियाधर्म्मत्वादत आह। 'अकर्म्मकक्रियावचनादिति'। एतेनार्थद्वारकमेतद् धातोर्विशेषणमिति दर्शयति। 'यावद्युक्तमिति'। यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभाव। सप्तम्यन्त चैतत्। 'सनिधीयत इत्यर्थ इति'। भावे लकार, अर्थतो व्याख्यान चैतत्, यो ह्युपतिष्ठते स सनिधत्ते यश्च सनिधत्ते तेन सनिधीयते। 'अकर्म्मकादिति किमिति'। पूर्वं

सूत्रे उपादितियोगविभागादिष्टस्य सिद्धि पश्यति, न चैवमतिप्रसङ्ग, मन्त्रकरणइत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाद्यदि भवति मन्त्रकरणएवेति।'राज्ञा नमुपतिष्ठतीति'। विपरीतोपि नियम स्यात, करणे यदि भवति मन्त्रकरणएवेति ततश्चात्र स्यादेवेति भाव ॥

'उद्विभ्या तप'' ॥ उत्तपति सुवर्णमित्यत्र सन्तापने विलापने वा तपिर्वर्ततइति सकर्मकत्व, स्वमङ्ग स्वाङ्गमिति। यस्मिन्कर्तर्यात्मनेपद तस्य चेत् स्वमङ्गमित्यर्थ। यद्यन्वर्थग्रहण ततोप्राणिन्यपि कर्तरि यस्य यदङ्ग तत्कर्मकादपि प्रसङ्ग परिभाषिके त्वेष दोषो न भवति तस्य प्राणिस्थत्वात्। अन्वर्थेपि न दोष तपे प्राणिकर्तृकत्वात्। पारिभाषिकस्य त्वसम्बन्धिशब्दत्वात कर्तुश्चेत्स्वमङ्गमित्येव न प्रतीयेतेति भाव ॥

'आङो यमहन' ॥ 'आहतेति'। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप। 'आघ्नत इति'। पूर्ववदादेशोपधालोपौ कुत्व च। 'आहन्ति शिर परकीयमिति'। आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इत्यत्र तु गाण्डीवी विषमविलोचनस्य वक्ष एत्य स्व वक्षो हतवानित्यर्थ। मल्लोप्युत्साहवर्धनाय स्व वक्ष आस्फालयति ॥

'समो गमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य'' ॥ समो गमृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्र, प्रच्छ्यादयस्तु वार्तिकदृष्टा सूत्ररूपेण पठिता सूत्रकारवद्वार्तिककारोपि शास्त्रस्य कर्ता न व्याख्यातेति दर्शयितुम्। 'तत्र हीति'। उत्तरार्थमनुवर्तमानमपि योगविभागसामर्थ्यात् तत्र न सम्बध्यतइत्यर्थ। 'न लाभार्थस्येति' सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदेन भाव्यमेवेति भाव। 'दृशेश्चेत्यादि'। इद वक्तव्यरूपेणैव पठित विचित्रा हि वृत्ते कृति वृत्तिकारेण, अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ये सकर्मका हनिगमिप्रभृतयस्तेषा कथमकर्मकत्वम्, उच्यते ॥

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षात कर्मणोकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारमिति, प्रापणे सकर्मको वहि स्यन्दनेत्वकर्मक। वहन्ति नद्य इति, प्राणविशिष्ट धारण जीवतिराह, तत्र प्राणाना

धातुनैवोपात्तत्वान्न तेन कर्म्मणा सकर्म्मकत्व, न च प्राणकर्म्मके धारणे ऽन्यस्य कर्म्मत्वमिति जीवतिरकर्म्मक, प्रसिद्धेर्यथा वर्षतीत्यनुपात्ते कर्म्मा न्तरे नियमेन जल प्रतीयतइति न तेन सकर्म्मकत्व, तेन वृष्टे देवइति कर्त्तरि क्तो भवति व्यभिचारिणा तु रुधिरादिना सकर्म्मक एव, रुधिरं वर्षति शरान्वर्षतीति, कर्म्मणो ऽविवक्षयाप्यकर्मकत्व यथा नेह पच्यते नेह भुज्यते इत्यत्र कर्म्मविवक्षाया तत्कर्मिकैव क्रिया प्रतिषिद्धा स्याद् न पाकमात्रमित्यविवक्षा कर्म्मण ॥

"निसमुपविभ्यो ह्व" ॥ 'निह्वयतइति'। कथ पुनरत्रात्मनेपद यावता ह्वा इत्याकारान्तादिय पञ्चमी एकारान्तश्चाय न च विकृति प्रकृति सगृह्णाति, सत्य माकारान्तात्पञ्चमो न त्विद प्रयोगस्यस्याकारा न्तस्यानुकारण कि तर्हि धातुपाठे ऽवस्थितेकारान्तस्य तस्यैव लक्षणव शादात्व, न चानुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्ग शास्त्रवासनया तस्यैव प्रतीते, यथा 'यस्येति चे' तीकाराकारयो ॥

"स्पर्द्धायामाङ" ॥ 'सविषय इति'। हेतुभावेन च विषयत्वम, अत एव हेतौ शानच् प्रयुक्त । 'स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानमिति'। 'शब्दक्रि य एवेति'। यद्यपि स्पर्द्धाया पठ्यते तथाप्याङ्पूर्वस्तत्र न वर्तते कि तर्हि शब्दनक्रियावाचीत्यर्थ ॥

"गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ" ॥ 'अपकारप्रयुक्तमिति'। अपकारेण प्रयुक्तमनेन मेपकृतमित्येतया बुध्या कृत मित्यर्थ, अथ वा कथ मया ऽपकृत स्यादिति बुध्या प्रवर्तितमित्यर्थ । 'हिसात्मकमिति'। सूचितस्य वधबन्धनादिका हिसा इह तु तत्कारण त्वात् सूचनमेव हिसा स्वभावमित्युक्त, कथ पुनर्ज्ञायते गन्धन हिसात्म कमित्यत आह । 'तथाहीति'। 'चुरादाविति'। स्वभावानुवाद । 'साहसिक्यमिति'। सहसा वर्त्तते साहसिक 'ओज सहोम्भसा वर्तत' इति ठक्, तस्य कर्म्मणि ष्यञ, वर्तिका शकुनिविशेष 'एधोदकस्येति'। समाहारद्वन्द्व । 'कृञ प्रतियत्न' इति षष्ठी । 'उपस्कुरुतइति'। उपात्प्रतियत्नेत्यादिना सुट् ॥

"अधे प्रसहने" ॥ 'प्रसहनमभिभव इति' । सा साहया युधा नृभि पृतनाषाडित्यादौ दर्शनात, केचित्तु वह मर्षणे ऽभिभवे छन्दसीति पठन्ति तत्र छन्दसीति प्रायिकं द्रष्टव्यम्, 'अपराजयो वेति' । पराजेतुं समर्थस्यैव क्षमया यस्तदभाव स इत्यर्थ, तथा च भारवि । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान् इति, भवादृशाश्चेत्परानधिकुर्वते क्षमया न पराजयन्ते क्षमन्त इत्यर्थस्तदाह । 'न वा तेन पराजित इत्यर्थ इति' । तेनात्मनेपदवाच्येन कर्त्रा तमित्येतद्वाच्य कर्मभूतो न पराजित इत्यर्थ । 'पृथग्योगकरणमित्यादि । प्रकथनोपयोगप्रसहनेष्वधेरित्युच्यमाने गन्धनादिष्वपि अधिपूर्वादेव स्यात्, अथ तत्राधिग्रहण न क्रियेत प्रसहनेप्यध्यभावेपि प्रसङ्ग, अत उत्सर्गेण प्रसहन विशेषयिष्यामीति प्रसहने वा उत्सर्गं विशेषयिष्यामीति योगविभाग इत्यर्थ ॥

"वे शब्दकर्म्मणः" ॥ उदोनूर्ध्वकर्म्मणीत्यादिवत् कर्म्मशब्द क्रियावाची मा विज्ञायीत्याह । 'कर्म्मशब्दइत्यादि । विपूर्वस्य करोते शब्दक्रियाया वृत्त्यसम्भवात् कृत्रिमसम्भवे लौकिकस्य ग्रहणायोगाच्च, किं च वे शब्दइत्येव वक्तव्य कर्म्मग्रहणमनर्थक, 'विकरोति पय इति, सकर्म्मकत्वाद् उत्तरेणापि न भवति ॥

"अकर्म्मकाच्च" ॥ 'ओदनस्य पूर्णा इति' । सुहितार्थयोगे षष्ठी भवति ज्ञापनात, यदय पूरणगुणसुहितार्थेतिसुहितार्थयोगे या षष्ठी सा न समस्यतइत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति सुहितार्थयोगे षष्ठीति । 'अकर्म्मकादिति किमिति' । पूर्वसूत्रे वेरिति योगविभागेनेष्टसिद्धिं मन्यते, न चैवमतिप्रसङ्ग शब्दकर्म्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् कर्म्मणि यदि भवति शब्द एवेति, कट विकरोतीति, विपरीतोपि नियम सम्भाव्येत शब्दे यदि भवति कर्म्मण्येवेति ततश्चात्रापि स्यादिति भाव ॥

"सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय" ॥ 'सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्स्विति' । युक्त सम्माननाचार्यकरणवेतनाना विशेषणत्व तत्र हि प्रापणमेव धात्वर्थ सम्माननादीनि तु तमेव विषयतया व्यवच्छिन्दन्ति, उत्सञ्जनादीना त्वयुक्तस्तेषामेव धात्वर्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य विशेष्यस्यासम्भवात्, उच्यते, सम्माननादेरुत्सञ्जनादेश्च विशे-

षणत्व समान पूर्वोक्त धात्वर्थविशेषणम्, उत्तरस्तु धातुविशेषणमिति विशेष्यमात्र भिद्यते ऽत्र सुष्ठूक्त सम्माननादिषु विशेषणेष्विति । 'चार्वी बुद्धिरिति'। चारुशब्दात् 'वोतो गुणवचनादि' ति ङीष । 'आचार्योपि चार्वीति'। यथा यष्टी प्रवेशयेति पुरुषेष्वजहत्स्वलिङ्ग एव यष्टिशब्द तद्वच् चार्वीशब्द । 'ते युक्तिभिरित्यादि'। पूर्वस्मिन् वाक्ये गुणभावेनापि प्रकृता शिष्यास्तच्छब्देन परामृश्यन्ते, 'स्थाप्यमानेति' तिष्ठति प्रतिपादनेत्र वर्त्तते ते शिष्या युक्तिभि प्रतिपाद्यमाना निष्पाद्यमाना इत्यर्थ । 'पूजिता भवन्तीति'। अभिलषितार्थसम्पादनमेवैतेषा पूजा, पदार्था युक्तिभि स्थाप्यमाना इति तु व्याख्याने पदार्थानामचेतनत्वात् न मुख्य सम्माननम् । 'उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । तेनोत्सञ्जन नयतेरर्थ इति दर्शयति । आचार्यकरणमाचायक्रियेति, सूत्रवृत्तौ च कारणावस्थाया विवक्षितत्वात् च्वि प्राप्तोपि विकल्पाधिकाराच्च कृत तथा चाचार्यी कुर्वन्निति च्वि प्रयुक्त, ननूपनयन माणवकस्य सस्कारो येनासावध्ययने योग्यो भवति न त्वनेनाचार्ये कश्चिदतिशयो जन्यते आचार्यशब्दस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तमुपनीयाध्यापन नाम क्रियाविशेषो यथोपाध्यायशब्दस्यैकदेशाध्यापन तत्कथमाचार्यकरणआत्मनेपद विधीयतइत्यत आह । 'माणवकमीदृशेनेत्यादि'। एव मन्यते, उपनीयाध्यापनेनादृष्टरूप कश्चिदतिशय आचार्ये जन्यते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमाचार्यशब्दस्येति तदाह,'स्वयमाचार्य सम्पद्यतइति'। 'आत्मानमाचार्यीकुर्वन्निति च' हेतुलक्षणे लट शत्रादेश । 'ईदृशेनेति'। यादृश शास्त्रोक्तो विधिस्तादृशेनेत्यर्थ । ननु यदाचार्यकमुपनयनस्य प्रयोजन तत्कत्रभिप्रायमिति नार्थ आचार्यकरणआत्मनेपदविधानेन, उच्यते । नोपनयनेनाचार्यक जन्यते कि तर्हि तत्पूर्वकेणाध्ययनेन, उपनयनक्रियायास्तु माणवकसस्कार साक्षात्फलम्, एव सस्कृतस्य माणवकस्य यदध्यापन तेनाचार्यक जन्यतइति न तदुपनयनाया क्रियाया फल, यच्च तस्या फल तन्माणवकगामि न कर्तृगामि । 'निश्चिनोतीत्यर्थ इति'। अनेन ज्ञान नयतेरर्थ इत्याह । 'कार विनयतइति'। कर एव कार प्रज्ञादि, राजग्राह्यो भाग. कर्षके कल्पित ॥

"कर्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणि "॥ नयतेरात्मनेपदविधानात्तत्सम्बन्ध्येव कर्त्ता लकारवाच्य प्रत्यासत्त्या गृह्यतइत्याह । 'नेयते कर्त्तेति'। 'तदे कदेशोपि शरीरमिति'। अपिशब्दोवधारणे इह शरीरस्यैव चैतन्यविशि ष्टस्य कर्त्तृत्व लौकिका प्रतियन्ति न तद्व्यतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेत नस्य, न च शरीरमेव शरीरस्य भवति अतस्तदेकदेश एव तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थ, अत्र क्रोधाद्यपनयनफल कर्त्रभिप्रायमिति स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिद कर्तृस्थे कर्म्मण्यशरीरस्यएवेति, अथ कथ विग णय्य नयन्ति पौरुष विजितक्रोधरया जिगीषव इति । केचिदाहु । अपगमे वर्तमानादिदमात्मनेपदविधान भवति अत्र तु करोत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वा वर्तते ऽनेकार्थत्वाद्धातूनामिति ॥

'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम'॥'सर्ग उत्साह इति'। सृष्टश्चेद्वा स्नणवधे येनेन्द्रलोकापजयाय सृष्ट इत्यादौ दर्शनात्स्वजिरुत्साहार्थे । वृत्त्यादिष्विति किम् । अपक्रामति ॥

"उपपराभ्याम्"॥ उपपराभ्यामिति किमिति'। उपसर्गनि यम किमर्थ इत्यर्थ । सक्रामतीति'। 'क्रम परस्मैपदेष्वि'ति दीर्घ ॥

'आङ उद्गमने"॥'आक्रामति माणवक कुतुपमिति'। अवष्टभ्ना तीत्यर्थ । ह्रस्वा कुतू कुतुप, कत्वा डुपच् । कुतपमिति पाठे कुतपो दर्भस्स्तर । 'आक्रामति धूमो हर्म्यतलमिति'। उद्गमने क्रमिरकर्म्मकस्तस्मा द्धर्म्यतलादिति पञ्चम्यन्त पठितव्य, यद्वा उद्गमनपूर्विकाया व्याप्तावत्र क्रमिर्द्रष्टव्य, इह तु नभ समाक्रामति चन्द्रमा क्रमादिति क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते नोद्गमने ॥

'वे पादविहरणे"॥'विक्रामत्यजिनसन्धिरिति'। द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थ ॥

'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्"॥ अन्योन्यसाहचर्यात्प्रोपयोरुपसर्गयोर्ग्र हण न प्रातिपदिकान्तकर्म्मप्रवचनीययोर्नापि क्रियान्तरसम्बन्धिनोर्नाप्य

---

१ प्राप्नावित्ति पा ।

नर्थकयोरित्याह । 'प्र उप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यामिति । 'तुल्यार्थाविति' । एतेन समोर्थौ ययोरिति समर्थौ शकन्ध्वादित्वात्पररूप सशब्दस्यैव वा ऽने कार्थत्वात्तुल्यार्थत्वमिति दर्शयति । ननु 'समर्थ पदविधिरि' त्यादौ सम्बन्धार्थत्व प्रसिद्ध सत्यम्, इह तु धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्याच्च प्रस्य रेण सम्बन्धार्थत्व धातुना चोपसर्गयो सम्बन्धो ऽव्यभिचारी तस्मात्पू र्वोक्त एवार्थ । 'प्रक्रमतइति' । आरभतइत्यर्थ ॥

"अनुपसर्गाद्वा" ॥ 'अप्राप्तविभाषेयमिति । उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वात् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषयमेवेति न तत्राय विकल्प इति भाव ॥

'अपह्नवे ज्ञ' ॥ 'शेषादित्यादि' । असत्यस्मिन् सूत्रे अयमविशेष एव भवतीति भाव । 'सोपसर्गश्चेति' । तेना 'नुपसर्गाज्ज्ञ' इत्यनेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले न सिद्ध्यतीति भाव । 'अपजानीतइति' । 'ज्ञाजनोर्जा' ॥

"अकर्मकाच्च" ॥ 'अकर्त्रभिप्रायार्थमिदमिति' । अथ कर्त्रभि प्राये कथ तत्राह । 'कर्त्रभिप्राये हीति' । ननु सोपसर्गात्कर्त्रभिप्रायेप्यने नैवात्मनेपदमेषितव्यम् औषधस्यानुजानीते औषधस्यानुजिज्ञासतइति तस्मात्सर्पिषो जानीतइत्युदाहरणाभिप्रायमेतद्वेदितव्यम् । 'कथ वायमक र्मक इति' । सर्पिष इति कर्मणि शेषत्वेन षष्ठी न माषाणामश्नीयादिति वत्, तेन सर्पिरादिना ज्ञेयेन सकर्मक इति मत्वा प्रश्न । 'अकर्मका दिति किमिति यदि सर्पिरादि करणत्वेन विवक्षित तर्हि करणादिति वक्तव्यमित्यभिप्राय । एवमुच्यमाने सकर्मकादपि स्यादेवेति दर्शयति 'स्वरेणेति' ॥

"सम्प्रतिभ्यामनाध्याने" ॥ उत्कण्ठास्मरण, 'मातुरिति' । अधी गर्थदयेशामिति षष्ठी । ननु शेष इति तत्रानुवर्त्तते तेन कर्म शेषत्वेन विवक्षितव्यमिति अकर्मकत्वात्पूर्वेणात्मनेपदप्रसङ्ग, अनाध्यानइत्यस्य तु मातर सजानातीति व्यावर्त्यं स्यादत्र कर्मत्वेव विवक्षिता, नैष दोष । अनाध्यानइति विभज्यते तेन पूर्वयोगस्यापि शेषो भविष्यति ॥

"भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद" ॥ 'भासनादि ष्विति'। अत्रापि कि चिद्धातोर्विशेषण किञ्चिद्धात्वर्थस्य। उपसान्त्वनमु पच्छन्दन धातोर्भासनादिधात्वर्थस्य भासमानइति हेतो लट शानजा देशप्रयोगेण भासन हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। शिष्यैस्तूयमानो भासते तथा चोपर्युपार शास्त्रार्थस्य प्रतिभासनात् सुष्ठु वदन भवति तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितु, जानाति वदितुमिति शकधृषेत्यादिना तुमुन्, अत्र वदत्यर्थो ज्ञानस्य विषय ज्ञान विषयि। 'तद्विषयमित्यादि'। अत्र यत्न स्याविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य कर्म्म, 'विमतिपतिता इति,' हेतुगर्भवि विशेषण, प्रयुञ्जानो विमतिर्हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। विमतैा हि सत्या विचित्रभाषणरूपो वदत्यर्थो निवर्तते। उपच्छन्दयतीति'। भद्रे भजस्व माम् इदन्ते दास्यामीति स्वाभिलषिते प्रवर्तयतीत्यर्थ ॥

"व्यक्तवाचा समुच्चारणे"॥ मनुष्या प्रसिद्धा इति। यद्यपि कुक्कु टादिरुतमपि स्वरूपेण व्यक्तमस्येद रुतमस्येदमिति, मनुष्यवाक् व्यक्त-तरा भवति वर्णात्मकत्वाद् अर्थ वगतिहेतुत्वाच्च अतस्तएव गृह्यन्ते, शुकशारिकादीना तु पुरुषप्रयत्नवशेन क्वाचित्क व्यक्तवाक्त्व न [1]स्वाभा विकमिति' न तेषा ग्रहणम् 'वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा इति'। अ-पनय पादसरोजमङ्कुन शिथिलय बाहुलता गलार्पिता, क्व च वदनेशुक माकुलीकृतम् पूर्वपादा क्व चित्तु कृत्स्न एव श्लोक पठ्यते, तत्र वरतनुरिति बहुव्रीहा यदि ह्रस्वान्तस्तनुशब्द तत्र 'सखुद्वा चेति' गुणप्रसङ्ग दीर्घान्ते तु नदीलक्षण कप् प्राप्नोति के चिदाहु तनुशब्द स्त्रीजातैा कविभि प्रयुज्यते तस्माद् 'ऊङुत' इति ऊङि कृते कर्म्मधारयोऽयमिति ॥

'अनोरकर्म्मकात्' ॥ 'व्यक्तवाचामिति वर्त्तत इति'। न तु समुच्चार-णइति सर्वानुवृत्तैा वचनमिदमनर्थक स्यादिति भाव, तद्व्यक्तवाक्सम्बन्धिनो वदेरिति सूत्रार्थमाह। 'व्यक्तवाग्विषयादिति'। 'अनु सादृश्यइति'। तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठीति भाव। 'यथेत्यादि'।

[1] सार्वत्रिकमिति पा २।

वदनमात्रसादृश्ये तात्पर्यमिति कर्म्म न विवक्षितमिति भाव । 'अनु वदतीति' । पुनर्वदतीत्यर्थ ॥

"विभाषा विप्रलापे" ॥ संवत्सरान् वदन्तीति सांवत्सरा , ज्यौतिषिका, एव मौहूर्तिका ॥

"अवाद्ग्र" ॥ गिर इति पाठे धात्वनुकरणत्वाद् विभक्त्यविस्व, य इति तु पाठे रूपमात्रानुकरण द्रष्टव्य, 'तस्य ह्यवपूर्वस्येति' । नियत विषयाण्यपि क्रियाविशेषणानि भवन्ति यथोयोदय कृभ्वस्तिभ्योऽन्यत्रि षया न भवन्तीति भाव ॥

"सम प्रतिज्ञाने" ॥ 'प्रतिज्ञानमभ्युपगम इति' । के चित्त्वाहु परोपदेशनिरपेक्षमात्मनैव विप्रतिपन्नस्य पक्षस्य परिग्रहोऽभ्युपगम । परेण प्रार्थितस्यार्थस्य नियमवचनमेतावद्दास्यामीति, अस्मिन्काले दास्यामी त्येव रूप प्रतिश्रव , परेण युक्त्या साधितस्यार्थस्य सम्मानन समीचीन मुक्तमत्र भवतेत्येव रूपमङ्गीकरणमिति, प्रतिज्ञासामान्यावान्तरभेदा एते न तु पर्याया इति । वृत्तिकारस्तु परस्परविषये ऽङ्गीकरणादिव्यहारदर्शनात् पर्यायत्वमेव मन्यते ॥

'उदश्चर सकर्म्मकात्" ॥ 'उत्क्रम्येति । उल्लङ्घ्येत्यर्थ । 'उच्चरतीति' । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थ ॥

"समस्तृतीयायुक्तात्" ॥ 'विभक्तिर्हेस्यतइति' । तत्रैव तृतीया शब्दस्य मुख्यत्वात् । यद्यपि तया सह धातो सम्बन्धो न भवति नहि तृतीया धातुवाच्या नापि धातुस्तृतीयान्त इत्यत आह । 'तयेत्यादि' । तृतीयार्थेन धात्वर्थस्य योगादौपचारिको धातोस्तृतीयायोग इत्यर्थ । 'यद्यप्यत्रेति' । न हि चेष्टारूपसञ्चरणमन्तरेण करण सम्भ वति अतोऽश्रुतेपि करणपदे तपसा श्रुतेन वेति गम्यमानत्वात्तदर्थयो गस्य सम्भव' । 'तृतीया त्विति' । एतदर्थमेव हि पूर्वमुक्त विभ क्तिर्हेस्यत इति । तृतीयायुक्तादिति वा ऽनर्थक स्यात् । यदि तदर्थ योग स्यात् सर्वत्रैव तदर्थभावादिति भाव ॥

'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे'' ॥ 'वक्तव्यमेवैतदिति'। सूत्रे चेच्छब्दश्चशब्दश्चार्थे, अनेकार्थत्वान्निपातानामिति, केचिद्दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपद भवति सा च तृतीया चतुर्थ्यर्थे वेदितव्येति व्याचक्षते, एवमपि अशिष्टव्यवहार इति वक्तव्यमेव, अशिष्टाना सङ्कीर्णाचाराणा यो व्यवहार आचार तस्मिन्नित्यर्थ । 'दास्या सम्प्रयच्छतइति'। यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्त स्वय भुङ्क्ते स्वय च तस्यै ददाति तद्विषयोऽय प्रयोग इत्याहु । 'कथमात्मनेपदमिति'। न कथ चित् तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिति भाव । 'विशेषणषष्ठीति'। एव च पूर्वसूत्रेऽप्यश्वेन समुदाचरतइत्यादावपि भवितव्यम ॥

"उपाद्यम स्वकरणे" ॥ इह स्वस्य सतो रूपान्तरेण यत्करण तत्स्वकरणमिति न गृह्यते कि तर्हि यदाऽस्व स्व करोति तदा भवितव्य, च्विप्रत्ययस्तु विकल्पितत्वान्न भवति। 'पाणिग्रहणविशिष्टमिति'। पाणिग्रहण नाम कश्चित्कन्यासस्कारस्तद्विशिष्टमित्यर्थ । भाष्ये त्वस्वस्य सत स्वत्वापादनमेव स्वकरणमित्युक्त, भट्टिकाव्येपि तदनुगुण प्रयोग उपायस्त महास्त्राणि उपायसत नासत, नोपयस्त दशानन इति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति, यज्ञदत्तसम्बन्धिनीं भार्या दास्यादिरूपेण स्वीकरोतीत्यर्थ । पाणिग्रहणाभावाद् वृत्तिकारमते युक्त प्रत्युदाहरण भाष्यकारमते त्वत्रापि भवितव्यम् ॥

"ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन" ॥ 'श्रुदृशोरपीति'। श्रुव सूत्रएव निर्देशाद् दृश उपसख्यानात् ॥

"नानोर्ज्ञ" ॥ 'पूर्व्वेणेति'। अनन्तरसूत्रेण यत्प्राप्त तत्प्रतिषिध्यते, कुत एतत् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति। 'तथा चेति'। अनन्तरस्य प्रतिषेध इत्युक्तम्, एव सति सकर्म्मकस्यैवाय प्रतिषेध सम्पद्यते अनन्तरयोगस्य सकर्म्मकविषयत्वादकर्म्मकाविषयत्वाद 'कर्म्मकाच्चेति' प्रागेव विहितत्वात् तेनाकर्म्मका त्पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपद भवत्येव औषधस्यानुजिज्ञासतइति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थ ॥

"प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः" ॥ 'उपसर्गग्रहणं चेदमिति'। परस्मैसाह चर्यात्। 'देवदत्तं प्रतीति'। लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना प्रति कर्मप्रवचनीयो नोपसर्गः ॥

'शदेः शितः" ॥ यद्यत्र शदेः परो यः शित् तत आत्मनेपदं भवतीत्येवं व्यधिकरणे पञ्चम्यावाश्रित्य व्याख्यायेत ततोऽपि विकरणे सत्यनेन विधिना भवितव्यं सार्वधातुके च परतो विकरणो विधीयते ततश्च प्रागेवास्माद्विधेः सार्वधातुकं भवच्छेषत्वात्परस्मैपदं स्यात्, तस्मिंश्च सति तन्निमित्ते शिति विकरणे कृते परस्मैपदस्य निवृत्तिर्न सिध्येत्, नहि निर्वृत्तस्य निवृत्तिर्वचनशतेनापि शक्यते कर्तुमिति, इमं व्यधिकरणपक्षे दोषं दृष्ट्वा सामानाधिकरण्ये पञ्चम्याविति दर्शयन्नाह। 'शदिः शिदिति'। कथं पुनः शदिः शिद्भवति विकरणे हि शकार इत् भवति तत्राह। 'शिद्भावीति'। शिद्भावी यस्मात् स तथोक्तः, शिद्भावित्वाद् उपचारेण शदिरेव शिदित्युक्तमित्यर्थः। 'शितो वा सम्बन्धीति'। शित इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति, कश्च शदिः शितः सम्बन्धी यस्तस्य प्रकृतिः प्रागेव च शिदुत्पत्तियोग्यतया तत्प्रकृतित्वमस्त्येव। 'शीयत इति'। पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेशः ॥

'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" ॥ लुङ्लिङोरिति स्थानषष्ठीयं विषयसप्तमी वा। 'नियमार्थमिति'। यदि नियमः क्रियते ङित्करणं किमर्थं यावता ऽप्राप्ते विधिरेवास्तु इह मा हि मृतेति लुङि तास्यनुदात्तेदिति ङित्त्वं सार्वधातुकनिघातो यथा स्यात् तिङ्ङिघातोऽत्र 'हि चे'ति प्रतिषिद्धः ॥

'पूर्ववत्सनः" ॥ 'पूर्ववदिति'। तेन तुल्यमित्यादिना तृतीयान्ताद्वतिर्न पञ्चम्यन्तात्, लक्षणाभावात् यथा च ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्युक्ते ब्राह्मणादिवद् वैश्यादधीत इति पञ्चम्यर्थो गम्यते तथेहापि पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यते तुल्यार्थैरिति हि तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयति। 'यदि सनः पूर्वो यो धातुरिति'। एतेन सन इति पूर्वस्यावधिनिर्देशो न त्वात्मनेपदापेक्षया परपञ्चमीति दर्शयति।

यद्येव सवन्तादात्मनेपदमिति न लभ्येत सन इत्यस्य सङ्कोच्कुतस्यावधिनि
र्देशेनोपक्षीणत्वाद् अत आह । 'तद्वत्सनन्तादपीति' । अवधित्वेनापि
तावत्सन श्रुतत्वात प्रत्यासत्त्या तदन्तादेव विधिर्विज्ञायतइति भाव ।
अथैव कस्माच्च विज्ञायते सनन्तादात्मनेपद भवति पूर्ववदिति श्रोता ऽन्वय
तत्र कुत पूर्ववदित्यपेक्षाया सन्निहितत्वात्सन एव पूर्ववदिति विज्ञास्यत-
इति । एव मन्यते, एव विज्ञायमाने ऽयमेव योग पूर्वस्यावधि सम्भाव्येत
यथा 'पूर्वत्रासिद्ध' मित्यत्र तत एव योगात् पूर्वत्रेति, ततश्चायमर्थ स्याद्
अनुदात्तङित इत्यारभ्येत पूर्व ये धातवो निर्दिष्टास्तेभ्य सनन्तेभ्य
स्तद्वदेवात्मनेपद भवतीति ततश्चोत्तरो विधि सनन्तान्न स्यात् 'भु
जोनवने' बुभुक्षतइति, तस्मात्सन पूर्ववदित्येव श्रोतान्वय एष्टव्य
इति । यद्यय कार्यातिदेश शास्त्रातिदेशो वा विज्ञायेत तदा सन्प्रकृतौ
प्रयोगान्तरे दृष्टमित्येव निमित्तनिरपेक्ष काय शास्त्र वातिदिश्यमान
मिहाप्यतिदिश्येत शिशत्सति मुमूर्षति, शीयते म्रियतइत्यत्र दृष्ट
त्वादिति मतेऽनयो पक्षयोर्दोष दृष्ट्वा निमित्तातिदेशमाश्रित्याह ।
'येन निमित्तेनेति' । निमित्तस्य तुल्यत्वात्तद्द्वारक यदात्मनेपदविधे
स्तुल्यत्व तदाश्रीयतइत्यर्थ । 'पूर्वमिति' । सनुत्पत्ते प्राक् प्रयो
गान्तरइत्यर्थ । पूर्वस्मादिति युक्त पाठ, तथा च सनन्तादपीति
सङ्गच्छते, यद्यपि प्रकृतिगत ङित्त्वादिक सनन्ते धातौ वचनशतेनापि
प्रापयितुमशक्य शिशयिषति । तथापि प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधानेऽपि
तदन्तादात्मनेपदस्य निमित्त भवतीत्यतिदेशार्थस्तावता च निमित्तानि
देशवाचो युक्ति । 'आसिसिषतइति' । इटि कृते 'अजादेर्द्वितीयस्ये' ति
सिशब्दस्य द्विर्वचनम् । निविविक्षतइति' । 'हलन्ताच्चेति' सन कित्त्व
व्रश्चादिषत्व 'षढो क सि' । 'आचिक्रसतइति' । आङ आत्मनेपद
निमित्तत्वात् स्नुक्रमोरितीड् नैव भवति । निमित्तातिदेशाश्रयणस्य फल
माह । 'इहेति' । कारणमाह । 'नहोति' । 'शिद्वाद्यपीति' । शिद्वा

---

१ सङ्कुच्कुतत्वादिति पा २ ।

त्वादिकमपीत्यर्थः । आदिशब्देन लुङ्लिङोर्ग्रहणम्, तच्चेह नास्ति कृते सति तदन्तमेव शिट्त्वादि न शर्दिम्रियतिभ्या, शिशयिषतइत्यादौ तु कृतेऽपि सति तदानीमपि ङित्त्वादिकं प्रकृतिगतं विद्यतइति भावः । यदि तर्हि निमित्तातिदेशः, अनुचिकीर्षतीत्यत्रापि प्रसङ्गः गन्धनादेरर्थस्य ङित्त्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्य सत्यपि परस्मैपदे निमित्तत्वात्, कार्यातिदेशे तु न दोषः, 'अनुपराभ्यां कृञः' इति परस्मैपदेनापवादेनात्मनेपदस्य बाधितत्वादत आह । 'यस्य चेति' । न योग्यतामात्रेण निमित्तत्वं किन्तर्हि कुर्वद्रूपस्येति खुकमोरित्यत्र वक्ष्यतइति भावः । यदि कुर्वद्रूपं निमित्तं जुगुप्सतइत्यादौ कथं, नह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तत्वं तत्रात्मनेपदं कदाचिदपि करोति नित्यसन्त्वाद् गुपादीनामत आह । 'इहेत्यादि' । न वाऽनेनात्मनेपदं किं तर्हि अनुदात्तङित इत्यनेनेत्यर्थः । कथं पुनः समुदायस्य जुगुप्सादेरनुदात्तत्वमत आह । 'अवयवइति' । अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्येवं गोपयति तेजयतीत्यादावपि प्रसङ्गः अथ यः समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तत्र कृतं लिङ्गं तस्य विशेषकं भवति णिजन्तं च व्यभिचरति विनापि तेन जुगुप्सतइति गुपेः प्रयोगादित्युच्येत, यद्येवं सनन्तादपि न स्याद् विनापि तेन गोपायतीत्यत्र गुपेः प्रयोगात्, वक्तव्यो वा विशेषः, अयमुच्यते गुप गोपनइत्यस्य सन्निधौ ग्रहणं तस्माच्च नित्यं सनेव भवति नापरः प्रत्ययः, गोपायतीत्यादिकस्तु प्रयोगो गुपू रक्षणइत्यस्य स चान्य एव, अवश्यञ्चैतदेव विज्ञेयमन्य एव सन्प्रकृतिः तस्माच्च सनेव भवतीति, अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा णिज् भवति तथा लडादिरपि स्यात्, एवं तिजिप्रभृतयोऽपि क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेतो नित्यसनन्ताश्च, क्षमादिभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव चुरादौ पठितव्याः ॥

"आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य" ॥ नन्वामन्तस्याधातुत्वाददृष्टमात्मनेपदं तत्कथं कृञोऽतिदिश्यते, स्यादियमनुपपत्तिः, यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रियेत कृतेऽपि वा तस्मिन् प्रत्ययग्रहणे कर्मधारयस्तद्गुणसंविज्ञानो वा बहुव्रीहिराश्रीयेत इह त्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, धातुरन्यपदार्थस्तदाह ।

'आम् प्रत्ययो यस्मादिति'। तद्गुणसंविज्ञाने ऽवयवेन विग्रहः समुदाय समासार्थ इति आम् प्रत्ययो यस्येति विग्रहः स्यात् प्रतियोगिनि षष्ठीनिर्देशात् तत्र तस्येति षष्ठ्यन्ताद्वतिरित्याह। 'आम्प्रत्ययस्येवेति'। 'कृञोऽनुप्रयोगस्येति'। समानाधिकरणे षष्ठ्यौ अनुप्रयोगशब्दः कर्म्मसाधनः। 'ईहां चक्र इति'। ईक्ष दर्शने ईह चेष्टायां लिट् इजादेश्चेत्याम, 'आम' इति लेर्लुक्। अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भ इति ब्रुवता विध्यर्थमेवैतदित्युक्तं तत्र दोषमुद्भावयितुमाह। यदीति'। किं पुनः कारणं विध्यर्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्यते न पुनर्नियमार्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्येत, सत्यम्, अकर्त्रभिप्राये पाचयाञ्चक्रउब्जाचकारेति प्राप्ते आम्प्रत्ययवद्देव तत्र विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् तस्मादेवमुच्यते उब्ज आर्जवे उम्भ पूरणे उभयमित्यादिपरिहारः। 'कथमिति'। नैकेनैव यत्नेनोभय लभ्यमिति भावः। 'ईहां बभूवेति'। 'भवतेरः,' 'भुवो वुग् लुङ्लिटो'। 'कथं पुनरिति'। कृञ इत्यत्र स्वरूपग्रहणं मन्यमानस्य प्रश्नः। प्रत्याहारग्रहणमिति'। यदि तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद् इह कृञ्ग्रहणमनर्थकं स्याद् अन्यस्यानुप्रयोगस्याभावादिति भावः। अत एव विपर्ययोऽपि न भवति तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद् इह प्रत्याहारग्रहणमिति, इह हि प्रत्याहारग्रहणे भ्वस्त्योरप्यात्मनेपदविधिः प्रयोजनं, यदि चानुप्रयोगविधिना कृञ् एवानुप्रयुक्तः स्यात् तदा भ्वस्त्योरनुप्रयोगाभावादात्मनेपदविधिरनुपपन्नः स्यात् तस्मादिह स्वरूपग्रहणम्, आमनुप्रयोगविधौ प्रत्याहारस्येति सिद्धम् 'अभिविधौ सम्पदा चे'ति सम्पदोऽपि तत्रान्तर्भावादनुप्रयोगप्राप्तः 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यतो धात्वधिकाराद्धातूपसर्गसमुदायस्य न भवति, योऽत्र धातुस्तस्यापि न भवति अर्थविप्रतिषेधादिति तत्रैव वक्ष्यामः॥

"प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु"॥ 'युजिर्योग इति'। युज समाधाविंत्यस्य न दैवादिकस्यानुदात्तेत्त्वादेव सिद्धं युजेरिति च विवक्षित इकारो न त्वागन्तुकः, यज्ञपात्रविषयता चास्यैव सम्भवतीति भावः। 'प्रयुङ्क्त इति'। 'रुधादिभ्यः श्नम्' 'श्नसोरल्लोपः' कुत्वचर्त्वे, अनुस्वारपरसवर्णौ।

'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति'। स्वर अ इ, आदिरन्तो वा यस्य स स्वराद्यन्त । तेनोपसर्गेण सम्बन्ध, स्वराद्यन्तोपसृष्ट सम् निस दुस् इत्येतान् वर्ज्जयित्वा सर्वएवोपसर्गास्सगृहीता ॥

"सम स्नुव" ॥ इह 'शर्परे विसर्ज्जनीय' इत्यस्यावकाशो यत्र कुप्वोरसम्भव पुरुष त्सरुक 'कुप्वो ᳲकᳲपौ चे' त्यस्य यत्र शर्परौ कुप् न सम्भवत पुरुष करोतीति शर्परयोरुभयो प्रसङ्गे पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति 'शर्परे विसर्ज्जनीय' इति नित्य विसर्ज्जनीय एव भवति तेन 'सम स्नुव' इतिसूत्रे विसर्ज्जनीयस्यैव पाठ समो गमृच्छीत्यत्रेवेति, एव हि द्वि समो ग्रहण न कर्त्तव्यमिति भाव । 'सङ्क्ष्णुवतइति'। अदादित्वाच्छपो लुक, 'आत्मनेपदेष्वनत इति झस्यादादेश, अचि श्नुधात्वित्यादिनोवङ् ॥

"भुजोनवने' ॥ 'अनवनप्रतिषेधेनेत्यादि'। ससर्गवद्विप्रयोगोपि विशेषस्मृतिहेतु यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द ससर्गिनि विशेषे ऽवस्थाप्यते सवत्सा धेनुरानीयता सकिशोरा सवर्करेति तथा ऽवत्सा ऽकिशोरा ऽवर्करेति यस्या आनयने दृष्ट ससर्ग सैव तत्र गृहीता आनीयते तद्वदिहापीत्यर्थ ॥

'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने'' ॥ अत्र णेरिति यद्यपि सामान्यनिर्देशस्तथापि पुच्छभाण्डादिणिङ् न गृह्यते ऽणौ कर्म्मणो ऽत्रासम्भवात्, कर्मणिङस्त्वा 'यादय आर्द्धधातुके वे' ति वचनादण्यन्तावस्था सम्भवति कर्म्मण च कर्तृत्व कमिष्यते योषित देवदत्त कामयिष्यते योषित्स्वयमेवेति, तथापि ङित्त्वादेव सिद्धे सो ऽपि न गृह्यतइति णिच एव ग्रहणमित्याह । 'णिचश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदमिति'। 'अकर्त्रभिप्रायार्थं इति'। उपलक्षणमेतत, कर्त्रभिप्राये पदान्तरेण द्योतिते 'विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति विकल्प बाधित्वा नित्यो विधिर्यथा स्यादित्यपि द्रष्टव्यम, अत्रैकवाक्यतायामयमर्थो भवति ण्यन्तादात्मनेपद भवत्यण्यन्तावस्थाया यत्कर्म्म ण्यन्तावस्थाया यदि स कर्त्ता भवति आध्यानादन्यत्रेति, तत्र कर्म्मान्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात् ततश्चेहापि प्रस

ज्येत आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकास्तानारोहयति हस्तीति किं च उक्तेर्थे णेरणौ कर्मणात्येतावद्देव वाच्य कर्त्तरीत्येव ण्यन्तादात्मनेपद भवति अणौ कर्म्मणि कर्त्तरीत्युक्ते को नाम विवक्षितोर्थो न सिद्ध्यति स इत्येत च्चानर्थक यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेवाध्याहारत सिद्धे, तस्माद्यथाश्रुतमात्र न विवक्षितमिति मत्वा पृच्छति । 'कथमिति' । इतरोपि वाक्यभेदा श्रयणेन परिहरति । 'अणौ यत्कर्म्मेत्यादि' । णेरात्मनेपद भवति आध्या नादन्यत्रेत्येक वाक्य, ततो ऽणौ यत्कर्म्मेति द्वितीयम अत्र वाक्ये यत्तदो र्नित्यसम्बन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते कर्म्मान्तरस्य चानिर्देशाद उद्दे श्यतयापि श्रुत कर्म्मत्वमेव विधीयते तच्च विधीयमान सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाण्ण्यन्तावस्थायामेव विधीयते किं तत्सामर्थ्यम् अणौ यत्कर्म्मे त्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्म्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासम्भव, तदेव-मणौ यत्कर्म्मेत्येतावत एवाणौ यत्कर्म्म णौ चेत्तत्कर्म्मेत्यर्थो भवति अनेन च कर्म्मान्तरनिवृत्ति क्रियते न त्वणौ कर्म्मणो णौ कर्म्मभाव प्रतिपाद्यते, स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्य युगपदेकस्या क्रि-याया कर्म्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोरसम्भवात्, ततो णौ चेदिति तृतीय वाक्यम अणौ यदित्येवाणौ यत्प्रतिपाद्य वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थ, तत स कर्त्तेति चतुर्थम्, अत्राणौ यत्कर्म्म णौ चेदिति सर्वमनुवर्त्तते । अना ध्यानइत्येतदपि प्रसज्यप्रतिषेधे पञ्चम वाक्य, तत्र वृत्तिकारेण त्रीणि वाक्यानि स्ववाचा दर्शितानि ण्यन्तादात्मनेपद भवतीत्येक वाक्यम्, अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेति द्वितीयम् स एव कर्ता भवतीति तृतीयम, णौ चेद्ग्रहण समानक्रियार्थमिति तु वक्ष्यत्यतस्तदपि वाक्यमभ्युपगतमेव । 'आरोहन्तीत्यादि' । (१) अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमिदमुक्त,मिद तत्रोदाहरणम् आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति, आङ् पूर्वो रुहि न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भा-वने वर्तते न्यग्भवन्त हस्तिन न्यग्भावयतीत्यर्थ । यदा तु हस्तिन सौक र्यातिशयप्रतिपादनाय हस्तिपकव्यापारो न विवक्ष्यते तदा न्यग्भावमात्रे रुहिर्वर्तते तत्र च हस्तिन कर्तृत्वम, उक्त च

(१) कमणोऽकमकत्वप्रतिषेधार्थमिदमिति २ पुस्तके ।

निवृत्तप्रेषणं कर्म्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्तमाने कर्म्मत्वे स्वकर्तृत्वेवतिष्ठते ॥

इति । अस्य च कर्तुं कर्म्मस्थक्रियेषु कर्म्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते 'कर्मवत्कर्म्मणा तुल्यक्रिय' इति, तद्यथा लूयते केदार स्वयमेवेति लुना तिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वृत्त कर्तृव्यापाराविवक्षाया द्विधा भवनमात्रे वर्तते दुहिस्तु कर्तृस्थक्रियत्वात कर्म्मकार्याणि न लभ तइत्येतावत्, ततो न्यग्भवनवृत्ते रुहेर्हस्तिपकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा च य एवार्थ आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति स एवार्थ आरोहयन्ति हस्तिन हस्तिपका इति । पुन सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते हस्ति पकव्यापारे न्यग्भवनमात्रे रोहिर्वर्तते आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थ । उक्त च

न्यग्भावन न्यग्भवन रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।
न्यग्भावन न्यग्भवन ण्यन्तेपि प्रतिपद्यते ॥
अवस्था पञ्चमीमाहुर्ण्यन्ताना कर्मकर्त्तरि ।
निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेर्थे णिजुच्यते ॥

इति, एव सिञ्चतेरप्यार्द्रीभवनोपसर्जनमार्द्रीभावनमर्थ, ततो नि वृत्तप्रेषणमित्यादि पूर्ववत् सेचयते हस्ती स्वयमेव सेचनेत्यन्तमनुकूलो भवतीत्यर्थ । एव दृशिरपि कर्म्मव्यापारमात्रवृत्तिर्णिजुत्पत्ते पुनस्तत्रापि रोपि तदुदाहरण, दर्शयते राजा स्वयमेव दर्शनेनानुकूलो भवतीत्यर्थ । सोय निवृत्तप्रेषणपक्ष उच्यते । अपर प्रकार । आरोहन्ति हस्तिन हस्ति पका, तान् सौकर्यातिशयाद्धस्ती प्रयुङ्क्तइति हस्तिव्यापारे णिजुत्पद्यते, आरोहयति हस्ती हस्तिपकानिति तत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादने तात्पर्य मिति कर्म्म न विवक्ष्यते ततो ऽकर्म्मको भवति यथा नेह पच्यते नेह भुज्यतइति पाकमात्रप्रतिषेधे तात्पर्यमिति कर्म्माविवक्षाया भावे लो भ वति, आरोहयते हस्ती स्वयमेव सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थ । एष एव हि हस्ति न प्रयोजकव्यापार, एवमितरयोरपि द्रष्टव्य सोयमध्यारोपितप्रेषणपक्ष

इति गायते, तदेवमुभयोरपि पक्षयो सैव क्रिया या ऽण्यन्तावस्थाया न च कर्मान्तरमस्ति कर्तापि स एवेत्युदाहरणोपपत्ति स्वयमिति वचन कर्त्रन्तरव्युदासार्थम् । 'णेरिति किमिति' । अणौ कर्मत्वानुवादेन णौ कर्तृत्वविधानात् प्राधान्याण्ण्यन्तादेव भविष्यतीति प्रश्न । 'साध्वारोहतीति' । साधु न्यग्भवतीत्यर्थ, अत्र कर्मव्यापारमात्रे रुहि वर्तते कर्तृस्थक्रियत्वात्तु कर्मवद्भावाभावाद्यगात्मनेपदे न भवत शप्परस्मैपदे भवत, अणौ यत्कर्मेत्यण्यन्तावस्थायामपि श्रुतत्वात्ततोपि स्यादिति भाव । ननु प्राधान्याण्ण्यन्तादेव भविष्यतीत्युक्त, किमर्थमणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तेत्ययमुपाध यस्मिन्नेव प्रयोगे सभवति तत्रैवात्मनेपद युक्त साध्वारोहतीत्यत्र च नाय प्रकार सम्भवति, आरोहयते हस्तीत्यत्र तु णिच प्रकृतिभूते रुहावण्यन्ते यत्कर्म ण्यन्ते स एव कर्तेति तत्रैव भविष्यति सत्य, तदेवमुत्तरार्थमवश्य णेरिति वक्तव्यमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते । 'अणाविति किमिति । कर्मत्वकर्तृत्वयोर्योगपद्यासम्भवात् णौ च कर्तृत्वस्य श्रुतत्वादवस्थान्तरे णावेव कर्मत्व विज्ञास्यतइति प्रश्न । 'गणयतीति' । गण सख्याने चुरादावदन्त पठ्यते, अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधावृद्ध्यभाव, गण्यमानो गणो यदा गणनक्रियायामानुकूल्य प्रतिपद्यते तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमण्णिचि पुन कर्मव्यापारमात्रे आरोपितस्यैवाय प्रयोग । 'गणयति गण स्वयमेवेति' । अत्र णावेव गणे कर्म णावेव कर्ता इत्यात्मनेपद न भवति, कर्मवद्भावेनापि न भवति कर्तृस्थक्रियत्वात्, गणन हि सख्यानिमित्त परिच्छेदो ज्ञानविशेष । भाष्ये तु भागशोवस्थापने गणिर्वर्तते भागशोवतिष्ठमान गण गोपालकोवस्थापयतीत्यर्थमङ्गीकृत्य तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वमिति कर्मवद्भावादात्मनेपदमुदाहृतम । ननु चाणावकर्मकादित्यत्र वक्ष्यति हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति तच्चेत्सत्यम् इदमपि प्रत्युदाहरणमयुक्तमेव, उच्यते । युक्त तत्र हेतुमण्णिचो विधिरिति तत्र बुधादिसूत्रे णेरिति वर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिजेव सम्भवति इह तु सामान्येन

ग्रहण विशेषहेत्वभावात् । ननु चाणै यत्कर्मेत्युच्यते चुरादीना च नित्यण्यन्तत्वात्केवलाना प्रयोगाभावाद् अणौ कर्मणोऽसम्भवाद् अत्रापि हेतुमण्णिच एव विधि, नेत्याह, 'आ'धृषाद्वेति' विभाषितणिचामपि के षा चित्सम्भवात्, भाष्ये तु हेतुमण्णिचो विधिरिति स्थितम् । 'लावयति दात्र स्वयमेवेति'। करणस्य दात्रस्यापि तैक्ष्ण्यातिशयेन लवने यदा नुकूल्य तत्प्रतिपादनाय लावकान्प्रति प्रयोजकत्वविवक्षाया णिच् । इह ण्यन्तादात्मनेपद भवत्यणौ यत्कर्म स चेत्कर्तेत्युक्ते गम्यतएतद् यस्माद् ण्यन्ताद्विधि तत्रैवाण्यन्ते यत्कर्म स चेत्कर्त्तेत्,तो णौ चेद्ग्रहणमनर्थक तत्राह । 'णौ चेद्ग्रहण समानक्रियार्थमिति'। प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेपि क्रियाभेदे मा भूत् णिच्प्रकृत्यर्थभूतायामेव क्रियाया यथा स्यादित्यर्थ, यथा पुनरय शब्दार्थस्तथोक्त पुरस्तात् । 'आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेणेति'। येन प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेपि क्रियाभेदे आत्मनेपद वायतएवानेन धातुभेदादत्यन्तभेद इति मत्वै तत्प्रत्युदाहृत भीताश्चात्रारोहयते कर्म । 'आरोहयमाण इति । 'णिचश्चे'त्यात्मनेपद शानच्,भीता ह्यारोह्यमाणा भीत्या मूत्रयन्ति तेन हस्ती सिच्यते, कर्माविवक्षाया तु सेचयतेरकर्मकत्वम् । उद्देशप्रतिनिर्देशात् लब्ध यत्सग्रहे पुनस्तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये इत्याह । 'यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति' । स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र कर्मान्तरमप्यस्ति मनुष्या, रुहेर्गत्यर्थत्वान्मनुष्याणा कर्मसज्ञा, कथ पुनरत्राणौ कर्मणो णौ कर्तृत्व यावता स्थलमणौ कर्म हस्ती तु णौ कर्त्ता स्यादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्व स एव च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति । एवमपि प्रत्यासत्तेरेवात्र न भविष्यति, तथाहि । ण्यन्तादात्मनेपद भवति अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपद विधित्सित तेनैव णिचाऽण्यन्ते तत्प्रकृतिभूते धातौ यत्कर्म स एव चेत्कर्त्ता तस्मिन्नेव ण्यन्तइति, अत्र च यत्रायमुपाधि कृतमेव तत्रात्मनेपदम् आरोहयमाण इति, यत्र तु न कृत स्थलमारोहयतीति न तत्रायमुपाधिरिति

नैवात्मनेपदप्रसङ्ग, इह तर्हि आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका तानारोहयति हस्तीति, किं पुनरत्र नेष्यते, वृत्तिकृता नेष्यते भागवृत्तिकारेण त्विष्यते, तथा माघ प्रयुङ्क्ते, करेणुरारोहयते निषादिनम इति । 'कर्त्तेति किमिति'। भावकर्म्मणो सिद्धत्वात् कर्त्तर्येव भविष्यतीति मन्यते । अणो यत्कर्म्म तस्मिन्नेव कर्त्तरि यथा स्यात् कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तृग्रहण मिति दर्शयन्नाह । 'तानारोहयति महामात्र इति'। गत्यर्थत्वाच्च रुहे हस्तिपकाना कर्म्मसञ्ज्ञा । यद्येव कर्मान्तरसम्भवादेवात्र न भविष्यति, नैतदेवम् । अस्तीन्यत्राणो कर्म्मणो हस्तिनो ण्यावपि कर्म्मत्वेनान्वय । न वा सति कर्तृत्वविधो कर्म्मान्तरस्यावृत्तिर्लभ्यते । यद्वा प्रयोजक व्यापारमात्रे तात्पर्याद्यदा हस्तिपका कर्म्मत्वेनाविवक्षितास्तदेद प्रत्युदाहरण द्रष्टव्यम । 'वनगुल्मस्येति' । कर्मोपलक्षणमेतत, न त्वत्र वनगुल्मस्य कर्म्मत्वमस्ति शेषत्वेन विवक्षितत्वात्तस्माद्वनगुल्ममिति प्रदर्शनीय, 'स्मरयत्येनमिति'। स्मृ आध्याने घटादि, वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिच । एनमिति'। बुध्यर्थत्वात्कोकिलस्य कर्म्मसञ्ज्ञा । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र हि कर्म्मान्तरसद्भावादेव प्राप्तिर्नास्ति कर्म्माविवक्षाया प्रत्युदाहरण द्रष्टव्य, 'ननु चात्र कर्म्मकर्तरि मूलोदाहरणानीति'। ननु चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे आरोहयतो हस्तिन कर्म्मत्वाभावात्कर्मणा समानधातो तुल्यक्रियत्वाभावात् पचत्योदन देवदत्तो राध्यत्योदन स्वयमेवेतिवत्कर्म्मवद्भावो न प्राप्नोति । सत्यम। आरब्धएवास्मिन् सूत्रे सोपि पक्ष सम्भवात् प्रदर्शित, अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणपक्ष प्रक्रियैवाश्रयिष्यते, ननु तत्रापि व्यापारद्वयाभिधायिषु रुहादिषु भवत्येव ये तु केवलकर्तृव्यापारवाचिनो दृश्यादय तेषु कथ, नहि दृशि कर्म्मव्यापार कंचिदाचष्टे, स्यादेतत्, विषयभावापत्ति कर्मव्यापारस्तदापादन कर्तृव्यापार इति, यद्येवम् इच्छापि दृश्यर्थ स्यात् नन्वत्रापि विषयभावापत्ति तदापादन च विद्यते, अथ दर्शनविषयभावापादन दृश्यर्थ, ननु तदेव निरूप्यते किं नाम तद्दर्शनम इति । अत्रोच्यते । मा नामाख्या

तकर्म्मव्यापारो,ऽस्ति तावत्कर्म्मणोपि व्यापार कारकत्वात्तत्र णिजुत्प
त्तिदशाया तावत्येव वर्त्तिष्यते उदाहरणदशाया यगन्तोपीति मन्यते तथा
च रुहि कर्तृयुक् कर्म्मणाभिधेय इति युक्त केवलकर्तृव्यापारवाचिना
गमिदृशिप्रभृतीना कर्तृस्थक्रियत्व कथ तु विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदवचन पचि
द्विधाभवनोपसर्जनद्विधाभावनवचनश्च लुनाति कर्म्मस्थक्रिय, न्यग्भवनो
पसर्जनन्यग्भावनवचनस्तु रुहि कर्तृस्थक्रिय । उच्यते। रुहिरपि गत्यर्थ
तथा च 'यद्वितुपर छन्दसी' त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति हस्तिनमारोहती
त्यत्र हि उपरिगमनलक्षण एव रुहेरर्थ तत्पुनर्न्यग्भवनहेतुत्वाद् न्यग्भावन
मित्युच्यते उपरिगमनरहित तु न्यग्भावनमात्र रुहेरर्थो न भवति, यदा खलु
क चिद्भूमावेव तिष्ठन् वृक्षस्य शाखा हस्ताभ्यामवनमयति तदा नासावा
रोहतीत्युच्यते तस्माद्गतिविशेष एव रुहेरर्थ, कस्तर्हि क्रियाणा कर्म्मक
र्तृस्थताया हेतु । उक्तमत्र

विशेषदर्शन यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

इति, विशेषदर्शनेन शब्दानुसारेण वा क्रियायास्तात्स्थ्य कथ्यते
एतच्च कारणगतमारोहस्य कर्तृस्थत्व प्रतिपादयति न तु कर्मस्थता
नहि हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्म्मभेदे
प्यारोहणे रूपभेद प्रतीयते यथा घृतमासतन्डुलादिषु पाक, न च हस्ती
न्यग्भवत्वित्येव कारकव्यापार कि तर्हि हस्तिपका उपर्यासीरन्निति,
पाके तु तण्डुलादिगतो विक्लित्त्यादिरूपो विशेषो यथा स्यादित्येव
कारकव्यापार, तस्मात्कर्मभेदे रूपभेदादुद्रेशस्य च कर्म्मगतत्वात् पचि
कर्म्मस्थक्रिय, विपर्ययाद्रुहि कर्तृस्थक्रिय इति सिद्धम् । एव चारुह्यते हस्ती
स्वयमेवेति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या 'दृशि
कर्तृस्थभावक इति' । अथ सिचि कस्मादुपेक्षित कर्मस्थक्रियत्वाद्
आर्द्रीभवन ह्यत्र प्रधान तदर्थत्वात्कारकव्यापारस्य, किमर्थं तर्ह्युदाहृत
विशेषाभावात् नह्यत्रानेन कर्मवत्कर्म्मणेत्यनेन वा आत्मनेपदे सति

कश्चिद्विशेष, तेनापि सति यक्त्वणो न भवत, णिश्रन्थिग्रन्थीति प्रति षेधात्। भाष्येपि कर्म्मवद्भावात् सिद्धिमाशङ्क्याध्यानप्रतिषेधार्थमित्युक्त्व स्मरते कर्तृस्थभावकत्वात कर्म्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यभिधायोक्तम ए तर्हि सिद्धे सति यदाध्यानप्रतिषेध शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येव ञ्जातीयकानाम आत्मनेपदमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन पश्यन्ति भृ त्या राजान दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव अत्रात्मनेपद सिद्ध भवतीति। एव जातीयकानामिति'। कर्तृस्थक्रियाणामित्यर्थ। एव च ब्रुवता विध्य र्थमेतदित्युक्त भवति विशेषप्रतिषेधेन सामान्यविधेरनुमानात, अत्र दर्शयते भृत्यान् राजेत्येतदेकमुदाहरणमनुपपन्न कर्म्मान्तरसद्भावात्। तत्र वृत्तिका रस्त्यजेदेक कुलस्यार्थेइति न्यायाद् उदाहरणमेतद्दमयितव्य मन्यते ऽस्मिन्नु दाहरणे कर्मव्यापारमात्रे विवक्षिते सिद्ध भवतीत्यर्थ। अन्ये त्वाहु। अस्मादेवोदाहरणादणौ ये कर्तृकर्म्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्म्मान्तरसद्भावएवा त्मनेपद न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति इह त्वणौ कर्तृणा भृत्याना णौ कर्म्मत्वमिति, एव स्मारयत्येनमिति कोकिलस्य कर्म्मत्वेपि प्रत्युदाहरणमुपपन्न करेणुरारोहयते निषादिनमिति प्रयोगश्चोपपन्न इति तेषा सूत्राक्षराण्येव तावदधिकानि भाष्य च सर्वमुदाहरणवर्जमनुपपन्नम्॥

प्रयोगाणा तु निर्वाहो णिचश्चत्यात्मनेपदात।
जयादित्यस्य हृदय गूढमेतत्प्रकाशितम्॥

"भीस्म्योर्हेतुभये'॥ भयमनिष्टापातशङ्कासाधनमात्र लौकिको हेतु न वान्तरेण साधन क्रिया सभवतीति विशेषणसामर्थ्यात् कृत्रिम त्वाच्च पारिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहणमित्याह। 'हेतु प्रयोजक इत्यादि'। 'ततश्चेद्भय भवतीति'। यद्येव स्मप्रत्ययो न विशेषित स्यात् नहि स्मय तेर्भयमर्थो ऽत आह।'भयग्रहणमिति। चित्तविकारस्योपलक्षणमित्यर्थ। विस्मयोपि तत एवेति'। अत्र चेद्भवतीत्यनुषङ्ग, 'भीषयतइति'। 'भियो हेतुभये षुक्'। 'भाययतइति'। बिभेतेर्हेतुभय' इति वैकल्पिक मात्वम् एवच अत्र षुक् न भवति तद्विधावाकारप्रश्लेषात्। 'विस्मापयत

इति। "नित्य स्मयते' रित्यात्वम्। अतिह्रीत्यादिना पुक् 'कुञ्चिकयेति'। करणादत्र भय न हेतो, यद्यपि तद्व्यापारे णिज्विधानात् प्रयोजकसाध्य-मेव भय तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव विज्ञायते ऽन्यनिरपेक्षाद्धेतोरेव यद्भयमिति, एव च मैण्डेन भाययतीत्यत्रापि गुणगुणिनो र्भेदविवक्षाया न भवति, उदाहरणे तु तादात्म्यस्य विवक्षितत्वाद्धेतोरेव भयम् ॥

'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने' परिहरतीत्यर्थ इति'। वर्ज्जयतीति यावत ॥

"लिय सम्माननशालीनीकरणयोश्च" ॥ 'विशेषाभावादिति'। निरनुबन्धकपरिभाषा तु 'वामदेवाड् ड्यड्या' वित्यत्र ज्ञापिता प्रत्ययग्रहण विषयैवेति मन्यते। 'समानने शोलानीकरणे च वर्तमानादिति। समानन विषयो न धात्वर्थ। यदाह 'पूजामधिगच्छतीत्यर्थ इति'। धात्वर्थे तु पूजयतीति वाच्य स्यात, यथा न्यक्करोतीत्यर्थ इति। अकर्म्मकश्चायम स्मिन् प्रयोगे पूजाख्यस्य कर्म्मण आत्मनेपदसहितेन धातुनैवोपात्तत्वात् पुत्रीयतीतिवदित्याहु। 'जटाभिरिति'। हेतौ तृतीया यस्य हि जटा सन्ति लोके स पूज्यते ॥

'मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे'॥ उपोच्चारित पदमुपपद मिथ्या शब्द उपपद यस्य स तथोक्त। मिथ्याकारयतइति। आत्मनेपदे नैवाभ्यासस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचन न भवति। 'सदोषमिति'। एतेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे अस्यैव विवरण 'स्वरादि दुष्टमिति। आदिशब्देन रूप गृह्यते। 'असकृदिति'। अभ्यास दर्शयति। 'उच्चारयतीत्यर्थ इति'। एयन्तस्य करोतेरुच्चारणे वृत्तिरनेकार्थत्वा द्धातूनाम, एव च प्रकृतिभूत करोतिरुच्चारणे वर्त्तते ऽकर्म्मकश्च ॥

"स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" ॥ कर्तारमभिप्रैतीति कर्त्र भिप्राय, कर्म्मण्यण क्रियाफल चेह कर्मैवेति नास्ति नियमस्तेनाकर्म्मकेभ्योऽपि यजिप्रभृतिभ्य स्वर्गादिके फले कर्तृगामिन्यय विधिर्भवत्येव।

'कर्तारञ्चेदिति'। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वद्योतनायात्मनेपदं भवती त्यर्थः। यदि यच्च यावच्च क्रियानन्तरभावि फलं तत्र कर्तृगामिन्यय विधिर्भवति इहापि स्याद् यजन्ति याजका पचन्ति पाचका इति, दक्षि णादेः कर्तृगामित्वादित्यत आह। प्रधानभूतमिति'। किं पुनस्तदि त्यत आह। 'यदर्थमिति। यदुद्दिश्येत्यर्थः। 'क्रिया आरभतइति'। सामग्रीसमवधानात्मिका ऽऽद्या प्रवृत्तिरारम्भो यामन्तरेण याजकादी नामप्रवृत्ति, स्वर्गादिकं हि फलं प्रेप्सु सामग्रीं समवधाप्य प्रवर्तयति सा प्रवर्तिता यथायथ प्रवर्त्तते, कथं पुनरेतल्लभ्यते प्रधाने फले कर्त्र भिप्रायइति, प्रधानत्वादेव। किञ्च यत् किंचन फलं सर्वत्र कर्त्रभिप्रायं भवति, ननु यत्र क्रियाभ्यासमात्रे तात्पर्यं तत्र न किञ्चित्फलं कर्तृगामि तत्रापि किञ्चित्फलं कर्तृगामि किं कौशलं पुनःपुनरभ्यासे हि क्रियासु कौशलं भवति तस्मात्प्रधाने फले कर्त्रभिप्रायइति सिद्धम्। 'यजत इति। केचिदाहु। देवतायै इदं न ममेत्येव विधो मानस सङ्कल्पो याग इति तेषां यजन्ति याजका इति ऋत्विग्व्यापारे प्रयोगो नोपपद्यते, अन्ये त्वाहु। होमादिष्वभिषुवादिऋत्विग्व्यापारो याग इति तेषां यज तिव्यापारप्रयोगो नोपपद्यते, एवं तर्ह्युभयं यजेरर्थः ऋत्विग्व्यापारश्च यजमानव्यापारश्च, तदुक्तं यजादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्य र्थत्वादिति। 'न तदर्थं क्रियारम्भ इति'। ननु ऋत्विजामारम्भस्तदर्थ एव नैतदेवम् आद्या प्रवृत्तिरारम्भ इत्युक्तं सा च यजमानस्य स्वर्गमहं लभेयेति न पुनरिमे दक्षिणां लभेरन्निति यथा ऽवघाते क्रियमाणे स्वेदश्च भवति वैतुष्यं च भवति भृतिश्च लभ्यते, अथ च वैतुष्यार्थ एवावघात तद्वदत्रापि, तदुक्तं हरिणा

यस्यार्थस्य प्रसिध्यर्थमारभ्यन्ते पचादय।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्॥

इति। 'इह स्वामिदासौ पचत इति'। क्रियामात्रविवक्षाया पर स्मैपदं भवति स्वामिगते तु धर्मे दासआरोपिते स्वामिदासौ पचेते

इत्यात्मनेपदं भवति अथाभिप्रग्रहणं किमर्थं, विप्रकृष्टेपि फले यथा स्याद्, द्विविध क्रियाफल दृष्टम अवपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम्, अदृष्ट च स्वर्गादि, तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यभावीति प्रधानम इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपाते सति व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानं, संभवति ह्यविकलमनुष्ठितु यागस्यापि मध्ये वैराग्योत्पत्तौ मोक्षार्थप्रवृत्तौ सत्याम् अनुत्पत्तिः स्वर्गस्य, ततश्चेह तस्य ग्रहणं न स्याद् अभिप्रग्रहणे तु सति अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्दस्त्वारम्भइति कर्त्तारं प्रत्याभिमुख्येन क्रियाफलं चेतस्येति एतुम आरभते एवमात्मनेपदं भवतीत्यर्थो भवति तथा च यद्यपि स्वर्गादिक स्वरूपेणावादिवत् तदानीं नैति तस्य त्वङ्कुरावस्था कर्त्तारमेतीति तदङ्कुरेण फलमेवैतुमारभतइति सर्वत्र सिध्यति फलस्यैव ह्यङ्कुरावस्था पूर्वशब्द वाच्या ॥

"णिचश्च" ॥ अत्र कश्चिदाह । इदमात्मनेपदं चुरादिणिचो न भवति, कुत ज्ञापकात्, किं ज्ञापकं, लक्षयते स्वरितेत्त्वमिति, नात्राप्राप्तभाषितमस्ति । पारायणेपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतम्, एष त्रिविधश्चुरादिणिजन्तात्स्यादिति । कश्चन निश्चिनुते स्म । अप्राप्त चनोत्र न किंचन दृष्ट, लक्षयते स्वरितेत्त्वमनार्षम् ॥

"समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" ॥ उद्यच्छति चिकित्सामित्यत्राधिगम पूर्वके उद्यमे यमिर्वर्त्तते चिकित्सा शास्त्रमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थं ।

'अनुपसर्गाज्ज्ञः" ॥ सकर्म्मकार्थमिदम् अन्यथा 'कर्म्मकाच्चे' ति सिद्धत्वात् तदाह । 'गां जानीतइति' । 'स्वर्गं लोकं न प्रतिजानातीति' । 'संप्रतिभ्यामनाध्यानइत्यनेनापि न भवति आध्यानविषयत्वात्, प्रजानातीति वा पाठ ॥

'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" ॥ अप्राप्तविभाषेयमित्याह । 'तदुपपदेनेति' । अत्र च स्वरितञित इत्यारभ्य पञ्च सूत्राण्यनुवर्तन्ते । 'समीपे श्रूयमाणमिति' । न तु पारिभाषिकं, असंभवात् । एवं पञ्चसू

न्यामुदाहार्यमिति' । न केवलमुदाहृतयोर्द्वयोरपि तु पञ्चस्वपि सूत्रेष्वित्यर्थः । स्वं यज्ञं कारयते कारयति वा । स्वं व्रीहिं संयच्छते संयच्छतीति वा । स्वं गां जानीते जानातीति वा ॥

"शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" ॥ 'आत्मनेपदनियमः कृत इति' । प्रकृत्याश्रयोर्याश्रयश्च, अनुदात्तङितोरेवात्मनेपदं भावकर्म्मणोरेवेति । 'सर्वत इति' । सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वेषु चार्थेष्वित्यर्थः । 'तदर्थमिति' । सर्वतःप्राप्तिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । 'येन विशेषणेनेति' । अनुबन्धादिना । याति वातीत्यनुबन्धशेषः, आविशति प्रविशतीत्युपसर्गशेषः, गन्धनादेरन्यत्र करोतीत्यादिरर्थशेषः, गन्धनादिविशिष्टो हि कृञादिः शेषग्रहणेन पञ्चम्यन्तेन निवर्त्यमानो नागृहीतविशेषणन्यायेन विशेषणं गन्धनाद्यपि व्यावर्त्तयति शेषादेव नान्यस्मादिति । उपलक्षणमेतत्, कर्तर्येव नान्यत्रेत्यपि द्रष्टव्यं, 'पठ्यते गम्यतइति' । ननु क्रियमाणेपि कर्त्तरिग्रहणे यदि तावदेवं नियमः कर्त्तरि यदि भवति शेषादेवेति ततोशेषात्कर्त्तरि माभूत् शेषात्तु भावकर्म्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः शेषाद्यदि भवति कर्त्तर्येवेति ततः शेषाद्भावकर्म्मणोर्माभूदशेषात्तु त्रिष्वपि प्राप्नोति । उक्तोत्र परिहारो योगविभागोत्राभिप्रेत इति, तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियमः, द्वितीये तु कर्त्तर्येवेति, कर्म्मकर्त्तरीत्यपि भावकर्म्मणोरित्यत्रोक्त एवार्थो विस्मरणशीलाननुग्रहीतुं पुनरपि स्मारितः ॥

"अनुपराभ्यां कृञः" ॥ अत्रापि द्वितीयं कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते। अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव ॥

"उपाच्च" ॥ उपपूर्वो रमिर्निर्वृत्तिविनाशयोर्वर्त्तते उपरतोध्ययनाद् उपरतो निधनादिति, न चानयोरुभयोरप्यर्थयोः सकर्मकत्वमुपपद्यते तत्कथं सकर्म्मकस्योदाहरणम्, अत आह । 'उपरमयति यावदिति' । कथं पुनरण्यन्तो ण्यर्थे वर्त्तते ऽत आह । 'अन्तर्भावितण्यर्थ इति' ॥

"बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः" ॥ 'प्राप्नोतीति' । गम्यतइतिवचनं तु प्राप्तिहेतुर्व्यापारः । 'कुण्डिका स्रावयतीति' । कुण्डिकायामुदकं

कुण्डिकोदकव्यापारो वा कुण्डिकाया छिद्रवत्यामुपचर्यते, ननु स्पन्दनमपि द्रवद्रव्यकर्तृकं चलनमेव, तथा प्रसिध्यभावात् ॥

'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' ॥ 'चलयतीति'। चल कम्पने घटादि। 'आदयते देवदत्तेनेति'। गतिबुद्धीत्यादिना ण्यौ कर्त्तुः कर्मसञ्ज्ञा प्राप्ता अत्तिखाद्योः प्रतिषेध इतिवचनान्न भवति ॥

'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' ॥ 'अणाविति किमिति'। ण्यन्तस्य प्रयोज्येन कर्म्मणा सकर्मकत्वमवश्यम्भावीति मन्यमानस्य प्रश्नः। 'चेतयमानमिति'। चिती सञ्ज्ञाने चुरादिः। 'हेतुमण्णिचोविधिरिति'। बुधादिसूत्रादिह णिज्ग्रहणमनुवर्तते, बुधादिभ्यश्च हेतुमत्येव णिच् सम्भवति तस्मादिहापि तस्यैव ग्रहणमिति भावः। तत्र यथा ब्राह्मणा आनीयन्तामन्यत्राधीयानेभ्य इत्युक्ते प्रत्यासत्तेर्यदध्ययनं ब्राह्मणानां सम्भवति तदधीयानेभ्य इति गम्यते न त्वध्येतव्यमात्रमधीयानेभ्य इति तद्वदिहापि प्रतिषेधेऽपि तस्यैव गम्यते यज्जातीयस्य विधौ ग्रहणमिति। 'आरोहयमाणमिति'। णेरणावित्यात्मनेपदं शानच् तत्रैवास्याकर्म्मकत्वमुपपादितं, प्रयुङ्क्त इति पाठः। प्रयोजयतीति पाठे णेरर्थो मृग्यः ॥

'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः' ॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति पिबतिवसत्योर्ग्रहणं न पातिवस्त्योः, तेनाणावकर्म्मकत्वविवक्षाया परस्मैपदं भवत्येव। 'पाययत इति'। 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्'। 'पादिष्विति'। धेट्प्यस्मिन् सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः। 'समीची इति'। प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

"वा क्यषः" ॥ 'लोहितायते इति'। अलोहितो लोहितो भवतीत्यत्रार्थे क्यष्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। 'पटपटायतीति'। पटच्छब्दस्य डाविषये द्विर्वचनम्, अव्यक्तानुकरणादिति डाच्, टिलोपः, 'नित्यमाम्रेडिते डाचि'। 'कथमिति'। न कथञ्चिदित्यर्थः। किं कारणमित्याह। 'यावतेति'। न नियमेन व्यावर्त्तितमात्मनेपदमनेन शक्यं प्रापयितुं न ह्यशक्यार्थं वचनस्य व्यापारो वा वचनं तु केवलस्य तस्य प्रयोगार्थं स्यादिति भावः। एवं तर्हीत्यादि परिहारः, विकल्पितं विभाषितं पाक्षिक

मित्यर्थे । कथ पुन परस्मैपदप्रकरणेन विच्छिन्नमात्मनेपद शक्य विधातुम् अत आह । 'तच्चेति' । ननु शाब्द सन्निधि सम्बन्धकारण प्रतिषेधेन चापवादभूतस्य परस्मैपदस्य भावमात्र प्रतिपाद्यते आत्मनेपद तु स्वेन शास्त्रेण भवति न भावना तस्य सन्निधिर्भवति, उच्यते, तात्पर्यतोपि सन्निधि सन्निधिरेवापवादापनयनस्य चोत्सर्गप्रवृत्तौ तात्पर्यं तेन पर स्मैपद भवतीत्यस्यात्मनेपद भवतीति तात्पर्यार्थं । यद्वा इहापि प्रतिषेध एव विधेय, स च पूर्व्वसूत्रवदिहात्मनेपद प्रवर्त्तयिष्यति, कि तर्ह्युच्यते ऽनन्तर सन्निधापितमिति, नन्वेवमिहैव सन्नि ापित भवति, स्यादेव यदि परस्मैपदेन क्यषन्तादात्मनेपद बाधित स्याद् नियमेन तद्व्यावृत्ति, तत्र स्वविषये परस्मैपदप्रतिषेधो विश्रल्यमान कि कारणमात्मनेपद प्रवर्त्तयेत् पूर्वत्र त्वपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपद प्रवर्त्यते तस्मादिहापि तदनु वृत्तिसामर्थ्याद् यादृश प्रतिषेध आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभावी प्रकृत तादृश एव विधीयतइति मत्वोक्तम् अनन्तर सन्निधापितमिति । यद्यात्मनेपद विधीयते केनेदानीं परस्मैपद पक्षे भवतीत्यत आह । 'तेन मुक्तइति' । इह 'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्' 'अनुपसर्गाद्वे'त्यनन्तर क्यष इति सूत्रङ्क र्तव्य क्यषन्तादात्मनेपदम्भवतीति नेदन्तु खमनुभवितव्यम्भवति वा यह शास्त्र न कर्तव्यम्भवति उत्तरमपि योगद्वयन्तत्रैव कार्यम्, तथा तु न कृत मित्येव ॥

"द्युद्भ्यो लुङि" ॥ द्युतेरेकत्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । 'तत्साहचर्यादिति' । छत्रिन्यायेने ति भाव । 'लुठादयोपीति' । प्रत्या सन्नानामेव साहचर्यात् प्रतीति स्यादित्याशङ्कामपनेतु दूरवर्तिनामु पादान, क्वचित् श्वित्यादय इत्यनन्तराणामेव पाठ, 'कृपूपर्यन्ता इति' । तदनन्तर वृत्करणाद् एतदुक्त भवतोत्याह । 'बहुवचननिर्देशादिति' । 'व्यद्युतदिति' । पुषादिसूत्रेणाङ् न च तत एवाङ्विधानात् परस्मैपद शक्य विज्ञातु, नित्यत्वप्रसङ्गात् लुङोन्यत्रापि प्रसङ्गाच्च, अनुदात्तत्त्व तु युजर्थं स्यात् ॥

"वृद्भ्यस्स्यसनो" ॥ स्यसनोरिति सतसप्तमी । 'द्युतादिष्वेव वृता

त्वय पठन्तइति'। यद्येवमिय प्राप्तिर्वृद्धा पूर्वा प्राप्ति बाधेत ततश्चावृत
द्वर्तिष्टेति लुडि विकल्पो न स्यात्, तथा चोत्तरत्र चकार क्रियते इमा
प्राप्ति पक्षे इतरा प्राप्तिर्न बाधेतेति, द्युतादिपाठसार्थ्यात्सोऽपि भविष्यति।
यद्वा लुडीत्यत्र स्वरयिष्यते, वर्त्स्यतीत्यादौ 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इति इट्
प्रतिषेध॥

'लुटि च क्लृप'॥'एव तर्हीति'। सामान्यस्य विशेषो बाधक
इति भाव। कल्प्तेत्यादौ तासि च क्लृप इतीट् प्रतिषेध॥

इति हरदत्तविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद॥

"आ कडारादेका सज्ञा"॥'आङ्मर्यादाभिविध्योरिति'। समासस्य
विकल्पितत्वादा कडारादितिनिर्देश, समासे त्वाकडारमिति स्यात्। इह द्वौ
कडारशब्दौ भवत 'प्राक्कडारात समास' 'कडारा कर्मधारय' इति च तत्र
को ऽवधिरित्यत आह। 'कडारा कर्मधारयइति वक्ष्यतीति'। कुत पुन
रेतत् स्वातन्त्र्यात्, स्वतन्त्रो ह्यसौ प्रथमाद्दिदेशेन स्वय कार्ययोगित्वात्
प्राक्कडारादित्यय तु परतन्त्रो ऽवधित्वेन स्वय कार्ययोगित्वाभावाद्
व्याप्तेश्च न्यायाद्, एव हि भूयसामनुग्रहो भवति। लिङ्गाच्च। यदय 'तत्पुरुषो
'द्विगुश्चे' ति द्विगोस्तत्पुरुषसज्ञा शास्ति तज् ज्ञापयति अनुवर्त्तते द्वितीये
प्येकसज्ञाधिकार इति, अन्यथा 'दिक्सङ्ख्ये सज्ञायां' मित्यत्र तत्पुरुषाधि
कारादेव समावेशसिद्धेस्तदर्थो यत्नोऽपार्थक स्यात्। किमर्थं पुनरियानव
धिरुपादायते न आ द्वन्द्वाद् इत्येवोच्येत नहि चार्थे द्वन्द्व इत्यत परचा
स्योपयोग। उच्यते। द्वन्द्वश्च प्राग्घितूर्येत्ययमप्यवधि सम्भाव्येत ततश्च
सम्बुद्धिसज्ञामन्त्रितसज्ञयो समावेशो न स्यात्। 'का पुनरसाविति'।
एका सज्ञा भवतीत्येतावत् सूत्रव्यापारस्तत्र विशेषादर्शनात् प्रश्न। या
परानवकाशा चेति वचनाद् न्यायाच्च व्यवस्थेति भाव। ननु यद्यारब्धेऽप्य
स्मिन परत्वानवकाशत्वाभ्यामेव व्यवस्था वाच्या ऽनारब्धेऽप्यस्मिन् आभ्या
मेव व्यवस्था भविष्यति नार्थ एतेन, तत्राह। 'अन्यत्रेति'। अयमभाव। यत्र
प्रयोजनमेक भवति सहानवस्थानलक्षणो वा विरोधस्तत्रैवानवकाश साव
काश बाधते यथा नैवारश्चरुर्नखावपूतानामिति, नखावपनेन वैतुष्यफलकेन

तत्फलकोवघातो बाध्यते, अष्टाश्रियूप कर्त्तव्यो वाजपेयस्य तु चतुरस्र इति अष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधात् बाध्यबाधकभाव विप्रतिषेधोपि विरोधात्मकत्वात्तत्रैव भवति। न चासत्यस्मिन सूत्रे सज्ञानामेतदुभय भवति, अत एवान्यत्र समावेशो भवति तद्यथा कृत्कृत्यप्रत्ययसज्ञाना तद्धिततद्राजप्रत्ययसज्ञाना च, सति त्वस्मिन् सूत्रे एकस्यैकैवेति नियमाद्विरोधो जायते विरोधे च सति परत्वानवकाशत्वाभ्या व्यवस्था शक्यते वक्तुमिति, तत्रानवकाशाया उदाहरणमाह । 'वक्ष्यतीति' । 'शिक्षा भिक्षेति' । 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्यय । यद्यप्यत्र समावेशेपि न कश्चिद्दोषस्तथापि वस्तुत समावेशो नास्तीत्येतावता इदमुदाहरणम । सम्प्रति यत्र समावेशे सति दोषस्तद्दर्शयति । 'अततच्चदिति'। परस्यास्तूदाहरण धनुषा विध्यतीति, शराणामपाय प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधन प्रति साधकतमत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसज्ञापादानसञ्ज्ञा बाधते तथा कास्यपात्र्या भुङ्क्त इत्यधिकरणसञ्ज्ञा धनुर्विध्यतीति कर्तृसज्ञा, उक्त चापादानमुत्तराणीति । इह गार्ग्यो धानुष्क इति अनवकाशाभ्या भपदसज्ञाभ्यामङ्गसज्ञाया धातुप्रत्ययेषु सावकाशाया बाध प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'सुपि च' 'बहुवचने झल्येत्' 'तद्धितेष्वचामादे' रिति स्वादिषु तद्धितेषु चाङ्गस्य सत कार्य शास्ति तज्ज्ञापयति समाविशत्यङ्गसज्ञा भपदसज्ञाभ्यामिति, द्वये हि स्वादयो यञादयो हलादयश्च तत्र याजादिषु भसज्ञा हलादिषु पदसज्ञेति अङ्गस्य सत कार्यविधानमनुपपन्न स्यात् । गुरुलघुसज्ञे वर्णमात्रस्य विधीयेते नदीघिसज्ञे तु तदन्तस्येति ताभ्या समाविशत , तद्यथा वात्सीबन्धुरिति 'नदी बन्धुनी' ति पूर्वपदान्तोदात्तत्व वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति प्लुतश्च भवति । विश्व ना च विनरौ 'द्वन्द्वे घि' ति पूर्वनिपात , विनोभावो वैनम् 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण, विनरावाचष्टे इति विनयति प्रविनय्य गत 'ल्यपि लघुपूर्वादि' त्ययादेशो भवति। भाष्ये त्विष्टविषये समावेशो न्यासान्तरेण साधित प्राक्कडारात् पर कार्यमिति, तत्रायमर्थ । प्राक्कडारात सज्ञाख्य कार्य पर भवतीति सज्ञाप्रकरणात् सज्ञैवात्र कार्यमित्युच्यते, परा सज्ञेत्येव तु नोक्त विप्रतिषेधे वेति वक्ष्यति तत्र पर कार्यमित्यनुवृत्तिर्यथा

स्यादिति तत्र यस्या सञ्ज्ञाया परस्या पूर्वया ऽनवकाशया बाध प्राप्त सा परा भवतीति विधिरूपेणास्य प्रवृत्ति । नन्वनवकाशयापि पूर्वया नैव परस्या बाध प्राप्नोति विरोधाभावात् फलैक्याभावाच्च सञ्ज्ञानामन्यत्र समावेशस्य दृष्टत्वात । सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र प्रकरणे सञ्ज्ञाना बाध्यबाधकभाव इति तेन परयानवकाशया पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परमिति परैव भवतीति । नियमफलस्यापि सिद्धिरस्ति न्यासेऽङ्गसञ्ज्ञा परा कार्या पूर्वं न भपदसञ्ज्ञे, एव सर्वत्र यत्र समावेश दृष्टोऽस्मिन्पक्षे 'ऋतोरण्' छन्दसि घस्' ऋत्विय इति अत्र 'सिति चे' ति पदसञ्ज्ञाविषये पर कार्यमिति वचनाद् भसञ्ज्ञापि स्यात् ततश्च 'ओर्गुण' प्राप्नोति सित्करण पदत्वे सत्यवग्रहार्थ स्यात् 'शेषो बहुव्रीहि' रित्यत्र च शेषग्रहण कर्त्तव्यम् अन्यथा 'अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञाया' मिति अव्ययीभाव विषये पर कार्यमिति वचनाद् बहुव्रीहिसञ्ज्ञापि स्याद् एकसञ्ज्ञाधिकारे त्वव्ययीभावसञ्ज्ञैव बाधिकेति शेषग्रहणमनर्थक तदेव शेषग्रहणमेव प्रमाण न्यासान्तरमपि सूत्रकारस्यैवाभिमतमिति ॥

"विप्रतिषेधे पर कार्यम्" ॥ 'विप्रतिषेध इति'। षिधु शास्त्रे, षिधु गत्यामिति भौवादिकयोरन्यतरस्य रूप तस्य हि सेधसिचसञ्जस्वञ्जामिति षत्वमिति उपसर्गवशाच्च विरोधार्थत्व धातूना ह्युपसर्गवशाद न्यश्चार्थ उपजायते, तद्यथा प्रहार उपहारो ऽनुहार संहार इति, षिधू सराद्धावित्यस्य तु दैवादिकस्य षत्व नास्ति सेधषिचेति शपा निर्देशात्, 'आदेशप्रत्यययोरि' ति विहितस्य तु 'सात्पदाद्यो' रिति निषेध । ननु गति कारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्वाय सकार पदादि षत्वविषये परिभाषेय न भवति यदि स्याद् गोष्ठो भूमिष्ठ इत्यादौ सकारस्यापदादित्वा 'दादेशप्रत्यययो' रित्येव षत्वसिद्धेरम्बादौ गवादिग्रहणमनर्थक स्यात् । परशब्दोऽय त्रिलिङ्ग परो देश परा सेना पर कार्यमिति, अतोऽयमव्युत्पन्न पचाद्यजन्तो वा न तु ऋदोरबित्यबन्त , तथा हि सति त्रिलिङ्गता न स्यात् ॥

क्तल्युट् नपुसके भावे स्त्रिया क्तिबादयो यत ।

अतो घञाद्या पुंस्येव यथा पाकश्चयो लव ॥

वासरूपविधिर्नास्ति क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात् स्त्रियामपि नास्ति अस्त्रियामितिप्रतिषेधात्, अतो भाव घञादय पुंस्येव कर्तृवर्ज्जिते तु कारके पुनपुंसकयोर्न कथ चित् स्त्रियाम् । 'पर कार्यमिति'। पर यत्कार्यमेत्यादि तद्भवतीत्यर्थ, अथ वा यत्पर तत्कार्यं भवति कर्तव्य भवतीत्यर्थ । अन्ये त्वाहु । न क्रियापदत्वेन कार्यशब्दस्यान्वयो नापि पर कार्यं भवति न तु शास्त्रमित्येव शास्त्रा दिव्यावृत्तये कार्यशब्द किं तर्हि यत्कार्य कृत्यर्हं पर तद्भवतीति वचन व्यक्ति, अर्हे कृत्यप्रत्यय किं सिद्ध भवति तुल्यबलविरोधइति सिद्ध भवति, नह्यपवादादीना सन्निधावुत्सर्गादीना कृत्यर्हत्व तैर्बाधि तत्वादिति । 'विरोधो विप्रतिषेध इति' । तद्वाचित्वेनैव लोके प्रसिद्ध त्वाद् विप्रतिषिद्धमित्युक्ते विरुद्धमिति गम्यते, तस्य विषय दर्शयति । 'यत्रेत्यादि'। यत्र विषये वृत्तेभ्य इत्यादौ। 'अन्यार्थौ'। जातिपदार्थपक्षे ऽन्यत्र वृत्ताभ्या वृत्तेष्वित्यादौ चरितार्थावित्यर्थ । व्यक्तिपक्षे तु तद्विषययो र्विद्धोरन्यत्र चरितार्थत्वासम्भवाद् अन्योर्थ प्रयोजनमनयोस्तावन्यार्थौ द्वौ प्रसङ्गौ द्वे कार्ये दीर्घत्वेत्वादिके युगपत्प्राप्नुत, स विप्रतिषेध विप्रतिषे- धस्य विषय इत्यर्थ, तुल्यबलयोर्विरोधो यस्मिन् स तथोक्त । 'पर कार्यं भवतीति'। यत्कार्यं कृत्यर्हं पर तद्भवतीत्यर्थ । तुल्यबलविरोधइत्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । 'उत्सर्गापवादेत्यादि' । तत्र श्याद्व्यधेत्याकारान्तल क्षणो णप्रत्यय उत्सर्गस्त परमप्यनुपसर्गे सावकाश बाधित्वा ऽनवकाश त्वा 'दातश्चोपसर्गे' इति क एव भवति सुग्ल सुम्ल । रधेर्णिचि रधिजभो रची' ति नुम् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्य, 'अत उपधाया' इति वृद्धिरनित्या नुमि कृते ऽकारस्यानुपधात्वादप्राप्ते, तत्र पूर्वोपि नुमेव भवति रन्धय तीति, अशिश्रियद् अदुद्रुवद् इत्यात्रान्तर्भूतचङपेक्षत्वाद् इयङुवङावन्त रङ्गौ बहिरङ्ग लघूपधगुण परमपि बाधेते, अपवादादीना तु परस्परस प्रधारणाया नित्यादप्यन्तरङ्ग तस्मादपवाद । उक्त च

पर विद्ध पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव ।

नित्यान्तरङ्गापवादेभ्यस्तद्धि प्रातिपदो बलीयान् ॥

इति । द्वयोरेकत्रोपनिपात उपपत्ति , परस्य नित्यस्य चेति, अत्र उप समस्तमप्युपप्रत्ताविन्येतदनुषज्यते, प्रतिपद भव प्रातिपदो ऽपवाद , अप्र वृत्तावित्याद्याकृतौ पदार्थे द्वयोरप्यन्यत्र कृतार्थत्वाद्विप्रतिषेधे सति परस्पर प्रतिबन्धादप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति, तद्यथा यो हि द्वयोस्तुल्यबलयोरेक प्रेष्यो भवति स तयो पर्यायेण कार्य करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रे षयतो नाना नादिशु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति तत्र विध्यर्थमिद पर भवतीति, तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदपि भवत्येव । यथा भिन्धकीति, भिन्द्धि हि इति स्थिते परत्वाद्विभावे पुन प्रसङ्गविज्ञानादकच् भवति । व्यक्तौ तु पदार्थे सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवृत्तेस्तद्विषयोपनिपातिनोऽन्यत्र चरि तार्थत्वाभावात्पर्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थमिद विप्रतिषेधे परमेव भवति न पूर्वमिति । एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते, तदुच्यते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेवे' ति तद्यथा जुहु तात् त्वमिति परत्वात्तडादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्राप्त धित्व न भवति, तत्यानुरोधेन व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयो परिभाषयोर्विषयविभा गो ऽवसेय ॥

"यू स्त्र्याख्यौ नदी " ॥ अत्र ह्रस्वयोरिदुतोर्ग्रहणे यद्यपि सव र्णग्रहणाद्दीर्घयोरपि सज्ञा लभ्यते ह्रस्वयोरपि तु स्यात ततश्च हे शकटे हे धेनो अत्रापि प्राप्नोति इह च शकटिबन्धु 'नदी बन्धुनी ' ति पूर्वपदान्तो दात्तत्व प्रसज्यते, इह च बहुशकटि बहुधेनुरिति, 'नद्यृतश्चे ' ति नित्य कप्स्यात् । नैष दोषो, ' ङिति ह्रस्वश्चे त्येतन्नियमार्थ भविष्यति ङित्येव ह्रस्वौ नदीसज्ञौ भवतो नान्यत्रेति कैमर्थ्यान्नियमो भवति विधेय नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेय कि नित्या नदीसज्ञा प्राप्नोति सा विभाषा विधेया ऽतो ह्रस्वयोरपि स्यादेवेति दोष दृष्ट्वा दीर्घयोर्ग्रहणमिति दर्शयति । ' ई च ऊ च यू इति ' । समासविधौ सुबधिकाराच्चैतद् द्वन्द्वस्य विग्रहवाक्य कि तर्हि अर्थप्रदर्शनम् । अत्र चानुकार्यानुकरणयोरभेदविव

तया विभक्तिर्न कृता कचित्तु विभक्त्यन्तमेव पठ्यते। ननु दीर्घयोर्ग्रहणे यू इति निर्देशो नोपपद्यते 'दीर्घाज्जसि चे' ति पूर्वसवर्णप्रतिषेधाद् अत आह। 'अविभक्तिकोऽयं निर्देश इति'। सुपां सुलुगिति लुप्तत्वाद् 'वा छन्दसी' ति पूर्वसवर्णेनापहृतत्वाद्वा नास्मिन् विभक्तिः श्रूयतइत्यविभक्तिकः। अन्ये तु नैवायं द्वन्द्वः किं तु पृथक् पदे इत्युक्तामित्याहुः। अविभक्तिकत्वं चानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया, 'स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति'। ननु स्त्र्याख्यौ इति प्राप्नोति अनुपसर्गे कः विधीयते, यस्त्वातश्चोपसर्गे इति कः, अयमकर्म्मोपपदे चरितार्थः कर्म्मणि त्वणा बाध्यते यथा वक्ष्यति अकारादनुपपदात् कर्म्मोपपदो विप्रतिषेधेने'ति तत्राह। 'मूलविभुजादिषु दर्शनादिति'। एवं च कृत्वा इदमपि सिद्धं भवति॥

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवान्ददौ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति॥

इति। इह ईदूतोरेव संज्ञा विधीयेत तदन्तस्य वा, आद्ये पक्षे अतिस्त्रिया न स्यात् आध्यै ब्राह्मण्यै हे लक्ष्मि हे यवागविति, समुदायो ह्यत्र स्त्र्याख्यो न त्वीदून्मात्रं, इयूङोरेव तु स्यात्, स्त्रिया विधानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च स्त्र्याख्यत्वादिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह। 'ईकारान्तइत्यादि'। वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरिति तदन्तविधिलाभः, सुप्तिङन्तमित्यत्र सुप्तिङोः प्रत्ययत्वादन्यत्रापि प्रत्ययग्रहणेषु तदन्तविधिर्निवारितः, कथं पुनर्ज्ञायते वर्णयोरेवेदं ग्रहणं न प्रत्ययोरिति, इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधात्। यदि तदन्तस्य संज्ञा कथं वक्ष्यति शीनद्यौ परतः नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्येति, समुदायस्य नदीत्वात्तदवयवभूतावीकारावपि तथोक्तौ। अन्ये त्वाहुः। वर्णयोरेव संज्ञा समुदायधर्म्मस्य स्त्रीत्वस्यावयवआरोपात् अतिस्त्रियामपि भवति, अत्र च लिङ्गमियङुवङ्स्थानप्रतिषेध इति, तेषां गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशो न स्याद् एकविषयत्वात्। 'यू इति किमिति'। 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यत्र पृथगाब्ग्रहणाद् आपो न भविष्यतीति मन्यते। 'मात्रे दुहित्रे इति'। 'नद्यृतश्चे' ति ऋकारग्रहणमस्यर्थं स्याद् बहुपितृक इत्यत्रेत्यज्ञापकम् ऋकारान्तानां संज्ञाभावस्य। 'ग्रामणी खलपूरिति'। रूपोदाहरणमेतत्सम्बु

द्वन्त वा द्रष्टव्यम्। अथाख्यग्रहण किमर्थं यावता यू स्त्रियामित्येतावता स्त्र्य र्थवृत्तित्व लभ्यते तत्राह।'आख्याग्रहणमिति'। आङ्पूर्वस्य ख्या इत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थ । क्व चित्त्वाख्यग्रहण किमिति प्रश्न । शब्दार्थस्त्रीत्वइति'। आख्याग्रहणसमर्थ्यात्पदान्तरमनपेक्ष्य यो स्वयमेव स्त्रियमाचष्टे इत्या श्रीयते इष्वशनिप्रभृतीना तूभयलिङ्गाना शब्दार्थएव स्त्रीत्वमिति ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसज्ञा भवत्येव, एव पटुप्रभृतीना गुणशब्दानामपि शब्दार्थ एव स्त्रीत्व तथा च पटुरानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृतीभवति, अन्ये त्वाहु । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते स्त्रियमेव यावाचष्टे न तु लिङ्गा न्तरयुक्तम् इति, ग्रामणीखलपूशब्दयोस्तु क्रियाशब्दत्वेन [1] त्रिलिङ्गत्वान्न भवति [2] इष्विशनिप्रभृतीना तु स्त्रीविषयत्वाभावेपि 'ङिति ह्रस्वश्चे' त्यत्र केवलस्य स्त्रीशब्दस्यैवानुवृत्तिर्नाख्याग्रहणस्येति भवतीति तेषामाङ्पूर्वस्य ध्यायते क्विपि सप्रसारणे आध्यै ब्राह्मण्यै इत्यत्रापि न स्यात् तस्मात्पूर्व एव प्रकार आश्रयणीय । कथ तर्हि प्रत्युदाहरण ग्रामण्यै स्त्रियै इति खलप्वै स्त्रियाइति। उच्यते। क्रियाशब्दत्वेप्येतयो पुसि मुख्या वृत्ति पुसा मेव ह्ययमुचितो धर्मो यदुत ग्रामनयन नाम, एव खलपवनमपि, आध्यान तु स्त्रीपुससाधारणमिति विशेष, 'प्रथमलिङ्ग ग्रहण च प्रयोजन क्विब्लुप् समासा,' य शब्द प्रथमस्त्रीत्वयुक्तद्रव्यमभिधाय पश्चात्केन केन चित्प्र कारान्तरेण लिङ्गान्तरसयुक्त द्रव्यान्तरमाह तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वाद प्राप्ता सज्ञा विधीयते । क्विप् । कुमारीमिच्छति कुमारीयति कुमारीयते क्विप् कुमारी ब्राह्मण तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय, 'लुप् । लुम्मनुष्य' इति लुप् खरकुट्यै ब्राह्मणाय यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमप्यस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुस्त्वस्यानिवृत्तेर्नाऽय स्त्रियामेव वर्तत इत्याख्याग्रहणाद प्राप्ति, समास, अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय, । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्ध, समासे तावदवयवस्तन्त्रीशब्द स्त्रियामेव वर्ततइति तदानीमेव सज्ञा ततश्च वर्णसज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात् कार्यसिद्धि, तदन्तपक्षे त्व

---

१ नानालिङ्गत्वादिति पा २।

२ पटुप्रभृतीनामिति पा २।

ङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद् अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि 'नदी बन्धुनी' ति स्वर सिद्ध नद्या पूर्वपदस्य विशेषणात्, क्विब्लुपोरपि पूर्वं स्त्रियामेव वर्त्तित्वात् पश्चादपि तदपरित्यागेनार्थान्तरे वृत्ति, तत्रा र्थान्तरससर्गात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्ता सज्ञा सत्यपि पश्चाल्लिङ्गान्तरयोगे तस्य च बहिरङ्गत्वान्न निवर्तिष्यते । यद्येवमियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण् स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोवयवयोरियङुवङ्स्थानत्वाद् यथा ह्यवयवस्य स्त्रीवि षयत्वात्समुदायस्य सज्ञा भवति तथावयवस्येयुवस्थानत्वात् समुदायस्य यण्स्थानस्यापि प्रतिषेधप्रसङ्गो यथा धियै आध्याविति, सिद्ध त्वङ्गरूपग्रह णाद् यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादङ्गस्येयङुवङ्विधानसामर्थ्यादङ्गस्याक्षेप स्तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्तेते तस्य नदीसज्ञा निषेध, आध्यै इत्यत्र त्व वयवस्याङ्गत्व नास्ति अङ्गस्यैरनेकाच इति यण्विधानाद् इयङुवङ्स्था नता नास्तीति निषेधाभाव, एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम् इयङुवङ्प्राप्तिर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भू दिति, एव ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्राप्यङ्गस्याक्षेपात सोपि विधिरङ्गस्यैव स्त्री त्वे भवति नावयवस्य शकट्यै अतिशकटये ब्राह्मणाय श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मणाय ॥

"नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" ॥ इयङुवङौ स्थानमनयोरिति वैय धिकरण्येपि गमकत्वाद्बहुव्रीहि । अन्ये त्वधिकरणे ल्युट विधाय कर्त्तरि षष्ठ्या समास कुर्व्वन्ति । अथ कथ विमानना सुभ्रु कुत पितुर्गृहे इति । प्रमाद एवायम् । अन्ये त्वाहु । अनित्योय प्रतिषेध सञ्ज्ञाद्ब त्वात् । तथा च परिभाषा सञ्ज्ञाद्बमनित्य द्विर्बद्ध सुबद्धमिति । अत्र च ज्ञापक तदो दावचनमित्याहु ॥

'वामि" ॥ सहितासाम्येपि षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहण न तु द्वितीयैक वचनस्य नदीकार्य्याभावात्, नापि सप्तम्येकवचनस्य तस्य नदीसञ्ज्ञो त्तरकाल 'ङेराम्नद्याम्नीभ्य' इति विधानात् । न चामीति विषयसप्तमी युज्यते । तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे इति वचनात्, तदाह । 'आमि परतो वा

नदीसञ्ज्ञौ न भवत इति'। 'श्रीणामिति'। नदीसञ्ज्ञापक्षे 'ह्रस्वन द्यापो नुट्'॥

"ङिति ह्रस्वश्च"॥ यद्यत्र ह्रस्वविशेषणार्थं यू इति नानुवर्त्येत तदेहापि स्याद् मात्रे दुहित्रे इति, तस्मात्तदिहानुवर्त्तते। नन्वेवमपि विशेषणं न प्रकल्पते यू ह्रस्वाविति, यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू, यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम्, आहाय यू ह्रस्वाविति, तत एव विज्ञास्यामो य्वो ह्रस्वाविति, कौ च य्वो ह्रस्वौ सवर्णौ तदाह। 'ह्रस्वश्च य्वो सम्बन्धी य स्त्र्याख्याविति'। अत्रापि समुदायधर्मस्यावयवआरोपाद् ह्रस्वयो स्त्र्याख्यत्व, तदन्तविशेषणं वा, इयङुवङ्स्थानौ च यू इति'। नन्वेक यूग्रहणमनुवर्त्तते तच्च ह्रस्वविशेषणएवोपक्षीणं तत्कथ पुनर्यू इति लभ्यते, उच्यते, चकारोऽत्र क्रियते स सन्निन समुच्चयार्थ, इयङुवङ्स्थानाविति प्रकृत य्वोरेव च तत्स्यात्त्वमित्यर्थाद् यू इति लभ्यते। स्वरितत्वादनुवृत्त तु यू इत्येद् ह्रस्वविशेषणमिति न कश्चिद्दोष॥

"शेषो घ्यसखि"॥ आ धणाद्वित्यस्मिन्नधिकारे शिष असर्वोपयोगे, विपर्वातिशयइति पठ्यते, तत्र णिच्पक्षे कर्मण्येरच्, अन्यथा घञ्। 'ह्रस्व इति वर्त्ततइति'। अन्यथा ग्रामण्यादेरपि स्याद् अस्त्र्याख्यत्वेन शेषत्वाद्, यस्य नदीसञ्ज्ञा न विहिता तस्य शेषत्वे मात्रे [1]इत्यत्रापि स्यादिति मत्वा पृच्छति। 'कश्चेति'। इतरस्तु ह्रस्वविशेषणार्थं यू इत्यस्यानुवृत्तिमाश्रित्याह। 'ह्रस्वमिति'। ह्रस्वान्तमित्यर्थ। यदाह। 'इवर्णोवर्णान्तमिति'। क्वचित्तु ह्रस्वेवर्णावर्णान्तमिति पाठ, ह्रस्वात्मको य इवर्ण उवर्णश्च तदन्तमित्यर्थ। ह्रस्वेन शेषस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधि, एव चासखीति सखिशब्दस्य प्रतिषेधो न तत्सम्बन्धिन इकारस्य, कि सिद्धं भवति इह शोभनस्सखा अस्य सुसखि सुसखेरागच्छतीति घिसञ्ज्ञा सिद्धा भवति, नह्यय समुदाय सखिशब्द, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्ध, ह्रस्वमात्रस्य तु सञ्ज्ञाविधौ सखिशब्दसम्बन्धिन प्रतिषेधा-

(१) दुहित्रइत्यधिक २ पुस्तके।

दिहापि न स्यात्, यदि तदन्ते निषेधो न भवति 'यस्येति चे' त्यत्र इव र्णस्य ईति यदुदाहरणं सखिशब्दात् 'सख्यशिश्वीति भाषायामि' ति ङीषि सखि ई इति स्थिते इकारस्य लोप, असति तु लोपे सवर्णदीर्घस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् सखामतिक्रान्तोऽतिसखि अतिसखेरागच्छती त्यत्रासखीति घिसञ्ज्ञाप्रतिषेध स्यादिति तन्नोपपद्यते सत्यप्यन्तवद्भावेन सखिग्रहणेन ग्रहणे समुदायस्य सखिशब्दादन्यत्वात्, यदा खलु पुंल्लिङ्गेष्यति सखिरिति भवति तदा क प्रसङ्गो यदन्तवद्भावेन स्यात्, एवं तर्हि तत्र सूत्रे इकारलोपस्य तद्धितएवोदाहरणं न त्वीति परत, यत्तु तत्रोदाहरिष्यते सोऽनास्थावादो द्रष्टव्य। शेषग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। एकसञ्ज्ञाधिकारादेव हि स्त्र्याख्यस्य ङिति नदीसञ्ज्ञापत्ते घि सञ्ज्ञा न भविष्यति॥

"पति समासएव"॥ 'सिद्धायामिति'। प्राप्तायामित्यर्थो न पुनर्विष्पन्नाया, नहि निष्पन्नाया नियमेन निवृत्ति शक्या वक्तु, 'पतिशब्द समासएव घिसञ्ज्ञो भवतीति'। किं पुनरिदं समासावयवस्य पतिशब्दस्य सञ्ज्ञा विधीयते आहोस्वित्तदन्तसमासस्य, यदि समासस्य पतिश्च गृहं च पतिगृहे अत्र 'द्वन्द्वे घी' ति पूर्वनिपातो न प्राप्नोति, अथ पतिशब्दस्य, प्रजापतिनेत्यादिकस्य घिसञ्ज्ञाकार्यं न प्राप्नोति। अथ वा पति समास एवेति नियमेन किं व्यावर्त्यते, असमस्त पतिशब्द पतिशब्दस्य व्यावर्त्यमाना केन तदन्तस्य व्यावर्त्यते पतिशब्दसम्बन्धी य इकारस्तदाश्रया सा घिसञ्ज्ञा भवति, यदि समासएवेत्यर्थो विवक्षित, तेन समासे पतिशब्दस्यानन्त्यस्यापि भवति पतिश्च गृहश्च पतिगृहे 'द्वन्द्वे घी' ति पूर्वनिपात, पतिशब्दान्तस्य समासस्यापि भवति प्रजापतिनेति, अत एव वृत्तिकृता पतिशब्दानुरूपसूत्रार्थो दर्शित, उदाहरणन्तु तदन्तानुरूपन्दर्शितम्। अथ कथ

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबेऽथ पतिते पतौ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥

इति। छन्दोवदृषय कुर्वन्ति। अथ पूर्वत्रैवासखिपती इति कस्मान्नोक्तम उत्तरत्र पत्युरेव विकल्पो यथा स्यात्। किञ्च असखिपती

इत्युच्यमाने पतिशब्दस्य समासेपि न स्यात् पतिगृहे इति तथा च सखि शब्दस्य समासावयवस्यापि घिसञ्ज्ञाया अभावात् सखिगृहे गृहसखायाविति चानियम पूर्वनिपातस्य ॥

"षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा" ॥ 'षष्ठ्यन्तेन शब्देनेति'[1] । षष्ठ्या विभक्त्या युक्त इति तु न भवति तथा हि षष्ठ्यामित्येव ब्रूयाद् युक्तग्रहणमनर्थक स्यात् । 'षष्ठीग्रहण किमिति' । अत्र केचिद् योगस्यावर्ज्जनीयत्वाद्युक्त इत्येव विशिष्टो योग प्रत्येष्यतइति मन्यते, वचनमन्तरेण विशेषो दुर्ज्ञान इत्युत्तरम् । अयमत्र योगविभाग कर्त्तव्य, षष्ठीयुक्त छन्दसि, षष्ठीयुक्त पतिशब्द छन्दसि घिसञ्ज्ञो भवति, ततो वा, छन्दसीत्येव यच्च यावच्च शास्त्रे कार्यं तत्सर्वं छन्दसि विकल्पेन भवति, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइत्यर्थ । उभयत्र विभाषा चेय, बहुल छन्दसीत्यादिकस्त्वस्या एव प्रपञ्च ॥

'ह्रस्व लघु' ॥ इह सर्पिष्ट्वमित्यत्र ह्रस्वात्तादौ तद्धित' इति षत्वार्थं ह्रस्वसञ्ज्ञया गुरुसञ्ज्ञाया समावेश इष्यते, अततक्षदित्यत्र तु सन्वद्भावनिवृत्त्यर्थं लघुसञ्ज्ञाया गुरुसञ्ज्ञया बाध इष्यते ऽतो ह्रस्वप्रदेशेषु सयोगपरस्यापि मात्रिकस्य ग्रहण यथा स्यात् लघुप्रदेशेषु माभूदिति यथा प्रदेशे सञ्ज्ञाद्वय कर्त्तव्यम् ॥

'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्" ॥ 'कर्त्तेति' । लुट् । 'करिष्यतीति । लृट् । 'अकरिष्यदिति' । 'लृङ्, ऋद्धनो स्य' इतीट् । 'यस्मादिति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थमिति' । ननु तदादीत्यनेन सञ्ज्ञी निर्दिश्यते न यस्मादित्यनेन तत्राह । 'तदादीति' 'सबन्धादिति' । सति हि यस्मादित्यस्मिन् तदादीत्यनेन सञ्ज्ञा निर्देष्टु शक्यते नान्यथा सति हि परामर्शनीये तदित्यनेन परामर्शो भवति, अन्यथा तदादीत्यसबद्धमेव स्यात् । 'नेर्विश' इत्युपसर्गाद्विधिरस्तीति' । यद्यपि निरत्र धातुविशेषण ने परो यो विशिरिति धातोस्तङ्विधानाद् नियमविधिरपि धातोरिव नोपसर्गात्तथाप्युपसर्गस्यापि तत्रान्वयोस्तीति मत्वा एवमुक्तम् । 'विधिग्रहण किमिति' । यस्मात्प्रत्ययइत्युक्ते साका

(१) शब्देनेति काशिकामुद्रितपुस्तके नास्ति ।

ङ्गत्वाद् यस्माद्विधीयतइत्यध्याहरिष्यतइति प्रश्न, परशब्दस्याप्यध्याहार स्यादित्युत्तरम् । 'स्त्री इयतीति' । इद परिमाणमस्या 'किमिदम्भ्या वो घ' इयादेश 'इदकिमोरीश्की' 'यस्येति चे' ति लोप, 'उगितश्चे' ति ङीप्, स्त्रीशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोप, अत्र इयच्छब्दे परतो ऽङ्गसज्ञा स्याद भसज्ञा चेति तन्निमित्तो यस्येति लोप प्रसज्येत, इशादेशस्य यस्येति लोप स्तस्याभीयस्याप्यसिद्धत्व न भवति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषा चिदभ्युपगमा त, स्थानिवद्भावोपि नास्ति पदान्तरनिरपेक्षे ह्रीयतीशब्दे व्युत्पाद्यमाने स्त्री शब्दो ऽनादिष्टादच पूर्वे । ननु क्रियमाणे विधिग्रहणे स्यादेव सज्ञा, अस्त्येव ह्यत्र स्त्रीशब्दाद् विभक्ते प्रत्ययस्य विधिरियत्प्रत्ययश्च पर । नैष दोष । सति विधिग्रहणे प्रत्यासत्तेयस्माद्य प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थो भवति, इह च स्त्रीशब्दाद्विहितो लुप्त, श्रूयमा णश्च न ततो विहित स्तदादिग्रहणमनर्थक यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेव यस्मा त्प्रत्ययो विधीयते तदङ्गमित्यर्थलाभाद् अत आह । 'तदादिवचनमिति' । स्यादयो विकरणा, आदिशब्देन शबादेर्ग्रहणम् असति तदादिग्रहणे यच्छब्दवत्तच्छब्दस्याध्याहाराद् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तस्यैव सज्ञा स्याद् न तु तत आरभ्य आ तस्मात्प्रत्ययाद्य सघात तस्य, ततश्च करिष्याव पचाव दीव्याव तुदाव इत्यादा 'वतो दीर्घो यञी' ति दीर्घो न स्यात् स्याद्यन्तस्य समुदायस्यानङ्गत्वात् ततश्च पापाव इत्यादावेव स्यात्, पय गतौ यङ्लुगन्तस्य 'लोपो व्योर्वली' ति लोपे रूपम् । 'कुण्डानीति' । यदा नुम् परादिस्तदा 'सुपि चे' ति दीर्घ सिध्यति, दधीनीत्यादावनकारान्त त्वान्न सिध्यति पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति, यदा त्वभक्तपक्ष तदैतत्प्रयोजन तदादिग्रहणस्य, पूर्वान्तपक्षस्तु तत्र स्थित इत्यप्रयोजन मेतत् । ननु च 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे' ति नुमग्रहण कुर्वत सूत्रकारस्याभक्तो नुमित्यभिप्रायो लक्ष्यते ऽन्यथा माषवापाणीत्यत्र प्राति पदिकान्तत्वाद्विभक्तिनकारत्वाद्वा णत्वसिद्धेरनर्थक तत्स्यात् । नैतत्सू च्यते, तत्र हि समासप्रातिपदिकान्तो न गृह्यते किं तर्हि पूर्वपदाधि त्यनुवृत्तेस्तदाक्षिप्तस्योत्तरपदप्रातिपदिकस्यान्तो गृह्यते समुदायभ

कश्च नुम् उत्तरपदप्रातिपदिकान्तो न भवति ततश्च यथा गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं न भवति तथा नुमोऽपि न स्यात् । न तर्हीदानीमिदं भवति गर्गभगिणीति, भवति यदैतद्वाक्यं भवति गर्गाणां भगो गर्गभगः सोऽस्या अस्तीति तदा ह्यनुत्तरपदस्थत्वात् पूर्व्वपदात्सञ्ज्ञायामेवेति नियमाभावः, तद्यथा मातृभोगाय हितो मातृभोगीणः इति एवमपि माषान् वप्तुं शीलमस्याः माषवापिणी अत्र न प्राप्नोति ङीबन्तोत्तरपदस्यान्तो न तु नकारः, नकार एवात्रान्तः कथं गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः, अतः स्याद्यर्थं क्रियमाणं तदादिग्रहणं नुम्यपीष्टं साधयतीति मत्वा नुम्ग्रहणं कृतं, यदि तदादीत्युच्यते कर्त्तेत्यादौ न प्राप्नोति नह्यत्र तदादि किञ्चिदस्ति किं तर्हि तदेव, व्यपदेशिवद्भावाद्भविष्यति, वाक्यभेदाद्वा, यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गं, तदादि च इह प्रकृत्यादि प्रत्यये ङ्गमिति इयता सिद्धे गुरुनिर्द्देश एव लिङ्गं वाक्यभेदस्य, अथ कथं भिनत्ति सञ्चस्करतुरित्यत्र सनुम्कस्य ससुट्कस्य च समुदायस्याङ्गसञ्ज्ञा, कथं च न स्यात् इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न चेदं तच्चापि तदादि । इदमपि तदादि कथं नैव विज्ञायते स आदिरस्य तत्तदादीति कथं तर्हि तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिरस्येति तदापि उष्ट्रमुखवदेकस्यादिशब्दस्य लोपः, एवं हि विज्ञायमाने भिनत्तीत्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिर्भिदेस्तस्य आदिर्भकारः स आदिः सवन्तस्य समुदायस्येति सिध्यति, एवं सञ्चस्करतुरित्यत्रापि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति चात्रोभयत्र सञ्ज्ञासिद्धिः । अथात्र श्नमः पूर्वस्य भिशब्दस्याङ्गसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति भवतु को दोषः, गुणस्तावत् सार्वधातुकमपित्ङिति ङित्त्वादेव न भविष्यति, इह अनक्ति भनक्ति 'अतो दीर्घो यञी' ति दीर्घः प्राप्नोति, तिङीति तत्र वर्त्तते । अथ वा यस्मात्प्रत्ययविधिरिति वचनाद्यस्मिन् प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्टं तत्र तदेवाङ्गं, श्नमि च विधीयमाने ये पञ्चम्या निर्दिष्टा रुधिरादयो न ते तत्र परतो येऽत्र श्नमि परतो भिप्रभृतयो न ते पञ्चम्या निर्दिष्टा इति सञ्ज्ञाभावः । 'स्त्र्यर्थमिति' । चतुर्थी तदर्थे इति समासः, अस्ति ह्यत्र चतुर्थ्येकवचनस्य, विधिरित्यसति पुनः प्रत्ययग्रहणेऽङ्गशब्दस्य सम्बन्धि

शब्दत्वाभावात् वस्तुतोऽङ्गमात्राश्रय इयङ् स्यात् सति तु सप्तमी निर्दिष्टप्रत्ययग्रहणेऽङ्गशब्द सम्बन्धिशब्दो भवति ततश्चाङ्गस्येयङ् भवति, अवीत्युक्ते यदपेक्ष यदङ्ग तत्र तस्माजादाविति विज्ञानादर्थशब्दे परत इयङुवङौ न भविष्यत । किं पुनरङ्गसज्ञाया प्रयोजनमङ्गस्येत्यधिकार, नैतदस्ति, यदेतदङ्गस्येत्येतत प्रत्ययइति वक्ष्यामीति, एवमपि प्राकरोत् प्रेहिष्ट सोपसर्गस्याडाटौ प्राप्नुत, नैष दोष प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि तस्तदादेर्ग्रहण भवतीति क्क पुनरेषा परिभाषा, नन्वेषाप्यत्रैव योगविभा गेन सिद्धा यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययइत्येतावानेको योग प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् तस्य विधिस्तदादि गृह्यतइत्यर्थस्तेन ङिनत्यादि रित्यादौ यत्र प्रत्यय सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहण तेन देव दत्तो गार्ग्य इति समासस्य ञित्स्वरो न भवति 'सुप आत्मन क्यजि' त्यत्र तु सुपा कर्म्मणो विशेषणात्तदन्तविधौ सिद्धे महान्त पुत्रमित्या दावतिप्रसङ्गे तदादिनियमेन व्युदास, यदि तदादिनियम क्रियते स्त्री प्रत्ययेपि स्यात् तत ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्योच्यमान सप्रसारण परमकारीषग न्धीपुत्र इत्यत्र न स्याद् यत्पूर्वपद न तत्ष्यङन्त यत् ष्यङन्तश्च तत्पूर्वपद, नैष दोष । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' त्यतो ऽस्त्रीत्यनुवर्त्तते तच्च स्वरूपप दार्थकत्वेन प्रकृतमपीहार्थपदार्थक सपद्यते, तदयमर्थो भवति प्रत्ययग्रहणे तदादि गृह्यते स्त्री चेन्नाभिधीयते। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीत्यर्थ । यद्येवमतिकारीषगन्ध्यापुत्र, अत्रापि प्राप्नोति प्रधान या स्त्री तस्यामेव तदादिनियमप्रतिषेधो ऽप्रधानस्त्रिया तु तदादिनियमो भवत्येव तेन यावानर्थ स्त्रिय प्राधान्येन प्रतिपादयति तावत स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहण भवति तद्ग्रहणे तु गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण भवतीति 'गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहण ज्ञापयिष्यते ॥

'सुप्तिङन्तम्पदम्'' ॥ 'सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणमिति' । सुबिति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण न भवति यदि स्यात् डिसबुध्यो पद त्वाभावादेव नलोपस्याप्रसङ्गात 'न डिसबुध्यो' रिति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यादिति भाव । सप्तमीबहुवचनस्य च पकारेण प्रत्याहारो न काप पका

रेण १तस्यानन्यार्थत्वात् । न च स्वरार्थ पकार , यदा ह्यत्र कप पकारेण प्रत्याहारस्तदा स्वरविधावपि तथैवेति सुप्त्वादेव स्वरसिद्धे पित्त्वमनर्थक मेव स्यात, यदि च सुब्ग्रहणेषु कप पकारेण प्रत्याहारोऽभिमत स्यात् सुप्य सर्वनामस्थानइत्येव ब्रूयात् स्वादिष्विति गुरुनिर्देशोऽनर्थक स्यात् । 'ब्राह्मणा इति' । पदत्वाद्रुत्वविसर्जनीयौ । ननु यस्मात्प्रत्ययविधि स्तदादीत्यनुवृत्तस्य सुप्तिङभ्या विशेषणादेव तदन्तस्य ग्रहण सिद्ध नार्थोऽन्तग्रहणेन तत्राह । 'पदसज्ञायामिति' । इहासत्यन्तग्रहणे सुप्ति ङामेव सज्ञा स्यात ततश्चाग्निष्वित्यादौ 'सात्पदाद्यो' रिति षत्वनि षेध स्यादित्याशङ्क्य क्रियमाणमन्तग्रहणमुक्तस्यार्थस्य ज्ञापक सपद्यते । 'गौरीब्राह्मणितरेति' । तरबन्तस्य घसज्ञाया सत्या तत्रोत्तरपदे परतो गौरीशब्दस्य पुवद्भाव बाधित्वा परत्वाद् ध्रस्वत्व स्यात् तरपि तु परतो ब्राह्मणीशब्दस्य न स्यात ततश्च गौरिब्राह्मणीतरेति स्याद् गौरब्राह्म- णितरेति चेष्यते, वृत्तौ तु समासप्रदर्शनपर वाक्यमुपात्तम्, न त्वेतत्का र्योदाहरण गौरब्राह्मणितरेति समासे रूपम् ॥

'न क्ये" ॥ क्यइति क्यचक्यष्क्यङामिति' । सज्ञाया सम- ज्ञेत्यस्य तु क्यपो ग्रहण न भवति प्रयोजनाभावात् न तावन्मन्त्येत्यत्र नलो- प प्रयोजन सत्यपि पदत्वे ऽप्रातिपदिकत्वात सुबन्तामित्यनुवृत्तेर्वा क्यपि विध्यर्थमेतन्न भवति । नन क्यजादय सर्वे सुबन्ताद्विधीयन्तइति प्रत्यय लक्षणेन सिद्ध पदत्व नार्थ एतेन तत्राह । 'सिद्धे सतीति' 'नान्तमे वेति' । क्यएव नान्तमित्येव तु विपरीतनियमो न भवति 'न ङिसम्बुध्यो' रिति निषेधात । 'वाच्यतीति' । अत्र पदत्वाभावात्कुत्वजश्त्वे न भवत । ये त गोसमानाक्षरनान्तादेव क्यज भवति नान्येभ्य इत्याहुस्तेषा क्यङ्क्य- षोरेव नियमस्य व्यावर्त्ये प्रदर्शनीय तपस्यतीत्यादौ ॥

"सिति च" ॥ 'भवदीय इति' । पदत्वाज्जश्त्व, 'ऊर्णायुरिति' पदसज्ञाया निरस्तत्वाद् यस्येति लोपाभाव , एवमृत्विय इत्योर्गुणो न

(१) सुप पकारस्येति । पा २ ।

भवति, चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन भुवद्धारयतोर्मतोश्छन्दसि तसौ मत्वर्थइति भसञ्ज्ञा बाधित्वा पदसञ्ज्ञा भवति तेन भुवद्वद्भ्या धारयद्वद्भ्या ॥

"स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" ॥ 'स्वादिष्विति' 'सुशब्दादेकवच नादिति'। सप्तमीबहुवचनादारभ्य ग्रहण न भवति असर्वनामस्थानइति निषेधात, यदि हि राजश्वित इत्यादौ सर्वनामस्थाने सुबन्तम् इति प्राप्ताया सञ्ज्ञाया निषेधोभीष्ट स्यात् तत्रैवासर्वनामस्थानइति ब्रूयात् । अथ राजवानित्यादावन्तर्वर्तिनिषेध इति चेद् न, लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणा भावात, 'तसौ मत्वर्थे' इति पदसञ्ज्ञाबाधनाय भसञ्ज्ञाविधानाच्च । 'आ कप इति'। यदि पुन सप्तमीबहुवचनपर्यन्ता एकविंशति प्रत्यया गृह्येरन् तदा सुब्ग्रहणमेव कुर्याद् अनुवर्त्तयेद्वा ऽसर्वनामस्थानइत्यनेन सम्बन्धात्सप्तम्या विपरिणामात् सिद्ध किमर्थं पुनरा कप प्रत्यया गृह्यन्ते यावता सुबन्तात्तद्धितोत्पत्ति समर्थाधिकारात स्वार्थिका अपि सुबन्तादेव घकालतनेष्वितिलिङ्गात् ततश्च राजत्व राजतेत्यादावन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्त पदमित्येव सिद्धम् । सत्यम् । भसञ्ज्ञार्थन्त्वा कप प्रत्यया गृहीता । 'राजत्वमित्यादि'। सुबन्तत्वेपि परत्वादनेन पदत्व युक्तमित्येषामुपन्यास । 'राजानौ राजान इति'। अत्रापदत्वान्नलोपाभाव राजेत्यत्र तु प्रत्ययलक्ष णेन निषेधो न भवति 'न ङिसम्बुध्यो' रिति लिङ्गा,चैतल्लिङ्गमुपपद्यते हे वर्म्मंश्चिति नपुसके लुमता लुप्ते सर्वनामस्थाने निषेधाभावादस्त्येव पदत्व-मिति तत्रार्थवान् प्रतिषेध । एव तर्हि नाय प्रसज्यप्रतिषेध सर्वनामस्था ने नेति किं तर्हि पर्युदासोय यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने न विधिर्न प्रतिषेध, यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण प्राप्नोति, अथ वा ऽनन्तरा या प्राप्ति सा प्रतिषिध्यते कुत पुनरेतद् अनन्तरस्य विधिर्वा भ वति प्रतिषेधो वा । अथ वा सर्वनामस्थानइत्यत्र यचीत्यपकृष्य सम्बध्यते तेन यजादौ पदसञ्ज्ञा निषिध्यते न हलादाविति राजेत्यादौ स्वादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा भवत्येव । अथ कस्माच्छसादिष्विति नोच्यते एव ह्यसर्वनामस्थानइति न वक्तव्य भवति उत्तरार्थं सुत्यपि नपुसके भसञ्ज्ञा यथा स्यात् साम्नी इत्यत्र मा भूद् भसञ्ज्ञा 'विभाषा

ङिश्यो' रिति वचनसामर्थ्यादेवाभस्याप्यल्लोपो भविष्यति, तत्रायमप्यर्थो यस्येत्यादौ श्या प्रतिषेध इति न वक्तव्य भवति अभत्वादेव सिद्धमिह तर्हि सुपदी ब्राह्मणकुले इति पद्भावो न स्यादभत्वात् इह च सामानि पश्येति भत्वादल्लोप स्यादिति यथा न्यासमेवास्तु ॥

'यचि भम्'॥'यकारादावित्यादि'। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति तदादिविधि, गार्ग्य इत्यादौ भत्वाद्यस्येति लोप। 'नभोङ्गिरोमनुषा वत्युपसख्यानमिति'। द्वे अप्येते उपसख्याने छन्दोविषये इत्याहु। 'नभ इवेति'। तृतीयासमर्थाद्वतेर्विधानात् तुल्यार्थोपदर्शनमेतत नभसा तुल्य वर्त्ततइति विग्रह, पदनिबन्धनकार्यनिवृत्त्यर्थमेव चैषा भसञ्ज्ञा विधीयते न तु भत्वनिमित्त कार्य यथा स्यादिति असम्भवात। 'नभस्वदङ्गिरस्वदिति'। अत्रापदत्वाद्रुत्वाभावो मनुष्वदित्यत्र पदत्वे रुत्व स्याद् न तु षत्वम्, अपदान्तस्येति वचनात्। 'वृषण्वसु वृषणश्व इति। पदत्वे सति पदान्तस्येति प्रतिषेधाण्णत्व न स्यात नलोपश्च स्याद् भत्वेप्यल्लोपो न भवति अनङ्गत्वात् ॥

"तसौ मत्वर्थे"॥ मत्वर्थीयेनाक्षिप्ताया प्रकृतेस्तकारसकाराभ्या विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह। तकारसकारान्तमिति'। 'मत्वर्थे प्रत्ययइति'। व्यधिकरणे सप्तम्यौ मतोरर्थो मत्वर्थस्तत्र य प्रत्ययो वर्त्तते तस्मिन्नित्यर्थ। अथ वा समानाधिकरणे मतुशब्देन साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते मतुरर्थो यस्य तस्मिन्नित्यर्थ। 'उदश्वित्वानिति'। भत्वात् पदत्वाभावे जश्त्व न भवति 'झय' इति वत्वम्। उदकेन श्वयति वर्द्धते उदश्वित् क्विपि 'उदश्वितोन्यतरस्या मिति निपातनात् सप्रसारणाभाव सज्ञायामुद्भाव। 'पयस्वीति'। 'अस्मायामेधास्रजो विनि भत्वाद्रुत्वाभाव। अर्थग्रहण किमर्थ न मतौ इत्युच्यते स्वादिष्विति वर्त्तते व्यधिकरणे सप्तम्यौ मतौ ये स्वादय कथ पुन शब्दे नाम शब्दो वर्त्तते ऽसम्भवादर्थे वृत्तिर्विज्ञास्यते, यद्येव लभ्येत कृत स्यात् तत्तु न लभ्य नहि सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्य शक्य विज्ञातु ततश्च मतावेव स्यात् पयस्वान् यशस्वानिति, इह तु न स्यात् पयस्वी यशस्वीति अतोर्थग्रहण कर्त्तव्य, यद्य

र्थग्रहणं क्रियते मतुपि न प्राप्नोति तस्यार्थविशेषणत्वात्। सत्यम्। अर्थवि शेषणं मतुब् विशेष्याकारोऽपि तत्रास्ति अस्यास्त्यस्मिन्निति च मतुपोर्थे स च विन्यादीनामिव मतुपोऽप्यविशिष्टः यथा देवदत्तशालायामासीना ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते विशेषणभूतोऽपि देवदत्तः सति ब्राह्मणत्वे आनीयते यत्र उपलक्ष्याकारस्यासम्भवः तत्रैवोपलक्षणस्य कार्यायोगः, तद्यथा चित्रगुरानीयतामिति नहि चित्रगवीनां [1]चित्रा गावः सन्ति ॥

'अयस्मयादीनिच्छन्दसि" ॥ यदि सञ्ज्ञा विधीयेत आनन्तर्या द्भसञ्ज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं स्यात् पदसञ्ज्ञा न स्याद्भपदसञ्ज्ञयोः समावेशो न स्यात् तस्मात्साधुत्वमेव युक्तं विधातुमिति मत्वाह। 'अ यस्मयादीनीत्यादि'। साधुत्वे प्रकारविशेषं दर्शयति। 'भपदसञ्ज्ञाधि- कारइत्यादि'। [2]द्वारमुपायः। 'अयस्मयमिति'। अयसो विकारः 'द्व्यचश्छन्दसी'ति मयट् ॥

' बहुषु बहुवचनम्" ॥ 'बहुवचनं विहितमिति'। ततश्च तस्य विधेयविभक्तिनिर्दिष्टस्यापि प्राप्तत्वादनुवाद्यत्वं न तु विधेयत्वमिति भावः। बहुत्वसङ्ख्यानुभूतविभक्तिनिर्दिष्टाप्यप्राप्तत्वाद्विधीयतइत्याह। 'तस्यानेनेति'। इदं चापरमनेन ग्रन्थेन दर्शितं, स्वादिविधिवाक्येन हि भिन्नमेतद् वाक्यं तत्रापि विध्यर्थं न तु नियमार्थमिति, यदाह बहुवचनं वि हितमिति बहुत्वसङ्ख्यावाच्यत्वेन विधीयतइति च, यदि पुनरेकवाक्यतया विशिष्टविधिः स्याद् इतरेतराश्रयं प्राप्नोति विहितानां जसादीनां बहु वचनसञ्ज्ञा सञ्ज्ञया च विधानमिति, किं चाव्ययेभ्यो निःसङ्ख्येभ्यः स्वाद यो न स्युरतो भिन्नवाक्यत्वमेव युक्तं तत्रापि विध्यर्थत्वमेव। इह केचित्म न्यन्ते। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्माद्यात्मकं पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति। आदितस्त्रिक इत्यन्ये। तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वार्थः स चानेकप्रकारः स्वरूपं जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं सम्बन्धश्चेति डित्थो गौः शुक्लः पाचकः यष्टिः पुरुषः दण्डीति, जात्यादिशब्देष्वपि जात्यादिमात्रनिष्ठेषु स्वरूप मेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। अभिधानाभिधेययोरभेदाध्यासात् शब्दरूपानुरक्तो

१ अत्र णत्वं न्याय्यम्।

२ मुद्रितकाशिकापुस्तके तेन मुखेनेति पाठः। तेन द्वारेणेति पाठानुसारेण त्वय ग्रन्थः।

ऽर्थोऽभिधीयते अस्य गौरिति नाम अय गौरिति च प्रतीतिविषो भिद्यते, अत्र हेतुर्वैयधिकरण्य सामानाधिकरण्य च तत्र जात्यादिवत् स्वरूपमपि शब्दत एव प्रतिपन्नमप्यर्थस्य विशेषण मन्यन्ते । उक्त च

ग्राह्यत्व ग्राहकत्व च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥
इति । तेन स्वरूपमपि स्वार्थो युज्यते ।
स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्य द्रव्य तदिष्यते ॥

पर्यवसानभूमिरित्यर्थ, तच्चानेकप्रकार जातिर्गुण क्रिया द्रव्य स्वरूपमिति गौ शुक्ल पाको डित्थ 'तूष्णीमि भूव' इति । लिङ्ग स्त्रीत्वादि । सख्या एकत्वादि कर्म्मादयो वक्ष्यमाणा कारकविशेषा, तदिह द्वितीय दर्शन वृत्तिकारेणाश्रितम, अन्वयव्यतिरेकाभ्या हि शब्दार्थनिश्चयो यस्य शब्दस्यान्वये योर्थ प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थ । वृक्ष वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ च तत्तद्वचनान्वये सासा सख्या प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते सत्यपि प्रकृत्यन्वये, तेन मन्यामहे वचनार्थ सख्येति । तथा वृक्ष वृक्षेण वृक्षायेत्यादौ तत्तत्त्रिकान्वये सस कर्म्मादि प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते तेन मन्यामहे त्रिकार्थ कर्म्मादिरिति, यद्यपि पयो दधि मध्वित्यादावन्तरेण वचनमन्तरेण च त्रिक ससोर्थ प्रतीयते नैतावता विभक्त्यर्थत्व हीयते, नहि गर्गा इत्यत्रान्तरेणापि यञमपत्यार्थे प्रतीयतइति गार्ग्य इत्यत्रापि प्रकृतेरेवा पत्यमर्थ इति युक्त वक्तु, पचति पचत पचन्तीत्यादौ वचनान्वये सख्यान्वयाद्व्यतिरेके च व्यतिरेकाद् वचनार्थ एव सख्या न धात्वर्थ, अविभर्भवानित्यादौ यद्यप्यन्तरेणापि तिङ कर्त्ता सख्या च प्रतीयते तथापि नैतावता सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्व युक्त, नहि भिच्छिदित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्यय कर्त्ता प्रतीयतइति भेत्तेत्यादावपि कर्त्ता प्रकृत्यर्थो भवति, तदेव त्रिक एव प्रातिपदिकार्थ । धातोश्च क्रियैव वाच्येत्यसत्यस्मिन्निर्दिष्टार्थ [illegible]र्थे त्रिकएव जसादिबहुवचन स्याद् न बहुत्वइति बहुत्वसख्या वाच्यत्वेन विधीयते, सूत्रेप्यन्तरेणापि भावप्रत्यय भावप्रधानो निर्द्देश, बहुत्वइत्यर्थ । आश्रयगतस्य बहुत्वस्य गुणे आरोपाद् बहुष्विति बहु

वचनम् । आरोपस्य प्रयोजनं नानाऽऽधारस्य सङ्ख्यारूपस्य बहुत्वस्य ग्रहणं यथा स्यात् तेनैकाश्रयं वैपुल्यं बहुवचनस्य वाच्यं न भवति बहुरोदन इति । केचित् मन्यन्ते सङ्ख्याकर्मादयश्च परस्परमनन्विताः प्रकृत्यर्थेन चान्विता विभक्तिभिरभिधीयन्ते वृक्षानपश्य, कोऽर्थः बहवो वृक्षाः कर्मेति न तु कर्मीभूता वृक्षा बहव इति नापि बहवः कर्मेति, एवमेकवचनेपि, 'पशुना यजेतेति' पशुरेकः पशुः करणमित्यर्थो न तु करणीभूतः पशुरेक इति नाप्येकं पशुः करणमिति करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानादिति तांश्चिराकरोति । 'कर्मादयोऽप्यपरइत्यादि'। 'तदाये बहुत्वइति' । कर्मादिगतमेव बहुत्वं बहुवचनस्य वाच्यं न तु केवलप्रातिपदिकार्थगतमित्यर्थः । प्रकृत्यर्थगतमेव बहुत्वं वाच्यं वृक्षशब्दस्यावयवी वाच्यो न त्ववयवा इति द्रव्यपदार्थपक्षे तावद् वृक्षं पश्येति मूलस्कन्धफलपलाशादीनां बहुत्वेपि तेषामनभिधेयत्वाद्बहुवचनाभावः । आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्तेस्तदाधारगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगतं, भिन्नवाक्यतया विधिरित्युक्तं तत्प्रयोजनमाह । 'यत्र चेत्यादि' । भाष्ये तु पञ्चकपक्षाङ्गीकारेण नियमपक्ष[1]स्थापितस्तत्र ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेइति स्वार्थेपि स्युरिति स्वार्थेऽपि जसादिबहुवचनं बहुत्वेपि सिद्धं तस्यापि स्वार्थत्वात्तत्राप्यर्थनियमाद् बहुषु बहुवचनमेव, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने एवेति । एवं कर्मणि द्वितीयेत्यादावपि कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमादिकोऽर्थनियमो वेदितव्यः । एवं हि प्रत्ययानामनियतत्वादव्ययेभ्यो निःसङ्ख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्च स्वादयः सिध्यन्ति, अथ वा प्रत्ययनियमो बहुष्वेव बहुवचनं द्व्येकयोरेव द्विवचनैकवचने, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, बहुष्वेव बहुवचनं न द्व्येकयोः, एकस्मिन्नेवैकवचनं न सङ्ख्यान्तरे, द्वयोरेव द्विवचनं न सङ्ख्यान्तरइति, 'कर्मणि द्वितीये' त्यादावप्येवं कर्मण्येव द्वितीया न कारकान्तरइति, एवमपि ह्यव्ययेभ्यः स्वादयः सिध्यन्ति ॥

'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' ॥ द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दः सङ्ख्यावाची । अयमपि भावप्रधानो निर्देशः, अत एव द्व्येकयोरिति

---

१ दर्शित इति पा २ ।

द्विवचन तदाह । 'द्वित्वैकत्वयोरिति' । '[1]एतदपीत्यादि' । अनेनास्यापि विध्यर्थत्व दर्शयति । कथ तर्हि सामान्यविहितयोरिति यावता नियमार्थत्वे एतद् घटते । उच्यते । साधारणपर्याय सामान्यशब्द ससख्यनि सख्यसाधारण्येन विहितयोरित्यर्थ । 'अर्थाभिधानमिति' । अर्थो वाच्यो ऽभिधीयते कथ्यते येन तदर्थाभिधान द्व्येकयोरित्यत्र 'सख्याया अल्पीयस्या' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातो ऽस्मादेव [2]निपातनाच्च भवति । सख्येयवचने ष्वेवार्थद्वारकमल्पीयस्त्वमित्यन्ये ॥

'कारके' ॥ अधिकारोनेकप्रकार । सज्ञा विशेषण स्थानी प्रकृतिर्निमित्तमादेश इति प्रत्यय ''शेषे' पूर्वपरयो 'ड्याप् प्रातिपदिकात् 'धातो' रार्द्धधातुके मूर्द्धन्य इति, तदिह विधेयानिर्देशान स्वरितत्वाच्चाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह । 'कारकइति विशेषण 'मधिक्रियत इति । न तावत्सज्ञात्वेनाधिकार सज्ञाया भाव्यमानत्वात्सप्तम्यनुपपत्ते । अथ सज्ञानुरूप प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृत , युक्त चैतत् कारकसशब्दनेषु वक्ष्यमाणानामपादानादीनामेव षण्णा ग्रहणस्येष्टत्वाद् अन्यथा नटस्य शृणोतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात । उच्यते । सज्ञापक्षे ऽपाये यद् ध्रुव तत् कारकसज्ञ भवति अपादानसज्ञ चेत्ययमर्थो भवति, एवमन्यत्रापि ततश्च कारकापादानसज्ञयोर्युगपद्विधानात् परस्पर निमित्तनिमित्तिभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसज्ञा प्राप्नोति, विशेषणाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यद् पाये ध्रुव कारकमित्यर्थो लभ्यते निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति, अतो विशेषणानुरूप एव निर्देश कृतो न तु सज्ञानुरूप कारकसज्ञा त्वन्वर्थत्वाद् व्यापारशून्यस्य न भवति, कि च कारकसज्ञाया अपादानादिसज्ञाभि समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्तम्बेरम इत्यत्र सप्तम्या श्रूयमाणाया गतिकारकोपपदादिति स्वरो न स्यात, कारकइति निर्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्ष चैकवचन कारकशब्दोयमस्ति ण्वुलन्त करोतीति कारकमिति, अस्त्यव्युत्पन्न सज्ञाशब्दो निमित्तपर्याय, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे ऽपादानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तेत यथा कर्तृशब्द स्ते

१ एतदपीत्यादिनास्यापीति पा २ ।
२ वचनादिति पा २ ।

पामस्वतन्त्रत्वात, स्वातन्त्र्ये वा पक्षे कर्तृसञ्ज्ञा प्रसज्येत नैष दोष । सर्वमेव खलु कारक यथायथमवान्तरव्यापार निर्वर्तयत् प्रधानक्रियायामु पयुज्यते सा च सकलकारकजन्या फलभूता विक्लित्त्यादिरूपा क्रिया प्रधान क्रिया, यद्वा सामान्यभूता क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय प्रवर्तन्तेऽतो यद्यफलजननारूप तत्सर्वेष्वेव कार केष्वविशिष्ट किं चित्खनु कारक केन चिदेव रूपेण फल जनय तीति फलजनना सर्वेषामभिन्नरूपा ऽवान्तरभेदविवक्षाया तु करणा दिरूपेणैव । न च वैशेषिकाणामिवास्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि क्रिया न परिस्पन्द एव धातुना च सकलकार कानुयाय्योदनादिफलावच्छेदेन एकीकृतो व्यापारो ऽभिधीयते तस्यामे कस्या प्रधानक्रियायामुपयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन, तद्यथा ऽपादानस्यावधिभावोपगमन व्यापार सम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यऽनि राकरणादि करणस्य काष्ठादेर्ज्वलनादि, अधिकरणस्य सम्भवनधार णादि कर्मणो निर्वृत्त्यादि, कर्त प्रसिद्ध एव, प्रयोजकस्य प्रेषणादि, न चैव सति करणादीनामपि कर्तृसञ्ज्ञाप्रसङ्ग परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्रा समवाये करणादीनि परतन्त्राणि व्यवाये स्वतन्त्राणि, तद्यथा ऽमात्याना राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्य व्यवाये स्वातन्त्र्य, यद्येव कार कव्यपदेशोपि करणाद्यवस्थाया न स्यात् करण कारकमिति अधिका रसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनातस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगत विज्ञास्यते ऽव स्थान्तरे यत् स्वतन्त्रन्तत्साधकतम करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य सार्वत्रिक स्वातन्त्र्य तच्च कर्तृसञ्ज्ञाङ्गतया चोदितम । यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यव स्थान्तरगतमेव स्वातन्त्र्यमेव तर्हि करणाद्यवस्थाया निमित्तभाव एवाभ्यु पगतो भवति, यद्येव किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्यायस्यैव ग्रह णमस्त्विति मन्यमान आह । 'कारकशब्दश्चेति' । 'कस्य हेतुरिति' । द्रव्यगुणविषयेपि हेतु कारक प्राप्तमित्यभिप्राय, कारकशब्दोय क्रि याहेतावेव प्रसिद्ध इत्याह । 'क्रियाया इति' । अनाश्रितव्यापार निमित्त हेतु, आश्रितव्यापार कारकम्, उक्त च

द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतक्रियम् ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुरिष्यते ॥

इति च । कथ तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति, नहि सामान्यविशेषवचनानामनर्थान्तरवाचित्व, सत्यम । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणादिना विशेषवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । 'वृक्षस्य पर्ण पततीति' । पर्णविशेषणत्वेनात्र वृक्षो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसज्ञा न भवति, न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा, न चात्र वृक्षो ऽवधित्वेन विवक्षित । तथाहि । वृक्षमजहत्यपि पर्णे वृक्षस्य पर्ण पततीति भवति प्रयोगो यदा वृक्ष छिन्न पततीति, सत्यम् । अत एवास्मिन्ननुक्त सत्याह । 'माणवकस्य पितरमिति' । अत्र पितु सम्बन्धित्वेन माणवको विवक्षितो न तु प्रश्नक्रिया प्रति निमित्तत्वेनेति कर्मसज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेषलक्षणा तु षष्ठी अकथिते दुह्यादिपरिगणनाद्राज्ञ पुरुष इत्यादौ सावकाशा, यदि तर्हि विशेषणमिद ध्रुवादीना न सज्ञा, कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषी' त्यादौ यत्र कारकशब्द सशब्द्यते तत्रापादानादीना वक्ष्यमाणाना षण्णामेव ग्रहणमिष्यते तन्न सिद्ध्यति सज्ञापक्षे तु न दोष , सज्ञा ह्यावर्तमाना सज्ञिन प्रत्याययति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रियानिमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादान तच्च निमित्तमपादानाद्यवेति तदसत् । नटस्य शृणोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत आह । 'कारकसशब्दनेषु चेति' । कारकग्रहण प्रदेशेषु स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति भाव ॥

"ध्रुवमपाये ऽपादानम्" ॥ 'ध्रुवमिति' । ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्मात्कुटादे प[1]चाद्यचि रूप, ये तु ध्रुव गतिस्थैर्ययोरिति पठन्ति तेषामिगुपधलक्षण क प्रत्यय । अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुभूतश्च गति

१ ऋदोरबित्यपि पचाद्यजरूपमित्यधिकम २ । ३ । पुस्तकयो ।

विशेषो ऽवधिसापेक्षस्तत्र विभागस्य द्विष्ठत्वात् न केवलमपयन्नेव तेन[1] युक्त किं तर्हि यतो ऽपैति सोपि युक्त एवेत्याह । 'ध्रुव यदपाययुक्त मिति' । कथ पुन सप्तमीनिर्द्दिष्टेप्यपाययुक्तमिति प्रतिपद्यमहीत्यत्राह । 'अपाये साध्यइति' । साध्यत्वेन विषयत्वात् सामर्थ्यलभ्यो योग इति भाव । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते, ध्रुवमस्य शील ध्रुवमस्य रूपमिति इह तदापायेन विशेष्यते ऽपाये यद् ध्रुवमिति न तु सार्वत्रिक, तच्चापाये ध्रुवमुच्यते, यदपायेनानाविश्यते उपयुज्यते चापाये तच्चार्थादवधिभूत मित्याह । 'यदवधिभूतमिति' । एव च सार्थाद् हीनो रथात्पतित धावत पतित इत्यादौ सत्यपि क्रियान्तरावेशाच्चलत्वे तत्तद्धावनादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपाय प्रत्यौदासीन्याद्स्त्येव ध्रुवत्वमिति भवत्येव सज्ञा । उक्त च ।

> अपाये यदुदासीन चल वा यदि वा चलम ।
> ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

इति । पतत पतित इत्यत्रापि परगतपातापेक्षया ध्रौव्यमेव । तथाहि ।

> पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।
> तस्य त्वश्वस्य पतने कुड्यादिर्ध्रुव उच्यते[2] ॥
> इह तु परस्परस्मान्मेषावपसर्पत इति
> मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्व पृथक्पृथग् ।
> मेषयो स्वक्रियापेक्ष कर्तृत्व च पृथक्पृथक् ॥
> गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ॥

'जुगुप्सेति' । प्रश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपाय स चात्र नास्ति बुद्धिपरिकल्पितस्तु गौण , न च मुख्ये सभवति गौणस्य ग्रहण युक्तम् । अत एव भीत्रार्थानामित्यादेरारम्भ इति [3]वाक्यकारस्याभिप्राय । अत्र

---

१ अपाययुक्तइति पा २ ।
२ इष्यते इति पा २ ।
३ वार्तिककारस्येति पा २ ।

च कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति नटस्य शृणोतीति यथा, प्रत्याख्यान तु साधकतममिति तमब्ग्रहणा लिङ्ग कारकप्रकरणे यथासम्भवमेव साधकत्वमिति, तद्विहाधर्माज्जुगुप्सतइत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकाया निवृत्तौ जुगुप्सादीना वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दु खहेतुरधर्मो नैन करिष्यामीति स बुद्धा न प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते । धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति, य एष नास्तिक पुरुष स पश्यति नानेन धर्म्मेण कि चिदाप्यते नैन करिष्यामीति स बुद्धा न प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायइत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

निर्द्दिष्टविषय कि चिदुपात्तविषय तथा ।
अपेक्षितक्रिय चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥

यत्र धातुनापायलक्षण सज्ञाविषयो निर्द्दिश्यते, यथा ग्रामादागच्छतीति तन्निर्दिष्टविषय, यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्ग स्वार्थमाह यथा बलाहकाद् विद्योतते विद्युद् इति अत्र हि नि सरणाङ्गविद्योतने विद्युतिर्वर्त्तते, बलाहकाच्चि सृत्य विद्योततइत्येव, कुसूलात्पचतीत्यत्रादानाङ्गे पाके पचिर्वर्त्तते कुसूलादादाय पचतीति, तदुपात्तविषय,मपेक्षितक्रिय तु यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण तु प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्त पुरुष प्रत्यक्षेण पश्यन्नाह कुतो भवानिति सोपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह पाटलिपुत्रादिति । ध्रुवग्रहण किम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । अत्र शकटस्य माभूत् । अथ क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणइह कस्मान्न भवति धनुषा विध्यतीति, अत्र हि शराणामपाय प्रति अवधिभावेनैव धनुष साधकतमत्वम । सत्य,मुभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसज्ञा भविष्यति । नन्वेवमक्रियमाणेपि शकटस्य नैव भविष्यति, एव सज्ञान्तरविषये सर्वत्र, वृक्षस्य पत्र[1] पततीत्यत्र त्वपायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति सज्ञिनिर्देशार्थ तु नहि कारकइति सप्तम्यन्तेन शक्य सज्ञी निर्देष्टु, सिद्ध तु निर्द्धार्यमाणस्य सज्ञित्वादपायविषयेषु कारकेषु मध्ये यत्कारक सज्ञान्तरस्याविषयस्तदपादानमिति तदेव ध्रुवग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

१ पर्णमिति पा २ ।

"भीत्रार्थाना भयहेतु" ॥ भय भी, त्राण त्रा, सम्पदादित्वा द्भावे क्विप्, भीत्रा अर्थौ येषा ते भीत्रार्था, षष्ठीप्रयोगापेक्षया कारकापे क्षया चेत्याह । 'बिभेत्यर्थानामित्यादि' । अत्र बिभेतित्रायतिशब्दौ तद र्थयोर्वर्तते तदर्थो ऽर्थो येषामित्यर्थ । त्राण बाधकेभ्यो रक्षण, बाधकाश्च भयहेत्व इति त्रार्थानामपि भयहेतु कारक भवत्येव । 'चोरेभ्य इति' । चो रयते पचाद्यचि चोर, क्वचिच्चौरेभ्य इति पाठ, तत्र स्वार्थिक प्रज्ञाद्यण्, छत्रादिषु वा चुराशब्द पठ्यते स चाऽप्रत्ययादित्यस्य 'ण्यासश्रन्थो यु जि' ति युचि बाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये णिलुकि च व्युत्पाद्यते ततश्चुरा स्तेय शीलमस्येति ण कृते स एवार्थो भवति । 'बि भेतीति' । ञिभी भये जुहोत्यादि, 'उद्विजतइति । ओविजी भयचलनयो तौदादिकानुदात्तेत । 'अरण्यइति' । अत्र ततस्येभ्यो [1]वृक्षादिभ्यो भय नारण्यात् । ननु च ध्रुवमित्यनुवर्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन विवक्षि तम्परत्वाच्चाधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति, सत्य, पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च, कथ, भयादिपूर्विकाया निवृत्तौ भ्यादयो वर्तन्ते बिभेतीति कोर्थ, भीत्या निवर्ततइत्यर्थ, त्रायतइति कोर्थ, चोरकृताद्वधादेस्त्राणेन निवर्तय तीत्यर्थ । कथ तर्हि चोरमध्यवर्तिनि चोरेभ्यो बिभेतीति प्रयोगो नह्यत्र निवृत्तिरस्ति, अत्रापि भीत्या निवर्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्य । तदेव बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोस्तीत्युपात्तविषयमिदमपादानमिति, कृत्स्न एव प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यनुयोगेन ॥

"पराजेरसोढ" ॥ अत्र धातुपाठगतस्य जीत्येतावन्मात्रस्यानुकरण तत परापूर्वो जि पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्य । ननु प्रकृतिव दनुकरण भवतीत्यधातुरिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया प्रतिषेधादसुबन्तत्वा त्समासो न प्राप्नोति नाप्रतिषेधात् नाय प्रसज्यप्रतिषेध धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोय यदन्यद् धातोरिति धातोर्न विधिर्न प्रतिषेध । [2]एव मपीयङादेश प्राप्नोति परत्वाद् घेर्ङितीति गुणो भविष्यतीति समुदायस्य

१ वृक्षादिभ्य इति पा २ ।
२ एवमपीति २ पुस्तके नास्ति ।

वा समुदायोनुकरण कस्यस्य समुदायस्य प्रयोगस्यस्य, यद्येवमध्ययनात्परा जयते ऽत्र न प्राप्नोति नह्यत्र पराजीति रूपमस्ति क्व तर्हि स्याद् यत्र पराजीतिरूपमस्ति अध्ययनात्पराजित इति उदाहरणे पराजिर्न्यूनीभावे वर्त्तते ऽध्येतु ह्रसनि ग्लायतीत्यर्थे । अकर्म्मकश्चायमत्रार्थे तत्र षष्ठ्या प्राप्नाया वचन प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे वर्त्तते । विपराभ्या जेरित्यत्रार्थद्वयेपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि प्रपञ्चो न्यूनीभावपूर्विकाया निवृत्तौ वृत्ते सिद्धम् । अध्ययनात्पराजयते [1]कोर्थ न्यूनीभावेन ग्लान्या ततो निवर्त्तत इत्यर्थ । तेन प्रत्युदाहरणे परत्वात्कर्म्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम ॥

"वारणार्थानामीप्सित ॥ [2]ईप्सितशब्दोयमस्त्यभिप्रेतपर्याय स्तस्य ग्रहणे यवानामात्मीयत्वे गवा च परकीयत्वएव स्याद् न विपर्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेत यदुतात्मीया गाव परकीयान्यवान्मा घसिषति, मा भूव न्यवा वारयितुमीप्सिता वार्यमाणाना तु गवामीप्सीता , न वात्र विशेष श्रुत कर्तुरीप्सित इति, इह तर्हि न स्याद् अग्नेर्माणवक वारयति कूपा दन्धमिति नह्यग्निकूपौ वारयितुर्वार्यमाणस्य वाभिप्रेतौ । क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वार्यमाणस्यान्धादेर्गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमानत्वात् सि- ध्यति, अन्धश्चापश्यन्नपि गन्तव्य जिगमिषति, अन्यथा न क्व चित्तस्य प्रवृत्ति स्यात् । यवेभ्यो गा वारयतीति ' । वृञ् आवरणे चुरादि । अथात्र गवामपादानसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमोपीप्सितो भवत्येव यथा शुक्लतमोपि शुक्ल परत्वात्कर्म्मसञ्ज्ञा भविष्यति कर्म्मसञ्ज्ञाया अवकाश वा रणार्थेभ्योन्यत्र ऽपादानसञ्ज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्म्मसञ्ज्ञा । अयमपि प्रपञ्च , अस्ति ह्यत्रापि बुद्धिव्य वस्थितोऽपाय कथ पश्यत्यय यदि गाव क्षेत्रे गच्छेयुर्ध्रुवे सस्यविनाश सस्यविनाशे ऽधर्म्मश्च राजभय च स बुध्या सप्राप्य निवर्तयतीत्यतो न चोदनीय प्रत्युदाहरणे क्षेत्रस्याधिकरणसञ्ज्ञा भविष्यतीति ॥

---

१ इतिकोऽर्थ इति पा २ ।

२ इप्सितशब्दोयमस्त्यभिप्रेतपर्याय, अस्ति च क्रियाशब्द आप्तुमिष्ट इप्सित इति, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे इति पा २ ।

"अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति" ॥ अन्तर्धाविति नेयं निमित्तात्कर्म्मयोगइति सप्तमी, यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य धान्येन योगोस्ति तथेहाप्यदर्शनमिच्छतीतीच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्द्धेर्योगो नास्ति। अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्यमात्मनोऽदर्शनमिच्छतीति तेनान्तर्द्धेर्योगोस्ति यस्यैवादर्शनं तस्यैवान्तर्द्धानमित्युच्येत, एवमपि निमित्तात्कर्मयोगइति किं निमित्तं गृह्यते, कारणं प्रयोजनं वा कारणं चेज्जाड्येन बद्धः, अत्रापि प्राप्नोति य एव बद्धते तत्रैव जाड्य[१]मिति तस्मात् प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणं, यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति चर्म द्वीपिहननस्य प्रयोजनम्, इह त्वन्तर्द्धानमदर्शनस्य कारणम्, अन्तर्हितः खल्वसौ न दृश्यते। तस्माद्विषयसप्तम्येषा सत्सप्तमी वा। येनेति कर्त्तरि तृतीया। ननु च दर्शनेन योगात् 'कर्तृकर्मणोः कृती' ति षष्ठ्या भाव्यम्। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वत्रादर्शनस्यात्मा तन्वात्मने इति न श्रूयते, मा भावि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायामात्मन इति गम्यते। 'अन्तर्द्धिनिमित्तमिति'। अन्तर्धिना कारणेनेत्यर्थः, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा। अथ वा बहुव्रीहिरदर्शनस्य समानाधिकरणं विशेषणं, सूत्रेऽनुपात्तोपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाल्लभ्यतएवेत्याह। 'तत्कारकमिति'। अन्तर्द्धत्तइति'। तिरोभवतीत्यर्थः। 'निलीयतइति'। लीङ् श्लेषणे दैवादिकः। 'चौरान् दिदृक्षतइति'। आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम्। ननु परत्वात्कर्म्मसंज्ञा भविष्यति, सत्यम्, अयमपि प्रपञ्चः कथं पश्यत्येव यदुपाध्यायः पश्येद् ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वा भवेदिति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते। येनेत्यस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छतः शिष्यस्यैव स्यात् ध्रुवमित्यनुवर्तिष्यते एवं तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत्, असति हि तस्मिन्नन्तर्द्धौ ध्रुवमपादानमसंज्ञं भवति तच्चेद् ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थः स्यात्, न च ध्रुवमिच्छति यच्चेच्छति न तद् ध्रुवमित्यवाचकं स्यात् ॥

---

१ भवतीत्यधिकं २ पुस्तके।

"आख्यातोपयोगे" ॥ 'नियमपूर्वक विद्याग्रहणमिति'। तत्रैवोप योगशब्दस्य रूढत्वात्। यथा तेषा मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधः शय्येति नियमो भिक्षाचरणादि । 'नटस्य शृणोतीति' किं पुनर्नट कारकमुताहो न, यदि कारक कर्म्म सज्ञा प्राप्नोति 'अकथित चे' ति अथाकारकमुपयोग ग्रहणमनर्थक स्यात्। अस्तु कारक नह्युपाध्यायान्नटस्य व्यापारे कश्चिदन्यो विशेषो ऽन्यदतो नियमात्। दुह्यादिपरिगणनात्तु कर्मसञ्ज्ञा न भवति क्वचित्तु नटस्य गाथा शृणोति ग्रन्थिकस्य कथा शृणोतीति पाठ, तत्रापि नटादिनिमित्त गाथादे श्रवण करोतीत्यर्थो न तु गाथादिविशेषण नटादि, अकारकत्वप्रसङ्गात्। ग्रन्थिक कथाया वाचयिता। अयमपि प्रपञ्च, कथमुपाध्यायाद्विस्सरन्त शब्द गृह्णातीति स्फुट एवात्रापाय, इद तर्हि प्रयोजनमुपयोगइति वक्ष्यामि नटस्य मा भूदिति। ननु नटस्य सत्यप्यवधित्वे शेषरूपेण विवक्षणात षष्ठी भविष्यति यथा न माषाणा मश्नीयादिति, वस्तुत कर्म्मत्व माषाणा, सत्य, स एव विवक्षानियम सूत्र कारेण प्रदर्श्यते उपयोगे ऽवधित्व विवक्षितम[1]न्यत्र शेषत्वमिति ॥

'जनिकर्तु प्रकृति" ॥ जने कर्ता जनिकर्तेति कर्म्मणि षष्ठ्या समास, अयमेव च निर्देशो ज्ञापयति 'कर्तरि चे' ति प्रतिषेधोनित्य इति, क पुनरसावित्यत आह। 'जन्यर्थस्येति'। एतदुक्त भवति। जनि शब्दोयमिञ्जादिभ्य इति जनेर्भावइञमुत्पाद्य व्युत्पादित, 'जनिवध्यो श्चे' ति वृद्धि[2]प्रतिषेध । जन्यार्थवाची, न 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देश' इति इक्प्रत्ययान्त। गमहनेत्युपधाया लोपप्रसङ्गात्। नाप्यागन्तुकेनेकारेण धातो र्निर्देश, शब्दात्मकस्य धातो कर्त्रा सम्बन्धायोगात्। अथाप्यर्थद्वारको योग स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य, अङ्गादङ्गात्सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे त्वत्रापि भवतीति । प्रकृति रित्यस्य विवरण 'कारणमिति'। उपादानकारणमित्यर्थ । अन्ये तु ध्रुवग्रहणानुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहण कारणमात्रपरिग्रहार्थं

१ न तु इति पा-२।
२ अभाव इति पा २।

वर्णयन्ति अत एव वृत्तावुक्तं कारणमिति न पुनरुपादानकारणमिति, तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायतइत्यादावपि भवतीति । किं पुनः सत् जायते उता सत्, न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि जन्मनः प्रागेव सत् किं जन्मना, अथैवमपि जन्म जायस्व जायस्वेत्येव घटो जायते । नाप्यसत्, असतः कर्तृत्वायोगात्, शशविषाणादेरपि जन्मप्रसङ्गाच्च,उक्तमत्र ॥

पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥

इति, एतच्चान्महतइत्यत्रोपपादयिष्याम । किञ्चास्माकमनेन दुस्तर्केण अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायतइति प्रयोगः स उपपादनीय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्चः । लोके हि यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छतीत्युच्यते, लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण शब्दप्रयोगः, अर्थतत्त्वं तु तथा भवत्वन्यथा वा ॥

"भुवः प्रभवः" ॥ भवनं भूः । सम्पदादित्वात्क्विप् । अत्रापि प्रशब्दो द्रष्टव्यः, नहि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः किं तर्हि सो[1]पसर्गस्य भुवः, 'कर्त्तेति' । भवत्यर्थस्य कर्तेत्यर्थः । भुवो वा धातोः, कथं पुनर्धातोर्नाम कर्ता स्यात् धातुर्वै शब्दः शब्दे ऽसम्भवेऽर्थे कार्यं विज्ञास्यते, तसु उपक्षये भावे क्तः वि गतौ तस्ता वितस्तेति, अशोष्येत्यर्थः । 'प्रथमत उपलभ्यतइति' । उपलभते कर्म्मव्यापारे प्रभवति प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रकाशतइतियावत् । एतेन जन्यर्थाभावात्पूर्वेणासिद्धं दर्शयति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामस्मिन्नर्थे वृत्तिः अयमपि प्रपञ्चः । कथं, भवनपूर्व्वके निःसरणे प्रभवतिर्वर्त्तते ॥

"कर्म्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" ॥ कर्म्मणा करणभूतेनेति' । कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत्कर्म्म च करणं च भवति क्रियाभेदाद्दानक्रियाया कर्म्माभिप्रायेण क्रियाया करणं, दीयमानया हि गवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति सम्बध्नाति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वो हीण् ईप्सतिना समानार्थः । अभिप्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते, उक्तं च

१ प्रशब्दविशिष्टस्येति पा २ ।

अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्ग कर्म्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमितिभ्या वा लभते सम्प्रदानताम् ॥

इति । त्यागो दान त्यागस्याङ्ग शेषभूत कर्म्मणा गवादिनेप्सित माप्तुमिष्ट सप्रदानता लभते अनिराकरणाद्वा, एवमस्त्विति अनुमानाद्वा, देवेभ्य सुमनसो ददाति याचकाय भिक्षा ददाति उपाध्यायाय गा ददाति न तु निराकुर्वन् सप्रदान भवतीति श्लोकार्थ । अत्र केचिदाहु । 'कुग तिप्रादय' इत्यत्र वार्तिकम् 'उदात्तवता तिङा गते समासवचनमिति' यो जात एव प्रथमोमनस्वान्देवा क्रतुना पर्यभूषत् । योय शम्बरमन्व विन्दत् । यस्माचऋते किं विजयन्ते । यो वै प्रयवयतामप्येन प्रतिपद्यते इत्या द्युदाहरणानि, अत्र सर्वत्र 'यद्वृत्तान्नित्य' मिति निपातप्रतिषेधात् तिङ न्तमुदात्तवत्, ततश्चायमभिप्रैतीत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात् विभक्त्युत्पत्ति स्यादिति, नेति वय तस्य छन्दोविषयत्वात्, यदि कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् अजा नयति ग्राममिति अजैर्नयति क्रिया कर्म्मभि स्सबध्यमानस्य ग्रामस्य सप्रदानता प्राप्नोति, न प्राप्नोति, किं कारण कर्म णेति करणे तृतीयेत्युक्त, न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गो करण मेवमजा ग्रामसम्बन्धे, ईप्सतिना समानार्थे तु सुतरामप्राप्ति । तथाहि । यमभिप्रैतीत्युक्ते यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्व कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादे करणस्य शेषत्व च प्रतीयते । यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति कर्त्तु शेषित्व क्रियाफलस्य शेषत्व, न चात्र शेषशेषिभाव प्रतीयते । किं च नीव ह्योर्हरतेश्चापीति द्विकर्म्मकेषु नयति परिगण्यते अतोपि ग्रामस्य न भविष्यति । अथ किमर्थं महती सज्ञा क्रियतइत्याह । 'अन्वर्थसज्ञा विज्ञानादिति' । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सप्रदानमित्यन्वर्थत्वात्सञ्ज्ञाया ददातिकर्म्मणा यमभिप्रैति स सप्रदान[1]मित्यर्थ । एवमपि रजकस्य वस्त्र ददाति घृत पृष्ठ ददातीत्यत्र कस्मान्न भवति अदानत्वात्, किं पुनर्दान, दान किं चिदुद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्याग, यथा वृक्षाय जल

१ सप्रदानमिति विज्ञायते इति २ पुस्तके पाठ ।

ददाति, देवेभ्य सुमनस, याचकाय भिक्षा, मुपाध्यायाय गा, खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिका ददाति, न शूद्राय मति दद्यादिति, करतलप्रहारश्चपेटिका, रजके तु पुनग्रहणाद्दानाभाव उपमानात्तु ददातिप्रयोग, तत्र कारकशेषत्वाचटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठी । कर्म्मणेति किम् । यावता उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्य वाभिप्रेयमाणत्व यतो गैार्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा तूपाध्याय, तत्र परत्वाद्गो कर्म्मसञ्ज्ञेति पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसञ्ज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणत्वे ऽन्तरङ्गत्वात्कर्म्मण एव गवादे स्यात्, कर्मसञ्ज्ञा तु ददातिकर्म्मणोन्यत्र सावकाशा, कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावोऽपि, यसग्रहणे ऽक्रियमाणे ऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसञ्ज्ञा स्याच्छ्रुतपदार्थसम्बन्धे सति तेनैव निराकाङ्क्षत्वादध्याहारानुपपत्ते । सत्यपि वाध्याहारे य स इत्येवाध्याहारात् तत्र उपाध्यायाय शिष्येण गैार्दीयतइत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गैार्दीयत इति स्यात्, कर्म्मसञ्ज्ञाया हि कर्तृग्रहण स्वतन्त्रोपलक्षणार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्तृत्वाभावेऽपि गो कर्मसञ्ज्ञा युज्यतएव, तथा च सार्थे दीयतइति कर्म्मणि लकारोत्पत्ति । अभिप्रग्रहण किम् । यावता कर्म्मणायमेति गच्छति प्राप्नोति सबध्नातीत्यर्थ । अभिप्रैतीत्युक्ते स एव, अभिप्रग्रहणे ऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात ततश्च यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात यमगात् य चैष्यति तत्र न स्यात्, अभिप्रग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दश्चादिकर्म्मणि ततश्चोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालान्तारावच्छिन्ना क्रिया नाश्रीयते । ननु यथा 'तेन दीव्यती'त्यादो सङ्ख्याकालयोरविवक्षा तथेहापि सख्यावत्कालस्याप्यविवक्षा सिद्धा, सत्यम् । अयमेव न्यायसिद्धोर्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यते यदा त्वभिप्रैतीत्यस्य ईप्सतीत्यर्थस्तदाभिग्रहण कर्तव्यमेव । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति वार्तिकम् एतद्व्याचष्टे । 'क्रिययेत्यादि' । ननु क्रियामपि लोके कर्मेत्युपचरन्ति किं कर्म करिष्यसि का क्रियामिति तत्र कर्मणायमभिप्रैतीत्येव सिद्ध,मेवमपि कर्त्तव्य 'कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्य

सप्रत्ययो भवति' सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिम कर्म तथाहि। य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुध्या तावत्क चिदर्थं सपश्यति इदमीदृशमिति तद् दृष्ट प्रार्थयते अपि ममेद स्यादिति ततस्तदुपायभूता क्रिया पश्यति अस्या एतत्फलमिति, तत प्राध्यते कथमिय निष्पन्नतामिति ततस्तत्साधनानि समवधार्य कर्त्तुमध्यवस्यति, प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति गम्यते सूत्रकारश्च सूचयति क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति एवमपि क्रियाग्रहण कर्त्तव्य, ददातिकर्मत्वात्। 'निगर्ह तइति'। नास्तिक्याच्चिन्दतीत्यर्थ। गर्ह गल्ह कुत्सायामनुदात्तेत्। युद्धा येति'। युद्धविषय सनाहपूर्वक निश्चय करोतीत्यर्थ। नह्यति स्वरितेत। 'पत्ये शेतइति'। पतिमुपसृत्य शेतइत्यर्थ। यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाण स्यापि भवति कटङ्करोतीत्यादावपि प्राप्नोति, वचनाद्धि कर्मसप्रदानस ञ्ज्ञयो पयाय स्यात्, नैतत्सार्वत्रिक कि तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन नियतवि षयम्। 'कर्मणा करणसञ्ज्ञेत्यादि'। एतच्छन्दोविषय सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त' इति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति। भाष्ये तु ददाति कर्मणे ति नाश्रित प्रयोगाश्च बहव, अर्यम्णे चरु निर्वपेत्, देवेभ्यो ब्रह्मौदनमप चत्, देवेभ्यो हव्य वहन्त' छन्दासि वै देवेभ्यो हव्यमूधा। यदङ्गमाशु षेत्वम्। श न करत्यर्वते इत्यादय,स्तन्मते क्रियाग्रहण न कर्तव्य कथ यत्र सप्रदानत्वमिष्यते तत्र सदर्शनादीना क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिम कर्मेति सिद्ध तयाभिप्रेयमाणस्य सप्रदानत्व यत्र तु नेष्यते तत्र भेदो[1]न विवक्ष्यते ततश्चोदनाद्येकफलावच्छेदेनैकी कृतया क्रियया ऽऽप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति। कटङ्करोति ओदन पचतीति, गत्यर्थेषु तूभय विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षाया ग्राम गच्छतीति प्रयोग इति गत्यर्थकर्मणीत्येतदपि न वक्तव्य भवति॥

"रुच्यर्थाना प्रीयमाण"॥ 'रुचिना समानार्था इति'। वस्तु कथनमेतत्, विग्रहस्तु रुचिरर्थो येषामिति ते च रुचिना धातुना समा

१ तत्राभेदो विवक्षतइति पा २

नार्था भवन्ति । 'प्रीयमाण इति' । प्रीञ तर्प्पणइत्यस्मात् क्रैयादिकात् सकर्म्मकात्कर्म्मणि ल । दैवादिकस्तु डिदकर्मक, तर्प्पमाणइत्यर्थ । 'अन्यकर्तृक इति' । योभिलाषस्याश्रय प्रीयमाणस्ततोन्यकर्तृक इत्यर्थ । कथ पुनरन्याश्रयस्याभिलाषस्यान्य कर्त्ता भवति यावता यदाश्रयव्यापार धातु प्राधान्येनाचष्टे स कर्त्ता नेह कर्तृलक्षण किं तु स्वातन्त्र्यमेव तच्च क्वचिद्वास्तव क्वचिद्वैवक्षिक तदत्र माधुर्यातिशयेन स्वविषय देवदत्ताश्रयम भिलाष जनयन्मोदकस्तत्र कर्तेति गीयते । न चैव लषेरपि प्रसङ्ग, देवदत्तो मोदकमभिलष्यतीति, अभिधानशक्तिवैचित्र्यादाश्रयकर्तृकोभिलाषो लषेर्वा च्यो रुचेस्तु विषयकर्तृक, दृष्टश्चायमभिधानप्रकारनियमोन्यत्रापि, तद्यथा घट पश्यतीति दृशेराश्रयकर्तृक ज्ञान वाच्य घट प्रकाशतइत्यत्र प्रकाशे विषयकर्तृक, विषय एव हि स्पष्टालोकमध्यवर्तित्वादिना सौकर्येण देवदत्ताश्रये ज्ञाने कर्तेति व्यपदिश्यते न तु ज्ञानेन कश्चिदतिशयो विषये जन्यते, कोय प्रकाशो नाम य प्राकट्यमाचक्षते भाट्टास्तत्र कारकशेषत्वेन षष्ठीप्रसङ्गे वचनम् । अन्ये तु प्रीयमाण देवदत्त मोदक प्रीणयतीति कर्म्मसज्ञा प्राप्ता मन्यन्ते, अपरे त्वेवमाहु । देवदत्तो रोचयति मोदकमिति हेतुत्वे प्राप्ते वचनमिति, देवदत्त हि प्राप्य रोचते मोदको न सर्वान्, नानेच्छा हि प्राणिन इति, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । उक्त च

हेतुत्वे कर्म्मसञ्ज्ञाया शेषत्वे चापि कारकम् ।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ॥

इति । 'पक्षीति' । हेतुकर्म्मसञ्ज्ञावदधिकरणसञ्ज्ञा बाध्येतेति भाव । किं च प्रीयमाणग्रहणादेवादित्यो रोचतइति दीप्तिवाचिनाम ग्रहणम् ॥

"श्लाघह्नुङ्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान" ॥ 'ज्ञीप्स्यमान इति' । मारण तोषणनिशामनेषु ज्ञा इति घटादिषु पठ्यते तस्मान्निशामनेऽर्थे हेतु मण्णिचि स 'ज्ञाप्ज्ञपृधामीत्' 'अत्र लोपोभ्यासस्य' 'कर्म्मणि लट शानजादेश, निशामन चेह ज्ञानमात्रमुच्यते न चक्षुर्विज्ञानमेव, यदाह ।

'बोधयितुमभिप्रेत इति'। कथ तर्हि प्रयुज्यते तवज्ञापयत्याचार्य, विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति, तस्माद्विशानेष्विति पाठ। शो तनूकरणे ल्युडन्त, सञ्ज्ञपित पशुरित्युदाहरणम्। ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाण इति प्रयोगो ज्ञपमिच्चेति चुरादिणिजन्तस्य। अन्ये तु 'मिता ह्रस्व' इत्यत्र 'वा चित्तविराग' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चानिष्टे विषये ह्रस्वाभावमाहु। 'देवदत्त प्रति श्लाघमानस्ता श्लाघा तमेव ज्ञपयितु मिच्छतीत्यर्थ इति'। श्लाघा स्तुति, प्रत्यक्षेण देवदत्त स्तौतीति यावत्। एव हि ता देवदत्त शक्यते ज्ञापयितुम्। अन्ये त्वाहु। देवदत्तायात्मान पर च श्लाघ्य कथयतीत्यर्थ इति। तथा च भट्टिकाव्यम्।

श्लाघमान परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिप।

इति। आत्मान श्लाघ्य परस्त्रीभ्य कथयन्नित्यर्थ। 'एव देवदत्ताय निह्नुतइति'। ह्नुङ अपनयने देवदत्त प्रति निह्नुवानस्ता निह्नुति तमेव ज्ञाप यितुमिच्छतीत्यर्थ। इत्येष एवशब्दस्यार्थ। निह्नुतिरपलाप, सनिहितमेव देवदत्त धनिकादेरपलपतीत्यर्थ। अन्ये तु ह्नोतव्य किञ्चिद्देवदत्त ज्ञापय तीत्यर्थ इत्याहु।'देवदत्ताय तिष्ठतइति'। ईदृशो ऽहमिति देवदत्तस्य स्थानेन प्रकाशयतीत्यर्थ।'देवदत्ताय शपतइति'। शपथेन किञ्चित्प्रकाशय तीत्यर्थ।'देवदत्त श्लाघतइति'[1]। ज्ञीप्स्यमानवचनात् कर्म्मसञ्ज्ञैव बाध्यते न कर्तृसञ्ज्ञेत्यर्थ। एव गार्गिकया श्लाघते सभायामिति करणाधिकरण सञ्ज्ञे न बाध्येते। क्व चित्तु देवदत्त श्लाघतइति पाठ। तत्राय भाव। यस्मा याख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इत्याख्यायमाना द्वितीयैव न्याय्येति। ये त्वा ख्यायमान ज्ञीप्स्यमान वदन्ति तेषा यस्मायाख्यायते तत षष्ठी भवति देवदत्ताय श्लाघते यज्ञदत्तो विष्णुमित्रस्येति॥

"धारेरुत्तमर्ण"॥ 'उत्तममृण यस्येति'। उत्तममुत्कृष्टतमम् उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमपि द्रव्यप्रकर्षत्वादामभाव, ऋते क्त, ऋणम् 'ऋणमाधमर्ण्ये' इत्यत्र कालान्तरे देयद्रव्यविनिमयोपलक्षणार्थमाधमर्ण्य

---

१ देवदत्ताय श्लाघते पथोति मुद्रितपुस्तकपाठस्तु हरदत्तदृगगोचर।

ग्रहणमित्युत्तमर्णेऽपि नत्वं भवति। अत्र बहुव्रीहौ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति सुखादेराकृतिगणत्वादस्मादेव वा निपातनादृणशब्दस्य परनिपातः। 'शतन्धारयतीति'। धृङ् अवस्थाने, ध्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वभावादप्रच्यवमानं शतं प्रयुङ्क्त इति णिच्। 'ग्रामइति'। नन्वत्र परत्वादधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति, उत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसञ्ज्ञा स्यात्॥

"स्पृहेरीप्सितः"॥ 'चुरादावदन्तः पठ्यतइति'। तेन स्पृहयतीत्यत्रातो लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो नेति भावः। 'ईप्सितइति'। मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः। ईप्सितमात्रइयं सञ्ज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसञ्ज्ञैव भवति पुष्पाणि स्पृहयतीति। यदा त्वीप्सितमीप्सिततमं वा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा षष्ठी भवति॥

"क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः"॥ 'गुणेष्विति'। शौचाचारादिषु। 'दोषाविष्करणमिति'। दम्भादिदोषाध्यास इत्यर्थः। तत्र क्रुधद्रुहावकर्म्मकाविति कारकशेषत्वाच्चटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमितरयोस्तु सकर्म्मकात्वाद् द्वितीया प्राप्नोति, अत्र च चित्तदोषरूपत्वं यद्यपि क्रोधादीनामविशिष्टं तथाप्यन्येषामेवंजातीयकानां द्वेषादीनामग्रहणार्थमवान्तरभेदविवक्षया पृथगिमे निर्दिष्टाः, न तु चित्तदोषार्थानामिति तेनास्माद् द्वेष्टीत्यत्र न भवति, अनभिनन्दनं ह्यस्यार्थः। तथा चाचेतनेष्वपि प्रयुज्यते औषधं द्वेष्टीति। कथं पुनरेकेन क्रुधिना सर्वे क्रुधादयः शक्या विशेषयितुमत आह। 'क्रोधस्तावदिति'। भार्यामीर्ष्यतीत्यत्र केवलं परैर्दृश्यमानां भार्यां न क्षमते न तु तां प्रति कोपः॥

"क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म"॥ 'उपसर्गेण सम्बद्धयोरिति'। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' उपसृजन्तीत्युपसर्गाः पचाद्यचि न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। तेनोपसृष्टयोरित्यस्योपसर्गेण सम्बद्धयोरित्ययमर्थो भवति। स्वनिकायप्रसिद्धिर्वा॥

"राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न" ॥ यस्येति कर्म्मणि षष्ठी, यद्वि विध पृच्छ्यतइत्यर्थ । '¹यत्सम्बन्धीत्यादि' । यत्सम्बन्धिन शुभाशुभस्य विप्रश्न इति । 'देवदत्ताय राध्यतीति' । 'राधोकर्म्मकाद्वृद्धावेवे' ति दिवादौ, तत्र वृद्धावित्युपलक्षणमकर्म्मकादिति वचनाद् वृद्धावकर्म्मकत्वाव्यभिचा रात् एवकारस्तु भिन्नक्रम राधोकर्म्मकादेव श्यन् भवति यथा वृद्धाविति, तेन सत्यप्येवकारे पर्यालोचनस्य वृत्तिरविरुद्धा तत्र धात्वर्थेनोपसग्रहा ज्जीवत्यादिवद् राधोकर्म्मत्वमविरुद्धम् । निमित्त वेद नैमित्तिक, उल्का दिषु वसन्तादिषु वा निमित्तशब्दो द्रष्टव्य । यस्यग्रहणमनर्थक य प्रतीत्येव तत्र य प्रति विप्रश्न इत्यन्वये कि नाम विवक्षित न सिध्यति ॥

"प्रत्याङ्भ्या श्रुव पूर्वस्य कर्ता' द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमुप सर्गसम्बन्ध इत्याह । 'आङ्पूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति' । क पुनरत्र पूर्वो व्यापार इत्यत्राह । 'प्रत्याङ्पूर्वश्चेत्यादि' । 'परेण प्रयुक्तस्येति' । इद मे देहीत्येव प्रार्थितस्येत्यर्थ । पूर्वस्या क्रियाया इति' । सूत्रे तु व्यापार रूपविवक्षया पूर्वस्येति निर्देश, तत्र हेतुसञ्ज्ञाया प्राप्ताया देवदत्तेन प्रतिशृणोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनमित्याहु । विवक्षान्तरे च देवदत्तो गा प्रतिश्रावयतीति भवत्येव ॥

"अनुप्रतिगृणश्च' ॥ पूर्वेण साहचर्यादत्रापि प्रत्येकमुपसर्ग सम्बन्ध इत्याह । 'अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति' । क पुनरत्र पूर्वो व्यापार इत्यत्राह । 'होता प्रथममित्यादि' । 'अन्य इति । अध्वर्यु । कथ पुन-र्ज्ञायते ऽनुप्रतिपूर्वो गृणाति शसितु प्रोत्साहने वर्त्ततइत्याह । अनुगर प्रतिगर इत्यादि । अनुगीयते प्रोत्साह्यते येन शब्देन सोऽनुगर, एव प्रतिगर, ओथामो दैवेत्येवमादिक शब्द, तेन हि प्रतिगीर्यते ॥

"साधकतम करणम्" ॥ षिधू सराद्धावित्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य 'सिद्धतेरपारलौकिक' इत्यात्वे राध साध ससिद्धावित्यस्य वा ण्यन्तस्य साधकशब्द क्रियात्मकश्चार्थे, प्रयोज्य कर्ता, सिध्यत साध्यवतो वा

१ यस्येत्यादि पा २ ।

क्रियात्मनो ऽर्थस्य प्रयोजकतम साधकतमम् । ननु सामग्र्यधीना क्रियासिद्धिर्नो खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेपि क्रियानिष्पद्यते तत्किमपेक्ष कारकाणा मध्ये एकस्यातिशययोग स्यात् । उच्यते । दात्र दे छेद्यद्रव्यानुप्रवेशो व्यापार, काष्ठादे पाके प्रज्वलनजनितोष्णस्पर्शानुप्रवेश, तदनन्तरमेव क्रियासिद्धि, नैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशस्तद्व्यापारानन्तरं वा क्रियानिष्पत्ति समस्ति, अत ।

क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्व तदा स्मृतम ॥

विवक्ष्यतइत्यनेनैतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापार प्रत्यासीदन् विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्व भवतीति, यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या अपि तनुतरकपालतया प्रकर्षविवक्षाया करणत्व भवति[1] स्थाल्या पच्यतइति । उक्त च

वस्तुतस्तदनिर्देश्य नहि वस्तु व्यवस्थितम ।
स्थाल्या पच्यतइत्येषा विवक्षा दृश्यते यत ॥

इति । न चैव कर्तुरपि करणत्वविवक्षा प्रसङ्ग । भिन्नजातीयत्वात् । सकलसाधनविनियोगकारी खल्वसौ, न च शतधनो निष्कधनेन सह स्पर्द्धते । कथ तर्ह्यश्वेन दीपिकया रथेन सञ्चरतइति बहूना करणत्व यावता तेष्वपि यदासन्नोपकारक तदेव करण युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्ष करणस्यातिशयो न स्वकक्षाया तेन सर्वेषा क्रियानिष्पत्तौ सन्निपत्योपकारकत्वात् सिद्ध करणत्वम् । 'तमब्ग्रहण किमिति' । कारकाधिकारात् सिद्धे साधकत्वे पुन साधकश्रुति प्रकर्षार्था भविष्यतीति प्रश्न । 'गङ्गाया घोष इति' । असति तमब्ग्रहणे आधारो नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्याधेयेन, तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैल पयसि[2] सर्पिरिति, गङ्गाया घोष इत्यत्र न स्यात्, तमब्ग्रहण तु ज्ञाप-

१ स्थाल्या ओदन पच्यत इति पा २ ।
२ दध्नीति पा २ ।

यति इह प्रकरणे सामर्थ्यगम्य प्रकर्षो नाश्रीयते, तेनेहापि भवति, यदा च देशधर्मो घोष प्रत्याधारभाव सोतस्युपचर्यते तदेद तमब्ग्रहणस्य प्रयो जन, यदा तु गङ्गाशब्दस्तीरे वर्त्तते तदा न प्रयोजनम्, आधेयेन व्याप्ति-सम्भवान्मुख्य एवाधारभाव इति ॥

"दिव कर्म च' ॥ ननु चाक्षान् दीव्यतीत्यत्र पातयतीत्यर्थ-स्तत्र कर्मत्व सिद्धम अक्षैर्दीव्यतीति, क्रीडतीत्यर्थ, तत्र करणत्व सिद्ध किमर्थमिदमित्याशङ्कयाह । 'पूर्वेण करणसज्ञायामिति'। अक्षै क्रीड तीत्यस्यामेव विवक्षायामक्षान् दीव्यतीतीष्यते अत्र च करणसज्ञेव प्राप्नोति, अक्षान्पातयतीत्यत्र चार्थे ऽक्षैर्दीव्यतीति नेष्यते, अत साधकतमस्यैव कर णसज्ञाया प्राप्तायामयमारम्भ इत्यर्थ । अथ किमर्थश्चकार, करणस ज्ञापि यथा स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यमाणमन्यतरस्याग्रहण मिहैव करिष्यामि तत्राह । 'चकारात्करणसज्ञा चेति'। युगपत्सज्ञाद्वय यथा स्यादिति भाव । अन्यतरस्याग्रहणे तु पर्याय स्यात् यदा कर्म न तदा करण यदा करण न तदा कर्म चकारात्तु युगपदेव सज्ञाद्वय भवती त्यर्थ । यौगपद्यप्रयोजन मनसा दीव्यतीति कर्मत्वादण प्रत्यय करण त्वाच्च तृतीया 'मनस सज्ञाया' मित्यलुक् मनसादेव, इह चाक्षैर्देव यते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति, अक्षैरिति तृतीयाप्रयोगेपि धातो सकर्मक त्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना ऽण्यन्तावस्थाया कर्त्तुर्यज्ञदत्तस्य कर्मसज्ञा न भवति, अणावकर्मकादिति परस्मैपद च, यदि तर्हि समावेशोऽक्षान् दीव्य तीति परत्वात्तृतीया प्राप्नोति पर्याये तु नाय दोष, कर्मसज्ञापक्षे करणसज्ञाया अभावात् । समावेशे तु करणसज्ञाया अवकाशो दिवना अक्षा, 'करणा धिकरणयोश्चे' ति ल्युट्, कर्मसज्ञाया अवकाशो दीव्यन्ते भवताक्षा, 'भावकर्मणो' रिति यगात्मनेपदे, अक्षानित्यत्र तूभयसज्ञाकार्यप्रसङ्गे पर त्वात्तृतीया स्यात् । नैव दोष । कार्यकाल हि सज्ञापरिभाष ततश्च कर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थान तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति, अथ तर्हि समावेशे दोषो दीव्यन्ते ऽक्षा इति कर्मण्यभिहितेपि करणस्या नभिहितत्वात्तृतीया स्यात्, तथा देवना अक्षा इति ल्युटा करणस्या

भिधानेपि कर्म्मणोनभिधानेन द्वितीया स्यात् । नैष दोष । एकैव कारकशक्ति सञ्ज्ञाद्वययोगिनी, ततश्चैकस्मिन् कारकेऽभिहिते कारकान्तर मप्यभिहितमेव भवति शक्तेरेकत्वात् ॥

"परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्" ॥ परिक्रयणशब्दे धातुगत मेव रेफमाश्रित्य रषाभ्यामित्येव णत्व प्रथमोपनिपतितत्वाद् यथोप सर्गाभावे क्रयणमिति न तूपसर्गस्थमाश्रित्य 'कृत्यच' इत्यनेन तस्य पश्चा-द्युपनिपतितत्वेन बहिरङ्गत्वात । 'वेतनादिनेति' । वेतन भृति, निय तकालत्वमेव स्पष्टयति । 'नात्यन्तिक क्रय एवेति' । परिशब्द सामीप्य द्योतयति । क्रयो नामात्यन्तिक स्वीकरण नियतकाल तु तस्य समीप-मेवेति परिशब्दस्यार्थ ॥

"आधारोऽधिकरणम्" ॥ आध्रियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधार इति अध्यायन्यायोद्यावेत्यादिना ऽधिकरणे घञ, क्रियापेक्षत्वात कार कभावस्य क्रियाग्रहण, यदि क्रियाधारस्याधिकरणसञ्ज्ञा कर्तृकर्म्मणोरेव स्यात् कर्तृस्था हि क्रिया भवति कर्म्मस्था वा, कर्तृसञ्ज्ञाया कोवकाशो ये कर्म्मस्थक्रिया पचत्योदन देवदत्त इति नन्वत्राप्यधिश्रयणादेराधार क रोतीति स्यादेव प्रसङ्ग, अथ तर्ह्यवकाशो देवदत्ताय रोचते मोदक इत्युक्तम् अत्र देवदत्तस्यस्याभिलाषस्य मोदक करोति, अथाप्यनवकाशा कर्तृसञ्ज्ञा एवमपि पर्याय स्यात्, अथ कर्मसञ्ज्ञाया को ऽवकाशो ये कर्तृस्थक्रिया, आदित्य पश्यतीति, अत कर्तृकर्म्मणोरेवाधिकरणसञ्ज्ञा प्रसङ्ग इत्यत आह । 'कर्तृकर्म्मणोरित्यादि' । कथ पुन साक्षात्क्रियाधारे सम्भवति क्रियाधारभूतकर्तृकर्म्मव्यवधानेन क्रियाधारस्य गौणस्य ग्रहण शक्य विज्ञा-तु, करणसञ्ज्ञाया तमब्ग्रहणेन ज्ञापितमेतद् यथाकथञ्चित्क्रियाधारस्यापि करणसञ्ज्ञा भवतीति, मुख्यस्यापि तु कस्मान्न स्याद् इत्येतावदपि न, पर त्वात् कर्तृकर्म्मसञ्ज्ञाभ्या बाधितत्वादिति गतमेतत् । 'आस्तइति' । कर्तृ-स्थाया क्रियाया उदाहरण, पचतीति कर्म्मस्थाया, त्रिविध च तदधिक रणम् । औपश्लेषिक वैषयिकमभिव्यापक चेति, कटे आस्ते, गुरौ आव-सति, तिलेषु तैलमिति ॥

"अभिनिविशश्च" ॥ नेरल्पाच्तरस्यापूर्वनिपाताद् अभिनीति समुदायानुकरणमित्याह । 'अभिनिपूर्वस्येति' । अन्यथा ऽभिपूर्वस्य निपूर्वस्य चेति ब्रूयात् ॥

"उपान्वध्याङ्वस" ॥ 'वसेरश्यर्थस्येति' । अर्थशब्दो निवृत्तिवचन, व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अश्यर्थस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थ. । भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् यद्वा शीडोर्थे श्यर्थ. न श्यर्थस्तस्य, अस्थानार्थस्येत्यर्थ । स्थानेपि हि शीङ् वर्त्तते जलाशयमिति, तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्थानार्थत्वे तु ग्रामउपवसतीति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य, न वक्तव्य, कथ, नात्रोपपूर्वस्य वसे ग्रामो ऽधिकरण किं तर्ह्यनुपसर्गस्य, ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति । एतदुक्त भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकाल प्रतिपादयितुमिद प्रयुज्यते ग्रामउपवसतीति, तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभाव, उपवसन तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षतइति कालेनैवान्तरङ्ग सम्बन्धो ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यप्रयुक्तमपि त्रिरात्रादिक कर्म भवति ॥

"कर्त्तुरीप्सिततम कर्म" ॥ 'कर्तु क्रिययेत्यादि' । कर्तुर्यदाप्तुमिष्टतममित्यन्वय, कर्तुरिति चेप्सितापेक्षया 'क्तस्य च वर्तमान' इति कर्त्तरि षष्ठी । 'ईप्सित इति' । मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्त । 'क्रिययेति' । करणे तृतीया, कर्त्ता हि नाम य क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टतममित्युक्ते तत्क्रियावेशादसौ कर्त्ता भवति तया करणभूतयेति गम्यते, कर्त्रा यदाप्तुमिष्यते आत्मीयया क्रिययेत्यर्थ । ईप्सितशब्दोयमस्त्यभिप्रेते रूढ, ईप्सितोभिप्रेत इति अस्ति क्रियाशब्द, आप्लृ व्याप्तौ सन्, 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' आप्तुमिष्टमीप्सितमिति तत्र क्रियाशब्दस्येह ग्रहणमिति दर्शितमाप्तुमिष्टतममिति, 'कर्म्मणा इति' । अश्वस्य, स हि भक्षणक्रियया माषानाप्तुमिच्छति, यद्येव यथाश्वस्य वस्तुतो भक्षणे कर्तृत्वे सत्यपि सम्प्रति बन्धन प्रति कर्म्मत्वेन विवक्षितत्वादकर्तृत्वाद् माषाणा कर्म्मसज्ञा न भवति तथा सार्थाद्धीयतइत्यत्रापि हीयमान सार्थो जहातीति

वस्तुवृत्तेन त्यागेन कर्तुरपि सार्थस्य सप्रत्यपादानरूपेण विवक्षितत्वाद् अकर्तृत्वात्कर्म्मणि यगात्मनेपदे न स्याताम् । अत्राहु । कर्म्मकर्त्तर्यत्र यगात्मनेपदे, कथ, जहातिरय गमनाया वर्तते देवदत्त सार्थो जहाति अपगमयतीत्यर्थ एषैव च सार्थस्यापगमना यदुत क्षुदुपघातादिना देव दत्तस्यापगमे तत्समर्थाचरण, यदा तु क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्व तदाय प्रयोग , ततश्च हीयतइति सार्थ स्वयमेवापगच्छतीति, पुन कुतो हीयते इत्यपेक्षाया सार्थेन सम्बन्ध इति । 'तमब्ग्रहण किमिति'। 'ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसम्भवाद् उदाहरणसिद्धि मन्यते । 'पयसौदन भुङ्क्तइति'। करणसज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा, नहि दात्र लवनेनेप्सित, तथा युक्तमित्यनेनापि न भवति, द्वेष्योदासीनप्राप्ययोस्तत्र ग्रहणात् सत्यप्यत्र पयसो भुजिक्रियाया प्रकृष्टोपकारकत्वईप्साया प्रकर्षा भाव , यत्र र्नाह पय एवेप्सिततम तत्र प्राप्नोति तद्यथा, कश्चित् क चिदाह सिद्ध भुज्यतामिति, स आह, प्रभूत भुक्तमस्माभिरिति, इतर आह पयो भवि ष्यतीति अपरस्त्वरमाण आह, पयसा खलु भुञ्जीयेति, अत्र प्राप्ताप्राप्तवि वेकेन पयस एवेप्सिततमत्व न त्वोदनस्य, अत्राप्योदनमेवेप्सिततम पय सस्तु सस्कारकत्वात करणत्व न त्वस्य केवले गुणे आदर , कि तर्हि तत्सस्कृते ओदने, नह्यसौ केवलस्य पयस पानेन सतुष्यतीति यदि तमब्ग्रहण क्रियते पयसौदन भुङ्क्तइत्यत्रैव स्यात पचत्योदनमित्यादौ न स्यात, नहीप्सिततम युक्तम् असति प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीय तदेव प्रतियोगिता भजते कारक चात्र न किञ्चिदिष्टमीप्सित पयसस्त्वी- प्स्यमानत्वाद् युज्यते प्रतियोगिता, नैष दोष । अत्रापि क्रियापेक्ष प्रकर्ष , आदौ हि कर्त्ता फलार्थं क्रियामभीप्सति अत फलार्थमिष्यमाणत्वाद ईप्सिता क्रिया फल तु स्वरूपेणेष्यमाणमीप्सिततम क्रियाया अपि कर्म्म त्व सदर्शनादिविशेषान्तरास्पधया, यत्र तर्हि फलाभावस्तत्र न स्यात्, क्व च फलाभाव विकार्ये, काष्ठानि भस्मीकरोतीति नहि काष्ठानि फलरू- पाणि, मा भूवन् तानि स्वरूपेण फलानि भस्मात्मना तु फलानि, प्राप्ये तर्हि न स्यात् । आदित्य पश्यति, हिमवन्त, शृणोतीति, नह्यत्र क्रियया

कश्चिदतिशयो जन्यते, अत्राप्यतिशयो जन्यते प्राकट्य नाम, यो हि य पश्यति शृणोति वा तस्यासौ प्रकटो भवति, प्रतिपत्त्रातिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते । यद्वा तमब्ग्रहणेन यत्रापकृष्टेच्छा तदेव व्यावर्त्यते तेन पश्यत्यादावादित्यादीनामपि प्रतियोगिनोसत्त्वेनाप कर्षाभावाद् भविष्यति, अत्र च लिङ्ग 'ललाटकुक्कुट्यौ पश्यती' ति । 'कर्मेत्यनुवर्त्तमान इति' । अधिशीङ्स्थासामित्यत्र । 'आधारनिवृत्त्यर्थमिति' । प्राच्य कर्मग्रहणमाधारेण सबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्ति स्यादिति भाव । आधारानुवृत्तौ को दोषस्तत्राह । 'आधारस्यैव हि स्यादिति । क्वेत्याह । 'गेहमित्यादि' । यत्र तु न स्यात्तदाह । 'ओदन पचतीत्यादि' । एतच्चेप्सिततम कर्म त्रिविध निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यमिति तथा युक्तमपि द्विविध द्वेष्यमितरच्च अकथित चेत्यपरं सज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यद्विव कर्म चेत्यादि, तदेव सप्तविध कर्म । उक्त च

निर्वर्त्य च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधामतम् ।
तच्चेप्सिततम कर्म चतुर्धा ऽन्यत्तु कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
सज्ञान्तरैरनाख्यात यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति । तथा

यदसत् जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाश्यते ।
तन्निर्वर्त्य विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूत कि चित्काष्ठादि भस्मवत् ।
कि चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥
क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

इति । तत्र निर्वर्त्यं घट करोतीति, व्यक्त्यभिप्रायेण जन्मसामान्याभिप्रायेण प्रकाशनम् । ननु च यदि घटो न कर्त्तव्यो ऽथ कर्तव्यो न घट इत्यनुपपन्न घट करोतीति, नैष दोष । तथाविध वस्तु करोति यस्य निष्पन्नस्य घट इति सज्ञेति, अयमत्रार्थ एवमोदन पचतीत्यादावपि

विकार्ये काष्ठानि भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोतीति, प्राप्यमा दित्यं पश्यतीति नह्यत्र प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाजन्यः कश्चिदतिशयो गम्यते, यथा निर्वर्त्यविकार्ययो रज्जुं सृजति काष्ठं दहति देवदत्तं रोषय तीति, कारकत्वं तु प्राप्यस्याभासोपगमादिभिः, आदित्यो ह्याभासमुपग- च्छति यतो दृश्यते ऽभिव्यक्तिमुपयाति यतो व्यक्तमुपलभ्यते सहते च दर्शनं यतः शक्यते द्रष्टुन्तदेवमाभासोपगमोऽव्यक्तिः सोढत्वमिति कर्म्मणो विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ विवक्षिताः ॥

'तथा युक्तं चानीप्सितम्" ॥ तथेति पृथक् पदं नोपसमस्तं लक्षणाभावात् । चकारो ऽवधारणे ऽनेकार्थत्वान्निपातानां, तथेत्यस्य चानन्तरे द्रष्टव्य इत्याह । 'तेनैवेति' । 'ईप्सितादन्यत्सर्व्वमनीप्सित मिति' । यथा ऽधर्म्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं यद्वस्तु तत्प्रति षेधद्वारेणाभिधीयते तथेहानीप्सितशब्देनेप्सितप्रतिपक्षभूतं न द्वेष्यमे वाभिधीयते किं तर्हि अश्वलोष्टइत्यादिवदीप्सितव्यतिरिक्तं सर्वमिति सर्वशब्दस्यार्थः । 'विषं भक्षयतीति' । न कस्यापि विषमीप्सित तममिति भावः । ननु य एव मनुष्यो व्याध्यादिना सर्वतः पीडितो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमपीप्सिततममेव, यदिष्टं गुडादि भ्रान्त्या विषे प्रवर्तते तस्यापि तदीप्सिततममेव, यदिष्टं गुडादि तद्बु द्धिरेव तत्र प्रवर्तते ऽतोऽत्र पूर्व्वेणैव सिद्धमित्युदाहरणान्तरोपन्यासः । 'ग्रामं गच्छन्निति' । नात्र वृक्षमूलानीप्सिततमानि पूर्व्वमनभिसंहितत्वान्नान्तरी- यकं हि तदुपसर्प्पणं, न चात्रापि यावद्ग्रामं गच्छन्निति न प्रयुज्यते तावन्नान्तरीयकता न प्रतीयतइति पूर्व्वेणैव सिद्धम्, यथा नदी कूलं कषतीत्यत्राचेतनत्वादीप्साभावः पदान्तरसम्बन्धात्प्रतीयमानो बहिरङ्ग त्वात्कर्मसंज्ञां न प्रतिबध्नाति भवत्वयं प्रतिपत्तारं प्रति उपपादन प्रकारः, यस्तु प्रयुङ्क्ते स पूर्व्वमेवेप्साप्रकर्षाभावं जानन् तत्कथं प्रयुक्तमिति पूर्व्वेणासिद्धिरेव, एवं च नदीकूलमित्यत्रापि अनेनैव कर्म्मसंज्ञा तथा यत्र क्रियायामेव तात्पर्यं न फले नान्तरीयका तु फलसिद्धिस्तत्राप्यनेनैव भव ति, अथ क्रियाफलयोगि कर्मेति कस्मान्नोक्तं यदीप्सिततमं यद्द्वेष्य-

मितरच्च तत्र सर्वत्रानुगतमेतद्, यदुत क्रियाफलयोगित्वं कर्तुरपि तर्हि कर्मत्वं स्यात क्रियाफलस्य संयोगस्य तत्रापि भावात । अथ परसमवेत क्रियाफलयोगीति लक्षणम् एवमप्यात्मा ज्ञातव्य इत्यत्र न स्यात् संवि दश्च स्वयं प्रकाशाभिमतायाः कर्मत्वं स्यात्, घटमहं जानामीत्यत्र हि त्रितयमेव भासते घटो ज्ञानमात्मा चेति, तत्र ज्ञानं क्रिया तत्फलं शब्द प्रयोगादिरूपो व्यवहारस्तेन युज्यमानस्य घटस्य यथा कर्मत्वं तथा ज्ञानस्यापि स्यात् ज्ञानं हि क्रिया भवति व्यवहाररूपस्य फलस्याश्रयभूत तस्यैव ज्ञानस्य यत् स्वरूपं तदपेक्षया यः पर आत्मा तत्र च समवेती त्यलमियता, चोरानित्यत्रापि मर्तुकामो वा मित्रादिरूपेण विपर्यस्य मानो वा चोराननुसर्पतीति पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

"अकथितं च" ॥ अकथितशब्दोऽयमस्त्यप्रधाने रूढः, तद्यथा ऽक-थितोऽहमस्मिन् ग्रामे,ऽप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दोऽकीर्तित-पर्याय, कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः पठ्यते, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे पाणि ना कांसपात्र्यां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांसपात्र्योरपि स्यात्, करणाधि करणसंज्ञयोस्तु पचत्यादिरवकाशो, नहि तत्रास्य प्रसङ्गः दुहियाचीति परिगणनात्, अतो द्वितीयस्य ग्रहणं तदाह । 'केनाकथितं,मपादानादि भिर्विशेषकथाभिरिति'। किमत्र प्रमाणं तदाह । केनेति करणनिर्देश, रूढिशब्देषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र करणादि सम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा भवति इह कारकइत्यनुवर्तनात सत्येव कारकत्वे कथितस्य संज्ञया भाव्यमिति साम र्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम् । 'परिगणनं कर्तव्यमिति' । नटस्य शृणोती त्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रच्छिभिक्षीत्यत्र 'छे चे' ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृत, 'सनाद्यन्ता धातव' 'इको यण ची' तिवत । 'उपयुज्यतइत्युपयोग इति' । असंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । 'तस्य निमित्तं गवादीति' । अनेन गां दोग्धि पय इत्यादौ पय प्रभृतेरुपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं च दर्शयति, तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि

न सिध्यति । एतदेव दर्शयति । तस्यैवमित्यादि'। उपयुज्यमानस्य पय प्रभृतेर्यन्निमित्त गवादि तस्येत्यर्थ । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्त मिति तेनापि विनोपयोगस्य पयसोऽसम्भवात् । 'तदर्थमाहेति'। तस्य करणादे कर्म्मसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थमित्यर्थ, प्रयोजनवचनएव चार्थशब्दो निवर्त्त मानतया तु प्रयोजनत्व लुङ्मुखस्वरोपचारा प्रयोजनमितिवत् । 'अपूर्व विधाविति'। यत्रान्यो विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थ । पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षण, तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसञ्ज्ञयोरपि विषये कर्म्मसञ्ज्ञा न भवति, सूत्रेण कथि-तमिति कथननिवृत्तिपराया चोदनाया भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'परा जेरसोढ' इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसञ्ज्ञा भवति अध्ययनात् परा जेष्यतइति, तद्वदत्रापि साधनमिति साधन हि प्रधानभूता क्रियाम पेक्ष्य गुणो भवति । 'प्रधानकर्म्म धर्मादीति'। तस्य तु प्राधान्यन्तदर्थत्वात् प्रवृत्ते । 'सम्बध्यतइति'। सचतइत्यस्यार्थकथनमेतत् षच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभि सह धातुमेन पठन्ति षच समवाये रप लप व्यक्तायां वाचीति, तत्राहु । षच सेवनइत्यस्यानुदात्तेतोनेकार्थत्वात्सम वाये प्रवृत्तिरिति, सम्बध्नातेश्च कर्म्मव्यापारे सचिर्वर्त्ततइति कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथन नानुपपन्न, यथा राध्यत्योदनइत्यस्य पच्यतइति । 'उक्त मिति'। आचरितमित्यस्य विवरणम् । 'सूत्रकारेणेति'। कविशब्दो मेधाविमात्रवचनोपि प्रकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । गा दोग्धि पय इति'। ननु चात्रायमर्थो गौ पयस्त्यजति, दोग्धा गवा पय स्त्याजयतीति तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात सिद्धा गो कर्म्मसञ्ज्ञा, न च वाच्य प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादिष्वेवेत्यु त्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा पचन्त देवदत्त प्रयुङ्क्ते पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रेति, ण्यन्तेष्वेव स नियमोऽय तु प्रकृत्यन्त. । नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्ति प्रतीयते गमयतीति, नैव मत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहननयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्यदुहा नापि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादय शिरसा नीयन्ते तस्माद्दोग्धीत्येकस्या एव क्रियाया श्रवणाद् गोपयसोर्भेदेन कर्म्मत्व न भवति, णिचि तु सति

प्रकृत्यशस्य प्रत्ययाशस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये इति कर्मभेदोपपत्ति । गमयति ग्राम देवदत्तमिति’। यदा तु दुहे क्षरणमर्थे क्षरति गो क्षीर क्षीर क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि गोरपायेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षायामुदाहरणोपपत्ति ।एव चावधित्वविवक्षायामपादानसज्ञाया भवत्येव गोर्दुह्यते पय इति, यदा तु पयस्येव विशेषण गौ तदा षष्ठी गो पयो दोग्धीति, । ‘पौरव गा याचतइति’। पुरोरपत्य पौरव । ननु विहितात्रापादानसज्ञा पौरवादसौ गामादत्ते, न याचनादेव तत आदत्ते याचितो सौ यदि ददाति तत आदत्ते, ननु मा नामादिता ऽऽदित्सते तावत् तदपि न, यत स्वभाव परिचिच्छित्सुरनादित्समानोपि याचते । ‘गामवरुणद्धि व्रजमिति’। ननु च गा व्रज प्रवेशयतीत्ययमत्रार्थ, ततश्च सिद्ध व्रजस्य कर्मत्वम् । अथ व्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितात्राधिकरणसज्ञा यदा तर्ह्येव रोधनक्रिया प्रति निमित्तत्वमात्र विवक्ष्यते न कर्मत्व नाधिकरणत्व तदेदमुदाहरण व्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थ ।‘माणवक पन्थान पृच्छतीति’। प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादि, ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारण, ननु च कथितात्रापादानसज्ञा स हि तस्मादुपदेशमादत्ते न प्रश्नमात्रादादत्ते पृष्टोसौ यद्युपदिशति तत आदत्ते। मा नामादिता आदित्सते तावत् तदपि न, अनादित्समानोपि स्वभावपरिज्ञानाय पृच्छति । भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येय । किमर्थं पुनर्याचिभिक्ष्योरुभयोरुपादान नह्यनयोरर्थे भेदोस्ति अर्थाश्रया चेय सज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया समानार्थोपि हि गृह्यते देवदत्त शत प्रार्थयतइति उच्यते । अनुनयार्थस्य याचतेर्ग्रहणार्थं, तेनाविनीत विनय याचते क्रुद्ध प्रसाद याचतइत्यत्रापि भवति, सकृदुपात्तस्य चोभयरूपानुपपत्ते भिक्षिरपि गृहीत । ‘वृक्षमवचिनोति फलानीति’। यद्यप्यवचिन्वन् वृक्षान फलमादत्तइत्यपादानसज्ञाया अय विषयस्तथापि यदा वृक्षो नावधित्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेदमुदाहरणम् । ‘ब्रूते ऽनुशास्तीति’। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि शासु अनुशिष्टौ, अदादी, यद्यप्यत्र धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्या

भिप्रेयमाणत्वं तथापि ददातिकर्माभावात्सम्प्रदानसञ्ज्ञाया अप्रसङ्गः, ये तु तत्र ददातिकर्मणेति नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विवक्षितं नाभिप्रेयमाणत्वमित्युदाहरणोपपत्तिः ॥

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः ।

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्म्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, नी, अजां नयति ग्रामम् । वहि, वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं हरति ग्रामं, चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते । शतं जयति देवदत्तं, शतं मुष्णाति देवदत्तं, शतं दण्डयति देवदत्तं, कर्षति ग्रामं शाखाम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधानउत्पद्यन्ते आहो स्विदनेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति । तत्रोक्तम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

अयमर्थः । ये द्विकर्म्मका धातवस्तेषां प्रधाने कर्म्मणीप्सिततमे वाच्ये लादीनाहुः, लादयो भवन्तीत्याहुः । लादयो लकृत्यक्तखलर्थाः । प्रधानाप्रधानयोर्भिन्नकक्षयोर्युगपदभिधानासंभवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यं, प्रधानत्वादेवेति भावः । नी, नीयते ग्राममजा, नेया, नीता, सुनया । वहि, उह्यते भारो ग्रामं, वोढव्यः, ऊढः, सुवहः । ह्रियते भारो ग्रामं, हर्त्तव्यः, हृतः, सुहरः । कृष्, कृष्यते शाखा ग्रामं, क्रष्टव्या, क्रष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने दुहादीनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहियाचीति श्लोकपठिता एव, एतेषां दुहादीनामप्रधाने कर्म्मण्याख्येये लादीनाहुः । एतदपि न्यायसिद्धं, यतः पयोर्थो पूर्वं गवि प्रवर्त्तते ऽतः शुद्धस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो, गोदोहेन तु पयसः इत्यन्तरङ्गत्वादकथितकर्म्मणस्तत्रैव लादयो भवन्ति । एवं सर्वत्र । दुहि, गौर्दुह्यते पयः, दोह्या,

दुग्धा, सुदोहा । याचि, पौरवो गा याच्यते, याच्यो, याचित, सुयाच । रुधि, व्रजो ऽवरुध्यते गाम्, अवरोध्य, अवरुद्ध, स्ववरोध । प्रच्छि, माणवक पन्थान पृच्छ्यते, प्रष्टव्य, पृष्ट, सुप्रच्छ । भिक्षि, पौरवो गा भिक्ष्यते, भिक्षितव्य, भिक्षित, सुभिक्ष । चिञ्, वृक्षो ऽवचीयते फलानि, अवचेतव्यो, ऽवचित, स्ववचय । ब्रूञ्, उच्यते माणवको धर्मं, वक्तव्य, उक्त, सुवच । शासु, अनुशिष्यते माणवको धर्मम्, अनुशासितव्य, अनुशिष्ट, स्वनुशास । दण्डि, गर्गा शत दण्ड्यन्ते, दण्ड्या, दण्डिता, सुदण्डा । जि, शत जीयते देवदत्त, जेतव्यो, जित, सुजय । मुषि, मुष्यते देवदत्त शत, मोषितव्यो, मुषित, सुमोष । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्म्मण इति । अभिधानइति शेष । अण्यन्तावस्थाया कर्तुर्ण्यन्तावस्थाया कर्म्मण सतोभिधाने लादीनाहुरित्यर्थ । एतदुक्त भवति । ये गत्यर्थादयो ऽण्यन्तावस्थायामपि सकर्म्मका ण्यन्तावस्थाया मुत्तरसूत्रेण द्विकर्म्मका जातास्तेषु ण्यन्तावस्थाया यदुत्तरसूत्रेणोपजात कर्म्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थ । गमयति ग्राम देवदत्त, गम्यते ग्राम देवदत्त, गमयितव्य, गमित, सुगम । बुध्यर्थ, बोध्यते माणवको धर्मं, बोधयितव्य, बोधित, सुबोध । प्रत्यवसानार्थ, भोज्यते माणवक ओदनम्, भोजयितव्यो, भोजित, सुभोज । शब्दकर्म्म, पाठ्यते माणवको वेद, पाठयितव्य, पाठित, सुपाठ । अकर्म्मक, आस्यते माणवको मासम्, आसयितव्य, आसित, स्वास । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्मकेषु गुणक र्म्मणि लादय इति मतान्तरम् । बोध्यते माणवक धर्म्म, भोज्यते माणवकमोदन, पाठ्यते माणवक वेद इत्यादि । तदयमत्र निर्णय । नीवहिहृकृषिभ्य प्रधानकर्म्मणि लादय, तत्सम्बन्धस्य पूर्वभावि त्वात् । दुह्यादिभ्यो जिदण्डिमुषिभ्यश्चाप्रधाने, तत्सम्बन्धस्यानन्तर ङ्गत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्मकेषु गुणकर्म्मणि प्रधाने वा यथेष्ट, गत्यर्थाकर्मकयो कृञश्च ण्यन्तयो प्रयोज्ये कर्म्मणीति । प्रयो ज्यस्य च प्राधान्येनाभिधीयमानप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्य, गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापार

प्राधान्य, तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्कर्म्मणोपि प्राधान्यमित्यन्ये । सर्वथा लादय प्रयोज्यकर्म्मणीति स्थितम् । अकर्मकाणा च धातूना कालभावाध्वगन्तव्यदेशा कर्म्मसञ्ज्ञका इष्यन्ते । उक्त च, कालभावाध्वगन्तव्या कर्म्मसञ्ज्ञा ह्यकर्म्मणा, देशश्चाकर्म्मकाणा तु कर्मसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यमिति । अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योध्वा ऽध्वगन्तव्य , कडारादिष्वध्वशब्दो द्रष्टव्य । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्ग्रहणार्थं गन्तव्यग्रहण, तेनाध्वान स्वपितीति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा द्वितीया किं कर्म्मसञ्ज्ञया, देशस्य तावद्वक्तव्या । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्म्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मास , आसित , आसितव्य , स्वास । एवशय्यते क्रोश इत्यादि, भाव । गोदोहमास्ते । यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्त कालमास्त इत्यर्थ । गोदोहादीना मासादिवत्कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्भावस्य पृथग्ग्रहण, देश , कुरून् स्वपिति, कुरव सुप्यन्तइत्यादि, 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोग' इति तु सूत्रमक्रियात्यन्तसयोगार्थं, मास गुडधाना , सर्वरात्र कल्याणी, क्रोश कुटिला नदीति । न तर्हि वक्तव्य कालभावाध्वगन्तव्या इति, न वक्तव्य नात्रासिरासनमात्रे वर्त्तते[1] किं तु तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तते, मास मास्ते । कोर्थ , मासमासनेन व्याप्नोतीत्येव सर्वत्र । एव च कृत्वा सकर्म्मकेष्वपि मासादय [2]कर्म्म भवन्ति, मास वेदमधीयते मास वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थ । अथ 'कर्तृकर्म्मणो कृती' ति षष्ठी द्विकर्म्मकेषु किं प्रधाने कर्म्मणि भवति आहोस्विद्गुणे भवति आहोस्विदुभयो , उभयोरिति प्राप्त द्वितीयावद्वाप्यकारवचनात्तु गुणकर्म्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्म्मणि नित्या,नेता ऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नमिति वा । इहाकथित कर्म्मत्येतावदस्तु मास्तु पूर्वसूत्रद्वय तद्विषयस्याप्यकथितत्वात्, सत्यम् । नटस्य शृणोतीत्यत्र माभूदिति दुह्यादिपरिगणनमवश्य कर्तव्य तस्मिश्च क्रियमाणे ओदन पचति, वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यतइति॥

१ पर्यवस्यतीति पाठान्तरम् ।
२ कालादय इति पुस्तकान्तरे ।

"गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ" ॥ 'गमयति माणवकं ग्राममिति'। कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते, न च सम्प्रति माणवकः कर्ता ऽनेन कर्मसंज्ञकत्वात्, तत्र यथा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां कर्मसंज्ञा न भवति तत्कस्य हेतोः, अश्वस्य सम्प्रत्यकर्तृत्वात्, तद्वदत्रापि न प्राप्नोति, मा भूण्णिच्युत्पन्ने माणवकः कर्ता, प्राक्तदुत्पत्तेः प्रकृत्यर्थे कर्ता भवति, तदानीमेव च ग्रामस्याभिसम्बन्धः ग्रामकर्मण्यसौ गमने प्रेष्यते ग्रामं गच्छेति, अतो यस्यामवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य कर्मत्वं यस्यां च ण्यन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्रामस्य कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वाद्, माषेष्वश्वमित्यत्र तु नैव सम्भवति। 'यापयतीति'। या प्रापणे इत्यत्र प्राप्त्या गतिर्लक्ष्यतइति यातिर्गत्यर्थः। 'नीवह्योरिति'। नन्वेतयोर्गतिफलं प्रापणमर्थो न गतिः, 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इत्यत्र च भाष्यं न वहिर्गत्यर्थ इति सत्यं, गुणभावेनापि गतिः प्रतीयतइति मत्वा प्रतिषेध उक्तः। 'वहेरनियन्तृकस्येति'। वह्यामीति चोपक्षेपः। वाहयति बलीवर्दान्यवानित्यत्राणौ बलीवर्दाः कर्तारः, ण्यन्ते तु नियन्ता सारथिः कर्ता, तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिरेव भवति। बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिनां स्मरत्यादीनामित्याहुः। वृत्तावपि तथैवोदाहृतम्। 'आदिखाद्योरिति'। अपर आह सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्चे'ति पदमपि न भवति, इदमेकमिष्यते 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इदमेषां जग्धमिति। 'भक्षेरिति'। गत्यर्थादिषु प्रायेण हेतुमण्णिच एव सम्भवाद् हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोऽप्यण्यन्त एवेति भक्षेः प्राप्तिः। 'भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति'। क्षेत्रस्थानां यवानां वध्यमानानां हिंसा भवति तस्यामवस्थायां कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात्, स्वामिनो वा हिंसा द्रष्टव्या। इह कर्मशब्देन क्वचित्क्रिया गृह्यते, यथा 'कर्तरि कर्मव्यतिहार' इति, क्वचित् साधनकर्म 'वेः शब्दकर्मणः' इति, इह शब्द-

क्रियाणामिति चेत् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः, ह्वयति पुत्र देवदत्त, ह्वाप यति पुत्र देवदत्तेन, क्रन्दति पुत्र देवदत्त, क्रन्दयति पुत्र देवदत्तेन शब्दायते देवदत्त, शब्दाययते देवदत्तेन, अकर्मकत्वादथात्र प्रसङ्ग, शब्द लक्षणकस्य कर्म्मणोन्तर्भावात् कर्म्मान्तरायोगाच्च, शृणोतेश्चोपसङ्ख्या नम्, अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोकं देवदत्त, श्रावयति श्लोकं देवदत्त, न च बुध्यर्थत्वादत्र सिद्धि, चेतत्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना बुध्यर्थाः, अस्तु तर्हि साधनकर्म्मणो ग्रहणं, शब्दकर्म्मण इति चेत् जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं, जल्पति पुत्र देवदत्त, जल्पयति पुत्र देव दत्त, विलपति पुत्र देवदत्त, विलापयति पुत्र देवदत्तम्, आभा षते पुत्र देवदत्त, आभाषयति पुत्र देवदत्त, दृशे सर्वत्र, यद्यपि क्रियाग्रहणमथापि साधनग्रहणमथाप्युभयग्रहणं सर्वथा दृशेरुपसंख्यानं, पश्यति रूपतर्कं कार्षापणं, दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणं, यदा चायं दृशिः चक्षुःसाधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदैतद्वक्तव्यं ज्ञानमात्रवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धं तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्द्दोषान्तं भाष्यं नान्य-तर पक्षो निरणायि । वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रियाः शब्दसाधनकर्म्मा णश्च तानविवादसिद्धानुदाहरति । 'अधीतइत्यादि'[१] । 'अध्यापय तीति' । 'क्रीङ्जीनां णौ' वित्यात्वम् अर्तिह्रीत्यादिना पुक्, निर्णयस्तु साधनकर्मणो ग्रहणं कर्मग्रहणाद,न्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्म-काणामित्येव सिद्धे, जल्पादीनां तूपसंख्यानं कर्त्तव्यमेव । अन्यसत्त्वाद् । जल्पति देवदत्तइति । वचनेन बोधयतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि, तत्र बुद्ध्यर्थ त्वादेव सिद्धं, यद्यप्यन्या बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनीभूतापि तावद्बुद्धि रस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्त्येव उपसर्ज्जनीभूतोपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थत्वादेवाप्रसङ्गादणिग्रहणमनर्थकं स्यादि-ति, अस्तु चेतनविषये एवमचेतनविषये कथं, यत्किञ्चिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति नह्यत्र प्रबोधनाप्यस्ति । 'अकर्मकाणामिति' । कालभावाध्वग न्तव्यदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो ऽत्र ग्राह्य, अन्यथा मासमास्ते

१ कर्माभावो ग्राह्य इति पा २ ।

देवदत्त , मासमासयति देवदत्त, गोदोहमासयति, क्रोशमासयति, कुरूना सयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्मकत्वात्, एव ल कर्मणि चेत्या दावपि यत्राकर्मकग्रहण तत्र सर्वत्र द्रष्टव्य,न्तेन मासमास्यते देवदत्तेने त्यादौ भावे लादय सिद्धा भवन्ति, उक्तञ्च सिद्ध तु कालकर्मणामकर्मकव द्वचनादिति,कालग्रहणमुपलक्षण वत्करणात्स्वाश्रयमपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन मासकर्मणि लो भवति स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च कालादिभि केचिदकर्मका कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते तद् यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका कि तर्हि ये ऽत्यन्ता विद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मका नार्था । यस्य धातो स्वरूपावधिकम कर्मकत्व न च कालादिकर्मणा स्वरूपावधिकमकर्म्मकत्व कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्व्यतिरिक्तेन कर्म्मणा ऽकर्म्मकत्व विज्ञायते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता स्वव्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तामपि कर्तृसज्ञा बाधित्वा कर्म्मसज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ , प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादीनामेव नान्येषामिति, तेन पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र पूर्वं प्रवृत्ताया एव कर्तृसज्ञाया अवस्थानात् कर्तरि तृतीया भवति । उक्त च ।

गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्म्मता गत ।
नियमात् कर्म्मसज्ञाया स्वधर्मेणाभिधीयते ॥
इति, कर्तु स्वधर्म्मस्तृतीया । अथ कथम् ।
अयाचितार नहि देवदेवमद्रि सुता ग्राहयितु शशाक ।

इति । स्वतन्त्रा कवय । यद्वा सुता प्रति किञ्चिदुद्वाहविषये ग्राहयितु बोधयितु न शशाकेत्येव व्याख्येय, तत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम् ॥

"हृक्रोरन्यतरस्याम्" ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ता , तेनोभयत्र विभाषेयम् । यदा हरतिर्गतौ वर्तते, हरति भार देवदत्त इति, अभ्यवहारे

वा, अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति, करोतिश्चायमकर्म्मक, ओदनस्य पूर्णा छात्रा विकुर्वतइति, तदा पूर्वेण प्राप्ते, यदा हरति स्तेयादौ वर्त्तते, हरति सुवर्णं चोर इति, करोतिश्च सकर्मकस्तदा ऽप्राप्ते। नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव विकल्पो युक्त, गत्यर्थादिष्वेवेति योय नियम स हृक्रोरन्यतरस्यामिति, ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थादन्यत्र पक्षे कर्म्मत्व पक्षान्तरे च कर्तृत्व भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्म्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति। एव तर्हि वार्तिककारेणोभयत्रविभाषास्विय पठिता तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिरिति नाश्रीयते, अविशेषेण हृक्रोर्विकल्प प्रवर्त्तते। 'अभिवादिदृशोरिति'। अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा दृशेर्बुध्यर्थत्वात् दृशे सर्वत्रेति वा प्राप्ते। 'अभिवादयतइति'। 'णिचश्चे'त्यात्मनेपद परस्मैपदे त्वभिवादयति गुरु देवदत्तेनेति कर्तृसञ्ज्ञैव भवति। 'दर्शयतइति'। कर्म्मसञ्ज्ञाभावपक्षे कर्म्मान्तरस्याभावात् णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेति ॥

"स्वतन्त्र कर्ता" ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽय तन्तुवायवचनोप्यस्ति स्व तन्त्रमस्य स्वतन्त्र, वितितास्तन्तवस्स्वतन्त्रमित्युच्यते, अस्ति च साधारणद्रव्ये पुरुषे वर्त्तते, साधारण भवेत्तन्त्र, स्व धन तन्त्र साधारणमस्य स्वतन्त्र, अस्ति च प्रधानवचन स्व आत्मा तन्त्र प्रधानमस्य स्वतन्त्र इति। तत्राद्ययोर्ग्रहणे तयोरपादानादिविषये कर्तृसञ्ज्ञा स्यात्परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ, इह च न स्यात् देवदत्तो गच्छतीति इममाद्ययोर्ग्रहणे दोष दृष्ट्वा तृतीयमर्थमाश्रित्याह। 'स्वतन्त्र इति'। 'प्रधानभूत उच्यतइति'। स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धतरत्वादिति भाव। किं च कारकाधिकारात् क्रियाविषय स्वातन्त्र्य गृह्यते न च तन्तुवायस्तन्तुवायतया क्रियायामुपयुज्यते किं तर्हि प्रधानतयैवेति तद्वाचिन एव ग्रहण युक्त, यदि प्रधानभूत उच्यते एव सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि सन्ति काष्ठै स्थाल्यामोदन पचतीति अत्रैव स्यात् न त्वास्ते शेतइत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यतइति दर्शयति। 'अगुणीभूत इति'।

तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्त्ता कारकान्तराविवक्षायामपि चागुण भावो ऽस्त्येव, क्व पुनरत्र कारकाणा गुणगुणि¹भाव, यदा एकापायेपि क्रिया न निर्वर्त्तते, उक्तमत्र

प्रागन्यत शक्तिलाभान्यग्भावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्ताना निवर्तनात् ॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधे प्रविवेकेपि दर्शनात् ।
आराद्प्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्य कर्त्तुरिष्यते ॥

इति । काष्ठादीनि कर्त्रा प्रवर्तितानि करणादिशक्ति प्रतिलभन्ते कर्त्ता तु प्रागेव कर्तृसंनिधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने च तेषा प्रवृत्तिनिवृत्ती, प्रधानकर्त्तुश्च प्रतिनिधिर्न दृष्ट करणादीना तु दृष्ट व्रीह्य पचारे नीवारैरिज्यते, प्रविवेको ऽभाव, करणाद्यभावेप्यास्ते शेते इत्यादौ केवल कर्त्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे कारणादीनि दृश्यन्ते । आराद्प्युप कारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थ फलसिद्धावुपकरोति न तु करणा दिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थ । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति नाचे तनेषु रथो यातीत्यादौ, नैष दोष । उक्तलक्षणे कर्त्तरि द्वय दृष्ट प्राधा न्यमगुणभावश्च तत्रागुणभावो ऽचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति स चायम गुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह । 'स्वात न्त्र्येण विवक्ष्यतइति'। विवक्ष्यतइत्यस्योदाहरण स्थाली पचतीति। अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभूतधातूपात्त व्यापार कर्तेत्यर्थ । कस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनोपादीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ॥

"तत्प्रयोजकोहेतुश्च"॥ 'तदित्यनेन कर्त्ता सम्बद्ध्यतइति'। कर्तृ सञ्ज्ञाविशिष्ट स्वतन्त्र इत्यर्थ । ननु च प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यस्य पार तन्त्र्य कर्तृसंनिधाविव करणादीना,न्तत्कथ स्वतन्त्र परामृश्यते कथ न्तरा च कर्तृसञ्ज्ञाविशिष्ट कथन्तमा च पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्ते

(१) गुणप्रधानभाव इति पा २ पुस्तके ।

नेति प्रयोज्ये तृतीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्तुः सतः प्रयुक्ति-रपि किमर्था, माऽयं विरंसीदिति प्रयुङ्क्ते इति चेद् भवत्वेव प्रवृत्तप्रवर्त्तने यत्र तु बलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम्। उच्यते । अप्रवृत्तप्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्यो[1] न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते तदानीमपि च स्मृत्यारूढा प्रयुक्तिर्विद्यतइति अनुवर्तमाना हि प्रसक्तिः प्रयो ज्यस्याफलनिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, लोडादिवाच्यस्तु प्रैष प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च

> द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड्विधीयते ।
> प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिचः ॥

इति । तदेव णिज्वाच्या प्रयुक्तिः प्रवृत्तप्रवर्त्तनारूपेण प्रतीयतइति प्रकृत्यर्थे कर्तुः सतः प्रयोजक इत्यविरुद्धम् । इममेव चार्थं दर्शयितुं तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव स्वत न्त्रस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत् स्यात् । 'तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयो जक इति'। ननु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्त्तरि चे'ति प्रतिषेधात् कथमत्र समास इत्यत आह । 'निपातनात्समास इति'। अत्र विचार्यमस्ति समासप्रकरणएव विचारयिष्यामः । 'सञ्ज्ञासमावेशार्थश्चकार इति'। असति हि तस्मिन् एकसञ्ज्ञाधिकारात् कर्तृसञ्ज्ञा न स्यात् । 'कुर्वाणं प्रयुङ्क्तइति'। कुर्वाणदशायां या प्रयुक्तिः स्मृत्यारूढा सैव णिज्वाच्येत्येव विग्रहः, हेतुत्वादित्यादिना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥

"प्राग्रीश्वरान्निपाताः"॥ प्राचि काले देशे वा प्राक्। 'अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति'। ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण सहानुकरणं द्रष्ट व्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा इत्यत्र निपातत्वे सति 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यव्ययसञ्ज्ञा भवति 'निपाता आद्युदात्ता'

---

(१) वर्तमानो हीत्यधिकं २ पुस्तके ।

इति तु स्वरो न भवति [1]उदाहृतानामनुदात्ताना गणे पाठात्, अन्येषा तु तदपि भवति, ननु यथा प्रत्यय' इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधि निर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता इत्येवास्तु नार्थोवधिनिर्देशेनेत्यत आह । 'प्राग्वचनमिति' । प्राग्वचनद्वारेणावधि निर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थ । असत्यवधिनिर्देशे निपाता इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसज्ञाधिकारात् पर्याय स्यात् न तु समा वेश, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्त सज्ञिन सर्वास्ताचैक ध्यमिहापेक्ष्य सकृत्सज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्त्वपरावृत्तिस्तस्याश्च समावेश प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचन किमर्थ यावता पञ्चम्येव प्रागिति दिक्शब्दोध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति, 'चादयो ऽसत्वे' 'प्रादय' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् अत आह । 'प्राग्वचनमिति' । अय भाव । अध्याहारेण सिद्धे प्राग्ग्रह णसामर्थ्यात्तन्त्रेण द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते तेनायमर्थो भवति, प्रागीश्व राद्ये व्यवस्थितास्ते प्राक् निपातसज्ञा भवन्ति निपाता सन्तो गत्यादि सज्ञा इति, तेन निमित्तमेव निपातसज्ञा गत्यादिसज्ञानामिति समावेश सिद्धिरिति । रीश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह । 'रीश्वराद्रीश्व रान् माभूदिति' । रीश्वरादित्युच्यते अधिरीश्वरइत्ययमीश्वरशब्दोवधि र्यथा स्यात् 'शकि णमुल्कमुलौ' 'ईश्वरे तोसुन्कसुना' वित्यय मा भूद् इत्येवमर्थमित्यर्थ । यदा सहितया सूत्राणि पठन्ते तदा रीश्वरशब्दोऽ स्तीत्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्त, ज्ञापकात् सिद्ध, यदय 'कृन्मेजन्त' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तर ईश्वर शब्दोवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतीना णमुल्कमुलोश्च निपात त्वादेवाव्ययसज्ञाया सिद्धत्वादनर्थक तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापक, 'कृन्मे जन्त परोपि स 'इश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्मात्परोपि कृन्मान्त एजन्तश्चा स्ति कृत्यार्थे तवैकेनित्याद्येजन्त , णमुलादिश्च मान्त , तदर्थमेतत् स्यात्, यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययत्व शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तरस्य ग्रहणमिति,

[1] च वादीनामिति पा २ ।

अन्यथा द्वितीये निपातसञ्ज्ञा व्यापाराद् अव्ययीभावस्य निपातत्वादेवा व्ययसञ्ज्ञाया सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्, नैतदस्ति, 'समासेष्वव्ययीभाव' तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यात् न त्वनन्तरस्य ग्रहणे ज्ञापक मित्यर्थ एवं तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहणं भविष्यति लौकिके ह्योदकान्तात्प्रियं प्राप्यमनुव्रजेदिति य एवानन्तरं उदकान्तं आ ततो ऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि तत्राह। 'लौकिकं चातिवर्ततइति'। लौकिकं न्यायं लोक एवातिवर्त्तते यतो द्वितीयमप्युदकान्तं स्नेहातिशया दनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्माद्रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्माभूदिति स्थितम्। ननु च न लोकाव्ययेत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधे सिद्धे पुनरुपादानं ज्ञापकं भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति। नैतदस्ति। अव्ययसञ्ज्ञाया एवाभाव ज्ञापयेत् निपातसञ्ज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी र्ष्वर्थे इत्यादौ 'निपात एकाजनाङिति' प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्यात्। 'प्रोथ मिति'। पर्याप्तमित्यर्थ। प्रोथ पर्याप्तौ पचाद्यचि क्रियाविशेषणत्वान्न पुंसकत्वम्॥

"चादयोऽसत्त्वे"॥ 'न चेत्सत्त्वे वर्त्तन्तइति'। सत्त्वे चेद् वर्तन्ते तदा सञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह। 'प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति'। अथ पर्युदासे को दोष, पशुशब्दोत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते, तस्य निपातत्वं स्यात्, जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थ केवलादन्यो भवति, तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्र, 'आतश्चोपसर्गे' इति क, अत्र प्र-शब्दः क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्य त्वान्निपातत्वे सत्यव्ययसञ्ज्ञाया तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्यय सञ्ज्ञा स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो भवति क्व तर्हि वर्तमान पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, दृश्यर्थे, लोध नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं, सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थ, सत्त्वशब्दोय सतो भाव सत्त्वमिति सत्ताजाति वचनो गृह्यतइति भ्रान्तिमपनयति 'सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यतइति'। इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते, उक्तञ्च।

वस्तूपलक्षण यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सो ऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित ॥

इति । स्वार्थेनेति शेष । सिद्धरूपो योऽर्थ स्वार्थेन विशेष्य तया विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थ । उक्त च,

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्य द्रव्य तदुच्यते ।

इति । एव च कृत्वा सीदति निर्विशते यत्र जात्यादिक शब्द प्रवृत्तिनिमित्त विशेषणभावेनेति सत्त्व द्रव्य सदेरौणादिकस्त्वप्रत्यय 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इत्यधिकरणसाधन । चणिति पठ्यते, स चेदर्थे वर्त्तते, णकारश्चणकच्चिद्यत्रयुक्तमिति विशेषणार्थ । नञो ञकारो 'नलोपो नञ' इति विशेषणार्थ । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्र, अत्रापि प्राप्नोति, पाक्षिक एष दोष, अलुगुत्तरपदइति वर्त्तते, तत्र यदोत्तरपदेनाक्षिप्त पूर्व्वपद नस्य विशेषण तदा पूर्वपदभूतस्य नस्य लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नशब्देन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्त विधिसद्भावादत्रापि स्यात् । अथास्मिन्पक्षे नञ इत्युच्यमाने ऽपि स्त्रैणपुत्र इत्यत्र नञ कस्माच्च भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, ञकारो वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थ, निपातस्य त्वचरितार्थ । तथेति पठ्यते, सोऽव्युत्पन्न समुच्चये वर्त्तते, तस्य तु थालन्तस्य लित्स्वरेणाद्युदात्तत्व सिद्धम् अव्ययत्वमपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्नस्यापि विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्ध, सत्य, प्रपञ्चार्थ पाठ, एव वेलाया मात्रायामित्यादेरपि, 'स्वरप्रतिरूपका इति'। ऋति ऋ वा वचनमित्यादय,स्तेषा निपातसञ्ज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न पुनरेषा निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

'प्रादय'' ॥ अय योग उत्तरस्माद्विभज्यते पूर्वस्माच्च यदि पुन प्रादय उपसर्गा क्रियायोगइत्युच्येत नैव शक्यमित्याह । 'पृथ ग्योगकरणमिति'। उत्तरस्या उपसर्गसञ्ज्ञाया एव क्रियायोगइति विशेषण यथा स्यात् निपातसञ्ज्ञाया माभूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य

विभाग इत्यर्थ । अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात् किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । 'उपसर्गा क्रियायोगइति' । 'चादीनामिति' । चलोपोऽत्र द्रष्टव्य इति चवादीनामिति । 'परा जयन्ति सेना इति' । परा उत्कृष्टा परदेशस्थिता वा द्रव्यत्वात्तत्र वर्त्तमानस्य पराशब्दस्य न भवति, यत्र त्वेकवचन पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदाहरण द्रष्टव्यम्, हलड्याविति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

"उपसर्गा क्रियायोगे" ॥ 'क्रियायोगइति' । सहयोगे तृतीया निपातनात् समास, कर्तृकरणे कृतेति बहुलवचनाद्वा, यद्वा क्रियया करणभूतया प्रादीना धातुभिर्योगात् करणे तृतीयाया एव समास । 'प्रणयतीति' । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । 'प्रनायक इति' । नन्वत्रापि गमिक्रियायोगोस्त्येव, सत्य, प्रादय पुनरेवमात्मका यदुत श्रुताया क्रियाया तामेव विशिषन्ति, अश्रुताया तु ससाधना क्रियामाक्षिपन्ति तच्च क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्युपसर्गसज्ञा भवतीत्ययमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्त प्रादि स गमिर्न प्रयुज्यते, यश्च प्रयुज्यते न तत्क्रियायुक्त इति नास्ति णत्वप्रसङ्ग । 'मरुच्छब्दस्येति' । उपसर्गसज्ञैवेष्यते न निपातसज्ञा, तस्या हि सत्या निपाताद्युदात्तत्व तृतीयाकर्म्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अन्तोदात्तश्च मरुत्तशब्द इष्यते । ननूपसर्गसज्ञायामप्युपसर्गाश्चाभिवर्ज्जमित्याद्युदात्तत्व स्यादेव, न,नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्व विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽभेः प्रतिषेधार्थमेतत्, किं च निपातसज्ञायामव्ययसज्ञा स्यात् । अथ 'उपसर्गे घो कि', 'आतश्चोपसर्गे' इत्येतौ विधी कस्मान्न भवत, अनभिधानात् । 'मरुत्त इति' । मरुच्छब्दतकारस्या 'नचि चे' ति द्विर्वचने झरो झरीति मध्यमस्य मध्यमयोर्म्मध्यमाना वा लोपे त्रैरूप्य भवति, कथ पुनरत्र तत्व यावतायमनजन्त इत्यत आह । 'सज्ञाविधानसामर्थ्यादिति' । उक्त प्रयोजनान्तराभाव, एव तु मरुत्वयतीति तकारव्यवायेपि णत्व प्राप्नोति तस्मात्तत्वविधावेवेष्यते, 'अच्छब्दस्येति' । अङ्विधावेवेष्यते कि-प्रत्ययो हि न भवति तदाह । 'आतश्चोपसर्गइति' । भिदादिपाठात् प्रज्ञाश्रद्धार्चेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

"गतिश्च" ॥ 'गतिरनन्तर' इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद् गम्यतइति गति, क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायामिति क्तिच्, निपातनाच्च 'न क्तिचि दीर्घश्चे' ति न भवति, 'प्रकृत्येति'। अत्र गतित्वात् कृत्स्वरो भवति समासस्तु प्रादि त्वादेव सिद्ध । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । 'प्रकृतमिति' । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर 'यत् प्रकरोतीति' । तिङ्लक्षणस्य निघातस्य निपातैर्यद्यदीति निषेधे तिप पित्त्वादनुदात्तत्व, विकरणस्य प्रत्ययस्वरो धातो शेषनिघात, 'तिङि चोदात्तवती' ति प्रशब्दस्यानु दात्तत्वम् । एतच्च प्रयोजनचतुष्टय गतिसञ्ज्ञाप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् । 'चकार सञ्ज्ञासमावेशार्थ इति' । अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारादेकत्र सञ्ज्ञाद्वयवि धानाच्च पर्याय स्यादिति भाव । 'कारिकाशब्दस्येति' । कारिका क्रिया मर्यादास्थितिरित्यर्थ । यत्न इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति ण्वुल्, यस्तु कर्तरि कारिकाशब्द कारिका दासीति यश्च श्लोकवाची तयोर्ग्रहण न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । 'यत्का रिका करोतीति' । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् । 'पुनरुत्स्यतमि ति' । गतित्वात्समास 'गतिर्गता' विति निघातो भवतीति' । यद्यप्यत्र प्रवृद्धादीना चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघात सिद्धस्तथापि परत्वा- दयमेव निघातो युक्त इति भाव । 'इह च पुनराधेयमिति' । गतित्वा त्समासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतो ऽनाव' इति धेयशब्द आद्यु दात्त । 'चनो हितइति'। निपातत्वादाद्युदात्तस्य चन शब्दस्य 'गतिरन न्तर' इति प्रकृतिस्वर ॥

"ऊर्यादिच्विडाचश्च" ॥ 'च्व्यन्ता डाजन्ताश्चेति'। यद्यपि पद सञ्ज्ञायामन्तग्रहणेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति ज्ञापित तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भाव । नहि प्रत्यय- मात्रस्य क्रियायोग सम्भवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् च्वेरश्रावि त्वाच्च। 'कृभ्वस्तियोगइति'। न केवल सञ्ज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति उरीसपद्यतइति, श्रौषडादीना स्वाहापर्यन्ताना चादिषु पाठाद् अक्रियायोगेपि निपातत्वम् । आवि शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो

योगे विकल्प , कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्य, कथ तर्ह्यविश्वचक्षुषो ऽभवद्द साविव राग , अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा युगलीठेऽभयस्तक्कधारमाविरिति, स्वतन्त्रा कवय । 'शुक्लीकृत्येति' । अस्य च्वावितीत्वम् । पटपटाशब्दो 'वा क्यष' इत्यत्र व्युत्पादित ॥

"अनुकरण चानितिपरम्" ॥ 'इति परो यस्मादिति' । पञ्चमीसमासस्तु लक्षणाभावान्नाश्रित । तेनेति खाट्कृत्येत्यत्र इते परत्वेपि भवति । 'खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति' । अत्रासति प्रतिषेधे गतिसञ्ज्ञा या समास स्यात् धातोश्चानन्तर प्रयोग इति रूपमेवैतन्न सिध्येत् । ष्ठिवु निरसने 'ष्ठिवुक्लमुचमा शिती'ति दीर्घ , भूतकालोपन्यास किमर्थ कस्य चित्कवेरय प्रयोग उदाहृत ॥

चुम्बनसक्त सोऽस्या च्युतमूल दशनमात्मनो वदने ।
जिह्वामूलस्पृष्ट खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

"आदरानादरयोस्सदसती" ॥ 'प्रीतिसभ्रम इति' । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थ । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया कर्त्तव्य प्रत्युत्थानादिक प्रत्युपेक्षेत्यर्थ । असदनादरग्रहण किमर्थमसत्कृत्येत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ् समासो भविष्यति । नैव शक्य, सति शिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु सत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरे प्रवृत्ते पश्चान्नञ्समासेपि तस्यैव स्वर , असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य गतित्वात्प्रकृतिभावेपि स एव स्वर इति नास्ति विशेष । इह च यदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अव्ययसञ्ज्ञापि तस्य न स्यादित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसञ्ज्ञे एषितव्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्तविधिर्लभ्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्वत्र सच्छब्दस्यैव सञ्ज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अव्ययसञ्ज्ञाया तावदस्त्येव तदन्तविधि परमोच्चैरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्यत्रापि सुबिति प्रवर्तते सुपे

त्येव निवृत्त तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तर' इत्यत्र पूर्वपद 'गतिर्गता' वि त्यत्रापि प्रदस्येति प्रकृत भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु कुत [1]असत्यनादरग्रहणे न सदसदित्यादरनिषेधाच्चैव शक्यम आ दरप्रसङ्ग एव हि स्यात् गुरुमसत्कृत्येति चाण्डालमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात् यथा ऽब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लोष्टादि, अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोनादर इति। बहुव्रीहिश्चात्य न्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र सज्ञा सिध्यति, तस्मादनादरग्रहण कर्त्तव्यम् असद्ग्रहण तु शक्यमकर्तुम्। आदरानादरयो सदित्येवास्तु तत्र यथा गोष्पद सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न सभ वतीत्यगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्। एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भ वतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहण भविष्यति। 'सत्कृत्वा ऽसत्कृत्वेति'। शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्द, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्द,॥

'भूषणेऽलम्" ॥ 'अलमिति प्रतिषेध इत्यादि'। तद्यथा अल कृत्वा अल भोक्तुम् अलम्भुक्त्वा अल करोति कन्यामिति॥

"अन्तरपरिग्रहे" ॥ अन्तर्हत्वा मध्ये हत्वेत्यर्थ। 'अन्त शब्दस्ये त्यादि'। उपसर्गसज्ञायामेवैतच्चोक्तम् अन्त शब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा चो पसर्गसज्ञोच्यते तदान्तर्णयतीत्यादिवदन्तर्हण्यात् अन्तर्हणनमित्यादा वपि हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्व सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि 'कृत्यच' इत्येव सिद्धमिति अन्तरदेशे अयन चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम्॥

"कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते"। कणेशब्द सप्तमीप्रतिरूपो नि पातो ऽभिलाषातिशये वर्तते मन शब्दोपि साहचर्यादभिलाषावृत्तिरेव वि ज्ञेय। 'कणेहत्येति' अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्त पिबतीत्यर्थ। तदाह। 'तावदिति'। श्रद्धा प्रतिहन्यतइत्यर्थ। इति यावदस्येत्यपेक्षते। प्रत्युदाहरणे कणेशब्द सूक्ष्मतण्डुलावयववाचिकरणभूते वर्त्तते मन श ब्दोपि चेतसि॥

---

[1] कुतस्त्येति पा॰ २ पुस्तके।

'पुरोऽव्ययम्"। 'असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दोऽव्ययमिति'। 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषा' मित्यसिप्रत्ययः पूर्वशब्दस्य पुरादेशः 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्यव्ययसंज्ञा विसर्जनीयस्थानिकः सकारः उपचारः। 'पुरस्कृत्येति'। पूर्वस्मिन्देशे कृत्वेत्यर्थः। 'पूः पुरौ पुरः कृत्वेति'। एतदत्र प्रत्युदाहरणम् इतरयोस्तूपन्यासस्तत्साहचर्यात्पुर इति शसन्तं नाव्ययमिति प्रदर्शनार्थं, अत्र 'नमस्पुरसोर्गत्यो' रिति सत्वं न भवति समासश्च न भवति ॥

"अस्तं च"॥ 'अस्तं कृत्वेति'। असु क्षेपणे निष्ठा 'उदितो वा' 'यस्य विभाषे' ति इट्प्रतिषेधः। ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भवति किमव्ययग्रहणानुवृत्त्या, एवं तर्ह्यस्तशब्दो ऽव्ययमिति ज्ञाप्यते न ह्ययं चादिषु स्वरादिषु वा पठ्यते ॥

"अच्छ गत्यर्थवदेषु"॥ अच्छेत्यनुकरणत्वे ऽविभक्तिको निर्देशः सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुप्तत्वात्। 'अभिशब्दस्यार्थ इति'। आभिमुख्ये। 'अच्छोद्येति'। यजादित्वात्सम्प्रसारणमुदकमच्छं गच्छति, अकलुषमित्यर्थः ॥

"अदो ऽनुपदेशे"॥ 'उपदेशः परार्थ इति'। वाक्यप्रयोग इत्यर्थोऽवगम्यते। 'अदः कृत्येति'। एतत्कर्तव्यमिति स्वयमालोच्येत्यर्थः ॥

"तिरो ऽन्तर्द्धौ"॥ 'तिरोभूयेति'। समासकृत्स्वरौ प्रयोजनम्। 'तिरोभूतमिति'। भवतेरकर्म्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः, गतिरनन्तर इत्यत्र च कर्म्मणीति वर्त्तते तस्मात्समासथाथादिस्वरावत्र प्रयोजनं, 'तिरो भूत्वेति'। पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

"विभाषा कृञि"। 'तिरस्कृत्येति'। तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वं, प्रत्युदाहरणे तु न भवति तत्र गत्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् सूत्रे विभक्त्यभावः ॥

"साक्षात्प्रभृतीनि च"॥ 'साक्षात्प्रभृतिष्विति'। असाक्षाद्भूतं यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण

क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम्, एतच्चान्तरङ्ग-त्वाल्लभ्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करण प्र तीयते न त्वश्रुतरूपान्तरस्य । नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव रूपस्य करण प्रतीयते अथ च च्व्यर्थवृत्तिता नास्ति तस्माच्च्व्यर्थग्रह णमेव कर्त्तव्यम्, अथ च्व्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अय विकल्प कस्मान्न भवति अस्त्वनेन मुक्ते पुन प्रसङ्गविज्ञानादूर्यादिच्विडाचश्चेत्येषा भवि ष्यति। नैव शक्य यदेतल्लवणादीना मकारान्तत्वनिपातन तदपि च्व्यन्तेषु स्यात्, एव लवणादीना मान्ता लवणादय आदेशा करिष्यन्ते तत्र य द्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवणमादेश क्रियते न कश्चिद् दोष, त्रैशब्द्य हि न साध्य लवणकृत्य लवण कृत्वा लवणी कृत्येति तच्चैव सति सिद्ध वृत्तिकारस्तु मकारान्तत्व निपात्यतइति वदति स मन्यते च्व्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या सज्ञा भवति विकल्पेन तु सन्नियुक्त मान्तत्व निपातनमिति। अनैवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता, प्रादुराविः शब्दयोरूर्यादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥

"अनत्याधानउरसिमनसी" । उरसिमनसिशब्दौ निपातौ । 'उरसिकृत्येति' । अभ्युपगम्येत्यर्थ । मनसिकृत्य निश्चित्येत्यर्थ ॥

"मध्येपदे निवचने च" ॥ अविभक्तिको निर्देश, मध्येपदेशब्दौ निपातौ निवचन वचनाभाव इति तत्र निपातनादेकारान्तत्व न पुनरेषा सप्तमी । 'वाच नियम्यति' । व्याख्यानान्निपातन चाविशेषेण न तु सज्ञासन्नियुक्त निवचने कृत्वेति उदाहृतत्वादित्याहु ॥

नित्य हस्तेपाणावुपयमने' ॥ 'दारकर्म्मेति' । अन्ये तु स्वीकरण मात्रमिच्छन्ति, हस्तेकृत्य महास्त्राणीति, हस्तेपाणौ शब्दौ निपातौ ॥

"प्राध्व बन्धने' ॥ 'मकारान्तमव्ययमिति'। चादिषु पाठात् 'आनुकूल्ये वर्ततइति'। तेन बन्धने वर्तमान प्राध्वशब्द इत्ययमर्थो न भवति कथ तर्हि बन्धनइत्यस्यान्वय इत्यत आह। 'तदिति'। 'बन्धन-इति'। सत्सप्तम्यर्थद्वारकश्च प्राध्वमित्यनेन सम्बन्ध, बन्धने सति यदा

नुकूल्य तद्बन्धनहेतुकमिति भाव । 'प्राध्वं कृत्वा शकट गत इति' । प्रस्थितो ध्वान प्राध्व, अत्यादय क्रान्ताद्यर्थेइति समास 'उपसर्गाद्ध्वन' इत्यच् लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति तस्मादव्ययस्यैवाय प्रयोग आनुकूल्य तु बन्धनहेतुक न विवक्षितमिति व्याचक्षते ॥

"जीविकोपनिषदावौपम्ये । जीविका जीवनोपाय, सज्ञाया मिति करणे ण्वुल्, ण्यन्ताद्वा कर्त्तरि उपनिपूर्वात्सदे सत्सूद्विषेति क्विप्, सदिरप्रतेरिति षत्वम्, उपनिषद्रहस्य वेदान्तजन्य ज्ञान वेदान्तभागो वा । 'औपम्य इति' । उपमीयतेऽनयेत्युपमा 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, तस्या भाव औपम्य, विषयसप्तमी चैषा उपमानोपमेयसम्बन्धनिमित्तादभे दोपचाराद्यावुपमेयनिष्ठौ भवत तावौपम्यविषयौ । 'जीविकाकृत्य उपनिषत्कृत्येति' । जीविकामिव कृत्वा उपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थ । यद्यपि गतिसमासो नित्यस्तथापीवशब्दप्रयोगे स्वार्थनिष्ठत्वादीदृशवाक्य भवत्येव ॥

"ते प्राक् धातो" ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियम सज्ञा नियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र सज्ञानियमे तेशब्देन प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसज्ञाविशि ष्टेन रूपेण, सज्ञयोरनिष्पादनात्, अनेनैकवाक्यतापन्नै पूर्वसूत्रैस्तयो र्विधानात् । ते प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातो प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युप सर्गसज्ञा भवन्तीत्यर्थ । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसज्ञा परामृश्यन्ते । ते गत्युपसर्गसज्ञका धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थ । तत्राद्ये पक्षे स्व- रूपेण परामर्शे प्रादीनामिव चादीनामपि स्यात् । ततश्च निपात सज्ञाया अपि नियम स्यात्, अथापि गत्युपसर्गसज्ञयोरेव नियम, एवमप्यनर्थक वचन प्रयोग एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राक् प्रयुज्यमानाना सज्ञाया किंचिदनिष्टमापद्यते, 'छन्दसि परेपि' 'व्यवहि ताश्चे' ति सूत्रद्वय चानर्थक, परव्यवहिताना सज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोग, न च तेनापि सज्ञैव विधीयते, निष्प्रयोजनत्वात् । किं चा 'नुकरण चानिति पर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थक स्यात्, खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र

व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसञ्ज्ञैव निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोग नियमे तु धातो प्रागेवानुकरणस्य प्रयोग स्याद् न त्वितिशब्देन व्यव हितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्, अत प्रयोगनियम एवाय युक्त इति मत्वाह। 'ते गत्युपसर्गसञ्ज्ञका इति'। अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेशब्देन परामर्श कस्मान्न भवति, व्यवहितत्वात्। कथ तर्ह्युपसर्गाणा परामर्श, नोपसर्गास्तेन रूपेण परामृश्यन्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात्, अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तावुपसर्गाणा पृथग् ग्रहण, चादयस्तु नैव-मिति न ते परामृश्यन्ते। ननु यत्र लोके सकीर्णं प्रयोगो गौर्गावीति तत्र साधुपरिज्ञानाय शास्त्रमर्थवत्, यत्र त्वसकीर्ण एव प्रयोगो न तत्र शास्त्र कृत्यमस्ति, न च कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते। यद्यपि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोग दर्शनाद् भाषायामपि तथा प्रयोग शङ्क्येत, दर्शितश्चाव्यत्वेपि भाषाया मेव गतेरावि शब्दस्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्यादिसूत्रे। किं च उदि कूले रुजिवहो' कूलमुद्रुह इत्यत्र उदि कूलइति द्वयोरपि सप्त मीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे कृते 'उपसर्जन पूर्वं' मिति शास्त्रवशात्प र्यायेण पूर्वनिपात मन्येरन् इत्युपसर्जनसनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिद वक्तव्य, यद्येव 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो' सुखेन कट क्रियते सुकटकराणि वीरणानि दुष्कटकराणि, अत्र सुदुसो प्राग्धातो प्रयोग प्राप्नोति कट सुकराणीति, खल खित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्, अनव्ययस्य हि मुमु च्यते खित्करणसामर्थ्याद् अव्ययस्य भवतु, यदि वा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्व स्यापि ग्रहणमिति सुकरशब्दे परत कटस्य भविष्यति, कर्त्तव्योऽत्र यत्न। धातुग्रहणमनर्थक, कुत, प्रागित्यपेक्षाया यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तत प्रागिति विज्ञास्यते, नैव शक्यमिह च कर्तुं प्रेच्छति प्रचिकीर्षतीति सन्वा-च्यया इच्छया प्रशब्दस्य योग इति सन एव प्राक् प्रशब्द प्रयुज्येत धातुग्रह णात्तु धातोरेव चिकीर्षते प्राक् प्रयुज्यते। 'तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति'। ननु यदि गतिसञ्ज्ञारहिता केवलोपसर्गसञ्ज्ञा एव प्रादय. स्यु ततोऽसति तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्तएव सबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहण

कर्तव्य, तेपि तु गतिसञ्ज्ञका, ततश्चानन्तराणा गतीनामपि सम्बन्धे प्रादीनामपि गतित्वादेव ग्रहण सिद्धम्। स्यादेतत्। असति तेग्रहणे गतिसञ्ज्ञैव केवला येषा तेषामेव स्याद् नोभयसञ्ज्ञकाना प्रादीनामिति। न। केवलगतेरभावात्। ननु चायमस्ति 'अनुकरण चानिति पर' मिति। न। तस्यापि निपातत्वात्। उच्यते। असति तेग्रहणे प्रकृतेष्वपेक्षा चेत् कतिपये सबध्येरन् नोपसर्गपर्यन्ता, व्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षाया न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोऽप्यपेक्ष्येरन्, तेग्रहणे तु सति गतिसञ्ज्ञाया अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्नोति चादींश्च परिसचष्टइति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्ताना च यथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थ। 'गतयो ह्यनन्तरा इति'। येनन्तरास्तएव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्ताविति भाव। व्याप्तौ तु दोषसुज्ञानत्वाच्च कण्ठोक्त॥

"छन्दसि परेपि"॥ 'न च परेषामिति'। न च गतिर्गताविन्यस्यापि सम्भव, परभूतानामेकाकिनामेव दर्शनादिति मन्यते॥

"व्यवहिताश्च"॥ दिक्शब्दानामव्यवहिते मुख्या वृत्तिरिति प्राक्परस्ताच्च व्यवहिताना प्रयोगार्थमिद वचनम्, अत एव भाषाया व्यवहितानामप्रयोग। कथ तर्हि गतिव्यवाये प्रयोगोऽभ्युद्धरति समुदाहरतीति, न तुल्यजातीय व्यवधायक भवति तद्यथा किमनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति पृष्ट सन्नाह नानन्तरे वृषलकुलमनयोर्मध्यइति विजातीय व्यवधायक निर्दिशति, जातेर्वा समाश्रयणान्नास्ति व्यवधायकत्वम्। एव च 'गतिरनन्तर' इत्यनन्तरग्रहण गतिर्गताविति वचनमभिप्रैतीतिनिर्देशश्चोपपन्नो भवति॥

"कर्म्मप्रवचनीया"॥ वक्ष्यमाणाना सञ्ज्ञिना बहुत्वाद्बहुवचन यथा निपाता कृत्या इति। क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्, गतिश्च, प्रत्यय, कृदिति महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं कर्म्म क्रिया प्रोक्तवन्त कर्म्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि कृत्य। के च कर्म्म प्रोक्तवन्त, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादौ क्रियाविशेष

द्योतितवन्तो न सम्प्रति क्रियाविशेष द्योतयन्ति किन्तर्हि सम्बन्धविशेष तद्यथा शाकल्यस्य सहितामनुप्रावर्षदिति, नह्यत्रानुरनुभूयतइत्यादाविव क्रियाविशेष द्योतयति क्रियापदाभावात्, नापि षष्ठीवत् सम्बन्धमाचष्टे सहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाक्षिपति यथा प्रादेश विपरिलिखतीति, विशब्दो विमानक्रिया प्रादेश विमाय परिलिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमितिवत् कारकविभक्तिप्रसङ्ग, शेषसम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्ग, तदेवमनु सहिताप्रवर्षणयोर्य शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्त विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रियाजनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्सनिधौ सम्प्रत्ययात् सहितामनुनिशम्य प्रावर्षदिति। उक्त च

> क्रियाया द्योतको नाय न सम्बन्धस्य वाचक ।
> नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक ॥

इति। क्व चित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादिय सज्ञा प्रवर्त्तते यथा 'सु पूजाया' 'अतिरतिक्रमणे चे' ति ॥

"अनुर्लक्षणे" ॥ 'यावतेति'। यावताशब्दो निपातो नन्वित्यर्थे। अन्येत्यर्थइत्यन्ये। 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानेति सिद्धेति'। तत्र चावश्यमनोर्ग्रहण कर्तव्यमित्थभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणग्रहण च प्रत्याद्यर्थम्, अतोऽर्थान्तरसज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इद तु न कर्तव्यमिति भाव। 'हेत्वर्थन्त्विति'। तुशब्द पक्ष व्यावर्तयति। हेतु कारणम् अर्थ प्रयोजन प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थ। ननु च तत्र चात्र च लक्षणग्रहणमेव क्रियते तद्यदि हेतुर्लक्षण न भवति इहापि न गृह्येत, अथ भवति तत्रापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह। 'हेतुतृतीयामिति'। सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षण चिह्न ज्ञापक, कारणमपि नियत कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षण भवत्येव, उक्त भाष्ये। लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नावश्य तदेव लक्षण येन पुन पुनर्लक्ष्यते कि तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणमिति, किन्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया

षष्ठ्या एवापवाद, ततश्च लक्षणेत्थम्भूतेत्यनेर्लक्षणे कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति हेतुभूते तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् पुन सञ्ज्ञाविधाने कृता न्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीया बाधते। उक्त च

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते।
आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा॥

इति। तृतीयार्थइत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीयाया इति वक्तव्यमेतत्॥

"तृतीयार्थे"॥ 'नदीमन्ववसितेति'। सहार्थोऽत्र तृतीयार्थ। अन्ववपूर्वात् षिञ् बन्धनइत्यस्मात् कर्त्तरि क्त॥

"हीने"॥ 'हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सञ्ज्ञेति'। कर्म्मप्रवचनीयविभक्ति स्तु तेन व्यतिरिच्यमानउत्कृष्टएव भवति न हीने, अभिधानशक्तिस्वाभा व्यात् नोभाभ्यामेकयैव द्वितीयया द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानात् षष्ठीवत्॥

"उपोधिके च"॥ अत्राप्यधिकिना विनाधिकस्यासम्भवाद् अधि काधिकिसम्बन्धे सञ्ज्ञा विधीयते विभक्तिरप्यधिकिन एव भवति नाधि कात्। 'उपखार्यां द्रोण इति'। खारशब्दो गौरादि, खारी तावदस्ति अधिकोऽपि तस्या द्रोणोऽस्तीत्यर्थ। यस्मादधिकमिति सप्तमी॥

"अपपरी वर्जने॥ 'प्रकृतेन,' वाक्ये प्रतिपाद्यमानेनेत्यर्थ। 'परि परित्रिगर्त्तेभ्य इति'। 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' रिति पञ्चमी, 'परेर्वर्जन' इति द्विर्वचन, कर्मप्रवचनीयेन पञ्चमीसहितेन द्योतितेऽपि वर्जने भवति, उभयोरपि विधानसामर्थ्यात्। 'परिषिञ्चतीति'। परि सर्वतो भावे, ऽत्रास्या सञ्ज्ञाया अभावाद् उपसर्गत्वे सति उपसर्गात्सुनोतीति षत्व भवति, 'शे मुचादीना' मिति नुम्॥

"आङ् मर्यादाभिविध्यो"॥ मर्या मरणधर्म्माणो मनुष्या, औणादिको यप्रत्यय, तैरादीयते मर्यादा, आतश्चोपसर्गइत्यङ्प्रत्यय।

'अवधिर्मर्यादेति'। ननु यत्रावधि कार्येण युज्यते सोऽभिविधि, यत्र न सा मर्यादा, अवधिस्तु साधारण तत्कथमवधिर्मर्यादा। नायमत्रार्थो योऽवधि सा मर्यादेति किं तर्हि या मर्यादा सोवधिरित्यर्थ। 'वचनग्रहणादिति'। इह मर्य्यादायामिति वाच्ये वचनग्रहण क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत उच्यते ऽस्मिन्नितिवचन, मर्यादाया वचनमिति कर्म्मणि षष्ठ्या समास, मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते 'आड्मर्यादाभिविध्यो' रिति तस्याङो ग्रहण स चाभिविधिवृत्तिरपीत्यत्राप्यभिविधेर्ग्रहण भवति। यद्वा वचन ग्रहणसामर्थ्यादवान्तरभेदो न विवक्ष्यते ऽवधिमात्र गृह्यते, 'आ मथुराया इति'। वृष्टो देव इत्यपेक्ष्यते, मन्थ विलोडने औणादिक कुरच् प्रत्यय। 'ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूदिति'। वाक्यस्मरणयोस्त्वङित्त्वादेवाप्र सङ्ग, तत्रेषदर्थे आ कडार पञ्चमी न भवति, क्रियायोगे समाहारइति गतिर्गतावित्ति निघातो भवति॥

"लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव"॥ लक्ष्यते येन तल्लक्षण चिह्न ज्ञापकम, अय प्रकार इत्थ, प्रथमान्तादिदमस्थमु, इह त्विदमा प्रत्यवमृश्यस्य सन्निहितस्य कस्य चिदभावात्प्रकारविशेषमात्र वृत्तिरित्थशब्द, भू प्राप्तावात्मनेपदी, आ धृषाद्वेति णिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्त। तत इत्थशब्दादव्ययादपि वृत्तिविषये सत्त्वधर्मा-प्रादानात्कर्म्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समास, कञ्चित् प्रकार प्राप्त इत्थभूत, इत्थभूतस्याख्यानमित्थभूताख्यान, स्वी क्रियमाणोऽशो भाग, यस्त्वशमात्रे प्रयोग प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसा दृश्यात्। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, सा चाष्टमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैव प्रत्यादीनामर्था किं तर्हि सज्ञाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह। 'वीप्सायां च विष यभूतायामिति'। एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्ध नीयम्। 'वृक्ष प्रतीति'। अत्र वृक्षो लक्षण विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभावइत्येव सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्ष प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेशे विद्योततइत्यर्थ। 'साधुरिति'। अ

त्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव विषयविषयिभावसम्बन्ध, यथा वृक्षे दृष्टे विद्योतन लक्ष्यते नैवमत्रासाधुत्वापत्तिरितीत्थम्भूताख्यानग्रहणम् । 'य दत्र मामिति' । यो मम भाग स दीयतामित्यर्थ । अत्र स्वीकरण क्रियाजनित स्वस्वामिसम्बन्ध । 'वृक्षवृक्षमिति' । वीप्सा द्विर्वचनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्मणि, कर्म प्रवचनीयसज्ञा तूपसर्गसज्ञानिवृत्त्यर्था तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्व न भवति । 'अपशब्दसाहचर्यादिति' । परिशब्दोयन्दृष्टापचारो वर्जने चा वर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते तत्र साहचर्यं व्यवस्थाहेतु ॥

"अभिरभागे" ॥ 'अभागइति किमिति' । अभिधेय प्रयोजन च परिज्ञातु प्रश्न । अत एवोभय दर्शयति, भाग स्वीक्रियमाणोऽश । 'यदत्र ममाभिष्यादिति' । ननु अन्वर्थसज्ञाविज्ञानादेवात्र न भविष्यति सप्रत्येव ह्यसौ विभजनक्रिया द्योतयति, प्रत्यादीनामपि तर्हि न स्याद् वचनाद्भविष्यति, अभेरपि तर्हि प्राप्नोति तस्मादभागइति वक्तव्य तत्रोप सर्गत्वा 'दुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम्, अथैव कस्मान्न कृत ल क्षणेत्थम्भूताख्यानवीप्सास्वभि, प्रतिपरी भागे च, चकाराल्लक्षणादिषु च, अनुर्लक्षणतृतीयार्थयोश्च, चकाराद्भागे लक्षणादिषु च, ततो हीने, उपो धिके चेत्येव हि द्विरनोर्ग्रहणमभागइति च न वक्तव्य भवति । एव हि द्विश्चग्रहण क्रियतइति पदयो साम्यम् अक्षरलाघव तु नादृतम् ॥

"प्रति. प्रतिनिधिप्रतिदानयो" ॥ 'मुख्यसदृशइति' । मुख्य क्व चित्कार्ये शत्रुवधादौ दृष्टसामर्थ्य, यस्तु तदभावे तत्कार्यकरणाय प्रति निधीयते उपादीयते स प्रतिनिधि कर्मणि किप्रत्यय, 'दत्तस्येति' उत्तमर्णेन । 'प्रतिनिर्यातनमिति' । प्रत्यर्पणम् । 'अर्जुनत प्रतीति' 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादि' ति पञ्चमी, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि, । 'माषानिति' । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थ ॥

"अधिपरी अनर्थकौ" ॥ ननु चानर्थकयो क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसञ्ज्ञयो प्राप्त्यभावाच्च तद्बोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधानमुपपद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्ज्जनार्थस्य ग्रहणाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा ऽधिशब्दस्य प्रयोगे, कुतो ऽध्यागच्छतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्माद नर्थकयो सञ्ज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । 'अनर्थान्तरवाचिनाविति'। यथा तिष्ठति नितिष्ठति परिभवतीत्यादौ धातूपात्तादर्थादर्थान्तरवाचित्व नैवमत्रार्थान्तरवाचित्व किन्त्वागच्छतीतिप्रयोगे योर्थं स एवाधिपरियोगे ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्व, यथा गजशब्दे योर्थं स एव मतङ्गजइति सर्वै सहाभिधीयते, एव वृषशब्दे यो ऽर्थ स एव वृषभशब्दे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्पत्वादनर्थकावित्युक्त न त्वभावात्, तयोश्च गतिसञ्ज्ञाबाधाय कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा विधेयेति दर्शित भवति । 'कुतो ऽध्यागच्छतीति' । किंशब्दादपादाने चाहीयरुहोरिति तसि, तस्य तसेश्चेति तसिल देश, 'गतिर्गता' विति निघाताभाव ॥

'सु पूजायाम्'॥ 'सुसिक्त भवतेति' । भवच्छब्दात्कर्त्तरि तृतीया कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया न भवति उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीति । 'सुषिक्त किं तवात्रेति' । क्षेपोय न पूजा ॥

"अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" ॥ 'पदान्तरस्येत्यादि' । स्वार्थस्तावदव्यभिचाराच्च गृह्यतइति पदान्तरस्यार्थ पदार्थ, तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानस्तदर्थे कञ्चिद्विशेषमाधत्ते यथा नीलशब्द उत्पले न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्वप्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अत पदान्तरस्याप्रयोगएव तदर्थे प्रवृत्तो भवतीति भाव । 'सर्पिषोपि स्यादिति' । प्रार्थनाया लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयतामपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यतइति षत्वप्रसङ्ग, दुर्लभत्व च विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न लभ्यत-

इत्यत्रापिशब्दसामर्थ्याद्बिन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राबिन्दुस्तोकमि त्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्त्ततइति'। तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्प्पिष इति षष्ठी द्वितीया तु न भवति अपिना योगाभावात्, स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधिकार्थवचनेनेति' । यावत्यर्थेऽस्य सामर्थ्यं ततोधिकमर्थं ब्रुवन् यत् सेकादौ शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थः । 'अपि सिञ्चेदिति' । सम्भावने लिङा तस्यैव दुष्करविषयतामपिराह, कामचार इच्छाप्रवृत्ति, 'अपि सिञ्चेति' । सिञ्च वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । जाल्मोपशब्द । 'अपि सिञ्चेदिति । गर्हार्थे लिङ् । 'उपसर्गसञ्ज्ञाबाधनादिति' । स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिच उप सर्गात्सुनोतीति षत्वप्रसङ्ग ॥

"अधिरीश्वरे"॥ 'तद्वयमिति' । यथा हीनइत्यत्र हीनोत्कृष्टस म्बन्धे सञ्ज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिकाधिकिसम्बन्धे तथात्रापीत्यर्थः । विभ क्तिस्तु तत्रान्यतरस्मादुच्यते इह तु न तथेत्याह । 'तत्र कदा चिदिति' । यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधान, यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिन सप्तमीत्येक, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपर, तत्र यदा स्वाम्यर्थे व्यतिरेकाविवक्षा तदा तत सप्तमी स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनरुभाभ्या युगपद्भवति एकयैव विभक्त्या द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । 'ब्रह्मदत्तइति' । ब्रह्मदत्तस्य स्वा पञ्चाला इत्यर्थः । 'अधिपञ्चा लेष्विति' । पञ्चालाना ब्रह्मदत्त स्वामीत्यर्थः ॥

"विभाषा कृञि' ॥ अधिरीश्वरइत्यनुवृत्ते प्राप्ते विभाषेयम् । 'यदत्र मामधिकरिष्यतीति' । अधिपूर्व्वः करोतिर्विनियोगे वर्त्तते यथा ऽधिकृतोयमिह ग्रामे । स्वरितेनाधिकार इति च ईश्वरो भवत्येवमत्र मा विनियोक्ष्यतइत्यर्थः । कर्म्मणि द्वितीयैषा, यद्येव सञ्ज्ञाविधानस्य किं प्रयोजन तत्राह । 'कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञापक्षइति' । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधात् स्यप्रत्ययस्वरेण तिङन्तमुदात्तवत् ॥

"ल परस्मैपदम्" ॥ 'ल इति षष्ठीति'। अथ प्रथमाबहुवचने को दोष, 'आम' इति लावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिट सञ्ज्ञा स्यात् ततश्चे त्तामित्यत्राम्व स्याद् नह्यतो लिट्पर सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्, ज्ञापकात् सिद्ध, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह तज् ज्ञापयति भव त्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अथ तर्हि दोषो लकारस्यैव सञ्ज्ञा स्याच्च तदा देशाना तिबादीनामिति, स्थानिवद्भावात्तेषामपि भविष्यति, तङानावात्म नेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तङानाभ्या सम्बन्धो न स्यात् नहि तङानौ लौ भवत । ननु चैव विज्ञास्यते तङानभावी लकार एव तङा नावित्युक्त इति एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लिष्टकल्पना युक्ता तस्माल्ल इति षष्ठी। 'आदेशापेक्षेति । न च सञ्ज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मैपदमिति सञ्ज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरण्येन प्रायेण सञ्ज्ञाविधानात्। किञ्च जसि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य सञ्ज्ञित्वात् तस्मादादे शापेक्षा षष्ठी। यद्येवमनवकाशा पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा शतृक्वसो साव काशा बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसञ्ज्ञा तिङा तु पुरुषसञ्ज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्ग, यद्यपि जस्पक्षेपि तिबादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसञ्ज्ञा भविष्यति तथापि तस्या अनाक ङारीयत्वात्समावेशसिद्धि, षष्ठीपक्षेपि ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेष्व' त्याह तज् ज्ञापयति भवति तिङामप्येषा सञ्ज्ञेति, नहि सिज्विषये शतृक्वसू सम्भवत, सामान्यापेक्ष च ज्ञापकमिति आत्मनेपद सञ्ज्ञया पुरुषसञ्ज्ञाना समावेशसिद्धि, अन्यथा परस्मैपदेषु सावकाशा पुरु षसञ्ज्ञा तङ्स्त्वनवकाशयात्मनेपदसञ्ज्ञया बाध्येरन्। अथ वा पुरुषसञ्ज्ञाया परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, लट परस्मैपदात्मनेप दसञ्ज्ञका सतस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसञ्ज्ञा भवन्तीति तेन समावेशसिद्धि ॥

"तङानावात्मनेपदम्" ॥ अथ कस्माल्लस्येत्यस्यानन्तरमेते सञ्ज्ञे न विहिते एव हि पुरुषसञ्ज्ञाभिरयत्नसिद्धोऽनयो समावेशो भवति तत्राह ।

'पूर्वेणेति' । आत्मनेपदसञ्ज्ञया परस्मैपदसञ्ज्ञाया बाधो यथा स्यादित्ये वमर्थमस्मिन् प्रकरणे ऽनयोर्विधानमिति भाव । महासञ्ज्ञाकरण पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥

'तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा'॥ त्रीणित्रीणीति वीप्साया द्विर्वचन, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ पचसिपचसि देवदत्तेत्येकान्तता यथा स्यात् कुण्डकुण्ड वाग्वाग् अपचन्नपचन्नित्यादौ पूर्वपदेष्यनुस्वारादि पदकार्य यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकाले त्रीणित्रीणीत्येक पद द्वे वा । इह तिङा षड् त्रिका सञ्ज्ञास्तु तिस्र इति वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसञ्ज्ञाविधाने प्रयोजन नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्त त्राह । 'तिङोऽष्टादश प्रत्यया इति । एव मन्यते सञ्ज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेषनिर्देशोऽय तत्र यदि प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ उत्तमश्च उत्तमश्चोत्तमौ प्रथमध्यमोत्तमा इति कृतैकशेषाणा द्वन्द्व क्रियेत ततो नाभिमतसख्यातानुदेश स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेष प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैवमपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्विदिच्छातस्त्रिकपरिग्रह इति, नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासख्यशास्त्र क्रमते किं तर्हि विहितेषु सञ्ज्ञाना क्रमेण सबन्ध विधत्ते, एव तर्हि लोकत एतत्सिद्ध तद्यथा विहव्यस्य द्वाभ्याद्वाभ्यामग्नि रुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति, अथ च विहव्याख्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण द्वाभ्याद्वाभ्यामृग्भ्यामग्निरुपस्थीयते न याभ्या काभ्या चित् तत्र तिङोऽष्टादश प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहण नेच्छात इति दर्शयितु तिङ्ग्रहणेन सनिवेशोऽस्तीति दर्शित, न च परस्मैपदसञ्ज्ञक इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणा द्वन्द्व इति दर्शित, यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहण चानुवर्तते तिङ्ग्रहण तु शतृक्वसोर्निवृत्त्यर्थं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवत, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्रवर्तते, तत्र चैकैक त्रयस्त्रिका इति यथा सख्यसिद्धि, तत्र न चेत्या

दिना राशिद्वय दर्शितम्, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेद , अत्रापि महास ञ्ज्ञाकरण पूर्ववत् ॥

"तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश "॥ 'एकश इति'। 'सख्यै कवचनाच्च वीप्सायाः' मिति प्रथमान्ताच्छस् । प्रकृतत्वादेव त्रीणीत्यस्य सबन्धे सिद्धे तानिवचन पुरुषवचनसञ्ज्ञयो समावेशार्थमन्यथा ह्येकसञ्ज्ञाधि कारे वचनप्रामाण्यात्पर्याय स्यात् ततश्चा 'डुत्तमस्य पिच्च' 'नित्य ङित' इति कार्यं वचनसञ्ज्ञापत्ते उत्तमसञ्ज्ञाया अभावान्न स्यात् तानीत्यस्मिँस्तु सति तान्येतानि प्रथमादिसञ्ज्ञाविशिष्टानि त्रीणित्रीणीत्येव परामर्शाल्लब्ध प्रथमादिसञ्ज्ञानामेकवचनादिसञ्ज्ञाविधानाद् भवति समावेश । ननु त्रिका णा पुरुषसञ्ज्ञा एकैकस्य वचनसञ्ज्ञेति विषयभेदान्नायमेकसञ्ज्ञाधिकारवि षय , तन्न, यथा वृद्धिसञ्ज्ञा प्रत्येकमादैचा भवति तथा पुरुषसञ्ज्ञापि त्रीणि त्रीणीति वचनात् त्रिषु प्रवर्त्तमानापि तिबादिषु प्रत्येकमेव प्रवर्त्तते न समुदाये तस्य प्रयोगे ऽभावात् प्रत्येकमेव तेषा धातोरुत्पत्ते , त्रिग्रहण तु मर्यादार्थमादित आरभ्य त्रयाणा प्रथमसञ्ज्ञा भवतीति न पुन समुदाये सञ्ज्ञाप्रवृत्त्यर्थं तानि तिङस्त्रीणित्रीणि पदानि भूत्वेति तिप्तादिसूत्रे समाहारद्वन्द्वे ऽष्टादशावयवपदानि तिङ् शब्दस्य त्रीणित्रीणीति समा नाधिकरणस्यापि पुल्लिङ्गतापि सूत्रवद्भवति ॥

"सुप "॥ सुबिति प्रत्याहारग्रहण प्रथमैकवचनादारभ्य सुप पकारात्, कपस्तु पकारेण न भवति अग्निदर्शीयाना विभक्तिसञ्ज्ञाविधानात्, अन्यथा विभक्तिसञ्ज्ञायामपि इदमेव सुबग्रहणमनुवर्त्ततइति सुप्त्वादेव सिद्धे ऽनर्थक तत्स्यात्। 'तिङा त्रिकेष्विति'। किमर्थं पुनरिदमुक्तम इह कश्चि न्मन्यते सूत्रे चकारस्याकरणात्सञ्ज्ञामात्रमिह सम्बन्ध्यते नान्यत्किञ्चिदिति तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनेन त्रीणित्रीण्येकश इत्यनयोरनुवृत्तिन्दर्शयति, यथा तिङा वचनसञ्ज्ञा विहिता तथैव सुपामपीत्यर्थं । तथा च स्वय चशब्द पठित्वा व्याचष्टे । 'सुपश्चेत्यादि' ॥

"विभक्तिश्च "॥ चकार पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थे तिङा

व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्ति, तिङा विभक्तित्वे प्रयोजनम् आत्ता मादौ 'न विभक्तौ तुस्मा' इति निषेध, सुपा तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

"युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम" ॥ तस्य तिबादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीना विशिष्टविधानमुत विहिताना तिबादीना भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति सशये नियम इत्याह। 'तस्येत्यधिकृत्येति'। विशिष्टविधाने त्वितरेतराश्रय स्यात् सता तिबादीना प्रथमादिसज्ञा सज्ञाया च तिबादयो भाव्यन्तइति, स पुनर्नियम उपपदनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्येवोत्तम शेष एव प्रथम इति, तत्राद्ये पक्षे कुर्वँस्त्व कुर्वाणस्त्वमिति युष्मदि शतृशानचौ च न स्याता तृजादयश्च न स्यु कर्ता त्व कारकस्त्वमिति। नैष दोष । एतावान् विषयो युष्मदस्मदुपपद शेषश्च सर्वश्चासौ पुरुषेषु नियत, उच्यन्ते च तृजादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्ति, युष्मदि मध्यम एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न मध्यमोत्तमाविति, एव तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषामेव नियमो युक्त शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदी नियते पुरुषा अनियता शेषश्चानियत तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्यमान नियमार्थं विज्ञायते तत्र च नियमान्तरस्यासभवात् प्रथम एवेति नियम, यत्र च प्रथमाप्रथमप्रसङ्गस्तत्रैवविधो नियम कर्त्तव्य शेष एव च तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव प्रथम इत्येव प्रथमनियम कर्त्तव्य, अन्तरेण शेषग्रहणमेवनियम शक्यते कर्त्तुमिति कर्त्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अत शेषग्रहणा सूत्रकारस्यापि पुरुषनियम एवाभिप्रेत इति् तमेवाश्रयति। 'तेषामय पुरुषनियम क्रियतइति'। तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया ऽवयवषष्ठी तेषा तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियम क्रियतइत्यर्थ, सापेक्षस्यापि पुरुषश

व्दस्य गमकत्वात् समास , अथवा तेषामिति कर्म्मणि षष्ठी पुरुषद्वारको नियम पुरुषनियम , पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्तइत्यर्थ । उपोच्चरित पदमुपपदम्, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास, उपशब्द सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'व्यवहिते चेति' । समीपइत्येव सिद्धे उपपदग्रहणादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य ग्रहण व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सन्निकृष्टमिति भाव । उपप दग्रहण तु पूर्वभूतेपि युष्मदि यथा स्याद्, अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्व था ऽप्रयुज्यमानेपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्था निनीति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव स्यात् । समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोभिधेयवचन इति दर्शयति । पुन समानाभिधेये लकारेण नियम्यमानेन वा पुरुषेण, त्रिविध चाभिधेय लकाराणा भाव कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्भाववाचिना लाकेन सामानाधिकरण्यासभवात् कर्तृकर्म्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्य कारक इति' । तुल्यमेक कारक यस्य तत्तथोक्त, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द प्रसङ्गवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रसङ्गोस्ति उच्यते चेद स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारण वि ज्ञायते प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यद्वा स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा यस्य स्थाने आदेशो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेपीत्यर्थ , अपिशब्दा त्प्रयुज्यमानेपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कोर्थ प्रयुज्य- . मानेप्यप्रयुज्यमानेपीत्यर्थ । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोनुवाद । समानाधिकरण इति कि, त्वया गम्यतइत्यत्र मा भूत् । क्वचित्तु वृत्तावेवाय ग्रन्थ पठ्यते, इह च अतित्व पचति अत्यह पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषदसमा- प्तस्त्व त्वत्कल्प पचसि मत्कल्प पचामीति कालान्तरदृष्टगुणरहितो युष्मदस्मदर्थो एव त्वत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यतइति मध्यमोत्तमौ

भवत, तत्सदृशपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथम, तथा त्वत्तर पचसि मत्तर पचामि परमत्व पचसि परमाह पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एव च युष्मदर्थे मध्यम, अस्मदर्थेउत्तम इतीयता सिद्ध युष्मदस्मदर्थे चेल्लकार उत्पद्यस्तर्ह्येव मध्यमोत्तमावित्यर्थ, तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्व त्व सपद्यतइति त्वद्भवतीति भवति प्रकृतेरेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वा,देतच्चानमङ्गल इत्यत्रोपपादयिष्याम, तथा च मन्त्रे, 'यदग्ने स्यामह त्व त्व वास्या अह' मिति, अह त्व स्या त्व वाह स्या इति प्रकृत्याश्रय पुरुषो दृश्यते, इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थप्रतीते स्थानिन्यपीति मध्यम प्राप्नोति, न वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्ग सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थ भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषय यथैव हि माणवकाधीष्वेत्यभिमुखीभावो गम्यते एव त्वमधीष्वेत्यपि, तथा च युष्मद सर्वत्रैव सबोधने प्रथमा आमन्त्रितानुदात्तत्व च भवति पदात्परत्वे च निघात इति केचिदाहु । उक्त च

सम्बोधनार्थे सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदु ॥
युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युदात्तता ।
युष्मद प्रथमान्तस्य परश्चेच पदादसौ ॥

इति । सत्य, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्द प्रथमा तु शुद्धैव, अभिमुखीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावात्, यत्र त्वनन्तर्भाव तत्र तदभिद्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोप्यन्यथा युव हि स्थ स्वर्पती, यूय यात स्वस्तिभि', इयं देवा, यूयमिदापयस्थेति पादादावप्यन्तोदात्तत्व पदात्परत्वेप्यनिघात । तदेव भवच्छब्दस्यासम्बोधनविषयत्वाल्लिङ्गवत्त्वाच्चायुष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ॥

"प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च" ॥ 'प्रहासे मन्यमान इति' । यत्र भूतार्थाभावाद्वुच्चनैव केवल तत्र वक्तुरभिप्रायाविष्करणे प्रहासो

गम्यते, मन्यतिशब्दस्यैकदेशानुकरणं मन्येति, मन्य उपपदं यस्य स तथोक्तः, लस्य धातोर्विधानात्तदादेशत्वाच्च मध्यमस्य धातुरन्यपदार्थ इत्याह। 'मन्योपपदे धाताविति'। प्रकृतिभूते सतीत्यर्थः। 'स चैकवदिति'। अर्थद्वारकश्चोत्तमस्यैकवद्भाव, एकस्य वाचको भवतीत्यर्थः, द्वयोर्बहुषु मन्तृषु एकवचनमेव भवतीति यावत् यत्र हि द्वौ मन्तारौ बहवो वा तत्रैकवद्भावो विधेयो ऽन्यत्र तु मन्तुरेकत्वादेव सिद्धम्। एकवच्चेति चशब्दोऽन्वाचये तेनैकवद्भावाभावेपि एकस्मिन्नपि मन्तरि प्रधानशिष्टौ मध्यमोत्तमौ भवतः। अन्वाचयमेव दर्शयितुमयत्नसाध्यमेकं मन्तारमुदाहरति। 'एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसइति'। सत्यप्योदने भोक्तुमागतं श्यालादिकं प्रति एतत्प्रसज्यत इति परिहासावगतिः, द्विबह्वोस्तूदाहरणे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे नहि भोक्ष्येथे भुक्तः सोऽतिथिभिः, एहि मन्ये रथेन यास्यथ यातस्तेन पिता इति। 'मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोरिति'। युष्मदस्मदर्थस्य गम्यमानत्वात् प्रत्युदाहरणवत् प्रकृतमुपपदग्रहणं युष्मदा सम्बद्धं तच्च तथैवेहाप्यनुवर्त्यमिह मा भूत् एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरिति तदस्य मन्यतिना सम्बद्धुमिति पुनरिहोपपदग्रहणम्, अन्यथा मन्यतौ परत एव स्यात् श्यनानिर्देशान्मन ज्ञानइत्यस्य ग्रहणं न तु मनु अवबोधनइत्यस्य, एहि मनुषे रथेन यास्यामीति एव तस्य भवति। प्रत्युदाहरणे अतिथिं प्रति तथाभूतार्थवचनम्॥

"अस्मद्युत्तमः"॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र यदि कर्तृशक्ती स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति, सहविवक्षाया तु द्वयोरपि शक्त्योरेको लकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाहं च पचावः, अहं च त्वं च वृत्रहन् सयुज्यावेति। यदापि त्यदादीनां यद्यत्परमित्यस्मदः शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति आवां पचावः॥

"शेषे प्रथमः"॥ उपपदइति निवृत्तं शेष इति विषयसप्तमी न पुनः परत इति तदाह। 'शेष इति'। 'मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यतइति'।

अन्यो विषय इत्यर्थ । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तस्तत्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभाव शेषो न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति किं सिद्ध भवति त्व च देवदत्तश्च पचथ , अह च देवदत्तश्च पचाव , त्व चाह च देवदत्तश्च पचाम इति । अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च य समुदाय स युष्मदस्मद्भ्यामन्यस्तथापि युष्मदस्मदी तावत्स्त इति तत्सद्भावनिमित्तौ मध्यमोत्तमौ भवत । न तु तदभावनिमित्त प्रथम , अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव प्रथम । यदाह तत्र युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेध शेषत्वादिति ॥

"पर सन्निकर्ष संहिता" ॥ 'परशब्दो ऽतिशये वर्त्ततइति'। यथा पर सुख पर दु खमिति, दिगादिषु वर्त्तमानस्य ग्रहण न भवति सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम् अव्यभिचारिसन्निकर्ष प्रत्यासत्तिरिति न तु सश्लेषस्तस्य वर्णेष्वसभवात् सहि सयोगश्चेद् द्रव्यधर्मत्वात्र शब्दस्य गुणस्य सभवति, समवायश्चेन्न वर्णे वर्णे समवैति शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषा तु शब्दो द्रव्य तेषा न क्वापि शब्द समवैति अतिशयोपि सयोगसमवाययो कीदृश इति न विद्म , प्रत्यासत्तेस्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोग , तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव सन्निकर्ष । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादका स्थानादयस्तेषा व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य ये निष्पादकास्तेषा व्यापारारम्भ, तत्रावश्य मध्ये कियत्यपि कालकला भवति सूक्ष्मत्वात्तु नोपलभ्यते पद्मपत्रशतव्यतिभेदवत्तत्कथ पर सन्निकर्ष इत्यत्राह । 'अर्धमात्राकालव्यवधानइति'। सत्यम्, एतावद्व्यवधानमवर्जनीयत्वात्सह्यते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधान परग्रहणेन व्यावर्त्यतइत्यर्थ । यद्येव द्रुतायामेव वृत्तौ स्यान्न मध्यमाया विलम्बिताया वा नहि तथा तयो सन्निकर्षो यथा द्रुताया तुल्य सन्निकर्ष, सर्वासु वृत्तिषु नैरन्तर्येणोच्चारणाद्वर्णोपलम्भकभेदात्तु वृत्तिविशेष , द्रुताया स्वल्प उपलब्धिकालो मध्यमायामधिक विलम्बिताया अधिकतर , द्विविधा हि ध्वनय प्राकृता वैकृताश्च, प्राकृता वर्णानामुत्पादका, वैकृते तु पुन पुनरुपलम्भ , मध्यवर्ती तु काल सर्वासु

वृत्तिषु तावानेव । यद्वा यस्या वृत्तौ यावता कालेन व्यवायोवश्यम्भावी ततोधिकेन व्यवाय परग्रहणेन व्यावर्त्यते, पदस्य पदान्तरेण यदा नन्तर्यं तत्रैव लोके संहिताशब्द प्रसिद्ध, तथा च संहितामधीते न पदानि पदान्यधीते न संहितामिति वक्तारो भवन्ति, ततश्च कुमार्यो वित्यादौ पदावयवे संहिताकार्यं न स्यादिति सूत्रारम्भ ॥

"विरामोवसानम्"॥ 'विरतिर्विराम इति'। विराम इति भावे घञ्, विरामो वर्णोच्चारणाभाव । अर्थान्तरमाह। 'विरम्यतेनेनेति वा विराम इति'। 'कृत्यल्युटो बहुल' मित्यसञ्ज्ञायामपि 'हलश्चे' ति करणे घञ्, पूर्वत्राभाव सञ्ज्ञी उत्तरत्रान्त्यो वर्ण, तेन हि विरम्यते, तत्राद्ये पक्षे खरवसानयोरिति परसप्तमी, कथ पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावो हि स, खरा वा कथ, नहि यदा खरस्ति तदा रेफो यदा रेफस्तदा खर् वर्णाना क्रमभावित्वाद् उच्चरितप्रध्वसित्वाच्च । अथ तत्र बुद्धिपरिकल्पित पौर्वापर्यं तदभावेपि समानमेव वावसाने इत्यत्रापि । द्वितीये तु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयो भवति अवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इति स्थान्यादेशस्य विषयता विवक्ष्यते एव 'वाऽवसान' इत्यत्रापि । 'दधि मध्विति'। 'अणो प्रगृह्यस्यानुनासिक' अत्र वावसानइति वर्त्तते। ननु च लोकएवावसानशब्दो विरामे प्रसिद्ध, यद्यप्यवपूर्वं स्यतिरवगतौ वर्त्तते केनैतदवसीयत इति, पराभवेपि अवसितो देवदत्त इति, अवसामशब्दस्तु विरामएव प्रसिद्ध न च रेफस्यावगतिपराभवयो करणत्व सम्भवतीति नार्थं सञ्ज्ञाकरणेन तदाह। 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति' संहिताशब्दोपि सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धो न पदयोरेव सन्निकर्ष इति वार्त्तिककारो मन्यते ॥

हरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥ सम्पूर्णश्च प्रथमोध्याय ॥

—— o ——

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

"समर्थ पदविधि" ॥ 'परिभाषेयमिति'। नाधिकार पदविधि ग्रहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणाना पराङ्गवद्भावादीना पदविधित्वाव्यभिचा रादनर्थक तत्स्यात्। परित सर्वत पूर्वत्र परत्र व्यवहिते चानन्तरे च भाष्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्यय, भावसाधन एव वाऽभेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते, इदशब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेय परिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता। 'स सर्व इति'। ननु य कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरुक्ता कि सर्व ग्रहणेन, नैतदस्ति। य कश्चिद्ब्राह्मण आनीयतामित्युक्ते क्षत्रियादिनिवृत्ति प्रतीयते न व्याप्ति, प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुल्लङ्घ्योद्देश्यसमर्पकत्व बलादार्थेन क्रमेण प्रथमे भाविन पदविधिशब्द व्याख्यास्यन्विधिशब्द कर्मसाधन इति दर्शयति। 'विधीयतइति विधिरिति'। कार्यमित्यर्थ। 'पदानामिति'। शेषलक्षणा षष्ठी। पदाना सता यत्कार्य विधीयतइत्यर्थ। यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत विधान विधिरिति तत पदेषु कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी पदानामसता निष्पादन पदविधिरिति तत्र समासतद्धितसुब्धातुवृत्तयो न सगृहीता स्युस्तत्र हि पदाना सता समासादिकार्य विधीयते न पुन पदत्व, ननु च कर्मसाधनपक्षेपि विभक्तिविधानमसगृहीत स्यात् पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु पदाना सता कि चिद् उच्यते, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना तु नियम क्रियते न पदविधि। अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तीना विधा-नम् एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविनाभूत सम्बन्ध, उपपदविभक्तीना 'त्वन्तरान्तरेणयुक्ते' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीना च नैवेश इत्यादीनामेकवाक्यताया भिन्नवाक्यताया च पदविधित्वमस्त्येव उपपदानामुपसर्गाणा च पदत्वात्, समासादिरित्यादिशब्देन तद्धित वृत्त्यादीना ग्रहण तद्धिता अपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते। 'समर्थाना प्रथमा द्वे' त्यस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम, एव 'भिसुसो सामर्थ्ये' इत्यादीनामपि समर्थ शक्त इति तत्रैव समर्थशब्दस्य रूढत्वात् स्वका र्यनिष्पादनक्षमो हि लोके समर्थ इत्युच्यते, अर्थप्रतिपादन च शब्दाना स्वकार्यव्युत्पाद्यत्वेन चाधिकृता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्य चित्प्र-तिपादने समर्था, उच्यते चेद समर्थ इति तत्र सामर्थ्याद्विशेषोवगम्यते

स तु विशेष प्रत्यासत्तेरेवंरूप इत्याह। 'विग्रहवाक्यार्थाभिधानइति'। विशेषेण गृह्यते ज्ञायतेनेन समासार्थ इति विग्रह, तादृश च तद्वाक्य चेति विशेषणसमास। यद्वा विशेषेण ग्रहण विग्रह, तदर्थं वाक्य विग्रह वाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमास। अथ वा ऽभेदोपचाराद्विग्रहार्थवाक्य विग्रह इति विशेषणसमास, तद्यथा राजपुरुष इत्यय समास, तदर्थे विग्रहवाक्य राज्ञ पुरुष इति, अस्य योर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्द समर्थ, अतोपि तत्प्रतीते, स पुना राजविशिष्ट पुरुष। 'समर्थो वेदितव्य इति'। साधुत्वेनेति शेष, य पदविधि स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थ सन्साधुर्भवतीत्यस्मिन्पक्षे सूत्रार्थो नार्थान्तर साधीय पश्याम, तत्तु सामर्थ्य प्रयोगतो ऽनुसर्त्तव्य न पुनरय वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानस मर्थो नान्यस्येत्येतत्सूत्राक्षरैर्लभ्यते। अत एवास्मिन्व्याख्यानेऽपरितुष्ट स न्व्याख्यानान्तरमाह। 'अथ वेति'। अत्र पक्षे उपचरितवृत्ति समर्थशब्द स्तदाह। 'समर्थपदाश्रयत्वादिति'। समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तथोक्त, अन्वर्थश्च समर्थशब्दो न रूढ इत्याह। 'समर्थाना पदाना संबद्धा र्थाना संसृष्टार्थानामिति'। य पदाना विधि स समर्थाना वेदितव्य, समर्थानामिति, कोर्थ, संबद्धार्थाना संसृष्टार्थाना वेत्यर्थ, तत्र वाक्ये संबद्धार्थता व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम् अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा आकाङ्क्षा- संनिधियोग्यत्वेषु सत्सु य परस्परसम्बन्ध सा व्यपेक्षा, वाक्ये हि राज्ञ इति पदमनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्ध विशेषणभूतमर्थमाचष्टे स्वसंनि- हित योग्य च पुरुषमपेक्षते, ममायमिति पुरुष इत्यनेनापि पुरुष स्वनिष्ठोभि- धीयमान स्वसंनिहित राजत्वमवच्छेदकत्वेनापेक्षतेऽहमस्येति, अतो विशे- षणविशेष्यभावेन संबन्धो ऽनियतसंबन्धिविषयत्वाच्चापेक्षया यो य संनिहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते राज्ञ पुरुषश्चाश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति नार्थान्तरस्य, वृत्तौ तु संसृष्टार्थता एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं वृत्तौ हि राजपद राजानमभिधाय न तावति पर्यवस्यति पुरुष- मप्याचष्टे यथा गङ्गाया घोष इति गङ्गापद तीर, यदि तु तावत्येव पर्य- वस्येत्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषोश्वश्चेति द्वाभ्या सम्बन्धो भवति

तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यत्रापि स्यात् स्वविशेषणसम्बन्धोऽपि स्याद् ऋद्धस्य राजपुरुष इति, यथा ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष इति तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे न पुरुषमात्र यदि तथा स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्या सम्बन्धो भवति तथा राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्, अतो यस्य विशेषस्य भावादय विशेष स एकार्थीभाव, भाष्योक्ताश्चापरे विशेषा सुबलोपो व्यवधान यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्ध स्वरभेदश्च सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषण च योगश्चेति, तथा सुपि अलोपश्च भवति वाक्ये राज्ञ पुरुषो नीलमुत्पलमिति, समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टार्थे वृत्ते पृथगर्थाभावात्स्वभावत एव विभक्तिर्निवर्त्तते सैव च स्वाभाविकी निवृत्ति शास्त्रेणान्वाख्यायते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति प्रत्ययलक्षणेन नलोपादिपदकार्यं यथा स्यादिति पृथगर्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु व्यवधान च पृथगर्थत्वएव दृष्ट राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्यदृष्ट, यथा राजपुरुषपदे न मध्ये पदान्तर प्रक्षिप्यते प्रयोगनियमश्च पृथगर्थत्वे ऽदृष्ट राज्ञः पुरुष पुरुषो राज्ञ इति, असति तु तत्र न दृष्टो यथा पुरुषपदे वर्णेषु स्वरभेदोऽपि पृथगर्थत्वएव दृष्टो राज्ञ पुरुष इति द्व वपि नित्स्वरेणाद्युदात्तौ अभेदेन दृष्टो यथा पुरुष इति वृत्तौ चैकस्वर्ये दृश्यते। किं च सख्याविशेषोऽवगम्यते पृथगर्थेषु राज्ञ राज्ञो राज्ञा पुरुष इति, वृत्तौ त्वभेदैकत्वसख्या गम्यते तदेत 'दलुगुत्तरपद' इत्यत्रोपपादयिष्याम। व्यक्त चाभिधान पृथगर्थेषु तिष्ठति ब्राह्मणस्य कम्बल इति, वृत्तौ त्वव्यक्तमभिधान तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इति सन्देहो भवति सबहुव्रीहिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति, न चात्र स्वरान्निर्णय, वाक्येऽप्यामन्त्रितनिघात कम्बलशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्त समासेऽप्यन्तोदात्तता, उपसर्जनविशेषण च व्याख्यात, योगश्च भवति पृथगर्थेषु राज्ञो गौश्चाश्वश्च कम्बलश्चेति, वृत्तौ त्वैकार्थ्याद्भेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभावाच्चशब्दो निवर्त्तते राज्ञो गवाश्वकम्बला इति तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते सभिन्नोभयरूप पांसूदकवदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति तेन राज्ञ पुरुषमानय राजपुरु-

षमानयेति च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्य भिधानप्रकारो भिद्यते यथा ब्राह्मणा शत भोज्यन्ता ब्राह्मणाना शत भोज्यतामिति तद्वेव वृत्तिवाक्ययोरर्थौ भिद्यतइति स्थितम्, एव च तत्र तत्र वावचन चिन्त्यप्रयोजन भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात् । अन्ये तु जहत्स्वार्था वृत्तिरिति वदन्तो वर्त्तिपदानामानर्थक्यमेवाहु , तत्तु न रोचयामहे । कि राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न गम्यते ओमिति चेत्पु रुषमात्रानयन प्राप्नोति अथ गम्यते कि निबन्धना तस्यावगति , न ताव त्समासस्य तत्र शक्ति कल्प्या राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभा वात् । न च वाक्ये राजपद व्युत्पन्न पुन समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते ताव त्येव च प्रतिपद्यते राजार्थ , अतो न जहत्स्वार्था वृत्ति , अर्थाभिधानप्रकार भेद इत्येतदेव साम्प्रत, तत्र सम्बद्धार्थाना ससृष्टार्थानामिति सामर्थ्यद्वय मपि स्थित परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत् यतो माभूद्व्यपेक्षामात्राश्रयेण सापेक्षस्यापि वृत्ति , यद्येव पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तेत तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् माप्रवर्त्तिष्ट पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहण नोद यिष्यति विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभाविनी क्व चिद्ध तुग्रहण क्व चिद्योगग्रहण क्व चित्तृतीयया योगस्याक्षेप इति न कापि दोष , अत एवानन्तरमपि पराङ्गवद्भावमुल्लङ्घ्य समासमुदाहरति । 'वक्ष्यतीति' । 'समर्थग्रहण किमिति' । सूत्र किमर्थमित्यर्थ । नहि केवलेन पदविधिग्रह णेन किञ्चित्क्रियते । 'पश्येत्यादि' । ननु च श्रितादिभिर्द्वितीया विशेषयि ष्याम श्रितादियोगे या द्वितीयेति, एवमपि सापेक्षस्य प्रसङ्गो महत्कष्ट श्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया समर्थग्रहणे तु सति न भवति, यद्यप्यत्र वाक्यावस्थाया व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमस्ति वृत्त्यवस्था- यान्तु नैकार्थीभाव सभवतीत्यवोचाम, कथ तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्ति । नात्र गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्ध कि तर्हि समुदायेन गुरुद्वारकत्व कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद्गुरुणापि योगो भवति । उक्त च ।

समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना ।
सम्पृश्यावयवास्तेपि युज्यन्ते तद्वता सह ॥

इति, अथ वा परिपूर्णार्थस्यान्येन सहैकार्थीभाव स्वार्थपरिपूर्त्तिश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्ति । उक्त च

सम्बन्धिशब्द' सापेक्षो नित्य सर्व प्रयुज्यते ।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयते ॥

इति, कि त्व करिष्यसीत्यादि अत्र शक्य वक्तु, 'तत्कृतार्थेनेति' । तच्छब्द प्रकृतपरामर्शाय तृतीयान्त समस्यते तदर्थेन य कृतो गुणस्तद्वचनेनेति, अत्र च यस्य समास शङ्क्यते शङ्कुलयेति न तदर्थेन कृत खण्डन यदर्थेन च कृत खण्डनमुपलेनेति न तस्य समास शङ्क्यतइति न भविष्यतीति तस्मान्महत्या शङ्कुलया खण्ड इति सापेक्षमुदाहर्त्तव्य, 'गच्छ त्व यूपायेति' । गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । यद्वा क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणीति यूपमाहर्त्तु गच्छेति अत्राप्येतदर्थत्वादेव दारुणा न भविष्यतीति सापेक्ष प्रत्युदाहर्त्तव्य महते यूपाय दार्वेति । 'यणादेशो नित्यश्च तुभवतीति' । द्वावप्येतौ वर्णविधी, नित्यस्तुक् च 'दीर्घा' दित्ययमेव यस्तु 'पदान्ताद्वे' ति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वादत्र न भवति । अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुभवतीत्यकारप्रश्लेष वर्णयन्त 'पदान्ताद्वे'ति विकल्पितस्तुभवतीति व्याचक्षते । नन्वसौ पदविधिर्नेति, आह, तत्रान्तग्रहण न कर्त्तव्य प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् एव सिद्धेन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजन पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिस्तुक् यथा स्याद्दीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

"सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" ॥ 'परस्याङ्गवदिति' । तस्यैव पद स्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्यर्थ । 'तादात्म्यातिदेशोयमिति' । अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदात्मा तस्य भावस्तादात्म्य तत्स्वभावत्वमित्यर्थ , एतदेव स्पष्टयति । 'सुब

न्तमिति'। अनुप्रविशति अन्तर्भवति सुबन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्ना मन्त्रिते सपन्ने य स्वर शक्यते कर्तुं स कर्तव्य इत्यर्थ, क पुनरसौ आ द्युदात्तत्व समुदायस्य च पदात्परत्वे निघात ।'कुण्डेनाटन्निति'। नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघातश्च असत्यपि कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्त पदात्परमामन्त्रित निह न्यते यदा तत्र्टन्नित्येतत्पादादौ वर्त्तते तदा नास्ति निघात इति द्वयोरा द्युदात्तत्व स्यात्। किं च पुल्लिङ्गोपि कुण्डशब्दोस्ति

पत्यौ जीवति कुण्ड स्यान्मृते भर्त्तरि गोलक ।

इति, कुण्डीति च जानपदादिसूत्रेण ङीषि भवति । 'परशुना वृश्चन्निति'। आङ्परयो खनिशृभ्या डिच्चेति कुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त परशुशब्द, मद्रशब्दो मदेश्चेति रक्प्रत्ययान्त, कश्मीरशब्दो घृतादित्वाद न्तोदात्त, 'सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहण' तस्यामन्त्रितवाच्यस्या-र्थस्य यन्निमित्त तदभिधाय्येव सुबन्त पराङ्गवदित्यर्थ, उदाहरणेषु तृतीया न्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्त्येव षष्ठ्यन्तस्याप्यस्ति, भृत्यनिमित्ता हि राजता देशनिमित्ता वा, एव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति, तन्निमित्तत्वा भावे तु न भवति मरुत्त्वा इन्द्र वृषभो रणाय, मरुद्भिरिन्द्र सख्य ते अस्तु, मायाभिरिन्द्रमायिनम्, एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व, क्षत्रेणाग्ने स्वायु स्सभरस्व, मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व, 'सुबिति किमिति'। तन्निमित्तग्रह णादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्न । 'पीड्ये पीड्यमानेति'। नहि सूत्रकारो वार्त्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारण मन्यतइति भाव । पीड अवगाहने चुरादिणिच् उभयत्र कर्मणि लट्, एकत्रोत्तमैकवचनमिट्, अप रत्र शानच्, यकि णिलोप, तास्यनुदात्तेदिति इटोनुदात्तत्व, यक प्रत्य यस्वर, 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्त, पीड्यमानेत्यत्रामन्त्रि तनिघात, ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्रापि सामर्थ्य, कथ, सम्बोधनपद क्रियाया एव विशेषक तथा च अजानि देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्त च ।

सम्बोधनपदं यद्यत्तत्क्रियाया विशेषकम् ।
अजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

इति । अथ वा हेतुहेतुमद्भावलक्षणोऽत्र सम्बन्ध, हे पीड्यमान त्वत्पीडयाहमपि पीड्य इति । 'गेहे गार्ग्य इति' । गेहशब्द उञ्छादित्वादन्तोदात्त, एकस्यामासनादिकाया क्रियाया द्वयोरपि कारकत्वात्तद्द्वारेणास्ति सामर्थ्यम् । 'परग्रहण किमिति' । सन्निधानादामन्त्रितस्यैव भविष्यतीति प्रश्न ,'पूर्वस्य मा भूदिति । निमित्तभावएवामन्त्रितस्योपक्षीणतया पूर्वस्यापि स्यादिति भाव , एव च पूर्वस्यामन्त्रितत्वमतन्त्र गार्ग्य कुण्डेनाटवित्यादावपि भवति सन्निधानादामन्त्रितत्वमपि तन्त्रमिति चेत् यद्येव परमेव सन्निहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्ग देवदत्त कुण्डेनाटवित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघात , अटवित्यामन्त्रितनिघात इति स्वर ,परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्व तथा कुण्डेनाटवित्यस्यापि निघातस्तु न भवति 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवदि' ति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानत्वात् । छन्दसि तु परमपि पूर्वस्याङ्गवदिष्यते । आ ते पितर्मरुता सुम्नमेतु पितरित्यनेन सह मरुतामित्यस्यापि निघात । 'यथा मृत्पिण्डीभूत इति । यथा लभेतेत्यन्वय । अमृत्पिण्डो मृत्पिण्ड, सपद्यो मृत्पिण्डीभूत , तत्र सुबन्तस्य मृत्पिण्डात्मना परिणामासम्भवा देकीभावप्रतिपादनपरमेतत्, मृत्पिण्डइवैकतामापन्न इत्यर्थ । यद्वा पिण्डीशब्दोऽप्यस्ति प्रविश पिण्डीमिति तस्याय प्रयोग , भूतशब्द उपमार्थे पितृभूत इति यथा, किमर्थं पुनरेवभूतस्य स्वरप्राप्त्यै यत्न इत्यत आह । 'उभयोरपीति' । असत्यङ्गग्रहणे कार्यव्यपदेशशास्त्राणामन्यतमातिदेश स्यात् यथा परस्य कार्यमामन्त्रितस्य स्वर आमन्त्रितव्यपदेश स्वरशास्त्र वा तथा सुबन्तस्यापि तद्भवतीति, एव चोभयोराद्युदात्तत्व स्यात् । ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्व माभूदिति वाच्य, सत्यम् । आमन्त्रितस्यापादादित्वे सति, पादादित्वे तदुक्तम् । 'वत्करण किमिति' । परत्र परशब्दप्रयोगाद्देव

वत्यर्थो लप्स्यत इति प्रश्न । 'स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति'। नानेन क्वाचित्कत्वमस्योच्यते, एव हि विषयविभागो न ज्ञायते क्वाङ्गवद्भवति क्व नेति, नापि कादाचित्कत्व कदा चिदङ्गवत्कदा चिन्नेति, एव हि सर्वत्र विकल्प, स्यात् तस्मादयमत्रार्थ असति वद्ग्रहणे आम् कुण्डेनाटन्निति स्थिते अटन्नित्यस्य निघाते प्राप्ते कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटन्नित्येकमामन्त्रित सपन्न न च तदेकान्तरमिति प्रतिषेधाभावान्निघात एव स्यात्, वत्करणे तु सति अटन्नित्यस्य तावदेकान्तरत्वान्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्व प्राप्त तस्या दशाया कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्व भवति, तदेव समुदायस्यानेकान्तरत्वेपि अटन्नित्यस्य यदेकान्तरत्व वत्करणेन लब्ध तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्तिराद्युदात्तत्व च भवति। 'कूपे सिञ्चन्निति'। अत्र पराङ्गवद्भावे सति ऐकपद्यात्षत्वप्रसङ्ग स्वाश्रय पदादित्व भविष्यति सर्वातिदेशेषु ह्यविरुद्ध स्वाश्रय भवति, किं च नात्रातिदेशिक सकारस्य किञ्चिच्छास्त्रीय कार्यमस्ति अतोपि स्वाश्रय भवत्येव, यथा नमते दण्ड स्वयमेवेत्यत्र यक्प्रतिषेधे शप्, इद तर्हि चर्म नमन् अत्र पराङ्गवद्भावे सति समानपदस्थत्वाण् णत्व स्यात् सत्यपि समानपदत्वे। 'पूर्वपदात्सज्ञायामग' इति नियमादसज्ञाया न भविष्यति, नाय नियमस्य विषय॰ पूर्वपदशब्दो हि समासावयवे रूढ, तेन समासएव नियम, अथ तु पूर्वं पद पूर्वपद पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत तत स्वरग्रहण शक्यमकर्त्तुम् अक्रियमाणे च तस्मिन्समानाधिकरणस्योपसख्यानमित्येतदपि शक्यमकर्त्तु, कथ परस्याङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्न्यायेन विषयभेदाल्लक्षणस्यावृत्तौ पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति, सति तु स्वरग्रहणे स्वरादन्यत्र पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्य, नन्वसति स्वरग्रहणे परशुना वृश्चन्नित्यत्र वृश्चन्निति प्रातिपदिक, न च प्रत्ययलक्षणेमामत्यय इति प्रतिषेध, 'न ङिसबुद्ध्यो' रिति निषेधाल्लिङ्गात्, तत्र पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशा 'त्सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति सुब्लुक् प्रसज्येत स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभाव।

नैतदस्ति। पराङ्गवदित्यामन्त्रित संनिधानात्परशब्देन गृह्यते तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्सुबन्तकार्यएव पराङ्गवद्भावो न प्रातिपदिककार्ये। 'उच्चैर धीयानेति'। उच्चैर्नीचै शब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ अधिकरण शक्तिप्राधान्याच्च तस्मिन्निमित्त च ॥

"प्राक्कडारात्समास"॥ 'यथा सादृश्यदृति'। अनन्तरसूत्रातिक्रमे न किञ्चित्कारणं, ननु प्रत्यय इत्यादिवत्समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोस्तु किं प्राग्वचनेन तत्राह। 'प्राग्वचनमिति'। प्राक्कडारादित्यवधिनिर्देश इत्यर्थः। 'सञ्ज्ञासमावेशार्थमिति'। अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्याय स्यात्, अवधिनिर्देशे तु सति तत्सामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्त्तते तेन प्राक् समासञ्ज्ञा भवन्ति समासा सन्तोऽव्ययीभावादिसञ्ज्ञा इति समावेशसिद्धिः, अथ वा कडारादिति पञ्चम्यैव प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते, न च परामित्यस्याध्याहारप्रसङ्गः, तदध्याहारे हि दिक्समासे बहुव्रीहौ तृतीयासमासे द्वन्द्वे च समास इत्याद्यनुपपन्न स्यात् कडारात्प्राङ्निर्दिष्टाना समाससञ्ज्ञाया अभावात्, तस्मात्प्रागित्येवाध्याहरिष्यते नार्थ प्राग्वचनेन तत्राह। 'प्राग्वचनमिति'॥

"सह सुपा"॥ सहवचन किमर्थं यावता तृतीयैव सहार्थमाचेष्यति यथा वृद्धो यूनेति, सहभूतयो समाससञ्ज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्, अन्यथा पुत्रेण सहागत पितेत्यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन सम्बन्ध एव समाससञ्ज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका सञ्ज्ञा भवति। किं च स्याद् यद्येकैकस्य सञ्ज्ञा स्यात्, इह चक्रपाद इति समासान्त प्रसज्येत द्वौ च स्वरौ स्याताम् 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र तु समासश्च समासश्चेत्येकशेषो व्याख्यास्यते तेन समाससमूहस्य सञ्ज्ञाविधिर्नियमार्थ इति वाक्यस्य न भविष्यति, अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थं समासग्रहणं स्यात्, 'समासाच्च तद्विषया'दित्यत्रापि प्रातिपदिकादित्यनुवर्त्तते समूहस्य च प्रातिपदिकत्वं न त्वेकैकस्य समासस्येति

समासादित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्ध प्रत्यय, तदेव समुदायस्य यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहग्रहणं, नैतदस्ति प्रयोजन, समास इति महती सञ्ज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत यस्मिन्समुदाये पदद्वय परस्पर समस्यते स समास, हलश्चेत्यधिकरणे घञ्, तस्मादनर्थक सहग्रहणं तत्राह । 'सहग्रहणं योगविभागार्थमिति'। सहेत्येको योग, सुबित्येव, सुप् सह समस्यते केन पदविधित्वात्समर्थेन । 'अनुव्यचलदिति'। तत्र सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वे पूर्व समास पश्चादनो, तत्र नित्यसमासत्वाद्वे शाकलाभाव, समासान्तोदात्तत्व तु न भवति 'तिङ्ङतिङ' इति निघातात्, अनो 'गतिर्गतौ' विति निघात, वेर्यणादेश उदात्तस्वरितयोरित्यट स्वरितत्वम् । अन्ये तु सति शिष्ट समासान्तोदात्तत्व भवतीत्याहु । विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिङेकत्वस्योक्तत्वात्, यद्वा वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यादिति प्रथमैकवचन हल्ङ्यादिलोप, एव चैकपद्यादामनुव्यचलद्वेवदत्तेत्या 'म एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इति निघातप्रतिषेधो भवति। योगविभागश्चेष्टसिद्ध्यर्थ इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीय ॥

"अव्ययीभाव" ॥ इह लघ्वर्थं सञ्ज्ञाकरणमित्येकाक्षरा सञ्ज्ञा कार्या किमर्थं महती क्रियतइत्याह । 'अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयमिति'। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभाव, भवतेर्णं उपसङ्ख्यानमिति णप्रत्यय, अन्वर्थत्वे किं सिध्यतीत्यत आह। 'तेनेति'। पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थं सूप प्रति शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्याच स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थं प्रधानमिति सूच्यते, एव ह्यव्ययानव्ययसमुदायो ऽव्ययधर्मलाभादव्यय भवतीति, किं सिद्ध भवति, समृद्धा मद्रा सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्यातिप्रसङ्ग परिहृतो भवति, पारेगङ्ग द्विमुनि उन्मत्तगङ्गमित्यादौ च वचनादव्ययीभाव, एव चानव्ययमव्यय भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि लाभादव्ययीभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्य, लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति परिगणन वक्ष्यामीत्येवमर्थं तदिति चेन्न, अत्रैव परिगणनात्यान्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमीयताम् ॥

"अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु"॥ श्रुतत्वादव्ययस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि न समासस्येत्याह। 'विभक्त्यादिष्विति'। 'समस्यतइति'। यद्यपि समास इति सञ्ज्ञामात्र विधीयते तथाप्ययमबुधबोधनाय भिन्नयो शब्दयो सश्लेष प्रक्रियाया क्रियतइति समस्यतइत्युक्तम्। 'वचनग्रहण प्रत्येकमभिसम्बध्यतइति'। तच्च कर्मसाधन विभक्त्यादिभि समानाधिकरण, विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदव्यय वर्त्तते विभक्त्यादीनर्थान्यदव्यय वक्ति द्योतयतीत्यर्थ, विभक्तिशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा। 'स्त्रीष्वधिकृत्येति'। स्त्रीषु कथा प्रवर्त्यतइत्यन्वय। अधिकृत्येति, प्रस्तुत्येत्यर्थ। सन्निधानाच्च स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते स्त्रीविषया कथा प्रवर्त्यत इत्यर्थ। प्रायेण तु प्रवर्त्ततइति पाठ। तत्र भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्ति, पुरुषा प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्ततइति। अत्राहु। अधिकृत्य या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्त्ततइत्यर्थ, तत्र प्रस्तावने कथने च कर्त्तुरेकत्वात्सिद्ध क्त्वाप्रत्यय इति। अन्ये त्वाहु। कृ-यस्य कथा कर्त्तव्यकथेत्यर्थ, सा स्त्रीषु अधिप्रवर्त्तते स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्य न त्वेतत्प्रयोगार्ह समासस्य नित्यत्वात्। 'अधिस्त्रीति'। 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुसकत्वाद्ध्रस्वो नपुसकइति ह्रस्व। 'सप्तम्यर्थेव्ययमिति'। विभक्तिवचनता दर्शयति। 'उपकुम्भमिति'। कुम्भस्योपेति प्रक्रियावाक्य षष्ठ्यन्तेन समास। 'दु शक दुर्यवनमिति'। मनुष्यजातिवचनौ शकयवनशब्दौ, किमर्थ पुनर्व्यृद्धिग्रहणमर्थाभावइत्येव सिद्ध, न सिद्ध्यति, येन समस्यते तदर्थस्याभावोर्थाभाव, न चात्र शकानामभाव किं तर्हि तदीयाया ऋद्धे, अर्थाभाव इत्यर्थग्रहण यत्र धर्मिस्वरूपस्यैवाभावस्तत्र यथा स्यात् धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत्, तद्यथा ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पादितत्वेन कस्य चिद्ब्राह्मणत्व प्रसज्य प्रतिषेधति नाय ब्राह्मणो यस्तिष्ठन्मूत्रयति, इतरेतराभावे च मा भूत् गौरश्वो न भवतीति अत्रापि वस्त्वन्तर प्रतिषिध्यते न धर्मिस्वरूपम्, अतिशीतमित्यर्थाभाव कालानवच्छिन्नोऽभाव आश्रीयते इह

तु सम्प्रत्यभाव इत्यत्ययस्य भेदेनोपादानम् । 'अतितैसृकमिति' । तिसृका नाम ग्राम तिसृभावे सञ्ज्ञाया कन्युपसङ्ख्यान, तत्र भव तैसृकमाच्छादन तच्च कालविशेषउपभोग्यम्, उष्णे शीते वा ऽतिशब्दो नेदानीमित्य स्यार्थे वर्त्तते, उपभोगक्रिया च वृत्तौ स्वभावादेवान्तर्भवति यथा दध्यु-पसिक्त ओदनो दध्योदन इति तद्द्वारेण पूर्वोत्तरपदयो सामर्थ्यं नेदानी मुपभोगार्हं तैसृकमाच्छादनमित्यर्थ । आच्छादनापेक्षस्यापि तैसृकश-ब्दस्य गमकत्वात्समास, नात्र तैसृकस्य कालानवच्छिन्नोभावो नापि सम्प्रति तस्याभाव किं तर्हि तदुपभोगस्येत्यर्थाभावादत्ययाच्चासम्प्रति भिद्यते । 'तत्पाणिनीति' । तच्छब्दो निपातोऽप्यस्ति । 'प्रत्यर्थमिति' । अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात्, यदि वा नात्राव्यय वीप्सावृत्ति किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या, अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, ष्यञ षित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोग , एव ज्येष्ठानुपूर्व्येति । 'सचक्र मिति' । सहशब्दसस्य समास , 'अव्ययीभावे चाकाल' इति सभाव , एवमुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । 'गुणभूतेपीत्यादि' । यदि सादृश्यइति नोच्येत पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभाव इति यदा सादृश्य विशेष्यत्वात्प्रधान तदैव स्यात् सादृश्य किख्येति, गुणभूते न स्यात् । 'सदृश किख्येति' सादृ श्यवत प्राधान्यदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभाव दर्शयति । 'सकिखीति'। पूर्व वदुस्व, अपचितपरिमाण शृगाल किखी,अप्रसिद्धोदाहरण चिरन्तनप्रयो गात् । सम्पत्तिशब्दस्य समृद्धौ रूढत्वात्पुनरुपादान व्यर्थमित्याशङ्क्याह । 'सम्पत्तिरनुरूप आत्मभाव इति'। 'सब्रह्म बाभ्रवाणामिति' । तेषाम नुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थ । 'सतृणमिति'। न चात्र तृणभक्षण वास्तवमि-त्याह । 'न किंचिदिति' । तृणभक्षणमधिकार्थस्तद्वचनेन किंचिदभ्यवहार्यं न परित्यजतीत्ययमर्थं प्रतिपाद्यते तृणानि भक्षयन्कथमन्यत्परित्यजेदिति। 'परिग्रहापेक्षयेति' । इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावत प्रदेशस्य परिग्रहस्तदपेक्षया समाप्तिरन्त. स चासकलेप्यध्ययने भवतीति भावः । 'साग्नीति' । अन्यार्थाः शब्दास्तदर्थे यत्या वर्तन्ते तदानीं परिगृहीतस्य

प्रदेशस्यान्यादिरन्तो न तु तत परेणाध्ययन नास्ति ततश्च न साक ल्यमित्याह । 'इयमिति' ॥

"यथा ऽसादृश्ये" ॥ सादृश्ये समासस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादसन्देहार्थं सादृश्ये यथेत्यवचनाच्च नञोऽत्र प्रश्लेष 'असादृश्यइति किमिति'। सूत्र किमर्थमित्यर्थ । 'यथा देवदत्त इति'। देवदत्तस्य यज्ञदत्त प्रत्युपमानस्य यथाशब्दो द्योतयति, तत्रोपमानस्योपमेयापेक्षत्वेपि यथादेवदत्तश-ब्दयो सामर्थ्यात्परस्परेण समासप्रसङ्ग इति भाव । अथ पूर्वेणात्र सादृश्यइति वा यथार्थ इति वा कस्मान्न भवतीत्याह। 'पूर्वेणैवेति' ॥

"यावदवधारणे" ॥ 'यावन्त्यमत्राणीति'। यावदित्यव्यय चास्ति तद्धितान्त च विद्यते ऽतो नित्यसमासेपि तद्धितान्तेन विग्रह ॥

"सुप् प्रतिना मात्रार्थे" ॥ 'अस्त्यत्र किचित्सूप इति'। किचिदि त्यव्यय सूप इति पुल्लिङ्गेन समानाधिकरणम्। 'सुबिति वर्त्तमानइति'। सुबामन्त्रितइत्यत । 'अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति'। पूर्वं हि सुब्ग्रहणमव्य-यग्रहणेन सम्बद्ध तथा च पूर्वसूत्रेव्ययस्यैव ग्रहणादनव्ययेन सह विग्रह कृत स्वरादीना च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्व-प्रधानतादर्शनान्मात्रावतिवृत्तिरविरुद्धेत्यव्ययस्यैव समास स्यात् ॥

"अक्षशलाकासङ्ख्या परिणा" ॥ 'अक्षशलाकासङ्ख्याशब्दा इति'। अक्षशलाकाशब्दौ सङ्ख्यावाचिनश्च शब्दा इत्यर्थ । क्वचित्त्वक्षशब्द शला काशब्द सङ्ख्याशब्दाश्चेति पाठ । 'कितवव्यवहारइति'। कितवा द्यू-तकारास्तेषा व्यवहारे ऽक्षशलाकाना पातन तत्रैवाय समास इष्यते, एत-च्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते। 'सर्वउत्ताना इति'। शलाकानामपि प्रकृत-त्वात्सर्वे च सर्वाश्च सर्वे, उत्तानाश्च उत्तानाश्च उत्ताना, अवाञ्चश्चावा-च्यश्चावाञ्च, 'पुमान्स्त्रिये'ति पुस शेष,। 'तस्यैवास्येति'। पातयितु-रित्यर्थ । विपात, पराजय । अन्यथापाते सति, जये यादृश पात सर्वे उत्ताना पतन्त्यवाञ्चो वेति ततोन्यादृशेषु केषु चिदुत्तानेषु केषु चिदवाक्षु पतत्स्वित्यर्थ । 'अक्षेणेति'। वृत्तापेक्षया कर्त्तरि तृतीया। 'परमेणेति'। अतिशयेनात परमित्यर्थ । 'पञ्चपरीति'। न भवतीति यावत्, अस्योप

पादेन श्लोकेन क्रियते । 'पञ्चसु त्वेकरूपेष्विति' । अत्रापि पुंस शेष. । एकरूपास्विति प्रायेणापाठ । तत्र शलाकानामेव ग्रहणम् । 'जय एव भविष्यतीति'। लृटोर्थो मृग्य, यत पञ्चस्वेकरूपेषु जय एव भवति तेन पर मेण चतु परीत्यन्वय । 'अक्षादयस्तृतीयान्ता इति' । अन्यथा वृत्तावय समास दृश्यते तत्र चाक्षादीना कर्तृत्वात्तृतीयैव युक्तेति भाव । 'पूर्वोक्त स्येति'। पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ । अनेकार्थत्वाद्धातूना वचिरिह वर्त्तने वर्त्तते तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते, पूर्वजये वृत्तस्याक्षादेर्यथा तद्वृत्तमभूत् यदि सम्प्रति तथा न भवति एव समासो भवतीत्यर्थ । पूर्वोक्तस्येति सामान्यापेक्षमेकवचन जयकाले ऽक्षादीना यदेकरूप वर्त्तन तद्विपरीते वर्त्तने परिणा क्रियेत्ये समास इति यावत् । 'एकत्वे ऽक्षशलाकयोरिति'। अक्षशलाकाशब्दयोरेकवचनान्तयो समास इत्यर्थ । इदमप्यभिधानस्वा भाव्यादेव लभ्यते, अन्यथा राजपुरुष इत्यादाविवाभेदैकत्वमवगम्येत न तु शुद्धमेकत्व, प्रायेण तु कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयो रिति श्लोक रूपेण पठ्यते तत्रार्थान्तर मृग्य संहिताकार्यप्रसङ्गश्च । कितवव्यवहार इति किम् । अक्षेणेद न तथा वृत्त यथा पूर्वशकटे । एकत्वइति किम् । अक्षाभ्यामक्षैर्वा इद न तथा वृत्तम् । अक्षादय इति किम् । प्रसङ्गेनेद न तथा वृत्त यथा पूर्वजये, परिणेति वचनात्सुबन्तमात्रेण न भवति ॥

"अपपरिबहिरञ्चव पञ्चम्या" ॥ ननु बहि शब्देन योगे न केन चित्पञ्चमी विधीयते तत्कथ तस्य पञ्चम्यन्तेन समास, बहिर्गतो ग्रामादित्यत्र त्वसामर्थ्यान्नैव समासेन भवितव्यमत आह । 'बहि शब्दे-नेति'। न च वचनसामर्थ्याद्बहि शब्दस्यापञ्चम्यन्तेन समासो भवत्विति वाच्यम् । पञ्चमीग्रहणाद्, इह ह्यपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे च पञ्चम्येव विहिता अञ्चतिर प्यपपरिसाहचर्यादव्ययमेव गृह्यते तद्योगेप्यञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चम्ये वास्ति तदेतत्पञ्चमीग्रहण ज्ञापयति षष्ठीविषये बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति ॥

"आङ्मर्यादाभिविध्यो" ॥ मर्यादाभिविध्योरिति शक्यमकर्त्तुं

कथ, पञ्चम्येति वर्त्तते आङा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विहिता एतयोश्चैवार्थयोराङ कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा 'आङ्मर्यादावचन' इति, तत्र हि वचनग्रहण मर्यादोक्तिमात्रे यथा स्याद् इत्यभिविधावपि भवति तत्रैव वाभिविधिग्रहणमेवास्तु ॥

"लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" ॥ 'अभ्यग्नि प्रत्यग्नीति'। अग्नि प्रतीति विग्रह, 'अभिरभागे लक्षणेत्थम्भूतेति चाभिप्रत्यो कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया, तत्राग्निर्लक्षण तेन हि शलभाना पातो लक्ष्यते, अभिप्रती च लक्ष्यलक्षणभाव द्योतयित्वाभिमुख्यमपि द्योतयत । 'स्रुघ्न प्रतिगत इति'। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिगत प्रतिनिवृत्त इत्यर्थ । अत्र प्रतिगमन प्रति कर्मत्वेन विवक्षितत्वात्स्रुघ्नो लक्षण न भवति। 'येनाग्निस्तेन गत इति'। येन देशेनाग्निर्गतस्तेनेति प्रतीति भवति, गमनस्याग्निर्लक्षणमाभिमुख्य चास्ति येन तेन शब्देन सह समास स्यात्। 'अभ्यङ्का प्रत्यङ्का इति'। अभिनवोङ्क आसा प्रतिनवोङ्क आसामिति बहुव्रीहि, अङ्कोत्र भवति गवा लक्षणमाभिमुख्य तु नास्ति, ननु च सति सम्भवे ऽव्ययार्थे प्रधानेव्ययीभाव इत्युक्त कथमत्र प्रसङ्ग, एव तर्ह्येतज् ज्ञापयति भवत्यत्र प्रकरणे बहुव्रीहिविषयेव्ययीभाव इति तेन 'सख्या वशेन' द्विमुनि व्याकरणमित्येतत्सिद्ध भवति ॥

"अनुर्यत्समया" ॥ यत्समयेति षष्ठी समासोय, कथ पुन समयाशब्देन योगे षष्ठी, यावताभित परित समयेति द्वितीयया भवितव्यम्, नैष दोष । समयाशब्दस्य मुख्योर्थे सामीप्यम्, तद्योगे द्वितीया, इह तु समयाशब्दवाचिन्यनुशब्दे समयाशब्दो वर्त्तते तदाह 'अनुर्यत्समया'। 'समयावाचीति', यस्य समयेति कोर्थ । समयावाचीत्यर्थ तदिह मुख्येनार्थेनायोगाद् द्वितीया न भवति, षष्ठ्येव तु भवति तस्याश्च समास, न च पूरणगुणेति प्रतिषेध, अनव्ययत्वात्, सामीप्ये हि वर्त्तमान समयाशब्दोऽसत्त्ववाचित्वादव्ययम् इह त्वनुशब्दे वर्त्तते तत्र यथा 'ऽभिरभाग' इत्यादावनुकरणस्याव्ययसञ्ज्ञा न भवति तथास्यापि, एव

च यत्समयेत्यविभक्तिक सौत्रो निर्देश, वृत्तावपि यत्समयेति सूत्रानुकरणेन विभक्त्यभाव । 'तेनेति'। तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थ । 'अनुवनमिति'। वनस्यान्विति सामीप्यसम्बन्धे षष्ठीसमास, अस्यार्थमाह। 'वनसमयेति' ॥

"यस्य चायाम" ॥ 'लक्षणेनेति वर्त्ततइति'। अन्यथा आयामो गङ्गाया इत्यस्यार्थेनुगङ्गमिति स्याद् अत्राप्यायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोच्यते इत्याह। 'अनुर्यस्यायामवाचीति'। 'अनुगङ्ग वाराणसीति'। षष्ठ्यन्तेन गङ्गाशब्देन समास । 'गङ्गाया अन्विति'। आयामो लक्षणत्व चानुना द्योत्यते लक्षणस्य लक्ष्यापेक्षत्वाल्लक्ष्य समासार्थ इत्यर्थादुपमानोपमेयभावे समास इति वाराणस्या सामानाधिकरण्य गङ्गाया इवायामो यस्या, गङ्गेवायता वाराणसीत्यर्थ । तद्वदत्यन्तायतेत्यर्थ इति केचित्। तथा चानुगङ्गमेतत्सूत्रमित्येकशेषसूत्रे भागवृत्तिकार प्रयुङ्क्ते। नेति वयम्। किं प्रागायता वाराणसी उतोदगायतेति सन्देहे इदमुच्यते अनुगङ्ग वाराणसीति, यथोदगायता गङ्गा तथोदगायता वाराणसीत्यर्थ । गङ्गायामानुसारेण वाराणस्यायाम इत्यर्थ । 'यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यतइति'। न यमुना स्वरूपेण लक्षण किं तद्गतायामेन मथुरापि न स्वरूपेण लक्ष्य किं तद्गतायामेन तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेदमुच्यते यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यतइति ॥

"तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" ॥ 'समुदाया एव निपात्यन्तइति'। गणे तथा पाठ एव तेषा निपातन, तेन शतृशानजाद्यपि भवति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति च प्रक्रियाकार्यं न कर्त्तव्यमिति भाव॰। 'अव्ययीभावसञ्ज्ञानि भवन्तीति'। समाससञ्ज्ञापि विधेया उन्तोदात्तत्व च। 'प्रातिपदिकसञ्ज्ञा च यथा स्यादिति'। 'तिष्ठद्गु कालविशेष इति'। कालविशेष इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते, अत एवान्ते वक्ष्यति एते कालशब्दा इति, एतावान्कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थ । 'विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्तइति'। अव्यतिरिक्तएव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषा कर्त्तव्यो

नान्यत्रेत्यर्थः। 'अन्यपदार्थे च वर्तन्त इति'। तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगव मित्येतैरप्यस्य सम्बन्धः, अन्यथा कालशब्दत्वायोगात्। 'चकारोऽवधारणार्थ इति'। अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। 'अपरः समासो न भवतीति'। वृत्त्यन्तरं न भवतीत्यर्थः। आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यामिति तु पञ्चम्या अव्ययादिति लुङ् न समासः। 'तिष्ठद्गु वहद्ग्विति'। लटः शत्रादेशो निपातनात्, गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः, आयतीगवमित्यत्र तु पुंवद्भावाभावः शत्रादेशः समासान्तश्च, खलेयवं खलेबुसमिति सप्तम्या अलुक् लूयमानयवादिषु शानजादेशः। 'समभूमि समपदातीति'। समः भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः। क्वचित्समभूमि समपदातीति पाठः, तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः। अन्ये तु सभूमि सम्पदातीति पठन्ति तत्र समस्यान्तलोपः सशब्दस्य वा समासः। सुषमादौ शोभनत्वं समस्य विषतत्वं दुष्टत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं समस्येति विग्रहः, आयतीसमा आयतीसमं, शत्रादेशः पूर्ववत् पुंवद्भावश्च, समा संवत्सरः, एवं पापसमं पुण्यसममिति, प्राह्णादिषु चतुर्षु प्रगतत्वमह्न इत्यादिविग्रहः, सङ्गतं प्रतिगतस्य सम्प्रति विपरीतम् सम्प्रति। 'इच् कर्मव्यतिहार इति'। अयमेव द्विदण्ड्यादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययीभावः। 'दण्डादण्डीति'। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति बहुव्रीहिः। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। इच् अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक्॥

"पारेमध्ये षष्ठ्या वा"॥ 'वावचनादिति'। ननु महाविभाषयैवापवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति सोऽपि विकल्पित इति वाक्यमपि भविष्यति। उच्यते, इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य नित्यो बाधकः स्यात् वावचनात्सोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यसिद्धिः, एतदेव वावचनं ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति, तेन पूर्वं कायस्येत्यत्रैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र इञा मुक्तेऽण् न भवति,

एकारान्तत्वनिपातन यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति पारेगङ्गादानयेति तदर्थं, सम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मिति बहुलवचनादलुका सिद्धम् ॥

"सङ्ख्या वंश्येन" ॥ 'एकलक्षण इति'। एकस्वभाव सन्तान सम्बन्ध, सन्तानिनामेकलक्षणत्वात्सन्तानस्यैकलक्षणत्वम्। 'द्वौ मुनी इति'। पाणिनिकात्यायनौ। 'त्रिमुनीति'। तौ च भाष्यकारश्च, जन्मना त्वेकलक्षणस्योदाहरणम्। 'एकविंशति भारद्वाजमिति'। यदा तु विद्यया सहेति लक्षणेनाभिप्रती इत्यत्र प्रकारान्तरेणाप्ययमर्थ साधित ॥

"नदीभिश्च" ॥ 'नदीवचनै शब्दैरिति'। नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य सञ्ज्ञा नद्याश्चाग्रहणमिति भाव। 'समाहारे चायमिष्यतइति'। अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्याय बाधक स्यात् समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् ततश्चैकनदीत्यत्रा व्ययीभावे सति तन्निबन्धनो 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य' इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्व च, नक्षत्र विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति, यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच् समासान्त स पञ्चनदमित्यादा वव्ययीभावएव भवति, एकनदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति समाहारविवक्षाया च एकापूपीवदेकनदमित्यपि भवति, तथान्यपदार्थेप्यव्ययीभाव स्याद् द्वारावतीको देश इति, न चात्र परत्वाद्बहुव्रीहि, अशेषत्वात्, न ह्यसति समाहारग्रहणेथ शेषो भवति तस्मात्सुष्ठूक्त समाहारे चायमिष्यत इति, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते ॥

"तत्पुरुष" ॥ 'उत्तरपदार्थप्रधान इति'। पूर्वकायोर्द्धपिप्पली त्यादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति सञ्ज्ञा ॥

"द्विगुश्च"॥'समासान्ता इति'। यद्यपि'राजाह सखिभ्यष्टच्' 'तत्पुरुषस्याङ्गुले सङ्ख्याव्ययादे' रिति टजचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ तथापि प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षाया बहुवचनम्। 'पञ्चराजमिति'। उत्तरपदस्यान कारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभाव। समासार्थोत्तरपदस्यान्ता समासान्ता इति तु पक्षे पात्रादित्वात्, क्वचित्पञ्चराजीति स्त्रीलिङ्गस्य पाठ स भाष्यविरो

धादपपाठ । 'ट्यह इति' । 'अहृष्टखोरेवे' ति टिलोप, 'रात्राह्नाहा पुंसि'। 'पञ्चगवमिति'। 'गोरतद्धितलुकी' ति टच् पूर्ववत्स्त्रीत्वाभाव ॥

"द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै" ॥ श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्त, पतिरपि सकर्मक, नेज्जिह्मायन्तो नरक पतामेति यथा, अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव न फल मेवमापत्तिरपि, इह श्रितपतितगतैरय समासो न विधेय, कथ, य कष्ट श्रित कष्ट तेन श्रित भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्ध नार्थभेदो न रूपभेदो न स्वरभेद, तत्पुरुषेप्यहीने द्वितीयेति श्रितपतितगतेभ्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेय । तथाहि। तैस्त त्पुरुषे याथादिस्वरेण भाव्य नाहीनस्वरेण अतीतात्यस्तयोरहीनइति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात्, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य तस्माच्छ्रितादिभिरय न समासो विधेय, तत्रायमप्यर्थो ऽहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्य भवति, जातिस्वरप्रसङ्गस्तु, यदा जातिकालसुखादिभ्य परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूर्वपद प्रकृतिस्वर बाधित्वा 'जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादि त्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग । ननु च तत्पुरुषारम्भेपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षाया न दण्डवारितो बहुव्रीहिरिति जातिस्वर स्यादेव, एवमप्यस्ति भेदस्तत्पुरुषे ऽहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतो ऽनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति, एव तर्हि यदेतद्वा जातइति तद्वा जातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम्, एवमप्यहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्यमित्यस्त्येव लाघवम्, एतावांस्तु विशेष, तत्पुरुषारम्भे तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयो समासयो द्वैस्वर्यं, अनारम्भे तु बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यमिति । अत्रोच्यते । जातिकालसुखादिव्यतिरिक्ते सह बहुव्रीहौ श्रितादीना निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गाद्रूपभेद, तथा सर्वत्र कबपि प्राप्नोति। नन्वसौ 'शेषाद्विभाषे' ति विकल्पित स च तत्पुरुषारम्भेपि भवत्येव बहुव्रीहेरप्यभ्युपगमात्, एवमपि बहुव्रीहावपि द्वैस्वर्याभ्युपगमात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे कप्

प्रसङ्गः. तत्पुरुषारम्भ तु तत्रैवाहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ तु जातिस्वर एव नित्यमित्यन्तोदात्तादेव कम्म पूर्वपदप्रकृतिस्वरादि त्यस्त्येव विशेष, तथा ऽर्थभेदोपि गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तो धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिष्ठितत्वेपि भवति आरूढो वृक्ष देवदत्त इति, वृक्षस्य एवोच्यते, कर्मणि तु भवन्सर्वात्मना निष्ठितत्वे भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति, तथेहापि कष्ट श्रित इति कष्टमनुभवन्नेवमुच्यते कष्ट श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्ट श्रितशब्दविवक्षितस्यार्थस्य साक्षादवगतिर्भवति तत्पुरुषे, बहुव्रीहौ त्वर्थो,त्तद्यथा राज्ञ सखेत्युक्ते नून राजाप्यस्य सखेति स एव सूक्ष्मदृशामेव विषय । 'गमिगाम्यादीनामिति' । उणादीनामन्येषा च सग्रहार्थमुभयोरुपादानम् । 'ग्राम गमीति' । गमेरिनिरित्यौणादिक इनिप्रत्यय 'भविष्यति गम्यादय' इति भविष्यति काले । 'ग्राम गामीति' । आवश्यके णिनि । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति । 'ओदन बुभुक्षुरिति' । भुजे' सन्, 'सनाशसभिक्ष उ' । न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेध ॥

"स्वय क्तेन" ॥ 'स्वय धौताविति' । धावु गतिशुद्ध्यो, 'उदितो वे' ति क्त्वाया विकल्पितेट्त्वाद् 'यस्य विभाषे' तीट्प्रतिषेध, 'च्छ्वो शूडनुनासिके चे' त्यूठ्, 'एत्येधत्यूठ्स्वि' ति वृद्धि । 'स्वयविलीनमिति' । लीङ् श्लेषणे, स्वादय ओदित, 'ओदितश्चे' ति निष्ठानत्व, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्विलीनशब्द क्तान्त । 'ऐकपद्यमैकस्वर्यं समासादिति' । समसन समास, सज्ञा वा, ततो हेतोरित्यर्थ ॥

"खट्वा क्षेपे" ॥ 'खट्वारोहण चेत्यादि' । विनिन्दितो मार्गो विमार्ग । भूमिशयनार्हो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या यत्त्वन्यथा खट्वारोहण तद्विमार्गप्रस्थान तच्चोदाहरणमन्यस्याप्येवविधस्योपलक्षण, तेन खट्वामारोहतु मा वा ऽस्तद्विमार्गप्रस्थित. खट्वारूढ इत्युच्यतइत्यर्थ

"सामि" ॥ 'तस्यासत्त्ववाचित्वादिति' । द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिरतो द्रव्यवाचिन एव द्वितीया भवति नाद्रव्यवाचिन इत्यर्थः ॥

"काला"॥ इह काला अत्यन्तसयोगइत्येको योग कर्त्तव्य, तत्र क्तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समास सिद्ध्यति किमर्थं योगविभागेन क्तान्तेन समासो विधीयतइत्यत आह। 'अनत्यन्तसयोगार्थं वचनमिति'। अनत्यन्तसयोगमेव दर्शयति। 'षण्मुहूर्त्ता इति'। 'चराचरा इति'। चरे पचाद्यचि 'चरिचलिपतिवदीनामुपसख्यानमाक् चाभ्यासस्येति' द्विर्वचनमागागमश्चाभ्यासस्येति, चरन्तोनवस्थिता इत्यर्थ.। 'कदा चिदह रिति'। उत्तरायणे। 'कदा चिद्रात्रिमिति'। दक्षिणायने। ततस्तैश्च षड्भि र्मुहूर्त्तैरह्नो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसयोग। 'मासप्रमित इति'। माङ आदि कर्मणि कर्त्तरि क्त, मास परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थ। 'प्रतिपच्चन्द्रमा इति'। न च तेन मासस्यात्यन्तसयोग इति भाव॥

"तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन"॥ तृतीयायाश्छान्दसे लुकि गुणवचनेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यम्, अर्थेनेति पृथक् पदम्, अत एव 'गुण वचनेनार्थशब्देन चेति'। 'कीदृशेन गुणवचनेन तत्कृतेनेति'। तदिति सर्व नाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्श, स च शब्द, न च शब्देन गुण वचनस्य करण सम्भवतीत्यत सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेतिविज्ञायतइत्याह। 'तृतीयान्तार्थकृतेनेति'। 'यावदिति'। यावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्या यता दर्शयति, अर्थद्वारक चेद गुणवचनस्य विशेषणम्, अर्थ एव हि तृतीयार्थेन क्रियते न गुणवचन शब्द। वचनग्रहण किम्। यावतार्थेन समासासम्भवाद्गुणवचनेनैव भविष्यति एव यथा विज्ञायेत, गुणमुक्तवान् गुणवचन:, 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति भूते कर्त्तरि ल्युट्, गुणमुक्तवता समेति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थ, तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्र निष्ठे न भवति। गुणश्चात्र सत्त्वे निविशतेऽपैतीति लक्षितो गृह्यते न तु यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इतितच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त, तृती यान्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात्। 'शङ्कुलाखण्ड, किरिकाण इति'। खडि भेदने, कण निमीलन, इत्याभ्या घञि व्युत्पादितावेतौ क्रिया-रूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवत। 'धान्येनार्थ इति'। अर्थ्यतइत्यर्थ प्रयोजन,-

मर्थेन वार्थे प्रार्थनाभिलाष, सर्वत्र करणे तृतीयाया समास ।
'अक्षणा काण इति'। नात्राक्ष्णा कृत काणत्व किं तर्ह्यन्येनैव केनापि
क्रियादिना, अक्ष्णा तु केवल काणो लक्ष्यतइति तत्कृतत्वाभाव, किं
च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थमपि तत्कृतग्रहणं कर्त्तव्यम्। ननु
यदि दधि कृत पाटव विवक्षित दध्ना कृत पटुरिति ततो भवितव्यमेव
समासेन, अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्न करणभाव दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति
ततो ऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् कुङ्कुमेन लोहित
कोपेन लोहित मुखमिति, अत्रापि हि करोति क्रियया करणस्य सम्बन्ध
कुङ्कुमेन कृत लोहितमिति, क्व तर्हि स्यात् शङ्कुलया खण्ड इत्यादावेव
तु स्यात्, यत्र पूर्वोत्तरपदयो क्रियाकारकलक्षण सम्बन्धस्तस्माद्यत्रो
त्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्याद्भोजनादिद्वा
रके सामर्थ्ये माभूदिति तत्कृतग्रहणम्। 'गुणवचनेनेति किमिति'। जाति
वचनेषु जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतस्यासम्भव, क्रियावचने त्विष्यतएव, 'कर्तृ
करणे कृता बहुलमि' ति द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव, नह्याका
शस्य तत्त्व केन चित् क्रियते ऽतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्न ।
'गोभिर्वपावानिति'। गोसम्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्व पीव
रत्वमित्यस्ति तत्कृतत्व न त्वसौ गुणवचन ॥

"पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णै" ॥ पूर्वसूत्रेर्थशब्देन
समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमर्थनिर्देशार्थं, तच्चानन्तरेणोनशब्देनैव
सम्बध्यते न पूर्वादिभि, समसदृशशब्दयो पृथगुपादानात्। 'एतदेवे
त्यादि'। समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेद तद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति,
इह तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततस्तस्या समासे मातु सदृशो
मातृसदृश इति सिद्ध, किमर्थमिह सदृशग्रहण, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्, सिद्धोत्र प्रकृतिस्वर, 'सदृशप्रतिरूपयो:
सादृश्य' इति, तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्य कर्त्तव्य यदा षष्ठीसमासस्तदा-
न्तोदात्तत्व माभूदिति, ननु चेदानीमनभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति,

नैव शक्यम्, अलुक्समासे हि दोष स्यात्, 'षष्ठ्या आक्रोशे' दास्या सदृशो वृषल्या सदृश इति तस्मात्तत्कर्त्तव्यम्, इद तु न कर्त्तव्यम्, इदमपि कर्त्तव्य, हेतुतृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति, नह्यत्र तुल्यार्थैरि तिषष्ठी भवति प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते, एवमपि न कर्त्तव्य तत्कृतत्वा त्पूर्वणैव सिद्ध यो हि विद्यया सदृश विद्याकृत हि तत्सादृश्य तत्र पूर्वं णैव सिद्ध, 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहण' गुडसमिश्रा धाना इत्ये वमर्थं, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'मिश्र चानुपसर्गमसन्धा' वित्यनुपसर्गग्रहण करोति तज्ज्ञापयति मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति । 'पूर्वादि-ष्विति' । अवरशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थ ॥

"कर्तृकरणे कृता बहुलम्" ॥ कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचन वृत्तौ वस्तुव्याख्यान कृत कर्त्तरि करणे च या तृतीयेति, तथा चोत्तरत्र वक्ष्य ति कर्तृकरणे कृत्यै सहाधिकार्थवचने समस्येते इति, 'सर्वोपाधिव्यभि चारार्थमिति'। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थ ।'पादहारक इति'। ह्रियतइति हारकइति 'कृत्यल्युटो बहुलमि' ति कर्मणि ण्वुल्, पा दाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समास । 'गले चोपक इति' । चुप मन्दाया गतौ, हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल्, अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्, कृद्ग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात, इह कर्तृकरणे क्रियाया एव भवत , क्रिया च धातुवाच्या धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङश्च तत्र सुपेत्यधिकारा त्तिङन्ते न प्रसङ्ग , तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु, इह काष्ठै पचतितरा काष्ठै पचतिरूप काष्ठै पचतिदेश्य हस्तेन कृतपूर्वी दध्ना भुक्तपूर्वी घृतेनेष्टीति ॥

"कृत्यैरधिकार्थवचने" ॥ 'स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति' । स्तुत्या निन्दया च प्रवर्त्तित स्तोतु निन्दितु च कृतमित्यर्थ । 'अध्यारोपिता र्थवचनमिति' । असन्नेवारोपितोऽध्यारोपित । 'काकपेयेति' । एव नाम पूर्णतोया नदी यत्तटस्थै काकैरपि शक्या पातुमिति स्तुति । एव नामाल्पतोया यत्काकैरपि शक्या पातुमिति निन्दा, उभयत्र शक्यार्थे कृत्य । 'श्वलेह्य इति' । एव नामासन्नतोय कूपस्तटस्थैरपि श्वभि. शक्यो लेढुमिति स्तुति , एव नामाशुचि कूपो यज्जल श्वान एव लेढुम

हन्तीति निन्दा, अर्हार्थे कृत्य । 'बाष्पच्छेद्यानीति' । एव नाम कोमलानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तु शक्यानीति स्तुति, एव नाम क्वथितानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तु शक्यानीति निन्दा । 'कण्टकसचेय इति' । एव नाम क्लिन्न ओदनो यत्कण्टकै शक्य सचेतुमिति स्तुति, एव नामा ल्प ओदनो यत्कण्टकै सचीयतइति निन्दा । 'पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च इति' । यद्यपि स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्व तथापि बहुलवचनात्पूर्वेणैव सिद्ध, तथा च काकपीता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिका र्थवचने समासो दृश्यते ऽत, प्रपञ्च एवाय नाप्राप्तविधिर्नापि नियम इत्यर्थ ॥

"अन्नेन व्यञ्जनम्" ॥ 'दध्योदन इति" । ननु च नेह क्रिया-श्रूयते न चान्तरेण क्रिया द्रव्याणा परस्परेण सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र समासो न प्राप्नोति, अथासत्यपि सामर्थ्ये वचनात्समास, इहापि तर्हि स्यात् कि दध्योदनो भुज्यतामिति, तत्राह । 'वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भा-वाद्विति' । स्वभावादेव वृत्तावन्तर्भूता क्रियेति तद्द्वारकस्य सम्बन्धस्य सद्भावात्सामर्थ्यमित्यर्थ, ॥

"भक्ष्येण मिश्रीकरणम्" ॥ 'खरविशदमिति' । खर कठिन, विशद विभक्तावयव, खर च तद्विशद च खरविशद हनुचलनेनादनी-यमित्यर्थः, एव भूत यदभ्यवहार्य तद्भक्ष्यमित्युच्यते, तत्रैव यद्दन्तस्य खर नस्तस्य च भक्षयते रूढत्वात्, । भक्षयतिस्त्वन्यत्रापि भवति अब्भक्षो वायुभक्ष इति, गौणो ऽत्र भक्षयतिरित्यन्ये ॥

"चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै" ॥ 'अर्थ परामृश्यत इति' । यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्त शब्द, सन्निहितस्तथापि शब्द प्रति तादर्थ्यासम्भवात्तदर्थ एव परामृश्यतइत्यर्थ, । 'इत्येतै शब्दै सहेति' । तत्र तदर्थेन सुबन्तेनेत्यर्थद्वारक विशेषण स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यास-म्भवात्, द्वितीयस्त्वर्थशब्द' पृथगेव निमित्तम् । 'प्रकृतिविकारभावे समा-सइष्यतइति' । ज्ञापकात् । यदयं बलिरक्षितग्रहण करोति तज्ज्ञापयति वि-कृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यतइति, अन्यथा कुबेरबलि, गोरक्षितमित्य-

त्रापि तादर्थ्यसम्भवादनर्थकं तत्स्यात्, हितसुखग्रहणं तु हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या, चतुर्थी चाशिषीत्यतादर्थ्येपि चतुर्थीसम्भवाच्च ज्ञापकं, यदि वि कृति' प्रकृत्या समस्यते ऽश्वेभ्यो घासो ऽश्वेभ्य सुरा ऽश्वसुरं विभाषा सेनेति नपुंसकत्वं, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा, विधा अवविशेष , अत्र न प्राप्नोति, अश्वघासादय षष्ठीसमासा भविष्यन्ति। ननु स्वरे विशेषो भवति चतुर्थीसमासे हि सति चतुर्थीतदर्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य षष्ठीसमासे तु समासान्तोदात्तत्वेन, नैषोस्ति विशेष । चतुर्थीसमासेपि नैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यं ज्ञापकात् यदयं 'क्ते चे' ति चतुर्थ्यन्तं पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवतीत्याह तज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावाभावएव स्वरो न भवतीति, अन्यथा गोरक्षितमित्यत्रापि चतुर्थी तदर्थइत्येवसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, हितार्थमेतत्स्यात्, गोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं नास्ति, एवमपि हिते चेति वक्तव्ये क्ते चेति सामन्यवचनं ज्ञाप कमेव, सर्वथा कुबेरबलिरित्यादौ माभूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे स्वर इष्टितव्यः। अथ रन्धनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमास कस्मान्न भवति। कश्चिदाह। भवत्येव तद्यथा गोग्रास , लीलाम्बुजं, क्रीडासर , वासभवनं, नाट्यशालेति। अपर आह। रन्धनस्थाल्यादयो ऽनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्तीति। उभावपि प्रतिब्रूम । येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतु र्थीसमास एवास्तु येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानाच्चे ष्यतां माकारि ज्ञापनार्थं बलिरक्षितग्रहणं, स्वरस्तु चतुर्थीसमासेपि पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृतिविकारभावएव व्यवस्थास्यते, किं चैवं सति सूत्रमेवैतदनर्थकं, यूपदार्वादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, चतुर्थी तदर्थ-इत्येतत्तु षष्ठी तदर्थइति क्रियतां ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था क्रि यतां, नन्वर्थ भेदो भवति, षष्ठीसमासे सबन्धमात्रं गम्यते चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्यं सबन्धविशेष , नैषोस्ति विशेष । आरभ्यमाणेपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारित षष्ठीसमासस्तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोवसेय , यद्येव केवलेपि षष्ठीसमासे तथा विशेषो ऽवगस्यते, किं च सिद्धान्तेऽश्वघासा-दिषु तावदर्थप्रकरणादिना तादर्थ्यविसाय सर्वत्रैव तथास्तु नार्थोनेन।

उच्यते। हितशब्देन तावत्षष्ठीसमासो न भवति तद्योगे चतुर्थ्या नित्य त्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्य, ततश्च क्ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहण कर्त्तव्य गोहितमित्याद्यर्थम्, एव च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् चतुर्थ्या असम्भवात् षष्ठी तदर्थइत्यस्य चाप्रसङ्ग प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेय, अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्त्तव्य, बलिसुखग्रहणमपि कर्त्तव्य, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतिर्यथास्यादित्येवमथ, तस्मादारब्धव्यमेव सूत्र, प्रकृतिविकारभावएव समास इत्यस्य तु प्रयोजन चिन्त्यम्। 'अर्थेन नित्यसमास वचनमिति'। अन्यथा महाविभाषाधिकाराद्ब्राह्मणायार्थइति वाक्यमपि स्यात्। 'सर्वलिङ्गता चेति'। परलिङ्गताया अपवाद, अभिधेयवशेन च सर्वे लिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति। 'ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि'। सर्थबिति चेदित्सज्ञाभाव इयडुवङ्प्रसङ्गश्च। स्यादेत्। तदर्थ विकृते प्रकृतावित्यत्र तदर्थसर्थबिति सूत्र कत्तव्य, चतुर्थीति वर्त्तते चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेभिधेये सर्थण्प्रत्ययो भवति, सकार पदसज्ञार्थ राजार्थं, गवार्थं पित्त्वादनुदात्तत्वम्, एव चार्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधेय, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रह, तद्धितत्वाच्चाभिधेयवल्लिङ्गता सिद्ध्यतीति। तच्च। सकारस्येत्सज्ञाभावप्रसङ्गात्। 'षष्ठादिर्ञिटुडव' 'ष प्रत्ययस्ये'ति द्विषकारकनिर्द्देशाश्रयणेनेत्सज्ञा स्यादेवमपि वुञ्छणादिषु तृणादिभ्य से प्रसङ्ग, श्र्यर्थं भ्वर्थमित्यत्र चेयङुवङौ स्याताम्। बहुव्रीहावात्वकपो प्रसङ्ग। स्यादेतत्। यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोर्थं प्रयोजक इति शक्यते वक्तुमतो ब्राह्मणोर्थोस्येति विग्रह्य बहुव्रीहि करिष्यते तेन चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभाव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवल्लिङ्गता च सिद्ध्यतीति। तच्च। महदर्थमित्यत्रात्वकपो प्रसङ्गात्। तदर्थस्यार्थादेशउदभावप्रसङ्ग। स्यादेतत्। चतुर्थी तदर्थेत्यनेन समास विधायार्थइत्यनेनाशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते विभाषाधिकाराच्च यूपार्थं दारु यूपदार्वित्युभय भविष्यति, ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द

आदेशो भवति कुबेरार्थो बलि कुबेरबलिरित्यादि। किमर्थमिद, न पूर्वेणैव सिद्ध, ज्ञापकार्थमेतज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्यो र्थादेश इति तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि भवति न तु रन्धनस्थालीत्यादि, अश्वघासादयस्तु पूर्ववत्, अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीयमानेना-र्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति यस्यावस्थानेऽर्थे देशस्तल्लिङ्गता स्थानि वद्भावेन भविष्यति, अर्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति। तत्र। उदकार्थो वीवध इति वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौ दनादिसूत्रेणोद भावप्रसगात्, अतश्चतुर्थीसमास एव विधेय तथा चा र्थेन नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, न वक्तव्या, ब्राह्मणायेति चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति 'लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये' ति सर्वलिङ्गता च सिद्धा

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमा।
नान्ये सहस्रमप्यन्धा सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा॥

"पञ्चमी भयेन"॥ भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिरिति मत्वा ह। 'भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति'। एव सूत्रन्यास कर्त्तव्य इत्यर्थ। व्याख्यानात्स्वर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्ग इति भाव। स तर्हि तथा न्यास कर्त्तव्यो नेत्याह। 'पूर्वस्यैव बहुलग्रहण स्येति'। यथा हि पादहारक इत्यादौ बहुलग्रहणात्सर्वोपाधिव्यभिचारा र्थाद्भवति, एवमत्रापि भविष्यतीत्यर्थ। 'अधर्मजुगुप्सुरिति'। जुगुप्सा विरामेत्यधर्मस्यापादानसज्ञा॥

"अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश"॥ अल्पशब्दाद्बह्वल्पार्था दिति शस्, शसि बह्वल्पार्थस्येति पुवद्भाव, कारकत्व तु समसनक्रियाया कर्मत्वात्, अत एव पञ्चमी समस्यतइति कर्मणि लकार, तत्र तु बह्व ल्पार्थान्मङ्गले वचनमिति वक्ष्यति तस्मादत एव निपातनादत्र शसिति युक्तम्। 'अल्पा पञ्चमीति'। अल्पाभ्य प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थ॥

"सप्तमी शौण्डै"॥ अत्र साहचर्याद्धूर्तादिष्वजहत्स्वार्थ एव शौण्डशब्द प्रयुज्यते यथाच्छत्रिणो गच्छन्तीति, अत्र च प्रमाण बहु

वचननिर्देशः, अतोन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यतइत्याह । 'शौण्डादिभिरिति' । गणपाठसामर्थ्यात्तु बहुवचननिर्देशोर्थनिर्देशार्थो बहुवचनान्तस्य वा समासार्थ इति न भवति । ननु चाक्षशौण्ड इत्यादौ क्रियाया अश्रवणादधिकरणत्वं नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति, न चैतदेव ज्ञापकं शक्यमाश्रयितुं शौण्डो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद्, अत आह । 'वृत्ताविति' । अन्तःशब्दोत्र पठ्यते तद्योगेवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति, वनेन्तर्वनान्तः, अस्य विकल्पितत्वादव्ययीभावोपि भवति, अन्तर्वणं, प्रनिरन्तइति णत्वम् । अधिशब्दः पठ्यते, तस्याधिकरणप्राधान्ये ऽव्ययीभावः । 'अधिस्त्रीति' । आधेयप्राधान्ये ह्ययं तत्पुरुषः । 'ब्राह्मणाधीनमिति' । अध्युत्तरपदात्ख इति खः । ब्राह्मणेष्वधीति वाक्यम् ॥

"सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च" ॥ 'साङ्काश्यसिद्धः काम्पिल्यसिद्ध इति' । सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यं, कम्पिलेन निर्वृत्तं काम्पिल्यं चातुरर्थिकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः, तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः ॥

"ध्वाङ्क्षेण क्षेपे" ॥ स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्पर्यायाणां न प्राप्नोतीत्यत आह । 'ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणमिति' । व्याख्यानाच्चैतदवसीयते । 'तीर्थे ध्वाङ्क्षइवेति' । उपमानोपमेयभावे सति क्षेपो गम्यते नान्यथेतीवशब्दः प्रयुक्तः, यथा तीर्थे ध्वाङ्क्षा न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं कार्येष्वनवस्थितस्तीर्थध्वाङ्क्ष इत्यर्थस्तदाह । 'अनवस्थित इत्यर्थ इति' । वृत्तौ त्विवार्थस्यान्तर्भावादिवशब्दस्याप्रयोगः ॥

"कृत्यैर्ऋणे" ॥ 'यत्प्रत्ययान्तैनैवेष्यतइति' । अल्पश इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते, कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । 'ऋणग्रहणं च नियोगोपलक्षणार्थमिति' । नियोगो ऽवश्यं भावः, ऋणमवश्यदेयमिति नियोगसाहचर्यान्नियोगमात्रमुपलक्षयति, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'इहापीति' । 'पूर्वाह्णेगेयमिति' । 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मित्यलुक्, यथा ऋणमवश्यं देयमेवमिदमपि पूर्वाह्णे ऽवश्यं गेयमिति नियोगो ऽस्ति ॥

"क्तेनाहोरात्रावयवा" ॥ 'दिवा वृत्तमिति'। ऐकपद्यमैकस्वर्यं च न भवति। ननु च दिवाशब्दोऽधिकरणशक्तिप्रधानस्तत्राभिहित सोऽर्थो न्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे सम्पन्न इति प्रथमैवास्माद्भवति, अत सप्तम्य-भावादेवात्राप्रसङ्ग । नैषोऽस्ति नियमोऽधिकरणशक्तिप्रधान इति, दिवा मन्या रात्रिरित्यपि दर्शनात्, कथ रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतेति, 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति मन्यते, एव चायज्ञन्मक्तमित्याद्यपि भवति ॥

"तत्र" ॥ 'तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तमिति'। तत्र भवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेऽपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापे-क्ष्येति मन्यते ॥

"क्षेपे" ॥ अवतप्तेनकुलस्थित तवैतदिति चिरन्तनप्रयोगस्त स्यार्थमाह। 'चापलमेतत्तवेत्यर्थ इति'। यथा ऽवतप्ते प्रदेशे नकुला न चिर स्यातारो भवन्ति एव कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिर तिष्ठति स एव मुच्यतइत्यर्थ । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मिति नकुलस्थि तशब्देन समास, पूर्ववदलुक् ॥

"पात्रेसमितादयश्च" ॥ 'युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थमिति'। युक्ता रोह्यादयश्चेत्यत्रैषामपि परिग्रहो यथा स्यादित्यर्थ । 'पात्रएव समिता इति'। भोजनसमयएव सङ्गता इत्यर्थ । 'पात्रेबहुला इति'। भोजनसमयएव सङ्घीभवन्ति नान्यकार्यइत्यर्थ । 'उदुम्बरमशकादिष्विति'। यस्तत्रैव तृप्तो नास्मात्परमस्तीति मन्यते सोयमदृष्टविस्तार पुरुष उदुम्बरमशकादिरुच्यतइत्यर्थ । 'प्रतिषिद्धसेवनेनेति । शत्रुषु भार्याया वा पुरुषायितव्य, मातरि पुरुषायित प्रतिषिद्धम्। 'निरीहत येति'। पिण्डी ओदनपिण्डस्तत्रैव शूरो नान्यत्रेति निरीहता। 'परम-पात्रेसमिता इति'। एव रूप वृत्त्यन्तर न भवति परमा पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवतीत्यर्थ ॥

"पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन" ॥ 'भिन्न प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यादि'। भिन्नग्रहण पर्यायनिवृत्त्यर्थम्, एकग्रहण गौरश्च

वृत्त्यादिनिवृत्त्यर्थं, क्व चिद्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठ, भिन्नेन निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्त्तितस्येत्यर्थ. । विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वका लादीना पूर्वनिपातार्थं वचनम्, एकशब्दस्य तु 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञाया' मिति नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । 'पूर्वकालइत्यर्थग्रहणमिति'। पूर्वं कालो ऽस्य पूर्वकाल, पूर्वमनुष्ठितइत्यर्थ, स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतीत्यर्थो तेनैव समासो विज्ञायतइत्याह । 'परकालेनेति' । 'स्नातानुलिप्त इति' । पूर्वं स्नात पश्चादनुलिप्त इत्यर्थ । अत्र क्रियाशब्दत्वा त्पाचकपाठकादिवत्पूर्वनिपात पर्यायात्स्यात् । 'एकशाटीति' । शाट शब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्, 'एकतद्धिते चे' ति ह्रस्व । 'सर्वमनुष्य इति'। अत्र विशेषणमित्यपि समासे न दोष, तस्मात्क्रियावाचिना गुणवाचिना वा समासो दर्शनीय, एव जरदादिष्वपि । 'एकस्या शाटीति'। अत्र भवितव्यमेव षष्ठीसमासेन तस्मादेकस्या शौक्ल्यमिति प्रत्युदाहर्त्तव्यम्, अत्र हि गुणेन नेति प्रतिषेध ॥

"दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्" ॥ विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे नियमार्थमेतत् सञ्ज्ञायामेव नान्यत्रेति, पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वदिग्वाचित्वात् समास ॥

"तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" ॥ विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धस्य पूर्वस्यानियमादप्राप्तविधिरयम्, अग्रहणविषयत्वाद्वायमपि नियम शक्यते वक्तुमय नियम पूर्वो विधिरिति । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यतइत्याह । 'तद्धितार्थे विषयभूतइत्यादिना' । तद्धितार्थे ऽभिधेयइत्येव तु विज्ञायमाने पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभ स्यात्, तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादिति भाव, । अस्मिन्पक्षेर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजन तद्धिते विषयइत्येवास्तु, तद्धिते परत इति तु विज्ञायमाने इतरेतराश्रय प्राप्नोति समासात्तद्धितो विधेयस्तद्धिते च समास इति, किं च तद्धितार्थेभिधेयइत्यस्मिन्पक्षे न दोष, 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुग्वचन ज्ञापकमुत्पन्नते द्विगोस्तद्धित इति सर्वतद्धितसाधारणो द्विगुस्तत्राश्य विशेषाभिधानाय तद्धित उत्पद्यतइत्यपि शक्य विज्ञातुम् । अथैव कस्मान्न विज्ञायते तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुर्भवतीति, यथा दारार्थं घटामहे

द्वारा यथा स्युरिति घटामहइति, नैव शक्य विज्ञातुम्। एव हि विज्ञायमाने तद्धितोत्पत्तये विधीयमाना समाससज्ञा विषयान्तरे न स्यात्, एव तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसज्ञापि, ततश्च पञ्चारत्निरित्यत्र इगन्ते द्विगाविति स्वरो न स्यात, तस्य तु समाहारद्विगुरवकाश, यथा स्वरे विधीयमान पराङ्गवद्भाव षत्वणत्वयोर्न भवति तथात्रापि। 'पौर्वशाल इति'। पूर्वस्या शालाया भव इति तद्धितार्थे विवक्षिते समासस्ततस्तद्धित। 'पूर्वशालाप्रिय इति'। पूर्वा शाला प्रिया ऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्व शालाशब्दस्य भवति, असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमवतिष्ठेत। समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति'। स हि समूहरूपत्वाद्भेदनिबन्धन, सख्यैव च भेदमाचष्टे दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थनियत, विभक्तिरपि समासे निवर्त्तते। ननु यथा काकसमूह इत्यत्र विभक्त्यभावेपि भेदावगतिस्तथात्रापि भविष्यति, तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्य। 'पाञ्चनापितिरिति'। पञ्चाना नापितानामपत्यमिति समासे 'ऽत इञ्'। 'पञ्चकपाल इति'। पञ्चसु कपालेषु सस्कृत इति समासे 'सस्कृत भक्षा' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुक्। 'पञ्चगवधन इति'। पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते धनशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकी' ति टच्। अयमुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति नित्यो वक्तव्य, अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात्। उक्त च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचन' मिति, वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियइति त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्व स च नित्य इष्यते, नित्य समासान्तो यथा स्यादिति। 'पञ्चपूलीति'। पञ्चाना पूलाना समाहार इति विग्रह, न तु पञ्च पूला समाहृता इति, भावसाधनो हि समाहारशब्द समाहरण समाहार, विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरण, पञ्चग्रामी नवनगरी त्रिपुरीत्यत्रैकस्मिन् क्षणे क्रियाया समन्वयाद्विप्रदेशानामपि बुद्ध्या राशीकरण भवति, अथ कर्मसाधने को दोष, इह पञ्चकुमारीति कुमार्यर्थप्राधान्यात्समा-

सशास्त्रे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनत्वाभावा 'द्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वो न स्यात्, काममत्र नपुंसकह्रस्वत्व सिद्धम्, इह पञ्च खट्वा समाहृता पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे ह्रस्वाभावाद् द्विगोरत इति ङीब् न स्यात्, भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेपि कुमारीशब्दस्य नित्य षष्ठ्यैव योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसर्जनत्व, तस्माद्भावसाधन, द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु 'स नपुंसक'मिति वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथ पञ्चपूलीमानयेत्युक्ते पूलानामानयन, नान्तरेण द्रव्यानयन भावानयन सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नेरानयन सम्भवति, एवमपि समाहारग्रहण मनर्थक भावसाधनो हि समाहारशब्द समूहपर्याय, समूहश्च तद्धितार्थस्तत्र तद्धितार्थइत्येव सिद्ध, यद्येव तद्धितोत्पत्ति प्राप्नोति, उत्पन्नस्य तद्धित 'द्विगो'रिति लुग्भविष्यति, लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति पञ्चपूली, अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीप्प्रतिषेध प्राप्नोति, 'पञ्चगव गोरतद्धितलुकी'ति टच् न प्राप्नोति, नैष दोष । अपरिमाणेष्वत्र न तद्धितलुकीत्यपास्य समाहारइति वक्तव्य तन्नियमार्थम्, अविशेषेण द्विगोर्ङीब् भवति अपरिमाणान्ताद्विस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च समाहारएवेति, पञ्चाना मश्वाना समाहार पञ्चाश्वी, क्व मा भूत् पञ्चभिरश्वै क्रीता पञ्चाश्वा, 'गोरतद्धितलुकी' त्यत्राप्यतद्धितलुकीत्यपास्य द्विगो समाहारइति वक्तव्य तन्नियमार्थं गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टज् भवति द्विगोस्तु समाहारएवेति, पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगव, क्व माभूत् पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चगु पट, एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र 'लुक् तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति, तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं, समाहारग्रहणात्तु समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यतइति सिद्धमिष्टम् । इह पञ्च गावो ऽस्य सन्ति पञ्चगु पुरुष इति मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादय समास प्राप्नोति, न बहुव्रीहिरशेषत्वात्, तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशो यत्र दिक्सख्ये न स्त, सति चास्मिन्समासे मतुप श्रवण स्यात्, अप्राग्दीव्यतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

"सङ्ख्यापूर्वो द्विगु" ॥ क्वचिदनन्तरो ऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति, क्वचित्समुदाय यथा 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इत्यत्र वक्ष्यते तस्मान्नोभावविति, तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ऽनन्तरो वेति सशये ऽनन्तर इत्याह। 'तद्धितार्थइत्यादि'। अय भाव। समुदायापेक्षाया सङ्ख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विमुनि व्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि स्यादितीगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसङ्ग, समानाधिकरणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकशाटीत्यत्रापि स्यात, सङ्ख्याशब्दोपादानविहिततत्पुरुषपरिग्रहेपि 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञाया'मित्यस्यापि ग्रहणात्सप्तर्षय इत्यत्र द्विगुस्वरप्रसङ्ग, योगविभागश्चानर्थक, दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञाया तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारइत्येकयोग कर्त्तव्य स्यादिति, कथमेकापूपीति, अत्र ह्येकश्चासावपूपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगुत्वे सत्य 'कारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत' इति 'द्विगो'रितीकार सिद्ध्यति नान्यथा, न चैकशाटीतिवज्जातिङीषन्तेन समास शक्यते कर्तु केवलस्यापूपशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्। उच्यते। अत्रानन्तरसूत्रेण समाहारएव समास। नन्वनेकविषय समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्, इहैकमप्यपूप कश्चित्कृपणो ददनेक मन्यते तथा दानश्रद्धातिशयाद्पूपमहत्त्वाद्वा ऽनेकस्मिन्य सम्भ्रमस्तमेकस्मिन्नपि करोति, अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यात, तत्रारोपितबहुत्वाश्रय समाहार इति सिद्धम् ॥

"कुत्सितानि कुत्सनै" ॥ 'कुत्सितानीति'। कुत्स अवक्षेपणे मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्त बहुवचननिर्द्देशादुभयत्रार्थग्रहण न स्वरूपग्रहणमित्याह। 'कुत्सितवाचीनीति'। वैयाकरणखसूचिरिति'। सूचयतेरिक्वेतीकार, य पृष्ट सन् प्रश्न विस्मारयितु ख सूचयति ख निरीक्षते अहो निर्मल गगनमिति स एवमुच्यते, अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गस्याध्ययन प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते। 'याज्ञिककितव इति'। कि तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो ब्रूते प्रवर्त्तमान कितव, इह तु कितवइव कितव, यो याज्ञिको याज्यस्य धनसत्तामेवापेक्षते न शागार्हता स याज्ञिककितव

इत्युच्यते तदाह । 'अयाज्ययाजकस्तृष्णापर इति' । 'मीमांसकदुर्दुरूट इति' । दुल उत्क्षेपे दु पूर्वं औणादिक कूटप्रत्यय । 'बहुलमन्यत्रापी' ति णिलुक्, लरयोरेकविषयत्वस्मरणाद्दुर्दुरूट इति भवति । 'वैयाकरणश्चोर इति' । कथमेतत्प्रत्युदाहरणं, यावता चोरत्वेन गर्ह्यमाणत्वाद्भवत्येव वैयाकरणकुत्सा तत्राह । 'नह्यत्रेति' । प्रत्यासत्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया समासेन भवितव्यम्, अत्र च वैयाकरण कुत्स्यते चोरत्वेन न तु वैयाकरणत्वम् । 'कुत्सितो ब्राह्मण इति' । अत्र विशेषण विशेष्येणेति भवितव्यमेव समासेन, यदि नेष्यते बहुलग्रहणं शरणम् ॥

"उपमानानि सामान्यवचनैः" ॥ 'उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति' । उपपूर्वान्माङ करणे ल्युटि समास इति दर्शयति, भाष्ये तु मानस्य समीपमुपमानमित्यर्थकथनमात्रम्, अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धिप्रसङ्गादिति भाव । उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढ, येन वस्त्वन्तर सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमान तद्यथा गौरिव गवय इति, गौ करण, पुरुष परिच्छेत्ता, स हि गो सादृश्येन गवय परिच्छिनत्ति गोसदृशो गवय इति । 'समान्यवचनैरिति' । समानशब्द साधारण पर्यायस्ततश्चातुर्वर्ण्यादित्व त्स्वार्थे ष्यञ्, साधारणो धर्म सामान्य, तच्चोपमानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तयोरेव साधारणो धर्मो विज्ञायतइत्याह । 'उपमानोपमेययोरित्यादि' । 'तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति' । तेन साधारणेन धर्मेण विशिष्ट यदुपमेय तद्वचनै, न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरित्यर्थ । वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते, सामान्यमुक्तवन्त सामान्यवचना, ये सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ता, यथा गुणमुक्तवान् गुणवचन इति, तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य सबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायतइति सुष्ठूक्त तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति । 'शस्त्रीश्यामेति' । अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमान शस्त्री, उपमेया देवदत्ता, तयो साधारणो धर्म श्यामत्व, तदभिधाय तद्विशिष्टाया श्यामाशब्द पर्यवस्यतीति भवति सामान्यवचन । ननु च समानाधिकरणेनेति वर्तते, इह च शस्त्रीशब्द

शस्त्र्या वर्त्तते श्यामाशब्दस्तु देवदत्तायां, यदाह उपमानवाचीनि सुबन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति, तथा विग्रहवाक्ये इवशब्द प्रयुक्त शस्त्रीव श्यामेति । सत्यम् । वचनसामर्थ्यात्तु वैयधिकरण्येपि समास । यद्येव मृगीव चपला मृगचपला हसीव गद्गदा हसगद्गदा, पुवत्कर्मधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षण पुवद्भावो न प्राप्नोति, नैष दोष । जात्यन्तर-निवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमकिञ्चित्कर तत्र कुक्कुटाण्ड मृगक्षीर-मित्यादिवदिदमपि सिद्धम् । ननु चान्यदेव चापल स्त्रिया अन्यदेव पुसः, सत्यम् । जातिमात्रोपादानेपि प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्व प्रत्याययिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वान्न स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तम्, अन्यथा पुवद्भावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथ विशेषावगति, अस्त्वेव यदि तु मृगीव चप लेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समास क्रियते तदा मृगीचपलेति प्राप्नोति, नहि तेन समासो दण्डवारित, समानाधिकरणाधिकारश्च बाध्येत, एव तर्हि समानाधिकरणसमास एवाय शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथ पुनर्देवदत्तायां शस्त्रीशब्दो, जातिवचनो ह्यसौ सादृश्यनिमित्तादभेदो पचाराद्यथा गौर्वाहीक इति, यद्येव शस्त्रीशब्दोप्युपमेये सक्रान्त इत्युप मानवाचित्व नोपपद्यते, सत्यम् । पूर्वावस्थाश्रयेण तूपमानत्व द्रष्टव्यम् इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदर्शनार्थो न प्रक्रियावाक्याङ्गमिति न कश्चिद्दोष ।

ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां प्रयुज्यतइति श्याम-शब्दो न प्रयोगार्ह । तत्र । बहवो हि शस्त्र्या गुणा तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुः श्यामेति, तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपितमिति । ननु सदपि श्यामपद देवत्तामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्रीगुणो निर्द्दि-श्यते, नैतदस्ति । नैवमत्र वचन व्यज्यते या श्यामा सा शस्त्रीवेति, कथ तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, अस्या तु वचनव्यक्ताविवशब्देन ताव-दुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते उपमेयनिष्ठो गुण उपमान स्पृशत्येव, अथ वा चन्द्रमुखीत्यादावनिर्दिष्टोपि गुण प्रियदर्शनत्वादि प्रसिद्धिवशादुपमान निमित्तत्वेन प्रतीयते तदोपमेयेपि तावत्कृत कथमुपमान न स्पृशति । 'कणा इव तन्दुला इति' । दीर्घत्वादिना धर्मेण ॥

"उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे" ॥ उपमितमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यतइत्याह । 'उपमेयमुपमितमिति' । 'सामर्थ्या दिति' । उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्सामर्थ्येन चेत्सामान्यवाचीति यदा प्रकरणादिवशान्नियत साधारणगुण प्रतीयते तदा समास, यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्ट साधारणगुणवचन शब्द प्रयुज्यते तदा न समास इत्यर्थ । 'पुरुषोऽय व्याघ्र इवेति' । उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि वैयधिकरण्यात्समासस्याप्रसङ्ग, यदा तु व्याघ्रशब्दस्ताद्धर्म्यात्पुरुषे वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समास । अत एवोक्त विशेषण विशेष्येणेति प्राप्तइति । 'पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर इति' । ननु सामान्यश ब्दप्रयोगे सति तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एव तर्ह्येतज्ज्ञाप यति भवति प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति, तेन राजपुरुषोऽभिरूप औप गव शोभन इत्यादि सिद्ध भवति, न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्गदर्शनमिद, प्राधान्यादेवानेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव, शौर्य ह्यत्र समानधर्मो नाभिरूप्यम् । अत एव सामान्याप्रयोगइत्युक्त न तु गुणाप्रयोगइति ॥

"विशेषण विशेष्येण बहुलम्" ॥ 'भेदकमिति' । असिश्छिनत्ती तिवत् करणस्य कर्तृत्वविवक्षाया ण्वुल् । 'विशेषणमिति' । शिष्लृ शेषणे विपूर्व, विशेष्यतेऽनेनेति विशेषण करणे ल्युट्, यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्न बहुप्रकार वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यव स्थापयति तत्पद विशेषण भेदकमिति चोच्यते, व्यवस्थाप्यमान विशेष्य भेद्यमिति च । ननु च विशेषण विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते गम्यतएव विशेष्येणेति, एव विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते विशेषणमिति, तत्किमर्थमुभयमुपादीयते, यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येक विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव यथा स्यात् यथा नीलोत्पलमिति, अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते, उत्पलार्थो हि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीला र्थेन नीले व्यवस्थाप्यतइति भवति प्रत्येकमुभयभाव, यत्र तु स नास्ति

न तत्र समासो भवति यथा प्रत्युदाहरणे तक्षकः सर्प इति । नहि तक्षकः सर्पत्वं व्यभिचरति, ननु व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोपि तक्षक-शब्दोस्ति तक्ष्णोतीति तक्षक इति, सत्यमस्ति न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षता, द्रागेव रूढौ प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता । इह तु शिंशपावृक्षइति शिंशपाशब्दस्य फलेपि दर्शनाद्वृक्षव्यभिचाराद्भव त्येव समासः, न चात्र वृक्षप्रतीतिपूर्विका फले प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात्, यथैव हि पञ्चालादयः शब्दा जनपदिना जनपदस्य च साधारणे नान्योन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेपि, यथोवाच भगवान् 'लुब्योगाप्रख्या-ना'दिति । इह तर्हि कथमयजयाय नु मेरुमहीभृत इति, न मेरुर्महीभृत्त्वं व्यभिचरति । निरङ्कुशाः कवयः । यदि तर्हि यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समासः, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियमः स्याद् नीलोत्पलं उत्पलनीलमिति । नैष दोषः । उपस र्जनमित्यन्वर्थसंज्ञेयमप्रधानमुपसर्जनमिति, अर्थतश्चाप्राधान्यं, तदिह द्रव्य गुणोपनिपाते द्रव्यं प्रधानमप्रधानं गुणः, द्रव्यं हि क्रियासिद्धौ साक्षादुप युज्यते गुणास्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण, अतो गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातो न द्रव्य वचनस्य । ननूत्पलशब्दोपि जातिशब्दः न द्रव्यशब्दः, यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्वं, हन्तैव नीलशब्दोपि गुणविशिष्टे द्रव्ये पर्य वस्यन् द्रव्यशब्दः स्यात् । अत्रोच्यते । उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति, शब्देन च द्रव्याव्यतिरेकेण जातिः प्रत्याय्यते शावलेयो बाहुलेयो गौरिति, न तु भवति शाबलेयस्य गौरिति, तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयतइति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते । गुणाः पुनः सत्येव द्रव्ये कदा चिदुपयन्ति कदा चिदपयन्ति पटस्य शुक्ल इति, व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्दैः प्रत्याय्यन्तइति न गुणात्मकं द्रव्यं भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थातुमर्हति, अत एव 'श्वेतं छागमालभेते'ति चोदनाया श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते न तु छागाभावे पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति, क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेप्येवमेव द्रष्टव्यम् । 'याचकआस्तृणा इति' । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चोपनि-

पातस्तत्रानियम एव भवति खञ्जकुब्ज' कुब्जखञ्ज, पाचकपाठक पाठकपाचक, खञ्जपाचक पाचकखञ्जइति। 'शिशपावृत्तइति'। द्रव्यशब्दयोरेवोपनिपातेपि वृत्तत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमत एवोपलम्भाच्च प्राधान्य, शिशपात्वस्य तु विपर्ययादप्राधान्यमिति न तत्राप्यनियम । 'विशेषणमिति किमिति'। विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव विशेषणमिति लप्स्यतइति प्रश्न । 'तक्षक सर्प इति' । ननु तक्षक शब्दोपि विशेषण भवत्येव, एव मन्यते, विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव पूर्वपदस्य विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपत्त्यर्थं, विशेष्येण विशेषण समस्यते तच्चेद्विशेष्य विशेषणमिति, न चात्रोत्तरपद विशेषण तक्षकस्य सर्पत्वाव्यभिचारादिति । 'लोहितस्तक्षक इति'। नात्र तक्षको विशेष्यस्तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात । यद्येव लोहितो विशेषण न स्यात् तस्यापि विशेष्यापेक्षत्वात्, एव तर्हि पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति तक्षको लोहित इति पाठो द्रष्टव्य, अत्र हि तक्षको विशेषण भवति, लोहितत्वस्य तक्षकत्वव्यभिचारात्, यद्येव लोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि स्यात्, अस्त्येव तस्य विशेष्यत्व पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम्, एव च कृत्वा तक्षक सर्प इत्येतदेवास्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरण भवति विस्पष्टार्थं तूभयोरुपादानम् ॥

"पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च" ॥ 'पूर्वं स्यैवाय प्रपञ्च इति'। गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीना पूर्वनिपातनियमार्थं तु न भवति बहुलग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

"श्रेण्यादय कृतादिभि" ॥ एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषा समूह श्रेणि, तत्र पृथक्स्थिताना श्रेणिकरणे यथा स्यात् श्रेणिस्थानामेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह । 'श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति'। 'श्रेण्यादय पठ्यन्तइति'। तेन तत्रादिशब्दो व्यवस्थावाची। 'कृतादिराकृतिगण इति'। प्रयोगदर्शनेनाकृतिग्राह्यो गण आकृतिगण, अत्रादिशब्द प्रकारे। 'च्व्यन्तानामित्यादि'। परत्वादिति भाव । आकृतिगणेप्युदाहरणरूपेण कतिपयान्पठति। 'कृत मतेत्यादि'॥

"क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" ॥ विशिष्टशब्दोऽयमधिके वर्त्तते, तच्चाधिक्य क्व चित्सावधारण, तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेनैव विशिष्टो ऽन्ये गुणा समा इति गम्यते, क्व चिन्नि-रवधारण, तद्यथ', देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेन तावद्विशिष्टो ऽन्ये गुणा समा भूयासो वा नैतद्विकल्प्यते, वाक्यस्यैकरू-पत्वे ऽर्थप्रकरणादिना विशेषनिर्णयस्तत्र निरवधारणपक्षे सिद्धु च तदभुक्त चेत्यत्रापि स्यात्, क्रान्तयो' प्रकृतिभेदेपि नञ् तावदधिक इति विशि ष्टग्रहण चानर्थक स्यात्, क्तेन सनञा नञित्येव वाच्य स्यात्, अत साव धारणपक्षमाश्रित्याह। 'नञैव विशेषो यस्येति'। प्रकृत्यादिकमित्यादि शब्देन प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहण तत्र सिद्धु च तदभुक्त चेति प्रकृतिरतुल्या, कर्त्त व्यमकृतमिति प्रत्यय, प्रकृत चानपकृत चेत्युपसर्ग, एव च पूर्वपदमपि क्रान्तमेव लभ्यतइत्याह। 'अनञ् क्रान्तमिति'। अनञिति शक्यमक-र्त्तुम्, नहि पूर्वपदे सनञि उत्तरपदे नञधिको भवति। 'कृत च तदकृत चेति'। अवयवधर्मेणाय समुदायस्य व्यपदेश', एकमेव च वस्त्वेकदेशकरणा त्कृत च भवत्येकदेशाकरणादकृत चेति नात्र कश्चिद्विरोध, यदि तर्हि सावधारणपक्ष आश्रीयतएव सति यस्य नुडपरोऽधिक इडागमो वा तेन सह समासो न स्यादित्यत आह। 'नुडिटाविति'। नुडिड्ग्रहण मागमोपलक्षण, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छनाच्छन्नमिति तुगधिकस्यापि ग्रहणम्। 'अशितानशितेनेति'। अश भोजने, 'तस्माच्चुडचि'। 'क्लिष्टाक्लिशितेनेति'। 'क्लिश क्त्वानिष्ठयो'रिति पक्षे इट्, तत्र नुट् प्रत्ययान्तभक्त., इट् प्रत्ययभक्तस्तुक् नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेऽन्त र्भाव, इह तु छाताच्छितमिति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' तीत्वे कृते तेना-धिक्यात्समासो न प्राप्नोति। अत्र के चिदाहु। नुडिड्ग्रहणमर्थाभेद कस्य विकारमात्रस्योपलक्षण, तेनेहापि समासो भवतीति, त्रातात्राण मित्यत्र तु निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभाव, गौणत्वात्सामाना धिकरण्यस्य पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यारम्भ, पूर्वनिपातनियमार्थश्च, कृताकृ तमित्येव यथा स्यादकृतकृतमिति माभूत्। 'कृतापकृतमिति'। एक

देशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृत च भवत्यपकृत च भुक्त च तदत्यवहृतत्वा,द्विभुक्त चाशोभनत्वाद्भुक्तविभुक्त, विशब्दोत्राशोभनत्व द्योतयति विरूपवत्, एव पीतविपीत, गमन गत प्रत्यागमन प्रत्यागत तत् तुल्यभुवा प्रत्यागमनेन सह चरित गमन गतप्रत्यागत, यात च तदनुयात च तदानीमेव पुनर्गमनात् यातानुयातम् । 'क्रयाक्रयिकेति'। अत्प' इति क प्रत्यय, तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रिया वर्त्तते, 'क्रयाक्रयिकेति'। 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घ । महान् क्रय क्रयशब्देनोच्यते गोबलीवर्दन्यायेन, एव पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिकेति । 'शाकपार्थिवादीनामिति'। सिद्धयइति शेष । पृथोरपत्य पार्थिव, के चित्पार्थिवेति पठन्ति, पृथिव्या ईश्वर पार्थिव, 'तस्येश्वर' इत्यञ्, तस्याभ्यवहार्येषु शाक प्रियत्वात्प्रधान तत्र साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्य, समासस्तु वक्तव्यो गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य ॥

"सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानै" ॥ 'पूज्यमानैरिति वचनादिति'। पूज्यमानस्य पूजापेक्षत्वादिति भाव । अत एव सदिति स्वरूपग्रहण न शतृशानचो, नहि तौ पूजामाहतु । 'उत्कृष्टो गौरिति'। उद्धृत इत्यर्थ । महाजनो महोदधिरित्यादौ पूजाभावेपि विशेषण विशेष्येणेति समास, वचन तु गुणक्रियाशब्दैरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थम् ॥

"वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम्" ॥ वृन्दारकशब्दो देवजातिवचन इतरौ हस्तिजातिवचनौ, तत्रापमानत्वे सति पूजावचनता सम्भवति तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्सिद्धे समासे पूजायामेव यथा स्यान्निन्दाया मा भूदित्येवमर्थ वचनम्, इह मा भून्माणवकोय नागो यस्मान्मूर्ख इति, सामान्यप्रयोगेपि यथा स्यादित्यन्ये । 'सुषीम इति'। सञ्ज्ञेय नागविशेषस्य, यद्येव विशेषण विशेष्येणेत्यधिकारादेवात्र न भविष्यति, महानाग सुषीमोस्ति, सत्य, प्रत्युदाहरणदिगिय दर्शिता माणवकोय नाग इति प्रत्युदाहरणम् ॥

"कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने" ॥ 'कतरकठ इति'। 'गोत्रं च चरणैः सहे' ति जातिः। 'तथा च प्रत्युदाहरणमिति'। पूर्वं वृत्तिःषूपन्यस्तमुपपन्नं भवतीति शेषः ॥

'पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जाति'' ॥ 'उभयव्यञ्जनेति'। व्यज्यतेऽनेन स्त्रीत्वादिकमिति व्यञ्जनं स्तनादि, उभयोः स्त्रीपुंसयोर्व्यञ्जनं यस्याः सा तथोक्ता, नपुंसकं पोटेत्यर्थः, पोटाशब्दस्तु तत्रापि स्त्रीत्वयुक्तः प्रवर्त्तते, शब्दानां चित्रशक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमान्। 'धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थमिति'। कुत्सायां तु 'कुत्सितानि कुत्सनै' रिति सिद्धमिति भावः। 'तत्र कठधूर्त्त इति'। यः कठः स धूर्त्त इत्यर्थो न तु कठत्वं कुत्स्यते ॥

'प्रशंसावचनैश्च'' ॥ 'रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्त इति'। प्रशंसयेति वक्तव्ये वचनग्रहणादिह ग्रहणं रूढिशब्दानां प्रशंसामात्रवाचिनां, तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयो ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयो ये च जातिशब्दाः सन्तः परत्र प्रयोगात्प्रशंसां गमयन्ति सिंहो माणवक इति ते सर्वे व्युदस्ता भवन्ति। 'मतल्लिकादय इति'। मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः। 'आविष्टलिङ्गत्वादिति' नियतलिङ्गत्वादित्यर्थः। 'स्वलिङ्गोपादाना इति'। स्वस्यैव लिङ्गस्योपादानं येषु ते तथोक्ताः, प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागश्छन्दस्यप्रयोजनः ॥

"युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः" ॥ संज्ञायूनो ग्रहणे गार्ग्यायणः खलतिरित्यादावेव तु स्यान्न च तस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यं न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति स्त्रियां युवसंज्ञाप्रतिषेधादतो युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह। 'युवशब्द इति'। 'खलत्यादिभिः समानाधिकरणैरिति'। कथं पुनर्युवशब्दस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यं पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तत्राह। 'स्त्रीलिङ्गनिर्द्देश इति'। अस्यां हि परिभाषायां सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते

युवतिजरतीशब्दयो सामानाधिकरण्य,मसत्या तु नोपपद्यतइत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञायते । 'युवखलतीति' । 'कृदिकारादक्तिन' 'सर्वतो क्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीष्, वलिशब्द पामादि, । 'युवजरन्निति' । जरद्भिरित्यपि पाठ केन चिदाचार्येण बोधित इति पुल्लिङ्गेनापि समासो भवतीति भाव । 'युवतिर्जरतीति' । कथ विरुद्धवाचिनो सामाना धिकरण्यम्, अन्योन्यधर्मोपलम्भात्तद्रूपत्वारोपाद्भविष्यति, यद्येव विभिन्न लिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथ परिभाषाज्ञाप्यतइति चिन्त्य, युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनमनियमो हि गुणशब्दत्वा त्स्यात् ॥

"कृत्यतुल्याख्या अजात्या" ॥ 'तुल्यपर्यायाश्चेति' । आख्याग्रहण स्वरूपनिराकरणार्थमिति भाव । भोज्योष्णादावनियमे प्राप्ते पूर्वनिपात नियमार्थं वचनम् । 'तुल्यमहानिति' । सन्महदित्यस्याकृत्यतुल्याख्येषु सा वकाशत्वात्कृत्यतुल्याख्येषु परत्वादयमेव समासो युक्त इति भाव । 'भोज्य ओदन इति' । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणमित्यपि न भवति ॥

"वर्णो वर्णेन" ॥ विशेषण विशेष्येणेति वर्त्तते, तत्र द्वयो स्वरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत् । 'वर्णश्चासौ वर्णइति' । किं व्यावृत्त किमन्वितम् अथैकत्र विशेषणा रूपस्यान्यत्र च ग्रह, शुक्लश्चासौ वर्ण इति न स्याद्वर्णो विशेषण शुक्लस्य वर्णत्वाव्यभिचारात् तस्मादुभयत्र वि शेषग्रहणमित्याह । 'वर्णविशेषवाचीत्यादि' । 'कृष्णसारङ्ग इत्यादिना'। नानावर्णसमाहार सारङ्ग, तथा शबल,स्तस्य वर्णान्तरसमाहारेपि भावा त्कार्ष्ण्यान्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्, एव लोहितशब्देपि द्रष्टव्य, ननु च कृष्णशब्दोऽत्रावयवे वर्त्तते न समुदाये तस्य सारङ्गत्वात् तत्कथमवयववृत्ते कृष्णशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन सामानाधि- करण्यमत आह । 'अवयवद्वारेणेत्यादि' । कृष्णावयवसम्बन्धात्समुदाय एव कृष्णउच्यतइत्यर्थ । अत एवात्र गौण सामानाधिकरण्यमिति सूत्रारम्भ । ननु तृतीया तत्कृतेनेत्येवात्र सिद्ध, समास, कथ, सारङ्ग शब्दो गुणवचन सारङ्गत्व कृष्णावयवकृतमित्यस्त्येव सिद्धि,, तत्रायम-

प्यर्थे। 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न वक्तव्यो भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव सिद्धत्वात्, तदवश्य वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थ मिह मा भूत् कृष्णैतो लोहितैत इति, इद तु न वक्तव्य इदमपि वक्तव्यमिहापि यथा स्यात् शुक्लबभ्रु कृष्णशुक्ला हरितशुक्ल बभ्रुक पिल, यस्य कश्चिदवयव शुक्ल कश्चिद्बभ्रु स समुदायो ऽवयवश ब्दाभ्या तथोच्यतइति नात्र तत्कृतत्वसभव, अत्र कृष्णसारङ्ग इत्यादौ यत्रैको ऽवयवशब्दो ऽपर समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्ज नत्वात्पूर्वनिपात, द्वयोस्त्ववयवशब्दयो पर्याय इति द्रष्टव्यम्, इह यस्मिन् प्रयोगे वीरै पुरुषैस्तद्वान् ग्राम प्रतिपादयितुमिष्टस्तत्र प्रथममे वान्यपदार्थविवक्षा कार्या वीरा पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको ग्राम इति, बहुव्रीहिरेव नित्य यथा स्याद् अन्यथा पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदार्थे वीरा पुरुषा वीरपुरुषा इति कर्मधारये कृते पश्चादन्यपदार्थविवक्षाया मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान् ग्राम इत्याद्यनिष्टमपि कदा चिदनुषज्येत, सर्वशब्दस्य त्वकारान्ते कर्मधारयोपीष्यते तस्माच्च मत्वर्थविवक्षाया 'प्रत इनिठना' विति ठन बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्य, सर्व धन सर्वधन तदस्यास्तीति सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी, यत्र कर्मधारयो जातिविशेषवचनस्तत्र कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति कृष्णसर्पवान्वल्मीक, लोहितशालिमान् ग्राम गौरखरवदरण्य, गौरमृगवदिति, नहि बहुव्री हिणा तज्जात्या तद्वत्त्व शक्य प्रतिपादयितुम् ॥

"कुमार श्रमणादिभि" ॥ कुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थ वचनम् ॥

"चतुष्पादो गर्भिण्या" ॥ 'चतुष्पाज्जातिरिति'। के चि-दाहु। पोटादिसूत्राज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति। अन्ये त्वाहु। ये शब्दान्तरनिरपेक्षाश्चतुष्पद्वानस्तएवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु काला त्यादयो यौगिका शब्दान्तरसनिधानाच्चतुष्पाद्विषया इति, गर्भिणी-शब्दस्य परनिपातार्थ वचनम् ॥

"मयूरव्यसकादयश्च" ॥ 'मयूरव्यसक इति'। व्यसको धूर्त, मयू रश्चासौ व्यसकश्चेति व्यसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम्,

एव छात्रव्यसकादीना कम्बोजमुण्डपर्यन्तानाम्। अन्ये त्वाहु । मयूरइव व्यस कश्छात्रइव व्यसक कम्बोजइव मुण्ड , यवनइव मुण्ड , उपमानसमासोयम्, 'उपमानानि सामान्यवचनै' रित्येव सिद्धे पुनर्विधान तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति स ह्युपमानसशब्दनेन विहिते समासे विधीयतइति । 'पुनर्ह्वायेति' । 'पुनश्चनसौ छन्दसी' ति गतिसज्ञा । 'वार्तिककारीयेति' । गणकारेणेद पठितम्, एहि इडेति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम्, एवमेहियवम्, एहि वाणिजेति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिजा, एवमपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा, एहि स्वागतमिति यस्या क्रियाया सा एहिस्वागता, इहवितर्का, लोण्मध्यमैकवचन, प्रोह करटमिति यस्या सा प्रोहकरटा, एव प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ता । कृती छेदने तदेव वचन, मुचादित्वान्नुम्, कृन्त विचक्षणेति यस्या क्रियाया सा कृन्तविचक्षणा, उद्धर उत्सृजेति यस्या सोद्धरोत्सृजा, आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे ऽसातत्यार्थ वचनम्, एवमुद्धमविधमा, उत्पचविपचा, उत्पतनिपता, उदक्च अवाक्च उच्चावचम, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचित चोपचित च आचोपच, निश्चित च प्रचित च निश्चप्रच, सर्वएते निपात्यन्ते, न किञ्चन विद्यते यस्य सो ऽकिञ्चन , स्नात्वाकालकादिषु समासान्तोदात्तत्व ल्यबभावश्च निपातनात्। प्रतीयमानक्रियापेक्ष च समानकर्तृकत्व स्नात्वाकालक सपन्नइति । 'जहि कर्मणेति' । जहीति लोण्मध्यमैकवचन, तदेतत्कर्मणा बहुल समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्त्ता विधीयते, जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोड , अश्नीत पिबतेत्येव यत्र सततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता, एव पचत भृज्जता, भ्रस्ज पाके। भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिलवणा, एव पचलवणा । 'अविहितलक्षणस्तत्पुरुषइति' । यस्य तत्पुरुषस्य लक्षण न कृत प्राप्तप्रयोगश्च भवति स मयूरव्यसकादेराकृतिगणत्वादत्रैव द्रष्टव्य इत्यर्थ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" ॥ 'एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशीति'। एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्नोति, अत एव निर्देशादिनिर्द्रष्टव्य । एकदण्डीत्यय त्वपशब्द, एको दण्डो यस्येति बहुव्रीहिणैव गतत्वा न्मत्वर्थ एव दुर्लभ कि पुनरिनिष्ठञा बाधित, एकदेशशब्दस्तु कर्मधारय एवावयववचन इति न तत्र बहुव्रीहिणा गतत्व यथा कृष्णसर्पवानिति । 'सामर्थ्यादेकदेशवचना इति'। एकदेशमपेक्ष्यैकदेशी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यम्। 'एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमिति'। सप्तसप्तम्यन्तवैयधिकरण्येनेति भाव, तदाह । 'एक चेदिति'। एकत्वसख्याविशिष्टमित्यर्थ । समानाभिधेयवचन एकाधिकरणशब्दो न भवति, अवयवावयविशब्दयो सामानाधिकरण्यानुपपत्ते सामानाधिकरण्येनेति प्रकृतत्वाच्च । स्यादेतत्। समुदायेषु हि दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायेन सामानाधिकरण्ये सति पूर्वश्चासौ कायश्चेति विशेषणमित्येव सिद्ध समासो नार्थ एतेन, एव च कृत्वा परवल्लिङ्गमित्यत्र तत्पुरुषग्रहण न कर्त्तव्य भवति, कथम्, उत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव सिद्धमिति तत्राह । 'षष्ठीसमासापवादो ऽय योग इति'। सिद्ध तु कथ चित्पूर्वकाय इति कायपूर्व इत्यस्य निवृत्त्यर्थमेव तु सूत्र कर्त्तव्यमित्यर्थ । 'पूर्व कायस्येति । यद्यपि दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात्सम्प्रत्यद्दिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी भवति 'तस्य परमाम्रेडित'मिति लिङ्गादवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठी भवति । 'पूर्व नाभे कायस्येति'। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, कायसम्बन्धी नाभ्यपेक्षया पूर्वो भाग इत्यर्थ, तत्र नाभिरेकदेशी न भवतीति न तेन समासो भवति, यस्त्वेकदेशो कायस्तेन समासो भवत्येव पूर्वकायो नाभेरिति, पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वादिति के चिदाहु । अन्ये तु यत्रार्थप्रकरणादिनावधिगम्यते तत्रैव समासो न शब्दोपादानइत्याहु । 'पूर्व छात्राणामिति'। नेय निर्द्धारणे षष्ठी कि तर्हि समुदायश्छात्राणामित्यनेनोच्यतइति बहुवचन यथा छात्राणा पञ्चम इति, ततश्च छात्राणामेकदेशित्वमस्त्येव कि तु बहुत्वसख्याविशिष्टानामिति समासाभाव । 'सख्या

विसायपूर्वस्येत्यादि'। नह्यन्यथा सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यतइति भाव । के चित्तु सर्वैकदेशवाचिना कालवाचिन समासो भवति न त्वहन्श ब्दस्यैवेति ज्ञापकशरीर वर्णयन्ति, तेन मध्यरात्र इत्यपि सिद्ध भवति ॥

"अर्द्ध नपुसकम्" ॥ 'आविष्टलिङ्ग इति'। नियतलिङ्ग इत्यर्थ । 'तस्येद ग्रहणमिति'। तत्रैवार्थे नपुसकत्वस्याव्यभिचाराद् अवयववाची ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्ग, अपपार्द्ध मया भक्षित दन्तार्द्धमास्यात्पतित ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध, सर्पिषार्द्धया व्यनक्तीति 'तस्यार्द्धा शस्त्वार्द्धा परिशिष्य मध्ये नि विद दधाती'ति। भाष्ये त्ववयववाची पुल्लिङ्ग इत्युपलक्षण, क्व चित्तु सम प्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते 'एकान्तृचेर्द्धा युग्मास्वि'ति, युग्मासु ऋत्तु अर्द्धा शस्त्वा निविद दध्यादित्यर्थ, तस्यार्थत्वेन निर्वाह । अर्द्धमिति नपु-सकनिर्देश शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाव्येत, यथा 'स्वमज्ञातिधनाख्याया' 'बन्धुनि बहुव्रीहा विति तस्मान्नपुसकमित्युक्तम्। 'अर्द्धपिप्पलीति'। पि प्पलीशब्दस्यैकविभक्ति चेत्युपसर्जनसज्ञा न भवति एकविभक्तावषष्ठ्यन्तमिति वचनात्। 'अर्द्ध पिप्पलीनामिति' । न तर्हीदानीमिद भवति अर्द्धानि पिप्पलीनामर्द्धपिप्पल्य इति, नैतदस्मिन्विग्रहे भवति खण्ड समुदाये भवति अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । 'देवदत्तशब्देन समासो न भवतीति'। देवदत्तोत्र स्वामी न त्वेकदेशी यस्त्वेकदेशी पशुस्तेन भवत्येव समास अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिक पशोरर्द्धमित्यर्थ, तत्र समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम् । अथ योग शक्यो ऽवक्तु, कथमर्द्ध पिप्पली, सामानाधिकरण्यो भविष्यति अर्द्ध चासैा पिप्पली चेति। ननु च यद्यर्द्ध न पिप्पली अथ पिप्पली नार्द्धम् अर्द्ध पिप्पली चेति विप्रतिषिद्ध, नास्ति विप्रतिषेध, समुदाये हि दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते। किञ्च समप्रविभागादन्यत्रार्द्धचन्द्रादावयमेव गतिप्रकार समप्रविभागेपि तथा स्तु, इद तर्हि प्रयोजन समप्रविभागे षष्ठीसमासो माभूदिति, इष्यते षष्ठीसमासोपि, तथा च भगवान्पिङ्गलनाग प्रयुङ्क्ते, स्वरार्द्ध चार्या र्द्धमिति । एव तर्हि गैाणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य विशेषणसमासो न किल स्यादित्ययमारम्भ ॥

"द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्" ॥ 'अन्यतरस्याग्रहणा त्सोपि भवतीति'। ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयस्तत्र पूरण गुणसुहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्य, यदापि 'पूरणाद्भागे तीयादनि' ति स्वार्थिकोऽन्प्रत्यय क्रियते तदापि पूरणगुणसुहितार्थंत्यर्थशब्दस्य प्रत्येक मभिसम्बन्धात्पूरणार्थग्रहण न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भवि तव्यमेव प्रतिषेधेन तत्कथ सोपि भवतीत्याह। 'पूरणगुणेत्यादि'। वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्याग्रहणमिति भाव। पूर्व तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्त, यद्वा सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वमविशि- ष्टमिति मत्वा तथोक्तम्। अयमपि योग शक्यो ऽवक्तु, कथ, समुदायावय- वयोरौपचारिके सामानाधिकरण्ये सति द्वितीयभिक्षादि सिद्ध मुख्यार्थ- वृत्तौ षष्ठीसमासे तु भिक्षाद्वितीयमित्यादि भविष्यतीति, नैतत्सुष्ठूच्यते, अनेनैव खल्वन्यतरस्याग्रहणेन षष्ठीसमास प्राप्यते कथमस्मिन्योगे ऽसति भविष्यति ॥

"प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" ॥ 'प्राप्तजीविक इति'। एकविभक्ती त्युपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वम्। प्राप्ता जीविका येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्री- हावप्येतत्सिद्ध, समासान्तोदात्तत्वार्थ तु वचनम्। इह प्राप्तसुख प्राप्तदु ख इत्यादिषु जातिकालसुखादिभ्य इति प्राप्तापन्नयो परनिपातप्रसङ्गश्च। इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्यय समासो भवति, प्राप्ता जीविका प्राप्तजीका इति, पुवद्भावो वक्तव्य। भाष्ये त्वकार. पूर्वपदस्य विधीयतइत्युक्त, चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्द्देशस्य प्रकृतिभावाभाव, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अ च अत्व च भवति प्राप्तापन्नयोरित्यर्थ ॥

"काला परिमाणिना" ॥ 'सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति'। परि माणमपेक्ष्य परिमाणी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्य, तत्र च यद्यपि काल प्रस्थादिवत्सर्वतो मान न भवति तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्यु- च्यते। 'मासो जातस्येति'। कस्य पुनरय मास परिच्छेदको न तावज्जा-

तस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाण न तु मास, नापि जननक्रिया, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात् । उच्यते । जननक्रियावधिर्मासे न परिच्छिद्यते, मासो जातस्येति, कोर्थे, जननक्रियाया ऊर्द्धमस्य मासो जात, अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत्, अनेन प्रकारेण मासो जातस्य परिमाण, यथा मासे देयमृणमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते । 'मासजात इति' । यथा गावोस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्ट स्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्य, तत्कस्य हेतो, अभिहित षष्ठ्यर्थान्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे रूपच इति, यथा चित्रा गावोऽस्य चित्रगु पुरुष इति बहुव्रीहाविति तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ प्राधान्य द्रष्टव्य, तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातस्यैव भवति न पुनरर्द्धपिप्पल्यादिवत्पूर्वपदार्थस्य। 'द्व्यहजात इति'। द्वयोरह्नो समाहार 'राजाह सखिभ्यष्टच्' 'न सख्यादे समाहार' इत्य ह्नादेशस्य प्रतिषेध । कथ तर्हि द्व्यह्नजात इति, द्वे अहनी अस्य जातस्येति त्रयाणा पदाना युगपदनेन समासे कृते जातशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयो र्द्विगुर्भविष्यति । ननु च 'सुप्सुपे' त्येकत्वसख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयो समासो न बहूना युगपत् । उच्यते । वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परिमाणिना द्वयो समासवचनमिति परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगो सिद्धये समासो वक्तव्य, अथ द्वयोर्युगपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्बहूनामप्यय समासो भवति । एव द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजात त्रिपदे तत्पुरुषे जात शब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगावपि पूर्वपद प्रकृतिस्वरो भवति । द्वयोर्मासयो समाहारो द्विमास, पात्रादि, द्विमास जातस्येति विगृह्य समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्व स्यात्, इह मासौ जातस्य मासा जातस्येति द्विवचनबहुवचनान्तानामय समासो भवति, वृत्तौ विभक्तौ निवृत्ताया द्वित्वबहुत्वावगतो प्रमाणा-भावाद् अभेदैकत्वसख्याप्यत्र न भवति शुद्धमेव त्वेकत्व गम्यते, यत्र द्वयो र्बहुषु वानुस्यूत एक' शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसख्या मासशब्दस्त्वेकत्वपरि-

माखमर्थमाचष्टइति द्वित्वबहुत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते स्वतस्त्वेकत्व स्यैवासाधारण ॥

"नञ्" ॥ विभक्तिञकारयोर्विशेषाभावाद् अकारोच्चारण, सुपा नशब्दस्य विशेषणात्पामादिलक्षणस्य नस्यासुबन्तत्वादेवाग्रहण सिद्धम् । इहाब्राह्मणादिशब्दे क्षत्रियाद्यभिधानमिष्यते तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्मणशब्दे न विद्यते ब्राह्मण्य यस्य सोऽब्राह्मण क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थ-प्रधान समासो भवति तत्र नाप्राप्ते बहुव्रीहावारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मणको देश इत्यपि न सिद्ध्यति, नहि प्रवृत्तिनिमित्तमात्र निष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वय समासो न तद्वन्निष्ठेष्विति नियामकमस्ति, इह चावर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्वचने तत्समासस्य प्राप्नोति, लिङ्गे तु परवल्लिङ्गमिति वचनाद्दोषाभाव । इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थ स्योपसर्जनत्वात्त्यदादिकार्यं सर्वादिकार्यं च न स्यात्, यदा त्वसत्सामा न्यवर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासत्क्रियान्तरेण तु सन् क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति तदा पूर्वपदार्थप्रधान तत्र नञर्थस्य प्राधान्यात्सख्यायोग समासस्य न स्यात्,वार्चनिकी तु परवल्लिङ्गता भवतु । स्यादेतत्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थ वाक्ये नञाचष्टे समासे तु सत्त्वरूप, तेन सिद्ध सख्यायोग , एवमप्यपवादेनानेनाव्ययीभावस्य बाधा-दमक्षिकमिति न सिद्ध्यति तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाश, असोऽसर्वस्मादिति च पूर्ववत्स्यादाद्यसिद्धि , अस्तु तर्ह्यत्रोत्तरपदार्थप्र-धान , यद्येवमब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोति, यद्युत्तरपदार्थप्रधानता तत्र हेतुरिहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्रा-प्नोति, अस्त्यत्र विशेष , राजा विशेषक प्रयुज्यते, इहापि तर्हि नञ् विशेषक प्रयुज्यते, कथ नञ् नाम विशेषक स्यात्, अनियतगुणस्य गुण विशेषप्रतिपादनाय हि विशेषण प्रवर्तते न तदुपघाताय नञा च ब्राह्मणार्थे प्रतिषिध्यमान सर्वात्मना प्रतिषिध्यतइति कथमसत प्राधान्य स्यात्, तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतास्मिन्विषये नञनर्थकोन्वाख्यान-सामर्थ्यात्तु साधुत्वमेवभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्य,

ततश्च ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः। निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञा द्योत्यते, कोऽर्थः, केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमाचष्टे नञ्प्रयोगेण तु क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तात्त्विकमिति द्योत्यते, तदेव मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्त जातश्चामुख्यः क्षत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रानयनं नापि न कस्य चिदानयनमिति सिद्धम्, उक्तं च।

'प्राक् समासात्पदार्थानां निवृत्तिर्द्योत्यते नञा।
स्वभावतो निवृत्तानां रूपभेदादलक्षिता' ॥

इति। स्यादेतत्, अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थश्चेन्निवृत्तः किं मुधा ब्राह्मणपदं प्रयुज्यते, तत्र, असति ब्राह्मणपदे नेत्येतावत्युच्यमाने कस्यार्थोऽत्र निवर्त्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते ब्राह्मणपदे तु सति तदर्थस्य क्षत्रियादौ मुख्यः सत्ताविरह प्रतीयते। अन्यद्दर्शनं, सर्वएते शब्दा गुणसमुदाये वर्त्तन्ते। स्मर्यन्ते च।

'तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण्यकारणम्।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' ॥

इति, तथा च श्रुतिः। 'षड् व्याधयो यं पुरुषं तपन्ति जेह्नो हार्द्ध औदरो रैतसश्च तप्तश्च घर्मः शिशिरश्च शीतं ब्राह्मणास्तं स्मरार्थं गहत्मचिति'। गौरः शुच्याचारः पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्मास्तदेषां समुदाये ब्राह्मणशब्दः, एवं क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यम्। एवं स्थिते समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्तइति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तदा स्वाभाविकी जातिगुणनिवृत्तिर्नञा द्योत्यतेऽवशिष्टांशसद्भावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। यद्येवं द्वयोरपि भिन्नविषयत्वप्रसङ्गः, कथं, यस्यांशस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह न तस्याभावं नञाह यस्याभावं नञाह न तस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह। नैष दोषः। द्वावप्येतौ समुदायावलम्बिनौ

कृतवत् तद्यथैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव वस्तु कृत चाकृत च भवति तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त उच्यते एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सर्वमनवद्यम्। इहानेको जन आगत इति द्व्यादिष्वेकत्वमारोपित प्रतीयते मुख्य तु प्रतिषिध्यते क्षत्रियादाविव ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति द्व्यादिसख्या प्रतीयते तदेवमुत्तरपदार्थ प्रधान इति स्थितम्। अत्र च लिङ्गम्। एतत्तदो सु लोपोकोरनञ्समासे हलीत्यत्रा-नञ्समासग्रहणम्। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिन सोर्लोपो विधीय मानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथ प्राप्नुयात्। इह न ब्राह्मणस्य भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतलौ च प्राप्नुत समासश्च, तत्र यदि परत्वात्त्वतलौ कृत्वा पश्चात्पुन प्रसङ्गविज्ञाना नञ्समास क्रियते ततस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त पद स्यात् प्रत्ययस्वरो नञ्स्वरश्चेष्यतइति समासे कृते त्वतलौ कार्यौ, आह च, त्वनल्भ्या नञ्समास पूर्वविप्रतिषिद्ध त्वतलो स्वरसिद्ध्यर्थमिति तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न भवति नञ्समा-सस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति॥

"ईषदकृता"॥ 'ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति'। अकृतेत्यपनीय सूत्रे गुणवचनग्रहण कर्त्तव्यमित्यर्थ। अकृतेति चोच्यमानईषद्गार्ग्य इत्या-दावतिव्याप्तिरीषदुन्नत इत्यादावव्याप्ति स्यादिति भाव। 'ईषद्गार्ग्य इति'। ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरीषद्गार्ग्य कश्चित्, उच्यते, गार्ग्यत्वेन सह यएकार्थसमवेता क्रियागुणास्तदपेक्षया जाते प्रकर्षादि-योग, गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प ईषद्गार्ग्यो गार्ग्यपाश इति, यथा गोतरो गोकल्पो गोपाश इति॥

"षष्ठी"॥ 'कृद्योगा चेत्यादि'। 'कर्तृकर्मणो कृती' ति कृच्छ-ब्दोपादानेन या विहिता सा कृद्योगा। 'इध्मप्रव्रश्चन इति'। ओव्रश्चू छेदने, करणे ल्युट्। 'पलाशशातन इति'। पलाशानि शात्यन्ते पात्यन्ते येन दण्डादिना स पलाशशातन। 'किमर्थमिदमुच्यतइति'। सूत्रेण सिद्धि मन्वानस्य प्रश्न। 'प्रतिपदविधाना चेत्यादि'। यदा तस्य वक्त-

व्यस्यारम्भ तदेदमपि वक्तव्य, तस्य त्वनारभ्यता तत्रैव वक्ष्याम । 'अप कर्ष इति'। अपवाद इत्यर्थ ॥

"याजकादिभिश्च" ॥ 'प्रतिप्रसवार्थमिति'। अन्येन निवर्त्तितस्य पुन प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञान प्रतिप्रसव । तत्स्थैश्च गुणै षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यमिति क्व चिद्वृत्तौ पठ्यते तस्यार्थे । तच्छब्देन सन्निधानाद्गुणा एव परामृश्यन्ते तस्मिंस्त्वात्मनि ये गुणा स्थितास्तै षष्ठी समस्यते, न च स्वात्मन्यवस्थान कस्य चित्सम्भवति भेदनिबन्धनो ह्याधाराधेयभावो विशेषतो गुणाना द्रव्याश्रितत्वात् तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते, गन्धादयो हि गुणा स्वशब्दैर्द्रव्यात्पृथक्कृता एव च प्रत्याय्यन्ते चन्दनस्य गन्ध इति न तु कदा चिद् द्रव्येणैकत्वमापन्ना, नहि भवति चन्दन गन्ध इति, शुक्लादयस्तु कदा चिद् द्रव्यात्पृथग्भूता प्रत्याय्यन्ते पटस्य शुक्ल इति कदा चिद् द्रव्यस्योपरञ्जकास्तेनैकत्वमापन्ना शुक्ल पट इति, तत्र ये गुणा द्रव्यात्पृथग्भूता एव स्वशब्देन प्रत्याय्यन्ते तत्परिग्रहाय तत्स्थैरित्युक्त, बलाकाया शौक्ल्यमित्यत्र तु यद्यपि शौक्ल्यशब्देन द्रव्यात्पृथग्भूतस्यैवाभिधान तथापि तदेव शौक्ल्य शुक्ल पट इत्यत्र द्रव्येणैकतामापन्न प्रत्याय्यते, अर्थस्य तत्स्थत्वमाश्रीयतइति शब्दभेदेप्यर्थ स एवेति नास्ति शौक्ल्यस्य तत्स्थत्वमिति समासाभाव, रूपवान्पट इत्यत्र भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयेनाभेदोध्यवसीयते इति तत्स्थमेव रूपमिति पटरूपमिति भवत्येव समास, अयमपि गुणेन नेति प्रतिषेधस्य पुरस्तादपकर्ष । 'चन्दनगन्ध इति'। गन्ध विक्रीणीतइति चन्दनगन्धादौ गन्धशब्दो जातिनिमित्तको न गुणशब्दो मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति तत्तस्य एव गन्ध । भाष्ये तु न तु तद्विशेषणैरिति पठित, तेषा गुणाना यानि विशेषणानि तै सह समासो न भवति घृतस्य तीव्रो गन्धश्चन्दनस्य मृदु स्पर्श इति, तीव्रमृदुशब्दाभ्या समासो न भवति तदिदमन्यथासिद्धमिति वृत्तिकारेणोपेक्षित, कथ, घृतस्य गन्धेन सम्बन्धो न तद्विशेषणेन तीव्रेण, यदापि प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशेषे गन्धे वर्त्तते तदुपजनित एव

व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तथापि तीव्र घृतमिति दर्शनात्तत्स्थत्वाभा वादेव समासाप्रसङ्गः ॥

"न निर्द्धारणे" ॥ 'जातिगुणक्रियाभिरिति'। उपलक्षणमेतत्, कतरो भवतोर्देवदत्त इति सञ्ज्ञायामपि निर्द्धारणदर्शनात्। 'क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम इति'। अत्र क्षत्रियशब्देन समासप्रसङ्गः, तदपेक्षया हि मनुष्याणामिति षष्ठी न शूरतमापेक्षया, गुणशब्दत्वाच्च न तेन समासप्रसङ्गः। 'कृष्णा गवामिति'। नात्रायमर्थः गवां मध्ये या कृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति एव हि कृष्णाशब्दस्य गवामित्यनेन सम्बन्धः, न च तस्य समासप्रसङ्गः गुणेन नेति प्रतिषेधात्, तस्माद्गवां मध्ये या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्ययमत्रार्थः। 'धावतश्चाध्वगानामिति'। अत्र धावच्छब्देन समासाप्रसङ्गः सत्सञ्ज्ञकत्वात, शीघ्रतमशब्दस्तु गुणशब्दो न वेति चिन्त्यम्। 'प्रतिपदविधाना चेति'। शेषलक्षणां मुक्त्वा सर्वान्या प्रतिपदविधाना षष्ठी। कथं गृहस्वामी विद्यादायादः पृथिवीश्वर इति, यावता स्वामीश्वरेत्यादिना प्रतिपदमत्र षष्ठी। नानेन षष्ठी विधीयते किं तर्हि सप्तमी, सा तु षष्ठी मा बाधिष्टेति चकारेण शेषलक्षणैवाभ्यनुज्ञायते, अत एव 'न निर्द्धारण इति सूत्रारम्भः 'यतश्च निर्द्धारण' मित्यत्रापि हि चकारेण शेषलक्षणैव षष्ठी प्रतिप्रसूयते अन्यथा सापि प्रतिपदविधानैव स्यादिति किं न निर्द्धारण इत्यनेन। 'सर्पिषो ज्ञानमिति'। 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठी। अत्राहुः 'ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठीप्रकरणे शेषइति वर्त्तते तत्र न माषाणामश्नीयादितिवत् 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैव सिद्धा षष्ठी प्रकरणं तु नियमार्थं षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न तस्याः समासो भवतीत्यर्थं, समासे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः'-रिति सुब्लुक् स्यात् तस्मात्प्रतिपदविधाना चेति न वक्तव्यम्, एवं च कृत्वा कृद्योगा चेत्यपि न वक्तव्यं 'कर्तृकर्मणोः कृती' त्यत्र हि शेषइति निवृत्तमिति वक्ष्यते तेन कर्तृकर्मविवक्षायामप्राप्तैव षष्ठी तेन विधीयतइति कुतः समासनिवृत्तिरिति ॥

"पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" ॥ 'प्रत्येकमिति'। पूरणादिभिरित्यर्थः। 'स्वरूपविधिरिति'। पूरणादीनामर्थपर्य-

न्ताना चतुर्णामित्यर्थ, अत एव गुणशब्देन नादेङा ग्रहणं किं तर्हि सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहण, नापि नञो गुणप्रतिषेधे यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहण सामान्यादे रपि प्रसङ्गात्, नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्य मित्यादेरपीष्टत्वात्, गुणशब्देन च केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्य वाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवल गुणवचनैर्गुणेन समासनिषेध कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति गुणवचनैस्तु तत्स म्बन्धिनो निषेधो ब्राह्मणस्य शुक्लादन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्म णस्येति षष्ठी ततश्च शुक्लेनासबन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य, यदा तद्र्थो त्प्रकरणाद्वा दन्ताद्यर्थएव शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिर्विज्ञाता भवति तदा तत्सम्बन्धएव षष्ठीत्यस्ति समासप्रसङ्ग, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' 'क्रो- शशतयोजनशतयोरुपसख्यान' खारीशतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयो गाद् गोविंशतिरित्यादौ सख्यया समासो न निषिध्यते, सज्ञाप्रमाण त्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्शनादनित्यो गुणेन निषेध इति करणपाटव बुद्धिमान्द्य यत्नगौरवमित्यादिसिद्धि । 'फलाना सुहित इति'। करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी, शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थ योगे करणस्येत्याहु, कर्मयोगलक्षणाया एव षष्ठ्या निष्ठायोगे निषेध । 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति'। नेय घटाद्यपेक्षया षष्ठी ब्राह्मणस्य घट कुर्वन्निति एव ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्ग, किं तर्हि कुर्वन्निति किङ्कर उच्यते स हि कुर्वन् भवति ततो यथा ब्राह्मणस्य पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण तद्वदिहापीति द्रष्टव्य, चोरस्य द्विषन्निति च सत उदाहरणम्, अत्र द्विष शतुर्वावचनमिति पक्षे षष्ठी भवति । 'ब्राह्मणस्य कृत्वेति'। ब्राह्मणार्थं कृत्वेत्यर्थ, सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी, पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदाहरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे तोसुनोरप्र तिषेध इति कर्त्तर्येव षष्ठ्यस्ति, एव वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम् । 'तव्यता सानुबन्धकेनेति'। निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमिति भाव । 'ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति'। कर्त्तरि षष्ठ्या समास कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-

रेणान्तस्वरितमेतत्, निरनुबन्धकेन तु समासउत्तरपद मध्योदात्त स्यात् सोय स्वर षष्ठ्यन्तत्वेन निषेध । 'शुकस्य माराविकस्येति' । मा रावीत्याहेति माराविक, 'तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति' ठक्, शब्देन क्रिया या प्रतिषेधको माराविक, सञ्ज्ञैषा शुकविशेषस्य, क्वचित्तु माराविदस्येति पाठ, तत्र माराविशब्द ददातीति माराविद, स एवार्थ । 'किं च स्यादिति' । भवितव्यमेवात्र विशेषणसमासेन तत् षष्ठी समास एवास्तु को दोष इति प्रश्न, 'पूर्वनिपातानियम स्यादिति' । द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भाव । ननु विशेषणसमासेपि द्वयोरपि यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रेत्युक्तमतस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्देशो द्वयोरपि तुल्य, अथ तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थं चाप्राधान्यमिति द्रव्यगुणादिषु तेन प्रकारेण व्यवस्था षष्ठी समासेपि तथैव व्यवस्था भविष्यति तस्माद्यत्तत्र प्रत्युदाहरण तक्षक सर्प इति तयो षष्ठ्यन्तयो समासप्रसङ्ग एव दोष, तन्निवृत्तये च प्रतिषेध इति वाच्य, तदिह किं च स्यादित्यादिकमेवानुपपन्नम् उदाहरण तूपपन्न यदि माराविकशब्द सञ्ज्ञा, अथ सोपि योगवृत्ति, तर्हि तदप्यनुपपन्नम, एव पाटलिपुत्रकेपि द्रष्टव्यम् ॥

"क्तेन च पूजायाम्" ॥ 'तस्येति' । मत्यादिसूत्रविहितस्य सर्वस्यैव क्तस्य ग्रहण न तु पूजायामेव विहितस्येत्यर्थ । कथ तर्हि पूजाग्रहणमित्याह । 'पूजाग्रहणमिति' । विवक्षितस्य क्तस्य तटस्थमुपलक्षण पूजाग्रहण गृहस्येव काको न तु समासनिषेधार्थमित्यर्थ, तेन मतिबुद्ध्योरपि विहितस्य ग्रहण भवतीति भाव । 'पूजाया विहित इति' । वर्त्तमानादिति शेष । 'राज्ञामिति' । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी, कथ राजसमत राजाभिमत इति, अस्ति हि भट्टिकाव्ये प्रयोग, कानह स राममहित कृतवानिति महपूजाया रामस्य महित इत्यर्थ । कश्चिदाह । यदा वर्त्तमाने क्तस्तदा षष्ठी समासनिषेधश्च यदा भूते क्तस्तदा कर्तरि तृतीयैव भवति यथा पूजितो य सुरैरपीति, तस्या 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मिति समास इति । स्यादेव यदि भूते क्तो लभ्यो, न, नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणो मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तस्तस्य बाधको भवति, यथा च वडवाया वृषे

वाच्य इति अपत्ये प्राप्तो ठक्, ततोपकृष्य विधीयते ऽपत्ये त्वणेव भवतीति वक्ष्यति, एव च पूजितो य सुरैरपीत्यचिकित्स्योपशब्द, त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इति तु भवत्येव तेनेत्यधिकारे उपज्ञातइति निर्देशात्। अपर आह। क्तेन च पूजायामित्यादिषु कारकषष्ठ्या एव निषेध, तदेव तु कर्त्रादिकारक यदा शेषरूपेण विवक्ष्यते तदा भवत्येव समास इति, तत्र स्वरे विशेष, कारकषष्ठ्या समासे कृत्स्वरो भवति, शेषषष्ठ्या समासे समासान्तोदात्तत्वमिति, एव तु य 'ज्ञनिकर्तृ प्रकृति' 'स्तत्प्रयोजको हेतुश्चे' त्यादावुच्यते निपातनात्समास इति तदनुपपन्न शेषषष्ठ्या एव समासस्य सिद्धत्वात्, अथायमी नवीना वैयाकरणा आरभन्ते तदपार्थकमापद्येत तस्मादाप्तप्रयोगस्य यथा कथ चिन्निर्वाहो न तु यथार्थच पदप्रयोग इति धीरा मन्यन्ते॥

"अधिकरणवाचिना च"॥ अधिकरणइत्येव सिद्धे वाचिग्रहण चिन्त्यप्रयोजन, कथ 'किवृत्ते लिप्सायां' यद्वृत्तान्नित्यमिति, नायमधिकरणे क्त, क्व तर्हि भावे, किमो वृत यस्मिन् यदो वृत यस्मिन्निति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहि॥

"कर्मणि च"॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणीति'। अनेकार्थत्वान्निपातानामितीत्यर्थे चशब्दोय तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यतइत्यर्थ। यदि च या का चन कर्मणि षष्ठी गृह्येत 'कर्तरि चेति' निषेध न कुर्याद् अनेनैव सिद्धत्वात् साधु पयस पानमिति, कर्मणि च येन सस्पर्शादिति नित्यसमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र पय पान सुखमित्युदाहरिष्यते, इह तु शरीरसुखस्याविवक्षाया रोगाद्यभिभूतो ऽशक्नुवन्नेव यदा साधु पिबति तदा द्रष्टव्यम्॥

"तृजकाभ्या कर्तरि"॥ 'कर्तृग्रहण षष्ठीविशेषणमिति'। अथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयते इह तृजकविशेषण कर्तृग्रहणमुत्तरत्र षष्ठीविशेषणमिति, एव तृज्ग्रहणमुत्तरार्थमिति न वक्तव्य भवति, उच्यते, 'नित्य क्रीडाजीविकयो'रित्यत्र तृज्ग्रहणस्याननुवृत्ति शङ्कोत 'कर्तरि चे' त्यत्र सबन्धा-

सम्भवात्, नहि तृज्प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी सम्भवतीति। ननु च तृच् क्रीडाजी-
विकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियतइति वक्ष्यति एव तर्हि तथानाश्रितमि
त्येव। 'भवत शायिकेति'। 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्'। 'तृच्प्रयोगे कर्त्त
रि षष्ठी नास्तीति'। तेनैव कर्तुरभिहितत्वात्। 'इक्षु भक्षिकामिति'।
कर्मणि षष्ठ्या समास'। 'मइति'। 'धारेरुत्तमर्ण' इति सम्प्रदाने चतुर्थी॥

"कर्त्तरि च"॥ सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो
भवतीत्याह। 'सामर्थ्यादिति'। 'सम्बन्धिशब्दस्येति'। अवयवप्रसिद्धे
समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति भाव। अन्यस्त्वाह। होतृशब्दसाहचर्यादिति
तत्र, नहि तत्र बह्वृचो होता गृह्यते स एव सम्बन्धिशब्द, क्षीरहोतेत्यादौ क्षारस्य होतेत्येव गम्यते॥

'नित्य क्रीडाजीविकयो "॥ 'नेति निवृत्तमिति'। नित्यग्रहणाद्,
महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वान्नित्य प्र
तिषेधो भविष्यति किं नित्यग्रहणेन। तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति'। वा
मनस्त्वके जीविकार्थइत्यत्राकइति किं रमणीयकर्त्तेति जीविकाया तृच
प्रत्युदाहरिष्यति स मन्यते मा भूत्क्रीडाया तृच् लक्षणाभावात, जीवि
काया तु ण्वुल्तृचाविति ण्वुलिव तृच् कस्मान्न स्यादिति, अन्ये तु तद
नुसारेणेदमप्येव व्याचक्षते क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति किन्त्व
न्यतरस्त्रैवेत्यर्थ। 'अक एवोदाह्रियते इति'। उभयत्रेत्यर्थ। उद्दालकपुष्पभ
ञ्जिकेत्यादौ सञ्ज्ञायामिति ण्वुल्, नित्यग्रहणमुत्तरार्थ नहि वाक्येन
क्रीडाजीविकयोरवगतिरस्ति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात्॥

"कुगतिप्रादय"॥ 'कुशब्दोऽव्यय गृह्यतइति'। स्वरादिष्व
पठितोऽप्यय पठितव्य इति भाव। नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृति
स्वरार्थमव्ययत्व, यथा वक्ष्यति अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमिति।
'न द्रव्यवचन इति'। पृथिव्यादिद्रव्ये यो वर्त्तते स न गृह्यतइत्यर्थ। 'दुर्नि
न्दायामिति'। प्रशस्ते दुषाञ्चिन्दा भवति पाप तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति
द्वयोरप्युपादानम्। 'प्रायिकमिति'। अन्यथेषदर्थे चेति को कादेशविधान-

मनुपपन्न स्यात्। 'दुष्कृतमिति'। दुर्निंदायामिति विषयनिर्देशो गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामक स्यादिति मन्यते, यदा तु प्रादिग्रहणप्राप्त स्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्ध समास, दुरत्र कृच्छ्रार्थोऽन भिधानात्कृते खलु न भवति, दुष्कर इत्यादावुपपदसमास, आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्याङो मन्द्र प्रत्यगतित्वादनीषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्येक स्वयं न भवति। 'सुष्टुतमिति'। सुशब्दोतिशये न पूजायाम्, अत एवोपस-र्गनिबन्धन षत्वम्। 'अतिस्तुतमिति'। 'अतिरतिक्रमणे चे' ति कर्मप्रवच नीयत्वात्षत्वाभाव ॥ 'प्रादयो गताद्यर्थे इति'। वृत्तिविषये गता द्यर्थवृत्तय प्रादयो गतित्वाभावेपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्तइति। 'पर्यध्ययन इति'। परिश्रान्तोध्ययनार्थमित्यर्थ। 'वाससी इवेति'। वसेर्णिच्चेत्यसुन्प्रत्ययान्तो वास शब्द, वस्त्रशब्द ष्ट्रन्प्रत्ययान्त, द्वावपि नित्याद्युदात्तौ। 'प्रादिप्रसङ्गइति'। सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषयश्चाय निषेध स्व त्योस्तु समासो भवत्येव। 'वृक्ष प्रतीति'। कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्ग, उदात्तवता तिङा गते समासवचन, यो जात एव पर्यभूषत्, य शम्बरमन्वविन्दत् योऽन्तरिक्ष विममे यो वै प्रजव यातामपथेन प्रतिपद्यते ॥

"उपपदमतिङ्"॥ 'एधानाहारको व्रजतीति'। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रि यायां क्रियार्थायां'मिति ण्वुल्। 'अतिङिति किमिति'। येनाभिप्रायेण पृष्ट तमाविष्करोति।'ननु चेति'। 'एतज्ज्ञापयतीति'। स्यादेतत्। मुख्यस्य ति ङन्तस्य प्रतिषेधोनर्थक इति यस्तेन समानार्थ सुबन्तस्तस्य प्रतिषेधो विज्ञा यते, तत्र यद्यपि कालकारकसंख्योपग्रहयुक्त पूर्वापरीभूत क्रियारूपस्तिङ न्तार्थप्रधानोर्थो न सुबन्तस्य सम्भवति तथापि क्रियावाचित्वमात्रेण तदर्थ त्वमाश्रीयते, क्रियावाच्युपपद न समस्यतइत्यर्थ, तेन कारको गत कार कस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयो कारकशब्देन समासो न भवति, अन्यथा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरपि समास स्यादिति। तच्च, अनुपपदत्वात्, क्रियायां क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचिन

उपपदत्वं धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च ण्वुल् प्रत्ययो गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जनं कर्त्तारमाह व्रज्याशब्दोपि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धतायां वर्तन्ते, अतो यत्क्रियावाचित्वादुपपदं न तत्सुबन्तं यत्सुबन्तं न तत्क्रियावाचि नाप्युपपदमिति नार्थ एवमर्थेनातिङ्ग्रहणेन। 'एतयोर्योगयोरिति'। ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति न पूर्वत्र, एवं मन्यते, योगविभागेनातिङ्ग्रहणं पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति। यद्येवं कुशब्दे प्रादिषु चातिप्रसङ्गः, तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः स्यात्, एवं तर्हि पूर्वसूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्ग्रहणं सम्बन्धनीयं, गतिकारकोपपदानामस्यायमर्थः, गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह यः समासस्तेनतेन लक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्यः पूर्वपदन्तु सुबन्तमेव समस्यतइति, गतीनां तावत्, व्याजिघ्रतीति व्याघ्री, 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इति प्राप्तस्य जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमासः स यद्युत्तरपदे सुबन्ते जाते पश्चात्स्यात्ततः सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्यः, तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात्, ततश्च लिङ्गनिमित्तप्रत्ययो भवन् घ्रशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वाद्टाप् स्यात्, ततश्च व्याङो घ्राशब्देन समासस्ततो व्याघ्राशब्दस्य जातित्वेप्यनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यात्, प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवन् लिङ्गयोगमपि नापेक्षतइत्यन्तरङ्गत्वात्स एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्ङीषेव भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निर्गत इति रुत्वं, सय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादीनि। कारकाणाम्, अश्वैर्लिप्ताऽश्वलिप्ती, 'कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्वं स्यात्पूर्ववट्टाप् स्यात्ततः 'क्रीतात्करणपूर्वात्' 'क्तादल्पाख्यायाम्' इति ङीष् न स्यात् अत इत्यधिकारात्, वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्दं व्यवस्थावचनमाश्रित्य वाक्यावस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत, प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम्। अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्म-

क्रीतीत्यादौ नलोपादिकार्याणि भवन्ति । उपपदानां कच्छेन पिबतीति 'सुपि स्थ' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्क, कच्छपी, व्याघ्रीतुल्य, मा षान्वयति सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' माषवापिणी, ङीप प्राक् समासे प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्व भवति, सुबन्तस्य तु समासे ङी समासस्यान्तो न तु नकार इति न स्यात्, अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्मकारादौ नलोपादिपदकार्य भवत्येव । अत्रोपपदग्रहण गति कारकव्यतिरिक्तोपपदपरिग्रहार्थं मृषावापिणी ईषद्दर्शाया अपत्य ऐषद्दर्शे य, अत्र दर्शशब्देन समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ढक बाधित्वा दर्शाश- ब्दात् स्त्रीप्रत्ययलक्षणो ढक् स्यात्, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेपि दर्शाश ब्दादपि कदा चित्स्यादित्येषा दिक्, जातान्यस्या, परिभाषाया प्रयोजना- नि । कथ पुनरतिङ्ग्रहणेनायमर्थ साधयितु शक्य, यावता प्रथमान्तमतिङ् ग्रहण प्रथमान्तस्यैव सुब्ग्रहणस्य निवृत्तिं सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न स्यु, उत्तरपदे चोक्तमिष्ट न सिध्यति तदेतत्क्रियमाणमतिङ्ग्रहण विपर्ययमे व साधयति तदपि गत्युपपदयोरेव कारकेषु तु 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मि त्यादावस्या कथाया अप्रसङ्ग एव, उच्यते । योगविभागेनातिङ्ग्रहण गति- नापि सबध्यतइत्युक्तम् एव स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिङ्ग्रहणेन विशेषयिष्याम, गति समस्यते अतिङ् समासो भवति उपपद समस्यते अतिङ् च समासो भवतीति, तदेव 'माङि लुङ्' माकार्षी दित्यादौ तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहण सुपेति तृतीयान्तस्य निवृत्ति साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिष्ट, वृत्तावपि सुप् सुपेति न सबध्यतइति समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न केव लस्य सुब्ग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमपि दिङ्मात्र प्रदर्शित नहि तत्र तिङन्तेन समास कि तर्हि तिङन्तस्य सुबन्तेन, 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मित्यत्रापि कृतेति न वक्तव्य, कथ, कर्तृकरणयो क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समास, धातुश्च क्रियावचनो, धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङश्च तत्र सुबधिकारात्तिङन्तेनाप्रसङ्ग, तदेतत् कृद्ग्रहण कृदन्तावस्थायामेव यथा स्या दित्येवमर्थमिति के चित्, नेति वय, काष्ठै पचतितरा दध्ना भुक्तपूर्वीत्यादौ

तद्धितान्तेन समासो माभूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यं कष्टश्रितादिषु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो न साधित इति कष्टंश्रितेत्यादि न सिद्ध्यति एवं तर्हि गतिकारकोपपदानामिति परिभाषा पूर्वाचार्यैः पठिता सूत्रकारेणाप्य-तिङ्ग्रहणेन तद्देश आश्रिता, तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति कृत्त्वमेव परिभाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम्।

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमाः।
नान्ये सहस्रमप्यन्धा सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा॥

"अमैवाव्ययेन"॥ 'स्वादुङ्कारमिति'। 'स्वादुमि णमुल्', स्वादुमी-त्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम्। स्वादुमीत्यर्थग्रहणं तेन सम्पन्नङ्का-रमित्यत्रापि भवति। ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति एवकार-किमर्थं, इष्टतोऽवधारणार्थं, एवं यथा विज्ञायेत अमैवाव्ययेनेति, मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति, अनव्ययस्यासम्भवादेवायं नियमो न भविष्यति, ननु चायमस्ति स्वशयं ब्राह्मणकुलमिति, 'अधिकरणे शेते' रित्यच्, 'अतो-ऽमि'ति सोऽम्भावः अनेनानव्ययेन समासो माभूदित्येवमर्थो नियमः स्यात्, न, अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चा-त्सुपेति विधानवेलायामनव्ययस्यामो ऽसम्भवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरि-तार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह। 'एवकारकरणमिति'। अमैव यदुपपदं तत्समस्यते तदेव समस्यतइत्यवधारणार्थो न पुनरमैव समस्यत-इति, तत्रामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेषः, किं चामैव तुल्यविधानं येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यदुपपदं विधीयते तत्र सप्तमीनिर्द्देशात्तदमैव तुल्यविधानं, नियमाद्भूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते अमैव यत्तुल्यविधानं न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षया ऽनुपपदत्वाद् अव्ययान्त-रेण समासो नाशङ्कनीयः। 'अग्रेभोजमिति'। 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' इति क्त्वाणमुलौ, अव्ययग्रहणं किम्। असत्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधानं तदेवोपपदं समस्यतइत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात् अथ पूर्व-सूत्रस्यानवकाशत्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्तद्विषय

एव नियमो विज्ञास्यतइत्युच्यते एव त्वमैव नियम स्याद् अमन्तेनोप पदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति, तत्र को दोष, अग्रेभोज मित्यत्रैव न स्यात्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव, अव्यय-ग्रहणे तु सति अव्ययेनोपपदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति विज्ञानान्न कश्चिद्दोष ॥

"तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्" ॥ 'तृतीयाप्रभृतीति' । 'यत्तु नरमा चान्येन तस्याप्राप्तइति' । उपपदविशेषणार्थं एवकारोऽत्र नानुवर्त्तत इति भाव । 'उच्चै कारमिति' । यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वर, 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्या' मित्याद्युदात्तत्व, यदा तु न समास तदो च्चैरित्यन्तोदात्त स्वरादिषु तथा पाठात्, कारमित्याद्युदात्तम् ॥

"क्त्वा च" ॥ क्त्वेति तृतीयान्तम आत इत्याकारलोप, यथा 'समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबि' ति 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्द्यो'रिति ॥

"शेषो बहुव्रीहि" ॥ 'उपयुक्तादन्य शेष इति' । शिष अस र्वोपयोगइत्यस्मात्कर्मणि घञ् । 'कश्च शेष इति' । ननु चोपयुक्ता दन्य शेष इत्युक्त, सत्य, सर्वेषामेव पदाना सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्स र्वेषु च पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यथायोग तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विधानादुपयु क्तादन्यो न सम्भवतीति पुन प्रश्न, उक्त च शेषग्रह पदतश्चेचाभावादर्थ तश्चेदविशिष्टमिति । 'यत्रान्य समासो नोक्तइति' । येषा पदाना यस्मि न्नर्थे ऽव्ययीभावादिक समासो न विहित स शेष इत्यर्थ । अथैव कस्मान्न विज्ञायते सप्तसु सुपा त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य शङ्कयाह्निकया समासो नोक्तो यथा प्रथमाया स शेष इति, कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्ताना मपि समासस्येष्टत्वात्, शेषग्रहण प्राक्कडारात्पर कार्यमित्यस्मिन्पक्षे कर्त्त व्यम्, एकसञ्ज्ञाधिकारपक्षे न कर्त्तव्यमित्याकडारसूत्रएव प्रतिपादितम् ॥

"अनेकमन्यपदार्थे" ॥ 'अनेक सुबन्त सह समस्यतइति' । परस्परमित्यर्थ । तदनेन सुबित्येतदत्रानुवर्त्तते न सुपेत्येतद्, उत्तरपदस्या प्यनेकमित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति ।'सर्वेषु विभक्त्यर्थेष्विति'।

पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययार्थोऽभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्या त्तस्यैवान्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमिति भाव । अत एव प्राप्तोदकोय ग्राम इति ग्रामशब्दानुप्रयोग , अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतो ऽभि धाने गतार्थत्वान्न स्याद्यथा द्वन्द्वे चशब्दस्य, यदा तु समासेन विभ क्त्यर्थ एव सम्बन्धादिरभीप्स्यते तदा विभक्तिर्मानुप्रयोजि, द्रव्यस्यान भिहितत्वात्तद्वाचिनोऽनुप्रयोग कस्मान्न स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कथ ग्रामादिभि सामानाधिकरण्य तल्लिङ्गसख्यायोगे वा बहुव्री हिर्भवति प्राप्तोदको ग्राम उद्धृतौदना स्थालीति । उच्यते । विभक्त्य- र्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वादभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यमा श्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादिवत्, यथा शुक्ल वस्त्र शुक्ला पटी शुक्ल कम्बल शुक्ले शुक्ला इति । नन्वेव यथा शुक्लशब्देन कदा चिद्गुण उच्यते कदा चिद्गुणी तथा बहुव्रीहावपि प्राप्नोति । नैषोऽस्ति नि यमो गुणशब्देन कदा चिद्गुणमात्रमभिधीयतइति पट्वादिष्वदर्शनात, नहि भवति देवदत्तस्य पटुरिति तद्वदिहापि नित्यमेव गुणिनिष्ठता भविष्यति, एवमपि बहुव्रीहिणा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचका प्रत्य या न प्राप्नुवन्ति, नैष दोष । स्वार्थिकाष्टाबादय स्त्रिया यद्वर्तते तस्मात्स्वार्थिकाष्टाबादयो भवन्तीति तेन बहु व्रीहिणाऽभिहितेपि स्त्रीत्वे भविष्यन्ति एव च कृत्वा 'ऽनो बहुव्रीहे' रित्याद्युपपन्न भवति, समा सेन च बाह्यक्रियापेक्षा या कर्मादिशक्तिस्तद्रहितसमासप्रातिपदिका र्थमात्रस्यैवैकत्वादेरुक्तत्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वच नानि भविष्यन्ति चित्रगु पश्य चित्रगुणा कृतमिति, एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति समासेन सख्याया अभिधानात्, वचनग्रहणादेको द्वौ बहव इतिवद्भविष्यति, अथ वा लिङ्गमात्र सख्यामात्र बहुव्रीहिणाभिहित न विशेषस्तत्रावश्य विशेषार्थिना तद्वाची शब्द प्रयोक्तव्य , एव च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाऽभिधीयमाने ऽपि न कश्चिद्दोष , कथ सामान्यमभिहित विशेषस्यानुप्रयोग सामान्यस्य तर्हि

न प्राप्नोति देवदत्त कश्चिदिति, सामान्यमपि विशेषो, यथा विशेषेण विशेषान्तर व्यावर्त्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो व्यावर्त्यते, अन्यथा सन्देह स्यात्सामान्यमत्र विवक्षित विशेषो वेति। प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि। ऊढो रथो येन, उपहृत पशुर्यस्मै, उद्धृत ओदनो यस्या, चित्रा गावो यस्य, वीरा पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहा। 'प्रथमार्थे तु न भवन्तीति'। अनभिधानात्, एवमनन्तरादिषु न भवति चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति। 'अनेकमिति किमिति'। सुप्सुपेत्यधिकारादेव तत्पुरुषवद्बहुव्रीहिरप्येकस्य न भविष्यतीति प्रश्न। 'बहूनामपि यथा स्यादिति'। 'अन्यथा सुप्सुपेति सख्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बहूना न भवति महत्कष्ट श्रित इति तथा बहुव्रीहिरपि न स्यादितिभाव, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय तद्धितार्थेत्युत्तरपदे द्विगु शास्ति तज्ज्ञापयति बहूनामपि समास इति, यद्येव तत्पुरुषेपि प्रसङ्ग, अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसज्ञा प्रयोजन कस्मान्न भवति सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव प्रत्याय्यते तदपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्ट भवति नान्यथा, एव मन्यते चित्रगुस्तिष्ठति चित्रगु पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वर्त्तिपदयोर्नित्यप्रथमान्तत्वादेकविभक्तीत्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति। 'सुसूक्ष्मजटकेशेनेति'। सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा अस्येति चतुर्णा बहुव्रीहौ 'ङ्यापो सज्ञाछन्दसोर्बहुल'मिति बहुलवचनाद्ध्रस्वत्व, यद्वा सुष्ठु सूक्ष्मा जटा येषु ते सुसूक्ष्मजटास्तादृशा केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहि, एव सुष्ठु गजाजिन वास आच्छादन यस्य तेन सुगजाजिनवाससा तृतीयान्तोदाहरण श्लोके तथा पठितत्वात्॥

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुग[1]जाजिनवाससा।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति॥

इति भाष्ये श्लोक पठित, तत्र तु श्लोकपूरणार्थं तृतीया निर्देश। अन्यग्रहण बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थमसति तस्मिन्

१ बहुत्र सुनताजिनेत्युपलभ्यमानोपि पाठ पदमञ्जर्यसमत।

कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे सावकाश बहुव्रीहि स्वपदार्थेऽव नीलोत्पल सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत, अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाश तत्पुरुष परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइति न कश्चिद्दोष, पदग्रहण किं, पदार्थे यथा स्याद्वाक्यार्थे माभूत् कश्चित्क चिद्दद्या सिष्णासुमाह नद्या ग्राहा सन्तीति, एतानि पदानि तस्मात्तत्र मास्नासीरिति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषा बहुव्रीहिसज्ञा प्राप्नोति । अर्थग्रहण किं, यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भवि ष्यति, कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थएव स्यान्न प्रकृत्यर्थे द्रव्ये तत्र यदुक्तमभेदोपचाराद्धर्मिणोऽभिधाने सिद्धेऽपि शुक्लादिवद्धर्ममात्रस्यापि कदा चिदभिधान प्राप्नोति तदनेनापाक्रियते पट्वादिशब्दवन्नित्य धर्मिनिष्ठो बहुव्रीहिरिति प्रतिपादनेन बहुव्रीहि समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य प्रपञ्च । 'उच्चै मुख इति'। उच्चैसोऽधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्याद्वचनम् । 'सप्तम्यु पमानेति' । सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपद यस्य तस्य शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थ । 'कण्ठेस्थ इति' । 'सुपि स्थ' इति क । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् । कण्ठेस्थित इति पाठे तु सप्त- मीति योगविभागात्समास, समानाधिकरणत्वात्समासे सिद्धे वचन- मुत्तरपदलोपार्थम्, तेन वैयधिकरण्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदर्श्यते । 'उष्ट्रमुखमिवेति'। अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानत्वेत्युपमान पूर्वपदमुष्ट्रमुखशब्द, अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरण्यवद्वचनमुत्तरपदलो- पार्थं च । 'उष्ट्रमुख इति' । उष्ट्रो मुखमस्येति विग्रह, न च प्राणी प्राण्य न्तरस्य मुखमुपपद्यतइति सामर्थ्यात् सादृश्यावगति, मुखेन च मुखस्य सादृश्य प्रसिद्धमित्युष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति तस्मादुत्तरपद- लोपो न वक्तव्य । 'समुदायविकारषष्ठ्या इति' । समुदायावयवसबन्धे प्रकृतिविकारसबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्पर यदुत्तरपद तदन्तस्य समासस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थ । 'केशचूड इति' । इद मपि केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्ते सिद्धम्, एव स्वर्णविकारे स्वर्ण

शब्दस्य वृत्ते स्वर्णालङ्कार इति सिद्धं, वचन तु केशसमाहारचूड स्वर्णविकारालङ्कार इत्युत्तरपदस्य श्रवणं मा भूदिति । 'प्रादिभ्यो धातुजस्येति' । इद न वक्तव्यमेव प्रादयो हि ससाधना क्रिया प्राहुर्यथा निष्कौशाम्बिर्निर्वाराणसि प्राचार्य इति, एव नञोस्त्यर्थानामित्येतदपि । 'सुबधिकारइति' । अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचन निपातत्वात्सिद्धम् उपसर्गविभक्तिप्रतिरूपका निपाता स्वरादिषु चास्तिशब्द पठ्यते । इह किसब्रह्मचारीति बहुव्रीहिरय के सब्रह्मचारिणस्तव, कि सब्रह्मचारीत्वमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ह्यन्वेष्यते तत्र कठसब्रह्मचार्यहमिति सम्भावितम्प्रतिवचन, यत्तु कठोहमिति न तत्साक्षात्प्रतिवचन कि तर्ह्यार्थिकम् अह तावत्कठ इत्युक्ते गम्यतएतचनु तेपि कठा इति, कठस्य हि कठा एव सब्रह्मचारिणो भवन्ति नान्ये समाने ब्रह्मणि व्रतचार्येव सब्रह्मचारी भवति, के सब्रह्मचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचन समासेन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचन कदा चिदपि न भवति वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात् कि सब्रह्मचारीति समासेन सब्रह्मचारिणामभिधानात् । 'इह द्वौ द्रोणावर्द्धद्रोणश्चार्द्धतृतीया द्रोणा इति'। अर्द्धस्तृतीयो येषामिति बहुव्रीहावुद्भूतावयवभेद समुदाय समासार्थ इति बहुवचन द्रोणशब्दश्च द्रोणयोरर्द्धद्रोणेपि लक्षणया वर्त्ततइति सामानाधिकरण्य च भवति ॥

"सख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसख्या सख्येये" ॥ 'उपदशा इति'। 'बहुव्रीहौ सख्येये डजबहुगणादि' ति डचि टिलोप, दशाना समीपे ये भवन्ति तउच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश वा, पूर्वपदार्थप्रधानोय समास, उपशब्दोयमाराच्छब्देनैकार्थत्वात्समीपे समीपिनि च वर्तते तत्र समीपिप्राधान्येय बहुव्रीहि सामीप्यप्राधान्येव्यय विभक्तिसमीपेत्यव्ययीभाव । 'उपदशदन्तोष्ठा इति' । अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यम् । 'उपविशा इति' । 'ति विशतेर्डिती' ति लोप, आसन्ना दशानामासन्नदशास्तेपि नवैकादश वा, अधिकदशास्त्वेकादश, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा, वार्थेय समास, वार्थश्च यदि विकल्प स्यात् ततो यदि द्वौ भवतस्तदा

बहुवचनं न स्यात् तस्मात्संशयोऽत्र वार्थे, स चानियतसंख्याविमर्शो, तत्र तु त्रयोऽपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्षं बहुवचनम्, अथ वा पञ्चैवात्र सर्वदा भवन्ति कथं विमर्शज्ञानमुभयपक्षालम्बि एकं च तत्र यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते च बहुवचनमेव भवति, कस्य हेतोः मिश्रितेषु तयोर्वृत्तेः, एवं द्वित्रिपदमपि मिश्रितेषु वर्ततइति सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव भवति, आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा यथारुचि भवति, वाक्यवदेव समासस्य चैषा हि आपदतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः, तेन द्वौ वा पुरुषा आनीयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति। 'त्रिचतुरा इति'। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानमित्यच्। 'द्विदशा इति'। अत्र द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यते न दशत्वसंख्या, एकत्वात्, नापि संख्यायुक्ता, बहुत्वात्, तत्र वाक्ये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुच् भवति, ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति, वृत्तौ तु स्वभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्या द्विशब्द एवाहेति संख्यावाचित्वात्स मस्यते। नन्वत्र वार्थे सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वेणैव सिद्धं तच्च, सुचः स्वार्थिकत्वात्तदर्थोऽपि पदार्थ एव। मत्वर्थे पूर्वयोगोऽमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः। ननु प्राप्तोदकादि प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम् एवं तर्हि प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेत्येतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते, एवं तर्हि तस्यैव प्रपञ्चः संख्यायाः समासः, अव्ययानां तु चतुर्दशादिभिः संख्यावाचिभिः समासो विधेय एव। केचित्तु ये विंशत्यादयः संख्याने वर्त्तन्ते तैः पूर्वेणैव सिद्धम् अधिका विंशतिर्येषां तद्द्रमेऽधिकविंशाः, विंशतिसंख्या आसन्ना येषां ते आसन्नविंशा इति, तत्र सर्वनामसंख्ययोरिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तस्माद्विंशत्याद्यर्थमप्यव्ययादीनां ग्रहणं कर्तव्यमेव॥

"दिङ्नामान्यन्तराले"॥ 'दक्षिणपूर्वेति'। अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदं त्वमत्वर्थेऽपि यथा स्यात्प्रथमार्थेऽपि यथा स्याद्वैयधिकरण्येऽपि यथा स्यात्, किं च 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ'-

वित्यत्र दिशा प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणं यथा स्यात्, या पूर्वा सोत राखामुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम्, अतस्तदर्थ॰ मयमारम्भ, कबभावार्थं च 'शेषाद्विभाषे' त्यत्र शेषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्त्तते तेनात्र कन्न भवति, एवं स्त्रो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणाद्विभाषा दिक्समास इति यदा सर्वेना सज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥

"तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ 'इतिकरण इत्यादि'। तत समासा स्लौकिकस्य यदि विवक्षा भवति एवमर्थं समासो भवति नान्यार्थमित्येवमर्थं सूचयितुमितिशब्द इत्यर्थ, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। 'लौकिकमर्थमिति'। क पुनरसौ लौकिकोऽर्थ इत्याह। 'ततश्चेत्यादि'। एतदेव विवृणोति। 'यत्तत्रेत्यादि'। गृह्णातेस्मिन्निति ग्रहण केशादि, प्रहरण दण्डादि कर्मव्यतिहार परस्परग्रहण परस्परप्रहरण च। 'स चाव्ययमिति'। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्व तु। नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्ध, न वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च। तथाहि। ग्रहणग्रहणे च केशादीना सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेष प्राप्तोनेन वचनेन बाध्यते कथ न समूहविवक्षाया बहुव्रीहिसज्ञा समूहश्चैकशेषे नोपपद्यते, ननु चास त्यस्मिन्पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधिष्यते, न शक्यते बाधितुम् अन्त रङ्ग एकशेषो बहुव्रीहिश्चान्यपदार्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग ॥

'तेन सहेति तुल्ययोगे" ॥ 'तुल्ययोगइति'। 'तुल्ययोग समानसम्बन्ध' 'सपुत्र इति'। 'वोपसर्जनस्येति सभाव। नन्वत्र पिता प्रधानमन्यपदार्थोभिधेय, सत्य, व्यधिकरणयो प्रथमार्थोपि यथा स्यादित्ययमारम्भ, कबभावार्थ च, उक्तश्चात्र कबभाव, । 'दशभि पुत्रैरिति'। इत्थम्भूतेत्यर्थ । 'प्रायिकमिति'। ज्ञापकात्, यदय 'विभाषा साकाङ्क्षे' 'कुत्स्यनेकमपि साकाङ्क्ष' 'पूर्वे दिनि' 'सपूर्वाच्च' 'समूर्धाचा ग्रथमाया विभाषा' 'विभाषा रूपूर्वस्येति' विद्यमानार्थेपि समासो निर्दिशति तज्ज्ञापयति प्रायिक विशेषणमिति ॥

"चार्थे द्वन्द्व"॥ 'समुच्चयेत्यादि'। यदा परस्परनिरपेक्षा पदार्था एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चीयन्ते तदा समुच्चय, यथा अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदीति, दुर्मदी यथा सुराया न तृप्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थ। अत्र नयति क्रियायामेकस्या गवादीना समुच्चय, गम्यमानत्वाच्च चशब्दस्याप्रयोग, एव राज्ञो गौश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययो, रक्त शुक्लश्चेति द्रव्ये गुणयो, रक्त पट कुण्डल चेति गुणे द्रव्ययो समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्य, यदानेकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचय, यथा भिक्षामट गाञ्चानयेति, अत्र ह्यदर्शनाददनानयन्नपि गामटत्येव भिक्षाम्, अनटस्तु भिक्षा न गामानयति, अटन्नपि नान्विष्य गामानयति, इतरेतरयोगस्तु परस्परापेक्षाणामवयवभेदानुपगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति, यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिद कार्यमिति, तथैकापायेऽपि तद्भवति, उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवत, तादृशानामेवावयवतिरोधानसहतिरूपेणान्वये तत्समाहारो यथाच्छत्रोपानहमिति, सहतिप्रधानत्वाच्चैकवचनम्। 'तत्रेत्यादि'। स्यादेतत्। समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेपि गवादीनामेकक्रियाद्वारक सामर्थ्य दध्योदनादिवदस्त्येवेति, तन्न युक्त, दध्योदनादावेकत्वात्क्रियाया, इह तु कर्मभेदात्क्रिया भिद्यते, तथा च समुच्चयेन्यतरस्या' मित्यत्र भ्राष्ट्रमट मठमटेत्यादिक कर्मभेदनिबन्धन क्रियाभेदमाश्रित्योदाहरिष्यते, अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थे वर्तते न प्रधानमित्यनेकस्य पदस्य चार्थे वृत्त्यभावादपि समासाभाव, इह पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्येकस्मिन्धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावात्समानाधिकरणयोरपि द्वन्द्वसज्ञाप्रसङ्ग, ततश्च 'द्वन्द्वे घी'ति नियम स्यात्, विशेषणमित्यादिना तु तत्पुरुषकरणे खञ्जपटुरित्यपि सिद्ध्यति, नैष दोष। एकसज्ञाधिकाराद्विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसज्ञैव भविष्यति, अन्यथा नील च तदुत्पल चेत्यादावपि द्वन्द्व स्यात्, यद्वा शेषइति वर्तते [illegible]

भविष्यति, सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव पटुखञ्जावागताविति । 'प्लक्षन्यग्रोधाविति'। चशब्दस्याव्ययत्वेपि तदर्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य स्वभावादेव लिङ्गसंख्यायोग, कथं पुनरत्र द्विवचनं, यावता शब्दपौर्वाप र्याद्दर्थाभिधानेपि पौर्वापर्यन्ततश्च प्लक्षशब्द सहार्थेन निवृत्त न्यग्रोध शब्द उपस्थित, एक एवार्थस्तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा चा 'दान्तौ टकिता' विति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्ति, न च क्रमेण द्वयोरर्थयो प्रतीतौ द्विवचनं भवति यथा वा वाक्ये प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति, अत्र न्यग्रोधार्थप्रतीतिदशाया प्लक्षार्थस्याप्र तीतिरेव कारणम्, अस्तु तर्हि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व । किमिदं युग पदधिकरणवचनमिति, अधिकरण वर्तिपदार्थं, अधिकरणे युगपद्वचन युगपदधिकरणवचन, तत्र द्वन्द्वो भवति, केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम, एकै केन पदेन, एतदुक्तं भवति, यावता पदाना द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्या र्थाभिधान युगपद्भवत्येव द्वन्द्वो भवतीति, अत्र हि द्विवचनबहुवचनान्य- थानुपपत्तिरेव प्रमाणं, विग्रहे चापि दर्शनात्, विग्रहे खल्वपि युगपद्व्च नता दृश्यते प्रमित्रयोर्वरुणयो, द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते इति, कि पुन समासे यत्र चान्या चान्या च शक्ति प्रादुर्भवति, कथं पुन प्लक्षश ब्देन न्यग्रोधाभिधानं तेन वा तस्य, साहचर्यादिति, यद्वा तद्वा निमित्त भवतु, यद्यपि च लोकव्यवहारे केवलस्य प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्व न दृष्ट न्यग्रोधशब्दस्य वा प्लक्षाभिधायित्व, द्वन्द्वावयवाना त्वनेकार्थाभि धायित्व न केवलानामित्यदोष, नियतविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति यथा भ्रातृशब्दस्यैकशेषएव स्वसरि वृत्ति पुत्रशब्दस्य दुहितरि, एतेनैत दपि निरस्तम् एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यतइति, कथ द्वन्द्वावयवानामेव परस्परसन्निधानादेषा शक्तिर्वह्निसन्निधाविव घृते द्रवता, नो खलु वह्निविगतौ भवति, यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थो बहुत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति, नात्र चत्वारोर्था कि तर्हि याभ्यामेवात्रैकोद्व्यर्थ स्ताभ्यामेवापरोपि । स्यादेतत् । उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा प्लक्षन्यग्रोधौप्ल-

क्षन्यग्रोधाविति द्विर्वचने प्रतीतिरेव प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रापि प्राप्नोति, तन्न, युगपदुत्पादात्, तद्यथा द्वयोरक्ष्णोर्युगपद्विस्फारितयो पुरोवर्त्तिन्यर्थे द्वये युगपदेका प्रतीतिर्जन्यते तथेहापि द्रष्टव्य, ननु यदा प्लक्षशब्दो न तदा न्यग्रोधशब्दो यदा न्यग्रोधशब्दो न तदा प्लक्षशब्द इति कथमत्र युगपद्व्यापार, स्मृतिस्थयोर्युगपद्व्यापाराददोष, पदानि हि श्रुतमात्राणि स्व स्वमर्थं स्मारयन्ति पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु परामृष्टेषु स्मृतिस्था न्यभिदधति, तस्यामेव स्मृतौ युगपदारोहात्सम्भवत्येव युगपद्व्यापार, या च सा पदार्थाना स्मृति सा क्रमभाविनीति तत्क्रमेणैव यथासख्यादि-व्यवस्था युगपदभिधानेप्युपपद्यते, तदेव युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम्। इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति, यद्यय द्वन्द्वस्स्याद् एक च विंशति श्चेतीतरेतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्ग, समाहारे च 'स नपुसक' मिति नपुसकप्रसङ्ग, अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाकपार्थिवादि-त्वात्समास क्रियते, नैव शक्य 'राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु सख्ये' ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्, तस्माद् द्वन्द्व एवाय स च समाहारे नेत रेतरयोगे, अनभिधानात्, नपुसकत्वन्तु लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-स्येति न भवति ॥

"उपसर्जन पूर्वम्" ॥ 'अनियमो हि स्यादिति'। यद्यपि विपरीतप्रयोगो लोके न दृष्ट परपुरुषापराधात्तु वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थ इह राज्ञ पुरुषस्य पुत्रो राजपुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशास्त्रे द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेप्युपसर्जनसज्ञा ऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति, पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनियम ॥

"राजदन्तादिषु परम्" ॥ 'न केवलमित्यादि'। अत्र विहि-तपूर्वनिपातस्येति पाठे विहित पूर्वनिपातो यस्य तस्येत्यर्थ। प्रायेण तु विहितस्येति पाठ, तत्रापवाद इति शेष, अन्यस्यापि घ्यादेर्य पूर्व निपातो यथालक्षण विहितस्तस्याप्यपवाद इत्यर्थ।'अग्रेवणमिति'। वन पुरगेत्यादिना णत्व, तदेव तर्हि णत्वविधान परनिपातस्य ज्ञापक

भविष्यति, तत्र, 'उपसर्जनं पूर्वं' मिति नियमो न प्रवर्त्ततइत्येतावतोऽप्यर्थस्य ज्ञापकत्वेन तदुपपद्य तस्मात्कथं नियमेन परनिपातः स्यात्, इह च निपातनादलुगिव णत्वमपि न भविष्यतीति तत्राग्रेग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। 'पूर्वकालस्येति'। पूर्वकालेकेति प्रथमानिर्द्दिशादुपसर्जनस्येत्यर्थः। उलूखलमुसलादिद्वन्द्वेषु क्वचिदल्पाच्तरत्वात्क्वचिद् घ्यन्तत्वात्क्वचिदजाद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातप्रसङ्गः, क्वचिदनियमः, दृषदुपलमिति प्रमादपाठः अल्पाच्तरत्वात्। 'अक्षिभ्रुवं दारगवमिति'। अचतुरादिसूत्रेऽच् समासान्तो निपातितस्तेन परनिपातस्यापि सिद्धत्वादिह पाठः शक्योऽकर्त्तुम्॥

"द्वन्द्वे घि" ॥ द्वन्द्वेनेकमिति प्रथमानिर्द्दिशात्सर्वेषामेवोपसर्जनत्वादनियमे प्राप्ते वचनम्। 'अनेकप्राप्ताविति'। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकललक्षणं प्रवर्त्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या, तत्रैकस्यैव पूर्वनिपातेन जाते लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते। नन्वाकृतिपक्षेपि पटुगुप्तौ मृदुगुप्तावित्यादिषु बहुषु व्यक्तिषु यथा युगपत्प्रवर्तते तथात्रापि प्रवर्तताम्। एवं मन्यते, एकस्य युगपदवध्यवधिमद्भावो विरोधाच्च सम्भवति, न चाप्यपेक्षोभयोः पूर्वत्वमन्यतरेण व्यवधानादिति, अत्र च यदा पटुमृद्वोर्द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाच्छुक्लशब्दस्य द्वन्द्वः क्रियते तदाल्पाच्तरत्वात्तस्य पूर्वनिपाते शुक्लमृदुपटवः शुक्लपटुमृदव इति च भवति। 'विस्पष्टपटुरिति'। विस्पष्टशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवस्य विशेषणमिति विस्पष्टं पटुरिति विगृह्य 'सुप्सुपे' ति समासः॥

"अजाद्यदन्तम्" ॥ अजादीति पृथक् पदं विशेषणसमासो वा। 'अश्वेन्द्ररथा इति'। रथशब्दस्य पश्चात्समासे रथाश्वेन्द्रा इत्यपि भवति। 'द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति'। 'द्वन्द्वे घी' त्यस्यावकाशः पटुगुप्तौ, 'अजाद्यदन्त' मित्यस्यावकाशः उष्ट्रखरम्, इन्द्राग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वादजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेति॥

"अल्पाच्तरम्"॥ अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप् कृत्वाभावश्च, यदि तु प्रकर्षे तरप् चेत्तदा धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु सत्सु

हितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावादस्याप्रवृत्तावनियम स्यात्, द्वयोरेव तु स्यात् प्लक्षन्यग्रोधाविति । 'शङ्खदुन्दुभिवीणा इति'। तूर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न भवति, तूर्यशिल्पोपजीविनामेव तत्र ग्रहणात्, नियतद्रव्यविवक्षाया जातिपरत्वाभावा 'ज्जातिरप्राणिना' मित्येतदपि न भवति, शङ्खवीणाभ्या दुन्दुभेर्द्वन्द्वे दुन्दुभिशङ्खवीणा इत्यपि भवति, एव मृदङ्गश्च शङ्खपणवौ च मृदङ्गशङ्खपणवा, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपतिरामकेशवानामित्यादि भवति, तथा होता च पोता च नेष्टा चोद्गाता चेति बहूना युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानङ् भवति नेतरयो होतृपोतृनेष्टोद्गातार, द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे त्रयाणामप्यानङ् भवति होतापोतानेष्टोद्गातार इति, एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषाद्रूपविशेषो वेदितव्य । पूर्वाभ्यामल्पाच्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वा द्वृत्तौ न पठित, द्वन्द्वे घी' त्यस्यावकाश पटुगुप्तौ, 'अल्पाच्तर' मित्यस्यावकाश' प्लक्षन्यग्रोधौ, वागग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पाच्तरमित्येतद्भवति । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाश उष्ट्रखरम, अल्पाच्तरमित्यस्य स एव, वागिन्द्रावित्यत्रोभयप्राप्तावल्पाच्तरमित्येतद्भवति । 'ऋतुनक्षत्राणामिति'। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम् । मातापितराविति' । आचार्य श्रेष्ठो गुरूणा, मातेत्येकइति स्मृति । पितुर्दशगुण माता गौरवेणातिरिच्यतइति च । 'श्रद्धामेधे इति'। सत्या श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेत्यभ्यर्हितत्व श्रद्धाया । 'दीक्षातपसी इति'। दीक्षार्थं तप इत्यभ्यर्हितत्व दीक्षाया, लघ्वक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यर्हितमित्येतदेव भवति। 'समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति'। तेन ऋतुनक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहण न कृतमिति भाव । वर्णानामुत्पत्तिकृतमानुपूर्व्यं श्रूयतएव मुखतो ब्राह्मणमसृजद्बाहुभ्या राजन्यमूरुभ्या वैश्य पद्भ्या शूद्रमिति । सख्याया अल्पीयस्या इति' । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेत्याहु । अल्पीयस इति पाठे अल्पीयसोर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थ । 'नवतिशतमिति'। द्वन्द्व, द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देश ॥

"सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" ॥ 'कण्ठेकाल इति'। यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणे न प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्व एव सिद्धम्। 'सम्प्रधारणायामिति'। इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा। 'परत्वादिति'। शब्दपरवि प्रतिषेधादित्यर्थ, एवमर्थमेव च सख्यासर्वनाम्नोरिति नोक्तम्। 'गड्वादिभ्य इति'। गड्वादय प्रयोगतो द्रष्टव्या ॥

"निष्ठा" ॥ 'अवमुक्तोपानत्क इति'। उर प्रभृतित्वात्कप्। 'ननु चेत्यादि'। 'यथा चित्रगुरिति'। गुणद्रव्यशब्दयोरुपनिपाते गुणशब्दस्य विशेषणत्व क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्व, ततश्च पूर्वं णैव सिद्धमिति भाव। 'विवक्षानिबन्धनत्वादिति'। यदा कृत किञ्चिदनेनेति निर्ज्ञाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते। 'कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति'। एव विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वशङ्कैव नास्तीति भाव। क्वचित्तु वाशब्दो न पठ्यते तत्र विवक्षानिबन्धनत्वादित्युक्ते तामेव विवक्षा दर्शयतीति व्याख्येयम्। 'जातिकालसुखादिभ्य परवचनमिति'। ज्ञापकात्सिद्ध, जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनादित्याह, तज्ज्ञापयति जात्यादिभ्य परा निष्ठा निपततीति। 'शार्ङ्गजग्धीति'। शार्ङ्ग जग्धमनयेति बहुव्रीहि। 'क्तादल्पाख्यायाम्' 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे' ति ङीष्। अत्राहु। निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहण तेन सुस्थित चारुहसितमित्यादौ नपुंसके भावे क्त इत्यस्य परनिपात इति ॥

"कडारा कर्मधारये" ॥ बहुवचननिर्द्देशादाद्यर्थोवगम्यत इत्याह। 'कडारादय इति'। इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

"अनभिहिते" ॥ अनभिहितशब्दोयमनेकार्थ, तथाहि। अभि पूर्वस्य दधातेर्हिनोतेश्चैतद्रूप सम्भवति, अभिपूर्वश्च दधातिर्बन्धनेपि दृष्ट, अश्वाभिधानीमादत्तइति, उच्चारणेपि, अभिहित श्लोक इति,

प्रतिपादनेपि अभिहितोऽर्थ इति । हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वर्तते, इह तु वक्ष्यमाणाना कर्मादीना बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनो ऽभिहितशब्द इत्याह । 'अनभिहिते निर्दिष्टे ऽनुक्त इति' । वचिरत्र प्रति पादनवचन । 'उक्तार्थानामप्रयोग इति' । यथा सामान्येनानभिहित इत्ये तावत्युच्यमाने कट करोति भीष्ममुदार दर्शनीयमित्यत्र कटशब्दाद्विशे ष्यवाचिन उत्पद्यमानया द्वितीयया ऽनवयवेन कटगतस्य कर्मत्वस्याभिहि तत्वाद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादिति मन्यमान पृच्छति । 'केनानभि हितइति' । इतरोपि विदिताभिप्राय आह । 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति' । बहुषु प्रयुक्तेषु केषा चिद्वर्जनेन केषा चित्कार्यान्वयप्रतिपादन परिसङ्ख्यान, प्रत्युदाहरणेषु ह्येवंत्र द्वितीया न भवति। 'कट करोतिभीष्ममित्यादि'। कट कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इति, करोतेरुत्पद्यमान क्तप्रत्ययो ऽनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते तद्वद् द्वितीयापीति यो मन्दधीर्मन्यते त प्रतीद परिगणन, सूक्ष्मदृशस्तु प्रति न वक्तव्यमेव । तथाहि । प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना द्वितीया यदाकारविशिष्टोऽर्थ प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव कर्मभा वमाचष्टे, कटशब्देन कटत्वजातिविशिष्टोऽर्थो ऽभिधीयते न भीष्माद्याकार विशिष्ट इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा तदा कारविशिष्टस्य कर्मत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति, क्तप्रत्ययस्तु प्रकृत्य र्थस्य न कर्मतामाचष्टे कि तु प्रकृत्यर्थ प्रति यस्य कर्मभावस्तमिति युक्त यदनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते। ननु च कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेषा च तिङादि-भिरभिहितवचनमनर्थकम् अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते, यत्राप्य-नभिहिताधिकारो न क्रियते तत्रापि शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे नैव विहित भवति तद् यथा बहुपटुरिति बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्ते सत्यपि सम्भवे कल्पबादयो न भवन्ति, द्विर्दश द्विदशा समासेनोक्तत्वात्सुजर्थस्य सुच् न भवति, पटुगुप्तौ द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्चार्थस्य चशब्दो न प्रयुज्यते, तद्वदत्रापि तिङादिभिरभिहितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । नन्वभिहिता-र्थस्यापि प्रयोगो दृष्टो ऽपूपौ द्वाविति, सत्यम् । अय तु न्याय यदुता-

भिहिते विहित न स्यात्, नहि व्यसनितया शब्द प्रयुज्यते ऽपि त्वर्थो भिधानाय, स चेदर्थ शब्दान्तरेणाभिहित किमिति शब्दान्तर प्रयुज्यते, अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेर्थे शब्दो नैव प्रयुज्यते कि पुन शब्देनैवाभिहिते, अपूपौ द्वावित्यादौ तु द्वावानय कौ द्वौ ताविति सामान्योपक्रमे वाक्यमिति यथा कथ चिदुपपादनीय, तस्माच्चार्थ एतेनेत्याशङ्क्य सख्यापि विभक्त्यर्थ इति दर्शयन्नाह। 'बहुषु बहुवचनमित्येवमादिनेति'। अयमर्थ । त्रिक प्रातिपदिकार्थ इत्यस्मिन्दर्शने कर्मादिवदेकत्वादिसख्या विभक्त्यर्थ, तत्र कर्मादीना युगपद्विभक्तिभिरभिधीयमानाना परस्पर विशेषणविशेष्य भावमनापन्नाना केवलप्रातिपदिकार्थगतानामभिधान वृक्ष एको वृक्ष कर्म पशुरेक पशु करणमिति वाभिधान, पश्चाच्चैकक्रियान्वयबलेन परस्परसम्बन्ध इति प्राभाकरा मन्यन्ते। भाट्टास्तु परस्परासम्बद्धस्य स्वतन्त्रस्यानेकार्थस्याक्षा पादा माषा इत्यादावभिधानदर्शनेप्येकशेषमन्तरेणा दर्शना,द्व्रजेतेत्यादौ च क्रतिकार्ययोर्युगपल्लिङाभिधीयमानयोरपि विशेषणविशेष्यभावस्य प्राभाकरैरप्यभ्युपगमात्तद्वदेव विशिष्टाभिधान मन्यन्ते। अस्माकमप्ययमेव पक्ष । तत्र कर्मादयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्या कर्मणि यदेकत्व तत्र द्वितीयैकवचनमिति, विपर्ययो वा एकत्वादिविशिष्ट यत्कर्म तत्र द्वितीयेति, तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे तिङादिभि प्रधानभूताना कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसङ्गो द्वितीयादीना सख्याप्राधान्यपक्षे कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसख्याभिधानाय द्वितीयादय स्युरेव। प्राभाकरे तु पक्षे कर्मांशाभिधानेपि सख्यांशस्यानभिहितस्याभिधानाय द्वितीयादय स्युरिति। 'अनभिहितकर्माश्रयेष्विति'। अनभिहितानि कर्मादीन्याश्रयो येषा तेष्वित्यर्थ । एतेन कर्मणीत्यादिसप्तमीनिर्द्देश एकत्वादीनामाधारतया न पुनरभिधेयतयेति दर्शितम्। 'अनभिहितइति'। यदि प्रसज्यप्रतिषेध स्यात्ततो द्वयो क्रिययो कारकेन्यतरेणाभिहितेपि विभक्त्यभावप्रसङ्ग, प्रासादआस्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासादाख्य तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहित प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासाद इति तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात्

पर्युदासे त्वासिप्रत्ययेन यदनभिधान तदाश्रया सप्तमी सिद्ध्यति। ननु च प्रासादाख्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वादभिहितत्वादन्यत्व नास्ति। नैष दोष', शक्ति कारक तत्र सदिक्रियाशक्त्यभिधानेप्यासिक्रियाशक्तेरनभिधान, नन्वेव प्रसज्यप्रतिषेधेपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्विभक्तिर्या त्वन भिहिता तत्र भविष्यति। उच्यते, अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादीनामाधारनिर्देश सख्या च द्रव्यधर्मा ऽतोनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि शक्ति द्वारेण द्रव्यमेवोच्यते, अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूत यद्द्रव्य तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति, एव च यदि प्रसज्यप्रतिषेध स्यात्ततोभि हितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात्प्रतिषेध स्यात, पर्युदासे त्वनभिहित शक्तिद्वारेणाविधिरिति स्पष्ट एव फलभेद, यत्र तर्हि शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम् आसने आस्ते शयने शेतइति, अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्य वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यति, यदि तर्हि पर्युदासोयमिति निर्णीयते इह पक्त्वा भुज्यतओदन इति भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहितओदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया प्राप्नोति भावे हि क्त्वाप्रत्यय, प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रतिषेध सिद्ध्यति, उच्यते, नात्रौदनस्य युगपदुभाभ्या शाब्द एवान्वय किं तर्हि भुजिनैव सन्निधानात्तु पचिनान्वय, केवलशब्दव्यापारनिरूपणे तु किमिष्टका पक्त्वौदनो भुज्यते उतौदनमेवेति न ज्ञायते, अत शब्दव्यारापेक्षयाभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति, अनभिहितवचनमनर्थक प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्, कृत कट इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भूवन्निति सूत्रारम्भ, यदि चात्रापि स्यु क्वेदानीं प्रथमा स्यात्, नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती कृत कट इत्यादावेव भवतीति न पुन कट करोतीत्यादावपीति, कुतोय नियम, उच्यते, कृत कट इत्यादौ यद्यपि कृतशब्दसन्निधाने कटस्य कर्मता प्रतीयते तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थ इति प्रथमा भविष्यति यथा वीर पुरुष इति, कट करोतीत्यत्र तु कटशब्दे नैव कर्मशक्तिमानर्थोभिधीयतइति व्यतिरिक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा

न भविष्यति । नन्वकारकेषु सावकाशा प्रथमा यथा वृक्ष इति, तन्न । अत्राप्यस्तीति प्रतीते, कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्ग, यत्र ह्यन्यत्क्रियापद न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति गम्यते लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो भविष्यति, अथापि यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यं न क्रियासम्बधे यथा नीलमुत्पल न रक्त राज्ञोय पुरुषो न देवदत्तस्येति, नह्यत्र नील मुत्पलमस्ति राज्ञ पुरुषोस्तीति प्रतीतिरतोस्त्येवाकारकमवकाश इत्यु च्येत एवमपि विप्रतिषेधात्प्रथमा भविष्यति, द्वितीयादीनामवकाशो यत्र प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक, कट करोतीति प्रथमायास्त्वकारकमवकाशो नीलमुत्पलमिति, कृत कट इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रथमैव भविष्यति। ननु तामपि बाधित्वा परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, शेषलक्षणा षष्ठी प्राति पदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगादशेषत्वान्न भविष्यति । इह तर्हि कर्त्तव्य कट इति कृत्प्रयोगे प्रथमा बाधित्वा 'कर्तृकर्मणो कृती' ति षष्ठी स्यात् तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकार कर्त्तव्य, तदेव सख्याविभक्त्यर्थं इत्यस्मिन्पक्षे कर्त्तव्य सूत्रमिति स्थितम् ॥

"कर्मणि द्वितीया"॥ 'द्वितियादय शब्दा इति'। स्वनिकायप्र सिद्धिरेषेत्यर्थं । 'उभसर्वतसोरिति'। उभयसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयो प्रयो गइत्यर्थं । उभयशब्दैकदेश उभशब्दोनुकृत । उभशब्दस्य तसिलन्तस्याभा-वात् तस्य द्विवचनटाब्विषयत्वात्, धिगित्यविभक्तिको निर्द्देश । 'आम्रे डितान्तेष्विति'। कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थं । 'उभयत सर्वत इति'। पञ्चम्या स्तसिल् । 'धिगिति'। निन्दार्थोयम् । 'उपर्युपरीति'। 'उपर्यध्यधस-सामीप्य' इति द्विर्वचन, ततोन्यत्रापीत्युक्त, तानेवान्यान्परिगणयति । 'अ भित इत्यादि'। 'अभितो ग्राममिति'। उभयत इत्यर्थं । 'परित इति'। सर्वत इत्यर्थं, 'पर्यभिभ्या च'ति तसिल्, आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्ति प्रतिरूपको निपातोभित शब्दोस्ति सोपि गृह्यते, समयानिकषाशब्दौ समीपवचनौ गृह्येते, हाशब्द शोकादिवृत्ति, हा कन्ये इत्यादौ कार कविभक्तित्वादन्तरङ्गत्वात्सम्बोधनविभक्तिर्भवति। 'बुभुक्षित न प्रतिभा-तीति'। प्रतिरत्र क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कर्मप्रवचनीय इति पठ्यते ।

"तृतीया च होश्छन्दसि" ॥ 'यवाग्वाग्निहोत्रमिति' । क्व पुनरग्निहोत्रशब्दो वर्त्तते हविषि, तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेत्, अग्निहोत्रं शरं शरायत्, तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिषु दर्शनात् जुहोतिरपि प्रक्षेपे एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्र-शब्दाद् द्वितीया यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन प्रक्षिपतीत्यर्थः । अयं योग शक्योऽवक्तुं, कथम्, अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्त्तते अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति जुहोतिरपि प्रीणने तद्यदा यवागूशब्दात् तृतीया तदा यवाग्वाग्निहोत्रं प्रीणयतीत्यर्थः, यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्यं द्रव्यमग्निहोत्रं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्यादि तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि च एतद्वा अग्नि-होत्रमन्येद्युर्हूयते अजरामर्यं वा एतद्यदग्निहोत्रमिति च तद्वत्याहुः । कर-णत्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्, इदं च सूत्रानुगुणं न भवति कर्मणीति हि वर्त्तते ॥

"अन्तरान्तरेण युक्ते" ॥ 'अन्तरान्तरेणशब्दावित्यादि' । ननु यथा नौर्नावि बद्धा नेतरेतरत्राणाय भवति तादृगेतत् द्वयोरपि निपात-त्वव्यभिचारात् सत्यं, साहचर्यात्साजात्यं लक्ष्यते सजातीयविजातीयभावे सजातीयप्रत्ययो भवति तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीति-र्भवति न त्वाचार्यपरशुरामयोः, यद्वान्तराशब्देनातृतीयान्तेन साहचर्या-दन्तरेणेत्यस्याप्यतृतीयान्तस्य ग्रहणं स च निपात एव, तथान्तरेण शब्दे-नाटाबन्तेन साहचर्यादन्तराशब्दस्याप्यटाबन्तस्यैव ग्रहणं स च निपात एव । 'षष्ठ्यपवादो योग इति' । असत्यस्मिन्योगे शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति सति त्वस्मिन्नुपयुक्तत्वात् षष्ठी न भवतीत्यपवादत्वमेतत्, 'मध्यमाधेयेति' । आधेयपरतन्त्रमित्यर्थः, सप्तम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वर्त्तत इति यावत् । 'अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुरिति' । तव च मम च मध्ये कमण्डलु-रित्यर्थः । अत्र यथा मध्यस्यावध्यपेक्षायामवधिभूताभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां योग-स्तथाऽधारस्याधेयपरतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगात्ततोऽपि द्वि-

तीया प्राप्नोति, नैष दोष: कमण्डलुरित्यत्र तिष्ठत्यस्तीति वा क्रियाप दानुषङ्गात्कमण्डलु कर्त्ता स च तिङाभिहित इति प्रथमैव भविष्यति कारकविभक्तित्वात्, तद्देत 'त्सहयुक्ते प्रधान' इत्यत्रोपपादयिष्याम । निपातयोर्ग्रहणादिह न भवति किं तेन तयोरन्तरेण ज्ञातेन, विशेषवच नोयम् अन्तराया पुरि वसतीति सुघ्नस्य प्राकार इति नात्र सुघ्नस्यान्त राशब्दार्थेन योग किं तर्हि प्राकारेण ॥

"कालाध्वनो रत्यन्तसयोगे" ॥ 'मासमधीत इति' । ननु कर्म त्वादेवात्र द्वितीया सिद्धा, कथ, कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसज्ञा ह्यक र्मणाम्, अवश्य कर्मसज्ञैवाश्रयणीया आस्यते मास आसितव्य आसित स्वास इति कर्मणि लकृत्यक्तखलर्था यथा स्युरिति, सत्यम्, इदमप्यवश्य वक्तव्य द्रव्यगुणाभ्यामत्यन्तसयोगे द्वितीया यथा स्यादिति तत्र क्रियात्य न्तसयोगेपि परत्वादनेनैव युक्ता द्वितीया मासस्येति 'कृत्वोर्थप्रयोगे का लेधिकरणे' इति षष्ठी ॥

"अपवर्गे तृतीया" ॥ 'अपवर्ग फलप्राप्तौ सत्या क्रियापरिसा माप्तिरिति' । तत्रैवापवर्गशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भाव । 'कतृष्यावृत्ता विति' । अशक्त्यादिना कर्तुरुपरमादित्यर्थ, तत्र मध्ये क्रियाविच्छेदेति प्रवृत्त्यपायो न त्वपवृक्तेति ॥

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" ॥ 'कारकमध्यइति' । मध्य स्यावधिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समास कालाध्वनोश्चैतद्विशेषणमि त्याह । 'कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानाविति' । 'अद्य भुक्त्वेत्यादि' । ननु चात्र देवदत्त एक कर्त्ता तत्कथ कारकयोर्मध्ये काल इत्याह । 'कर्तृशक्त्यो रिति' । स्यादेव यदि द्रव्य कारक स्यात् शक्तिस्तु कारक सेह भिद्यते एका अद्य भुङ्क्ते साधनमपरा द्व्यहभुङ्क्ते तेनानयोर्मध्ये काल इत्यर्थ । 'कर्तृ कर्मणोरिति' । इषूनस्यतीतीष्वास पुरुष स कर्त्ता इष्वसने व्यधने स्थाने वा कर्म लक्ष्यम् । 'कर्मापादानयोरिति' । कर्म तदेव सामर्थ्याद्गम्यमान धनुरपादान यत शरा अपयन्ति । 'कर्माधिकरणयोर्वेति' । कर्म तदेवा-

धिकरणमिहेति निर्दिष्ट प्रदेश', इहकालाध्वानौ द्वौ सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे ततश्च सख्यातानुदेश प्राप्नोति कालात्सप्तमी अध्वन पञ्चमीति अत आह । 'सख्यातानुदेश इत्यादि' । 'अस्वरितत्वादिति' । स्वरितेन लिङ्गेन यथासख्यमित्येतत्तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

"यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी" ॥ यस्मादधिक तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवत । 'उपखार्यां द्रोण इति' । 'उपोधिके चे' ति कर्मप्रवचनीयसज्ञा । 'यस्य चेश्वरवचनमित्यादि' । द्वयमनेनोच्यते द्वयोरपि भवति तत्रापि पर्यायेणेति तत्र द्वयोरपि तावद्दर्शयति कथम् ईश्वर उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वयम्, अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधान ईश्वरत्वस्योक्तिरीश्वरवचन यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तत सप्तमीत्यर्थ । अथ वा यस्येति स्व निर्दिश्यते यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तत स्वात्सप्तमीत्यर्थ । पर्यायेण वा भवति शेषविषये कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्या द्विष्ठस्यापि सबन्धस्याभिधानात् । 'अधिब्रह्मदत्त इति' । 'सप्तमी शौण्डै'- रिति समासपक्षे ब्रह्मदत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थवृत्तित्वेऽधिब्रह्मदत्तमित्यव्ययीभाव । अयं योग शक्योऽवक्तु स्वामिन्याधारे पञ्चाला स्थिता स्वेष्वाधारेषु ब्रह्मदत्त स्थित तत्र यदा यदधिकरण तत्र सप्तमी भविष्यति एव च कृत्वा 'धिरीश्वर' इति कर्मप्रवचनीयसज्ञा न वक्तव्या ऐश्वर्यविषयश्चाधि क्रियया नैव युज्यते अतो गत्युपसर्गत्वमाधार्थोपि न युज्यते ॥

"प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्" ॥ यस्मादित्यनेनैव सूत्रेण पञ्चमी । 'मुख्यसदृश प्रतिनिधिरिति' । मुख्य क्व चिन्कार्ये रूढ यश्च तदभावे तत्कार्ये प्रतिनिधीयते स तत्प्रतिनिधि , कर्मण्युपसर्गे घो कि , एव प्रतिदानमित्यपि कर्मण्येव ल्युट् । दत्तस्येति '। अथात्रानेनैव सूत्रेण पञ्चमी प्राप्नोति यथा यस्मादिति एव तर्हि कर्मणि षष्ठी । ननु न दत्तमेव प्रत्यर्प्यते कि तर्हि द्रव्यान्तर सत्य, तुल्यमूल्यत्वात्तदेव प्रत्यर्पितमिति प्रति

पत्ति, प्रतिनियातन प्रत्यर्पणम् अत्र भावे ल्युट्। 'यस्मात्प्रतिनिधिरिति' सूत्रवदेव पञ्चमी एव यतश्चेत्यत्रापि। 'अर्जुनत प्रतीति'। प्रतियोगे पञ्च म्यास्तसि, अर्जुनो युद्धादौ प्रसिद्धस्तत्सदृशोभिमन्युरित्यर्थ । 'माषानि त्यादि'। ये पूर्वं गृहीतास्तिलास्तेभ्यो माषा प्रतिदानम्। 'सबन्धिसबन्धा दिति'। प्रतिनिधिर्मुख्यमपेक्ष्य भवति प्रतिदानमपि पूर्वदत्त ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्या योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्य पूर्वदत्ताभ्या तद्द्वारको योगोस्तीत्यर्थ ॥

"गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" ॥ 'चेष्टा क्रियायामिति'। वस्तुव्याख्यानमेतत, सूत्रे तु सप्तमी चेष्टायामिति। 'परि स्पन्दनक्रियायामिति'। परिस्पन्दनएव चेष्टा शब्द प्रसिद्ध इति भाव । स्व रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणाशङ्कायामाह। 'अध्वन्यर्थग्रहणमिति'। सप्तमीनिर्देशादिति भाव, सप्तमीनिर्देशे ह्यनध्वनि कर्मणीत्यन्वय, नान ध्वन प्रकृतेरिति अर्थ एव कर्म नाध्वशब्द तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी न भवति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति। 'आस्थित सप्राप्त इति'। गन्त्राधिष्ठित इत्यर्थ । 'यत्र त्विति'। यदोत्पथेन पन्थैवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थीत्यर्थ । इह कस्मान्न भवति अजा नयति ग्राममिति अग त्यर्थत्वात् प्रतीता ह्यत्र गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थ प्रापणवाचित्वात्, इह तर्हि स्त्रिय गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति, सिद्ध त्वसप्राप्तवचनात्, असप्राप्त यद्वस्तु गमनेन सप्रेप्स्यते तस्मिन्कर्मणीति वक्तव्य स्त्री तु सप्राप्तै वेति चतुर्थ्यभाव, अध्वनश्चानपवाद, सप्राप्तो ह्यध्वा यदा त्वसप्राप्त सप्रेप्स्यते तदा भवितव्यमेव चतुर्थ्यैत्युक्त पुरस्तात्। 'न चतुर्थ्येवेति'। नञ काक्वा प्रयोगाद्विकल्प्येतेत्यनेनान्वय, कर्मणि चतुर्थ्या विकल्पितायां तथा युक्ते कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया भविष्यतीति भाव । 'ग्रामाय गन्तेति'। द्वितीया तावत्कृद्योगे षष्ठीं बाधते तया च तुल्यकक्षा चतुर्थी द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यतइति चतुर्थ्यपि कृद्योगे भवतीति भाव । अथ योग शक्यो वक्तु, कथ, सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिम कर्म तत्र यदा गमनस्य सदर्शनादीना च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा सद-

र्शनादिकर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, अभेदविवक्षाया तु गमनस्य कर्मत्वाभावाद्ग्राम कर्मैव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एतेनेति भाष्यकारस्य पक्ष तत्र क्तप्रयोगे षष्ठ्येव भवति॥

"चतुर्थी सम्प्रदाने"॥'तादर्थ्यइति'। तच्छब्देन कार्य प्रति निर्दिश्यते तस्मादिद तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजन कारणमभिधीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति ष्यञा कार्यकारणसम्बन्धोऽभिधीयते समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधान भावप्रत्ययेनेति वचनात्, तत्र द्विष्ठत्वेपि सम्बन्धस्य षष्ठीवद्विशेषणादेव चतुर्थी भवति यूपाय दार्विति हेतुतृतीयापि विशेष्यान्न भवति हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थ्यत्र प्रत्यायितत्वात् षष्ठीविषये च हेतुतृतीया, इह तु प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमैव भवति, यदि तर्हि तादर्थ्यउपसङ्ख्यान क्रियते नार्थ सम्प्रदाने चतुर्थ्या योपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थ स भवति, अवश्य सम्प्रदानग्रहण कर्त्तव्य 'रुच्यर्थाना प्रीयमाण' इत्याद्यर्थम्। 'क्लृपिसपद्यमानइति'। सपत्तिरभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्तिरिह गृह्यते तत्र यद्रूपमुपजायते ततो विकाराच्चतुर्थी। 'मूत्राय कल्पते यवागूरिति'। प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षाया चतुर्थी अभेदविवक्षाया तु मूत्र सपद्यते, यवागूरिति प्रथमैव भवतीति केचिदाहु। अन्ये त्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति, यदा तु 'जनिकर्त्तुः प्रकृति' रित्यपादानत्व विवक्ष्यते तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति, के चिदाहु मूत्र सपद्यते यवाग्वा इति। अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति मूत्राय सपद्यते यवाग्वा इति। 'उत्पातेनेति'। प्राणिना शुभाशुभयो सूचको भूतविकार उत्पात। 'अरोचकिन इति'। अरुचिररोचक, रोगाख्याया मिति ण्वुल्, बहुलवचनादस्त्रीलिङ्गता॥

"क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन"॥ 'क्रिया क्रियार्थोपपद यस्येति'। ननु नास्मिन्नर्थे ऽक्षराणि सन्ति तत्राह। 'तुमुन्ण्वुलाविल्यादि'। परिभाषितमुपपद क्रियार्थमन्यच्च सम्भवतीत्ययमेव विषयो गृह्यते अत्र च विषये क्रियैव क्रियार्थोपपद तेनायमर्थो लभ्यतइति भाव। यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्द स स्थानीति स्वनिकायप्रसिद्धिमाश्रि-

त्याह । 'स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्येति' । 'एधेभ्यो व्रजतीति'। ननु चात्र तादर्थ्यइत्येव चतुर्थी सिद्धा इहापि तर्हि प्राप्नोति एधानाहर्तुं व्रजतीति हरणार्थो व्रजिक्रिया न पुनरेधार्था चेदुदाहरणेपि तर्ह्येवमेव, एतावांस्तु विशेष प्रत्युदाहरणे शब्द प्रयुज्यते उदाहरणे तु नेति प्रतीयमाना च क्रिया कारकव्यपदेशस्य निमित्त तत्र यथा प्रत्युदाहरणे आहरणापेक्षया द्वितीया सम्भवत्येवमुदाहरणेपि प्रतीयमानहरणापेक्षा द्वितीयैव स्यादि त्ययमारम्भ । 'भक्षिरत्र स्थानीति' । प्रविश गृह पिण्डीं भक्षयेति गम्य मानत्वात् । 'न तु क्रियार्थोपपद इति' । यद्यपि पिण्डीभक्षणार्थं गृहप्रवेशन तथापि पारिभाषिकमुपपद न भवतीति भाव । 'शकटेनेति' । ननु मध्ये पवादा इति द्वितीयामेव चतुर्थी बाधिष्यते न करणतृतीयाम्, एव तर्हि प्रत्युदाहरणदिगिय दर्शिता इद त्वत्र प्रत्युदाहरण द्रष्टव्य ब्राह्मणस्यैधेभ्यो व्रजतीति, असति कर्मग्रहणे इतरोपपदविभक्तिवदियमपि शेषविषयैव स्यात् ॥

"तुमर्थाच्च भाववचनात्" ॥ 'तुमुना समानार्थस्तुमर्थ इति' । वस्तुव्याख्यानमेतत्, विग्रहस्तु तुमर्थोस्येति तुम्शब्देन तुमर्थो लक्ष्यते । 'तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तादिति' । तुमर्थो भाववचन प्रत्ययोन्ते ऽस्य तत्तथोक्तम् । 'तस्येद ग्रहणमिति' । स एव हि तुमर्थो भाववचनो नान्य । 'पाकाय व्रजतीति' । नन्वत्र तादर्थ्येव सिद्ध, न चैव पाचको व्रजती त्यभाववचनादपि प्रसङ्ग, अत्र कर्त्ता प्रधान न च त प्रति तादर्थ्यमस्ति किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति एव तर्हि भाववचनेनैव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वाच्चतुर्थी न सिद्ध्यतीति सूत्रारम्भ नह्येतल्लक्षणनेत्रो ज्ञातुमर्हति घञादीना चतुर्थी सापेक्षाणामेव तादर्थ्यप्रकाशने शक्तिरिति तुमर्थग्रहण शक्यमकर्तुं कथ त्राकस्त्यागो राग इति, क्रियार्थोपपदग्रहणमनुवर्त्तिष्यते, नन्वेतत् षष्ठीनि र्दिष्ट पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थं, अर्थाद्विपरिणामो भविष्यति भाववच- नादित्यनेन सम्बन्धात् न वै भाववचनस्य क्रियार्थोपपदत्व सम्भवति किं तर्हि धातो धातोर्भाववचनस्यासम्भवादेव विज्ञास्यते क्रियार्थोपपदा द्धातोर्यो विहितो भाववचन इति ॥

"नम स्वस्तिस्वहास्वधालवषड्योगाच्च" ॥ 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति' । अलमित्यर्थग्रहण तत्रापि पर्याप्तिग्रहणमित्यर्थ । तत्र तावदर्थग्रहण तस्मै प्रभवतीति निर्देशात, इह चाल कुरुते कन्यामित्युपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया भविष्यति, एव मलमोदनेनेत्यत्रापि करणे तृतीया, ओदनेन न कि चित्साध्यमित्यर्थावगमात्, तेन भूषणप्रतिषेधये रग्रहणात्पर्याप्तेरेव ग्रहणम् । 'चकार पुनरित्यादि' । अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाश स्वस्ति जाल्माय, जाल्मत्वादाशीरभावादूक्तकथनमेतत्, कुशलार्थैराशिषि चतुर्थी चेत्यस्यावकाशोऽन्ये कुशलार्था, कुशल देवदत्तस्य कुशल देवदत्ताय, स्वस्ति गोभ्यो भूयादुभयप्रसङ्गे परत्वात्पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

"मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु" ॥ 'मन्यते कर्म मन्यकर्मेति' । मन ज्ञानइत्यस्य दैवादिकस्य धातो श्यना उपलक्षण न तु प्रयोगस्थस्य श्यनन्तस्यानुकरणमित्यर्थ । तेन श्यनोभावेपि भवति तृणाय मत्वा रघुनन्दनोपि बाणेन रक्ष प्रधनान्निरास्थदिति । श्यना तु तानादिकस्य मनु अवबोधनइत्यस्यैव निरास । 'अनादरस्तिरस्कार इति' । न त्वादराभावमात्र, कथम्, अनृतादिवन्नञ प्रतिपक्षवाचित्वादिति भाव । मन्यकर्मणि प्रकृष्टकुत्सितग्रहणमिति वार्त्तिक, यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते तत प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविवक्षाया, तेन प्रतिषेधयुक्ताया कुत्साया चतुर्थी विधान सपन्नतइति मत्वाह । 'न त्वा तृणायेति' । मन्यकर्मण्यनादरउपमाने विभाषा प्राणिष्वित्यापिशलिरधीते स्म, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च भट्टिप्रयोगो निदर्शनीय । 'अश्मान दृषदमित्यादि' । तत्त्वाख्यानमेतत् । 'यस्य माता न पश्यतीति' । दर्शनयोग्यम् । 'व्यवस्थितविभाषा चेति' । ननु येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्तीति किं व्यवस्थितविभाषया, वृत्तिकार एवात्र साक्षात्प्रयोजन वक्ष्यति । 'न त्वा नावमिति' । नावा तार्यमुदक नाव्य तद्यदैव तीर्णं तदैव नावमपि सन्तीं त्वा नाह नाव मन्ये प्रयोजनस्य निष्पन्नत्वादिति भाव, एव यावच्च भुक्त

श्राद्धमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । 'प्राणिषु तूभयमिति' । विषयविभागेन । 'एतदपीति' । एतदेव साक्षात्प्रयोजनमन्यत्र नावादित्वादेव सिद्धेरि त्यवोचाम ॥

"कर्तृकरणयोस्तृतीया" ॥ 'प्रकृत्याभिरूप इति' । क्रियाया अश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठी प्राप्नोति । 'प्रायेण याज्ञिका इति' । प्रायशब्दो बह्वर्थे, बहवो यज्ञिका इत्यर्थ । 'गार्ग्योऽस्मीति' । प्रथमा षष्ठी वा प्राप्नोति । 'समेनेति' । अत्र द्वितीया प्राप्नोति । 'द्विद्रोणे नेति' । द्वयोर्द्रोणयो समाहारो द्विद्रोण पात्रादि, द्वौ द्रोणौ कृत्वे त्यर्थ, अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । 'पञ्चकेनेति' । पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चक सङ्घ, तत्र सङ्घसङ्घिनोरभेदविवक्षाया पशूनित्यनेनैतत्समाना धिकरणमित्यत्रापि द्वितीयैव प्राप्नोति । 'साहस्रेणेति' । सहस्रपरि माण सङ्घ साहस्र, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, इत्युपसख्यानमारभमाणस्याभि प्राय, प्रत्याख्यान तु इह तावत्प्रकृत्याभिरूप इति गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशस्य निमित्तम्, । इह च करोतिक्रिया गम्यते, करणान्तर व्युदासाय च प्रकृते करणत्व विवक्षित स्वभावेनायमभिरूप कृतो न वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थ । प्रायेणेत्ययमर्थो ऽस्मिन् ग्रामे ये विप्रा सन्ति ते बाहुल्येन यज्ञमधीयतइति तत्र याज्ञिकशब्दाभिधेयमध्ययन प्रति बाहु ल्यस्य करणत्व सङ्घीभूय यज्ञमधीयतइत्यर्थ, इह तर्हि कथ विशिष्टवेष क चित् दृष्ट्वाध्यवस्यति प्रायेणाय याज्ञिक इति । अत्राप्ययमर्थो ऽस्मि- स्तावद्याज्ञिकानामाचारादिबाहुल्यमुपलभ्यते ऽतोनेनाचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोय जनैर्ज्ञायतइति, तत्र प्रतीयमानज्ञान प्रति करणत्व, के चित्प्रा येणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ज्ञातमित्यस्यार्थे वर्ततइत्याहु, दृश्यते च प्रायेण सामर्थ्यविधौ गुणानामिति, प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणा विति च । 'गोत्रेणेति' । अनेनाह ज्ञाये इति ज्ञानक्रियायामस्मीति भवन क्रियाया वा गोत्रस्य करणत्वम् । 'समेनेति' । पथो गमने करणत्व समेन पथेत्यर्थ । 'द्विद्रोणेनेति' । द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दस्तस्य च

क्रय प्रति करणत्व द्विद्रोणादीना च मूल्य तेन द्विद्रोणाद्येव क्रीयतइत्यर्थ-भेदोऽपि नास्ति ॥

"सहयुक्ते ऽप्रधाने" ॥ क्रियागुणद्रव्यैर्द्वयो सम्बन्धे सति सहश ब्दस्य प्रयोगो भवति, अत पुत्रेण सहागत पितेत्यादीनि क्रियादिस म्बन्धे यथाक्रममुदाहरणान्युपन्यस्तानि । नन्वत्र सर्वत्र सहार्थस्वभा-वादेव पितु पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्ध प्रतीयते तत्कृत पितु प्राधान्य, केचिदाहु । यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकाल प्रज्ञात स यदान्यस्याप्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादीयते यथाय पुरुष कदागत इत्यपेक्षाया राज्ञा सहागत इति पुरुषागमन विशिष्टकालमुपपादयितु वाक्य प्रवर्त्ततइति पुरुषस्य प्राधान्य राज्ञस्तू पलक्षणत्वेनोपात्तत्वादप्राधान्यमिति, एव तु भृत्यै सह राजागत इत्यत्र न स्याद् नहि भृत्यागमन प्रसिद्धकाल येन तत्कालत्व राजागमनस्य प्रतिपाद्येत, यत्र चोभयोरप्यज्ञात क्रियादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात् पुत्रेण सहागत पितेति, तस्मादुक्तव्यमप्राधान्यमत आह । 'पितुरत्रे-त्यादि' । पूर्व प्रज्ञातोऽप्रज्ञातो वा यस्य क्रियादिसम्बन्ध शब्देनोच्यते तस्य प्राधान्य यस्य तु सहार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्राधान्य, कस्य पुन शब्देनोच्यते कस्य वा प्रतीयते, यस्य विवक्ष्यते, एतदुक्त भवति । द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोग, तत्र यदा द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्ध शब्देनोच्यते सहागतौ पितापुत्राविति तदा द्वयोरपि प्राधान्याच्च भवति, यदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्ध शब्देन प्रति पिपादयिषित्यपरस्य सहार्थान्यथानुपपत्त्या तदा तस्याप्राधान्यात्तद्वाचि-नस्तृतीयेति, एव च कृत्वा सह शाखया प्रस्तर प्रहरतीति यद्यपि प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्ध प्रज्ञात सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरतीति शाखा यास्त्वज्ञात तथाप्युक्तेन न्यायेन शाखाशब्दात्तृतीया सिद्ध्यतीति विभ-क्तिव्यत्यासो न वाच्य । ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्त्तृत्वादि भिरभिधान न त्वप्रधानस्य पुत्रादेस्तस्यापि तु सहार्थसामर्थ्यात्कर्तृत्व प्रतीयतइत्यनभिहिते कर्त्तरि कर्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा, इह तर्हि

पुत्रेण सहागमनं पितुरिति 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिलैः सह माषान्वपति तिलान्माषान्वपतीत्यर्थप्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति, इह च पुत्रेण सह स्थूलः पुत्रेण सह गोमानिति द्रव्यगुणसम्बन्धप्रतिपादनएव तात्पर्यमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्तृगन्धोऽपि नास्तीत्यारभ्यमेवावश्यं सूत्रम्। 'सहार्थेन योगे विधानादिति'। युक्तग्रहणादर्थग्रहणं लभ्यते ऽन्यथा सहे प्रधानइत्येव वाच्यं स्यात् विनापि सहशब्देन वृद्धो यूनेति निपातनादिति क्वचित्पठ्यते, इहाप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते पितुस्तृतीया मा भूदिति तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रथमा भविष्यति नार्थोऽप्रधानवचनेनेति मन्यमानः पृच्छति। 'अप्रधानइति किमिति'। 'शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरिति'। यथात्राप्रधाने षष्ठीविषये तृतीया एवं प्रधानेऽपि स्यादिति मन्यते। अत्राहुः। यथा ग्रामं न गच्छतीत्यादौ ग्रामगमनयोः पूर्वमभिसम्बन्धः पश्चान्नञा प्रतिषिध्यते एवमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्धः पश्चात्तत्सम्बन्धविशिष्टस्य गोः सहार्थेन योगः, अन्यथा कस्य सहत्वं प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन॥

"येनाङ्गविकारः"॥ अङ्गशब्दोऽवयववाची प्रसिद्धस्ततश्चायं सूत्रार्थः स्यात् येन गुणेनाङ्गस्याक्ष्यादेर्विकारस्ततस्तृतीयेति ततश्चाक्षि काणमस्येत्यादावेव तु स्यात् काणादेर्गुणवचनादेव च स्यात् अक्ष्णा काण इत्यादावक्ष्यादेर्न स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचष्टे। 'अङ्गशब्दोऽत्रेत्यादि'। अर्शआद्यच् प्रत्ययान्तः शरीरवचनोऽङ्गशब्दः सूत्रे उपात्त इत्यर्थः। येनेति च यदपेक्षमङ्गिनोऽङ्गित्वं स हेतुत्वेन निर्दिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतौ तृतीयेति दर्शयति। 'विकृतेनेति'। सामर्थ्यादेवैतल्लभ्यते नह्यविकृतमङ्गमङ्गिनो विकारं प्रति हेतुः। 'अक्ष्णा काण इति'। कथं पुनः पुरुषः काणो यावताक्षिधर्मः काणता तेनाक्ष्येव काणं भवति न पुरुष इत्याह। 'अवयवधर्मेणेति'। तदेव यदङ्गगतो विकारोऽवयवधर्मः समुदाय आरोपादङ्गिनः प्रतिपाद्यते तत्र यदङ्गगतो विकारस्ततस्तृतीया भवति। कथं पुनरक्षिशब्दः प्रयुज्यते यावता काणशब्दोऽक्षिगतमेव विकारमाचष्टे,

तत्र काणो देवदत्त इत्युक्ते नैव सदेहो भवति किं स्वयमेव काणः किं वाक्ष्णा काणतयेति, नाप्येव सदेहः किमक्ष्णा काणतयासौ काणः किं वा पादस्येति, तदनर्थकोऽक्षिशब्दस्य प्रयोगः, एवं पादेन खञ्जः, पाणिना कुणिरित्यादौ पादादीनाम् । उच्यते । अक्ष्याद्युपक्रमे वाक्ये ऽक्ष्णेत्युक्ते न ज्ञायते किं निरूपयति किं वा काण इति, तत्र निरूपयत्यादिनिवृत्तये काणशब्दप्रयोगः यथा द्वावानय कौ तौद्वावित्युक्ते ब्राह्मणाविति । 'अङ्गविकार इति किमिति' । 'अङ्गग्रहणं प्रति प्रश्नः, क्वचित्तु तथैव पाठः । 'अक्षि काणमस्येति' । नन्वत्र परत्वात्प्रथमा भविष्यति । न । असत्यङ्गग्रहणेऽत्रैव स्याद् मुख्यो ह्यत्र विकारः, उदाहरणे तु गौणो ऽवयवधर्मस्यावयविन्यारोपात् ॥

"इत्थंभूतलक्षणे" ॥ इदंशब्दात्सन्निहितवाचिनः प्रकारवचने थाल्, 'इदमस्थमु' रिति थमुप्रत्यये कृते इत्थमिति भवति, न चात्र किञ्चित्सन्निहितमस्तीतीत्थंशब्दः सन्निहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, भू प्राप्तावात्मनेपदी च, आ धृषाद्वेति णिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तप्रत्ययस्तदाह । 'कञ्चिदिति' । तस्येति कर्मणि षष्ठी, लक्ष्यते येनेति लक्षणं, येन श्वेतच्छत्रादिना राजत्वादिप्रकारविशेषापन्नतयान्यो लक्ष्यते तदित्थंभूतलक्षणम् । 'तत्रेति' । वर्त्तमानादित्यर्थः । 'कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति' । छात्रोपाध्याययोर्गच्छतोश्छात्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति, कमण्डलुना छात्रोऽयमिति ज्ञातवानित्यर्थः । यद्येवमीदृशे ज्ञाने कमण्डलोः करणत्वादेव तृतीया सिद्ध्यति, एवं तर्हि यदायं प्रमाता प्रमितिमुत्पाद्यात्मनः प्रमितिविशेषं प्रतिपादयितुं वाक्यं प्रयुङ्क्ते कमण्डलुनायं छात्र इति तदा ज्ञानक्रियाया अप्रतिभासादप्रतिपाद्यत्वाच्च करणत्वासम्भवः, उदाहरणं त्वेवं व्याख्येयं, कमण्डलुना छात्र इत्येवं रूपं ज्ञानमभूदिति, कोऽर्थः, ऽद्राक्षीदिति निर्दिष्टस्य द्रष्टुर्ज्ञानविशेषोऽत्र कथ्यते न प्रयोक्तुरित्यर्थः, इह कमण्डलुपाणिश्छात्र इति बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति, न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्रतिषेधः, 'न ङिसम्बुद्ध्यो' रिति लिङ्गात्, न च 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति

सम्प्रत्युत्पन्नायास्तृतीयाया लुग्लभ्यते, तस्या समासप्रातिपदिक प्रत्यनवय वत्वादित्यत आह। 'इह न भवतीति'। 'समासेन्तर्भूतत्वादिति'। समासार्थं प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थ । इत्थंभूतस्य लक्षणं यत्प्रधान तत्र तृतीया बहुव्रीहौ तु वर्त्तिपदाना स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वान्नास्ति प्राधान्यम् ॥

"सञ्ज्ञोन्यतरस्या कर्मणि" ॥ 'सजानीतइति' । 'सम्प्रतिभ्याम नाध्यान' इत्यात्मनेपद, 'ज्ञाजनोर्जेति' जादेश । आध्याने तु अधीग र्थदयेशामिति षष्ठी भवति मातु सजानातीति, क्तप्रयोगे त्वनाध्यानेपि परत्वा 'त्कर्तृकर्मणो कृती' ति षष्ठी भवति मातु सञ्ज्ञातेति ॥

"हेतौ" । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चेति' शास्त्रीयस्य हेतोश्चकारेण कर्तृसञ्ज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयाया सिद्धत्वाल्लौकिको हेतुर्गृह्यतइत्याह । 'फलसाधनयोग्य इत्यादि' । लोके ह्यङ्कुरादि कार्योत्पादने योग्यतामात्रप्रयुक्तोनाश्रितव्यापारो द्रव्यगुणक्रियाविषयो बीजादिर्हेतु । उक्त च ।

द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतक्रियम् ।
इति । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुरुच्यते ॥

इति च, उदाहरणेषु क्रियाया अभावात्करणत्वमनाशङ्कनीय, यूपाय दार्वित्यत्र तादर्थ्य विवक्षित न तु सदपि हेतुत्व'मति दारुशब्दात्प्रथमैव भवति ॥

"अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी" ॥ 'बन्धित इति' । बन्धेर्ण्यन्तस्य निष्ठान्तस्य रूपम् । 'शतमृण च भवतीति' । उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वात् । 'प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञकमिति' । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे' ति चकारेण कर्तृसञ्ज्ञाविधानात्। ननु च पूर्वसूत्रे लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणमय तु शास्त्रीय , शास्त्रीयस्यापि लौकिकत्वमस्त्येव । अथ वा कस्य हेतो पूर्वसूत्रे शास्त्रीयस्याग्रहण कर्त्तरि सिद्धा तृतीयेति, न त्वेव, पञ्चम्या असिद्धत्वादिहार्थमेव सामान्यग्रहण स्यात् ॥

"विभाषागुणेऽस्त्रियाम्" ॥ सत्त्वे निविशतेऽपैतीति लक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं तदनुरूपत्वादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरिति केचित्। अन्ये तु पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादावनेनैव पञ्चमीमिच्छन्ति परतन्त्रमात्रस्य ग्रहणं वर्णयन्ति यथा यस्य हि गुणस्य भावादिति, विभाषा गुणइति योगविभागान् नास्तीह पटोऽनुपलब्धेरिति स्त्रियामपि क्वचिद्भवति, केचित्त्वपादानपञ्चमीमेतामिच्छन्ति, तथा च नास्तीह घटोऽनुपलब्धितइ 'त्यपादाने चाहीयरुहो' रिति तसिलपि भवति, योगविभागवादिना त्वाद्यादित्वात्तसि ॥

"षष्ठी हेतुप्रयोगे" ॥ 'हेतुशब्दस्येति'। प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वादेवमुक्तं न त्वनेनार्थग्रहणं व्यावर्त्यते पर्यायप्रयोगेऽपि निमित्तकारणहेतुष्विति वक्ष्यमाणेन षष्ठ्या इष्टत्वात्, हेतुशब्दस्य प्रयोगे सति हेतुहेतुमद्भावलक्षणस्यैव सम्बन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीतौ 'हेतौ' विति तृतीयापवादो योग ॥

"सर्वनाम्न तृतीया च" ॥ सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षा षष्ठी। 'सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगइति'। पञ्चम्या तु हेतुशब्दादय विधिर्न स्यात्, कथं तर्हि सर्वनाम्नस्तृतीया भवतीति, अत्राऽपि सर्वनाम्न प्रयोग इत्यर्थो द्रष्टव्य । 'निमित्तकारणहेतुष्विति'। यद्यप्यस्मिन् सूत्रइदं वृत्तिकारेण पठितं भाष्यकारेण तु 'हेतौ' वित्यत्र पठितत्वादसर्वनाम्नोऽप्येतद्विभक्तिविधानं गम्यते, तत्र च प्रायग्रहणादेवासर्वनाम्न प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति अन्नेन कारणेन वसति अन्नाय कारणाय वसति अन्नात्कारणाद् अन्नस्य कारणस्य अन्ने कारणइति। 'पर्यायोपादानत्विति'। ननु विपरीतमिदं स्वरूपविधौ पर्यायोपादानं कर्त्तव्यमर्थग्रहणे तु न कर्त्तव्यमिति, किं चार्थग्रहणे सत्येकशेषप्रसङ्गो विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवचनात। एवं मन्यते यथाकृतिगणेषु केचिदुपलक्षणार्थं पठन्ते एवमिहापि स्वरूपपरा एव निमित्तादिशब्दा उपलक्षणार्था एवमर्थाना शब्दानामिति ॥

"अपादाने पञ्चमी" ॥ 'प्रासादादिति'। अत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यतइति द्वितीया प्राप्नोति। 'आसनादिति'। सप्तम्यत्र प्राप्नोति। प्रत्याख्यान तु प्रेक्षण चक्षुषा पदार्थाना ज्ञान, तैजस चक्षुर्बहिर्निःसृत्य विषयान् गृह्णाति निःसरणाङ्गके च प्रेक्षणे धातुर्वर्त्तते तत्राङ्गभूतनिःसरण प्रति प्रासाद उपात्तविषयमपादान भवति। प्रासादात्प्रेक्षतइति कोर्थ, प्रासादप्रदेशाच्चाक्षुष तेजो निःसार्य पदार्थान् गृह्णातीति। 'प्रश्नाख्यानयोश्चेति'। विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते इह न भवति कस्यायमर्थो राज्ञोर्थ इति कुतो भवानिति क्रियाया अभावादनपादानत्वात् फलवद्वचनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धामागमनादिक्रियामपेक्ष्येद प्रयुज्यते तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्त्तमानमागमन प्रत्यपेक्षि तक्रियमपादान पाटलिपुत्रादीति। 'यतश्चेति'। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वकालयो परिच्छेदस्तत इत्यर्थ। गवीधुमन्नाम नगर, साकाश्य तपोवन, कृत्तिकायुक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी, पौर्णमास्या 'लुबविशेष' इति लुक्त भवति 'सास्मिन्पौर्णमासी' त्यधिकारे विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य, इति निर्द्देशात्, अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोण्, आग्रहायण्यश्वत्थादिति निपातनाण्णत्वम्। 'तद्युक्तादिति'। तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थ। यद्वा तया पञ्चम्या युक्तो योर्थ कार्त्तिक्यादिस्तत पर य कालो मासादिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ। अर्थतश्च परत्व न शब्दत इति व्यवहितेपि भवति, कार्त्तिक्याग्रहायण्योर्मध्यवर्त्ती मास कार्त्तिक्या परो भवति। 'अध्वन इति'। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते, प्रत्याख्यान तु वाक्यैकदेशस्यात्र प्रयोग, तदयमर्थ। गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति तत साकाश्य, चतुर्षु योजनेषु गतेषु सत्सु साकाश्यमिति, गतानीति च कर्मणि निष्ठा यदा जनैर्योजनानि गतानि भवन्ति ततस्तै साकाश्य प्राप्यतइत्यर्थ। यद्वाऽध्ववर्त्तिना निःसरण गमन वाध्वन्यारोप्य निःसृत्य गतानीति ल्यप कर्त्तरि क्तस्य च प्रयोग, तस्य प्रतीयमाननिःसरणक्रियापेक्षयापादानत्व, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेषु

सत्स्विति 'यस्य च भावेन भावलक्षण' मिति सप्तमी, आग्रहायणी मास इति कार्त्तिक्या परत्र मासे गते सति आग्रहायणी भवतीत्यर्थ, तत्र द्वियोलक्षणा पञ्चमी, सप्तमी पूर्ववत् ॥

"अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" ॥ 'अन्य इत्यर्थ ग्रहणमिति'। व्याख्यानात्। 'निर्द्दिश्यमानप्रतियोगीति । यथा देवदत्तयज्ञ दत्तयो प्रकृतयोराह देवदत्त शूर इतर कातर इति तस्यान्यार्थोन्तर्भा-वोस्तीति चिन्त्यम् । 'ऋते यज्ञदत्तादिति' । कथ यत्किञ्चिद्राजसूयमृते सोमं मति, छान्दसत्वात, कथ न मामृते राम रमेत वालीति, क्व कर्म प्रध्वस्त फलति पुरुषाराधनमृतइति च। निरङ्कुशा कवय । 'शब्दग्रहण मिति'। सति हि तस्मिन् दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासो लभ्यते, तेन यदा कदा चिद्दिशि दृष्टेन सम्प्रति देशकालवर्त्तिनापि योगे भवति ग्रामात्पूर्वो देशश्चैत्रात्पूर्व फाल्गुन इति, अवयववाचिभिस्तु योगे न भवति पूर्व कायस्येति, 'तस्य परमाम्रेडित' मिति निर्द्देशात्। 'ननु चायमपीति'। सध्यङ् देवदत्तेनेत्यादावदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहण न भवति दिक्शब्दे साहचर्यादस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भाव । 'दक्षिणेति'। 'दक्षिणादाच्' 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्चे' त्याजाही प्रत्ययौ ॥

"षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" ॥ अत्र तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्विप्यतसिति-रूपसम्भवेपि प्रत्यक्षश्रुतत्वात्प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहण मिति सिद्ध नार्थ प्रत्ययग्रहणेन । 'पुरस्तादिति'। 'पूर्वाधरावराणामसि-पुरधवश्चैषा' मस्ताति चे 'ति पूर्वशब्दस्य पुरादेश'। उपर्युपरिष्टादिति'। ऊर्ध्वशब्दस्योपशब्द आदेशो रिल्रिष्टातिलौ प्रत्ययौ भवत , तत पश्चा-द्दस्तीति भाष्यकारप्रयोगात्पञ्चमी ॥

"एनपा द्वितीया" ॥ तत्रागार धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय, स्त्र्य धिकारात्परेण वासरूपविधिनाऽवश्य भवति, तत परेण नायमनुवर्त्तेत इत्यादीना चिन्त्य साधुत्वम् ॥

"पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानात् तृतीयया मुक्ते शेषत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति, अथ स्यादनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमिति, एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चीयेत, अथापि योगविभागेनास्या अपि सिद्धिः, एवमपि तदनन्तरा षष्ठी समुच्चीयेत न कथं चन पञ्चमी सा चेष्यते तत्कथमित्याह । 'पञ्चमीग्रहणमिति' । 'इहेति' । न पूर्वयोर्योगयोः मण्डूकगतयोऽधिकारा भवन्ति, यदनुवृत्तिसामर्थ्यात्पञ्चमी, अन्यतरस्याग्रहणं तर्हि किमर्थं समुच्चयार्थं तत्र किं समुच्चीयतइत्यपेक्षाया पञ्चमीग्रहणमिहानुवर्त्ततइत्युच्यते । 'योगविभाग कर्त्तव्य इति' । असत्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगबाहुल्यादेव व्याख्यातम् ॥

"करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य" ॥ 'यदा धर्ममात्रमिति' । यद्योगाद् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेशमासादयति ते गुणा धर्मा, उभयवचना ह्येते द्रव्यमाहुर्गुणं च शुक्लादिवत् यदा गुणवचनास्तदाऽसत्त्ववचनतेत्यर्थः ।'क्रियाविषये कर्मणीति' । आख्यातेन हि क्रिया साध्यमानावस्थोच्यते चलति चलनं करोतीति अतस्तद्विशेषणं स्तोकादि कर्म भवति स्तोकं चलनं करोतीति, एवं तु विशेष्यवचनस्तोकशब्दो द्रव्यवचन इति नात्र प्रसङ्गः, यत्र च फलान्तरं साध्यं प्रति धात्वर्थः करणतया विवक्ष्यते तत्र विशेषणत्वं न स्यात् शोभनं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति, अत्र हि यथा फलभावनायाः करणभूतस्य यागस्याभिधायकाद् ज्योतिष्टोमशब्दात् तृतीया भवति तथा तद्विशेषणाच्छोभनशब्दादपि स्यात्। अन्यस्त्वाह। सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियायाः कर्मत्वात् तद्विशेषणस्य कर्मत्वं स्यादिति, तस्यापि सदर्शनादीनां क्रियायाश्चाभेदविवक्षायां कर्मत्वं न स्याद् नहि तत्र क्रियायाः कर्मत्वमस्ति ॥

"दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्" ॥ पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनं षष्ठी तु शेषत्वादेव सिद्धा, यद्येवमन्यतरस्याग्रहणमनर्थकं षष्ठीमात्रवचने वैयर्थ्यादेव प्रकृता पञ्चम्यपि विधायिष्यते तत्राह । 'अन्यतरस्याग्रहण-

मिति'। वचनसामर्थ्याद्धि प्रकृतविधाने विज्ञायमाने तृतीयाया अपि विधि स्यात्, ननु कृतमप्यन्यतरस्याग्रहणं विकल्पार्थं समुच्चयार्थं वा, विकल्पार्थे तावत् षष्ठ्या मुक्ते स्वादिसूत्रेणाप्राप्ता सर्वा एव विभक्तय स्यु, समुच्च यार्थेपि प्रकृता तृतीया कस्माच्च समुच्चीयते, उच्यते। पृथग्विनानानाभि रित्यत्र तावदन्यतरस्याग्रहणेन पञ्चमी समुच्चीयतइत्युक्तमत इहाप्येक प्रघट्टकत्वात्सैव समुच्चीयते, अत एतदपि न चोदनीयमन्यतरस्याग्रहणे प्रकृते पुनरन्यतरस्याग्रहणं किमर्थमिति, तत्रापि हि पक्षे तृतीया स्यात् ॥

"दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" ॥ 'प्रातिपदिकार्थे विधान मिति'। अर्थान्तरस्यानिर्द्देशादिति भाव। नन्वनिर्द्देशेप्यर्थान्तरस्य शेष विषये पूर्वविभक्तिविषये च विधानमेतद्युक्त प्रथमा विषये तु परत्वात्सैव प्राप्नोति। नैष दोष। उत्तरत्राप्येतदनुवर्त्तते तेनोत्तरविभक्तिविषयेपि सर्वत्र यथाभिधान भवति, तथा च दूरादावसथान्मूत्रमित्यधिकरणेपि भवति आवसथस्य दूर इत्यर्थ। प्रातिपदिकार्थे विधानमित्येतत्तूदाहृतविषय द्रष्टव्य, तथा च सत्त्ववचनेभ्यो यथायथ विभक्तयो भवन्तीति वक्ष्यति, प्रातिपदिकार्थएव तु विधाने यथायथमित्यनुपपन्न प्रथमैव भवतीति वाच्य स्यात् ॥

"सप्तम्यधिकरणे च" ॥ 'क्तस्येन्विषयस्येति'। इवन्त शब्दो विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थ। 'अधीती व्याकरणइति'। अधीतमनेनेति विग्रह्य आद्धमनेन भुक्तमित्यतोऽनेनेति वर्त्तमाने 'इष्टा-दिभ्यश्चे' तीनिप्रत्यये कृते तद्धितार्थेन कत्रा सहैकीभूतस्याधीतस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकर णादौ गुणभूतयापि प्रकृतिवाच्ययाध्ययनक्रिययाऽधीतवान् व्याकरणमि तिवत् कर्मतया सम्बध्यमाने कृतपूर्वीकटमितिवद् द्वितीयाथ प्राप्ताया सप्तमी विधीयते। इह मासमधीती व्याकरणइति कालकर्मणो बहि रङ्गत्वात्सप्तम्यभाव। 'साधुर्द्देवदत्तो मातरीति'। अत्र साधुत्वासाधु त्वयोर्मातापितृविषयत्वेपि क्रियाया अभावादधिकरणत्वाभावाद्वचन,

साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेनर्चार्थमत्र साधुग्रहणं, तेन तत्त्वकथनेपि भवति, अर्चाग्रहणं तत्र निपुणार्थं, कथं तर्हि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते अर्चायामिति किं साधुर्भृत्यो राज्ञ इति । उच्यते । राज्ञो भृत्येन सह शाब्दोन्वयो न साधुना राज्ञो भृत्यः स साधुरिति, तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते प्रत्यासत्त्या तु राजविषयमेव साधुत्वं गम्यत इत्येतावता तत्प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । 'कारकार्हाणामिति'। कारक शब्दो भावसाधनः, कारकत्वार्हाणामित्यर्थः । 'ऋद्धेष्विति'। ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः, लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम्। 'दरिद्रेष्वासीनेष्विति'। दरिद्रा भोक्तुं नार्हन्तीत्यकारकार्हाः । 'तद्विपर्यासे चेति'। कारकार्हाणामकारकत्वेऽकारकार्हाणां च कारकत्व इत्यर्थः । 'निमित्तात्कर्मयोग इति'। यत् क्रियाप्रयोजनं यदर्थं क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्तं, तद्वाचिनः सप्तमी भवति यदि तस्य निमित्तस्य कर्मणा कर्तुरीप्सिततमेन सह समवायादिलक्षणः सम्बन्धो भवतीत्यर्थस्तत्र हेतुतृतीयायां प्राप्तायां वचनं, तत्र हन्तिकर्मणा द्वीप्यादिना चर्मादेर्निमित्तस्य समवायः सम्बन्धः । 'चमरीमिति'। चमरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्, पुष्कलकः शङ्कुः स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निखात इत्यर्थः, तेन च निहन्यमानेन शङ्कुना सीम्नः संयोगः सम्बन्धः,। कर्मसम्बन्धइति किं, वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" ॥ इह भूयो दर्शनाश्रयो लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधूमयोः, ततश्चोदितआदित्ये तमो नष्टम्, उदिते चन्द्रमसि समुद्रः प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद् इह त्वग्निषु हूयमानेषु गत इत्यग्निहवनं यदा गमनेन सह पुनः पुनर्न दृष्टचरं तदा न तत्तस्य लक्षणमितीह न स्यादित्याशङ्क्याह । 'प्रसिद्धा च क्रियेति'। प्रसिद्धिरेव क्रियायाः क्रियां प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते न पुनर्दर्शनम्, एतदुक्तं भवति निर्ज्ञातकाला क्रियाऽनिर्ज्ञातायाः क्रियायाः सकृदपि कालपरिच्छेदहेतुत्वेनोपात्ता भवत्येव लक्षणमिति ॥

"षष्ठी चानादरे"॥ अनादरइति पूर्वेण सप्तमी, एतच्च भाव लक्षणभावस्य विशेषण यश्चानादरे सति भावलक्षण सोनादराधिको भवतीत्याह । 'अनादराधिकइति' । अनादरविशिष्टेऽनाद्रियमाण इत्यर्थः । 'रुदत प्राव्राजीदिति' । पित्रादिकस्य रोदनमनादृत्य प्रव्रज्या कृतवानित्यर्थः ॥

"स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च" ॥ 'गवा दायाद इति' । दीयत इति दायो ऽश, दायमादत्त इति सोपमगादपि दायाद इति निपातनात्क, गवामि येतत्समुदायस्य विशेषणमवयवमपि दायाश स्पृशतीति गवात्मकस्य दायस्यादातेत्ययमर्थो भवति । 'गवा प्रसूत इति' । गा एवानुभवितु जात इत्यर्थः ॥

"आयुक्तकुशलाभ्या चासेवायाम्"॥ 'आ युक्तो गौ शकट इति' । आङीषदर्थे ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

"यतश्च निर्द्धारणम्"॥ 'जातिगुणक्रियाभिरिति' । प्रदर्शनमेतत् । अमीषा छात्राणा देवदत्त पटुरिति सज्ञयापि निर्द्धारणदर्शनात् ॥

"पचमी विभक्ते" ॥ 'विभक्तमस्यास्तीति' । निर्द्धार्यमाणात्, एतदुक्त भवति, निर्द्धायमाणस्य निर्द्धारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्धारण भवति ततश्च सर्वत्रैव निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्तीति सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभाग एव न केन चिदात्मभाव इति, तेन गवा कृष्णेत्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्णा गौ पृथक् क्रियते तथापि गवात्मनान्तर्भावोस्तीति न भवति, उदाहरणे तु माथुराणा पाटलिपुत्रेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावाद्विभाग एव भवति, प्रत्याख्यात चैतत्सूत्रमपादानप्रकरणे बुद्ध्या समीहितैकत्वात्पञ्चालान् कुरुभि पृथग् यदा विभजते वक्ता तदा ऽपाय प्रतीयतइति ॥

"साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तम्यप्रते"॥ साधुशब्द कृवापाजिमीत्युणान्त, पुण कर्मणि शुभइत्यस्मान्निपूर्वादिगुपधेति के निपुण इति

भवति, अर्च पूजायामित्यस्माद्गोवादिका 'गुरोश्च हल' इत्यकार, चोरा दिकात्तु युचा भाव्यम्। अप्रतेरित्यत्र प्रयोगइत्यध्याहार्यं तदाह 'न चेत्प्रति प्रयुज्यतइति'। 'साधुर्भृत्यो राज्ञ इति'। पूर्वमेवैतद् दूषितमुपपादित च, निपुण पुत्रो मातुरिति तु तत्त्वकथने न्याय्य प्रत्युदाहरणम्॥

"प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च"॥ षिञ् बन्धने प्रकर्षेण बद्ध प्रसितस्तदाह। 'यस्तत्र नित्यमवबद्ध इति'। नित्यमित्यनेन प्रशब्द स्यार्थमाचष्टे, अवबद्धइवावबद्ध, यो हि यत्र प्रसक्त स तत्रावबद्धइव भवतीति भाव। तेन प्रकर्षेण सित शुक्लतर इत्यस्य ग्रहण न भवतीति प्रदर्शित भवति। 'केशेषु प्रसित इति'। तत्पर इत्यर्थ॥

"नक्षत्रे च लुपि"॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्सज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमानादिति सूत्राक्षरान्वय, यत्त्वोच्यते। नक्षत्रे लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इत्यर्थ इति, तत्रोत्तराभ्या फल्गुनीभ्या नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणान्न स्यात्तस्यालुबन्त त्वात्, कथ तर्हि लुबन्तान्नक्षत्राभिधायिन शब्दादिति वृत्ति, प्रायो वृत्त्यैतदुक्त लुबन्तार्थाभिधायी प्रायेण लुबन्तो भवति, लुबर्थाभिधायिन शब्दमात्रादित्यर्थ। 'लुबन्तादिति'। लुबन्ते समाप्तावस्येति बहुव्रीहि, स्थानिद्वारक च लुपोन्त्यावयवत्व द्रष्टव्यम्। 'अधिकरणइति वर्त्ततइति'। एव च पुष्य प्रतीक्षते पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीपइत्यादावपि न भवति॥

"प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा"॥ 'प्रातिपदि कार्थ सत्तेति'। अत्र जिघृक्षितस्येद लक्षण न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य, गौ शुक्ल पाचको डित्थ इत्यादावसम्भवात्। योर्थ सत्तैव केवल न जात्यादिरूपो न लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियोगी स इह प्रातिपदि कार्थत्वेन विवक्षितो यथाव्ययार्थ इत्यर्थ, अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तु न पुनरीदृशस्तादृश इति गौ शुक्ल इत्यादौ तु सत्त्वरूपैर्थे लिङ्गग्रहणादेव सिद्ध्यतीति भाव'। अन्ये त्वाहु। अन्वयव्यतिरेकाभ्या यस्य

योर्थे प्रतीतो यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति येन विना प्रातिपदिक स्याप्रयोग स सर्वं प्रातिपदिकार्थे, सत्ताग्रहणं तूपलक्षणं तेन सत्ता गोत्वं शौक्ल्यं शुक्लो गुण पाचको डित्थो गौ शुक्ल इत्यादिकमप्युदाहरणमिति। नन्वत्र सर्वत्र लिङ्गग्रहणादेव सिद्धं, न, मात्रग्रहणं क्रियते तच्चावधारणार्थं पयोमात्रं व्रतयतीतिवत्, ततश्च स्त्री पुमान्नपुंसकमित्यादावेव तु स्याद् यत्र लिङ्गमेवार्थे, सत्तेत्यादौ तु जात्यधिकार्थसद्भावान्न स्यात्। अथ कन्यामात्रं वरयतीतिवन्मात्रशब्दस्य व्याप्तिवचनत्वाल्लिङ्गमात्रे प्रथमा लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा भवतीति व्याख्यानादधिकार्थसद्भावेपि प्रथमा भवती त्युच्यते हन्तैव वृक्ष पश्येत्यादौ कर्मादिसद्भावेपि लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा स्यात्, कर्मण्येव द्वितीयेत्यस्मिन्प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनां द्वितीयादिष्व नियतत्वात्। 'वचनमेकत्वादीति'। पूर्वाचार्यप्रसिद्धेरिति भाव। 'उच्चैरि- ति'। अत्र प्रथमाया सत्या ग्राम उच्चैस्तव स्वमित्यादौ 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'ति तेमयादिविकल्पो भवति, पदत्व तु षष्ठ्यापि सिद्धं, यस्मिन् ह्यर्थे द्वितीयादयो न विहिता स शेष। नन्वनङ्ख्यत्वादव्ययार्थस्य कथ षष्ठी स्यात् एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्या सङ्ख्यायामनियतत्वात, प्रत्यय- नियमेपि तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभि परस्परमेव व्यावर्त्त- नात्, विधिवाक्यपक्षे तु स्वादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य 'बहुषु बहुवचन' मित्यादे सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात्। ननु ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो विधास्यन्ते तत्रार्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थइत्यपेक्षाया यस्मात्स्वादिविधि स्तदर्थइति विज्ञास्यते नार्थ प्रातिपदिकग्रहणेन, तत्रायमप्यर्थ। लिङ्गग्र हणं न कर्त्तव्यं भवति कुमारी सौमेत्यादावप्यत एव सिद्धं प्रातिपदिक- ग्रहणे तु क्रियमाणे सौमादिशब्दाना स्त्रीयुक्तार्थाव्यभिचारेपि प्रत्ययन्त त्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तदर्थे प्रथमासिद्ध्यर्थं लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात्। उच्यते। प्रातिपदिकग्रहणं तावदर्थपदेनासम्बद्धमित्यत्रैव वक्ष्यते, लिङ्गग्रह णमनेकलिङ्गार्थं, तटस्तटं तटी कुमार कुमारी कुण्ड कुण्डं कुण्डिका, अन्यथा येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमा नानालिङ्गेभ्यस्तत्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात्, अथ मात्रग्रह-

णमकृत्वा व्याप्तिवचन वाङ्गीकृत्याधिकार्थसद्भावेपि प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति स्यात्, यद्येव वृक्ष पश्येत्यादौ कर्माद्याधिक्येपि स्यात्प्रत्यर्थनियम पक्षे, तदिह वृत्तौ कुमारी कुण्डमित्युदाहरण वृक्षशब्दस्त्वर्थादुदाहृत । ननु माभून्मात्रग्रहण मा च भूल्लिङ्गग्रहण मा च कारि 'सबोधनेचे' ति सूत्र सर्वत्रार्थइत्येव प्रथमा भविष्यति, न चैव कर्मादिष्वपि प्रसङ्ग, कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमर्थनियमस्याश्रयणात्, एवमपि राज्ञ पुरुष इति षष्ठ्यर्थेपि स्यात्, शेषलक्षणा हि षष्ठी उपययुक्तादन्यश्च शेषस्तत्र यदि प्रकृत्यर्थस्याधिक्येपि प्रथमा स्यात् ततस्तस्यापि प्रथमा विधावुपयुक्तत्वात् षष्ठी न स्यात्। अथ वचनसामर्थ्यात्स्वस्वामिभावादौ षष्ठी भवन्ती लिङ्गाधिक्येपि स्याद् अतो मात्रग्रहण तावत्कर्त्तव्य तस्मिश्च क्रियमाणे लिङ्गग्रहण 'सबोधने चेति सूत्र' च कर्त्तव्य तदाधिक्येपि यथा स्यादिति। 'परिमाणग्रहण किमिति'। अर्थइति वा लिङ्गइति वा सिद्धि मन्यते। 'द्रोण खारीति'। अय भाव । येनार्थेन विना प्रकृतिरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा, द्रोणादयश्च लौह दारुमय परिमाणमेवार्थ न व्यभिचरन्ति, यदा तु द्रोणादिपरिमिते व्रीह्यादौ वर्त्तन्ते तदा तस्य व्यभिचारित्वान्न स्यात्। नच लिङ्गग्रहणादपि सिद्धि, तदाधिक्यमात्रे हि तेन स्यादिति, परिमाणग्रहण चोन्मानादीनामुपलक्षण, तेन घृत पलमित्यादावपि भवति। अथ लवणेन ससृष्टो लवण सूपो लवण शाकमित्यत्र कथ प्रथमा, लवणशब्दो हि लवणजातीयमेव द्रव्य न व्यभिचरति व्यभिचरति तु ससृष्टम्। उच्यते। साधारणशब्दोय लवणजातीयस्य ससृष्टस्य चाक्षादिशब्दवत्, एव च 'लवणाल्लुगि' ति वचनाद्विज्ञायते तत्र यथा दधिदाधिकशब्दयो प्रथमा भवत्येवमत्रापि भविष्यति, इह तर्हि कथ शुल्क पट इति, शुल्कशब्दो गुणमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु तद्वन्त पटस्य शुल्क इति दर्शनात्, अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वाच्य' इति वचनात्साधारणशब्दतैव, इह तर्हि कथ गौर्वाहीक इति, गोशब्दो हि सास्नादिमन्तमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु वाहीकम्, अत्रापि वाहीके सास्नादिमद्रूपारोपाद्गोशब्द प्रयुज्यते तत्र यथा सास्नादिमद्वृत्तेर्भवत्येव वाहीकवृत्तेरपि भविष्यति ।

यद्येव द्रोणः खारीत्यादावप्येवमेव भविष्यति लवणादिशब्दवत्सा-
धरणशब्दा स्युर्गार्दोहीक इत्यादिवद्गौणा वा गङ्गाया घोष इति-
वल्लाक्षणिका वा नान्या गतिरस्ति सर्वथा सिद्धा प्रथमा । किं च
परिमेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा प्रथमापि भवति । अथ
प्रस्थेन परिमिता व्रीहय इत्येव प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेपि यथा स्यादिति
परिमाणग्रहण, यद्येव प्रस्थेनेति तृतीया न स्यात्, शेषविवक्षाया च षष्ठी
न स्यात्, प्रास्थिक इति तद्धितश्च न स्यात्, तदेतत्परिमाणग्रहण
चिन्त्यप्रयोजनम् । 'उक्तेष्वपीति' । अन्यथानभिहिताधिकारा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहु
वचन' मित्यादिनास्यैकवाक्यत्वात्तिङ्कृत्तद्धितसमासै'रिति परिगणनस्य
प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्व दीनामभिहितत्वादुक्तार्थत्वाद् वा न
स्यादिति भाव । 'एको द्वौ बहव इति' । अथ कथमेक पश्चैकेन
कृतमित्यादौ द्वितीयादयो भवन्ति नहि तत्र कश्चिद्विशेषोस्ति । उच्यते ।
तत्रार्थद्वयमस्ति कर्मादय एकत्वादयश्च, तत्रैकत्वादीनामभिधानेपि
कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति, इह त्वनभिहितार्थान्त
राभावान्न स्यात् । नन्वत्र प्येकादिभि शब्दैरेकत्वादिविशिष्ट द्रव्यमभि
धीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा भविष्यति यथा
गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाच्छुक्लादिशब्दात्प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य गुणस्य नि
ष्कृष्याभिधाने भावप्रत्यय पटस्य शौक्ल्यमिति, तदेव वचनग्रहणमपि
शक्यमकर्तुम् । 'प्रातिपदिकग्रहण किमिति' । उक्तोत्र प्रष्टुरभिप्राय ।
'निपातस्यानर्थकस्येति' । अन्यथार्थाभावान्न स्यादिति भाव । 'प्रख
ल्वतदिति' । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते, पदत्व, षष्ठ्यामप्येतत्सिद्ध,
तथाहि । कर्मादिषु द्वितीयादयो विहिता प्रकृत्यर्थमात्रे प्रथमा तत्र
प्रकृत्यर्थाभावे स्वस्वामिभावादिसबन्धसद्भावे चोपयुक्तादन्यत्वात्सिद्धा
षष्ठी । न च तस्या एकत्वादिषु नियम, उक्तोत्तरत्वात्, तदेवमर्थलि-
ङ्गमात्रे प्रथमेत्येतावदेवावश्य कर्तव्य, मात्रग्रहणमपि न कर्तव्य, कर्माद्या
धिक्ये कस्मान्न भवति, ज्ञापकात्, यदय 'सबोधने चे'त्याह, यदि
ह्याधिक्येपि स्यात्तदनर्थक स्यात्, उत्तरार्थं हि सबोधने सामन्त्रितमित्येव

वक्तव्य कि योगविभागेन, इहावधारणार्थान्मात्रग्रहणा 'त्सबोधने चे' ति ज्ञापकाद्वाऽधिक्ये प्रथमया न भवितव्य ततश्च वीर पुरुष इत्यादौ पदसामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावस्याधिकार्थस्य प्रतीते प्रथमा न प्राप्नोति, न, वाक्यार्थत्वात्, यदत्राधिक्य स वाक्यार्थ पूर्वं स्वार्थमा त्रनिष्ठाभ्यामुभाभ्या प्रथमा विधीयते पश्चात्त्वकाङ्क्षावशेनान्योन्यान्वये विशेषावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वात्प्रथमप्रवृत्त सस्कार न बाधत इत्यर्थ । अपर आह । अभिहिते प्रथमेति लक्षण कर्त्तव्य तिडादिभिर भिहिते कर्त्रादौ वृक्षस्तिष्ठति कृत कट शत्य प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ प्रथमा भवतीत्यर्थ, तत्र वीर पुरुष इत्यादावाधिक्येप्यभिहितत्वात्सिद्धा प्रथमेति, अत्र को दोष', यत्र क्रिया नास्ति तत्र न स्यात् वृक्ष प्लक्ष, तत्रापि क्रियाऽस्ति कथ वृक्ष प्लक्ष, अस्तीति गम्यते, इह तर्हि प्रा सादआस्तइति सदि क्रियाया आसि क्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासा दाख्य तच्च सदिप्रत्ययेन घञाभिहित प्रसीदत्यस्मि प्रासाद इति आसि प्रत्ययेन तिडानभिहित तत्र सदिप्रत्ययेन यदभिधान तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोति, यत्र च विशेषणसबन्धे तात्पय नीलमुत्पल न रक्तमिति तत्रापि न स्यात् क्रियाया अभावात् । अन्यस्त्वाह, तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षण तिङन्तेन यत्समानाभिधेय देवदत्त पचतीति तत्र प्रथमा प्रासा दआस्तइत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभाव, वीर पुरुष इत्यादौ चाधि क्येपि तिङ्सामानाधिकरण्य प्रति योग्यत्वाद्भवतीति, अत्र को दोष, इह देवदत्त पचतीति देवदत्त पच् लट् इति स्थिते यावत्तिङामुत्पत्ति र्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति नियमस्याप्रवृत्तौ देव दत्तशब्दादविशेषेण विहिता स्वादय स्थिता इति शतृशानचोर्निमि त्तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वात्तावेव स्याताा तिडा त्व भाव स्यात्, न च तिङ्विधेरानर्थक्य, लिडादिषु सावकाशत्वात्, प्रथ मैवेति नियमस्यापि स एव विषय स्यादिति दोष । पक्षे चाय दोष., कुतरस्मिन् पक्षे, लट, शतृशानचावित्यत्र द्वौ पक्षौ अप्रथमेति पर्युदास प्रसज्यप्रतिषेधो वेति, तथा 'कर्मणि द्वितीये' त्यादावपि प्रकरणे द्वैत

भवति विभक्तिनियमः स्यादर्थनियमो वेति तत्रयदार्थनियमः पर्युदासश्चाश्रीयते तदाऽयं दोषः, कथं, कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन् नियमे द्वितीयादीनामनियतत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रेपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुतः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयः प्रतिषेधः प्रवर्त्ततइति न दोषः शतृशानचोरभावात्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्त्तितत्वात्, यदा तु द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियमः कर्मण्येव द्वितीयेति तदा तदभावे तासामभावादनियतायाश्च प्रथमायाः सन्निधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च नास्ति शतृशानचोः प्रसङ्गः, तदभावे च तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रथमा भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमाव्यावृत्तिरिति न दोषः । ननु च विभक्तिनियमे कर्माद्यभावेन यद्यपि द्वितीयादीनां तत्राभावस्तथापि शेषषष्ठी प्राप्नोति, तथाहि । यदि तिङ्सामानाधिकरण्यएव प्रथमेत्यस्मान्नियमात्प्रागेव द्वितीयादिवत् षष्ठ्यपि नियता स्यात्स्यात्तत्राप्रसङ्गस्तस्याः सा तु शेषलक्षणा यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न कृतः स शेषः ततश्च तिङ्सामानाधिकरण्यात्प्राक् शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोतीति तत्सामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव स्यातां पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः प्रथमाया अपि भावात् । सत्यं, द्वयोरपि पक्षयोः पर्युदासे भवत्येव दोषः, भाष्ये तु विभक्तिनियमे पर्युदासेपि न दोष इत्यनास्थावादः पाक्षिक एष दोष इत्यत्रैव तात्पर्यं, वक्तव्यं च किंचिद्वृद्यन्याभिधानमित्युपरम्यते ॥

"संबोधने च" ॥ 'आभिमुख्यकरणमिति' । यद्वस्तु येनाकारेण सिद्धं तस्य तेनाकारेणाभिमुखीकरणं सम्बोधनं न त्वेकश्रुतिविधाविव कस्य चिदर्थस्यानुष्ठेयता प्रत्यायनं, वाक्यार्थो हि सः, अभिमुखीकरणं तु न वाक्यार्थो येन वीरः पुरुष इत्यादिवद्यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति प्रथमा सिद्ध्येत्, यस्य पदान्तरसंप्रयोगे सत्येव प्रतीतिः स वाक्यार्थः, इह तु देवदत्तेत्येतावत्युक्ते आभिमुख्यकरणं गम्यते ऽतः पदार्थ एवात्राधिक्यमिति षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनं तदाह । 'तदधिके प्रातिकार्थे-

इति'। असिद्धेन चाकारेणाभिमुखीकरणं न सम्भवति राजा भव युध्यस्व स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति, हेपचन् हेपचमानेत्यादौ शतृशानचो सबोधने विधानेपि विभक्तिरहितयोस्तयो कर्त्राद्यभिधानएव सामर्थ्यं यथा लोटो द्विर्वचननिरपेक्षस्येत्यनेन प्रथमा भवति, यद्वाऽभिहित सोऽर्थोन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे सपत्र इति पूर्वेण भविष्यति योगविभाग उत्तरार्थं ॥

"सामन्त्रितम्" ॥ 'तदन्त यच्छब्दरूपमिति'। महासञ्ज्ञाकर णमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थम्, आमन्त्रणमामन्त्रितमिति। अभेदोपचारात्त त्साधने शब्दे वर्त्तते विभक्त्यन्तेन केवलया विभक्त्येति सञ्ज्ञाविधौ प्रत्य यग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणमिति भाव, उदाहरणेष्वा मन्त्रितस्य चे'त्या द्युदात्तत्व भवति, सेति वचन प्रातिपदिकार्थसूत्रेणापि सबोधने विहि ता या प्रथमा तदन्तस्यापि सञ्ज्ञा यथा स्यात् हेपचन् हेपचमान, असति तु तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेत्यनन्तरसूत्रविहिताया एव स्यात् ॥

"एकवचन सबुद्धि" ॥ 'हे पटो इति'। सबुद्धौ च 'ह्रस्वस्य गुण' इति गुण, सु सबुद्धिरिति वक्तव्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य सञ्ज्ञार्थम्, अन्यथा प्रक्रमाभेदाय तदन्तस्य स्यात् ॥

"षष्ठी शेषे" ॥ उपयुक्तादन्य शेष, कर्मादयश्च प्रातिपदिका र्थपर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह। 'कर्मादिभ्योन्य इति'। ननु न कर्मादि भ्योन्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक सभवति कथ क्रियामन्तरेण सब न्धानुपपत्ते, सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्ताना कर्मादीना चावश्यभावात्, तथाहि। राज्ञ पुरुष इति राजा कर्त्ता राजा द्रव्य पुरुषाय ददातीत्यर्थ सप्रत्ययात्। 'वृक्षस्य शाखेति'। लोकप्रसिद्ध्या वृक्षोऽधिकरण, तार्किकप्र क्रियया तु शाखा, देवदत्तस्य गौरित्यादौ तु प्रतिग्रहणादौ कर्तृत्व प्रतीयते देवदत्त प्रतिग्रहीता क्रेता विनिमाताऽप हर्त्ता वेति, उच्यते, नटस्य शृणो तीत्यत्र तावत्क्रियाकारकसबन्धरूप एव शेष, कथम्, 'आख्यातोपयोग' इत्युपयोगग्रहणान्नटस्यापादानसञ्ज्ञा नास्ति दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथित त्वेपि कर्मसञ्ज्ञा नास्ति, तदय नट कारकमेव शेष, यच्चोक्त क्रियायास्त

निमित्ताना च सर्वत्र भावानान्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति । तत्र, प्रतिग्रहक्रयादिजन्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसबन्धस्यापि दुरपलापत्वात् । यदि च परस्परमुपकार्योपकारकभावाभावे सबन्धानुपपत्ते क्रियाकारकसबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीत्युच्येत, अस्तु तथा न कश्चिद्दोष, नहि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्य यदेव तु विवक्षित तदेव स्वनिमित्ता विभक्ति प्रसूते तत्र स्वस्वामिभावादि सबन्धविवक्षाया सन्नपि क्रियाकारकसबन्धो न विवक्ष्यतइति द्वितीया द्यभावे षष्ठी भविष्यति एव च मातु स्मरति न माषाणामश्नीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्यादौ श्रूयमाणेपि क्रियाशब्दे मातृसबद्ध स्मरणमिति सबन्धमात्र विवक्षित कर्मत्व तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति । उक्त च ।

सबन्ध कारकेभ्यो ऽन्य क्रियाकारकपूर्वक ।
श्रुतायामश्रुताया च क्रियाया सोभिधीयते ॥

इति । 'षष्ठी शेष' इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेध स्वस्वामिभावादिसबन्ध षष्ठ्यर्थ स च द्विष्ठस्तत्र यद्यप्येकस्मादप्युत्पद्यमानया षष्ठ्या द्विष्ठस्यापि सबन्धस्यावगमादुभाभ्या षष्ठी न भवति तथापि कदा चिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति प्रथमा च न प्राप्नोति सबन्धस्याधिकस्य भावात, न वा वाक्यार्थत्वात्, यदत्र पुरुषस्याधिक्य स वाक्यार्थ' राज्ञइत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य सबन्ध प्रतीयते पुरुषप्रातिपदिक तु स्वार्थमात्रे वर्त्ततइति तत्र प्रथमा च भविष्यति षष्ठी च न भविष्यतीति, एतदुक्त भवति, राज्ञ इति केवलपदउच्चार्यमाणे सबन्धित्वमनियतप्रतियोगिकमवगम्यते पुरुषपदसन्निधौ तु सविशेषस्य प्रतीतिरित्येतावत्, ततश्चानियत स्वमपेक्ष्य प्रथममेव सबन्धाश्रया षष्ठी भवति ननु च षष्ठ्युच्चारणानुच्चारणकृतो यो विशेषो ऽद्भवान् पुरुषपदादपि षष्ठीमुच्चारयतु गस्यते स विशेष । नैतत्सुष्ठूच्यते । नहि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किन्तर्हि विद्यमान एवार्थे प्रतिपिपादयिषितश्चवाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षितत्वात्तदन्ते षष्ठी भवति

पुरुषस्य तूपकार्यत्वात्स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा भवति, तत्र च सबन्धो गुणे पदं निधाय प्रधानमपि स्पृशति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तोऽन्यथानुपपत्ते रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठत्वेन न रूपान्तरं भजते, उक्तं च ।

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानः सन् प्रधानेष्वुपयुज्यते ॥

इति । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्यं राज्ञश्च प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव, यदा च राज्ञः पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य गृहादिसबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुद्ध इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति, राज्ञ इति हि षष्ठ्या राजपुरुषयोरेव सबन्धोऽभिहितो न पुरुषस्य गृहस्य च, इह पञ्चके प्रातिपदिकार्थे 'कर्मणि द्वितीये'त्यादौ चार्थनियमपक्षे शेषग्रहणं शक्यमकर्त्तुं कथं कर्मादयो नियताः शेषोऽनियतः, ततश्च स्वादिसूत्रेण द्वितीयादिषु षष्ठ्यां च शेषे प्राप्तेषु षष्ठीत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते षष्ठ्येव भवतीति, यत्र च षष्ठी च प्रत्ययान्तरं च प्राप्नोति तत्रैवविधो नियम इत्यर्थाच्छेष एव भविष्यतीति उत्तरार्थमेव तदवश्यं शेषग्रहणं कर्त्तव्यं, त्रिकपक्षे तु स्वार्थे षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादीनामिव कर्मादिः शेषो वाच्यत्वेन विधातव्यः, तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनामनियतत्वं तेष्वपि षष्ठ्यां प्राप्तायां शेषएव षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठी नियमार्थं शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

"ज्ञोऽविदर्थस्य करणे" ॥ असदेहार्थं विदर्थस्य ज्ञः करणइत्येव वक्तव्ये तदकरणादविदर्थस्येति पदच्छेदः, लुग्विकरणश्च विदिर्गृह्यते तदर्थ एव जानातेर्वृत्तिसंभवात् तदाह । 'अविदर्थस्याज्ञानार्थस्येति' । 'सर्पिषो जानीतइति' 'अपह्नवे ज्ञः' 'अकर्मकाच्चे'त्यात्मनेपदम् । 'प्रवृत्तिवचन इति' । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ वर्त्तमानइत्यर्थः । 'स र्पिषि रक्त इति' । रागो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः, द्रौपद्यां रक्तो हि कीचको रहसि भीमसेनमालिङ्ग्यावोचद् अहो उत्तमाङ्गनानामीदृशी सुस्पर्शतेति ।

'प्रतिहतो वेति'। प्रतिघातो द्वेषस्य हेतु, द्वेषश्च मिथ्याज्ञानस्य हेतु, यो हि परिहासशीलेन केन चित्पूयादिकमशुचि द्रव्य निर्दिश्योक्त सर्पिरेतत्पिबेति स तत्र प्रतिहतस्तत आरभ्य सर्पिर्द्वेष्टि, द्विषतश्चातस्मिन्नपि तज्ज्ञानमुत्पद्यते यदि सर्वमेव ग्राह्य, तदात्मना सर्पि स्वभावतया प्रतिपद्यते, एव सत्यविदर्थत्व नोपपद्यते तत्राह । 'मिथ्याज्ञानमेवेति'। ज्ञानकायाकरणादितिभाव । अविप्लुतविषयपरिच्छेदो हि ज्ञानकार्य तच्च मिथ्याज्ञानेन न क्रियते, अस्मिन्पक्षे उदकादिकर्मणा सकर्मकत्वाद 'कर्मकाच्चे' त्यात्मनेपदानुपपत्ते परस्मैपदमुदाहार्य मन्यन्ते ॥

"अधीगर्थदयेशा कर्मणि" ॥ इक् स्मरणे ककारोऽत्रैव विशेषणार्थ, अधिपूर्वस्यैवोच्चारणमेवमेवाय प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनार्थम्, 'शेषत्वेन विवक्षितइति'। ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वेणैव सिद्धा षष्ठी यथा न माषाणामश्नीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येति, सत्य, प्रकरण तु नियमार्थम्, अस्मिन्विषये षष्ठी भवत्येव श्रूयतएव न लुप्यतइति, किं कृत भवति समासो निवर्त्तितो भवति मातु स्मरणमिति, एव पूर्वसूत्रे परत्र च प्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्य, समासे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'-रिति षष्ठी लुप्येत, तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यतइति सिद्ध भवति, कथ तर्हि विशेषस्मृते सशय इति समास, उच्यते, शेषषष्ठ्या एव समासनिषेध, इह तु 'कर्तृकर्मणो कृतीति' कर्मरूपविवक्षायामेव षष्ठी समासो भविष्यति, क पुनरत्र विशेष शेषषष्ठ्या समास स्यात्कारकषष्ठ्या वा, अयमस्ति विशेष कारकषष्ठ्या समासे कृत्स्वरो भवति शेषषष्ठ्या समासे तु समासान्तोदात्तत्व स्यात्, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये प्रकरण यत्र च कारकषष्ठी प्रतिषिध्यते यथा मातु स्मृतमिति तत्र समासोऽपि मा भूत्, एव चात्र प्रकरणे येऽनुपात्ता यानि चात्र प्रत्युदाहरणानि तेषूभयेष्वपि निष्ठायोगे शेषषष्ठ्या समासोऽन्यत्र कारकषष्ठ्या अपीति वेदितव्यम्। 'गुणैरिति'। गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य नियमस्याभावात्समासो भवत्येवेत्यर्थ । इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाहरणगतिरिति ॥

"कुज प्रतियत्ने" ॥ 'एधोदकस्येति' । 'जातिरप्राणिना' मि त्येकवद्भाव । 'उपस्कुरुतइति' । गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् । उपात्प्र तियत्नेत्यादिना सुट् ॥

"रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे" ॥ रुजोभङ्गेभिदादिपाठाद स्मादेव निपातनाद्वा ऽङ् 'भाववचनानामिति' । नायमर्थो भाववाचिना मिति धातूना भाववाचित्वाव्यभिचारात् किं तर्हि भावशब्देन घञादि वाच्य सिद्धरूपो भाव उच्यते । वचन इति कर्त्तरि ल्युट्, तत्र प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते न हि रुजार्थाना भावो वक्ता प्रतिपादयितोच्चारयिता वोपप द्यते तस्मात्प्रत्ययार्थ एव कर्त्ता विवक्षित, भावो वचन कर्त्ता येषामि त्यर्थ, तदाह । 'भावकर्तृकाणामिति' । 'चौरस्यामयतीति' । अम रोगे चुरादि 'नान्ये मितो ऽहेता विति' चुरादौ वचना 'ज्वलहृलह्मलनमा मनुपसर्गाद्वेति' 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽम न्ताश्चे' ति मित्त्व न भवति 'ज्ञपमिच्चे' त्यारभ्य 'नान्ये मितोऽहेता' वित प्राग्ये पठितास्तएव चुरादिषु मितो भवन्ति नान्य इत्यर्थ ।'आमय इति' आ ङ्पूर्वस्य मीनातेरेच्, मीनातिर्मिनोतीत्यात्वस्य निमिमीलिया खलचो रिति प्रतिषेध । 'नदीकूल रुजतीति'। अत्र नदी कर्त्री न भाव । ननु रुजा शब्दा व्याधौ रूढ इति नात्र प्रसङ्ग एव तर्हि प्रत्युदाहरणादिगिय दर्शि ता इद तु प्रत्युदाहरण श्लेष्मा पुरुष रुजतीति व्याधिना कासादिना ग्राहयतीत्यर्थ । 'ज्वरयतीति' । ज्वर रोगे घटादि, 'सन्तापयतीति' । 'हेतुमति चे' ति णिच, सन्तापोत्र भाव कर्त्ता च ॥

"आशिषि नाथ" ॥ नाथतइति' । 'आशिषि नाथ' इत्यु- पसख्यानादात्मनेपद, तच्चानुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थम्, आशिष्येव नाथ इति, तेन प्रत्युदाहरणे परस्मैपदम् ॥

"जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषा हिसायाम्" ॥ 'न दैवादिकस्येति'। जासीति निर्देशाद् हिसायामिति वचनाच्च निप्राभ्या यथा सभवमुपसृष्टो हनो निप्रहण, 'हन्तेरत्पूर्वस्येति' णत्वम, 'प्रणिहन्तीति' । नेर्गदेत्या दिना णत्व, नट अवस्यन्दने चुरादि, नट नृत्तावित्यस्य तु घटादिपठि तस्याग्रहण विकृतनिर्देशात् । 'निपातनाद्वृद्धिरिति' । घटादिपाठस्तु

'घटादय षित' इत्यातिदेशिकोङ् यथा स्यात् 'चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्या' मिति दीर्घश्च यथा स्यादित्येवमर्थं ॥

"व्यवहृपणो समर्थयो" ॥ 'समर्थयोरिति'। सशब्दो वृत्तौ समानार्थे समशब्दस्य वा निपातनात्परूपमिति भाव, सबद्धार्थयोरिति तु न विज्ञायते, व्याख्यानात् सभवति हि व्यवहृपणोर्हेतुहेतुमद्भाव सबन्ध। 'शतस्य व्यवहरतीति'। शत क्रयविक्रयरूपेण विनियुङ्क्ते दीव्यति वेत्यर्थ, शलाका व्यवहरति गणयतीत्यर्थ ॥

"दिवस्तदर्थस्य"। अत्र शेषइति नानुवर्त्तते, उत्तरसूत्रद्वयारम्भ सामर्थ्यात्, अथ पूर्वसूत्र एव दिविरपि कस्माच्च पठित, एव हि तदर्थस्येति न वक्तव्य भवति तत्राह। 'योगविभाग इति ॥

"विभाषोपसर्गे" ॥ 'शलाका प्रतिदीव्यतीति'। अत्र विजिगीषादौ दिविर्वर्त्तते न व्यवहारे ॥

'द्वितीया ब्राह्मणे" ॥ मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम। 'ग्रामस्य तदह सभायामिति'। ग्रामस्य सभायामित्यन्वय, तदहरित्येतदुदाहरण, 'स्वमोर्नपुसका' दिति लुक्, 'अहन्नि' ति रुत्वम्। 'अनुपसर्गस्य नित्य षष्ठ्या प्राप्तायामिति'। दिवस्तदर्थस्येत्यनेन, अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वेण षष्ठ्यामपि प्राप्ताया नित्यद्वितीयार्थ कस्मान्न भवतीत्याह। 'सोपसर्गस्येत्यादि' ॥

"प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने" ॥ 'इष्यतेर्दैवादिकस्येति'। इषु गतावित्यस्य श्यना निर्देश इच्छतीष्णात्योरिच्छाभाच्ण्यार्थयोर्निवृत्त्यर्थं। 'तद्विषय एवेति'। लोण्मध्यमैकवचनान्त। 'देवतासम्प्रदान इति'। देवता सम्प्रदान यस्यार्थस्य तत्र वतमानयो कर्मणि कारक इत्यन्वय, 'हविषो' हविर्विशेषवाचिन इत्यर्थ। 'प्रेश्येति'। ब्रूहिप्रेष्येत्यादिना प्लुत। 'अग्नये गोमयानि प्रेष्येति'। गोमय हविष्ट्वेन क्वापि न चोदित, 'हविष प्रस्थितस्येति'। प्रस्थितशब्देन यद्विशेष्यते तस्येत्यर्थ, इद च भाषायामपि भवति उत्तरत्र छन्दोग्रहणात् ॥

"चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" ॥ 'या खर्वेणेति' । रजस्वलाया खर्वपानादिप्रतिषेधार्थोऽयमर्थवादः, तर्हि वक्तव्यं षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति, न वक्तव्यं, योगविभागात्सिद्धं, चतुर्थ्यर्थइति नायं समासः किं तर्हि चतुर्थी अर्थइति योगो विभक्तव्यः, षष्ठीत्यनुवर्त्तते, अर्थे षष्ठी भवति चतुर्थी चेति, तत्र स्वार्थएव षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानमनर्थकमित्यन्योन्यसन्निधाना दन्योन्यार्थे विभक्तिद्वयं विज्ञायते ॥

"कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे" ॥ कृत्वसुचोऽर्थो लक्ष्यते, कृत्वोऽर्थो येषां ते कृत्वोर्थाः, । 'पञ्चकृत्व इति' । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' । 'द्विरिति' । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' अर्थग्रहणमेतदर्थम् ॥

"कर्तृकर्मणोः कृति" ॥ 'इह क्रियायाः साधनं भवतीति' । कर्तृकर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते, धातुरेव क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च, तत्र तिङ्प्रयोगे नलोकाव्ययेति लप्रतिषेधेन भाव्यं, स चावश्यं लप्रतिषेधः कर्त्तव्यः, ये कृतो लादेशास्तदर्थम्, ओदनं पचन् ओदनं पचमानः, पपिः सोमं, ददिर्गा इति, इह तु नार्थः कृद्ग्रहणेनेति मत्वा पृच्छति । 'कृतीति किमिति' । 'कृतपूर्वी कटमिति' । ननु कृतं कटं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणोभिहितत्वान्नैव द्वितीयया भाव्यम्, एवं च तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिताधिकारात् कृतशब्दस्य च कटापेक्षस्य समासो दुर्लभः, एतेन तद्धितो व्याख्यातः, तस्मादयमसाधुरेव प्रयोगः । सत्यम्, विशेषविवक्षायां नैव समासतद्धितौ भवतो, यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते तदा सापेक्षत्वाभावात्समासः, केन 'सुप्सुपे' ति, ततः 'पूर्वादिनि' 'सपूर्वाच्चे' तीनिप्रत्ययः, न च कटस्य क्तेनाभिधानं करोतेरुत्पद्यमानः क्तप्रत्ययः कर्मसामान्यमेवाह विशेषकर्मसंबन्धात्तु तस्याभिधानं, न चात्र तद्धितेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्य कटेन संबन्धः सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतयापि कारकाणां संबन्धो भवति यथा कटं कृतवानिति, कृतपूर्वीशब्दश्चायं पूर्वं कृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थे व्युत्पा

दित पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थं सपद्यते, तत्र करोतिक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्, अनभिहित च तदिति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्याद्, यत्र च निष्ठान्तेन शब्देन कर्तृकर्मणो सबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रय प्रतिषेधो यथा कट कृतवान् कृत कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन सबन्धो न भवतीत्युक्तमेव, अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाच्यक्रियापेक्षे ये कर्तृकर्मणी तयो प्रतिषेधस्तथा सति नेद कृद्ग्रहणस्य प्रयोजन तेनै तदपि निरस्तम, असति कृद्ग्रहणे कट कारयति पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति णिच्प्रकृते पचेरर्थं प्रति कर्तृकर्मणो षष्ठीप्रसङ्ग सति तु कृद्ग्रहणे णिचोऽकृत्त्वान्न भवतीति कथमिव निरस्त, न लोकेत्यत्र नैव ज्ञायते लप्रकृतिभूतस्य धातोर्ये कर्तृकर्मणी इति किं तर्हि लान्ते पदे या क्रियोच्यते प्राधान्येन गुणभावेन वा तत्र ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी न भवतीति तेनेदमप्यप्रयोजनम्, अथ स्याद् न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययवि शेषणार्थं कृद्ग्रहण तेनोच्चै कटा स्प्रष्टेत्यत्राकृतोऽप्यव्ययस्य प्रयोगे निषेधाभाव इति तदपि न, अव्ययेन कर्तृकर्मणी विशेषयिष्यामो ऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी नेति, न चाकृत उच्चैप कर्तृकर्मणी सम्भवत, इह तर्हि करोतीति कृदिति कृच्छब्देन कर्ताच्यते तत्र कर्तृकर्मणोरित्येव षष्ठ्यामपि सिद्धाया पुनर्विधान गुणभूतेपि कर्तरि यथा स्याद्भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति, भिदेर्ण्यन्तात्प- र्यायादिना ण्वुच्, अत्र ण्यर्थस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्ता प्रधान प्रयो ज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावाद्गुणभूत इति प्रधानेतरसन्निधौ प्रधा नादेव स्यात् कृद्ग्रहणादप्रधानादपि भवति, एतदपि नास्ति प्रयो जन, तृतीयावत् सिद्ध, तद्यथा पाचित ओदनो देवदत्तेन यज्ञदत्तेने- त्यादौ प्रधानाप्रधानयोर्द्वयोरपि कर्त्रोस्तृतीया भवति तत्कस्य हेतो एकशब्दवाच्यत्वाभावेन विरोधाभावात् तथा षष्ठ्यपि भविष्यति, इह तर्हि प्रयोजनम्, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति बहुव्रीहिर्यथा स्याद् अन्यथा न्यपदार्थस्यानुपात्तत्वात्तत्पुरुष स्यात्तत्र चानिष्ट वक्ष्यते, यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहण कर्तव्यम्, अथ वानुपात्तेप्यन्यपदार्थे व्याख्यानाद्बहुव्रीहिर्भवि

ष्यति यथै काचो द्वे प्रथमस्ये' ति तदेतत्कृद्ग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । के चिदाहु । इहैव तद्धितनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति, प्रजानाती' ति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ 'प्रज्ञादिभ्यश्चे' ति स्वार्थिकेणि कृते व्याकरण प्राज्ञ इत्यत्र षष्ठी न भवति, ननु क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता भवत्येव कृतोत्र प्रयोगे। नह्यत्रैतच्छक्य वक्तु प्रत्ययार्थैनैकार्थीभूतस्य कृदन्तस्य निष्कृष्य व्याकरणेन सबन्धो न सभवतीति प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभावात् । नैष दोष । कृद्ग्रहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते इह तु कृता तद्धितेन चैकरूप सबन्ध इति न भवि ष्यतीत्यलमतिचोदेन । 'शेष इति निवृत्तमिति' । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधी यतइत्यस्या समासो भवतीति कृद्योगा च षष्ठी समस्यतइति न वक्तव्य भवति ॥

"उभयप्राप्तौ कर्मणि" ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कर्तृकर्मणी सब ध्येते । 'उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति' । न तत्पुरुष । 'उभयो कर्तृ कर्मणो षष्ठी प्राप्तौ सत्यामिति' । अत्र प्रयोजन वक्ष्यति । 'कर्मण्येवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति उभयप्राप्तावेव कर्मणीति एव हि पूर्वसूत्रे कर्मग्रहणमनर्थक स्याद् अनेनैव विशिष्टविधानमाश्रयणीय स्यादिति भाव । 'आश्चर्य इति' । सकर्मकेभ्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी प्राप्ता नियमेन कर्त्तुरपनीयते, प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति कर्तृकर्मणो प्रयोगेपि कर्त्तरि तृतीया भवति, 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छती' ति अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयो' प्राप्ति, अत्र चानन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्ति र्नियम्यते शेषषष्ठी तु कर्त्तर्यपि भवत्येव नियमस्य प्रयोजन पक्षे तृती याश्रवण कर्मापि यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्रापि शेष षष्ठी भवत्येव तस्याश्च 'कर्मणि चे' ति निषेधाभावात्समासोपि भवति, निषे धस्य तु प्रयोजन कृत्स्वरो मा भूदिति एतदपि सूचित 'पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति' आश्चर्यमिदमित्येतावदेक वाक्य किं तदित्याह । 'ओदनस्येति' । अत्र पाके ओदनस्य कर्मत्व प्रादुर्भावे च ब्राह्मणाना

कर्तृत्वमित्यनेकत्वात्कृदुभयप्राप्तिर्भवति । 'भेदिकेति' । पर्यायादिषु ण्वुच् । 'चिकीर्षे ति"। 'अप्रत्ययात्'। अत्रोभयत्रापि कर्तरि तृतीया न भवति षष्ठी तु शेषविवक्षयापि सिद्ध्यति समासोऽप्यत्र भवति धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यशुश्रूषेति शेषे विभाषेति तत्र यदा नियमेन कर्तरि तृतीया तदा 'कर्मणि चे' ति निषेधात्पाणिनिना सूत्रकृति आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधु समास, पाणिने सूत्रकृतिराचार्यस्य शब्दानुशासनमिति तु साधु ॥

"क्तस्य च वर्तमाने" ॥ 'राज्ञा मत इति' । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे' ति वर्त्तमाने क्त, शेषविज्ञानादित्युपसख्यान प्रत्याचष्टे, सदप्यत्र छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षाया तिरोधीयते सबन्धित्वमात्रमेव तु विवक्षिष्यते ततश्च न माषाणामश्नीयादितिवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थ । 'तथा चेति'। उपसख्याने त्वेतच्च सिद्ध्यतीति भाव ॥

"अधिकरणवाचिनश्च" ॥ 'तस्य च प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति' । यथा सम्भव यत्र कर्त्तैव सम्भवति तत्र कर्त्तरि इदमेषामासितमिति, सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते विहिते द्वयोरपि कर्तृकर्मणोरनभिहितत्वाद् द्वयोरपि षष्ठी भवति इदमेषा भुक्तमोदनस्येति, उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यय तु नियम कर्तृकर्मणो कृतीत्यस्या एव प्राप्ते । वाचिग्रहण किम् । अधिकरणइत्युच्यमाने क्तोपलक्षण विज्ञायेत ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि ध्रौव्यादेरुत्पन्नस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् वाचिग्रहणे तु सति यदाधिकरण वक्ति तदैव षष्ठी भवति पदार्थान्तरे तदा कर्त्तरि तृतीया कर्मणि द्वितीया भवति इहैभिरासित ग्रामे गत इति इह गत्यर्थे चातुश्शब्द्य भवति इदमेषा गतमित्यधिकरणे, इदमेते गता इति कर्त्तरि, इहैभिर्गतमिति नपुसके भावे, कर्तृविवक्षाया इदमेषाङ्गतमिति, तत्रैव शेषविवक्षायाम् ॥

"न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वाभाव । 'उ उकेति' । अनेनोकारप्रश्लेष दर्शयति तत्र लश्चेति पूर्वद्वन्द्वे उकारस्य पूर्वनिपात स्यात् परनिपातेऽपि

लवुकेति स्यात् तस्मात्परयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाल्लशब्दस्य द्वन्द्वं कार्यं, उकारेण च कृतो विशेषणात्तदन्तविधि, व्यपदेशिवद्भावात्केवलस्यापि ग्रहणम्। 'शतृशानचाविति'। तेन शानजर्थं तृचिति प्रत्याहारो नाश्र यणीय इति भाव। 'किकिनौ चेति'। ननु लग्रहणेन लकारास्तदा देशाश्च ग्रहीतु युक्ता कट कारया चकार ओदन पाचयति किकिनो स्त्वयुक्त ग्रहणम् अलत्वादलादेशत्वाच्च। नैष दोष, किकिनौ लिट् चेत्य नेन लिट्त्वातिदेश क्रियते न लिट्सज्ञा तत्र कारया पचान इत्यादौ लिटि तदादेशे च दृष्ट प्रतिषेध किकिनोरपि भविष्यति। उदाहरणेषु सर्वत्र कारकषष्ठ्या प्रतिषेध शेषषष्ठी तु भवत्येव ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओ दनस्य पचन् अपा पेरुरसि नरकस्य जिष्णवो गुणे तानि द्विषद्वीर्यनिराक रिष्णुरिति। 'आगामुकमिति'। लषपतपदेत्यादिनोकञ्, रक्षासि वाराणसी प्रत्यागमनशीलानि भवन्ति, शापादिमोक्षार्थमित्यर्थ। 'दास्या कामुक इति'। द्वितीयानिवृत्त्यर्थं वचन षष्ठी तु शेषविज्ञानादेव सिद्धा। 'पुरा सूर्यस्येति'। भावलक्षण इत्यादिना तोसुन्। 'विसृप इति'। 'सृपि तृदो कसुन्' 'पूङ्यजो शानन्' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' 'इङ्धार्यो शत्रकृच्छ्रिणी' त्येतेषु ल इति नानुवर्त्तत इति स्थापयिष्यते तेन लग्रहणादसिद्धिरिति मत्वाह। 'तृन्निति'। 'प्रत्याहारग्रहण मिति'। 'द्विष शतुर्वा वचनमिति'। 'द्विषोऽमित्र' इति योऽय शतृ प्रत्ययस्तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ। प्रत्याख्यान तु शेषविवक्षाया षष्ठ्यन्यत्र द्वितीयेति सता च समासप्रतिषेधात्समासे कृत्स्व रार्थं कारकषष्ठी विधेयेत्यपि नास्ति ॥

"अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो" ॥ अकस्य भविष्यति काले इनस्तु आधमर्ण्ये चेति सख्यातानुदेशस्तु व्याख्यानान्न भवतीति भाव। 'ग्राम गमीति'। 'भविष्यति गम्यादय'। ननु च नात्र षष्ठ्या प्रसग कथ गत्यर्थ कर्मणीत्यत्रोक्त द्वितीयाग्रहण कि न चतुर्थ्येव विकल्प्येत अपवादविष येऽपि यथा स्याद् ग्रामस्य गन्तेति, सत्य, श्रौते तावत् प्रतिषेधे लभ्य माने कि द्वितीयाग्रहणसामर्थ्याश्रयणेनेति मन्यते ॥

"कृत्यानां कर्त्तरि वा" ॥ 'कर्त्तरीति किमिति'। 'तयोरेव कृत्य क्तखलर्थाः' इति वचनादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि कृत्यानां विधानात्कर्त्तुरेव तैरनभिधानं सम्भवतीति कर्तृकर्मणोर्द्वयोरधिकारेपि कर्त्तर्येव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्नः। 'गेय इति'। भव्यगेयेत्यादिना कर्त्तरि यत्प्रत्ययः। 'साम्नामिति'। कर्मणि नित्यमेव षष्ठी भवति। 'उभयप्राप्तौ कृत्यइति'। उभयोः कर्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृत्ये तत्र द्वयोरपि कर्तृकर्मणोः षष्ठी न भवतीत्यर्थः। 'कृष्टव्येति'। कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि कृत्यप्रत्ययो न त्वप्रधानइति तस्मिन् कर्मणि कर्त्तरि च प्राप्ता षष्ठी न भवति, एतच्च योगविभागाल्लभ्यते, कथं, कृत्यानामित्येको योगः, अत्रोभयप्राप्तौ नेति च वर्त्तते, युगपदुभय प्राप्तीनां कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीत्यर्थः। ततः कर्त्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्त्तते ऽन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

"तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्" ॥ 'शेषविषये विधानादिति'। शेषइत्यधिक्रियतइति भावः, बहुवचननिर्देशादेव स्वरू पग्रहणाभावे सिद्धेऽर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षा ये तुल्यानाहुस्तत्परिग्रहार्थं तेन द्योतका इवादयो निवर्त्तिता भवन्ति, गौरिव गवयो यथा गौस्तथा गवय इति। 'तुला देवदत्तस्येति'। तुलोपमाशब्दौ कर्मसाधनौ तुल्यार्थौ तत्र प्रतिषेध्या तृतीया षष्ठी तु भवत्येव, इह स्फुटोपमम्भूतिसितेन शम्भु- नेति शम्भुना स्फुटोपमा यस्येत्युपमाशब्देनापि योगे करणे तृतीया भवति भावसाधनत्वात्तस्य यथा उपमीयते ऽनेनेत्यादौ, इतरथा हि तृतीयानुकृष्येतेति तस्यानन्तरसूत्रे श्रुतत्वात् अन्यतरस्याग्रहणे तु सति तस्य प्रयोजनान्तराभावात्तदेव चकारेणानुकृष्यते ॥

"चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः" ॥ आयुष्या- दीनां सुखपर्यन्तानां द्वन्द्वं कृत्वार्थशब्देन बहुव्रीहिविधानादर्थशब्देना युष्यादिभिः प्रत्येकं सबन्धः, तत्र मद्रभद्रशब्दयोः पर्यायत्वात्सूत्रे भद्र शब्दो न पठितव्य इति केचिदाहुः। अन्ये त्वर्थशब्दोपि पृथगेव निमित्त व्याख्यानाच्च सर्वत्रार्थग्रहणं वर्णयन्ति, वृत्तावपि क्वचिदर्थशब्दोप्युदाहृ

यते । 'हित देवदत्तस्येति' । हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्यानाशिषि चरितार्थत्वादाशिषि हितयोगेप्यनेन विकल्पेन भाव्यम्, अन्यथा ऽत्र हित ग्रहणमनर्थकमिति मन्यन्ते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

"द्विगुरेकवचनम्" ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचन गृह्येतानु प्रयोगत एकवचन न स्यात् पञ्चपूलीय शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद् 'द्विगो' रिति पञ्चम्या च निर्द्देश स्यात अतोन्वर्थस्यैकवचनस्येद ग्रहणमिति मत्वाह, 'एकस्य वचनमेकवचनमिति'। वक्तीति वचन, 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति कर्त्तरि ल्युट्, एक स्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कर्मणि षष्ठ्या समास , तत्र चैकस्यार्थस्य वाचक भवतीति सामान्येनोपक्रम पश्चात्कि तदित्यपेक्षाया द्विगुरित्यस्य पुल्लिङ्गस्य सबन्ध इत्येकवचनमिति नपुसकोपपत्ति , एतदेव व्यनक्ति । 'एकस्यार्थस्येति' । एव च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति यदि द्वि ग्वर्थ एको भवति, न च वस्तुतोनेकार्थस्य वचनशतेनाप्येक।र्थत्वमापादयितु शक्यमिति सामर्थ्यादतिदेशो विज्ञायते तदाह । 'तदनेन प्रकारेणेति'। तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्त भवतीत्याह । 'द्विग्वर्थएकवद्भवतीति'। 'स माहारद्विगोश्चेद ग्रहणमिति'। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्यैकवद्भावो माभूदि त्येवमर्थ पञ्चभिर्गोभि क्रीता पञ्चगव पटाइति, अथ क्रियमाणेपि समा हारग्रहणे इह कस्मान्न भवति पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्य इति, शि ष्यमाणस्य द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भाव प्राप्नोति, न वा बहिरङ्गत्वाद्, बहिर ङ्गोय द्विग्वर्थे सत्येव द्विगावेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे सति पश्चादुप जायमानत्वा,दन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विग्वर्थे चरितार्थ एकवद्भावो ऽत्र न भविष्यति, यद्येव पञ्चगव पटा इत्यत्राप्येवमेव भविष्यति, सत्य यदा पटा प्रत्येक पञ्चभिर्गोभि क्रीता , यदा तु बहव पटा सहता पञ्चभिर्गोभि क्रीयन्ते तदा ऽयमेकशेषस्याविषय , यदि तर्हि समाहार द्विगोर्ग्रहण नार्थोनेन, कथ, समाहरण समाहार समूहस्तस्यैकत्वाद्यूथ वनमित्यादिवदेकवचन भविष्यति,

यदि तर्हि समाह्रियतइति समाहार इति कर्मसाधन समाहारशब्द स्तदा ऽपेक्षितपरस्परा पञ्चपूला समासार्थ इति बहुवचनप्रसङ्गे ऽति देश आरभ्यते, तदाह, प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्ते सख्यासामानाधिकर ण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानमिति, अधिकरण द्रव्य सख्यावाची पञ्चा दिशब्द, यत्सख्याविशिष्ट द्रव्यमभिधीयते तदभिधानयोग्य वचनमुत्प द्यते पञ्चपूलीशब्देन पञ्चपूला समाह्रियमाणा उच्यन्ते ऽत समासार्थस्य पञ्चादिभि सामानाधिकरण्याद् द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गे एकवचन विधी यतइत्यर्थ, सख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्मसाधनत्व समाहार शब्दस्य दर्शयति, भावसाधने तु वैयधिकरण्य पञ्चाना पूलानाम् । न वा समाहारैकत्वादिति, अयमर्थ, तिरोहितावयवभेद समूहरूप समा हारो द्वि वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनादिवदेकवचनसिद्धेर्नात्र सूत्रेण प्रयोजनम्, अवश्य च तद् भावसाधन समाहार आश्रयणीय अन्यथा पञ्चाना खट्वा ना समाहार पञ्चखट्वीत्यत्र वा टाबन्त इति स्त्रीत्वपक्षे खट्वाशब्दस्यानुप सर्जनत्वाद् ह्रस्वो न स्यात्, अनुपसर्जनत्व चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादनेकवि भक्तित्वाच्च, भावसाधने तु पञ्चाना खट्वाना समाहार, समाहार समाहा रेणेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेपि खट्वाशब्दस्य नित्य षष्ठ्यन्तत्वादेक विभक्ति चेत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वत्व सिध्यति, एकवचनमित्येतत्तूत्तरार्थ कर्त्त व्यमेव । 'पञ्चपूलीति' । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत' इति स्त्रीलिङ्गत्वाद् 'द्विगो' रिति ङीप् ॥

"द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" ॥ इह यस्य द्वन्द्वस्य कश्चि दवयव प्राण्यङ्गवाची कश्चित्तूर्याङ्गवाची कश्चित्सेनाङ्गवाची यथा पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहा इति स व्यतिकीर्णावयवोपि प्राण्यङ्गादीना द्वन्द्वो भवत्येवेत्येकवद्भाव प्राप्नोति तत्राह । 'अङ्गशब्दस्येत्यादि' । ननु पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेव परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्ग सम्भवति, एव तर्ह्यङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोङ्गशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धो न तु प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पश्चाद्बहुवचनसबन्ध । 'त्रीणि वाक्यानि सपद्यन्तइति' । सूत्र तु तेषामेव ग्रहणकवाक्यमिति

भाव । तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गाना प्राण्यङ्ग्योरेव द्वन्द्व अतस्त स्यैकवद्भावो विधीयते द्वितीयेन तूर्याङ्गाना तूर्याङ्गैरेव तृतीयेन सेना ङ्गाना सेनाङ्गैरेवेति न सकरप्रसङ्ग, तथा तूर्याङ्गानामिति द्वन्द्व एकव द्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारकवचन एवेत्रोत्तरत्र चावयववचन सेनाङ्गाना चेति पूर्ववदपेक्षा । 'पाणिपादमिति' । अत्र 'जातिरप्रा णिना' मित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थ वचनम् । 'मार्दङ्गिकपाणवि कमिति' । 'शिल्प' मिति ठक्, । 'वीणावादकेति' । 'नित्य क्रीडा जीविकयो' रिति समास, विपञ्ची परिवादिनी तज्जीविक परिवा दक । पणवमृदङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिना' मित्येव सिद्धम् । 'रथि काश्वारोहमिति' । कथ रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलमिति, यावतैक वद्भावे सति नपुसकह्रस्वत्वेन भाव्य, निरङ्कुशा कवय, रथवाजिपत्ति सहिता करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभि समाकुलमिति वा सम र्थनीयम् । द्वन्द्वश्चेत्यारभ्य 'विभाषा समीप' इत्यन्तस्य प्रकरणस्यानार म्भणीयता शङ्कते । 'इतरेतरयोगइत्यादि' । 'सिद्धमेवैकवचनमिति' । ततश्चानारम्भणीय प्रकरणमिति भाव । परिहरति । 'इद त्विति' । क पुनरसौ विषयविभाग इत्याह । 'प्राण्यङ्गादीनामिति' । कथ पुन प्राण्यङ्गादीना द्वन्द्व एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेत्यर्थो भवतीति, वचनव्यक्तिभेदात, एव ह्यत्र वचन व्यज्यते य एकवचनो द्वन्द्व स एषा भवतीति न पुन प्राण्यङ्गादीना यो द्वन्द्व इत्य- नूद्य तस्यैकवचनता विधीयते, एकवचनान्तश्च द्वन्द्व समाहारद्वन्द्व स प्राण्यङ्गादीनामपि 'चार्थे द्वन्द्व' इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियम सपद्यते, दधिपयआदिष्वपि येषा ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन नियमस्याप्राप्तिस्तेषा ताव 'च्वार्थे द्वन्द्व' इत्यनेन प्राप्तो द्वन्द्व प्रतिषिध्यते य एकवचनो द्वन्द्व स एषा न भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयेण येषामपि दधिपयसी इत्यादीना 'जातिरप्राणिना' मिति नियमस्य प्राप्तिस्तेषाम- नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो युक्तस्तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभि साहचर्यादेकवचनो द्वन्द्व इत्येताव-

न्मात्रस्यापेक्षणात्समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषिध्यते न नियम, वृत्तादिवि भाषाप्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्याम। अथैव कस्मान्न विज्ञायते इतरेतर योगपक्षे ऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयत इति। उच्यते। यदीतरेतरयोग विहितद्वन्द्वस्यैकवद्भावो विधीयेत द्वन्द्वाच्चुदषहान्तेत्यादिना समाहार निबन्धनं कार्यं न स्याद् दधिपयआदिषु तु यस्य द्वन्द्वस्यैकवचनप्राप्ति स्तस्य प्रतिषिध्येतेति समाहारद्वन्द्वस्यैकवचनताया प्रतिषिद्धायामपि द्वि-त्वबहुत्वाभावाद् द्विवचनबहुवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्त्तव्य, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अथ नियमेऽपि भवन्नेवमेव कस्माद्भवति प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेति न पुन प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति, उच्यते। एव हि विज्ञायमाने दधिपयआदिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो न प्राप्नोति तेषु प्रतिषेधोऽनर्थक स्यात्, तिष्यपुनर्वस्वोरिति बहुवचन ग्रहणमनर्थकं स्यात् तद्धितसमाहारद्वन्द्वपक्षे तिष्यपुनर्वस्विदमित्यत्रैकव चनस्य प्रसङ्गे द्विवचन माभूदित्येवमर्थं, यदि च त्वदुक्तो नियम स्यात्तिष्य पुनर्वस्वोरत्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्त्तितयो समाहारद्वन्द्वाभावादनर्थक तत्स्यात्, अतो वृत्तिकारोक्तमेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम्॥

"अनुवादे चरणानाम्"॥ चरणशब्द कठकालापादिषु शाखा भेदेषु मुख्यस्तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण उभयेषा चैषा 'गोत्रञ्च चरणै सह'ति जातिसञ्ज्ञा तत्र शाखाभेदवाचिनो 'जातिरप्राणिना'मित्ये कवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणोऽपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यत इत्याह। 'चरणशब्द शाखानिमित्तक इति'। शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थ। गौण इति क्व चित्पठ्यते क्व चिन्न। 'प्रमाणान्तरावगतस्येति। शब्दादन्यत्प्रमाण प्रमा-णान्तर प्रत्यक्षादि। 'सङ्कीर्त्तनमात्रमिति'। मात्रशब्दो ऽवगतिव्युदा-साय, नन्वर्थप्रतिपादनाय प्रयोग स चेदर्थ प्रमाणान्तरेणावगत किमिति शब्द प्रयुज्यते, कार्यान्तरविधानार्थं, यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्या तत्र गन्तव्यमिति सवाद कृतो भवति स च विस्मृत्योदास्ते तदा त प्रतीदमुच्यते नन्वुदस्थात्कठकालाप किमास्यत इति। कठेन प्रोक्तमधीयते कठा, वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनि, 'कठचरकाल्लुक्,' कलापिशब्दा

'त्कलापिनोण्' नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना टिलोप, डभ यत्राध्येत्रणो लुक्, एतेन कौथुमो व्याख्यात । 'यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति'। प्रमाणान्तरेणानवगतस्य शब्देनाद्य प्रत्यायनमित्यर्थ । 'उदगुरिति'। 'आत' इति झेर्जुस् 'उस्यपदान्ता' दिति पररूपत्वम्, अद्यतनीति लुङ पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा। 'अनन्दिशुरिति'। टुनदि समृद्धौ, सिजभ्यस्तेति जुस्।

"अध्वर्युक्रतुरनपुसकम्"॥ अध्वर्युशब्द ऋत्विग्विशेषे प्रसिद्ध, न च तेन क्रतोर्विशेषणमुपपद्यते नहि सोऽस्ति क्रतुर्यत्राध्वर्योरनन्वय, नापि सोऽस्ति यत्राध्वर्योरेवान्वय इति मुख्यार्थासम्भवादौपचारिकग्रहणमित्याह। 'अध्वर्युवेद इति'। यजुर्वेद इत्यर्थ । तत्र ह्याध्वर्यव विधीयते। 'कर्मस्वरूपस्येति'। कर्त्तव्यताया फलस्य चोपदेशो विधानमध्वर्युक्रतुवाचिना शब्दानामनपुसकलिङ्गानामिति, कथ तर्हि सूत्रे सामानाधिकरण्यमित्याह। 'अध्वर्युक्रतुरिति'। तादृशावयवत्वाद द्वन्द्व एव तथोक्त इत्यर्थ । यदि पुनरनपुसकमित्यनेन मुख्यया वृत्त्या द्वन्द्व एवोच्येत तदा 'स नपुसक' मित्यस्यायमपवादो विज्ञायेत न वा ऽबाधेनोपपत्तौ सत्या बाधो न्याय्य, अर्कश्चाश्वमेधश्चार्काश्वमेध, सायाह्नश्चातिरात्रश्च सायाह्नातिरात्रम। 'इषुवज्राविति'। सामवेदे एषा विधान, राजसूय वाजपेयशब्दावर्द्धर्चादिषु पठितौ ततस्तौ नपुसकलिङ्गौ प्रत्युदाहरणम्।

'अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यायाम्"॥ 'आख्यायते ऽनेनेत्याख्येति'। शब्दमात्रमिहाख्याशब्देनोच्यते न रूढिशब्द एव, असदेहार्थ विप्रकृष्टाख्यानामध्ययनत इत्यकरणादविप्रकृष्टेति पदच्छेद, आख्यानञ्च न स्वरूपेणाविप्रकर्ष कि तु प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण तच्चेहाध्ययन तदाह। 'अध्ययनत इति'। अधीतिरध्ययनम् अध्ययनेनाध्ययनत, आद्यादित्वात्तसि., प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्याध्ययनस्याविप्रकृष्टत्वात्तद्द्वारेणाविप्रकृष्टा आख्या येषा ते ऽध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्या, एतदेवाह। 'अध्ययनेन निमित्तेनेत्यादि'। 'पदकक्रमकमिति'। पदान्यधीते पदक, 'क्रमादिभ्यो वुन्,' एव

क्रमक, वृत्ति सहिता तामधीते वार्त्तिक, उक्थादित्वाट् ठक्, अत्र प्रवृ त्तिनिमित्तस्याध्ययनस्याविप्रकर्ष दर्शयति। 'सपाठ इति'। सपठन सपाठ, अध्ययनमित्यर्थ,। 'प्रत्यासन्न इति'। पदान्यधीत्य क्रमो ऽध्येतव्य इति कृत्वा, एव क्रमकवार्तिकमित्यत्रापि, नानधीत्य सहिता क्रमोऽध्येतु शक्य इति प्रत्यासत्तिर्विज्ञेया॥

"जातिरप्राणिनाम्"॥ जातिवाच्यवयवत्वाज्जातिर्द्वन्द्व इति गौणो निर्देश। 'आराशस्त्रीति'। आरा प्रतोद। 'धानाशष्कुलीति'। षण्णा रसाना कुल शट्कुली गौरादिपाठाद्रूपसिद्धि। 'नन्दकपाञ्चजन्याविति'। सञ्ज्ञाशब्दावेतौ, खड्गोस्य नन्दक शङ्ख पाञ्चजन्य प्रकीर्त्तित। 'जातिपरत्वे चेति'। जातिप्राधान्यइत्यर्थ। 'न नियतद्रव्यविवक्षाया मिति'। यदा क चिद्देशादौ नियताना द्रव्यविशेषाणा विवक्षा तदा जातिशब्दत्वेप्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थ। 'बदरामलकानीति'। फल जातिवाचिनावेतौ॥

"विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामा"॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य विवरण भिन्नलिङ्गानामिति, विपूर्व शिषिर्भिदिना समानार्थ, तथा च भेदक विशेषण भेद्य विशेष्यमित्युच्यते केन नञ्विशिष्टेनेत्यत्रापि भेदद्वारेणैवाधिक्यमर्थो व्याख्यात, यस्य हि नञ् भेदक स नञाधिको भवति। 'नदीवाचिनामित्यादि'। कथ तर्हि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दाना द्वन्द्वेन सामानाधिकरण्यमित्याह। 'नद्यवयव इत्यादिना'। अग्रामावयवोऽग्राम इत्यपि द्रष्टव्यम, अग्राम इति चैकवचनस्थाने बहुवचनम्। 'असमासनिर्देश एवायमिति'। समासे हि व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत्स्यात्, 'गङ्गाकुरुक्षेत्रे इति'। समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्ग, समाहारे चेन्नपुसकत्वप्रसङ्ग इति भाव। 'उध्यैरावतीति'। उज्झ उत्सर्गे, 'भिद्योध्यौ नदे'। 'देश खल्वपीति'। उदाह्रियतइति शेष। 'जाम्बव शालूकिन्याविति'। जाम्बव नगर शालूकिनी ग्राम, तत्रोभयतश्च ग्रामा णामिति प्रतिषेध एव भवति ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृत। 'जनपदो हि देश इति'। जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थ। अवश्य

जनपदो देश इत्यङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । 'तथा चेति' । ग्रामे नाध्येयम् । अभक्ष्या ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते तद्वदिहापि नगरावयवस्यापि द्वन्द्वस्यात्र प्रतिषेध स्यात्, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'प्राचा ग्रामनगराणा' मिति ग्रामग्रहणे नगरग्रहण करोति तज्ज्ञापयति इह शास्त्रे ग्रामग्रहणे न नगर गृह्यतइति, नैतत्सुष्ठूच्यते वक्ष्यति हि तत्र ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहण प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थं ग्रामग्रहणमङ्गविशेषण पूर्वेषुकामशमी, नगरग्रहण तूत्तरपदविशेषण पूर्वपाटलिपुत्रक इति, वाहीकग्रामेभ्यश्च उदीच्यग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहण न स्यात्तस्मादाह । 'ग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति' । ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थ । 'उभयतश्चेति' । ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्सति ग्रामाश्रय प्रतिषेध एव वक्तव्यो न पुनर्नगराश्रय प्रतिषेध इत्यर्थ ॥

"क्षुद्रजन्तव" ॥ क्षुद्रशब्दोयमस्त्येव कृपणे क्षुद्राय पुरुष इति, अस्त्यङ्गहीने शीलहीने च 'क्षुद्राभ्यो वे' ति, अस्ति परिमाणापचये क्षुद्रास्तन्दुलाइति, इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमित्याह । 'अपचितपरिमाण क्षुद्र इति' । अल्पशरीर इत्यर्थ, अपचयस्यापेक्षिकत्वादनवस्था माभूदिति स्मृतिमुपन्यस्यति । 'क्षुद्रजन्तुरनस्थिस्यादिति' । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सोनस्थि, स्मृत्यन्तरमाह । 'अथ वेति' । क्षोत्तव्य क्षुद्र, अर्हार्थेपि स्फायितञ्चीत्यादिना रक् प्रत्यय, य क्षुद्यमानोपि न म्रियते यथा जलूका स क्षुद्रजन्तु यस्तु म्रियते स पापनिमित्तत्वान्न क्षोदार्ह ,क्षुद्र एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवायं प्रसिद्ध इत्यर्थ । स्मृत्यन्तरमाह । 'शत वेति' । प्रसृतिरञ्जलेरर्द्धं येषा शत प्रसृतौ भवति शतेनार्द्धाञ्जलि पूर्यतइत्यर्थ । स्मृत्यन्तरमाह । 'केचिदा नकुलादपीति' । नकुलपर्यन्ता क्षुद्रजन्तव इत्यर्थ । 'इतरासान्तद्विरोधादिति' । अनस्थ्यादिभि स्मृतिभिर्ये प्रयोगा उपदर्शिता न ते सर्वे ताभि सगृह्यन्त इत्ययमत्र विरोध ॥

"येषा च विरोध शाश्वतिक" ॥ 'विरोधो वैरमिति' । न सहानवस्थानादि , छायातपावित्यादावपि प्रसङ्गात्, पूर्वसूत्राच्चानु

वृत्तेन जन्तुग्रहणेन विरोधस्य विशेषणात् जन्तूना हि विरोधो वैरमेव भवति । 'शाश्वतिको नित्य इति' । शश्वदिति त्रैकाल्यमाह, 'तत्र भव' इति कालाट्ठञि तान्तादपि निपातनादिकादेश, अव्ययाना भमात्रे टिलोपाभावश्च, गोपालस्यापत्यानि गोपालय , अत्र कादाचित्को विरोध । 'चकार पुनरित्यादि' । पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशो महाजोरभ्र महाजोरभ्रा हसचक्रवाक हसचक्रवाका , विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाश श्रमणब्राह्मण मार्जारमूषिकम् । अश्वमहिष काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशुशकुनिविभाषा स्यात्, चकारादयमेव भवति ॥

"शूद्राणामनिरवसितानाम्" ॥ शूद्रशब्दोत्र त्रैवर्णिकव्यतिरिक्त जातिमात्रवचनो न वृषलपर्याय, निरवसितप्रतिषेधात् । 'निरवसित इति' । निरवपूर्वात्स्यते कर्मणि क्त, तत्र प्रकृत्यर्थमाह । 'निरवसान बहिष्करणमिति' । अनेकार्थत्वाद्धातूनामुपसर्गवशाद्वेति भाव । पात्राद्बहिष्करणमिह विवक्षितमित्याह । 'यैरिति' 'सस्कारेणापीति' । भस्मना शुध्यते कास्यमित्यादिना स्मृतिकारैरुक्तेन न शुध्यति तेन तत्र भोक्तु न लभन्तइति ततो बहिष्कृता भवन्ति ॥

"गवाश्वप्रभृतीनि च" ॥ द्वन्द्वरूपाणीत्यन्वयात्प्रभृतीनीति नपुसकोपपत्ति , गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावान्येव पठ्यन्ते तेषामनेन साधुत्वमात्र विधीयते न त्वेकवद्भाव इत्याह । 'गवाश्वप्रभृतीनीति' । गवाश्वादीना चतुर्णाम्पशुद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया वचनम्, एवमुष्ट्रखरम् उष्ट्रशशमिति दर्भशरादीना तृणोलपपर्य्यन्ताना तृणद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया दासीदासादीना 'पुमान्स्त्रिया' त्येकशेषाभावोपि निपातनात्, शाटीपटीकमित्यादीनामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थ पाठ , अन्येषा कुब्जवामनादीनामप्राप्ते वचनम् । 'यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति' । गणे यादृशा कृतावङादेशा पठितास्तादृशानामेव द्वन्द्ववृत्त द्वन्द्वकार्यमेकवद्भावलक्षण भवति । 'रूपान्तरेष्विति' । 'अवङ् स्फोटायनस्ये' ति विकल्पितत्वाद्यदा नास्ति तदेत्यर्थ । एतेन गणपाठे रूपमेषा विवक्षित न पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्त भवति ॥

"विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध रोत्तराणाम्" ॥ अत्र वृक्षादिभि प्रत्येक द्वन्द्वो विशेष्यते न चैको वृक्ष शब्दो द्वन्द्व, न च द्वयो सहप्रयोग, एकशेषात्, न च पर्या याणामपि सहप्रयोग, 'विरूपाणामपि समानार्थाना' मेकशेषवचनात्, नापि विशेषेण सहप्रयोगोऽवृक्षश्च धवश्चेति, वृक्षशब्देनैवाशेषविशे षाक्षेपाद्धवादिशब्दप्रयोगस्य निष्फलत्वात्, कथ तर्हि गोबलीवर्दावित्यादौ सामान्यविशेषयो सहप्रयोग, बलीवर्दशब्दसनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवी ष्वेव वृत्तेर्द्वयोरपि विशेषवचनत्वादिति चेद् इहापि तर्हि धवपदसनिधौ वृक्षशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तविषयतया द्वन्द्वप्रसग, कि च वाक्येपि कथ सहप्रयोग ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागत इति, प्राधान्यख्यापनार्थ मुक्तार्थस्यापि प्रयोग इति चेद् द्वन्द्वेपि तर्हि प्राप्नोति, तस्मादनभिधान- मेवाश्रयणीय, नहि वृक्षधवमिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृक्षविशेष वाचिना ग्रहणम्, एव मृगादिष्वपि द्रष्टव्यम्। 'इत्येतेषा द्वन्द्व इति'। एतेषामित्येकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते, वृक्षादीञ्शकुनिपर्यन्ता-प्रत्यव- यवषष्ठी अश्ववडवादीन् प्रति निर्द्धारणषष्ठी, येत्राप्राणिनस्तेषा 'जाति रप्राणिना' मिति नित्य समाहारद्वन्द्वे प्राप्त उभयत्र विधीयते यो विभाषा प्राप्तैकवचनो द्वन्द्व स एषा भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन तेषामेव वृक्षादीनामन्यै सह द्वन्द्वे यथाप्राप्त नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो भवति व्रीहिकुशप्लक्षमिति, जातिरप्राणिनामिति नित्य, प्लक्षशब्दस्यशो इत्यत्राद्रव्यवाचित्वा 'ज्जातिरप्राणिना' मित्यस्याप्रवृत्तौ 'चार्थे द्वन्द्व' इत्युभयत्र प्राप्तो भवति, पशुग्रहण हस्त्यश्वादिषु परत्वात् सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्बाधनार्थ, मृगशकुनिग्रहण किमर्थं, नह्येतेषामनेन प्रकरणेन नित्य एकवद्भाव प्राप्तो यद्बाधनाय विकल्पोभ्यनुज्ञायते, अन्यत्र प्राप्त्य- भावादेषामुभयत्रैव द्वन्द्व इति नियमो न सम्भवति, अथैषामेवोभयत्र द्वन्द्व इति नियम स्यात्, क्व तर्ह्येषा स्यात्, न क्वचिदिति चेत्, यद्येव 'चार्थे द्वन्द्व' इति सामान्यलक्षणमनवकाश स्यात विशिष्टविधानमेव तदानीमाश्रयणीय स्यात् प्राण्यङ्गादीना समाहारे दधिपयआदीनामित

रेतरयोगे वृक्षादीनामुभयत्रेति, अथैषामेवोभयत्रेत्यनेनान्येषामुभयत्रापि द्वन्द्वो बाध्यते, अन्यतरत्र तु भवत्येव, एवमपि क्वान्यत्रेति न ज्ञायते 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'ति चानुपपन्नं स्यात्। उच्यते। यस्तुल्यजातीयानामेवाय विकल्पस्तत्रैव नियमः प्रवर्त्तते मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र द्वन्द्व, अन्यैस्तु सहान्यतरत्रेति, नन्वेवमपि न ज्ञायते क्वान्यतरत्रेति, स्यादेतदेव यद्युभयत्रैषां द्वन्द्व इति श्रुतं स्याद् इह तु विभाषैकवचनो द्वन्द्व इति श्रूयते ततश्च यो विभाषाप्राप्त एकवचनो द्वन्द्वः स मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति वचनव्यक्तौ व्यक्तमेव ज्ञायते ऽन्यैः सहेतरेतरयोगद्वन्द्व इति, अथास्यां वचनव्यक्तौ विभाषाग्रहणं किमर्थं यावता विभाषैवैकवचनान्तो द्वन्द्वः प्राप्तस्तत्रैतावदेवास्तु य एकवचनो द्वन्द्वः स एषामेभिरेवेति। उच्यते। असति विभाषाग्रहणे वचनव्यक्त्यन्तरमपि सम्भाव्येत एषामेभिः सहैक वचन एव द्वन्द्व इति यथा प्राण्यङ्गादिषु सति तु तस्य नियमस्यासम्भवादभिमतो नियमः सपद्यते, एवं पूर्वापरमधरो ऽत्तरमित्यत्रापि नियमस्व रूपं विज्ञेयं पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धे ऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं तत्र प्रतिपदविधानादश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवा' वित्येतं द्बाधित्वा 'स नपुंसकं' मित्येतदेव भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाज परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति पूर्ववदश्ववडवावित्येतत्तु एकवद्भावाभावपक्षे प्रवर्त्तते अश्ववडवौ अश्व वडवान् इति, एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र वक्ष्यति अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्त इत्यादि। 'बहुप्रकृतिरिति'। बहवो बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता वार्त्तपदार्थाः प्रकृतिः कारणं यस्य द्वन्द्वार्थस्य स बहुप्रकृतिः, तदर्थाभिधायित्वाद् द्वन्द्वोपि बहुप्रकृतिः, नेदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्वातन्त्र्ये नित्यं चेद्वनस्पत्यादीनामपि एतत्सूत्रविहितं विकल्पं बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे नित्य एकवद्भावः स्याद् विकल्पे फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्यादिलक्षणान्तरेण प्राप्तं नित्यमेकवद्भावं बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे विकल्पः स्यात्, अतो लक्षणान्तरस्य शेषोयन्तत्रापि यदि विभाषा वृक्षेत्यत्र पठितं

त्वादस्यैव शेषत्व स्यात्ततो वनस्पत्यादिष्वबहुप्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधि स्यात्, फलादिषु तु न दोष , एतद्विकल्प प्राप्त्यभावाल्लक्षणान्तरप्राप्तेरेव नियमनात्तस्मात्सर्वस्यैव प्रकरणस्यार्थशेष स्तदेतदाह। 'एषा बहुप्रकृतिरेवेति'। एषा फलादीना द्वन्द्वोनेन लक्षणा न्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थ । 'बदरामलके इति'। अत्र 'जातिरप्राणिना' मिति न भवति। 'रथिकाश्वारोहाविति'। अत्र सेनाङ्गलक्षण । 'प्लक्षन्यग्रोधाविति'। अत्राय विकल्पो 'जातिरप्राणिना' नित्यश्च न भवति, अवनस्पतीना तु वृक्षविशेषाणामबहुप्रकृतित्वेप्यय विकल्पो भवत्येव आम्रपलाश आम्रपलाशौ, अन्ये तु वनस्पतिग्रहण वृक्ष मात्रोपलक्षण मन्यन्ते। 'रुरुपृषतौ हसचक्रवाकाविति'। अत्राप्यस्य विक ल्पस्याभाव । 'यूकालिक्षे इति'। 'क्षुद्रजन्तव' इत्यस्याभाव , व्रीहियवौ कुशकाशावित्यत्र तूभयो ॥

"विप्रतिषिद्ध चानधिकरणवाचि"॥ 'परस्परविरुद्धमिति'। सहानवस्थानादिलक्षणो विरोध, विप्रतिषिद्धानामित्यादिसूत्रे तु तद्वा-च्यवयवत्वाद् द्वन्द्वरूपमेव तथोक्तमिति भाव । 'अद्रव्यवाचिनामिति'। एतेनाधिकरणशब्दो द्रव्ये वर्त्तते नाधारइति दर्शयति नहि द्वन्द्वावयवा नामाधारे वृत्ति सम्भवति, विभक्त्यर्थत्वादाधारस्येति भाव । अयमपि नियमार्थं प्रारम्भ , नियमस्वरूप च य एकवचनो द्वन्द्वो विभाषाप्राप्त स यदि विप्रतिषिद्धवाचिना भवत्यद्रव्यवाचिनामेव, द्रव्यवाचिना त्वित-रेतरयोग इति ॥

"न दधिपयआदीनि" ॥ 'यथायथमिति'। व्यञ्जनत्वाद्विक-ल्पस्य प्राप्तिस्तत्रादितस्त्रिषु, पूर्वसूत्रविकल्पस्य शुक्लकृष्णाविति न त्विह, यद्येव प्रतिषिद्धेस्मिन्विकल्पे जातिलक्षणो नित्य स्यादेकवद्भाव , परिहारोत्र वक्ष्यते स्त्रिया यदुक्त तत्रेति यथा षट्स्वभिधास्यते तथात्राप्येकवद्भा-वमात्रमेव निषिध्यते। किं च ब्रह्मप्रजापत्यादिष्वत्र पठितेषु समाहार द्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वो व्यवस्थाप्यते तत्साहचर्यादेतेष्वपि चतुर्षु तदेव युक्तम् ॥

"अधिकरणैतावत्त्वे च" ॥ वृत्तिर्वर्त्त समास सोऽस्यास्तीति समासावयवभूत वर्त्तिपद तस्यार्थोऽधिकरणमित्युच्यते, कथ पुनस्तदधिक रणमित्याह । 'स हीति' । नियमस्य चात्र प्रतिषेध प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेति नियमो वर्त्तिपदार्थस्येयत्ताया गम्यमानाया न भवतीति न पुन पूर्वसूत्रवत्समाहारद्वन्द्वस्य प्रतिषेध, यद्येव प्रतिषिद्धेऽपि नियमे दशदन्तोष्ठा इत्यधिकरणैतावत्त्वेऽपि 'चार्थे द्वन्द्व' इत्यनेन समाहारेऽर्थे द्वन्द्व स्यादेव, ये चात्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्त्तितास्तेषु नियमस्याप्रसङ्गादसत्यस्मिन्प्रतिषेधे 'चार्थे द्वन्द्व' इत्यनेन समाहारे द्वन्द्व स्यादेव दशब्राह्मणक्षत्रियाइति, अत प्रकृतानामन्येषा च सर्वेषामेकवचनो द्वन्द्वो न भवति, अधिकरणैतावत्त्वइति समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषेध्य । उच्यते । अधिक रण वर्त्तिपदार्थ इत्युक्त, न च समाहारद्वन्द्वे वर्त्तिपदार्थस्यैतावत्त्व शक्य प्रतिपादयितु दशादिशब्दप्रयोगेऽपि हि तस्यैव द्वन्द्वार्थस्य समाहारस्य सङ्ख्याविशेषो ऽवगम्यते न वर्त्तिपदार्थस्य यथा द्विगौ दशपञ्चपूल्यइति, अतो वर्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेष प्रतिपिपादयिषता ऽवश्यमितरेतरयोग द्वन्द्वो विधेय इति दशब्राह्मणक्षत्रिया इत्यादौ तावददोष, यद्येवमनेनैव न्यायेन दशदन्तोष्ठा इत्यादावपि समाहारद्वन्द्वो न भविष्यतीति नार्थ प्रतिषेधेन, मैवम् । असत्यस्मिन्प्रतिषेधे प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेति नियमादितरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्, न च समाहारद्वन्द्वे दशादि प्रयोगेऽपि वर्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेष प्रतिपादयितु शक्य इति अधिकरणैतावत्त्वे प्रतिपिपादयिषिते द्वन्द्व एव न स्यादित्यारभ्य प्रतिषेध । 'दशदन्तोष्ठा इति' । अत्र दशशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धाद्वर्त्तिपदार्थस्येयत्ता गम्यते, समुदायसम्बन्धेऽपि दन्तोष्ठात्मकवर्त्तिपदार्थगतैव सङ्ख्या ॥

"विभाषा सामीप्ये" ॥ अधिकरणैतावत्त्वइत्यधिकारात्समीपइत्येतस्मिन्निति गम्यते, वृत्तौ त्वर्थमात्र दर्शितम् । 'अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपइति' । अत्र च भावप्रधान समीपशब्द, अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छिन्नतावित्यर्थ' । अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेध, नहि विभाषा समाहारद्वन्द्व प्रतिषेध्य । 'अव्ययीभावो विहित इति' ।

अव्यय विभक्तीत्यादिना । यद्यप्यत्र सङ्ख्ययेति नास्ति, सङ्ख्ययापि तु भवत्येव । 'बहुव्रीहिरिति' । सङ्ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना । तत्रैकवद्भाव पक्षे ऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यतइति एकार्थस्यैकार्थे इति भाव , ऐकार्थ्यञ्च तस्य सामीप्यप्रधानत्वात्, यद्यव्ययीभावोऽव्ययत्वान्नि सङ्ख्यस्तथापि भेदाभाव-रूपमैकार्थ्यमस्त्येव सामानाधिकरण्य च सामीप्यतद्वतोरभेदाश्रयेण प्रति पाद्यम्, अधिकरणैतावत्त्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्षयैवोप पाद्यम् । 'इतरत्र बहुव्रीहिरिति' । बह्वर्थस्य बह्वर्थे इति भाव । बह्व र्थत्व च तस्य समीपिप्रधानत्वात् । ननु द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्या प्येकवचनता सिद्धा किमेतया क्लिष्टकल्पनया । उच्यते । अव्ययीभावस्यै वानुप्रयोगे तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचन न स्यात्, सत्यपि वा तस्मि न्नम्भावे कृते उपदशा इति न स्यात्, बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्याद्, उपदशम्पाणिपादस्येति चेष्यते ऽतो यथोक्तमेव साधीय ॥

"स नपुसकम्" ॥ परवल्लिङ्गतापवादो योग , सयहणं व्यवहितस्य द्विगोरपि यथा स्याद् अन्यथाऽव्यवहितस्य द्वन्द्वस्यैव स्यात्, नैतदस्ति । एकवचनमित्येतावन्मात्रमेवापेक्षिष्यामहे नैकवचनविशेष द्वन्द्वम्, एव तर्हि योऽत्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्त्तित समाहारद्वन्द्वस्तस्यापि यथा स्यात्, अन्यथा प्रकृतस्यैव द्वन्द्वस्य द्विगोश्च स्यात् । ननु प्रकरणमपि नापेक्षिष्यते, यद्येवमेकसङ्ख्य इत्यादावेकार्थस्य स्यात्, अतो ऽवश्यापेक्ष्य प्रकरण तस्मिश्चापेक्ष्यमाणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्धादिरूपेण द्वन्द्व प्रकृत इति तस्यैव स्यात्, स इत्येतस्मिस्तु सति अपेक्ष्यमाणेऽपि प्रकरणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्ध परित्यागेन योऽत्र प्रकरणे सङ्कीर्त्तितो द्वन्द्वो द्विगुश्च स नपुसकमिति सर्वस्य समाहारद्वन्द्वस्य नपुसकत्व लभ्यते, एकादौ चातिप्रसङ्गो न भवति। तथा च 'युवोरनाका' वित्यादावुच्यते युवोरिति समाहारद्वन्द्वे स नपुसकप्रसङ्ग , अतो यावान्कश्च न समाहारद्वन्द्व प्राण्यङ्गादिसम्बन्धी अन्यो वा सर्वस्यास्य नपुसकत्व विधियतइति सिद्धम् । 'अकारान्तोत्तरप-द इति' । अत्रात इत्यधिकारे 'द्विगो' रिति ङीब्विधान लिङ्गम् । 'पञ्च

खट्वीति'। स्त्रीत्वपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्वम्,। 'अनो नलोपश्चेति'। 'उत्तर पदत्वे चापदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावान्नलोपव चनम्। 'पात्रादिभ्य इति'। तादर्थ्येएषा चतुर्थी पात्राद्यन्ताना द्विगूना सिद्ध्यइत्यर्थ। पात्रादिराकृतिगण ॥

'अव्ययीभावश्च"॥ 'पूर्वपदार्थप्रधानस्येति'। अधिस्त्रीत्यादौ पूर्व्वपदार्थस्यालिङ्गत्वादलिङ्गतैव प्राप्नोति। 'अन्यपदार्थप्रधानस्येति'। उन्मत्तगङ्गमित्यादे। 'पुण्याहमिति'। कर्म्मधारये 'राजाह सखिभ्य ष्टच्'। 'रात्राह्नाहा पुसी'त्यस्यापवाद। 'सुदिनमिति'। सुदिनशब्द प्रशस्तवचन। सुदिनासु समासु कार्यमेतदिति यथा। 'त्रिपथमिति'। षष्ठीसमास। द्विगो पात्रादित्वात्सिद्धम्, विरूप पन्था विपथम, प्रादि समास। क्रियाविशेषणाना चेति'। क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते वचनम ॥

"तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारय"॥ असन्देहार्थ नञ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुष इत्यन्यासादनञ्कर्मधारय इति पदच्छेद। अत्र कर्मधारयशब्दो भावप्र धान, नञ्च कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयो तौ न विद्येते यस्मिस्तत्पु रुषे सो ऽनञ्कर्म्मधारय इति बहुव्रीहि। तत्पुरुषे त्वस्मिन्नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्याभावात्सद्युक्ततत्पुरुषो नञ्शब्देन लक्षणीय स्यात, लिङ्गवचनयो श्चान्यतरस्य व्यत्ययो वाच्य स्यात्, अतो बहुव्रीहिरेव न्याय्य, वृत्तौ वस्तुमात्र दर्शित 'नञ्समास कर्म्मधारय च वर्ज्जयित्वेति'। 'विभाषा सेनेति'। अनन्तरेषु सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोग, सञ्ज्ञाया कन्थेत्यत्र ताव दनादि सञ्ज्ञा गृह्यते न वा तत्पुरुषो नञ्समास कर्म्मधारयो वा उशीनरेषु सञ्ज्ञास्ति, उपज्ञोपक्रममित्यत्रापि षष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वासम्प्रत्यय। 'छाया बाहुल्य'इत्यत्रापि पूर्वपदार्थधर्म्मो बाहुल्य षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते। सभाराजेत्यत्र तु राजामनुष्यपूर्वेति वचनान्नञ्समासस्य कर्म्मधारयस्य च सभान्तस्याप्रसङ्ग। द्वन्द्वस्य तु प्राप्नोति ईश्वरश्च सभा च ईश्वरसभे इति, अतस्तत्रापि तत्पुरुष इत्यस्याशस्योपयोगोस्त्येव, 'अशाला चे'त्यत्र समूहवचन सभाशब्द समूहस्य च समूह्यपेक्षा

स्फुटतरेति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव भविष्यति नान्यस्य, ब्राह्मणश्च सभा च ब्राह्मणसभे असभा परमसभेति,अतो विभाषा सेनेत्यत्रैवास्य साक्षादुपयोग इति भाव ॥

"सञ्ज्ञाया कन्थोशीनरेषु" ॥ 'तत्पुरुषस्य कन्थया विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह'। 'कन्थान्तस्तत्पुरुष इति'। 'सौशमिकन्थमिति'। सुशमस्यापत्यानि सौशमय ॥

"उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम्" ॥ 'उपज्ञायतइत्युपज्ञेति'। कर्मणया 'तश्चोपसग' इत्यङ् प्रत्यय । उपक्रम्यतइत्युपक्रम इति कर्मण्येव घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेध । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्व । 'तदन्तस्तत्पुरुष इति'। सूत्रे तूपज्ञोपक्रम तत्पुरुषरूप मित्येव सामानाधिकरण्येन विशेषण, तयोरुपज्ञोपक्रमयोरित्यादेर्विग्रहण, 'यदीति'। आदि प्राथम्यम् । 'पाणिन्युपज्ञमिति'। कर्तरि षष्ठ्या समास । पूर्वाणि व्याकरणान्यप्रतनादिकालपरिभाषायुक्तानि तद्रहित तु व्याकरण पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्याख्यानम्। 'व्याड्युपज्ञमिति'। अडो वृश्चिकलाङ्गूल, तेन च तैक्ष्ण्य लक्ष्यते, विगताडो व्यड, तस्यापत्य व्याडिराचार्य । स्वागतादिपाठाच्च य्वाभ्यामित्येष विधिर्न भवति । दुषिति सङ्केतशब्द, यथात्र वृत्करण, नन्दो राजा । मानानि प्रस्थादीनि । वाल्मीकिश्लोका इति षष्ठीसमास । अस्त्यत्र तदादित्वस्याचिख्यासा, वाल्मीकि प्रथम श्लोकप्रबन्ध ददर्शेति प्रसिद्धे । देवदत्ता यज्ञदत्तेनोपज्ञायते यज्ञदत्तेनोपक्रम्यतइति क्रियासम्बन्धमात्र मत्र विवक्षितम् ॥

"छाया बाहुल्ये" ॥ 'पूर्वपदार्थधर्म्मा बाहुल्यमिति'। कथम्, बाहुल्यइतिनिमित्तसप्तमी, । बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुष इति सूत्रे ऽक्षरान्वय । तत्र कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायामावारकद्रव्यनिमित्तकत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यइति गम्यते । तेन यानि बहूनि सम्भूयोपलम्भयोग्यामुपजीव्या वा छायामारभन्ते तेष्वय विधि ॥

"सभाराजामनुष्यपूर्वा" ॥ इह सभाशब्द शालावचन। 'इह कस्मान्न भवतीति'। स्व रूपमिति वचनादिहैव भवितु युक्तमिति प्रश्न। 'पर्यायवचनस्यैवेति'। न स्वरूपस्य नापि विशेषाणा चन्द्रगुप्तादीनामित्यर्थ। एतदेवाप्तोक्तेन द्रढयति। 'तदुक्तमिति'। कथ पुनरेतल्लभ्यते। द्वावत्र नञौ अराजपूर्वा अमनुष्यपूर्वा चेति, तत्र नञिवयुक्तन्यायेन राजशब्दसदृशा पर्याया एव गृह्यन्ते, अमनुष्यशब्दो रुढिरूपेणेति। कथ तर्हि मनुष्यकर्तृके चेत्यत्र पिशाचसभ्य घृतमित्युदाहरिष्यते। व्याख्यानात्तत्र मनुष्यादन्यमात्रस्य ग्रहण न रुढिरित्यर्थ ॥

'अशाला च" ॥ सभाशब्दोय शालावचन सङ्घवचनश्च, तत्र शालाप्रतिषेधादितरस्य ग्रहणमित्याह। 'सङ्घातवचनइत्यादि'। तत्र पूर्वसूत्रेण राजामनुष्यपूर्वत्वे शालावचनस्यापि भविष्यति अशालावचनस्य त्वनेन राजामनुष्यपूर्वत्वाभावेपीति ॥

"विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्" ॥ तत्पुरुष इति प्रकृत षष्ठीबहुवचनान्त विपरिणम्यते, नपुसकमिति च भावप्रधान सपद्यते, सेनाद्यन्ताना तत्पुरुषाणा नपुसकत्वमित्यक्षरार्थ। वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शितम्। यद्वा प्रथमास्थाने षष्ठी। 'कुड्यच्छायमिति'। बाहुल्याभावेऽनेन विकल्प, बाहुल्ये नित्यार्थ छायाबाहुल्यइत्युक्तम्। 'श्वनिशमिति'। यस्या निशाया श्वान उपवसन्ति सा श्वनिशमित्युच्यते। सा पुन कृष्णचतुर्दशी तस्या हि श्वान उपवसन्तीति प्रसिद्धि ॥

"परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो" ॥ किमर्थमिदम्, इह द्वन्द्वे त्रीणि दर्शनानि। अवयवार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थो न तु तद्व्यतिरिक्त समुदायो नामेत्येकम्। अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थ, स चावयवलिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीय, स एव स्वय लिङ्ग शून्य इति तृतीयम्। तत्र पूर्वके दर्शनद्वये विभिन्नलिङ्गावयवद्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गतानुपपत्त पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्ग भवतीति नियमार्थ भवति। तृतीये तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवल्लिङ्गता भवतीति विध्यर्थ। तत्पुरुषोपि द्विविध, पूर्वपदार्थप्रधानोऽर्धपिप्पा

त्यादि, उत्तरपदार्थप्रधानो राजकुमार्यादि, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधा न्यादेव परवल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्वपदार्थप्रधाने विध्यर्थं भवति, तत्र वृत्तिकारेण विधिपक्ष आश्रितस्तदाह। 'परस्य यल्लिङ्गं तद्भवतीति'। एवं हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिर्भवति, इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा द्वन्द्वे नियमरूपेति वचनव्यक्तिभेदः स्यादिति भावः। 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति'। एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति दर्शयति। सप्तम्या त्वयमर्थो भवति द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवतीति। तत्र कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तस्य पूर्वपदस्य लिङ्गविधिर्भवति। यद्वा द्वन्द्वे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्गं भवती त्यक्षरार्थः। तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधिः। अत्र पक्षे मयूरीकुक्कुटावि त्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः प्राप्नोति। कुक्कुटमयूर्यौ राजकुमारी अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः। किं पुनरस्मिन्पक्षे किंचिदिष्टं सिध्यति आहो स्विद्दोषान्तमेव, सिध्य तीत्याह। 'इह पूर्वकायः, अर्धद्रोण इति'। यत्र पूर्वपदं नपुंसकमुत्तरपदं च पुंलिङ्गं तत्र परस्य लिङ्गे पूर्वस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति, न च पूर्ववदिह किंचिदनिष्टमापद्यते। द्वन्द्वेऽपि पूर्वके दर्शनद्वये गुणक र्मणी द्रव्यगुणावित्यादौ यत्र पुनपुंसकाभ्यां भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे यत्र वा ऽवर्णान्तं स्त्रीप्रत्ययान्तं वा पदं न भवति गतिस्थाने योषित्पुरुषौ तित्तिरिबलाके इति तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे द्वन्द्वस्य पर्यायेण द्वयेऽपि लिङ्गे प्रवृत्तेऽपि सर्वमिष्टं सिध्यति, पूर्ववदेव न किं चिदनिष्टमापद्यते। व्यतिरिक्तो द्वन्द्वार्थः स्वयं लिङ्गशून्य इत्यत्र तु पक्षे द्वन्द्वार्थस्यालिङ्गत्वं तदवस्थमेवेति दोषान्तमेव। 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति'। द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः। तेनानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं भवति। यदि तर्हि षष्ठ्याश्रयणेन समासार्थस्य परवल्लिङ्गमतिदिश्यते 'पूर्ववदश्ववडवा'वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गं समासार्थेऽतिदिश्येत ततश्चो त्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वं स्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्गः। सप्तमीपक्षे तु 'पूर्व वदश्ववडवा'वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यतइति षड

वाशब्दस्य पुंस्त्वातिदेशात् स्त्रीत्वाभावे टापो निवृत्तिः सिध्यति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनं, न ताव 'त्त्यवैवदश्ववडवा' विति निपातनमाश्रयितुमुचितं, वचनान्तरे ऽनतिदेशप्रसङ्गात् अश्ववडवान् अश्ववडवैरिति। एवं तर्ह्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र टापोनुच्चारणान्निपातनादश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्निवर्तिष्यते। अपर आह। 'चार्थे द्वन्द्व' इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषामेव वर्तिपदार्थानां प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वा 'द्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये' ति ह्रस्वत्वं भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्याविति, अस्तु, का रूपसिद्धिः, परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ, कोर्थे, लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यते तदयमर्थो भवति द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य परस्येव लिङ्गं भवति तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येव भवति ताभ्यामिति। तत्र च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणी अर्द्धद्रोण इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते उभयसम्भवे तूभयं यथा कुक्कुटमयूर्याविति, ततश्चौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वेऽप्यातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति, तस्य चानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्ह्रस्वत्वाभावः, इह तर्हि दत्तागार्ग्यायण्यौ दत्ताकारीषगन्ध्ये इति ह्रस्वत्वे कृते समासात्पुनः ष्फष्यङौ प्राप्नुतः, सत्यं, 'भस्याढे तद्धित' इति पूर्वप्रत्यययोर्निवृत्तिर्भविष्यति। यत्र तर्हि पुंवद्भावो नास्ति अभत्वात् यथा दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इति तत्र द्वयोः स्त्रीप्रत्यययोः श्रवणप्रसङ्गः, तस्मादुपसर्जनह्रस्वत्वं द्वन्द्वे न भवति। अन्वर्था ह्युपसर्जनसंज्ञा ऽप्रधानस्य विधीयते, द्वन्द्वे चावयवार्थानामिव कार्यान्वयादप्राधान्याभावः। परवल्लिङ्गमिति चार्थ एवातिदिश्यते ऽश्ववडवाविति च निपातनादित्येतदेव सम्प्रति। 'द्विगुप्राप्तापन्ने-त्यादि'। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यस्तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येव, कथं पूर्वकायः अर्धपिप्पलीति, एकदेशिसमासो नारप्स्यते, कर्मधारय एवात्र भविष्यति पूर्वश्चासौ कायश्च अर्धा चासौ पिप्पली चेति। पूर्वादयः शब्दा एकदेशे वर्तन्ते कायादयस्तु समुदाये कथमेषां सामानाधिकरण्यम्, अवयवेन समुदायोपचारात्। तदेव

कर्म्मधारये कृते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भविष्यति नार्थस्तत्पुरुष ग्रहणेन नाप्येकदेशिसमासेन, षष्ठीसमासप्रसङ्ग इति चेदेष्टत्वादनभि धानाच्च । तत्रैतत्स्यात् । यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कर्म्म धारयेणापि सिध्यन्ति तथापि मुख्यार्थवृत्तिषु कायादिशब्देषु यथा पूर्व कायस्येत्येवमादि वाक्य भवति तथा कायपूर्व इत्यादि षष्ठीसमासोपि स्याद् अतस्तन्निवृत्तये एकदेशिसमास आरब्ध इति तच्च नैवम्, इष्टत्वा दनभिधानाच्च । तत्र तावद् द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्रका रस्य षष्ठीसमास इष्टो भिक्षाद्वितीयमिति, 'अर्द्धं नपुसक' मित्यत्रापि भाष्यकार आह इष्यतेत्र षष्ठी समासोपि तद्यथा ऽपूपार्धं मया भक्षित मिति, अस्ति च पैङ्गले सूत्रे प्रयोग स्वरार्द्धं चार्याधमिति । पूर्वा परेत्यत्र त्वनभिधानात् षष्ठी समासो न भविष्यति ॥

"पूर्ववदश्ववडवौ" ॥ 'अश्ववडवयोरिति' । विभाषा वृक्षेत्यत्र पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धेश्ववडवग्रहण प्रतिपदविधानार्थं, तत्र प्रतिपदविधाना दश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे इम विधि बाधित्वा 'स नपुसक' मित्येतदेव भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाज परामृश्य विधीयमान नपुसकत्वमप्ये कवद्भाववदेव प्रतिपदविहित भवति, यस्तु पूर्ववदित्यतिदेश स एकवद्भा वाभावपक्षे चरितार्थं, तदाह । 'तत्रैकवद्भावादन्यत्रेति' । 'न निपातन मिति' । निपातने हि पूर्ववदिति वचनमनर्थकम् अश्ववडवावित्येव ब्रूयात् तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'तत्रेति' । 'अतन्त्र' मप्रधानमविवक्षि तमित्यर्थः । निपातने तु तद्विवक्षित स्याद् यथोच्चारितरूपविषयत्वा न्निपातस्य ॥

"हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चच्छन्दसि" ॥ 'हेमन्तशिशिरावि ति' । अत्र नपुसकत्व प्राप्त शिशिरशब्दस्य नपुसकत्वात् । केचित्तु हेमन्त शिशिरोस्त्रियामित्युभयलिङ्ग मन्यन्ते तेषामत्र हेमन्तशिशिरा वित्यनर्थकम् । 'अहोरात्रे इति' । अत्र 'रात्राह्नाहा पुसी' ति पुंस्त्व प्राप्तम् । 'लिङ्गव्यत्यय उक्त इति' । 'व्यत्ययो बहुल' मित्यनेन ॥

"रात्राह्नाहा पुंसि" ॥ 'इत्येते पुंसि भाष्यन्त इति'। केचि दाहुः । रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमि त्येव सिद्धमिति, एवं तु समाहारे 'स नपुंसक' मित्येतदेव स्यात् परवल्लि ङ्गापवादत्वात्तस्य, तस्माद्रात्राद्यन्तस्य समासस्यैवेदं लिङ्गविधानं युक्तम्, एवं हि समाहारेऽपि परत्वादिदमेव प्रवर्त्तते । इत्येते पुंसि भाष्यन्त इत्यत्र त्वेतदन्ता इत्यर्थो द्रष्टव्यः । 'त्रिरात्र इति'। समाहारे द्विगुः, अह सर्वैकदेशेत्यच् समासान्तः । 'पूर्वाह्न इति'। अह्नः पूर्वो भागः, एकदेशिस मासः । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' । 'अह्नोऽह्न एतेभ्य' इत्यह्नादेशः 'अह्नो ऽदन्ता' दिति णत्वम् । 'द्व्यह इति'। 'न संख्याऽऽदेः समाहार' इत्यह्ना- देशाभावः, 'अह्नष्टखोरेवे' ति टिलोपः ।'अनुवाकादयः पुंसीति'। वाक्य विशेषस्य ता संज्ञाः कर्म्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

"अपथं नपुंसकम्" ॥ 'पथः संख्याव्ययादे' रित्यस्यापरकालभा वित्वादयमारम्भः । 'अपथमिति'। 'पथो विभाषे' ति यदा समासा- न्तप्रतिषेधो न भवति तदर्क्पूरब्धू' रित्यकारः समासान्तः । समासान्तनिर्दे- शाच्च तदभावपक्षे पुंस्त्वमेव भवत्यपन्था इति । 'तत्पुरुष इति वर्तत इति'। एतदर्थमेव 'स नपुंसक' मित्यस्यानन्तरं न कृतम् ॥

"अर्धर्चाः पुंसि च" ॥ साहचर्याच्छत्रिन्यायेन कार्षापणादीना मप्यर्धर्चशब्देन ग्रहणमित्याह । 'अर्धर्चादय इति'। बहुवचनमत्र प्रमा णम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गतेति'। अस्मिञ्छब्दरूपे लिङ्गद्वयं भव तीत्येतावदत्र विवक्षितं न पुनरस्य शब्दस्य यावानर्थस्तत्र सर्वत्र लिङ्गद्वयं भवतीत्येवमपीत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवतीत्याह । 'क्वचिदिति'। अर्थभेदेन व्यवस्थयापि भवल्लिङ्गद्वयं तत्रैव शब्दे सम्प्रवृत्तमिति भावः । अत्रोदाहरणमाह । 'यथेति'। 'शङ्खः पद्मश्च विज्ञेयौ धनदस्य महानिधी'। 'क्रियाशब्दस्येति'। तद्यथा, भूतं काण्डम्भूता शाला भूतो घट इति । 'यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति'। यद्यपि लवणाब्धेरपि सैन्धवशब्दस्य योगोऽपि निमित्तं तथापि रूढिशक्तिरपि तत्र निमित्तम्, अतो यौगिक- स्येति केवलयोगनिमित्तस्येत्यर्थः । 'अभिधेयवल्लिङ्गमिति'। यथा,

सिन्धौ भव सैन्धव जल सैन्धवो मत्स्य सैन्धवी शफरीति। 'उत्कर्षे पुल्लिङ्ग इति'। चन्दनसार खदिरसार इति। 'धर्म्मे इत्यपूर्वे पुल्लिङ्ग इति'। यागादिक्रियाजन्य स्वर्गादिफलानुगुण कर्तर्युत्पन्न सस्कारविशेषो ऽपूर्वम्। भाट्टास्त्वपूर्वसाधने यागादावेव धर्म्मशब्द पुल्लिङ्गमन्यन्ते। "चोदनालक्षणोर्थो धर्म्म," द्रव्यक्रियागुणादीना धर्म्मत्व स्थापयिष्यते इति। शाबरेप्युक्त यो यागमनुतिष्ठति त धार्म्मिक इत्याचक्षतइति॥

"इदमोन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ"॥ 'अन्वादेशो ऽनुकथनमिति'। शब्दार्थकथनमेतत्, यादृशस्त्वत्राभिप्रेतस्तादृश पश्चाद्वक्ष्यति। 'आभ्या छात्राभ्यामिति'। आदेश एष। 'अथो आभ्यामिति'। एषोन्वादेश.। अथोशब्देन चात्रान्वादेशो ऽभिव्यज्यते। ननु तृतीयादावयमादेशस्तत्र च टायामोसि चैनादेशो वक्ष्यते ऽन्या सर्वा हलादयस्तत्र हलि लोपेनैवाभ्यामित्यादिरूप सिद्ध नार्थ आदेशवचनेन, तत्राह। 'आदेशवचनमिति'। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकचि कृते 'हलि लोप' इत्यत्रा 'नाव्यक' इत्यतोक इत्यधिकारादिद्रूपलोपो न स्यात्, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूप न सिद्ध्येत, तस्मात्साकच्कार्थमादेशवचन, साकच्कार्थे चास्मिन् शित्करण सर्वादेशार्थम्। न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्। यदि ह्ययमन्त्यस्य विकार स्यादुचनमिदमनर्थक स्यात् त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धे। अर्थवद्वादेशप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येन्यआदेशा आभ्यामित्यादौ दीर्घादयस्ते माभूवन्नित्यकारस्य.प्यकारवचन स्याद्यथा 'मो राजि सम क्वौ' विति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम्। ननु च कृते ऽप्यकचि अनेनादेशे सत्याभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादज्ञाताद्यर्थगति प्रकरणाधीना, यद्येवमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु प्रकरणादिनैवाज्ञाताद्यर्थे प्रतिपत्स्यते ऽतो ऽनुदात्तत्वमेव विधेयमादेश., उच्यते। असत्यादेशे प्रकरणादिकमन्तरेणाकचैव कश्चिदज्ञातादिक प्रतिपादयेत्, मैव प्रतिपीपदद्दित्यादेशवचनम्। उत्तरार्थ च। अनुदात्तवचन किमर्थं, यावतोऽडिदम्पदादीति विभक्तेरुदात्तत्व शेषनिघातेनैव सिद्धम्, अनुदात्तवचन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तार्थम्, शेषनिघातेन

हि प्रकृतेरेवानुदात्तत्वं सिद्ध्यति। कथं पुनरिदमस्तृतीयादावशादेशो भवति स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधातुं शक्यम्। नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधीयते किं त्वनेन प्रकृतेरनुदात्तत्वे कृते ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्तेरुदात्तत्वेऽ'नुदात्तौ सुप्पिता' वित्यनुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पदं कृत्स्नमेवानुदात्तं भवति। यद्यन्वादेशोनुकथनम् इहापि प्राप्नोति देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तमिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेशः, तत्र 'द्वितीया टौस्स्वेन' इत्येनादेशः प्राप्नोत्यत आह। 'नेहेति'। 'एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि'। तत्रैवान्वादेशशब्दः प्रसिद्धतर इति भावः॥

"एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ"॥ 'पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति'। पाञ्चमिकोऽशादेश उदात्तः स्याद् अनुदात्तश्चेष्यते इत्यनुदात्तार्थं पुनर्वचनं, त्रतसोरिति वचनं निमित्तभावार्थम् अन्यथा त्रतसौ चानुदात्तावित्यन्वाचयो विज्ञायेत, यत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावनुदात्ताविति। किमर्थं पुनस्त्रतसोरनुदात्तत्वमिष्यते यावता ऽत्रेत्यादौ त्रतसोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते। यद्येव लभ्येत कृतं स्यात् ननु न लभ्यम्, इह हि त्रतसोः कृतयोर्लित्स्वरश्च प्राप्नोति अनेन चानुदात्तोऽशादेशस्तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नित्यत्वाच्चानुदात्तेऽशादेशे कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लित्स्वरस्याप्रवृत्तावुत्सर्गः प्रत्ययस्वर एव त्रतसोः स्यात्, यथा गोः पदप्रमित्यत्र णमुल उलोपेन सह विधानाल्लित्स्वराप्रवृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति, तस्मात्त्रतसौ चानुदात्ताविति वक्तव्यम्॥

"द्वितीयाटौस्स्वेन"॥ अनन्तरत्वादेतद एवैनादेशः प्राप्नोति, इदमोपीष्यते तदिदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं, न कर्त्तव्यम्, इदमोन्वादेश इत्यत इदम इत्यनुवर्तिष्यते, एतदस्त्रतसोरित्यत्रापि तर्ह्यनुवृत्तिः स्यात्, तस्यापि त्रतसोरादेशप्रसङ्गस्तत्राह। 'इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिरिति'। इदमप्यत्र वक्तव्यम्, इदमो हप्रत्ययेन बाधितत्वात्तलो ऽसम्भवात्त्रतसोरित्यत्रासम्बन्धः

इति । यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्याप्यादेशेन भाव्य, न चासति ग्रलि तद्विधानमुपपद्यतइति ग्रल सत्ता परिकल्प्यते, तदपि न । उत्तरार्थमप्य नुवृत्तिसम्भवादिति । 'एनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यमिति' । एनादेशे कृते 'ऽतोमि' त्यभावे सत्येनमिति प्राप्नोत्यत एनदादेशो वक्तव्य । यद्ये वमयमेव सर्वत्रास्तु नार्थ एनादेशेन, कथम् एन एनौ एनान् एनेन एनये रिति, त्यदाद्यत्वे कृते भविष्यति, नपुसकैकवचने तु नित्यत्वा 'त्स्वमोर्नपुसका- दि' ति लुकि कृते एनदिति स्यादिति सिद्धम, इह त्वेन श्रित इति द्वितीयासमासे यद्यप्येनादेशोऽथाप्येनदादेश उभाभ्यामपि न भाव्य, कथम्, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते तस्मादेतच्छ्रित इति भवति । 'एकमेव विधानमिति' । अथ दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तामा त्रमुपलक्ष्यते न तु कि चिद्विधीयते, एवमीषदर्थेइत्यादिना आकारस्य स्वरूपमात्र निर्दिश्यते न तु कि चिद्विधीयते ॥

"आर्द्धधातुके" ॥ 'वध्यादिति' । आशिषि लिङ्, 'लिङाशिषी' त्यार्ध धातुकसज्ञा । 'हन्यादिति' । विध्यादिलिङ् । विषयसप्तमी चेयमिति' । सामान्यनिर्देशोय तत्र व्यापित्वान्नित्यत्वाच्च न तेन सह देशकालकृत पौर्वापर्यं सम्भवति तस्माद्विषयसप्तमी । यदि तु व्यक्तिनिर्देशेन परसप्त मी स्याद्भूयमित्यादि न स्यात् । तथाहि । हलन्तत्वादस्त्यादीना 'मृजलो र्वोदि' ति यवति कृते तत्र परत आदेशैर्भाव्य तत्र द्वयोर्वृद्धौ कृताया तृती यस्य च युकि भाव्य प्रवैय आख्याप्यमिति प्रसज्येत । इह च 'ब्रुवो वचि' ब्रुवोऽजन्तत्वाद्यति कृते वच्यादेशे च वच्यमिति प्राप्नोति विषयसप्तम्या तु नैष दोष इत्याह । 'तेनेति' । 'यथा प्राप्तमिति' । यो यत प्राप्नोति स ततो भवतीत्यर्थ । 'असिद्धवदत्राभा' दित्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम् । अचन्ताङ्गाधिकारे च द्विरार्धधातुकाधिकार क्रियते । यदि ह्येतेप्यादेशा स्तत्रैव विधीयेरन् जक्षनुरधिजगे ऽध्यगीष्ट बभूव विभ्युतुरिति घसाद्या- देशानामसिद्धत्वादुपधालोपाल्लोपित्ववुग्यणो न स्युर्यदि त्वतोलोपाद- यस्तत्रैव विधीयेरन् गतो गतवानित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावा दतो लोप स्यादित्येषा दिक् ॥

"अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति"॥ ल्यबिति पृथक् पदं लुप्तसप्तमीकम्। इह पदद्वयापेक्षं समासमपेक्षमाणो ल्यब्बहिरङ्गः क्त्वाप्रत्ययमात्रापेक्षस्तु जग्ध्यादेशोऽन्तरङ्गः, तत्र क्त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्धं नार्थो ल्यब्ग्रहणेन। एवं तर्हि ल्यब्विषयेऽप्यन्तरङ्गत्वात्ति कितीत्येव सिद्धे जग्धौ ल्यबिति यदुच्यते तज् ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणामपि विधीनां हिप्रभृतीनां ल्यपा भवति बाधनमिति। विधाय विहाय प्रदाय प्रखाय प्रखन्य प्रस्थाय प्रक्रम्य आपृच्छ्य प्रदीव्य प्रपठ्येत्येतेषु विधिषु 'दधातेर्हिः' 'जहातेश्च क्त्वि' 'दो दद् घोः' 'जनसनखनां सञ्झलोः' 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' रित्येते विधयः क्त्वावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यपा बाध्यन्ते। एष एवार्थः श्लोकान्तरेण भाष्ये कथितः। 'जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकरणम्,'। अकरणं निष्प्रयोजनमित्यर्थः। 'सिद्धमदस्ति कितीति विधानात्'। अदो जग्धिविधानमित्यर्थः। ज्ञापकार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह। 'हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि'। ल्यब्भरतीति, ल्यबादेशो हरति व्यपनयति बाधत इत्यर्थः। उ इति निपातोऽवधारणे। एतदेवास्य प्रयोजनमित्यर्थः॥

"लुङ्सनोर्घस्लृ"॥ ननु 'सृघस्यदः क्मरजि'ति वचनाद् घसि. प्रकृत्यन्तरमस्ति। सत्यम्। अदेरात्सीद् अत्सिषतीत्यनिष्टं रूपं माभूदिति योगारम्भः। 'प्रात्तीति प्रघस इति'। पचाद्यच्। अस्यापि सूत्रवदेव प्रयोजनम्॥

"बहुलं छन्दसि"॥ 'घस्तामिति'। लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्यडभावः। 'सग्धिरिति'। घसिभसो रित्युपधालोपः, 'झलो झलि' समाना ग्धिरिति समानस्य छन्दसीति सभावः। 'अन्यतरस्याङ्ग्रहणमेव कस्मान्न क्रियतइति'। क पुनरेवं सति गुण इत्याह। 'तदेवेति'। प्रकृत्यन्तरस्य सद्भावादस्य प्रयोजनं मृग्यम्॥

"लिट्यन्यतरस्याम्"॥ प्रकृत्यन्तरस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थमिदं, तेन यत्र लिङ्गं वचनं वा नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवति। तत्र

लृदित्करणं लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम्, घसिश्च सान्तेष्वित्यनुदात्तपाठे। वलादावार्द्धधातुके, 'सृघस्यद क्मरजि' ति वचनं क्मरचि, भूवादौ पर स्मैपदिषु पाठात्परस्मैपदे प्रयोग ॥

"हनो वध लिङि" ॥ 'अकारान्तश्चायमादेश इति'। कुत एतत्। शैलीयमाचार्यस्य यत्र व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रेकारमुच्चारयति यथा जग्ध्यादौ तस्मादिकाराकरणादकारान्तोयमादेश। 'हलन्तलक्षणा वृद्धि-र्न भवतीति'। उत्तरसूत्रेण वधादेशे कृतइति भाव ॥

"आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्"॥ 'आहसतेति'। 'आङो यमहन' इत्यात्मनेपदम्। 'आत्मनेपदेष्वनत,' 'हन सिजि' ति सिच कित्त्वा-दनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप. ॥

"इणो गा लुङि" ॥ 'अगुरिति'। गातिस्थेति सिचो लुक्, 'आत'इति झेर्जुस्, 'उस्यपदान्तात्'। 'इणवदिक इति वक्तव्यमिति'। यद्यस्यैवाय प्रकरणस्य शेष: स्यादिणिकोर्गा लुङीति सूत्रन्यास कर्तव्य इत्यवक्ष्यत् यतस्तु खलु पृथगिणवदिक इत्याह, तेन मन्यामहे सर्वस्य शास्त्रस्य शेषो ऽयमिति तेन 'णो यण्' एतिस्तु शास्त्वित्याद्यपि भवति अधियन्ति अधीत्येति ॥

"गाङ् लिटि"। ङित्लक्ष एकोय निर्देश, लिटि लकारादाविति। तेन प्रागेवादेशेभ्यो लावस्थायामेवादेशो भवति। किं सिद्ध भवति अधि जगे 'द्विर्वचनेऽची' ति स्थानिवद्भावो न भवति। ङित्करणमनर्थक स्थानि-वद्भावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह। 'गाङ्यनुबन्धकरणमिति'। 'गाङिति ग्रहण यथा स्यादिति'। ननु चैतदपि स्थानिवद्भावादेव सिद्ध, नेत्याह। 'नहीति'। गाकुटादिभ्य इति उच्यमाने कै गै रै शब्दे इणो गा लुङीत्येतयोरपि ग्रहण प्राप्नोति ततश्चागासीचट, अगासाता यामौ देव-दत्तेनेत्यत्रापि घुमास्थादिति सूत्रेणेत्व प्रसज्येत। अपर आह। यत्र सानुबन्धकात्पष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्सञ्ज्ञायामादेश प्रवर्तते सत्या-मपि वा तस्यामनुबन्धकायमादेशो न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं गाङ् यनुबन्धकरणमिति, किं प्रयोजन, 'चक्षिङ. ख्याञ्' ङित् इत्यात्मनेपदं

न भवति। ञिदादेशकरणसामर्थ्यात्स्वरितञित इत्येतदेव भविष्यति। इह तर्हि लटः शतृशानचौ, लट इति सानुबन्धकात्षष्ठी, पचमानः, टित इत्येत्वं न भवतीति। प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वविधानादिह न भवति। इह तर्हि 'युवोरनाका' वित्यत्र भुज्युः शंयुरित्यत्र मा भूदिति, अनुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ ततश्च नन्दनः कारकः नन्दना कारिका स्थानिवद्भावादुगिल्लक्षणौ ङीन्नुमौ प्राप्नुतः, अस्माज् ज्ञापकान्न भवतः। अनुनासिकयणोस्तत्र ग्रहणं न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति नात्रोगित्कार्यप्रसङ्गः, इह हि 'सेर्ह्यपिच्च,' सिपो हिरिति वक्तव्यम्। अपिच्चेति न वक्तव्यम्, इह च तुह्योस्तातङ्ङिति तिप्सिपोस्तादाशिषीति सानुबन्धकात्षष्ठीमुच्चार्यादेशो विधेयो ङित्करणं न कर्तव्यम्। इह च तस्थस्थमिपामिति पकारो नोच्चार्यस्तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः, अणि-ञोरनार्षयोः ल्को ल्यबित्यादौ यत्र स्यान्यनुबन्धकार्यमिष्यते तत्राननुब-न्धकः स्थान्युपादेयः। वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिगुणप्रतिषेधश्च भवति तद्वेवमस्य पक्षस्य मन्दत्वादनुपन्यासः॥

"णौ च संश्चङोः"॥ 'अध्यापिपयिषतीति'। 'क्रीङ्जीनां णा' वि-त्यात्वम्। 'अध्यजीगपदिति'। लुङि चङि णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। सन्वल्लघुनि, 'दीर्घो लघोः'॥

"अस्तेर्भूः"॥ भवतेरेव भवितेत्यादौ सिद्धेऽस्तेरसितेत्यादि निवृत्तये योगारम्भः। 'अनुप्रयोगे त्विति'। अनुप्रयोगे विषये भुवा भूभावे-नास्तेरनिवृत्तिं मनीषिणः स्मरन्ति। कर्तुः सूत्रकारस्य वचनात् मनीषिणः कर्तुरिति वा॥

"ब्रुवो वचिः"॥ ब्रुव आर्धधातुके प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्। वक्ते-त्यादिकं तु वचेरेव सिद्धम्॥

"चक्षिङः ख्याञ्"॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते आचख्ये इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् तृजादौ चक्षितेत्यादि मा भूदिति च योगा-रम्भः। आख्यातेत्यादि ख्या प्रकथनइत्यस्यैव सिद्धम्। अत्र यथान्यासे

आकारात्पूर्वो भाग खकारयकारात्मेति स्यादाख्यातेति, ककारशकारात्मापि त्विष्यते आक्शातेति, तदेतदाह । 'कशादिरप्ययमिति' । ककारेऽकार उच्चारणार्थ । अपर आह खशादिरेवायमादेश इति, अत्राप्यकार उच्चारणार्थ । तत्र चर्त्वे कृते क्शातेत्यादि भवति । कथमाख्यातेति खकारयकारयो श्रवणम् । असिद्धकाण्डे णत्वविधानानन्तर ख्शाञ्शस्य यो वेति शस्य यत्व विभाषा वक्तव्यम् । तत्र चर्त्वे यत्व सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्वपक्षे रूपम्, अन्यदा क्शातेति रूपम् । अवश्य च शस्य यत्वमित्याश्रयणीयम् । इह सुप्रचष्टे सुप्रख्य आतश्चोपसर्गे इति क, ततो यत्वस्यासिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधाद्गुरूपोत्तमादिति वुञ् न भवति अयोपधत्वात्, तस्मिन्नसति ष्यञ भवति सौप्रख्यमिति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्ते देशे भव सौप्रख्यीय, धन्वयोपधादिति वुञ् न भवति,'वृद्धाच्छ' एव भवति । आख्यात, यत्वस्यासिद्धत्वाद्यवत्त्वाभावात्समयोगादेरिति नत्व न भवति, 'न ख्याख्यापृमूर्छिमदा' मित्यत्र ख्याग्रहणा न कर्तव्य भवति । पुस ख्यान पुंख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वा 'त्पुम खय्यम्पर' इति रुविधिर्न भवति, पर्याख्यानम्, यत्वस्यासिद्धत्वाच्छकारेणानटा व्यवाया 'त्कृत्यच' इति णत्वाभाव । नट ख्यातेत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् खर शर्परत्वा 'च्छर्परे विसर्जनीय' इत्येष विधिर्भवति । नन्वसिद्धे शस्य यवचनेपि ख्या प्रकृत्य नरत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वुञादिप्रसङ्ग, एव तर्हि सोपि खशादि शस्य यवचनमपि साधारण द्रष्टव्यम् । 'नृचक्षा रक्ष इति' । छान्दस प्रयोग । भाषाया तु नृचक्षो रक्ष इति । 'विचक्षण इति' । 'अनुदात्तेतश्च हलादे' रिति युच् । 'वधक इति' । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभाव । 'गात्रमिति' । ष्ट्रनि गादेश । 'अजिरमिति' । अजिरशिशिरेति निपातनमनादृत्योक्तम् ॥

"अजेर्व्यघञपो" ॥ प्रवयणीय प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये ह्रस्वदीर्घयोरविशेष मन्वान पृच्छति । 'दीर्घोच्चारण किमिति' । दीर्घव्याख्यानमित्यर्थ. । 'घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानमिति' । क्यपि य. प्रतिषेधस्तस्य क्यप्सम्बन्धी भवतीति क्यप इत्युक्तम् । यस्त्वाह अपी

त्येव क्यपि सिद्धः प्रतिषेधः, कथम्, अबिति प्रत्याहारः, अपो ऽकाराद्वा रभ्या क्यप पकाराद् इति, तस्य सवीतिरिति क्तिन्यपि प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्सञ्ज्ञाग्रहणात्समज्येत्यत्र वीभावाभावः । नह्यादेशेन सञ्ज्ञा गम्यते । 'वलादावार्धधातुके वेष्यतइति' । नार्थोऽनयेष्ट्या नापि घञपो प्रतिषेधेन नापि क्यप उपसङ्ख्यानेन नापि वायाविति सूत्रेण, एतावदस्तु वा लिटि, अजेर्वीत्येव, व्यवस्थितविभाषेयं, तेन घञपोः क्यपि नैव भवति, वलादौ यो च विकल्पः, अन्यत्र नित्यम् ॥

"यस्कादिभ्यः गोत्रे" ... "यञञक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः" ॥ यञादयो गोत्रप्रत्यया इति' । 'गोत्राद्यून्यस्त्रियामि'ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात् । क्षत्रियगोत्रस्य क्षत्रियादभेदोपचारात् क्षत्रियशब्देनाभिधानम् । ऋषेरपत्यमार्षम्, 'इतश्चानिञः' इति ढकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् । ढगपीष्यते आर्षेय वृणीतइति । तस्मात्कुर्वादिष्वपि पठनीयः । एवं गोत्ररूपाभ्यां क्षत्रियार्षाभ्यां प्रत्ययस्योपलक्षणाद् यञादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम् । 'क्षत्रियादिति' । क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । 'आर्षादिति' । ऋष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टाद् यञन्तादणोऽसम्भवाच्चरमनिर्दिष्टोऽपीञेव प्रथममुदाहृतः । 'क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति' । औरसशब्देन साहचर्यात्, स हि 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि' त्यञन्तत्वात्क्षत्रियशब्दः । उरसशब्दः सकारोपधो जनपदवाची, तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतीयोऽणिति । 'फेश्छ चे' ति च अच्छौ तु न भवतः, यमुन्दश्च सुयामा चेति परिगणनात् । 'कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिकोऽणिति' । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठादिति भावः । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति' । अत्र भाष्ये चीणि वाक्यान्युपन्यस्तानि, अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति प्रथमम् । अस्योदाहरणं बौधिः पिता बौधिः पुत्रः, औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः, बुधोदुम्बराभ्यां साल्वावयवलक्षण इञ्, 'यञिञोश्चे' ति फक्, तस्य लुक्, । अनणिञर्थमेतद्वचनम् । साल्वावयवेत्यत्रौदुम्बरास्तिलखिला इत्यादि सम्भवोदाहरणं न परिगणनमिति बुधशब्दादपीञ् भवति । क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान

मिति द्वितीयम् । मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थ, तद्राजादिति नियमो नास्ति । क्षत्रियगोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दादत इञोऽतद्राजादपि परस्य फको लुक् भवति, जाबालि पिता जाबालि पुत्र, वृत्तिकारेणोपन्यस्त तृतीयम् । अत्रापि मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थ । क्षत्रियादित्यपि नियमो नास्ति अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । भाण्डिजङ्घकर्णे खरकौ वैश्यौ, ताभ्यामत इञ्, तदन्तात्फको लुक्, व्यापकत्वाच्चेदमुपन्यस्त वृत्तिकारेण ॥

"पैलादिभ्यश्च" ॥ पीडयतेः पचाद्यचि कपिलादिदर्शनादस्य लत्वे पीला । 'अन्ये पैलादय इञन्ता इति' । तत्र बाह्वादिषु उदञ्चु इति पठ्यते । उकार उच्चारणार्थ, क्विनि नोपधत्व निपात्यते । औदञ्चि । 'अच' इत्यकारलोप, 'उद ईदि' तीत्व च न भवति, लुप्तनकारस्य तत्र ग्रहणात् । भूलिङ्गशब्द साल्वावयव । सात्यकिशब्दमपि के चित्पठन्ति । सोपि बाह्वादीञन्त । सत्यकशब्दादृष्यन्धकेत्यणा भाव्य, शेषा अत इञन्ता' । 'शालङ्किरिति' । अस्मादेव निपातनाच्छलङ्कोरिञ् शलङ्कादेशश्च । 'तद्राजाच्चाण इति' । तद्राजसञ्ज्ञकादण परस्य युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । द्व्यञ्मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दा 'दणो द्व्यच' इति फिञो लुक् । आङ्ग पिता आङ्गः पुत्र । तदेव गणवाक्यमेतदेक, पूर्वपठितानि त्रीणीति चत्वारि यथोत्तरमधिकविषयाणि ॥

"इञ प्राचाम्" ॥ प्राचामवृद्धादित्यादौ प्राग्ग्रहण विकल्पार्थम्, इह तु न तथेत्याह । 'गोत्रविशेषणमिति' । युवप्रत्ययस्य लुग्विधानादर्थादाक्षिप्त गोत्रमिति भाव. । पन्न प्राप्तम् अगार येन स पन्नागार' । मन्थरा मन्दीभूता एषणा यस्य स मन्थरैषण ॥

"न तौल्वलिभ्य." ॥ तुल उपमाने, औणादिको वलच् । तुल्वल. । धारयतिपारयतिभ्या नन्द्यादिल्यु । धारण पारणः । देवा मित्रमस्येति देवमित्र' । देवेभ्यो यज्ञो ऽस्य देवयज्ञ' । पुष पुष्टौ, क्यप्, पुष्य' । विलक्षणौ कर्णावस्य विकर्ण' । करेणु पालयति करेणुपाल. । असु क्षेपणे, उरच् । असुरः । हृञ् हरणे, अनुपूर्वाल्लटः शत्रादेशः,

अनुहरत्, पुष्करे सीदतीति पुष्करसत्, बाह्वादी अनुशतिकादी च । परिशिष्टा पारायणे द्रष्टव्या ॥

"तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" ॥ इह बहुष्वित्यनेन जसादि बहुवचन वा गृह्येत अर्थो वा, आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति जसादिषु बहुवचनेषु परतस्तद्र जस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगिति । द्वितीये बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्येति । बहुवचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बहुशब्देनापि जसादि शक्य लक्षयितुम् । सञ्ज्ञानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्शनाद् भीमो भीमसेन सत्या सत्यभामेति । जसादीना च बहुत्वाद्बहुष्विति बहुवचनोपपत्ति । नन्वेवमपि मुख्यत्वादर्थग्रहणमेव युक्तम् । सत्यम् । तेनैव ग्रहणादस्य पक्षस्य सम्भव । लद्वि प्रियवाङ्गा इत्यादौ बहुवचन परमिति लुक प्रसक्तस्य निवृत्तयै कृतम् । अर्थग्रहणे चात्र तद्राजस्य बहुत्वे वृत्त्यभावादेव लुको ऽप्रसङ्ग । यद्येवमस्मादेव लिङ्गाद्बहुवचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणस्यासम्भव । उच्यते । अस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्य पक्षस्य सम्भव । तद्धाङ्ग स्त्रिय इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु वर्तमानस्य लुङ् माभूदिति कृतम् । बहुवचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन व्यवधानादेव लुकोप्रसङ्ग । न चाम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्य स्त्रिय 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङ्' 'यङश्चाप्' आम्बष्ठ्या इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावादव्यवधानाल्लुक्प्रसङ्ग, एकादेशस्य पूर्वं वधौ स्थानिवद्भावाद्‌ ापि चापा व्यवधानात् । तदेव लिङ्गद्वयदर्शनात्पक्षद्वयसम्भव । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । तत्राद्ये पक्षे ऽतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग, अतिगर्ग, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्गरूप्य, गर्गरूप्य इत्यादौ बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् न स्यात । न च वृत्त्यर्थे वाक्ये यज्जसादि बहुवचन तत्रैव परतस्तस्यामेवावस्थाया लुग्लभ्यते ऽन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति वचनात् । न च लुप्तेपि तस्मिन्प्रत्ययलक्षणेन लुग्लभ्य, 'न लुमताङ्गस्ये' ति निषेधात् । ननु च न लुगङ्गस्य कार्यं कि तर्हि तदेकदेशस्य प्रत्ययमात्रस्य, अङ्गरूप्य इत्यादौ च समर्थात्तद्धितोत्पत्ते वृत्त्यथ वाक्ये यद्बहुवचनमङ्गेभ्य इत्यादि तत्रैव लुक् भविष्यति । इद तर्हि अत्रेरपत्यानि बहूनि 'इतश्चा-

निञ्' इति ढक्, तस्य 'कित' इत्यन्तोदात्तत्व, तस्य जसि परतो ऽत्रिभृ
ग्विति लुकि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीय पक्षमाश्रि
त्याह। 'बहुषु वर्तमानस्येति'। नन्वत्रापि पक्षे आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्मश्च
अङ्गवङ्गसुह्मा, गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजा इत्यादौ द्वन्द्वे
लुङ् न स्यात्, अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे प्रत्यय उत्पन्न, पूर्वत्र तु पक्षे ऽन्ति
मस्यापि तावत्सिद्ध्यति बहुवचनपरत्वात्। नैष दोष। युगपदधिकरण
ताया द्वन्द्व, तत्रैकैकस्य वर्त्तिपदस्य बह्वर्थकत्वाल्लुग्भविष्यति। नन्वेवमपि
तद्धित उत्पत्तिदशायामेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न इति तद्राजो यो बहुषु यञ्
यो बहुषु अञ् यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न स्यादेव। नन्वत्र बहुष्वित्य
नेन न प्रत्ययमात्र विशेष्यते किं तर्हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त
ग्रहणे सति तदन्त विशेष्यते तद्राजान्त यद्बहुषु यञन्त यद्बहुषु अञन्त
यद्बहुष्विति, यद्येव कश्यपस्यापत्य काश्यप बिदाद्यञ्, तस्य प्रतिकृतय
इति 'इवे प्रतिकृतावि'ति कन्, तस्य 'जीविकार्थे चापण्य' इति देवपथा
दिषु अर्चासु पूजनार्थास्विति पाठाद्वा लुपि कृते काश्यपा इत्यञन्तस्य
प्रतिकृतिबहुत्वे लुक् प्राप्नोति। नैष दोष। 'यञञोश्चे' त्यत्र 'यस्कादिभ्यो
गोत्र' इत्यतो गोत्रइत्यनुवर्तते, तेन गोत्रबहुत्वे लुक् प्रतिकृतिबहुत्वे न भवि
ष्यति। नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिकृतयो बह्व्य इति तद्राजान्तस्य बहुषु
वृत्तेर्लुक् प्रसङ्ग। नह्यत्रेदमस्ति तद्राजान्त यदपत्य बहुत्वे वर्ततइति। एव
तर्हि तेनैव ग्रहणमस्मिन्पक्षे न कर्तव्यमित्युक्त तदत्रोपयोक्ष्यामहे, यस्मि
न्नर्थे लुगभावी प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेत्कृत बहुत्वमिति। इह चापत्ये
प्रत्यय उत्पन्न प्रतिकृतिकृत च बहुत्वम्, यद्येवम् आङ्गस्यापत्यानि
'अणो द्व्यच' इति फिञ्, तस्याब्राह्मणगोत्रमात्रादिति वा 'तद्राजाच्चाण'
इति वा लुक्, अङ्गा। बिदस्यापत्यानि 'अत इञ,' यञञियेति लुक्,
बिदा। अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृत चात्र बहुत्वमिति लुङ् न स्यात्।
नैष दोष, तेनैवेत्यस्य तज्जातीयेनैवेत्यर्थ, युवा चापत्यतया तज्जातीयो
न प्रतिकृति। एव च कृत्वा द्वन्द्वो यदा लोपिनामलोपिना च भवति
तदा न भवति आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ता: गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ता। इह तु

भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्च भृगुवत्साग्रायणा इति, यद्यपि नलोपिभिरेव कृत बहुत्वम् । आग्रायणो नडादिफको लुगभावात्तथाप्यपत्यतया तज्जातीयत्वमस्तीति लुग्भवत्येव । यद्येव गार्ग्यश्च काश्यपश्च गालवश्च गार्ग्यकाश्यपगालवानामित्यत्र गालवे ऽप्यणो लुगभावेप्यपत्यतया तज्जातीयत्वाद्यञञोर्लुक्प्रसङ्ग । एव तर्हि भृगुवत्साग्रायणेष्वगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति निर्देशद्वयाल्लोप्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययै कृते बहुत्वे विकल्प । तदेव तद्राजान्तस्य बहुत्वे वर्तमानस्येति स्थितम् । वृत्तौ तु तद्राजसञ्ज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, बहुषु वर्तमानस्याऽस्त्रीलिङ्गस्य तद्राजान्तस्य यो ऽवयव प्रत्ययस्तस्येत्यर्थ । 'तेनैव चेत्तद्राजेनेति' । अत्रापि तद्राजान्तेनेत्यर्थ । तद्राजेत्यपि लोपिप्रत्ययोपलक्षणम् । अङ्गगर्गलोहध्वजा इत्यादावपि भवतीत्याहु । इहाङ्गस्यापत्यानि बहून्यङ्गास्तेषामपत्य युवा युवानौ वा आङ्ग आङ्गाविति युवसञ्ज्ञान्ते प्रागोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधाल्लुगभाव, पश्चात्तु बहुत्वाभावात् । अचीति च विषयसप्तमी तेन युवप्रत्यये पश्चाल्लुमता लुप्तेपि विषयभूतएव तस्मिन्प्रागेव लुक प्रतिषेध, लुप्तेपि वा प्रत्ययलक्षणेन । नन्वचीति वचनाद्गुणोऽश्रयोय, नेत्याह, अचीति प्राग्दीव्यतीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणा प्रत्यय एव लुकि निमित्तम् । 'आङ्ग स्त्रिय इति' । इह च आङ्गी च वाङ्गश्च सौह्मश्चेति द्वन्द्वे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामभिधानात्तदणो लुङ्न भवति आङ्गीवङ्गसुह्मा इति भवतीत्याहु ॥

"यस्कादिभ्योगोत्रे" ॥ 'प्रत्ययविधेश्चान्यत्रेति' । गोत्रे यत्र प्रत्ययो विधीयते 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' इत्यतोन्यत्रेत्यर्थ, तत्र तावदपत्याधिकारे गोत्रग्रहणादेव पारिभाषिकस्य ग्रहणम्, अन्यत्र लौकिकस्येत्यत्र ज्ञापक वक्ष्याम । 'पुष्करसच्छब्दस्येति' । किमर्थं पुनरयमत्र पठ्यते यावता 'बह्वच इञ प्राच्यभरतेष्वि' त्येव सिद्ध पुष्करसद प्राच्यत्वात् । तथा चेञ प्राचामिति प्राप्तस्य लुक प्रतिषेधाय तौल्वल्यादिषु पठित । एव तर्हि गोपवनादिषु केचित्तौल्वल्यादयश्चेति पठन्ति । तौल्वल्यादिषु प्रकृतिभागा अपि गोपवनादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थ । तेन 'न गोपवनादिभ्य'

इति निषेधे प्राप्ते ऽत्रास्य पाठः । अयमेव च पाठो ज्ञापयति गोपवना दिषु तौल्वल्यादयो ऽपि पठिता इति ॥

"यञञोश्च" ॥ 'गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति' । अत्रापि व्यधिकरणे षष्ठी । बहुषु वर्तमानस्य समुदायस्य सम्बन्धी यो गोत्रप्रत्ययो यञ् अञ् च तस्येत्यर्थः । तेन द्वन्द्वेपि भवति गर्गवत्सवाजा बिदौर्वभरद्वाजा इति । 'गार्ग्यः स्त्रिय इति' । 'यञश्चे'ति ङीप् 'हलस्तद्धितस्य' । 'वैद्य इति' । 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' । 'एकद्वयोरिति' । एकत्वद्वित्वयो रित्यर्थः । 'संख्याया अल्पीयस्या' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । द्व्येकयो रिति निर्देशाद् द्विशब्दस्यापि भवति । 'गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलमिति' । प्रकरणादिवशाद् द्वित्वावगतौ द्विवचनान्तस्यापि विग्रहः समासः ॥

"बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु" ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दोऽभेदोप चाराद्वर्तते, यथा रघूणामन्वयं वक्ष्य इति । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां कुर्वाणो पक्षादौ बाह्वादिलक्षण इञ् । बलाकाशब्दोपि बाह्वादिः । 'भरताः प्राच्या एवेति' । प्राच्यभरतेष्विति द्वन्द्वस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबली वर्दन्यायेनेति भावः ॥

"न गोपवनादिभ्यः" ॥ 'परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठ इति' । ननु चेह स्थाने न गोपवनादयः पठ्यन्ते किं तर्हि चतुर्थ एव बिदादिषु तदुपजीवनेनैतत्प्रवर्तते । अथ चतुर्थे पाठः प्रमादज इत्युच्यते बिदाद्यञपि तर्हि न प्राप्नोति । अथ गोपवनादिभ्यः परत्र पाठः प्रमादजः पूर्वत्र पाठ्या इत्युच्येत, एवमपि हरितादिभ्योऽञ् इत्येव विधिर्गोपवनादीनामपि प्राप्नोति । तस्माद्यथा व्यवस्थित एव पाठे मध्ये वृत्करणं कर्तव्यमिह वा प्राक् हरितादिभ्य इति वक्तव्यं, यथोक्तं गोप वनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्य इति । वृत्तिकारस्तु चतुर्थे ऽत्र च पृथक् पाठं मन्यते ॥

"तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे" ॥ द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते । तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीन्युत्तरपदानि तत्र तिकादिभ्यो द्वन्द्व इत्युच्यमाने पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत उत्तरपदेष्वपि यथा स्यादिति तिक कितवादिभ्य इत्युक्तम् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तदाह । 'तिका दिभ्यः कितवादिभ्यश्चेति' ॥

"उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे"॥ 'द्वन्द्वे चाद्वन्द्वेचेति'। कथम द्वन्द्वइत्युच्यमाने द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति, तदाह। 'अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति'। नात्र शास्त्रीयो ऽधिकार स्वरितत्वनिबन्धनो विवक्षित, नहि पूर्वसूत्रे द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरित, तस्माल्लौकिकोधिकारो व्यपेक्षालक्षण, तदिह द्वन्द्वशब्देन तद्विषया व्यपेक्षाभिधीयते तस्या नञा निषेधो ऽद्वन्द्वे इति। किमुक्त भवति, द्वन्द्वइति नापेक्ष्यत इति, तदनपेक्षाया द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति। अद्वन्द्वइत्यस्मिन्नसति लौकिको ऽधिकारो द्वन्द्वस्य शङ्क्येत, द्वन्द्वश्चैषामेव परस्पर गृह्यते, तेषा पूर्वेण नित्य लुग्भवतीति। भाष्ये तु भ्राष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोनार्ष इति निश्चय॥

"आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्"॥ कुण्डिनीशब्दस्य यञि 'भस्याढे तद्धित' इति पुवद्भावे 'नस्तद्धित' इति लोपे कौण्ड्य इति प्राप्नोति, अस्मादेव निपातनात्पुवद्भावाभाव। असति च तस्मिन्नीकारस्य यस्येति लोप, तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपाभाव। आगस्त्यकौण्डिन्येत्येतयोर्गोत्रप्रत्यययोरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, एतयोर्यावयवावित्यर्थ, तावेव स्वरूपेण दर्शयति। 'अणश्च यञश्चेति'। 'मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति'। कुण्डमस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' प्रत्ययस्वर, ङीबनुदात्त। ननु मानुवृत्तल्लुग्ग्रहणं, प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्तामत आह। 'तयोरित्यादि'। यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्याता 'गोत्रे ऽलुगची' ति प्रतिषेधो न स्याद् लुको ह्यसौ निषेधो नादेशस्य, ततश्चादेशे सत्यवृद्धत्वादणेव स्यात्, लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभावाद्वृद्धलक्षणश्छो भवति। तत्र विशेषो नास्तीति किमर्थं तर्हीदमुक्तम् अणश्च यञश्च बहुषु लुग्भवतीति। एव मन्यते, यदि कुण्डिनजादेश समुदायस्य स्याद् अगस्त्यादेशो पि तथा स्याद् अतो ऽवश्य लुगनुवर्त्यं, अनुवृत्तस्य च कौण्डिन्येनापि सबन्धो विरोधाभावादिति॥

"सुपो धातुप्रातिपदिकयो"॥ अत्र सुप इति सप्तमीबहुवचन न गृह्यते 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्य' इत्यादिना पञ्चम्यादीनामलुग्विधानात्।

नापि कप पकारेण प्रत्याहार, तद्धितानां विधानसमर्थ्यात्, अन्यथा तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवस्य सर्वस्यैव तद्धितस्य लुक् स्यात्, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्येतच्चानर्थकं स्यात्, अत सुशब्दादारभ्य सुप पकारेण प्रत्याहार इत्याह। 'सुपो विभक्तेरिति'। धातुप्रातिपदिकयोरिति यदि सप्तमी स्याद् धातुप्रातिपदिकयो परत सुपो लुक् स्यात् काष्ठे पचति शोभने काष्ठैरिति तस्मात्षष्ठीयमित्याह। 'सुपो विभक्तेर्धातु सज्ञाया प्रातिपदिकसज्ञाया इति'। धातु सज्ञा यस्या तस्या इत्यर्थ। कथ पुनर्विभक्तिधातुसज्ञा प्रातिपदिकसज्ञा वा भवति तत्राह। 'तदन्तर्गता इति'। एवमपि धातुप्रातिपदिकयोरवयवभूता विभक्तय स्युर्न तत्सज्ञा। नैष दोष। समुदायेषु हि वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते, धातुप्रातिपदिकयोरवयवस्य सुप इत्यपि व्याख्याने न कश्चिद्दोष। प्रत्युत सुप इत्यस्य द्विवचनान्तेन सबन्धो न दुरुपपादो भवति तथा तु न व्याख्यातमित्येव॥

"अदिप्रभृतिभ्य शप"॥ कथ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेद् इति, तथा भट्टिकाव्ये आश्वसेयुर्निशाचरा इति, तथा न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्येति। निरङ्कुशा कवय। अपर आह, श्वस प्राणने घटादि। तत्र 'घटादय षित' इति सिद्धे षित्करण ज्ञापकम् अनित्य गणकार्यमिति, तेनैवमादिप्रयोगोपपत्तिरिति नात्र किंचिदपभाषितमस्ति॥

"यङोचि च"॥ 'अचि प्रत्यये परत इति'। पचाद्यचीत्यर्थ। एत देव ज्ञापक सर्वधातुभ्य पचाद्यच् भवतीति, प्रत्याहारग्रहण तु न भवति, तथा हि सत्यणीत्येव वक्तव्यमन्याजादे प्रत्ययस्यासभवात्। 'न तु छन्द सीति'। 'हुश्नुवो सार्वधातुके' इत्यत्र वार्तिक, हुश्नुग्रहणमनर्थकम न्यस्याभावात्। याति वातीत्यत्र क्ङितीत्यधिकाराच्च भविष्यति, यात वात, अचीत्यनुवर्तते। यान्ति वान्ति, ओरिति। युवन्ति रुवन्ति, अनेकाच इति वर्तते। अयुवन्, अरुवन्, अडागमोऽसिद्ध। प्रोर्णुवन्ति, असयोगपूर्वस्येति वर्तते। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं तर्हि हुश्नुग्रहण, योयुवति, रोरुवति। यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्ध, छान्दसो यङ्लुक् तत्र 'छन्दस्युभयथे' त्यार्धधातुकत्वादेव न भविष्यति। तदेव यङ्लुक-

श्छान्दसत्वमभ्युपगम्य छुश्नुग्रहणं प्रत्याख्यातं वार्तिककारेण, स मन्यते, चकारेणात्र 'बहुलं छन्दसी'ति सर्वमनुवर्त्तिष्यते, तेनाचि प्रत्यये परतः छन्दसि भाषायां यङो लुग् भवतीत्येकं वाक्यं, छन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीयं, प्रसिद्धश्च तथा छान्दसो यङ्लुगिति, प्रयोगश्च चिरन्तनैः पद्ये गद्ये च काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न कृतो दृश्यते। भाष्यकारस्तु छुश्नुवोरिति वक्ष्यन्ति, एवं तर्हि तज्ज्ञापयति भाषायामपि यङ्लुगिति, तेन चेचिदीति चेच्छिदीति योयवीतीत्यादि सिद्धं भवति। वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि ज्ञापकेनापि तावद्भाषायामपि यङ्लुक् प्रयोगो भवति हन्त्वेवमत्रैव छन्दो ग्रहणमानुवृतत्, प्रयोगस्तु ज्ञापकाश्रयेणैव यथाभिधानं व्यवस्थास्यतइति। अतो न भाष्यवार्तिकविरोधो वृत्तेः शङ्कनीयः॥

"जुहोत्यादिभ्यः श्लुः"॥ 'शब्नुवर्त्तते न यङिति'। श्लाविति द्विर्वचनविधानात्। यङनुवृत्तौ हि श्लुना तत्र लुप्तेऽपि सन्यङोरिति षष्ठ्याश्रयणाद् द्विर्वचनसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात। 'बिभर्त्तीति'। 'भृञामिदि'त्यभ्यासस्येत्वम्। 'नेनेक्तीति'। णिजिर् शौचपोषणयोः। 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ'॥

"गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु"॥ 'अभूदिति'। 'भूसुवोस्तिङी'ति गुणप्रतिषेधः। 'लुगनुवर्त्तते न श्लुरिति'। व्याख्यानात्। 'इणपिबत्योर्ग्रहणमिति'। इणादेशो गा इणित्युक्तं, तत्र गातीत्यादाविकस्येणो य आदेशस्तदनुकरणो गा तिपि शब्लुका निर्दिष्ट, स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति च। तेन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति लाक्षणिकस्यापि गारूपस्य यद्यपि ग्रहणं प्राप्तं तथापि गातीति निर्देशादेव तस्य निवृत्तिः। तथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति पिबतेरेव ग्रहणम्। 'अगासीदपासीदिति'। कै गै रै शब्दे। पा रक्षणे। 'यमरमनमातां सक्चे'ति सगागमः सिचश्चेट् 'अस्ति सिचोऽपृक्त' इतीट्, 'इट ईटि'। पै ओवै शोषणे इत्यस्य लाक्षणिकं पारूपमिति ग्रहणाभावः। 'अगासातामिति'। कर्मण्यात्मनेपदमाताम्॥

"विभाषा घ्राधेट्शाच्छास "॥ धेट सानुबन्धकस्य निर्देश आत्व परिहारार्थं । धा इत्युच्यमाने प्रतिपदोक्तत्वाद्धाञ एव ग्रहणं स्यात् । ननु सत्यप्यनुबन्धोच्चारणे ऽनुबन्धानामनेकान्तत्वाचानुबन्धकृतमनेजन्त त्वमित्युदीचा माङ इतिवदात्व प्राप्नोति । सत्यम् । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति सानुबन्धानुकरणे नावश्यकमात्वमिति । तेन सूत्राद्बहिरपि वेञो धेटो दैप इत्यादि प्रयोगोपपत्ति । 'अघ्रासातामिति' । कर्मण्यात्मने पदमातातम् । 'सुमनसाविति' । स्त्रिय सुमनस पुष्पमित्यमरसिह । अप्सुमन समासिकतावर्षाणा बहुत्व चेति पाणिनीय सूत्र, तद्बहुत्व प्रायिक मन्यते एका च सिकता तैलदाने समर्थेति भाष्ये प्रयोगात् ॥

"तनादिभ्यस्तथासो "॥ उदाहरणेषु स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । 'थासा साहचर्यादिति' । यद्यपि तावदय तशब्दो दृष्टापचारो ऽस्त्या त्मनेपदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम् । अय तु खलु था शब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचन च, तस्यास्य कोऽन्य सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भाव । 'आत्मनेपदस्येति' । उपलक्षणमेतत् । एकवचनस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

"मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो ले "॥ च्लेरेवात्र ग्रह णमिष्यते न लिङादीना, तदर्थं सिच इत्यनुवर्तयन्ति सिचो यो लि स्थानिभूतस्तस्येति व्याचक्षते । सिचि प्रकृते लिग्रहणम् 'आदि सिचो न्यतरस्या' मित्यादिसिच्कार्यं मा भूदिति । पूर्वत्र हि मा हि दातामिति सिच्स्वरो भवत्येव । ह्वरेति विहितगुणस्यानुकरणम्, अकारश्चागन्तुक उच्चारणार्थं । 'अक्षन्निति' । 'लुङ्सनोर्घस्लृ' गमहनेत्युपधालोप , शासि वसीति षत्वम् । 'प्राणडिति' । व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे । प्राणगिति व्राठि 'नशर्वे' ति कुत्वम् । 'आ प्रादिति' । प्रा पूर्वो आङ्पूर्वे । 'अज्ञ तेति' । जनी प्रादुर्भावे, अनुदात्तेत् । बहुवचनस्या 'त्मनेपदेष्वनत' इत्यदा देश , पूर्ववदुपधालोपश्चुत्वम् । 'ब्राह्मणे प्रयोगोयमिति' । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । यथाह भगवाञ्जैमिनि "तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये" ति मन्त्रलक्षणमुक्त्वा "शेषे ब्राह्मणशब्द" इति । बह्वृचाना हरिश्चन्द्रब्राह्मणे

हरिश्चन्द्रं प्रति वरुणस्यैतद्वाक्यम् अन्नत वा अस्य दन्ता इति । कथं पुनर्मन्त्रग्रहणे ब्राह्मणग्रहणं भवति तत्राह । 'मन्त्रग्रहणन्त्विति' । मन्त्रस्य छन्दोरूपत्वात्तेन तदुपलक्ष्यते । बाहुल्येन तु मन्त्रे दर्शनान्मन्त्रग्रहणं कृतम् ॥

"आम" ॥ 'आम उत्तरस्य लेर्लुग्भवतीति' । यद्यपि सिचा लिर्विशेषितस्तथापीह लेरित्येवानुवर्ततइति भाव । विदामक्रन्विदां कुर्वन्त्वित्यत्र लुङ्लोटोर्निपातनाल्लुग्भवति । तरबादीनां चामन्तां दनुत्पत्तिरेव, तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात् । अयं च लुङ्प्राप्तेषु तिबादिषु विधीयमानत्वाल्लादेशानामपवाद । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वाच्चतु काम याजयाञ्चकारेत्यत्र 'तिङ्ङतिङ' इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात सिद्धो भवति । कथमामन्तस्य पदत्वं, सुबन्तत्वात् । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं, तिङ्भाविनो हि लकारस्यातिङिति प्रतिषेधो न चायन्तिङ्भावी । सुप श्रवणं कस्मान्न भवति, आम स्वरादिषु पाठादव्ययत्वात्, तद्धितेनामा साहचर्येपि तद्धित एव न गृह्यते ऽपि तु व्याप्तेरतद्धितोपि । नञा तु समासप्रसङ्ग, न कारयां न हारयां 'नञ्' सुबन्तेन समस्यतइति समास प्राप्नोति, नैष दोष । अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्चकारेति नञ सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तपदार्थेनामन्तमात्रेण । आमन्तेभ्यो णल प्रतिषेध शशाम तताम । वृद्धौ कृतायां स्थानिवद्भावेन णलो लिग्रहणेन ग्रहणे लुक् प्राप्नोति । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवत आमन्तस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् । एवमप्यम गत्यादिषु, तिपो णल्, आम अत्र प्राप्नोति, अर्थवत्त्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यत्र न भविष्यति ॥

"अव्ययादाप्सुप" ॥ 'तत्र शालायामिति' । शालाशब्दसन्निधौ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यगतकारकशक्त्यभिधानात्तस्यामितिवत्तत्रेत्यत्रापि यदि स्त्रीप्रत्यय स्यात्पदादेव स्त्रीत्वं प्रतीयेतेति व्यामोहनिवृत्त्यर्थं टापो लुग्वक्तव्यो यथा षट्सञ्ज्ञकेभ्य प्रतिषेध इति भाव । वार्त्तिककारस्त्वाह । 'अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादि' ति । 'कृत्वा हृत्वेति' । यदा 'बहुषु बहुवचन' मित्यादेः स्वादिविधिवाक्यैनैकवाक्यता तदा लिं सङ्ख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्योस्मादेव लुग्विधानाल्लिङ्गात्स्वादयो भवन्ति, भिन्नवाक्यता

यामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्ति बहुष्वेव बहुवचन न द्वयोर्नैकस्मि, न्द्वयोरेव द्विवचन नैकस्मिन्न बहुषु, एकस्मिन्नेवैकवचन न द्वयोर्न बहु ः इत्यव्ययेभ्य स्वादीना सम्भव । त्रिकपक्षे तु यत्र सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्यत्वेन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु नि सङ्ख्येभ्य सामान्यविहिता स्वादयो विद्यन्तएवेति सर्वथाव्ययेभ्य सुबुत्पत्तिरेषितव्या प्रत्ययलक्षणेन पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति । सुबिति च सप्तमीबहुवचनस्य पकारेण प्रत्याहारो न कथ, आप पृथगुपादानात् ॥

"नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या" ॥ किमर्थ प्रतिषेध पूर्वसूत्रेण लुङ् मा भूदिति । अमत्र विधीयते स नाप्राप्ते लुक्यारभ्यमाणस्तस्य बाधको भविष्यति, यत्र तर्हि प्रतिषिध्यते पञ्चम्यास्तत्र लुक् प्राप्नोति । प्रतिषेधे तु सति तत्सामर्थ्याद् द्वे वाक्ये भवत । नाव्ययीभावादित्येकम्, अमत्वपञ्चम्या इति द्वितीयम् । अत्र चात इत्यपेक्ष्यते । तत्रापञ्चम्या इत्यनेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पञ्चम्या आदेश' प्रतिषिध्यते न पूर्ववाक्यविहित प्रतिषेध । इममेवार्थं तुशब्देन द्योतयति अविशेषेण प्रतिषेध' अमत्वपञ्चम्या इति, तदेतदुक्तम् । 'तस्मिन्प्रतिषिद्धे पञ्चम्या श्रवणमेव भवतीति' । वाक्यभेदस्तु वृत्तावेव स्पष्ट । 'उपकुम्भादिति' । समीपभूतात्कुम्भादित्यर्थे, कुम्भस्य समीपादित्यपरे । उन्मत्तगङ्गादिरन्यपदार्थप्रधान सत्त्ववाच्यव्ययीभाव क्रियासम्बन्धसद्भावादपादानत्वात्पञ्चम्या मुख्यमुदाहरणम् ॥

"तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" ॥ 'सुमद्रमिति' । मद्राणा समृद्धिरित्यव्ययीभाव, तत सप्तमी, तस्या नित्यमम्भाव । 'एकविंशतिभारद्वाजमिति' । एकविंशतिर्भरद्वाजा वश्या इति 'सङ्ख्या वंश्येने'ति समास' । तत्र वर्तिपदार्थाना स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्भारद्वाजशब्द एकत्वविशिष्टार्थान्तरे सङ्क्रान्त इत्यञो लुगभाव । नेति वयम् । गर्गाणा कुल गर्गकुलमित्यादावपि प्रसङ्गात् । तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र लुगभाव ॥

"लुट प्रथमस्य डारौरस" ॥ 'परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेति' । यद्यपि परस्मैपदे त्रय, प्रथमपुरुषसञ्ज्ञकास्तिबादय, आत्मने पदेष्वपि त्रय

स्तादय इति षट् स्थानिनस्त्रय आदेशा इति वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । मा भूत्सख्यातानुदेश , आन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति, अर्थत श्चान्तर्यम, एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ । कथ पुनर्डादी नामैकाद्यर्थाध्यवसाय । यावता यस्तिप स्थाने स एकार्थो यस्तसस्थाने स द्व्यर्थो यो झे स्थाने स बह्वर्थो, नेत्याह, प्रयोगदर्शनादप्यैकार्थ्यादिकम ध्यवसातु शक्यम् । अथ वादेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम्, एकशेष निर्देशात् । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेष । यदि तु डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रस् च रस् चरस् । डा च रौ च रस्च डा रौरस इति कृतैकशेषाणा द्वन्द्व स्यादनिष्ट सख्यातानुदेश प्राप्नोति । तिप्तसोर्डा । झितयो रौ । आताभयो रसिति । 'कर्तेति' । लुट्, तिप्, तस्य डा इत्यय सर्वादेश । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् । अस्तु तर्ह्यन्त्यस्यैव, तिपस्तकारेण सह टिलोपो भवति । ननु तकारान्तमङ्ग न भवति । डित्करणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा सिद्धान्तेऽभस्यापि । अथ वानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कथम् । अन्त्यस्याप्यय स्थाने भवन्प्रत्यय स्याद् असत्या प्रत्ययसञ्ज्ञाया डकारस्येत्सञ्ज्ञा नास्ति, असत्या चेत्सञ्ज्ञायाम नेकाल्, यदानेकाल् तदा सर्वादेश , यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्यय , यदा प्रत्ययस्तदेत्सञ्ज्ञा, यदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपस्तदैकाल्, न चेदानीं प्रत्यावृत्त्या न्त्यादेशो भवितुमर्हति, तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कर्तारौ कर्तार इति । 'रि चे'ति तासस्त्योर्लोप । 'अध्येतेति' । इङ् अध्ययने । अथ।त्र डारौरस्सु कृतेषु टेरेत्व कस्मान्न भवति, पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात् । इह हि तशब्दस्य टेरेत्व च प्राप्नोति डादेशश्च । द्वयोरपि शब्दान्तरप्रा प्तेरनित्यत्वात्परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाड्डादेश , एव रौरसोरपि द्रष्टव्यम् । अथ वा पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, थास सेवचन ज्ञापक ये तिङादेशास्तेषा टेरेत्व न भवतीति । अन्यथा थास स इत्येव वाच्य स्यात् । 'कतासीति' । तासस्त्योरिति सलोप ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य तुरीयश्चरण ॥ * समाप्तश्चायमध्याय * ॥

श्रीगणेशाय नम ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

"प्रत्यय" ॥ इह यदि सर्वानेव सञ्ज्ञिन स्वरूपेण निर्दिश्य सञ्ज्ञा विधीयेत सन् प्रत्यय क्यच् प्रत्यय क्यङ् प्रत्यय इति ततो गौरव स्यात् । अथ सप् प्रत्यय इति सन सशब्दादारभ्य कप पकारेण प्रत्याहाराश्रयेणात्र वा प्रदेशान्तरे वा सञ्ज्ञा विधीयेत तदानेकस्य पकारस्य सम्भवात्सन्देह स्यात् । तथाहि । प्रत्यासत्तिन्यायआश्रीयमाणे सिप पकारेण स्याद् व्याप्तौ तु तप् तनप् तनथनाश्चेति तनप , । स्यादेतत्, व्याप्तिरेवाश्रयिष्यते, अथ च तनप पकारेण प्रत्याहारो न भविष्यति ज्ञापकात्, यदय 'मिच एकाचोम्प्रत्ययवच्चे' त्यम प्रत्ययवद्भाव शास्ति, अन्यथा षष्ठेपि प्रत्ययसञ्ज्ञाव्यापारादमोपि स्वत एव प्रत्ययत्वात्तद्भावो नातिदेश्य स्यादिति । तच्च, तत्र ह्यमिति द्विरावर्त्तते ततश्चाप्रत्ययप्रतिबद्ध 'मोताम्शसो' रित्यादिविशिष्ट काय यथा स्यादिति सोतिदेश स्यात् । नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणमनर्थकम् अम्वदिति वक्तव्यम्, अत प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययप्रयुक्तमपि कार्यमतिदेश्यमिति प्रतीयते तज्ज्ञापकमुक्तार्थस्य भविष्यति, एव मप्यम आगमत्वात्पुगादिवदप्राप्ते प्रत्ययत्वातिदेश स्यात्, अस्तु वा ज्ञापकमेवमपि कुत एतद्व्याप्तिराश्रीयते न पुन प्रत्यासत्तिरिति । किञ्च यथान्यासाद्गौरव स्थितमेव सबित्यस्याधिकस्य करणात्, अतो गौरवातिप्रसङ्गपरिहारायाधिकारेणेय सञ्ज्ञा विधीयते तदाह । 'प्रत्ययशब्द सञ्ज्ञात्वेनाधिक्रियतइति' । कारक इति तद्विशेषणमधिक्रियते स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरियमधिक्रियतइतिवत्प्रत्ययशब्द सञ्ज्ञाधिक्रियतइति वक्तव्ये सञ्ज्ञात्वेनेति वचनमनर्थभेदात् । तथा ह्ययमत्र कर्मकरत्वेनाधिकृत, अयमत्र कर्मकरोधिकृत, नार्थभेदोस्ति किन्तु कर्मकरोधिकृत इत्युक्ते य कर्मकर सोधिकृतो रूपान्तरेणेत्यपि गम्यते, कर्मकरत्वेनेति पुनरुच्यमाने तस्यैवाकारस्याधिकृतत्व गम्यते, अधिक्रियते, विनियुज्यते सूत्रकारेण, 'यान्सनादीननुक्रमिष्याम ', 'अनुक्रमेण विधास्याम , सूत्रकारायमाणस्य वृत्तिका

रस्यैतद्वचन, यदि तर्ह्यधिकारेण सञ्ज्ञा क्रियते प्रतियोगमुपस्थानात्प्रकृत्युपपदोपाधि[1]विकारागमानामपि प्राप्नोति 'हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ' हरतेरिति प्रकृति दृतिनाथयोरित्युपपद पशावित्युपाधि, 'हनस्त चे' त्यादिर्विकार, 'अपुजतुनो षुगि' त्यागम, सत्या च सञ्ज्ञाया प्रकृतिप्रत्यययो पर्यायेण परस्परापेक्ष परत्व स्यात् शब्दान्तरापेक्ष वा प्रकृते प्रकृत्यपेक्ष तु प्रत्ययस्य, उपपदस्यापि परत्वा 'दुपसर्जन पूर्व' मित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाश बाधित्वा परत्व स्यात्, यत्र समासाभावादुपसर्जन पूर्वमित्यस्या प्रसङ्गस्तत्रोपपदस्य परत्व स्यात्, एव च सति भोक्तु व्रजतीत्येवमेव नित्य स्यान्न तु व्रजति भोक्तुमिति, उपाधेरप्यर्थस्य परत्वासम्भवेपि तद्वाचिन प्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियम स्यात्, आद्युदात्तत्व च यथायथ स्वरान्तर बाधित्वा स्यात्, अङ्गसञ्ज्ञा तु विधानप्रतिबद्धा न चेह प्रकृत्यादय कुतश्चिद्विधीयन्तइति न सा प्रकृत्यादिषु परत पूर्वस्य प्राप्नोति। ननु च प्रतियोगमुपस्थानेपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीना सञ्ज्ञा न भविष्यति। तथाहि। हरतेर्दृतिनाथयो कर्मणोरुपपदयो पशौ कर्त्तरीन् प्रत्ययो भवतीत्येक वाक्य, ते च हरत्यादय प्रत्ययसञ्ज्ञका इति द्वितीय, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते। नैतदस्ति[2]। सनादीनामप्यसता सञ्ज्ञानुपपत्तेर्वाक्यभेदेनैव सञ्ज्ञा विधेया ततश्च सनादीनामेकेन वाक्येन विधिरपरेण सञ्ज्ञाविधि, एव प्रकृत्यादीनामपि प्राप्नोति तत्राह। 'प्रकृत्युपपदेत्यादि'। अयमभिप्राय। प्रकृत्यादीना सनाद्युत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादानात्पारार्थ्यात्स्वसस्कार प्रति प्रयोजकत्वाभावो यथा य पीठे स देवदत्त इति पीठस्य देवदत्तसञ्ज्ञा न भवति। ननु सनाद्युत्पत्तिवाक्ये प्रथमे तेषा पारार्थ्य[3] न द्वितीये सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनपरे वाक्ये, ततश्च सञ्ज्ञासबन्धप्रतिपत्तौ सत्या स्वार्थतापि सम्भवत्येव। तत्र, द्वितीयमपि वाक्य सञ्ज्ञाविधानपरमेवरूपमेव गुप्तिज्किद्भ्य सन् प्रत्यय इति, ततश्च तत्रापि

(१) विकारागमानामिति नास्ति २ पुस्तके।
(२) नैतदेवमिति पा २ पु।
(३) तेषामप्राधान्यमिति पा २ पु।

भूतविभक्त्यानिर्द्देशान्निमित्तत्वात्पारार्थ्ये स्थितमेव । किञ्च योग्यविभक्त्य भावाच्च न प्रकृत्यादीना सज्ञा, प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य वा सज्ञासबन्ध 'वृद्धिरादैच्' स्वरूप शब्दस्येति, न च द्वितीये वाक्ये योग्यविभक्त्यध्याहा रेण सज्ञा भवितुमर्हति, योग्यविभक्तिनिर्द्दिष्टेषु सनादिषु चरितार्थत्वात्, उपपदसज्ञा तु सप्तमीनिर्द्दिष्टस्य विधीयमाना युक्त यद्वाक्यभेदेन योग्य विभक्त्यध्याहारेण च भवतीति । किं च प्रधानेतरसन्निधौ प्रधाने कार्य सप्रत्ययो भवति यस्य चापूर्वविधान तत्प्रधानम् अत प्रथमवाक्ये ताव त्सनादीनामेव प्राधान्य द्वितीयेपि सज्ञा सज्ञिनमपेक्षमाणा यत्पूर्ववाक्ये प्रधानतयावगत तदेवापेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमिति सिद्धमिष्टम् । एवमपि विकारागमाना प्राप्नोति, नैष दोष , महती सज्ञा क्रियते ऽन्वर्थ सज्ञा यथा विज्ञायेत प्रतियन्त्यनेनार्थमिति प्रत्यय इति, न च विकाराग माभ्यामर्थं प्रतियन्ति। यद्येवमिवे क इत्यादीना समासान्ताना च न स्याद्, नह्येषामन्वयव्यतिरेकाभ्या कश्चिदर्थो ऽवधार्यते तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात् । यदप्युच्यते ऽनिर्द्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थ एवैषामर्थ इति तदपि कल्पनामात्रम्, अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाद र्थवत्त्वस्य। इतरेतराश्रयत्व च भवति, सति प्रत्ययत्वे स्वार्थे विधान स्वार्थे विधानाच्चार्थवत्त्वे सति प्रत्ययसज्ञेति, एव तर्हि प्रयोजनाभावान्न भवि ष्यति । तथाहि । तेषा स्थानषष्ठ्या सबन्धस्यावयवसबन्धस्य च प्रतिपाद नात्परत्व तावन्न सम्भवति आगमाना चानुदात्तत्वविधानादाद्युदात्तत्व स्यासम्भव , सति तु प्रयोजने आगमस्यापि श्नम शकारस्येत्सज्ञार्थ भव त्येव सज्ञा। अथ 'हनश्च वध ' 'नाभि नभञ्च ' 'विराग विरङ्ग्ञ्चे ' त्यादौ- वधादीनामनेकाला[1]मादेशाना सज्ञा कस्मान्न भवति, सम्भवति हि तेषु परत्व प्रयोजन, यद्यपि स्थानिन आदेशेन निर्वर्त्तितत्वान्न तदपेक्ष परत्व श- ब्दान्तरापेक्षया स्यादेव परत्व यथोक्त प्राक् गुपादिषु अर्थवत्त्व च तेषा मस्ति विधेयत्वात्प्राधान्य च योग्या च विभक्ति , अत सर्वथा वधादिषु

(१) अनेकालामिति नास्ति २ पु ।

सञ्ज्ञानिवृत्तये यत्न कर्त्तव्य । 'कर्त्तव्य करणीयमिति' । अत्र प्रत्ययसञ्ज्ञाया धातोरङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य गुण । अनन्तरमपि सनादिकमतिक्रम्य व्यवहितोऽपि तव्यदादिरुदाहृत तत्राद्युदात्तादेरपि प्रत्ययकार्यस्य सम्भवात् सनादौ तु नित्स्वरेण धातुस्वरेण च तद्बाध्यते ॥

"परश्च" ॥ 'अयमप्यधिकार इति' । न केवल प्रत्यय इत्यय मेवेत्यपिशब्दार्थ । 'योगेयोगउपतिष्ठतइति' । अनेन परिभाषातो धिकारस्य भेदको धर्मो दर्शित, परिभाषा हि न प्रतियोगमुपति ष्ठते किन्त्वेकदेशस्थितैव सर्वशास्त्रे व्याप्रियते । 'परश्च स भवती त्यादि' । अनेनेहस्थाया एवास्या परिभाषाया प्रत्ययविधौ सर्वत्र व्यापारो दर्शित, लिङ्गवती चेय परिभाषा प्रत्ययसञ्ज्ञा च लिङ्गम् । 'धातोर्वेति' । क्रियावाचिन्या प्रकृतेस्तिङन्तादेरप्युपलक्षणमेतत । 'प्रातिपदिकाद्वेति'। अक्रियावाचिन्या प्रकृतेरिदमुपलक्षण, तेन ङ्याप्योरपि ग्रहणम् । 'तैत्तिरीय मिति' । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते, 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्' 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' 'तदधीते तद्वेद' 'प्रोक्ताल्लुक्' ब्राह्मणकुलस्याभिधेयत्वाचपुसकत्वम् । 'चकार पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति' । अन्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात् । 'तेने[१]ति' । अन्यथा बहुल वचनस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादुणादिषु परत्वस्यापि विकल्प सम्भा व्येत, इह 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' त्यादौ दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्व पर इति वा दिक्शब्दस्याश्रवणादनियमेनाध्याहारे सत्यनियमेन प्रयोगप्रसङ्गे नियमार्थमिद पर एव प्रत्ययो न पूर्व इति, 'गापोष्टगि' त्यादौ षष्ठीनिर्द्देशे प्यानन्तर्यसबन्धे षष्ठी विज्ञानादानन्तर्यस्य च पूर्वत्वेपि भावादनियमप्रसङ्ग एवेति तत्रापि नियमार्थमेव । नैतदस्ति प्रयोजन, 'विभाषा सुपो बहुच् पुर स्तात्त्वि' त्येतन्नियमार्थ भविष्यति, बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्य प्रत्यय इति, ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य नियतत्वादन्य प्रत्यय पर एव भविष्यति, षष्ठी निर्द्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेण मध्येपि प्रसङ्ग इति चेन्न, 'अव्ययसर्वनाम्नाम कच् प्राक् टे' रिति नियमाद् अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति, नैतदेव,

(१) तेनेत्यादि इति पा ३ पु ।

यदि तावदेव नियमः बहुजेव पुरस्तादकजेव मध्य इति ततो बहुजकचो र्नियमो न स्यात्, अथ बहुच् पुरस्तादेव अकज्मध्य एवेति ततो देशस्यानियतत्त्वात्तत्र प्रत्ययान्तरं स्यादेवेति सर्वथानिष्टप्रसङ्गः । किञ्च अकजेव प्राक् टेरित्येव नियमे प्राक् टेः प्रत्ययान्तरं मा भूत मध्यान्तरे तु स्यादेव मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य । न च 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यनया परिभाषयात्र परत्वं सिद्ध्यति, यत्र हि प्रागेव सतः कस्य चित् किञ्चिद्विधीयते यथा पदात्परयोरपादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्वान्नावौ भवत इति स तस्या विषय, इह तु प्रागसन्त एव सनादयो विधीयन्ते न तेषां सम्बन्धि किञ्चित्, प्रत्ययसञ्ज्ञैव तेषां कार्यमिति चेन्न,[1] एवमपि प्रागुत्पत्तिरनिवारिता स्यात्, तथाहि । असतां सनादीनां सञ्ज्ञाविधिरनुपपन्न इत्येकेन वाक्येन सनादीनां विधिर्द्वितीयेन च तेषामेव सञ्ज्ञाविधिरित्यङ्गीकरणीय, ततश्च द्वितीये वाक्ये सतः कार्यमिति कृत्वा परिभाषोपस्थानेन प्राक् प्रयुक्तानां सञ्ज्ञैव केवलं न स्यादुत्पत्तिस्त्वनियतदेशैव स्यात्, प्रथमवाक्ये परिभाषानुपस्थानात् । स्यादेतत्, । 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नि'त्यादावेकैव पञ्चमी सा चैकमेव दिक्शब्दमध्याहरेत् तत्र पूर्वः परो वेति संशये पूर्वशब्दाध्याहारे द्वितीयस्य वाक्यस्य स्वरसभङ्गः स्यात्, गुपादिभ्यः परः सन् प्रत्ययसञ्ज्ञो भवतीति हि तस्य स्वरसतः प्राप्तोऽर्थः स च पूर्ववाक्ये पूर्वशब्दाध्याहारे सति भग्नः स्यात्, अतस्तत्परिरक्षणाय परशब्द एवाध्याह्रियते, भवतु वोत्पत्तिरनियतदेशा पश्चात्तु सत एव परस्य यत्कृत्त्यप्रत्ययसञ्ज्ञादिशास्त्रकार्यं तत्रान्यदेशस्य यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशोऽन्यदेशं निवर्त्तयिष्यति विशेषशास्त्रान्वितत्वेन तस्यैव साधुत्वादिति, अस्त्वेवमथ येषु प्रत्ययसञ्ज्ञैव न भवति 'शमे खः' शङ्खः 'कणेष्ठः' कणठ इत्यादिषु तेषु कथं परत्वं द्वितीयवाक्यव्यापाराभावात्, भवतो वा कथं भवानपि हि यः प्रत्ययः स पर इति प्रत्ययपूर्वकं परत्वं परिभाष्यते, सत्यं, परिभाषापक्षे न स्यात्परत्वम् अधिकारपक्षे तु प्रत्ययत्वपूर्वकं परत्वं न भवति किं तु परत्वविशिष्टस्यैवोत्पन्नस्य पश्चात्प्रत्ययसञ्ज्ञा, इह तु बहुल

(१) चेन्नेत्यैव, पा ३ पु

वचनात्प्रत्ययत्वाभावेपि परत्वमविरुद्धम्, एवमपि नार्थ एतेन बहुलवचनादेव परत्वमेवात्र व्यवस्थास्यते, एवं तर्हि प्रयोगनियमार्थमिदं पर एव प्रत्ययो न केवल इति, अन्यथा प्रत्ययार्थमात्रविवक्षाया केवलोपि प्रत्ययः प्रयुज्येत यथा किमस्य द्वयस किमस्य मात्रमिति, यथा वा प्रकर्षविवक्षाया तरतमभाव तारतम्यमिति, ननु सर्वत्र प्रकृतिविशेषं निर्दिश्यैव प्रत्ययो विधीयते तत्र पूर्वोक्तया नीत्या[1] परत्वविशिष्टस्यैव विधानमिति नास्ति केवलस्य प्रयोग, एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षाया केवलाया प्रकृते प्रयोग स्यादेव यथा पच् वृत्तेति, यत्र पुनरुभय विवक्षित प्रकृत्यर्थं प्रत्ययार्थश्च न तत्र केवलाया प्रकृते प्रयोगप्रसङ्ग, न केवला प्रकृति प्रत्ययार्थमभिधातु समर्थेति, लक्षणया समर्थेति चेत्, नो,खल्वारभ्यमाणमप्येतल्लक्षणया प्रयोग निवारयितुमर्हति, अत केवलप्रकृत्यर्थविवक्षाया केवला प्रकृतिर्मा प्रयोजीति सूत्रारम्भ, चशब्दश्चावधारणे, प्रत्यय परो भवत्येव न तु कदा चिन्न भवतीति वचनव्यक्ति, आ पदत्वनिष्पत्तेश्चाय नियम, निष्पन्ने तु पदे तावदेव प्रयुज्यते, अपत्याद्यर्थान्तरविवक्षाया तु तस्मादपि प्रत्ययान्तर भवति[2] ॥

"आद्युदात्तश्च" ॥ इहास्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात्सर्व एव स्वरविधिर्नियमार्थ, तत्र 'चित' एवान्त उदात्त, रित्येव मध्य उदात्त, तिदेव स्वरित, सुप्पितावेवानुदत्तौ, दूरात्सम्बुद्धावेवैकश्रुत्यमिति, स्वरान्तराणामन्यत्र नियमात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यति नास्वरको नाप्यन्यस्वरकस्तत्राह । 'अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गादिति' । अनियत स्वरो यस्य सोनियतस्वर, स चासौ प्रत्ययश्चानियतस्वरप्रत्यय तस्य प्रसङ्गे प्रत्ययोऽनियतस्वरो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थ । अनियतस्वरप्रसङ्ग इति पाठे त्वनियतस्य स्वरस्य प्रसङ्ग इत्यर्थ । अयमभिप्राय । आद्युदात्तत्वमपि 'ञ्नित्यादिर्नित्य' मित्यादौ नियतत्वान्न स्याद् अन्यत्रानियम स्यादेव यत्राय नियमो नास्ति । किञ्च त्वदुक्ते नियमे चिदादीनामनियम स्याद्

(१) रीत्येति पा २ । ३ । पुस्तकयो ।
(२) भवतीति नास्ति २ पुस्तके ।

अतश्चितोन्त एव तिस्वरित एवेत्यादिक तत्रतत्र नियमस्वरूपमाश्र
णीय ततश्च प्रत्ययस्यानियतस्वरत्वमेव स्यात् । किञ्च रित्येवोपोत्तमम्-
दात्तमित्यपि नियमे ऽन्यत्रोपोत्तममुदात्त मा भूद् मध्यान्तर तु स्यादेव
मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य, तस्माद्ये एकाच प्रत्ययास्तेष्वनियतस्वरप्र
सङ्गे वचनमिदमुदात्तार्थं ये पुनरनेकाच प्रत्ययास्तेषु देशस्याप्यनियम प्रा
प्नोति कदा चिदादे कदा चिन्मध्यस्य कदा चिदन्त्यस्येति तेषु वचनमिद
मुदात्तार्थ तत्राप्यादेरुदात्तार्थमिति । किमर्थ पुन प्रत्ययसज्ञासन्नियोगेनाय
स्वर उच्यते, न 'अनित्यादिर्नित्य' प्रत्ययस्य च लसार्वधातुकमनुदात्त सुप्पि
तौ चेति स्वरप्रकरणएवोच्येत । एव हि प्रकरणमभिन्न भवति, किञ्च द्विरा-
द्युदात्तग्रहण द्विश्चानुदात्तग्रहण न कर्त्तव्य भवति । स्यादेतत् । तत्र क्रिय-
माणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वर प्राप्नोति, इह तु क्रियमाणे
नाय दोषो भवेद् उत्पन्नो हि प्रत्ययस्तदाश्रयाणा तदन्तविध्यादीना निमित्त
भवति न तूत्पद्यमान , न खलूत्पद्यमानो घट उदकाहरणादीना निमित्त
मवकल्पते ततश्चाद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतियोगमुपस्थाने सति उत्पद्यमान
एव तव्यदादिराद्युदात्तो भवति, एव तिबादिरनुदात्त इति दोषाभाव ,
अत प्रत्ययसज्ञासन्नियोगेन स्वरो विधीयतइति । तच, ज्ञापकात्सिद्ध,
यदय अनित्यादिरुदात्तो भवतीत्याह, तज्ज्ञापयति प्रत्ययस्य चेत्यत्र न
तदन्तविधिर्भवतीत्यनुदात्तत्वमपि तदन्तस्य न भविष्यति, धातोरन्त
उदात्तो भवतीत्यादे प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् । यत्र ह्यनुदात्त
प्रत्ययो याति वृत्ताभ्यामित्यादौ तत्र प्रकृतिस्वर श्रूयते यातो यान्ति वृत्त
त्वमित्यादौ सतिशिष्टेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाध्यते, यदि च प्रत्यया
न्तस्यानुदात्तत्व स्याद् निर्विषय धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्व[1] स्यात् । इद
तर्हि प्रयोजन लवितव्यमित्यादौ प्रत्ययोत्पत्तिकालएवाद्युदात्तत्वे कृते
पश्चाद्भवन्निडनुदात्तो यथा स्यात्, अन्यथा लूतव्य इति स्थिते आद्युदात्तत्व
शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् इट् तु स्वरभिन्नस्य प्राप्नोति उभयोरनित्ययो,
परत्वादिटि कृते तस्य प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणे सति इट एवाद्युदात्तत्व स्यात् ।

---

(१) कयोरन्तोदात्तत्वमिति पा २ पुस्तके ।

एतदपि ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे' त्याह तज्ज्ञापयति आगमा अनुदात्ता इति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुट प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थक तत्स्यात्, ननु पिदर्थमेतत्स्यात्, अन्यथा चिनुयादित्यादौ पिद्वक्तो यासुडनुदात्त स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजन स्याद् यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति पित्त्वमेव प्रतिषेधेत्। अवश्य चैतज्ज्ञापकमाश्रयणीयम् अन्यथा प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वविधावपि लविषीयेत्यादौ लावस्थायामनचकत्वादसति स्वरे विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च सीयुटि कृते पश्चाल्लादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमित्यानुपूर्व्या सीयुट एव स्यात् ज्ञापकाश्रयणे तु सीयुडनुदात्त इटोदित्यकार उदात्तो भवति, कथ भवति, यावता सीयुटि कृते ऽकारस्य विच्छिन्नमादित्व, नैष दोष । यासुट उदात्तवचन ज्ञापक प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुट प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थक तत्स्यात्। किञ्च लवितव्यमित्यादौ पूर्वमाद्युदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवचिट् किमित्यनुदात्तो भवति, शेषनिघातेन, नाय शेषनिघातस्य विषय, स्वरविधिशेषत्वात्तस्य, यस्मिन्पदे यस्यामवस्थाया यस्याच उदात्त स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्पदे तस्यामवस्थाया सन्निहितमजन्तर निहन्यतइत्यर्थ, न चाय प्रकारोऽत्र सम्भवति। इह तर्हि सुघ्ने भवा स्रौघ्नी प्रत्ययसन्नियोगेनाद्य उदात्तत्वे सति ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वर सिद्धो भवति, अन्यथा स्रौघ्न ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्व बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावान्न स्यात्, न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। लोपो हि ङीप उत्पत्तिमपेक्षते स्वरस्तु निरपेक्ष, अवश्य चात्रान्तरङ्गत्व[1]मेवाश्रयणीयम् अन्यथा कसेन क्रीता 'कसाट्टिठन्' टित इति ङीप् कसठईइति स्थिते ञ्नित्यादिरित्याद्युदात्तत्व बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोप स्यात् ततश्च नित्स्वरे लोपेन बाधिते प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेन विधीयमानमाद्युदात्तत्वमकारस्य स्थितमिति तस्य लोपे ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यात्। ननु च ठवश्चि

(१) अतश्चान्तरङ्गत्वमिति पा २ पु ।

त्करणात्पूर्वमिकादेशस्तत प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप, इह तर्हि उत्से जाता 'उत्सादिभ्योऽञ्' ङीप्, उत्सअईइति स्थिते ञित्स्वर बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे पूर्वोक्तया नीत्या ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यात्। नैष दोष, ञित्स्वरो हि प्रत्ययस्वरस्यापवाद, न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते तत्र तावदत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्व भवति अपवाद ञित्स्वर प्रतीक्ष्यतइति कुत उदात्तलोप, इह तर्हि अत्रेरपत्यम 'इतश्चानिञ' इति ढक्, आयन्नादिषूपदेशिवचन[१]स्वरसिद्ध्यर्थमिति प्रत्ययस्वरात्पूर्वमेयादेश, ङीप्, आत्रेयईइतिस्थिते तद्धितस्य कित इति स्वर बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न प्राप्नोति तस्मादन्तरङ्गत्वमेवाश्रयणीयम्, एव च सौघ्नीत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वादेव सिद्धमिष्टमिति नार्थ एतदर्थेन प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तवचनेन, इद तर्हि प्रयोजन गोपायति धूपायति उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे पश्चा 'त्सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसञ्ज्ञाया धातोरित्यन्तोदात्तत्व भवति, यदि तु अनित्यादिर्नित्य प्रत्ययस्य चेत्युच्येत परत्वाद्धातुस्वर प्रत्ययस्वरो बाधेत। स्यादेतत्। अनुदात्तस्य तर्ह्यत्र प्रदेशे करणे कि प्रयोजन, स्यादेतत्। काय शब्दाट्टापि स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वम्प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वरितश्च प्राप्नोति, पर प्रत्यादिवद्भावात्पित्स्वरश्च, परत्वात्स्वरितो भवति। यदि तु लसार्वधातुकमनुदात्त सुप्पितौ चेत्युच्येत परत्वादनुदात्तत्व स्यादिति। तन्न। अत्र हि टाबुत्पत्तेरपि प्रागेव स्वरितो भवति सत्यपि वा टापि स्वरितैकादेशयोरुभयोरनित्ययो परत्वात्स्वरितत्वे कृते आन्तर्यत स्वरितानुदात्तयोरेकादेश स्वरितो भविष्यति। इद तर्हि आम्बष्ठ्या यङश्चाप्येकादेशे कृते पित्स्वरश्च प्राप्नोति चित्स्वरश्च परत्वाच्चित्स्वरो भवति अन्यत्र क्रियमाणे पित्स्वर स्यात्, अत्रापि चापश्चित्करणसामर्थ्यादेव चित्स्वरो भविष्यति, सामान्यग्रहणाविघातार्थं हि चकारे टाप्प्रकरणएव यङष्टाप विदधीत, एव तर्हि तदेव तस्मिन्प्रयोजन तदन्तविधि माभूदिति। यदुक्त प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यादिति, तत्र आस्ते शेत

(१) उपदेशिवद्वचनमिति पा २ पु १

इत्यादौ लसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सावकाश त्वात्, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमपि अग्निमान् वायुमान् अग्नीनामि त्यादौ 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' 'नामन्यतरस्या' मिति स्वरसिद्ध्यर्थं स्यात्, अत्र ह्यन्तोदात्तादिति वर्त्ततइत्यलमति कर्कशेन क्षोदेन ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ सुबिति प्रत्याहारस्येद ग्रहण न सप्तमी बहुवचनस्य, पित्त्वादेवानुदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, अत एव वृत्तौ सुप इति बहुवचन, पित एतत्तु प्रक्रमानुरोधेन बहुवचन, सुपश्च पकारेण प्रत्याहारो न कप, टाबादीना पित्करणात्, । 'पचतीति'। शबन्तोदाहरण, तिपस्त्व दुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्येव सिद्धम् ॥

"गुप्तिच्किद्भ्य सन्" ॥ 'गुप गोपनइति'। गुप व्याकुलत्वे गुपू रक्षणइत्येतयोस्तु ग्रहण न भवति तिजिना सह गणे पठितस्यानुदात्तेत एव गुपेरिहापि ग्रहणात् । 'प्रत्ययसञ्ज्ञा चाधिकृतैवेति'। का पुनरत्र विस्मरणाशङ्का, किं त्वन्वर्था प्रत्ययसञ्ज्ञा ऽनर्थकस्य गुपादिसनो न स्या दित्याशङ्कानेन निवार्यते, अधिकारसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीत्यर्थ । अन्वर्थता त्वर्थवदनर्थकसम्भवे ऽर्थवतो ग्रहणहेतु, निन्दादयस्तु गुपादी नामर्था न सन, अन्यथा गुपादीनामानर्थक्यप्रसङ्गात्, धातूना चानेका र्थत्व तत्रतत्र दृश्यते, प्रत्ययास्तु स्वार्थिका अपि भवन्ति समासान्ता दिवत् । 'जुगुप्सतइति'। धातोरित्येवमनभिधानादस्य सनो ऽनार्द्धधातु कत्वादिडभाव । 'निन्दा क्षमेति'। प्रायिकमेतदुपाधिवचन, तथा च 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्यत्र ग्रन्थ, अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि, अथ वा क्षेत्रिय पारदारिक, परदारा परक्षेत्र, तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्य इति, सशयेपि दृश्यते तद्ध्यचिकित्सन् य एव विद्वान्विचिकित्सति तच्छुश्रुवा नृषिर्व्यचिकित्सदिति च । 'अन्यत्रेति'। अर्थान्तरवृत्तेर्धात्वन्तरादित्यर्थ । एतच्च 'पूर्ववत्सन' इत्यत्र निपुणतरमुपपादितम् । 'गुपादिष्वनुबन्धकरण मात्मनेपदार्थमिति'। एतदपि तत्रैवोपपादित, गुपादिष्विति बहुवचन मान्वधादिसूत्राभिप्राय, कितिस्तु परस्मैपदी, तथा चानन्तरमेव प्रयोगा

दर्शिता, सनो नकार स्वरार्थ, नित्करणसामर्थ्याद्धातुस्वरो न भवति, यस्स्तोतार जिघांससि सखाय, विशेषणार्थश्च, 'अज्झनगमा सनि' 'हने स' हस इत्यत्र मा भूत् 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्,' सुषुपिष इन्द्र मित्यत्र मा भूत्, 'सन्यङो' रित्यत्रापि लिटि धातोरित्यतो धातोरि त्यनुवृत्तेर्यद्यपि तृणादिभ्य से ऽप्रसगो हसो वत्स इत्यादौ तु स्यादेवो णादाना व्युत्पत्तिपक्षे, अकारस्तु प्रतीषिषतीत्यत्र प्रतिपूर्वादिणः सनि विहिते 'अजादेर्द्वितीयस्ये' ति सशब्दस्य द्विर्वचन यथा स्यादेवमर्थ, यथेष्ट नामधातूनामिति वक्तव्य पुत्रीयिषिषति, अन्यत्र त्वार्द्धधातुके ऽतो लोप, सार्वधातुके शपा सहैकादेश इति नास्ति विशेष ॥

"मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य" ॥ अत्र मान्वधी अनुदा त्तेतौ शेषौ स्वरितेतौ। 'अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घो भवतीति'। 'सन्यत' इतीत्वे दीर्घो भवतीत्यर्थ । ननु विशेषविहितो दीर्घ सामान्यविहित मित्त्व बाधित्वा ऽवर्णस्यैव प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'दीर्घो ऽकित' इत्यत्राकित इत्याह, तज्ज्ञापयति नाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव इति, तद्धि ययम्यतइत्यादौ नुकि कृते मा भूदिति, यदि चाभ्यासविका रेषु बाध्यबाधकभाव स्यात्ततो विशेषविहितत्वान्नुकि कृते ऽनजन्तत्वा देव न भविष्यति दीर्घ कि प्रतिषेधेन, अत एव डोढौक्यतइत्यादौ ह्रस्वत्वे कृते गुणो भवति, अन्यथा बबाधइत्यादौ चरितार्थ ह्रस्व पापच्यत इत्यादौ चरितार्थो दीघ परत्वाद्बाधेत, अपर आह। सूत्रोपात्त एवार्थो वृत्तिकारेणोक्त इति कथमाभ्यासस्येति पदच्छेद, अभ्यासस्य विकार आभ्यास स चेत्वमेव, तथाहि। लोपस्य तावदभावरूपत्वादादेशो विधातुमशक्य, यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्व स्यात् तद्धितनिर्द्देशो ऽनर्थक स्यात्, दीर्घश्रुत्या 'ऽचश्चे' त्युपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानाद्दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घो विशेषाभावात्तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते, अथ वा सन्याहत्य विहितस्य विकारस्य ग्रहण तदाह। 'अभ्यासस्य चेका रस्येति'। '[1]सर्वशेष इति'। न केवल तस्यैवापि तु पूर्वयोरपि द्वयोरित्यर्थ.।

१ सर्वस्य शेष इति काशिकाया मुद्रितपुस्तके पाठ ।

'तेन क्व चिन्न भवतीति' । अर्थान्तरवृत्तिभ्यो धात्वन्तरेभ्य इत्यर्थः । एतच्च 'पूर्ववत्सन' इत्यत्रोपपादितं, मानयतीत्यादयश्चुरादिण्यन्ताः । निशानइति ण्यन्तादेव पचाद्यच् । 'मानेर्जिज्ञासायामिति' । यद्येवं ज्ञानार्थवृत्तेर्मानेरुत्तरसूत्रेणैव सन् सिद्धः, सत्यं, दीर्घविधानार्थं वचनमिड्भावार्थं च । 'वधेर्वैरूप्यइति' । चित्तस्य दुर्गन्धाद्यनुभवनिमित्तो विकारो वैरूप्यम् । 'शानेर्निशानइति' । निशानं तीक्ष्णीकरणं, यत्रैवायं पठितः शान तेजनइति तत्रैवेत्यर्थः ॥

"धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" ॥ कर्मत्वसमानकर्तृकत्वयोः क्रियापेक्षत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थत्वेनापि तावच्छ्रुतत्वात्तदपेक्षे एव ते विज्ञायेते इत्याह । 'इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृक इति' । 'अर्थद्वारकमिति' । धात्वर्थस्य कर्मत्वात्समानकर्तृकत्वाच्च धातुस्तथा व्यपदिश्यते न स्वरूपेणेत्यर्थः । किं कारणमसम्भवात्, यद्यपि करोतिमिच्छतीत्यादौ धातोः स्वरूपेणापि कर्मत्वसम्भवस्तथापि न तस्य स्वरूपेणार्थद्वारेण वा समानकर्तृकत्वं सम्भवति, किं चात्र श्तिपा निर्देशात्स्वरूपपरत्वं सन्प्रकृतेस्तु लोकव्युत्पत्त्यनुसारेणार्थपरत्वमेवातः सुष्ठूक्तं धातोरर्थद्वारकं विशेषणमिति, इच्छायाः क्रियायाः कर्मभूत इच्छयैव समानकर्तृकोऽर्थो यस्य धातोस्तस्मात्सन् भवतीत्यर्थः । 'चिकीर्षति जिहीर्षतीति' । कृहृभ्यां सन् 'इको झलि' ति कित्त्वम्, 'अज्झनगमां सनी' ति दीर्घः, 'ऋत इद्धातो' 'र्हलि चे' ति दीर्घः, सनः षत्वं, द्विर्वचनं, हलादिशेषः, ह्रस्वः, 'कुहोश्चु' रिति चुत्वं ककारस्य चकारः, हकारस्य झकारः, 'अभ्यासे चर्चे' ति जश्त्वं जकारः, 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञायां लडादि । 'धातुग्रहणं किमिति' । कर्मणः समानकर्तृकादिति वचनाद्वाक्याच्च भविष्यति, नह्येतदुभयं वाक्यार्थस्य सम्भवति सुबन्तादपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृकत्वाच्च भविष्यति, यत्रापि समानकर्तृकत्वं गमनमिच्छति आसनमिच्छतीत्यादौ तत्रापि क्यच् बाधको भविष्यति । यद्यपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृके क्यच् सावकाशः, तथापि चिकीर्षतीत्यादावसुबन्ते सावकाशः सन् सुबन्तेषु समा

नकर्तृकेषु परत्वाद्बाधिष्यते, यत्रापि क्यच् प्रतिषिध्यते क्यचि मान्ताव्य यप्रतिषेध इति, कर्त्तुमिच्छतीति, तत्रापि काम्यच् बाधक , ङ्याप्प्राति पदिकेष्वपि खट्वाकुमारीपुत्रादिषु न समानकर्तृकत्वमासनशयनादौ त्वकर्मत्व, नहि ङ्याप्प्रातिपदिक कर्माभिधायि विभक्त्यभिधेयत्वात्कर्मा दीना, धातोरपि तर्हि न स्यात्, अथ तत्र वस्तुतो धात्वर्थस्येच्छया व्याप्यमानत्वात्कर्मत्व, प्रातिपदिकादपि स्यात्, अथात्र कर्मरूपानभिधा नान्न स्याद्धातोरपि न स्यादिति समान वच , एव तर्ह्यसमानकर्तृक त्वादेवात्र न भविष्यति शयनासनादौ हि प्रकृत्यर्थस्यैव समानकर्तृकत्व क्रियारूपत्वाद् न प्रत्ययार्थस्याक्रियारूपस्य, क्रियारूपस्य सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र घञादय इति स्मरणात् । तिङन्तादपि यत एव हेतो पाकमिच्छतीत्यत्रार्थे पचतीच्छतीति न भवति तत एव हेतो सन्नपि न भविष्यति, तदेव न धातुमपहाय क्वचिदपि प्रसङ्ग इति प्रश्न । 'सोय सर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति'। अन्यथा सङ्घातस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत एव सन्स्यात् ततश्च सन्नन्तत्वेन तस्यैव धातुत्वात्तत एव लङ्युपसर्गात्पूर्वो ऽडागम प्राप्नोति । ननु [१]लिङ्यप्युपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गो दोष शक्यो दर्शयितु, सत्यम्, अट्प्रसङ्गमप्यपर दोष दर्शयितु लङुदाहृत । ननु धातुरेव विशिष्टक्रियावाची उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारको न तु कस्य चिदर्थस्याभिधानेन, यथा भुङ्क्तइत्यत्र भुजिरेवाभ्यवहारे वर्त्तते आत्मने- पद तु कर्त्तरि, अथ चान्तरेणात्मनेपद नाभ्यवहारो गम्यते तद्वदुपसर्ग सन्निधाने धातुरेव विशिष्टा क्रियामाह, ततश्चार्थद्वारकै कर्मत्वसमान कर्तृकत्वे अपि धातोरेव न सङ्घातस्य, अवश्य चैतदेव विज्ञेय धातुरेव च क्रियावाची, कथ यो हि मन्यते सङ्घात क्रियावाचीति क्रियमाणेपि तस्य धातुग्रहणे योत्र धातुर्न तस्मादुत्पत्ति प्राप्नोति अकर्मत्वादसमानकर्तृ त्वाच्च, एव मन्यते प्रशब्दसन्निधौ तावत्प्रकर्षाख्यो विशेषो गम्यते, न च प्रकर्षमपि धातुरेवाचष्टे, प्रशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात, सति चैव समुदायस्यैव कर्मत्व, नह्यसौ करोत्यर्थमात्रेण सन्तुष्यति नापि प्रकर्षमात्रेण, न चैव

१ लङ्यपीति २ पु पाठ ।

योऽत्र धातुस्तस्मादनुत्पत्तिप्रसङ्गः, तस्यापि कर्मत्वात्, तथा च कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमिति समुदायचिकीर्षायामपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया भवति तेषामपि कर्मत्वात् । नन्वेवमपि यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति, यत्र तर्हि समुदायस्यैव कर्मत्वं तत्र कथं यथा प्रस्थातुमिच्छति प्रतिष्ठासतीति, अत्र हि तिष्ठतीति गतिनिवृत्तिः प्रतीयते प्रशब्दसन्निधौ तु गतिस्तत्र यथा जिगमिषतीत्येकमेव कर्म तद्वदत्रापि ततश्च समुदायादेव स्यात्, यश्चैव योऽत्र धातुः कथं ततः सन्, नह्यसौ कर्म, कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी, किं तर्हि षष्ठी कर्मणोऽवयवाद्धातोरिति, चिकीर्षतीत्यादावपि केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मावयवत्वम्, एवमप्यसमानकर्तृत्वान्न प्राप्नोति धातुमात्रस्याक्रियावाचित्वात्, अतः समानकर्तृकादित्यपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति व्याख्येयं, तदेव सङ्घातनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमिति स्थितम् । 'कर्मण इति किमिति' । जिगमिषतीत्यादौ प्रयोगे प्रत्ययवाच्यायाः इच्छायाः कर्मापेक्षायां प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्म प्रत्येष्यते, यद्यपि क्रिया करणमप्यपेक्षते स्फुटतरा त्विच्छायाः कर्मापेक्षेति सैव प्रकृत्यर्थेन पूरयिष्यते नार्थः कर्मग्रहणेनेति प्रश्नः । 'गमनेनेच्छतीति' । अस्यां विवक्षायां गमेर्मा भूदित्यर्थः । असति हि कर्मग्रहणे सत्यामपीच्छायाः कर्मापेक्षायां यथैतद्वाक्यं भवति गमनेनेच्छतीति तथासन्नपि स्यादिति भावः । 'इच्छायामिति किमिति' । शब्दवैरादिसूत्रे यत्करणइति तदिहैवास्तु, अभिधानशक्तिस्वाभाव्याच्च करणविशेषइच्छायामेव सन् भविष्यति नमस्प्रभृतिभ्यः पूजादाविव क्यजिति प्रश्नः । 'कर्तुं जानातीति' । लक्षणैकशरणो नैव प्रतिपाद्येतेति भावः । 'वावचनाद्वाक्यमपि भवतीति' । ननु 'समानकर्तृकेषु तुमुन्नि'ति तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं भविष्यति, अस्ति तस्यावकाशः चिकीर्षितुमिच्छतीति, नह्यत्र सनः प्रसङ्गः, सनन्तान्न सनिष्यतइति वक्ष्यमाणत्वात् । धातोरिति विधानादित्यादिना धातुग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं दर्शयति । 'न दूर्वेत्रेति' । तथा च जुगुप्सतइत्यादाविडभावः ।

'आशङ्कायामिति'। आशङ्का सम्भावना प्रयोक्तृधर्मं, तद्विशिष्टक्रिया वचनात्स्वार्थे प्रत्यय,। 'कूल पिपतिषतीति'। कूलस्याचेतनत्वादि च्छाया असम्भव । 'श्वा मुमूर्षतीति'। शुनश्चेतनत्वेपि जीवितस्य प्रियत्वाद्वाध्याद्यभिभवेपि तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा न भवतीति, शङ्के पति ष्यति कूल, शङ्के मरिष्यति श्वेत्यत्रार्थे । प्रत्याख्यान तु यो यदिच्छति स तस्य पूर्वरूपाणि करोति, यथा देवदत्त कट चिकीर्षु सन्नह्यति रज्जु कीलपूलादिक चादत्ते, कूलस्यापि च पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते लोष्टा शीर्यन्ते भिदा जायन्ते, श्वान खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीला सूत्लानाश्च भवन्ति, तदिह पूर्वरूपदर्शनादिच्छाध्यारोप्यते इच्छत्येवाय य एवमि च्छाविनाभूतानि पूर्वरूपाणि करोति, गौणमुख्यन्यायश्च क्व चिल्लक्ष्या पेक्षया नाश्रीयते ततश्चाध्यारोपितेच्छाश्रय प्रत्यय इति । 'विशेषण किमिति'। इच्छाग्रहण किमित्यर्थ । 'शैषिकादिति'। सन्प्रसङ्गाद न्योप्यनिष्ट प्रत्ययो वार्यते, शेषाधिकारविहित शैषिक, मतुबर्थे भवो मतुबर्थीय, गहादेराकृतिगणत्वाच्छ, मतुपोर्थो मतुबर्थ, सोस्यास्तीति मतुबार्थिक । 'अत इनिठनौ'। शैषिकप्रत्ययान्ताच्छैषिक सरूपप्रत्ययो नेष्ट, तद्यथा शालाया भवो घट शालीय, तत्र भवमुदक पुनश्छो न भवति, विरूपस्तु भवत्येव, अहिच्छत्रे भवमाहिच्छत्र, तत्र भवमाहिच्छ त्रीयम्, अणन्तच्छो भवति, तथा दण्डोस्यास्तीति दण्डिक, 'अत इनि ठनौ' सोऽस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति, विरूपस्तु भवत्येव दण्डिमती सेनेति । 'सनन्तान्न सनिष्यतइति' सरूप इत्येव, सारूप्येण चात्र सादृश्य लक्ष्यते तच्चार्थद्वारकमिति इच्छासनन्तादिति पूर्वोक्त एवार्थो भवति, एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि। जातौ पदार्थे समुदाये सकललक्षण प्रवर्त्तते ततश्च तत्प्रवृत्ते प्राक् तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसम्भवात्तदन्तान्नास्ति तत्प्रत्ययप्रसङ्ग, इह यो ग्राम गन्तुमिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणेष्टो ग्रामो मे स्यादिति तथापि गम्यमानतारूपेण सोपीष्ट एव, ग्रामो जिगस्यते, जिगमिषित', जिगमिषितव्य, सुजिगमिष इति इच्छा वाचिन सन्नन्तात् ग्रामे कर्मणि लादयो भवन्ति, गमि प्रति कर्मत्व

[1]ग्रामस्य स्पष्टमेव,अत एव ग्राम जिगमिषति ग्रामाय जिगमिषतीति गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत ॥

"सुप आत्मन क्यच्" ॥ अत्रापीच्छायामित्यनुवृत्तेस्तदपेक्षमेव सुबन्तस्य कर्मत्व विज्ञायतइत्याह । 'इषिकर्मण इति' । आत्मशब्दोय परव्यावृत्तिवचन स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनद्रव्यवचन, स हि गृह्यमाण इच्छया वा सम्बध्येत सुबन्तेन वा, तत्रेच्छया सम्बन्धे कर्त्तरि षष्ठी, आत्मन इच्छायामात्मकर्तृकायामिच्छायामात्मा चेदिच्छतीत्यर्थे स्यात, ततश्चात्मग्रहणमनर्थक स्यात्, सर्वैवेहेच्छाऽऽत्मकर्तृका तस्या स्तद्धर्मत्वात्, सुबन्तसम्बन्धे तु देवदत्तस्य पुत्रमिच्छति यज्ञदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति परस्यापि हीष्यमाण आत्मन एवेष्टो भवति तस्याप्यात्मत्वात, अनर्थक चात्मग्रहण स्याद् व्यावर्त्याभावात्, वृक्षस्य जलमिच्छति ख ट्वाया पादमिच्छतीत्यादौ यत्राचेतनार्थं किं चिदिष्यते तद्व्यावर्त्यमिति चेत्, न । तत्रापि चेतनस्यैव परमशेषित्वात, सर्वमेव हि भोग्य चेतना नामेव शेषभूत खट्वाया पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खट्वादिकमुप भोग्य तदर्थमेव तदिष्यते खट्वादिक तु तस्यैव द्वारमात्रम्, अत परव्या- वृत्तिवचन एवात्मशब्दस्तत्रापि यदीच्छया सम्बन्ध स्यात् पूर्ववत्कर्त्तरि षष्ठ्यामात्मग्रहणमनर्थक स्यात् सर्वस्या एवेच्छाया एषितृकर्तृकत्वादिति सुबन्तेन सम्बध्यते, सुबन्तात्कर्मण इच्छायामभिधेयाया क्यज् भवति तच्चे त्सुबन्तमात्मन स्वस्य सम्बन्धि भवति, कस्य स्वस्येत्यपेक्षायामिच्छया एषितु सन्निधापितत्वात् तस्यैवैषितुरात्मन सम्बन्धिइति विज्ञायते तदाह । 'एषितुरेवात्मसम्बन्धिन सुबन्तादिति' । न चैवमात्मन पुत्र परस्य दारामिच्छतीत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वात्प्रसङ्ग, नात्र यथाकथचिदात्मसम्बन्धित्वविवक्षित किं तर्हि इष्यमाणमेव रूपमात्म सम्बन्धित्वेन यदेष्यते तदा प्रत्यय । 'पुत्रीयतीति' । 'क्यचि चे'ती त्वम् । 'सुप इति किमिति' । कर्मण इति वचनात्तिङन्तादप्रसङ्ग, नहि तिङन्त कर्म धातोश्चाप्रसङ्गो विशेषविहितेन सना बाधितत्वात् ।

१ अत एवेत्यधिक २ पुस्तके ।

ङ्याप्प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि न कश्चिद्दोष 'न क्य' इति पदसञ्ज्ञाविधानात्, तच्च क्रियमाणे सुब्ग्रहणे नियमार्थं नान्तमेव क्ये पदमिति, तदेव ङ्याप्प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं भविष्यति । नन्वसति सुब्ग्रहणे ङ्याप्प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तव्यमविशेषात्ततश्च 'न क्य' इत्येतद्य द्येव नियमार्थमथापि विध्यर्थम् उभयथापि दोष., नियमार्थे हि वाच्यतीत्यादौ प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तौ यद्यपि दोषाभावो नकारान्तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तिपक्षे नलोपो न स्यात्, अथ तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थम् एव सति वाच्यतीत्यादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जश्त्वादिपदकार्यं स्यात्, अत सुबन्तादेव यथा स्य त्प्रातिपदिकान्मा भूदिति नियमार्थं सुब्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव, एव तर्हि कर्मग्रहणाद् ङ्याप्प्रातिपदिकादप्रसङ्ग, सुबन्तमेव हि कर्माभिधायि पञ्चकपक्षेपि द्योतकविभक्तेरपेक्षितत्वात्, तदेव सुबन्तमपहाय न क्व चित्प्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्न । 'वाक्यादिति' । पदसमूहादित्यर्थ । 'महान्त पुत्रमिच्छतीति' कि च स्याद्यद्यत्र स्यात् प्रत्ययार्थे गुणभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयोरसति परस्परसम्बन्धे समासो न स्यात, [1]तथा च तन्निबन्धनमात्व न स्यात् किमिदानीं न भवति महापुत्रीयतीति, भवति, यदैतद्वाक्य भवति महान्पुत्रो महापुत्र महापुत्रमिच्छतीति, अथ क्रियमाणेपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समुदायस्यासुबन्तत्वात्, कि पुनरय कर्मणो समुदाय आहोस्वित्समुदाय कर्म, कि चात, यदि कर्मणो समुदायो न कर्मग्रहणेन गृह्यतइति समुदायादप्रसङ्ग, अथ समुदाय कर्म अवयवाद् द्वितीया न प्राप्नोत्यकर्मत्वात्, एव तर्हि कर्मणोरेवाय समुदाय सुब्ग्रहणं तु यदत्र कर्म तस्मान्मा भूदिति, अथ क्रियमाणेपि सुब्ग्रहणे कस्मादेव तस्मान्न स्यात् सुबन्तमेव हि तत्, असामर्थ्यात्, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षमसमर्थं भवतीति, अक्रियमाणे पुन सुब्ग्रहणे नाय पदविधिर्भवति, यत्र हि पदस्यैवासाधारणं किञ्चिद्रूपमाश्रित स पदविधि, कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवासाधारणं धातो कर्मण इत्यपदेपि दृष्टत्वात् । अन्ये त्वाहु ।

---

१ ततश्चेति २ पु पा ।

समुदायस्यापि कर्मत्वमवयवयोश्च महत्त्वविशिष्टस्य पुत्रस्यैष्यमाणत्वा दिति तेषां समुदायादवयवाच्च मा भूदिति सुबग्रहणम्। 'राज्ञः पुत्र मिच्छतीति' नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षम समर्थं भवतीति, यत्र तर्ह्यन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परस्येति गम्यते तत्र मा भूद्यथा ऽघमिच्छति व्यसनमिच्छतीति, नहि कश्चि दात्मनोऽघमिच्छति। 'ककार इत्यादि'। स्यादेतत्। 'न क्य' इत्य त्रापि मा कारि ककार इति, यद्येव सामसु साधु सामन्य, अत्रापि प्राप्नोति। 'चकारस्तदविघातार्थइति'। स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण सिद्धो धातुस्वरेण वा,[1] अकारस्तु दृषदमिच्छति दृषद्यतेर्ण्वुल् 'अतो लोपः,' 'यस्य हलः,' 'क्यस्य विभाषा' दृषदकः, अत्रातो लोपस्य स्थानिव द्भावा 'दत उपधाया' इति वृद्धिर्मा भूत्। मृदमिच्छति मृद्यति मृद्यतेरचो यत्, अतो लोपादि पूर्ववत्, मृद्यः, 'यतो ऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति, पुत्रीयतीत्यादौ च शपा सहैकादेश उदात्तो भवति। 'क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेध इति'। मान्तग्रहणं प्रातिपदिकस्य विशेषणं न सुबन्तस्य, तेन पुत्रमिच्छतीत्यादौ क्यज् भवति काविच्छति कानिच्छती त्यादौ च न भवति। 'उच्चैर्नीचैरिति'। अधिकरणप्रधानयोरव्ययोरा धेये यदा वृत्तिस्तदा कर्मत्वं, गोसमानाक्षरनान्तादित्येके, गोशब्दात्स मानाक्षरान्तान्नान्ताच्च क्यज् भवतीत्येके मन्यन्ते। अकारादयो दश समा नाक्षरास्तत्र लवर्णान्तस्य ऋकारान्तस्य च प्रातिपदिकस्याभावादेकारा त्पूर्वेषां सप्तानामचां ग्रहणम्, अस्मिन्पक्षे वाच्यतीत्यादि न सिद्ध्यति, तस्मान्नायं स्थितः पक्ष इत्याहुः। अत एवास्य वृत्तावनुपन्यासः। 'परे च्छायामिति'। शेषषष्ठ्या समासो न कर्तृषष्ठ्या, सुबन्तद्वारकश्च पर स्येच्छया सम्बन्धः, परस्य सुबन्तार्थो या इच्छा तस्यामित्यर्थः। 'अघा यवदिति' 'क्याच्छन्दसी' त्युप्रत्ययः, अश्वाघस्यादित्यात्वम्, एतदेव क्यचि परत आत्वविधानं ज्ञापकं छन्दसि परेच्छायामपि क्यज् भव तीति, नहि कश्चिदात्मनोऽघमिच्छति, न चाचारक्यजर्थं, छन्दस्यघश

[1] सिद्ध इत्यधिकम्।

ब्दादाचारे क्यचो ऽदर्शनात्। अथास्मात्क्यजन्ताल्लकृत्यक्तखलर्था भवन्त
क्त भवन्ति, यथायोग भावे कर्त्तरि च, न तु कर्मणि, प्रकृत्यर्थविशिष्टाया
नियतविषयाया इच्छाया क्यजन्तेनाभिधान न सा वस्त्वन्तर विषयी
करोति, अतो जीवत्यादिवदकर्मक क्यजन्त, आचारक्यजन्ते तूपमान
कर्मण पुत्रादेरन्तर्भावेपि उपमेयस्यच्छात्रादेरनन्तर्भावात्तस्मिन्कर्मणि
लादयो भवन्त्येव पुत्रीय्यतेच्छात्र पुत्रायितव्य इत्यादि, यथा श्येनायते
काक इति उपमानकर्त्तुरन्तर्भावेपि उपमेयकर्त्तरि लो भवति तद्वत, इह
च माणवक मुण्ड करोति मुण्डयति माणवक मुण्डते माणवको मुण्ड
यितव्यो माणवक इति, णयन्तो धातुर्मौण्ड्यगुणविशिष्टद्रव्यमात्रमन्त
र्भावयितु शक्तो न तु माणवकादिक विशेषमिति तस्य धातावनन्तर्भा
वात्तत्र लादयो भवन्ति, यद्येवमनेन हेतुना क्यजन्तादपि प्राप्नोति,
माणवक मुण्डमिच्छति मुण्डीयति माणवक मुण्डीय्यते माणवक इति,
नात्र क्यचा भवितव्यमसामर्थ्यात, कथमसामर्थ्य सापेक्षमसमर्थ भव
तीति, णिजपि तर्हि न प्राप्नोति। स्यादेतत्। नोभौ करोतियुक्तो मौण्ड्य
माणवकश्च नहि माणवकत्व क्रियते ततश्च मुण्ड करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डय
तीति णिजुत्पद्यते मुण्ड करोति माणवकमित्यत्र वाक्येपि मुण्डस्यैव कर्मत्व
तत्सामानाधिकरण्यात्तु माणवकाद् द्वितीयोत्पत्ति, तदेव माणवकादयो
मौण्ड्यस्याधारविशेषप्रतिपादनार्थमुपादीयमाना करोतियुक्ता न भवन्ति,
यदा पुनरुभौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तदा वृत्ति, तद्यथा बली
वर्द्द करोति त च मुण्ड करोति मुण्डयति बलीवर्द्दमिति णिज्भवति,
यद्येवमनेनैव हेतुना क्यजपि न प्राप्नोति, यदि चाधारत्वेनापि माणव
कोपेक्ष्यते पुनरपि सापेक्षता। कि च यदि न माणवक करोतियुक्त
कथ तत्र लकार उत्पद्यते मुण्ड्यते माणवक इति, कश्चाय न्यायो न माण
वक करोतियुक्त इति, नह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तुष्यति माणवकस्थम
सौ मौण्ड्यमभिनिर्वर्त्तयति ततश्च स्वरूपेणाक्रियमाणोपि माणवको मुण्ड
रूपेण क्रियते, इष्यते च, तदेव सति यदि णिज भवति क्यजपि स्याद्
अथ क्यज्न भवति णिजपि न स्यादिति समान वच, एव तर्हि मुण्डा-

दयो गुणवचाना, गुणवचनाश्च सापेक्षा उच्यते च णिच् सो वचना त्सापेक्षेभ्योपि भविष्यति, क्यच् पुनरनपेक्षेभ्य पुत्रादिभ्य सावकाश इति माणवक मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भविष्यतीति, यद्यप्ययमपि णिज् गुणमात्रकरणविवक्षाया सावकाश मुण्डयत्यय नापित प्रवीणो मौण्ड्यकरणइति तथापि तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिद सापे क्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव, यद्वा द्विविधा मुण्डादयो धातव प्रातिपदिकानि च तत्र सूत्रे धातव उपात्तास्तेभ्य स्वभावत एव विशि ष्टक्रियावचनेभ्यो णिज्भविष्यति प्रातिपदिकाना तु विग्रह एव माणवक मुण्ड करोतीति । अथ वा नेद युगपदुभय भवति वाक्य च प्रत्ययश्च ततश्च मुण्डयतीति द्रव्यमात्र प्रतीयते तत्र विशेषार्थिना विशेषो ऽनु प्रयोक्तव्य, अथ वा मुण्डस्यैव शुद्धेन करोतिना ऽन्वय मौण्ड्यविशिष्टेन तु माणवकस्य यथा गा दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहे पूर्व गवाभि सम्बन्ध पश्चात्तु गोदुहिना पयस, क्यच्प्रत्ययस्त्वनभिधानान्न भवति माणवक मुण्डीयतीत्युक्ते माणवक मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव प्रती यते तदेवमिच्छाक्याजन्ताद्भावे कर्त्तरि च लादय इति स्थितम् ॥

"काम्यच्च" ॥ किमर्थो योगविभागो न सुप आत्मन क्यच्का म्यचावित्येकयोग एव क्रियेत, एव हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति तत्राह । 'योगविभाग इत्यादि' । एकयोगे हि सति उत्तरसूत्रे द्वयोरप्यनुवृत्ति स्यात् । ननु योगविभागेप्यानन्तर्यात्काम्यच एवानुवृत्ति प्राप्नोति, नैष दोष । चकारोत्र क्रियते स क्यचोनुकर्षणार्थ, तदनुकर्षणस्य चैतदेव प्रयोजनमुत्तरत्रानुवृत्तिर्यथा स्यात् काम्यचस्तु योगविभागसामर्थ्यादननु वृत्ति । 'प्रयोजनाभावादिति' । अग्निकाम्यतीत्यादौ गुणनिषेधो न प्रयो जनम्, अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणस्याप्रङ्गात् 'विजुपे छन्दसि' उपयट्, उप यजमिच्छति उपयट्काम्यतीत्यत्र न सम्प्रसारण प्रयोजन, यजादिभि कितो विशेषणात्, यजादिभ्यो यो विहित किदिति, वाक्काम्यतीत्यत्रापि धातो सरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानान्न सम्प्रसारण प्रयोजनम् । 'चकारादित्वाद्वेति' । केचिद्व्याचक्षते, अन्तेस्य चकारोनर्थक, धातुस्वरेणै

धान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, स आदौ कर्त्तव्य , अथ वा अन्तेऽपि कृतो नियमार्थं सपद्यते चिदेवाय व्यपदेष्टव्यो नानुबन्धान्तरेणेति, तेनान्ते कृत आदित्वफलसपादनाद्यादित सपद्यतइति । अन्ये तु सुप आत्मन क्यच् काम्यच्चेति द्विचकारकनिर्देशाश्रयेण चकारादित्व वर्णयन्ति, चित्क रण तु पुत्रकामिष्यतीत्यत्र सति शिष्टमपि स्यस्वर बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति ॥

"उपमानादाचारे" ॥ कुड्यइत्युपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमेवेति कर्म्मविवक्षायामेतत्प्रयोगसम्भवाद्वचनारम्भ । कुड्यामिति तु युक्त पाठ ॥

"कर्त्तु क्यङ सलोपश्च" ॥ 'आचारइति वर्त्ततइति' । तेन तदपे क्षमुपमानस्य कर्तृत्व विज्ञायतइति भाव । 'सलोपश्चेति' । यद्यय च शब्द समुच्चयवृत्तिर्भवेत यदेकमेव वाक्य स्यात् क्यङ्सलोपौ भवत इति ततश्च यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङपि स्याद् ओजायतइति, इह तु न स्यात् श्येनायते काक इति, अतो ऽन्वाचये चशब्दे वाक्यभेदश्चाश्रय णीय , अविशेषेणोपमानात्कर्त्तु क्यङ् भवति यत्र तु सकार सम्भवति तत्र तस्य लोप इति तदिदमुक्तम् । 'अन्वाचयशिष्ट सलोपस्तदसम्भ वेपि क्यङ् भवतीति' । 'श्येनायतइति' 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' । 'स लोपविधावपीति' । सलोपस्यान्वाचयशिष्टत्वेन वाक्यभेदे सत्ययमपि गुणो भवतीत्यर्थ । अपिचशब्देनैतद्दर्शयति क्यङ्विधौ तावत्सम्बद्ध्यते वाक्यसपादनाय एव सलोपविधावपीति । 'ओजायतइति' । ओज शब्दो वृत्तिविषये तद्वृति वर्त्तते । 'ओजसोप्सरसोर्नित्य पयसस्तु विभाषयेति' । अन्यस्य तु यश प्रभृतेर्नैव भवतीत्येके, नेति वयम् । ओजोप्सरोव्यतिरि क्तस्य सकारान्तस्योपलक्षणार्थं पयोग्रहणम् । अत एव सलोपो वा, ओजोप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन वार्त्तिक तेन यशायते यशस्यतइत्या द्यपि भवति। सलोपोप्सरस एवेत्यय तु पक्षो भाष्येपि न स्थित ,। 'सलो पविधौ कर्त्तुरिति स्थानषष्ठी सपद्यतइति' । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चम्यन्त तदेव लोपेन सम्बन्धे ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्त सपद्य

तदित्यर्थः । 'तत्रालोन्त्यस्येति नियमे सतीति' । सकारेण कर्तृविशेषणात्तदन्तविधिविज्ञानात्तदर्थमेव च सेति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकं, क्वचिदलोन्त्यनियमे सतीति पाठः, तत्र सूत्रैकदेशानुकरणत्वात्समासेपि विभक्तेर्लुगभावो यथास्यवामीयमिति । 'आचारइत्यादि' । क्यङपवादोऽयं, गल्भ धार्ष्ट्ये, क्लीब अधार्ष्ट्ये, होडृ अनादरे, एते पचाद्यजन्ता गृह्यन्ते, तस्य चाकारस्य वाक्ये ऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायेते, तेन क्विबन्तादात्मनेपदं भवति, वावचनात्क्विपा मुक्ते क्यङ् भवति, क्विप्सन्नियोगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ्पक्षे इत्सञ्ज्ञा न भवति । किमर्थं पुनरिदं यावता गल्भादयो धातव एवानुदात्तेतः पठ्यन्ते, तेभ्यो गल्भतइत्यादि सिद्ध्यति एतेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङि अवगल्भायतइत्यादि, यद्यपि धार्ष्ट्यादावर्थे गल्भादयः पठ्यन्ते तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनाम् अवगल्भइवाचरतीत्यत्रार्थेपि तएव वर्त्तिष्यन्ते, सत्यम्, अवगल्भाचक्रइत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादाम्यथा स्यादित्येवमर्थं क्विब् विधीयते । अथ यदा धातुभ्य एव लिङ्विधीयते तदा कथं भवितव्यम् अवजगल्भे विचिक्लीबे विजुहोडे इति । अन्ये तु धातुभ्य एव क्विब् विधीयइति वदन्त एतानि रूपाणि न सम्भवन्तीत्याहुः । तदयुक्तं भाष्यविरोधात् । भाष्यकारस्तावत्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन सिद्धिमाशङ्कते न तर्हीदानीमित्यादिना, नहि धातुग्रहणे सति तेन सिद्धिशङ्कोपपद्यते । वार्त्तिककारोपि सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वदन् गल्भादिष्वपि प्रातिपदिकग्रहमेव मन्यते, न केवलं गल्भादिभ्य एवापि तर्हि सर्वेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्य इति हि तस्यार्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र सर्वेभ्य इति वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकादेव क्विब् विधीयते न सुबन्तात् तेन पदत्वाभावादश्वतीत्य 'तो गुणे' इति शपा पररूपं भवति, विधुरविशब्दाभ्यां क्विपि शपि गुणे 'एङः पदान्तादती' ति न भवति, विधवति रवयति, राजनतीति नलोपो न भवति, वाचतीत्यादौ तु कुत्वजश्त्वादि न भवति, येपि सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विपमिच्छन्ति तैरपि गल्भाद्यनुक्रमणं कर्त्तव्यमात्मनेपदार्थाननुबन्धानासङ्क्ष्यामीति ॥

"भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः" । लोपविधौ भृशादिभ्य इति

पञ्चमी स्थानषष्ठ्या विपरिणम्यते, हला च भृशादयो विशेष्यन्ते, तत्र तदन्त विधौ सति हलन्तानां लोपो विधीयमानो भृशायत इत्यादावहलन्ते न भवति तदाह। 'हलन्तानां च लोप इति'। एवं च स्पष्टमेव प्रतीयते ऽन्वाचये चशब्द इति, सन्नियोगे हि विज्ञायमाने ऽहलन्तानां पाठोऽनर्थकः स्यात्। 'अच्वेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति'। तेनैकवचनमुपपद्यत इति भाव। 'किमर्थं पुनरिदमुच्यत इति'। अच्वेरित्येतदधिकृत्य प्रश्न। 'तेनेति'। अनुप्रयुज्यमानेन भवतिनेत्यर्थ। न च भवतेरनुप्रयोगं बाधित्वा क्यङ् भवितुमर्हति, अच्व्यन्तेषु सावकाशत्वात्। किञ्च भवतेरभावे च्वेरपि निवृत्तिप्रसङ्ग, तद्योगे तस्य विधानात्, कथं तर्हि डाजन्तात्क्यष् भवति यावता डाजपि भवतियोगे विधीयते, अत्र परिहारं वक्ष्यति कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव ज्ञापकमिति। 'तत्सदृशप्रतिपत्त्यर्थं तर्हीति'। नञिवयुक्तन्यायेन च्व्यन्तसदृशा भृशादय कथन्नाम प्रतीयेरन्निति च्व्यन्तपर्युदास क्रियते सादृश्यं चाभूततद्भावविषयत्वेने त्याह। 'अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्य इत्यादि'। 'भृशायत इत्यादि'। अजन्तानामकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घ, हलन्तानां तु लोप। असुमना सुमना भवति सुमनायते, दुर्मनायत इत्यादि। 'भृशीभवतीति'। इदानीमेवोक्त नास्त्यत्र प्रसङ्ग इति तस्मादच्व्यर्थविषयं प्रत्युदाहरणं प्रदर्शनीयं क्व दिवा भृशा भवन्तीति। ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व प्रदेशे भवन्तीत्यर्थ। इह मनःशब्द सोपसर्ग पठ्यते सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस्, उन्मनस्, अत्र किं सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययो भवत्याहो स्विदुपसर्गरहितान्मनःशब्दादेवेति विचार, तदर्थं च किमुपसर्ग प्रकृत्यर्थविशेषणं सुमनःशब्दाद् दुर्मनःशब्दादिति उत प्रत्ययार्थविशेषणं सुभवतौ दुर्भवतौ अभिभवतौ उद्भवताविति, कथं पुनर्मनःशब्देन सह पठित उपसर्ग प्रत्ययार्थविशेषणमाशङ्क्यते, तद्विशेषणत्वे हि प्राग्भवते पठ्येत, नैष शक्य प्राग्भवते पठितुम्, एवं हि सर्वेभ्य एव भृशादिभ्य उपसर्गविशिष्ट एव भवत्यर्थे प्रत्ययः स्याद् मनःशब्दादेव च विशिष्टेऽर्थ इष्यत इत्येवमर्थो मनःशब्देन सह पाठ

स्यात्, तत्र यदा मनश्शब्देन स्वादीना बहुव्रीहिस्तदा प्रकृत्यर्थवि शेषणा ते भवन्ति, यदा त्वसमस्ता एव तदा प्रत्ययार्थविशेषणा, मनश्श ब्दश्च वृत्तिविषये तद्वृति वर्त्तते मनस्वी सुष्ठु भवतीत्यादावर्थे क्यङ् प्रत्यय, प्राप्तुमर्थस्य वा भवते 'राधृशाद्वेति' विकल्पितणिचोत्र विषये ग्रहणा नेन मन कर्म शोभन प्राप्नोतीत्यादिरर्थो भवति, तत्राद्ये पक्षे ऽडाड्ल्यब्द्विर्वचनेषु दोष , अट्, स्वमनायत, दुरमनायत। आट्, अभ्यम नायत उदमनायत । उपसर्गस्यापि क्यङन्ते धातावन्तर्भावात्तत पूर्वम डाटौ प्राप्नुत , परौ चेष्येते, ल्यप्, सुमनाय्य, अभिमनाय्य, उपसर्गस्य तत्वान्ते ऽनुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावादसति समासे ल्यपोभावात्सुमनायित्वेति स्यात्, द्विर्वचन, क्यङन्तात्सनि कृते उपसर्गस्य सनन्तेऽनुप्रवेशात्तस्य द्विर्वचने सति सुसुमनायिषते अबिभिमनायिषतइति स्याद्, सुमिमना यिषते अभिमिमनायिषतइति चेष्यते, नैष दोष । चुरादौ सग्राम युद्धइति पठ्यते स न पाठ्य । सग्रामशब्दाद् युद्धवाचिन 'तत करोति तदाचष्ट' इत्येव णिच सिद्धत्वात्, पठ्यमानस्तु ज्ञापयति सोपस र्गात्सङ्घातादुत्पत्तिनिमित्तकप्रत्यये विधित्सिते उपसर्गा पृथक् क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति, सग्रामशब्दो हि सोपसर्ग सङ्घात एव चुरा दावपि पठ्यते न तूपसर्गसदृशावयव शब्दान्तर तथा च वा पदान्त स्ये' ति परसवर्णविकल्पो भवति, अन्यथा स न स्यात, स एवमर्थ पठ्यते असग्रामयत शूर सग्रामयित्वा सिसग्रामयिषतइत्यादि रूप यथा स्या दिति, ततश्चोक्तस्यार्थस्य ज्ञापक नियमार्थो वा धातुसज्ञाहेतु प्रत्यय सोपसर्गाद्यदि भवति सग्रामशब्दादेवेति । ननु चात्रानुदात्तेदय सग्राम यतिरिष्यते ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमासङ्क्ष्यामीति पाठ स्यादिति कथ ज्ञापको नियमार्थो वा भवेत् । स्यादेतत् । अनुबन्धासञ्जनार्थे हि पाठे ग्राम युद्धइत्येव पठितव्य सशब्दस्तु द्योतक प्रयोगदर्शनादेव लभ्यते इङिकोरिवाधि , नियमार्थस्तु सग्रामेति पाठ इति, एवमपि यथा इङि कोरधे पूर्वमाण् न भवति तथा ऽस्यापि न स्यात्, तस्माद् द्वितीय पक्ष आश्रीयते, यद्येव यथा श्येनायतइति आचारार्थस्य क्यङोक्तत्वादाड

प्रयोगो न भवति तथा स्वादीनामपि न स्यात् तद्विशिष्ट एवार्थी क्यङो विधानाद् युक्तमेकोपसर्गेण विशिष्टार्थे क्यङुत्पद्यतइति तस्य तेनाभि धानम्, इह पुनरनेकेन तत्र मनायतइत्युक्ते सदेह स्यात् सुभवतौ दुर्भवतौ वेति तत्रासदेहार्थमुपसर्ग प्रयोक्तव्य, अथ तर्हि दोष, मन शब्दात्क्यङि कृते मनायतइत्यस्य तिङन्तस्य स्वादेरनिङन्तादुत्तरस्य निघात प्राप्नोति, पक्षान्तरे तु सुमनायतइत्यादि तिङन्त सपद्यतइति तद्व्यतिरिक्ताभावान्निघाताभाव, एव तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भाव वक्ष्यामि सुबामन्त्रितइत्यस्यानन्तर भृशादिषूपसर्गइति, इहापित तर्हि प्राप्नोति अभिभृशायते सुभृशायतइति, यदि नेष्यते मनस्युपसर्गइति वक्ष्यामि मनश्शब्दे परत उपसर्गस्तस्यैव परस्य मनस्शब्दस्याङ्गवद्भवति स्वरे कर्त्तव्यइति, एव च देवदत्त सुमनायत इत्यादौ उपसर्गस्यापि 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो भवति, योप्याह सुमनश्शब्दात्प्रत्यये विधित्सितउपसर्ग पृथक् क्रियते परिशिष्टादेव प्रत्यय इति तेनापि स्वरे पराङ्गवद्भावो वक्तव्य एव, तदेव प्रत्ययार्थविशेषण स्वादय मनस्शब्दादेव केवलात्प्रत्यय इति स्थित, यदि तु सामान्येन ज्ञापकमिष्यते सङ्घातात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गा पृथक् क्रियन्तइति नात्रैव, यथा 'प्रभौ परिवृढ' इत्यत्र वक्ष्यते परिवृढमाचष्टइति णिचि च क्त्वाप्रत्यये कृते परिवृढय्येति ल्यब् भवतीति, ततो ज्ञापकान्तर मृग्य, ज्ञन्तव्य च किं चिदुद्धन्याभिधान सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

"लोहितादिडाज्भ्य क्यष्" ॥ 'पटपटायतीति'। अव्यक्तानुकरणादिति डाचि विवक्षिते 'डाचि बहुल द्वे भवत' इति द्विर्वचन, ततो डाच् पटत्पटाइति स्थिते 'नित्यमाम्रेडिते डाची' ति पटच्छब्दस्य यस्तकारो यश्च पर पकारस्तयो पररूप पकार, 'लोहितडाजद्भ्य क्यष्वचन भृशादिष्वितराणीति' वार्त्तिक तदेतत्पठिताभिप्राय न पुनर्नेनादिग्रहण प्रत्याख्यायतइत्याह । 'यानि पठ्यन्तइति'। निद्राकरुणाकृपाशब्दा वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तन्ते, अनिद्रो निद्रावान् भवति, अकरुण करुणावान्भवति, अकृप कृपावान्भवतीत्यत्रार्थे प्रत्यय, अपरिपठितेभ्यस्तु

क्यषेव भवतीत्यस्योपपादनम् । 'आकृतिगणश्चायमिति' । कुत इत्यत आह । 'तथा चेति' । क्व पुन सामान्यग्रहणार्थ ककार । 'क्यच्च्योश्चेति' । आपत्यस्येति वर्त्तते, न चायमापत्यादिष्यते, इह तर्हि 'क्यस्य विभाषा' हल इति वर्त्तते, न चाय हलन्तादिष्यते, इह तर्हि 'क्याच्छन्दसि' एतद्या च्छन्दसीति वक्तव्य भुरण्युस्तुरण्युरिति कण्ड्वादियगन्तादपि यथा स्या दिति, 'वा क्यष' इत्येतद्वा यादित्येवास्तु, न चैव 'पाशादिभ्यो य' पाश्या, इत्र प्रसङ्ग , सामान्यविहितानान्तिङा नियमार्थ प्रकरण, न च पाशादियात्परस्मैपदमात्मनेपद वा प्राप्तमस्ति, अथाप्याचारक्विबन्तात्स भवेद्, एवमपि वा यष इत्येवास्तु तत्राह । 'न क्यइति' । ककारम नुबन्धमासञ्जत सूत्रकारस्याप्याकृतिगणत्वमभिप्रेतमित्याह । 'नहीति' । भाष्ये त्वादिग्रहणप्रत्याख्यानपरमेव वार्त्तिक व्याख्यात, ककारोपि प्रत्या ख्यात , कथ पुन पटपटायतीति क्यषयोगे डाज् भवति, यावता कृभ्व स्तियोगे स विधीयते, तत्राह । 'कृभ्वस्तिभिरिवेत्यादि' । भवत्यर्थे क्यष् विधीयते स भवतिप्रयोगे न भवति तेनैवोक्तत्वात्तस्यार्थस्यातो भवतेरप्रयोगएव क्यषा भवितव्य, यदि च क्यषा योगे डाज् न स्याद्दा जन्तात्क्यष्विधानमनुपपन्न स्यादिति भाव । अथ किमर्थ 'वा क्यष' इति सूत्रमारभ्यते, न क्यष् चेति चकारोत्र कर्त्तव्य , लोहितादिभ्य क्यष् भवति चकारात्क्यङ् च, तत्र क्यङ्पक्षआत्मनेपद क्यष्पक्षे परस्मैपद मिति सिद्धमिष्टम्, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानाप्रिय यदिदमपि न दृष्ट 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति, इह तर्हि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट स्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दादप्यय क्यष् भवति, सति चैव, क्यङ न्तादात्मनेपद क्यषन्तात्परस्मैपदमिति विज्ञायमाने आत्मनेपदपक्षे 'क्यङ्मानिनोश्चे' ति पुवद्भावे सति अलोहिनी लोहिनीभवति लोहि तायतइति प्राप्नोति, अद्य पुन क्यषन्तादात्मनेपदे विकल्पिते लोहि नीयते लोहिनीयतीतीष्ट सिद्ध्यतीति स्पष्ट एव फलभेद ॥

"कष्टाय क्रमणे" ॥ 'चतुर्थीसमर्थादिति' । सङ्गतार्थ, समर्थ , चतुर्थ्या समर्थइति तृतीयासमास , प्रत्ययार्थेन क्रमणेन सह सङ्गतार्थत्व

यस्य चतुर्थीकृत तस्मादित्यर्थ, एतच्च कष्टायेति निर्देशादेव लभ्यते, क्रमणशब्दस्य पादविहरणे प्रसिद्धत्वात्तत्रैव प्रत्ययो मा विज्ञायीत्याह । ‘क्रमणे ऽर्थेऽनार्जवइति’। अनार्जव कौटिल्यम् इह त्वनार्जवशब्दोना करणरूपे क्रमणे पर्यवस्यत्यर्थात्, किं पुन क्रमणमुत्साह, यथा व्याकरणाध्ययनाय क्रमते उत्सहतइत्यर्थ इति व्याख्यातम् । ‘कष्टाय कर्मणे क्रमतइति’। ‘कृच्छ्रगहनयो कष’ इति कृच्छ्र इह भाव, कृच्छ्र दु खम्, इह तु तत्कारण पाप कर्म, कृच्छ्र पाप कर्म कर्त्तुमुत्सहतइत्यर्थ । वृत्तिसर्गेत्यात्मनेपद, प्रायेण तु परस्मैपद पठ्यते, तत्र पाप कर्म कर्त्तुकाम कुटिलमाचरतीत्यर्थ, अनुत्साहत्वात्परस्मैपदम्, ‘अत्यल्प मिदमुच्यतइति’ । सर्वलक्ष्यासंग्रहात्, कथ तर्हि वक्तव्यमित्याह । ‘सत्रकक्षेत्यादि’। अस्मिन्पक्षे द्वितीयान्तेभ्य प्रत्यय चिकीर्षा प्रति कर्मत्वात् । ‘कणवचिकीर्षायामिति’। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायमर्थनिर्देश, कणव पाप, सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेभ्यश्चिकीर्षाया प्रत्यय, पाप चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रह । ‘अज कष्ट क्रामतीति’। क्रमिरत्र पादविहरणे वर्त्तते, कष्ट गहनदेश क्रामति गच्छतीत्यर्थ ॥

“कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो” ॥ कर्मण इति पञ्चमी रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, प्रत्येकसम्बन्धात्त्वेकवचनम् । ‘वर्त्तीतीति’। णयन्ताद्वृते ‘ण्यासश्रन्थो युजि’ति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात् क्तिन्, युजपि भवति वर्त्तना, चरण चर्, सपादित्वाद्भावे क्विप् । ‘हनुचलनइति’। हनुचननसहचरित चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वण तत्रेत्यर्थ । ‘कीटो रोमन्थ वर्त्तयतीति’ अवगीर्णमपादानप्रदेशाच्चिसृत रोमन्थाख्य द्रव्य वर्त्तयति वृत्त करोति गुलिका करोतीत्यर्थ, नात्र हनुचलनमस्ति। ‘तपस परस्मैपद चेति’। एव च नमोवरिवश्चित्रङ्सूत्रे तप शब्द पठितव्यस्तथा तु न कृतमित्येव । इह तपस्यते लोक जिगीषुरग्नेरिति छान्दसत्वादात्मनेपदम् ॥

“सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम्” ॥ ‘वेदनायामिति’। विद चेतनाख्याननिवासेष्वित्यस्माच्चुरादिणयन्ताद्भावे ‘ण्यासश्रन्थो युच्,’ घट्टिव

न्द्विविदिभ्यश्चेत्यौपसख्यानिको वा । 'वेदनायामर्थेनुभवइति' । प्रत्यक्ष ज्ञानमनुभव, यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानमात्रवचनस्तथापि कर्तृग्रहणेन सुखादीनि विशेष्यन्ते, कर्तृगताना च सुखादीना वेदना ऽनुभवरूपैवेति मत्वैवमुक्त, क्रियापेक्ष कर्तृत्व वेदनासनिधानात्तदपेक्षमेव विज्ञायते, कर्त्रा च सुखादीनि विशेष्यन्ते न वेदना, व्यभिचाराभावात्, सर्वैव हि वेदना वेदयितुरेव भवति तदेतदाह । 'वेदयितुश्चेत्कर्तु सुखादीनि भवन्तीति' । आश्रयाश्रयिभावलक्षणश्च सम्बन्धो न जन्यजनकभावलक्षण, एव च कर्तृग्रहण लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम् । 'वेदयतइति' । आ कुस्मादा दात्मनेपदीत्यधिकारे वेदि पठित, एव च प्रत्युदाहरणे परस्मैपदपाठ प्रमादज, प्रसाधको ऽभ्यङ्गादे कर्त्ता सप्रसाध्यमानस्य नेत्रविकारादिना सुखमनुमानतो जानाति ॥

"नमोवरिवश्चित्रङ क्यच्" ॥ 'करणविशेषे पूजादाविति' । करणइति सामान्यानुवृत्तावप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याद्विशेषउपलभ्यतइति भाव । 'नमस्यति देवानिति' । नम स्वस्तिस्वाहेति चतुर्थी न भवति, प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य नम शब्दस्य निष्कृष्य सम्बन्धाभावात्, अथ वा नमस्यति नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थस्तत्रोपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीयैव भवति । एव च नमस्करोति देवानित्यादावपि द्वितीयैव भवति । 'परिचर्यायामिति' । परिचर्या शुश्रूषा । 'चित्रीयत इति' । अवयवकृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवतीति क्यजन्तादा त्मनेपद भवति, 'क्यषि चे' तीत्वम्, एतदर्थमेव च शब्दवैरादिसूत्रे चित्रशब्दो न पठित । 'चित्रीयतइति' । विस्मयतइत्यर्थ इत्येके, विस्मापयतइत्यर्थ इत्यन्ये, तथा च भट्टिकाव्ये मायामृग प्रकृत्य भवति ततश्चित्रीयमाणेऽसाविति ॥

"पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ" ॥ 'पुच्छादुदसने पर्यसने वेति' । उसदनमुत्क्षेपण, पर्यसन परित क्षेपणम् । 'उत्पुच्छयतइति' । ननु यथा ऽऽचारे क्यङि विहिते आङ प्रयोगो न भवति, तत्कस्य हेतो, आङ्विशिष्टस्यैव चरत्यर्थस्य क्यङाभिधानात्, तद्वदिहाप्युत्क्षेपणे णिङो विधा

नादुद प्रयोगो न प्राप्नोतीति, अस्त्यत्र विशेष, पर्यसनेप्यय विधीयते, तत्रोदसनन्द्योतयितुमुच्छब्द पर्यसन द्योतयितु परिशब्दश्च प्रयोक्तव्य, समाचयन राशीकरणम्, अर्जन द्रव्यलाभोपायो याञ्चादि, । 'इकार आत्मनेपदार्थ इति'। तेनोत्तरसूत्रे पुच्छादयो न शक्या पठितुमिति भाव ॥

"मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्" ॥ कि मर्थमिद, न प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येव सिद्ध, न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियम क्रियते राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यपि दर्श नात, मुण्ड करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिज् यथा स्यादि त्येवमर्थ प्रपञ्चार्थ वा, हलिकल्योस्त्वदन्तत्वनिपातनार्थ, मन्यथा हलिङ्ग कलिङ्ग इति स्थिते 'ऽचोर्ञ्णिती' ति वृद्धि प्राप्नोति णाविष्ठवदिति टिलोपश्च, तत्र लोप शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्य, वृद्धिस्तु टिलोपे कृते ऽप्राप्तेवैत्युभयोरनित्ययो परत्वाद्वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपस्तत्राग्लोप्यङ्ग भवतीति सन्वल्लघुनीति सन्वद्भाव स्यात्, 'दीर्घो लघो' रिति दीर्घश्च, अत्वनिपातने तु यद्यपि परत्वाद्वृद्धिस्तथाप्यगेव लुप्यतइति सन्वद्भावो न भवति तदाह । 'हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थ मिति'। उपलक्षणमेतत्, 'दीर्घो लघो' रिति दीर्घाभावाय च, दीर्घो लघो रित्यत्राप्यनग्लोपइति वर्त्तते, एव च बलिपटुप्रभृतिभ्यो णिचि अबीबल दपीपटदिति भवति, न त्वबबलत् अपपटदिति, सत्यापपाशेत्यत्र मुण्डा दय पठितव्यास्तथा तु न कृतमित्येव ॥

"धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे यङ्" ॥ हलादेरिति वि शेषणादेकाच इति बहुव्रीहि । 'क्रियासमभिहारे वर्त्तत इति'। समभिह्रि यमाणाया क्रियाया हि वर्त्ततइत्यर्थ । अनेन समभिहारस्य प्रकृतिविशेष णत्व दर्शयति, क्रिया हि धातुवाच्या, समभिहारविशिष्टापि क्रियैव भवति, अत प्रकृतिविशेषणत्वमेव युक्त, यथातिशयेन शुक्लोपि शुक्ल एवेत्यतिशायन प्रकृत्यर्थस्तद्वत्। 'तस्माद्यङ्प्रत्ययो भवती ति'। क्व, अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्तीति तत्रैव, समभिहारे व ोत्ये प्रकृत्यर्थसमभिह्रियमाणत्वद्योत

नायेत्यर्थ, यथा प्रकृत्यर्थस्यातिशयद्योतनाय तरबादयस्तद्वत्,। इह विप्रकीर्णाना (१) पदार्थाना मूर्त्तानामेककालानामेकत्र राशीकरण समुदायभावापत्तिर्मुख्य समभिहारो यथा पूलादीना, धातुवाच्या तु क्रियैकैव, यद्यपि दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिष्वित्यनेकार्थो दिवि पठ्यते तथापि न युगपदनेकमर्थमाचष्टे कि तर्हि प्रयोगभेदेन, यद्यपि चाश्रयभेदाद्विषयभेदाच्च भिद्यते पाको ऽन्य एव हि देवदत्तकर्तृक पाको ऽन्य एव चान्यकर्तृको ऽन्यश्चौदनस्य पाको ऽन्य एव तैलादीना, तथापि धातुना निवृत्तभेदैव सा प्रत्याय्यते, अत एव भवद्भिरास्यतइत्यादौ बहुवचन न भवति, न खलु कर्तृभेद क्रियाव्यक्तिभेदेन व्याप्त, (२) एकफलावच्छिन्नामेकामेव क्रिया कुर्वत्स्वपि बहुषु पचन्तीति दर्शनात्, तदेव धातुवाच्या समूहरूपा प्रधानक्रियैकैवेति समभिहाराभाव, अधिश्रयणादीना तु गुणक्रियाणा युगपदेकधातुवाच्यत्वेपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्नापवर्गित्वेन युगपदवस्थानाभावादमूर्त्तत्वाच्च समभिहाराभाव, तदेव मुख्यस्य समभिहारस्य धात्वर्थविषये ऽसभवाद्गौणो गृह्यते तद्दर्शयति। 'पौन पुन्यभृशार्थो वेति'। द्रव्याणा द्रव्यान्तरैरव्यपेताना समभिहारो भवति, तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यपेतानामेतदुभय भवति, तत्र प्रधानक्रियाणा पौन पुन्य समभिहार पुन पुनरनुष्ठीयमानविषय हि तत्, प्रधानक्रियैव च पुन पुनरनुष्ठीयते ऽवयवक्रियाणा तु भृशार्थता समभिहार, बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सा। 'पापच्यतइति'। 'दीर्घो ऽकित इति दीर्घ'। 'देदीप्यतइति'। 'गुणो यङ्लुको,' यङेव समभिहारस्य द्योतितत्वा 'त्क्रियासमभिहारे द्वे भवत' इति वा 'नित्यवीप्सयो' रिति वा द्विर्वचन न भवति। 'धातोरिति किमिति'। अन्यस्य क्रियासमभिहारे वृत्त्यसभवात्प्रश्न। 'भृश प्राटतीति'। अत्र धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्ततो यङ् स्यात् ततश्चोपसर्गस्य द्विर्वचन स्यात्, यदि सोपसर्गसङ्घातस्यैव क्रियासमभिहारे वृत्ति, प्रपापच्यतइत्यादौ यङ् न प्राप्नोति योत्र धातु स न क्रियासमभिहारे यश्च क्रियास-

(१) बहूनामित्यधिक २ पुस्तके।
(२) भेदस्य व्यापक इति २ पुस्तके पा।

मभिहारे न स धातुरिति, तस्माद्धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक, ततश्च सङ्घातात्प्राप्नुभावावार्थो धातुग्रहणेन, यत्र तर्हि सङ्घातेनैव विशिष्टा क्रियोच्यते प्रतिष्ठीयतइति, अत्र हि केवलस्तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिवचन प्रपूर्वेण तु सङ्घातेन गतिक्रिये वोच्यते यथा जङ्गम्यतइति, अत्राप्यनेकार्थत्वाद्धातूना तिष्ठतिरेव गतौ तन्निवृत्तौ च वर्त्तते, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक इति धातोरुत्य त्तिरविरुद्धा, तस्मादार्धधातुकसञ्ज्ञार्थमेव धातुग्रहण, तेन ‘ब्रुवो वचि’ रि त्यादि भवति, आनुषङ्गिकी त्वधातुनिवृत्ति । अथ कथ यङन्तादात्म नेपद भवति, कथ च न स्यात्, ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते, यश्चात्र धातुर्न स ङित् नह्यय समुदायस्यानुबन्ध , यश्च ङित्प्रत्ययो नासौ धातु , यत्र चावयवे कृत लिङ्गमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषक भवति, अय ङकारस्तु बेभिद्यतइत्यादौ गुणनिषेधादौ चरितार्थ । कश्चिदाह, क्रिया समभिहारे यङित्यकारोऽत्र प्रश्लिष्यते स चानुदात्तोनुनासिक प्रतिज्ञायते, तत्रानुदात्तत्वमवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषक भवति, ‘अनुदात्ते तश्च हलादे’ रित्येतच्च न भवति जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्येत्यत्र चङ्क्रम्यदन्द्रम्यग्रह णाल्लिङ्गादिति, स वक्तव्य । अथ कथ चर्करीयङन्तादात्मनेपद भवति, सोपि हि ङकारो गुणनिवृत्तौ चरितार्थ इति, स चेद् ब्रूयात्तस्याप्यादित इकार ईकारो वा ऽनुदात्त प्रश्लिष्यतइति प्रतिब्रूयादेनमिकारे नुम्प्रसज्येत ईकारे ‘श्वीदितोनिष्ठाया’ मितीण्निषेध स्यादिति । नैष दोष । नुम्विधौ ‘गे पादान्त’ इत्यतो ऽन्तग्रहणमनुवर्त्तते, तेनान्ते इकार इत्स ञ्ज्ञको येषा तेषा नुम्, । ‘श्वीदितोनिष्ठायामि’ त्यत्राप्येकाच इति वर्त्तते। सत्य, प्रतिविहितमायुष्मता मुधा पुनरय प्रयास,स्तथाहि । अनुदात्तङित इत्यत्र न धातुग्रहणमस्ति तत किमिदन्ततो भवति प्रत्ययमेव ङितमा श्रित्यात्मनेपद सिद्ध भवति, न चैवमशिश्रियद् अवोचदित्यादौ चङङ्भ्या मपि प्रसङ्ग, प्रागेव विकरणेभ्यो ऽनुदात्तङित इत्येतत्प्रकरण प्रवर्त्तते ऽन्यथा वर्ततइत्यादौ विकरणव्यवधानान्नियमो न स्यात्, । यथा च प्रागेव विकरणेभ्यो नियम प्रवर्त्तते प्रवृत्ते तु नियमे विकरण इति तथा

तत्रैव प्रतिपादितमित्यलमियता । 'सूचिसूत्रीत्यादि' । सूच्यादिभ्यो यङ् वक्तव्य, किमर्थ, सूच्यादीनामनेकाजर्थमशादीनामहलाद्यर्थमूर्णोतेस्त्वनेकाजर्थमहलाद्यर्थं च । 'सोसूच्यतइति' । सूच पैशुन्ये, सूत्राव मोचने, मूत्र प्रस्रवणे चुरादिण्यन्ता, अत्र णिलोपोऽपि यङ आर्द्धधातुकत्वे प्रयोजनम् । 'अटाट्यते' । अट पट गतौ, 'अजादेर्द्वितीयस्ये' तिट्यशब्दस्य द्विर्वचनम्, । 'अरार्यतइति' । ऋ गतौ 'गुणोर्त्तिसंयोगाद्यो' 'यङि चे' ति गुण, 'नन्द्राः संयोगादय' इत्यत्र यकारपरस्य प्रतिषेध इति वचनाद्रेफस्य द्विर्वचनम् । 'अशाश्यतइति' । अश्नोतेरशेश्च यङ्णमित्यागम । 'प्रोर्णोनूयतइति' । ऊर्णुञ् आच्छादने नोपधोयम्, आष्टमिकं तु णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नुशब्दस्य द्विर्वचनम् । ननु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' । स्यादेतत् । आष्टमिकं तु द्विर्वचनमभिप्रेत्य तदुच्यते यथा चोजढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वाद्धत इत्येतद्द्विरुच्यते इति । तत्र, एवं हि षुपिभूतो द्विरुच्यतइति वक्ष्यमाणं व्याहन्येत, एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतदनित्यम्, 'उभौ साभ्यासस्ये' ति लिङ्गात्, अन्यथा 'ऽनिते' रिति णत्वे कृते तस्य सिद्धत्वाण्णिशब्दस्य द्विर्वचने सति सिद्धं स्यात्प्राणिणिषतीति, इह कस्मान्न भवति लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति, भवत्येव, लोलूयतइति लोट् तर्हि न प्राप्नोति यङा बाधितत्वात्, अन्तरङ्गो यङ् क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात् लोट् तु बहिरङ्गः क्रियाभेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु च विधानात्, सावकाशश्च लोट्, कोवकाश, अनेकाजहलादिश्च, जागृहिजागृहीत्येवायं जागर्त्ति, ईक्षस्वेक्षस्वेत्येवायमीक्षतइति, एवं तर्हि वेत्यनुवृत्ते पक्षे यङ्, यदा न यङ् तदा लोड्भविष्यति । यङोकारो ऽटाट्यतइत्यादौ द्विर्वचनार्थं ॥

"नित्यं कौटिल्ये गतौ" ॥ धातोरिति वर्त्तते गताविति तस्य विशेषणं, गतौ वर्त्तमानाद्धातोरिति, (१) 'कौटिल्यइति' । सन्निधानाद्गतिविषयमेव कौटिल्यं गम्यते । 'चङ्क्रम्यते दन्द्रम्यतइति' । क्रमु पादविक्षेपे, द्रम मीमृ गतौ, 'नुगतोनुनासिकान्तस्य,' यौत्पीयस्यध्वनि गतागतानि

(१) एतदेव वस्तु व्याचष्टे 'गतिवचनाद्धातोरिति । इत्यधिकं ३ पुस्तके ।

करोति सकुटिला गति सम्पादयन्नेवमुच्यते, नित्यग्रहणमनर्थकमनभि धानादेव वाक्य न भविष्यति। नहि चङ्क्रम्यतइति वृत्तेरर्थं कुटिल क्राम-तीति वाक्य शक्नोति गमयितु, सशयो हि वाक्याद्भवति, किं गतिकौ टिल्यमुत वक्रहृदयत्वनिबन्धन जिह्माचरणमिति, वृत्तौ तु गतिकौटि ल्यमेव नियत, गम्यते कौटिल्यमात्रप्रतिपादने च वाक्य निवारयितुमश क्यमनिष्ट चात आह । 'नित्यग्रहण विषयनियमार्थमिति' । गति कौटिल्य विषय, तत्रैव यङ् यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थस्तदाह । 'गतिवचनान्नित्य कौटिल्यएव भवतीति'। व्यवच्छेद्य दर्शयति । 'न तु क्रियासमभिहारइति' । ननु यथा 'वडवाया वृषे वाच्य' इत्यपत्ये प्राप्त स्ततोपकृष्य विधीयते यथा वा 'शीत क्तो' भूते प्राप्तस्ततोपकृष्य वर्त्त माने विधीयते, एवमत्रापि धातुमात्रात्क्रियासमभिहा रेयङ्विहितो गति वचनात् तु कौटिल्यइति, तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैव बाध सिद्ध, यथा वा विवक्षितार्थानभिधानाद्वाक्य न भवति तथा समभिहारानवगमादत्र प्रत्ययो न भविष्यति, अथैवमपि वचनापेक्षा वाक्यनिवृत्तावपि वचनमपे क्षस्व, तदेतन्नित्यग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

"लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्" ॥ लुप्ल छेदने, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु, आङ सदि पद्यर्थइत्यस्य तु चौरादिकणि जन्तस्य एकाच इत्यस्यानुवृत्तेरग्रहण चर गत्यर्थ, जप जल्प व्यक्ताया वाचि, जभी जृभि गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दश दशने, अनु नासिकलोपनिर्देशो यङ्लुक्यप्यनुनासिकलोपार्थो दन्दशीतीति, गॄ निग-रणे तुदादि, गॄ शब्दे क्र्यादि, तत्राकारान्तविकरणेन साहचर्यादाद्यस्य ग्रहणमित्येके, द्वयोरपीत्यपरे । 'धात्वर्थगर्हायामिति' । भावशब्दो धा त्वर्थे वर्त्ततइति दर्शयति । 'गर्हितमिति' । क्रियाविशेषण, तेन भाव गर्हात्र गम्यते, गर्हितत्व लुच्छेदनस्य निषिद्धतृणादिविषयत्वात्, 'लोष्ठ मर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नर' इति । एवमुत्तरत्रापि यथा सम्भव गर्हितत्व भेदेन द्रष्टव्यम् । 'चञ्चूर्यतइति' । 'चरफलोश्चे' ति नुक्, 'उत्परस्यात,' 'हलि चे' ति दीर्घ, जञ्जप्यतइत्यादौ 'जपजभदह-

दशभञ्जपशा चे' ति नुक् । 'निजेगिल्यतइति' । 'गॄत इद्धातो,' रप रत्व, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य गुण, जेगिर्यइति स्थिते 'ग्रो यङी' ति लत्व च प्राप्नोति 'हलि चे' ति दीर्घश्च तत्र दीर्घस्यासिद्धत्वाल्लत्वे कृते विहतनिमित्तत्वाद्दीर्घाभाव । अन्ये तु 'न मु न' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्व बाधित्वा दीर्घे कृते लत्वमिच्छन्ति, नात्राप्तवाक्यमस्ति । 'गर्हायामिति किमिति' । भावस्येत्येव तद्धर्मविशेषो लप्स्यतइति प्रश्न । धर्मविशेषानुपादाने प्रशसायामपि स्यादित्याह । 'साधु जपतीति' । 'जपति वृषलो मन्त्रमिति' । अत्र स्वरवर्णादिभ्रेषाभावाद्भावगर्हा नास्ति वैदिकमन्त्रजप प्रति शूद्रस्यानधिकारात्तु साधनभावे गर्हित, यस्य खल्वीदृशी गति शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्या श्रोत्रप्रतिपूरणम् उच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति नासौ जपितुमर्हति । 'नित्यग्रहणमित्यादि' । पूर्ववदेतद्व्याख्येयम् ॥

"सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्" ॥ सत्यापेत्यकार उच्चारणार्थ । 'सत्यमाचष्टइति' । ननु भाष्ये सत्यस्य कृञ्यापुक्, सत्यशब्दात्कृञि करोत्यर्थे णिज्भवति आपुक्च, सत्य करोति सत्यापयतीत्युक्तम्, सत्य, कृञ्ग्रहणमनार्षं प्रदर्शनार्थो वा करोतिर्द्रष्टव्य इति मन्यते । 'आपुग्वक्तव्य इति' । आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति, क्वचित्तु वृत्तावेवाय ग्रन्थ पठ्यते, अथ कथ पुन शब्दापयेदिति, छन्दोवद्दृषय कुर्वन्ति । एतेन प्रक्षालापयेदिति शब्दप्रयोगो व्याख्यात । 'पाशाद्विमोचनइति' । प्रायिकोय मर्थनिर्देश, अन्यत्रापि भवति, अन्यथा विपाशतीति विशब्दस्य प्रयोगो न स्यात्, विशब्दविशिष्टस्यैव मोचनस्य णयर्थत्वात्, यथाचारव्याङ प्रयोगो न भवति, एवमुपवीणयतीत्यादावपि द्रष्टव्य, तूल तृणाय तेनानुकृष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थ, अनुगृह्णातीति तु पाठे न समीचीनोर्थ । 'अभिषेणयतीति' । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । 'अकारान्तस्त्वचशब्द इति' । त्वच सवरणइत्यस्माद्धातो पुसि सज्ञायामिति घ । 'अवध्वसयतीति' । विकिरतीत्यर्थ. । प्रातिपदिकाद्धा

त्वर्थइत्येव सिद्धे सत्यस्यापुग्विधानार्थं वचनमन्येषा प्रपञ्चार्थं, मालिन्यो ह्युपश्लोकयन्तीत्यादौ सापेक्षेभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं वा, कथ पुनर्वि मोचनादिरर्थो ऽनिर्दिष्टो लभ्यतइत्यत आह । 'स्वाभाविकत्वादिति'। 'प्रत्ययार्थो निर्दिश्यतइति'। सूत्रकारेणानिर्दिष्टोपि प्रत्ययार्थो व्याख्याकारैर्निर्दिश्यतइत्यर्थ ॥

"हेतुमति च" ॥ लोके फलसाधनयोग्य पदार्थो हेतुरित्युच्यते, तस्य ग्रहणे ऽध्ययनेन वसतीत्यत्रापि प्रसज्येत, हेतुमद्ग्रहण चानर्थक स्यात्, कथ, करणइति वर्त्तते तस्य विशेषण हेतुमतीति, करण क्रिया सर्वैव च क्रिया हेतुमतीति कि विशेषणोपादानेन, ननु शब्दोपात्ते हेतौ यथा स्यादित्येवमर्थमेतत्स्याद्यथा 'समस्तृतीयायुक्तादि'त्यत्र श्रूयमाणाया तृतीयायामात्मनेपद यथा स्यात्तदर्थयोगमात्रे मा भूदित्येवमर्थं तृतीयायुक्तग्रहणम्, एव तर्ह्यसति विरोधे कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमस्यैव ग्रहण युक्तमिति । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति यस्य सज्ञा विहिता तस्यैव पारिभाषिकस्य ग्रहणमिति मत्वाह । 'हेतु स्वतन्त्रस्य कर्त्तु प्रयोजक इति'। 'तदीयो व्यापार इति'। प्रवर्त्तना, तस्यास्त्ववान्तरभेदमाह । 'प्रेषणाध्येषणादिलक्षणइति' । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तना प्रेषणमाज्ञेत्यर्थ । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्त्तनाध्येषण प्रार्थनेत्यर्थ । आदिशब्देन तत्समर्थाचरण गृह्यते, तच्च बहुधा भिद्यते ऽनुमतिरुपदेशो ऽनुग्रह इति, तत्र यस्यानुमतिमन्तरेणार्थो न निर्वर्त्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्व, वैद्यादेस्तु मुस्तापर्पटक पिबेज्ज्वरित इत्याद्युपदेशेन प्रवर्त्तकत्व, य पुन केन चिज्जिघासित पलायमान निरुणद्धि निरुद्धश्च हन्यते तत्र निरोद्धा हन्तुरनुग्रह करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रवर्त्तकत्व, सर्वश्चाय विशेष प्रकरणादिगम्य, सर्वत्रानुगत प्रवर्त्तनामात्रमेव तु णिजर्थ । ननु यथा पितृमानित्युक्ते य प्रति पितृत्व स एव गम्यते तथात्रापि य प्रति हेतुत्व स एव हेतुमानिति युक्त क च प्रति हेतुत्व तत्प्रयोजक इति वचनात्कर्त्तार प्रतीति प्राप्त कारकइत्यधिकारात्क्रियापेक्षत्वाच्च कारकभावस्य यस्मिन्व्यापारे प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते तमेव प्रति, स च प्रयोज्य

व्यापारोऽधिश्रयणादिः सर्वसाधनसाध्यो विक्लित्यादिर्वेति तयोरेव हेतुमत्त्वं युक्तं न पुनः प्रयोजकव्यापारस्य, नहि तत्रासौ प्रयोजकरूपेणापि युज्यते किं तर्हि कर्तृरूपेण यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षं तदपेक्षं तु कर्तृत्वमेव, उच्यते। णिच प्रकृतिभूतेन धातुनैवाभिधीयते सोऽर्थस्तेन फलाभावात्तत्र णिज्न भविष्यति। ननु पचतीत्युक्ते न ज्ञायते किं स्वयमेव पचति उतान्येन प्रवर्त्तित इत्यतोऽन्येन प्रवर्त्तितस्येयं प्रवृत्तिरिति द्योतनाय णिज् भवतु, एवं तर्हि हेतोरिति वक्तव्यं करणादित्येव, हेतोः करणे व्यापारेऽभिधेये णिज् भवतीत्यर्थः। तथा तु न कृतं, का गतिरिदानीं सूत्रस्य, अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः, स्वभावतो हि णिच् प्रत्ययः प्रयोजकव्यापारमाचष्टे तेन पाकाद्यपेक्षया यो लब्धहेतुव्यपदेशः स हेतुत्वेनोपलक्षितो यस्यास्तीत्येवं प्रयोजकव्यापार एव मतुपोच्यते, अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवतः, हेतुमतीति प्रकृत्यर्थनिर्देशो हेतुमति यो धातुर्वर्त्तत इति, प्रत्ययार्थो वा, हेतुमति करणेऽभिधेये णिज् भवतीति। ननु पचति पाचयतीति च व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते तत्कथमस्य प्रकृत्यर्थत्वं शङ्क्यते। उच्यते। इह हि कः पचेः प्रधानार्थो यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः, अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन पच्यर्थता, यो हि पानार्थमुदकमाहरति विक्रयार्थं च काष्ठान्याहरति शीतं चापनेतुमग्निं समिन्धे नासौ पचतीत्युच्यते, तत्कस्य हेतोः, विक्लित्तिं प्रति तादर्थ्याभावात् तदवच्छेदाभावाच्च, अतस्तादर्थ्यादेवाधिश्रयणादीनां पच्यर्थता, तद्वत्प्रयोक्तव्यापारोऽपि तादर्थ्यादेव पच्यादिवाच्यो भविष्यति, णिज् प्रत्ययस्तु द्योतकस्तथा च योऽप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तबीजबलीवर्द्दैः प्रतिविधत्ते स उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति, तदेवं पक्षद्वयसम्भवे यद्याद्यः पक्ष आश्रीयते ततो यथा प्रकृत्यभिहिते णिज् भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि स्याद् उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति, हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य, प्रत्ययार्थपक्षे तूक्तार्थत्वाण्णिजभावः। नैष दोषः। प्रयोक्तव्यापारस्य द्योतनाय णिज्विधीयते तस्य स्वशब्देन द्योतितत्वाद्द्योत्याभावान्न भविष्यति।

इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन, द्वयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोति धातुवाच्यव्यापारे हि कर्तरि लो भवति पचिना च प्रयोजकव्यापारोऽप्यभिधीयते प्रत्ययस्तु द्योतक इति धातुवाच्यव्यापारत्वसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं प्राप्नोति पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति, प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव कर्तरि लकारः, इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोजकव्यापारस्यापि गमिवाच्यत्वादव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां कर्तरि क्तः प्राप्नोति प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैवेष्यते, उक्तं हि 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति। इह च व्यतिच्छेदयन्ते व्यतिभेदयन्तेऽव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा प्रयोजकव्यापारव्यतिहारविवक्षायामपि 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तदेवमाद्ये पक्षे दोषदर्शनाद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह। 'तस्मिन्नभिधेयेऽइति'। किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां (१) शब्दार्थावसायः, न च पचति पठति गच्छतीत्यादावन्तरेण णिचं क्वचिदपि प्रयोजकव्यापारोऽवसीयते, उत्पन्ने तु णिचि प्रतीयतेऽतस्तदर्थत्वमेव युक्तं, पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यत्र त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रतिविधानेपि वर्त्तत इति युक्तं न पुनस्तद्दर्शनेन सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वं, नन्वत्रापि पक्षे पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेन व्याप्यमानस्य प्रयोज्यस्य कर्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति नियमान्न भविष्यति, इह तर्हि ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः। नैष दोषः। ग्रामोऽत्र गमेरेव कर्म ग्रामकर्मकं गमनं कुर्विति प्रैषार्थः, इह तर्हि एधो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी न प्राप्नोति, सुट् तु करोतिधातुमात्राश्रयत्वाण्णिजुत्पत्तावपि तस्य रूपस्य भावात्सिद्ध्यति, अत्राप्येधोदककर्मके करोत्यर्थे प्रयुज्यत इति षष्ठी भविष्यति, इह तर्हि अभिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इत्युपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न

(१) भूयोविषयाभ्यामित्यधिकं २ पुस्तके।

प्राप्नोति, अथात्राप्यभिषव कुर्वित्युपसर्गविशिष्टे प्रकृत्यर्थे प्रयुक्तिरिति सिद्ध षत्व, यदा तु एयन्तेनैवोपसर्गस्य सबन्धस्तदा षत्व भवति न वेति चिन्त्यम्, इह तर्हि भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्त्तरि कृद्योगलक्षणा षष्ठी न प्राप्नोति अप्रधानत्वात्, तृतीयावद्भविष्यति, तद्यथा पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तर्यप्रधानेपि तृतीया भवति व्याप्तेस्तथा षष्ठ्यपि भविष्यति, अथेह कथ णिज् भवति भिक्षा वासयन्ति कारीषोग्निरध्यापयतीति, कथ च न स्यात्, अचेतनत्वात्, चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणमिति, नैष दोष । नावश्य स एव वास प्रयोजयति य आहोष्यतामिति, योपि तूष्णीमासीनस्तत्समर्थमाचरति सोपि वास प्रयुङ्क्ते, भिक्षाश्च प्रचुराश्च व्यञ्जनवत्यश्च लभ्यमाना वास प्रयुञ्जते, तथा कारीषोग्निर्निर्वात एकान्ते सुप्रज्वलित शीतकृतमध्ययन विरोधिनमुपद्रवमपनयन् अध्ययने ऽनुकूलो भवति, तत्र यथानुमतिरुपदे शोनुग्रह इत्येतेषु णिज् भवति तथा ऽत्रापि भविष्यति, यद्यप्यनुमत्यादिषु प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रवृत्तिरिह तु न तथा तथाप्यनुकूलाचरणमेव प्रयो जकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते, इह कश्चित्क चिदाह पृच्छतु मा भवान् अनुयुक्ता मा भवानिति, तत्र प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरक प्रयोजक इति तद्व्यापारे णिज् प्राप्नोति, एकविषयत्वाच्च णिचो लोडादीना च पर्यायप्र सङ्ग । नैष दोष । कर्त्तु प्रयोजको हेतुरित्युक्त प्रयोज्यश्चात्र न कर्त्ता नह्यसौ सम्प्रति पृच्छति तूष्णीमास्ते तस्य निर्व्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेष कर्तृत्व, कर्तृत्वमेव हि तस्य विधीयते प्रश्नक्रियाया कर्त्ता भवेति यथा राजा भव युध्यस्वेति राजत्वमेव विधीयते तत्र तदेव प्रयोज्योऽकर्त्तेति प्रयोजकोपि न हेतु , किमिदानीं पूर्वमेव कर्त्तु सत प्रयो जको हेतु , यद्येव व्यर्था प्रयुक्ति , अथाप्युपरतिशङ्कया क्व चित्प्रयुक्तेरर्थवत्त्व तथापि यत्राप्रवृत्ततो बलादिना प्रवर्त्यते तत्र णिज् न प्राप्नोति, न ह्यम प्रवृ त्तप्रवर्त्तनएव णिजिति किं तु प्रवर्त्तितोपि प्रयोज्यो यत्र प्रवर्त्ततएव न तु निवर्त्तते तत्र णिज् भवति, अनुवर्त्तमाना प्रयुक्ति प्रयोज्यप्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, अत प्रयोज्यप्रवृत्तिवेलायामपि बुद्धौ विपरिवर्त्तमाना

सैव प्रवृत्तिहेतुस्तस्यामेव च दशाया णिज्वाच्यो भवति तदेव प्रयोज्य प्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्णिजर्थ केवला तु लोडर्थइति विवेक , उक्त च ।

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्यादेर्लोड् विधीयते ।

सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच, इति ।

किंच प्रयोक्तृधर्मे प्रयुक्तिर्लोडर्थे , अनियतकर्तृका तु प्रयुक्तिर्णिजर्थे । 'तत्करोतीत्युपसख्यानमिति' । तदिति कर्मपरमेतत्, तेन द्वितीयान्तात्प्र त्यय करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्र विवक्षित न प्रत्ययार्थस्तेन ण्यन्ताद्भावकर्म णोर्भूनभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च लो भवति। 'सूत्र करोति सूत्रयतीति'। इह व्याकरणस्य सूत्र करोतीति वाक्ये द्रव्यरूप सूत्र सूत्रशब्देनोच्यते तत्र व्यपदेशिवद्भावेन व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी वृत्तौ तु व्याकरण सूत्रयतीति प्रत्ययार्थभूतकरोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्द सम्पद्यते, उक्त हि 'परार्थाभि धान वृत्ति' रिति। तेन सत्त्वभावो निवृत्तइति सूत्रव्याकरणयोरभिस म्बन्धो निवर्त्तते ऽस्ति च व्याकरणस्य करोतिना सामर्थ्यमिति द्वितीया भवति, यदि तु व्याकरण सूत्र करोतीति वाक्यएव सामानाधिकरण्य तदा माणवक मुण्ड करोति माणवक मुण्डयतीतिवद् व्याकरण सूत्र यतीत्ययमसिद्ध, सूत्र अवमोचने सूत्र प्रस्रवणइति चुरादौ पाठादेव सूत्रयतीति सिध्यति, अनेकार्थत्वाच्चार्थान्तरे ऽपि भविष्यति, गणपाठ सिद्ध एव त्वयं उपसख्यानेनापि प्रदर्शित । आख्यानादिति वाक्य व्याचष्टे । 'आख्यानात्कृदन्तादिति' । आख्यायतइत्याख्यान, 'कृत्य ल्युटो बहुलमि' ति कर्मणि ल्युट्, यत्किं चिदाख्यायते तत्सर्व राजागम नादिकमप्याख्यानमिहाभिप्रेत न कसवधनलोपाख्यानादिकमेव सज्ञा भूतम्, कृदन्तादिति कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति कसव धराजागमनसूर्योद्गमनादेरपि कृदन्तत्वम् । 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति' । कृतो या प्रकृति सा विकारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणावतिष्ठतइ त्यर्थ । 'प्रकृतिवच्च कारकमिति' । यत्तत्र कृदन्ते सनिहित कारक तत्प्रकृतिवद्भवति कृत्प्रकृते शुद्धे णिचि यादृश भवति तादृशमस्या पि ण्यन्तस्य भवतीत्यर्थ । 'कस घातयतीति' हन्ते 'हनश्च वध' इत्यप्

प्रत्ययो वधादेशश्च, हननं वधः कंसस्य वध इति कर्मणि षष्ठ्या समासः, ततो णिच्, कृतो लुक्, प्रकृतेः प्रत्यापत्तिर्वधादेशपरित्यागेन हन्तिरूपेणावस्थानं, यद्यप्यत्र सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावादुभयोरप्यभाव इत्येव वधादेशनिवृत्तिः सिद्ध्यति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगशिष्टत्वात्तन्निवृत्तिर्न सिद्ध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् । अथ कथं कंसमघातयत् राजानमजीगमत्, यावता कंसवधराजागमनशब्दाभ्यां णिचि विहिते धातुसंज्ञा नामधातुत्वं च तयोरेव स्यातां ततश्चाड्द्विर्वचने अपि तयोरेव स्यातां, नैष दोषः । प्रकृतिवच्चकारकमित्युक्तं कृत्प्रकृतेश्च शुद्धे णिचि विहिते कंसादिकारकं कीदृशं भवति धातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तं तेनात्रापि तादृशेनैव रूपेण भवितव्यं, तेन राजानमागमयतीत्यत्र नलोपाभावोऽप्युपपन्नो भवति, एवमपि कंसं 'घातयतीत्यत्र 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्वि'ति कुत्वं 'हनस्तोऽचिण्णलो'रिति तत्वं च न प्राप्नोति, किं कारणं धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते, एवं तर्हि प्रकृतिवच्चकारकमिति चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, कार्यशब्दश्चाध्याहार्यः, एतदुक्तं भवति कृत्प्रकृतिर्हन्त्यादिस्तस्याः शुद्धे णिचि यादृशं रूपं भवति तथाऽस्यापि ण्यन्तस्य भवति कार्यं च तद्वदेव भवतीति, एतेनाड्द्विर्वचने अपि व्याख्याते । 'बलिबन्धमिति' । बन्धनं बन्धः बलेर्बन्धो बलिबन्धः पूर्ववत्कर्मणि षष्ठ्या समासः, शेषं पूर्ववत् । 'राजागमनमिति' । अत्र कर्तरि षष्ठ्या समासः । 'राजानमागमयतीति' । अत्र कृत्प्रकृतौ राजा कर्ता तस्य गमेः शुद्धे णिचि गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा भवतीत्यस्मिन्नप्यौपसंख्यानिके णिचि तथैव कर्मसंज्ञा भवति, इह तु देवदत्तपाकमाचष्ट इति णिचि विहिते देवदत्तेन पाचयतीति भवति, नहि देवदत्तस्य शुद्धे णिचि कर्मसंज्ञास्ति गत्यर्थादीनामेवेति नियमात्, इह तु मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयतीति यदा प्रतिपाद्यस्य दर्शनार्थमाख्यानं तदा णिजिष्यते नान्यदा, तत्र यदाऽरण्यस्थो रममाणान्मृगान्प्रतिपाद्यमाचष्टे एतस्मिन्नवकाशे एते मृगा रमन्त इति तदा तस्य प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिरिति

णिज् भवति, यदा तु ग्रामे मृगरमणमाचष्टे तदा तत्र मृगाणामसम्भ
वान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिरिति मृगरमणमाचष्टइति वाक्यमेव भवति,
एतच्च मृगरमणादिविषयमेव राजागमनादौ त्वन्यदापि भवति। 'आङ्लो
पइति'। अत्राख्यानादिति न सम्बद्ध्यते, मर्यादाया य आकारस्तस्य
लोपो भवति कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। 'आरात्रिविवास इति' विवमन
विवासोऽतिक्रमण, रात्रेर्विवासो रात्रिविवास कर्त्तरि षष्ठ्या समास,
तत 'आङ् मार्यादाभिविध्यो' रित्यव्ययीभाव, यावद्रात्रेरतिक्रमण ताव
त्कथा कथयतीत्यर्थ। वसेरकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना रात्रे कर्म
सज्ञा हेतुमण्णिचि भवति तद्वदस्मिन्नपि णिचि भवति। 'रात्रि
विवासयतीति'। 'चित्रीकरणे प्रापीति'। तदित्येव, चित्रीकरण
माश्चर्यकरण, प्रापि प्राप्नोत्यर्थे चित्रीकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्य
स्मिन्नर्थे णिच भवति, कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। 'सम्भावयतइति'। भू
प्राप्तावात्मनेपदी, उज्जयिन्या माहिष्मती विदूरे देशइति तावतो
देशस्य प्रागुदयादतिक्रमणमाश्चर्यम्। 'सूर्यमुद्गमयतीति'। प्रकृतिवच्च
कारकमिति सूर्यशब्दस्य पृथक्करण, सगामयतेरेव सोपसर्गादिति न्याया
दुच्छब्दस्यापि पृथक्करणम्, अत्रापि सूर्यस्य हेतुमण्णिचि कर्मत्वा
दस्मिन्नपि णिचि कर्मत्वम्। 'नक्षत्रयोगे ज्ञीति'। तदित्येव, ज्ञि
ज्ञानात्यर्थे नक्षत्रयोगे यत्कृदन्त वर्त्तते तस्मात्तज्जानातीत्यस्मिन्नर्थे णिज्
भवति, कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। 'पुष्ययोगमिति'। पुष्येण चन्द्र
मसो योग पुष्ययोग, पुष्येणेति कर्त्तरि तृतीया, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी' ति
नियमात् षष्ठी न भवति। 'चन्द्रमस इति'। नियमेन गम्यमानत्वा
दुभयप्राप्ति, पुष्यो हि चन्द्रमस युनक्ति सम्बध्नाति तत्र युजेर्गत्यादि
ष्वनन्तर्भावादणौ कर्त्तु पुष्यस्य शुद्धे णिचि कर्तृत्वमेवेत्यस्मिन्नपि णिचि
कर्तृत्वात्तृतीया भवति। 'पुष्येण योजयतीति'। लकारस्तु प्रधानएव
कर्त्तरि भवति यथा शुद्धे णिचि, तत्तर्हीद बहु वक्तव्य, वक्तव्यम् इह
तावत्सूर्यमुद्गमयतीति यो यस्य प्रवर्त्त्य स तस्याभिप्राय निर्वर्त्तयति गन्तु
श्चायमभिप्रायो माहिष्मत्या सूर्योद्गमन सम्भावयेयमिति, त च सूर्यो

निर्वर्त्तयति एतदेव प्रवर्त्यस्य प्रवर्त्यत्व यदुत प्रवर्तयितुरभिप्रायसम्पादन, नहि कश्चित्परो ऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्त्तते सर्वइमे स्वभूत्यर्थं, ये ताव देते गुरून् शुश्रूषन्ते तेपीह प्रीता गुरुरध्यापयिष्यति परत्र चाभ्युदेष्याम इति प्रवर्त्तन्ते, दासाश्चापि भक्त च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भवि ष्यन्तीति प्रवर्त्तन्ते, य सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषण, शिल्पिनोपि मित्राणि च नो भविष्यन्ति वेतन च लप्स्यामहइति प्रवर्त्तन्ते, यद्यप्यत्र सर्वत्र तत्तदुद्देशेन प्रवृत्ति सूर्यं तु न, तथाप्यभिप्रायसपत्तिमात्रेण प्रयो ज्यप्रयोजकभावाध्यारोपेण णिज् भविष्यति, इह च कस घातयतीति ये तावदेते कसघातानुकारिणो नटाना व्याख्यानोपाध्यायास्ते क सानुकारिण नट सामाजिकै कसबुद्धा गृहीत तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्ति, येपि चित्र व्याचक्षते ऽय मथुराप्रसादो ऽय कसो ऽय भग वान्वासुदेव प्रविष्ट एता कसकर्षिण्यो रज्जव एते उद्गूर्णा निपा तिताश्च प्रहारा अय हत कसो ऽयमाकृष्ट इति तेपि चित्रगत कस तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्ति, चित्रेपि हि तद्बुद्धिरेव पश्यताम् । एतेन चित्रलेखका व्याख्याता , येपि ग्रन्थ वाचयन्त कसवधमाचक्षते काथिका नाम तेप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्कसादीन् वर्णयन्ति तेपि वर्ण्यमाना श्रो तृणा बुद्धिस्था प्रत्यक्षवद्भवन्ति चित्तमपि तेषा तदात्मकमिव भवति, अत एव व्याश्रिताश्च भवन्ति, नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय , केचित्कसभक्ता के चिद्वासुदेवभक्ता वर्णान्यत्व खल्वपि पुष्यन्ति, केचिद्रक्तमुखा के चि त्कालमुखा त्रैकाल्यमपि लोके लक्ष्यते, कथाया वाच्यमानाया हि वक्तारो भवन्ति गच्छ हन्यते कसो गच्छ घानिष्यते कस , कि गतेन हत कस इति तदेव काथिकोपि बुद्धिस्थेन वासुदेवेन घातयति श्रोतापि ॥

शब्दोपहितरूपाश्च बुद्धेर्विषयता गतान् ।
प्रत्यक्षमिव कसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

एव राजानमागमयतीत्यादावपि यथासम्भव द्रष्टव्यम् ॥

"कण्ड्वादिभ्यो यक् ' ॥ यदीमे कण्ड्वादयो धातव एव स्युस्ततो वाग्रहणमनुवर्तते आ न वा, अनुवृत्तौ यगभावपक्षे लडादिषु सत्सु कण्ड

वतीत्याद्यनिष्टं प्रसज्येत कण्डूरित्यादि च न स्यात्, धातो सुबभावात्, क्विबन्तात्सुप्सम्भवेपि कण्डूरिति न वेदनामात्रं गम्यते कर्त्तरि क्विपो विधानात्, सम्पदादित्वाद्भावे क्विब् भविष्यति, एवमपि कण्ड्वौ कण्ड्व, अचि श्नुधात्वित्युवङ् प्राप्नोति, कण्ड्वा कण्ड्वे 'नोङ्धात्वो' रिति विभक्तेरुदात्तनिषेध स्यात्, मन्तुर्वल्गुरित्यत्र च लुक् प्रसङ्ग, अथ नानुवर्त्तते कण्डूरिति न सिध्यति, यगन्तात्सम्पदादित्वाद्भवे क्विप्यल्लोपयलोपयो कृतयोर्भविष्यति, न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् प्रसङ्ग, क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति वचनात्। ननु च क्वौ विधि प्रति स प्रतिषेध, अन्यथा लवमाचष्टाणौ लोरित्यत्र क्वौ लुप्तस्य णे स्थानिवत्त्वाभावेपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् न स्यात्, अतोत्र स्थानिवत्त्वे सत्युवङ् स्यादेव, अस्तु च्छ्वो शूडित्यूठ् करिष्यते, न चोठ्यपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्व, तस्य क्वौ विधित्वाद् आदिष्टादच पूर्वत्वाच्च, अत एवोठि कृते पुनरुवङोप्रसङ्ग, एवमपि कण्ड्वौ कण्ड्व कण्ड्वा कण्ड्वे, धातुविधि प्राप्नोति,मन्तुर्वल्गुरिति च न सिद्ध्यति यकि दीर्घे कृते मतूर्वल्गूरिति स्यात्, अथ प्रातिपदिकान्येव, तत्रापि वाग्रहणानुवृत्तौ स एव दोषो यो धातुपक्षे, अनुवर्त्तता तर्हि वाग्रहण सन्तु च प्रातिपदिकान्येव तत्राप्ययमर्थ ककारो नानुबन्धव्यो भवति अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणो न भविष्यति, नैव शक्यम्, इह हि सुख्यति दु ख्यति मगध्यतीत्यतो लोपो न स्याद् अनार्द्धधातुकत्वादेव, न च व्यञ्जनान्त एव शक्य पठितु यगभावपक्षेपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादत उभये कण्ड्वादय इत्याह। 'द्विविधा कण्ड्वादय इति'। 'धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयत इति'। नित्यमिति भाव। तेन पक्षे कण्डवतीत्यादि न भवति। 'न तु प्रातिपदिकेभ्य इति'। तेन कण्ड्वौ कण्ड्वो मन्तुरित्यादिप्रयोगसिद्धि, न चास्मिन्नपि पक्षे यगन्तात्सम्पदादिक्विब्विधीयते तदा पूर्वोक्तदोषानुषङ्ग, कि कारण दृशिग्रहणादेतेभ्य क्विब् स्याद् न चैतेभ्य इदानीं क्विब दृश्यते, पूर्वत्र तु पक्षे कण्डूरित्यादिसिद्ध्यर्थमेव क्विब् द्रष्टव्य। कथ पुनर्ज्ञायते उभये कण्ड्वादय इति तच्छ्लोकेन दर्शयति। 'धातुप्रकरणादिति'। अनुवृत्तेन धातुग्रहणेन विशेषणात्ककारासञ्जनाच्च धातुत्वमेषामभिमत

मिति विज्ञायतइत्यर्थः। यतस्तु खल्वयमाचार्यः क्वचिद्दीर्घमुच्चारयति कण्डूञ् हृणीञ् महीङिति, ततो मन्ये धातुर्विभाषित इति, धातुत्वमेषां विभाषितमिति मन्यइत्यर्थः। अथ कण्ड्वादीनामर्थनिर्देशः। कण्डूञ् गात्रविकर्षणे। मन्तु अपराधे। हृणीङ् रोषे। वल्गु पूजामाधुर्ययोः। अस्मनस् उपतापे। महीङ् वृद्धिपूजनयोः। लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने। इरस इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम्। द्रवस् परिचरणे। मेधा आशुग्रहणे। कुषुभ् क्षेपे। मगध परिवेष्टने। तन्तस् पम्पस् दुःखे। सुख दुःख तत्क्रियायाम्। सपर पूजायाम्। अरर आराकर्मणि। भिषज् चिकित्सायाम्। भिष्णज् उपसेवायाम्। इषुध शरधारणे। चरण भुरण गतौ। चुरण चौर्ये च। तुरण त्वरायाम्। भुरण धारणपोषणयोः। गद्गद वाक्स्खलने। एला केला खेला विलासे। लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च। लोट् दीप्तौ॥

"गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय"॥ 'विच्छायतीति'। विच्छिरयं तुदादौ पठ्यते तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो भवति न तु शप्, यथा जुगुप्सतइत्यात्मनेपदं तेन विच्छायन्ती विच्छायतीति 'आच्छीनद्योर्नुमि'ति नुम्विकल्पो भवति। अन्ये तु सार्वधातुकेऽप्यायप्रत्ययस्यैव तुदादिपाठसामर्थ्येन विकल्पमाहुः। 'स्तुत्यर्थेनेति'। भट्टिकाव्ये तु व्यवहारार्थादप्याय, न चोपलेभे वणिजां पणाया इति। 'अनुबन्धः केवले ऽचरितार्थ इति'। अवयवेष्वचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति यथा गुपादीनामनुदात्तत्त्वमिति भावः। ये तु व्यवहारार्थादप्यायमिच्छन्ति तेषामपि पणिष्यते पाणयिष्यतीत्यादावनुबन्धः केवले चरितार्थः॥

"ऋतेरीयङ्"॥ 'सौत्र इति'। अस्मिन्नेव सूत्रे उच्चरित इत्यर्थः। 'घृणायां वर्त्ततइति'। नात्र कृपायां घृणाशब्दः किं तर्हि जुगुप्सायां, घृणा जुगुप्साकृपयोरिति वचनात्। जुगुप्सा निन्दा बीभत्सेत्यर्थः। ऋतीयाशब्दो बीभत्सापर्यायो निघण्टुषु पठितः। अथ कस्मादीयङुच्यते न ङ्डे वोच्यते तस्य ईयादेशे कृते ऋतीयतइति सिद्धं, परत्वादिडागमे कृते सत्यप्रत्ययादित्वादीयादेशो न स्यादिति चेत्, न। अन्तरङ्गत्वात्, आयवादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादन्तरङ्गत्वं, ज्ञापनार्थं तु,

एतज् ज्ञापयति धातुप्रत्ययानामायचादयो न भवन्तीति, तेन कणेष्ठ इत्य त्रेकादेशो न भवति । क्व चित्तु वृत्तावेव पठ्यते, ऋतेश्छङित्येव सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापकं धातुविहितानामायचादयो न भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । द्विवचनविभज्योपपदे तरप्छसुनावित्येव सिद्धे ईयसुन्वचनं ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययानामायचादयो न भवन्तीति । उच्यन्ते चाय चादयस्ते वचनादुभयेषामपि स्युस्तस्माद्ऋतेश्छङित्यादि वृत्तौ न पठनीय मिति ॥

"कमेर्णिङ्" ॥ इह णिङो णकारो 'णेरनिटी'ति विशेषणे चरि तार्थो ङकारोऽप्यात्मनेपदार्थ इत्युभयोश्चरितार्थयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वा 'दत उपधाया' इति वृद्धौ 'क्ङिति चे'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति, ज्ञापका त्सिद्धं, यदयं 'न कम्यमिचमा'मिति कमेर्मित्सञ्ज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापयति भवत्यत्र वृद्धिरिति, तस्य हि प्रयोजनं 'मितां ह्रस्व'इति ह्रस्वो मा भूदिति, यदि चात्र वृद्धिर्न स्याद् ध्रस्व एवोपधेति कृत्वा मित्स ञ्ज्ञाप्रतिषेधो ऽनर्थकस्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं यदा णिङन्ताद्धेतुमण्णिच् क्रियते तदा णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थमे तत्स्यात्, न च णिजपेक्षाया अपि वृद्धेर्णिङमेव ङितमपेक्ष्य प्रतिषेधः, किं कारणं, ङितीति निमित्तसप्तमी, ननु च न णिङन्तस्य णिचि वृद्ध्या भवितव्यं णिङा व्यवहितत्वात्, णिलोपे कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, यदा तर्हि णिङन्ताच्चिण्णमुलौ भवतस्तदा 'चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्या' मित्येव विधिर्मा भूदित्येवमर्थो मित्सञ्ज्ञाप्रतिषेधः स्यात्, किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न प्रकृतो ह्रस्व एव विकल्प्येत, एवं हि कमेर्मित्सञ्ज्ञाप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, कथं यदा णिङि वृद्धिर्नास्ति तदा ह्रस्व एवोपधेति सत्यपि ह्रस्वविकल्पे नैवानिष्टप्रसङ्गः, अशमि अशा मीत्यादि च सिद्धं, नैव शक्यं, यदा शमिप्रभृतिभ्यो णिजन्तेभ्यो द्वितीयो णिच् क्रियते तदा न स्यात्, यश्च णमुल्परो णिज् द्वितीयो न तस्मिन् प्रथमेन णिचा व्यवहितत्वात्, यस्मिंश्च मिदङ्गं प्रथमे णिचि नासौ चिण्ण मुल्परो द्वितीयेन व्यवहितत्वात्, णिलोपेऽपि कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधान

मेव, दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने पुनरत्रापि भवति दीर्घविधि प्रति स्थानि वद्भावनिषेधात्, तथा शमिप्रभृतिभ्यो यङन्तेभ्यो णिच्यल्लोपयलोपयोर ल्लोपस्य स्थानिवद्भावादसत्या वृद्धौ चिण्णमुलो कृतयोरशशमि अशशामि शशम शशाममिति न स्यात्, दीर्घ पुनर्विकल्प्यमानोऽत्रापि भवति तद्विधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्, तथा हेडृ अनादरे घटादि, 'एच इग्घ्रस्वादेशे' हिडयति तत्र चिण्णमुलो कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिडि अहेडीति स्यात् दीर्घे तु पुनरहिडि अहीडीति भवति, तस्माद्दीर्घ एव विकल्प नीय ततश्च मित्सञ्ज्ञाप्रतिषेधोऽपि तन्निवृत्तये वक्तव्य, तथा 'आयादय आर्द्धधातुके वे'ति णिङभावे णिचि सति वृद्धौ कृतायां 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थोऽपि मित्सञ्ज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यज्ञाप कमेतत् । एवं तर्ह्यस्थानेय यत्न क्रियते नैवात्र प्रतिषेध प्राप्नोति, किं कारणमिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्यो प्रतिषेध, न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिरित्यलमति कर्कशप्रक्रियातर्कानुसरणेन ॥

"आयादय आर्द्धधातुके वा" ॥ आर्द्धधातुकइति परसप्तम्यामा यादिविधिभिरेकवाक्यता स्यात्, भिन्नवाक्यतायामयमर्थो भवति, गुपा दिभ्य आर्द्धधातुके परतो वा ऽऽयप्रत्ययो भवति, एवमुत्तरत्रापि, ततश्चा र्द्धधातुके एव विकल्पेनायादय स्यु सार्वधातुके नैव स्यु, नैष दोष । पृथगारम्भाद्यदि ह्यार्द्धधातुकएवायादीनामुत्पत्ति स्यात्ततो गुपादिभि सयुज्यैव निर्दिशेत्, गुपादिभ्य आर्द्धधातुके वेत्येव हि आयादय इति न वक्तव्य भवति, पृथक् त निर्दिशति तेन मन्यामहे व्यापारभेदेनैकवाक्य- तेति । ततश्चायमर्थो भवति गुपादिभ्यो नित्यमायादयो भवन्त्यार्द्धधा तुके वेति, एवमपि गुपादेर्यदार्द्धधातुक प्राप्त तत्र ततो विहिते विकरण विकल्पे नायादय स्युस्ततश्च स्त्रीभावविवक्षाया गुपेरप्रत्ययान्तत्वाभा वात् क्तिनि कृते यदायप्रत्ययो न भवति तदा गुप्तिरिति काममिष्ट सिद्ध्यति, यदा तु भवति तदाऽल्लोपयलोपयोर्गोपातिरित्यनिष्ट प्राप्नोति, गोपायेति चेष्ट न सिद्ध्यति, भिन्नवाक्यतायामायाद्यन्ताद्यदार्द्धधा तुक प्राप्त तत्र ततो विहिते आयादयो वा भवन्तीत्यर्थ स्यात्तत्र चाया

द्यन्ताच्चदार्द्धधातुकमिति वदता तेषामुत्पत्तिस्तावदङ्गीकृता, न चोत्प न्नानामुत्पत्तिविकल्प शक्यते कर्तुमिति लोपन्यायेन निवृत्तिविकल्पो भवति, ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायामप्रत्ययादित्यकारे कृते निवृत्त्यभावपक्षे गोपायेति काममिष्ट सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु गोपेत्यनिष्ट प्राप्नोति, गुप्तिरिति चेष्टं न सिद्ध्यति, लिटि च निवृत्त्यभावपक्षे गोपाया ञ्चकारेति काममिष्टं सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु यदि लिटि परतो निवृत्ति स्तथापि प्रत्ययलक्षणेन कास्प्रत्ययादित्यामा भवितव्यमथाप्यामि कृते निवृत्तिस्तथापि तस्यैव श्रवणं प्राप्नोतीति, सर्वथा गोपाचकारेत्यनिष्टं प्राप्नो तीति जुगोपेति चेष्टं न सिद्ध्यति तस्माद्दुष्ट एवाय परसप्तमीपक्ष इति मत्वाह । 'आर्द्धधातुके विषयइति'। कोर्थ इत्याह । 'आर्द्धधातुकविव क्षायामिति'। आर्द्धधातुकमिहोत्पादयिष्यामीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थ । विषयसप्तमीपक्षेपि भिन्नवाक्यतायामार्द्धधातुके विधित्सिते आयादयो भवन्तीत्युक्ते कुतो विधित्सतइत्यपेक्षायामायाद्यन्तस्यापि धातुत्वात्तत इति गम्यते, ततश्च निवृत्तिपक्ष एवाश्रित इति स एव दोषो य पूर्वं मवोचाम, तस्मादेकवाक्यतयोत्पत्तिविकल्प इत्याह । 'नित्य प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये निर्विकल्प्यतइति'। किमेव सति सिद्धं भव तीत्याह । 'तत्रेति'॥

"सनाद्यन्ता धातव "॥ 'सनादयो ऽन्ते येषामिति'। अन्त शब्द समीपवचन वैयधिकरण्येपि गमकत्वाद्बहुव्रीहि । अथ वा वृत्तावर्थमात्र दर्शित सूत्रे त्ववयववाचिनो ऽन्तशब्दस्य समानाधिकरण स्यैव बहुव्रीहि । सनादयोऽन्तावयवा येषा समुदायानामित्यनेन तद्गु णसविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दर्शयति । 'धातुसंज्ञा इति'। धातुशब्दोत्र स्वरूपपदार्थो न भूवादिपदार्थकस्तावतीना सज्ञाना विधाने प्रयोजना भावात्। सुप्तिङन्तमित्यत्रान्तग्रहणाज्ज्ञापिता सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रत्य यग्रहणपरिभाषा न प्रवर्ततइति, ततश्चासत्यन्तग्रहणे तदन्तविधिर्न स्यादि त्यत्रान्तग्रहणं कृतम्, एव स्थिते यद्यपूर्व एवानेन तदन्तविधि क्रियते ततो देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र देवदत्तादे समुदायस्य सज्ञा प्रसज्येतेति मत्वाह।

'प्रत्ययग्रहणपरिभाषैवेत्यादि' । अपूर्वविधौ गौरव प्रतिप्रसवे तु यत्नस्य लाघव भवतीति भाव । भूवादय इत्यस्यानन्तर सनाद्यन्ताश्चेत्युच्यमाने सनादीनामियत्तापरिच्छेदो न स्यात् । एव तर्हि सङन्ताश्चेत्युच्यता, सङिति प्रत्याहार सन सशब्दादारभ्या णिङो ङकारात् । एवमपि सन्देहस्स्यात् चङन्दिष्वपि ङकारस्य भावा, देव तर्हि सनाद्यन्ता इत्यस्यानन्तर भूवादयश्चेति वक्तव्य, स्यादेतदेवमुच्यमाने सनाद्यन्तशब्दवद् भूवादिशब्दोपि प्रकृतापेक्ष स्यात्ततश्चानुक्रान्ताना गुपादीनामेव स्या,दित्येवमपि भूवादिग्रहणमनर्थक गुपादयश्चेति वक्तव्य, नानर्थक, भुवो वादयो भूवादय इत्येवमर्थमेव स्याद्, भूवादि पाठ इदानीं किमर्थ स्यादन्तर्गणकार्यार्थो ऽनुबन्धासञ्जनार्थश्च, येषा तर्हि तदुभय न सभवति भूरणिप्रभृतीना तेषा पाठ किमर्थ । अलमतिनिर्बन्धेन ॥

"स्यतासी ऌलुटो" ॥ इह यद्यपि ऌ इत्यनुकरणमुच्चारितमेकमेव तथापि तस्य प्रतिपाद्यभूतमनुकार्य भिद्यते ऌट् ऌङ् इति यत्र च प्रतिपाद्याना सख्यासाम्य तत्र सख्यातानुदेशो न तूच्चारितरूपसाम्ये, अन्यथा परस्मैपदानामित्येक णलादयस्तु नवेति वैषम्याच्च स्यात्, तथा डारौरस प्रथमस्येत्यत्रापि न स्यात्, तदेवम् ऌ इत्यस्य द्वे प्रतिपाद्ये लुडिति चापरमिति त्रीणि निमित्तानि निमित्तिनौ तु द्वाविति वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीत्यत्राह । 'ऌरूपमुत्सृष्टानुबन्ध सामान्यमेकमेवेति'। नात्र प्रतिपाद्य भिद्यते यत्तदुभयानुगतमुत्सृष्टानुबन्ध ऌ इति सामान्यरूप तदनुक्रियते, एतच्च ऌलुटोरिति द्विवचननिर्देशादवसीयते, तत्र यथानुकरणे न भेदस्तथानुकार्येपीत्यर्थ । 'करिष्यतीति' । 'ऋद्धनोस्य' इतीट् । 'श्व कर्त्तेति' । श्व इत्यस्योपन्यासस्तृजन्तशङ्कानिवृत्त्यर्थ । 'इदित्करणमिति' । इत्सञ्ज्ञकस्येकारस्य करणमित्यर्थ । 'अनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमिति' । अन्यथा मन्तास् आइति स्थिते टिलोपे कृते नकार उपधेऽयात्मनेपदे ङिति परतो ऽनिदितामिति नलोप प्राप्नोति तस्यानिदितामितीदित्त्वनिबन्धन प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थ । 'मन्ता सङ्क्रन्तेति'। कोर्थ मन्तेत्येतत्पद सङ्क्रान्तम्

विष्यतीत्यर्थ, न तु सङ्गन्तेत्येतदुदाहरणमनोपधत्वात् । अनुस्वारपर सवर्णयो कृतयोरपि तयोरसिद्धत्वादनोपध एव, अन्ये त्वाहुर्यदसि द्धत्वात्सङ्गन्तेत्येतदनुदाहरण मन्तेत्येतदपि उदाहरण न भवति, अत्रापि टिलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वाद् मन्तास्त्राइति स्थिते नकार उपधा न भवतीति, यदि मतमा भाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्य, 'श्नसोरल्लोप' इति तपरकरणात्, तद्यास्तामासन्नित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं तत्राटो ऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तपरत्वेन, तज् ज्ञापयत्यसिद्धत्वमनित्यमिति तेन देभतुर्देभुरित्यत्र अन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति लिट कित्वान्नलोपे तस्यासिद्धत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ भवत, तदत्र टिलोपस्यासिद्धत्वाभावान्मन्तत्रा इति स्थिते उपधैव नकार इत्युदाहरणमिति, यथैव पूर्वत्रासिद्धीयमसिद्धत्वमप्यनित्य 'न मुन' इत्यत्र नेति योगविभागात्, तथा चैकादेशस्वरोन्तरङ्ग सिद्धो भवति, सिज्लोप एकादेशे सिद्धो भवति, निष्ठादेश षत्वादिषु सिद्धो भवति, द्विर्वचनविषये च पूर्वत्रासिद्धीय न भवति, ततश्चानुस्वारपरसवर्णयो सिद्धत्वात्सङ्गन्तेत्येतदप्युदाहरणमेवेति। अन्ये तु सहन्तेति पठन्ति, हन्ते 'र्भावकर्मणो' रित्यात्मनेपद तत्र सम्पूर्वस्य पाठे प्रयोजन मृग्यम्, एव तावज्जयादित्येनासिद्धत्वमनित्यमाश्रित्य तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । वामनस्तु टिलोपस्य सिद्धत्वादेव नलोपो न भविष्यतीति मन्यमान इदितोरित्यत्र वक्ष्यति तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकार पठ्यतइति, यदि तु तासेरिकारोनुबन्ध स्यात्ततो नुम्विधौ धातोस्तासेर्मा भूदित्येवमर्थं स्यात्ततश्च धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्ययमर्थो न साधित स्यादिति तस्याभिप्राय । जयादित्यस्तु नुम्विधावुपदेशिवद्वचन प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनमेव शरणमाशिश्रयत्। [1]इह विकरणा के चन लकारोपादानेन विधीयन्ते यथा स्यादय, ते किं लावस्थायामेव भवन्त्युताहो आदेशेषु कृतेषु, यदि लावस्थायामेव ततस्तास्यनुदात्तेदित्यत्र यदुच्यते तासे परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तवचन ज्ञापक

१ इह एते लकारोपादानेन विधीयन्ते स्यादय इति २ पुस्तके पाठ ।

सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वर न बाधतइत्यस्यार्थस्येति तच्चोपपद्यते लावस्थायामेव तासौ कृते तस्य च प्रत्ययाद्युदात्तत्वे पश्चा ल्लादेशेषु क्रियमाणेषु तेषामेव स्वर सतिशिष्टो भवति ततश्चानुदात्तव चनमप्राप्तविधिरेव स्यात्, तत्र को दोष चिनुतश्चिन्वन्ति क्रीणीत क्रीणन्ति सतिशिष्टो विकरणस्वर एव प्राप्नोति, द्वितीये तु पक्षे पूर्वं तिबादय पश्चात्तासिरिति तस्यैव स्वर सतिशिष्ट, ततश्च निघातस्व रेणैव सार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे तासिग्रहणं क्रियमाणमुक्तार्थस्य ज्ञापक सम्पद्यते, अस्तु तर्हि तथा, यद्येव धातुमात्रात्सार्वधातुकमात्रे भावकर्म णोर्यक् कर्त्तरि तु शब्विधीयतइति यक्शपावुत्सर्गौ तेष्वेवार्थेषु धातुमात्रा त्सार्वधातुकविशेषे स्यादय इति ते ऽपवादा, तथा दिवादेर्धातुविशेषा त्कर्तरि श्यबादय शपोपवादास्तत्र देविष्यति तनिष्यतीत्यादावुभयप्रसङ्गे ऽपवादविप्रतिषेधात् श्यनादय स्यु, पक्षान्तरे त्वन्तरङ्गा स्यादय एव सिद्ध्यन्ति। नैष दोष । 'दिवादिभ्य श्यनि' त्यादिषु स्यादयोनुवर्तिष्यन्ते दिवादिभ्य श्यन् भवति ऌलुटोस्तु स्यतासी भवतो दिवादिभ्य इति, एव सर्वत्र, एतेनैतदपिनिरस्त यत् खल्विदमाशङ्क्यते परेण लावस्थाया विधी यमाना स्यादय किमिति सार्वधातुकोत्पत्ति प्रतीक्षन्तइति कथम्, उत्तर त्रानुवृत्तेरेव, सार्वधातुके यग्भवति भावकर्मणोर्ऌलुटोस्तु स्यतासी भवत सार्वधातुके, एव सिजादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तदेवमादेशेषु कृतेषु स्यादय इति स्थितम् ॥

"सिब्बहुल लेटि" ॥ 'जोषिषत्मन्दिषदिति'। जुषी प्रीतिसेव नयो मदि स्तुतिमोदस्वप्नगतिषु अनुदात्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपद, सिच इट्, 'लेटोडाटा' विति तिपो ऽट्, 'इतश्च लोप परस्मैपदेष्वि' तीकारलोप, तत्र च वेति वर्त्तते। 'तारिषदिति'। तॄ प्लवनतरणयो, सिब्बहुल छन्दसि णिद्वक्तव्य इति वचनाद्वृद्धि, अमीषा भविता भाविषदिति यथा छान्दसो वा दीर्घ । 'पतातीति'। शल हुल पत्लृ गतौ, 'लेटोडाटा' वित्याट् शपासहैकादेश, । 'च्यावयातीति'। च्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ ण्यन्त, इहा

वयासिषीष्टादिति यातेरवपूर्वाल्लिङि बहुलवचनात्सिप्,थास् सीयुट्, इट्, 'एकाजुपदेशेनुदात्तादि' ति तु प्रतिषेधो न भवति सिपा व्यवधानात् ॥

"कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" ॥ 'आम् प्रत्ययो भवतीति'। हलन्तपक्षएतदुक्तम्, अदन्तपक्षे त्वामप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । 'अमन्त्रविषयइति'। मन्त्रविषयश्चेत्प्रयोगो न भवतीत्यर्थ । ऋगयजु सामलक्षणो मन्त्रम् तत्रैवाभियुक्तैर्मन्त्रशब्दस्य प्रयोगात्, आथर्वणा अपि मन्त्रा ऋग्यजुष एवान्तर्भवन्ति, तान्त्रिकेषु मन्त्रशब्दप्रयोगो मन्त्रवदुपचारात् । छन्दसीति नोक्त, ब्राह्मणेपि यथा स्यात्, अथ ह शुन शेप ईक्षाचक्रे ते ह तदन्तर्वेद्यासाचक्रिरे अविज्ञातानि च दर्शयाचकार । 'कासा चक्र इति'। आमन्तस्य पदत्वमाम इत्यत्रोपपादितम् । 'नोनावेति'। नौतेर्यङ्लुगन्तात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त आम् न भवति । 'कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति, । यथान्यासे हि कशब्दादशब्दाद्गागादिभ्यश्चाचारक्विबन्तेभ्य एकाज्भ्योपि प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्ग , चुलुम्पादिभ्यश्चाप्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्गोतोव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्ग्रहण कर्तव्यमित्यर्थ । तत्र कशब्दस्य णलि 'अचो ञ्णिती' ति वृद्धौ 'आत औ णल,' चकौ, अन्यत्राती लोप चकतु चकु, अशब्दस्य णलि रूपमाविति, अन्यत्रा 'ऽत आदे' रिति दीर्घत्वे 'आतो लोप इटि च' अतु, उ । 'चकासाचकारेति' । चकास् दीप्तौ । 'दरिद्राचकारेति' 'आत औ णल' इत्यत्र ओकारे विधातव्ये औकारविधान दरिद्रातेरार्द्धधातुकलोपइत्याकारलोपेप्यौकारस्य श्रवणार्थं, तेन ददरिद्रावित्यपि भवतीत्याहु । 'चुलुपाञ्चकारेति' । चुलुम्पतिर्वार्तिककारवचनात्साधु । आमो मकारस्य 'हलन्त्य' मितीत्सञ्ज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह । 'आमो मित्त्वमिति'। कारणाचकारेत्यादौ प्रयोगे य आम्शब्दस्तस्यामित्त्व मकार इत्सञ्ज्ञको यस्य नास्ति सोमित् तस्य भाव अमित्त्व, कुत इत्याह । 'अदन्तत्वादिति'। अद् अन्ते समीपे यस्य सोदन्त सूत्रे विधानवेलाया समीपे ऽकारवत्त्वादित्यर्थ । तेनैतन्न चोदनीयमाम् चेत्कथमदन्त, अथादन्त, कथमामिति, सूत्रे विधीयमानस्यैव वा प्रत्ययस्योपलक्षणमाम

इति । 'अगुणत्व विदेस्तथेति' । विदाञ्चकारेत्यत्र विदेरामि गुणा भावोपि तथा, अदन्तत्वादेवेत्यर्थ । अदन्तत्वादित्येतत्प्रसङ्गेन चेदमि होक्तम्, 'उषविदजागृभ्योन्यतरस्या' मित्यत्र तु वक्तव्य, तत्र हि विदेर कारान्तत्वमामप्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते, तत्राते लोपस्य स्थानिव त्वाद्गुणो न भवति न पुनर्विद ज्ञानइत्यकारो विवक्षित इत्युच्यते वेत्तीत्यादो श्रवणप्रसङ्गात्, अभ्युपेत्यापि मकारान्तत्वमित्सज्ञाभाव माह । 'आस्कासोराम्विधानाच्चेति' । आमोऽमित्त्वमित्यनुषङ्ग, सति हि मित्त्वे आस्कासोराम् भवन्नप्यचामन्त्यात्पर स्यात्तथा च सवर्णदीर्घत्वे सत्यकिञ्चित्कर स्यात्, अतो 'दयायासश्च' कास्प्रत्ययादिति आस्का सोराम्विधानादप्यामो ऽमित्त्वमवसीयतइत्यर्थ । आस्चकासोर्विधाना च्चेत्यन्ये पठन्ति, तदयुक्त, नहि सूत्रे चकास आम्विधानमस्ति, यदपि कास्यनेकाज्ग्रहण तदपि चुलुम्पादो सावकाश, नन्वदन्तत्वपक्षे आमा मन्त्रइति निर्देश्य स्यात्तत्राह । 'पररूप कतन्त्ववदिति' । यथा 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य' इत्यत्र पररूपमेवमत्रापि निपातनात्पररूपमित्युक्त भवति ॥

"इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ" ॥ 'ऋच्छतिर्वर्जित इति'। ऋच्छ तिना त्यक्त तद्रूपरहित इत्यर्थ । ऋच्छतेरन्य इति यावत् । 'इयज उवपेति'। यजिवप्योरुत्तमे णलि 'णलुत्तमो वे'ति णित्त्वाभावपक्षे वृद्ध्यभावाद्गुरूपोत्तमत्वाभाव, अथ थलि प्रत्युदाहरणम् । इयजिथ इयष्ठ, उवपिथ, उवप्थेति । नन्वत्र सन्निपातपरिभाषयैव न भविष्यति, लिट्सन्निपातज हि अभ्यासस्य सम्प्रसारण तद्विघातकस्यामो निमित्त न भवति, आमि हि सति लेर्लुका भवितव्यमिति लिट्सन्निपातमसो विहन्यात्, इदन्तर्हि प्रत्युदाहरणम् इयेषेति, नह्यत्र लिट्सन्निपातजमिजादित्वम्, अथ क्रियमाणेपि गुरुमद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता गुणे कृते गुरुमानेष भवति, एवमीषतुरित्यादावपि सवर्णदीर्घत्वे कृते गुरुमानेव भवति, सत्य, सति गुरुमद्ग्रहणे सन्निपातपरिभाषयैवात्राप्याम् न भवति लिडानन्तर्यहेतुकत्वाद्गुरुमत्ताया, अथ वा गुरुमत इति नित्ययोगे

मतुप्, नित्य यस्य गुणाभिसम्बन्ध ,[1] यद्येवम् उच्छी विवासे व्युच्छा ञ्चकार उ[2]च्छ उच्छे उच्छाञ्चकार आगमनिमित्ता चास्य गुरुमत्ता तस्मादाम् न प्राप्नोति ज्ञापकात्सिद्ध, यदयमनृच्छइत्याह तज्ज्ञापयति भवत्येव जातीयके आमिति, स तर्हि ज्ञापकार्थमृच्छतिप्रतिषेधो वक्तव्यो भवति । ननु चाम्निवृत्त्यर्थ एवासौ कर्त्तव्यो नार्थ आम्निवृत्त्यर्थेन, ज्ञापका त्सिद्ध, यदय 'मृच्छत्यृता' मिति लिटि परतो गुण शास्ति तज्ज्ञापयति नास्मादाम् भवतीति, न च तत्रर्छतीत्यर्त्तेशितपानिर्द्देश , ऋच्छति ऋ ऋता मित्यर्तेरपि स्वरूपेणैव प्रश्लेषात्, प्रश्लेषे बहुवचनमत्र प्रमाणम्, अर्त्तेश्च लिटि गुणविधाने प्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम , तस्मादृच्छतेर्गुणविधान ज्ञापक मेव तस्मादाम्न भवतीति स एषोनृच्छ इति प्रतिषेधो ज्ञापकार्थ एव कर्त्तव्य स्यात्, एव तर्हि लिटीति विहितविशेषणम् इजादेर्गुरुमतो यो लिड्विहितस्तत्रेति, तेन लिणिनमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च न भविष्यति आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भविष्यति, अनृच्छइति प्रतिषेधस्तु क्रियता मा वा कारि, क्वचित्तु गुरुमत इति किम्, इयेष उवोषेति पठ्यते, तत्र उवोषेत्युदाहरणमयुक्तम् उषविदजागृभ्य इति विकल्प विधानात्तु नित्यस्य विधे प्रसङ्गाभावात्, अन्यथा विकल्पविधानमनव काश स्यात् । 'प्रोर्णुनावेति' । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'नन्द्रा सयोगा दय'इति नुशब्दस्य द्विर्वचन कार्यान्तरसिद्ध्यर्थमवश्यमूर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य, तेनैवामोपि प्रतिषेध सिद्ध इत्याह । 'अथ वा वाच्य इति' । तत्र यङि भावातिदेश , आमिटोस्त्वभावातिदशो नोतिस्तयोरभावात् । इडुपग्रह इट्प्रतिषेध , विभाषा गुणइति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुत्व यथाध्ययनेन वसतीति, एकाच इति वर्त्तमाने 'श्र्युक क्किती' ति य इट् प्रतिषेध ततोपि हेतोर्णुवद्भावो वाच्य इत्यर्थ । उदाहरणानि प्रोर्णो- नूयते, प्रोर्णुनाव, प्रोर्णुत , प्रोर्णुतवानिति ॥

---

[1] स गुरुमानित्यधिक २ पु ।

[2] उच्छ उग्रछे । उच्छाञ्चकारेति २ पु नास्ति ।

"दयायासश्च" दयायास सर्वेष्वनुदात्तेत । 'पलायाञ्चक्रइति'। 'उपसर्गस्यायता' वित्युपसर्गस्य लत्वम् ॥

"उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम्" ॥ 'विद ज्ञानइति'। सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदिनोर्लाभार्थस्य चोभयपदिनोर्ग्रहणा न भवति परस्मैपदिभ्यामुषिजागृभ्या जागर्तिनाऽदादिकेन साहचर्यादिति भाव । 'विवेदेति'। आम्प्रत्ययसन्नियोगेनादन्तत्वप्रतिज्ञानादत्र गुणो भवत्येव, अत एवाह, 'विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति' ॥

"भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च" ॥ श्लुवत्कार्यापेक्षया सूत्रे षष्ठी, सन्नियोगशिष्टत्वाच्चाम् प्रत्ययोपि तेभ्य एव विज्ञायते । 'द्वित्वेत्वेइति'[१]। श्लाविति द्विर्वचन 'भृञामिदि' तीत्व, तत्र श्लाविति वर्तते, 'न लुमताङ्गस्ये' ति गुणप्रतिषेधस्तु न भवति, कि कारण, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण' मित्यस्याप्राप्तेरय प्रतिषेध श्रूयमाणत्वादाम ॥

"कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" ॥ अनुप्रयुज्यतइत्यनुशब्द पश्चादर्थे, तत्र कस्य पश्चादित्यपेक्षायामाम प्रकृतत्वात्तस्यैवेति विज्ञायतइत्याह । 'आम्प्रत्ययस्येति'। यो ऽयमाम्प्रत्ययो विहित, कर्मधारयो ऽय न तु बहुव्रीहि, आम्प्रत्ययो यस्मात्सो ऽयमाम्प्रत्ययस्तस्येति । तथा हि सत्याम्प्रत्ययवदितिवदाम प्रत्ययस्य प्रकृत्युपलक्षणत्वाद्धातोरामश्च मध्ये कृञ प्रयोग उक्त स्यात् । 'पश्चात्कृञनुप्रयुज्यतइति'। पश्चाच्छब्दसन्निधावनुशब्दो ऽयमनुवाद । 'लिटि परत इति'। लिटि परत स्थितो य कृञ् सो ऽनुप्रयुज्यतइत्यर्थ । सूत्रेपि लिटीति नानुप्रयोगस्य निमित्तनिर्देश, कि तर्हि 'परोक्षे लिडि' त्यनेन विहिते लिटि परभूते य कृञ् सो ऽनुप्रयुज्यतइति वचनव्यक्ति । चकारेत्यादिपदमनुप्रयुज्यतइति यावत् । 'कृञिति प्रत्याहारेणेति'। कृभ्वस्तियोगइति कृशब्दादारभ्य कृञो द्वितीयेत्या कृञो ञकारात्प्रत्याहार । अत्र च प्रमाणमाम्प्रत्यय इत्यत्र कृञ् ग्रहण, यदि ह्यत्र स्वरूपग्रहणा स्यात्तदान्यस्यानुप्रयोगस्याभावादनर्थक तत्र कृञ्ग्रहणा स्या,दत एव विपर्ययेपि न भवति तत्र प्रत्याहारग्रहणमिह

१ द्वित्त्वमित्व चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठ ।

स्वरूपग्रहणमिति, नह्यत्र स्वरूपमात्रग्रहणे तत्र कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगत्वा नुवाद उपपद्यते । 'तत्सामर्थ्यादिति' । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येत्यर्थ । 'अस्तेर्भूवभावो न भवतीति' । अन्यथा ऽसन्देहार्थं कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटीत्येव ब्रूयादिति भाव । तत्र एष इटि च रूपे विप्रतिपन्ना उभयत्र 'ह एति' ईत्वामाह इति केचित् । अन्ये तु तासिसाहचर्यादित्येव हत्व मिति, अपरे तु साहचर्यादेव सार्वधातुके एवेति हत्वमित्युभयत्र ईत्वामा स इतिरूपमिति स्थिता । इहामन्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थक नास्माद्वा वकर्मकर्तृविशेष पुरुषविशेष सख्याविशेषो वा गम्यते केवल पूर्वापरीभू तानद्यतनकाल परोक्ष साधनादिविशेषाकाङ्क्ष क्रियारूपमर्थमाह, तत्रा वश्य तदाकाङ्क्षानिवृत्तये विशेषवाचिपदमनुप्रयोक्तव्य, तस्मादनुप्रयुज्यत इत्यशो न विधातव्य, इद तर्हि प्रयोजन कृभ्वस्तीनामेव यथा स्याद्वा त्वन्तरस्य मा भूत्, कस्य पुन प्राप्नोति सामान्यवचनस्यानुप्रयुज्येत कार यापपाचेति, विशेषवचनस्य वा तत्रापि सोऽनुप्रयुज्येत उषामुवोष विदा विवेद जागराञ्जजागारेति, तत्समानार्थो वा उषान्ददाहेतीत्याद्यर्था न्तरवचनो वा उषाम्पपाचेति । प्रथमे पक्षे यावदपेक्षमेव नानुप्रयुक्त स्याद धिकोप्यर्थो गम्येत पाकादिविशेषो नाम, द्वितीयतृतीययोस्त्वनुप्रयोगेणैव सकलार्थावगतेरासप्रयोगो व्यर्थ स्या,च्चतुर्थे त्वर्थान्तरगत एव विशेषो गम्येत न त्वामवगतस्तद्गतविशेषाभिधानाय त्वामनुप्रयोगव्यसन,मत एव प्रत्याहारान्तर्भूतस्यापि सम्पद्यतेरनुप्रयोगो न भवति, अन्यथा तस्यापि स्यात्, 'सनाद्यन्ता धातव' इत्यतो धात्वधिकाराद्वा धातूपसर्गसमुदायस्य न भविष्यति, एवमपि योऽत्र धातुस्तस्य प्राप्नोति तस्मात्सामान्यवचनस्य विशेषवचनस्य वा सामान्यवचन वानुप्रयोक्ष्यते एव हि सामान्यस्य सन्नि हिते एव विशेषे पर्यवसानात्तद्गतसाधनादिविशेषाभिधानमामन्तर्गतवि शेषाभिधानमेव सवर्त्तते, तथा भ्वस्त्योरनुप्रयुज्यमानयोरामन्तवशेन सक मकत्व भवति, तस्यातपत्र बिभराम्बभूवे, अह किल व्यपेक्षामास इति, तदुपपद्यते, तेन द्वयो सहप्रयोग, यदि तु सामान्यवचन एव प्रयुज्येत क्रियाविशेषो न गम्येत । आमन्तस्यैवानभिव्यक्तिस्तस्मात्कृञ्चेत्ययमप्यशो

न विधेय, इद तर्हि प्रयोजन लिट्परस्यैव यथा स्यात्प्रत्ययान्तरपरस्य मा भूत्कि परस्य पुन प्राप्नोति कृत्परस्य, न कृत्परस्यानुप्रयोज्यमाणपुरुषविशेषाभिव्यक्ति लिटि तु विरुद्धकालतैव लृलुटोरपि, लिङादिष्वपि विध्याद्यर्थान्तरप्रतीतिप्रसङ्ग, लुङि भूतमात्र गम्येत नानद्यतनविशेष, लटि न परोक्ष गम्येत । ननु च यथानुप्रयोगे प्रकृतिवाच्यस्य सामान्यस्यामन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानमेव प्रत्ययवाच्यस्याप्यामन्तवाच्ये ऽनद्यतने परोक्षे च विशेषे पर्यवसानाद्युज्यतएव लुङो ऽनुप्रयोग, तथा 'हशश्वतोर्लङ् च' इति लिडर्थएव लङ् विधीयते लङन्तस्यानुप्रयोग प्राप्नोति । नैष दोष । एकस्या आकृतेश्चरित प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति । कोर्थ । यया प्रकृत्या प्रयोग प्रारभ्यते तयैव समापनीय । यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति यूपद्रव्यविकल्पे खादिरेण प्रयोगे प्रारब्धे दैवान्मानुषाद्वा कस्माच्चिदपराधात्खादिरापचारे मुख्ये पलाशे लभ्यमानेपि तत्परित्यागेना लभ्यमानस्यापि खादिरस्य प्रतिनिधिना बादरादिना प्रयोग परिसमाप्यते, एव हि प्रारब्ध प्रयोग परिसमापितो भवति द्रव्यान्तरोपादाने तु प्रयोगान्तर स्याद् द्रव्यभेदे क्रियाभेदात्, प्रतिनिधिस्तु मुख्यबुद्ध्यैवोपादीयते तदवयवाना तत्र भूयसा सम्भवात् तथेहाप्यामन्तेन लिट्प्रयोग प्रारब्धोपरिसमाप्त साकाङ्क्ष, तस्याकाङ्क्षापूरणेन स एव प्रयोगो ऽनुप्रयोगेण परिसमाप्यमानो युक्त यल्लिट्परस्यैवानुप्रयोगेण परिसमाप्यते तस्मान्नास्ति प्रत्ययान्तरपरस्यानुप्रयोगप्रसङ्ग, तस्माल्लिटीत्ययमप्यशो न विधातव्य, इद तर्हि प्रयोजनम् अनुप्रयोग पश्चात्प्रयोगो यथा स्यादीक्षाचक्रे चक्रे ईक्षामिति मा भूत् व्यवहितनिवृत्त्यर्थ च ईक्षा देवदत्तश्चक्रे, कथ व्यवहितनिवृत्ति, आमपेक्षया पश्चाद्भावस्य तत्रैव मुख्यत्वात् तदेव पूर्वनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च प्रयोजनमिति स्थितम् । इह तु तान्ह राजा मदयामेव चकारेति बह्वृचब्राह्मणे व्यवहितप्रयोगश्छान्दस । कथ भट्टिकाव्य उक्ता प्रचक्रे नगरस्य मार्गान्, बिभया प्रचकारासाविति, कथ वा त पातया प्रथममास, प्रभ्रशया यो नहुष चकारेति, वार्त्तिककार पृथक्कृताय पठति विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वाच्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ॥

"विदाकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्" ॥ इहोत्तरत्र चानुप्रयोगानुसारेण आमन्ते लकार उन्नेय । 'विदेर्लोट्याम्प्रत्यय इति' । निपात्यतइत्यनुषङ्ग, तथा गुणाभावश्चेत्यत्र, एव लोटो लुगित्यत्र, तथा कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोग इत्यत्र, सर्वमेतदप्राप्तमिति निपात्यते । 'इतिकरण प्रदर्शनार्थ इति'। सर्वेषा लोड्वचनानामुपलक्षणार्थ इत्यर्थ, किमेव सति सिद्ध भवतीत्याह । 'न केवलमिति' । प्रचुरप्रयोगत्वात्तु सूत्रे बहुवचन पठितम । कश्चित्तु भाष्यवार्तिककारानुक्तत्वादुपलक्षणत्व नेच्छति स इतिकरणस्य प्रयोजन ब्रवीतु ॥

"अभ्युत्सादयाप्रजनयाचिकयारमयामकः पावयाक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि" ॥ 'अकरिति'। कृञो लुङि सिपि च्लेर्मन्त्रे घसेत्यादिना लुक् , सिपो हल्ङ्यादिलोप । 'अक्रन्निति' । तत्रैव बहुवचन झि । 'क्रियादिति' । तस्यैवाशिषि लिङ्, 'लिङाशिषी' त्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभाव , रिङ् शयेति रिङ् । 'द्विर्वचन चेति' । चकारात्कुत्व च । 'अभ्युदसीषददिति' । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङ्युपधाया ह्रस्व , 'चङीति' द्विर्वचन 'हलादि शेष ' सन्वल्लघुनीतीत्व 'दीर्घो लघो ' । 'भाषायामिति' । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेश्छन्दस्यपि यथादर्शन भवत्येव, भाषाया त्वेतदेव रूपमिति अभ्युदसीषददिति भाषायामित्युक्तम ॥

"च्लि लुङि" ॥ 'इकार उच्चारणार्थ इति' । चकारलकारसयोगस्य केवलस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, न त्वयमनुबन्ध, प्रयोजनाभावात् । 'चकार स्वरार्थ इति' । एतदुत्तरसूत्रे वक्ष्याम । 'अस्य सिजादीनादेशान्वक्ष्यतीति' । यद्येव किमर्थोयमुपदिश्यते, यावता श्रवणार्थो वा भवत्युपदेश कार्यार्थो वा, न चाय च्लि क्व चिच्छ्रूयते नापि क्विबादीनामिवाश्रियमाणस्यैवास्य कि चित्कार्य दृश्यते, तस्मात् सिचमेवोत्सृज्य तस्यापवादा क्सादयो विधीयेरन्, नैव शक्यम् । एव हि मन्त्रे घसादिसूत्रे बहूना ग्रहण कर्तव्य स्याद्, गम्यथमडो ग्रहणम्, आकारान्तेषु

१ मूले कुत्व चेति पाठो ऽपपाठ ।

धेटोन्तर्भावात्तदर्थं च चङो ग्रहणं तस्य हि 'विभाषा धेट्श्व्यो' रिति चङ्, धा[1]त्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणं, यदि जनेर्दीपजनेति विहितस्य चिणो लुक् छन्दसि दृश्यते ततस्तस्यापि, तान्येतानि त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि भवन्ति च्ल्युत्सर्गे पुन सर्वेषां स्थानिभूतस्य तस्यैवैकस्य ग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेप्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति 'च्लि लुङि' 'च्लेः सिच्' मन्त्रे घसादिसूत्रे च यदेतच्च्लेरिति, एवं तर्हि यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच इति च्लेरिति वक्ष्यामि तदेव च मन्त्रे घसादिसूत्रेष्वनुवर्तिष्यते तल्लाघवं भवति, यदि लेरित्युच्यते कि ल्यवस्थायामेव लुकं करिष्यति उताहो आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावेन, यदि ल्यवस्थायामेव लुक् अणु अस्तु 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे' ति जुस् न प्राप्नोति, मा भूत्सिजित्येव 'मात' इत्येव भविष्यति, तत्रापि सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते, सिज्ग्रहणं निवर्तिष्यते, यदि निवर्तते अभूवन्नित्यत्रापि प्राप्नोति, केन, सिजभ्यस्तेति, नेत्याह, इदानीमेव ह्युक्तं ल्यवस्थायामेव लुगिति तदेव 'मात' इत्यत्र ङित इत्येवानुवर्त्तते न सिच इति लङ्यपि त[2]थैव स्यात्, धेट च विभाषा धेट् 'लङ शाकटायनस्यैवे' ति नियमाद्विकल्पो भविष्यति, एवमपि मा हि गाता मा हि स्याताम्, 'आदि सिचोन्यतरस्या' मित्येव स्वरो न प्राप्नोति । अथादेशेषु कृतेषु ततो विभाषा घ्राधेडित्यत्रापि तथैव स्यात् धेटश्च 'विभाषा धेट्श्व्यो' रिति चङपि विकल्पित, तत्र यदा सिचा लुगलुकौ तदा ऽधात् अधाताम् अधु' अधासीत् अधासिष्टा आधासिषुरिति सिद्धमिष्ट चङोपि लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम्, अदधन्निति सिद्ध लुक्पक्षे तु प्रत्ययलक्षणेन द्विर्वचने ऽदधादित्यपि चतुर्थं रूप प्राप्नोति, न चङो लुकि द्विर्वचन, 'न लुमताङ्गस्ये' ति प्रतिषेधात्, बहुवचने तर्हि चङो लुकि अधानित्यनिष्ट रूप प्राप्नोति, त्रेश[3]ब्द्यमेव चेष्यते अधु, आधासिषु, अदधन्निति ।

---

१ अन्यार्थमिति २ पाठ ।
२ तर्हि प्राप्नोत ति २ पाठ ।
३ रूप्यमिति २ पाठ ।

ननु च चङोपि लुक्यात इति जुस् भविष्यति यथा सिच, नैतदस्ति। सिज्ग्रहण तत्रानुवर्त्तते, निवर्तिष्यते सिज्ग्रहण, यदि निवर्तते 'आत' इत्येतद्धेटश्चङो लुकि विध्यर्थत्वसम्भवान्नियमार्थं न स्यात्, ततश्चाभूव न्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सिच इति जुस् प्राप्नोति, इदानीमेव ह्युक्त कृतेष्वादेशेषु लुगिति, एव तर्हि यदेतत्सिजभ्यस्तेति एतत् च्ल्यभ्यस्तेति वक्ष्यामि कि कृत भवति लुङ्लुक्यपि च्ल्यभ्यस्तेति जुस् सिद्धो भवति, आत इत्यत्रापि सिज्ग्रहणानुवृत्तेर्नियमादभूवन्नित्यत्र जुसभावश्च सिद्धो भवति कृतेष्वादेशेषु लुगिति सिज्लक्षण स्वर सिद्धो भवति, यदि च्ल्यभ्यस्तेत्यु च्यते च्ल्यङ्वङ्तु दोष, अधुक्षन्, अवोचन् अपीपचन्नत्रापि जुस् प्राप्नोति तस्मात्सिजभ्यस्तेत्येव वक्तव्यम्, आत इत्यत्रापि सिज्ग्रहणमेवानुवर्त्तनीय नियमो यथा स्याद्विधिर्मा भूदिति, ततश्च तदेव स्थित बहुवचने ऽधा निति प्राप्नोतीति, यदा च धेटश्चङो लुक् क्रियते तदा न केवल बहुवचने सर्वेष्वेव वचनेषु सिज्लक्षणस्वराभावात्स्वरे चातु शब्दप्रसङ्ग, तस्माद् गातिस्थाघुपेत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्य ततश्च तदेवस्थित तान्येव त्रीणि ग्रहणानीति प्रत्युताक्रियमाणे उत्सर्गे मन्त्रे घसादिसूत्रे द्वयोरेव ग्रहण, कथ, धेटो जनेश्च चङ्चिणौ विकल्पितौ तत्र यानि लुक उदाहरणानि सिच एव तानि भविष्यन्ति। कोन्वत्र विशेष, अयमस्ति विशेष सिचो लुक्या 'दि सिचोन्यतरस्या' मित्यनेन स्वरेण भवितव्य चङ्चिणोस्तु नेति तस्माद् द्वयोरपि पक्षयोस्त्रीणि ग्रहणानि नार्थश्चोत्सर्गेण तदुच्यते असति ह्युत्सर्गे मन्त्रे घसेत्यत्र येभ्य सिचो लुक् क्रियते तेषा 'मादि सिचोन्यत रस्या' मित्येष स्वर प्राप्नोति सति त्वस्मिल्लेरिति तदवस्थायामेव लुग्वि धानात् सिजभावात् यथायथ स्वर सिद्धो भवति, तथा ऽऽकारान्ते सिचो लुकि क्रियमाणे सिजभ्यस्त आत इति जुस प्राप्नोति लेस्तु लुक्यन्तिभाव एव भवति तस्मादुत्सर्ग कर्त्तव्य, तथा 'शल इगुपधादनिट क्स' इत्यत्रानिट इति लेर्विशेषण यथा स्याद् असति पुनश्च्ल्युत्सर्गे तस्यैव तद्विशेषण भवति धातो, न विद्यते यस्मात्परस्येडिति तत्र च लुङा देशाना सार्वधातुकत्वात्सम्प्रतिपन्नमनिट्त्वमव्यभिचारादविशेषणमिति

प्रत्ययान्तरगत तदाश्रयणीय, न विद्यते प्रत्ययान्तरस्य यस्मात्परस्येडिति ततो गुहेर्न स्यात् अघुक्षदिति, विद्यते ह्यस्मात्परस्य गूहितेत्यादाविट्, स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पितो ऽयापि पाक्षिकेणेडभावेनानिडिति व्यपदिश्येत नित्य क्स प्राप्नोति ह्युत्सर्गे पुनरनिड् इति तस्यैव विशेषण भवति स च कदा चिदनिट् कदा चित्सेट्, यदानिट् तदा क्स , यदा सेट् तदा सिजिति सिद्धमिष्टम्। 'अघुक्षत् अग्रहीदिति'। 'तस्माच् च्ल्युत्सर्ग कर्तव्य इति'। स्थानित्वेन विधान कर्त्तव्यमित्यर्थ ॥

"च्ले सिच्"॥ 'इकार उच्चारणार्थ इति'। न त्वनुबन्ध , यद्येवममस्तेत्यत्र सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपद ङितमपेक्ष्यानिदितामिति नलोप प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'हन सिजि' ति हन्ते परस्य सिच कित्त्व शास्ति तज् ज्ञापयति न सिजन्तस्योपधालोपो भवतीति, यथा चैतज्ज्ञापक तथा तत्रैवोक्तमिति तत्रैवावधार्यम्। 'चकार स्वरार्थ इति'। अन्तोदात्तार्थ । ननु सिचो ऽनच्कत्वात् कथ चकार स्वरार्थ , इटि कृते साच्को भवति, एवमपि प्रत्ययस्वरेण सिद्ध, न सिद्ध्यति, नाप्राप्ते स्वरान्तरे विधीयमानमागमानुदात्तत्व प्रत्ययस्वर बाधेत, एव तर्हि च्लेश्चित्त्वात्स्थानिवद्भावाच्चित्स्वरो भविष्यति तत्राह। 'आगमानुदात्तत्व हीति'। 'चित्स्वरमपि बाधेतेति'। स्थानिवद्भावकृतम्। ननु च यदि मा हि लावीदित्यत्रागमानुदात्तत्व स्याच् च्लेश्चित्करणमनर्थक स्यात्, एव मन्यते, च्लेश्चकारो मन्त्रेघसादिसूत्रे सामान्यग्रहणे चरितार्थ , अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण स्याद् न लिट , ततश्चाम इत्यत्र निरनुबन्धकस्य लेरसम्भवाल्लेरिति नानुवर्तेत ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तिबादिषु कृतेषु पश्चाल्लुकि कारयामित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वाद् देवदत्त कारयाचकारेति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघात स्यात्तस्मादाम इत्यत्र लेरित्यनुवर्त्तनीय, तस्य च तत्रानुवृत्ति पूर्वत्र सामान्यग्रहणे सत्युपपद्यते, तस्माच च्लेश्चकारस्य चरितार्थत्वात्स्थानिवद्भावात्प्राप्त चित्स्वरमपि बाधेतेति सम्भावने लिङ्, सम्भाव्येत बाधनमित्यर्थ । अनुबन्धान्तरेणापि सामान्यग्रहणसिद्धे चकारानुरोधेन चित्स्वर एव भविष्यतीति शक्यते वक्तुमिति

भावः । 'स्पृशमृशेति' । स्पृश स्पर्शने, मृश आमर्शने, कृष विलेखने, इत्ये-तेभ्यः क्से प्राप्ते तृप प्रीणने दृप हर्षविमोचनयोः, आभ्यां पुषादित्वा-दङि प्राप्ते सिजपि पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते । 'अस्पृक्षदिति' । व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कस्सी' ति कत्वम् । 'अस्प्राक्षीदिति' । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य चेति पक्षे अमागमः, ऋकारस्य यण्, वदव्रजेत्यादिनाकारस्य वृद्धिः, अमभावपक्षे ऋकारस्यैव वृद्धिः, एवमुत्तरत्रापि ॥

"शल इगुपधादनिटः क्सः" ॥ 'शलन्तो यो धातुरिगुपध-इति' । ननु च्लेर्गुणनिमित्तत्वादकृतएव क्से लावस्थायामेव गुणः प्राप्नोति ततश्चेगुपधादिति विशेषणं न प्रकल्पते, नैष दोषः । विशेषणसाम-र्थ्यात्प्रागेव गुणात् क्सो भविष्यति । ननु च कृतेपि गुणे भूतपूर्वगत्या विहि-तविशेषणाश्रयणेन वा क्सो भविष्यति, कित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् 'क्सस्याची' ति विशेषणार्थं, सस्याचीत्युच्यमाने पुनर्वदिहनिकमिक-षिभ्यः से वत्सौ वत्साः, अत्रापि प्राप्नोति उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्राति-पदिकानीत्यनर्थकत्वान्न भविष्यति, एवमपि वृक्षणादिषु तृणादिभ्यः से प्रसङ्गः, तृणान्यस्मिन्देशे सन्ति तृणसौ तृणसा इति, नैतदेवं 'घोर्लोपो लेटि वे' ति प्रकरणे धातुप्रत्ययानां ग्रहणं, किं च लुग्वादुहदिहे-त्यत्रापि 'क्सस्याची' त्यतः क्सस्येति वर्त्तते, तेन दुहादिषु यस्य सम्भवः पूर्वसूत्रेपि तस्यैव ग्रहणं भविष्यति तदेवं कित्करणसामर्थ्याद्गुणो न भवतीति स्थितम् । 'च्लेरनिट इति' । यद्यपि च्लेः सिजादिभिरादेशै-र्भवितव्यमिति क्व चिदप्यश्रवणान्न सेट्त्वमनिट्[1]त्वं वा तथापि दुहल् इति स्थिते क्सस्यायं विषय इति सिचा न भाव्यं, क्सोपि तावन्न भवति यावदस्यानिट्त्वं न ज्ञातं तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधात्सेट्त्व-मनिट्त्वं च निरूप्यतइति विशेषणोपपत्तिः । 'अधुक्षदित्यादि' । 'दादे-र्धातोर्घः,' एकाचो बशो भष् । 'अलिक्षदिति' । लिह आस्वादने 'हो ढः,' भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, कुष निष्कर्षे, मुष स्तेये ॥

---

१ अनिट्त्वं वेति नास्ति २ पुस्तके ।

"श्लिष आलिङ्गने" ॥ 'श्लिषेर्द्धातोरिति' । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य न तु श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहइत्यस्यालिङ्गने वृत्त्यभावाद् अनिट इति चाधिकारात्सानुबन्धकत्वाच्च, तत्र नियमार्थमेतदिति, ननु श्लिषिश्च पुषादि, तथा च प्रत्युदाहरणे अङ् भवति ततश्च पुषादिपाठात्प्राप्तमङ बाधित्वा ऽऽलिङ्गने क्सो यथा स्यादित्येव विधिसम्भवान्नियमो नोपपद्यते, अस्तु[1] विधि, एवमप्यालिङ्गने क्सो ऽन्यत्राडिति सिद्धमिष्ट, सत्य, सिद्ध परस्मैपदे आत्मनेपदे त्वङभावादालिङ्गने ऽनालिङ्गने च पूर्वेण क्स प्राप्नोति इष्यते च तत्राप्यालिङ्गने क्सोऽन्यत्र सिच्, तच्च नियमे सत्युपपद्यते स च नियमो नोपपद्यते विधेयभावात्, योगविभागात्सिद्ध, श्लिष इत्येको योग श्लिषश्च क्सो भवति, किमर्थमिद पुषाद्यङो बाधनार्थ, यथैव तर्ह्यङ बाधते तथा चिणमपि बाधेत समाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति तत्रालिङ्गने ऽनालिङ्गने च श्लिश क्सो भवति, इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थम्, आलिङ्गनएव नान्यत्र, योग विभागसामर्थ्याद्या च यावती च क्सस्य प्राप्ति सा सर्वा नियम्यते न त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवतीति श्लिष इति या प्राप्तिरङ्बाधनार्था सैव, एवमपि नियमो नोपपद्यते, कथ, श्लिष इत्येतदङ्बाधनार्थ, न च तदत्यन्तायाङ बाधितु प्रभवति पुषादिपाठसामर्थ्यात्, ततश्चाङ्क्सयो सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते द्वितीयो योग आलिङ्गने क्स एव नित्य यथा स्यान्मा कदाचिदङ् भूदित्येवमर्थ स्या,त्कि तर्ह्युच्यते नियमो नोपपद्यतइति, ननु तत्र भवतापि मुखान्तरेण नियम एवोक्त एतावास्तु विशेषो मया प्रत्ययनियम उक्त आलिङ्गनएव क्स इति त्वया पुनरर्थनियम आलिङ्गने क्स एवेति सर्वथा नियमात्र मुच्यामहे तत्र लक्ष्यानुरोधाद्विधेयविभक्तिनिर्द्देशेन प्रधानत्वाद्वा प्रत्ययनियम एव भविष्यति ॥

"न दृश" ॥ 'पूर्वेणेति' । शल इगुपधादित्यनेन । 'अङ्

१ तर्हीत्यधिकं २ पुस्तके ।

सिचौ भवत इति'। परस्मैपदेष्वन्य[1]त्र सिजेव। 'अदर्शदिति'। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। 'अद्राक्षीदिति'। 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति'। अथ 'च्लेः सिजि' त्यस्यानन्तरं क्सस्य बाधनार्थं सिजेव कस्मान्न विहितः, इरित्त्वसामर्थ्यादङपि भविष्यति, सत्यं, तत्रापि दृशश्चेति चकारः कर्त्तव्य इति ला[2]घवे नास्ति विशेषः ॥

"णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" ॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति'। 'चङी'त्यत्र अङीत्युच्यमाने 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' 'इरितो वा' 'लृदिद्भ्योऽङ्' अत्रापि प्राप्नोति, यदि पुनरयं ङो विधीयते चकारः शक्यो कर्त्तुं चिन्त्यं प्रयोजनमस्य। 'अशिश्रियदित्यादि'। अत्र चङि धातुरङ्गं चङन्तं तु तिपि तत्र चङाश्रयस्य गुणस्य क्ङितीति प्रतिषेधः, चङन्तस्य तु तिपमपेक्ष्य लघूपधगुणः प्राप्नोति, न च तस्यापि चङमेव ङितमपेक्ष्य प्रतिषेधः, किं कारणं क्ङितीति निमित्तसप्तमी, नैष दोषः। अन्तरङ्गावियङुवङौ अन्तर्भूतचङपेक्षत्वात्, बहिरङ्गो गुणो बहिर्भूततिबपेक्षत्वात्। 'अकारयिषातामिति'। ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् द्विवचनमाताम्। 'कमेरुपसङ्ख्यानमिति'। ननु कमेर्णिङ् विहितः, न च प्रकृत्यन्तरं कमिः सम्भवति णिङन्तात्तु सूत्रेणैव सिद्धं तत्राह। 'आयादय आर्द्धधातुके वेति'। 'यदा णिङ् नास्तीति'। 'णिङ्पक्षे सन्वद्भाव इति'। सन्वत्सूत्रे चङ्परो णिरित्याश्रयणात् तत्र हि सन्वल्लघुनि चङीति वक्तव्ये परग्रहणं बहुव्रीह्यर्थं तत्र णेरन्यपदार्थो ऽन्यस्यासम्भवात् ॥

"विभाषा धेट्श्व्योः" ॥ 'अङोऽप्यत्र विकल्प इति'। जृस्तम्भ्वित्यादिना। 'अश्वदिति'। 'श्वयतेः रः'। 'अश्वयीदिति'। ह्म्यन्तेत्यादिना सिचि वृद्धेः प्रतिषेधाद्गुणः। 'अधिषातामिति'। कर्मणि द्विवचनमाता 'स्थाघ्वोरिच्चे' ति किस्त्वित्वे ॥

"गुपेश्छन्दसि" ॥ 'यस्मादायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिरिति'। सूत्रे केवलस्योच्चारणाद्गुप गोपने गुप व्याकुलत्वइत्यनयोस्तु

[1] अन्यत्रेत्यत्रात्मनेपदेष्विति पा २ पुस्तके।
[2] लाघवं प्रतीति पा २ पुस्तके।

ग्रहणं न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानात्, दर्शने तु तयोरपि ग्रहणम्। 'अजूगुपतमिति'। गुपु रक्षणे तस्यस्थमिपामिति थसस्त, 'तुजादीना दीर्घोभ्यासस्य'। 'अगौप्तमिति'। ऊदित्त्वादिडभावपक्षे 'झलो झली'ति सिचो लोप। 'अगोपायिष्टमिति'। आयप्रत्ययान्तात्सिच्॥

"नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्य"॥ 'अर्द गतौ याचने चेति'। अर्द हिंसायामित्यस्यापि ग्रहणं यदिच्छन्दसि दर्शनमस्ति। 'एतेभ्य इति'। तत्रोनयतिश्चुरादि, ध्वनिरपि गर्वमानइति प्रागेत स्मादहन्ता इत्यधिकारे चुरादि पठित, घटादौ चापि पठ्यते, एलयतिश्चुरादि, अर्दयतिर्हेतुमण्ण्यन्त। 'पूर्वेणेति'। णिश्रीत्यादिना। 'ऊनयीरिति'। मध्यमपुरुषैकवचन, पूर्ववद्वृद्धौ प्रतिषिद्धाया गुण, 'न माङ्योग' इत्याडागमप्रतिषेध, मा त्वायतो जरितु काममूनयी। इद प्रतिसव्यस्य ऋषेर्वचन, त्वायतस्त्वामिच्छतो जरितुस्तोतुर्मम काममभिलाष मा ऊनयीरो ऊन माकाषीरित्यर्थ। प्रायेण तु तिबन्त पठ्यते कृताडागम च तदन्यत्र द्रष्टव्यम्। 'औनिनरिति'। सिपि चङि अजादेर्द्वितीयस्येति नशब्दस्य द्विर्वचन, प्रायेण तूदाहरणवदिदमपि तिबन्त पठ्यते। 'ध्वनयीदिति'। तिप् 'न माङ्योग' इत्यडागमप्रतिषेध। 'आर्दिददिति'। 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'नन्द्रा सयोगादय' इति दशब्दस्य द्विर्वचनम्॥

"अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्"॥ 'ब्रूजादेशो वेति'। वाशब्द समुच्चये एवमुत्तरत्रापि। 'पुषादित्वादेव सिद्ध इति'। परस्मैपदेषु। 'पर्यास्यतेति'। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनमित्यात्मनेपदे ऽङि अस्यते स्थुक्। 'अवोचदिति'। 'वच उम्'। 'आख्यदिति'। 'आतो लोप इटि च'॥

"लिपिसिचिह्वश्च"॥ लिपिसिचिसहितो ह्वा इति मयूरव्यसकादय इति समास, समाहारद्वन्द्वे तु नपुसकह्रस्वत्व स्यादितरेतरयोगे बहुवचन [1]ङसावातो धातोरित्याकार लोप। 'योगविभाग उत्तरार्थ

१ ङसीति २ पु पाठ।

इति'[२]। अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्व इत्येकयोगे त्वस्यादीनामप्युत्त रत्रानुवृत्तिः स्यात् ततश्च तेभ्योऽप्यात्मनेपदे विकल्पः स्यात् ॥

"आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" ॥ 'अलिप्त, असिक्तेति'। 'झलो झली'ति सलोपः, 'लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वि'ति कित्त्वाद्गुणाभावः ॥

"पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु" ॥ एकेनैवादिशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धादेव सिद्धे द्वयोरुपादानं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'दिवाद्यन्तर्गण इति'। पुष पुष्टौ शुष शोषण इत्येवमादिरागणसमाप्तेः, यत्तु मध्ये ष्णिह प्रीतौ वृदिति वृत्करणं तदर्थादिपरिसमाप्त्यर्थमेतच्चास्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वादिति वार्त्तिककारवचनाद्विज्ञायते। 'न भ्वादिरिति'। पुष पुष्टौ श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाह इत्येवमादिः, अस्य यदि ग्रहणं स्यात्पु षाद्यनन्तरं पाठाद् द्युतादीनां पृथग्ग्रहणं न कुर्यात्। 'क्र्याद्यन्तर्गणो वेति'। पुष पुष्टौ मुष स्तेय इत्येवमादिः, तत्र हि चत्वार एव पठ्यन्ते तत्र यदि ते जिघृक्षिताः स्युर्लृदित एव तान् कुर्यात् स्वरितेत्त्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वात्। अथ पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कस्मान्न पठिताः अशक्यास्ते तथा पठितुम्, आदितामीदितामुदितामूदितां च तत्र भावात्, तद्यथा, पुषादिषु तावत् ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, मदी हर्षे, शमु उपशमने, षिधू राद्धाविति, द्युतादिष्वपि श्विता वर्णे, ञिमिदा स्नेहने ञिष्विदा स्नेहविमोचनयोः, स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने, स्यन्दू प्रस्रवणे कृपू सामर्थ्ये इति। 'अद्युतदश्वितदिति'। 'द्युद्भ्यो लुङी'ति पक्षे परस्मैपदम्। 'अलोटिष्टेति'। लुट लुठ प्रतिघाते ॥

"सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" ॥ शासेरदादित्वाच्छपो लुक्, इतरत्र निपातनात्। 'शासु अनुशिष्टाविति'। सर्त्यर्त्तिभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्यादस्यैव ग्रहणं न त्वाङः शासु इच्छायामित्यात्मनेपदिन इति दर्शयति। 'ऋ गताविति'। ऋ गतिप्रापणयोरिति भौवादिकः, ऋ सृ गताविति जौहोत्यादिकः, द्वयोरप्यत्र निर्देश इति केचित्, वयं तु जौहोत्यादिकयोरेवार्त्ति

२ मुद्रितमूलपुस्तके तु पृथग्योग उत्तरार्थ इति पाठः।

सर्त्योर्ग्रहणं मन्यामहे । 'असरदिति' । 'ऋदृशोऽङि गुणः' । 'अशिषदिति' । 'शास इदङ्हलोः,' । 'शासिवसिघसीनाञ्चे' ति षत्वम् । 'पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थमिति' । अन्यथा पुषादिद्युदित्सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्य इत्येकमेव योगं कुर्यात्, एवं हि पृथग्विभक्तिनिर्देशश्चकारश्च न कर्त्तव्यो भवति । 'समरन्तेति' । समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदं 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी'त्याड्भाव, छान्दसत्वादस्य प्रयोगस्य, समन्यवो यत्समरन्त सेना, सङ्कल्पा अस्य समरन्त, तथा भट्टिकाव्ये समारन्त ममाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वय्युपागतइति कश्चिदाह भाष्यविरुद्धमिदं भाष्यकारेण हि समो गमृच्छीत्यत्र मासमृषाता मासमृषतेति आत्मनेपदे सिजुदाहृत इति । अत्राहु । शासिसाहचर्यादर्त्तिसर्त्योरविद्यमानशपोर्जौहोत्यादिकयोरिह ग्रहणं समो गमृच्छीत्यत्र तु भौवादिकस्याप्यर्त्तेर्ग्रहणं, तत्र भौवादिकेर्त्तौ सिच उदाहरणमविरुद्धमिति ॥

"इरितो वा" ॥ 'अभितेति' । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

"जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च" ॥ 'अस्तम्भदिति' । अनिदितामित्युपधालोप । 'अन्य[१]तरोपादानेपि रूपत्रयं सिद्ध्यतीति' । कथं, यदि तावद् ग्लुचिरुपादीयते तस्मादङ्सिचोरग्लुचत् अग्लोचीदित्येतद् द्वयं सिद्ध्यति ग्लुञ्चेस्तु सिचि तृतीयमग्लुञ्चीदिति, अथ ग्लुञ्चिरुपादीयते तस्याग्लुचत् अग्लुञ्चीदिति रूपद्वयं सिद्ध्यति ग्लुचेस्तु सिचि तृतीयमग्लोचीदिति, किमर्थं तर्ह्युभयोरुपादानमित्यत्राह । 'अर्थभेदात्त्विति' । 'केचिदित्यादि' । इदं भाष्यविरुद्धं, भाष्यकारो हि अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येत्यन्यतरोपादानं प्रत्याख्यातवान् ॥

"कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" ॥ 'अमरदिति' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

"चिण् ते पदः" ॥ 'सामर्थ्यादिति' । धातोरात्मनेपदित्वात्परस्मैपदबहुवचनस्य स्थाने यस्तशब्दस्तस्यस्थमिपामिति विहितस्तस्यास्मि

१ मुद्रितमूलपुस्तके एकतरोपादानेने'ति पाठः ।

न्विषये ऽसम्भव । 'सामर्थ्यादुदपादीति' । चिणो लुक् । 'उदयत्सतेति' । 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेश, इह वेति निवृत्तमुत्तरत्रान्यतरस्या ग्रहणात् ॥

"दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम्" ॥ 'जनी प्रादु र्भावे, बुध अवगमने इति' । जन जनने बुध बोधनइत्येतयोस्तु पर स्मैपदिनोरिह ग्रहण न भवति दीप्यादिभिरात्मनेपदिभि साहचर्यात् तेन परस्मैपदिभ्या कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदैकवचनेपि तशब्दे चिण् न भवति, यदि परस्मैपदिनोरिह ग्रहण स्यादात्मनेपदिनोर्न स्यात् सानु बन्धकत्वात् कर्त्तरि चाय विकल्प, भावकर्मणोस्तु 'चिण् भाव कर्मणो' रिति नित्यमेव चिण् भवति, परत्वादिह कर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्वा ॥

"अच कर्मकर्त्तरि" ॥ 'कर्मकर्त्तरीति' । यत्कर्म भूत्वा कर्त्ता भवति तत्रेत्यर्थ । 'प्राप्तविभाषेयमिति' । कर्मवत्कर्मणेत्यतिदेशेन नित्य चिण प्राप्ते । 'अकारि कटो देवदत्तेनेति' । अत्र शुद्धे कर्मणि 'चिण् भावकर्मणो' रिति नित्यमेव चिण् भवति । नन्विह कर्त्तरीत्यनुवर्त्तिष्यते, यद्येव शुद्धे कर्त्तरि स्यात्, कर्मणीति वाक्यभेदेन कर्त्ता विशेषयिष्यते कर्मणि कर्त्तरीति, नैतदेव शक्यते लब्धु, कर्मणीत्युच्यमाने कर्त्तुर्निवृत्ति रेव स्यात् चकारेऽपि क्रियमाणे कर्मणि च भवति कर्त्तरि च भवतीत्य- धिकरणयोरेव समुच्चय स्याद् न सामानाधिकरण्ये प्रमाणमस्ति ॥

"दुहश्च" ॥ अप्राप्तविभाषेय, 'न दुहस्नुनमा यक् चिणा' विति चिण प्रतिषेधात् । तत्र दुहिग्रहणे यक्प्रतिषेधार्थं चिण्ग्रहण स्वाद्य र्थम् । 'अदुग्धेति' । 'क्सस्याचि' लुग्वा दुहदिहेति क्सस्य लुक् ॥

"न रुध" ॥ 'रुधिर् आवरणइति' । अनो रुध कामइत्यस्य तु ग्रहण न भवति कर्तृस्थभावकत्वेन कर्मकर्त्तुरभावात् ॥

"तपोनुतापे च" ॥ 'कर्मकर्त्तरीति' । 'तपस्तप कर्मकस्यैवे ति' । 'यत्र कर्मवद्भावो विहितस्तत्र भावकर्मणोरपीति' । अपिशब्दात्कर्मव त्कर्मणेति यत्र कर्मवद्भावोतिदिष्टस्तत्रापि भवति । 'अतप्त तपस्ताप स इति' । अस्यार्थ 'तपस्तप कर्मकस्यैवे' त्यत्र वृत्तिकार एव वक्ष्यति ।

'अन्ववातप्त पापेनेति' । पूर्वं यत्पाप कर्म कृत तेन पश्चात्तप्तो ऽभ्याहत इत्यर्थ । 'शुद्धे कर्मणि लकार,' 'पापेनेति' । कर्त्तरि तृतीया कर्माविवक्षा यान्तु शोकार्थे वा तपो भावे लकार, पापेनेति हेतौ तृतीया, यदाभ्याहननार्थस्य तपे कर्मस्थभावस्य कर्मकर्त्ता विवक्ष्यते तदा कर्मवत्कर्मणेत्यतिदेशादात्मनेपद तदापि हेतौ तृतीया ॥

"चिण् भावकर्मणो" ॥ 'चिण्ग्रहण विस्पष्टार्थमिति' । 'चिण् ते पद' इत्यतस्तेशब्दवदनुवृत्ते, यत्तु दीपजनेत्यादावन्यतरस्याङ्ग्रहण तत्र रुधइति तत्प्रतिषेधविधावेव निवृत्तमन्यथा प्रतिषेधविधानमनर्थक स्यात्, न च प्रतिषेधस्यानुवृत्तिशङ्का, प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेध, न च भावकर्मणो केन चिच्चिण प्राप्तिरस्ति ॥

"सार्वधातुके यक्' ॥ न्हाशिषि लिङि लिटि चान्तरेणापि विकरण सर्वेष्वेव धातुषु तिङामेव सद्भावे भावकर्मकर्त्तारस्त्रयोपि प्रतीयन्ते, भविषीष्ट त्वया, कृषीष्ट घट, भूयात् क्रियात् बभूवे चक्रे घट बभूव चकारेति । अस्तिजुहोत्यादौ कर्त्ता ॥

क्व चित्तिङामभावेपि प्रतीयन्ते त्रयोप्यमी ।
अशाय्यकारि गच्छेति चिण सन्निधिमात्रत ॥
अधोगबिभरित्यादौ धातुमात्रेपि कर्तृधी, ।
तथा व्यतिसइत्यादौ धात्वभावेपि कर्तृधी, ॥

एव स्थिते भूयो विषयाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्या शब्दार्थावगमो व्यभिचारभूमिषु तु तस्मिंस्तस्मिन्विषये तस्यतस्य शब्दस्य सम महिमेति कल्पयितुमुचित न पुन क्व चिद्व्यभिचारदर्शनेन सर्वत्रानास्वास, तादृशौ चान्वयव्यतिरेकौ तिङामेवेति तेषामेव भावकर्मकर्त्तारो वाच्या, सूत्रकारोप्याह 'ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति, लादेशाश्च तिङ, ततोपि तेषामेव तेर्थो इति मन्यमान आह । 'भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत इति' । उत्तरसूत्रे च कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परत इति । 'शय्यतइति' । 'अयङ् यि क्ङिति' अथ यदा द्वौ कर्त्तारौ बहवो वा तदा

कथमास्यते भवद्भ्याम् । आस्यते भवद्भि, द्विवचनबहुवचने कस्मान्न भवत भावे भेदाभावाद् धात्वर्थो हि भाव ॥

कर्तृभेदेपि नावश्य धात्वर्थो भिद्यते यत ।
एकामेव क्रियाव्यक्ति बहूत्पादयत्स्वपि ॥

दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदेपि तादृश ।
पश्यैकस्या क्रियाव्यक्तौ पच्यन्ते तण्डुला इति ॥

न कालभेदे शब्दैक्यमास्यासिष्यतआस्यते ।
पाकौ पाका इति त्वत्र शब्दैक्यादेकशेषता ॥

अतश्च ।

निवृत्तभेदा सर्वैव क्रिया ऽऽख्यातेभिधीयते ।
श्रुतेरशक्या भेदाना प्रविभागप्रकल्पना ॥

तदेवमाख्यातेन भावस्वरूपगतो भेद प्रतीयतइति द्विवचनबहुवचनाभाव , यत्र तु स्वरूपगत एव भेदस्तत्र भवत्येव यथा उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिका शय्यन्ते इति, उष्ट्राणा ह्यासिका स्वत एव विलक्षणा हताश्च नानाप्रकार शेरते उत्ताना अवताना विकीर्णकेशा विस्रस्तवस्त्रा इति तत्सा म्यादख्यातवाच्यस्यापि भावस्य स्वरूपगतभेदावभासाद् बहुवचनम्, इवश ब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थावगतिर्भवति, तदयमर्थ , यादृशानि हतानाम नेकप्रकाराणि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभि क्रियन्तइति । के चित्त्वत्र कर्मणि लकारमिच्छन्ति उष्ट्रासिकाहतशायिकालक्षणस्य भावस्य कालभावाध्वगन्तव्या इति कर्मत्वात्, यथा गोदोह सुप्यतइति। 'ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति। मृज्यतइत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध । 'यग्विधान इति'। ननु च कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यतिदेशादेव यक् सिद्ध किमुपसङ्ख्यानेन तत्राह । 'विप्रतिषेधाद्धीति'। यदा कर्मवत्कर्मणेत्यय शास्त्रातिदेशस्तदा तेनतेन शास्त्रेण कर्मकार्याणि भवन्ति तत्र कर्मणि यगभवतीत्यस्याव काश शुद्ध कर्म पच्यते ओदन इति, कर्त्तरि शबित्यस्यावकाश शुद्ध कर्त्ता भवति पचतीति, कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छबेव स्यादित्यर्थ , तत्तर्हुप

सङ्ख्यान कर्त्तव्य न कर्त्तव्य 'न दुहस्नुनमा यक् चिणा' विति यक् प्रतिषेधो ज्ञापयति भवति कर्मकर्त्तरि यगिति, कार्यातिदेशे तु तस्मिस्तेनैव सूत्रेण भवत्यगेव परो भवति ॥

"कर्त्तरि शप्" ॥ 'पकार स्वरार्थ इति' । उपलक्षणमेतत्, ङित्त्वप्रतिषेधार्थं, 'शप्श्यनोर्नित्य मिति विशेषणार्थश्च। 'शकार सार्व धातुकार्थ इति' । सञ्ज्ञापरोत्र सार्वधातुकशब्दो न सञ्ज्ञिपर, सार्वधातु कसञ्ज्ञार्थ इत्यर्थ । कर्तृग्रहणस्य कर्मवत्कर्मणेत्यत्रोपयोग, इह तु सार्व धातुके शब् भवति श्यन् भवतीति सामान्यविधानेपि भावकर्मणोर्यगप-वाद इति कर्त्तर्य्येव शबादयो भविष्यन्ति ॥

"दिवादिभ्य श्यन्" ॥ 'मृग अन्वेषणइति' । चुरादावदन्ते ष्वात्मनेपदी पठ्यते, तत्र मृगयतइति भवितव्य दिवादिष्वपि पाठान्मृग्य तीति साधु, कण्ड्वादिषु वा मृगशब्दो द्रष्टव्य ॥

"वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलष" ॥ उभयत्र विभा षेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमि क्लमित्रसी च दिवादय, त्रुटिस्तौ दादिक, इतरे भौवादिका । 'भ्राम्यतीति'। 'शमामष्टाना दीघ श्यनी' ति दीर्घ, भौवादिकस्य तु न भवति अशमादित्वात्, क्रमे 'क्रम परस्मैपदेष्वि' ति दीर्घ क्लमेस्तु 'ष्ठिवुक्लम्वाचमा शिती' ति त्रसेर्दिवादि पाठे चिन्त्य प्रयोजन, क्लमेस्तु पुषादिकार्यार्थ ॥

"यसोनुपसर्गात्" ॥ 'दैवादिक इति' । दिवादिपाठोस्य सोपसर्गार्थ । 'अनुपसर्गादिति किमिति' । सम्यसश्चेत्येतत्सम एवोप सर्गान्नान्यस्मादिति नियमार्थं भविष्यतीति भाव । 'आयस्यति प्रयस्य तीति'। तुल्यजातीयाना हलन्तानामेव व्यावृत्ति स्यादिति मन्यते ॥

"सम्यसश्च" ॥ इह सम इत्येवास्तु यस इत्यनुवर्त्तिष्यते, षमष्टम वैक्लव्यइत्यस्य ग्रहणशङ्कानिवृत्त्यर्थं तु सम्यस इत्युक्तम्, एव तर्हि समो यस, अनुपसर्गाच्चेत्यस्तु ॥

"स्वादिभ्य श्नु" 'सिनोतीति' । षिञ् बन्धने क्र्यादिपा ठात्सिनातीत्यपि भवति ॥

"तनूकरणे तक्ष" ॥ 'अनेकार्थत्वादिति'। अत एव विशेषणो पादानादनेकार्थत्वं विज्ञायते, प्रदर्शनार्थस्तु गणे धातूनामर्थनिर्देश 'सन्तक्षति वाग्भिरिति'। निर्भर्त्सयतीत्यर्थ ॥

"तुदादिभ्य श" ॥ 'तुदतीति'। तुद्–ति इति स्थिते परत्वा त्प्राप्तमपि गुणं नित्य शो बाधते ॥

"रुधादिभ्य श्नम्" ॥ 'श्नम्प्रत्ययो भवतीति'। यद्यपि प्रत्यय सज्ञाया प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वेत्युक्त तथापि विधीयमा नत्वेन प्राधान्यात् शबादिवदर्थवत्त्वाच्छ्नम प्रत्ययसज्ञा भवतीति भाव, तेन शकारस्य प्रत्ययादित्वादित्सज्ञा। 'शपोपवाद इति'। देशभेदेनो भयो सत्यपि सम्भवे नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणत्वादेकार्थत्वाच्चापवा दत्व विकरणा हि सार्वधातुकस्य धातोश्चार्थाभिधाने सहायता प्रतिप द्यन्ते। 'शकार श्नान्नलोप इति विशेषणार्थ इति'। अथार्द्धधातुकसज्ञा माभूदित्येवमर्थं कस्मान्न भवति, सत्या हि तस्यामनक्ति भनक्ति 'अतो लोप' स्यात् रुणद्धि भिनत्ति गुण स्यात्, हिनस्ति तृणेढि इडागम स्यात्, 'नेड्वशिकृती'त्येतदपि नास्ति अकृत्त्वात, सर्वमेतत श्नम पूर्व भागस्यानङ्गत्वान्न भविष्यति, कथमङ्गत्व, यस्मात्प्रत्ययविधिरिति, कोर्थ प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्ट धातो प्रातिपदिकादिति तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गमिति यच्चात्र पञ्चम्या निर्दिष्ट रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात्प्रत्यय, यस्माच्च प्रत्यय पूर्वभागात्स न तस्मिन्विधीय माने पञ्चम्या निर्दिष्टस्तस्माच्छ्नादिति विशेषणार्थ एव शकार, नान्नलोप इत्युच्यमाने 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' यज्ञाना यत्नानामत्रापि प्राप्नोति, नामीति दीर्घत्वे कृते नादितिव्यपदेशाभावान्न भविष्यति, पर त्वाल्लोप एव प्राप्नोति, यत्तु 'अतो दीर्घो यञि' सुपि चे'ति दीर्घत्व न च तदत्र प्रवर्त्तते किं कारण सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघा तस्येति, इहापि तर्हि न स्याद्यत्नायेति, 'कष्टाय क्रमण' इतिनिर्देशाद्भ विष्यति, इहापि तर्हि यत्नानामिति तस्मादेव निर्देशात्सामान्यापेक्षया ज्ञापनाद्दीर्घो भविष्यति, एवमपि तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वान्न

शब्द एवायमिति नलोप स्यादेव तस्माद्विशेषणार्थं शकार कर्त्तव्य । अथ क्रियमाणेपि शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नाना प्रश्नानामिति लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम् ॥

"तनादिकृञ्भ्य उ"॥'तनोतीत्यादि'। तनु विस्तारे, षणु दाने, क्षणु हिंसायाम् । 'अन्यत्तनादि कार्यमिति'। तनादिकार्यापेक्षो नियम इत्यर्थ । व्यावर्त्त्य दर्शयति । 'तनादिभ्यस्तथासो'रिति विभाषा सिचो लुङ् न भवतीति'। नन्वस्तु लुग्विकल्प, तदभावे 'ह्रस्वादङ्गा दि'ति लोपो भविष्यति, न च विकल्पेन बाध विकल्प प्रति नित्यस्या सिद्धत्वात्, न च तनादिपाठसामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेनासिद्धत्वबाधाद्विकल्पेन नित्यस्य बाध, तनादिपाठस्य विकरण विधौ चरितार्थत्वात्, विकल्पोप्यतत,अतथा इत्यादौ चरितार्थं प्रत्युत क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञ पाठस्यानन्यार्थत्वाद्येन नाप्राप्तिन्या येन विकल्पो नित्यविधि बाधेत, इद हि कृञ्ग्रहणविधौ तनादिषु पाठ श्चरितार्थो मा विज्ञायीत्येवमर्थमेव स्यादिति कृञ्ग्रहणप्रत्याख्यानमेव न्याय्य मन्यामहे ॥

"धिन्विकृण्व्योर च" 'अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवतीति'। तेन प्रक्रियालाघवाय धिन्विकृण्व्योर्लोप एव नोक्त इति भाव, लोपे हि गुणस्स्यात् । न च 'न धातुलोपआर्द्धधातुके'इति निषेध, प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन लोपस्यानार्द्धधातुकनिमित्तत्वात् । ननु नुमनुषक्तयोर्ग्रहण किमर्थं नुमि कृते ऽत्व यथा स्य इ, धिविकृण्व्योरित्युच्य माने ऽत्वे कृते ऽत एव परो नुम् प्रसज्येत, अत्व ह्यन्तरङ्ग प्रत्ययसन्नियो गेन विधानात् नुमागमस्तु बहिरङ्ग, उत्पन्ने प्रत्ययेऽङ्गस्य सतो विधानात्, ननु चास्वङ्गस्य नुम् लावस्थायामेव भविष्यति तिबादीनामन्तरङ्गत्वात्, तिबादिष्वेव तर्हि भविष्यति, न, नित्येनात्वेन बाधनात्, नुमागमस्तु शब्दान्तरप्राप्तेरनित्य, अन्तरङ्गस्तर्हि नुमागम तद्विधौ धातुग्रहणात् तद्धि धातुसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकालएव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यस्यादि तोसम्भवात्, कथमसम्भवो यदिदानीमेवोक्तन्तासेरिदित्करणमनुनासिक

लोपप्रतिषेधार्थमिति, नन्वत्रापि पत्ते नुमविधावुपदेशिवद्वचन प्रत्यय सिद्ध्यर्थमिति वचनादुपदेशएव नुम् भविष्यति, एवन्तर्ह्यन्तरङ्गत्वादेव प्राप्तस्य नुमोय निर्द्देश ॥

"स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्य श्नुश्च" ॥ 'उदित्त्वप्रतिज्ञा नादिति'। एषा ह्युकारोनुनासिक इत्सञ्ज्ञक प्रतिज्ञायते तस्य प्रयो जन 'मुदितो वे'ति क्त्वाप्रत्यये इड्विकल्प, यदि चैतद्विकरणविषया एवैते स्युस्तन्नोपपद्यते, तस्मादुदित्त्वेन प्रतिज्ञानात्सर्वार्थत्व विज्ञायते सर्वे प्रत्यया प्रयोजनमेषामित्यर्थ, सर्वप्रत्ययशेषत्वमिति वा ॥

"हल श्न शानज्झौ" ॥ 'पुषाण मुषाणेति'। लोट् सिप् तस्य हि, 'क्र्यादिभ्य श्ना' तस्य शानच्, चकार स्वरार्थ, अत्र सन्निपात परिभाषया अनित्यत्वाद 'तो हे' रिति हेर्लुक्, ननु च श्नाप्रत्ययस्य प्रकृत त्वात्तस्यैव शानजादेशो भविष्यति नार्थ श्न इति स्थानिनिर्द्देशेनात आह। 'श्न इति'। 'स्थानीत्यादि'। आदेश इत्येष सम्प्रत्ययोवगमो यथा स्यादित्येवमर्थ । असति तु तस्मिन् किं स्यादित्याह । 'प्रत्यया न्तरमिति'। अस्तु प्रत्ययान्तर क्र्यादिभ्य इत्यनुवृत्तेस्तेभ्य एव हलन्तेभ्यो भविष्यतीति न कश्चिद्दोष इत्यत आह। 'सर्वविषयमिति'। अक्र्यादि विदिविषयमपीत्यर्थ, क्र्याद्यनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते, शानच शित्करण ञ्चिन्त्यप्रयोजन, स्थानिवद्भावेनैव सिद्धे । इह ञिमिदा स्नेहने दिवादि, व्यत्ययेन छन्दसि श्ना, तस्य शानजादेश, मिदान, मिदेर्गुण इति प्रति षेधविषये विधीयमानो गुणो न भवति पुन शित्करणेन 'सार्वधातुक मपिदि' त्यस्यापि पुन प्रवृत्तेरिति केचित्, नेति वय, यथैव व्यत्ययेन श्ना भवति एव गुणविषये इकारो भविष्यति ॥

"छन्दसि शायजपि" ॥ 'गृभायेति'। ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्र सारण, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'ति हकारस्य भकार । 'बधानेति'। बन्ध बन्धने, अनिदितामिति नलोप ॥

"व्यत्ययो बहुलम्" ॥ 'यथायथमिति'। स्वस्मिन्स्वस्मि न्विषयइत्यर्थ । 'व्यतिगमन व्यत्ययइति'। व्यतिपूर्वादिणो भावे

'एरच' । अन्योन्यविषयावगाहनमित्यर्थः । क्व चिदित्यादिना व्यत्ययस्य प्रकारन्दर्शयति । 'न मरतीति' । परस्मैपदमप्यत्र व्यत्ययेन । 'नेष त्विति' । नयतेर्लोटि शप्सिपौ । 'तरुषेमेति' । तरतेर्विध्यादौ लिङ्, तथा च तरेमेति प्राप्तइति वृत्ति, इतरथा तीर्यास्मेति प्राप्तइति वक्तव्य स्यात्, ततश्शप् सिब् उप्रत्यय इति त्रयो विकरणा, धातोर्गुण । तरुषमस्, ततो यासुट् 'लिङ स लोपोनन्त्यस्य' 'नित्यङ्कित' 'अतो येय' यलोप, 'आद्गुण' तरुषेम । बहुलग्रहणमनर्थक पूर्वसूत्रादपिशब्दस्यानुवृत्तौ छन्दसि व्यत्ययोपि भविष्यति अपिशब्दाद्यथाप्राप्तञ्चेति सर्वमिष्ट सिद्ध्यति अत आह । 'बहुलग्रहणमिति' । सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य च विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एवमर्थे बहुलग्रहणे सति यदिष्ट सिद्ध्यति तच्छ्लोकेन दर्शयति । 'सुप्तिङुपग्रहेत्यादि' । तत्र सुपा व्यत्यय धुरि दक्षिणाया । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिङाम् । च षाल ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेशव्यङ्ग्य क्रियासाधनविशेष स्वार्थपरार्थत्वव्यक्तत्वात्क्कादिको य स मुख्य उपग्रह, यथोक्तम् ॥

> य आत्मनेपदाद्भेद क्व चिदर्थस्य गम्यते ।
> अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

इति, आत्मनेपदाद्धेतोरित्यर्थः । एवमन्यतश्चापि लादेशादिति, इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तत्वात्परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्त्तते । स ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । ऊर्मिर्युध्यति, युध्यतइति प्राप्ते । लिङ्ग, मधोस्तृप्ता इवासते, मधुनइति प्राप्ते । भाषायामपि मधुशब्द पुल्लिङ्ग प्रयुञ्जते मधूश्च विभ्रति रम्यहुरविटपिन इति । तच्चिन्त्यम् । नर पुरुष । अधासवीरैर्दशभिर्वियूया, वियूयादिति प्राप्ते, यु मिश्रणे वि पूर्व, आशिषि लिङ् । कालवाची प्रत्यय काल, श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन, लुटो विषये लट् । हल्, त्रिष्टुभौज शुफितमुग्रवीर, शुभ शोभार्थे भकारस्य फकार आश्वलायनसूत्रे तैत्तिरीये च भकार एव पठ्यते । अच् । उपगायन्ति मापत्नयो गर्भिणाय, दीर्घस्य ह्रस्व । स्वरव्यत्यय॰ परादिश्छन्दसि बहुलमित्यत्र

वक्ष्यते। कर्तृशब्द कारकमात्रस्योपलक्षणार्थे, तद्वाचिना शब्दाना व्यत्यय इत्यर्थ । विभक्तीना व्यत्यय इति यावत्, यडा, यडिति प्रत्याहार यङो य शब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण, तेषा व्यत्यय आण्डा शुष्मस्य भेद तीत्यादिना वृत्तावेव दर्शित । एषा सुप्रभृतीना व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य सोपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिद्ध्यति, बहुलस्य भावो बाहुलक मनोज्ञादित्वाद्वुञ्, तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त यद्बहूर्थादानञ्चशब्दो हतो यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिद्ध्यति तस्माद्बहुलग्रहण कृतमित्यर्थ ॥

"लिङ्याशिष्यङ्" ॥ 'शपोपवाद इति'। लिङाशिषीत्यार्द्धधातुकत्वात्कथमत्र शप प्राप्तिरित्यत आह। 'छन्दस्युभयथेति'। शब्ग्रहण चोपलक्षण शके श्नोरपवाद, स्यादिष्वेवायमङ् प्रायेण दृश्यतइत्याह। 'स्थागागमीत्यादि'। 'उपस्थेयमिति'। उपपूर्वात्तिष्ठतेराशिषि लिङ्गिपोम्भाव या सुटस्सार्वधातुकत्वा 'ल्लिङस्स लोपोनन्त्यस्य' अडि 'आतो लोप इटि च' 'अतो येय' 'आद्गुण' एवमुपगेयमिति। 'गमेमेति'। मस्। 'वोचेमेति'। अङ्, 'वच उम्,' यासुट्, इयादेश, वलि लोप । 'दृशेरग्वक्तव्य इति'। अङि हि सति ऋदृशोऽङीति गुणस्स्यात् ॥

"कर्मवत कर्मणा तुल्यक्रिय" ॥ कर्मणा तुल्य वर्त्ततइति कर्मवत् तेन तुल्यमित्यादिना वति, न तु तत्र तस्यैवेति, तुल्यक्रिय इति प्रतियोगिनि प्रथमानिर्द्देशात्, अन्यथा तुल्यक्रिये तुल्यक्रियस्येति वा निर्द्देश्य स्यात्, तथा हि वाक्ये तावद्यतो वतिर्भवति यश्च प्रतियोगी उभाभ्यामपि ताभ्या षष्ठीसप्तम्यौ भवत, विप्रस्येवास्य शील मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार इति, उभयोरपि सम्बन्धित्वाद् आधारत्वाच्च ततश्चोत्पन्नेपि वतौ प्रतियोगिनस्ते एव षष्ठीसप्तम्याववतिष्ठेते, तुल्यार्थयोगे तु या तृतीया सोप मानादेव भवति नोपमेयात्तुल्यशब्दस्योपमेयनिष्ठत्वात्तद्यथा चन्द्रेण तुल्य मुखमिति ततश्चोत्पन्नेपि वतावुपमेयात्प्रथमैवावतिष्ठते, कर्मणेति पारिभाषिकङ्कर्म गृह्यते न लौकिक क्रिया कर्म तस्य हि ग्रहणे क्रियया तुल्या क्रिया

यस्येति किमुक्तं स्यात् क्रियाया यया कया चन क्रियया तुल्यत्वाद् अत स्साधनकर्मणोग्रहणान्तत्र साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदान्मुख्येन कर्मणा क्रिया-या सादृश्यासम्भवात्कर्मशब्देन तत्स्था क्रिया लक्ष्यते, भवति हि तात्स्थ्या-त्ताच्छब्द्यं यथा मञ्चा क्रोशन्तीति तदेतदाह। 'कर्मणि क्रिया कर्मेति'।

विशेषणस्य वैयर्थ्यं न चेदानीं प्रसज्यते।
कर्मणा क्रियया तुल्या न सर्वस्य क्रिया यतः॥

कर्मणा क्रियया तुल्यक्रियो न साधनान्तरस्येत्येव प्रतिपत्त्यर्थं त्वादित्याह। 'कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इति'। तुल्यशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्कर्मस्थया क्रिययेत्येतदपेक्षस्यापि सूत्रवद्बहुव्रीहिर्नानुपपन्नः, तुल्यशब्दोयमस्ति साधारणवचनः, एतौ तुल्यधनाविति सादृश्यवचनस्तु प्रसिद्ध एव तत्राद्यस्य ग्रहणे कर्मणेति यदि मुख्यवृत्तिस्तदा कर्तुः कर्मणश्च या साधारणी क्रिया तत्र यः कर्ता कर्मणा सह साधारणक्रियः सकर्मकेषु यः कर्तेत्युक्तं भवति तत्र तुल्यक्रिय इत्यनर्थकं कर्मणेत्येव वाच्यं स्यात् कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यतइत्यर्थः। अथ गौणवृत्तिस्तदायमर्थः क्रियया हेतुना साधारणक्रियः कया क्रियया कर्मस्थया क्रिययेति, एवमपि पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति यासौ कर्मस्था विक्लित्तिरूपा क्रिया तया साधारणक्रियत्वात् अतोस्मिन्पक्षे ऽनिष्टप्रसङ्गः प्रसिद्धतरश्च सदृशपर्यायस्तुल्यशब्द इति तस्यैव ग्रहणमिति दर्शयन्नाह। 'यस्मिन्कर्मणीत्यादि'। अत्र तद्वद्यथाशब्दौ प्रयुञ्जानः सादृश्यवचनस्तुल्यशब्दो न साधारणवचन इत्याचष्टे। 'कर्तृभूतइति'। कर्तरि सम्पन्न इत्यर्थः। स्वविवक्षितत्वादत्राभावः, अथ वा कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते, भूतइति भू प्राप्तावित्यस्याधृषाद्वेति णिजभावे रूपं कर्तृत्वं प्राप्तइत्यर्थः, तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदेन सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः, एवमपि भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीत्यत्रापि प्राप्नोति यादृशी हि पात्रेषु क्रिया ऽवयवविशरणात्मिका तादृश्येव कुसूलेपि कर्तरि लक्ष्यतइति। नैष दोषः। कर्मस्थया क्रियया तुल्या क्रिया यस्य कर्तुरित्युक्ते कर्तृत्वोपयोगिनी या क्रिया यदावेशादसौ कर्ता भवति सैव क्रिया गम्यते इह तु पात्रेषु दृश्यमान

द्विधाभवन कुसूले ऽपि दैवगत्या दृष्टमित्येतावन्न पुनस्तत्समावेशाद
सो भिनत्ति स्वयमभिद्यमानोपि कुसूलउपरि पतन् पात्राणि भिनत्त्येव एव
मप्यन्योन्यमाश्लिषत अन्योन्य स्पृशत अन्योन्य गृह्णीत अत्र प्राप्नोति
अत्र हि यत्क्रियावेशात्कर्त्ता भवति सैव कर्मण्यपि दृश्यते, सत्य, दृश्यते न
सा कर्मत्वोपयोगिनी नह्यसौ तदावेशात्कर्म भवति स्वयमनाश्लिष्यतोपि
परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसम्भवात् तदेतदुक्त भवति कर्मणा कर्मत्वो
पयोगिनी या क्रिया तया तुल्या यस्य कर्तृत्वोपयोगिनी क्रिया स कर्मणा
तुल्यक्रिय कर्त्तेति, एवञ्च यस्यैव कर्मणा कर्मावस्थाया या क्रिया कत्रव
स्थायामपि यदि सैव क्रिया भवति स कर्त्ता कर्मवदित्युक्त भवति इदमप्य
त्रैवोक्त 'यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेपीति' तस्मिन्नेव कर्मणि कर्त्रवस्थाम्प्राप्त
इति ह्यत्रार्थ, एवञ्च कर्तृकर्मावस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रय
सादृश्यमुपपाद्यम्। अतिदेशो रूपनिमित्ततादात्म्यव्यपदेशशास्त्रकार्याति
देशभेदेनानेकविध, तत्रादितस्त्रयाणामसम्भवो व्यपदेशातिदेशस्तु सज्ञा
पक्षान्न भिद्यते तत्र वत्करणमनर्थकमत शास्त्रातिदेश कार्यातिदेश इति
द्वावेव पक्षौ तत्र शास्त्रातिदेशे भावकर्मणोरित्यादिषु शास्त्रेष्वतिदिष्टेषु तेन
तेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यम्प्रवर्त्तते ततश्च भावकर्मणोरित्यस्यावकाश शुद्ध
कर्म पच्यते ओदन, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यावकाश शुद्ध कर्त्ता
पचति पठति, कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपद प्राप्नोति, नैष दोष,
कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव य कर्त्ता तत्र
परस्मैपद कर्मकर्त्तरि न भविष्यति इह तर्हि कर्मणि यग् भवतीत्यस्याव
काश शुद्ध कर्म पच्यते ओदन कर्त्तरि शबित्यस्यावकाश शुद्ध कर्त्ता
पचति पठति, कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोति नैष दोष, कर्तरि
शबित्यत्र कर्तृग्रहणच्च कर्त्तव्य सार्वधातुके शबिति सामान्यस्य भावकर्मणो
र्यगपवादो भविष्यति एव सिद्धे यत्कर्तृग्रहण क्रियते तस्यैतत्प्रयोजन
कर्त्तैव य कर्ता तत्र शबादयो यथा स्यु कर्मापदिष्टे माभूवन्निति, सत्य
म्प्रतिविहितमायुष्मता वृथा पुनरयम्प्रयास, कार्यातिदेशाश्रयेणैव सिद्ध
तत्र ह्यनेनैवात्मनेपदमनेनैव यगिति परत्वाद्यगात्मनेपदे सिद्ध्यत

प्रधान च कार्यं तदर्थत्वाददतिदेशान्तरणमित कार्यातिदेश एवाय तदाह । 'कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यतइति'। ननु च नेह सूत्रे कर्तृग्रहणमस्ति यदपि प्रकृत कर्तरि शबिति तदपि सप्तम्यन्त तुल्यक्रियइति प्रथमान्तेन सम्बध्युचार्हति तत्राह । 'कर्तरि शबित्यत इति'। 'यगात्मनेपदेत्यादि'। लान्तस्य कर्ता कर्मवदिति वक्ष्यमाणत्वाद्यगादीनामेव सम्भव इति भाव । भिद्यतइत्यादीनि त्रीण्यात्मनेपदस्योदाहरणानि यगादीना क्रमेण, कथ पुन काष्ठस्य भिदा प्रति कर्तृत्व यावता भिद्यते ऽसौ देवदत्तेन यो ह्युद्यमननिपातनादि कुठारस्य करोति स भेदने कर्ता उच्यते सर्वेषामेव कारकाणा प्रातिस्विकोवान्तरव्यापारोऽस्ति अकिंचित्करस्य कारकत्वानुपपत्ते, एतच्च कारकप्रकरणएवोपपादित तत्र च स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्व सर्वत्रैवास्ति कारके कर्तृव्यापारेण तिरस्कृतत्वात्तु न्यग्भूत स्वातन्त्र्यमिति कर्तृत्व न भवति करणादिसञ्ज्ञैव भवतीत्येतावत्सकर्मकास्तु केचिद्धातव कर्मव्यापारमप्यभिधाय तावत्येवापर्यवस्यन्तस्तदुपसर्जन कर्तृव्यापारमाचक्षते तद्यथा भिदिर्द्विधाभवनोपसर्जन द्विधाभावनमाह न खल्वयमुद्यमननिपातनमात्रवचन रजकेपि प्रसङ्गात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छति निपातयति च अथ च न भिनत्तीत्युच्यते द्विधाभवनाभावात्, एतेन छिनत्तिलुनत्ती व्याख्यातौ, तथा पचिरपि विक्लित्युपसर्जन विक्लेदनमाह तत्र यदा कर्मण सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा निवृत्तप्रेषण कर्म स्वक्रियावयस्थित निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते धातुरपि तद्व्यापारमात्रे वर्त्तते। कथ पुनरुभयवचनो धातु कर्मव्यापारमात्रवचनो भवति को विरोध, अनेकार्था धातव समुदायेषु च वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते तदेव कर्मव्यापारमात्रवाचिषु कर्तृत्वमेव काष्ठादीनाञ्च तु कर्मत्वगन्धोऽप्यस्ति धातवश्चैते प्रयोगे ऽस्मिन्नकर्मका यथा विक्लिद्यति द्विधा भवतीति, कथ तर्हि कर्मणा तुल्यक्रिय कर्ता, न ब्रूमो ऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति, नन्वेव पचत्योदन देवदत्तो राध्यत्योदन स्वयमेव अत्रापि प्राप्नोति अत्र परिहार वक्ष्यति धात्वधिकारादिति, कर्तृकर्मणोर्द्धातोरन्यत्रासम्भवादेव सिद्धस्तद

नुवृत्तिरेकत्वविवक्षार्थी यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव धातो कर्त्तेति तेन धातुभेदे न भविष्यति, आहाध्यारोपेयमस्तु कोर्थे कृत्स्न एव धात्वर्थे कर्मण्यध्यारोप्यते किमत्र देवदत्तेन ओदन एव पाक करोतीति एव हि सौकर्यातिशय सुतरा प्रतिपादितो भवति करणाधिकरणवत् यथा साध्वसिश्छिनत्ति साधु स्थाली पचतीति तत्र येषु तावत्कृत्स्न एव धात्वर्थे कर्मण्यपि सम्भवति आत्मना बुद्ध्यते आत्मना मुच्यते आत्मना हन्यते आत्मना ताड्यतइति तेषु शुद्धे कर्मणि लकार केन चिद्रूपेण कर्तृत्व केन चिद्रूपेण कर्म त्वमिति तथा भिद्यते कुसूल इति यत्रापि चेतनो भेत्ता न दृश्यते तत्र वाता तपकालाभिवर्षणानामन्यतमस्य कर्तृत्वमध्यारोपो वा पच्यते ओदन स्वय मेव लूयते केदार स्वयमेवेत्यादावध्यारोप एव आत्मनैवोदन पच्यते न तु देवदत्तेनेति एव नाम पाकेनुकूलो भवतीत्यर्थ, तदेव शुद्धे कर्मणि लकारोत्प त्तेर्नार्थ एतेन, यद्येव भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यात् सकर्मकत्वात्' अथाप्यत्र भिद्यते कुसूलेनात्मेति कर्मणि व्याख्यायेतैवमपि भेत्तव्य कुसूलेन भिन्न कुसूलेन ईषद्भेद कुसूलेनेति भावे कृत्यक्तखलर्थो न स्यु, न च तत्रापि कर्मणीति शक्यमाश्रयितु नपुसकलिङ्गदर्शनात्, तथा नमते दण्ड स्वय मेव कारयते कट स्वयमेव अचीकरत् कट स्वयमेव यक्चिणो प्रतिषिद्ध- योरपि शप्चडौ न स्याताम् अकर्तृत्वात् तस्मात्कर्मव्यापारमात्रवाचिभ्य कर्त्तरि भावे च लादय इत्येतदेव साधीय, तथा च शत पाक इत्यत्र पचे कर्मव्यापारे कर्तृव्यापारे च शतमिति भवति द्वयोरपि पाकशब्दाभि- धेयत्वात् एव हि या विमृष्टा शास्त्र न करिष्यामीति मति सापि त्याज्या असति सूत्रे 'न दुहस्नुनमा यक्चिणा' विति प्रतिषेधस्य विषयो न प्रद र्शित स्यात्, किञ्च यद्यपि पच्यते ओदन स्वयमेवेत्यादिक प्रयोग कर्मणि समर्थ्यते कर्त्तरि तु लकारोत्पत्तौ पचत्योदन इत्यादिक' प्रयो गोपि प्रसज्येत तस्मादारब्धव्य सूत्रम् । अत्रोदाहरणेषु कर्त्रन्तरव्युदासार्थ स्वयमिति प्रयुज्यते न त्वेतदुदाहरणाङ्ग, प्रयुक्तएतस्मिन्नात्मनेत्यस्यार्थे वृत्ते प्राकृतमेवैतत्कर्म स्यात् स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति, असति वत्करणे कर्त्तु कर्मसज्ञा ज्ञायेत ततश्चानेन कर्मणा सकर्मकत्वाद्भावे चाकर्मकेभ्य

इति भावे लो न स्यात् सति तु तस्मिन्स्वत प्राप्तस्याकर्मकव्यपदेशस्या निवर्त्तनादकर्मकाणाम्भावे ल सिद्धो भवति, अकर्मकाणाम्भावे यो लो विधीयते स सिद्धो भवतीत्यर्थ , कथ सिद्धो भवति यावता नित्योयमति देश नित्ये चास्मिस्तत्र लविधिरपि कर्मकार्यमेवेति स्यादेवातिदेश आतिदेशिकाविरुद्ध स्वाश्रय वतिना प्राप्यते न तु विरुद्धमपि नह्यय विक ल्पार्थ कदा चित्कर्मवत्कदा चिन्नेति, अथ लान्तस्य कर्त्तेति वक्ष्यमाणात्वा देतत्सूत्रप्रवृत्ते प्रागेव ल कर्मणि चेत्येतत्प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते तच्च प्रवर्त्तमान मकर्मकत्वाद्भावे कर्त्तरि च प्रवर्त्तते यदा कर्त्तरि तदा ऽयमतिदेश इति भावे लविधि समर्थ्येत, यद्येव माभूदिति लकारवाच्यस्य कर्त्तु कर्मसञ्ज्ञैवास्तु यगात्मनेपदयोस्त्वप्रसिद्धि परत्वाच्छबादीना परस्मैपदस्य च प्रसङ्ग , न च कर्मसञ्ज्ञया कर्तृसञ्ज्ञाया बाध , एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञाना समावे शात्, सत्यमुक्तोत्र परिहार , तदेतद्वत्करण सर्वसादृश्यार्थं तेनोदाहरणेषु काष्ठादिभ्यो द्वितीया न भवति इतरथा कर्मकार्यत्वात्प्राप्नोति, अभि हितत्वान्न भविष्यति, भवेदय परिहार शास्त्रातिदेशे, कार्यातिदेशे त्वनेनैव कर्मकार्याणि प्राप्यन्ते न चात्रानभिहिताधिकारोस्तीति स्यादेव द्वितीया वत्करणात्तु सर्वसादृश्यार्थाद्यथा कर्मण्यभिहिते न भवति एव कर्त्तर्यपीति द्वितीयाभाव , यदा तर्ह्यकर्मकत्वाद्भावे लकारस्तदा प्राप्नोति तत्राह । 'लि ङ्याशिष्यङित्यादि' । तत्र लग्रहणमनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यतइत्यभिप्रा- येणाह। 'लान्तस्य कर्त्तेति'। लकारवाच्य कर्त्तेत्यर्थ ।'कुसूलाद् द्वितीयानभव तीति'। भिद्यते कुसूलेनेत्यनन्तरोदाहृतेषु उदाहरणेषु तु वत्करणादेव सर्व- सादृश्यार्थाद् द्वितीयाया अभावइति भाव ।तदेव वृत्तिकारस्याभिप्रेतमेतद्व ति सर्वसादृश्यार्थइति।किंचनावश द्वितीयैवक्त्वत्यक्तखलर्था अप्यस्मिन्विषये कर्त्तर्यतिदेशेन प्राप्नुवन्ति भेत्तव्य कुसूल स्वयमेव भित्त्व कुसूल स्वयमेव ईष द्भिद कुसूल स्वयमेवेति भावएव चेष्यन्ते भेत्तव्य कुसूलेन कुसूलस्य वा 'क्त्या नाङ्कर्त्तरि वा,' भित्त्वकुसूलेन ईषद्भिदकुसूलेनेति अत्र वार्त्तिके क्त्वग्रहणमन्यत्र स हपाठात्पठित यथा ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति भवत्येव ह्येभ्यो ऽकर्मक त्वाद् गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्त , तथा च सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्त

मिति निष्ठान्तत्वे । सिनो ग्रास स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाहरिष्यते तस्मात्कृत्यखलर्थेष्वेवैष दोषो ।तस्तत्र लान्तस्य कर्त्तर्याश्रयणादेवातिदेशा भाव । 'कर्मणेति किमिति' । धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वात्कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्त्ता न सम्भव तीति कर्मस्थैव क्रिया आश्रयिष्यतइति मत्वा प्रश्न । 'करणाधिकरणाभ्या मिति' । तत्स्थक्रिययेत्यर्थ । 'साध्वसिश्छिनत्तीति' । किं पुनरत्र करणाधिक रणव्यापारमात्रे धातुर्वर्त्तते आहोस्वित्तत्र कृत्स्नधात्वर्थाध्यारोप , न तावदा द्यकल्प तावति धातोरवृत्तेरसिना छिनत्तीत्यत्रापि नैव करणव्यापारो धातुनोपादीयते केवल करणत्वादवान्तरव्यापारोऽस्तीत्येतावत्, द्वितीये तु भिन्नक्रियत्वादेवाप्रसङ्ग , तस्मात्करणाधिकरणव्यापारमात्रेपि धातोर्वृत्ति मङ्गीकृत्य प्रत्युदाहृत द्रष्टव्य, क्व चित्तु करणेनापि तुल्यक्रियस्य कर्मवद्भाव इष्यते यदाह करणेन तुल्यक्रिय कर्त्ता बहुलमिष्यते, परिवारयति कण्टकै र्वृक्षम्परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् आत्मनेपद भवति वृत्तिकारस्तु णिचश्चे- त्यात्मनेपदमुपपद्यतइति मन्यमानो नैतदुपसमचष्ट । 'धात्वधिकारात्समाने धाताविति' । एकस्यैव धातोरित्यर्थ । एतच्च प्रागेव व्याख्यात, 'कर्मस्थभावा नामित्यादि' । यद्यपि क्रियाभावशब्दयोरभिन्न एवार्थस्तथा च 'यस्य च भावेन भावलक्षण' मिति क्रियापि गृह्यते लक्षणहेत्वो क्रियाया कर्मणा तुल्यक्रिय इति च वाचोपि, तथाप्यस्मिन् ग्रन्थे भेदेनोपादानादर्थभेदो द्रष्टव्य । अपरि स्पन्दरूपो धात्वर्थो भाव , परिस्पन्द रूपस्तु क्रिया क्व पुनरसौ कर्मस्थ क्व वा कर्तृस्थ । केचिदाहु । येषु कर्मव्यापारोपसर्जन कर्तृव्यापारोऽभिधीयते तेषु कर्मस्थ , येषु कर्तृव्यापार एव तेषु कर्तृस्थ इति । नेति वय, प्रधानक्रिया यत्र समवेति कर्त्तरि कर्मणि वा तत्स्थो धात्वर्थ यदुद्देशेन कारकव्यापार, सा प्रधानक्रिया यथा पचेर्विक्लित्ति , गमेर्देशान्तरप्राप्ति , एवञ्च कृत्वा न्यग्भवनोपसर्जनन्यग्भाववचनोपि रुहि कर्तृस्थक्रिय । 'आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति' । उपरिदेशप्राप्तेरुद्देश्याया कर्त्तरि समवायात्, तत्रेह कर्मस्थेन व्यापारेण कर्तृव्यापारस्योपमानात्, अस्य चार्थस्य कर्तृस्थव्यापा रेष्वसम्भवाद्न्यायप्राप्त एवार्थो वृत्तिकारेण दर्शित तत्र कर्मस्थव्यापारस्य

कर्तृस्थस्य चोदाहरणमात्र श्लोकेन दर्शयति । 'कर्मस्थ पचतेभाव इति'। पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यैव घटस्य पाक इति भावोसौ भवति कर्मस्थश्च पच्यते ओदन इत्यत्र परिस्पन्दत एव पाक्यस्य पाकाभिनिर्वृत्तिरिति कर्मस्थैव पचे क्रिया भवति । 'कर्मस्था च भिदे क्रियेति' । भिद्यते कुसूल इत्यत्रावयवविशरणात्मिका भिदिक्रिया भेदस्य परिस्पन्दे सति भवतीति कर्मस्था च भिदे क्रिया भवति।'मासासिभाव कर्तृस्थ इति'। मासमास्तइत्यत्र कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणामिति मास कर्मकोयमासिधातु तत्र मासासिधातौ प्रतीयमानोर्थो भावोऽपरिस्प न्दरूपत्वात् स च कर्तृस्थ इत्यर्थ ।'कर्तृस्था च गमे क्रियेति'। गमे रर्थ क्रिया सा च कर्तृस्थेत्यर्थ । तेनास्यते मास स्वयमेव गम्यते ग्राम स्वयमेवेति न भवति । अथेह कथ कर्मवद्भाव तस्मादुदुम्बर सलोहित पच्यते फलमिति, अत्राहु । पचिरत्र विषये द्विकर्मक वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलस्य पाकासम्भवात्, तत्राप्रधाने दुहादीनामिति वृत्तो ऽकथित कर्मेति तत्र लकार कालस्तु कर्त्तेति। इदन्तु वक्तव्यमेव सृजि युज्यो श्यस्त्विति सृजि विसर्गे युजिर्योगे अनयो सकर्मकयो कर्त्ता कर्म वद्भवति तत्र सृजे श्रद्धोपपन्ने कर्त्तरि कर्मवद्भाव , यग्विषये च श्यन् चिण्वि षये तु चिणेवेष्यते, सृज्यते माला देवदत्त श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थ , श्यनि सति प्रकृतेराद्युदात्तत्व भवति यकि तु सार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवो दात्तत्व स्यात् असर्जि माला श्रद्धया निष्पादयति स्मेत्यर्थ , युजिर् युज्यते ब्रह्मचारी योगेन ॥

"तपस्तप कर्मकस्यैव" ॥ क्रियाभेदाद्विध्यर्थमिदमिति वक्ष्यति, कथ तर्ह्येवकारस्यान्वय इत्याशङ्क्य वाक्यभेदेन व्याचष्टे । 'तप सन्तापे अस्य कर्त्ता कमवद्भवति स च तप कर्मकस्यैवेति'। एवकारस्य व्यवच्छेद्य दर्शयति । 'नान्यकर्मकस्येति'। एतच्च श्रुतस्यैवकारस्यान्वयो वक्तव्य इति मत्वोक्त न पुनरस्य किं चित्प्रयोजनमस्ति। 'क्रियाभेदादिति'। अत्यन्तभेदा दित्यर्थ । नियमपक्षेपि क्रियाया च भेदोपेक्षित , तुल्यत्वस्य भेदाधिष्ठा नत्वात् । क्रियाभेदमेव दर्शयति ।'उपवासादीनीति'। 'दु खयन्तीत्यर्थ

इति'। सुखदु ख तत्क्रियायामिति चुरादिपाठाण्णिच्, अनेन तापसस्य क र्मत्वे तपेर्दु खनमर्थ इति दर्शितम्। 'अर्जयतीत्यर्थ इति'। अनेनापि ताप सस्य कर्तृत्वे तपेरर्जनमर्थ इति दर्शित, क्व चित्त्वार्जयतीति पाठ , तत्राङ्पूर्व स्य प्रयोग , नन्वेवमपि शरीरसन्तापलक्षणा क्रिया ऽवस्याद्वयेपि तुल्या नहि शरीरसन्तापादन्यदर्जन तापसस्य व्यापार , तदसत्। वस्तुस्थित्या सतोपि शरीरसन्तापस्याशब्दार्थत्वात्, कथमन्यथा तपस कर्मत्व, तस्मादर्जन नि ष्पादनमलब्धस्य लाभ दु ख तु शरीरसन्ताप एवेति स्पष्ट एव क्रियाभेद । विद्धर्थमेतदिति यदुक्तन्तदेवोपसहरति। 'पूर्वेणाप्राप्त कर्मवद्भावो विधी यतइति'। 'अतप्त तपस्तापस इति'। 'तपोनुतापेचे' ति चिण प्रति षेधात्सिच्, झलो झलीति लोप ॥

'न दुहस्नुनमा यक्चिणौ"॥ दुह प्रपूरणे ष्णु प्रस्रवणे, टुदु उप तापे हसे हसने णु स्तवने इत्येतेषा तु ग्रहण न भवति, नौतिहसत्योरक र्मस्थक्रियत्वात्, यदि च तेषा ग्रहणमिष्ट स्यादसन्देहार्थ न दुनुहस्नमा मित्येव ब्रूयात्, अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी। कर्मवद्भावा पदिष्टाविति,। एतेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति कर्मवत्कर्म णेति प्राप्तयोर्यक्चिणोरय प्रतिषेधो न तु 'चिण् भावकर्मणो' 'सा र्वधातुके यगि' ति शुद्धे कर्मणि भावे प्राप्तयोरिति दर्शयति। 'दुग्धइति'। यकि प्रतिषिद्धे शप्, तस्य अदादित्वाल्लुक्, 'दादेर्घातोर्घ', 'झषस्तथोर्धो- ध' जश्त्व दुहिरय द्विकर्मक , तत्राप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य कर्तृत्वविवक्षा प्रधान तु कर्म कर्मैवेति, यथा स्वय प्रदुग्धेस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति। 'अदुग्धेति'। णिच्, भावे क्त, लुग्वा दुहेत्यादिना तस्य लुक् । नन्विदानीमेवोक्त दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्ध्यते चिण् तु दुहश्चेति पूर्वमेव विकल्पित इति, तस्मान्नैतदत्रोदाह र्तव्यम्। 'प्रस्नुतइति'। यकि प्रतिषिद्धे पूर्ववच्छपो लुक्। 'प्रास्नोष्टेति'। चिण्प्रतिषेधे सिच् । 'नमतइति'। अन्तर्भावितण्यर्थोत्र नमिस्तत्र यथा नमयति दण्ड देवदत्त , नमयते दण्ड स्वयमेवेति ण्यन्तस्य कर्मस्थक्रि

यत्वमेवमस्यापि द्रष्टव्यम्। 'णिश्रन्थिग्रन्थीत्यादि'। णीति णिङो णिचश्च सामान्येन ग्रहणं, श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे चुरादावाधृषीयौ तयोर्णिज भावपक्षे ग्रहणं, तथा क्र्यादिष्वपि पठ्येते तयोरपि ग्रहणं, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावित ण्यर्थाः सकर्मका भवन्ति तदेमे आत्मनेपदाकर्मकाः। वृत्तौ क्वचिदेषामुदा हरणानि पठ्यन्ते क्वचित्, णिचि कार्यते कटः स्वयमेव, अचीकरत कटः स्वयमेव यक्चिणोः प्रतिषिद्धयोः शप्चङौ भवतः, णिङ्, पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः, स यदान्तर्भावितण्यर्थस्तदा उत्पुच्छयते गां, पुनः सौक र्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायामुत्पुच्छयते गौः स्वयमेव उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव, श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीययोः ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः, श्रन्थति मेखलां, ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव, श्रन्थते मेखला स्वयमेव अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव, क्रैयादिकयोस्तु ग्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव श्रथ्नीते मेखला स्वयमेव। ब्रूञ्, ब्रवीति कथां देवदत्तः, ब्रूते कथा स्वयमेव, वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम्, आत्मनेपदाकर्मकः, 'वेः शब्दकर्मणः' 'अक र्मकाच्च' विकुर्वते सैन्धवाः वल्गन्तीत्यर्थः, तान्यदान्यो वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वं, पुनः सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेव, यक्चिणौ न भवतः, क्वचित्तु वृत्तौ आहन्ति माणवकम्, आहते माणवकः स्वयमेवेति पठ्यते, तदयुक्तम्, आहन्ति माण वकमिति सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्च, अन्ये पुनराहुः। आत्मनेपदाकर्म केति धातूपलक्षणं हन्तिश्चायं 'आङो यमहनः' इत्यत्र यदा कर्माविवक्षया ऽकर्मकस्तदात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्तस्याद्यसकर्मकत्वेऽप्यविरुद्धमुदाहरण मिति, भूषाकर्मकिरादिसनां यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, कर्मशब्दः क्रि- यावाची भूषाफलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यतइति कर्मस्था भूषा, अलङ्कु रुते कन्या स्वयमेव अलङ्करिष्यते कन्या स्वयमेव अलमकृत कन्या स्वय मेव, अवकिरते हस्ती स्वयमेव अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव अवकरिष्यते हस्ती स्वयमेव, यक्चिण्चिण्वद्भावा न भवन्ति, सन्, मुमुक्षते वत्सः स्वय मेव अमुमुक्षिष्ट वत्सः स्वयमेव, चिकीर्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कटः

स्वयमेव प्रकृत्यर्थापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वम, इच्छा तु कर्तृस्था, आर्थं च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्य तदर्थत्वादिच्छाया ॥

"कुषिरजो प्राचा श्यन् परस्मैपद च" ॥ 'यगात्मनेपदयोरपवादाविति'। श्यन्यकोपवाद परस्मैपदमात्मनेपदस्य, श्यन्यकोश्चात्र नुमि स्वरे च विशेष, कुष्यन्ती जङ्घा श्यनि 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति नित्य नुमागम, नित्त्वाच्चाद्युदात्तत्व भवति, यकि 'त्वाच्छीनद्योर्नुमि'ति नुम्विकल्प, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे च यक एवोदात्तत्व स्यात्। 'रज्यतीति'। अनिदितामिति नलोप । कुष्यते रज्यतइति पक्षे यगात्मनेपदे भवत । 'लिङ्लिटोरिति'। आशिषि लिडत्र गृह्यते यदुक्त कुषिरजो श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनमवचने हि लिङ्लिटो प्रतिषेध इति । 'स्यादिविषये चेति'। आदिशब्देन सिजादीना ग्रहणम्। 'चुकुषे ररञ्ज इति'। लिट् आत्मनेपद तस्य एशादेश । 'कोषिषीष्टेति'। 'लिङ सीयुट्' 'सुट्तिथो' लघूपधगुण । 'रङ्क्षीष्टेति'। एकाच इतीट्प्रतिषेध, 'चो कु'रिति कुत्व गकार, तस्य चर्त्व ककार । 'अकोषि अरञ्जीति'। चिण् ॥

"धातो" ॥ आ कुतोयमधिकार, कि प्राग्लादेशाद् आहो स्विदाध्यायपरिसमाप्तेरिति विचारे द्वितीय पक्षमाश्रयति। 'आध्यायपरिसमाप्तेरिति'। एश शित्करणात्, तद्धि धातोरित्यधिकारे सति 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदे परस्य' तकारस्य स्थाने एत्वे सति अकारस्य स्थाने टेरेत्वे अयादेशे च सत्यथेशब्दस्य श्रवण मा भूदित्येवमर्थ क्रियते प्राग्लादेशात्पुनर्ह्रात्वधिकारे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति एकारस्यैकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारमन्त्ये ऽल्यनुसहार बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यति कि शकारेण, यद्याध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकार, आद्ये योगे न व्यवाये तिङ स्यु, आद्ये योगे तिबादिसूत्रे येमी लावस्थाया स्यादयो विधीयन्ते तेषु कृतेषु तैर्व्यवधाने तिबादयो न स्यु, करिष्यति हरिष्यति कर्ता, शबादिषु तु न दोष, तेषा सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात् तिबादयश्च तत्र सावकाशा, न स्यादेत्व टेष्टिता यद्विधत्ते व्यवायइ-

त्येव पचते यजते, क्व तर्हि स्यात् आस्ते शेते धत्ते रुन्धे बेभिदाते इत्यादौ यत्र न विकरणा सन्ति एश शित्त्व लिटस्तझयोरेशित्ययमेश् शित्कर्त्तव्य, एतच्चोपक्रमएव व्याख्य त, यच्च लोटो विधत्ते तच्च विकरणव्यवाये न स्यात् 'लोटो लङ्वत्' 'एरु' 'सेर्ह्यपिच्चे' त्यादि पचतु पचतमित्यादि, स्तौतु जुहोतु भिनत्तु आस्तामित्यादावेव स्यात् यच्चाप्युक्त लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् 'नित्य ङित ' इतश्च' तस्थस्थमिपा तान्तन्ताम ' 'लिङ सीयुट्' 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे' त्यादि, तथा 'थास से' पचस इत्यादौ न स्यात्। नैष दोष । विहितविशेषण विज्ञास्यते धातोर्विहितस्य लोट इति, यद्येव 'विदो लटो वे त्यत्रापि विदेर्धातोर्विहितस्य लटस्तिबादीना णलादय इति विज्ञायमाने विन्दति विन्दत विन्दन्तीति लाभार्थस्य विकरणेन व्यवायेपि णलादय प्राप्नुवन्ति, न क्व चिद्विहितविशेषण धातुग्रहणमिति सर्वत्र तथा भवितव्यम् । अथ वात्र धातुना विहित विशेषयिष्यामो विदिना ऽऽनन्तर्य, धातोर्विहितस्य लटो विदेरनन्तरस्येति 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे' त्यत्रापि धातुना विहित विशेष्यते अभ्यस्तेन चानन्तर्य धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्य ङितो झेरिति तेनाजागरिष्युन् अजागरिष्यन्नित्यादौ न भविष्यति, आत इत्यत्र कथ, यदि तावद्धातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् अत्रापि प्राप्नोति, अथ आकारान्ताद्धातोर्विहितस्येति, अपिबन्नित्यत्र प्राप्नोति, अस्तु धातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् इत्यत्र लुना झि इति स्थिते 'श्नाभ्यस्तयोरात' इति लोपे कृते आकाराभावान्न भविष्यति नात्र लोप प्राप्नोति ईहल्यघो' रितीत्वेन बाध्यते एवमप्याकारान्न भविष्यति, न त्वेत्व प्राप्नोति अन्तिभावेन बाध्यते, नात्रान्तिभाव प्राप्नोति जुसभावेन बाधनात्, तदेव लोप ईत्वेन ईत्वमन्तिभावेन अन्तिभावो जुसभावेन जुस् भावो लोपेन लोप ईत्वेनेति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोष । आयचादिष्रूपदेशिवद्वचनादुपदेशकालएव झस्यान्तिभावे कृते लोपो लोपेन व्यवस्था, कि चात इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते आकारान्तात्सिज्लुगन्ताद्धिति तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्ग, तदेवमाध्यायपरिसमाप्तेर्धात्वधिकार

इति स्थित, वक्ष्यति 'तव्यत्तव्यानीयर' इति, कि च स्यात् यदि तव्यादि विधे धातोरिति नानुवर्त्तेत ड्याप्प्रातिपदिकादपि तव्यादय स्यु, साधने तव्यादयो विधीयन्ते साधन च क्रियाया क्रियाया अभावात्साधनाभाव साधनाभावात् ड्याप्प्रातिपदिकात्तव्यादयो न भविष्यन्ति, कथ तर्हि कर्मादिषु विधीयमाना द्वितीयादयो भवन्ति, नैव प्रातिपदिकार्थस्य साधने द्वितीयादय कि तर्हि शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षे तस्यैव कर्मादिभावे, तव्यादयस्तु प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षे साधने चरितार्थो न ड्याप्प्रातिपदिकाद्भविष्यन्ति, इद तर्हि प्रयोजन सत्यापयेत्यादयो येपभ्रशा क्रियावचनास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन्निति, नहि ते धातव, भूवादिपाठाश्रयत्वाद्धातुसञ्ज्ञाया, कि च सोपसर्गाल्लडादयो मा भूवन्निति धात्वधिकार क्रियते अन्यथा प्राकरोत्प्रास्थित अध्यैष्टेति धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत प्रत्ययविधावङ्गसञ्ज्ञायामडादिप्रसङ्ग, चोदयति। 'धातुग्रहणमनर्थं यङ्विधौ धात्वधिकारादिति'। धातोरेकाच इत्यत्र यङ्विधौ धात्वधिकारादिति धातोरेकाच इत्यत्र यङ्विधौ यद्धातुग्रहण तस्येहाधिकारादित्यर्थ। परिहरति। 'कृदुपपदसञ्ज्ञार्थं त्विति'। एतदेवव्याचष्टे। 'अस्मिन्निति'। अस्मिन्नेवेत्यवधारणा द्रष्टव्य तद्दर्शयति। 'पूर्वत्र मा भूतामिति'। असत्यस्मिन्नधिकारे धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्ट तदुपपदमित्येतावानर्थ स्यात् ततश्च पूर्वत्रापि स्यात् 'ल्लि लुङि' लुङन्तउपपदे ल्लिरिति, एव कृत्सञ्ज्ञापि धातोर्विहितस्यातिङो भवतीति पूर्वत्रापि स्यात् ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्यप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञाया कृदन्त प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकत्वे सति तिङोक्तेप्येकत्वे वचनग्रहणादेकवचनस्य चोत्सर्गत्वात्सोरुत्पत्ति प्रसज्येत तस्मादस्मिन्धात्वधिकारे यथा स्याता पूर्वत्र मा भूतामिति पुनर्द्धात्वधिकार क्रियते। ननु चाधिकारेण ते सञ्ज्ञे विधास्येते प्रत्ययसञ्ज्ञा च तत्र ते पूर्वत्र भविष्यत इत्याशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह 'आर्द्धधातुकसञ्ज्ञार्थं चेति'। क पुनरार्द्धधातुकसञ्ज्ञाया द्वितीयधातुग्रहणस्योपयोग इत्यत आह। 'धातोरित्येव विहितस्येति'। 'लूभिरिति'। अत्र सत्यपि प्रातिपदिकत्वे धातुत्वमप्यस्ति पूर्वप्रवृत्ताया धातुसञ्ज्ञाया अनिवर्तनात् ततश्च

धातोरेवाय विहित इति आर्द्धधातुकसज्ञा स्यादेव, यदि तु शमि धातो रित्यत्र धातुग्रहणस्य द्वितीयस्यार्द्धधातुकसज्ञार्थं स्वरितत्व प्रतिज्ञायेत अयमप्यधिकार शक्योकर्त्तु वासरूपविधिरप्यधिकारेण सिद्धस्तेन क्तादि भि सिच समावेशो न भविष्यति ॥

"तत्रोपपद सप्तमीस्थम्" ॥ सप्तमीस्थमित्यस्यार्थमाह । 'सप्तम्या निर्दिष्टमिति' । सप्तम्या विभक्त्योच्चारितमित्यर्थ । सप्तम्यन्तेन पदेन प्रतिपादितमिति वा, अस्मिन्पक्षे सूत्रे सप्तमीशब्देन सप्तम्यन्तमुच्यते सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादो प्रतिपाद्यत्वेन स्थित कुम्भादिकमित्यर्थ, प्रथमे तु पक्षे कर्मणीत्यादेर्य सप्तम्या निर्देश स एव कुम्भमित्यादेरपि प्रयोगगतस्य सप्तम्या निर्देश यथा 'तस्यापत्य' मित्यादो तस्येति सामान्य विशेषोपलक्षणार्थमिति तदीयमेव प्राथम्य विशेषाणामपि भवति तद्वद त्रापि। 'कुम्भकार इति' । अत्रोपपदत्वात्समास कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व च भवति । 'स्थग्रहणमित्यादि' । सूत्रेषु य सप्तम्या विभक्त्या निर्देश उच्चा रण सप्तम्यन्तेन वा पदेन प्रतिपादन तदेव सज्ञाङ्गमिति प्रतिपत्त्यर्थमि त्यर्थ । ननु सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रादिषु सप्तम्या निर्दिष्ट ग्रहीष्यते नार्थ एतदर्थेन ग्रहणेन तत्राह । '[1]अन्यथा हीति' । मुख्यार्थसभवे गौणस्या- ग्रहणात् सप्तम्या एव सज्ञा स्यात् सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्र- तिषेधात्, न चासतस्सज्ञिन सज्ञा शक्या विधातुमिति यत्र सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यादित्यर्थ । 'स्तम्बे रम इति' । 'स्तम्बकर्णयोरमिजपो'रित्यच् 'तत्पु रुषे कृति बहुल' मित्यलुक् । 'यत्र वेति' । यत्र सूत्रे सप्तमीश्रुति सप्तमीश ब्दस्य श्रवणमित्यर्थ । 'अशब्दसज्ञेति' । स्वरूपग्रहणप्रतिषेधादभ्युपगम्य वादोय सर्वथेष्ट न सिद्ध्यतीत्यत्र तात्पर्यम् । 'स्थग्रहणात्त्विति' । स्थग्रहणे सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य सज्ञाविधानात्सर्वत्र सिद्ध्यतीत्यर्थ । ननु च लघ्वर्थं सज्ञाकरण तत्किमर्थ गुर्वी सज्ञा क्रियतइत्यत आह । 'गुरुसज्ञाकर णमिति' । उपोच्चारित पदमुपपदमित्येवमर्थानुगता सज्ञा अन्वर्थसज्ञा । 'समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमिति' । इह यदा स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्त्रिक

१ इतरथेति २ पुस्तके पाठ स एव मुद्रितमूलपुस्तकानुगुण ।

प्रातिपदिकार्थस्तदा नान्तरेण विभक्ति कर्माधिकरणाद्युपपदमुपपद्यतइत्य वश्यमुत्पाद्या विभक्तिरिति पदविधित्वादेव सिद्ध परिभाषाव्यापार, पञ्चकपक्षे तु प्रातिपदिकस्यैव कर्माद्यभिधायित्वेन पदविधित्वाभावा त्परिभाषाव्यापारो न स्यादित्यन्वर्थया सञ्ज्ञया बलात्प्रवर्त्त्यते। नैतदस्ति। पञ्चकपक्षेपि विभक्त्युत्पत्त्या पदत्वे सत्येव प्रत्यय इति प्रतिपादनात्, ननु गतिकारकोपपदाना कृद्भिस्सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वच नात्कथमुपपदस्य सुबन्तत्व, सामि स्मत्तो भवान्, 'उपपदमतिङि' त्यत्र हि सुपेति तृतीयान्तमेव निवृत्त सुबिति प्रथमान्तमनुवर्त्ततइत्यवोचाम कथ मपरथा चर्मकारादौ नलोपादि स्यात् 'पश्य कुम्भ करोति कटमिति'। धातोरिति वर्त्तते कर्मादिशब्दाश्च सबन्धिशब्दा तत एव विज्ञास्यामो यस्य धातोर्यत्कर्मेति, एवमपि महान्त कुम्भ करोतीत्यत्र प्राप्नोति न वा भवति महाकुम्भकार इति भवति यदैतद्वाक्य महान् कुम्भो महाकुम्भ महा कुम्भ करोतीति, यदा त्वेतद्वाक्य महान्त कुम्भ करोतीति तदा नेष्यते, कि च स्याद् यद्यत्र स्यात् कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते तदर्थ एकार्थीभावात् महच्छब्देन समासो न स्याद् अन्वर्थत्वादेव सञ्ज्ञाया सप्तमीनिर्दिष्टत्वेपि प्रकृत्यर्थविशेषणात्तद्विशेषणाना च उपोच्चारित पदत्वाभावादुपपदसञ्ज्ञा न भवति, अथ तत्रग्रहण किमर्थ धात्वधिकार प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिस्तृतीये धात्वधिकारइति, नैतदस्ति प्रयोजनम्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्। इद तर्हि प्रयोजन सप्तमीस्थस्य प्रत्ययोत्पत्ति प्रति निमित्तत्व यथा स्यादिति, कथ प्रत्यय इति वर्त्तते सप्तमीस्थमुप पदसञ्ज भवति तत्र चोपपदे सत्येव प्रत्यय इति, अथ कर्मणीत्यादिका सत्सप्तमी तत्कुतोसत्युपपदे प्रत्ययप्रसङ्ग, न, कर्मणीत्यादिका सौत्री सप्तम्यर्थापेक्षा तथा हि सत्यण्प्रत्ययस्याभिधेय कर्म स्यात् यथा 'ध कर्मणि ष्ट्रन्' ति तथा चोपपदत्व न प्रतीयेत अतो यथेत्सञ्ज्ञार्थमनुनासि कत्व प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा केवलमुपपदसञ्ज्ञाया लिङ्ग सप्तमी तथा च धातोरण् भवति कर्म चोपपदमित्येतावानर्थ. स्यात् कर्मणा प्रत्ययो त्पत्ति प्रति निमित्तत्व न प्रतीयेत तस्मात्तदर्थं तत्रग्रहण, किमिदानीं

हेय एवाय ग्रन्थस्तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारइति, न ब्रूमो हेय इति सोप स्कारस्तु भवति एतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्ट तदुपपदसज्ञ भवति तत्र च सति प्रत्यय इति ॥

"कृदतिङ्" ॥ 'तिङ्वर्जित इति' । तिङ्त्वेन त्यक्तस्तिङ्त्वेन रहित, तिङोन्य इति यावत् । 'अतिङिति किमिति' । इह क्रियमाणोप्यय प्रतिषेध स्वाश्रयामेव तिङ कृत्सज्ञा बाधितु प्रभवति न तु लकारस्य कृत्त्वस्त्स्थानिवद्भावेन प्राप्ताम् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वचनादिति मत्वा प्रश्न, तिङ्भाविनो लकारस्यैव कृत्सज्ञा प्रतिषिध्यते प्रतिषेधसामर्थ्याद्वा स्थानिवद्भावो न भविष्यतीत्युत्तरम् । 'चीयात्स्तूयादिति । ननु च ज्ञापकादेतत्सिद्ध यदयमकृत्सार्वधातुकयोरिति पृथक् सार्वधातुके प्रतिषेध शास्ति तज्ज्ञापयति अकृदिति प्रतिषेधो न तिङन्तु भवतीति यदि स्यात् चिनुयात्सुनुयादित्यादौ सार्वधातुकेपि कृत्प्रतिषेधादेव दीर्घो न भविष्यति कि पृथक् सार्वधातुकपर्युदासेन, इह तर्हि पचति पठति 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुगि' ति तुङ् माभूदिति, तुग्विधौ धात्वादेरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तिष्यते, एवमपि चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्र प्राप्नोति, शपा व्यवधानान्न भविष्यति, एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्, एकादेश पूर्व विधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव, नात्र स्थानिवद्भाव प्राप्नोति परत्वादन्तवद्भावेन बाध्यते तस्माच्चिकीर्षतीत्यादौ तुङ् माभूदित्यतिङिति प्रतिषेध कर्त्तव्य, कि च तिङन्तस्य कृदन्त प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसज्ञाया पचेरन् नलोप प्राप्नोति, पपाच ब्रह्मणी टाप्प्राप्नोति, सर्वत्र च स्वाद्युत्पत्ति प्रसज्येत तदेतदस्मादन्यार्थादतिङिति प्रतिषेधादेव सिद्धे चीयादित्यादौ ज्ञापकमाश्रयितव्यमिति वृत्तिकारो मन्यते स्म ॥

"वा ऽसरूपोऽस्त्रियाम्" ॥ असरूप इति पदच्छेद, अन्यथा लाघवे विशेषाभावादसन्देहार्थ सरूपोस्त्रिया वेति ब्रूयात्, अपवादविषयेपि क्वचित्कृता प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमिद वचन, यथोक्तम् असरूपस्य बाधकस्योत्सर्गस्य बाधकविषये निवृत्त्यर्थमिति, परिभाषा चेयम्, अस्मिन्धात्वधिकारे स्त्र्यधिकारव्यतिरेकेण यान्यसरूपस्यापवादस्य विधायकानि

शास्त्राणि तच्छेषभूता, तत्रतत्र वचने क्रियमाणे गौरवं स्यादिति साधारणरूपेण परिभाष्यते, तत्र च अपरूप इति व्यर्थं कस्माच्च विकल्पने सर्वस्यैवासरूपत्वाद्यत्किञ्चित्कदपेक्षया, ऽसरूपपदं चैतत्सापेक्षं प्रतियोगिनि यतोत्र भिन्नरूपत्वमसरूपत्वमिष्यते, केन चिद्धि किञ्चित्सरूपमसरूपं वा भवति तत्र केनासरूप इत्यपेक्षाया स्वविधानवेलाया य, स्वस्मिन्विषये प्राप्त स एव बुद्धिस्थ प्रतियोगी गम्यते, ऽपवादविधानसमये चोत्सर्गस्तमपि विषयमवगाहुमुपक्रममान उपारूढो बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोपवाद एवात्रासरूपो विवक्षित इत्याह । 'अपरूपोपवादप्रत्यय इति'। एवं स्थिते यद्ययमुत्पत्तिविकल्पस्स्यादपवादप्रत्ययो वा भवतीति, तत स्वविषये काम विकल्पस्तस्य लभ्यते न तूत्सर्गं प्रवर्तेत तत्रातद्विषयो ह्यसौ, उत्सर्गापवादशास्त्रयोर्हि प्रमितिव्यापारे पर्यवसिते पश्चादियमत्रैव प्रदेशे स्थिता ऽपवादस्य पक्षे प्रवृत्ति प्रतिबध्नाति, अपवादशास्त्रेण य स्वीकृतो विषयस्तद्व्यतिरिक्तविषया सामान्यशास्त्रस्य प्रमितिरित्यपवादस्याप्रवृत्तावपि नैवोत्सर्गस्य तस्मिन्विषये प्रमिति प्रवृत्तिर्वोपपद्यते तद्धितवत्, तद्यथा दक्षस्यापत्यमत इञि विकल्पिते पक्षे ऽण् न भवति अपि तु वाक्यमेव भवति तत्कस्य हेतो समर्थाना प्रथमाद्वेति तटस्थेन पक्षे प्रवृत्तिर्निरुद्ध्यते न पुनरेकवाक्यतया प्राप्तिरेव विकल्पदूषितेति तथेहापीति, अपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्राद्यभिधानायानुज्ञाता स्याद्यथाग्निचिदित्यादौ क्विबादिलोपे तदाह । 'तत्रोत्पत्तिर्वा प्रसङ्गो यथा तद्धितइति'। तमिममुत्पत्तिविकल्पपक्षे दोष दृष्ट्वा बाधकत्व विकल्प्यतइत्याह । 'वा बाधको भवतीति'। उक्त च सिद्धन्त्वसरूपबाधकस्य वावचनादित्यसरूपो वा बाधको भवतीति वक्तव्यमित्यर्थ । ननु तत्रतत्रोच्यते यत्रान्यत्क्रियापदन्न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपर इति तत श्चासरूपो वेत्युक्ते भवतीत्येवाध्याहारो युक्तो न पुनर्वा बाधक इति । उच्यते । उत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजन केवलाया प्रकृते प्रयोग, केवला च प्रकृति स्वार्थमात्रमभिधातुमसमर्था कि पुन कर्त्रादिकमभिधास्यति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये हि प्रयुज्यमानेन्वयव्यतिरेकाभ्यामय प्रकृत्यर्थो ऽय

प्रत्ययार्थे इति व्यवस्थाप्यते ऽनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कञ्चिदप्यर्थं गमयति, प्रयोगोपि हि तस्या दुर्लभ परश्चेति नियमात्, तद्धिते त्वनुत्पत्तिपक्षेप्युत्सर्गप्रवृत्तिव्यतिरेकेण प्रत्ययान्तरमस्ति षष्ठी, इह तु न तथेति सामर्थ्याद्बहिरङ्गमपि बाधकत्वमविकल्प्यते । ननु च शास्त्र शास्त्रेण बाध्यते न पुन कार्यं कार्येण निदानोच्छेदेनैव हि निदानिन उच्छेद शक्यते कर्तुं नहि प्रदीपे ऽनुच्छिन्ने तत्प्रकाश उच्छिद्यते तत्किमुच्यते ऽपवादप्रत्यय इति, एव तु वक्तव्यम् अपवादशास्त्रमिति । उच्यते । सर्वस्यैवापवादशास्त्रस्य स्वगतमसारूप्यमव्यभिचारीति प्रत्ययद्वारक तदाश्रयणीयमित्यपवादप्रत्यय इत्युक्तम् । एवम्भूतस्य प्रत्ययस्य विधायक शास्त्रमित्यर्थ । यद्वा प्रत्ययस्य बाधकत्वविकल्पसामार्थ्याच्छास्त्रमपि पक्षे बाधक भविष्यति । अथ वा वृत्तौ वस्तुमात्र दर्शित यथा त्वयमर्थ उपपद्यते तथा सूत्र व्याख्येय तत्रेद व्याख्यान परिभाषेयमित्युक्त तत्रैकपरिभाषावदियमपि पदमुपस्थापयति अस्मिन्धात्वधिकारे यत्रासरूपोपवादप्रत्ययो विधीयते तत्र वेत्युपतिष्ठते स्त्र्यधिकारे तु नेति किं कृत भवति ददातिदधात्योर्विभाषेत्यादिवत् प्रमितिरेव विकल्परूषिता भवति ततस्तद्वदेवोत्सर्गस्य प्रवृत्तिसिद्धिरिति, अथासरूप उत्सर्गप्रत्ययोपवादविषये वा भवतीति विज्ञायमाने को दोष , न खलु कश्चिद्दोष , अपवादविकल्पे प्राप्ते विभाषा उत्सर्गविकल्पे त्वप्राप्तविभाषेति किन्तु प्रतियोग्यपेक्षमसरूपपदमप्यपवादमेव गोचरयतीत्युक्तम् । अस्त्रियामित्यत्र पक्षत्रय सम्भवति अभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामभिधेयाया वासरूपो न भवतीति, स्त्रियामित्येव वा विहितस्यासरूपस्य निषेध स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्य ये विधीयन्ते ते नेति, स्त्रीग्रहण वा स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्त्रियाक्तिन्नित्यस्मिन्नधिकारे नेति, तत्राद्ये पक्षे विक्षिपा विक्षेपिका विक्षेप्तेतिकविषये ण्वुल्तृचौ न स्याताम्, द्वितीये तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां' व्यावक्रोशी व्यावक्रुष्टिरिति णचो विषये क्तिन् न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानादिति, ममाद्ययो पक्षयोर्दोष दृष्ट्वा तृतीय पक्षमाश्रित्याह । 'स्त्र्यधिकारविहितप्रत्यय वर्जयित्वेति' । केचिदाहु । अपत्रा

द्वप्रत्यय वर्जयित्वेति वक्तव्ये प्रत्यय वर्जयित्वेति वचन प्रत्ययमात्रपरि ग्रहार्थं तेनोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारनिवेशिनोरप्य प्रतिषेध कि सिद्ध भवति आसना आस्या स्त्र्यधिकारविहितेनापि युचापवादेन ऋह लोप्यंत समावेश सिद्धो भवति, घञस्तु क्तिनादिभिरनभिधानादस मावेश इति, अन्ये तु अपवादो वा बाधको भवतीति प्रकृतत्वात्स एवात्र प्रत्यय इति व्याचक्षते तेन घञ क्तिन्नादिभिरसमावेश 'आस्येत्यत्र कृत्य ल्युटो बहुलमिति ण्यदिति'। 'ण्वुल्तृचावुत्सर्गाविति'। धातुमात्रे विधा नात्। 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क इत्यपवाद इति'। धातुविशेषे विधानात्, कि पुन प्रयोगगतमसारूप्यमाहोश्विदुपदेशगत, कि चात प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधो ह्यो ऽपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति प्रयोगे ह्यसरूपत्वात् लङ्यनचक्र स्तकार प्रत्यय, लुङ्यपाक्षीदितीच्छब्द, श्व कर्तेत्यत्र लृडपि प्राप्नोति, ज्ञाप कात्सिद्ध यदय 'हशश्वतोर्लङ्चे' ति लिङ्विषये लङ शास्ति तज् ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपविधिरिति, एवमपि ग्रामणी ग्रामनाय इति क्विबादि विषयेऽणादयो न स्यु नहि क्विबादय प्रयोगे रूपवन्तो लोपविधानात्ते षाम्, तस्मादुपदेशगतमसारूप्य, यद्येवमनुबन्धभिन्नेषु विभाषा प्रसङ्ग कार्णोरपि ह्युपदेशे भिन्न रूप प्रयोगे तु समान तत्राह। 'नानुबन्धकृत मिति'। अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्तत्कृतमसारूप्य नाश्रीयते तथा चोदीचा माङ इति श्रूयमाणेपि ङकारे तस्यानेकान्तत्वादव्याहतमेजन्तत्वमित्यात्व प्रयुक्त दधातिदधात्योर्विभाषेति विभाषाग्रहण च लिङ्गमस्यार्थस्य, अन्यथा ऽनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किन्तेन, इह क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधि प्राप्नोति, हसित छात्रस्य शोभन हसन छात्रस्य अत्र क्तल्युड्विषये घञपि प्राप्नोति, तुमुन् इच्छति भोक्तुम्, अत्र इच्छार्थेषु लिङलोटाविति लोट् प्राप्नोति, तुमुना च बाध इष्यते लिङ् तु लिङ् चेति वचनाद्भवत्येव, यद्येवमस्मादेव नियमाल्लोडपि न भविष्यति, खलर्थे आतो युच् ईषत्यान, अत्र खलपि प्राप्नोति। ननु स्त्र्यधि कारे तावदस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्याप्रवृत्ति परस्तादपि विच्छिन्नत्वा द्वेव न भविष्यति, स्यादेतदेव, यद्ययमधिकारस्स्यात् परिभाषा त्वेषेत्युक्तम्

दृश्यते च स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमपि वासरूपविधि, आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्याद् अन्यथा भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमव गम्यते तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वाप्रत्ययस्तत्रैव च लकार इति समानविषय त्वाद्बाध्यबाधकभाव स्यात्, तथा कालो भोक्तु कालो भोजनस्य तुमुना ल्युटो बाधस्यात, तस्मात् स्त्र्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिरेष्ट तव्य, 'अर्हे कृत्यतृचश्चे' त्यत्र कृत्यतृज्ग्रहण ज्ञापक स्त्र्यधिकारस्य परस्ता दनित्यैषा परिभाषेति, तस्मात् क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषेधो ऽवक्तव्य एव ॥

"कृत्या प्राङ् ण्वुल "॥'ण्वुल्तृचाविति वक्ष्यतीति'। रोगाख्याया ण्वुल् बहुलमित्यय त्ववधिर्न भवति अर्हे कृत्यतृचश्चेति पृथक् तृचो ग्रहणात्, यद्येव प्राङ् ण्वुल इति न वक्तव्य कृत्या इत्येवास्तु तृज्ग्रहणादेव ज्ञाप कात्परतोनुवृत्तिर्न भविष्यति योगापेक्ष च ज्ञापक 'ण्वुल्तृचा' वित्यस्माद्यो ग.त्प्राक् कृत्यसञ्ज्ञाधिकार इति सत्य कृत्या इत्येतावदेव पठित सूत्र कारेण वृत्तिकारस्तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठित सूत्रे प्रचिक्षेप विचित्रा हि वृत्ते कृतिर्वृत्तिकारेण, कृत्या इति बहुवचनमनुक्तसमुच्चयार्थं तेन केलिमर उपसङ्ख्यानमित्यादि नोपसख्येय भवति ॥

"तव्यत्तव्यानीयर "॥ 'वसेरिति'। वस निवासइत्यस्य ग्रहण न तु वस आच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणस्य तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति वचनात्कर्तरि न प्राप्नोतीति वचन णिद्वद्भावाथ च। 'वास्तव्य इति'। तद्धितान्तो वा पुनरेष भविष्यति वास्तुनि भवो वास्तव्य, दिगादित्वाद्यत्, अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदो नास्ति कृत्योकेण्णुजिति यदन्तोदात्तत्व तदेव 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यनेन भविष्यति, केलिमर इति ककारो गुणवृद्धि प्रतिषेधार्थ, रेफस्स्वरार्थ । 'कर्मकर्तरि चायमिष्यतइति'। भाष्ये तु पचेलिमा माषा पक्तव्या भिदेलिमास्सरला भेत्तव्या इति शुद्धे कर्मणि प्रदर्शितम् ॥

"अचो यत्" ॥ 'अज्ग्रहण किमिति'। पूर्वसूत्रएव यद्ग्रहण कर्त्तव्यमिति प्रश्न । 'यावतेत्यादि'। द्वये हि धातवो ऽजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्ताद् ण्यत वक्ष्यति अत पारिशेष्यादजन्तादेव यद्भविष्यतीत्य

भिप्राय । 'अजन्तभूतपूर्वादपीति'। पूर्वं भूतो भूतपूर्वं 'सुप्सुपे' ति समास अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्च अजन्तभूतपूर्वं । 'दित्स्य धित्स्यमिति'। दाञो धाञश्च सन् द्विर्वचन सनिमीमाघ्वित्यादिना इस् 'स स्यार्द्धधातुक' इति तत्वम् 'अत्र लोपोभ्यासस्य' दित्स धित्स इति स्थिते अनुत्पन्नएवार्द्ध धातुके बुद्धिस्थे एवातो लोपे कृते सम्प्रत्यय हलन्त इति ण्यत् स्याद् अज् ग्रहणात्तु भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति तेन यतो नाव इत्याद्युदा त्तत्व ण्यति तु तित्स्वरित स्यात्, चिकीर्ष्यमित्यादौ तु ण्यद्यतो र्वशेषा- भाव, 'यतो नाव' इत्यत्र हि द्व्यच इति वर्त्तते यदा त्वार्द्धधातुके परतो लोप, तदैतदज्ग्रहण न कर्त्तव्यमेव । 'तकिशसीत्यादि'। तकि हसने शसु हिसाया चते चदे याचने यती प्रयत्ने जनी प्रादुर्भावे 'यतो नाव' इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधान जन्यमिति रूप न तु ण्यतापि सिद्ध 'जनिवध्यो श्चे' ति वृद्धिप्रतिषेधात्, शसिमपि केचित्पठन्ति, तद्वा नराशस्य राज्ञ च । 'हनो वा वध चेति'। हन्तेर्वा यत्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च वधा देश । 'वध्यमिति'। तद्धितान्तो वा पुनरेव भविष्यति वधमर्हतीति वध्य, दण्डादिभ्य इति यत्, यदि तद्धित समासो न प्राप्नोति असिवध्यो मुसलवध्य इति, कृति पुन सति 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मिति समास सिद्धो भवति । 'घात्यमिति'। 'हनस्तोचिण्णलो' रिति तत्व हो हन्ते र्ञ्णिन्नेष्विति कुत्वम् ॥

"पोरदुपधात" । 'पाक्य वाक्यमिति'। 'चजो कु घिण्ण्यतो'- रिति कुत्वम्। 'कोप्य गोप्यमिति'। कुप कोपने गुप व्याकुलत्वे । 'आप्य मिति'। आप्लृ व्याप्तौ एषु त्रिषु 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वन्न भवति तित्स्वरित एव तु भवति ॥

"शकिसहोश्च" । 'शक्लृ शक्ताविति'। उपलक्षणमेतत् शक विभाषितो मर्षणइत्यस्यापि ग्रहणम् । 'षह मर्षणइति'। ननु षह शक्त्यर्थइत्यस्यैव परस्मैपदिनोननुबन्धकस्य ग्रहण प्राप्त, नैष दोष, प्रत्य यविधिविषयत्वादननुबन्धकपरिभाषायास्तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्ये तु 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति वृत्तिकारोक्तयोरेव ग्रहणमिच्छन्ति ॥

'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे" ॥ 'अनुपसर्गेभ्य इति'। सूत्रे ऽनु पसर्गइति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भाव । अत एवोपसर्गादन्योनु पसर्गस्तस्मिन्ननुपसर्गे उपपदइत्यर्थो न भवति एव हि केवलेभ्यो न स्यात् 'वद सुपि क्यप् चे' त्यत्र सुब्ग्रहणमनर्थक स्य त् अनुपसर्ग इति हि वर्त्तते तत्र नञिवयुक्तन्यायेनोपसर्गसदृशस्य सुबन्तस्य ग्रहणं भविष्यति। 'नियमार्थमिति'। अनुपसर्गादेव यथा स्यात्सोपसर्गान्मा भूदिति, कथ तर्हि तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति, प्रमादपाठोय विनियाम्यमिति पाठ, एतेन इति यत्नोपचर्यम् इति व्याख्यातम्। 'चरेराङि चागुराविति'। सोपसर्गार्थ वचनम्। 'आचर्यो देश इति'। गन्तव्य इत्यर्थ। उपनेता गुरु ॥

"अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु" ॥ 'अवद्यमिति'। 'निपात्यतइति'। वदेर्नञ्युपपदे 'वद सुपि क्यप् चे' ति यत्क्यपो प्राप्तयो र्यदेव यथा स्याद् गर्ह्यएव च यथा स्यादित्युभयार्थन्निपातनम्। 'अवद्य पापमिति'। अवदनार्हत्वात्। 'अनुद्यमन्यदिति'। गुरुनामादि तद्धि गर्ह्य न भवत्यथ च वदनार्हमपि न भवति अत्र क्यबेव भवति यजादित्वा त्सम्प्रसारणं 'नलोपो नञ' 'तस्मान्नुडचि' 'पण व्यवहर्त्तव्यमिति'[1]। निपातनस्य रूढ्यर्थत्वात् पण्यशब्दस्य च तत्रैव रूढत्वात्, उक्त च ॥

धातुसाधनकालाना प्राप्त्यर्थन्नियमस्य च।
अनुबन्धविकाराणा रूढ्यर्थं च निपातनम् ॥

इति। पाण्यमन्यदिति'। स्तुत्यमित्यर्थ। 'वर्येति स्त्रिया निपा त्यतइति'। सूत्रे ऽवद्यादीनि अविभक्तिकानि पृथक् पदानि न तु द्वन्द्वस्य जसन्तनिर्देश इति भाव। 'शतेन वर्येति'। वृङ् सम्भक्तावित्यस्येद निपा तन तत्रैवानिरोधसम्भवात्। 'वृत्यान्येति'। वृञ् वरणे एतिस्तुशास्वित्या दिना क्यप्। 'वार्या ऋत्विज इति'। एतिस्तुशास्वित्यत्र वृञो ग्रहण वृङ स्तु स्त्रीलिङ्गादन्यत्र ऋहलोर्ण्यदेव भवति, भट्टिकाव्ये तु पुँल्लिङ्गेपि यदेव प्रयुक्त सुग्रीवो नाम वर्योसौ भवता चारुविक्रम इति ॥

१ पण्यमिति निपात्यते व्यवहर्त्तव्य चेतद्भवतीति मूलानुसारेण टीका, मुद्रितमूलपुस्तके तु पण्यमिति निपात्यते पणितव्य चेदिति पाठ।

"वह्यं करणम्" ॥ 'वहेर्द्धातो करणे यत्प्रत्ययो निपात्यत इति'। अर्थव्याख्यानमेतत, वह्यमिति निपात्यते करण चेद्भवतीति वक्तु युक्तम् ॥

"अर्यः स्वामिवैश्ययो" ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वञ्चेति'। अथ यो वैश्य स्वामी च तत्र कथम्, उच्यते, वैश्याख्यायामाद्युदात्तत्व स्वाम्याख्यायामन्तोदात्तत्व,तथा चायस्य स्वाम्याख्यायामिति फिट्सूत्रे आख्याग्रहण कृतम्। 'आर्यो ब्राह्मण इति'। प्राप्तव्य इत्यर्थ ॥

"उपसर्या काल्या प्रजने" ॥ 'उपपूर्वात्सर्त्तेरिति'। भौवादिकस्य जौहोत्यादिकस्य च सर्त्तेशास्त्र्यन्तेभ्यश्चेति निर्देशात्सूत्राद्बहिरपि लुका निर्देश। 'प्राप्तकाला काल्येति'। तदस्य प्राप्तमिति वर्त्तमाने 'कालाद्यदि'ति यत् प्रजनन प्रजन भावे घञ् 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेध। 'उपसर्या गौरिति'। गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तु योग्येत्यर्थ, वृषभोपगमनस्य प्राप्तकालेति यावत्। 'उपसर्येति'। उपसरणीया प्राप्तव्येत्यर्थ ॥

"अजर्यं सङ्गतम्" ॥ 'सङ्गमने कर्त्तरीति'। सूत्रे सङ्गतमिति नपुसके भावे क्त इति दर्शयति, कर्त्तरीति तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावे मा भूदिति निपातनाश्रयणा तेन भावे सङ्गतकर्तृकेपि यदेव भवति अजार्य सङ्गतेनेति। 'अजरितेति'। तृच् ॥

"वद सुपि क्यप् च" ॥ 'अनुपसर्ग इति वर्त्तत इति'। सत्सूद्विषेत्यादौ सूत्रे वक्ष्यति उपसर्गग्रहण ज्ञापकमन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहण न भवतीति तच्चावश्य तथैवाश्रयणीय सुप्यजातौ 'स्पृशोनुदके क्विन्'त्यादावुपसर्गग्रहण मा भूदिति ततश्च नार्थ इहानुपसर्गग्रहणानुवृत्त्या। 'सुबन्ते उपपदे अनुपसर्ग इति'। यद्यपि पूर्व बहुव्रीहे पञ्चम्यर्थे सप्तमीति व्याख्यातम् इह तु विरोधाभावात्तत्पुरुषात्स्वार्थएव सप्तमीति भाव। 'ब्रह्मोद्यमिति'। भावे क्यप् पूर्ववत्सम्प्रसारण ब्रह्मवेद तस्य वदनमित्यर्थ, कथ पुन सकर्मकाद्भावे कृत्यप्रत्यय यावता भावे चाकर्मकेभ्य 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था' इति वक्ष्यति न च कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्व ब्रह्मेति कर्मणा श्रुतत्वात् तस्मादुत्तरसूत्रादिह भावग्रहणमपेक्षणीयमित्याहु ॥

"भुवो भावे" ॥ 'यत्तु नानुवर्त्ततइति'। पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात्। ननु 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था' इति भावकर्मणो कृत्या विधीयन्ते ऽनुपसर्गे इति चानुवर्त्तते ऽनुपसर्गश्च भवतिरकर्मक एवात सामर्थ्याद्भावएव भविष्यति, ननु च प्राप्त्यर्थे सकर्मक एव, सत्य, व्यक्तिनिर्देशात् प्राथम्याच्च सत्तार्थस्यैव ग्रहणम्, न च कालादिकर्मणि प्रसङ्ग, अनभिधानात् तत्किमर्थं भावग्रहणमित्यत्राह। 'भावग्रहणमुत्तरार्थमिति'। 'हनस्त चे' ति सकर्मकादपि हनो भावे यथा स्याद् ब्रह्महत्या वर्त्ततइति कर्मणि मा भूत्त्वया घात्यो वृषल इति ॥

"हनस्त च" ॥ 'ब्रह्महत्येति'। स्वभावत स्त्रीलिङ्गत्वमस्य क्यबन्तस्य यथान्येषाम्भावे कृत्याना नपुसकत्व, छन्दसि तु क्यबन्तस्यापि नपुसकत्वमिष्यते सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे, छन्दसि च स्त्रिया चिद्दृश्य, अस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीय परिगृह्णाणेति । 'प्रघातो वर्त्ततइति'। किं पुन कारण घञ् प्रत्युदाह्रियते न ण्यदित्यत आह । 'ण्यत्तु भावे न भवतीति'। कर्माविवक्षायामकर्मकत्वे सत्यपीति भाव, सकर्मकात्तु भावे ण्यत प्राप्तिरेव नास्ति ॥

"एतिस्तुशास्वृदृजुष क्यप्" ॥ एतीति तिपा निर्देश, किमर्थं धातोर्ग्रहण यथा स्यादिवर्णान्तस्य मा भूदिति अत्र चेण एव ग्रहण नेङिको तयोरधिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्ते, तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येय व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्त । केचित्तु इणवदिक इति वक्तव्यमिति वचनादधीत्या मातेत्यप्युदाहरन्ति । 'स्तुत्य इति'। ह्रस्वस्य तुक्। 'शिष्य इति'।'शास इदङ्हलो' रितीत्व 'शासिवसिघसीना चे' ति षत्वम् आङ शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणमविशेषात् तेनाशास्यमिति धातुस्वरेण मध्योदात्त पद भवति ण्यति तु गतिकारकोपपदात्कृदिति अन्तस्वरितत्व स्यात्। केचित्तु शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति। 'ओरावश्यकइत्यादि'। इह स्तुग्रहणस्यावकाश आवश्यकाविवक्षाया स्तुत्य इति, ओरावश्यक' इत्यस्यावकाशो ऽवश्यलाव्यमिति, अवश्यस्तुत्य इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् ण्यत्स्यात् पुन क्यब्ग्रहणात्क्यबेव भवति।

'दृग्रहणे वृञो ग्रहणमिष्यते न वृङ इति'। ज्ञापकात्, यदयं 'मीडवन्दवृशंसदुहां ण्यत' इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं शास्ति तत्र चेडिवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृङो ग्रहणम्। 'शंसिदुहीत्यादि'। शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे गुहू संवरणे। 'शस्यमिति'। क्यप्यत्र उपधालोपः, भाष्यएतदुपसङ्ख्यानं न दृष्टम्। 'आङ्पूर्वादिति'। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। 'आज्यमिति'। 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति करणे क्यप्, पूर्ववदुपधालोपः, अथ कस्माद् ण्यत्येवोपधालोपो नोक्तः कुत्वप्रसङ्गात्तित्स्वरप्रसङ्गाच्च तस्मात्क्यबन्त एषः, यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति आज्यमित्या अज्यमिति, अवगृह्यतां को दोषः, नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः किन्तु पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं पदविच्छेदो हि पौरुषेयः संहितैव तु नित्यार्थं चार्थनिश्चयाभावे नावगृह्णन्ति यथा हरिवदिति किं हरिशब्द इकारान्त उत हरिच्छब्दस्तकारान्त इति सन्देहात्। 'कथमिति'। इण एवैतद्रूपमिति मन्यमानस्य प्रश्नः। 'एरिति'। इ गतावित्यस्य॥

"ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः"। 'क्लृपिचृती वर्जयित्वेति'। क्लृपू सामर्थ्ये चृती हिंसाग्रन्थनयोः क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारलृकारयोस्सवर्णसंज्ञाविधानाच्च ऋदुपधात्वम्। 'कृत संशब्दने ण्यदेव भवतीति'। अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावपक्षइति भावः। इदमेव च तपरकरणं लिङ्गमनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजन्तात्तु णिलोपे कृते चाकृते च दित्स्यं धित्स्यमिति वद्यदेव भवति। 'पाणिसर्ग्येति'। पाणिभ्यां सृज्यतइत्युपपदसमासः पूर्ववत्कुत्वम्, एवं समवसर्ग्येत्यत्रापि॥

"ई च खनः"॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न इ च खन इत्येवोच्येत दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा आद्गुणे नास्ति विशेषः, ह्रस्वादेशे 'षत्वतुकोरसिद्ध' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् ध्रस्वाश्रयस्तुक्स्यादिति चेद् न, पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तुग्विधावसिद्धः, अन्यथा वृक्षेच्छत्रमिति ङावाद्गुणस्यासिद्धत्वा 'च्छे चे'ति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यादित्यत आह। 'दीर्घनिर्देश इत्यादि'। एतेन ह्रस्वद्वयमत्र विधीयते न दीर्घ इति दर्शयति पूर्वं तु यथाश्रुताश्रयणेनोक्तमीकारश्चान्तादेश इति। 'तत्रेति'। प्रश्लेषे। 'सति ये विभाषेत्यात्व-

बाधनार्थं इति’। अन्यथा ये विभाषेत्यस्यावकाश खायते खन्यते अस्य त्ववकाशो यस्मिन्पक्षे आत्व नास्ति आत्वपक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तर ङ्गत्वाच्चात्व स्यात, एतच्च ये विभाषेति विषयसप्तमी पक्ष उच्यते, तदा हि यकारादौ बुद्धिस्थ एव भवदात्वमन्तरङ्गम् अय त्विकार क्यपा सह विधा नाद्बहिरङ्ग, परसप्तमीपक्षे त्विदमेवेत्वमन्तरङ्ग परनिमित्तमनपेक्ष्य वि धानात् ॥

“भृञो ऽसञ्ज्ञायाम्”॥‘भर्त्तव्या इत्यर्थ इति’। एतेन क्रियाशब्दत्व दर्शयन् सञ्ज्ञात्वमपाकरोति।‘सपूर्वाद्विभाषेति’।असञ्ज्ञायामेव सूत्रेण नित्य प्रसक्तस्य क्यपोय विकल्प । प्राप्तविभाषेत्यर्थ । सञ्ज्ञायामित्यादि’। प्रति षेधस्येति शेष । असञ्ज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्य भार्यो नाम क्षत्रिय इत्यत्र पुसि दृष्टत्वाच्चरितार्थत्वाच्च ते सूत्रकारस्य भार्या शब्द सिद्ध्यतीत्यर्थ । पुसि चरितार्थे हि प्रतिषेधे स्त्रिया क्यपा भवितव्यम् । ननु भार्याशब्दोऽपि सञ्ज्ञा, अभ्रियमाणापि हि भार्या भार्येत्युच्यते तत्कुतोस्य क्यप प्रसङ्ग, न ब्रूमोनेन क्यपा भवितव्यमिति यस्तु सञ्ज्ञायामेव विधीयते सञ्ज्ञाया समजनि षदेत्यादिना तस्यात्र प्रसङ्ग न च तस्यापि प्रतिषेधसामर्थ्यान्निवृत्ति, पुसि प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादिति चोद्यम् उत्तरमाह।‘स्त्रिया भावाधिकारो स्तीति’। ननु सञ्ज्ञाया समजनिषदेत्यत्र वक्ष्यति भावइति न स्वयते पूर्वक एवार्थाधिकार इति यथा समजन्ति तस्यामिति समज्या निषदन्ति तस्यामिति निषद्येत्यादि भवति तत्कथमिदमुच्यते स्त्रिया भावाधि- कारोस्तीति, नेदमपूर्वं चोद्य वृत्तिकार एव हि तत्र वक्ष्यति कथ तदुक्त स्त्रिया भावाधिकारोस्तीति स्त्रिया स्त्रीप्रकरणे सञ्ज्ञाया समजेत्यादिना क्यपि विधीयमाने भावस्याधिकारो ऽभिधेयभावोपगमलक्षणो व्यापा- रोऽस्ति शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् भावएव तेन क्यब् भवति न कर्मणि तेन भार्या प्रसिद्ध्यतीति कर्मणीत्यभिप्राय, एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धक स्येति भृञ् भरणइत्यस्यैव क्यब्विधौ ग्रहण न डुभृञ् धारणपोषणयो रित्यस्य, अतस्तस्माद्वा भृञ् भरणइत्यस्माद्दीर्घान्ताद्वा भार्येति प्रसिद्ध्य तीति परिहारान्तरमप्यत्र सम्भवति ॥

"मृजेर्विभाषा" ॥ 'परिमार्ग्य इति'। 'मृजेर्वृद्धि' पूर्ववत्कुत्वम् ॥

"राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः" ॥ 'राज्ञा सोतव्य इति'। अभिषिक्त क्षत्रियो राजा तेन सोतव्योऽभिषवद्वारेण निष्पादयितव्य इत्यर्थः, कर्मणि क्यब् दीर्घत्वं च निपात्यते, 'राजा वा इह सूयतइति'। अत्र पक्षे लतात्मकः सोमो राजा राजानं क्रीणन्तीत्यादौ दर्शनात्, सुनोतिरत्राप्यभिषवेऽधिकरणे, क्यब्निपातनं रूढ्यर्थं, तेन ज्योतिष्टोमादौ न भवति, पूर्वस्मिन्नपि पक्षेऽश्वमेधादावतिप्रसङ्गः। 'सूसर्त्तिभ्यामिति'। ननु सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागम इत्यभिधानाद्विकल्पोऽत्राभिप्रेत इति चार्थाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः, भाष्यकारप्रयोगात्तु द्वन्द्वः, प्रयुक्तं हि भाष्ये सूसर्त्तिभ्यां च सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागम इति। 'सर्त्तेरुत्वमिति'। दीर्घत्वं तु रपरत्वे सति 'हलि चे'त्येव सिद्धम्। 'सुवतेर्वा रुडागम इति'। सुवतेरिति पञ्चमी सुवतेः परस्य क्यप इत्यर्थः, रुगागम इति पाठे षष्ठी। 'सरतीति'। आकाशे। 'सुवतीति'। षू प्रेरणे तुदादिः, कर्मणि लोकं प्रेरयतीत्यर्थः, उदिते हि तस्मिन्क्रियासु लोकस्य प्रवृत्तिः, कर्तृप्रत्ययेन कर्त्तरि निपातनं दर्शयति, एवं रुच्याव्यथ्ययोरपि द्रष्टव्यम्। आह च सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्त्तरीति। 'कुप्यमिति'। संज्ञायामेतदिष्यते सुवर्णरजतव्यतिरिक्तस्य धनस्येयं संज्ञा, सर्वत्रातिप्रसङ्गो निपातनाश्रयेण परिहार्यः। 'कर्मकर्त्तरि निपातनमिति'। अन्तोदात्तस्य चेति द्रष्टव्यम्, आह हि कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं कर्मकर्त्तरि चेति, शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्य इत्येव भवति ॥

"पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे" ॥ 'पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति'। आरब्धा इति शेषः। 'सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति'। अत्रार्था इत्यपेक्ष्यते पुष्यसिद्ध्यशब्दौ पर्यायौ स्वरूपपरत्वात्तु सूत्रे द्वन्द्वः ॥

"विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु" ॥ 'विपूयो मुञ्ज इति'। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। 'विनीय कल्क इति'। कल्कशब्दोऽयमस्ति पिष्ट औषधे, पथ्या शुण्ठी सैन्धवा शस्य कल्कः पेयो नित्यं सर्वरोगक्षयायेति, तैले घृते वा औषधे प्रक्षिप्ते यदजीषं तत्रापि वर्त्तते, ापे च प्रसिद्धः तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्क इत्यादौ, इह तु प्रथमस्य

यहणमिति केचि,दविशेषेणेति वय, तथा च माघ प्रायुङ्क्त, अविनीय सभ्र मविज्ञासिभक्तिभिरिति । 'जित्य इति' । बलेनाकृष्य , कृष्टसमीकरणार्थ स्थूल काष्ठ हलिरित्युच्यते ॥

"पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" ॥ 'अस्वैरिणीति' । ईर प्रेरणे स्वयमेवे रितु शीलमस्या इति ताच्छीलिको णिनि ,'स्वादीरेरिणो' रिति वृद्धि । 'बा ह्यायामिति' । बहिर्भवा बहिषष्टिलोपश्चेति यञ्टिलोपौ, पक्षे भव पक्ष्य , दिगादित्वाद्यत् । 'यस्य प्रगृह्यसज्ञा विहितेति' । ननु पदावयवस्य द्विवच नादे प्रगृह्यसज्ञा न तु पदस्य, सत्य यौगिकत्वय पदशब्द पद्यते गम्यते ऽनेनार्थ इति, यद्वा प्रातिशाख्ये द्विवचनान्ते पदएव प्रगृह्यशब्द प्रसिद्ध सन्निकर्षोत्र गृह्णातेरर्थ स्वरसन्ध्यभावादग्नी इत्यादौ कियतापि कालेन व्यवधानात्परस्परमचो न सन्निकृष्यन्ते । 'अवगृह्यमिति' । समासे पूर्व पद तत्र हि पदकाले ऽवग्रहो विच्छेद । 'गृह्यका इमे गृहीतका इत्यर्थ इति' । उभयत्रानुकम्पायाया कन्,पञ्जरादिबन्धेन परतन्त्रीकृता शुकादय उच्यन्ते । 'ग्रामगृह्येति' । शेषलक्षणाया षष्ठ्या समास । वासुदेव गृह्येत्यत्र तु कर्त्तरिषष्ठ्या शेषषष्ठ्या वा समास ॥

"विभाषा कृवृषो" ॥ 'वृष्यमिति' । वृषु सेचने ॥

'युग्य च पत्रे" ॥ 'पतत्यनेनेति पत्रमिति' । दाम्नीशसेत्यादिना करणे 'ष्ट्रन् तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमि' ति प्राग्दीव्यतीयेनैव यता सिद्ध स्वरेपि नास्ति भेद कृ पि धातुस्वर यत्यपि 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वम्, अयु ग्यमित्यत्रापि न स्वरे भेद , 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यनेनोत्तरपदान्तोदात्तत्व उ भयत्रान्तोदात्तविधानात् ॥

"अमावस्यदन्यतरस्याम्" ॥ 'अमाशब्द सहार्थे वर्त्तत इति' । अमात्य इत्यादौ दर्शनात् । 'तस्मिन्नुपपदइति' । उपपदत्वमपि निपातना देव, अमेति वा सप्तम्या लुका निर्द्देश , तकारोच्चारणात्प्रकृतस्य ण्यपस्ताव निपातन न भवति, यदि तु परमप्रकृतस्य यतो निपातन स्यात्स्वरे दोष स्याद्यति सति वस्याशब्दे यतो नाव इत्याद्युदात्तत्व कृदुत्तरपदप्रकृ तिस्वरत्वेपि स एव स्वरोवतिष्ठेत ण्यति त्वन्तस्वरितत्व भवति तथा

यता मुक्ते ऽमावास्येत्यधिकरणे ण्यत्न प्राप्नोति, 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति भविष्यति एवमप्युपपदसमासो न प्राप्नोति, मयूरव्यसकादित्व द्भविष्यति, एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो न प्राप्नोति तथा 'अमावास्याया वे' ति ण्यदन्तस्य यत्कार्य तदमदन्तस्यामावस्यशब्दस्य न स्याद् भिन्नत्वादिति यदन्तपचे दोष दृष्ट्वा प्रकृतस्यापि ण्यत एव निपातनमित्याह । 'ण्यत्प्रत्यये' भवतीति' । किं तर्ह्युच्यते ण्यत्प्रत्ययो भवतीति न पुनर्ण्यत्प्रत्ययो निपात्यतइति सत्य स एवार्थ । निपातनाद् ण्यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थ । 'अन्यतरस्या वृद्ध्यभावो निपात्यतइति' । ण्यत्प्रत्ययो नित्य वृद्ध्यभावस्तु पाक्षिक इत्यर्थ । 'सह वसतइति' । सन्निकृष्टौ वसतइत्यर्थ । यदुक्त ण्यत्प्रत्ययो निपात्यतइति तत्राय गुण इत्याह । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति' । ण्यति ह्यमावास्येति स्वत प्राप्त रूप वृद्ध्यभावस्तु तस्यैव विकार इति भाव, यद्वा ण्यति वृद्धौ कृताया पक्षे ह्रस्वोपि निपात्यते स एव वृद्ध्यभाव उक्त, एव श्लोकेप्यवृद्धितामिति, किमत्र निपात्यतइत्याशङ्काया श्लोक । 'अमावसोरित्यादि' । 'वृद्धिभावाभावकृतविशेषाश्रयो द्विवचननिर्देश । 'निपातयामीति' । एकस्यैवेति शेष, अमापूर्वयोर्वसोर्ण्यन्तयोर्मध्ये एकस्य वृद्ध्यभावमह निपातयामीत्यर्थ । सूत्रकारेणैव्यमापन्नस्यैतद्वचन, तथा सति किं सिद्धमित्यत्राह। 'तथेति' । एका तद्वृत्तिरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् एतयोर्द्वयोरपि सिद्ध्यतीत्यर्थ । 'स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यतीति' । एव निपातयतो मम स्वरोपि सिद्ध्यति,व्याख्यात स्वर ॥

'छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि" ॥ 'नुगभावश्चेति' । यदा जुहोतेस्तदेति भाव । 'उपचाय्यपृडमिति' । मृड सुखे पृड च इत्येतस्मादिगुपधलक्षण क, उपचाय्य च तत्पृड चेति कर्मधारय । 'हिरण्ये चेति वक्तव्यमिति' । हिरण्येभिधेयइत्यर्थ '। व्यत्ययमिति' । आद्यन्तविपर्यास इत्यर्थ । 'ण्यदेकस्मादिति' । एकस्माद्धातोर्ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते, तदनन्तरेषु देवहूयादिषु चतुर्षु चतुर्भ्यो धातुभ्य क्यब् निपात्यते । उपसर्गभेदाच्चयतेर्भेद । 'द्वौ क्यपाविति' । द्वाभ्या

धातुभ्यां द्वौ क्यपौ निपात्येते इत्यर्थः । 'ण्यद्विधिश्चतुरिति' । सुबन्तमे तत्, क्रियाभ्यावृत्तिवाचिचतुरो वा ण्यद्विधीयतइत्यर्थः ॥

"ऋहलोर्ण्यत्" ॥ 'ऋवर्णान्तादिति' । अतिस्तु ग्रहणं न भवति हला साहचर्यात् परं कार्यमिति निर्द्देशाद् 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत' इति लिङ्गाच्च ॥

"ओरावश्यके" ॥ 'अवश्यं भाव आवश्यकमिति' । मनोज्ञादि त्वाद्वुञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, किं पुनरवश्यार्थवाचिन्युपपदे प्रत्यय आहो स्विदावश्यके द्योत्ये, तत्राद्ये पक्षउपपदरहितात्प्रत्ययो न स्यात् लाव्यं पाव्यमिति तस्माद् द्वितीयः पक्षआश्रीयतइत्याह । 'आवश्यके द्यो त्यइति' । 'स्वरसमासानुपपत्तिरिति' । उपपदपक्षे उपपदसमासो लभ्यते गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं च द्योत्यपक्षे त्वेतदुभयमपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । 'अवश्यलाव्यमिति' । लुम्पेदवश्यम कृत्यइति मलोपः, द्योतितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यना दरात्, न त्वेतदत्र वक्तव्यं लुम्पेदवश्यमः कृत्यइति वचनादेव द्योतिते अवश्यमः प्रयोग इति तस्यावश्यकर्त्तव्यादौ चरितार्थत्वात् । मयूरव्यंस कादित्वादिति' । तस्याकृतिगणत्वादिति भावः । 'उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति' । मयूरव्यंसकादिनिपातनादेव स्वरोपि भविष्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम् ॥

"आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च" ॥ युप्रभृतीनां द्वन्द्वेन आसु नोतेर्द्वन्द्व इत्याहुः । सुनोतेरभिसम्बन्धस्तदाह । 'आङ्पूर्वात्सुनोतेरिति' । षु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्य त्वग्रहणं कृत्यल्युटो बहुलमिति,यु इति यु मिश्रणे इत्यस्य ग्रहणं युज् बन्धनइत्यस्य तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम् । 'यतोपवाद इति' । 'अचो यत्' 'पोरदुपधादि' ति यथायोगं प्राप्तस्य । 'दाभ्य मिति' । दभेर्धातुष्वपठितस्यापि चुरादौ बहुलमेतन्निदर्शनमिति वचना च्छिष्टप्रयोगाच्च त्रपयत्यर्थयत्यवधीरयत्यादिवद्धातुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

"आनाय्योनित्ये" ॥ 'रूढिरेषेति' । तेन घटादावतिप्रसङ्गो नोद्भा वनीय इति भावो निपातनाच्च रूढित्वम्, उक्तं हि रूढ्यर्थं च निपातन मिति । 'कुतः पुनरनित्यत्वमित्यत्राह' । 'तस्य चानित्यत्वमिति' । 'नि

त्यमजागरणा'दिति'। सततमज्वलनादित्यर्थः, ज्वलनमेव हि तस्य जागरणम्, दक्षिणाग्नावपि विशिष्ट एवेष्यते न सर्वत्रैवेति दर्शयति। 'यश्चेति'। योनिरुत्पत्तिस्थानम् । वैश्यकुलादित्यादिना योनिविकल्पं दर्शयति । 'आनाय्योऽनित्यइति'। 'चेदिति'। घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः । 'भवेदिति'। सम्भावने लिङ् निपातनादेव सम्भाव्यतइत्यर्थः। 'एकयोनाविति' आहवनीयेन'। 'आनेयोऽन्यथा भवेदिति' । घटादावनित्ये भिन्नयोनौ च दक्षिणाग्ना 'वचो यदि'ति यदेव भवतीत्यर्थः ॥

"प्रणाय्योऽसम्मतौ"॥ असम्मताविति बहुव्रीहिरित्याह। 'अविद्यमाना सम्मतिरस्मिन्निति'। सम्मतिश्चात्र समनन प्रीतिविषयभावोपगमनं कर्मव्यापारो विवक्ष्यते न समन्तृव्यापारः तथा सत्यसमन्तरि निपातनप्रसङ्गात् तस्य चानिष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह। '[1]समतता समतिरिति'। समतिरभिलाषोप्युच्यतइति'॥ भोगविषयोप्यादरः समतिशब्देनोच्यते, तन्त्रेणेत्यर्थः॥

"पाय्यसानाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु"। मीयतेनेनेति मानं हूयत इति हविः निवसत्यस्मिन्निति निवासः समिधामाधानी ऋक् सामिधेनी । माङो ण्यत्प्रत्यय इति'। करणे तत्र 'आतो युक् चिण्कृतोरि'ति युक्। 'मेयमन्यदिति'। भावकर्मणोर्यदेव भवतीत्यर्थः। 'सान्नाय्यमिति'। सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति कर्मणि ण्यत्। 'हविर्विशेष इति'। ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्याया मिति विहितयोर्दधिपयसोः । माघस्तु यथाश्रुतार्थग्राही हविर्मात्रे प्रायुङ्क्त हुतमयमवलीढे साधु सान्नाय्यमग्निरिति। 'निचीयतेस्मिन्धान्यादि कमिति'। 'अधिकरणे ण्यत्'। 'धाय्येति'। धीयतेनया समिदिति करणे ण्यत् पूर्ववद्युक् । 'ऋग्विशेषस्येति'। प्रवोवाजा अभिद्यवइत्यादिकस्य। 'किं तर्हि का चिदेवेति'। समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा पृथुयाजा अमर्त्य इत्यादिका। कथं पुनरयं विशेषो लभ्यतइत्याह। 'रूढिशब्दो ह्ययमिति'। अत एव निपातनाश्रयणमिति भावः । रूढित्वमेव द्रढयति। तथा चेति'। धाय्या

१ समननमिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

शसतीति ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे विधानमेतत् सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थमिति भाव ॥

'क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ" ॥ ण्यति प्रकृते यत्प्रत्ययान्तः कुण्डपाय्यशब्दो निपात्यत इत्युक्तं तत्र प्रयोजनमाह । 'यतो नाव इतीति'। यदुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव स्वरः सिद्धो भवतीत्यर्थं, ण्यति तु स्वरितत्वं स्यात् ॥

"अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः" ॥ 'अग्नाविति'। न ज्वलने किं तर्हि तदर्थेष्टकाचयनविशेषे, तत्रैव रूढत्वात्, ईह सपूर्वादूह वितर्क इत्यस्मादनेकार्थत्वादुहेरर्थे वर्तमानादृलन्तत्वाद् ण्यति समूह्यमिति सिद्धं, तथा च समूह्यं चिन्वीत पशुकाम पशवो वै पुरुषः पशूनेवास्य तत्समूहतीति वक्ष्यमाणेनोऽहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दो निरुक्तः ॥

"चित्याग्निचित्ये च" ॥ 'चित्योऽग्निरिति' कर्मणि यदपवादः क्यप् निपात्यते तेनाद्युदात्तत्वं भवति । 'भावे यकारप्रत्यय इति'। किमर्थं पुनरत्रापि क्यबेव न निपातितः, एवं हि तुड् निपात्यो न भवति तत्राह । 'तेनान्तोदात्तत्वं भवतीति'। 'अग्नावित्येवेति'। तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणार्थं नाग्निचित्याशब्दस्य, तस्य भावे निपातितत्वात् तदेतद्दर्शितं 'चेयमन्यदिति'॥

"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" ॥ 'आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति'। गणपाठादिति भाव । 'अपोद्धृत्य ये पठ्यन्त इति'। ते गृह्यन्त इत्यन्वय, अपोद्धृत्येति बुद्ध्या पृथक्कृत्येत्यर्थ । किमर्थं पुनरपोद्धृत्य प्रत्ययविधानं यावता नन्दनादीनां गणपाठादेव सिद्धं साधुत्वम्, उच्यते, असत्यस्मिन्नष्टाध्याय्यां क्वचिदप्यनुपयोगाद्गणत्रयपाठोऽनार्षोऽध्यवसीयेत । 'नन्दिवाशीत्यादि'। टुनदि समृद्धौ, वाशृ शब्दे, मदी हर्षे, दुष वैकृत्ये, राध साध संसिद्धौ, वृधु वृद्धौ, शुभ शुम्भ शोभार्थे, रुच दीप्तौ । 'दूषण इति'। 'दोषो णौ' वित्यूत्वम् । 'सहितपीत्यादि'। षह मर्षणे, तप सन्तापे, शमु दमु उपशमे । 'जल्पन इत्यादि'। जल्प जप व्यक्तायां वाचि । रमु क्रीडायाम्, दृप हर्षविमोचनयोः, क्रदि आह्वाने

रोदने च । कृष विलेखने, ऋषु अलीके, अर्द्द हिंसायाम्, जनमर्दय तीति जनार्दन, कर्मण्यणि प्राप्ते, एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यम् । यु मिश्रणे, षूद क्षरणे, मधुनामाऽसुरस्त सूदयतीति मधुसूदन । ञिभी भये । णिचि 'भियो हेतुभये षुक्' । लूञ् छेदने णश अदर्शने, दमु उपशमे, णय तौ, चित्त नाशयतीति चित्तनाशन, कुल दमयतीति कुल दमन । 'ग्राहीत्यादि' । ग्रह उपादाने, षह मर्षणे, तपु उपतपये, दसु च, भस भर्त्सनदीप्त्योः, तिष्ठतेरातो युक्, मन्त्रि गुप्तभाषणे चुरादि, अर्द्द हिसायाम् । 'रक्षेत्यादि' । रक्ष पालने, श्रु श्रवणे, डुवप् बीजसन्ताने, शो तनूकरणे, एषा निशब्दउपपदे णिनि । 'याचीत्यादि' । टुयाचृ याञ्चायाम्, हृञ् हरणे, व्रज गतौ, वद व्यक्ताया वाचि, वस निवासे एषा प्रतिषिद्धाना णिनिभवति, प्रतिषिद्धार्थानामित्यर्थ, प्रति षिद्धार्थता च नञ्पूर्वाणा भवतीति दर्शयति । 'अयाचीत्यादि' । यद्यपि विशब्दोपि विगर्द्दभरथिरित्यादौ प्रतिषेधे दृष्ट, याच्यादीना तु विपूर्वाणा णिनिर्न दृश्यतइति नञयेव णिनिर्विज्ञायते । 'अचामित्यादि' । अजन्तानान्धातूनामचित्तकर्तृकाणा प्रतिषिद्धार्थाना णिनिर्भवति, न विद्यते चित्तमस्येत्यचित्त स कर्त्ता येषान्ते तथोक्ता । 'विशयी विषयीति' । शीङ् स्वप्ने, षिञ बन्धने, वृद्ध्यभावो निपातनात् । 'अभिभावीभूत इति' । अभिभूतवानभिभावी । अपराधी अवरोधी, राध साध ससिद्धौ, रुधिर् आवरणे । 'परिभ्वी परिभावीति' । पक्षे वृद्ध्यभाव । 'पचेत्यादि' । डुपच पाके । वच परिभाषणे, डुवपिरुक्तार्थ, एव वद्रिरपि । चल कम्पने, पल्ल गतौ । 'नदडिति' । नद अव्यक्ते शब्दे । टकारो ङीबर्थ, एवमुत्तरत्रापि । भष भर्त्सने, प्लुङ् गतौ, चर गत्यर्थ, गॄ निगरणे । तॄ प्लवनतरणयो, चुर स्तेये, दिवु क्रीडादौ, मदिरुक्तार्थ, जॄष् वयोहानौ, मृङ् प्राण त्यागे, क्षमूष सहने, षिवु तन्तुसन्ताने, मिष स्पर्द्धायाम्, कुप क्रोधे, मिधॄ मेधाहिसनयो, व्रण गात्रचूर्णने चुरादि, नृती गात्रविक्षेपे, दृशिर् प्रेक्षणे, सृप्लृ गतौ, डुभृञ् धारणपोषणयो, जार बिभर्तीति जारभरा, एव श्वान पचतीति श्वपचा, न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठा

त्यते कर्मण्यपि भवति । 'पचादिराकृतिगण इति' । तत्सम्बन्धिन आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वात्, तथा च 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति कृतोचि प्रत्यय कृत । घटेश्च 'कर्मणि घटोठजि' ति, तथा यङन्ताना 'यङोचि चे' ति यङोस्मिन्नचि लुगुक्त, भाष्ये चाजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्त पचाद्यनुक्रमणन्तु नदडित्यादावनुबन्धासञ्जनार्थं कर्मोपपदानाम् इगुपधाना च बाधकबाधनार्थम्, देवडित्युभयार्थमन्येषा तु प्रपञ्चार्थं द्रष्टव्यम् ॥

"इगुपधज्ञाप्रीकिर क" ॥ इगुपधादीना समाहारद्वन्द्वे नपुस कत्वेन ह्रस्वप्रसङ्गादितरेतरयोगे द्वन्द्वो व्यत्ययेन भ्यस पञ्चम्येकवचन तत्र कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वात्प्रकृतिवदनुकरण विभक्तावित्वम् । 'ज्ञ इति' । 'आतो लोप इटि च ।' प्रिय इति' । प्रीञ् तर्पणे, इयङादेश । 'किर इति' । कॄ विक्षेपे 'ऋत इद्धातो' । पचादिषु द्रष्टव्या इति'। यद्यप्यजपि वृजादिवत्सर्वधातुभ्यो भवति तथाप्यपवादबाधनार्थमेते पचादिष्ववश्य पाठ्या इत्यर्थं ॥

"पाघ्राध्माधेट्दृश श" ॥ पा पाने, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दाग्निसयोगयो, धेट् पाने, दृशिर् प्रेक्षणे, पा रक्षणइत्यस्य तु लुग्वि करणत्वादग्रहणम् । 'उत्पिब इत्यादि' । पाघ्रादिसूत्रेण यथायोग पिबादय आदेशा । 'व्याघ्र इति' । अत्रा 'तश्चोपसर्गे' इति क एव भवति, अत्र च व्याघ्रादिभिरिति वचन लिङ्गम् ॥

"अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च" ॥ अनुपसर्गादिति व्यत्ययेनैकवचनमित्याह । 'अनुपसर्गेभ्य इति'। लिप उपदेहे, विद्लृ लाभे, आगामिना नुमा सनुम्कयोर्ग्रहण तेन विद्यन्तराणाम ग्रहणम्, धृञ् धारणे, धृञ् अवस्थाने, णयन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्, पार तीर कर्मसमाप्तौ, विद चेतनाख्यानादिषु चुरादि, ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्त, एजृ कम्पने णयन्त, चिती सञ्ज्ञाने चुरादि, सातिर्हेतुम ण्ण्यन्त, षह मर्षणे चुरादिर्हेतुमण्ण्यन्तो वा । 'लिम्प विन्द इति'। 'तुदादिभ्य श.' 'शे मुचादीना' मिति नुम्, धारयादिषु शब्गुणायादेशा । 'नो

लिम्पेरिति'। छन्दसि तु धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारय इति दृश्यते।
'अरविन्द इति'। अराकाराणि दलान्यरशब्देनोच्यन्ते॥

"ददातिदधात्योर्विभाषा"॥ 'दद दध इति'। शप श्लु।
द्विर्वचन 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याकारलोप, दद दाने, दध धारणइत्येता
भ्यामचि कृते दद दध इति सिद्ध दाधाभ्यामपि णे कृते दायो धाय
इति इदन्तु वचन स्वरार्थम् अदद अदध इति अच्कावशक्ताविंत्य
न्तोदात्तत्वम्मा भूत् नञस्वर एव यथा स्यादिति॥

"ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः"॥ 'इतिशब्द आद्यर्थ इति'। अनेका
र्थत्वान्निपातानामुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाता इति निरुक्तकारो
निपातशब्द निराह, ज्वलितीत्यविभक्तिको निर्द्दश, ज्वलादिभ्य इत्यर्थ,
कसिरन्ते येषा ते कसन्ता, तत्र ये कसमधीत्य वृदिति पठन्ति तेषा मते कस
न्तग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम्। ननु च ज्वल दीप्ताविति द्वि पठ्यते घटादिषु
परस्ताच्च तेषामसत्यस्मिन्विशेषणे सन्देह स्यात् किं पूर्वो ज्वलिरादि
रुत पर इति, अत कस समीपभूतेभ्यो ज्वलादिभ्य इति विशेषणमर्थ
वत् नैतत्सुष्ठूच्यते, यद्यन्तशब्द समीपवचनो बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च
कसेग्रहण न प्राप्नोति, पूर्वत्र ज्वलतावादावभिप्रेते तदनन्तर एव धातु
रुपादीयेत परोपदेशेनैव ज्वलतेर्ग्रहणसिद्धे, घटादिपाठश्च मित्सञ्ज्ञाया
चरितार्थ, इतरस्त्वचरितार्थ इति स एवादिर्भविष्यति।' अचोपवाद इति'।
तस्यापि सर्वधातुविषयत्वादिति भाव। भ्रमु चलनइत्यस्य ज्वलादिपाठ
किमर्थ, यावता पचाद्यचि भ्रम इति सिद्ध णेप्येतदेव रूप नोदात्तोपदे
शस्येति वृद्धिप्रतिषेधात्, इहाभ्रम इति अच्कावशक्ताविति स्वरो मा
भूदिति॥

"श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च"। 'अनुपसर्गा
दिति निवृत्तमिति'। उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात्। 'विभाषेति चेति'।
निवृत्तमित्यपेक्ष्यते विभाषाग्रहण ह्यनुपसर्गग्रहणेन सम्बद्धमतस्तन्निवृत्ता
वस्यापि निवृत्ति। 'श्यैङ् इति'। श्यैङ्गताविंत्यस्मात्, शी आत् [illegible]ति
शीङो यणादेशेन ग्रहणाच्च भवति व्याख्यानात् झटिति प्रतीताव

नारोहाव्व । 'आकारान्तेभ्य इति' । एतेन अत्तेरक्षब्दान्ताना पतिप्रभृतीनामकारान्ताना च ग्रहण न भवतीति दर्शयति, एतदपि व्याख्यानादेव । व्यध ताडने, स्रु गतौ आङ्पूर्व सपूर्वश्च, इण् गतौ अतिपूर्व, षोन्त कर्मणि, हृञ् हरणे अवपूर्वो, लिह आस्वादने श्लिष आलिङ्गने, श्वस प्राणने, येत्र सोपसर्गास्तेभ्य सोपसर्गेभ्य एव भवति शेषेभ्यस्त्वविशेषेण । 'बाधकबाधनार्थमिति' । 'आतश्चोपसर्गे' इति विशेषविहित क सामान्यविहितस्य णस्य बाधकस्तद्बाधनार्थमिदम्, एतेनावस्यतेरुपादान व्याख्यातम् । 'अवश्याय इति' । पूर्ववद्गुक् ॥

'दुन्योरनुपसर्गे" ॥ 'दाव इति' । वनवह्नि । कथन्तर्हि दव इति, नयतिसाहचर्यात्सानुबन्धकस्य दुनोतेरिह ग्रहण निरनुबन्धकाद्दवते पचाद्यचि भविष्यति, करणसाधनो वा 'ऋदोरप्' इत्यबन्त ॥

"विभाषा ग्रह" ॥ 'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । एतदेव स्पष्टयति । 'जलचरइति' । 'भव इति' । भवत्येव न तु कदा चिन्न भवतीति भवो देव ससारश्च भावा पदार्था ॥

"गेहे क" ॥ 'गेहइति' । प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषण नोपपद गृहपतिना सयुक्तइति निर्देशादित्याह । 'गेहे कर्त्तरीति' । 'तात्स्थ्याद्दाराश्चेति' । गेहमित्यपेक्ष्यते तेन गौणस्यापि गेहस्य ग्रहणमिति दर्शयति, तच्च तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणेन लभ्यते तत्र वेश्मनि पुल्लिङ्गबहुवचनान्त एव गृहान्ह दाहुको भवति, गृहानुत्तरया सकाशयते, गृहान्गच्छ गृहपती गृहा मह सुमनस' प्रपद्यइति, नपुसकलिङ्गाभिधेयवचन, एव दारेष्वपि, अन्ये तु गृहशब्दो वेश्मन्येव मुख्य, दारेषु गौण इति वदन्ति, तथा न गृह गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यतइति वेश्मन्येव मुख्यता दर्शयन्ति, यथा वृत्तिकारेणोक्त तथा दारेष्वपि मुख्य एवेति लक्ष्यते ॥

"शिल्पिनि ष्वुन्" ॥ पूर्वेण साहचर्यात् शिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणनोपपदमित्याह । 'शिल्पिनि कर्त्तरीति' । क्रियासु कौशल शिल्प तद्यस्यास्तीति शिल्पी । नृतिखनीत्यादि' । एतद्वचनमेव, तेनाह्वाता आह्वायक इत्यादौ न भवति । 'रञ्जेरनुनासिकलोपश्चेति' । एतत्तु ज्ञापका

त्सिद्ध यदय 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चे' ति मित्सञ्ज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति रञ्जेरकित्यप्यनुनासिकलोपो भवतीति ॥

"गस्थकन्" ॥ 'गायतेरिति'। कै गै शब्दे, गामादाग्रहणेष्व विशेष इति गाङ्गताविरयस्यापि ग्रहण प्राप्तम्, अनभिधानान्न भवति थकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातु समर्थ ॥

"ण्युट् च" ॥ णकारो युगर्थं, टकारो ङीबर्थ । 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र ण्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् थकनो मा भूदिति ॥

"हश्च व्रीहिकालयो"॥'जहातेरिति'। ओहाक् त्यागे। 'जिहाते रिति'। ओहाङ्गतौ, प्रायेण जिहीतेरिति पाठ स त्वयुक्तस्तिप पित्त्वादी त्वाभावात्, जहाते ककारोऽत्र सामान्यग्रहणार्थं, अन्यथा एकानुबन्धक त्वादस्यैव स्यात्, अथ हाङ इत्युच्येत एवमपि तस्य ग्रहण न स्यात् तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणम् । व्रीहिकालयोरिति कर्त्तुर्विशेषणत्वोपपद त्विच तुर्थ्या हायनस्य 'दामहायनान्ताच्चे' ति वचनादिति मत्वाह। 'व्रीहौ काले च कर्त्तरीति। 'जहत्युदकमिति कृत्वेति'। व्रीहौ हायनशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त दर्शित, जाङ्गलदेशोद्भवा केचिद् व्रीहयो हायना इत्याहु । 'जिहीते भावानिति'। भावा पदार्थास्तान् जिहीते गच्छति परिच्छेदक त्वेन व्याप्नोतीत्यर्थ ॥

"प्रुसृल्व समभिहारे वुन्" ॥ प्रुसृल्व इति पञ्चम्या स्थाने जस्, 'ओस्सुपी' ति यणादेश । 'साधुकारित्व लक्ष्यतइति'। प्राय सहचरित त्वात् पुन पुनरनुष्ठान समभिहार, यश्च या क्रिया पुन पुनरनुतिष्ठति तस्य तत्र प्रायेण कौशलमुपजायते ऽत प्राय साहचर्यात्साधुकारित्व लक्ष्यते, लक्षणया तत्र वर्त्ततइत्यर्थं, तेन कि सिद्ध भवतीत्याह। 'सकृदपीति' ॥

"आशिषि च" ॥ 'आशिषि गम्यमानायामिति'। न वाच्याया 'कर्त्तरि कृदि' ति कर्त्तुरेव वाच्यत्वात्। 'प्रार्थनाविशेष इति'। अप्राप्त स्याभिलषितस्य प्राप्तुमिच्छा प्रार्थना आशी । 'स चेत्क्रियाविषय इति'। धातोरित्यधिकाराद् धातोश्च क्रियावचनत्वात् । 'अमुष्या क्रियाया

इति'। जीवनादिकाया, अनेन प्रयोक्तृधर्मत्वमाशिषो दर्शयति। 'जीव तादिति'। आशिषि लोट्प्रयोगेणोदाहरणे आशिष दर्शयति॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद॥

'कर्मण्यण्"॥ कर्मणीति नेद स्वरूपग्रहणमशब्दसञ्ज्ञेति प्रति षेधात्, ननु चार्थस्यैव सञ्ज्ञा न शब्दस्य, अशब्दसञ्ज्ञेति नैव विज्ञायते शब्दस्य सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञेति किन्तर्हि शब्दे सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञेति, शब्द शब्देन शब्दानामनुशासन व्याकरणमुच्यते, असति च बाधे कृत्रिमाकृत्रि मयो कृत्रिमस्यैव ग्रहण युक्त तस्मात्पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणमङ्गी कृत्य तस्यावान्तरभेदमाह। 'त्रिविध कर्मेति'। ता एव तिस्रो विधा दर्शयति। 'निर्वर्त्य विकार्य प्राप्य चेति'। यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्य, यथा कुम्भ करोति पुत्र प्रसूतइति, यस्य तु सत एव कश्चिद्विकार क्रियते तद्विकार्य, स च विकार क्वचित्प्रत्यक्षगम्य, यथा काष्ठानि भस्म करोति, सुवर्ण कुण्डलङ्करोतीति, क्वचिच्छास्त्रगम्यो व्रीहीन् प्रोक्षतीति, अत्र प्रोक्षणेन व्रीहिषु कश्चिदतिशयो जन्यतइति शास्त्रादेव गम्यते, एतावता च भेदेन सस्कार्यमेतत्कर्मेति चातुर्विध्य मीमासका मन्यन्ते, क्रियाकृतविशेषाभावे तु प्राप्य कर्म, यथा वेदमधीते चन्द्रा पश्य तीति, ननु च कर्तुरीप्सिततममित्येतदेव कर्म त्रिविध, मन्यदप्यस्ति 'तथा युक्त चानीप्सित'मिति तच्च द्विविध द्वेष्यमितरच्च, तथा 'अकथित च' एव 'दिव कर्म च' तथा 'अधिशीङ्स्थासा कर्मेति' तदेवमवान्तरभेदविव क्षाया सप्तविध कर्म। उक्त च

निर्वर्त्य च विकार्य च प्राप्य चेति त्रिधा मतम्।
तत्रेप्सिततम कर्म चतुर्धान्यत्तु सञ्ज्ञितम्॥
औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम्।
सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यात यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्॥

इति। तत्किमुच्यते त्रिविध कर्मेति। केचिदाहु कर्तुरीप्सिततम मेवात्र कर्म गृह्यते ऽन्यत्राण् न भवतीति, अन्ये त्वाहु। आदित्य पश्यता

त्यादौ मा भूदित्येवमथ कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणइति वक्तव्य मित्याशङ्क्य वार्त्तिककारेणोक्त कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणइति चेद्वै दाध्यायानामुपसख्यानमित्यादि तदनेन प्रदर्श्यते, त्रिविधमपि कर्म गृह्यते न पुन प्राप्य न गृह्यतइति न तु सूत्रान्तरोक्त व्यावर्त्यते, तथा च 'दिव कर्म चे' त्यत्र समावेशस्य प्रयोजनमुक्त मनसा देव इत्यत्र कर्मत्वादणकरण त्वात्तृतीयेति, एव च वृक्षावास पर्वताधिवास इत्याद्यपि यथादर्शन भव तीति । 'अनभिधानादिति' । तच्चानभिधान यत्राप्तैरुक्त तत्रैवान्यत्र तु यथालक्षण भवत्येव, तथा च पठति यथालक्षणमप्रयुक्तइति । 'शीलि कामीत्यादि' । शील समाधौ, भक्ष अदने चुरादि, कमु कान्तौ णिङन्त, चर गत्यर्थ आङ्पूर्व, णस्य णित्करण चरेर्वृद्ध्यर्थम । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व चेति'। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यापवाद । 'मासशीलेति'। अत्राणि सति ङीप्स्यात, णोपि क्व चिदणकृत भवतीत्येतत्तु ताच्छीलिकएत्र णो भवति मनेर्दीर्घश्चेति सप्रत्ययान्तो मासशब्द, कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति मध्योदात्त । अस्यायमर्थ, अन्ते लघौ परतो द्वयोश्चान्त योर्लघ्वो परतो बहुष शब्दस्य यो गुरु स उदात्तो भवति, बहुष इति बह्वच इत्यर्थ, अषित्यच पूर्व चार्यसञ्ज्ञा । 'ईक्षिक्षमिभ्य चेति'। अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व चेत्येव वाक्यभेदस्तु वैचित्र्यार्थ । इह यो मास भक्ष यति मास तस्य भक्षो भवति तत्र भक्षयते कर्मण्यरजन्तस्य बहुव्रीहिणा सिद्धम्, एवमन्यत्रापि, य पुनरण्यन्तस्तस्य घञन्तस्य बहुव्रीहिर्नार्थ एतेन, ननु बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्नोति एव तर्हि भावेऽजन्तेन व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्भविष्यति बहु भक्षोस्य बहुभक्ष इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य बहुत्वाभावाद्बहुस्वरो न भविष्यति, सत्यम्, अणप्र धनार्थ तु वचनम् अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन । पचादि भ्योऽच् अनुपपदोकारस्तस्यावकाश पचतीति पच, कर्मोपपदस्यावकाश काण्डलाव शरलाव, ओदनपाच इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति तेनोपधावृद्धिरुपपदसमासश्च नित्यो भवति अचि तु षष्ठीसमासो विकल्पितस्स्यात्, न च वाच्य युगपद्विवक्षाया भवतु विप्रतिषेध केवले

पच्यर्थे विवक्षिते ऽचि कृते पश्चादोदनसम्बन्धे विवक्षिते ओदनपच इत्यपि प्राप्नोति एकत्वात्प्रयोगस्य नहि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षित चाविवक्षित च कर्म भवति तस्मादोदनपच इत्यसाधुरेव, गङ्गाधर श्रीधर वज्रधर भूधर स्रग्धरेति तु सञ्ज्ञाशब्दा, यदा त्वजपि सर्वधातुभ्य इति पक्षस्त दापवादत्वादेव तस्याण् बाधक, तथा 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क' अनुपपद स्तस्यावकाश विक्षिप विलिख कर्मोपपदस्य स एव, काष्ठभेद इत्यत्रो भयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति, तथा ऽनुपसर्गाल्लिम्पविन्देत्यनुपपद शस्तस्यावकाशो लिम्पतीति लिम्प कर्मोपपदस्य स एव, कुड्यलेप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति 'आतश्चोपसर्गे' इति कोनु पपदस्तस्यावकाश सुग्ल सुम्ल कर्मोपपदस्य स एव, गोसन्दाय इत्यत्रो भयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति ॥

"ह्वावामश्च"॥ वेञ् तन्तुसन्तानइति'। वा गतिगन्धनयोरित्यस्य ग्रहण न भवति अकर्मकत्वात् भ्रमणार्थो ह्यसौ, सर्वा दिश आवाति वात आवातु भेषजमिति सोपसर्गस्य तु सकर्मकत्वेऽग्रहण पूर्वेणैवाण सिद्धत्वात्, वाता वान्ति दिशो दशेति प्रयोगश्चिन्त्य, अथापि क्वचित्कथ चित्सकर्मकत्व तथापि ह्वेञा साहचर्यात्सानुबन्धकस्यैव वेञो ग्रहणम् । 'माङ् मानइति'। ङितो माङ्रूपस्योपलक्षणमेतत्, तेन मेङ् प्रणिदानइत्य स्यापि ग्रहण, मा मानइत्यस्य तु सभवनार्थस्याकर्मकत्व दग्रहणम् ।

"आतोनुपसर्गे क"॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्य, सप्रसारणभाज प्रसारणिन, ज्या वयोहानौ ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्य, सर्वत्रग्रहणाच्चावश्यमिहैव 'आतश्चोपसर्गे' आह्व प्रह्व, के हि सप्रसा रणप्रसङ्ग, आह्व अ इति स्थिते सप्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवङादेशे आहुव प्रहुव इति प्राप्नोति एव ब्रह्मजिय इति प्रप्नोति, ननु सप्रसारणे कृते आतो लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादियङुवङौ न भविष्यत, लोपो न सिद्ध्यति अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्व प्राप्नोति समानाश्रये च वार्णादाङ्ग बलीय इति एवन्तर्हि प्रागेव सप्रसारणादातो लोपो भविष्यति परत्वाद् नित्य सप्रसारण कृताकृतप्रसङ्गित्वात्, आतो लोपस्त्वनित्य कृते सप्रसारणे

पूर्वत्वेन बाध्यते यस्य च निमित्त लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्य तदेव परत्वादातो लोपस्तत सम्प्रसारण तत इयङुवङो प्रसक्तावाल्लो पस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यत, ननु योनादिष्टादच पूर्वस्तस्य विधि प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैवोच पूर्व इदानीमेव ह्युक्त पूर्वमल्लोप पश्चात्सम्प्रसारणमिति एव ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङ् न भविष्यति, इहापि तर्हि जुहुवतु जुहुवु, आल्लोपस्यासिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति आभी यमसिद्धत्वमनित्यमित्यत्र न भविष्यति, अथ वा सम्प्रसारणाच्च एङ पदान्तादित्यत्र एङ इति योगविभाग सम्प्रसारणादेङि परत पूर्वपरयो पूर्वमेकादेशो भवतीति किमर्थमिद, न सम्प्रसारणाच्चेत्येव सिद्ध, ज्ञापनार्थ, यत्र सम्प्रसारणात्पर एङ् सम्भवति तत्रा 'देच उपदेशेशिती' त्यात्व न भव तीति यदि स्यात्पूर्वत्वेन तस्य निवृत्तिविधानमनुपपन्न स्यात् तेन जुहु वतुरित्यत्रानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमप्यात्वमकृत्वा एङभावादेव लिटि वि हिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे न स्थानिवत्त्व नासिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम्, आह्व प्रह्व ब्रह्मज्य इत्यत्र त्वाकारान्तलक्षण प्रत्ययो नासत्यात्व भवितु मर्हतीति पूर्वमात्वन्तत प्रत्यय, आल्लोप सम्प्रसारणम्, असिद्धत्वादि यङुवङोरभाव ॥

"सुपि स्थ" ॥ सुपीति न सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण किन्तर्हि प्रत्याहारस्य 'सुप्तिङन्त पदम्' 'सुप आत्मन क्यच्' 'सुपो धातुप्राति पदिकयो' 'अव्ययादाप्सुप' इत्यादौ तस्यैव प्रसिद्धत्वात्। 'द्वाभ्या पिब तीति'। ननु रूढिशब्दा द्विपादयस्ततश्चासन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोप पदएव क करिष्यते नैतदेव, द्वाभ्या पिबतीत्यादेरवयवार्थस्य सम्भव तोपरित्यागेनैव व्युत्पत्तौ सम्भवत्यामस्या कल्पनाया अयुक्तत्वात्, यत्र त्वत्यन्तमसम्भवो युक्ता तत्रैव सा कल्पना यथा तैलपायिकादौ। 'अनेन भावे यथा स्यादिति'। आरम्भसामर्थ्यात्तावदय कर्तुरपकृष्यते न चान्योर्थो निर्दिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति स्वार्थश्च धातूना भाव एव। ननु घञर्थे कविधानमिति भावे क सिद्ध, सत्य, नित्यसमासा- र्थन्तु वचनम् अन्यथा पाक्षिक षष्ठीसमास स्याद् नित्य एव तूपपदस

मासो भवति तथा चाखूनामुत्थानमित्यस्वपदेन विग्रहः कृतः, घञर्थे कविधानमित्यत्र स्थग्रहणं कर्तृवर्जिते कारकेपि यथा स्यादिति ॥

"तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः" ॥ 'तुन्दपरिमृज इति'। मृजेरजादौ सङ्क्रमइत्यत्र यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थं तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादावत्र के वृद्धिर्न भवति। 'आलस्यइत्यादि'। आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्यय इत्यर्थः, तत्र सामर्थ्यादलसे कर्त्तरि सुखस्य चाहर्त्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति। 'शोकापनोद एवान्य इति'। यस्ससारानित्यताव्युपदेशेन शोकमेव केवलमपनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः। 'मूलविभुजादिभ्य इति'। तादर्थ्यएषा चतुर्थी मूलविभुजादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः, आकृतिगणश्चायन्तेन महीध्रकुध्रशिरोरुहादि सिद्धं भवति। 'काकगुहा इति'। काकेभ्यो गूहितव्या इति कर्मणि कप्रत्यय इष्यते, अतो घञर्थे कविधानमित्यत्रेदं द्रष्टव्यम् ॥

"प्रे दाज्ञः" ॥ 'ददातेरिति'। उपलक्षणमेतत्, गामादाग्रहणेष्वविशेष इति सर्वेषामेव दारूपाणां ग्रहणमिष्यते। 'जानातेश्चेति'। जनेरत्वल्लोपेनार्यान्निर्देशो न भवति 'खनो घ च' 'हनश्च वधः' इत्यादौ धातुनिर्देशे ऽल्लोपस्याकरणात्। 'प्रेणोपसृष्टादिति'। प्रशब्देनोपसर्गेण सम्बद्धादित्यर्थः, अनुपसर्गइति चानुवर्त्तते, तेन केवलेन प्रेणोपसृष्टादित्यर्थः, ततश्च गोसम्प्रदाय इत्यणेव भवति ॥

"गापोष्टक्" ॥ 'गायतेरिति'। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति गाङो लुग्विकरणस्यापि ग्रहणं प्राप्तं पिबतिसाहचर्यात्तु न भवति। 'सामगीति'। टकः कित्त्वादातो लोपः, टित्त्वान् ङीप्। सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यमित्यत्र पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालभ्यस्यैवार्थस्य कथनमुपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव। 'क्षीरपेति'। स्त्रियामेव विशेषात् स्त्रीलिङ्गमुदाहृतम् ॥

"हरतेरनुद्यमनेऽच्" ॥ 'अच्प्रकरणइति'। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव घटग्रहणेन घटीग्रहणेपि सिद्धे घटीग्रहणं परिभाषाया अनित्य-

त्वज्ञापनार्थम् । 'सूत्रग्राह एवान्य इति' । यस्सूत्र केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव भवतीत्यर्थः ॥

"वयसि च" ॥ 'सभाज्यमान वेति' । तेनासत्यपि कवच ग्रहणे वयसि गम्यमाने कवचहर इति भवतीति भाव. ॥

'आङि ताच्छील्ये" ॥ पुष्पाद्याहरणइत्यादिना ताच्छील्यमुदाहरणे दर्शयति । 'स्वाभाविकीति' । स्वभावे भवा स्वाभाविकी, अध्यात्मादि । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तदादिविधिश्च तत्रेष्यते भाष्यकार प्रयोगात्तु द्वारादिकार्याभाव स्वार्थिकस्वाभाविकशब्दौ भाष्ये प्रयुक्तौ अस्य विवरण 'फलानपेक्षेति,' कथपुन फलमनपेक्ष्य तत्र प्रवर्त्तते न हि स्वभाव पर्यनुयोगमर्हति ॥

"स्तम्बकर्णयोरमिजपो" ॥ 'रमेरकर्मकत्वादिति' । ननु 'व्याङ् परिभ्यो रम' 'उपाच्चे' त्यत्रोदाहृत देवदत्तमुपरमतीति, एव मन्यते अनुपसर्गइति वर्त्ततइति । 'जपेश्च शब्दकर्मकत्वादिति' । मन्त्र जपती त्यादौ तत्रैव प्रयोगदर्शनात् । 'कर्म न सभवतीति' । केवलस्य रमेर्ज पेश्च कर्णाद्यशब्दात्मकमिति भाव । सूचक पिशुन । 'स्तम्बेरम इति' । 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मित्यलुक् । 'कर्णे जपिता मशक इति' । उपांशुशब्दायितेत्यर्थः ॥

"शमिधातो सज्ञायाम्" । 'धातुमात्रादिति' । मात्रग्रहणे नापत्राद्विषयेपि विधान भवतीति दर्शयति । 'शङ्कर इति' । ऐहिकमामुष्मिक मोक्षाख्य च सुख करोतीति शङ्कर । धातुग्रहणस्य प्रयोजन दर्शयन्मात्रग्रहणप्रतिपादितमेवार्थं स्पष्टीकरोति । 'शमिसज्ञायामिति' । अस्मिन्सूत्रइत्यर्थः । असति धातुग्रहणे शमिसज्ञायामित्यस्यावकाश शमभव, शम्वदइति कृञो हेतुताच्छील्यइत्यस्यावकाश आढ्कर इति, शङ्करा इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाट्ट एव स्याद् धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । कुणडखाडवस्त्वाचार्यो मन्यते गृणाते शब्दकर्मणा एतद्रूप पृषो दरादित्वाद्गकारस्य ककारइति तन्मते धातुग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

"अधिकरणे शेते" ॥ 'पार्श्वादिष्विति'। अनधिकरणार्थमिद तद्विग्रहेण दर्शयति । 'पार्श्वाभ्यामिति'। 'दिग्धसहशयइति'। दिग्धेन सह शेतइत्यचि कृते मयूरव्यंसकादित्वात्समास दिग्धसह शब्दो मयूरव्यंसकादिस्तस्योपपदसमास । 'अवमूर्द्धशयइति'। अव नतो मूर्द्धा यस्य अवमूर्द्धा अधोमुख शेतइत्यर्थ । 'गिरौ डश्छन्दसीति'। यदि छन्दसीत्युच्यते कथ गिरिशमुपचचार प्रत्यह सा सुकेशी, अरोपित यद्गिरिशेन पश्चादिति निरकुशा कवय । अन्ये त्वाहु, इह यो गिरौ शेते गिरिस्तस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनाच्छप्रत्यय तथा चात्रैव वार्त्तिक तद्वितो वेति न च लोमादिष्वपि छन्दोग्रहणमस्ति तेन भाषायामपि गिरिश इति भवति एव च कृत्वा निघण्टुषु पाठोप्युपपन्नो भवति । 'गिरौ शेतइति'। गिरावास्तइत्यर्थ ॥

"भिक्षासेनादायेषु च" ॥ 'भिक्षाचर इति'। चरतिरत्र तत्पूर्वको अर्जने वर्त्तते चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थ । 'सेनाचरइति'। सेना प्रवि शत्युच्यते । 'आदायचर इति'। आदाय गच्छतीत्यर्थ, भक्षयतीति वा। कथ सहचर सहचरीति पचादिषु चरडिति पठ्यते सुप्सुपेति समास ॥

"पुरोग्रतोग्रेषु सर्त्ते" ॥ 'अग्रे इत्येतेष्विति'। एतेनाग्रशब्दस्यैका रान्तत्व निपात्यतइति दर्शयति एतच्चाग्रेशब्दस्य परनिपातनादेव विज्ञा- यते ऽन्यथा ऽजाद्यदन्तमिति पूर्वनिपात स्यात् किमथ पुनरेकारान्तत्व निपात्यते यावता सप्तम्या अलुकाप्यग्रेसरइति सिद्ध यदा तर्ह्यग्र सरति अग्रेण सरतीति वा विगृह्यते तदाप्यग्रेसर इत्येव यथा स्यात्। कथ यूथ तदग्र- सरगर्वितकृष्णसारमिति, । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति समर्थनीयम् ॥

"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" ॥ 'करोतेर्द्धातोरिति'। प्रसिद्ध- तरत्वाद्घ्ननुबन्धकस्याप्यस्यैव ग्रहणन्न तु कृञ् हिंसायामित्यस्येति भाव । 'आनुलोम्ये च गम्यमानइति'। एतेन हेत्वादीनि नोपपदानीति दर्श- यति, एतच्च शमिधातोरित्यत्र धातुग्रहणात्कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधा र्थाद्विज्ञायते उपपदत्वे हि शम्युपपदे टप्रत्ययस्य प्राप्त्यभावादनर्थक तत्स्याद् अतो नैषामुपपदत्व नापि प्रत्ययार्थत्व 'कर्त्तरि कृदि' त्यस्य बाधप्रस

ङ्गात्, न चास्ति विरोधे बाधा युक्ता । 'हेतुरैकान्तिकं कारणमिति' । एकान्तशब्दो विनयादिषु द्रष्टव्य , नियतमव्यभिचारीत्यर्थ , एतेन लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणमिति दर्शयति, नहि केवले कृञि प्रयोजककर्त्ता सम्भवतीति भाव । ननु लौकिकेनापि हेतुना कर्त्तुर्विशेषणमयुक्तम, अव्यभिचारात्, नहि कर्त्तुरनिमित्तत्वमस्ति सत्य , पुनर्हेतुशब्दोपादानदैकान्तिकत्वमाश्रीयते ऽन्यथा निमित्तमात्रमुपादीयेत। अनुकूलता आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । 'यशस्करी विद्येति' । अत कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

' दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु " ॥ 'यथायोगमिति' । तत्र दिवाशब्दो ऽन्हीति सप्तम्यन्तस्यार्थे वर्त्ततइति तस्य कर्मत्वानुपपत्ते सुपीत्यनेनाभिसम्बन्ध शेषाणा तु कर्मणीत्यनेन, यदि तु दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरितिवद्वृत्तिविषये कर्मत्वमभ्युपगम्येत तदा दिवाशब्दस्यापि कर्मणीत्यनेन सबन्ध । 'सकारस्येति' । भास्करान्तेति भाशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते तस्माद्भास्कर इत्यत्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवत , अथ वा सकारस्य विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवत कुत निपातनात् । भास्करान्तेति सूत्रे सकारोच्चारणमेव निपातनम् । 'कारकरइति' । कर एव कार प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेण्, 'अनन्तकरइति' । अन्तकरशब्देन नञ्समासेप्येतद्रूप सम्भवति स्वरे हि दोष स्यात् सतिशिष्टोव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर प्रसज्येत इष्यते हि गतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। 'बहुकरइति'। बहुशब्दो वैपुल्यवचन ,सख्यावचनस्य तु सख्याग्रहणेनैव सिद्धम्, लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ। 'अहस्करइति'। अहन् रोसुपीति रेफ पूर्ववत्सत्वम्। 'धनुष्कर अरुष्करइति' । 'नित्य समासेनुत्तरपदस्थस्ये' ति षत्वम्, कियत्तद्बहुषु कृञो ऽज्विधानमिति वार्त्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाद्धस्याभावाद्धेत्वादिष्वन्यत्र किकरीत्यसाधुरित्याहु । क्वचिद्धन्य । अथ वा पचादिषु पाठ करिष्यतइति । तत्रायमर्थ इह किमादिग्रहणमपनीयपचादिष्वेव कियत्तद्बहुषु कृञ इति पठितव्यमिति ॥

"कर्मणि भृतौ" ॥ 'कर्मणीति' । 'स्वरूपग्रहणमिति' । अनुवृत्तेन कर्मणीत्यनेन विशेषणात् । 'कर्मनिर्वेश इति' । कर्म क्रिया तस्य निष्क्रयाय देय भक्तादिद्रव्यमित्यर्थ ॥

"स्तम्बशकृतोरिन्" ॥ 'स्तम्बकरिरिति । नित्त्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्त भवति ॥

"हरतेर्दृतिनाथयो पशौ" ॥ 'पशौ कर्त्तरीति । एतेन प्रत्ययार्थस्य कर्त्तु पशुर्विशेषण न तु तस्य बाधक इति दर्शयति । धातोर्हि प्रत्ययविधानात्तदर्थस्य येन सम्बन्धस्तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवितुमर्हति धात्वर्थस्य च क्रियाया साधनेन सबन्ध पशुशब्दस्तु चतुष्पाज्जातीय वस्तुस्वरूपेणाचष्टे न शक्तिमद्रूपेण नतरा शक्तिरूपेणेति न पश्वर्थ स्वरूपेण प्रत्ययार्थो भवितुमर्हतीति युक्तमुक्त पशौ कर्त्तरीति, एव सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषण द्रष्टव्यम् ॥

"फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च" ॥ 'उपपदस्यैकारान्तत्वमिति' । छन्दस्यकारान्तत्वमपि दृश्यते या वनस्पतीना फलग्रहिरिति, स कुक्षिम्भरिव च्चकारेण समुच्चेतव्य ॥

"छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" ॥ 'वनषणसभक्ताविति' । गणेसहपठितयोर्भ्वादिकयोरेव ग्रहण न तु वनु याचने षणु दाने इति तानादिकयोरिति भाव । अत्र साहचर्यमेव हेतु, निरनुबन्धकत्व च । 'ब्रह्मवनिमिति' । ब्रह्म वनति चत्र, वनतीति विवक्षायामिन् प्रत्ययस्तदन्ताद्वितीयैकवचनम् । 'गोसनिमिति' । गा सनतीति विग्रह । 'पथिरक्षी इति' । पन्थान रक्षते इति विग्रह । हविर्मथ्नन्तीति हविर्मथयस्तेषाहविर्मथीनाम् ॥

"एजे खश्" ॥ 'ण्यन्तादिति' । एजेस्त्वयमिकानिर्देशो न भवति खश शित्करणात् तद्धि सार्वधातुकत्वे सति शब्यथा स्यादिति, न चैजे प्रकृत्यन्तस्य शपि सत्यसति वा विशेषोस्ति न चैवमिहार्थत्वे सम्भवति केवलोत्तरार्थत्व युक्तम् । 'खित्करण मुमर्थमिति' । खित्कार्योपलक्षणमेतत् शुनिन्धय नाडिन्धय नासिकन्धयइति ह्रस्वत्वमपि प्रयोजनम् । शकार

सार्वधातुकार्थ इति'। सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ इत्यर्थ । 'वातशुनीत्यादि'। वातादिषु यथासङ्ख्यमुपपदेषु अजादिभ्यो धातुभ्य खश् प्रत्ययो भवति । 'शर्द्धजहा इति'। ओहाक् त्यागे जुहोत्यादित्वाच्छप श्लौ द्विर्वचने 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याकारलोप ॥

"नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो" ॥ 'नासिकन्धम इति'। पाघ्रादिसूत्रेण धमादेश । तच्चैतदित्यादिना यथासङ्ख्याभावे हेतुमाह, तच्चैतत यथासङ्ख्याभावलक्षण कार्यम् एतेन च व्याख्यातॄणा मूलत्वेन सूत्रकारस्याप्यत्र किञ्चिदभिप्रेतमित्येतावत्प्रदर्श्यते तेनैतच्चनोदनीयमुत्तरसूत्रवत्प्रत्येकमभिसम्बन्ध कस्मान्न भवति विपर्ययो वा कस्मान्न भवतीति। 'स्तनन्धयतीति'। अत्रैव ङीब्विष्यते नान्यत्रेत्याहु ॥

"नाडीमुष्ट्योश्च" ॥ 'घटिन्धम खरिन्धमइति'। घटी घट खरीगर्द्दभी जातिलक्षणो ङीष्, खारीत्यन्ये पठन्ति स च परिमाणवचन । वातशब्दो न दृष्ट ॥

"उदि कूले रुजिवहो" ॥ यत्र प्रत्येकमुपपदत्वमिच्छति तत्र समुदायात्सप्तमीमुच्चारयति यथा नाडीमुष्ट्योरिति इह तु विपर्यय कृत तस्मादुदीति सत्सप्तमी कूलइति त्वर्थनिरपेक्षैवोपपदसञ्ज्ञाया लिङ्ग तत्र च 'ते प्राग्धातो'रिति उच्छब्दस्य धातो प्राक् प्रयोग, तत पूर्व कूलशब्द तदेतद्दर्शितमुत्पूर्वाभ्या कूले कर्मण्युपपदइति ॥

"परिमाणे पच" ॥ परिमाणशब्द काष्ठादिनिर्मिते प्रस्थादौ वर्त्तते न तस्य विक्लेदवाचिना पचिना कर्मत्वेनान्वय । अतो न स्वरूपग्रहण कि तर्हि तद्विशेषा प्रस्थादयो गृह्यन्ते ते च परिमाणे परिमेये व्रीह्यादौ च वर्त्तन्ते तत्र परिमाणनिष्ठाना न पचिनान्वय इति परिमेयनिष्ठेषु प्रत्यय । न तर्हि परिमाणवाचित्वम्, न परिमाणाध्यारोपेण परिमेये प्रस्थादिशब्दस्य प्रवृत्ते ॥

"मितनखे च" ॥ 'नखपचेति'। पचिरत्रातापवचन ॥

"विध्वरुषोस्तुद" ॥ 'अरुन्तुद इति'। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि' ति उकारात्परो मुम् सयोगान्तस्य लोप ॥

"असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" ॥ 'असूर्यंपश्या इति'। पाघ्रादि सूत्रेण पश्यादेश। 'गुप्तिपरं चैतदिति'। यद्वचनम् असूर्यंपश्या राजदारा इति एतद्गुप्तिप्रधानं, तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुद्ध इति भावः, गुप्तिपरत्वमेव प्रकटयति। 'एवं नामेति'॥

"उग्रंपश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च" ॥ 'उग्रं पश्यतीति'। क्रियाविशेषणमेतत्। 'इरम्मद इति'। मदी हर्षे दिवादित्वाच्छ्यनि प्राप्ते तदभावो निपातनात्, इरा उदकम्। 'पाणिन्धमा पन्थान इति'। ते पुनर्येषु गच्छद्भिः सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते शब्द्यन्ते॥

'प्रियवशे वदः खच्" ॥ 'चकारः 'खचि ह्रस्वः' इति विशेषणार्थ इति'। खे ह्रस्व इत्युच्यमाने 'एजेः खश्' अङ्गमेजय जनमेजय', अत्रापि प्राप्नोति, एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्यत्र न भविष्यति, इह तर्हि 'कुलात्खः' कुलीनः, यस्येति लोपनिवृत्तये ह्रस्वः स्यात् तत्र धातुप्रत्ययस्य ग्रहणं तत्प्रकरणसाहचर्यादेव चिन्त्यप्रयोजनश्चकारः। 'प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थमिति'। द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च मा भूदिति। यद्येवमुत्तरत्रैव कर्त्तव्य इह करणे किं प्रयोजनम् अन्येभ्योऽपि भवतीति ज्ञापनार्थं, तेन गमेः सुप्युपसंख्यानमिति न वक्तव्यं भवति। 'मितङ्गम इति'। असंज्ञार्थमिदं संज्ञायां तु 'गमश्चे' ति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम्॥

"द्विषत्परयोस्तापेः" ॥ 'द्विषन्तप इति'। मुमि संयोगान्तलोपः। 'द्वितकारको निर्द्देश इति'। तत्रैकेन द्विषच्छब्दो विशेष्यते तकारान्तो यो द्विषच्छब्द इति, सौत्रत्वान्निर्द्देशस्य विशेषणस्य परनिपातः। 'तेन स्त्रियां न भवतीति'। अन्यथा 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादेव प्रसङ्ग इति भावः॥

"वाचि यमो व्रते" ॥ 'शास्त्रित इति'। शास्त्रशब्दाद्विधाने धात्वर्थे णिच् तदन्तात्कर्मणि क्तः। शास्त्रे विहितः शास्त्रेण वा शास्त्रितः। 'नियम इति'। सङ्कल्पविशेषः। 'वाचंयम इति'। 'वाचंयमपुरन्दरौ चे' ति पूर्वपदस्यामन्तत्वं, तत एव तर्हि निपातनात्प्रत्ययो भविष्यति। व्रतादन्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति, तत्रैव व्रतग्रहणं करिष्यते वाचंयमो

व्रते पुरन्दरश्चेति तदेतच्चिन्त्यप्रयोजनम्, एतेन पुरन्दरो व्याख्यात । 'वाग्याम इति'। योऽशक्त्यादिना वाच यच्छति तत्राणेव भवति ॥

"पू सर्वयोर्दारिसहो" ॥ दृ विदारणइत्यस्य ग्रहण न दृ भये दृङ् आदरे इत्येतयोरित्युपदेश, असज्ञार्थ सहिग्रहण सज्ञाया तु वक्ष्यति सर्वसहो राजेति सर्व सपादयितु समर्थ इत्यर्थ ॥

"मेघर्त्तिभयेषु कृञ" ॥ 'करोतेरिति'। कृणोतेस्तु पूर्ववदेवा ग्रहणम्, शिवकर इत्यपि छन्दसि दृश्यते शिव एको ध्येय शिवकर इति ॥

"आशिते भुव करणभावयो" ॥ 'अत्र सुपीत्युपतिष्ठतइति'। न तु कर्मणीति भवतेरकर्मकत्वात्, सोपसर्गात्प्राप्त्यर्थाच्च खचा न भवितव्यमनभिधानादिति भाव । आशितशब्दोयमश भोजनइत्यस्मा दाङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्तो गृह्यते । 'आशित कर्त्तेति'। यस्याद्युदात्तत्व विधास्यते यत्तु ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इति भावकर्माधिकरणेषु क्तो न तदन्तो गृह्यते ऽनभिधानादित्याहु । अन्ये त्वशेर्ण्यन्तात्प्रयोज्ये कर्मणि क्तप्रत्यये कृते य आशितशब्द स गृह्यते, एवमाशित कर्तेति यस्याद्युदात्तत्व तत्रापि प्रयोज्यएव भूतपूर्व गत्या कर्त्तोच्यते गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति अणौ कर्त्तुर्णौ कर्मसज्ञाविधा नात्, तथा च कृषचित्काल आशित कृणोतीति आद्युदात्तस्यात्रग्रहो न दृश्यते, कर्तृग्रहण तु तत्र भावनिवृत्त्यर्थमिति । 'आशित भव ओदन इति'। यावतौदनेनातिथ्यादिराशितो भवति स एवमुच्यते ॥

"सज्ञाया भृतॄवृजिधारिसहितपिदम" ॥ 'सज्ञावशादित्या दि'। शत्रुन्तप इत्यादौ यत्र कर्मार्थानुगमस्तत्र कर्मणीति सम्बध्यते यत्र तु न रथन्तरमित्यादौ तत्र सुपीति। 'अरिन्दम इति'। अन्तर्भावितण्यर्थो दमि सकर्मको भवति ॥

"गमश्च" ॥ 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र गमेरेवा नुवृत्तिर्यथा स्याद् भृतॄप्रभृतीना मा भूत् ॥

"अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड" ॥ 'अनुबन्धकरणसाम र्थ्यादिति'। 'प्रवणार्थस्तु डकारो न भवति, 'पादस्य पदाज्यातिगोपहते

ष्वि' ति कृतटिलोपस्य डप्रत्ययान्तस्य निर्देशात् । अत्रात्यन्तानन्तग्रहण मनर्थकम्, अन्तशब्दोऽत्र गृह्यते तेन कर्मणो विशेषणात्तदन्तविधिर्भविष्यति उपपदविधौ तु न सर्वत्र तदन्तविधि, उपपदविधौ तदाद्यादिग्रहणमिति नियमात् । पन्न पतित यथा गच्छतीति पन्नग, 'सुदुरोरधिकरण' इति कर्मणि खलेव भवति । 'सुगमो दुर्गम इति' । 'अन्यत्रापि दृश्यत इति' । एव च सूत्रमपि प्रपञ्चार्थम् ॥

"आशिषि हन" ॥ 'दाराविति' । दारुशब्दइत्यर्थ । शब्दापेक्षया पुल्लिङ्ग, टविधानार्थं वचनमण् 'कर्मण्यणि' त्येव सिद्ध, अन्तग्रहण विस्पष्टार्थमनोऽन्त्यस्येत्येव सिद्धम् ॥

"कुमारशीर्षयोर्णिनि" ॥ सुप्यजाताविति सिद्धे ऽताच्छील्यार्थमिद वचन शिरस शीर्षभावार्थं च ॥

"लक्षणे जायापत्योष्टक्" ॥ 'लक्षणवतीति' । एतेनार्शआद्यच् प्रत्ययान्तो लक्षणशब्द इति दर्शयति, एतच्च सूत्रारम्भादेवावसीयते, केवले हि लक्षणे उत्तरेणैव सिद्ध प्रत्यय । 'जायाघ्नो ब्राह्मण इति' । यस्य तिलकालकादि जायामरणलिङ्गमस्ति स ता हन्तीति गौणो गद, एतेन पतिघ्नी व्याख्याता, गमहनेत्युपधालोप, टित्त्वान्ङीप् ॥

"अमनुष्यकर्तृके च" ॥ अमनुष्यशब्दो रक्ष पिशाचादिषु रूढ इति पूर्वमुक्तमिह तु मनुष्यादन्य सर्व एव गृह्यते, ननु यथा पूर्वसूत्रे लक्षण ग्रहण प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणमेवमिहाप्यमनुष्यग्रहण भविष्यतीति नार्थः कर्तृग्रहणेन, अमनुष्यइत्युच्यमाने उपपदत्वमपि विज्ञायेत तस्मात्कर्तृग्रहणम्, कृतघ्नशब्दो मूलविभुजादिषु द्रष्टव्य ॥

"शक्तौ हस्तिकपाटयो" ॥ 'विषेण हस्तिन हन्तीति' । नन्वत्राप्यशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरस्त्येव शक्ति, सत्य, शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्ष विज्ञानादन्यनिरपेक्षस्वबलेनैव हन्तु या शक्ति सा गृह्यते तद्दर्शयति । 'हस्तिन हन्तु समर्थो हस्तिघ्नो मनुष्य इति' । एव च हस्तिन हन्तु मा वा वधीत् सामर्थ्ययोगाद्धस्तिघ्न इत्युच्यते । 'क पाटयति प्रविशतइति' ।

कपाटशब्द व्युत्पादयति, कवाटमिति तु प्रसिद्ध , तत्राटते पचाद्यच् । 'कवङ् चोष्णइति' योगविभागात्को कवादेश ॥

"आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञ करणे ख्युन्"॥ 'आढ्यादिष्विति'। अनेन आढ्यादीनामुपपदत्व दर्शयति। करणे कारकइत्यनेनापि करणस्य प्रत्ययार्थत्वम्। अथैव कस्मान्न विज्ञायते करण उपपदे आढ्यादिषु कर्तृष्विति, उच्यते, च्व्यर्थेष्वच्वावितिवचनाद् आढ्यादि शब्दा स्वरूपप्रधाना ,न च शब्दाना कर्तृत्वमुपपद्यते, ननु च श्रवणेनकरोति सुखमाढ्यशब्द इत्यत्र शब्दस्यापि कर्तृत्व सम्भवति, एव तर्हि व्याख्या नात्तथा नाश्रीयते, अच्वाविति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा ऽच्व्यन्तइत्यर्थ । प्रत्येक सम्बधात्त्वेकवचन, कथ पुनश्च्व्यर्थाश्च भवन्त्यच्व्यन्ताश्च भवन्तीत्याह। 'च्वेर्विकल्पेन विधानादिति'। 'आढ्यङ्करणमिति'। ख्युन खकारो मुमर्थ , लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गेष्वाढ्यादिषूपपदेषु ह्रस्वार्थश्च नकार स्वरार्थ , योरनादेश । 'अभ्यञ्जयतीत्यर्थ इति'। अनेकार्थत्वाद्धातूना, तेनात्र प्रागनाढ्य सन्नाढ्य क्रियतइति अभूततद्भावाभावो भवतु वा ऽभूततद्भावस्तथापि युक्तमेवेद प्रत्युद हरणमित्याह। 'प्रकृतेरविवक्षायामिति'। प्रकृतिरेव परिणामित्वेन यत्र विवक्ष्यते यथा तन्तव पटो भवतीति तदा च्विप्रत्यय , तथा च वार्त्तिक प्रकृतिविवक्षा ग्रहण चेति, प्रकृति कार्यस्य पूर्वावस्था 'अच्वाविति किमिति'। अस्य वक्ष्यमाणोभिप्राय तमाविष्करोति । 'ननु चेति'। 'ल्युटात्र भवितव्यमिति'। 'करणाधिकरणयोश्चे' ति, न च ल्युट ख्युनश्च विशेषो ऽस्तीति ल्युटि तावदाढ्यीकरणमिति रूप स्वरोपि लित्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्व ख्युन्यपि नित्स्वरेणाद्युदात्तत्व 'खित्यनव्ययस्य' 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि' ति ह्रस्वत्व मुम् चानव्ययस्य विधीयते च्व्यन्ताश्चाव्ययम् 'ऊर्यादिच्विडाचश्चे' ति निपातत्वात्, स्त्रियामप्युभयत्र टिड्ढाणञि त्यादिना ङीब् भवति, अतो रूपे स्वरे च नास्ति विशेष । 'उत्तरार्थश्चेति'। उत्तरसूत्रे खिष्णुच्खुकञभ्या मुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमित्यस्ति विशेष , कथन्तर्हि पूर्वमुक्त प्रतिषेधसामर्थ्यादिति, अस्मिन्सूत्रे प्रतिषेध

सामर्थ्यादिति भाव केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैवाच्वावित्यवक्ष्यत्, यथा वक्ष्यते इह कि चित्रपो इति, भाष्ये तूत्तरार्थमेव स्थितम् ॥

"कर्त्तरि भुव खिष्णुच्खुकञौ" ॥ कर्तृग्रहण करणनिवृत्त्यर्थमु त्तरार्थं च, खकारो मुमर्थं, चकार स्वरार्थं, ञकारो वृद्ध्यर्थश्च, किमर्थं खिष्णुजिकारादि क्रियते न खष्णुरित्येवोच्येत, तत्रायमप्यर्थं, स्वरार्थश्च कारो न कर्त्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्, केनेदानीमिकारादित्व सिद्ध्यति तत्राह। 'उदात्तत्वादिति'। भवतिरयमुदात्त, तस्योदात्त त्वादिड् भविष्यति। 'नञस्त्विति'। नञ इति पचमी नञ उत्तरस्य खि ष्णुजन्तस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थ। यद्ययमिकारादिर्न क्रियेत तत सत्य पीटि कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्यस्य ग्रहण न स्याद् अस्य चकाराभावात्, अथास्यापि चकार क्रियेत एवमपि लाक्षणिकत्वात् षत्वणत्वयोश्चासि द्धत्वादिष्णुजितिरूपाभावाद्ग्रहण न स्यादेव तत इकारादित्व क्रियते, ननु च सत्यपीकारादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य, एकानुबन्धक ग्रहणे न द्व्यनुबधकस्येति वालङ्कञादीष्णुच एव ग्रहणेन भवितव्य नास्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहण भविष्यतीति मन्यते। यद्येव खष्णुज यमस्तु तत्र षत्वणत्वयोश्चकारस्य च करणसामर्थ्यादिटि कृते ऽस्यापि ग्रहण सिद्धमिति चिन्त्यप्रयोजनमिकारादित्वम् ॥

"स्पृशोनुदके क्विन्" ॥ 'ननु चेत्यादि'। 'सुपि स्थ' इत्यत्रोक्त सकर्मकेषु कर्मणीत्युपतिष्ठते ऽन्यत्र सुपीति ततश्च सुबन्तउपपदे क्विन् प्रत्यय इत्युक्तमनुपपन्नमिति भाव। 'तत्कर्तृप्रचयार्थमिति'। 'कर्त्तरि कृदि' त्येव कर्त्तरि क्विन सिद्धत्वात्कर्त्रनुवृत्तेर्नान्यत्प्रयोजनमस्तीति भाव। 'कर्तृप्रचयो लभ्यतइति'। कर्मण्युपपदएक कर्त्ता करणादौ चापर इत्येव प्रचयो भवति। 'घृतस्पृगिति'। 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' रिति शका रस्य खकार सोष्मत्वेनान्तरतम्यात्, 'झला जशोन्ते' क्विन ककारो गुण वृद्धिप्रतिषेधार्थं इकारो 'वेरपृक्तस्ये' ति विशेषणार्थं, नकार किमर्थं एकाज्भ्यो ह्यय विधीयते तत्र धातुस्वरेणैव सिद्ध यस्त्वनेकाज् दधृगिति वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वञ्चेति एवन्तर्हि 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'-

रिति विशेषणार्थं, क्विप्रत्ययस्येत्युच्यमाने सन्देह स्यात् क्वे क्विपो वा निर्देश इति, क्वेरपि निर्देशे पकारस्यानचि चेति द्विर्वचम् ॥

"ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चा च" ॥ 'ऋतौ यजतीति'। वसन्तादिके। 'ऋतु यजतीति'। यस्मिन्यागे ऋतुर्द्देवता यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभते पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्त शरद्वर्षा इत्यादौ तदभिप्रायमेतत्। 'ऋतुप्रयुक्तो वेति।' वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादौ यत्कर्तृत्व तदभिप्रायमेतत्। 'षत्वञ्चेति'। अन्यथा 'सात्पदाद्यो'रिति निषेध स्यात्। 'सुबन्तमात्रइति'। अन्यथा सकर्मकत्वात्कर्मण्येव स्यात्। 'केवलादेवेति'। एत तु क्विन्विधानसामर्थ्यादपि लभ्यते नहि सोपपदाद्युजे क्विनि क्विपि वा विशेषोस्ति कुत्वस्य 'चो कु'रित्यनेनैव सिद्धत्वात्, अनुपपदे तु 'युजेरसमास'इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थं क्विनो विधान भवति सार्थक, यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपपदादनुपपदाच्च युजे क्विन् भवतीत्युच्येत तदा सत्सूद्विषेत्यत्र युजिग्रहण शक्यमकर्त्तुम्। 'नलोप कस्मान्न भवतीति'। कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोरिति नोपधावेतौ धातू। तथा निकुचितिरिति नलोपो दृश्यते चुत्वेन तु जकारस्य श्रवण तस्या सिद्धत्वाच्चकारे परत'श्चो कु'रिति कुत्व न भवति कुञ्चौ क्रुञ्च इत्यादौ ञकारोपध तु पठता स्यात् तत्र सडि झलीति वचनान्न भवतीति वक्तव्य, सडिति प्रत्याहार सन सशब्दादारभ्या महिडो डकारात्, अन्ये तु कुञ्चिरेक एव धातुस्तस्य ककारात्परो रेफोपि क्विन्सन्नियोगेन निपात्यतइत्याहु। तदेत् च्चो कु'रित्यत्र वामनो वक्ष्यति ॥

'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" ॥ पश्यार्थैश्चेत्यत्र वक्ष्यति आलोचन चक्षुस्साधन विज्ञानमिति,इह तु ज्ञानमात्रप्रतिषेध मन्यते। 'यादृक् तादृगिति'। दृग्दृशवतुष्विति वर्त्तमाने 'आ सर्वनाम्न' इत्यात्वम्। 'ञकारो विशेषणार्थ इति'। आद्युदात्तत्वस्य नकारेणापि सिद्धत्वात् ञकारोपधस्य प्रयोजन विशेषणमेवेत्यर्थ, न तु स्वरो न प्रयोजनमित्युच्यते त पश्यति तद्दर्श इति चक्षुर्विज्ञानेऽण्येव भवति, कथ पुन प्रयुज्यमान

स्यैव दृशेरनालोचनार्थत्वमित्याह । 'तादृशादयो रूढिशब्दा इति'। तत किमित्याह । 'नैवात्रेति'। रूढिशब्दा ह्यसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते यथा तैलपायिकादय एतदर्थमेवानालोचनइत्युक्त, दृश्यर्थाभावे ऽय विधि, सति तु दृश्यर्थेणैव भवतीति । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्द र्शिता तमिवेम पश्यन्ति जना सोय स इव दृश्यमानस्तमिवात्मान पश्य तीति, तत्र कर्मव्यापारमात्रे वा दृशेर्वृत्ति, कृत्स्नधात्वर्थाध्यारोपो वा सौकर्यातिशयप्रतिपादनायेति द्रष्टव्यम् । 'समानान्ययोश्चेति'। समा नस्य दृग्दृशवतुषु सभावविधानात्सिद्धम्, क्सश्चेति त्यदादिषु समा नान्ययोश्च तादृत्त सदृत्त । 'अन्यादृत्त इति'। दृत्ते चेति वक्तव्यमिति सभाव आत्व च ॥

"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्" ॥ 'अत प्रभृतीति'। भाष्यकारप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी। 'वद सुपि क्यप् चेति'। प्रये जनदिगिय दर्शिता, अत्र ह्यनुपसर्गइति वर्त्तते तस्मात् 'स्पृशोनुदके क्विन्'त्यादौ प्रयोजन द्रष्टव्यम् । 'सुवतेरिति'। न्यायस्य तुल्यत्वाद्दैवादिकस्याप्यग्रहणम् । 'शुचिषदिति' । छान्दसोय प्रयोगो हस शुचिषदिति । पूर्वपदादिति षत्व, शुचिसदिति पाठे लौकिक प्रयोग । 'कथमत्र णत्वमिति'। ग्रामणीविषय प्रश्न, प्रणीरित्यत्र तूप सर्गादसमासेपीति णत्वमस्त्येव । 'ज्ञापकादिति' । पूर्वपदस्थान्निमि त्तादुत्तरस्य नयतिनकारस्यासञ्ज्ञायामपि णत्व भवतीति सामान्येन ज्ञापकमित्यर्थ, तेनाग्रणीरित्यत्रापि भवति कर्मण्यणि तु न भवति नीरू पविषयत्वाज् ज्ञापनस्य, अन्ये त्वग्रग्रामाभ्या नयतेरिति वक्तव्यमिति वच नाज्ज्ञापनमपि तद्विषय तत्रापि नीरूपविषयमिति स्थिता ॥

"छन्दसि सह "॥ तुरासाह पुरोधाय पृतनाषाट् द्विषो योद्धु पुरु हूत, पृतनाषाडिति भाषाया प्रयोगाश्चिन्त्या ॥

' जनसनखनक्रमगमो विट्" ॥ ' विशेषणार्थश्चेति' । विवनोरि त्युच्यमाने हि क्विबादीनामपि ग्रहण स्यात्, अथात्र निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण वेरपृक्तस्येत्यत्राप्यस्यैव ग्रहण स्यात्, अथात्र क्विबादीनामपि ग्रहण

स्याद्विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यत्रापि स्यादिति समान वच इति भाव । 'गोषा इति'। सनोतेरन इति षत्वम् 'अयेगा इति'। पूर्ववदलुक् ॥

"अदोनन्ने" ॥ 'अन्नाद इति'। भाषायामणेव भवति छन्दसि त्वकारादनुपपदादित्यणि प्राप्ते पचाद्यज्विष्यते, तेनान्नाद इत्यत्र अद इत्यवग्रहो भवति ॥

"क्रव्ये च" ॥ 'वासरूपबाधनार्थमिति'। तथा च वार्तिकम् अदो नन्ने क्रव्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थमिति। 'कथन्तर्हीति'। यदि वासरूप विधिबाधनार्थमिति भाव । 'कृत्तविकृत्तेति'। कृत्त छिन्न तदेव पुन र्विशेषत कृत्तमिति पूर्वकालेति समास, तस्य पक्वशब्देन पुन स एव समास, ततो मासशब्देन पुनर्विशेषणसमास,। 'पृषोदरादित्वात्क्रव्यभाव इति'। यद्येव क्रव्याद इत्यस्य रूपस्यावर्जनीयत्वादल वासरूपबाधनार्थं नानेन वचनेन वार्त्तिकविरोधश्चैव वदत इत्याशङ्क्याह । 'कृत्तविकृत्ते त्यादि'। अर्थभेदादुभयमपि नास्ति किलेत्ययमभिप्राय ॥

"दुह कप् घश्च" ॥ 'कामदुघेति'। काम्यन्तइति कामा तान् दुग्धे कामदुघा, अर्घा मधुपर्क ॥

"मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृजकृगमिजनिभ्यो ले" ॥ 'एतेभ्य इति'। श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ । 'धातूपपदसमुदाया इति'। किमर्थमित्याह । 'अलाक्षणिकेति'। श्वेतवा इत्यादिषु अवया श्वेतवा पुरोडाश्चेति निपातनाद्रुत्वम् । 'उक्थशा इति'। नलोपे 'अत उपधाया' इति वृद्धि, रुत्वम्, 'डस्पदस्येति'। प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते भाविपदत्वाश्रयेण चेदमुच्यते यत्र डसन्तस्य पदत्व भविष्यति तत्र णिव नापवादो डस्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थ, यद्येवमनेन डसि कृते सावत्व सन्तस्येति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्ध नार्थोवया श्वेतवा इति निपातनेन, एवन्तर्हि सम्बुद्ध्यर्थ निपातन हे श्वेतवा इन्द्रेति अत्वसन्त स्येत्यत्र हि असम्बुद्धाविति वर्त्तते डसपि वक्तव्य उत्वार्थं श्वेतवोभ्या मुक्थशोभ्यामिति, एव चोऽश्यशा इत्यपि सम्बुद्ध्यर्थं निपातन कर्त्तव्य यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ॥

"अवे यज" ॥ 'अवया इति'। निपातनादुत्वम् । 'योगवि भाग उत्तरार्थ इति'। पुरोडाशवयजो ण्विन्नित्येकयोगे श्वेतवहादीना-मप्युत्तरत्रानुवृत्ति स्यात्, यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्ति स्यात्केवलस्यैव चेष्यते तदर्थो योगविभाग इत्यर्थ ॥

"विजुपे छन्दसि" ॥ अथ छन्दोग्रहण किमर्थं यावता मन्त्र इत्यनुवृत्तिरेव भाषाया न भविष्यति तत्राह। 'छन्दोग्रहण ब्राह्मणार्थमिति'। मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण यथोक्त तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्द इति । 'किमर्थ पुनरिदमिति'। उत्तरसूत्रएव विजग्रहण छन्दोग्रहण च क्रियतामिति प्रश्न । 'नियमार्थमिति'। ननु दृशिग्रह णादेव भाषाया न भविष्यति, सत्य, तस्यैव प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

"आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" ॥ अश्व इव तिष्ठति अश्व त्थामा पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकार । 'सुधीवा सुपीवेति'। घुमा स्थादिसूत्रेण ईत्व, चकारो विचोनुकर्षणार्थ, यद्येवमुत्तरत्रानुवृत्तिर्न स्यात् एवन्तर्हि चकारोप्युत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते ॥

'अन्येभ्योपि दृश्यते" ॥ 'अपिशब्द सर्वविधिव्यभिचारार्थ इति'। विधीयतेनेनेति विधि उपाधि, सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ इति युक्त पाठ । 'दृशिग्रहण प्रयोगानुसरणार्थमिति'। यथा प्रयोगे दृश्यन्ते तथैव भवन्तीति वचनव्यक्त्याश्रयेणेति भाव ॥

"क्विप् च" ॥ 'निरुपपदेभ्यश्चेति'। एतदपिशब्दस्य सर्वोपा धिव्यभिचारार्थस्यानुवृत्तेर्लभ्यते न तु सुपीत्यस्य निवृत्ते उत्तरसूत्रे सुप्युप सर्गेपीति वर्त्ततइति वक्ष्यमाणत्वात् छन्दसि भाषायाञ्चेति पूर्वसूत्रएव छन्दसीत्यस्य निवृत्तत्वात् । 'उखास्रदिति'। स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने अनिदितामित्युपधालोप, वसुस्रंस्वित्यादिना दत्वम् । 'वहाभ्रडिति'। भ्रंशु अध पतने व्रश्चादिना षत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घ, उखाया स्रंसते पर्णानि ध्वंसते वाहाद् भ्रश्यतीति विग्रह, ध्वंसिरन्तर्भा वितण्यर्थ सकर्मक क्वचित्तु वृत्तावेव विग्रहवाक्यानि पठ्यन्ते ॥

"स्थ क च" ॥ 'केत्यविभक्तिको निर्द्देश'। 'अन्येभ्योपि दृश्यत इति'। क्विबिति सिद्धएवेत्यपेक्षते, ननु तच्छीलादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते तस्मात् क्विप् चेति क्विप् सिद्ध एवेति वक्तव्यम्। यद्वा तच्छीलादिग्रहणं तत्र न सम्बन्धनीयमिति मन्यते, नन्वेवमपि सुपि स्थ इति विशेषविहित क सामान्यविहित क्विप बाधेत वासरूपविधिना सोपि भविष्यति। 'शमि धातो सज्ञायामच बाधतइति'। अन्यथा यथा कृञो हेत्वादिषु ट बाधते धातुग्रहणात्तथा तिष्ठतेरपि कक्विपौ बाधेत अतस्तमप्यच बाधित्वा कक्विपावेव यथा स्यातामिति पुनर्वचनमित्यर्थ। 'शस्था इति'। क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन घुमास्थादिसूत्रेणेत्वमत्र प्राप्नोति भाष्यकारप्रयोगात्तु न भवति, क्वे चित्त्वीत्वमवकारादाविति वचन पठन्ति तेषा सुपीवा सुधीवा अत्रापि न स्यात् ॥

"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" ॥ 'ब्राह्मणानामन्त्रयितेति'। ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तृन् प्रत्युदाहृत, न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेध। 'उत्प्रतिभ्यामिति'। पुन सुब्ग्रहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भ। 'साधुकारिणि चेति'। अताच्छील्यार्थमिद तच्चैतज्ज्ञापकात्सिद्ध यद यमा क्वस्तच्छीले इत्यत्र तच्छीलेत्यभिधाय साधुकारिग्रहण करोति तज्ज्ञापयति साधुकारिण्यताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति। 'ब्रह्मणि वद इति'। ब्रह्म वेद, इदमप्यताच्छील्यार्थम् ॥

"कर्त्तर्युपमाने" ॥ उपमानस्योपमेयापेक्षत्वात् कर्त्तरि च प्रत्ययविधानात्तस्यै वोपपदकर्त्तोपमान विज्ञायेत इत्याह। 'उपपदकर्त्तेति'। 'उष्ट्रक्रोशीति'। इवशब्दो गतार्थत्वाद्वृत्तौ नैव प्रयुज्यते समासउपमानानां शस्त्रीश्यामादिके यथा ॥

"व्रते" ॥ 'समुदायोपाधिश्चायमिति'। न प्रत्ययार्थविशेषणं तथा हि सति व्रतएव कर्त्तरि प्रत्यय स्याच्च तद्वतीति भाव। समुदायोपाधित्वमेव स्पष्टयति। 'धातूपपदेत्यादि'। कामचार इच्छाप्रवृत्ति तत्प्राप्तौ सत्यां नियम, स च द्विविध सम्भवति स्थण्डिले शेतएव अश्राद्ध भुङ्क्तएवेत्येव रूपो वा स्यात् स्थण्डिलएव शेते अश्राद्धमेव

भुङ्क्तइत्येव रूपो वा, तत्र पूर्वके नियमे यदैवासावशक्त्यादिना ऽश्राद्धं न भुङ्क्ते तदैव व्रतलोपं प्राप्नोति न चैवंविधं शास्त्रमस्ति स्थण्डिले शयितव्यमेव अश्राद्धं भोक्तव्यमेवेति अस्ति तु स्थण्डिलएव शयितव्यम्, अश्राद्धमेव भोक्तव्यमिति, व्रतइति तु शास्त्रितो नियम इत्युक्तं तस्माद् द्वितीयो नियमो विज्ञायतइत्याह । 'सति शयनइत्यादि' ॥

"बहुलमाभीक्ष्ण्ये" ॥ 'आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति' । पुनःपुनर्भवितरि वर्त्तमानाभ्यामव्ययाभ्यां भावे ष्यञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । 'ताच्छील्यादन्यदिति' । एतेन सुप्यजातावित्यनेनागतार्थत्वं दर्शयति फलानपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यं, गान्धारादयस्तु वातादिसाम्यार्थं देशाचारवशेन कषायादिपाने प्रवर्त्तन्ते उदाहरणेष्वातो युक् चिण्कृतो- रिति युक् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति णत्वम् ॥

'मनः" ॥ 'मन्यतेर्ग्रहणमिति' । मन ज्ञानइत्यस्य दैवादिकस्य मनुतेरिति मनु अवबोधनइत्यस्य तानादिकस्य तिपि गुणेन भवितव्यं यदि नेष्यते सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः किं पुनः कारणं प्रयत्नेन मनोतेर्ग्रहणं निवार्यते यावता इह द्वयोरपि णिनिस्तदेव रूपं न चार्थभेद इत्याह । 'उत्तरसूत्रइति' ॥

"आत्ममाने खश्च" ॥ 'चकाराणिनिश्चेति' । वासरूपविधिना सिद्धोपि णिनिरविच्छेदाय समुच्चीयते, तेन करणे यज इत्यत्र णिनेरेवा नुवृत्तिर्भवति नानन्तरस्य खशः, आत्मशब्दोयम्परव्यावृत्तिं कुर्वाणो यस्तत्प्रतियोगिनमर्थमाचष्टे स स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनद्रव्यवचनः, मननं मानं भावे घञ् आत्मनो मानं आत्ममानं कर्मणि षष्ठ्या समासः, तत्र कस्येत्यपेक्षायां प्रत्ययार्थस्य सन्निहितस्य मन्तुरेवात्मन इति गम्यते तदाह । 'प्रत्ययार्थः कर्त्तेति' । दर्शनीयत्वादिना धर्म्मेणेति विशिष्टमिति शेषः, कर्त्तरि षष्ठ्यास्तु समासो न भवति सर्वस्या एव मतेर्मन्तृकर्तृकत्वाव्यभिचाराद्, एवं चेतनद्रव्यवचनेप्यात्मशब्दे कर्त्तरि षष्ठ्यामव्यभिचारा दविशेषणं कर्मणि षष्ठ्या न तु चेतनान्तरे कर्मणि प्रत्ययप्रसङ्गस्तस्मात्स्वशब्दपर्याय एवात्मशब्दः । 'दर्शनीयमन्य इति' । शरीरधर्ममपि दर्शनीय

त्वादिकमात्मधर्ममेव मन्यन्ते संसारिणः शरीरशरीरिणोरन्यप्रयोगोलकयो रिवाभेदं मन्यमाना । 'पण्डितमन्य इति'। एकस्याप्यात्मनस्स्वरूपेण कर्तृत्वम्पण्डितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं च युज्यतएव यथोक्तमाचार्यैः, अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव च कर्त्तरि भवन्ती तत्र संवित्तिर्युज्येताप्यात्म कर्तृकेति, खश खकारो मुमर्थः, दर्शनीयमन्या कुमारीत्यादौ ह्रस्वार्थश्च, शकारस्सार्वधातुकसंज्ञार्थः दिवादित्वाच्छ्यन् स्वरस्तु सति शिष्टोपि विकरणस्वरस्सार्वधातुकस्वरञ्च बाधतइति खश एव भवति न नित्स्वरः । 'दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्येति'। कर्मणि षष्ठी तदपेक्षयास्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः ॥

"भूते" ॥ यस्य सत्ता व्यपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते तच्च न ज्ञायते कस्मिन् भूतइति किं साधने भूते किं वा धात्वर्थे तत्राह । 'धात्वधिकाराच्चेति'। चशब्दः पूर्वोक्तेनार्थेनास्य सङ्गतिन्द्योतयति । 'धात्वर्थभूत इति'। ननु धात्वधिकाराद्धातौ भूतइति युक्तं न तु धात्वर्थे भूतइति, उच्यते, प्रयोगे प्रत्ययस्य द्योत्यं भूतत्वमर्थस्यैव विशेषणं भवितुमर्हति विशेषणान्तरवत् न तु शब्दस्य तस्य स्वाभिधेयप्रतिपादने व्यग्रत्वाद्विशेषणसम्बन्धम्प्रत्ययोग्यत्वात्, किं च नित्यो धातुरनित्यत्वेपि भूतात्प्रत्ययविधिरनुपपन्नः, उच्चारितलक्षणे भूतत्वे विशेषणं व्यर्थन्तद्ध्यनुच्चारितात्प्रत्ययविधिः सम्भवति नित्यश्चायं भूतशब्दोतिक्रान्तवाचीति निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरित्यचोद्यम् ॥

"करणे यजः" ॥ 'णिनिरनुवर्त्तते न खशिति'। अत्रोक्तो हेतुः । 'अग्निष्टोमयाजीति'। ननु चाग्निष्टोमशब्दः कर्मनामधेयं तत्कथमग्निष्टोमस्य यजिं प्रति करणत्वं नहि तदेव तत्र करणं भवति, इदन्तु युक्तमुदाहरणं सोमेनेष्टवान् सोमयाजी सान्नाय्येनेष्टवान् सान्नाय्ययाजीति तत्राह । 'अग्निष्टोमः फलभावनायाः करणं भवतीति'। सत्यं याग एवाग्निष्टोमो यागोपि फलभावनायाः करणं फलस्य स्वर्गादेर्भवतो या भावना उत्पादना तस्यामित्यर्थः, ननु दीक्षणीयादिरुदवसानीयान्तो ज्योतिष्टोमाख्यो याग एव स्वर्गभावना न तदतिरिक्तः कश्चिद्व्यापारो

यजनस्यास्ति यत्र याग कारयमश्नुते, उच्यते द्विविधो यजमानव्यापार सामान्यरूपो विशेषरूपश्चेति तत्र सामान्यरूपश्चाभ्यन्तरश्चौदासीन्य प्रच्युतिरूप कृतिप्रयत्नादिपदाभिलप्य, बाह्यस्तु दीक्षणीयादिरूदवसानीयान्त प्रसिद्ध एव, एवमोदन पचतीत्यादिष्वप्यात्मगुण प्रयत्नो बाह्यश्चाधिश्रयणादिर्द्रष्टव्य, फल हि प्रेप्सन् तदर्थं प्रयतते नोदास्ते यतोय मुपाय जिज्ञासते जानीते च ज्ञात्वा चोपायमनुतिष्ठति सैषा स्वर्गादि फलोद्देशेन प्रवृत्ता कृतिर्भावनेत्युच्यते सा च भाव्य करणमितिकर्त्तव्यता चेति त्रितयमपेक्षते इदमनेनेत्थ भावयेदिति । यथाह

भावनापेक्ष्यमाणा हि साधन किं फलस्य मे ।
साधनानुग्रह को वेत्यनुस्यूतमपेक्षते ॥

इति, सैषा सामान्यरूपा वृत्तिर्न शास्त्रकटाक्षमपेक्षते विशेषरूपा त्व पेक्षते, तथाहि । फलार्थी तदुपाय जिज्ञासते, तदुपाय जिज्ञासमान शृणोति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र च पुरुषप्रवर्त्तनारूपो विधि श्रूयते न चापुरुषार्थे पुरुष प्रवर्त्ततइति विद्धवरुद्धा भावना भाव्यापेक्षाया समान पदोपात्तमपि दु खरूप धात्वर्थमपहाय पदान्तरोपात्तमपि पुरुषोपसर्जन मपि सुखरूप स्वर्गमेवावलम्बते तत करणापेक्षाया समानपदोपात्तो धात्वर्थ करण भवति पश्चात्सन्निधिसमाम्नातन्दीक्षणीयादीतिकर्त्तव्य तयान्वेतीत्येषा मीमासकमर्यादा, यत्र तु न विद्धवरोधो भावनायास्तत्र धात्वर्थ एव भाव्यो भवति यथा पचति पाक करोति गच्छति गमन करोतीत्यादि निर्दिश्यते । ननु भावनया सम्पद्यमानस्य बाह्यव्यापारस्य कथन्तत्र करणत्व को दोष करण खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर कुठारेण छिनत्तीत्यत्रापि उद्यमननिपातनरूपेण कर्तृव्यापारेणाप्यमानस्यैव कुठारस्य तत्र करणत्व तदेव कथ द्विधाभवनरूपेण फलेनावच्छिन्नयोस्त योश्छेदनरूपत्व न स्वरूपत्व न स्वरूपेण रजके दर्शनात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छते निपातयति च, अथ च द्विधाभवनाभावान्न छिनत्ती त्युच्यते तदेवमुद्यमननिपातयोश्छेदरूपत्व कुठारगोचरत्वनिबन्धनमिति तस्य तत्र करणत्व तथेहापि भावनाया स्वर्गभावनारूपत्वमग्निष्टोमा

ष्ययागगोचरत्वनिबन्धनमितितस्यतत्र करणत्व तदिदमुक्त फलभावनाया करणमिति, इय हि फल धात्वर्थं च सम्पादयति तत्र फलभावनारूपत्वे बाह्यो व्यापार करणमित्यर्थ, नन्वेवमपि यज्यर्थं प्रति अग्निष्टोम करण न भवति, मा भूत्तत्र करणत्व करण तावत् सम्बन्धि च यजिना सामानाधिकरण्येन, अथ वा भावनापि धातोरेव वाच्या न प्रत्ययस्य तत्र धात्वर्थैकदेशएकदेशान्तरस्य करणम् अग्निष्टोमशब्दश्च तत्रैकदेशान्तरे वर्त्तत इति न किंचिदनुपपन्नम् ॥

"कर्मणि हन"॥ 'कुत्सितग्रहणमिति'। पितृव्यवधादिना य कर्त्ता कुत्स्यते तत्रायम्प्रत्यय इति वक्तव्यमित्यर्थ ॥

"ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्"॥ 'चतुर्विधश्चात्रेति'। धातूपपदकालप्रत्ययविषय, भाष्ये तूपपदविषयनियमद्वय प्रदर्शित तदुपलक्षण न तु नियमान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति गम्यते, ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियम, अत्रापि नियमे भूतइत्याश्रयणात् कालान्तरे उपपदान्तरेपि भवत्येव पुरुष हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहेति, ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियम, अत्रापि भूत इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव वृत्र जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति, भूतकाले क्विबेवेति कालनियम । 'नान्य प्रत्यय इति'। यथा कर्मणि हन कर्मण्यणित्युपपदान्तरे तु भूतेपि प्रत्यान्तर भवत्येव पितृव्य हतवान्पितृव्यघातीति सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्त्यते निष्ठा तु भवत्येव वृत्र हतवानिति, तथा भूत एवेति प्रत्ययनियम अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरे धात्वन्तराच्च कालान्तरेपि भवत्येव, कथ पुनरेकस्मिन्नेव योगे चतुर्विधो नियमो लभ्यतइत्याह। 'तदेतदिति'। अगृह्यमाणविशेषत्वादेव चतुर्विधो नियमो लब्धु शक्यते तत्रैव तूपोद्बलकमेतदुक्त वेदितव्यम् ॥

"सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ"॥ 'स्वादिष्विति'। सुशब्द वर्जयित्वेत्यनन्तरमेवाभिधानादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि, बाहुल्याश्रयणेनैवमुक्तम् आढ्यो ग्राम इतिवत् । 'त्रिविधश्चेति'। एतद्बहुलग्रहणानुवृत्तेरेव लभ्यते। 'कालोपपदप्रत्ययविषय इति'। तत्र कालनियमात्कर्मे

क्षतवान्कर्मकार इत्यण् न भवति, उपपदनियमात् मन्त्रमधीतवान्मन्त्रा ध्याय इत्यणेव भवति न तु क्विप्, प्रत्ययनियमात् मन्त्र करोति करिष्यति वेति विवक्षायामणेव भवति न तु क्विप्। 'शास्त्रकृदिति'। क्विप् चेति क्विप्॥

"सोमे सुञ" ॥ 'कालधातूपपदप्रत्ययविषय इति'। तत्र भूत कालस्य क्विपि नियतत्वात्सोम सुतवान्सोमसाव इत्यण् न भवति, तथा धातो सोमएवोपपदे नियतत्वात्सुरा सुतवान्सुरासाव इत्यणेव भवति, तथा सोमस्य सुनोतावेव धातो नियतत्वात्सोम क्रीतवान् सोमक्रीरिति क्विब् न भवति अणेव तु भवति, तथा क्विपो भूते नियतत्वात्सोम सुनोति सोष्यति वेति विवक्षाया क्विब् न भवति अणेव तु भवति ॥

"अग्नौ चे" ॥ 'अत्रापीत्यादि'। तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वादग्नि चितवानग्निचाय इत्यण् न भवति, धातोश्चाग्नावुपपदे नियत त्वादिष्टकाचिदिति न भवति, अग्नेश्चिनोतावेव नियतत्वादग्निभृदिति न भवति, क्विपश्च भूतएव नियतत्वादग्नि चिनोति चेष्यति वेत्यत्राभाव ॥

"कर्मण्यग्न्याख्यायाम्" ॥ कर्मणि हन इत्यतो ऽनुवृत्त कर्मग्रह णमुपपदम् इह तु कर्मप्रत्ययार्थे इत्याह । 'कर्मण्येव कारकइति'। एवकार पौनर्वचनिक उपपदन्तावत्कर्मप्रत्ययार्थोपि कर्मैवेति। आख्या ग्रहण, रूढिसप्रत्ययार्थमिति'। अग्निशब्दो लोके ज्वलने रूढ, वेदे त्व न्यर्थेइष्टकाचयेपि प्रचुर प्रयोगो य एव विद्वानग्नि चिनुते अग्नि चेष्य माण इति स मुख्यो जघन्यो वा भवतु इह त्वसत्याख्याग्रहणे लोकप्र सिद्धिवशेन ज्वलन एव गृह्येत मा गाहि इष्टकाचय एव गृह्यतामित्याख्या- ग्रहणमित्यर्थ ॥

'कर्मणीनिर्विक्रिय" ॥ 'कर्मणीति वर्त्तमानइति'। कर्मणि हन इत्यत कर्त्तु कुत्सानिमित्ते कर्मणीति यत्कर्म क्रियासम्बद्ध कर्त्तु कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थ, सोमादीना विक्रय शास्त्रे निषिद्ध ॥

'दृशे क्वनिप्" ॥ 'प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति'। प्रत्ययान्तर सह निर्दिष्ट मनिनादि, अणादि च सोपपदाविष्टा तु भवत्येव परलोक दृष्टवानिति ।

"राजनि युधिकृञ" ॥ 'ननु च युधिरकर्मक इति'। तत्कथ राजन्शब्दे कर्मवाचिन्युपपदइत्युक्तमिति भाव । 'अन्तर्भावितण्यर्थ इति'। अनेकार्थत्वाद्धातूना लक्षणया वा यदा ण्यर्थमपि युधिरेवान्त र्भावयति तदा प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवतीत्यर्थ ॥

"सहे च" ॥ 'असत्त्ववचनत्वान्नोपपद कर्मणा विशेष्यतइति'। अतश्च कर्मणीति नानुवर्त्ततइति भाव । न पुनरनुवर्त्तमानस्यैवात्रास म्बन्ध, उत्तरत्राप्यनुपयोगात् ॥

"सप्तम्या जनेर्ड" ॥ 'मन्दुरज इति'। वाजिशाला तु मन्दुरा ड्याप्योस्सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्व ॥

"पञ्चम्यामजातौ" ॥ बुद्ध्यादय आत्मगुणा खेदो राग खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिरिति दर्शनात् ॥

"उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम्" ॥ 'प्रजेति'। प्राणिजातस्यैषा सञ्ज्ञा ॥

'अनौ कर्मणि" ॥ 'पुमासमनुजात इति'। पुमासमनुरुद्ध्य जात इत्यर्थस्तेनास्य सकर्मकत्वम् । पुमनुज इति पुसस्सयोगान्तलोप ॥

"अन्येष्वपि दृश्यते" ॥ 'द्विजात इति'।

मातुरग्रे विजनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनम् ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥

"निष्ठा" ॥ 'क्तक्तवतू निष्ठेत्युक्तमिति'। ककार कित्कार्यार्थ उकार उगित्कार्यार्थो ऽत्वसन्तस्येति विशेषणार्थश्च। 'निष्ठायामित्यादि'। अप्रसिद्धिरनिष्पत्ति कस्य सञ्ज्ञाया सञ्ज्ञिनो वा कथमित्याह। 'सञ्ज्ञये ति'। यदि द्वि क्तक्तवतूपग्रहण क्रियेत इह च सञ्ज्ञाविधौ ततो न स्यादि तरेतराश्रयत्वमिति सञ्ज्ञयेत्युक्तम्। 'सतोश्च तयोरिति'। लोके शास्त्रे वा न तावल्लोके सानुबन्धावेतौ स्त शास्त्रेपि यद्यपि जीत क्त नपुसके भावे क्त इति क्त स्वरूपेण विहितोस्ति भूते तु काले नास्ति क्तवतुस्तु न क्वा प्यस्तीति भाव । 'भाविनी सञ्ज्ञेति'। सञ्ज्ञिनो भावित्वात् सञ्ज्ञापि भा विनी सूत्रशाटकव,त्तद्यथास्य सूत्रस्य शाटक वयेति तन्तुवाय उक्त स

पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटक शाटको वा तव्यश्चेति विप्रतिषिद्ध, मन्ये स वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। 'सामर्थ्यादिति'। 'क्तक्तवतू निष्ठे'ति वचनात् अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति सञ्ज्ञाया अभावस्सामर्थ्यम्। 'आदिकर्मणीति'। कर्मशब्द क्रियावाची एक फलोद्देशप्रवृत्तक्षणसमूहरूपा क्रिया, तत्राद्ये क्रियाक्षणेऽप वृक्तेपि धात्वर्थरूपाया 'क्रियाया अनपवृक्तत्वादुचन न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् न्याय्या त्वेषा भूतकालता कुत आद्यपवर्गात् आदिभूतक्रियाक्षणोपवृक्त तस्मिन्नेव चावयवे समूहरूपो धात्वर्थ परिसमाप्त, उक्त च।

समूह स तथा भूत प्रतिभेद समूहिषु।
सामाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भव॥

इति, तथा च प्राकार्षीत्कट देवदत्त इति लुङपि प्रयुज्यते कटावयवे वा कटशब्दो द्रष्टव्य, तत केषा चित्कटावयवक्षणानामपरिसमाप्ते प्रकरिष्यति कट देवदत्त इति लृट्प्रयोगोप्यविरुद्ध। अपर आह। ज्ञापकात्सिद्ध यदय'मादिकर्मणि क्त कर्त्तरि च' 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्या'मिति चाह तज्ज्ञापयति भवत्यादिकर्मणि क्त इति, नैतदस्ति ज्ञापक, 'ञीत क्त' इति योय वर्त्तमाने क्तस्तद्विषयमेतत्स्यात्, यदि तद्विषयमेव स्याद्वर्त्तमानग्रहणमेव कुर्यात॥

"सुयजोर्ङ्वनिप्"॥ 'सुनोतेरिति'। सु स्रु गतौ सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यनयोरेव निरनुबन्धकयोर्ग्रहण प्राप्तम् अनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा न भवति, ङकार सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थ, इकार उच्चारणार्थ, पकार स्वरार्थस्तुगर्थश्च॥

"छन्दसि लिट्"॥ 'आततानेति'। 'णलुत्तमो वे'ति णित्त्वपक्षे वृद्धि। 'धातुसबन्धे स विधि'रिति'। धातुसबन्धे प्रत्यया इत्यधिकारात्, लिट इकारटकारौ विशेषणार्थौ, लिट कानज्वा लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यादौ ल इत्युच्यमानेन्येषामपि लडादीना ग्रहण स्यत्, निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण भविष्यति, परोक्षे लिटोपि तर्हि न प्राप्नोति, टकारष्टेरेत्वार्थश्च॥

"लिट कानज्वा" ॥ 'चिक्यान इति'। चिञ् चयने विभाषा चेरिति कुत्वम्। एरनेकाच इति यणादेश। 'न च भवतीति'। वावच नस्य प्रयोजन दर्शयति, वासरूपविधिश्च लादेशेषु नास्ति हशश्वतोर्लङ् चेति वचनादित्युक्तम्। नन्वनन्तरसूत्रविहितस्य लिटो नित्यमादेशोऽस्तु यस्तु छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लिट् तत्र तिङा श्रवण भविष्यति, न। तस्य धातुसम्बन्धविषयत्वादधातुसम्बन्धे तिङा श्रवण न स्यात लिण्मा त्रस्य च ग्रहणमित्यनन्तरमेव वक्ष्यति। 'पूर्वस्यैवेत्यादि'। प्रत्ययान्तर तु कानज न भवति वावचनाद्वासरूपविधिनैव लुङादीना सिद्धत्वादिति भाव। 'लिण्मात्रस्येति'। भाष्ये त्वनन्तरस्यैव लिटोऽयमादेशो लिङ्ग्रहण च प्रत्य यान्तरत्व मा विज्ञायीति, वावचन चोत्तरार्थमिति स्थित कानचश्चित्क रण स्वरार्थ कित्करण किमर्थ नासयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धन्तेन ईजा नस्लेपान इत्यादौ सम्प्रसारणैत्वाभ्यासादिलोपादिकार्य भविष्यति सयो गान्तार्थ, बन्ध बन्धने वृत्तस्य यद्बद्धधानस्य, त्वमर्णवान् बद्धधाना अरम्णा अत्रानिदितामिति नलोप छान्दसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिःशेषेण निवृत्त्यभावे झला जश् झशीति जश्त्व दकार। ननु छान्दस कानच् लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति छन्दस्युभयथेति वचनात् तत्र सार्वधा तुकमपिदिति ङित्त्व ङितीत्युपधालोपो भविष्यति, न च सयोगान्तेषु कित्त्वङित्त्वयोर्विशेषोऽस्ति, ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं तु, ऋच्छत्यृतामिति ऋकारान्ताना प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे इति एवमिहापि स्यात् परितिस्तिराणा इति तस्मात्कित्करण, कित्करण सामर्थ्याद्भाषायामपि कानजस्तीत्येतत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्॥

'क्वसुश्च" ॥ क्वसेरुकार उगित्कार्यार्थं जक्षिवानित्यादावुगिद चामिति नुम्, उपसेदुषीत्यादावुगितश्चेति ङीप्, वसोस्सम्प्रसारणमित्यत्र सामान्यग्रहणमप्युकारस्य प्रयोजन, कित्करण किमर्थं नासयोगाल्लिट्कि दित्येव सिद्ध सयोगान्तार्थम्। अञ्जे आञ्जिवान् उपधालोपो भवति छान्दस क्वसु लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपि तत्र सार्वधातुकमपिदिति ङित्व ङितीत्युपधालोपो भविष्यति, ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थन्तु, ऋच्छत्यृ

तामित्यय गुण प्रतिषेधआरभ्यते स यथेह भवति तेरतुस्तेरुरिति तथा तितीवानित्यत्रापि स्यात् किञ्च रणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्सुर्भवतीत्येतु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्, उत्तरसूत्रानर्थक्य च यदि भाषायामपि क्सुर्भवति ॥

"भाषाया सदवसश्रुव" ॥ 'आदेशविधानादेवेत्यादि'। यदि भाषाया सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटन स्यात्ततस्तादृशस्य लिट आदेश विधानमनुपपन्न स्यादिति मन्यते, ननु च लिट कानज्वेत्यत्र पुनर्लिड् ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्त योपि परोक्षे लिड्विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवतीति तच्चेत्सत्यमिहापि य परोक्षे लिट् स भाषायामपि सदादिभ्य सम्भवतीति तस्यैवेदमादेशविधान स्यात्, उच्यते, लङ्लिड्विषयेपि परस्तादनुवृत्तेर्भव तीति वक्ष्यति ततो नानेन परोक्षे लिट आदेशाभिधान किन्तर्हि भूतसा मान्ये ततश्चादेशविधानादेव लिडपि तद्विषयो ऽनुमातव्य, यद्येवं तस्य पक्षे क्स्वादेश पक्षान्तरे तिङा श्रवण प्राप्नोति, न वावचनेन क्सुरभिसम्ब ध्यते क्सुर्वा भवतीति किं तर्हि लङभिसम्बध्यते भाषाया सदादिभ्यो वा लिट् तस्य नित्य क्सुरादेशो भवतीति वृत्तिग्रन्थोप्यस्मिन्नेवार्थे योजनीय ।

'उपासददिति'। 'लृदित्त्वादङ्'। 'उपासीददिति'। 'पाघ्रादिसूत्रेण सीदादेश'। 'अनूषिवानिति'। यजादित्वात्सम्प्रसारण शासिवसिघसी ना चेति षत्वम्। 'अन्ववात्सीदिति'। सस्यार्द्धधातुकइति तत्वम्। 'अनूवासेति'। लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। 'लुङ् विषयेपि परस्तादनुवृत्तेर्भवतीति'। अन्यथा भूतसामान्ये लुङ्विहितस्तत्रैव धातुविशेषेनेनादेशविधानेनानुमितो लिडपवाद, तथा भूतविशेषे लङ्लिटौ लुङ एवापवादौ सदादिभ्यस्तु भूतविशेषे एतत्सूत्रविहित च कार्यं प्राप्नोति लङ्लिटौ च अपवादविप्रतिषेधाल्लङ्लिटावेव स्याताम् ॥

"उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" ॥ 'उपपूर्वादिण क्सुरिति'। निपा त्यतइत्यर्थ। लिडादेशश्चायम्। अन्यथा द्विर्वचनाभ्यासदीर्घत्वे अपि निपातयितव्ये स्याताम् तथा ग्राममुपेयिवानित्यत्र न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रति षेधो न स्यात्। 'द्विर्वचनमिति'। इडागमात्पूर्वं नित्यत्वात्क्रियतइत्यर्थ। 'अभ्यासदीर्घत्वमिति'। 'दीर्घइण किती'त्यनेन। 'तत्सामर्थ्यादिति'।

यदि ह्येकादेश स्याद्दीर्घविधानमनर्थक स्यादेकादेशेनैव दीर्घस्य सिद्धत्वात्, ननु चाभ्यासदीर्घत्वस्येयतुरित्यादिरवकाश स्यात् अत्र हि इइ अतुस् इति स्थिते दीर्घत्वमेकादेशश्च प्राप्नोति इणो यणिति यणादेशश्च तत्र वार्णादाङ्ग बलीय इति बह्वाश्रयत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गत्वाद्वा यणेत्र भवति ततश्च दीर्घविधानमर्थवद्भवति, एव मन्यते अत्रापि पूर्वपरविधि रेकादेश पूर्वविधिरिति तत्र कर्त्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्स्यादेवैका देश तदेवमभ्यासदीर्घत्वमनवकाशत्वात्सवर्णदीर्घत्व बाधतइति तस्मा त्सुष्टूक्त तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्ध इति । 'तत्रेति । एव सतीत्यर्थ । 'स निपात्यतइति'। निपातनाश्रयणमिडर्थम् । अन्यत्सर्वं पूर्वत्रैवेणग्रहणा देव सिद्धमित्यर्थ , यदि तर्हीडर्थमेतन्निपातन सम्प्रसारणविषयेपि प्राप्नोति अत्र वलादेरिति विशेषानुपादानात् यथा वक्ष्यति नित्यश्चाय वलनि मित्तो विघातीति तत्राह । 'क्रादिनियमात्प्राप्तश्चेति'। चशब्दो हेतौ ना त्रापूर्व इडिधीयते कि तर्हि योय बलादिलक्षण इट् क्रादिनियमेन प्राप्तो वस्वेकाजाद्घसा' मिति नियमेन प्रतिषिद्ध स एव प्रतिप्रसूयते प्रतिबन्धा पनयनेन पुन प्रवर्त्त्यते तेनाजादावतिप्रसङ्गो न भवतीत्यर्थ , अन्ये त्वभ्या सदीर्घत्वे कृते धात्विकारस्य व्यञ्जन यणादेशन्निपातयन्ति ईय्वस् इति स्थिते वस्वेकाजाद्घसामित्येवेट् सिद्ध स च वलादिलक्षण इति नास्य तिप्रसङ्ग । अपर आह । पूर्वसूत्रएवेणग्रहण कर्त्तव्य नार्थो निपातनाश्र यणेन, अत्र यदुक्तमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णा दाङ्ग बलीय इति यणि कृतेपि तस्य स्थानिवत्त्वादेकादेश प्राप्नोति, ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेन बाधितव्य एकादेश इति तन्न, नहि स्थानि वद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवि तुमर्हति, किञ्च यणादेशेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनस्स्थानिवद्भावेनापि प्रवृत्त्यभावो बाधितत्वादेव किमतो यद्येवमिद ततो भवति, इण क्वसौ विहिते द्विर्वचन च प्राप्नोति वस्वेकाजाद्घसामितीडागमश्च किमत्र कर्त्तव्य परत्वादिट् नित्य द्विर्वचन कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोतीती, इपि नित्य कृते द्विर्वचने ऽभ्यासदीर्घत्वे एकादेशे च एकाच्त्वात्प्राप्नोति इदा

नीमेव ह्युक्तमभ्यासदीर्घत्वेन न बाधितव्य एकादेश इति तदेवमुभयोर्नि त्ययो परत्वादिट् द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्व परस्य यणादेश ईयतुरित्यादि-वत्सिद्धमुपेयिवानिति, बिभिद्वानित्यादौ नित्यत्वात्पूर्वन्द्विर्वचनमेव भवति। 'न चात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति'। एवमाचार्याणामुपदेश इति भाव। '[1]अनुप सर्गाच्चेति'। ईयिवासमतिस्त्रिध इति हि छन्दसि दृश्यते। 'लुङादयो भवन्तीति'। लङ्लिड्विषयेपि परस्तादनुवृत्तेरय विधिर्भवतीति दर्शयति। 'उपागादिति'। इणो गा लुङि गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुक्। 'उपैदिति'। अदादित्वाच्छपो लुक् आडजादीनामाटश्च। 'उपेयायेति'। तिपो णलि वृद्ध्यायादेशौ द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वच नम् अभ्यासस्यासवर्णे। 'अश्नातेरिति'। अश भोजने। 'नञ्पूर्वादिति'। तेनान्यपूर्वात्केवलाच्च न भवति। 'नाशीदिति'। तिपि सिचि नेटीति वृद्धिप्रतिषेध आडजादीनामाटश्च नञा सह सवर्णदीर्घत्वम्। 'नाशे ति'। तिपि णलि द्विर्वचने अत आदेरित्यभ्यासदीर्घे, नञा परेण च सवर्णदीर्घत्वम्। 'वचेरिति'। ब्रुवो वचिरित्यस्य तथा च लङ्यन्वब्रवी दित्युदाहरिष्यते, अन्ये तु वच परिभाषणइत्यस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति। 'कर्त्तरीति'। न भावकर्मणो। एतच्च निपातनाल्लभ्यम्। 'अन्ववोच दिति'। वच उम्। 'अन्वब्रवीदिति'। ब्रुव ईट्। 'अनूवाचेति'। पूर्वव दभ्याससम्प्रसारणम्।

"लुङ्" ॥ इह भूतसामान्ये लुङ् विधीयते तस्य विशेषे ऽनद्य तने लङ्लिटावपवादौ तद्विषयेपि लुङ् दृश्यते, आगमामघोषात् अपा मपय अशेयिष्महि, पूतीकतृणेषु अभूत्पो विबुधसख परन्तप इति चिर वृत्त कथयत प्रयुञ्जते, नैष दोष, विशेषे सामान्यमस्ति तत्र विशेषा विवक्षाया सामान्याश्रयणेन वस्तुतोनद्यतनेपि लुङुपपद्यते तद्रूपविवक्षाया मेव तु लङ्लिटौ, विवक्षोपारूढो ह्यर्थ शब्दप्रयोगनिमित्त न वस्तुत सन्नि ति गतमेतत्। 'वसेरिति'। वस निवासे रात्रेश्चतुर्थे यामे पृष्टो यदा वाक्य प्रयुङ्क्ते तदा तस्यातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लङ् प्रयोगे लुङ्वक्तव्य, लङ्निवृत्तिपर चैतत् लुङ् भूतसामान्यविवक्षया

[1] मुद्रितमूलपुस्तके निरुपसर्गाच्चेति पाठ।

सिद्ध । 'जागरणसन्तताविति' । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्त रात्रि प्रहरत्रय जागरितवान् तदा लुङ्प्रयोग, यदा तु सुप्त्वा प्रबुद्ध प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थ ॥

"अनद्यतने लङ" ॥ अनद्यतनइति तत्पुरुषपक्षे पर्युदासश्चेद्व्या मिश्रेपि प्राप्नोति अद्य श्वो वा भुक्ष्महि, भवति ह्यद्यतनानद्यतनसमुदायो द्यतनादन्य, प्रसज्यप्रतिषेधे तु योत्राद्यतनस्तदाश्रय प्रतिषेधो भवति किं तु भूतसमान्ये प्राप्नोति भूतविशेषे हि प्रतिषेध न च सामान्य विशेषो भवति, पर्युदासेप्ययन्दोषो द्रष्टव्य, बहुव्रीहौ न विद्यतेद्यतनो यस्मिन् सोनद्यतनो भूतो धात्वर्थ, तत्र वर्त्तमानाल्लङ् भवति ततश्चाद्यतनस मुदायेद्यतनस्यैकदेशस्य सम्भवान्न भवति प्रसङ्ग, भूतसामान्येपि न भव त्येव विद्यते हि सामान्ये विशेष, अतो बहुव्रीहिरेवाय युक्त इत्याह । 'अनद्यतनइति । बहुव्रीहिनिर्द्देश इति' । बहुव्रीहिणा विवक्षितार्थस्य प्रतिपादन बहुव्रीहेर्वोच्चारणमित्यर्थ । यदि बहुव्रीहिनिर्द्देश, एव सत्यद्य तने प्राप्नोति नह्यद्यतने ऽद्यतनो विद्यते, अद्यतनेपि मुहूर्त्तादिरद्यतनो विद्यते मुहूर्त्तादावपि क्षणादि कथ व्यपदेशिवद्भावेन यथा मुख्ये भेदे आधाराधेयभावो भवति तटे तिष्ठतीति तथेहापि समुदायावयवभेदा श्रयेण समुदायेद्यतने ऽवयवा अद्यतना सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्यु च्यते न तु तत्त्वतोवयवव्यतिरिक्तोत्र समुदाय आधारोस्ति, तदुक्त हरिणा ।

कालस्याप्यपर कालर्न्निर्द्दिशन्त्येव लौकिका ।
न च निर्द्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥

इति । 'अद्य ह्य इति' ॥ अद्य च ह्यश्चेत्यर्थ, गामश्व पुरुषच्च यमान इतिवच्चशब्दस्याप्रयोग । 'अभुक्ष्महीति' । भुजोनवनइत्यात्मने पद महिङि लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिच किंत्त्वाद्गुणाभाव । चो' कु रिति कुत्व गकार, खरि चेति चर्त्वे ककार, सिच सस्य षत्वम । 'परोक्षे चे त्यादि । परोक्षशब्दोयमतीन्द्रियार्थे वर्त्तते लोकविज्ञाते लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तु र्दर्शनविषये लङन्तस्य शब्दरूपस्य य प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लङ् वक्तव्य, ननु विप्रतिषिद्धमिद यदि परोक्ष कथन्दर्शनविषय, अथ दर्शनविषय

कथं परोक्षं, शक्यदर्शनत्वाद्दर्शनविषयः क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्ष इति विरोधाभावः । 'अरुणदिति'। रुधिर् आवरणे रुधादित्वात् श्नम् तिपो हल्ङ्यादिना लोपः साकेतरोधस्तदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयः शक्यदर्शनत्वात् लोकप्रसिद्धश्च क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्षश्च । परोक्ष इति किम्। उदगादादित्यः, इणो लुङ् गादेशादिकार्यम् । 'लोकविज्ञातइति'। किं चकार कटन्देवदत्तः । 'प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति'। किं जघान कंसं किल वासुदेवः हन्तेः परोक्षे लिट् द्विर्वचनम् अभ्यासाच्चेति कुत्वं हकारस्य घकारः कंसवधश्चिरकालान्तरवृत्तत्वादिदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति यस्तु कंसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङमेव प्रयुक्तवान् आहत कंसं वासुदेव इति, मूलोदाहरणेपि प्रयोक्ता साकेतरोधेन तुल्यकालो वेदितव्यः, तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयो नान्यस्य ॥

"अभिज्ञावचने लृट्" ॥ 'वत्स्याम इति'। वसेर्लृट् मस्, स्यतासी लृलुटोरिति स्यप्रत्ययः, सस्यार्द्धधातुकइति सस्य तकारः, अतो दीर्घो यञीति दीर्घः । 'वचनग्रहणमित्यादि'। असति वचनग्रहणे ऽभिज्ञाशब्द एवोपपदे स्यात् तस्मिंस्तु सति यावन्तोभिज्ञानवचनास्तेषु भवति। 'बुध्यसे चेतसःति'। अर्थप्रकरणादिना स्मृतिरूपे ज्ञाने यदानयोर्वृत्तिस्तदात्रापि भवतीति भावः ॥

'न यदि" ॥ यदीति सति सप्तमीयम्, अभिज्ञावचनं चानुवर्त्तते तेन यत्र यच्छब्दोस्ति तत्र यदभिज्ञावचनं तन्नियोगतो यच्छब्देन सहितं भवतीत्यभिप्रेत्याह । 'यच्छब्दसहित इत्यादि' । अवसामेति'। वसेर्लङ् मस् नित्यङ्कित इति सलोपः दीर्घः, वासमात्रमित्यादिनोत्तरसूत्रस्य नायं विषय इति दर्शयति, यदि तत्रापरं किञ्चिल्लक्ष्यमपेक्ष्येत तदोत्तरसूत्रेण पाक्षिको विधिस्स्यात् तच्च नेष्यते तस्मान्न तस्य विषयः ॥

"विभाषा साकाङ्क्षे" ॥ 'उभयत्र विभाषेयमिति'। प्राप्ते चाप्राप्ते च, असति यच्छब्दे ऽभिज्ञावचने लृडिति लृटि प्राप्ते सति यच्छब्दे प्रतिषेधे प्राप्ते, आकाङ्क्षणमाकाङ्क्षा आकाङ्क्षया सह वर्त्तते साकाङ्क्षः, आकाङ्क्षा च चेतनावतो धर्मः तस्मात्साकाङ्क्ष इत्येतत्प्रयोक्तृविशेषणन्तेन

सकर्मक इत्यादिवत्समास । 'साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्तेति' । अङ्गयुक्त तिङाकाङ्क्षमित्यत्र तु प्रयोक्तृगताकाङ्क्षाध्यारोपेण तिङन्तमाकाङ्क्षमिति वक्ष्यते, इह तु मुख्ये प्रयोक्तरि सम्भवति गौणकल्पनया धात्वर्थविशेषणमयुक्तमिति भाव । ईदृशे पुनर्विषये प्रयोक्ता साकाङ्क्षो भवतीत्याह । 'लक्ष्यलक्षणयो सबन्ध इति' । यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्योपरोलक्षणन्तत्र द्वयोर्लक्ष्यलक्षणभावेन सबन्धे सति प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति तत्र न वासमात्र प्रतिपाद्य प्रयोक्ता चरितार्थो भवति किन्तु तेन प्रसिद्धेन भोजनादिक स्मारयितु प्रवर्त्तते ॥

"परोक्षे लिट्" ॥ परोक्षशब्दोयमतीन्द्रियवाची प्रसिद्ध , व्युत्पत्तिस्तु परमक्ष्ण परोक्ष, मयूरव्यसकादित्वात्समास , अच्प्रत्यन्ववपूर्वादित्यत्राजितियोगविभागादच् समासान्त , वृत्तिविषये चाक्षिशब्द सर्वेन्द्रियवचनो न चक्षु पर्याय , अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञात वस्तु परोक्षमापद्येत, एव च कृत्वा दर्शनपर्यायोक्षिशब्दो न भवतीत्यक्ष्णोदर्शनादित्येवाच् समासान्तोस्तु । अन्ये तु प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्ण इति शरत्प्रभृतिषु पाठादच् समासान्त इत्याहु । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्देनाव्ययीभावासम्भवात्समासान्तरे विज्ञायते, एव तु क्रियाया परोक्षायामिति भाष्यप्रयोगे टिल्लक्षणो ङीप् प्राप्नोति, तस्मादजन्त एवायन्तत्र परत परशब्दस्य परोभावोस्मादेव निर्देशाद्भवति परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्यादेशत्व वा । 'ननु चेत्यादि' । एकफलोद्देशेन प्रवृत्तत्वादैक्यमिवापन्नो विततरूप क्षणप्रवाहो धात्वर्थ , स कार्त्स्न्येनैकस्मिन्क्षणे न सम्भवतीति सद्वस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते ततश्चैकैकस्य क्रियाक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपो धात्वर्थ सर्व परोक्ष एव, ततश्चाव्यभिचाराद्विशेषणमिति भाव । 'सत्यमेतदिति' । अनन्तरोक्तमन्यते, किमर्थन्तर्हि परोक्षग्रहणमित्याह । 'अस्त्विति' । यत्र साधनशक्त्याश्रयभूत फूत्कारसीत्कारादिविशिष्ट सरभ्ररूप द्रव्य प्रत्यक्ष तत्र धात्वर्थ एव प्रत्यक्षाभिमानो लौकिकाना,मभिमानो मिथ्याज्ञानन्तद्व्यावृत्तये परोक्षग्रहण, यदि तर्हि यत्र साधनशक्त्याश्रयन्द्रव्य परोक्ष तत्र लिड् भवति तर्ह्युत्तमो न प्राप्नोति, तत्र हि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसघात कर्त्ता स चात्मन प्रत्यक्ष एव, परस्मैपदानामिति तु णलादेशवचन णलुत्तमो वेति च छन्दसि

लुङ्लङ्लिट, अत्यन्तापह्नवइति चापरोक्षे यो लिट् तद्विषय भविष्यतीत्यत आह। 'उत्तमविषयेपि चित्तव्याक्षेपादिति'। मदस्वप्नादिभिश्चित्ते व्याक्षिप्ते भवति वै कश्चित्स्वकृतमेव न जानाति पश्चादेव त्वया कृतमिति पा र्श्वस्थेभ्य श्रुत्वा प्रयुङक्ते सुप्तोह किल विललापेति किलेत्यज्ञान सूचयति। 'अत्यन्तापह्नवइति'। अपह्नवोपलाप, कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देश तत्र प्रविश्य त्वया चिरकाल स्थितमिति कश्चिदुक्तस्सचाह नाह कलिङ्गा जगामेति, न केवलमवस्थानमेव प्रतिषिध्यते किन्तर्हि तद्धेतुभूतगमनम पीति भवत्यत्यन्तापह्नव, तथा दक्षिणापथ प्रविश्यायाज्ययाजनादिक त्वया कृतमिति कश्चिदुक्त सचाह नाहन्दक्षिणापथ प्रविवेशेति, अत्रा प्ययाज्ययाजनादेर्हेतुभूत प्रवेश एव प्रतिषिद्धतइत्यत्यन्तापह्नव क्वचि द्दक्षिणापथ प्रविष्टोसीति वृत्तावेव पठ्यते तत्र प्रविश्येद कृतवानित्यर्थ ॥

"प्रश्ने चासन्नकाले" ॥ 'भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्त्ततइति'। अयमर्थानुवर्त्ततइत्यर्थ, न पुनरेव विधस्समास प्रकृतोस्ति। 'प्रष्टव्य प्रश्न इति'। कर्मसाधन प्रश्नशब्दन्दर्शयति, करणसाधने तु प्रश्नक्रियासा धनभूते धातावासन्नकालइत्यर्थस्स्यात् तत्रासन्नकाल इत्यनर्थक, नह्यनुच्चा रितात्प्रत्ययविधानम् उच्चारितश्चासन्नकाल एव भावसाधनेप्यासन्नकाले प्रश्ने वर्त्तमानादित्यर्थस्स्यात् ततश्चार्थान्तरवाचिभ्यो लङ् न स्यादत कर्मसाधनोय प्रश्नशब्द, तत्र पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल पञ्चवर्षाती तन्तु विप्रकृष्टकालमिति वर्णयन्ति ॥

"लट् स्मे" ॥ 'नलेन स्म पुराधीयतइति'। अधिपूर्वादिङ कर्मणि लकार, कर्माविवक्षाया वा भावे नलेनेति कर्त्तरि तृतीया, अथ वा ऽधीय तइति कर्त्तरि बहुवचनम्, आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेश नलेनेति सहयोगे तृतीया, अन्ये तु व्याचक्षते पुराकल्पे नलाख्यन्तृणविशेष हस्ते गृहीत्वा धीयाना अधीयते स्मेति ॥

"अपरोक्षे च" ॥ पूर्वसूत्रेण परोक्षे विधानादपरोक्षे न प्राप्नोती त्ययमारम्भ, पूर्वसूत्रएव परोक्षग्रहणन्निवर्त्तिष्यते, यद्येव तत्सम्बन्धाद

नद्यतनग्रहणमपि निवर्तेत मानिवृत्तदित्येवमर्थमिद,न्द्वयोर्हि प्रकृतयोरे कनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा इतरस्यानिवृत्तिमनुमापयति ॥

"ननौ पृष्टप्रतिवचने" ॥ पृष्टमिति कर्मणि क्त, पृष्टस्य प्रति वचन पृष्टप्रतिवचनम, वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शितम् । 'प्रश्नपूर्वके प्रतिवचन इति'। उदाहरणे पूर्वांश प्रश्न उत्तर उदाहार्य, पृष्टग्रहणमर्थक प्रश्नपूर्व कमेव प्रतिवचन, तत्र, विरुद्धमपि वचन प्रतिवचन वचनाभिमुख प्रतिवचन मित्यपि सम्भवात्, तस्मात् पृष्टग्रहणमत्यन्तासत्त्वकाले चाय विधिरिष्यते सत्र निर्वृत्तयामपि पाकादिक्रियायान्तत्कृतस्य श्रमादेरनुवृत्ति, एव च श्रमादिदर्शनेन सैव क्रिया वर्त्ततइति शक्य वक्तुमिति । वर्त्तमाने लडि त्येव सिद्धे प्रत्याख्यातमिदम् । ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यशिष्य क्रियासमा प्तेरविवक्षितत्वादिति ॥

"पुरि लुड चास्मे" ॥ 'अनद्यतनग्रहणमित्यादि'। लुड्ग्रहण चात्र लिङ्ग यदि हि भूतमात्रेय विधि स्यात् विभाषा लटो विधानात्तेन मुक्ते लुडपि भविष्यति कि लुड्ग्रहणेन, अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लटा मुक्ते लडेव स्यादिति कर्त्तव्य लुड्ग्रहणम । अन्येपीति'। लड्लिटावभिज्ञावचने लट् अभिजानासि देवदत्त वत्स्यन्तीह पुरा छात्रा इति ॥

"वर्त्तमाने लट्" ॥ 'प्रारब्धोपरिसमाप्तश्चेति'। अधिश्रयणादि रध श्रयणपर्यन्त ओदनफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारनिचय पचेरर्थ, एव सर्वत्र स यावता कालेन निवर्त्तते स कालो वर्त्तमान, तद्योगाद्वर्त्त मानो धात्वर्थ इत्यर्थ, तेन निष्पन्नस्यार्द्धस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भावि त्वान्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण राश्यन्तरस्याभावाद्वर्त्तमानाभाव इति चोद्य परिहृत, भिहाध्ययने प्रवृत्ता यदा भोजनादिक्रिया कुर्वन्तो नाधीयते तदा धीयतइति प्रयोगो न प्रप्नोति, नैष दोष, आ फलनिष्पत्तेरध्ययनमपरि समाप्तमन्तरालवर्ति तु भोजनादिक नान्तरीयक तस्यैव वावयवक्रिया,य मपि भवान्मुक्तसशय वर्त्तमानकाल न्याय्य मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति, अत्राप्यवश्य भुञ्जानो हसति जल्पति पानीय वा पिबति तत्र चेद्युक्ता वर्त्तमानकालता इहापि युक्ता दृश्यताम् । उक्त च

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।
क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभि ॥
न च विच्छिन्नरूपोपि स विरामान्निवर्त्तते ।
सर्वत्र हि क्रिय न्येन सङ्कीर्णेवोपलभ्यते ॥
तदन्तरालदृष्टा वा सर्वत्रावयक्रिया ।
सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

इति । एतदप्यनेनैवो क्तप्रारब्धोपरिसमाप्तश्च वर्त्तमान इति । इह ति ष्ठन्ति पर्वता स्रवन्ति सिन्धव इति पर्वतादिस्थित्यादे सर्वदाभावाद् भूत भविष्यदभावात्तत्प्रतिद्वन्द्विरूपस्य वर्तमानस्याप्यभाव इति लट् न प्राप्नोति, नैष दोष , कालत्रयवर्त्तिना राज्ञा या क्रिया पालनादिका भूतादिभेदेन भिन्नास्ता पर्वतस्थित्यादेर्भेदिका , ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत्क्रिया-भेदेन भिन्नाया पर्वतादिस्थितेर्वर्त्तमानत्वमेव च कृत्वा भूतभविष्यत्काल योगोप्युपपद्यते तस्थु पर्वता नलदुष्यन्तादिकाले, स्थास्यन्ति पर्वता कल्किविष्णुकाले, लटष्टकारष्टेरेत्वार्थ ॥

"लट शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" ॥ शकार सार्वधा तुकसञ्ज्ञार्थ , ऋकार उगित्कार्यार्थ , चकार स्वरार्थ , प्रथमाशब्दस्सुपा माद्ये त्रिके प्रसिद्ध प्रथमाया अन्या ऽप्रथमा द्वितीयादिस्तत्र प्रत्ययग्रह णपरिभाषया तदन्तविधि , अप्रथमान्तन्द्वितीयाद्यन्तमित्यर्थ अधिकरण मभिधेय समान साधारणमभिधेय यस्य तत्समानाधिकरणम् अप्रथमान्तेन समानाधिकरणमप्रथमासमानाधिकरणम्, तृतीयेति योगविभागात्समास , द्विपदो वा बहुव्रीहि अप्रथमासमानाधिकरणे यस्येति, यस्य च भावेनेति सप्तमी, अप्रथमासमानाधिकरणे लटि सति तस्य लट इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी एष पर्युदासपक्षो दर्शित , प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे तु नञो भवतिना सबन्ध प्रथमाशब्देन प्रथमान्त गृह्यते शेष समान, तत्राद्ये पक्षे कुर्वतोपत्य कौर्वत पाचत कुर्वतो भक्ति कुर्वद्भक्ति कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयो शतृ शानचौ न स्याता नह्यत्र द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्य नहि कुर्वतो देवदत्तस्य भक्ति कुर्वतो देवदत्तस्य पन्यमित्यत्र समासतद्धितौ भवत सापे

त्त्वात् पदान्तरनिरपेक्षत्वे प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभाव प्रसज्यप्र तिषेधे तु प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावाददोष, अस्तु तर्हि स एव एवमपि कुर्वतो भक्तिरस्य कुर्वद्भक्ति कुर्वाणभक्तिरत्र न प्राप्नोति ये चा प्यते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु न स्यात् कुर्वत्तर कुर्वाणतर कुर्वद्रूप कुर्वत्कल्प इति, पर्युदासेप्येष दोषो द्रष्टव्य, एव तर्हि प्रत्ययो त्तरपदयोश्चेति लक्षणशेष कर्त्तव्य तत्र पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति समासार्थाया विभक्तेर्लुकि कृते प्रत्ययल क्षणप्रतिषेधात्प्रत्ययापरत्वार्थ, ननु च प्रत्ययोत्तरपदयो सतो शतृशानचौ भवत तयोश्च कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तौ सत्यान्तद्धिता समासश्च समासे च सत्युत्तरपद तदितरेतराश्रय भवति, नैष दोष, ङ्याप्प्रातिपदिकात्तद्धिता ते लकारस्य कृत्त्वाद्भविष्यन्ति उत्तरपदेपि विधानसामर्थ्यात्तिङादेश बाधित्वा लान्तस्य प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य सुबुत्पत्तौ समास इति सिद्धम्, एवमपि बीक्षमाणस्यापत्य वैक्षमाणिरित्य कृते शानचि अकारान्तत्वाभावादत इञोप्रसङ्ग पचतितरामित्यत्र शतृ शानचौ प्राप्नुत तथा पचतिरूपमित्यादौ तिङश्चेत्येतत्तु लङादिविषय मेव स्यात् तदेव सर्वत्र दोषसद्भावे समासोपि तावद्व्याप्यो भवतीति पर्यु दासमाश्रित्याह। 'अप्रथमान्तेन चेदित्यादि'। 'तस्येति'। लट कथ, पुन लटो द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्य यावता ल कर्मणि चेत्यनेन कर्तृक्र मणोर्विधीयमानो लकार क्रिया प्रति गुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति तथा च क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियान्तरयोगाभावाच्छक्त्यन्तरावेशा भाव, नहि भवति प्रचत्योदन देवदत्त पश्य पच्यते ओदनेन तृप्त अपचद्वोदनन्देवदत्त पश्य पच्यते ओदनेन तृप्त इति यथान्येषु कृत्सु पाक पश्य पाकेन तृप्त इति, सत्य, तिङ्भाविनो लकारस्याय स्वभाव यदुक्तगुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति शत्रादिविषयस्य क्रियोपसर्जनक त्राद्यभिधान ततश्च क्रियान्तरयोगे सति तन्निमित्त द्वितीयाद्यन्तसामा नाधिकरण्यमुपपद्यते, यद्यपि केवलस्य लट प्रयोगाभावादप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्य न क्व चिदुपलब्ध तथापि तदादेशयो शतृशानचोर्द्दर्श

नात् स्थानिनो लकारस्यापि तद्योग्यत्वमनुमीयते तेन लट प्रक्रियार्थं विहितस्य काल्पनिकप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यमस्तीति दोषाभाव। अथ लड्ग्रहण किमर्थमादेशौ यथा स्याता प्रत्ययान्तर मा भूतामिति, नैतदस्ति, पूर्वसूत्रत एव लड्ग्रहण स्वरयिष्यते तस्येहानुवृत्तस्यार्थात् षष्ठ्या विपरिणामे तस्यैवादेशौ भविष्यतो न प्रत्ययान्तरमत आह। लडिति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमिति'। 'क्वचित्प्रथमासामानाधिकरण्येपि भवत इति'। अप्रथमासमानाधिकरणत्वाभावोप" लक्षणमिद तेन कौर्वत कुर्वद्भक्तिरित्यादयोपि भवन्ति। सन्निति'। अस् भुवि श्नसोरल्लोप। 'विद्यमान इति'। विद सत्ताया दिवादिरनुदात्तेत्। जुह्वदिति'। 'नाभ्यस्ताच्छतु' रिति नुमभाव। 'माङ्याक्रोशइति'। माङि लुङोपवाद, तथा पुनर्लड्ग्रहणाद्योपि भूते लट् 'ननौ पृष्टप्रतिवचन' इति तस्यापि भवतो ननु मा कुर्वन्त पश्य ननु मा कुर्वाणम्पश्येति, एतच्च ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यत्र भाष्यकारेणोक्तम्। 'केचिदित्यादि' न चैवम्पचन्तम्पश्येत्यादावपि विकल्पप्रसङ्ग इत्यत आह। 'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति'। 'यथादर्शनमिति'। प्रथमासमानाधिकरणे विकल्प पचन्त पश्येत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च नित्यम्पचतितरामित्यादौ नैव भवत, अन्यथा तिङोपि स्थानिवद्भावात्स्यात्प्रसङ्ग, न तर्हीदानीमिद वक्तव्यमप्रथमासमानाधिकरणइति वक्तव्य च कि प्रयोजनमित्यार्थं, नन्वेतदपि विभाषयैव सिद्ध, सत्य, स एवार्थो वचनेन स्पष्टीक्रियते, एतेन सबोधने च लक्षणहेत्वोरिति च व्याख्यातम्॥

"सम्बोधने च"॥ 'हे पचन्निति'। सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपाभाव, अत्र सम्बोधने प्रथमा, अयमादेशश्चेत्युभय मिलित सम्बोधन द्योतयति॥

"लक्षणहेत्वो क्रियाया"॥ 'लक्ष्यते चिह्न्यते येनेति'। चिह्नयति रवधारयत्यादिवच्चुरादिषु द्रष्टव्य। 'धात्वर्थविशेषण चैतदिति'। नोपपद क्रियाया इति वचनात्, उपपद हि धातोर्भवति स च क्रियावचन इति क्रियाग्रहणमनर्थकमुपपदत्वे स्यात् क्रियायाश्च लक्षणापेक्षया कर्मत्व हेत्व

पेक्षया तु शेषत्व तत्रोभयानुग्रहाय कर्मणोपि शेषत्वविवक्षया शेषलक्षणैव षष्ठी, वृत्तौ तु वस्तुमात्र प्रादर्शि। 'क्रियाविषयाविति'। 'शयाना भुञ्जतइति'। अत्र शयन लक्षण भोजनस्य। 'तिष्ठन्तोनुशासतीति'। अत्रापि स्थानमनुशासनस्य। 'आर्जयन्वसतीति'। अर्ज प्रतियत्ने चुरादिराङ्पूर्व। 'लक्षणहेत्वोरिति कर्मिति'। क्रियासम्बन्धिन्यर्थे वर्त्तमानादिति विज्ञायमाने लक्षणहेत्वोरपि भविष्यत इति प्रश्न, अतिप्रसङ्गेन तूत्तरम। 'पचति च पठति चेति'। अत्र द्वयो क्रिययोरेकस्मिन्साधने समुच्चयात्तद्द्वारेण परस्परसम्बन्धोप्यस्तीत्युभयत्रापि प्रसङ्ग, य कम्पते सोश्वत्थ इति बहुषु वृक्षेषु तिष्ठत्सु कम्पनेनाश्वत्थो लक्षते, तच्च द्रव्य यदुत्प्लवते तल्लध्विति, अत्राप्युत्प्लवनेन लाघव गुणो लक्ष्यते निषदन निमज्जन तेन गैारव गुणो लक्ष्यते, इह तु योधीयान आस्ते स देवदत्त इति आसिक्रियाया एवाध्ययनक्रियालक्षण न देवदत्तस्य आसिक्रिया तु तस्य लक्षणम्। एव यस्तिष्ठन्मूत्रयति स ब्राह्मणब्रुव इति अत्रापि स्थितिक्रिया मूत्रणक्रियाया एव लक्षण सैव तु देवदस्याशैाचादेर्लक्षणञ्च स्थितिक्रियेति सूत्रणैव सिद्ध आदेश कथ शयाना वर्द्धते दूर्वा आसीन वर्द्धते विषमिति नह्यासनशयने वृद्धेलक्षण किन्तर्हि स्वभावमात्रकथनमेतत्, भवति वै स्वभावाख्यानमपि लक्षण यथा चैतन्यलक्षण पुरुष इति। 'पूर्वनिपातव्यभिचारलिङ्गमिति'। 'द्वन्द्वे घि' अल्पाच्तरमिति यो पूर्वनिपातो तयोर्व्यभिचारे लिङ्गमित्यर्थ, तेन धूमाग्नी मृदङ्गशङ्खपणवा इत्यादिप्रयोगोपपत्ति ॥

"तो सत्" ॥ तोग्रहण किमर्थ, सञ्ज्ञाविधियथा स्यात् सदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिर्माभूदिति, नैतदस्ति प्रयोजन, पूर्वसूत्रे शतृशानचो स्वरयिष्येते तत्सामर्थ्यात्तयोरनुवृत्तयो सञ्ज्ञेव भविष्यति तत्राह। 'तैाग्रहणमुपाध्यससर्गार्थमिति'। लट्स्थानिकत्वाद् वर्त्तमानकालविहितत्व चोपाधिस्तेनोपाधिनाऽसम्बन्धार्थन्तैाग्रहणमित्यर्थ, कि सिद्धमित्याह। 'शतृशानज्मात्रस्येति'। असति तैाग्रहणे यादृशो शतृशानचो प्रकृतो लट्स्थानिको वर्त्तमानकालो च तादृशयोरेव सञ्ज्ञा स्यात् ततश्च लृडादेशयोर्न स्यात, लृटस्सद्वेत्येतत्तु वचन सत्सञ्ज्ञकप्रतिरूपयोर्विधानार्थ स्यात् यथा अमी पिष्ट

पिण्डा सिहा क्रियन्तामिति तदाकारा क्रियन्ते विहितयोस्तूत्तरकाल सञ्ज्ञा न सिध्यति ततश्च ब्राह्मणस्य पचन् ब्राह्मणस्य पचमाण इति समासप्रतिषेधो न स्यात् तस्यान्दशायां सत्सञ्ज्ञाया अभावात्, एव भूत कालयोरपि न स्यात् वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वचनात् भूतेपि शतृशानचौ भवत, एव तत्रापि वर्त्तमानवदित्यतिदेशेन विधानमेव तयो र्भूते सिद्ध्यति न तु सञ्ज्ञा प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिश्यते न सञ्ज्ञा तथा ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यपि, लट शतृशानचौ भवत इत्युक्त तयोरपि सञ्ज्ञा न भवेत् तौग्रहणे सति तयोरपि सञ्ज्ञा भवति, ननु मा ब्राह्मणस्य कुर्वन्तम्पश्य ननु मा ब्राह्मणस्य कुर्वाणम्पश्येति, अथ क्रियमा णेपि तौग्रहणे कथमिव कालान्तरविहितयो सञ्ज्ञा सिद्ध्यति यावता प्रक्र तस्यैव वस्तुनस्सर्वनाम्ना परामर्श, सत्य, तौग्रहणसामर्थ्यात्तु विशेषणाश परित्यागेन शतृशानचो रूपमात्र परामृश्यते ॥

“पूङ्यजो शानन्” ॥ इहैते शानजादयो यदि लटो ऽनुवृत्तिमाश्रित्य तस्यैवादेशा क्रियेरन् वेति वक्तव्य पवमान यजमान पवते यजतइत्यपि यथा स्यात्, वासरूपविधिना तिङो भविष्यन्ति, नलादेशेषु वासरूपविधिर स्तीत्युक्त साधनाभिधान साधनस्य चाभिधान प्राप्नोति ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्रसङ्ग, परस्वरश्च न सिद्ध्यति कतीह पवमाना, अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्यनुदात्तत्व प्राप्नोति आत्मनेपदसञ्ज्ञा तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसञ्ज्ञा च प्राप्नोति ततश्च परस्मैपदिभ्यश्चा नश् न स्यात् कतीह नन्दमानास्तस्मादशङ्क्या एवैते लादेशा विज्ञातुमिति मत्वाह । ‘शानच्प्रत्ययो भवतीति’ । शकारस्सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ, नकार स्स्वरार्थ ।‘यदीत्यादि’ । न लोकाव्ययेत्यत्र स्वरूपस्य ग्रहणम्मन्यमानस्य प्रश्न । ‘तृन्निति प्रत्याहारनिर्द्देशादिति’। षष्ठीप्रतिषेध इत्यनुषङ्ग । ‘द्वि षश्शतुर्वावचनमिति’। द्विषोमित्र इति योय शतृप्रत्ययस्तस्य प्रयोगे वा षष्ठी भवति प्रत्याहारेन्तर्भावाच्चित्य प्रतिषेधे प्राप्ते वचन यस्यापि तृन्निति स्वरूपग्रहण तेनाप्येतद्वक्तव्य पक्षे षष्ठी यथा स्यादित्यम्माभूदिति, शेषविज्ञा नात्सिद्ध, कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीकर्मरूपेण विवक्षिते द्वितीयेति ॥

"ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्" ॥ 'मण्डयमाना इत्यादि'। मडि भूषाया भूष लङ्कारे चुरादौ असु क्षेपणे। पर्यासस्सन्नहन, शिखापर्याय शिखण्डशब्द, वचनग्रहण विस्पष्टार्थम् ॥

"इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि" ॥ 'अकृच्छ्र सुखसाध्यो यस्य धात्वर्थ इति'। अस्तीति शेष, अत इनिठनाविती नि, असुत्रा भार्यादिवद् बहुव्रीहिणैव सिद्धे तत्पुरुषान्मत्वर्थीय कृत लघुत्वम्प्रति सर्वत्रानादरात्, इङ आत्मनेपदित्वाद्धारयतेश्च कर्त्रभिप्राये शता न सिद्ध्यति लसार्वधातुकानुदात्तत्व च प्राप्नोतीत्ययमारम्भ ॥

"द्विषोऽमित्रे" ॥ असन्देहार्थं मित्रे द्विष इति सूत्रान्यासादकारप्रश्लेषो विज्ञायतइत्याह। 'अमित्रश्शत्रुरिति'। अमेर्द्विषतीति त्रच् प्रत्ययो न पुनरय नञ्समास परवल्लिङ्गप्रसङ्गात् लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य स्वरे दोषश्चित् स्वरो ह्रीष्यते बह्वचास्तु मध्योदात्तममित्रशब्दमधीयते अमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र अमैरमित्रमर्दय,द्विषेस्स्वरितत्त्वात्कर्त्रभिप्राये शता न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ ॥

"सुञो यज्ञसयोगे" ॥ कर्मसाधनस्सयोगशब्द इत्याह। यज्ञसयुक्तेभिषवइति'। 'सर्वे सुन्वन्त इति' 'प्रयोगस्तस्य विषयमाह'। 'सर्वे यजमानास्सत्रिण उच्यन्तइति'। सूत्रेषु हि ये यजमानास्ते ऋत्विज इति सर्वे प्रधानकर्त्तार, इह सुञो यज्ञइत्येव सिद्ध यज्ञविषयश्चेत्सुनोत्यर्थो भवतीत्यर्थं, तत्कि सयोगग्रहणेन तत्राह। 'सयोगग्रहणमिति'। लटश्शतृशानचावित्यनेनाप्यप्रधाने कर्त्तरि न भवति सयोगग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानकर्त्ताधिकारी ॥

"अर्ह प्रशसायाम्"। 'अर्हति चोरो वधमिति'। लट शतृशानचावित्यनेनापि न भवति प्रथमासमानाधिकरणत्वात् अस्तु वा ऽत्वदुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्यनुदात्त ॥

"आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" ॥ 'तदित्यादि'। धातोरिति वर्त्तते धातुश्च शब्दो न तस्य शीलादिप्रतिविशेषणत्वमुपपद्यते तस्मात्तस्य योर्थ स शीलादीना त्रयाणा विशेष्याणा विशेषणत्वेन त्रिभिस्त

च्छब्देर्निर्दिश्यते तत्र धात्वर्थशील यस्य स धात्वर्थो धर्मो यस्य तस्य धात्वर्थस्य साधुकारीत्येवमित्यर्थ । 'तद्धर्मो तदाचार इति' । धर्मशब्दस्याचारे प्रसिद्धत्वात्। 'विनापि शीलेनेति'। तच्छीलाद्भेद दर्शयति । 'यो धात्वर्थं साधु करोतीति' । विनापि शीलेनेत्यनुषङ्ग ॥

"तृन्"॥ 'मुण्डयितार इति'। आविष्ठायनाना गोत्रविशेषाणामेष कुलधर्म । 'अपहर्त्तार इति'। अहूरदेशे भवा आहूरका , रोपधेतो प्राचामिति वुञ्, तेषामेव देशधर्म ,'आर्द्धे सिद्धे निर्वृत्ते । 'उन्नेतार इति'। अयमपि कुलधर्म । 'तृन्विधाविति'। अताच्छील्याद्यर्थ आरम्भ । 'तृजेव भवतीति'। तृन्तृचौ, शसिचदादिभ्य सञ्ज्ञाया चानिटाविल्यनेन। 'स्वरे विशेष इति'। तृनि तादौ च निति कृत्यताविति गते प्रकृतिस्वरस्स्यात् तृचि तु कृत्स्वरो भवति, तृन्तृचावित्यस्यैव विषयव्यवस्थार्थमिदम् अनुपसर्गेभ्यस्तृन् सोपसर्गेभ्यस्तृजिति प्रपञ्चार्थ वा, तथा च प्रशास्तोत वृच्यपीपनास्ति। 'नयते षुक् चेति'। गुणे कृते षुगवेदितव्य ,प्रकृत्यन्तर वा नेषति नेषतु नेषिषेति दर्शनात्। 'अनिट्त्व चेति'। त्विष स्वत एवानिट्त्वादुक्तवक्ष्यमाणसर्वोपसख्यानशेषभूतमिद तेन पोता वत्तेत्यनिट्त्व भवति । 'वदेरिति'। धातुष्वपठितोपि वदिरस्मादेव वचनादभ्युपगम्यते आत्मनेपदी चायम् उक्षाणा वा वेहत वावदन्तइति बह्वृचब्राह्मणप्रयोगात् । 'क्व चिदधिकृत इति'। द्वाररक्षणे रथप्राजने च ॥

"अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्" ॥ कृञिति करोतेर्ग्रहण प्रसिद्धे न हिंसार्थस्य जनी प्रादुर्भावे डुपचष्पाके, पचि व्यक्तीकरणइत्यस्येदित्त्वान्नुमा भाव्यमिति नाय निर्द्देश सम्भवति, शल हुल पत्ल गतौ उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतु खरदूषणौ इति भट्टिकाव्ये प्रयोग , पद गताविल्यन्ये पठन्ति, मदी हर्षे, मद तृप्तियोगइत्यय तु चुरादिस्तस्योन्मदेति निर्द्देशो न सम्भवति, रुच दीप्तौ त्रपूष् लज्जाया वृतु वर्त्तने वृधु वृद्धौ षह मर्षणे चर गत्यर्थ , येत्र सोपपदा उपात्तास्तत्रोपात्तादेव रूपाद्भवति तत एतच्च नोदनीयम् उद पच पतमद इति वक्तव्य किं स्वरूपत प्रत्येकमुत्पूर्वपाठेनेति तेन समुत्पाति

ष्णुरिति न भवतीत्याहु, ये तु निरुपपदा उपात्तास्तेभ्यो यथादर्शन भवति ॥

"णेश्छन्दसि" ॥ 'पारयिष्णव इति'। अयामन्ताल्वाय्येत्न्वि-ष्णुष्वित्ययादेश ॥

"भुवश्च" ॥ छन्दसीत्युच्यते तत्कथ-जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णव विष्णवे प्रभविष्णवइति निरङ्कुशा कवय । 'भ्राजिष्णुनेति'। नैतद्भाष्ये समाश्रितम् ॥

"ग्लाजिस्थश्चग्स्नु" ॥ 'चर्त्वभूत इति'। चर्त्व प्राप्तश्चर्त्वेन वा प्राप्त इत्यर्थ । 'श्रयुक कितीत्यत्रापीति'। गकारोपि चर्त्वभूतो निर्दि-श्यतइत्यनुषङ्ग । 'क्स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकार ' स्थास्नुरित्यत्र ईकारो न भवति क्स्नोर्गित्त्वात् । 'क्ङितोरीत्त्वशासनात्'। ककारे ऽकार उच्चारणार्थ क्ङितोर्हीत्त्वमुच्यते ऽय तु गित्, यद्येव जिष्णुभूष्णुरित्यत्र गुण प्राप्नोति 'गुणाभावस्त्रिषु स्मार्य,' गित् क्ङिङिदिति त्रिषु गुणाभाव स्मर्त्तव्य क्ङि-ति चेत्यत्र गकारप्रश्लेषात् इह तर्हि भूष्णुरिति श्रयुक किनीतीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति 'श्रयुको ऽनिट्त्व गकोरितो ' श्रयुक परस्य यदनिट्त्व तद्ग कारककारयोद्वयोरपीतोर्भवति न केवल ककारे तत्रापि गकारस्य चर्त्व भूतस्य निर्द्देशात्, यद्येव चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्दशि चेत्युत्व प्राप्नोति सौत्रो निर्द्देशो ऽसहितया वा निर्द्देश करिष्यते छन्दसि । 'दत्तणत्र पशव इति'। क्स्नोर्गित्त्वादुपधालोपाभाव ॥

"त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नु" ॥ 'त्रस्नुरिति'। नेड्वशि कृतीती-ट्प्रतिषेध ॥

"शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' ॥ 'इतिशब्द आद्यर्थे इति'। अनेकार्थ-त्वान्निपातानां तत्र शम् इति आदिर्येषामिति बहुव्रीहौ सुपो लुक्, शमु उपशमने, तमु काङ्क्षाया, दमु उपशमने, श्रमु तपसि खेदे च, भ्रमु अनवस्थाने, क्षमूष सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे । 'उकार उच्चारणार्थ इति'। नानुब न्ध, अनुबन्धे हि सति शमिनौ शमिन इत्यत्रोगिदचामिति नुम् प्रसज्येत शमिनितराशमिनितमेत्यत्र नद्या शेषस्यान्यतरस्याम् उगितश्चेत्यन्यत

रस्या ह्रस्वस्स्यात् घञ्रूपकल्पचेलडिति नित्यमिष्यते तस्माच्चायमनुबन्ध क्वि तूच्चारणार्थ इति व्याचक्षते। भाष्ये तूकार उगित्कार्यार्थानुबन्ध एवेति स्थित तत्र ह्रस्वत्व विकल्पेनेष्यते न नित्य, नुम् विधौ तु झल्ग्रहणमनुवर्त्तिष्यते ऽझलन्तत्वान्न भविष्यति । 'शमीति' । नोदात्तस्येति वृद्धिप्रतिषेध । उन्मादीति' । ननु प्रमादीत्यत्र चरितार्थमेतत् उत्पूर्वात्त्वलङ्कञादिसूत्रेण विशेषविहित इष्णुजेव प्राप्नोति वासरूपविधिना घिनुण भविष्यति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्येतत्तु प्रायिकमिति वक्ष्यते । 'असितेति' । असु क्षेपणे, तृन्नेव भवति ॥

"सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च" ॥ पृची सम्पर्क्के, रुधिर् आवरणे, अनो रुध काम इत्यस्य तु दैवादिकस्याग्रहण पृचिना साहचर्यात्, अनुना सह पठितस्य दैवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये, यम उपरमे, यसु प्रयत्ने, सृ गतौ, सृज विसर्गे, देवृ देवने, ज्वर रोगे, क्षिप् प्रेरणे, रट परिभाषणे, वद व्यक्ताया वाचि, दह भस्मीकरणे, मुह वैचित्त्ये, दुष वैकृत्ये, द्विष अप्रीतौ, द्रुह जिघांसाया, दुह प्रपूरणे, युजिर् योगे, क्रीडृ विहारे, विचिर् पृथग्भावे, त्यज हानौ, रञ्ज रागे, भज सेवायाम्, चर गत्यर्थे , मुष स्तेये, हन हिंसागत्यो । 'परिदेविर्भ्वादिरिति' । गृह्यतइति सबन्ध, क्रीडार्थस्य तु ण्यन्तस्याग्रहणम् अण्यन्तै साहचर्यात प्रतिपदोक्तत्वाच्च, अत एव दिव परिकूजनइत्यस्य चौरादिकस्यापि न भवति । 'सम्पर्कीति' । चजो कु घिण्ण्यतोरिति कुत्व, येत्र सम्पूर्वा तेषा द्वन्द्व कृत्वा सम एतेभ्य इति वक्तव्यम् । एवमाङ्पूर्वेषु परिपूर्वेषु च, एव सिद्धे यत्प्रतिपद पठति तस्यैतत्प्रयोजनम् उपात्तादेव रूपाद्यथास्यादुपसर्गान्तरयुक्तान्मा भूदिति ॥

"प्रे लपसृद्रुमथवदवस" ॥ रप लप व्यक्ताया वाचि, सृ गतौ, द्रु गतौ, मथे विलोडने ॥

"निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ्" ॥ णिदि कुत्सायाम्, तृह हिंसि हिंसाया, क्लिश विबाधने, खादृ

भक्षणे, णश अदर्शने ण्यन्त भाविना णिलोपेन निर्देश , अकारस्त्वागन्तुक , केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति, क्षिपि रटी उक्तार्थौ, वदिण्यन्त , भाष व्यक्ताया वाचि, असूयति कण्ड्वादियगन्त , अथ किमर्थं निन्दा दिभ्यो वुञ् विधीयते न ण्वुल्तृचाविति ण्वुलैव सिद्ध तदेव रूप स्वरो प्यसूयतिमेक वर्जयित्वान्यत्र स एव, असूयतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात्पूर्वमु दात्त स्यात्, वुञि तु ञ्नित्यादिरिति तस्मादेवैकस्माद् वुञ विधेयो ऽन्ये भ्यस्तु ण्वुलैव सिद्ध, योऽय तच्छीलादिषु तृन्विधीयते स बाधक प्राप्नोति वासरूपविधिना ण्वुलपि भविष्यति तत्राह । 'ण्वुलैव सिद्धइति '। 'तृजा दयो न भवन्तीति '। न केवल ण्वुल्विषयमेव ज्ञापक किं तर्हि प्रत्ययमा त्रविषयमित्यर्थ ॥

"देविक्रुशोश्चोपसर्गे" ॥ 'देवयतेरिति' । दीव्यतेर्हेतुमण्णिज न्तस्य दिव कूजनइत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य च ॥

"चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्" ॥ 'चोपन इति' । चुप मन्दाया गतौ । 'शब्दन इति' । शब्द शब्दने चुरादि शब्दप्रातिपदिकाद्वा तत्करोतीति णिच् ॥

"अनुदात्तेतश्च हलादे ॥ 'जुगुप्सन इति' । गुपादिष्वनुबन्धक रणमात्मनेपदार्थमित्युक्तत्वाद् अवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवतीति समुदायस्यानुदात्तेत्त्व तत्रासत्यादिग्रहणे तदन्तविधि स्यात् ततश्चात्र न स्यात् अतस्तदन्तविधिर्मा भूदित्येवमर्थमादिग्रहणम् ॥

"जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपद" ॥ जु इति सौत्रो धातु , गतिवचन इत्येके, वेगवचन इत्यन्ये, क्रमु पादविक्षेपे, द्रम हम्म मीमृ गतौ, सृ गतौ, गृधु अभिकाङ्क्षायां, ज्वल दीप्तौ, शुच शोके लष इच्छायाम्, शल हुल पत्लृ गतौ, पद गतौ, ननु चात्र चङ्क्रम्यप्रभृतय के चिच्चलनार्था पदिस्त्वनुदात्तेत् तेभ्यो यथायोग पूर्वसूत्राभ्यामेव युच् सिद्ध किमर्थमिह ग्रहणमित्यत्राह । 'चलनार्थानामित्यादि' । प्रपूर्व पदि सकर्मकः । 'ज्ञापकार्थमिति' । ज्ञापन ज्ञापक भाष्यकारप्रयोगाद्भावे ण्वुल् । 'अन्ये पदिग्रहण वर्णयन्तीति' । भाष्यकारादय, ते हि मन्यन्ते सकर्मकात्प

देर्युचा न भवितव्यम् अनभिधानादिति यथाह पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्। वासरूपनिवृत्त्यर्थं त्विति। ताच्छीलिके वासरूपविधिर्नास्तीति निन्दादिसूत्रे तच्छीलादिषु कर्तृषु वासरूपविधिना तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापितम्, इह तु ताच्छीलिकेषु परस्पर वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते। 'अलङ्कर्तेति'। एवमलङ्कञादेस्तृच भवतीत्यर्थ, यथा तु पदिग्रहणं ज्ञापक तथा दर्शयति। 'तथाहीति'। 'उकञा विशेषविहितेनेति'। लषपतपदेत्यादिना। 'प्रायिक चैतदिति'। एतच्च सूददीपदीक्षश्चेत्यत्र वक्ष्यते। 'गन्तेति'। गमेर्लषपतपदाद्युकञ्विषये तृन् भवति। 'विकत्थन इति'। वै कथलपेति घिनुणविषयेऽनुदात्तेल्लक्षणो युज् भवति॥

"नय"॥ अय पय नय तय गताविति नयतेरनुदात्तेत्त्वादेव युच सिद्धत्वान्न तस्येह ग्रहणं किं तर्हि प्रतिषेध एवेति मत्वाह। 'यकारान्तादिति'। 'पूर्वेणेति'। अनुदात्तेतश्चेत्यादिना। 'क्नूयिता क्ष्मायितेति'। क्नूयी शब्दे, क्ष्मायी विधूनने॥

"सूददीपदीक्षश्च"॥ सूद क्षरणे, दीपी दीप्तौ, दीक्ष मौण्ड्ये; ननु ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापित तत्कथ वासरूपेण युजिह प्राप्नोति तत्राह। 'ताच्छीलिकेष्विति'। प्रायिकत्वस्य चायमेव प्रतिषेधो लिङ्ग सर्वत्र वासरूपविधेरभावे विशेषविहितेन रप्रत्ययेन बाधितत्वादेव युज् न भविष्यतीति प्रतिषेधोयमनर्थकस्स्यात्, तथा चेत्यादिना प्रायिकत्वस्य प्रयोजनन्दर्शयति, नानेन प्रतिषेधेन युज्रयोरेव समावेशो ज्ञाप्यते यथा भाष्ये प्रतिभास किं तर्हि ज्ञापकस्यैव प्रायिकत्व तेन गन्ता खेट विकत्थन इत्यपि भवति, एतच्च पूर्वमेवोक्तम्। 'अथ वा नन्द्यादिष्विति'। योगविभागस्त्विदानीं वैचित्र्यार्थ॥

"लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्"॥ 'अपलाषुकमिति' अशोभनमित्यर्थ। नन्वत्र विशेषविहितत्वादपे च लष इति घिनुणा भाव्यम् अय तु केवलेन्योपसर्गपूर्वे च लषौ चरितार्थ, वासरूपविधिनोकञ् भविष्यति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्येतत्तु प्रायिकमित्युक्तम्।

'आघातुक पाकलिकस्य मूत्रमिति'[1]। पाकलो नाम गजानां व्याधिविशेषः स यस्यास्ति स पाकलिकः, इन्द्रोपतापगर्ह्यादितीनिरेव प्राप्नोति व्रीह्यादिपाठाच्च भवति, पाकलिको गजस्तस्य मूत्रं स्पृष्टमाघ्रातं वान्यान् गजान्हन्ति एष तस्य स्वभावः। 'आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुरिति'। यः शापादिना रक्षोभूतः तं मोक्षार्थं वाराणसीं प्रत्यागमनशीलमाहुरित्यर्थः॥

"जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृङः षाकन्"॥ जल्प जप व्यक्तायां वाचि, भिक्ष याच्ञायाम्, कुट्ट छेदने लुण्ठ स्तेये चौरादिकौ, वृङ् सम्भक्तौ॥

"प्रजोरिनिः"॥ इनेरिकारो नकारस्येत्संज्ञा माभूदिति॥

"जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च"॥ जि जये जि अभिभवे द्वयोरपि ग्रहणं, दृङ् आदरे, श्रिञ् सेवायाम्, इण् गतौ टुवमु उद्गमने, व्यथ भयचलनयोः नञ्पूर्वः, नञः कृतलोपस्य निर्देशः, निपातनाच्च नञो धातुना समासः, ततो नलोपः, ततः प्रत्ययः, अम रोगे, भू सत्तायाम्। 'द्वयोरपि ग्रहणमिति'। क्षिप हिंसायामित्यस्य तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम्। 'षू प्रेरणे इत्यस्य ग्रहणमिति'। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्राणिप्रसव इत्येतयोस्तु सानुबन्धकत्वादग्रहणं, प्रजोरप्यत्रैव ग्रहणं कर्तव्यम् एवं हि चकारो न वक्तव्यो भवति तथा तु न कृतमित्येव॥

"स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्"॥ 'चुरादावदन्ताः पठ्यन्त इति'। तेन णौ कृतस्यातो लोपस्य स्थानिवद्भावात्पतयतेरत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति, स्पृहयति गृहयत्योश्च लघूपधगुणो न भवतीति भावः। 'अत्पूर्वो धाञिति'। धेटस्तु अत्पूर्वस्याप्रयोग एव। अथ किमर्थमालुज्विधीयते न लुजेवोच्येत का रूपसिद्धिः स्पृहयालुः शपि कृते अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यति तत्र हि 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इति सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु तिङ्ग्रहणं लकारस्येत्संज्ञाप्रयोजनाभावान्न भविष्यति यकारादित्वाद्वा, किं यकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकारः, एवमपि श्रद्धालुर्न सिद्ध्यति कथं शपः श्लुर्द्विर्वचनं श्नाभ्यस्तयो

१ मुद्रितमूलपुस्तके आघातुकं कापालिकस्य मूलमिति दृश्यते एतद्व्याख्यानात्तु आघातुकं पाकलिकस्य मूत्रमिति पाठोयुक्तः प्रतिभाति।

रात अद्भुधलुरिति प्राप्नोति अथापि सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचन न प्रवर्तिष्यतइत्युच्येत एवमपि ज्ञापनार्थमालुज् विधीयते एतज् ज्ञापयति यत्रालुचैव रूपसिद्धिस्ततोऽप्यय भवतीति तेनालुचि शीङो ग्रहणमित्येतच्च वक्तव्य भवति ॥

"दाधेट्सिशदसदो रु" ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति दाब्ध्पाणा त्रयाणा यथाभिधान ग्रहणं, धेट् पाने, षिञ् बन्धने, शद्लृ शातने, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥

"सृघस्यद क्मरच्" ॥ घसि प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥

"भञ्जभासमिदो घुरच्" ॥ भञ्जो आमर्द्दने, भासृ दीप्तौ, ञिमिदा स्नेहने ॥

"विदिभिदिच्छिदे कुरच्" ॥ 'न लाभार्थस्येति'। ज्ञानार्थस्येदमुपलक्षण न लाभार्थस्येत्यर्थ, कुत इत्याह । 'स्वभावादिति'। तेन लुग्विकरणालुग्विकरणयोरित्येतदपि न प्रवर्त्ततइत्यर्थ, विदिभिदिच्छिदे ङिदिति प्रकृतस्यैव घुरचो ङित्त्वातिदेशेनैव सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणमातिदेशिक ङित्त्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं, तेन धू विधूनने कुटादि, ततोर्त्तिलूधूइतीत्रप्रत्यये कृते ङित्कार्य न भवति । केचित्तु धुवित्रमित्येवेच्छन्ति प्राणा वै धवित्राणीति छान्दस तदनुसारेण कल्पसूत्रेषु प्रयोग । 'कर्मकर्त्तरीति'। माघस्तु शुद्धे कर्त्तरि प्रयुङ्क्ते गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना इति ॥

"इणनशजिसर्त्तिभ्य क्वरप्" ॥ क्वरप पकार स्वरार्थे तुगर्थश्च । 'इत्वरीति'। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥

"यजजपदशा यङ" ॥ दशेर्भाविना नलोपेन निर्द्देश । 'यायजूक इति'। 'दीर्घोकित इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्। 'जञ्जपूक दन्दशूक इति'। जपजभदहदशेति नुक् ॥

"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिसदीपो र" ॥ अजसेत्यकार आगन्तुक । 'क्रियासातत्यइति'। क्रियाणामविच्छेदेन प्रवृत्ति क्रियासा

तत्य, कथ तर्ह्यग्निषु प्रयोग अजस्रानजुहूत इन्धीरन्निति आधानाद् द्वादशरात्रमजस्रा इति अत्राप्यजस्रजागरणादजस्रा ॥

"सनाशसभिक्ष उ" ॥ 'न सनिर्धातुरिति'। षणु दाने वन षण सभक्ताविति च धातुर्न गृह्यते कुत गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात्। 'न शसे स्तुत्यर्थस्येति'। एतदाङा सह निर्देशाद्विज्ञायते इच्छार्थो हि स तेन सह पठ्यते न स्तुत्यर्थ ॥

"विन्दुरिच्छु"॥ 'विदेरिति'। ज्ञानार्थस्य ग्रहण नेतरेषामनभिधानात् निपातनाद्वा बिन्दुशब्दस्तु पवर्गादिबिदि अवयवइत्यस्माद्दौणादिके मृगय्वादयश्चेत्युप्रत्यये भवति वकारस्यच्छन्दसि पक्षे भकार इष्यते वैश्वदेवा भिन्दव इति । 'इषेरिति'। इषु इच्छायामित्यस्य, इषु गतौ इष आभीक्ष्ण्ये इत्येतयोस्तु पूर्ववदग्रहणम् ॥

"क्याच्छन्दसि" ॥ 'क्य इति क्यच्क्यष्क्यङा सामान्येन निर्देश इति'। सूत्रे वृत्तौ च ककारानुबन्धवतो धातुसज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्योपलक्षणात् कण्ड्वादियकोपि ग्रहण तेन भुरण्यु तुरण्यवोङ्गिरसो नक्षत्रस पर्येम सपयव इत्यादि भवति, भाषाया च सुयुशब्द उणादिषु मृगय्वादिषु पाठाद् द्रष्टव्य 'मित्रयुरिति'। क्यचि चेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्व च न भवति न छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधात् ॥

"आदृगमहनजन किकिनौ लिट् च" ॥ किकिनौ लिट् चापरार्थे प्रयुज्यमाना शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याह। लिड्वच्च तौ भवत इति'। किकिनौ भवतो लिट् च प्रत्ययो भवतीत्यय त्वर्थो न भवति तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात्, कार्यातिदेशश्चाय, यद्येव ल परस्मैपदमिति परस्मैपदसज्ञा किकिनोस्स्यात् ततश्च देङ्दृङादिभ्य आत्मनेपदिभ्यो न स्याता, न लकारस्य परस्मैपदसंज्ञा कि तर्हि तदादेशाना न चैतावादेशौ, एवमपि भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि लिड्वद्भावात्किकिनौ प्राप्नुत , नैष दोष , उत्पन्नयोर्लिट्कार्यमतिदेश्यम् । उत्पत्तिश्च तयो कर्त्तर्येव भवति कर्त्तरि कृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात् अनभिधानाद्वा भावकर्मणोर्न भविष्यत , वर्त्तमानाधिकाराच्च वर्त्तमाने किकि

नोर्विधानमिति भूतकालतापि विरोधान्नातिदिश्यते, स्वरूपाबाधेन च कार्यातिदेश प्रवर्त्ततइति तिबादीना कानच्क्वस्वोश्चाभाव । 'आदिति दकारो मुखसुखार्थ इति'। आदित्यय दकार स च मुखसुखार्थ इत्यर्थ ।'नत्वय तपर इति'। तश्चासौ परश्च तपरो नायमकारात्परस्तकारो जश्त्वेन निर्द्दिष्ट इत्यर्थ , कि कारणमित्याह। 'मा भूदिति'। तकारो मुख सुखार्थ इति पाठे तु आदित्यय तकार स मुखसुखार्थो न तु तपरकार्यस म्पादनार्थ इत्यर्थ । 'पपि सोममिति'। न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधो लिट कार्यमिति सोमशब्दाद् द्वितीया।'ततुरिरिति'। बहुल छन्दसीत्युत्व द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावात्तृइत्येतद् द्विरुच्यते। 'जघ्निरिति'। गमहने त्युपधालोप , चुत्वम्। 'तद्बाधनार्थ कित्त्वमिति'। ऋच्छेर्ऋकारान्ताना च किक्किनोर्गुणो माभूदित्येवमर्थमित्यर्थ । 'उत्सर्ग इति'। धातुमात्राद्वि धान कर्त्तव्यमित्यर्थ । कस्मादित्यत्राह। 'सदादिभ्यो दर्शनादिति'। 'सेदिर्नेमिरिति'। सदेर्नेमेश्चैत्वाभ्यासलोपौ। 'सह्हिवहीत्यादि'। अत्र भाषायामित्यपेक्ष्यते । 'पापतिरिति'। 'नीग्वञ्च्वित्यादिना नीगागम प्राप्त सासहिवावहिचाचलिपापतीना निपातनमिति वार्त्ति ककारवचनाच्च भवति, इद तु वृत्तौ पठित वाक्यमपर आहेति भाष्ये पठित तत्रापि भाष्यकारवचनान्नीगभाव , उक्त हि तेन तान्ये वोदाहरणानीति ॥

"स्थेशभासपिसकसो वरच्" ॥ 'ईश्वर इति'। नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेध , स्त्रियामीश्वरा, विन्यस्तमङ्गलमहौषधिमीश्वराया , ईश्वरीं सर्वभूतानामिति तु छान्दस , औणादिको वरडित्यन्ये, पुयोगादाख्यायामित्यन्ये, अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिपि वनो र चेति ङीब्राविन्यन्ये ॥

"यश्च यङ" ॥ 'यायावर इति'। पूर्ववदिटि प्रतिषिद्धे ऽतो लोप , लोपो व्योर्वलि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादाल्लोप प्राप्तो वरे कृतस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न भवति ॥

"भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुव क्विप्"॥ भ्राज् दीप्तौ, भास दीप्तौ, तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिसाया, द्युत दीप्तौ, ऊर्ज बलप्राण

नयो, पॄ पालनपूरणयो, जु इति सौत्रो धातु, ष्टुञ् स्तुतौ यावपूर्व। 'जवतेर्दीर्घत्व चेति'। केचिदाहु सूत्रे जू इति दीर्घ पठितव्य इति, विद्धन्तरोपसग्रहार्थ दृशिग्रहणमुत्तरसूत्रादपकृष्टव्यमित्यन्ये। 'यावस्तुदिति'। यावशब्द सप्तमीनिर्देशाभावेप्युपपदसज्ञ इष्यते, अन्ये तु सूत्रनिर्देशाद्वा तुनैव समासे पश्चात्क्विप कुर्वन्ति ॥

"अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" ॥ 'विद्धन्तरोपसग्रहार्थमिति'। दृशिग्रहणे सति यथा क्विबन्ता धातवो दृश्यन्ते तथैव तेनुगन्तव्या इत्यर्थो भवति, एव च ते तथानुगता भवन्ति यदि यथायोग द्विर्वचनादयो भवन्ति, विद्धन्तरमेव दर्शयति। 'क्वचिदिति'। 'तथा चाहेति'। वार्त्तिककार, आयत स्तौत्यायतस्तू कट प्रवते कटप्रू। 'दिद्युदिति'। द्युति स्वाप्यो सम्प्रसारणमित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, कथ पुनरभ्याससज्ञा यावता प्रत्यासत्ते षाष्ठिक एव द्विर्वचने सा विधीयते, अत एवाष्टमिके न भवति एवन्तर्हि दृशिग्रहणादेव सम्प्रसारणमभ्याससज्ञा वा द्रष्टव्या। 'जगदिति'। गम क्वाविति मलोप, अत्रापि पूर्ववदेवाभ्यासकार्य, द्रु चेति चकारेण दीर्घ समुच्चीयमानो दीर्घश्रुत्याऽचश्चेत्युपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतेरेवाजन्तस्य विज्ञायते न द्युतिगम्योरित्याह। 'जुहोतेर्दीर्घत्व चेति'। 'जुहूरिति'। करणस्यात्र कर्तृत्वविवक्षा, धीरित्यत्रापि करणस्यैव कर्तृत्वविवक्षा, पुरुषो हि ध्यायति न धी ॥

"भुव सज्ञान्तरयो" ॥ 'धनिकाधमर्णयोरिति'। यस्मै ऋण धार्यते स धनिक, यो धारयति सोऽधमर्ण, तयोरन्तरे मध्ये यस्तिष्ठति विश्वासार्थ स प्रतिभूरित्युच्यते ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र न भवति, एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते, यद्येव सज्ञय भवति तत्र सज्ञायामित्येव सिद्धम्, अत्राहु। यावद्द्रव्यभाविन्य सज्ञा भवन्ति प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन्नृणप्रतिदाने निवर्त्तते ॥

'विप्रसभ्यो ड्वसज्ञायाम्" ॥ 'मितद्र्वादिभ्य इति'। मितादिपूर्वेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ। 'शम्भुरिति'। अन्तर्भावितण्यर्थोत्र भवति ॥

"ध कर्मणि ष्ट्रन्" ॥ 'कर्मणि कारकइति'। उपपदं तु कर्म न सम्भवति यदि स्यात्कर्मण्यणित्यस्मिन्नेव प्रकरणे ष्ट्रनं विदध्यात्। ननु चोत्तरसूत्रे पुनः ष्ट्रन्ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् अस्तु लघीयो हि कर्मग्रहणात्ष्ट्रन्ग्रहणम्, न चेह वर्त्तमानकाले ष्ट्रन्प्रत्ययः धात्रीत्युक्ते क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं गम्यते अतः कर्मणीति प्रत्ययार्थएव नोपपदम् ॥

"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे" ॥ 'दाप् लवन इति'। दैप् शोधन इत्यस्य त्वग्रहणमनभिधानात्। 'युजिर् योग इति'। युज समाधावित्यस्य तु पूर्वेणैवाग्रहणम्। 'करणे कारकइति'। उपपदं तु करणं न भवति अजादिषु दंष्ट्राशब्दस्य पाठात्, अत एव च पाठात्सूत्रे ऽनुनासिकलोपेन निर्द्देशेऽपि ष्ट्रनि न भवति ल्युट्येव तु भवति योऽत्र सेट् ततस्तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः ॥

"हलसूकरयोः पुवः" ॥ 'तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवतीति'। एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्यति। 'मुखमुच्यतइति'। नान्यः कर्णादि, एतदपि स्वभावादेव लभ्यते ॥

"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः" ॥ इकारोपदेशस्तितुत्रेति एकाच इति च यथायोगमिट्प्रतिषेधो मा भूदिति स्वरार्थश्च, इटि हि सत्यागमानुदात्तत्वं स्यात् इत्रा तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वम ॥

"पुवः संज्ञायाम्" ॥ 'बर्हिष्पवित्रमिति'। बर्हिषा कृतं बर्हिषः पवित्रं भवति तत्र षष्ठीसमासः नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं येनाज्यमुत्पूयते तत्पवित्रं अनामिकायाश्चाङ्गुलेर्वेष्टनं जपादिषु ॥

'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः" ॥ 'ऋषौ करणइति'। ऋषिर्वेदमन्त्रः तदुक्तमृषिणेतिदर्शनादित्याहुः ॥

"ञीतः क्तः" ॥ 'भूते निष्ठाविहितेत्यादि'। तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तस्यैव वर्त्तमानविषयतया भूतविषयता बाध्यते यथा वडवाया वृषे वाच्यइत्यत्र वक्ष्यते अपत्ये प्राप्तस्ततोपकृष्य वृषे विधीयतइति, एवमुत्तरसूत्रविहितस्यापि, ज्ञातमित्येतत्तु भूतेपि भवति तेनेत्यधिकारे उप

ज्ञातइति तद्धितविधानात्, वर्त्तमाने हि क्तस्य च वर्त्तमानइति षष्ठ्या भाव्यम् एव च पूजितो य सुरैरपीत्यादीना साधुत्व चिन्त्यम् ॥

"मतिबुद्धिपजार्थेभ्यश्च" ॥ 'मतिरिच्छेति'। बुद्धे पृथगुपादाना द्बुद्धिर्न गृह्यते। 'मत इति'। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप। 'शीलित इत्यादि'। शील समाधौ रक्ष पालने क्षमूष् सहने क्रुश आह्वाने रोदने च जुषी प्रीतिसेवनयो रुष रोषे हृञ् हरणे हृषु अलीके हृष तुष्टाविति वा तुष तुष्टौ कमु कान्तौ यम उपरमे कष हिंसाया मृङ् प्राणत्यागे तत्राद्यौ सेटौ, ऊदितामुदिता च यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेध, ईदित श्वीदितो निष्ठायामिति। 'हृष्ट इति'। हृषेर्लोमस्विति कषे कृच्छ्रगहनयो कष इति रुषे रुष्यमत्वरसघुषास्वनामिति विकल्प। 'सुप्त इति'। सुपेर्गीत क्त इत्येव सिद्धे नञिडा तच्छीलादिषु बाधा मा भूदिति समुच्चीयते क्वचित्तु सृप्त इति पठ्यते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

"उणादयो बहुलम्" ॥ 'वर्त्तमाने इत्येवेति'। वर्त्तमाने लडित्यतो वर्त्तमानग्रहणानुवृत्तेरविच्छेदमेवकारेण दर्शयति। 'सज्ञायामिति चेति'। एव सज्ञायामित्यत उणादय इत्येव सूत्रमुणादीना शास्त्रान्तरपरिपठिता ना साधुत्वानुज्ञानार्थमस्तु कि बहुलग्रहणेन तत्राह। 'बाहुलकमिति'। ला आदाने बहूनर्थान् लाति बहुल तस्य भावो बाहुलक मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तत्पुनर्बह्वर्थादान बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्त बहव पुनरर्था क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणलक्षणा। 'प्रकृतेरिति'। जातावेकवचन ननु शब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचन प्रकृतीना तानवमल्पत्व दृष्ट्वा तद्बाहुल कमुक्त तेनापठिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति यथा हृषेरुलजुक्त शके रपि भवति शङ्कुलेति तथा तेषामुणादीना पञ्चपाद्या प्रायेण समुच्चयन कृत न तु साकल्येन बहुलवचनात्त्वविहिता अपि भवन्ति यथार्त्ते फि डफिड्डौ भवत ऋफिड ऋफिड्ड इति कार्यमशेषविधेश्च कार्याणि च स शेषाणि विहितानि न नि शेषाणि बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति

षणु दाने अमन्ताड्डु, धात्वादे ष स इति सत्व न भवति कृते वा सत्वे षत्व भवति। स्यादेतत् यावन्त्य प्रकृतय पञ्चपाद्यामुपात्ता यावन्तश्च प्रत्यया यावन्ति च कार्याणि विहितानि तावन्त्येव भवन्तु मा भूदन्येषा बहुलग्रहणेन सग्रह इति तत्राह। 'नैगमरूढिभव हि सुसाध्विति'। निगमश्छन्दस्तत्र भवा नैगमा निगमशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्त इति बह्वचो न्तोदात्ताट्ठञिति ठञि प्राप्ते ऋगयनादिपाठादण् रूढि प्रसिद्धिस्तत्र भवा रूढिभवा सञ्ज्ञाशब्दा तेषा साधुत्वमनुपात्ताना प्रकृत्यादीना बहुलग्रहणेन सग्रहे सति भवति नान्यथा हिशब्दो हेतौ यस्मादेव तस्माद्बाहुलकमुक्तमित्यर्थ, अन्यैरप्याचार्यैर्नैगमरूढिभवाना प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादन कृतमतो ऽस्माभिरपि तत्कर्त्तव्यमेवेत्यभिप्रायेणाह। 'नाम चेति'। निरुक्तकारो हि यास्क आचार्य स्वशास्त्रे निरुक्ते सर्वमेव नामधातुजमाह तोकमित्यपत्यनाम शकटस्य तोक शाकटायन, यच्चेति पदमर्थे प्रयोजनमस्य व्युत्पाद्यत्वेनेति पदार्थे प्रकृत्यादि पदार्थश्चासौ विशेषश्च पदार्थविशेष तस्मात्समुत्थित पदार्थविशेषसमुत्थ यदेव विध न भवति प्रकृत्यादिविशेषोपादानेनाव्युत्पादितमित्यर्थ, तद्धातुजत्वेनोह्य, कथमूह्य,'प्रत्ययत प्रकृतेश्च,' यत्र शब्दरूपे परभाग प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धेन केन चित्सदृश श्रुत तत्र त भाग प्रत्यय कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रकृतित्वेनोह्यते कृषेरुलजिति प्रत्यय दृष्ट्वा शङ्कि प्रकृतिरूह्यते तेन सिद्ध शङ्कुलेत्यस्य धातुजत्व यत्र तु पूर्वो भागो धातुत्वेन प्रसिद्धेन केन चित्सदृशस्तत्र त भाग प्रकृति कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रत्ययत्वेनोह्य यथा ऋफिड ऋफिड्ड इति फिडफिड्डौ प्रत्ययौ स चायमूहोऽनादिप्रयुक्तास्वेव सञ्ज्ञासु न सर्वत्रेत्याह। 'सञ्ज्ञास्विति'। कार्याद्गुणप्रतिषेधादिकादनुबन्धककारादिक विद्यात् तेन फिडफिड्डौ कितावूह्यौ एतदेवानन्तरोक्तमूहात्मक शास्त्रमुणादिष्वनुक्तेषु ॥

"भूतेपि दृश्यन्ते"॥ 'पूर्वत्र वर्तमानाधिकारादिति'। तत्रैव वर्त्तमानग्रहणा न निवर्त्तित बाहुल्येन वर्त्तमाने भवन्ति क्व चिदेव भूते भवन्तीति किल विवेकप्रदर्शनायेति भाव, उदाहरणेषु ताभ्यामन्यत्रोणादय

इति सम्प्रदानापादानव्यतिरिक्ते कारके मनिन् प्रत्यय नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेध ॥

"भविष्यति गम्यादय " ॥ यथा स्यदो जव इत्युक्ते जवशब्दपर्याय स्यदशब्दो भवति तथेहापि भविष्यच्छब्दपर्याया गम्यादय प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्याह । 'प्रत्ययस्यैवेत्यादि'। प्रकृत्यर्थगता भविष्यत्कालता प्रत्ययस्यैव द्योत्यत्वेन विधीयते न पुन प्रकृत्यर्थपरित्यागेन समुदायस्येत्यर्थ । 'न प्रकृतेरिति'। न प्रकृतेरपीत्यर्थ ,गम्यादिषु केचिदुणादय केचिदष्टाध्यायीगता । 'गमी आगामीति'। गमेरिनि आङि णिच्चेतीनि । 'भावी प्रस्थायीति'। अस्मिन्नेवाधिकारे भुवश्च प्रात्स्थ इतीनि णित्त्वाद्वृद्धिर्युक्त्व रुधियुधिबुधियातिभ्य प्रतिपूर्वेभ्यो ग्रहादिनि , अस्मादेव निपातनादित्यन्ये, सुप्यजातावित्यन्ये। 'प्रतियोगीति'। सम्पृचादिसूत्रेण घिनुणि चजो कु घिण्यतोरिति कुत्व णिनिप्रत्यय एव न्यङ्क्वादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा कुत्वमित्यन्ये । 'अनद्यतनउपसख्यानमिति'। कि पुन कारण न सिद्ध्यति लृटाय निर्देश क्रियते लुट् चानद्यतने लुटा बाध्यते तेन लृट एव विषये एते स्यु , न वा वाक्यार्थत्वाद्गम्यादय शब्दा विशेषे यत्सामान्य तदाश्रयेण प्रवर्त्तन्ते अनद्यतनाख्यस्तु विशेष श्व शब्दमहिम्ना गम्यते विशेषविवक्षाया तु लुडेव भवति श्वो गन्ता ग्राममिति वासरूपविधिना च लृडपि भवति तेन भविष्यति गमिष्यतीत्यादय प्रयोगा उपपद्यन्ते ॥

"यावत्पुरा निपातयोर्लट्" ॥ पुरेत्यविभक्तिको निर्देश कर्मधारयो वा निपातनाद्विशेषणस्य परनिपात निपातौ चैतौ निश्चय द्योतयत , एतयोश्च प्रयोगे वर्त्तमाने लण्न भवति भविष्यत्कालतया वर्त्तमानकालताया बाधनात् । 'यावद्भास्यतीति'। यत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप् आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् । 'पुरा व्रजिष्यतीति'। पृ पालन पूरणयो भ्राजभासेत्यादिना क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वमस्य, तृतीयान्तत्व द्योतयितु करणभूतयेत्युक्त, प्रतिपदोक्तत्वादेव निपातयोर्ग्रहणे सिद्धे निपातग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थ तेनाता पुरुणा

वित्यत्रलादणिकस्याप्याकारान्तस्य पुग्भवति क्रीडजीना णौ क्रापयति जापयतीति ॥

"विभाषा कदाकर्ह्यो" ॥ अनद्यतने लुडित्यत्राप्यय योगोनुवर्त्तनीय तेन लुड्विषयेपि पक्षे लड् भवति, अत एव पक्षे लुडप्युदाहृत एतच्च पूर्वयोगेपि द्रष्टव्यम्। 'कर्हि भोक्ष्यतइति'। ननु च कर्हिशब्दो ऽनद्यतनविषय तत्प्रयोगे लुडेव भवितुमर्हति न लट् न वा वाक्यार्थत्वात्। भोक्ष्यतइति पद भविष्यत्सामान्ये वर्त्तते अनद्यतनावगतिस्तु कर्हि शब्दाधीना न च वाक्यार्थे पदसस्कारऽपयुज्यते ॥

"किवृत्ते लिप्सायाम्" ॥ 'किमो वृत्त किवृत्तमिति'। वर्त्ततेस्मिन्निति वृत्त क्तोधिकरणे चेत्यधिकरणे क्त अस्मादेव निपातनादधिकरणवाचिना चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधाभाव शेषषष्ठ्या वा समास यत्र किशब्दोवयवत्वेन वर्त्तते तत्सर्व किवृत्त ततश्च कीदृश किमीय किन्तरामित्यादावतिप्रसङ्गात्परिगणनम्। 'वृत्तग्रहणेनेति'। तदिति शब्दरूपापेक्ष नपुसकत्वम्। 'इतरडतमौ चेति'। इतरडतमान्त किशब्दरूपमित्यर्थ। 'क भवन्तो भोजयितार इति'। अस्याप्यनद्यतने लुडित्यत्रानुवृत्तिरिति भाव, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् ॥

"लिप्स्यमानसिद्धौ च" ॥ लिप्स्यमानसिद्धाविति षष्ठीसमासो वृत्तौ तु वस्तुमात्रमदर्शि। 'लिप्स्यमानात्सिद्धिरिति'। अस्मादेव निपातनाद्वा पञ्चमीसमास लिप्स्यमान भक्तादि तन्निमित्ता या स्वर्गादे सिद्धिस्तस्यामित्यर्थ, ननु च यत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते लिप्सापि तत्र भवति ततश्च पूर्वेणैव सिद्ध नार्थ एतेन तत्राह। 'अकिवृत्तार्थोयमारम्भ इति'। पूर्वसूत्रे किवृत्तग्रहण लिप्स्यमानसिद्धिरहिते लिप्सामात्रे किवृत्त एव यथा स्यादकिवृत्ते मा भूदित्येवमर्थम् ॥

"लोडर्थलक्षणे च" ॥ 'अध्ययनप्रैषस्येति'। कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यत्र साधन कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमितिवचनात्सप्तमीसमास ॥

"लिङ चोर्ध्वमौहूर्त्तिके" ॥ 'निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्चेति'। ठञ्प्रत्ययश्चाध्यात्मादित्वात् बह्वचोन्तोदात्तादित्यत्र तु व्याख्या

तव्यनाम्व इति वर्त्तते। 'उपाध्यायश्चेदागन्तेति'। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेनद्यत नत्व सम्भवतीति चिन्त्यम् ॥

"तुमुन्ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्"॥'भिक्षिष्यइत्यस्य जटा इति'। अत्र भिक्षणं क्रियार्थत्व जटाना न तु क्रियात्व द्रव्यत्वाज्जटानाम्। 'धावतस्ते पतिष्यति दण्ड इति'। अस्त्यत्र धावनक्रियोपपद न त्वसौ दण्डपातनार्थ धावति किं तर्हि धावतोर्थात्पतिष्यति दण्ड उद्देशेन हि तादर्थ्य विवि च्यते न तु हेतुत्वमात्रेण तादर्थ्यम्। अथेत्यादिचोद्य परिहरति। 'लृटा क्रियार्थोपपदेनेति'। तुमुना तु बाधो नाशङ्कनीयो भिन्नार्थत्वात् कर्त्तरि ण्वुल् तुमुन् पुनर्भावे, कथ तुमर्थे सेसेनित्यत्र तुमर्थग्रहणात् यदि हि कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तरि तुमुन् स्यात्तदेव सेसेन्प्रभृतयोपि कर्त्तरि भवि ष्यन्ति अतस्तुमर्थग्रहणात्कर्त्तुस्तावदयमपकृष्यते न चान्योर्थो निर्द्दिश्यते ऽनिर्द्दिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति कश्च धातो स्वार्थो भाव एव, लृट् तु यद्यपि भावकर्मणोश्चरितार्थस्तथापि क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति काले च विधानाद्विशेषविहित, ण्वुल् विधौ तु कर्त्तरीति न श्रूयते ऽतोसौ विशेषविहितेन लृटा बाध्यते अथ वा किं न एतेन विशे षविहित इति द्वयो सावकाशत्वेपि परत्वाल्लृट् ण्वुल बाधेत पुनश्चोद यति। 'वासरूपविधिनेति'। परिहरति। 'एव तर्हीति'। नन्वसति प्रयो जने ज्ञापक भवति अस्ति चात्र प्रयोजन किमकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधो भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य प्रयोगे यथा स्यात् वर्षशतस्य पूरक पुत्रपौत्राणा दर्शक इत्यत्र मा भूदिति एव मन्यते पदान्तरसंनिधाना दत्र भविष्यत्कालत्व गम्यते यदा हि बालविषयमेतत्प्रयुज्यते तदा तस्या मवस्थाया वर्षशतपूरणस्य पुत्रपौत्रदर्शनस्य चासम्भवात्तावन्तमसौ काल जीविष्यतीत्यर्थाद्गम्यते न त्वत्र पदार्थो भविष्यत्कालत्वमिति स्थिते त्व स्मिन् ण्वुल्विधाने वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ भविष्यत्कालस्य पदार्थत्वेपि न दोष इत्यभिप्रायेणाकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्रोक्त भविष्यदधिकार विहितस्याकस्येद ग्रहण तेन वर्षशतस्य पूरक पुत्रपौत्राणा दर्शक इत्यत्र न भवतीति ॥

"भाववचनाश्च" ॥ वक्तीति वचनं, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट् करणएव वा, भाव उच्यते येन स भाववचनं, अत्र पुल्वा कर्त्तारं, भावाधिकारविहिता एव भाववचना भवन्तीत्याह। 'भावइति प्रकृत्येति'। 'तुमुना बाध्येरन्निति'। ल्यट् तु भावकर्मकर्तृषु त्रिषु विधानादसमानार्थं, किं च धात्वर्थस्य सिद्धताया घञादयः शुद्धे तु धात्वर्थे लकारो तोऽप्यसमानार्थत्वम्। इह भावइत्येतावद्वक्तव्यम्, एवमपि ह्युच्यमाने भावे ये विहितास्ते क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे भवन्तीत्यर्थो लभ्यतएव तद पार्थकं वचनग्रहणमिति मत्वा पृच्छति। 'अर्थेति'। 'वाचका यथा स्युरिति'। वचनग्रहणे हि सति भाववचना सन्तो घञादयोस्मिन्विषये भवन्तीत्यर्थो भवति, भावस्य वाचका सन्तो भवन्तीत्यर्थे, एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। 'कथं चेति' 'याभ्यः प्रकृतिभ्य इति'। इवर्णान्तेभ्योच् ऋवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाबिति। एवं 'येन विशेषणेनेति'। हस्तादाने चेरस्तेये श्रिणीभुवोनुपसर्गेइत्यादिना। असामञ्जस्यं व्यतिकरः, अन्योन्यविषयावगाहनमिति यावत्। पाकायेत्यादौ तुमर्थाच्च भाववचनाद्विति चतुर्थी ॥

"अण् कर्मणि च" ॥ 'चकारः सन्नियोगार्थ इति'। अन्यथा पर्यायेण स्यात् कदाचित्क्रियार्थायामेव क्रियायामुपपदे कदाचित्कर्मण्येव केवले, वचनं तु भविष्यति काले कादीनामपवादानां बाधनार्थं स्यात्, चकारात्तु सन्नियोगार्थात्समुदायस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमुपपदसंज्ञा तु प्रत्येकमेव भवति प्रत्येकं सप्तमीनिर्द्देशात्, तेन केवलस्यापि कर्मणा समासो भवति। 'काण्डलावो व्रजतीति'। 'सोपवादत्वात् ण्वुलं बाधत इति'। ण्वुल्विधाने च क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापितं न पुनरस्मिन् प्रकरणे वासरूपविधिर्नास्तीति तेन योयं तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् सोस्याणो विषयेपि वासरूपविधिना भवत्येव एधानाहारको व्रजतीति, तथा वाकेनोभविष्यदाधमर्ण्ययोरिति भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य भविष्यति प्रयोगे कर्मणि षष्ठी प्रतिषिद्ध्यते। 'परत्वाच्च कादीनिति'। ननु चापूर्वविधानात्प्रतिप्रसववचनस्य लाघवम्

स्तीति अण्विषयएव ण्वुल बाधित्वाण् स्यात्वापवादविषये, एव मन्यते। इह कर्मणीति न वक्तव्य वचनग्रहणानुवृत्तेरेव यो वचने ऽण् सोऽस्मिन्विषये भवतीति वचनव्यक्त्या कर्मण्येवोपपदेण् सिद्ध, तत्र पुन कर्मग्रहण कर्मणा-ऽपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽपि भवतीति, एव च परत्वादिति कोऽर्थ उत्कृष्टत्वादाधिक्यादित्यर्थ । अन्ये तु विप्रतिषेधमेव व्याचक्षते ॥

"लृट् शेषे च" ॥ 'शेष क्रियार्थोपपदादन्य उच्यतइति'। क्रिया क्रियार्थोपपद यस्मिन् भविष्यति काले ततोऽन्यो भविष्यन्नित्यर्थ । 'चका रादिति'। यदि तर्हि शेषे चाशेषे च भवति लृडित्येवास्तु क्रियाया क्रिया र्थेयामिति निवर्त्तिष्यते तेन सर्वत्र भविष्यति, एवमपि शेषएव स्यादशेषे तु तुमुन्ण्वुलौ बाधकौ स्याता वासरूपविधिना लृडपि भविष्यति तदेत-च्छेषे चेति वचन चिन्त्यप्रयोजनम् । 'करिष्यामीति व्रजतीति'। इतिशब्द परस्परसम्बन्धज्ञापनार्थ ॥

"लृट सद्वा" ॥ लृट इति वचन स्थानिनिर्द्देशार्थम् । अन्यथा सत्सज्ञकौ प्रत्ययौ स्वतन्त्रौ स्याता न त्वादेशौ । 'अप्रथमासमानाधिकर-णादिष्विति'। आदिशब्देन सम्बोधने च लक्षणहेत्वो क्रियाया इत्य स्मिन्विषये तथा प्रत्ययोत्तरपदयोश्च करिष्यतोपत्य करिष्यत करिष्य-माणि करिष्यतोभक्ति. करिष्यद्भक्ति करिष्यमाणभक्ति. करिष्यन्ती भक्ति-रस्य करिष्यद्भक्ति. करिष्यमाणा भक्तिरस्य करिष्यमाणभक्ति करिष्यत्तर. करिष्यमाणतर करिष्यमाणतम करिष्यद्रूप करिष्यमाणरूप करिष्य त्कल्प करिष्यमाणकल्प, कथ श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेत्यनद्यतने शतृशा-नचौ भवत, उक्तोऽत्र परिहारो व्यत्ययो बहुलमिति कालव्यत्ययेन लृट्, अथ वोत्तरत्रानद्यतनइति योगविभाग लृट सद्वेत्येव अनद्यतने यो लृट् तस्यापि सत्सज्ञकौ भवत, केन पुनरनद्यतने लृट् भवति एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति यदयमनद्यतने लृट सत्सज्ञकौ शास्ति ॥

"अनद्यतने लुट्" ॥ 'अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्द्देश इति'। अनद्यतने लङित्यत्रैवैतद्व्याख्यात तत एवावधार्यम् । 'परिदेवनइति'।

परिदेवनमनुशोचनम् । 'श्वस्तीनीति' । लुट पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । 'भवि ष्यत्यर्थेइति' । भविष्यन्तीति लृट सञ्ज्ञा तस्या अर्थे भविष्यत्सामान्य- इत्यर्थे । भविष्यदर्थेइति वा पाठः, भविष्यत्सामान्यरूपेर्थेइत्यर्थे । 'यै वमिति' । विलम्बितम् । अनभियुक्त परिचयरहित ॥

"पदरुजविशस्पृशो घञ्" ॥ 'पद्यतेसाविति' । करणस्यात्र कर्तृ त्वेन विवक्षा पदमित्येतत्तु खनो घ चेत्यत्र साधयिष्यते । 'रोग इति' । चजो कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वम् । 'स्पृश उपतापइति' । उपतापो रोग ॥

"सृ स्थिरे" ॥ सृ इत्यविभक्तिको निर्द्देश । 'सर्त्तेरिति' । सृ गतौ च सृ गताविति द्वयोरपि ग्रहणम् । 'स्थिरे कर्त्तरीति' । एतेन स्थिरग्रहण प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषण नोपपदमिति दर्शयति, एतच्चार्द्धर्चादिषु सारश ब्दपाठाद्विज्ञायते । ननु स्थिरशब्दस्तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिवाचिन उणादिषु किरच्प्रत्ययान्तो निपातित सर्त्तिस्तु गतिवचन तत्कथ सरणस्य स्थिर कर्त्ता युज्यतइत्याह । 'स्थिर इति कालान्तरस्थायीत्यादि' । यत कालान्तरगमन सम्भवति ततश्च सर्त्तेर्द्धातोरर्थस्य कर्त्ता युज्यतइत्यर्थ । तिष्ठ त्विति च हेतौ शतृप्रत्यय । 'खदिरसार इति' । खदिरास्थि तत् दृढ त्वात् स्थिरम् । 'अतीसारो व्याधिरिति' । शरीरान्तरावस्थित रुधिरा दिद्रव्यमतिशयेन सारयतीति कृत्वा, अन्तर्भावितण्यर्थोत्र सरति । 'उप सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल' मिति दीर्घ । 'विसारो मत्स्यइति' । विविध सरतीति कृत्वा । 'सारो बलमिति' । सारयति चेष्टयतीति कृत्वा, अत्रा प्यन्तर्भावितण्यर्थे सरति, बलवान्हि चेष्टते, सारशब्द उत्कर्षे पुल्लिङ्गो न्यायादनपेते नपुसकलिङ्ग इति च दृश्यते ॥

"भावे" ॥

नित्यानामेव शब्दाना साङ्कर्यस्य निवृत्तये ।
अन्वाख्यानाद्भावशब्दे घञि नान्योन्यसश्रय ॥

'राग इति' । रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोप, कथ पुन पाकादिरुदाहरण भवति यावता भवतिनार्थेनिर्द्देश क्रियमाणो ऽस्तिभवतिविद्यतिविषय एव कृतो भवति न पचादिविषयस्तत्राह ।

'क्रियासामान्यवाची भवतिरिति'। सत्ताख्य सामान्यमपि भवतिना सा ध्यत्वेनाभिधीयतइति क्रियासामान्यवाची भवतिर्भवति। 'तेनार्थनिर्द्देश क्रियमाण इति'। हेतैा शानच्, यस्मात्सामान्यवाचिनार्थनिर्द्देश क्रियते न विशेषवाचिना पचादिना तस्मात्सर्वधातुविषय क्तो भवति सामान्यस्य सर्वेष्वेव विशेषेषु भावात् षण्डादिषु गोत्ववत् विशेषरूपाश्रयनिषेधस्या भावाच्च, इह भावो धात्वर्थ स च पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्न, तस्य घञ्वा च्यस्य कथ लिङ्गसङ्ख्यायोग इत्याह। 'धात्वर्थश्चेति'। यथा पचति पाचक इत्यादैा प्रकृतिभागेन क्रियोच्यते प्रत्ययभागेन तु तदीय साधन तथा पा कादिषु प्रकृतिभाग साध्यरूपमर्थमाह प्रत्ययभागस्तु तस्यैव सिद्धरूपता द्रव्यधर्मैर्लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तिभि सम्बन्धयोग्यमाकारमाहेत्यर्थ। उक्त च

आख्यातशब्दे भागाभ्या साध्यसाधनवर्त्तिता।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रम ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सत्त्वभावस्तु यस्तस्या स घञादिनिबन्धन ॥

इति बहुवक्तव्योयमर्थ, इह भावइति पुल्लिङ्गेनाय निर्द्देश क्रियते एकवचनेन च तत्र पुल्लिङ्गएव भावे एकवचनएव च प्रत्यया स्युर्न लि ङ्गान्तरे न च सङ्ख्यान्तरे ततश्च स्त्रिया क्तिचित्यत्र स्त्रिया भावइति सा मानाधिकरण्येन सबन्धासम्भवात् स्त्रियामकर्त्तरि कारके क्तिन् प्रत्यय स्यात् भावे तु पुसीव नपुसके भावे क्त इत्यत्राकर्त्तरि च कारकइत्यस्य निवृ त्तत्वान्नपुसके कर्त्तरि क्त स्याद्भावे तु पुसि द्वित्वबहुत्वयोश्च पाको पाका इत्यादैा प्रत्यया न स्युरित्यत आह। 'पुल्लिङ्गमेकवचन चातन्त्रमिति'।

न विना लिङ्गसङ्ख्याभ्या सत्त्वभूतोर्थ उच्यते।
इत्यतन्त्रमुपादान तयोर्न तु विवक्षितम् ॥
धान्यार्थिनामुपादान पलालादेर्यथा मतम्।
शब्दसस्कारमात्र तु तन्निर्द्देशप्रयोजनम् ॥

"अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्" ॥ प्रास कुन्त प्रसेव सूच्या प्रसेवनेन निष्पाद्य आवपनविशेष। 'मधुराहार इति'। कर्मधारय षष्ठी

समासो वा। 'मेष इति'। पचादिषु पाठमनपेक्ष्यैतदुदाहृतं तथा चेगुपधज्ञेत्यत्रोक्तं देवसेवमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति नहि पाठे सति द्रष्टव्यत्ववचनमुपपद्यते, अथ वा प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता इदं तु प्रत्युदाहरणं विभक्त्यसौ भर्त्तेति। 'चकार इत्यादि'। चकारोयं भिन्नक्रमः संज्ञायां चेति तेनासंज्ञायामपि घञ् भवति, यद्येवं मा भूत्संज्ञायामिति मा च भूच्चकारोऽकर्तरि कारकइत्येवास्तु, सत्यम्। बाहुल्येन संज्ञायां भवति क्वचिदेवासंज्ञायामिति सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम्। 'दाय इति'। दीयमानं सर्वमुच्यतइति नेयं संज्ञा, एवं लाभ इत्यत्रापि, उभयत्र कर्मणि घञ्। 'कारकग्रहणमित्यादि'। पर्युदासे हि नञिवयुक्तन्यायेन कर्तुरन्यस्मिंस्तत्सदृशे कारकएव प्रतीतिर्भवति यथाऽब्राह्मण इति क्षत्रियादौ तस्मात्पर्युदासे कारकग्रहणं न कर्त्तव्यं प्रसज्यप्रतिषेधे तु वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्त्तरि तु न भवतीत्येषोर्थो भवति तत्र प्रथमे वाक्येर्थनिर्देशाभावादनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थएव स्यात्। ननु च विहितः स्वार्थे पूर्वेणैव, नेत्याह, धात्वर्थस्य हि सिद्धताख्ये धर्मे घञादयो भवन्तीत्युक्तमिह तु साध्यरूपे शुद्धे प्रकृत्यर्थे स्यात्, ननु च कर्त्तरि प्रतिषेधसामर्थ्यादनिर्दिष्टार्थोपि घञ् धात्वर्थसम्बन्धिनि कारकएव विज्ञास्यते, नैतदस्ति, असति हि प्रतिषेधे कर्त्तरि कृदिति वचनान्नायमनिर्दिष्टार्थः स्याद् अतः प्रसज्यप्रतिषेधार्थं कारकग्रहणं पर्युदासे तु न कर्त्तव्यं, यद्येवं स एवाश्रयिष्यते किं कारकग्रहणेन तत्राह। 'तत्क्रियतइति'। किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रतिषेधे प्रयत्नलभ्यः समासः, असामर्थ्यात्तत्र हि नञः क्रियया सम्बन्धः, कर्त्तरि न भवतीति न कर्तृशब्देन। 'आदेच उपदेशेऽशितीति'। अत्र यद्यशितीति पर्युदासः स्यात् तदा शितोन्यत्र तृजादौ प्रत्यये परत आत्वेन भवितव्यं ततश्च सुग्लः सुम्ल इत्यत्रातश्चोपसर्गे इति को न स्यात् प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरनाकारान्तत्वात् प्रतिषेधे त्वनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम्॥

"परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः"॥ 'परिमाणाख्यायामिति'। भावसाधनः परिमाणशब्दः, आख्यानमाख्या उक्तिः, परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामि-

त्यर्थं, कस्य पुन परिच्छित्ति प्रत्ययार्थस्य भावस्य कर्तृवर्जितस्य कारकस्य च, परिमाणाख्याया गम्यमानायामिति वृत्तेरप्ययमेवार्थं, । तण्डुलनि चाय इति'। निचीयते राशीक्रियतइति निचायो राशि तण्डुलाना निचाय इति षष्ठीसमास, अत्र राश्येकत्वेन परिच्छित्तिर्गम्यते अत्रै रचि प्राप्ते घञ, प्रायेण तु निश्चाय इति पाठस्तत्राप्यर्थं स एव, ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपि प्राप्ते घञ्। 'शूर्पनिष्पावाविति'। निष्पूयते शोद्धते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादि शूर्पेण निष्पाव शूर्पनिष्पाव इति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास, अत्र शूर्पसङ्ख्यया परिच्छित्ति, यद्यप्यत्र निरभ्यो पूल्वोरिति घञ् सिद्धति तथापि सर्वापवादार्थसर्वग्रह णोपादानादनेनैव घञ् भवतुमर्हतीत्यस्योपन्यास ।'काराविति'। कृ विक्षेपे कर्मणि घञ, विक्षिप्तो धान्यादि कार, अत्रापि सङ्ख्यया परिच्छित्ति ननु च धातोरिति सामान्याधिकारादन्तरेणापि सर्वग्रहण धातुमात्राद् घञ् भविष्यति नार्थं सर्वग्रहणेन तत्राह। 'सर्वग्रहणमिति'। कि पुन कारणमपो बाधन यत्नसाध्यमित्यत आह। 'पुरस्तादिति' 'निश्चय इति'। अत्र न केन चिदियत्ता गम्यते, ननु च परिमाणशब्दस्य प्रस्थादिषु रूढत्वात्प्रस्थस्त ण्डुलनिश्चाय इत्यादावेव युक्त भवितु न तु द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्रेत्यत आह । 'आख्याग्रहण रूढिनिरासार्थमिति'। प्रस्थादिषु निरूढवृत्तिषु परि माणइत्येव वक्तव्य किमाख्याग्रहणेन, आख्याग्रहणात्तु मात्रचो लोपो वि ज्ञायते परिमाणमात्रस्याख्यायामुक्तौ सत्यामिति तेन परिमाणशब्द क्रिया शब्द उपजायते परिमिति परिमाण परिच्छित्तिरिति सङ्ख्यापि परिच्छि त्तिर्भवति, एवञ्चोन्मानादावपि यथाभिधान घञ् भवति, यदि तर्हि सर्वग्र हणात्परमप्यय घञप बाधते स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेत तत्राह । 'घञनुक्रमण मजपोर्विषय इति'। एतच्च सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशाल्लभ्यते पञ्चम्यन्तो हि सर्वशब्दो धातुशब्देन समानाधिकरणो भवति तेन प्रकृत्याश्रय एवाप वादो बाध्यते नार्थाश्रय ।'तिलोच्छित्तिरिति'। कर्मणि भावे वा क्तिन्, उर्ध्वी कृतो राशि । 'णिलुक्चेति'। णिलोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति लुग्विधीयते तस्य परनिमित्तकत्वात्क्लिलुगुपधात्वेति

प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जारशब्द सिद्ध्यति। 'जरयन्तीति'। जनीजॄष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चेति मित्त्वाद् ह्रस्वत्व जार प्रच्छन्नपति॥

"इङश्च"॥ 'उपाध्याय इति'। उपेत्यस्माददधीयतइति अपादाने घञ् अध्याय इत्यत्र कर्मणि घञ्। 'अपादाने स्त्रियामिति'। घञनुक्रमणम जपोर्विषयइति वचनात् स्त्रियामप्राप्तो घञ् विधीयते। 'उपाध्याया उपाध्यायीति'। या स्वयमध्यापयति तस्यामेतद्रूप पुयोगेतु नित्यमेव ङीष् भवति, अत्र चोपाध्यायमातुलाभ्या वेति वचनात्पत्ते आनुगागम, उपाध्यायी उपाध्यायानी। 'शॄवायुवर्णनिवृत्तेष्विति'। शॄइत्यविभक्तिको निर्द्देश। 'शारो वायुरिति'। करणे घञ्। 'शारो वर्ण इति'। चित्रीकरणमत्र धात्वर्थ, चित्रीक्रियते ऽनेनाश्व इति, अत्रापि करणे घञ्, वर्णान्तरसपृक्त श्चेद् वर्ण शार, निव्रियते आव्रियतेनेन शरीरमिति निवृतमावरणमुच्यते कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे क्त। 'नीशार इति'। 'पूर्ववद्दीर्घ'। 'अक्तनीशार इति'। अकृतप्रावरण इत्यर्थ। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना शाराणामिति वार्त्तिककारप्रयोगादक्षेष्वपि शार इति भवति॥

"समि युद्रुदुव"॥ सयाव पिष्टविकारोऽपूपविशेष सम्यूयते मिश्रीक्रियते गुडजीरकादिभिरिति कृत्वा॥

"अवोदोर्नियः"॥ अधो नयनमवनाय ऊर्ध्व नयनमुन्नाय, उन्नयस्तूत्प्रेक्षा॥

"निरभ्यो पूल्वो"॥ निष्पाव कोशी धान्यविशेष निष्पूयते शूर्पादिभिरिति कृत्वा॥

"उन्न्योर्ग्र"॥ उद्गारोतिप्रवृद्ध शब्द, निगारो भक्षणम्॥

"कॄ धान्ये"॥ धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात्प्रत्ययार्थस्य वा कारकस्योपाधि, प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते धान्यस्य द्रव्यत्वात् धातोश्च क्रियावाचित्वात् प्रत्ययार्थोपाधित्वे तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्यस्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, अथापि विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ प्रयोग स्यादेवमपि प्रत्ययार्थन्तर्भूतत्वाद्धान्ये षष्ठी न स्यात्, इतिहरि पशुरि

तिवत्सामानाधिकरण्यमेव तु स्यात् तस्मान्नाय प्रत्ययार्थस्योपाधि नापि प्रकृत्यर्थे किं तु प्रत्ययार्थस्य विषयत्वेन विशेषणमित्याह । 'धान्यविषय श्चेदिति' । उपपदत्वमपि न भवति व्याख्यानात् । 'अनभिधानादिति' । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । उत्कारनिकारशब्दाभ्या धान्यविषयो विक्षेप एवा भिधीयते न हिंसा सापि धान्यस्य कीदृशीति चिन्त्यम् ॥

"यज्ञे समि स्तुव" ॥ 'समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशइति' । अधिकरणे ल्युटोपवादो घञिति दर्शयति । सस्तव परिचय ॥

'प्रे स्त्रो ऽयज्ञे" ॥ यज्ञइति प्रकृतत्वादयज्ञइति पदच्छेद शङ्का दिषु प्रस्तारो विस्तार, बर्हिःप्रस्तर इति प्रस्तरो मुष्टिविशेष बर्हिर्विकार प्रस्तरो बर्हिष्प्रस्तर कृद्दोरबित्यपु, इदुदुपधस्य चेति षत्वम् ॥

"प्रथने वावशब्दे" ॥ विस्तारस्तिर्यगायति ॥

"छन्दोनाम्नि च" ॥ अक्षराणामियत्ताविशिष्टो विन्यासविशेषो वृत्तम् । 'यस्य गायत्र्यादय इति । प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् । 'न मन्त्र ब्राह्मणमिति' । बहुल छन्दसीत्यादो, यद्यपि तेषामेव ग्रहण प्रसिद्ध तथा पीह तेषा ग्रहण न भवति कुत इत्याह । 'नामग्रहणादिति' । 'विष्टारप ङ्क्तिरिति' । विस्तीर्यन्तेस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्, तत कर्मधारय, छ न्दोनाम्नि चेति षत्व, यद्यप्यत्र प्रथन गम्यते तथापि शब्दविषयत्वात्पूर्वेण न सिद्ध्यति । के चित्तु वाविति नानुवर्त्तयन्ति तेन प्रस्तारपङ्क्तिरास्तारपङ्क्ति सस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीत्याहु । कर्मण्यग्न्याख्यायामित्यादो यथा प्रत्य यान्तश्चेदाख्या भवतीत्ययमर्थो भवति एवमिहापि प्रत्ययान्तश्चेच्छन्दो नाम भवतीत्यर्थे स्यादृ इति शङ्कमान प्रत्याह । 'विष्टारपङ्क्तिशब्दोत्र छन्दो नामेति' । 'अवयवत्वेन वर्त्ततइति' । घञन्तशब्दरूपमित्यनुषङ्ग, क्व चित्तु तद्वर्त्ततइति तच्छब्द पठ्यते तत्र नानुषङ्ग, कथ तर्हि छन्दोनाम्नी त्यस्य निर्वाह इत्याह । 'छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषेति' । प्रत्ययान्त स्याधिकरण छन्दोनाम अवयवाश्चावयविनि वर्त्तन्तइति लौकिका मन्यन्ते तेन न का चिदनुपपत्तिरिति भाव ॥

"उदि ग्रह" ॥ 'अपवाद इति' । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति प्राप्तस्य । 'छन्दसि नीत्यादि' । अवयवसन्निवेशविशिष्टा यज्ञपात्रविशेषा स्रुच इह तु जुहूप्रभृतेर्ग्रहणम् । 'उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति निग्राभं चेत्युपभृतं नियच्छतीति वचनात्, हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वम् ॥

"समि मुष्टौ" ॥ 'मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीति' । क्व धान्य इत्यत्र धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीति एतदनुसारेणाय ग्रन्थो योज्य, मुष्टिशब्दोयमस्त्येव परिमाणे चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति, अङ्गुलीनां रचनाविशेषवचनोप्यस्ति मुष्टिना हन्तीति तत्र पूर्वस्य ग्रहणे परिमाणाख्यायामित्येव सिद्धत्वाद् द्वितीयस्य ग्रहणमित्याह । 'मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेश इति' । अहोशब्द आश्चर्ये मुष्टौ कुशलो मुष्टिक आकर्षादिपाठात्कन् ॥

"परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयो" ॥ अक्षादिभि क्रीडनं द्यूतं भ्रेष चलने भ्रेषण भ्रेष चलनमभ्रेषो ऽचलनम् । 'भ्रेषविषयश्चेदिति' । अयमपि ग्रन्थ पूर्वानुसारेण योज्य । 'अनपचार इति' । कुत्सितश्चारोपचार तस्मादन्य प्रशस्त चारोनपचार एतदेव स्पष्टयति । 'यथाप्राप्तस्येति' । यथा येन प्रकारेण प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहि, अव्ययीभावे त्वम्भाव प्राप्नोति, क्वचित्तु यथाप्राप्तकरणमिति पठ्यते । 'परिणायेनेनेति' । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । हन्तीति बाधते । 'समन्तान्नयनेनेति' । परिणायेनेत्यस्येदमर्थकथनम् । 'एषोत्र न्याय इति' । एतदत्र यथाप्राप्तमित्यर्थ । परिणयो विवाह, न्याये नाश ॥

'परावनुपात्ययइण" ॥ इह द्वि परिग्रहण द्विश्चेणग्रहणं क्रियते सकृदेव तु कर्त्तव्यम् एव वक्ष्यामि परौ नियो द्यूते इणोनुपात्यये नावभ्रेषइति, सत्य तथा तु न कृतमित्येव ॥

'व्युपयो शेते पर्याये" ॥ पूर्वसूत्रेणानुपात्यये पर्यायशब्दो व्युत्पादित, ततश्चानुपात्ययइत्यधिकारेणैव सिद्धे पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनाभिविधिविवक्षाया परमपीनुणं बाधित्वायमेव घञ् भवति । 'राजानमुपशयितु पर्याय इत्यर्थ इति' । कालसमयवेलासु तुमुन्नित्यत्र

कालेत्यर्थग्रहणं पर्यायोपादनं तु प्रपञ्चार्थं यथा निमित्तकारणहेतुषु सर्वा सा प्रायदर्शनमिति तेन पर्यायशब्दयोगेपि तुमुन् भवति तथा चावसरो भोक्तुम् अवकाशोभोक्तुमित्याद्यपि दृश्यते । विशय संशय, उपशय समीपशयनम् ॥

"हस्तादाने चेरस्तेये" ॥ 'हस्तादानग्रहणेनेत्यादि'। यत्रोपायान्तरनिरपेक्षेण हस्तेनैवादेयमादीयते तत्रावश्यमादेयस्य ग्राह्यस्य प्रत्यासत्तिर्भवति अत साहचर्यं लक्षणाहेतु । 'वृक्षशिखर इति'। वृक्षाग्रे यानि फलानि तेषा यष्ट्यादिना प्रचय करोतीत्यर्थं, यद्वारुह्य हस्तेनादानेप्यादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद् घञभाव ॥

"निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः" ॥ 'एतेष्वर्थेष्विति'। अत्रोपसमाधान धात्वर्थोऽन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूता । 'चिखल्लिनिकाय इति'। चिखल्लिर्जनपदविशेष, तत्सम्बन्धी ग्रामादि निवासदेश इत्यर्थं । 'आकायमिति'। आचीयतेस्मिन्निष्टका इत्यधिकरणे घञ्। 'काय इति'। चीयन्ते स्मिन्नस्थ्यादीनि अधिकरणएव घञ्। 'गोमयनिकाय इति'। प्रकीर्णाना गोमयानामेकत्र राशीकरणमित्यर्थं । 'बहुत्वमत्र गम्यतइति'। तत्रतत्र विक्षिप्तानामेव काष्ठानामित्यर्थं । च क इति वक्तव्ये आदेरिति वचन यङ्लुगन्तेप्यादेरेव यथा स्यादनन्त्यस्याभ्यासस्य चोभयोर्मा भूदिति गोमयाना निकेचाय गोमयाना पुन पुना राशीकरणमित्यर्थं ॥

"सङ्घे चानौत्तराधर्य्ये" ॥ 'प्राणिना समुदाय सङ्घ इति'। सङ्घो द्वौ गणप्रशंसयोरिति गणमात्रे निपातितोपि सङ्घशब्द प्राणिनामेव समुदाये रूढ इति भाव । 'एकधर्मसमावेशेनेति'। एकधर्मानुगत । 'औत्तराधर्येणेति'। उत्तरे चाधरे चोत्तराधरा तेषा भाव औत्तराधर्यम्। 'सूकरनिचय इति'। स्तनपानाय यदोत्तराधरभावेन शेरते तदेद प्रत्युदाहरण यदा तु भित्तुवत्पृथक्पृथगेव तिष्ठन्ति तदेदमुदाहरणमेव भवति ॥

"कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" ॥ धातुरिति वर्त्तते तस्य विशेषण कर्मव्यतिहारग्रहण कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानाद्धित्यर्थ,, धातोश्च क्रियावा

चित्व न तस्य साधनकर्मव्यतिहारे वृत्ति सम्भवति अतो लौकिकस्य क्रियाकर्मणो ग्रहणमित्याह । 'कर्मव्यतिहार क्रियाव्यतिहार इति' । 'स्त्रीलिङ्गे' 'भावइति'। कर्तृवर्जिते तु कारके न स भवति अनभिधानादिति भाव । 'चकारो विशेषणार्थ इति' । न स्वरार्थं, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात् अस्य चाकारो न क्वापि श्रूयते णजन्ताच्च नित्यमञ् विधीयते तत्र सति शिष्टत्वाञ्जित्स्वरेणैव भवितव्य, णच स्त्रियामित्यत्र णास्त्रियामित्युच्य माने ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इत्यस्यापि ग्रहण स्यात् । 'व्यावक्रोशीत्या दि' । क्रुश आह्वाने लिख अक्षरविन्यासे हसे हसने णजन्तादञ् स च क्रद्ग्र हणपरिभाषया सोपसर्गादपि भवति, तद्धितत्वादादिवृद्धि, न य्वाभ्या मित्यय तु विधिर्न भवति न कर्मव्यतिहारइतिप्रतिषेधात, स्त्रिया क्तिचित्यत्र प्रकरणएतचोक्त वासरूपविधिर्यथा स्यात्तेन व्यावक्रुष्टिरिति क्तिचपि भवति, व्यावचोरीत्यत्र ण्यासश्रन्थो युजिति युच् प्राप्नोति क्तिनो ऽपवाद तथाऽयमपि णच् येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तिन एवापवादस्तत्रा पवादविप्रतिषेधाद्युचि प्राप्तेऽयमेव णजिष्यते । 'व्यतीक्षा व्यती हेति' । अत्र क्तिनपवादो गुरोश्च हल इत्यकार एवेष्यते । 'व्यात्यु क्षीति' । उक्ष सेचने अत्राकारविषयेप्ययमेवेष्यते । 'तदेतद्वैचित्र्य कथ भवतीति' । न कथ चिदिति भाव । 'कृत्यल्युटो बहुलमिति' । एव विध वैचित्र्य कर्त्तु बहुलग्रहणमेव भवतीति भाव ॥

"अभिविधौ भावइनुण्" ॥ 'क्रियागुणाभ्यामिति' । अभिवि धिस्वरूपकथनमेतत्, इह तु धातो प्रत्ययविधानात्क्रियाविषय एवाभि विधिर्गृह्यते । 'साकूटिनमिति' । कूट दाहे दीर्घोपधादिनुण् अणिनुण इतीनुणन्तात्स्वार्थिकोण् प्रत्यय स च पूर्ववत्सगतिकारकाद्भवति इन ण्यनपत्यइति प्रकृतिभावावस्तद्धितइति टिलोपाभाव, समन्ताद्दाह इत्यर्थ, सशब्दोभिविधिद्योतक । 'साराविणमिति' । उपसर्गे रुव इति घञ् उपसर्गान्तरेनभिविधौ चरितार्थ । 'सराव इति' । अत्र सशब्द पूजाया क्वचित्सन्द्रावइति प्रत्युदाहरण पठ्यते तदयुक्त समि युद्रुदुव इत्यस्यानवकाशात् । ननु च भावे कारकइति द्वयेपि प्रकृते शब्दशक्ति

स्वाभाव्यात्पूर्ववत्कारके न भविष्यति तत् किं भावग्रहणेन तत्राह । 'भावइति वर्त्तमानइति' । तेन घञ् नपुंसके भावे क्त इति क्तश्च न भवति । 'ल्युटा त्वित्यादि' । गताथ स्वभावतश्चेदमिनुणन्त नपुंसक लिङ्गम् ॥

"आक्रोशेऽवन्योर्ग्रह" ॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपि प्राप्तेयमा रम्भ । 'दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति' । दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यं यस्येति बहुव्रीहौ द्वित्रेकयोरितिवद्भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशो दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यत्वादित्यर्थ । यद्वाऽनुवृत्तौ सामर्थ्यमनुवृत्तिसामर्थ्य ततो दृष्टशब्देन कर्मधारय । 'आक्रोश शपनमिति' । न क्षेप स्वभावतो घञन्तस्य शपनविषयत्वात् शपनमनिष्टाशंसनम् अवग्रहोभिभव निग्रहो बाध, हन्तशब्द कोपं द्योतयति, अवग्रह पदस्य छेद, निग्रहो निरोध ॥

"प्रे लिप्सायाम्" ॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा । 'पात्रप्रग्राहेण चरतीति' । भिक्षापात्रोपादानेन गृहीतपात्र इति यावत् । स्रुवग्रहणं तु दक्षिणार्थिनो लिङ्ग दाक्षिणहोमस्य स्रुवसाधनत्वात् । 'प्रग्रहो देवदत्तस्येति' । प्रग्रहो मद प्रकृष्टो वाभिनिवेश ॥

"परौ यज्ञे" ॥ 'उत्तरपरिग्राह इति' । भावे घञ् वेदे स्फ्येन स्वीकरणं परिग्राह, तत कर्मधारय क्वचिदुत्तर परिग्राह इत्यसमास एव पठ्यते ॥

"नौ वृ धान्ये" ॥ 'नीवारा नाम व्रीहय इति' । धान्यसामान्योक्तावपि धान्यविशेषरूपव्रीहिविशेषे स्वभावतो घञन्तस्य वृत्तिरिति दर्शयति, अत्र कर्मणि घञ् पूर्ववदुपसर्गस्य दीर्घ । 'निवरा कन्येति' । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् कर्मण्येव, ननु च क्तिना स्त्रिया भवितव्यम् अजब्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनेति वचनात्, सत्य, कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्क्वचित् क्तिनादिविषयेप्यच् भवति प्रवरा सेना प्रवरा गौरितिवत्, एव च घञजबन्ता पुंसीति प्रायिक द्रष्टव्यम् ॥

"उदि श्रयतियौतिपूद्रुव" ॥ 'वक्ष्यमाणमिति' । एव च यौतिप्रभृतिभ्यो विकल्प प्राप्नोति यदि नेष्यते कृत्यल्युटो बहुलमिति न भवि

ष्यति। अन्ये तु भाष्येऽनुक्तत्वादसाधुरेवाय प्रयोग। प्रदर्शितस्तु भारत प्रयोग आर्षत्वेन निर्वाह्य इत्याहु॥

"अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे"॥'कुतश्चिन्निमित्तादिति'। सत्त्वकर्मापराधादेरनावृष्टिर्भवेन्नृणाम्। सत्त्वशब्द प्राणिवचन कर्मापराध, कर्मविषयो दोष, विहितानाचरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्त पाप सत्त्वकर्मापराध, आदिशब्देन तयोर्मध्यगतो भानु समुद्रमपि शोषयेदित्यादेर्ग्रहणम्। 'अवग्राहो देवस्येति'। देवकर्तृको वर्षाभाव इत्यर्थ॥

"प्रे वणिजाम्"॥ पणन्ते व्यवहरन्तीति वणिज पणेरिज्यादेश्च व, पण व्यवहारइत्यस्मादिजिप्रत्ययो भवत्यादेश्च वकार। 'वणिक्सम्बन्धेनेति'। तुलासूत्र हि प्रायेण वणिजा भवतीति साहचर्ये लक्षणाहेतु। 'अन्यो वेति'। न तु वणिजस्तन्त्रमित्यस्येद प्रयोजनम्॥

"रश्मौ च"॥'रथादियुक्तानामिति'। आदिशब्देन शकटस्य ग्रहणम्। 'अश्वादेरिति'। अनडुदादेरप्युपलक्षणमेतत्, सयमन नियमनम्। 'सा रश्मिरिह गृह्यतइति'। रश्मिशब्द पुल्लिङ्ग सेति रज्जुपरामर्शात्स्त्रीलिङ्गता। चन्द्रादिसम्बन्धिना तु रश्मीनामग्रहणमनभिधानात्। इह तु बहुकृत्वो ग्रहिरुपादीयते सकृदेव तु कर्तु शक्य कथमेव वक्ष्यामि उदि ग्रह समि मुष्टौ आक्रोशेऽवन्यो प्रे लिप्सायां परौ यज्ञेऽवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा प्रे वणिजामित्यादि परौ भुवोवज्ञानइत्यस्यानन्तरमाङि रुप्लुवोरिति, तथा तु न कृतमित्येव॥

"वृणोतेराच्छादने"॥ अत्राप्याच्छादनइति सामान्येनोक्तावपि पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तिरित्याह। 'प्रत्ययान्तेन चेदिति' 'प्रावार इति'। 'पूर्ववद्दीर्घ'। 'प्रवरा गौरिति। प्रशस्तेत्यर्थ॥

"ऋरच्"॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति'। विना हि तेन थाथादिसूत्रेऽप्रत्ययादित्यस्यापि ग्रहण स्यात्। 'वर्षमिति'। वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगाद्वर्षणमित्यपि भवति। 'जवसवाविति'। अपि प्राप्तोऽज् विधीयते स्वरे विशेष, एरजण्यन्तानामिति तु नास्ति वचन कल्प्या

दिभ्य प्रतिषेधवचनमित्येतदेवास्ति । कल्प्यतइति कल्प अर्थ्यतइत्यर्थ मन्त्र्यतइति मन्त्र, अचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति ॥

"ऋदोरप्" ॥ 'लव इति'। न च तादपि परस्तपर इति उकारस्य तपरत्वाभावात्रापा भवितव्य तत्राह । 'दकारो मुखसुखार्थ इति'। नाय तकार कि तर्हि दकार, एतच्च निरभ्यो पूल्वोरित्याद्यारम्भाद्विज्ञायते मुखशब्देन ताल्वादिस्थानमुच्यते तस्य सुखमनायास, अचोर्हि हल्व्यव हितयोरुच्चारणे मुखस्य लाघव भवति, असन्देहो यस्यानुषङ्गिक प्रयोजनम् ॥

"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च"॥ 'निश्चिनोतेस्त्वचोपवाद इति'। एरजिति प्राप्तस्य, यस्तु हस्तादाने चेरस्तेय इति घञ् स निपूर्वादपि पूर्व विप्रतिषेधेनेष्यते यथोक्तमस्तेयार्थमिति चेत्रानिष्टत्वादिति । क पुनर्निश्चय इत्यत्राजपोर्विशेष, यावता तदेव रूप स एव स्वरोपि थाथादि सूत्रेणोभयत्रान्तोदात्तत्वविधानादित्यत आह । 'निश्चियहण स्वरार्थमिति'। निश्चियहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरोत्र न प्रवर्त्तते कृत्स्वरेण तु मध्योदात्तत्वमेव भवतीति भाव । 'वशिरण्योरिति'। घञि प्राप्ते वचन वशन वश रणन्ति शब्दायन्तेस्मिन्निति रण सयाम । 'घञर्थइति'। भाव कर्तृवर्जित च कारक घञर्थ । प्रस्थ सानु प्रस्थ कटाह, प्रपा पानीयशाला सर्वत्रातो लोप इटि चेत्याकारलोप । 'आविधमिति'। ग्रहिज्यादि-सूत्रेण सम्प्रसारणम् आयुधशब्दपर्यायोयम् ॥

"उपसर्गेऽद"॥ 'अदेर्धातोरिति'। दारूपाणा धातूनामय निर्द्देशो न भवति घञपोश्चेत्यपि परतोदेर्घस्लादेशविधानात् । व्यद्यतइति विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्नम् । घासस्तु चतुष्पदा भक्ष्यम् । घसि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्मादेवाब्विधेय, एव ह्यदेरपि घस्लृभावो न वक्तव्यो भवति उत्तरार्थं त्वदेर्ग्रहण नो णच अदेर्यथा स्याद् घसेर्मा भूदिति ॥

"व्यधजपोरनुपसर्गे" ॥ व्यधजपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी अनुपसर्ग-इति प्रसज्यप्रतिषेध उपसर्गे सति न भवतीति तेन केवलाभ्यामेव

भवति न तूपसर्गव्यतिरिक्ते ऽन्यस्मिन्नुपपदे, वृत्तिग्रन्थोऽप्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्येय, उपजापो मन्त्रभेद ॥

"क्वणो वीणाया च" ॥ 'सोपसर्गार्थमिद वीणाग्रहणमिति'। निव्यतिरिक्तोपसर्गार्थमिद द्रष्टव्य निपूर्वादनुपसर्गाच्च सामान्येन विधानात् कल्याणप्रक्वाणेति बहुव्रीहि ॥

"मदोऽनुपसर्गे" ॥ 'विद्यामद इत्यादि'। कर्तृकरणइत्यादिना समास क्वणो वीणाया चेत्यस्यानन्तर नित्य मद प्रमदसमदौ हर्षे पण परिमाणइति यदि सूत्रन्यास क्रियेत अत्रानुपसर्गग्रहण शक्यमकर्तुम् अनुवृत्तेरेव सिद्धत्वात् सत्यम्, एव विन्यासे हि क्रियमाणे पण परिमाण इत्यत्राप्यनुपसर्गइत्यस्यानुवृत्ति शङ्क्येत यथा न्यासे तूत्तरत्राप्यनुपसर्ग इति वचनान्नित्य पण परिमाणइत्यत्रानुपसर्गइति न सबद्धतइति विज्ञायते तेनोपसर्गेऽपि भवति यदि परिमाणाभिधानमस्ति। अपर आह मदोनुपसर्गइति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन माद इति सिद्ध भवतीति नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

"प्रमदसमदौ हर्षे" ॥ 'निपातन रूढ्यर्थमिति'। उपात्तस्यैव रूढिरूपस्य साधुत्व यथा स्यादित्यर्थं । प्रसभ्यामित्युच्यमाने प्रसमद सप्रमद विप्रमद इत्यादावपि प्राप्नोतीति मन्यते ॥

"अक्षेषु ग्लह" ॥ अक्षस्य ग्लह इति भावेऽप्,अक्षस्य ग्रहणमित्यर्थं । अन्ये त्वाहुरक्षशब्देनात्र तत्साधन देवन लक्ष्यते, अक्षकर्मणि देवनविषये यत्पणरूपेण ग्राह्य तद् ग्लहशब्देनोच्यते तथा च माघो व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्निति, वृत्तावप्यक्षस्य ग्लह इत्यक्षसाधनस्य देवनस्य पणबन्ध इत्यर्थं ॥

"प्रजने सर्ते" ॥ प्रजनन प्रजन भावे घञ्, जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेध ण्यन्ताद्वैरच् प्रशब्दो धात्वर्थं विपरीतयति यथा प्रतिष्ठतइत्यत्र प्रादुर्भावस्य च वैपरीत्य गर्भग्रहण तदाह । 'प्रजन प्रथम गर्भग्रहणमिति'। कथमवसर प्रसर इत्यधिकरणे पुसि सज्ञाया घ प्रायेण ॥

"ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु" ॥ निवह इत्यादि रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धमनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः, इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि निह्वाय इति रूपं मा भूदिति ॥

"निपानमाहावः" ॥ आहाव इति रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम् अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः, इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि आह्वाय इति रूपं मा भूदिति, आहाव इत्यधिकरणे निपातनमित्याह । 'तत्र हीति' ॥

"भावेऽनुपसर्गस्य" ॥ 'भावग्रहणमित्यादि' । ननु च ह्वयेऽप्यधिकृते लक्ष्यदर्शनवशाद्भावएवार्थे विधिर्भविष्यति यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामित्यत्र सत्यमेष एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते । अथ यथाभिविधौ भाव इनुणित्यत्र वासरूपनिवृत्त्यर्थं भावग्रहणं तथेहापि कस्मान्न भवति असरूपस्य बाधनीयस्याभावात्, घञ् तावत्सरूपः क्तल्युट्क्तिनस्तु नास्योत्पर्गा नहि तेषु नाप्राप्तेष्वस्यारम्भः, दृश्यन्ते च ते हूतं ह्वानं हूतिरिति ॥

"हनश्च वधः" ॥ 'स चान्तोदात्त इति' । सूत्रे तथैवोच्चारणात् । किमर्थं पुनरकारान्तत्वं किमर्थं चान्तोदात्तत्वं यावता नायमकारः क्वचिच्छ्रूयतेऽतो लोपोऽस्य भवति तत्राह । 'तत्रेति' । अन्तोदात्तत्वे सतीत्यर्थः । 'उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति' । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्येव उदात्तनिवृत्तिनिमित्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः । 'घात इति' । अत्र कर्मादौ कारके घञ् । 'किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेनेति' । अथ धातोरनन्तरः श्रुतः प्रकृतेन धातुना कस्मान्न सम्बध्यते हनश्च वधादेशो भवति ह्वयतेश्चेति, पूर्वसूत्रे सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यात् ॥

"मूर्तौ घनः" ॥ 'अभ्रघन इति' । अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः । 'धर्मशब्देनेति' । शुक्लादिवद्दिति भावः । यद्येवं गुणेनेति प्रतिषेधात्समासो न प्राप्नोति तत्स्थैश्च गुणैरित्येतदपि नास्ति इदानीमेव ह्युक्तं धर्मशब्देन धर्मी भण्यतइति वक्तव्योऽत्र समासः ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ 'तदपि ग्राह्यमेवेति' । उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

"अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च"॥ 'द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यत इति'। द्वारप्रदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दावाभ्यन्तरो बाह्यश्च तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातन नागारैकदेशमात्रे, एतच्च निपातनाल्लभ्यते, प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यतइति अप् कर्मणि पक्षे वृद्धिश्च ॥

"उद्घनोत्याधानम्"॥ 'अत्याधानमिति'। अतिशब्द उपरिभावे वर्त्तते, आदधाति स्थापने, अधिकरणे ल्युट्, उद्घन इत्यत्राप्यधिकरण एवाप् ॥

"अपघनोङ्गम्"॥ 'अपघन इति'। करणेप् ॥

"करणेयोविद्रुषु"॥ 'द्रुघन इति'। द्रुरिति वनस्पतिनाम वनस्पतयो वै द्रव इति निगमो भवति। 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति वेति'। सञ्ज्ञा चैषा कुठारविशेषस्य ॥

"स्तम्बे क च"॥ 'तत्र चेति'। अनन्तरोक्तेऽपि के तु घनादेशो न भवति पूर्वमेव घनादेशस्याप्सम्बन्धित्वात। 'स्तम्बघ्न इति'। उपपद समास, गमहनेत्युपधालोप, होहन्तेरिति कुत्वम्। 'स्त्रियामित्यादि'। एतच्च कापो प्रतिपदविधानात्सर्वापवादत्वात् कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनाद्वा लभ्यते, अन्ये पुनरूतियूतिजूतिसातिहेतीति हन्ते क्तिनि निपातनान्निपातनस्य च सर्वापवादत्वात्स्तम्बहेतिरितीच्छन्ति, अपरे तु करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि स्तम्बहननीति भवितव्यम्, यथा रक्षोयातूना हननी त्युक्तमित्याहु। 'स्तम्बघात इति'। भावे घञ्, षष्ठीसमास ॥

"परौ घ"॥ 'पलिघ इति'। परेश्च घाङ्कयोरिति विभाषा लत्वम् ॥

"उपघ्न आश्रये"॥ 'आश्रयशब्द इत्यादि'। आश्रयणमाश्रय स प्रत्यासत्त्या ऽविनाभावीत्येष लक्षणा हेतु। 'पर्वतोपघ्न इति'। पर्वते नोपहन्यते सामीप्येन गम्यतइति कर्मण्यप् ॥

"सघोद्घौ गणप्रशसयो"॥ सहनन सघो भावेप्, उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायतइति कर्मण्यप्, गत्यर्था बुद्ध्यर्था इति हन्तिर्ज्ञाने वर्त्तते। 'उद्घो मनुष्याणा[1]मिति'। मनुष्याणा मध्ये प्रशस्त इत्यर्थ ॥

[1] मुद्रितमूलपुस्तके मनुष्य इति प्रथमान्तपाठोऽपपाठ ।

"निघो निमितम्" ॥ 'समारोहपरिणाहमिति'। आरोह उच्छ्राय, परिणाहो विस्तार, तौ समानौ यस्य तत्तथोक्तम्। 'निघा वृक्षा इति'। निर्विशेष हन्यन्ते ज्ञायन्तइति कर्मण्यप् ॥

"ड्वित क्त्रि" ॥ 'भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति वर्त्तत इति'। अधिकारस्याविच्छेद दर्शयति, अय तु क्त्रिप्रत्यय स्वभावाद्भावएव भवति पाकेन निर्वृत्त पक्त्रिममित्युच्यते न तु पक्त्रेनेति। 'केवलो न प्रयुज्यतइति'। तेनावश्यमन्यशब्देनैव विग्रह कर्त्तव्य, तद्दर्शयति। 'पाकेन निर्वृत्त पक्त्रिममिति'। 'उप्त्रिममिति'। यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, अथ ड्वितस्त्रिममित्येव कस्मान्नोक्तमेव हि त्क्रिमम् नित्यमिति न वक्तव्य भवति, नैव शक्यम्, भावइत्यधिकाराद्भावेपि कृत्रिममिति प्राप्नोति, अथाप्युभयानुवृत्तावप्यभिधानस्वाभाव्यात्कारकएव कर्मणि भवेद् एवमपि भूतकालो न गम्येत एतदप्यभिधानस्वाभाव्याद्भवतु नाम एवमर्थाभिधाने प्रकारभेदो न स्यात् नहि पक्तृपत्क्रिमशब्दयो पर्यायता मन्यन्ते ॥

"ट्वितो थुच्" ॥ अयमपि स्वभावाद्भाव एव भवति घञादेरपवादो वासरूपविधिना सोपि भवत्येव ॥

"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" ॥ नङो ङकारो विच्छेर्गुणप्रतिषेधार्थ, अन्यथान्तरङ्गत्वात्तुकि कृतो छ्वोः शूडनुनासिके चेति सतुक्कस्य छस्यादेशे कृते लघूपधत्वाद्गुण स्यात्, नङन्ता सर्वे पुल्लिङ्गा, याचिस्तु स्त्रीलिङ्ग, वासरूपविधिश्च यथाभिधान भवति। 'प्रश्न इति'। अत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारण कस्मान्न भवतीत्याह। 'प्रच्छेरिति' ॥

"कर्मण्यधिकरणे च" ॥ कर्माधिकरणयो पृथक् पृथक् सप्तमीनिर्द्देशान्न तावदुभयोरुपपदत्व तत्र व्याख्यानात्कर्मोपपदमधिकरण तु प्रत्ययार्थ इत्याह। 'कर्मण्युपपदइति'। 'अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थमिति'। अर्थांतर भाव' करणादि च कारकम् ॥

"स्त्रिया क्तिन्" ॥ 'घञजपामपवाद इति'। येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवाद, अजपोस्तु परत्वादपवादो बाधक इत्यर्थ, उक्त च अजब्भ्या

स्त्रीखलना स्त्रियां खलनौ विप्रतिषेधेनेति। अजपोरवकाश चय जय लव इति, क्तिनोवकाश कृतिर्हृति, चिति स्तुतिरित्यत्रोभयप्राप्तौ क्तिन् भवति विप्रतिषेधेन, लब्धि, षित्त्वादङपि भवति लभेति। ननु निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतो वार्तिककारस्य गुरोश्च हल इत्यकारप्राप्तावेवाबादिभ्यश्चेति क्तिन्नभिमत इति गम्यते तत्कथमङ्विषये क्तिन्नुदाहृत, सत्य, प्रयोगबाहुल्यादिदमपि भवतीति मन्यते, एव च युज्विषयेपि क्तिन्प्रयुज्यते आस्तिरिति, अत एवाबादय प्रयोगतोनुसर्तव्या इत्युक्तम्। 'श्रुयजिस्तुभ्य करणइति'। ल्युटि प्राप्ते वचनम्, श्रुति श्रोत्रम्, इज्यतेऽनया देवता इष्टि। 'ऋकारल्वादिभ्य इति'। ऋकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च पर क्तिन्निष्ठाकार्य लभते रदाभ्या निष्ठातो न ल्वादिभ्य इति च निष्ठाया विधीयमान नत्व क्तिनोपि भवतीत्यर्थ। 'क्तिन्नपीष्यतइति'। अस्त्रियामिति प्रतिषेधाद्वासरूपविधेरभावादिदमुक्तम्॥

"स्थागापापचो भावे"॥ 'अङोपवादस्य बाधक इति'। स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गइति प्राप्तस्य पचेस्तु षित्त्वात्प्राप्तस्याङोपवाद। का स्थायिका का स्थायिमित्यत्र विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिति प्राप्तयोर्ण्वुलिञोरपि बाधक कस्मान्न भवति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति। 'कथमिति'। न कथ चिद्वासरूपविधेरभावात्। 'नाप्यन्तायेति'। नियमेन चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपकोय निपातो यथा चिरायेति॥

"मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त"॥ 'प्रकृतिप्रत्यययोरिति'। प्रकृतिसामान्यविवक्षाया द्विवचनमन्यथा बहुत्वात्प्रकृतीना बहुवचनप्रसङ्गात्। 'विभक्तिविपरिणामेनेति'। वृषादीना द्वन्द्वे या प्रथमा तस्या पञ्चमीभावेन यो विपरिणामस्तेन प्रकृतिप्रत्यययो सबन्ध अन्यथा सबन्धानुपपत्तिरित्यर्थ। वृषु सेचने इषु इच्छाया, वृषिसाहचर्यादुदितो ग्रहण सूत्रे त्वकारो न विवक्षित, मन ज्ञाने मनु अवबोधने द्वयोरपि ग्रहण विदादीनामपि यथादर्शनम्। 'सर्वत्रेति'। मन्त्रे चामन्त्रे

चेत्यर्थ । वृषादिभ्य क्तिप्रत्यये विधातव्यउदात्तवचनमुत्तरार्थं, व्रजयजो भावे क्यबुदात्तो यथा स्यात् प्रमतिरित्यादौ च तादौ च निति कृत्य ताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं च, पिबतेरपि मन्त्रे क्तिन्नुदात्तो दृश्यते त्व सुतस्य पीतये, मध्व सोमस्य पीतयइति ॥

"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च" ॥ 'मन्त्रइति नानुवर्त्तत इति'। तेन ब्राह्मणे भाषाया चाय विधिर्भवति'। 'स्यतेरिति'। षोन्त कर्मणीन्यस्य । 'इत्वाभाव इति'। द्यतिस्यतीत्यादिना प्राप्तस्येत्वस्याभाव । 'सनोतेर्वेति'। षणु दानइत्यस्य । 'हन्तेर्हिनोतेर्वेति'। यदा हन्तेस्तदा नकारस्येत्व निपात्यते, यदा हिनोतेस्तदा तु गुण । 'कीर्त्तयतेरिति'। कृत सशब्दन इत्यस्य चुरादिणिजन्तस्य ण्यासश्रन्थो युजिति युचोपवाद क्तिन्नि पात्यतउदात्तत्व च, इडभावस्तु तितुत्रेत्यादिना सिद्ध , उपधायाश्चेतीत्वम्, हलि चोपधाया चेति दीर्घत्वम् । कालापास्तु युचमपीच्छन्ति कीर्त्तनेति ॥

"व्रजयजोर्भावे क्यप" ॥ 'इज्येति'। वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्। यद्युदात्त इति वर्त्तते पित्करण किमर्थमित्यत आह । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थमिति' ॥

"सञ्ज्ञाया समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण" ॥ 'भाव इति न स्वर्यतइति ।' पूर्वसूत्रे यद्भावग्रहण तस्येहास्वरितत्वान्नानुवृत्तिरित्यर्थ । 'समज्येति'। घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसख्यानमिति वचनाद्वीभावाभाव , अन्ये तु सञ्ज्ञायामित्येव क्यपो विधानात् रूढ्यनुगमार्थत्वाच्च सञ्ज्ञाग्रहणस्य वीभावाभावमाहु , नहि वीभावे सति सञ्ज्ञा गम्यते । समज्या सभा, निषद्या आपण , निपत्या पिच्छिला भूमि , मन्या गलपार्श्वशिरा मन्यन्ते नयेति कृत्वा तया हि क्रुद्धो ज्ञायते, क्यपोऽझलादित्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपो न भवति तदभावात्तुगपि न भवति, अन्ये तु सञ्ज्ञायामिति वचनाद्यथा समज्येत्यत्र वीभावो न भवति एव मनेरनुनासिकलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहु । नात्राप्तवचनमस्ति । विद्यते ज्ञायतेनयार्थ इति विद्या, सूयतेभिषूयते सोमोस्यामिति सुत्याभिषवदिवस , सुत्यमह

स्तमिति त्वार्थे नपुसकत्वम, शय्यतेस्यामिति शय्या खट्वादि, भरण भृत्या जीविका, ईयते गम्यतेनयेतीत्या दीपिका, भृञोसञ्ज्ञायामित्यत्रोक्त स्त्रिया भावाधिकारोस्ति तेन भार्य्या प्रसिद्ध्यतीति, इह तु भावइति न स्वर्यतइत्युक्त, तत्र पूर्वापरविरोध मन्यमान पृच्छति।'कथ तदुक्तमिति'। परिहरति।'भावाधिकार इति'। सञ्ज्ञायामित्युच्यते भृञश्च भावएवोत्प द्यमानेन क्यपा सञ्ज्ञा गम्यते ऽत सञ्ज्ञावशाद्योय भावस्य भृत्याशब्दवाच्य त्वेन व्यापार स एव तत्र भावाधिकारो विवक्षितो न तु शास्त्रीय स्वरितत्वनिबन्धन इत्यर्थ, सञ्ज्ञायामिति वर्त्तमाने पुन सञ्ज्ञाग्रहण भा वार्थ, पूर्वक हि सञ्ज्ञाग्रहण कारकेण सबद्धम् असञ्ज्ञाया तु क्तिन्नेव भवति ॥

"कृञ श च"॥ 'योगविभाग इति'। कृञ क्यब् भवति तत श च चकाराद्यथाप्राप्त चेति तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति, अन्यथा चका रेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयो न तु क्तिन इति क्तिन्न स्यात्, शकार सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थस्तत्र यदा भावकर्मणो शस्तदा, सार्वधातुके यक् रिङ् शयग्लिङ्क्षिति रिङादेशोन्यत्र शकार एव परतो रिङादेशोचिश्नुधा त्वित्यादिनेयङ् ॥

"इच्छा"॥'इषेर्द्धातोरिति'। इषु इच्छायामित्यस्माद्भावे शप्रत्ययो भवतीति न त्वकर्त्तरि कारके स्वभावात्।'परिचर्येत्यादि'। परिचयादी नामपि निपातनस्योपसख्यान परिचर्यादयोपि शप्रत्ययान्ता निपातयितव्या इत्यर्थ, तत्र सर्वत्र शप्रत्ययो यक्च निपात्यते, परिचर्या पूजा, परिसया परिसरणमत्र गुणोपि निपात्यते, मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तोत्रातो लोपा भावो निपातनात्, शे यकि णिलोप, मृगया, अटते शे यकि यका सह टकारस्य द्विर्वचन पूर्वभागे यकारस्य निवृत्तिर्दीर्घत्वमित्येतत्सर्वं निपा त्यते, हलादिशेषस्तु नास्ति षाष्ठिके द्विर्वचनेभ्याससञ्ज्ञाविधानाद् यदा त्वश्यर्त्यूर्णोतीनामिति यङन्तादप्रत्ययादित्यकारस्तदातोलोपे यलोपे चाटाटेति भवति।'जागर्त्तेरकारो वेति'। वाशब्दात्पक्षे श, तदा सार्व धातुके यक्, जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्विति गुण ॥

"गुरोश्च हल" ॥ प्रकृतस्य धातोर्हला विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । 'हलन्तो यो धातुरिति'। अज्विशेषवाचिनो गुरुशब्दस्य हलन्ते धातौ न मुख्या वृत्ति सम्भवतीति तद्वति तच्छब्दो विज्ञायतइत्याह । 'गुरुमानिति'। विपर्ययस्तु न भवति गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वानिति चेष्टाया मनध्वनि आशसाया भूतवच्चेति निर्देशात् । 'कुण्डा हुण्डेति'। कुडि दाहे हुडि सघाते ॥

"षिद्भिदादिभ्यो ऽङ्" ॥ 'गणपरिपठितेष्विति'। गणे तावद्भिदा छिदेत्यङन्ता एव समुदाया पठ्यन्ते तेषु भिदिच्छिदिप्रभृतयो ऽङ प्रकृतयो यास्ता इह भिदादिशब्देन निर्दिश्यन्तइत्यर्थ, कुत एतत्, धात्वधिकारात्, भिदादिभ्यो धातुभ्य इति, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुहू सवरणे, डुधाञ् धारणपोषणयो, मिधृ मेधृ हिसासक्लेशनयो, ऋ गतौ, हृञ् हरणे, क्षि क्षये । अथ वा क्षि निवासगत्यो, तॄ प्लवनतरणयो, धृञ् धारणे, लिख अक्षरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, डुवप् बीजतन्तुसन्ताने, वस निवासे, मृजूष् शुद्धौ, क्रप कृपायामित्येता वेदितव्या । 'जरेति'। ऋदृशोऽङि गुण । 'गुहा गिर्योषध्योरिति'। गिरिशब्देन तदेकदेश उच्यते, अन्यत्र गूढि क्तिचेव भवति। 'आरा हारा कारा तारा धारेति'। गुणे कृते दीर्घत्व च निपात्यते। 'रेखा लेखेति'। लिखे पक्षे लकारस्य रेफो निपात्यते गुणश्च । 'चूडेति'। चुदेर्डत्व दीर्घत्व च निपात्यते। 'भित्तिरन्येति'। भिद्यत इति भित्ति कुड्यम्, छित्तिश्छिद्रम । 'आरा शस्त्र्यामिति'। शस्त्री शस्त्रजाति स्वभावाच्च विशेष परिगृह्यते, आरा प्रतोद, अर्यन्ते प्रेयन्तेनयाश्वा इति कृत्वा । 'आर्त्तिरन्येति'। आङोर्त्तेश्चोपसर्गादृति धाताविति वृद्धि । धार्यते प्रपात्यतइति धारा । 'धृतिरन्येति'। प्रीतिर्धैर्य च ॥

"चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च" ॥ 'युचि प्राप्तइति'। सर्वेषामेव णयन्तत्वात् । कुम्बा अयम् । उदीचीनकुम्बा शम्यामिति हि दृश्यते, चकारोनुक्तसमुच्चयार्थस्तुलयतेस्तुला, अथ गुरोश्चहल इत्यस्यानन्तर कस्मान्न कृत किमङ्विधानेन, तत्रापि कर्त्तव्य कोन्वत्र विशेष, अपर

आह अङ्विधानसामर्थ्यात्पक्षे णिलोपो न भवति चिन्तियेत्यादि भव तीति, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

"आतश्चोपसर्गे"॥ 'अदन्तुरोरित्यादि'। उपसर्गे यादृशी वृत्ति प्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा तादृश्येव तयोरपि भवतीत्यर्थस्तत्र अदृाशब्दस्तारका दिपाठात्सिद्ध, यदयमन्तर्द्धावित्युपसर्गनिबन्धन क्किप्रत्यय निर्द्दिशति तद् ज्ञापयति अन्त शब्द उपसर्गवृत्तिरिति, एव च छत्वान्तर्णयतीत्युपसर्गा दसमासेपीति णत्वमपि भवति ॥

"ण्यासश्रन्थो युच्"॥ 'ण्यद्भविष्यतीति'। ननु वासरूपविधिना ण्यत्स्यात् स चास्त्रियामिति प्रतिषिद्धस्तत्राह। 'वासरूपप्रतिषेधश्चेति'। 'उत्सर्गापवादस्येति'। समाहारद्वन्द्व, द्वयोरप्युत्सर्गापवादयो स्त्र्यधिका रावस्थितयोरित्यर्थ । 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति'। विदिर्लाभार्थो गृह्यते न ज्ञानार्थो विदचेतनाख्याननिवासेष्वित्यस्यैव चुरादेर्वेदनेति ज्ञाने सिद्धत्वात, न च वेत्ते क्तिनो निवृत्त्यर्थ वचन सवित्तिरिति दर्शनात्। 'अन्वेषणेति'। इष आभीक्ष्ण्ये इष गताविति वा, युचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजन उदात्त इति हि वर्त्तते तत्सामर्थ्यादन्तोदात्तत्व भविष्यति, प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तत्व सिद्धे ॥

"रोगाख्याया ण्वुल्बहुलम्"॥ 'आख्याग्रहणमित्यादि'। यदि प्रत्य यान्त रोगस्य नाम भवति एव प्रत्ययो भवति नान्यथेत्येवमर्थमाख्याग्रहण मित्यर्थ, तेन पदान्तरद्योत्ये रोगे न भवति, बुभुक्षा भस्मकेनेति भस्मको नाम रोगविशेषस्तत्राशितपीतादिक शरीरस्य व्यापक न भवति सर्वदा च बुभुक्षा भवति। 'बहुलग्रहण व्यभिचारार्थमिति'। क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्र वृत्ति क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेवेत्यय व्यभिचार । 'प्रच्छर्द्दिकेति'। छर्द्द वमने, वमि मुहुर्मुहु प्रवाहयति प्रवर्त्तयतीति ग्रहणी प्रवाहिका। 'विच र्च्चिकेति'। चर्च्च अध्ययने प्रत्ययोपसर्गाभ्या रोगप्रतीति, पामा विचर्च्चिका शिरोर्त्ति शिरस्तोद, अर्द्द हिसाया तितुत्रेतीडभाव पूर्वपदस्य रुत्वमतो रो रप्लुतादित्युत्वमाद्गुण एङ पदान्तादति। 'धात्वर्थनिर्द्देश इति'। क्रिया निर्द्देशइत्यर्थ । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्द्देश इति'। धात्वनुकरणाइत्यर्थ, बहु

लवचनाच्च क्वचिन्न भवति गुप्तिज्किद्भ्य सन्मान्बधदान्शान्भ्य इति, श्तिप शित्करणसामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यप्येतस्मिन् शबादयो भवन्ति, एवमभावकर्मवाचिन्यपि क्वचिच्छगपि भवति यथा, विभाषा लीयतेरत्र लीलिडोर्यका निर्देश कृत, श्यनि तु लीड एव ग्रहण स्यात् न तु लीनाते, कथ पुन शित्करणस्य सामर्थ्यं यावता पिबतिर्जिघ्रतिरित्यादौ श्तिपि पिबाद्यादेशार्थं ग्लायत्यादावात्वप्रतिषेधार्थं च शित्करण स्यात्, एव तर्ह्युपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति विभाषा लीयते भवतेर्थे उपसख्यान ध्यायते सम्प्रसारण चेत्येवमादिनिर्देशाच्छबादयो भविष्यन्ति । 'वर्णादिति'। वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थ, न तु वर्णादुच्चार्यम णादिति, कि सिद्ध भवति ककार इत्यादौ साच्कादपि सघातात्कार सिद्धो भवति अकारस्योच्चारणार्थत्वेन वर्णमात्रस्यानुकार्यत्वात्, कक रस्येत्सञ्ज्ञाप्रयोजनाभावाच्च भवति बहुलग्रहणादस्य च्वौ यस्यति चेत्यादौ कारप्रत्ययो न भवति, बहुलवचनादेव क्वचिद्वर्णसङ्घातादनुकरणादपि भवति एवकार इति अधातुविहितत्वेपि कारप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञाधिकारसामर्थ्याद्भवति तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति, इडागमस्त्वनार्द्धधातुकत्वान्न भवति, किमर्थं पुन कारप्रत्ययो विधीयते यावता करण कार, अस्य कारोकार इत्येवमस्तु, नैव शक्यम्, एव हि विज्ञायमाने ककारकरणमिति न स्यात् करोते पौनरुक्त्यात् । 'रादिफ इति'। कारस्यायमपवाद, कथ तर्हि रकारादीनि नामानि वासरूपविधीना कारोपि भविष्यति, [1]पूर्ववत्कृत्सञ्ज्ञाया प्रातिपदिकत्वम् । 'मत्वर्थाच्छ इति'। मतुना समानार्थो मत्वर्थस्तत स्वार्थे छ, बहुलवचनादभत्वेपि यस्येति लोप, पूर्ववत्प्रातिपदिकत्वम्, बहुलवचनात्क्वचिन्न भवति यथा तसौ मत्वर्थेइति, बहुलवचनादेव च मतुबर्थशब्दादपि भवति शैषिकान्मतुबर्थीयादिति । 'आजिरिति'। बहुलवचनाद्वीभावाभाव । 'इक्कृष्यादिभ्य इति'। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलोपवाद ॥

---

१ 'रेफइति' २ पुस्तके अधिकम ।

"सञ्ज्ञायाम्" ॥ उद्दाल श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां सा उद्दालपुष्पभञ्जिका, वरणपुष्पाणि प्रचीयन्ते यस्यां वरणपुष्प प्रचायिका, अभ्यूष पूलिकाऽपूपविशेष स खाद्यते यस्यां साभ्यूषखादिका, तालस्य भञ्जन यस्या सा तालभञ्जिका, एव सालभञ्जिका ॥

"विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च" ॥ ननु पूर्वं परिप्रश्न पश्चा दाख्यान भवति तत्कथ क्रमव्युदासेन सूत्रे पूर्वमाख्यानस्य निर्द्देश पश्चात्परिप्रश्नस्य तत्राह । 'पूर्व परिप्रश्न इत्यादि'। सत्य पूर्व प्रश्न पश्चा दाख्यानमिति सूत्रे तु लक्षणवशाद्विपर्यय आश्रित इत्यर्थ, स्वय तु व्यत्यासेन व्याचक्षाणोऽर्थक्रमेण व्याचष्टउदाहरति च । 'कारिकामिति'। ण्वुल् । 'क्रिया कृत्यामिति'। कृञ श च चकारात्क्यप् च । 'कृतिमिति'। योगविभागात् क्तिन् । 'गणिमिति'। गण सङ्ख्याने चुरादिरदन्त । 'गण नामिति । 'युच । 'एवमित्यादि'। का पाचिका पचा षित्त्वादङ्, पङ्क्ति स्थागापापचः इति क्तिन्, का याजि याजिकामि॰ का पाठि पा ठिका पठिति, तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनादिट् ॥

"पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्" ॥ 'परिपाटीति'। पटे परिपूर्वादिञ जादिभ्य इति इञ्, तदन्तात्कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । 'तद्योग्यतेति'। तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते। 'परस्मादिति'। धारेरुत्तमर्णइति सम्प्रदान सञ्ज्ञा,परस्येति तु पाठे परस्य वस्त्वित्यर्थ, धार्यते बध्यते, ग्रामगामिकेति कर्मणि षष्ठ्या समास । 'उदपादीति'। चिण् ते पद इति कर्त्तरि चिण् । 'स्वरार्थमिति'। चित इत्यन्तोदात्तत्व यथा स्यात् ण्वुलि तु लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त स्यात् ॥

"आक्रोशे नञ्यनि" ॥ आक्रोश शपन न क्षेप स्वभावादकरणि रित्यादिक शपनवाक्यम् ॥

"कृत्यल्युटो बहुलम्" ॥ 'स्नानीयमिति'। करणे कृत्य । 'दानीय इति'। सम्प्रदाने अवसेचनादौ कर्मणि ल्युट् । 'प्रस्कन्दन प्रपतन इति'। कर्त्तरि। बहुलग्रहण न कर्त्तव्यमारम्भसामर्थ्यादेव कृत्यल्युटो यत्र विहिता

स्ततोन्यत्र भविष्यन्ति ततो बहुलग्रहणात्कृन्मात्रस्य स्वार्थव्यभिचार साधितो भवति तयोरेव कृत्यक्तखलर्था कर्त्तरि कृदित्यय त्वर्थनिर्द्देशो बाहुल्याद्भावादिषु भवन्ति क्वचिदेव त्वन्यत्रेति ज्ञापनार्थ । 'पादहारक इति'। कर्मणि एवुलि पञ्चम्यन्तस्य साधन कृतेति समास । 'गलेचोपक इति'। अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् ॥

"नपुसके भावे क्त"॥ ननु च तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति नपुसके भावे क्त सिद्ध, सत्य, भूते सिद्ध कालसामान्ये तु नपुसके न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ, इह सकर्मकेभ्योपि यथा भावे घञादयो भवन्ति ओदनस्य पाक ओदनस्य भोजनमिति तथायमपि क्त सकर्मकेभ्यो भावे भवति अत्राकर्मकेभ्य इत्यवचनादिति केचिदाहु, अथ तदा कर्मणि का विभक्तिर्भवति कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी सा निष्ठायोगे प्रतिषिध्यते, नपुके भावउपसख्यानमिति षष्ठी भविष्यति ओदनस्य भुक्तमुदकस्य पीतमिति, अस्मिन्पक्षएतदर्थोप्ययमारम्भो नहि तयोरेवेत्यनेन सकर्मकेभ्यो भावे क्त सिध्यति, अन्ये तु तयोरेवेत्येतदस्यापि क्तस्य विषयव्यवस्थापक मन्यन्ते तद्धि निष्ठेति विहितस्य क्तस्य भावमर्थ विधत्तेऽकर्मकेभ्य इति च विषय व्यवस्थापयति अस्य तु भावे क्त इत्यनुवादेनाकर्मकेभ्य इति विषय व्यवस्थापयति ॥

'ल्युट् च"॥ 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् क्तस्य माभूदित्येवमर्थम् ॥

"कर्मणि च येन सस्पर्शात्कर्त्तु शरीरसुखम्"॥ कर्त्तुरिति कर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमाद्येनेति कर्त्तरि तृतीया तदाह। 'येन कर्मणा सस्पृश्यमानस्येति'। कस्य शरीरसुखमित्यपेक्षाया कर्त्तु सन्निधानात्तस्यैव विज्ञायतइत्याह। 'कर्त्तु शरीरसुखमुत्पद्यतइति'। किमिद शरीरस्य सुखमिति, ननु शरीरव्यतिरिक्तस्यात्मनो धर्म सुख, सत्य, यस्मिन् सुखे समुत्पन्ने शरीरेपि स्वास्थ्यमुत्पद्यते तच्छरीरसुखमित्युच्यते। 'नित्यसमासार्थ वचनमिति'। कथ तर्ह्युभयप्राप्तौ कर्मणीत्यत्रोदाहृत साधु खलु पयस पान देवदत्तेनेति यत्र प्रतिकूलतया सुख नोत्पद्यते तत्र तदुदा

इत द्रष्टव्यम् । 'पय पान सुखमिति'। तत्र पानेन सुख न स्पर्शेन, इद तूदा हर्त्तुर्भवित चन्दनानुलेपन सुखमिति, नैष दोष, यत्र सस्पर्शनमन्तरेण न सुखमुत्पद्यते तद्विषयोपलक्षण सस्पर्शग्रहण तत्र स्पर्शनादेव सुख भवतु तत्पूर्वकात्पानादेर्वा सर्वत्र भविष्यति। 'तूलिकाया इति'। तूलेन निर्मित कशिपुस्तूलिका तत्र शयित्वे.त्थान सुखम्। अग्निकुण्डस्योपासन मिति'। अत्राग्निकुण्डेनास्पृश्यमानस्यैव सुखम। 'गुरो स्नापनमिति'। यद्य प्यत्र गुरु सुखानुभवस्य कर्त्ता तथापि न तदत्राश्रितमव्यभिचारात् किं तर्हि ल्युट्प्रकृतौ यत्कर्तृत्व तदाश्रित तदाह। 'स्नापयतेर्न गुरु कर्त्तेति'। 'मा नसी तु प्रीतिरिति'। पुत्रेण बलवत्परिष्वज्यमानस्य शरीरखेद एव भवति मानसी तु प्रीति, ननु प्रत्युदाहरणेष्वपि सर्वत्र ल्युट् प्रयुज्यते तत्कथ प्रत्युदाहरणत्व तत्राह। 'सर्वत्रासमास प्रत्युदाह्रियतइति'॥

"करणाधिकरणयोश्च"॥ 'करणे चाधिकरणे चाभिधेयइति'। उपपदे तु करणाधिकरणे न भवत करणाधिकरणयोरित्यत एव निर्द्देशात्, क्रियते ऽनेनेति करणम् अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणमिति करणाधिकरण साधनौ ह्येतौ, यद्येव सति निर्द्देशे प्रत्ययविधान सति च प्रत्ययविधाने नि र्द्देश इतीतरेतराश्रय प्राप्नोति, न, नित्यत्वाच्छब्दाना नास्मान्निर्द्देशात्करणा धिकरणशब्दौ स्त । 'इध्मप्रव्रश्चन इति'। 'कर्मणि षष्ठ्या समास दात्रा दिरुच्यते। 'पलाशशातन इति'। शद्लृ शातने हेतुमण्णिच्, शदेरगतौ त इति तत्व, येन दण्डेन वृक्षस्य पर्णानि पात्यन्ते स एवमुच्यते, गोदोहनी सक्तुधानी पात्री, योगश्चाय येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवाद, अजपौ स्त्री प्रत्ययाश्च परत्वाद्बाधते, उक्त हि, अजप्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनेति॥

"पुसि सज्ञाया घ प्रायेण"॥ 'दन्तच्छदाविति'। छद आवरणे चुरादि, छादेर्घे द्व्युपसर्गस्येति ह्रस्व, एत्यास्मिन्कुर्वन्ति व्यवहारमित्याकर उत्पत्तिस्थानम्॥

"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च"॥ गावश्चरन्त्यस्मि न्निति रूढिशब्दोय विषयपर्याय, तस्य यथाकथचिन्निर्वचन तथा च गो

चर इन्द्रियगोचर इत्याद्यपि। 'सञ्चरन्तेनेनेति'। समस्तृतीयायुक्तादित्या त्मनेपदम्, सञ्चरो मार्ग, वह स्कन्ध, व्रजो गोष्ठम, व्यजस्तालवृन्तम्, आपण पण्यस्थान, निगमश्छन्द, अय योग शक्योऽवक्तु, पूर्वेणैव घ सिद्ध, हलश्चेति घञ् कस्मान्न भवति, प्रायेणग्रहण तत्रानुवर्तते यथा कषो निकष इत्यत्र घञ् न भवति एव गोचरादिष्वपि न भविष्यति ॥

"अवे तृस्त्रोर्घञ्"॥ अवतारो कूपादि, अवस्तारो जवनिकादि, नद्यवतारस्तीर्थम् । 'प्रायेणग्रहणानुवृत्तेरसञ्ज्ञायामपि भवतीति'। ननु घञ् विधेय प्रधान तस्य प्रायग्रहणमुपाधिस्ततश्च सञ्ज्ञायामेव क्वचिच्च भवतीत्यर्थ स्यात्, एव मन्यते, सञ्ज्ञायामित्युपाधेरेव प्रायग्रहणमुपाधिर्नो पाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्यैव वा विशेषणमिति तु नाश्रीयते लघ्वानु रोधादिति ॥

"हलश्च" ॥ लेखो लेखनी, वेष्टो वस्त्रादि, वेष्ट वेष्टने, विद्येते ज्ञायेते अनेन धर्माधर्माविति वेद, अपमृज्यतेनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गो वीरुद्विशेष वीमार्ग समूहनी, पूर्ववत्कुत्वदीर्घत्वे ॥

"अध्यायन्यायोद्यावसहाराश्च"॥ 'आव्रयन्तीति'। एत्यवयन्ती त्यर्थ । 'चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ इति'। घञ्विधाववहारावायानामुप सख्यानमिति वार्त्तिक, वृत्तिकारस्तु आधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चका रेणावहारशब्द साधयति स्म विचित्रा हि वृत्ते कृतिर्वृत्तिकारेण ॥

"उदङ्को ऽनुदके" ॥ तैलमुदच्यते, उद्ध्रियतेस्मिन्निति तैलोदक चर्ममय भाजनम् । 'घ कस्माद्विति'। पुसि सञ्ज्ञायामित्यादिना घे प्राप्ते घञ्त्रि हित, ततश्च तेन मुक्ते घ एव भवितुमर्हतीति भाव । 'विशेषाभावादिति'। ननु घे सति प्रत्ययस्वरो घञि ञित्स्वरेणाद्युदात्त तत्कथ विशेषाभावस्तत्राह । 'घञ्यपि हीत्यादि' ॥

"जालमानाय" ॥ जल धात्यदृत्यतो ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णे कृते जालमिति भवति, आनीयन्ते मत्स्यादयोनेनेत्यानाय ॥

"खनो घ च" ॥ घित्करण किमर्थ यावता न खन कश्चिदव यव कुत्वभागस्ति ज्ञापनार्थं तु एतज् ज्ञापयति अन्येभ्योप्यय भवतीति

तेन भजेभग पदे पद करणे घ, खल सञ्चलने ऽधिकरणे घ खल एव मादि सिद्ध भवति, आखनादय खनित्रवचना ॥

"ईषद्दु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" ॥ 'तद्दुर इति'। सुदुरो रधिकरणइतिनिर्देशाद्दु शब्दो रेफान्तोऽप्यस्ति । 'सम्भवादिति'। दुर एव कृच्छ्रे सम्भव इतरयोरेवाकृच्छ्रेत सामान्येनोक्तावपि विशेषणस्य विषय विभागो लभ्यतइति भाव । 'ईषत्कार्यमिति'। मनागित्यर्थे ईषच्छब्द ॥

"कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो" ॥ 'कर्त्तरि कर्मणि चोपपदइति'। प्रत्ययार्थत्व तु कर्तृकर्मणोर्न भवति चकारस्योपपदसमुच्चयार्थत्वात् । कि च यदि तयो प्रत्ययार्थत्व स्यादीषदादिष्वेवोपपदेषु प्रत्यय स्यात्तत्तश्च खित्करणमनर्थक स्याद् अनव्ययस्य हि मुम् विधीयते तस्मात्सूक्त कर्त्तरि कर्मणि चोपपदइति, अत्र चकार सन्नियोगार्थे क्रियते, यदा कर्तृ कर्मणोरीषदादीना च युगपदुपपदत्व तदा प्रत्ययो भवति समासस्तु युगपत्पर्यायेण वा भवति कि पुनरत्र परमुपपद कर्तृकर्मणी, कुत एतत् खल खित्करणात्, तद्धि मुमर्थ मुमागमश्चानव्ययस्य तत्रेषदादीना धातो-श्चानन्तर्ये खित्करणमनर्थक स्यात्, ननु माभूदीषदो धातोश्चानन्तर्य यत्रैतन्नास्ति ते प्राग्धातोरिति यत्र त्वस्ति सुदुरोस्तत्र तयोरेव प्राक् प्रयोगो युक्त खित्करण त्वीषदाढ्यभवन्तीमित्यादौ मुमर्थ स्यात् सुदु रोरपि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति तत्रापि मुमर्थ स्यात् यथोदिकूले रुजिवहो कूलमुद्रुज इति, वक्तव्योत्र परिहार कृत्यल्युटो बहुलमिति, बहुलग्रहण वात्राश्रयणीयम् । 'ईषदाढ्यभवमिति'। अना ढ्येन भवता सुखेनाढ्येन भूयतइत्यर्थ । 'ईषदाढ्यकर इति'। अनाढ्यो देवदत्त सुखेनाढ्य क्रियतइत्यर्थ । 'स्वाढ्येन भूयतइति'। प्रमाद पाठोयम् अत्र हि खलभावात्सुशब्दस्य धातो प्राक् प्रयोगेण भाव्य तस्मा द्वाढ्येन सुभूयतइति पाठ ॥

"अन्येभ्योपि दृश्यते" ॥ 'अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्य इति'। गत्यर्थेभ्यो येन्ये धातवस्तेभ्य इत्यर्थ, अथ वा नञोत्र प्रश्लेष अन्येभ्योपि धातुभ्य, कोर्थ, अगत्यर्थेभ्य इति, । 'भाषायामिति'। छन्दसीत्यधि

कारादयमारम्भ, शासु अनुशिष्टौ, युध सम्प्रहारे, दृशिर् प्रेक्षणे, ञिधृषा प्रागल्भ्ये, मृष तितिक्षायाम् ॥

'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" ॥ अत्र केचिद्व्याचक्षते समीपस्य भाव सामीप्य भावे ष्यञ, वर्त्तमानस्य सामीप्य वर्तमानसामीप्य षष्ठी समास, वर्त्तमानस्य भूतभविष्यन्तौ प्रति यत्सामीप्य तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोनर्थको ये हि वर्त्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेपि तस्मिन् भवन्त्येव, अतो वर्त्तमान प्रति भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्य तदत्र वर्त्तमानसामीप्यमित्युच्यते समीपद्वारकाच्च वर्त्तमानस्य सामीप्येनाभिसम्बन्धात्समासो नानुपपन्नो यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति, गुणेन नेति प्रतिषेधोपि न भवति यस्माद्गुणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासनिषेधो न च वर्त्तमान सामीप्यस्य गुणी, भूतभविष्यतोस्तद्गुणित्वादिति तदिद क्लिष्ट व्याख्यान ष्यञ्निर्द्देशश्च केवल गौरवायैव स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे। 'समीपमेव सामीप्यमिति'। न चास्मिन् पक्षे ष्यञो वैयर्थ्यमित्याह। 'ष्यञ स्वार्थिकत्व ज्ञाप्यतइति'। स्वार्थेपि ष्यञ् भवतीति एतमर्थं ज्ञापयितु ष्यञा निर्द्देश कृत इत्यर्थ। 'चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थमिति'। आदिशब्देन चातुराश्रम्यमन्यस्य भावोन्यभावोन्यभाव एवान्यभाव्यमित्येवमादीना ग्रहणम्। 'कदा देवदत्त आगतोसीति'। भूतकालेन प्रश्न, उदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेयमेष इत्यागमनाविनाभूत यद्रूप श्वेतपरिकरबन्धादियुक्त तद्रूप प्रतिनिर्द्दिश्यते, इदानीमागममित्यर्थं, एव च कदेति प्रश्ने चोत्तर सङ्गच्छते सामीप्य च द्योतित भवति। 'आगममिति'। लुङ् मिपोम्भाव, ऌदित्त्वादङ्। 'कदा देवदत्त गमिष्यसीति'। अत्रापि भविष्यत्कालेन प्रश्न उदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये। 'गन्तास्मीति'। अनद्यतने लुट्, अत्रापि सामीप्य यथासम्भव द्रष्टव्यम्। अथ वत्करण किमर्थं यावतासत्यपि तस्मिन् प्रत्ययाधिकाराद्वर्त्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्त्तमानसामीप्ये भवन्तीत्येषोर्थो लभ्यतएव नार्थो वत्करणेनात आह। 'वत्करण सर्वसादृश्यार्थमिति'। असति वत्करणे वर्त्तमाने ये प्रत्यया इत्यनेन प्रत्ययाना रूपमात्र लक्ष्येत ततश्च

सङ्करोपि स्यात्, अन्यस्माद्धातोर्यो वर्त्तमाने विहित प्रत्यय स धात्वन्त रादपि स्यात् वत्करणे तु सति सर्वसादृश्यावगते सङ्करो न भवति, सर्वसादृश्यमेव दर्शयति । 'येन विशेषणेनेति' । आदिशब्देनोपाधेरभि धेयस्य च ग्रहणम् । 'पचमानो यजमान इति' । वर्त्तमाने पूङ्यजो शानन्विहित सामीप्ये स ताभ्यामेव भवति । 'अलङ्करिष्णुरिति' । त च्छीलादिविशिष्टे कर्त्तर्यलम्पूर्वात्कृञ इष्णुज्विहित स सामीप्येपि तस्मा देव तत्पूर्वादेव तस्मिन्नेवार्थे भवति 'यस्तु पूर्वस्मिन् सवत्सरे यो हि मन्यते इत्यादिना प्रतिपत्तृविशेष प्रतिप्रकरण प्रत्याचष्टे । 'कालान्तरगति स्त्विति' । कालान्तर वर्त्तमानसमीपो भूतो भविष्यश्च कालस्तस्य या गति प्रतीति सा ऽय गच्छामीत्यतो वाक्यात् कदा देवदत्त गमि ष्यसीत्यस्योत्तरत्वेन प्रयुक्ताद्भवति, तत किमित्यत्राह । 'न चेति' । वाक्यार्थप्रतिपत्तारमिति' । वाक्यार्थोऽय न पदार्थ इति य प्रतिपद्यते स वाक्यार्थप्रतिपत्ता, कर्मणि षष्ठ्या समास, कर्त्तरि चेति प्रतिषेधस्त्व नित्यो जनिकर्त्तुरिति निर्देशात् शेषषष्ठ्या वा समास । 'प्रकरणमिति' । इत आरभ्याष्टसूत्री प्रकरणशब्देनोच्यते । 'तथा च श्व करिष्यतीत्यादि'। यदि वाक्यगम्योपि काल पदसस्कारउपयुज्यते तदा नैवमाद्युपपद्यते अनद्यतने लुटेव भवितव्यमिति कृत्वा ॥

"आशसायां भूतवच्च" ॥ 'तस्याश्च भविष्यत्कालो विषय इति'। भविष्यत्कालोस्येति भविष्यत्कालो धात्वर्थ स आशसाविषय, सा तु वर्त्तमानकालैव, एव च सामर्थ्याद्भविष्यद्विषयोयमतिदेशो विज्ञायत इत्याह।'भविष्यत्काल इति'। 'आशसायां गम्यमानायामिति' । आश स्यमानक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थ । उपाध्यायश्चेदित्यादिकम् आशसावाक्य तत्रोपाध्यायागमन व्याकरणाध्ययन चोभयमशस्यमानमित्युभयत्रापि प्रत्यय । 'अध्यगीष्महीति'। 'विभाषा लुङ्लृङो'रिति इङो गाङादेशो गाङ्कुटादिभ्य इति सिचो ङित्त्व, घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम् । 'सामान्यातिदेश इति' । अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोनद्यतन, सामान्यातिदेशे च विशेषो नातिदिश्यते ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्त्तितव्य

मित्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यं गम्यते न तु माठरादिविशेषप्रयुक्तं तेनानद्य
तनप्रयुक्तौ लङ्लिटौ न भवत इहानिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यो
देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालय इति वस्तुस्वरूपकथनमेतचात्राशंसा तेन सूत्रे
णाप्राप्तिः, नैष दोषः, अप्रशालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनां तत्रैव
निष्पादेर्वृत्तेः, अत एव लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न क्ष्यति
देवश्चेद्वृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति उक्ते वक्तारो भवन्ति मैवं वोचः
सम्पन्नाः शालय इति ब्रूहीति, हेतुभूतकालसम्प्रेक्षितत्वात्सिद्धं हेतुभू
तस्य वर्षादेर्यः कालः स एव कार्यस्य सम्प्रेक्षितः स एव कार्यस्यापि
कालो व्यवस्थाप्यते कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनाय, ततश्च कारण
स्यैव कार्यरूपेण विवक्षितत्वादभेदाध्यवसायात्कारणस्य भूतत्वात्कार्य
स्यापि भूतत्वं सिद्धमित्यर्थः । इह तु कश्चिदध्वानं जिगमिषुः पश्यति
अमुष्मिन्नवकाशे कूपो भविष्यतीति अनद्यतने कूपो भवितेति समासाद्य
कूपोस्तीति अतिक्रम्य कूपोभूदिति, अतिक्रम्योषितस्त्वात् कूप आसीदिति,
अतिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति तदत्र सर्वत्र कूपसत्ताया वर्त्तमानत्व
भूतभविष्यद्रूपत्वमिति सर्वत्र लडेव प्राप्नोति लुङादयस्तु वक्तव्याः, तदाहा
स्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्त्तुर्विद्यमानार्थत्वादिति, भवन्तीशब्दो
लटः पूर्वाचार्याणां सञ्ज्ञा, यदि वचनेन वर्त्तमान एव लुङादयो विधीयन्ते
कूपोभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत तस्माद्यथास्वमेता
विभक्तयः कालेषु प्रयुज्यन्ते, कथ,मिन्द्रियव्यापारस्य कालस्य कूपसत्तां प्रति
भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्या अपि तत्कालत्वं ततश्चेन्द्रियव्यापारे भाविनि
भविष्यद्विभक्तिर्वर्त्तमाने वर्त्तमानविभक्तिर्भूते भूतविभक्तिरिति सिद्धमिष्टम्
उक्तं च ।

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात्सैव सत्ता विशेष्यते ।
भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥
अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।
यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥

इति ॥

"क्षिप्रवचने लृट्" ॥ 'वचनग्रहणं पर्यायार्थमिति'। असति तस्मिन् स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्क्षिप्रशब्दएवोपपदे स्यात् सति तु पर्यायेष्वपि भवति, ननु भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः, स च भविष्यत्कालविषयस्तत्र नेत्येव वक्तव्यं तस्मिन्प्रतिषिद्धे लृट् शेषे चेत्यनेनैव लृट् सिद्धः तत्किं लृड्ग्रहणेन तत्राह। 'नेति वक्तव्यमित्यादि'। नेत्युच्यमाने लृट् शेषे चेत्यनेन लङ्भ्वनद्य-तने न स्यात् लुटा बाधितत्वाद् अतो लुड्विषयेपि यथा स्यादिति लृड्ग्र-हणं क्रियतइत्यर्थः ॥

"आशंसावचने लिङ्" ॥ 'अधीयेति'। इङो लिङ् इटोत्, सीयुट् लिङ सलोपो धातोरियङ् उपसर्गेण सह सवर्णदीर्घत्वं, क्षिप्रवचने लृट् आशंसावचने लिङ् विप्रतिषेधेन। क्षिप्रवचने लृडित्यस्यावकाशः क्षिप्रम ध्येष्यामहे इति, आशंसावचने लिङित्यस्यावकाशः आशंसे युक्तोधीयी येति, इहोभयं प्राप्नोति आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति लिङ् भवति विप्रति-षेधेन तदेतदुदाहरणे दर्शयति। 'आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति'॥

"नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः" ॥ 'कालानां सामीप्य-मिति'। वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्य कालप्रायत्वादस्य प्रकरणस्य सामा-न्येनोक्तेपि कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्याश्रयणमिति भावः। 'तुल्यजा तीयेनेति'। तत्रैव लोके सामीप्यव्यवहारादिति भावः। 'अदादिति'। गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक्। 'अध्यापिपदिति'। इङो णिच्, क्रीङ्जीनां णावित्यात्वम्, अर्त्तिह्रीत्यादिना पुक्, लुङि चङि अजादेर्द्वितीयस्येति पिश ब्दस्य द्विर्वचनं णिलोपः। 'येयं पौर्णमास्यतिक्रान्तेति'। पौर्णमास्यन्तरेणा-व्यवहिता या पौर्णमासी तामधिकृत्येदमुच्यते सापि यद्यप्यमावास्ययान्या-भिश्च तिथिभिर्व्यवहिता तथापि तुल्यजातीयेन पौर्णमास्याख्येनाव्यवहित त्वात्सामीप्यं नातिवर्त्तते। 'आधितेति'। दधातेराङ्पूर्वस्य स्याध्वोरिच्चे तीत्वं, ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः। 'अयष्टेति'। झलो झलीति सिचो लोपः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्। 'अदितेति'। ददाते रूपं पूर्ववत्। 'यक्ष्यत-इति'। व्रश्चादिषत्वे षढोः कः सीति कत्वं, सर्वत्र स्वरितञित इत्यात्मनेपदम्, इह क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरद्यतनप्रत्ययौ लुड्लृटाविष्येते नानद्यतनप्रत्ययौ

लङ्लृटौ, तौ च लुङ्लृटावद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरित्युच्यमानेपि सिद्धत एव किमर्थं द्वौ प्रतिषेधावुच्येते इत्यत आह। 'द्वौ प्रतिषेधाविति'। 'यथाप्राप्तस्येति'। यथा येन प्रकारेण प्राप्त प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहि, अव्ययीभावे त्वम्भाव स्यात्, इहाद्यतनवचने सति विधानमिद विज्ञायेत तत्र लङ्विधिप्रसङ्गे पूर्वविधाने ह्यद्यतनसशब्देन विहितस्य कस्य चित्प्र त्यस्याभावादद्यतने दृष्टस्यातिदेशो लट् चाप्यद्यतने दृष्टस्तेन तस्यापि भूत भविष्यतो प्रसङ्गो लुङ्लृटोश्चायथाकाल विधि प्रसज्येत लुङो विषये लृट् लृटश्च विषये लुङ्। ननु च वत्करणात्सादृश्यार्थात्सङ्करो न भविष्यति। नैतदस्ति। इह लुङ्लृटौ भूतभविष्यतोरद्यतने च दृष्टौ तत्राद्यतन वदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदशो हातव्यस्तत्राद्यतनाशत्यागेनातिदेशे विज्ञायमाने भूतानद्यतने लुङ् भविष्यद नद्यतने लृडिति सिद्धम्, यदा तु भूतभविष्यदशपरित्यागेनातिदेश स्तदा भूताद्यतने दृष्टस्य भविष्यदद्यतने भविष्यदनद्यतने च दृष्टस्य भूताद्यतने विधानमिति सङ्कर स्यादेव, लङ् चोभयत्र प्रसज्येत, वत्करण तु यस्माद्धातोर्यस्मिन्नुपाधौ य प्रत्ययो विहित स तस्मादेव तस्मिन्नुपाधावेव यथा स्यादित्येवमर्थ स्यात्तेन पूङ्यजो शानन्नित्यादौ कालव्यत्यास एव भवति न धात्वादिव्यत्यास', यदि पुनरय द्वौ प्रतिषेधौ कृत्वा तूष्णीमास्ते स्वैरेव विधायकैर्लङादय उत्सर्गा स्वेषु स्वेषु कालेषु अपवादविनिर्मुक्तेषु भवन्तीति न सङ्करप्रसङ्ग, अतो यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानाय वति किं तर्हि मतुप्, अनद्यतनमस्यास्तीत्यनद्यतनवत्, सामान्यविवक्षाया नपुसकत्वम्। 'अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीति'। अस्याप्यनद्यतनवाश्चासौ प्रत्ययश्च तस्य विधिरित्यर्थ इति सर्वथा यदनद्यतने विहित तत्सर्व न भवति। वृत्तौ लङ्लुटौ विहितौ तयो प्रतिषेध इत्युपलक्षणम्॥

"भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्"॥ 'अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनमिति'। क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति नानुवर्त्तते तदनुवृत्तौ हि नियमार्थमेतत् स्याद् भविष्यत्येव मर्यादावचनएवावरस्मिन्नेवेति वा

विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायानिति भाव । 'मर्यादावचने सतीति'। मर्यादोक्तौ सत्यामित्यर्थ , वचनग्रहणमभिविध्यर्थ वचनग्रहणे हि सति मर्यादामात्रवचने मर्यादावचनइत्यर्थो भवति सैव हि मर्यादा यदा कार्येणाभिसम्बद्ध्यते तदाभिविधिरित्युच्यते। 'अवरस्मिन्नविभागइति' । अपरभागविषयश्चेद्भूतार्थो भवतीत्यर्थ , अपरस्मिन्निति वचनाद्यस्य मर्यादा तस्य द्वौ भागौ कल्पयितव्याविति गम्यते। 'गन्तव्य इति'। अध्वगमनस्य भविष्यत्व दर्शयस्तत्र कर्त्तव्यस्य भोजनादेर्भविष्यत्व दर्शयति। 'तस्य यद परमिति'। अनेनाध्वनो विभागो द्विरित्यनेनापि क्रियाप्रबन्धाभावो द्विरेव नानवरतमिति । 'योयमध्वागत इति' । भूतकालता दर्शयति । 'अध्यैमहीति' । इडो लङ्, शपो लुक्, आडजादीनाम्, आटश्च । 'अभुञ्ज्महीति'। भुजोनवनइत्यात्मनेपद, श्नसोरल्लोप , चुत्वम्। 'तत्र उत्तरसूत्रे विशेष वक्ष्यतीति' । अनहोरात्राणामित्यनेन ॥

"कालविभागे चानहोरात्राणाम्" ॥ 'कालमर्यादाविभागे सतीति'। मर्यादा च विभागश्च मर्यादाविभाग समाहारद्वन्द्व , तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमास । 'न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति'। एतेनानहोरात्राणामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी न कर्तृकर्मणोरिति दशयति, एव सति यदिष्ट सिद्ध तद्दर्शयति। 'तैरिति'। तैरन्यस्य कालस्य विभागोन्येन वा तेषा तैरेव वा तेषा सर्वथा प्रतिषेध । ननु पूर्वसूत्रएवानहोरात्राणामिति वक्तव्यमेवमपि हि सामर्थ्यात्कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायते नहि देशविभागस्याहोरात्रै सम्बन्धोस्ति तत्कि योगविभागेन तत्राह। 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरसूत्रे कालविभागएव विभाषा यथा स्याद्देशविभागे माभूदिति, आग्रहायणी मार्गशीर्षी। 'त्रिविधमुदाहरणमिति । प्रथम तैर्विभागस्य द्वितीय तेषा विभागस्य तृतीय तैस्तेषा,महोरात्रसस्पर्शे अहोरात्रगन्धे, एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधसमाश्रयणाल्लभ्यते, दर्शितश्च प्रसज्यप्रतिषेधो न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति, अन्यथानहोरात्रसम्बन्धिनि विभागइत्यवक्ष्यत् ॥

"लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" ॥ 'कुतश्चिद्वैगुण्यादिति'। प्रतिबन्धकोदय सामग्रीवैकल्य वा वैगुण्यम्। 'दक्षिणेन मार्गेण न शकट पर्याभविष्यदिति'। तस्य मार्गस्य ऋजुत्वात्स्थाण्वादेरभावाच्च, पर्याभवन भङ्ग, कमलक कश्चित्पुरुष स शकटादीना विषमेष्वपि स्थानेषु मुसलाद्यवष्टम्भयोगेन नेता। 'अभोक्ष्यत भवान् घृतेनेति'। घृतमात्रस्यातिपत्तौ भोजनक्रियाभिनिर्वृत्तावपि लृङ् भवति कारणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया ततो घृतातिपत्तौ घृतभोजनक्रियाप्यतिपन्नैव। 'भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनमिति'। कथ तर्हि भविष्यतोऽर्थस्येदानीमवगतिस्तत्राह। 'भविष्यदपर्याभवनमिति'। 'हेतुमत् तत्र हेतुभूतमिति'। एतेन लिङ्निमित्त हेतुहेतुमद्भाव दर्शयति। 'लिङ्गेन बुध्येति'। असकृत्प्राक्कमलकाह्वाने सति शकटापर्याभवन दृष्ट्वा भाविनोपि कलमकाह्वानस्य शकटापर्याभवन दृष्ट्वा भाविनोऽपि कलमकाह्वानस्य शकटापर्याभवनहेतुभूतत्व लिङ्गेन बुद्ध्वा, लिङ्ग पुन कलमकाह्वानत्व, भविष्यत्कलमकाह्वानमपि शकटापर्याभवनस्य हेतु कलमकाह्वानत्वात्पूर्वकलमकाह्वानवदिति एव बुध्येत्यर्थ। 'तदतिपत्तिमिति'। प्रकरणाद् द्विवचनान्तस्य समासस्तयोराह्वानापर्याभवनयोरतिपत्तिमित्यर्थस्तत्र कमलकस्य देशान्तरगमनादिना तदाह्वानस्यातिपत्तिरवसीयते तदतिपत्त्यैव च पर्याभवनस्याप्यतिपत्ति' शकटस्य गुरुतरभारारोपणादिना। 'भविष्यत्काल[1]योरतिपत्तिरितो वाक्याद्गम्यतइति'। नेदानीं कमलक आह्वातु शक्यते तच्च शकटमपि पराभविष्यत्येवेत्यवगमात् ॥

"भूते च" ॥ 'अचार्यो चङ्क्रम्यमाण इति'। भोक्तुकाम क्षुधा कुटिल गच्छन्नित्यर्थ। 'अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थीति'। चङ्क्रम्यमाणो दृष्ट इत्यनुषङ्ग, ब्राह्मणार्थी भोक्तार मार्गयमाण इत्यर्थ। सोपि सभ्रमात्कुटिल गच्छति, तत किमित्यत आह। 'यदीत्यादि'। यदि दृष्टो भविष्यदिति क्वचित्पठ्यते तत्तु यदायद्योरुपसख्यानमिति यदि लिङ्निमित्तत्वात् लृङ् कि तूत्तरसूत्रेण विकल्पित, दृष्ट इत्येव तु पाठो युक्त। 'न तु भुक्तवानिति'। क्रियातिपत्ति दर्शयति, तत्र हेतु। 'अन्येन पथा स गत इति' ॥

[1] मुद्रितमूलपुस्तके विपर्ययोरित्यधिक दृश्यते।

"वोताप्यो"॥ 'वा आ उताप्योरिति'। आङ प्रश्लेष दर्शयति, तत्राङ उताप्योरित्यनेन सम्बन्धादल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं परेण सहाद्गुणे कृते पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्वोमाङोश्चेति पररूप यथा आ ऊढा-ओढा अद्य ओढा अद्योढा कदोढेति अत्रोताप्यो समर्थयोरिति यत्सम-म्यन्त तदवधित्वेनोपादीयते तत्र प्रकृतिवदनुकरण भवतीत्यनुकरणस्याप्य प्रत्यय इति प्रतिषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाडोपि योगे पञ्चम्यभाव । 'मर्या दायामाङिति'। एतच्च विभाषा गर्हाप्रकृतौ प्रागुताप्यिभ्यामिति स्मरणा दवसीयते, गर्हाप्रकृतौ गर्हाविशिष्टे प्रकृत्यर्थे, गर्हाग्रहणमनवक्लृप्त्यादेरपि लिङ्निमित्तस्योपलक्षण विभाषा कथमि लिङ् चेति लिङ्निमित्ताभावा दुत्तरसूत्रातिक्रम ॥

"गर्हाया लडपिजात्वो"॥ 'कालसामान्येन प्राप्नोतीति'। विधी यते इत्यनेन भविष्यतीत्यादे कालविशेषवाचिनो निवृत्ति सूचयन् काल सामान्ये विधिरिति दर्शयति। 'कालविशेषविहिताश्चेत्यादि'। भाष्ये त्वेष निर्णयो गर्हाया लड्विधानानर्थक्य क्रियासमाप्तेरविवक्षितत्वात् ताच्छी ल्यप्रतिपादनेनात्र गर्हा ततश्च यदनेन क्रियते तत्सर्वं वृषलयाजनार्थ मिति सर्वदासौ वृषल याजयत्येव भवति ततश्च क्रियाया समाप्तिरवि वक्षितेति वर्तमाने लडित्येव लट् सिद्धि, यद्येव शतृशानचावपि प्राप्नुत इष्येते च शतृशानचावपि मा याजयन्त पश्य अपि मा याजमान पश्येति प्रत्युत सूत्रारम्भे सत्यवर्त्तमानकालविहितत्वाल्लुटस्तौ न प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भ इति ॥

"विभाषा कथमि लिङ् च"॥ 'विभाषाग्रहणमित्यादि'। स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ये लडादयो विहितास्तेषा च बाधा माभूदित्येवमर्थमि त्यर्थं, यद्येव विभाषाग्रहणादेव लडपि भविष्यति नार्थश्चकारेण, सत्य, वर्त्तमाने सिद्ध्यति कालान्तरे तु न सिद्ध्यति तस्मात्तदर्थश्चकारेण लट समुच्चय । 'अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति'। कथमीत्येतद्गर्हा च ॥

"किवृत्ते लिङ्लृटौ"॥ किवृत्ते लिप्सायामित्यत्र किवृत्त व्याख्या तम् इह किवृत्ते लृट् चेति वक्तव्य चकारात्प्रकृतो लिङ् भविष्यति नार्थो

लिङ्ग्रहणेन तत्राह । 'लिङ्ग्रहणमिति' । चकारेण लिङ इव लटोपि समुच्चय स्यात् तस्यापि प्रकृतत्वात्तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थमिति भाव ॥

"अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि" ॥ अपिग्रहण शक्यमकर्त्तु कथ यथोपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वइत्यत्राद्वन्द्वग्रहण द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं तथेहाप्यकिंवृत्तग्रहण किंवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थमस्मिन्निवृत्ते किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च प्रत्ययद्वय भविष्यति तत्क्रियते विस्पष्टार्थं, तथाऽकिंवृत्त इत्यपि विस्पष्टार्थमेव, अस्वरितत्वादेव किंवृत्तइत्यस्याननुवृत्तेरविशेषेण प्रत्ययद्वय भविष्यति, आह च, किं वृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्त ग्रहणानर्थक्यमिति, ननु चाकिंवृत्तग्रहणेन किंवृत्तादन्यत्पद पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते तस्योपपदसज्ञा वक्ष्यामीत्यकिंवृत्तग्रहण स्यात् किं पुनरुपपदसज्ञाया प्रयोजन, समासो नातिङिति प्रतिषेधात्, यदा तर्हि ल्टट सत्सज्ञकौ भवतस्तदा समासो यथा स्यात् नास्य ल्टट सत्सज्ञकौ भवत ल्टट सद्वेत्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येव विहितस्य ल्टटो ग्रहणमय तु कालमात्रे विधानाद्यद्यपि भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति नास्य शतृशानचौ भवत ॥

"किंकिलास्त्यर्थेषु ल्टट्" ॥ 'समुदाय उपपदमिति' । केवलस्य किंशब्दस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवात् । 'लिङोपवाद इति' । पूर्वेण प्राप्तस्य । 'अस्ति नामेत्यादि' । भवत्कर्तृक वृषलयाजनमस्तीत्यर्थ, उक्त हि पच्यादय क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीति ॥

"जातुयदोर्लिङ्" ॥ 'ल्टटोपवाद इति' । अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण लिङ्ल्टटोर्द्वयोरपि प्राप्तयोर्लिङेव यथा स्यात् ल्टणमाभूदित्येवमर्थ इत्यर्थ । 'यदायद्योरुपसङ्ख्यानमिति' । सूत्रवत् ल्टटोपवाद ॥

"यच्चयत्रयो" ॥ 'ल्टट एव[1]ापवाद इति' । पूर्ववत्प्राप्तस्य, एवकार पौनर्वचनिक । 'योगविभाग उतरार्थ इति' । उत्तरत्र यच्चयत्रयो

---

१ मुद्रितमूलपुस्तके एवेति नास्ति ।

रेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् जातुयदोर्माभूदिति, इहानवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ यच्च यत्रयोरित्युपपदे अपि द्वे एव ततश्च यथासङ्ख्यं प्राप्नोति तत्राह । 'यथासङ्ख्यमिह नेष्यतइति' । पूर्ववल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात् बह्वच पूर्वनिपातात् ॥

"गर्हायां च" ॥ दरिद्रश्चेद्वृषलयाजनमपि युक्तं स्यात् तत उक्तं 'मृद्ध इति' । चद्धस्याप्युपभोगबाहुल्येन सम्भाव्येत अत उक्तं 'वृद्ध इति' । वृद्धस्यापि जातिमात्रब्राह्मणस्य युक्तं स्यादत उक्तं 'सद्ब्राह्मण इति' । सद्ध शज सदाचारश्चेत्यर्थतो गर्हामर्हं इति ॥

"शेषे लृडयदौ" ॥ 'यच्चयत्राभ्यामिति' । चित्रीकरणापेक्षस्तु शेषो न भवति तस्येह स्वरितत्वेनाधिकारात । 'आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति' । अत्रानवक्लृप्तिराश्चर्यं च द्वयं गम्यते तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानमित्यनवक्लृप्तौ लिङ् । भाष्ये तु सम्भावनार्थो यदिशब्द प्रयुज्यते ततश्च सम्भावनमत्र तात्पर्यार्थो न चित्रीकरणं ततश्चायदाविति न वक्तव्यं लिङपि सम्भावनेऽलमित्यनेनैवेत्युक्तं यदाह, चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वादिति ॥

"उताप्योः समर्थयोर्लिङ्" ॥ 'समर्थयोरिति' । सूत्रे समशब्दस्य निपातनादतो लोप शकन्ध्वादित्वाद्वा पररूपत्वं सशब्द एव वा वृत्तौ समशब्देन समानार्थे यथा प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् यथा सुखसमुखस्येत्यत्रेति भाव । 'प्रश्न प्रच्छादन च गम्यत इति' । आद्ये प्रश्नो गम्यते द्वितीये प्रच्छादन, ननु चापिशब्दोऽपि प्रश्ने दृष्ट , अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणाम् अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन इति ततश्च प्रश्नेऽपि समानार्थत्वमनयोरिति उत दण्ड पतिष्यतीति प्रत्युदाहरणानुपपत्ति , एव मन्यतेऽप्यग्रणीरित्यादौ प्रष्टव्यमर्थान्तरमपेक्ष्य समुच्चयार्थ एवापिशब्द प्रश्नस्त्वर्थ प्रकरणादिना गम्यते तेन नानयो प्रश्ने समानार्थत्वमिति ॥

"कामप्रवेदनेऽकच्चिति" ॥ 'स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनमिति' । एतदेवावयवार्थप्रकाशनेनोपपादयति । 'कामं इच्छेति' । 'मारावि

द त्वा पृच्छामीति'। माराविशब्द ददातीति माराविदो माराविरवो माकारीत्यर्थ, सन्नेषा शुकविशेषस्य त हस्ते निधाय कश्चिल्लालयति प्रावेत्यपि शुकस्यैव का चिदिष्टा, प्रायेण तु मातापितरौ पृच्छामीति पाठ, तत्र तदुपक्रम वाक्य मातापितरौ पृच्छामि किमत्र पृच्छ्यते कच्चिज्जीवति ते मातेति ॥

"सम्भावनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे"॥ 'योग्यताध्यवसानमिति'। योग्यताया निश्चय, एतदेव स्फोरयति। 'शक्तिश्रद्धानमिति'। शक्ति. सामर्थ्य श्रद्धायते विषयीक्रियते येन ज्ञानेन तत्तथोक्त तदिति, सम्भावनप र्याप्तिरित्येतेन पर्याप्ताविहालशब्दो न भूषणादावित्याह। 'यद्येव सम्भावन इति'। सप्तम्यन्तस्य कथमलमिति चेदित्येतद्विशेषणमुपपद्यतइत्याशङ्क्य विपरिणामेन व्याचष्टे।'तच्चेत्सम्भावनमिति'। सम्भावनमलमिति चावर्तते सम्भावने लिङ् भवति तच्चेत्सम्भावनमलमात्मक भवतीति, एव पर्यव सानेनालमा सम्बन्धोतीत्रेतिशब्दो न सम्बन्धनीय ततोलमित्यस्मिन् सिद्धाप्रयोगे सतीत्यन्वयोत्र चेच्छब्दो न सम्बन्धनीय सप्तम्यन्तेन सम्बन्धासम्भवात्, वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शित सिद्धश्चेदलमोप्रयोग इति न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वय। 'पर्याप्तमिति'। स्वकार्यनिर्वर्त्तने समर्थ स्वकार्य पुनस्तस्याविपरीतमविषयपरिच्छेदस्तद्दर्शयति। 'अवितथमिति'। अतथाभूतार्थविषयत्व ज्ञानस्य वैतथ्य यथा शुक्तिकाया रजतज्ञानस्य तद्विपरीतमवितथ तथाभूतार्थविषयमित्यर्थ। 'तदीदृशसम्भावनोपाधिक इति'। तदिति वाक्योपन्यासे ईदृशमलमर्थविशिष्ट सम्भावनमुपाधि र्यस्येति त्रिपदो बहुव्रीहि, क्वचित्त्वीदृशे सम्भावनोपाधिकइत्यसमास' पठ्यते तत्रेदृश इति न सङ्गच्छते न हि धात्वर्थस्य किञ्चिद्रूप प्राङ्गिर्दशित यदीदृशमित्युच्येत। 'सर्वलकाराणामपवाद इति'। सम्भावनस्य भविष्य द्विषयत्वाद्भविष्यद्विषयाणा सर्वलकाराणामित्यर्थ। 'अपि पर्वत शिरसा भिन्द्यादिति'। अत्र यत्पर्वतभेदविषय सामर्थ्य पुस सम्भाव्यते तद्यस्य भीमसेनादेर्विश्रुतएव तत्र सम्भावनमवितथमिति तद्विषयमुदाहरणम्। 'अपि द्रोणपाक भुञ्जीतेति'। यत्पक्वस्य भोजन तदेव पाकस्य भोजन

कर्मसाधनो वा पाकशब्द । 'विदेशस्थायी' देशान्तरगत । 'प्रायेणाग
मिष्यतीति' । प्रायिकत्वदक्षिणाक्षिस्पन्दनादेर्लिङ्गाभासादागमन सम्भाव्य
तत एतत्प्रयुज्यते तत्तथ्यमपि भवति विपरीतमपि भवति । 'अल
देवदत्त इति' । पर्याप्त हनिष्यतीत्यर्थ भाविविषयत्वात्सम्भाव
नस्य सर्वत्र लृट् प्रत्युदाहृत । अपरा व्याख्या सम्भावन भावि
वस्तूत्प्रेक्षणमसति विरुद्धप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनेति ज्ञान यथा
प्रत्युदाहरणे प्रायेणागमिष्यतीति तस्य विशेषणमलमिति चेदिति
अलमिति चेत् तत्सम्भावनमिति विपरिणामेनान्वय, तत्र यथा घट
इति ज्ञान पट इति ज्ञानमित्युक्ते ज्ञानस्य विषयनिर्द्देश प्रतीयते तथेहा
पि सम्भावनाख्यस्य ज्ञानस्य विषयनिर्द्देशोयमलमिति चेत् तत्सम्भावनमल
मर्थविषय चेदित्यर्थ, अलमर्थश्च पर्याप्तिर्न भूषणादिर्धातोश्च प्रत्यय
विधानात्तदर्थगोचरमेव सामर्थ्य गृह्यते इम धात्वर्थमनुष्ठातु समर्थ इत्येव
रूप चेत् तत्सम्भावनमित्यर्थ, सिद्धाप्रयोगे कस्मिन् सन्निधानादलशब्द,
एव तावत्सूत्राक्षराणा निर्वाह वृत्तेस्तु । 'यत्क्रियासु योग्यताध्यवसान-
मिति'। तदिह सूत्रे जिघृक्षितस्य सम्भावनस्य लक्षण न सम्भवनमात्रस्य
अन्यथा प्रत्युदाहरणमनुपपन्न स्यात् न हि तत्र शक्तिश्रद्धान गम्यते
कथ पुनरत्रेदृश सम्भावन गृह्यत इत्यत्राह । 'तदिदानीमिति' तत्खलु
सम्भावनमेतत्सूत्रप्रणयनकालेस्मिन्सूत्रइत्यर्थ, अलमर्थेन विषयेणावि
शेष्यते अलमिति चेत् सम्भावनमिति पर्याप्तिमिति पर्याप्तिरलमर्थो न
भूषणादिरित्यर्थ, विपरिणामेनान्वय दर्शयति। 'तच्चेत्सम्भावनमिति'।
पर्याप्तिविषयत्वात् पर्याप्तम् अवितथविषयत्वात् अवितथम् एतद्धात्व-
र्थानुष्ठाने पर्याप्तो वितथारम्भोयमस्मिन् धात्वर्थ इत्येव रूप चेत्स
म्भावनमित्यर्थ । 'अपि पर्वत शिरसा भिन्द्यादिति' । एव नामाय
बलवानित्यर्थ, पर्वत तु भिनत्तु मावाभिदत् ॥

"विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि" ॥ 'सम्भावयामि भुञ्जीत
भवानिति'। भोजने भवाश्शक्त इत्युत्प्रेक्ष इत्यर्थ ॥

"हेतुहेतुमतोर्लिङ्" ॥ 'भविष्यति च काल इति'। इष्यत इत्य

पेक्ष्यते कथ पुनरेतद् द्वय सूत्रेनुपात्तमेव लभ्यतइत्याह। 'तत्रेति'। 'ल डिति वर्त्तमाने इति'। उताप्योरित्यादे सूत्रात्। 'हन्तीति पलायत इति'। अत्र हनन हेतु पलायन हेतुमत्, वर्षण हेतु सरण हेतुमत् 'पलायत इति'। उपसर्गस्यायताविति लत्वम्, अत्र लक्षणहेत्वो क्रियाया इति शत्रादेशोपि न भवति इतियोगे च सद्विधिरिति व्यवस्थितविभाषासु पठितत्वात् ॥

'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ" 'कामप्रवेदनइति वक्तव्यमिति'। कामप्रवेदने कच्चितीत्यय तर्हि योग किमर्थ यावता कामो मे भुञ्जीत भवान् अभिलाषो मे भुञ्जीत भवानित्यत्राप्यनेनैव सिद्ध यत्रेच्छार्थमु पपद न भवति अर्थप्रकरणादिना तु कामप्रवेदन गम्यते तत्रापि लिङ् यथा स्यात्, इद तर्हि किमर्थ लोडर्थ लिङग्रहण तु लोटा बाधा मा भूदिति, एवमपि लोट्, चेति वक्तव्ये कि लिङ्ग्रहणेन प्रकृत लिङ्ग्रहण विभाषासम्बन्धमतस्तदनुकर्षणे विभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षण सम्भाव्येत ॥

"समानकर्तृकेषु तुमुन्" ॥ 'तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमिति'। तुमुन्प्रकृतौ य कर्त्ता स चेदिच्छार्थेष्वपि भवतीति, एतच्च साचिध्याल्लभ्यते। 'इच्छति भोक्तुमिति'। आत्मनो भोजनमिच्छतीत्यर्थ, य एवेषे कर्त्ता स एव भुजेरपीत्यस्तीह समानकर्तृकत्वम् इच्छाया भुजिक्रिया प्रति तादर्थ्यस्या प्रतीतेस्तुमुन्ण्वुलावित्यादिना तुमुन् न सिद्ध्यतीत्ययमारम्भ, अथापि कथ चित्तादर्थ्य स्यादेवमपि समानकर्तृकेष्विति वक्ष्यामीत्ययमारम्भ, तेन देवदत्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्त इति न भवति। 'इच्छन्करोतीति'। अत्रार्थे इच्छनकर्त्तुमिति न भवतीत्यर्थ, इच्छ कर्त्तु गच्छतीत्यादौ तुमुन् ण्वुलावित्यादिना तुमुन्, ननु भावे तुमुन् विधीयते तत्कथमिच्छन्करो तीत्यत्र कर्त्तरि प्रसङ्ग, एवमपीच्छता क्रियतइत्यत्र प्रसङ्गादनभिधान मेवाश्रयणीयम् ॥

"लिङ् च" ॥ किमर्थमिदमुच्यते लिङ् यथा स्यात्, सिद्धोत्र लिङ् इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति, तस्य समानकर्तृकेषु तुमुन् बाधक

प्राप्तो वासरूपविधिश्च क्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धस्तत्र यथा लोपन भवति एव लिङपि न स्यात्, अथापि वासरूपविधि स्यादेवमपि लिङेव यथा स्याल्लोपमाभूदित्येवमर्थमेतदारब्धव्यमेव ॥

"इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने" ॥ 'उश्यादिति' । वश कान्तौ अदादिर्ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

"विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" ॥ 'विधि प्रेरणमिति' । भृत्यादेर्निकृष्टस्य क्वचित्प्रवर्तनमाज्ञापनमित्यर्थ, नियोगतोऽवश्यम्भावेन यत्करणमनुष्ठान तन्निमन्त्रण स निमन्त्रणस्य विषय इत्यर्थ, अवश्यकर्त्तव्ये श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादे प्रवर्त्तनेति यावत्, श्राद्धे हि निमन्त्रितो दौहित्रादिरभुञ्जान प्रत्यवैति ।'कामचारकरणमिति'। काम चार इच्छाप्रवृत्तिस्तया यत्करणमनुष्ठान तदामन्त्रण तद्विषयमामन्त्रणमित्यर्थ, यत्राननुष्ठानेपि न प्रत्यवायस्तत्र प्रवर्त्तनेति यावत् । कल्याणादौ ह्यामन्त्रितोऽभुञ्जानोपि न प्रत्यवैति । 'अधीष्टमिति' । अधिपूर्वादिच्छतेर्नपुसके भावे क्त, पुल्लिङ्गेन पाठस्त्वयुक्त । 'सत्कारपूर्वको व्यापार इति'। गुर्वादेराराध्यस्य व्यापारणेत्यर्थ, णयन्तादेरच्, इद वा कर्त्तव्यमिद वा कर्त्तव्यमित्येव भूतविचारणा सम्प्रधारण यथेदमिह सम्प्रधार्यतइति याज्ञा प्रसिद्धा ।

'न्यायव्युत्पादनार्थं च प्रपञ्चार्थमथापि वा ।
विध्यादिनामुपादान चतुर्णामादित कृतम् ॥
अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूत चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्य किं भेदस्य विवक्षया ॥

अथ विध्यादि प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषण प्रत्ययार्थविशेषण वेति चत्वार पक्षा, तत्राद्ये पक्षे विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थ स्यात् ततश्च यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्रैव स्यात् विदध्यान्निमन्त्रयेत आमन्त्रयेताऽधीच्छेत् सप्रच्छेत प्रार्थयेतेति, तत्रापि प्रकृत्यर्थो भाव कर्मकर्त्तारश्चेत्येतावदवगम्येत न प्रकृत्यर्थव्यतिरेकेणापरविध्यादिक, यथे-

च्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमानइत्यत्र लिङि इच्छेदिति लडादयश्च न स्युरनेन लिङा बाधितत्वात्, द्वितीये नाप्राप्तेषु भावकर्मकर्तृषु विध्याद योर्थो निर्दिश्यमानास्तेषा बाधका स्युरिति लिङा कर्त्रादीनामभिधान न स्यात्, द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिश्च विध्यादीनामेकत्वात्, तृतीये तु यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्र न स्यात् विदध्याच्निमन्त्रयेतेति नह्यत्र प्रकृत्यर्थादन्ये तद्विशेषणभूता विध्यादय सन्ति, चतुर्थे तु विध्यादीना कर्त्रादीना च स्पष्ट एव भेद इति दोषाभाव इति तमेवाश्रयति। 'विध्याद यश्चेत इति'। 'विध्यादिविशिष्टेष्विति'। विध्यादय प्रवर्त्तनाविशेषास्तै र्विशिष्टेषु प्रवर्तितेष्वित्यर्थ । सम्प्रश्नप्रार्थनयोस्तु सम्पृच्छ्यमाने प्रार्थ्यमाने च कर्त्तरि। ननु च प्रकृत्या योर्थो नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाव्य न तु प्रकृत्याभिहित, उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् ततश्चास्मिन्नपि पक्षे विदध्यादित्यादौ तदवस्थ एवाप्रसङ्ग, एव तर्हि सन्त्येवात्र व्यतिरिक्ता विध्यादयो विषयभेदात्, तथाहि। श्राद्धे मा निमन्त्रयेत भवानिति मत्कर्मक निमन्त्रण तवानुष्ठेयमित्यर्थ, तत्र प्रकृत्यभिहित निमन्त्रण भोजनविषय लिङभिहित तु निमन्त्रणविषयमिति विस्पष्ट एव निमन्त्र णभेद, यथैषितुमिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगस्त द्वत्, एव विध्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्, एव च कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेपि नातीव दोष । 'आमन्त्रण इह भवान् भुञ्जीतेति'। यदीच्छतीत्यर्थ, अधीयामह इत्यपपाठोय नहीच्छतेरेतद्रूप सम्भवति इष्यतिरपि परस्मै पदी गुणश्च श्यनि दुर्लभ इङश्चात्रार्थो नास्ति सूत्रे चाधीष्टेति इङ्‌ प्रयुक्तस्तस्मादधीच्छाम इति पाठ । 'उपनयेतेति'। आचार्यकरणआत्म नेपदम् ॥

"लोट् च" ॥ 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र लोट एवा-नुवृत्तिर्यथा स्याल्लिङो मा भूदिति। 'अध्ययै इति'। इट् उत्तमैकवचन, टेरेत्वम्, एत ऐ, आडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागम., आटश्चेति वृद्धि, प्रकृतेर्गु-णायादेशौ ॥

"प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च" ॥ 'कृत्य इति'। विभाषा

कृवृषोरिति क्यप्, भवान् हि प्रेषित इत्यादिर्वाक्यशेष सर्वेष्वेवोदाहरणेषु योज्य । 'न सामान्येनेति' । भावकर्मणोरित्युपलक्षण भव्यगेयादीना कर्त्तर्यपि भावात् । 'एव तर्हि तज्ज्ञापयतीति' । प्रैषादिष्वेव कृत्या भवन्ति नान्यत्रेति नियमार्थं चैतन्न भवति अनिष्टत्वात्, अन्यत्रापि कृत्या दृश्यन्ते, तृणेन शोष्य बुधेन बोध्यमिति अग्निस्तोक तृणेन दीपनीय इति, वस्तु स्वरूपकथनमेतत् न त्वत्र प्रैषादिप्रतीति । 'अधिकारात्परेणेति' । एनपा योगे पञ्चमी मृग्या । 'नावश्यमिति' । क्वचिद्भवति क्वचिन्नेत्यर्थ । 'को विशेष इति' । विधि प्रेरणमिति पूर्वत्र व्याख्यातत्वात् नास्त्येव भेद इति प्रश्न, यद्यविशेष कथ द्वन्द्वनिर्देश इति चेत् शब्दरूपस्याभिधेयत्वात्, को विशेष इति कोनयो शब्दयोर्विशेषोभिधेय इत्यर्थ । 'के चिदिति' । एवमामन्त्रणातिसर्गयोरपि विशेषो ज्ञेय, केचिदिति वचनादपरेनयोर्विशेष नेच्छन्तीत्युक्त भवति तेषामपि प्रैषातिसर्गग्रहण कर्त्तव्यमेव तत्रैव कृत्या यथा स्युरिति, प्राप्तकाले चेति ह्युक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्या स्यु चकारेण लोडप्यनुकर्षणीय प्राप्तकाले यथा स्यादिति ॥

"लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके" ॥ 'चकाराद्यथाप्राप्त चेति' । लोट् कृत्याश्च ॥

"स्मे लोट्" ॥ 'लिङ्कृत्यानामपवाद इति' । अनन्तरसूत्रेण प्राप्तानाम् । 'करोतु स्मेति' । स्मशब्दोधिकार सूचयति भवानत्राधिकृत इत्यर्थ ॥

"अधीष्टे च" ॥ 'अङ्ग स्म राजन्निति' । अङ्गशब्दोनुनये ब्राह्मणानामेवाध्यापन वृत्तिरतो राजन्नित्यभ्यर्हितेत्यर्थ ॥

"कालसमयवेलासु तुमुन्" ॥ 'प्रैषादिग्रहण सम्बद्ध्यतइति' । न चेह प्रैषादयो गम्यतइति भाव । 'इह कस्मादिति' । 'कालो भोजनस्येति' । तस्माद्भुङ्क्ता भवानिति वाक्यार्थस्तेन गम्यतेत्र प्रैष इति प्रश्न । 'वासरूपविधिनेति' । ननु प्रैषादिषु कृत्यविधानात् स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापित तत्राह । 'उक्तमिति' । अनित्यत्वमेव तत्र ज्ञापित न सर्वथाभाव इत्यर्थ, पर्यायोपादान पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्, अन्ये त्वाहुर

वसरो भोक्तुमित्यादावपि तुमुन् दृश्यते व्युपयो शेतेरित्यत्र राजानमुप शयितु पर्याय इति प्रयुक्तो वृत्तिकारेण तस्मादर्थग्रहणार्थं पर्यायोपादान यथा निमित्तकारणहेतुष्वित्यत्रेति ॥

"लिङ् यदि" ॥ 'तुमुनोपवाद इति'। कर्तृकर्मणो सावकाशोपि लिङ् प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्परत्वाच्च भावे तुमुनो बाधक इत्यर्थ ॥

"अर्हे कृत्यतृचश्च" ॥ 'अर्हतीत्यर्ह इति'। पचाद्यच्। 'तद्योग्य इति'। तच्छब्देन धात्वर्थ परामृश्यते। 'अर्हे कर्त्तरि गम्यमानइति'। क्वचिद्वाच्ये क्वचिद्गम्यमान इत्युभयथानुग्रहाय गम्यमान इत्युक्त क्वचिद्वाच्ये गम्यमाने वेति पाठस्तत्र यथा सम्भवमित्यन्वयस्तत्र तृच् अजर्यकुप्यादिषु कृत्याश्च वाच्यत्वे भवन्ति लिङ् भव्यगेयादिषु कृत्याश्चोभयत्र भवन्ति, अथ कस्मात्कृत्यतृचाविति सूत्रे कृत्यभेदविवक्षया बहुवचनमिह तु सामा न्यविवक्षया द्विवचन, क्वचित्तु वृत्तावपि बहुचनमेव पठ्यते। 'तेन बाधा मा भूदिति'। वासरूपविधिश्च नावश्य भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

"आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि" ॥ 'अवश्य भाव आवश्यकमिति'। मनोज्ञादित्वाद् वुञ्, अव्ययाना भमात्रे टिलोप। 'उपाधिरिति'। प्रत्य यार्थविशेषणमित्यर्थ। 'नोपपदमिति'। शीतोष्णाभ्या कारिणि सेनान्त लक्षणकारिभ्यश्चेति निर्द्देशात् उपपदत्वे हि केवलाण्णिनिर्न स्यात् तत्साहचर्यादाधमर्ण्यमप्युपाधिरेव नोपपदम्। 'शत दायीति'। अकेनो र्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

"कृत्याश्च" ॥ 'भव्यगेयादय कर्तृवाचका कृत्या इति'। भव्यगे यादिष्ववयत्वेन स्थिता कृत्या इत्यर्थ, आदिशब्देन न भव्यगेयादि सूत्र निर्द्दिष्टानामेव ग्रहण किं तर्ह्यजर्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्यादीनामपि ग्रहण, योगविभाग उत्तरार्थं ॥

"शकि लिङ् च" ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणमिति'। नोपपद तव्यजर्यौ शक्यार्थइति लिङ्गात्, उपपदत्वे हि केवलौ तव्यजर्यौ शक्यार्थे न सम्भ वत भवान्खलु शक्त इति वाक्यशेष सर्वेषु योज्य। 'लिङा बाधा मा भूदिति'। स्त्रिया परेण वासरूपविधेरनित्यत्वाल्लिङा बाधा शङ्का, परा

ञेरसोढ इत्यत्रासोढो योर्थे सोढु न शक्यतइति शक्यार्थे क्तप्रत्ययो व्याख्यात स कृत्यल्युटो बहुलमिति वा वासरूपविधिना वा समर्थनीय ॥

"आशिषि लिङ्लोटौ"॥ आशीर्विशिष्ट इत्याशास्यमान इत्यर्थ । विध्यादिसूत्र एवाशीर्ग्रहण न कृत स्मे लोडित्यादिविपर्येपि परत्वादेष विधिर्यथा स्यादिति अवश्य चोत्तरार्थमिहाशीर्ग्रहण कर्त्तव्यम् ॥

"क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम्" ॥ 'तन्तिरिति'। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोप प्राप्नोति अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङितीति दीर्घत्व च तदुभयमपि न भवति न क्तिचि दीर्घश्चेति प्रतिषेधात्। 'सातिरिति'। सन क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यात्व, क्तिचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजनो न क्तिचि दीर्घश्चेत्यत्र एकानुबन्धकपरिभाषया क्तिनो निवृत्ते सिद्धत्वात् ॥

"स्मोत्तरे लङ् च" ॥ अत्रोत्तरशब्द आधिक्यवचनो न द्विवचनस्तेन पूर्वभूतेपि स्मशब्दे भवति तद्दर्शितम्। 'स्मशब्दसहित इति' ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

"धातुसम्बन्धे प्रत्यया" ॥ प्रयोगे स्वार्थाभिधानव्यग्रयोर्धात्वो परस्परेण सम्बन्धाभावादुपचरितवृत्तिरत्र धातुशब्द इत्याह । धात्वर्थे धातुशब्द इति । 'धात्वर्थाना सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति'। सम्बन्धस्यानेकाधिष्ठानत्वात् वृत्तावपि सख्याविशेषोवगम्यत इति भाव । सकलविषयापेक्षया च बहुवचनम्, एकैक विवक्षाया तु धात्वर्थयो सम्बन्ध इति द्रष्टव्य, यदि तु कर्मत्व समानकर्तृकत्व च धातोरर्थद्वारक विशेषणमितिवद्धात्वोरेवार्थद्वारक सम्बन्ध आश्रीयेत इह तु न स्यात् गोमानासीत् गोमान् भवितेति द्वयोर्हि प्रयुज्यमानयो सम्बन्धो भवति न चात्र वर्तनकालेस्ति प्रयुज्यते कीदृश पुनरय धातुसम्बन्ध इत्याह । 'विशेषणविशेष्यभाव इति'। तत्र तिङन्तवाच्योर्थो विशेष्य तत्प्रधानत्वाद्वाक्यस्य

सुबन्तवाच्यस्तु विशेषणं कारकस्य क्रिया प्रति गुणभावात् । 'अयथाकालोक्ता अपीति' । यस्मिन्काले विहितास्ततोऽन्यत्रापि प्रयुक्ता इत्यर्थः, एतेन कालमात्रस्यात्र बाधो न तूपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानामिति दर्शयति, एतच्च वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्य प्रायेण कालान्यत्वप्रतिपादनाल्लभ्यते । 'अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति' । भूत कालो यस्येति बहुव्रीहि, एतेन भविष्यत्काल इति व्याख्यातम् । 'तत्रेति' । तयोर्मध्ये भूतकालोऽग्निष्टोमयाजीत्येवशब्दो भविष्यत्कालेन जनितेत्यनेन सम्बद्ध्यमान साधुर्भवति अयमपि भविष्यत्काल सन्साधुर्भवतीत्यर्थः, अथ वा भविष्यत्कालेन स्वयमपि भविष्यत्कालेनाभिसम्बद्ध्यमान स्वकालपरित्यागेन भविष्यत्काल सन्नित्यर्थः, अय ह्यत्रार्थः पुत्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टेति तत्र यदि भूतकाल एव णिनिरवतिष्ठेत तदा यागस्य भविष्यत्तावगमो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ, एवमितरयोरप्युदाहरणयोर्द्रष्टव्यम्, अथ विपर्यय कस्मान्न भवति भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसम्बद्ध्यमान स्वकालपरित्यागेन भूते साधुर्भवति ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययवाक्यार्थ इति तत्राह । 'विशेषणं गुणत्वादिति' । प्रधानानुवर्त्ती गुणो न गुणानुवर्त्ति प्रधानमुभयोश्च स्वकालनिष्ठयो सम्बन्धानुपपत्तिरिति प्रधानानुरोधेन गुणस्य कालपरित्याग इत्यर्थः । 'प्रत्ययाधिकार इति' । यद्यपि प्रकृत प्रत्ययशब्द स्वरूपपदार्थकस्तथापीह सञ्ज्ञिनामनिर्देशात्सञ्ज्ञिपदार्थको विज्ञास्यत इति भाव । 'अधात्वधिकारविहिता अपीति' । अन्यथा प्रकृताना धातुप्रत्ययानामेव ग्रहणं स्यात् प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालान्तरेऽपि साधुत्व भवति । 'गोमानासीत् गोमान्भवितेति' । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्त्तमानसत्ताविशिष्टेन प्रकृत्यर्थेन विशिष्टेऽर्थे विहित' धातुसम्बन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वेऽपि साधुर्भवति ततश्चायमत्रार्थः गावोऽस्यासन् गोमानासीत् गावोऽस्य भवितारो गोमान् भवितेति । धात्वधिकारादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं तेनास्तिभूजनिसम्बन्धे तद्विशेषणानामेव कालान्यत्वेन साधुत्व भवतीति केचित्, न चाय पक्षो भाष्ये सिद्धान्तत्वेन

स्यापित तस्मादविशेषेण भवतीत्यन्ये, दृश्यते चान्यत्रापि कालान्यत्व 'साटोपमुर्वीमनिश नदन्तो ये प्लावयिष्यन्ति सम ततोमी' इत्यत्र, नदन्त इति वर्त्तमानकाल प्लावयिष्यन्तीति अवर्त्तमानेनाभिसम्बद्धमानो भविष्यत्काल सम्पद्यते । सूत्रप्रत्याख्यान तु अग्निष्टोमयाजीति भूतएव णिनि जनितेत्येतत्सम्बन्धात्तु केवल व्यपदेशस्य भावित्वप्रतीतिरस्य सूत्रस्य शाटक वयेतिवत्, ततश्च भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्व वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रत्येष्यते, अवश्य च स्वकालएव प्रत्ययविधिरेष्टव्योऽन्यथा भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूत कालत्वे भाव्यासीच्छब्दयो पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्, तस्मादिदानीमासीदित्येव तत्रार्थ, गोमानासीदित्यत्रापि देवदत्तस्य विद्यमानत्वेपि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद् भूतप्रत्यय, तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्व प्रतीयते गोमच्छब्दस्तु स्वमहिम्ना वर्त्तमानसत्ताविशिष्टमेव प्रकृत्यर्थमाह ॥

"क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमो" ॥ 'धातुसम्बन्धइति वर्त्ततइति' । अनुप्रयोगधातुना च सबन्ध, क्वचित्त्वय ग्रन्थो न पठ्यते । 'प्रकृत्यर्थविशेषण चैतदिति' । उपपदत्वाशङ्का निरस्यति । व्याख्यानाच्चोपपदत्वाभाव । 'समभिहारविशिष्टक्रियावचनादिति' । क्रियाधर्मे समभिहारमात्रे धातोर्वृत्त्यसम्भवादेतदुक्तम्, अत्र यदि लोटो हिस्वाविति वचनात्तस्यैव हिस्वौ स्याता तदा सामान्यविहिताना तिङा शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्या बाधा स्यात्ततस्तध्वमोर्लोट्स्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति तयो स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नमिति लोट्शब्देन तदादेशाना ग्रहणमित्युपलक्ष्यते, अस्तु तथा को दोष, इह हि तिप्सिप्मिपा स्थाने विहितस्य हे स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावाल्लुनीहीतीत्व न स्यात्, ब्रूहीति ब्रुव ईट् स्यात् तृण्ढीति तृणह इम् स्यात् अनुदात्तत्व च हे प्रसज्येत । नैष दोष । सेर्ह्यपिच्चेत्यत्र योगविभाग करिष्यते तत्सामर्थ्याद नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति नाश्रीयते सेर्हिर्भवति अपिच्च भवति यावान्कश्चिद्धिर्नामेति, यो तर्ह्युत्तमादेशौ हिस्वौ तयोराडागम प्राप्नोति लुनीहिलुनीहीत्येवाह लुनामि अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीयइति ।

नैष दोष । आटि कृते साट्कस्यादेशौ भविष्यत सकृत्प्रवृत्त्या लक्ष णस्य चरितार्थत्वात् हिस्वयो पुनराट् न भविष्यति, इह ह्याट् क्रियता हिस्वाविति सम्प्रधारणायामुभयो रनित्ययो शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिर नित्यो भवतीति परत्वादाटि कृते साट्कस्य हिस्वाविति सिद्धमिष्टम्, एवमपि हेर्योगविभागेन पित्त्वाभावेपि स्वशब्दस्योत्तमादेशस्य पित्त्वाद्भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेत्येवाह भुञ्ज इत्यत्र श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपो न प्राप्नोति, ब्रूष्व ब्रूष्वेत्येवाह ब्रुवे ब्रुव ईट् प्राप्नोति, सर्वेषा च तिडा द्वावपि हिस्वौ पर्यो येण स्याता न तु परस्मैपदाना हिरितरेषा स्व इति नियामकमस्ति तस्माद्दुष्ट एवाय पक्ष इति मत्वा लकारस्यैवादेशौ हिस्वावाश्रयणीयाविति दर्शयति । 'तस्य च लोट इति' । नन्वस्मिन्पक्षे वा च तध्वमोरित्यनुपपन्न मित्युक्त तत्राह । 'तध्वम्भाविनस्तु वा भवत इति' । मुख्यार्थासम्भवे तध्व भावी लोडेव तथोच्यत इत्यर्थ, यदि तर्हि लोट एव हिस्वावादेशौ न तदादेशाना ल परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसज्ञा स्यात् ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्याता तिङ्त्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिङन्तता न स्यात् ततश्च तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति हिस्वयोश्च कृत्वा त्तदन्तस्य शतृशानजन्तस्येव प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्ति प्राप्नोति तत्र च विभक्तिसज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोर्विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता निपातोऽव्ययमित्यव्ययसज्ञाया यद्यपि विभक्तीना श्रवण न भव ति तथापि तत परस्य तिङ्ङतिङ इति निघात प्राप्नोति द्वावपि च कर्तर्य्येव स्याता न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात् तस्मादयमपि पक्षो दुष्ट एव तत्राह । 'योगविभागश्चात्र कर्त्तव्य इति' । योगविभागे यथेष्ट सिद्ध्यति तथा दर्शयति । 'लोडित्येवेति' । एतेन द्वितीययोगे प्रथमान्तस्य लोड्ग्रहणस्यानुवृत्ति दर्शयति, तत्र च सामानाधिकरण्येन लोडित्यनेन हिस्वौ विशेष्येते न षष्ठ्याविपरिणामेन, न च हिस्वौ लोटौ भवत उच्यते चेद लोटौ हिस्वाविति ततश्च धर्मातिदेशो विज्ञायते तदाह । 'लोड्ध र्माणौ तौ भवत इत्यर्थ इति' । अत्र च लोट्शब्देन लोट्सबन्धिनौ हिस्वावु च्येते मुख्यलोट्सबन्धिनो धर्मस्यातिदेश्यस्यासम्भवात्प्रसिद्धौ लोट्सबन्धिनौ

यौ हिस्वौ सेर्ह्यपिच्च सवाभ्या वामाविति विहितौ तद्धर्मोणावित्यर्थ । कि सिद्ध भवति तद्दर्शयति । 'तेनेति' । तयोर्हि परस्मैपदात्मनेपदत्व भेदेन व्यवस्थित हे परस्मैपदत्व स्वस्यात्मनेपदत्वमिति अतस्तद्धर्मातिदेशादि हापि तदुभय भेदेन व्यवतिष्ठते, भेदेन भविष्यतीत्यर्थ । 'तिङ्त्व च भव तीति' । तथा च हीत्यस्य कर्त्ता वाच्य स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्त्तार पुरुषैकवचनसज्ञे तु विधानसामर्थ्याच्च भवत, यदि हि ते अपि स्याता हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्न स्याद् वचनान्तरेणैव तयोस्तादृशयो सिद्धत्वात् । 'लुनीहिलुनीहीत्यादि । 'पुन पुनर्लवनमय करोतीत्यादिरर्थ' । तत्र च लोडन्त पुन पुनर्लवनमाहानुप्रयोगधातुस्तु कृति तद्विषया वदन् अभिव्यनक्ति समुग्ध तद्गत साधनादिकम्, एव च सामान्यविशे षयोर्विशेषणविशेष्यभावाद् धातुसबन्ध उपपद्यते, इत्येवशब्दौ लोडन्तानु प्रयोगयो सबन्धार्थौ, अयन्त्वमहशब्दा पुरुषविशेषाभिव्यक्तिहेतव । 'अथ वेति' । वा च तद्धर्मोरित्यस्य फल दर्शयति । 'अलावीदिति' । लुङ् सिचि वृद्धि सिच इट्, तिपोस्तिसिचोपृक्तइतीट्, इट ईटीति सिचो लोप, सिज् लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति सवर्णदीर्घत्वम् । 'एव मध्यमोत्तमयोरुदा हार्यमिति' । लुनीहिलुनीहीत्येव त्वमलावी अलाविष्टमलाविष्ट, अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट लुनीहिलुनीहीत्येवाहमलाविषम् अला विष्वालाविष्म । 'एव मध्यमोत्तमयोरपीति' । लुनीहिलुनीहीत्येव त्व लविष्यसि लविष्यथो लविष्यथ, अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूय लविष्यथ लुनीहि लुनीहीत्येवाह लविष्यामि लविष्याव लविष्याम । 'एव सर्वेषु लकारेषूदाहार्यमिति' । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलुनात् लुनातु लुनीयात् लूयात् लुलाव लविता लविष्यति अलविष्यत्, अधीष्वाधीष्वेत्येवमध्यैत अधीताम् अधीयीत अध्येषीष्ट अधिजगे अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्येता अध्यैष्यत अध्यगीष्यत अध्येष्यते । कर्मणि लूयस्वलूयस्वेत्येवाय केदारो लूयतइत्यादि, भावे तु प्रसिद्ध स्वशब्दो दृष्टो न वेति चिन्त्यम् । अथोदाहरणेषु कथ द्विर्वचन यावता क्रियासमभिहार द्योतयितु द्विर्वचन विधीयते स चात्र तस्मिन्नेव विधीयमानेन लोटैव द्योतित, अथ द्योति-

तेपि तस्मिन्क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वचनसामर्थ्यादत्र द्विर्वचन यङन्तेपि प्राप्नोति वक्तव्यो वा विशेषस्तत्राह। 'क्रियासमभिहाराभिव्यक्ता विति'। ल कर्मणि चेति वचनाद्भावकर्मकर्त्तारोस्य वाच्या समभिहारस्तु द्विर्वचनेनैव द्योत्य, यङस्तु न किञ्चिदन्यद्वाच्य द्योत्य वा विद्यतइति तेनैव क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वाद् द्विर्वचनाभावः। ननु च सन्तु भावकर्म कर्त्तारोस्य वाच्या समभिहारोप्युपाधित्वेन श्रुत सोपि लोटो द्योत्यो भवतु यथा लडादिषु वर्त्तमानादय, एव तर्ह्यसति द्विर्वचने शुद्धस्य लो टोस्य च साधारण रूपमिति समभिहाराभिव्यक्तयेवश्य द्विर्वचनमपेक्ष्यते शब्दशक्तिवैचित्र्य चात्र हेतु, यथा स्त्रीत्व क्वचिदेकेनैव प्रत्ययेन द्योत्यते क्वचिद्वाभ्या क्वचित् दृषदित्यादौ प्रातिपदिकेनैवेत्यल प्रबन्धेन॥

"समुच्चये ऽन्यतरस्याम्"॥ समुच्चयइति समान्योक्तावपि क्रियासमुच्चयएव दृश्यते धातो प्रत्ययविधानादित्याह। 'अनेकक्रियाध्या हार समुच्चयइति'। अनेकासा क्रियाणामेकस्मिन् सबन्धिनि निचीयमा नतेत्यर्थ। एतेनैकक्रियाविषयात्समभिहारात्समुच्चयस्य भेदो दर्शित, धातो क्रियावाचित्वात्क्रियाधर्मे समुच्चयमात्रे वृत्तिर्न भवतीत्यभिप्राये णाह। 'समुच्चीयमानक्रियावचनादिति'। एकस्मिन्साधने या क्रिया समु च्चियन्ते तद्वाचिभ्यो धातुभ्य प्रत्यय इत्यर्थ। 'भ्राष्ट्रमटेत्यादि'। भ्राष्ट्राट नादीनि करोतीत्यर्थ। तत्रानुप्रयुज्यमानो धातु साधनभेदेन भिन्नेष्वटने ष्वनुवर्तमान कृतिव्यापार वदस्तद्गतानि साधनादीनि प्रकाशयतीति पर स्परसम्बन्ध, भ्राष्ट्र चुल्लि, खस्य दूर खदूरमपवरक, स्थाल्य प्रक्षालिता यत्र निधाय पिधीयन्ते तत्स्थाल्यपिधानम्। 'अथ वेति'। प्रथमेनाथवाशब्देन वा च तध्वमोरित्यस्य व्यापार दर्शयति द्वितीयेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य, एव द्वितीयेप्युदाहरणे द्रष्टव्यम्॥

"यथाविध्यनुप्रयोग पूर्वस्मिन्"॥ 'यथाविधीति'। पदार्थानति वृत्तौ यथार्थे यदव्ययमित्यव्ययीभाव, अनुप्रयोग इत्यनुशब्दो धात्वर्थानु वादी न पश्चाद्भावेनानन्तर्यर्थे तेन पूर्वव्यवहितप्रयोगोपि भवति, पूर्व स्मिन्निति वचन विस्पष्टार्थे समुच्चये हि सामान्यवचनस्यानुप्रयोग

वक्ष्यति तेन ततोन्यत्राय विधिरन्यश्च विषय पूर्वमेव लोड्विधानम् । 'धातु सम्बन्धे प्रत्ययविधानादिति' । ननु च हिस्वान्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थक सङ्ख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात्, अतस्तदर्थाभिव्यक्त्यर्थमेवानुप्रयोग सिद्ध, अस्त्वेव किमेतावता वृत्तिकारोक्तो हेतुर्न भवति, अथ वा यावन्त मर्थमभिव्यक्तु हिस्वान्त समर्थ तावतो विवक्षायामनुप्रयोगासिद्धि मत्वै वमुक्तम् । 'यथाविध्यर्थं वचनमिति' । ननु च समुच्चये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति तत्र नियमो विज्ञास्यते समुच्चयएव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति ततश्च क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुयोगो भविष्यति, एव मन्यते समु च्चये सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोग इति नियमादन्यत्र धात्वन्तरस्यापि स्यादिति छिनत्तीति नानुप्रयुज्यतइति, पचतीत्यादेर्भिन्नार्थस्य त्वप्रसङ्गो लोडन्तेनानन्वयात्, समानार्थस्य तु सम्भवति सम्बन्धो यथा तस्यैव, एव सामान्यवचनस्य करोत्यादेरप्यनुप्रयोगप्रसङ्ग, तस्यापि हि सन्निहितलोड न्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात्सम्भवत्येवान्वय । ननु चैकस्या आकृतेश्च रित प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवति एतच्च कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र व्याख्यात तत्र यथा गवा स्वामी अश्वेषु चेति न भवति तथेहापि येनैव धातुना लोट्प्रयोग प्रारब्धस्तेनैवासौ समापयिष्यते, न । अस्यापि न्यायस्य वेदे लोके च व्यभिचारात्, वेदे तावदिन्द्राय राज्ञे सूकर इति चतुर्थी प्रयोगप्रकरणे चित्रप्रश्येनस्य वर्त्तिका ते धातुरिति षष्ठी, मयु प्राजापत्य इति तद्धितश्च देवतासम्बन्धे दृश्यते, लोकेपि सक्तु पय पपुरिति लिटा प्रहानेनिजुरिति लङ् प्रयुक्त, तस्मादारभ्यमेवैतत् ॥

"समुच्चये सामान्यवचनस्य" ॥ ननु च हिस्वान्तस्यानभिव्यक्त पदार्थकत्वाद्धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाच्चानुप्रयोग सिद्धो नार्थ एतेन तत्राह । 'सर्वविशेषेति' । असत्यस्मिन्यतो धातोर्लोड्विहित स तस्यानु प्रयुज्येत, एवमपि हिस्वान्तार्थस्याभिव्यक्तिर्भवत्येव धातुसबन्धश्चोपपद्यते, ननु च सर्वेषु विशेषेषु यदनुगत सामान्य तद्वाचिनोनुप्रयोगेपि तस्य सामान्यस्य सन्निहितेषु विशेषेषु पर्यवसानादर्थाभिव्यक्तिश्च सर्वेषा भवति धातुसबन्धश्च तत्र सामान्यवचनस्यैकस्यानुप्रयोगोस्तु बहूना विशेषवा

चिना वेति सम्प्रधारणायामेकस्यैव भविष्यति लघुत्वात्तत्राह । 'लाघव चेति' । अन्यथा तरुद्रुमादीनामेव प्रयोग स्याच्च वनस्पत्यादिशब्दाना मिति भाव । ननु भ्राष्ट्रमटेत्यादौ तस्यैवानुप्रयोगात्कथ सामान्यवचनता तत्राह । 'भ्राष्ट्रमटेत्यादि' । 'कारकभेदात् क्रियाभेदे सतीति' । भेद निबन्धन समुच्चयोऽप्येवमेवात्रोपपाद्य ॥

"छन्दसि लुङ्लङ्लिट" ॥ उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्य । 'अकरदिति' । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरडादेश ऋदृशोऽडि गुण ॥

"लिडर्थे लेट्" ॥ 'जोषिषदिति' । जुषी प्रीतिसेवनयोरनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदम्, इतश्च लोप परस्मैपदेषु, लेटोऽडाटाविति तिपो ऽडागम, सिब्बहुल लेटीति सिप्, इडागम । 'तारिषदिति' । सिविधौ बहुल णिद्वद्भाव उक्तस्ततो वृद्धि । 'पतातीति' । पत्लृ गतौ, तिप आडागम ॥

"उपसवादाशङ्कयोश्च" ॥ यदि मे भवानित्यादिनोपसवादस्य स्वरूप दर्शयति। 'कारणात इत्यादिना'। शङ्काया अनुसरणमनुगमनमि त्यर्थ । 'अहमेवेत्यादि' । त्रिपुरविजये देवै प्रार्थितस्य देवस्यैतद्वचनम् । ईश ऐश्वर्ये, उत्तमैकवचनमिट्, टेरेत्व, वैतोऽन्यत्रेत्यैकार । पशवो द्विपा दश्चतुष्पादश्च वायु देवा अब्रुवन्सोम राजान हनामेति सोऽब्रवीद्वर वृणै मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तादिति। मदग्रा मदाद्य प्रथम येषा ते तथोक्ता , ग्रहे कर्मण्यात्मनेपद यक् ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् झस्याडागम पूर्ववदै त्वम् । देवा सोममघ्नन्, सोऽपूयदशक्यतामागमत्, ते वायुमब्रुवन् इम न स्वदयेति, सोऽब्रवीद्वर वृणै मद्देवत्यान्येव व पात्राण्युच्यान्ता इति अह देवता येषा तानि तथोक्तानि, उच्यान्तादिति । वचेर्वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारण शेष पूर्ववत्, 'नेज्जिह्मायन्त इति'। इच्छब्द आशङ्का द्योत यति । जिह्माचरणेन नरकपात सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थ, जिह्म कुटिल पाप छन्दसि परेच्छायामिति क्यच्, अश्वाघस्यादिति योगविभा गेनात्व, वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शितम्। 'जिह्माचरणेनेति'। न पुनराचारे उपमानादन्यत्र क्यजस्ति, हेतौ शतृप्रत्यय । 'लिडर्थ एवायमिति'। हेतुहे

तुमद्भावे, कथम् उपसवादे तावत्करण हेतुर्द्दान हेतुमत् अन्यथा यदि मे भवानिद कुर्यादिति लिङ्क स्यात् विभाषा तु लिडिति अहमपि ते इद दास्यामीति लृट्, भाष्ये तु ,ददातेरपि लिङ् प्रयुक्त , आशङ्कापि कारणत कार्यानुसरण तत्र कारण हेतु कार्य हेतुमत्, अथापि करणमव धिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसवादे प्रतीयते न हेतुहेतुमद्भाव , आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीत्युच्येत तथापि लिङ्प्र योगसिद्धयेवश्य वक्तव्योत्रहेतुहेतुमद्भाव , अतो लिडर्थ एवायमित्यर्थ । 'नित्यार्थं तु वचनमिति' । छन्दसि नित्योत्र लिङ् दृश्यतइति मन्यते, तथापि व्यवस्थितविभाषया सिद्धमिति चेत्तदेव तर्हि वचनेन ज्ञाप्यते ॥

"तुमर्थे सेसेनसेऽसे कसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवे ङ्तवेन" ॥ 'कथ ज्ञायतइति' । कर्तरि कृदिति वचनात् भावस्तुमर्थो नोपपद्यतइति प्रश्न । अपकर्षापनय स्वार्थश्च धातूना भाव इति साध्य मानरूप स एव हि धातुवाच्यो भाव , घञादिवाच्यस्तु भावो धात्व र्थव्यतिरिक्त सिद्धतारूप । 'पिबध्याइति' । यको बहुल छन्दसीति लुकि पिबादेश । 'मादयध्याइति' । यक प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् ॥

"दृशे विख्ये च" ॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजन ॥

"ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" ॥ 'वितृद इति' । ओतृदिर् हिसाना दरयो ॥

"कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन" ॥ 'कृत्यानामर्थो भावकर्मणी इति' । यद्यपि भव्यगेयादिषु कर्त्ताप्यर्थ ब्रह्म करण स्नानीय चूर्णमित्यादिषु करणादयस्तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधान किं तर्हि स्वरूपेण, अत कृत्यतया विधान भावकर्मणोरेवेति भाव । 'दिदृक्षेण्य इति' । दृशे सन्नन्तात्केन्य । 'शुश्रूषेण्य इति' । शृणोते । 'सयादिसूत्रेपीति' । येन सयादयो विधीयन्ते तत्र तुमर्थे सेसेनसे इत्यत्रेत्यर्थ , । 'तस्य तु मर्थादन्यत्रेति' । अन्यथानेनैव तुमर्थे भावेपि सिद्धत्वादनर्थक तत्स्यात् ॥

"अवचक्षे च' ॥ 'एश्प्रत्यय इति' । शित्करण सार्वधातुक त्वार्थं तेन चक्षिङ ख्याञ् न भवति ॥

"भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्" ॥ सस्था नादीनामवधित्वेन लक्षणभाव । 'आ समाप्तेरिति' । सम्पूर्वो हि तिष्ठति समाप्तौ रूढ, सन्तिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ दर्शनात् । 'आतमितोरिति' । तमु ग्लानौ ॥

"अलखल्वो प्रतिषेधयो प्राचा क्त्वा" ॥ तुमर्थइत्येव । 'अल कृत्वेति'। अमैवाव्ययेनेति नियमादुपपदसमासाभाव । न कर्त्तव्यमित्यर्थ, 'वासरूप इति चेदिति'। पूर्वं तु प्रैषादिषु कृत्याना वचनेन स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितत्वादिह तदभावमभिप्रेत्य प्राग्ग्रहण विकल्पार्थमित्युक्तम् ॥

"उदीचा माङो व्यतीहारे"॥ 'अपमित्येति'। मेङ् प्रणिदाने क्त्वो ल्यपि मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्व, ह्रस्वस्य तुक् । 'अपूर्वकालत्वादिति'। पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादयमयते यदा चास्माद्वचनान्मयते क्त्वो भवति तदा समानकर्तृकयोरित्यादिना याचेर्न भवति अनेन बाधितत्वात्, यथा द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनम्, अनभिधानाद्वा । 'मेङ इत्यादि'। मेङोय कृतात्वस्य निर्द्देश कृतो न पुनर्माङ् मानइत्यस्य तस्य व्यतिहारे वृत्त्य-सम्भवादित्यर्थ, यद्येव मेङ इत्येव वक्तव्य तत्रायमप्यर्थो व्यतिहारग्रहण न कर्त्तव्य भवति तत्राह । 'ज्ञापनार्थमिति'। किं ज्ञाप्यतइत्याह । 'नानुबन्धकृतमिति'। प्रयोजनमाह । 'तेनेति'। यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत तत श्रूयमाणे पकारे दैप आत्व न स्यात् अनेजन्तत्वात् ततश्चादाब्विति प्रतिषेधे तस्य ग्रहण न स्याद्दाप लवनइत्यस्यैव तु स्यात् ॥

"परावरयोगे च" ॥ परावरशब्दयो सम्बन्धिशब्दत्वादन्यदपेक्ष परावरत्व तयो पूर्वपरयोरेव परावराभ्या योगो गम्यतइत्याह । 'परेण पूर्वस्येति'। पूर्वशब्देनात्रावरो विवक्षित । 'अप्राप्य नदीमिति'। नद्या पूर्वदेश इत्यर्थ । 'ततश्च नदी परा भवतीति'। परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते । 'अतिक्रम्य पर्वतमिति'। पर्वतस्य परस्तादित्यर्थः । ततश्चावर पर्वतो भवति तेनावरपर्वतयोगेन नदी विशेष्यते, अयमप्यपूर्व-कालार्थ आरम्भ, अतिक्रमोऽत्र कीदृश इति चिन्त्यम् ॥

"समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" ॥ क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्वधिकारेऽपि तदर्थस्यैव समानकर्तृकत्वं विज्ञायते न धातोरित्याह । 'समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोरिति' । समानशब्दोऽयमेकवाची, तत्रेति निर्द्धारणे सप्तमीं दर्शयति, षष्ठ्यामपि न दोषः सप्तमीत्वाश्रिता । 'पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानादिति' । प्राभाकरास्तु पूर्वप्रयुज्यमानादिति व्याचक्षते अनुष्ठाने पौर्वकाल्यं नाद्रियन्ते तद्भाष्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । उक्तं हि व्यादाय स्वपिति समील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वादिति, ननु च शक्तिः कारकं सा च प्रतिक्रियं भिद्यते तत्कृतं समानकर्तृकत्वमित्यत आह । 'शक्तिशक्तिमतो रिति' । इह समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्द्देशः क्रियते तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद्बहूनां न स्यात्तत्राह । 'द्विवचनमतन्त्रमिति' । अवश्यं येन केन चिद्वचनेन निर्द्देशः कर्त्तव्यः, तत्र समानकर्तृकत्वस्य पूर्वकालत्वस्य च भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदनिबन्धनयोर्द्विवचनबहुवचनयोः प्रथमभावित्वाद्द्विवचनं प्रयुक्तं न त्वेतत्तन्त्रमित्यर्थः, एवमपि लोकविज्ञानाच्च सिद्ध्यति तद्यथा लोके ऽमीषां ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्व एवानीयते एवमिहापि सर्वपूर्वाया क्रियाया प्राप्नोति तस्मादेव वक्तव्यं सर्वेषामेवात्र व्रजिं प्रति पौर्वकाल्यम् । 'स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति' । आख्यातवाच्या हि क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधानं तेन तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेणासम्बन्धः, तदुक्तं, गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति, एवं च क्त्वा प्रयोगोऽप्यनियतो भवति स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति । 'भुक्तवति ब्राह्मणइति' । ननु तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वाप्रत्ययः क्तवतुस्तु कर्त्तरि एव तद्धस्मिन्विषये भावे न भवतीति प्रत्युदाहरणत्वं वाच्यं, श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यतइत्येवमादीनां कर्तृभेदविषयाणां प्रयोगाणामसाधुत्वमेव । 'व्रजति जल्पति चेति' । यौगपद्यादिह पूर्वकालता नास्ति । 'अपूर्वकालत्वादिति' । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति यदेव हसति तदेव समीलयति न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् अवश्यं त्वसौ व्यादाय मुहूर्त्तमपि स्वपिति समील्य च हसति ततश्चोत्तरकालभाविस्वापहासाद्यपेक्षं पौर्वकाल्यं तदाश्रयश्च प्रत्ययः, इह

कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीति स्वशब्देनोक्तत्वात्, विभाषाग्र इत्यनेनापि न भवति किं कारणं साधनपौर्वकाल्यविषयाणामग्रयादीनां तत्र ग्रहणमन्येभ्यो भोक्तृभ्य पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति, इह तु व्रज्यपेक्ष भोजनस्य यत्पौर्वकाल्य तत्र क्त्वाप्रत्ययश्चोद्यते तत्पूर्वशब्देनोक्त, न च वच नसामर्थ्यादुक्तेपि प्रसङ्ग, साधनपौर्वकाल्यविषये ऽग्रयादावुपपदे चरितार्थ त्वात् क्रियाविषयत्वाच्च कालव्यवहारस्य तद्द्वारकमेव साधनपौर्वकाल्य द्रष्टव्यम, उक्त हि, क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिकेति, इहास्यते भोक्तुमिति वासरूपेण लड् भवति यदा ऽसे क्त्वा भवति तदा भुजेर्लडादय एव भवन्ति आसित्वा भुङ्क्त इति न तु तुमुन् अनभिधानात् आसित्वा भोक्तुमित्युक्ते प्रक्रमत इत्यादिना सम्बन्ध प्रतीयते ॥

"आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" ॥ 'द्विर्वचनसहिताविति'। केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह। आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसङ्ख्यानाद् द्विर्वचनमिति'। नित्य वीप्सयोरित्यत्र तु वामनो वक्ष्यति तिङ्क्षु नित्यता अव्ययकृत्सु चेति तन्मते नित्यग्रहणादेवात्र द्विर्वचनम्। 'पायपायमिति'। आतो युक् ॥

"न यद्यनाकाङ्क्षे" ॥ 'अनाकाङ्क्ष इति'। यद्यद्यजन्तेन नञ्समास, तद्दर्शितम्। 'नापर किञ्चिदाकाङ्क्षत इति'। क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितो पीति'। णमुल् चेत्युक्त तदपेक्ष पूर्वत्वमपिशब्दादनन्तरसूत्रविहितोपि आभीक्ष्ण्येनाभीक्ष्ण्ये च क्त्वामात्रस्य प्रतिषेध इत्यर्थ.। एतच्च पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्येव प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविज्ञानाल्लभ्यते ॥

"विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु" ॥ अग्रशब्दो देशविशेषवचनोप्यस्ति प्रभोरग्रे भुङ्क्त इति इह तु प्रथमशब्दसाहचर्यात्कालविशेषवाचिनो ग्रहणम्। अनुकरणत्वाच्चाग्रे इति विभक्तेर्लुगभावोऽस्य वामीयमिति यथा, 'आभीक्ष्ण्य इतिनानुवर्त्तत इति'। अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेय युक्ति', तदनु वृत्तौ हि पूर्वसूत्रेण प्राप्ते विभाषा स्याद् एव च ब्रुवता साधनपौर्वकाल्यविषया अग्रयादय इत्युक्त भवति, क्रियापौर्वकाल्ये हि अग्रयादिभिरेव तस्योक्तत्वादाभीक्ष्ण्येपि क्त्वाणमुलोरप्राप्तिरिन्याभीक्ष्ण्यइत्यनुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात्, न च द्विर्वचनमन्तरेणाभीक्ष्ण्य द्योतयितु शक्यमिति

न तद्द्योतनायापि क्त्वाणमुलोर्विधानमुपपद्यते । नन्वननुवर्तमानेप्याभी क्ष्ण्यग्रहणे पूर्वसूत्रस्यावकाशो यत्राग्रयादयो न सन्ति अस्य तु यत्राभीक्ष्ण्यं नास्ति सोवकाश , आभीक्ष्ण्ये चाग्रयादिषु च सत्सूभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोतीत्युभयत्र विभाषेय युक्ता, एव मन्यते पूर्वविप्रतिषेधेना भीक्ष्ण्ये नित्य एव विधिर्भवतीति, अग्रेभोजभोज व्रजति अग्रेभुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति, एव पूर्वप्रथमयोरपि द्रष्टव्यम् । नन्वेव णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु समानकर्तृकयोरित्यादिना प्राप्ते सत्ययमारम्भ इति पुनरप्युभयत्रविभा षेव युक्ता, नैतदस्ति, सह विहितौ यौ क्त्वाणमुलौ यद्विषये वास रूपविधेरभावो ज्ञापयितुमिष्टस्तावनन्तरसूत्रविहितौ क्त्वाणमुलावभिप्रे त्याप्राप्तविभाषेयमुच्यते न तु क्त्वाणमुल्मात्रापेक्षया । 'क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवत इति' । किमर्थं पुन क्त्वाविधीयते यावता नाभीक्ष्ण्येपि समानकर्तृकयोरित्येवासौ सिद्ध । सत्य, विभाषाग्रहणेन वासरूपविधेरभावो ज्ञाप्यतइति वक्ष्यति न च केवल णमुल्विधौ तदभावो ज्ञापयितुमिष्यते कि तर्हि क्त्वासहितणमुल्विधौ, तस्माण्णमुल क्त्वासहितस्य विधिर्यथा स्यादिति णमुल् चेत्यनुवृत्त्या क्त्वोप्यनुवाद क्रियते, एव हि द्वयो सह विधातुमुपादीयमान विभाषाग्रहण तादृश एव विषये वासरूपविधेरभाव ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् । 'अग्रेभोज व्रजतीति' । अन्येभ्यो भोक्तृभ्य पूर्व भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थ । 'आभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्तीति' । अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्येव न भवतीत्यर्थ । 'उपपदसमास कस्मान्न[1] भवतीति' । प्राप्तविभाषायामस्यामग्रयादीना पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्व न तु प्रत्य योत्पत्तौ तयोराभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादित्यनुपप दत्वमप्राप्तविभाषाया त्वग्रयादीना प्रत्ययोत्पत्ति प्रति निमित्तत्वान्निमि त्तस्य चोपपदसञ्ज्ञाविधानादुपपदसमास "प्राप्नोतीति भाव । 'अमैव यत्तुल्यविधानमिति' । एतच्च तत्रैव व्याख्यातम् ॥

"कर्मण्याक्रोशे कृञ खमुञ्" ॥ उदाहरणेषु करोतिरुच्चारणे वर्तते तस्य शब्दात्मकमेव कर्म भवति तत्र चोरादिशब्दा शब्दप्रधाना

१ कस्माच्च क्रियते इति २ पु पाठ ।

चोरङ्कारं कोर्थं चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थस्तदाह । 'चोरोसीत्यादि'। 'चोरङ्करणमिति'। चोरशब्दोच्चारणम्। 'आक्रोशसम्पादनार्थमिति'। निन्दितशब्दोच्चारणमन्तरेण तस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात्। 'न त्वसाविति'। न हि चोरोसीति वचनेन चोरः क्रियते ॥

"स्वादुमि णमुल्" ॥ 'स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति'। एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते। 'स्वाद्वर्थेष्विति'। मान्तत्वमपि सर्वेषां भवति अर्थे सम्भवात्, लवणसम्पन्नशब्दावपि स्वादुशब्दपर्यायौ। अथ स्वादुमीति मकारान्तनिपातनं किमर्थं यावता खमुञ् प्रकृतः सोनुवर्त्तिष्यते तत्रारुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मान्तत्वं सिद्धमिति तत्राह। 'मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थमिति'। भावप्रत्ययविषये मान्तत्वे निपात्यमाने वोतो गुणवचनादिति ङीन्न भवति मकारान्तत्वादुकारान्तत्वाभावादित्यर्थः। 'चव्यन्तस्येति'। खमुज्यपि न सर्वत्र मुम् सिद्ध्यति तद्विधावनव्ययस्येत्यधिकारादिति भावः। एवं तर्हि मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु प्रकृतः खमुञेव विधेयः, नैतदस्ति, अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति ङीप्स्यादेव णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते, अवश्यं चोत्तरत्र णमुल् विधेय इति लाघवाभावादिहैव कृतः। 'अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वेति'। द्वयोर्वाक्ययोस्तन्त्रेणोपादानमेतत्, स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते इतीकाराभावस्योदाहरणम्, अस्वादु स्वादु भुङ्क्ते इत्यव्ययस्य, इह यदि क्त्वादयः प्रत्ययाः कर्त्तरि कृदितिवचनात्कर्त्तरि स्युः, इह पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तात्तृतीया न स्यात् क्त्वाप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्तेति, अथ क्त्वाप्रत्ययेनाभिधाने सत्यपि भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्त्तेति कृत्वानभिहिताश्रया विभक्तिर्भवति तृतीया, यद्येवमोदने द्वितीया प्राप्नोति किं कारणं भुजिप्रत्ययेनाभिधानेपि क्त्वाप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति तथा यदि कर्मणि स्युः पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति देवदत्तात्तृतीया प्राप्नोति ओदनात्प्रथमा पक्त्वौदनो भुङ्क्ते देवदत्तेन पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्येव तु भवति तथास्मिन् णमुल्यपि स्वादुङ्कारं भुज्यते यवागूर्देवदत्तेनेति यवाग्वा द्वितीया न भवति स्वादुङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इत्य

त्रापि कर्मणि द्वितीया भवति कर्त्तरि तृतीया च न भवति, एवमा तुमुनो द्रष्टव्य, तथा तुमुन्ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थाया समानकर्तृकेषु तुमुन्निन्य त्रापि तुमुनि भोक्तुमोदन पच्यते देवदत्तेन इष्यते ग्रामो गन्तु देवदत्तेन भोक्तुमोदन पचति देवदत्त ग्राम गन्तुमिच्छति देवदत्त इति सर्वत्रानुप्र योगाद्यत्र लादयस्तदनुरोधेनैव कर्तृकर्मणोर्विभक्तिर्भवति, तस्मादव्ययकृत समानाधिकरणाइति वक्तव्य, केन समानाधिकरणे, अनुप्रयोगेण, एतदुक्त भवति, अनुप्रयुज्यमानाद्धातोर्यस्मिन्कारके लादयो विहितास्तत्रैवाव्ययकृ-तोपि भवन्तीति, एव ह्युभाभ्या कर्तृकर्मणोरभिहितत्वाद्यथायथ विभ क्तय सिद्ध्यन्ति, वृत्तिकारस्त्विममर्थमन्यथा साधयितुमाह । 'तुमर्थाधिका राच्चेति । तत्र सयादिसूत्रे तुमर्थग्रहणात्तुमुन् भावे भवतीति ज्ञापित तदेव च तुमर्थग्रहण शकधृषज्ञेति यावदनुवर्त्तते ऽत सर्वएते क्त्वादयो भावे भवन्तीति तत्र चोदयति । 'यद्येवमिति' । 'तृतीया कस्मान्न भवतीति' । एतच्चोपलक्षण स्वादुङ्कार यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणि द्वितीया कस्माच्च भवतीत्यपि द्रष्टव्यम्, अनभिहितइति पर्युदासे चैतच्चोद्य तदा हि सत्यभिधानेनभिधाने च यतानभिधान तदाश्रया विभक्ति प्राप्नोति, परिहरति । 'भुजिप्रत्ययेनेति' । अनभिहितइति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयत इति भाव । तदा हि यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेधो भवति । ननु च शक्ति कारकमन्या च करणविषया शक्तिरन्या च भुजिविषया तत्र यद्ये कस्या शक्तेरभिधानमनभिधान च स्यात्स्यादय परिहार, यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेध इति शक्तिभेदात्त्वयुक्त इत्यत्राह । 'न चास्मिन्निति' । कि कारण भेदो न विवक्षित इत्याह । 'समानकर्तृकत्व हि विरुध्यत-इति' । ननु च मा नामास्मिन्प्रकरणे शक्तिभेदो विवक्षितोऽनभिहितइत्यत्र कस्मान्न विवक्ष्यते, असबद्धमेतत्, कथ हि तस्मिन्नेव प्रयोगे तदेव विवक्षा-विवक्षे स्याता, किञ्चानभिहितइत्येकत्वादीनामाधारनिर्द्देशो ऽनभिहिते कर्मादौ यदेकत्वादि तत्रेति द्रव्यमेव चैकत्वादीनामाधारो न शक्तिरतस्त त्रापि द्रव्यमेवानभिहितमित्युच्यते तस्य च शक्तिद्वारेणाभिधानानभिधा नयो सतोर्यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेधो भवतीति युक्तमेव । अभ्युपेत्यापि

शक्तिभेदविवक्षा परिहारमाह। 'प्रधानशक्त्यभिधाने चेति'। आख्यातपद वाच्या क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधान विशेषणभूता त्वप्रधान तद्वारेण तद्विषययो शक्त्योरपि गुणप्रधानभाव, तत्र प्रधानानुवर्तित्वाद्गुणाना तन्मुखप्रेक्षित्वा त्तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात् यथायथ विभक्तिसिद्धिरित्यर्थ । उक्त च

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययो पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्ध्यते ॥
प्रधानविषया शक्ति प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥

इति । वय तु ब्रूम सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभाभ्या सम्बन्धाभावादे केनैव प्रधानेन शाब्दोन्वय इति इतरेण तु सन्निधानादार्थ इति ॥

"अन्यथैवकथमित्थसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" ॥ 'कथ पुनरसौ सिद्धा प्रयोग इति'। सिद्ध ओदन इत्यादौ सिद्धशब्दो निष्पन्नवचन, ततश्च सिद्ध श्चेदप्रयोग कथमप्रयुज्यमानात्ततो णमुल्विधिरिति प्रश्न, सिद्धे सत्या रम्भो नियमार्थ इतिवत्प्राप्तवचन सिद्धशब्द इत्युत्तरम्। 'निरर्थकत्वादि ति'। निष्प्रयोजनत्वात्। 'एवमेवेति'। निरर्थक एव सन्नित्यर्थ । एतदेव स्फोरयति । 'अन्यथा भुङ्क्ते इति'। 'यावानर्थ इति'। उदाहरणेष्वनुप्र योगेषु या क्रिया तत्प्रकारवचना अत्रान्यथादय । 'अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते इति'। अत्र तु विना करोतिना शिरसोन्यथा करण न प्रतीयते भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्यते ऽतोवश्य प्रयोज्य करोति ॥

"यथातथयोरसूयाप्रतिवचने"॥'यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्तीति'। पृच्छति सति यद्यसूयन्प्रतिवक्तीत्यर्थ, असु मानसोपतापे कण्ड्वादि । 'तत्रेति'। एव भूते विषये यत्प्रतिवचन तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थ । यथा कारमिति'। प्रष्टुमनर्ह सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम्। 'यथा कृत्वाह भोक्ष्यइति'। तत्त्वकथनमेतत्। कथ पुनरत्र क्त्वाप्रत्ययो यावता सिद्धा प्रयोगइति वचनादनर्थकोत्र करोति, ततश्च भेदनिबन्धनस्य पौर्वकाल्यस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावान्नात्र प्राप्नोति, णमुल् पुनरुभयाभावेपि वचन

सामर्थ्याद्भवति, उच्यते, क्रियासामान्यवचन करोतिस्तद्विषयप्रकारो यथा तथाशब्दाभ्यामुच्यते तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति ततश्च यथा भोक्ष्यतइति यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोतावित्येतावता सिद्धाप्रयोगत्वमुच्यते न पुनरत्यन्तमभिधेयाभावात्, ततश्च क्रियाभेदनिबन्धन उपपन्न एव क्त्वाप्रत्यय, एव च कृत्वा पूर्वसूत्रेपि वासरूपेण क्त्वा भवति, भाष्येपि तत्र तत्र प्रयुज्यते अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार उक्त, कथ कृत्वा बाधकमित्यादि ॥

"कर्मणि दृशिविदो साकल्ये" ॥ 'कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट इति' । सकलस्य भाव साकल्य तद्विशिष्टे कर्मण्युपपदइत्यर्थ । 'कन्यादर्शं वरयतीति' । अत्र दर्शनविषयभूताना सर्वासामेव कन्याना वाक्यार्थेनान्वयात्साकल्य, सर्वा कन्या वरयतीत्यत्रापि दर्शनविषयभूता इत्यर्थ, अतिशयप्रतिपादनपर चैतत्, यस्मात्कस्याश्चित्परित्यागेपि भवत्येव । 'जानाति लभते विचारयति वेति' । सत्तार्थस्य तु विदेरकर्मकत्वादग्रहणमिति भाव ॥

"यावति विन्दजीवो" ॥ विन्देति विदेर्लाभार्थस्यानुकरण तस्य हि विन्दतीत्यादौ शे मुचादीनामिति नुमस्ति । 'यावल्लभते तावद् भुङ्क्ते इत्यर्थ इति' । एतेनासाकल्य दर्शयति साकल्ये हि पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

"चर्मोदरयो पूरे" ॥ कर्मणीत्यनुवृत्ते पूरेरिति ण्यन्तस्येद ग्रहणं केवलस्याकर्मकत्वादित्याह । 'पूरयतेरिति' । 'उदरपूर भुङ्क्तइति' । उदर पूरयन् भुङ्क्तइत्यर्थ । एवमादिषु प्रायेण पौर्वकाल्य नास्ति तस्मात्पूर्वकालइति न सम्बन्धनीयमित्याहु ॥

"वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्" ॥ गोष्पदपूरमिति' । गोपद पूरयन्वृष्ट इत्यर्थ, वृषेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्त, अत्रापि पूर्वकालइति न सम्बन्धनीयमित्याहु । 'सीतापूरमिति' । सीता लाङ्गलपद्धति । 'अस्य ग्रहण किमर्थमिति' । सन्निधानादेव पूरयतेरूलोपो विज्ञास्यतइति

प्रश्न । 'उपपदस्य मा भूदिति'। अस्येत्यनुच्यमाने वर्षप्रमाणवदूलोपोपि समुदायविषयो विज्ञायेत प्रकृत्युपपदसमुदाये सन्निहितो य ऊकारस्तस्य लोप इति ततश्चोपपदस्यापि स्यादिति भाव । ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामिति शक्यमकर्तुं, कथ गोष्पदप्रमिति, प्रा पूरणादित्यस्माद्धातोरातोनुपसर्गे क क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वनपुसकत्वे, न रूपभेदो नार्थभेदो न स्वरभेद कप्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्व णमुल्यूलोपे कृते पूर्वस्य स्वरभाजोभावाल्लितीत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरस्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावस्थानमित्यन्तोदात्तत्वमेव, ननु च णमुलि सति कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वाद्विभक्तीना श्रवण न भवति तरपि च गोष्पदप्रतरमिति भवति, कल्पबादौ च गोष्पदप्रकल्प इति भवति, अज्ञातादिषु चाव्ययत्वादकज्भवति के तु सति सर्वमेतन्न सिद्ध्यति, उच्यते, इष्यते तावद्विभक्तीना श्रवणमेकेन गोष्पदप्रेणेति तरबादिषु चोपन्यस्तानि रूपाणि नेष्यन्तएव, एतच्च भाष्ये ऊलोपप्रत्याख्यानादवसीयते। ननु च गोष्पदपूरमित्याद्यपि घञैव सिद्ध न सिद्ध्यति यदि तावत्करणे घञ विधाय तदन्तेन कर्मणि षष्ठ्या समास क्रियते ततस्थाथा[illegible]स्वरेणान्तोदात्तत्व स्यादथ भावे घञि व्यधिकरणपदोबहुव्रीहि क्रियते गोष्पदस्य पूरणमस्मिन्वर्षइति तत पूर्वपद प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग, गोष्पदपूरन्तरा गोष्पदपूरङ्कल्पमित्यादि न च सिद्ध्यति तस्माद्वर्षप्रमाण इति वक्तव्यम् ॥

"चेले क्नोपे" ॥ 'अस्माद्धातोर्ण्यन्तादिति'। पुका निर्देशादेव ण्यन्तत्वमवसीयते, व्याख्यानाच्चेल इत्यर्थग्रहणमित्याह। 'चेलार्थेष्विति'। 'चेलक्नोप वृष्ट इति'। चेल क्नोपयन् शब्द ययन्वृष्ट इत्यर्थ, यथा वर्षेण चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इति यावत् ॥

"निमूलसमूलयो कष" ॥ अत्र प्रकरणे समानकर्तृकत्वमेव । 'निमूलकाषमिति'। कषतिर्हिंसार्थ । एकस्यैव धात्वर्थस्य सामान्यविशेषभावेन भेदे सति विशेषणविशेष्यभाव, निगत मूलमस्य निमूल, सह मूलेन समूल कषण करोति, सह मूलेन कषतीत्यर्थ । एव सर्वत्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

"समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" ॥ 'जीवग्राहमिति' । जीवतीति जीवः, इगुपधलक्षणः कः, जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥

"करणे हनः" ॥ 'नित्यसमासार्थं चेति' । हिंसार्थानामित्यनेन णमुलि तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पितः समासः स्यात् अतो हिंसार्थेप्यनेनैव णमुलेषितव्य इत्यर्थः । कथं पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते, यावता ऽहिंसार्थे हन्तौ सावकाशोयं विधिर्हिंसार्थानामित्यस्य तु हन्तिव्यतिरिक्तो हिंसार्थो ऽवकाशः, हिंसार्थे हन्तावुभयप्रसङ्गे परत्वात्स एव विधिः प्राप्नोति तत्राह । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । कथं तर्हि हिंसार्थानामित्यत्रोदाहरिष्यते दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातं वेति । अत्राहुः । यत्रैक एव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषणविशेष्यभावमनुभवति सोस्य विषयः, कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनात्, अत्यन्तभिन्नधात्वर्थसम्बन्धे तु तेनैव णमुल् भवतीति, एवं च नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति, कोर्थः, यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थ इत्यर्थः । इह द्विर्हन्ग्रहणं समूलग्रहणं च क्रियते सकृदेव तु शक्यं कर्तुं, कथम्, एवं वक्ष्यामि जीवाकृतयोर्ग्रहकृञः, शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः, निमूले कषः, समूले हनश्च, चकारात्कषश्च, ततः करणे हन इत्येव, यद्येतत्कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति एतद्ग्रहादिष्विति वक्तव्यं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"स्नेहने पिषः" ॥ व्याख्यानात्स्नेहनद्रव्यार्थग्रहणमित्याह । 'स्नेहनवाचिनीति'। 'उदपेषमिति' । पेषंवासवाहनधिषु चेत्युदकस्योदभावः, शुष्कचूर्णेत्यत्र स्नेहनग्रहणं न कृतं कर्मणि तत्र प्रत्ययः इह तु करणे ॥

"हस्ते वर्त्तिग्रहोः" ॥ जीवे ग्रहः, हस्ते च, वर्त्तेश्चेति, नोक्तं तत्र कर्मोपपदमिह तु करणम् । 'वर्तिर्ण्यन्त इति' । निर्देश एवात्र प्रमाणम् । 'हस्तवर्त्तं वर्त्तयतीति' । हस्तेन वर्त्तयति गुलिकां करोतीत्यर्थः ॥

"स्वे पुषः" ॥ 'स्वपोषमिति' । 'पित्पर्यायवचनस्य चेति' । स्वरूपेपि भवति ॥

"सञ्ज्ञायाम्" ॥ अनधिकरणार्थोयमारम्भ, पूर्वयोगस्त्वसञ्ज्ञार्थ, कथ तर्हि ग्रामे बन्ध इति वासरूपविधिना घञ भविष्यति ॥

"कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहो" ॥ 'जीवेन नष्ट इति'। जीवेन करणेनापद प्राप्त इत्यर्थ । 'पुरुषेणोढ इति'। पुरुषेण करणेन देशान्तर प्रापितो देवदत्तादिरित्यर्थ ॥

"ऊर्द्धे शुषिपूरो" ॥ 'ऊर्द्धशोष शुष्यतीति'। वृक्षादिरूर्द्ध एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थ । 'ऊर्द्ध पूर्यतइत्यर्थ इति'। ऊर्द्धमुख एव सन् घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थ ॥

"उपदशस्तृतीयायाम्" ॥ इत प्रभृति यौर्वकाल्यमप्यस्ति। 'मूलकोपदश भुङ्क्त इति'। ननु च नात्र तृतीयान्तस्योपदशिना सबन्ध, नहि मूलकेनान्य उपदश्यते कि तर्हि तदेवोपदश्यते, भुजिना तु सबन्ध उपपद्यते तम्प्रति करणत्वात् कि तूपदशिना सामर्थ्याभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति उपपदसञ्ज्ञा च न स्यात् तदभावादुपपदसमासोपि न प्राप्नोति, वचनस्य तु दशनैरुपदश्य भुङ्क्तइत्यादिरवकाश स्यादित्यत आह। 'मूलकादि चेति'। सत्य मूलकादेर्भुजिनैव शाब्दोन्वय उपदशिना तु कर्मापेक्षाया सन्निधानाद्योग्यत्वाच्च वस्तुत सबन्धोस्त्येव, भुजि प्रति करणत्वमन्यथा नोपपद्यते, ततश्चायमर्थ, मूलकेन भुङ्क्ते कि कृत्वोपदश्य, किमुपदश्य तदेव मूलकमिति, यदि तु यत्र तृतीयान्तेनैव शाब्दोन्वयस्तत्रैवाय प्रत्ययोभिमत, स्यात् करणइत्येव ब्रूयाद् यथा करणे हन इति, तस्मादार्थेन सबन्धेन सामर्थ्ये सति प्रत्ययादिक सर्व भविष्यति ॥

"हिंसार्थाना च समानकर्मकाणाम्" ॥ धातुसबन्धइत्यधिकारादनुप्रयोगधातुना समानकर्मत्व विज्ञायतइत्याह। 'अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणामिति'। 'कालयति'। काल विक्षेपे चुरादि । 'दण्डताडमिति'। तड आघाते चुरादिरेव। 'उपहत्येति'। वा ल्यपीत्यनुनासिकलोप, ह्रस्वस्य तुक् ॥

"सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्ष." ॥ 'उपशब्द प्रत्येकमिति'। पीडादीना समाहारद्वन्द्व कृत्वोपपूर्व पीडरुधकर्ष इत्युत्तरपदलोपी समास,

सौत्र पुल्लिङ्गनिर्द्देश, करणाधिकरणविवक्षाभेदेनोपपदेषु विभक्तिद्वयम् । कर्षतेरिति भौवादिकस्य न कृषतेरिति तौदादिकस्य शपा निर्द्देशात्, शपा निर्द्देशस्तु विहितगुणस्योच्चारणाद्विज्ञायते, सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा, किञ्च स्याद्यदि तौदादिकस्य ग्रहणं स्यात् यावताभयोरपि विलेखना र्थत्वान्नार्थभेदो नापि रूपभेद, यद्यप्युभयोरपि विलेखने पाठस्तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये विलेखने वृत्ति पञ्चभिर्हलै कृषतीति, तेन क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति तौदादिकात्क्त्वाप्रत्यय एव भवति न णमुल् ॥

"समासत्तौ" ॥ 'सप्तम्या तृतीयायामित्यनुवर्त्ततइति' । पूर्वसूत्रेपि स्वरितत्वादेव तृतीयानुवर्त्तते सप्तम्या तु तस्या निवृत्तिर्मा विज्ञायीति चकार क्रियते, तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्ततइति न चोदनीयम् । 'युद्धसरम्भादिति' । कोपादिना मन क्षोभपूर्वको वाक्कायविकार सरम्भ, युद्धार्थ सरम्भो युद्धसरम्भ, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमास । 'अत्यन्त सन्निकृष्य युद्धन्तइत्यर्थ इति' । सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत्क्लेशग्रहण भवतु मा वा भूदिति ॥

"प्रमाणे च" ॥ 'तृतीयासप्तम्योरित्येवेति' । अर्थानुवृत्तिप्रदर्शन मेतत्, नह्येवविध शब्द प्रकृतोस्ति । 'द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति' । द्वयोरङ्गुल्यो समाहारो द्व्यङ्गुल तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् समासान्त, द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थ, ह्रस्वा खण्डा खण्डिका ।

"अपादाने परीप्सायाम्" ॥ 'परीप्सा त्वरेति' । ञित्वरा सम्भ्रमे घटादि, घटादय षित, षित्त्वादङ् । 'शय्योत्थायमिति' । उद स्थास्तम्भोरिति तिष्ठतिसकारस्य तकार, पूर्ववद्युक् 'अवश्यकर्त्तव्यमपीति' । अक्षिप्रक्षालनादिकम् । 'द्वितीयाया परीप्सायामित्येवेति' । अनुदात्त पदमेकवर्जमित्यत्रापि परीप्सा भवत्येव, कथ परिभाषेय पदग्रहण च परिभाषार्थ तेनोदात्त स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमच वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्त कर्त्तव्य न विलम्बितव्यमिति ॥

"स्वाङ्गे ध्रुवे" ॥ स्वाङ्गलक्षण चतुर्थे वक्ष्यते अद्रवन्मूर्त्तिमदित्यादि । 'अक्षिनिकाणमिति' । कण निमीलने चुरादिर्निपूर्व । 'उत्क्षिप्य शिर क

थयतीति'। ननु च ध्रुवमिति नित्यमुच्यते ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवीति यथा, अध्रुवमनित्यं शिरश्चाप्यनित्यमेव प्राणिनामेवानित्यत्वादत आह। 'यस्मिन्नङ्ग इति'। अय भाव । विशेषणसामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते प्रकर्षेण यदध्रुवमिति, प्रकर्षश्च जीवत्यपि प्राणिनि कदा चिदभाव इति ॥

"परिक्लिश्यमानसिद्धौ च" ॥ 'परिक्लिश्यमान इति' । क्लिशु विबाधन इत्येतस्यैतद्रूप न तु क्लिश उपताप इत्यस्य, परिश्च सर्वतो भाव इत्याह । 'परिक्लेश सर्वतो विबाधनमिति' ॥

"विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयो " ॥ 'अनवयवेनेति' । साकल्येन । 'पदार्थानामिति' । गेहादीनाम् । 'तात्पर्यमिति' । पौन पुन्यमाभीक्ष्ण्यमित्यर्थ , द्रव्ये व्याप्तिरित्यादिना व्याप्त्यासेवयोर्विषयविभाग दर्शयति । 'गेहानुप्रवेशमिति' । ननु व्याप्तौ वीप्सा गम्यते आसेवाया च नित्यत्वमिति नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचन प्राप्नोति तत्कस्मान्न भवतीत्याह । 'समासेनेति' । यद्यपि समास एतयोरर्थयोर्न विधीयते तथापि स्वभावत एतयोस्तेनाभिधान यथा सप्तपर्ण इति, पर्वगताया वीप्साया पर्वणिपर्वणि सप्तपर्णान्यस्येति । 'तथा च वक्ष्यतीति' । नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्यति भाष्यकार । 'तिङ्क्षु नित्यतेति' । उपलक्षणमव्ययकृत्सु चेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेदिति' । आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यनेन क्त्वाणमुलौ द्वावपि विहितौ तत्र विश्यादिभ्यो णमुलेव यथा स्यात् क्त्वाप्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थं पुनर्णमुलुच्यत इति चेदित्यर्थ । दूषयति । 'नेष्टत्वादिति'। इष्यते ह्यासेवाया विशिप्रभृतिभ्य क्त्वा गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्त इति । 'द्वितीयोपपदार्थं तर्हीति' । अत्र हि द्वितीयाया चेत्यधिकाराद् द्वितीयान्तस्योपपदसज्ञा लभ्यते, किमर्थं पुनरुपपदत्वमिष्यत इत्याह । 'उपपदसमास इति' । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वचनात्पक्ष इत्युक्तम् । 'तेन हि सत्युपपदाभाव इति'। सप्तमीस्थस्य कस्य चिदभावात् ॥

"अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु" ॥ असु क्षेपणे ञितृषा पिपासायाम् । 'क्रियामन्तरयतीति क्रियान्तर इति' । व्यवधानवाचिनोन्तरशब्दात्तत्करोतीति णिचि कर्मण्यण् । 'पाययतीति' । पिबतेर्णिचि शाच्छासाह्वेत्यादिना युक् । 'अत्यसनेनेत्यादि' । यच्चाद्य पान यच्च त्र्यहे गते भविता तन्मध्यवर्त्तित्वादत्यसनतर्षणयो,रेतदेव स्पष्टयन्नुदाहरणस्यार्थमाह । 'अद्य पाययित्वेत्यादि' । 'त्र्यहमुपोष्येति' । उपपूर्वाद्वसे क्त्वो ल्यप् यजादित्वात्सम्प्रसारण, शासिवसिघसीना चेति षत्व, मत्रोपवासेन भोजन व्यवधीयते । 'अहरिति' । कालाध्वनोरिति द्वितीया । कृत्स्नमहरिनत्यस्य क्षिप्त्वा गत इत्यर्थः । 'योजनमत्यस्येति' । क्व चित्स्थानादौ पाययित्वा ततो योजनमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थः ॥

"नाम्न्यादिशिग्रहो" ॥ 'आदिशेर्ग्रहेश्चेति' । एतेनाङो दिशिनैव सम्बन्धो न ग्रहिणेति दर्शयति ॥

"अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ" ॥ अयथाभिप्रेताख्यानइति नञः प्रश्लेष पश्चान्निर्द्देशाद्विज्ञायते, अन्यथाऽसन्देहार्थं पूर्वं निर्द्दिशेत्, अयथाभिप्रेतशब्दश्चाख्यानक्रियाविशेषण, यथाभिप्रेत न भवति तथाख्यानइत्यर्थः, पुत्रजन्म प्रार्थयमान ब्राह्मण गत्वा केन चिद्गोपनीयवचोचैराख्यात ब्राह्मण पुत्रस्ते जात इति तमसूय्यमाणो ब्राह्मण आह । 'किं तर्हीति' । पुत्रजन्माख्यानस्य प्रियत्वेपि आख्यानप्रकारस्यानभिप्रेतत्वाद्भवत्युदाहरण,मत एवायथाभिप्रेताख्यानइत्युक्त न पुनरप्रियाख्यान इति । 'आचष्टइति' । लङ् ख्यासस्से शपो लुकि स्को संयोगाद्योरिति ककारलोप,, षढो कः सि, उदाहरणेऽयथाभिप्रेताख्यान दर्शयति । 'उच्चैर्नामेति' । नामशब्द प्रसिद्धो न पुनरिद ब्राह्मणवाक्यमुक्तमिति उपदशस्तृतीयायामित्यत्रेदमुक्तम् । 'समासार्थं वचनमिति' । एतदेवोपपादयति । 'तथाहीति' । क्त्वा चेत्यत्र तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते तस्मादनेन य क्त्वा विहितस्तेनैव पक्षे समासो लभ्यते न तु समानादिसूत्रविहितेन, नहि तेन तृतीयाप्रभृतिषूपपदेषु क्त्वाविधीयतइत्यर्थः । णमुल्ग्रहणमनर्थकं प्रकृतो ह्यसौ तत्र क्त्वा चेति वक्तव्यमित्यत आह । 'णमुलधि

कार इत्यादि'। तुल्यकक्षत्व, तुल्यबलत्वम्। 'तेनेत्यादि'। यदि तु चकारेण यत्नेन णमुलनुकृष्येत उत्तरत्र नानुवर्त्तेत यत्नाभावात्, पुनर्णमुलग्रहणे तु द्वन्द्वनिर्दिष्टयोर्द्वयोरप्युत्तरत्रानुवृत्ति सिद्धा भवति ॥

"तिर्यच्यपवर्गे"॥ 'तिर्य्यक्कृत्येति'। तिरोऽञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्विन्, तिरसस्तिर्यलोपइति तिर्यादेश, व्युत्पत्तिमात्र चैतन्न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति समुदायो ह्ययमपवर्गे वर्त्तते तद्दर्शितम। 'समाप्य गत इत्यर्थ इति'। 'तिर्यक्कृत्वेति'। अनृजु कृत्वा ऽयत स्थित पार्श्वे स्थित्वेत्यर्थ, तिर्यचीत्ययुक्तोय निर्द्देश भसज्ञाया सत्यामच इत्यकारलोपे तिरश्चीति भवितव्यमत आह। 'तिर्यचीति'। 'शब्दानुकरणमेतदिति'। अच इत्यर्थवतोऽजित्यस्य ग्रहण स चार्थो लोकप्रसिद्धो गृह्यते, अभिव्यक्त पदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायात्, अतो ऽञ्चे स्वार्थे वर्तमानस्याल्लोप, एतत्तु तत्र स्थितस्य शब्दरूपस्यानुकरण तेनानुकार्येण रूपेणार्थवन्न तु लौकिकार्थेन तेन लोपाभाव इति भाव। नन्वेवमपि प्रकृतिवदनुकरण भवतीति लोप प्राप्नोत्येवात आह। 'न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यमिति'। कस्मादित्याह। 'अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गादिति'। यादृश रूपमनुकर्त्तुमिष्ट तादृश न प्रतीयेत लौकिक एव त्वर्थ' प्रतीयेतेत्यर्थ, क्व च यथा प्रकृतिवदनुकरण न भवतीत्याह। 'एत दोशित्यादि'। यद्यनुक्रियमाणरूपविनाशेपि प्रकृतिवदनुकरण स्यादेतद अदस इत्यत्रोभयत्रापि त्यदाद्यत्वादिके प्रकृतिकार्ये सति एतस्यामुष्येति रूप स्यात्। ननु प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाण ततश्चेल्लोप प्राप्नोति कर्त्तव्य एवाय कथ यत्तदेतेभ्य इति त्यदाद्यत्व,मस्य वामीयमिति यस्येति लोप, गवित्ययमाहेत्यवादेश' पटिति करोतीत्यनुक्रियमाणरूपविनाशे सत्यप्यव्यक्तानुकरणस्यात इताविति पररूपत्व वा भवति तस्मादुभयथा निर्द्देशदर्शनात्क्वचित्प्रकृतिवदनुकरण भवति क्वचिन्नेति वाच्य तथा चास्मिन्नेव सूत्रे भाष्य सौत्रो निर्द्देश इति ॥

"स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो"॥ तस्प्रत्ययइति बहुव्रीहिनिर्द्देश इत्याह। 'तस्प्रत्ययो यत स्वाङ्गात्तदेवमुच्यत इति'। न च क्विन्प्रत्ययस्य

कुरितिवत्कदा चित्तस्प्रत्ययान्तत्वेन दृष्टे सप्रत्यतदन्तेपि स्वाङ्गे प्रसङ्ग, तस्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् कर्मधारये वाय तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्ग त स्मिन्नुपपदइति, वृत्ती तु वस्तुमात्र प्रदर्शितम्। 'यथासख्यमत्र नेष्यत इति'। व्याख्यानात्। 'मुखत इति'। आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसि। 'मुखे तस्यतीत्यादि'। ननु उपत्तय इत्यस्मान्मुखशब्दउपपदे अन्येभ्योपि दृश्यतइति क्विप्, मुखत, अत्वसन्तस्य चेति दीर्घो न भवत्यधातो रिति प्रतिषेधात्, प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयैवात्राप्रसङ्गात् नार्थ प्रत्ययग्रह णेन॥

"नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे"॥ 'नार्थो धार्थश्चेति'। नाधासहचरितोर्थो नाधाशब्दाभ्यामुक्त, नार्थो यस्य स नार्थ नार्थार्थ इत्यर्थ, एतेन धार्थो व्याख्यात। 'प्रत्ययो यस्मादिति'। यदि पञ्चम्या विग्रह क्रियते तत प्रकृ तेरुपलक्षण नाधार्थग्रहण स्यादिति सम्प्रत्यतदन्तत्वेपि प्रकृतिमात्रे प्रसङ्ग, न प्रसङ्ग, एव हि विनञ्भ्याम्सङ्ख्यास्विति वक्तव्य स्यात्, षष्ठ्या विग्रह कर्त्तव्य नाधार्थ प्रत्ययो यस्य समुदायस्यावयव इति, ल्यब्लोपे वा पञ्चमी व्याख्येया, य समुदायमुद्दिश्य नाधार्थे प्रत्ययो विधीयतइति। 'विनाकृत्य नानाकृत्येति'। विनञ्भ्या नानाञौ नसहेति नानाञौ। द्विधाकृत्येति'। सङ्ख्याया विधार्थे धा। 'द्वैधकृत्येति'। द्वित्र्योश्च धमुञ्। हिरुक्पृथक्शब्दौ विनार्थे। 'नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति'। पूर्वमेव नाना सन्ति काष्ठान्य न्यत्र कृत्वा गत इत्यर्थ। 'धार्थमर्थग्रहणमिति'। बहवो हि धार्था प्रत्य यास्तत्रासत्यर्थग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहण स्यान्नान्येषा तदर्थानामर्थग्रहणे तु तेषामपि भवति यश्चाधादेशो धार्थे धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनमिति तदर्थ मर्थग्रहण द्वैधकृत्य द्वैधकार द्वैधभूय द्वैधभावमिति धमुञादीना तु स्थानि वद्भावादेव सिद्ध तद्धितो ध इत्यधिकारेणादेशपक्षस्याश्रयणात्, अथ नार्थ मप्यर्थग्रहण कस्मान्न भवतीत्यत आह। 'ना पुनरेक एवेति'। ननु च नाप्रत्य यावपि द्वौ भवतो निरनुबन्धक सानुबन्धकश्चेति तत्रासत्यर्थग्रहणे निर नुबन्धकस्यैव ग्रहण स्यान्नेतरस्य, एव मन्यते तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतम स्याश्रयणात्तस्यापि भविष्यति॥

"अन्वच्यानुलोम्ये" ॥ 'अन्वग्भूयेति'। अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वास्त इत्यर्थः । 'अन्वग्भूत्वेति'। पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः । अनुकूलोऽननुकूल इति शब्देन न स्पृश्यते ॥

"शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्" ॥ अत्रानन्तरेणास्तिशब्देनैव।र्थशब्दः सम्बद्ध्यते शकधृषज्ञाग्ला घटार्हयोश्च पृथगुपादानात्तदाह। 'शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु चेति'। 'तुमुन् प्रत्ययो भवतीति'। भावे। 'अक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भ इति'। क्रियार्थोपपदे तुमुन्ण्वुलावित्यादिनैव सिद्धत्वात्, तत्र तावत् शक्नोति भोक्तुं धृष्णोति जानातीति भोजने प्रावीण्यं गम्यते। 'ग्लायति भोक्तुमिति'। तत्राशक्तिः, घटते ऽर्हतीति योग्यता, आरभते प्रक्रमत इति भुजेरेवाद्यावस्था। 'लभते भोक्तुमिति'। अप्रत्याख्यातं भोजनं लभत इत्यर्थः । 'उत्सहते भोक्तुमिति'। भोजने व्याप्रियत इत्यर्थः । 'अस्ति भोक्तुमिति'। भोजनमस्तीत्यर्थः । प्रवीणो भोक्तुं कुशलो भोक्तुं पटुर्भोक्तुमित्यादौ पर्याप्तिविवक्षायामुत्तरसूत्रेण तुमुन् भवति ॥

"पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" ॥ 'पर्याप्तिरन्यूनता'। परिपूर्णतेत्यर्थः । अन्यूनता च द्विधा सम्भवति भोजनस्य प्रभूततया वा भोक्तुः समर्थतया वा, ऽत सामर्थ्येनालमर्थेन विशिनष्टि। 'अलमर्थेषु पर्याप्तिवचनेष्विति'। 'पर्याप्तो भोक्तुमिति'। भोजने न न्यूनीभवति समर्थ इत्यर्थः । 'पर्याप्तमिति'। प्रभूतमित्यर्थः । 'शक्यमेव कर्त्तुमिति'। सुकरमेतदित्यर्थः । सम्भवमात्रं वा ऽत्र विवक्षितं सम्भवत्येव विधस्य करणमिति ॥

"कर्त्तरि कृत्" ॥ किमर्थमिदमुच्यते, कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात्, यत्र वचनेनार्थो निर्दिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थएव प्रत्ययो भवति तद्यथा गुप्तिकिद्भ्यः सन्, यावादिभ्यः कनिति एवमिमे कृतः स्वार्थे स्युः स्वार्थे मा भूवन् कर्त्तरि स्युरिति। ननु च यमिच्छति स्वार्थे आह तं भावे घञ् भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्यः कृदिति, असति ह्येतस्मिन्सूत्रे घञित्येतावत्सूत्रं कर्त्तव्यं धातोर्घञ् भवतीति, तत्रानिर्दिष्टार्थत्वाद्भावएव घञ् भविष्यतीति, ततः पचत्यादि-

श इति द्वितीय सूत्र कर्त्तव्य, ततश्च भावइति न कर्त्तव्य, क्रियमाण तु नियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्य कृदिति, ततश्चान्य कृद्वात्वर्थां चिप्तं कर्त्तरि भविष्यति। स्यादेतत्। कर्मादीनामपि धात्वर्थनात्तिपात्तेष्वपि कृत स्युरिति, न। ध कर्मणि ष्ट्रन्, करणाधिकरणयोल्युट्, दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने, भीमादयोपादाने, इत्यत्र ष्ट्रनेव कर्मणि नान्य इत्यादिको नियमो विज्ञास्यते, यद्योक्त कर्मादि नियत प्रत्ययास्त्वनियता इति कारकान्तरेपि ष्ट्रनादय स्यु, नैष दोष। एकमिद वाक्य ध कर्मणि ष्ट्रनिति तेन च कर्मणि विधीयमान कथ कारकान्तरेपि स्यात्, द्वितीयोपि वा नियमो विज्ञास्यते कर्मण्येव ष्ट्रन्निति, एव सर्वत्र, य इदानीमतोन्य प्रत्यय. शेष सोन्तरेणापि वचन कर्त्तर्येव भविष्यति कर्त्तरि भुव खिष्णुच्खुकञौ कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरित्युभयत्रापि करणनिवृत्त्यर्थो कर्तृश्रुतिर्विज्ञ्यैवेति खिष्णुजादिषु कर्तृनियमो न भविष्यति, तदेव तर्हि प्रयोजन स्वार्थे मा भूवन्निति, ननु चोक्त भावइति नियमो विज्ञास्यतइति स्वार्थादन्य स भावो धात्वर्थस्य सिद्धता नाम शुद्धे स्वार्थे कृत स्यु, ल कर्मणि च भावे चेत्यय तर्हि नियमो भविष्यति ल एव भावे इति, नाय नियम शक्यो विज्ञातु कर्तृकर्मणोर्निर्देशेन निर्दिष्टार्थत्वात् लकारा स्वार्थे न स्यु, अकर्मकेभ्य इति च वक्ष्यामीत्येवमर्थमेतत्स्यात्, अत सुष्टूक्त कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानादिति। अत्र च द्वैधम् एतद्वाक्यनिरपेक्षै स्वैर्विधायकैर्वाक्यैर्विहिताना कृता पश्चादेनेनार्थे आदिश्येत कृदुत्पत्तिवाक्याना वाय शेष स्यात् ण्वुल्तृचौ कर्त्तरि नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्यु णिन्यच' कर्त्तरीति, तत्राद्ये पक्षे यथानेन तृजादीनामर्थे आदिश्यते तथा ल्युनादीनामप्यादिश्येत विशेषानुपादानात् ततश्चैतेष्वनेन कर्त्तरि च स्यु स्वेषुस्वेषु विधिवाक्येषु करणादीनामप्युपादानात्करणादिषु च, ननु च ल्युनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात् कर्त्तुश्च बाधको भविष्यति, न। नानावाक्यत्वात्, इह दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तक्र कौण्डिन्यायेति अभिन्नकालत्वादेक वाक्य विशिष्टदानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते यदा तु पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता

मित्युच्यते ऽपराह्णे तु तक्र कौण्डिन्याय दीयतामिति न तदा बाध्यबाध कभाव, तथास्मिन्पक्षेपि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्यबाधकभावो न लभ्यते तस्माद्दुष्ट एवाय पक्ष इति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'कृद्ग्रहणमत्त्रिवाक्यानामय शेष स्यादिति'। प्रागुक्तो दोषस्तदवस्थ एव तत्राह । 'येष्वित्यादि'। कुत एतदित्याह । 'अर्थाकाङ्क्षत्वादिति'। येषु वाक्ये ष्वर्थो न निर्दिश्यते तान्यर्थाकाङ्क्षीणि । तथाहि । ण्वुल्तृचौ भवत इत्यु क्तेर्थविषया आकाङ्क्षा जायते क्वैतौ भवत इति, कर्त्तरि कृदित्यस्याकाङ्क्षा भवति क्व कृत् कर्त्तरि भवतीति, अतस्तृजादिविध्यनुपस्याने शेषशेषिणोरु भयोरप्याकाङ्क्षापूर्यते ततस्तत्रैवोपतिष्ठतइत्यर्थ । 'ल्युनादिवाक्येष्विति'। उपतिष्ठतइत्यनुषङ्ग, कारणमाह । 'साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषा निरा काङ्क्षत्वादिति'। न च रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षोत्थापनेनोपस्थान युज्यते स्वत एव साकाङ्क्षे तृजादिविध्यनुपस्थानेन शेषस्यापि चरितार्थत्व तु, रक्त पटो भवतीत्यत्र तु पटो भवतीत्यस्य निराकाङ्क्षत्वेपि रक्तपदार्थस्य साकाङ्क्ष त्वादाकाङ्क्षोत्थापनेनान्वय, न च विदेशस्थाना कथमेकवाक्यत्वमिति वाच्य, शास्त्रे विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्व दर्शनात्, यथा द्वितीयेध्याये लुगुच्यते तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगपवादो गोत्रे लुगचि, अलुगुत्तरपदइति ॥

'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा" ॥ 'भव्य इति'। अचो यत्, गुण, वान्तो यि प्रत्ययइति वान्तादेश । 'गेयो माणवक साम्नामिति'। एतेन कै गै शब्दइत्यस्येद निपातन न गाङ् गतावित्यस्येति दर्शयति, एतच्च निपातनाल्लभ्यते, ईद्यतीतीत्वम्। 'जन्य इति'। अचो यदित्यत्र तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानमिति वच नाद्यत्। 'आप्लाव्य इति'। ओरावश्यके। 'आपात्य इति'। ऋहलोर्ण्यत् ॥

"ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य " ॥ ल इति लड्लटोरकारा नुबन्धयो सामान्येन ग्रहणमेकवचन चेति शङ्कामपाकरोति । 'ल इत्यु त्सृष्टानुबन्धसामान्यमेक गृह्यतइति'। 'प्रथमाबहुवचन चैतदिति'। सा मान्यस्यैकत्वेपि जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । अथादेशापेक्षया षष्ठी

कवचन कस्मान्नाश्रीयते ल लस्य य आदेश इति, यथा ल परस्मैपदमिति, उच्यते। एव विज्ञायमाने लादेशानामनेनार्थो निर्दिश्येत ततश्चाम्विषयस्य लकारस्यार्थो न निर्दिष्ट स्यात्, लुगत्रादेश, न चाभावरूपस्य तस्यार्थो देशन युज्यते ततश्चासौ कर्त्तरि कृदिति कर्त्तर्य्येव स्यात्। ननु च तस्याम इति लुकापहारे सत्यनुप्रयोगे ये लादेशास्तैरेव भावादीनामभिव्यक्तिर्भ विष्यति, नैतदस्ति, यदा ह्याम्विषयो लकार कर्त्तर्येवेति स्थित तदा विरोधाद्भावकर्मवाचिप्रत्ययपरोऽनुप्रयोगो नैव प्राप्नोति श्रुतस्यैव च सबन्धो पपत्तावादेश इत्यध्याहारो न युक्त, तस्मात्प्रथमाबहुवचनान्तमेव युक्त, तत्र द्विविधो लकारस्तिङ्भाव्यतिङ्भावी च, तत्र तिङ्भाविन कृत्सज्ञा निषेधात्कर्त्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे विधान प्राप्नोति, अति ङ्भाविनस्तु कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्व प्राप्नोति न भावक र्मणो, आस्यमान शय्यमानमित्यादाविति वचनमिदमारभ्यते। ननु च भावकर्मणोरात्मनेपद विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद ततश्च लकारस्य भावकर्मकर्त्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते, यद्वा लकारस्य प्रयोगेऽसमवायादादेशा-नामेव ते ऽर्था भविष्यन्ति नार्थ एतेनेत्याशङ्क्याह। 'सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्तीति'। अनारभ्यमाणएतस्मिन्यथा भावे विधीयमाना घञादय स कर्मकेभ्योपि भावे भवन्ति ओदनस्य पाक सूत्रस्य कृतिरिति तथा भाव कर्मणोरित्यनेन भावआत्मनेपद सकर्मकेभ्योपि स्यात् ततश्च पच्यते यवागू देवदत्तेनेति प्रयोग प्राप्नोति, अतो भावे चाकर्मकेभ्य इति वक्ष्या मीत्ययमारब्ध, अथ तत्रैव भावकर्मणोरकर्मकादित्युच्यते तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्य स्यात्, ननु चेहापि क्रियते, इहावश्य कर्तव्य तयोरेव कृत्यक्तख लर्था भावे चाकर्मकेभ्य इति, तस्मात्सकर्मकेभ्यो भावे मा भूदित्येवम र्थमयमारम्भ इति स्थित, कि चाम्विषयस्य लकारस्यार्थादेशनार्थम पीद वक्तव्यम्। इतरथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गादित्यलमियता॥

"तयोरेव कृत्यक्तखलर्था"॥ 'तयोर्भावकर्मणोरिति'। पूर्वसूत्रे साक्षाच्छ्रुतयोर्भावकर्मणोस्तच्छब्देन परामर्शो न चकारेण सनिधापितस्य कर्त्तुरिति भाव। अत एवोत्तरसूत्रे पुन कर्त्तरि चेत्युक्त, यदि ह्यनन्तरवाक्ये

चकारेण सनिधापितस्य कर्त्तुर्भावस्य चात्र प्रत्यवमर्शः स्यात् तत्र कर्तृग्रहणमनर्थकं स्यात् कर्त्तर्यनेनैव सिद्धत्वात्। 'एवकार इत्यादि'। कृत्त्वात्कर्त्तरि कृत्या प्राप्ता एवकारेण कर्त्तुरपकृष्यन्ते व्यावर्त्यन्ते। ननु च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न कर्त्तुरपकर्षो भविष्यति, यथा वडवाया वृषे वाच्य इत्यत्र वक्ष्यते ऽपत्ये प्राप्तस्ततोपकृष्य वृषे विधीयते ऽपत्ये त्वणेव भवतीति, सत्य, न्यायप्राप्त एवार्थ एवकारेणानूद्यते। 'शयितमिति'। निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष इत्यकित्त्वाद्गुणो भवति। 'भावे चाकर्मकेभ्यइति वर्त्तत इति'। वय तु ब्रूम एवकार कर्त्तुरपकर्षणाय न कर्त्तव्य इत्युक्त तस्यात्रोपयोग, ययोर्भावकर्मणोर्लकार उक्तस्तयोरेवान्यूनानतिरिक्तयो कृत्या दयो भवन्तीति, यदि च सकर्मकेभ्यो भावे स्युस्तयोस्तादृशयोरेव तु न कृता स्युरिति॥

"आदिकर्मणि क्त कर्त्तरि च"॥ 'आदिकर्मणीति'। कर्मधारय, कर्मशब्दश्च क्रियावचन इत्याह। 'आदिभूत क्रियाक्षण आदिकर्मेति'। साधनकर्म तु न गृह्यते आदिशब्देन विशेषणात्, बहूना समवाये आदिमध्यान्तभाव, साधनकर्मत्वे किमिति कि तत्रादिशब्देन। 'तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षितइति'। एतेन निष्ठेत्यनेनैवादिकर्मणि क्त सिद्धो न पुनरादिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति दर्शयति, आद्ये हि क्रियाक्षणे भूते समूहरूपारोपादेकदेशे समूहे चेति न्यायाद्वा धात्वर्थ एव भूतो भवतीति युक्त एव क्त। 'प्रकृत कट देवदत्त इति'। प्रारब्धवानित्यर्थ। 'प्रकृत देवदत्तेनेति'। अत्र कर्मणोऽविवक्षितत्वेन धातोरकर्मकत्वाद्भावएव क्त। एव प्रभुक्त देवदत्तेनेत्यत्रापि॥

"गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च"॥ 'अनूषित इति'। वसतिक्षुधोरिट्, अनुप्राप्य जातोनुजात, एवमनुजीर्णः, सकर्मकेभ्य कर्माविवक्षाया भावे क्त॥

"दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने"॥ 'गोघ्न इति'। अत्र दानपूर्वके हनने हन्तिर्वर्त्तते। 'अर्घार्ह इति'। अर्घो मधुपर्क्क तदङ्गत्वेन गोहनन विहि-

तम् । एतावद्गोरालम्भनस्थानमतिथि पितरो विवाहश्चेति, यदि सम्प्रदाने गोघ्न इति निपात्यते चाण्डालादेरपि तेनाभिधानं प्राप्नोति, अस्माअपि ह्यागताय गा दातुमर्हन्ति सुहृदादयोत आह । 'निपातनसामर्थ्यादिति' । 'असत्यपि चेति' । यथा ऽपचन्नपि योग्यतया पाचक इत्युच्यते तथेहापीत्यर्थः ॥

"भीमादयो ऽपादाने" ॥ 'उणादिप्रत्ययान्ता एतइति' । बाहुल्यावेतदुक्तं प्रस्कन्दनप्रपतनयोरप्यौणादिकत्वात् । 'ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्तइति' । यद्यप्यसत्यस्मिन्सूत्रेऽपादानस्य प्रकृतत्वात्ताभ्यामिति निर्द्देशो नोपपद्यते तथाप्ययमर्थस्तावत्तत्र वक्तव्यस्ततोपादानाच्चान्यत्रोणादय इति, ततश्च स्यादेव पर्युदास इत्यर्थः ॥

"ताभ्यामन्यत्रोणादयः" ॥ ननु चान्यत्रोणादय इत्यप्युक्ते प्रकृतत्वादेव ताभ्यामन्यत्रेति विज्ञास्यते ऽत आह । 'सम्प्रदानार्थ इति' । कृषित इत्यादिना कर्मणि वृत्तिं दर्शयति, अत्रेडागमश्चिन्त्यः, एवं तनित इत्यत्रापि, के चिदाहुः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधो ऽनित्यः, कृतिनृत्योरीदित्करणात्, तद्धि श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधार्थं क्रियते तत्र सेसिचिकृतीति विभाषितेट्त्वादेव यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधो भविष्यतीति किमीदित्करणेन । अपर आह, चुरादावदन्तौ कृषितनी पठितव्याविति ॥

'क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः" ॥ 'स्वनिकायप्रसिद्धिरिति' । यथा यूपचषालादयो याज्ञिकानामेव प्रसिद्धास्तथा वैयाकरणाना निकायएषा प्रसिद्धि, निघण्टुषु तु अभ्यवहारपर्यायतया प्रत्यवसानशब्दस्य पाठो वैयाकरणप्रसिद्धिमूलः । 'इदमेषामासितमिति' । अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । 'कथमित्यादि' । कर्त्तरि निष्ठा मन्यमानस्य प्रश्नः । 'अकारो मत्वर्थीय इति' । अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्यय इत्यर्थः । इह द्विर्गत्यर्थाकर्मकग्रहणं च क्तग्रहणं च क्रियते सकृदेव तु शक्यं कर्तुं, कथम्, एवं वक्ष्यामि क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः, ततो

गत्यर्थाकर्मकेभ्य कर्त्तरि च, चकाराद्धिकरणे च, अनुवृत्ताच्चकाराद्यथा प्राप्त च, तत श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च, कर्त्तरीत्येव, एते भ्यश्च कर्त्तरि क्तो भवति चकाराद्यथाप्राप्त च, अधिग्रहणग्रहणात्तु नात्रा नुवर्त्तते योगविभागकरणसामर्थ्यात्, तत आदिकर्मणि च, आदिकर्मणि च कर्त्तरि क्तो भवति चकाराद्यथाप्राप्त च, ततो दाशगोघ्नावित्यादि, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"लस्य" ॥ 'अकार उच्चारणार्थ इति'। नानुबन्ध , अन्यथा लड्ल टोरेव ग्रहण स्यात् ततश्च परस्मैपदाना णलादय लोटो लड्वत् एरुरि त्यादिक यविधानमनुपपन्न स्यात्, लिड्लोटोस्तिबादीनामभावात्। 'लका रमात्र स्थानित्वेनाधिक्रियतइति'। ननु चेत्सञ्ज्ञाया लोप प्राप्नोति वच नसामर्थ्यात्सत्यामपीत्सञ्ज्ञाया लोपो न भविष्यति, एवमपि लित्स्वर प्राप्नोति, णलो लित्करण ज्ञापक न लादेशेषु लित्स्वरो भवतीति। 'किञ्चे दमिति'। लकारमात्रस्य ग्रहण प्राप्नोतीति मन्यमानस्य प्रश्न । धात्वधिका रोनुवर्त्ततइति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणाह। 'दश लकारा इति'। अक्षरसमाम्नाये यथानुपूर्व्या ऽकारादय तदानुपूर्वीविशिष्टैरकारादिभिरनुबन्धै कथ्यन्ते न तु विधानक्रमेणेत्यर्थ । 'लकारमात्रस्य ग्रहण कस्मान्न प्राप्नोतीति'। विशेषानुपादानात्प्राप्नोत्येवेति भाव । वर्णग्रहणेषु चार्थवद्ग्रहणपरिभाषा न प्रवर्त्तते तथा च यस्येति लोपोनर्थकस्यापि भवति दैवदत्तिरिति, अकुर्वं श्चत्रेति यणादेश । 'धात्वधिकारोनुवर्त्ततइति'। धातुग्रहणमनुवर्त्तत इत्यर्थ ,एवमप्यग्निचिल्लुनाति, अत्रापि प्राप्नोति विहितविशेषणधातुग्रहण, मेवमपि शामामलिभ्यो ल औणादिक शाला माला मल्ल , अत्रापि प्राप्नोति, उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि तथापि परिहारान्तरमाह । 'क र्त्रादय इति'। ल कर्मणि चेत्यत्र निर्दिष्टा अर्था कर्तृकर्मभावा इहानु वर्तन्ते, तैश्च लकारो विशेष्यते, कर्त्रादिषु विहितस्य लस्येति, तेन विशि ष्टविषयस्यैव लस्य ग्रहण न सर्वस्य ॥

"तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिम हिङ्" ॥ तिबादीना समाहारद्वन्द्व । 'पकार स्वरार्थ इति'। प्रदर्शन

मेतत्सार्वधातुकमपिदित्याद्यपि प्रयोजनम्। 'इटष्टकार इत्यादि'। ननु चेटोदित्यत्र लिडित्यनुवर्तते तेनेकारस्य त्वविधानेपि नास्त्यतिप्रसङ्ग, एवमपि तिबाद्यवयवस्य प्राप्नोति, यथा एरुरित्येतल्लोट इत्यनुवृत्तावपि तिबाद्यवयवस्य भवति, नहि तत्रावयवषष्ठी लिड इति तु स्थान षष्ठीत्यत्र प्रमाणमस्ति, अथाद्यन्तौ टकिताविति देशविध्यर्थष्टकार कस्मान्न भवतीत्याह। 'तिबादिभिरित्यादि'। तुल्यत्व सदृशत्व तच्चैक योगनिर्दिष्टत्वेन, लस्येत्येका षष्ठी तत्र तिबादय सप्तदशादेशा स्थाने योग प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमित्यर्थ। 'महिङो ङकार इत्यादि'। तिङित्युपलक्षण तङित्यपि प्रत्याहारो भवति, चिनुमहइत्यादौ तु गुणप्रतिषेधार्थो न भवति सार्वधातुकमपिदित्यनेनैव सिद्धत्वात्, यत्र ह्यार्द्धधातुकमेषिषिमहीति तत्र ङित्त्वार्थ कस्मान्न भवति, प्रत्याहारे चरितार्थस्य समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वे प्रामाणाभावात्, तृनि कथ, तस्यापि हि नकारो नलोकाव्ययेत्यत्र प्रत्याहारे चरितार्थ, औड आप इत्यत्र च वक्ष्यते सामान्यग्रहणार्थो डकारोऽन्यथा निरनुबन्धकस्य प्रथ माद्विवचनस्यैव ग्रहण स्याद् न सानुबन्धकस्यौट इति तच्च विरुद्धेत, तस्यापि टकारस्य सुडिति प्रत्याहारे चरितार्थतया औकारस्य निरनुब न्धकत्वात्, तस्मान्महिङो ङकार प्रत्याहार्थो न त्ववयवानुबन्ध इत्या चार्याणा स्मृतिपरम्परैवात्र शरणम्॥

" टित आत्मनेपदाना टेरे "॥ 'टितो लकारस्य स्थानइति'। एतेन टित आत्मनेपदानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्याविति दर्शयति, यदि तु प्रत्येकसबन्धादेकवचनमित्याश्रित्य टितामात्मनेपदानामित्याश्रीयते, अकु र्वीत्यत्रापि प्रसज्येतेति भाव। 'प्रकृतैरित्यादि'। यएते तिबादय प्रकृता स्तेषा मध्ये यान्यात्मनेपदानि विहितानीत्येवमात्मनेपदानि विशेष्यन्ते, न च तिबादीना मध्ये शानच् सचिविशिष्टस्ततो न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थ। एव च तङामित्येव वक्तव्य, के चित्तु आने मुगिति निर्देश ज्ञापक वर्ण यन्ति तिङामेवैत्व नान्येषामिति, इतरथा ह्यानयीति वक्तव्य स्यात, नेति

वय, यो ऽल्लादेश आन पूङ्यजोशानन् तस्याय निर्द्देश स्याद् वयमानो यज्ञमानइति ॥

"थास से" ॥ 'पेचिषइति'। लिट्, अत एकहलमध्यइत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ, क्रादिनियमादिट्, इह थ सइति वक्तव्य थकारस्य सकारे कृते परभागस्य टेरेत्वे सति सिद्धमिष्ट, पचथ पचथ अत्रापि प्राप्नोति, आत्मनेपदानामिति वर्तते, एवमप्याथामस्थकारस्य प्राप्नोति, धातोरिति वर्तते, धातोरनन्तरो यस्थकार इति, इहापि तर्हि न प्राप्नोति पचसे चिनुषइति, विकरणेन व्यवधानात्, क्व तर्हि स्यात् यएते लुग्विकरणा श्लुविकरणा श्नम्विकरणा,स्तस्मात् थास से इति वक्तव्यम्, एवमपि सशब्द एवादेशो विधेयो टेरेत्वेनैव सिद्ध, ज्ञापकार्थम्, एतज्ज्ञापयति आत्मनेपदाना य आदेशास्तेषा टेरेत्व न भवतीति, तेन पक्ता पक्तारौ पक्तार इति डारौरसामेत्व न भवति ॥

"लिटस्तझयोरेशिरेच्" ॥ 'पूर्वसूत्रे ज्ञापितमात्मनेपदादेशाना टेरेत्व न भवतीति तेन इशिरजइत्येतावादेशौ न विहितौ। 'शकार सर्वादेशार्थ इति'। अन्यथा धातोरित्यधिकारादादे परस्येति तकारस्य प्रसज्येत, अथ शे इत्येव कस्मान्नोक्त, शइरेजिति ह्युक्ते मत्रालाघव भवति, नैव शक्य, शे इति प्रगृह्यसज्ञा स्यात्, इह च पपे सोममिति पिबादेश प्राप्नोति, जग्ले मम्ले इत्यादौ चात्व न स्यात्, एशि तु न दोष, वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदाविति न्यायात् ॥

"परस्मैपदाना णलतुसुस्थलथुसणल्वमा" ॥ 'तिबादीनामिति'। एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, तेन क्वसोर्णलादयो न भवन्ति, विधान सामर्थ्याद्वा क्वसोर्णलाद्यभाव ।'लकार स्वरार्थ इति'। अन्यथा प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेपि धातुस्वरे कृते द्वि प्रयोगोद्विर्वचनमिति द्वयो रप्युदात्तत्व प्राप्नोति, अनुदात्त पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन स भाव पर्यायेण प्रसज्येत ।'णकारो वृद्ध्यर्थ इति'। इदमन्यथासिद्ध णलुत्तमो वे त्यत्र योगविभाग., अत् णिद्भवतीति, तत उत्तमो वा, वा णिद्भवतीति । 'पपाचेति'। कथमय सर्वादेशो यावता नानुबन्धकृतमनेका

त्त्व, ततश्च धातोरित्यधिकारादादे परस्येति पकारस्य प्राप्नोति, अनित्त्वात्सिद्धं, नह्यय णल्विधानसमये प्रत्यय इत्यनित्त्वाद् णकारस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेश, ततो णकारस्येत्सञ्ज्ञेत्यानुपूर्व्यात्सिद्धम्, ननु च णकारो न कर्तव्य इत्युक्तम्, एवं तर्हि लकार ओदो क्रियते तस्याप्यनित्त्वात्सिद्धं, ल उत्तमो वेति वक्तव्यम् एवमात औ लस्येति, हल्ङ्यादिसूत्रे चाप्यपृक्त हलिति हल्ग्रहणं लिङ्गं सर्वादेशो णलिति, तद्धि पपाचेत्यादौ माभूदिति, सर्वादेशत्वे च तदुपपद्यते । 'पपक्थेति' । क्रादिनियमात्प्राप्त इडुपदेशे त्वत इति प्रतिषेधान्न भवति, क्व चित्पेचिथेति पाठ, ऋतो भारद्वाजस्येति नियमादिट्, थलि च सेटीत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'पेचेति' । धातोरित्यधिकारात्तस्मादित्युत्तरस्यादे परस्येति थकारस्याकारे द्वयोरतो गुणे पररूपत्वम् ॥

"विदो लटो वा" ॥ 'विद ज्ञानइति' । सत्ताविचारार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात्तिबादीनामसम्भवो लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तराणामसम्भव इति भाव ॥

"ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव" ॥ 'पञ्च णलादय इति' । आदेशा अपि पञ्चैव तत्राप्यादितो णलादय पञ्च न पुनरिच्छात पञ्चेत्यर्थ, कथ पुनर्द्वितीय पञ्चग्रहणमादिग्रहणं चान्तरेणादेशेष्वय विशेषो लभ्यते, ननु सर्वैरेव णलादिभि पञ्चानां स्थाने युक्तम्भवितुम् । उच्यते, पूर्वसूत्रे तावद्यथासङ्ख्यं प्रवर्त्तते ततश्च तत्रैव निर्ज्ञात स्थानिविशेषेण णलादीनां सम्बन्ध तएवेहानुवर्त्तन्तइत्यत्रापि तथैव भविष्यति, ततश्च स्थानिसम्बन्धादादित पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषेण सम्बन्धस्य निर्ज्ञातत्वादित्यर्थ । 'आत्थेति' । आहस्य, । 'परेषामिति' । थादीनाम् । ननु च ब्रुव इति यदेतत्पञ्चम्यन्तं तदेवार्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीत्यादेशसम्बन्धे षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यते नार्थो ब्रुव इति पुनर्वचनेन, तत्राह । 'ब्रुव इति' । 'पुनर्वचनमित्यादि' । 'परस्मैपदानामेव हि स्यादिति' । असति श्रुते सम्बन्धिनि विभक्तिविपरिणामो भवति, इह तु परस्मैपदानामिति श्रुतत्वात्तेषामेव स्यादित्यर्थ ॥

"लोटो लङ्वत्" ॥ 'लोटो लङ्वत्कार्यं भवतीति'। अत्र लोडा देशेषु लोट्शब्दो वर्त्तते, लङादेशेषु च लङ्शब्द, लोडादेशाना लङादेश वत्कार्यं भवतीत्यर्थ । तदाह। 'तामादय सलोपश्चेति'। यद्यप्येते ल ड्याहत्य न विहितास्तथापि लङि दृष्टत्वादतिदिश्यन्ते। 'अडाटौ कस्मान्न भवत इति'। लङ्येवाहत्य विहितत्वात् प्रत्युत तयोरेवातिदेशो युक्त इति प्रश्न । 'तथा झेर्जुसादेश इति'। कस्मान्न भवतीति विभक्तिविपरिणामे नानुषङ्ग, लङ शाकटायनस्येति जुस्भावो ऽपि लङ एवाहत्य विहित, इह तु जाग्रतु विदन्तु सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति लङि दृष्टो जुस्भाव प्राप्नोति। 'वाग्रहणमनुवर्त्ततइति'। लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्द्देशादुपमान षष्ठ्यन्त विज्ञायते लङो यत्कार्यं तल्लोटो भवतीति न तु लङि यत्कार्यं तल्लोटीत्यडाटौ परिहारान्तर, झेर्जुस्भावस्य तु परिहारान्तर लङ शा कटायनस्येत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ॥

"एरु" ॥ 'लोडादेशानामिकारस्येति'। अथ तु लोडादेशो य इकारस्तस्येत्यर्थोऽभिप्रेत स्यादिट इत्येव ब्रूयात्, तुह्योः विदाङ्कुर्वन्त्विति च निर्द्देशानुपपन्न स्यादथेदानीमिटोऽपि व्यपदेशिवद्भावेनोत्व कस्मान्न भवति, पुन प्रसङ्गविज्ञानाट्टेरेत्व भविष्यति। 'न वोच्चारणसा मर्थ्यादिति'। यदि हिन्योरुत्व स्यात्सेह्युर्मेर्नुरित्येव ब्रूयादेव हि प्रक्रियालाघव भवतीतिभाव । आनि लोट्, हुझल्भ्यो हेर्धिरिति लिङ्ग हिन्यो रुत्वाभावस्य ॥

"सेर्ह्यपिच्च" ॥ 'लुनीहीति'। पित्त्वाभावान्ङित्त्वे सति ई हल्यघोरितीत्व भवति, राध्नुहीत्यत्र गुणाभाव, इह सेर्हिङिच्चेति वक्तव्यम्। नन्वेव ङित्त्वान्ङित्कार्यं भवतु स्थानिवद्भावेन पित्त्वमप्यस्तीत्य नुदात्तत्वमपि प्राप्नोति, ङिच्च पिन्न भवतीति वचनान्न भविष्यति, यथा ऽपि स्तुयाद्राजानमिति, अत्र उतो वृद्धिर्लुकि हलीति पिति विधीयमाना वृद्धिर्न भवति। ब्रूताद्ब्रुवानिति, ब्रुव ईण्न भवति, किं च नाप्राप्ते पित्त्वे ङित्त्वमारभ्यमाण तद्बाधिष्यते ॥

"वा छन्दसि"॥ 'अपित्त्व विकल्प्यतइति'। अनन्तरत्वात्। नादेश इति, व्यवहितत्वात्। 'युयोधीति'। बहुल छन्दसीति शप श्लो द्विर्वचनम्। अत्र पित्त्वात् ङित्त्वाभावे ऽङितश्चेति धिभाव॥

"मेर्नि"॥ 'उत्वलोपयोरपवाद इति'। यथाक्रममेर्लोटो लङ्वदिति प्राप्तयो, इतश्चेतीकारलोपस्यापि लङि दृष्टत्वादतिदेशत प्राप्ति। वय तु ब्रूमो लोटो लङ्वदिति प्राप्तस्यामादेशस्यापवाद इति॥

"आमेत"॥ 'लोट्सम्बन्धिन इति'। लोडादेशसम्बन्धिन इत्यर्थ। एतेन लोटैकारो विशेष्यतइति दर्शयति, एकारेण तु लोटि विशेष्यमाणे तदन्तविधौ सत्येकारान्तस्य लोट आम्विधीयमानोनेकाल्त्वात्सर्वादेश स्या,त्तत्र हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिहारो वाच्य स्यादित्यर्थ॥

"आडुत्तमस्य पिच्च"॥ 'स चोत्तमपुरुष पिद्भवतीति'। आट एव पित्त्व कस्मान्न विज्ञायते, तुल्यविभक्तिकयोर्हि युक्त सम्बन्ध आट् पिदिति, निरर्थकत्वात्, अनुदात्तत्व तावदागमत्वादेव सिद्ध, करवाणि मार्जानीत्यादौ गुणवृद्ध्योरपि प्रत्यय एव निमित्त न त्वागम॥

"एत ऐ"॥ 'इह कस्मादिति'। गुणस्यान्तवद्भावेन लोड्ग्रहणेन ग्रहणादस्ति प्रसङ्ग इति भाव। 'बहिरङ्गलक्षणत्वादिति'। द्विपदाश्रयत्वाद्गुणस्य बहिरङ्गत्वमैकारस्त्वेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्ग, अत एव हेतोरामेत इत्ययमपि विधिर्न भवति॥

"लेटोडाटौ"॥ 'पर्यायेणेति'। न यौगपद्येनाद्विधानसामर्थ्यात्, अन्यथा सवर्णदीर्घत्वे सत्याड्विधानमकिञ्चित्कर स्यात्॥

"आत ऐ"॥ 'करवैते इति'। छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद्विकरण, आर्द्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावे विकरणस्य गुण, करोतेश्चोत्वाभाव, पवैते अश्नवैथे प्रवैते वियन्त्यैथे॥

"वैतोन्यत्र"॥ 'एतद्विषयमिति'। षष्ठीसमास, एव विषयमिति तु युक्त पाठ, उदाहरणान्युपसवाद्याशङ्कयोश्चेत्यत्र व्युत्पादितानि। 'दधसइति'। थास से, शप श्लु, अट्, घोर्लोपो लेटि वेत्याकारलोप॥

"इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" ॥ 'परस्मैपदग्रहणमित्यादि'। अन्यथा टेरेत्वस्यावकाशो ऽन्ये लकाराः, लेट्यपीकारादन्यत्र इतो लोपस्य परस्मैपदानि, इडादिषूभयप्रसङ्गे परत्वादितो लोपः स्यात् ॥

"स उत्तमस्य" ॥ 'करवाव करवामेति'। पूर्ववद्गुणोत्वाभावौ, लोटोडाटावित्याट्। 'उत्तमग्रहणमित्यादि'। इह वस्मसग्रहणमेव कर्त्तव्यं तत्रायमप्यर्थः, स इति न वक्तव्यं भवति, अलोन्त्यस्येत्येव सिद्धं, यदा च पुरुषान्तरस्य स्थाने वस्मसौ भवतः एतयोश्च स्थाने सकारान्तं पुरुषान्तरं तदापि वाग्रहणानुवृत्त्यैव लोपालोपौ यथादर्शनं व्यवस्थितौ भविष्यतः, यथा क्रियमाणे ग्युत्तमग्रहणे वाग्रहणं चानुवर्त्तते, उत्तरत्र नित्यग्रहणं स्यात् नित्यं ङित इति ॥

"लिङः सीयुट्" ॥ लिङ्शब्दोत्र लिङादेशेषु स्थानिवद्भावात् प्रयुक्त इत्याह। "लिङादेशानामिति"। सीयुट्सकारस्यार्द्धधातुके लिङि श्रवणं सार्वधातुके लिङः स लोपोनन्त्यस्येति स लोपः, यकारस्याजादिषु श्रवणमन्यत्र लोपः ॥

"यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" ॥ 'परस्मैपदविषयस्येति'। लिङः परेषां परस्मैपदानामसम्भवात्। 'सीयुटोपवाद इति'। नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात्, तेन यासुटि कृते तस्य तिङ्भक्तत्वात्तदादेः सीयुट् प्रसङ्ग इति न चोदनीयं सत्यपि हि सम्भवे सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः, कथं तर्हि कृषीष्ट इत्यादिषु सुटि कृते सीयुड् भवति, ननु तत्रापि सुटा सीयुड् बाधनीयः, अत्र परिहारं सुद्धियो वृत्तिकारः स्वयमेव वक्ष्यति। 'आगमत्वादनुदात्तत्वे प्राप्त इति'। अत एव यासुडुदात्तवचनाद्विज्ञायते आगमा अनुदात्ता भवन्तीति, अन्यथा यासुटः प्रत्ययभक्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वं, नैतदस्ति ज्ञापकं, यानि पिद्वचनानि तदर्थमेतत्स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनमपिदित्येव ब्रूयात्, तदेतदुदात्तवचनं ज्ञापकमेवागमा अनुदात्ता भवन्तीति। 'तत्र तत्कार्याणामसम्भवादिति'। ग्रहिज्यादिसूत्रेपि धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञानात्प्रत्ययस्यैव ग्रहणं कुर्यादिति विकरणाश्रयो धातोर्गुणः, अत

उत्सार्वधातुकइत्युत्व, ये चेत्युकारलोप, । 'कुर्युरिति' । झेर्जुस्, लिङ स लोपोनन्त्यस्य उस्यपदान्तात् । 'स्थानिवद्भावादेवेति' । सार्वधातुकमपिदित्यतिदेशादिति नोक्त, पिदर्थत्वात् ङिद्वचनस्य, 'यासुटो ङिद्वचनमिति' । यासुडादेर्लिङो ङिद्वचनमित्यर्थ । इदानीमेव ह्युक्त ङित्व तु लिङ एव विधीयतइति, एतच्च ज्ञापन पिच्च ङिन्न भवतीत्येतदनाश्रित्योच्यते, तदाश्रयणे तु स्थानिवद्भावेन प्राप्त ङित्वमौपदेशिकेन पित्त्वेन बाध्यतइति प्राप्त्यर्थमेव ङिद्वचन स्यात् ॥

"किदाशिषि" ॥ 'तस्य यासुट्' 'किद्भवतीति' । तस्य यासुड् भवति स च लिङ्किद्भवतीत्यर्थ । अन्यथा प्रत्ययस्येद कित्त्वमित्यनन्तरग्रन्थेन विरोध स्यात् । 'प्रयोजनाभावादिति' । वचिस्वपीत्यत्रापि धातो स्वरूपग्रहणादिति प्रत्ययस्यैवेद ग्रहण स्यादन्यथा वाच्यति वाचिक्र कथयति वाग्जहातीत्यत्रापि स्यात् । 'गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्य इति' । किमर्थ तर्हि कित्त्वविधानमित्यत आह । 'सम्प्रसारणमिति' । 'जागर्य्यादिति' । जाग्रो ऽविचिण्णल्ङित्स्विति गुण ॥

"झस्य रन्" ॥ झस्येत्यकारोच्चारणात्सङ्घातस्यैव ग्रहण न वर्णस्य अन्यथा तादेशविधाविव झ इत्येव ब्रूयादिति मन्यमान आह । 'लिङादेशस्य झस्येति' । 'झोन्तापवाद इति' । झकारस्य योन्तादेशस्तस्यापवाद इत्यर्थ, झोन्त इत्यस्य वा विधेरपवाद इत्यर्थ । ननु झवर्णस्यान्तादेश समुदायस्य रन्विति कथ भिन्नविषययोर्बाध्यबाधकभाव, विरोधात्, येन नाप्राप्तिन्यायाच्च । झोन्तापवाद इत्युपलक्षण, कृषीरन् तृषीरन्नित्यत्रात्मनेपदेष्वनत इत्यस्यापवाद, ननु चाप्रवादविप्रतिषेधादद्भाव एव प्राप्नोति, न, प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्, प्रतिपदविहितो हि रन्भाव, यद्वा कृषीरन् तृषीरन्नित्यत्रापि प्रवर्त्ततामद्भाव, सत्यपि तु तस्मिन्पुन प्रसङ्गविज्ञानात्सङ्घातस्य रन् भविष्यति ॥

"इटोत्" ॥ 'नैवायमादेशावयव इति' । तेन नास्येत्सञ्ज्ञाया प्रयोजन स्वयमेव निवृत्तत्वादित्यर्थ । प्रत्युतेत्सञ्ज्ञाया स्वरितत्व

स्यात्, न विभक्तौ तुस्मा इत्यत्राभ्युपगमवादेनोक्त किमोद्दिटोदिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यनित्यत्वादस्येति । 'अर्थवद्ग्रहणादित्यादि' । ल स्थाने य इडिति विशेषणादप्यागमस्येटो ग्रहणाभाव ॥

"सुट् तिथो" ॥ तिथोरिति सप्तमी वा स्यात् षष्ठी वा, आद्ये पक्षे यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति तकारथकारादेर्लिङादेशस्य सुटा भाव्यमिति कृषीष्ट कृषीष्ठा इत्यत्रैव स्यात्, कृषीयास्ता कृषीयास्थामित्यत्र न स्यात् सुटा च सीयुटो बाध स्यात्, उभयोरपि लिङादेशभक्तत्वादिति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'लिङ सम्बन्धिनोस्तकारथकारयोरिति' । एतदेव स्पष्टयति । 'तकारथकाराविति' । 'लिङ् तद्विशेषणमिति' । लिङ्शब्देन तदादेशा उच्यन्ते, एव लिङ्सबन्धिनोरित्यत्रापि । 'कृषीष्टेति' । विध्यादौ लिङि सार्वधातुकत्वाल्लिङ स लोप इति लोपेन सुट श्रवणा भावादाशिषि लिङेवोदाहृत ॥

"झेर्जुस्" ॥ 'झोन्तापवाद इति' । पूर्ववद्व्याख्येय, जागृयुरित्यादौ च पूर्ववदेवादभ्यस्तादित्यस्यापि बाध । 'पचेयुरिति' । अतो येय इतीयादेश, शपा सहाद्गुण ॥

"सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" ॥ सत्ताविचारणार्थयोर्विदोरात्मनेपदित्वादसम्भव एव झे, लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तरस्य झेरसम्भव, तस्माल्लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्याह । 'वेत्तेश्चेति' । 'अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थमिति' । न चैव लोडादिष्वपि प्रसङ्ग इत्याह । 'ङित इति चानुवर्ततइति' ॥

"आत" ॥ 'सिच आकारान्ताच्च परस्य झेरिति' । द्वाभ्यामनन्तरस्येत्यर्थ । 'कथमिति' । आत सिचा व्यवधानाद् द्वाभ्यामानन्तर्य न सम्भवतीति प्रश्न । सिज्लुकीत्यादि परिहार, श्रुत्या श्रवणेन, तदेव द्वाभ्यामानन्तर्याश्रयणात्सिज्लुगन्ताद् झेर्जुस् भवतीत्युक्त भवति । 'अभूवन्निति' । भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वुक् । 'तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चेति' । द्वाभ्यामानन्तर्यस्याश्रयणात् सिज्लुगन्तस्य ग्रहणमित्युक्त, तेन

सिज्लुगन्ताद्यदि भवति आत एवेति नियमाश्रयणाच्छ्रूयमाणे सिच्यश्रा षुरित्यादावनाकारान्तादपि भवत्येवेत्यर्थ ॥

"लङ शाकटायनस्यैव" ॥ 'अयुरवुरिति'। शपो लुक्, उस्यप दान्तादिति पररूपत्वम्। 'लङेवेति'। लुङ्लिङोस्तावद्भवितव्य, लङस्तु स्यप्रत्ययेन भेव्यवधानमिति भाव। 'यान्तु वान्त्विति'। लोटो लङ्वदि त्यत्र तु वाग्रहणानुवृत्त्याप्ययमर्थ साधित। ननु च लङ्ग्रहणाद्यवा ज्जुसभावोय लोटो माभूत् सिजभ्यस्तेत्यय तु स्यादेव, तत्राह। 'सिज भ्यस्तेत्यादि'। कथमित्यत्राह। 'जुसभावमात्र हीति'। कथ पुनरात-इत्यनुवर्तमाने जुसभावमात्र मुख्येन लङा शक्य विशेषयितु, लङ इति योगविभाग कर्तव्य इति मन्यते। ननु चात इत्येतत्सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमित्युक्त ततश्चायुरित्यत्र केन चिदप्राप्त्वाद्विध्यर्थमेतत्किमेव कारेणेत्यत्राह। 'एवकार उत्तरार्थ इति'। लिट् च, लिङाशिषीत्य त्रास्य प्रयोजन दशयिष्यति ॥

"द्विषश्च" ॥ द्विषिरदादि ॥

"तिङ्शित् सार्वधातुकम्" ॥ 'तरति नयतीति'। तिङ सार्व धातुकत्वाच्छप्, शप सार्वधातुकत्वाद्धातोर्गुण। 'रोदितीति'। शपो लुकि रुदादिभ्य सार्वधातुकइतीट्। 'पवमानो यजमान इति'। पूर्व वच्छब्गुणौ ॥

"आर्धधातुक शेष" ॥ 'धातुसशब्दनेनेति'। धातुशब्दमु च्चार्येत्यर्थ। अत्र हि यङ्विधौ यद्धातुग्रहण शमिधातोरिति वा यच्च धातोरिति तदुभयमनुवर्तते, तत्रैकेनाधातुप्रत्ययो व्यावर्त्यते, अपरेण धातुप्रत्ययो विशिष्यते, धातोरित्येव यो विहित इति, तेनायमर्थ। 'लूभ्या लूभि जुगुप्सतइति'। यद्यप्यत्र धातोरेव विहितस्तथापि धातु शब्दमुच्चार्य न विहित इति भवति प्रत्युदाहरण, शेषग्रहण तिङ्शितो माभूत्, अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकाराभावात्प्रत्ययादिसञ्ज्ञानामिव समावेश स्यात्, यद्येवकारोनुवर्त्तते शक्य शेषग्रहणमकर्त्तुम् ॥

"लिटि च" ॥ 'पेचिथ शेकिथेति'। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमादिट्, थलि च सेटीत्येत्वाभ्यासलोपौ। 'जग्ले मम्लइति'। आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः, यदुक्तं सार्वधातुकसंज्ञाया अपवाद इति तद्विघटयति। 'ननु चेति'। सत्यमित्यादिना ऽपवादत्वं समर्थयते ॥

"छन्दस्युभयथा" ॥ 'सर्वमेव प्रकरणमिति'। तिङ्शित्सार्वधातुकमित्यारभ्य चतुःसूत्रीप्रकरणम्। 'भूभावो न भवतीति'। तदानीमेवार्धधातुकत्वात् श्नसोरल्लोप इत्यस्याभावः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्चायमध्यायः ॥

REPRINT FROM THE PANDIT.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

तदुत्तरार्धम्। Part 2

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन

भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणा संशोधितम्।

काश्याम्।

मेडिकल्हाल्नामके यन्त्रालये मुद्रितम्।

सं० १९५५-१८९८ ई०।

"Pandit" Journal Benares

काशिकापदमञ्जर्याः माहेश्वरसूत्राणां सूचीपत्त्रम् ।

काशिकापदमञ्जर्योः

पाणिनिसूत्राणां सूचीपत्रम् ।

* अत्र सूत्रेवासिनोद्धृति अशु॰ वासीति शु॰ ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
ई हल्यघोः	६ । ४ । ११३	उ.	३२३	उ	६८०
उगवादिभ्यो यत्	५ । १ । २	उ	१	उ.	२२८
उगितश्च	४ । १ । ६	पू.	३३१	उ.	२०
उगितश्च	६ । ३ । ४५	उ.	२७३	उ.	५९९
उगिदचां सर्वनाम०	७ । १ । ७०	उ.	३५८	उ.	७२६
उग्रंपश्येरंमदपाणिंध०	३ । २ । ३७	पू.	२२६	प.	६१९
उच्चैरुदात्तः	१ । २ । २९	पू.	३८	पू.	१६८
उच्चैस्तरां वा वषट्कारः	१ । २ । ३५	पू.	४०	पू.	१७३
·उञः	१ । १ । १७	पू.	१०	पू.	६८
उञि च पदे	८ । ३ । २१	उ.	५३१	उ.	९८०
उञ्छति	४ । ४ । ३२	पू.	४६७	उ.	०
उञ्छादीनां च	६ । १ । १६०	उ.	१८८	उ.	५०६
उणादयो बहुलम्	३ । ३ । १	पू.	२.९	पू.	६६२
उतश्च प्रत्यया०	६ । ४ । १०६	उ.	३२१	उ.	६७७
उताप्योः समर्थयो०	३ । ३ । १५२	पू.	२९४	पू.	७०५
उतो वृद्धिर्लुकि हलि	७ । ३ । ८९	उ.	४३४	उ.	८३६
उत्क उन्मनाः	५ । २ । ८०	उ.	५८	उ.	३११
उत्करादिभ्यश्छः	४ । २ । ९०	पू.	४०७	उ.	०
उत्तमैकाभ्यां च	५ । ४ । ९०	उ.	१२४	उ.	४०१
उत्तरपथेनाहृतं च	५ । १ । ७७	उ.	२१	उ.	२५९
उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च	६ । २ । १०५	उ.	२३६	उ.	५५५
उत्तरपदस्य	७ । ३ । १०	उ.	४१०	उ.	८०५
उत्तरपदादिः	६ । २ । १११	उ.	२३७	उ.	५५६
उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः	५ । ४ । ९८	उ.	१२६	उ.	०
उत्तराच्च	५ । ३ । ३८	उ.	८२	उ.	३४०
उत्तराधरदक्षिणादा०	५ । ३ । ३४	उ.	८१	उ.	३३९
उत्परस्यातः	७ । ४ । ८८	उ.	४.०	उ.	८७१
उत्सादिभ्यो ऽञ्	४ । १ । ८६	पू.	३५४	उ.	७७
उद ईत्	६ । ४ । १३९	उ.	३२९	उ.	०
उदः स्थास्तम्भोः पूर्व०	८ । ४ । ६१	उ.	५७३	उ.	१०३४
उदकस्योदः संज्ञायाम्	६ । ३ । ५७	उ.	२७६	उ.	•६०४
उदके केवले	६ । २ । ९६	उ.	२३४	उ.	५५४
उदक् च विपाशः	४ । २ । ७४	पू.	४०१	उ.	१४६
उदङ्को ऽनुदके	३ । ३ । १२३	पू.	२८५	पू.	६९४
उदन्वानुदधौ च	६ । २ । १३	उ.	४९८	उ.	९३६
उदराट्ठगाद्यूने	५ । २ । ६७	उ.	५५	उ.	३०८
उदराश्वेषुषु	६ । २ । १०७	उ.	२३६	उ.	०

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा. सू.		पृ.		पृ.
ऊर्णोतेर्विभाषा	७ । ३ । ६०	उ.	४३४	उ.	०
ऊर्ध्वाद्विभाषा	५ । ४ । १३०	उ.	१३४	उ.	०
ऊर्ध्वे शुषिपूरोः	३ । ४ । ४४	पू.	३१२	पू.	७३२
ऊर्यादिच्विडाचश्च	१ । ४ । ६१	पू.	६३	पू.	३२०
ऊषसुषिमुष्कमधो रः	५ । २ । १०७	उ.	६५	उ.	३२३
ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे	५ । ४ । ७४	उ.	१२०	उ.	३६७
ऋचः शे	६ । ३ । ५५	उ.	२७५	उ.	६०४
ऋचि तनुघमक्षुत॰	६ । ३ । १३३	उ.	२६३	उ.	६२३
ऋच्छत्यृताम्	७ । ४ । ११	उ.	४४३	उ.	८५१
ऋणमाधमर्ण्ये	८ । २ । ६०	उ.	५११	उ.	६५३
ऋत उत्	६ । १ । १११	उ	१७४	उ.	४८०
ऋतश्च	७ । ४ । ६२	उ.	४६१	उ.	८७२
ऋतश्च संयोगादेः	७ । २ । ४३	उ.	३८५	उ.	७७३
ऋतश्च संयोगादेर्गुणः	७ । ४ । १०	उ.	४४३	उ.	८५०
ऋतश्छन्दसि	५ । ४ । १५८	उ.	१३६	उ.	०
ऋतष्ठञ्	४ । ३ । ७८	पू.	४३६	उ.	११६
ऋतेरीयङ्	३ । १ । २६	पू.	१६१	पू.	५४१
ऋतो ङिसर्वनाम॰	७ । ३ । ११०	उ.	४३८	उ.	८४१
ऋतोऽञ्	४ । ४ । ४६	पू.	४७०	उ.	२०८
ऋतो भारद्वाजस्य	७ । २ । ६३	उ.	३९२	उ.	७८०
ऋतो रण्	५ । १ । १०५	उ.	२८	उ.	२६५
ऋतो विद्यायोनिसंबं॰	६ । ३ । २३	उ.	२६६	उ.	५८६
ऋत्यकः	६ । १ । १२८	उ.	१७६	उ.	४८७
ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगु॰	३ । २ । ५६	पू.	२३१	पू.	६२४
ऋत्व्यवास्त्व्यवा॰	६ । ४ । १७५	उ.	३४०	उ.	६६८
ऋदुपधाच्चाक्लृपि॰	३ । १ । ११०	पू.	२०६	पू.	५६६
ऋदुशनस्पुरुदंसो.ने॰	७ । १ । ६४	उ.	३६५	उ.	७३६
ऋदृशोऽङि गुणः	७ । ४ । १६	उ.	४४४	उ.	८५३
ऋद्धनोः स्ये	७ । २ । ७०	उ.	३६४	उ.	७८२
ऋन्नेभ्यो ङीप्	४ । १ । ५	पू.	३३१	उ.	२०
ऋषभोपानहोर्ञ्यः	५ । १ । १४	उ.	५	उ.	२३६
ऋष्यन्धकवृष्णिकुरु॰	४ । १ । ११४	पू.	३६५	उ.	१०३
ऋहलोर्ण्यत्	३ । १ । १२४	पू.	२१२	पू.	६०१
ऋत इद्धातोः	७ । १ । १००	उ.	३६७	उ.	७४५
ऋदोरप्	३ । ३ । ५७	पू.	२७२	पू.	६८०
एकः पूर्वपरयोः	६ । १ । ८४	उ.	१६७	उ.	४५६
एकगोपूर्वाट्ठञ् नि॰	५ । २ । ११८	उ.	६८	उ.	३२६

* एतस्य गणसूत्रत्वेन व्यवस्थापनं पदमञ्जर्याम् ।

* अत्र कु॰ इति अमु॰ नू॰ पु॰ ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
कृकणपर्णाद्भारद्वा०	४ । २ । १४५	पू.	४२२	उ.	१६१
कृच्छ्रगहनयोः कषः	७ । २ । २२	उ.	३७६	उ.	७६३
कृञः प्रतियत्ने	२ । ३ । ५३	पू.	१५२	पू.	४५०
कृञः श च	३ । ३ । १००	पू.	२८०	पू.	६८७
कृञो द्वितीयतृतीय०	५ । ४ । ५८	उ.	११६	उ.	३६२
कृञो हेतुताच्छील्या०	३ । २ । २०	पू.	२२३	पू.	६१५
कृञ् चानुप्रयुज्यते	३ । १ । ४०	पू.	१६३	पू.	५५१
कृतलब्धक्रीतकुश०	४ । ३ । ३८	पू.	२२६	उ.	१६६
कृते ग्रन्थे	४ । ३ । ११६	पू.	४४६	उ.	१८७
कृत्तद्धितसमासाश्च	१ । २ । ४६	पू.	४४	पू.	१८५
कृत्यचः	८ । ४ । २६	उ.	५६५	उ.	१०२७
कृत्यतुल्याख्या अजा०	२ । १ । ६८	पू.	१२३	पू.	३८४
कृत्यल्युटो बहुलम्	३ । ३ । ११३	पू.	२८३	पू.	६६१
कृत्याः प्राग्०	३ । १ । ९५	पू.	२०६	पू.	५६१
कृत्यानां कर्तरि वा	२ । ३ । ७१	पू.	१५७	पू.	४५७
कृत्यार्थे तवैकेन्के०	३ । ४ । १४	पू.	३०५	पू.	७२१
कृत्याश्च	३ । ३ । १७१	पू.	२९९	पू.	७१२
कृत्यैरधिकार्थवचने	२ । १ । ३२	पू.	११३	पू.	३६५
कृत्यैर्ऋणे	२ । १ । ४३	पू.	११६	पू.	३७०
कृत्योकेष्णुच्चार्वादि०	६ । २ । १६०	उ.	२५१	उ.	५६८
कृत्वोर्थप्रयोगे का०	२ । ३ । ६४	पू.	१५५	पू.	४५२
कृदतिङ्	३ । १ । ९३	पू.	२०५	पू.	५८७
कृन्मेजन्तः	१ । १ । ३९	पू.	१७	पू.	८७
कृपो रो लः	८ । २ । १८	उ.	४६६	उ.	९३७
कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि	३ । १ । ५९	पू.	१९८	पू.	५६३
कृषेश्छन्दसि	७ । ४ । ६४	उ.	४५४	उ.	०
कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो०	७ । २ । १३	उ.	३७६	उ.	७५८
कॄ धान्ये	३ । ३ । ३०	पू.	२६६	पू.	६७३
केकयमित्रयुप्रलयानां०	७ । ३ । २	उ.	४०७	उ.	८०२
के ऽणः	७ । ४ । १३	उ.	४४४	उ.	८५२
केदाराद्यञ्च	४ । २ । ४०	पू.	३६०	उ.	०
केवलमामकभागधे०	४ । १ । ३०	पू.	३३८	उ.	३८
केशाद्वोऽन्यतर०	५ । २ । १०९	उ.	६६	उ.	३२४
केशाश्वाभ्यां य०	४ । २ । ४८	पू.	३६३	उ.	०
कोः कत्तत्पुरुषेऽचि	६ । ३ । १०१	उ.	२८६	उ.	६१७
कोपधाच्च	४ । २ । ७९	पू.	४०२	उ.	०
कोपधाच्च	४ । ३ । १३७	पू.	४५४	उ.	१६२

	अ॰ पा॰ सू॰	काशिका		पदमञ्जरी	
			पृ॰		पृ॰
क्तस्याचि	७ । ३ । ७२	उ.	४२६	उ.	८२७
खः सर्वधुरात्	४ । ४ । ७८	पू.	४७६	उ.	२१३
ख च	४ । ४ । १३२	पू.	४८७	उ.	२२५
खचि हृस्वः	६ । ४ । ९४	उ.	३१९	उ.	०
खट्वात्तेपे	२ । १ । २६	पू.	१११	पू.	३६२
खपिडकादिभ्यश्च	४ । २ । ४५	पू.	३९१	उ.	१३५
खनो घ च	३ । ३ । १२५	पू.	२८६	पू.	६९४
खरवसानयोर्विसर्जं०	८ । ३ । १५	उ.	५३०	उ.	९७७
खरि च	८ । ४ । ५५	उ.	५७२	उ.	१०३३
खलगोरथात्	४ । २ । ५०	पू.	३९३	उ.	१३८
खलयवमाषतिलवृष०	५ । १ । ७	उ.	३	उ.	२३०
खार्या ईकन्	५ । १ । ३३	उ.	१०	उ.	२४५
खार्याः प्राचाम्	५ । ४ । १०१	उ.	१२७	उ.	४०२
खित्यनव्ययस्य	६ । ३ । ६६	उ.	२७८	उ.	६०७
खिदेश्छन्दसि	६ । १ । ५२	उ.	१५७	उ.	४४३
ख्यत्यात्परस्य	६ । १ । ११२	उ.	१७१	उ.	४८०
गतिकारकोपपदा०	६ । २ । १३९	उ.	२४४	उ.	५६१
गतिबुद्धिप्रत्यवसाना०	१ । ४ । ५२	पू.	८९	पू.	३१०
गतिरनन्तरः	६ । २ । ४९	उ.	२२२	उ.	५४०
गतिर्गतौ	८ । १ । ७०	उ.	४८७	उ.	९१५
गतिश्च	१ । ४ । ६०	पू.	९३	पू.	३२०
गत्यर्थकर्मणि द्वितो०	२ । ३ । १२	पू.	१४०	पू.	४२४
गत्यर्थलोटा लृणन०	८ । १ । ५१	उ.	४८०	उ.	९०७
गत्यर्थाकर्मकश्लिष०	३ । ४ । ७२	पू.	३१९	पू.	७४२
गत्वरश्च	३ । २ । १६४	पू.	२५३	पू.	०
गदमदचरयमश्चा०	३ । १ । १००	पू.	२०७	पू.	५९३
गन्तव्यपण्यं वाणिजे	६ । २ । १३	उ.	२०९	उ.	५३२
गन्धस्येदुत्पूतिसुसु०	५ । ४ । १३५	उ.	१३५	उ.	४०९
गन्धनावक्षेपणसेवन०	१ । ३ । ३२	पू.	६१	पू.	२३४
गमः क्वौ	६ । ४ । ४०	उ.	३०५	उ.	६५३
गमश्च	३ । २ । ४७	पू.	२२८	पू.	६२०
गमहनजनखनघ०	६ । ४ । ९८	उ.	३१९	उ.	६७५
गमेरिट् परस्मैपदेषु	७ । २ । ५८	उ.	३९०	उ.	७७६
गम्भीराञ्ञ्यः	४ । ३ । ५८	पू.	४३३	उ.	१७३
गर्गादिभ्यो यञ्	४ । १ । १०५	पू.	३६१	उ.	१००
गर्तोत्तरपदाच्छः	४ । २ । १३७	पू.	४१९	उ.	१५९
गर्हायां लडपि०	३ । ३ । १४२	पू.	२९२	पू.	७०३

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ० पा० सू०		पृ०		पृ०
चेले क्नोपेः	३ । ४ । ३३	पू.	३१०	पू.	७३०
चोः कुः	८ । २ । ३०	उ.	५०३	उ.	९४४
चौ	६ । १ । २२२	उ.	२०३	उ.	५२५
चौ	६ । ३ । १३८	उ.	२६४	उ.	६२४
च्छ्वोः शूडनुनासिके च	६ । ४ । १९	उ.	३००	उ.	६३७
च्लि लुङि०	३ । १ । ४३	पू.	१९४	पू.	५५४
च्लेः सिच्	३ । १ । ४४	पू.	१९४	पू.	५५७
च्वौ च	७ । ४ । २६	उ.	४४६	उ.	०
छगलिनो ढिनुक्	४ । ३ । १०९	पू.	४४८	उ.	०
छ च	४ । २ । २८	पू.	३८७	उ.	१३२
छत्रादिभ्यो णः	४ । ४ । ६२	पू.	४७३	उ.	२१०
छदिरुपधिबलेर्ढञ्	५ । १ । १३	उ.	५	उ.	२३५
छन्दसि गत्यर्थेभ्यः	३ । ३ । १२९	पू.	२८७	पू.	०
छन्दसि घस्	५ । १ । १०६	उ.	२६	उ.	२६५
छन्दसि च	५ । १ । ६७	उ.	१९	उ.	०
छन्दसि च	५ । ४ । १४२	उ.	१३६	उ.	०
छन्दसि च	६ । ३ । १२६	उ.	२६२	उ.	६२३
छन्दसि ठञ्	४ । ३ । १९	पू.	४२६	उ.	१६५
छन्दसि निष्टर्क्य०	३ । १ । १२३	पू.	२११	पू.	६००
छन्दसि परिपन्थि०	५ । २ । ८९	उ.	६०	उ.	३१३
छन्दसि परेऽपि	१ । ४ । ८१	पू.	६७	पू.	३२७
छन्दसि पुनर्वस्वोर०	१ । २ । ६१	पू.	४६	पू.	१९८
छन्दसि लिट्	३ । २ । १०५	पू.	२४१	पू.	६३५
छन्दसि लुङ्लङ्०	३ । ४ । ६	पू.	३०३	पू.	७२०
छन्दसि वनसनर०	३ । २ । २७	पू.	२२४	पू.	६१७
छन्दसि वा प्राम्रे०	८ । ३ । ४९	उ-	५३९	उ.	९९३
छन्दसि शायजपि	३ । १ । ८४	पू.	२०२	पू.	५७०
छन्दसि सहः	३ । २ । ६३	पू,	२३२	पू.	६२५
छन्दसीरः	८ । २ । १५	उ.	४९८	उ.	०
छन्दसो निर्मिते	४ । ४ । ९३	पू.	४७९	उ.	२१८
छन्दसो यदणौ	४ । ३ । ७१	पू.	४३७	उ.	१७८
छन्दस्यनेकमपि०	८ । १ । ३५	उ.	४७९	उ.	९०४
छन्दस्यपि दृश्यते	६ । ४ । ७३	उ.	३१४	उ.	०
छन्दस्यपि दृश्यते	७ । १ । ७६	उ.	३६१	उ.	७३३
छन्दस्युभयथा	३ । ४ । ११७	पू.	३२८	उ.	७५४
छन्दस्युभयथा	६ । ४ । ५	उ.	२९६	उ.	६२९
छन्दस्युभयथा	६ । ४ । ८६	उ.	३१६	उ.	०

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
द्विगुश्च	२ । १ । २३	पू.	१११	पू.	३६०
द्विगोः	४ । १ । २१	पू.	३३५	उ.	०
द्विगौ ष्ठंश्च	५ । १ । ५४	उ.	१५	उ.	२४६
द्विगोर्यप्	५ । १ । ८२	उ.	२३	उ.	२६०
द्विगोर्लुगनपत्ये	४ । १ । ८८	पू.	३५५	उ.	७६
द्विगोर्वा	५ । १ । ८६	उ.	२३	उ.	०
द्विगौ क्रतौ	६ । २ । ९७	उ.	२३४	उ.	५५४
द्विगौ प्रमाणे	६ । २ । १२	उ.	२०६	उ.	५३२
द्वितीयतृतीयच०	२ । २ । ३	पू.	१२६	पू.	३८६
द्वितीयाटौस्वेनः	२ । ४ । ३४	पू.	१६६	पू.	४७६
द्वितीया ब्राह्मणे	२ । ३ । ६०	पू.	१५४	पू.	४५१
द्वितीयायां च	३ । ४ । ५३	पू.	३१४	पू.	०
द्वितीयायां च	७ । २ । ८७	उ.	३६८	उ.	७८७
द्वितीयाश्रितातीत०	२ । १ । २४	पू.	१११	पू.	३६०
द्वितीये चानुपाख्ये०	६ । ३ । ८०	उ.	२८२	उ.	६१३
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्	५ । ४ । १८	उ.	१०६	उ.	३७६
द्वित्रिपूर्वादण् च	५ । १ । ३६	उ.	११	उ.	२४५
द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्	५ । १ । ३०	उ.	१०	उ.	२४४
द्वित्रिभ्यामञ्जलेः	५ । ४ । १०२	उ.	१२७	उ.	४०२
द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः	५ । ४ । ११५	उ.	१३०	उ.	४०५
द्वित्रिभ्यां तयस्याय०	५ । २ । ४३	उ.	४६	उ.	२६८
द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मू०	६ । २ । १९७	उ.	२६०	उ.	५७६
द्वित्र्योश्च धमुञ्	५ । ३ । ४५	उ.	८३	उ.	३४२
द्विदण्ड्यादिभ्यश्च	५ । ४ । १२८	उ.	१३३	उ.	४०८
द्विर्वचनेचि	१ । १ । ५६	पू.	२५	पू.	११६
द्विवचनविभज्यो०	५ । ३ । ५७	उ.	८५	उ.	३४८
द्विषत्परयोस्तापेः	३ । २ । ३६	पू.	२२६	पू.	६१६
द्विषश्च	३ । ४ । ११२	पू.	३२७	पू.	७५३
द्विषोऽमित्रे	३ । २ । १३१	पू.	२४६	पू.	६५०
द्विस्तावात्रिस्तावा०	५ । ४ । ८४	उ.	१२३	उ.	४००
द्विस्त्रिश्चतुरिति०	८ । ३ । ४३	उ.	४३७	उ.	९८६
द्वीपादनुसमुद्रं यञ्	४ । ३ । १०	पू.	४२४	उ.	१६३
द्वेस्तीयः	५ । २ । ५४	उ.	५२	उ.	३०४
द्वैपवैयाघ्रादञ्	४ । २ । १२	पू.	३८४	उ.	१२८
द्व्यचः	४ । १ । १२१	पू.	३६६	उ.	१०५
द्व्यचश्छन्दसि	४ । ३ । १५०	पू.	४५६	उ.	०
द्व्यचोऽतस्तिङः	६ । ३ । १३५	उ.	२६३	उ.	६२४

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
न क्त्वा सेट्०	१ । २ । १८	पू.	३५	पू.	१६१
न क्रोडादिबह्वचः	४ । १ । ५६	पू.	३४६	उ.	५५
न क्त्वादेः	७ । ३ । ५६	उ.	४२६	उ.	८२४
नक्षत्राद्घः	४ । ४ । १४१	पू.	४८६	उ.	२२५
*नक्षत्राद्वा	८ । ३ । १००	उ.	५५२	उ.	१०१०
नक्षत्रे च लुपि	२ । ३ । ४५	पू.	१५०	पू.	४४०
नक्षत्रेण युक्तः कालः	४ । २ । ३	पू.	३८१	उ.	१२४
नक्षत्रेभ्यो बहुलं	४ । ३ । ३७	पू.	४२६	उ.	१६६
नखमुखात्सं०	४ । १ । ५८	पू.	३४७	उ.	५६
न गतिहिंसार्थेभ्यः	१ । ३ । १५	पू.	५६	पू.	२२७
नगरात्कुत्सनप्रावी०	४ । २ । १२८	पू.	४१७	उ.	१५८
न गुणादयो ऽवयवा	६ । २ । १७६	उ.	२५५	उ.	५७२
न गोपवनादिभ्यः	२ । ४ । ६७	पू.	१७८	पू.	४६०
नगो प्राणिष्वन्य०	६ । ३ । ७७	उ.	२८१	उ.	६१३
न गोश्वन्साववर्ण०	६ । १ । १८२	उ.	१६४	उ.	५१४
नङि संबुद्ध्योः	८ । २ । ८	उ.	४६६	उ.	६३४
नचवाहाहैवयुक्ते	८ । १ । २४	उ.	४७२	उ.	६००
नच्छन्दस्य पुत्रस्य	७ । ४ । ३५	उ.	४४८	उ.	८५७
नञ्	२ । २ । ६	पू.	१२७	पू.	३६१
नञः शुचीश्वरक्षेत्र०	७ । ३ । ३०	उ.	४१७	उ.	८१२
नञस्तत्पुरुषात्	५ । ४ । ७१	उ.	११६	उ.	०
नञो गुणप्रतिषेधे०	६ । २ । १५५	उ.	२५०	उ.	५६७
नञो जरमरमि०	६ । २ । ११६	उ.	२३८	उ.	५५७
नञ्दुः सुभ्यो हलि०	५ । ४ । १२१	उ.	१३२	उ.	४०७
नञ्सुभ्याम्	६ । २ । १७२	उ.	२५४	उ.	५७१
नडशादाड्ड्वलच्	४ । २ । ८८	पू.	४०७	उ.	१४८
नडादिभ्यः फक् ।	४ । १ । ६६	पू.	३५६	उ.	६७
नडादीनां कुक्च	४ । २ । ६१	पू.	४०८	उ.	१४८
न तिसृचतसृ	६ । ४ । ४	उ.	२६५	उ.	६२६
नतेनासिकायाः सं०	५ । २ । ३१	उ.	४५	उ.	२६१
न तौल्वलिभ्यः	२ । ४ । ६१	पू.	१७५	पू.	४८६
नदण्डमाणवान्ते	४ । ३ । १३०	पू.	४५२	उ.	१८६
न दधिपयआदीनि	२ । ४ । १४	पू.	१६२	पू.	४६८
नदीपौर्णमास्याग्र०	५ । ४ । ११०	उ.	१२६	उ.	४०३
नदी बन्धुनि	६ । २ । १०६	उ.	२३७	उ.	५५६

* एतस्य गणसूत्रत्वेन व्यवस्थापनं पदमञ्जर्याम्

	अ॰ पा॰ सू॰	काशिका	पृ॰	पदमञ्जरी	पृ॰
पुच्छभाण्डचीवरा०	३ । १ । २०	पू.	१८८	पू.	५२५
पुत्रः पुंभ्यः	६ । २ । १३२	उ.	२४२	उ.	५६०
पुत्राच्छ च	५ । १ । ४०	उ.	१२	उ.	२४७
पुत्रान्तादन्यत०	४ । १ । १५९	पू.	३७५	उ.	११४
पुत्रेन्यतरस्याम्	६ । ३ । २२	उ.	२६६	उ.	०
पुमः खय्यम्परे	८ । ३ । ६	उ.	५२८	उ.	९७५
पुमान् स्त्रिया	१ । २ । ६७	पू.	५१	पू.	२०८
पुरा च परीप्सायाम्	८ । १ । ४२	उ.	४७८	उ.	९०५
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म०	४ । ३ । १०५	पू.	४४६	उ.	१८५
पुरि लुङ् चास्मे	३ । २ । १२२	पू.	२४४	पू.	अशु॰ ६६० / शु॰ ६४४
पुरुषश्चान्वादिष्टः	६ । २ । १९०	उ.	२५८	उ.	५७४
पुरुषहस्तिभ्यामण् च	५ । २ । ३८	उ.	४७	उ.	२९५
पुरुषात्प्रमाणे ऽन्य०	४ । १ । २४	पू.	३३६	उ.	३५
पुरे प्राचाम्	६ । २ । ९९	उ.	२३४	उ.	०
पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः	३ । २ । १८	पू.	२२२	पू.	६१५
पुरो ऽव्ययम्	१ । ४ । ६७	पू.	९५	पू.	३२३
पुवः संज्ञायाम्	३ । २ । १८५	पू.	२५८	पू.	६६१
पुषादिद्युताद्यॢदितः०	३ । १ । ५५	पू.	१९७	पू.	५६२
पुष्करादिभ्यो देशे	५ । २ । १३५	उ.	७२	उ.	३३०
पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे	३ । १ । ११६	पू.	२१०	पू.	५९८
पूःसर्वयोर्दारिसहोः	३ । २ । ४१	पू.	२२७	पू.	६२०
पूगाञ्ञ्यो ऽग्रा०	५ । ३ । ११२	उ.	९८	उ.	३६७
पूगेष्वन्यतरस्याम्	६ । २ । २८	उ.	२१४	उ.	०
पूङः क्त्वा च	१ । २ । २२	पू.	३६	पू.	१६४
पूङश्च	७ । २ । ५१	उ.	२८८	उ.	०
पूङ्यजोः शानन्	३ । २ । १२८	पू.	३४६	पू.	अशु॰ ६६५ / शु॰ ६४९
पूजनात्पूजितमनु०	८ । १ । ६७	उ.	४८५	उ.	९१२
पूजायां नानन्तरम्	८ । १ । ३७	उ.	४७७	उ.	९०४
पूतक्रतोरै च	४ । १ । ३६	पू.	३३९	उ.	४१
पूरणगुणसुहितार्थ०	२ । २ । ११	पू.	१२८	पू.	३९५
पूरणाद्भागे तीयादन्	५ । ३ । ४८	उ.	८४	उ.	३४३
पूरणार्धाट्ठन्	५ । १ । ४८	उ.	१४	उ.	२४८
पूर्णाद्विभाषा	५ । ४ । १४९	उ.	१३८	उ.	०
पूर्वकालैकसर्वजरत्पु०	२ । १ । ४९	पू.	११८	पू.	३७१
पूर्वत्रासिद्धम्	८ । २ । १	उ.	४८९	उ.	९२०

* इदं सूत्रं १२६ पृ॰ अन्तिम ३ पङ्क्तौ रितीत्यस्याग्रे प्रत्ययलोपे इत्यस्य पूर्वमपेक्षितम् ।

* अत्र सूत्रे मतुबिति प्रमादपतितम् ।

* एतत्सूत्रस्थाने मन्त्रे घसह्वरणेति सूत्रं प्रमादतः पतितम् ।

* अत्र पङ्क्तिभेदोपेक्षितः सूत्रचिह्नं च ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ.
समः सुटि	८ । ३ । ५	उ.	५२७	उ.	६७४
समयस्तदस्य०	५ । १ । १०४	उ.	२८	उ.	२६४
समयाच्चयापना०	५ । ४ । ६०	उ.	११७	उ.	३६३
समर्थः पदविधिः	२ । १ । १	पू.	१०३	पू.	३४३
समर्थानां प्रथ०	४ । १ । ८२	पू.	३५२	उ.	७०
समवप्रविभ्यः स्थः	१ । ३ । २२	पू.	५८	पू.	२३१
समवायान्समवैति	४ । ४ । ४३	पू.	४६६	उ.	२०७
समवाये च	६ । १ । १३८	उ.	१८२	उ.	४६४
समस्तृतीयायुक्तात्	१ । ३ । ५४	पू.	६७	पू.	२४०
समांसमां विजायते	५ । २ । १२	उ.	४०	उ.	२८५
समानकर्तृकयोः पूर्व०	३ । ४ । २१	पू.	३०७	पू.	७२३
समानकर्तृकेषु तुमुन्	३ । ३ । १५८	पू.	२९६	पू.	७०८
समानतीर्थे वासी	४ । ४ । १०७	पू.	४८२	उ.	२१६
समानस्य छन्द०	६ । ३ । ८४	उ.	२८२	उ.	६१४
समानोदरे श०	४ । ४ । १०८	पू.	४८२	उ.	२२०
समापनात्सपूर्व०	५ । १ । ११२	उ.	३०	उ.	०
समायाः खः	५ । १ । ८५	उ.	२३	उ.	२६०
समासत्तौ	३ । ४ । ५०	पू.	३१३	पू.	७३३
समासस्य	६ । १ । २२३	उ.	२०४	उ.	५२५
समासाच्च तद्वि०	५ । ३ । १०६	उ.	९७	उ.	३६७
समासान्ताः	५ । ४ । ६८	उ.	११८	उ.	३६५
समासेऽङ्गुलेः सङ्गः	८ । ३ । ८०	उ.	५४८	उ.	१००५
समासेऽनञ्पूर्वे०	७ । १ । ३७	उ.	३४६	उ.	७१५
समाहारः स्वरितः	१ । २ । ३१	पू.	३६	पू.	१७०
समि ख्यः	३ । २ । ७	पू.	२२०	पू.	०
समि मुष्टौ	३ । ३ । ३६	पू.	२६७	पू.	६७५
समि युद्रुदुवः	३ । ३ । २३	पू.	२६५	पू.	६७३
समुच्चयेऽन्यतरस्याम्	३ । ४ । ३	पू.	३०२	पू.	७१८
समुच्चये सामान्यव०	३ । ४ । ५	पू.	३०३	पू.	७१६
समुदाङ्भ्यो०	१ । ३ । ७५	पू.	७२	पू.	२४६
समुदो रजः पशुषु	३ । ३ । ६९	पू.	२७४	पू.	०
समुद्राभ्राद् घः	४ । ४ । ११८	पू.	४८४	उ.	२२१
समूलाकृतजीवे०	३ । ४ । ३६	पू.	३१०	पू.	७३१
समूहवच्च बहुषु	५ । ४ । २२	उ.	१०७	उ.	३८०
समो गम्यृच्छिप्रच्छि०	१ । ३ । २९	पू.	६०	पू.	२३३
संपरिपूर्वात्ख च	५ । १ । ६२	उ.	२५	उ.	०
संपर्युपेभ्यः करोतौ भू०	६ । १ । १३७	उ.	१८१	उ.	४६४

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.		पदमञ्जरी पृ.	
संपादिनि	५ । १ । ९९	उ.	२७	उ.	२६४
संपृचानुरुधा०	३ । २ । १४२	पू.	२४९	पू.	६५३
संप्रतिभ्यामना०	१ । ३ । ४६	पू.	६५	पू.	२३८
संप्रसारणस्य	६ । ३ । १३९	उ.	२९४	उ.	६२४
संप्रसारणाच्च	६ । १ । १०८	उ.	१७४	उ.	४७९
संप्रोदश्च कटच्	५ । २ । २९	उ.	४४	उ.	२९०
संबुद्धौ च	७ । ३ । १०६	उ.	४३७	उ.	०
संबुद्धौ शाक०	१ । १ । १६	पू.	१०	पू.	६७
संबोधने च	२ । ३ । ४७	पू.	१५१	पू.	४४५
संबोधने च	३ । २ । १२५	पू.	२४५	पू.	अशु. ६६३ / शु. ६४७
संभवत्यवहर०	५ । १ । ५२	उ.	१५	उ.	२४९
संभावनेलमिति०	३ । ३ । १५४	पू.	२९५	पू.	७०६
संभूते	४ । ३ । ४१	पू.	४३०	उ.	१७१
संमाननोत्संजना०	१ । ३ । ३६	पू.	६२	पू.	२३५
संयसश्च	३ । १ । ७२	पू.	२००	पू.	५६७
संयोगादिश्च	६ । ४ । १६६	उ.	३३७	उ.	६९६
सरूपाणामेकशे०.	१ । २ । ६४	पू.	५०	पू.	२००
सर्तिशास्त्यर्तिभ्य०	३ । १ । ५६	पू.	१९७	पू.	५६२
सर्वकूलाभ्रकरीषेषु०	३ । २ । ४२	पू.	२२७	पू.	०
सर्वं गुणकार्त्स्न्ये	६ । २ । ९३	उ.	२३३	उ.	५५३
सर्वचर्मणः कृतः०	५ । २ । ५	उ.	३८	उ.	२८२
सर्वत्र लोहितादि०	४ । १ । १८	पू.	३३४	उ.	३१
सर्वत्र विभाषा गोः	६ । १ । १२२	उ.	१७७	उ.	४८४
सर्वत्र शाकल्यस्य	८ । ४ । ५१	उ.	५७१	उ.	१०३३
सर्वत्राण् च त०	४ । ३ । २२	पू.	४२६	उ.	१६५
सर्वदेवात्तातिल्	४ । ४ । १४२	पू.	४८९	उ.	०
सर्वनामस्थाने चासं०	६ । ४ । ८	उ.	२९६	उ.	६३०
सर्वनाम्नः स्मै	७ । १ । १४	उ.	३४४	उ.	७०६
सर्वनाम्नः स्याड्०	७ । ३ । ११४	उ.	४३९	उ.	६४२
सर्वनाम्नस्तृतीया०	२ । ३ । २७	पू.	१४५	पू.	४३३
सर्वपुरुषाभ्यां णढ०	५ । १ । १०	उ.	४	उ.	२३३
सर्वभूमिपृथि०	५ । १ । ४१	उ.	१२	उ.	२४७
सर्वस्य द्वे	८ । १ । १	उ.	४६३	उ.	८७५
सर्वस्य सुपि	६ । १ । १९१	उ.	१९७	उ.	५१९
सर्वस्य सोऽन्यत०	५ । ३ । ६	उ.	७५	उ.	३३४
सर्वादीनि सर्वना०	१ । १ । २७	पू.	१३	पू.	७५

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा॰ सू॰		पृ॰		पृ॰
सौ च	६ । ४ । १३	उ॰	२६८	उ.	०
स्कोः संयोगाद्योरन्ते॰	८ । २ । २९	उ॰	४०३	उ.	९४३
स्तन्भेः	८ । ३ । ६७	उ॰	४४५	उ.	१००४
स्तम्बस्तुम्भुस्कम्भु॰	३ । १ । ८२	पू॰	२०१	पू.	५७०
स्तम्बकर्णयोरमिजपोः	३ । २ । १३	पू॰	२२१	पू.	६१४
स्तम्बशकृतोरिन्	३ । २ । २४	पू॰	२२४	पू.	६१७
स्तम्बे क च	३ । ३ । ८३	पू॰	२७७	पू.	६८३
स्तम्भुसिवुसहां॰	८ । ३ । ११६	उ॰	४५६	उ.	१०१३
स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि	८ । ३ । १०५	उ॰	४५३	उ.	१०११
स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै॰	७ । २ । ७२	उ॰	३६४	उ॰	०
स्तेनाद्यन्नलोपश्च	५ । १ । १२५	उ॰	३४	उ॰	२७८
स्तोः श्चुना श्चुः	८ । ४ । ४०	उ॰	४६८	उ.	१०३०
स्तोकान्तिकदूरार्थ॰	२ । १ । ३९	पू॰	११५	पू.	०
स्तौतिण्योरेव षण्य॰	८ । ३ । ६१	उ॰	४४२	उ.	९९८
स्त्यः प्रपूर्वस्य	६ । १ । २३	उ.	१४६	उ॰	४३२
स्त्रियाः	६ । ४ । ७९	उ॰	३१५	उ॰	६७०
स्त्रियाः पुंवद्भाषित॰	६ । ३ । ३४	उ॰	२६८	उ॰	५८८
स्त्रियाम्	४ । १ । ३	पू॰	३३०	उ॰	१२
स्त्रियां संज्ञायाम्	५ । ४ । १४३	उ॰	१३६	उ॰	४१०
स्त्रियां क्तिन्	३ । ३ । ९४	पू॰	२७८	पू॰	६८४
स्त्रियां च	७ । १ । ९६	उ॰	३६६	उ॰	७४२
स्त्रियामवन्तिकु॰	४ । १ । १७६	पू.	३८०	उ.	१२२
स्त्रीपुंवच्च	१ । २ । ६६	पू.	५१	पू.	२०७
स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्न॰	४ । १ । ८७	पू.	३५४	उ.	७८
स्त्रीभ्यो ढक्	४ । १ । १२०	पू.	३६४	उ.	१०५
स्त्रीषु सौवीरसाल्व॰	४ । २ । ७६	पू.	४०१	उ.	०
स्थः क च	३ । २ । ७७	पू.	२३५	पू.	६२८
स्थण्डिलाच्छयि॰	४ । २ । १५	पू.	३८५	उ.	१२९
स्थागापापचो भावे	३ । ३ । ९५	पू.	२७९	पू	६८५
स्थाघ्वोरिच्च	१ । २ । १७	पू.	३५	पू.	१६०
स्थादिष्वभ्यासेन॰	८ । ३ । ६४	उ.	४४३	उ.	१०००
स्थानान्तगोशाल॰	४ । ३ । ३५	पू.	४२९	उ.	१९९
स्थानान्ताद्विभाषा	५ । ४ । १०	उ.	२०४	उ.	३७४
स्थानिवदादेशोन॰	१ । १ । ५६	पू.	२२	पू.	१०३
स्थानेऽन्तरतमः	१ । १ । ५०	पू.	२०	पू.	९६
स्थालीबिलात्	५ । १ । ७०	उ.	२०	उ.	२५७
स्थूलदूरयुवह्रस्व॰	६ । ४ । १५६	उ.	३३४	उ.	६९४

समाप्तं चेदं काशिकापदमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ॥ शुभं भवतु ॥

श्रीगणपतयेनमः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी।

"ङ्याप्प्रातिपदिकात्"॥ 'अधिकारोयमिति'। विधेयपरिभाष्ययोरनिर्द्देशादुच्यमानानां च स्वादीनां प्रकृत्यपेक्षत्वात्स्वरितत्वाच्च 'आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरिति'। अधिकारस्यावधिं दर्शयति। अधिकारोनेकप्रकारः संज्ञाधिकारो विशेषणाधिकारः प्रकृत्यधिकारश्चेति, तत्र कीदृशोयमधिकार इत्यत आह। 'स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियतइति'। 'टाब्ङाप्चापां चावितीति'। सामान्यग्रहणमित्यनुषङ्गः। 'समाहारनिर्द्देश इति'। समाहारद्वन्द्वेन तेषां ङ्यादीनामयं निर्द्देश इत्यर्थः। ततश्च समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेव युक्तं न बहुवचनमिति भावः। किमर्थमिदमुच्यते ङ्याप्प्रातिपदिकात्परे स्वादयो यथा स्युरिति केवलानां प्रयोगो मा भूत्, परश्चेति वचनात्केवलानां प्रयोगो न भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं ङ्याप्प्रातिपदिकादेव यथा स्युरिति प्रकृत्यन्तरान्मा भूवन्, असति ह्यस्मिन्नधिकारे धातुस्तिङन्तं वाक्यं सुबन्तं चेति ङ्याप्प्रातिपदिकव्यतिरिक्तापि चतुर्विधा प्रकृतिरस्ति, वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाश्चतुर्विधाः स्वादयष्टाबादयोऽणादयः स्वार्थिकाश्चेति, तदिह चतुर्विधाभ्यः प्रकृतिभ्यश्चतुर्विधाः प्रत्यया मा भूवन्निति कर्त्तव्य एवायमधिकारः, न कर्त्तव्यः। ननु चासत्यस्मिन् धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः कृदुपपदसंज्ञे च स्यातां वासरूपविधिश्च स्यात्। न, निवृत्तत्वाद्धातुग्रहणस्य, यद्वि परं धातोरपि स्युः, तदपि न, कर्मादीनामभावात्। कर्मादिषु च कारकेष्वेकत्वादिकायां च संख्यायां स्वादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य कर्मादिभिर्योगः सम्भवति, कथं तर्हि कर्मणि तव्यदादयो भवन्ति, नैव धात्वर्थस्य कर्मत्वे तव्यदादयो भवन्ति किं तर्हि धात्वर्थं प्रति यत्कर्म तस्मिन्वाच्ये कर्त्तव्यः कट इति,स्वादयस्तु प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्था नान्यस्य कर्मत्वे भवितुमर्हन्ति, तव्यदादिभिश्च बाधितत्वादितोः स्वादीनामभावः। ननु च

धात्वर्थस्यैव कर्मत्वं दृष्टं, सन्प्रकृतौ चिकीर्षतीत्यादौ, एवमपि संख्याभावः सिद्ध एव, अव्ययेभ्यस्त्व अयाद्वाप्सुप इति ज्ञापकात्स्वादयो भवन्ति, यत्तु नवं-हुषु बहुवचनमित्यत्रोक्तं यत्र च संख्या सम्भवतीति तदस्यां दशायां तथा नाश्रीयते, टाबादयस्तर्हि धातोर्मा भूवन्निति, स्त्रियां टाबादयो विधी-यन्ते, न च धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, कथं तर्हि स्त्रियां क्तिन्नादयो विधीयन्ते, नैवात्र धात्वर्थस्य स्त्रीत्वे क्तिन्नादयः स्मर्यन्ते, कस्य तर्हि, यस्तस्य सिद्धत्वं नाम धर्मस्तस्य, क्तिन्नादिभिश्च बाधितत्वाट्टाबादीना-मभावः । अणादयस्तर्हि धातोर्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते न च धात्वर्थस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति, समर्थविभक्त्यभावाच्चा-णादीनामनुत्पत्तिः, तस्यापत्यं, तेन रक्तं, तत्र भव, इत्येवमादिभिः षष्ठ्यादि-विभक्त्यन्तादणादयो विधीयन्ते, न च धातोर्विभक्तिः सम्भवति, स्वार्थिका अपि स्वार्थिकैस्तुमुन्नादिभिर्बाधितत्वादेव धातोर्न भविष्यन्ति, तिङन्ता-त्तर्हि स्वादयो मा भूवन्निति, तिङन्तेषु क्रिया प्रधानभूता साधनं गुणभूतं, तत्र प्रधानभूतायाः क्रियायाः कर्मादीनामभावात्स्वादयो न भविष्यन्ति । पचति भवति, भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ती-त्यादौ कर्तृत्वं दृष्टमिति चेत्, एवमपि संख्याया अभावः सिद्ध एव, यस्तु गुणभूतः कर्ताभिधीयते तत्राभिहितत्वादेव विभक्त्यभावः सिद्धः, न च गुण-भूतस्य कर्तुः क्रियान्तरावेशः सम्भवति, यतः पाचकं पश्येत्यादिवद् द्विती-यादयो भवेयुः । ननु पुत्रीयवदेतत्स्यात्, तद्यथा, पुत्रीयशब्दादन्तर्भूत-क्रियाकर्मवाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते पुत्रीयतीति, तथेहापि पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युरेव, नैष दोषः । उक्तमेतत्, प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्थाः स्वादयो नान्यस्य कर्मत्वे भवितुमर्हन्तीति, न चैकक्रियापेक्षयोर्भिन्नयोः साधनयोरेकस्मिन्पदे युगपदभिधानं सम्भवति, पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रिया-वचन इति ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अर्थाभावादेव तिङन्ताद्द्वितीयादयो न भवन्तीति । यो हि मन्यते ङ्याप्प्रा-तिपदिकाधिकाराच्च भवन्तीति रूपवाद्यन्तात्तस्य द्वितीयादयः स्युरेव पच-

तिरूपं पश्य पचतिरूपेण कृतमित्यादि, भवति ह्येतत्प्रातिपदिकं, कथं तर्हि रूपबाद्यन्तात्प्रथमैकवचनमपि भवति उक्तत्वात्सङ्ख्यायाः, न हि तत्कर्त्तुः सङ्ख्यायामेकवचनं यदि तथा स्यात् पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति द्विवचन-वहुवचने स्यातां, प्रातिपदिकार्थेत्यत्र तु प्रातिपदिकग्रहणात्प्रातिपदिक-मात्रानुबन्धिनी प्रथमा भवति तत्राप्येकवचनमेव, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यतइति वचनात्। न चैवं तिङन्तेऽपि प्रसङ्गः, तस्याप्रातिपदिक-त्वात्। टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति, स्त्रियां टाबादयो विधी-यन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यार्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, यदि परं साध-नस्य स्त्रीत्वे टाबादयः स्युः पचेद्ब्राह्मणी पचेरन् ब्राह्मण्य इति, तदपि न, स्वभावतो हि तिङन्तानि साधनाश्रयां सङ्ख्यामेवोपाददते न लिङ्गम्। उक्तं च॥

एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः॥

इति। शोभनं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्यैव लिङ्गेन योगो न क्रियायास्तत्रापि नपुंसकेन। पचतिरूपमित्यादावपि रूपबाद्यन्तवाच्यायाः क्रियायाः स्वभावतो लिङ्गेन योगस्तत्रापि नपुंसकेन, विचित्रा हि शब्दानां शक्तयो यथादर्शनमभ्युपगन्तव्याः, न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यव-स्थापयितुं शक्यन्ते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं स्त्रीत्वाभावात्तिङन्ताट्टाबा-दयो न भवन्तीति, अन्यथा पचतिरूपं ब्राह्मणीत्यादौ रूपबाद्यन्ताट्टा-प्स्यादेव, अणादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति, अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति। अप्रधानस्य त्व-प्रधानत्वादेवापत्यादिभिर्योगाभावः, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणाद्यभावः सिद्धः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा यः पचतिरूपं तस्यापत्यमिति रूपबाद्यन्तादणादयः स्युरेव, स्वार्थिका अपि ज्ञापकात्तिङन्तान्न भवि-ष्यन्ति यदयं क्व चित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति अतिशायने तमबि-ष्ठनौ तिङश्चेति, वाक्यादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति कर्मादीना-मभावात्। न खलु क्रियारूपस्य संसर्गरूपस्य भेदरूपस्य वा वाक्यार्थस्य कर्मादिभिः स्त्रीत्वेनापत्यादिभिर्वा योगः सम्भवति। पश्य मृगो धावती-

त्यादौ दृष्टमिति चेदेवमपि संख्यायोगाभावः सिद्धः, स्वार्थिका अप्यभिधानाभावान्न वाक्याद्भविष्यन्ति। तथाहि। देवदत्तारोहाश्वमित्यस्माद्वाक्यात्प्रागिवीयेष्वर्थेषु के सुब्लुकि च कृते वाक्यार्थस्यासत्त्वभूतत्वाद्व्यक्तिलिङ्गसङ्ख्यायोगाभावात्स्वाद्युत्पत्तेरभावाद्देवदत्तारोहाश्वकेति भवितव्यम्, न चैवंभूतेन वाक्यार्थगताः कुत्सादयो गम्यन्तइति, सुबन्तादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति नहि स्वादिषु विधीयमानेषु तदन्ता प्रकृतिः सम्भवति, यथोक्तं, सनन्ताच्चनिष्यतइति, किं च सुबन्तमपि सङ्ख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं वा, न चास्यापरैः कर्मादिभिर्योगः सम्भवति, टाबादयोऽपि स्त्रीत्वाभावाच्च भविष्यन्ति। अणादिषु पुनर्नास्ति विशेषः सुबन्ताद्वोत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा, यथा चैतत्तथा समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र प्रतिपादयिष्यामः, सर्वथा रूपबाह्यन्तात्प्रातिपदिकादप्यनिष्टः प्रत्ययो यद्वत् तद्वद्वा-स्वादिकादपीति नार्थ एतेनेत्याक्षेप्ता शङ्कते तावत्। 'यद्यपीति'। 'प्रत्ययपरत्वेन[१] प्रकृतिर्लभ्यते,' पारिशेष्याच्चेयमेव प्रकृतिर्लभ्यतइत्यर्थः। परिहरति। 'तथापीति'। वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। 'इतरथा हीति'। यदि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः। 'समर्थविशेषणमेतत्स्यादिति'। समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात्। किं च समर्थं सुबन्तं, समर्थविशेषणे सति को दोषः, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिन् इह च प्रसज्येत ग्लानां ब्राह्मणानामपत्यमिति एतद्धि समर्थं वृद्धम्, इह च न स्यात् ग्लयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति नह्येतत्समर्थं वृद्धम्। अवृद्ध। प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलमिह च प्रसज्येत ग्लयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति, एतद्धि समर्थमवृद्धम्। इह च न स्यात् ग्लानां ब्राह्मणानामपत्यमिति, नह्येतत्समर्थमवृद्धं, यत्र ह्यादेशादिवशेन सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति न भवति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तानामपि वृत्तिस्तावको मामक इति, यथा इह च फिञुत्पद्यमानो बहुत्वमन्तरेण वृद्धत्वानुपपत्तेर्बहुत्वं गमयेत्, एवं फिन्नपि द्वित्वमिति स्यादेवायं प्रसङ्गः, अवर्ण। अत इञ्. इहैव स्यात्

१ पारिशेष्यादियमेवेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठस्तु पदमञ्जर्यसंमतः।

दक्षस्यापत्यमिति, दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र तु न स्यात्। स्वर। अनुदात्तादेरञ्, इह च प्रसज्येत वाचो विकारः त्वचो विकारः, एतद्धि समर्थमनुदात्तादि सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वात्, नन्वत्रैकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयटा भाव्यम्, इदं तर्हि पञ्चानां विकार इति षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे सति समर्थमनुदात्तादि, प्रातिपदिकं तु नः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तम्, इह च न स्यात् सर्वेषां विकार इति, सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदं प्रातिपदिकं त्वन्तोदात्तं निपातितम्। द्व्यच्। नौद्व्यचष्ठन् इह च प्रसज्येत वाचा तरति त्वचा तरति, एतद्धि समर्थं द्व्यच्, नौग्रहणं तु नियमार्थं स्यात् औकारान्ताद्यदि भवति नौशब्दादेवेति, इह च न स्यात् घटेन तरतीति, साम्ना तरतीत्यादौ पुनरुभयथापि सिद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तत्सामर्थ्यात्तस्यैव विशेषणं वृद्धादि भवति समर्थाधिकाराच्च समर्थात्प्रत्ययः, तत्रैवमभिसम्बन्धः, वृद्धादि यन्ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्समर्थात्प्रत्यय इति, यस्मात्प्रत्ययविधिरिति प्रत्ययविधौ पञ्चमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरित्येतत्तु प्रयोजनं न भवति, कथं दैवेन हि जानता यतः प्रत्ययो विहितस्तस्यैताः संज्ञाः पञ्चम्या निर्दिश्यतां मा वा निर्देशि, इह च कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्चेति प्रातिपदिकात्परयोश्छयतोर्लुग्यथा स्यादौणादिकयोरुकारसशब्दयोर्मा भूदित्येतदपि न प्रयोजनं, कथम्, उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः। एतच्चातः कृकमिकंसेत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे पुनः कंसग्रहणाद्विज्ञायते, तस्माद् वृद्धाद्येव प्रयोजनमधिकारस्य। ङ्याब्ग्रहणं क्रियते प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, यूनस्तिः युवतिरित्यस्य तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, ऊङुत इत्युवर्णान्तादूङ् विधीयते तत्रैकादेशस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वं, श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेति श्वश्रूरित्यत्र श्वशुरः श्वश्र्वेश्चेति निपातनाद्विभक्त्यादिसिद्धिः, एवं स्थिते चोद्यम्। 'अर्थेति' 'न प्रातिपदिकग्रहणादिति'। नञः काक्वा प्रयोगात्सिद्धमेवेत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्वा निपातानाम्। ननु शब्दस्यार्थे नशब्दो द्रष्टव्यः। 'लिङ्गविशिष्टस्येति'। लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेना-

धिकस्येत्यर्थः । अस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासोपचारे-
ष्ठुवद्भावाः । सर्वनाम । भवच्छब्दस्य विधीयमाना सर्वनामसंज्ञा भवतीशब्द-
स्यापि भवति, सर्वनाम्नस्तृतीया च, भवता हेतुना भवतो हेतोर्भवत्या हेतुना
भवत्या हेतोरिति । स्वर । कुशूलकूपकुम्भशालं बिले, कुशूलबिलं कुशूली-
बिलम् । समास । पूर्वसदृश । मातृसदृशः मातृसदृशी । सदृशप्रतिरूप-
योरिति स्वरोप्यत्र भवति, तथा कुमारः श्रमणादिभिः कुमारी श्रमणा,
कुमारश्रमणा, एवं युवतिर्वलिना युवबलिना । उपचार । अतः कृकमिकं-
सकुम्भ । अयस्कम्भः अयस्कुम्भी । इष्टवद्भाव । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य,
कुमारीमाचष्टे कुमारयति, इह त्वचित्तहस्तिधेनोष्ठक् हस्तिनीनां समूहो
हास्तिकमिति, भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते हस्तिशब्द
एवायमिति ठक्सिद्धिः, तद्धितइत्येषा हि विषयसप्तमी, अवश्यं च पुंव-
द्भाव एवाश्रयणीयः, अन्यथा हस्तिनीशब्दाट्ठकि यस्येतिलोपस्य स्थानिव-
द्भावाचस्तद्धितइति टिलोपो न स्यात्, इह च नेन्सिद्धबध्नातिषु च स्थण्डि-
लशायिनीति गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्प-
त्तेरिति वचनादनुत्पन्नएव ङीपि समासे सतीन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यलुक्-
प्रतिषेधः सिद्धः, एवं शयवासवासिष्वकालात् ग्रामेवासिनीत्यलुक्, तथा
क्यङ्मानिनोश्च स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनी
मानिन्शब्द एवोत्तरपदमिति पुंवद्भावः सिद्धः । इह च तृजकाभ्यां कर्त्तरि
कर्त्तरि चेति कर्त्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां योगे या षष्ठी तस्या येनयेन
सह समासः प्राप्तः स सर्वो न भवतीति विज्ञानादपां स्रष्ट्रीत्यत्रापि
समासनिषेधः सिद्धः । यदि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवति अतिप्रसङ्गो भवति द्विषत्परयोस्तापेः द्विषतीताप इत्यत्रापि
स्यात् । उक्तमत्र द्विषत्परयोरिति द्वितकारकोयं निर्द्देशः तकारान्तो
द्विषच्छब्दइति, इह च गार्ग्या अपत्यं दाक्ष्या अपत्यमिति यञिञोश्चेति
फकं परत्वात्स्त्रीभ्यो ढग्बाधते, इह च ञ्नित्यादिर्नित्यं दाक्षिः ग्लुचुका-
यनिरित्यस्यामवस्थायामाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादितो मनुष्यजातेरिति ङीषि
सति शिष्टः प्रत्ययस्वर एव भवति दाक्षी ग्लुचुकायनी, न चास्यामव-

स्यायामाद्युदात्तत्वं पुनः प्रवर्त्तते पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, तथा बहवो गोमन्तोऽस्यां बहुगोमतीति प्रागेव बहुस्वरे प्रवृत्ते पश्चान्ङीप् पित्त्वादनुदात्तो भवति, न च पुनरपि बहोर्नञ्वदित्यस्य प्रवृत्तिः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्समासाच्चात्र ङीबुत्पन्न इत्युत्तरपदं न लिङ्गविशिष्टम्, इह तर्हि राजाहःसखिभ्यष्टच् मद्राणां राज्ञीति टच् स्यात् ततश्च भस्याढेतद्धित इति पुंवद्भावेन ईकारे निवृत्ते टिलोपे च टित्त्वान्ङीपि मद्रराजीति स्यान्मद्रराज्ञीति चेष्यते, तथा महती प्रिया यस्य महतीप्रिय इति पुंवद्भावप्रतिषेधविषये आन्महत इत्यात्वं स्यात् तथाऽऽर्या ब्राह्मणकुमारयोः, राजा च राजब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात्, तथा विभक्त्याश्रयं यत्कार्यं विभक्तौ परतो विभक्तेर्वा तत्रापि दोषो यथा न गोश्वन्साववर्णेति, शुना शुन इत्यत्र सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति, तथा गौरादिङीषन्तात् शुन्या शुन्यै इत्यादावप्युदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्यापि निषेधः स्यात्, उगिदचामिति नुम् गोमतीन्यादावपि स्यात्, चतुरनडुहोराम् अनडुहीत्यत्रेकारात्परः स्यात्, पथिमथ्यृभुक्षामात् शोभनः पन्था अस्यामिति न पूजनादिति समासान्ते निषिद्धे ऋन्नेभ्यो ङीपि भस्य टेर्लोपे सुपथीत्यत्रापि स्यात्, अङ्गाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणात्सुपन्थादीतिव,त्पुंसोऽसुङ् सुपुंसीत्यत्रापि स्यात्, शोभनाः पुमांसोऽस्यामिति, उरःप्रभृतिषु पुमानिति विभक्त्यन्तस्य पाठादेकवचनान्तादेव नित्यं कप् भवति बहुवचनान्तस्य तु शेषाद्विभाषेति विकल्पित एवेति कबभावपक्षे पूङो ह्रस्वः मसुश्च प्रत्ययः, अकार उच्चारणार्थः, तत्र प्रत्ययस्योगित्त्वादुगितश्चेति ङीप्, सख्युरसम्बुद्धौ अनङ्सौविति णित्त्वानङो सखी सख्यावित्यादावपि स्यातां सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीष्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात्, विभाषा भवद्भगवदघवतामित्यत्र त्ववशब्दः सम्बुद्धाविति विशेष्यते तत्र येन नाव्यवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवाये ओत्वं प्रवर्त्तमानमिह न भवति हे भगवति हे अघवतीति तदभावात्तत्सन्नियोगशिष्टस्य रुत्वस्याप्यभावः, श्वयुवमघोनामतद्धित इत्यत्राप्यल्लोपोन इत्यतोन इत्यपकर्षाद्युवतीः पश्येति सम्प्रसारणाभावः, तदेवं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः सन्ति प्रयोजन-

नानि सन्ति च दोषाः, यानि प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु, प्रतिविधानं च शक्तिलाङ्गलेत्यत्र घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति, तदेवं स्थितमेतत् ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति । परिहरति । 'नैतदस्तीति' । 'स्वरूपविधिविषय इति' । स्वरूपाश्रयो विधिः स्वरूपविधिः, स चासौ विषयश्च तत्रेत्यर्थः । किमुक्तं भवतीत्याह । 'प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सतीति' । कुत एतदित्यत आह । 'तथा चेति' । यथा च युवऽछब्दस्य जरतीशब्देन समासवचनमत्रार्थे ज्ञापकं तथा तत्रैव प्रतिपादितम् । 'तादृशमेवेति । प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यदुक्तं तदनुगुणमेवेत्यर्थः । यदि स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं, कथमिष्टवद्भावः कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति, बाहुलकात्सिद्धिं मन्यते, चुरादौ हीदं पठ्यते प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चेति । भाष्ये तु यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्थितं, तथा च सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येकदेति क्विप् ङ्यन्तादपि भवति यामिनयन्त्यहानीति । किं चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं समुच्चिनोति । 'कालितरेति' । कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेणङीषि तरपि घरूपकल्पेत्यादिना ह्रस्वः, किं पुनः कारणं तदन्तात्तद्धितविधिर्न सिद्ध्यतीत्याह । 'विप्रतिषेधाद्धीति' । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशः प्रकर्षाविवक्षायां कालीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालतर इति, उभयविवक्षायामुभयप्रसङ्गे परत्वात्तद्धितः स्यात्, ङ्याब्ग्रहणे तु सति तरब्विधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात्पूर्वं ङ्यापौ भवतः पश्चात्तरबिति सिद्धमिष्टम् । ननु च स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः, ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वं, योऽप्यज्ञातादिष्वर्थेषु प्रागिवात्को विधीयते सोऽप्यज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग एव, विभक्त्यन्तस्य हि सतः पश्चादज्ञातादियोगो भवति, विभक्तयश्च संख्याकर्माद्यपेक्षाः प्रागेव संख्याकर्मादियोगाल्लिङ्गेन प्रातिपदिकं युज्यते । उक्तं च । स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह

समवेतं, समवेतस्य तु वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानवेक्षमाणश्च पूर्णमात्मानमप्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति, युक्तं चैतत् । तथाहि । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति पूर्वं विशेषणभूतः स्वार्थोऽभिधातव्यः पश्चात्तद्विशिष्टं द्रव्यं तस्य धर्मित्वेन प्रधानत्वा,त्ततो लिङ्गमन्तरङ्गत्वा,त्संख्या हि भेदापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा सापि तु सजातीयापेक्षा विजातीयकर्मादिकारकशक्त्यपेक्षेभ्यः कारकेभ्योन्तरङ्गेति, ततस्तस्या अभिधानं, ततः कारकाणामेवं परिपूर्णार्थस्य पश्चात्कुत्सनादिभिर्योगः, स्वार्थादयो हि कुत्सनादिहेतवो द्रव्यस्य पण्डितक इत्यादौ तथावसायात्, तदेवमन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययः बहिरङ्गास्तद्धिताः, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । इह तर्हि वर्णे चानित्ये, रक्ते, कालाच्चेत्यस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालक इति, स्त्रीप्रत्ययस्य कालीत्यवकाशः, कालिकेत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्कन् स्यात् तस्य चात्यन्तस्वार्थिकत्वाच्च तदपेक्षं स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वमस्ति, नास्त्यत्र विशेषः, कालशब्दादव्युत्पत्तौ प्रत्ययस्थादितीत्वे कालिकेति सिद्धं, यदा तर्हि हरितशब्दाच्च सामिवचनइति प्रतिषेधेन ज्ञापितोत्यन्तस्वार्थिकः कन् क्रियते तदा वर्णादनुदात्तादिति ङीन्नकारौ बाधित्वा परत्वात्कन् स्यात्ततश्च हरिणिकेति न स्यात्, हरितशब्देन समानार्थो हरिणशब्दोस्ति ततः कनीत्वे च भविष्यति, हरितशब्दात्तु हरितिकेति, अयं तर्हि लोहितान्मणावित्यत्यन्तस्वार्थिकः कन् वर्णादनुदात्तादिति ङीन्नकारौ परत्वाद्बाधेत ततश्च लोहितिकेत्येव स्याच्च लोहिनिकेति, उभयमपीष्यते तदर्थं ङ्याब्ग्रहणम् । ननु च लोहितात्लिङ्गबाधनं वेत्यनेनैवैतत्सिद्धं, तच्च वक्तव्यं भवति, कथं, वर्णादनुदात्तादित्यत्र वेति वर्त्तते तत्र ङ्याबन्ताभ्यां लोहिनीलोहिताशब्दाभ्यां कनि विहिते यथायोगं ह्रस्वत्वेत्वयोः कृतयोर्लोहिनिका लोहितिकेति सिद्धमिद,ं तदेवं सति ङ्याब्ग्रहणे लिङ्गनिमित्तेन प्रत्ययेन विकल्पेन बाधा यथा स्यान्नित्यं माभूदित्येवमर्थं तावच्च वक्तव्यं लोहितात्लिङ्गबाधनं वेति, नापि प्रतिपदविहितत्वेन कना लिङ्गनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नित्ये बाधे प्राप्ते विकल्पेन बाधा यथा स्यादित्येवमर्थ-

मपि वक्तव्यं, ड्याब्ग्रहणस्यानन्यार्थत्वात्। यदि ह्येतश्वेतशब्दाभ्यामत्यन्तस्वार्थिकः कनिष्यते तदा तत्र ड्याब्ग्रहणस्य चरितार्थत्वाल्लोहितशब्दात्प्रतिपदविहितेन कना ङीपो नित्ये बाधे प्राप्ते तद्वक्तव्यं, तदापि वा न वक्तव्यं, लोहितान्मणावित्यस्यापि पुन्नपुंसकयोश्चरितार्थत्वात्। तदेव मत्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् ङ्यन्ताद्यथा स्यादिति ङीब्ग्रहणं तावत्कर्त्तव्यम्, आब्ग्रहणं तु विस्पष्टार्थं, तत्र समासान्तेषु दोषः, बहवो गोमन्तोऽस्यां नगर्यामिति बहुव्रीहौ कृते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वान्ङीप् च प्राप्नोति कप् च ड्याब्ग्रहणान् ङीपि कृते कप् स्यात् ततश्च बहुगोमतीकेति रूपं स्यात् बहुगोमत्केति चेष्यते, नैष दोषः। समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे समासान्ता भवन्ति पश्चात्तदन्तेन समासः, एवं हि समासं प्रत्यन्तावयवत्वमुपपद्यते समासान्तानां, तथा च न कपीत्यत्र वक्ष्यति। तत्र चोत्तरपदे समासार्थाया विभक्तेः पुरस्तात्समासान्ता इति केचित्। परस्तात्समासान्तेषु सुब्लुकि तद्धितान्तत्वेन ततः सुपि सुबन्तस्य समास इत्यन्ये। सर्वथा बहुचर्मिकेतीत्वं न प्राप्नोति, असुप इति प्रतिषेधात्, यथा बहुपरिव्राजका मधुरेति, कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। नञस्तत्पुरुषादित्यादौ तु ग्रन्थविरोधं तत्रतत्र परिहरिष्यामः। तदेवं स्थितमेतत् तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ड्याब्ग्रहणं विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वमिति। यद्येवं यूनस्तिः ऊङुत इति त्यूङोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यन्तदन्तात्तद्धितविधानार्थं युवतितरा। भाष्यकारप्रयोगात्तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति पुंवद्भावो न भवति, खिद्घादिषु पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति वा पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वेन बाधितत्वात्। ब्रह्मबन्धूतरा नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति ह्रस्वाभावपक्षे जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः। पूर्वत्र त्वनेन प्रतिषेधो न लभ्यते यौवनस्याजातित्वात्, यावद्द्रव्यभाविनी हि जातिः, तथा च युवजानिरित्युदाहृतम्। नन्वत्रान्तरङ्गत्वादेव त्यूङौ भविष्यतः, अत्यन्तस्वार्थिके तु कनि ब्रह्मबन्धुकेत्यत्र केण इति ह्रस्वे सति नास्ति विशेष ऊङन्ताद्वोत्पत्तौ सत्यामुकारान्ताद्वा,युवतिशब्दादपि कनि पुंवद्भावेन भाव्यमिति नास्त्येव विशेषः। न चास्मात्कश्चिष्यतइत्यत्रापि प्रामाणमस्ति तस्माचार्थस्त्यूङोर्ग्रहणेन ॥

"स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्" ॥ 'उकारादयोनुबन्धा इत्यादि'। तत्र प्रथमैकवचनस्योकार एतत्तदोः सु लोपो हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिसीत्यत्र केवलस्य व्यञ्जनस्योच्चारयितुमशक्यत्वादुच्चारणार्थः, अत्र तु सूत्रे औकारोपश्लेषाच्छक्यते सकारमात्रमुच्चारयितुम्, अनङ् सावित्यत्र विशेषणार्थस्तु न भवति व्यावर्त्यस्याभावात्, न चानङ् सीत्युच्यमाने वर्णनिर्देशे च तदादिविधिसम्भवात्सप्तमीबहुवचनेपि प्रसङ्गः, सर्वनामस्थानइत्यनुवृत्तेः। जसो जकारोस्मिन्नेव सूत्रे ऽसन्दिग्धोच्चारणार्थः, अन्यथा ह्यौकारस्यात्रादेशे सन्देहः स्यात् किमौकारस्योच्चारणमथाविस्यस्येति। जसः शीत्यादौ विशेषणार्थस्तु न भवति, असः शीत्युच्यमानेप्यतिप्रसङ्गाभावात्, शसादीनां सानुबन्धकत्वात्। शसश्शकार औटष्टकारस्यासन्दिग्धोच्चारणार्थः, अन्यथा ङकारष्टकार इति सन्देहः स्यात्, तस्माच्छस इत्यादौ विशेषणार्थस्तु न भवति जसादीनां सानुबन्धकत्वात्। टा इत्यत्र टकारष्टाङसिङसामिनात्स्याः इति विशेषणार्थः, अन्यथा सुपां सुलुगित्यादिना विहितस्याकारस्यापि ग्रहणं स्यात्। तदेवमेषां चतुर्णामुकारादय उच्चारणविशेषणार्थाः, इत्संज्ञाप्येषां प्रयोगे श्रवणं मा भूदिति न पुनरित्कार्यं किं चिदस्ति। औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारग्रहणार्थः, ङेप्रभृतिषु ङकारो घेर्ङितीति विशेषणार्थः। ङसेरिकारो युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यत्र ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थः। पकारः प्रत्याहारग्रहणार्थ इति। उकारादयोनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्था इत्यनेनागतार्थत्वादिदमुक्तमेवं चौटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थ इत्ययमिमयन्थेन भवितव्यम्। क्व पुनरिमेर्थे स्वादयो भवन्तीत्याह। 'संख्याकर्मादयश्चेति'। 'शास्त्रान्तरेणेति'। बहुषु बहुवचनं, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना। 'तेन सहास्यैकवाक्यतेति'। पूर्वं त्वग्रान्तरवाक्यभेदापेक्षया शास्त्रान्तरेणेत्युक्तम् आकाङ्क्षायोग्यता[१]वशेन भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यता भवत्येव, प्रकरणभेदेन तु पाठस्तिङादिविधिनाप्ये[२]कवाक्यत्वं यथा स्यादिति। बहुषु बहुवचनमित्यत्र तु भिन्नवा-

१ संनिधीत्यधिकं २ पुस्तके।   २ वाक्यैकवाक्यतेति २ पुस्तके पाठः।

व्यत्वमाश्रित्योक्तं, ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो लस्य तिबादय इति बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वं संख्यावाच्यत्वेन विधीयतइति, अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्तएवेति च, एकवाक्यतायां तु विशिष्टएवार्थे कर्मादिसंबन्धिन्येकत्वादौ स्वादीनां विधानात्सामान्यविहितत्वं नोपपद्यते, तस्मादव्ययादाप्सुप इत्यव्ययादुत्पन्नस्य सुपो लुग्विधानाल्लिङ्गादव्ययेभ्यो ऽस्मिन्पक्षे स्वाद्युत्पत्तिः । उदाहरणानि यथायोगं स्वेस्वे वाक्ये प्रकटीकरिष्यन्ते ॥

"स्त्रियाम्" ॥ 'ङ्यापोरनेनैव विधानादिति' । प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणेभिसम्बद्ध्यतइत्यत्रायं हेतुः, प्रकरणापेक्षया चैतदुच्यते, सूत्रान्तरव्यापारसमये तु सूत्रान्तरविहितप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव । ननु चात्र प्रकरणे सर्वत्र सति सम्भवे ऽत इति सम्बध्यते, न च ङ्यावन्तमदन्त,मुक्तार्थत्वाच्च ङ्यावन्तात् ङ्यापोरप्रसङ्गः । सत्यम् । न्यायस्तु निरूप्यते, चोदयन्ति । 'स्त्रियामित्युच्यतइति' । सप्तमीनिर्देशेन कार्यान्तरविधानार्थमनूद्यतइत्यर्थः । ततः किमित्याह । 'केयं स्त्री नामेति' । इह शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लौकिकस्त्रीग्रहणे च खट्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात्प्रसिद्धवदनुवादोनुपपन्न इत्यर्थः । स्वरूपस्य च जिज्ञासितत्वात्प्रथमान्तेन प्रश्नः, कस्यां स्त्रियामिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात्, स्त्रीग्रहणं च प्रसङ्गेन पुन्नपुंसकयोरपि प्रदर्शनार्थं, अत एवोत्तरे सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादय इति त्रयाणां स्वरूपं दर्शित, मेवं च प्रथमोपनिपातिनि ह्रस्वो नपुंसकइत्यत्र लिङ्गस्वरूपनिरूपणमुचितं तथा तु न कृतमित्येव, तत्र लौकिकानां लक्षणम्

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषःस्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इति । भूमादौ मतुप्, तथैव लोमश इति शः, स्तनकेशवत्त्वं च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि कुमार्यादिगतस्य स्त्रीप्रतिपत्तिहेतोरुपलक्षणं, लोमशत्वं च पुंविज्ञानहेतोः कुमारादिगतस्य, उभयोरपि स्त्रीपुंसयोर्यदन्तरं सदृशं

स्तनलोमाद्युभयव्यञ्जनं तन्नपुंसकमित्यर्थः, तेनाव्ययाख्यातार्थस्य स्त्रीपुंसत्वाभावेपि नपुंसकत्वं न भवति, अन्यथा तदभावइत्येतावत्युक्ते स्यात्प्रसङ्गः, तदभावइत्यनेन कुक्कुटमयूर्यादेः स्त्रीपुंससमुदायरूपस्य द्वन्द्वार्थस्य नपुंकत्वं न भवति, भवति हि समुदायः समुदायिनः सदृश इति स्यात्प्रसङ्गः, नायं प्रसङ्गः । परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गातिदेशात्, सत्यम् । इदं तु वस्तुस्वरूपनिरूपणपरं द्रष्टव्यं, तदनेन स्तनकेशादिसम्बन्धः, स्तनादय एव वा विशिष्टसंस्थानास्तदुपव्यञ्जना वा जातयः स्त्रीत्वादय इत्युक्तं भवति, अत्र पक्षे भ्रुकुंसे टाप् प्रसज्येत, भ्रुकुंसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसम्बन्ध उपलभ्यते, खरकुट्यादीनां च लोमशत्वात्पुंस्त्वे सति खरकुटीः पश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोति, खरकुटी नापितगृहमुच्यते । ननु च स्वाभाविकपरिणामशालिभिः स्तनादिभिरत्र सम्बन्धो विवक्षितो न यथा कथं चित्, स्तनादि च प्रसिद्धस्यान्यस्याप्युपलक्षणमुक्तं तत्कुतोयं प्रसङ्गः, एवं तर्हि खट्वावृक्षौ न सिद्ध्यतः, खट्वावृक्षादीनां स्तनलोमाद्यभावात् । स्यादेतत् । यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोः सदेव लिङ्गं नोपलभ्यतइति, तन्न । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापायउपलभ्यन्ते खट्वावृक्षयोस्तिलशस्तक्षणेपि लिङ्गं नोपलभ्यते, यथा तर्ह्यादित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्या त्वनुमीयते, तथा खट्वावृक्षयोरपि सदेव लिङ्गं सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते, सतामपि हि भावानां षड्भिः प्रकारैरनुपलब्धिर्भवति, अतिसन्निकर्षाद् यथा स्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः, अतिविप्रकर्षाद्यथोड्डीनस्य शकुनेः, मूर्तान्तर्द्धानाद्यथा कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः, अन्धकारावृतत्वाद्यथान्धकाराक्रान्तस्य घटादेः, इन्द्रियदौर्बल्यात् तिमिराद्युपघाते चक्षुरादेः, अतिप्रमादात्, प्रमादो ऽनवधानता, विषयान्तरव्यासक्तचित्तो हि सन्निकृष्टमप्यर्थं नोपलभ्यते, सोऽस्यं त्विन्द्रियदौर्बल्यएवान्तर्भूतं, दिव्यचक्षुःश्रोत्रो हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभते, एवं समानाभिहारोपि तत्रैवान्तर्भूतः, तद्यथा माषराशौ माषः प्रक्षिप्तः पृथङ्नोपलभ्यते, एवमभिभवोपि, तद्यथा, सौरीभिः प्रभाभिरभिभूतानि नक्षत्राणि दिवा नोपलभ्यन्ते । किम पुनरेतद्व्यवसीयते खट्वावृक्षयोः सदेव

लिङ्गं नोपलभ्यतइति, टाबादेस्तत्कृतस्यानन्यकार्यस्य दर्शनात्, यद्येवमितरेतराश्रयं प्राप्नोति लिङ्गावगमाट्टाबादिशब्दप्रयोगस्तत्प्रयोगाल्लिङ्गावगतिरिति, इन्द्रियदौर्बल्यं कदा चिदुपलब्धस्य कदा चिदनुपलम्भे कारणं शक्यमभिधातुं, खट्वादिषु च लिङ्गस्य कदा चिदप्यनुपलम्भाल्लिङ्गविविक्तखट्वादिवस्तुग्राहिणा प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्चयात्तद्विरुद्धमनुमानं नोदेतुमर्हति, नहि शक्यते वक्तुं भित्तुगृहं गजवद् देशत्वाद्गजशालावत्, प्रत्यक्षेणेन्द्रियदौर्बल्यात्तु गजो नोपलभ्यतइति, तस्मादसदेव लिङ्गं शब्दप्रयोगमहिम्ना खट्वादिषु प्रतीयते, भवत्वेवं श्रोतुः प्रतीतिः, यस्त्वसौ प्रयोक्ता स केन लिङ्गमवगम्य तदनुरूपं शब्दं प्रयुङ्क्ते, किं च कुमार्यर्थः कुमारी वस्त्विति कुमार्यादिष्वर्थवस्तुशब्दयोः पुन्नपुंसकयोरनुपपत्तिः, भाष्ये तु

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।
धर्मा मूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥

आविर्भाव उपचयः पुंस्त्वं, तिरोभावोऽपचयः स्त्रीत्वम्, अन्तरालावस्था स्थितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः । कस्य पुनराविर्भावादिकं लिङ्गं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्परिणामरूपाणां च तदात्मकानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां, शब्दादिसङ्घातरूपाश्च सर्वा मूर्तयः प्रतिक्षणपरिणामस्वभावाश्च सत्त्वादयो गुणा न स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठन्ते, एवं शब्दादय आकाशादयो घटादयश्च । उक्तञ्च

सर्वमूर्त्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गणेगणे ।
त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥

इति ।

क्वथितोदकवच्चैषामनवस्थितवृत्तिता ।
अजस्रं सर्वभावानां भाष्यएवोपवर्णिता ॥

इति च । तथा ।

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।
का चित्प्रलीयते का चित्कथं चिदभिवर्द्धते ॥

इति ।

प्रवृत्तिमन्तः सर्वे हि तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः ॥

इति च । टाबाद्यन्तः शब्द एवैता अवस्था गोचरयतीत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि

अचेतनेषु सङ्क्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम् ॥

ततश्च ।

यश्चाप्रवृत्तिधर्मार्थश्चितिरूपेण गृह्यते ।
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रया ॥
सामान्यमपि गोत्वादि व्यक्तेरव्यतिरेकतः ।
प्रवृत्तिधर्मं तद्द्वारा शशशृङ्गादिवात्तु तु ॥
तस्मादुक्तपदार्थस्य सम्भवाल्लिङ्गयोगिता ।
प्रवृत्तेरपि विद्यन्ते तिस्रो ह्येताः प्रवृत्तयः ॥
पुन्नपुंसकता स्त्रीत्वं तेन स्यादन्यलिङ्गता ।

तदेवं सर्वपदार्थव्यापित्वादुपचयापचयान्तरालावस्था स्त्रीणि लिङ्गानि, एवं च नक्षत्रे तारका तिष्यः, कुमार्यर्थो वस्तु इति एकस्याप्यर्थस्य नानालिङ्गयोग उपपद्यते, आविर्भावादित्रयस्यापि गुणभेदेन तस्मिन्नेवार्थे सर्वदा सम्भवात् । न चैवं तद्वृत्तेः सर्वस्यैव शब्दस्य त्रिलिङ्गता प्रसङ्गः, नह्यस्ति नियमो यः शब्दो यत्रार्थे पर्यवस्यति तत्र विद्यमानः सर्व एवाकारस्तेन शब्देनाभिधातव्य इति किं तु य आकारोऽभिधीयते तेन सता भवितव्यमित्येतावत् । तद्यथा तक्षा युवा कृष्णः कामुक इति तक्षादिशब्दानामेकार्थपर्यवसितानामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः, तथा लिङ्गेष्वपि द्रष्टव्यम्, उक्तं च,

सन्निधाने पदार्थानां किं चिदेव प्रवर्त्तकम् ।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥

इति । उपचीयते कुमारीत्यत्रापि कुमारीशब्दः स्वमहिम्ना कस्य चिद्धर्मस्यापचयमेवाह, शब्दान्तरप्रयोगात्तु धर्मान्तरस्योपचयः प्रतीयते, एवं

चीयते वृक्ष इत्यत्रापचयः, तदेवं सर्वमनाकुलमिदं दर्शनम् । वृत्तिकारस्तु लौकिकानामेवं प्रतिपत्तेरभावात्तत्प्रतिपत्त्यनुगुणं पक्षं दर्शयति । 'सामान्यविशेषा इति' । कानि चित्सामान्यानीत्यर्थः । यद्वा सत्ताव्यतिरिक्तेषु सामान्येषु सामान्यविशेषशब्दो रूढः, तिस्रो ऽवान्तरजातय इत्यर्थः । उक्तं च

> तिस्रो जातय एवैताः केषां चित्समवस्थिताः ।
> अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥
> हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीत्वबुद्धेः समन्वयः ।
> अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥

इति । ननु चैषां त्रयाणामपि सामान्यविशेषाणां सर्वार्थेषु सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यो, न गोत्वादिवत्कतिपयेष्वेवार्थेषु, कथमन्यथार्थव्यक्तिवस्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामेकस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्यात्, ततश्च सर्वत्र त्रिलिङ्गप्रतिभासप्रसङ्ग इत्यत आह । 'बहुप्रकारव्यक्तय इति' । व्यज्यन्ते सामान्यविशेषा आभिरिति व्यक्तय आश्रयाः, एतदुक्तं भवति । विचित्रत्वादाश्रयाणां व्यञ्जकानां कश्चिदाश्रयः कस्य चित्सामान्यविशेषस्य व्यञ्जको न सर्वः सर्वस्येति, तत्र चेतनेषु स्तनादिमती व्यक्तिः स्त्रीत्वस्य व्यञ्जिका, लोमशत्वादिमती पुंस्त्वस्य, उभयव्यञ्जना नपुंसकत्वस्य, अचेतनेषु कथं, नहि तत्र किं चिदपि लिङ्गं व्यज्यते, तथा चेतनेष्वर्थव्यक्तिवस्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामप्यनुपपत्तिः, दारशब्दस्य च पुलिङ्गस्य भार्यायामनुपपत्तिरत आह । 'क्व चिदाश्रयविशेषाभावादिति' । तदभिव्यञ्जनसमर्थ आश्रयविशेषः, तत्राचेतनेषु सर्वत्रोपदेशादेवाभिव्यक्तिः, उपदेशः पुनर्लिङ्गानुशासनादिषु । अत्रैव दृष्टान्तमाह । 'यथा ब्राह्मणत्वादय इति' । ब्राह्मणक्षत्रियादिव्यक्तीनामत्यन्तसादृश्यादुपदेशादेव ब्राह्मणत्वादीनामभिव्यक्तिर्भवति नो खलु ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुरोवस्थितयोरयं ब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति प्रागेवोपदेशात्प्रत्यय उदेति । यथा गवाश्वव्यक्त्योरभावे शशविषाणादावप्युत्तरपदार्थद्वारकः सामान्ययोगः, सामान्यं जातिः, स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेत्यादौ सामान्येपि

सामान्यान्तरस्य सद्भावो यथा गोत्वादौ सत्तासामान्यस्य, नह्यस्माकं वैशेषिकाणामिव निःसामान्यानि सामान्यानि, स्त्रीशब्दोयं शुक्लादिशब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्त्तते, तत्र यदा गुणमात्रे स्त्रीशब्दो वर्त्तते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रीत्वे ऽभिधेये टाबादयो भवन्तीति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षो भवति, यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परं पक्षद्वयं सम्भवति स्त्रीत्वमुपलक्षणं विशेषणं वेति, तत्राद्ये स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति, अयं स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षो भवति, द्वितीये तु स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणं स्त्रीत्वमिति पक्षो भवति, तत्र स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः, भूतमियं ब्राह्मणी प्रधानमियं ब्राह्मणी आवपनमियमुष्ट्रिकेति, उभयोस्तु पक्षयोर्नैष दोषः, कथं, भूतादयः चैतन्यप्राधान्यसम्भवनवद्वृत्तयो न तु स्त्रीत्वाङ्गीकारेण वर्त्तन्ते, तदेवमत्र पक्षे दोषदर्शनादितरयोरन्यतरदाश्रयणीयमित्याह । 'स्त्रीत्वं चेति' । 'उभयथापि युज्यतइति' । ननु प्रत्ययार्थपक्षे द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, कथ,मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तदेव च प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययेनाभिधीयते तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरेति, कथ,मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद्द्वितीयः प्रत्ययो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति, स्त्रीशब्दे चेकारो न प्राप्नोति, संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रडिति ड्रट्प्रत्ययान्तेन स्त्रीशब्देनोक्तत्वात् संस्त्यानं स्त्रीत्वं, सामानाधिकरण्यं च न स्यात् कुमारी देवदत्तेति, स्वस्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नयोः स्त्रीत्वयोः प्राधान्येनाभिधानात् तत्र व्यतिरेकनिबन्धा षष्ठी प्राप्नोति, कुतः, न तावदन्योन्यतः, परस्परं गुणगुणिभावाभावात्, नापि स्त्रीप्रत्ययप्रकृते,: टाबादिभिर्बाधितत्वात्, यत्र तर्हि प्रतियोगिनि स्त्रीप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी प्राप्नोति पञ्च ब्राह्मण्यः स्वसाभिरूपेति,पक्षान्तरे तु द्वयोरपि द्रव्यनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावः सामानाधिकरण्यं च भवति, द्रव्यस्य चानेकत्वाद्द्विवचनबहुवचने अपि युक्ते, यथैव च प्रातिपदिकेनो-

केऽपि स्त्रीत्वे टाबादयो भवन्ति, तथानेकोऽपि प्रत्ययो नानुपपन्नः, तद्द्योतको हि तदा नानाप्रत्ययः, प्रदीपादेश्चानेकस्यापि द्योतकत्वं दृष्टं, प्रत्ययार्थपक्षेऽपि न दोषः, यद्यपि स्त्रीत्वमात्रे वाच्ये प्रत्ययः क्रियते तथापि स्त्रीत्वतदाश्रययोरभेदविवक्षया स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावस्य द्वयोरपि दृष्टत्वेन सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्च भविष्यति, गार्ग्यायणीत्यादौ च द्वाभ्यामेव स्त्रीत्वमभिधातुं शक्यते नैकेन स्वभावात्। यद्वा ष्फस्य षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् सिद्धः, ष्यङि यङश्चाबिति वचनसामर्थ्याच्चाप् भविष्यति, तथाहि। अत्र यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणाय तदविघाताय च ष्यङोऽनुबन्धद्वयं कृतं, कालितरेत्यत्रान्यः प्रकर्षयुक्तोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तस्तत्रावस्थाभेदादेक एवार्थो भिन्नतइति प्रकर्षयुक्तस्यानभिहितं स्त्रीत्वमिति तदभिधानाय टाबपि भविष्यति, स्त्रीशब्देऽपि स्त्रियामित्यस्मादेव निपातनादीकारः सिद्ध इति सुष्ठूक्तमुभयथापि युज्यतइति ॥

"अजाद्यतष्टाप्" ॥ 'अदन्ताच्चेति'। अकारान्तादित्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दान्तात् नीतत् परीतत् कलिङ्गर्दित्यादेः स्त्रीलिङ्गादिति, तदाश्चाचिख्यासायामित्यादेर्निर्देशात्। 'पकारः सामान्यग्रहणार्थ इति'। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारानुरोधस्तु टाब्डापोः स्वरार्थः। 'टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ इति'। अन्यथैकानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु डाप्चापोः। 'खट्वेति'। कथं पुनरत्राकारान्ता प्रकृतिरवधार्यते, यावता नित्यमेवायमाबन्तः स्त्रियां वर्त्तते शास्त्रात्प्रयोगाच्च, शाकटायनदर्शने हि सर्वेषामेव व्युत्पत्तिः, पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ स्त्रीप्रत्यये लुप्ते प्रयोगएवाकारान्तत्वं दृश्यते। 'शुभंयाः कीलालपा इति'। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति विच्, कः पुनरत्र टाऽपि सति दोष इत्याह।'हल्ङ्याब्भ्य इति'। 'सुलोपः स्यादिति'। 'क्व चिज्जातिलक्षण इति'। गणपाठावसरे विभागं दर्शयिष्यति हलन्तानां त्वित्यादिः। 'अजादिग्रहणमिति'। प्रकृतस्य प्रथमान्तस्यान्वयासम्भवात्तदर्थमजादिग्रहणमिति शेषः। 'अमहत्पूर्वेति'। महच्छब्दस्यानुकरणत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादान्महत इत्यात्वं न भवति।

'पुंयोगे तु ङीषेवेति' । जातिग्रहणस्य प्रयोजनमाह । ननु पुंयोगे सोय-मित्यभिसंबन्धात्परशब्दः परत्र वर्त्ततइति गौणत्वादेव न भविष्यति, तस्मात्सुखप्रतिपत्त्यर्थं जातिग्रहणम् । अमहत्पूर्वेत्यस्यार्थमाह । 'महत्पूर्वस्येति' । अत्रापि जातिरिति संबध्यते, इह प्रतिषेधो माभूत् महती शूद्रा महाशूद्रेति, नह्यत्र महत्पूर्वः समुदायो जातिवचनः, क्व तर्हि प्रतिषेधः, यत्र समुदायो जातौ वर्त्तते, तदिदं दर्शितम् । 'महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचन इति' । यद्येवं समुदाये जातिवचने गौरखरादिवदवयवार्थाभावाद्व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते, तत्रावयवार्थस्य स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् पुंसि समासे कृते टापः प्रसङ्ग इति तत्रामहत्पूर्वेति प्रतिषेधः सार्थकः, ततः किममहत्पूर्वेत्यत्र जातिरिति न संबन्धनीयं, कथं महती शूद्रा महाशूद्रेत्यत्रान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते पश्चात्सुप्, सुबन्तस्य समासः, ततश्चाभिनिर्वृत्तत्वाट्टापः प्रतिषेधस्याप्रसङ्गः, सत्यं, विस्पष्टार्थमेवात्रापि जातिरिति सम्बध्यते । ननु च शूद्रशब्दः पठ्यते, कः प्रसङ्गो यन्महाशूद्रशब्दात्स्यादत आह । 'तदन्तविधिनेति' । 'अतिधीवरी अतिपीवरीति' । दधातेः पिबतेश्चातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति क्वनिपि कृते घुमास्थादिसूत्रेणेत्वं, धीवानमतिक्रान्ता पीवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः, अत्र वनो र चेति ङीब्रौ भवतः, असति तु ज्ञापने वन इति प्रत्ययग्रहणमथापि कृद्ग्रहणं सर्वथातिक्रान्तप्रधाने समासे न स्यात् । 'अतिभवती अतिमहतीति' । उगितश्चेत्यत्रोगिदित्युगित्प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणमित्यङ्गीकृत्येदं प्रयोजनं दर्शितं, तत्र तु वक्ष्यति उगिदिति प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणं तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधाभावात्तदन्तविधिरिति, यदाहोगिद्ग्रस्य सम्भवति यथाकथं चिदिति तदन्तात्प्रातिपदिकादिति च । अतिमहतीत्यत्र शतृवद्भावाद्वेगादिकादुगिल्लक्षणो ङीप्, केचिद्गौरादिपाठाद् ङीषं वर्णयन्ति, तदयुक्त-मनुपसर्जनाधिकारात् । किं च गौरादिपाठस्य प्रयोजनमपि न पश्यामः । ननु च महतीशब्दोन्तोदात्त इष्यते, सत्यं, शतुरनुम इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमित्यनेनैव सिद्धं, विभक्त्युदात्तार्थं

तदिति चेत् तदेव ङीबुदात्तार्थमपि भविष्यति, अतिमहतीत्यादौ च ङीषभावस्योक्तत्वात् ङीबुदात्तार्थमप्युपसंख्यानमेष्टव्यं, यदि तदन्तविधिर्न्नाश्यते पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चाजी द्विगोरपि टाप् प्राप्नोति। अत्राहुः। अजाद्यत इति षष्ठी अजादीनामजन्तानां च या स्त्री तद्वाच्येऽर्थे यत् स्त्रीत्वं समवेतं तत्र टाबिति, प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषोपलक्षणानामेव प्रकृतित्वं विज्ञायतइति मत्वा वृत्तिकारेणोक्तम् अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽदन्ताच्चेति, न च पञ्चाजीत्यत्राजार्थे समवेतं स्त्रीत्वं किं तर्हि समाहारे, एवं चामहत्पूर्वेति प्रतिषेधः शक्योऽकर्तुं, नहि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वं, तदन्तविधिस्त्वनुपसर्जनादित्यत्र ज्ञापयिष्यते। 'सत्प्राक्काण्डेति'। पाककर्णेत्यत्र वार्त्तिकं सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेध इति, तत्रैव भाष्यं प्राक्पुष्पा च प्रत्यक्पुष्पा चेति, तस्मादत्रापि प्राक्शब्दो न पठनीयः सदच्काण्डेत्येव पठनीयम्॥

"ऋन्नेभ्यो ङीप्"॥ 'ङकारः सामान्यग्रहणार्थ इति'। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ इति तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम्, अत्रापि पकारानुरोधानुदात्तार्थः॥

"उगितश्च"॥ 'यथाकथं चिदिति'। यदि वर्ण उगित् संभवति यदि वा प्रत्ययोऽथापि प्रातिपदिकं सर्वथा यत्रैषामन्यतमः प्रकारः संभवतीत्येष यथाकथंचिदित्यस्यार्थः। एतदेव स्पष्टयति। 'तदुगिच्छब्दरूपमिति'। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोः शब्दरूपमन्यपदार्थः, न प्रातिपदिकमेव नापि प्रत्यय एवेत्यर्थः। तत्रोगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह। 'तदन्तादिति'। 'पचन्तीति'। यत्र शतृप्रत्यय उगित् तदन्तं प्रातिपदिकम् अतिभवती अतिमहतीत्यत्रापि भवति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्ययं तु प्रतिषेधो यत्र सूत्रोपात्तं प्रातिपदिकस्यासाधारणं रूपं तत्रैव भवतीत्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन भवति, व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्ययं तु निषेधः प्रातिपदिकस्यैवासाधारणरूपग्रहणे, अतिगोमतीत्यत्रापि भवति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तु प्रत्य-

यस्यैवासाधारणरूपग्रहणे भवति । 'धातोस्तूगितः प्रतिषेध इति' । वक्तव्य इति शेषः, स तर्हि वक्तव्यः, न वक्तव्यः । उगिद्वचामित्यत्रोगित्वादेव सिद्धेऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थमिह शास्त्रे उगितो यत्कार्यं विधीयते तद्धातोर्यदि भवति अञ्चतेरेवेति, कार्यमात्रं नियम्यते न नुमागम एव, अधातुग्रहणं चाधातुपूर्वस्यापि नुमर्थमिति तत्रैव वक्ष्यते । अपर आह, उगितश्चेति योयं चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्तनकारस्यानुकरणं, विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्, भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः, ततश्चाञ्चतिग्रहणं नियमार्थमकारनकारलोपयोश्चातन्त्रत्वात्प्राञ्चेः पूजायामिति लोपनिषेधविषयेपि ङीब् भवति, प्राञ्ची प्रत्यञ्ची ब्राह्मणीति । 'उखास्रत्पर्णध्वदिति' । क्विप् चेत्यत्रानयोर्व्युत्पत्तिः कृता ॥

"वनो र च" ॥ वन इति क्वनिब्वनिब्ङ्वनिपां प्रत्ययानां सामान्येन ग्रहणं, न वन षण संभक्तौ, वनु याचनइति धात्वोर्विजन्तयोः, कुतः, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति, अत एव शुनो निष्क्रान्ता युवानमतिक्रान्ता निःशुनी अतियूनीत्यत्रापि न भवति, अनर्थकत्वाद्वा । 'शर्वरीति' । शृ हिंसायाम्, अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति वनिप् । 'परलोकदृश्वरीति' । दृशेः क्वनिप् । 'वनो न हश इति' । विहितविशेषणं हश्ग्रहणं हशन्ताद्धातोर्यो वन्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीब्रौ न भवत इत्यर्थः, तेन शर्वरीत्यत्र प्रतिषेधाभावः, तथा ओण् अपनयने वनिपि विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वे अवादेशे अवावचित्यत्र संप्रति हशः परत्वाभावेपि हशन्ताद्विहितत्वात् प्रतिषेधो भवत्येव अवावा ब्राह्मणीति, एष एव स्थितः सिद्धान्तः । बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ । यज्वरीरिषः । प्रईरिशवोस्तुट् च, प्रेत्वरी ॥

"पादो ऽन्यतरस्याम्" ॥ 'पादिति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यतइति' । उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव संभवात्, तेन पादयतेः क्विबन्तस्य ग्रहणं न भवति । 'द्विपदीति' । द्वौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपे पादः पदिति पद्भावः ॥

"टाबृचि" ॥ 'ऋचीत्यभिधेयनिर्देश इति' ॥ व्याप्तेः, विषयनिर्देशे हि ऋग्वेदविषयएव हि प्रयोगे स्याचान्यत्र ॥

"न षट्स्वस्रादिभ्यः" ॥ टाबृचीति पादन्ताद्विहितस्य टापोत्राप्रसङ्गात्तदनन्तरस्य ङीपोयं प्रतिषेध इत्याशङ्कामपनयति । 'यो यत इति'। तत्र सर्वेभ्य एव ङीप् प्राप्नोति, टाप्तु नलोपे सत्यकारान्ततायामुपजातायां षड्भ्य एव, यो यः प्राप्त इति तु युक्तः पाठः, अन्यथा स ततो न भवतीति वाच्यं स्यात्, व्याप्तिश्च न गम्येत । 'पञ्च ब्राह्मण्य इति'। ननु चात्र ब्राह्मणीशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वावगतिः, संख्याशब्दस्तु स्वमहिम्ना भेदगणनमाह । तथाहि । पञ्चेत्युक्ते नानात्वमात्रं द्रव्यस्य गम्यते न लिङ्गविशेषः, तथा च लिङ्गानुशासनेषु ष्णान्ता संख्येत्यलिङ्गत्वमुक्तं, यद्येवमेका द्वे बह्व्य इत्यत्रापि प्रत्ययो न स्यात्, संख्याशब्दत्वेन भेदगणनामात्रस्य शब्दार्थत्वात् । अथ तत्र स्त्रीत्वमपि शब्दार्थः, पञ्चादिष्वपि स्यात्, वक्तव्यो वा विशेषः, सति तस्मिन् प्रतिषेधे नान्तरेणानुप्रयोगं पञ्चेत्यादौ स्त्रीत्वाद्यभिव्यक्तिरिति लिङ्गानुशासनेष्वलिङ्गत्वमुक्तमसति तु प्रतिषेधे पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, एकादिभ्यस्तु भवतीति न शास्त्रैकशरणः प्रतिपत्तुमर्हति । ननु विभक्तौ परतः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृभावः, तत्र संनिपातपरिभाषयैव ङीबभावः सिद्धस्तत्किं तिसृचतसृशब्दयोः स्वस्रादिपाठेन । ज्ञापनार्थं तु । एतज्ज्ञापयति अनित्या संनिपातपरिभाषेति, तेन त्यदाद्यत्वे कृते टाब् भवति या सा इमे द्वे इति, ङीपोनन्तरस्यायं प्रतिषेधो युक्त इत्याश्रित्य चोदयति । 'षट्संज्ञानामिति' । 'कस्माच स्यादिति' । अत इति हि प्राप्नोति, असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वाचैतददन्तं, परिगणितेषु कार्येषु नलोपो ऽसिद्धो भवति, नलोपः सुप्स्वरेत्यस्य नियमार्थत्वात्, नेदं तत्र परिगण्यते, इदमपि तत्र परिगण्यते, कथं, सुबिति न सप्तमीबहुवचनेन प्रत्याहारः किं तर्हि यङश्चाबिति चापः पकारेण, ततश्च टापोपि प्रत्याहारेन्तर्भावात्तद्विधिरपि सुब्विधिरेवेति, तदेतदाह । 'प्रत्याहाराच्चापेति' । न स्यादित्यनुषङ्गः, कस्माच स्यादिति प्रश्नः । चापा

प्रत्याहाराच्च स्यादिति परिहारः। इदं चाचार्यदेशीयस्य वचनम्, आचार्यसिद्धान्तं दर्शयितुमेतद् दूषयति। 'सिद्धं टाबस्त्वित्त्वइति'। सत्यं सिद्धमिदं चापा प्रत्याहारे, इत्वे तु दोषो भवति, बहूनि चर्माण्यस्याः बहुचर्म्मिकेति, कथं तत्र सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः, सुपो विधिः सुपि विधिरिति, ततश्च यथा राजभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं न भवति तथा टापि सुपि विधीयमानमित्वमपि सुब्विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात् पूर्वाकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः। सिद्धान्तमाह। 'तस्माच्चोभाविति'। स्त्रियामित्यर्थमात्रमपेक्ष्य तत्र यदुक्तं तत्र भवतीत्येवं ङीप्टापावुभावपि प्रतिषेध्याविल्यर्थः। ननु च सकृत्प्रतिषेधस्य प्रवृत्तिः, स च स्वप्रवृत्तिसमये यस्य प्रसङ्गस्तमेव प्रतिषेधति, ततश्च पूर्वं ङीपि प्रतिषिद्धे नलोपे च कृते पश्चात्प्राप्नुवतष्टापः कथं प्रतिषेधः, आत्माश्रयो हि स्यात् स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य स्वप्रवृत्तिरिति, तस्मात्तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन द्विरस्य प्रवृत्तिः, तत्र द्वितीयया प्रवृत्त्या टापः प्रतिषेधः॥

"मनः"॥ 'अनिनस्मन् ग्रहणानीति'। अन् इन् अस् मन् इत्येतेषां ग्रहणे अर्थवत्परिभाषा न व्याप्रियते, तेनैषामनर्थकानामपि ग्रहणं भवति, एभिश्चार्थवद्भिरनर्थकैश्च तदन्तविधिर्भवतीत्यर्थः, सीमन्शब्दोव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अतिक्रान्ता महिमानमतिमहिमा अत्रापीमनिच एवार्थवत्त्वं न तु मनः॥

"अनो बहुव्रीहेः"॥ 'अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणमिति'। कुत एतदित्याह। 'उपधालोपिनो हीत्यादि' 'विभाषां वक्ष्यतीति'। अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यनेन। 'सुपर्वेत्यादि'। शोभनं पर्वास्याः शोभनं चर्मास्या इति बहुव्रीहिः, अयं च न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपस्य प्रतिषेधादनुपधालोपी। 'बहुव्रीहेरिति किमिति'। समासादिति वाच्यमिति भावः। 'अतिराज्ञीति'। राजाहः सखिभ्य इति टज् न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात्॥

"डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ 'अन्यतरस्यांग्रहणं किमिति' । डापा मुक्ते प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं तावदेतन्न कर्त्तव्यं, कथं डाबप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः, यदि हि नकारान्तस्य श्रवणं न स्यात्तदा डापैवापवादेन ङीपो बाधात् प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, अथ डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्यतरस्यांग्रहणं तदपि न, बहुराज्ञीत्यादावन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यनेनैव ङीपः सिद्धत्वात्, यत्र तर्हि तेन न सिद्ध्यति अतिशर्मेत्यादौ तदर्थमेतत्स्यात्, यद्येवमनेनैवोपधालोपिनोऽपि सिद्धत्वादन उपधालोपिन इत्येतदनर्थकं स्यात्, एवं तर्हि तदन्यतरस्यांग्रहणं न करिष्यामीतीदमन्यतरस्यांग्रहणं क्रियते, कथमनेनैवान्यतरस्यांग्रहणेनोपधालोपिनोनुपधालोपिनश्च ङीपि प्रापिते सत्यन उपधालोपिन इत्येतावदपि क्रियमाणं नियमार्थं भविष्यति, अनो बहुव्रीहेर्यन् ङीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति, ततश्च तदन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, तदवश्यं कर्त्तव्यम्, असति हि तस्मिन्ननेनान्यतरस्यांग्रहणेन बहुव्रीहिमात्राड्डाप्प्रतिषेधङीप्सु त्रिष्वपि प्राप्तिषूपधालोपिनो डाप्प्रतिषेधौ बाधित्वा नित्यं ङीबेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत्स्यात्, अतस्तदवश्यं कर्त्तव्यम्, इदं तु न कर्त्तव्यमिति प्रश्नः, परिहरति । 'बहुव्रीहाविति' । अयमभिप्रायः, डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदं तावदन्यतरस्यांग्रहणं, न चान उपधालोपिन इत्यस्य वैयर्थ्यं, नियमार्थत्वात्, अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां ङीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति, तेन सुपर्वा सुशर्मेत्यादावनेनान्यतरस्यांग्रहणेन प्रापितो ङीब् न भवति बहुराज्ञीत्यादावेव तु भवति, नन्वेवमिदमन्यतरस्यांग्रहणं मा भूत् अन उपधालोपिन इत्येतदेव विध्यर्थमस्तु को वा विशेषः, अनेनान्यतरस्यांग्रहणेन बहुव्रीहिमात्रान् ङीपि प्रापिते तन्नियमार्थं स्याद् असति वास्मिन् डाप्प्रतिषेधयोरेव प्राप्तयोरुपधालोपिनो ऽप्राप्तो ङीप् पक्षे विधीयतइति । अयमस्ति विशेषः । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे सति डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते स्वेनस्वेन शास्त्रेण ङीब् भवन्नन्तेषु वनो र चेत्यनेनैव भवतीति बहुधीवरीत्यादौ रेफोऽपि

भवति, एवमनेन वन्नन्तादुपधालोपिनोनुपधालोपिनश्च बहुव्रीहेर्बहुधीव-न्सुपर्वन्नित्यादेर्ङीब्रेफयोः प्रापितयोरन्यत्र बहुराजन्सुशर्मन्नित्यादौ केवले ङीपि प्रापिते सत्यन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतन्नियमार्थं भवति, तेन च नियमेन सुशर्मेत्यादौ ङीब् व्यावर्त्यते, सुपर्वेत्यादौ ङीपि व्यावर्त्तिते तत्संनियोगशिष्टत्वाद्रेफोपि न भवति, बहुराज्ञीत्यादौ तु यथाप्राप्तो ङीबवस्थितः, बहुधीवरीत्यादौ च वनो र चेत्यनेन प्राप्तौ ङीब्रेफाववस्थिताविति सर्वमिष्टं सिद्ध्यति, असति त्वस्मिंस्तस्मिंश्च विध्यर्थे ऽपूर्व एव ङीप् तेन विधीयतइति वन्नन्ते बहुव्रीहावृन्नेभ्यो ङीबित्येतत्संनियुक्तं वनो र चेत्येतच्च प्रवर्त्ततेति केवले ङीपि सति बहुधीवनीति स्यात्, अतो ऽन उपधालोपिन इत्येतन्नियमार्थं यथा स्यात्स्वतन्त्रो विधिर्मा भूदित्येवमर्थमिहान्यतरस्यांग्रहणं क्रियतइति तदिदमन उपधालोपिन इत्यत्र वृत्तिकारः स्पष्टयिष्यति । यद्यनेनान्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबपि प्राप्यते दामेत्यादौ मन्नन्तादपि प्राप्नोति, नैष दोषः, योगविभागः क्रियते डाबुभाभ्यां भवति, ततो ऽन्यतरस्याम्, अनो बहुव्रीहेरित्येव वर्त्तते, मन इति निवृत्तम् ॥

"अनुपसर्जनात्" ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयमित्याह । 'उत्तरसूत्रेष्वपसर्जनप्रतिषेधं करोतीति'। पर्युदासे को दोषः, कुक्कुटीपाद इत्यत्र न स्यात् पूर्वपदस्योपसर्जनत्वात्, न । अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव ङीषि कृते तदन्तस्य समासः, न चेदानीमुपसर्जनत्वे ङीषः पर्युदासः, पूर्वमेवाभिनिर्वृत्तत्वात् । किं च प्रसज्यप्रतिषेधेप्येष दोषः समानः, कुक्कुटीत्यत्रैव तर्हि न प्राप्नोति, किङ्कारणमन्वर्थमुपसर्जनमप्रधानमुपसर्जनमिति, अस्त्वेवमनुपसर्जनं तूपसर्जनादन्यत्सर्वं न तु प्रधानमेव, तेनापेक्षणीयस्याभावेप्यप्रधानादन्यत्वाद्भविष्यति,यदा तर्ह्यधर्मानृतादिवद्विरोधिवचनोनुपसर्जनशब्दस्तदा न प्राप्नोति, तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधः । 'अनुपसर्जनादित्येवं तदिति'। उपसर्जनाच्च भवतीत्येवमित्यर्थः । 'वक्ष्यति टिड्ढाणञिति ङीबिति'। कथं प्रथमान्तस्य वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धः । अत्राहुः । वक्ष्यति टिड्ढाणञित्येतावान् ग्रन्थः, टिड्ढाणञिति वक्ष्यतीत्यर्थः । कः पुनरत्र प्रत्यय इत्यत्राह । 'ङीबिति'। एवं

जातेरिति ङीष् इत्यत्रापि ग्रन्थच्छेदः, तत्र च पूर्वस्मिन्वक्ष्यतीत्यनुषङ्गः। 'कुरुचरीति'। चरेष्टः। 'बहुकुरुचरेति'। बहुव्रीहिः सर्वोपसर्जनः। 'कथं पुनरित्यादिः'। प्रत्युदाहरणे यदुपसर्जनं न तत् स्त्रियां वर्त्तते, यदा च स्त्रियां वर्त्तते तदा भवत्येव प्रत्ययः, बह्व्यः कुरुचर्योऽस्यां बहुकुरुचरीका बहुकुक्कुटीका मथुरेति, यः स्त्रियां वर्त्तते बहुव्रीहिस्ततोऽटित्त्वादजातित्वाच्चाप्रसङ्गः। तथाहि। टित्प्रातिपदिकं गृह्यते तच्च किंचित्साक्षाट्टिद्भवति यथा नदट् चोरडिति, किंचित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण, यत्र ह्यवयवटित्त्वमकिंचित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते, स चावयवः क्वचिद्धातुः स्तनन्धयीति, क्वचित्कृल्ल्युडादिः, क्वचित्तद्धितष्ट्युट्युलादिः, तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थं तस्य टित्त्वमिति कुरुचरशब्द एव टित् तत्कुतो बहुकुरुचरशब्दात्प्रसङ्ग इति प्रश्नः। परिहरति। 'तदन्तविधिनेति'। ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते, ग्रहणं चोपादानमात्रं न तु स्वरूपेणोच्चारणमेव तत्कथं तदन्तविधिः। स्यादेतत्। यत्र गृह्यमाणं रूपं प्रातिपदिकस्यैवासाधारणं तत्र तदन्तविधिप्रतिषेधः, इह चोरडित्यादि प्रातिपदिकमपि टित् ल्युडादिप्रत्ययोऽपि धेडिति धातुरपि, ततश्च यथोगितश्चेत्यत्र वर्णाप्युगित्प्रत्ययोऽपि प्रातिपदिकमपीति तदन्तविधिर्भवति तथेहापि प्रसङ्ग इति, स्यादयं प्रसङ्गो यदि टिता प्रातिपदिकं विशेष्येत टिति च प्रातिपदिकेन विशेष्यमाणे नानेन विशेषणेन तदन्तविधिः, प्रातिपदिकेन चासम्भवादिति नैव बहुकुरुचरशब्दात्प्रसङ्ग इत्यत आह। 'ज्ञापितं चैतदिति'। शूद्रा चामहत्पूर्वेत्यत्र ज्ञापितमेतत्। अवश्यञ्चैतज् ज्ञापितमुत्तरत्रापि परिपालनीयमित्याह। 'तथा चेति'। अनाश्रीयमाणे ज्ञापकेऽणन्ताद्विधीयमानो ङीप् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारशब्दादेव स्याद् न त्वणन्तात्कुम्भकारशब्दात्, ज्ञापकात्तु ततोऽपि भवतीत्यर्थः। ननु च कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्याणन्तत्वं, नेत्याह। 'न वाणिति'। 'कृद्ग्रहणमिति'। किं कारणमित्यत्राह। 'तद्धितोऽप्यणस्तीति'। यत्र तु गृह्यमाणं रूपं कृत एवासाधारणं तत्रैषा परिभाषा, इह त्वौपगवीति तद्धितस्यापि ग्रहणमिति

नायमस्या विषय इत्यर्थः । अथ कारशब्दादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः, कौम्भकारेयो न सिद्ध्यति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ढकि तस्यैव वृद्धिस्वरौ स्यातां, ष्यङः सम्प्रसारणञ्च भविष्यति, तद्यथा, ष्यङन्तस्योच्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि भवति स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् तथा कारशब्दादप्युत्पत्तौ कुम्भकारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्भविष्यति, एवमपि कारीशब्दादपि कदा चित्स्यात्, अथ ब्रूयाः, कारीशब्देन कुम्भशब्दः समसिष्यते, स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिति प्रत्ययो विधास्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासमन्तरेणानुपपन्नमिति कुम्भकारीशब्दादेव ढगुत्पत्स्यते, ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या च सौपर्णेय इत्यत्रापि भविष्यतीति, एवमपि ङ्याबनुवृत्तेः सौपर्णेय इतिवत् कारीशब्दादपि स्यात्, गतिकारकोपपदानामिति वचनाच्च ङ्यन्तेन समासो दुर्लभः, ततः कुम्भकारशब्दादेव ङीष्यथा स्यादित्युत्तरत्रापि तदन्तविधिरभ्युपगन्तव्यः । न च कुम्भकारशब्दादप्युत्पत्तौ तदादिनियमाभावात्कारीशब्दादपि ढक् प्रत्ययप्रसङ्गः, किं कारणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यनेन, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकस्य ग्रहणमभ्यनुज्ञायते न न्यूनस्यापि । ननु च सत्यप्युत्तरत्र तदन्तविधौ कुम्भकारीत्यत्र समुदायादपि भवतु, केवलात्कारशब्दादपि प्रसङ्गो यथोपगवीत्यादौ, ततश्च कौम्भकारेयः पक्षे दुष्यत्येव, एवं तर्हि कारशब्दादप्युत्पत्तौ कुम्भेनैकार्थीभूतस्य तावतो निष्कृष्यापत्येनायोगात्तदादिनियमाभावाच्च समुदायादेव ढग्भविष्यति । यद्वा कुम्भेनैकार्थीभूतस्य कारस्य स्त्रीत्वेनायोगात्स्त्रीप्रत्यय एव न भविष्यति, असति पुनरुत्तरत्र तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्ययस्यात्राप्रसङ्गः, किं कारणं, यदणन्तं न तस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन योगः, यस्य च स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तम् । अत उत्तरत्राप्यवश्यं प्रधानेन तदन्तविधिरभ्युपगन्तव्यस्तत्र यथा प्रधानेन भवति तथोपसर्जनेनापि स्यादिति प्रतिषेधोयमारभ्यते, तथा च पूर्वत्रोपसर्जनेनापि तदन्तविधिर्भवति, न षट्स्वस्रादिभ्यः प्रियपञ्चा द्रौपदीति, अतिक्रान्ता भवन्तमतिभवतीति । स्यादेतत् । पूर्व-

त्रोपात्तं तदन्तं वा स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते, टिड्ढाणञित्यादिषूपात्तमेव टिदादिकं, तेन ज्ञापितेपि तदन्तविधौ बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वाच्च भविष्यति, कुम्भकारीत्यत्र त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि भविष्यति नार्थ एतेनेति, तच्च। त्वदुक्तस्य विषयविभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्, अतो विषयविभागज्ञापनार्थमिदमारभ्यते। नन्वारब्धेप्यस्मिन्नेव विषयविभागः शक्य आख्यातुं, पञ्चाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेन तदन्तस्य स्त्रियां वृत्तेरजाद्यतष्टाबिति टाप् प्रसङ्गात्, अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादजाद्यतष्टाबित्यत्र टिड्ढाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते, वनो र चेत्यादावुपात्तं तदन्तस्य चेति नार्थ एतेन। एवं तर्हि तदन्तविधिज्ञापनार्थमिदमारभ्यते, अमहत्पूर्वेत्येतत्तु शक्यमकर्त्तुं, नहि महाशूद्रेत्यत्र समुदाये जातिवचने शूद्रशब्दः स्त्रियां वर्त्तते। अपर आह। लौकिकस्याप्रधानस्योपसर्जनस्येह ग्रहणं तेनापिशलिना प्रोक्तमिञश्चेत्यण्, ततोध्येत्र्यां तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्, आपिशला ब्राह्मणी, अत्र इञश्चेति विहितस्य प्रोक्तप्रत्ययस्याणो ऽप्रधानत्वात्तदन्तान्ङीञ् न भवति, नन्विदानीमध्येतृप्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति प्रधानस्त्रियामध्येत्र्यामणन्तस्य वृत्तेः स्यादेव ङीप् प्रत्ययः। स्यादेतदेवं यद्यणन्तादनुपसर्जनादित्युच्येत वयं त्वणमेवानुपसर्जनत्वेन विशेषयिष्यामः, अणयेनुपसर्जन इति, अर्थद्वारकं चाणः प्राधान्यमप्राधान्यं च, तदेतदुक्तं भवति, यस्मिन्नर्थेणुत्पन्नः स यदा प्राधान्येनोच्यते तदा तदन्तान्ङीब् भवति, यदा तु गुणभावेन तदा नेति, इह चाध्येत्र्यां सङ्घान्तत्वात्प्रथमस्याणोर्थो गुणभूत इति तदाश्रयस्तावन्ङीब् न भवति, यस्त्वध्येत्र्यामुत्पन्नस्तदाश्रयोपि न भवति तस्य लुप्तत्वात्। प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति, अणाकारस्य विशेषणात्, टिड्ढाणञित्यत्र ह्यत इति वर्त्तते तत्राणन्तादकारान्तादिति विज्ञायमाने स्यात्प्रत्ययलक्षणमणा त्वकारे विशेष्यमाणे वर्णनिमित्तो ङीप् प्रत्ययः कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात्। ननु स्त्रियामित्यनुवृत्तेनाणं विशेषयिष्यामो योण् स्त्रियां विहित इति, एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति द्वितीयेपि

प्रोक्ताल्लुगिति लुप्तेपि प्रथमोप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्नस्तदन्ताद्बाह्मण्यां वर्त्तमानान्ङीप्प्रसङ्गः, तस्मात्प्रधानाद्यथा स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतत्प्रयोजनं सूत्रस्येति ॥

"टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप्ख्युनाम्" ॥

'इह कस्मादिति'। लडादेशस्य स्थानिवद्भावेन टित्त्वमस्तीति प्रश्नः। 'पवमाना यजमानेति'। ननु शानजादिषु लट इत्यस्य निवृत्तत्वाद् अनादेशपक्षः स्थापितः, पवमानेत्यादिषु शानजुदाहर्त्तव्यः। 'द्व्यनुबन्धकत्वाल्लट इति'। लडादिष्वकारादयोप्यनुबन्धा इति भावः। एतेन लिड्लृटौ व्याख्यातौ अनूचाना वक्ष्यमाणेति। 'ल्युडादिषु कथमिति'। द्व्यनुबन्धकत्वात्तेषामपि ग्रहणेन न भाव्यमिति प्रश्नः। 'टित्करणसामर्थ्यादिति'। न च लडादिष्वपि टित्करणसामर्थ्यमित्याह। 'इतरथेति'। 'पठिता विद्येति'। कथमित्यनुषङ्गः। इटष्टित्त्वमुभयार्थं स्यादिति प्रश्नः। 'आगमटित्त्वमनिमित्तमिति'। आगमानां टित्त्वं ङीपो निमित्तं न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह। 'ट्युट्युलौ तुट् चेति लिङ्गादिति'। यद्यागमटित्त्वं ङीपो निमित्तं स्यात्ततः सायन्तनीत्यादौ तुट आगमस्य टित्त्वान्ङीप् सिद्ध इति ट्युट्युलोष्टित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः। ननु च पुराणप्रोक्तेष्विति निर्द्देशेन यदा तुण् न भवति तदा ङीबर्थं तयोष्टित्त्वं स्यात्तत्र, पुराणशब्दाद्बाह्वादिषु पाठान्ङीषा भवितव्यम्, अन्तोदात्तो हि पुराणीशब्दः पुनःपुनर्जायमाना पुराणीति यथा। एवमपि न ज्ञापकं बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र वेति वर्त्तते, ततश्च ङीषा मुक्ते ङीब् यथा स्यादिति ट्युट्युलोष्टित्त्वं स्यादिति चिन्त्यमेतत्। 'सौपर्णेयीति'। सुपर्णशब्दात्पाककर्णादिङीषन्तात्स्त्रीभ्यो ढक्, ननु च सानुबन्धत्वादस्य ग्रहणेन न भवितव्यमत आह। 'निरनुबन्धक इति'। यद्यपि शिलाया ढ इति निरनुबन्धको ढशब्दोस्ति स इह स्वभावान्नपुंसकलिङ्ग इति स्त्रियां नास्तीत्युक्तं, योपि सभाया यः, ढश्छन्दसीति ढः सोपि स्त्रियां न वर्त्तते कथं, तत्र तत्र साधुरिति वर्त्तते कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यादज्ञसभायां हि विदुषामधिकारः। ननु मा नाम भूदज्ञसभायां

साध्वी शालायां स्त्रीसभे च साध्वी भविष्यति, तत्रयज्ञसभायां साध्वी ब्राह्मणपरिषदित्यत्रापि प्रसङ्गः, एवं तर्ह्येवंविधे विषये छन्दसि सभेयीशब्दस्य प्रयोगाभावोत्र हेतुः । 'णोपि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवतीति'। शीलं छत्रादिभ्यो ण इति यो णस्तत्राण् कृतं कार्यं भवतीति । कथं, ज्ञापकात्, यदयं कार्मस्ताच्छील्यइति टिलोपार्थं निपातनं करोति, यदि हि ताच्छीलिके णे ऽण्कृतं कार्यं न स्यान्निपातनमनर्थकं स्यात्, कर्मशब्दाच्छत्रादिलक्षणे णे कृते नस्तद्धितइत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वात्,च चाविति प्रकृतिभावः, अणि हि स प्रकृतिभावः, । 'चौरी तापसीति"। चुरातपःशब्दौ छत्रादिषु पठितव्यौ । क्वचिदित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति। 'दाण्डा मौष्टेति'। दण्डमुष्टिशब्दाभ्यां तदस्यां प्रहरणमिति णः । 'औत्सी औदपानीति'। उत्सोदपानशब्दाभ्यां भवार्थे उत्सादिभ्योञ्, अथ शार्ङ्गरवादिसूत्रे पुनरञ्ग्रहणं किमर्थं, यावता ऽनेनैव सिद्धं, न रूपभेदो न स्वरभेदस्तत्राह । 'शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यादि'। बिदस्यापत्यं बैदी, अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योञ्, गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः, तत्रौत्सीत्यादौ चरितार्थमिमं ङीपं बाधित्वा जातिलक्षणो ङीष् प्राप्नोति, यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेवाञ्ग्रहणमस्तु किमत्राञ् ग्रहणेन, न वा जात्यधिकारात्, जातेरिति हि तत्र वर्तते, अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन् प्रसङ्गः, बैदस्य स्त्री बैदी । ऊरुद्वयसीत्यादौ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । 'पञ्चतयीति'। संख्याया अवयवे तयप्. द्वयसजादिषु अनुबन्धोच्चारणं प्रातिपदिकानां ग्रहणं मा भूत् किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रमिति । तयशब्दोपि तयतेः पचाद्यजन्तः सम्भवति । 'ठगादिनिवृत्त्यर्थमिति'। दण्डोस्या अस्ति, अत इनिठनौ,दण्डिका, काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ काशिकेत्यादौ मा भूदित्येवमर्थम् । 'तादृशीति'। त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च, आ सर्वनाम्नः, कञो अकारोच्चारणमातोनुपसर्गे कः गोदेत्यादौ माभूत् । 'इत्वरीति'। इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । 'आढ्यङ्करणीति'। आढ्यसुभगेत्यादिना ख्युन् । 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामिति'। भाष्ये तु कञ्क्वरप्इत्येतावत्सूत्रं ख्युनः पाठो नार्ष इति

तस्याप्युपसंख्यानमेव कृतम् । 'स्त्रैणी पौंस्नीति' । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् । 'शाक्तीकी याष्टीकीति' । प्रहरणाधिकारे शक्तियष्ट्योरीकक् । 'तरुणी तलुनीति' । एतयोरवयोर्ग्रहणं तरुणी सुरेति, वयसि तु वयसि प्रथमइत्येव सिद्धं, न सिद्ध्यति, गौरादिपाठान्ङीष् प्राप्नोति, तस्मादुयस्य वयसि च ङीब्ङीषोर्विकल्पः, क्व चिद्गौरादिपाठात्सिद्धमिति पठ्यते तद्रूपमात्रसिद्ध्यभिप्रायं द्रष्टव्यं, स्वरार्थं तूपसंख्यानं कर्तव्यमेव ॥

"यञश्च" ॥ 'आपत्यग्रहणमिति' । अपत्ये भव आपत्यः, यञ,आपत्यादितिसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । 'द्वैप्येति' । भवादावर्थे यञ् । 'योगविभाग उत्तरार्थ इति' । उत्तरत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्याट्टिड्ढादीनां मा भूदिति ॥

"प्राचां ष्फ तद्धितः" ॥ 'षकारो ङीषर्थ इति' । ननु च ष्फप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वान्ङीषा न भाव्यं तत्राह । 'प्रत्ययद्वयेनेति' । 'तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति' । प्रातिपदिकसंज्ञा तु ङीषर्था । ननु च सिद्ध्यत्र ङीष् षित्करणसामर्थ्यात्, धातोस्तु त्रपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्रपा त्रमेत्यादौ ङीषभावः, तदेतत्साप्यासिकं तिष्ठतु तावत् । 'सर्वत्रग्रहणमित्यादि' । सर्वत्रग्रहणं तावद् उत्तरसूत्रे न कर्तव्यम्, आरम्भसामर्थ्यादेव प्राचामित्यस्य निवृत्तौ सर्वत्र सिद्धत्वादतस्तदिहापकृष्यते, तदयमर्थो भवति, सर्वत्र बाधकविषयेऽपि प्राचां मतेन यञन्तात्ष्फो भवतीति, एवं सप्तम्यर्थोऽपि समञ्जसो भवति । 'आवट्याच्चापं वक्ष्यतीति' । असति पुनरपकर्षे आवट्याच्चाबुदीचां मते सावकाशः परत्वात्ष्फं बाधेत सर्वत्रग्रहणात्ष्फ एव भवति, एवं च चाच्च यञ इति चाब्विषयेपि प्राचां ष्फ एव भवति शार्कराक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी गौकक्ष्यायणीति ॥

"सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः" ॥ लोहितादीति पृथक्पदं लुप्तविभक्तिकं, पूर्वत्र च प्राचां मते ष्फो विहित इह तु सर्वत्र मते, कोर्थः सर्वेषां मत इत्यर्थः, तदाह । '[1]सर्वेषामाचार्याणां मत इति' । मतेनेति तृतीयान्तपाठे सूत्रे षष्ठ्यन्तात्स्वल, । 'स्वतन्त्रमिति' । योन्यस्यावयवो न भवति तत्स्व-

१ मुद्रितमूलपुस्तके सर्वेषामाचार्याणां मतइति नास्ति ।

तन्त्रं प्रातिपदिकं, कः पुनरसावित्यत्राह । 'कपिशब्दात्पर इति' । लौहित्यायनीत्यादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः, बभ्रुशब्दोपि तत्रैव पठ्यते यञ्, तु मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोरित्यनेनैव भवति । 'कण्वास्त्वित्यादि' । कण्वशब्दात्पूर्वः कतशब्दात्तुत्तरः शकलशब्द इष्यते, कतशकलकण्वेत्येवमेषां संनिवेशः कार्य इत्यर्थः । किमेवं सति भवतीत्याह । 'पूर्वोत्तराविति' । शकलशब्दोन्त आदिश्च यथाक्रमं ययोः पूर्वोत्तरयोर्गणयोस्तौ तथोक्तौ पूर्वो गणो लौहितादिः शकलशब्दान्तो भवति, उत्तरश्च गणः शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः, सत्यमेवं भवति प्रयोजनं तु किमित्यत आह । 'फणाविति' । श्लोकं व्याचष्टे । 'प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठ इति' । कपिकत कुरुकत अनडुह कण्व शकलेत्येवं गर्गादिषु गणसन्निवेशः, । 'स एवं व्यवस्थापयितव्य इति' । 'एवमिति' श्लोकोक्तयानुपूर्व्येत्यर्थः । अनडुहकुरुकतशब्दावस्मात्स्थानादपकृष्यान्यत्र पाठ्यौ, शकलशब्दस्तु कतकण्वयोर्मध्ये पठितव्य इति यावत् । नन्वेवं गणद्वयादपि प्रच्युतः शकलशब्दः फणौ द्वावपि न प्रतिपद्येत, तत्राह । 'कतन्तेभ्य इति' । 'बहुव्रीहितत् पुरुषयोरेकशेष इति' । कतस्यान्तः समीपभूतः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते, शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपं, तथा कतोन्तो येषां तानि कतन्तानीति बहुव्रीहिः, तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सह विवक्षायां बहुव्रीहिः शिष्यते स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यतइति वचनात् । 'तथेत्यादि' । कण्वादिभ्य इत्यपि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष इत्यर्थः । कण्वस्यादिः समीपभूतः कण्वादिः शकलशब्दः, कण्व आदिर्येषां तानि कण्वादीनि ततः पूर्ववदेकशेषः, तत्र, बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्मध्ये तत्पुरुषवृत्त्या, तत्पुरुषसमासेन । 'मध्यवर्त्तीति' । गणद्वयस्य । 'प्रत्ययद्वयमपीति' । फणावित्यर्थः । 'शाकलाइति' । आपत्यस्येति यलोपः । अपर आह । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ग्राह्याविति शेषः, पूर्वो गणस्तदन्तोग्राह्यः, सर्वत्र लौहितादिशकलान्तेभ्य इति, उत्तरो गणस्तदादिर्ग्राह्यः शकलादिभ्यो गोत्रइति । एवं फणौ प्रयोजनमिति ॥

"कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च" ॥ 'कौरव्यमाण्डूकयोरित्यादि'। अस्मिन्सूत्रे आसुरेरपि ग्रहणं कर्त्तव्यम् । आसुरिकौरव्यमाण्डूकेभ्यश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । 'आसुरायणीति'। ष्फस्य तद्धितत्वाद्यस्येति चेति इञो लोपः, तदिदं तद्धितग्रहणमेव लिङ्गं भवत्यासुरेरपि ष्फ इति, यञादिष्वकारान्तेषु सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिद्धम् । 'शैषिकेषु चार्थेष्विति'। आसुरीप्रसङ्गादिदमत्रोक्तम् । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् । 'आसुरीय इति' । असुरस्यापत्यमासुरिः, तेन प्रोक्त आसुरीयः कल्प इति ॥

"वयसि प्रथमे" ॥ 'श्रुत्येति'। श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्यनपेक्षयेत्यर्थः । 'कुमारीति'। प्रथमवयोवचन एवायं न पुंयोगाभावहेतुकः, पुंस्यपि प्रयोगात्, यस्तु वृद्धायां प्रयोगो वृद्धकुमारीति, स पुंयोगाभावात्साधर्म्याद्बोद्धव्यः । 'वयस्यचरमइति'। चरममन्त्यमचरमे अनन्त्ये, इह केचिच्चत्वारि वयांसीच्छन्ति कौमारं यौवनं मध्यत्वं वृद्धत्वमिति, यथाहुः ॥

प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥

इति । अन्ये तु त्रीणि ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

इति । अन्ये तु बालत्वमध्यत्ववृद्धत्वानि त्रीणि ।

आषोडशाद्भवेद्बालो यावत् क्षीरान्नवर्त्तकः ।
मध्यमः सप्ततिर्यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥

एषु सर्वेषु दर्शनेषु यौवनं द्वितीयं वयो भवति, यौवनवचनौ च वधूटचिरण्टशब्दौ, अतो न प्राप्नोति तदाह। 'द्वितीयवयोवचनावेताविति'। यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे तदैतच्च वक्तव्यं, यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । श्रुत्या वर्त्तत इति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । 'उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतय इति' ।

श्रुत्या श्रवणमात्रेण नैते वयः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । इह तावदुत्तानशयेति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं प्रतीयते, तदेव च प्रवृत्तिनिमित्तम् । उत्तानादिषु कर्तृष्विति शेरतेरच् प्रत्ययः, सर्वत्र च कदा चिदुत्ताना शेते उच्यते चेदमुत्तानशयेति तत्र नियमो गम्यते, अन्यथा स्वप्तुमसामर्थ्यादुत्तानैव शेतइति, एवमपि सन्देहः, बाला वृद्धेति, तस्मादुत्तानैव शेतइति नियमे वृद्धत्वाभावे च प्रकरणादिना ऽवसिते बाल्यं गम्यते, लोहितपादिकेत्यत्रापि अन्यपदार्थमात्रं श्रुत्या प्रतीयते । प्रकरणादिना स्वभावत एवास्या रक्तौ पादौ नालक्तकादिनेति प्रतीतौ सत्यां बालेति गम्यते, इतिशब्दः प्रकारे, एवंप्रकारा न वयःश्रुतय इत्यर्थः । अत एव बहुवचनं, तेन द्विवर्षत्यादावपि न भवति, अत्रापि प्रकरणादिना वयो गम्यते, परिमाणमात्रं तुशब्दार्थः, शालादावपि प्रयोगात्, द्वे वर्षे भूता इति ठञो वर्षाल्लुक्व, चित्तवति नित्यमिति लुक् ॥

"अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि" ॥ 'तद्धितलुकि सतीति' । परसप्तमी त्वेषा नोपपद्यते, अभावरूपेण लुका पौर्वापर्यासम्भवात् । 'सर्वतो मानं परिमाणमिति' । परिमाणं तु सर्वत इत्यस्य ग्रहणं न परिच्छेदकमात्रस्येत्यर्थः । 'पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति' । तद्धितार्थे द्विगुः, आर्हीयष्ठक् । 'कालः सङ्ख्या च न परिमाणमिति' । नहि ताभ्यां सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च मीयते, एवं च कालः सङ्ख्या चेति प्रदर्शनार्थत्वात्प्रमाणमपि परिमाणं न भवति, तथा चोत्तरसूत्रे काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वादिति वक्ष्यति, प्रमाणविशेषः काण्डमिति च, तेन द्वौ शमौ प्रमाणमस्या इति मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि द्विशमा त्रिशमेति भवति, यद्येवमुन्मानमपि परिणं न स्यात्, कश्चिदाह,दृष्टमेवैतदुन्मानमपि नैवात्र परिमाणग्रहणेन गृह्यते द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीता प्राग्वतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वान्निष्कादिति लुक्, द्विनिष्का त्रिनिष्केति भवतीति । अपर आह, बिस्तकम्बल्यग्रहणं ज्ञापकमुन्मानमप्यत्र परिमाणग्रहणेन गृह्यतइति तयोरुन्मानविशेषत्वात्, सुवर्णबिस्तौ हेम्नोक्ते, कम्बलाच्च सञ्ज्ञायां कम्बल्यमूर्णापलशतमिति । न्यासकारस्तु द्वौ

बिस्तो परिमाणमस्येति विगृह्णन् बिस्तं परिपरिमाणं मन्यते । 'द्विबस्तेति' । कृतव्युत्पादनमेतत् । 'द्विशता त्रिशतेति' । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति पणपादमाषशताद्यदिति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शताच्चेति वक्तव्यमिति वचनात्पक्षे सङ्ख्याया अतिशदन्ताया: कन्निति कन्, तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । 'द्विबिस्तेति' । परिमाणत्वे ठञो लुक्, उन्मानत्वे ठक: । 'द्व्याचितेति' । आचितो दशभारा: स्यु:, द्वावाचितौ पचति, आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां, द्विगोष्ठंश्चेति पक्षे ठन्खौ, ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ्, तस्य पूर्ववल्लुक् । 'द्विकम्बल्येति' । क्रीतार्थे ठञो लुक्, द्व्याढकी द्व्याचितेत्यनेन तुल्यम् । 'पञ्चाश्वीति' । समाहारे द्विगु: । इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते तत्रैक: शक्यो वक्तुं, कथम्, एवं वक्ष्यामि परिमाणात्तद्धितलुकीति, तन्नियमार्थं भविष्यति, परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब् भवतीति, तेन द्व्याढकीत्यादौ च भविष्यति, पञ्चाश्वेत्यादौ च न भविष्यति, ततो बिस्ताचिकम्बल्येभ्यो नेति, नैवं शक्यं विपरीतोपि नियम: सम्भाव्येत परिमाणान्तात्तद्धितलुक्येवेति, तत्र को दोष:, परिमाणात्समाहारे न स्यात् द्विकुडुवी पञ्चाढकी, पञ्चाश्वेत्यादौ तु व्यावर्त्तकाभावात्स्यादेव ङीप्, तस्माद्यथान्यासमेवास्तु ॥

"काण्डान्तात्क्षेत्रे" ॥ मानदण्ड: काण्डं, द्विगोरित्यधिकारादेव पूर्वसूत्रवत्तदन्तविधौ सिद्धे किमर्थमन्तग्रहणम्, अक्रियमाणेन्तग्रहणे क्षेत्रइत्येतत् काण्डस्यैव विशेषणं विज्ञायेत क्षेत्रे य: काण्डशब्दस्तदन्ताद्द्विगोरिति श्रुतत्वात् न तदन्तस्य, यथोत्तरसूत्रे प्रमाणे य: पुरुषशब्दस्तदन्तादिति, ततश्चेह प्रसज्येत द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति, इह तु न स्यात् द्वे काण्डे प्रमाणमस्या: द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति, अन्तग्रहणे तु सति तदन्तस्यैव विशेषणं क्षेत्रं न काण्डस्य बहुव्रीहौ गुणभूतत्वात् ॥

"पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्" ॥ 'प्रमाणे य: पुरुषशब्द इति' । पञ्चारत्नि: पुरुष इति शुल्बविद:, तत्र द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति

वाक्ये प्रमाणशब्देन सम्बन्धाज् जातिवचनोऽपि पुरुषशब्दः प्रमाणे वर्त्तते, वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव प्रमाणे वृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

"बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" ॥ 'ऊधसो ऽनङिति समासान्ते कृत इति'। स[1]मासार्थादुत्तरपदाद्बुवन्समासान्तः पूर्वं भवति ततः स्त्रीप्रत्ययः। 'अनो बहुव्रीहेरिति'। उपलक्षणमेतत्। अनो बहुव्रीहेः, डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति चेत्यर्थः। 'कुण्डोध्नीति'। कुण्डमिव ऊधोऽस्या इति विग्रहः, ङीष्यल्लोपोन इत्यकारलोपः। 'प्राप्तोध्नी इति'। प्राप्तापन्ने च द्वितीययेति तत्पुरुषः, अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः,। 'अन उपधालोपिन इत्यादि'। असत्यां पुनरनुवृत्तौ मध्येपवादन्यायेन डाप्प्रतिषेधयोरेवायं ङीष् बाधकः स्यात् नान उपधालोपिन इत्यस्य ङीपः। ननु च डाबुभाभ्यामित्यत्रानेनान्यतरस्यांग्रहणेन ङीबपि प्राप्यते, अन उपधालोपिन इत्ययं तु नियम इत्यवादीति कुतोयमनिष्टप्रसङ्गः। सत्यम्। अन उपधालोपिन इत्यस्य तु विधित्वाभ्युपगमेनैतदुक्तम्। इह बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति वक्तव्यम्, ऊधःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् भवति तत्संनियोगेन चान्त्यस्य नकारः, समासान्तप्रकरणे तु ऊधसोऽनङिति न वक्तव्यं, धनुषोऽनङित्येव पठितव्यं, कः पुनरेवं सति गुणो भवति, अन उपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्तिर्नाश्रयितव्या भवति, अपि च महोधाः पर्जन्यः कुण्डोध्नी धेनुकमिति सिद्धं भवति अन्यथा ऊधसोऽनङित्यत्र स्त्रियामिति वक्तव्यं स्यादत आह। 'समासान्तश्च स्त्रियामेवेति'। इष्यतइत्यनुषङ्गः, तत्रैव स्त्रियामिति वक्तव्यमित्यर्थः, इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः, कपोवकाशः ऽन्यो बहुव्रीहिः, अयवकः, अव्रीहिकः, ङीषस्तु विभाषा कप् यदा न कप् सोवकाशः, कप्प्रसङ्गउभयं प्राप्नोति परत्वात्कप् स्यात् ॥

"संख्याव्ययादेर्ङीप्" ॥ 'पूर्वेण ङीषि प्राप्ते ङीब् विधीयतइति'। यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत्र बहुव्रीहौ, अन्तोदात्ते तु बहुव्रीहौ ङीप्ङीषोर्नास्ति विशेषः, द्व्यूध्नी, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं तत्राल्लोपे ङीबप्यु-

१ सामर्थ्यादिति २ पु॰ पाठः।

दात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तो भवति । 'द्व्यधीत्यादि' । द्वे ऊधसी यस्या अतिगतमूधोस्या निर्गतमूधोस्या इति विग्रहः । 'आदिग्रहणं किमिति' । संख्याव्ययाभ्यामुत्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति विज्ञायमाने द्व्यधीत्यादि सिद्धमिति प्रश्नः । 'द्विविधोध्नीति' । असत्यादिग्रहणे संख्याव्ययाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशात्ताभ्यामनन्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्तादेव स्यात्पदान्तरव्यवाये तु न स्यादिति भावः ॥

"दामहायनान्ताच्च" ॥ स्वरितेनाधिकार इत्यत्र द्वौ पक्षौ शब्दाधिकारोर्थाधिकारश्चेति, तत्राद्ये पक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं स एवानुवर्त्तते, द्वितीये तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा न वा, तदिहाद्यं पक्षमाश्रित्याह । 'संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणमिति' । 'हायनो वयसि स्मृत इति' । प्रकृतिरिति शेषः । हायनान्तो बहुव्रीहिर्वयसि गम्यमाने ङीपः प्रकृतिराचार्यैः स्मृत इत्यर्थः । 'त्रिहायना शालेति' । प्राणिधर्मो वयः शालाया न सम्भवति । अथ मूलोदाहरणवत्त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येत्यौपसंख्यानिकं णत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आह । 'णत्वं चेत्यादि' । बहुव्रीह्यधिकारादेव तदन्तविधिसिद्धेरन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" ॥ इति परत उपधालोपो यस्य सम्भवति स उपधालोपी । 'ननु सिद्धा एवेत्यादि' । एतच्च डाबुभाभ्यामित्यत्रैव व्याख्यातम् । 'अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनमिति' । अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां ङीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेत्येवं नियमार्थमित्यर्थः । अस्य च नियमस्यानुपधालोपिनो ङीब्निवृत्तिः फलमिति फलतः प्रतिषेधवाचो युक्तिः । 'बहुराज्ञे इति' । औङ आप इति शी भावः, द्विवचननिर्देशो डापोभिव्यक्तये, एकवचने डाप्प्रतिषेधयो रूपस्य तुल्यत्वात् । 'बहुमत्स्येति' । सूर्यतिष्यागस्त्येत्यादिना उपधालोपविधानादुपधालोप्येष बहुव्रीहिः । 'सुपर्वेति' । न संयोगाद्वमन्तादिति निषेधान्नायमुपधालोपी ॥

"नित्यं संज्ञाछन्दसोः" ॥ ननु छन्दसि दृष्टमेवानुविधीयते नापूर्वमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र च ङीबेव चेद्दृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति क इदानीं तदभावं प्रयोक्तुं प्रभवति, संज्ञाशब्दा अप्यनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीकास्तत्रापि ङीबेव चायं दृश्यते न तदभावः शक्यते कर्त्तुं, किमर्थमिदं सूत्रं, संज्ञाछन्दसोरिति पदमुत्तरार्थं वक्तव्यं, नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

"केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च" ॥ 'केवलेति भाषायामिति'। असंज्ञाविषयइति भावः। 'मामकीति'। मयेयमिति युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण्, तवकममकावेकवचनइति ममकादेशः, तत्राणन्तत्वाट्टिड्ढाणञित्येव सिद्धे नियमार्थं मामकग्रहणं संज्ञाछन्दसोरेव ङीम्नान्यत्रेति। 'मामिकेति'। टापि मामकनरकयोरुपसंख्यानमितीत्वम्। 'भागधेयीति'। भागशब्दात्पुल्लिङ्गात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः, स्वार्थिकाश्च क्वचिदतिवर्त्तन्ते प्रकृतितो लिङ्गमिति स्त्रीलिङ्गता। 'पापेति'। अभेदोपचारात्तद्वति वर्त्तमानः पापशब्दोऽभिधेयवल्लिङ्गः, अवरीत्यत्र द्वितीयो वर्णो दन्त्योष्ठ्यो न पवर्ग्यः। 'आर्यया कृतेति'। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽकारान्तत्वम्। 'भेषजीति'। भिषज इयमित्यणि आदिवृद्धेरभावोऽस्मादेव निपातनादेकारः, एवं च भेषजग्रहणमपि नियमार्थम् ॥

"रात्रेश्चाजसौ" ॥ 'कथमित्यादि'। दीर्घान्ताज्जसि दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्यणादेशे रात्र्य इति प्रयोग उपपद्यते, ह्रस्वान्तस्य तु जसि चेति गुणे रात्रय इति रूपं स्यात्, दीर्घान्तश्च रात्रिशब्दः संज्ञाछन्दसोरपि जसि न सम्भवति, अजसाविति प्रतिषेधात् किंपुनर्भाषायामिति प्रश्नः। 'ङीषयमित्यादि'। बह्वादिषु रात्रिशब्दो न पठ्यतइति चेत् तत्राह। 'तत्र हीति'। कृत इकारः कृदिकारः, तदन्तान्ङीष् भवति, दृजाभ्यां विः, दर्विः, दर्वी, यस्तु क्तिन्संबन्धी तदन्ताच्च भवति कृतिः हृतिः। 'सर्वत इति'। कृदिकारादकृदिकाराच्चेत्यर्थः। यस्तु क्तिन्नर्थस्तस्मान्न भवति आक्रोशेनञ्यनिः, अकरणिरहरणिः। रात्रिशब्दोयं राशदिभ्यां त्रिबिति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः, अव्युत्पत्तिपक्षे सर्वतोक्तिन्नर्था-

दिति ङीष्, सूत्रं तु ङीबर्थं रात्री व्यख्यत्, रात्रीभिरस्माग्रहभिर्दशस्येत्, अत्राद्युदात्तत्वं भवति ॥

"अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्" ॥ 'निपातनसामर्थ्याच्चेति'। कार्यान्तरवदर्थविशेषवृत्तिरपि लभ्यतइति भावः। कस्मिन्विशेषइत्यत्राह। 'अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगइति' । अन्तर्वदिति गर्भसंयोगे गर्भिण्यामित्यर्थः । पतिवदिति भर्तृसंयोगे भर्तृमत्यामित्यर्थः, जीवपत्यामिति यावत् । 'इह न भवति अन्तरस्यां शालायां विद्यतइति'। अस्मिन्विषये एवं विधं वाक्यमेव भवति न तु मतुबादीत्यर्थः । क्वचिदन्तर्वती शालेति पठ्यते तदयुक्तम्, अत्र मतुबभावस्योक्तत्वात् । 'पतिमती पृथिवीति'। स्वामिपर्यायोत्र पतिशब्दः । 'मतुन्निपात्यतइति'। अधिकरणप्रधानस्यान्तःशब्दस्यास्तिना ऽसामानाधिकरण्याच्च प्राप्नोतीति कृत्वा । 'वत्वं तु सिद्धमिति' । मादुपधायाश्चेत्यनेनाद्युपधत्वात् । 'अन्तर्वत्पतिवतोरित्यादि' । एतयोः शब्दयोर्निपातनान्मतुब्वत्वे भवतः, नुक् विधीयते यथाक्रमं गर्भिण्यां जीवपत्यां चाभिधेयायां, जीवः पतिरस्याः जीवपतिः, विभाषा सपूर्वस्येति ङीम्नकारयोरभावपक्षे रूपं, तत्र ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञापक्षे इदुद्भ्यामिति ङेरामादेशः, जीवत्पत्यामिति भवति । वा तु छन्दसि नुग्विधिः, छन्दसि विषये तु विकल्पेन नुग्विधिर्भवति, अन्तर्वती अन्तर्वत्नी, पुंस्यपि दृश्यते सोन्तर्वानभवत् ॥

"पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" ॥ यद्यत्र यज्ञशब्देन पतिशब्दस्य संबन्धो यज्ञसंयोग इत्यर्थः स्यात् यज्ञस्य पतिरियं ब्राह्मणीत्यत्रैव स्यात्, अस्ति ह्यत्रार्थद्वारकः संबन्धः स्वरूपेण चानन्तर्यलक्षणः, अथ यज्ञवाचिना संयोगो यज्ञसंयोगः तथापि पत्नीसंयाज इत्यादावेव स्यान्न त्वियमस्य पत्नीत्यादौ, तस्माद्यज्ञशब्दस्य योर्थस्तेन पतिशब्दार्थस्य संबन्धो यज्ञसंयोग इत्याह । 'यज्ञेन संयोगइति'। अन्यथा यज्ञशब्देनेत्यवक्ष्यत् । एवं च पतिशब्दार्थस्येत्यप्युक्तं भवति, नहि पतिशब्दस्य यज्ञेनार्थेन वाच्यवाचकभावः संबन्धान्तरं वा सम्भवति । 'तत्सा-

धनत्वादिति'। देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागो यागः, मध्यक्कं च दम्पत्योर्धनं कुटुम्बिनौ धनस्येशाते जायापत्योर्न विभागो विद्यतइति हि स्मर्यते, ततश्च त्यागे भार्याया अप्यनुमतिरपेक्ष्यतइति, तत्रास्या अनुमत्या साधनत्वं, पत्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्यादौ च साक्षादेव कर्तृत्वं मदभिलषितसाधनतया मदर्थं कर्मेत्येवं रूपोधिकारलक्षणसंबन्धोस्तीत्याह। 'फलग्रहीतृत्वादिति'। कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्वमिति ङीप्न कृतः, कर्तरि चेति समासप्रतिषेधः कर्मणि षष्ठ्या एव न शेषषष्ठ्या इति तस्यानेनोपपन्नः समासः, फलगृहीतत्वादिति पाठे गृहीतं फलं ययेति बहुव्रीहौ फलशब्दस्य जातिवचनत्वाद् निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति गृहीतशब्दस्य परनिपातः। 'कथमित्यादि'। शूद्रस्यैव यज्ञे ऽनधिकृतत्वाद्यज्ञेनासंयोगात्कथं तद्भार्याया यज्ञसंयोग इति प्रश्नः। 'उपमानादिति'। अग्निसाक्षिकं यत्पाणिग्रहणं तद्वृषलादीनामप्यस्ति तदाश्रयमुपमानम्॥

"विभाषा सपूर्वस्य"॥ सहशब्दोयमस्ति तुल्ययोगे यथा सशिष्यो गुरुरागत इति, अस्ति च विद्यमानवचनः, यथा सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति, इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया, विद्यमानेष्वेव पुत्रेष्वित्यर्थः, पूर्वशब्दोप्यस्ति व्यवस्थावचनः, पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति, अस्ति चावयवशब्दः पूर्वं कायस्येति, तत्र तुल्ययोगे सहशब्दः पूर्वशब्दश्च व्यवस्थायामिति पक्षे ग्रामस्य पतिरियमिति वाक्ये प्राप्नोति, पूर्वस्य चापि प्राप्नोति, विद्यमानवचनसहशब्दः पूर्वशब्दश्च व्यवस्थावचन इति पक्षे पूर्वस्य माभूद्वाक्ये तु स्यादेव, अवयववचनः पूर्वशब्दः तुल्ययोगे सहशब्द इति पक्षे वाक्येपि स्यात्, तत्रापि पतिशब्दस्य पूर्वावयवः पकारस्तस्यापि स्यात्तस्माद्विद्यमानवचनः सहशब्दः पूर्वशब्दश्चावयववचन इति पक्ष आश्रीयते, तेन सहेत्यत्र तुल्ययोगइति विशेषणस्य प्रायिकत्वात्समासः, एवं च स्थिते सपूर्वस्येति पतिशब्दविशेषणं नोपपद्यते कथं पकारेण सपूर्वत्वमव्यभिचाराद्विशेषणं शब्दान्तरं तु पतिशब्दस्यावयवो न सम्भवति ततश्च सामर्थ्यात्प्रातिपदिकं पतिश-

ब्देन विशेष्यते न तु तेन । 'पतिशब्द इति' । पतिशब्देन तदन्तस्य ग्रहणम्, अनुपसर्जनग्रहणेनापि तदन्तं प्रातिपदिकमेव विशेष्यते न विशेषणभूतः पतिशब्दः, अन्यथा बहुव्रीहौ न स्यात् जीवः पतिरस्याः जीवपतिर्जीवपत्नीति, षष्ठीसमासएव तु स्यादाशापतिराशापत्नीति, तदेतत् सर्वमालोच्याह । 'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जस्येति' । 'ग्रामस्य पतिरियमिति' । असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधेरभावादत्रैव स्यात्, अथाप्यमहत्पूर्वेति ज्ञापकात्तदन्तेपि भवेत्केवलस्यापि स्यादेव तस्मात्सपूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥

"नित्यं सपत्न्यादिषु" ॥ यानि समानादिपूर्वपदानि पत्यन्तानि प्रातिपदिकानि ते सपत्न्यादयः, कुत एतत्, समानादीनामेव गणे पाठात्, सपत्न्यादीनां चापाठात्, यद्येवं समानादिष्विति वक्तव्यं पूर्वग्रणानुवृत्तेः, समादिषु पूर्वेष्ववयवेषु सत्स्वित्यर्थे, सत्यं, समानस्य सभावार्थं तु सपत्न्यादिष्वित्युक्तं, क्व चित्तूदाहरणानन्तरं समानादिष्विति वक्तव्यं सभावार्थमेवमुक्तमिति वृत्तावेव पठ्यते, अपर आह । समुदायोच्चारणसामर्थ्यात्सपत्नीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न भवतीति नाचाप्तोक्तिरस्ति । किं च सभावार्थं समुदायोच्चारणमिदमिति समार्थ्यमपि चिन्त्यं, तथा हे सपत्नि निःसपत्निः सपत्न्यृच्छति सपत्न्या सपत्न्यै इत्यादावपि ह्रस्वयणादेशौ न स्यातां तस्मात्सभावार्थमेव सपत्न्यादिष्वित्युक्तम् । 'नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यतीति भावः । 'दासाच्छन्दसीति' । दासपत्नीरहिगोपाः ।

"पूतक्रतोरै च" ॥ यद्ययमैकारः प्रत्ययः स्यादुत्तरसूत्रउदात्तवचनमनर्थकं स्यात् प्रत्ययत्वादेव सिद्धेः, तस्मादादेशोयं विज्ञायतइत्याह । 'ऐकारश्चान्तादेश इति' । 'त्रय एते योगा इति' । पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्त्तयितव्या इत्यर्थः । इह करणसामर्थ्याच्च ङीप्सहिता एवानुवर्त्तन्ते, तेन यदा पुंयोगात्स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्त्तन्ते तदा ङीषं बाधित्वा ऐकारादिसहितो ङीब् भवति ॥

"वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः" ॥ 'वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त इति'। लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति वचनात्। अस्यार्थः। अन्ते एकस्मिन्लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषः शब्दस्य गुरुरुदात्तो भवतीति, बहुष इति, बहुच इत्यर्थः। योस्माकं चकारेण प्रत्याहारः सोन्येषां षकारेण। 'अग्न्यादिषु पुनर्नारिति'। फिषित्यनेनाग्न्यादीनामन्तोदात्तत्वं, फिषिति प्रातिपदिकस्यान्याचार्यसञ्ज्ञा, ये तु कुसीदेति मध्ये गुरुमधीयते तेषां लघावन्तइति मध्योदात्तप्रसङ्गः ॥

"मनोरौ वा" ॥ 'ऐकारश्चोदात्त इति'। औकारस्त्वनुदात्त एव। 'वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते इति'। यदा च द्वावपि न भवतस्तदा ङीबपि न भवति सन्नियोगशिष्टत्वात्। 'मनुशब्द आद्युदात्त इति'। मन ज्ञाने, भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमश्जिभ्य उरिति वर्त्तमाने धान्ये नित्दिति च, शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेति उप्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं, भरुः, मरुः, शयुः, तरुः, चरुः, त्सरुः, तनुः, धनुः, मयुः, मद्गुः, न्यङ्क्वादिपाठात्कुत्वं, प्रथमस्योदाहरणानि। शरुः, स्वरुः, स्नेहुः, त्रपु, असुः, वसुः, हनुः, क्लेदुः, बन्धुः, मनुरितिद्वितीयस्य ॥

"वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" ॥ 'वर्णानां तणतिनितन्तानामिति'। तशब्दान्तानामेतादीनां णशब्दान्तानां शोणादीनां तिशब्दान्तानां शितिप्रभृतीनां निशब्दान्तानां पृश्निप्रभृतीनां तकारान्तानां च पृषत्प्रभृतीनां वर्णवाचिनामादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः। 'गतिस्वरेणेति'। गतिरनन्तर इत्यनेन। 'घृतादित्वादिति'। घृतादीनीति फिषि पठ्यते। 'पिशङ्गादिति'। लघावन्तइति मध्योदात्तत्वादुत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधीयते। 'असितपलितयोरिति'। वर्णानां तणतिनितन्तानामित्याद्युदात्तावेतौ। 'छन्दसीत्यादि'। तो न इति नकारे प्राप्ते क्नशब्दं ङीप्सहितमिच्छन्ति। 'भाषायामपीष्यतइति'। भाष्ये तु नैतत्प्रदर्शितम्, अवदातशब्दो न वर्णवाची किं तर्हि विशुद्धवाची, एवं ह्याह।

त्रीणि यस्यावदातानि विद्यायोनिश्च कर्म च ।
एतत्त्रयं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥

इति । तेनावदातेत्यत्र ङीप्न भवति ।

"अन्यतो ङीष्" ॥ सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्तइति मध्योदात्तौ, शप आक्रोशे, कल तृपः, शपेर्वश्चेति कलप्रत्ययः, पकारस्य वकारः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः शवलशब्दः, खड्गाशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः, खड् काङ्क्षे, अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्, कृष्णशब्दोन्तोदात्तः, कृषेर्वर्णेइति नक् प्रत्ययः, इलचि प्रकृते कपेश्चेति उणादिषु सूत्रं, कपिः सौत्रो धातुः, कपिलशब्दोन्तोदात्तः ॥

"षिद्गौरादिभ्यश्च" ॥ 'षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्य इति' । ष्वुनादेः प्रत्ययस्य षित्त्वमवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवतीति प्रातिपदिकानां षित्त्वं, धातोस्तु चपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति न तेन प्रातिपदिकं षिद्भवति । 'रजकीति' । शिल्पिनि ष्वुनित्यत्र ष्वुत्यादितं, गौरादिषु गौरशब्दस्य वर्णवाचिनोप्यन्तोदात्तत्वात्पाठः, मत्स्यादीनां योपधानामयोपधादिति जातिलक्षणस्य ङीषः प्रतिषेधात्पाठः, अन्येषां जातिशब्दानां स्त्रीविषयार्थः पाठः, श्वन्तद्वित्येतयोर्ङोपि प्राप्ते । 'अनडुही, अनड्वाहीति' । अनकारान्तत्वादप्राप्ते ङीषि सप्रत्यययोः पाठः, ङीषि परतो विकल्पेनान्यथा स्यात् । 'एषणकरण इति' । करणसाधन एषणशब्दो ङीषमुत्पादयति, इष्यतेनयेत्येषणी, अधिकरणे ल्युडिति टित्त्वान् ङीबेव भवति, अन्येषामपि ल्युडन्तानां ङीपि प्राप्ते पाठः, मेधशब्दस्याजातिवाचित्वाद् गौतमस्य शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि प्राप्ते वचनात्पक्षे सोपि भवति, आयस्थूणशब्दः शिवाद्यणन्तः, भौरिक्यादय इञन्तास्तेषामणिञोरिति ष्यङ्प्राप्तौ, आपिच्छिका नाम राजानः, जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्, तस्यातश्चेति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन ङीप्प्राप्तिः, अग्रे हायनमस्य अग्रहायनः, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोण्, अस्मादेव निपातनाण्णत्वम्, आग्रहायणः, ङीपि प्राप्ते पाठः, के चिदाग्रहायणीतीकारान्तं पठन्ति, तस्य प्रयोजनमाग्रहायणीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावो

मा भूदित्याहुः । एतेन प्रत्यवरोहणीति व्याख्यातम् । 'सुमङ्गलात्संज्ञायामिति' । केवलमामकेति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोऽपि भवति स्वरे विशेषः, सुमङ्गलशब्दो बहुव्रीहिस्तत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वान्ङीप्यपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण भाव्यमिति नास्ति विशेषः, तथा च छन्दसि सुमङ्गलीरियं वधूरित्यन्तोदात्तत्वं दृश्यते, तस्माज्जातिवचनो ऽव्युत्पन्नः स्त्रीविषयः सुमङ्गलशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तो द्रष्टव्यः, तरुणतलुनयोर्नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणेति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोऽपि भवति, बृहन्महच्छब्दयोरनर्थकः पाठ इति प्रागेवोक्तम्, ष्यङन्तः सौधर्मशब्दः । 'रोहिणी नक्षत्रइति' । नक्षत्रादन्यत्र रोहिणी । 'रेवती नक्षत्रइति' । रयिरिति धननाम, रयिर्विद्यतेस्या इति मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणं, निपातनाद्दुत्वं, नक्षत्रादन्यत्र ङीब् भवति, विकलादीनां टापि प्राप्ते । कटाच्छ्रोणि वचने, कटी श्रोणिः, अन्यत्र कटा । 'पिप्पल्यादयश्चेति गणसूत्रं, पिप्पली हरीतकीत्यादिकं तु तस्योदाहरणप्रदर्शनम् । 'पृथिवीति' । प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं चेति षित्त्वादेव सिद्धे प्रत्ययान्तस्य पाठः पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थः, पृथिवीभार्य इति । स्त्रीविषयस्यास्य पुंवद्भावप्राप्तिश्चिन्त्या, क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां चेति तृज्वद्भावः । क्रोष्ट्रीत्यत्र निरूपणीयमस्ति स्त्रियां चेत्यत्र निरूपयिष्यामः । 'षित्त्वादेव सिद्धइति' । मातरि षिच्चेति वार्त्तिककारवचनात्षित्त्वं निपातनसामर्थ्याद्वा, उक्तं हि

धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ।
अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम् ॥

इति । 'दंष्ट्रेति' । येषामजादिषु दंष्ट्रेति पाठो नास्ति तेषामिदं प्रयोजनम् ॥

"जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु" ॥ वर्त्ततेनया सा वृत्तिः जीविका, । 'स्वरे विशेष इति' ।

तमेव दर्शयति । 'उत्सादिपाठादञि कृतइति' । अमत्रं भाजनम् । 'कुण्डान्येति' । क्रियाशब्दोयं, कुडि दाहे, गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः, अवटपर्यायस्तु कुण्डशब्दो नपुंसके नियतः, यस्तु पत्यौ जीवति कुण्डः स्यादिति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव कुण्डीयं न गोलीति । अमत्रवाचिनस्तु जातिशब्दादपि स्त्रीविषयत्वान्ङीष् विधीयते । 'आवपनञ्चेदिति' । यत्र धान्यादि प्रक्षिप्य नीयते सा गोणी यस्याः पुनर्यादृच्छिकं नाम सा गोणा । 'स्थलान्येति' । कृत्रिमा पुरुषव्यापारेण निष्पादिता, यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्तीति । 'भाजीति' । भज विश्राणने चुरादिः, णयासश्रन्थो युजिति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात् स्त्रियामप्येरच् । 'श्राणेति' । श्रा पाके, क्तः, संयोगादेरिति नत्वम् । 'स्थौल्यं चेदिति' । द्रव्ये वर्त्तमानस्य नागशब्दस्य स्थौल्यं चेत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । 'नागशब्दो गुणवचन इति' । गजवाची नागशब्दस्तत्सहचरितं स्थौल्यमुपादाय स्त्र्यन्तरे प्रयुक्त उदाहरणं, सर्पे दृष्टस्तद्गतं दैर्घ्यमुपादाय स्त्र्यन्तरे प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । 'वर्णश्चेदिति' । प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । 'कालान्येति' । यस्या यादृच्छिकीयं संज्ञा । 'नीलान्येति' । नील्या रक्ता शाटी, नील्या अन्वकव्य इत्यन् । 'अयोविकारश्चेदिति' । फाल इति यस्याभिधानम् । 'कुशान्येति' । छन्दोगाः स्तोत्रियागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति । 'कामुकान्येति' । यस्या मैथुनादन्यत्कामयितुं शीलम् । 'मैथुनेच्छावती भण्यतइति' । कामुकशब्दस्य लषपतेति कर्त्तरि व्युत्पादितत्वादिच्छामात्रे वृत्त्यभावात्सूत्रे तु प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं निष्कृष्योक्तं, मैथुने इच्छा यस्याः सा मैथुनेच्छेति व्यधिकरणपदोबहुव्रीहिराश्रयणीय इति भावः । 'केशवेश इति' । केशसन्निवेशविशेष इत्यर्थः ॥

"शोणात् प्राचाम्" ॥ शोणशब्दोयं वर्णवाची वर्णानां तणतिनितन्तानामित्याद्युदात्तः, तत्रान्यतो ङीषित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनं प्राचामेव नान्येषामिति ॥

"वोतो गुणवचनात्" ॥ 'गुणमुक्तवान्गुणवचन इति'। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्त्तरि ल्युटं दर्शयति, स पुनर्यः प्राग्गुणमभिधाय पश्चान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति वर्त्तते स वेदितव्यः। 'शुचिरिति'। उत इत्यस्मिन्नसत्त्वेपि पट्वीत्यादिसिद्ध्यर्थमेवात इत्यस्यासम्बन्धो व्याख्येयस्ततश्चेहापि प्रसङ्ग इति भावः। 'गुणवचनान्ङीबिति'। मनोरौ वेत्यस्यानन्तरमिदं पठितव्यमित्यर्थः। उत्तरसूत्रं बह्वादिभ्यो वेति पठितव्यम्। 'आद्युदात्तार्थमिति'। आद्युदात्तेषु गुणवचनस्य ङीब्विधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः। अन्तोदात्तेषूदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीबप्युदात्त इति नास्ति विशेषः। आद्युदात्तेषु तु ङीबनुदात्त एवावतिष्ठते। 'वस्वीति'। शृस्वृस्निहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तो वसुशब्दः, गुणवचनश्चायं नैर्मल्यवचनः, प्रशस्तवचन इत्यन्ये, तथा चातिशयेन वसुर्वसिष्ठो भवति, पटुशब्दोप्याद्युदात्तः, धान्ये निदित्यधिकारे फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चेति उप्रत्ययः, फलेर्गुगागमः, पाटेश्च पटिरादेशः, फल्गुः, पटुः, नाकुः, मधुर्जतु इत्युदाहरणानि। मृदुशब्दस्त्वन्तोदात्तः, म्रद चोदे कुर्भ्रश्चेत्यधिकारे प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः, पृथुः, मृदुः, भ्रस्जेः सलोपः सम्प्रसारणञ्च, न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्, भृगुः,। 'खरुरिति'। खरुः कन्या पतिंवरेति निघण्टुः, तत्र पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनत्वम्। तपरकरणं किम्। पटुमिच्छति पटूयति, पटूयतेः क्विप् पटूः स्त्री, अत्र मा भूत्, यद्यप्ययं सम्प्रति क्रियावचनस्तथापि पूर्वं गुणमुक्तवानिति कृत्वा स्यात्प्रसङ्गः, इहोत इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च शास्त्रीयोदेङ्गुणो न गृह्यते, लोके तूपसर्जनं गुण उच्यते शास्त्रेपि यस्य गुणस्य हि भावादिति विशेषणमात्रं गुणो गृह्यते, शुक्लादौ च प्रसिद्धतरो गुणशब्दः, वैशेषिकादयस्तु रूपरसादयश्चतुर्विंशतिर्गुणा इति प्रतिपन्नास्तदिह जिघृक्षितं गुणं लक्षयति। 'सत्त्वे निविशतइत्यादि'। सीदन्त्यस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यं तत्र यो निविशते समवैति स गुणः, यो निविशते स गुण इत्युच्यमाने गुणक्रियाजात्योर्गुणत्वप्रसङ्गात्सत्त्वइत्युक्तम्। एवमपि सत्ता जातिर्गुणः

स्यात्सा हि द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वपि समवैति तदर्थं द्रव्यएवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्, एवमपि द्रव्यत्वजातिर्गुणः स्यात्सत्त्वे निवेशात्तत्रैव च निवेशादित्यत आह । 'अपैतीति' । ततः सत्त्वादपैति अपगच्छति क्व चिद्वा कदा चिद्वा न भवतीत्यर्थः । यथाम्रफले श्यामता पूर्वमुपैति रक्ततायां तत्र जातायामपैति च, द्रव्यत्वजातिस्तु सर्वदा द्रव्ये निविशते नापैति, यदि हि कदा चित्क्व चिद्वा न स्याद् द्रव्यमेवैतन्न स्यात्, एवमपि गोत्वादिजातिर्गुणः स्यात्सा हि सत्त्वे निविशते ऽपैति च, ततोऽश्वादिष्वभावादित्यत आह । 'पृथग् जातिष्विति' । पृथगिति पृथक्पदं, पृथग्भूतासु जातिष्वित्यर्थः, जात्याधारेषु द्रव्येषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यतइत्युपचर्यते, समासे तु सति जात्यन्ताच्छ इति नित्याधिकारपरिगणितश्छः प्रसज्येत, तदेवमुक्तलक्षणोपेतो यः पृथग्जातीयेषु दृश्यते स गुणः, न चैवंरूपा गोत्वादिजातिः, यद्यपि खण्डमुण्डादिरूपेण खण्डमुण्डादयः पृथग्जातीयास्तथापि गोत्वेन तासामेकजातीयत्वमेव, ये त्वपैतीत्यस्य सत्येवाधारे तत्परित्यागमर्थमाहुस्तेषां पृथग्जातिष्वित्यनर्थकं गोत्वादिजातेरप्यपैतीत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थः, एवमपि हि क्रिया गुणः स्यात्सा हि द्रव्ये निविशते यदा सक्रियं तत्रैव च निविशते ऽपैति च ततो यदा निष्क्रियं द्रव्यं, पृथग्जातीयेषु गवाश्वादिषु दृश्यते ऽत आह । 'आधेयश्चेति' । आधेयो निष्पाद्यः । यथा पाकनिचिप्तेषु घटादिषु रक्तता गुणः अक्रियाजः, अनुत्पाद्यो यथा तेजःपरमाणुषु स एव रक्तता गुणः, तदेवमाश्रयभेदेनोत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावो गुण इति नित्योत्पाद्यस्य कर्मणो गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यं गुणः प्राप्नोति तदपि शरीरादिकं पादादिषु द्रव्येष्वेव पृथग्जातीयेषु निविशते संयोगविनाशे च ततोपैति, आधेयं चाक्रियाजम्, अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वादाकाशादेश्चानुत्पाद्यत्वादित्यत आह । 'सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति' । य उक्तलक्षणोपेतः सत्त्वप्रकृतिर्न भवति द्रव्यस्वभावको न भवति स गुण इत्यर्थः । अत्रोत्तरार्द्धेनैव सर्वजातीनां व्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वार्द्धं व्यर्थं, जातीनां नित्यत्वेनोत्पाद्यत्वाभावात्, नैतदेवम्, असति पूर्वार्द्धे न जातिर्व्यावर्त्तते, यथा तैजसानां परमा-

णूनां यद्रूपं यच्चेष्टकादिपाक्यद्रव्यगतं तदुभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्य-स्वभावमित्युभयोरपि गुणत्वं भवति न पुनः प्रत्येकमुभयस्वभावत्वात्, तथा पाक्यद्रव्यरूपं जातिश्चेत्युभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावमिति जातिरपि गुणः स्यादेव, नहि सजातीयत्वे सतीति विशेषणमुपात्तमतः पूर्वार्द्धेन जातिव्यावृत्तिः। नन्वेवमपि पृथग्जातिषु दृश्यतइत्यनेनैव सर्व-जातिव्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वके विशेषणद्वयं व्यर्थमेव, तस्मात्सत्वे निविशत-इति स्वभावकथनं ततोपैति पृथग्जातिषु दृश्यतइति च विकल्पेन जातीर्व्यावर्त्तयतः, अपैतीत्यस्य च तत्रैव कियन्तं चित्कालं स्थित्वा तमाधारन्त्यजतीत्ययमर्थः। तदेवं सत्त्वे निविशते अपैति आधेयश्चा-क्रियाजश्चेत्येकं लक्षणं, सत्त्वे निविशते पृथग्जातिषु इत्यादिकं चापर-मिति लक्षणद्वयमनुसर्त्तव्यम्॥

"बह्वादिभ्यश्च"॥ 'शक्तिः शस्त्रइति'। शक्तिशब्दः शस्त्रेभिधेये ङीषमुत्पादयति शक्तिः शक्ती। शस्त्रइति किम्। शक्तिः सामर्थ्यम्। अन्ये शक्तिशस्त्री इति शब्दद्वयं पठन्ति, शस्त्रिः शस्त्री, इतः प्राण्यङ्गादीत्या-दीनि त्रीणि वाक्यानि यथोत्तरमधिकविषयाणि, तत्रोत्तरं वाक्यद्वयं रात्रे-श्चाजसावित्यत्रैव व्याख्यातम्। इकारान्तात्प्राण्यङ्गवाचिनो वा ङीष् भवति, धमनिः धमनी। सर्वतोऽक्तिचर्थादित्येव ङीषि सिद्धे शकट्यादीनामिका-रान्तानां पाठः प्रपञ्चार्थः। पद्धतिशब्दः क्तिचन्तः, पादस्य हतिः पद्ध-तिः, हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः, अहविति पठ्यते न स केवलः स्त्रियां वर्त्तते, तस्मात्तदन्तो बहुव्रीहिरुदाहार्यः, दीर्घमहरस्याः दीर्घाह्नी शरत्, पाठसामर्थ्यादनुपसर्जनादिति न प्रवर्त्तते, अस्य ङीषो विकल्पि-तत्वाड्डाप्प्रतिषेधावपि भवतः, अन उपधालोपिन इति ङीप् च। 'बहु-शब्दो गुणवचन इति'। अन्तोदात्तश्च लङ्घिबंह्योर्नलोपश्चेत्युप्रत्य-यान्तः। किमर्थं तर्हि तस्येह पाठ इत्यत्राह। 'तस्येति'॥

"नित्यं छन्दसि"॥ 'नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति'। इह त्वार-म्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः, योगारम्भश्चिन्त्यप्रयोजनः॥

"भुवश्च" ॥ 'विभ्वी प्रभ्वीति'। विप्रसंभ्यो ड्वसञ्ज्ञायामिति डुप्रत्ययान्तान्ङीष् । 'स्वयंभूरिति'। भवतेः क्विप् । 'ह्रस्वादेवेयमिति'। यद्येवं घेर्ङितीति गुणे कृते भोरिति निर्द्देशः प्राप्नोति तत्राह । 'सौत्रोयं निर्द्देश इति'। गुणस्यैव कृतस्य छान्दस उवङादेश इत्यर्थः ॥

"पुंयोगादाख्यायाम्" ॥ 'पुंसा योगः पुंयोग इति'। योगः सम्बन्धः। 'पुंयोगाद्धेतोरिति'। हेतौ पञ्चमीं दर्शयति। आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसैव सम्बध्यते ऽन्येन सम्बन्धासम्भवात्। गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति,स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्त्तन्तइति स्त्रिया अपि नाख्यास्तदाह । 'पुंस आख्याभूतमिति'। भूतग्रहणेनैतद्दर्शयति यत्प्रातिपदिकं प्राक् पुंसो वाचकमभूत्सम्प्रति तु पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्त्ततइति । 'गणकीत्यादि'। गणयतीति गणकः, ण्वुल्,प्रतिष्ठते प्रष्ठः, प्रष्ठोग्रगामिनीति षत्वं, कथं पुनरेते पुंशब्दा इत्यत आह। 'पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवादिति'। गणयति प्रतिष्ठतइति व्युत्पत्त्या पुंसि रूढा एते न स्त्री गणयति प्रतिष्ठते वा, महामात्रशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं हस्तिपकानामाज्ञापनं, हस्तिपकाधिपतिर्हि महामात्रः, या तु स्वयं गणयति प्रतिष्ठते वा न तस्यां पुंयोगाच्छब्दप्रवृत्तिः, अपि तर्हि स्वयमेव क्रियासम्बन्धादिति टापेव तत्र भाव्यं, कथं तर्हि स्त्रियां प्रवृत्तिरित्यत आह। 'तद्योगादिति'। कोर्थः ॥

तस्येदमिति सम्बन्धादिति चेत्तद्धितो भवेत् ।
ङीषेव बाधकः स्याच्चेन्नित्यं बाधः प्रसज्यते ॥

गणकस्येयमिति भेदसम्बन्धे विवक्षिते तस्येदमिति तद्धितः प्राप्नोति, अथ नाप्राप्ते तद्धिते ङीषारभ्यमाणस्तस्य बाधक इत्युच्यते कदा चिदपि तद्धितो न स्यात्, उभयमपि त्विष्यते प्राष्ठी प्रष्ठीति। स्यान्मतमेतत् । एतदेव ङीष्विधानं ज्ञापकं भेदविवक्षायामपि तद्धितमन्तरेण प्रष्ठादयः स्त्रियां वर्त्ततइति, तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निय-

मोत्र बाध्यते, सति हि तद्धिते प्राष्ठौत्यणि ङीबेव सिद्धः, तस्य चोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमिति किं ङीष्विधानेनेति, तन्न । येनीकारान्तास्तद्धिताः भानोरियं भानवीयेति तदर्थमेतत्स्यात्, एवं तर्ह्याख्याग्रहणं ज्ञापकं नात्र तद्धितोत्पत्तिरिति, नहि तद्धितान्तः प्रकृत्यर्थे पुंसि वर्त्तते, एवमपि ज्ञापकेन तद्धितस्य नित्यं बाधात्प्राष्ठीति न स्यात्, तस्माद्दुष्ट एवायं पक्षः, एवं तर्हि यथा मञ्चाः क्रोशन्ति, गौर्वाहीकः, गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तात्स्थ्यात्ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तत्साहचर्याच्चातस्मिन्नपि तत्त्वाध्यारोपेण तच्छब्दप्रवृत्तिस्तद्वदत्रापि प्रष्ठादिसाहचर्यात्तच्छब्दप्रवृत्तिर्भविष्यति, तत्राभेदेन भेदसम्बन्धस्य निवृत्तत्वान्न तद्धितप्रसङ्गः, विवक्षिते च भेदे तद्धितोत्पत्त्या प्राष्ठीत्यादि भविष्यति । तत्राहुः । यस्त्वया धर्मश्चरितव्यः सोनया सहेति भार्यायाः शास्त्रसिद्धं साहचर्यमिति तस्यामेवैतन्ङीष्विधानमिति, भट्टिकाव्ये तु दुहितृष्वपि दृष्टः प्रयोगः । कौसल्यया ऽसावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोभूदिति, केकयस्य दुहिता केकयी, जनपदशब्दादपत्यप्रत्यये तु कैकेयीति प्राप्नोति, न च तस्यातश्चेति लुक्, न प्राच्यभर्गादीति प्रतिषेधात्तस्मात्सोयमित्यभिसम्बन्ध इत्ययमेव पक्षो ग्राह्यः । यद्वा यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात्पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा पुरुषः साक्षात्प्रतिष्ठते स्त्र्यपि संविधातृत्वात्पुरुषगतायाः प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपात्प्रतिष्ठतइति, तस्यामेव प्रष्ठशब्दो व्युत्पाद्यते न तु पुरुषे व्युत्पादितः सन् तेन सहाभेदो पचारात्तस्यां वर्त्तते, न चैतावता पुंयोगादेव हेतोः स्त्रियां वर्त्ततइत्यस्य हानिः, साक्षात्स्वयमकर्तृत्वात् । अत्र पक्षे प्रस्थ इति स्थिते सुबन्तस्य समासः, सुप् च संख्यानिमित्तः, प्रातिपदिकं च पूर्वं लिङ्गमभिधत्ते पश्चात्सङ्ख्यामिति तन्निमित्तसुबपेक्षात्समासात्प्रागेवोत्तरपदात्स्थशब्दाट्टाप्प्रसङ्गः, न च स्थशब्दादप्यनेनैव ङीष् लभ्यते प्रष्ठशब्दो हि पुंस आख्या न तु स्थशब्दमात्रं, नैष दोषः । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तावस्थायामेव समासः, सा पुंस आख्येति ङीष् भविष्यति, परिभाषाप्रयो-

जनान्युपपदमतिङित्यत्र प्रतिपादितानि । 'देवदत्तेति' । स्त्रिया एव कस्याश्चिदेषा संज्ञा, 'परिसृष्टा प्रजातेति'। प्रसूतेत्यर्थः । 'पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्तइति'। परिसर्गः प्रसवः, प्रजन इत्यनर्थान्तरं स च न पुंयोगमन्तरेण सम्भवति, तस्मात्पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्त्तते। परिसृष्टा प्रजातेति द्वौ प्रकृतौ, एते शब्दा इति बहुवचनं तु य एवं जातीयकाः शब्दाः प्रसूतादयस्तदपेक्षं द्रष्टव्यम् । 'गोपालिकादीनामिति'। सिद्धयइति शेषः । 'सूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्य इति'। ङीष एव प्रतिषेधे वक्तव्ये चाब्विधानमन्तोदात्तार्थं, सूर्यशब्दोयमाद्युदात्तस्तत्र टापि सति आद्युदात्तत्वमेवावतिष्ठेत। 'सूरीति'। सूर्यस्य स्त्री मानुषी कुन्त्यादिः, सूर्येति यलोपः ॥

"इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्" ॥ 'येषामिति' । इन्द्रादीनामृडान्तानामातुलाचार्ययोश्च । 'अन्येषामिति'। हिमादीनाम् । 'हिमारण्ययोर्महत्वइति'। महत्वयोगेनानयोः स्त्रीत्वम्, अन्यत्र नपुंसकत्वम् । दुष्टो यव इति[1] पाठः । 'यवानीति'। जात्यन्तरमेवाभिधीयते, अयमेव च दोषो यदुत यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिः । 'यवनाल्लिप्यामिति'। केचिज्जनपदिनो यवनास्तेषां लिपिः, तस्येदमित्यणो बाधको ङीष्, लिपिशब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति'। उपाध्यायमातुलाभ्यां यो ङीष् तत्सन्नियोगेनानयोर्वा ऽऽनुगागमो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः, तत्रोपाध्यायस्याप्राप्तौ मातुलस्य तु नित्यं प्राप्त आनुग्विकल्प्यते । 'आचार्यादणत्वं चेति'। क्षुभ्नादिषु पठितव्यमित्युक्तं भवति । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति'। ङीषानुकौ द्वावप्यप्राप्तौ विकल्प्येते। 'स्वार्थएवायं विधिरिति'। यदि तु पुंयोगे ऽयं विधिः स्याच्छूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् ब्राह्मणभार्या च क्षत्रियाणी न स्यात्, तस्मात्स्वार्थएव स्त्रीत्वविशिष्टेयं विधिः । 'मुद्गलादिति'। ङीषो लित्त्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः । अथ किमर्थमानुग्विधीयते म आनुगेवोच्येत, आकारोच्चारणसामर्थ्यादतो

१ नेत्यधिकम् २ पुस्तके ।

गुणे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं भविष्यति, अन्यथा नुगेवोच्येत, यथैव तर्हि पररूपं न भवति तथैव सवर्णदीर्घत्वमपि न स्यात्, नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, तस्मादनुगेव वक्तव्यः । अपर आह । इन्द्रमाचष्टे इन्द्रयति, इन्द्रयतेः क्विप्, णिलोपः, इन्द्रः स्त्री इन्द्राणी, अत्र दीर्घस्य श्रवणं, दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारो बाध्यते इति, एवमपि क्विबन्त.पुंस आख्या न भवति ॥

"क्रीतात्करणपूर्वात्" ॥ पूर्वशब्दोवयववचन इत्याह । 'करणं पूर्वमस्मिन्नित्यादि' । व्यवस्थावाचिनि तु पूर्वशब्दे करणं पूर्वमस्मादिति वाच्यं स्यात्, एवं च क्रीतस्य करणवाचिशब्दान्तरमवयवो नोपपद्यतइति तद्व्यतिरिक्तमेव प्रातिपदिकं करणपूर्वत्वेन विशेष्यते, क्रीतशब्देनापि विशेषितस्यैव विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । 'क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकादिति' । यदि तु व्यवस्थावाचिनं पूर्वशब्दमाश्रित्य क्रीतशब्दो विशेष्यते करणं पूर्वमस्मादिति ततो वाक्येपि स्याद् अश्वेन क्रीतेति, तस्मादवयववाची पूर्वशब्दः प्रातिपदिकं च विशेष्यमिति सम्यगुक्तम् । 'वस्त्रक्रीतीति' । गतिकारकोपपदानामितिवचनात् प्रागेव सुबुत्पत्तेः क्रीतशब्देन सह समासः, । 'टाबन्तेन समास इति' । एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वा[1]त्कृदन्तताया अविघातादविरुद्धष्टाबन्तेन समासः, अथ टाबन्तेनापि समासे कस्मादेवात्र न भवति तत्राह । 'अत इतीति' । ननूदाहरणवत्प्रागेव टाबुत्पत्तेरत्रापि समासः प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेषो ऽत आह । 'गतिकारकोपपदानामित्यादि' । न तत्र बहुलग्रहणमस्तीति चेत्तत्राह । 'कर्तृकरणे कृता बहुलमिति' । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन तावदत्र समासः, स च बहुलग्रहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः क्व चिद्भवति, क्व चिदुत्पन्ने सुपीति मन्यते, एतावतैव च बहुलं तदुच्यतइति सामान्येनोक्तं न पुनः कर्तृकरणे कृता बहुलमित्ययमेव समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिष्यते, यथा तु भाष्यं तथा नैतदिष्यते ॥

१ अन्तवद्भावादिति २ पु. पाठः ।

"क्तादल्पाख्यायाम्" ॥ 'अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिरिति'। ननु चाल्पैरभ्रैर्विलिप्तेति पूर्वपदार्थस्यैवाल्पता गम्यते न विलिप्तार्थस्य, एवं मन्यते, अभ्राणामल्पत्वे सति त१द्विलेपनस्याल्पत्वमवश्यम्भावीति । 'अभ्रविलिप्तीति' । वृत्तौ गतार्थत्वादल्पशब्दस्याप्रयोगः, । 'चन्दनानुलिप्तेति' । बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः, कृद्ग्रहणपरिभाषया समुदायस्य क्तान्तत्वम् ॥

"बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्" ॥ 'बहुव्रीहिर्योन्तोदात्त इति' । अत्र क्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषा कृद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्त्ततइति बहुव्रीहेः क्तान्तत्वम् । 'शङ्खभिन्नीति' । निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति, जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति वचनात्, शङ्खादयो हि जातिवचनाः, अत एव जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । 'गलोत्कृत्तीति' । कृती छेदने, उत्पूर्वात् क्तः, गलमुत्कृत्तमस्या इति विग्रहः । 'पादपतितेति' । कर्तृकरणे कृता बहुमिति समासः, थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेध इति' । अन्तोदात्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष्विधाने जातशब्दान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, स त्वन्तग्रहणादेव सिद्धः, कथम्, इहान्तग्रहणं न कर्त्तव्यं वर्णादनुदात्तादितिवद् उदात्तान्तादिति विज्ञास्यते, तत् क्रियते नित्ययोगे यथा बहुव्रीहिर्विज्ञायेत, दन्तजातादौ तु वा जातइति विकल्पेनान्तोदात्तत्वम् । 'पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति' । सिद्ध्यइति शेषः । अग्निसाक्षिकं यस्याः पाणिर्गृह्यते सा पाणिगृहीतीति भवति । 'कथं चिदिति' । यथोक्तात्प्रकारादन्येन प्रकारेणेत्यर्थः । 'अबहुनञित्यादि' । बह्वादिपूर्वपदाद्बहुव्रीहेर्ङीष् न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । 'बहुकृतेति' । बहूनि कृतान्यनयेति विग्रहः, बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वम् । 'अकृता सुकृतेति' । न विद्यते कृतमनया शोभनं कृतमनयेति विग्रहः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । 'मासजातेति' । मासो जातोतीतोस्याः, सुखं जातं प्राप्तमनया, दुःखं जातमनयेति विग्रहः, सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेद-

१ धात्वर्थस्येति २ पु० पाठः ।

नायामित्यत्र पठिता गृह्यन्ते । अथ वा बहुव्रीहेश्च जातिपूर्वादिति वक्तव्यं, बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु प्रतिषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यतइति जातिग्रहणमेवात्र कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

"अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा" ॥ 'शार्ङ्गजग्धीत्यादि' । शार्ङ्गं जग्धम-नया पलाण्डुर्भक्षितोनयेति विग्रहः, शार्ङ्गादिरभक्ष्यजातिः, सर्वत्र जाति-कालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वम्, 'वस्त्रच्छन्नेति' । छद अपवारणे चुरादिः, वा दान्तशान्तेत्यादिना छन्नशब्दो निपातितः, अत्रानाच्छादना-दिति प्रतिषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । प्रवृद्धा चेत्यादिना विग्र-हविशेषेण तत्पुरुषं दर्शयति ॥

"स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" ॥ 'अतिकेशीति' । अति-क्रान्ता केशानिति तत्पुरुषः, एकविभक्ति चेति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम् । 'अशिखेति' । असत्युपसर्जनग्रहणेनैव प्राप्नोति न मूलोदाहरणेष्वनुप-सर्जनादित्यधिकारात् । अथ बहुव्रीह्यधिकारादत्र न भविष्यतीत्युच्येत, अतिकेशीत्यत्रापि तर्हि न स्यात्, अङ्गगात्रेत्यादिभाष्येनुक्तमप्येतत्प्रयो-गबाहुल्याद्वृत्तिकारेणोक्तं, यद्यत्र स्वमङ्गं स्वाङ्गं गृह्येत श्लक्ष्णमुखा शाला, अत्रापि प्राप्नोति, मुखस्य शालाङ्गत्वात्, दीर्घकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्, केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात्, तदव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं स्वाङ्गं परिभाष्यते । 'अद्रवमिति' । तत्र प्राणिस्थं स्वाङ्गमित्यनेन श्लक्ष्णमुखा शालेत्यत्र न भवति, एवमपि बहु[1]कफा ऽत्र प्राप्नोति, तदर्थमाह । 'अद्रवमिति' । द्रवतीति द्रवं, ततोन्यदद्रवम् । एवमपि बहुज्ञाना ऽत्रापि प्राप्नोत्यत आह । 'मूर्त्तिमदिति' । असर्वगतद्रव्यपरिमाणा मूर्त्तिः, असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं ह्रस्वत्वादि सा मूर्त्तिः, स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिरित्यन्ये, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिमत्, एवमपि बहुशोफा ऽत्र प्राप्नोत्यत आह । 'अविकारजमिति' । विकारो वातादिवैषम्यं ततो यज्जायते तन्न भवतीत्यविकारजं, शोफस्तु श्वयथु-संज्ञको विकारजः, यदि प्राणिस्थं स्वाङ्गं रथ्यादिपरिगतानां केशानां

१ बहुस्वेदेति २ पु॰ पा॰ ।

स्वाङ्गत्वं न स्यात्, सम्प्रत्यप्राणिस्थत्वात्, ततश्च दीर्घकेशी रथ्येति न सिद्ध्यत्यत आह । 'अतत्स्थमिति' । सम्प्रत्यप्राणिस्थमपि कदा चित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वाङ्गं भवत्येवेत्यर्थः । एवमपि प्रतिमावयवानां मुखादीनां स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोति, अप्राणिस्थत्वात्ततश्च दीर्घमुखी प्रतिमेत्यत्र न सिद्ध्यति तत्राह । 'तेन चेदिति' । अतत्स्थमित्यनुषङ्गः, अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वाङ्गं तेन चेन्मुखादिना तदप्राणिद्रव्यं तथा युतं भवति यथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः । अन्येषां पाठस्तस्य चेत्तथा युतमिति, तत्रार्थः । अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वाङ्गं तस्य चेदप्राणिनः तन्मुखादि तथा युतं भवति, तादृशसंस्थानं भवति यादृशं संस्थानं प्राणिन इत्यर्थः ॥

"नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च" ॥ 'सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येवेति' । कथं, नासिकोदरयोस्तावदयं योगः पुरस्तादपवादन्यायेनानन्तरं बह्वज्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, ओष्ठादिष्वपि मध्येपवादन्यायेन पूर्वं संयोगोपधलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सहादिलक्षणम्, अतोसौ भवत्येव सनासिका ऽनासिका विद्यमाननासिकेति । 'बिम्बोष्ठीति' । ओत्वोष्ठयोर्वा समासे पररूपं वक्तव्यमिति पररूपम् । 'कबरपुच्छीति' । कबरं नानावर्णं पुच्छमस्याः सा मयूरी, मणिः पुच्छमस्या, विषं पुच्छमस्याः मणिपुच्छी विषपुच्छी वृश्चिकी, उलूक इव पक्षोस्या उलूक इव पुच्छमस्या इति विग्रहः ॥

"न क्रोडादिबह्वचः" ॥ 'कल्याणक्रोडेति' । अश्वानामुरः क्रोडा, स्त्रीलिङ्गोयं, तत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, उत्तरपदस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । 'कल्याणनखेति' । अयन्योयं, नखमुखात्सञ्ज्ञायामिति प्रतिषेधात्, असञ्ज्ञायां ङीष इष्टत्वात्, तस्मात्कल्याणोखेति पाठः । उखेति हि पठ्यते । क्रोडा बालखुरोख्वाः शफो गुदं भगगलौ चेति ॥

"सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च" ॥ पूर्वग्रहणमकृत्वा सहनञ्विद्यमानेभ्य इत्युच्यमाने सहादिभ्यः परं यत्स्वाङ्गन्तदन्तान्ङीष् न भवतीत्यर्थो भवति ततश्चेह प्रतिषेधः प्रसज्येत विद्यमानं मुखमस्य विद्यमानमुखः,

कल्याणो विद्यमानमुखोस्याः कल्याणविद्यमानमुखीति, भवति ह्येतद् यथोक्तविशेषणम्, इह च न स्याद् विद्यमानकल्याणमुखेति, नह्यत्र यथोक्तं विशेषणमस्ति तस्मात्पूर्वग्रहणम् ॥

"नखमुखात् संज्ञायाम्" ॥ 'शूर्पणखेति'। पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति णत्वम्, एवं च शूर्पणखा वा राक्षसी शूर्पनखी वा, यदि योगमात्रं न संज्ञा शूर्पनखी, संज्ञायां शूर्पणखा, न पुनः शूर्पणखीति णत्वङीषोः समावेशः साधुः ॥

"दीर्घजीह्वी चच्छन्दसि" ॥ 'निपातनं नित्यार्थमिति'। दीर्घजिह्वादित्युच्यमाने प्रकृतस्य ङीषो विकल्पितत्वादिहापि विकल्पो विज्ञायेत ॥

"दिक्पूर्वपदान् ङीप्" ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीषोनुदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चेत्यादिना विहितस्य ङीष एवास्मिन्विषयेनुदात्तत्वं वक्तव्यं, ङीब्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीब्विषयान्ङीप्प्रसङ्गः, अपूर्वे हि ङीपि विधीयमाने प्राग्गुल्फा प्राग्जघनेति ङीब्विषयादन्यत्रापि ङीप्प्राप्नोति ङीषः प्रतिषेधाभावात्, इत्यस्मिन्पूर्वपक्ष इदमाह। 'विधिप्रतिषेधविषयः सर्वोप्यपेक्ष्यत इति'। तत्र विधिविषयापेक्षायाः फलं दर्शयति। 'यत्र ङीब्विहित इति'। 'स्वरे विशेष इति'। ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं भवति, ङीषस्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। 'प्राङ्मुखेति'। ङीपा मुक्ते स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीषपि न भवति, कथम्, उक्तमेतत्, यत्रोत्सर्गापवादौ द्वावपि विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति। प्रतिषेधापेक्षयाः फलं दर्शयति। 'इह न भवतीति'। एवं च कृत्वा वाक्यभेदः कर्त्तव्यः, दिक्पूर्वपदादसंयोगोपधस्वाङ्गान्तान्नासिकाद्यन्तान्ङीप् भवति, क्रोडादिबह्वजन्तात्तु नेति अपरः कल्पः, अत्र ङीषनुवर्त्तते, तस्य दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, दिक्पूर्वपदादुत्तरस्य ङीषो ङीबादेशो भवतीत्यर्थः, तेन यत्र ङीष् तत्रैव ङीबिति सिद्धम्, एवं चोत्तरत्र ङीषेव स्वर्यत इत्युपपन्नं भवति ॥

"वाहः" ॥ 'सामर्थ्यादिति'। कर्मण्युपपदे वहेर्ण्विविधानात्केवलस्य वाहः सम्भवो नास्तीत्येतत्सामर्थ्यम्। 'दित्यौहीति'। छन्दसि सहः, वहश्चेति ण्विः, उपधावृद्धिः, ङीषि वाह ऊठ्, तत्र सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तेः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वम्, एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः ॥

"सख्यशिश्वीति भाषायाम्" ॥ भाषायामित्युच्यते तत्रैतन्न सिध्यति सखी सप्तपदी भव, आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति । नैष दोषः । इतिकरणोऽत्र क्रियते स भिन्नक्रमः, भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, स च प्रकारे वर्त्तते, तेन छन्दस्यपि क्व चिद्भविष्यति, भाषाग्रहणं तु नित्यार्थम् ॥

"जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" ॥ अस्त्रीविषयादित्यनन्यभावे विषयशब्द इत्याह । 'न च स्त्रियामिति' । स्त्रियामेव यस्य नियमेन वृत्तिस्तत्स्त्रीविषयं ततोऽन्यदस्त्रीविषयमित्यर्थः । इह लौकिकजातिग्रहणे ब्राह्मणत्वादीनां गोत्रस्य च नाडायनादेर्जातित्वे वादिनां विप्रतिपत्तेः चरणशब्दानां च कठादीनामध्ययनक्रियासम्बन्धनिबन्धनत्वेन पाचकादिवत्क्रियाशब्दत्वेनाव्याप्तिरित्यभिमतां जातिं लक्षयति । 'आकृतिग्रहणा जातिरिति' । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते, पश्चादाकृतिशब्दसमवधाने स्त्रीत्वं प्रतीयमानं बहिरङ्गत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तं न भवति, ग्रहणमाकृतिर्यस्या इति ग्रहणरूपोद्देशेनाकृतिरूपता विधीयते न त्वाकृतिरूपोद्देशेन ग्रहणरूपतेत्यर्थः । आकृतिः संस्थानं सा ग्रहणं यस्याः सा ऽऽकृतिग्रहणा, अवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । अनेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता, ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु न संगृहीता भवति, ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह । 'लिङ्गानां चेति' । सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्ययमर्थो विवक्षितः, तत्र सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेपि गमकत्वाद्भजो णिवप्रत्ययः समासश्च । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनं न त्वाकृतिग्रहणेत्यस्य सङ्कोचकं, तेन तटादेः सर्वलिङ्गत्वेपि आकृतिग्रहणत्वाज्जातित्वं भवत्येव, इह कस्मान्न भवति देवदत्तः देवदत्तेति, उपदेशापेक्षमिदं लक्षणं, कोऽर्थः, असर्वलिङ्गेषु येषु जातिवाचित्वमाचार्या उपदिशन्ति तेष्वेव भवतीत्यर्थः । आकृतिग्रहणाया जातेरेकत्वनित्यत्वप्रत्येकपरिसमाप्तत्वलक्षणान्धर्मानाह । 'सकृदिति' । एकस्मिन्पिण्डे सकृदुपदिष्टा ऽयं गौरिति पिण्डान्तरे निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्येत्यर्थः । यदि चैका न स्याचेत्र गृह्येत, तथा

नित्यत्वाभावेपि पिण्डेन सह विनाशात्पिण्डान्तरे न गृह्येत, यदि च प्रत्येकं सर्वात्मना परिसमाप्ता न स्यात् तस्मिन्नपि तावत्पिण्डे सर्वात्मना न गृह्येत यत्राख्याता किं पुनः पिण्डान्तरे, कथं पुनरेकमेव वस्तु बहुत्र युगपत्कार्त्स्न्येन वर्त्तते नहि देवदत्तस्तदानीमेव स्रुघ्ने भवति मथुरायां च, दृश्यते चेत्को दोषः, नहि दृष्टेनुपपन्नं नाम। 'गोत्रमिति'। अपत्यमित्यर्थः। चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते, गोत्रस्यानाकृतिग्रहणत्वात् सर्वलिङ्गत्वाच्च पृथगुपादानं, नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात्, चरणशब्दस्त्वध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात्क्रियाशब्द एव न जातिशब्दः। 'कुक्कुटी सूकरीति'। आकृतिग्रहणाया जातेरुदाहरणं, ब्राह्मणी वृषलीत्यसर्वलिङ्गायाः, तत्र ब्राह्मणीति रूपोदाहरणं, शार्ङ्गरवादिष्वस्य पाठाद् वृषलीत्येतदेव ङीष उदाहरणम्। 'नाडायनी चारायणीति'। गोत्रलक्षणाया नडादिभ्यः फक्, अपत्यमात्रस्य ग्रहणादनन्तरापत्येपि भवति, अवन्ती कुन्तीति,इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् भवति, इह तु कुलस्यापत्यं कुलीना ब्राह्मणीति ङीष् न भवत्यजादिषु दर्शनादित्याहुः। 'कठीति'। कठेन प्रोक्तं, वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः, तस्य कठचरकादिति लुक्, ततस्तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। 'बह्वृचीति'। बह्व्य ऋचोस्या इति बहुव्रीहिः, बह्वृचश्चरणाख्यायामित्यकारः समासान्तः, कथं पुनः स्त्री नामाधीते, मा नामाधिगीष्ट तद्विषयत्वात्तु तच्छब्दं भविष्यति यथानधीयाने माणवके। अत्रापरं जातिलक्षणमुक्तं भाष्ये॥

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः॥

इति। सत्त्वस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या ऽऽविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैश्च युगपद् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणं द्रव्यं न भवति तथा जातिरहितमपीत्यर्थः। बह्वर्थामिति, अर्थशब्दो विषयवाची बहुविषयां बहुव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। असर्वलिङ्गामिति, पूर्ववल्लक्षणान्तरं, तत्र यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति

भवितव्यं, कथं, कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यपि आकृतिग्रहणत्वाद्भवति जातिः, ततश्च जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः, वृद्धा स्थविरेत्यादौ च जातिलक्षणो ङीष्प्राप्नोति, यथा पुनरुत्तरं तथा कौमारादिकं जातिर्न भवति, अयावद्द्रव्यभावित्वात्, तत्र पूर्वकं लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतं नोत्तरम्, अपर आहेत्यभिधानात् । तथा च ङ्याप्सूत्रे युवतितरेत्यत्र तसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेश्चेति निषेध आश्रितः, अत एव वृत्तिकारेणाप्येतद्देव लक्षणमुपन्यस्तमिति केचिदाहुः । एवमपि युवजानिरित्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति. तस्माद् द्वितीयमेव लक्षणं साधीयो मन्यामहे, अत एव वृद्धा स्थविरेति जातिलक्षणो ङीष्न भवति, युवतितरेत्यत्र तु भाष्यकारप्रयोगात्पुंवद्भावाभावः । 'मुण्डेति' । गुणशब्दोयम् । 'मक्षिकेति' । स्त्रियामेवायं नियतः । इह कस्मान्न भवति माला बलाकेति, मालाशब्दो मलनं माल इति घञन्तः पुंलिङ्गः, क्षेत्रविशेषे नपुंसकः, स्रजि स्त्रीलिङ्गः, बलाकाशब्दो हि बलां कायतीति यौगिकः सर्वलिङ्गः, बकजातिवचनः स्त्रीलिङ्गः, नात्र यथाकथञ्चिदस्त्रीलिङ्गविषयत्वं विवक्षितं किं तर्हि यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते स्त्रीलिङ्गस्तस्मिन्नेव निमित्ते यल्लिङ्गान्तरेपि वर्त्तते तदस्त्रीविषयं, यथापुनरयं शब्दार्थस्तथास्त्रियाः पुंवदित्यत्र वक्ष्यामः, तेन निमित्तभेदेन नानालिङ्गेषु नायं विधिर्भवति, यद्येवं द्रोणी कुटी पात्रीत्यत्र न प्राप्नोति, द्रोणशब्दः प्रमाणविशेषे पुंलिङ्गः, गवादिन्यान्तु स्त्रीलिङ्गः, कुटशब्दो घटे पुल्लिङ्गो गेहे तु स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दो भाजनसामान्ये ऽर्द्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः, गौरादिपाठात्सिद्धम् । 'हयगवयेत्यादि' । गौरादिष्विदानींतनैर्हयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्तिककारवचनाद्विज्ञायते ॥

"पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च" ॥ 'स्त्रीविषयत्वादेतेषामिति' । पूर्वत्र समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमित्याश्रयणान्निमित्तभेदेन नानालिङ्गानामेषां न सिध्यतीति भावः । ओदनपाकादयः सञ्ज्ञाशब्दा यथाकथंचिद्व्युत्पाद्याः ॥

"इतो मनुष्यजातेः" ॥ 'अवन्ती कुन्तीति' । अवन्तिकुन्तिशब्दाभ्यामपत्येर्थे वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्, तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति

लुक्,। 'दाची प्लाचीति'। अत इञ्,। 'विट् दरदिति'। विट्शब्दाज्जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्, दरच्छब्दाद् द्व्यञ्मगधेत्यादिनाण्, तयोरतश्चेति लुक्, उदाहरणसिध्यर्थमेवात इत्यस्यानुवृत्तिर्न शक्याऽऽश्रयितुमित्यत्रापि प्रसङ्गः। 'औदमेयीति'। उदकं मेयमस्य उदमेयः, उदकस्योदः सञ्ज्ञायामित्युदभावः, तस्यापत्यम्, अत इञ्,। 'सौतङ्गमी मौनिचित्तीति'। सुतङ्गममुनिचित्तशब्दाभ्यां तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थे इञ् प्रत्ययः॥

"ऊङुतः"॥ 'कुरूरिति'। कुरुनादिभ्यो ण्यः, तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक्। 'ब्रह्मबन्धूर्जीवबन्धूरिति'। वृत्तस्वाध्यायहीनानां ब्राह्मणजातावेतौ बहुव्रीही वर्त्तते। 'ङकार इत्यादि'। नोधात्वोरित्युच्यमाने यवाभ्वा यावाभ्वै अत्राप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य निषेधः स्यात्, वर्णग्रहणे ह्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते,अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न उङुत इत्येवोच्येत, सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं, न सिध्यति सत्यपि सवर्णदीर्घत्वे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, न प्राप्नोति, किं कारणम्, उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्, तथाहि। एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञा सम्पाद्या ऽप्रत्यय इति निषेधात्, आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं सम्पाद्यम्, इह तर्हि ब्रह्मबन्धूच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नित्यस्तुक् प्रसज्येत, दीर्घोच्चारणात्त्वेकादेशस्यासिद्धत्वेपि दीर्घ एवायमिति दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पः सिध्यति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं, पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः, न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः, तस्मादनर्थकं दीर्घोच्चारणमित्याशङ्क्याह। 'दीर्घोच्चारणङ्कपो बाधनार्थमिति'। शेषाद्विभाषेति कपोवकाशो ऽयवको ऽव्रीहिकः, ऊङोवकाशः कुरूरिति, ब्रह्मबन्ध्वादेर्बहुव्रीहेरुभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् प्राप्नोति, दीर्घोच्चारणाच्च भवति, कथम्, उकारद्वयं दीर्घेण निर्द्दिष्टं तत्र द्वितीय उकारः कपो बाधनार्थः। 'अध्वर्युरिति'। अध्वरं यातीति मृगय्वादयश्चेत्युणादिषु दर्शनात्कुप्रत्ययो ऽध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च, चरणलक्षणेयं जातिः, अध्वर्युशाखाध्यायिनि वंशे भवेत्यर्थः। 'अप्राणिजातेश्चेति'। अत्रोत इति नापेक्ष्यते तेनालाबूकर्कन्धूशब्दाभ्यां दीर्घान्ताभ्यामपि भवति

कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरिति वर्त्तमाने णित्कशिपद्यर्त्तेरित्यतो णिदिति च, नञिलम्बेर्नलोपश्च, लबि अवस्रंसने, तस्मान्नञ्पूर्वादूप्रत्ययो भवति नलोपश्च, णित्त्वाद्वृद्धिः, अन्दूदृम्भूकर्कन्धूरिति निपातनादूकारान्तः कर्कन्धूशब्दः, एवमलाबूकर्कन्धूशब्दौ दीर्घान्तौ, ऊङ्विधानमलाब्वा कर्कन्ध्वा इत्यादौ नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधार्थम् । 'कृक-वाकुरिति' । कृके वचः कश्च, कृकशब्दउपपदे वचेर्धातोरुण् प्रत्ययो भवति कश्चान्तादेशः । 'रज्जुरिति' । सृजेरसुम् च, आदिलोपः प्रकृतः, सृजेरुप्रत्यय आदेश्च लोपोऽसुगागमश्च, अतो यणादेशः, सकारस्य जस्त्व-चर्त्वे, सृज्यतेऽसौ रज्जुरिति । 'हनुरिति' । शृस्वृस्निहित्यादिना हन्तेरुप्रत्ययः ॥

"पङ्गोश्च" ॥ 'श्वशुरस्येति' । पुंयोगलक्षणस्य ङीषो ऽपवाद ऊङ् विधीयते, शावशेराप्तौ, शुशब्दे ऽश्नोतेरुरन् प्रत्ययो भवति, किमिदं शुइति, आशुशब्दस्यायमादिलोपो निपातितः, आश्वाप्तव्यः श्वशुरः, तस्य स्त्री श्वश्रूः, श्वशुरः श्वश्वेत्यादिनिपातनाद्विभक्त्यादि प्रातिपदिक-कार्यं भवति ॥

"ऊरूत्तरपदादौपम्ये" ॥ उपमीयतेनयेत्युपमा तद्भाव औपम्यं, कथं विचक्रे च करेणुकरोरुभिरिति, निरङ्कुशाः कवयः, करेणु वरोरुभिरिति पाठः । करेणु विचक्रे वरोरुभिरिति ॥

"संहितशफलक्षणवामादेश्च" ॥ संहितशब्दः सहितपर्यायः लक्षणशब्दो ऽर्शआद्यच्प्रत्ययान्तः, वामशब्दः शोभनपर्यायः । 'सहित-सहाभ्यां चेति' । समो वा हिततत्तयोरिति मलोपे सति यः सहित-शब्दस्तस्य संहितग्रहणेनैव सिद्धम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, यस्तु सह हितेन वर्त्ततइति व्युत्पन्नः सहितशब्दस्तस्येदं ग्रहणमित्याहुः । 'सहोरूरिति' । सहेते इति सहौ, तादृशावूरू यस्या इत्यर्थः । विद्यमा-नस्य वा सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनायप्रयोगः ॥

"कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि" ॥ गुग्गुल्वादीनां छन्दसि, व्यत्य-येन स्त्रीत्वं, पतयालुशब्दः स्पृहिगृहीत्यादिना ऽऽलुजन्तः ॥

"शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्" ॥ 'एते णान्ता इति' । शार्ङ्गरुकपटु-

गुग्गुलुब्रह्मन्नित्येतेभ्यः प्राग्दीव्यतोण्, गोतमशब्दादृष्यण्, गौरादिष्वप्ययं पठितः। 'एते ठगन्ता इति'। बाहुल्यादेवमुक्तं, कमण्डलुशब्दाच्चतुष्पा- द्भ्यो ढञ्, इतरेभ्यस्तु शुभ्रादिलक्षणो ढक्। 'एतौ फगन्ताविति'। वात्स्य- शब्दाद्गर्गादियञन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक्। ननु न स्त्रियां युवसञ्ज्ञा गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनात्, गोत्रे चैको गोत्रइति नियमः, एवं तर्हि वात्स्यायनशब्दस्यास्मिन् गणे पाठसामर्थ्यात्स्त्रियां युवसञ्ज्ञा भवि- ष्यति, गोत्रएव वा प्रत्ययद्वयं, मुञ्जशब्दो नडादिः। 'जातिरिति'। गोत्र- लक्षणा। 'ठगन्त इति'। कीकसाशब्दः शुभ्रादिः,। '[1]ञ्यङन्ताविति'। वृद्धे- त्कोसलाजादाञ् ञ्यङिति कविशिविभ्यां ञ्यङ्, यङश्चाबत्र प्राप्नोति। 'एहि पर्येहीति'। इह चेष्टायां आङ्पूर्वात्पर्याङ्पूर्वाच्च सर्वधातुभ्य इनितीन् प्रत्ययः, अश्मरथशब्दो गर्गादिः, उदपानशब्दः शुण्डिकादिरुत्सादिश्च, तत्राह। 'शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयतीति'। अन्ते तु ङीपो ङीनो वा नास्ति विशेषः। 'जातिरिति'। अरालचण्डालयोरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वं, वतण्डशब्दस्य गोत्रत्वात्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्चेति यञ्, लुक् स्त्रियामिति तस्य लुक्। 'भोगवद्गौरिमतोरिति'। मत्वन्तत्वादुगित- श्चेति ङीपि प्राप्ते वचनं, ननु भोगशब्दो घञन्तः, गौरिशब्दोत इञितीञन्तः, तौ ञित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ताभ्यां मतुप्, पित्त्वादनुदात्तः, ततश्च न ङीम्ङीनोरत्रास्ति विशेषस्तत्राह। 'घादिषु नित्यमिति'। उगिल्लक्षणे ङीपि सति नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेति विक- ल्पेन ह्रस्वत्वं स्यात्,ङीनि तु सति घरूपकल्पेति नित्यं सम्भवति, कथं भवति, यावता उगितः परा या नदी तस्या विकल्पो विहितः, ङीनपि चोगितः परा नदी, भोगवद्गौरिमतोरुगित्त्वात्। नैष दोषः। उगित- श्चेतीत्यर्थेयं चशब्दः, उगित इत्येवमुगित्संशब्दनेन या नदी विहिता न चानेन विहितो ङीनेवं विहिता नदी भवति, यथा तु युवोर- नाकावित्यत्र भाष्यं तथोगितः परा या नदीत्येतदेव स्थितं, सञ्ज्ञाया अन्यत्र ङीबेव भवति ह्रस्वश्च विकल्पितः। 'नृनरयोर्वृद्धिश्चेति'।

[1] यञञाविति मुद्रितमूलपुस्तके उपलभ्यमानः पाठः पदमञ्जर्यसंमतः।

नृशब्दाद्दृतेभ्यो ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम् । 'वृद्धिश्चेति'। वक्ष्यामीति च अन्यतरस्यग्रहणेपि नारीतीष्टं सिद्धमन्यतरस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं तु द्वयोरुपादानं, तत्र नरशब्दे ऽन्त्यस्य वृद्धौ सत्यां यस्येतिलोपादानर्थक्यमिति, यस्येति लोपस्तावद्भवति तत्र कृते रेफस्य वृद्धिः प्राप्नोति, का, ऽविशेषात्पर्यायेण सर्वैव, नैष दोषः । स्थानेन्तरतम इत्यत्रान्तरतमे स्थाने षष्ठीत्यपि पक्षो व्याख्यातः, ततो नृनरयोरिति येयं षष्ठी सा वृद्धेरन्तरतमे नृनरावयवे स्थानिन्यनुसंह्रियते, यत्र च षष्ठी तत्रादेश इत्यकारस्यैव भविष्यति, अत्र पुत्रशब्दं केचित्पठन्ति न स केवलः स्त्रियां वर्त्ततइति तदन्तस्य समासस्य ग्रहणं, तत्रापि बहुपुत्रा ऽतिपुत्रेत्यादावनुपसर्जनाधिकारान्न भवति, क्व तर्हि भवति, पुत्रप्रधाने, ननु पुत्रप्रधाने समासे सैव पुंल्लिङ्गता, सत्यं,सूतोग्रराजभोजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्विति वार्त्तिककारेण यत्र पुत्रडादेशो विहितस्तान्युदाहरणानि, सूतपुत्री, राजपुत्रीति, अत्र स्वभात्पुत्रशब्दो दुहितृशब्देन समानार्थो न पुत्रडादेश इति पठतामभिप्रायः । अन्ये तु प्रद्योतपुत्री शैलपुत्रीति वार्त्तिकविषयादन्यदेव ङीन उदाहरणं, पुत्रडादेशस्तु ङीपि स्वरार्थ इति मन्यन्ते, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

"यङश्चाप्" ॥ पकारो ह्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र सामान्यग्रहणार्थः, स्वरस्तु परत्वाच्चित्स्वर एव भवति । 'ञ्यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहणमिति'। यद्यपि ष्यङ् स्त्रियामेव विधीयते तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । 'आम्बष्ठ्येत्यादि'। आम्बष्ठादिभ्योपत्ये वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । 'कारीषगन्ध्येति'। स्वादिसूत्रे व्युत्पादितम् । वराहशब्दादत इञ्,शर्कराक्षपूतिमाषगोकक्षशब्दा गर्गादयः । ननु च गौकाक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते, ततः ष्यङि यङ इत्येव चाप् सिद्धः, मा पाठि तत्र षाच्च यञ इत्यनेनैव शर्कराक्ष्यादिवद् गौकाक्ष्येति सिद्धं, यद्येवं गौकाक्षीपुत्रः ष्यङः सम्प्रसारणं न प्राप्नोति, नात्र सम्प्रसारणमिष्यते, गौकाक्ष्यापुत्र इत्येव भवति, एवं हि सौनागाः पठन्ति ष्यङः सम्प्रसारणे गौकाक्षाया: प्रतिषेधः ॥

"तद्धिताः" ॥ 'युवतिरिति'। तद्धितसञ्ज्ञायां सत्यां कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति। 'बहुवचनमित्यादि'। प्रत्यय इत्यादिवदेकवचनएव कर्त्तव्ये बहुवचनेन सञ्ज्ञिनां बहुत्वसूचनादनुक्तोऽपि तद्धितः परिगृह्यइति मन्यते, स्त्रीप्रत्ययानामादितस्तद्धिताधिकारे क्रियमाणे प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र तद्धितग्रहणं न कर्त्तव्यं यस्येति चेत्यत्र चकारग्रहणं ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र तु तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव, सत्यं,ङीबादीनां ङकारस्येत्सञ्ज्ञा न स्यादतद्धितइति प्रतिषेधात्, सत्यामपि वा पट्वीत्यादावोर्गुणः स्यात्तस्माद्यथान्यासमेवास्तु ॥

"यूनस्तिः" ॥ 'युवतिरिति'। त्यन्तादितो मनुष्यजातेरिति ङीष्न भवति तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्, यौवनस्य वा ऽजातित्वात् ॥

"अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे" ॥ इह सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति, तेन गोत्रे ऽनार्षयोरिति चाणिञ्मात्रस्य विशेषणं गुरूपोत्तमयोरित्येतत्तदन्तस्य, तदाह। 'गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोरिति'। यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तथाप्यत्र पारिभाषिकस्य ग्रहणं, लौकिकग्रहणस्यानार्षयोरिति पर्युदासाश्रयणेनैव सिद्धत्वात्, इहायं ष्यङ् प्रत्ययो वा स्यादादेशो वा, प्रत्ययविधावपि हि गापोष्टगित्यादौ षष्ठीदर्शनात्, उत्तरत्र क्रौड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्द्देशाच्च प्रत्ययपक्षोऽपि सम्भवत्येव, तत्राद्यपक्षे उदमेघस्यापत्यं स्त्री, अत इञ्, औदमेघि इति स्थिते तदन्तात् ष्यङि विहिते औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाश्छात्राः, औदमेघ्यानां सङ्घ औदमेघः सङ्घः, इञश्च सङ्घाङ्कलक्षणइति च इञन्ताद्विधीयमानोऽण् न स्यात्, अथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया इञन्ताद्विधीयमानोऽण् ष्यङन्तादपि स्यात्, एवमप्यापत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपो न स्यात्, ष्यङोनापत्यत्वात्, नैष दोषः। भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावात्प्रागेवाण उत्पत्तेः ष्यङ्निवर्त्तते, तस्मिन्निवृत्ते इञ इत्यण् भविष्यति, यकारस्य च श्रवणं न भविष्यति, इह तर्ह्यौदमे-

च्छाया अपत्यं, स्त्रीभ्यो ढक्, औदमेयेय इति यलोपो न स्यात्, पुंवद्भावश्च नास्ति अढइति प्रतिषेधादितीममाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह । 'ष्यङादेशो भवतीति' । नन्वस्मिन्पक्षे उडुलोम्नोपत्यं स्त्री बाह्वादिषु लोमञ्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येन योगाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तस्य ग्रहणादिञि तस्य ष्यङादेशे सति ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावावस्त्द्धितइति टिलोपो न स्यात्ततश्चौडुलोमन्येति स्यादौडुलोम्येति चेष्यते, प्रत्ययपक्षे तु इञा व्यवधानान्नास्ति प्रकृतिभावः, यस्येति लोपे ऽपि कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, नैष दोषः । नात्राकृते टिलोपे ष्यङ् प्राप्नोति, किङ्कारणमगुरूपोत्तमत्वात्, तस्मादिञ्येव टिलोपः, ततो गुरूपोत्तमत्वं, ततः ष्यङित्यानुपूर्व्यात्सिद्धम् । अयं तर्हि दोषः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽणिञन्तयोर्ग्रहणं, तयोर्विधीयमानः ष्यङनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, ङिच्चेत्यन्त्यस्य भविष्यति, तातङ्न्यायेन सर्वादेशः प्राप्नोति, यत्र हि ङकारस्य प्रयोजनान्तरमपि सम्भाव्यते तत्र ङिच्चेत्येतदनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु सावकाशं बाधित्वा ऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतद्भवति यथा तातङि, इह च सर्वादेशत्वेपि यङश्चाबिति विशेषणं प्रयोजनं सम्भवति तस्मात्सर्वादेशः प्राप्नोति, तत्राह । 'निर्दिश्यमानस्येत्यादि' । यद्ययमुत्तमशब्दोऽव्युत्पन्नः स्यात्तदोच्छब्दात्तमपि कृते किमेत्तिङव्ययघादित्याम् प्राप्नोति, न वा द्रव्यप्रकर्षत्वात्, उच्छब्दो हि ससाधनक्रियावचन उद्गते वर्त्तते, तस्य क्रियाद्वारकः प्रकर्षो ऽतिशयेनोद्गत इति, ततश्च द्रव्यनिष्ठत्वात्प्रकर्षस्याद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो भविष्यति, एवमपि तमपः पित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः, न वोञ्छादिषु पाठात्, उञ्छादिषु हि उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पठ्यते, एवमपि स तावत्पाठः कर्त्तव्यः, क्रियामात्रस्य च प्रकर्षे उत्तमामित्याम्प्रसङ्गश्च, अतोनभिधानादुच्छब्दात्तमपोनुत्पत्तिरेषितव्या । किं च व्युत्पन्न उत्तमशब्दश्चतुष्प्रभृतिषु वर्त्तते, कथम्, ऊर्ध्वमुच्चारित उद्गतः स च प्रथमोच्चारितमपेक्षते, ततश्च त्रिषु द्वावुद्गतौ तयोश्च द्वितीयोतिशयेनोद्गतः, द्वयोश्च सम्प्रधारणायां तरपा भाव्यं, ततश्च यत्रोद्गता एव त्रयस्तत्रैव स्यात् कथ-

रीषगन्ध्येत्यादौ, वाराह्येत्यादौ तु न स्यात्, तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दोषं पश्यन्नव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याह । 'उत्तमशब्द इति'। 'स्वभावादिति'। न व्युत्पत्तिवशादित्यर्थः । त्रिप्रभृतीनामितिवचनाद्वात्तीप्राचीत्यादौ न भवति टिड्ढाणञिति ङीबेव भवतीति प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेदमुक्तम्, अत्र हि जातित्वाच्छार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीना भाव्यम् । 'वासिष्ठीति'। ऋष्यन्धकेत्यादिनाण् । 'आहिच्छत्रीति'। जातादावर्थेण्, एवमत्रादेशपक्षः स्थापितः । यद्येवं हस्तिशिरसोपत्यं बाह्वादित्वादिञ्, अचि शीर्ष इति शीर्षादेशइञः ष्यङादेशः, ततः स्थानिवद्भावेन शीर्षशब्दस्य शिरोग्रहणेन ग्रहणाद्ये च तद्धितइति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति, अस्तु नस्तद्धितइति टिलोपो भविष्यति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्राप्नोति, ततश्च हास्तिशीर्षण्येति स्यात्, प्रत्ययपक्षे त्विञाव्यवहितत्वाचाक्ति शीर्षन्नादेशः, यस्येति लोपेपि कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, तेन हास्तिशीर्ष्येति सिद्ध्यति, तस्मात्प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, तदेतद्ये च तद्धितइत्यत्र वामनो वक्ष्यति यदि प्रत्ययः कथमिदमेघेय इति, आपत्यादिहितः ष्यङ् सोप्यापत्य एव, तत्र यलोपे सिद्धमिति, जयादित्यस्तु मेने शीर्षादेशसन्निपातेन ष्यङ् स तद्विघातं न करिष्यतीति, यद्येवमजादिप्रत्ययनिबन्धः शीर्षादेशः कथं तमजादिं विहन्यात्, ततः किं, ष्यङादेशोपि न प्राप्नोति, अनित्या सन्निपातपरिभाषा तेन ष्यङ् भवति शीर्षादेशश्च न भविष्यति, अयं तर्ह्यादेशपक्षे दोषः । अनुबन्धौ कर्तव्यौ यङश्चाबिति सामान्यग्रहणातद्विघातार्थौ, अन्यथा ऽणादेशे ष्यङि टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् स्यात्, इञादेशे त्विञ उपसङ्ख्यानमिति ङीषप्रसङ्गः, नैष दोषः । टिड्ढाणञित्यत्रात इति वर्त्तते तत्र चाणा ऽकारो विशेष्यते ऽणयोकार इति, तत्र ष्यङादेशेऽनल्विधाविति स्थानिवद्भावाभावान्ङीप्न भविष्यति, अणन्तादकारान्तादिति हि विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यान्ङीपः प्रसङ्गः, इञ उपसङ्ख्यानमित्यत्रापि इतो मनुष्यजातेरित्यत इत इत्यपेक्ष्यते इञ्य इकारः तदन्तादिति, इञन्तादिकारान्तादिति वा विज्ञायमाने ष्यङादेशे सति वाराह्येत्यादिविकाराभावान्ङीषभावः सिद्धः,

एवमपि स्वरार्थश्चावेष्टव्यः, अन्यथा इञादेशः ष्यङ् स्थानिवद्भावेन ञित् टाबपि पित्त्वादनुदात्त इति ञित्स्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् । स्यादेतत् । इञो ञकारस्येत्सञ्ज्ञायाः प्रागेव प्रतिपदविधानात्ष्यङादेशः करिष्यते, तत्र ञित्स्वराभावात् प्रत्ययस्वरे सति टाप्यपि सिद्धः स्वर इति, यथैव तर्हि ञित्स्वरो न भवति एवं वृद्धिरपि न स्याद्, अतो ञकारस्य सत्यामित्सञ्ज्ञायामादेश इत्यास्थेयं, ततश्च स्वरे दोषप्रसङ्गाच्चावयमनुबन्धो कर्त्तव्यावेव, प्रत्ययपक्षे तु सति शिष्टे ष्यङः प्रत्ययस्वरे कृते तदन्ताद्दापि सिद्धमिष्टं न रूपभेदो न स्वरभेदः । ननु च ष्यङैव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्दाप्न स्यात्, नैष दोषः । यथा गार्ग्यायणीत्यादौ द्वाभ्यां स्त्रीत्वं द्योत्यते तथा ऽत्रापि द्वयोरेव सामर्थ्यमिति टाबपि भविष्यति, ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं तर्हि त्वयाप्यनुबन्धो कर्त्तव्यौ, इह माभूत्पाशानां समूहः पाश्या, पाशादिभ्यो यः, पाश्यापतिरिति, एवं तर्ह्येकोनुबन्धः करिष्यते, क एकः, षकारे ङीष्प्रसङ्गः, ङकारे यङः सम्प्रसारणमित्युच्यमाने लोलूयापुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति, अप्रत्ययादित्यकारे ऽतो लोपे च सति अकारेण व्यवहितत्वाच भविष्यति, वाराहीपुत्र इत्यत्रापि तर्हि टापा व्यवधानमेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वान्नास्ति व्यवधानं, ननु ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्र लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते आदेच उपदेशेशितीत्यात्वं धातोर्यथा स्याद्गोभ्यामित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं, तत्र यङन्तस्य धातोः पुत्रपत्योरनन्तरयोः सम्प्रसारणं भवतीत्युक्ते यो धातुर्लोलूयादिर्नासावनन्तरः, यश्चानन्तरो वाराह्यादिर्न स धातुस्तत्र धातुत्वानन्तर्ययोरन्यतरद्रूपपरित्यागेन भवत्सम्प्रसारणं यथा वाराहीपुत्र इत्यादौ असत्यपि धातुत्वे आनन्तर्यमात्राश्रयणेन भवति तथा लोलूयापुत्र इत्यत्रासत्यप्यानन्तर्ये धातुत्वाश्रयणेन स्यात्, अथ ब्रूया यङ्धात्वोर्न परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो ऽपि तर्हि समुच्चयः पुत्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति, तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोरप्रधानात्, ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवानुवृत्तिः सम्प्रसारणतइति, यद्येवं वाक्पतिरित्यत्र वचेः सम्प्र-

सारणप्रसङ्गः, एवं तर्हि धातोरिति निवर्त्तिष्यते, आत्वं पुनर्गवादेः प्रातिपदिकस्य न भवति उपदेशाभावात्, स्वरूपज्ञापनप्रधानो निर्द्देश उपदेशः, गोह्यचः नौह्यच इत्यादौ तु कार्यान्तरार्थमुच्चारणं न स्वरूपज्ञापनार्थं, तदेवं प्रत्ययपक्षएक एवानुबन्धः कर्त्तव्यः। अत्र संग्रहश्लोकाः॥

पुंवद्भावाद्यजादौ यलुगपि परस्मिन् ष्यङि ह्यौदमेघे
स्वार्थे ष्यङ् तद्यलुकौ क्रमत इह भवेद्दौडुलोम्या परस्मिन्।
ष्यङ्शीर्षाधीनलाभस्तदभिविहतये न प्रभूर्हास्ति शीर्ष्ये
सर्वादेशोपि तातङ्गिव न यङणिजोःस्थानिनोर्व्यक्तिहेतोः॥ १॥
स्युक्तावप्याप्परस्मिन्निह सुलभ इति ष्ङौ विधेयौ न वा ये
ऽणादेशे ङीनिवृत्त्यै त्वण इञ इति चेद् द्वौ विशेष्यौ न दोषः।
ञित्त्वादादेरुदात्तः प्रसजति सहजादेशने वृद्ध्यभावः
पाश्यापुत्रे निवृत्त्यै यण इक इह षेत्त्वे कके ङीष्ङ्येस्तु॥ २॥
लौलूयापुत्र इत्यद्व्यवहित इतरत्रापि दीर्घान्तवत्स्याद्
धात्वानन्तर्ययोगे विधिरिति स यथानन्तरे ऽधौ तथा धोः।
धात्वानन्तर्ययोश्चेन्मिथ इह न ह्रितेपेक्षिता वाक्यताविक्
धोर्नात्राधिक्रियात्वे ह्युपदिशिरिति गोर्नौ तदेवं ममैकः॥ ३॥

"गोत्रावयवात्"॥ गोत्रशब्दोयमस्ति पारिभाषिकोपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति, अस्ति च लौकिकोपत्यमात्रवचनः, अस्ति च व्युत्पत्त्या गूयन्ते शब्द्यन्ते ऽनेन स्वसन्तानप्रभवा इति प्रधानभूत आदिपुरुषः, स्वप्रवभस्यापत्यं सन्तानस्य सञ्ज्ञाकारी गोत्रमित्युच्यते, यथा भरतो रघुर्यदुरिति, अवयवशब्दोप्यस्ति एकदेशे यत्सम्बन्धादवयवतीति समुदाय उच्यते, अस्ति च पृथग्भावे, अवयुत्यानुवाद इत्यादाववपूर्वस्य यौतेः पृथग्भावेपि दर्शनात्, अस्ति चाप्रधाने ऽवयवभूतोयमस्मिन् ग्राम इति, तत्र पारिभाषिके गोत्रे एकदेशे चावयवे च वचनमनर्थकमिदं स्यात्, कथं, पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायो गोत्रं तदवयवश्चतुर्थादिस्तदपि गोत्रमेव, तद्वाचिनो ऽणिञन्तात्पूर्वेणैव सिद्धः ष्यङ्, अथ कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तर-

गोत्राणि यथा भार्गवगोत्रस्य च्यवनादीनि ते गोत्रावयवास्तेष्वगुरूपोत्तमार्थो ऽयमारम्भः, यद्येवं सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानामष्टौ महागोत्राणि प्रवराध्याये पठ्यन्ते तद्व्यतिरिक्तेभ्यः सर्वेभ्यः ष्यङः प्रसङ्गः, न चैतदिष्टमगुरूपोत्तमेभ्योपि पुणिकादिभ्य एवेष्यते पृथग्भाववचने त्ववयवशब्दे गोत्रादन्यवाचिनो ऽणिञन्तात्ष्यङि विधीयमाने पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणमनर्थकम्, अथाप्रधानवचनोवयवशब्दः पारिभाषिकमेव गोत्रं प्रवराध्याये पाठाच्चाप्राधान्यं ततोयमर्थः स्यात्, येणिञन्ता गोत्रापत्यवाचिनः प्रवराध्याये न पठ्यन्ते तेभ्यः ष्यङिति तत्रानृषिभ्यो गुरूपोत्तमेभ्यः पूर्वेणैव सिद्धः, अगुरूपोत्तमेभ्यस्तु सञ्ज्ञाकारिभ्य एवेष्यते, पारिभाषिके च गोत्रे सञ्ज्ञाकारित्वं विशेषो न लभ्यतइति, इहापि प्रसज्येत तुषजको नाम कश्चित्तस्य गोत्रं स्त्री, अत इञ्, तौषजकी, अपत्यमात्रे तु गोत्रे यद्येकदेशोवयवस्ततो ऽपत्यसमुदायस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यमवयव इति तद्वाचिनो ऽणिञन्तात्पूर्वेणैव सिद्धः, पृथग्भावे त्वपत्यादन्यवाचिन आहिच्छत्रादेरेव प्रसङ्गः, अप्राधाने त्वप्रधानापत्यवाचिनोणिञन्तादगुरूपोत्तमात्सर्वत्रेष्यते किं तु सञ्ज्ञाकारिभ्यस्तत्रापि गोत्रे, व्युत्पत्तेगोत्रे एकदेशवचनोवयवशब्दो न सम्भवति, नहि येन पुरुषेण स्वसन्तानप्रभवा गृह्यन्ते तदवयवाद्धस्तपादादेर्गोत्रेणिञो ऽसम्भवः, अथ गोत्रं च तदवयवश्चेति कर्मधारयस्तदा भार्गवादिगोत्रेषु ये ऽवान्तरव्यपदेशकारिणश्च्यवनादयस्तेभ्यः प्रसङ्गः, पृथग्भावे च ये सञ्ज्ञाकारिभ्यः पृथग्भूतास्तुषजकादयस्तेभ्य एव स्यात्, अत एवमेषु पक्षेषु दोषसम्भवाद्व्युत्पन्नो गोत्रशब्दो ऽप्रधानावचनोवयवशब्दः, कर्मधारयश्चसमासो निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः, प्रवराध्याये ऽपाठाच्चाप्राधान्यं, तदेतदाह । 'गोत्रावयवा गोत्राभिमता इति'। गोत्रमित्येवमभिमताः गोत्राभिधायिन इत्येव लोके प्रसिद्धाः न पुनः प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । काः पुनस्ता इत्यत्राह । 'कुलाख्या इति'। कुलमाख्यायते आभिरिति कुलाख्याः, पुणिकादिभिर्हि कुलमाख्यायते पुणिका वयं गोत्रेणेत्येवमादि । 'तत इति'। यथोक्तविशेषणविशिष्टाभ्यः कुलाख्याभ्यः । 'अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भ

इति’। गुरूपोत्तमयोरिति निवृत्तमन्यत्सर्वमनुवर्त्ततइति भावः। ‘पौणिक्येत्यादिः’। पुणिकभुणिकमुखरशब्देभ्योऽत इञ्, तस्य ष्यङादेशः। ‘ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्या इति’। अवृत्करतत्वात्तस्येति भावः॥

“क्रौड्यादिभ्यश्च”॥ ‘ष्यङ् प्रत्ययो भवतीति’। क्रौड्यादिभ्य इति पञ्चमीनिर्द्देशात्प्रत्ययपक्षेप्यत्र दोषाभावाच्चैवमुक्तम्। ‘अगुरूपोत्तमार्थ इत्यादि’। तत्र क्रौड्यादयः प्राक्चौपयतशब्दादत इञन्ताः, चौपयतप्रभृतयः प्राग् सौधातकिशब्दाद्यणन्ताः, सौधातकिशब्दः सुधातुरकङ् चेति इञन्तः। ‘सूत युवत्यामिति’। सूतशब्दः ष्यङमुत्पादयति युवत्यां प्राप्तयौवनायामभिधेयायां, सूत्या, अन्यत्र क्रियाशब्दाट्टाब् भवति सूता, जातिवाचिनस्तु ङीष् भवति सूती। ‘भोज क्षत्रियइति’। जातिलक्षणस्य ङीषोपवादः, भोज्याः, क्रियाशब्दात्तु टाबेव भवति भोजयतीति भोजा, ततः परे इञन्ताः, गौकात्यशब्दो गर्गादियञन्तः॥

“दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्”॥ देवा यज्ञा यष्टव्या अस्य देवयज्ञः, शुचिर्वृक्षो ऽस्य शुचिवृक्षः, सत्यमुग्रमस्य सत्यमुग्रः, निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्च, कण्ठे विद्धमस्य कण्ठे वा विद्धः, अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्, काण्डेविद्धिभ्य इत्यन्ये पठन्ति, काण्डेन विद्धः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, निपातनात्काण्डशब्दस्यैकारः, सर्वे इञन्ताः॥

“समर्थानां प्रथमाद्वा”॥ प्रत्येकमत्र पदानां स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते न समुदायस्यैकमित्याह। ‘त्रयमपीति’। अत्र च प्रयोजनमेकस्य निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभूदिति, एतदेव स्पष्टयति। ‘समर्थानामिति चेति’। ‘स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमिति’। स्वस्याः प्रकृतेरर्थे भवाः स्वार्थिकाः, अध्यात्मादिः, भाष्यकारप्रयोगाद् द्वारादिकार्याभावः, स्वशब्दस्य तु द्वारादिषु पाठादस्ति प्रसङ्गः, तदादिविधिर्हि तत्र भवति आख्यविशेषणत्वाद् द्वारादीनां, यथा द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति। ‘प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावदिति’। तत आरभ्य हि स्वार्थिकाः प्रत्यया विधीयन्ते,

किं पुनः कारणं स्वार्थिकेष्वेष न प्रवर्ततइत्याह । 'स्वार्थिकेष्वित्यादि' । तत्र समर्थानामिति सम्बद्धार्थानां चेत्यर्थः । तत्र वाक्ये सम्बद्धार्थता, व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यमपेक्षा आकाङ्क्षा अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा, अनया ऽऽकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु सत्सु यः सम्बन्धः स लक्ष्यते, वृत्तौ संसृष्टार्थता, एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं, वृत्तौ ह्युपसर्जनपदानि स्वार्थमुपसर्जनीकृत्य प्रधानार्थपराणि भवन्ति, यथा गङ्गायां घोष इति गङ्गापदं गङ्गोपसर्जनं तीरमाह, तथौपगव इत्यत्रोपगुशब्दः स्वार्थोपसर्जनमपत्यमाह, अत एव ऋद्धस्यौपगव इति ऋद्धत्वमुपगोर्विशेषणं न भवति, यत्र हि शब्दः पर्यवस्यति तत्रैव विशेषणसम्बन्धः, यदि च वाक्यवद्वृत्तावपि स्वार्थएव पर्यवस्येत्तद्वदेव विशेषणसम्बन्धो भवेत्, प्रधानपदान्यप्युपसर्जनविशिष्टमेव स्वार्थं ब्रुवते, यदि तु वाक्यवद्वृत्तावपि प्रधानपदानि स्वार्थमेव ब्रवीरन् ततो यथोपगोरपत्यं देवदत्तः कल्याणश्चेत्युभाभ्यामपत्यार्थस्य सम्बन्धस्तथौपगवः कल्याणश्चेत्यप्युक्ते स्यात्, न चैव,मतो यादृशस्य सम्बन्धस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः, न च स्वार्थिकेषु प्रकृत्यर्थादर्थान्तरं सम्भवति यत्प्रत्यायनाय शब्दान्तरं प्रयुज्येत येन सह समर्थता स्यात्, एतेन प्राथम्यं व्याख्यातमतः प्रतियोग्यपेक्षया सामर्थ्यप्राथम्ययोरभावात्स्वार्थिकेषु नास्योपयोग इति सिद्धं, विकल्पो ऽपि तत्रानवस्थित इति क्व चित्प्रवर्त्तते क्व चिन्न, एतच्चाषडक्षादिसूत्रे वक्ष्यते, इह प्रथमादित्येतद्विशेषणं शास्त्रवाक्यगतमाश्रीयते न विग्रहवाक्यगतमनियतत्वात्, वाक्ये हि प्रयोगो ऽनियत इति सर्वेषां प्राथम्यसम्भवात् कदा चिदपत्यवद्वाचिनोपत्ये प्रत्ययः स्यात् कदा चिदपत्यवाचिनस्तद्वति, अयं च प्रकारोसत्यपि प्रथमादित्यस्मिँल्लभ्यतइत्यनर्थकं तत्स्यात् । ननु च यस्मिन्वाक्ये यत्प्रथमोच्चारितं तस्मिंस्तत एव यथा स्याच्चरमोच्चारितान्मा भूदित्येतत्प्रयोजनं स्यात् । तच्च । नहि वृत्तिवाक्ययोः सहप्रयोगः, ततश्च वाक्यगते प्राथम्ये व्यवस्थापके सति वृत्तेः प्रयोगो न नियत इति व्यर्थमेव प्रथमादिति विशेषणं स्यात्तस्माच्छास्त्रवाक्यगतमेव प्राथम्यं व्यवस्थापकमित्याह । 'लक्षणवाक्यानी-

त्यादि'। 'समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठीति'। ततश्च निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वात्प्रथमात्समर्थात्प्रत्ययो भवति, तत्र समर्थात्प्रथमादिति वक्तव्ये समर्थानां प्रथमादिति वचनं प्रधानपदस्याप्युपसर्जनपदेनैकार्थीभावप्रतिपादनार्थम्, अन्यथा वाक्यवद्वृत्तावपि प्रधानपदस्यान्येनापि सम्बन्धः शङ्क्येत, यदि तर्हि लक्षणवाक्ये प्रथमोच्चारितात्प्रत्ययः, एवं सति तस्यापत्यमित्यादौ सर्वनाम प्रथमनिर्द्दिष्टमिति तत एव प्रत्ययः स्यात् नोपग्वादेः, नहि तल्लक्षणवाक्ये प्रथमनिर्द्दिष्टमित्यत आह। 'तस्येति'। 'सामान्यमित्यादि विशेषलक्षणं,'[1] विशेषोपलक्षणमित्यर्थः। तस्यापत्यमित्यादौ हि विशेषा एव निर्द्दिष्टुमिष्टास्तेषां तु सर्वेषां प्रत्येकमुपादाने गौरवं स्याद्, एकस्योपादाने ऽनुपात्ताद्विशेषान्तराच्च स्यात्प्रथाद्भिः संस्कृतमित्यादाविति, सर्वेषामुपलक्षणत्वेन तस्येत्यादिकमुपात्तम्। 'तस्योपग्वादेरिति'। न तु स्वयं कार्यितया, नहि तस्येत्यस्य सामान्यवचनस्य प्रकरणाद्यभावेन विशेषे ऽनवस्थितस्यापत्यं प्रति सम्बन्धिविशेषप्रतिपादत्वेन सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छेदाख्य उपकारः सम्भवति, सम्बन्धिसामान्यं त्वपत्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेवावगतमतो यत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितं सामान्यवाचि न तस्मात्प्रत्ययो यस्माच्च प्रत्ययो न तत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितमिति अगत्या उपलक्षणगतं प्राथम्यमुपलक्ष्याणां विज्ञायते तदाह। 'तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायतइति'। 'कम्बलउपगोरित्यादि'। यथापत्यशब्दस्य पूर्वपराभ्यां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति एवमणोपि सम्भाव्येतेति भावः। अत्र च प्रत्यये सत्यनर्थकस्यापि समुदायस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेकत्वाद्यभावेपि अत्ययेभ्य इव स्वादयः स्युः। ननु तस्यापत्यमिति श्रूयमाणसम्बन्धापेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां नात्र प्रसङ्गः, नैतदेवं, नहि लक्षणवाक्ये विभक्त्युच्चारणं सम्बन्धप्रतिपादनार्थसामान्यस्य सम्बन्धासम्भवात्, किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थमतथापि विशेषोपलक्षणद्वारेण सम्बन्धः स्याद्, एवमपि चद्वस्योपगोरपत्यमित्यादौ सापेक्षादपि स्यादेव,

[1] विशेषलक्षणार्थमिति मुद्रितपुस्तके पाठः पदमञ्जर्यंसंमतः।

समर्थपरिभाषया तर्हि व्यवस्था भविष्यति, स्यादेवं, यद्येतस्मात्सूत्रात्प्रागेव सुबन्तात्तद्धिता इति व्यवस्थितं स्याद्, इह तु ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् षष्ठ्यादिविभक्त्यर्थवृत्तेस्तत एव तद्धिताः स्युः, सति त्वस्मिन्सम्बन्धप्रतिपत्तेर्विभक्त्यायत्तत्वात्सुबन्तादेव तद्धिता भवन्ति, न चैवं सति पदकार्यप्रसङ्गः, तथाहि । राजन्ये वार्च्चघ्न इत्यादौ भसञ्ज्ञयोपजातया लुप्तविभक्त्याश्रयापि पदसञ्ज्ञा एकसञ्ज्ञाधिकाराद्बाधिष्यते, राजत्वं राजतेत्यादौ तु प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ स्वादिष्विति पदसञ्ज्ञा भवत्येव, ननु तद्धितलुकि सर्वनामस्थाने दोषः, काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः, छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायां तदधीते तद्वेदेति द्वितीयान्तात्काश्यपिन्शब्दादुत्पन्नस्याणः प्रोक्ताल्लुकि यद्यपि काश्यपिन इत्यादौ भसञ्ज्ञया लुप्तविभक्तिनिमित्ताया अपि पदसञ्ज्ञाया बाधाददोषः काश्यपिभ्यामित्यादौ तु भवत्येव पदसञ्ज्ञा, तथापि काश्यपिनौ काश्यपिनं इत्यादौ सर्वनामस्थाने भसञ्ज्ञाया अभावाल्लुप्तामन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसञ्ज्ञा स्यात् । न चासर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः, किं कारणं, स्वादिष्विति या प्राप्तिस्तस्या एव स निषेधः, एवं तर्ह्यसर्वनामस्थानइति विभज्यते प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वत्येतच्चाश्रीयते तेन सर्वनामस्थाने परतः पूर्वस्यावधेर्या च यावती पदसञ्ज्ञा स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा सा सर्वा प्रतिषेत्स्यते, यद्येवं राजा दण्डीत्यादौ सापि न स्यात्, यचि भमित्यतोचीत्येतदसर्वनामस्थानइत्यत्रापेक्ष्यते, तेनाजादावेव सर्वनामस्थाने सर्वा पदसञ्ज्ञा निषेत्स्यते सौ हलादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा भविष्यतीत्यदोषः, तदेवं सत्यस्मिन् वचने सुबन्तात्तद्धिते न कश्चिद्दोष इति स्थितम् । अत एव पूर्वाह्णतरां पूर्वाह्णतमामित्यादौ घकालतनेष्वित्यलुक् विधास्यते, ननु सत्यप्यस्मिन् स्वार्थिकेष्वस्याश्रयाभावात्कथं सुबन्तात्तरप् स्यात्, एवं तर्ह्ययंक्रम एवायमीदृशो यदुत पूर्वं विभक्त्या योगः पश्चात्तरपा, उक्तं हि प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तते ऽसौ विभक्त्यन्तइति, एवं च कृत्वा ऽलुग्विधानमप्युपपद्यते, यदि तु तदे-

वालुग्विधानं ज्ञापकं तस्यापत्यमित्यादौ न विभक्त्यर्थमात्रे तात्पर्यं किं तु षष्ठ्यादिविभक्त्यन्ता एवोपलक्षयितुमिष्टाः, ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणत्वेनैवोपयुज्यतइति, तथा सति पदविधित्वात्समर्थपरिभाषयैव व्यवस्था सिद्ध्यति, किं चानभिधानादसामर्थ्यं न भविष्यन्ति नार्थं समर्थग्रहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनं यदर्थाभिधानसमर्थं तस्माद्यथा स्यात्किं पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सौत्थितः वैक्षमाणिरिति, अत्र सवर्णदीर्घत्वे कृते प्रत्ययो भवति सुउत्थित विईक्षमाणइत्यस्यामवस्थायां न भवति, यदि स्यात् सावुत्थितिः वायीक्षमाणिरिति प्राप्नोति, वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्धार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति, एवं तर्ह्येतदर्थं समर्थवचनं कुर्वन्नेतत् ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति, व्यूहः शास्त्रकार्यं तदन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि पश्चादस्य निमित्तविघातो भविष्यतीति बुद्ध्या न कृतं यैस्ते ऽकृतव्यूहाः, एवंभूता भवन्ति पाणिनीया इत्यर्थः, कृतमपीत्यत्र वाशब्दोऽध्याहार्यः, कृतमपि वा शास्त्रकार्यं निवर्तयन्ति निमित्ताभा'वउत्पत्स्यमानइत्यर्थः । तेन पपुष इत्यादि सिद्धं भवति, अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वकृतोपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते पूर्वमेव वा न क्रियते, ततः शसि सम्प्रसारणे कृते वलादित्वादिड्भावः । 'प्रथमान्तादिति' प्रथमानिर्द्दिष्टादपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । अन्यथा सास्य देवतेति यथा इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रः स्थालीपाक इति प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो भवति, एवमिहापि स्यात्, देवदत्तो ऽपत्यमस्य दैवदत्तिरुपगुरिति । 'वाग्रहणं किमिति' । वृत्तिवाक्ययोर्व्यपेक्षैकार्थीभावलक्षणादर्थभेदादेव बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति प्रश्नः । 'वाक्यमपि यथा स्यादिति' । तद्यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्तते सत्यामपि स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ तथेहाप्यौपगवमानयेत्युक्ते य एवानीयते उपगोरपत्यमानयेत्युक्ते स एवेति प्रधानार्थाभेदाद्वृत्त्या वाक्यं बाध्येतेति भावः । 'यद्येवं समासवृत्तिस्त-

१ विघात इति २ पु० पाठः ।

द्धितवृत्त्या बाध्येतेति'। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्ततइति राज्ञोनन्तरो राजानन्तर इत्यादिषु सावकाशा समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्येत यथा दाक्षिरित्यण् प्रत्यय इञेति भावः। 'एतदपीति'। समासवृत्त्याख्यं कार्यमित्यर्थः॥

"प्राग्दीव्यतोऽण्"॥ 'तेन दीव्यतीति वक्ष्यतीति'। यदि तस्येदमनुकरणं प्राग्दीव्यतेरिति वक्तव्यं कथं प्राग्दीव्यतइति निर्द्देशात आह। 'तदेकदेश इति'। भवति हि समुदायगुणीभूतस्याप्येकदेशस्य पृथक्कृत्यानुकरणं यथास्य वामीयमित्यत्रेति भावः। प्रत्यय इत्यादिवदणित्येवाधिकारे सत्यत्र इञित्यादिनापवादप्रकरणेन विच्छिन्नस्याणस्तेन रक्तं रागादित्यादिष्वर्थेषूपस्थानं न स्यात् तस्मादधिकारपरिमाणख्यापनार्थं प्राग्दीव्यतइत्युक्तम्। 'त्रिष्वपि दर्शनेष्वित्यादि'। नन्वधिकारपक्षेपि प्रतियोगमुपस्थानादत इञ् अणवेत्यणपि प्राप्नोति, परिभाषापक्षेपि प्राग्दीव्यतीयाः प्रकृतयस्ताभ्यः सर्वाभ्योऽण् परिभाष्यमाणः केनापवादविषये न स्यात्, एवं विधिपक्षेपि सर्वत्र प्रसङ्गः, एवं मन्यते यदयं पीलाया वेति सूत्रमारभते तज्ज्ञापयति नापवादविषयेण् भवतीति अन्यथा द्व्यच इति ठक् सिद्धः, अनेन चाणित्यनर्थकं तत्स्यादिति, उदश्वितोन्यतरस्यामिति विकल्पवचनमप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गम्। वयं तु ब्रूमः। प्राग्दीव्यत इति नेदं दीव्यतीतिशब्दैकदेशस्य दीव्यच्छब्दस्यानुकरणं किं तर्हि तत्रत्योऽर्थो निर्द्दिश्यते दीव्यतोर्थात्प्रागिति, तत्र दिवेर्लटि क्षने ऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्यप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याल्लटः शत्रादेशः कृतः, तत्रावधेरर्थत्वादवधिमन्तोप्यर्था एव प्रतीयन्ते सजातीयविषयत्वेन प्रसिद्धतरत्वादवध्यवधिमद्भावस्य, ततश्च प्राग्दीव्यतो येर्थास्तेष्वेवास्य त्रिष्वपि पक्षेषु व्यापारः, तत्र समानेर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोपवादो ऽणं बाधतइति सिद्धमिष्टम्॥

"अश्वपत्यादिभ्यश्च"॥ 'प्राग्दीव्यतीयेष्विति'। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावाद्भवार्थे वृद्धाच्छः, अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपो न भवति, लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनात्। अत एवा-

ण्ययात्यबपि न भवति, अमेहक्कतसित्रेभ्य इति परिगणनाद्वा, गणपति-शब्दस्यात्र पाठाद्गाणपत्यो मन्त्र इत्यपशब्दः । एतेन चैत्रपत्यं व्याख्यातम्, चैत्रपत्यं चरुं निर्वपेदिति तु छान्दसं, चैत्रपत्यं प्राश्नन्तीति छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति ॥

"दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन[1] बहुव्रीहौ कृते पश्चाद् द्वन्द्वो न तु द्वन्द्वस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिरित्याह । 'पत्युत्तरपदाच्चेति' । एतच्च प्रत्यासत्तेर्व्याख्यानाद्वा लभ्यते, अदितिग्रहणं तु तदुत्तरपदपरिग्रहार्थं स्यात्, नह्यदित्युत्तरपदं दित्युत्तरपदं भवति, पत्यन्तादिति नोक्तं बहुच्पूर्वान्माभूदिति । 'वाङ्मतिपितृमतामिति' । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोः पाठोऽपत्यार्थो भाषायामपि ण्यो यथा स्यादिति, अनेन तु छन्दसि सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेषु ण्यविधिः, केचिद्वाक्शब्दमपि तत्रैव पठन्ति, तेन याना वाच्या एते वत्सा इति प्रयोगोपपत्तिः । 'यमाच्चेति' । यमशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः । 'पृथिव्या ञाञाविति' । ञाञोः स्त्रियां विशेष इत्याह । 'पार्थिवा पार्थिवीति' । 'स्थाम्न इति' । बलवचनोयं, तस्य केवलस्य यद्यप्यपत्येन योगो नास्ति जातादिना तु योगः सम्भवत्येव, सर्वेषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वयं विधिः, तस्मादश्वत्थाम इति भाष्योदाहरणादत्र तदन्तविधिर्भवति । 'अश्वत्थाम इति' । अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहुव्रीहौ अकारष्टिलोपः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । 'लोम्नोपत्ये बहुष्विति' । बाह्वादिष्वयं पठ्यतइतीञि प्राप्ते बहुष्वकारः, केवलस्यापत्येनायोगात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । 'उडुलोमा इति' । उडूनीव लोमान्यस्य, शरा इव लोमान्यस्येति बहुव्रीहिः, । ननु बाह्वादिलक्षणे इञ्यपि कृते तस्य बह्वच इति लुकि सुबन्तादिञुत्पन्न इति प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति पदसञ्ज्ञायां नलोपेन सिद्धं, सिद्ध्यतु नामेदमुडुलोमैः उडुलोमेभ्य इत्येवमादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादैसादिर्न स्यात्, इञो लुगपि प्राच्यभरतगो-

---

[1] सहेत्यधिकं २ पु० ।

त्रादन्यत्र न सिद्ध्यति, न वात्र पदसञ्ज्ञा, असर्वनामस्थानइति निषेधात् । यथा च प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तायाः सुबन्तमित्यस्या अपि पदसञ्ज्ञायाः स निषेधस्तथोक्तं पुरस्तात् । 'सर्वत्रेति' । नापत्यएव, यद्वा प्राग्दीव्यतीयेऽन्यत्र च, तेन गवा चरतीत्यत्रापि गव्य इति भवति । 'गोरूप्यमिति' । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, मयड् वेति रूप्यमयटौ । 'एयादय इति' । येन नाप्राप्तिन्यायेनाण एव एयादयोऽपवादा अणपवादैस्तु ढगादिभिः सह सम्प्रधारणायां परत्वात्तएव स्युरिति वार्त्तिकारम्भः, अर्थविशेषोऽपत्यादिलक्षणं निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः, यस्तु तस्येदमित्यर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादः स परत्वाद्भवति, उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्येदमौष्ट्रपतं, पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् भवति न तु एयः । 'दितेरपत्यमिति' । अत्रेतश्चानिञ इति ढक् न भवति, दैतेय इत्यादावेव तु भवति । 'वानस्पत्यमिति' । अचित्तादिलक्षणष्ठक् न भवति आपूपिकादावेव तु भवति । 'कथं दैतेय इति' । 'अत्र तर्हीति' । गम्यमानत्वाच्च प्रयुक्तं, यदि एयादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्ति, कथं तर्हि दैतेयः सिध्यतीत्यर्थः । 'दितिशब्दादित्यादि' । ननु प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति ङीषन्तादपि एय एव प्राप्नोति, तत्राह । 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्येति' । अन्ये तु भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तत्वाद्दैतेय इत्यसाधुरिति स्थिताः ॥

"उत्सादिभ्योऽञ्" ॥ 'तदपवादानां चेति' । इञादीनाम् । 'बष्कयासइति' । बष्कयशब्दोऽञमुत्पादयति, असे, असमास इत्यर्थः । पूर्वाचार्यसंज्ञेयं,बाष्कयः । असइति किम् । गोबष्कयिः,[1] ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवात्र न भविष्यति, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र तदन्तविधिरिति, किं सिद्धं भवति, धेनुशब्दोऽत्र पठ्यते तदन्तादपि भवति अधेनूनां समूह आधेनवमिति । 'उदस्थानदेशइति' । उदस्थानशब्दोऽञमुत्पादयति देशे वाच्ये, औदस्थानो देशः, देशादन्यत्र यदृच्छया कश्चिदुदस्थानः, तस्यापत्यमौदस्थानिः । 'पृषद्दंश-

१ पारमबष्कयिरित्यधिकं २ पु० ।

इति'। एषच्छन्दोऽत्रमुत्पादयति अंशे वाच्ये, पार्षतोंशः, अंशादन्यत्राणेव भवति। 'ग्रैष्मी त्रिष्टुबिति'। ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यशेषार्थविवक्षायामौत्सर्गिकोऽणेव भवति, ग्रीष्मे भवेत्यादिशेषविवक्षायां तु ऋत्वणेव सिद्धं, नह्यनेनाञा शैषिकस्याणो बाधप्रसङ्गः, अर्थविशेषलक्षणानामेव प्रत्ययानां घयादिभिर्बाधनात्, ऋत्वण् तु शेषमात्रे विधानान्नार्थविशेषलक्षणः, कक्षान्तरप्राप्तश्च, कथं, कालाट्ठञ् अणोपवादः तस्याप्यृत्वण्। 'छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यतइति'। यस्य त्रिष्टुबादयो विशेषाः। 'न वेद इति'। तेन वेदविषये ऽपि वृत्तेभिधेये ऽञः प्रतिषेधादणेव भवति ग्रैष्मी त्रिष्टुबिति॥

"स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्"॥ 'स्त्रीशब्दात्पुंस्शब्दाच्चेति'। स्त्र्यधिकारविहितानां टाबादीनां पुंसि सञ्ज्ञायां घ इत्येतदधिकारविहितानां च प्रत्ययानां ग्रहणं न भवति, स्त्रीपुंसशब्दयोरस्वरितत्वात्, नापि स्त्रीपुंसार्थग्रहणं, स्वंरूपं शब्दस्येति वचनात्। 'पौंस्नमिति'। संयोगान्तस्य लोप इति पुंस्शब्दसकारस्य लोपः, तत्र कर्त्तव्ये ऽनुस्वारस्यासिद्धत्वात्सकारस्य संयोगान्तत्वात्। अत एव संयोगान्तलोपप्रसङ्गान्नञ्स्नञोभाभ्यां न विधीयते, एवं हि मा भूत्नञ् मा च भूत्स्नञ् अत्र प्रकृतस्त्वञैतावदस्तु स्त्रीपुंसयोर्नुक्चेति, तत्रायमप्यर्थः, स्त्रैणी पौंस्नी अत्र इतीकारः सिद्धो भवति, नैवं शङ्क्यं स्त्रैणाः पौंस्नाः, यञञोश्चेति बहुषु लुक् प्राप्नोति, इह च स्त्रैणानां सङ्घः सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामित्यण् प्राप्नोति, नैष दोषः। उभयत्रापि गोत्रइति वर्त्तते, लौकिकस्य च गोत्रस्य ग्रहणं ऋषिप्रजनं च लोके गोत्रमुपचरन्ति, न च स्त्र्यर्थेनापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यं, नस्तद्धितइति टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति, प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो भविष्यति, इष्ठेमेयस्स्विति तत्रानुवर्त्तते, एवं तर्हि नुग्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यति, यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते तत्र टिलोपार्थमेव नुग्विधानं स्यात् स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपस्य निमित्तम्, अन्यथा यस्येति लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात्, यथा श्रीर्देवता अस्य श्रायं हविरिति,

तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । 'योगापेक्षं चेति' । स्त्रीपुंसाभ्यामित्यय योगो वत्यर्थे न प्रवर्त्ततइत्येवं ज्ञापनशरीरं न तु स्नञ् वत्यर्थे न प्रवर्त्ततइत्यर्थः । कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्ता चेति, आ च त्वादित्यत्र परिहारो भविष्यति ॥

"द्विगोर्लुगनपत्ये" ॥ 'द्विगोरिति षष्ठीति' । आनन्तर्यलक्षणायां तु पञ्चम्यां पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं, तस्येदमित्यण्, पाञ्चकपालमित्यत्रापि प्राप्नोतीति भावः । षष्ठ्यपि यद्यानन्तर्ययोगे स्यात्स एव दोषो यः पञ्चम्यां, ततश्च षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यादिति मत्वाह । 'द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्तत्वेनेति' । यस्य तद्धितस्यार्थे तद्धितार्थोत्तरपदेति द्विगुर्विहितः स निमित्तत्वेन सम्बन्धी । 'पञ्चकपाल इति' । संस्कृतं भक्षा इत्यत्रार्थे विवक्षिते द्विगुः, अण्, तस्य लुक् । 'द्विवेद इति' । तदधीते तद्वेदेत्यत्रार्थे द्विगुः । 'द्वैदेवदत्तिरिति' । द्वयोर्देवदत्तयोरपत्यम्, अत इञ्, अपतनादपत्यं, यस्य पित्रादिषु द्वौ देवदत्तसञ्ज्ञकौ स एवमुच्यते, एकस्य वा दत्तपुत्रोऽन्यस्य साक्षात्पुत्रः । 'द्विगुनिमित्तविज्ञानादिति' । द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधानादित्यर्थः । 'पञ्चकपालस्येदमिति' । अत्र संस्कृतार्थे यः प्रथममुत्पन्नः प्रत्ययः स एव द्विगोर्निमित्तं न द्वितीय इति तस्य लुङ् न भवति । 'अथ वेत्यादि' । पूर्वं लुगित्यनेनोपस्थापितस्य प्रत्ययस्य द्विगोरित्यनेन वैयधिकरण्यमाश्रित्य व्याख्यातम्, इदानीं सामानाधिकरण्यमित्येष विशेषः । कथं पुनर्द्विगोरेव लुग् लभ्यतइत्याह । 'द्विगोरिति स्थानषष्ठीति' । 'ननु चेत्यादि' । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति प्रत्ययादर्शनस्य लुगादयः संज्ञा विहितास्ततश्च द्विगोर्लुगिति नैव समञ्जसमिति भावः । 'उपचारेण त्वित्यादि' । अतस्मिंस्तद्रूपारोप उपचारः, परत्र परशब्दप्रयोगो लक्षणा, उपचारेण निमित्तेन या लक्षणा तयेत्यर्थः । अन्ये तूपचारेणेत्यस्य विवरणं लक्षणयेत्येतदित्याहुः । अद्विगुरूपस्तद्धितो द्विगुरूपतया यया बुद्ध्या विवक्ष्यते सा लक्षणा । 'उपचार एवेति' । उपचारस्य निबन्धनं द्विगुनिमित्तत्वं, भवति हि कारणे कार्योपचार आयुर्घृतमिति यथा ।

'द्विगुर्निमित्तकोऽपि तर्हीत्यादि'। कार्येऽपि कारणवदुपचारो दृश्यते यथा पुरातनं कर्म भुज्यतइति, ततश्च द्विगुर्यस्य प्रत्ययस्य निमित्तं सोऽपि गुणकल्पनया गुणशब्देनोपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो विवक्षितः, तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना सा पुनरुपचारात्मिका बुद्धिः, तया कस्माच्च द्विगुरित्युच्यते, अर्हत्येवायमेवंविधं वचनमित्यर्थः। परिहरति। 'न तस्येति'। तत्र हि सन्निहितमपि द्विगुत्वं प्रत्ययोत्पत्तौ नोपयुज्यते, नह्यसौ द्विगोरित्येवं विधीयते किं तर्हि प्रातिपदिकादित्येवमित्यर्थः। 'इतरास्त्विति'। प्रत्ययः, यस्य लुग्दर्शितो द्विगुत्वस्यैव निमित्तमिति तदर्थे हि समासो विधीयते तस्यैव च द्विगुसञ्ज्ञा तेनासौ द्विगुत्वस्यैव निमित्तम्। 'यद्येवमित्यादि'। उभयोरपि पक्षयोरेतच्चोद्यं, नह्यत्र द्विगोर्निमित्तत्वेन सम्बन्धी तद्धितः, नापि द्विगुर्निमित्तत्वादुपचारेण तद्व्यपदेशार्हः, अत्र हि समाहारे द्विगौ निष्पन्ने पश्चात्तद्धित उत्पद्यते, स च द्विगोर्निमित्तं न भवतीति चोद्यार्थः। परिहरति। 'नैवात्र तद्धित उत्पद्यतइति'। अनभिधानादिति भावः। यदि नोत्पद्यते कथमस्मिन्नर्थे पञ्चकपाल इति रूपसिद्धिस्तस्मादुत्पद्यतएवात्र तद्धितस्तस्य च लुग्विधेय इत्यत आह। 'त्रैशब्द्यं हीति'। त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यं, चातुर्वर्ण्यादिः। इह ह्यस्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं तच्च पञ्चकपालीशब्दात्तद्धितोत्पत्तिमन्तरेणापि सिद्ध्यतीति नाम्मात्तद्धित उत्पद्यते, तानेव त्रीन् शब्दान्दर्शयति। 'पञ्चसु कपालेष्विति'। 'द्वयोः शब्दयोरिति'। यः समाहारे द्विगुः यश्च तद्धितार्थे द्वावपि तौ समानार्थौ तयोरेकेन पूर्वेण विग्रहः। अवधारणमत्र द्रष्टव्यं विग्रह एव न तद्धितोत्पत्तिरनभिधानात्, अपरस्मात्पञ्चकपालादुत्पत्तिः, सोऽयमव्यविकन्याय उच्यते, तद्यथा अवेर्मांसमित्यविशब्देन विग्रह एव, अविकशब्दादुत्पत्तिर्विग्रहश्च आविकमविकस्य मांसमिति। 'सा च व्यवस्थितविभाषेति'। एवं कृत्वा त्रैविद्यः पाञ्चनदं षाट्कुल इत्यत्रापि लुङ् न भवति, अथ वा त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या शाक्यार्थिवादि,स्तामधीते त्रैविद्यः, विद्यात्रयरूपस्य च समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदाभावः। पञ्चानां नदीनां समा-

हारः पञ्चनदं, नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः, गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच् समासान्तः, पञ्चनदे भवः पाञ्चनदः । अथ वा ऽभिधाने हि सति समाहारद्विगोरपि भवत्येव तद्धितः, तथा षण्णामादिपुरुषाणां कुलानि तत्र भवः षाट्कुलः, अव्यविकन्यायाच्च तिस्रो विद्या अधीते पञ्चसु नदीषु भवः षट्सु कुलेषु भव इति विग्रह एव न द्विगुर्नापि तद्धितः ॥

"गोत्रे ऽलुगचि" ॥ पूर्वत्रोत्तरत्र च लुग्विधानादिह नञ् प्रश्लिष्यते । 'यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिनेति' । प्राग्दीव्यतइत्युपजीवनाय तु प्रकरणोत्कर्षः, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । 'अचीति' । यद्येषा परसप्तमी स्याच्छविधावितरेतराश्रयं प्राप्नोति, गार्गीया वात्सीया इति छे परतो ऽलुका भवितव्यमलुकि च सति वृद्धत्वाच्छेन भवितव्यमिति । ननु नच्छे परतो ऽलुग्विधीयते किं तर्ह्यजादिमात्रे, तत्र य एवाजादिः सम्भवति तत्रैवालुग्भविष्यति, तद्यथा गर्गाणां छात्राः, प्राग्दीव्यतोण्, तत्र परतो यञञोश्चेति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधे गार्गा इति भवति, यद्यप्यत्र सत्यसति वा लुकि नास्ति विशेषः, आपत्यस्य च तद्धितइति यलोपविधानात् । इह त्वत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढको ऽत्रिभृग्विति लुकि कृते ऽत्रीणां छात्रा इत्यणि परतः प्रतिषेधे सति आत्रेया इति भवति, असति तु प्रतिषेधे आत्रा इति स्यात् । स्यादेतदेवं यदि लुप्तस्य प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावो विधीयेत, इह त्वलुगिति वचनाल्लुकः प्रतिषेधो विधेयः, प्राप्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्यते कर्तुं, ततश्च यद्यत्राणजादिरभिप्रेतः स्यात् प्रागेव लुकः प्रवृत्तिरभ्युपगन्तव्या ऽन्यथा वृद्धत्वाच्छ एव स्यात्, लुक् चेत्प्रवृत्तः प्रतिषेधः किं करिष्यति, यो हि भुक्तवन्तं प्रति ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात्, तदिहाजादौ प्रवृत्ते ऽलुका भवितव्यमलुकि च प्रवृत्ते ऽजादिना भवितव्यमिति व्यक्तमितरेतराश्रयं, विप्रतिषेधात्सिद्धं, लुकोवकाशो यत्र प्राग्दीव्यतीयार्थो न विवक्ष्यते गर्गा वत्सा इति, छस्यावकाशः शालीय[1]

[1] मालीय इत्यधिकं २ पुस्तके ।

इति, गार्गीय इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाच्छो भविष्यति, तत्र परतो लुकः प्रतिषेधः, अन्तरङ्गो लुग् अपत्यबहुत्वमात्रापेक्षत्वात्, बहिरङ्गश्छः प्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षित्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः, एवं तर्ह्युच्यते चेदमजादौ परतो लुग्भवतीति, यदि च तावत्येव निमित्तमस्तीति बहुत्वमात्रापेक्षो लुक् प्रवर्त्तेत प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यादिति यावत्प्राग्दीव्यतीयोजादिर्नोत्पद्यते तावल्लुङ् प्रवर्त्ततइति कल्प्यते, ततश्च वृद्धत्वाच्छे सति लुकि प्रतिषिद्धे गार्गीय इति सिद्धमिष्टं, विषयसप्तम्यां तु न किंचिद्व्यवसाध्यं, गर्गाणां छात्रा इत्यर्थविवक्षायामजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थेनुत्पन्नएव लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छो भवतीति, तस्माद्विषयसप्तमीमाश्रित्याह । 'प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विषयभूतइति' । 'खारपायणीया इति' । खरपस्यापत्यानि बहूनि नडादिभ्यः फक्, तस्य यस्कादिभ्यो गोत्रइति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधः । 'कौवलं बादरमिति' । कुवलीबदरीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ, ताभ्यां फले विकारेऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्, तस्य फले लुगिति प्राप्तस्य लुकः तस्येदमित्यर्थविवक्षायां प्रतिषेधो न भवति, तेनावृद्धत्वादणेव भवति । 'गर्गरूप्यमिति' । यद्यत्रालुक् स्याद् गार्ग्यरूप्यमिति स्यात् । 'गर्गीयमिति' । तस्मैहितमिति प्राक्क्रीताच्छः, विषयसप्तम्या एव फलं दर्शयति । 'गोत्रस्येत्यादिः' । 'गोत्रस्येति' । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । 'बहुषु लोपिन इति' । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः । 'बहुवचनान्तस्य प्रवृत्ताविति' । प्रवृत्तिरर्थान्तरसङ्क्रान्तिः, बहुवचनान्तस्य सतोर्थान्तरसङ्क्रान्तौ सत्यामित्यर्थः । 'द्व्येकयोरिति' । यत्रार्थान्तरे सङ्क्रान्तस्य द्वित्वैकत्वयोः सतोरित्यर्थः, सा चार्थान्तरसङ्क्रान्तिस्तदन्ताद्यदा यूनि प्रत्यय उत्पद्यते तस्य च लुक् क्रियते तदा भवति, लुप्ते हि युवप्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति भवति सङ्क्रान्तिः । 'बिदानामिति' । बिदस्यापत्यानि बहूनि,अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्, बिदास्तेषां बिदानामपत्यं युवा युवानौ वेति विवक्षायामत इति इञि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याञो लुकः प्राप्तस्यानेन प्रतिषेधः, इञो ण्यक्षत्रिया-र्षेति लुकि बैदः बैदाविति भवति, परसप्तमीपक्षे त्वलुङ् प्राप्नोति

अजादेरभावात् । इदमिह सम्प्रधार्यम् इञो लुक् क्रियतामयं वा ऽलु-गिति, परत्वादलुग्भवति, इञो लुङ्नित्यः, कृतेप्यस्मिन्नलुकि प्राप्नोति अकृतेपि, अयं पुनरलुगनित्यः, नहीञो लुकि कृते प्राप्नोति अजादेरभावात्, प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणं, नात्र वर्णो निमित्तं किं तर्हि प्रत्ययस्तस्यैव तु विशेषणमचीति, तत्र यथा हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इम् अतृ-णेडित्यत्रापि भवति प्रत्ययलक्षणेन तद्वदिहापि भविष्यति, सत्यम्, विषयसप्तमीपक्षे नैवं क्लेशोनुभवनीयो भवति, ननूभयोरपि पक्षयोरिहापि न प्राप्नोति बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदा इति, नैष दोषः । द्वे अत्र बहुत्वे युवबहुत्वं गोत्रबहुत्वं च, तत्र गोत्रबहुत्वाश्रयस्य लुकः प्रतिषेधोस्तु पुनर्युवबहुत्वाश्रयो लुग्भविष्यति, लुग्विधौ हि लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं युवापि च लोके गोत्रमित्युपचर्यते गार्ग्यायणोस्मि गोत्रेणेति । अथ युवब-हुत्वाश्रयस्यापि लुकः पुनः प्रतिषेधः कस्मान्न भवति, विषयसप्तम्यां तावद् यस्यामवस्थायां लुक् प्राप्तः तस्यामवस्थायां यदि कश्चिदजादि-र्विषयभूतस्ततो ऽलुका भवितव्यमिह चाजादिर्विषयभूत उत्पन्नो लुप्तश्च, पश्चाद्युवसु बहुषु सङ्क्रान्तौ सत्यां लुक् प्राप्तः, न चास्यामवस्थायां कश्चिदजादिर्विषयभूत इति पुनर्लुङ् भविष्यति, परसप्तम्यामपि गोत्रे वर्त्तमानस्यालुग्भवत्यजादौ परतः, कस्मिन्नजादौ, प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु योऽजादिस्तस्मिन्नित्युच्यमाने यस्मिन् गोत्रे वर्त्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्व्यति-रिक्ते प्राग्दीव्यतीयेर्थे योऽजादिस्तत्रेति गम्यते, इह चेत्रवाजादिस्तदर्थ एव च गोत्रे लुगिति प्रतिषेधो न भविष्यति, यद्वा समर्थानां प्रथमादित्यतः प्रथमादिति वर्त्तते, तच्च षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते, प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्य-माश्रीयते, तदयमर्थो भवति, प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुङ् भवति, यस्मिन्नर्थे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रैवार्थे वर्त्तमानस्य यो लुक् प्राप्तः स न भवति, इह तु द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्य लुक् प्राप्त इति न प्रतिषिध्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं प्रथमस्य लुक् प्रतिषिध्यतइति, अन्यथा अत्रेरपत्यमितश्चानिञ इति ढक्, तस्यापत्यं बहवो युवानः, अत इञो ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्,

ठकोत्रिभृग्विति लुक्, अत्रयः, भरद्वाजशब्दाद्विदाद्यञ्, तदन्ताद्युवबहुत्वे इञो लुक्, अञो यञञोश्चेति लुक्, अत्रयश्च भरद्वाजाश्च अत्रिभरद्वाजास्तेषां मैथुनिकाद् द्वन्द्वाद्वुञ्, अत्रिभरद्वाजिकाः, तत्रालुक् प्राप्नोति, कुत्सादृष्यणोत्रिभृग्विति लुक्, कुशिकादञन्तादिञो लुकि कुशिकाः, कुत्सकुशिकिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिकाः, अथ वा गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्दः पठ्यते, भार्गवशब्दस्य युवबहुत्वे प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधार्थं तन्नियमार्थं भविष्यति, एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्यालुग्भवतीति, नैव वा पुनरत्र युवबहुत्वे वर्त्तमानस्यालुक् प्राप्नोति, किङ्कारणं, गोत्र इत्युच्यते, यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, इह तु पारिभाषिकस्य ग्रहणं युवशब्दसाहचर्यात्, अन्यथा गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे यो ऽयं दोषो वक्ष्यते शालङ्केरपत्यं यञिञोश्चेति फक्, तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्, शालङ्कयनशब्दाश्च इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे ऽलुगचीत्यलुक् प्राप्नोति, ततश्च यूनि लुगित्यस्य फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वात्पक्षे फकः श्रवणं प्राप्नोतीति स तदवस्थ एव स्यात्, असमावेशेऽपि यूनो लौकिकगोत्रत्वादेवालुक् प्रसङ्गात्, तदेवं गोत्रस्य बहुषु लोपिन इत्यादि न वक्तव्यमिति स्थितम् । 'एकवचनद्विवचनान्तस्येत्यादि' । एकवचनान्तस्य गोत्रप्रत्ययस्य द्विवचनान्तस्य वा बहुष्वर्थेषु युवसंज्ञकेषु प्रवृत्तौ सङ्क्रान्तौ सत्यामित्यर्थः । 'लोप इति' । लुगित्यर्थः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः । ननु च युवबहुत्वाश्रयो यञञोश्चेत्येवात्र लुक् सिद्धस्तत्राह । 'नह्यत्राञ् बहुषूत्पन्न इति' अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति विज्ञायमाने लुङ् सिध्यतीत्यर्थः । यदा त्वञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्विति विज्ञायते तदाञन्तस्य बहुषु युवसु वृत्तेर्लौकिकस्य च गोत्रस्यापत्यमात्रस्य तत्र ग्रहणात्सिद्ध एव लुक्, तथा च गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजाः, बैदश्च और्वश्च भारद्वाजाश्च बिदौर्वभारद्वाजा इति यञञोरुत्पत्तिवेलायामबहुत्वेऽपि द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया यञन्तस्याञन्तस्य च बहुत्वोपजननाल्लुग्भवति, न चैवं काश्यपस्यैकस्य बह्व्यः प्रतिकृतयः काश्यपा इति इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति

लुप्, हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाद् युक्तवद्वचनाभावेऽजन्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक् प्रसङ्गः, गोत्रबहुत्वे लुग्विधानात् ॥

"यूनि लुक्" ॥ अत्रापि यद्यचीति परसप्तमी स्यात् प्रत्ययस्य यथेष्टप्रसङ्गः, युवप्रत्यये श्रूयमाणे यः प्राप्नोति स तावत्कर्त्तव्यस्तत्र कृते युवप्रत्ययस्य लुकि तस्य श्रवणं प्राप्नोति, विषयसप्तम्यां त्वजादौ विषयभूतएव युवप्रत्यये लुप्ते यो यतः प्राप्नोति ततः सस भवतीति सिद्धमिष्टम्, । एतच्चोदाहरणेषु व्यक्तीकरिष्यते, तदेतदाह । 'अजादौ प्रत्यये विवक्षितइत्यादि' । 'इञश्चेत्यण् भवतीति' । परसप्तम्यां तु वृद्धाच्छ एव स्यात् । 'फेश्छ चेति' । 'यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृता' इति परिगणनं भाष्यकारेण नाश्रितं तेन तैकायनेरपिच्छो भवति । 'तैकायनीया इति' । अत्र परसप्तम्यामप्यदोषः, एवञ्चित्यार्षेञित इत्यत्र तु वृत्तिकारेणाणो लुगुदाहृतस्तैकायनिः पिता तैकायनिः पुत्र इति, स परिगणनाश्रयेण द्रष्टव्यः, तदा च तैकायनीया इत्यनुदाहरणम् 'कापिञ्जलादा इति' । अत्रापि परसप्तम्यां वृद्धाच्छः स्यात्, एवं ग्लौचुकायना इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्, इह तु औपगवेर्यूनश्छात्रा इञो लुकि वृद्धाच्छो भवति, परसप्तम्यामिञश्चेत्यण् स्यात्, नैतदस्य योगस्योदाहरणं, कथम्, इञश्चेत्यत्र गोत्रइति वर्तते, तेनेञं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इञ् विहित इति, पारिभाषिकं च गोत्रं गृह्यते, कथं, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यत्र तावद्गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यस्य गोत्रस्यानुवादः कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तादण् भवतीति, तत्र च पारिभाषिकं गृह्यते तस्यैव चानुवादः, तदेव चेञश्चेत्यत्राप्यनुवर्तते तत्कृतो युवप्रत्ययान्तादणः प्रसङ्गः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा लुप्तेपीञि प्रत्ययलक्षणेनाण् स्यादेव, इमानि तर्ह्यत्रोदाहरणानि यत्वक्रान्ताः,यत्, राजश्वशुराद्यत् श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्य, तस्यापत्यं श्वाशुरिस्तस्य छात्रा इति लुकि प्राग्दीव्यतोण् भवति श्वाशुरः, अन्यथा वृद्धाच्छः स्यात्, कुलात्खः कुलीनः, तस्यापत्यं कौलीनिः, तस्य छात्रा, इञो लुकि कौलीनाः, स्वसुश्छः, स्वस्रीयः, तस्यापत्यं

स्वास्रीयिः, तस्य छात्रा इञो लुकि स्वस्रीयाः, नैतान्युदाहरणानि। अब्राह्मणाद् गोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमितीञो लुकि कृते श्वशुर्यः पिता श्वशुर्यः पुत्रः, कुलीनः पिता कुलीनः पुत्रः, स्वस्रीयः पिता स्वस्रीयः पुत्र इति भवितव्यं, न च ब्राह्मणगोत्रे कश्चिदवृद्धिनिमित्तः प्रत्ययः सम्भवति यत इञि कृते छः प्राप्नोति, वृद्धिनिमित्ते तु गोत्र-प्रत्यये नास्ति विशेषः, यतः श्रूयमाणेपीञि छेन भवितव्यं लुप्तेपि तस्मिन् गोत्रप्रत्ययान्तस्यापि वृद्धत्वाच्छेन भवितव्यं, तद्यथा औप-गवीया इति, तदेवमित्र उदाहरणं न सम्भवतीति स्थितं, यदि तु पूर्वसूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तदा स्यादेवेत्र उदाहरणम्, तथाहि। श्वशुर्यादिभ्य उत्पन्नस्येञः सत्यप्योपसङ्ख्यानिके लुकि तस्य प्राग्दीव्य-तीयविवक्षायां गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधेन पुनः प्रादुर्भावादिञाश्रयो वृद्धाच्छः स्यात्, यदि तस्य यूनि लुगिति लुङ् क्रियेत, अतोस्मादिञ उदाहरणत्वप्रतिषेधादध्यवसीयते पारिभाषिकं गोत्रं पूर्वसूत्रे भाष्य-कारस्याभिमतमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता यूनोपि गोत्ररूपे विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेनाभिधानात्तन्निबन्धन एव प्रत्ययो भविष्यति, अर्थ-प्रकरणादिना च युवविशेषसिद्धिः, अवश्यं चार्थप्रकरणादिनैव विशे-षोवसातव्यः, आरभ्येप्यस्मिन्सूत्रे शब्दस्य साधारणत्वात्, नहि ज्ञायते किं भागवित्तेश्छात्रा भागवित्ता आहो स्विद्भागवित्तिकस्येति, यदा तर्हि विशेषविवक्षा तदापि भागवित्ता इत्येव यथा स्याद्भागवित्तिकीया इति जातु चिन्मा भूदित्येवमर्थमिदम्॥

"फक्फिञोरन्यतरस्याम्"॥ किमर्थमिदं यावता युवरूपविव-क्षायां गार्ग्यायणीया इति गोत्ररूपविवक्षायां च गार्गीया इति, अर्थप्रक-रणादिना च विशेषावसायः, आरभ्येप्यस्मिन्सूत्रेयमाश्रयणीयो गार्गी-या इति शब्दस्य साधारणत्वादित्यत आह। 'पूर्वसूत्रेणेति'। यूनि लुगित्येतदारम्भणीयमित्युक्तं तस्मिंश्चारभ्यमाणे यदीदं नोच्येत फक्-फिञोरपि नित्यमेव लुक् स्यात्ततश्च गार्ग्यायणीया इति न स्यात्तस्मा-दिदमप्यारम्भणीयमित्यर्थः॥

"तस्यापत्यम्" ॥ 'अर्थनिर्देशोयमिति' प्रकृत्यर्थविशिष्टः षष्ठ्यर्थोऽपत्यरूपः प्रत्ययार्थोनेन निर्दिश्यतइत्यर्थः । तेन समर्थविभक्तेरपि षष्ठ्या निर्देशो दर्शित एव । 'पूर्वैरुत्तरैश्चेति' । पूर्वैस्तावदणादिभिः सम्बद्ध्यते ऽसंयुक्तविधानात्, अन्यथा तस्यापत्यमत इञित्येकं योगमेव कुर्यात्, यतस्त्वसंयुक्तं करोति ततो ज्ञायते पूर्वैःसम्बध्यतइति । उत्तरैरपि सम्बध्यते स्वरितत्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च तेषाम् । 'तस्येति षष्ठीसमर्थादिति' । तस्येति सामान्यं षष्ठ्यन्तविशेषोपलक्षणार्थं, समर्थानामिति च निर्द्धारणे षष्ठी, तत्र तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणादयमर्थः सम्पद्यते षष्ठ्यन्तात्समर्थादिति । 'अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थइति' । प्रथमान्तस्यापत्यशब्दस्यान्यथासम्बन्धानुपपत्तेरयमध्याहारो लब्धः । 'यथाविहितमिति' । यथार्थेयदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । प्राग् दीव्यतोणित्यादिभिर्यो यतो विहितः स तस्मादित्यर्थः । इह तस्येति पुंनपुंसकयोरन्यतरेणायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च, तेन लिङ्गान्तराद्वचनान्तराच्च न स्यात् सुमातुरपत्यं सौमात्रः, क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिः, उपगोरपत्यमौपगव इति । अपत्यमिति चैकवचनेन नपुंसकेन च निर्देशः क्रियते तेनैकस्मिन्नेवापत्ये स्यान्न द्वयोर्नापि बहुषु, नपुंसकएव स्यान्न स्त्रीपुंसयोरित्याशङ्क्याह । 'प्रकृत्यर्थेत्यादि' । प्रकृत्यर्थे उपग्वादिर्विशेषस्तस्येत्यस्य विशेषोपलक्षणार्थत्वात् । 'अपत्यमात्रं चेति' । मात्रशब्दोयं लिङ्गवचनयोरवच्छेदाय । 'लिङ्गवचनादिकमिति' । आदिशब्देन कालस्य ग्रहणमत्र हि वर्तमानकालेन निर्देशोस्तीति प्रतीतिः, यथोक्तं यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवतिपरःप्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यतइति, ततश्च तस्य कालस्य विवक्षायां कालान्तरे न स्यात् । 'सर्वमविवक्षितमिति' । नान्तरीयकत्वादुपादानस्यावश्यं हि केन चिल्लिङ्गादिना निर्देशः कर्त्तव्यः । 'तस्येदमित्यपत्येपीति' । अणादीनां विधानं सिद्धमिति शेषः । तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहविकारादयः सम्बन्धसामान्येपि सर्वविशेषान्तर्भावात्, ततश्च तस्येदमित्यनेनैवापत्येप्यणादीनां विधानं सिद्धं तत्किं योगविभागेनापत्येण

दयो विधीयन्ते न तस्यापत्यमत इञि यपत्रादेः संयुक्त एवापत्यार्थो निर्द्दिश्यतइति चोद्यार्थं परिहरति । 'बाधनार्थं कृतं भवेदिति'। तस्ये-दमित्यनेन विधीयमानानामणादीनां यो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमपत्ये ऽणादीनां विधानं कृतं भवेदित्यर्थः । ननु शैषिकश्छः, अपत्यादिचतु-र्थपर्यन्तेभ्यो योन्योर्थः स शेषः, तत्कथमपत्ये छस्य प्रसङ्गो येन तद्बाध-नार्थमिदमित्याह । 'उत्सर्गः शेष एवासाविति'। यदि योगविभागम-कृत्वा तस्यापत्यमत इञित्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योप-योगोऽतोन्योपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये छः, योगवि-भागे त्वपत्यार्थस्याणादिविधावुपयोगाच्छेषत्वाभावाच्छस्याप्राप्तिरेव, सै-वात्राप्राप्तिर्बाधेत्युच्यते । उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामा-न्यभूतोपत्यार्थ उक्तः, बाधनार्थस्योदाहरणमाह । 'वृद्धान्यस्य प्र-योजनमिति'। 'श्यामगव इति'। श्यामा गावोस्य श्यामगुरिति ॥

"एको गोत्रे" ॥ एकशब्दोयमन्यप्रधानासहायसङ्ख्याप्रथमसमान-साधारणवाची, अन्यार्थे तावद् एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां, प्रजामेका रक्ष-त्यूर्जमेका, एकान् बन्धुरपराचिरासुः, इत्येके मन्यन्ते, यजुष्येकेषामिति, के चित्त्वनयोः प्रयोगयोः के चिच्छब्दपर्याय एकशब्द इत्याहुः । एकः पार्थो धनुष्मतामिति प्रधानार्थे । आद्यन्तवदेकस्मिन्, एकहलादौ, एकहलमध्यइत्यसहायार्थे । एको द्वौ बहव इति सङ्ख्यार्थे । एकेल्प-प्राणा इति प्रथमार्थे । तेनैकदिगिति समानार्थे, देवदत्तयज्ञदत्तावेक-धनाविति साधारणार्थे, तत्र सङ्ख्यावचनः साधारणवचनः प्रथमवचनो वा गृह्यते, अर्थान्तराणामसम्भवात्, गोत्रं पारिभाषिकं, कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणाच्च । किमर्थमिद-मुच्यते, पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरुपगवादेरेव प्रत्ययो यथा स्याद् औपगवादेः प्रत्ययान्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं सन्विधिव-देतद्भविष्यति, तद्यथा धातोर्विधीयमानः सन् सनन्तान्न भवति, तत् कस्य हेतोः, आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, न च सनि विधीयमाने सनन्तो धातुः सम्भवति, तद्वदिहाप्यपत्यप्रत्यये विधीयमा-

नापत्यप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवतीति ततः प्रत्ययो न भविष्यति, विषम उपन्यासः। एकः सन् प्रत्ययः विधायकं च लक्षणमेकमेव, तत्र युक्तं न तस्मिन्विधीयमाने तदन्ता प्रकृतिः सम्भवतीति, इह पुनस्तस्यापत्यमत इञ् यञिञोश्चेति बहूनि लक्षणानि प्रत्ययाश्च बहवस्तत्र कस्मिंश्चित्प्रत्यये विधीयमाने प्रत्ययान्तरेण तदन्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव, तथा च गुपादीनां सनः सन् भवति जुगुप्सिषतइति, किं पुनः स्याद्यद्येतन्नारभ्येत, उच्यते। इह केचिन्मन्यन्ते, पुत्रशब्दपर्यायोपत्यशब्दो निघण्टुषु तथा पाठाल्लोके च दृष्टत्वात्, तद्यथा पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित्पृच्छति कस्य पुत्रोयमिति कस्यापत्यमिति, स देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेत्युत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानं, ततश्च यथा पितामहं प्रति पुत्रो न भवति तथापत्यमिति, उत्पादयितैवैकोपत्येन युज्यते न तु पितामहादयोऽपीति। अन्ये तु क्रियानिमित्तकोपत्यशब्दः, न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति औणादिको यत्प्रत्ययः, यस्य च येनापतनं तत्तस्यापत्यं, व्यवहितजनितोपि पौत्रादिः पितामहादेरपतनहेतुर्भवति, श्रूयते हि 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री'ति, एतेन पुत्रमुत्पाद्य पितॄणामनृणो भवतीति प्रतिपादनात् पुत्रोत्पादितया प्रजया पितॄणामुपकारो दृश्यते, स्मर्यते च।

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्॥

इति। इतिहासेषु च जारत्कारवादिषु महती वार्त्ता व्यवहितजनितोप्युपकारक इति, सूत्रकारश्च शब्दविदां मूर्द्धाभिषिक्तः सूत्रयत्यपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति, ततो विज्ञायते क्रियानिमित्तकोप्यपत्यशब्द इति, अन्यथा यथा पौत्रप्रभृतिः पुत्र इत्यनुपपन्नं तादृगेव तत्स्यादेवं सति साक्षात्परम्परया वा यस्य य उत्पाद्यः स तं प्रत्यपत्यमिति सर्वेपि पितामहादयोप्यपत्येन युज्यन्ते न तूत्पादयितैवेति, तत्राद्ये पक्षे यद्येतन्नारभ्येत ततस्तत्रतत्रापत्ये तत्तत्पितृवचनात्सस प्रत्ययः स्यात्त-

अथा उपगोरौपगवस्तस्यौपगविस्तस्यौपगवायनः, एवं शततमेपत्ये एकोनशतमपत्यप्रत्यया इत्यनिष्टं प्राप्नोति, इष्टं च न सिद्ध्यति औपगव इति, तृतीयादेरपगुं प्रत्यनपत्यत्वात् । द्वितीये तूपगोः पञ्चमः पूर्वेषां चतुर्णामपत्यं ततो यद्यौपगोः प्रत्ययस्तदौपगव इतीष्टं तावत्सिद्ध्यति, अनिष्टमपि च प्राप्नोति, तच्चानिष्टमनियतमौपगविस्तत औपगवायनस्तत औपगवायनिरिति, पञ्चमे त्रीण्यनिष्टानि षष्ठे चत्वारीत्येवं यावतिथमपत्यमभिधित्सितं तावन्ति न्यूनान्यनिष्टानि प्राप्नुवन्ति, तद्यथा शततमे ऽष्टौ नवतिश्चेति, एवं स्थिते इदमारभ्यते, आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्याद् नियमार्थं वा, कथं चेदं विध्यर्थं कथं वा नियमार्थं, यदि गोत्रशब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदाय एकैकमपत्यमभिधीयते ततो विध्यर्थं, तर्हि तथा नियमार्थः सम्भवति, एकस्मिन्नपत्ये ऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गस्याभावाद्, न तावदेकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्ययप्रसङ्गः, एकेनैवोक्तत्वात्तस्यार्थस्य, नापि प्रयोगभेदेन नानाप्रकृतिभ्यो नानाप्रत्ययप्रसङ्गः, सर्वदा स्वपितृवचनादेव प्रसङ्गादिति परमप्रकृतेस्तृतीयादावपत्ये ऽप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते, कथं पुनरेको गोत्र इत्येतावति वचने परमप्रकृतेः प्रत्ययो विधीयतइति शक्यं विज्ञातुं यावता यथा परमप्रकृतेर्योगादप्राप्त एवमौपगवाच्चतुर्थादाविति ततः किं न विधीयते वचनव्यक्तिभेदात्, एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते गोत्रएकः प्रत्ययो भवति, यत एक एव प्रत्ययः कर्त्तुं शक्यते तत एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः, एकग्रहणसामर्थ्याच्चायमर्थो लभ्यते । ननु विधीयमानेपि प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावसम्बन्धौ स्यातां, वचनसामर्थ्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् प्रत्ययो भविष्यतीत्यदोषः, मुख्येपत्ये चरितार्थः प्रत्ययो न स्यादिति विधानत्र्यमपि, अस्मिन्पक्षे सर्वत्रौपगव इतीष्टं सिद्ध्यति प्रत्ययमालाप्रसङ्गस्तदवस्थ एव, नह्यनेन तत्तत्पितृवचनात्प्राप्तः प्रत्ययः प्रतिषिध्यते, तथा पञ्चमेपत्ये उपगुशब्दादनेन प्रत्यये विहिते तस्यापत्यमिति षष्ठ औपगविः स्यात्, यदा त्वपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यपत्य-

शब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायं लक्षयित्वा तस्यैव गोत्रसंज्ञा विधीयते, एकैकस्मिन्नपत्ये गोत्रशब्दप्रयोगः समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपीति न्यायात्, अन्त्येन वा गोत्रशब्देनावयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात्पौत्र-प्रभृत्यपत्यसमुदायोभिधीयते तदा नियमार्थं गोत्रसमुदाये एक एव प्रत्ययो भवतीति, यद्यप्येकैकस्मिन्नपत्ये एकैकः प्रत्ययः प्राप्नोति तथापि पौत्र एकस्तदपत्ये चापर इति सकलनिरूपणे समुदाये बहवः प्रत्ययाः कृताः स्युरिति नियम उपपद्यते, अस्मिन्पक्षे दोषः, अनन्तरापत्यप्रत्य-यान्तात्तृतीये प्रत्ययः प्राप्नोति गोत्रशब्दोपादानेन हि नियमः क्रियते गोत्र एक एवेति, ततश्च गोत्रेनेकः प्रत्ययो मा भूत्, अनन्तरएक-स्तृतीये चापर इत्येवमनेकः कस्मान्न स्यात्, एवमपि गोत्रे एक एव हि कृतो भवति, अथ वा गोत्रसमुदाये एक एवेत्यनेन किं क्रियते, तृतीया-देश्चतुर्थादौ प्राप्तः प्रतिषिध्यते, यदि तृतीयादेः स्यात्समुदायेनेकः प्रत्ययः कृतः स्यादिति, यस्त्वनन्तरात्तृतीये प्राप्तः सोभ्यनुज्ञायते एक एवेतीतरथावृत्तौ नियमेषु तात्पर्यं, ततश्च यतः प्रत्यये क्रियमाणे समु-दायेनेकः प्रत्ययः कृतो भवति ततो न भवतीत्येव वचनार्थो भवति, एवं चतुर्थस्यापत्यप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, द्वितीयादुत्पन्नस्तृतीयमेवाचष्टे न तृतीयादुत्पद्यतइति किं तु औपगवेरपत्यमिति वाक्यमेव, पञ्चमादे-स्तु वाक्येनाप्यभिधानं न प्राप्नोति, नहि तत्तत्पितृवचनः कश्चिदपत्य-प्रत्ययान्तः शब्दो ऽस्ति येन विगृह्येत, परमप्रकृतेश्च तृतीयादौ न कुत्र चित्प्रत्ययः प्राप्नोत्ययोगात्, तदेवमस्मिन्पक्षे परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या, ऽनन्तराच्च तृतीये प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्यादेतत् । न परम-प्रकृतेरुत्पत्तिर्वक्तव्या, ऽभेदोपचारेणैव सिद्धेः, अभेदोपचारश्चोपगवौपगवयो-रौपगवतदपत्ययोर्वा, तदेवं शततमेप्यपत्ये ऽभेदोपचारपरम्परया औपगव इत्यभिधानं सिध्यति, न चैवमभेदोपचारेणैवेष्टस्य सिद्धेः सूत्रस्य वैयर्थ्यं, भेदविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थत्वादिति, एवमप्यनन्त-रस्य तृतीयस्य च भेदविवक्षायां तृतीयऔपगविः स्यात्, तथा ऽनन्तरे तृतीयादौ च यत्र प्रत्ययो भिद्यते यथा गर्गादौ तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गः,

यदि तावद्गार्ग्ये गर्गोपचारस्तदा तदपत्यमपि गार्गिः स्याद्गार्ग्यश्चेष्यते । अथापि गर्गस्तदपत्यस्य चाभेदोपचार एवमपि गार्गिः स्यादितीत्यादौ विषये दोषवानेवाभेदोपचारः । तदेवं प्रथमपक्षे विधौ नियमे च दोषप्रसङ्गाद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, तत्रापि नियमः, यद्यप्येकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति तथाऽप्युपगोः पञ्चमे पूर्वेभ्यश्चतसृभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रयोगभेदेन नानाप्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते एक एवेति, तदिदमुक्तं भेदेन प्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते । ननु न ज्ञायते क एको भवतीति, यो वा परमप्रकृतेर्यो वा प्रत्ययान्तादिति, नन्वेक इत्युच्यते यदि च प्रत्ययान्तात्प्राप्तः प्रत्ययः स्यादनेकः कृतः स्यात्, क, न तावत्पञ्चमे पूर्वेषां प्रत्ययानामस्मिन्प्रयोगे प्रसङ्गोऽपत्यान्तरविषयत्वात् । अथ गोत्रसमुदाये केनासौ निवार्येत, न तावदनेनैव, नहि गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते, ऽथापि गृह्येत एवमपि न ज्ञायते यो वा परमप्रकृतेर्यो वा ऽनन्तरादिति, यदि पुनर्गोत्रग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वा ऽपत्यमात्रपरं विज्ञायते न स्यादेष दोषः, अपत्ये समुदाये एक एवेति नियमात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणात्त्वेष दोषो जायते, नैष दोषः । अपत्यमिति वर्त्तते, गोत्रेऽपत्ये एक एवापत्यप्रत्ययो भवतीति वचनव्यक्तिः, यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यादपत्यप्रत्ययो ऽनेको गोत्रे कृतः स्यात्, सामर्थ्येन वा प्रत्ययो विशेष्यते, गोत्राभिधाने समर्थानां मध्ये एक एवेति, यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्याद्गोत्राभिधानसमर्थो ऽनेकः कृतः स्यात्प्रथमस्यापि समर्थत्वात्, यद्यप्यस्मिन्प्रयोगे ऽपत्यान्तरे वर्त्तते पञ्चमं प्रत्यपि सामर्थ्यं तावदस्ति, यदि वा तस्यापत्यमित्यादिलक्षणैरेक एव प्रत्ययः कर्त्तव्यः, क, गोत्रे, यस्मिन्प्रत्यये गोत्रमभिधित्सितं तत्रेत्यर्थः, प्रत्ययान्ताच्च प्रत्यये तस्मिंश्चेत्र प्रयोगे प्रकृतिरूपसम्पादनायापि तावदनेकः कृतः स्यात्, यदि वा प्रथमवचन एकशब्दः कश्च प्रथमः यमकृत्वा प्रत्ययान्तरं कर्त्तुं न शक्यते, साधारणवचनो वा ऽपत्याधिकाराच्च यः सर्वापत्यसाधारणः स एव गोत्रे भवतीति, गर्गशब्दाद्यञेव भवतीति, गर्गशब्दाद्यो यञ् प्राप्तः स एव भवति न

प्रकृत्यन्तरेभ्यः प्राप्ताः प्रत्यया इत्यर्थस्तदाह । 'प्रत्ययो नियम्यत-इति' । प्रत्ययान्तरं वार्यतइत्यर्थः । एतेन प्रकृतिर्नियम्यतइत्यपि व्याख्यातम् । 'अथ वेत्यादि' । अस्मिन्पक्षे प्रथमवचन एकशब्द इति दर्शितम् । 'प्रथमा प्रकृतिरिति' । सूत्रे तु शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देश इति दर्शितम् । 'एक एव शब्द इति' । अथ वास्मिन्पक्षे साधारणवचन एकशब्दः परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणी, सङ्ख्यावचनो वा प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्परमप्रकृतिरेकशब्देन गृह्यते । 'अनयोः पक्षयोः प्रथमा प्रकृति रिति' । एकशब्दस्यार्थतो विवरणं द्रष्टव्यम् ॥

"गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्" ॥ अत्राप्यनारभ्यमाणेऽस्मिन्योगे उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसञ्ज्ञाया युवसञ्ज्ञया बाधितत्वादसति पूर्वसूत्रव्यापारे चतुर्थे तृतीयात्पञ्चमे चतुर्थात्षष्ठे पञ्चमादित्येवं प्रत्ययान्तादेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यनिष्टमेव प्राप्नोति, व्यवहिते च पञ्चमादौ यूनि तृतीयादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्यनपत्यत्वादितीष्टं न सिध्यति, सर्वेषु त्वपत्ययुक्तेषु पञ्चमे यूनि पूर्वेभ्यश्चतुर्भ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति, तत्र यदा तृतीयात्तदा गार्ग्यायण इतीष्टं तावत्सिध्यति, अनिष्टमपि प्राप्नोति प्रकृत्यन्तरेभ्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्गादित्यत इदमारभ्यते । अत्रापि यदि पूर्वः पक्ष आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्यान्नियमार्थं वा, यदि युवशब्देनैकमपत्यमुच्यते तत एकस्मिन्यूनि गोत्रादगोत्राच्च प्राप्त्यभावात् चतुर्थेन व्यवहिते पञ्चमादौ यूनि गोत्राद्विध्यर्थं भवति । अथ चतुर्थप्रभृत्यपत्यसमुदायो युवशब्देनोच्यते ततो गोत्राच्चतुर्थे चतुर्थादगोत्रात्पञ्चम इति गोत्रादगोत्राच्च युवसमुदाये प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेवेति नियमार्थं भवति, तत्र विधौ गार्ग्यायण इतीष्टं सिध्यति प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषः स्यादेव, तत्पितृवचनात्प्राप्तस्य प्रत्ययस्यानिषिद्धत्वात्, नियमे चतुर्थादेः प्राप्तस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधोऽयं सम्पद्यते, यदि चतुर्थादेः स्याद् युवसमुदाये गोत्रादपि प्रत्ययः कृतः स्यादिति, ततश्च नानिष्टप्रसङ्गः किं तु पञ्चमादौ यूनि गोत्रादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्यनपत्यत्वादिति पञ्चमस्य वाक्येनाभिधानं स्याद्गार्ग्यायणस्यापत्यमिति, षष्ठस्य तु वाक्येनापि न

सिद्धमिति, नहि तत्पितृवचनोपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽस्ति येन विरुध्येत, तदेवमत्रापि द्वितीयः पक्ष आश्रीयते नियमश्च तदाह । 'अयमपि नियम इति'। 'गोत्राद्देवेति'। यून्येवेत्येष विपरीतं नियमो न भवति एको गोत्रइति नियमाद्यूनोन्यत्र गोत्रप्रत्ययस्य प्रसङ्गाभावात् । 'न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इति'। अन्यथा प्रयोगभेदेन तेभ्योपि स्यात् । 'किं पुनरत्र प्रतिषिध्यतइति'। सर्वस्मिन्नपि प्रतिषिध्यमाने दोषदर्शनात्प्रश्नः । तमेव दोषमाविष्करोति । 'यदि नियम इति'। तदेकवाक्यत्वात्प्रतिषेधस्येति भावः । 'स्त्रियामनियमः प्राप्नोतीति'। परमप्रकृत्यनन्तरयुवलक्षणाः प्रत्ययाः प्रयोगभेदेन पर्यायेण स्युरित्यर्थः । 'अथ युवप्रत्ययः प्रतिषिध्यतइति'। अस्त्रियामिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण चेति भावः । 'गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीति'। तद्यथा गर्गादिभ्यो यञ् गार्गी गार्ग्यायणी, अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यात्किं कारणमनभिधानं प्राप्नोतीत्यत आह । 'गोत्रसञ्ज्ञाया युवसञ्ज्ञया बाधितत्वादिति'। यथा च बाधस्तथा तत्रैव वक्ष्यते । स्यादेतत् । युवप्रत्ययस्य स्त्रियां लुक्करिष्यते, कथं, यूनि लुगित्यस्यानन्तरं स्त्रियां चेति वक्ष्यामि यूनि लुगित्येव प्राग्दीव्यतइत्येतन्निवृत्तं, यद्वा वतण्डाच्च, लुक् स्त्रियां, यूनि चेति वक्ष्यामि, लुक् स्त्रियामित्येव, ततश्च गार्ग्यशब्दादुत्पन्नस्य फको लुकि कृते लुप्तस्याप्यर्थं प्रकृतिरेवाहेति यञन्तात्स्त्रियां वर्तमानान्ङीष्प्रत्ययो भविष्यत इति, एवमप्यौपगवशब्दादत इञो लुकि कृते ऽनुपसर्जनाधिकारादणोनुपसर्जनमित्युच्यमान ईकारो न प्राप्नोति अणर्थस्याप्रधानत्वात्, यूनि संक्रान्तत्वात्, माभूदेवमणोनुपसर्जनमिति अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यादापिशलिना प्रोक्तं व्याकरणम्, इञश्चेत्यण्, तदधीते आपिशला ब्राह्मणी, तदधीतइत्यणः प्रोक्ताल्लुकि अणन्तस्याध्येत्र्यां प्रधानस्त्रियां संक्रान्तत्वान्ङीप्प्राप्नोति, तस्मादणोऽनुपसर्जनमित्येवाश्रयणीयं स्त्रियां योऽणिविहित इति वा, तथा च सत्यौपगवीतीकारो न प्राप्नोति, यद्यप्यत्र प्रत्ययलक्षणेन इञ उपसंख्यानमितीकारः स्यात्, इह तु ग्लुचुकायनेरपत्यमौत्सर्गिकस्याणो लुकि ङीन्न

प्राप्नोति, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् भविष्यति, इह तर्हि यस्कस्यापत्यं शिवाद्यण् यास्कः, तस्यापत्यं स्त्री, अणो द्व्यच इति फिञ् स्त्रियां लुकि ईकारो न प्राप्नोति, नह्यत्र लुप्तः प्रत्यय ईकारस्य निमित्तं, यश्च श्रूयते न स स्त्रियां विहित उपसर्जनं च, तर्हि का गतिरित्यत आह । 'तस्मादिति'। 'युवसञ्ज्ञैव प्रतिषिध्यतइति'। ननु यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवतीत्युक्तं, न च युवसञ्ज्ञा यून्युक्ता, नहि युवसञ्ज्ञायाः प्राग्युवसञ्ज्ञास्ति, चतुर्थादेर्जीवद्वंश्यस्यापत्यस्योपलक्षणं युवशब्द इत्यदोषः । अपर आह । स्वरूपपरो युवशब्दः, परिभाषा चेयं, यत्र युवशब्दः श्रूयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठते, जीवति तु वंश्ये युवा, अस्त्रियामिति वा व्यक्तमेव पठितव्यमिति ॥

"अत इञ्" ॥ 'अकारान्तात्प्रातिपदिकादिति'। अत सातत्यगमनइत्यस्य वा ऽब्दाब्दान्तानां वा कुवेदादीनां ग्रहणं न भवति, यदि स्याद्बह्वादिषु येषामस्येञो बाधनार्थः पाठः शिवप्रोष्ठप्रोष्ठिकप्रभृतीनां तेषां पाठोनर्थकः स्यात्, व्यपदेशिवद्भावादिहापि भवति अस्यापत्यमिरिति, यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रस्य श्रवणम्, इह तु एरपत्यमस्य युवेति यञिञोश्चेति फकि यस्येतिलोपं बाधित्वा परत्वादादिवृद्धौ कृतायामायायन इति भवति ॥

"बाह्वादिभ्यश्च" ॥ 'क्वचिदिति'। अजीगर्त्तादिषूदङ्कुपर्यन्तेष्वदन्तत्वात्पूर्वेणेञ् प्राप्तस्तस्य ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् बाधकः प्राप्तः, अन्ये सर्वे ऽनकारान्तास्तेषु च बाहुप्रभृतिषूवर्णान्तेषु पुष्करसदादिषु हलन्तेषु चाण् प्राप्तः, चूडाशब्दाद्व्यच इति ढक्, वृकलादिभ्यस्त्वचामिकाण् प्राप्तः, शिरस्लोमन्निति तदन्तयोर्ग्रहणं, सम्भूयोम्भोमितौजसां स लोपश्चेत्येव वक्तव्ये पृथक् सलोपश्चेति वचनं वैचित्र्यार्थम् । उदञ्चु इति पठ्यते, तत्र नायमुकारान्तात्प्रत्ययः किं तु क्विन्तात्प्रत्ययः, नलोपाभावस्तु निपात्यते, उदीचोपत्यमौदञ्चिः, एतत्सर्वं पैलादिष्वौदञ्चिशब्दपाठाद्विज्ञायते। 'बाह्वादिप्रभृतिष्विति'। प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादीनां ग्रहणं,

लोके विदितो लौकिको गोत्रभावः, संज्ञाकारित्वम् आदिपुरुषत्वमित्यर्थः। एतच्च न्यायसिद्धं, कथम्, अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति, अर्थवतां बाह्वादीनां ग्रहणं, स चार्थः प्रसिद्धः, झटिति प्रतीतेः, स्मृतिशास्त्रस्य चार्थेनानादित्वाद्गनाद्यर्थाभिधायिनामेव ग्रहणं न्याय्यम् । 'बाहुर्नाम कश्चिदिति' एवं कुञ्जो नाम नडो वा, तस्मादिञेव भवति । 'कौञ्जि-र्नाडिरिति'। यत्तु कार्यं न स्वरूपोपादानेन विधीयते किं तु प्रकारा-न्तरेण तदिदानींतनार्थाभिधायिनामपि भवति, अत इञ्, दैवदत्ति-रिति । 'सम्बन्धिशब्दानां चेति'। कार्यापेक्षया षष्ठी, सम्बन्धिशब्दानां श्वशुरादीनां यत्कार्यमुच्यते तस्य तत्सदृशे प्रतिषेधो भवति। 'संज्ञाश्व-सुरस्येति'। संज्ञया यः श्वसुरो न संबन्धेन। 'श्वासुरिरिति'। उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवति, तेन सावसे राप्ताविति व्युत्पन्नस्य श्वशुरश-ब्दस्य नञ्याभ्यामित्येष विधिर्न भवति, तथा मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं धान्यमातरि न भवति, इदमपि न्यायसिद्धं संज्ञाश्वशुरस्यादिमत्त्वात्सम्ब-न्धिशब्दस्यानादित्वात्, मातृपितृभ्यामित्यत्रापि प्रसिद्धतरत्वाज्जननी-वाचिनो ग्रहणम् । उक्तं च ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति। 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयतीति'। पठितशब्दापेक्षः समुच्चय इति भावः ॥

"सुधातुरकङ् च" ॥ 'व्यासवरुडेत्यादि'। वेदं व्यस्यतीति वेद-व्यासः, कर्मण्यण्, तस्यैकदेशप्रयोगो व्यास इति भीमसेनो भीम इति-वत्, वरुडादयो जातिविशेषाः, तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं, प्रकृत्यन्तराण्ये-वैतानि स्वार्थिककन्प्रत्ययन्तानि, अव्यविकन्यायेन च कन्नहि तेभ्याक्यमेव भवति, व्यासशब्दादृषिवाचिनोऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् भवति ॥

"गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्" ॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति'। यद्यत्र चकारो न क्रियेत ततो व्रातफञोरस्त्रियामिति वक्तव्यं, ततोऽश्वादिभ्यः

फञित्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । 'कौञ्जायन्य इति' । स्वार्थे ञ्यः, बहुषु तु ञ्यादयस्तद्राजा इति तद्राजत्वात्तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुक्, किं पुनरत्र ञित्स्वरो भवति उत चित्स्वर इत्यत्राह । 'एकवचनद्विवचनयोरिति' । तत्र हि ञ्यप्रत्ययः श्रूयते, स च पश्चाद्भावीति तन्निबन्धनो ञित्स्वरः सति शिष्टः, बहुवचने तु ञ्ये निवृत्ते सम्प्रधारणा ञित्स्वरो वा चित्स्वरो वेति, तत्र परत्वाद् ञित्स्वरः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्चित्स्वरो भविष्यति, ञित्करणसामर्थ्याद् ञित्स्वरः प्राप्नोति, अस्त्यन्यन् ञित्करणस्य प्रयोजनं, किं, वृद्ध्यर्थो ञकारः, चित्करणेपि तर्ह्यस्त्यन्यत्प्रयोजनं, किं, विशेषणं, शक्योत्र विशेषणार्थोन्योनुबन्ध आसङ्क्तुं, तत्र चकारानुरोधाच्चित्स्वरो भविष्यति, वृद्ध्यर्थोपि तर्ह्यन्योनुबन्धः शक्य आसङ्क्तुं तत्र ञकारानुरोधाद् ञित्स्वरः प्राप्नोति, एवं स्थितइदमुच्यते । 'परमपि ञित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्यतइति' । एवं मन्यते । स्वरे योगविभागः कर्त्तव्य, इदमस्ति चितः चितोन्त उदात्तो भवति, ततस्तद्धितस्य चित इत्येव, तद्धितस्य चितोन्त उदात्तो भवति, किमर्थमिदं, परत्वात्प्राप्तस्य ञित्स्वरस्य बाधनार्थं, ततः क्तिः, कितश्च तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति, यदि तु कफप्रत्ययः क्रियते तद्धितस्येति योगविभागः शक्यो ऽकर्तुम्, अथैवं कस्मान्न क्रियते गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्, बहुषु फक्, नडादिभ्यश्चेति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यात्, कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ, केन यशब्दः श्रूयते द्व्येकयोर्हि ष्फञ्विधीयते, यदा तु च्फञन्तात् ञ्यो विधीयते तदा यून्युत्पन्नस्येञो ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुकि कृते तद्राजस्येति ञ्यस्य लुकि प्राप्ते गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधाद्यशब्दस्य श्रवणं भवति, तथा कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनि, अत इञो लुकि तद्राजस्यैव बहुषु वर्त्तमानत्वाद् ञ्यस्य लुकि कौञ्जायना इति भवति ॥

"नडादिभ्यः फक्" ॥ 'शलङ्कु शलङ्कं चेति' । द्वे अपि प्रथमान्ते, शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, शलङ्कु इत्येतच्छब्दरूपं शलङ्कं

भवति, तद्रूपेण परिणमतइत्यर्थः। 'इञेवान्यत्रेति'। बाह्वादेराकृतिगण-त्वादिति भावः। अभ्युपेत्यापि गोत्रमात्रे फको विधानं परिहार-माह। 'अथ वेति'। 'इञो भावस्येति'। शलङ्कभावापत्तेरप्युपलक्षणमे-तत्, पूर्वत्र परिहारे तस्याः स एव पाठो ज्ञापको वेदितव्यः। 'अग्नि-शर्मन्वृषगणइति'। अग्निशर्मन्शब्दः फकमुत्पादयति वृषगणे गोत्रे, आग्निशर्मायणो भवति वार्षगण्यश्चेद् आग्निशर्मिरन्यः, अमुष्येति पठ्यते, तत्रादःशब्दे प्रातिपदिकमात्रे पठितव्ये विभक्त्यन्तस्य पाठादुत्पन्नेपि फकि लुङ् भवति, आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्यलुग्विधावस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। 'कृष्णरणौ ब्राह्मणवसिष्ठयोरिति'। कार्ष्णायनो भवति ब्राह्मणश्चेत् कार्ष्णिरन्यः, राणायनो भवति वासिष्ठश्चेद् राणिरन्यः। 'क्रोष्टु क्रोष्टं चेति'। क्रौष्टायनः॥

"हरितादिभ्योऽञः"॥ हरितादिभ्योऽञ इति व्यधिकरणे पञ्चम्यौ, हरितादिभ्यः परो योऽञ् तदन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। वृत्ति-कारोप्येतदेव वस्तुतो व्याचष्टे। 'हरितादिभ्योऽञन्तेभ्य इति'। हरि-तादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवतीत्ययं त्वर्थो न भवति, बिदादिषु पाठात्। 'सामर्थ्यादिति'। गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो न भव-तीत्येतत्सामर्थ्यं, तस्माद्गोत्राधिकारेपि यूनि प्रत्ययो विज्ञायते, न चैवं गोत्राधिकारस्य विच्छेद इत्याह। 'गोत्राधिकार इति'। उत्तरार्थं गोत्र-ग्रहणमनुवर्त्ततएवेत्यर्थः॥

"यञिञोश्च"॥ 'गोत्रग्रहणेन यञिञौ विशेष्येते इति'। गोत्रे यौ यञिञौ विहिताविति, न चैवं प्रत्ययार्थस्यापत्यस्याविशेषितत्वा-दपत्यमात्रे प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याह। 'तदन्ताद्यून्येवायं प्रत्यय इति'। एव-कारः पौनर्वचनिकः, न केवलं पूर्व एव प्रत्ययो यूनि भवति अयमपि यून्येवेति, कस्मादित्याह। 'गोत्राद्यूनीति वचनादिति'॥

"शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु"॥ शरद्वदादीनां भृग्वादिवं-शप्रभवानां कृत्रिमा अपि पुत्राः सन्ति, स्ववंशप्रभवा अपि, तत्रापत्यविशेषणं क्रियते, तत्र भृगुःशरद्वतोऽपत्यं न भवति पूर्वभावित्वात्, एवं शुनकस्य

वत्सः, तस्माद्भार्गवश्च वात्स्यश्च आग्रायणश्चेति द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया वर्त्तिपदस्य बहुषु वृत्तेरत्रिभृग्विति यञञोश्चेति च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्, तदाह । 'भार्गवश्चेद्वात्स्यश्चेदिति' । 'दार्भिरिति' । दर्भशब्द ऋषिवचनो न भवति, बाह्वादिषु वा पाठः ॥

"द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्" ॥ पूर्वमुक्तं गोत्राधिकारश्च शिवादिभ्योऽणिति यावदिति, इहाप्युक्तं गोत्रइत्येवेति, तत्र नोदयति । 'कथमिति' । 'नैवात्रेति' । यस्य ग्रहणमूरीकृत्य भवाना नन्तर्ये दोषमाह स नैव गृह्यतइत्येवशब्दस्यार्थः । महाभारते द्रोणो महाभारतद्रोणः । 'अनादिरिति' इदानीमेव ह्युक्तं बह्वादिप्रभृतिष्वित्यादि । नन्वेवं प्रयोगस्यात्यन्तमनुपपत्तिरित्यत आह । 'इदानीं त्विति' । अर्वाचीनादित्यर्थः, न पुनर्महाभारतद्रोणो वृत्तिकारेण समानकालः, अनादेरिदानींतनस्य च द्रोण इति श्रुतिः समाना, तत्रानादिद्रोणस्य ये वंश्या अश्वत्थाम्ना समानकालास्ते द्रौणायना इत्युच्यन्ते, तत्र यद् दृष्टं गोत्रत्वं तदश्वत्थाम्न्यपि द्रोणशब्दवाच्यापत्यत्वात् स्खलितबुद्धयः प्रतिपत्तारो ऽध्यारोपयन्ति, तेनाध्यारोपेणाश्वत्थामनि तथा द्रौणायन इत्येतद्गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं भवति ॥

"अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्" ॥ 'गोत्रइत्येवेति' । एतेन येऽत्र ऋषिशब्दा बिदौर्वप्रभृतयस्तेभ्यो गोत्रएवान्यथा स्यादिति गोत्रइत्येतदिहानुवर्त्तनीयमिति दर्शयति । 'ये पुनरित्यादि' । कथं पुनर्गोत्राधिकारे सत्ययमर्थो लभ्यतइत्यत्राह । 'अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थ इति' । अनृषीति पञ्चम्या लुका निर्द्देशः, आनन्तर्यइति स्वार्थे ष्यञ्, एवं च पौत्रा इत्यादावनन्तरस्यैवाभिधानं न गोत्रस्य नापत्यसामान्यस्य च । 'यद्ययमर्थ इति' । अस्मिन् ह्यर्थे ऽनृषिभ्योऽनन्तरापत्ये विध्यर्थमिदं भवति, ततश्च ऋष्यपत्यनैरन्तर्ये, ऋषयश्च ते ऽपत्यानि च ऋष्यपत्यानि तेषां नैरन्तर्ये ऋषिरूपाण्यपत्यानि निरन्तराणि यत्र तस्मिन्विषये प्रतिषेधो न कृतः स्यात्तत्र को दोष इत्यत्राह । 'तत्रेदमिति' । कश्यप ऋषिस्तस्यापत्यमप्यृषिरेवं सप्तनैरन्तर्येण ऋषयस्तेषां सप्तम इन्द्रहूर्नाम तत्र काश्यपानामिति प्रयोगो नोपपद्यते,

ऽत्र सति यञञोश्चेति लुक् प्रसङ्गात्, तस्मादनृष्यानन्तर्यं इत्यस्य ऋषी-णामानन्तर्ये ऽव्यवधाने प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थो व्याख्येय इति भावः। प्रयोगं तावदुपपादयति। 'अनन्तरापत्यरूपेणेति'। अपत्यसामान्यरूपेणे-त्यर्थः। न पुनरण्ष्यणनन्तरापत्ये विधीयते, तत्र यथाभूवृप इत्यादौ वस्तुतो भूर्तविशेषेपि सामान्यविवक्षया लुङ् भवति तद्वदिहापि वस्तुतो गोत्रेपि तद्रूपतिरस्कारेणापत्यसामान्यरूपविवक्षया ऋष्यण् भवतीत्यर्थः। किं पुनःकारणमियं क्लिष्टकल्पनाश्रीयतइत्याह। 'अवश्यं चैतदेवं विज्ञेय-मिति'। ऋषीणामपत्यानां नैरन्तर्यं विषयो यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः। 'कौशिको विश्वामित्र इति दृष्यतीति'। किं कारणं, विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामपि तु ऋषिरेव स्यामिति, तत्र भवानृषिः सम्पन्नः, स पुन-स्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रःस्यामिति, तत्र भवान् गाधिरप्यृषिः सम्पन्नः, स पुन-स्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति, तत्र भवान्कुशिकोपि ऋषिः सम्पन्न-स्तदेतदृष्यानन्तर्यं सम्भवति। 'परस्त्री परशुं चेति'। द्वितीयानिर्देशा-दापद्यतइति शेषः। परस्त्रीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति परशुं चादेशमाप-द्यते, परस्त्रिया अपत्यं पारशवः, ब्राह्मणस्य शूद्रायामूढायामुत्पन्नः, सा च जातितः परस्त्री भवति, यस्तु परभार्यायामुत्पन्नः पारस्त्रैणेयः स भवति कल्याण्यादिः, अनुशतिकादिश्च। पारशव इत्यत्र पूर्वोत्तरपदसम्प्रमोहा-दनुशतिकादिकार्याभावः॥

"गर्गादिभ्यो यञ्"॥ 'अपत्यसामान्ये भविष्यतीति'। अन्ये तु मनुतन्तुशब्दः समुदाय एको न तु द्वौ शब्दौ पठिताविति वदन्ति, तथा च ब्राह्मणे मानुतन्तव्यमुवाचेति प्रयोगः। कालवमनुतन्तुकुशिका-नामिति च प्रवरे, 'कथं मानवीति'। लोहितादिपाठाचित्येन ष्फेण भाव्यमिति भावः। 'अनन्तरापत्यविवक्षायां त्विति'। गोत्रस्यापीति बोद्धव्यं, तथा च जामदग्ना वात्सा इति प्रवरे प्रयोगः। 'वाजासइति'। वाजशब्दो यञमुत्पादयति असे असमासे समासे तु सौवाजिः, ग्रहण-वता प्रातिपदिकेनेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थो ऽसइति प्रतिषेधः॥

"मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः" ॥ गणएव बभ्रुकौशिकइति वक्तव्यम्, एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"कपिबोधादाङ्गिरसे" ॥ 'कापेय इति'। इतश्चानिञ इति ढक्। 'बौधिरिति'। अनृषित्वादिञ्, बाह्वादिर्वा ॥

"वतण्डाच्च" ॥ 'किमर्थमिति'। वतण्डाल्लुक् स्त्रियामित्येव कस्मान्नोक्तं, किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नः। परिहरति। 'शिवादिष्वपीति'। वतण्डो नाम ऋषिस्तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः, तत्र यथानाङ्गिरसे समावेशो भवति एवमाङ्गिरसेपि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥

"लुक् स्त्रियाम्" ॥ 'वातण्ड्यायनीति'। लोहितादिलक्षणः ष्फः। 'वातण्डीति'। ऋषित्वात् ष्यङ् भविष्यति ॥

"अश्वादिभ्यः फञ्" ॥ 'ये त्वत्र गोत्रप्रत्ययान्ताः पठ्यन्तइति'। बैल्य आनुडुह्य आत्रेय इत्येते, तत्र बैल्यशब्दो वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङन्तः, विलिर्नाम राजर्षिः आनुडुह्यशब्दो गर्गादियञन्तः, आत्रेय इतश्चानिञ इति ढगन्तः,। 'शप आत्रेयइति'। शपशब्दात्फञ् भवति आत्रेयश्चेत्, शापायनः। आत्रेयादन्यत्र शापिः, अनृषित्वादिञ् बाह्वादिर्वा। अन्ये त्वणमेव प्रत्युदाहरन्ति। 'पुंसि जातइति'। पुंसीति प्रकृतिविशेषणं, जातस्यापत्यं जातायनः, स्त्रियां तु जाताया अपत्यं जातेय इति ढगेव भवति, अन्यथा लिङ्गविशिष्टपरिभाषया फञेव स्यात्,। आत्रेयभरद्वाजइति'। आत्रेयायणो भवति भारद्वाजश्चेत्, अन्यत्रात इञो ण्यच्चत्रियेति लुक्,। 'भारद्वाजात्रेयइति'। अत्रिगोत्रजो यदा भारद्वाजगोत्रजेन पुत्रत्वेन स्वीक्रियते तदा प्रत्ययः स ह्यात्रेयश्च भवति भारद्वाजस्य च गोत्रं भवति, भारद्वाजायन आत्रेयश्चेद् भारद्वाजोन्यः, विदाद्यञेव भवति ॥

"शिवादिभ्योण्" ॥ 'यथायथमित्यादि'। तत्रादन्तेष्विञोपवादः, मुनिसन्धिभूमिप्रभृतिष्वितश्चानिञ इति ढकः, स्त्रीप्रत्ययान्तेषु स्त्रीभ्यो ढक् द्व्यच इति प्राप्तस्य ढकः, गङ्गाविपाट्शब्दयोस्तु यस्मि-

प्राप्ते स वृत्तिकारेणैवोक्तः, जरत्कारुशब्दस्य तु पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदाहुः । शुभ्रादिष्वयं पठनीयः, जारत्कारेय इति यथा स्यात्, तत्र तु ठका समावेशार्थोऽस्य पाठ इति । 'ण्यप्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यत इति' । अत्र हेतुमुदीचामित्यत्र वक्ष्यति । 'शुभ्रादिठका चेति' । शुभ्रादिभ्यश्चेत्यत्र वक्ष्यति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति, तेन गाङ्गेयः पाण्डेय इत्यादिसिद्धं भवतीति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् । रवणाविश्रवणाशब्दौ पठ्येते, तौ विश्रवःशब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरे वा, वृत्तिविषये तत्सामानार्थे, विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणो रावणः । 'द्व्यचो नद्या इति' । नदीवाचिनो ये द्व्यचः कुल्याप्रभृतयस्तेभ्यस्तचामिकाणोपवादे द्व्यच इति ठकि प्राप्तेऽण् भवति । 'त्रिवेणी त्रिवणं चेति' । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः, तचामिकाणि सिद्धे आदेशार्थं वचनम् । अणग्रहणं किमर्थं, न यथाविहितमित्येवोच्येत, एवमुच्यमाने इञादय एव स्युस्ते विहिताः पुनरारम्भसामर्थ्यादणो विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनम्, चर्ष्टिषेणशब्दोऽत्र पठ्यते तत्र यथाविहितमित्युच्यमानेऽत इञ् प्राप्तस्तस्य सेनान्तलक्षणो ण्यो बाधकः प्राप्तस्तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत पुनरण्ग्रहणादणेव भवति ॥

"अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तचामिकाभ्यः" ॥ अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे यत्परिभाषितं तस्यापि ग्रहणं दृष्टं वृद्धस्य च पूजायां वृद्धो यूनेति, इह तु प्रत्यासत्तेरनच्छास्त्रसिद्धस्यैव वृद्धस्य ग्रहणमित्याह । वृद्धिर्यस्येति' । 'अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्म इति' । वृद्धपर्युदासे सति नञिवयुक्तन्यायेन तत्सदृशस्यैव शब्दस्य सम्प्रत्ययात्, स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु नदीमानुषीभ्य इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्, कथं पुनरर्थवृत्तेः शब्दवृत्तिना सामानाधिकरण्यमभेदोपचारात्, अवृद्धशब्दवाच्यत्वान्नदीमानुष्य एवावृद्धा उक्ताः । 'नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म इति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननिर्देशात्, वृद्धपर्युदासाच्च सञ्ज्ञानद्या अपि ग्रहणं न भवति लौकिकार्थवृत्तिना मानुषीशब्देन साहचर्यात्, तचामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः परामर्श इति ता अवृद्धाः प्रकृतयो नामानि यासां नदीमानुषी-

णामिति बहुव्रीहिः, तदेवं त्रिभिरपि पदैरर्थ एव निर्दिश्यते, तत्रार्थात्प्रत्ययविधानानुपपत्तेस्तद्वाचिनीभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायते, तदिदमुक्तम् । 'तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्तइति' । तेनार्थेनाभेदात् । एतदुक्तं भवति, अवृद्धशब्दवाच्यास्तत्रामिका या नदीमानुष्यस्ताभ्योण् प्रत्ययो भवति, कोर्थस्तद्वाचिनीभ्यः प्रत्ययो भवतीति, तदेतदाह । 'अवृद्धानि यानीत्यादि' । एवं च कृत्वाऽवृद्धेभ्यो नदीमनुषीनामभ्य इति वक्तव्यं, तथा तु न कृतमित्येव । 'ठकोपवाद इति' । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् भिद्योद्धशेणादिष्वयं विधिर्न भवतीति भावः ॥

"ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" ॥ 'ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादय इति'। ऋषयो मन्त्रदर्शिनस्ते च प्रसिद्धा वसिष्ठादयो यथा इन्द्रादयो देवतास्तेन तेन परिभाषणीया इति भावः । 'वंशाख्या इति' । केषां चिद्वंशानामेता आख्या इत्यर्थः । एवं के चिद्वंशा आख्यायन्तइति यावत् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्यभिप्रायेणाह । 'इञोपवाद इति' । 'अच्यादिभ्य इति' । तत्र ऋष्यणोवकाशो वासिष्ठः, इतश्चानिञ इति ठकोवकाशो डुलेरपत्यं डौलेय, आत्रेय इत्युभयप्रसङ्गे परत्वाड्ढग् भवति, सेनान्तलक्षणस्य ण्यस्यावकाशो हारिषेण्यः, अत्र हि एति सञ्ज्ञायामगादिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तमेतद्भवति, ऋष्यणः स एव, जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ण्यो भवति जातसेन्यः, एवमुदीचामिञ्, जातसेनिः, अन्धकाणोवकाशः श्वाफल्कः, ण्यस्य स एव, उग्रसेनादन्धकादुभयप्रसङ्गे परत्वाण्ण्यो भवति औग्रसेन्यः, वृष्ण्यणो ऽवकाशः वासुदेवः, ण्यस्य स एव, विष्वक्सेनाद्वृष्णेर्वैष्वक्सेन्यः, कुर्वणो ऽवकाशः नाकुलः, ण्यस्य स एव, भीमसेनात्कुरोर्भैमसेन्यः । 'काकतालीयन्यायेनेति' । यदृच्छया । 'असङ्करेणेति' । शब्दान्तरैरसङ्कीर्णा इत्यर्थः । सङ्कुलिताः संहताः । 'सुबहव इति' । व्युत्पिपादयिषिताः सर्वइत्यर्थः । अनित्योपाश्रयेणापि नित्यस्यान्वाख्यानं दृष्टं यथा शकाश्रयेण कालस्य । 'अथ वेत्यादि' । त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यादित्यनेन न्यायेनान्धकादिवंशा

ष्वपि नित्या एव। 'तेषु ये शब्दा इति'। अन्धकादिष्ववाद्यत्वेपि ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेभ्य इत्यर्थः।

"मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः"॥ 'द्वैमातुर इति'। तद्धितार्थे द्विगुः, पश्चात्तद्धितः, एकस्या औरसः सुतो ऽपरस्याः कृत्रिम इति द्वैमातुरत्वम्। 'साम्मातुर इति'। प्रादिसमासात्तद्धितः। 'भाद्रमातुर इति'। विशेषणसमासादण्, तेनेत्यादिना ऽर्थापेत्यस्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य फलं दर्शयति। 'धान्यमातुरिति'। धान्यं यो मिमीते स धान्यमाता याजकादित्वात्षष्ठीसमासः, धान्यमातरि यो मातृशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः, तेन सम्मिमीते तस्यापत्यं साम्मात्र इत्युत्वं न भवति, न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, सम्बन्धिशब्दस्य हि प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम्। 'सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किमिति'। न तावत्केवलात्प्रसङ्गः, नहि मातुरपत्यमिति विशेषणं सम्भवति, अपत्ये मातृसम्बन्धस्याव्यभिचारात्, तेन तदन्तस्य ग्रहणात् सङ्ख्यादिपूर्वस्य तावत्सिद्धमिति प्रश्नः, अन्यपूर्वस्यापि स्यादित्युत्तरम्। 'सौमात्र इति'। क्वचिदस्यानन्तरं ग्रन्थः, 'शुभ्रादिपाठाद्वैमा[illegible]य इति, तेन विपूर्वो मातृशब्दो न प्रत्युदाहर्तव्य इति भावः'। वयं ब्रूमः। स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र स्त्रीप्रत्ययविज्ञानादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति, ऐडविडो दारद इत्यस्यानन्तरमयं ग्रन्थः, इह तु लेखकैः प्रमादाल्लिखित इति॥

"कन्यायाः कनीन च"॥ 'ठकोपवाद इति'। स्त्रीभ्यो ढगिति प्राप्तस्य। 'कन्याया अपत्यं कानीन इति'। शास्त्रोक्तविवाहसंस्कारपूर्वस्य पुरुषसंप्रयोगस्याभावः कन्याशब्दनिमित्तं नाक्षतयोनित्वं, या तु विवाहसंस्कारेण विना पुरुषेण सम्प्रयुज्यते साकन्यात्वं न जहाति, तेनैतन्न नोदनीयं यदि कन्या नापत्यमथापत्यं न सा कन्या कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धमिति, अपर आह। मुनिदेवतामाहात्म्यात्क्षा पुंयोगेपि न कन्यात्वं जहाति यथा कुन्ती यथा सत्यवती सात्रोदाहरणमिति तदाह 'कानीनः कर्णः कानीनो व्यास इति'॥

"विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु" ॥ अत्र वत्सादीनां

मूलप्रकृतीनां विकर्णादीनामपत्यत्वायोगादपत्यप्रत्ययान्तानां वात्स्यादीनां शब्दानां द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया प्रत्येकं बहुत्वोपजननात्तस्य बहुत्वस्य लोपिभिरेव कृतत्वादपत्यप्रत्ययस्य लुका निर्देशस्तदाह । 'वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेदित्यादि' ॥

"स्त्रीभ्यो ढक्" ॥ 'स्त्रीग्रहणेनेत्यादि' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननिर्देशात्, स्त्र्यर्थस्यापि ग्रहणं न भवति विमातृशब्दस्यार्थस्य शुभ्रादिषु पाठात्, तस्य तु स्त्र्यर्थत्वं विधवाशब्दसाहचर्याद्विज्ञेयं, किं च स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति, तेन टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तानामेव ग्रहणं युक्तं, क्तिन्नादयस्तु व्यवधानाद्व गृह्यन्ते । 'ऐडविडो दारद इति' । इडविट्शब्दाज्जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्, दरच्छब्दाद्व्यञ्मगधेत्यण्, तयोः स्त्रियामतश्चेति लुक्, ततस्तदपत्ये ऽणेव भवति । 'वृषे वाच्यइति' । वृषो बीजाश्वः, तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणोर्थे ढको बाध्यते, तेनापत्ये ऽणेव भवति । 'वाडव इति' । चतुष्पाल्लक्षणो ढञपि न भवति, अचतुष्पाद्वाचित्वात् । 'अण् कुञ्चेति' । वृषइति नापेक्ष्यते, ऽपत्यएवायं विधिः, ढकोपवादः, क्रुञ्चा च कोकिला च समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् ॥

"द्व्यचः" ॥ 'तन्नामिकाणोपवाद इति' । अन्यत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

"शुभ्रादिभ्यश्च" ॥ 'यथायोगमित्यादि' । तत्रादन्तेष्विञोपवादः, शलाकादिषु तन्नामिकाणः, विधवाशब्दात्तु क्षुद्रालक्षणस्य द्रकः, चतुष्पाद्वाचिषु चतुष्पाल्लक्षणस्य ढञो, गोधाशब्दाद्गोधाया द्रकः, वचनात्सोपि भवति, क्व चिदौत्सर्गिकस्याणः । 'पाण्डवेय इति' । ढे लोपेकद्र्वा इति लोपो न भवति, कद्रूपर्युदासेन स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्, पाण्डवशब्दाद्वा प्रत्ययः । 'लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठइति' । लाक्षणेयो भवति वासिष्ठश्चेत् लाक्षणिरन्यः, श्यामेयो वासिष्ठः श्यामायनोन्यः, अश्वादित्वात्फञ् ॥

"कुलटाया वा" 'कुलान्यटतीति कुलटेति'। मूलविभुजादिषु दर्शनात्कः प्रत्ययः, पचाद्यच् तु न लभ्यते, अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेत्यण् प्रसङ्गात्। 'या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्तीति'। एकत्र कुले प्रविष्टा स्वैरिणी या कुलान्तरमटति सा दुःशीला कुलटेत्यर्थः। 'क्षुद्राभ्यो वेति परत्वादिति'। क्षुद्रा अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च, या पुनर्भिक्षालिप्सया सुशीलापि कुलान्यटति तस्या इह ग्रहणम्॥

"चटकाया ऐरक्" ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुल्लिङ्गाच्च प्रसज्यतइत्याह। 'चटकाच्चेति वक्तव्यमिति'। एवं च पुल्लिङ्गनिर्देश एव कर्त्तव्यः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि भविष्यति, तथा तु न कृतमित्येव। 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्य इति'। 'चटकाया अपत्यमिति'। चटकस्यापीति द्रष्टव्यम्। 'चटकेति'। लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि कृते पुनरजादिलक्षणष्टाप् कर्त्तव्यः॥

"आरगुदीचाम्" ॥ 'रका सिद्धत्वादिति'। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्या इत्यवग्रहेपि नास्ति विशेषः। 'ज्ञापकार्थं त्विति'। भावप्रधानो ज्ञापकशब्दः, ज्ञापनार्थमिति वा पाठम्। 'जाडारः पाण्डार इति'। ह्रस्वान्तादयं प्रत्यय इति रका नास्ति सिद्धिः॥

"क्षुद्राभ्यो वा" ॥ 'अङ्गहीना इति' 'काणादयः शीलहीना इति'। अनियतपुंस्का दासीप्रभृतयः॥

"ढकि लोपः" ॥ 'कथं पुनरित्यादि'। ढग्विधौ टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तानां ग्रहणाच्छुभ्रादिष्वस्यापाठात् प्रश्नः। 'एतदेवेत्यादि'। नह्यसतो निमित्तभावः सम्भवति॥

"मातृष्वसुश्च" ॥ 'पितृष्वसुरित्येतदपेक्ष्यतइति'। चकारेणानुकृष्यतइत्यर्थः। तदनुवृत्तौ योर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति। 'पितृष्वसुर्यदुक्तमिति'। किं पुनस्तदित्याह। 'छण् प्रत्ययो ढकि लोपश्चेति'। तेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ढकि लोप एव प्राप्नोति न तु छणिति न चोदनीयमिति भावः॥

"चतुष्पाद्भ्यो ढञ्" ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाद्वचनोऽस्ति, दृश्यते हि कमण्डलुपद आदधीतेति । जम्बुः शृगालः ॥

"गृष्ट्यादिभ्यश्च" ॥ 'अणादीनामिति' । आदिशब्देन ठकः, बहुवचनं तु प्रकृतिभेदेन तयोरेव बहुत्वात् तत्राजवस्तिमित्रयुशब्दयोरणोपवादः, शेषाणामितश्चानिञ इति ढकः । 'गृष्टिशब्दो य इति' । सकृत्प्रसूता स्त्री सर्वैव गृष्टिर्न धेन्वादिश्चतुष्पादेवेति भावः । अपर आह । सकृत्प्रसूतत्वसाधर्म्याच्चतुष्पदीष्वपि गौणो गृष्टिशब्द इति ॥

"राजश्वशुराद्यत्" ॥ 'क्षत्रियजातिश्चेदिति' । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन क्षत्रियजातिश्चेद्गम्येतेत्यर्थः । 'राजन्य इति' । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । 'राजनोऽन्य इति' । स पुनर्वैश्याशूद्रयोरुत्पन्नः, अचिति प्रकृति भावः ॥

"क्षत्राद्घः" ॥ 'घप्रत्ययो भवतीति' । घशब्द एव न तरप्तमपौ, अन्यथा सर्वत्रैव प्रत्ययविधौ घ इति तरप्तमपोर्ग्रहणात्प्रत्ययादेर्घकारस्येयादेशवचनमनुपपन्नं स्यात्, न च तुयाद्घन्, घच्छौ चेति घन्घचावकाशौ, तत्रापि सञ्ज्ञाशब्दः सानुबन्ध उपात्तः । अनुबन्धस्तु संज्ञार्थ इति सम्भवात् ङमुण्नित्यमितिवत् । किमिदभ्यां वो घ इत्यत्रापि तरप्तमपोरेवादेशत्वं विज्ञायेत । 'अयमपि जातिशब्द एवेति' । राजन्यजात्यभिधाने घो भवति, वैश्याशूद्रयोरुत्पादिते तु इञेवेत्यर्थः ॥

"कुलात्खः" ॥ 'उत्तरसूत्रइत्यादि' । पूर्वपदप्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनमाढ्यकुलादेर्मा भूदिति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवाढ्यकुलादेर्न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो नायं प्रतिषेधः कुलशब्दे प्रवर्त्ततइति, तेनात्र तावत्तदन्तस्य ग्रहणं येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वरूपमित्यनुवृत्तेः केवलस्यापि ग्रहणं सामान्यापेक्षं च ज्ञापकं प्रातिपदिकग्रुतिमती परिभाषा कुलशब्दे न प्रवर्तते इति तेन व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्या अप्यप्रवृत्तिः 'कुलीन इति, उत्तरसूत्रे ऽन्यतरस्यांग्रहणात्केवलादप्यनेन खो भवति, प्रशस्तो वंशः कुलं, तस्यापत्यं तत्प्रभवस्यापत्यमित्यर्थः ॥

"अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" ॥ ननु च पूर्वपदशब्दः समासावयवे रूढो न तस्य कुलशब्दे प्रसङ्ग इत्यत आह । 'समाससम्बन्धिन इत्यादि' । समाससम्बन्धिपूर्वपदं कुलशब्दस्यापि कथं चित्सम्बन्धि भवति द्वयोरप्येकसमासावयवत्वात्, अवस्थावचनस्तु[1] नैवात्र शङ्कनीयः, पूर्वपदशब्दस्य समासावयवे रूढत्वात्, तेन देवदत्तः कुलीन इत्यादौ वाक्ये प्रतिषेधशङ्का न कार्या । 'बहुच्पूर्वादपीति' । अपूर्वादित्युच्यमाने बहुकुलशब्दो बहुचा सपूर्व इति ततः प्रत्ययो न स्यात् । किं च देवदत्तः कुलीन इत्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्तस्माद्रूढिपरिग्रहार्थमपि पदग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

"व्यन्सपत्ने" ॥ ननु च नित्यं सपत्न्यादिष्विति सपत्नीशब्द एव स्त्रीलिङ्गो व्युत्पादितस्तत्कथं पुल्लिङ्गस्य प्रयोगस्तत्राह । 'सपत्नशब्द इत्यादि' । 'इवार्थ इति' । सादृश्ये, यथा पत्नी दुःखहेतुस्तथा शत्रुरपीत्येतत्सादृश्यम् । 'समुदायेन चेदिति' । एतेन समुदायार्थः सपत्नो न प्रकृत्यर्थो नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अनर्थकावेवात्र प्रकृतिप्रत्ययाविति दर्शयति, अथानुवृत्तस्यापत्यस्य विशेषणमेव सपत्नः कस्मान्न भवति, तत्राह । 'अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति' । एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति । 'पाप्मना भ्रातृव्येणेति' । नहि पाप्मा भ्रातुष्पुत्रो भवति, अतः सपत्नमात्रे भ्रातृव्यशब्दस्य दर्शनादपत्यार्थोऽत्र नास्ति, किं च योपि सपत्नो भ्रातुरपत्यं सम्भवति सोप्याद्युदात्ताद्भ्रातृव्यशब्दात्सपत्नरूपेणैव प्रतीयते नापत्यरूपेण, तथा च भ्रातृव्यो भ्रातृव्य इति सह प्रयोगोपि व्यन्व्यदन्तयोर्भवति, अतः सुष्ठूक्तमपत्यार्थो नास्त्येवेति ॥

"रेवत्यादिभ्यष्ठक्" ॥ 'ढगादीनामपवाद इति' । तत्र रेवतीशब्दो ङीषन्तः, अश्वमणिद्वारशब्दोपपदात्पालयतेः कर्मण्यणि ङीप्, तेषु[2] ठक् प्राप्तः, वञ्चु प्रलम्भने, अस्माद्वृकोपपदात्कर्त्तर्युपमान इति णिनिः, अस्मादण् प्राप्तः वृककर्णदण्डोपपदाद्ग्रहेः कर्मण्यण्, कुक्कुटस्येवाक्षिणी यस्य स कुक्कुटाक्षः, एष्विञ् प्राप्तः ॥

१ पूर्वशब्द इति २ पु० पाठः । २ चतुर्ष्वित्यधिकं २ पुस्तके ।

"गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च" ॥ पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्याह । 'अपत्यं पौत्रेति' । लौकिकस्य त्वपत्यमात्रस्य ग्रहणं न भवति, यदि स्यात्तत् स्त्रिया इत्येव ब्रूयात्तच्छब्देन प्रकृतस्यापत्यस्य परामर्शादेव तदर्थलाभात् । 'गार्गे इति' । गार्गीशब्दो यञश्चेति ङीबन्तः, तस्य भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावेन पुंशब्दस्यातिदेशात् गार्ग्यशब्दाद्गोत्रस्त्र्यभिधायिनः प्रत्ययः, यस्येति च आपत्यस्य च तद्धितेनातीत्यल्लोपयलोपौ । 'ग्लौचुकायन इति' । ग्लुचुकस्यापत्यं प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्, तस्य पुंवद्भावेन निवृत्तिः, ततः प्रत्ययः, णस्य णित्करणमत्र वृद्ध्यर्थं, गार्ग्यादौ प्रकृतेरेव वृद्धत्वात्, इह तु वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री, वतण्डाच्च लुक्, स्त्रियां वतण्डी, तस्या अपत्यं वातण्डो जाल्म इति पुंवद्भावेन ङीनि निवृत्ते लुक् स्त्रियामित्यस्य गोत्रे लुगचीति प्रतिषेधाद्वातण्ड्यशब्दादेव प्रत्ययः, इह च गार्ग्या अपत्यं स्त्री गार्गी सा भार्या यस्य गार्गीभार्य इति जातेश्चेत्येव पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धिः, गोत्रं च चरणैः सहेत्यपत्यमात्रं गृह्यते, तेन वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्रयोजनं, किं च गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः, अस्त्रियामिति युवसञ्ज्ञाया निषेधाद्गोत्रसञ्ज्ञैवावतिष्ठते, तत्रैको गोत्रइति नियमाच्चैत्र गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययः सम्भवति, तेन नास्ति गार्गी नतरां गार्गीभार्यः । अपर आह । अस्ति गार्गी, कथं गार्ग्या अपत्यं या स्त्री न सा युवतिर्नापि गोत्रं, नहि सा गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसञ्ज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्रइति नियमाभावः, ततश्च णस्य भावादस्ति गार्गीति, ये तु नास्ति गार्गीत्याहुस्ते मन्यन्ते मातृवंशः पितृवंशश्च द्वावपि वंशौ प्रतीयमपत्यं भवति अपातहेतुत्वात्, ततश्च गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा गर्गस्यापत्यं भवत्येव, पौत्रप्रभृति[१]ग्रहणं च व्यवहितापत्योपलक्षणं, तेन गर्गापेक्षया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्रइति नियमात्प्रत्ययान्तराभाव इति, वृत्तौ तु क्व चित्पठ्यते गोत्राद्यूनीति यूनि प्रत्ययो भवतीति, तदप्यस्मिन्नेव पक्षे युक्तमिति । 'गार्ग्या अपत्यं

१ अपत्येत्यधिकं २ पु० ।

पुमान्युवा भवति गार्ग्यायणो माणवक इति' । मातामहादेरुपलक्षणार्थोयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा ॥

"वृद्धाट्टक् सौवीरेषु बहुलम्" ॥ अत्र वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वृद्धं गृह्यते न त्वपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरपरिभाषितमुत्तरसूत्रे हि वक्ष्यति फिञो ग्रहणं न फिनः, वृद्धाधिकारादिति । 'सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणमिति' । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्गोत्रप्रत्ययान्ता या प्रकृतिस्तस्या विशेषणमित्यर्थः । 'वृद्धात्सौवीरगोत्रादिति' । इदमपि पारिभाषिकस्यैव वृद्धस्य ग्रहणे घटते ऽन्यथा सौवीरेषु यद्वृद्धं तस्मादिति वक्तव्यम् । 'भागवित्तायन इति' । यञिञोश्चेति फक् तृणबिन्दोरपत्यमिति औत्सर्गिकोण् तार्णबिन्दवः, ततष्ठक्, पूर्वठक्ग्रहणं येन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह ग्रहणम् । 'भागपूर्वपदोविर्त्तिरिति' । वित्त्यन्त इत्यर्थः । भागवित्तिशब्दइति यावत् । 'गोत्राद्बहुलं तत इति' । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गोत्रवचनात्प्रातिपदिकाद्बहुलं यष्ठगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्तिप्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव भवति नान्येभ्य इति परिगणनश्लोकार्थः । ननु गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते यच्च सौवीरगोत्रवृत्तिप्रातिपदिकं तद्वृद्धमेव तत्किमर्थं वृद्धग्रहणमत आह । 'वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थमिति' । तद्धि गोत्रग्रहणं स्त्रिया विशेषणमतस्तदनुवृत्तौ स्त्रीग्रहणमप्यनुवर्त्तेत, वृद्धग्रहणसामर्थ्यात्तु गोत्रग्रहणमेवानुवर्त्तते न स्त्रीग्रहणमिति व्याचक्षते, अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमित्यस्य तु वृद्धस्य ग्रहणे ऽसमञ्जसोयं ग्रन्थः स्यात् । 'औपगविरिति' । ननु च परिगणनादेवात्र न भविष्यति, तच्च । नहि सूत्रकारोर्वाचीनपरिगणनाश्रयेणातिप्रसङ्गनिवारणं मन्यते, वाग्रहणएव कर्त्तव्ये यद्बहुलग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । 'बहुलग्रहणमित्यादि' । वैचित्र्यमेव दर्शयति । 'गोत्रास्त्रिया इत्यारभ्येति' । तत्रान्त्यः सौवीरगोत्रएवेत्ययमेवार्थो यत्नसाध्यः ॥

"फेश्छ च" ॥ 'यमुन्दश्चेत्यादि' । अत्र वार्ष्यायणीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्द्देशः । 'फिञ इति' । फिञन्ता इत्यर्थः । 'स्मृतादिति' ।

एते त्रयः फिञन्ताः प्रकृतयः स्मृता इत्यर्थः । 'सौवीरेषु च कुत्सायामिति'। पुनश्चकारो वृत्तभङ्गभयान्न पठितः । बहुलग्रहणात्सिद्धोयमर्थः पूर्वं वृत्तिकृता दर्शित इदानीं तु श्लोकवार्त्तिककारेणेत्यपौनरुक्त्यं, सुयामशब्दोपि तिकादिः, वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिः, अयमपि तिकादिरेव, तृगुकोसलमीरच्छागवृषाणां युड्वादिष्टस्येति वचनाद् आयनादेशे कृते युडागमः ॥

"फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ" ॥ 'तेन यथासंख्यमिह न भवतीति'। एवं च कृत्वा णस्य णित्करणमर्थवद्भवति, तद्धि मिमतशब्दे वृद्ध्यर्थं, यथासंख्ये तु फाण्टाहृतेर्वृद्धत्वाण्णित्करणमनर्थकं स्यात्, इह तु फाण्टाहृताभार्य इति गार्गीभार्य इतिवत्पुंवद्भावप्रतिषेधादिकं द्रष्टव्यं, यथा तु वार्त्तिकं तथा यथासंख्यमत्रेष्यते यथाह, फाण्टाहृतेर्णस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्, प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु, उक्तं वेति ॥

"कुर्वादिभ्यो ण्यः" ॥ ननु च कुरुनादिभ्यो ण्यं इत्येव कुरुशब्दाण्ण्यः सिद्धः किमर्थमिह पठ्यते ऽत आह । 'कुरुशब्दादपरोपीति'। सत्यमपरोपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति, स तु क्षत्रियादित्यनेनार्थभेदमाह, तद्राजसञ्ज्ञक इत्यनेन रूपभेदमाह । 'तिकादिषु पाठादिति'। कुरुकौरव्यशब्दौ द्वावपि पठ्येते। 'कारिणस्तु रथका'रादिति'। कारिणः शिल्पिनः, रथकारजातिस्तु शिल्पिवृत्तिर्न भवतीति मन्यते । 'तस्य पुंवद्भावो न भवतीति'। भस्याढे तद्धितइति विधीयमानः, यदि हि स्याचस्तद्धितइति टिलोपः स्यात्, कस्मान्न भवतीत्याह । 'स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यादिति'। पुल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि सिद्धः प्रत्ययः पुल्लिङ्गात्त्वनभिधानाच भविष्यतीति भावः । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति गणवाक्यं व्याचष्टे । 'वामरथशब्द इत्यादि'। तस्येति प्रकरणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । 'कण्वादिवदिति'। केवलानां तेषां कस्य चित्कार्यस्याविधानाद्यञन्तानां कण्वादीनां यत्कार्यं तस्यातिदेशः । 'लुगादिकमिति'। कण्वादिषु यञन्तेषु दृष्टमात्रस्य कार्यस्यातिदेशो न तु कण्वादित्वप्रयुक्तस्य, अत एव स्वरवर्जमित्याह,

---

१ शब्दादित्यधिकं मुद्रितमूलपुस्तके ।

तेन लुगादिकमप्यतिदिश्यते न तु कण्वादिभ्यो गोत्रइत्येव प्रत्ययविधिः। 'वामरथ इति' यञञोश्चेति बहुषु लुक्, यञश्च प्राचां ष्फ तद्धितः, यूनि यञिञोश्चेति फक्, शैषिकेष्वर्थेषु छे प्राप्ते कण्वादिभ्यो गोत्रे सङ्घाङ्कलक्षणेष्विति चाण् भवति। 'सम्राजः क्षत्रियइति'। सम्राजोपत्यं साम्राज्यो भवति, क्षत्रियश्चेत्, साम्राजोन्यः॥

"सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च"॥ लक्षणेति स्वरूपग्रहणमित्याह। 'लक्षणशब्दादिति'। कारीत्यर्थग्रहणमित्याह। 'कारिवचनेभ्यश्चेति'। साधु कुर्वन्तीति कारिणः शिल्पिनः। 'नापित्य इति'। प्राचां मते ण्य उदाहृतः, उदीचां तु मते परत्वादुदीचां वृद्धादिति फिञेव भवति नापितायनिरिति॥

"उदीचामिञ्"॥ 'तात्त्व इति'। सपूर्वेहन्धृतराज्ञामणीत्यल्लोपः। 'ताक्षण्य इति'। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। इह सेनान्तलक्षणकारिभ्यो वेति वक्तव्यं, नार्थानेनेञ्वचनेन,नापि शिवादिषु तक्षन्शब्दस्य पाठेन ण्ये हि विकल्पिते यो यतः प्राप्नोति स ततो भवतीति तक्ष्णः प्राग्दीव्यतोण् अन्येभ्यश्चात इञ् भविष्यति, नैवं शक्यम्। एवं हि जातसेनादिभ्य ऋष्यादिलक्षणोण् प्राप्नोति॥

"तिकादिभ्यः फिञ्"॥ 'क्षत्रियवचन इति'। यः कुरुनादिभ्यो ण्य इति व्युत्पादितः। 'औरशशब्देनेति'। उरसा शेते उरशः क्षत्रियः, पृषोदरादित्वाद्रूपं, तस्यापत्यं जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्यञ्, किं पुनरेवं प्रयत्नेन क्षत्रियवचनस्य ग्रहणं व्याख्यायतइत्यत्राह। 'तथा चेति'। 'उदाहृतमिति'। पूर्वैरपि वृत्तिकारैरित्यर्थः। तिकोतेरिगुपधात्कः, तिकः, किं तवास्तीति प्रवर्त्तते कितवः पृषोदरादिः, सम्पूर्वाज्जानातेरातश्चोपसर्गइति कः, स्त्रियां टाप्, सञ्ज्ञा, बालैर्बद्धा शिखास्य स बालशिखः, द्वौ शब्दावित्यन्ये, बलतेर्णजन्तादच् बालः, तस्य बालायनिः शिखाशब्देन तद्वान् लक्ष्यते, शैखायनिः, उरशशब्दो व्युत्पादितः, शट कुत्सायां पचाद्यच् ततो गर्गादित्वाद्यञ् शाट्यः, ततो यूनि फिञ्, सिन्धुशब्दाद्वृञ्मगधेत्यण्, सैन्धवः, अत्रापि यूनि फिञ् यममुनत्तीति यमुन्दः, शकन्ध्वादिः, प्रशस्तं

रूपमस्यास्ति रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्, रूप्यः, ग्रामे भवो ग्राम्यः, नील वर्णे, इगुपधात्कः नीलः, अम् रोगे, औणादिक इत्रः, अमित्रः, गोकाद्यो गर्गादियञन्तः, क्रयोरः, कुरुः, देवस्येव रथो ऽस्य देवरथः, तिले तिलः, तितिलः, पृषोदरादिः, ततो मत्वर्थीय इन्, तितिलिनो ऽपत्यमौत्सर्गिकोऽण्, नस्तद्धितइति टिलोपः, तैतिलः, औरशशब्दो व्युत्पादितः, कुर्वादिभ्यो ण्यः, कौरव्यः, भूरि अस्यास्ति भूरिको व्रीह्यादिः, तस्येव पक्षे कपिलकादित्वाल्लत्वं भूलिकः, ताभ्यामत इञ्, भौरिकिः भौलिकिः, चुप मन्दायां गतौ, ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चौपयतः, एवं चैनयतः, विट परप्रेष्ये, ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चैटयतः, शीकृ सेचने, णिजादि पूर्ववत्, शैकयतः, चितमाचष्टे चितयन्, तस्यापत्यं चैतयतः, ध्वजोस्यास्ति ध्वजवान्, तस्यापत्यं ध्वाजवतः, द्वौ शब्दावित्यन्ये, ध्वज गतौ ण्यन्तात्पचाद्यच्, ध्वाजः, वनोतेस्तः, वतः, चदि आह्लादने, ततो रमस् चन्द्रमाः, तस्यापत्यं चान्द्रमसायनिर्बुधः, शोभतेसौ शुभः, इगुपधात्कः, गमेर्गन्, गङ्गा,वृञ एण्यः वरेण्यः, सर्वधातुभ्यो मनिन्, यानं यामा, शोभनं यामास्य सुयामा, आरदो नाम जनपदः ततोपत्ये जनपदशब्दादित्यञ्, आरदः, वह्यं करणं, वह्यमेव वह्यका निपातनादित्वाभावः, खलाय हिता खल्या, खलयवेति यत्, वृषु सेचने इगुपधात्कः वृषः, लोमानि कामयति लोमका, उदकमिच्छत्यात्मन उदन्यः, अशनायोदन्यधनायेत्युदकस्योदन्भावः, ततः पचाद्यच्, यञयोगाद्यञः, एते तिकादयः ॥

"कौसल्यकार्मार्याभ्यां च" ॥ कोसलशब्दाद्वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्, कर्मारशब्दात्कारिलक्षणो ण्यः, एतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामपाकरोति । 'परमप्रकृतेरेवेति' । कथं तर्हि विकृतं प्रकृतिरूपं श्रूयते तत्राह । 'प्रत्ययसंयोगेन त्विति' । न चेयं स्वमनीषिकेत्याह । 'तथा चेति' । 'युड्वादिष्टस्येति' । पूर्वान्तकरणे दागव्यायनिः, ओर्गुणो न स्यात्, अतः परादिकरणम् । 'आदिष्टस्येति' । कृतायनादेशस्येत्यर्थः । एतस्मिन्ननुच्यमाने ऽनवकाशत्वाद्युटि कृते ऽनादित्वादायनादेशो न स्यात् ॥

"अणो द्व्यचः" ॥ 'कार्त्रायणिरिति'। कर्त्तुरपत्यमित्यण्, कार्त्रः, ततो यूनि फिञ्, तस्याण्ब्राह्मणगोत्रादिति लुङ् भवति, विधानसामर्थ्यात्, अपर आह । कर्त्तृशब्दात्रः कार्त्रः, तस्यापत्यमित्यादावगोत्रे चरितार्थं वचनमिति । अपर आह, अपत्यग्रहणमावर्तते तत्रैकेनाण् विशेष्यते, अपरेण प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते, ततश्चापत्यस्यैवाणो ग्रहणादस्त्येव वचनसामर्थ्यमिति ॥

"उदीचां वृद्धादगोत्रात्" ॥ 'कारिशब्दादपीति'। कारिलक्षणस्योदीचामिञोऽवकाशस्तान्तुवायिः, फिञोऽवकाशः आम्रगुप्तायनिः, नापितादुभयप्रसङ्गे फिञ् भवति । 'याज्ञदत्तिरिति'। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या, पक्षे याज्ञदत्तायनिरिति भवत्येव ॥

"वा किनादीनां कुक् च" ॥ 'यदिह वृद्धगोत्रमिति'। वाकिनगारेधकाकल्येते त्रयः, वचनं वाकः सोऽस्यास्ति वाकिनः, बर्हिणवदुपपाद्यः, अगारे एधते गारेधः पृषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्ध्वादित्वात्पररूपं, कायतेः काकः, अन्येषामपीति कः, कर्कटस्यापत्यं कार्कट्यः, गर्गादिः, कुर्वादिर्वा,लन्धयतेर्लङ्का, अस्मादेव निपातनाद् घस्य कादेशः, वर्मचर्मशब्दौ व्रीह्यादी । 'इञाद्यपवाद इति'। वर्मिचर्मिणोरण् प्राप्तः, लङ्काशब्दाद्व्यच इति ठक् प्राप्तः, यञन्ताद्यञिञोश्चेति फक्, शेषेभ्य इञ् प्राप्तः, वर्मिचर्मिणोर्नलोपश्चेति कुकि कृते प्रातिपदिकस्यानकारान्तत्वाच्चलोपो न प्राप्नोतीति विधीयते, यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियते आयनादेशो न स्यात् फस्यानादित्वात्, यदा च लिङ्गविशिष्टपरिभाषयावर्मिणीचर्मिणीशब्दाभ्यां प्रत्ययो भवति तदा भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावो न स्यात् ॥

"पुत्रान्तादन्यतरस्याम्" ॥ 'पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्ध इति'। तेनासाविह विधीयते, कथं तर्हि पञ्चम्या निर्देश इत्याह । 'पुत्रान्तादित्यादि'॥

"प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलम्" ॥ 'विकल्पार्थ इति'। विकल्पप्रयोजनं तत्राचार्योपादानं मतान्तरे प्रत्ययस्याभावं द्योतयति, बहुल-

ग्रहणं तु क्व चित्प्रकृत्यादिकम्, अन्यतरस्यांशब्दस्तु विकल्पमेव, तेषामेके नैव सिद्ध्यतीति प्रकरणाद्विकल्प इति गम्यते, किमर्थं तर्हि सर्वेषां ग्रहणं तत्राह । 'तत्रेति' । 'बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थमिति' । पारिशेष्यादन्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति, वैचित्र्यमेव दर्शयति । 'क्व चिदिति' ॥

"मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च" ॥ 'तथा चेति' । अपत्यार्थे तु सति यञञोश्चेति बहुषु लुक् प्रसज्येत, लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणात् । 'अपत्ये कुत्सितइति' । णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात् न च न दण्डमाणवान्तेवासिष्विति णत्वसिद्धिः, अर्थविशेषस्यानिश्चयाद् अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं, विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च कुत्सितत्वम् ॥

"अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" ॥ 'तद्गोत्रसंज्ञं भवतीति' । अपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं युक्ता न सञ्ज्ञेति चेत्, न, लिङ्गवती परिभाषा भवति यथा इको गुणवृद्धी इति, विध्यन्तरशेषभूता वा, यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति, न चेयं तथा, किं च वृद्ध्यादयोपि सर्वार्थप्रत्यायनयोग्याः सञ्ज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेदेन नियम्यन्ते, अथ च ताः सञ्ज्ञास्तथेयमपि भविष्यति, उक्तं च ।

व्यवहाराय नियमः सञ्ज्ञानां सञ्ज्ञिनि क्व चित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
वृद्ध्यादीनां च शास्त्रे ऽस्मिञ् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

इति । यदि पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसञ्ज्ञा क्रियते गर्गस्यापि प्राप्नोति सोपि कं चित्प्रति पौत्रो भवत्येव, तत्र को दोषः, गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, गार्ग्यादेव तु यूनीष्यते, नैष दोषः । इहापत्यग्रहणं न कर्त्तव्यं, पौत्रस्यापत्यत्वात्तत्प्रभृतेरपत्यस्यैव ग्रहणं सिद्धं, तत् क्रियते ऽपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्याद्वस्तुतो ऽपत्यस्य मा भूदित्येवमर्थमतोपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यति, ननु वासत्यप्यपत्यग्रहणे पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्य सञ्ज्ञाया विज्ञानात्तेन रूपेणाप्रतिभा-

समानस्य गर्गस्य न भविष्यतीति किमपत्यग्रहणेन, यद्येवमौपगवेऽपि न स्यात् सोऽपि ह्यपत्यरूपेण प्रतिभासते न तु पौत्रप्रभृतिरूपेण, अपत्यमात्रे प्रत्ययविधानाद् गार्ग्यादेरेव तु स्याद् यत्र गोत्र एव प्रत्ययः, कुतश्चायमर्थो लभ्यते पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्येति, तद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेत् सर्वस्यापि यत्किंचित्प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतित्वाव्यभिचारात् पौत्रप्रभृतिग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तद्ग्रहणसामर्थ्यादयमर्थो लभ्यत इति, तत्र, सञ्ज्ञिनिर्देशार्थत्वादचेतनव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च, गोत्रमित्येतावति ह्युक्ते कस्य सञ्ज्ञा स्यात्, रथादीनां च वस्तुतोऽपि पौत्रप्रभृतित्वं नास्ति, अतो वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गस्य मा भूदपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यादित्येवमर्थं त्वपत्यग्रहणं कर्तव्यं, सम्बन्धिशब्दत्वाच्च पौत्रप्रभृत्यपत्यशब्दयोर्यं प्रति पौत्रप्रभृतित्वमपत्यत्वं च तमेव प्रति गोत्रसंज्ञा विज्ञायते, तेनाङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे न भवति गर्गादिभ्यो यञ्, तदेतत्सर्वमुक्तम्। 'सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि', 'यस्य यदपत्यमिति'। प्रतिभासत इति भावः। तदयमत्र सूत्रार्थः, वस्तुतः पौत्रप्रभृतिरपत्यरूपेण प्रतिभासमानोऽर्थो यं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासते यं च प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतिस्तं प्रति गोत्रसञ्ज्ञ इति। 'अपत्यमिति व्यपदेशायेति'। सञ्ज्ञिन इति शेषः। अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य सञ्ज्ञिनो व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। इह कस्मान्न भवति गर्गापत्यस्य तृतीयादेरपत्यमिति, अत्र हि गर्गापत्यशब्देन गर्गं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गं प्रति गोत्रसञ्ज्ञायां सत्यां गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्ये गोत्राद्यूनीति गर्गापत्यशब्दात्प्रत्ययः प्राप्नोति, नैष दोषः। सञ्ज्ञाप्रकरण एवास्मिन्कर्तव्ये ऽपत्यप्रत्ययेषु विधीयमानेषु मध्ये सञ्ज्ञाकरणं प्रत्ययवाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहार्थं, यदिदं तस्यापत्यमित्यारभ्य प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमपत्यं तद्गोत्रसञ्ज्ञमिति, तेनापत्यशब्देन प्रतिभासमानस्यापत्यस्य सञ्ज्ञा न भविष्यति। ननु च ते तद्राजा इत्यत्र तच्छब्देनाञादीनामेव परिग्रहो यथा स्यात्पूर्वेषां मा भूदिति मध्ये सञ्ज्ञाकरणं स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादञादयस्तद्राजा इत्येव ब्रूयात्तस्मादुक्तमेव साक्षात्प्रयोजनमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञाकरणस्य, स्थिते त्वेवमुक्तमपि

प्रयोजनं भवत्येव, अत एव तत्र वक्ष्यति गोत्रयुवसञ्ज्ञा काण्डेन व्यवहितत्वादिति ॥

"जीवति तु वंश्ये युवा" ॥ 'अभिजनप्रबन्धो वंश इति'। अभिजनाः पित्रादयः,अभिजायन्ते येभ्यः पुत्रादय इति कृत्वा, प्रबन्धः, सन्तानः। 'तत्र भवो वंश्य इति'। । दिगादित्वाद्यत्, पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति षष्ठीसमासः, यद्यत्रापि पूर्ववत्पौत्रप्रभृतीत्येतत्सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयेत् तृतीयस्यापि जीवद्वंश्यस्य युवसञ्ज्ञा स्यात्, तत्र को दोषः, युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञाया बाधितत्वाद्गर्गादिभ्यो यञ् स्यान्न कश्चिदपत्यप्रत्ययः, किं कारणं, गोत्रादेव यूनीति नियमात्, नानन्तरान्न मूलप्रकृतेस्तस्माद्वाक्येनैवाभिधानं प्राप्नोति गर्गस्यापत्यं गार्गेरपत्यमिति, एतेनोपमोस्तृतीयो जीवद्वंश्यो व्याख्यातः, तस्माद्वैयधिकरण्येन विशेषणमित्याह। 'पौत्रप्रभृतीति'। 'षष्ठी विपरिणम्यतइति'। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। 'तुशब्दोवधारणार्थ इति'। अनेकार्थत्वान्निपातानां भिन्नक्रमो युवशब्दानन्तरं द्रष्टव्य इत्याह। 'युवैव भवति न गोत्रमिति'। असत्यवधारणे एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानामिव गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात्, अस्तु को दोषः, यस्कस्यापत्यं गोत्रं शिवादिभ्यो ऽण्, तदन्ताद्यून्यणो द्व्यच इति फिञ्। वृद्धौ यस्येति लोपे कृते यास्कायनिरिति। बहुषु यस्कादिभ्यो गोत्रइति फिञो लुक् प्रसज्येत एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा,द्यस्कादिभ्योनन्तरस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुगुच्यते, न चात्रानन्तरः फिञ्, शिवाद्यणो यस्येति लोपः, तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्य,स्कादिभ्यो विहितस्येति वा विज्ञास्यते, इह च कण्वस्यापत्यं काण्व्यः, तस्यापत्यं युवा काण्व्यायनस्तस्यच्छात्राः काण्वायनीया इति, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् न भवति, कण्वादिभ्यः परो योऽनन्तरो यो वा तेभ्यो गोत्रे विहितस्तदन्तादित्याश्रयणात्, इह च औपगवस्यापत्यमौपगविरिति गोत्राद्यूनीति प्रतिपदविधानादेको गोत्रइति नियमो बाधिष्यते, यदि बाध्यते औपगवेर्यूनोपत्यमिति चतुर्थस्य यूनो गोत्रत्वात्पञ्चमे यूनि फक् प्राप्नोति, नैष दोषः, पञ्चमे

यूनि विवक्षिते उत्पन्नस्येञो यूनि लुगिति लुकि कृते औपगवशब्दादणन्तात्पुनरपीञेव भविष्यति, इह तर्हि दाक्षेरपत्यं दाक्षायणस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायां फक्फिञोरन्यतरस्यामिति फको लुगभावपक्षे तदन्तादिञ् प्राप्नोति, किं च औपगवेरपत्यमित्यत्रापि लुप्ते ऽपीञि प्रत्ययलक्षणेन फक् प्राप्नोति, एवं तर्हि गोत्राद्यूनीत्यत्र एकग्रहणमनुवर्तिष्यते तेनानेकः प्रत्ययो न भविष्यति, यस्तर्हि गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् सोत्रीणां यूनां छात्रा इत्यादौ प्राप्नोति, यूनोपि गोत्रत्वात्, प्राप्नोतु तं बाधित्वा परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यति, नैवं शक्यं, फक्फिञोर्हि दोषः स्यात्, शालङ्केरपत्यं शालङ्किः, पैलादिषु पाठादिञ् शलङ्कादेशश्च, ततः शालङ्केरपत्यं युवा यञिञोश्चेति फक्, पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः शालङ्क्यनश्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां गोत्रे लुगचीति पैलादिषु लुकः प्रतिषेधे सति यूनि लुगिति लुकि नित्ये प्राप्ते फक्फिञोरन्यतरस्यामिति पक्षे फकः श्रवणप्रसङ्गः, असत्यां तु यूनो गोत्रसंज्ञायां गोत्रे लुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिषु लुग्भवत्येव, फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं तु विकल्पो यूनि लुगित्यस्यानन्तरस्य न तु पैलादिषु लुको व्यवहितस्यान्तरङ्गस्य, तत इञश्चेत्यण् शालङ्का इति भवति, तथा पीलाया अपत्यं, पीलाया वेत्यण्, पैलः, तस्यापत्यं युवा, अणो द्व्यच इति फिञ्, तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति ॥

"भ्रातरि च ज्यायसि" ॥ 'कनीयान् भ्रातेति'। भ्रातृज्यायःशब्दयोः संबन्धिशब्दत्वादयमर्थो लभ्यते। 'अकारणत्वादिति'। यः साक्षात्परम्परया वा कारणं भवति स लोके वंश्य इत्युच्यते। 'गार्ग्ये जीवतीति'। ज्यायसि भ्रातरि जीवतीत्यर्थः। एवं वात्स्यायनादावपि द्रष्टव्यम् ॥

"वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति" ॥ 'सप्तमपुरुषावधय इति'। आत्मनः प्रभृति पित्रादिषु पुत्रादिषु वा गण्यमानेषु सप्तमपुरुषोऽवधिर्येषां ते तथोक्ताः, प्रायेण तु पूरणप्रत्ययो न पठ्यते, सप्तपुरुषावधय इत्येव पठ्यते, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, समानः पिण्डो

येषामिति सपिण्डाः, निपातनात्सभावः । 'स्मर्यन्तइति' । तद्यथा 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत' इति, सप्तमे ऽतीते विनिवर्त्तत-इत्यर्थः । 'उभयत्रेति' । जनने मरणे वेत्यर्थः । 'एवमादिकायां क्रिया-यामिति' । आदिशब्देन 'दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत-' इत्यादिका क्रिया गृह्यते । 'जीवद्वेति' । वस्तुव्याख्यानमेतत्, सूत्रे तु जीवतीत्याख्यातपदं तच्चेदपत्यं जीवतीति, प्रथमार्थे वा शत्रन्तात्स-प्तमी व्याख्येया । 'तरनिर्द्देश इत्यादि' । असति तस्मिन्स्थविरशब्दाद्वयः-प्रकर्षमात्रं गम्येत, तरपा तु स्थानप्रकर्षो द्योत्यते, ततस्तदुपादानसाम-र्थ्यात्, यथा गोतरोऽश्वतर इत्यादावप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्यापि वाहदोहादेः प्रकृत्यर्थसंबन्धिनः प्रकर्षे तरब् भवति तथात्रापि, स्थानं पदं पितृत्वा-दिकम् । 'स्थानवयोन्यूने इति' । स्थानेन वयसा च न्यूने इत्यर्थः । ननु च ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेवोभयोः प्रकर्षो लभ्यते, प्रशस्यस्य श्रः, ज्य च, वृद्ध-स्य चेत्युभयोर्ज्य देशविधानात्, तत्र, नहि सकृत्प्रयुक्तः शब्दोनेकार्थमभि-धातुं समर्थः, एवमपि तरनिर्द्देशो न कर्त्तव्यः, ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेव स्थान-प्रकर्षलाभात्, एतदपि नास्ति, स्थविरइति विशेषणान्तरोपादाने सति ज्यायसीत्यस्यानुवृत्तेरेव दुर्ज्ञानत्वात् । 'जीवतीति किमिति' । श्रुतं प्रकृतं चोभयमधिकृत्य प्रश्नः । अत एवोभयोः प्रयोजनं दर्शयति । 'मृते मृतो वेति' । तत्र मृतइति स्वपितरि, मृतो वेति पौत्रप्रभृतेरपत्यभूतार्थः ॥

"वृद्धस्य च पूजायाम्" ॥ 'अपत्यमन्तर्हितमित्यादि' । एत-च्चापत्यग्रहणेन वृद्धस्य विशेषणाद् इह परिभाषितस्य च शब्दात्मकस्या-पत्यत्वासम्भवात् विज्ञायते । 'पूजायां गम्यमानायामिति' । का पुनरत्र पूजा, यद्युवत्वमेव, यद्यपि युवशब्दोनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तमेव सञ्ज्ञा तथापि प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं सम्भवतीति तदध्यारोपे सति तत्सहचरितं वयोपि प्रत्यायितं भवतीति पूजा भवति । 'सञ्ज्ञासामर्थ्या-दिति' । गोत्रस्य सतो युवसञ्ज्ञा विधीयते, गोत्रसञ्ज्ञा चेत्प्रवृत्ता एको गोत्रइति नियमः प्राप्नोति, ततश्च परमप्रकृतेरेवोत्पन्नेन प्रत्ययेनाभिहि-तत्वादप्राप्तोपि प्रत्ययोस्माद्वचनाद्भवतीत्यर्थः । इह पूर्वत्र सामानाधि-

करणयेन सञ्ज्ञाविधानात्प्रक्रमाभेदाय तथैव सञ्ज्ञा विधातुं युक्ता, कोयं वृद्धस्येति षष्ठीनिर्द्देश इत्यत्राह । 'वृद्धस्येति' । षष्ठीनिर्द्दिशतीति-करणो हेतौ, वार्त्तिककारीयं चेदं सूत्रं वृत्तिकारेण तु सूत्रेषु प्रक्षिप्तम्, एतेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातम् ॥

"यूनश्च कुत्सायाम्" ॥ 'निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति'। न पुनः प्रवृत्तिप्रधान इति पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, यदाह । 'यूनश्चेति'। नह्यप्रवृत्तायां तस्यामेष निर्द्देश उपपद्यते, ननु च निवृत्तिरप्यनिर्वृत्ता या न शक्यते कर्त्तुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्तथा इति किं तेन कृतं स्यात्, तस्माद्यूनश्चेति निर्द्देशो युवसंज्ञाविषयो लक्षणार्थः । 'जीवद्वंश्यस्य चतुर्थादेरिति'। न तु युवसंज्ञाशिष्टस्य निर्द्देश इति वक्तव्यमेवं च प्रवृत्ति-विकल्पोप्युपपद्यते, सा तु प्रवृत्तिरसत्यपि सूत्रे लभ्यतइति मत्वा निवृ-त्तिप्रधान इत्युक्तम् । 'युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायामिति'। तस्या अभाव-पक्षइत्यर्थः । 'गार्ग्यो जाल्म इति'। का पुनरत्र कुत्सा, गोत्रत्वारो-पणमेव, अजीवद्वंश्या हि गोत्रसंज्ञकास्ते प्रायेण चरमवयसो भव-न्तीति तदारोपे भवति कुत्सा ॥

"जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्" ॥ 'जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची-ति'। नन्वेते पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियशब्दा एव, तत्सम्बन्धात्तु तस्य निवास इति तद्धिते कृते जनपदे लुबिति च लुपि जनपदे वर्त्तन्ते, तत्कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्यक्षत्रियशब्दता लक्ष्यते, कः पुन-राह क्षत्रियसम्बन्धादेव ते जनपदे वर्त्तन्तइति, सूत्रकारस्तावल्लुब्योगाप्र-ख्यानादिति वदन् क्षत्रियेष्विव जनपदेपि स्वाभाविकी पञ्चालादिशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याह । 'पञ्चाल इति'। यद्यपि पञ्चालादयः शब्दा जनपदे बहुवचनान्ताः क्षत्रिये त्वेकवचनान्तास्तथापि प्रातिपदिकस्य विशेषणं जनपदत्वं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तादपि प्रत्ययो भवत्येव । 'ऐक्ष्वाक इति'। इक्ष्वाकुशब्दस्य दाण्डिनायनादिसूत्रे टिलोपो निपातितः । 'द्रौह्य इति'। क्षत्रियवचन एवायं न जनपदशब्दः । 'ब्राह्मणस्य पञ्चालस्येति'। बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनमित्युक्तत्वात्कथमत्र प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ।

'क्षत्रियसमानशब्दादिति' । समानः शब्दो यस्य समानशब्दः, क्षत्रियेण समानशब्दस्तस्माज्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजन्यभिधेये ऽपत्यवत्प्रत्ययो भवति, अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वुञो ऽपवादः । क्व चित्तु वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते । 'मागध इति' । द्व्यञ्मगधेत्यण् ॥

"वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङ्" ॥ 'अणवक्तव्य इति' । इकारष्टिलोपार्थः, णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । 'अन्यस्मादिति' । गुणवचनाद्युधिष्ठिरपितृवनाच्च, पुरोरणवक्तव्यः पौरवइति, इति क्वचित्पठ्यते, तत्र पुरुशब्दस्याजनपदशब्दत्वात्प्राग्दीव्यतीयेणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनं, जनपदवाचित्वे द्व्यञ्मगधेत्येव सिद्धम् ॥

"कुरुनादिभ्यो ण्यः" ॥ आदिशब्दो नकारेणैव संबध्यते न कुरुशब्देन, तदादेर्जनपदस्याभावात्, तदाह । 'कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्चेति' । 'अणञोरपवाद इति' । कुरुशब्दाद्व्यञ्मगधेत्यणोपवादः, नादिभ्यस्त्वञः । 'नैषध्य इति' । कथं नैषधोर्हति चेदर्घमिति, स्वच्छन्दवाच ऋषयः, कथं स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामिति, निरङ्कुशाः कवयः, शेषविवक्षायां वोभयत्राण् समर्थनीयः ॥

"साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" ॥ सल्वा क्षत्रियेति पाठः, तन्नामिकेति वचनात्, इदं हि तन्नामिकाणः प्राप्त्यर्थमुक्तं, न च साल्वाशब्दात्तस्य प्राप्तिः, वृद्धत्वात्, सलेत्रप्रत्ययः । 'अणपीष्यतइति' । साल्वावयवे, अपदाते साल्वादिति निर्देशात्, न च निपातितोण् ठकोपवादः, साल्वेयगान्धारिभ्यां चेति निर्देशात् । 'तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इति' । जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते, उदुम्बरास्तिलखला इति श्लोकः प्रदर्शनार्थस्तेन बुस, अजमीढ, आजक्रन्द, इत्येतेभ्योपि भवति, तथा च भाष्यउदाहृतं, बौसिः, आजमीढिः आजक्रन्दिरिति । 'साल्वावयवसंज्ञिता इति' । साल्वावयव इत्येवं शब्दिता इत्यर्थः ॥

"ते तद्राजाः" ॥ 'तथा चैवोदाहृतमिति' । तत्र तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्, इह तु प्रकरणे रूपाश्रयम् ॥

"कम्बोजाल्लुक्" ॥ 'चोल शक इति'। द्वयञ्मगधेत्यस्यापवादः केरल इत्यत्राञः ॥

"स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च" ॥ 'अवन्तीकुन्तीति'। लुकि कृते इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्। 'कुरूरिति'। ऊङुतः ॥

"अतश्च" ॥ 'तकारो विस्पष्टार्थ इति'। असति हि तस्मिन्नस्येति निर्देशः स्यात्ततश्च सन्देहः स्यात्किमयं वर्णनिर्देश आहोस्विदिदम इति, इदमश्च निर्देशेनन्तरस्येञो लुक् प्रसज्येत, तकारे सत्येष दोषो न भवति, तपरनिर्देशस्य भूयसा वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात्तपरस्तत्कालस्येति सञ्ज्ञाकरणाच्च, कथं माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे इति, स्वच्छन्द आह ऋषयः, मद्रिसुतावित्येव वा पाठ्यम्, । 'अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनादिति'। यद्यत्र तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्यादनेनैव सिद्धत्वात्, तदन्तविधौ त्वसति अकारमात्रस्य ग्रहणेन सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमर्थवद्भवति ॥

"न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः" ॥ 'पाञ्चालीत्यादि'। पञ्चालादयः शरावत्याः प्राञ्चो जनपदाः, भर्गादिग्रहणमप्रागर्थं, भृञो गः, भर्गः, कृञ उः, करु,स्तमोषति दुष्टि, मूलविभुजादित्वात्कः, करूषाः, चिनोतेः कयः आदेश्च कः, बहुलवचनादित्सञ्ज्ञाभावः, केकयः, कशेर्मिरः, कस्मीरः, साल्वशब्दो निरुक्तः, शोभनानि स्थलान्यस्य सुस्थलः, उरसा शेते उरशः, कुरुनादिभ्यो ण्यः कौरव्यः। 'यौधेयीत्यादि'। युधाया अपत्यं, शुभ्राया अपत्यं, द्व्यच इति ढक्, शुभ्राशब्दाच्छुभ्रादिभ्यश्चेति, ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्यामित्यञ्, यद्यञो लुक् स्याट्टिड्ढाणञिति ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्, लुकि तु प्रतिषिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीनि सत्याद्युदात्तं भवति। 'कस्य पुनरिति'। अस्य वाक्यमाणोभिप्रायः, तमेव प्रकाशयति। 'कथं पुनरिति'। परिहरति। 'एतदेवेति'। 'पर्शुरिति'। पर्शुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः तस्यापत्यं सङ्घः, स्त्रीत्वविशिष्टः, द्व्यञ्मगधेत्यण्, तस्यातश्चेति लुक्, पुनः पर्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण्, तस्यापि लुक्। 'एवं रक्षा इति'। रक्षः क्षत्रियस्यापत्यं, स्त्रीत्ववि

शिष्टः सङ्घः, पूर्ववदण्, द्वयस्यापि लुक्, अत्वसन्तस्येति दीर्घः। 'आसुरीति'। जनपदलक्षणस्याञो लुकि पर्श्वादिलक्षणस्याणो लुक्, जातिलक्षणो ङीष्, ज्ञापकत्वमेव द्रढयति। 'तथा चोक्तमिति'। वार्त्तिककारेणैतदुक्तं, यौधेयादिषु त्रयो निरुक्ताः, ज्ययासहितो बाणो यस्याः स ज्याबाणा, तस्या अपत्यं ज्याबाणेयः, ज्यावानेय इत्यन्ये पठन्ति। तत्र ज्यावानो यस्या ज्यावाना, घृ क्षरणे, धृ धारणे आभ्यां क्तिजन्ताभ्यामितश्चानिञ इति ढक्, घार्त्तेयः धार्त्तेयः,त्रयो गर्त्ता येषां ते त्रिगर्त्ताः, भृञोतच्, भरतः, वशेः कर्मणि किः, उशिः, उशयः, उष्टा नरा यस्य स उशीनरः, अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

"तेन रक्तं रागात्" ॥ रञ्जिरयमस्त्येवाभिष्वङ्गे,भोजने रक्त इति, अस्ति वर्णविशेषे, रक्ता गौ,लोहितेत्यर्थः । अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने, रक्तः पट इति, तत्राद्ययोरर्थयोर्ग्रहणे, रूपेण कान्तायां रक्तः, कोपेन रक्तं सुखमित्यत्रापि प्राप्नोतीति मन्यमानस्तृतीयमर्थमाश्रित्याह । 'शुक्लस्येत्यादि' । एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते । 'रज्यतेनेन राग इति' । घञि च भावकरणयोरिति नलोपः, भावसाधनस्तु रागशब्दो न भवति, नहि रञ्जनक्रियैव रञ्जनक्रियायाः करणं भवति । 'रागविशेषवाचिन इति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति उत्तरत्र लाक्षादीनां रागग्रहणेन विशेषणात् । 'रागादिति किमिति' । अनभिधानादेव कर्तृवाचिनो न भविष्यति, देवदत्तं वस्त्रमिति ह्युक्ते स्वस्वामिभावस्यैव संप्रत्ययादिति प्रश्नः, लक्षणैकशरणो नैतत्प्रतिपत्तुमर्हतीत्युक्तम् । 'कथमिति' । नह्यत्र वर्णान्तरमाहितमिति प्रश्नः । 'उपमानादिति' । रूपसादृश्यनिमित्तात् ॥

"लाक्षारोचनाट्ठक्" ॥ शकलकर्दमयोर्वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षेपः । 'नील्या इति' । ओषधिविशेषो नीली, अणबाधनार्थवचनं, नीलशब्दस्तु गुणशब्दत्वादेव नीलीरक्ते वस्त्रे सिध्यति । 'पीतादिति' । रागविशेषवाची पीतशब्दः, इदमपि वचनमणबाधनार्थमेव, स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तस्तु पीतकशब्दो गुणवचनो वस्त्रे लभ्यते ॥

"नक्षत्रेण युक्तः कालः" ॥ इह पारमर्षाः कालं क्रियात्मानमिच्छन्ति, यथोक्तम् ॥

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।
भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥

इति । वैशेषिकास्तु द्रव्यमाकाशकल्पम्, उक्तं च ।

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते ।
नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥

इति । द्वयोरपि दर्शनयोर्नक्षत्रेण कालस्य योगो न सम्भवति किं कारणम्, अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः, कालविशेषावधारणार्थो हि लोके पौषादिशब्दप्रयोगः, एवंविध एव च योगः कालविशेषावधारणहेतुर्भवति, द्रव्यपक्षे तावद्द्वयोरपि नक्षत्रकालयोर्नित्यत्वात्कालस्य च सर्वगतत्वान्न कदा चिदयोगः, क्रियापक्षेपि नक्षत्रगतायाः क्रियायाः कालाख्यायाः समवायलक्षणो योगो ऽव्यभिचारादविशेषणं, सूर्यादिगतायास्त्वसम्भवादविशेषणं, यदि तु यथाकथं चिद्योगस्तदा व्यभिचाराभावः, नहि सोस्त्यहोरात्रो यः पुष्येण न युक्तः, तस्मान्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनुपपन्नो निर्देशः, कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः, नक्षत्राद्युक्तात्वाद्युक्ते काले प्रत्ययविधानं युक्तलोपश्च, पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः पुष्ययुक्तः, पुष्ययुक्तेन युक्तः काल इति पुष्ययुक्तशब्दाच्चन्द्रमसि वर्त्तमानात्प्रत्ययः, युक्तशब्दस्य च लोपः, पौषी रात्रिः, पौषमहः, एवं सर्वत्र, तत्र युक्तवद्भावे दोषः, मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिद्ध्यतः, युक्तस्येव तु चन्द्रमसो लिङ्गवचनप्रसङ्गः, अतो नक्षत्रवाचिन एव प्रत्यययोर्योगः सम्भवतीति मत्वा पृच्छति । 'कथं पुनरिति' । न चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रता ज्योतिर्मात्रवचनत्वान्नक्षत्रशब्दस्य, ये तु पुष्यादीनामावस्थिको नक्षत्रता चन्द्रमसा योगे भवतीत्याहुस्तेषामयं प्रश्नो ऽनुपपन्नः । 'पुष्यादिसमीपस्थ इति' । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणमिति भावः, तत्र मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्त्तन्ते, यथा मञ्चादयः मञ्चान् स्त्रियः पश्येति, तेन युक्तवद्भावविषयेऽपि दोषाभावः । 'पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थ इति' । यद्यपि चन्द्रमसा कालस्य योगो नित्यः, चन्द्रमसो नित्यत्वात् पुष्यसमीपेन तु कादाचित्कः, पुष्यसमीपतायाः कादाचित्कत्वात् । 'पौषीति' । सूर्यतिष्येत्यादिना यलोपः ॥

"लुबविशेषे" ॥ यद्यविशेषे लुब् भवति, इहापि प्राप्नोति पौषी रात्रिः पौषमहरिति, अत्राप्यद्य श्वो वेति विशेषो न गम्यते । 'अथ रात्रिरहरिति' । विशेषावसायास्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इहापि तर्हि न स्यादद्य पुष्यो श्वः कृत्तिका इति, अद्यत्वादिविशेषावसायात्, पुष्ये पायसमश्नीयादित्यादावेव तु स्याद् यत्र न मनागपि विशेषावसायो ऽत आह । 'न चेदित्यादि' । रात्र्यादिरित्यादिशब्देन मुहूर्तादेः परिग्रहः । 'विशेषोभिधीयतइति' । प्रत्ययान्तेन, एतदेव स्पष्टयति । 'यावानिति' । कियांश्च कालो नक्षत्रेण युज्यतइत्याह । 'अहोरात्रइति' । षष्टिनाडिकात्मक इत्यर्थः, तावन्तं हि कालमेकस्य नक्षत्रस्य समीपे चन्द्रमा वर्त्तते तदेतदेवं यावान्कालो नक्षत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्ययान्तेनाभिधानमविशेषः, तदेकदेशस्याभिधानं विशेषः, एतच्च प्रत्ययान्तेनुप्रवेशादन्तरङ्गत्वाच्च लभ्यते, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं, तेन पौषो ऽहोरात्र इत्यत्र समुदायेनापि प्रतीयमानो ऽवयवद्वयात्मकः प्रतीयतइति तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इह पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी मघाभिर्युक्ता माघीत्यादौ लुप् प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्द्दिशति तज्ज्ञापयति पौर्णमास्यां लुम्न भवतीति, श्रवणाशब्दात्तु भवति श्रवणाकार्त्तिकीति निर्द्देशादेव, कथं तर्हि श्रावण्यां पौर्णमास्यामिति, अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ॥

"सञ्ज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्" ॥ 'विशेषार्थोपमारम्भ इति' । न तु सञ्ज्ञायां नियमार्थः, विधिसम्भवे नियमायोगात्, श्रवणाकार्त्तिकीत्यसञ्ज्ञायामपि लुपो दर्शनाच्च । 'लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीति' । 'श्रवणारात्रिरित्यत्र निपातनादिति' । ङीप्चात्र प्रत्ययलक्षणेन न भवति, अण् यो ऽकार इति विज्ञानात् ॥

"द्वन्द्वाच्छः" ॥ नक्षत्रग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते, तच्च द्वन्द्वस्य विशेषणमित्याह । 'नक्षत्रद्वन्द्वादिति' । 'राधानुराधीया रात्रिरिति' । एकदेशद्वारेण रात्र्यादेर्नक्षत्रद्वययोगः, । 'अत्र

राधानुराधीयमिति' । आद्येत्यस्यालिङ्गत्वेपि तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वं, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, लुपं परत्वाद्बाधते । 'छ इति' । ननु युगपत्प्राप्तयोर्विप्रतिषेधः, न च लुप्छयोर्युगपत्प्रसङ्गः, प्रत्ययादर्शनस्य हि लुप्संज्ञा तस्य कथं प्रत्ययेन सह प्रसङ्गः, तस्मादयमत्रार्थः, मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति, एवमयं लुबण एव भवति, नास्य छस्य, तेनायं छो लुपो विषये श्रूयते, एतदेव लुपं परत्वाद्बाधते च्छ इति बाधकत्वम् । 'परत्वादिति' । यतोयं परस्तेन लुबस्य न भवति, तेन तद्विषयेप्यसौ श्रूयतइति ॥

"दृष्टं साम" ॥ यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषये विनियोगो येन ज्ञातस्तत्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥

"कलेर्ढक्" ॥ 'सर्वत्रेति' । न केवलमग्नेः सास्य देवतेत्यस्मिन्नेवार्थे ढक्, नापि केवलं दृष्टं सामेत्यत्रैवार्थे कलेर्ढग् अपि तु सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेष्वित्यर्थः, संग्रहश्लोके जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयतइति पाठः । जातेर्थे योण् विधीयते स वा डिद्भवतीत्यर्थः । 'न विद्याया इति' । विद्यावाचिन ईकग् न भवतीत्यर्थः । 'गोत्राद्वुञ्वदिति' । अङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वोतिदिश्यते न त्वङ्क एवाहत्य विहितस्तेन सङ्घाङ्कलक्षणेष्वित्यस्याणो गोत्रचरणाद्वुञित्यस्य च वुञोतिदेशः ॥

"वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ" ॥ 'डित्करणं किमर्थमिति' । यस्येति लोपेनैव सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । 'अनयोर्ग्रहणं मा भूदिति' । अथ क्रियमाणेपि डित्करणे कस्मादेवानयोर्ग्रहणं न भवति तत्राह । 'अननुबन्धकेति' । अननुबन्धकस्य ग्रहणे न सानुबन्धकस्येति यग्रहणे ड्यड्यतोर्ग्रहणं न भवति, एकानुबन्धकपरिभाषया तु यद्ग्रहणे ड्यतो ग्रहणाभावः । 'अवामदेव्यमिति' । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति, संग्रहश्लोके ऽतदर्थइत्यनेन ययतोश्चातदर्थइत्येतत्सूत्रं लक्ष्यते । 'नञ्स्वर इति' । नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः, उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीयमानइत्यर्थः ॥

"परिवृतो रथः" ॥ 'चार्मण इति'। अचिति प्रकृतिभावः। 'परिवृतो रथ इति'। तदेकान्तग्रहणं, येन परिवृतो रथस्तदेकान्तश्चेद्भवतीति वक्तव्यं, तेन चर्मवस्त्रादावेव भवति, इतरथा छात्रादावपि प्रसङ्ग इत्याह। 'समन्ताद्वेष्टित इत्यादि'। वृञोऽत्र वेष्टने परिः सर्वतो भावे। 'यस्य न कश्चिदवयव इति'। बाहुल्याभिप्रायमेतत्, नहि चक्रनेमिप्रभृतयश्चर्मणा पिधीयन्ते नाप्यन्तरावयवाः। ननु तत्कारी चायं यदाह। 'छात्रैः परिवृत इति'। तद् दूषी च, यदाह। 'समन्ताद् वेष्ठित इत्यादि'। नायं तत्कारी, औपचारिकोऽयं प्रयोगः, परिवृत इव परिवृतः॥

"पाण्डुकम्बलादिनिः" ॥ 'मत्वर्थीयेनैव सिद्धमिति'। यो हि येन परिवृतः स तस्यास्ति। 'अणो निवृत्त्यर्थमिति'। यद्येतन्नारभ्येत परिवृतो रथ इति विवक्षायां पूर्वेणाण् प्रसज्येत॥

"द्वैपवैयाघ्रादञ्" ॥ 'द्वीपिव्याघ्रयोरिति'। विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषः प्राप्नोति, तत्रावान्तरजातिभेदेन भिन्नार्थत्वान्न भविष्यतीति समाधातव्यं, चर्मणैव रथस्य परिवरणं सम्भवति न विकारमात्रेणेति चर्मणी इत्युक्तं, द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्यां प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् प्रत्ययः, द्वीपिनष्टिलोपः॥

"कौमारापूर्ववचने" ॥ 'अपूर्ववचनइति'। अपूर्वशब्दो भावप्रधानः, अपूर्वत्वस्य वचनमपूर्ववचनं तस्मिन्नपूर्ववचने, कस्य पुनरपूर्वत्वोक्तावित्याह। 'पाणिग्रहणस्येति'। एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते, उभयतः, आद्यादित्वात्तसिः, स्त्रीपुंसयोरुभयोरप्येतन्निपातनमिष्यते, उभयोश्च पक्षयोरपूर्वत्वं स्त्रिया एव न पुंस इत्यर्थः। तत्र कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्देशादवसीयते उभयोरपि निपातनमिति, स्त्रिया एवापूर्वत्वमित्येतत्तु निपातनबलाल्लभ्यते। 'अपूर्वपतिमिति'। यस्याः पाणिर्न केन चिद्गृहीतपूर्वः सा ऽपूर्वपतिः, न विद्यते पूर्वः पतिरिति कृत्वा तामुपपन्नः प्राप्तः, भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः, स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा वा भूत्। 'अपूर्वपति-

रिति'। अयमपि बहुव्रीहिः, अत्रापि पुरुषः पूर्ववत्। 'कौमारेत्यादि'। कौमारेति निपात्यतेऽपूर्ववचने, किमत्र निपात्यते कुमार्या अण् विधीयते, कदा, अपूर्वत्वं यदा तस्याः, यदा कुमार्या अपूर्वत्वं न पुंसस्तदेत्यर्थः। 'कुमार्यां भवतीति वेति'। 'अनेन योगः प्रत्याख्यायते, यः कुमारीमुपपन्नस्तस्यामसौ भवति तदायत्तत्वाद्धर्माचरणादेस्ततश्च तत्र भव इत्येवाण् सिद्धः, यद्यपि वाय्वाद्यपि कुमार्यां भवति तथापि सत्यभिधाने तत्र भव इति भवत्येव, सूत्रारम्भेऽपि हि नासौ दण्डवारितः, एवं तावत्कौमार इति सिद्धं, स्त्रियामपि सिद्धं, कथं, कौमारस्य स्त्री कौमारी, प्रत्यासत्त्या च यस्यामसौ भवन् कौमारव्यपदेशं लभते सैवाभिधीयते न स्त्र्यन्तरम्, एतच्च सूत्रारम्भेऽप्यङ्गीकर्त्तव्यम्॥

"तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः"॥ अत्रोद्धरतिरुद्धरणपूर्वके निधाने वर्त्तते तेन सप्तमीसमर्थाद् विभक्तिर्नोपपद्यते। 'भुक्तोच्छिष्टमिति'। शिष्टमेवोच्छिष्टं, यथा उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीति भुक्तशिष्टमित्यर्थः। 'यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिरिति'। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्मणि ल्युट्। 'शरावेषूद्धृत इति'। उद्धृत्य निहित इत्यर्थः॥

"स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते"। 'शास्त्रित इति'। संजातशास्त्र इत्यर्थः। यद्वा तृतीयासमर्थाद्विधानेऽर्थे प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइति णिच्, कर्मणि क्तः, शास्त्रेण विहित इत्यर्थः। 'स्थण्डिले शयितं व्रतमस्येति'। तुमुनत्र वक्तव्यः, व्रतस्याक्रियारूपत्वात्॥

"संस्कृतम्भक्षाः"॥ संस्कृतमित्येतत्कर्मसामान्ये व्युत्पाद्यते, तेन नपुंसकलिङ्गमेकवचनं च, भक्षा इत्येतत्तु अपूपाद्यभ्यवहार्यविशेषे व्युत्पाद्यते, तेन पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, तत्र वाक्यार्थगम्यस्यार्थस्य पदसंस्कारेऽनुपयोगात्संस्कृतमित्येतद्भवति, अत एव विरम्य संबन्धं दर्शयति। 'यत्तत्संस्कृतम्भक्षास्ते चेद्भवन्तीति'। अणो यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्तेतिवत्, तच्छब्दस्य प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गता। 'खरविशदमिति'। खरङ्कठिनं, विशदं विभक्तम्। 'भवशब्देनोच्यतइति'। यद्यप्यभवो वायुभव इति भवयतेरन्यत्रापि प्रयोगः, भवशब्दस्तु तत्रैव प्रसिद्ध इति भावः॥

"शूलोखाद्यत्" ॥ शूलोखादिति समाहारद्वन्द्वः, उखापात्रविशेषः । यस्तु स्वाङ्गवाच्युखाशब्दस्तस्येह ग्रहणं न भवति, स्वाङ्गे संस्कर्त्तव्यस्याभावात् । 'कथमुख्योऽग्निरिति' । नह्यसौ भवः, भवार्थे दिगादित्वाद् द्रष्टव्यः ॥

"दध्नष्ठक्" ॥ 'इह तु दधि केवलमाधारभूतमिति' । यथा शूले संस्क्रियमाणस्य मांसस्य शूलं, यद्यप्यत्र दध्यपि संस्कारकं तथापि न तद्विवक्षितं किं तु तदाधारस्य द्रव्यान्तरेण यः संस्कारः स एव विवक्षित इति भावः ॥

"उदश्वितोऽन्यतरस्याम्" ॥ 'औदश्वित्क इति' । इसुसुक्तान्तात्कः ॥

"क्षीराड्ढञ्" ॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न भक्षा इति, तेन यवाग्वामपि भवति । 'क्षैरेयीति' । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥

"सास्मिन्पौर्णमासीति सञ्ज्ञायाम्" ॥ 'ततश्चेद्विवक्षेति' । ततः प्रत्ययान्ताल्लोकस्य विवक्षा भवति चेद् एवं प्रत्ययो भवति नान्यथेत्यर्थः । 'संज्ञायामिति समुदायोपाधिरिति' । एतदेव स्पष्टयति । 'प्रत्ययान्तेन चेदिति' । 'पौषी पौर्णमासीति' । लुबविशेषइति पौर्णमास्यां लुब्न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । 'भृतकमासे चेति' । भृता एव भृतकाः, कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्रात्रलक्षणः स यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान् भवति वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेशभाक् तत्रेत्यर्थः । 'तुल्यमेव फलमिति' । किं पुनस्तदित्याह । 'प्रयोगानुसारणमिति' । ण्यर्थाल्ल्युट् । 'संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति' । तुल्यफलतामित्यर्थः 'इतिकरणस्य ज्ञापयितुमिति' । किं पुनरिदं ज्ञापकसाध्यं तत्राह । 'नह्ययमिति' । ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । 'संज्ञार्थत्वे त्विमि' । संज्ञाशब्देन तुल्यफलत्वे इत्यर्थः । 'प्रवृत्तिभेदेन चायमर्थो ज्ञाप्यतइति' । संज्ञायामिति द्वितीयाप्रवृत्तिः, इह शास्त्रे संज्ञायामित्यस्यार्थे इतिशब्दो वेदितव्य इति परिभाषा सम्पद्यते । 'पूर्वो-

मासादणीति'। पूर्णो मासोस्यान्तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादस्मादेव वा निपातनादण्। 'माइति चन्द्रमा उच्यतइति'। चन्द्रमश्शब्दैकदेशप्रयोगः सत्याभामा भामेतिवत् ॥

"आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्" ॥ अग्रेहायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्, पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। 'अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थ इति'। निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥

"सास्य देवता" ॥ 'यागसम्प्रदानं देवतेति'। यद्यपि देवशब्दो मनुष्यादिवज्जातिवचनः स्वार्थिकश्च तल्, तथापि समुदायशक्त्या देवताशब्दो यागे दर्शपूर्णमासादौ यद्यत्सम्प्रदानत्वेन चोदितं तत्र सर्वत्र वर्त्तते न स जातिविशेष इत्यर्थः। 'देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनीति'। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवताशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, एवं च कृत्वा वाय्वृतुपित्रुषसो यत्, कालेभ्यो भववदिति वचनमुपपद्यते, नह्यृतुषु पितृषु उषसि वा जातिरस्ति, तथा पितृदेवत्यंदेवदेवत्यमिति प्रयोगोप्येवमेवोपपद्यते। 'कथमिति'। पुरोडाशादिकस्य देयस्याभावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्तीति प्रश्नः। 'मन्त्रस्तुत्यामपीत्यादि'। नानेनौपचारिकत्वं प्रयोगस्योच्यतेऽपि तु मुख्य एव प्रयोगः, यागसम्प्रदाने सार्वलौकिकः प्रयोगः, अयं तु नैरुक्तानामित्येतावान्विशेषः। 'उपचरन्तीति'। ब्रुवते प्रयुञ्जतइत्यर्थः। 'कथमित्यादि'। पूर्वोक्तं प्रकारद्वयमत्र नास्तीति प्रश्नः। 'उपमानादिति'। काषायौ गर्द्दभस्य कर्णाविति वद्गौणोयं प्रयोग इत्यर्थः। 'सेति प्रकृतइति'। प्रकृतं हि साग्रहणं संज्ञया संबद्धमिति तदनुवृत्तौ संज्ञाया अप्यनुवृत्तिः स्यात् ॥

"कस्येत्" ॥ किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति निर्द्दिष्टमित्याशङ्कामपनयति। 'कशब्दइति'। एवं च कृत्वा कायानुब्रूहीति सम्प्रैषः, कस्मा‍अनुब्रूहीति, न कस्मै देवाय हविषा विधेमेति तु छान्दसः स्मैभावः, यविन्द्राग्नी अवमस्यामित्यादिवत्। 'कायमिति'। इत्त्वे कृते यस्येति लोपः प्राप्तः परत्वादादिवृद्ध्या बाध्यते श्रीर्द्देवतास्य श्रायमि-

तिवत्, सोमाट्ट्यणित्यत्र कग्रहणे च क्रियमाणे यद्यपि यस्येति लोपात्परत्वाद्वृद्धिर्भवति, कृतायामपि वृद्धौ यस्येति लोपः स्यादेव ॥

"अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः" ॥ 'अपोनपात् अपांनपादिति देवतानामधेये इति'। पृषोदरादित्वादनयोः साधुत्वम्, । 'तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेनेति'। एवं च अपोनपाते ऽनुब्रूहि अपां नपाते ऽनुब्रूहि अपोनपातं यज, अपां न पातं यजेति सम्प्रैषो, वेदे त्वपोनप्त्रे स्वाहेति छान्दसः प्रयोगः ॥

"छ च" ॥ 'योगविभाग इत्यादि'। पूर्वसूत्रएव छग्रहणे सति घच्छौ द्वौ प्रत्ययौ प्रकृती अपि द्वे इति स्यात्सङ्ख्यातानुदेशः। 'शतरुद्रीयमिति'। शतशब्दोनन्तवचनः, शतं रुद्रा देवता ऽस्येति घच्छौ, तयोर्विधानसामर्थ्याद् द्विगोर्लुगनपत्यइति लुङ् भवति ॥

"महेन्द्राद्घाणौ च" ॥ महेन्द्रादणेत्युच्यमाने ऽनन्तरश्छ एव समुच्चीयेत न व्यवहितो घ इति पुनर्ग्रहणम् ॥

"सोमाट् ट्यण्" ॥ 'सौमीति'। टित्त्वान्ङीप्, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

"वाय्वृतुपित्रुषसो यत्" ॥ 'वायव्यमिति'। ओर्गुणः, वान्तो यि प्रत्यये। 'पित्र्यमिति'। रीङृत इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

"द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च" ॥ 'अणो ण्यस्य चापवाद इति'। वास्तोष्पतिशब्दात्पत्युत्तरपदस्य ण्यस्यापवादः, शेषेभ्योणः। 'द्यावापृथिव्याविति'। दिवो द्यावा, दिवसश्च पृथिव्यामिति द्यावादेशः। 'शुनासीराविति'। देवता द्वन्द्वे चेत्यानङादेशः, शुनो वायुः, सीर आदित्य इति, अन्ये तु एकमेव शुनसीरमिन्द्रस्य गुणमन्यन्त, यथाहाश्वलायनः, इन्द्रो वा शुनासीर इति। मन्त्रलिङ्गञ्च भवति, इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहइति। मरुतो ऽस्य सन्ति मरुत्वानिन्द्रः, । 'अग्नीषोमीयमिति'। ईदग्नेः सोमवरुणयोः, वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः, अस्मादेव निर्देशात्साधुः, गृहमेधशब्दमकारान्तं बहु-

चा मन्यन्ते, महद्भ्यो गृहमेधेभ्य उत्तरेत्याश्वलायनः, गृहमेधास आगतेति च मन्त्रलिङ्गं, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति तु तैत्तिरीयकं, तत्र चेकारान्तो नकारान्तो वेति विप्रतिपन्नाः ॥

"अग्नेर्ढक्" ॥ कलेर्ढगित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति । 'प्राग्दीव्यतीयेष्विति ॥

"कालेभ्यो भववत्" ॥ 'कालविशेषवाचिभ्य इति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननिर्देशात् । 'वत्करणमित्यादि' । असति वत्करणे कालेभ्यो भव इत्युच्यमाने यदि तावदेवं सम्बन्धः, कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यत्रार्थे भवन्तीति देवताप्रकृतिरविशेषिता स्यात्ततश्च कालाट्ठञिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति, अथ पुनरेवं सम्बन्धो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्त्ये ते भवन्ति कालभ्यो देवताभ्य इति, एवमपि भवप्रत्यया न विशेषिताः स्युस्ततश्च दिगादिभ्यो यदिति यत् प्रत्ययोपि भवे विहितः कालवाचिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे प्राप्नोति, अथाप्येवं सम्बन्धः कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति, कालेभ्य एव देवतार्थे इति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य कालशब्दस्यैवमुभयसम्बन्ध एव तावद्दुर्लभः । अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चित्कालाद्भवे प्रत्ययो यतः कुतश्चिद्देवतायाः स्याद् ऋतुभ्योण् मुहूर्त्तादेरपि प्राप्नोति, वतिनिर्देशे तु सति सादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवेर्थे विधास्यन्ते ये प्रत्ययाः, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव प्रत्यया भवन्तीति न किं चिदनिष्टम् ॥

"महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्" ॥ महाराजो वैश्रवणः, प्रोष्टपदशब्दात्पूर्वेण नक्षत्राणि प्राप्ते वचनं, नवयज्ञ आग्रयणम् । 'पूर्णमासादणिति'। अस्मिन्वर्त्ततइत्येव । 'पौर्णमासीति' । पूर्णो मासो ऽस्यां तिथौ वर्त्तत इति विग्रहः, एषैव च व्युत्पत्तिः सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्रापि दर्शिता ॥

"पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः" ॥ 'पितृमातृभ्यामिति' । स्वरूपपदार्थकत्वेनाभ्यर्हितत्वे विशेषाभावाल्लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपातः, अयोनिसम्बन्धवाचित्वादनङ्भावश्च । 'डामहजिति' । कथं तर्ह्योकारे ऽवग्रहो

मातृ-महः पितृ-मह इति । तस्मान्महप्रत्ययः पितृमातृभ्यां निपाति-तस्तयोश्चानङादेश इति के चित् । वृत्तिकारस्तु संहितापाठस्यैव नित्य-त्वाच्च लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायेनावग्रहो मा कारीति मन्यते । 'मातरि षिच्चेति' । षित्त्वमुपसङ्ख्येयमित्यर्थः । न पुनः षकारो ऽनुबन्धः कर्त्तव्य इति देशाभावात्, मातामहा इत्यपि मन्त्रे दृश्यते । 'अवेर्दुग्ध-इति' । दुग्धं क्षीरं सोढादीनामादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न भवति, सकारोच्चारणसामर्थ्यात् । 'निष्फलस्तिलइति' । सस्यावस्थायां फल-रहित उच्यते, धान्यावस्थायां प्रयोजनशून्य इत्यन्ये ॥

"तस्य समूहः" ॥ सर्वस्यैव विषयस्यापवादैरवष्टब्धत्वात्पृच्छति । 'किमिहोदाहरणमिति' । काकशुकबकशब्दा आद्युदात्ताः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्यनेन, अस्यार्थः, व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अथादिः प्राक् शकटेरि-त्यत आदिरित्यनुवृत्तं षष्ठीबहुवचनान्तं विपरिणम्यते प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे अचस्तेषामुदात्तो भवतीति, तत्र शौकमित्यनु-दाहरणं खण्डिकादिषु पाठात्, बकशब्दस्तूदाहार्यः ॥

"भिक्षादिभ्योऽण्" ॥ 'अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति' । भिक्षा-शब्दोयं गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः, ततोनुदात्तादे-रित्यञ् अणो बाधकः प्राप्नोति तस्य बाधनार्थमण्ग्रहणम् । ननु च यद्य-त्राञ् स्यात्पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्, नानर्थकं, परत्वाद्धि तत्सल्लक्षणष्ठक् प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमत्र पुनर्वचनं स्यादित्यञ् स्यादेव, पुनरण्ग्रहणाद-णेव भवति । 'गार्भिणमिति' । भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः, ततोणि इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावान्नस्तद्धितइति टिलोपाभावः । 'तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न भवतीति' । यदि स्यात्सिद्धत्वात्प्रत्ययविधा-विति वचनादनुत्पन्नएव तद्धिते पुंवद्भावेन भवितव्यं, युवशब्दश्च कनि-न्युवृषेति कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्यौत्सर्गिकएवाण् सिद्ध इति तस्येह पाठोनर्थकः स्यात् । 'यौवतमिति' । यथा तु वार्त्तिकं तथा पुंवद्भाव इष्यते । आह हि भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्त प्रत्ययविधाविति ॥

"गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ्" ॥ 'अपत्याधिकारादन्यत्रेति' । यद्येवं राजन्यमनुष्ययोरुपादानमनर्थकं गोत्र इत्येवसिद्धं, न तावपत्यप्रत्ययान्तौ जातिः प्रत्ययार्थत्वात्, उक्तं हि । 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं, मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेति, किं तर्ह्युच्यते प्रकृत्या के राजन्यमनुष्ययुवान इति, यलोपो न भवतीति, यावता ऽनापत्ययकारत्वेनैव न भविष्यति, सत्यम्, अपत्यार्थत्वमभ्युपेत्यैतदुच्यते, यद्यपत्यार्थत्वमभ्युपेयते राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणमनर्थकं, नानर्थकं ज्ञापनार्थत्वात्, एतज् ज्ञापयति, नैतयोरपत्यकृतं भवतीति, तेन यलोपो न भवति, सर्वथा प्रकृत्या के राजन्यमनुष्ययुवान इति न वक्तव्यम्, । 'औपगवकमिति' । यथात्र परोऽप्यनुदात्तादेरञ् न भवति तथा खण्डिकादिभ्यश्चेत्यत्र वक्ष्यते ॥

"ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्" ॥ 'नकारः स्वरार्थ इति' । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, किमर्थं पुनर्ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते न प्रकृतौ यञेव विधीयेत, नहि वृद्धेषु यञो यनो वा विशेषोऽस्ति, तदेव रूपं स एव स्वरः, ठञस्त्व स्वरितत्वादननुवृत्तिः, ज्ञापनार्थं तु, एतज् ज्ञापयति अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति, किं सिद्धं भवति, पृष्ठादुपसङ्ख्यानं चोदयिष्यति तच्च वक्तव्यं भवति पृष्ठानां समूह इति, पृष्ठशब्दः स्तुतिविशेषवचनः । 'पृष्ठ्यः षडह इति' । तद्गुति तदुपचारः । 'णस्वक्तव्य इति' । सकारः पदसञ्ज्ञार्थः, तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावादोर्गुणो न भवति ॥

"अनुदात्तादेरञ्" ॥ 'अचित्तात्परत्वाद् ठका भवितव्यमिति' । चित्तवन्त उदाहृताः, कपोतमयूरशब्दौ लघावन्तइति मध्योदात्तौ, इगुपधात्कः, तरतेः सन्वल्लुक् चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तस्तितिरिशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, सन्वद्भावेनाद्युदात्तत्वं न भवति, उणादयो बहुलमिति बहुलवचनात् ॥

"खण्डिकादिभ्यश्च" ॥ 'क्षुद्रकाश्चेति' । क्षुद्रकस्यापत्यानि, जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्राजस्य लुक्, मालवात्तु बहुलवणस्य ष्यङः । 'पूर्वेणापि सिद्ध इति' । समासान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेनानुदात्तादित्वात् ॥ 'ननु च परत्वादिति' । अभ्युपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तं,

तदेव तु नास्तीत्याह । 'न च गोत्रसमुदायो गोत्रमिति'। तत्र च यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यतइति काशिकोसलीया इत्यत्र छ एव भवति न जनपदलक्षणो वुञ् तद्वदत्रापि गोत्रलक्षणो वुञ् न प्राप्नोतीति भावः। स्यादेतत्। मा भूत्समुदायो गोत्रं मालवशब्दस्तु गोत्रं भवति, ततश्च तदन्तविधिना समुदायादपि वुञ् प्राप्नोतीति तत्राह। 'न चेति'। येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र हि समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तम्। 'एवं तर्हीत्यादि'। कथमेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुं, शक्यमित्याह, अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकं भवति, उभयेन च विना नास्मादञ्विधानमुपपद्यतइति, किमत्रानुपपन्नं, तत्र पूर्वविप्रतिषेधज्ञापनस्य प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति, वुञोवकाशः यदाद्युदात्तं, ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, प्राचामवृद्धात्फिन्, तेषां समूहो ग्लैचुकायनकमिति, अञस्तु कापोतमित्याद्यगोत्रमवकाशः, गोत्रादनुदात्तादेरुभयप्रसङ्गे परत्वादञ् स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकाद्वुञेव भवति, तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनं वनहस्तिनां समूहो वानहस्तिकम्। 'गोधेनुकमिति'। जङ्गलधेनुवलजान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिविकल्पः। पुनरस्यैव नियमार्थत्वं वर्णयिष्यन् कथमेकेन यत्नेनायं लभ्यं, ज्ञापनं च नियमश्चेत्याशङ्क्याह। 'क्षुद्रकमालवादित्येतावतेति'। योगविभागेन यत्नद्वयमाश्रीयतइत्यर्थः। 'क्षौद्रकमालवी क्षौद्रकमालवकमिति'। उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य ञ्यङो गोत्रे ऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे आपत्यस्येति यलोपः। 'अञ्सिद्धिरित्यादि'। अनुदात्तादेरिति हेतुगर्भं विशेषणं, यतोयं क्षुद्रकमालवशब्दोनुदात्तादिस्तेन तस्मादनुदात्तादेरित्येवाञः सिद्धिरस्ति, कोर्थस्तस्य गणपाठनेति शेषः, न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः, गोत्रलक्षणो वुञ् प्रप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थः पाठ इति चेत्तत्राह 'गोत्राद्वुञिति'। गोत्राद्वुञ् विधीयते न च तत्क्षुद्रकमालवेतिशब्दरूपगोत्रमित्यर्थः। 'तदन्तादिति'। मालवशब्दस्य गोत्रत्वात्तदन्तविधिना प्राप्नोत्येव। 'न स सर्वत इति'। आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः, स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवतीत्यर्थः। 'तदन्तात्वइति'। तदन्तविधिरस्तीत्यस्मिन्नर्थइत्यर्थः। 'तथा चेति'। धेनुरनञिकमुत्पादय.

तीत्यापिशलेः सूत्रम्, । अत्र वृद्ध्यर्थोनुबन्धो मृग्यः, हकस्यैव चेत्सुक्ता-न्मात्परस्य कादेशो द्रष्टव्यः, अर्थमात्रं वा भाष्यकारेण निर्दिष्टम् । हक-मिति ठकमित्यर्थः । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अनञिति किम्, अधेनूनां समूह आधेनवम्, उत्सादिपाठादञ्, यद्यपि धेनुशब्दः सूत्रे पठ्यते तथापि बष्कयास इति लिङ्गादधेनुशब्दादपि भवति, तत्र यदि सामूहिकेषु तदन्तविधिर्न स्यादनञिति प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यात्, प्रयोजनान्तरम-प्याह । 'सेनायामिति' । 'यथेति' । पूर्वविप्रतिषेधेन वुञा ऽञो बाधा यथा स्यादित्येवमर्थश्च तस्य गणे पाठ इत्यर्थः । उलूकशब्दोत्र पठ्यते स लघावन्तइति मध्योदात्तः, छन्दसि तु यदुलूको वदति मोघ-मेतत्, इत्या उलूक आपप्तदिति यदाद्युदात्तत्वं तच्छान्दसम्, भाषायां तु मध्योदात्तमेव, तत्र पूर्वेणैवाञ् सिद्धस्तस्मादेवं वक्तव्यम्, औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तस्तस्य यञञोश्चेति बहुषु लुकि कृते रूपम् । 'तदिह पठ्यतइति' । असति हि तस्य पाठे उलूकानां समूह इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे ऽलुगचीति लुकः प्रतिषेधादौलुक्यशब्दाद्गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति । शुकशब्दोत्र पठ्यते, तस्य समूह इत्यत्र तु यस्य च नान्यत्प्रतिपदविधा-नमस्तीत्युक्त्वोदाहृतं काकं शौकमिति, तस्मात्तत्र शौकमित्यस्य स्थाने बाकमिति पठितव्यं, बकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः, युग-वरत्रेति पठ्यते, तत्सङ्घातविगृहीतार्थमिच्छन्ति, यौगवरत्रं यौगं वारत्र-मिति, तत्र सङ्घातपक्षे जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावे नपुंसकह्र-स्वत्वे सति युगवरत्रेति दीर्घनिर्देशोनुपपन्नस्तस्माद्युगसहिता वरत्रेति समासः कर्त्तव्यः, जातिपरत्वाभावाद्वा एकवद्भावाभावः ॥

'चरणेभ्यो धर्मवत्" ॥ 'गोत्रचरणाद्वुञित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्य-न्तइति' । ननु च न तत्र धर्मग्रहणमस्ति तत्कथं धर्मवदित्यतिदेशो युज्यतइत्याह । 'तत्रेदमिति' । इदमेव धर्मवदितिवचनं लिङ्गमस्ति तत्र चरणाद्धर्माम्नाययोरिति । 'वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति' । असति तस्मिन् चरणेभ्यो धर्म इत्युच्यमाने यदि तावदेवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति, समूह इति समूहप्रकृतिरविशेषिता स्यात्,

ततश्च काकादिभ्योपि वुञादयः प्रसज्येरन्; अथ पुनरेवं संबन्धो धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते चरणेभ्यः समूहे भवन्तीति, एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च तस्येदमिति विधास्यमाना अणादयोपि कठादिभ्य आपद्येरन्, अथाप्येवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति चरणेभ्य एव समूहइति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य चरणशब्दस्यैवमुभयसंबन्ध एव ताव-द्दुर्लभः, अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चिद्धर्मे प्रत्ययो यतः कुतश्चि-च्चरणशब्दात्स्यात् कौपिञ्जलहास्तिपदादण् कठादिभ्योपि स्यात्, वति-निर्देशे तु सति सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया धर्मे विधास्यन्ते इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव भवन्तीति न किं चिदनिष्टम्। 'काठकं कालापक-मिति'। गोत्रचरणाद्वुञ्। 'छान्दोग्यमिति'। छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः,। 'आथर्वणमिति' आथर्वणिकस्येकलोपश्चेत्यण् इकलोपश्च ॥

"अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" ॥ 'अणोऽपवाद इति'। अचित्ता-र्थेषु येन नाप्राप्तिन्यायेनाणोपवादः, कपोतादिषु चित्तवत्सु चरितार्थस्या-ञोपि परत्वाद्बाधक इत्यर्थः। हस्तिधेनुशब्दयोस्तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदा-त्तयोरनुदात्तादिलक्षणस्याञोपवादः, हस्तिशब्दो हस्ताज्जाताविति नि-प्रत्ययान्तः, धेनुशब्दो धेटोनुश्चेति नुप्रत्ययान्तः। 'आधेनवमिति'। उत्सादिपाठादञ्, जङ्गलधेनुवलजान्तस्येति पक्षे वृद्ध्यभावः ॥

"पाशादिभ्यो यः" ॥ यप्रत्ययान्तं स्वभावतः स्त्रीलिङ्गं, वातश-ब्दोत्र पठ्यते वातानां समूहो वात्या, पृथग्वातादर्शनादयुक्तोत्र समूहः, तस्माच्छीघ्रत्वे प्रत्ययो वक्तव्यः,नैष दोषः। एकस्यापि वातावयविनो दिग्भे-देन भेदो ऽध्यारोपः, तदाश्रयश्च समूहः, अथ वा प्रतिदिशं वातावय-विन एव भिद्यन्ते, तथा च प्रतिभासः पूर्वोवात उत्तरो वातः सर्वतो वान्ति वाता इति, आह च वायोर्वायुसंमूर्छनं नानात्वे लिङ्गमिति ॥

"खलगोरथात्" ॥ अथ कस्मात्खलादयोपि पाशादिष्वेव न पठिताः, एवं हि विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति, तत्राह। 'पाशादि-ष्वपाठ इति' ॥

"इनित्रकट्यचश्च" ॥ योगविभागो यथासङ्ख्यार्थः, अन्यथा इनित्रकट्यचस्त्रयश्चकाराश्चेति चत्वारः प्रत्ययाः प्रकृतयस्तु तिस्र इति वैषम्यं स्यात् । 'खलादिभ्य इति' । खलादयः प्रयोगतो गम्याः, एतेपि प्रत्ययाः स्वभावतस्त्रियामेव ॥

"विषयो देशे" ॥ ननु च विषयस्य देशत्वाव्यभिचाराद्देश इति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह । 'विषयशब्दोयमिति' । अत्यन्तशीलितोत्यन्ताभ्यस्तः । 'तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति' । यद्येवं देशग्रहणमेवास्तु मा भूद्विषयग्रहणं, नैवं शक्यं, देशशब्दोपि नानार्थः, देशनं देश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात् । 'शिबीनां विषयो देशः शैब इति' । कथं शिबयो देश इति, निवासविवक्षायां तस्य निवासः, जनपदे लुबिति लुपि भविष्यति । नन्वर्थभेदो भवति, शिबीनां निवासो जनपद इत्यत्र स्वस्वामिभावो न प्रतीयते, अन्यदीयेपि जनपदे निवाससम्भवात्, शिबीनां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थस्तत्रावसतामपि स्वामित्वसम्भवात्, सत्यं, य एवासौ येषां विषयस्तत्रैव तेषां निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते न निवासमात्रे, अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, एवं च शिबीनां विषयः शैब इत्यत्रार्थे शिबय इत्यपि भवति, एवं वसांतीनां विषयो वासातः, तेषामेव निवासो वसातयः, तथा गान्धारीणां विषयो गान्धारः, निवासो गान्धारयः, अङ्गाः वङ्गाः सुह्माः पुण्ड्रा इति, निवासरूपतैव विवक्ष्यते न विषयरूपता, एवं राजन्यादिभ्यो वुञित्यत्रापि विषयविवक्षायां राजन्यकं, निवासो राजन्याः, तत्रैव बैल्वतादिषु विषयविवक्षैव तेन बैल्वतकम्, आम्बरीषपुत्रकमित्याद्येव भवति, सर्वत्र चाभिधानशक्तिरेव हेतुः, तदाह, विषयाभिधाने जनपदे लुप्, बहुवचनविषयाद्गान्धार्यादिभ्यो वा राजन्यादिभ्यो नित्यं, न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वात्, निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां तु प्रत्यय इति ॥

"सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु" ॥ छन्दस इति न स्वरूपग्रहणं नापि मन्त्रब्राह्मणयोः, कस्य तर्हि, अक्षराणामियत्तावचनश्छन्दःशब्दोस्ति यस्य जगत्यादयो विशेषास्तस्य ग्रहणं, प्रगाथानामादौ तस्यैव

सम्भवात्, तेन पङ्क्त्यादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, यत्र द्वे ऋचौ तिस्रः क्रियन्त इति चतुर्थषष्ठौ पादौ बार्हतो प्रगाथे पुनरभ्यसितव्योत्तरयोरवस्येदित्येवमादिना प्रकारेण तद्यथा यज्ञायज्ञा वः प्रियं मित्रं न शंसिषं प्रियं मित्रं न शंसिषमूर्जे निपातमिति, तत्र योयमुच्चारणप्रकारस्तद्ग्रथनम्। 'प्रग्रथनादिति'। प्रगाथशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति, प्रग्रथ्यतइति प्रगाथः, अकर्तरि च कारकइति कर्मणि घञ्, पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः। '
प्रा(१)गानाद्वेति'। अत्यच्च इति वाक्यं, कै गै शब्दे, प्रगीयतइति प्रगाथः, उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्। 'चैत्तुभमिति'। कुटीर इति स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्य यथा भिन्नलिङ्गता तथेहापि नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्॥

"संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः"॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति वचनात्संग्रामवाचिभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति न प्रयोजनयोद्धृभ्यश्चरमनिर्दिष्टेभ्य इत्याशङ्क्याह। 'सोस्येति'। 'समर्थविभक्तिरित्यादि'। 'प्रथमासमर्थविशेषणमिति'। तेन विशेष्यद्वारेण प्रयोजनयोद्धार एव प्रथमनिर्दिष्टाः, प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामइति, तेन तद्वारेण संग्राम श्चरमनिर्दिष्टः॥

"घञः सास्यां क्रियेति ञः"॥ 'अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गइति'। तेन लिङ्गस्य विवक्षितत्वं दर्शयति,। 'घञन्तात्क्रियावाचिन इति'। भावे यो घञ् तदन्तादित्यर्थः। 'श्यैनंपातेति'। पतनं पातः, श्येनानां पात इति कर्तरि षष्ठ्याः समासः, ततो ञः, श्येनतिलस्य पाते ञइति मुम्। 'प्राकार इति'। द्रव्यवचनोयं कर्मणि घञन्तः, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति प्रशब्दस्य दीर्घत्वम्,। 'सामान्येन चेदं विधानमिति'। एतदेवोदाहरणेन द्रढयति। 'दण्डपात इति'॥

"तदधीते तद्वेद"॥ इह योयं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतो वेत्ति, यश्च वेत्ति सोऽवश्यमधीतइत्यन्यतरोपादानेन सिद्धं किमर्थमिमावर्थावुपदिश्येते, नैतयोरवश्यकः समावेशः, अध्ययनं शब्दपाठः, अर्थावबोधो वेदनं, भवति च कश्चित्संपाठं पठति नार्थं वेत्ति, कश्चिच्चार्थं वेत्ति न संपाठं पठति। 'द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि'। तदधीते वेदेत्युच्यमाने समु-

(१) मुद्रितमूलपुस्तके प्रगथनादिति पाठ उपलभ्यते स पदमञ्जर्यसंमतः।

च्चयो विज्ञायेत, ततश्च यस्तदधीते वेद च तत्रैव स्याद्यस्तु केवलमधीते वेद वा न तत्र स्यात्, द्विस्तद्ग्रहणे तु वाक्यभेदेनाधीयानविदुषोः पृथक् प्रत्ययविधानं सिध्यति, ननु च तदस्य तदस्मिन्स्यादित्यत्र नानार्थनिर्देशे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति द्विस्तद्ग्रहणेन न्यायो व्युत्पादयिष्यते, अत एव तेन दीव्यतीत्यत्र प्रत्यर्थं प्रत्ययो भवति, न ब्रूम इहैव द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थमिति किं तर्हि उत्तरत्र क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्, वसन्तादिभ्यष्ठगित्यत्रापि, किं च कारणं न स्यात्, क्रतुशब्दः कर्मनामधेयं वसन्तादयोऽप्यर्थाः, न तेषामध्ययनं सम्भवति, तस्य शब्दविषयत्वात्, तत्सहचरिते तु ग्रन्थे सम्भवति, गौणत्वात्तु न गृह्यते, मुख्य एव त्वर्थे वेदनं सम्भवतीति तेभ्यो विदुष्येव स्याद् नाध्येतरि, पुनस्तद्ग्रहणात्तु यत्नाद्गौणस्यापि ग्रहणात्तत्रापि भवति ॥

"क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्" ॥ 'क्रतुविशेषवाचिभ्य इति'। स्वरूपस्य तु ग्रहणं न भवति, यदि स्यादुक्थादिष्वेव पठेत्, क्रतुसामान्यवाचिनामपि [illegible]दीनां पर्यायाणां न भवति, उक्थादिषु यज्ञशब्दस्य पा[illegible]त्स्मादिशेषवाचिनामेव ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थवृत्तिभ्यो वेदितरि [illegible]प्रतिपादनपरग्रन्थवृत्तिभ्यस्त्वध्येतरि। 'वार्त्तिकसूत्रिक इति'। [illegible]धु वार्त्तिकं, कथादिभ्यष्टक्। वार्त्तिकं च तत्सूत्रं चेति कर्मधारयात्प्रत्ययः, एवं सांग्रहसूत्रिक इति, कल्पसूत्रमिति कर्मधारयः समाहारद्वन्द्वो वा। 'यज्ञायज्ञीयात्परेणेति'। एनपा योगे पञ्चमी चिन्त्या, एनबपि परशब्दात्पाक्षिकः, यदा तद्विधावुत्तराधरदक्षिणादातिरिति नानुवर्त्तते दिक्शब्देभ्य इत्येवानुवर्त्तते। 'न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यत इति'। ठग् अण् च प्रत्ययद्वयमपि नेष्यते तेनोक्थान्यधीयतइति वाक्यमेव भवति, अत्र च अभिधानमेव शरणम्, सामलक्षणं प्रातिशाख्यम्। 'औक्थिक्य इति'। औक्थिका नामाम्नायः, इदमर्थं छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः। 'औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवतीति'। अण्प्रत्यय इत्यर्थः, इदं प्रसङ्गादुक्तम्। 'सूत्रान्तादिति'। अत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह 'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति वक्तव्यमिति'। विद्या चेत्यादिवाक्येनातिप्रसक्तस्यापवादः।

अङ्गादिपूर्वो विद्याशब्दः प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । 'त्रैविद्य इति' । अथवा विद्या त्रिविद्या तामधीते त्रैविद्यः, तिस्रो विद्या अधीतइति तु विग्रहे द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् प्रसङ्गः । 'यावक्रीतिक इति' । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यवक्रीतशब्देनोच्यते, एवं प्रैयङ्गवमधिकृत्य कृतमुपचारात्प्रैयङ्गवमुच्यते । 'वासवदत्तिक इति' । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका, अधिकृत्य कृते ग्रन्थइत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः, तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्, ततोनेन ठक्, एवं सौमनोत्तरिकः । 'ऐतिहासिक इति' । इतिहासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः, पृषोदरादित्वात्साधुः । 'सर्वसादेरिति' । सर्वादेः सादेर्द्विगोश्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लो भवति लुभवतीत्यर्थः, अर्थवतः सशब्दस्य ग्रहणात्सर्वशब्दः पृथगुपात्तः, द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुगनपत्यइत्ययमेव लुक् स्मारितः । 'सर्ववेद इति' । सर्ववेदानधीतइत्यणो लुक् । 'सवार्त्तिक इति' । वार्त्तिकान्तमधीतइति अन्तवचने सहशब्दस्याव्ययीभावः, अव्ययीभावे चाकालइति सभावः, ततोणो लुक् । 'अनुसूरिति' । अनुसूशब्दष्ठक्रमुत्प[illegible] यति ग्रन्थलक्षणाशब्दी चेत्यर्थः ! 'अनुसुक इति' । अनुसूमधीतइति ठक्, तस्य इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशः, केण इति ह्रस्वः । 'पदोत्तरपदादिति' [illegible] शब्द उत्तरपदं यस्य स तथोक्तः, पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः, एवमुत्तरपदिकः । 'शतषष्टेरिति' । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्द[illegible]तदन्तात् षिकन् भवति षकारो ङीषर्थः ॥

"अनुब्राह्मणादिनिः" ॥ 'ब्राह्मणसदृश इति' । यथार्थे यथासादृ- र्यमिति सादृश्येऽव्ययीभावः, चोदयति । 'मत्वर्थ इति' परिहरति । 'तत्रैतस्मादिति' । दूषयति । 'अनभिधानादिति' । साक्षात्परिहारमाह । 'अणो निवृत्त्यर्थं तु वचनमिति' । क्व चित्तु मत्वर्थ इत्यादि न पठ्यते ॥

"वसन्तादिभ्यष्ठक्" ॥ 'वसन्तसहचरित इति' । यत्र वसन्तो वर्ण्यते यो वा वसन्तेध्येयः, वसन्तसाहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते, उक्थादिष्वेते पठितव्यास्ते वा वसन्तादिषु तथा तु न कृतमित्येव, अथर्वन्शब्दोत्र

पठ्यते स उपचारेणप्रोक्ते ग्रन्थे वर्तते, अथर्वणमधीते आथर्वणिकः, दाण्डिनायनहास्तिनायनेति निपातनाद्वस्तद्धित इति टिलोपाभावः ॥

"प्रोक्ताल्लुक्" ॥ 'प्रोक्तसहचरित इति'। अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च प्रत्ययस्य पौर्वापर्यायोगान्मुख्यार्थासम्भवाद्गौणस्य ग्रहणमित्यर्थः । अपर आह। प्रोक्तशब्द इह स्वर्यते तेन तदधिकारविहितः प्रत्ययो गृह्यतइति, यदि वा प्रोक्ते भवः प्रोक्त इति सौत्रोयमतद्धितनिर्देशः। 'पाणिनीयमिति'। ननु पणोस्यास्तीति पणी तस्यापत्यं पाणिनः, पाणिनस्यापत्यं पणिनो युवा पाणिनिः, ततस्तेन प्रोक्तमित्यर्थविवक्षायां यूनि लुगिति इञो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेनेञश्चेत्यण् प्राप्नोति । नैष दोषः । इञश्चेत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्तते तेनेञं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादिति, तत्र च पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते, तेन यूनीञो न भविष्यति, ततो वृद्धाच्छः, आपिशलिशब्दादिञश्चेत्यण् उभयत्राध्येतृप्रत्ययस्य लुक्, नन्वत्र लुकि सत्यसति वा तदेव रूपमिति नास्ति विशेषस्तत्राह। 'स्त्रियां स्वरे च विशेष इति'। असति लुकि स्त्रियां टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् स्यात् अण्स्वरेणान्तोदात्तत्वं च, लुकि तु सति टाब् भवति, छस्वरेण मध्योदात्तत्वं च, आपिशले तु स्वरे नास्ति विशेषः, यथा तु लुकि सत्यपिशलेत्यत्र ङीम्न भवति तथानुपसर्जनादित्यत्र प्रत्यपादि ॥

"सूत्राच्च कोपधात्" ॥ 'अष्टकं सूत्रमिति'। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य, संख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। 'संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति'। संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्ययस्य तदन्तात्कोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः। 'कालापकमधीते कालापक इति'। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः, कलापिनोण्, नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यौपसंख्यानिकष्टिलोपः, ततस्तदधीतइत्यण्, प्रोक्ताल्लुक्। कालापानामाम्नाय इति गोत्रचरणाद्वुञ्, कालापकं, ततस्तदधीत इत्यण्, तस्य लुङ् भवति, यदि स्याद् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्, लुगभावे त्वण एव स्वरो भवति, स्त्रियां च ङीब् भवति। 'चतुष्टय इति'। चत्वारोऽवयवा अस्य संख्याया अवयवे तयप्, ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति मूर्द्धन्यः ॥

"छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि"॥ 'प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्ततइति' तद्ध्यनुवर्त्तमानमेव पूर्वसूत्र आरम्भसामर्थ्यात्र सम्बध्यते। 'छन्दांसि च ब्राह्मणानि चेति'। तद्वाचीनि शब्दरूपाणीत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननिर्द्देशात्, अप्रोक्तप्रत्ययान्तत्वाच्च। 'प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति'। प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं प्रकृतं प्रथमाबहुवचनान्तं विपरिणम्यते, छन्दोब्राह्मणानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः, अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणीत्यनेनैतद्दर्शयति तच्छब्देनाध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विधेयतया प्रधानत्वात्, नाध्येतृवेदितारावर्थौ, तयोः प्रत्ययविधौ गुणभावादिति किं सिद्धं भवति, अध्येतृविषयमपि वाक्यं निवर्त्तितं भवति। 'अनन्यभावो विषयार्थ इति'। ग्रामसमुदायादिवृत्तिस्तु विषयशब्दोऽसम्भवान्न गृह्यते, अत्र यद्यधीते वेदेत्यनुवर्त्तेत ततोऽध्येतृवेदितृविवक्षायामेव तद्विषयता विधीयेत ततश्च तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेत् न क्रियान्तरविषयं नापि स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगं च, यदाह, तत्र यथाधिकारात्तद्विषयप्रसङ्ग इति, तस्मात्प्रोक्तग्रहणमेवानुवर्त्तते नाधीते वेदेति, तच्छब्देन च प्रत्ययः परामृश्यते विषयशब्दश्च अनन्यभावार्थः, तेन सर्वमेतत्स्वातन्त्र्यादि निवर्त्तते, आह च, सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनादिति। प्रोक्तग्रहणमेवाधिक्रियते नाधीते वेदेत्येतावर्थाविन्यर्थः, इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता दृश्यते स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यमध्येतृवेदित्रोः प्रत्यय इति, स्वातन्त्र्यं तावत्पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमिति प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः, उपाध्यन्तरयोगो महत्पाणिनीयमिति वाक्यं, पाणिनीयमधीतइति प्रत्ययः पाणिनीयाश्छात्रा इति, छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नित्यमध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततैवेष्यते न तु स्वातन्त्र्यादि, तदर्थमिदमारभ्यते तदाह। 'तेनेति'। एवं च कृत्वाऽर्थद्वयस्यापि तन्त्रेण विग्रहः कर्त्तव्य इति दर्शयति, कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः, तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्, ततस्त दधीतइत्यण्, ततस्तस्यापि प्रोक्ताल्लुगिति लुक्, मुदपिप्पलादशब्दाभ्यां प्रोक्तार्थे औत्सर्गिकोऽण्, शेषं यथायोगं पूर्ववत्, चराभो वैशम्पायनान्ते.

वासी, एवं ताण्ड्यः । वाजसनेयशब्दः शौनकादिः । 'ताणिड न इति' । आप-त्यस्येति यलोपः, भाल्लविशब्द इञन्तः, शाट्यशब्दाद्गर्गादियञन्तादयञि-ञोश्चेति फक्, ऐतरेयशब्दः शुभ्रादिढगन्तः, तेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः, सर्वत्राध्येतृप्रत्ययस्य लुक् । 'ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति' । ब्राह्मणस्य विशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । 'याज्ञवल्क्यानीति' । याज्ञवल्क्यशब्दः कण्वादिः, सुलभादौत्सर्गिकोण्, अत्र स्वातन्त्र्यं भवति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र वक्ष्यति, याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालप्रवृत्ता इत्याख्यानेषु वार्तेति । 'काश्यपिनः कौशिकिन इति' । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । 'पाराशरिण इति' । पाराशर्यशब्दाद्गर्गादियञन्तात्पाराशर्यशिलालिभ्यामिति णिनिः, पूर्ववद्यलोपः । 'कर्मन्दिन इति' । कर्मन्दकृशाश्वादिनिः, पिङ्गशब्दात्पु-राणप्रोक्तेष्विति णिनिः ॥

"तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि" ॥ 'इतिकरणस्ततश्चेद्विव-क्षेति' । ननु तन्नामग्रहणादेवातिप्रसङ्गो न भविष्यति, तच्च, द्विविधं नाम कदा चित्केन चित्सङ्केतितं नित्यं व्यवहारानुपाति, तत्र द्वितीयस्य परिग्र-हार्थमितिकरणः क्रियते, भूमादिविशेषपरिग्रहार्थं च, तन्नाम्नीत्येतत्तु नाम-धेयताविरोधिनो बलीयसोपि प्रत्ययान् बाधितुमन्यथा नाप्राप्ते मतुप्या-रम्भात्तस्यायं बाधकः, तदपवादैस्त्विनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणा-यामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः ॥

"तेन निर्वृत्तम्" ॥ निर्वृत्तमित्यन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः ॥

"तस्य निवासः" ॥ 'ऋजुनावामिति' । ऋज्वी नौर्येषां तेषा-मित्यर्थः ॥

"अदूरभवश्च" ॥ अदूरमन्तिकं तत्र भवतीत्यदूरभवः, निपात-नात्सप्तमीसमासः । 'विदिशाया इति' । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्या-मिति षष्ठी । 'चकार इत्यादि' । असति तु तस्मिन्नानन्तर्यादयमेवार्थ उत्तरत्र सम्बध्येत ॥

"ओरञ्" ॥ अरडुः क्षत्रियविशेषः । 'नद्यां तु मतुप्परत्वादिति' आरडवमित्यादिरञोवकाशः, नद्यां मतुब्विषयस्योदुम्बरावतीत्यादिः ॥

"मतोश्च बह्वजङ्गात्" ॥ 'चातुरर्थिक इति'। चतुर्णामर्थानां समूहश्चतुरर्थी, तत्र भवः, अध्यात्मादित्वाट्ठञ्, तद्धितार्थे द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात्। 'अङ्गग्रहणं किमिति'। मतोश्च बह्वच इत्येवास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ, बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादिति विज्ञायमाने सिद्ध्यत्येव विवक्षितमिति प्रश्नः। 'मतुबन्तविशेषणं मा भूदिति'। अन्यथा सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्यस्यायुक्तत्वात् तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः, अस्ति चेदिदानीं क्वचिदबह्वज् मत्वन्तो यदर्थं बह्वज्ग्रहणं स्यात्, अस्तीत्याह, स्ववान् श्ववान् ॥

"उदक् च विपाशः" ॥ 'महती सूक्ष्मेक्षिकेति'। एवं नाम स्वरेप्याचार्योऽवहित इति आचार्यस्य प्रशंसैषा ॥

"सुवास्त्वादिभ्योऽण्" ॥ 'अञ इति'। अण्ग्रहणरहितसूत्राभिप्रायमेतत्, तस्य तु प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति अण्ग्रहणं मतुपो बाधनार्थमिति, तेन वस्तुतो मतुपोप्ययमपवादः, अथाण्ग्रहणं किमर्थं न सुवास्त्वादिभ्यो यथा विहितमित्येवोच्येत, पुनर्वचनाद्धि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति स चाणेव तत्राह। 'अण्ग्रहणमिति'। असत्यण्ग्रहणे मध्येपवादन्यायेन यथाविहितमित्युच्यमानोऽणञ एव बाधकः स्याद् नदीमतुपा तु परत्वाद्बाध्येत, पुनरण्ग्रहणात्तु मतुपो विषये भवतीत्यर्थः, किं च ओरञित्यस्य नद्यां मतुप्परत्वाद्बाधक इत्युक्तं तत्रासत्यण्ग्रहणे यथाविहितमित्युच्यमाने नद्यामोरञेव स्याद् वचनं तु मतुपो बाधनार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमप्यण्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

"रोणी" ॥ 'केवलस्तदन्तश्चेति'। अन्यथा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् केवलादेव स्यान्न तदन्तात्, रोणीति पुनः शास्त्रनिरपेक्षेण निर्देशेन शास्त्रनिरपेक्षत्वमिह सूच्यतइति परिभाषाया अनपेक्षणात्तदन्तादपि भवति, ननु च रोणीति नेदं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्, न च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्यत्र लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं येन स्त्रीप्रत्ययान्तेनापि तदन्तविधिः प्रतिषिध्येत, स्वरूपविधिविषया परिभा-

षेधं प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्युक्तत्वात्, यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं भवतीति भाष्यकारपक्षस्तदाश्रयेणैतदुक्तम्, एवं च वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षः, ज्ञापकसूत्रे तु परपक्षो दर्शित इति गम्यते, किं सिद्धं भवति, कुमारीमाचष्टे कुमारयति णाविष्टवदिति टिलोपः सिद्धो भवति ॥

"वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्यकक्ठकोरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः" ॥ सूत्रे कुमुदशब्दो द्विरुपादीयते तत्रारीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदाश्च काशतृणादयश्चेति द्वन्द्वयोर्द्वन्द्वकरणादेकशेषाभावः । 'कुमुदादिष्विति' । ऋश्यादेरनन्तरेषु औत्सर्गिकोपि तत इष्यतइत्यादि यदुक्तं तदेवाप्तप्रयोगेण द्रढयति । 'तथा चोक्तमिति' । लुपि युक्तवदित्यत्र भाष्यकारेणैतदुक्तम्, अथास्मात्प्रयोगाद्विशेषविहितानामेव पक्षे लुब् भवतीति कस्मान्नोच्यते, तथा वा भवतु सर्वथा चातूरूप्यमेवात्र नः समीहितम् ॥

"शर्कराया वा" ॥ 'कुमुदादिष्विति' । ऋश्याद्यनन्तरेषु । 'पाठसामर्थ्यादिति' । नित्ये हि लुपि गणयोरस्य पाठोनर्थकः स्यात् । 'शर्करेति' । अणो लुप् । 'शार्करमिति' । तस्यैव श्रवणम् । 'शर्करिकमिति' । कुमुदादित्वाट्ठच् । 'शार्करकमिति' । वराहादित्वात्कक् । केण इति ह्रस्वः । 'शार्करिकं शर्करीयमिति' । उत्तरसूत्रेण ठक्छौ ॥

"नद्यां मतुप्" ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपि सिद्धे वचनमिदं तदस्मिन्नस्तीति प्राप्तस्याणो बाधनार्थं निर्वृत्ताद्यर्थं च, तत्सूचितम् । 'चातुरर्थिक इति' । 'देशस्य विशेषणं नदीति' । यद्यपि विशिष्टलिङ्ग इत्यत्रोक्तं नदीग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देश इति, इह तु नद्यां देशइति सम्बन्धसामर्थ्यादजनपदोपि देशग्रहणेन गृह्यते, एवं च पर्वतेष्वपि चातुरर्थिको भवति, अन्ये त्वाहुः । यद्यपि देश एव लोकप्रसिद्धः, विशिष्टलिङ्ग इत्यत्र तु नदीग्रहणं यस्य द्वन्द्वस्य सर्व एवावयवो नदीवचनस्तत्परिग्रहार्थं, यत्र कश्चिदवयवो नदीवचनः कश्चिदन्यदेशवाची तत्र मा भूदि-

त्येवमर्थमिति, उदुम्बरावतीत्यादौ मतौ बह्वचो ऽजिरादीनामिति दीर्घत्वम् । 'भागीरथीति'। तेन निर्वृत्तमित्यण् ॥

"कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" ॥ कुमुद्वानित्यादौ झयः मादुपधायाश्चेति वत्वम्, अथ वकारादिरेव कस्मान्न विहितः, ज्ञापनार्थम्, एतज्ज्ञापयति अन्योऽप्ययं भवतीति, तेन महिष्मानिति सिद्धं भवति, महिषाच्चेति न वक्तव्यं भवति, एतेनैतदपि निरस्तं प्रकृतस्यैव मतुपो डित्वातिदेशेन सिद्धमिति, नहि डित्वातिदेशे पूर्वोक्तं ज्ञापनं समर्थितं भवति ॥

"नडशादाड्ड्वलच्" ॥ शादशब्दो दोपधः, पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमाविति ॥

"शिखाया वलच्" ॥ 'शिखाया वलच् वक्ष्यतीति'। दन्तशिखात्संज्ञायामित्यनेन । 'तद्देशार्थं वचनमिति' । इदं तु निर्वृत्ताद्यर्थं, देशे तत्राण्यणो बाधनार्थं च ॥

"नडादीनां कुक् च" ॥ 'तत्र चलोपश्चेति' । यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियेत नान्तस्य पदत्वात्सिद्धो नलोपः किं तु कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिः, छस्याप्रत्ययादित्वादीयादेशो न प्राप्नोति ॥

"शेषे" ॥ 'उपयुक्तादन्यः शेष इति' । शब्दार्थकथनमेतत्, तस्यैव प्रकरणादागतं विशेषमाह । 'अपत्यादिभ्य इति' । एते ह्यत्रोपयुक्ताः । 'चतुरर्थपर्यन्तेभ्य इति' । चत्वारोऽर्थास्तदस्मिन्नस्तीत्यादयः पर्यन्ता येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, चातुरर्थ्यपर्यन्तेभ्य इति पाठे समाहारद्विगोश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्, ये तु पठन्ति, चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति ते प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादणमिच्छन्ति, किमर्थं पुनः शेषवचनं, शेषे घादयो यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्, चिरनिवृत्ता अपत्यादयः, चतुर्ष्वर्थेषु तर्हि मा भूवन्. अन्यथा ओरञ् इत्यादयो नडादीनां कुक् चेत्येवमन्ता यथा चतुरर्थेषु भवन्ति तथा घादयोऽपि विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येवमन्तास्तत्रैव स्युः, नह्यकस्मात्प्रकरणं विच्छिद्यते, निवर्तिष्यते तर्हि चतुर्थो ऽस्वरितत्वाल्लिङ्गाच्च, यदयमुत्करादिषु कांश्चिद्वृद्धान् शब्दान्पठति

आर्द्रका शालेति, अन्यथा वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः स्यात्, स्वार्थे तर्हि घादयो मा भूवन् अनिर्दिष्टार्थत्वाद्धि स्वार्थएव स्युः, नामी अनिर्दिष्टार्थाः, जातादिष्वर्थेषु घादयोनुवर्त्तिष्यन्ते, यद्यनुवर्त्तन्ते या या परा प्रकृतिः तस्यास्तस्याः पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः प्राप्नोति नार्थनिर्देशं प्रति, अयमयोरन्योन्यमभिसम्बन्धो भवति, लिङ्गाच्च, यदयं क्त चिच्चकारेण प्रकृतं समुच्चिनोति रङ्कोरमनुष्येण् चेति तज्ज्ञापयति न पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः परस्याः परस्याः प्रकृतेर्भवतीति, अथ वा लौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणः, न च घादीनां प्रकृत्यन्तरापेक्षा नापि यामादीनां प्रत्ययान्तरापेक्षा, तस्मादप्रयोजनमेतत्स्वार्थे मा भूवन्निति, तदेव तर्हि प्रयोजनम्, अपत्यादिषु तर्हि मा भूवन्निति, ननु चोक्तं चिरनिवृत्ता अपत्यादयश्चातुरर्थी च नापेक्ष्यतइति, न ब्रूमोपत्यादीनामत्राभिसम्बन्ध इति किं तर्हि तस्येदमित्यनेनापत्यादिष्वपि प्राप्नुवन्ति, कथमित्याह । 'तस्येदं विशेषा ह्यपत्यसमूहनिवा[1]सादय इति' । यथा तस्येदमित्यनेन पाणिनीयाश्छात्रा इति छात्रादिषु विशेषेषु प्रत्ययो भवति एवमपत्यादिष्वपि विशेषेषु घादयः स्युः, विशेषेषु सामान्यभावात्, ननु च विशेषशब्दसंनिधौ सामान्यशब्द उपात्तस्तत्र विशेषे पर्यवस्यति कौण्डिन्यो ब्राह्मण इति, विशेषान्तरे वा दधि ब्राह्मणेभ्यस्तक्रं कौण्डिन्यायेति, तत्रापत्यादिविशेषसंनिधावुपात्तं तस्येदमिति सामान्यं, यद्यपत्यादिष्वेव पर्यवस्येत् सामान्योपादानं व्यर्थं स्यादिति विशेषान्तर एव पर्यवसास्यति, किं च यद्यपत्यादिष्वपि घादयः स्युः प्राग्दीव्यतोणित्यत्रैवाणादिभिः सह विधीयेरन्, लिङ्गाच्चापत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, किं लिङ्गं, फेश्छ चेत्यत्र फेर्वेत्येव ठग्विधानार्थं वक्तव्यं, ठका मुक्ते वृद्धाच्छ इति तावच्छः सिद्धः, तदेव छविधानं ज्ञापनार्थं नह्यपत्यादिषु घादयो भविष्यन्ति, तथा गोत्रचरणाद्वुञिति समूहइदमर्थान्तर्भूते वुञि सिद्धे गोत्रोक्षोष्ट्रेति पुनर्विधानमपि लिङ्गमस्यार्थस्य, तथा राजन्यादिभ्यो वुञिति राजन्यादिषु दैवयातशब्दः पठ्यते स च देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्तः, तथाऽरीहणादिषु भास्त्रायणशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते

१ निवास इति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

तत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्येव सिद्धः, तदेतैर्लिङ्गैरपत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, तदेवमेतत्प्रयोजनं नोपपद्यतइति प्रयोजनान्तरमाह । 'किं चेति'। असति हि शेषग्रहणे प्रथमेनैवार्थेन सम्बन्धमनुभवतां कृतार्थता विज्ञायेत द्वितीयादिषु त्वर्थेषु प्राग्दीव्यतइति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अणादय एव स्युः, शेषशब्दस्तूपयुक्तादन्यतयाऽ जाता-दीनर्थान्वशीकृत्य शक्नोत्यभिधातुमिति सर्वत्र घादयः सिध्यन्ति, अतः साकल्यार्थमपि विशेषवचनं कर्त्तव्यम् । 'लक्षणं चाधिकारश्चेति'। तत्र तस्येदमित्येव चाक्षुषादयः सिध्यन्ति, दार्षदादयस्तु संस्कृतं भक्षा इति, तस्माल्लक्षणत्वं नातीवोपयुज्यते ॥

"राष्ट्रावारपाराद्घखौ" ॥ 'विगृहीतादपीष्यतइति'। सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणम् अन्यथा वैषम्यात्संख्यातानुद्देशो न स्यात् । 'विपरी-ताच्चेति'। इयमपीष्टिरेव ॥

"ग्रामाद्यखञौ" ॥ ग्रामशब्दः कत्र्यादिषु पठ्यते तेन ढकञपि भवति ॥

"कत्र्यादिभ्यो ढकञ्" ॥ 'कात्रेयक इति'। कुत्सितास्त्रयः कत्रय इति बहुव्रीहिर्वा, अस्मादेव निपातनात्कोः कद्भावः, तेन कद्भावे त्रौ उप-संख्यानमिति न वक्तव्यं भवति । 'कुल्याया यलोपश्चेति'। केचित्तु तृतीयं वर्णं लकारं पठन्ति, अन्ये तु डकारम् ॥

"कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु" ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं कौलेयकः श्वा, यदा कुलशब्दः श्वकुले वर्त्तते तदा तस्यापत्य-मपि श्वैव भवति तत्रापूर्वपदादन्यतरस्यामिति ढकञा सिद्धं, कुक्षिग्रीवा-शब्दाभ्यां दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञिति ढञि कृते आस्यलङ्कारयो-स्वार्थिकः कन् भविष्यति ॥

"नद्यादिभ्यो ढक्" ॥ गणे नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञा नद्याः मह्यादीनां पृथग्ग्रहणात्, पौरेयमित्यादिषु पुरि भवं वने भवं गिरौ भव-मिति विग्रहः । 'उभयमपि दर्शनं प्रमाणमिति'। उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

"दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" ॥ दक्षिणाशब्दो दक्षिणादाजित्या-जन्तोऽयं गृह्यते पश्चात्पुरोभ्यां साहचर्यात्, तेन न टाबन्तस्य प्रवीण-वाचिनो ग्रहणम् ॥

"कापिश्याः ष्फक्" ॥ 'बाह्ल्युर्दिपर्द्दीति' । अवृद्धादपीति वुञि प्राप्ते वचनम् ॥

"रङ्कोरमनुष्येऽण्च" ॥ रङ्कवो नाम जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोऽण् प्राप्तस्तस्यावृद्धादपीति वुञ् बाधकस्तस्य ओर्देशे ठञ्, ततः कोपधादण्, ततः कच्छादिभ्यश्चेत्यण् प्राप्तः, ततःष्फगणौ विधीयेते, कोपधत्वादेवाणि सिद्धे रङ्कुशब्दस्य कच्छादिषु पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थः । 'मनुष्ये परत्वादिति' । उत्कृष्टत्वाद् अपवादत्वादित्यर्थः । 'कच्छादिपाठादम-नुष्येऽणपि सिद्धइति' । ननु च मनुष्यत स्थयोर्वुञ्विधानार्थस्तत्र पाठः स्यात् ततश्च तद्व्यतिरिक्ते विषये ष्फगेव स्याद्यत्राण् विधीयते, नैतदस्ति, कच्छा-दिपाठस्योभयार्थत्वे बाधकाभावात् । 'नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियतइति' । यस्त्वमनुष्यशब्दो रक्षःपिशाचादिषु रूढो न तस्यैव ग्रहणम् अनभिधानादिति मन्यते, अथैवं कस्मान्न विज्ञायते पर-त्वादेव वुञि सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधो ज्ञापयति मनुष्यतत्स्थयोरित्यस्याप्येतौ ष्फगणौ बाधकाविति, तेन तत्स्थे ष्फगणावेव भवतो न वुञिति, तत्र, अनि-ष्टत्वात्, नहि तत्स्थे ष्फगणाविष्येते किं तर्हि वुञेव । 'राङ्कवः कम्बल इति ष्यङ् भवतीति' । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथात्र ष्फगिष्यते, मनुष्यप्रतिषेधश्च प्रत्याख्यातः, यथाऽऽह, रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-तत्स्थयोर्वुञ्विधानात्, तत्स्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वादणग्रह-णानर्थक्यं च कच्छादिभ्योऽणिवधानादिति । 'विशेषविहितेन च ष्फकेति' । अन्यथा कच्छादिपाठस्याप्राणिनि चरितार्थत्वात्प्राणिनि ष्फ-गेव स्यात् ॥

"द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्" ॥ द्यु इति दिव उत्वेन निर्देशः, द्युशब्दस्य तु ग्रहणं न भवति व्याख्यानात् । 'अवाच्यमिति' । अवाची

दक्षिणा दिक्। 'अव्ययात्तु कालवाचिन इति'। यथाव्ययात्कालवाचिनः कालाट्ठञिति ठञ् न भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥

"वर्णौ वुक्" ॥ 'तत्समीपो देशो वर्णुरिति'।अदूरभवश्चेत्यार्थे सुवास्त्वादिभ्योऽणित्यण्, तस्य जनपदे लुबिति लुप्। 'तद्विषयार्थवाचिन इति'। स वर्णुर्देशो विषयो यस्यार्थस्य तद्वाचिन इत्यर्थः, विषयग्रहणेन वर्णाविति विषयसप्तमीं दर्शयति ॥

"अव्ययात्त्यप्" ॥ 'अमेहेति'। योऽव्ययात्त्यब्विहितः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः, अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः, अमा समीपे भवोऽमात्यः। 'औपरिष्ट इति'। उपरिष्टाद्भव इत्यणि कृते ऽव्ययानां भमात्रे टिलोप इति टिलोपः, परतःशब्दो विभाषापरावराभ्यामित्यतसुजन्तः, तत्र भवः। 'आरातीय इति'। बहिषष्टिलोपश्चेत्यनित्यत्वज्ञापनादत्र टिलोपाभावः। 'त्यब्नेर्ध्रुवइति'। निशब्दाद् ध्रुवे वाच्ये त्यब् भवति, नियतं सर्वकालं भवो नित्यः। 'निसो गतइति'। निःशब्दाद्गते वाच्ये त्यब् भवति। 'निष्ट्य इति'। ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति षत्वन्तकारस्य ष्टुत्वमेवमाविर्भूतमाविष्ट्यम्। 'अरण्याण्ण इति'। अणि सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते। 'दूरेत्य इति'। तत आगत इत्यत्रार्थे एत्यः। 'उत्तरादाहञिति'। आद्युदात्तार्थं वचनम्। 'औत्तराहमिति'। उत्तराच्चेत्याहि प्रत्ययः, उत्तराहिशब्दात्परिगणनेन त्यपोऽभावादणि सति सिद्धम् ॥

"ऐषमोह्यःश्वसोरन्यतरस्याम्" ॥ 'ठञपि तृतीयो भवतीति'। विधिवाक्यापेक्षं तृतीयत्वं प्रत्ययापेक्षया तु ठञ् चतुर्थः, श्वसस्तुट्चेत्यत्र विकल्पाधिकाराट् ट्युट्युलावपि भवतः ॥

"तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ" ॥ अञ्ञयोः स्त्रियां विशेषः, काकतीरी चाहरणरूप्या। 'बहुच्पूर्वान्मा भूदिति'। अन्यथा बहुतीरशब्दादपि स्यात्, उत्तरपदशब्दस्य तु समासविषये नियतत्वान्नास्ति बहुच्पूर्वःत्वमङ्गः ॥

"दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः" ॥ 'असंज्ञायामिति' । न चैवमसंज्ञाया इति पञ्चम्या निर्देशः विषयसप्तम्यापि तदर्थलाभादित्याह । 'संज्ञाविषयादिति' । 'पौर्वशाल इति' । पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः । 'पदग्रहणमित्यादि' । दिक्पूर्वादित्युच्यमाने स्वरूपग्रहणं स्यात् ततश्च दिग्गज इत्यादेरेव स्यात् पदग्रहणे तु सति दिग्विशेषवाचिनां ग्रहणं भवति, कथं, व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः दिशः पूर्वपदमस्मिन्निति, दिश इति वाचकापेक्षया षष्ठी, दिशो वाचकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥

'मद्रेभ्योऽञ्" ॥ मद्रशब्दो जनपदवचनः, बहुवचननिर्देशो जनपदवाचिनः परिग्रहार्थः, तेन भद्रपर्यायो न गृह्यते । 'पौर्वमद्र इति' । मद्रेकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तेर्दिक्शब्देन सामानाधिकरण्ये सति तद्धितार्थे इति समासः ॥

"उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्" ॥ 'शैवपुरमिति' । प्रस्थपुरवहान्तादिति वुञ् न भवति, वृद्धादिति तत्र वर्तते ॥

"प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्" ॥ 'उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवाद इति' । ततोऽन्यत्र व्रीहिप्रस्थगिरिप्रस्थकर्किकादावौत्सर्गिक एवाण्, कैलासप्रस्थकाकशाकादिषु वृद्धेषु वृद्धाच्छो भवति, देशवाचिनि तु मालाप्रस्थादौ प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ्, इक्ष्वाकुप्रभृतिषु जनपदवुञोऽपवादः. कोपधादणित्यण वक्ष्यते, अरीहणकादौ च वृद्धादकेकान्तेति छो भवति, तस्मादञोऽपवाद इति सूक्तम्, उत्तरपदग्रहणादिह न भवति, उत्तरो माहकिप्रस्थ उत्तरमाहकिप्रस्थः, तत्र भव इति, प्रस्थान्तादिति तूच्यमानेऽत्रापि स्यात् । 'अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति' । यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत तदा यदत्र वृद्धं वाहीकग्रामवाचि तस्मात्प्राग्दीव्यतोऽणित्यणि प्राप्ते वृद्धाच्छः प्राप्तस्तस्मिन्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठाभ्यां बाधिते पुनर्विधानाच्छ एव स्यात् तस्माद्बाधकमपि तं छं बाधित्वा अण्ग्रहणादणेव भवति, यकृल्लोमशब्दः पठ्यते यकृल्लोम्नि भवः याकृल्लोमः, अन्निति प्रकृतिभावो न भवति, गणे नलोपनिपातनादित्याहुः ॥

"कण्वादिभ्यो गोत्रे" ॥ 'गोत्रमिह न प्रत्ययार्थ इति'। शेषाधिकारस्य बाधप्रसङ्गात्। 'न च प्रकृतिविशेषणमिति'। कण्वादीनामगोत्रप्रत्ययान्तानां गोत्रे वृत्त्यसम्भवात्। 'कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित इति'। प्रतिपदविहितो यञेव गृह्यते, एवं च कृत्वा गोत्रमपि पारिभाषिकं गृह्यते न त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतइत्यपत्यमात्रस्य ग्रहणम्। 'काण्वा देवतास्येति'। ननु कण्वादिभ्य इत्युच्यमाने कथमणन्तात्प्रसङ्गः, कथं वा यञन्तेभ्यः स्याद् येनेष्टं तावत्सिध्यति, एवं मन्यते, केवलेभ्यः कण्वादिभ्य औत्सर्गिक एवाण् सिध्यति क्वापवादत्वाद्योगस्य कण्वाद्यवयवे तद्धितान्ते कण्वादिशब्दो वर्तिष्यतइति ॥

"इञश्च" ॥ 'गोत्र इत्येवेति'। पूर्वत्र पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम् इहापि तदेवानुवर्तते तेनात्रापि पारिभाषिकस्यैव ग्रहणादिह न भवति पाणिनेर्यूनश्छात्राः पाणिनीया इति। 'सौतङ्गमेरिदमिति'। सुतङ्गमशब्दाद्वुञ्छणादिसूत्रेण चातुरर्थिक इञ्, अत्रापत्यत्वमेव नास्तीति सुतरामगोत्रत्वाद्भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

"न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु" ॥ ननु च भरताः प्राच्या एव तत्किमर्थं तेषां स्वशब्देन ग्रहणं तत्राह। 'ज्ञापकादन्यत्रेति'। बह्वच इञः प्राच्यभरतेष्वित्यत्रायमर्थो ज्ञापितः, अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानां ग्रहणं न भवतीति, अपर आह, ज्ञापकादन्यत्रेत्यन्वयः, अन्यत्रास्यार्थस्य ज्ञापितत्वादित्यर्थः ॥

"वृद्धाच्छः" ॥ 'अव्ययतीरेत्यादि'। अव्ययात्त्यब् भवतीत्यस्यावकाशो ऽमात्यः, छस्यावकाश शालीयो मालीयः, आराच्छब्दाच्छो भवति आरातीयः। अमेहक्वतसित्रेभ्य इति परिगणनमनपेक्ष्यायं विप्रतिषेधः, तीरोत्तरविधेरवकाशः काश्यतीरः, छस्य स एव, वायसतीराच्छो भवति वायसतीरीयः, रूप्योत्तरविधेरवकाशः चाररूप्यः छस्य स एव, माणिरूप्याच्छः प्राप्तस्तं चापि योपधलक्षणो वुञ् बाधते माणिरूप्यकः प्राप्तिमात्राश्रयेण तु छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञस्य विप्रतिषेध उक्तः, उदीच्यग्रामलक्षणस्य विधेरवकाशः शिवपुर—शैवपुरः, वाडवकर्णाच्छो भवति

वाडवकर्णीयः, कोपधविधिः प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादणित्ययं विवक्षितः, स तस्माद्धि परस्थस्तस्यावकाशो निलीनक–नैलीनकम् उलूका अस्मिन्सन्ति तदस्मिन्नस्तीत्यण्, औलूको नाम ग्रामस्तत्र भवस्तस्माच्छो भवति औलूकीयः, यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदवुञोपवादः, तस्यापि वृद्धादकेकान्तेत्यत्र कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थमिति विहितश्छो बाधको भवति ॥

"भवतष्ठक्छसौ" ॥ 'ठक्छसावित्येताविति'। सित्करणादवसीयते छसोयं निर्देशो न शस इति, शसि हि स्वादिपदत्वेनैव सिद्धम्। 'सकारः पदसञ्ज्ञार्थ इति'। तेन भवदीय इत्यत्र जश्त्वं भवति। 'भावत्क इति'। इसुसुक्तान्तात्कः, प्रक्रियालाघवार्थं कक्कि विधातव्ये ठग्विधानं स्त्रियां ङीबर्थं भावत्की। 'अवृद्धात्तु भवत इति'। शत्रन्तात्, क्वचित्तु भवतः शतुरित्येव पाठः ॥

"काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ" ॥ 'वृद्धादित्येवेति'। कथं तर्ह्यवृद्धेभ्यो युवराजादिभ्यः प्रत्यय इत्यत आह। 'ये त्विति'। यद्यवृद्धेभ्यो वचनप्रामाण्यात्प्रत्ययौ भवतः किमर्थं तर्हि वृद्धाधिकार इत्यत आह। 'देवदत्तशब्द इत्यादि'। 'कथं भाष्यउदाहृतमिति'। यद्यपि तत्र स्वयमपि छप्रत्ययमुदाहरत्येव तत्तु भाष्यकारप्रामाण्येन न स्वातन्त्र्येणेति भाष्यइत्युक्तम्। 'आपदादिपूर्वपदादिति'। आपदादिराकृतिगणः। 'कालादिति'। कालशब्दान्तादित्यर्थः ॥

"वाहीकग्रामेभ्यश्च" ॥ 'छस्यापवाद इति'। एवं च ये छेनैव बाधिता अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविषयास्तद्विषयेप्येतावेव भवतो न चेदन्येन बाधः, तद्यथा ऽऽराचाम वाहीकग्रामः आरात्की आरात्का इसुसुक्तान्तात्कः, तथा कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी कास्तीरिका, इह तु दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः धन्वयोपधादिति वुञ् ठञ्ञिठौ बाधते दाशरूप्यकः, तथा शकलान्यस्मिन्सन्ति शाकलं नामोदीच्यग्रामः भूयो वाहीकग्रामः ततष्ठञ्ञिठौ भवतः शाकलिकी शाकलिका, इह तु सौसुकं नाम वाहीकग्रामः प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण

प्राप्तं कोपधलक्षणमणं छो बाधते परत्वात्तमप्यपवादत्वाद्वृद्धाद्केकान्त-त्यत्र कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थमिति कोपधलक्षणश्छो बाधते, सौसुकीयः ॥

"ओर्देशे ठञ्" ॥ 'नैषादकर्षुकः शाबरजम्बुक इति'। निषाद-कर्षुशबरजम्बूशब्दाभ्यां ठञ्, इसुसुक्तान्तात्कः, केण इति ह्रस्वः ॥

"वृद्धात्प्राचाम्" ॥ 'वृद्धादेव प्राचामिति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति प्राचामेव वृद्धादिति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्योवर्णान्तस्याभावात् येन पूर्वसूत्रस्यातिप्रसङ्गः स्यात्। 'आढकजम्बुक इति'। पूर्ववत्कादेश-ह्रस्वत्वे ॥

"धन्वयोपधाद्वुञ्" ॥ 'धन्ववाचिन इति'। धन्वविशेषवाचिन ऐरावतादेरित्यर्थः, स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति वृद्धाधिकारात्। 'पारेधन्वक इति'। पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः, अनश्चेति टच् समा-सान्तः, वुञि यस्येति लोपः, यदि तु धन्वशब्दो नपुंसकलिङ्गस्ततो नपुं-सकादन्यतरस्यामिति टजभावपक्षे वुञि नस्तद्धित इति टिलोपः, साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ ॥

"प्रस्थपुरवहान्ताच्च" ॥ 'वृद्धादिति वर्त्तत इति'। यद्येवमन्त-ग्रहणमनर्थकं प्रस्थादीनामवृद्धत्वादेव तदन्तविधिर्भविष्यति, नैतदस्ति, वा नामधेयस्येति प्रस्थादीनामेव पदानां वृद्धत्वसम्भवात्, अथाप्येवं नाम्नोदेशस्याभावस्तथापि यथा पूर्वसूत्रे धन्वविशेषग्रहणं तथेहापि सम्भाव्येत, नादीपुरं नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठौ छस्यापवादौ, अयमपि वुञ् छस्यापवादः, इह त्वपवादविप्रति-षेधाद्वुञ् भवति, एवं च पातनप्रस्थकः कौञ्जीवहक इत्यत्रापि वुञेव भवति ॥

"रोपधेतोः प्राचाम्" ॥ 'ईकारान्ताच्चेति'। ह्रस्वस्य तु ग्रहणं न भवति तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्। 'ऐकचक्र इति'। एकचक्रा नाम प्राग्देशे नगरी तत्र एङ् प्राचां देशइति वृद्धसञ्ज्ञा, ककन्देन निर्वृत्ता नगरी काकन्दी, स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्ष्वित्यञ्। 'तपरकरणं विस्पष्टा-र्थमिति'। न तु ह्रस्वप्लुतये निवृत्त्यर्थं तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्,

ईकारस्यानणत्वेन तयोरग्रहणाच्च, असति तु तकारे रोपधयोरित्युच्यमाने किमत्र गृहीतमिति विस्पष्टं न ज्ञायेत तकारे तु सति वर्णनिर्देशो निश्चीयते तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्, ईकाररोपधयोरिति निर्देशे गौरवप्रसङ्गः ॥

"जनपदतदवध्योश्च" ॥ 'तदवधिरपि जनपद एव गृह्यत इति'। स चासाववधिरिति कर्मधारय आश्रीयते न तु तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमास इत्यर्थः, तथा हि सति मौञ्जी नामावधिभूतो ग्रामस्तत्र भवो मौञ्जीय इत्यत्रापि स्यात्, कस्य पुनरसाववधिरिति चेत् सन्निधानाज्जनपदस्यैवेति विज्ञायते। 'गर्त्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वेति'। अन्यथा तु गर्त्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः, वृकगर्त्तीयः जनपदवुञोऽवकाश आङ्गकः, त्रिगर्त्तशब्दादुभयप्रसङ्गे परत्वाच्छः स्यात्, ततश्च गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदादुञ् पूर्वविप्रतिषिद्ध इति पूर्वविप्रतिषेधः पठितव्यो भवति। 'त्रैगर्त्तक इति'। उत्तरसूत्रेण वुञ्, एतेनोत्तरत्र तदवधिग्रहणस्योपयोगं दर्शयति ॥

"अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्" ॥ 'अणछयोरपवाद इति'। अवृद्धादणोपवादो वृद्धाच्छस्य, इहावृद्धादपि बहुवचनादित्येव सिद्धं, यौगिको बहुवचनशब्दो बहूनामर्थानां वचनो बहुवचन इति, यदि वा बहुवचनाद्बहुवचनान्तादित्यर्थो नार्थो विषयग्रहणेन, तत्राह। 'जनपदैकशेषबहुत्वइति'। जनपदस्यैकशेषवशेन यद्बहु तत्रेत्यर्थः। 'वर्त्तन्य इति'। अवयवभेदेन भेदमाश्रित्य एकशेषः, नायं नित्यबहुवचनान्तः द्व्येकयोरपि दर्शनात्। 'तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति'। पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धाद्वुञ् विहितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये दधिदानं, इह तु बहुवचनविषये विशेषे ऽवृद्धाद्वुञ् यथा कौण्डिन्ये तक्रदानं, ततश्च बहुवचनादपि वृद्धाद्वुञि प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धाद्वुञ् वृद्धाद्वुञो बाधकः स्यादित्यपिशब्देन समुच्चीयतइत्यर्थः, इह बहुवचनविषयादित्येतावता सिद्धमवृद्धार्थोयमारम्भः, वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं त्ववृद्धादपीति वचनम् ॥

"कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात्" ॥ कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणं, स हि केवलोपि कूलाख्ये देशे वर्त्तते, इतरेषां तु केवलानां देशवृत्त्य-

सम्भवादेव तदन्तविधिः सिद्धः, कच्छाद्यन्तादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणम् ॥

"धूमादिभ्यश्च" ॥ 'अणादेरपवाद इति'। अवृद्धेभ्यो धूमादिभ्योऽणोपवादः, वृद्धेभ्यश्छस्य, उदीच्यग्रामेभ्यस्त्वञः, वाहीकग्रामेभ्यष्ठञ्ञिठयोः। 'कूलात्सौवीरेष्विति'। कौलको भवति सौवीरेषु कौलमन्यत्र ॥

"नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः" ॥ केनेदं मुषितमिति प्रश्नः, इह नगरे मनुष्येणेत्युत्तरम्। सम्भाव्यतएतदित्यादि प्रष्टुर्वचनम्। 'संज्ञानगरं पठ्यतइति'। माहिष्मतीशब्दसाहचर्यात् सञ्ज्ञा नगरं सञ्ज्ञाभूतो नगरशब्द इत्यर्थः ॥

"अरण्यान्मनुष्ये" ॥ 'औपसंख्यानिकस्येति'। अरण्याण्णो वक्तव्य इत्युपसंख्यानप्राप्तस्य, मनुष्यइत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह। 'पथ्यध्यायेति'। 'आरण्यकोध्याय इति'। यो ऽरण्ये ऽधीयते उपनिषद्भागः स उच्यते, विहारः क्रीडा ॥

"विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्" ॥ 'कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यतइति'। कथं तर्हि कुरुशब्दाद्वुञः प्राप्तिरुक्ता ताभ्यामवृद्धादपीति नित्यं वुञि प्राप्तइति, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण तदुक्तं न पुनर्योनेन विकल्पेन बाध्यते तदभिप्रायेण, येपि पठन्ति वुञि सिद्धइति, प्राप्त इत्यर्थः, यथा सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति, कुरुशब्दार्थं विभाषाग्रहणं न कर्त्तव्यमिति प्रतिपादयिष्यन्नाह। 'कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यतइति'। ततः किमित्यत्राह। 'तन्नेति'। किमर्थं तर्हि विभाषाग्रहणमित्याह। 'सैषेति'। ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये वुञि सिद्धे ऽन्तरेणापि विभाषाग्रहणं पुनर्वचनाद्विकल्पो विज्ञास्यते, नैवं शक्यं, विपर्ययोपि स्यात्, युगन्धरशब्दान्नित्यो वुञ्, अवृद्धादपीत्यनेन तु विभाषित इति पुनरारम्भो ह्येवमप्युपपद्यते। 'मनुष्यतत्स्थयोस्त्विति'। एतच्च कच्छादिषु पाठसामर्थ्याल्लभ्यते ऽन्यथाऽनयैव विभाषया वुञणोः सिद्धत्वात्तत्रास्य पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

"मद्रवृज्योः कन्" ॥ मद्रशब्दः स्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययान्तः, वृजीवर्जने इगुपधात्किरिति किप्रत्ययान्तो वृजिशब्दः । 'जनपदवुञोऽपवाद इति' । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य ॥

"कोपधादण्" ॥ किं पुनरदेशवाचिनोऽयं नेष्यते यतो देशग्रहणमनुवर्त्तत इत्यत आह । 'अन्यत्रेति' । पूर्वेण, प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण, एवं चोत्तरार्थं देशानुवृत्तिर्न त्वदेशनिवृत्त्यर्था, नन्वदेशवाचिनः प्राग्दीव्यतीयएवाण् सिद्धः, प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रं तु उदीच्यग्रामलक्षणाञो बाधनार्थं, तत्किमुच्यतेऽन्यत्र पूर्वेणैवेति, सत्यं, सति त्वेवमर्थे तस्यारम्भे प्रतिपदविधानात्तेनैव सर्वत्राणिविधिर्युक्तः, अथाण्ग्रहणं किमर्थं, न कोपधाद्यथाविहितमित्येवोच्येत, आरम्भसामर्थ्याद्धि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यतीत्यत आह । 'अण्ग्रहणमिति' । इक्ष्वाकुशब्दादोर्द्देशे ठञ् प्राप्तस्तस्मिन् जनपदवुञा बाधिते यद्यण् ग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनाट्ठञेव स्याद् अण्ग्रहणे त्वणेव भवति । 'ऐक्ष्वाक इति' । दाण्डिनायनादिसूत्रेण टिलोपः, एवं चाण्ग्रहणादेवायमोर्द्देशे ठञो बाधको न परत्वात् ॥

"कच्छादिभ्यश्च" ॥ 'वुञादेरपवाद इति' । ये जनपदवाचिनो बहुवचनविषयास्तेभ्यो वुञोऽपवादः, सिन्धुवर्णुशब्दाभ्यामोर्द्देशे ठञः, साल्वशब्दः पठ्यते जनपदलक्षणो वुञ्माभूदिति, अपदातौ साल्वात् गोयवाग्वोश्चेति नियमार्थं भविष्यति, अपदातावेव गोयवाग्वोरेवेति, वृद्धत्वाच्छः प्राप्नोति ॥

"अपदातौ साल्वात्" ॥ 'पादाभ्यामततीति' । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः, न पदातिरपदातिरपदातिरश्वारोहादिः । 'अपदातावेव मनुष्ये तत्स्थे चेति' । द्वन्द्वनिर्द्दिष्टत्वेन तत्स्थे चेत्युक्तं न तु तत्स्थस्य पदातेः सम्भवोऽस्ति, अपदातौ साल्वादेवेत्येष तु विपरीतनियमो न भवति गोयवाग्वोश्चेत्यारम्भात् ॥

"गर्त्तोत्तरपदाच्छः" ॥ 'वाहीकग्रामलक्षणमिति' । यद्यपि वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ विहितौ तथाप्युत्सृष्टानुबन्धयोस्तयोष्ठरूपाविशे-

बाह्लीकग्रामलक्षणमित्येकवचननिर्देशः । 'श्वाविद्गर्त्तीयमिति'। श्वानं विध्यतीति व्यधेः क्विप् सम्प्रसारणं, नहिवृतीति दीर्घः, श्वाविधां गर्तः श्वाविद्गर्त्तः ॥

"गहादिभ्यश्च" ॥ 'अणादेरपवाद इति'। तत्र माहकिप्रस्थशब्दात्प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञोऽपवादः, वाल्मीकिप्रभृतिभ्य इञन्तेभ्य इञश्चेत्यणः, शेषेभ्य औत्सर्गिकस्याणः । 'सम्भवापेक्षमिति'। येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेव विशेषणं न त्वन्तस्थपूर्वपदादीनामित्यर्थः । 'पृथिवीमध्यस्येति'। पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः। 'चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति'। चरणसम्बन्धेन योऽणिवधीयते ऽण् चरणइत्यनेन स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः, सोऽस्य निवास इत्यस्यैवार्थे भवतीत्यर्थः, तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कठादीनां चरणानामित्यत्रार्थे मध्यमा इति भवति । 'मुखपार्श्वतसोर्लोप इति'। मुखपार्श्वशब्दयोस्तसन्तयोः प्रत्ययसन्नियोगेन लोपो भवति स चालोन्त्यस्य, तत्र कृते यस्येति लोपः, लोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनाारातीय इति सिद्धं भवति ॥

"वृद्धादकेकान्तखोपधात्" ॥ 'आरीहणकीयं द्रौहणकीयमिति'। तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थे वुञ्छणादिसूत्रेण यो वुञ् तदन्ताभ्यां प्रत्ययः, उदाहरणदिक्चेयमकान्तस्य दर्शिता, वृद्धाच्छ इत्येव ह्यत्र छः सिद्धः, नह्येतौ जनपदवाचिनौ येन कोपधादणः प्रसङ्गः स्यात्, इदं त्वत्रोदाहरणं द्रष्टव्यं ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो ब्राह्मणकोष्णिके सञ्ज्ञायामिति निपातनात्साधुः, तत्र जातो ब्राह्मणकीय इति। 'अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणमिति'। सूत्रे ऽकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधादिति वक्तव्यं, व्यापकत्वाल्लघुत्वाच्चेत्यर्थः ॥

"कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्" ॥ अन्तग्रहणेनैव सिद्धे नार्थ उत्तरपदग्रहणेन, न च बहुच्पूर्वे प्रसङ्गः, प्राचां देशइत्यधिकारात् ॥

"विभाषा ऽमनुष्ये" ॥ यद्यत्र नञः प्रश्लेषो न स्यादसन्देहार्थं मनुष्ये विभाषेत्येव ब्रूयात्, लाघवे विशेषाभावादिति मत्वाह । 'अमनुष्ये-

भिधेयइति'। अमनुष्यशब्दो यौगिकोऽत्र गृह्यते न तु रक्षःपिशाचादिषु रूढ इति दर्शयत्युदाहरणेन । 'पर्वतीयानि फलानीति'॥

"कृकणपर्णाद् भारद्वाजे"॥ 'न गोत्रशब्द इति'। कुत इत्याह । 'प्रकृतिविशेषणं चैतदिति'। चशब्दो हिशब्दार्थे ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च"॥ षष्ठीनिर्द्देश उत्तरार्थः । 'एते त्रयः प्रत्यया भवन्तीति'। ननु चान्यतरस्यांग्रहणेन खञ्छयोः पक्षेनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते तदनुत्पत्तावपवादाभावात्स्वशास्त्रेण प्राग्दीव्यतइत्यनेनैवाण् भवति तत्कुतोनेन प्रत्ययत्रयस्य विधानं, छोपि तर्हि नैवानेन विधीयते तस्यापि हि चकारोभ्यनुज्ञापक एव, यद्यन्योपि कश्चित्प्राप्नोति सोपि भवतीति, ततश्छोपि स्वशास्त्रेण वृद्धाच्छ इत्यनेनैव भवति, एक एव त्वपूर्वः खञ् विधीयते, अथ यस्य प्रवृत्तावस्य तात्पर्यं स सर्वोनेन विधीयतइति छस्यानेन विधानं, यद्येवमणोप्यनेनैव विधानं न खञ्छयोरनुत्पत्तिमात्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य तात्पर्यं तस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्, किं तर्हि अणः प्रवृत्तावपि, तस्मात्तात्पर्यतस्त्रय एते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयतइति च, तत्र खञ्प्रत्ययो भवतीत्यनेन खञ एवापूर्वस्य विधानमिति दर्शितम्, अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तं चेत्यनेनाणोभ्यनुज्ञानं, त्यदादित्वाद्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्तइत्यनेनापि छस्याभ्यनुज्ञानं, भाष्ये तु योगविभागेन यथासंख्याभावः प्रतिपादितः, युष्मदस्मदोरित्येको योगः, अत्र गर्त्तोत्तरपदाच्छ इत्यतश्छोनुवर्त्तते, ततः खञ्चेति द्वितीयो योगः ॥

"तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ"॥ 'साक्षादिति'। प्रत्ययेन विहितः, स्वरूपोपादानेन विहित इत्यर्थः, हेतुगर्भं चेदं विशेषणं, यतः साक्षाद्विहितः ततः खञेव निर्द्दिश्यतइति, तस्मिन्नित्युक्ते तत्रैव झटिति प्रत्ययो भवति न चानुकृष्टश्छ इति, चकारो हि समीपवर्त्तिनः खञः सं

सहायतामात्रमभिधाय निवर्त्तते, तत्र सहायस्यानिर्दिष्टत्वात्कृतान्वेषणं, तत्र गर्त्तोत्तरपदाच्छ इति यावदन्वेषणे छस्य प्रतीतिश्चिरेण भवति तेन च नासौ प्रत्यवमर्शार्हः, यदा तु यथासंख्यनिरासाय पूर्वसूत्रे योगविभागस्तदा नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति न तस्य परामर्शशङ्का । 'निमित्तयोरित्यादि' । द्वे हि निमित्ते खञणौ निमित्तिनावपि द्वावेवादेशौ, ततश्च साम्याद्यथासंख्येन भवितव्यमिति मत्वा प्रश्नः । 'योगविभागः करिष्यतइति' । खञणोर्युष्माकास्माकाविति वक्तव्ये तस्मिन्नणि चेति वचनाच्चकारेण वाक्यभेदस्य सूचनादादेशयोर्निमित्ताभ्यां प्रत्येकमनभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥

"तवकममकावेकवचने" ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैकवचनस्य ग्रहणं, तस्य च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलक्षणेन समर्थयितव्या, तदपि प्रत्ययलक्षणं विघटयन्नाह । 'ननु चेति' 'वचनादिति'। यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाणखञौ विशेष्येयातां को दोषः, इह च स्यातां युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः आस्माकीन इति, इह च न स्यातां तव छात्रास्तावकीना मामकीना इति, तस्मात्पूर्वसूत्रे खञणपरतया विशेष्येते युष्मदस्मदी, एकवचनपरतयापि ते एवात्र विशेष्येते, ततश्च वचनाद् आस्माकीनः प्रत्ययलक्षणं भवतीत्येषैव गतिः । 'अन्वर्थग्रहणमिति', एकोर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । अत्र च पक्षे एकवचने इति प्रथमाद्विवचनान्तं न सप्तम्यन्तम् ।

"अर्द्धाद्यत्" ॥ वल्पणं वस्तु वालेयं, तस्यार्द्धमेकदेशः, तत्र भवं वालेयार्द्धिकम् ।

"परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" ॥ सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्य इत्यौपसङ्ख्यानिके ठञि प्राप्ते वचनम् । 'अर्द्धादिति वर्त्ततइति' । ततश्च परावराधमोत्तमेभ्यः परो योऽर्द्धशब्द इत्येवं विशेषणासामर्थ्यादेवार्द्धशब्दस्य परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते तत्किं पूर्वग्रहणेनेति, एवमनन्तरोक्तस्य चोद्य-

स्यैवैतत्समर्थनं परिहरति । 'बरावरशब्दाविति' । 'अस्मात्तु पूर्वग्रहणाद्व्यत्यय एव भवतीति' । पूर्वविप्रतिषेधसूचनद्वारेणेति भावः ।

"दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च" ॥ 'अणोपवाद इति' । सौत्रीं प्राप्तिमभिप्रेत्यैतदुक्तं, सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्य इत्युक्तत्वात् । 'पदग्रहणमित्यादि' । दिक्पूर्वादित्युच्यमाने स्वरूपविधिः स्यात् ततश्च दिगर्द्धे जात इत्यत्रैव स्यात्, पदग्रहणे तु सति पद्यतेऽनेनेति पदं, दिशः पदं पूर्वमस्मादिति निपातनात्समासः ॥

"ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ" ॥ 'पौर्वार्द्धा इति' । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः, यद्यप्यर्द्धशब्दो ग्राममपेक्षते तथाप्यस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च वृत्तिद्वयमप्यविरुद्धं समासवृत्तिस्तद्धितवृत्तिश्च, ठञ्ग्रहणं किमर्थं, नाञ् चेत्येवोच्येत, न चैवमुच्यमाने यतोपि समुच्चयप्रसङ्गः पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात्, तस्माद्विस्पष्टार्थं ठञ्ग्रहणम् ॥

"अ साम्प्रतिके" ॥ 'साम्प्रतिकं युक्तं न्याय्यमुचितं सममुच्यत इति' । कस्य चित्कश्चित्पर्यायो मा भूदित्यनेकशब्दोपादानं, सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यत्रार्थे प्रसिद्धोपि न्याय्येपि वर्त्तते, दृश्यते हि अनाप्तश्चतूरात्रोतिरिक्तः षड्रात्रोथ वा एष सम्प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्र इति, न न्यूनो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः, स च प्रज्ञादौ पठ्यते, तेन साम्प्रतं सम्प्रतीति च पर्यायौ ॥

"द्वीपादनुसमुद्रं यञ्" ॥ 'अनुसमुद्रमिति' । अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः, सप्तम्यन्तं चैतद् तद्द्वीपस्य विशेषणं तदाह । 'समुद्रसमीपे योद्वीप इति' ॥

"कालाट्ठञ्" ॥ 'कालविशेषवाचिन इति' । स्वरूपस्य च पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलाद्यर्थोदशीप्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्यो ऽणविधानात्, तद्धि ठञो बाधनार्थः, अर्थग्रहणे च तेभ्यष्ठञः प्रसङ्गः, इह गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायान्मुख्यया वृत्त्या ये

काले वर्त्तन्ते मासोर्द्धमास इति तत एवायं प्रत्ययः स्याद् न तु गौण-वृत्त्या कालवृत्तेः, कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्ब कालः, व्रीहिपलालसाहच-र्याद्व्रीहिपलालं काल इत्यादेरित्याशङ्क्याह। 'यथाकथञ्चिदिति'। येन केन चित्प्रकारेण, एतदेव स्पष्टयति। 'गुणवृत्त्यापीति'। परत्र परशब्दप्रवृत्ते-र्यन्निबन्धनं स गुणः, तन्निबन्धना वृत्तिर्गुणवृत्तिः, एतच्च सन्धिवेलादिसूत्रेनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणि यद्विशिनष्टि ततो लभ्यते, नहि मुख्यार्थः काल-शब्दोस्ति नक्षत्राणां सम्भवति पुष्यादिसमीपस्थेन हि चन्द्रमसा योगा-ल्लक्षितलक्षणया पुष्यादिशब्दानां काले वृत्तिः सैव च लुब्विशेषइति लुब्विधानेनाप्यन्वाख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थं न त्वेतावता कालस्तेषां मुख्योर्थः ॥

"श्राद्धे शरदः" ॥ 'श्राद्धइति कर्म गृह्यतइति'। श्रद्धास्मिन्विद्यत-इति प्रज्ञाश्रद्धार्चेति मत्वर्थीयो णः, श्रद्धया सम्पाद्यं पित्र्यङ्कर्म श्राद्धशब्देन उच्यतइत्यर्थः। 'न श्रद्धावान् पुरुष इति'। यदा स एव णः षष्ठ्यर्थे भवति तदा पुरुषवृत्तिः श्राद्धशब्दः, कथं पुनः शब्दसाधारण्येप्ययं विशेषो लभ्यतइत्याह। 'अनभिधानादिति'। 'शारदिकं श्राद्धमिति'। यदत्र विहितं तत्तत्र भवमिति भवे प्रत्ययः ॥

"श्वसस्तुट् च" ॥ 'तस्य चेति'। ठञः न तु श्वःशब्दस्य, कुत एतट्ठञो विधेयत्वेन प्राधान्यात्, स च तुडागम इकादेशे कृते भवतीति वेदितव्यं, ननु चान्तरङ्गत्वादिकादेशात्प्राक् ठञस्तुट् प्राप्नोति इकादे-शस्त्वङ्गाधिकारे विधानादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायां पश्चाद् भवन्बहिरङ्गः, तुटि च कृते प्रत्ययादेष्ठस्येकादेशविधानाद्यथा कर्मठ इत्यत्र न भवति एवमत्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, इसु-सुक्तान्तात्क इति कादेशः स्यात्, तस्मादस्तु परादिरेव, कथमिकादेशः, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं वुञ्छणादिषु ठचश्चित्करणं करोति तज्ज्ञापयति अन्त-रङ्गेभ्योपि पूर्वमिकादेश एव भवतीति, यदि न स्यात्प्रत्ययसंज्ञासन्नियोग-शिष्टे प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादिकादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वं स्यात्। 'ट्युट्युलावपि भवत इति'। सायंचिरमित्यादिना श्वःशब्दोप्ययं काल-

वाची चेति कृत्वा । 'शौवस्तिकमिति' । द्वारादित्वाद्वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्" ॥ 'अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थमिति' । असत्यण्ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमाने यद्यप्यारम्भसामर्थ्यात्कालाट्ठञ् न भवति तथापि सन्धिवेलादिषु पठितात्पौर्णमासीशब्दात्स्वात्यादेश्च वृद्धाच्छः स्याद्वचनं तु कालाट्ठञो बाधनार्थं स्यात्तस्मादण्ग्रहणं कर्त्तव्यं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । 'सौवातमिति' । अत सातत्यगमने सुपूर्वादत्यतिभ्यां चेतीण् प्रत्ययः, स्वात्या युक्तः काल इत्यण्, तस्य लुबविशेष इति लुप्, ततो भवादावर्थेऽनेनाण्, नय्वाभ्यामिति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च, जातार्थे तु श्रविष्ठाफल्गुनीति लुकि स्वातिरिति भवति । 'तैषमिति' । अत्रापि जातार्थे पूर्ववल्लुका भवितव्यमिति भवादौ प्रत्ययः, तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति यलोपः । 'संवत्सरात्फलपर्वणोरिति' । सांवत्सरं फलं पर्व वा सांवत्सरिकमन्यत् ॥

"प्रावृष एण्यः" ॥ प्रवर्षतीति प्रावृट्, क्विपि नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । 'प्रावृषेण्य इति' । भवार्थे प्रत्ययः, जाते तु प्रावृषष्ठपं वक्ष्यति । एण्यभ्यामित्येव सिद्धे प्रत्यये णकारोच्चारणं प्रावृषेण्यमाचष्टे प्रावृषेण्ययतेः क्विप् णिलोपः, लोपो व्योर्वलीति यलोपः, प्रावृषेणित्यत्र णत्वार्थम्, अन्यथा पदान्तस्येति प्रतिषेधः स्यात् ॥

"वर्षाभ्यष्ठक्" ॥ 'वार्षिकं वास इति' । कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे ठक् ॥

"छन्दसि ठञ्" ॥ 'नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इति' । तस्येदमित्यत्रार्थे प्रत्ययः, ऋतुशब्दश्च ऋत्ववयवयोर्मासयोर्वर्तते, वर्षर्तोरेतौ मासाववयवावित्यर्थः ॥

"सर्वत्राण् च तलोपश्च" ॥ 'हैमनमिति' । यदा तशब्दस्य समुदायस्य लोपस्तदा ऽचिति प्रकृतिभावाभावस्तद्धितइति टिलोपो न भवति, यदा तु तकारस्यानेन लोपोऽकारस्य तु यस्येति लोपस्तदा तस्या-

सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च टिलोपाभावः। 'ननु च छन्दसीति नानुवर्त्तिष्यतइति'। अस्वरितत्वात्। 'सैवेत्यादि'। यासाव स्वरितत्वादननुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते, किमर्थमित्याह। 'प्रयत्नाधिक्येनेति'। ननु च तत एवास्वरितत्वात्पूर्वसूत्रेपि छन्दसीति नानुवर्त्तिष्यते तस्माद्विस्पष्टार्थमेव सर्वत्रग्रहणम्। 'भाषायामपि ठञं स्मरन्तीति'। भाष्ये तु नैतदिष्यते, तथा हि, सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं,कथं, हेमन्तपर्यायो हेमन् शब्दोस्ति हेमवागनीगन्ति कर्णौ, तस्मादेतौ हेमत्रशुष्यतः, यदि हेमन् प्रमीयते हेमन्तो भवतीति दर्शनात्, तत्र भाषायां हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धं, छन्दसि तु हेम्नो हैमनं हेमन्तस्य हेमन्ताच्चेति ठञि हैमन्तिकं, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति हेमन्तशब्दादेवाणि हैमन्तमिति रूपत्रयं सिद्धमिति, सूत्रकारेण तु भाषायामेतद्वृत्तिविषयादन्यत्रर्तुवाचिनो हेमञ्छब्दस्य प्रयोगाभावात् नलोपो विहितः, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति, अनन्तरस्तु ठञ् सर्वत्रग्रहणस्य पूर्वत्रान्वयेनैव सर्वत्र सिद्धिरिति नासौ समुच्चीयते। 'कः पुनरनयोर्विशेष इति'। न कश्चिदिति भावः। 'त्रीणि रूपाणि भवन्तीति'। पूर्वेण ठञि एकम्, अनेनाणतलोपयोर्द्वितीयम्, ऋत्वणि यस्येति लोपे परमिति त्रीणि रूपाणि॥

"सायंचिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च"॥ इह युवोरनाकावित्यङ्गाधिकारे विहितत्वादनादेशो बहिरङ्गः, तुडागमस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन विधानादन्तरङ्ग इति तेनैव तावद्भवितव्यं, तत्र कृते ऽनादेशो न प्राप्नोति, किं कारणम्, अङ्गस्य निमित्तं यो युस्तस्यानादेशः, तुटि त्वत्र सति त्युशब्दोङ्गस्य निमित्तं न युशब्दमात्रं, ततश्च यथा मृत्युरित्यत्रानादेशो न भवति तथात्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यं प्रातस्तनमित्यत्र हि विसर्जनीयो न स्यात्, अपदान्तत्वात्, तस्मात्परादिरेवायं कर्त्तव्यः, तत्र चानादेशो न प्राप्नोति तत्राह। 'तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवतीति'। आदिष्टयोरिति कृतादेशयोरित्यर्थः, एष चार्थ आदिष्टशब्दस्य अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वेन लभ्यते, आदिश्यतइत्यादिष्टः, स ययोरस्ति तावादिष्टौ, तयोरादिष्टयोरिति, एतच्च घकालतनेष्विति

निर्देशाल्लभ्यते, नह्यनादिष्टयोस्तुड्विधाने तनशब्द उपपद्यते, प्रातस्तन मित्यत्र वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधतइति नोक्तं; छस्य बाधकमपि ठञं बाधमानयोष्ट्युट्युलोरुत्कृष्टबलयोर्दुर्बलेन छेन सह सम्प्रधारणाभावात्। 'मकारान्तं पदमर्यमिति'। स्वरादिषु पठितम्। 'अन्तकर्मण इति'। अन्तक्रियस्य, षोन्तकर्मणीत्यस्येत्यर्थः, यद्यप्यसाववसानमात्रवाची घञन्तस्तु सायशब्दो दिवसान्तवचन इति न कालाधिकारस्य बाधशङ्का। 'प्रत्ययसंनियोगेनेति'। अन्यत्र त्वकारान्त एव यथा सायाह्नः सायतर इति, आह च संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति, । 'एकारान्तत्वमिति। निपात्यतइत्यनुषङ्गः, यत्र सप्तम्यर्थो नास्ति प्राह्णः सोढोस्येत्यादै तदर्थं निपातनं जातादिके त्वर्थे घकालतनेष्वित्यलुका सिद्धम् । 'चिरपरुत्परारिभ्य इति'। चिरशब्दस्य सूत्रउपादानात् ट्युट्युलावपि भवतः, न तु क्रियत्तद्वहुषु कृञोऽज्विधानमितिवत्स्त्रस्य बाधः परुत्पूर्वस्मि, संवत्सरे, परारि पूर्वतरे, प्रवशब्दः पुराणवचनः । 'अग्रपश्चाड्डिमजिति'। के चिदत्रादिशब्दमपि पठन्ति अग्रादिपश्चादिति, ते मध्यान्म इत्यत्रादेश्चेति वक्तव्यमिति न पठन्ति, डित्करणं पश्चादित्यत्र टिलोपार्थम्, अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यैवायं प्रपञ्चार्थः ॥

"विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्" ॥ 'सप्तम्या अलुगिति'। ड्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र निरणायि सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति तत्तत्रैव द्रष्टव्यं, यदि सुबन्तात्तद्धित उत्पद्यते कथं पूर्वाह्णतन इत्यत्र भवति तत्राह । 'यदा त्विति' ॥

"तत्र जातः" ॥ 'तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्तइति'। तदिदमुभयमनिर्दृश्यं, कथं शेष इति लक्षणं चाधिकारश्चेत्युक्तं तत्र लक्षणतया चातुर्थं रूपमित्यादाविव जातादिष्वप्यर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकारतया च घादय इत्यर्थास्तावन्न निर्देश्याः प्रत्ययार्थेन चाभिधानस्वाभाव्येन समर्थविभक्तयोपि लभ्यन्तइति तन्निर्देशोपि न कर्तव्य एव, नियमार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात्, तन्नेतत्स्यात्, जातादिष्वेव तद्धिता यथा स्युस्तत्रास्ते तत्र शेतइत्यादै मा भूवन्निति जाता-

द्वयोर्थो अनुक्रम्यन्तइति, तच्च नैवम्, अनिष्टत्वात्, अन्यत्रापि हि तद्धिता इष्यन्ते चातुर्थं रूपं श्रावणः शब्दः चातुर्दशं रक्षः दार्षदः सक्तव इति, यत्र तु नेष्यन्ते तत्रास्तइत्यादौ तत्रानभिधानान्न भविष्यन्ति, यथाङ्गुल्या खनतीत्यादौ तस्माचार्थो जाताद्यनुक्रमणेन, अपवादविधानार्थं तु, प्रावृषष्टबादीनपवादांस्तत्र तत्रासङ्करेण वक्ष्यामीति अवश्यानुक्रमितव्या अर्थास्तेन्यार्थाः सन्तो योगविभागेनाणादीनामप्यर्था निर्दिश्यन्ते, विस्पष्टार्थं, यानि पुनरनपवादान्यर्थादर्शनानि यथा कृतलब्धक्रीतकुशला इति तानि शक्यान्यवक्तुम् ॥

"संज्ञायां शरदो वुञ्" ॥ 'समुदायेन चेदिति'। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्संज्ञा भवतीत्यर्थः,। 'कृतलब्धक्रीतकुशला इति यावदिति'। यावच्छब्दोवधिद्योतको निपातः ॥

"अमावास्याया वा" ॥ 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति'। अमावस्यदन्यतरस्यामित्यत्र अमापूर्वस्य वसेर्ण्यति पक्षे वृद्ध्यभावो निपात्यतइत्युक्तं, ण्यति चात उपधाया इति सामान्येन वृद्धिविधानात्, अमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादवृद्ध्युपधस्तस्यैवैकदेशविकार इति भावः, ये त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधमधीयते तेषां दीर्घोपधस्य न स्यात्, अतद्विकारत्वात् ॥

"अ च" ॥ किमर्थो योगविभागः, न चामावास्याया वेत्युच्येत चकाराद्वुञ् वावचनादुभयोरभावे ऽणपि भविष्यति, सत्यम्, उत्तरत्र तु विकल्पानुवृत्तिः शङ्क्येत योगविभागे तु सन्धिवेलाद्यणोभ्यनुज्ञानाय पूर्वसूत्रे वाग्रहणसामर्थ्यादस्यापि विकल्पसिद्धेरिह वाग्रहणं नानुवर्त्यमिति व्यवधानादुत्तरत्र विकल्पस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति ॥

"अणञौ च" ॥ योगविभागो यथासंख्यार्थः ॥

"श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्" ॥ कृत्तिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्यात्र द्वन्द्वैकवद्भावेन नपुंसकह्रस्वत्वेन निर्देशः, न बहुर्थोद्यानिमित्तस्य बहुलाशब्दस्य श्रविष्ठा-

दिभिः साहचर्यात् । 'चित्रेति'। लुक्तद्धितलुकीति लुकि कृते पुनष्टाप् । 'गौरादिपाठान् ङीषिति'। रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रइति तत्र पठ्यते, न चेमौ नक्षत्रवाचिनौ जातार्थवृत्तित्वात्, तस्माद्गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्तेषां चावृत्कृतत्वादत्र ङीषित्यर्थः । 'टानौ वक्तव्याविति'। स्त्रियामित्यपेक्ष्यते, टकारो ङीबर्थः, नकारः स्वरार्थः, विधानसामर्थ्याच्चानयोर्लुङ् न भवति। 'क्वापि वक्तव्य इति'। अत्र च स्त्रियामिति नापेक्ष्यते ॥

"स्थानान्तगोशालखरशालाच्च" ॥ 'गोशालेति'। विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं, तत्साहचर्यात्खरशालस्यापि नपुंसकस्य ग्रहणं न तु द्वन्द्वैकवद्भावेन ह्रस्वत्वम्, एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुभवत्येव, यद्यपि टाबन्तयोरपि पाठे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्नपुंसकाभ्यामपि लुक् सिद्ध्यति, लाघवार्थे तु ह्रस्वस्य पाठः ॥

"वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा" ॥ 'वत्सशालेति'। ह्रस्वान्तस्य दीर्घान्तस्य वा ग्रहणम्। 'बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्च इति'। अश्वयुक्शतभिषक्शब्दावभिप्रेत्यैतदुक्तम् अन्ययोरनक्षत्रवाचित्वात् । 'अभिजिदिति'। यद्यपि नक्षत्रमप्यस्ति अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामिति मुहूर्तमप्यस्ति ॥

"नक्षत्रेभ्यो बहुलम्" ॥ वाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लुग्व्यवस्थायां सिद्धायां बहुलवचनं क्वचिदन्यदेवेत्येतदर्थं, तेन टानौ वक्तव्यावित्यादि सिद्धं भवति । 'रोहिण इति'। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानमित्येतत्तु स्त्रियां नियमेन लुगर्थंन तु स्त्रियामेव लुगर्थम् ।

"कृतलब्धक्रीतकुशलाः" । 'यदत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवतीति'। यद्यपि जातं सर्वं कृतं न भवति स्वयं जातस्यापि भावात्, कृतं तु सर्वं जातं भवति, नह्यजननस्वभावं क्रियते यथा व्योमेति भावः । 'यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्तत्र भवतीति'। अत्रापि लब्धं सर्वं क्रीतं न भवति दाना-

विनापि लाभसम्भवात् क्रीतं तु लब्धमेव क्रयस्यापि लाभहेतुत्वादित्यर्थः। 'तत्किमर्थं भेदेनोपात्तं क्रियतइति'। ज्ञातलब्धाभ्यामेव गतमिति प्रश्नः। 'शब्दार्थस्य भिन्नत्वादिति'। परव्यापारोपहितं रूपं कृतमित्युच्यते तद्रहितं तु ज्ञातमिति, तथा मूल्यप्रदानरूपो यः स्वीकर्तुर्व्यापारस्तदुपहितं रूपं क्रीतमित्युच्यते तद्रहितं तु लब्धमिति, तत्र यथा विक्लिन्न ओदनः पक्व ओदन इति शब्दार्थभेदस्तथात्रापीत्यर्थः। एतदेवस्पष्टयति। 'वस्तुमात्रेणेति'। वस्तुत इत्यर्थः, एतदुक्तं भवति, क्रीतं वस्तुतो लब्धं भवतीत्येतावत्, शब्देन तु रूपान्तरमभिधीयते, एवं कृतमपि वस्तुतो ज्ञातं भवति शब्देन तु रूपान्तरमभिधीयतइति द्रष्टव्यम्। उपसंहरति 'शब्दार्थस्तु भिन्नत एवेति'। तत्राक्रियमाणे कृतक्रीतयोरुपादाने यथा क्वायं घटः कृतः क्रीतो वेति पृष्टे स्रुघ्ने ज्ञातो लब्ध इति चोत्तरं न प्रयुज्यते, तथा तद्धितोपि न स्यात्, तस्मात्कृतक्रीतयोस्तद्धितेनाभिधानाय भेदेनोपादानमिति॥

"प्रायभवः"॥ प्रायेण भव, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। 'तत्र भवेन कृतत्वादिति'। यत्प्रायभव इत्यस्य साध्यं तस्य तत्र भव इत्यनेनैव साधितत्वादित्यर्थः, यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्रैवासौ भवतीति तत्र भव इत्येव सिद्धं, शङ्कते। 'अनित्यभवः प्रायभव इति चेदिति'। यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिच्च स प्रायभवः, यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स तत्र भव इति पृथगुपादानसामर्थ्याद्विद आश्रीयतइति यदुच्येतेत्यर्थः, निराकरोति। 'मुक्तसंशयेन तुल्यमिति'। यं भवान्मुक्तसंशयं न्याय्यं तत्र भव उदाहरणं मन्यते, स्रौघ्नो देवदत्त इति तेनैव तुल्यं सोपि हि कदाचित्तस्मादुदकदेशादभिनिष्क्रामति तत्र चेद्युक्ता तत्र भवता इहापि युक्ता दृश्यताम्। अथैतदपि प्रायभवस्योदाहरणं स्रौघ्नो देवदत्त इति तत्र भवनस्य किमुदाहरणं तत्र नित्यभवः स्रौघ्नः प्राकार इति यद्येवं तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते स तस्मिन्दृष्टापचारे न स्यात्, दृश्यते च॥

वानरोहं महाभागे दूतो रामस्य धर्मतः।
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम्॥

इति। तस्मात्तत्र भवे सामान्ये प्रायभवस्य विशेषस्यान्तर्भावादनर्थकं प्रायग्रहणम्। इदं तर्हि प्रयोजनम् उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् प्रायभवे यथा स्यादित्यभवे मा भूत्, उपजानु भवं गच्छतीति, अथेदानीं जानुसमीपस्थशरीरावयववाचिन उपजानुशब्दात्तत्र भवं इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यदिति यत्कस्माच्च भवति, अनभिधानात्, ठगपि तर्ह्यनभिधानादेव न भविष्यति, तदेवं स्थितमेतत्प्रायग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति॥

"उपाजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्"॥ उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययीभावाः, समाहारद्वन्द्वस्य सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्द्देशः॥

"सम्भूते"॥ 'अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्चेति'। सङ्कल्पयुक्तस्याप्यनेकार्थत्वमविरुद्धं तन्त्राद्याश्रयणादिति भावः, तत्रावक्लृप्तिः सम्भावना, इदमेवं भवेदिति बुद्धिः, प्रमाणानतिरेक आधारपरिमाणादाधेयपरिमाणस्यानतिरेकता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारेनुप्रविशति। 'स्रौघ्न इति'। देवदत्त इदानीं स्रुघ्ने सम्भाव्यतइत्यर्थः, स्रुघ्नप्रमाणाद्वानतिरिच्यते सेनादिकोर्थ इत्यर्थः॥

"कोशाड्ढञ्"॥ 'कौशेयं वस्त्रमिति'। ननु च न वस्त्रं कोशे सम्भवति वस्त्रदशायां तत्कारणस्य कोशस्य परावृत्तत्वात्, न च कोशान्तरे वस्त्रस्य सम्भवो, न च तत्रेष्यते, तस्माद्विकारे कोशाड्ढञ् सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति वार्त्तिकमेव शरणं, तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे एण्या ढञित्यस्यानन्तरं कोशाच्चेति वक्तव्यमित्यर्थः। 'अर्थानुपपत्तिरिति'। कौशेयशब्दस्य योर्थो लौकिकः सूत्रवस्त्रलक्षणस्तस्यानुपपत्तिः स्यात्, लौकिकोर्थः शास्त्रेण नानुसृतः स्यात्, कृमिरेव त्वभिधेयः प्राप्नोति स हि कोशे सम्भवति, किं चाविशेषाभिधानात्खड्गकोशादपि प्रत्ययः प्रसज्येत इत्यत आह। 'रूढिरेवेति'। रूढिशब्देषु नावश्यमवयवार्थोन्वेष्यः, यथा तैलपायिकादिष्विति मन्यते। सूत्रकारेण तु सत्कार्यवादाश्रयेण सम्भूते प्रत्ययो विहितः, तत्र हि कारणदशायामपि कार्यस्य सत्त्वात् तत्र तत्सम्भवति तदनुपपन्नं, कार्यकारणयोर्हि तादात्म्यमभिसम्बन्धो न त्वाधाराधेयभावः॥

"कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु" ॥ 'कालविशेषवाचिभ्य इति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति उत्तरत्राश्वयुज्यादीनामनेन कालशब्देन विशेषणात् ॥

"उप्ते च" ॥ सूत्रे भूतकालस्याविवक्षां दर्शयति । 'हेमन्ते उप्यन्त इति' । 'योगविभाग उत्तरार्थ इति' । उत्तरयोगयोरुक्त एव प्रत्ययो यथा स्यात् साध्वादिषु मा भूत् ॥

"आश्वयुज्या वुञ्" ॥ वुञो ञकारः स्वरार्थः, उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च, अश्वयुग्भ्यां युक्तेति पाठः, अश्वयुजो द्वित्वात् नमोऽश्विभ्यामश्वयुग्भ्यामिति दर्शनात्, अश्विनीपर्याय इति पाठः, तारा अश्वयुगश्विनीत्यमरसिंहः, अश्वनीपर्याय इति प्रसिद्धः पाठः, तत्राशुपूर्वादनेरौणादिक इन् प्रत्ययः, पृषोदरादित्वादादेर्ह्रस्वः ॥

"कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्" ॥ मयूरादिषु प्रसिद्धानां कलाप्यादीनां शब्दानां काले वृत्तिर्न सम्भवति तत्कथं कालविशेषवाचिभ्य इत्युक्तमत आह । 'कलाप्यादयः शब्दा इति' । अश्वत्थेन वृक्षेण कालस्य सम्बन्धोऽव्यभिचारादविशेषणमिति फले लुगिति लुगन्तोऽश्वत्थशब्द इत्याह । 'यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्तीति' । अपकृष्टो यवो यवबुसं जात्यन्तरं वा यवादिवत्, यवानामेव वा बुसं यवबुसम् ॥

"ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्" ॥ 'अवरसममिति' । विशेषणसमासः, न चावरशब्दो दिग्वाची येन दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायामिति नियमात्समासो न स्यात् । 'अवरसकमिति' । आगामिनां संवत्सराणामाद्यवत्सरे देयमित्यर्थः । अपर आह । अतीते वत्सरे देयं यदद्यापि न दत्तं तदवरसकमिति ॥

"संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च" ॥ 'वेति वक्तव्यइति' । वुञि विकल्पिते पक्षे यथा प्राप्तष्ठञ्च भविष्यतीति मन्यते । 'ठञ्ग्रहणमित्यादि' । असति ठञ्ग्रहणे सन्धिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पाठात्फले ऋणत्वेन विवक्षिते वुञा मुक्ते ऽणेव स्यात् ठञ्ग्रहणात्तु ठञेव भवति ॥

"व्याहरति मृगः" ॥ व्याहरति शब्दायते ॥

"तदस्य सोढम्" ॥ अस्येति नेयं सोढापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी न

लोकाव्ययेति प्रतिषेधात्, किं तर्हि कर्त्तुरेव सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया शेष-लक्षणा षष्ठी । 'निशासहचरितमध्ययनमिति' । कालस्य स्वरूपेणासोढ-त्वात्तत्सहचरितवृत्तेरत्र सूत्रे ग्रहणमिति दर्शयति ॥

"तत्र भवः" ॥ 'कालादिति निवृत्तमिति' । तत्र जात इति प्रकृतं तत्रग्रहणं कालाधिकारेण सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह तत्रग्रहणं कृतं सप्तम्यर्थमात्रं यथा गृह्येत काल-सम्बन्धविशिष्टः सप्तम्यर्थो मा ग्राहीत्येवमर्थमिति भावः । ननु च प्रकृतं तत्रग्रहणं पूर्वसूत्रे तदिति प्रथमया समर्थविभक्त्या व्यवहितं, नेत्याह, शक्यं हि तदन्यत्रापि पठितुम् ॥

"दिगादिभ्यो यत्" ॥ 'सेनामुख्यमिति' । यदन्तस्य सेनाशब्देन षष्ठीसमासो न तु सेनामुख्यशब्दात्प्रत्ययः, तदन्तविध्यभावात् ॥

"शरीरावयवाच्च" ॥ 'शरीरं प्राणिकाय इति' । व्याकरणस्य शरीरमित्यादिकस्तु प्रयोगो गौणः । 'अणोपवाद इति' । वृद्धात्तु छं परत्वाद्बाधते, पादे भवं पद्यं, पद्यत्यतदर्थ इति पद्भावः, नासिकायां भवं नस्यं नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेष्विति नस्भावः, कथं वेगो जङ्घोरस्य इति, कथं च न स्यात्, न शरीरावयवसमुदायः शरीरावयवग्रहणेन गृह्यते न च तदन्तविधिरस्ति, निरङ्कुशाः कवयः ॥

"दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्" ॥ दृतिश्चर्मविकारः शरीरा-वयवश्च, कुक्षिशब्दो धूमादिः वस्तिर्नाभेरधःशरीरावयवः, आहेयं विषादि । 'अस्तिशब्दः प्रातिपदिकमिति' । विभक्तिप्रतिरूपं निपातसञ्ज्ञकं तच्च तिङन्तेन समानार्थम् अस्तिक्षीरा गौरिति, धनवचनं च अस्तिमानिति ॥

"ग्रीवाभ्योऽण्च" ॥ 'धमनीवचन इति' । धमनीसङ्घातवचन इत्यर्थः, स च यदोद्भूतावयवभेदे सङ्घाते वर्त्तते तदा बहुवचनं, यदा तु तिरोहितावयवभेदे सङ्घाते वर्त्तते तदैकवचनान्तः प्रयोगः ॥

"गम्भीराञ्ञ्यः" ॥ 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति' । प्राग्दीव्यतइत्यत्रोक्तं देवस्य यञञौ, बहिषष्टिलोपश्चेति, तच्चावश्यं वक्त-

व्यम् अर्थान्तरेष्वपि यथा स्यादिति तस्यैव प्रपञ्चार्थमिह तु बहिर्देव योर्ग्रहणम् ॥

"अव्ययीभावाच्च" ॥ 'किं तर्हि परिमुखादेरिति'। कथं पुनः सामान्योक्तावयं विशेषो लभ्यतइत्याह। 'परिमुखादीनां चेति'। चशब्दो हेतौ, दिगादेरनन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते, तस्य नान्यत्प्रयोजनं सम्भवति अव्ययीभावग्रहणस्य, परिमुखादिविशेषणतयान्वयसम्भवात्, तस्मात्परिमुखादेरेव भविष्यति न सर्वस्मादव्ययीभावात्. यद्येवं परिमुखादेरित्येव वक्तव्यमत आह। 'तेषामेवेति'। परिमुखादेरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योपि ञ्यप्रत्ययः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्योणेव भवति, उत्तरार्थं चावश्यमव्ययीभावग्रहणं कर्त्तव्यं तत्र ये परिपूर्वास्तत्र यदि वर्जनं गम्यते ततोऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः, अथ सर्वतो भावस्ततोस्मादेव निपातनादव्ययीभावः, उपपूर्वेषु सामीप्ये ऽनुपूर्वेष्वनुर्यत्समया यस्य चायामः पश्चादर्थे यदव्ययमिति च यथाभिधानं समासः ॥

"अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्" ॥ 'आध्यात्मिकमिति'। अनश्चेति टच् समासान्तः। 'अधिदैविकमाधिभौतिकमिति'। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ! 'अध्यात्मादिराकृतिगण इति'। एवं च समानशब्दादित्यादिरस्यैव प्रपञ्चः। 'ऊर्ध्वंशब्देन समानार्थ ऊर्ध्वंशब्द इति'। स चैतद्वृत्तिविषयएव, अपर आह, ठञ्सन्नियोगेन दमशब्द उत्तरे ऊर्ध्वशब्दस्यैव मान्तत्वं निपात्यतइति। 'उर्ध्वंदेहाच्चेति'। 'नात्र मान्तत्वम्। 'ऐहलौकिक इति'। पूर्ववदुभयपदवृद्धिः। 'मुखतीयं पार्श्वतीयमिति'। मुखपार्श्वशब्दाभ्यां सप्तम्यान्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः,-तत ईयः, अव्ययत्वा ट्टिलोपः, अयं गहादिपाठस्यैव प्रपञ्चः, एतेन परं व्याख्यातम्। 'मध्यमीयाविति'। गहादिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो गृह्यतइत्युक्तं, भवार्थे तु ततोन्यत्रापि मध्यमीयमिति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययवचनं जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति भवति न मध्यान्तरवाचिनः, तथा गहादिपाठेन पृथिवीमध्यं निवास एषामित्यस्मिन्नेवार्थे माध्यमा इति सिध्यति मध्यान्तरवाचिनो भवार्थेपि यथा

स्यादिति मयट्प्रत्यय उक्तः । 'मध्यो मध्यन्दिनञ् चास्मादिति'। मध्यशब्द-मध्यभावमापद्यते दिनञ् चास्मात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । 'स्याम्न इति'। स्यामन्शब्दान्तादित्यर्थः। 'अश्वत्थामेति' । अश्वस्येव स्थाम बलमस्येति बहुव्रीहिः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः, ततो भवार्थे स्थाम्नोकार इत्य-कारः, तस्यानेन लुक् । 'वृकाजिन इति' । अणो लुक् । 'समानस्य तदा-देश्चेति' । आनन्तर्यत्वलक्षणा षष्ठी । 'अध्यात्मादिष्विति' । विषयस-प्तमी । 'ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्चेति' । ऊर्ध्वशब्दाद्दमशब्दान्ताच्चेत्यर्थः । ऊर्ध्वपूर्वादेव च देहान्तादिष्यते । उक्तं हि प्राक् उर्ध्वदेहाच्च चौर्ध्वदेहि-कमिति, स्याम्नो लुगजिनात्तथेति पाठे उभयत्रापि तदन्तविधिः ॥

"अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्" ॥ 'वासुदेववर्गीय इति' । वृद्धा-च्छ इत्यस्य परत्वाद्यत्खौ बाधकाविति वृद्धादप्यनेन छ एषितव्यः ॥

"तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः" ॥ 'तस्येति षष्ठी समर्थादिति'। ननु चाधिकारार्थोयमिति वक्ष्यति, भवव्याख्यानयोर्युगपदधि-कारोपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति, तत्किमित्यत्र यथा-विहितविधानार्थत्वं व्याख्यायते, उच्यते, तात्पर्यतोपवादविधानायाधिका-रस्यानुषङ्गिकेऽण्यादिविधानार्थत्वे को दोष इति मन्यते, अगतिकगतिर्हि विशेषविवक्षायां सामान्याश्रयः प्रत्ययः, अत एव कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादीन्यनपवादान्यर्थादेशनानि भवन्ति। 'तत्र भवे चेति'। अयमनुवाद, एतस्मिन्नेव विशेषे तत्र भव इति विहितत्वात् । ननु च व्याख्यानस्य प्रत्य-यार्थस्य समीपे श्रूयमाणश्चशब्दस्तत्समानजातीयस्यैव प्रत्ययार्थस्य समु-च्चयं करोति न समर्थविभक्तेः, यथा केदाराद्यञ् चेति प्रत्ययसमीपवर्तिना प्रत्यय एव समुच्चीयते न प्रकृतिः, ठञ्कवचिनश्चेति प्रकृतिरेव न प्रत्ययः, ततश्चेह तस्येत्युपादानाद्भवार्थेपि षष्ठी समर्थादेव प्रत्ययो युक्त-स्तत्राह। 'वाक्यार्थसमीप इति'। इहेतिकरणः क्रियते, प्रकृतं वाक्यार्थं प्रत्यवमर्शामीति, प्रत्यवमर्शस्य च प्रयोजनं तत्तुल्यजातियस्यैव समुच्चयो यथा स्यादित्येतदेवेति भावः, एतमेव च न्यायं निरूपयितुं पूर्वं तत्र भवे-चेत्यनुवादः कृतः । 'व्याख्यातव्यनाम्न इति किमिति'। व्याख्यानशब्दस्य

सम्बन्धिशब्दत्वाद्यत्प्रति व्याख्यानं तदेव तस्येत्यनेन निर्दिष्टमिति गम्यत इति मत्वा प्रश्नः। 'पाटलिपुत्रं सुकोशलया व्याख्यायतइति'। नेयं कर्त्तरि तृतीया किं तर्हि करणे सुकोशलया करणभूतया पुरुषैर्व्याख्यायतइत्यर्थः। कथमित्याह। 'एवं सन्निवेशमिति'। तादृशो हि पाटलिपुत्रे प्राकारादिसन्निवेशो यादृशः सुकोशलायां तेन तया तद्व्याख्यायते, यद्येवं तस्य व्याख्यातव्यस्य पाटलिपुत्रशब्दो नामापि भवति तत्कथं प्रत्युदाहरणमत आह। 'न त्विति'। यदिह व्याख्यातव्यमभिप्रेतं न तस्य नाम भवतीत्यर्थः। किं पुनरिहाभिप्रेतं यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धं ग्रन्थात्मकम्, एतदर्थमेव हि व्याख्यातव्यनामग्रहणं कृतं, व्याख्यातव्यमात्रस्य व्याख्यानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनैवाक्षेपसिद्धेः। ननु च भवार्थमेतत्स्यात् नहि तत्राक्षेपतो व्याख्यातव्यस्य लाभ एवं तर्हि नामग्रहणं प्रसिद्धग्रन्थसंग्रहार्थं भविष्यति। 'भवव्याख्यानयोरिति'। नात्रायमर्थः, योयंभवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः सो, ऽपवादविधानार्थ इति, पूर्वमधिकारत्वस्याव्याख्यातत्वात्तस्माद्भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोयं न त्वणादीनामर्थनिर्देश इत्यर्थः। किमर्थोधिकारस्तत्राह। 'अपवादविधानार्थ इति'। अणादीनां चायमर्थनिर्देशः कस्माच्च भवति तत्राह। 'कृतनिर्देशौ हि ताविति'। एकस्तत्र भव इति अपरस्तस्येदमित्येवं कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ, तस्मात्तदर्थमेतच्च भवति पूर्वे त्वधिकारार्थतयावश्यकर्त्तव्यस्यानुषङ्गिकमर्थनिर्देशार्थमिदमितिव्याख्यातम् ॥

"बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्" ॥ 'अणोपवाद इति'। छ्वाच्छं तु परत्वाद्बाधते, सामस्तं नाम शास्त्रं तस्य व्याख्यानं सामस्तिकं षत्वादिविधायकं शास्त्रं षत्वादिशब्देनोच्यते नतो ऽनुदात्तः, अनत उदात्तः। 'अन्तोदात्ताः प्रकृतय इति'। उदाहृतयोर्द्वित्वेप्येवं जातीयापरप्रकृत्यपेक्षं, बहुवचनं ताश्च कृत्वहत्वादयः। 'गतिस्वरेणेति'। गतिरनन्तर इत्यनेन। उदात्त इति वर्णग्रहणं तेन सिद्धस्तदन्तविधिः, यथा वर्णाद्नुदात्तादित्यत्र, तस्मादन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"क्रतुयज्ञेभ्यश्च"॥ अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्त्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम्। 'अनन्तोदात्तार्थ आरम्भ इति'। तत्र राजसूयवाजपेयशब्दौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तौ, राज्ञा सूयते राजा वेह सूयते क्यप्, तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा। पीयतेऽस्मिन्निति पेयः कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे यत्, वाजो यवागूभेदः, तस्य पेयः पायो वाजपेय इति, स्तुतिः स्तोमः अग्नेस्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तः। नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञ आग्रयणं, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, कृदुत्तरपदप्रकृतिभावेन नञ एव स्वरोऽवतिष्ठत इत्यन्तोदात्तः। अल्पपर्यायः पाकशब्दः, पाकश्चासौ यज्ञश्च पाकयज्ञः, समासस्वरेणान्तोदात्तः। सत्यन्यार्थ एतस्यारम्भेऽन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव ठञ्प्रत्ययो युक्त इत्यन्तोदात्तानामुपन्यासः। 'क्रतुभ्य इत्येव सिद्ध इति'। क्रतुयज्ञयोः पर्यायत्वादिति भावः। 'असोमयागेभ्योऽपीति'। अन्यथा क्रतुशब्दस्य सोमयागे रूढत्वादन्यत्र न स्यात्, यज्ञग्रहणात्तु तेभ्योऽपि भवति। एवं केवलयज्ञग्रहणेऽपि स एव दोषो यः केवलक्रतुग्रहणे, तस्माद् गौणमुख्यपरिग्रहार्थमुभयोरुपादानम्॥

"अध्यायेष्वेवर्षेः"॥ 'ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानीति'। होत्राध्वर्युणा च प्रव्रियन्त इति प्रवराः भृग्वादयः, तद्यथा भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्नेति होता, जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः, एतेन यद्यपि मन्त्रदर्शिष्वृषिशब्दः प्रसिद्धस्तथापि प्रवराध्यायपठितानामेव ग्रहणमिति दर्शयति। 'वसिष्ठस्य व्याख्यान इति'। वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्र उपचाराद् वसिष्ठ इत्युक्तः, वासिष्ठी ऋगिति भवार्थेण, एवकारः सर्ववाक्यानां सावधारणत्वज्ञापनार्थः॥

"पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्"॥ 'पुरोडाशाः पिष्टपिण्डा इति'। दाशृ दाने कर्मणि घञ्, पुरो दाश्यन्ते दीयन्त इति पुरोडाशाः, पृषोदरादित्वात्समासः, दकारस्य च डकारः, एतेनैतदाह आकृतिवचनः पुरोडाशशब्दो न यूपाहवनीयादिवददृष्टनिमित्त इति। 'तेषां संस्कारको मन्त्र

इति'। मखस्य शिरोसीत्येवमादिः। 'पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाश इति'। मन्त्र एव हि व्याख्यातव्यो न पुरोडाशः॥

"छन्दसो यदणौ"॥ अत्र भवव्याख्यानौ द्वावर्थौ यदणौ प्रत्ययावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति, तस्य व्याख्यान इति यदणौ भवतः, तत्र भव इति चेत्येवं समुच्चयात्। 'द्व्यच इति ठकि प्राप्त इति'। उत्तरसूत्रे द्व्यज्ग्रहणेन ठकि प्राप्तइत्यर्थः॥

"द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्"॥ 'अणादेरपवाद इति'। आदिशब्देन ठञः, तत्र ऋक् छब्दे द्व्यत्तु चाणोपवादः, पुरश्चरणशब्दोपि ल्युडन्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः, असिप्रत्ययो हि सप्तम्यन्ताद्वृत्प्यन्नतइति पुरःशब्दः कारकं, पुरोव्ययमिति वा गतिः तेन तस्मादप्यण एवापवादः, ब्राह्मणादिष्वन्तोदात्तेषु ठञोपवादः, ऋकारान्तेष्वप्यणोपवादः, ये तु तत्र बहुचोन्तोदात्तास्तेषु परत्वादयं ठञं बाधते। 'नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति'। आख्यातार्थं विगृहीतग्रहणं नामशब्दात्तु द्व्यच्त्वादेव सिद्धम्॥

"अणृगयनादिभ्यः"॥ 'ठञ इति'। आदिशब्देन ठकः छस्य च ग्रहणं, तत्र विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो द्व्यज्लक्षणस्य ठकोपवादः, व्याकरणशब्दाद्वृद्धाच्छस्य, शेषा बहुचोन्तोदात्तास्तेष्वञः, अथाण्ग्रहणं किमर्थं, न ऋगयनादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत वचनप्रमाण्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति अन्येन बाधितत्वात्स एवाण् भविष्यत्यत आह। 'अण्ग्रहणमिति'। असत्यण्ग्रहणे यद्वृद्धमन्तोदात्तं बहुज् यथा वास्तुविद्येति तस्माद्वृद्धाच्छे ठञा बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव स्याद् अणग्रहणात्त्वणेव भवति। 'ऋगयनमिति'। पूर्वपदात्संज्ञाया मग इति णत्वं न भवति अग इति प्रतिषेधात् अयनशब्दश्च भावसाधनोऽभेदोपचाराद्ग्रन्थे वर्तते, अनो भावकर्मवचनइत्यन्तोदात्त, पदव्याख्यानशब्दो मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यन्तोदात्तः, छन्दोमानशब्द ऋगयनशब्देन व्याख्यातः, छन्दो भाषेति कृत्स्वरेणान्तोदात्तः, छन्दोविचितिशब्दो मन्क्तिन्नित्यन्तोदात्तः, पुनरुक्तशब्दस्याथादिस्वरेण, निरुक्तशब्दः संज्ञायामनाचितादीनामिति, निगमशब्दो गोच-

रादिसूत्रे घान्तो निपातितोऽन्तोदात्तः वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्येति समासस्वरेण, उत्पातोत्पादशब्दौ याथादिस्वरेण, अशेः सरन्, वसेः संपूर्वाच्चिदिति संवत्सरशब्दोन्तोदात्तः, मुहूर्तनिमित्तशब्दौ प्रातिपदिकस्वरेण, उपनिपूर्वात्सदेः, क्विप् उपनिषच्छब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

"तत आगतः" ॥ 'तत इति मुख्यं यदपादानं विवक्षितं तदिह गृह्यतइति'। मुख्यत्वादेव, अपादानसंज्ञा तु नान्तरीयकस्यापि भवति, कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यविभागो नाश्रीयते ॥

"ठगायस्थानेभ्यः" ॥ 'आयइति स्वामिग्राह्यो भाग इति'। एत्येनं स्वामी स्वामिनं वायमेतीति कृत्वा ॥

"शुण्डिकादिभ्योऽण्" ॥ 'आयस्थानठकोपवाद इति'। उपलक्षणमेतत्। कृकणशब्दात्कृकणपर्णाद्भारद्वाजइति छस्याप्यपवादः, तीर्थशब्दाद्धूमादिलक्षणस्य वुञोऽप्यपवादः, उदपानशब्दादुत्सादिञोऽप्यपवादः। अथाण्ग्रहणं किमर्थं न शुण्डिकादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत वचनसामर्थ्याद्धि यो विहितो न च प्राप्नोति, अन्येन बाधितत्वात्स एवाण् भविष्यत आह। 'अण्ग्रहणमिति'। उदपानशब्द इह पठ्यते, स चोत्सादिः, तत्रासत्यण्ग्रहणे आयस्थानठकं बाधित्वा उत्सादिभ्योऽञित्यञेव स्यात्, अण्ग्रहणात्त्वणेव भवति ॥

"विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्" ॥ 'विद्यायोनिकृतइति'। बहुव्रीहौ गतार्थत्वात्कृतशब्दस्याप्रयोगः ॥

"ऋतष्ठञ्" ॥ एवदाहरणेष्विसुसुक्तान्तात्कः, एवं च प्रक्रियालाघवाय कञेवायं विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"पितुर्यच्च" ॥ 'पित्र्यमिति'। रीङृतः, यस्येति च।

"गोत्रादङ्कवत्" ॥ 'अङ्कग्रहणेन तस्येदमित्यर्थसामान्यं लक्ष्यतइति'। कथं मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रीयते, व्याख्यानमत्र शरणम्। अपर आह। अङ्के यद् दृष्टं तदतिदिश्यते न त्वङ्कमाहत्य विहितं गोत्रचरणाद्वुञित्ययमपि वुञ् तस्येदमिति सामान्ये विहितोऽप्यञादिभ्यतिरिक्ते विषयेऽङ्केपि

वृष्ट इति तस्याप्यतिदेश इति । 'औपगवकमिति' । वुञ उदाहरणम्, अथास्तु वेदं गार्ग्यं दात्तमिति, वतिः सर्वसादृश्यार्थः, कालेभ्यो भववत्, चरणेभ्यो धर्मवदिति यथा ॥

"हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः" ॥ 'समादागतमिति' । समाद्धेतोरागतमित्यर्थः । तत्र हेताविति तृतीया प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं पञ्चम्यन्ताद्धेतोः प्रत्ययमाह तज्ज्ञापयति भवति हेतौ पञ्चमीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, यत्र विभाषा गुणइति पञ्चमी तदर्थमेतत्स्यात्, जाड्याद्दागतइति, तस्माद्विभाषागुणइत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुण-वचनादपि पञ्चमी भवति ॥

"मयट् च" ॥ 'योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थइति' । विक-ल्पार्थेनान्यतरस्यांग्रहणेन रूप्यमयटोः पक्षे ऽभावः प्रतिपाद्यते तदभावे स्वशास्त्रेणैव प्राप्तः प्रत्ययो भवति, तेन रूप्यमयटोरेवानेन विधाना दसति योगविभागे स्याद्धेव यथासंख्यमिति भावः ॥

"प्रभवति" ॥ 'प्रकाशतइति' । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते तत्र जात इत्यनेन गतत्वात् ॥

"विदूराञ्ज्यः" ॥ अयुक्तोयं निर्देशइत्याह । 'ननु चेति' । 'वालवायो विदूरं चेति' । वालवायशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति विदूरं चादेशमापाद्यते, सूत्रे त्व देश एव निर्दिष्टः, तेनानुरूपः स्थानी वालवा-यशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिषु विश्रवणरवणेत्यादेशाभ्यां पठिताभ्यां विश्रवः शब्दः । 'प्रकृत्यन्तरमेव वेति' । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकः स एवात्र प्रकृतिरित्यर्थः । 'न वै तत्रेति चेदिति' । चेच्छब्दो ऽसमायां, पर्वतवाची विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद्ब्रूयात्स जित्वरीवदु-पाचरेत्, व्यवहरेत्, यथा वणिज एव मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्त्येवं वैयाकरणा एव वालवायं विदूरमुपचरन्ति, नियतपु-रुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

"तद्गच्छति पथिदूतयोः" ॥ प्राप्तिफले परिस्पन्दे गमिर्वर्तते न च पथः परिस्पन्दोस्ति तस्मात्पुरुषवर्त्ति गमनं पथ्युपचर्यतइत्याह ।

तत्स्येष्विति' । 'अथ वेति' । प्राप्तावपि गमिर्वर्तते यथा द्वैधभूयकृत इति ॥

"अभिनिष्क्रामति द्वारम्" ॥ 'द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायामिति'। अनेनैतदाह तत्स्येष्वभिनिष्क्रामत्सु करणभूते द्वारे तदारोपाद् द्वारमेवाभिनिष्क्रामतीत्युच्यत इति, अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति नोक्तं तदिति द्वितीयाधिकारात् तदा हि कर्मयोगलक्षणा षष्ठी प्राप्नोति ॥

"अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" ॥ 'आख्यायिकाभ्य इति' । तादर्थ्ये चतुर्थी, आख्यायिका गद्यग्रन्थप्रभेदः, तदभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः । न चेदं वक्तव्यम्, अभेदोपचारेण ताच्छब्द्यलाभाद् अभिधानलक्षणत्वाच्च क्वचित्तद्धित उत्पद्यते क्वचिच्च ॥

"शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः" ॥ 'इन्द्रजननादिराकृतिगण इति' । तेन विद्धभोजनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति सिद्धं भवति ॥

"सोऽस्य निवासः" ॥ इह यस्य स्रुघ्नो निवासः स्रुघ्नेऽसौ भवति ततस्तत्र भव इत्येव सिद्धं शब्दार्थभेदात्तु पृथगुपादानम् ॥

"अभिजनश्च" ॥ 'अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति' । अभिजायते तेभ्य इति कृत्वा, पूर्वबान्धवाः पित्रादयः, बन्धुशब्दः प्रज्ञादिः । 'तत्सम्बन्धाद्देशोपीति' । यथा यष्टिसम्बन्धाद्यष्टिशब्दः पुरुषे वर्तते तथाभिजनशब्दो देशे, कः पुनरसौ देश इत्याह । 'यस्मिन्निति' । 'तदिहेत्यादि' । तदितिवाक्योपन्यासे, कथं पुनर्मुख्ये ऽभिजने सम्भवति गौणात्प्रत्ययो भवतीत्याह । 'निवासप्रत्यासत्तेरिति' । प्रत्यासन्नेनानन्तरसन्निहितेन निवासशब्देनाभिजनस्य विशेषणादित्यर्थः । इह हि निवासे यो ऽभिजन इति विशेषिते तस्माद्देशवाचिन एव प्रत्ययः । 'निवासाभिजनयोः को विशेष इति' । अभिजनस्यापि निवासभूतस्य ग्रहणात्तस्येव विशेष इत्यर्थः । 'यत्रेति' । यत्र स्वयं निवसति स तस्य निवासः । यत्र तु पूर्वैः पित्रादिभिरुषितं सोऽभिजन इत्यर्थः ।

"आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते" ॥ 'आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थीत्यादि'। यदि त्वायुधजीविभ्य इति पञ्चमी स्यात्पर्वतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी व्याख्येया स्यात् ततश्चायमर्थः स्यात् आयुधजीविभ्यः पर्वतमुद्दिश्य पर्वतेभिधेये छो भवतीति तच्च सोभिजन इत्यधिकारो बाध्येत ॥

"शण्डिकादिभ्यो ञ्यः" ॥ 'अणादेरपवाद इति'। आदिशब्देन छादेः, तत्र यदि शण्डिकादयः पर्वतशब्दास्ततः पूर्वेण छः प्राप्तः, अथ जनपदशब्दास्ततोऽवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्, शण्डिकाशब्दात्कोपधादण् प्राप्तः ॥

"सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ" ॥ 'सिन्धुवर्णुप्रभृतय इति'। प्रभृतिशब्देन मधुमत्कम्बोजसाल्वकश्मीरगन्धारइत्येते गृह्यन्ते, किष्किन्धादिभ्यश्चतुर्भ्यो ऽवृद्धादपीति वुञि प्राप्ते वचनं, तक्षशिलादिष्वपि वृद्धेभ्यश्छः प्राप्तः, शेषेभ्यः प्राग्दीव्यतोण् ॥

"अचित्ताददेशकालाट्ठक्" ॥ 'अचित्तवाचिन इति'। स्वरूपग्रहणं तु न भवति, देशकालप्रतिषेधात् तत्साहचर्याद्देशकालयोरपि स्वरूपग्रहणं न भवति ॥

"वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्" ॥ 'छाणोरपवाद इति'। वासुदेवशब्दः संज्ञेति वक्ष्यति, तेन तत्रोत्तरस्य वुञोप्राप्तिः, अर्जुनशब्दोपि यो वृक्षविशेषवचनो वर्णविशेषवचनो वा न तत्र वुञः प्राप्तिः क्षत्रियवचनादपि बहुलवचनाद्वुञोप्राप्तिरेवेति भावः। 'ननु चेत्यादि'। वसुदेवस्यापत्यम्, ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण्। 'न चात्रेति'। न तावद् वृद्धो विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः सोस्यापि न कोपधाया इत्यस्त्येव। 'संज्ञैषा देवताविशेषस्येति'। वसत्यस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या परमात्मन एषा संज्ञा। 'न क्षत्रियाख्येति'। उपलक्षणमेतत्, नापि गोत्राख्येत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रासङ्गिकं प्रयोजनान्तरं वासुदेवग्रहणस्य दर्शयति। 'अजाद्यदन्तम्, अल्पाच्तरमिति चेति'।

इतिकरणः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते, यद्यप्येतज्ज्ञाप्यते तथापि श्वयुवमघोनामतद्धित इति निर्देशात्क्वचिदन्यथापि भवति ॥

"गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्" ॥ 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इति'। आङ्पूर्वात्ख्यातेर्मूलविभुजादित्वात्कः । 'आख्याग्रहणमिति'। आङ्पूर्वस्य ख्यातेर्ग्रहणमित्यर्थः । 'यथाकथंचिदिति'। क्षत्रियशब्दसामानाधिकरण्याद्येशां क्षत्रिये वृत्तिः यथाशूरः क्षत्रियइति, तेभ्यो मा भूदित्यर्थः ॥

"जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने" ॥ जनपदिनां जनपदिवाचिनां शब्दानां जनपदवत् जनपदवाचिनां शब्दानामिव जनपदेन जनपदवाचिना शब्देन समानशब्दानां समानश्रुतीनां बहुवचने बह्वर्थाभिधाने, वृत्तेरप्येष एवार्थः । 'प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति'। अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । 'जनपदिनो जनपदस्वामिन इति'। स्वस्वामिभावसम्बन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति । अङ्गाजनपदाइत्यादिना दृष्टान्ते प्रवृत्तिप्रकारमाह । तद्वदित्यादिना तूदाहरणं, सर्वत्र बहुष्वर्थेषु द्व्यञ्मगधेत्यादिना विहितस्याणस्तद्राजस्य बहुष्विति लुकि कृते समानशब्दादवृद्धादपि बहुवचनेति वुञि विवक्षिते गोत्रेऽलुगचीति वचनादाङ्गशब्दाद्वुञ्,। 'पञ्चाला ब्राह्मणा इति'। अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः, तत्रातिदेशाभावादणेव भवति । 'सर्वग्रहणमित्यादि'। असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात्र प्रकृतेः, वतिनिर्देशस्तु यैर्जनपदैर्ये जनपदिनस्तेषां तज्जनपदप्रत्यय एव यथा स्यात् जनपदान्तरप्रत्ययो माभूदित्येवमर्थं स्यात्, न त्वनेन प्रकृत्यतिदेशो लभ्यते, तस्मात्तदर्थं सर्वग्रहणं क्रियते, स च द्व्येकयोः प्रयोजयतीति पाठः, स च प्रकृत्यतिदेशः सर्वग्रहणं द्व्येकयोः प्रयोजयति न बहुषु तत्र रूपस्याभिन्नत्वात्, यदाह, बहुवचने समानशब्दानामिति। द्व्येकयोस्तु जनपदवाचिनो रूपं वृद्धं जनपदवाचिनस्त्ववृद्धमिति तत्रैव सर्वग्रहणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । 'अतिदेशः प्रयोजयति'। अतिदेशं प्रयोजयतीति वा पाठे न समीचीनमर्थं पश्यामः । 'वृद्धिनिमित्तेष्वित्यादि'। तत्र ह्यतिदिष्टेपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति विशेषः । 'मद्रवृज्योः कनि विशेष इति'।

तत्र वृद्धासम्भवात् । 'प्रकृतिनिर्ह्रासे कृतइति'। निर्ह्रासोपचयोल्पत्व-मित्यर्थः । 'मद्रकः वृजिक इति'। असति तु प्रकृत्यतिदेशे माद्रकको वाज्र्यक इति स्यात् । 'बहुवचनग्रहणमित्यादि'। समानशब्दताया यो विषयस्तस्य लक्षणं प्रदर्शनं तदर्थम्, 'अन्यथा हीति'। यदि बहुवचन-ग्रहणं न क्रियते । 'यत्रैवेति'। बहुवचने, तत्रैव हि तद्राजस्य लुकि कृते समानशब्दता भवति 'एकवचनद्विवचनयोर्न स्यादिति'। लुगभावेन समानशब्दताया अभावात्, ननु सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्व्येकयोः प्रयोजयतीत्युक्तं तत्कथं द्व्येकयोर्न स्यात् तस्मात्सर्वग्रहणाद्यत्र क्वचित्स-मानशब्दानां सर्वत्रातिदेशः सिद्धः अस्यैवार्थस्य विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं बहु-वचनइत्युपलक्षणमुपात्तम् ॥

"तेन प्रोक्तम्" ॥ 'प्रकर्षेणोक्तमिति'। अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकर्षेणप्रकाशितमित्यर्थः । प्रकर्षेणेतिवचनाद्ग्रामेग्रामे यद्यपि काठ-कादिकं देवदत्तादिभिः प्रोच्यते तथापि तेभ्यः प्रत्ययो न भवति । 'न तु कृतमिति'। प्रपूर्वो वचिः करणेपि वर्त्ततइति भावः । मथुरायां भवो माथुरः, ततो वृद्धाच्छे प्राप्ते कलापिनोऽणित्यण्ग्रहणादधिकवि-धानार्थोदण् प्रत्ययः । 'पाणिनीयमिति'। स्वयमन्येन वा कृतं यत्पा-णिनिना प्रोक्तं तदुच्यते ॥

"तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्" ॥ 'छन्दसि चायमिष्यत इति'। छन्दस्यभिधेयइत्यर्थः । 'तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवतीति'। न केवलं छणेवापि त्वणपि न भवत्यनभिधानादित्याहुः । कथं पुनरिष्यमाणोपि छन्दसि लभ्य इत्याह । 'शौनकादिभ्य इति'।

"काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः" ॥ 'णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थ इति'। इह तु पूर्वमेव वृद्धेः सिद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भा-वप्रतिषेधः सोपि न प्रयोजनं णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रिया-मवृत्तेः, वृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातित्वात् । 'तस्यापि चेति'। कथं छन्दोब्राह्मणानामुच्यमाना तद्विषयता कल्पस्य भवति, तत्राह । 'शौनकादिभ्य इति'। ननु च तत्रानुवृत्तौ सत्यामप्यस्ययोगस्य न

कल्पः छन्दो भवति नापि ब्राह्मणमत आह । 'छन्दोधिकारविहितानां चेति'। छन्दोब्राह्मणानीत्यत्र छन्दोग्रहणं स्वर्यते, तत्र स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति छन्दःप्रकरणमध्यपातिनोऽस्यापि णिनेस्तद्विषयता भवतीत्यर्थः । यत्तु छन्दोब्राह्मणानीत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कल्पादेस्तद्विषयत्वप्रतिपादनं तत्प्रकारान्तरं द्रष्टव्यम् । 'इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेनेति'। नह्यसावृषिरमन्त्रदर्शित्वात् ॥

"कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च" ॥ 'कलाप्यन्तेवासिनामित्यादि'। सूत्रे त्वभेदोपचाराश्रयो निर्देशः । 'कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वार इत्यादि'। ननु च शिष्यशिष्येष्वपि शिष्यव्यवहारो लोके दृश्यते तत्कथमियन्त एवेति नियमस्तत्राह । 'प्रत्यक्षकारिण इति'। क्रियासामान्यवचनः करोतिः प्रकरणादिहाध्ययने वर्तते । 'कलापिखाण्डायनग्रहणादिति'। एतदेव विवृणोति । 'तथाहीति'। वैशम्पायनस्यान्तेवासी कलापी, यदि चान्तेवास्यन्तेवासिनोऽपि गृह्येरन् कलापिग्रहणमनर्थकं वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इत्येव सिद्धं कलाप्यन्तेवासिनामपि वैशम्पायनान्तेवासित्वात्, तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाण्डायनः, तत्र व्यवहितानामपि ग्रहणे वैशम्पायनान्तेवासित्वादनेनैव सिद्धे शौनकादिषु खाण्डायनशब्दस्य पाठो निष्फलः स्यात्, उदाहरणेषु छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता, अध्येतृप्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । 'उलपेन चतुर्थेनेति'। सहयोगे तृतीया, कलापिन इदं कालापकं, गोत्रचरणाद्वुञ् तत्र धर्माम्नाययोरिति पठ्यते तस्मादिहोपमानाच्छिष्यसमूहे प्रयोगः । 'आलम्बिश्चरकः प्राचामिति'। आलम्बिर्नाम प्राचां देश उत्पन्नश्चरकस्य शिष्यः, एवं कलिङ्गकमलावुभौ प्राचामेव त्रय एते प्राच्या उक्ताः । 'कठकलापिनोरिति'। कठचरकाल्लुगिति कठाल्लुक्, कलापिशब्दादपि कलापिनोऽणित्यणुक्तः ॥

"पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" ॥ 'भाल्लविन इत्यादि'। भल्लु शाट्यायन ऐतरेय पिङ्ग अरुण पराशिन इत्येतेभ्यो णिनिः, यज्ञवल्काश्मरथशब्दौ कण्वादी, ताभ्यां यञन्ताभ्यामप्यापत्यस्येति यलोपः । ननु च

याज्ञवल्कादीन्यपि पुराणप्रोक्तान्येव, शाट्यायनकादिभिर्ब्राह्मणान्तरैस्तुल्य-कालत्वादित्यत आह । 'याज्ञवल्क्यादयो हीति' । आख्यानानि भारतादीनि । 'तया व्यवहरतीति' । अर्थस्तु तथा वा भवत्वन्यथा वेति भावः । 'तद्विषयता कस्मान्न भवतीति' । याज्ञवल्कादिविषयः प्रश्नः, छन्दो ब्राह्मणानि चेत्यत्र पुराणप्रोक्तत्वविशेषस्यानाश्रयणात्प्राप्नोतीति भावः । 'प्रतिपदमिति' । एतल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते, एतदर्थमेव च तत्र ब्राह्मणग्रहणं छन्दस्त्वादेव सिद्धेः, कल्पेषु तर्हि कस्मान्न भवति यथा काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्रेत्यत आह । 'न वायमिति' । युक्तं तत्र छन्दोधिकारे तस्य योगस्यानुवृत्तेः, अयं तु न तथेति कल्पेष्वपि तद्विषयता न भवतीत्यर्थः । 'न चात्यन्तबाधैवेति' । सिद्धशुष्कपक्वबन्धेश्चेति निपातनादेव सिद्धे शुषः कः पचो व इति लिङ्गमबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति, यथा तु सर्वादिसूत्रे भाष्यं तथान्यपराण्यपि निपातनानि बाधकान्येवेति स्थितम् ॥

"कलापिनोऽण्" ॥ 'यथाविहितमेवोच्येतेति' । तत्र वचनसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यतीति भावः । 'एवमादीनीति' । आदिशब्देन मौदाः पैप्पलादाः शाकला इत्येतेषां ग्रहणम् । अत्र मुदपिप्पलादशाकल्य इत्येतेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादोऽण् भवति ॥

"पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः" ॥ 'तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यमिति' । ननु तदनुवृत्तावपि कथं भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वं तत्राह । 'गुणकल्पनया चेति' । उपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो गुणो गुरुशुश्रूषणादिस्तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना । 'पाराशरिण इति' । पूर्ववद्यलोपः । 'शैलालिन इति' । शिलामलतइति शिलाली, अल भूषणपर्याप्तिवारणेष्वित्येतस्मात्सुप्यजातावित्ति णिनिः, ततोऽस्मिन् णिनौ टिलोपः । 'पाराशर्यमिति' । कण्वाद्यण् । 'शैलालमिति' । औत्सर्गिकोऽणि नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना टिलोपः ॥

"तेनैकदिक्" ॥ 'सौदामनीति'। अन्निति प्रकृतिभावः, सुदामादयः पर्वतविशेषाः ॥

"तसिश्च" ॥ 'स्वरादिपाठादव्ययत्वमिति'। तस्मिन्नेवार्थे विधीयमानस्याप्यस्य लिङ्गसंख्यानुपादानमपि स्वाभाविकं वेदितव्यम् ॥

"उपज्ञाते" ॥ 'विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातमिति'। उपपूर्वो जानातिस्तत्र प्रसिद्ध इति भावः। 'अकालकमिति'। आन्याय्यादुत्थानादित्यादिकालपरिभाषारहितमित्यर्थः। गुरुलाघवं नामार्थशास्त्रं यत्रोपायानां गौरवं लाघवं चिन्त्यते, दुषु इत्ययं सङ्केतशब्दो यत्र क्रियते यथा पाणिनीये वृदिति तद्दुष्करणं व्याकरणं कामशास्त्रमित्यन्ये ॥

"कृते ग्रन्थे" ॥ तित्तिरिवरतन्त्वित्यादीनि सूत्राण्यत्र प्रकरणे न पठितानि, तित्तिर्यादयो हि छन्दसां प्रवक्तारो न कर्तारः, नित्यानि हि छन्दांसि न केन चित्क्रियन्ते ॥

"संज्ञायाम्" ॥ अयन्त्यार्थमिदम् ॥

"क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्" ॥ 'अणोपवाद इति'। बाहुल्यादेवमुक्तं पादपशब्दाद्धि कः प्राप्नोति, अन्ये तु पादपशब्दस्य स्थाने पदपशब्दं पठन्ति ॥

"तस्येदम्" ॥ तस्यापत्यमित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति। 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरित्यादि'। प्रकृतौ षष्ठ्यर्थमात्रं विवक्षितं प्रत्ययार्थेऽपि तत्सम्बन्धिमात्रं यद्योगात्षष्ठी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः, मात्रशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति। 'यदपरमिति'। इदंशब्दः प्रत्यक्षवचनः, तच्छब्दः परोक्षवचनः, आदिशब्देन सामान्याभिधायित्वं गृह्यते। 'तत्सर्वमविवक्षितमिति'। अत्र कारणं तस्यापत्यमित्यत्रैवोक्तम्। 'वहेस्तुरिति'। तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम्। 'सांवहित्रमिति'। ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमिहेटि कृते निमित्ताभावात्तेषामभावः। 'अग्नीध इति'। अग्निमिन्धइति क्विप् अग्नीत् ऋत्विग्विशेषः, त्वमग्निदृतीयत इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वत्वं, शरणं गृहं स्थानं यत्राग्नीधीयं धिषण्यं तदाग्नीध्रं, तात्स्थ्यात्तु मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदृत्विजि प्रयोगः कल्पसूत्रकाराणां

प्रत्याश्रावयेदाग्नीध्रः आग्नीध्रं पोतारं ब्रह्मण इति, छप्रत्ययं च ततः शरणे कुर्वन्ति, आग्नीध्रीयसकाशमुनरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं परीत्येति शरणवचमाच्छः । 'समिदाधानइति' । यया समिध्यतेऽग्निः सा समित्, सम्पदादित्वात्करणे क्विप् सा समिदाधीयते यया सा सामिधेनी ऋक्, षित्त्वान्ङीष्, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

'रथाद्यत्" ॥ 'रथाङ्ग एवेष्यतइति' । यस्तु रथस्य वोढा रथ्य इति वोढरि प्रयोगः स तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति द्रष्टव्यः, स्यादेतत् । अयमेव तद्वोढर्यपीष्यतां तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणं मा कारीति, मैवं शक्यम्, इह द्वौ रथौ वहति द्विरथ्य इति द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयो लुक् प्राप्नोति, यत्तु द्वयो रथयोरङ्गं तत्र द्विरथमित्येव भवति ॥

"पत्रपूर्वादञ्" ॥ 'पतन्त्यनेनेति पत्रमिति' । दाम्नीशसेत्यादिना ष्ट्रन्, अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः, षष्ठीसमासे वृत्तिस्वभावाद्युक्तार्थावगतिः । तस्यांगमाश्वरथम् ॥

"पत्राध्वर्युपरिषदश्च" पत्रेत्यर्थग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणं व्याख्यानं चात्र शरणम् ॥

"द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः" ॥ वैरं विरोधः वीराणामिदमिति कृत्वा, मिथुनकर्म मैथुनिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ् मिथुनं दम्पती कर्म, क्रियामिष्पादनम् । 'बाभ्रवशालङ्कायनिकेति' । वुञन्तं स्वभावतः स्त्रियां वर्तते ॥

"गोत्रचरणाद्वुञ्" ॥ वुनि प्रकृते वुञो विधानमवृद्धेषु वृद्ध्यर्थं, वृद्धेषु वुनि वुञि च विशेषो नास्ति, तदेव रूपं स एव स्वरः, पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपि न कोपधाया इत्युभयोरस्ति ॥

"संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्" ॥ 'पूर्वस्य वुञोपवाद इति' । गोत्रग्रहणानुवृत्तेरञादीनां गोत्रप्रत्ययानामत्र ग्रहणमिति भावः । 'घोषग्रहणमत्र कर्तव्यमिति' । घोष आभीरस्थानं तत्रापि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थं घोषग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाह । 'तेन वैषम्यादिति' ।

'अथाङ्कलक्षणयोः को विशेष इति'। निघण्टुषु पर्यायतया पाठान्नास्त्येव विशेषइत्यर्थः । पृथगुपादानसामर्थ्याद्विशेषोऽत्राश्रीयतामित्याह । 'लक्षणं मत्वस्यैवेति'। स्वमात्मीयं सम्बन्धीत्यर्थः, । 'वैदी विद्या अस्येति'। विद्वानामसाधारणी या विद्या सा यस्यास्ति स वैदीविद्यः ॥

"शाकलाद्वा" ॥ 'वुञोपवाद इति'। शाकलशब्दस्य चरणशब्दत्वात्, तद्दर्शयति । 'शाकलेन प्रोक्तमिति' ॥

"छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः" ॥ 'वुञणोरपवाद इति'। चरणशब्देभ्यो वुञोपवादः, नटादौत्सर्गिकस्याणः ॥

"न दण्डमाणवान्तेवासिषु" ॥ 'दण्डप्रधाना माणवा इति'। अर्थकथनमेतत्, समासस्तु कर्मधारयः, सदा दण्डधारणाद्दण्डशब्दो माणवेषु वर्त्तते ॥

"रैवतिकादिभ्यश्छः" ॥ 'पूर्वेणेति'। गोत्रचरणाद्वुञित्यनेन । 'रैवतिकीय इति'। रेवत्या अपत्यं, रेवत्यादिभ्यष्ठक् रैवतिकः, ततश्छः, अन्ये इञन्ताः, तत्रानन्तरसूत्रात्प्रतिषेधोनुवर्त्तिष्यते, रैवतिकादिभ्यो वुञः प्रतिषेधे विज्ञायमाने यत्रापवादो नास्ति रैवतिकीय इति तत्र वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः, क्षेमवृद्धिशब्दादपि गहादित्वाच्छः, अन्येष्विञश्चेत्यण् स्यात्, तस्माच्छग्रहणम् ॥

"कौपिञ्जलहास्तिपदादण्" ॥ 'गोत्रवुञोपवाद इति'। कुत इत्याह । 'गोत्राधिकारादिति'। 'कौपिञ्जल इति'। कुपिञ्जलस्यापत्यम्, अस्मादेव निपातनादण्, तदन्तात्पुनरण् । 'हास्तिपद इति'। हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः, पादस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्यइति वचनात्, हस्तिपादस्यापत्यं तस्यापत्यमिति अस्मादेव निपातनादण् पद्भावश्च, हास्तिपदस्येदं, पुनरण् । अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, असत्यण्ग्रहणेऽनन्तरश्छः प्राप्नोति, सिद्धोत्र छो वृद्धाच्छ इति, न सिद्ध्यति, गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् प्राप्नोति, एवं तर्हि यद्येताभ्यां छ इष्टः स्याद्रैवतिकादिष्वेवैनौ पठेत्, एवं हि विभक्त्यनुच्चारणाल्लाघवं भवति, तस्मात्पृथगारम्भादेव

क्तो न भविष्यति, अन्यस्तु यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति, स चाणेव, एवं तर्ह्यसत्यण्ग्रहणे यत्र वुञ् प्राप्तः प्रतिषिध्यते न दण्डमाणवान्तेवासिषु तत्र वुञो विधानार्थमेतत्स्यात्तस्मादण्ग्रहणं कर्त्तव्यं, णित्करणं ङीबर्थं, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च, कैापिञ्जली क्रिया अस्य कैापिञ्जलीक्रिय इति ॥

"आथर्वणिकस्येकलोपश्च" ॥ 'चरणवुञोपवाद इति'। अथर्वणा प्रोक्तो वेदो ऽभेदोपचारादथर्वा तमधीते वसन्तादित्वाट्ठक्, आथर्वणिकः, दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः, अथ वा ऽथर्वणा प्रोक्तो वेदस्तेन प्रोक्तमित्यण्, ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक्, तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताल्लुगिति लुङ् भवति, आथर्वणिकः, पूर्वसूत्रमिदञ्च वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥

"तस्य विकारः" ॥ 'प्रकृतेरिति'। उपादानकारणस्य। 'अवस्थान्तरमिति'। अन्यथात्वम्, अपवादेनानाक्रान्तस्य विषयस्य दुर्लभत्वात्प्रश्नः। 'किमिहोदाहरणमिति'। 'अप्राणीति'। प्राणिभ्योऽञं वक्ष्यति। 'आद्युदात्तमिति'। अनुदात्तादेरञं वक्ष्यति। 'अवृद्धमिति'। वृद्धान्मयटं वक्ष्यति। 'यस्य च नान्यदिति'। यथा गोपयसोर्यदिति। 'नित्स्वरेणेति'। अश्मभस्मशब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ, मृदस्तिकन्। मृत्तिका। 'तस्य प्रकरणइति'। तस्येदमित्यस्मिन्। 'पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति'। प्रकृतं हि तस्यग्रहणं शैषिकैर्घादिभिः सम्बद्धमतस्तदनुवृत्तौ तेप्यनुवर्त्तेरन्, इदं त्वपूर्वं तस्य ग्रहणं क्रियमाणं घादिसम्बद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति। ननु च विधेयतया प्रधानभूता घादयो न ते गुणभूते तस्यग्रहणे निवर्त्तमानेपि निवर्तितुमर्हन्ति, नहि गुणानुवृत्तिप्रधानं किं तर्हि प्रधानानुवर्त्ती गुणः, सत्यं, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानभूतानामपि घादिनां निवृत्तिः, अणादयस्तु न निवर्त्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति च विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्। 'विकारावयवयोरिति'। परस्तात्तु प्राग्वहतेः प्राग्घ-

तादिति चाधिकारान्तरेणावष्टब्धत्वादेव घादीनां निवृत्तिः सिद्धेति भावः । स्यादेतत् । प्राग्भववचनेन घादयस्तस्य ग्रहणेन निवर्त्तितत्वात्, तस्येदमित्यनेन तु प्राप्नुवन्ति, तस्येदंविशेषत्वाद्विकारावयवयोरिति, तन्न । तस्येदमित्येव विकारावयवयोरणादिषु सिद्धेषु पुनस्तेषां विधानं शैषिकाणां बाधनार्थमेव किं तर्ह्युच्यते तस्येतिपुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति यावता सूत्रप्रवृत्तिरेव शैषिकनिवृत्त्यर्था, सत्यं, तस्यग्रहणे त्वसति सूत्रप्रवृत्तिः शैषिकानपि विषयीकुर्यादिति तस्यग्रहणस्यैवायं भारः यदुत वै शैषिका निवर्त्तन्ते । 'हालः सैर इति' । हलशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, सीरशब्दः कन्प्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तः, नात्र वक्ष्यमाणस्यापवादस्य कस्य चित्प्रसङ्ग इत्यण् भवति, इदं च योगविभागेनाणादिविधानस्य प्रयोजनं दर्शितं, यदि हि तस्य विकारो बिल्वादिभ्योणित्येवापवादविधानार्थमुच्येत ततो हलस्य विकार इत्यत्र तस्येदमित्यनेन प्रत्ययो विधातव्यस्ततश्चाणं बाधित्वा हलसीराट्ठगिति ठक् प्राप्नोति यथान्यस्मिंस्तस्येदं विशेषे, योगविभागेन त्वणादीनां विधानादणेव भवति, तस्यग्रहणे तु घादीनां निवृत्तिः प्रयोजनम् । 'वृजीनां विकारो वार्ज इति' । वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनान्तोदात्तत्वविधानात्पक्षे आद्युदात्तत्वादण्, यदि त्वत्र तस्येदमित्यण् प्रत्ययः स्याद्यदि वानेन घादयो विधीयेरन् ततो मद्रवृज्योः कन्निति कन्स्यात्, तथा त्रिगर्त्तानां विकारः त्रैगर्त्त इति, त्रिगर्त्तशब्दो बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः, अत्र प्रथमः प्राग्दीव्यतोऽण् प्राप्तः, जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः, गर्त्तोत्तरपदलक्षणश्छस्तृतीयः, तदवधिग्रहणेन विहितो वुञ् चतुर्थः, अनेन त्वणेव भवति, तथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इति अत्र प्राग्दीव्यतोऽण् प्रथमः, तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्देशेठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्षयोरन्यतरो द्वितीयः, कोपधादणिति वा कच्छादिपाठाद्वाण् तृतीयः, मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् चतुर्थः, अनेन त्वण् प्राप्त ओरञा बाधितः कोपधाच्चेति प्रतिप्रसूयते, यदि तर्हि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति पाटलिपुत्रस्यावयवाः पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति, तस्येदमित्यत्रार्थे रोपधेतोः प्राचामिति वुञ

प्राप्नोति, नैव दोषः । प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यो हि घादीनामवयवे निवृत्तिः, तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योषधिवृत्तेभ्योवयवे निवृत्तिः स्यात् ॥

"अवयवे च प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यः" ॥ 'मौर्वमिति' । मूर्वाशब्दस्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः । 'खादिरमिति' । खादेः खदिरशब्दः किरच् प्रत्ययान्तो निपातितस्तेनानुदात्तादिलक्षणो वुञ् प्राप्नोति, यदि त्वणिष्यते बिल्वादिषु पठितव्यः । 'कृतनिर्देशौ हि ताविति' । तस्येदमित्यनेन, यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वं पूर्वयोगस्य प्रयोजनमुक्तं तथापि तदनपेक्ष्य भास्मनं मार्त्तिकमित्यादौ तावदणादयः सिद्धा इत्यभिसन्धायेदमुक्तम् ॥

"बिल्वादिभ्योण्" ॥ 'अञ्मयटोरपवाद इति' । तत्र काण्डपाटलीशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोपवादः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षणस्याञः, बिल्वशब्दस्य बिल्वतिष्ययोर्वान्तः स्वरित इत्यन्तः स्वरित उदात्तो वा, व्रीहिमुद्गशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ मसूरगोधूमगवीधुकशब्दा लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्ताः, इषेः क्सुः इक्षुः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, वेणुशब्दो विभाषा वेण्विन्धानयोरिति पक्षेन्तोदात्तः, कर्पासीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः कर्कन्धूशब्दो ऽल·वूकर्कन्धूदिधिषूरिति निपातनान्मध्योदात्तः, कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः कुटीरशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, । 'मयड्बाधनार्थमिति' । मयड्वैतयोरित्यादिना प्राप्तस्य मयटो बाधनार्थं, शेषेभ्यस्त्ववृद्धेभ्यः शब्देभ्यः पक्षे मयड् भवत्येव, अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं, बिल्वादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमानेपि हि पाटलीशब्दान्ङीषन्तादनुदात्तादिलक्षणस्याञो मयटा बाधे प्राप्ते पुनर्वचनादञेव स्यादण्ग्रहणात्त्वणेव भवति ॥

"कोपधाच्च" ॥ 'अञोपवाद इति' । ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति प्राप्तस्य, तित्तिडीकादयो लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्ताः ॥

"त्रपुजतुनोः षुक्" ॥ 'अप्राण्यादित्वादिति' । प्राण्यौषधिवृत्तेष्वन्यतमत्वस्याभावादित्यर्थः ॥

"ओरञ्" ॥ देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्र्वर्थानामित्यादिनाद्युदात्तौ, पीतद्रुः सरलो वनस्पतिः, पीतद्रुरर्थो येषां तेषामादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः ॥

"अनुदात्तादेश्च" ॥ 'दाधित्थं कापित्थमिति' । दधनि तिष्ठतीति सुपि स्थः, उपपदसमासः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

"पलाशादिभ्यो वा" ॥ 'उभयत्रविभाषेयमिति' । कथमित्याह । 'पलाशखदिरेत्यादि' । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, खदिरशब्दोऽजिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः, शिंशपाशब्दो द्वितीयं प्रागीषादिति वर्त्तमानेऽपान्तादीनां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः, स्पदि किञ्चिच्चलने, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्, किरतेरीरन् करीरं, कॄहृभ्यामीषन्, शॄपॄभ्यां किच्च, शिरीषं, शेषे नित्स्वरेणाद्युदात्तावेतौ, विकङ्कतमूलासयवासशब्दा ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्ताः ॥

"शम्याष्टलञ्" ॥ 'अञोपवाद इति' । शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः, । 'शामीली स्रुगिति' । चातुर्मास्ये वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः स्रुचो भवन्तीति श्रुतम् ॥

"मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः" ॥ 'मौद्गः सूपः कार्पासमाच्छादनमिति' । उभयत्र बिल्वाद्यण्, विकारावयवयोरभक्ष्याच्छादनयोश्च यथासङ्ख्यं न भवति विकारावयवयोरसमासनिर्द्देशेन प्रत्येकमभिसम्बन्धात् । 'तद्विषयेपि यथा स्यादिति' । यद्येतयोरिति नोच्येत उत्तरैर्विशेषप्रत्ययैरञादिभिः सम्प्रधारणायां परत्वात्तएव स्युः, पूर्वेषां विशेषप्रत्ययानां मयडभावपक्षे सावकाशत्वान्मयट्पक्षे परत्वान्मयडेव लभ्यतइति प्राणिरजतादिभ्योऽञादय इत्युक्तम्, एतयोरिति वचनं पुनर्विधानार्थं सम्पद्यतइति परेषामपि विषये मयड्भवति ॥

"नित्यं वृद्धशरादिभ्यः" ॥ 'नित्यं मयट्प्रत्ययो भवतीति' । प्राग्दीव्यतीयानामपवादः, अणं तु कोपधलक्षणमञेव परत्वाद्बाधते । 'शा-

कमयमाम्रमयमिति'। आम्रशब्दो ऽमितम्योर्दीर्घश्चेति रन्प्रत्ययान्तः। 'तदनेन क्रियतइति'। नित्यंशब्दोतिरिच्यमानः पूर्वाचार्यपठितस्य वाक्यस्य स्मारक इति, एवं च मृच्छब्दस्य शरादिषु पाठोस्यैव प्रपञ्चार्थो द्रष्टव्यः॥

"गोश्च पुरीषे"॥ 'गव्यं पय इति'। कथं पुनरत्र प्रसङ्गो यावता विकारावयवयोरिति वर्तते पयश्च न विकारो नावयवस्तत्राह। 'पुरीषं न विकार इत्यादि'। अक्रियमाणे पुरीषग्रहणे इष्टसिद्ध्यर्थमेव तस्येदमित्यधिकारे गोर्मयडिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इत्यर्थः॥

"पिष्टाच्च"॥ 'पिष्टमयं भस्मेति'॥ पैष्टी सुरेति तु सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण्, प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीतिवत्॥

"असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्"॥ 'यावक इति'। यवशब्दाद्विकारेण्, तदन्ताद्यावादिभ्य इति स्वार्थे कन्॥

"नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्"॥ 'मौञ्जमिति'। मुञ्जशब्दात्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोण्। 'गार्मुतमिति'। गर्मुच्छब्दः मृगोरुतिः, ग्रोर्मुट् चेत्युतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त इत्यनुदात्तादेश्चेत्यञ्, कथं तर्हि तस्मादेतं गार्मुतं चरुं निर्वपेदित्यन्तोदात्तत्वं, सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादण् भविष्यति। 'वार्ध्रीति'। वर्ध्रशब्दो लघावन्तइत्याद्युदात्तस्तस्मादण्, टिड्ढाणञिति ङीप्। 'मतुब्विर्द्धश इत्यादि'। असति तस्मिन्वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति तदन्तविधिः स्यात्। 'वैल्वीति'। बिल्वाद्यण्॥

"तालादिभ्योण्"॥ 'मयडादीनामपवाद इति'। आदिशब्देनाञो ग्रहणं, बहुवचनं तु तयोरेव प्रकृतिभेदेन बहुत्वात्, तत्र तालश्यामाकाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः, बर्हिणस्य विकारो बार्हिणं, प्राणिरजतादिभ्योञ्, तस्माद् ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्योनुदात्तादिलक्षणस्य। लिशिङ्कशिभ्यामिन्द्रशब्दउपपदे मूलविभुजादित्वात्कः, अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वं, चप् सान्त्वने, पचाद्यच्, पीयूक्षाशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तः, तत्र हि फिष इत्यधिकारात्प्रागेव टापः स्वरप्रवृत्तिः,

इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । 'तालाद्धनुषीति' । अन्यत्र तालमयमित्येव भवति । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्, अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने बार्हिणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात्, वचनं तु ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञो बाधनार्थं स्यात् ॥

"जातरूपेभ्यः परिमाणे" ॥ 'मयडादीनामपवाद इति' । आदिशब्देनाञो ग्रहणं, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्र वृद्धेभ्यो हाटकादिभ्यो मयटोपवादः, तपनीयादिभ्योनुदात्तादिभ्योञः ॥

"प्राणिरजतादिभ्योञ्" ॥ 'अणादीनामिति' । आदिशब्देन मयड् गृह्यते, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्राद्युदात्तेभ्यः प्राणिशब्देभ्योणोपवादो वृद्धेभ्यो मयटः, रजतादिष्वपि यदाद्युदात्तं तस्मादणोपवादः, अनुदात्तादेस्तु मयटः । 'कापोतं मायूरं तैत्तिरमिति' । तित्तिरिशब्दस्तरतेः सन्वच्चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः, शेषौ लघावन्तइति मध्योदात्तौ । परिशिष्टमिहोदाहरणमिति चोक्तं, तस्माच्छुकबकगृध्रादय इहोदाहार्याः । शुकबकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तौ, गृध्रशब्दोरन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, कथं तर्हि कापोतमित्याद्युदाहृतं, सत्युदात्तार्थे प्राणिग्रहणेनुदात्तादेरपि प्राणिनः परत्वादनेनैवाञ् भवितुमर्हतीति मन्यते, आह चानुदात्तादेरञः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेनेति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा, सापवादकः स विधिर्मयटा परेण बाध्यते, अयं पुनर्निरपवादो ऽनेनैव हि परत्वान्मयड् बाध्यते, किं सिद्धं भवति, श्वाविधो विकारः शौवाविध इति सिद्धं भवति, कथं सिद्धं भवति, श्वानं विध्यतीति क्विप्, नहिवृतीति दीर्घः, ग्रहिज्यादिसम्प्रसारणं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः, तत्रानुदात्तलक्षणस्याञो बाधकं मयटं परत्वादयमञ् बाधते, द्वारादित्वाद्वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

"ञितश्च तत्प्रत्ययात्" ॥ तयोर्वाचकत्वेन यः सम्बन्धी प्रत्ययः स तत्प्रत्ययः, षष्ठीसमासः । 'विकारावयवयोरेवेति' । यदि तु ञित्प्रत्ययान्तः प्राण्योषधिवृक्षवाची सम्भवति ततोवयवेपि भवति, द्वयोः प्रकृतत्वात्, लक्ष्यमनपेक्ष्यैवमुक्तम् । ननु च पूर्वे पञ्चालाः, पटो दग्ध

इत्यवयवे समुदायशब्दो दृष्टः, विकारे च प्रकृतिशब्दः शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैरिति, शालिविकारान्मुद्गविकारैरित्यर्थः, ततश्च देवदार्वाद्यवयवविकारवृत्तेर्देवदार्वादिशब्दात्तद्विकारावयवयोस्तेनतेनाञादयो भविष्यन्ति नार्थोऽनेनेत्याशङ्क्याह । 'मयटोपवाद इति' । सत्यमस्ति यथाकथंचिदिष्टसिद्धिस्तथापि वृद्धलक्षणो मयण्माभूदित्येवमर्थमेवाञ्विधेयः, अन्यथा येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति दैवदारवस्य विकारः शामलस्य विकारस्तेनैव मयडपि स्यात्, विकार्यात्तेनैव हेतुना मयडपि प्राप्नोति, अनभिधानान्न भविष्यति, तदेव तर्ह्यनभिधानं विधानेन प्रतिपाद्यते, यद्येवं तस्य विकारः, उष्ट्राद्वुञ्, औष्ट्रकञ्चर्म, तस्य विकार औष्ट्रिकोपानदिति, टिड्ढाणञिति ङीप्प्राप्नोति, न चेष्यते, एवं हि सौनागाः पठन्ति वुञश्चाञ इतः प्रसङ्ग इति, तस्मादवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द इति तेनतेन लक्षणेनाञादयो भविष्यन्ति, अनभिधानात्तु विकारावयवप्रत्ययान्तान्न मयड्भविष्यतीत्येतदेव साम्प्रतम् । 'बैल्वमयमिति' । ञितो यत्नेन मयटं सूत्रकारो निवर्त्तयन् अन्यतो वष्टि मयटमिति वृत्तिकृतो मतम् । भाष्यवार्त्तिककारौ पुनराहतुस्तत्त्वानभिधानमाश्रयितव्यम्, अभिधाने ह्यन्यतोपि मयटः प्रसङ्गो बैल्वस्य विकार इति ॥

"क्रीतवत्परिमाणात्" ॥ चरणेभ्यो धर्मवदित्यनेन तुल्यमेतत् । 'सङ्ख्या च परिमाणग्रहणेन गृह्यतइति' । चकारादुन्मानं च, परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति यौगिकः परिमाणशब्द इत्यर्थः । तदाह । 'न रूढिपरिमाणमेवेति' । 'नैष्किक इति' । असमासे निष्कादिभ्य इति ठक् । 'शत्यः शतिक इति' । शताच्च ठन्यतावशते । 'साहस्रमिति' । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । 'वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति' । किमेवं सति सिद्धं भवति तदाह । 'अध्यर्द्धपूर्वेत्यादि' । आदिशब्देन प्रकृतिप्रत्यययोः प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति तदन्तविधेश्च परिग्रहः । एतदुक्तं भवति, याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव प्रत्यया विकारे भवन्ति । 'द्विसाहस्रमिति' । पक्षे लुक्, सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ।

'द्विनैष्किकमिति'। प्राग्वतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वान्निष्कादिति पक्षे लुक्, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥

"उमोर्णयोर्वा"॥ उमाशब्दस्तृणधान्यानां वेत्याद्युदात्तः, ऊर्णाशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ताभ्यां वुञभावे यथाक्रममणञौ॥

"एण्या ढञ्"॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह। 'पुंसस्त्वञेव भवतीति'॥

"गोपयसोर्यत्"॥ 'मयड्विषये त्विति'। मयड्वैतयोरिति विहितस्य मयटो विषये॥

"द्रोश्च"॥ 'अञोपवाद इति'। ओरञित्यस्य, सूत्रप्राप्त्यभिप्रायं चैतत्। एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयट् त्वस्मात्प्राप्नोति। 'द्रव्यमिति'। गुणैः संद्रूयते प्राप्यतइति गुणसंद्रावः॥

"माने वयः"॥ मीयते येन तन्मानं प्रस्थादि॥

"फले लुक्"॥ 'तद्विशेष इति'। विकारावयवविशेषे, उदाहरणेषु आमलकीशब्दाद्वृद्धान्मयटो लुक्, इतरयोर्गौरादित्वान्ङीष्, ताभ्यामनुदात्तादिलक्षणस्याञः, सर्वत्र लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, ननु च न फलं वृक्षस्य विकारः, स हि द्विविधो भवति यो वा प्रकृतिमुपमृद्नाति खादिरं भस्मेति, यो वा प्रकृतेर्व्यपदेशान्तरं करोति खादिरः स्रुव इति, फलं तु नैवं विधमिति वृक्षे स्थितमपि काकादिवन्न तस्य विकारो नाप्यवयवोनारम्भकत्वात्, उत्पन्ने हि वृक्षे पश्चात्फलमुपजायते तत्कथं विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्विधीयतइत्याह। 'फलितस्येति'। फलशब्दस्तारकादिः, प्रकृतेरवस्थान्तरं विकार इत्युक्तम्, अफलितावस्थायाश्च फलिताऽवस्थान्तरं भवत्येव, तत्र वृक्षत्वं तूभयत्रानुवर्त्तते, सर्वत्र चोत्तरावस्था विकारः, सर्वश्चावयवः स्वोत्पत्तेः प्राङ्नोपस्थितो नास्यारम्भकः, यथा शृङ्गदन्तादिरपि च गवादेरवयवो भवति तदेतत्फलेऽपि समानं, पल्लवशब्दोर्द्धर्चादिः, फले लुग्विधानमनर्थकं प्रकृत्यन्तरत्वात्, आमलकादिशब्दः फले वर्त्तते न यौगिक आमलक्याः फलमिति, यथा नामलकयोगाद्वृक्षे आमलकशब्दः, आमलकफलस्येयमामलकीति, यथाङ्गादि

शब्दः क्षत्रिये जनपदे च, प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तु यथैतद्वाक्यं भवति आमलक्या विकारः कुवल्या विकार इति तथा प्रत्ययोऽपि स्यात् ॥

"प्लक्षादिभ्योऽण्" ॥ 'अञोऽपवाद इति'। शिंशुकाक्षतुशब्दाभ्यामुवर्णान्तलक्षणस्य, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तलक्षणस्य, तत्र प्लक्षशब्दः फिषित्यन्तोदात्तः, फिषिति प्रातिपदिकस्य नाम,न्यग्रोधशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तः, अश्वत्थशब्दो घृतादित्वादन्तोदातः, इङ्गुदीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ । 'विधानसामर्थ्यादिति' । यद्यस्य लुक् स्याद्विधानमनर्थकं स्यात्, नह्यणोऽञो वा लुकि कृते कश्चिद्विशेषः । 'नैयग्रोधमिति' । न्यग्रोधस्य च केवलस्येत्यैजागमः ॥

"जम्ब्वा वा" अञस्तु भवत्येव, नह्यञो विधानसामर्थ्यं फलादन्यत्र श्रवणात् । 'जम्बूनीति' । फलस्याभिधेयत्वान्नपुंसकह्रस्वे जश्शसोः शिः, नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः ॥

"लुप् च" ॥ 'युक्तवद्भावे विशेष इति' । लुपि हि सति लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति प्रकृत्यर्थगते लिङ्गवचने भवतः, लुकि त्वभिधेयवल्लिङ्गवचने स्याताम् । 'फलपाकशुषामिति' । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः । 'व्रीहयो मुद्गा इति' । विल्वाद्यणो लुक्, यवमाषतिलशब्दास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तास्तेभ्य औत्सर्गिकस्याणो लुक्, मल्लिकाशब्दो मादीनामिति मध्योदात्तः, अस्यार्थः । अत्र द्वितीयः प्रागीषादिति त्र्यषामिति वर्त्तते, मकारादीनां त्र्यषां द्वितीयमक्षरमुदात्तं भवति, नवमालिकाशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तो जातिशब्दः, विदारीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ, अंशुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ततो मतुप्, ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुबाद्युदात्तः, ङीबनुदात्तः, तदेवमंशुमतीशब्दे मतुबकार उदात्तः । 'पाटलानीति' । बिल्वादित्वादण्, साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'क्वचिदन्यदपि भवतीति' । लुपोऽन्यदपि क्वचित्कार्यं भवति, तत्पुनर्लुग्लुपोरभावश्च, कदम्बमित्यादावनुदात्तादिलक्षणस्याञो लुक्, कदम्बादयः शब्दा लघावन्तइति मध्योदात्ताः । 'बैल्वानीति' । अत्रोभयाभावः, बिल्वाद्यण् ॥

"हरीतक्यादिभ्यश्च" ॥ हरीतक्यादिषु द्राक्षाप्रभृतिभ्यो मयटो लुप्, उदात्तादिभ्योऽणः, अनुदात्तादिभ्योऽञः ॥

"कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च" ॥ 'प्राक् क्रीताच्छेन कंसीय इति' । प्राक् क्रीताच्छ इत्यधिकारे तस्मै हितमितिच्छप्रत्ययेन कंसीयशब्दो व्युत्पादित इत्यर्थः । एतेनोगवादिभ्यो यता परशव्यशब्द इति व्याख्यातम् । 'तत्संनियोगेन कंसीयपरशव्ययोर्लुग्भवतीति' । प्रत्ययादर्शनस्य लुक्संज्ञाविधानात्तदवयवयोः प्रत्यययोर्लुग्भवतीत्यर्थः । अथ वृतृहनिकषिकमिभ्यः स इति सः, कंसशब्दे सप्रत्ययो, यश्च परान्शृणोतीति परशुः, आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययस्तयोर्लुक् कस्मान्न भवति, तत्राह । 'प्रातिपदिकाधिकारादिति' । प्रातिपदिकाधिकारे हि ततः परयोश्छयतोर्लुग्भवति न धातुप्रत्ययस्य, आह, ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति, ननु चातः कृकमिकंसेत्यत्र कंसग्रहणं लिङ्गं नावश्यमुणादिषु व्युत्पत्तिकार्यं भवतीति, तेनोकारसकारयोर्लुग्न भविष्यति, सत्यं, वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमवश्यकर्तव्यस्य ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनं दर्शितम्, अत एव च ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र नेदं वृत्तिकृता दर्शितम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयश्चरणः ॥

"प्राग्वहतेष्ठक्" ॥ 'तदाहेति' । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति वक्ष्यति, न च वाक्याद् द्वितीया सम्भवत्यप्रातिपदिकत्वात्, तेन तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः । 'माशब्द इत्याहेति' । शब्दो माकारीत्याहेत्यर्थः । संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्येति करणेन प्रत्यवमर्शे सति वचनक्रियां प्रति कर्मत्वं संभवति नान्यथेति मत्वैष विग्रहः । 'वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति' । एतच्चाहौ प्रभूतादिभ्यः पुनर्वचनाल्लभ्यते, अन्यथा प्रभूतादयो माशब्दादय एव भवन्तु किं पृथग्वचनेन । 'आहाविति' । आहेति पदे प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेणेदम

नुकरणं, तत्र शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थप्रत्ययविधिः। 'क्रियाविशेषणादिति'। तदन्ताभिधायिन इत्यर्थः। 'पृच्छतावितिं'। तिङन्तानुकरणमेतत्। एवं गच्छताविति, तिङन्तार्थे तु प्रत्ययः। 'सुस्नातं पृच्छतीति'। सुस्नातं भवता सुस्नातो भवानित्येवं वा पृच्छतीत्यर्थः। 'सौखरात्रिक इति'। सुखरात्रिं पृच्छति, एवं यः पृच्छति स एवमुच्यते, एतेन सौखशायनिको व्याख्यातः, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। 'गौरुतल्पिक इति'। तल्पशब्देन भार्या लक्ष्यते॥

"तेन दीव्यति खनति जयति जितम्"॥ 'सर्वत्र करणे तृतीयेति'। दीव्यत्यादावभिहितत्वात्कर्त्तरि तृतीया नोपपद्यतइति तत्साहचर्याज्जितमित्यनेनापि योगे करणएव तृतीयेति सर्वशब्दार्थः, तेन देवदत्तेन जितमित्यत्र न भवति, हेतुतृतीया तु नाशङ्किता, ऽनभिधानात्, नहि हेतुतृतीयान्तादुत्पद्यमानेन ठका विग्रहवाक्यार्थस्याभिधानमस्ति। 'प्रत्ययार्थइति'। निर्द्धारणएषा सप्तमी, सामान्यापेक्षमेकवचनम्, इह दीव्यत्यादौ तिपो बहवोर्थाः, एकत्वसङ्ख्या वर्त्तमानकाले–युष्मदस्मद्व्यतिरेक इति, तेषु मध्यइत्यर्थः। तत्रैव दर्शितं। 'सङ्ख्याकालयोरविवक्षेति'। नान्तरीयकत्वात्, अवश्यं हि यया कया चित्सङ्ख्यया येन केन चित्कालेन निर्देशइति तयोरुपादानं न तु तयोर्विवक्षा, तत आक्षिकौ आक्षिका इति द्विबह्वोरपि भवति, अक्षैरदीव्यदित्यादौ कालान्तरे चाक्षिक इति भवति, न्यायस्य तुल्यत्वा, त्पुरुषस्याप्यविवक्षा, तेनाक्षिकस्त्वमाक्षिकोऽहमित्यत्रापि भवति, यद्येवं तर्हि सङ्ख्याकालपुरुषाणामविवक्षा तथा कर्त्तुरपि प्राप्नोति, एकप्रत्ययवाच्यत्वात्, नैष दोषः कर्त्तुरविवक्षायामाख्यातोपादानमकिंचित्करं स्यात्, विपर्ययस्तु न भवति कर्त्तुरविवक्षा कालादीनां विवक्षेति, कर्त्तुः प्रधानत्वात्, सङ्ख्यादिविशिष्टो हि कर्त्ताऽऽख्यातानां प्रधानभूतोर्थस्तेन स तावद्विवक्ष्यते, इतरेषां नान्तरीयकत्वादविवक्षा, किं च साधनस्याप्यविवक्षायां जितमित्यस्योपादानमनर्थं स्यात्, इहाख्यातेषु क्रिया प्रधानभूता गुणभूतः कर्त्ता, अत एव किं करोति देवदत्त इति

क्रियाप्रश्ने पचतीत्याख्यातेनोत्तरं दीयते, न तु कृदन्तेन पाचक इति, तस्य सत्त्वप्रधानत्वात्, किं च यदि कृदन्तेष्विवाख्यातेष्वपि कर्ता प्रधानभूतः स्याद् यथा पाचकस्यापत्यमित्यपत्यादिभिर्योगो भवति तथाऽऽख्यातवाच्यस्यापि स्यात् पचत्ययमिति, क्रियावेशः स्याद् यथा पाचकस्तिष्ठतीति, तस्मात्क्रियाप्रधानमाख्यातं ततश्च तदर्थे विधीयमानः प्रत्ययोपि क्रियाप्रधानः स्यादिति तदन्तस्यापत्यादिभिर्योगः क्रियावेशश्च न स्यात्, आक्षिकस्यापत्यमाक्षिकं पश्येति, तत्राह । 'क्रियाप्रधानत्वेपि चाख्यातस्येति' । आख्यायतेनेन क्रिया प्रधानभूतेत्याख्यातस्तिङन्तः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे क्तः, स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा । 'स्वभावादिति' । यथा तेनैकदिक्,तसिश्चेत्येतस्मिन्नर्थे विधीयमानयोरण्तसोस्सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, विपर्ययश्च, सौदामनी विद्युत्सुदामतो विद्युदिति, तथात्रापि, नहि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति ॥

"संस्कृतम्" ॥ 'योगविभाग उत्तरार्थ इति' । उत्तरोपवादः संस्कृतएव यथा स्यात् ॥

"कुलत्थकोपधादण्" ॥ कुले तिष्ठति कुलत्थः, अस्मादेव निपातनात्सकारस्य तकारः, के चित्पुनः सकारमेवाधीयते ॥

"नौद्व्यचष्ठन्" ॥ इह ठगधिकारे सूत्रे क्व चित्प्रत्ययस्यानुबन्धो ङीषर्थः किं सांहितिकः, किं वानुबन्धइति तत्र सन्देहे विषयपरिगणनं करिष्यन्श्लोकवार्त्तिककारः सर्वानेव षितः परिगणयति । 'आकर्षादिति' । यदि तु यत्र सन्देहस्तानेवोपादायैतावन्तष्ठगधिकारे षित इत्युच्येत तदा आकर्षादिषु प्रत्ययस्याषित्त्वमनार्षमाशङ्क्येत । 'कुसीदसूत्रादिति' । कुसीदादिकं सूत्रं यस्य तत्कुसीदसूत्रं कुसीदशब्दश्च, दशैकादशशब्दश्च, ननु सप्तैते भवन्ति, कुसीदादिसूत्रेण द्वयोः षितोर्विधानादित्यत आह । 'विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वमिति' । सप्तानां प्रत्ययानां विधिवाक्यापेक्षमौपचारिकं षट्त्वमाश्रित्य षितः षडेतइत्युक्तम् ॥

"आकर्षात् ष्ठल्" ॥ 'आकर्षेति'। पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेणेति अधिकरणे घः ॥

"पर्पादिभ्यः ष्ठन्" ॥ पर्पादिषु पादः पदिति पठ्यते, पादाभ्यां चरति पदिकः पद्यत्यतदर्थइत्यत्र वक्ष्यति पद्भाव इके चरतावुपसङ्ख्यानमिति, सोऽस्यैव प्रपञ्चार्थः ॥

"श्वगणाट्ठञ् च" ॥ 'श्वागणिकइति'। ननु च श्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तदादिविधिश्च तत्रेष्यते तत्कथं श्वागणिक इति, तत्राह। 'श्वादेरिञीत्यत्रेति' ॥

"वेतनादिभ्यो जीवति" ॥ 'धनुर्दण्डग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति'। तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात्।

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्" ॥ वसेर्वस्नं मूल्यम्। 'क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति'। उत्कोच हेतुः। क्रयविक्रयेणेति समाहारद्वन्द्वः ॥

"आयुधाच्छ च" ॥ आयुध्यतेनेनेत्यायुधं घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः ॥

"हरत्युत्सङ्गादिभ्यः" ॥ हरति नयत्युपादत्ते वा ॥

"भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्" ॥ भस्त्रं चर्मविकारः, येन लोहादि ध्मायते येन वा धान्यादिकं नीयते, हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रचिति करणे त्रन्। शीर्षभारः शीर्षभारइति पठ्यते, निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् ॥

"विभाषा विवधवीवधात्" ॥ 'पर्याहारे चेति'। परित आह्रियतेनेन तण्डुलादिकोऽर्थ इति पर्याहारः, उभयतो बद्धशिक्योंऽसवाह्यः काष्ठविशेष उच्यते, वीवधशब्दो वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥

"अण् कुटिलिकायाः" ॥ कुटिलव्याधानामुपरमणं कुटिलिका, सञ्ज्ञायां कन् ॥

"त्रेर्मम्नित्यम्" ॥ 'ड्वितः क्त्रिरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यतइति'। सङ्ख्यावचनस्त्वनभिधानान्न गृह्यते। 'उप्त्रिममिति'। वच्यादिसूत्रेण

संप्रसारणम् । 'नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थमिति'। प्रत्ययरहितस्य ञ्यन्तस्य प्रयोगः स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यनिवृत्तौ सत्यां यो गुणस्तं दर्शयति। 'ञ्यन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवतीति'। एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति। 'विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति'। ननु विभाषया वाक्ये प्रसक्ते नित्यग्रहणं क्रियमाणं निर्वृत्ताधिकारे तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयितुमर्हति पक्त्रिणा निर्वृत्तमिति, यथा अन उपधालोपिनोन्यतरस्यां, नित्यं सञ्ज्ञाच्छन्दसो-रिति, ततश्च विषयान्तरगतञ्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं स्यादेव कृत्रिममर्हत्सुवि-हितमिति, एवं मन्यते, योगविभागोत्र कर्त्तव्यः, त्रेर्मब् भवति, निर्वृत्त-इत्येको योगः, ततो नित्यम्, अत्र त्रेर्मबित्येवापेक्ष्यते न निर्वृत्तइति, योग-विभागसामर्थ्यात्, तेन सर्वविषयस्वातन्त्र्यस्य नित्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियतइति । नन्वेवमपि नित्यमित्यत्र निर्वृत्तमित्यस्यानपेक्षणात्स्वात-न्त्र्यान्तरे नित्यमुपाधिः प्राप्नोति, सत्यम्, अनभिधानात्तु तथानाश्रीयते, 'भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्यइति'। तेन निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे। 'पाकेन निर्वृत्तं पाकिममिति'। एवं च ञ्यन्तादपि भावाभिधायिनइमपिक्तते यस्येति लोपे च कृत्रिममित्यादिसिद्धं भवति, स्वरेपि नास्ति विशेषः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैवोदात्तत्वं, सूत्रारम्भस्तु नित्यग्रहणेन स्वातन्त्र्यं निव-र्त्तयिष्यामीत्येवमर्थोवेदितव्यः ॥

"अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ" ॥ 'अपमित्येति'। उदीचां माङो व्यतिहारइति क्त्वाप्रत्यये ऽपशब्देन समासे क्त्वो ल्यप्, मयतेरिदन्य-तरस्यामितीत्वं, क्त्वातोसुन्कसुन इत्यव्ययसञ्ज्ञा, तेन नात्र तृतीयासम-र्थात्प्रत्ययः ॥

"संसृष्टे" ॥ ननु यद्येन संसृष्टं तत्तेन संस्कृतं भवति, ततश्च संस्कृतमित्येव संसृष्टेपि प्रत्ययः सिद्धः, न सिध्यति, सत उत्कर्षाधानं संस्कारः, एकीभावस्तु संसर्गः, न च यत्रासौ तत्रावश्यमुत्कर्षोस्ति, अशु-चिद्रव्यसंसर्गे हि प्रत्युतापकर्ष एव भवति, तस्मात्संसृष्टइति वक्तव्यं, यद्यस्य निबन्धनमस्त्येतदेवास्तु माभूत्संस्कृतमित्येतत्, तदवश्यं कर्त्त-व्यम्, इहापि यथा स्यात् विद्यया संस्कृतो वैद्यक इति, नह्यत्र संसर्गोस्ति

मूर्त्तिधर्मत्वात्, किं च कुलत्थकोपधादण् संस्कृतएव यथा स्यात्संसृष्टे मा भूदित्येवमर्थं संस्कृतमित्येतद्ब्रवीतीति वक्तव्यम् ॥

"चूर्णादिनिः" ॥ चूर्णेन ये संसृष्टास्तेषां चूर्णमस्तीति मत्वर्थीयेनैवेनिना सिद्धं, सत्यं, तद्रूपविवक्षायां सिद्धं, संसर्गविवक्षायां तु ठक् प्राप्नोति, अनभिधानं तु दुर्ज्ञानम् ॥

"लवणाल्लुक्" ॥ 'लवणद्रव्यवाचीत्यादि'। लवणशब्दोयमस्त्येव गुणवचनः षण्णां रसानामन्यतमस्य वाचकः, अस्ति च द्रव्यवचनो यः सैन्धवादिषु वर्त्तते, तत्र यो गुणवचनः स न लुकं प्रयोजयति मधुरादिशब्दवदभेदोपचारादेव द्रव्ये वृत्तिसिद्धेः, द्रव्यशब्दस्तु सोयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्ये वर्त्तमानः, यद्यपि प्रष्ठी प्रचरी यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ द्रव्यशब्दस्यापि क्वचिदभेदोपचारो दृष्टस्तथापि भेदविवक्षायां तत्स्योपि दृश्यते प्रष्ठस्येयं प्राष्ठी यष्टिमतः पुरुषानिति । तस्माद् द्रव्यवाच्येव लवणशब्दो लुकं प्रयोजयति, स च प्रयोजयत्येव ॥

"व्यञ्जनैरुपसिक्ते" ॥ ओदनादिषु रसो येन व्यज्यते तद्व्यञ्जनं, बहुवचननिर्द्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः, उपसिक्तः सेचनेन मृदूकृतः, इह यद्येनोपसिक्तं तत्तेन संसृष्टं भवति तत्र संसृष्टइत्येव सिद्धं नियमार्थं वचनं, व्यञ्जनेभ्य उपसिक्तएव संसृष्टे यथा स्यात्संसृष्टमात्रे माभूत्, दध्नासंसृष्टा स्थालीति ॥

"तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्" ॥ 'क्रियाविशेषणमित्यादि'। आख्यातं हि धात्वर्थस्य कर्त्तव्यतामाचष्टे वर्त्तते वर्त्तनं करोति, सुप्यते स्वापः क्रियते, शोभनमोदनं पच्यते ओदनकर्मकः पाकः शोभनः क्रियतइति, पचिधात्वर्थः कर्त्तव्यएव सम्बध्यमानः कर्म संपद्यते तस्य यत्समानाधिकरणं विशेषणं तदपि कर्मैव भवति । 'प्रातीपिक आन्वीपिकइति'। प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः, द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईदितीत्वं, व्युत्पत्तिमात्रं चैतत्, प्रतिकूलानुकूलपर्यायौ त्वेतौ, ऊदनोर्द्देशइत्यूत्वमत्र न भवति अदेशत्वात्, देशत्वे क्रियाविशेषणत्वासम्भवात्, सूत्रे ईपशब्दस्य निर्द्देशात् । 'प्रातिलोमिक आनु-

लोमिक इति'। पूर्ववद्बहुव्रीहिः, अच् प्रत्यन्ववपूर्वादित्यच् समासान्तः, अत्रापि व्युत्पत्तिमात्रमर्थस्तु पूर्वोक्त एव । 'प्रातिकूलिक इति'। पूर्ववद्बहुव्रीहिः, अत्रापि कूलार्थो नास्ति प्रतिसरणं चैतयोरर्थः ॥

"परिमुखं च" ॥ 'पारिमुखिक इति'। परिरिह वर्त्तते तस्य चापपरीवर्जनइतिकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी, अपपरिर्बहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः, अनेन ठक्, स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्त्तते स पारिमुखिकः, सर्वतो भावे वा परिशब्दः परितो मुखं प्रादिसमासः, यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्त्तत इत्यर्थः, एवं पारिपार्श्विकः ॥

"प्रयच्छति गर्ह्यम्" ॥ 'द्विगुणार्थं द्विगुणमिति'। द्वैगुणिक उत्तमर्ण उच्यते, न चासौ द्विगुणं प्रयच्छति किं तर्ह्येकगुणं दत्त्वा द्विगुणं गृह्णाति अत एव तद्गर्ह्यं भवतीति, तस्माद् द्विगुणार्थे द्विगुणशब्दो वर्त्तयितव्यः । 'वार्द्धुषिक इति'। वृद्ध्यर्थे धने वृद्धिशब्दः । 'प्रकृत्यन्तरमेवेति'। एतच्च वार्द्धुषिक इत्येतद्वृत्तिविषयमेव, नियतविषया अपि हि शब्दा भवन्ति, वृद्धिशब्दादनभिधानाच्चैव भविष्यति, तेन वार्द्धिक इत्यनिष्टप्रसङ्गो नोद्भावनीयः, अथ कथं वार्द्धुदासमकम्पत ववा न्यस्य च वार्द्धुषेरिति, स्वच्छन्दवाच ऋषयः ॥

"कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ" ॥ 'तदर्थं द्रव्यं कुसीदमिति'। अत्रापि कुसीदिक इत्युत्तमर्णस्याभिधानमिष्यते, न चोत्तमर्णः कुसीदं प्रयच्छति किंतर्ह्यधमर्णः, न च तस्य वृद्धिप्रदानं गर्ह्यं तस्मात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः, एकादशार्थं दश दशैकादशशब्देनोच्यन्तइति तत्रैकादशशब्दस्यापि तदर्थेषु दशस्वेव वृत्तेः सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासः, संख्याया अल्पीयस्या इति दशशब्दस्य पूर्वनिपातः । दशैकादशादिति निर्द्देशादकारः समासान्तः, एवं वाक्यमप्यकारान्तेनैव भवति दशैकादशान्प्रयच्छतीति ॥

"रक्षति" ॥ 'सामाजिक इति' समाजः समूहः समजन्त्यस्मिन्निति कृत्वा, एवं सांनिवेशः ॥

"शब्ददर्दुरं करोति" ॥ 'शब्दं करोतीति'। करोतिरिह ज्ञाने वर्तते, प्रकृत्यादिविभागेन जानातीत्यर्थः, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते, इह न भवति शब्दं करोति खर इति, पात्रविशेषवाची दर्दुरशब्दः, अनुकरणशब्द इत्यन्ये ॥

"पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति" ॥ 'स्वरूपस्य तद्विशेषाणां पर्यायाणां च ग्रहणमिष्यतइति'। अत्र हेतुः स्वंरूपमित्यत्रैवोक्तः। 'मात्स्यिक इति'। सूर्यतिष्येति लोपो न भवति मत्स्यस्य ङ्यामितिपरिगणनात्। 'हारिणिकः सौकरिक इति'। अत्र मृगपर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितं, यथा पूर्वयोः द्वावपि ह्येतस्माद्विशेषौ, आरण्याश्चतुष्पादो मृगाः उच्यते, हरिणपर्यायोपि मृगशब्दोस्ति तदपेक्षया हारिणिक इति पर्यायोदाहरणम् ॥

"परिपन्थं च तिष्ठति" ॥ 'तदिति द्वितीयासमर्थादिति'। परिपन्थशब्दः परिमुखशब्दवदव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा, तत्राप्यव्ययीभावपक्षे क्रियाविशेषणात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपन्थस्य कर्मत्वं, तत्पुरुषे तु परितः पन्थाः परिपन्थइति कालभावाध्वगन्तव्या इतिवचनात्कर्म, तदित्यधिकारसामर्थ्यादित्यन्ये। 'पारिपन्थिकश्चोर इति'। यः पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति यो वा पन्थानं व्याप्य तिष्ठति स एवमुच्यते। 'लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थमिति'। परिपन्थं तिष्ठतीत्येतल्लौकिकवाक्यं तस्य प्रदर्शनार्थं द्वितीयोच्चारणम्' अथैवमर्थं द्वितीयोच्चारणे किं सिद्धं भवतीत्याह। 'परिपथपर्याय इत्यादि'। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह। स विषयान्तरेपीति। असति तु ज्ञापने प्रत्ययसंनियोगेन परिपन्थशब्दस्य निपातनं विज्ञायेत ततश्च ततोन्यत्र प्रयोगो न स्यात् ॥

"माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति" ॥ 'माथशब्दः पथिपर्यायइति'। मथ्यते प्रशाध्यते गन्तृभिरिति कृत्वा, दण्डाकारो माथो दण्डमाथः ॥

"आक्रन्दाट्ठञ्च" ॥ 'आक्रन्दो देश इति,। दुःखितानां रोदन-

स्थानमार्त्तायनमुच्यते, आर्त्तैरीयते प्राप्यतइति कृत्वा, आर्त्तायनमार्त्तानां त्राता आक्रन्द इत्युच्यते, आक्रन्द्यते आर्त्तैराहूयतइति कृत्वा ॥

"पदोत्तरपदं गृह्णाति" ॥ पदग्रहणेन स्वरूपं गृह्यते न सुप्तिङन्तमुत्तरपदस्य पदत्वाव्यभिचाराद्, अत एवाह। 'पदशब्द उत्तरपदं यस्येति' ॥

"प्रतिकण्ठार्थललामं च" ॥ कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठं, यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः, आभिमुख्ये वा, लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्यंइति, यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासस्तस्य ग्रहणं न भवत्यनभिधानात् ॥

"धर्मं चरति" ॥ 'अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति'। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वचनम्। 'आधर्मिक इति'। नञत्र विरोधिवचनः, पापाचार इत्यर्थः ॥

"प्रतिपथमेति ठंश्च" ॥ 'प्रतिपथमिति'। पूर्ववद्वीप्सायामव्ययीभावः, ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः ॥

"समवायान् समवैति" ॥ 'समवायः समूह उच्यतइति'। समवयन्ति तस्मिन्निति कृत्वा। 'न संप्रधारणेति'। समयपूर्वस्येणः सम्प्रधारणायामपि प्रयोगोस्तीति मन्यते। 'समागत्यतदेकदेशीभवतीत्यर्थ इति'। तत्र गुणभूतसमागमापेक्षया समवायमिति द्वितीयानिर्द्देशः, लोके तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते द्रव्ये गुणाः समवयन्तीति ॥

"परिषदोण्यः" ॥ परितः सीदन्त्यस्यामिति परिषत्, सम्पदादित्वादधिकरणे क्विप्, सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥

"सञ्ज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति" ॥ सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा प्रतीतिः, प्रसिद्धिरित्यर्थः। 'अभिधेयनियमार्थमिति'। अभिधेये सेवकविशेषे भिक्षुविशेषे च नियमस्तत्रैव वृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। 'न रूढ्यर्थमिति'। लालाटिककौक्कुटिकशब्दयोर्डित्थादिवद्रूढत्वात् तद्वियोगेन वर्त्ततेयावद्योगे च वर्त्तते, योगेपि ललाटकुक्कुटीदर्शनमात्रेण

ठञ् न भवतीत्येतावत्सञ्ज्ञाग्रहणेन प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं न क्रियते, यादृशस्तु योगोत्र विवक्षितस्तं दर्शयति । 'सर्वावयवेभ्यइत्यादि' । अनुपश्लेषस्य विवरणं कार्येष्वनुपस्थायित्वमिति, दूरे स्थितो ललाटमेव पश्यति न पुनः कार्येषूपतिष्ठतइत्यर्थः । 'कुक्कुटीपातो लक्ष्यतइति' । यावति देशे कुक्कुटी पतति यावन्तं देशं समतीत्य निपतितुं समर्था स देशो लक्ष्यतइत्यर्थः । अनेनापि प्रकारेण देशस्याल्पत्वं लक्ष्यते, कुक्कुटी पततु मा वा ऽपतदित्याह । 'देशस्याल्पतेति' । एतदेव स्पष्टयति । 'यो हि भिक्षुरिति' । भिक्षुःसन्यासी ॥

"तस्य धर्म्यम्" ॥ धर्मानुवृत्त आचारस्ततोनपेतं धर्म्यं धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतइतिवचनात् । 'दौवारिकमिति' । द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

"ऋतोञ्" ॥ 'होतुर्धर्म्यं हौत्रमिति' । होतृशब्दस्य महिष्यादिषु पाठादपपाठोयं, पोतुर्धर्म्यमिति तु पाठः, अपर आह । यजमानसाहचर्यादृत्विग्वचनस्य होतृशब्दस्य महिष्यादिषु पाठः, अयं तु क्रियाशब्द उदाहृत इति । 'नराच्चेति वक्तव्यमिति'। नृशब्दात्सूत्रेणैवाञि नारमिति सिद्धे नरशब्दाट्ठको निवृत्त्यर्थं वचनमनभिधानं तु दुर्ज्ञानम् ॥

"अवक्रयः" ॥ 'अवक्रीयतेनेनेत्यवक्रय इति'। क्रयो नाम स्वद्रव्यत्यागेन परद्रव्यस्वीकरणं, तस्यावमत्वमवशब्दोद्योतयति, वाणिज्यार्थं तैलधान्यादिकं देशान्तरं नयता ऽस्मिन् शुल्कस्थाने प्रतिभारमेतावद्देयमिति तद्देशाधिपतिना यत्कल्पितं सोवक्रयः पिण्डक इति चोच्यते, तत्र स्वद्रव्यमेव दत्वा स्वद्रव्यमेव स्वीक्रियतइत्ययमवक्रयो भवति, नतु मुख्यः। 'नन्वित्यादि' । अवक्रयस्याप्यनादिप्रवृत्तत्वादिति भावः । 'लोकपीडयेति' । अर्थलोभेन धर्मातिक्रमेण धर्मापेतत्वं दर्शयति ॥

"तदस्य पण्यम्" ॥ 'पण्यमितिविशेषणमित्यादि' । इह यो विशेषणमुपाधिर्वोपादीयते द्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यं,तद्यथा सास्य

देवता, इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रः स्थालीपाक इति देवतात्वं वृत्तावन्तर्भवति, तद्वदत्रापि पण्यत्वमन्तर्भवतीति नात्रापूर्वं किं चित् ॥

"किशरादिभ्यष्ठक्" ॥ किशरादयो गन्धविशेषवचनास्तद्वति वर्तन्ते, गन्धान्पिनष्टीति यथा ॥

"शलालुनोऽन्यतरस्याम्" ॥ 'शलालुक इति'। इसुसुक्तान्तात्कः ॥

"शिल्पम्" ॥ 'कौशलमिति'। क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः । 'मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति'। मृदङ्गो वाद्यते येन तन्मृदङ्गवादनं शिल्पं, भावसाधनस्य गौणं सामानाधिकरण्यं, मृदङ्गवादनविषयं शिल्पमस्येत्यर्थः। 'मार्दङ्गिक इति'। ननु मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति विग्रहः कृतस्ततश्च मार्दङ्गवादनिक इति भवितव्यं तत्राह । 'मृदङ्गेत्यादि'। मृदङ्गवादनशब्दात्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्, किं तूपचरितवृत्तेरपि मृदङ्गशब्दादेव भवति, अत एवानभिधानान्मृदङ्गनिष्पादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः कुम्भकार इत्यत्र न भवति ॥

"मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्" ॥ अयमेव निर्देशो ज्ञापयति तद्वादनवृत्तिभ्यो मृदङ्गादिभ्यः प्रत्यय इति, नहि मुख्यमड्डुकझर्झरयोः शिल्पेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥

"प्रहरणम्" ॥ प्रहरणमायुधं प्रह्रियतेऽनेनेति कृत्वा । 'धानुष्क इति'। पूर्ववत्कादेशः, इणः ष इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

"परश्वधाट्ठञ्च" ॥ परश्वधः परशुः ॥

"शक्तियष्ट्योरीकक्" ॥ शक्यतेऽनया प्रहर्तुमिति शक्तिः, यष्टिशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्यते, का रूपसिद्धिः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां बह्वादिङीषन्ताभ्यां लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कंकि कृते शाक्तीको याष्टीक इति सिद्धं, न सिद्ध्यति, केण इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, विभाषा ङीबुक्तः, तदभावपक्षे दीर्घस्य शङ्कैव नास्ति, एवं तर्हि इकगेवोच्येत, इकारेऽपि हि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध्यति, यस्येति लोप इकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, पदस्यावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य

प्रयोजनम्, एवं तर्हि सूत्रारम्भो निष्फलः स्यात्, पूर्वसूत्रविहितेन ठकैवा-वग्रहनिवृत्तेः सिद्धत्वात्, नानर्थकं वाक्यनिवृत्त्यर्थत्वात्, एवमपि प्रत्ययान्तरमनर्थकं शक्तियष्ट्योरित्येतावद्वक्तव्यं, ठक् प्रकृतस्तस्य पुनर्विधानं वाक्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति किमीकको विधानेन, तद्विधानात्तु यस्येति लोपो न भविष्यति, यथैव तर्हि यस्येति लोपो न भवति एवं सवर्ण-दीर्घत्वमपि न स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, यस्येतिलोपं च प्रति इकारोच्चारण-मनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

"अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः" ॥ यद्यस्ति मतिर्यस्य स आस्तिकः, चोरेऽपि प्राप्नोति तस्यापि मतिसद्भावात्, तत्राह । 'न चेति' । 'तद्वि-परीत इति' । परलोको नास्तीति मतिर्यस्य तत्रास्तिको लौकायतिको न त्वचेतनः पदार्थः, मत्यभावमात्रे प्रत्ययस्यानिष्टत्वात्, दिष्टं दैवं तद्विषया मतिर्यस्य स दैष्टिकः, वृत्तावपि प्रमाणानुपातिनी मतिर्यस्येति दैववित्, प्रमीयते तेभ्यो दैवमिति, प्रमाणशब्देनेतिहासपुराणादिविवक्षि-तम् । 'अस्तिनास्तिशब्दौ निपाताविति' । तेन प्रातिपदिकाधिकारो न बाध्यतइति भावः । वचनसामर्थ्याच्चेत्यभ्युपगम्यवादः ॥

"शीलम्" ॥ 'शीलं स्वभाव इति' । शील्यते पुनःपुनः क्रियते ऽनेनेति कृत्वा । 'अपूपभक्षणं शीलमस्येति' । शीलविषये शीलत्वमारोप्य सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः । 'भक्षणक्रियेत्यादि' । शीलं तावदुपात्तत्वा-दन्तर्भवति क्रियाविषयत्वाच्च शीलस्य क्रियाप्यन्तर्भवति, स्वभावाच्च भक्षणक्रिया, न निष्पादिका ॥

"छत्रादिभ्यो णः" ॥ छत्रशीलता शिष्यस्य दर्शयितुमाह । 'छाद-नादावरणाच्छत्रमिति' । छादयतेः ष्ट्रनि इस्मन्त्रन्क्विषु चेति ह्रस्वः । 'छ-त्रशील इति' । छत्रसहचरिता छादनक्रिया शीलमस्येत्यर्थः, यदि त्वपूप-भक्षणं शीलमस्यापूपिक इतिवत् छत्रावरणंशीलमस्य छात्रिक इति व्युत्पा-द्यते तदा दासेऽपि प्राप्नोति, अभिधानस्वाभाव्यात्तु तथा नाश्रीयते । 'उप-सर्गपूर्वो गृह्यतइति' । ततश्च तस्यातश्चोपसर्गइत्यादिना व्युत्पत्तिः,

केवलस्य स्याशब्दस्याभावात् केवलस्य तु पाठः सर्वोपसर्गसंग्रहार्थः, चुरेति पठ्यते, तत्र चोरयतेर्ण्यासश्रन्थो युजिति युचि प्राप्तेस्माद्देव निपातनादकारो गुणाभावश्च, न च युचोन्यत्र बाधः, चोरणेत्यपि भवति ॥

"कर्माध्ययने वृत्तम्" ॥ कर्म क्रिया तच्च स्खलितमपचाररूपं विवक्षितं न तच्छीलं कर्म, तेनेह न भवति, अध्ययने जपो वृत्तोस्येति, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते; तदेतद्दुत्यति । 'यस्याध्ययने नियुक्तस्येत्यादि'। 'एकमन्यदिति'। सम्यक्पाठापेक्षया ॥

"बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्" ॥ स्वरभेदेप्यन्यत्वं भवति न वर्णभेदएवेत्याह । 'उदात्ते कर्त्तव्यइति'। उदात्तग्रहणं सम्यक्स्वरस्योपलक्षणम् । अनुदात्तग्रहणं चासम्यक्स्वरस्य ॥

"हितं भक्षाः" ॥ हितं भक्षा इति पदयोः पर्यवसानेन सम्बन्धः, अत्र हितमिति सामान्योपक्रमत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च, भक्षा इत्यपूपादिविशेषेषूपसंग्रहात्पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, अत एवाह । 'यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्भवति तच्च भक्षा इति'। 'एवं तर्हीति'। एवं च चतुर्थ्यर्थे प्रत्ययो न षष्ठ्यर्थे, कथं तर्हि पूर्वमुक्तमस्येति षष्ठ्यर्थ इति, एवं तर्ह्यधिकारमात्रापेक्षया तदुक्तम्, अपर आह, हितं भक्षास्तदस्मादिति सूत्रच्छेदः, ततो दीयते नियुक्तमिति तस्या एवेति। 'हितार्थः क्रिया चेति'। हितार्थस्तावदुपात्तत्वादन्तर्भवति, भक्षणक्रियाप्यपूपादिशब्दानां लक्षणया तत्र वृत्तेरन्तर्भवति ॥

"तदस्मै दीयते नियुक्तम्" ॥ अव्यभिचारो नियोग इत्यस्मिन्पक्षे नियुक्तमिति क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया । 'अग्रभोजनमस्मै नियुक्तं दीयतइति'। यद्यग्रभोजनं दीयते तदास्माएवेत्येष नियोगार्थः । तेन कदाचिल्लोपेपि न नियुक्ततायां हानिः । 'केचित्त्विति'। अत्र पक्षे नियुक्तमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

"श्राणामांसौदनाट्टिठन्" ॥ श्रा पाके क्तः, क्षीरहविषोरेव निपातनाच्छृभावाभावे संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठातकारस्य नकारः । श्राणा यवागूः, मांसमिश्र ओदनो मांसौदनः । 'ठञेव कस्मान्नोक्त इति'।

लाघवात्स एव युक्तो वक्तुमिति भावः । 'नह्यत्रेति' । द्वे अप्येते प्रकृती पूर्वमेव वृद्धे, योऽपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः स टिठन्यपि न कोपधाया इति भवति । 'मांसौदनग्रहणमित्यादि' । ठञ्येव वक्तव्ये टिठनो वचनमेवात्र प्रमाणमिति तेषां भावः ॥

"भक्तादणन्यतरस्याम्" ॥ भजेर्भक्तमन्नम् ॥

"तत्र नियुक्तः" ॥ नियुक्तमिति प्रकृते पुनर्नियुक्तग्रहणमर्थभेदार्थमेव, तमेवार्थभेदं दर्शयति । 'नियुक्तोऽधिकृत इत्यादि' । किं च प्रकृतं नियुक्तग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य दीयतइत्यस्योपाधिर्न तस्येह प्रत्ययार्थत्वं शक्यं विज्ञातुम् ॥

"अध्यायिन्यदेशकालात्" ॥ अधीतइत्यध्यायी, आवश्यके णिनिर्ग्रह्यादिलक्षणो वा, अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते इति, अप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालशब्दाभ्यामन्यत्वात्पर्युदासवृत्त्या, अभक्ष्यास्पर्शनीयवत्, तद्यथा शूद्रादिप्राणिभिर्भक्ष्यमाणमपि लशुनमभक्ष्यमित्युच्यते, स्पृश्योऽपि चण्डालोऽस्पृश्य इत्युच्यते, अप्रतिषिद्धाभ्यां भक्ष्यस्पृश्याभ्यामन्यत्वात्तद्वदिहापि श्मशानचतुर्दश्यौ स्वरूपेणदेशकालावेव सन्तावप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालाभ्यामन्यत्वाददेशकालशब्देनोच्येते, अध्ययनस्येत्येतदध्यायिना प्रत्ययार्थेन संनिधापितत्वाल्लभ्यते ॥

"कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति" ॥ व्यवहरतिः सम्भवति पणिना समानार्थः, आह हि व्यवहृपणोः समर्थयोरिति, अस्ति विवादे व्यवहारे पराजित इति, अस्ति विक्षेपे शलाकां व्यवहरतीति, अस्ति क्रियातत्त्वे, तदिह चरमस्य ग्रहणं तद्धितस्वभावादित्याह । 'व्यवहारः क्रियातत्त्वमिति'। यत्र देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तत्र तस्यास्तथानुष्ठानमित्यर्थः, वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्वंशकठिनो देशः, वर्ध्री चर्मविकारः कठिना अस्मिन्वर्ध्रकठिनः, आहिताग्न्यादित्वाद्विशेषणस्य परनिपातः, चक्रयुक्तेन शकटेन चरतीति चक्रचरः, स देशाननुक्रमेण चरन् तत्रानुष्ठेयक्रियाविपरीतं चरन्नेवमुच्यते, संस्थानप्रस्तारौ संनिवेशौ ॥

"निकटे वसति" ॥ अरण्यं निवासो यस्य स आरण्यकः, अरण्यान्मनुष्यइति वुञ्, भिक्षुः सन्यासी । 'ग्रामात्क्रोशइति' । यतश्च निर्द्धारणमिति पञ्चमी, अयं च विशेषोभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

"आवसथात् ष्ठल्" ॥ आवसन्त्येतमिति आवसथः, उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः । 'ठकः पूर्णो विधिरिति' । प्राग्वहतीयस्य ठको विधानं पूर्णमित्यर्थः, अवधिरिति पाठे पूर्णः प्राप्त इत्यर्थः ॥

"तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" ॥ ननु य एवार्थो रथं वहतीति स एव रथस्य वोढेति, तत्र तस्येदं रथाद्यदित्येव सिद्धं नार्थो रथग्रहणेन, ननु तत्रोक्तं रथाङ्गएवेष्यतइति, वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यताम् । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वौ रथौ वहति द्विरथ्यः, द्विगोर्लुगनपत्यइति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् माभूत्, रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः, युग्यं च पत्रइत्येव सिद्धम् इह युगग्रहणमयुग्यमित्यत्र ययतोश्चातदर्थइति स्वरार्थं, निपातनस्य तु क्यबन्तत्वादेष स्वरो न स्यात्, रथाङ्गवचनोयं युगशब्दः, इह न भवति युगं वहति राजा कलिं द्वापरं वेति, प्रासङ्गशब्दो वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते तद्वाची गृह्यते, प्रासज्यतइति प्रासङ्गः, इह न भवति प्रसङ्गादागतः प्रासङ्गस्तं वहतीति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते॥

"धुरो यड्ढकौ" ॥ धूर्धुर्वेतेः, भ्राजभासेति क्विप्, राल्लोपः । 'धुरं वहतीति धुर्य इति' । न भकुर्छुरामिति प्रतिषेधाद्धलि चेति दीर्घाभावः, ढञत्र विधीयते न तु ठकञ्, धौरेयो भविता पितुरिति च दृश्यते, धौरेयक इति स्वार्थिके कनि भवति, इह धुरो ठक् चेति वक्तव्यं चकारात्प्राग्घितीयो यद्भविष्यति ॥

"खः सर्वधुरात्" ॥ 'स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशो न्याय्य इति' । सर्वा चासौ धूश्चेति पूर्वकालेत्यादिना समासः, ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः, तत्र धूःशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति वचनात् स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशस्य न्याय्यत्वं, यथा बन्धुनि बहुव्रीहावित्यत्र, दक्षिणाधुरीणा, दक्षिणां धुरं वहति उत्तरां धुरं वहतीति तद्धितार्थे समासः, ततोकारः समासान्तः ॥

"एकधुराल्लुक् च" ॥ एकधुरादिति निर्देशः सर्वधुरादित्यनेन व्याख्यातः, चकारेण खोनुकृष्यते, तेन स तावद्विधेयः, प्रत्ययादर्शनस्य च लुक् सञ्ज्ञा, न चान्योत्र प्रत्ययः, तेन खस्यैव लुग्विज्ञायते, तस्य यदि लुक् स्याच्चकारेणानुकृष्य विधानमनर्थकं स्यात्, एकधुराल्लुगिति वक्तव्यं, लुक् स्वभावादनन्तरस्य खस्य प्राकरणिकस्य यतो वा विधिरनुमास्यते, तदाह। 'तस्य च लुग्भवतीति'। 'एकधुरीण इति'। एकां धुरं वहतीति तद्धितार्थे समासः, तत्रोक्तोकारः समासान्तः, ततः खः ॥

"शकटादण्" ॥ शकटादण्विधानमनर्थकं, कथं शाकट इति, तस्येदमित्यण् भविष्यति, यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ वोढा भवति, तत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः, तेन द्वे शकटे वहति, द्वैशकट इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति ॥

"हलसीराट्ठक्" ॥ इह यो हलं वहति सीरं च तस्यासौ वोढा भवति तत्र तस्येदं हलसीराट्ठगित्येव हालिकः सैरिक इति सिद्धं नार्थोनेन, अत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः, द्वैहालिकः द्वैसीरिकः त्रैसीरिक इति लुङ् न भवतीति ॥

"सञ्ज्ञायां जन्याः" ॥ 'जामातुर्वयस्येति'। सा हि प्रणयकलहादौ जनीं जामातुः समीपं प्रापयति। 'जनी वधूरुच्यतइति'। जायतेस्यां गर्भ इति कृत्वा, जनिवधिभ्यामितीञ्प्रत्यये जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधे कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

"विध्यत्यधनुषा" ॥ 'पादौ विध्यन्ति पद्या इति'। तुदन्तीत्यर्थः। पद्यत्यतदर्थेइति पद्भावः। 'ऊरव्या इति'। ओर्गुणः। वान्तो यि प्रत्यये। 'नन्वसमर्थत्वादिति'। सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यं, प्रत्ययार्थो ह्यत्र बाह्यं करणं धनुरपेक्षते, ननु व्यधनमत्र सापेक्षं करणक्रिययोः संबन्धात्, व्यधनं च प्रधानं क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, यथा राजपुरुषः शोभन इति, भवतु क्रियाप्रधानमाख्यातं तद्धितस्तु स्वभावात्साधनप्रधानः क्रिया तु गुणभूतेत्युक्तं, सा च धनुरपेक्षतइत्यसामार्थ्यम्। 'अनभिधानाच्चेति'। अत्रैवोपपत्त्यन्तरमनभिधानमेव दर्शयति।

'नहीति' । धनुषा पद्म इत्युक्ते इत्थम्भूतलक्षणा सहयोगलक्षणा वा तृतीया गम्यते न तु पादौ धनुषा विध्यतीत्ययं विवक्षितोर्थः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् असमर्थत्वादनभिधानाच्चात्र प्रत्ययो न भवतीति, यो हि मन्यते ऽधनुषेति प्रतिषेधात्प्रत्ययो न भवतीति तस्य शर्कराभिः पादौ विद्ध्यति कण्टकैरूरू विद्ध्यतीत्यत्र प्रत्ययः स्यादेव, एवं तर्हि विशेषोपलक्षणपरोत्र धनुषेति निर्द्देशो न तु धनुषः करणत्वप्रतिषेधपर इत्यर्थः । 'धनुष्प्रतिषेधेनेति' । नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्येति षत्वनुपलक्षणत्वमेव प्रतिपादयति । 'यस्यामिति' । तेनेह न भवति चोरं विद्ध्यतीति, सम्भाव्यते हि प्रच्यवच्छेदनादिकायां चोरस्य व्यधनक्रियायां धनुषः करणत्वम् ॥

"धनगणं लब्धा" ॥ लब्धेति तृचन्तमेतत्, तृजन्ते तु कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या भवितव्यं, तृचन्ते तु न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

"वशङ्गतः" ॥ वश कान्तौ, वशनं वशः, वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यच्, काम इच्छा तां प्राप्त इति, परेच्छानुगामीत्यर्थः ॥

"पदमस्मिन् दृश्यम्" ॥ 'निर्द्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिरिति' । द्वितीया तु न भवति दृश्यमिति क्यपा कर्मणोभिहितत्वात् । 'शक्यार्थे कृत्यप्रत्य[1]य इति' । तेन योग्यत्वे सति पदस्पर्शनाभावेपि पद्यः कर्द्दम इति प्रयोग उपपद्यतइति भावः, मुद्रा सन्निवेशः, प्रतिरूपा मुद्रा प्रतिमुद्रा । 'नातिद्रवो नातिशुष्क इति' । पांसवोपि नात्यल्पा नातिबहुलाः पद्याः ॥

"मूलमस्यावर्हि" ॥ 'प्रथमासमर्थादिति' । द्वितीयाया निमित्ताभावान्निर्द्देशादेव प्रथमैव भवतीति भावः । वृहू उद्यमने, वादिरयं न बादिः, दृश्यते हि उदृह रक्षः सहमूलमिन्द्र ह्रस्सुम्भिक् प्रवृहाण, तद्दुवर्हात्मनोदेवा इति च, आवर्हणमावर्हः, उत्पाटनमावर्होस्यास्ती-

---

१ प्रत्यय इति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

त्यावर्हि, सुष्टु पक्वा न शक्यन्ते संग्रहीतुं, मध्यतो लूयमाने कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

"सञ्ज्ञायां धेनुष्या" ॥ 'यश्च प्रत्ययो निपात्यतइति'। कुत्र, अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे, तदाह। 'या धेनुरुत्तमर्णायेति'। कथं पुनर्यति प्रकृते यप्रत्ययो निपात्यते तत्राह। 'अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यतइति'। यति हि तित्स्वरितमिति स्वरितः स्याद्, अन्तोदात्तश्चेष्यते, न केवलं सञ्ज्ञायामपि त्वन्तोदात्तोपीत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

"गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" ॥ 'अन्यस्यापीत्यादि'। गृहपतिर्हि यजमानः स यथा गार्हपत्ये कार्याणि करोति तथा दक्षिणाग्नावाहवनीये च, भूयो वाहवनीये तस्मादन्यस्यापि गृहपतिना योगोस्ति, यद्येवं तत्राप्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह। 'तत्रेति'। अपर आह, गृहपतिरग्निविशेषस्तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवाग्निहोत्रेपि गार्हपत्ये अग्नये गृहपतये प्रजापतये, पत्नीसंयाजेषु च तत्रैवेज्यतइति तत्रापि गृहपतिरग्निर्गृह्यते न यजमान इत्यत्र सञ्ज्ञाधिकार एव शरणम् ॥

"नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु" ॥ तत्र नावादीनां प्रथममूलान्तानां पञ्चानां द्वितीयमूलादीनां च त्रयाणां पूर्वं पृथक्पृथक् द्वन्द्वं कृत्वा ततो द्वयोरपरो द्वन्द्वः कृतः, न त्वष्टानां युगपत्सहविवक्षा, किं सिद्धं भवति, न मूलयोः सारूप्यादेकशेषो भवति, का पुनरत्र समर्थविभक्तिरित्यत आह। 'प्रत्ययार्थद्वारेणेति'। द्वारं मुखमुपायः, इह तार्यादयः प्रत्ययार्थास्तत्संबन्धे करणे कर्त्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च यथासम्भवं तृतीयैव भवति। 'नाव्यमिति'। अत्र तावत्तरणक्रियायां करणत्वम्। 'वयसा तुल्य इति'। तत्र हेतुमाह। यो येन वयस्तुल्यः स तं प्रति वयस्यः। 'शत्रौ न भवतीति'। किंतु मित्रएव भवति। 'ननु चेति'। धर्मेण प्राप्यं सुखादि फलमपि धर्मादनपेतमेव कार्यस्य कारणाविनाभावादिति प्रश्नः। 'धर्मं यदनुवर्त्ततइति'। अनादिः शिष्टसमाचारस्तज्जन्यो वात्मगुणो धर्मः, यदनुष्ठानमनुवर्त्तते तद्धर्मादनपेतं, फलं तु धर्मादपैत्येवेति, कुत इत्याह। 'कार्यविरो-

धित्वादिति'। धर्मस्य कार्यं सुखानुभवः, कार्यं विरोधि नाशकं यस्य स कार्यविरोधी तस्य भावः कार्यविरोधित्वं तस्मादित्यर्थः, उत्पन्ने हि फले धर्मो नश्यति, अन्यथा सकृद्धर्मे कृते स्वर्गमनुभवतः प्रभवो न स्यात्। 'वधमर्हतीत्यर्थ इति'। वध्यशब्दस्य दण्डादिभ्यो य इत्यत्रार्थे व्युत्पादितत्वात्। 'आनाम्यमभिभवनीयमिति'। अनेकार्थत्वाद्धातूनामापूर्वो नमिरभिभवे वर्तते। 'पटादीनामुत्पत्तिकारणमिति'। पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं यद्वस्तु तन्मूलशब्दवाच्यमित्यर्थः। 'तेनेति'। मूलेन। 'तदिति'। मूल्यम्। 'शेषीक्रियतइति'। शेषीकरणमेवात्राभिभव इत्यर्थः। गुणभावमापद्यते कथमित्याह। 'मूलं हि सगुणं मूल्यं करोतीति'। मूल्यमिह कर्तृ, मूलं कर्म, पटादिषु विक्रीयमाणेषु यन्मूलातिरिक्तं वस्तु लाभो नाम तन्मूल्यं,गुणो भागः स पुनरिह मूल्यमेव, तेन सह वर्तते सगुणः, हिशब्दो हेतौ, एतदुक्तं भवति, यस्मान्मूल्यमात्मनैव भागभूतेन सभागं मूलं करोति तस्मान्मूले मूल्यमभिभूयते शेषीक्रियते, मूल्ये सति तेन गुणेन सगुणं मूलं भवति, इयमेव चावनतिः, अयमेवाभिभवः, इदमेव शेषीकरणं, लोके तु यावता द्रव्येण पटादिको विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न मूलातिरिक्ते भागे, स च मूल्यसंभवादौपचारिकः, एवं च यत्रापि मूल्यं नास्ति दायप्रतिग्रहादिलब्धे क्षेत्रे क्रीयमाणे तत्रापि क्रयद्रव्ये मूल्यशब्दप्रयोगः सिद्धो भवति, सीता हलाग्रं, संपूर्वादिणः क्तः, समितं सङ्गतं, निम्नोन्नतादिरहितं कृतमित्यर्थः, समीकृतमिति यावत्। 'द्विसीत्यमिति'। द्वाभ्यां सीताभ्यां समीकृतमिति तद्धितार्थे समासस्ततः प्रत्ययः। 'तुलया संमितं तुल्यमिति'। अत्र तुल्यार्थयोगे तृतीया, यद्यपि तद्योगे षष्ठ्यपि भवति तथापि नावादिभिस्साहचर्यात्तुलाशब्दादपि तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययः, अत एव पूर्वमुक्तं तृतीयासमर्थविभक्तिर्लभ्यतइति, षष्ठ्यन्तादपि न कश्चिद्दोषः, न्यायस्तु कथितः, कथं पुनस्तुल्यस्य तुलया सदृशत्वमत आह। 'यथेति'। 'एवं तदपीति'। तदपि तुल्यं प्रतियोगिनं सादृश्येन परिच्छिनत्ति, एतद् व्युत्पाद्यत्वेन प्रदर्शितं सदृशपर्यायस्तुल्यशब्दः नावयवार्थः कश्चित्, अत एव तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रोक्तं तुल्यशब्दः सदृशपर्याय इति॥

"धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" ॥ 'निर्द्देशादेवेति'। सत्यर्थसम्भवेऽर्था-न्तरस्य वा सम्भवे सति निर्द्देशादिति द्रष्टव्यं, धुरो यड्डकावित्यत्रातिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः। 'संज्ञाधिकारादभिधेयस्य नियम इति'। शास्त्रीयात् पथो यदनपेतं तत्पथ्यं न तु तस्मादनपेतश्चोरः ॥

"छन्दसो निर्मिते" ॥ 'प्रत्ययार्थसामर्थ्यं लभ्यतइति'। निर्माणे छन्दसः करणत्वात्। इष्टपर्यायश्छन्दःशब्दोगृह्यतइति न वेदवचनो नापि त्रिष्टुबादिवचनः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते, यद्यपि स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः, छन्दानुवृत्तिदुस्साध्येत्यादावकारान्तश्छन्दशब्द इच्छा-पर्यायः, तथापि तस्यैव धातोरसुन्नन्तस्येच्छावाचित्वमविरुद्धं चेति मन्यते॥

"उरसोण् च" ॥ 'औरसः पुत्र इति'। आत्मनोत्पादित इत्यर्थः। 'संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति'। उरसा निर्मितं सुखमित्यादौ न भवति ॥

"हृदयस्य प्रियः" ॥ हृदयमन्तःकरणं, प्रियं प्रीतिकरम्। 'हृद्यमिति'। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः ॥

"बन्धने चर्षौ" ॥ 'षष्ठीसमर्थादिति'। बन्धनयोगे कृद्योगल-क्षणा कर्मणि षष्ठी। 'ऋषिर्वेदो गृह्यतइति'। तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्श-नात्, यस्त्वाध्यानसम्पन्ने वसिष्ठादावृषिशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति संज्ञाधिकारात् ॥

"मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु" ॥ 'प्रत्ययार्थसामर्थ्यलब्धेति'। कर-णादयः प्रत्ययार्थाः, तद्वचनाः करणादयः शब्दाः कृदन्ताः, तद्योगे यथा-यथं कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी भवति संज्ञाधिकाराद्धलसम्बन्धाच्च कर्ष-शब्दोपि क्रियावचनो गृह्यते न परिमाणशब्दः, मतस्य करणमिति कर्मणि षष्ठी, जनस्य जल्प इति कर्त्तरि, जल्पशब्दो भावसाधनः, अत एवात्र भावः साधनं वेति नोक्तं, हलस्य कर्ष इति कर्मणि षष्ठी करणस्य वा कर्तृ-त्वविवक्षायां कर्त्तरि। 'द्विहल्य इति'। रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः ॥

"तत्र साधुः" ॥ 'सामन्य इति'। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः, प्रवीणो निपुणः, योग्यः समर्थः । 'तत्र हि परत्वादिति'। तस्मै हितमित्यनेन चतुर्थीसमर्थात्प्रत्ययो विधीयतेऽनेन तु सप्तमीसमर्थात्तेन नात्र विप्रतिषेधे परमित्येतत्परत्वापरत्वं विवक्षितं, किं तर्हि इष्टवाची परशब्दः, उपकारलक्षणे साधौ प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यमित्यर्थः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते ॥

"प्रतिजनादिभ्यः खञ्" ॥ जनञ्जनं प्रति प्रतिजनमिति यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । 'प्रतिजने साधुरिति'। तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । 'परस्य कुलममुष्य कुलमिति'। षष्ठीसमासेस्मादेव निपातनात् षष्ठ्या अलुक्, पूर्वसूत्रउक्तं साधुः प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते नोपकारकस्तत्र प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वादिति, इह तु न तथेत्याह । 'यत्रेति'। 'प्राक्क्रीतीया बाध्यन्तइति'। अप्राप्तिरत्र बाधः, नहि चतुर्थ्यन्ताद्विधीयमानानां सप्तम्यन्तेभ्यः प्राप्तिरस्ति, तत्र प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति वक्तव्ये बाध्यतइत्युक्तं चतुर्थ्यन्तेभ्योऽप्यनभिधानात्प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति दर्शयितुम् ॥

"भक्ताण्णन्यतरस्याम्" ॥ 'भाक्तास्तण्डुला इति'। भक्तयोग्यास्त्रिःफलीकृतत्वात् ॥

"परिषदो ण्यः" ॥ 'णप्रत्ययोप्यत्रेष्यतइति'। पारिषदा कृतिरेषा तत्र भवतां, सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति च भाष्यकारप्रयोगात् ॥

"पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" ॥ पतन्त्यनेनेति पन्थाः, गमेरिनिः पतेस्थ च, अतति [illegible]तं गच्छतीत्यतिथिः, न विद्यते तिथिर्यस्य सोप्यतिथिः, एकमपि दिनमत्रास्थित इत्यर्थः, वसनं वसतिः वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः, तत्र योग्या वासतेयी रात्रिः, स्वपतिराढ्यः स्वपतेर्योग्यं स्वापतेयं धनम् ॥

"समानतीर्थे वासी" ॥ वसतीति वासी निपातनाणिनिः, ग्रह्यादेराकृतिगणत्वाद्वा साधुरिति । 'निवृत्तमिति'। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'वासीति प्रत्ययार्थ इति'। साधुरित्यस्यानुवृत्तौ तु तस्यैव विशेषणं

वासिग्रहणं स्यात् । 'तीर्थशब्देनेह गुरुरुच्यतइति' । प्रयागादितीर्थसाधर्म्यात्, तरन्त्यनेनेतितीर्थं, तरतेः क्थन्, मुख्यस्य तीर्थस्य ग्रहणं न भवति संज्ञाधिकारात् ॥

"समानोदरे शयित ओ चोदात्तः" ॥ 'ओकारश्चोदात्त इति' । तित्स्वरितस्यापवादः । 'शयितः स्थित इति' । शेतेः स्थितावपि वृत्तेः, आमाशयो जलाशय इति यथा । 'समानोदर्य इति' । उद्गीर्यतइत्युदरम्, उदि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्चेत्यलचोरन्यतरः, समानं च तदुदरं च समानोदरं, पूर्वापरप्रथमेत्यादिना समासस्ततः प्रत्ययः ॥

"सोदराद्यत्" ॥ 'यकारादौ प्रत्यये विवक्षितइति'। विभाषोदरइत्यत्र तीर्थे यइत्यतो यइत्यनुवर्त्तते, तत्र यइत्येषा विषयसप्तमीति दर्शयति । 'ओ चोदात्त इति तु नानुवर्त्ततइति' । यविधानसामर्थ्यात् ॥

"भवेच्छन्दसि" ॥ 'अणादीनां घादीनां चापवाद इति' । तत्र भवदृतिप्राप्तानां सति दर्शने तेपि भवन्तीति । तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतस्तस्येति भक्षः । 'मेध्यायेति' । अत्र यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति अन्तस्वरितं चाधीयतइति ॥

"पाथोनदीभ्यां ड्यण्" ॥ 'पाथोन्तरिक्षमिति' । पाति भूताद्यवकाशदानेनेति कृत्वा, यद्यपि पातेर्बलेजुट् उदके थुट् अन्ने चेति अन्नोदकयोः पाथःशब्दोऽसुनि व्युत्पाद्यते तथापि बाहुलकादन्तरिक्षेपि भवति ॥

"वेशन्तहिमवद्भ्यामण्" ॥ वेशन्तः पल्वलं विशेर्झ च तत्र भवा आपः वैशान्त्यः ॥

"स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ" ॥ स्रुरीभ्यां तुट् चेत्यसुन्, स्रोतो नदीप्रवाहः ॥

"सगर्भसयूथसनुताद्यत्" ॥ अर्त्तिगृभ्यां भन्, गिरति गीर्यते वा गर्भः, युता भवन्त्यस्मिन्यूथं, तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति क्थन्प्रत्ययान्तो निपातितः, नुतिर्नुतं नपुंसके भावे क्तः, सगर्भादयस्त्रयोपि कर्मधारयाः ॥

"तुग्राद् घन्" ॥ तुजस्तुग्रम्यमः सार्वधातुकइत्यत औणादिको रन् गुडागमः ॥

"अग्राद्यत्" ॥ ऋज्रेन्द्राग्रेत्यग्रशब्दो निपातितः । 'सामान्येनेति' । भवे छन्दसीतीति । 'ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयतइति' । एवमपि यद्ग्रहणमनर्थकम् । अग्रादित्येवास्तु प्राकरणिको यद्भविष्यति, अथ वा ऽग्राद् घच्छौ चेति चकाराद्भविष्यति, अघपश्चादिमाजित्यस्य समुच्चयो न शक्यो विदेशस्थत्वात्, एवमप्यनन्तरस्य घनः समुच्चयो विज्ञायेत, योगविभागे पुनरनन्तरो घनेत्र स्यात्, योगविभागसामर्थ्याच्च भविष्यति, अथ कथं ताश्च स एव चाग्र्यजननः, एतच्छिवे जानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति भाषायां प्रयोगः छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति ॥

"घच्छौ च" ॥ 'चकारस्तुग्राद्विनित्यस्यानुकर्षणार्थं इति' । पूर्वमेव विहितस्य यतोनुकर्षणे प्रयोजनाभावात् ॥

"समुद्राभ्राद् घः" ॥ समुनत्तीति समुद्रः, उन्देःस्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययः, अपो बिभर्तीत्यभ्रं, मूलविभुजादित्वात्कः । 'तस्य लक्षस्येति' । तस्य पूर्वनिपातस्य यल्लक्षणं तस्येत्यर्थः । 'व्यभिचारित्वादिति' । व्यभिचारस्य चायमेव निर्देशो लिङ्गम् ॥

"बर्हिषि दत्तम्" ॥ बृंहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः, बर्हिः ॥

"दूतस्य भागकर्मणी" ॥ दूताद्भागे तस्येदमित्यणि प्राप्ते वचनं, कर्मणि तु दूतवणिग्भ्यां चेत्यौपसंख्यानिके ये ॥

"रक्षोयातूनां हननी" ॥ रक्षेरसुनि रक्षः कमिमनिजनीत्यादिना, यातेस्तौ यातुः, यातुशब्दो रक्षःपर्यायः विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषस्तु न भवति बह्वर्थाभिधायिस्वरूपपरत्वेन सूत्रे भिन्नार्थयोर्निर्देशात् । 'निर्देशादेव समर्थविभक्तिरिति' । सा पुनः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । 'बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थमिति' । तद्धि बहुवचनात्प्रत्ययविध्यर्थमन्यथा द्वित्वाद् द्विवचनमेव न्याय्यं स्यात्, कथं पुनर्बहुवचनेन स्तुतिवैशिष्ट्यं ज्ञाप्यते तत्राह । 'बहूनामिति' । बहुवचनान्तात्प्रत्यये

बहूनां रक्षसां हनने सामर्थ्यमुद्भाव्यते मन्त्रे, तथा च स्तुतिर्विशिष्टा संपूर्णा भवति, योगश्चायं शैषिकयोरण्ठकयोरपवादः ॥

"रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये" ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयेर्मतौ। बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणम् । उगित्त्वान्ङीप्, नक्षत्रे तु गौरादित्वान्ङीष् । जगच्छब्दाच्छतृवद्भावान्ङीप् । 'षष्ठी समर्थेभ्य इति' । शंसु स्तुतावित्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति भावे क्यप्, तद्योगे कर्मणि षष्ठी भवति, हविषे हिता हविष्या, उगवादिभ्यो यत् ॥

"असुरस्य स्वम्" ॥ न सुरो ऽसुरः सुरप्रतिपक्षः, अथ वा असेरुरन् अस्यत्यस्यते वेत्यसुरः ॥

"मायायामण्" मीयतेनयेति माया, असदर्थप्रकाशनशक्तिः, माङ औणादिको यः, नेति वक्तव्ये ऽण्ग्रहणं लाघवे विशेषाभावात् ॥

"तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः" ॥ मतुनिर्ह्रासः मतोरपचयः । 'तद्वानित्यवयवेन समुदायो निर्दिश्यतइति' । स विवक्षितो वर्चःशब्दादिरवयवोऽस्मिन्मन्त्रलक्षणे समुदायेस्तीत्येवमेकदेशार्थाभिधायिनः सर्वनाम्नः समुदाये मतुबयं विहित इत्यर्थः । 'वर्चःशब्दोस्मिन्मन्त्रेस्तीति' । स पुनः कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः, भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः । 'वर्चस्या उपदधातीति' । यथा वर्चस्या भवन्ति तथोपदधातीत्यर्थः, तेजस्वान्मन्त्रः, वसु च स्थ वाम च स्थ देवस्य वः सवितुरित्यादिकः, वयस्वन्तोमन्त्राः त्र्यविर्वयः त्रिष्टुबित्यादिकाः, ऋतुमन्तो मन्त्राः मधुश्च माधवश्चेत्यादिकाः । 'मन्त्रसमुदायादेव मा भूदिति' । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमाद्वेति वचनादासामिति प्रथमं निर्दिष्टत्वात् षष्ठ्यन्तादिष्टकावाचिन उपधाने मन्त्रे प्रत्ययविधिः प्रसज्जनीयः, सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यतइति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च तद्वानित्यस्याभावे त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्द इत्ययमुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात्तत्रर्यतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोति । 'वर्चस्वानुपस्थान-

मन्त्र इत्यादि'। उपस्थानं मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विवक्षितं, शिवेन मा चक्षुषे-त्यादिकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः। 'अङ्गुलिमानित्यादि'। यद्यपि सर्वासामिष्टकानामङ्गुलिमान्हस्त उपधानस्तथापि यास्तूष्णीमुपधेया इष्टकास्तासु मन्त्रव्यावृत्त्यर्थतया विशेषणमर्थवत्। 'एषां कपालानामित्यत्र मा भूदिति'। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादत्राप्रसङ्ग इति चेत् एवमपि शर्करासु-प्रसङ्गः। 'अनेकपदसम्भवेपीति'। असति त्वितिकरणे मन्त्रे बहूनां सम्भवा-द्येन केन चित्पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्येत तथा पदैकदेशेन वर्णसमुदायेन, इतिकरणात्त्वयमतिप्रसङ्गो न भवति। मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् अश्विमानित्यत्र मतुप एव लुग्यथा स्यादिनेर्मा भूदिति, इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधाना-त्तस्यैव लुग्भविष्यति, वर्चःशब्दादावसुप्रभृतेरप्रसङ्गः, उणादीनामव्युत्पन्न-त्वात्, इह प्राणभृत उपदधातीत्यादावभेदोपचारात्प्रत्ययाभावः।

"अश्विमानण्" ॥ 'सोश्विमानिति'। यद्यपि बहवोश्विमन्तो मन्त्रा ध्रुवक्षितिरित्यादिकास्तथापि सामान्यापेक्षमेकवचनम्।

"वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्" ॥ 'वयस्यास्विति'। छन्दसि या वयस्या इष्टका उच्यन्ते तास्वित्यर्थः, ताश्च बह्व्यः, तास्वन्तश्चतस्रो मूर्द्धन्वत्यः, विष्टम्भो वय इत्यादिवयस्वद्भिर्मन्त्रैरुपधेयास्तत्र च यद्यपि मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इत्यन्तिमएकस्मिन्नेव मन्त्रे मूर्द्धशब्दोस्ति तथापि साहचर्याद्विष्टम्भो वय इत्याद्याश्चत्वारो मूर्द्धन्वन्त उच्यन्ते, यथा छत्रिणो यान्तीति, तेन मूर्द्धन्वतीरुपदधातीति बहुवचनम्। 'मूर्द्धन्वा-नपि भवतीति'। नन्वनो नुडिति छन्दसि नुड्विधीयते, सत्यं, यथा सूत्रकारेण छान्दसमेव पदं प्रयुक्तं वयवस्यास्विति तथेदमपि वृत्तिकारेण, मूर्धन्वा-नपि भवति छन्दसीत्यर्थः, वयस्याश्च ताः मूर्धन्वत्याश्चेति उभयथापि छान्दस्यभिधीयतइत्युक्तं भवति। 'यत्र मूर्द्धन्वच्छब्द एव केवल इति'। यथाग्ने यशस्विन्यशसे समर्पयेत्यादिके मन्त्रे। 'ततो मा भूदिति'। तद-भिधायिनो मूर्द्धन्शब्दादित्यर्थः। 'मूर्द्धन्वत इति वक्तव्यमिति'। तद्वानिति च लुक् च मतोरिति चानुवर्त्तते, ततश्च मूर्द्धन्वत इति युक्तं वक्तुमिति भावः, इह तु गायत्रीः पुरस्तादुपदधाति तेजो वै गायत्री तेज एव

मुखतो धत्ते मूर्द्धन्वती भवन्तीति मुख्यो गायत्रीषु मूर्द्धन्वतीशब्दः प्रथमं मतुबन्तः प्रयुक्तः, किं कारणं, तदुपधानमन्त्रेषु अग्निर्मूर्द्धा भुव इत्यादिषु वयःशब्दस्याभावात् ।

"मत्वर्थे मासतन्वोः" ॥ मत्वर्थग्रहणाल्लब्धमर्थं दर्शयति । 'प्रथमासमर्थादित्यादि' । मासतन्वोरिति कृषिचमितनिधनिसर्ज्जिखर्ज्जिभ्य ऊरित्यूकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्द्दिष्टो न तु भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिमिमस्जिभ्य उरित्युकारान्तः, द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । 'अनन्तरार्थे चेति' । न केवलं मत्वर्थमात्रइति चशब्दस्यार्थः । 'लुगकारेकाररेफाश्चेत्यादि' । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति न संबद्धते तेन समुदायनिर्द्देशेपि इफः कृतः, अन्ये तु रशब्दा इति पठन्ति, प्रत्यय इत्यधिकारोकारादिभिः संबद्धते न तु लुका, तपनं तपः, सहनं सहः, भावेऽसुन्, तदस्मिन्नस्तीति सूत्रेण विहितस्य यतो लुक्, कथं पुनरत्र नपुंसकत्वं यावता तद्धितलुकि सत्यभिधेयवल्लिङ्गेन भवितव्यमत आह । 'नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वादिति' । इडत्रम् इष्यमाणत्वात्, ऊर्क् बलम्, ऊर्ज्ज बलप्राणनयोः, ताभ्यामकारः प्रत्ययः, इषः ऊर्ज्जः, शोचनं शुक्, पूर्ववत्क्विप्, आतपातिरेकेण शरीरादेः शोषस्तद्वान्मासः शुचिः, एवं शुक्रः, अत्र छान्दसत्वादेवायस्मयादित्वाद्भत्वाज्जशत्वाभावः, तदेव छन्दोधिकारे लुगादीनां विधानाद्भाषायां शुचिशुक्रादीनामन्याय्यः प्रयोगः स्यात्, व्युत्पत्यन्तरेण वा ऽव्युत्पत्त्या वा नभस्यादयः शब्दा मासेषु वर्त्तन्ते, इषोर्ज्जशब्दावर्शआद्यच्प्रत्ययान्तौ, मत्वर्थीये रप्रत्यये पृषोदरादित्वाज्जशत्वाभावे शुक्र इति भवति, शोचतेरन्तर्भावितण्यर्थादौणादिके किप्रत्यये कृते शुचिरिति भवति, शोचयति संतापयति प्राणिन इति कृत्वा, अभेदोपचारान्नभःप्रभृतीनां मासेषु वृत्तिः, नभस्यप्रभृतयस्तु तत्र साधुरिति यदन्ताः, मतौ छः सूक्तसाम्नोरित्यत्र यथान्तरेणाप्यर्थग्रहणं मत्वर्थे प्रत्ययो लभ्यते तथेहापि लप्स्यते नार्थोर्थग्रहणेन ।

"मधोर्ञ च" ॥ अत्रापि भाषायां मधुयोगान्मासो मधुः, तस्य प्रज्ञादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् ।

"ओजसोऽहनि यत्खौ" ॥ यद्ग्रहणमनर्थकं खश्चेत्येव वक्तव्यं, चकारात्प्राकरणिको यद्भविष्यति, नैवं शक्यं, खश्चेत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य ञस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम् ।

"ख च" ॥ 'योगविभाग इत्यादि' । के चित्पुनरेकमेव योगमधीयते, तथा च यथासंख्यमनुदेशः समानां प्रत्ययविध्यर्थो बहुवचननिर्देशः, बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तौ यथासंख्यमिष्यतइति । 'उत्तरार्थश्चेति' । उत्तरत्र खस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्याद्यतो मा भूदिति ।

"पूर्वैः कृतमिनियौ च" ॥ 'बहुवचनान्तेनेत्यादि' । बहुवचनान्तात्प्रत्ययविध्यर्थो बहुवचननिर्देशो बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तौ यथा प्रशंसा गम्यते पूर्वैर्बहुभिः क्रियतइति प्रतीतेः, तेन पूर्वशब्दश्च वृद्धेषु पुरुषेषु प्रवर्त्ततइत्यर्थः ।

"सहस्रेण संमितौ घः" ॥ 'निर्द्देशादेव समर्थविभक्तिरिति' । सा पुनस्तुल्यार्थयोगे तृतीया । 'संमितएव लक्षयितव्य इति' । किंकारणमित्याह । 'तत्रेति' । छन्दसि हि तत्र संमिते प्रयोगो दृश्यते ।

"सोममर्हति यः" ॥ छन्दसीत्यधिकाराद्भाषायां सोम्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यम्, आयुष्मान्भव सोम्येति वाच्यो विप्रोभिवादनइति, के चित्सौम्येति वृद्धिं पठन्ति, सोम्यशब्दो दर्शनीयवचनः सुखादिवत् ।

"मये च" ॥ 'मय इति मयडर्थो लक्ष्यतइति' । शब्दे कार्यस्यासंभवात् । 'तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिरिति' । आगते पञ्चमी, विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा ।

"वसोः समूहे च" ॥ ओश्रावयेत्यादिकस्याक्षराणि गण्यन्ते, संप्तदशात्मकश्छन्दस्योऽक्षरसमूहः, प्रजापतिः प्रजापतिना दृष्टः, हस्तौ पृणस्वेति पृणातिः पूरणकर्मा ।

"नक्षत्राद् घः" ॥ 'समूहइति नानुवर्त्ततइति' । तेनानिर्द्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यतइति भावः ।

"शिवशमरिष्टस्य करे" ॥ 'करोतीति कर इति'। पचाद्यच्। 'सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिरिति'। सा पुनः कृद्योगलक्षणा कर्मणि, भाषायां शिवतातिप्रभृतीनां साधुत्वं चिन्त्यम्।

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ पञ्चमोध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

"प्राक् क्रीताच्छः" ॥ 'अवत्सीय इति'। अतिदोहनाद्वत्सम्प्रति हितो न भवति गोधुगित्येवं प्रकृत्या नञा च युगपत्प्रत्ययार्थस्य संबन्धः, प्रधानभूतश्च प्रत्ययार्थः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, प्रधानस्य देवानेकोपकार्यत्वस्याविरोधात्, सामान्याप्रयोग इति लिङ्गाच्च । किं च विशेषतोत्र ज्ञापकमस्ति, यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इत्याह, तज्ज्ञापयति भवत्येवं जातीयकेपि विषये तद्धित इति, अन्यथा संपाद्यर्हहितालमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिषेधे वर्तमानात्पराणि न संभवेयुः, तत्र पूर्वं प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः, अत एव यत्नसाध्यत्वादवत्सीय इत्यादेरुपन्यासः, यस्तु वत्सादन्यस्मै हितो यो वा वत्सीयादन्यो न तत्र किञ्चिद्यत्नसाध्यम् । अथ किमर्थमियानवधिरुपादीयते यावता नह्यस्य प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य ये योगास्तेन क्रीतमित्येतस्मात्प्राक् पठितास्तेषु व्यापारोस्ति, नहि तत्र कश्चिदर्थो निर्दिश्यते ततश्च प्राक् ठञ इति वक्तव्यं, प्राग्वतेष्ठञित्ययमेव च प्रत्यासन्नष्ठञ् ग्रहीष्यते न विप्रकृष्टो लोकसर्वलोकाट्ठञित्यादिरित्यत आह । 'अर्थावधित्वेन गृहीत इति'। गृहीतो ग्रहीतुमिष्टः। अयमभिप्रायः। अवश्यमत्रार्थावधित्वेन ग्राह्यः, अन्यथा प्राक् ठञ इत्युच्यमानेवधिना सजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थाः प्रकृतयो वा ऽवधिमत्त्वेन गृह्येरन् प्राक् ठञो ये ऽर्था या वा प्रकृतय इति, तत्र प्रकृतिपक्षेधिकारस्य नदीस्रोतोरूपेण प्रतिप्रकृत्युपस्थानादुगवादिभ्यो यच्छश्चेति यच्छयोः संनिधानादविशेषादुत्सर्गापवादभा'वो न स्यात्तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्प

---

१ अवादतेति २ पा° ।

एव स्यात्, अर्थे त्ववधित्वेन गृहीते प्राक् क्रीताद्येयेऽस्तेर्षयस्योपस्थानं भवति, अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति, यथा मासात्पर इति कालः प्रतीयते, ग्रामात्पूर्व इति देशः, अलोन्त्यात्पूर्व इत्यलेव, ततोतिप्रसङ्गो न भवति, कथं समानार्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते यथा तक्रं कौण्डिन्ये दधि, अतोर्थावधित्वेन गृहीत इति। ननु च प्राक् ठञ इत्युच्यमाने भवतु नामैवं प्राक् ठञो याः प्रकृतय इति तथापि यदादिविषये छो न भविष्यति, ज्ञापकात्, यदयं विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषां शास्ति तज्ज्ञापयति नान्यविषये छो भवतीति, एवं च कृत्वा छ इत्येवाधिकारोस्तु नार्थावधिनिर्देशेन, ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपस्थानेप्यन्यविषये न भविष्यति, प्राग्वतेष्ठञित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारोधिकारान्तरेणावष्टब्धः स्यात्। सत्यम्। प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थस्त्ववधिनिर्देशः, स चावधिरर्थे एव निर्देश्यो न प्रत्ययोन्यथा लशुनं च भक्षितं व्याधिश्च न निवृत्त इत्येतदापद्येत॥

"उगवादिभ्यो यत्"॥ 'उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्चेति'। उवर्णादेर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्च यद्भवतीत्यर्थो न भवति गवादिगणपाठतः। 'सनङ्गुरित्यादि'। चर्मविकारलक्षणस्याञोवकाशो वार्ध्रं चर्म वारत्रं चर्मेति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः शङ्कव्यं पिचव्यमिति, सनङ्गोरुभयप्रसङ्गे परत्वादञ् प्राप्नोति। 'चरुर्नाम हविरिति'। स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तदधिकरणे हविष्युपचाराद्वृत्तिः। विभाषा हविरपूपादिभ्य इत्यत्र हविर्विशेषवाचिनां ग्रहणं न स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति इह विशेषग्रहणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति, गवादिष्वसञ्जातविरोधित्वेन स्वरूपग्रहणे बाधकाभावत्, अतो विभाषा हविरपूपादिभ्य इत्यत्रैव विशेषग्रहणमिति स्थिते तस्यावकाश आमिक्ष्यमामिक्षीयं पुरोडाश्यः पुरोडाशीया इति। 'अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यतइति'। तस्यावकाशः सुराः सुर्या सुरीयाः, ओदन्याः ओदनीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतः स एव, चरुसक्तुभ्यामुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विभाषा प्राप्नोति, 'तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषे-

धेन यत्प्रत्यय एवेष्यतइति'। अयमेव नित्यो यत्प्रत्यय इत्यर्थः। 'नभं चादेशमापद्यतइति'। भसंज्ञकं च न भवतीत्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात्, तदर्थमेव हि गणसूत्रं व्याख्यातं, प्रायेण हि वृत्तिकारो गणसूत्राणि न व्याचष्टे। 'नभ्योत्त इति'। छिद्रवद्रथाङ्गविशेषो नाभिः, तच्छिद्रानुप्रविष्टकाष्टविशेषोत्तः, स तदनुगुणत्वात्तस्मै हित इत्युच्यते, अञ्जनं तैलकृताभ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितं, यत्तु भाष्यउक्तं, नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावादिति, तन्नभ्यं चक्रमिति प्रयोगाभिप्रायं, नहि चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः, नापि तादर्थ्यमस्ति, अवयविनोवयवार्थत्वाभावात्, तेन तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थे नभ्यं चक्रमिति नैव सिद्ध्यति, हितार्थस्त्वशङ्क्य एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र विवक्षितेति भावः। 'शरीरावयवाद्यदिति यति कृतइति'। परत्वादिति भावः। 'नाभ्यं तैलमिति'। 'भवितव्यमिति'। अथात्रापि नभभावः कस्मान्न भवतीत्याह। 'गवादियतेति'। 'शुन इत्यादि'। श्वनित्यस्य सम्प्रसारणं यत्प्रत्ययश्च भवति पक्षे दीर्घश्च तत्संनियोगेनेति, यदा दीर्घत्वं तदा शुने हितं शुन्यं शून्यमिति वा नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात्। नन्वनिति तत्र वर्त्तते, सम्प्रसारणे च कृते नेदमवन्तं कामं दीर्घपक्षे तद्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो न स्यात्पक्षान्तरे तु प्राप्नोति, स[1]म्प्रसारणं बाधकबाधनार्थमन्यथा प्रकृतिभावप्रसङ्गात्, एवं तर्हि चकारद्वयमत्र पठ्यते, तत्रैकः सम्प्रसारणसमुच्चये द्रष्टव्यः, तत्रान्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सम्प्रसारणमेव पुनर्विधीयते, तत्र पुनर्विधानं तु तद्रूपस्यैवावस्थानार्थं भविष्यति। 'ऊधसोनङ् चेति'। नश्चेति नोक्तं लाघवे विशेषाभावात्, ऊधःशब्दस्यानङादेशो भवति यत्सन्नियोगेन, ऊधन्यः, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः॥

"कम्बलाच्च संज्ञायाम्"॥ अयं योगः शक्योवक्तुं, कथं कम्बल्य इति, निपातनादेवैतत्सिद्धम्, अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धि-

---

[1] संप्रसारणविधानं तु टिलोपार्थमेव स्यादन्यथा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावप्रसङ्गात्।

तलुकीति, इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं, परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं परिमाणस्य च संज्ञा कम्बल्यशब्दः, एवं तर्हि स्वरार्थं वचनं, निपातनेन हि परिमाणे कम्बल्यशब्दः साधुरित्येतावदवगम्यते न तु यदन्तोयमिति, ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात्, अथ निपातनएवान्तस्वरितत्वं पठेत, तत्र व्याख्यानं शरणं व्याख्यानाच्च लघु सूत्रम् ॥

"विभाषा हविरपूपादिभ्यः" ॥ 'हविर्विशेषवाचिभ्य इति'। स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति तत्र विशेषाणां ग्रहणमिह स्वरूपस्येति, असंजातविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। 'अन्नविकारेभ्यश्चेति'। अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषा इत्यर्थः, तेभ्यश्च विभाषा यद् भवति ओदन्या ओदनीयाः, यद्येवमपूपादीनां किण्वपर्यन्तानां पाठोनर्थकः, अन्नविकारत्वादेव सिद्धेः, सुराप्रकृतिद्रव्यं किण्वं, नानर्थकः प्रपञ्चार्थत्वात्, अपर आह । यदा सादृश्यादिनापूपादयोर्थान्तरउपचर्यन्ते तदर्थं एषां पाठ इति ॥

"तस्मै हितम्"॥ तस्मादिति हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी। अपर आह। अयमेवनिर्देशो ज्ञापको हितयोगे चतुर्थी भवतीत्यस्येति, तच्चिन्त्यम्, चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैरिति आशिषि विषयविशेषे हितयोगे चतुर्थ्याः सम्भवात् ॥

"शरीरावयवाद्यत्"॥ 'शरीरं प्राणिकाय इति'॥ एतेनैतद्दर्शयति शीर्यतइति शरीरमिति, शृणातेरीरन् प्रत्ययमुत्पाद्य यद्यपि शरीरशब्दो व्युत्पाद्यते तथापि योगरूढत्वात्प्राणिकायएव वर्त्तते न घटादाविति ॥

"खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च" ॥ 'ब्रह्मण्यमिति'। पूर्ववट्टिलोपाभावः, वृषशब्दोयमकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः, अन्यथाऽसन्देहार्थं नकारलोपमकृत्वैव निर्दिशेत्, यथात्मन्विश्वजनेति, अस्ति च नकारान्तस्तत्र वक्तव्यं ततोपि यद्भवतीति, अन्यथा तत्र छे टिलोपे च वृषीयमिति प्राप्नोति, तस्य च वृषशब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा

वृषण्य इति स्यात्, तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृहीतः ब्राह्मणश-ब्दश्चाकारान्तोस्ति तत्र वक्तव्यं ब्राह्मणशब्दादपि यद्भवतीति, अन्यथा ततश्छः स्यात्, तस्य च ब्रह्मन्शब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा ब्राह्म-णयमिति प्राप्नोति, इत्यस्मिन्पूर्वपक्षइदमाह। 'वृष्णे हितमित्यादि'। 'छप्रत्ययोपि न भवतीति'। यत्प्रत्ययस्तु तावत्सूत्रेनुपादानादेव न भवति, न केवलं स एवा ऽपि तु छप्रत्ययोपीत्यपिशब्दस्यार्थः। कुत इत्याह। 'अन-भिधानादिति'। तदनेनाप्यव्यविकन्यायो दर्शितः, त्रैशब्द्यं हि नः साध्यं वृषाय हितं वृष्यं वृष्णे हितं तथा ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणाय हितमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकत्र विग्रहएवापरत्र विग-हश्च वृत्तिश्च भविष्यति, तद्यथाऽविकस्य मांसमाविकमवेर्मांसमिति। 'रथाय हिता रथ्येति'। हितार्थएव यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थं गवादिषु पाठो नाङ्गीकृतः। के चि[1]त्तदन्तविधिमिच्छन्ति रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति, अपरे तु हलसीताभ्यां साहचर्याच्चातुरर्थिकएव तद-न्तविधिर्भवति न स्वस्मिन्निति॥

"अजाविभ्यां थ्यन्"॥ अजशब्दोऽयमिह पुल्लिङ्ग उपात्तः, अत एव द्वन्द्वे घीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वाजाद्यदन्तमित्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् भवत्येव, अजायै हितमजथ्यं, तसिलादिषु थ्यन्-पालाविति परिगणनात्पुंवद्भावः॥

"आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः"॥ इहोत्तरपदग्रहणं व्या-प्तिन्यायेन सर्वत्र संबध्येत प्रत्यासत्तिन्यायेन भोगशब्देनैव वा, तत्राद्यं पक्षं निराकरोति। 'आत्मन्विति नलोपो न कृत इति'। विवक्षितां प्रकृतिं कार्त्स्न्येन निर्दिशेयमिति नलोपो न कृतः, प्रत्येकं सम्बन्धे चोत्तर-पदग्रहणस्य नैतावती प्रकृतिः स्याद् अतो नलोपाकरणेन प्रत्येकं सम्बन्धे निवारिते भोगशब्देनैव संबध्यतइत्यर्थः। 'कर्मधारयादिष्यतइति'। व्याख्यानमत्र शरणम्। 'षष्ठीसमासादिति'। विश्वस्य जनो विश्वजनः

१ अत्रेति २ पु॰ अधिकम्।

सर्वसाधारणो वेश्यादिः। 'बहुव्रीहेश्चेति'। विश्वो जनोऽस्येति स एव वेश्यादिरन्यपदार्थः। 'पञ्चजनादिति'। रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। 'पञ्चजनीयमन्यदिति'। षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव भवतीत्यर्थः। यदा च प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा सापेक्षत्वाभावादविरुद्धः समासः, जनादिनैव साक्षात्सम्बन्धादन्यथा तु संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्द्वारेण तु संख्यागुणस्येति साक्षात्सम्बन्धाभावाद्दुर्लभः षष्ठीसमासः। 'सर्वजनादिति'। पूर्वकालैकसर्वेति कर्मधारयः। 'महाजनान्नित्यमिति'। नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तो खो मा भूदिति। 'तत्पुरुषादेवेति'। अत्र कर्मधारयादेवेति नोक्तमात्वनिर्देशेनैव षष्ठीसमासव्यावृत्तिसिद्धेः, इह पितृभोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानमिष्यते पित्रादिभोगहितस्य तु प्राप्नोति, भोगशब्दश्चायमस्त्येव द्रव्यपदार्थकः, तद्यथा भोगवानयं देश उच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्त्तन्ते, भुज्यत इति भोगः, अस्ति च क्रियापदार्थः, तद्यथा भोगवानयं ब्राह्मण उच्यते यः सम्यक् स्नानादिकाः क्रिया अनुभवति, अस्ति च शरीरवाची, अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति दर्शनात्, अत्र समुदाये प्रवृत्तस्य भोगशब्दस्यैकदेशेषु फणेषु प्रयोगः, न चाहेरेव शरीरं भोगोऽपि तु सर्वं शरीरम् अनन्तत्वात्प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्, निघण्टुषु तु प्रयोगबाहुल्यादहिशरीरे प्रयोगः, सर्वेष्वपि चार्थेषु विवक्षिताभिधानं न प्राप्नोति तस्माचायं भोगोत्तरपदात्खो विधेयः, पित्रादिभ्य एव तु भोगीनच्प्रत्ययो विधेयः, पित्रे हितः पितृभोगीण इति, यद्येवं वावचनं कर्त्तव्यं मात्रीयं पित्रीयमिति यथा स्यात् अन्यथा भोगीनचा बाधितत्वाच्छो न स्यात्, इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इतीको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येत्युत्तरपदनिबन्धनं ह्रस्वत्वं न स्यात्, इह चाब्भोगीन इत्यपो भीति भकारादौ प्रत्यये विधीयमानं तत्वं प्राप्नोति, भोगोत्तरपदात्तु खविधाने नैते दोषाः, अर्थविरोधस्तु भवति तं परिहरति। 'भोगशब्दः शरीरवाचीति'। तत्र शरीरशरीरिणोरभेदात्स एवार्थो मात्रे हित इति स एव मातृभोगाय हित

इत्यपि विग्रहे भवतीति भावः, एवं भोगोत्तरपदात्खविधानेप्यर्थविरोधं परिहृत्य तत्रैव गुणमाह । 'केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवतीति'। एवकारो भवतीत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यः, भोगीनच्प्रत्ययविधाने तु छो न स्याद्वेत्येवशब्दस्यार्थः। 'राजाचार्याभ्यामिति'। राजाचार्याभ्यां हितार्थे यदि प्रत्ययो भवति नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव स च ख एवेत्यर्थः । 'न केवलाभ्यामिति'। अत्र प्रत्यय इष्यतइत्येतावदपेक्ष्यते न तु खप्रत्यय इष्यतइति, प्राप्त्यभावात्, अत एव के चित्खः प्रत्यय इष्यतइति व्यस्तं पठन्ति। 'आचार्यादणत्वं चेति'। भोगोत्तरपदादिति गम्यते, इदानीमेव ह्युक्तं राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति॥

"सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ" ॥ 'सर्वादिति'। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः, सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यपि सर्वनामत्वं न भवति, अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् । 'पुरुषाद्वधेति'। प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते कृते तु तेनेत्युपात्तैव तृतीया, भाष्यकारप्रयोगाच्च द्वन्द्वमध्येपि तेनेत्यस्य निवेशः, तत्र वधे तस्येदमित्यणोपवादः, विकारे प्राणिरजतादिभ्योञित्यञः, समूहेपि तस्य समूह इत्यण एव, तेन कृतेपि ग्रन्थात्मके कृते ग्रन्थइत्यण एव, पौरुषेयः प्रासाद इत्यत्र न कस्य चिदपवादः ॥

"माणवचरकाभ्यां खञ्" ॥ मनोरपत्यं कुत्सितं माणवः, अपत्ये कुत्सिते मूढइति णत्वं, चरतीति चरः पचाद्यच्, चरिचलिपतिवदीनामिति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवति, ततः संज्ञायां कन् चरकः, खञो ञित्करणं वृद्ध्यर्थं स्वरार्थं च, चरके वृद्ध्यर्थं माणवे वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं माणवीभार्यः ॥

"तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ" ॥ 'प्रकृतिरुपादानकारणमिति'। उपादीयतेस्मात्कार्यमित्युपादानम् उपादानं च तत्कारणं च उपादानकारणं, कार्यस्य हि त्रीणि कारणानि उपादानकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणमिति, तत्र कार्यणापृथक्देशं यद्बुद्धिः कार्येष्वनुवर्त्तते तद्यथा मृदयं कुम्भः तन्तवः पटो हिरण्यं कुण्डलमिति तदुपादानकारणम्, उपादा-

मकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणं यथा तन्तुसंयोगः पटस्य, तटस्थं तु कारणं निमित्तकारणं तन्तुवायादि, तदेतेषु त्रिषु यदुपादानं सा प्रकृतिः, तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरिति, अनेन कार्योपादानयोरभेदमाह, यथाहि शिक्यं रज्जुरिति न तत्त्वान्तरम्, अथ च न रज्जुमात्रे शिक्यप्रतीतिरेवमत्रापि मृदेव घटस्तन्तव एव पटः सुवर्णमेव कुण्डलम् अथ च न मृदादिमात्रे घटादिप्रतीतिः, यद्यपि वृत्तादिषु न बीजादिप्रतीतिर्भवति या तु बीजस्यानन्तरावस्था तत्र तत्प्रतीतिर्भवत्येव, एवं तदनन्तरादिष्वप्यवस्थासु पूर्वपूर्वा प्रतीतिर्द्रष्टव्या, वृत्तस्य तु बीजं परम्परयोपादानकारणमिति सर्वमवदातम्। 'विकृतिवाचिन इति'। ननु समर्थानां प्रथमादिति वचनात्तदर्थस्य चेह प्रथमनिर्देशात्प्रकृतेश्च तदर्थत्वात्तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोत्यत आह। 'तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यवमृश्यतइति'। तेन विकृतिरेव सर्वतः प्रथमनिर्दिष्टेति भावः। 'विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय इति'। एतेन तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने प्रथमा स्त्रीलिङ्गस्य च स्थाने नपुंसकलिङ्गमिति दर्शयति। 'तदर्थग्रहणेनेत्यादि'। इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद्योग्यतामात्रं विवक्ष्यते मूत्राय कल्पते यवागूरिति, क्वचित्प्रकृत्यन्तरव्यावृत्तिः, यथा यवानां धाना धानानां सक्तव इति, क्वचित्प्रकृतेरनन्यार्थता यथाङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानीति, तत्रेह चरमोर्थो विवक्षित इति प्रतिपादनाय तदर्थग्रहणं कृतमित्यर्थः, किं सिद्धं भवति तदाह। 'न प्रकृतिविकारेति'। 'प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि'। विकृत्यर्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तच्च तस्यास्तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव शक्यते बोधयितुमित्येतत्सामर्थ्यम्। 'केचित्त्विति'। तेषां वचनादेव लभ्या चतुर्थी। 'यवानां धाना इति'। येषां सामर्थ्यलभ्या चतुर्थी तेषामिदं प्रत्युदाहरणं, ये तु तस्मादित्यनुवर्त्तयन्ति तेषां मूत्राय कल्पते यवागूरिति द्रष्टव्यम्। 'या काचिदिति'। अनुपादानकारणभूतापीत्यर्थः, तत्रैतत्स्याद् न कूप उदकस्य काचिदपि प्रकृतिस्तत्राह। 'भवति चेति'। कुत इत्याह। 'तत्रेति'। यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वाद्दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः सौर्यादीनामेवमुदकधर्माणां क्षारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप

उदकस्य प्रकृतिरित्यर्थः, यद्येवमुदकमपि तस्य विकृतिरेव सौर्यादिवदित्यत आह । 'नत्विति' । कुत इत्यत आह । 'अत्यन्तभेदादिति' । तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरित्यत्र कार्योपादानयोरभेदो दर्शितः, उदकं तु कूपादत्यन्तभिन्नमत्यन्तग्रहणे नैतद्दर्शयति कार्यकारणयोर्नात्यन्तभेदः, मृदयं कुम्भ इति प्रतीतेः, नाप्येकान्ततस्तत्त्वं मृन्मात्रे कुम्भप्रतीतेरभावात्, तस्मात्कथञ्चिद्भेदः कथञ्चिच्चाभेदः, एतेन जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च भेदाभेदौ व्याख्यातौ । 'न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति' । अतत्कारणत्वादनुत्पत्त्याधारत्वाच्च, चर्मपिनद्धं दार्वादिनिर्मितमस्यादीनां प्रक्षेपस्थानं कोशी, ननु च प्रकृतिर्विकृतिरिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति, तद्यथा मातरि वर्त्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यामिति, अथ च या यस्य माता तस्यामिति गम्यते, एवं चात्रान्यतरोपादानेप्यन्यतरस्य प्रतीतिः सिद्धेत्यत आह । 'द्वयोरपीति' । एवं मन्यते, विपूर्वोयं करोतिरस्त्येवापकारे दैवं मे दोस्थ्यं विकरोतीति, अस्ति चेष्टानानात्वे विकुर्वते छात्रा इति, अस्त्यनौचित्ये विकृतिरेषा स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं नामेति, अस्ति कार्ये तन्तूनां विकारः पट इति, तथा प्रपूर्वोपि करोतिरनेकार्थः, अस्ति कारणे तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थां प्रकृतिमाहुः, अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्थं मन इति, अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे यथोक्तं पुरस्तात्, तदेवमनेकार्थत्वाच्चानयोरैकान्तिकं सम्बन्धिशब्दत्वमित्यन्यतरोपादानेन विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यत इति, तस्य विकार इत्यत्र तु अभिधानस्वभावादेव कार्यस्य ग्रहणं नापकारादेः ॥

"छदिरुपधिबलेर्ढञ्" ॥ छाद्यतेनेनेति छदिः, अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिभ्य इसिः, इस्मन्त्रन्क्विषु चेति ह्रस्वत्वम् । 'छादिषेयाणि तृणानीति' । यदा तु चर्मविकारश्छदिस्तदा परत्वाच्चर्मणोञित्यञ् प्राप्नोति तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन ढञेवेष्यते छादिषेयं चर्मेति, आह च यञ्ञावञः पूर्वविप्रतिषेधेन ढञ् चेति, वृत्तिकारेण तु प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चैतदुपन्यस्तमित्याहुः, नेति वयं, ढञापि छादिषेयाणि तृणानीत्यत्र चरितार्थत्वात् ।

'बालेयास्तण्डुला इति'। कथं पुनरत्र प्रकृतिविकृतिभावः, यदा बल्यवस्थायामपि तएव तण्डुलाः, नावश्यं यत्प्रकृत्युपमर्द्दनेनैव भवति स एव विकारः, तदेव गुणान्तरयुक्तमपि विकारः, अस्ति च बल्यवस्थायां हरिद्रायोगेन तण्डुलानां गुणान्तरयोगः, अन्ततः प्रक्षालनेन श्वैत्यमार्द्रतामादेवं सन्निवेशविशेषो वा भवति। 'उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इति'। इष्टिरेषा, किं पुनः कारणमधिकारप्राप्तो नेष्यतइत्याह। 'उपधीयतइत्युपधिरित्यादि'। यदेव हि तद्रथाङ्गमुपधीयमानत्वादुपधिशब्देन कर्मणि किप्रत्ययान्तेनोच्यते, यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति तथापि तत्र न ठञन्तं वर्तते किं तर्हि तत्रैव हि रथाङ्गे, स्वभावश्चात्र हेतुः, न च तदेव तस्य प्रकृतिर्भवति, अतः स्वार्थे प्रत्यय एषितव्यः, अथायमुपधानमुपधिरिति क्रियावचन उपधिशब्दस्तादर्थ्यमपि सम्भवति उपधानक्रियार्थत्वाद् द्रव्यस्येत्युच्यते, एवमपि क्रियाविकारो न भवति, क्रियापि विकारो भवति बहुविकारोयं मनुष्यो हसति नृत्यति गायतीति दर्शनात्, सत्यं, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्र तु विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृतेरुच्छेदो यत्र वा रूपान्तरापत्तिरत एव तत्र विवक्षितः प्रकृतिविकारभाव इत्युक्तम् ॥

"ऋषभोपानहोर्ञ्यः" ॥ 'आर्षभ्यो वत्स इति'। महाप्राणः संहननवान् सुजातावयवो यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्तये पोष्यते। 'चर्मण्यपीति'। ञ्यस्यावकाश औपानह्यो मुञ्जः, अञोवकाशो वाह्यं चर्म, उपानच्छब्दाच्चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सति परत्वादञ् प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन ञ्य एव भवति, ये तु सावकाशत्वे सत्यपि प्रतिपदविधानं बलियस्त्वे कारणमाहुस्तेषामयं पूर्वविप्रतिषेधोसङ्गतः स्यात् ॥

"चर्मणोञ्" ॥ 'चर्मण इति षष्ठीति'। पञ्चम्यां तु चर्मन्शब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणो द्वैपीत्यादौ, न चैवमभिधानमस्ति ॥

"तदस्य तदस्मिन् स्यादिति" ॥ 'सम्भावने लिङिति'। सम्भावनेलमिति चेत्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेनेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणेषु दर्शयति, प्रकृतिविकारभाव इत्यादिना तदर्थं विकृतेरित्यादिना सिद्धिं

दर्शयन्सूत्रारम्भं समर्थयते । 'योग्यतामात्रमिति' । तथा चान्यार्थास्वपीष्टकासु वक्तारो भवन्ति प्राकारीया इष्टका इति । 'द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि' । ननु विपरीतमिदं प्रत्येकं सम्बन्धे ह्यत्र द्विस्तद्ग्रहणमनर्थकमतोत्र द्विस्तद्ग्रहणादन्यत्र समुदायेन सम्बन्धो युक्त इति, सत्यमयमपि तु प्रकारः सम्भवतीति न्यायप्राप्तं प्रत्येकं सम्बन्धमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा उदाहरणरूपेण दर्शयतीति तदिदमुक्तम् । 'न्यायप्रदर्शनार्थमिति' । प्रदर्शनं दिगुदाहरणमित्यर्थः, यदि पुनरयं न्यायोत्र न प्रदर्श्येत तदा तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यत्र समुदायेन समर्थविभक्तिसम्बन्धो विज्ञायेत ततश्च शाखावान्वृक्ष इत्यादौ यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति तत्रैव स्यात्, यत्र त्वन्यतरेण सम्बन्धो गोमान्देवदत्तो वृक्षवान्पर्वत इति तत्र न स्यात् । 'अर्थेहेति' । यदा ब्राह्मणार्थं निर्मितं प्रासादं गुणवन्तं च देवदत्तं पश्यन्सम्भावयति तदा तस्य प्रसङ्गः ॥

"प्राग्वतेष्ठञ्" ॥ 'वक्ष्यति पारायणतुरायणेति' । अत्र तु प्रदेशेस्य करणमुत्तरसूत्रे येषां पर्युदासस्तेभ्यष्ठञ् यथा स्यादिति गौपुच्छिकः साम्प्रतिकः, ठञित्येवाधिकारे सिद्धे प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योधिकारवानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिस्तेन विच्छेदेपि पारायणतुरायणेत्येवमादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थं, यद्यप्यत्र प्रत्ययोवधित्वेन गृहीतस्तथाप्यर्थेष्वेवोपतिष्ठते न तु प्रकृतिषु तेनापवादविषये न भवति, तथा च शूर्पादञन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणमर्थवद्भवति ॥

"आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्" ॥ 'तदर्हतीति वक्ष्यतीति' । तदेकदेशोर्हशब्दो निर्दिश्यतइति भावस्तदाह । 'आ एतस्मादर्हसंशब्दनादिति' । तदर्हमित्ययं त्ववधिर्न भवति यदि स्यादार्हादित्यनर्थकं प्राग्वतेरित्येव सिद्धत्वात्, ननु च वत्यर्थेपि ठको विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमार्हादिति वचनं स्याद् एवमप्याङ् एव निर्देशः कर्त्तव्यो वतेरित्येवाभिविधावाकारः, एवमप्युपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थइत्यत्रापि वत्यर्थे ठक् प्राप्नोति तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणम् । 'गोपुच्छादीन्वर्जयित्वेति' ।

अगोपुच्छशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः परिमाणशब्दाच्चेत्ययं त्वर्थो न भवति यदि स्यान्निष्कादिषु द्रोणशब्दस्य परिमाणवाचिनः षष्ठिशब्दस्य सङ्ख्यावाचिनः पाठोनर्थकः स्याद् अनेनैवसिद्धत्वा,त्रानर्थकः, नियमार्थं पुनर्वचनं स्यादसमासएव यथा स्यादिति, नैतदस्ति, विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वात् । 'अभिविधौ वायमाकार इति'। यदि तु मर्यादायां स्यात्तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राग्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्, तेन किं सिद्धं भवति तदाह । 'अर्हत्यर्थेपि ठञ्भवत्येवेति'। 'सङ्ख्यापरिमाणयोः को विशेष इति'। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं सङ्ख्यापि च परिच्छिद्यतइति प्रश्नः । 'भेदगणनं सङ्ख्येति'। भिद्यतइति भेदः, मिथो भिन्नाः पदार्थाः ते गण्यन्ते येन तद्भेदगणनम्, एकत्वादिसङ्ख्यासामान्योपक्रमत्वाद्भेदगणनी सङ्ख्येति न भवति, भेदगणनमित्यनेन पृथक्त्वनिवेशितत्वमाह, यथोक्तं पृथक्त्वनिवेशितत्वात्सङ्ख्यया कर्मभेदः स्यादिति, एकत्वसङ्ख्यापि बहुषु बुद्ध्या सन्निवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह, एतदुक्तं भवति एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासा[illegible]दावगतिरस्त्येवेति । 'गुरुत्वमानमुन्मानमिति'। तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानमित्यर्थः । 'आयाममानं प्रमाणमिति'। आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तदायाममानम्, एतच्च क्वचित्तिर्यगभिमुखस्य वस्तुनो भवति यथा वस्त्रादेर्हस्तादि, क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य भवति हास्तिनमुदकम् ऊरुद्वयसमुदकमिति । 'आरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति'। आरोह उच्छ्रायः,परिणाहो विस्तारः, ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादि परिमीयते तत्परिमाणं, परिः सर्वतोभावे, सङ्ख्यापरिमाणयोर्विशेषे पृष्टे उन्मानादेर्विशेषप्रदर्शनं प्रसङ्गेन तद्विशेषस्याप्यज्ञानस्यापनयनार्थम् । 'ऊर्ध्वमानमिति'। ऊर्ध्वारोपणाद्गुरुत्वमानमुन्मानमिति पूर्वोक्त एवार्थः, किलशब्दः प्रसिद्धौ । 'परिमाणं तु सर्वत इति'। ऊर्ध्वमानमित्युपसमस्तमपि मानमित्येतदत्रापेक्ष्यते, एतदर्थमेव केचिदूर्ध्वं मानमिति व्यस्तं पठन्ति । 'आयामस्येति'। मानमित्यपेक्ष्यते, कर्मणि षष्ठी, प्रसिद्धस्तु पाठ

आयामस्त्विति तत्रायामपरिच्छेद्यार्थे उपचारादायामशब्देनोक्त । 'सङ्ख्या बाह्या तु सर्वत इति' । पूर्वोक्तादुन्मानादेः सर्वतो बाह्या तत्रानन्तर्भावात् तस्याश्च सङ्ख्यायतेनयेति निर्वचनं भेदगणनलक्षणत्वं व्याख्यातव्यमित्यनुसन्धातव्यम् ॥

"असमासे निष्कादिभ्यः" ॥ 'ठञोपवाद इति' । येन नाप्राप्तिन्यायेन निष्कादिभ्यो हि द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दात्षष्ठिशब्दाट्टकः पर्युदासे ठञेव प्राप्नोत्यतस्तस्यैवायमपवादः । 'तदन्ताप्रतिषेधस्येति' । तदन्तविधावप्रतिषेधस्येत्यर्थः, यदि तर्हि तदन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते एवं तर्हि व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति केवलेभ्यो नोपपद्यते, नैष दोषः, असमासग्रहणे न हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता तन्निवृत्तौ येन विधिस्तदन्तस्येति तदन्तता, अत्र स्वस्य च रूपस्य प्रकृतत्वात्केवलादपि भवति । यस्तु मन्यते पूर्वत्रोपादानसामर्थ्यात्केवलादपि स्यादिति तस्य हि लाघवार्थं केवलानां पाठः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । 'इत उत्तरं चेति' । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति प्रतिषिध्यते, अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं च तस्या गर्गादिषु वाजासइति समासप्रतिषेधाद्गम्यते, नित्यत्वे हि सति वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति समासे प्रतिषेधं न कुर्यात् । 'द्विशूर्पमिति' । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुं कृत्वा न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञेव क्रियते तस्याध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् । 'द्विशौर्पिकमिति' । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदवृद्धिः । यदुक्तमित उत्तरं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यतइति यच्चोक्तं लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यतइति तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्त्तुमाह । 'तथा चोक्तमित्यादिना' ॥

"शताच्च ठन्यतावशते" ॥ 'कनोपवादइति' । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य । 'शतकमिति' । तदस्य परिमाणमिति वर्त्तमाने संख्यायाः संज्ञासङ्घसू-

त्राध्ययनेष्विति सङ्घप्रत्ययार्थे विवक्षिते उत्तरसूत्रेण कनेव भवति। 'प्रत्यया-र्थोऽत्र सङ्घ इति'। शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यस्य ग्रन्थस्य स इह प्रत्ययार्थः स च शतसंख्यावच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति सङ्घः प्रत्य-यार्थो भवति। 'शतमेव वस्तुत इति'। शतात्तस्यानन्यत्वात् ततश्च प्रकृत्य-र्थान्न भिद्यते यदेवाध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात्प्रत्ययार्थस्य भेदः, एतेन यत्राव्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्त-त्र प्रतिषेधो भवति न व्यतिरिक्त इत्येतदाख्यातं, ननु च सङ्घे चानौत्तराधर्ये सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वित्यत्र च प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो गृह्यते तत्क-थमत्र ग्रन्थविषयो गृह्यते, उपचारेणेत्यदोषः, यदि वा संज्ञासङ्घसूत्रे शब्दसा-हचर्याद्विशिष्टः सङ्घो गृह्यते, सङ्घे चानौत्तराधर्य इत्यत्रापि छन्दोनाम्नीत्य-तश्छन्दोग्रहणानुवृत्तेः प्राणी गृह्यते, इह तु यत्नान्तराभावादन्यस्यापि ग्रहणमित्यदोषः, ननु च शतेऽभिधेये न भवितव्यम् इह च शत्यं शाटकशतं शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव तत्किमिति प्रतिषेधो न भव-तीत्यत आह। 'वाक्येनेत्यादि'। शत्यशतिकशब्दौ समान्यशब्दौ, सामा-न्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषे वर्तन्ते, न यावच्छाटकशत-मित्येतत्पदान्तरं प्रयुज्यते तावत्प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते तस्मात्प-दान्तरसंनिधौ गम्यमानत्वाद्वाक्यार्थोऽसौ भवति। 'न श्रुत्येति'। गम्यत इति सम्बन्धः, यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतत्वमा-ख्यायते तत्र श्रुत्या प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यते एतत्प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति, इह तु वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते, न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति तदा तस्यानुपस्थानात्, प्रकृत्यर्थादव्यतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति, नव्यतिरिक्ते वाक्यगम्य इत्येतदाप्तवचनेन द्रढयितुमाह। 'तथा चोक्तमि-त्यादि'। शतप्रतिषेधे कर्तव्ये प्रकृत्यर्थादन्यस्य च प्रत्ययार्थस्य शतत्वे सत्यप्रतिषेधः, एतदुक्तं भवति, यत्रान्यत्प्रकृत्यर्थे शतमन्यत्प्रत्ययार्थे शतं तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेधः, केन पुनः समासे प्राप्नोति यतस्तत्प्र-तिषेधार्थमसमासानुकर्षणार्थश्चकारः क्रियत इत्याह। 'प्राग्वतेरित्यादि'।

"संख्याया अतिशदन्तायाः कन्"। 'पञ्चकः पट इति'। लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । 'बहुक इति'। पारिभाषिक्याः। 'चात्वारिंशत्क इति'। इसुसुक्तान्तात्कः। 'अर्थवतास्तिशब्दस्य ग्रहणादिति'। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया। 'इतेरिति'। इत्यवयवस्य तिशब्दस्येत्यर्थः। 'पर्युदासो न भवतीति'। नह्यसावर्थवान्। 'कतिक इति'। का संख्या परिमाणं येषामिति किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतिः, सप्ततिशब्दे तु सप्तदशदर्थाभिधायिनः सप्तशब्दात्परिमाणोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे तिप्रत्ययो भवतीति तिशब्दोऽर्थवान्, एवं नवतिशब्दे, अशीतिशब्दे तु यद्यप्यशीशब्दस्याष्टस्वन्यत्र न दृष्टः प्रयोगः, सास्त्रे त्वेषा व्यवस्था, अष्टानामशीभावस्तिश्च प्रत्यय इति, विंशतिशब्दे तु द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्यय इति तिशब्दोऽनर्थक एव, ततश्च ततः कन् भवत्येव विंशतिकः, एवं च कृत्वा विंशतिकात्खः शतमानविंशतिक इति निर्देश उपपद्यते किं तु विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसञ्ज्ञायामित्यसञ्ज्ञायां ड्वुन्विधानात्सञ्ज्ञायामेव कन् भवति, अतिशदन्ताया इत्यत्रान्तग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्रापि पर्युदासार्थमन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् ॥

"वतोरिड्वा" ॥ 'तस्य त्वनेनेति'। चरेष्ट इत्यादिवत् प्रत्ययान्तरं त्विण्[3] न भवति टित्करणसामर्थ्यात्, अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनं टित इति ङीब्यथा स्यात्, अत इत्यधिकारे ङीप्, न चैषोकारान्तः, टित्करणसामर्थ्यादनदन्तादपि ङीप् स्यात, यथा ङित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्या[4]त्सरज इत्यत्र टिलोपः, एवं तर्हि स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन कनोनुक्रेणसामर्थ्यादागमो भविष्यति, अस्त्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्, इटा बाधो मा भूत् कनोपि विधिर्यथा स्यादिति, वावचनादेव कन् भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं स्यादिट्कनौ वा भवतः पत्ते सामन्यविहितष्ठञि[5]ति,

१ पटइति नास्ति २ पुस्तके ।
२ अर्थवत्विति २ पु० पाठः ।
३ प्रत्ययान्तरविधिर्नेति २ पु० पाठः ।
४ उपेत्यधिकं २ पुस्तके ।
५ भविष्यतीत्यधिकं २ पुस्तके ।

तस्माद्व्याख्यानमेव शरणम् । ननु नेह कन्ग्रहणमस्ति यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, वतोरिति पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । 'तावत्क इति' । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्नः ॥

"विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम्" ॥ 'विंशक इति' । ति विंशतेर्डितीति तिशब्दस्य लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वं, यस्येति लोपस्तु न भवति असिद्धवदत्राभादिति तिलोपस्यासिद्धत्वात् । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः, ततश्चान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसञ्ज्ञा भवति तत्कथं पररूपत्वं, या तु ड्वुनमपेक्ष्य भसंज्ञा सा येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामेव बाधते न सुप्तिङन्तं पदमित्येतामपि, एतामपि बाधते, कथं, परत्वात्, अत एव सामन्य इत्यादौ नलोपाद्यभावः । 'कथं पुनरत्रेति' । त्रिंशत्कमधिकृत्य प्रश्नप्रतिवचने, विंशतिशब्दात्तु कनः सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता, यदा तु द्वयोर्दशतोर्विंशभावस्तिश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा विंशतिकमप्यधिकृत्य भवतः ॥

"कंसाट्टिठन्" । कंसशब्दोयं कांस्यपात्रवाची परिमाणशब्दो गृह्यते पूर्वोत्तरैः परिमाणशब्दैः साहचर्यात्, न लोहविशेषवचनो नाप्युग्रसेनसुतवचन इति दर्शयति । 'ठञोपवाद इति' । 'इकार उच्चारणार्थ इति' । एवं च प्रक्रियालाघवाय टिकनेव वक्तव्यः, तथा तु न कृतमित्येव । 'अर्द्धिक इति' । अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे निरूढ इति भागवदपेक्षया ऽसामर्थ्यं नाशङ्कनीयम् । अपर आह । प्रकरणादिवशेन भागवद्विशेषे निश्चिते सति नासामर्थ्यमिति ॥

"शूर्पादञन्यतरस्याम्" ॥ 'ठञोपवाद इति' । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्, यद्यपि परिपवनविशेषः शूर्पं तथापि विशिष्टसंस्थानं धान्यादेः परिमाणमपि, शूर्पपरिमितो वा व्रीह्यादिः शूर्पशब्देनोच्यते ॥

"शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्" ॥ 'ठक्ठञोरपवाद इति' । शतमानं परिमाणं सहस्रं सङ्ख्या ताभ्यां ठञोपवादः, विंशत्या क्रीतं विंश-

तिकं संज्ञाशब्दोयम्, असञ्ज्ञायां विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसञ्ज्ञायामिति ड्वुना भवितव्यं, सा यदि परिमाणस्य संज्ञा तदा ततोपि ठञो पवादः, अथ त्वर्थान्तरस्य ततष्ठकः, वसनशब्दात्तु ठक एव ॥

"अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम्" ॥ अध्यारूढमर्द्धमस्मिन्नित्यध्यर्द्धं, प्रादिभ्यो धातुजस्येति बहुव्रीहिः । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्द्देशः । 'तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्द्विगोश्च परस्येति' । तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति पञ्चम्याश्रितेति लक्ष्यते, यद्येवं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं, द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग् भवतीति वक्तव्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र द्वितीयस्य मा भूत्, तथार्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपि यत्र तद्धितार्थे द्विगुना सहार्थो न भिद्यते तत्रातन्निमित्तादपि, स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं, द्वयोः शूर्पयोःसमाहारो द्विशूर्पी, द्विशूर्प्या क्रीतमित्यपि विग्रहे द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्, तस्माद् द्विगोरिति नैषा पञ्चमी, का तर्हि, षष्ठी, द्विगोर्यस्तद्धितः, कश्च द्विगोस्तद्धितो यस्तस्य निमित्तं यस्मिन् द्विगुर्भवति, द्विशूर्प्या क्रीतमित्यत्र त्वनभिधानात्प्रत्ययो न भविष्यति, द्वैरूप्यं हि नः साध्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्प्या क्रीतमिति, तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रह एव द्विशूर्प्या क्रीतमिति न तु वृत्तिरनभिधानात्, अपरेण विग्रहश्च वृत्तिश्च द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति, अव्यविकन्यायेन, व्याख्यातो ऽव्यविकन्यायः । इदं तावदर्थतत्त्वं, द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र च वृत्तिकारेणाप्येवमेव व्याख्यातम्, इह तु तदनुसारेण गम्यमानत्वान्नैवं विविच्य व्याख्यातं, यस्य तद्धितस्य लुगिष्यते सोपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगोः परस्येत्युक्तम् । 'पाञ्चलोहितिकं पाञ्चकलापिकम्[1]मिति' । पञ्च लोहिन्यः परिमाणमस्य पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थे समासः, तदस्य परिमाणमिति ठञ्, भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकार-

---

१ कापिलकमिति पु० २ पाठः ।

योर्निवृत्तिः, परिमाणविशेषस्य नामधेये एते। 'प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसञ्ज्ञाग्रहणमिति'। न तु संनिहितस्यापि द्विगोः, असञ्ज्ञायामिति सप्तमीनिर्देशात्, वार्तिककारस्तु मन्यते द्विगुविशेषणमसञ्ज्ञाग्रहणं पञ्चलोहितपञ्चकलापशब्दावपि द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थोऽसञ्ज्ञायामिति प्रतिषेधेनेति, तदाह संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्येति, तस्याः संज्ञायाः लोप एव निमित्तमित्यर्थः। 'अध्यर्द्धशब्दः संख्येवेति'। संख्यावाच्येवेत्यर्थः। अध्यर्द्धस्याप्येकादिवत् परिच्छेदहेतुत्वात्, अत एवाध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकमिति संख्यालक्षणः कन् भवति, अध्यर्द्धकंसमित्यादौ तद्धितार्थे द्विगुश्च। 'क्व चिदिति'। कन्समासोत्तरपदवृद्धिष्वोन्यत्र। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनइति'। यदा सकृत्फलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्य[1] तामेव कुर्वन्नर्द्धं निवर्त्तते तदा कृत्वसुचो भावादध्यर्द्धं करोतीत्येव भवति ॥

"विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्"॥ 'अध्यर्द्धसहस्रमिति'। शतमानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक्, अलुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः, इदानीमेव ह्युक्तम् अध्यर्द्धशब्दः संख्येवेति। 'अध्यर्द्धसुवर्णमिति'। ठञो लुग् न तु ठकः, आर्हादित्यत्र क्रियानिमित्तकस्य परिमाणस्य ग्रहणात् येषां तु रूढिपरिमाणस्य तत्र ग्रहणं तन्मते ठको लुक्। 'अध्यर्द्धसौवर्णिकमिति'। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः, तत्र ह्युन्मानस्यापि ग्रहणं शाणप्रतिषेधात्, अध्यर्द्धं कार्षापणस्य द्विगो सहस्रस्येत्येवमत्र यथासंख्यं नेष्यते ॥

"द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्"॥ अध्यर्द्धपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते, इह तु न संबध्यते द्विगुग्रहणं तु संबध्यते द्वयोर्निष्कं त्रयाणां निष्कमिति षष्ठीसमासे माभूत्, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अन्यथाऽध्यर्द्धपूर्वाद् द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कादिति समुच्चयो विज्ञायेत। 'द्विनैष्किकमिति'। प्राग्वतेष्ठञ्, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः, द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

[1] पुनरित्यधिकं ३ पुस्तके।

"बिस्ताच्च" ॥ 'चकारेणानुकृष्यतइति'। तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्ततइत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभाव इति भावः, बिस्तशब्दः परिमाणवाची ॥

"विंशतिकात्खः" ॥ शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि खोऽत्र विधीयते ॥

"खार्या ईकन्" ॥ खारी परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि ईकन्विधीयते । 'केवला[1]च्चेति'। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् । अथाध्यर्द्धपूर्वेति न संबध्येत ततः केवलायामीकनश्चरितार्थत्वादध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुक् प्राप्नोति, दीर्घोच्चारणं किमर्थं नेकनेवोच्यते सवर्णदीर्घत्वे सति सिद्धं, यस्येतिलोपः प्राप्नोति, इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति, अन्यथा कनमेव विदध्यात्, केण इति ह्रस्वत्वे कृते सति सिद्धम् । अवग्रहः प्राप्नोति, न[2] लक्षणेन पदकारा अनुत्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यम् ॥

"पणपादमाषशताद्यत्" ॥ 'पद्भावोऽत्र न भवतीति'। पद्यत्यतदर्थेइत्यनेन, किं कारणमित्याह । 'प्राण्यङ्गस्येति'। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्र तावत्प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्धसद्भावात् पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । 'इह तु परिमाणमिति'। गृह्यतइति शेषः । पणमाषाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥

"शाणाद्वा" ॥ 'ठञोपवाद इति'। यद्यप्युन्मानवचनः शाणशब्दस्तथाप्याहादित्यत्र क्रियापरिमाणस्य ग्रहणादस्यापि पर्युदासाट्ठञ एव प्रसङ्ग इति भावः । 'शताच्चेति वक्तव्यमिति'। पूर्वेण नित्ये यति प्राप्ते वचनं, यदभावपक्षे सङ्ख्यालक्षणस्य कनो लुक् ॥

"द्वित्रिपूर्वादण् च" ॥ वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रेष्वेतत्प्रक्षिप्तम् । 'त्रैरूप्यं भवतीति'। अण्येकं, यति द्वितीयं, ठञो लुकि तृतीयम् ॥

"तेन क्रीतम्" ॥ 'तेषामिति'। अस्य समर्थविभक्तय इत्यनेनैव संबन्धो न प्रत्ययार्थे इत्यनेन, नहि तेषां प्रत्ययानां प्रत्ययार्थो निर्द्दि-

१ केवलायाश्चेति २ पु॰ पाठः स एव मुद्रितमूलपुस्तकानुगुणः ।
२ चेत्यधिकं २ पुस्तके ।

श्यन्तइत्यन्वयो घटते । ओदनपाकं पचतीतिवद्वा कथं चिदन्वयः । 'तेनेति मूल्यादिति' । मूल्यभूतार्थाभिधायिनः करणे या तृतीया सा चेह समर्थविभक्तिरित्यर्थः । मूलेनानाम्यं मूल्यं, मूल्यं लाभ इत्युक्तम् । इह तु यन्मूलं यश्च लाभस्तदुभयं मिश्रितं मूल्यमित्युक्तम् । 'अन्यत्रेति' । अमूल्यादकरणे वा या तृतीया तत्रेत्यर्थः । 'अनभिधानादेवेति' । एव-कारः पौनर्वचनिकः, किं च प्रस्थादयः शब्दा नियतपरिमाणानामर्थानां वाचका न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे प्रवर्तन्ते, नहि यथाजलमिति प्रस्थेपि भवति, कुडवेपि भवति यथा वाग्निरिति [1]आग्राग्नावपि भवति, दावाग्नावपि भवति यथा वा एको व्रीहिः संपन्न इत्यादौ जात्यात्मना सर्वासां व्यक्तीनामैक्यं प्रतीयते तथा प्रस्थादिषु भवति, तस्मात्तेषु विभ-क्त्यभावे यावतस्ते वाचकास्तावदेव गम्यते, वाक्ये तु प्रस्थाभ्यां प्रस्थै-रिति द्विवचनबहुवचनबलात्तावतोनेकस्यावगतिर्भवति । 'द्विकं त्रिक-मिति' । अत्र हि प्रकृतेरेव वाच्ये द्वित्वबहुत्वे विभक्तिस्तु करणत्वमात्रमा-चष्टे, सा च प्रकृतिर्वृत्तावपि विद्यते । 'नह्येकेन मुद्गेनेति' । एकया मु-द्गव्यक्त्येत्यर्थः । जात्याख्यायां त्वेकवचनान्तादपि भवत्येव । ननु यद् निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नो भवति ततश्च सोस्यांशवस्नभृतय इत्येव सिद्धः प्रत्ययो नार्थ एतेन, एवं तर्हि यस्य शतं मूल्यं न भवत्यथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् ॥

"तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ" । 'शुभाशुभसूचक इति' । तत्प्रयो-जक इतिवत्षष्ठीसमासः । 'महाभूतानामिति' । पृथिव्यादीनाम् । 'दक्षि-णाक्षिस्पन्दनमिति' । पाञ्चभौतिकशरीरे द्रव्यमेव च क्रियारूपेण परि-णमतइति दक्षिणाक्षिस्पन्दनं महाभूतपरिणामः, तस्य च शुभस्य प्रति निमित्तत्वं ज्ञापकहेतुत्वाद् न तु कारकहेतुत्वात् । 'वातिकमिति' । शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थौ न तु निमित्तं ताभ्यां विशेष्यते प्रकरणा-दिना च तयोरन्यतरावसायः, संनिपातो वातादीनां युगपदुद्भवः ॥

---

१ कारीषाग्नावि· २ पु· पाठः ।

"गोद्व्यचो ऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्" ॥ 'ठञादीनामिति'। आदिशब्देन ठञो ग्रहणम् । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, बहुवचनं तु ठञ एवैकस्य विषयबहुत्वमाश्रित्य कृतं, ठञोपवाद इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते, संख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद्गोद्व्यचष्ठञ एव प्राप्तत्वात्। 'ब्रह्मवर्चसादिति'। ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपत्, ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् समासान्तः ॥

"पुत्राच्छ च" ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति नहि क्रतुः संयोग उत्पातो वा भवति, संयुज्यतेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, येन यागादिकरणेन पुरुषः फलेन संयुज्यते स यागादिरपि संयोगो न केवलं संबन्ध एवेत्यर्थः । एतेन पुरोडाशसत्रं लोक्यमित्यादिव्याख्यातम् ॥

"सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ" ॥ संयोगोत्पातौ प्रति यथासंख्यं न भवति, तयोः प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन प्रकृतिभ्यां प्रत्ययाभ्यां चासंबन्धात् ॥

"तत्र विदित इति च" ॥ योगविभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थ उत्तरार्थश्च ॥

"तस्य वापः" ॥ तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठी न तु कर्त्तरि, तेन देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ न भवति ॥

"तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते"[1] ॥ 'दीयतइत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यतइति'। तेन वृद्ध्यादीनां बहुत्वेपि बहुवचनं न भवतीतिभावः । प्रत्येकं संबन्धस्तु द्वन्द्ववर्त्तिनां पदानां बुद्ध्या निष्कर्षाल्लभ्यते, एतच्च दीयतइत्यस्य विशेषणस्य वृद्ध्यु पक्रमत्वउक्तं, यदा तु यत्तत्प्रथमासमर्थं दीयते चेत्तद्भवतीत्येवमुपक्रम्यते पश्चात्तु किं पुनस्तद्दीयतइत्यपेक्षायां वृद्ध्यादयः संबद्ध्यन्ते तदा न किंचिदप्रसाध्यम् । 'उत्तमर्णधनातिरिक्तमिति'! उत्तमर्णेन यद्दत्तं धनं तस्मादधिकमित्यर्थः, सञ्ज्ञा,वृद्धिस्तु न गृह्यते आयादिभिः साहचर्यात् । 'उपादानमूलातिरिक्तमिति'। पटादीनामुपादानं तन्त्वादि तस्य मूल-

---

१ आदीत्यधिकं २ पुस्तके ।

मुत्पत्तिकारणं द्रव्यं तस्मादधिकं पटादि विक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः, निर्वेशो भृतिः, रक्षानिमित्तको निर्वेशो रक्षानिर्वेशः संबन्धषष्ठ्या समासः, शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, तस्याप्यायविशेषत्वात्, तथा च ठगायस्थानेभ्य इति शुल्कस्थानादपि भवति शौल्कशालिक इति, यत्र ग्रामादौ वृद्ध्यादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः संप्रदाने न प्राप्नोतीत्यत आह । 'चतुर्थ्यर्थउपसङ्ख्यानमिति' । 'सिद्धन्त्विति' । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सिद्धमिष्टमित्यर्थः । क्व यथेत्याह । 'समिति' ॥

"पूरणार्द्धाट्ठन्" ॥ 'पूरणवाचिन इति' । पूर्यते येनार्थः स पूरणस्तद्वाचिन इत्यर्थः, एतेन पूरणइत्यर्थस्येदं ग्रहणं न तु प्रत्ययस्येति दर्शयति, यदि तु पूरणग्रहणं स्वर्येत ततः स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति तस्य पूरणे डडिति पूरणाधिकारविहिता डडादयः प्रत्यया गृह्येरन् यथा-गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्र्यधिकारविहिताष्टाबादयः, ततश्च पूरणाद्भागे तीयादन्नित्यनन्ताच्च स्यात्, अर्थग्रहणे ततोपि भवति तदन्तमपि हि पूरणएवार्थे वर्त्तते, स्वार्थिकत्वादनः, तस्मादर्थग्रहणमेव न्याय्यम् । 'ठकृटिठनोरपवाद इति' । पूरणादार्हीयस्य ठकोपवादः । अर्द्धादप्यर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति टिठनः, स्त्रियां च विशेषः, टिठनि हि सति ङीप् स्यात्, ठनि तु टाप् भवति । 'अर्द्धशब्दो रूपकार्द्धस्य रूढिरिति' । रूपकं कार्षापणं तदीयस्य भागस्यार्द्धशब्दो वाचकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तेनार्द्धिक इति भागवत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नोद्भावनीयमिति भावः ॥

"भागाद्यच्च" ॥ 'भागशब्दोपीति' । न केवलमर्द्धशब्द एवेत्यपिशब्दार्थः ॥

"तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः" ॥ 'प्रकृतिविशेषणमिति' । प्रकृतिः प्रातिपदिकं तस्य विशेषणं, विशेषणप्रकारमेव दर्शयति । 'वंशादिभ्य इत्यादि' । 'वंशादिभ्य इति किमिति' । भारान्तादिति कस्मान्नोक्तमिति भावः । अत एव तदन्तं प्रत्युदाहरति । 'व्रीहिभारं वहतीति' । 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति' । ननु वंशादयः

शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह । 'भारशब्दोर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणमिति'। भारभूतार्थाभिधायित्वाद्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्युक्तमित्यर्थः । सूत्रे तु प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् ॥

"वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ" ॥ वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

"संभवत्यवहरति पचति" ॥ 'प्रमाणानतिरेक इति'। आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानाधिक्यमित्यर्थः । तदुपसर्जने च धारणे संभवतेर्वृत्तिरिति सकर्मकत्वम् । 'उपसंहरणमवहार इति' । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य न्यूनतेत्यर्थः, तदुपसर्जने च धारणे ऽवहरतेर्वृत्तेः सकर्मकत्वं, सूत्रे स्पष्ट उपसर्गः । 'नास्त्यत्र नियोग इति'। नियोगोवश्यंभावः ।'तत्पचतीति द्रोणादण् चेति'। पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थं, द्रोणपरिमिते च व्रीह्यादौ द्रोणशब्दस्तस्य[1] पाकसंभवात् ॥

"आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम्" ॥ 'ठञोपवाद इति'। न ठकः, आढकादीनां परिमाणत्वात्, पात्रं भाजनमप्यस्ति तस्य तु संभवत्यादिभिः संबन्धानुपपत्तेः, आढकाचितसाहचर्याच्च परिमाणस्यैव ग्रहणम् ॥

"द्विगोष्ठंश्च" ॥ 'द्व्याचितेति'। ठञो लुक्, अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीपः प्रतिषेधः ॥

"कुलिजाल्लुक्खौ च" ॥ 'अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यतइति'। तच्च लुक्खग्रहणाद्विज्ञायते, अन्यथा कुलिजाच्चेत्येव वक्तव्यं, द्विगोश्चेत्येव खोन्यतरस्यामिति च तत्र ठन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ्, तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्, एवं रूपत्रये सिद्धे लुक्खग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य लुकोपि विकल्प इष्ट इति लक्ष्यतइति मन्यते, वार्त्तिककारस्तु ठञो नित्यं लुकं मन्यमानः पूर्वसूत्रवत् त्रैरूप्यमेवेच्छन् लुक्खग्रहणं प्रत्याचष्टे, कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावादिति ॥

१ एवेत्यधिकं २ पुस्तके ।

"सोऽस्यांशवस्नभृतयः" ॥ इह च शतं यस्य वस्नो भवति स तेन क्रीतो भवति तत्र तेन क्रीतमित्येव सिद्धं नार्थो वस्नग्रहणेन, नैतदस्ति। योग्यतामात्रेऽप्यस्येदं मूल्यमिति व्यवहारात् ॥

"तदस्य परिमाणम्" ॥ इह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणं न सर्वतो मानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात्। 'खारशतिक इति'। खारशब्दोऽकारान्तो वार्तिककारवचनात्साधुः, तेन हि तदस्य परिमाणमित्यत्र योगविभागः कर्त्तव्य इति दर्शयितुमुक्तम् अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थमिति। 'वार्षशतिक इति'। यज्ञादौ परिमाणिनि प्रत्ययः। 'षाष्टि जीवितपरिमाणस्येति'। संवत्सरेषु षष्टिशब्दः, संवत्सरसंख्यया हि जीवितं प्रायेण परिच्छद्यते, जीवितपरिच्छेदद्वारेण तद्गतोऽपि षष्टिः संवत्सराः परिमाणमिति। तदस्मिन्परिमाणिनि प्रत्ययः। ननु यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भृतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्, एवं च द्विषाष्टिक इत्यादौ नैवाध्यर्द्धपूर्वेति लुक्प्रसङ्गस्तस्यानार्हीयत्वात्, ततश्च समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च पुनरुपादानेन विधानमपि न कर्त्तव्यं, न च जीवितपरिमाणादन्यत्र पुनर्विधानेन लुगभाव दृश्यते, एवं मन्यते तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्त्तते न च षष्ट्यादयः कालशब्दाः, अथ काले संख्येये वर्त्तमानत्वात्तेऽपि कालशब्दाः, रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गः, रमणीयं कालं भूत इति। तस्माद्यः कालं न व्यभिचरति स एव कालशब्द इति। 'द्विषाष्टिक इति'। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

"संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु" ॥ 'परिमाणोपाधिकादिति'। नात्र रूढिपरिमाणं गृह्यते किं तर्हि क्रियाशब्दः, परिमीयते येन तत्परिमाणं, संख्ययापि च परिमीयतइति नासम्भवि विशेषणं, नन्वेवमप्यव्यभिचारादविशेषणं, नह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति। सत्यम्, इह तु प्रत्ययार्थस्य सङ्घादेर्यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्घ इति, इह माभूत् पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्राह्मणसङ्घस्येति, नह्यत्र सङ्घस्येयत्तागम्यते, तस्मात्प्रत्य-

यार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा यथा स्यादिति विशेषणमर्थवद्भवति। 'तत्रेत्यादि'। इहादशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यानमात्रे तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चन्शब्दवाच्यास्तएव पञ्च कशब्दस्यापि, ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात्स्वार्थएव प्रत्ययो वक्तव्यः, यदा तु वृत्तिविषये संख्यानमात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते यथा द्वित्रयोरित्यत्र तदा सम्भवत्येव परिमाणी प्रत्ययार्थः पञ्चत्वसंख्या परिमाणमेषां पञ्चकाः शकुनय इति। 'पञ्चकमध्ययनमिति'। पूर्वं तु पञ्चकोधीतइति सम्पाठापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्द्देशः, अधीतइति च कृत इत्यर्थः, यथौदनपाकं पचतीत्यौदनपाकं करोतीत्यर्थः। 'स्तोमे डविधिरिति'। सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठादिस्तुतिः स्तोमः। 'पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्येति'। साम्ना स्तुवीत, एकं साम तृचे क्रियते इति स्तुतिविधिः, तत्र त्रिकस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति, सप्तदशसोमे अन्त्यायाः सप्तकृत्व आवृत्तिः, एकविंशे तृचस्य, डित्करणमेकविंशे तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च, पञ्चदशः सप्तदश इत्यत्र तु नस्तद्धितइत्यनेनैव टिलोपः सिद्धः। 'शन्शतोर्डिनिरिति'। स्तोमइति न सम्बध्यते, अत्रापि डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम्। 'पञ्चदशिन इति'। पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिः, एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः। 'विंशीनोङ्गिरस इति'। आङ्गिरसायास्यगौतमेत्यादिप्रवरभेदेन भिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः। योगश्चायं पूर्वस्यैव प्रपञ्चः॥

"पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्"॥ 'पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्तइति'। प्रकृतिनिर्द्देशस्त्वयं न भवति पङ्क्त्यादिभ्यः प्रकृतेर्थेधिकृतः प्रत्ययो भवतीति पञ्चम्या अनुपादानात्, पूर्वेणैव च सिद्धत्वात्, उत्तरेणं निपातनेन साहचर्याच्च, प्रत्ययनिर्द्देशोपि न भवति, ड्याप्प्रातिपदिकात्प्रकृतेर्थे पङ्क्त्यादयः प्रत्यया भवन्तीति, लोके शास्त्रे च शताच्च ठन्यतावशतइत्यादौ केवलानां प्रयोगदर्शनाद्द यत्र समुदायः श्रूयते ऽवयवा अनुमीयन्ते तन्निपातनं, विप-

रीतो विधिः । 'पञ्चानामिति' । अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनं, पञ्चशब्दस्येत्यर्थः । 'ठिलोपश्चितच्च प्रत्यय इति' । निपात्यत इत्यर्थः । अवयवनिपातननान्तरीयकत्वात्समुदायनिपातनस्य, यद्वा निपातनात्सिद्धमित्यस्य पुल्लिङ्गविपरिणामेनान्वयः, कुत्वं तु चकारजकारयोर्न निपात्यं चोः कुरित्येव सिद्धम् । 'पञ्च पदानीति' । पदशब्दः पादपर्यायः । 'पङ्क्तिश्छन्द इति' । तत्पुनः पदपङ्क्तिः, यस्य पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति । 'द्वयोर्दशतोरिति' । दशद्वयरूपसंख्येयमाचक्षाणस्य द्विशब्दस्येत्ययमत्रार्थो विवक्षितः, एवं त्रयाणां दशतामित्यादावपि द्रष्टव्यम् । 'शतिच्च प्रत्यय इति' । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । 'अपदत्वं चेति' । तेन जश्त्वचर्त्वे न भवतः, अत्र तदस्य परिमाणमिति वर्त्तत इत्युक्तं, द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यादिश्च विग्रहो दर्शितः, यदा तु नानुवर्त्तते तदा द्विशब्दादेर्दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययो निपात्यः, द्वौ दशतौ विंशतिः, त्रयो दशतस्त्रिंशद् इति, ततश्च स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तेर्द्विशब्दादेरिव द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, विंशत्यादिभिश्च दशतामभिधानमिति गवादिभिर्वैय्यधिकरण्यमेव स्याद् गवां विंशतिरिति, न तु विंशतिर्गाव इति सामानाधिकरण्यं नापि द्विगुः विंशतिगवमिति, तस्मादनुवर्त्त्यम्, अथास्येत्यनेन कः प्रतिनिर्दिश्यते परिमाणी, कः पुनरसौ भिन्नानि द्रव्याणि, द्वौ दशतौ परिमाणमेषां विंशतिरिति, यद्येवं विंशत्यादिभिर्द्रव्याणामभिधानमिति बहुवचनप्रसङ्गाद्विंशतिर्गाव इति न स्यात्, गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च न स्याद् व्यतिरेकाभावात् । अथास्मिन् पक्षे किञ्चिदिष्टमपि सिद्धम् अहोस्विद्दोषान्तमेवास्तीत्याह, इह विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणलक्षणो द्विगुः सिद्धः, तस्मान्न भिन्नानि द्रव्याणि परिमाणीनि, एतच्च सर्वेष्वेव विग्रहवाक्येष्वस्येत्येकवचनेन दर्शितं, कस्तर्हि परिमाणी, सङ्घः, द्वौ दशतौ परिमाणमस्य गोसङ्घस्य विंशतिरिति, एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति, विंशतिर्गावः विंशतिगवमिति तु न सिद्ध्यति तथा विंशतिशब्देन सङ्घस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसङ्घस्य विंशतिस्त्रिंशद्वां

इवुन्, विंशकः सङ्घ इति न स्यात्, सङ्घान्तरस्य परिमाणिनो ऽसम्भवात् । अथोभयं परिमाणिभिन्ना द्रव्याणि तत्संघश्च, तत्र सङ्घपरिमाणिनि व्यधिकरणप्रयोगाः, द्रव्येषु तु परिमाणिषु सामानाधिकरणप्रयोगाः, तत्रैव विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्घ इति भविष्यतीत्युच्येत एवमपि विंशतिर्गाव इत्यत्र बहुवचनप्रसङ्गः, तथा सङ्घस्य परिमाणित्वे विंशतिर्गोसङ्घ इति प्राप्नोति, न चेष्यते, विंशक इत्येव हि तत्रेष्यते, एवं तर्हि द्वावत्र सङ्घौ स्तः, द्रव्याणामेकः द्रव्यवर्गयोर्दशतोश्चापरः, तत्र निपातनसामर्थ्याद्दशत्सङ्घे परिमाणिनि प्रत्ययः, सङ्घश्च समुदायमात्रं न प्राणिनामेव, किं हि निपातनादलभ्यं, तत्र दशत्सङ्घस्य विंशतिशब्देनाभिधानाद्गोसङ्घे विवक्षिते विंशतिः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्घ इति च भविष्यति, विंशतिर्गोसङ्घ इति च न भविष्यति, गवां विंशतिर्गाविंशतिरिति च भविष्यति । ननु दशत्सङ्घस्य दशतौ गुणिनौ न गावस्तेन दशतोर्विंशतिरिति प्राप्नोति गवां विंशतिरिति तु न सिद्ध्यति, उच्यते, द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य च न पारमार्थिको भेदोऽस्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते, ततश्च गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्दशत्सङ्घमपि प्रतिगवामपि गुणित्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावात्तु दशद्भ्यां विंशतिर्न विशेष्यते गवादिभिरेव तु विशेष्यते यथा पटस्य शौक्ल्यमिति भवति न शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावात्, तद्वदत्रापि । एवं तावद्व्यधिकरणप्रयोगा उपपादिताः, विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु समानाधिकरणप्रयोगा उपपादनीयाः, धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणवचना इति शुक्लादिवद्भविष्यति यथा हि पटस्य शुक्लो गुण इति गुणमात्रे दृष्टः शुक्लशब्दो गुणगुणिनोरव्य[1]तिरेकविवक्षयां मतुब्लोपाद्वा सामानाधिकरण्ये भवति शुक्लः पट इति, एवं विंशत्यादयोऽपि, यद्येवं यथान्ये गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ शुक्ला इति, एवं विंशत्यादयोऽप्यनुवर्तेरन्, इह पुनर्विंशतिर्गावः विंशतिर्बलीवर्दाः विंशतिर्गोकुलानीति नित्यमेकवचनं स्त्रीलिङ्गं च भवति, अतशब्दात्तु नपुंसकत्वं

---

१ रभेद इति पाठः २ पुस्तके ।

विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयभेदविवक्षायामेकशेषः, अत्रो-च्यते। यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते स चेत्तेषु प्रत्येकपरि-समाप्तस्तदा तस्यापि धर्मिवद्भिन्नत्वाद् द्विवचनबहुवचने न भवतः, यथा शुक्लौ शुक्ला इति, शौक्ल्यं हि कम्बलेषु प्रत्येकपरिसमाप्तं, कोर्थः, एकै-कस्मिन्नपि कम्बले शुक्लशब्दार्थः पुष्कलो न मात्रयापि न्यून इत्यर्थः। विंशतिगावं इत्यत्र तु विंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता किं तर्हि बहु-ष्विति, तद्रूपभेदाभावादेकवचनमेव भवति यथा गावो धनम् इन्द्राग्नी देवता वेदाः प्रमाणमिति, धिनोतेर्धनं प्रीतिहेतुः समुदितानां च गवां प्रीतिहेतुत्वं विवक्षितं नैकैकस्या इति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते, तत्र धना-कारे भेदाभावाद्बहुवचनाभावः। इन्द्राग्नी देवतेति द्विवरैश्वर्येकर्मणो देवतासङ्घस्य च देवतात्वमेकं हविः प्रतीति द्विवचनाभावः, देवते इति तूच्यमाने प्रत्यकमैश्वर्यं प्रतीयेत ततश्च व्रीहियवयोरिव विकल्पः स्यात्, वेदाः प्रमाणमिति चतुर्णां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवक्षित-मिति तस्मिन्नाकारे भेदाभावाद्बहुवचनाभावः, प्रत्येकं तु प्रमाणे वेदाः प्रमाणानीति भवत्येव, यद्येवं त्रयश्चत्वारः पञ्च षट् सप्तेत्यत्राप्येकव-चनप्रसङ्गः, नहि त्रित्वादिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तम्, उच्यते। त्र्यादयो नित्यं संख्येयवचना न तु कदा चिदपि संख्यानमात्रवचना इत्येकेन धर्मेण व्यासज्यवृत्तिना सहानेकस्य धर्मिणो भेदप्रतिपादनाभावाद्धर्मि-भेदाश्रयं बहुवचनमेव भवति, यद्यपि त्रित्वमित्यादौ संख्यानमात्रमपि निष्कृष्टं प्रतीयते त्र्यादिभिस्तु न प्रतीयते देवताशब्दस्तु यद्यपि निष्कृ-ष्टदेवतात्वमाचष्टे तथाप्यग्निर्देवतेत्येकेनापि स भिन्नदेवतात्वमाचष्टे नाने-केनैव सर्वदा, त्र्यादयस्तु न क्व चिदप्येवमिति विशेषः। लिङ्गमपि लोका-श्रयत्वाद्यथादर्शितं व्यवतिष्ठते न तद्धितान्तत्वेनाभिधेयवदिति सर्वमना-कुलम्, एवं भाष्यकारमतेन व्याख्याय संप्रति वार्त्तिककारमतं दर्शयति। 'विंशत्यादय इति'। 'गुणशब्दा इति'। रूढिरूपा इति भावः। 'यथाकथं चिद्व्युत्पाद्या इति'। स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं न त्ववयवार्थप्रदर्शनाय तदाह।

१ केवलमित्यधिकं २ पुस्तके।

'नात्रावयवार्थेभिनिवेष्टव्यमिति'। अवयवार्थविषयोभिनिवेशो न कर्त्तव्य इत्यर्थः। स तु प्रतीतिपथं नारोहतीति परित्यज्यते। 'या चैषामित्यादि'। दर्शिता च गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेवेति दर्शितामुपपत्तिं स्थिरां मन्यते। 'सहस्रादयोप्येवञ्जातीयका इति'। गुणमात्रे गुणिनि च वर्त्तन्ते स्वलिङ्गसंख्यानुविधायिनश्चेत्यर्थः। 'तद्वदेव द्रष्टव्या इति'। स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं विंशत्यादिवद्व्युत्पाद्या इत्यर्थः। तद्यथा शतस्य दशतां सहभावः स्रच्च प्रत्ययः, क्व पुनरेते व्युत्पाद्याः, पृषोदरादिषु, उदाहरणमात्रं, प्रदर्शनमात्रमेतद्विंशत्यादीनामुपादानम्, इतिशब्दः समाप्तौ। अत्र वार्तिकमनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विति ॥

"पञ्चद्दशतौ वर्गे वा" ॥ संघग्रहणे प्रकृते वर्गग्रहणं सूत्राध्ययनयोरनुवृत्तिर्माभूदिति, अप्राण्यर्थं च, संघशब्दस्य प्राणिविषयत्वात् ॥

"त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे सञ्ज्ञायां डुवुन्" ॥ 'न विषयसप्तमीति'। ब्राह्मणविषयश्चेत्प्रयोगो भवतीति नैवमत्रार्थः, तथा हि सति मन्त्रे भाषायां च प्रयोगो न स्यात्, ब्राह्मणादन्यस्य च सञ्ज्ञायां शङ्क्येत, एवं च ब्राह्मणसञ्ज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्देष्टव्यं, तथा तु न कृतमित्येव, सूत्रे च ये ओकारादनन्तरं रेफमधीयते तेषां पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनं, ये तु[1] न तेषां समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् ॥

"तदर्हति" ॥ अर्हति लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

"छेदादिभ्यो नित्यम्" ॥ 'नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति'। अथ यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेहापि कस्मान्न भवति, दृष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च, दृश्यते च दृश्यते च छेदमर्हतीति, न च वाक्यनिवृत्त्यर्थमेव नित्यग्रहणं कर्त्तव्यं छेदादिभ्य इत्येवास्तु पूर्वेण सिद्धे पुनरारम्भो वाक्यनिवृत्त्यर्थो भविष्यति, यथा तर्हि त्रेर्मम्नित्यमित्यत्र स्वातन्त्र्यनि-

---

१ तथा नाधीयतइति २ पुस्तके पाठः।

वृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्मान्न भवति, इष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च, दृश्यते च स्वातन्त्र्यं दृश्यते च छेदादिषु पठितस्य सम्प्रश्नशब्दस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोगो विधिनिमन्त्रणादिसूत्रे यथा, तर्ह्येकगोपूर्वादित्यत्र प्रत्ययान्तरस्य मतुपो निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्मान्न भवति, अप्राप्तत्वात्, नह्यत्र कस्यचित्प्रत्ययान्तरस्य प्राप्तिः, यथा तर्हि नित्यं कौटिल्ये गताविति अर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं, गतिवचनाद्गतौ कौटिल्यएव न क्रियासमभिहारइति, तथेह कस्मान्न भवति, इष्टत्वाद् दृश्यते ह्यर्थान्तरेऽपि यथायोगं छेदादिभ्य आर्हीयः प्रत्ययः, तस्माद्यथोक्तमेव प्रयोजनं नित्यग्रहणस्य । 'छेदं नित्यमर्हतीति' । ननु न कश्चित् पदार्थो नित्यं छेदमर्हति योऽपि वेतसादिश्छिन्नश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न सदैवच्छेदनार्हः प्ररूढस्तु भवति, यस्तर्हि दस्युवंशादिर्नित्यं छेदनार्हः सप्रत्ययार्थ अपर आह । आभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दो यथा नित्यप्रहसितादाविति । 'विराग विरङ्गं चेति' । विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति तत्सन्नियोगेन विरङ्गमादेशमापद्यते, विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥

"शीर्षच्छेदाद्यच्च" ॥ 'प्रत्ययसंनियोगेनेति' । तथा च शिरःशब्देन विग्रहो दर्शितः, कथं तर्हि पूर्वमुक्तं शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थादिति, न प्रयोगार्हे वाक्ये द्वितीयासमर्थता किं तर्हि यदुपमर्द्देन वृत्तिर्भवति तत्र प्रक्रियावाक्ये प्रत्ययौ द्वौ यच्च ठञ्च,एवं च प्रत्ययाभ्यां संनियोग इति द्विवचनान्तेन समासः ॥

"दण्डादिभ्यो यः" ॥ उपायविशेषो दण्डो हस्तालम्बश्च, इह दण्डादिभ्य इत्येतावत्सूत्रमनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते, तथा च वध्यशब्दव्युत्पादनाय क्यब्विधावुक्तं हनो वध च तद्धितो वेति, यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथं, क्यप्याद्युदात्तत्वं यत्यपि तद्धिते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वमेव, यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यात्, उत्तरसूत्रे चास्य यस्यैवानुवृत्तिः स्यान्न यतः, अथापि स्वरितत्वाद्यत एवानुवृत्तिरुच्यते एवमपि वृत्तिकारस्यैतद्वक्तव्यमापद्येत यदनुवर्त्तते नानन्तरो य इति, ये

त्विभत्रधमेधशब्दानां यदन्तानामाद्युदात्तानां छन्दसि प्रयोगाः, इभ्यान्न राजा वनान्यत्ति, तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति, अपां मेध्यं यज्ञियमित्याद्याः, ते दण्डादिभ्यो यविधानेप्युपपद्यन्ते, कथं, दण्डादिभ्यो य इत्यस्यावकाशो भाषायां छन्दसि, यदित्यस्य तु दण्डादिभ्योन्यो ऽवकाशः, दण्डादिभ्यश्छन्दस्युभयप्रसङ्गे परत्वाद्यद्भविष्यति, तस्मादेते प्रयोगा दण्डादिभ्यो यद्विधीयतइत्यत्रार्थे प्रमाणत्वेन नोपन्यसनीयाः ॥

"पात्राद्घंश्च" ॥ 'ठञ्ठञोरपवाद इति' । तत्र ठञोपवादत्वमुपपादयति । 'पात्रं परिमाणमप्यस्तीति' । भाजनविशेषस्तु प्रसिद्ध एव तत्र ठञोपवादः, परिमाणवचने तु ठञ इत्यर्थः । 'पात्रिय इति' । पात्रपरिमितं तण्डुलादिकं यः स्थाल्यादिरर्हति सम्भवनधारणक्षमत्वात् स एवमुच्यते, येन वा भुङ्क्ते भोजनभाजनं संस्कारेण शुद्ध्यति ॥

"कडंकरदक्षिणाच्छ च" ॥ कड मदे,कडतीति कडः, कडं करोतीत्यत एव निपातनात्खच्, कडंकरं माषमुद्गादिकाष्ठमुच्यते, दक्षेः उत्साहकर्मणः करणे दुदक्षिभ्यामिनन् इतीनन् प्रत्ययः, दक्षिणा । 'चकाराद्यच्चेति' । घंस्त्वनन्तरोपि न समुच्चीयते य एव, स्वरितत्वात् । 'कडंकरीय इति' । यो बलीवर्द्दो दुर्जरमपि कडंकरं जरयितुं प्रभवति स[1] तदर्हतीत्युच्यते । 'अल्पाच्तरस्येत्यादि' । यद्वा यथासङ्ख्यमभिप्रेते यस्माद्यदिष्टस्तं दण्डादिषु पठेत् ॥

"स्थालीबिलात्" ॥ 'छयतावनुवर्त्तेते इति' । पूर्वसूत्रेपि न यच्चकारेणानुकृष्टस्तथा सति घन एव प्रसङ्गात्, किं तर्हि स्वरितत्वात्, अतो न तस्यानुवृत्तिर्दुर्लभेति भावः । 'पाकयोग्या इत्यर्थ इति' । विफलीकृता इति यावत् ॥

"यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" ॥ 'यज्ञमर्हतीति' । स पुनर्यस्य विदुषो ऽर्थिनः शास्त्रेणापर्युदस्तस्य द्रव्यवतो यज्ञे ऽधिकारः स वेदितव्यः । देश-

१ एवमुच्यत इति २ पु० पाठः ।

स्यानैवंविधत्वाद्वचनम् । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानमिति' । 'यज्ञकर्मार्हतीति' । यज्ञकर्मानुष्ठानयोग्य इत्यर्थः । 'ऋत्विक्कर्मार्हतीति' । ऋत्विग्भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥

"पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति" ॥ पारायणमादित आरभ्यान्तादविच्छेदेन वेदाध्ययनं, तुरायणं संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञविशेषः, चान्द्रायणं तपोविशेषः, वर्तनं निष्पादनं तत्र पारायणं गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते, अन्यतरासंनिधावध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात्,शिष्यएव त्विष्यते, तथा तुरायणमुभौ वर्तयतः, ऋत्विग्यजमानश्च, ऋत्विक् चरुपुरोडाशादि निर्वर्त्तयति,यजमानो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति, यजमान एव त्विष्यते, उभयत्र कस्माच्च भवत्यनभिधानात् ॥

"संशयमापन्नः" ॥ 'सांशयिकः स्थाणुरिति' । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येवंरूपस्य संशयस्य विषय इत्यर्थः । अनेनैतद्दर्शयति, यद्यपि द्वे अपि कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने तथापि यद्विषयकः संशयस्तत्रैव प्रत्ययो भवति न कर्तरि पुरुषेऽनभिधानादिति ॥

"योजनं गच्छति" ॥ 'क्रोशशतयोजनशतयोरिति' । गुणेन नेति प्रतिषेधः सङ्ख्याया न भवति, अत एव निर्देशात्, शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति वचनाच्च । 'ततोऽभिगमनमिति' । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥

"पन्थो ण नित्यम्" ॥ 'नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति' । वाक्यनिवृत्त्यर्थं तु न भवति पन्थादेशो हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो नैव वाक्ये संभवति, पथिन्शब्देन तु वाक्ये ऽनभिप्रेते पूर्वसूत्रएव नित्यग्रहणं कुर्यात्, यत्र पथिन्शब्दः श्रूयते, प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमपि न भवति, पथः कनो विधानसामर्थ्यात्, प्रत्ययान्तरस्य प्राप्त्यभावात् । 'पन्थानं नित्यं गच्छतीति' । नन्वयमर्थो न सम्भवति विश्रमस्यावश्यंभावित्वात्, सम्भवतु वा कथंचिदादित्यादौ तथापि न तत्रैवेष्यते, उदाहृतं हि पान्थो भिक्षां याचतइति, तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यं परित्यागाभावो वा ॥

"उत्तरपथेनाहृतं च" ॥ 'चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चयइति'। प्रत्ययार्थमात्रसमुच्चये न तु समर्थविभक्तियुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः, तस्य व्याख्यानइति चेतिवद् वाक्यार्थपरामर्शिन इतिशब्दस्याभावादिति भावः । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'अत्रापीति' । द्वितीयपक्षे चाक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्, आक्रान्तएव तु भवति। 'वारिजङ्गलेत्यादि'। वार्यादीनि पूर्वपदानि यस्मिन्प्रातिपदिके तस्मात्पथिन्शब्दान्तादित्यर्थः । 'अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति' । पूर्वस्मिन्नेव वाक्ये ऽजशङ्कुशब्दौ पठितव्यौ तथा तु न कृतमित्येव। 'मधुमरिचयोरण् स्थलादिति'। स्थलशब्दोत्तरो यः पथिन्शब्दस्तदन्तान्मधुमरिचयोरभिधेययोरण् भवति । 'स्थलपथेनाहृतमिति'। गच्छत्यर्थे तु प्रत्ययो न दर्शितो मुख्यगमनासम्भवात्, । 'स्थलपथं मधुकमिति'। मधुमरिचयोरन्यतरनिर्णयायानुप्रयोगो न विरुद्धः ॥

"कालात्" ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्द्देशान्मासाद्वयसीत्यादौ मासादीनां कालग्रहणेन विशेषणाच्च ॥

"तेन निर्वृत्तम्" ॥ तेनेति करणे तृतीया, निर्वृत्तं निष्पादितम् अन्तर्भावितण्यर्थे वृत्तिः ॥

"तमधीष्टो भृतो भूतो भावी" ॥ 'भावीति तादृश एवानागत इति' । स्वसत्तया व्याप्स्यमानकाल इत्यर्थः । 'ननु चेति'। यद्यपि क्व चित्कदा चिन्मासमध्यध्येषणं भरणं च क्रियते तथापि यावन्तं कालं क्रियते न तावतः प्रत्यय इष्यते ऽपि तु फलभूतक्रियाव्याप्यकालादिष्यते स चाध्येषणभरणाभ्यामव्याप्त इति द्वितीयानुपपत्तिरिति भावः। 'अध्येषणभरणे क्रियार्थे इति'। अध्यापनादिक्रियार्थं हि तयोः करणम्। 'फलभूतया क्रिययेति'। अध्यापनादिकया। 'ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यतइति'। यथा चौरैराहृतेनाग्निना दग्धे ग्रामे वक्तारो भवन्ति चौरैर्दग्धो ग्राम इति ॥

"मासाद्वयसि यत्खञौ" ॥ 'वयस्यभिधेयइति'। प्रत्ययार्थस्य तस्य विशेषणं वयः, तत्र विशिष्टाभिधाने विशेषणभूतं वयोऽप्यभिधेय-

मिति भावः । 'सामर्थ्यादिति' । नहि मासमधीष्टो भृतो वेत्युक्ते का चित्कालकृता शरीरावस्था गम्यते, भाविन्यपि नाऽञ्जसा गम्यते जातः कुमारो मासं भावीत्यत्रापि पूर्णे मासे यावस्था सैव वयः, ततश्च तत्रापि भूतएव मासो वयः प्रतीतिर्हेतुरित्येतत्सामर्थ्यम् । खञो ञित्करणं स्वरार्थे पुंवद्भावप्रतिषेधार्थे च, मासीनाभार्यः ॥

"द्विगोर्यप्" ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्तयोर्यब्विधीयते, यपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तेन कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवावतिष्ठते ॥

"षण्मासाण्ण्यच्च" ॥ 'औत्सर्गिकोपि ठञिष्यतइति' । स कथमिष्यमाणोपि लभ्य इत्याह । 'स इति' । यदि चकारष्ठञः समुच्चयार्थः कथं तर्हि यब्भवतीत्याह । 'स्वरितत्वाच्चेति' । एतच्च व्याख्यानादेव लभ्यते ॥

"अवयसि ठंश्च" ॥ 'चकारोनन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थ इति' । न तु पूर्ववत् ठञः समुच्चयार्थः, तथा च वार्त्तिकम् । अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

"समायाः खः" ॥ 'सर्वत्रेति' । पूर्वत्र, अत्र परत्र च, तेन परित्रय्यलभ्यकार्यसुकरमिति यावत् ॥

"राज्यहस्संवत्सराच्च" ॥ 'द्वैयह्निक इति' । अह्नष्टखोरेवेति नियमादसति टिलोपे ऽल्लोपोन इत्यकारलोपः, नन्वत्र राजाहःसखिभ्यष्टजिति परत्वाट्टचा भवितव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्पः, बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनात्, एवं तर्हि समासान्तविधेरनित्यत्वादत्र न भविष्यति ॥

"चित्तवति नित्यम्" ॥ यदि चित्तवति नित्यं लुग्भवति कथं द्वैवर्षिकस्याभविष्यतीत्यत्र वक्ष्यति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्मकरिष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति, नहि नित्ये लुकि अधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य चित्तवति श्रवणमुपपद्यते, एवं तर्हि भूतएवोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते न

सर्वत्र, एतच्च नित्यग्रहणाल्लभ्यते, आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो लुक् सिद्धस्तत्र नित्यग्रहणं विशिष्टेर्थे नित्यं लुग् यथा स्यात्स पुनर्विशिष्टोर्थो भूत एव व्याख्यानात्, तेनाधीष्टादौ पूर्वेण विभाषयैव लुग्भविष्यति ॥

"षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते" ॥ लघुत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च एकवचनेनैव निर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचनेन निर्देशाद्विवक्षितं तदिति मन्यमानं प्रत्याह । 'बहुवचनमतन्त्रमिति' । तथा च वार्त्तिके षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यमित्येकवचनं प्रयुक्तं, प्रयोगबाहुल्यात्तु सूत्रे बहुवचनप्रयोगः, षष्टिरात्रेण पच्यन्तइत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य षष्टिकशब्दस्य धान्यविशेषएव प्रयोगो यथा स्यान्मुद्गादिषु मा भूदित्येवमर्थं सञ्ज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककारेणोक्तं तदेतत्[1]निपातनादेव सिद्धमित्यभिप्रायेणाह । 'सञ्ज्ञैषेत्यादि' ॥

"वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि" ॥ इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः सञ्ज्ञे, एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ॥

"तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्" ॥ परिजय्य इत्यस्य विवरणं शक्यते परिजेतुमिति, क्षय्यजय्यौ शक्यार्थइत्ययादेशः ॥

"तदस्य ब्रह्मचर्यम्" ॥ 'मासोस्य ब्रह्मचर्यस्येति' । यद्यप्यत्रात्यन्तसंयोगो गम्यते तथापि द्वितीया न भवति मासस्य प्रधानत्वात्, षष्ठीविषये च द्वितीया विधानात् । 'उभयथा हि[2] सूत्रप्रणयनादिति' । उभयोरप्यर्थयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः । 'महानाम्न्यादिभ्य इति' । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यात् षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रत्ययः । 'महानाम्न्यो नाम ऋच इति' । महन्नाम यासां ता महानाम्न्यो विदामघवन्नित्याद्याः, नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोरिति ङीप् 'महानाम्नीश्चरतीति' । चरणमनुष्ठानं, तच्च क्रियाविषयमिति तत्सहचरिते व्रतं तच्छब्देनोच्यते, तत्र च स्वलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागेनैव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते इति महानाम्नीश्चरतीति विग्रहः । 'माहानामिक इति' । भस्याढे

१ तदेतदिति २ पुस्तके नास्ति ।
२ हिर्नास्ति २ पुस्तके ।

तद्धिते[1] पुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते टिलोपः । 'अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिरिति' । डित्करणमष्टाचत्वारिंशतष्टिलोपार्थम् । अन्यत्र यस्येति लोपेन सिद्धम् । 'अष्टाचत्वारिंशक इति' । वृत्तिविषये वर्षेषु संख्येयेषु अष्टचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणाच्चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति ।'चातुर्मास्यानामिति' । अभिधेयबहुत्वाद्बहुवचनं, किमिदं चातुर्मास्यानामिति तत्राह । 'चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इति' । 'चातुर्मास्यानीति' । संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञविशेषस्तस्य चत्वार्यवान्तरपर्वाणि तदपेक्षं बहुवचनम् । 'चातुर्मासीति' । तत्र भव इत्येवाण् सिद्धस्तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुकि प्राप्ते पुनरण् विधीयते, कालाट्ठञित्यस्य त्वप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च, अपर आह, यथाकथं चित्कालवृत्तिभ्योपि ठञ दृष्टत्वाट्ठञ्येव प्राप्ते तस्य लुकीदमण्विधानमिति ॥

"तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः" ॥ यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः, सोपसर्गादपि मूलविभुजादित्वादस्मादेव निपातनाद्वा कः । 'आख्याग्रहणमिति' । आङ्पूर्वस्य ख्याइत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः । आख्यग्रहणमिति ह्रस्वान्तपाठस्तु युक्तः । 'अकालवाचिनोपि यथा स्यादिति' । स्वरूपग्रहणं तु बहुवचननिर्द्देशादपि शक्यं निराकर्त्तुमिति भावः । नन्वेकाहादयः क्रतुशब्दा[2]स्तत्राह:शब्दः कालवाची न समुदायः कथन्तएव गृह्येरन्नत आह । 'प्राग्वतेरिति' । ननु याग्निष्टोमस्य दक्षिणा साग्निष्टोमे भवति तत्र बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ्, क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध्यति, न सिद्ध्यति, व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्र वर्त्तते नामग्रहणाच्च व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धस्य यन्यस्य ग्रहणम्, किं च द्वयोर्वाजपेययोर्भवा द्वैवाजपेयिकी अत्र न प्राप्नोति तदन्तविधेरभावात्, सत्यपि वा तदन्तविधौ द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, इह तु प्राग्वतः संख्या-

१ इति पुंवद्भावेनेति पा॰ २ पुस्तके ।
२ नत्वहन् शब्दइति पा॰ २ पुस्तके ।

पूर्वपदानामिति तदन्तविधिश्चास्ति,लुक्च न प्राप्नोति, अप्राग्दीव्यतीयत्वादनार्हीयत्वाच्च ॥

"तत्र च दीयते कार्य्यं भववत्" ॥ 'हैमनमिति'। यद्यपि भववत्प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं तथापि सर्वत्राण्च तलोपश्चेत्यण् प्रत्ययेतिदिष्टे तत्सन्नियोगशिष्टस्तलोपोऽपि भवति । 'वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति'। कालेभ्यो भववदित्यत्रैतद् व्याख्यातम्। 'अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमिति'। यद्येवमग्निष्टोमस्य या दक्षिणा साग्निष्टोमे दीयते तत्र यज्ञाख्येभ्यो दीयतइत्यनेनैव सिद्धं, तथा यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति ततश्च कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्। अत्राहुः। द्वयोर्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति, अत्र तदन्तविधेरभ्युपगमात्, कालाट्ठञित्यत्र तु न तदन्तविधिरस्ति, सत्यपि वा तदन्तविधौ द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, अथानेनापि प्रत्यये सति लुक्कस्मान्न भवति यावता वतिः सर्वसादृश्यार्थ इत्युक्तं, सत्यं, प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो न लुक इति, तदपरे न सहन्ते। वतिः सर्वसादृश्यार्थस्तत्र यथा भवे तदन्तविधिर्न भवति एवमत्रापि न भवितव्यम् एवं च कृत्वा तत्र च दीयतइत्यत्रापि तदन्तविधिर्न भवति, विभक्ते तु योगे भवत्येव, तत्र भववदित्यस्याभावात्, द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकी, सूक्ष्मदृशामेष पन्थाः ॥

"व्युष्टादिभ्योऽण्" ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्त्तते तत्साहचर्यान्नित्यशब्दस्यापि कालवाचिनो ग्रहणं नाकाशादिवृत्तेस्तत्र चात्यन्तसंयोगे द्वितीया भवतीति सप्तम्यधिकारेऽपि द्वितीयान्तात्प्रत्ययः, नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यं, अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमित्येतत्प्रत्याचष्टे। 'न वक्तव्यमिति'। न कर्त्तव्यमित्यर्थः। कथमित्याह। 'अत्रैव पठितव्यास्त[1]इति'। आदिशब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीय इत्युक्तं भवति, अन्यथा तत्रैव पठेरन्, उपसंख्यानं वा क्रियेत, को विशेषः, अण्ग्रहणमनर्थकं भववदित्यनुवर्त्तिष्यते, तेनाणेव भविष्यति, न चैवं

१ तइति २ पु॰ नास्ति।

व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाट्ठञित्यस्य प्रसङ्गः, पूर्वेणैव ठञः सिद्धत्वात्, सत्यम्, आदिशब्दः प्रकारवाचीत्युक्तं तत्र यदि वृद्धेष्वप्येतत्कदा चित्प्रवर्त्तेत, तदा छः स्यात्, पठितेषु तु नास्ति दोषः ॥

"तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ" ॥ 'तृतीयासमर्थाभ्यामिति'। तृतीयार्थयुक्ताभ्यामित्यर्थः, तथा च यथाकथाचशब्दं प्रति वक्ष्यति तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति, हस्तशब्दे तु तृतीयान्तत्वमेव सम्भवतीति प्रत्येकमर्थसंबन्ध इति, ननु यथासंख्यं प्राप्नोति तत्राह। 'यथासंख्यमत्र नेष्यतइति'। प्रत्ययौ तु प्रति यथासंख्यं भवत्येव, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, 'तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति'। अर्थस्तावत्सम्भवति यथाकथाच दत्तमित्युक्ते ऽनादरेण दत्तमिति प्रतीतेस्तावन्मात्रमेव सम्भवति, मात्रशब्दस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति। 'नन्विति'। यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि भवति ॥

"सम्पादिनि" ॥ सम्पादिनीत्यत्र सम्पदेरर्थमाह। 'गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति'। कर्णवेष्टकं कर्णाभरणम्। 'वस्त्रयुगेणेति'। कुमतिचेति णत्वम् ॥

"कर्मवेषाद्यत्" ॥ कर्म व्यायामः, वेषः कृत्रिम आकारः, ॥

"तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः" ॥ 'अलमर्थे चतुर्थीति'। अलमर्थे प्रभवतीत्यस्मिन्नुपपदे शेषविषये चतुर्थीत्यर्थः। 'सक्तुमांसौदनाद्विगृहीतादपीति'। अपिशब्दात्सङ्घातादपि साक्तुमांसिकः,औदनिकः, साक्तुमांसौदनिकः ॥

"कर्मण उकञ्" ॥ 'कार्मुकं धनुरिति'। अन्यत्र तु न भवत्यनभिधानात् ॥

"समयस्तदस्य प्राप्तम्" ॥ 'समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति'। इह तु समय इति निर्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्लभ्यते, उत्तरार्थत्वादेव च समयशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वेपि तदिति नपुंसकनिर्देशः, तदपेक्षया च प्राप्तशब्दस्यापि नपुंसकत्वम्, इह तु वाक्यभेदेन संबन्धः, यदाह। 'यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्भवतीति' ॥

"ऋतोरण्" ॥ 'उपवस्ता प्राप्तोस्येति'। उपवस्ता उपवासस्य कर्त्ता स प्राप्तोस्य औपवस्त्रमुपवासः, प्राशित्रं ब्रह्मभागः ॥

"छन्दसि घस्" । 'ऋत्विय इति'। सिति चेति पदत्वेन भत्वे निरस्ते ओर्गुणो न भवति ॥

"कालाद्यत्" ॥ 'काल्यस्ताप इति'। प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥

"प्रकृष्टे ठञ्" ॥ 'प्रकर्षेणेति'। प्रकृष्टशब्दे प्रकृत्यर्थस्य निष्कृष्य कथनमेतत्, एवं प्रकृष्टे प्रकर्षे । 'वर्त्तमानादिति' । प्रकर्षविशिष्टेर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः । न त्वत्र नपुंसके भावे क्तो दर्शितः, कर्मणि क्तान्तोयं प्रकृष्यते स प्रकृष्ट इति, अन्यथा प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति विग्रहो न घटेत। 'ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । अन्यथानन्तरस्य यतोनुवृत्तिराशङ्क्येत ॥

"प्रयोजनम्" ॥ प्रयुज्यतेनेनेति प्रयोजनं करणे ल्युट्, किं पुनस्तत्फलं,यथाहुः। यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनमिति, इन्द्रमह इन्द्रोत्सवः ॥

"विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः" ॥ 'विशाखा प्रयोजनमस्येति'। विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते तयोर्यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियते, मंथो विलोडनदण्डः, तस्यैवाधारभूतो ऽवष्टाराख्यः काष्ठविशेष इत्यन्ये, उभयं मिलितमित्यपरे, आषाढो व्रतिनां दण्डः । 'अङ्गा प्रयोजनमस्येति'। अत्र करणं प्रयोजनम् ॥

"अनुप्रवचनादिभ्यश्छः" ॥ 'विशिपूरीत्यादि'। विश प्रवेशने, पूरी आप्यायने, पत्लृ गतौ, रुह बीजजन्मनि, एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति विहितस्य तस्माद्विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः, केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। 'गृहप्रवेशनीयमिति' । एवं चानुप्रवचनादिषु संवेशनानुप्रवेशनान्वारोहणशब्दानां प्रपञ्चार्थः पाठः। 'स्वर्ग्यमिति'। ठञि प्राप्ते यद्विधिः। 'पुण्याहवा-

चनादिभ्य इति'। साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणं मा भूदिति लुग्वचनम् ॥

"ऐकागारिकट् चौरे" ॥ 'एकागारं प्रयोजनमस्येति'। एकशब्दो ऽसहायवचनः, असहायं हि गृहं मुमूषिषतश्चोरस्य प्रयोजनं, ससहाये तु गृहे मोषितुं न शक्यते। 'एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति'। एकागारं चरद्भैक्ष्यं तत्पुराणमुनेर्व्रतमिति शास्त्रादेकामेव यो भिक्षां गृह्णाति न द्वितीयां स एवमुच्यते, नन्वेवमप्येकागाराच्चौरे ठञेव नियमार्थं वक्तव्यः किं निपातनेन टकारेण वा प्रयोजनमत आह। 'टकारः कार्यावधारणार्थं इति'। अवधारणमेव दर्शयति। 'ङीबेव भवति न ञित्स्वर इति'। वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येव, नन्वेवं ञित्स्वरनिवृत्तिरेव निपातनस्य प्रयोजनमिति चौरे नियमो नोपपद्यते, न, अनेकप्रयोजनत्वान्निपातनस्य, माभूद्वा नियमः, भिक्षौ कस्मान्न भवत्यनभिधानात्, यथा तु भाष्यं तथा ञित्स्वर एवेष्यते, तत्र हि सूत्रमिदं प्रत्याख्यातमेकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति, प्रयोजनमित्यत्र ठञ् प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः। 'इकट्प्रत्ययमिति'। इदमपि प्रत्याख्यानेन विरुद्धम् ॥

"आकालिकडाद्यन्तवचने" ॥ 'आकालिकडिति निपात्यतइति'। समुदायविषयमुक्त्वा तत्रैव विभज्य निपातनं दर्शयति। 'समानकालशब्दस्येत्यादि'। सर्वेषामेव वाक्यानां निपात्यतइति वक्ष्यमाणेनैव सम्बन्धः। 'आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणमिति'। एतत्समानकालत्वमाद्यन्तयोर्विशेषणं निपात्यते आद्यन्तवचनइति सूत्रे श्रुतत्वादित्यर्थः। 'इकट् च प्रत्यय इति'। क्वार्थे, अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे, तदाह। 'समानकालावाद्यन्तावस्येति'। समानकालौ एककालावित्यर्थः, आदिर्जन्म, अन्तो विनाशः, न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वसम्भव इत्यव्यवहितकालत्वमेककालत्वं, निरन्तरे हि काले भेदाग्रहणात्स एव काल इति भवति प्रतिपत्तिः, तदाह। 'उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थ इति'। आकालाट्ठंश्चेति वार्त्तिककारो मन्यते, न समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशो

निपात्यो नापीकट् प्रत्ययः, किं तर्हि आकालाट्ठंश्चेति सूत्रं कर्त्तव्यं, चकारः प्रकृतस्यैव ठञः समुच्चायार्थः, किमिदमाकालादिति, आवृतः कालोस्येत्याकालः, न च कालस्यावृत्तिः सम्भवतीत्ययमर्थो भवति उत्पत्तिकालेन समानो निरन्तरो यस्य विनाशकाल इति, एवं ह्युत्पत्तिकालएव विनाशोस्यावृत्त इति भवति प्रत्ययः, ततः स्वार्थे ठन्विधेय आद्यन्तवचने विषयइति । तत्र ठञ् पक्षे ङीबाद्युदात्तत्वं च भवति प्रत्ययान्तरनिपातने तु नाद्युदात्तत्वं सिद्ध्यति, तदाह । 'आकालनिपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति' । वृत्तिकारस्तु टकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तरस्यैव निपातनं मन्यमानो ञित्स्वरं नेच्छति तन्मते निपातनापेक्षयां समुच्चयार्थश्चशब्दः, निपातनं च कर्त्तव्यम् । आकालशब्दाच्च ठनपि विधेय इति, आकालशब्दस्य चोक्त एवार्थः स्वार्थिकश्च ठन्, आद्यन्तविषया चा वृत्तकालता अपर आह । आवृत्तः काल इति तत्पुरुषोयं, ततोस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे प्रत्यय इति, सर्वथानिपातनस्य ठनश्चैक एवार्थः समानकालावाद्यन्तावस्येति, अन्ये वर्णयन्ति, येषां वर्षादीनां यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिस्तस्मिन्नेव द्वितीयदिवसम्बन्धिनि विनाशश्च तान्याकालिकानि तस्मात्कालादनुवर्त्तन्तइति कृत्वा, तेषां ह्याद्यन्तयोरेक एव कालो भवति मध्याह्नादिरिति ॥

"तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" ॥ 'यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति' । एतेन समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणं क्रियाग्रहणमिति दर्शयति, निर्द्देशा[१]नुरोधे तु प्रथमनिर्द्दिष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणे भिन्नविभक्तिकत्वाद्वाक्यशेषोध्याहार्यः स्यात्, यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति, तुल्यमित्येतच्च प्रथमान्तं न [२]क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयान्तं, यदाह । 'तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थइति' । तस्य विशेषणं क्रियाग्रहणं सामान्योपक्रमत्वात्तु हितं भक्षा इतिवत्तुल्यमिति नपुंसकनिर्द्देशः । 'ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्ततइति' ननु ब्राह्मणशब्देन जातिर्द्रव्यं वोच्येत न

१ क्रमेत्यधिकं २ पु॰ ।
२ त्वित्यधिकं २ पु॰ ।

ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वमत्यन्तभेदात्, यत्र तु किं चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स एव विषयस्तुल्यतायाः, स्यादेतत् । ब्राह्मणमहर्चरितायामध्ययनादिकायां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः, ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, कोर्थः यथा ब्राह्मणो वर्त्तते तथा वर्त्ततइत्यर्थः । वर्त्तनमध्ययनादिक्रियानुष्ठानं तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति. एवमपि मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणमयुक्तं, कः पुनर्मुख्यः क्रियावाची पचत्यादीनां तावत्क्रियावाचीनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाच्च तृतीयासमर्थत्वं न सम्भवति, अव्ययकृतान्तु कृत्वा हृत्वा कर्तुं हर्तुमित्येवमादीनां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथा पञ्चकृत्वः कृत्वेति कृत्वार्थोत्पत्तिर्भवति तथाप्यसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वा[१]त्तृतीयान्तत्वाभावः, घञादयश्च धात्वर्थस्य सिद्धतायां भवन्तः सत्त्वभूतार्थाभिधायिनो न क्रियावचनाः, अत एव हि तत्र कृत्वोर्थप्रत्ययाभावः, नहि भवति पञ्चकृत्वः पाक इति, भवति तु पञ्चपाका इति यथा पञ्चघटा इति भवति न तु भवति पञ्चकृत्वो घट इति, भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययः घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादिरपि विषयो न भवति, । ननु पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वसुचो दर्शनात्कृयितव्यादयः क्रियावचनास्ततः किं राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यादिरवकाशः स्यात्, तथा स्यातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वात्तथा नर्तितव्येन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति, तथा भोक्तुं पाक इत्यादौ यथा प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन् भवति तथा घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादौ वतिरपि स्यादिति सोप्यवकाशः, तदेवं प्रत्ययार्थविशेषणेपि क्रियाग्रहणे सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपि क्रियैव भवति नह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति क्रियावाचिभ्य एव वतिना भवितव्यं प्रकृत्यर्थविशेषणे सुतरामिति कथं क्रशेन क्रियायां वर्तितेभ्यस्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः प्रत्ययः । उच्यते । येनोपमीयते यश्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणो धर्म एतत्त्रयमप्यपेक्ष्योपमानोपमेयभावः प्रवर्त्तते, तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विव-

१ वाचित्वादिति पा· २ पु· ।

ष्यते तदा सावश्यापेक्ष्यसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रपद्यते ततश्च सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणं यस्यार्थस्य क्रियारूपतापूर्वमभूत् संप्रति क्रियारूपातिक्रमेण सत्त्वभावापन्नोपि तृतीयान्तवाच्यः परिगृह्यते तदेवं संप्रति मुख्यक्रियावाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचिनः शयितव्यादयोपि गौणा एव, गौणं च क्रियावाचित्वं ब्राह्मणादीनामपि सम्भवतीति तेभ्योपि भवति प्रत्ययः, तेषां तु न कस्यां चिदपि दशायां मुख्यक्रियावाचित्वमित्येतावांस्तु विशेषः, यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययः ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यमध्ययनं करोति ब्राह्मणवदधीतइत्यन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः स्यात् तस्माद् द्रव्ययोरेव तुल्यत्वे प्रत्ययः क्रिया तु साधारणो धर्म इति युक्तं, न युक्तमेवं हि यथा ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रियोध्ययनेनेति द्रव्यनिष्ठमभिधानं तथा वत्यन्तेपि स्यात्, ततः किमव्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वात्, स्वरादिषु पाठाद्भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति, उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे य उद्वतो निवतो यासि, किं च पाठाद्भवतु संज्ञा लिङ्गसंख्याकारकशक्तियोगस्तु केन वार्यते स्वः पश्येत्यादिवत्, लौकिके च प्रयोगे क्रिययोरेव सादृश्यं प्रतीयते न तद्वतोर्द्रव्ययोः, यत्पुनरुक्तं साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः स्यादिति, नैष दोषः । चन्द्रइव मुखमस्या इत्यादौ यथा शब्दानुपात्ता अपि कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रत्येष्यन्ते, तस्मात्सुष्ठूक्तं यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । 'गुणतुल्यइति' । गुणैस्तुल्य इति पूर्वसदृशेति तृतीयासमासः । 'पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति'। पुत्रस्य यादृशं स्थौल्यं पितुरपि तादृशमित्यर्थः ॥

"तत्र तस्येव" ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पूर्वेणैव सिद्धं, न सिद्ध्यति, तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्यय इह तु सप्तमीषष्ठीसमर्थात्, एवं तर्हि तुल्यार्थैरिति या तृतीया तयेव शब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्था व्याप्तास्तद्यथा ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीयते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति, ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायेव ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति, ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यम-

धीते, ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्त्ततइति, ततश्च तृतीयान्तादेव पूर्वसूत्रेण प्रत्ययो भविष्यति तथा च पूर्ववत्सन इति पञ्चम्यन्ताद्वतिर्दृश्यते[1]एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वत्र क्रियातुल्यत्वे प्रत्ययः तच्चावश्यं क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं गवा तुल्यो गवय इत्यादौ माभूदित्येवमर्थः। ततश्च द्रव्यगुणयोस्तुल्यत्वे वतिर्न स्यादिति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेनेन विधीयते॥

"तदर्हम्" ॥ 'तदिति द्वितीयासमर्थादिति'। अर्हशब्दः पचाद्यजन्तस्तद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं, निपातनात्तु द्वितीया, अपर आह,विग्रहवाक्याभिप्रायमेतत्, यदा राजानमर्हतीत्येवं तिङन्तेन विगृह्यते तदा द्वितीया समर्थमिति, सूत्रे त्वर्हमिति कर्मोपपदादच्प्रत्ययः कृत इति, इह क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते यत्तदर्हं क्रिया चेत्सा भवतीति, राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वर्त्तते, इह न भवति राजानमर्हति छत्रं ब्राह्मणमर्हति दधीति, यद्येवं राज्ञा तुल्यं वर्त्ततइति विग्रहाश्रयणेन पूर्वेणैव वतिः सिद्धः, इह तर्हि राजवद्वर्त्तते राजेति भेदाभावेन तन्निबन्धनस्य सादृश्यस्याभावादप्राप्तौ वतिरनेन विधीयते, अत्रापि राजत्वेन ये प्रसिद्धा भरतादयस्तउपमानानीदानींतनानामिति सिद्धो वतिः, यदा तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजत्वदयं वर्त्तते भरत इति तदा सादृश्याभावादप्राप्तिः,[2]विनीतवदुपस्थितं चिच्छेद कृतहस्तवदिति विनीतानामिदं योग्यमुपस्थानं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति गम्यते न तु सादृश्यं, उक्तं च॥

---

१ एवमपि न सिध्यति, किं कारणं पूर्वसूत्रे तुल्यस्य प्रतियोगिनि प्रत्ययः, अत एव च तत्र ब्राह्मणादिशब्दानां तद्गतायां क्रियायां वृत्तिर्दर्शिता। इह तु मथुरया तुल्यः पाटलिपुत्रे प्राकार इति न मथुरा प्रतियोगिनी किं तर्हि तद्गतः प्राकारः। इह च देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य दन्ता इति न देवदत्तः प्रतियोगी किं तर्हि तदीया दन्ता इति न पूर्वेण प्राप्तिः। नन्वत्रापि मथुरादेवदत्तशब्दाभ्यां तत्प्राकारो दन्ताश्च लक्षिष्यन्तइत्यधिकं २ पुस्तके।

२ तथेत्यधिकं २ पुस्तके।

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।
उपमानविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥

इति । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोनेन, तथा चेवशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते राजेवायं राजा युध्यते वैय्याकरण इव वैय्याकरणो ब्रूते, रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति, उक्तं ।

तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।
संभवत्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ इति ।

"उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" ॥ 'ससाधने धात्वर्थइति' । क्रियामात्रं धात्वर्थस्तत्कथं ससाधनइति लभ्यते, उच्यते, इहार्थग्रहणं न कर्त्तव्यं धाताविव्येव सिद्धं कथं पुनर्द्धतो नामोपसर्गो वर्तेत शब्दे शब्दासंभवादर्थे वृत्तिर्विज्ञास्यते, यथा धातुसंबन्धइत्यत्र तत् क्रियते बहुव्रीहिर्यथा विज्ञायेत धातुर्धात्वर्थः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त्तमानादिति ससाधने धात्वर्थइत्यस्याप्ययमेवार्थो धात्वर्थविशिष्टे साधनइति, न पुनः साधनविशिष्टे धात्वर्थइति, उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिषन्ति यथा आगच्छतीति, यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः, निष्कौशाम्बिरिति, तत्र यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं धत्वर्थइत्युक्तम् । 'उद्गतानि निगतानीति' । वनानां विशेष्यत्वान्नपुंसकत्व,मुद्गतो निवतइति तु छान्दसं पुंस्त्वमिति मन्यते, यच्चास्माभिरुक्तं क्रिया गुणभूता साधनं प्रधानभूतं तत्रोपसर्गस्य वृत्तिरिति तदप्यनेन दर्शितं, साधनशब्देन शक्तिमद्द्रव्यमुच्यते न शक्तिमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यायोगादव्ययसज्ञा न भवति ॥

"तस्य भावस्त्वतलो" ॥ तस्येदमित्यस्यापवादोयं, भावशब्दोयं भवतेश्चेति वक्तव्यमिति णप्रत्ययान्तोस्त्येवाभिप्राये यथायं भाव इति, अस्ति च पदार्थमात्रवचनो यथा विचित्रा हि भावशक्तय इति, अस्ति

च शृङ्गारादिषु स्थायीभावः सञ्चारीभाव इति, घञन्तस्तु भवत्यर्थे कर्तृवर्जिते च कारके वर्त्तते, भवतिश्चानेकार्थः, तद्यथा तत्र भव इति सत्तार्थः, धान्यानां भवन इत्युत्पत्त्यर्थः, इत्थंभूतइति प्राप्त्यर्थः, भूष्णुर्भूतिकाम इति समृद्ध्यर्थः, यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यादौ धात्वर्थमात्रवचनः, वृत्तिकारोपदर्शितश्चापरः, ततश्च तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग इत्यत आह। 'भवतोस्मादित्यादि'। यस्माद्गोत्वादेर्हेतोर्गवादौ गौरित्येवमादिकमभिधानं प्रवर्त्तते गौर्गौरित्येवमादिश्चाभिचाकारः प्रत्ययो भवति सोर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भावशब्देनोच्यते, तत्र भवतोस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत् न तु हेतौ केनचिद्घञ्विहितः, तस्माच्छ्रिणीभुवोनुपसर्गेइति करणे घञ् द्रष्टव्यः, अभिप्रायादीनां चानभिधानाच्च ग्रहणम्, उक्तं च यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति, गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते, यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात्पितृशब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्रे प्रत्ययः स्यात्, पुत्रत्वमिति च पितरीतिगुणग्रहणं, भावाद् विद्यमानत्वात्, द्रव्यमिति विशेष्यभूतः सत्त्वभावापन्नोर्थ उच्यते, तस्मिन् शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिः, स त्वतलोरभिधेय इत्यर्थः, तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्यविशेषे भावप्रत्ययो रूपत्वमिति, ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा, तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः, गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे, अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणानि वर्त्तन्ते तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः, षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः, गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः, तथा ह्यर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स शब्दार्थ इति, शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्, द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जा[तौ] प्रत्ययः, समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथा संबन्धिनि वर्त्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तइति तेभ्यः संब[न्धे]

भावप्रत्ययः, तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः संबन्धः प्रतीयते, पाचकत्वमिति क्रियाकारकसम्बन्धः, औपगवत्वमित्यादावपत्यापत्यि-संबन्धः, केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मते ऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः, समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधान-मन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति, रूढिशब्दा गौरखरस-प्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः, एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति अभिन्नरूपाः, शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुणएव भवति न तु संबन्धे गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरूढेन भेदसंबन्धस्य त्वभावात्, गुणवच-नेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनामभिधानं न तु भेदा-श्रया मत्वर्थीयोत्पत्तिरित्याख्यायते, ऽव्यभिचारिसंबन्धात् सतो भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः, नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणाद् न संबन्धे प्रत्ययः, राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादा-चित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्तइति ततः संबन्धे प्रत्ययो युक्तः, तस्मात्सत्सु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाख्यः, धवखदिरत्व-मिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदायः, कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वर्थस्ते प्रत्ययः, अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धइत्याहुः । उक्तं च ।

> ज्ञातिगुणाज्जातिगुणौ समासकृत्तद्धिताच्च संबन्धे ।
> डित्यादेः स्वरूपे धवखदिराज्जातिसंघाते ॥

इति । इह तु नानात्वं सहत्वं यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नाना-शब्दो ऽसहभूतेर्थे वर्त्तते सहशब्दश्च सहभूते युगपच्छब्दोपि युगपद्भूते, ततोसहभावादौ भावप्रत्ययः, एवमन्यत्रापि यथासम्भवन्द्रष्टव्यम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावेन नञर्थेन च संबन्धे विवक्षिते पूर्वे नञ्समासः पश्चात्त्वतलौ, तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति सतिशिष्टत्वा-

त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरः, तलि लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति, नाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। ननु परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः, न वा सापेक्षत्वाद्ब्राह्मणार्थो ह्यत्र नञर्थमपेक्षते, नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ब्राह्मणस्य भावापेक्षत्वात्, नैवं प्रधानमत्र ब्राह्मणपदमुत्तरपदार्थप्रधानो हि नञ्समासः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः, यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति, वा छन्दसि छन्दसि विषये क्वचित्पूर्वं त्वतलौ पश्चान्नञ्समासः, अयोनित्वाय अशिथिलत्वाय, अत्र नञ्स्वर एव भवति, क्वचिद्विपर्ययः, त्वतल्व्यतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवेष्यते पश्चान्नञ्समासस्तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्वान्नञ्स्वर एव भवति, अशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तर्भावाच्छुक्लशब्दादौ वृद्धिः, पूर्वं नञ्समासे न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञेव न स्यात्सत्यपि वा ष्यञि नञो वृद्धिः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं युवादिषु पुरुशासे हृदयासइति नञ्समासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति त्वतलापवादप्रत्ययो नञर्थापेक्षादपि परत्वान्नञ्समासं बाधित्वा भवतीति ॥

"आ च त्वात्"॥ 'प्रथिमेति'। तुरिष्ठेमेयस्सु टेरिति टिलोपः, र ऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रादेशः। 'पार्थिवमिति'। इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्। 'अपवादैरित्यादि'। इमनिजादींस्त्वतलोरपवादान्वक्ष्यति तैः सह समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम्। ननु स्वरितत्वादेव त्वतलावनुवर्तिष्येते तेनापवादविषये भविष्यतः। तच्च। इत उत्तरवाक्यानां प्रत्ययनिर्देशेन निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रे विधानादाकाङ्क्षाया अभावाच्चेच्छक्यं विज्ञातुमनुवर्तेते त्वतलाविति। 'कर्मणि च विधानार्थमिति'। येभ्य एव कर्मणि ष्यञादिविधिस्तेभ्य एव त्वतलावपि कर्मणि भवतो न तु ङ्याप्प्रातिपदिकमात्रात्। 'चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थ इति'। अन्यथा स्त्रीपुंसाभ्यामित्यस्य विधित्वपक्षे प्राग्भवनात्तयोस्तानपेक्ष्य तत्रैव प्रदेशे नञ्स्नञोर्विधानादत्र प्रकरणे सन्निधानाभावाच्चेमनिजादिवत्समावेशसिद्धिः, परिभाषात्वेऽपि यथोद्देशपक्षे स्त्रीपुंसाभ्यामित्यत्रैव प्रकरणे नञ्स्नञोः सन्निधिर्न पुनरिमनिजादिमध्ये

कार्यकालपक्षेपि प्राग्भवनाद्येर्थास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यं तत्र यदि तावद्भावइत्यर्थविज्ञानमात्रएव नञ्स्नञोरुपस्थानं तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति तदस्मिन्प्रदेशे सन्निधानेप्या च त्वादित्यस्मात्पूर्वौ भवतः, अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा ब्रह्मणस्त्व इत्यस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः, सर्वथा आ च त्वादित्यस्मिन्प्रदेशे नाभ्यन्तरौ। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र कर्मणि नञ्स्नञोरुपस्थानं नाशङ्कनीयं, प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्, अधिकारपक्षे तु प्रतिसूत्रमुपस्थानान्नञ्स्नञोरिमनिजादिष्वन्तर्भावादा च त्वादित्येव नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशः सिध्यति। अथ तत्राप्यर्थस्यैवावधित्वादर्थेष्वेवोपस्थानं ततोऽधिकारपक्षेपि नाभ्यन्तरत्वमिति सर्वथा चकारेणैव नञ्स्नञ्भ्यां समावेशो वाच्यः॥

"न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः"॥ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति त्वतलोरयं प्रतिषेध इति भ्रान्तिं वारयति। 'इत उत्तरे ये प्रत्यया इति'। एतच्चा च त्वादिति संबन्धाल्लभ्यते। 'चतुरादीनीति'। चतुराद्यन्तांस्तत्पुरुषान्नञ्पूर्वानित्यर्थः। ननु पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरे भावप्रत्ययो विधीयते, न च तत्र का चिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, यत्र तर्हि स्वरूपग्रहणं नास्ति पत्यन्ताद्यिभवति, हायनान्तादण् भवति, इगन्ताच्च लघुपूर्वात्, योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञिति, तत्र नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गस्तद्दर्शयति। 'वक्ष्यति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति'। 'अपतित्वमपतितेति'। तत्त्वा च त्वादित्यधिकारइत्युक्तं ततश्च पत्यन्तेत्यनेनैव त्वतलोरप्यधिकृतयोर्विधानं, ततः किं, यक इव त्वतलोरप्ययं प्रतिषेधः प्राप्नोति, अस्त्वेवमधिकृतयोस्त्वतलोः प्रतिषेधस्तस्य भाव इत्यनेन पुनस्त्वतलौ भविष्यतो बाधकाभावात्, यदि पत्यन्तादिष्वेवास्योपयोगः पत्यन्तेत्यस्यैव पुरस्तादिदं पठितव्यं तदेवोत्तरत्राप्यनुवर्त्तिष्यते, एवं तर्ह्यत्र प्रदेशे प्रतिषे-

धाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते। ननु चोक्तं तदन्तविध्यभावादप्रसङ्ग इति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अस्त्युत्तरत्र तदन्तविधिरिति, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्पृथ्वाद्यन्तादिमनिजादिः सिद्धो भवति, न विद्यन्ते पृथवो यस्य अपृथुः परमपृथुः। 'तस्य भाव इति'। नात्रेमनिजादिरिष्यते, अत एव वृत्तिकारेणापि नास्य पटवः सन्तीत्यपटुरित्यादि व्यावर्त्यं दर्शितं, तस्मादिहास्य करणे प्रयोजनं चिन्त्यम्, आचतुर्थमित्यादौ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥

"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" 'वावचनमणादिसमावेशार्थमिति'। इह ये इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञः, त्वतलोस्तु समावेश आ च त्वादित्येव सिद्ध इत्याह। 'त्वतलौ तु सर्वत्र भवत एवेति'॥

"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च"॥ 'वर्णविशेषवाचिभ्य इति'। स्वरूपग्रहणं तु न भवति यदि स्याद् दृढादिष्वेव वर्णशब्दं पठेत्, वर्णशब्दश्च रूपस्य वाचको न ब्राह्मणादीनां दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात्, अत एव साहचर्याद्वर्णग्रहणात्पर्यायाणां ग्रहणं न भवति, कथं, दृढादयो हि गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्त्तन्ते ऽतस्तत्साहचर्याद्वर्णशब्दा अपि तादृशा एव गृह्यन्ते, एवञ्च वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिजर्थम्। 'औचिती याथाकामीति'। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ् ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः। 'वेयातलाभमतिमनःशारदानामिति'। विशब्दादुत्तरे ये यातादयस्तदन्तानां समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। वियातत्वं, वियातता, वियातिमा वैयात्यं, विलाभत्वं विलाभता विलाभिमा वैलाभ्यं, विमतित्वं विमतिता विमतिमा वैमत्यम्, इगन्तत्वादणपि भवति, वैमतं, विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमनस्यं, विशारदत्वं विशारदता विशारदिमा वैशारद्यम्। 'समो मतिमनसोरिति'। सम उत्तरे ये मतिमनसी तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवति, संमतित्वं संमतिता संम-

तिमा सांमत्यं, पूर्ववदण् सांमतं, संमनस्त्वं संमनस्ता संमनिमा सांमनस्यम् ॥

"गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" ॥ 'कर्मशब्दः क्रियावचन इति'। न साधनकर्मवचनः, क्रियाया हि साधनं सम्भवति सत्त्वशब्दाश्च गुणवचनब्राह्मणादयो ऽतस्तेषां नास्ति साधनकर्मणा संबन्धः, क्रिया त्वात्मलाभाय तैर्युज्यते, कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यं नहि तत्र क्रियाभिधीयते, किं तर्हि तत्कृतो ग्रन्थः । अत्राहुः । क्रियाकर्मण्येव प्रत्ययविधानमौपचारिकस्तु तत्कृते प्रयोग इति, अपर आह । सूत्रे यः कर्मशब्दो यश्च वृत्तौ क्रियाशब्दस्तदुभयमपि कर्मसाधनं कर्म क्रियाकार्यमित्यर्थः, तेन कृतिव्याप्ये साधनकर्मण्येव प्रत्यय इति । 'ब्राह्मणादिराकृतिगण इति'। अवृत्कृतत्वात् । एतदेवोपपादयति । 'आदिशब्दः प्रकारवचन इति' । किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणं ब्राह्मणादीनां चानुक्रमणं, केषां चित्प्रपञ्चार्थं केषां चित्स्वार्थे प्रत्ययविधानार्थं केषां चिद्बाधकबाधनार्थम्, तत्र ब्राह्मणशब्दात्प्राणभृज्जातिलक्षणेऽञि प्राप्ते माणववाडवाभ्यां गोत्रलक्षणे वुञि, अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः, अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः, आर्हन्त्यं, चोरधूर्तयोर्मनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते सोपि भवत्येव, आराधयादीनां चतुर्णां जनपदवाचित्वादञि कृते तस्य च कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनमिति लुकि गोत्रवुञि प्राप्ते पाठः, एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थे विधानार्थं तथा च वार्त्तिके प्रयोगः, आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति, अक्षेत्रज्ञानीश्वरशब्दयोर्न नञ्पूर्वादिति निषेधे प्राप्ते कुशलादीनां युवादित्वादणि प्राप्ते बालिशशब्दाद्वयोलक्षणेऽञि प्राप्ते राजशब्दस्य पुरोहितादित्वाद्यकि प्राप्ते गणपत्यधिपत्योः पत्यन्तलक्षणे यकि, शेषाणामलसादीनां पाठः प्रपञ्चार्थः । 'सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे इति'। सर्वे वेदाः सर्ववेदाः पूर्वकालेति समासः, सर्ववेदानधीतइत्यण्, सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक्, सर्ववेद एव सार्ववेद्यः । 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति' । चतुरो वेदानधीतइति तद्धितार्थे द्विगुः, अणो लुक्, चतुर्वेद एव चातुर्वैद्यः,

क्वचित्तु चातुर्वैद्यस्येति पाठः, तत्र सिद्ध्यइति शेषः, चतस्रो विद्या अधीतइत्यादि पूर्ववद् विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति ठक्, पूर्ववल्लुक्, चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥

"स्तेनाद्यन्नलोपश्च" ॥ स्तेन चौर्ये, पचाद्यच् स्तेनः । 'नशब्द-स्येति'। एतेन संघातस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति, वर्णग्रहणे तु नका-रलोपे कृते ऽकारस्य यस्येति लोपः, तस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादया-देशः प्राप्नोति, ननु संघातग्रहणेप्यलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य प्राप्नोति, सिद्धो-न्त्यलोपो यस्येति चेति, तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति, नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति च परिभाषां पठन्ति । 'स्तेनादिति योगविभागं कुर्वन्तीति'। भाष्ये ऽनुक्तमपि स्तैन्यशब्दस्य प्रयोगबाहु-ल्यादिदमुक्तम् ॥

"कपिज्ञात्योर्ढक्" ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ भावकर्मणी चार्थौ द्वावे-वेति संख्यातानुदेशः प्राप्नोति, एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्, हायनान्त-युवादिभ्योण्, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्रेत्याशङ्क्याह। 'यथासंख्यं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यतइति'। तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

"पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" ॥ 'राजासइति'। राजशब्दो ऽसेऽसमासे यकमुत्पादयति, राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्, असइति किम् । आधिराज्यं, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, यद्यपि तत्र राजशब्दः पठ्य-ते तथाप्ययमेवासइति प्रतिषेधो ज्ञापति अस्त्यत्र राजशब्दे तदन्त-विधिरिति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो यगेव भवति, अपर आह । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् ष्यञि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति, तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्यउक्तं तस्य कर्मणि ष्यञिति ॥

• "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्" ॥ प्राणभृतः प्राणिनः, प्राणिग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थं, प्राणभृद्ग्रहणात्तृणत्वं तृणतेत्यादौ न भवति, जातिग्रहणाद्देवदत्तत्वमित्यादौ न भवति, यस्त्विहेगन्तं लघुपूर्वं

तस्मात्परत्वादण् भवति तैत्तिरम्, उद्गात्रादिषु यच्चर्त्विग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यश्छ इति छे प्राप्तेऽञ् विधीयते, सुष्ठुदुष्ठुभ्यां गुणवचनलक्षणे ष्यञि वधूशब्दादिगन्तलक्षणे ऽणि शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः। 'सुभगं मन्त्रइति'। सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगेऽञमुत्पादयति, महते सौभगाय, सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्, हृद्भगसिन्ध्वन्तइत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति, अत एव मन्त्रे क्वचिदञ् न भवति, सौभाग्यमस्मै दत्वाय॥

"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्"॥ हायनान्तात्त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम्। 'यौवनमिति'। अन्नणीति प्रकृतिभावः, मनोज्ञादित्वाद्वुञपि भवति, स्थविरशब्दस्य वयोलक्षणे ऽञि प्राप्ते पाठः, होतृशब्दस्याप्युद्गात्रादित्वादञ्येव। 'पुरुषासइति'। पुरुषशब्दो ऽसमासे ऽणमुत्पादयति, पौरुषं, प्राणभृज्जातिवाचित्वादञ् प्राप्तः, मनुष्यजातिवचनो ह्यसौ न पुंस्शब्दपर्यायः पुल्लिङ्गवचनः स्त्रियामपि दर्शनात् तस्यामस्यां च पुरुषीश्च धेनुके दद्युरिति, असइति किम्, राजपुरुषत्वं, कमण्डलुशब्दस्येगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतल्निवृत्त्यर्थः पाठः। 'हृदयासइति'। हृदयशब्दोऽसमासेऽणमुत्पादयति, हृदयस्य भावो हार्दं, हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृद्भावः। असइतिकिम्, अहृदयत्वं, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव सिद्धे समासप्रतिषेधश्चिन्त्यप्रयोजनः। कुशलादीनां लेत्रज्ञान्तानां ब्राह्मणादित्वात्ष्यञपि भवति। 'श्रोत्रियस्य घलोपश्चेति'। यदा श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइत्यत्र छन्दसः श्रोतृभावो घश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घलोपः, यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षस्तदा घशब्देन य इति रूपं लक्ष्यते, क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र यलोपे सङ्घातग्रहणं, वर्णग्रहणे त्वकारस्य यस्येतिलोपे सति इकारस्य यणादेशप्रसङ्गः, सङ्घातलोपे त्विकारस्य यस्येति लोपः, सर्वथा श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रमिति॥

"इगन्ताच्च लघुपूर्वात्"॥ 'लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यसइति'। यद्येवं पूर्वशब्दोऽवयववचनो व्यवस्थावचनो वा, तत्राद्ये

पक्षे यस्य सर्वपूर्वो वर्णो लघुस्तस्मादेवैष्वणप्रभृतिः स्यात्, द्वितीये तु पाण्डुप्रभृतिभ्योऽपि स्यात्, यदा लघुः पूर्वो भवतीत्याशङ्क्याव्ययवचन एव पूर्वशब्दः सोऽप्यवध्यपेक्ष एव प्रवर्त्तते तत्र कस्य चिदनिर्देशे सर्वपूर्वः प्रतीयते, इह तु संनिधानादिक एवेति दर्शयति,। 'लघुः पूर्वो यस्येत्यादि'। 'तेनेति'। लघुपूर्वेणेगन्तेन, अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यतइति लघुपूर्वेणेका प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधेः सिद्धत्वात्। 'कथं काव्यमिति'। काव्मिति भवितव्यमिति प्रश्नः॥

"योपधाद्गुरूपोत्तमाद् वुञ्"॥ 'त्रिप्रभृतीनामित्यादि'। एतच्चाणिञोरनार्षयोरित्यत्र व्याख्यातम्। 'सहायाद्वेति वक्तव्यमिति'। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः॥

"द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च"॥ यः पत्यन्तो द्वन्द्वस्तस्माद्यक् प्राप्तः यस्तु हायनान्तस्तस्मादण् प्राप्तः, अन्यस्मात्त्वतलौ, मनोज्ञादिष्वपि गुणवचनात् ष्यञ् प्राप्तः, चोरधूर्त्ताभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव, युवशब्दाद्युवादित्वादण्, शेषेभ्यस्त्वतलौ। 'अमुष्यपुत्रेति'। निपातनात्षष्ठ्या अलुक्॥

"गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु"॥ गोत्रवाचिन इति'। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, अपत्यवाचिन इत्यर्थः। अपत्यप्रत्ययान्तादिति यावत्। अपर आह प्रवराध्याये पठितानां गोत्राणामिह ग्रहणमिति। 'चरणवाचिनश्चेति'। चरणशब्दः शाखाध्यायिषु पुरुषेषु रूढः, अनयोश्च गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यञ् प्राप्तः। 'प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति'। यथासंख्यं तु सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यतइति पूर्वमेवोक्तम्। 'श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति'। प्रत्ययार्थत्वं श्लाघादीनां न भवति, भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणं ये ते भावकर्मणी श्लाघादयश्चेत्ते भवत इति असम्भवात्, शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि भावः,न च गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं नापि गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादिकर्मत्वेन प्रसिद्धिः, तस्मात् श्लाघादिषु भावकर्मणोः साध्यतया

विषयभूतेष्वित्येवार्थः । 'तदवेतस्तत्प्राप्त इति' । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । 'तज्ज्ञो वेति' । अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्, तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्येते । 'गार्गिकयेति' । आपत्यस्य चेति यलोपः ॥

"होत्राभ्यश्छः" ॥ 'होत्राशब्द ऋत्विजां वाचक इति' । जुहोतेस्त्रन्, स्वभावतश्चायमृत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्गः । 'अच्छावाकीयं ब्राह्मणाच्छंसीयमिति' । वेदे स्त्रीलिङ्गतापि दृश्यते, सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्यादिति ॥

"ब्रह्मणस्त्वः" ॥ 'नेति वक्तव्यमिति' । छप्रत्यये प्रतिषिद्धे तस्य भावस्त्वतलावित्येव प्रत्ययः सिद्धः, विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं भवतीति भावः । 'यस्तु जातिशब्द इति' । होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

"धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" ॥ धिनोतेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ण्यत्, अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोपः, इकारस्य चात्वं, धिनोतीति धान्यं, धान्यमसि धिनुहि देवानिति हि दृश्यते, धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी, भवनमित्यधिकरणे ल्युट्, क्षियष्ट्रन् क्षेत्रम् । 'भवति जायतेऽस्मिन्निति भवनमिति' । एतेनोत्पत्तिवचनोऽत्र भवतिर्गृह्यते न सत्तावचन इति दर्शयति । एतच्च क्षेत्रग्रहणाल्लभ्यते, क्षेत्रशब्दो हि तृणानां धान्यानां चोत्पत्त्याधारमाचष्टे, नहि धान्यानां सत्तां प्रति भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयति । 'मुद्गानां भवनं कुसूलमिति' । असति क्षेत्रग्रहणे सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति भावः, किं च भवनशब्दो गृहे रूढ इति मुद्गानां गृहमित्यत्रैव प्रसङ्ग इत्यपि शक्यते वक्तुं, यदि तर्हि क्षेत्रग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यं तदेवास्तु किं भवनग्रहणेन, धान्यानामिति शेषलक्षणा षष्ठी क्षेत्रं प्रत्ययार्थः, न चैवं क्षेत्रशब्दस्यापि शरीरभार्याद्यनेकार्थत्वादतिप्रसङ्गः, धान्यसंबन्धादुत्पत्तिभूमिरेव प्रत्येष्यते, तदेतद्भवनग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

"व्रीहिशाल्योर्ढक्" ॥ अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः, वृत्तिकारेण तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम् ॥

"यवयवकषष्टिकादत्" ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥

"विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः" ॥ 'खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोपि भवतीति'। युक्तं यदणुतिलमाषेभ्यः पक्षे खञपि भवतीति तेषां धान्यत्वात् उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वादयुक्तं, धान्यान्येव हि चमकानुवाकेषु पठ्यन्ते व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इत्यादीनि, तान्येव धान्यानि, न चोमाभङ्गावत्र पठ्येते अत आह। 'उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेवेति'। न चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठाद्, धान्यानामपि केषां चित् कोद्रवादीनामपाठात्, तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णयः, तत्र शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मृतिः, तत्र चोमाभङ्गे अपि पठिते तस्माद्युक्तमेव यत्ताभ्यामपि पक्षे खञ् भवतीति ॥

"सर्वचर्मणः कृतः खखञौ" ॥ 'तृतीयासमर्थादिति'। कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वात्सामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिः, सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वायं निर्देशः, सर्वचर्मण इति समासश्च सामर्थ्ये सति भवति, ततश्चर्मशब्देनास्य संबन्ध इति कश्चिद्भ्राम्येत्तं प्रत्याह। 'सर्वशब्दश्चात्रेति'। कथं तर्हि समास इत्याह। 'तत्रार्थमिति'। अस्मादेव निपातनादिति भावः, किं पुनः कारणं सर्वशब्दः कृतेन संबध्यते न चर्मणेत्याह। 'सर्वश्चर्मणेत्यादि'। सर्वश्चर्मणा कृत इति योयं वाक्यार्थो ऽस्मिंस्तद्धितवृत्तिरिष्यते, यदि चर्मणा संबध्येत ततो यदि सर्वचर्मेति षष्ठीसमासस्ततः सर्वसंबन्धिना चर्मणा कृत इत्यर्थः स्यात्, अथ कर्मधारयस्ततः सर्वेण चर्मणा कृत इति न तु कृतस्य सर्वत्वमुभयथापि लभ्यते, तस्मात्कृतेनैव संबन्धो न्याय्य इति भावः ॥

"यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः" ॥ दृश्यतेस्मिन्दर्शन इत्यधिकरणे ल्युट्, कः पुनरसावित्याह। 'आदर्शादिरिति'। आदिशब्देन जला-

दिकं गृह्यते । 'प्रतिबिम्बाश्रय इति'। यो हि मुखादिप्रतिबिम्बस्याश्रयस्तत्र मुखादिकं दृश्यते मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं, सादृश्यप्रतिषेधात्कथमत्र समासस्तत्राह । 'निपातनादिति'। भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः, तथा च मायामृगं प्रकृत्य भवति श्लोकः यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहुलो भवन्निति, यथामुखं दर्शन इत्यव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत् सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति दर्शनशब्दयोगे कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी, तस्या नाव्ययीभावादित्यभावः, अत एव पूर्वमुक्तं यथा मुखशब्दात्संमुखशब्दाच्च षष्ठीसमर्थादिति, समं मुखं संमुखमिति समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः, निपातनादन्त्यलोपस्संमुखस्येति कर्मणि षष्ठी प्रत्ययसन्नियोगेनान्त्यलोपनिपातनाच्चेदं प्रयोगार्हं किं तर्हि प्रक्रियावाक्यं संशब्दस्तु न समशब्दस्यार्थे दृश्यते । 'संमुखीन इति'। यत्रादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते, कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत क इति, अभिमुखावस्थानात्साधर्म्याद्भविष्यति ॥

"तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति" ॥ 'परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणमिति'। तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासम्भवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः, पञ्चम्यर्थे च प्रथमा द्वितीया वेत्याह । 'पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तादिति' । 'सर्वपथीन इति'। पूर्वकालेत्यादिना समासः, ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः, तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणात्पथ्यन्तमेव प्रातिपदिकमिति खप्रत्ययः ॥

"आप्रपदं प्राप्नोति॥ 'प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यतइति'। प्रारम्भः पदस्येति कृत्वा । 'तयोरव्ययीभाव इति'। आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेन। 'द्वितीयासमर्थादिति'। क्रियाविशेषणे कर्मणि द्वितीया, आप्रपदं यथा तथा सर्वशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः'। 'शरीरेणासंबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायतइति'। 'योग्यत्वात्, योग्यो ह्यसावाप्रपदं शरीरं प्राप्तुं, व्याप्नोतीति प्रकृते प्राप्नोतीतिवचनमर्थभेदात्, संबन्धमात्रं प्राप्तिः, संबन्धः साकल्योपाधिको व्याप्तिः, आप्रपदमित्यत्र त्वभिविधौ व्याप्तिर्गम्यते न मर्यादायाम् ॥

"अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु" ॥ 'अनुरायामइति'। यस्य चायाम इति वा यथार्थे यदव्ययमिति वाऽव्ययीभाव इत्यर्थः। 'पद-प्रमाणेत्यर्थ इति'। आयामे तावदयमेवार्थः सादृश्येपि तुल्यपरिमाणतया सादृश्यमित्ययमेवार्थो भवति। 'सर्वान्नीनो भिक्षुरिति'। प्रकारकार्त्स्न्ये सर्वशब्दः, यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतानि सरसानि विरसानि तानि सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः। अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते तत्प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेत्याशङ्कामपनयति। 'अयः प्रदक्षिणमिति'। प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थः, एवमनयः प्रसव्यं वामपर्यायगमनम्, एतच्च रूढिवशाल्लभ्यते रूढो ह्ययमयानयशब्दः शाराणां प्रदक्षिणप्रसव्यगमने, शृणन्त्येभिर्द्यूतकाराः परस्परमिति शाराः, द्यूतसाधनविशेषाः श्वान इति, येषां प्रसिद्धिः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे घञ्, तत्राभिमुखयोः क्रीडतोः कितवयोर्यद्वैकं प्रति प्रदक्षिणं गमनं तदेवेतरं प्रति प्रसव्यमित्ययश्चा-सावनयश्च अयानय इति कर्मधारयः, अथ वा एकमेव प्रत्ययानयत्वं, कथं, वीथीभेदेन, चतस्रो वीथयः तत्रात्मीयाः शाराः परपार्श्वे स्थिताः प्रथमायां वीथ्यामात्मनः प्रदक्षिणं गच्छन्ति द्वितीयस्यां प्रसव्यमेवमुत्तरयो-स्तत्र समाहारद्वन्द्वे लोकाश्रयत्वेन पुल्लिङ्गता, अपर आह। एकदेशद्वारेण गमनसमुदायस्यायानयव्यपदेशः, कृताकृतादिवत्समानाधिकरणसमास ए-वायमिति। प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रेऽपि नेष्यते किं तु विशेषइत्याह। 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि'। यस्मिन् गतिविशेषे सति परैर्द्यूतकार-संबन्धिभिः पादानां स्थानापरपर्यायाणामसमावेशोऽनाक्रमणमनध्यासनम्, एतदुक्तं भवति, प्रदक्षिणप्रत्ययगामिनामात्मीयानां शाराणां संबन्धीनि यानि पदानि तानि परकीयैः शारैर्नाक्रम्यन्ते यस्मिन् गतिविशेषे सोऽया-नय इति ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् असहायस्तु शारेण परकीयेन बाध्यते। 'अयानयं नेया इति'। नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया प्रधाने कृत्यप्रत्ययः। 'फलकशिरसि स्थिता इत्यर्थ इति'। आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्थाप्यन्ते तच्छिरः, तत्र स्थितः शारः परपार्श्वादात्मपा-र्श्वं नेतव्यः, तत्रायश्चानयश्च भवति तेनासावयानयं नेयः, बद्धाभक्षयति-

नेयेष्विति निपातनात्तिङन्तस्य द्वन्द्वः, असमासपक्षे तु बहुत्यत्र प्रथमैकवचनं नेयेष्विति सप्तमीबहुवचनमित्यसमञ्जसमापद्येत ॥

"परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति" ॥ 'परस्योत्ववचनमिति'। परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइत्यर्थः, तत्राद्गुणः, अथ वा परशब्दस्य ओत्वं निपात्यते ऽन्त्यस्यालः, तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशः, परस्योत्वमिति प्राप्नोति शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः। 'परपरतराणां चेति'। चकारः पूर्वनिपातनापेक्षया समुच्चयार्थः, अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनम्। 'तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति'। अव्युत्पन्नमेव प्रबन्धस्य वाचकम्, अत एव स्त्रीलिङ्गमेकवचनं च, पारंपर्यमित्यपि तस्मादेव स्वार्थे ष्यञ् भवति। कथं परोवर्यवदिति, असाधुरेवायं खप्रत्ययसन्नियोगेन परोवरेति निपातनात् ॥

"अवारपारात्यन्तानुकामं गामी" ॥ 'गामीति'। 'गमेरिनिश्चाङि णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिर्भविष्यति। 'गम्यादय इति'। यद्यप्याङ्पूर्वो गमिर्गम्यादिषु पठ्यते तथापि बहुलवचनादेव णिनिरिव भविष्यत्कालत्वमपि भविष्यतीति भावः। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध इति'। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र यदुक्तं द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थं तेन कृत्प्रत्ययप्रयोगे षष्ठी न भवति ग्रामं गन्तेति तत्राश्रितं प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात्। 'अवारपारीण इति'। द्वन्द्वात्प्रत्ययः। अवारपारे तीरे, आहिताग्न्यादिषु प्रक्षेपादुभयं भवति, अवारपारे पारावारे इति। 'अत्यन्तमिति'। क्रियाविशेषणम्, एवमनुकाममिति, काम इच्छा, तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपं, यथार्थे यदव्ययमिति समासः ॥

"समांसमां विजायते" ॥ "समांसमामिति वीप्सेति'। द्रष्टव्येति शेषः, अत्र निर्देशे वीप्सा द्रष्टव्या, तेन द्विर्वचनमित्यर्थः, अथ वा वीप्सावाची समुदायो वीप्सा वीप्सावाचीत्यर्थः। 'सुबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति'। प्रातिपदिकाधिकारेपि वचनसामर्थ्यात्। 'गर्भं धारयतीत्यर्थ इति'। दृश्यते च विजनिर्गर्भधारणे स विजायमानो गर्भणातताम्यदिति। 'पूर्वपदे सुपो

लुग्वक्तव्य इति, । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे लुग्भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तथा पूर्वपदेपि स्यात् । 'केचित्त्वित्यादि' । नन्वत्यन्तसंयोगे द्वितीयया भवितव्यं तत्राह । 'गर्भविमोचने त्विति' । तत्र विमोचनेन कृत्स्नाया: समाया व्याप्त्यभावाद् द्वितीयाभाव इति भाव: । 'यलोपमात्रमिति' । यकारमात्रलोपो न सर्वस्या विभक्तेरिति मात्रशब्दस्यार्थः । 'परिशिष्टस्येति' । आम्शब्दस्यालुग्वक्तव्य:, ननु याट: सुब्भक्तत्वात्सुब्लुकैव लोप: सिद्धस्तत्र यलोपवचनं नियमार्थं भविष्यति यकारस्यैव लोपो न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येति तत्किमुच्यते लुग्वक्तव्य इति, एवं मन्यते यथैव निपातनात्पूर्वपदपरिशिष्टस्य लोपो न भवति एवमुत्तरपदेपि न स्यादिति । 'अनुत्पत्ताविति' । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पक्षे यलोपो वक्तव्यस्तेन द्वैरूप्यं सिद्धं भवति ॥

"अद्यश्वीनावष्टब्धे" ॥ अवष्टब्धविजनइत्येतयोर्यथाक्रमं विवरणमासन्ने प्रसव इति, कथं पुनरवष्टब्धशब्दस्यासन्नमर्थ इत्याह । 'आविदूर्य हीति' । यद्यप्यालम्बनेपि षत्वं विधीयते तथापि विजनस्यालम्बनत्वासम्भवादाविदूर्यमेवार्थ:, किं पुनरत्र निपात्यते अद्य श्वो वेति वार्थे समास: खप्रत्यय:, टिलोपस्त्वव्ययत्वादेव सिद्ध: । 'अद्यश्वीना वडवेति' । विजायतइत्यस्यानुकूलतया स्त्रीलिङ्गमुदाहृतं न पुन: सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देश:, अद्यश्वीनो गोसमूह:, अद्यश्वीनं गोमण्डलमित्यत्रापीष्टत्वात्तस्मात्सूत्रे ह्रस्वान्तस्याविभक्तिको निर्देश: । 'केचित्त्विति' । तेषां यथाभिधानं क्रियाध्याहार: । 'अवष्टब्धमात्रइति' । भवत्यावर्थेपीत्यर्थ: । 'अद्यश्वीनं मरणमिति' । अद्य वा श्वो वा भविष्यतीत्यत्रार्थे प्रत्यय: ॥

"आगवीन:" ॥ 'गोराङ्पूर्वादिति' । गोशब्दान्तादाङ्पूर्वात्प्रातिपदिकादित्यर्थ: । 'आ तस्य गो: प्रतिदानादिति' । प्रतिदानं प्रत्यर्पणम् । एतेन वृत्तिविषये गोशब्दो गो: प्रतिदाने वर्त्ततइति दर्शयति । 'कारिणीति' । कृञ आवश्यके णिनि: । 'आगवीन इति' । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते खप्रत्यय:, ओर्गुण: ॥

"अनुगवलंगामी" ॥ 'अलंगामीति' । सुप्यजाताविति णिनिः । 'गोः पश्चादनुगविति' । पश्चादर्थे, ऽव्ययीभावः, उपसर्जनह्रस्वः । 'पर्याप्तमिति' । क्रियाविशेषणमेव । 'अनुगविति' । ततश्च द्वितीयान्तात्प्रत्ययः, कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणाच्च भवति तद्यथा शोभनं पाचक इति ॥

"अध्वनो यत्खौ" ॥ 'द्वितीयासमर्थादिति' । यदा तिङन्तेन विग्रहो ऽध्वानं गच्छतीति तदा द्वितीयासमर्थत्वं, यदापि सूत्रोपात्तेन गामीत्यनेन विग्रहस्तदापि द्वितीयैव, कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति अकेनोरिति प्रतिषेधात्, इहाध्वनो यत्खेति सिद्धं चकारात्खश्च, एवमुच्यमाने उत्तरसूत्रे चकारेणानन्तरो यदेवानुकृष्येत न चानुकृष्टः खः, अतो यत्खयोर्द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थं यत्खावित्युक्तम् ॥

"अभ्यमित्राच्छ च" ॥ 'अभ्यमित्रमिति' । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्यइत्यव्ययीभावः, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया ॥

"गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे" ॥ 'गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठ इति' । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनि युध्यर्थमित्यधिकरणे कः, अम्बाम्बगोभूमीति षत्वं, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः, सुप्सुपेति समासः । 'तस्यैवेति' । गोष्ठशब्दस्यार्थद्वारकं च विशेषणत्वं न स्वरूपेण नहि भूतपूर्वाद्गोष्ठशब्दात्प्रत्ययो विधातुं शक्यते । 'गोष्ठो वर्त्ततइति' । सम्प्रति गवामवस्थानं दर्शयति ॥

"अश्वस्यैकाहगमः" ॥ एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः, ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति, उक्तं हि घञनुक्रमणमजपोर्विषयइति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या, एकाहेन गम्यत इति परिच्छेदावगमाद्, अस्मादेव निपातनादप् द्रष्टव्यः, कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः । 'अश्वस्येति' । कर्त्तरि षष्ठी । 'आश्वीनानि शतं पतित्वेति' । यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यते तावतां शतं गत्वेत्यर्थः ॥

"शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः" ॥ 'यथाकथञ्चिदिति'। नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यमित्यर्थः, अभिनिवेशे तु यः शालायामधृष्टो भार्याजितत्वादन्यत्र धृष्टः, यच्च कूपे अकार्यं मूत्रणादि कथं तस्याभिधानं प्राप्नोति, कथं तर्हि विवक्षितार्थ इत्याह। 'शालाप्रवेशमर्हतीति'। अन्यत्राप्रागल्भ्यादासितुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। 'कूपावतरणमिति'। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। 'उत्तरपदलोपश्चेति'। वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्त्तेते इति गम्यमानत्वादप्रयोग एव लोपः। 'कौपीनं पापमिति'। पापसाधनत्वात्तु पुरुषलिङ्गं कौपीनशब्दः साधर्म्याद्वा, साधर्म्यं गोप्यत्वात्, तत्साहचर्याच्च तदाच्छादने वासः खण्डे, अपर आह कार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनमिति ॥

"व्रातेन जीवति" ॥ व्रातशब्दो लोके सङ्घमात्रवचन इह तु न तथेति दर्शयितुं भाष्यग्रन्थं पठति। 'नानाजातीया इति'। अनेन चैकजातीयक्षत्रियादिसङ्घनिराकरणम्। 'अनियतवृत्तय इति'। नियतवृत्त्यायुधजीविसङ्घनिषेधः। उत्सेधजीविन इत्येतद्व्याचष्टे। 'उत्सेधः शरीरमिति'। उच्छ्रायत्वात्। 'तदायस्येति'। आयासेर्ण्यन्ताल्ल्यप्, तेन सकर्मकत्वम्, अण्यन्तपाठे त्वन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं द्रष्टव्यं, शरीरायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिभावेनेत्यर्थः। 'व्राता इति'। संघवचनोऽयमिह सङ्घेषु प्रयुक्तः, एवं भूतानां यः सङ्घस्तद्व्रातमित्यर्थः, एवमपि तथाभूतेन सङ्घेन ये जीवन्ति तत्र प्राप्नोति न चेष्यते तत्राह। 'तेषां कर्म व्रातमिति'। इदमर्थे छे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनादण्। 'यस्त्वन्य इत्यादि'। अनभिधानमत्र हेतुः ॥

"साप्तपदीनं सख्यम्" ॥ 'साप्तपदीनमिति निपात्यतइति'। किं पुनरत्र निपात्यते समर्थविभक्तिस्तृतीया, अवाप्यत इति प्रत्ययार्थः, सप्तभिः पदैरवाप्यतइति तद्धितार्थे द्विगुः समासः, सप्तपदशब्दात्खञ्। 'कथमिति'। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं तत्र व्युत्पादितस्य न सखिशब्देन

सामानाधिकरण्यमिति प्रश्नः, उपचारेणेत्युत्तरम्। 'गुणप्रधान इति'। गुणो भावः कर्म च भावः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्गुणः, यस्य हि गुणस्य भावादिति कर्मापि हि सख्यशब्दवाच्यत्वाद्गुण इत्युक्तम्॥

"हैयङ्गवीनं सञ्ज्ञायाम्"॥ 'ह्योगोदोहस्य विकार इति'। दुह्यतइति दोहः क्षीरं, गोर्दोहो गोदोह इति षष्ठीसमासः, ह्यःशब्दस्य तेन सुप्सुपेति समासः, ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याञोऽपवादः, खञ्। 'घृतस्यैषा सञ्ज्ञेति'। घृतस्यापि न सर्वस्य किं तर्हि तस्यैवाविकृतगन्धरूपस्य, ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिप्रतिपादनाद् नवनीतं हैयङ्गवीनमुच्यते घृतशब्दोऽपि तत्रैव प्रयुक्तः॥

"तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ"॥ पाकः परिणामः, मूलमुपक्रमः, तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः, जकारस्य प्रयोजनाभावादित्सञ्ज्ञाभावः॥

"पक्षात्तिः"॥ एकयोगशिष्टानामपि शब्दानां शब्दाधिकारपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तस्यैवानुवृत्तिर्भवति, तथा च दामहायनान्ताच्चेत्यत्र सङ्ख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम्। अर्थाधिकारपक्षे तु युगपदन्योन्यार्थाभिधायिनां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वार्थविच्छेदाच्च स्यादेकदेशानुवृत्तिः, पक्षस्य मूलं पक्षतिः, प्रतिपदि पक्षिणश्च पक्षमूले प्रयुज्यते॥

"तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ"॥ 'वित्तः प्रतीत इति'। वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्, चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य यथेत्सञ्ज्ञा न भवति तथा चुटू इत्यत्रैव वृत्तिकारेणोक्तम्॥

"विनञ्भ्यां नानाञौ नसह"॥ 'नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमिति'। यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमेवार्थं गमयत इति सहार्थ एव गम्येत न नसह अपि तु सहैवेति, तस्मात्प्रकृत्यर्थ एव भवति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते, यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्, विगङ्गभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधे वृत्तिर्दृष्टैव,

सत्यं, क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत विगतौ सह विकृतौ सहेति, नाञो अकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च ॥

"वेः शालच्छङ्कटचौ" ॥ क्व पुनरेते शालजादयो भवन्तीत्याह । 'ससाधनक्रियावचनादिति' । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः, एतच्चोपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इत्यत्र प्रत्यपादि । 'उपसर्गादिति' । अन्यत्रोपसर्गसञ्ज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेपि प्रादीनामभिधानम् । 'स्वार्थे इति' । अनिर्दिष्टार्थत्वात् । 'विगते इति' । विगमनक्रियाकर्त्तरि वेर्वृत्तिं दर्शयति । 'तद्योगादिति' । विशालावयवयोगात्, व्युत्पत्तिपक्षे नान्या गतिरिति भावः । वस्तुगतिमाह । 'परमार्थतस्त्विति' । विशालत्वं विस्तीर्णत्वं नाम गुणस्तस्माद्गुणवचना एते, वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षया बहुवचनं, ततश्च यद्गुणयोगाच्छृङ्गे वृत्तिस्तद्गुणयोगादेव गव्यपि वृत्तिः सिद्धेति भावः, तथा च विशालो देश इत्यपि दृश्यते ॥

"संप्रोदश्च कटच्" ॥ 'कटच्प्रत्ययो भवतीति' । पूर्ववत्ससाधनक्रियावचनेभ्यः स्वार्थे संकटः, संहतः, संबाध इत्यर्थः, प्रकटः, प्रज्ञातः प्रकाश इत्यर्थः, उत्कटः उद्भूतः, विकटः विकृतः । 'आलाबूतिलेत्यादि' । भङ्गाभ्य इति पाठः, भङ्गाशब्दष्टाबन्तः. अथालाबूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्प्रत्ययो भवति रजसो विकारत्वाद्विकारप्रत्ययानामपवादः, तत्रालाबूशब्दादोरञो मयड्वैतयोरिति मयटश्चापवादः, तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञो मयटश्च, उमोर्णयोर्वेति वुञश्च, असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयटश्च । भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणो मयटश्च । 'गोष्ठादय इति' । प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टं, चकारस्तु स्वरार्थोनुबन्धव्यः, तथाहि । समासाश्रयेण भाष्यएतत्प्रत्याख्यातं समासे चान्तोदात्तत्वं भवति,सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे । 'गवां स्थानमिति' । तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्टच्प्रत्ययः, अप्रसृतावयवः समूहः संघातः, प्रसृतावयवस्तु विस्तारः, उभावपि सामूहिकानामपवादौ । 'द्वित्वइति' । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्यइत्यर्थः । 'उष्ट्रगोयुगमिति' । द्वयं युगमित्यादिवद् द्व्यवयवसंघा-

भिधायित्वादेकवचनम् । एवं हस्तिषड्गवमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । 'स्नेह इति' । स्निह्यन्त्यनेनेति स्नेहो द्रवरूप इङ्गुदादीनां विकारः, तत्र इङ्गुदशब्दो लघावन्तइत्याद्युदात्तः, ततस्तस्य विकार इत्यण् प्रत्ययः प्राप्तः, तिलशब्दादनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः सोपि त्विष्यते तिलानां विकारस्तैलमिति, तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं, नेत्याह, उपमानात्सिद्धं, कथं, गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं तत्साधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठमित्युच्यते, तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादिभिर्विशेष्यते उष्ट्रगोष्ठं महिषगोष्ठं, मुख्यार्थप्रतिपत्तये गोभिरपि गोगोष्ठमिति, यथा गोपतिशब्दे स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोभिरपि विशेषणं गवामसि गोपतिरेक इन्द्र, विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामिति, तथा नानाद्रव्याणां रज्जुवीरणादीनां संघातः कटः, तत्साधर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्देनोच्यते, स चाविप्रभृतिभिर्विशेषयिष्यते, एवं पटअद्विस्तीर्णो ऽविसंघो ऽविपट इति, तथा युगशब्देन द्वयमुच्यते गवोर्युगं गोयुगं द्व्यात्मत्वसामान्यादन्यदपि युगलं गोयुगमित्युच्यते, तत उष्ट्रादिभिर्विशेष्यते मुख्यगोयुगप्रतिपत्तये गवापि, तथा षड्गावः समाहृताः षड्गवं, गोरतद्धितलुकीति टच्, पात्रादित्वान्नपुंसकत्वं, तत्साधर्म्यादित्यादि पूर्ववत्, तथा तलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्याद् द्रवरूपं विकारमात्रं तैलं, तत इङ्गुदादिभिस्तिलैश्च विशेषणम्, एवं च कृत्वा तिलानां विकारस्तैलमित्यपि भवति, वाक्यारम्भे तु तैलचा बाधितत्वादञ् न स्यात्, अपर आह । यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलमेव त्वस्य निमित्तं, तथा च वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति, तथा तिलानां विकारस्तैलमिति व्युत्पत्तिमात्रं द्रवरूपो विकारस्त्वस्यार्थः, तथा चेङ्गुदादिभिर्विशेषणसिद्धिरिति, तत्तु न रोचयामहे। नहि तैलमित्युक्ते द्रवरूपं विकारमात्रं प्रतियन्ति, शाकटच्शाकिनो तु वक्तव्यावेव ॥

"अवात् कुटारच्च" ॥ 'अवकुटारमवकटमिति' । अवाचीनमप्रसिद्धमित्यर्थः ॥

"नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः" ॥ 'नमनं

नतमिति'। नपुंसके भावे क्तः, नीचैस्त्वमित्यर्थः। 'नासिकायाः संबन्धिनीति'। संबन्धश्च नमने कर्तृत्वेन, सूत्रे तु नपुंसके भावउपसंख्यानमिति कर्त्तरि षष्ठी, यद्वा शेषविज्ञानात्सिद्धमिति शेषलक्षणैव, अवटीटादिषु नासिकासाधने नमने वर्त्तमानादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययः, कथं तर्हि नासिका पुरुषश्च तथोच्यतइत्याह । 'तद्योगादिति'। टीटञष्टकारस्येत्संज्ञाभावश्चुटू इत्यत्रैव व्याख्यातः ॥

"इनच्पिटच्चिकचि च"॥। 'ककारः प्रत्यय इति'। अकारो विवक्षितः, चकार एवकारइत्यादिवत् कारशब्दः, कप्रत्यय इत्यर्थः। 'तथा चोक्तमिति'। सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ द्वौ च प्रत्ययौ विहितावित्यादेशप्रत्ययत्रयविधानार्थमेतद्वार्त्तिककारेणोक्तम्। 'अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थेइति'। यद्यपि चक्षुषी प्रकृत्यर्थविशेषणम्, अस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः, तथापि क्लिन्नत्वस्य चक्षुर्गतत्वं प्रत्ययस्यैव द्योत्यमिति मत्वैवमुक्तम् । 'अस्येत्यनेनेति'। वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे कस्मान्नार्थ इत्याह। 'चक्षुषोरेवाभिधानइति'। चक्षुषोर्वर्त्तमानात्क्लिन्नशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः, कथं तर्हि पुरुषस्याभिधानमित्याह। 'तद्योगादित्यादि'। अर्शआदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति पठ्यते तेन मत्वर्थे ऽकारः ॥

"उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः"॥ 'नियतविषयमिति'। पर्वतविषयम् । आसन्नारूढमिति समाहारद्वन्द्वः, आसन्नं समीपम् । आरूढमुच्चस्थानम्। 'सञ्ज्ञाधिकारादेवेति'। तेनेत्वप्रतिषेधे त्यकन उपसङ्ख्यानमिति न वक्तव्यं भवति ॥

"कर्मणि घटोऽठच्"॥ 'कर्मशब्दादिति'। पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं न भवति घटतेरकर्मकत्वात्, मासं घटतइत्यादौ कालादिकर्मणां सम्भव एवेति चेद् एवमपीह समर्थविभक्तेः सप्तम्या असम्भवः। 'घटतइति घट इति'। पचाद्यच्। 'कर्मठ इति'। अकारोच्चारणाट्ठकारमात्रस्याप्रत्ययत्वादङ्गसञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशो न भवति ॥

"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्" ॥ तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दयोः किमर्थः पाठः, यावता सन्नन्तावेतौ, तथा च निष्ठायामिटि च कृते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति, सत्यं, कर्मणि सिद्धं बुभुक्षित ओदनः पिपासितमुदकमिति कर्तरि तु न प्राप्नोति बुभुक्षितो देवदत्तो पिपासितो देवदत्त इति, अनेन तु यस्य बुभुक्षापिपासे सञ्जाते तत्र प्रत्यय उत्पद्यते । पुष्पादीनां तर्हि किमर्थः पाठः, पुष्प विकसने, मूत्र प्रस्रवणे, द्रै स्वप्ने, निपूर्वः कठि शोके, उत्पूर्वः सुख दुःख तत्क्रियायां, व्रण गात्रविचूर्णने, एभ्यो ऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते पुष्पितो मूत्रित इत्यादि सिद्धं, सत्यम् । भूते सिद्धं, वर्त्तमाने तु न सिद्ध्यति, अतो वर्त्तमानार्थस्तेषां पाठः, कथं पुनरनेन वर्त्तमाने भवति यावतात्रापि सञ्जातमिति भूते निष्ठा, एवं तर्हि गणे पुष्पादीनां पाठसामर्थ्यात्सञ्जातमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यते । 'गर्भादप्राणिनीति' । गर्भशब्दादप्राणिन्यभिधेये इतज् भवति गर्भिताः शालयः, प्राणिनि तु गर्भिणी गौः ॥

"प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" ॥ 'यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवतीति' । अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयति, यदि तु प्रत्ययार्थविशेषणं स्याद्यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रमाणं चेत्तद्भवतीति तदा प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्प्रमेयं प्रकृत्यर्थः स्यादन्यथा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे प्रमेयं प्रत्ययार्थः, ततश्चेह प्राप्नोति उदकं प्रमेयमस्योरोरिति, एतच्चायुक्तम् । अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानामेकेन विशेषणस्यान्याय्यत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणत्वप्रतिपादनायोरुमात्रादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । 'प्रथमश्च द्वितीयश्चेति' । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानमुर्वादि, तत्र केचिदाहुः, आयाममानमेव प्रमाणं सूत्रे गृह्यते तिर्यङ्मानमेव चायाममानं ततश्चोर्ध्वमानेष्वप्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्येह विधीयेते इति, अपर आह । ऊर्ध्वावस्थितेनापि येनायामः परिच्छिद्यते तदप्यायाममानत्वात्प्रमाणमिति सूत्रे गृह्यते, वचनं तूर्ध्वमानएव यथा स्यातां तिर्यङ्माने मा भूतामिति नियमार्थमिति । अन्यस्त्वाह । परिच्छेदकमात्रं प्रमाणमिह गृह्यतइति तत्रापि नियमार्थ-

मेतत् । 'मात्रच्पुनरविशेषेणेति' । यद्यायाममानवाच्येवायं सूत्रे प्रमाणशब्दस्तदोन्मानपरिमाणयोरप्राप्तो मात्रज् विधीयते ऽथ तु परिच्छेदकमात्रं प्रमाणं ततो न्यायप्राप्तानुवादोयम् । 'प्रस्थमात्रमित्यपीति' । अपिशब्दाद्दूरमात्रमित्यपि भवति । 'प्रमाणे ल इति' । लुक एषा पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । 'प्रमाणमिति ये प्रसिद्धा इति' । प्रमाणशब्दा एतइति ये प्रसिद्धा दिष्टिवितस्त्यादय इत्यर्थः । 'शमः दिष्टिर्वितस्तिरिति' । अत्र मात्रचो लुग् इतरयोरसम्भवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वाद् द्विगोर्नित्यमिति द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधीयते । 'नित्यग्रहणं किमिति' । नात्र विकल्पः प्रकृत इति प्रश्नः । 'संशये श्राविणं वक्ष्यतीति' । श्रवणं श्रावः, कृत्यल्युटो बहुलमिति घञ्, सोस्यास्तीति श्रावी, प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशयइति वक्ष्यमाणस्य मात्रचः प्रमाणे ल इत्यनेन लुङ्न भवति परत्वाद् अतोसौ श्रावी, अस्य द्विगावपि श्रवणे प्राप्ते लुग्विधीयतइत्यर्थः, द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः, कथं पुनरत्र संशये मात्रच उत्पत्तिः, तदन्तविधिना, एतदेव लुग्वचनं ज्ञापकमस्त्यत्र तदन्तविधिरिति, प्रकरणादिवशादस्य निश्चयसंशयविषयता प्रयोगस्यावसेया । 'स्तोमे डड्वक्तव्य इति' । अत्रायाममानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः सङ्ख्यायाः स्तोमेभिधेये डट्प्रत्ययः, डित्करणमेकविंश इत्यत्र तिशब्दस्य लोपार्थं त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च, पञ्चदशादौ नस्तद्धित इत्येव सिद्धं पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः, सप्तदशी रात्रिरिति, स्तोमसाहचर्याद्रात्र्यादौ स्त्रियां वृत्तिः, टित्वान्ङीप्, तदस्य परिमाणं, सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञेत्यत्र तु स्तोमे डो विहितस्तत्र टाब् भवति यद्यस्ति प्रयोगः, अथ तु नास्ति ततोस्यैव स प्रपञ्चः । 'शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्य इति' । एवं च छन्दसि च भाषायां च डिनेर्विधानात्सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घेत्यत्र शन्शतोर्डिनिश्छन्दसीति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । 'विंशिनोङ्गिरस इति' । प्रवरभेदेन विंशतिर्भेदा उच्यन्ते, तत्र विंशतिशब्दात्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः सङ्ख्येये प्रमेये डिनिः, तिर्विंशतेर्डितीति लोपः, यस्येति लोपश्च । 'प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति' । रूढिशब्दावेतौ भेदेनोपादानात् । 'शममात्रमिति' । शमः प्रमाणमस्य स्याच्च

वेत्यत्रार्थे मात्रच्। 'पञ्चमात्रा इति'। पञ्च स्युर्न वेति संशय्यमानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः, यद्वा वृत्तिविषये द्व्येकयोरित्यादिवत्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः, पञ्चत्वसङ्ख्या प्रमाणमेषां स्याद्वा न वेति पञ्चमात्राः। 'तावदेवेति'। तत्परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत्, ततः स्वार्थे प्रत्ययः, उत्तरसूत्रे तु भावःसिद्धश्च डावतोरित्यर्थान्तरे वक्ष्यते॥

"पुरुषहस्तिभ्यामण् च"॥ 'हास्तिनमिति'। इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः। 'द्विगोर्नित्यं लुगिति'। नायं प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्यानुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ् भवति, अन्यथाणो विधानसामर्थ्याल्लुगभावेपि द्वयसजादीनां स्यादेव, तस्मादपूर्वोत्र लुग्विधीयते, स च द्वयसजादीनां नाणः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद् द्विगोरणः प्राप्त्यभावात्। 'द्विपुरुषीति'। पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यामिति ङीप्॥

"यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्"॥ 'यावानिति'। आ सर्वनाम्न इत्यात्वम्। उगिदचामिति नुम्, अत्वसन्तस्येति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ. प्रमाणपरिमाणयोरेकत्वं मत्वा यश्चोदयेत्परिमाणग्रहणमनर्थकं प्रमाणाधिकारादिति तं प्रत्याह। 'प्रमाणइति वर्तमान—इत्यादि'। स पुनरनयोर्भेदः परिमाणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति पूर्वमेव व्याख्यातः। 'डावताविति'। इहास्माभिर्वतुपं विधाय आ सर्वनाम्न इत्यात्वं विहितं, पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तदपेक्षोयं निर्देशः, विशिष्यतइति विशेषः, तस्य भावो वैशेष्यम्, अर्थवैशेष्यादर्थभेदात्परिमाणस्य प्रमाणात्पृथङ्निर्देशः, उच्यते क्रियतइत्यर्थः। स्यादेतत्, यद्यपि प्रमाणपरिमाणशब्दयोरर्थौ भिद्यते तथापि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्य तदुपाधिकेभ्य एव वतुब्विधेयः, तत्रायमप्यर्थः, इदमपि सिद्धं भवति यावानध्वा यावती रज्जुरिति, अत्र ह्यायाममानं गम्यते, ये तु परिमाणे प्रयोगाः यावान् धान्यराशिरित्यादयस्तेप्युपमानाद्भविष्यन्ति, यथा सिद्धान्ते यावानध्वा यावती रज्जुः यावत्कृत्वो भुङ्क्तइत्यादय इति

तत्राह । 'मात्राद्यप्रतिघातायेति' । यदि यथोक्तं क्रियेत ततो डावतुर्विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेत, परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिकत्वाद्बाध्यबाधकभावाभावस्तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणे सिद्धं भवतीति । 'भावः सिद्धश्चेति' । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यावद्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्ये तादृगस्यापीत्यर्थः, तदेवं भिन्नविषयत्वे सति वत्वन्तान्मात्रादयः सिद्ध्यन्ति, एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वात्तदन्तान्मात्रादयो न स्युः, यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्याद्, अन्यथा हि मात्रजादिप्रत्ययमालाप्रसङ्गः । 'सादृश्यइति' । विषयनिर्देशोयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः ॥

"किमिदंभ्यां वो घः" ॥ 'कियानियानिति' । इदं किमोरीश्की, यस्येति लोपः । 'एतदेवेति' । आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते । 'योगविभागेन वेति' । एवं प्रतिपादिते लाघवं भवति, आदेः परस्येत्येव सिद्धे व इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथा हि घः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥

"किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च" ॥ 'सङ्ख्यायाः परिमाणमिति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कृद्योगलक्षणा कर्त्तरि षष्ठी, परिमितिः परिमाणम् । 'सङ्ख्या परिच्छेद इति' । सङ्ख्या यं परिच्छेदं करोति तत्रेत्यर्थः । 'तस्य च वकारस्य घकार इति' । वो घ इत्यनुवृत्तेः । ननु का सङ्ख्या परिमाणमेषामित्यत्र किंशब्दः परिच्छेदिकायां सङ्ख्यायां वर्त्तते न पुनः परिच्छेदे तत्राह । 'पृच्छ्यमानत्वादिति' । परिच्छेदकत्वविशिष्टा सङ्ख्या पृच्छ्यते का सङ्ख्या परिच्छेदिकैषामिति तत्र परिच्छेदस्यापि पृच्छ्यमानाकारान्तर्भावात्सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानादित्युक्तमित्यर्थः । अपर आह । सङ्ख्याया इति कर्मणि षष्ठी, सङ्ख्यापरिच्छेदार्थप्रश्ने वर्त्तमानः सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्ततइत्युच्यते, सङ्ख्यायां परिच्छेत्तुमिष्टायां यः प्रश्नस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ इति, कति । षड्भ्यो लुगिति जसो लुक्, अथैकवचनद्विवचने कस्मान्नोदाहृते, उच्यते, सङ्ख्याप्रश्ने वर्त्तमानात्किमः

प्रत्ययः प्रश्नश्चानिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञानं च बहुष्विति वृत्तौ बहुवचनमेव भवति, उक्तं च अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि कियान् कियन्ताविति, नात्र सङ्ख्याप्रश्ने किंशब्दः किं तर्हि परिमाणमात्रप्रश्ने, सङ्ख्याप्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव भवति कियन्तो ब्राह्मणा इति, यदीया च सङ्ख्या पृच्छ्यते तत्र प्रत्ययास्तेन का सङ्ख्या परिमाणस्य वर्गात्रयवगतसङ्ख्याप्रश्ने कति वर्गइति न भवति, अवयवेष्वेव हि तदा प्रत्ययेन भाव्यं कति गावोऽस्मिन्वर्गइति, सङ्ख्यसङ्ख्यिनोरभेदविवक्षायां तु कति गावो ऽयं वर्ग इति, न तु व्यवस्थितसङ्ख्यासंबन्धे वर्गे, वर्गसङ्ख्याप्रश्ने तु कति वर्गा इति भवति। 'अथ वेत्यादि'। अस्मिन्पक्षे सङ्ख्यापरिमाण इति कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, करणसाधनश्च परिमाणशब्दः, एवमात्मिकेत्यस्य विवरणम् 'परिच्छेदस्वभावेति'। 'यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यतइति'। परिच्छेदकत्वेन न विवक्ष्यतइत्यर्थः। तथैव वा पाठः। क्व पुनरेवं न विवक्ष्यतइत्याह। 'क्षेपे हीति'। 'केयमेषामिति'। केयमीदृशानां दशत्वसंख्या येषाम्।

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते॥

इति, एवं संख्येयद्वारेण संख्यायां क्षेपः, प्रकृतः परिमाणशब्दो रूढिशब्दत्वात्संख्यया परिसम्बन्द्धुं नार्हतीति परिच्छित्तिमात्रवचनः पुनरिहोपात्तः॥

"संख्याया अवयवेतयप्॥ इहास्येन्यधिकारात्संख्याया अवयवे वर्त्तमानायाः स्वार्थे तावत्प्रत्ययो न भवति अवयवस्वामिनि तु प्राप्नोति, पञ्च अवयवा अस्य देवदत्तस्येति तत्राह। 'अवयवावयविनः संबन्धिन इति'। अवयवशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्यं प्रत्यवयवत्वं तत्रैवावयविनि प्रत्यय इत्यर्थः। यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयः प्रत्ययार्थस्तद्वत्। 'चतुष्टयीति'। रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वे ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति षत्वं, टिड्ढाणञिति ङीप्॥

"द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" ॥ ननु तयः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते, द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्येति तस्य षष्ठ्यन्ततां सम्पादयिष्यति तत्किं तयस्येत्यनेन, तत्राह। 'तयब्ग्रहणमित्यादि'। असत्यामपेक्षायामनुवृत्तिः षष्ठीप्रक्लृप्तिश्च दुर्ज्ञानेति भावः। अथ प्रत्ययान्तरे को दोषः। त्रयी गतिरिति तयन्निबन्धन ईकारो न स्यात्, प्रथमचरमतयेति चैष विधिर्न स्याद् द्वये द्वया इति, क्वचित् तत्र को दोष इत्यादि वृत्तावेव पठ्यते। 'चकारः स्वरार्थ इति'। तेन स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वं न भवति ॥

"उभादुदात्तो नित्यम्"॥ 'उदात्तवचनसामर्थ्यादिति'। अन्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरेणैव सिद्धत्वात्, सर्वोदात्तत्वं तु न भवति, अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनात्, नापि हे उभयेत्यत्रामन्त्रितानुदात्तत्वमुभयेत्यत्र चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुमुदात्तवचनं पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाधनात्। 'उभशब्दो यदि लौकिकी संख्येति'। उभावित्युक्ते द्वाविति प्रतीतेः। 'अथ न संख्येति'। कृत्वसुजादिसंख्याकार्यादर्शनात् एक उभौ त्रय इत्येवं लोके गणनाऽदर्शनाच्च। 'तस्य नित्यमयजादेश इति'। अथ प्रत्ययान्तरमेवायः कस्मान्नाश्रितः, तत्रायमप्यर्थः, उदात्त इति न वक्तव्यं भवति प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं, यच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्तमुभयशब्दस्य जसि सर्वादिपाठान्नित्या संज्ञा भवति न प्रथमचरमतयेति विभाषा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वविप्रतिषेधाद्वेति, तदप्ययत्नसिद्धं भवति, कथं, नह्ययं तयप आदेशः। सत्यम्। उभयीत्यत्र तु तयन्निबन्धन ईकारो न स्यात्, यदि तु ङीब्विधौ मात्रजित्ययचश्चकारेण प्रत्याहारग्रहणं ततः प्रत्ययान्तरत्वेऽप्ययचः सिद्ध ईकारः, उदात्तग्रहणं नित्यग्रहणं च शक्यमकर्त्तुं, ङीब्विधौ च तयपो ग्रहणम्, अथ वा दघ्नञ्मात्रचोरपि तत्र ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं द्वयसजित्येवायचश्चकारेण प्रत्याहारोऽस्तु, तत्तु तथा नाश्रितमित्येव। 'उभयो मणिरिति'। उभौ पीतलोहिताववयवावस्येत्यवयवद्वित्वनिबन्धनोऽवयविनो व्यपदेशः। 'उभये देवमनुष्या इति'। वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामिदमभिधानम् ॥

"तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः" ॥ अस्मिन्नधिकं यस्मादधिकमिति च निर्द्देशादधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः, अधिका खारी द्रोणेनेति कर्त्तरि तृतीयापि भवति । 'दश अधिका अस्मिन् शतइति' । व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः । 'प्रत्ययार्थेन चेत्यादि' । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथाहि । वाक्ये तावदेकादश अधिका अस्मिन् गोशते इति शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि स्पृशन्ति, वृत्तावप्येकादशं गोशतमित्युक्ते प्रकृत्यर्थतया गावः सन्निहिता एव प्रतीयन्ते, यत्र तु विजातीयसङ्ख्येयवाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र शब्दसंनिहितेन तेनान्यदर्थे सन्निहितं बाध्यते, न च वृत्तौ तादृशेन शब्देन प्रकृत्यर्थः शक्यो [1]विशेषयितुं, प्रत्ययार्थेनैकार्थी भूतत्वात्, यथा वृद्धस्योपगव इति । 'शतसहस्रयोश्चेष्यतइति' । इयमिष्टिरेव । 'इतिकरणो विवक्षार्थस्तत इदं सर्वं लभ्यतइति' । यद्यपि पूर्वार्थो न्यायादेव लभ्यते तथापि शतसहस्रयोश्चेष्यतइत्ययमर्थ इतिकरणादेव लभ्यतइति लाघवाय साधारणो हेतुरुपदिष्टः । 'कथमित्यादि' । शते सहस्रे चाभिधेये प्रत्ययो भवन्नत्र न प्राप्नोति, अत्र हि सङ्ख्यान्तरमधिकं शतसहस्रं नाम न शतं सहस्रं वेति भावः । अत्रापि शतसहस्रयोरेवान्यतरस्य प्रत्ययार्थत्वं न सङ्ख्यान्तरस्येत्याह । 'शतानामिति' । 'सहस्राणां वा शतमिति' । अत्रापि पक्षे सङ्ख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्यैव पूर्वनिपातः, तत्र पूर्वस्मिन्विग्रहे शतानि सङ्ख्यायन्तइति तान्येव प्रकृत्यर्थः, एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति, उत्तरत्र तु सहस्राणां सङ्ख्येयत्वात्तान्येव प्रकृत्यर्थः, एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति प्रकरणादिवशाच्च शतानां सहस्राणां वा सङ्ख्येयत्वावसायः, उक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयति । 'अधिके समानजाताविति' । प्रत्ययार्थसम्बन्धिन्या जात्या प्रकृत्यर्थस्य जातौ समानायां सत्यामधिकेर्थे वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । यद्वा समानजाताविति बहुव्रीहिः,

[1] विशेष्टुमिति २ पु॰ पा॰

जात्यन्तलक्षणस्तु छो न भवति भाष्यप्रयोगात् । प्रत्ययार्थेन समानजातीयेर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः । 'इष्टमिति' । प्रत्ययाख्यं कार्यम् । एकादश शतसहस्रमित्यत्र निर्वाहार्थमाह । 'यस्य संख्येति' । शतानि सहस्राणि संख्यायन्तइत्युक्तम्, अधिके समानजाताविति च, तेन यस्य संख्या यज्जातीयं संख्यायते, सामान्यापेक्षमेकवचनं तदाधिक्ये तज्जातीयस्याधिक्ये स कर्त्तव्यो मतो मम, एतच्चोदाहरणएव व्यक्तीकृतं नात्र किं चिदपूर्वमुक्तम् ॥

"शदन्तविंशतेश्च" ॥ अन्तग्रहणमनर्थकं केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्याभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यति, पङ्क्त्यादिसूत्रे त्रिंशदादीनांशत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात्तत्राह । 'शद्ग्रहणेन्तग्रहणमिति'। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः स्यात्, अस्मिंस्त्वन्तग्रहणे सति यावतः समुदायस्यान्ते शच्छब्दस्तावतो ग्रहणं भवति, ।'संख्याग्रहणं चेति'। संख्याया अवयवे तयबित्यतः संख्याग्रहणमनुवर्त्तनीयमित्यर्थः, तेन संख्यावाचिनः शदन्तात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः, एकत्रिंशदादयश्च संख्यान्तरस्य वाचका न तु समुदायस्य, तेन तेषामपि ग्रहणं, गोत्रिंशदादयश्च न संख्यावचना इति तेषामग्रहणम् । 'विंशतेश्चेति' । विंशतिशब्दानन्तरमन्तशब्दः पठितव्य इत्यर्थः, अन्यथा ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्ताच्च स्यात् ॥

"संख्याया गुणस्य निमाने मयट्" ॥ 'तदस्य संजातमित्यत इति'। तत्र तावत्तदस्येति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमनुवृतं च बहुषु योगेषु। तदस्मिन्नधिकमित्यत्र तु पुनस्तच्छब्दोपादानाच्च संबद्धतइत्येतावत्, इह तु प्रतिबन्धाभावात्स एव समुदायो ऽनुवर्ततइत्यर्थस्तेन तदस्मिन्नित्यस्यैव तच्छब्दस्यानन्तर्यादनुवृत्तिर्युक्ता, अस्मिन्नित्यनेन विच्छिन्नत्वादस्येत्यनुवृत्तिश्चायुक्तेति न चोदनीयम्, 'निमानं मूल्यमिति'। मेङ् प्रणिदानइत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट्, निमीयते क्रीयतइत्यर्थः । 'गुणस्येति'। कर्मणि षष्ठी । 'सोऽपि सामर्थ्यादिति'। गुणशब्दोपि सापेक्षं रूपमाचष्टे, तथाहि, द्विगुणं त्रिगुणमित्युक्ते किंचिदपेक्ष्येति गम्यते, तत्र निमेयस्य

गुणत्वं सन्निहितं निमानमपेक्ष्येत्येतत्सामर्थ्यम्। 'यवानां द्वौ भागाविति'। यद्यपि तुल्यमुभयत्रापि स्वत्यागः परकीयस्य ग्रहणं तथापि क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिः, तद्यथा समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीतइत्युच्यते न कश्चिदाह कार्षापणी विक्रीणीतइति, तेन यवभागयोरेव निमानत्वं नोदश्विद्भागस्य, देशकालापेक्षो वा निमाननिमेयभावः, निमानस्य च निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः, एकगुणस्योदश्वितो द्विगुणा यवा मूल्यमित्यर्थः, तद्यथा प्रस्थस्योदश्वितो द्वौ प्रस्थौ यवाः द्विमयमुदश्विद्यवानामिति, भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य यवादेः प्रयोगः, द्विशब्दश्च वृत्तिविषये भागयोरेव संख्येययोर्वर्त्ततइति संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात्तद्धितवृत्तिरविरुद्धा, कथं पुनः प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं, यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो नोदश्विति तत्राह। 'भागेपि तु विधीयमान इति'। अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, अपर आह, यत्रोदश्वितो भागो द्विगुणैर्यवैः क्रीयते तत्रार्थात्समुदायोपि द्विगुणैर्यवैः क्रीतो भवति बहुभिरेकेन वा तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति। गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमित्येतदर्थमेव हि गुणनिमानइति लघुरपि निर्देशो न कृतः,। 'द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति'। न तावद्भूयसश्च वाचिकाया इत्युक्तमिति मत्वेदमुदाहृतं, न त्वत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः, यद्वा उदाहरणदिगियन्दर्शिता त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति दर्शयितव्यं, निमाननिमेयभावस्य विपर्ययो वा द्रष्टव्यः। 'भूयसश्चेति'। प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्य भूयसो या वाचिका संख्या ततः प्रत्यय इत्यर्थः। 'इह न भवतीति'। निमाननिमेययोः साम्यविषये न भवतीत्यर्थः। अन्यथा गुणस्येत्येकत्वविवक्षायामपि स्यादेव प्रसङ्गः, कुतस्तर्हि न भवत्यनभिधानात्, बहोर्लोपो भू च बहोरिति भूयःशब्दस्य व्युत्पादितत्वात्प्रकृत्यर्थस्य बहुतरत्वे सति प्रत्ययेन भाव्यं, ततश्च द्विशब्दाच्च स्यादित्याशङ्क्याह। 'भूयस इति चेति' 'गुणशब्द इत्यादि'। नह्ययं भागमात्रवचनः किं तर्हि समानतामपि तस्य भागस्य ब्रूते। 'निमेये चापि दृश्यत इति'। कथं तल्लभ्यते, तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन, द्वे अत्र

वाक्ये तत्रैकं व्याख्यातं द्वितीये निमानमिति, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । 'गुणस्येति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी, निमेयस्य निमानापेक्षत्वान्निमानं प्रत्ययार्थः, परिशिष्टं सर्वं पूर्ववत्, संख्याया इति किम् । यवभागौ निमानमुदश्विद्भागस्य द्विवचनान्ताद्यव-भागशब्दात्प्रत्ययो न भवति । 'व्रीहियवाविति' । अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्भागस्य तेन द्विमयमुदश्विद् व्रीहियवाविति न भवति । 'द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेति' । क्षीरसंबन्धिनौ द्वौ गुणावस्मिंस्तैले तत्तेनैव सुभगं सह क्षीरेण पच्यतइत्युच्यतइति ॥

"तस्य पूरणे डट्" ॥ तस्येत्येकत्वमविवक्षितम् । एकस्य पूरणासम्भ-वात्, तेन द्व्यादिभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः । 'पूर्यतेनेनेति पूरण-मिति' । करणे ल्युट् । 'पूर्यतेइति' । ण्यन्तात्कर्मणि यक्, न प्रकृत्यन्तरात् कर्तरि श्यन्, यदि संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति इहापिप्राप्नोति पञ्चानामन्यतोलब्धपञ्चसंख्यानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इति तत्राह । 'येनेति' । संख्येत्यस्य विवरणम् । 'संख्यानमिति' । इह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संख्यानं पञ्चत्वादि तस्य पूरणइति विज्ञायते न तु विप्रकृष्टं पञ्चादिश-ब्दवाच्यानन्तर्भूतं यथातिशायने तमबिष्ठनौ कुत्सितइत्यादाविति भावः । 'एकादशानां पूरणइति' । यथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्त कुत्सायामपि याप्यो वैयाकरण इति विग्रहो न तु याप्यं वैयाकरणत्व-मिति तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षिते संख्येयवाचिनापि विग्रहो न विरुध्यते । 'एकादश इति' । पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धि-स्थेन येनैकादशत्वसंख्या पूर्यते स इति वेदितव्यः, एवं च व्युत्क्रमेणाष्टा-ध्यायेषु गण्यमानेषु समर्थः पदविधिरित्यध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा निर्माणद्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वव्यपदेशो भवत्येव, ननु प्रकृत्य-र्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् इह त्वेकादशस्वन्तर्भूत एकादशानी-यन्तामित्युक्ते एकादशस्याप्यानयनात्, सत्यं, समुदायावयवयोस्तु भेदात्स-मुदायः प्रकृत्यर्थो ऽवयवः प्रत्ययार्थो यथा वृक्षस्यावयवो वार्क्षी शाखेति ॥

"नान्तादसंख्यादेर्मट्" ॥ 'डटो मडागमो भवतीति'। कथं पुनरयमागमः शक्यो विज्ञातुं, नात्रागमी निर्दिष्टः, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थात आह। 'नान्तादिति'। पञ्चमीग्रहणं तावदनुवर्तते न च तस्य विधानार्थोनुवृत्तिः, पूर्वमेव विहितत्वात्, न च विशेषविहितेन मटा बाधप्रसङ्गे विधानार्थो डटोऽनुवृत्तिः, एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थश्चकारः क्रियेत मट् चेति, यथान्यत्र ततोनुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठीप्रक्लृप्तावागमित्वमेव विज्ञायते, कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषो यावता तदेव रूपं स एव स्वरः, सत्यं, डटि मटि च नास्ति विशेषः, विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामित्ययं तु तमड्यदि प्रत्ययः स्यादाद्युदात्तः स्याद् आगमत्वेनागमानुदात्तत्वं भवति न तु प्रत्ययस्वर इति विंशतितम इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति। 'एकादश इति'। नायं संख्यासमुदायः किं तर्हि संख्यान्तरमेव, अत एवात्र डड्भवति, अन्यथा सोपि न स्यात्, नहि संख्यासमुदायः संख्याग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन काशिकोसलीयाः, अथाप्ययं संख्यासमुदायस्तथापि संख्याग्रहणेन तत्समुदायो गृह्यतइति ज्ञापनार्थमेवासंख्यादेरिति वक्तव्यं, तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति ॥

"षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्" ॥ 'तदिह सप्तम्या विपरिणाम्यतइति'। यदि पूर्ववत्षष्ठ्या विपरिणाम इष्टः स्यात्पञ्चम्या निर्दिशेत् षष्ठ्यानिर्देशात्तु षषादीनामेवागमित्वं विज्ञायते, ततश्चानुवृत्तस्य डटोर्थात्सप्तम्याविपरिणाम इत्यर्थः, एवं च कृत्वा षष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतुर्थेति निर्देश उपपद्यते। 'कतिपयशब्दो न संख्येति'। यद्यप्यसावतिप्रचयरहितं बहुत्वमाचष्टे तथापि लोके संख्यात्वेन न प्रतिद्धो यथा द्वित्राः पञ्चषा इति शास्त्रेपि नैवास्य संख्यासंज्ञा विहिता, कथं तर्हि डट्प्रत्यय इत्याह। 'तस्येति'। किं पुनस्थुग्विधीयते न पञ्चमीनिर्देशेन प्रकृतस्यडेव विधीयेत नैवं शक्यम् इह षष्ठ इति जश्त्वं प्राप्नोति, चतुर्थ इति रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्वं प्राप्नोति, थटः परादित्वेन पूर्वस्य पदत्वात्, यदि पुनः पूर्वसूत्रे थुगेव विधीयेत नैवं शक्यं पञ्चथः सप्तथः

नलोपो न स्यात्, इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दाद्दाबन्ता-दपि थुग्भवति तत्र भस्याढे तद्धितइति ङटि विषयभूतएव पुंवद्भावः, कतिपयानां पूरणी कतिपयथीति भवति,। 'चतुरश्छयताविति'। छयद्भ्यां डट् न बाध्यते ङटि परतस्थुग्विधानात्। 'आद्यक्षरलोपश्चेति'। अच्-सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः, व्यञ्ज-नसहिताज्वचने त्वक्षरशब्दे द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात्॥

"बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्"॥ अत्रापि षष्ठीनिर्देशाद्बह्वादीना-मेवागमित्वं पूगसङ्घयोरित्यादिरेक एव ग्रन्थः। इह बह्वीनां पूरणीति पूर्ववड्डट्प्रत्ययः पुंवद्भावश्च॥

"वतोरिथुक्"॥ अत्रापि पूर्ववद्वत्वन्तस्यैवागमित्वम्। इह तावतीनां पूरणी तावतिथीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः पुंव-द्भावश्च, कथं पुनरत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा यावता प्रातिपदिकस्वरूप-ग्रहणे सा भवतीत्युक्तं, यत्रापि प्रातिपदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते तत्रापि सा भवति यथा तृजकाभ्यां कर्त्तरि अपां स्रष्ट्रीति, इहापि वतो-रिति विशेषणं स्वरूपेणोपादीयते तेन भवत्येव लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् उक्तं च, बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणादिति॥

"द्वेस्तीयः"॥ 'तीयप्रत्ययो भवतीति'। डटो द्विशब्दस्य चादेशो न भवति द्वितीयेति निर्देशात्, यद्येवं तस्मादेव निर्देशान्न सिद्धमस्य साधुत्वं, सिद्धतु साधुत्वं पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते, किं च तदाश्रयणे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, अबाध-कान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे डटः प्रसङ्गश्च॥

"त्रेः सम्प्रसारणं च"॥ 'अण इति तत्रानुवर्त्ततइति'। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽण इत्यतः, एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहारः स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घः, स तु न तथेत्याह। 'पूर्वेणेति'। एतच्च लणित्यत्रैव प्रतिपादितं, त्रेस्तृ चेति नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति॥

"विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्"॥ 'विंशत्यादिभ्यः परस्येति'। कथं पुनर्डुस्तीय इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य डट आगमित्वं शक्यं विज्ञातुं तत्राह । 'पूरणाधिकारादिति'। सत्यं डट्प्रत्ययो विच्छिन्नः पूरणार्थस्तु न विच्छिन्नः सोनुवर्तते तेन पूरणे यो विहितः स आगमी विज्ञायते, न च डटो ऽन्यो विंशत्यादिभ्यः पूरणे विहितोस्ति, कः पुनः पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टानां ग्रहणे सति दोषस्तत्राह । 'तद्ग्रहणे हीति'। स्यादेतत्तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यतीति तत्राह । 'ग्रहणवतेति'। ननु यदयं षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरित्याह तज्ज्ञापयति भवति पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यति, अस्त्वेतत्केवलेभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात्, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति, व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेन । 'एवं चेत्यादि'। लौकिकानां विंशत्यादीनां यदीदं ग्रहणं तदा षष्ट्यादेश्चेत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ट्यादीनां ग्रहणं ततश्चैकषष्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमटः प्रसङ्गे ऽसंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव न कथं चिन्न युज्यते, ऽनिष्टलेशस्याभावात्, सूत्रसंनिविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थं पर्युदासो युज्यते केवलं न तु युज्यतएव केवलानामप्रसङ्गादिति तावद्वृत्तेरर्थः, यथा तु भाष्यं तथा सूत्रसंनिविष्टानां ग्रहणं ज्ञापनाच्च तदन्तविधिरिति स्थितं, न च केवलानामप्रसङ्गस्तदन्तानामपि भवतीति ज्ञापनशरीरं न तु तदन्तानामेव भवतीति, यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति तदुभयमपि न प्रवर्त्ततइति सामान्येन ज्ञापनम्, एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितम इति, भवति ह्येतत्सूत्रसंनिविष्टविंशत्यन्तं संख्यादि संख्यावाचि च लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिध्यति, विंशतेः प्राग्भावित्वादस्यासंख्यायाः॥

"नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च"॥ मासादय इत्यादिर्विज्ञायतइत्यन्त एको ग्रन्थः, अथ शतादिग्रहणं किमर्थं यावता षष्ट्यादेश्चेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धं तत्राह । 'षष्ट्यादेरित्यनेनैवेति'। यदि तेन स्याद् एकशतादिभ्यो न स्याद् असंख्यादेरिति प्रतिषेधात्॥

"षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः" ॥ 'संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति'। नह्ययं विकल्पस्यापि प्रतिषेधः, पर्युदासो ह्ययं संख्यादेर्न विधिर्न प्रतिषेधः, यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण च प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यनन्तरा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते न व्यवहिता ॥

"मतौ छः सूक्तसाम्नोः" ॥ 'मताविति मत्वर्थ उच्यतइति'। साहचर्याद् मुख्यस्य ग्रहणं न भवति, कथं हि मतुरभिधेयः स्याच्छब्दस्य शब्दः। 'मत्वर्थग्रहणेनेत्यादि'। समर्थविभक्तिः प्रथमा प्रकृतेरर्थद्वारकं विशेषणम्, अस्तित्वं प्रत्ययार्थः, अस्यास्मिन्निति च तत्र यद्यपि प्रत्ययार्थो मतोरभिधेयमितरदनभिधेयं तथापि साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदाक्षिप्यते संनिधाप्यते उपस्थाप्यतइत्यर्थः। अथ वा प्रधानवशवर्तित्वाद्गुणानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभक्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यतएव आचमनादिवत्, यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्युक्ते ऽनुक्ता अप्याचमनादयोङ्गभूता आक्षिप्यन्ते। इहास्यवामइत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भादनेकपदसमुदायोयं, ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावादेवंविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह। 'अनुकरणशब्दश्चेति'। 'स्वरूपमात्रप्रधान इति'। नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनुकार्यस्वरूपं, मात्रशब्दो बाह्यार्थव्यवच्छेदार्थः, एतदुक्तं भवति यथा गवादयः शब्दाः सास्नादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति गोमान्वृक्षवानिति, तथानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनानुकार्येण तद्वति छप्रत्ययमिति, तत्रानुकरणशब्दा इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति, अनुकार्यो हि पदसमुदायो न त्वनुकरणं, किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च, ननु रूपभेदो नोपलभ्यते, यद्यप्येवं तथाप्यर्थभेदाद्भेदः, अनुकार्यस्य बाह्योर्थो ऽनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यम्, अत एवास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात्सुप्त्वाभावात्स्यशब्दादीनां लुङ् भवति, ये चाम्नायशब्दानां नियमाः श्मशाने नाध्येयं चतुर्दश्यां नाध्येयं शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमित्येवमादयस्तेप्यनुकरणेषु न भवन्ति,

अस्यवामीयमिति हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकाशे प्रयुज्यते तस्मादन्ये ऽनुकरणशब्दा अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवत्त्वमाह । 'अनेकपदादपीति' । अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः । परप्रसिद्ध्या चैवमुच्यते, यम्भवाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः । न त्वत्र वस्तुतो ऽनेकपदत्वमस्ति अस्यवामीयमिति, अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठितं तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रतिपादक इत्यर्थवत्त्वं पदसमुदायत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वे सति प्रत्ययः, किं पुनरत्र छप्रत्ययप्रकृतेरनुकरणत्वे प्रमाणं, छप्रत्यय एव, नह्यसावनुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति तस्मादितिशब्दवच्छप्रत्ययोऽप्यनुकरणत्वे प्रमाणम् ॥

"अध्यायानुवाकयोर्लुक्" ॥ 'केन पुनरिति' । सूक्तसाम्नोरेव छो विहित इति प्रश्नः । 'इदमेवेति' । नह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते । 'विकल्पेन चेति' । तत्कथं मतुप्प्रकरणएवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते । अत्र केचिदाहुः । अनुवाकसाहचर्याद्वैदिकोऽध्यायो गृह्यतइति । अन्ये पुनः पौरुषेयग्रन्थविशेषस्याप्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यादिवैद्यकग्रन्थेषु दृश्यते ॥

"तत्र कुशलः पथः" ॥ 'पथि कुशल इति' । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायामिति सप्तमी, कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिन्शब्देन गमनादिका तद्विषया क्रिया लक्ष्यते, योगश्चायं कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यणोऽपवादः ॥

"आकर्षादिभ्यः कन्" ॥ आकषत्यस्मिन्सुवर्णादिकमित्याकषः, पुंसि संज्ञायामिति घः, हलश्चेति घञ् तु न भवति, प्रायग्रहणानुवृत्तेः, यथा निकष इति, ये त्वाकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति तेषामाकृष्यते ऽस्मिन्निति घञि रूपम् । 'त्सरुक इति' त्सर छद्मगतौ । भृमृशीत्यादिनौणादिक उप्रत्ययः, त्सरुः खड्गग्रहणप्रदेशः, एतदर्थं प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्तार्थं च, अकारान्तेष्वाकर्षादिषु प्रकृतेन वुनापि सिद्धम् ॥

"धनहिरण्यात् कामे" ॥ 'काम इच्छेति'। कामयिता तु न गृह्यते ऽनभिधानात् ॥

"स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते" ॥ 'प्रसितः प्रसक्त इति'। षिञ् बन्धने कर्मणि क्तः, यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षेण बद्ध इव भवतीत्युपमानादिदमभिधानम्। 'केशेषु प्रसित इति'। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तमी। 'केशादिरचनायामिति'। केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं दर्शयति, एतच्च क्रियाविषयत्वात्प्रसक्तेर्लभ्यते। 'बहुवचनमित्यादि'। स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति, अद्रवमित्यादिना स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपग्रहणासंभवात् ॥

"उदराट्ठगाद्यूने" ॥ 'आद्यूनो विजिगीषुरिति'। दिवोविजिगीषायामिति तत्र निष्ठानत्वविधानात्। 'उदरक इति'। उदरपरिमार्जनादौ प्रसित उच्यते ॥

"सस्येन परिजातः" ॥ 'सस्यशब्दो गुणवाचीति'। न धान्यवाची अनभिधानात्, के चित्तु शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति क्यबन्तं शस्यशब्दं पठन्ति, सस्येनेति कर्त्तरि तृतीया, परिगतो जातः परिजातः, प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासः, समन्तात्संबद्धः परिगतस्तत्र सस्यस्य कर्तृत्वं तदाह। 'यो गुणैः संबद्धो जात इति' ॥

"अंशं हारी" ॥ 'तत्र षष्ठीप्रतिषेधादिति'। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यनेन। ननु तत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणं, सत्यम्। इनस्त्वविशेषेण ग्रहणमस्मादेव द्वितीयानिर्द्देशात् ॥

"तन्त्रादचिरापहृते" ॥ तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति तन्त्रं तन्तुवायशलाका, तन्त्रयतेर्वा एरचि णिलोपः। 'अचिरापहृत इति'। अचिरः कालोऽपहृतस्येति कालाः परिमाणिनेति समासः। 'पञ्चमीसमर्थादिति'। अपहृतयोगे ऽपादाने पञ्चमी ॥

"ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्" ॥ 'कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति'। किं पुनरत्र निपात्यते, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्प्रथ-

मान्तात्सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः, अवशब्दादल्पत्वोपाधिकात्सप्तम्यर्थ एव कन्प्रत्ययः, अवशब्दस्योत्र्ययादेशस्तदाह । 'यत्रायुधजीविन इत्यादि' ॥

"शीतोष्णाभ्यां कारिणि" ॥ शीतं करोति स शीतकः, यश्चोष्णं करोति स उष्णकः, किं चातः, तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्शविशेषो मुख्योर्थः, तं च तावदवश्यं कुरुत इव मुख्यार्थग्रहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थयोर्ग्रहणमिति दर्शयन्नाह । 'क्रियाविशेषणादिति' । तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमानाद्वृत्तिः शीतमिव शीतं, मन्दकरणमित्यर्थः । शीतं हि मन्दतायुक्तं, सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्, एवमुष्णमिवोष्णं पटुकरणं शीघ्रकरणमित्यर्थः, एवं क्रियाविशेषणाभ्यां प्रत्ययः । 'द्वितीयासमर्थादिति' । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवतीति प्रागेवोक्तं, मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधनात् ॥

"अधिकम्" ॥ 'अध्यारूढशब्दस्येति' । यदि पुनरधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । 'अध्यारूढशब्दस्तूभयार्थ इति' । तस्यैवेदमङ्गीकृतसाधनभेदं निपातनमुचितमिति भावः । 'अधिको द्रोणः खार्यामधिका खारी द्रोणेनेति' । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्यते तथा दर्शयति । 'कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढशब्द इति' । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितो निपातनसामर्थ्याच्च सकृदुपात्तोप्यङ्गीकृतसाधनभेदः संगृह्यते, तत्र यदा कर्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति न तृतीया, यदा तु कर्मणि तदा कर्त्तुरनभिहितत्वात्तृतीया, कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा, यदा च कर्त्तरि क्तस्तदा कर्मणोनभिधानादध्यारूढशब्दयोगे यथा द्वितीया भवति अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति, ग्रामङ्गत इतिवत् तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्द्देशात्पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः ॥

"अनुकाभिकाभीकः कमिता" ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिङ्गव्यत्ययः, अनुशब्दादभिशब्दाच्च ससाधनक्रियावचनात्स्वार्थे कन्निपात्यत-

इत्याह । 'अनुकामयते ऽनुक इति' । अभिकामयतइत्येतद्गम्यमानत्वान्नोक्तम् ॥

"पार्श्वेनान्विच्छति" ॥ 'अनृजुरुपायः पार्श्वमिति' । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वं तावदनृजु तद्वदन्योप्यनृजुरुपाय एवमुच्यतइत्यर्थः, य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुना ऽन्विच्छति स पार्श्वकः, कुत्सितो मार्गः कुसृतिः, जालमानायः, ताभ्यां चरतीति कौसृतिको जालिकः ॥

"अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ" ॥ 'तृतीयासमर्थाभ्यामिति' । निर्द्देशादेव तृतीया हीयं न पञ्चमी पूर्वेण साहचर्यात् । 'तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमिति' । यथायःशूलं तीक्ष्णं तथान्योपि तीक्ष्ण उपायोयःशूलमित्युपचारादुच्यतइत्यर्थः । 'दम्भो दण्डाजिनमिति' । दम्भसाधनत्वात्, दम्भवन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च धारयन्ति । 'तेनेति'। दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वा ऽदीधरदित्यर्थः, सर्वत्र मुख्यार्थाग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

"तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा" ॥ यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्द्देशस्तथा तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्द्देशः । 'पूरणप्रत्ययस्य चेति' । न तु कनः लुग्वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः, पञ्चमं ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, तथा च वार्त्तिकं, तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणादिति, अतो लुग्वाग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयतइति पक्षो लक्ष्यते। 'द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति' । अत्र ग्रहणे द्वितीयस्य करणत्वं प्रदर्शयितुमिदं वाक्यं, वस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहीतव्यम् । 'द्विकं ग्रहणमिति' । ग्रहीतर्यपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपाधिभूतस्य ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतेर्ग्रहणशब्दप्रयोगः, द्विकं रूपं देवदत्तस्येत्येव तु नोदाहृतं स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः । 'चतुष्क इति' । संनियोगशिष्टपरिभाषया डटि निवृत्ते थुकोपि निवृत्तिः, रेफस्य विसर्जनीयः, इदुदुपधस्येति षत्वम् । 'तावतिथेनेति' । स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि

न प्राप्नोतीति वचनम् । 'नित्यं च लुकं[1] वक्ष्यामीति' । 'षड्ढ इति' । रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः, पदत्वाज्जश्त्ववर्त्त्वे, इह यः षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षड्ढिरसौ रूपैर्गृह्णाति, ततः किं, सङ्ख्यायास्तेन गृह्णातीत्येव वक्तव्यम्, एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति, नैवं शक्यम् । एवं ह्युच्यमाने इहापि प्राप्नोति एकेन रूपेण गृह्णातीति, पूरणप्रत्ययस्त्वेकशब्दान्नास्ति तेन यन्यविषयमेव ग्रहणं विज्ञायतइति, तेनेह न भवति, द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ॥

"स एषां ग्रामणीः" ॥ इह त्वत्को मत्को वा विजय इत्यादावनेन कन्, त्वं ग्रामणीरस्य त्वत्कः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः, प्रायेण त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ॥

"शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे" ॥ ननु न शृङ्खलमात्रेण करभो बध्यते किं तर्हि रज्ज्वा कीलेन च, तस्माच्छृङ्खलमस्य बन्धनमिति न युक्तं वुक्तम्, एवं तु वक्तव्यं शृङ्खलवदस्य संबन्धनं करभे लुक्च मतोरिति, तत्राह । 'यद्यपीति' । अस्तु रज्ज्वादेरपि करणत्वं शृङ्खलस्यापि करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्यानिर्वृत्तेरित्यर्थः ॥

"उत्क उन्मनाः" ॥ 'उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति' । साधनं मनः, क्रिया गमनम्, उद्गते मनसि वर्त्तमानादित्यर्थः । 'तद्गतीति' । उद्गतं मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । उत्सुक उत्कण्ठितः ॥

"कालप्रयोजनाद्रोगे" ॥ 'अर्थलभ्येति' । अर्थः सामर्थ्यं, तेन लभ्या, तत्र काले सप्तमी समर्थविभक्तिः, भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः, प्रयोजने तृतीया, जनितो हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा, प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेत्युभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते, यदि तर्हि कारणमपि प्रयोजनमुच्यते कालग्रहणमनर्थकं, कथं, योसौ द्वितीयेह्नि भवो ज्वरस्तस्य द्वितीयमन्यहः कारणम्, अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः । सत्यं, सदपि कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते तत्र भव इत्येव तु विवक्ष्यते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । 'द्वितीयेह्नि भव इति' । सामान्यशब्दस्यापि द्विती-

[1] मुद्रितमूलपुस्तके तु नित्यं च लुगिति पाठः ।

यशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेपि वृत्तेः कालशब्दत्वं, किं पुनः कारणं साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च भवति, तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो भवार्थएव भवति कारणवाचिनस्तृतीयासमर्थात्फलवाचिनस्तु प्रथमासमर्थात्, नह्येतत्सर्वं सूत्राक्षरैरुपात्तं तत्राह। 'उत्तरसूत्रात्सञ्ज्ञाग्रहणमिहानुकृष्यतइति'। सिंहावलोकितन्यायेन, यथा सिंहा धावन्तः पृष्ठतोवलोकयन्ते, अपर आह। उत्तरसूत्रे योगविभागः, तदस्मिन्नन्नं प्राये, ततः सञ्ज्ञायां, यदेतदनुक्रान्तं तत्सञ्ज्ञायां द्रष्टव्यमित्यर्थः, सञ्ज्ञाग्रहणमुभयोः शेषः, एतदेव चानुकर्षणं विवक्षितम् ॥

"तदस्मिन्नन्नं प्राये सञ्ज्ञायाम्" ॥ अन्नमभ्यवहार्यम्, अद्यते स्मेति कृत्वा, गुडमिश्रा अपूपा गुडापूपाः, कृसरस्तिलौदनः, तिलक्षोद इत्यन्ये, त्रिबिलोपूपस्त्रिपुटः, वटकेभ्य इनिरिति कनि प्राप्ते वचनं, ननु सञ्ज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यति तस्मिँश्चासति मत्वर्थीय इनिर्भविष्यति, न सिद्ध्यति, सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् ॥

"कुल्माषादञ्" ॥ कुल्माषा मुद्गाः ॥

"श्रोत्रियंश्छन्दोधीते" ॥ 'वाक्यार्थ इति'। वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः, मुख्यो हि वाक्यार्थः क्रियारूपः संबन्धरूपो वा स चासत्त्वभूतः, श्रोत्रियशब्दस्तु सत्त्वभूतार्थाभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थे ऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यतइत्यर्थः, अथ कथमस्मिन्पक्षे स्वरसिद्धिः, यावता नकार इत्यस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रेत्त्वं व्यपवर्गोस्ति, मा भूद्व्यपवर्गो नित्करणसामर्थ्यात्तदभावेपि भविष्यति, यद्वा नितीति कर्मधारयोयं नश्चासाविच्च नित्, तत्र परत इति। 'कथमित्यादि'। छन्दसः श्रोत्रभावो घन् च प्रत्ययः, छान्दस इति न सिद्ध्यति, घना ऽणो बाधितत्वात् श्रोत्रभावेन च छन्दःशब्दस्य निवर्तितत्वादिति प्रश्नः। 'वाग्रहणमनुवर्ततइति'। अपर आह। यश्छन्दोधीते तदर्थं चानुतिष्ठति तत्र श्रोत्रियशब्दः, अध्येतृमात्रे तु छान्दसशब्द इत्यर्थभेदान्नास्ति बाध्यबाधकत्वमिति। एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥

"आद्यूनेन भुक्तमिनिठनौ"॥ 'आद्युशब्दः कर्मनामधेयमिति'। अद्यया निष्पाद्यस्य पित्र्यस्य कर्मणः आद्युशब्दः सञ्ज्ञा, अद्यास्मिन्नस्तीति प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति णः। 'तत्साधने द्रव्यइति'। मुख्य-श्राद्धस्य भोजनासम्भवात्। 'समानकालग्रहणमिति'। भुजिना समाने काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयक्षणसाध्या तथापि यावन्तं कालं तदाशिनस्तृप्तिशेषस्तल्लिङ्गं चानुवर्त्तते तावत्समानकालः, स च प्रायोवृत्त्या ऽद्यतन एवेति तस्मिन्नेव प्रत्ययान्तस्य प्रयोगः, यदा तु कस्य चिद्दुर्बलस्य द्वितीयेप्यह्नि भुक्तमपरिणतं तदा प्रयोगाभावः। तदिदमाह। 'अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति प्रयोगो मा भूदिति'॥

"पूर्वादिनिः"॥ 'पूर्वं गतमनेनेत्यादि'। क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः॥

"सपूर्वाच्च"॥ 'विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति'। तेन सहेति तुल्ययोगइत्युपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समासः, पूर्वशब्दोवयववचनः, न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते, पकारस्त्वव्यभिचारी तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणं सपूर्वं यत्प्रातिपदिकमिति, एवं च पूर्वशब्दोपि तस्यैव विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह। 'तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिरिति'। 'सपूर्वादित्यादि'। यद्यपि पूर्वशब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव तथापि असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्न लभ्यतइति सपूर्वादित्युक्तम्। 'कृतपूर्वी कटमिति'। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रायं प्रयोग उपपादितः। 'योगद्वयेनेत्यादि'। यदि व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात् पूर्वादिनिः सपूर्वादित्येकमेव योगं कुर्यात्, व्यपदेशिवद्भावात्केवलादपि भविष्यति किं योगद्वयकरणेन, अत्र चकारः कर्त्तव्यो न भवति, यदि च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात्पूर्वादिनिरित्येतावदेव ब्रूयात् तदन्तविधिना सपूर्वादपि भविष्यतीति किं द्वितीयेन योगेन, तदिह योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते॥

"छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि"॥ अत्र पर्यवस्था-

तृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोवस्यातृशब्दस्य च पन्थि परि इत्येतावादेशौ निपात्येते, भाषायां तु परिपन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ॥

"अनुपद्यन्वेष्टा" ॥ पदस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः, अन्वेष्टरीनिप्रत्ययो निपात्यते । 'अनुपदी गवामिति'। पदापेक्षया षष्ठी, गोपदस्य पश्चादन्वेषणं गवामेव हिरण्यादावन्वेष्ये न भवति, पदाभावात्, यदि त्वन्वेष्टशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः एष्टृशब्दस्य च पदशब्द आदेशो निपात्येत, यदि वा श्रोत्रियवद्विद्यमानप्रकृतिप्रत्ययमन्वेष्टरि निपात्येत ततो गवामिति षष्ठी न प्राप्नोति, कृतपूर्वी कटम् अनुको भार्यामभिको दासीमितिवत् द्वितीया प्राप्नोति, हिरण्यादौ चान्वेष्ये ऽनुपदी हिरण्यमिति, तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ॥

"साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" ॥ 'साक्षाच्छब्दोऽव्ययमिति'। तेन प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पञ्चम्या अलुक्, उदाहरणे चाव्ययानां भमात्रइति टिलोप इति भावः। 'संज्ञाग्रहणादित्यादि'। त्रिभिः साक्षाद् दृष्टं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्च पार्श्वे स्थितः पश्यति, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति, संज्ञाग्रहणाद्दुनिकाधमर्णयोर्न भवतीत्यर्थः ॥

"क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः" ॥ क्षि निवासगत्योरित्यस्माद्यथायोगमधिकरणादौ ष्ट्रन् क्षेत्रम्। 'परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति'। आत्मनो निवासस्थानत्वात्क्षेत्रं, परं च तत्क्षेत्रं चेति कर्मधारयः, तत्र चिकित्स्यः प्रतिकार्योपनेय इत्यर्थो न तु तत्र भिषजितव्य इति। यदाह। 'नामृतस्येति'। 'अथ वेति'। समुच्चय एवात्र विवक्षितो न तु विकल्पः। वक्ष्यति सर्वं चैतत्प्रमाणमिति, अत्र परस्य क्षेत्रमिति षष्ठीसमासः, एवमुत्तरयोः। 'चिकित्स्य इति'। कृत्यः शक्यार्थे, पूर्वत्र तु कर्ममात्रे, उत्तरयोरर्हार्थे। 'सस्यार्थइति'। अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह। 'परदाराः परक्षेत्रमिति'। कर्मणि ष्ट्रन्, क्षेतव्याः गन्तव्याः, उपगमनार्हा दाराः क्षेत्रम्। 'तत्रेति'। तस्मिन्विषये। 'निगृहीतव्यइति'। दण्डादिना ॥

"इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा"॥ 'अन्तोदात्त इति'। इन्द्रियजित्येतत्साहचर्यात्। 'रूढिरेवेति'। किमत्र प्रमाणमित्याह। 'तथा चेति'। नहि यौगिकेषु व्युत्पत्तेरनियमो भवति। 'इन्द्र आत्मेति'। कार्यकारणसङ्घातं प्रतीश्वरत्वात्, विज्ञायते च तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति। 'करणेनेति'। हेतुगर्भविशेषणं, यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति। 'नाकर्तृकमिति'। इतिकरणो हेतौ, न हि वास्यादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्रा प्रवर्तते। 'इन्द्रेण दृष्टमिति'। दृष्टं ज्ञातं, तथा च कार्यकारणसंघातं प्रस्तुत्य भवति वादः स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमित्यादि, कथं पुनश्चक्षुरादिकमात्मना सृष्ट-मित्याह। 'तत्कृतेनेति' शुभं कर्म विहितं, प्रतिषिद्धमशुभं, तदुभयं मिलितं कारणानामुत्पादकम्, इष्टानिष्टानां रूपादीनां चक्षुरादिभिरुपल-म्भात्। 'यथायथमिति'। यो यस्य विषयः, चक्षुषो रूपं, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि, तद्ग्रहणायेत्यर्थः। 'अन्यथापि कर्त्तव्येति'। तद्यथा इन्द्रेण दुर्जय-मिति। 'प्रत्येकमभिसंबध्यमान इति'। हेतुगर्भं विशेषणं, यस्मात्प्रत्येक-मभिसंबध्यते तस्मादित्यर्थः॥

"तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्"॥ 'अस्यास्मिन्निति'। 'प्रत्यया-र्थाविति'। ननु च यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति, यच्च यस्मिन् भवति तस्यापि तद्भवति, यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखेति, तत्रान्यतरनिर्देशे-नैव सिद्धं किमर्थमुभावर्थौ निर्दिश्येते, नैतयोरवश्यम्भावी समावेशः, तथा हि। षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं तेनैव रूपेण विवक्ष्यते न तज्जन्यः शेषसंबन्धः, यथा वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात्, नह्यत्र क्रियाकारकपूर्वकः शेषसंबन्धो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्, नावय-वावयविभावः, आनन्तर्यादिसंबन्धस्तु सम्भवति, न तु तत्र मत्वर्थीयो भवत्यनभिधानात्, तथा केवलसप्तम्यर्थनिर्देशे कारकान्तरपूर्वः संबन्धो न गृहीतः स्यात् ततश्च पुत्रवान्, गोमानित्यादौ न स्यात्, उत्पादनप्रति-ग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्योह्यत्र संबन्धो नाधारपूर्वकः, देशान्तरग-तेपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेशस्य भावात्, सामीपिकस्याप्यधिकरण-

स्यासम्भवः। स्यादेतत्। पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वाम्यधीनत्वाद्गुरौ वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमब्ग्रहणेन कारकप्रकरणे प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्येवेति, भवत्वेवमधिकरणसंज्ञा मत्वर्थीयस्तु मुख्यएवाधिकरणे स्यात्, वृक्षवात्पर्वतो गोमाञ्जनपद इत्यादौ, न गौणे पुत्रवान् गोमान्देवदत्त इत्यादौ, न ह्यत्र गौणग्रहणस्य लिङ्गमस्ति, तस्मादुभयोरपि निर्देशः कर्तव्यः। 'अस्तीति प्रकृतिविशेषणमिति'। अर्थद्वारेणेति द्रष्टव्यम्। ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत्, न च सत्तां पदार्थो व्यभिचरति तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यत्वात्। तथाहि। यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावस्तेन बुद्धिसत्तासमाविष्टमर्थं शब्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनाय वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्तीति प्रयोगः, यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं भवेत् तदा विरोधपौनरुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम्, एवमेवात्यन्तासतोपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य तद्वाचिशब्दप्रयोगः, तस्माद्बुद्ध्युपारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति न तां पदार्थो व्यभिचरति, तदुक्तं न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति, कस्यचित्पदस्यार्थः सचैवं विधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थः, इदन्तर्हि प्रयोजनं या सम्प्रति सत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्याद् भूतभविष्यतोर्या सत्तातीतानागतवस्तुपरामर्शिन्या बुद्ध्योत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूत्, तेन गावोस्यासन् गावोस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगाभावः। यद्येवं विद्यमानएव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः, नैष दोषः। नात्र साक्षाद्गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत एषा सत्ता कथ्यते, यदि पुनर्गवां सत्ता कथ्येत यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति गावोस्य सन्ति गोमानिति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात् तथेहापि न स्यात् गोमानासीद्गोमान्भवितेति, सत्यपि वा प्रयोगे यथेह बहुवचनं भवति गावो-

स्यासन् गावोऽस्य भवितार इति एवमिहापि स्याद्गोमानासीद्गोमान्भवितेति, तस्मान्नैषा गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत्सत्तैषा कथ्यते, तत्र यद्यपि यो गोमान्स विद्यते गोमत्ताख्यं तु तस्यातीतमनागतं वेति भूतभविष्यत्प्रयोगः, यथेश्वरोऽयमासीद्दरिद्रोऽयं भविष्यतीति तत्रार्थात्प्रकृत्यर्थस्याप्यतीतानागतत्वप्रतीतिर्भवति सा वाक्यार्थवशादुपजायमाना बहिरङ्गेति नान्तरङ्गं शब्दसंस्कारं निवर्तयति यथा ग्रामं न गच्छतीति तदेवं सम्प्रति सत्तायां यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थमस्तीत्युच्यतइति स्थितम्। ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते ततश्च गावोऽस्य गावोऽस्मिंचित्युक्ते किमित्यपेक्षायां सन्तीति गंस्यते नार्थोऽस्तिग्रहणेन, न सार्वत्रिकमेतत्। यदा खलु गावोऽस्य नान्यस्य गावोऽस्मिन्नान्यस्मिंचित्येवं विवक्षा न तदाऽस्तित्वं प्रतीयते, तस्मादस्तीति वक्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्, इह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति, बहुव्रीहिणोक्तत्वात्, वाक्ये तु चित्रा गावोऽस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्यान्न भवति, समुदायास्त्वप्रातिपदिकत्वात्, इह तु पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति तद्धितार्थइति द्विगुश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र चित्रगुरित्यादौ सावकाशं बहुव्रीहिं संख्यावाचिषु द्विगुर्बाधेत ततश्च तद्धितार्थे विषयभूते विहितेन द्विगुना ऽनुक्तस्तद्धितार्थ इति यथेह तद्धितो भवति द्वैमातुरः पाञ्चनापितिरिति, द्विगोर्लुगनपत्य इति लुगपि प्राग्दीव्यतीयस्य विधीयते तेन मतुपो लुगलभ्यः, तस्मात्तद्धितार्थइत्यत्र यदुक्तं सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति तदेवात्र शरणम्। 'भूमेत्यादि'। अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयभूतेषु भवन्तीत्यर्थः। बहूनां भावो भूमा, तत्र भूम्नि गोमान् यवमान् बहुत्वं चाभिधानवशाद्विशिष्टमेवाश्रयणीयं, यदाह, यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते कस्य चिच्चतसृभिरपि कल्पन्ते कस्य चिच्छतेनापि न कल्पन्तइति, एवं च यवमानिति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेऽपि न भवति, इह यवमतीभिरद्भिर्यूपं

प्रोचतीति जातिमात्रसंबन्धो विवक्षित इति भूमाभावेपि भवति, भूमादिग्रहणं त्वभिधानस्वभावप्रदर्शनार्थं, निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या, प्रशंसायां रूपवान्, नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः, अतिशायने उदरिणी कन्या, संसर्गे संसर्गः संयोगः दण्डी संसक्तदण्ड उच्यते, गृहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति, क्वचिद्वृत्तौ ग्रन्थः 'अस्तिविवक्षायामस्तिमानिति' तत्र भूमादिष्वस्तिविवक्षायां च भवन्ति मतुबादय इति समुच्चयो व्याख्येयः, अस्तिशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची, नैवास्तेर्लट्, प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते अस्तित्वमस्तितेति, अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यस्तिविवक्षायां प्रत्ययो विधीयते, एतच्च सूत्रे ऽस्तीति तन्त्रेण लुप्तपञ्चमीकप्रकृतिनिर्देशाश्रयणाल्लभ्यते, अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्तते, नहि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा यत्किञ्चिदस्ति । 'गुणवचनेभ्य इति' । अत्र शुक्लादय एवाभिधरूपा गुणे तद्वति च वर्तमाना गृह्यन्ते न तु सर्वदा गुणमात्रवचना रूपादयः, तत्र यद्यप्यभेदोपचारादेव शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिस्तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविवक्षाया अपि दर्शनात्पक्षे मतुप उत्पन्नस्य श्रवणप्रसङ्गाल्लुग्वक्तव्य इति ॥

"रसादिभ्यश्च ॥ 'न पूर्वेणैवेति' । नशब्दस्य काक्वा प्रयोगात्सिद्ध एवेत्यर्थः, नन्वर्थे वा नशब्दो द्रष्टव्यः । 'अन्ये इति' । अत इनिठनावित्यादयः । 'कथमिति' । अन्यनिवृत्त्यर्थे पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिद्ध्यतीति भावः । 'प्रायिकमिति' । प्रयोगबाहुल्याबाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । ततः किमित्याह । 'क्वचिदिति' । कथं पुनः प्रायिकत्वमित्याह । 'इतिकरण इति' । तेन यत्र मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्रैवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते न सर्वत्रेत्ययमर्थो भवति, एतच्च गुणादिति गणपाठमनपेक्ष्योक्तं तदपेक्षायां त्वाह । 'अथ वेति' । अत्र गणे गुणादिति पठ्यते तच्च रसादीनां सर्वेषां प्रत्येकं विशेषणं न स्वतन्त्रं नाप्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणम् । 'तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणा इति' । आदिशब्देन चक्षुरादिपरिग्रहः । 'तेषामेवायं

पाठ इति'। तेभ्य एवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते। 'रूपिणी रूपिकः शोभायोग इति'। ननु शोभापि गुणस्तया भावः सत्यं, गुणादिति विशेषणसामर्थ्या-त्प्रसिद्धतराणां रसनादीन्द्रियग्राह्याणां गुणानां पाठः। 'भावयोग इति'। भावा रतिहासादयो नाट्यधर्माः, भाष्ये तूर्वशी वै रूपिण्यप्सरसां स्पर्शिको वायुरिति दर्शनाद्यथाभिधानं प्रत्ययान्तरमपि भवति तेन नियमस्या-निष्टत्वात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, एकाच इत्यत्र गुणादिति नापेक्ष्यते स्ववान् स्ववान् ॥

"प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्"॥ 'चूडाल इति'। चूडा शिखा न त्वापीडाख्योलङ्कारः, एवं कर्णिकापि न कर्णालङ्कारः किं तर्हि तत्स-दृशः प्राण्यङ्गविशेषः। प्राण्यङ्गादेव हीष्यते। 'शिखावान्दीप इति'। प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठाल्लचोप्रस-ङ्गात्, चूडावान्वृक्ष इति प्रत्युदाहार्यम्। 'प्राण्यङ्गादिति वक्तव्य-मिति'। एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते। 'चूडालोसीति'। असी-त्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः, चूडालशब्दात्सुः, रुत्वम्, अतो रोरप्लुता-दप्लुतइत्युकारः, स च हलां स्वसनधर्मत्वादनुदात्तः, पूर्वेणाद्गुणः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः, तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वमेकादेशः, तस्य स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्यान्न भवति, यद्येवं चूडालग्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात्, हे चूडाल आमन्त्रितनिघातो न स्यात्, चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः, यदीष्यते वक्तव्योत्र परिहारः, अथ नेष्यते प्रयोजनमेवै-तच्चित्स्वरस्य भविष्यति ॥

"सिध्मादिभ्यश्च"॥ 'अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयत-इति'। अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यांग्रहणमिह समुच्चये वर्त्ततइ-त्यर्थः, तथा च वार्त्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइति। 'न तु प्रत्ययो विक-ल्प्यतइति'। यथान्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः, किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह। 'तस्मादिति'। विकल्पार्थेन्यतरस्यांग्रहणे लचा मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात् ततश्चाकारान्तेभ्य इनिठनौ स्यातां समुच्चयार्थे

प्रकृतौ मतुबेव समुच्चीयतइति न दोषः, कथं पुनर्ज्ञायते समुच्चयोऽत्रार्थो न विकल्पोर्थ इति, ज्ञापकात्, यदयं पिच्छादींस्तुन्दादींश्च पृथक् पठति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, इह तुन्दादिभ्य इलच्चेति चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलच् इनिठनौ मतुबिति, तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छादिभ्योपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्, कथम्, इलचो विकल्पितत्वादिनिठनौ तयोरपि विकल्पितत्वान्मतुबिति ततश्च तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पाठ्याः पिच्छादिषु वा तुन्दादयः, पृथक्पाठाद्विज्ञायते ऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायतइति, एवं हि पिच्छादिभ्यः प्रत्ययद्वयम् इलच्च मतुप् च, तुन्दादिभ्यश्चत्वार इति पृथक्पाठोऽर्थवान्भवति । ननु च तुन्दादिभ्यो ऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते पिच्छादिभ्यस्त्वकारान्तेभ्य एव, तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरन् तदा पिच्छादिभ्योप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्, अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरन् तदा तुन्दादिभ्योप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम्, यत्तर्हि कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठति कानि चित्तुन्दादिषु तद्यथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं भविष्यति, तथा केशाद्वोन्यतरस्यामिति न वक्तव्यं प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या इनठन्मतुपां सिद्धत्वात्, तदिनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयति। 'पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्चेति'। पार्ष्णीलः धमनीलः। 'वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति'। वातादिभ्यो लज् भवति तस्य च लच ऊङागमो भवति वातूलः दन्तूलः बलूलः ललाटूलः । 'जटाघटाकलाः क्षेप इति'। एते शब्दाः क्षेपे गम्यमाने लचमुत्पादयन्ति । जटाल इत्यादि । क्षेपइति किं, जटावांस्तापसः । 'क्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेति'। क्षुद्रजन्तुरानकुलात्, उपतापो रोगः, । 'विपादिकाल इति'। पादस्फोटो विपादिका, सिध्मगडुशब्दयोरनुपतापार्थः पाठः ॥

"वत्सांसाभ्यां कामबले" ॥ 'कामवति बलवति चेति'। मत्वन्तनिर्देशेन कामबलशब्दयोरर्शआद्यच्प्रत्ययान्ततां दर्शयति । ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ न कामबलयोस्तत्कथं ता-

भ्यां लजन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यतइत्यत आह। 'वृत्तिविषयइति'। कुत एतज् ज्ञायतइत्याह। 'नह्यत्रेति'। वाक्ये योनयोः प्रसिद्धोर्थः स वृत्तौ नास्तीत्यर्थः। यस्त्वस्ति तं दर्शयति। 'वत्सल इति'। 'स्नेहवानुच्यतइति'। स्नेहो रागः कामः। सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चीयतइत्यत्रापि मतुपा भवितव्यमिति शङ्कामपनयति। 'न चेति'। अनेनैव हेतुना वाक्यमपि न भवति, अत्र वत्सांसशब्दौ द्वौ, अस्यास्मिन्निति च प्रत्ययार्थावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति, कथम्, अजाद्यदन्तं लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीत्यंसबलशब्दयोः पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नात्। एवं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यश्शनेलचः"॥ 'अङ्ग कल्याणइति'। अङ्ग इत्येतत्कल्याणविशिष्टेर्थे वर्त्तमानं प्रत्ययमुत्पादयति, कल्याणान्यङ्गान्यस्या अङ्गना, स्त्रिया एवाभिधानं, कल्याण इति किम्, अङ्गवती। 'शाकीपलालीदद्र्वां ह्रस्वत्वं चेति'। शाक्यादीनां नप्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वं च, शाकिनं, पलालिनं, महच्छाकं शाकी, नानाजातीय एकसमाहारो वा, पलालक्षोदः, पलाली, भिन्नानि वा शालिकोद्रवादिपलालानि। दरिद्रातेर्यालोपश्चेति दरिद्रातेर्ऋकारः प्रत्ययो भवति रिकाराकारयोश्च लोपः। दद्रूः, त्वग्रोगविशेषः, स यस्यास्ति स दद्रुणः। 'विष्वगिति'। विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति उत्तरपदलोपश्च स चाकृतसन्धेरकृतसन्धिकार्यस्य, अकृतयणादेशस्येत्यर्थः, विषु नाना अञ्चन्तीति विष्वञ्चि,तान्यस्य सन्तीति विषुणः, विषुवदाख्यः कालस्तस्य हि नानागतीनि दिनानी सन्ति, तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य, तथा मृत्युर्वायुरनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिश्च विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येवं वाक्यादेरभिधानमिच्छन्ति, यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात् वलि लोपे सति विष्ण इति प्राप्नोति। 'लक्ष्म्या अच्चेति'। लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति अकारश्चान्तादेशः, लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः। 'जटाघटाकलाः, क्षेपइति'। जटादयः क्षेपे गम्यमाने इलचमुत्पादयन्ति, जटिलः, घटिलः, कलिलः, क्षेपादन्यत्र जटावान्॥

"प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः" ॥ सूत्रे वृत्तिशब्दो वार्तिके दर्शनात्प्रक्षिप्तः । वृत्तिर्विच्छेदप्रतिविधानादि, प्रज्ञाग्रहणं किमर्थं, प्राज्ञ इत्येतद्रूपं यथा स्यात्, प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि कृते सिद्धमेतत्, प्रज्ञ एव प्राज्ञः, यस्य हि प्रज्ञास्ति स प्रजानाति । सत्यं, स्त्रियां त्वणि ङीब् भवति, प्राज्ञी, अस्मिंस्तु णे टाबेव भवति,प्राज्ञा । इह तु गुणभूतया क्रियया व्याकरणादीनां संबन्धे णाणोरुभयोरपि व्याकरणं प्राज्ञ इति भवति, यथा कृतपूर्वी कटमिति तद्धितप्रयोगे हि षष्ठी न भवतीत्युक्तम् ॥

"तपस्सहस्राभ्यां विनीनी" विनीन्योरिकारो नकारस्येत्संज्ञा मा भूदिति । केचित्तु विनीनाविती‌काराकारौ पठन्ति, नकारान्तपाठे त्वित्संज्ञा प्राप्नोति । 'प्रत्ययार्थयोस्त्वित्यादि' । यथा त्वनिष्यमाणमपि यथासंख्यं न भवति तथा पूर्वमेवोक्तम् । 'असन्तत्वादित्यादि' । तपःशब्दादस्मायामेधेत्यादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दादपि अत इनिठनाविती‌निप्रत्यये सिद्धे यत्पुनरिदं विधानं तद्वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम् । 'अणोति' । हेतौ तृतीया, कर्तरि तु कृद्योगलक्षणा षष्ठी न प्राप्नोति, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्तृतीया भविष्यति, विनीन्योर्बाधा मा भूदिति कर्मणोऽपि गम्यमानत्वात्, यथा येनादर्शनमिच्छतीति । नैतदस्ति । अकाकारयोः प्रयोगे नियमस्य प्रतिषेधात्, तस्माद्धेतावेव तृतीया, घञन्तो वा बाधशब्दः पठनीयः । 'सहस्रशब्दाट्ठनपि बाध्यत इति' । बाधा तु ठन इनणोः प्रतिपदविधानात् ॥

"अण् च" ॥ 'अणुप्रकरणइत्यादि' । प्रकरणं प्रस्तावः काण्डं वा । ज्योत्स्नादिराकृतिगणः । न तु ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिसूत्रे पठितानां ग्रहणम् । 'ज्यौत्स्नः पक्ष इति' । स पुनः पूर्वः पक्षः, तत्र हि पञ्चदशस्वपि तिथिषु ज्योत्स्ना भवतीति कृत्स्नः पक्षो ज्योत्स्नया व्याप्यते, एतेन तामिस्रो व्याख्यातः, तमःसमूहस्तामिस्रं मत्वर्थीयो रस्तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते तत्रास्मिन्नस्ति स तामिस्रोपरः पक्षः, तमिस्रा रात्रिर्यस्मिन्विद्यतइति वा तामिस्रः, नरकविशेषस्यैषा संज्ञा, कुण्डलार्हः कौण्डलस्तत्र

यथाकथञ्चिन्मत्वर्थीय उपपाद्यः, यस्तु संसक्तकुण्डलः स कुण्डली भवति, अयं च नियम इतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

"सिकताशर्कराभ्यां च" ॥ 'शार्करं मध्विति'। शर्करा माधुर्यं न तु गुडः, मधुनि तस्याभावात्। 'अदेश इहोदाहरणमिति'। देशे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

"देशे लुबिलचौ च" ॥ 'मतुप् चेति'। अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुपः सर्वत्र समुच्चयात्। 'सिकता देश इति'। लुपि युक्तवद्भावः। 'देश इति किमिति'। एतेन योगविभागोऽपि पर्यनुयुक्त एव भवति, तेन सिकताशर्कराभ्यां लुबिलचौ चेत्येव कस्मान्न कृतमित्यर्थः ॥

"दन्त उन्नत उरच्" ॥ 'दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादिति'। सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा सप्तमी वा। 'दन्ता उन्नता अस्य दन्तुर इति'। हिमशिलाशर्करादन्तुराणीत्यादयो लक्षणाप्रयोगाः ॥

"ऊषसुषिमुष्कमधो रः" ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः। सुषिमधुभ्यां मतुपि प्राप्ते इतराभ्यामिनिठनोश्च रो विधीयते, ऊषा इरिणपांसवः, सुषिश्छिद्रं, मुष्कावण्डौ, मधु माधुर्याख्यो रसविशेषः, न माक्षिकं माध्वीकं वा, अनभिधानात्, एवं च मध्विदं मधुरमिति मधुन्यपि प्रयोगोपपत्तिः, इह च न भवति मध्वस्मिन् घटे विद्यतइति। 'प्रकरणादिति'। प्रकरणं प्रस्तावः। 'कण्ठविवरं महदिति'। गर्दभे व्युत्पत्तिं दर्शयति, तेनाये त्वव्युत्पन्नः खरशब्दः, मुखरो वाचालस्तस्य हि सर्वस्मिन्वक्तव्ये मुखमस्ति, वक्तव्यावक्तव्यविवेकाभावा,न्मुखं वागिन्द्रियम्। 'हस्तिहनुः कुञ्जशब्देनोच्यतइति'। वृत्तिविषये, एतच्च सम्भवदवयवार्थः किमिति त्यज्यतइत्यभिप्रायेणोक्तं, जातिशब्दस्तु कुञ्जरशब्दो हस्तिशब्दवत्। 'नगरमिति'। नगा वृक्षाः पर्वताश्च। अयमपि जातिशब्द एव, तथा च नगरी जातिलक्षणो ङीष् भवति। नगशब्दोयमश्मादिषु पठ्यतइति वुञ्छणादिसूत्रेणास्य सिद्धत्वात्तस्माद्रो न वक्तव्यः। 'पाण्डुरमिति'। पाण्डुः शुक्लो वर्णस्तद्वत्पाण्डुरं, पाण्डुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव शुक्लमात्रे गुणिनि च वर्तते ॥

"द्युद्रुभ्यां मः" ॥ द्युशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुकारान्तम् । 'इष्ठिषु च मतुन्न विकल्प्यतइति' । तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्यत्वात् ॥

"केशाद्वोन्यतरस्याम्" ॥ 'मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तमिति' । एतच्च सिध्मादिभ्यश्चेत्यत्रैव व्याख्यातम् । 'वप्रकरणइति'। प्रकरणं प्रस्तावः, मणिवो नागविशेषः, हिरण्यवो निधिविशेषः, कुञ्जरविशेष इत्यन्ये । 'बिम्बावः कुरराव इति' । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । 'राजीव इति' । कृदिकारादक्तिन इति ङीषन्तात्प्रत्ययः । 'अर्णव इति'। अर्णउदकम् अर्त्तेरसुवुट् च । 'छन्दसीवनिपौ चेति'। चकाराद्वश्च, अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तु मतुप्, तदाह । 'वश्च मतुप् चेति' । 'रथीरिति' । रथोस्यास्तीत्यर्थः । 'सुमङ्गलीरिति' । सुष्ठु मङ्गलं, सुः पूजायामिति प्रादिसमासः, ततोनेन मत्वर्थीय ईकारः, लाघवाद्बहुव्रीहिणा भवितव्यमिति न्यायश्छान्दसत्वादनाश्रितः । 'मघवानमिति' । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिप्, मतुपि तु मघवच्छब्दः, किमर्थं तर्हि मघवा बहुलमिति तत्रैव वक्ष्यामः । 'उद्गा चेति' । उच्छब्दादुद्गताभिधायिनो वप्रत्यये टाप् । 'उद्गतीति' । मतुपो भय इति वत्वं, ङीप् । 'मेधारथाभ्यामिति' । इदमपि छन्दोविषयम् ॥

"गाण्डजगात् संज्ञायाम्" ॥ 'गाण्डीवं धनुरिति' । अर्जुनस्य । 'अजगवं धनुरिति' । पिनाकमेतत् । 'उभयथा सूत्रं प्रणीतमिति' । तन्त्रन्यायाश्रयेण, प्रयोगश्चोभयथापि भवति गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्, अधिरोहति गाण्डिवं महेशाविति च, संज्ञाग्रहणस्यैव प्रपञ्चः ॥

"रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ॥ 'आसुतीवल इति' । षुञ् अभिषवे, क्तिन्, आसुतिरभिषवः, । 'परिषद्वल इति' । परितः सीदन्तीति परिषत्, सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, सदिरप्रतेरिति षत्वं, पर्षच्छब्दमन्ये पठन्ति, शदिभसोदिः, बाहुलकात्पूर्वेरपि भवति, पर्षदेवा दशावरेति हि दृश्यते, पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां, सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्र-

मिति च भाष्ये, पर्वद्रुला महाद्रस्नैरागतैः कठकाश्रमादिति च भट्टि-काव्ये, परिवच्छब्दस्तु प्रसिद्ध एव, सहस्रशः समेतानां परिवत्त्वं न विद्य-तइति मनुः । अत्र च सूत्रे उभयोरपि ग्रहणमिति उभयथा सूत्रप्रणय-नात् । 'भ्रातृवल इति' । वलइत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्दीर्घाभावः, पुत्रवल उत्साहवल इत्यत्र त्वसंज्ञयां दीर्घाभावः, संज्ञायां तु दीर्घत्वं, वल इत्यत्र हि वनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञायामित्यनुवर्त्तते ॥

"दन्तशिखात्संज्ञायाम्" ॥ दन्तावलो गजः, दन्ती दन्तावलो हस्तीत्यमरसिंहः । 'शिखावलं नगरमिति' । ननु देशे शिखाया वलजिति चातुरर्थिकेनैव सिद्धं तच्चावश्यं कर्त्तव्यं, निर्वृत्ताद्यर्थं, सत्यम् । इहापि शिखाग्रहणमदेशार्थमवश्यं कर्त्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् शिखावलः स्थूणेति, यत्रैवंविधा संज्ञा भवति तत्र देशे मत्वर्थे परत्वादनेनैव लज्युक्त इति मत्वा शिखावलं नगरमित्युदाहृतम् ॥

"ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीसाः" ॥ 'ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभेति' । तत्रावयवभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोपपत्तिः, एतेन तमःसमूहे तमिस्रशब्दो व्याख्यातः, निघण्टुषु तु तमःपर्यायस्तमि-स्रशब्दः पठितः, तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचारः । 'स्त्रीत्वमतन्त्रमिति' । व्याख्यानमत्र शरणम् । 'शृङ्गादिनच्प्रत्यय इति' । यद्यपि सूत्रे चकारो-नुच्चारितस्तथाप्यन्तोदात्तस्योच्चरणादेवं कल्प्यते । 'ऊर्जंम्यासुगागम इति' । ऊर्जस्वतीः, पयस्वतीः, ऊर्जस्वत्पयस्वदित्यसुनन्तान्मतुप् दृश्यते, इह त्वनाश्रयणे हेतुर्मृग्यः । सूत्रे ऊर्जस्विन्गोमिन्निति नान्तत्वाभि-व्यक्तये नलोपो न कृतः ॥

"अत इनिठनौ" ॥ 'अकारान्तादिति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दान्तात्कुर्वत्पचदित्येवमादेरिति रसादिभ्यः पुनर्वचनात्तद्ग्र-नेन प्राप्तयोरिनिठनोर्बाधनार्थमित्युक्तम् । 'तपरकरणं किमिति' । व्रीह्यादिषु मालादीनामाकारान्तानां पाठो नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । किमाकारान्तविषयो नियम उत स्त्रीप्रत्ययान्तविषय आहो-

स्विदावन्तविषय इति संदेहसम्भवादवश्यं कर्त्तव्यं तपरकरणमित्युत्तरेऽभिप्रायः। 'एकाचरादिति'। रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं, तत्र चैकाच इति पठितं, तेनैतत्सिद्धम्। 'कार्यीति'। कार्यशब्दात्कृदन्तात्प्रत्ययः। 'तन्दुलीति'। जातेः॥

"व्रीह्यादिभ्यश्च"॥ 'शिखादिभ्य इति'। शिखादयोऽत्रैव वक्ष्यन्ते। 'इकन्यवखलादिष्विति'। विषयसप्तम्येषा, एतेष्वत्रैव वक्ष्यन्ते। 'इकन्निति'। ठनित्यर्थः, पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षस्त्विकन्निति निर्देशः श्लोकपूरणार्थः। 'परिशिष्टेभ्य उभयमिति'। एतच्च सर्वमितिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते। 'एवं सर्वीति'। विपर्ययस्तु न भवति तत्र स्वरूपग्रहणमिहार्थग्रहणमिति, असंजातविरोधित्वेनात्रैव स्वरूपग्रहणस्य युक्तत्वात्। 'शीर्षान्नञ इति'। नञः परो यः शीर्षशब्दस्तस्मादिनिठनौ भवतः, अशीर्षी अशीर्षिकः, न विद्यते शिरो यस्य स एवमुच्यते, अचि शीर्ष इति शिरसः शीर्षभावः, वाक्येऽपि तस्यैव भाविनो निर्देशः॥

"तुन्दादिभ्य इलच्च" 'स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति'। विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयो भवन्ति, विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान्॥

"एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्"॥ 'एकशतमस्यास्तीति'। एकं च तच्छतं चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवत्यनभिधानात्, इतिकरणानुवृत्तेश्च। 'कथमिति'। एकगोशब्दस्याप्यनकारान्तत्वात्प्रश्नः। 'समासान्ते कृतइति'। गोरतद्धितलुकीति टचि। 'कथमिति'। इवर्णान्त एव शकटिशब्दोऽस्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः, अनभिधानादेव एकविंशत्यादिभ्यो न भविष्यति किमत इत्यस्यानुवृत्त्या तत्राह। 'अवश्यं चेति'। 'एवमाद्यर्थमिति'। एवमादि यत्सूत्रं तदर्थमित्यर्थः, ततः परे तु ये योगा वातातीसाराभ्यामित्येवमादयस्तेष्वत इत्यस्योपयोगो नास्तीति। 'नित्यग्रहणमित्यादि'। अन्यथान्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयादत्रापि प्रसङ्गः। 'एकेन वेति'। यद्य-

वश्यं समर्थयितव्यमिति भावः, तत्र सुप्सुपेति समासः, कथमेकदण्डीति, एकदेशिनैकाधिकरणादिति निर्देशो ज्ञापयति इनिरपि क्वचिद्भवतीति ॥

"शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्" ॥ निष्कादित्येतद्गुणभूताभ्यामपि शतसहस्राभ्यां संबध्यते न तदन्तेनेत्याह। 'तौ चेदिति'। 'सुवर्णनिष्कशतमित्यादि'। यत्र निष्कशब्दः पूर्वपदं न भवतीत्यर्थः। अन्तग्रहणं किम्। निष्काच्छतसहस्राभ्यामित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किं पूर्वपदं किमुत्तरपदमिति ॥

"रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्" ॥ 'रूप्या दीनारा इति'। पुरुषाद्याकारचिह्नितौ सुवर्णपरिमाणविशेषौ व्यवहाराय कल्पितौ दीनारकार्षापणौ। 'निघातिकाताडनादिनेति'। तीक्ष्णाग्रा आयसी शलाका निघातिका, यया पुरुषाद्याकारं सुवर्णादौ सुवर्णकारा उद्भावयन्ति, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे ण्वुल्, निहन्यतेनया निघातिका तया यत्ताडनं तदादिना, आदिशब्देन मुद्राप्रतिमुद्रणादि गृह्यते, क्वचिन्निघातिकाताडनेन पुरुषाद्याकार उद्भाव्यते क्वचिन्मुद्रया प्रतिमुद्र्यते दीनारादिषु। 'तदाहतमित्युच्यतइति'। आहननेन निष्पादितत्वात्। प्रायेण केदारशब्दः पठ्यते, तस्यैवंविधेर्यं प्रसिद्धिर्मृग्या। 'हिम्याः पर्वता इति'। हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च भूम्नि यप्। गुण्या गुणवन्तः। इनिरपि दृश्यते गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् ॥

"अस्मायामेधास्रजो विनिः" ॥ 'मतुप् सर्वत्र समुच्चीयतएवेति'। पूर्वं नित्यग्रहणेनान्यतरस्यांग्रहणं तत्रैव न संबध्यते इह तु संबध्यतएवेत्येवशब्दस्यार्थः। तथा च तसौ मत्वर्थइत्यत्र पयस्वान् यशस्वानिति भाष्यउदाहृतम्। 'पयस्वीति'। तसौ मत्वर्थइति भत्वाज्जश्त्वाभावः ॥

"बहुलं छन्दसि" ॥ 'अष्ट्री वीति'। अशेष्ट्रनि अष्ट्रा, दंष्ट्रापर्यायोयं मन्त्रेषु प्रयुज्यते अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्। शुनमष्ट्रा व्यचरत्कपर्दीति, तत्रास्मादेव पाठाट्टाप्। 'हृयोभयहृदयानीति'। अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात्। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणेनेनिठनौ प्राप्येते चका-

इस्य चुटू इतीत्संज्ञा। एवमुत्तरत्रापि, अन्ते तु चकारो नैवास्ति। 'हिमाच्चेलुरिति'। इकारादिः प्रत्ययः। 'बलादूलजिति'। सिध्मादिषु मत्वर्थे वलूलवातूलयोः प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिर्दर्शिता। 'पर्वमरुद्भ्यां तबिति'। आद्युदात्तो नकारः, मरुत्तो नाम राजा, यच्चेदं श्रूयते मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृह इति, उपसर्गसंज्ञायां तु मरुच्छब्दस्योपसंख्यानादच उपसर्गात्त इति तत्वमनजन्तत्वेपि भवति, मरुत एनं देयासुर्मरुत इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता, तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, मरुच्छब्दो मृग्रोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तस्तच्चोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

"ऊर्णाया युस्" ॥ 'ऊर्णायुरिति'। पदत्वाद्यस्येति लोपो न भवति ॥

"वाचो ग्मिनिः" ॥ 'वाग्मीति'। चकारस्य कुत्वजश्त्वे, तत्र द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति, अथ मिनिरेव कस्मान्नोच्यते, तत्रापि हि कुत्वजश्त्वयोर्वाग्मीति सिद्ध्यत्येव, ननु चैवमेको गकारः स्यात्, न चानचि चेति द्विर्वचनं दीर्घादाचार्याणामिति प्रतिषेधात्। अथापि द्वयोरेकस्य वा श्रवणे विशेषो नास्तीत्युच्येत, एवमपि यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमिति नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति यथा वाङ्मयं त्वङ्मयमिति ॥

"आलजाटचौ बहुभाषिणि" ॥ 'यो हि सम्यग्भाषत इति'। बह्वपीति भावः ॥

"स्वामिन्नैश्वर्ये" ॥ 'स्वशब्दादैश्वर्यवाचिन इति'। अन्यत्रात्मात्मीयज्ञातिधनवाचिनोपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐश्वर्यवाचित्वं स्वभावतो भवति, तेन धनवाचिधनो वेशिता स्वामीत्युच्यते, न स्वयं धनवचनः, तथा च धनस्य स्वामीत्यपि भवति, अन्यथा मतुप आमिनचा बाधप्रसङ्गः, अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चयेपि धनस्य स्वामीतिवद् धनस्य स्ववानित्यपि प्राप्नोति, तस्मादैश्वर्यवचनः स्वशब्दो न धनादिवचन इति स्थितं, धनयोगादैश्वर्यमित्यपि नास्ति वागादिविषयेपि दर्शनात्, वाचस्पतिः वाचः स्वामीति, न च तत्र धनत्वप्रसिद्धिरस्ति ॥

"अर्शआदिभ्योऽच्" ॥ 'स्वाङ्गाद्धीनादिति'। हीनं विकलं, हीनस्वाङ्गवाचिनोऽच् भवति, खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः। काणं चक्षुरस्यास्तीति काणः, कथं कुणिर्हस्तोऽस्यास्ति कुणिरिति, अभेदोपचारात्, खञ्जादिष्वपि तर्हि तथैव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं भेदविवक्षायां मतुब्माभूदिति, अथ कुणिशब्दान्मतुप् कस्मान्न भवति अनभिधानात्, खञ्जादिभ्योऽपि तर्ह्यनभिधानादेव मतुन्न भविष्यति, अन्तोदात्तार्थं तु, ये आद्युदात्ता हीनस्वाङ्गवाचिनस्तेष्वन्तोदात्तत्वं यथा स्याद् यदि संभवति। 'वर्णादिति'। वर्णवाचिनः शुक्लशब्दादच्प्रत्ययो भवति. शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः, गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्य इति सिद्धम्, अन्तोदात्तार्थं तु, ये आद्युदात्ता वर्णवाचिनस्तेषु तद्वत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अपर आह, गुणवचनेभ्योऽयं तद्वति प्रत्ययो विधीयते तेन शुक्लाः प्रासादा अस्मिन्नगरे शुक्लं नगरमिति भवतीति ॥

"द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः" ॥ 'तद्विषयेभ्य इति'। तच्छब्देनोपतापो गर्ह्यं च प्रत्यवमृश्यते न द्वन्द्वः, तस्यैव तद्विषयत्वासंभवात्। 'प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इति' ।इदं तु सर्वेषां ग्रहणम्। 'चित्रललाटिकावतीति'। नियतद्रव्यविवक्षायां जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावाभावाट्टापः श्रवणम्। 'सिद्धे प्रत्यय इति'। अत इनिठनावित्यनेन। 'ठनादिबाधनार्थमिति'। आदिशब्देन मतुपो ग्रहणम् ॥

"वातातिसाराभ्यां कुक् च" ॥ 'वातातिसारयोरुपतापत्वादिति'। अतिसारसाहचर्याद्वातस्यापि व्याधेरेव ग्रहणं न वायोरिति भावः। 'सिद्धे प्रत्यय इति'। इनावेवेत्यर्थः। रोगे चायमिष्यत इति क्वचित्पठ्यते तत्रोक्तो हेतुः ॥

"वयसि पूरणात्" ॥ 'मासः संवत्सरो वेति'। प्रकरणादिवशात्पञ्चमादिशब्दस्य काले वृत्तिः, ततश्च वयसि द्योत्य इति विशेषणं तत्रोपपन्नमिति भावः ॥

"सुखादिभ्यश्च" ॥ 'इनिप्रत्ययो नियम्यत इति'। पूर्वसूत्रे इनिरेव भवतीति नियमस्वरूपं दर्शितम्, इहापि तथैव नियमः, नन्वेवं यत

एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति सुखादय एव नियता भवन्ति तत्कि-मुच्यते इनिप्रत्ययो नियम्यतइति, अन्यनिवृत्तिविशिष्टं व्यवस्थापन-मत्र नियम इत्यदोषः । 'मतुब्बाधनार्थं वचनमिति' । न तु ठन्बाधनार्थं, शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इत्यनेनैव ठनो निवर्त्तितत्वादिति भावः ॥

"धर्मशीलवर्णान्ताच्च" ॥ 'ब्राह्मणवर्णीति' । ब्राह्मणानां वर्णो जातिस्तद्वान् ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मण एव ॥

"हस्ताज्जातौ" ॥ 'इनिप्रत्ययो नियम्यतइति' । मत्वर्थसंभव-मात्रेणात्र प्रकरणे नियमवाचो युक्तिः, परमार्थतस्तु विधिरयं, कथं, गजश-ब्दवज्जातिशब्दोऽयं नात्र मत्वर्थयोगोऽस्ति, तथा च विहस्तेपि गजे हस्तीति भवति जातिसद्भावात्, हस्तसंबन्धविवक्षायां च हस्तिन्यपि मतुब् भवति हस्तवान् हस्ती हस्तवान्पुरुष इतिवत्, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यं, हस्तग्रहणं चोपलक्षणार्थं मन्यते, तेन दन्ती विषाणी केसरीत्यादि सिद्धं भवति ॥

"वर्णाद्ब्रह्मचारिणि" ॥ 'ब्रह्मचारीति' । 'त्रैवर्णिकोऽभिमत इति'। यद्यपि गुरुकुलवासिनि प्रथमाश्रमे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धस्तथापीह लक्ष्यानुरोधात्त्रैवर्णिकमात्रमभिमतो न त्वाश्रम इत्यर्थः, तस्य कादाचित्कं ब्रह्मचर्ययोगं दर्शयति । 'स हीति' । ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी, ब्रह्म वेदः, इह तु तदध्ययनार्थो नियमविशेषोऽभिमत इत्याह । 'नियममिति' । तत्र ब्रह्मचारीति, व्रतइति णिनिः, ब्रह्मचारिशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेन त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह । 'ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा इति' ॥

"पुष्करादिभ्यो देशे" ॥ 'अर्थीति' । असंविहितार्थोऽस्येत्यर्थः, कालतश्चासंनिधिर्न देशतः, तत्र विरोधादस्तीति न संबध्यते, ततश्चाप्राप्त एवेनिर्विधीयते, तक्रकौण्डिन्यन्यायेन च सत्तोपाधिकादिनेरभावः । 'अर्थवा-निति' । सन्निहितार्थ उच्यते । 'तदन्ताच्चेति' । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादयमारम्भः । 'धान्यार्थीति' । धान्यरूपोऽर्थोऽसन्निहि-तोऽस्येत्यर्थः, कर्मधारयादिनिः, नन्वर्थयतेर्णिनिनैतत्सिद्धं धान्यमर्थयते धान्यार्थी, एवमपि णिनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हीदं स्यात्

अर्थनमर्थः प्रार्थना सा यस्यास्ति सोऽर्थी, धान्यस्यार्थी धान्यार्थः, धान्यप्रार्थना, सा यस्यास्ति स धान्यार्थीति, एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति अर्थिकः प्रत्यर्थिक इति, अर्थाच्चासन्निहितइति तूच्यमाने इनेरेव विधानाट्ठन स्यात्, एकाक्षरात्कृतो जातेरिति प्रतिषेधो नित्यः, तेन कार्यी कार्यिक इतिवद् इनिठनौ भविष्यतः, मतुबनभिधानान्न भविष्यति, न च धनवाचिनोऽर्थशब्दात्सन्निहितादपीनिठनोः प्रसङ्गः, अनभिधाना,देवमर्थाच्चासन्निहितात्तदन्ताच्चेति न वक्तव्यमिति स्थितम् ॥

"बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्" ॥ 'अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि'। पूर्ववत्समुच्चये तस्य वृत्तेः, चकार एव तु न कृतः, किं कुर्मः, यदि तु विकल्पार्थेनानेन प्रत्ययो विकल्प्येत ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनौ द्वावपि स्यातां, नन्वेवं सति सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यात्, विनाप्यनेन प्रत्ययत्रयस्य सिद्धत्वात् तत इनिरेव भविष्यति, कुतो नु खल्वेतद् इनिरेव भविष्यति न पुनष्ठनेव स्यादिति, तस्मात्समुच्चयः ॥

"सञ्ज्ञायां मन्माभ्याम्" ॥ 'प्रथिमिनी दामिनीति'। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन चेति तदन्तविधिः, नस्तद्धित इति टलोपः ॥

"कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः" ॥ 'कंशमिति मकारान्ताविति'। कशब्दः सुखब्रात्मायुब्रह्मस्तकवाचक इत्यकारान्तः कशब्दो यद्यपि प्रसिद्धः, मकारान्तोपि क्वचिदस्तीति, प्रदर्शनार्थं मकारान्तावित्युक्तम्। 'उदकसुखयोर्वाचकाविति'। न यथासंख्यं किं तर्हि यथासंभवं, कमित्युदकसुखयोर्वाचकं, शमिति सुखस्य, अल्पाच्तरमिति सुखस्य पूर्वनिपातः प्राप्तो न कृतः सूत्रकारेणैव तत्र व्यभिचरितत्वात्, उदाहरणेष्वनुस्वारपरसवर्णौ, तत्र यकारवकारयोः सानुनासिकौ यकारवकारौ ॥

"अहंशुभयोर्युस्" ॥ 'अहमिति शब्दान्तरमेवेति'। ननु नात्र कश्चिच्छब्दः प्रकृतो यदपेक्षं शब्दान्तरत्वं स्यात्, सत्यं, त्वाहौ सावित्यस्मदादेशोऽहंशब्दः प्रसिद्धिवशाद्बुद्धिस्थो निर्दिष्टप्रायः, तदपेक्षं शब्दान्तरत्वम्, अहङ्कारे वर्ततइत्यनेनार्थभेदमाह, गर्वाभिमानोऽहङ्कारः ।

'अहंयुः शुभंयुरिति'। पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ, ऊर्णाया युसित्यत्र येऽच्छन्द-सीति नानुवर्तयन्ति तेषामत्रैवोर्णाग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

"प्राग्दिशो विभक्तिः" ॥ 'विभक्तिसञ्ज्ञास्ते वेदितव्या इति'। विभक्तिरिति शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः। ननु विभक्तिशब्दः पूर्वमेव सुप्तिङां संज्ञात्वेन विनियुक्तः, संज्ञा च प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययति न स्वरूपम्, अतः सुप्तिङामेव संज्ञात्वं युक्तं न विभक्तिशब्दस्य, सत्यं, सुप्तिङस्तु संज्ञा भवन्तः प्रत्येकं समुदिता वा भवेयुः, न तावत्प्रत्येकम्, अनेक-संज्ञाकरणे प्रयोजनाभावात्, नापि सुमुदिताः, गौरवादनावृत्तेश्च, आव-र्तिन्यो हि संज्ञा भवन्ति, न च समुदाय आवर्त्तते, अपर आह। यथा किकिनौ लिट् चेति लिड्वद्भावो विधीयते तथात्रापि विभक्तिवद्भावो विधीयतइति, सुप्तिङां तु विधानमत्र नाशङ्कनीयं पूर्वमेव विहितत्वात्। 'त्यदादिविधय इति'। त्यदादीनां यानि कार्याणि त्यदादित्वप्रयुक्तानि स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते त्यदादिविधयः, उपलक्षणं चैतत्, दानीमो मकारस्य न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधोऽपि प्रयोजनम्। 'ततः यत इति'। त्यादादीनाम इत्यत्वम्, अत्र सकारस्यानन्त्यत्वादेवेत्संज्ञाभावः। 'कुत इति'। कुति होरिति कुभावः, कदेति किमः कादेशः, क्वेत्यत्र क्वातीति क्वभावः। 'इहेति'। इदमो हः, इदम इश्, अत्र प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वं तस्मादित इत्येवोदाहरणं विभक्तिस्व-रस्य, अन्यथा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्। ननु च मध्येपवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्यैव विभक्तिस्वरोपवादो न लित्स्व-रस्य, लित्स्वर एव तु विभक्तिस्वरं परत्वाद्बाधेत, नैष दोषः नात्राकृते लित्स्वरे विभक्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणम्, अन्तोदात्तादिति वर्त्तते, तत्र निमित्तमेव लित्स्वरो विभक्तिस्वरस्य, यद्यप्यूडिदमित्यत्र सावेकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते तथाप्यापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान्प्र-त्ययो विभक्तिसंज्ञकः सर्वोसौ तृतीयादिरिति तसिलादयोऽपि तृतीयादि-

ग्रहणेन गृह्यन्तएव। 'अतः परमित्यादि'। एतत्समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्रैव व्याख्यातम्। 'वावचनं त्वनुवर्त्ततएवेति'। तस्य पृथक्स्वरितत्वात्। अथ सुपः विभक्तिश्चेत्यत्रैव प्राग्दिशश्चेत्युच्येत, नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने न ज्ञायते कुत आरभ्य प्राग्दिशीया इति, बहवश्च दिक्शब्दा दिगादिभ्यो यदित्येवमादयः, ततश्चावधिरपि न निश्चितः स्यात्, किं सर्वनामबहुभ्य इत्यादेश्च कार्यस्य विषयनियमार्थं पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात्, यदि पुनरिहैव सुप्तिङौ चेत्युच्येत, एवमपि तिङस्त्रीणित्रीणीत्यत्र तिङ्ग्रहणं सुप इति च तत्र वक्तव्यं पुरुषवचनसंज्ञार्थं, तत्र नास्ति विशेषः॥

"किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः"॥ अधिकारोयं परिभाषा वेति दर्शयति। 'प्रत्ययो वेदितव्य इति'। द्वाभ्यां द्वयोरित्यत्र तसिल्त्रलौ न भवतः। प्रकृतिपरिसंख्यानं प्रकृतिपरिगणनम्। 'वैयाकरणपाश इति'। अस्तात्यादयो ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्तइति प्रकृतिपरिसंख्यानस्य तत्रासंभवाद्व्यवहितोपि पाशप् प्रत्युदाहृतः। 'द्व्यादिपर्युदासादिति'। यदि पुनरयं द्व्यादिभ्यः प्राक् किं पठेत, नैवं शक्यमेकशेषे हि दोषः स्यात्, त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते, त्वं च कश्च कौ, भवांश्च कश्च कौ, 'बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति'। कथमिह सर्वनामसंज्ञया संज्ञिनो निर्द्दिश्यन्ते, तैः साहचर्याद् बहुशब्दस्यापि संज्ञिनो ग्रहणं यस्य बहुगणवतुडतिसंख्येति संख्या संज्ञा विहिता, न च तत्र वैपुल्यवाचिनो ग्रहणमित्यत्रापि तस्य ग्रहणाभावः॥

"इदम इश्"॥ 'शकारः सर्वादेशार्थं इति'। अन्यथा विशेषविहितत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वालोन्त्यस्येति मकारस्येत्वे हलि लोपे च इत एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात्॥

"एततौ रथोः"॥ 'इशोपवाद इति'। भावे घञ्, इशो बाधनमेताभ्यां क्रियतइत्यर्थः। योगापेक्षं त्वेकवचनम्, अयं योग इशोपवाद इत्यर्थः, आदेशाभ्यां वा प्रत्येकमभिसंबन्धादेकवचनं, यथा भृशादिभ्यो

भुव्य्वोरिति, इशोपवादाविति वा पठितव्यम्। 'रेफे ऽकार उच्चारणार्थ इति'। अकारवतो रेफस्य प्राग्दीशीयस्याभावात् ॥

"एतदोश्" ॥ 'शकारः सर्वादेशार्थ इति'। अन्यथालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। ननु चान्त्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धमत्वं, कृते तर्हि तस्मिन्नकारस्याकारः प्राप्नोति, अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यति, अस्त्यन्यदकारस्याप्यकारवचने प्रयोजनं, किं, योन्यो विधिः प्राप्नोति स माभूदिति, कः पुनरसौ, लितीति स्वरः, यथा मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम्। 'योगविभाग इति'। अशो बाधनार्थः। 'थमुप्रत्ययः पुनरिति'। अन्यथा य इवासावविशेषविहितस्थकारादिः प्रकारवचने थालिति तत्रैव स्यात्, स तर्ह्युपसंख्येयः, नेत्याह इदमो थकारादिं विशेषयिष्याम इदमो यस्थकारादिस्तत्रेति, स च थमुरेव, ततश्चास्मादेव ज्ञापकात्थमुर्भविष्यति, तेन च थाल् बाध्यते, भाष्ये त्वेतदोनिति नकारान्त आदेश इति स्थितं, स चानेकाल्त्वात्सर्वादेशः, ततः स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे सति नलोपः। अतः, अत्र ॥

"सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि" ॥ दीति दकारादियं सप्तमी, तत्र यस्मिन्विधिरिति तदादेर्ग्रहणं विज्ञायतइत्याह। 'दकारादौ प्रत्यये परत इति'। 'सर्वदा ब्राह्मणीति'। किमर्थं स्त्रीलिङ्गोपन्यासः, यो हि मन्यते दीति दाशब्दादियं सप्तमी न तु दकारात् तत्र त्क्वो ल्यप् हलः श्न इत्यादिवदातो लोप इति, तं प्रति दाशब्दः प्रत्युदाहृतः, एवमपि लाक्षणिकत्वादत्र दाशब्दस्य न भविष्यति, एवं तर्हि विजन्तमेतद् द्रष्टव्यम्, एवं च कृत्वा पुल्लिङ्गमप्युदाहरणं भवत्येव ॥

"पञ्चम्यास्तसिल्" ॥ 'तसिल्प्रत्ययो भवतीति'। यदि पुनः पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठ्याश्रयेण पञ्चम्यादीनां तसिलादय आदेशा विज्ञायेरन् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मायादिविधिप्रतिषेधः। सुब्लुक्, अव्ययात्त्यप्, ततस्त्यः, तत्रत्यः, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तसिल्लोलुक् प्राप्नोति। स्वरः, तदा यदा, अनुदात्तौ सुप्पिताविति अनुदात्तत्वं

प्राप्नोति, गुणः, कुतः घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । दीर्घत्वं तर्हि अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । एत्वं, तेषु तत्र, बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति । औत्वं, कस्मिन्कुत्र, औत् अच्च घेरित्यौत्वं प्राप्नोति । स्मायादि, तस्मात्ततः, तस्मिन् तत्र, ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मात्स्मिनौ प्राप्नतः । तस्मात्पञ्चम्याः सप्तम्या इति पञ्चमी । तसिलादयश्च प्रत्यया इति युक्तम्, अत एवेतराभ्य इति पञ्चमीनिर्देशः, इतरथा इतरासामिति वक्तव्यं स्यात्, यदि तर्हि तसिलादयः प्रत्यया नादेशास्तसेश्चेति तस्यतेर्द्वातोरपि पञ्चम्यन्तात्परस्य प्राप्नोति तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यतीति, आदेशपक्षे तु न दोषः, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशत्वात्पञ्चम्यादेशस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् । प्रत्ययपक्षेऽपि न दोषः, तसेरितीकारो विवक्षितः, तेन धातोर्न भविष्यति ॥

"तसेश्च" ॥ 'तस्य तसेरिति' । परत्वात्कृतस्य तसिलोवकाशः कुतोवहीयते कुतोवरोहतीति, तसेस्तु ग्रामत आगच्छतीत्यादिः, कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्तसिर्भवति तस्यानेन तसिलादेशः । 'तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति' । लित्करणस्योक्तं प्रयोजनम् । 'विभक्त्यर्थं चेति' । विभक्तिसंज्ञार्थं चेत्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्यदाद्यत्वं न स्यादिति रूपमेव न सिद्ध्येत् ॥

"पर्यभिभ्यां च" ॥ 'सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामिति' । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, तेनेह न भवति परिषिञ्चति अभियातीति, उपर्यर्थे परिराभिमुख्येभिः, इह त्वोदनं परिषिञ्चतीति सर्वतो भावेपि वावचनानुवृत्तेः पक्षे तसिलभावः । 'सर्वत उभयत इति' । सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥

"किमोत्" ॥ तकारस्य न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं तु इदमः स्थमुरिति थम उकारान्तकारस्येत्संज्ञापरिहारार्थाज्ज्ञायते, दानीमस्तु मकारस्य भवत्येव प्रतिषेधः,

अनित्यत्वं हि ज्ञाप्यते न पुनस्तद्वितेष्वस्याभावः। 'उत्तरसूत्रादिति'। किमोद्वेति सूत्रं पठितव्यम्, ह च छन्दसीत्यत्र चकारेण त्रतलोः समुच्चयादिष्टसिद्धिरिति तेषां भावः, भागवृत्तिकारस्तु भाषायामेतदिच्छति॥

'इतराभ्योपि दृश्यन्ते'' ॥ 'पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति'। तयोरनन्तरनिर्दिष्टत्वात्। 'प्रायिकविध्यर्थमिति'। प्रायिकोयं विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। 'तेनेति'। 'स भवान् ततो भवानित्यादि'। अयं भवानिह भवानित्यादि इत्योदाहरणं, को भवान् क्व भवानित्यादयः। 'दीर्घायुः प्रभृतिष्विति'। नित्यं समासइति इत्वं न भवति उत्तरपदस्थत्वात्, इसुसोः सामर्थ्यइति विकल्पोपि न भवति व्यपेक्षायास्तत्राश्रयणात्।

"सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" ॥ 'सप्तम्या इति वर्ततइति'। स्वरितत्वात्, 'न त्वितराभ्य इति,' विपर्ययात्॥

"इदमो र्हिल्" ॥ 'लकारः स्वरार्थ इति'। यथा हीत इत्यत्र ऊडिदमित्यादिना स्वरो भवति तथेह न भवति, लित्त्वस्याचरितार्थत्वात्, तसिलस्तु लित्त्वमिदमोन्यत्र चरितार्थम्॥

"अधुना" ॥ 'इदमोश् भावो धुना च प्रत्यय इति'। तत्रोडिदम्पित्यादिना विभक्तिस्वरः, स चादेः परस्येत्यादेर्भवति, भाष्ये त्वधुनाप्रत्यय आश्रितः, तत्रेदम इशो यस्येति लोपः, निपातनाच्च मध्योदात्तत्वम्॥

"तदो दा च" ॥ 'दावचनमिति'। अपर आह अदाप्रत्ययोयं न दाप्रत्यय इति, तत्राद्युदात्तत्वं पक्षे भवति॥

"तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि" 'तयोरिति'। प्रातिपदिकनिर्देशः, व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी॥

"सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः" ॥ 'अहन्यभिधेय इति'। सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थ इत्यर्थः, तद्दर्शयति। 'समानेह्नि सद्य इति'। एवं

संवत्सरेऽभिधेयइत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । उभयोरह्नोरुभयेद्युरिति पाठः । प्रायेण तु उभयस्मिन्नहनीति पठ्यते, तत्रोभे अहनी अवयवौ यस्य समु[1]दायस्य तदहर्द्वयमुभयमहरित्युक्तम् ॥

"प्रकारवचने थाल्" ॥ 'सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति' । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरा[2]दयः, अनेनैतद्दर्शयति, यद्यपि सादृश्यमपि प्रकारः, यथा प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वक्ष्यति प्रकारो भेदः सादृश्यं च, तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यतइति, तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते ऽनभिधानादिति । 'तेन प्रकारेण तथेति' । प्रथमान्तात्तु न भवति स प्रकारस्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः, किंसर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेन थाला सामान्यविहितस्य जातीयरो बाधप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । 'जातीयरोपीति' । सत्यं जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं प्रकारवचने जातीयरिति, कथं तर्ह्यबाधोत आह । 'स त्विति' । अर्थभेदाद्भेद इत्यर्थः । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते तथाजातीयो यथाजातीय इति ॥

"किमश्च" ॥ योगविभाग उत्तरत्र किम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो माभूदिति ॥

"दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः" ॥ दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः, षष्ठीसमासः । 'दिशां ये वाचकास्ते दिक्शब्दा इति' । दिशां ये वाचकत्वेन दृष्टास्तइह दिक्शब्दा विवक्षिता इति न तु दिशमभिदधाना एवेत्यर्थः । 'तेभ्य इति' । यद्यपि पूर्वादिशब्दा दिशि वर्त्तमानाष्टाबन्ताः, देशकालयोस्तु प्रकृत्यन्ता इति रूपभेदस्तथापि टापः स्वार्थिकत्वाद्वाचकरूपे भेदाभावात्तएव दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्त्तन्त इति वाचो युक्तेर्नास्ति विरोधः, ये त्वर्थभेदे शब्दभेदं मन्यन्ते तेषां सादृश्यनिबन्धनस्तेभ्य इति व्यपदेशः, कथं पुनर्दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्त्तन्ते, स्वभावात्, पूर्वादयो हि दिशामिव देशकालयोरपि स्वभावादेव

१ समुदायस्येति नास्ति २ पुस्तके ।
२ काठकेत्यधिकं २ पु॰ ।

वाचकाः, कथं तर्हि त्रिषु वर्त्तमाना दिशैकया व्यपदिश्यन्ते दिक्शब्देभ्य इति, को दोषः, अन्वयेन ह्ययं व्यपदेशो न तु दिशामेव ये शब्दा इत्यवधारणेन । अथ देशकालयोरन्यतरेण कस्मान्न व्यपदिश्यन्ते, शिंशपा-चोद्यमेतत्, किं च दिशां निर्द्देशे लाघवं भवति, दिक्शब्दस्योपलक्षणात्वा-त्पुनर्दिग्ग्रहणम्, अन्यथा देशकालवृत्तिभ्य एव स्यान्न दिग्वृत्तिभ्यः, इह सप्तम्यादीनां विभक्तीनामर्थानां दिगादीनां च साम्यात्संख्यातानुदेशः स्यादिति तत्राह । 'यथासंख्यमत्र नेष्यतइति' । अस्वरितत्वात् । 'पुर-स्तादधस्तादिति' । पूर्वाधरशब्दयोरस्ताति चेति पुर अध इत्येतावादेशौ । 'ऐन्द्र्यां दिशि वसतीति । 'एन्द्रीशब्दोयम् इन्द्रसंबन्धिस्त्रीलिङ्गवस्तुमात्र-माह, दिक्शब्दसंनिधौ तु दिशि वर्त्ततइति न दिक्शब्दः, किं च दिक्-शब्देभ्य इत्येतस्मिन्नसति ये देशवाचिनः पञ्चालादयो ये च कालवाचिनो मासादयस्तेभ्योपि प्रसङ्गः, अस्मिंस्तु सति दिक्शब्दा एव ये देशकाल-योर्वर्त्तन्ते तेभ्य एव भवति । 'दिग्देशकालेष्विति किमिति'। दिक्शब्देभ्य इतिशब्दग्रहणाद्दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्युत्पत्त्या देशकाल-वृत्तिभ्योपि सिद्धः प्रत्ययः, दिक्शब्दाच्चूत्तरपदेति पञ्चमीवदिति मत्वा प्रश्नः । 'पूर्वस्मिन्गुराविति' । पूर्वशब्दोत्र दिगादिसंबन्धाद्गुरौ वर्त्तते न दिगादिषु ॥

"दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्" ॥ किमर्थमतसुजुच्यते न तसुजेवो-च्येत, तत्रायमप्यर्थः, स्वरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं, का रूपसिद्धिः, दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ । यदा तर्हि दिशि वर्त्त-मानौ टाबन्तौ भवतस्तदा यस्येति लोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादि-त्येवमर्थोकारः, सिद्धात्र टापो निवृत्तिः, कथं, तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति पुंवद्भावात् । ननु च समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्य तेन पुंवद्भावः, आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ, कथं, दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षा देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः, कथं तर्हि दिशि वर्त्तमानानां सर्वनामसंज्ञा भवति, यावता व्यवस्थायामित्युच्यते । अत्राहुः । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं, वस्तुतस्तु

व्यवस्था विद्यतइति भवत्येव संज्ञा, व्यवस्थायामिति हि विषयो निर्द्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा चोत्तराः कुरव इत्यत्र निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणाया अपि वस्तुतो व्यवस्थायाः सद्भावात्सर्वनामसंज्ञाप्रसङ्गे ऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधः कृत इति, तदेवमाकृतिभेदात्तसिलादिष्विति पुंवद्भावो न सिद्ध्यति, एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पुंवद्भावो भविष्यति, यथा दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र, तस्मादाचार्योऽकारकरणेनेत्यत आह । 'अकारो विशेषणार्थ इति' । षष्ठी तसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने ततो ग्रामादागत इति तसिलापि योगे षष्ठी स्यात्, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी, इह तर्हि ततो ग्रामादन्य इत्यन्यादियोगे या पञ्चमी तां बाधित्वा षष्ठी स्यात्, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवं तसिलादियोगे न भविष्यति, यस्तर्हि निरनुबन्धकः प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, तेनैकदिक् तसिश्च, तत्र मा भूत्, अर्जुनतः प्रत्यभिमन्युः, सुदामतो विद्युदिति ॥

"अञ्चेर्लुक्" ॥ 'अञ्चत्यन्तेभ्य इति' । केवलेभ्यो लिङ्गविशिष्टेभ्यश्च । 'स्त्रीप्रत्ययो ऽपि निवर्त्ततइति' । एवं चाकारलोपः, चाविति दीर्घत्वं च नास्तीति, प्रागित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यगित्यत्र यणादेशः ॥

"पश्चात्" ॥ 'अपरस्य पश्चभाव इति' । केवलस्य लिङ्गविशिष्टस्य च । 'दिक्पूर्वपदस्य चेति' । दिग्वचनः पूर्वपदं यस्य तथोक्तः । 'दक्षिणपश्चादिति' । दक्षिणस्या अपरस्याश्च दिशो यदन्तरालमिति दिङ्नामान्यन्तरालइति बहुव्रीहिः, दक्षिणापरा तस्यां वसतीत्यातिप्रत्ययः, अपरस्य च पश्चभावः । 'अर्द्धोत्तरपदस्य चेति' । अपरस्य चेत्येव । 'विनापि पूर्वपदेनेति' । अपरस्यार्द्धोत्तरपदस्येति संबन्धः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः" ॥ 'आतिप्रत्ययो भवतीति' । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजपि भवति, अधरशब्दादस्तातिरपि, अस्ताति चेत्यधरशब्दस्याधादेशविधानाल्लिङ्गात्, अत्र चोत्तरादीनां सप्तम्यादीनां च

१ प्रयोगस्येति २ पु॰ । पा॰ ।

साम्ये सत्यपि पूर्ववद्यथासंख्याभावः, अस्तादिसूत्तरादीनां न संभवति, दक्षिणाशब्दस्य काले वृत्त्यसंभवात् ॥

"एनबन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः" ॥ 'अदूरे चेत्यादि'। यद्य-प्यवध्यवधिमान् वा सूत्रे न श्रूयते तथापि दिक्शब्दानामवध्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति, अवधिश्चावधिमन्तमपेक्षतइति सामर्थ्यादेव विशेषो लभ्यते, तत्र देशकालयोरवध्यपेक्षायां न विवादो, दिशि तु विवदन्ते। 'प्राग-सेरिति'। असिपुरधवश्चैषामित्यस्मात्। 'दिक्शब्दमात्रादिति'। तेन पूर्वेण वसतीत्याद्यपि भवति, अञ्चत्यन्तात्तु न भवति व्यवस्थितविभा-षाविज्ञानात्, अस्तु वा तदन्तादपि, अञ्चतेर्लुगीत्यनुवृत्तेर्लुग्भविष्यति। 'पकारः स्वरार्थ इति'। एनपा द्वितीयेति विशेषणार्थस्तु न भवति, अस्त्वेनेनेति, अतसर्थप्रत्ययेनेत्यनुवृत्तेर्द्वितीयाटौःस्वेन इत्यस्यात्र ग्रहणं न भविष्यति ॥

"दक्षिणादाच्" ॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति'। अन्यथा वाक्य-स्मरणयोर्य आकारो ऽननुबन्धकस्तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, यद्यप्यञ्चू-त्तरपदेनाहिना च साहचर्यादतसर्थस्याकारस्य ग्रहणं स्यात्तथापि पश्चा-च्छब्द आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, छान्दसः पश्चाशब्दः, दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति, असंदेहार्थं तर्हि, अञ्चूत्तरपदा-हियुक्तइति छुब्यमाने आकारप्रश्लेषो व्याख्यातव्यः स्यात्, अञ्चूत्तर-पदाच्चायुक्तइति सूत्रं करिष्यते, तस्माद्दक्षिणासीत्यत्र स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति विधिर्माभूदिति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम् ॥

"आहि च दूरे" ॥ 'चकारादाच्चेति'। अन्यथा दूरे विवक्षिते विशेषविहित आहिरेव स्यात् ॥

"उत्तराच्च" ॥ 'आजाही प्रत्ययौ भवत इति'। यद्यप्याहिर-नन्तरस्तथापि चकारेण व्यवहितस्यापि आचः समुच्चय इति भावः ॥

"पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्" ॥ आनन्तर्ययोगे षष्ठी, असीत्यविभक्तिको निर्देशः, एषामिति वचनं विस्पष्टार्थं, संनिधानाद्धि पूर्वादय एव स्थानिनः शक्या विज्ञातुम् ॥

"अस्ताति च" ॥ अस्तातीति सप्तम्यन्तम् । 'असिप्रत्ययेनेति' । अधरशब्दादातिनापि ॥

"विभाषाऽवरस्य" ॥ 'अवित्ययमादेशो भवतीति' । कथं पुनर्बहुष्वादेशेषु प्रसक्तेष्वयमेव भवतु, अस्यैवानुवृत्तेः, अथ वावरस्य यदुक्तं तदस्तातौ विभाषा भवतीति विज्ञास्यते ॥

"संख्याया विधार्थे धा" ॥ 'विधा प्रकार इति' । गृह्यतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, यद्यप्योदनपिण्डोपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह प्रकार एव गृह्यतइत्यर्थः । एतेन एका गोविधेत्यादौ न भवति, एतच्चार्थग्रहणाल्लभ्यते, इह हि विधायामिति वक्तव्ये यदर्थग्रहणं कृतं तस्यैतत्प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात्, यथा च त्रिविधं बहुविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धो विधाशब्दो न तथौदनपिण्डे, सूत्रे च विधाशब्दस्यार्थो विधार्थ इति षष्ठीसमासः, एवं वृत्तावपि, स च क्रियाविषय इति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते, तदयमर्थ इत्याह । 'क्रियाप्रकार इति' । कथं तर्हि नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणाः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाथर्वणो वेद इति, अत्रापि हि सर्वत्र क्रिया प्रतीयते, उपदिश्यतइति भवतीति वा, द्विधा गच्छतीत्यादावेकस्या एव गमनक्रियाया अवान्तरप्रकारभेदः प्रतीयते, एकधा भुङ्क्तइत्यत्र तु प्रकारैक्यप्रतिपादनेन तन्निवृत्तिः, एकः पाक इत्यादौ तु पाकव्यक्तेरेकत्वं विवक्षितं न त्ववान्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारत्वमिति धाप्रत्ययाभावः, तद्विवक्षायां तु भवत्येव एकधा पाक इति, पञ्च पाका इत्यादौ च भिन्ना एव पाका विवक्षिता न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं, तद्विवक्षायां तु तत्रापि भवितव्यमेव पञ्चधा पाका इति ॥

"अधिकरणविचाले च" ॥ 'अधिकरणं द्रव्यमित्यादि' । जात्यादीनामाधारत्वात्, विचालनं विचालोऽन्यथाकरणं, णिजन्तादेरच्, तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनेनेत्याह । 'तस्य विचालः संख्यान्तरापादनमिति' । 'एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति' । पञ्च राशीन्कुर्वित्यर्थः । नात्र प्रकारभेदो गम्यते नतरां क्रियाविषय इति सूत्रारम्भः, तत्र

द्रव्यस्यापि स्वभावाद्धाप्रत्ययान्तेनासत्त्वरूपेण प्रतिपादनमित्यव्ययत्वं यथा सुदामतो विद्युदिति तसन्तस्य ॥

"एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्" ॥ 'एकाद्धिति'। शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः। 'एकधा राशिं कुर्विति'। अधिकरणविचालउदाहरणम्। 'ऐकध्यं भुङ्क्ष्व इति'। विधार्थे। 'प्रकरणादेव लब्ध इति'। कस्मिन् लब्धे, धाप्रत्ययस्य स्थानित्वे, इह हि पूर्वसूत्राद्धाग्रहणमनुवर्त्तते, स च पूर्वमेव विहित इति विधानासंभवात् स्थानित्वमेव विज्ञास्यते। 'विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यादितिस्य'। ध्यादेशाभावोऽप्येतदर्थमेवाश्रितः, प्रत्ययान्तरेऽस्मिन्दोषाभावात्, किं पुनः कारणं विधार्थे विहितस्य तस्य न स्यादत आह। 'अनन्तरस्यैव हीति'। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति भावः ॥

"द्वित्र्योश्च धमुञ्" ॥ 'मतिद्वैधानीति'। एकशेषेण बहुवचनं, क्वचित्पथिद्वैधानीति पाठः, धमुञन्तस्यालिङ्गसंख्यत्वेऽपि तदन्तात्स्वार्थे विहितस्यापि ऽस्य स्वभावाल्लिङ्गसंख्यायोगस्तेनाव्ययत्वं न भवति ॥

"एधाच्च" ॥ योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

"याप्ये पाशप्" ॥ याप्यशब्दो ऽयमस्त्यपादानसाधनो यापितास्माद्गुणा इति याप्यः कुत्सितः, अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यो देशान्तरं प्रापयितव्यः, शरीराद्वा ऽपनेतव्यः, अशक्यप्रतीकारो याप्यो व्याधिः, तत्रेहाभिधानशक्तिस्वभावादाद्यस्य ग्रहणमित्याह। 'याप्यः कुत्सित उच्यतइति'। 'तत्र कस्मान्न भवतीति'। व्याकरणे प्रवीणस्यापि दुःशीलत्वेन कुत्सितत्वाद्भवितव्यमेवेति भावः। 'यस्य गुणस्येति'। गुणो विशेषणं, द्रव्यं विशेष्यम्। 'तस्य कुत्सायां प्रत्यय इति'। एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते, प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रत्यासन्नं शब्दवाच्यत्वात्, धर्मान्तरं तु तत्र वस्तुतः सदपि न शब्देन स्पृश्यते, यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सनं न संभवत्यसको देवदत्तक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयः प्रत्ययो भवत्येव, एवं च देवदत्तपाश इत्यात्रापि सत्यभिधाने भवति, कुत्सितइत्याचेत्रायं न विहतस्तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥

"पूरणाद्भागे तीयादन्" ॥ पूरणार्थविहितत्वात्तीयप्रत्यय एव पूरणशब्देनोक्त इत्याह । 'पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति' । 'स्वार्थं वचनमिति' । भागे नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, रूपे तु नास्ति विशेषः। 'पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति'। नेहार्थं, कुत इत्यत आह। 'नहीति'। ननु चायमस्ति मुखपार्श्वतसोर्लोपः, मुखतीय इति, तत्राह । 'मुखतीयादिरनर्थक इति' । मुखतीयादौ यस्तीयशब्दः सोऽनर्थक इत्यर्थः ॥

"प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि" ॥ 'प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति'। एकादशशब्दात्प्राञ्चो ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः, एकादशभ्यः प्राचीनेषु संख्येयेषु ये संख्याशब्दास्तेभ्य इति वा ॥

"षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च" ॥ यथासंख्यमत्र न भवति, अन्यतरस्यामनः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

"मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च" ॥ मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्णम् । 'अष्टमो भाग इति' । कस्य पुनरत्र लुगित्याह । 'अस्य लुगनो वेति'। अष्टन्शब्दाद्भागे तयोरेव विहितत्वात्, लुग्वचनं किं, यावता महाविभाषयैव पक्षे आनोरभावः सिद्धः, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति पूर्वसूत्रे आनौ नित्याविति ॥

"एकादाकिनिच्चासहाये" ॥ 'आकिनिचः कनो वेति'। तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्, एकधेत्यादौ तु सूत्रान्तरविहितस्य लुङ् न भवति, असंनिधानात् । 'संख्याशब्दनिरासार्थमिति' । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्, अस्तु को दोषस्तत्राह। 'तदुपादाने हीति'। 'द्विबह्वोरिति' । द्वित्वे बहुत्वे चेत्यर्थः, नहि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति, असहायत्वं तु परस्परव्यतिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भवति, इह अकिनिजेवायं वक्तव्यः, सवर्णदीर्घत्वे सिद्धमिष्टं, यस्येति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति, न चावग्रहनिवृत्त्यर्थोऽकारः, नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

"भूतपूर्वे चरट्" ॥ 'भूतपूर्वशब्द इत्यादि' । केवलभूतशब्दः पीतन्येपि वर्तते भूतमियं ब्राह्मणीति, सत्येपि वर्तते भूतवादीति, अत्र

भूतशब्दो विद्यमानवचन इत्यन्ये, पूर्वशब्दश्च दिग्देशयोरपि वर्तते, तस्मादन्यतरोपादाने विवक्षितोर्थो न गम्यत इत्युभयोरुपादानम् । 'षाञ्चवर इति' । यथात्र चकारस्येत्संज्ञा न भवति तथा चुटू इत्यत्र प्रतिपादितं, गोष्टात्खञित्यत्रैव नोक्तं, विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति, संनिधौ हि बाध्यबाधकभावो न कालभेदे ॥

"षष्ठ्या रूप्य च" ॥ इह षष्ठ्याः शेषविषये विधानात्तदन्तव्यवच्छेदकत्वाद्विशेषणमप्रधानं, यत्पुनः षष्ठ्याक्षिप्तं संबन्धिमात्रं तद्व्यवच्छेद्यत्वाद्विशेष्यं प्रधानं, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवतीति प्रत्ययस्तावत्तत्रैव विज्ञायते, ततश्च भूतपूर्वग्रहणमपि तस्यैव विशेषणमित्याह । 'षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानइति' । हेतुगर्भं चेदमभिधानं, यस्मात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानं तस्मादिति । 'संप्रतीति' । यद्यपि[1] पूर्वं ङ्याप्प्रातिपदिकेनैव संबद्धमासीदिदानीं त्वेवमित्यर्थः । तत्र विधानइति सप्तम्यन्तस्य संप्रतीत्यस्य च पौनरुक्त्यं मन्यमाना विधानशब्दमधिकरणसाधनं सूत्रपरं व्याचक्षते ॥

"अतिशायने तमबिष्ठनौ" ॥ 'अतिशयनमतिशायनमिति' । भावे ल्युट्, यद्यप्यनन्तरमेव वक्ष्यति निपातनाद्दीर्घत्वमिति तथाप्यबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यदीर्घणाप्यर्थकथनमुपपद्यते । अन्ये त्वतिशयोतिशायनमिति पठन्ति, अतिशायनं प्रकर्ष इत्येवान्ये । 'प्रकर्ष इति' । यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः ॥

उपसर्गवशाद्धातुरर्थान्तरविलासकृत् ।
विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥
प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं तर्ह्यतिशयो मतः ।
सकर्मको ह्ययं शुक्लमतिशेतइतीष्यते ॥

'निपातनादिति' । यदिदमस्मिन्सूत्रे दीर्घोच्चारणं तदेव निपातनं, सौत्रो निर्देश इत्येष परिहारोत्र नोदितः, यस्मात्सूत्राद्बु-

१ यद्यपि पूर्वसूत्रव्यापारकाले भूतपूर्वग्रहणं नैवमासीदिदानीमेवमित्यर्थ इति २ पु॰ पा॰ ।

हिरपि प्रयोगोस्याभ्युपेयते। एतदर्थमेव च लघुरपि प्रकर्षशब्दो नोपात्तः। 'प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति'। न प्रकृत्यर्थो ऽतिशायने वर्त्तमानादिति, तथा हि सति अतिशयप्रकर्षादिभ्य एव स्यात्, नापि प्रत्ययार्थः, तथा हि सति आढ्यस्यातिशयनमाढ्यतममिति स्यात्, आढ्यस्येति कर्मणि कर्त्तरि वा षष्ठी, उभयथाप्याढ्यतमो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं न स्यात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अन्यस्य कस्य चित्प्रत्ययार्थस्यानिर्द्देशात्, नापि प्रकृतेरेव विशेषणम्, अतिशायविशिष्टान्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति, प्रत्ययद्योत्यमतिशायनं प्रकृत्यभिहितस्य प्रधानस्यैवार्थस्य विशेषणं युक्तं न त्वर्थाभिधानं प्रति व्यग्रस्य गुणभूतस्य शब्दस्य, यदा त्वसावगुणभूतस्तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः, उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति, ननु शुक्लादिवदेतत्स्यात्, तद्यथा शुक्लतरः पट इति गुणभूतस्यापि शौक्ल्यस्य प्रकर्षो द्रव्यप्रकर्षहेतुस्तथा शब्देप्यस्तु। विषम उपन्यासः। शौक्ल्यादयो हि द्रव्यसमवेताः, युक्तं यत्स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यं प्रकर्षयन्ति, शब्दस्तु न तथेति कथं तत्प्रकर्षेण द्रव्यं प्रकृष्यताम्। 'ङ्याप्प्रातिपदिकादिति'। प्रकृतेरिदमुपलक्षणं, सुबन्तात्तु प्रत्ययः, उक्तं हि प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति, घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानमप्येवमेवोपपद्यते। 'स्वार्थ इति'। यद्येवं कुमारितमेत्यव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्नोति, कुमारशब्दादुत्पद्येन ङीपावयोर्विशिष्टस्यार्थस्य स्त्रीत्वं द्योतितमिति ङीन्न भविष्यति, तरबन्तात्तु स्त्रीत्वमात्राभिव्यक्तये टाब् भविष्यति, कुमारितम इति छुव्यमाने कुटीरः शमीर इतिवल्लिङ्गान्तरं गम्येत, यद्वा नात्र प्रज्ञ एव प्राज्ञः याव एव यावक इत्यादिवदत्यन्तस्वार्थिकत्वं विवक्षितं किं तर्हि शुक्ले शुक्लतरे च गुणयोगस्य भावात् शुक्लशब्द एव प्रवर्त्तितुमर्हति, औपगवादौ तु नैवमित्येतावता स्वार्थिकत्ववाचो युक्तिः, परमार्थतस्त्वस्मिन्प्रयोगे

२ स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह, समवेतसमवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाऽभिधाय तान् विशेषान् अपेक्षमाणः कतमात्मानं, प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति २ पु॰ पाठः।

प्रकृष्टे शुक्ले शुक्लशब्दस्य प्रवृत्तिरित्ययमंशः प्रत्ययप्रसादेनैव लभ्यते, ततः किं, कुमारशब्दस्य वयःप्रवृत्तिनिमित्तं तमबन्तस्य तु तद्गतः प्रकर्ष इति कुतोऽत्र ङीपः प्रसङ्गः, तदिदमुक्तं, प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवतीति, अत्रापि यद्यपि तस्मिन्द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः प्रत्यासत्तेस्तत्प्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः, तद्यथा शुक्लादिभ्यो गुणप्रकर्षे पाचकादिभ्यः क्रियाप्रकर्षे जातिशब्देभ्यस्तु जातेः, सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रकर्षाभावात्तत्सहचरिता ये वाहदोहादयो धर्मास्तत्प्रकर्षे प्रत्ययः, तद्यथा गौरयं यः शकटं वहति, गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च, गौरियं या समांसमां विजायते, गोतरेयं या समांसमां विजायते स्त्रीवत्सा च, अश्वोऽयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति, अश्वतरोऽयं योऽष्टौ गच्छतीति, एतेन संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानशब्दा व्याख्याताः, नहि स्वतो भवति, द्वितरः प्रस्थतरः वितस्तितरः सुवर्णतरमिति, सर्वथा धर्मद्वारको द्रव्यस्य प्रकर्षो न स्वतः, यथा शुक्लगुणयोगात्पटस्य शुक्लव्यपदेशस्तथा प्रकर्षव्यपदेशोऽपि, तत्प्रकर्षादेवेत्यर्थः, उक्तं च ॥

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः ।
भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते ॥

इति । 'अव्यपदेश्यस्येति' । धर्मयोगमन्तरेण स्वरूपेण व्यपदेष्टुमशक्यस्येत्यर्थः । तदेवमतिशायनशब्दो भावसाधनः प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकश्च प्रत्यय इति स्थितम् । अत एव प्रकृतितो लिङ्गवचनानि भवन्ति, यदि तु कर्तृसाधनः स्यात् तदा यदि प्रकृत्यर्थस्ततोऽतिशायनातिशायकातिशयितृप्रभृतिभ्य एव स्यात् तत्रापि स्वार्थे न प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्षे, अथ प्रत्ययार्थस्ततः सामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः, सा च यदि तिङन्तेन विग्रहस्तदा द्वितीया शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति, अथ कृदन्तेनातिशायनशब्देन तदा षष्ठी शुक्लस्यातिशायनः शुक्लतर इति, तथा च कालीमतिशेते कालः कालितर इति प्राप्नोति, कालमतिशेते काली कालतरेति प्राप्नोति, इह च गर्गानतिशेते गार्ग्यः गर्गतर इति प्राप्नोति,

तथा गार्ग्यमतिशेरते गर्गाः गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति, अथ करणसाधनस्तत्रापि प्रकृत्यर्थश्चेद्येन गुणेनातिशेते तद्वाचिनः शौक्ल्यादेरेव स्यात्, शौक्ल्येन हि शुक्लः शुक्लान्तरमतिशेते, प्रत्ययार्थे तु शुक्लादिशब्दादतिशायने गुणे प्रत्ययः प्राप्नोति, गुणिसामानाधिकरण्यं न स्यात् शुक्लतरः पट इति, अथ णयन्तात्कर्तरि ल्युट् अतिशाययतीत्यतिशायन इति, एवमपि स एव दोषो यः करणपक्षे, गुणा हि गुणिनं प्रयुञ्जते, अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्वं सजातीयमतिशेष्वेति, ततश्च प्रकृत्यन्तात्करणे ल्युटि यो दोषः स एवात्रापि भवति, अथ शेतिरवस्थानार्थः पक्वाशयो जलाशय इतिवत् ततोयमर्थः स्यात् गुणा गुणिनि शेरते अवतिष्ठन्ते तान्गुणानतिशययति आत्मन्यतिशयेनावस्थापयतीति, ततश्च स एव दोषो यः प्रकृत्यन्तात्कर्तरि ल्युटि, अतिशायनशब्दश्च प्रकृत्यन्तो न साधितः स्यात्, तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शित एवार्थो न्याय्यः । 'पटिष्ठ इति' । तुरिष्ठेमेयस्सु, टेरिति टिलोपः । 'गरिष्ठ इति' । प्रियस्थिरेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः, प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमेकेनैव प्रकर्षस्य द्योतितत्वादिति मन्यमानं प्रत्याह । 'यदा चेति' । 'आतिशायिकान्तादिति' । अतिशये भव आतिशायिकः, अध्यात्मादित्वाट्ठञ्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । 'श्रेष्ठतमायेति' । प्रशस्य श्रः, अत्र प्रकर्षरहितप्रतियोग्यपेक्षया यः प्रकर्षस्तत्रेष्ठन्विहितः, तमप्प्रत्ययस्तु प्रकर्षवत्प्रतियोग्यपेक्षया यः प्रकर्ष इष्ठन्प्रत्ययेनाद्योतितस्तस्मिन्नित्यपौनरुक्त्यं, प्रत्ययद्वयस्य विधीयमानप्रत्ययभेदाच्च द्वे एते वाक्ये, तत्रैकेनेष्ठन् अपरेण तदन्तात्तमप्, तेनैतच्च चोदनीयं, यथा सनन्ताच्च सन् भवति तद्विधानवेलायां तदन्तस्य धातोरभावात्, तथा प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमिति । भाष्ये तु प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरः प्रकर्षप्रत्ययो नैव भवतीति स्थितं, तत्कथं न तावत्तरबन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि त्रयाणामेकः शुक्लः द्वितीयः किंचित्प्रकृष्टः तृतीयश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसङ्गः शङ्क्यते, तत्र द्वितीयस्य सदप्युत्कृष्टत्वं तृतीयसंनिधावकिंचित्करं राजसंनिधाविवामात्यस्येति, द्वितीयात्तावत्तरप् भवति तृतीयादपि न भवति

तस्मिन्नेव प्रयोगे त्रयाणामपेक्षितत्वेन द्विवचनोपपदत्वाभावात्, एतेनेय-सुन्व्याख्यातः, नापि तमबन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि चतुर्षां द्वौ शुक्लौ तृतीयः किंचिदुत्कृष्टः चतुर्थश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसङ्गः शङ्क्यते तत्र तृतीयस्य सदप्युत्कृष्टत्वं चतुर्थसंनिधौ पूर्ववदकिंचित्करं चतुर्थात्तु तमबेव भवति, एतेनेष्ठन्व्याख्यातः, कथं तर्हि श्रेष्ठतमाय कर्मणइति, छान्दसत्वात्स्वार्थिकस्तमब् द्रष्टव्यः, युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति त्वन्याय्यमेव मन्यते ॥

"तिङश्च" ॥ 'पचतितमामिति'। किमेतिङव्ययेत्यादिनाम्प्रत्ययः। 'गुणवचने तस्य नियतत्वादिति'। अत एव सूत्रार्थकथनवेलायामपि तयप् प्रत्ययो भवतीत्युक्तं, न चानुवृत्तिसामर्थ्यान्नियमस्य बाधः, तमब्विधानेऽप्यनुवृत्तेरुपपन्नत्वात् ॥

"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" ॥ 'द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति'। करणे ल्युट्, कर्मणि षष्ठ्याः समासः, येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तद् द्विवचनमित्यर्थः, एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्येदं ग्रहणं न पारिभाषिकस्येति दर्शयति, पारिभाषिकस्य हि ग्रहणेऽस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इत्यत्र न स्यात्, अन्वर्थग्रहणे तु भवति, तथा हि अस्माकमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते, अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन्नेवार्थे बहुवद्भावविधानाद्देवदत्तस्य चेत्यनेनापि द्वितीयोऽर्थ उच्यतइति भवत्येतदन्वर्थं, द्विवचनमुपपदं, विभक्तव्यः, पृथक्कर्तव्यः, स चातिशय्यमानस्तस्य चोपपदत्वं नातिशयितुस्ततः प्रत्ययविधानात्, अपर आह। आढ्यादेरतिशयितृविशेषणात्प्रत्ययो विधीयते नातिशयितुर्माधुरादेरिति तस्याप्युपपदत्वमविरुद्धं पृथक्कारेऽपि तस्याप्यविशिष्ट इति। 'निपातनाद्यदिति'। ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतोऽपवादः, तेन विभाज्यमिति नैव भवति, विभाज्यशब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यं, द्व्यर्थे विभज्ये चोपपदइति सूत्रे तु द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यं तच्च तदुपपदं चेति कर्मधारयात्सप्तमी, अन्वर्थं चोपपदमुपोच्चारितं पदमुपपदमिति, तच्च विग्रहवाक्यएव प्रयुज्यते, वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते, एवं चोप-

पदग्रहणं स्पष्टार्थं, इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती ङ्याप्प्रातिपदिकात्ति-
ङश्चेति, प्रत्ययार्थावपि द्वावेव, ततश्च यथासंख्यप्रसङ्ग इत्यत आह ।
'यथासंख्यमिति' । इष्टिरेवैषा । 'अयमनयोरिति' । अनयोरित्येत-
देव द्व्यर्थमुपपदम् । 'पटीयानिति' । पूर्ववट्टिलोपः, उगित्त्वान्नुम्, सान्त-
महत इति दीर्घत्वं, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । 'माथुरा इत्यादि' ।
किं पुनरत्र विभज्यं पाटलिपुत्रका इत्याह, तथा च तत्र पञ्चमी
विभक्त इति पञ्चमी भवति, यद्यप्यत्रापि माथुराणामेको राशिः पाट-
लिपुत्रकाणां चापर इति राश्यपेक्षं द्व्यर्थत्वमस्ति तथापि नासौ शब्देनो-
पादीयते, प्रत्युतावयवभेद एव, अत एव बहुवचनम्, इह च माथुराः
पाटलिपुत्रकेभ्यः सांकाश्यकेभ्यश्चाभिरूपतरा इति न राश्यपेक्षमपि द्व्यर्थ-
त्वमस्ति, तस्माद्विभज्योपपदग्रहणं कृतम्, इह दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः
पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरावित्यत्र तरप् प्राप्नोति, किं कारणं समा-
हारस्यैकत्वात्, न च गुणभूतवर्त्तिपदार्थाश्रयः प्रत्ययः, तेषां बहुत्वात्,
द्वाविमौ दन्ताः, द्वावोष्ठौ । अत्राहुः । वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददते
वर्त्तिपदानि, ततश्च भेदपरित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद् एवं-
भूतदन्तोष्ठलक्षणार्थद्व्याश्रयः प्रत्यय इति, इतरेतरयोगद्वन्द्वे त्ववयवार्थ-
भेदसद्भावाद्द्व्यर्थता नास्तीति तरप् भवति, प्रतन्व्योधानां प्रत्ता दीर्घ-
तमा इति विभज्योपपदाश्रयोऽपि न भवति, कथं, प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्र-
कर्षस्य, सामर्थ्यलभ्ये विभागे विभज्योपपदग्रहणमवधारणार्थं विभाग
एव यत्र शब्देन प्रतिपाद्यत इति, इह तु निर्द्धारणाश्रयनिर्द्देशो निर्द्धा-
र्यमाणस्यापि साधारण इति न विभाग एव केवलः किं त्वविभागोऽपि,
एतेन पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी व्याख्याता, इह पटुर्वान्पटुरासीत्पटु-
तरश्चैवम इत्येकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन द्वित्वाध्यारोपात्प्रतियोग्य-
पेक्षः प्रकर्षस्तदाश्रयश्च प्रत्ययः, व्यपदिशति चान्य एवासि संवृत्तः
कश्चित्स एवासि धनंजयस्त्वमिति ॥

"अजादी गुणवचनादेव" ॥ एवकारः किमर्थः, नियमो यथा
विज्ञायेत, अन्यथा प्रकर्षेऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षे विधिः स्यात्, अतिशा-

यन इत्यनुवर्त्तिष्यते, तत्रैव पुनर्वचनं नियमार्थं भविष्यति नार्थ एवकारेण, तत्राह । ‘एवकार इष्टतोऽवधारणार्थ इति’ । असति ह्यस्मिन्विपरीतोऽपि नियमः संभाव्यते, अजादी एव गुणवचनादिति, तत्र को दोषः, गुणवचनाद्व्यञ्जनादी न स्यातां तस्याजाद्योर्नियतत्वात्, यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति । अजाद्योश्चानियतत्वादगुणवचनादपि तयोः प्रसङ्गः, इदमतिबहु क्रियते अजादी गुणवचनादेवेति, एवं तु वक्तव्यमतिशायने तमप्, गुणवचनादिष्ठन्, द्विवचनविभज्योपपदईयसुन्, गुणवचनादित्येव, ततस्तरप् च, गुणवचनादिति निवृत्तं, सत्यं, प्रशस्यस्य श इत्येवमाद्यर्थं त्वजादी इत्युक्तम्, एवं तर्हि प्रशस्यस्य श्रोऽजाद्योरित्येवास्तु, एवमपि ह्येवकारो न वक्तव्यो भवति, त्वत्पक्षेऽपि तरप् चेति चकारः क्रियते तत्तुल्यं भवति ॥

“तुश्छन्दसि” ॥ ‘पूर्वेणेत्यादि’ । नियमबाधेन प्रकृत्यन्तरस्याभ्यनुज्ञानमात्रं क्रियते न त्वपूर्वो विधिरित्यर्थः, तेनोपाधिसंकरो न भवति । ‘करिष्ठ इति’ । कर्तृशब्दात्तृन्नन्तादिष्ठन्, अत एव कर्मणि द्वितीया भवति, तृजन्तादेव वा भवतु, द्वितीया तु कृतपूर्वी कटमितिवद् द्रष्टव्या । ‘दोहीयसीति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः । भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः, यद्वा सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वचनान्ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दादेव प्रत्ययः, ततस्तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्गुत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः ॥

“प्रशस्यस्य श्रः” ॥ ‘आजाद्योः प्रत्यययोः परत इति’ । ननु चाजादी इति प्रथमान्तं प्रकृतं न सप्तम्यन्तं तत्कथमयमर्थो लभ्यत इत्यत आह । ‘अजादी इति’ । ‘प्रकृतस्येत्यादि’ । प्रकृतस्य या विभक्तिः प्रथमा सा सप्तमीरूपेण विपरिणम्यते ऊह्यत इत्यर्थः । ‘एवं तर्हीत्यादि’ । यत्र यावेव संभवतस्तरप्तमपौ तयोरेव परतोऽयमादेशः कस्मान्न भवति, नैवं भवितुमर्हति, अजादी इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्, अथाचैवाजाद्योर्विधिः कस्मान्न विज्ञायते, प्रशस्यशब्दादजादी भवतः श्रश्चास्यादेश इति, तत्रायमप्यर्थो विभक्तिविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, नैवं शक्यं, तरप्त-

मपि हि न स्यातां, विशेषविहितावजादी बाधेयाताम्, उपाधीनां च संकरः स्याद् इष्ठन्विषये ईयसुन् तद्विषये चेष्ठन्निति । 'तद्विषयइति' । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य स तद्विषः, सप्तम्यन्तपाठे तु स एव विषयस्त-त्रेत्यर्थः । 'नियमो न प्रवर्त्ततइति' । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणाजादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादित्यर्थः, अन्यथा पुनरनजादोर्बाध उपाधिसंकरश्च स्यात्, उक्तेन प्रकारेण स्वशास्त्रेणैवाजादोर्विधानाच्चैतद्दोषद्वयमपि भवति, कथं पुनर्यथाश्रुतसंबन्धसंभवेपि विपरिणामः शक्य आश्रयितुं, शृणु, अजाद्योर्विधिरिष्टश्चेत्पञ्चम्या निरदेक्ष्यत् । किं चैवं संनियोगार्थ-श्चकारोप्यकरिष्यत । 'टिलोपयस्येतिलोपाविति' । यस्येतीत्यनेन लोपो यस्येतिलोपः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, तत्रानुकरणत्वादस्य बाभीयमित्यादिवद्विभक्तेरलोपः, आद्युदात्तत्वनाङ्गत्वाच्च प्रतिविध्यते ॥

"ज्य च ॥ योगविभाग उत्तरत्र ज्यादेश एव यथा स्यात् श्रादेशो माभूदिति । 'अयमनयोरिति' । अतिशयेन प्रशस्यइति विपरिणामे-नापेक्ष्यते, न पुनरन्तरेणैकमन्यता, एवं सर्वत्र ॥

"वृद्धस्य च" ॥ स्वरूपस्य ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्येत्याह । 'वृद्धशब्दस्येति' । अत्र च व्याख्यानमेव शर-णम् । 'तयोश्चेत्यादि' । यत्पूर्वमुक्तम् एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेय-मिति तदेवानेन स्मारितम् । 'वचना[1]त्पक्षे सोपि भवतीति' । ननु च वर्षा-देशस्येमनिजवकाशः स्यात्, न, वृद्धशब्दादिमनिचो भावात्, यद्येवं वर्षा-देशोपीहैव वक्तव्यः, वृद्धस्य वर्षिश्चेति, एवं हि द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, अपर आह इष्ठनीयसुनोरिवेमनिचोपि सद्भावः कल्प्यते, तेन वर्षिमेत्यपि भवति, तस्य मते वर्षादेशस्येमनिचि चरितार्थत्वादिष्ठनीयसुनोरनेन ज्यादेश एव प्राप्नोति, तस्मादुत्तरयोः अन्यतरस्यामित्यत्रेदमनुवर्त्तते तेन ज्यादेशेन मुक्ते पक्षे वर्षादेशः ॥

"अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ" ॥ 'निमित्तयोर्यथासंख्यमिह नेष्यत-इति' । अजाद्योरिति प्रकृतयोरिष्ठनीयसुनोर्ग्रहणात्तयोश्च क्रमेणोपदे-

---

१ मुद्रितमूलपुस्तके वचनसामर्थ्यादिति पाठः ।

णादजहत्क्रमयोरेव प्रतीतेर्यथासंख्यप्रसङ्गं मन्यते, कस्मात्पुनरिष्यमाणमपि न भवति, विपरीतक्रमस्यापि संभवात् । तथाहि । क्रयोरज्ञाक्रोरित्यपेक्षायामानन्तर्यादीयसुंस्तावत्प्रतीयते, द्विवचनानुरोधात्त्विष्ठन्नपीत्येवमपि क्रमः संभवति, तदनयोः क्रमयोर्नान्यतरः क्रमो निर्द्धारयितुं शक्य इत्यनाश्रयणमेव तयोर्युक्तम् ॥

"युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" ॥ युवेति न संज्ञायूनो ग्रहणं किं तर्हि स्वरूपस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च, अन्यतरस्यांग्रहणमल्पशब्दार्थं, युवशब्दस्य तु स्थूलदूरयुवेतिवचनात्सिद्धो विकल्पः । 'यविष्ठ इति' । स्थूलदूरादिसूत्रेण यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । 'कनीयानिति' । प्रकरणादिवशाद्युवाल्पयोरन्यतरावसायः, प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो ऽल्लोपेन इत्यल्लोपश्च न भवति ॥

"विन्मतोर्लुक्" ॥ विन्मतोरित्युत्सृष्टानुबन्धयोर्विनिमतुपोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनम् । अथ विन्ग्रहणं किमर्थं, यावता येभ्यो विन् तेभ्यो मतुबपि भवति, तस्यैव लुकि स्रजिष्ठ इत्यादि सिद्धं, न च विन इष्ठन्नीयसुनोः श्रवणप्रसंगः, तदन्तात्तयोरभावात्, अस्मादेव हि लुग्वचनाद्विनन्तात्तयोर्भावो ज्ञाप्यते, यदा तर्हि विन्नन्तात्तत्करोति तदाचष्ट इति णिच् क्रियते, तदा विनः श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं विनो लुग्वचनं, स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति ॥

"प्रशंसायां मतुप्" ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति' । प्रत्यार्थत्वे तु वैयाकरणस्य प्रशंसा वैयाकरणरूप इति प्राप्नोति, वैयाकरणरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं न स्यात्, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसाविशिष्टेभ्य इति, स पुनः प्रशस्तो न तु प्रशंसिता, अनभिधानात् । 'स्वार्थ इति' । यद्येवं कुमारीरूपेत्यत्रानतिरिक्तं वय इति कृत्वा ङीप् प्राप्नोति, नैष दोषः । कुमारीशब्दादुत्पन्नेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तस्य स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते, न च ङीपैव तदभिव्यक्तमिति टापो ऽप्रसंगः, कुमारीरूपइत्युच्यमाने हि कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत, यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्ङीपो ऽप्रसङ्गः, कुमारश-

ब्दस्य वयो निमित्तं, रूपबन्तस्य तु तद्गता प्रशंसा, तदाह । 'स्वार्थिक-श्चेत्यादि'। अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रशंसायामयं प्रत्ययः, तेन यो व्याकरणे ऽनिपुणः प्रशस्तश्च वंशशीलादिना तत्र वैयाकरणरूप इति न भवति, क्वचित्तु सहचरितधर्मप्रशंसायामपि भवति, गोरूपोऽयं यः सम्यग्वहतीति, अथ कथं वृषलादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, ते हि सदा निन्दावचनाः, तदभिधेयानां काकादिवन्निकृष्टत्वादत आह । 'प्रकृत्यर्थस्येति'। वैशिष्ट्यं परिपूर्णता, तस्मिन्सति प्रशंसा भवति, तथा च वृषलादिशब्दा अपि स्वार्थस्य पूर्णत्वे सति प्रशंसाविशिष्टएवार्थे प्रवर्त्तन्तइति तेभ्योऽपि सिद्धः प्रत्यय इति भावः । 'वृषलरूप इति'। यद्यप्ययं जातिवचनः, जातेश्च न्यूनत्वं पूर्णत्वं वा न भवति तथापि सहचरितधर्माल्पत्वं बहुत्वापेक्षं न्यूनत्वं पूर्णत्वं च द्रष्टव्यं, यद्वा गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तेः शब्दार्थस्यैवैतदुभयं भवति । 'यः पलाण्डुनेति'। सहयोगे तृतीया, कश्चिद्वृषलः पलाण्डुं भक्षयति कश्चित्सुरां पिबति यस्तूभयं करोति तस्य परिपूर्णवृषलत्वं, तथा चोरशब्दार्थस्यापि सुगुप्तवस्त्वपहरणेन परिपूर्णता भवति। 'अक्ष्णोरप्यञ्जनं हरेदिति'। संभावने लिङ्, एवंविधमप्यस्य चौर्यं संभवतीत्यर्थः । अक्ष्णोरञ्जनं हरतु वा मा वाहार्षीत्, नन्वेवमपि यदा निन्दाप्रतिपादनाय वृषलरूप इत्यादि प्रयुज्यते तदा न सिद्ध्यति, निन्दैव हि तदा प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्याद्भवति, तस्मात्प्रशंसाग्रहणमपनीय वैशिष्ट्यग्रहणमेव कर्त्तव्यं, यदाह, सिद्धं तु प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यवचनादिति, वृत्तिकारस्तु मन्यते चोररूपोयमित्यादौ प्रशंसैव शब्दार्थः, निन्दाप्रतीतिस्तु वाक्यनिबन्धनेति, दृश्यते च प्रशंसापराणामपि निन्दापरत्वं यथा राक्षस इति पौरुषातिशयप्रशंसावचने प्रशंसा गम्यते निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा । 'पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति'। नन्वत्र द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः,स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्तइति कृत्वा, तत्राह । 'क्रियाप्रधानमाख्यातमिति'। यद्यप्याख्यातस्य क्रियासाधनपुरुषसंख्याकालोपग्रहरूपोनेकोर्थस्तथापि तेषु तस्य क्रियैव प्रधानमर्थः, कथं

ज्ञायते यत्तु क्रियां पृष्टस्तद्[१]न्तेनाचष्टे, देवदत्तः किं करोति पचतीति। ननु च द्रव्यमपि पृष्टस्तिङन्तेनाचष्टे यथा क एष देवदत्तो यः पचतीति, युक्तमत्र य इति हि पदान्तरेण द्रव्योपलक्षणाय गुणभावं क्रिया नीयते, अत एव केवलेनाख्यातेन प्रतिवचनाभावः, नहि भवति को देवदत्तः, पचतीति, तस्मात् क्रियाप्रधानमाख्यातं, तिङन्तोपात्तार्थापेक्षं च क्रियायाः प्राधान्यमुच्यते, व्रीहिनवहन्तीत्यादौ तु द्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातादेर्व्रीह्यपेक्षमप्राधान्यमस्त्येव, अपर आह। अत्राप्यवघातादेरेव शाब्दं प्राधान्यं, साध्यत्वात्, न तु व्रीह्यादेः साधनत्वात्, आर्थं तु तस्य प्रधान्यमिति। 'एका च क्रियेति'। निवृत्तभेदा सर्वत्र क्रियाख्यातेषु गम्यते, कथं तर्हि द्विवचनबहुवचने भवतः, पचतः पचन्तीति, नैते क्रियाभेदापेक्षे द्विवचनबहुवचने किं तर्हि साधनभेदापेक्षे, अत एव भवद्भिरास्यतइत्यादौ केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनाभावः, न च कर्तृभेदः क्रियाभेदेन व्याप्तः, एकफलोद्देशेन प्रवृत्तामेकामेव पाकव्यक्तिं बहुष्वपि कुर्वत्सु भवन्तः पचन्ति, भवद्भिः पच्यतइति दर्शनात्, तस्मादाख्यातवाच्या क्रियैकेति सिद्धं, तेन रूपप्प्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः। अथ यथा तिङन्ते साधनभेदाश्रये द्विचनबहुवचने भवतस्तथा रूपबन्तादपि कस्मान्न भवतः, उक्तोत्तरमेतत्, क्रियाप्रधानमाख्यातमिति, स्वार्थिकस्य हि प्रकृतितो लिङ्गवचनप्राप्तिः, तत्र च क्रियाप्रधानभूता सा चैका, ततश्च प्रधानभूतप्रकृत्यर्थानुरोधेन भवद्वचनमेकवचनमेव भवति, पचतिरूपमित्यादावपि कर्तुः संख्या ऽभिधीयते, सुपा तु क्रियाया एकत्वम्, अथ वा तिङोक्तत्वाद्रूपप्प्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भविष्यतः, एकवचनं तु भविष्यति तस्यौत्सर्गिकत्वात्, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यतइति, एतच्च तत्रतत्र व्याख्यातं, यदि तर्हि क्रियाप्रधानमाख्यातं नपुंसकलिङ्गमपि रूपबन्तस्य न स्यात्, क्रियाया असत्त्वभूतत्वेन लिङ्गाभावादत आह। 'नपुंसकलिङ्गं त्विति'। अथ तमबादेः रूपपश्च को विषयविभागः, यावता ऽतिशायनमपि पूजानिन्दाविषयं पटुतमः पापीया-

१ तिङन्तेनेति २ पु॰ पा॰।

निति, रूपप्प्रत्ययोऽप्युभयविषयः, पटुरूपश्चोररूप इति । उच्यते । अतिशायनं समानगुणप्रतियोग्यपेक्षं, वैशिष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयभेदः ॥

"ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" ॥ 'संपूर्णतेति' । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पौष्कल्यमित्यर्थः । पदार्थशब्देन पर्यवसानभूमिर्विवक्षिता । 'प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति' । न प्रत्ययार्थः, यदि तथा स्याद् गुडस्येषदसमाप्तिर्द्राक्षाया गुडकल्पा द्राक्षाया इति स्यात्, गुडकल्पा द्राक्षेति द्रव्येण सामानाधिकरण्यं न स्यात्, एकवचनमेव च स्यात्, दृश्यते चाभिधेयवल्लिङ्गवचने स्यातामिति, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणम् । 'स्वार्थे इति' । न च कुमारिकल्पेत्यत्राप्यनतिरिक्तं वय इति ङीपः प्रसङ्गः, नहि कल्पबन्तस्य वयःप्रवृत्तिनिमित्तं किं तर्हि तद्गतेषदसमाप्तिः, ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पो मृदुकल्प इति, ननु च योऽर्थ एतावानेवेति परिज्ञातस्तस्य समाप्तिर्वा भवत्यसमाप्तिर्वा, न च पाटवादिगुण एतावानिति निर्ज्ञातः, यावत्तावदपि हि पाटवं भवत्येव तत् कथमस्येषदसमाप्तिः, एतेन जातिशब्दा व्याख्याताः, नहि तेऽप्युक्तपरिमाणमर्थमाचक्षते, इदं तु युक्तमुदाहर्तुं कृतकल्पं भुक्तकल्पमिति, धात्वर्थो हि फलावच्छिन्नो व्यापारनिचयोऽक्तपरिमाणः, नन्वत्रापि भूते क्तः, फलनिष्पत्तौ च धात्वर्थो भूतो भवति, भूतस्य च तस्य कुत ईषदसमाप्तिः, यदा तर्हि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयो भूते क्तस्तदोदाहरणं कृतकल्पं वस्त्रमिति, तथा च कृतादय एकदेशकरणाश्रया प्रयोगा दृश्यन्ते, यदा भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशस्यमानत्वादाशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति क्तप्रत्ययः, तदापि भवत्युदाहरणम्, एवं जीतः क्तः, मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानविषयक्तान्तादपि युक्तः प्रत्ययः, पूजितकल्पं जातकल्पमिति, तथा तिङन्तमपि कालत्रयविषयं भवत्युदाहरणं, पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पम् अपाक्षीत्कल्पमिति, गुणवचनं त्वयुक्तं, तदपि युक्तं, ननु चोक्तं यावत्तावदपि पाटवं भवत्येव नास्येषदसमाप्तिरिति, नैतदस्ति, लोकत एव गुणस्यापीयत्ताया निर्ज्ञातत्वात्, लोके हि पटुरयमित्युच्यते, यो लघुनैवोपायेन साध्यार्थान्साध-

यति यस्तु न तथा साधयति किं त्वीषदूनं स पटुकल्पः, तद्विपर्ययेण मृदुमृदुकल्पौ व्याख्यातौ, जातिवचने कथं, गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्नेति, उच्यते। गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्यभावाच्च ईषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाः, तथा गुडकल्पो गुड इत्यपि भवति, कथं पुनः स एवेषदसमाप्तः संभवति, गुणहानेः, यावन्माधुर्यं गुडस्य प्रसिद्धं न तावत्पुराणत्वादिदोषोपहतस्य, तेनासावीषदसमाप्तो गुड इत्युच्यते॥

"विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु"॥ 'ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानादिति'। ल्यब्लोपएषा पञ्चमी, एवंभूतं सुबन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थः। सूत्रे तु सुप इति षष्ठ्यन्तसमर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी। 'स च पुरस्तादेवेति'। एतेनानेकार्थत्वान्निपातानां तुशब्दोवधारणे वर्त्तत इति दर्शयति, असति तु तुशब्दे प्रत्ययात्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः। भाष्यकारस्तु मन्यते, उदश्वितोन्यतरस्यामित्यादौ यथा परत्वं न विकल्पते तत्कस्य हेतोः, प्रत्यय एव परत्वविशिष्टो विधीयते, तत्र विशेषणस्य गुणत्वाद्विकल्पेन न संबन्धः, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्, तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभंत्स्यते न पुरस्तादित्येतत्, तुशब्दस्य त्ववधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं भवतीति, तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव भवतः, प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेर्भवतीति, तेन बहुगुडो द्राक्षा, लघुर्बहुतृणं नर इति प्रकृतिवल्लिङ्गम्भवति नाभिधेयवत्, एवं च बहुगुडेति स्त्रीलिङ्गपाठः प्रमादजो द्रष्टव्यः, इतरथा भाष्यविरोधात्। ननु च स्वार्थिकत्वादेव प्रकृतितो लिङ्गवचने भविष्यतः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने भवत इति, तेन गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्नेति सिद्धं भवति। 'चित्करणमन्तोदात्तार्थमिति'। तच्चान्तोदात्तत्वं सप्रकृतेः समुदायस्य भवति न बहुचः, चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थमिति वचनात्, यद्येवं बहुपटव इति सुबन्तस्य पुरस्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति,

स्यादेवं यदि प्रागुत्पन्नो जसवतिष्ठेत, इह तु बहुच्युत्पन्ने समुदायस्येषदसमाप्तिलक्षणेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकि पुनरपरो जसुत्पद्यते तस्य च प्रकृत्यनेकदेशत्वाच्चोदात्तत्वं, ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यद्धयमप्रत्ययइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न तु समासग्रहणेन व्यावृत्तिरिति । 'विभाषावचनादित्यादि' । अन्यथा तिङन्तेषु सावकाशाः कल्पबादयः सुबन्ते विशेषविहितेन बहुचा देशभेदेपि समानार्थेन बाध्येरन् । 'सुब्ग्रहणमित्यादि' । अन्यथा तिङश्चेत्यधिकारात्कल्पबादिवद्बहुजपि तिङन्तस्यापि पुरस्तात्स्यात्, प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं तु सुब्ग्रहणं न भवति, विशेषाभावात् । ननु चायमस्ति विशेषो बहुसेचो बहुसेचः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः सिद्धयति प्रातिपदिकात्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः, नैष दोषः । सुबन्तादप्युत्पत्तावयमत्र कुत्वनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः स एव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ षत्वनिषेधार्थः करिष्यते । स च[1] न लुमताङ्गस्येत्यत्रैव दर्शितः, इह तरप्तमपोरवकाशः प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनं पटुतरः पटुतमः, कल्पबादीनामवकाश ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनं पटुकल्पो मृदुकल्पः, उभयवचना[2]दुभयप्रसङ्गे परत्वात्कल्पबादिषु कृतेषु प्रकर्षद्योतनाय पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तदन्तात्तरप्तमपो भवतः पटुकल्पतरो मृदुकल्पतर इति, यदि तदन्ताद्भवन्तो यत्प्रधानस्तदन्तस्तत्प्रकर्षं प्राप्नुतः, किंप्रधानश्च तदन्तः, ईषदसमाप्तिप्रधानः, प्रकृत्यर्थप्रकर्षं चेष्यते, नैष दोषः, नेषदसमाप्तेः प्रकर्षः सम्भवति, नहीषदर्थस्यासमाप्तेर्वा प्रकर्षे ईषदसमाप्तिर्भवति ॥

"प्रकारवचने जातीयर्" ॥ 'तस्य वचनइति' । वचनं द्योतनम् । 'सुबन्तादिति' । अत्रापि तिङ्निवृत्त्यर्थं सुप इत्यनुवर्त्तत इति

[1] यत्न इत्यधिकं २ पुस्तके ।
[2] उभयवचने इति २ पु० पा० ।

दर्शयति । 'प्रकारवति चायमिति' । तेन विषयभेदाद्विशेषविहितेनापि थाला जातीयरो बाधा न भवति थालन्ताच्च जातीयर् सिद्धो भवतीति भावः, स्वभावश्चात्र हेतुः ॥

"प्रागिवात्कः" ॥ 'तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यतइति' । तदर्थमत्र सुप इत्येव संबन्धनीयमिति भावः । 'अकजिष्यतइति' । तदर्थं तत्र सुपस्तिङश्चेत्युभयमपि संबन्धनीयमिति भावः, कथं पुनरनुवर्त्तमानं शक्यमसंबद्धुं तत्राह । 'तिङश्चेत्यनुवृत्तमिति' । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । इह प्राक्कुत्या इति वक्तव्यं नहि कुटीशमीशुण्डाभ्यो र इत्यारभ्यास्योपयोगः प्रत्ययान्तरैरवष्टब्धत्वात्, उत्तरार्थं त्वियतावधेरेकं वा बहूनामित्यत्र हि वावचनमकजर्थमेवमपि प्राक्कन इति वक्तव्यम् अवक्षेपणे कन्नित्ययमवधिः, कुतो नु खल्वेतद्ध्यमेव कन्नवधिर्न पुनर्ह्रस्वे सञ्ज्ञायां कन् कुत्सिते सञ्ज्ञायां कन्नित्येतयोरन्यतरोऽवधिः स्यात् ॥

"अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" ॥ 'कस्यापवाद इति' । ननु च विरोधे सति बाध्यबाधकभावो भवति काकचोश्च देशभेदान्नास्ति विरोधस्तत्कथं तस्यापवादः, नावश्यं देशकृत एव विरोधः किं तर्ह्यर्थकृतोऽपि, काकचोश्च प्रयोजनमेकमज्ञाताद्यर्थद्योतनं नाम तस्मिन्नकचा कृते प्रयोजनाभावात्को न भविष्यति । 'सर्वके इति' । अकचस्तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाज्जसः शी भवति, के तु सति न स्यात् । 'द्वयमपीहानुवर्त्ततइति' । यद्येवं सर्वत्र सुबन्तस्य प्रातिपदिकस्य च प्राक् टेः प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । 'तत्रेति' । 'क्वचित्प्रातिपदिकस्येति' । ओकारसकारभकारादौ विभक्तौ । 'क्वचित्सुबन्तस्येति' । उक्तादन्यत्र विभक्तौ । 'त्वयकीति' । अकचो द्वितीयोकार उच्चारणार्थः, चित्करणं तु समुदायस्यान्तोदात्तार्थं, चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति वचनात्, इदमेव चित्करणं लिङ्गं सप्रकृतेश्चितोऽन्तोदात्तत्वं न चिन्मात्रस्येति । 'तूष्णीमः काममिति' । यथा सम्भवमज्ञातादिष्वर्थेषु, मकारो देशविध्यर्थः, अन्त्यादचः परः काम् भवति आज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति । 'शीले क इति' । शीलं स्वभावो नियमश्च

अज्ञाताद्यपवादः, शीलं तूष्णीं स्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक इत्युच्यते न तच्छीलमात्रम् ॥

"कस्य च दः" ॥ 'न सर्वनामग्रहणमिति' । तिङ्ग्रहणं चेति द्रष्टव्यं, हेतोस्तुल्यत्वात्, अधोक् अवक् इत्यादावसिद्धं कुत्वं, शक्नोतिप्रभृतेर्यङ्लुकि लटि तिपीडभावे हल्ङ्याद्लिोपे अशाशगित्यादौ छान्दसो यङो लुक्, छन्दसि च दृष्टानुविधानम् । 'धिगिति' । ककारान्तत्वमव्ययस्य दर्शयति ॥

"अज्ञाते" ॥ अज्ञातइति सामान्येनोच्यते न च सर्वथाऽविज्ञाते शब्दप्रयोग एव सम्भवति न खल्वश्व इत्यज्ञानवश्वशब्दं प्रयोक्तुमर्हति तस्माद्विशेषस्य ग्रहणमित्याह । 'अज्ञातविशेषो ज्ञात इति' । विशेषमेव दर्शयति । 'स्वेन रूपेणेति' । विशेषरूपेणेत्यस्य विवरणं कस्यायमश्व इत्यादि । इहाज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां परत्वादनेन के कृते तमबपि प्राप्नोति तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन तमपि कृते पश्चात्कः पटुतमक इति भवति, इह च कुत्सितमर्द्धपिप्पल्या इति विवक्षायां पूर्वं समासः पश्चात्कः, अर्द्धपिप्पलीकेति भवति, एतेन कल्पबादयो व्याख्याताः, आह च कविधेस्तमबादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् एकदेशिप्रधानश्च समास इति, इह तु छिनक्तरमित्यत्यन्तगतौ क्तादिति परत्वात्क्तनि कृते तरब् भवति, कदा चिद् द्वन्द्वः पुत्रस्यबाधको पुत्रकस्यबाधका इति वा ॥

"कुत्सिते" ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति' । प्रकृत्यर्थस्यैव विशेषणं न तूपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वे हि यः कुत्सितस्तत्र वर्तमानादिति विज्ञायमाने एवं घृतकमिदं तैलकमित्यत्रेदंशब्दादपि प्राप्नोति, विशेषणत्वे त्वङ्गीकृतकुत्सात्मत्ययो न तद्रूपात्कुत्सात् कुत्सितसमानाधिकरणात्, प्रत्ययार्थत्वे तु प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वं कुत्सितस्य विशेष्यत्वं प्राप्नोति, विपर्ययश्च लोके गम्यते, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति सुष्ठूक्तम् । 'अश्वक इति' यो ऽश्व एव सन् ताभ्यां क्रियां

सुष्ठु न करोति स एवमुच्यते, स्वार्थिकेषु हि यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणासम्भवस्तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययो भवतीत्युक्तम्, एवं च देवदत्तको डित्थक इत्यपि भवति यस्तत्साध्यमर्थं सम्यङ्नानुतिष्ठति, सम्भवे त्विहापि शब्दोपात्तधर्माश्रयैव कुत्सा, तद्यथा पटुकः पण्डितक इति स्वार्थे कुत्सा, प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रियं इति लिङ्गकुत्सा, कौरवकानिति किमेते ऽर्जुनसंनिधौ पुमांस इत्यर्थः, क्वचित्सङ्ख्याकुत्सा यथेदमेकमेव शतकमिति, शतभरणे यद्दुःखं तदेकस्यैव भरणादिति शतत्वरूपेण कुत्सा, सर्वथाङ्गीकृतं कुत्सात्मत्वयः, अथेह कथं प्रत्ययः कुत्सितक इति, कथञ्च न स्यात्, स्वशब्देनोपात्तत्वात्कुत्साया अनुकम्पादावर्थान्तरे भविष्यति । अथ वा कुत्सितस्य यत्कुत्सनं तत्र प्रत्ययः कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते नास्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति तदेत्यर्थः, यथा प्रकर्षस्य प्रकर्षे प्रकृष्टतम इति तमप्प्रत्ययो भवति तद्वदत्रापि, एतेनानुकम्पितशब्दादनुकम्पायां प्रत्ययो व्याख्यातः ॥

"अनुकम्पायाम्" ॥ 'कारुण्येनेति' । करुणैव कारुण्यम् । 'अभ्युपपत्तिरिति' । अनुग्रह उपकार इति यावत् । परस्येति कर्मणि षष्ठी । 'तस्यां गम्यमानायामिति' । अनेन प्रयोक्तृधर्मोऽनुकम्पा बाधवत् न तु प्रशंसादिवत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति दर्शयति, अन्ये तु प्रकृत्यर्थविशेषणमेव मन्यन्ते तथा चाजिनान्तस्येत्यादिषु विग्रहं दर्शयिष्यति अनुकम्पितो व्याघ्राजिनः, अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, अनुकम्पितः शेवलदत्त इति, न च प्रयोक्तृधर्मस्य विग्रहे दर्शनमस्ति । 'स्वपितकि श्वसितकीति' । अदादित्वाच्छपो लुक्, रुदादिभ्यः सार्वधातुक इतीट् ॥

"नीतौ च तद्युक्तात्" ॥ 'सामदानादिरिति' । आदिशब्देन भेददण्डयोर्ग्रहणं, यद्यनुकम्पायां तौ सम्भवतः, अम्भभर्वोप नीतिस्वरूपप्रदर्शनपरं द्रष्टव्यम् । 'एहकीति,' । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः । 'ऽदणेत्यादि' । अनुकम्पायां हि विधीयमानः प्रत्ययः प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादेव युक्तो विधातुं तस्य हि अनुकम्पासंबन्धः प्रत्यासन्नस्तद्विषयत्वादनुकम्पायाः, तेन व्यवहितावीत्युपायाद्दानादेर्न स्यात्, अतद्विषय-

स्यादनुकम्पायाः, धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः, ततः के विहिते केण इति ह्रस्वत्वे च स्वार्थिकानां प्रकृतिवल्लिङ्गं भवतीति कप्रत्ययान्तादापि कृते प्रत्ययस्थादितीत्वेन भवितव्यं, प्रायेण तु हन्त ते धानका इति पठ्यते तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

"बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा" ॥ प्रकरणमपेत्यते न त्वनन्तरमित्याह । 'अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्ततइति' । 'भद्रबाहुक इति' । नामग्रहणस्येदं प्रत्युदाहरणं, यौगिकोयं भद्रो बाहू यस्येति, मनुष्यग्रहणस्य तु स्तम्बेरमादिः प्रत्युदाहरणम्, अपर आह भद्रबाहुरिति चतुष्पाज्जातिविशेषो मनुष्यग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं, नाम ग्रहणस्य स्वोपगवादिः प्रत्युदाहरणमिति ॥

"घनिलचौ च" ॥ 'चकाराद्यथाप्राप्तं चेति' । ननु च ठच् पूर्वेण विहितः, वावचनात्कोपि, कात्र चकारेणाप्यनुवृत्तेति चिन्त्यं, योगविभागोपि चिन्त्यप्रयोजनः ॥

"जातिनाम्नः कन्" ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्तद्वेहोदाहरणं, जातिरेव नाम जातेर्वा नाम जातिनाम । 'व्याघ्रिय इति' । अनेकार्थत्वान्निपातानामनुवृत्तस्य वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वाद्घनिलचौ भवतः, ये तु विकल्पार्थमेव वाशब्दं मन्यन्ते ते कं प्रत्युदाहरन्ति व्याघ्रकाः सिंहका इति, स्वरे विशेषः, घनिलचोस्तु शरभिल इत्याद्युदाहरणम् ॥

"अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च" ॥ 'व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति' । व्याघ्रस्येवाजिनमस्येति कृत्वा, अजिनलोपश्चेत्युच्यमाने महदजिनं महाजिनं व्याघ्रस्येव महाजिनमस्य व्याघ्रमहाजिनः सोनुकम्पित व्याघ्रक इत्यत्र महच्छब्दस्य लोपो न स्यात् तस्मादुत्तरपदग्रहणं, लोपश्चायं सर्वापहारी उत्तरपदग्रहणात् ॥

"ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः" ॥ ठाजादाविति समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः, आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धम् । 'अस्मिन्प्रकरणइति' । प्रत्यासत्त्या तयोरेव

बुद्धौ संनिधानादिति भावः। ऊर्ध्वमिति प्रथमान्तस्याध्याहार्येणा-न्वय इत्याह। 'ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्येति'। द्वितीयादिति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते प्रथमा तु निर्देशार्थैव। सुपां सुलुगिति वा षष्ठीस्थाने प्रथमा भवतीति, ऊर्ध्वग्रहणमनर्थकं तस्मादित्युत्तरस्येत्यूर्ध्वस्यैव भविष्यति, तत्राह। 'ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थमिति'। अन्यथादेः परस्येति द्वितीयादचो यः परस्तस्यादेरेव लोपः स्यादूर्ध्वग्रहणसामर्थ्यात्तु सर्वमेवोर्ध्वं लुप्यते, ठग्रहणमनर्थकम्, इकादेशे कृते ऽजादावित्येव सिद्धमत आह। 'ठग्रहणमिति'। अकृत एवैकादेशे ठावस्थायामेव लोपो यथा स्याद् इत्येवमर्थं तावद्ग्रहणं, किमेवं सिद्धं भवति, उको द्वितीयत्वे सति परस्यांशस्य लोपे कृते इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशः सिद्धो भवति, तदेतत्स्याद् इकादेशे कृतेऽजादिलक्षण एव लोपोऽस्तु, इकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्व्यवधानेन बहुप्रादुकः परत्वेन कादेशो भविष्यति तत्राह। 'अजादिलक्षणे हीति'। ठजादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्ययः, अकारस्तूच्चारणार्थः, तत्रष्ठस्य क इत्यत्रापि वर्णस्यैव ठस्य स्थानित्वं, ततश्चाल्विधित्वात्स्थानिवद्भावो नोपपद्यते, सङ्घातस्य तु प्रत्ययत्वे तत्रापि सङ्घातस्य ग्रहणं, तत्र यद्यप्युपपद्यते स्थानिवद्भावस्तथापि संनिपातपरिभाषया कादेशो न स्यादेव, अजादेः प्रत्ययस्य प्रकृत्या यदानन्तर्यं तत्कृतं हुकः प्रत्ययेनानन्तर्यं तत्कथं तस्याजादित्वं विहन्यात्, अत एव मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र यस्येतिलोपे कृते सत्यपि तकारेण प्रत्ययस्यानन्तर्ये कादेशो न भवति तस्माट्ठग्रहणं कर्तव्यं, किञ्च यदा चित्रभानुप्रभृतिभ्यष्ठज्विधीयते तदेकादेशाभावादजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम्। 'चतुर्थादच इति'। इदं संग्रहश्लोके नास्ति क्वाचित्कं चैतत्,। 'अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्य इति'। द्वितीयादच ऊर्ध्वस्येत्येव। लोपः पूर्वपदस्यचेति श्लोकवार्तिकं तस्योपस्कारः। 'ठाजादावनजादौ च वक्तव्य इति'। तत्र ठाजादौ पूर्वोत्तरयोरन्यतरस्य नित्यं लोपः, अनजादौ विकल्पः। 'उवर्णाल्ल इति'। लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा, तत्रादेः परस्येतीकारलोपः। 'तदादेरिति'। सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तत

मारभ्य लोपार्थं वचनम् । 'एकाक्षरपूर्वपदानामिति' । अक्षरशब्दोऽय-मचि वर्तते व्यञ्जनसहिते केवले वा द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे प्राप्ते तेन सह लोपार्थं वचनम् । 'वागाशीरिति' । वाचि आशीर्यस्य स वागाशीः । 'वाचिक इति' । अत्र यदि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्तदा ऽकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषया कुत्वजश्त्वयोर्निवृत्तौ वाच्-आ-इक इति स्थिते आकारस्य यस्येतिलोपेन निवृत्तावपि तस्य स्थानिवद्भावादाकारान्तस्य भसञ्ज्ञायां त्वन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसञ्ज्ञा, सा चकारान्तस्येति भिन्नावधिकत्वाद्भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञा न बाध्येत, ततश्च कुत्वजश्त्वयोः कृतयोर्वागिक इति स्यात्, उत्तरपदलोपे तु तस्यानजादेशत्वात्स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसञ्ज्ञया पदस-ञ्ज्ञायास्तद्धिताश्रयायास्तावदपवादत्वाद्बाधः, या त्वन्तर्वर्त्तिनीं विभक्ति-माश्रित्य सुबन्तं पदमिति पदसञ्ज्ञा तस्या अपि एकसञ्ज्ञाधिकारात्पर-त्वाच्च बाध इति सिद्धमिष्टम् । 'कथमिति' । अत्राप्युत्तरपदलोपे कृते भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जश्त्वं न स्यादिति प्रश्नः । 'वा इति' । लौकिक एवात्र लोप इष्यते न त्वौपसंख्यानिक इत्यर्थः । सङ्ग्रहश्लोकतृतीयपादे तथाशब्दानन्तरं वाशब्दः पाठ्यः, न त्वेव-शब्दः, स च पूर्वत्रापि यथेष्टं सम्बन्धनीयः, इष्टं च पूर्वमेव दर्शितम् । अत्र चोदयति सञ्ज्ञाशब्दस्यैकदेशे लुप्ते कथं सञ्ज्ञिनोऽवगमः, नहि देव इति वा दत्त इति वा सञ्ज्ञा कृता किं तर्हि देवदत्त इति । अत्राहुः । एकदेशेन समुदायोऽनुमीयते विषाणेनेव गौः, सोऽनुमितोऽर्थस्य वाचक इति । ननु चोच्चार्यमाण एव शब्दोऽर्थं प्रत्याययति न प्रतीय-मानः, नेत्याह, स्मृत्यनुमिता श्रुतिः किं नार्थं प्रत्याययति प्रत्याहारेषु वा मध्यवर्त्तिनो वर्णाः किं सवर्णांश्च प्रत्याययन्ति, किं वार्त्तिकैरपभ्रं-शैः साधवः स्मारिता यथा शब्दाः प्रत्याययन्त्यर्थं तथात्रापि भविष्यति, समुदाये सञ्ज्ञात्वेन विनियुज्यमानेऽवयवानामपि सञ्ज्ञात्वमनुनिष्पद्यते, किमर्थं तर्हि लोपो विधीयते पदानामेव सञ्ज्ञैकदेशभूतानां साधुत्वं यथा स्याद्वर्णानां मा भूदिति। उक्तं च

तुल्यायामनुनिष्यन्तौ ज्येद्रोषा इत्यसाधवः ।
नह्यन्वाख्यायके शास्त्रे दत्तादिवदनुस्मृतिः ॥

"शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्" ॥ 'शेवलादीनामित्यादि' । योयं शेवलादीनां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोप उच्यते सोऽकृतसन्धीनामेव वक्तव्यः सन्धीयतेनेनेति संहिताकार्यमुच्यते ॥

"ह्रस्वे" ॥ यद्यपि वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशो दृष्टस्तथापि घृतादिषु द्रवद्रव्येषु न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति तथा विस्तीर्णेष्वायामहीनेषु ह्रस्वः पट इत्युच्यते न कश्चिदाह अल्पः पट इति, तस्मादुभयनिर्देशोऽल्पे ह्रस्व इति ॥

"कुत्वाडुपच्" ॥ 'कतूरित्यावपनस्याख्येति' । यद्यप्यावपनमात्रस्याख्या तथापि डुपच्प्रत्ययान्तस्वभावादुक्तम् । चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यतइति ॥

"वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे" ॥ तनुत्वइति सामान्याभिधानात्कार्श्येपि प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । 'यस्य हि गुणस्येति' । इतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते प्रत्यासन्नं हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । 'प्रथमवया वत्स इति' । प्रथमं वयो वत्सशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । 'तस्येति' । गुणभूतमपि वयोत्र परामृश्यते तस्य प्रथमस्य वयस इत्यर्थः । 'द्वितीयवयःप्राप्तिरिति' । द्वितीयं हि वयः प्राप्नुवतो वत्सस्य प्रथमं वयोऽल्पशेषं भवति । 'तरुण इति' । द्वितीयवया इत्यर्थः । तस्य तनुत्वमित्यादि पूर्ववत् । 'अन्यपितृकतेति' । गर्द्दभपितृकतेत्यर्थः, गर्द्दभेन त्वश्वायामुत्पादितोऽश्वतर उच्यते । 'अनड्वानिति' । अनसो वोढेत्यर्थः, अनसि वहेः क्विप्, डश्चानसः ॥

"किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्" ॥ द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरज्भवतीत्युच्यते तत्रेहापि प्राप्नोति कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरस्तयोरन्यतर इति, किमादीनां समुदायवाचित्वेपि निर्द्धार-

वास्य गम्यमानत्वादत आह । 'निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य इति' । एतत्त्वा-भिधानस्वभावाल्लभ्यते । 'क्रियया गुणेन सञ्ज्ञया वेति'। जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि सम्भवात् । 'समुदायान्निर्द्धा-रणविभक्तिरिति'। सा पुनः षष्ठी न सप्तमी, वा बहूनामिति दर्शनात् । 'एकस्येतीति'। 'निर्द्धार्यमाणनिर्द्देश इति' । ननु च द्वयोरेकस्यैव निर्द्धारणं सम्भवति नार्थ एतेन, नैतदस्ति, एकस्येत्यनुच्यमाने द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी विज्ञायेत ततश्चास्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्य-त्रापि प्राप्नोति तस्मादेकग्रहणम् ॥

"वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" ॥ 'जातिपरिप्रश्नविष-येभ्य इति'। जातिपरिप्रश्नौ यथासम्भवं विषयौ येषां ते तथोक्ताः, सूत्रे पुनः समाहारद्वन्द्वः, संनिधानाच्च परिप्रश्नोऽपि जातेरेव विज्ञायते यथा गुणो यङ्लुकोरित्यत्र यङ् च यङ्लुक्चेति, एवं च कृत्वा जातिपरिप्रश्नग्रहणं किम एव विशेषणं जातिग्रहणं तु सर्वैरपि संबध्यत इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते, षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात्, परिप्रश्नग्रहणं तैर्पानिवृत्त्यर्थम् । 'वावच-नमकजर्थमिति'। कथं तर्हि वाक्यस्य सिद्धिस्तत्राह । 'महाविभाषे-त्यादि'। 'किमोऽस्मिन्विषयइति'। द्वयोरेकस्य निर्द्धारणउक्तौ बहू-नामेकस्य निर्द्धारणे न स्यादिति वचनं, कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते तत्राह । 'तत्रेत्यादि'। ननु कतरो भवतोः कठ इति द्वयोरेकस्य निर्द्धारणेऽपि जातिपरिप्रश्नस्य सम्भवात्तानेन वचनेन बहूनामेकस्य निर्द्धा-रणे डतरच् शक्यो ज्ञापयितुम्. एवं तर्हि समासविधौ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने साधू भवत इत्यपि व्याख्येयमिति मन्यते, अजातिपरि-प्रश्नेऽपि किमो डतमज् भवति कतमो भवतोर्देवदत्त इति, कथं, कतर-कतमावित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणात्, यदि हि कतमशब्दो जातिपरि-प्रश्नादन्यत्र न स्यात्ततस्तत्साहचर्यात्कतरशब्दोऽपि तदर्थ एव गृह्येत इत्यनर्थकं तत्स्यात् ॥

"एकाच्च प्राचाम्" ॥ 'डतरज्डतमचावित्येताविति'। कथं

पुनर्व्यवहितस्य डतरचोनुवृत्तिरित्याह । 'चकार इति'। डतमचस्त्वनन्त रत्वादेवानुवृत्तिरिति भावः। स्वस्मिन्विषयइति यदुक्तं तदेव विवृणोति। 'द्वयोर्निर्धारणइति'। एतच्च द्वयोरेकस्य डतरच् बहूनां डतमजित्यनुवृत्ते-र्वाक्यभेदेन च संबन्धाल्लभ्यते ॥

"अवक्षेपणे कन्" ॥ अवक्षेपो निन्दा । 'व्याकरणकेनेति' । यद्यपि व्याकरणं स्वतोवक्षेपणं न भवति प्रत्युत वेदाङ्गत्वात्प्रशंसनं तथापि यस्य तदवलेपमावहति तस्यावक्षेपणं भवत्येव। 'याज्ञिक्येन नामेति' । याज्ञिकानामाम्नायो याज्ञिक्यं कल्पसूत्रादि। परस्येत्यादिना कुत्सितइत्यस्यास्य च कनो विषयविभागं दर्शयति ॥

"इवे प्रतिकृतौ" ॥ इवार्थः सादृश्यमिति' । कन् प्रत्ययस्तु स्वभावात्सदृशे भवति न सादृश्यमात्रे यथा प्रकारेपि विहितो जातीयर् प्रत्ययस्तद्वति भवति। 'तद्विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणमिति'। प्रतिकृति-विषयं यत्सादृश्यं तत्र प्रत्ययो यथा स्यात्, कोर्थः, प्रतिकृतिस्वरूपं यत्सदृशं तत्रेत्यर्थः। 'अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिरिति'। अश्वप्रतिकृति-रूपोश्वसदृशोयं पदार्थ इत्यर्थः । 'अश्वक इति' । केचिदाहुः । अश्वशब्दोश्वएव वर्तते कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृशइतिस्वार्थि-कोयं न भवतीति। अपर आह । सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वा-हीक इतिवद् अश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारस्य द्योतक इति । 'गौरिव गवय इति'। गवयो गोर्न प्रतिकृतिः, तृणचर्मका-ष्ठादिनिर्मितं हि प्रतिच्छन्दकं प्रतिकृतिः, न चैवं गवयः ॥

"लुम्मनुष्ये" ॥ चञ्चा तृणपुरुषस्तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा, लुपि युक्तवद्भावः, मनुष्यलुपि प्रतिषेध इत्येतत्तु विशेषणविषयम् ॥

"जीविकार्थे चापण्ये" ॥ 'वासुदेवः शिव इत्यादि'। याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते, ता हि जीविकार्था भवन्ति, देवलका अपि तएव भिक्षवोभिप्रेताः, यास्त्वायत-नेष्वभ्युदयनिश्रेयसार्थं प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तास्वर्चासु पूजार्थास्विति वक्ष्यमाणेन लुग् भवति ॥

"देवपथादिभ्यश्च" ॥ 'आदिशब्दः प्रकारे इति'। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'आकृतिगणोऽयमिति'। अर्चासु प्रतिमासु पूजनार्थासु गृहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु, चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥

"समासाच्च तद्विषयात्" ॥ 'तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यतइति'। छप्रत्ययस्तु प्रधानतया प्रकृतोपि न परामृश्यते, अनेनैव तस्य विधानात्, समासस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेः । 'अपरस्मिन्निवार्थ एवेति'। एवकारः पौनर्वचनिकः, शस्त्रीश्यामादौ स्वेक इवार्थः समासेन्तर्भूत इति छो न भवति। 'अजाकृपाणीयमिति'। अजाया गच्छन्त्याः कृपाणेनाधःपतता यथा बधस्तत्सदृशमित्यर्थः । 'अन्धकवर्त्तिकीयमिति'। वर्त्तिका शकुनिविशेषः, तस्या अन्धहस्ते पतनं ग्रहणं च यादृच्छिकं तादृगित्यर्थः । 'अतर्कितोपपन्नमिति'। अचिन्तितोपपन्नं यादृच्छिकमित्यर्थः । चित्रीकरणं विस्मयकरणम् 'कथमिति'। सामान्येनायमर्थः कथमुच्यतइत्यर्थः । 'समासश्चायमित्यादि'। किं पुनः कारणं ज्ञापकात्समाससद्भावः प्रतिपाद्यतइत्यत आह । 'नह्यस्येति'। 'स च एवंविषय एवेति'। छप्रत्यविषय एवेत्यर्थः । अनन्यत्र भावो विषयार्थः, तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च न भवति ॥

"एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्" । अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यांग्रहणमिह समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमित्याह । 'अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि' ॥

"कर्कलोहिताट्टीकक्" । 'स्वयमलोहित इत्यादि'। उपाश्रय उपादानभूतो लाक्षादिः ॥

"प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि" ॥ इमशब्द इदमा समानार्थः प्रकृत्यन्तरम् ॥

"पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्" ॥ 'पूगवाचिन इति'। स्वरूपग्रहणं तु न भवति अग्रामणीपूर्वादिति वचनात्, पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः,

न च पूगशब्दस्य ग्रामणीवचनो देवदत्तादिशब्दः पूर्वावयव उपपद्यते । 'लोहध्वजा इति'। ञ्यादयस्तद्राजा इति तद्राजसंज्ञा, तद्राजस्य बहुष्विति लुक्। 'देवदत्तका इति'। स एषां ग्रामणीरिति कन्, अत्र देवदत्तशब्दो ग्रामणीवचनः पूर्वावयवः, समुदायः पूगवचनः ॥

'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्'॥ उत्सेधजीविसङ्घो व्रातस्य पूगाद्विशेषः। 'कौञ्जायनीति'। गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्, गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वान्ङीष् ॥

"आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्"॥ यदा वाहीकशब्दः पुरुषेषु वर्त्तते तदा वाहीकेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी, यदा तु देशे तदाऽधिकरणे। 'ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति'। स्वरूपग्रहणं तु न भवति ब्राह्मणशब्दवाच्यस्यायुधजीविसङ्घस्य वाहीकेष्वभावात्। 'रा-जन्ये तु स्वरूपग्रहणमिति'। तद्वाच्यस्यैव भावात्। 'तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तत इति'। तेन स्त्रियामपि कौण्डी वृसी क्षौद्रकी मालवीति भवति, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

"दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः"॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठादिति समाहारद्वन्द्वः, दामन्यादेरायुधजीविसङ्घात्त्रिगर्तषष्ठाच्चायुधजीविसङ्घा-दित्यन्वयः, त्रिगर्तषष्ठादित्यस्यार्थमाह। 'येषामिति'। अन्तर्गं। अन्तर्ग-णाः, ते पुनः के इत्याह। 'तेषु चेयं स्मृतिरिति'। त्रिगर्त्तषष्ठाः स्मर्यन्ते ज्ञाप्यन्तेऽनयेति स्मृतिः, स पुनराहुस्त्रिगर्तषष्ठानित्यादिः श्लोकः। अत्र जानकयस्त्रिगर्त्तवर्गास्तेषु च त्रिगर्त्तषष्ठेषु, प्रथमपञ्चमौ शिवाद्यणन्तौ, शेषास्तु इञन्ताः, केचित्त्वतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति॥

"पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ"॥ 'पार्शव इत्यादि'। पर्शु, रक्षस्, असुर, इत्येते जनपदशब्दाः, तत्राकारान्ताद्बहुष्वपत्येषु जनपदश-ब्दात्क्षत्रियादञित्यञ्, इतराभ्यां द्व्यञ्मगधेत्यादिनाण्, तद्राजत्वाल्लुक् पुनः सङ्घविवक्षायामनेनाण्। 'यौधेय इति'। युध्यतेऽसौ, युधेरिगुपधलक्षणः कः, युधा तस्या अपत्यं शुभ्र इति ढक्, तदन्तात्सङ्घरूपविवक्षायामनेनाञ्. यौधेय इत्याद्युदात्तं भवति, तथा यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेय इति

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्लक्षणोऽण् भवति, एतेन यौधेयादिषु ये ठगन्तास्ते सर्वे व्याख्याताः, यौधेयादीनामस्मिन्प्रदेशे न पाठः, पठिता हि ते चतुर्थे न प्राच्यभार्गादियौधेयादिभ्य इत्यत्र ॥

"अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्" ॥ अभिजयतीत्यभिजित्, वेत्तीति विदः, इगुपधलक्षणः कः, तान्बिभर्त्ति विदभृत्, अन्ये मत्वन्ताः। 'अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्य इति'। सूत्रेऽभिजिदादय एवाणीति विशेषणसमासः, अभिजिदादिप्रकृतयश्चाणन्ता अभिजिदादय उच्यन्ते। 'गोत्रप्रत्ययस्येति'। अपत्यप्रत्ययस्येत्यर्थः। 'आभिजितो मुहूर्त्त इति'। नक्षत्रेण युक्त इत्यण्, उत्तरस्य सास्यदेवेति। इहाभिजित्यस्यायम् आभिजितक इति गोत्रचरणाद्वुञ् भवति, आपत्यस्येति यलोपः, गोत्रप्रत्ययान्ताद्ध्ययमिष्यते, तेन स्वार्थिकत्वादयमपि यञ् गोत्रप्रत्यय एव भवति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

"पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च" ॥ आदिशब्दोऽयमत्रयववाची न तु व्यवस्थावाची संख्याया इति पञ्चमीनिर्देशेनैव सिद्धेः, न च संख्यावचनः शब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यतेऽनारम्भकत्वात्, तस्मात्संख्यादेरिति वचनादिह ग्रहणवतापि प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह। 'पादशतान्तस्येति'। आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी वुन्विधौ, लोपविधौ तु स्थानषष्ठी। 'तत्संनियोगेन चेति'। चकारस्य संनियोगार्थत्वात्। 'अनैमित्तिकत्वार्थमिति'। निमित्ते भवो नैमित्तिकः, अध्यात्मादिः। 'यस्येतिलोपः परनिमित्तक इति'। ईति तद्धिते च परतो लोपविधानात्। 'पद्भावो न स्यादिति'। पाच्छब्दो हि तत्र स्थान्युपात्तः स्थानिवत्त्वे च सति पादशब्दान्तमङ्गं भसंज्ञं भवति न पाच्छब्दान्तमिति पादायेत्यादिवदत्रापि पद्भावो न स्यात्। 'अस्य त्वनैमितिकत्वादिति'। नह्यत्र वुन्निमित्तं सहविधानात्। 'द्विपदिकामिति'। तद्धितेन द्योतितत्वाद्वीप्सायां द्विर्वचनं न भवति। 'तद्धितार्थइति समास इति'। प्रकृत्यु-

पाधिरपि वीप्सा वुना द्योत्यतइति तद्धितार्थो भवति। 'द्वौ पादौ ददातीति'। उत्तरसूत्रे वक्ष्यति दानं व्यवसर्गइति, अवीप्सार्थोयमारम्भ इति च, तस्माद्भवितव्यमत्र वुना, क्रियान्तरं प्रत्युदाहर्त्तव्यं द्वौ पादौ लभतइत्यादि। अपर आह। दण्डितो व्यवसृजतीति प्रयोग एवोत्तरो ऽविधिरिति, यद्वा परस्वत्वापादनं दानं व्यवसर्गः, इह तु समर्पणमात्रे ददातिर्वर्त्तते; यथा रजकस्य वस्त्रं ददातीति। 'अन्यत्रापि दर्शनादिति'। द्वौद्वौ माषौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानादतिप्रसङ्गाभावः॥

"दण्डव्यवसर्गयोश्च"॥ 'दण्डनं दाड इति'। दमु उपशमनइत्यस्माद्भावे जमन्ताड्डः, दण्डतेर्वा चुरादिण्यन्तादेरच्, यद्यपि दण्डशब्दः करणसाधनो यष्टावपि वर्त्तते तथापि तस्य ग्रहणं न भवति, धात्वर्थेन व्यवसर्गेण साहचर्यात्, अत्राप्युदाहरणे तद्धितार्थइति समासः स्त्रीलिङ्गस्तद्धितार्थः, उक्तं च स्वभावाच्च वुन्प्रत्यय स्त्रियां वर्त्तत-इति, प्रकृत्यर्थ एव वा तद्धितार्थः, स्वार्थिकत्वाद् वुनः। 'अवीप्सार्थोयमारम्भ इति'। कथं तर्हि दाने वीप्सायां वुन्पूर्वसूत्रउदाहृतः, यावता नाप्राप्ते वीप्सायां वुन्यारभ्यमाणो ऽवीप्सावुनेतयोरर्थयोस्तस्य बाधकः प्राप्नोति यथा मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तो भूतक्त[1]स्य, यथा चावृद्धादपीत्यपिशब्दः क्रियते, इहापि तर्हि चकारः क्रियते, तेनाधिकविधिरयमबाधकः, एवमपि परत्वादनेनैव दाने वीप्सायां वुन्युक्तः, सत्यम्, अविशेषात्तु पूर्वत्रोदाहृतः, यद्वा दानस्य पदान्तरवाच्यत्वादेष वुन्बहिरङ्गः, वीप्सायास्तु तद्धितद्योत्यत्वात्पूर्वो वुचन्तरङ्गः॥

"स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्" 'प्रकारवचने द्योत्यइति'। प्रकारे द्योत्यइत्यर्थः, यथौदनं पचतीत्यत्रैवार्थे ओदनपाकं पचतीति, यद्वा प्रकार उच्यते स्थूलादिभिरिति द्योतनायेत्यर्थः, प्रकारवाचिभ्यः स्थूलादिभ्यः कन् भवति तदेव प्रकारवचनत्वं द्योतयितुमिति यावत्। 'जातीयरोपवाद इति'। तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति

१ क्तेति नास्ति २ पु०।

भवति न प्रकारमात्रइत्युक्तं भवति, प्रकारो भेदः सादृश्यं च, उभयत्रापि यथाभिधानं कन् भवति, वृत्तौ तु प्रकारो भेद इत्युपलक्षणम् । 'चञ्चद्बृहतोरिति'। एतावपि स्थूलादिषु पठितव्यावित्युक्तं भवति। 'चञ्चत्क इति'। चञ्चतिश्चलनकर्मा चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्कश्चिद्विशेष उच्यते, तथा बृहद्विशेषो बृहत्कः, अपर आह, सादृश्येऽत्र कन्, अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स्पन्दमानप्रभावत्त्वाच्चञ्चत्को मणिः, अबृहन्नपि यः प्रभूतप्रभया बृहन्निव लक्ष्यते स बृहत्क इति। 'चञ्चक इति'। चञ्चा तृणमयः पुरुषस्तत्सदृशश्चञ्चकः, केण इति ह्रस्वः। 'स्थूलाणुमाषेष्विति'। स्थूल अणु माष इषु इति चतस्रः प्रकृतयः। 'कृष्णतिलेष्विति'। कृष्णप्रकारास्तिलाः कृष्णकाः, यवकाः यवसदृशाः। 'पाद्मकालावदाताः सुरायामिति'। पाद्मिका कालिका अवदातिका सुराविशेषा एते। गोमूत्रकं गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रवर्णमाच्छादनं, यद्वा विन्यासविशेषो गोमूत्रं, तत्सदृशं तु गोमूत्रकं, यत्र तु शुक्लकृष्णादिवर्णविन्यासः। सुरावर्णोऽहिः सुरकः पूर्ववद्ध्रस्वः। जीर्णप्रकारः जीर्णकल्पाः शालयो जीर्णकाः। जातीयरोनन्तरमेवायं कन् विधेयः, एवं हि पुनः प्रकारवचनइति न वक्तव्यं भवति, इह तु करणेऽज्ञातः स्थूलप्रकार इति प्रकारस्याज्ञातादीनां च युगपद्विवक्षायां परत्वादनेन कनि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादज्ञातादिद्योतनाय पुनः को भवति, तत्र तु करणे परत्वात्के कृते कन स्याच्छब्दान्तरत्वात्, सत्यपि वा कनि स्थूलककः इत्याद्युदात्तं स्यात् ॥

"अनत्यन्तगतौ क्तात्" ॥ 'अशेषसंबन्ध इति'। क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया साधनस्य व्याप्तिरित्यर्थः। भिन्नकमिति'। 'ईषद्भिन्नमित्यर्थः'। 'भिन्नमिति'। यदशेषं भिदिक्रियया व्याप्तं घटादि तदभिधीयते, इहानत्यन्तगतेः प्रकर्षस्य च युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमातिशायिक इष्यते तदन्तात्कन्वक्तव्यः, अकान्तत्वाद्धि न प्राप्नोति, भिन्नतरकं छिन्नतरकमिति, आह च अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमबादयः पूर्वविप्रतिषिद्धं तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनमिति, स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न शुद्धः, तथा हि सति अनत्यन्तगतिद्योतिता न स्यात् ॥

"न सामिवचने" ॥ साम्यर्थ उच्यतेनेन तत्सामिवचनम् । 'सामिवचनउपपदइति'। उपोच्चारितं पदमुपपदं, तच्च समासावयवभूतं सत्केवलं गृह्यते । 'सामिकृतमिति'। सामीतिसमासः । 'अर्द्धकृतं नेमकृतमिति'। विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा। 'प्रकृत्यभिहितत्वादिति'। का पुनरत्र प्रकृतिरभिप्रेता न तावत्समासोऽक्तान्तत्वात्, नहि सामिकृतादयः क्तान्ताः प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमात्, न च कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्तत्वं, साम्यादीनामगतित्वादकारकत्वाच्च, अथ यदत्र क्तान्तं सा प्रकृतिः, तदपि न, नहि समासे एकार्थीभूतस्य पृथक् प्रकृतित्वमुपपद्यते, अथ वाक्यगतः कृतादिशब्दः प्रकृतिः, एवमपि प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपन्नम्, एवं तु वक्तव्यम्, उपपदेनाभिहितत्वादिति । अत्राहुः । वाक्यगतात्कृतादिशब्दात्समासावयवाद्वा प्रसङ्गः शङ्क्यते, यत्तूक्तं प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपन्नमुपपदेनाभिहितत्वादिति वक्तव्यमिति, सत्यं, शब्दान्तरोपलक्षणं प्रकृतिग्रहणं प्रकृतिर्वा भवतु उपपदं वा कन्व्यतिरिक्तेन शब्दान्तरेणाभिहितत्वाद् द्योत्याभावात्कनः प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः। यदप्युक्तं समासएकार्थीभूतस्य पृथक्प्रकृतित्वासम्भव इति, तदपि न, प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावे सति प्रकृतित्वं, न चार्थान्तरेणैकार्थीभूतस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावः सम्भवतीति किल प्रकृतित्वासम्भवः स्यात्, न चात्र प्रत्ययस्य द्योत्यं वाच्यं वार्थान्तरमस्ति येन सहैकार्थीभावः प्रार्थ्येत, तस्मादुपपन्नमेकार्थीभूतस्यापि प्रकृतित्वम् । अत एव वृत्तौ समास उदाहृतः। 'केन पुनरिति'। स्वार्थमात्रे कन्विधेः प्रत्यक्षेणादर्शनात्प्रश्नः, अनुमास्यतइत्युत्तरम् । 'यदेतदुच्यन्तइति'। भाष्यकारैः, उच्यतइति प्रयुज्यतइत्यर्थः, भाष्यकारप्रयोग उपपन्नो भवतीति यावत्, साक्षित्स्थानीयश्च भाष्यकारप्रयोगो न पुनरन्यत्र स्वार्थे कन् न भवतीति ॥

"बृहत्या आच्छादने" ॥ बृहतिका प्रावारः ॥

"अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः" ॥ 'अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति'। अक्षिशब्दोत्र श्रोत्रे-

न्द्रिये वर्त्तते बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्, मन्त्रो मन्त्रणं, यद् द्वाभ्यामेव क्रियतइति, त्रिभिस्तु क्रियमाणः षडक्षो भवति, चतुःप्रभृतिभिस्तु क्रियमाणस्य यद्यप्यष्टाक्षत्वादि सम्भवति तथाप्यवर्जनीयरूपेण षडक्षत्वमपि भवति, तस्माद्द्वाभ्यामेव क्रियमाणो ऽषडक्षीणो भवति । 'आशिता इति'। अश्नोतेराङ्पूर्वादाशितः कर्त्तेति ज्ञापकात्कर्त्तरि क्तः । यद्वा णयन्तात्कर्मणि । 'आशितं गवीनमरण्यमिति' । प्रभूतयवसमित्यर्थः । अलंकर्मीणः, कर्मणे पर्याप्तः । अलंपुरुषीणः, प्रतिमल्लादिः । 'अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यतइति' । तत्राधिरीश्वरइत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयो ऽधिना समस्यन्ते, वाक्यमपि भवति राजन्यधि राजाधीनमिति, यथाधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति, अधिशब्दश्च वृत्तिविषये ईशितव्ये वर्त्तते । अपर आह । अधिकरणएषा सप्तमी, वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोधिर्न तु वाक्यइत्यस्वपदेन विग्रहः, राजन्यधिकृतं राजाधीनम्, राजायत्तमित्यर्थ इति । 'उत्तर[१]सूत्रे विभाषाग्रहणादिति'। द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । 'तमादय इति' । अतिशायने तमबिष्ठनावित्यादयः ।'प्राक्कन इति '। अवक्षेपणे कनित्यस्मात् शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात्प्रकर्षस्यानवगमात्तत्तदुपाधिद्योतनायावश्यं प्रयोज्यास्तमबादय इति नित्याः, अतिशयेन शुक्ल इत्यादिकं तु वाक्यं भवत्येव, पदान्तरद्योत्यत्वादतिशयस्य । 'ज्यादय इति' । पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वादित्यादयः । 'प्राग्वुन इति' । पादशतादिसूत्रविहितात्, तस्य तु पुरा विग्रहो दर्शित एव । 'आमादय इति' । किमेत्तिङव्ययघादामित्यादयः, तत्प्रकृतवचने मयडित्यतः प्रागित्यर्थः । 'बृहती जात्यन्ता इति' । बृहतीशब्देन बृहत्या आच्छादनइति विहितः कनुपलक्ष्यते, जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति विहितश्छः, बहुवचननिर्द्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य पाशबादीनां च ग्रहणं, यो हि वैयाकरणपाशादिशब्देभ्योर्थः प्रतीयते नासौ जातु चित् वैयाकरणादि-

१ उत्तरत्रेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

सामान्यशब्देभ्यः प्रतीयतइति तेभ्यि तमबादिवच्चित्या एव। 'समासा न्ताश्चेति'। समासान्ता इत्यधिकृत्य विहिताः ॥

"विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्" ॥ दिक् चासौ स्त्री चेति दक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्द्देशात्, उदाहरणेष्वच इत्यकारलोपे कृते चाविति दीर्घः, उदीचीनमित्यत्र तूद ईदितीत्वम्। 'दिग्ग्रहणं किमिति'। अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्तमानो दिश्येव वर्ततइति प्रश्नः। 'प्राचीना ब्राह्मणीति'। क्रियानिमित्तको देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यां स्त्रियां वर्त्तते न दिशीति प्रतिषेधाभावः। 'स्त्रीग्रहणं किमिति'। दिग्वृत्तिरञ्चत्यन्तः स्त्रीलिङ्ग एवेति मन्यते। 'प्राचीनं दियमणीयमिति'। प्राचीनशब्दाद्दिग्वाचिनः प्रथमासमर्थाद् दिक्शब्देभ्य इत्युत्पन्नस्यास्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक्, ङीपोपि लुक् तद्धितलुकीति लुक्, ततस्तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीलिङ्गाभावः, खे तु कृते स्वभावादेव नपुंसकत्वम् ॥

"जात्यन्ताच्छ बन्धुनि" ॥ 'बध्यतेस्मिन्निति बन्धु इति'। शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्यधिकरणउप्रत्ययः, बध्यते नियम्यते स्वतन्त्रीक्रियत इत्यर्थः। एतेन क्रियाशब्दस्येदं ग्रहणं न जात्यादिषु रूढस्याप्तपर्यायस्य बन्धुशब्दस्येति दर्शयति। एतच्च नपुंसकनिर्द्देशादवसीयते, आप्तपर्यायस्तु पुल्लिङ्गः। 'येन ब्रह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यतइति'। व्यक्त्यधीना हि जातेरभिव्यक्तिः, नहि स्वातन्त्र्येण जातुचिज्जातिरुपलभ्यते, एतदेवाभिप्रेत्य बध्यतेस्मिन्निति बन्धिवत्युक्तम्। 'ब्राह्मणजातीय इति'। भावप्रधानोत्र ब्राह्मणशब्दो द्व्येकयोरितिवत्, तेन बहुव्रीहिः। 'बाह्मणादिरेवोच्यतइति'। ब्राह्मणत्वजात्याधारो द्रव्यात्मकः पिण्ड उच्यतइत्यर्थः। 'ब्राह्मणजातिरिति'। षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥

"स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्" ॥ 'सस्थानेन चेदिति'। करणएषा तृतीया, सस्थानेन सस्थानशब्दवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण स्थानान्तं यद्यर्थवद्भवति एवं प्रत्ययो भवति नान्यथेत्यर्थः। 'सस्थान

इति तुल्य उच्यत इति'। स्थानत इति शेषः, स्थानं प्राप्तिः संबन्धविशेषः, पदमिति यस्य प्रसिद्धिः कथं पुनः सस्थानशब्देन तुल्य उच्यतइत्याह । 'समानं स्थानमस्येति' । यस्य समानं स्थानं स सस्थान इत्युच्यते, यश्चैवंविधः स यदपेक्षया तस्य समानं स्थानं तेन तुल्यो भवति, तत्र शब्दभेदेपि वस्तुवृत्तेन सस्थानशब्दस्य तुल्यो वाच्यो भवति, सभावः पुनरत्र ज्योतिर्जनपदादिसूत्रेण । 'पितृस्थानीय इति'। पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः । 'गोस्थानमिति' । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं देशः। 'न तु तत्पुरुष इति' । समानं च तत्स्थानं चेत्येवं रूपस्तत्पुरुषः, सस्थानशब्दो नार्थमुपस्थापयति, यद्युपस्थापयेत् तुल्यं च तत्स्थानं च तुल्यस्थानमित्यादेः कर्मधारयादपि प्रत्ययः स्यात्, अथ बहुव्रीहेस्तुल्यस्थानशब्दात्सस्थानशब्दाद्वायं प्रत्ययः कस्मान्न भवति, कः पुनराह न भवतीति नेष्यते इति करणादेव तु न भविष्यति । 'चेच्छब्दः संबन्धार्थ इति'। चेच्छब्दे सति विभक्तिविपरिणामेनाध्याहारेण वा वाक्यपर्यवसानेन च संबन्धो भवति, असति तु तस्मिन्पञ्चम्यन्तेन तृतीयान्तस्य संबन्धोनुपपन्नः स्यात् ॥

"किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" ॥ 'किम एकारान्तादित्यादि'। अर्थप्रदर्शनपरमेतत्, सूत्रे तु षष्ठीसमासः, योगविभागाद्वा पञ्चमीसमासः । 'यद्यपीति'। द्रव्यं विशेष्यं पर्यवसानभूतं, तस्य स्वरूपेण प्रकर्षो नास्ति, प्रवृत्तिनिमित्तद्वारक एव तु तस्य प्रकर्षः, यथोक्तं भाष्ये गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति, गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं, हरिरप्याह ।

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य न विना भेदहेतुना ।
प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्यापीति वाच्यताम् ॥

इति । 'क्रियागुणस्य इति'। प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य सहचरितस्य धर्ममात्रस्योपलक्षणं क्रियागुणग्रहणम् । 'द्रव्यउच्यतइति'। द्रव्यनिष्ठोभिधीयतइत्यर्थः। 'क्रियागुणयोरेवेति'। यो द्रव्यनिष्ठयोरनुविधीयते स तयोरेव प्रकर्षः। 'किंतरामिति'। इदं च किमिदं च किम्, इदमन-

योरतिशयेन किम् इति तरप् प्रत्ययः, यत्र स्वरूपेण ज्ञातस्य वस्तुनो विशेषाकारा बहवो जिज्ञासितास्तत्र किंशब्दार्थः प्रश्नः प्रकृष्ट इव भवति तदाश्रयः प्रत्ययः । 'पूर्वाह्णेतरामिति' । घकालतनेष्विति सप्तम्या अलुक्, तत्रासत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य प्रकर्षो न कालस्येति नायं द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरामिति' । अत्राप्युच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वान्नायं द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरः पर्वत इति' । नात्राधिकरणप्रधान उच्चैःशब्दः किं तर्ह्युच्चैस्त्वं नाम गुणस्तद्वतः प्रकर्षः पर्वतनिष्ठोऽभिधीयते, स्वभावाच्च तरबन्तस्यात्र सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, लिङ्गसंख्यायोगश्च । उदित्करणं किम् । आमि सर्वनाम्नः सुडित्यत्रास्य सामान्यग्रहणं माभूद्यदि स्यात्किन्तरामित्यत्र परत्वाद्यस्येतिलोपं बाधित्वा ह्रस्वनद्याप इति नुट् प्रसज्येत, मकारस्य त्वित्संज्ञा प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति ॥

"अमु चच्छन्दसि" ॥ 'प्रतरामिति' । प्रशब्दार्थस्य प्रकर्षस्य प्रकर्षे तरप् प्रकृष्टतर इतिवत् । अत्राप्युदित्करणमिच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्चेत्यत्रास्यापि ग्रहणं मा भूदिति, यदि स्यादत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत, तत्र को दोषः, इह स्त्रियंमन्यः, यस्येतिलोपः प्राप्नोति ।

"अनुगादिनष्ठक्" ॥ अनुगदतीत्यनुगादी, अस्मादेव निपातनाण्णिनिः, प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्, न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वात् ॥

"णचः स्त्रियामञ्" ॥ 'व्यावक्रोशीति' । व्यवपूर्वात्क्रुशेर्णच्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति गत्योरपि णजन्तेनुप्रवेशात्समुदायादञ्, तस्याञ्त्वादादिवृद्धिः, न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यामित्येष विधिर्न भवति, न कर्मव्यतिहारइति निषेधात् । 'तत इति' । णचः, णजन्तादित्यर्थः । 'स्वार्थिकास्तत्रैव भविष्यतीति' । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्तइति कृत्वा । 'अतिवर्त्तन्तेपीति' । व्यभिचरन्त्यपीत्यर्थः । अपिशब्दादनुवर्त्तन्तेपि, अनुवृत्तिस्तु कासूगोणीभ्यां ष्टरजिति षित्करणान्ङीषर्थादवसीयते, एकान्ततो निवृत्ते हि षकारोऽनर्थको भवेत्,

तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति, प्रसचा, सुरा विशेषः । 'देवतेति' । देवशब्दात्पुल्लिङ्गादेव तल् ॥

"अभिनुणः" ॥ 'सांराविणमिति' । रुशब्दे, कूट दाहे, दीर्घोपधः, मृजूष् शुद्धौ, एतेभ्यः संपूर्वेभ्य इनुण्, पूर्ववत्सगतेरण्, इन्नण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः, एकानुबन्धकपरिभाषया घिनुणोत्र ग्रहणाभावः ॥

"विसारिणो मत्स्ये" ॥ 'विसारीति' । पूर्ववणिणिनिः । 'वैसारिण इति' । पूर्ववत्प्रकृतिभावः ॥

"संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" ॥ अत्रोपाय एवाभ्युपाय इतिवद् आवृत्तिरेवाभ्यावृत्तिरित्याश्रीयमाणे आद्या ऽऽवृत्तिर्न भवतीति षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात्, अभिग्रहणं चानर्थकं, क्रियावृत्तिगणनइत्येव वाच्यं स्यात्, अतोत्र विवक्षितं वक्तव्यं तदाह । 'पौनःपुन्यमभ्यावृत्तिरिति' । पुनःपुनर्भवितरि वर्त्तमानात्पुनःपुनःशब्दात्प्रवृत्तिनिमित्तस्य भवनस्य निष्कृष्याभिधानाय भावप्रत्ययः, पौनःपुन्यं पुनःपुनर्भवनमित्यर्थः, असकृत्प्रवृत्तिरिति यावत् । तत्र चाद्या प्रवृत्तिरन्तर्भवति, तद्यथा पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहार इत्यत्र योपि द्विः पचति तत्रापि पापच्यतइति भवति, उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । 'एककर्तृकाणामिति' । बहुवचनमतन्त्रं द्वयोरपि जननसंख्यानमावृत्तिर्भवत्येव, जननसंख्यानमुत्पत्तिगणनं, भिन्नकर्तृकासु भिन्नजातीयासु च क्रियासु निरन्तरमनुष्ठीयमानास्वपि क्रियाभ्यावृत्तिप्रत्ययाभावादुभयमुपात्तम्, एवंभूतानां क्रियाणां जन्मन उत्पत्तेर्यत्संख्यानं गणनं तत्क्रियाभ्यावृत्तिगणनम्, एतच्चाभ्यावृत्तिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेर्लभ्यते, अत एवाभिग्रहणं कृतम् । 'पञ्चकृत्वो भुङ्क्तइति' । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते, आवृत्त्या जनितेन फलेनैकीकृतत्वात् तस्या उत्पत्तयः पञ्चसंख्यानेन गण्यन्ते, आवृत्तिकृतं फलमिच्छन्भुजिक्रियायाः पञ्चोत्पत्त्यावृत्तीः करोतीत्यर्थः । अवान्तरफलापेक्षं पञ्चत्वमुत्पत्तिभेदश्च । 'भूरिवारानिति' । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात्कालाध्वनोरिति द्वितीया, तथा च पुनःपुनःशब्दादुत्पत्त्याधारकालाभिधा-

यित्वात्कालाट्ठञ् भवति । 'पौनःपुनिक इति' । यदि कालशब्दो वारशब्दो भूरिशब्दोपि तत्समानाधिकरणः कालएव वर्त्तते न क्रियाभ्यावृत्ताविति कथमत्र प्रसङ्गः । अत्राहुः । कालवाचित्वेपि क्रियावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अपर आह । वारशब्दः क्रियागतामावृत्तिं द्योतयन् क्रियाविशेषणत्वात्कर्म, नपुंसकत्वं तु न भवति, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, वारशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्, भूरिवारान् भुङ्क्ते, कोर्थः, आवृत्तानि बहूनि भोजनानि करोतीत्यर्थः । अत्र बहुगणवतुडतिसंख्येत्यत्र बहुगणग्रहणं नियमार्थम् अनियतप्रचयवाचिनां मध्ये एतयोरेवेति, तेन भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेप्यत्र ग्रहणाभावः । 'अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवतीति' । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । 'न द्रव्यगुणयोरिति' । तयोः सिद्धस्वभावतया शब्देनाभिधानात्, पुनःपुनर्दण्डी पुनःपुनःस्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोः । 'एकस्य सकृच्चेत्यत्रापीत्यादि' । एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते न च तस्यामावृत्तेः संभवः, तत्रासति क्रियाग्रहणे एको भुङ्क्त इत्यत्रापि स्यात्, तस्मादुत्तरार्थं क्रियाग्रहणम्, एवं च क्रिया चाभ्यावृत्तिश्च क्रियाभ्यावृत्ती तयोर्गणनं क्रियाभ्यावृत्तिगणनमिति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमास इति केचित् । अन्ये त्विहार्थमपि सुखप्रतिपत्तये क्रियाग्रहणं मन्यमानाः षष्ठीतत्पुरुषगर्भं तत्पुरुषं वर्णयन्ति, तत्र गुणभूतस्यापि क्रियाग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धस्तद्ग्रहणसामर्थ्याद्वेदितव्यः । 'पञ्चपाका इति' । अत्र कर्तृभेदेन वा भिन्नकालाः क्रिया एव गण्यन्ते नाभ्यावृत्तिः, सा हि भिन्नकालानामेककर्तृकाणामेककर्मकाणां च नैरन्तर्ये सति भवति, यद्यप्यत्र धात्वर्थस्य सिद्धताख्ये धर्मे घञो विधानं तथापि धातुनात्रापि साध्यस्वभावा क्रियैवाभिधीयत इति तदाश्रयः प्रत्ययः स्यादेव, तथा च कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येत्यत्र तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति ण्वुल् भवति । 'अक्रियमाणइत्यादि' । आदशभ्यः संख्याः संख्येयएव वर्त्तन्ते अतः परं संख्याने संख्येये च, तत्रासति गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येयायां वर्त्तमानेभ्यः

संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् संख्याने तु वर्तमानेभ्यो न स्यात्, तदाह । 'इह न स्यादिति' । 'शतं वाराणामिति' । इयमप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया, किं कारणं न स्यादित्यत आह । 'नह्यत्रेति' । कारणमाह । 'संख्यानमात्रवृत्तित्वादिति' । 'गणनग्रहणात्त्विति' । क्रियाभ्यावृत्तिगणन- इति विषयनिर्देशः, तत्र ये संख्येयवचना ये च संख्यानमात्रवचना द्वयेपि ते गणनविषया भवन्तीति सर्वत्र सिद्धिः । ननु शतं वाराणामित्यत्र यदा वाराणामिति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वात्प्रत्ययेन न भाव्यं, यदा तदर्थात्प्रक- रणाद्वा ऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं भवति तदा भविष्यति, यद्येवं संख्येयवचनादेव शतकृत्व इति भविष्यति, नहि शतकृत्वो भुङ्क्त इत्यत्र वाराणामिति वारानिति वा प्रयोगार्हं, तस्मात्प्रयोजनदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रयोजनं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र यथा स्याद् अभ्यावृत्तिगणन- संभवमात्रे मा भूत् सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभतइति, अस्ति ह्यत्रा- लभतिक्रियायाः प्रतिपशु वस्तुतोभ्यावृत्तिः, तस्या विषयभूतायाः साधनग- णनवृत्तेरपि सप्तदशशब्दात्प्रत्ययः स्यात् ॥

"द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" ॥ 'चतुरिति' । रात्सस्येति सुचो लोपः । 'सुचश्चकारः स्वरार्थ इति' । चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमितिवचनाच्च- तुरित्यस्यान्तोदात्तो भवति, अन्यथा चतेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययान्तत्वादा- द्युदात्तः स्यात् ॥

"एकस्य सकृच्च" ॥ 'सकृदिति' । संयोगान्तस्य लोप इति सुचो लोपः, सुचश्चकारोत्राप्यन्तोदात्तार्थः, अन्यथा इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययान्त एकशब्द आद्युदात्त इति तस्य स्थाने भवन्सकृ- च्छब्द आन्तर्यत आद्युदात्तः स्यात् एकः पाक इत्यत्रेत्यादि । अपर आह । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषप्रतिप- त्त्यर्थं, तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते, पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्व- भावाभिधीयते, यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवात्राप्यनुवर्त्त- तइति, तत्र च पाकादिशब्दप्रयोगे प्रत्ययाभाव इति घञन्ताद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वोर्थप्रत्ययः क्वचित् लिङ्गाद् द्विर्वचनेचीति साधनीयो मनीषिभिः ॥

"विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले"॥ 'अविप्रकृष्टकालग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणमिति'। यद्यप्येवं तथापि गणनग्रहणेनैवास्य शाब्दोन्वय इति नपुंसकलिङ्गमेव भवति न स्त्रीलिङ्गं, गणनस्याविप्रकृष्टकालत्वं गण्यमानानामभ्यावृत्तीनामविप्रकृष्टकालत्वे सतीत्यर्थप्राप्तं वृत्तिकारेण दर्शितम्। 'बहुधा दिवसस्य भुङ्क्त इति'। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी, अविप्रकृष्टकालत्वं चाभ्यावृत्तीनां तत्तत्क्रियावशेन व्यवतिष्ठते। 'बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्त इति'। अत्राभ्यावृत्तेर्विप्रकृष्टकालताऽशक्तिदारिद्र्याद्यपेक्षया द्रष्टव्या॥

'तत्प्रकृतवचने मयट्"॥ 'प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति'। यद्यपि प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दस्तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते, वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम्।' प्रथमासमर्थादिति'। केन पुनः प्रथमान्तस्य सामर्थ्यं प्रत्ययस्तावत्स्वार्थिकः, यद्यपि स्वार्थिकः प्राचुर्यं तु तस्य द्योत्यं तच्च प्रकृत्यर्थगतमित्येतावदत्र सामर्थ्यम्। 'अपरे पुनरित्यादि'। अत्र प्रकृत्यर्थादर्थान्तर एव प्रत्ययः, तत्पुनरर्थान्तरं ल्युटा प्रतिपादितं, सप्तम्यर्थउच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणं तद्दर्शयति। 'अन्नं प्रकृतमस्मिन्निति'। 'उभयथा सूत्रप्रणयनादिति'। प्रकारद्वयसाधारण्येन सूत्रस्य प्रणयनादित्यर्थः। अत्र प्रथमे व्याख्याने तदिति विस्पष्टार्थं, दैवात्तलित्येवमादिवत्समर्थविभक्तेः सिद्धत्वात्॥

"समूहवच्च बहुषु" ॥ 'आपूपिकं मौदकिकमिति'। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥

"अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः" ॥ आवसन्त्येतमित्यावसथः, उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः,। 'निपातसमुदायोऽयमिति'। वचनाच्चाप्रातिपदिकादपि प्रत्ययः। 'उपदेशपारंपर्यं वर्त्तत इति'। तद्यथा इतिह स्मोपाध्यायाः कथयन्तीति, भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात्क्विपि भिषक्, भिषज इदमित्यण् भैषजम्, अस्मादेव निपातनादैकारः॥

"देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्" ॥ 'चतुर्थीसमर्थादिति'। तादर्थ्ये चतुर्थ्या उपसंख्यानादेतल्लभ्यते। 'पितृदेवत्यमिति'। कर्मधारयात्प्रत्ययः, कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यं, कथं च न स्यात्, जातिभेदात्, अन्या हि पितृजातिरन्या च देवताजातिः, दर्शयति च देवा मनुष्याः पितरस्तेन्यत आसन्निति, देव एव देवता स्वार्थिकस्तल्, एवं तर्हि तल्प्रत्ययस्य प्रकृतिर्देवशब्दः पचाद्यचि ऐश्वर्यार्थाद्दिवेः साध्यो न जातिवचनस्ततः सामानाधिकरण्यं स्याद्देवतापितृशब्दयोः । एवं च देवदेवत्यमित्येतदपि सिध्यति । यागसम्प्रदानमन्त्रस्तुत्यं वा देवता न जातिविशेष इत्यर्थः ॥

"पादार्घाभ्यां च" ॥ गन्धोदकादिसमुदायोऽर्घस्तदर्थमुदकाद्यर्घ्यम् । 'छन्दस्य इति'। यथा गायत्र्यादिवृत्तं छन्दःशब्दोऽभिधत्ते तथा ऽऽश्रावयेत्यादिकमपि सप्तदशाक्षरसमाहारं तत्र वर्तमानाच्छन्दःशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः, व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । 'द्वितीयाबहुवचनस्य लुगिति'। छान्दसत्वात्, अत एव यदन्तात्प्रथमैकवचनं पुल्लिङ्गं च भवति, अमुष्यशब्दो नडादिः, अमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिः, उभयत्र षष्ठ्या अलुगुपसंख्यायते, प्रत्ययप्रकरणे प्रासङ्गिकमेतत्, स चालुक् तयोरेव गणयोस्तथैव पाठात्सिद्धः । 'समशब्दादावतुप्रत्यय इति'। उकार उगित्कार्यार्थः, समावती यज्ञस्याशीरिति ङीब् भवति, अग्नीधः शरणे रण् भत्वं च, आग्नीध्रं, ततोऽञ्, आग्नीध्री, समानं धारणमस्य साधारणम्, अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धं, पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः, ततोऽञ्, साधारणी,ङीबर्थं वचनं, क्षेमशब्दाद्यो वक्तव्यः, यति हि यति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तश्चेष्यते ॥

"यावादिभ्यः कन्" ॥ 'ऋतावुष्णशीते इति'। उष्णक ऋतुः, शीतक ऋतुः, ऋतोरन्यत्र तूष्णोऽग्निः शीतमुदकम् । 'पशाविति'। लूनकः पशुः, वियातकः पशुः, अन्यत्र लूना दर्भाः, वियातो नीचः। 'अणु निपुण इति'। अणुकः सूक्ष्मदृक्, निपुणः, अन्यत्राणुरेव, पुत्र कृत्रिमे, पुत्रको लोहादिनिर्मितः, अन्यत्र पुत्र एव, स्नान वेदसमाप्तौ, यस्याध्येतव्यो वेदः समाप्तः पारं प्राप्तः, स वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्यादिस्वगृह्योक्तप्रकारेण

स्नानाय चोदितः स्नातकः, समावृत्त उच्यते, अन्यत्र नद्यां स्नातः । 'शून्य रिक्तइति'। उदकादिना रिक्तो घटः शून्यकः, अन्यत्र शून्यः प्रत्ययः, बाह्यार्थेरहित इत्यर्थः । तथा शुने हितः शून्यः, गवादिषु शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं चेति पठ्यते, दान कुत्सिते, कुत्सितं दानं दानकं, तनु सूत्रे, तनुकं सूत्रंसूक्ष्मतन्तुः, अन्यत्र तनुः शरीरम्, ईयसश्च, ईयसुवन्ताच्च स्वार्थे कन् भवति श्रेयस्कं, कुमारीक्रीडनकानिच । कुमारीणां यानि क्रीडनकानि क्रीडासाधनानि तानि कनमुत्पादयन्ति, कण्डुकम् ॥

"वर्णे चानित्ये" ॥ सत्येवाश्रये यल्लोहित्यमपगच्छति तदनित्यम् । 'लोहितकः कोपेनेति' । कोपे सति भवति कोपापगमे च सत्येवाश्रये निवर्त्ततइत्यनित्यमेतल्लोहित्यम् । 'लोहितो गौरिति' । यावदाश्रयभावित्वादयं नित्यो वर्णः । 'लोहितं रुधिरमिति' । विषादिदूषितं रुधिरं कदा चित्कृष्णमपि भवतीति विशेषणं, वर्णग्रहणं किम् । अनित्यत्वं विशेषणं यथा विज्ञायेत, अन्यथा लोहितशब्दो वर्णप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय यत्र द्रव्ये पर्यवस्यति तत्रापि विशेषणं संभाव्येत, तत्र को दोषः, इह च स्याल्लोहितो गौरिति, इह च न स्याल्लोहितकाः पार्थिवाः परमाणवोग्निसंयोगेनेति, तथा वर्णनिरपेक्षो रुधिराख्ये द्रव्ये लोहितशब्दस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, अनित्यग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्, ननु सर्वमेव रुधिरमनित्यं यत्सत्येवाश्रये कादाचित्कं, यथा स्त्रीणामार्तवं, तस्य ग्रहणार्थं स्यात्तस्माद्वर्णग्रहणं लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति ह्याप्सूत्रएतद्व्याख्यातम् ॥

"रक्ते" ॥ यत्र द्रव्यान्तरसंपर्केण लौहित्यं तथाधीयते यथा यावदाश्रयमवतिष्ठते तत्रानित्यत्वाभावात्पूर्वेण न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । नन्वेवमपि रञ्जनात्प्रक् सत्येव पटादावाश्रये लौहित्यस्यावस्थानाभावादस्त्येवानित्यता न कारणावस्थायामेव रञ्जनात्, तदेतदेव वचनं ज्ञापकं पूर्वत्रायावद्द्रव्यभावित्वमनित्यत्वं न पुनराद्यन्तभाव इति तादृशस्य त्वनित्यत्वस्य ग्रहणे तैजसानां परमाणूनां यल्लौहित्यं तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव लौहित्यस्य नित्यत्वादिदं वचनमनर्थकं स्यात् ॥

"कालाच्च" ॥ 'द्वयमप्यनुवर्त्ततइति' । द्वयस्यापि स्वरितत्वात्, न त्वनन्तरं रक्तइत्येतदेवेत्यपिशब्दार्थः । 'वैलक्ष्येणेति' । विलक्षस्य भावो वैलक्ष्यं, लज्जा । 'कालकः पट इति' । नील्यादिना कालतामापादित इत्यर्थः ॥

"विनयादिभ्यष्ठक्" ॥ 'उपायाद्ध्रस्वत्वं चेति' । उपायशब्दष्ठकमुत्पादयति, ह्रस्वत्वं चापद्यते, स च ह्रस्व आकारस्यैव भवति, अन्यस्याचः स्वत एव ह्रस्वत्वात्, अकस्मादित्यत्र पठ्यते, तद्धकारान्तं तेनेसुसुक्तान्तात्क इति कादेशो न भवति, आकस्मिको ऽव्ययत्वाट्टिलोपः ॥

"वाचो व्याहृतार्थायाम्" ॥ 'व्याहृतइति' । उक्त इत्यर्थः । 'अन्येनेति' । संदेष्ट्रा, तेन हि पूर्वमुक्तस्तस्यार्थः संदेशहरं प्रति । 'संदेशवागिति' । संदेशरूपा वाक् संदेशवाक्, संदिश्यतइति संदेशस्तस्य वाक् संदेशवाक्, यया संदिष्टोर्थो ऽभिधीयते, अपर आह, लेख्यादिनावधारितेर्थे प्रवर्त्तमाना वाक् व्याहृतार्थेति, अतिवर्त्तन्ते च स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानीति नपुंसकत्वम् ॥

"तद्युक्तात्कर्मणोऽण्" ॥ 'कर्मशब्दादिति' । एतेन कर्मण इति स्वरूपग्रहणं नेप्सिततमादेरिति दर्शयति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते । 'कार्मणमिति' । अन्निति प्रकृतिभावः । 'तथैवेति' । यथैव व्याहृतार्थया वाचा प्रतिपादितमेवमेतत्त्वया कर्त्तव्यमिति तथैवेत्यर्थः । 'अण्प्रकरणादिति' । प्रज्ञादिष्वपाठ एतेषां भाषायामण् माभूदिति । 'सान्नाय्येत्यादि' । सान्नाय्यादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अन्तोदात्तार्थं चेह सान्नाय्यशब्दस्य ग्रहणं, रूपं तु पाय्यसान्नाय्येति निपातनादेव सिद्धम् । 'आनुजावर इति' । अनुजादवर इत्यस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमासः, ततोऽण् । 'आनुषूक इति' । सूतिः सूः, संपदादित्वात् क्विप्, अनुगता सूरेतमिति बहुव्रीहिः, कप्, पूर्वपदादिति षत्वम् । 'चातुष्प्राश्यमिति' । चतुर्भिः प्राश्यमिति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, ततोऽण्, आधाने ब्रह्मौदनस्येदमभिधानम् । 'इदुदुपधस्येति षत्वम् । 'राक्षोघ्नमिति' । रक्षांसि हन्यन्तेनेनेति घञर्थे कः, वियात-

विकृतशब्दाभ्यामण्, वैयातः, वैकृतः, वरिवःपरिचर्या, तत्करोति वरिवस्कृत्, क्विप्, अतः कृकमीति सत्वं, वरिवस्कृदेव वारिवस्कृतः परिचारकः, अग्रमयनमस्य अग्रे हायनमस्येति बहुव्रीहिभ्यामण् आग्रायणं कर्म, नाग्निष्टाग्रायणेनाहिताग्निर्नवस्याश्नीयादिति, आग्रहायणी, अणन्तान् ङीप्, संतप्यतेनेनेति संतपनः, संतपन एव सांतपनः कृच्छ्रः ॥

"ओषधेरजातौ" ॥ 'औषधं पिबतीति'। पथ्या शुण्ठी सैन्धवादीनां कल्के औषधशब्दो वर्त्तते। 'औषधयः क्षेत्ररूढा इति'। फलपाकावसानेषु जातिविशेषेष्वत्रौषधिशब्दः ॥

"प्रज्ञादिभ्यश्च" ॥ 'प्रजानातीति प्रज्ञ इति'। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः, अथ किमर्थमुभयं क्रियते, इह च प्रज्ञशब्दः पठ्यते मत्वर्थे च प्रज्ञाशब्दाण्णो विधीयते, यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञास्ति, यस्य च प्रज्ञास्ति स प्रजानातीति, ततश्चान्यतरेणैव प्राज्ञ इति सिद्धमित्याशङ्क्य स्त्रियां विशेष इति दर्शयति। 'स्त्रियामित्यादि'। विद्वन्षोडन्निति विभक्त्यन्तयोः पाठ एकत्वविवक्षार्थः, वैचित्र्यार्थ इत्यन्ये, श्रोत्र शरीरे, यः श्रोत्रशब्दः शरीरे वर्त्तते ऽसौ अणमुत्पादयति श्रौत्रम्, अन्यत्र श्रोत्रमिन्द्रियम्। 'जुहूत्कृष्णमृगइति'। कृष्णमृगे वर्त्तमानाज्जुहूच्छब्दादण् प्रत्ययो भवति, जौहूतः कृष्णमृगः, अन्यत्र जुहूत्, अपर आह। कृष्णमृगे वर्त्तमानात्कृष्णशब्दादण् प्रत्ययो भवति कार्ष्णो मृगः, अन्यत्र तु कृष्णः, जुहूच्छब्दात्त्वविशेषेणाण् भवतीति। 'सत्त्वं त्विति'। सच्छब्दो मत्वन्त आगतनुम्को गृह्यते, सत्वानेव सात्वतः ॥

"मृदस्तिकन्" ॥ प्रत्ययस्यादित्येव सिद्धे तिकन इकारोच्चारणं यत्रापो लुक् क्रियते तदर्थं, पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पटः पञ्चमृत्तिक पटः ॥

"सस्नौ प्रशंसायाम्" ॥ 'उत्तरसूत्रेन्यतरस्यांग्रहणादिति'। मृच्छब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मृदित्युक्ते प्रशंसाया अनवगमाच्च, इह प्रशंसायां रूपबित्यस्यानन्तरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि, मृदस्सस्नौ,तिकंश्चेति वक्तव्यं तथा न कृतमित्येव ॥

"" बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् " ॥ 'कारकाभिधायिनः शब्दादिति' । पञ्चकपक्षे प्रातिपदिकात् त्रिकपक्षे सुबन्तात् । गहादिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइत्यविशेषाभिधानेपि पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तमिह तु न तथेत्याह । 'अविशेषाभिधानाच्चेति' । 'एवमादीति' । आदिशब्देनापादानाधिकरणयोरुदाहरणपरिग्रहः, बहुभ्य आगच्छति बहुश आगच्छति, बहुषु निदधाति बहुशो निदधाति, एवमल्पेभ्यो ऽल्पशः, अल्पेष्वल्पशः, बहूनां स्वामीति शेषे षष्ठीविधानान्न कारकाभिधायी बहुशब्दः । 'पर्यायेभ्योपीति' । अपिशब्दाद्विशेषेभ्योपि, तत्र वृत्तौ पर्यायस्योदाहरणं, विशेषस्य तु त्रिशो ददातीति, वीप्साया अन्यत्र, वीप्सायां तूत्तरेण सिद्धम् । 'आभ्युदयिकेष्विति' । अभ्युदयप्रयोजनेषु अग्न्याधेयादिषु अनिष्टेषु भयादिनिमित्तेषु दानेषु, प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते, अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश इति कारकत्वं समासक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य द्रष्टव्यम्, उदीरितं चाल्पा पञ्चमी समस्यतइति ॥

"संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचने प्राप्ते तदपवादः शस्विधीयते, कथं तर्ह्येकैकशः पितृसंयुक्तामिति शस्द्विर्वचनयोः सहप्रयोगः, छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति, यद्यत्र पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो घटंघटं ददातीत्यत्रापि स्यात्, घटशब्दस्यैकवचनान्तत्वादित्यालोच्यान्वर्थस्यैकवचनस्यात्र ग्रहणमित्याह । 'एकोर्थ उच्यते येनेति' । नन्वेवमपि स दोषस्तदवस्थ एव, एकवचनान्तस्यैकार्थत्वादित्यत आह । 'कार्षापणादयश्चेति' । अनेन वृत्तिस्यैकार्थता ऽऽश्रीयते न वाक्यगतेति दर्शयति, वृत्तौ च घटादयो जातिशब्दा अनेकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददते, कार्षापणादयस्तु परिमाणवचना अक्रपरिमाणमर्थमाचक्षाणा न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे भवन्ति, वाक्ये तु कार्षापणौ कार्षापणा इत्येकशेषबलादद्धाः पादा माषा इतित्रदेकजात्यन्वयरहितानेकार्थप्रतीतिः, वृत्तौ तु विभक्त्येकशेषयोरभावात्स

एव केवलोक्तपरिमाणो ऽर्थो ऽवतिष्ठते, अतः कार्षापणादय एवोदाहरणमिति जयादित्यो मन्यते, वामनस्तु जश्शसोः शिरित्यत्रोदाहरिष्यति, जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति, कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशतीति। स मन्यते जातिशब्दोपि यदार्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थीभवति, भवत्येव तदा ततोपि शसिति द्वयोर्द्वयोः स्वामीति, कथं तर्हि

अव्रतानाममविद्यानां जातिमात्रोपजीविनाम्।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते॥

इति। कथं च न स्याद् वीप्साया अभावादकारकत्वादनेकवचनत्वाच्च, अयं ह्यत्रार्थः, एवंभूतानां ब्राह्मणां सहस्रस्यापि परिषत्त्वं न विद्यतइति,नायमत्रार्थो यथा त्वमात्थ किं तर्हि सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामप्येवंभूतानां परिषत्त्वं नास्तीति, तत्र समवायक्रियायां कर्तृत्वाद्वीप्सायाश्चाभावाच्छस् भवति॥

"प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः"॥ 'प्रतिना कर्मप्रवचनीयेनेत्यादि'। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी। 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति'। तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्येतदत्र लिङ्गम्॥

"अपादाने चाहीयरुहोः"॥ 'सार्थाद्धीयतइति'। ओहाक् त्यागे, कर्मण्यात्मनेपदं, यक्, घुमास्थादिसूत्रेणेत्वं, कथं पुनः कर्मसंज्ञा, यावता कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म, न चात्र सार्थः कर्तृसंज्ञकः किं तु ध्रुवत्वेन विवक्षितत्वादपादानसंज्ञको, माभूत्कर्तृसंज्ञा जहाति तावत्सार्थो देवदत्तं यदि न जह्यादपाय एव न संवर्त्तेत, स्वातन्त्र्योपलक्षणं च कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं, कर्तृसंज्ञा भवतु मा वा भूत्, एवं चापादानस्यापि सतः सार्थस्य हाने यत्स्वातन्त्र्यं वास्तवं तदाश्रया कर्मसंज्ञा भवति, यद्येवं माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मणोप्यश्वस्य वस्तुतो यद्भक्षणे स्वातन्त्र्यं तदाश्रया माषाणां कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तस्मात्कर्मकर्त्तर्यत्र लकारः, कथ-

मिह जहातिरपगमनायां वर्त्तते देवदत्तं सार्थो जहाति अपगमयतीत्यर्थः, एषैव च सार्थस्यापगमना यत् क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमने तत्समर्थाचरणं, यदा तु क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वं ततश्च हीयतइति, कोर्थः, स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः, पुनः कुतो हीयत-इत्यपेक्षायां सार्थेन संबन्धः । 'विकारनिर्द्देश इति'। विकृतिर्विकारः, इह तु तद्धेतुत्वाद्यगभिप्रेतः, तत्र हि घुमास्थादिसूत्रेणेत्वविधानाद्धा-तुरूपं विक्रियते, यका निर्द्देशो यस्य यकीत्वमस्ति, तस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः । 'जिहीतेरिति'। श्तिपो ङित्त्वाभावादीत्वानुपपत्तेर्जिहातेरिति पठि-तव्यं, तिङन्तानुकरणं वा जिहीतेरिति द्रष्टव्यम् । 'नैषा पञ्चमीति'। यदन्तात्तसिः नैषा पञ्चमीत्यर्थः । 'किं तर्हि तृतीयेति'। हेतौ करणे वा तृतीया, तदन्ताद्धीयमानपापयोगाच्चेति तसिरित्यर्थः । स्वरेण वर्णेन वा विवक्षितादर्थाद्धीन इत्यर्थः संपद्यते ॥

"अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः" ॥ 'अतिक्रम्य ग्रहो-तिग्रह इति'। अतिशब्दोत्रातिक्रमणे वर्त्ततइति दर्शयति। अतिशब्दो हि ससाधनेप्यतिक्रमणे दृष्टः, तद्यथा तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणमिति, न वै देवा नमस्कारमतीति च, तेन तस्यातिक्रमणमात्रे वृत्तिर्न संभवति । 'वृत्तेनातिगृह्यतइति'। बहुष्वासीनेष्वन्यातिक्रमेणायमसा-विति विज्ञायतइत्यर्थः, तत्र वृत्तं करणम् । 'चारित्रेणेति'। चरेर्वृत्ते ह्रस्वश्च वेति णित्रन् प्रत्ययः चरित्रं चारित्रम् ॥

"हीयमानपापयोगाच्च" ॥ उदाहरणेषु वृत्तस्य हीयमानेन पापेन च योगः, हेतौ करणे वा तृतीया, कर्त्ता त्वत्र बन्धुजनादिः । 'क्षेपस्या-विवक्षायामित्यादि'। कस्मादेवमित्याह । 'क्षेपे हीति ॥

"षष्ठ्या व्याश्रये" ॥ 'नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति'। तथा च हेतुमति चेत्यत्र भाष्ये प्रयोगः, व्याश्रिताश्च भवन्ति, के चित्कंसभक्ताः के चिद्वासुदेवभक्ता इति । 'देवा इत्यादि'। अर्जुन इन्द्रपुत्रः, कर्णः सूर्यपुत्रः । 'षष्ठी चात्रेति'। पक्षशब्दस्तु तसौ सति न प्रयुज्यते, गतार्थ-त्वात्, नानापक्षसमाश्रयणएवास्य विधानात् ॥

"रोगाच्चापनयने" ॥ 'प्रवाहिकात इति'। प्रवाहिकाशब्दात्प्रतीकारापेक्षया षष्ठी, तदन्तात्तसिः, प्रतीकारशब्दस्य तु पूर्ववदप्रयोगः ॥

"अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः" ॥ वार्त्तिककारेण च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं तदवश्यं कर्त्तव्यमिति मन्यभावः सूत्रएव प्रक्षिप्य व्याचष्टे। 'कारणस्येति'। उपादानं निमित्तमसवायीति त्रीणि कारणानि, तत्रोपादानकारणस्येत्यर्थः। 'विकाररूपेणेति'। कारणस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारस्तेन रूपेण तदात्मना ऽभूतस्याजातस्यापरिणतस्येत्यर्थः । तदात्मना विकारात्मना भावो जन्म परिणाम इत्यर्थः। अनेन कार्यकारणयोरभेदो दर्शितः। यथा रज्जुः शिक्यमिति न तत्वान्तरम् अथ च न रज्जुमात्रे शिक्यप्रतीतिः, एवं हिरण्यमेव कुण्डलं, मृदेव घट,स्तन्तव एव पटो, दार्वेव यूपः, अथ च न हिरण्यादिमात्रे कुण्डलादिप्रतीतिः, नो खलु कुण्डलं हिरण्यं न भवतीति कश्चित्प्रत्येति, यदि च कुण्डलं हिरण्यं न भवति किं तर्हि हिरण्यं पिण्डः, ननु सोपि पिण्डः, एवं वृत्तमेवं दार्घमिति न किं च न हिरण्यं स्यात्, तस्मादनुवृत्तं कारणं व्यावर्त्तमानस्त्ववस्थाभेदो विकार इति युक्तं, कुतः पुनरयमभूततद्भावविशेषो लभ्यते, न पुनरभूत्वा भवनमात्रं भवन्त्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति, तच्छब्दोपादानात्, येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्भाव इति हि तस्यार्थः, अन्यथा ऽभूतभाव इत्येव वाच्यं, तदपि वा न वक्तव्यं संपद्यकर्त्तृत्वादेव सिद्धेः, यद्वा जन्मग्रहणएव कर्त्तव्ये ऽभूततद्भावइतिवचनाद्यथोक्तार्थलाभः, सर्वथा यत्र प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकाराभेदेन विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययः, तत्रैव हि दर्शितो ऽभूततद्भावः संभवति। 'संपद्यतेः कर्तेति'। शब्दात्मकस्य धातोः स्वरूपेण कर्त्रा संबन्धासंभवादर्थद्वारकमिदमभिधानं, सम्पद्यर्थस्य यः कर्त्ता स सम्पद्यकर्तेत्यर्थः । अर्थकथनं चैतत्, विग्रहस्तु सपद्यश्चासौ कर्त्ता चेति, पाघ्राध्माधेट्दृशः शो ऽस्मादेव निपातनात्संपदोपि भवति, दिवादित्वात् श्यन्, क्वचित्तु सम्पद्यते कर्तेति तिङन्तं पठ्यते, यः सम्पद्यते कर्त्ता स सम्पद्यकर्तेत्यर्थः । 'शुक्लीकरोतीति'। प्रकृतौ विकारावस्थां

प्राप्नवत्यां वर्त्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विप्रत्ययः, इकारो वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणार्थः, चकारस्तु तदविघातार्थः, प्रकृतेरन्तोदात्तार्थश्च, वकारस्य वेरपृक्तस्येति लोपः, अस्य च्वावितीत्वम्, ऊर्यादिच्विडाचश्चेति निपातत्वेनाव्ययत्वात्सोर्लुक्। 'नात्र प्रकृतिर्विवक्षितेति'। प्रकृतिविवक्षायामेवाभूततद्भावः संभवतीत्युक्तम्। 'अभूततद्भावसामर्थ्यलभ्यमेवेति'। यो विकाररूपेणाभूतः सन् विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्त्ता भवतीत्येतत्सामर्थ्यं, यद्रूपान्तरेण सम्पद्यते न तदवश्यं कर्त्तृसंज्ञमेव भवतीत्यभिप्रायेणाह। 'कारकान्तरसंपत्तौ माभूदिति'। 'अदेवगृहे देवगृहे सम्पद्यतइति'। अदेवगृहे प्रागभूतो वृक्षादिः स इदानीं तस्मिन्प्रदेशे देवालयीभूते देवगृहे सम्पद्यतइत्यर्थः, उदाहरणदिक्त्वेयं वृत्तिकारेण दर्शिता। कृभ्वस्तियोगाभावाद्विनैवात्र च्विः प्रसज्यते, तस्माददेवगृहे देवगृहे भवतीति प्रत्युदाहार्यम्, अत्र वृक्षादेः संपत्तिं प्रत्यधिकरणस्याप्यदेवगृहस्याभूततद्भावोऽस्त्येव, तस्य प्रागदेवगृहस्यापि संप्रति देवगृहत्वेन परिणामात्, एवं हि वृक्षादेस्तदाधारविशिष्टतया ऽभूततद्भावो यद्यपि वस्तुतः सम्पद्यकर्तृत्वमपि देवगृहस्यास्ति तथापि न तद्विवक्षितं किं तर्ह्याधारभाव एवेति भवत्युदाहरणम्। ननु चैवं सति शुक्लीकरोतीत्यत्रापि न स्याद् अत्रापि हि कारकान्तरस्य कर्मणः संपत्तिर्न कर्त्तुः, अस्त्यत्र विशेषः, कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तृव्यापारं करोतिराह कर्मव्यापारश्च संपत्तिः। शुक्लं करोतीति, कोऽर्थः शुक्लं सम्पद्यमानं सम्पादयतीत्यर्थः, ततश्च सम्पद्यकर्तृत्वमस्मिन्प्रयोगे शब्देनैवोपात्तम्, इतरत्र तु वृक्षादेरेव सम्पद्यकर्तृत्वं शाब्दं देवगृहस्य त्वार्थम्, आधारभावएव तु शाब्द इति न कश्चिद्दोषः, इह तर्हि कथं समीपीभवत्यभ्याशीभवत्यन्तिकीभवतीति, कथं च न स्यात्, नह्यसमीपं समीपं भवतीत्यत्रार्थः, किं तर्ह्यसमीपे स्थितं समीपे स्थितं भवतीति तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति॥

"अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च"॥ 'अत्र सर्वविशेषणसंबन्धादित्यादि'। यदि त्वभूततद्भावादीनां विशेषणानां मध्ये ऽन्यतमच संबध्येत ततश्च्वेरपि विध्यर्थमेतत्स्यात्, यतस्तु सर्वाणि विशेषणानि

संबध्यन्ते ततो लोपमात्रमेव न प्राप्नोतीति तदर्थं वचनं न च्वेर्विधानार्थं, च्विश्च प्रत्यय इति तु पूर्वेणैव विहितस्य च्वेरनुवादः कृतस्तत्संनियोगशिष्टत्वं लोपस्य दर्शयितुं, यदि पुनर्विशेषविहितेन बाधा माभूदिति च्विरप्यनेन विधीयेत तत उन्मनीकरोतीत्यादावनेन प्रत्ययो न स्याद् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्, ततश्चैतत्संनियोगशिष्टो लोपो न स्यात्, पूर्वेण तु केवल एव च्विः स्यात् तस्मात्पूर्वेण विहिते च्वौ परतो ऽरुःप्रभृतीनां लोपो भवतीत्येव सूत्रार्थः, पूर्वेणैव च केवलेभ्यस्तदन्ताच्च च्विर्भवति ॥

"विभाषा साति कार्त्स्न्ये" ॥ 'यदि प्रकृतिः कृत्स्ना विकारतामापद्यतइति'। अभूततद्भावविषयं कार्त्स्न्यमाश्रीयतइति दर्शयति । 'विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकमिति'। विकल्पार्थस्याप्यस्य प्रापयितव्यान्तराभावात् । ननु वाक्यं प्रापयितव्यं स्यात् तत्राह । प्रत्ययविकल्पस्त्विति' । अपर आह । अनेकार्थत्वान्निपातानां समुच्चयोर्थो, विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकमिति, विभाषाशब्दस्तु निपातो न भवति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यइति विभक्तेर्दर्शनात्, किं तर्हि गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तः, विभाष्यते विकल्प्यतइति विभाषेति ॥

"अभिविधौ संपदा च" ॥ 'स कृभ्वस्तिभिरेव योगे भवतीति'। विभाषाग्रहणस्य विकल्पार्थत्वात्स्वशास्त्रेणैव च्विर्भवतीति संपदायोगे तस्याप्रसङ्गात्, स्पष्टीकृतं चैतत्पूर्वग्रन्थे विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञायतइति, समुच्चयार्थे तु तस्मिन्ननेनैव च्विर्भवन्संपदापि योगे स्यादभ्यनुज्ञायतइति चानुपपन्नं स्यात् । 'अथेति'। उभयत्र व्याप्तिसंभवात्प्रश्नः । 'सर्वा प्रकृतिरिति'। प्रकारकार्त्स्न्येत्र सर्वशब्दः, यथा सर्वान्नीनोभिक्षुरिति। 'यथास्यां सेनायामित्यादि'। अत्रापि प्रकारकार्त्स्न्यएव सर्वशब्दः, खड्गप्रासादीनामशेषाणां शस्त्राणामेकदेशेनाप्यग्न्यात्मभावोत्र विवक्षितो न त्वेकस्या अपि शस्त्रव्यक्तेः सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः, एवं वर्षासु लवणमित्यत्रापि । 'कार्त्स्न्यं त्वित्यादि'। यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य सर्वा-

त्मना विकाररूपापत्तिर्न कश्चिदवयवः परिहाप्यते तत्र कार्त्स्न्यं भवति, तस्मादर्थभेदादुभयमुक्तं न त्वेकत्रैवान्यतरत्र संपदो ग्रहणं कृतमिति ॥

"तदधीनवचने" ॥ 'स्वामिसामान्यमित्यादि'। इहाधिरीश्वरइति अधिशब्दस्य कर्मवचनीयसंज्ञा, तेन योगे यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति ईश्वरवाचिनः सप्तमी, ईश्वरश्चेशितव्यापेक्षः, अधिशब्दश्चायं शौण्डादिषु पठ्यतइति सप्तमीसमासः, ततोऽप्युत्तरपदलक्षणः खः, तत्र कृते ब्रह्मदत्ताधीनाः पञ्चाला इति सामानाधिकरण्यदर्शनादधिशब्द ईशितव्यसामान्याभिधायी पञ्चालादयस्तु तद्विशेषवचना इति गम्यते, ततश्च स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देनोच्यते, तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः । 'सामान्यं च विशेषोपलक्षणार्थमिति'। विशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायतइत्याह । 'स्वामिविशेषवाचिन इति'॥

"देये त्रा च" ॥ 'ब्राह्मणत्रा करोतीति'। स्वरादिष्वयं त्रान्तः पठितव्यः, तेनाव्ययत्वात्सोर्लुक्, अपर आह । तत्रैव च्व्यर्थाश्चेति पठ्यते, तत्र बहुवचननिर्देशादच्व्यर्थस्यापि त्राप्रत्ययस्य साहचर्येण परिग्रहादव्ययत्वमिति । 'राजसाद्भवति राष्ट्रमिति'। पूर्वेण सातिरेव भवति ॥

'देवमनुष्यपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्" ॥ 'सातीति निवृत्तमिति'। पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् कृभ्वस्तियोगइति न संबुध्यतइति तदर्थमत्र स्वरितत्वं कर्त्तव्यं, स्वरिते सति नाधिकार इत्ययं च पक्ष आश्रयणीयो मण्डूकप्लुत्योत्तरत्र संबन्धः, संपदा चेत्येतत्तु सर्वथैव निवृत्तत्वान्न संबध्यते ॥

"अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्" ॥ 'यत्र ध्वनावित्यादि'। यद्यप्यनुकार्यमेव रूपमनुकरणे वर्णविशेषरूपेण प्रकाशते तथाप्यव्यक्तानुकरणस्यात इतावित्यनुकरणस्यस्याच्छब्दस्य पररूपं विधत्ते, ध्वनिमात्रसाम्येन तु तस्यानुकरणमुच्यते । 'अवरशब्दोपकर्षइति'। अपकर्षो न्यूनता, प्रवृत्तिनिमित्तकथनं चैतत्, अपकृष्टं त्ववरशब्दस्यार्थः । 'यस्यापकर्षे क्रियमाणइत्यादि'। अत्रापकर्षो विभागः, समप्रविभागेर्द्धशब्दः,-

अवरत्वं चावक्तमेव, द्व्यच्संनिधानात्, यस्मिन्विभज्य निरूप्यमाणे सुष्ठु-न्यूनमपि अल्पमपि अर्द्धं द्व्यच्छब्दवत्संपद्यते न ततो न्यूनमधिकं तु संभवतु मा वा भूत्तद्व्यजवरार्द्धमित्यर्थः। 'यस्येत्यादि'। यदि त्वकृते द्विर्वचने यस्य द्व्यजवरार्द्धता ततो डाज् भवतीति विज्ञायते, तदा पट-च्छब्दादेर्न स्यादिति भावः। नन्वेवं सति डाचि परभूते तदाश्रये द्विर्वचने द्व्यजवरार्द्धता भवति तस्यां च सत्यां डाचा भवितव्यमितीतरेतराश्रयं प्राप्नोति, तत्राह। 'डाचि बहुलमितीत्यादि'। सत्यं परसप्तम्यां स्यादेष दोषो विषयसप्तमी त्वेषा ततो न दोष इत्यर्थः। उदाहरणे परभागस्य टिलोपः, नित्यमाम्रेडिते डाचीति पूर्वतकारस्य परादेशश्च पका-रस्य पररूपमेकं पकारः, द्वितीय उदाहरणे दकारः। 'दृषत्करोतीति'। व्यक्तानुकरणमेतत्, प्रकरणादिना चानुकरणत्वानुगतिः। 'खरटखरटा-करोतीति'। खरटदित्यस्य द्विर्वचनादि पूर्ववत्, द्व्यजर्द्धादित्युच्यमानेत्र न स्यात्, नह्यत्रार्द्धं द्व्यचकं किं तर्हि त्र्यचकम्, अवरग्रहणे तु सति भवति न्यूननिवृत्त्यर्थत्वादवरशब्दस्य। 'पटिति करोतीति'। अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति अच्छब्दस्य पररूपत्वं, यद्यत्र स्याद् डाजन्तस्य गतित्वं स्यादिति शब्दमनुच्चार्य करोतिरनन्तरः स्यादितिश्च, ततः परः एकाच्त्वादस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वं, लोहितादिडाज्भ्य इत्यत्रापि डाभ्य इत्यु-च्यमानेपि न कश्चिद्दोषः, इडायां डाशब्दोनर्थकः, नाभा पृथिव्या इत्यादौ सुबादेशस्यापि डाशब्दस्याग्रहणं, छन्दसि ततः क्यषो ऽदर्शनात्, तस्माचार्थश्चकारेण, तत्राह। 'चकार इत्यादि'। पटपटा असीति स्थिते तिङ्ङतिङ इति निघातः, एकादेशः, अत्रासति चकारे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः स्यात्, चित्करणसामर्थ्यात्तु चिद-चितोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्ततवद्भावाच्चित्स्वरेणान्तोदात्त एव भवति। 'स स्वार्थिको विज्ञेय इति'। अर्थान्तरस्याभावात्, स्वार्थे तु यकारो ऽस्मादेव निपातनाद्विज्ञेयः॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ'' ॥ 'कृषावभिधेयाया-मिति'। कस्याभिधेयायां, द्वितीयादिशब्दानां डाजन्तानां कृञश्च,

तद्दर्शयति । 'द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति' । 'प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थ इति' । शम्बशब्दस्यात्र प्रातिलोम्ये वृत्तिः, कृञश्च कर्षणे । 'सह बीजेनेति' । बीजशब्दस्य बीजावापसहिते विलेखने वृत्तेरयमर्थो भवति ॥

"सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ 'सङ्ख्यावाचिनः शब्दस्येति' । एतेन सङ्ख्याया इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति । 'गुणान्तेति' । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरन्तशब्दश्च समीपवचन इत्याह । 'गुणशब्दोऽन्तेसमीपइति' । अन्तशब्दस्य सङ्ख्याया इत्येतदपेक्षमाणस्यापि संबन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः, निपातनाच्च सप्तम्यन्तस्यापि तस्य परनिपातः, यत्रेत्यनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते,सेत्यादिना प्रकृतिसङ्ख्या, गुणान्तेत्युच्यते सङ्ख्याशब्दस्यान्ते गुणशब्दो यस्याः सा तथोक्ता, अत्रापि गमकत्वात्समासः । 'तादृशादिति' । सङ्ख्याशब्दसमीपवर्त्तिगुणशब्दादित्यर्थः । अन्तशब्दश्चायं नियतमेव परत्वविशिष्टं सामीप्यमाचष्टे न सामीप्यमात्रं, तेन गुणविंशतिरित्यादौ पूर्वभूते गुणशब्दे ऽतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयो ऽनभिधानाद्वा ऽत्र प्रत्ययाभावः । 'द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्येति' । अत्र विलेखनशब्दस्य कृदन्तस्य प्रयोगात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी क्षेत्राद्भवति,उत्पन्ने तु तद्धिते तदभावाद् द्वितीयैव भवति, अथैवं कस्मान्न व्याख्यायते सङ्ख्याया इति पञ्चमी अन्तशब्दोवयववचनः, सङ्ख्यावाचिनः परो यो गुणशब्दस्तदन्तायाः प्रकृतेरिति, उच्यते, एवं हि सति गुणान्ताया एव सङ्ख्याया इति विशेषणं स्यान्न गुणशब्दस्य समासे गुणभूतस्य, एवं तर्हि माभूदन्तग्रहणं सङ्ख्याया गुणादित्येवास्तु, व्यधिकरणे च पञ्चम्यौ, सङ्ख्यायाः परो यो गुणशब्दस्तस्मादिति, एवमपि वाक्ये प्रसङ्गः पञ्च गुणान्करोतीति, विपर्ययश्च संभाव्येत गुणशब्दात्परा या सङ्ख्या तदन्तादिति, एवं तर्हि सङ्ख्यादेर्गुणादित्येवास्तु, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, प्रत्युत यथान्यासे द्विगुणभागं क्षेत्रं करोतीत्यत्रापि प्रसङ्गः ॥

"समयाच्च यापनायाम्" ॥ 'समया करोतीति'। अद्य मे पारवश्यं श्वः परश्वो वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते स

एवमुच्यते । 'समयं करोतीति' । समयो नियमः सङ्गमो वा, समयनं समय इति ॥

"सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने" ॥ पतत्यनेनेति पत्रं शराणां पुङ्खगतो बर्हः । 'सपत्रं शरमिति' । सह पत्रेण वर्त्ततइति सपत्रः, आपुङ्खान्मृगशरीरे शरं प्रवेशयतीत्यर्थः । 'निष्पत्राकरोतीति' । निर्गतं पत्रमस्मान्निष्पत्रं मृगं करोतीति, यथास्य शरीरे पुङ्खप्रदेशोपि न लगति तथा शरं शरीरान्निष्क्रामयतीत्यर्थः । 'सपत्रं वृत्तमिति' । पत्राणि पर्णानि । 'जलसेचनत इति' । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीयासमासः । 'भूमिशोधक इति' । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति जीविकायां षष्ठीसमासः ॥

"निष्कुलान्निष्कोषणे" ॥ 'निष्कुलाकरोतीति' । निष्कोशितं कुलमन्तरवयवानामस्मादिति बहुव्रीहौ डाच् ।

"सुखप्रियादानुलोम्ये" ॥ 'आराध्यचित्तानुवर्तनमिति' । आराध्याः स्वाम्यादयस्तेषामिष्टानिष्टकरणाकरणाभ्यां यच्चित्तस्यानुवर्त्तनमाराधनं तदानुलोम्यम् । प्रियं करोत्योषधपानमिति' । प्रीतिः प्रियं, घञर्थे कः ।

"दुःखात्प्रातिलोम्ये" ॥ 'चित्तपीडनमिति' । स्वाम्यादेर्यदनिष्टस्याचरणेनेष्टस्याकरणेन वा चित्तस्य पीडनं तत्प्रातिलोम्यम्

"शूलात्पाके" ॥ 'शूलं करोति कदन्नमिति' । शूलमुदरतोदः, कुत्सितमन्नं कदन्नं ॥

"सत्यादशपथे" ॥ सत्सु साधु सत्यं, प्राग्घितीये यति प्राप्तेऽस्मादेव निपातनाद्यः, अन्तोदात्तो हि सत्यशब्दः, सत्येनोत्तभिता भूमिः, ऋतं च सत्यं चेति, शपेरथः शपथः, भाण्डं रत्नादि द्रव्यजातम् । 'तथ्यमिति' । तथैवं तथ्यं, पादार्घाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् ॥

"मद्रात्परिवापणे" ॥ 'परिवापणमिति'। कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमण्णिचि ल्युट्, माङ्गल्यं मुण्डनं करोतीत्यर्थः। 'चोलदीत्यादौ भद्राच्चेति वक्तव्यमिति'। मद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु व्याख्याने मङ्गलादिभ्योऽपि स्यात्।

"समासान्ताः" ॥ अवयववचनोन्तशब्द इत्याह। 'अवयवा एकदेशा इति'। समीपवचनस्तु न गृह्यते प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धत्वात्, अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयता समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे समासान्ता भवन्तीत्युक्तं भवति, एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति, यदि प्रागेव तान्प्रत्ययान्कृत्वा तदन्तेन समासः क्रियेत, तथा च न कपीत्यत्र वक्ष्यति समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति, ये पुनरत्र पक्षे दोषास्ते ह्याप्सूत्रएव प्रतिविहिताः। 'अधिराजमुपराजमिति'। विभक्त्यर्थे सामीप्ये चाव्ययीभावः, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः, अनश्चेति टच्। [1]'द्विपुरीति'। समाहारद्वन्द्वः। ऋक्पूरब्धूरित्यकारः। कोषश्च निषच्च कोषनिषदं, स्रक्च त्वक् च स्रुक्त्वचं, द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति टच्। 'विगता धुरः प्रगतोधुर इति'। प्रादिसमासः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्येष स्वरो भवतीति'। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पूर्वपदं चात्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तं,उच्चैर्नीचैःशब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ। अथ समासग्रहणं किमर्थं यावता बहुव्रीहौ संख्येये, तत्पुरुषस्याङ्गुलेः, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः, द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति प्रायेण समासविशेषग्रहणमस्ति, यत्रापि नास्ति तत्रापि संघात एव गृह्यते, यथाच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न इति, यत्र तर्ह्येतदुभयं नास्ति ऋक्पूरब्धूरित्यादौ तदर्थं समासग्रहणमिति ॥

"न पूजनात्" ॥ 'यान् शब्दानुपादायेति'। पूजनवचनात्समासान्तो न भवतीत्ययमर्थो न भवति, परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः समासान्तविधानात्, तत्र च पूजनार्थस्य कस्य चिदभावात्, अभावे प्रतिषेधानु-

[1] द्विधुरीति ग पु॰ पा॰।

पपत्तेः, सुराजेत्यादौ प्रादिसमासः । 'पूजायां स्वतिग्रहणमिति' । पूजनग्रहणमपि कर्त्तव्यमेव, अवक्षेपणेतिक्रमणे च वर्त्तमानयोः स्वत्योर्ग्रहणं माभूदिति । 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं चेति' । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागयमधिकार इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

"किमः क्षेपे" ॥ 'किंराजेति' । किं क्षेपइति समासः । 'कस्य राजा किंराज इति' । प्रश्नेत्र किंशब्दः । क्षेपइति शक्यमकर्त्तुं, कस्मादत्र न भवति, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति, कश्चिदाह क्षेपग्रहणेनैतज्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा नोपतिष्ठतइति, तेन निन्दिता धूरस्य शकटस्य किंधूः शकटमिति बहुव्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धो भवतीति तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं, तस्माद्विस्पष्टार्थं क्षेपग्रहणम् ॥

"बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" ॥ बहुव्रीहाविति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । 'तस्येदं ग्रहणमिति' । तस्यैव संख्येये वृत्तेः, योपि वार्थे वर्त्तते द्वित्राः पञ्चषा इति, योपि सुजर्थे द्विदशास्त्रिदशा इति, तावुभावपि संख्येयएव वर्त्तते संख्येयस्यैव वार्थस्य सुजर्थस्य चाभिधानात् । उपदशा इत्यादौ टिलोपः, उपविंशा इत्यत्र तिविंशतेर्डितीति तिलोपः, द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । 'चित्रगुरिति' । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । संख्येयइति शक्यमवक्तुम्, इह कस्मान्न भवति चित्रगुरिति, नञिवयुक्तन्यायेन बहुगणप्रतिषेधात्तत्सदृशविज्ञाने सति संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिर्ग्रहिष्यते, स्यादेतत् । वैपुल्यवचनोपि बहुशब्दोस्ति न संख्यापदमेव, गणशब्दोपि संघवचनोप्यस्ति, तस्मादशक्यं बहुगणसादृश्येन संख्योत्तरपदं ग्रहीतुमिति, तन्न, परस्परसाहचर्यात्संख्यापदयोरेव पर्युदासात्, तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधेपि समाससंभवात्सादृश्यस्य चानवस्थितत्वात्संख्येयग्रहणं कृतम् । 'उपबहव उपगणा इति' । अनियतप्रचयवचनयोरपि बहुगणशब्दयोरर्थप्रकरणादिना यदा विशिष्टेष्वेव दशादिषु वृत्तिस्तदा तत्समीपगता नवादय उपबहव इत्यविरुद्धं बहुवचनम् । 'अत्रेति' । उपगणा इत्यत्र । 'स्वरे विशेष इति' । डचि सत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् तस्मिंस्त्वसति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति । 'संख्यायास्त-

त्पुरुषस्येति'। तत्पुरुषस्यावयवभूतं यत्संख्यावाच्युत्तरपदं तस्मादित्यर्थः। 'निस्त्रिंशाद्यर्थमिति'। आदिशब्दः प्रकारे, अव्ययादयः संख्यान्तास्तत्पुरुषा निस्त्रिंशप्रकाराः, गोविंशतिरित्यादौ न भवति। 'निस्त्रिंशानि वर्षाणीति'। त्रिंशल्लक्षणायाः संख्याया निर्गतानि अधिकानि एकत्रिंशदादीनीत्यर्थः। 'निर्गतस्त्रिंशतोङ्गुलिभ्य इति'। ततोपि दीर्घतर इत्यर्थः। रुढिशब्दस्येयं यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः। डचश्चित्करणं स्वरार्थमन्यथा समासार्थादुत्तरपदात्प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहौ सतिशिष्टः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्. इदमेव चित्करणं लिङ्गं समासार्थादुत्तरपदात्समासान्ते कृते पश्चात्समास इति, अन्यथा प्रत्ययस्वर एव सतिशिष्टः स्वरः स्यात्। यस्तु मन्यते कृते समासे समासान्तग्रहणसामर्थ्याच्चागमवत्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति तस्यापि ज्ञापकार्थं चित्करणं, स्वरविधेः प्रागेव समासान्तो भवतीति, तेन महाधुर इत्यादौ बहुव्रीहिस्वरो भवति॥

"ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे"॥ 'सामर्थ्यादिति'। धुर एवाक्षेण संबन्धोस्ति नेतरेषामित्येतत्सामर्थ्यम्। 'एतद्विशेषणमिति'। अनक्षइत्यत्रोत्तरपदार्थ एतदा प्रत्यवमृश्यते, अत एवाह। 'अक्षसंबन्धिनी या धूरिति'। सूत्रे त्वक्षस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनक्षइति सप्तमी। चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषो रथाद्यवयवोक्षः, तत्संबन्धिनी धूस्तस्यां न भवतीत्यर्थः। यदि त्वक्षे समासार्थे न भवतीति विज्ञायेत इहैव प्रतिषेधः स्यात्, दृढा धूरस्य दृढधूरक्ष इति, इह तु न स्यादक्षस्य धूरक्षधूरिति, अथाप्येवं विज्ञायेत अक्षे पूर्वपदे न भवतीति, एवमपीहैव प्रतिषेधः स्यादक्षधूरिति, इह तु न स्याद्दृढधूरक्ष इति, तस्माद्व्याप्तिन्यायादुक्त एवार्थो न्याय्यः। 'अर्द्धर्च इति'। 'अर्धं नपुंसक'मिति समासे 'अर्द्धर्चाः पुंसि चे'ति पुल्लिङ्गत्वम्। 'बह्वृच इति'। बहुव्रीहिः। 'ललाटपुरं नान्दीपुरमिति'। षष्ठीसमासौ, परवल्लिङ्गता तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, यद्यप्यकारान्तेन पुरशब्देन समासे कृते एतत्सिद्ध्यति तथापि व्यञ्जनान्तेन समासे तस्य श्रवणं माभूदिति पूर्वग्रहणम्। 'द्वीपं समीपमिति'। द्विर्गता आपोस्मिन्निति बहुव्रीहिः, द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईदितीत्वं, राजधुरादयः

षष्ठीसमासः। 'महाधुर इति'। बहुव्रीहिः, स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः, आन्महत इत्यात्वम्। 'अनृचो माणवक इत्यादि'। ऋगन्तस्य बहुव्रीहेर्नञ्पूर्वस्य माणवकएवाभिधेये प्रत्यय इष्यते, तथा बहुपूर्वपदस्य चरणाख्यायामेवेत्यर्थः। 'अनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्तमिति'। शेषाद्विभाषेति कप्, चोः कुरिति कुत्वम्॥

"अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः"॥ प्रतिसाममित्यादौ प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावश्च यथासंभवं वेदितव्याः। 'कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया इति'। कृष्णादिशब्दाः पूर्वं यस्यास्तस्या भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः, कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमो देशः, उदीची भूमिरस्मिन्नुदग्भूमो देशः, कः पुनरसौ पृथिव्या दक्षिणसीमा भूमिशब्दो वा तद्विशेषे सस्यसंपत्ते द्रष्टव्यः, यस्य दक्षिणतः खिलः स देश उदग्भूमः। गोदावर्याश्च नद्याश्चाच् प्रत्ययः स्मृतः। ते यदि संख्याया उत्तरे भवतः, पञ्चगोदावरं पञ्चनदं, नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः। 'पद्मनाभ इति'। पद्माकारो नाभिरस्येति प्रथमान्तयोर्बहुव्रीहिः, पद्मं नाभावस्येति विग्रहे गड्वादिषु दर्शनात्सप्तम्याः परनिपातः। 'ऊर्णनाभ इति'। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमित्यूर्णाशब्दस्य ह्रस्वः। 'तदेतदिति'। कृष्णभूमादिकम्। 'योगविभागेनेति'। अत एव प्राक् प्रत्ययनिर्देशः कृतः॥

"अक्ष्णोऽदर्शनात्"॥ अदर्शनादिति वचनादक्षीवाक्षीत्यक्षिसदृशार्थवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः। 'लवणाक्षं पुष्कराक्षमिति'। लवणमक्षीव पुष्करमक्षीवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः। 'कथमित्यादि'। ननु दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादित्युक्तं, गवाक्षकवराक्षयोश्च समुदायो दर्शनवचनो नाक्षिशब्द इति कात्रानुपपत्तिः, सत्यम्, अत्यन्तादर्शनादिति सूत्रार्थः कस्मान्न भवतीति मन्यमानस्यायं प्रश्नो द्रष्टव्यः। 'चक्षुःपर्याय इति'। तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः॥

"अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः"॥ 'समासव्य-

वस्थापीति'। क्वचिद्बहुव्रीहेरेव, क्वचिद् द्वन्द्वादेवेत्येवमादिको नियमो व्यवस्था, अपिशब्दादन्यदपि टिलोपादिकं तन्निपातनादेव । 'स्त्रियाः पुमानिति'। स्त्रियं प्रति पुमान् शूर इत्यर्थः । 'अक्षिभ्रुवमिति'। प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । 'दारगवमिति'। सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति । सप्तम्यर्थे वृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेवेति । चार्थेन योगाभावात्, नहि भवति इह च एवं चेति । 'अहर्दिवमिति'। रोसुपीति रेफः । 'कथमनयोर्द्वन्द्व इति'। न कथं चित्, विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषारम्भात् । 'वीप्सायामित्यादि'। चार्थे विधीयमानो वीप्सायां न प्राप्नोति, एकशेषारम्भाच्च, तस्माद्वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते, वीप्साद्योतनाच्चैकेन गतार्थत्वमपि नाशङ्कनीयं, यथा द्विर्वचने ग्रामोग्रामो रमणीय इति । 'सरजसमिति'। अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः । 'निःश्रेयसमिति'। प्रादिसमासः । 'निःश्रेयस्क इति'। निश्चितं श्रेयोनेनेति बहुव्रीहिः, शेषलक्षणः कप्, सोपदादाविति सत्वम् । 'ऋग्यजुरन्मुग्ध इति'। य ऋचो यजूंषि मन्यते, त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः, चतुर्णां समीपउपचतुराः, बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इति प्राप्तस्य डचोपवादोज्विधीयते ॥

"ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" ॥ वर्चो दीप्तिः । उदाहरणेषु षष्ठीसमासः ॥

"अवसमन्धेभ्यस्तमसः" ॥ अवतंग तमोवतमसं, संततं तमः संतमसं, प्रादिसमासौ । अन्धं करोति अन्धयति, अन्धयतेः पचाद्यच्, अन्धं, तच्च तत्तमश्च अन्धतमसम् ॥

"श्वसो वसीयः श्रेयसः" ॥ वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्, वसीयः, प्रशस्यस्य श्रः, श्रेयः । 'स्वभावाच्चेत्यादि'। यद्यपि श्वःशब्दोन्यत्र कालविशेषे वर्त्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे, कुतः, स्वभावात् । 'अस्यैवेति'। श्वःश्रेयसशब्दस्येत्यर्थः ॥

"अन्ववतप्ताद्रहसः" ॥ रहःशब्दोयमप्रकाशे वर्त्तते । 'अनुगतं रह इति प्रादिसमासः, अनुगतं रहोस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा, एवमवहीनं

रहः, अवहीनं रहोऽस्मिन्निति अवरहसं, तप्तं च तद्रहश्च तप्तरहसम्, अत्यन्तं रह इत्यर्थः ॥

"प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्" ॥ 'सप्तम्यर्थे वर्त्ततइति'। नह्यन्यदुरःशब्दस्य सप्तमीस्थत्वं नामेति भावः ॥

"अनुगवमायामे" ॥ 'आयामेऽभिधेयइति'। प्रवृत्तिनिमित्तमायामस्तद्वति तु पर्यवसानं मत्वर्थीयाकारान्तो वा आयामशब्दः, आयामवत्यभिधेयइत्यर्थः, अन्यथाऽनुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात्। 'यस्य चायाम इति समासइति'। ननु तत्र लक्षणेनेति वर्त्तते, सत्यम्। इहापि बाह्यं यानं प्रति गवामस्त्येव लक्षणभावः। अनुशब्दात्मत्ययेऽभिधातव्ये निपातनाश्रयणं प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं, तेन यद्गवां बाह्यं तत्रैव भवति ॥

"द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" ॥ 'समासश्च निपात्यतइति'। लक्षणाभावात्। यावती प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य विषयं दर्शयति, यस्मिन्कर्मण्युपदिष्टा धर्माः कर्मान्तरेणोपजीव्यन्ते सा प्रकृतिर्ज्योतिष्टोमादिः, येनोपजीव्यते सा विकृतिः। 'कस्यां चिद्विकृताविति'। अश्वमेधादौ। 'द्विस्तावेति'। तावतीशब्देन तत्संबन्धिन्या वृत्तिर्लक्ष्यते, सैव च द्विशब्देन संख्यायतइति सुच् प्रत्ययः, परस्परसामर्थ्यं च, द्विस्तावतीत्यसमासोऽयं, सूत्रे लिङ्गमविवक्षितं, द्विस्तावोऽग्निरित्यपि दृश्यते, न चात्राग्निरभिधीयते न वेदिः, अग्निरपि वेदिरेव, उत्तरवेदिविकारत्वात्, उत्तरवेद्यामग्निश्चीयतइतिवचनात् ॥

"उपसर्गादध्वनः" ॥ अध्वशब्दस्याक्रियावचनत्वात्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञाभावादुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् ॥

"तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः" ॥ 'अङ्गुलिशब्दान्तस्येत्यादि'। सर्वत्र समासान्तसंबन्धे षष्ठी ॥

"अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" ॥ 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति'। न तु तत्पुरुषार्थं मुख्यार्थवृत्तयोस्तत्पुरुषासंभवात्, नह्यस्ति संभवोऽहश्चासौ रात्रिश्चेति, नाप्यह्नोरात्रिरित्यस्ति, यदि तु रात्रिशब्देन

तद्गुणमहरुच्यतेहःशब्देन तद्गुणा रात्रिस्ततः संभवेदपि विशेषणसमासः, गौणार्थता तु भवति, न च मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं तस्माद्-हर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं 'तथा च हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसी'ति द्वन्द्वे समासान्तो निर्दिष्टः । 'अहोरात्र इति'। समाहारद्वन्द्वः, रात्राह्नाहाः पुंसि, अह्नोरुत्वे रूपरात्रिरथन्तरेष्विति नकारस्य रुत्वं, तस्य 'हशि चे'त्युत्वम्, । 'द्विरात्र इति'। समाहारे द्विगुः । 'नीरात्र इति'। प्रादिसमासः, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः ॥

"अह्नोह्न एतेभ्यः" ॥ 'तस्मिन्परभूतइति'। समासान्तप्रकरणात्तत्र परतो ऽयमादेशो विज्ञायते न तदपवादः, स च टजेव विहित इति सामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते, व्याख्यानाच्चाह्नादेशः, स्वयं समासान्तो न विज्ञायते ऊधसोनङित्यादिवत् । 'सामर्थ्याच्चेत्यादि'। सामर्थ्यमेव दर्शयति । 'नहीति'। एकशेषविधानाद् द्वन्द्वस्तावन्न संभवति, तेनैव तस्यासंबन्धान्न षष्ठीसमासः, नापि विशेषणसमासः, नहि तदेव तस्य विशेषणं संभवति, एतेन बहुव्रीहिर्व्याख्यातः । 'द्व्यह्न इति'। तद्धितार्थे समासः, तत्र भव इत्यण्, तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । 'सर्वाह्ण इति'। अह्नोदन्तादिति णत्वम् । अह्नोह्नवचनानर्थक्यम्, अह्नष्टखोर्नियमवचनात्, अह्न एतेभ्य इत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम्, अजनुवर्त्तते, एतेभ्यः परो योऽहन्शब्दस्ततोऽच् भवति टचोपवादः, तत्राचि कृतेऽह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावेल्लोपे सति द्व्यह्न इत्यादि सिध्यति, रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां प्रवृत्त्यभावाट्टजचोरविशेषः, एतेभ्य इति वचनं संख्याव्ययार्थमितरथा चानुकृष्टत्वान्न संबध्येत ॥

"नसङ्ख्यादेः समाहारे" ॥ सङ्ख्यादेरिति न वक्तव्यमन्यस्य समाहारे वृत्त्यसंभवात् ॥

"उत्तमैकाभ्यां च" ॥ 'केचित्त्वित्यादि'। यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात् तथैवात्राप्युत्तमग्रहणसामर्थ्यादुपोत्तमोत्तमयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति तेषामभिप्रायः, अत्र पक्षे उत्तमौ द्वा-

वेकस्यापर इति बहुवचनप्रसङ्गात्सोचा द्विवचननिर्देशः, एकशब्दस्यापूर्वनिपातोऽस्याचतरमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः ॥

"राजाहस्सखिभ्यष्टच्" ॥ 'इह कस्मान्निति'। किं च स्यात्, अत्रापि टच् स्यात्, भष्याढे तद्धितइति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते टचि टिलोपे सति टित्वान्ङीपि मद्रराज्ञीति स्यान्मद्रराज्ञीति चेष्यते, तस्मादत्र टचोनुत्पत्तिर्वक्तव्येति भावः । टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थमन्यथा प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वाद्विधुरः प्रधुर इत्यादाविव प्रत्ययस्वरो ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाध्येत ॥

"गोरतद्धितलुकि" ॥ 'पञ्चगवमिति'। समाहारे द्विगुः, पञ्चगुरित्यत्र तद्धितार्थे । 'पञ्चगवरूप्यं पञ्चगवमयमिति'। यथात्र द्विगोर्लुगनपत्यइति रूप्यमयटोर्लुङ् भवति तथा तत्रैवोक्तम् ॥

"अग्राख्यायामुरसः" ॥ अग्राख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी, पञ्चम्यन्तेनोरःशब्देन सामानाधिकरण्यात्, सामानाधिकरण्यं तु स चेदुरःशब्द इत्यादिना दर्शितम् ॥

"अतेः शुनः" ॥ 'जवन इत्यर्थ इत्यादि'। विषयविशेषादियमर्थव्यवस्था श्वशब्दस्य ॥

"उपमानादप्राणिषु" ॥ 'अश्वालोष्ट इति'। अत्र नञस्तत्पुरुषादिति प्रतिषेधेन भाव्यं, तस्मान्निःश्वालोष्टइति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

"खार्याः प्राचाम्" ॥ 'द्विखारीति'। टजभावपक्षे नपुंसकह्रस्वत्वम् । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं द्विखारं त्रिखारमिति, खारीशब्देन समानार्थः खारशब्दोस्ति, तथा च तदस्य परिमाणं, संख्यायाः संज्ञेत्यत्रान्येभ्योपि दृश्यते, खारशताद्यर्थमिति वार्तिकम् ॥

"द्वित्रिभ्यामञ्जलेः" ॥ 'द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिरिति'। अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिरञ्जलिः, न पाणिद्वयं, तस्य मूल्यत्वासंभवात्, ततश्च परिमाणत्वात्प्राग्वतीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । 'द्व्यञ्जलिप्रिय इति'। व्यवस्थितविभाषात्वादुत्तरपदद्विगोर्न भवतीत्याहुः ॥

"अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि" ॥ 'सुत्रामाणमिति' । सुष्ठु त्रायत इति त्रातेर्मनिन्, उपपदसमासः, । 'अनेहसमिति' । नञ्याहन एह चेत्याङ्पूर्वाद्धन्तेरसिप्रत्ययः, धातूपसर्गयोश्चेहादेशः, नञ उपपदसमासः, द्वितीयैकवचनम्, अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्" ॥ अन्तरेणापि भावप्रत्ययं जानपदशब्दो भावप्रधानो द्व्येकयोरितिवदित्याह । 'समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायतइति' । यद्यप्येकं ब्रह्मग्रहणं तेन च समासो विशेषितः, तथापि प्रत्यासत्तेर्ब्रह्मण एव जानपदत्वं विशेषणं विज्ञायते तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमिति तत्त एव हि प्रत्ययविधाने ब्रह्मणो जानपदत्वं शक्यमाख्यातुम् । 'देवब्रह्मेति' । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥

"द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" ॥ 'तत्पुरुषान्माभूदिति' । तत्पुरुषादेव माभूदित्यर्थः । द्वन्द्वादित्यनुच्यमाने हि तत्पुरुषाधिकारो न निवर्त्तेत ॥

"अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" ॥ 'जराया जरस् चेति' । जराशब्दादच् प्रत्ययो भवति, अव्ययीभावे जरसादेशश्च, उपजरसम् । 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति' । प्रादिभ्यः परो योऽक्षिशब्दस्ततष्टच्भवति, तत्र परशब्दस्याव्ययीभावासंभवात्तत्पुरुषार्थं ग्रहणम् । 'प्रत्यक्षमिति' । यथार्थे यदव्ययमितिवीप्सायामव्ययीभावः, परमक्ष्णः परोक्षं, परोक्षे लिडिति निर्देशात्पञ्चमीसमासः, उपसर्जनस्य च परनिपातः, अत्यकारस्य चोत्वम्, अक्षियोग्यं समक्षं यथार्थे योग्यतायामव्ययीभावः । 'अन्वक्षमिति' । पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः ॥

"नपुंसकादन्यतरस्याम्" ॥ 'नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणमिति' । नाव्ययीभावविशेषणमव्यभिचारात् ॥

"नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" ॥ नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञायाः, पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात् ॥

"झयः" ॥ 'झय इति प्रत्याहारग्रहणमिति' । झकारयकारयोस्तु

ग्रहणं न भवति तदन्तस्याव्ययीभावस्यासम्भवात्, योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

"गिरेश्चसेनकस्य" ॥ 'अन्तर्गिरमिति'। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। 'विकल्पोनुवर्त्ततएवेति'। अन्यथा केषां चिज्झयन्तानां शरत्प्रभृतिषु पाठोनर्थकः स्यात्, झय इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, एतेनैतच्च चोदनीयं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वार्थमिदं सेनकग्रहणं स्यादिति ॥

"बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" ॥ स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं पारिभाषिकं गृह्यते। 'दुःश्लिष्टविभक्तीनीति'। दुर्निन्दायां, निन्दितं यथा तथा श्लिष्टाः संबद्धाः विभक्तयो येषु तानि तथोक्तानि, तथाहि। बहुव्रीहिशब्दात्पञ्चम्या भवितव्यं, समासान्तसंबन्धे षष्ठ्या वा, यथा तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति, इह तु सप्तम्येकवचनं श्रुतं सक्थ्यक्ष्णोरिति षष्ठीद्विवचनं सप्तमीद्विवचनं वा, न चैवंभूतेनानेन बहुव्रीहिः शक्यो विशेषयितुं, भिन्नविभक्तिवचनत्वात्, स्वाङ्गादिति पञ्चम्येकवचनं तच्च न सक्थ्यक्ष्णोः समानाधिकरणं विशेषणमवकल्पते, तच्चाभिप्रेतं, तस्माद्विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्य विभक्तयः सम्बन्धयितव्या इति दुःश्लिष्टविभक्तीनीत्युक्तम्। 'स्थूलाक्षिरिक्षुरिति'। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यचाच भवितव्यं, यदि तु नेष्यते समासान्तविधिरनित्य इति वक्तव्यं, तत एव तर्हि षजपि न भविष्यति, तस्मात्स्थूलाक्षा सूक्ष्माक्षा वेणुयष्टिरिति अजेव टापि प्रत्युदाहर्त्तव्य इत्याहुः। 'दीर्घसक्थीति'। दीर्घं सक्थ्यस्याः सा दीर्घसक्थी, अत्र षचि सति ङीषुदात्तो भवति, टचि तु सति ङीबनुदात्तः स्यात्, ननु टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थं, ततश्च ङीबप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्त एव भविष्यति तत्राह। 'सक्थं चाक्रान्तादित्यादि'। 'विभाषयेति'। विभाषोत्पुच्छइत्यतोनुवृत्तेः षचश्चित्करणमत्यर्थं सक्थ्यपि यदा क्रान्तात्परं तदा नित्यमन्तोदात्तं भवति चक्रसक्थः वक्रसक्थ इति, गौरसक्थादौ तु नार्थश्चित्करणेन ॥

"अङ्गुलेर्दारुणि" ॥ 'अङ्गुलिसदृशावयवमित्यादि' । दारुणि समासार्थे मुख्याभिरङ्गुलीभिः सम्बन्धो नोपपद्यतइति भावः । ननु च द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यत्र सम्भवति तत्राह । 'यस्य त्वित्यादि'। इह च बहुव्रीहेरयं प्रत्ययो विधीयते त्वदुक्ते चोदाहरणे तद्धितार्थे तत्पुरुषः कर्त्तव्यस्तत्र च तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यचा भवितव्यं, तस्माद्बहुव्रीहौ दारुणि वाच्ये गौण एवाङ्गुलिशब्द इति सुष्ठूक्तमित्यर्थः ॥

"द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्ध्नः" ॥ अथकिमर्थं षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न प्रकृतः षजनुवर्त्तिष्यते, द्विमूर्द्धस्त्रिमूर्द्धइत्यत्र द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धस्विति पाक्षिकमन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्, षचि तु सति चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात्, द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्यस्य तु समासान्तविधेरनित्यत्वात्तदभावे द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीषइति सोवकाशः स्यात्, षे तु सति यदापि समासान्तः क्रियते तदापि पक्षे ऽन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः, अनित्यत्वं च षविधानादेव विज्ञायते, नित्ये हि सति प्रकृते षच्यपि विहिते द्वित्रिभ्यामिपि स्वरः प्राप्तविभाषारूपेण चित्स्वरं बाधिष्यते विषयान्तराभावात्, अनित्यत्वे तु समासान्ताभावपक्षे सावकाशं द्वित्रिभ्यामिति स्वरं चित्स्वरो बाधेतेति प्रत्ययान्तरकरणमर्थवद्भवति, एवं च कृत्वा मूर्द्धस्विति नकारान्तनिर्द्देश उपपन्नो भवति अन्यथा सक्थ्यं चाक्रान्तादितिवदकारान्तमेव निर्द्दिशेत्, यदि नकारान्तो निर्द्दिश्यते कथं समासान्ते कृते भवति । नैष दोषः, वक्ष्यति हि तत्र यदापि समासान्तः क्रियते तदा बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति ॥

"अप्पूरणीप्रमाण्योः" ॥ 'पूरणप्रत्ययान्त इति' । तस्य पूरणे डडित्येवमादयः पूरणार्थे ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता इत्यर्थः । 'स्त्रीलिङ्गा इति' । पूरणीति ङीपा निर्द्देशात् । 'पूरणीग्रहणेन गृह्यन्तइति' । पूरणार्थसाहचर्यात् । 'अपि प्रधानपूरणीग्रहणमिति' । अपि विधीयमाने प्रधानं या पूरणी सा गृह्यतइति वक्तव्यमित्यर्थः । क्व पुनः पूरण्याः प्राधा-

न्यमित्यत आह । 'यत्रेति' । 'न केवलं वर्त्तिपदार्थं एवेति' । समासावयवभूतं पदं वर्त्तिपदं तस्यार्थो वर्त्तिपदार्थः, प्रथमान्तं चैतच सप्तम्यन्तं पूरणीत्येतदनुषज्यते न पुनरनुप्रविशतीति, तत्रोदाहरणे उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य कृतैकशेषेण रात्रिशब्देनाभिधानाद्रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावः । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । नद्यृतश्चेति कप्, अत्र वर्त्तिपदार्थे एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः, तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थत्वात्, यथा वृक्षशब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयो ऽवयवाः, अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः । 'नेतुर्नक्षत्रइति' । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । 'छन्दसि चेति' । अनक्षत्रार्थमिदम् । 'पञ्चकमासिकइति' । पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः, सोस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन्, पञ्चको मासो ऽस्येति बहुव्रीहौ कृते टच्, अपः पित्करणं यत्र बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वमारभ्यते तद्बाधनार्थम्, अपञ्चमाः सुपञ्चमाः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति॥

"अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्"॥ नसमिति द्वितीयानिर्द्देशो वैचित्र्यार्थः । 'द्रुणस इति' । द्रुरिव नासिकास्य, पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं, वध्रे भवा वार्ध्री, सा नासिकास्य वार्ध्रीणसः, वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः, गौरिव नासिकास्य गोनसः । 'खुरखराभ्यां नस् वक्तव्य इति' । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । 'खुरणाः खरणा इति' । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः, शितिः कृष्णा नासिकास्य शितिनाः, अहेरिव नासिकास्य अहिनाः, अर्चा प्रतिमा तस्या इव नासिकास्य अर्चनाः, ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वत्वम् ॥

"उपसर्गाच्च"॥ उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं, नासिकां प्रति क्रियायोगाभावात् । 'वेर्ग्रो वक्तव्य इति' । विशब्दात्परस्य नासिकाशब्दस्य ग्रशब्द आदेशो भवति प्रत्ययस्त्वजेव ॥

"सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः" ॥ 'टिलोपादिकमिति' । सुप्रातं सुश्वमित्यत्र टिलोपः, अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्येतत्तु नाश्रितम्, आदिपदेन एणीपदाजपदयोः पद्भावः ।

'शोभनं प्रातरस्येति'। प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्याभावात्, प्रातस्तनं कर्म प्रातःशब्देन लक्ष्यते, देवदत्तादिश्चान्यपदार्थ इत्याहुः। कथं च वरदः करोतु सुप्रातमह्नामयं नायक इति, नह्ययं बहुव्रीहिः, शोभनं [1]प्रातस्तवार्कः करोत्विति ह्यत्रार्थः। उच्यते। शोभनं प्रातस्तनं कर्म यस्य सन्ध्यादेस्तत्ते करोत्विति क्लेशेनास्य निर्वाहः॥

"नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्"॥ हलिग्रहणमनर्थकं, कथमहलः सुहल इति, अकारान्तो हलशब्दो ऽस्ति, नन्वर्थभेदोस्ति, महद्धलं हलिरित्युच्यते, हलमात्रं तु हलं, नायमर्थभेदः किं चित्करः, क्रियमाणेपि हलिग्रहणे हलशब्देनापि समासो न दण्डवारितः, ततश्च प्रकरणादिवशेन विशेषो ऽवगन्तव्यः, सति चैवमकारान्तेनापि समासे प्रकरणादिनैव महत्त्वमवगंस्यते, इह तर्हि दुर्हल इत्यकारान्तेनापि समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, समासान्ते तु विहिते चित्स्वरो भवति, अहलः सुहल इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तविधानाचास्ति विशेषः, शेषाद्विभाषेति च हलिशब्दात्कप् प्रत्ययः प्रसज्येत, तस्माद्धलिग्रहणं, के चित्तु हलिशुक्त्योरिति पठन्ति, अस्थिपर्यायः शुक्तिशब्दः॥

"नित्यमसिच् प्रजामेधयोः"॥ असेश्चायं न विहितः सकारस्येत्संज्ञा माभूदिति। 'एवं तर्हीत्यादि'। भाष्यएतच्चाश्रितं, चित्करणं दुःप्रजाः दुर्मेधा इत्यत्रान्तोदात्तार्थमन्यत्र नञ्सुभ्यामित्येव सिद्धम्॥

"धर्मादनिच् केवलात्"॥ 'परमः स्वो धर्मो ऽस्य परमस्वधर्म इति'। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्वा॥

"जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः"॥ 'दन्तवचनो वेति'। इमं जम्भसुतं पिबेति दर्शनात्॥

"दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे"॥ 'लुब्धो व्याध इति'। कवयस्तु हिंसामात्रे प्रयुञ्जते, 'बाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो

१ शोभनां तत्र व्युष्टिमिति च पु· पा·।

हस्तिवोर्म' ति यथा। 'कृपितमिति'। कृपाशब्दादितच्, कृपा गात्रविचूर्णनमत्यस्माद्वा चौरादिकणिजन्तात्क्तः॥

"इच् कर्मव्यतिहारे"॥ 'अयं बहुव्रीहिरिष्यतइति'। अस्यैव कर्मव्यतिहारे वृत्तेः, उदाहरणेष्वन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच् पठ्यतइति'। तेनाव्ययीभावसंज्ञकत्वादव्ययत्वे सति सुब्लुग् भवतीति भावः। यद्येवमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधनात्समासस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति नार्थश्चित्करणेन, विशेषणार्थं तु, असति हि तस्मिंस्तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रं पठ्येत ततश्च अच इरित्यस्यापि ग्रहणं स्यात्॥

"द्विदण्ड्यादिभ्यश्च"॥ यदि द्विदण्ड्यादयः साधवो भवन्तीत्ययमर्थोऽभिप्रेतः, द्विदण्ड्यादिभ्य इति सूत्रपदस्य कथं निर्वाहेत आह। 'द्विदण्ड्यादिभ्य इति'। 'तादर्थ्ये एषा चतुर्थीत्यादि'। 'समुदायनिपातनाच्चेति'। समुदाया यत्र प्रसिद्धास्तत्रैव तेषामवरोधोव स्थापनं यथा स्यादित्येवमर्थं समुदायनिपातनमित्यर्थः। 'द्विदण्डि प्रहरणइति'। द्वौ दण्डावस्मिन्प्रहरणइति विग्रहः। 'इह न भवतीति'। किं न भवति, द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपं साधु न भवतीत्यर्थः। 'बहुव्रीह्यधिकारेपीति'। अत्रापि समुदायनिपातनाच्चेत्ययमेव हेतुः। ननु प्रातिपदिकेष्विच्प्रत्ययान्तपाठादेव सिद्धं द्विदण्ड्यादीनां साधुत्वं तत्किमनेन, तत्र। नहि पाठमात्रेणेजन्तत्वं शक्यमवगन्तुं, ततश्चाव्ययीभावसंज्ञा न स्यात्, अनार्षश्च पाठः शङ्क्येत, क्वचिदप्यनुपयोगात्॥

"प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः"॥ 'ज्ञुरित्ययमादेश इति'। प्रत्ययस्त्वयं न भवति, षष्ठीद्विवचनेन निर्देशात्, इह हि जानुशब्दस्यैकत्वेपि अर्थगतं द्वित्वमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति निर्देश एतदर्थः क्रियते, स्थानषष्ठीत्वमसंदिग्धं कथं विज्ञायेतेति। छन्दसि तु स्वतन्त्रोपि ज्ञुशब्दो दृश्यते, उपज्ञुबाधो नमसा, सदेम वत्सज्ञु पशुकामस्येति॥

"ऊधसोऽनङ्"॥ ङित्करणादन्त्यादेशत्वमकारादित्वं च निश्चि-

त्याह । 'अनङादेशो भवतीति' । कुण्डोध्नीति' । बहुव्रीहेरूधसो ङीष्, अल्लोपोनः, अनङ्विधानमुत्तरार्थम्, इह तु नकारादेशेनापि सिद्धम् ॥

"गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" ॥ 'इकारादेशो भवतीति' । षष्ठीनिर्देशादादेशत्वावसायः, प्रकरणभेदाय चादेशत्वं व्यवस्थाप्यते न त्वस्मिन्प्रत्ययेपि कश्चिद्दोषः, गन्धशब्दोयमस्ति द्रव्यवचनः, वहति जलमियं, पिनष्टि गन्धानियमिति, अस्ति च गुणवचनः, चन्दनस्य गन्ध इति, तत्र गुणवाचिनो ग्रहणार्थमाह । 'गन्धस्येत्वइति' । रूपादिसमुदायो द्रव्यं, तस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्त एकदेशो भवति, रूपादिव्यतिरिक्तमवयवि द्रव्यमिति तु पक्षे एकान्त इवैकान्तः, तत्स्थस्योपलम्भात् । 'सुगन्ध आपणिक इति' । आपणे नियुक्त आपणिकः, प्राग्वहतीयष्ठक्, भवार्थे वा अध्यात्मादित्वाट्ठक्, अथ वायोः कथं सुगन्धिर्दुगन्धिरिति, नह्ययं गन्धो वायोर्गुणः, माभूत्तस्य गुणः, तेन तावदविभागापन्नोलक्ष्यते, एतावदेव च तदेकान्तत्वं विवक्षितं, न तद्गुणत्वम्, एवं च कृत्वा कुङ्कुमाद्यनुलेपनमपि यदा देवदत्तादेरविभागापन्नं भवति तदेत्वं भवत्येव सु[1]गन्धिर्देवदत्त इति, सर्वथा द्रव्यवचननिवृत्तिः ॥

"अल्पाख्यायाम्" । 'सूपोल्पोस्मिन्सूपगन्धीति' । अर्थप्रदर्शनमेतत्, विग्रहस्तु सूपस्य गन्धो लेशो ऽस्मिन्निति, अन्यथा विशेषणत्वाद्गन्धशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, यद्वास्मादेव निपातनाद्गन्धशब्दस्य परनिपातः ॥

"पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः" ॥ 'लोपो भवति समासान्त इति' । यदि त्वयं समासान्तो न स्याद्यादेः परस्येत्यादेः स्यात्, शेषाद्विभाषेति कप् च प्रसज्यते, समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात्, कथं पुनरभावरूपोन्तावयवो भवति तत्राह । 'स्थानिद्वारेणेति' ॥

"कुम्भपदीषु च" ॥ बहुवचननिर्देशात्प्रभृत्यर्थोवगम्यतइत्याह । 'कुम्भपदीप्रभृतय इति' । 'समुदाया एव निपात्यन्तइति' । कथं तर्हि सूत्रे भूतविभक्त्या सप्तम्या निर्देश इत्यत आह । 'तत्रेति' । विषयग्रहणेन सूत्रे

१ सुरभिगन्धिर्देवदत्त इति २ पुस्त॰ ।

विषयसप्तमीति दर्शयति । 'यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्तीति' । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्पूर्वत्र तथा लोपो भवतीत्यर्थो ग्राह्यः, किमर्थं पुनः समुदाया एव निपात्यन्ते न कुम्भादीनेव गणे पठित्वा तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेत तत्राह । 'समुदायपाठस्य चेति' विषयनियममेव दर्शयति । 'स्त्रियामेवेति' । अत्र च स्त्रियामपि ङीप् प्रत्यय एव, पादोऽन्यतरस्यामिति यदा ङीब्विषयभूतस्तदैवेत्यर्थः । 'यच्चेत्यादि' । उपमानपूर्वपदं कुम्भपदी जालपदीत्यादि, संख्यापूर्वपदं एकपदी शतपदीति । अष्टापदीति पठ्यते, तच्च निपातनाद्दीर्घत्वम्,- अष्टनः सञ्ज्ञायामिति वा ऽऽकारः ॥

"वयसि दन्तस्य दतृ" ॥ 'द्विदन्निति' । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वादुगिदचामिति नुम् ॥

"स्त्रियां संज्ञायाम्" ॥ अच्छन्दोर्थमिदम् । 'अयोदतीति' । अय इव दन्ता अस्या अयोदती, उगित्त्वान्ङीप् । 'समदन्तीति' । नासिकोदरोष्ठेत्यादिना ङीष् ॥

"विभाषा श्यावारोकाभ्याम्" ॥ 'अरोको निर्दीप्तिरिति' । रुच दीप्तौ, रोचनं रोकः, स न विद्यते यस्येति कृत्वा ॥

"अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । 'अहिदन्नित्यादि' । भाष्यएतदाश्रितम् ॥

"ककुदस्यावस्थायां लोपः" ॥ कालादिकृता इति' । आदिशब्देनाहारपरिणामादेर्ग्रहणम् ॥

"त्रिककुत् पर्वते" ॥ पर्वतेऽन्यपदार्थे मुख्यस्य ककुदस्यासम्भवादाह । 'ककुदाकारं शृङ्गमित्यादि' । 'न चेत्यादि' । उच्यतइत्यस्यानुषङ्गः । 'संज्ञैषेत्यादि' । एतच्च निपातनाल्लभ्यते, एवं च पर्वतग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"उरःप्रभृतिभ्यः कप्" ॥ 'व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्क इति' । सोपदादौ, इणः षः, उपपूर्वान्नह्यतेः सम्पदादित्वात्कर्मणि क्विप्, उपनद्धा

उपानत्, नहि वृतीति दीर्घः, अवमुक्ते उपानहौ येन सोवमुक्तोपानत्कः । नहो धः, चर्त्वम्। 'विकल्प एव भवतीति'। लक्ष्मीशब्दाच्चानृतश्चेति नित्यः कप् न भवति, एकवचनान्तपाठस्य नियमार्थत्वात् । 'अर्थान्नञ इति'। नञः परो योर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यं कप् भवति, नास्यार्थोस्त्यनर्थकः ॥

"इनः स्त्रियाम्" ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥

"नद्यृतश्च" ॥ 'नद्यन्ताद्बहुव्रीहेरिति'। अत्रान्तशब्द उत्तरपदे वर्त्तते, नद्युत्तरपदाद्बहुव्रीहेरित्यर्थः। यद्वा बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदं बहुव्रीहिः, तस्मान्नद्यन्तादित्यर्थः, किं सिद्धं भवति, बहुग्रामणीर्नगरी बहुखलपूर्नगरीत्यत्र कप् निवर्त्तितो भवति ॥

"शेषाद्विभाषा" ॥ 'यस्माद्बहुव्रीहेरिति'। कर्मणि ल्यब्लोपपञ्चमी, बहुव्रीहिमाश्रित्येत्यर्थः, तेन यत्राप्यादेशः समासान्तः व्याघ्रपात् सुगन्धिः कुण्डोध्नीति, अत्रापि शेषो न भवति, प्रत्ययपाठत्वाद्वा समासान्तस्य यस्मादित्युक्तम्। इह शेषः कबपेक्षो वा स्यात् अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षो वा समासान्तमात्रापेक्षो वेति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति; तत्राद्ये पक्षे व्याघ्रपात् सुगन्धिर्द्विदशाः अनृचः विधुर इत्यादौ नित्यकब्विषयत्वं सर्वत्र प्रसज्येत, शेषग्रहणं चानर्थकं, नहि नित्यकब्विषये विकल्पप्रसङ्गः, नित्यकब्विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात्, द्वितीयेपि द्विदशा इत्यादौ स्यादेव प्रसङ्ग इति मन्यमानस्तृतीयं पक्षमाश्रयति। 'समासान्तो न विहित इति'। बहुखट्वक इत्यात्राप्यान्यतरस्यामिति ह्रस्वः, बहुखट्व इत्यादौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति । 'कथमित्यादि'। यदि समासान्तापेक्षः शेष इति प्रश्नः। 'विशेषे स इष्यतइति' ततश्च विषयान्तरे सूक्ते सामनि च बहुव्रीहेः समासान्तापेक्षं शेषत्वमस्त्येवेति भावः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं, यावता यत्र समासान्ता विहितास्तत्र तएव बाधका भविष्यन्ति, अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशाश्च ते, कोवकाशः, विभाषा कप्, यदा न कप् सोवकाशः, कपो-

प्यन्याः प्रकृतयः, विशेषप्रकृतिभ्य उभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् स्यात् तस्मा-च्छेषग्रहणम् ॥

"ईयसश्च" ॥ 'सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यतइति' । न त्वनन्त-रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेध इति सर्वशब्दस्यार्थः, एतच्च शेषादित्येतस्य निवृत्तत्वात्कम्माचस्यानुवृत्तेर्लभ्यते। 'बहुश्रेयसीति' । लिङ्गविशिष्टग्रहणादत्र प्रतिषेधः, यथात्र सोर्हल्ङ्या-दिलोपस्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । 'ह्रस्वत्वमपि न भवतीति' । गोस्त्रियो-रुपसर्जनस्येति प्राप्तं, कस्मादित्याह । 'ईयसो बहुव्रीहावित्यादि' । पुंवद्वचनेनात्र न स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विवक्षिता किं तर्हि ह्रस्वप्रकरणा-त्तदभावः, तथा च गोस्त्रियोरित्यत्र वृत्तौ ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्त-व्य इत्येवोक्तम् ॥

"वन्दिते भ्रातुः" ॥ 'वन्दितस्तुत इति' । यद्यपि वदिरभिवा-दनस्तुत्योरित्यभिवादनेपि वदिः पठ्यते तथापि व्याख्यानात्स्तुत्यर्थ-स्यैव ग्रहणमिति दर्शयति । 'तेन वन्दितभ्रातृक इत्यत्र कब् भवत्येव ॥

"नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे" ॥ नाडीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः । तन्त्रीशब्दो अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरितीकारान्तः, । 'बहुनाडिरिति' । उपसर्जनह्रस्वत्वं, बहुतन्त्रीरित्यत्र तु ङ्यन्त्स्त्रियाः प्रतिषेध इति वचनान्न भवति ॥

"निष्प्रवाणिश्च" ॥ 'प्रोयतेस्यामिति प्रवाणीति' । वेञो ऽधिकरणे ल्युट्, कृत्यच इति णत्वम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

"एकाचो द्वे प्रथमस्य" ॥ इह यद्यपि स्वार्थत्वे संभवति पारार्थ्यमयुक्तं, विधेयकार्यिणोर्द्वयोर्निर्देशात्संभवति च स्वार्थत्वं तथापि लिटि धातोरित्यादौ विधेयानिर्देशेन वैयर्थ्यप्रसंगाचाय 'मणः कुटिलिकाया' इत्यादिवत्केवलो विधिः, नापि 'शेष' इत्यादिवल्लक्षणं चाधिकारश्च । तथा हि सति सर्वेषामेव शब्दानां प्रथमस्यैकाचोऽनेन द्विर्वचने सिद्धे लिटि धातोरित्यादि व्यर्थं स्यात्, धातोर्लिट्येव लिटि धातोरेवेति नियमाच वैयर्थ्यमिति चेन्न । विधिनियमसंभवे विधेरेव न्यायस्त्वात्, अस्य हि पारार्थ्येऽवश्यं भाविनि सति यथा तेषां विधित्वं तथास्य वर्णनं युक्तमतः परार्थ एवायं, तत्रापि न परिभाषा द्विर्वचनं विधीयमानं प्रथमस्यैकाचो वेदितव्यमिति, एवं हि सति सर्वस्य द्वे इत्यत्रैवास्य व्यापार इति तत्रैवैकाचः प्रथमस्येति वाच्यं स्यात्, लिटि धातोरित्यादिकं च विधेयानिर्देशाद्व्यर्थं स्यादतः पारिशेष्यात्स्वरितत्वाच्चाधिकार एवायमिति निश्चित्याह । 'एकाच इति चेति'। अधिकारोयमिति वक्तव्ये पृथक् स्वरितत्वप्रदर्शनार्थमेवमुक्तम् । 'एतच्चितयमिति'। तस्य प्रयोजनं यत्र यदपेक्षितं तत्र तस्य संबन्धः, यथा 'ऽजादेर्द्वितीयस्ये'त्यत्र एकाचो द्वे इति, 'उभे अभ्यस्त' मित्यत्र द्वे इति, लिटि धातोरित्यादौ सर्वं संबध्यते । 'इत उत्तरमित्यादि'। अनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् । 'प्राक् संप्रसारणविधानादिति'। तत आरभ्य तु नास्य संबन्धो विधेयान्तरनिर्देशात्स्वरिते कृते नाधिकार इति वा व्याख्यानात् । सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं दर्शयति । 'वक्ष्यतीति'। अत्र यदि धातोरेकाच इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः स्यात्पचिप्रभृतीनामेव स्यात् न जागर्त्यादीनां, प्रथमग्रहणं चानर्थकं स्यात्, नह्येकाचां धातूनां द्वितीयादिरेकाजस्ति, न च प्रथमस्य धातोरिति

संबन्धः, तथा हि सति धातुपाठे प्रथमपठितस्य भवतेरेव स्यात्ततश्च भवतिग्रहणमेव कर्तव्यं स्यात्, अथैकाचो धातोः प्रथमस्य वर्णस्येति संबन्धः, तदयुक्तं, सह निर्दिष्टयोः सामानाधिकरण्यस्य स्वतः प्राप्तस्य त्यागयोगादतो वैयधिकरण्येन संबन्ध इत्याह । 'धातोरवयवस्येति'। 'द्वितीयस्य चेति'। यद्यप्यत्र द्वितीयग्रहणं नास्ति तथापि लिटि धातोरित्यत्र त्वधिकृतमस्ति तस्य चार्थः प्रदर्श्यते इति नासङ्गतं किंचित् । जजागारेत्यादीनि मुख्यगौणतया क्रमेणोदाहरणानि । 'एकाव इति'। यद्ययं तत्पुरुषः स्यात्तदा धातोरित्यनेन सामानाधिकरण्यं चेदियाय आरेत्यादावेव स्याद्वैयधिकरण्ये तु पपाचेत्यादिषु भवदपि द्विर्वचनमजमात्रस्यैव स्यात्ततश्च 'हलादिः शेषः' 'शर्पूर्वाः खयः'। 'लिट्यभ्यासस्योभयेषा' मित्याद्यनुपपन्नं स्यात्, एकग्रहणं चानर्थकं, प्रथमस्याव इति विशेषणादेकस्य च धातोरनेकप्रथमाजसम्भवादव इत्येकत्वं वा विवक्षिष्यते किमेकग्रहणेन, तस्माद्बहुव्रीहिरयं तदाह । 'एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देश इति'। बहुव्रीहिणा विवक्षितस्यार्थस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेर्वा उच्चारणं बहुव्रीहिनिर्देशः. विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्यर्थं, यदि बहुव्रीहिनिर्देशस्ततो बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वाद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते न चित्रा गावस्तद्वदचोपलक्षितं तदुभयपार्श्ववर्त्ति व्यञ्जनद्वयमेव द्विरुच्येत न तूपलक्षणभूतोऽजित्यत आह । 'तत्रेति'। भवति वै बहुव्रीहावपि क्वचिद्वृत्तिपदार्थस्यापि कार्ययोगः, तद्यथा, शुक्लवाससमानयेति मत्वर्थे बहुव्रीहिस्तत्र यथा दण्डी विषाणीति संसर्गे मत्वर्थीयउत्पन्ने तस्य द्विष्ठत्वाद्गुणस्यापि कार्ययोगस्तद्वद्बहुव्रीहावपि यत्र संसर्गो वाच्यस्तत्राविरुद्धो गुणस्यापि कार्ययोगः । 'अभ्यन्तरश्चेति'। अन्तर्भूत इत्यर्थः । आभ्यन्तरमिति पाठे अभ्यन्तरं मध्यं तत्र भवमाभ्यन्तरम् । 'साचकस्यैव द्विर्वचनं भवतीति'। यथा तत्सन्निहितमवयवान्तरं द्विरुच्यते तथोपलक्षणीभूतोऽप्यजित्यर्थः, । अत्र च ज्ञापकं 'दीर्घोऽकित' इत्यादि । चोदयति । 'एवंच[1] पचित्यत्रेति'। 'तेनेव

---

१ मुद्रितमूलपुस्तके एवं चेति नास्ति ।

तदवयवोऽच्छब्दः पशब्दश्चेति' । चकारादकारश्च व्यपदेशिवद्भावादेकाजेव, यथैवाङ्गुल्या देवदत्तोऽङ्गुलिमांस्तथा हस्तोपि तद्वदत्रापि, ततश्च सर्वेषामेव तेषां द्विर्वचनप्रसङ्ग इति शेषः । नन्वर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति समुदायस्यैव भविष्यति नावयवानाम् । नन्वेवं जागत्योदीनां न स्यात्, किं च यत्र शेइत्यादौ विशिष्टं शब्दस्वरूपं गृह्यते तत्रैवेयं परिभाषा, अत्र तु धातोरवयवस्यैकाच इति तदस्यैवोपलक्षणेन जागृ पच् इत्येवमादिकं गृह्यते न तु स्वरूपेणेति नेह तस्याः प्रवृत्तिः । परिहरति । 'तत्रेति' । तेषु समुदायादिष्वेकात्सु मध्ये ऽवयवैकाचः प्रथमा न द्विरुच्यन्ते, कुत इत्याह । 'तथाहीत्यादि' । अयमभिप्रायः । किमेकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपच्च सर्वप्रयोगश्चोद्यते, पर्यायेण वा, किं वा प्रयोगभेदेन कस्य चित्क्वचनेति, न तावदाद्यः कल्पः, प्रमित्यनुष्ठानयोर्द्वयोरप्यसम्भवात्, तथाहि । एकाच्त्वेन निरूपितं द्विर्वचनं प्रमातव्यं, न चैको ऽवयवो युगपदनेकावयवत्वेन शक्यो निरूपयितुं तत्कथं युगपत्प्रमीयतां प्रमितं वा कथमनुष्ठीयतां, नह्येकस्मिन्नेकाचि द्विरुच्यमाने तदैवान्य एकाच्छक्यो द्विर्वक्तुं, वाचः क्रमभावित्वात् । नापि द्वितीयोऽनभ्यासस्येति प्रतिषेधादनवस्थापाताच्च, तस्मात्प्रयोगभेदेन सर्वप्रसङ्ग इत्येष एव पक्षः सम्भवति, तत्र णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्य श्लौ यदा निशब्दस्य द्विर्वचनं तदा नेनेक्ति नेनिक्त इत्यत्र न कश्चिद्दोषः, नेनिजति अनेनिजुर्नेनिजदित्यत्रा'दभ्यस्ता' 'त्सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' 'नाभ्यस्ताच्छतु'रित्यद्भावजुसभावनुम्प्रतिषेधा न स्युर्जकारेण व्यवधानात्, इकारस्येच्छब्दस्य च द्विर्वचने रूपमेव न सिध्यतीत्येष एव दोषः, तस्य परिहारः । 'शास्त्रहानिप्रसङ्गादिति' । अवयवे हि द्विरुच्यमाने ऽवयवान्तरविषयसमुदायविषयं च शास्त्रं हीयेत । ननु शास्त्रेण प्रमितमेव यदि नानुष्ठीयेत स्याच्छास्त्रहानिः, अत्र तु पर्यायेण प्रतीयतइत्युक्तं तच्चानुष्ठितमेव कथं शास्त्रहानिः । अङ्ग तु भवानाचष्टां पशब्दे द्विरुच्यमाने चकारः किमिति न द्विरुच्यते तदा तद्द्विर्वचनस्याप्रतीतत्वादिति चेत्किमिति न

१ व्यापार इति १ । २ पु० पा० ।

प्रतीयते, तेन सहैकाच्त्वेनानिरूपितत्वादितिचेत्किमिति न निरूप्यते मौनमत्रोत्तरं, तस्मादस्मिन् प्रयोगे यच्च यावच्च प्रथमैकाच्त्वेन शक्यते निरूपयितुं तस्य सर्वस्य द्विर्वचनं प्रमातव्यमनुष्ठातव्यं च, अन्यथा तु क्रियमाणे प्रतीत्यनुष्ठानयोरुभयोरपि शास्त्रहानिमावहति, तस्मात्समुदायस्य द्विर्वचनमिति, न चात्रापि पक्षे ऽवयवविषये शास्त्रहानिः, अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य, न खल्ववयवानां द्विर्वचनमकृत्वा समुदायः शक्यो द्विर्वक्तुं, यथा वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति, अथ कथं पपाचेति द्विर्वचनं, यावता धातुरेवायं न धात्ववयवः, नापि प्रथमः, द्वितीयादिषु हि सत्सु यस्मात्पूर्वो नास्ति स प्रथमः, कथन्तरां चेयायेत्यादावेकोऽजस्येति, व्यतिरिक्तोन्यपदार्थो नास्ति, तत्राह । 'पपाचेत्यत्रेति' । 'एकाच्त्वमपीति' । अपिशब्दात्प्रथमत्वमपि, उभयत्रापि धातुं प्रत्यवयवत्वम् । 'व्यपदेशिवद्भावादिति' । मुख्य एकाज्व्यपदेशोवयवव्यपदेशश्च येषामस्ति ते व्यपदेशिनो जागादिषु जागित्येवमादयस्तेषामिवैषामपि कार्यं भवतीत्यर्थः । न चेदं वचनं, लौकिकोयं न्यायः, लोके हि शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि भेदव्यवहारोवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते शिलापुत्रकः क्रीयमाणाविक्रीयमाणत्वाद्यवस्थायुक्तो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन व्यपदिश्यते, पपाचेत्यत्रापि पचेरनन्तप्रयोगविषयस्य संप्रति प्रयुज्यमानं लिट्परं रूपमवयव इति शक्यं व्यपदेष्टुं, प्रथमशब्दोपि प्रथमगर्भेण हतेत्यादावसतोपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य मुख्यप्रथमसाधर्म्याद्यथा लोके एकस्मिन्नपि प्रथम इति प्रयुज्यते तद्वदत्रापि, इयायेत्यत्रापि इतः, यन्ति, आयन्, अगात्, जिगमिषतीत्यनन्तप्रयोगस्थेनैकोयमिकार इत्यन्यपदार्थोपि कल्पितः, प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतश्च गौणमुख्यविवेकः, एवंविधस्तु व्यवहारो मुख्यादपि प्रसिद्ध इति न गौणत्वदोषः, एवं च कृत्वा 'व्यथो लिटि,' 'भवतेरः,' लिड्भ्यासस्योभयेषां, 'दीर्घ इणः किती'त्यादिकमुपपद्यते । अत्र द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे संख्येये 'षष्ठी स्थाने योगे'ति वचनादेकाचः प्रथमस्येति स्थानषष्ठ्यां

सत्यामेकस्य स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थो भवति, यथास्तेर्भूरित्यादौ, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, यदा शब्दसंबन्धिनी उच्चारणे संख्येये क्रियारूपस्य शब्दस्य च स्थान्यादेशसंबन्धायोगादध्याहृतोच्चारणक्रियापेक्षयैकाच इति कर्मषष्ठी, एकाचो द्वे उच्चारणे भवतः, एकाचं द्विरुच्चारयेदित्यर्थस्तदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, तत्राद्ये पक्षे स्थानेन्तरतम इति वचनाच्छब्दतश्चान्तरतमयोर्द्वयोर्विधानाद् यद्यपि ये के चन प्राप्नुत इति दोषानवतारः, चिचीषतीत्यत्र तु सन्यङोरिति षष्ठ्याः स्थापयिष्यमाणत्वाच्चिस् इत्यस्य स्थाने चिस्चिस् इति शब्दान्तरआदेशे सति तत्स्थस्य सकारस्य सन्त्वे प्रमाणाभावा'दज्झनगमांसनी'ति दीर्घत्वं न स्यात्, आदेशस्य स्थानिवद्भाव उच्यते नादेशावयवस्य स्थान्यवयववद्भाव इति स्थानिवद्भावेनापि सन्त्वं नास्ति, तस्य तु यत्र सन्मात्रस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भावेन सन्त्वं सोऽवकाशः, यथा इणः सन्, ईषिषतीति । ननु शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यमप्राप्त्या तु दीर्घत्वमित्युभयोः परत्वाद्दीर्घत्वे कृते द्विर्वक्ष्यते, इह तर्हि हुवतेः सनि ह्वास् इत्यस्य द्विर्वचनं, समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र आदेशएतचास्ति इयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इति, ततश्च ह्वोभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न स्यात्, जुहाव जुहुवतुरित्यादावेव तु स्याद् यत्र ह्वामात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवत्त्वं, नैष दोषः, ह्वोभ्यस्तस्येति व्यधिकरणे षष्ठी, ह्वयतेरभ्यस्तस्य भविष्यतः प्रागेव संप्रसारणं परपूर्वत्वं, हल इति अज्झनगमामिति वा दीर्घत्वं, ह्वास् इत्यस्य द्विर्वचनम्, इह च पिपक्षति उद्विवक्षतीत्यत्र पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइति वचनात्परत्वात्कुत्वादिषु कृतेषु पश्चाद् द्विर्वचनमिति न कश्चिद्दोषः, इह तर्हि आटिटद् आशिशद् इति णिलोपे कृते ऽपि द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावाच्छब्दान्तरप्राप्त्यभावेन नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययत्वं नष्टं, स णिज् न भवतीति णिलोपो न स्यात्, तस्य तु कारणेत्यादिरवकाशः, इह च जिघांसतीति समुदायस्य समुदायआदेशे कृते हन्तेरभावादभ्यासाच्चेति हन्तेरिति कुत्वं न स्यात्, तस्य तु अघ-

निथ, जघन्य, अहं किल जघन, जघन्वानित्यादिरवकाशः, यत्र हन्तिमात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवद्भावस्तदेवमाद्यपत्तस्य दुष्टत्वाद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह । 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति' । चशब्दोऽवधारणे । कथं पुनः षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषायां सत्यां द्विःप्रयोगपक्षः शक्य आश्रयितुं, तत्राह । 'आवृत्तिसंख्या हीति' । यद्यावृत्तेः संख्या विधीयते एवं सति त्रिर्वचनं प्राप्नोति, नह्याद्यमुच्चारणमावृत्तिः, अतस्तदेकम्, आवृत्ती च द्वे इति त्रिर्वचनप्रसंगः, तस्मादावृत्तिकृता संख्या आवृत्तिसंख्या, कस्योच्चारणस्य, आवृत्तमुच्चारणं विधीयतइत्यर्थः, तत्र च स्थान्यादेशभावो न संभवतीत्युक्तम्, अत्र पक्षे यथाटिटदित्यादौ दोषो न भवति तथा दर्शयति । 'तेनेत्यादिना' । अन्यत्रापि पक्षे नेमतुः सेहे इत्यादौ नत्वसत्वयोः कृतयोर्धातोरादेशादित्वस्य द्विःप्रयोगेऽप्यनिवृत्तेरेत्वाभ्यासलोपौ न स्यातां, पक्षान्तरे तु नादेशादिव्यपदेशः, अलाश्रयत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्समुदायादेशत्वेनादेशादित्वाभावाच्च न दोषः, लिटि आदेश इति विशेषणाच्चत्वसत्वयोरनैमित्तिकत्वाद्, इह तर्हि बेभिदितेति बेभिद्यशब्दात्तृचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरुपदेशे य एकाजनुदात्तः स एवायमितीट्प्रतिषेधः स्यात्, पक्षान्तरे त्वेकाच्व्यपदेशस्यालाश्रयत्वाद्भिद्येत्यस्य द्व्यच्कत्वात्प्रतिषेधाभावः, द्विःप्रयोगेऽपि न दोषः, पूर्वस्मादपि विधौ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्, इह तर्हि जरीगृहितेति यङन्तलिटि दीर्घत्वं स्यात्, नह्यत्र स्थानिवत्त्वं, दीर्घविधौ निषेधात्, नैष दोषः । एकाच उपदेशइत्यत एकाच इत्यनुवर्तिष्यते, अथवा यङ्विहितं यदार्धधातुकं तस्य य इट् तस्य दीर्घ इति जरीगृह्यशब्दाद्विहितस्य न भविष्यति । इह च सिषेचति, यद्यपि सिचेर्लङ्विहितस्तथापि द्विर्वचने कृते समुदायस्यैव पदसंज्ञा न तदवयवस्य, सेचशब्दस्य पदसंज्ञायां तदादिग्रहणानिवृत्तेरभ्यासस्य वर्जनायोगादिति सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधाभावः, इह तर्हि चिभिद्वानित्यादौ शतृक्त्वोऽप्युच्चारणे एकाच्त्वं न याति किं पुनर्द्विरुच्चारणइति वस्वेकाजाद्घसामितीट्प्रसङ्गः, तत्र । उच्चारणभेदाद्विरुक्त्याप्रादुर्भावे पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्, अत एवाद्वयं कृतं

ऽपिबानित्यादावविडर्थम्, इह तर्हि विसुष्वापेति, तस्यैवार्थवतो द्विरुक्ति-
भावमात्रमित्यभ्यासस्यार्थवत्त्वात्सुपेः षत्वमित्यत्रानर्थको विसुषुपुरिति
वक्ष्यमाणं विहन्येत, नैष दोषः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्याशेषार्थाव-
सायः, न चात्राभ्यासोपजनने कश्चिदर्थ उपजायतेऽपाये चापयाति ।
ननु स एव चेद् द्विरुच्यतेऽर्थप्रत्ययेनाप्यावर्तितव्यं, यथाऽहिरहिर्बुध्यस्व-
बुध्यस्वेति, किमत्रोपालभ्येमहि, न तावदर्थप्रत्यया आवर्तन्ते, तदेतदेवं
दृश्यतां यथा स्वप्नः सुप्तोऽस्वपदित्यादौ क्वचिदविकृतः क्वचिद्विकृतः
क्वचिदडागमापेतोऽर्थं प्रतिपादयति तथा सुष्वापेत्यादावावृत्त एव
प्रतिपादयतीति ॥

“अजादेर्द्वितीयस्य” ॥ ‘प्रथमद्विर्वचनापवादोयमिति’ । ननु
विरोधे समानफलत्वे च बाध्यबाधकभावो यथाष्टाश्रिर्यूपः कर्तव्यो वाज-
पेयस्य चतुरश्रिरित्यष्टाश्रित्वचतुरश्रित्वयोर्यथा नैवारश्चरुर्नखावपूताना-
मिति नखावपनेन वैतुष्यफलकेन तत्फलकोऽवघातो बाध्यते, नचैवो-
लूखलमुसलं, यत्र त्वेतदुभयं न भवति न तत्र बाधो यथा कृत्कृत्यप्रत्य-
यसंज्ञानां, यथा वा तद्धितवद्राजप्रत्ययसंज्ञानाम् । इह तु न समानफलत्वं,
फलस्य कस्य चिदभावात्, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् । स्यादेतत् ।
द्वयोरासीनयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदुपविष्टे द्वितीयस्तृतीयो भवति तथा प्रथमे
द्विरुक्ते द्वितीयस्तृतीयो भवतीत्यस्त्येवात्राप्यसंभव इति, स्यादप्येवं, यदि
प्रथमद्विर्वचनमेव नियोगतः पूर्वं स्यात्, किञ्च नात्रौत्पत्तिकस्य द्वितीयस्य
द्विर्वचनमुच्यते किं तर्हि द्वितीयमात्रस्य, ततः किं, प्रथमे द्विरुक्ते यो द्विती-
यस्तस्य भविष्यति । नन्वेवमनारम्भसमं स्यात्, कथमटः सन्, प्रथमस्य
द्विर्वचनम्, अट् अट् इति स्थिते हलादिः शेषश्च प्राप्नोति द्वितीयद्विर्वचनं
च, परत्वान्नित्यत्वाच्च हलादिः शेषस्ततो द्विर्वचनम्, अ अट् अट् इति स्थिते
हलादिशेषे त्रयाणामकाराणामतो गुणे पररूपत्वेऽटिषतीत्येतद्रूपं स्याद-
[illegible]ऽपि द्विर्वचने एतदेव रूपं, द्वयोरकारयोः पररूपमित्येतावद् नानार-
म्भसमं, कथं, प्रथमं द्विर्वचनं हलादिः शेषः, अअट् इति स्थिते सन्यत इतीत्वं
च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, द्वयोर्नित्ययोः परत्वादित्वं, नन्वित्वं सनमभ्यासं-

चापेक्षतइति बहिरङ्गं, ततः किम्, अन्तरङ्गमतो गुणइति पररूपत्वं प्राप्नोति, समानाश्रये च वार्णादाङ्गं बलीयः, एवं तर्हि कृतेपि पररूपे तस्यान्तवद्भावादित्वं प्राप्नोत्यकृते चेति नित्यत्वं परत्वं चेति द्वे तस्य प्राबल्यकारणे, पररूपस्य त्वन्तरङ्गत्वमेकमेवेतीत्वमेव तावद् भवति, सति तु तस्मिन्नभ्यासस्यासवर्णेइतीयङ् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, तत्र द्विर्वचनमियङि कृते यङित्यस्य प्रप्नोति अकृते त्वङित्यस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं, तेन परत्वान्नित्यत्वाच्चेयङि कृते यङ्शब्दस्य द्विर्वचने हलादिः शेषः,इत्वम्, इयियटिषति, ओणेरुवुवोणिषतीति भवति, असति द्वितीये द्विर्वचने इयटिषति उवोणिषतीति भवतीति नानारम्भसाम्यम्। एवं तर्ह्यनभ्यासस्येति निषेधादेकस्मिन् द्विरुक्ते नापरो द्विर्वक्तुं शक्यतइत्यस्यैवासंभवः, अथ वा सामान्यविहितस्य विशेषविहितं सत्यपि संभवे बाधकं भवति, तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, ओदनसेकाख्यस्य फलस्य समानत्वादत्र दधिबाध इति चेद् इहापि तर्ह्यर्थाभिधानाख्यं फलमेकम्, अर्थाभिधानाय हि द्विरुच्चारणं तच्चैकेनैव साध्यते, अथ रूपविशेषाख्यं फलं भिन्नम्, अन्यद्धि रूपं प्रथमस्य द्विर्वचनेऽन्यच्च द्वितीयस्य, इतरत्रापि तृप्तिविशेषाख्यं फलं भिद्यते, अन्या हि दध्नस्तृप्तिरन्या हि तक्रस्य, अतो नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणत्वमेव बाधनिबन्धनं नासंभवः, सामान्यशब्दा हि विशेषशब्दसंनिधौ तत्रैवोपसंह्रियन्ते ततोन्यत्र वा यथा वसिष्ठो ब्राह्मणो ब्राह्मणाः आयाता वसिष्ठोप्यायात इति। ननु कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणत्वाद् दधि प्राप्तमिह तु प्रथमस्योच्यमानं द्विर्वचनं द्वितीयस्य न प्राप्नोतीति कथं येन नाप्राप्तिः, न क्रमो द्वितीयस्य प्राप्तमिति किं तु धातुसामान्यविहितं प्रथमद्विर्वचनमजादेर्धातोः प्राप्तमिति, तत्र दधितक्राख्यं विधेयं भिद्यते, इह तु कार्यं भिद्यते, विधेयं द्विर्वचनमेकमित्येतावान् विशेषः। यद्वा तत्रापि दानमेव विधेयं तस्य तु देयभेदाद्भेदः, इहापि कार्यभेदाद्भेदस्तदिदमुक्तम्। 'प्रथमद्विर्वचनापवादोयं द्वितीयद्विर्वचनमिति'। सर्वथा प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते, यद्येवं यथाभूतस्यैकाचः प्रथमद्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्यैव द्वितीयद्विर्वचनं बाधकं

स्यात्, सव्यञ्जनस्यैतत्प्राप्तमिति तेन सहव्यञ्जनानामप्यनावृत्तिप्रसङ्गः । स्यादेवं यद्यजादिषु प्रथमस्यैकाचः किञ्चिद्द्विर्विहितं प्रतिषिद्धं वा भवेत्, इह तु विशेषसंनिधौ सामान्यशब्दस्य ततोऽन्यत्र वृत्तेरजादिषु प्रथमद्विर्वचनरूपाप्रतीतत्वादप्राप्त्यनुमानमेव बाधः, व्यञ्जनानि च यदा यस्य कार्यं तदा तदङ्गानीति द्वितीयैकाच्यन्तर्भावात्तेन सह द्विर्वचनं केन वार्यते, अत्र च लिङ्गं नन्द्रा इति प्रतिषेधः, अयियाय, आरेत्यादौ केन द्विर्वचनं, न तावदनेनाद्वितीयत्वात्, नापि पूर्वेणाजादिषु तस्याप्रवृत्तेः, ननु च यत्र द्वितीयसद्भावादस्य प्रवृत्तिः, अटिटिषतीत्यादौ, तत्र तदप्रवृत्तिः, यत्रै तदप्रवृत्तिः, यत्र तु द्वितीयाभावादेतन्न प्रवर्त्तते न तत्र तस्य प्रवृत्तिर्वार्यते, तत्रापि वार्यते, अजादेरिति सामान्यनिर्द्देशात्, सामान्यनिर्द्देशे हि क्वचिदपि द्वितीयवत्यां व्यक्तौ सर्वत्र बाधेत यथा हलादिः शेषे वक्ष्यते क्वचिदपि प्रवर्त्तमानो हलादिः शेषः सर्वत्र निवृत्तिं करोतीति। नैष दोषः।

जात्योपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनेह गृह्यते ।
द्वितीयवत्यामेवेदं व्यक्तौ तेन प्रवर्त्तते ॥
प्रवर्तते च यत्रेदं तत्र पूर्वं निवर्त्तते ।
जातिर्हलादिशेषे तु प्राधान्येन समाश्रिता ॥

'इति[1]गुणे चेति' । नित्यत्वात्परत्वाच्च । 'स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति'। ततश्च इस इत्यस्य द्विर्वचने हलादिः शेषे च दीर्घत्वे सति ईरीषतीति प्रसङ्गः । 'न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिडिति' । यत्र परतो द्विर्वचनमुच्यते तदेव तस्य निमित्तमिति भावः । 'किं तर्हि कार्यीति' । सन्यङोरिति षष्ठ्याश्रयणात् । ततः किमित्याह । 'न चेति' । तद्भावभावित्वे सत्यपि कार्यिणः सप्तमीनिर्द्देशाभावात्र निमित्तत्वं शास्त्रे स्थितमित्यर्थः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमित्याह । 'तथाहीति' । 'गुणवृद्ध्योरिति' । क्ङिति चेत्यत्र वृद्धेरपि प्रतिषेधाद्गुणवृद्ध्योरित्युक्तम् । 'शयितेत्यत्र न भवतीति' । गुणस्य प्रतिषेधः । क्वचित्तु शायक इत्यपि

[1] तस्मिन् कृते गुणे चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

पठ्यते, तदयुक्तमप्रक्रान्तत्वादत्र वृद्धेः, तथा चोत्तरत्रान्वे गुणवृद्ध्योरेव ग्रहणम्।
'तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थमिति'। तस्मादित्युत्तरस्येत्यनन्तरस्य द्वितीयस्यैव भविष्यति न तृतीयादेः, यदा तु बहुव्रीहिः षष्ठी यज्ञादिर्यस्य धातोरिति तदा सामर्थ्यादप्रथमार्थव्यारम्भे तृतीयादेरपि प्रसङ्गः॥

"नन्द्राः संयोगादयः"॥ उन्दी क्लेदने, अड्ड अभियोगे दोपधः, ष्टत्वम्, अर्च पूजायाम्। ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः, अन प्राणने, द्रा कुत्सायां गतौ, र्डादिविषये यद्वक्तव्यं तत्सर्वं हयवरडित्यत्रैवोक्तम्। 'यकारपरस्येति'। यकारः परो यस्माद्रकारात्तस्येत्यर्थः। 'अज्ञानस्येति'। तृतीयस्याज्ञानसहितस्यैकाच इत्यर्थः। तत्र यकारस्य द्विर्वचनं न भवति। 'अपरे पुनरिति'। अस्मिन्पक्षे ईर्ष्यतेस्सनि कृते इति व्याख्येयम्, तत्सम्बन्धिनस्तृतीयस्यैकाचो ऽसम्भवात्। नामधातवः, सुब्धातवः॥

"पूर्वोऽभ्यासः"॥ 'अर्थादिति'। सामर्थ्यात्पूर्वशब्दोऽयमवयववचनः, अवयवश्चावयविनो भवति, स चेह कश्चिन्न निर्दिष्टः, अतोऽवश्यं द्वे इत्यत्रानुवर्त्तनीयं, न वानुवृत्तमपि प्रथमान्तमेवावस्थितमवयव्यपेक्षां पूरयितुमलमित्येतत्सामर्थ्यम्। 'अस्मिन्प्रकरण इति'। अनेन सर्वस्य द्वे इत्यत्र प्रकरणे इयं संज्ञा न भवति, तेन तत्र हलादिशेषाद्यभावः, यद्येवं ऋतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे इत्यत्र न प्राप्नोति, कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। 'तयोः पूर्वोऽवयव इति'। अवयववाचिभिर्दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी न भवति, तस्य परमाम्रेडितमिति लिङ्गात्, पपाचेत्यादौ हलादिः शेषः, सन्यतः, दीर्घाकितः, कुहोश्चुः, अभ्यासे चर्च, सन्वल्लघुनि, दीर्घो लघोरित्यादीनि यथायोगमभ्यासकार्याणि॥

"उभे अभ्यस्तम्"॥ 'द्वे इति वर्त्तमानइत्यादि'। द्विरुक्तसमुदायस्यैकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्याद् द्वयोर्द्वे संज्ञे मा भूतामित्येवमर्थमुभेग्रहणं न तु संज्ञिनिर्देशार्थं, द्वे इत्यस्यानुवृत्त्यैव संज्ञिनिर्देशस्य सिद्धत्वादित्यर्थः, ददतीत्यादावदभ्यस्तादित्यद्भावः। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः॥

१ अनिग्लक्षणत्वाद्वृद्धेरिति २ पा०।

'नेनिज्जतीत्यत्रेत्यादि'। असत्युभे ग्रहणे वृद्धिरादैजित्यादौ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिदर्शनादिहापि प्रत्येकं स्यात् ततश्च नेनिजतीत्यत्र [1]पृथगाद्युदात्तत्वं स्यात्, न चानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकस्यानुदात्तत्वं, वर्जनीयविशेषावगमहेतोः सति शिष्टत्वादेरसंभवात्, अथापि स्यादेवमपि पर्यायः स्यात्। ननु च भीह्रीभृहुमदेतिज्ञापकात्परस्य न भविष्यति, पूर्वस्यापि तर्हि न स्यात्परेण व्यवधानात्, उच्यते च स्वरस्ततश्च स एव पर्यायप्रसङ्गः, यदि तु संयोगसमासादिसंज्ञावदन्वर्थत्वप्रतिपत्त्यर्थं महासंज्ञाकरणं, तेनान्वर्थताविज्ञाने समुदायस्यैव संज्ञेत्युच्यते तदोभेग्रहणं शक्यमकर्तुं, ननु यत्रोभे श्रूयेते तत्र यथा स्यादन्यतराभावे मा भूद् इत्येवमर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, अन्यथाऽऽर्धधेरापश्च सनीवन्तेतीडभावपक्षे परत्वात्प्रतिपदविहितत्वाच्च आप्ज्ञप्यृधामीदितीत्वे नन्द्रा इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जं द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने कृते अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः प्रागन्तरङ्गत्वादभ्यस्तसंज्ञा स्यात्, सा च प्रत्येकं समुदायस्य वा, तत्र प्रत्येकपक्षे ऽभ्यासलोपेपि परस्य न निवर्तेत, समुदायपक्षेपि पूर्वं संज्ञा समुदाये प्रवृत्ता पश्चादेकदेशनिवृत्तावप्यवशिष्टेवतिष्ठेत, यथेयसुन ईकारे लुप्तेपि तद्धितसंज्ञा भूयानित्यत्र, सत्यां च संज्ञायाम् ईप्सन्ति ऐप्सन् ईर्त्संन्ति ऐर्त्सन् इत्यत्राद्भावजुसभावनुम्प्रतिषेधाः स्युरतः श्रूयमाणप्रतिपत्त्यर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, तच्च, प्रतीषिषतीत्यादिवत्सिद्धेः । [2]तथाहि । अजादेर्द्वितीयस्येति सनि द्विरुक्ते श्रूयमाणयोरुभयोः सत्यामप्यभ्यस्तसंज्ञायामद्भावादयो न भवन्ति, यथा च[3] पुत्रीयियिषन्तीत्यादौ यथेष्टं नामधातूनामिति सनि द्विरुक्ते, तद्वदत्रापि न भविष्यति, अत्र हि ईप्सभि ईर्त्सभीतिस्थिते ऽद्भावात्प्राङ्नित्यत्वाच्छप्, अद्भावो हि शपि कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यः, ततो झोन्तः प्राप्नोति पूर्वेण सहैकादेशश्च, परत्वादन्तादेशः, नित्य एकादेशः, कृतेप्यन्तादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि, अन्तादेशस्त्वनित्यः, कृते एकादेशे तस्मात्तवद्भावादभ्यस्तग्रहणेन ग्रहणादद्भावेन बाध्यते, यस्य च निमित्तं तत-

[1] द्वयोरपीत्यधिकं २ पु॰ । [2] तद्यथा इषः सनीति २ पु॰ पा॰ ।
[3] वेति २ पु॰ पा॰ ।

णान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम्, अन्तरङ्गस्त्वेकादेशः, वर्णाश्रयत्वात्, अन्तादेशस्त्वाङ्गत्वाद्बहिरङ्गः, समानाश्रये च वार्णादाङ्गं बलीयः, अन्तादेशोऽप्यन्तरङ्गः, वक्ष्यति ह्यायचादिषूपदेशिवद्वचनमिति, तदेवमुभयोरप्यन्तरङ्गयोर्नित्ययोश्च परत्वादन्तादेशः, ततो झकाराभावादलाश्रयत्वेन स्थानिवद्भावाभावाच्चादादेशो न भवति, अस्तु वा पूर्वमेकादेश एवमप्यात्मनेपदेष्वनत इत्यत्रानत इत्यस्यादभ्यस्तादिति पूर्वेणापि संबन्धात्पूर्वस्मादपि विधावेकादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्दाऽद्भावो न भविष्यति, एवमैप्सचित्यत्रापि, ईप्सझि इति स्थिते शप् च प्राप्नोति जुसभावश्च, नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यवधानाच्च जुसभावः, न च पूर्वेण सहैकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावात्पुनर्जुस्प्रसंगः, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्, ईप्सन्तित्यत्रापि लटः शत्रादेशः, ईप्स[1] शतृ इति स्थिते सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाच्छ[2]पि कृते तत्र सनोकारेणातो गुणे पररूपे पश्चात्सर्वनामस्थाने चोत्पन्ने नुमः प्रसक्तस्य तस्यां दशायां शत्रभ्यस्तयोर्व्यपवर्गाभावादु[3]भयवर्णाश्रयत्वेनान्तादिवद्भावाभावाच्च निषेधाभावः, एवं प्रतीषिषन्तीत्यादावपि, चिकीर्षन्तीत्यादौ तु यत्र सनोकारो न द्विरुच्यते तत्र तेनैव व्यवधानादद्भावाद्यभावः ॥

"जक्षित्यादयः षट्" ॥ अत्र जक्षेश्तिपि रुधादिभ्यः सार्वधातुक इतीटि कृते जक्षितिरिति भवति, स आदिर्येषां ते जक्षित्यादय इति विज्ञायमाने वेव्यतेः सप्तमस्य न स्यात्, लाघवार्थमसंदेहार्थं च इकेव निर्द्दिष्टव्यं स्याज्जक्ष्यादय इति, तस्मान्नायमुक्तविग्रहो बहुव्रीहिः, किं तर्हि जक्ष इति पृथक् पदमित्याह । 'जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयः षडिति' । इतिनानन्तरो जक्षिर्निर्द्दिश्यते, आदिशब्दः समीपवचनः, अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । 'सेयमिति' । येयमुक्तप्रकारा सेयमित्यर्थः । 'एष स्वर इति' । अन्यथा ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः, यणादेशउदात्तस्वरितयोर्रिति स्वरितत्वं प्रसज्येत । 'शतरि व्यत्ययेन संपादित इति' । ङित्त्वात्परस्मैपदासंभवाद्व्यत्ययः । षड्ग्रहणमनर्थकं सन्त्वागणात्ता जक्षि-

---

१ अदिति २ पु॰ पा॰ । २ प्रागेकादेशादिति अधिकं २ पु॰ ।
३ उभयाश्रयत्वेइति २ पु॰ पा॰ ।

त्यादयः, वेवीङोपि परे ये पठन्ते तेषां कस्मान्न भवति, अत्रैवं गणपाठः, वेवीङोनन्तरं षस स्वप्ने, वश कान्तौ, चर्करीतं च, ह्नुङ् अपनयने, इति, केचित्तु वेवीङोनन्तरम् आङः शास्विति पठन्ति, षस्ति स्वप्न इति च, तत्राशासो न विशेषः, अभ्यस्तकार्याणि भूयिष्ठानि परस्मैपदिष्वात्मनेपदी चायम्, अभ्यस्तस्वरेपि नास्ति विशेषः, कथम्, अनभ्यस्तेपि तस्मिन्ननुदात्ततः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं धातुस्वरश्च, चर्करीतमभ्यस्तमेव, षसषस्ती छान्दसौ, वशिरपि, तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुर्भाष्यवार्त्तिककारौ चेत्प्रमाणं, ह्नुङोपि ङित्त्वात्परस्मैपदासम्भवः, स्वरस्तर्हि प्राप्नोति, अह्निङोरिति प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्[1] भविष्यति, यदि स्यात्तर्ह्यपह्नुवत इत्यादावभ्यस्तस्वरे सति लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्तस्मात्प्रत्ययस्वरो यथा स्याल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं मा भूदित्यह्निङोरिति प्रतिषेधोर्थवान् भवतीति प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वर एव भविष्यति नाभ्यस्तस्वरः । ननु चाभ्यस्तस्वरो ऽजादौ विधीयते, ततः किं,मजादौ तस्मिन्प्रवृत्तेपि ह्नुते ह्नुषे ह्नुवे इत्यत्र तस्याप्रवृत्तौ यद्यह्निङोरिति प्रतिषेधो न क्रियेत ततो धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, अन्तोदात्तं यथा स्यादिति प्रतिषेधः क्रियते, तदेवं सति प्रयोजने न प्रतिषेधसामर्थ्यादभ्यस्तस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः सिध्यति, एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राप्यह्निङोरित्यनुवर्त्तिष्यते, तदेवं नार्थः षड्ग्रहणेन, तदुक्तमपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥

"तुजादीनां दीर्घो ऽभ्यासस्य" ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, छान्दसमेतद्दीर्घत्वं, छन्दसि च दीर्घत्वं न शक्यं परिगणयितुम्, अन्येषामपि दर्शनात् पूरुषो नारक इति । अनेकाजह्नुत्वाच्च येषां चारभ्यते तेषामेव तस्मिन्प्रयोगे न दृश्यते मामहानः ममहान इति वा ॥

"लिटि धातोरनभ्यासस्य" ॥ 'धातोरिति किमिति' । लिटि परतोन्यो न संभवति तस्य धातोरेव विधानादिति प्रश्नः । 'विश्वस्विरे

---

[1] प्रत्ययस्वर एव भविष्यति नाभ्यस्तस्वर इति ३ पु॰ पा॰ ।

इति'। छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छ्रुवः श्नु चेति श्नुप्रत्ययः प्रभावश्च, अत्र विकरणान्तस्य समुदायस्य लिट्परस्याधातुत्वात्तदीयस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनाभावः, ईचांचक्रइत्यादौ त्वामन्तस्य लिट्परत्वं नास्ति, आम इति लुका लुप्तत्वादिति द्विर्वचनाभावः सिद्धः। 'अनभ्यासस्येति किमिति'। न तावद् नुनाव पपाचेत्यादौ तत्रैव लिटि पुनर्द्विर्वचनप्रसंगः, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, अनवस्थापाताच्च, यस्तु प्रत्ययान्तरे सनादौ साभ्यासो न तस्य लिटि संभवः, ततो हि कास्प्रत्ययादित्यामा भवितव्यमिति प्रश्नः। 'नोनावेति'। अमन्त्रइति प्रतिषेधादत्रामभावः। 'संमिमिक्षुरिति'। संपूर्वान्मिहेः सनि हो ढः, षढोः कः सि, लिट्, झेरुस्, अतोलोपः। 'द्विर्वचनप्रकरणादिति'। प्रकरणग्रहणाच्च केवलं सर्वं द्विर्वचनं छन्दसि विकल्प्यते, एवं च धातोरनभ्यासस्येत्युभयमुत्तरार्थम्, एतस्मादेव विकल्पाद्विकरणान्तसाभ्यासयोर्न भविष्यति॥

"सन्यङोः"॥ 'षष्ठ्यन्तमेतदिति'। तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य द्विर्वचनं न तु सन्यङोरेव यदाह। 'सनन्तस्य यङन्तस्य चेति'। सप्तमीपक्षे तु सन्यङोः परतः पूर्वस्य धातोर्द्विर्वचनं भवतीत्ययमर्थः स्यात्, ततश्च सन्भ[1]क्तस्येटो द्विर्वचनं न स्याद् अटिटिषति अशिशिषतीत्यादौ, तथा प्रतीषितीत्यादौ सनो न स्यात्, एवमरार्यतइत्यादौ यङः, तथा सप्तम्यामिष्टायां पूर्वस्यापरेण वा सहैकमेव योगं कुर्यात्। 'जुगुप्सिषतइति'। गुपेर्गुप्तिज्किद्भ्यः सन्, तत्र सनि द्विर्वचनं, पुनरिच्छासन्, तत्राकृतत्वात्पुनर्द्विर्वचनप्रसंगः। 'लोलूयियतइति'। अत्रापि यङि द्विर्वचनं न तु सनीति द्विर्वचनप्रसङ्गः। भागवृत्तिकारस्त्वाह पूर्वसूत्रे धातोरनभ्यासस्येति द्वयमपि प्रत्याख्याय भाष्यकारेणोक्तं तिष्ठतु तावत्साभ्यासिकं धातुग्रहणमिति, उत्तरार्थमिति भावः, अनभ्यासग्रहणस्य तु न किञ्चित्प्रयोजनमुक्तं, ततश्चोत्तरार्थमपि तन्न भवतीति भाष्यकारस्याभिप्रायो लक्ष्यते, तेनात्र भवितव्यमेव द्विर्वचनेनेति॥

"श्लौ"॥ 'श्लौ परत इति'। वर्णानामपि युगपदवस्थानाभावा-

---

१ सन्प्रकृतेरेकाचो द्विर्वचनं स्यादिति ३ पु॰ पा॰।

बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यं, तस्याभावरूपेण श्लुनाप्युपपद्यतइति भावः । 'अनभ्यासस्येति' । अधिकारमात्रेणैतदुक्तं न तु श्लौ साभ्यासो भवति । एवं द्वितीयस्य चेत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

"चङि" ॥ 'एषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रम इति' । एतच्चाचः परस्मिन्नित्यत्रोपपादितं तत एवावधातव्यं, न केवलं न्याय्यत्वादयं क्रम आश्रीयते किं तु प्रयोजनमप्यनन्यथासिद्धमस्तीत्याह । 'यथा हीति' । 'ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाच्च प्रतिषिध्यते इति' । ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात्प्रतिषिध्यतइति यत्तन्न भवति, स्थानिवद्भावाभावादित्यर्थः । कथं पुनरस्मिन् कार्यक्रमे सति स्थानिवद्भावो न भवतीत्यत आह । 'अनादिष्टादच इति' । करणे हेतौ, अचः परस्मिन्नित्यत्र योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवतीति सिद्धान्तः स्थापितः, न चास्मिन् क्रमे सत्यनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवति किं तर्ह्यादिष्टादेव, ह्रस्वत्वे कृतेऽभ्यासोपजननात्, तेन तस्य विधौ कर्त्तव्ये ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति लघुत्वान्निवृत्तेः सन्वद्भावो न प्राप्नोति, यदि तु द्विर्वचने कृते ह्रस्वः क्रियेत तर्ह्यनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासः स्यात्ततश्च तस्य स्थानिवद्भावः स्यादेव विधौ, ततश्च दीर्घत्वाल्लघुसंज्ञाया अभावात्सन्वद्भावो न स्यात्, क्व तर्हि स्यादशीशमदित्यादौ, अत्र हि णावेव मितां ह्रस्वो विधीयते, यदि तर्ह्ययं कार्यक्रमः, आटिटदित्यादौ द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोत्यत्राह । 'आटिटदित्यादि' । श्लुचङोरित्येकयोगएव कर्त्तव्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थः ॥

"दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च" ॥ दाश्वादीनां प्राचुर्येण छन्दसि प्रयोगदर्शनाच्छान्दसमेतत्सूत्रमिति मन्यमानं प्रत्याह । 'अविशेषेणेति' । विशेषानुपादानादिति भावः । 'परस्मैपदमिति' । भौवादिकस्यात्मनेपदित्वात्, चौरादिकस्य त्वाधृषाद्वेति णिजभावपक्षे दीर्घत्वमनिट्त्वं च निपात्यतइत्यन्ये । 'मीढ्वस्तोकायेति' । मतुवसोरिति नुमो रुत्वं, किं पुनः सामर्थ्यमित्याह । 'हलादिशेषे हीति' । 'चराचर इति' । दीर्घोऽभ्यासस्य सामर्थ्याद् ह्रस्वो न भवति । 'विलुम्पेति' । कोरनिटीति विलोपे सिद्धे

पुनर्वचनं प्रत्ययलक्षणेन पुनर्वृद्धिर्मा भूदिति । 'पाटूपट इति' । पूर्ववद्धलादिशेषाभावो ह्रस्वत्वाभावश्च, दीर्घोच्चारणादेव अभ्यासस्यानचीति वचनाद्वा उभयत्रापि हलादिशेषाभावः । अभ्यासस्य यदुच्यते तदचि न भवतीत्यर्थः ॥

"ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे" ॥ 'इग्यणः संप्रसारण'मित्यत्रोक्तं वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति, तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते इति तदाश्रयेणाह।' यणः स्थाने इग्भवतीत्यर्थ इति'। तदन्तात् ष्यङिति'। ष्यङ्विधावादेशपक्षस्य स्थितत्वाल्ल्यब्लोपएषा पञ्चमी, तदन्तमाश्रित्येत्यर्थः, अतद्गुणसंविज्ञानोत्र बहुव्रीहिः, अण् प्रत्ययोन्तः समीपो यस्य कारीषगन्धेस्तस्मात्परः ष्यङित्यर्थः, प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः, तथा च ये च तद्धितइत्यत्र वक्ष्यति अणिञन्ताद्वा परः ष्यङ् प्रत्यय एषितव्य इति, इभमर्हतीतीभ्या, दण्डादिभ्यो यः, इह कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्रो ऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समुदायस्याष्यङन्तत्वेपि योत्र ष्यञन्तस्तस्य प्रसङ्गः, तथा पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह च तदभावात्तदादिविध्यभावे ऽपि पुत्रपत्यानन्तर्याश्रयं संप्रसारणं प्राप्नोति, नात्र तर्हीदानीमिदं भवति कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति । भवति च यदेतद्वाक्यं भवति, कारीषगन्धायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रस्तस्य कुलं कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति, कः पुनरनयोरर्थभेदः, न खलु कश्चित्, कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति न सिध्यतीति चोद्यार्थः, तथातिकारीषगन्ध्यापुत्रकुलमित्यादावपि सर्वत्र पुत्रपत्योः ष्यङन्तस्य चानन्तर्यमाश्रित्य संप्रसारणप्रसङ्गः । स्यादेतत् । यथा वृक्षे शाखेति वृक्षः शाखाया अवयवी प्रतीयते तथेहापि ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्च तत्पुरुषः, तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य तत्पुरुषस्य ष्यङन्तोवयवस्तस्यैव पुत्रपती इति गम्यते, इह न तथेति, एवमप्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वादस्त्येव प्रसङ्गः, नैष दोषः, पुत्रपत्योरिति सप्तमीनिर्द्देशात् ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्च पौर्वापर्यं प्रतीयते, पूर्वोक्तेन न्यायेन तत्पुरुषावयवत्वं च, तत्पुरुषश्च पौर्वापर्यावस्थितावयवद्वया-

त्मकः, तदिह तत्पुरुषावयवयोः पौर्वापर्येणावस्थितयोरिदं भवतीत्युक्ते ययोः स तत्पुरुषस्तावेताविति गम्यते, व्यङन्तस्य पूर्वपदस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरित्यर्थः, समासे च यस्माच्च पूर्वं नास्ति तत्पूर्वपदं, यस्माच्च परं नास्ति तदुत्तरपदं, तदिदमुक्तम्। 'पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति'। पूर्वोदाहृतेषु च यत्पूर्वपदं न तत्व्यङन्तं यत् व्यङन्तं न तत्पूर्वपदं, यच्चोत्तरपदं न तत्पुत्रपत्यात्मकं यच्चपुत्रपत्यात्मकं न तदुत्तरपदमिति नास्तिप्रसङ्गः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति परमकारीषगन्धीपुत्र इति तत्राह। 'व्यङ इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति'। स्त्रियामिति प्रकृत्य विहितत्वात्स्थानिवद्भावेन स्वयमेव वा प्रत्ययत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययत्वं, यदि स्त्रीप्रत्ययग्रहणं ततः किमित्यत आह। 'तेनेति'। अप्रधानमुपसर्जनम्। एतदुक्तं भवति। यत्रार्थे स्त्रीप्रत्ययो विहितः स यावति तदन्ते प्राधान्येनोच्यते तावान्समुदायस्तदन्ततया ग्राह्यः, अप्रधाने च यतो विहितस्तदादिके च तदन्ते च न भवति, यदा तत्पुरुषात्तिप्तमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यते तदा तदन्ते प्रसङ्गः, इह तूरपदेन पुत्रपती विशेष्येते इति भावः। 'निर्दिश्यमानस्येति'। एतच्च षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र व्याख्यातम्, अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाश्रिता। सम्प्रसारणग्रहणमुत्तरार्थमिह त्वीशापि सिद्धं, शकारः सर्वादेशार्थः, तत्रायमप्यर्थः, सम्प्रसारणस्येति योगविभागेन दीर्घत्वं न विधेयं भवति, तदेवोत्तरार्थत्वं दर्शयति। 'सम्प्रसारणमिति चेत्यादि'।

> पूर्वं यत्र व्यङन्तं पदमुपरितनं पुत्रपत्यात्मकं स्याद्
> दृष्टा तत्र व्यङन्तत्पुरुषइह यथा स्थानइभावनीयः।
> यत्रार्थे व्यङ् स यावत्यपि सति न गुणोसाविहेष्टस्तदन्ते
> यत्रेत्यर्थः प्रधानो न भवति स यतः व्यङ् तदाद्येव तत्र॥

"बन्धुनि बहुव्रीहौ"॥ 'शब्दरूपापेक्षयेति'। बन्धु इत्येतस्मिन् शब्दरूपमित्येवं शब्दरूपमपेक्ष्य नपुंसकनिर्देशः कृतः। किमर्थमेवं व्याख्यायतइत्यत आह। 'पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयमिति'। योयमस्मिन्सूत्रे बन्धुशब्द उपात्तः स इत्यर्थः। कुत एतत्, नपुंसकलिङ्गस्यापि विद्यमान

स्यात्, बध्नतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु द्रव्यं, जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति, यद्येवं तस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति, नैष दोषः, पतिपुत्रसाहचर्याज्जातिवचन एव गृह्यते ॥

"वचिस्वपियजादीनां किति" ॥ आदिशब्दोयं यजिनैव संबध्यते न वच्यादिभिः, प्रत्येकं स्वपिग्रहणात्, अन्यथा वच परिभाषणे, विद ज्ञाने, वस भुवि, मृजूष् शुद्धौ, रुदिर् अश्रुविवचने, ञिष्वप् शये, इत्येवं गण-पाठाद्वच्यादिग्रहणेनैव स्वपादीनामपि ग्रहणसिद्धेः पृथक् स्वपादिग्रहणं न कुर्यात्। 'आगणान्त इति'। गणस्यान्तो गणान्त आगता गणा-समाप्त्यान्तः। 'उक्त इति'। चोः कुः। 'इष्ट इति'। व्रश्चादि-त्वात्षः। 'ऊढ इति'। हो ढः, 'झषस्तथोर्धोऽधः', ष्टुत्वं 'ढो ढे लोपः' ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। 'उषित इति'। वसतिक्षुधोरिट्, 'शासिवसि-घसीनां चे'ति षत्वं, संवीतादौ 'हल' इति दीर्घः। 'शून इति'। ओदितश्चेति निष्ठानत्वं, धातोः स्वरूपग्रहणइति यत्र धातुः स्वरू-पेणोपादीयते न धातुशब्देन तत्र तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहितः प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते, एतच्च भ्रौणहत्येति तत्त्वनिपातनेन ज्ञाप-यिष्यते, वाच्यति वाचिकमित्यत्र तु यद्यपि क्विबन्ता धातुत्वं न जहति तथापि धातोरित्येवं प्रत्ययस्याविधानात्संप्रसारणाभावः ॥

"ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च" ॥ 'गृहीतः गृहीतवान् इति'। यद्यपि प्रथमं ङिति प्रत्यये परतः संप्र-सारणं चकारात्किति चेति क्रमो व्याख्यातस्तथाप्यनास्थया प्रथमं कित्युदा-हृतम्। 'विजादेशो गृह्यतइति'। पूर्वपरसाहचर्याद्यस्य वयेः परस्मैपद-संभवस्तस्य ग्रहणं न्याय्यं, यस्त्वय वय गताविति वयिः सोऽनुदात्तेदात्मने-पदी। 'यद्येवमिति'। वेञादेशस्य ग्रहणमित्यर्थः। 'यजादिषु वेञ् पठ्यत-इति'। ततश्च पूर्वेणैव संप्रसारणं सिद्धमिति भावः। 'नैवं शक्यमिति'। विज्ञातुमिति शेषः। नानयोपपत्त्या वयिग्रहणमनर्थकं शक्यं विज्ञातु-मित्यर्थः। 'एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोतीति'। नात्रापिशब्देन समुच्चय उच्यते किं तर्हि यथा स्थानिवद्भावाद्विधिः प्राप्यते तथा प्रतिषेधोपि

प्राप्नोति, तत्रापि स्थानिवद्भावस्य तुल्यत्वात् इति हेतोस्तुल्यत्वमपि-शब्देन द्योत्यते, तेन प्रतिषेध एव भवेदित्यर्थः । 'उष्ट इति' । तसन्तं, व्यधिर्दिवादिः, व्यचिप्रभृतयस्तुदादयः । 'वृक्णा इति' । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, पूर्वत्रासिद्धानत्वं, वरीवृश्च्यतइत्यादौ रीगृत्वत इति रीगाभावः ॥

"लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" ॥ 'विव्यधेति' । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्र पर्युदासवृत्त्यास्प्रत्ययसदृशस्य ग्रहणे तो यङादिष्वि ङित्त्वाभावाद्धातोः संप्रसारणाभावः, वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेष इति वार्तिकं तद् वृश्चतिविषये भाष्यकारेण दूषितं, यदुच्यते वृश्चतेरविशेष इत्यादि, तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाह । 'वृश्चतेरिति' । असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेण वार्तिककारेणैतदुक्तमित्यर्थः । भाष्यकारस्याभिप्रायमाह । 'योगारम्भे सतीति' । रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा नास्ति विशेष इति वार्तिककारेणोक्तमित्यध्यारोप्य भाष्यकारेणोक्तमित्यर्थः । 'अकिदर्थमिदमिति' । किति कथमित्यत आह । 'किति हीति' । अधिकारादेवेति । 'नात्र शास्त्रीयोऽधिकारः' । किं तर्ह्यपेक्षालक्षणस्तेन पूर्वसूत्रे वच्यादेः संबन्धो नाशङ्कनीयः, योगविभागसामर्थ्याद्वा पूर्वसूत्रे तेषामसंबन्धः । 'हलादिः शेषमपि बाधित्वेति' । अन्यथा परत्वाद्धलादिः शेषः स्यात् । 'संप्रसारणमेव यथा स्यादिति' । पुनर्विधानमुभयेषांग्रहणाद्भवति तद्बाधकबाधनार्थमिति भावः ॥

"स्वापेश्चङि" ॥ 'स्वापेर्ण्यन्तस्य ग्रहणमिति' । आप्नोतेस्तु सुपूर्वस्य ग्रहणं न भवति । अण्यन्तस्य चङोऽसंभवात्, ण्यन्तस्यापि न भवति, धातोरित्यधिकारात् । 'स्वाप्यतइति' । कर्मणि लट्, णिलोपः । 'स्वापित इति' । निष्ठायां सेटीति णिलोपः । ननु च ग्रहिज्येत्यादिसूत्रात्ङितीत्यनुवर्तिष्यते, न चान्यः स्वापेर्ङिदस्ति, यङ् तावदनेकाच्त्वाबास्ति, अपित्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितम्, यङादयस्त्वविहिता एव, तत्राह । 'ङितीति' । 'केवलमित्यादि' । ननु कितीत्येतच्चानुकृष्टं पूर्वसूत्रइति

नेहानुवर्तिष्यते, किमर्थं दुर्ज्ञानं ङिद्ग्रहणं, ङिद्ग्रहणमपि तर्हि पूर्वसूत्रे नानुवर्तते, लिटो ङितोऽसंभवादिति तस्येहानुवृत्तिर्दुर्विज्ञाना[1] ॥

"स्वपिस्यमिव्येञां यङि" ॥ 'स्वप्नगिति'। स्वपितृषोर्नजिङ् ॥

"चायः की" ॥ कीति दीर्घोच्चारणमनर्थकं, ह्रस्वादेशेऽप्यकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घस्य सिद्धत्वात्तत्राह । 'दीर्घोच्चारणमित्यादि'। कथं पुनर्यङ्लुग्युच्यमान आदेशो यङ्लुकि स्यात्, प्रत्ययलक्षणेन, न लुमताऽङ्गस्य, एवं तर्हि दीर्घोच्चारणसामर्थ्याल्लुक्यपि भविष्यति, पूर्वसूत्रविहितं तु प्रसारणं यङ्लुकि न भवत्येव, न च संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं बलवदिति प्रागेव लुकः संप्रसारणं, प्रत्याख्यातत्वादस्याः परिभाषायाः, तथा च पूर्वत्रोभयेषां ग्रहणं कृतम्, अन्यथा ऽनयैव परिभाषया हलादिशेषात्प्रागेव संप्रसारणं भविष्यतीत्यनर्थकं तत्स्यात्, सास्वपीति, सास्वप्ति, सास्वप्तः, सास्वपति, वाव्येति । वाव्याति ॥

"स्त्यः प्रपूर्वस्य" ॥ 'द्वयोरप्येतयोरिति'। द्वयोरपि स्त्यारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । 'संप्रसारणे कृते इति'। तस्यासिद्धत्वात्प्रागेव संप्रसारणम् । 'प्रस्त्य इत्येव सिद्धइति'। यथाप्रस्त्योऽन्यतरस्यामित्यत्र, न चैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि यो रेफस्तस्यापि प्रसङ्गः, धातोरित्यधिकारात् । 'प्रसंस्तीत इति'। प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति मत्वमत्र न भवत्येव । 'तत्कर्षमिति'। कथमयमर्थः शब्देनाभिहितो भवतीति प्रश्नः । 'षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति'। पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वाद्यथा पूर्वं कायस्येति । 'व्यधिकरणे षष्ठ्याविति'। प्रपूर्वस्येति स्त्याशब्दापेक्षयावयवषष्ठी, स्त्य इत्येषापि यथावयवापेक्षया षष्ठी, यथा पुनरयमर्थः प्रकृतोपयोगी तथा दर्शयति । 'तत्रेति' ॥

"द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः" ॥ 'द्रवकाठिन्यइति'। द्रवास्याया उत्तरावस्थाविशेषः काठिन्यम् । 'स्पर्शे चेति'। रूपादिसहचरितो गुणः

---

[1] दुर्ज्ञानेति २ पा० ।

स्पर्शः । 'शीतो वायुरिति' । कथं पुनः स्पर्शमात्राभिधायिनः शीतशब्दस्य तद्वद्द्रव्यवाचिना वायुशब्देन सामानाधिकरण्यं, तत्राह । 'गुणमात्र-इत्यादि' ।शुक्लादिशब्दवदिति भावः ॥

"विभाषाभ्यवपूर्वस्य" ॥ 'सेयमुभयत्र विभाषेति' । द्रवमूर्ति-विषये पूर्वेण प्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, न विभाषा-भ्यवाभ्यामित्येवोच्येत, तत्राह । 'पूर्वग्रहणस्येत्यादि' । क्रियमाणेपि पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवतीत्याह । 'न किलेति' । किलशब्दसूचि-तामरुचिं दर्शयति । 'योत्रेति' । माभून्महासमुदायोभ्यवपूर्वोवान्तर-समुदायस्त्वभ्यवपूर्वोप्यस्ति, तदाश्रयो विकल्पः प्राप्नोति । 'यत्रान्तरमा-स्थेयमिति' । विभाषाग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थमाश्रयणीयमित्यर्थः । 'पूर्वग्रहणस्य चान्यत्प्रयोजनं वक्तव्यमिति' । तत्पुनरभिसंशीनमभिसं-श्यानमत्रसंशीनमवसंश्यानमित्यत्रापि विकल्पप्रवृत्तिरेव, तच्च पूर्वग्रहणे क्रियमाणे यथा लभ्यते तथा स्त्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र व्याख्यातम् ॥

"शृतं पाके" ॥ 'श्रा पाकइत्यस्य धातोरिति' । श्रा पाक इत्य-दादौ पठ्यते, श्रै पाक इति चुरादौ, घटादिष्वपि मित्त्वार्थे श्रा पाक इति पठ्यते, तत्रेह सर्वेषां ग्रहणं, श्रायतेरपि कृतात्वस्यैतद्रूपं भवति, निपात-नसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते । 'ण्यन्तस्य चा[1]ण्य-न्तस्य चेति' । तथा चोक्तं श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यतइति, अत एव प्रकृतं संप्रसारणमेव न विहितं, श्रपेरपि शृतमित्येव यथा स्यादिति, यदि विभा-षेत्येतदत्रानुवर्त्तते क्षीरहविषोरन्यत्र च विकल्पः प्राप्नोति सर्वत्र, तत्राह । 'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । 'यदा त्वित्यादि' । प्रयोजकव्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारेण प्रयोजकशब्देनोक्तस्तस्य च बाह्यत्वं बहिर्भू-तणिज्व्याप्यत्वात् । 'तदापि नेष्यतइति' । तथा चोक्तं श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति । 'श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन' । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्यापि प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न भवति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानेति नियमात्, कथं पुनर्ण्यन्तस्य निपातनं लभ्यते, यावता पाक इत्युच्यते ण्यन्तेन च पाचना-

१ मुद्रितमूलपुस्तके चेति नास्ति ।

भिधीयते न पाकः, अथ पाचनायामपि गुणभूतः पाकः प्रतीयते तदाश्रयं निपातनं स्यात्, यद्येवं द्वितीयेपि णिचि प्रसङ्गः, नहि तत्र पाको गुणभूतो न गम्यते, अथ तत्र गुणभूतत्वादेव प्रधानभूते पाके चरितार्थे निपातनं न भविष्यतीत्युच्येत प्रथमेपि न स्याद्वक्तव्यो वा विशेषस्तमाह। 'श्रातिरयमित्यादि'। अयमभिप्रायः। द्विविधः पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च, उभयत्रापि पचेः प्रयोगदर्शनात्, पच्यते ओदनः स्वयमेव, पचत्योदनं देवदत्त इति, श्रातिश्चायं यद्यपि पाकइत्यविशेषेण पठ्यते तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्त्तते, स ण्यन्तोपि प्राकृतं प्रकृतौ भवं णिजर्हितपचिवाच्यं पच्यर्थमाह, सोपि पाक एव न पाचयतेरर्थः, यथा सिद्ध्यत्योदनः साधयत्योदनमिति, तत्र यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि भवति शृतं क्षीरमिति, श्रपेस्तु कर्मणि शृतं क्षीरं देवदत्तेन, द्वितीये तु णिचि पाचयितृव्यापारः पाचनालक्षणः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाक इति निपातनाभाव इति। श्रपेः शृत्वमन्यत्र हेतोरिति वार्तिके श्राश्रप्यो शृभावो निपात्यतइति पूर्वमुक्तत्वाद्दाद्यप्रकृतलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणसामर्थ्यात्पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधो विज्ञेयः॥

पाकोयं पाक्यपक्त्रोर्द्विविध इह स विक्लित्तिविक्लेदनात्मा
श्रातिर्वर्त्त्येकमन्यं श्रपयतिरुभयत्रोभयोक्तेः शृभावः।
स्वे स्वे वाच्ये श्रपेस्तु प्रसजति सति वा पाचने न द्वितीये
नित्यं क्षीरे शृभावो हविषि च न तु पाक्येषु चार्थान्तरेषु॥

"प्यायः पी"॥ अन्धुः कूपः॥

"लिड्यङोश्च"॥ 'विभाषेति निवृत्तमिति'। उत्तरसूत्रे पुनर्विभाषाग्रहणात्। 'प्यायः पीत्येतच्चकारेणानुकृष्यतइति'। असति चकारे प्रकरणिनः संप्रसारणस्यैवानुवृत्तिः स्याद्यथोत्तरत्र। 'परत्वात्पीभावे कृतइति'। ननु द्वयोः सावकाशयोः परत्वं भवति, अनवकाशश्च पीभावः, एवं तर्हि परत्वादुत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादिति भावः। 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति'। अत्रापि विप्रतिषेधे परमित्यत्र यदुक्तं न तद्विवचितं, किं तर्हि

द्विर्वचनस्य पुनः प्रसंगोस्तीति कृत्वेत्यर्थः, यदि तर्ह्यनवकाशः पीभावो नाप्राप्ते द्विर्वचनआरभ्यमाणेन तेन द्विर्वचनस्य बाधः प्राप्नोति। नैष दोषः। उत्सर्गापवादयोः परस्परसन्निधौ बाध्यबाधकभावः, इह तु सम्प्रसारणप्रकरणेन द्विर्वचनप्रकरणं विच्छि[1]न्नमत एव वक्ष्यते दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यतइति॥

"विभाषा श्वेः"॥ 'शुशावेति'। परावपि वृद्ध्यायादेशौ बाधित्वा नित्यत्वात्सम्प्रसारणमन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वम्। 'शुशुवतुरिति'। अत्रापि परत्वात्प्राप्तमियङं बाधित्वा नित्यत्वात्संप्रसारणं, तत्र कृते परमप्येरनेकाच इति यणं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं पश्चादुवङादेशः। 'अन्यत्रेति'। पित्सु वचनेषु। 'तत्र सर्वत्र विकल्प इति'। पित्सु तावद्विकल्प्यते प्रतिषेधकाभावात्, कित्स्वपि परत्वादयं विकल्पः, यजादिलक्षणस्यावकाशः शूनः शूनवान्, अस्यावकाशः पिद्वचनानि, किति लिट्युभयप्रसंगे परत्वादयं विकल्पः। 'अभ्यासस्यापि न भवतीति'। किमिति न भवति, न तावत् परत्वादनेन विकल्पेन बाधः, धातोरयं विकल्पो नाभ्यासस्य। किं चोभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं विध्यन्तरमपि बाधित्वाभ्यासस्य स एव विधिर्यथा स्यादिति। तस्माद्वचनमेवात्र शरणं, यदाह, श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति॥

"णौ च संश्चङोः"॥ णाविति श्वयत्यपेक्षया परसप्तमी, संश्चङोरिति ण्यपेक्षया, तदाह। 'सन्परे चङ्परे च णौ परत इति'। 'अन्तरङ्गमपीति'। अन्तरङ्गत्वं तु णिज्मात्रापेक्षत्वात्। 'वृद्ध्यादिकमिति'। आदिशब्देनायादेशो गृह्यते, यदा तु संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं बलीय इति परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता तदा णौ च संश्चङोरिति विषयसप्तम्याश्रयणीया, णौ विषयभूते तत्परयोश्च संश्चङोर्विषयभूतयोरिति। 'ओः पुयण्ज्यीत्यादि'। यथा चैतज्ज्ञापकं तथा द्विर्वचनेचीत्यत्र प्रतिपादितम्। अत्र स्थानिवद्भावादित्यतः पूर्वं द्वितीयोऽपीति-शब्दः पाठः, तेनेति वा पठितव्यम्॥

[1] व्यवहितमिति २ पु॰ पा॰।

"ह्वः संप्रसारणम्" ॥ 'संप्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति'। बलीयस्त्वं च पूर्ववत्। 'एकयोगेनैव सिद्ध इति'। उत्तरसूत्रे ह्वस्य चिन्निमित्तस्य सप्तमीनिर्दिष्टनिष्टस्याभ्यस्तं प्रत्यश्रवणाण् णावपि संश्चङ्परे ह्वेरभ्यस्तकारणस्य सिद्धमेव संप्रसारणमिति भावः। 'अनभ्यस्तनिमित्त-प्रत्ययेनेति'। अभ्यस्तस्य यन्निमित्तं न भवति तेन। 'व्यवधानेनेति'। यद्युत्तरसूत्रं प्रवर्तेत तदा योगविभागोनर्थकः स्यादिति ज्ञापकत्वम् ॥

"अभ्यस्तस्य च" ॥ अत्र ह्व इत्यनुवर्तमानस्य यद्यभ्यस्तस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यं स्यात्तदा कृते द्विर्वचने ऽभ्यस्तसंज्ञायामुपजातायां संसारणेन भवितव्यं, ततश्चाभ्यासस्य संप्रसारणं न स्यात्, न संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधात्, आकारहकाराभ्यां व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्, न, समानाङ्गे संप्रसारणप्रतिषेधात्, समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति, एतच्च तत्रैव व्यक्तं व्याख्यास्यते। तमिमं सामानाधिकरण्यं दोषं पश्य-न्नाह। 'तदभ्यस्तस्येत्यनेन व्यधिकरणमिति'। एतदेव स्फोरयति। 'अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिरिति'। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। 'तेनेति' ॥

"अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशी-र्त्ताः" ॥ 'अपर आहेति'। कस्यां चिच्छाखायामपस्पृधेथामित्याद्युदात्तं पठ्यते ऽन्यस्यां तु पदद्वयमुभयमप्यनेन निपातनेन संगृह्यते, तत्रैकपद्ये 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः प्राप्तो 'यद्वृत्तान्नित्य'मिति प्रतिषिद्धः, तत्राट्-स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति, यदा तु द्वे पदे तदा निघातप्रतिषेधे तास्यनु-दात्तेन्ङिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तं, 'तिङि चोदात्तवती'त्यपशब्दस्य निघातः। 'बहुवचनस्याविवक्षितत्वा-दिति'। सोमस्यैव बहुत्वे आभाव इति नियमानाश्रयणाच्च, अन्यथा बहुत्वाविवक्षायामपि सोमादन्यत्र आभावो न स्याद् विषयविभाग-वादिनाम् ॥

"न संप्रसारणे संप्रसारणम्" ॥ येषां संप्रसारणं विहितं तेषां यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणे प्राप्ते प्रतिषेधोयमुच्यते। ननु

चालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव भविष्यति, नानया परिभाषया शक्यमिहोप-स्थातुं, वय्यादीनामन्त्यस्य यणोसंभवात्, अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्यनया परिभाषया तर्हि अन्त्यसदेशस्यैव भविष्यति नेतरस्य, नैषास्ति परिभाषा, प्रयोजनाभावात्, एतच्चास्माभिः परिभाषाप्रकाराणाख्ये ग्रन्थे उपपादितम्। एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं प्यायः पीभावं शास्ति तज्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति, यदि स्यात् प्यायः संप्रसारणमेव विद-ध्यात्, द्वयोर्यकारयोः संप्रसारणे पूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वे च सिद्धं स्यात्पीनं मुखमिति। ननु च प्यायेोन्त्यस्य यणः संभवात्तस्यैव स्यात्, स्यादेवं यदि प्याय इति स्थानषष्ठी विज्ञायेत, अवयवषष्ठी चैषा विज्ञास्यते, प्यायो यो यण् तस्येति, एवमप्येतावदेवानेन ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति, तत्र कुत एतत् परस्यैव भवति न पूर्वस्येति, न च विध्यती-त्यादिनिर्देशात्परस्यैवेति शक्यमवगन्तुं, पर्यायेण प्रवृत्तावपि तदुपपत्तेः, तस्मादारभ्यमेवैतत्। ननु पूर्वपरयोर्यणोरेकयोगलक्षणं संप्रसारणं तद्यदि परस्याभिनिर्वृत्तं पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव, न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या विज्ञातुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात्, अथ पूर्वस्यानभिनिर्वृत्तं परस्याप्यनभिनिर्वृत्तमेव, तत्र निमित्त-त्वेनाश्रयणमनुपपन्नमित्यत आह। 'एकयोगलक्षणमपीति'। अपरः कल्पः, अस्तु द्वयोरप्यभिनिर्वृत्तं, कथं तर्हि प्रतिषिध्यते, न संप्रसारणं प्रतिषिध्यते, किं तर्हि तदाश्रयं पूर्वत्वं, तदेव त्वत्र संप्रसारणशब्देनोपचारा-दुच्यते, तस्मिन्प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धमिष्टम्, अस्तु वा द्वयोरप्यनभिनि-र्वृत्तं, कथं तर्हि निमित्तत्वं, नैवात्र संप्रसारणं निमित्तं, किं तर्हि तद्भावी यो यण् स एव च सप्तम्यन्तेन संप्रसारणशब्देनोच्यतइति। 'पुनः संप्रसारण-ग्रहणमिति'। असति तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वप्रकरणविहितस्यैव संप्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यान्न विदेशस्थस्य, विभिन्नो देशो विदेशः। 'संप्रसारणग्रहणादेवेति'। इह तु व्ययो लिटि विव्ययइति

---

१ न पूर्वस्येति २ पु॰ पाठः। न संप्रसारणे संप्रसारणं भवतीति ३ पु॰ पाठ उप-लभ्यते वरं तु स उत्तरग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यः।

हलादिः शेषापवादः संप्रसारणं प्रकरणादुत्सर्गदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणात्सिद्धम्, अत एव पुनः संप्रसारणग्रहणाद्विदेशस्येपि संप्रसारणे प्रतिषेध इतीष्टव्यम्, अन्यथा तत्रेति वाच्यं स्यात्। 'व्यवधान-मेतावदाश्रयिष्यत इति'। तेनोपपूर्वाद्वसेर्भाषायां सदवसश्रुव इति लिटः क्वसौ विभक्तौ च परतो वसेस्संप्रसारणे उपेयुषेत्यादौ धातोः प्राप्तस्य यजा-दिलक्षणस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रत्यक्षेण वकारेण व्यवधाना-दिति भावः, यदि तु व्यवधानमात्रे स्यात् तदा समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यं, निमित्तनिमित्तिनौ यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे भवतस्तत्र प्रतिषेधो भवतीति वक्त-व्यम्, उपेयुषीत्यत्र क्वसौ धात्वङ्गं, क्वस्वन्तं च विभक्ताविति प्रतिषेधाभावः, अन्तरङ्गत्वाद्वात्र पूर्वमेव धातोः संप्रसारणम्। 'ऋचि त्रेरिति'। कल्प-सूत्रकारास्तु द्विशब्दस्यापि संप्रसारणं प्रयुञ्जते तृचाः प्रतिपदनुचरा, दृचाः प्रगाथा इति॥

"लिटि वयो यः"॥ ।'लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थमिति'। नेहार्थं लिटोन्यत्र वयादेशस्यासंभवात्॥

"वश्चास्यान्यतरस्यां किति"॥ अस्यग्रहणेन वयो यकारः प्रति-निर्दिश्यते, अन्यथादेशाकारस्योच्चारणार्थत्वे प्रमाणाभावाद्वय एवायं सर्वादेशः संभाव्येत, अस्यग्रहणे तु सति यद्यप्यकारवानादेशस्तथाप्यतो लोपेन सिद्धमिष्टं, वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुं, कथ, मन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यं, लिटीत्येव, किति लिटि परतो वेञः संप्रसारणं न भवत्यन्यतरस्यां, वव्रतुः, ववुः, संप्रसारणपक्षे उवङादेशे सति द्विर्वचनं, सवर्णदीर्घत्वम्, ऊचतुः, ऊचुः, वेञो वयिः, ऊयतुः, ऊयुरिति, कथं ववौ वविथ, ल्यपि चेति चकारेण लिडनुकृष्यते, तत्पिति नित्यनिषेधार्थं भविष्यति॥

"ल्यपि च"॥ पूर्वे वश्चास्यग्रहणे क्रियमाणे ल्यपि व्यो ज्यश्चेति एकयोग एव कर्त्तव्यः, एवं हि द्विश्चकारोपि न कर्त्तव्यो भवति॥

"आदेच उपदेशेऽशिति"॥ अत्र यदि धातोरिति नानुवर्त्तेत ततो विशेष्याभावादेव नास्ति तदन्तविधिरित्युपदेशे य एच् तस्यात्व-

मित्यर्थो भवति, ततश्च ढौकिता त्रौकिता इत्यत्रापि प्राप्नोति, ननु चाशितीत्युच्यते न चात्राशितं पश्यामः, न च ककार एवाशित्, किं कारणं, नञिवयुक्तन्यायेन शित्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणात्। स्यादेवं यद्यशितीति पर्युदासः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्त्वयमिति वक्ष्यते, तस्माद्धातोरित्यनुवर्त्यमित्याह। 'धातोरिति वर्त्ततइति'। तस्य चैचो विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह। 'एजन्तो यो धातुरिति'। 'उपदेश इति'। अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापनार्थमाद्यमुच्चारणमुपदेशः। 'चेता स्तोतेति'। आर्द्धधातुके गुणविधानं त्वात्वार्थमेव स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेश इति न्यायात्, कर्त्ता हर्त्ता इत्यादौ च गुणविधिश्चरितार्थः, एवमपि लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति, ज्ञापकाच्च, यदयं क्रीङ्जीनां णावात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैच आत्वं भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत् स्यात्, क्रीङ्जीनां णावेवेति, यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्वं शास्ति, एवं ह्युत्तरार्थमवश्यंकर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं तदिहैव क्रियते मन्दधियामनुग्रहाय। 'कथमिति'। अशिदित्ययं बहुव्रीहिः, तत्र शिति प्रतिषेधे क्रियमाणे शिन्मात्रस्य प्राप्नोति, ततश्च जग्लाये इति भवितव्यमिति प्रश्नः। भावे लकारः, तत्पुरुषाश्रयेणोत्तरम्। कः पुनस्तत्पुरुषे सति गुण इत्यत आह। 'तत्रेति'। तत्पुरुषे हि वर्णग्रहणमिदं भवति, वर्णग्रहणे च तदादौ कार्यं भवति। स्तनंधय इत्यत्र तु नासिकास्तनयोरिति खशि कृते मध्यपातिनं शपमाश्रित्य प्रतिषेधः, प्रयोजनाभावादेवात्र न शपा भवितव्यमिति चेत्, नन्विदमेव प्रयोजनं यदुनात्वनिवृत्तिः। 'अशितीति'। यद्ययं पर्युदासः स्यात् शितोन्योशित् तस्मिन्नशितीति, ततो ग्लायन्ति म्लायन्तीत्यत्र शब्कारस्यान्त्याकारस्य चैकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादस्ति शितोन्य इति कृत्वाऽऽत्वमत्र प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः, एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् शिद्ग्रहणेन ग्रहणात् शिति प्रतिषेध एव भवति, किं पुनः कारणमेकादेशविषय एव आत्वप्राप्तिश्चोद्यते न पुनर्ग्लायतीत्यादावपि, लकारएवाशिति परत आत्वं प्राप्नोतीति। नैवं शक्यं चोदयितुम्। एवं ह्यशितीति प्रतिषेधो निर्विषयः स्यात्, न च

पाघ्राध्माधेट्दृशः इति धेटः शप्रत्ययो ऽनन्यपूर्वो विषयो, नह्येकमुदाहरणं शित्प्रतिषेधं प्रयोजयति, यद्येतावत् प्रयोजनं स्यादशइत्येव ब्रूयात्, यद्वान्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं लस्य तिबादयः, पश्चाच्छप्, अनित्यं चात्वं, तस्मादेकादेशविषय एव चोद्यते। नैष दोषः। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेनादिशितोन्यस्य प्रत्ययस्याभावात्, इह तर्हि सुम्लः, सुम्ला, सुम्लानमित्याकारान्तलक्षणाः काङ्गुचो न स्युः, एषोप्यदोषः,

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः।
प्रत्ययो प्राप्यते सर्वो ह्लावामश्चेत्यथा पुनः॥

इह तर्हि म्लै म्लानीयं पै पानीयम् अनीयरि कृते आत्वं च प्राप्नोति आयादयश्च, परत्वादायादयः स्युः, स तु कृतेषु तेष्वलोन्त्यस्यात्वे सवर्णदीर्घत्वे म्लानीयमित्यादि सिद्धं, नन्वायादिषु कृतेषु नायमेजन्तः, न च स्थानिवद्भावोलाश्रयत्वात्, स्यादेतदेवं यदि संप्रति यदेजन्तस्तस्यात्वं भवतीत्युच्यते, इह तूपदेशगतमेजन्तत्वं न संप्रतितनमिति नास्ति स्थानिवद्भावापेक्षा। नन्वेवमपि जग्लतुरित्यादौ यकारस्यात्वे कृते जग्ला आ अतुसिति स्थितेन्तरङ्गमप्याकारयोरेकादेशं बाधित्वातो लोप इटि चेत्यातो लोपः स्यात्, न च पूर्वस्याकारस्य पुनर्लोपो लभ्यते, यकाराकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च। नैष दोषः, समानाश्रये वार्णादाङ्गं बलीयः, इह तु व्याश्रयत्वादन्तरङ्ग-एकादेशे सति पश्चादाल्लोप इति सिद्धमिष्टम्, एवमपि द्विर्वचनेचीत्यायादीनां स्थानिवत्त्वात् म्लैशब्दस्य द्विर्वचनेभ्यासस्यैवर्णान्तता प्राप्नोति, पक्षान्तरे त्वनैमित्तिकत्वादात्वस्य द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यविहितत्वाच्च दोषः, पर्युदासपक्षेपि न दोषः, लिटि वयो य इति द्विलकारकोयं निर्देशः, तथानिर्देशस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुवृत्तं वाक्यभेदेन संबध्यते, अशित्येच आत्वं भवति, लिटि तु लकारादौ लावस्थायामेवेति। ततश्चात्वस्य द्विर्वचननिमित्ताज्निमित्तत्वाभावात्तस्य तावच्च स्थानिवद्भावः, आया-

१ शाध्यइति ३ पु॰ पा॰।

दयस्तु लिट्यप्राप्ता एव, तदेवं पर्युदासपक्षस्य बहुप्रतिविधेयत्वात्प्रसज्य प्रतिषेधोयमित्याह। 'अशितीति प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति'। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। 'तेनैतदित्यादि'। एवमादि सिद्धं भवतीत्यादिशब्देन सुग्लेत्यत्रातश्चोपसर्गइत्यङो ग्रहणम्, अन्यानि बहूनि प्रयोजनानि प्रागेवास्माभिर्दर्शितानि, इह कस्मान्न भवति गोभ्यां नौभ्यामिति, ज्ञापकात्, यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न प्रातिपदिकस्यात्वं भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत्स्यात्, रायो हल्येव, औतोम्शसोरित्येत्तत्तु गां पश्येत्यत्र, गोतो णिदिति णित्त्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, गाःपश्येत्यत्र त्वशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृतं भवेदित्यज्ञापकम्। एवं तर्ह्युपदेशइत्युच्यते, न च गोनौशब्दयोरुपदेशोस्ति, यद्गोपयसोर्यत्, नौवयोधर्मेत्यादाउच्चारणं नासावुपदेशः, किंतर्ह्युद्देशः, सिद्धवदुपादानात्, मा भूद् गोनौशब्दयोरुपदेशः, एचस्तूपदेशोऽस्ति, गमेर्डोः, ग्लातुदिभ्यां डाविति, न च डोडावोर्विधानवैयर्थ्यं, शसि चरितार्थत्वात्, एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते, इत्युक्तत्वा[1]च भविष्यति ॥

"न व्यो लिटि" ॥ कित्यात्वे सत्यसति वा विशेषाभावात्पित्युदाहरणमेतस्य वृत्तिकारेण दर्शितं, थलीडत्यर्तिव्ययतीनामितीट् ॥

"क्रीङ्जीनां णौ" ॥ यद्यपि करोतेरीङ्कृताविव्येतस्य यणादेशे ङिति रूपं संभवति, तथाप्येच इत्यधिकारात्करोतेस्तावद् ग्रहणं न संभवति, तथा इङोपि ग्रहणं न भवति, ह्रस्वान्तेन परेण जयतिना साहचर्यात् ॥

"सिध्यतेरपारलौकिके" ॥ परलोकः प्रयोजनमस्य तत्पारलौकिकं, प्रयोजनमिति ठञ्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। 'ज्ञानविशेषे वर्त्ततइति'। हेयोपादेयतत्त्वावबोधो ज्ञानविशेषः। 'तापसः सिध्यतीति'। हेयमुपादेयं च तत्त्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्त्ततइत्यर्थः, तदाह। 'ज्ञानविशेषमासादयतीति'। 'तपः प्रयुङ्क्ते इति'। ज्ञानविशेषवन्तं करोतीत्यर्थः। परलोकइत्यस्य विवरणं 'जन्मान्तरइति,' इह वा भवतु स्वर्गादौ वा, शरीरान्तरोपलक्षणार्थं पारलौकिकग्रहणमिति दर्शयति। 'उपसंहरचि-

[1] इत्युक्तम्, अधातुत्वाच्चेति ३ पु॰ पा॰।

ति'। हेतौ शतृप्रत्ययः। 'इह कस्मादिति'। ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेनाभिप्रायेणानुष्ठितो धात्वर्थः परलोकप्रयोजनो भवतीति प्रश्नः, सिद्धतेरर्थ इत्यादिना ऐहलौकिकत्वं धात्वर्थस्य दर्शयति। 'तस्य प्रयोजनमन्नमिति'। तदुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात्। 'पुनः सिद्धिरेवेति'। पारलौकिकीति लिङ्गविपरिणामेन संबन्धनीयं, सिद्धिर्निष्पत्तिः, यस्यां सिद्धौ धातुर्वर्त्तते सा च पारलौकिकी न भवति, तस्मादात्वं न पर्युदस्यते। 'साक्षादिति'। यदि साक्षादव्यवधानेन पारलौकिको यः सिद्धतेरर्थस्तत्र पर्युदासो न चरितार्थः स्यात्तदा पारम्पर्याश्रयणम्, इदन्तु साक्षात्परलोकार्थे ज्ञानविशेषे चरितार्थमतो नैवंविधे विषये प्रवर्त्ततइत्यर्थः॥

"मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च"॥ उपदेशएवात्वविधानाल्ल्यपः परत्वासंभवाल्ल्यपीति विषयसप्तमीत्याह। 'ल्यपि विषयइति'। 'एकाच इति'। यद्यपि प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत्तथाप्रीहोपदेशाधिकारान्मीनात्यादीनां चोपदेशएजन्तत्वासंभवात्सामर्थ्यादेव इत्येतदपि विषयविशेषणं विज्ञायतइत्याह। 'एचश्च विषयइति'। यत्र प्रत्यये एभावी तस्मिन्बुद्धिस्थइत्यर्थः। उपदेशएवेत्यस्य विवरणं 'प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरिति'। उपदेशएवात्वविधाने योर्थः संपद्यते तं दर्शयति। 'उपदेशएवात्वविधानादिति'। इवर्णान्तलक्षणः प्रत्यय एरच्, आकारान्तलक्षणस्तु घञ्, यद्यपि घञाकारान्तादिति नोच्यते तथाप्यत्रात्वे सति भवत्यसति तु न भवतीत्येतावता घञ आकारान्तलक्षणत्वम्। 'उपदायो वर्त्ततइति'। घञ्यातो युक् चिण्कृतोरिति युक्, ईषदुपदानमितिखलर्थे आतो युच्, मीनातिमिनोत्योस्तु खलचावेव भवतः, निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणत्वादतो दीङेवोदाहृतः॥

"विभाषा लीयतेः"॥ 'तयोरुभयोरपि यका ऽयं निर्द्देशः क्रियतइति'। यदि तु दैवादिकस्यैव श्यना निर्द्देशः क्रियेत लीङ इत्येव ब्रूयादिति भावः। श्तिपः श्तित्करणसामर्थ्यच्चाभावकर्मवाचित्वेपि यग् भवति, यथा ऽकर्तृवाचित्वेपि शबादयो भवतेर इत्यादौ। 'खलचोरिति'। पचाद्यच एरचश्च सामान्येन ग्रहणम्। 'यत्रं चेति'। व्यवस्थितविभाषा-

विज्ञानादेवेत्यर्थः । 'उल्लापयतइति'। लियः संमाननशालीनीकरणयो-श्चेत्यात्मनेपदम् ॥

"खिदेश्छन्दसि" ॥ 'चखादेति'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्, आत्वस्यानैमित्तिकत्वाद् द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वाभावादभ्यासस्यैवर्णा-न्तता न भवति। अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, खादेश्चखाद, खिदेश्चिखे-देति, अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोप्यकिञ्चित्करः ॥

"अपगुरो णमुलि" ॥ यदि गिरतिर्गुरेरर्थे वर्तते तदायं योगः शक्यो वक्तुं, कथं, गिरेरपगारमपगारम् गुरोरपगोरमपगोरम् ॥

"प्रजने वीयतेः" ॥ यदि वातिरप्रजननेपि वर्तते तदा योगोयं शक्यो ऽवक्तुं, कथम्, वातेः प्रवापयति वीयतेः प्रवाययतीति, वीयतेरित्ययमपि यका निर्देशः स्मर्यते, वेत्तेरादादिकत्वेन श्यनोऽसंभवात्, प्रयोजनं हि यका निर्देशस्य चिन्त्यम् । 'जन्मन उपक्रम इति'। जनेर्भावे घञ्, प्रशब्द आदिकर्मणि। 'गर्भग्रहणमिति'। गृहीतो हि गर्भो जायते ततो गर्भग्रहणं जन्मन उपक्रमः ॥

"बिभेतेर्हेतुभये" ॥ 'हेतुभयमिति'। पञ्चमी भयेनेति समास-स्तदाह। 'हेतोर्भयमिति'। किं पुनस्तदित्याह। 'स यस्य भयस्येति'। 'स चात्वपक्षे न भवतीति'। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति, कुतो न भवतीत्याह । 'लीभियोरीकारप्रश्लेषनिर्देशादिति'। लीलोर्नुग्लुकाविति लियोर्नुग्विधीयते,यश्च भियः षुक्, तावुभावप्याकारान्तयोर्न भवतः, कुतः, लीई भीई इति ईकारप्रश्लेषेणेकारान्तयोर्विधानात् । लीभियोः प्रश्लेषनिर्देशादिति वार्तिके सह पाठादिह लियो ग्रहणम् ॥

"नित्यं स्मयतेः" ॥ 'धात्वर्थसामान्यादिति'। सामान्यं सादृश्यं, धात्वर्थयोः सामान्यं धात्वर्थसामान्यन्द्वयोरपि धात्वोरर्थौ चित्तविकार-स्वभावौ, तेन भयशब्देन स्मयतेरर्थो ऽभिधीयते, क्रीङ्जीनां णावित्यत्र स्मयतिर्नोक्तो हेतुभयइत्युपाधिं वक्ष्यामीति ॥

"सृजिदृशोर्झल्यमकिति" ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायतइति प्रत्यय इह संनिधापितो झला विशेष्यतइति तदादिविधिर्वि-

ज्ञायतइत्याह । 'झलादाविति' । 'अकिति प्रत्यये परतइति' । किति परतो न भवतीत्यर्थः, प्रसज्य प्रतिषेधो ह्ययमिष्यते, एतच्च गाङ्कुटादिसूत्रे सम्यगुपपादितम् । 'लघूपधगुणापवादोयमिति' । अकितीति वचनादप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । 'सिचि वृद्धिस्त्वमि कृते भवतीति' । सिचि वृद्धिस्तु भवति न बाध्यते येन नाप्राप्यभावात्, साप्यमि कृते भवति। तस्यैव व्याख्या । 'पूर्वन्तु बाध्यतइति' । अमागमेन । नित्यत्वात्तस्य । 'रज्जुसृड्भ्यां देवदृग्भ्यामिति' । उभयत्र व्रश्चादिसूत्रेण षत्वे जश्त्वमिति केचित् । अन्ये तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वमिच्छन्ति । ननु न क्विन्नन्तावेतौ किं तर्हि क्विबन्तौ,नैव दोषः । यस्माद्धातोः क्वचित्क्विन् विहितस्तस्य प्रत्ययान्तरे कुत्वं भवति, क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणादिति वक्ष्यते, पदान्तस्येत्यधिकारात्स्रष्टा द्रष्टेत्यत्र न भवति, कुत्वविधावेव तस्य निर्णयं वक्ष्यामः ॥

"अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्" ॥ 'उपदेश इति वर्त्तत-इति' । अनुदात्तस्य विशेषणार्थं, तेन द्रप्तेत्यत्र तृनि विहिते यद्यपि नित्स्वरेण धातोरुदात्तत्वं भवति तथाप्युपदेशे ऽनुदात्तइत्यम्भवति, वर्द्धे-त्यत्र तृचि कृते यद्यपि शेषनिघातेन धातुरनुदात्तो भवति तथाप्युपदेशे नायमनुदात्त इत्यम्न भवति, किमर्थं पुनरनुदात्तस्येत्युच्यते, नानिट इत्येवो-च्येत, एवं हि सति लघु सूत्रं भवति तत्राह । 'तृप प्रीणनइत्यादि' । 'इडागमो रधादिभ्यश्चेत्यनेन विकल्पित इति' । ततश्च पाक्षिकेणेटा सेट्त्वात्तयोर्न स्यात् । अथ पाक्षिकेणेडभावेन तयोरपि स्यात् वर्ढावर्ढु-मित्यत्रापि स्यादिति भावः । यदि तर्हि तयो रधादिभ्यश्चेतीड्विकल्प्यते, अनुदात्तोपदेशः पुनस्तयोः किमर्थ इत्याह । 'अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एवेति' ॥

"शीर्षश्छन्दसि" ॥ 'न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्येति' । यद्यपि सूत्रे शिरस इति स्थानी नोपात्तस्तथापि समानार्थत्वादादेशे-नाक्षिप्यते, यथा शिवादिषु विश्रवणरवणशब्दाभ्यां विश्रवःशब्द इत्यादेश-त्वशङ्का । 'सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यतइति' । आदेशपक्षे तु तेन निवर्तित-

त्वाच्छिरःशब्दो न प्रयुज्येतेति भावः। ननु चान्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्यापि प्रयोगो भविष्यति, सत्यमुत्तरत्रापि विकल्पानुवृत्तिः शङ्क्येतेति प्रकृत्यन्तरपक्ष एवाश्रितः ॥

"ये च तद्धिते" ॥ 'छन्दसि पूर्वेणैव सिद्धमिति'। भाषार्थमिदं यदि पूर्वसूत्रवदिहापि शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरं विज्ञायेत तदा यदा शिरःशब्दाद्यकारादिस्तद्धित उत्पद्यते तदा तस्य श्रवणं प्रसज्येतेति मत्वाह। 'आदेशोयमिष्यतइति'। 'स कथमिति'। स आदेशः कथं लभ्यते, न कथञ्चित्, स्थानिनोनुपादानात् पूर्वसूत्रवदिति प्रश्नः। तन्निमित्तमनुरूपां शब्दतश्चार्थतश्चान्तरतमां प्रकृतिं शिरःशब्दमेवाक्षिपति। 'शिरस्यतीति'। सुप आत्मनः क्यच्। 'वा केशेष्विति'। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पितः, अत्र शिरस्यशब्दस्य केशैकविषयत्वात्तत्प्रयोगे केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः, शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥

"अचि शीर्षः" ॥ 'शीर्षन्भावे ह्यचिति प्रकृतिभावः स्यादिति'। अतोकारान्तमादेशान्तरं विहितमिति भावः। 'कर्त्तव्योत्र यत्न इति'। तत्रायं यत्नः, शीर्षचादेशसंनिपातकृतः ष्यङादेशस्तद्विघातस्य निमित्तं न भवतीति। 'अणिञन्ताद्वा पर इति'। अणिञोरनार्षयोरित्यादेशपक्षप्रहाणेन प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, आदेशपक्षएव वा स्थित्वा यत्नः कर्त्तव्य इति वाशब्दार्थः ॥

"पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु" ॥ इहापि शस्प्रभृतिष्विति निमित्तोपादानादनुरूपाः प्रकृतय आक्षिप्यन्ते, पदादयश्चादेशा विज्ञायन्तइत्याह। 'पाददन्तेत्यादि'। अन्ते आसनशब्दः पठ्यते, आस्यशब्दस्तु पठितव्यः, आस्नो वृकस्य वर्त्तिकामभीके, ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि, आस्नो यत्सीसमुञ्चतं वृकस्येत्यादौ ह्यास्यार्थो ऽवगम्यते। 'आसनीति'। विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे रूपम्। अपरे पुनरविशेषेणोच्छन्तीति, भाष्ये तु छान्दसमेवैतदिति स्थितम्। 'प्रकारार्थे प्रभृतिशब्दइति'। व्यवस्थावाचिनि तु

शसः[1] पूर्वेषु वचनेषु न स्युः । 'दोषणीति'। प्रथमाद्विवचने, दोःशब्दस्य दोषन्नादेश, औङः शीभावः । 'मांसपचन्या उखाया इति' । मांसस्य पचि युट्घञोरित्यन्तलोपो वक्ष्यते, तद्धुत्पत्त्यन्तरम् । 'नस्यमिति' । हितार्थे भवार्थे वा शरीरावयवाद्यत् । 'न स्त इति' । अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । 'नक्षुद्र इति' । तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः । सप्तमीति योगविभागादित्यन्ये । बहुव्रीहौ विशेषणस्य क्षुद्रशब्दस्य राजदन्तादित्वात्परनिपातइत्य[2]न्ये । 'यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यमिति'। तत्रेहं वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति, परिमुखादिपाठाद् ञ्यः, नासिक्यनगरमिति सङ्काशादिपाठाद् ण्यः । राजन्यसाङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाठानामादिर्वान्तो वेति प्रतिपदस्वरविधानात्स्वरे ऽपि नास्ति विशेषः, प्रत्युत यत्प्रत्यये सत्यनासिक्यमित्यत्र 'ययतो श्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेष्यते ॥

"धात्वादेः षः सः" ॥ 'सिञ्चतीति'। 'शे मुचादीनामिति' नुम्। 'षोडचिति'। षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य दतृ, षष उत्वं दतृदशधास्विति षष उत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च, उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ, क्वचित्तु षोड इति पठ्यते तत्तु षोडन्तमाचष्ट इति णिचि कृते टिलोपे पचाद्यचि[3] रूपं, षट्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः, बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा,ठाजादावूर्ध्वमित्यङ्गुलिशब्दस्य लो[4]पः, लषतीति षकारोपदेशस्तु प्रनिलषतीत्यादौ शेषे विभाषा कखादावषान्तउपदेशइति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थं स्यात्, लेषतुः लेषुरित्रादेशप्रत्यययोरिति षत्वार्थं, क्वचित्तु कषतीत्यपि पठ्यते, तदयुक्तं, षकारोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, प्रनिकषतीत्यत्रापि कखादावित्येव णत्वप्रतिषेधः सिद्धः, आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ च न स्तः, चकष-

१ परेष्वित्यधिकम् ३ । पु॰ । २ इत्येकइति ३ पु॰ पा॰ ।
३ द्रष्टव्यमिति ३ पु॰ पा॰ ।
४ लुगिति ३ पु॰ पाठ उपलभ्यते स तु न युक्तः ।

तुस्तक्षुः । किमर्थं पुनः षादयो धातव उपदिष्टा न सादय एवोपदिश्येरन्, एवं ह्येतत्सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति, तत्राह । 'आदेशप्रत्यययोरित्यादि' । व्यवस्थानियमः, आदेशप्रत्यययोरिति सहादीनामेव षत्वं यथा स्यात्सृपिसृजिप्रभृतीनां माभूदित्येवमर्थं षादयः केचिदुपदिष्टाः, अन्यथा सहादीनां षत्वार्थं यत्नान्तरमास्थेयन्तच्च गुरु भवतीति भावः । 'के पुनस्तइति' । पाठे भ्रन्शसम्भवात्प्रश्नः । 'ये तथा पठ्यन्तइति' । अप्रमादेन पठितव्यमित्यर्थः । 'अथ वा लक्षणं क्रियतइति' । मन्दधियोऽनुग्रहीतुमिति भावः । 'अज्दन्त्यपराः सादय इति' । अज्दन्त्यौ परौ येषां तेऽज्दन्त्यपराः, परशब्दोवयववाची, तच्चाज्दन्त्ययोः परत्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञायमानं संनिधानात्सकारापेक्षं विज्ञायते । 'स्मिङ्स्विदीति' । स्मिङीषद्धसने, ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, ष्वञ्ज सङ्गे, ञिष्वप् शये, एते स्वरूपेणैव पठ्यन्ते, वकारमकारयोरनज्दन्त्यत्वाद्धकारोपि केवलदन्तस्थानो न भवति, स्वद आस्वादन इति । स्वदिमपि केचित्पठन्ति । 'सृपिसृजीत्यादिः' । सृप्लृ गतौ, सृज विसर्गे, स्तृञ् आच्छादने, स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः, सेकृतिर्गत्यर्थः, सृ गतावेतान्वर्जयित्वा येन्येज्दन्त्यपरास्ते षोपदेशाः, । 'सुब्धात्वित्यादि' । सुब्धातुः क्यजाद्यन्तः, ष्ठिवु निरसने, ष्वष्कतिर्गत्यर्थः, अनुदात्तेत्, एषां सत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, तत्र सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः, उपदेशइति वर्तते, न च सुब्धातवः क्वचिदुपदिश्यन्ते, एवं च कृत्वा धातुग्रहणं शक्यमकर्तुम् । उपदेशाभावादेव षोडादेर्न भविष्यति, तत् क्रियते धातोरित्यस्य निवृत्तिं सूचयितुं, तेन लोपो व्योर्वलीति अविशेषेण भवति, ष्ठीवतिष्वष्कती द्विषकारकौ, तत्र पूर्वस्यास्तु सत्वं परेण संनिपातेन षत्वं भविष्यतीति, यद्येवं लिट् ष्वष्कते, षत्वस्यासिद्धत्वाद् 'ङः सि धुडि' ति धुट् प्रसज्येत, एवं तर्हि यकारादी ष्ठिवुष्वष्कती, यकारस्तु लोपो व्योर्वलीति लुप्यते, ष्ठीवतीति, ष्ठिवुक्लम्वाचमां शितीति दीर्घत्वम् । अथास्य द्वितीयो वर्णो यदि ठकारः तेष्ठीयतइति न सिध्यति, अथ थकारः टेष्ठीयतइति न सिद्ध्यति उभयं चेष्यते, तत्राह । 'ष्ठीवतइत्यस्येत्यादि' । उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः पाठिता इति भावः ॥

"णो नः" ॥ 'अपातीति'। णोपदेशस्तु निरणतीत्यादावुपसर्गाद-समासेपि णोपदेशस्येति णत्वार्थं स्यात्। 'सुप्धातीरयमपि नेष्यतइति'। पूर्ववदेव सर्वे नादय इति प्रयोगे। "नृति[१] नन्दीत्यादि"। नृती गात्रवि-क्षेपे, टुनदि समृद्धौ, नर्द गर्द्द, शब्दे, नक्षि नाशने, नट अवस्यन्दने चुरादिः, नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्येषु ॥

"लोपो व्योर्वलि" ॥ 'धातोरिति प्रकृतमित्यादि'। एतद्वात्वादेः षः स इत्यत्र व्याख्यातम्। 'दिदिवानिति'। दिवेः क्वसौ रूपं, वस्वे-काजाद्घसामिति नियमादिडभावः, अत्र वक्तव्यमस्ति तद्वस्वेकाजाद्घ-सामित्यत्र वक्ष्यामः। ऊयी तन्तुसंताने, क्नूयी शब्दे। 'अस्रेमाणमिति'। स्रिवु गतिशोषणयोः, औणादिको मनिन्, नञा समासः। ननु च सतः कार्यिणः कार्येण भवितव्यमिति पूर्वं कार्यिनिर्देशो युक्तः पश्चात्कार्यनि-र्देशः, व्योर्वलि लोप इति, लाघवञ्च भवत्यर्द्धमात्रया, तत्किमर्थं पूर्वं लोप-ग्रहणं कृतमित्यत आह। 'पूर्वं लोपग्रहणमित्यादि'। पूर्वं लोपग्रहणेना-यमर्थः सूच्यते, विध्यन्तरात्पूर्वमेवायं लोपो भवतीति, कण्डूयतेर्यलोपश्च प्राप्नोति वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भवितव्यम्। 'कण्डूयतेः क्विबिति'। कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र भाष्ये नैतेभ्यः क्विब् दृश्यत-इति, तस्मात्कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात्क्विब् द्रष्टव्यः, द्विविधा हि कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च, तत्र धातुभ्यो यग्विधानात्प्रा-तिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव, तत्र क्यजन्तात्क्विपि कृते अतो लोपश्च प्राप्नोति वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भाव्यम्, अथाप्यार्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमतो लोपः, पश्चात्क्विप्, एवमपि क्विलोपश्च प्राप्नोति वलोपश्च, तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वम-पृक्तलोपः स्यात्तस्मिंश्च सति निमित्ताभावादलाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावा-त्स्थानिवद्भावाभावाच्च वलि लोपो न स्यात्पूर्वं लेपग्रहणाच्च भवति। अथात्र लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति, उच्यते, क्यजन्ता-

१ मुद्रितमूलपुस्तके नृनन्दीति पाठः पदमञ्जर्यसंमतः।

त्क्विबित्युक्तं, ततः किं, स्थानिवद्भावेनापि कण्डूमात्रस्य धातुत्वाभावादुवङ् न भवति, यणादेशस्तर्हि प्राप्नोति, भवतु यण्, तस्योठ् करिष्यते, न चोठापि कर्तव्ये स्थानिवद्भाव, आदिष्टादचः पूर्वत्वाद्वकारस्य, अत एव कण्डुवावित्यादावूडुवङादिषु कर्तव्येषु नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः, अथ व्रश्चको व्रश्चनमित्यादौ रेफे वलि परतो वकारस्य लोपः कस्माच भवति, तत्राह । 'व्रश्चादीनामित्यादि' । ननु वृश्चति वव्रश्चेत्यादौ संप्रसारणे कृते हलादिशेषे च वकारस्य श्रवणं यथा स्यादित्येतदुपदेशस्य प्रयोजनं स्यात्, नह्यत्र लोपः प्र[1]वर्तते, वल्परत्वाभावादित्यत आह । 'वृश्चति वव्रश्चेत्यादावपीत्यादि' । 'बहिरङ्गत्वादिति' । बहिरङ्गत्वं संप्रसारणस्य कृङित्प्रत्ययापेक्षत्वात्, हलादिशेषस्य त्वभ्यासापेक्षत्वात्ततश्चाकृतयोरेव तयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यादेव न भवति, अत्र भाष्ये वलोपः प्रत्याख्यातः, आसिमाणां जीरदानुरित्यत्र छान्दसो वर्णलोपः, क्सावपि छान्दस एव, दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तसादिष्वूठा भवितव्यम्, तिप्सिपोरीड्भावपक्षेषूठा भवितव्यं, ये तत्र कृङितीति नानुवर्त्तयन्ति देदिवीति देद्योति देदिवीषि देद्योषि, मिपि त्वनुनासिकत्वादेव भवति, देदिवीमि देद्योमि, ये त्वनुवर्त्तयन्ति तेषामपि छान्दसो यङ्लुगिति ॥

"वेरपृक्तस्य" ॥ 'क्विबादयो ह्यन्तइति' । ततोऽन्यस्य वेरपृक्तस्याभावात् । 'घृतस्पृगिति' । क्विन्प्रत्ययस्य कुः, अपृक्तग्रहणाद्वकारमात्रस्येदं ग्रहणम्, इकार उच्चारणार्थः ॥

"हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" ॥ दीर्घग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङ्यापोरेव विशेषणं ङ्याब्ग्रहणं च सोर्विशेषणं, हलपृक्तग्रहणं च तिस्योः, सुतिसीति त्रीणि पदानि । 'तदिहेत्यादि' । प्रकृतस्य लोपशब्दस्य शास्त्रीयस्य भावसाधनस्य सुतिसीति प्रथमान्तेन संबन्धाभावादिति भावः । अपर आह । हल्ङ्याब्भ्य इति पञ्चम्या सुतिसीत्यादिकायाः प्रथमायाः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां शास्त्रीयेपि लोपशब्दे न दोष इति । 'अभि[2]नो-

१ प्रसङ्ग इति २ । ३ । पु० पा० ।
२ अच्छिनोत्रेति २ पु० पाठः ।

चेति'। भि[1]देर्लङि सिलोपः, दश्चेति दकारस्य रुत्वं, तस्यातो रोरप्लुतादप्लुतइत्युत्वम्, श्नमोकारेणाद्गुणः, एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपम्। 'निष्कौशाम्बिरिति'। ननु च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिग्रहणादेवात्र न भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् परमकुमारी परमखट्वेति, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावाद्भविष्यति, निष्कौशाम्बिरित्यादौ उपसर्जन[2]त्वाद्भवत्येव तदादिनियमः, एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति उपसर्जनेपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोत्र न भवतीति, तेनार्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पलीत्यादावेकविभक्ति चेत्युपसर्जनत्वे सत्यपि लोपो भवति, नात्रोपसर्जनं पिप्पली, एकविभक्तावषष्ठ्यन्तमिति वचनात्, अत एव गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न भवति, माभूच्छास्त्रीयमुपसर्जनमप्रधानं तावद्भवत्येव,[3]बह्व्यः श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसीति, शास्त्रीयमप्युपसर्जनत्वमस्ति, ईयसश्चेति कपः प्रतिषेधः, ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यइति ह्रस्वाभावः, अपर आह। निष्कौशाम्बिरित्यादौ समुदायस्य ङ्याबन्तत्वेपि यदत्र ङ्याबन्तं कौशाम्ब्यादि, ततः परस्य सोर्लोपः प्राप्नोति. दीर्घग्रहणाद्व्यावर्त्ततइति, ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते ङ्याबन्ताद्विहितस्येति, नैवं शक्यं, या सा केत्यादौ न स्यात्, नह्यत्र टाबन्तात्सुर्विहितः, माभूदेवं, हलन्ताद्विहित इत्येवं भविष्यति, यद्येवं यस्सः क इत्यत्रापि स्यात्, कर्त्ता हर्तेत्यादौ च न स्यात्, नह्यत्र हलन्तात्सुर्विहित इति, अतोऽन्यस्मादपि विहितस्य हलङ्याब्भ्योनन्तरस्य लोप इत्यास्थेयम्, एवं च निष्कौशाम्ब्यादावपि लोपः प्राप्तो दीर्घग्रहणेन व्यावर्त्तनीयः। 'तिपा[4] सहचरितस्येति'। तिपा[5] तिशब्देन साहचर्यात्सेरपि तिङ एव ग्रहणमित्यर्थः। 'अथ किमर्थमित्यादि'। ङ्यापोर्दीर्घात्सुरित्येव वक्तव्यमिति चोद्यार्थः। 'न लोपो न स्यादिति'। ननु च न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकाल्लोपे कर्त्तव्ये

---

१ छिदेरिति २ पु० पा०।

२ स्त्रीप्रत्ययस्येति २ पु० अधिकम्। ३ पु० उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति पाठः।

३ उभयमपि तत्र गृह्यतइति २ पु० अधिकम्।

४ तिङेति २। ३ पु० पा०। ५ तिङेति २। ३। पु० पा०।

संयोगान्तलोपः सिद्ध एव भविष्यति, न, पचन्नित्यादावपि प्रसङ्गात्, नकारसंबुद्ध्योरानन्तर्ये प्रतिषेधो विज्ञायमानस्तुल्यजातीये नकारविभक्त्यो-रानन्तर्यएव संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञापयति, पचन्नित्यादौ तु तकारेण व्यवहितत्वाद् ज्ञापकाभावाल्लोपाभाव इत्याशङ्क्य दोषान्तर-माह । 'उखास्रत् पर्णध्वदिति' । 'दत्वमिति' । न स्यादित्यनुषङ्गः, उखा-स्रस्-सुइति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्बाधित्वा स्कोः संयोगाद्यो-रिति प्रकृतिसकारस्य लोपे श्रूयमाणः सकारो न वस्वादि संबन्धीति वसुस्रं-स्विति दत्वं न स्यात्, न च संयोगादिलोपं बाधित्वा पूर्वमेव प्रकृतिसका-रस्य दत्वं लभ्यते, अपदान्तत्वात्, नहि सौ श्रूयमाणे पूर्वस्य पदसंज्ञास्ति, असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधात्, अथापि सावपि पदत्वमिति पक्षाश्रयेण स्यात्पदत्वम् एवमपि दत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संयोगादिलोप एव स्यात् । ननु च वस्वादीनां दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धमिति वक्ष्यति, तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते वस्वादीनां दत्वमित्येव, ततश्च पूर्वमेव दत्वं भविष्यति, एवमपि राजा तक्षेत्यादौ सावपि पदत्वे सति संयोगान्तलो-पस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे सति असंयोगान्तत्वात्सोर्लोपो न स्यात्, तस्मात्सुष्ठूक्तं दत्वं न स्यादिति । 'उत्वमिति' । न स्यादित्यनुषङ्गः । स एव हेतुः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । एतच्च संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्येतदनाश्रित्योक्तं, तदा श्रयणे तु हरिवो मेदिनमित्यादिवत्सिद्धम् । 'रात्सस्येतिनियमाल्लोप एव न स्यादिति' । ननु रात्सस्येति द्वितकारकनिर्देशात्तकारस्यापि प्रश्लेषाद्रेफादुत्तरस्य च तकारस्यापि लोपो विधास्यते, यद्येवं कीर्त्तयतेः क्विपि कीरिति स्यात् यथा न्यासे तु कीर्दिति भवति, तदेवं सिग्रहणमेकं न कर्त्तव्यमन्यत्सर्वं कर्त्तव्यमिति स्थितम् । 'संयोगान्तस्य लोपे हीत्यादि' । संग्रहश्लोकः, हिशब्दो हेतौ, नलोपादीत्यादिशब्देन दत्वोत्वयोर्ग्रहणं, ये तु संयोगा-न्तलोपवादिनस्तेषां रेफादुत्तरस्य तकारस्य अबिभर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात्, तस्माद्धल उत्तरेषां सुतिसीनां लोपो विधीयते ॥

"एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः" ॥ अत्र यदि हल्ग्रहणं नानुवर्तेत तत-

एङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धिरेव विशेषणीया, एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्च परस्याः सम्बुद्धेर्लोप इति, ततश्च हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्, कथं कुण्डसु इति स्थिते लोपश्च प्राप्नोत्यम्भावश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, स हि कृते ऽम्भावे आदेःपरस्येत्यमोकारस्य प्राप्नोति, अकृते तु सकारस्य, अम् भावस्तु लोपे कृते ऽत्यन्ताप्राप्त्या ऽनित्य इत्युभयोरनित्ययोः परत्वादम्भावे कृते ऽमि पूर्वश्च प्राप्नोति लोपश्च, तत्रामि पूर्वत्वे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयेन्तादिवद्भावाभावाच्च लोपो न प्राप्नोति, लोपे च कृते ऽमोभावादमि पूर्वत्वं न प्राप्नोतीत्युभयोरनित्ययोः परत्वादमि पूर्वत्वे कृते लोपो न स्यात्, तस्मादनुवर्त्यं हल्ग्रहणं, तदाह । 'हलिति चेति'। वर्त्ततइत्यपेक्षते । 'अपृक्तमिति नाधिक्रियतइति'। यद्यधिक्रियेत हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्, अपृक्तसंज्ञाया अभावात्, कथं पुनर्ज्ञायते नायमधिक्रियतइति, तत्राह । 'तथा चेति'। अनुवर्तमानेपि हल्ग्रहणे यद्येङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धिर्विशेष्येत, तया हल् विशेष्येत, एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परा या सम्बुद्धिस्तस्या हल्लुप्यते इति, ततः हे कुण्डेत्यत्र न स्यात् पूर्वोक्तादेव हेतोः, अत एङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्ध्या च हलेव विशेषणीय इति मत्वाह । 'एङन्तात्प्रातिपदिकादित्यादि'। सम्बुध्याक्षिप्तप्रातिपदिकमेङ्ह्रस्वाभ्यां विशेष्यतइति तदन्तविधिलाभः, अत्र पक्षे कुण्डेत्यत्रामि पूर्वत्वस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तात्परो हल् भवति, वस्तुतश्च सम्बुद्धेरिति लोपः सिद्ध्यति । 'अच्छब्द इति'। एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । 'ह्रस्वाभावादिति'। ननु चादडेवाकारो ह्रस्वस्ततः परो हल् भवति, सम्बुद्धेश्च सम्बन्धीति लोपः स्यादेव, सम्बुद्धौ तु विशेष्यमाणायां प्रकृत्यकारस्य लोपे ह्रस्वात्परा सम्बुद्धिर्न भवतीति लोपाप्रसङ्गः । उच्यते, सम्बुद्ध्याक्षिप्तं प्रातिपदिकमेङ्ह्रस्वाभ्यां विशेष्यतइत्युक्तं तेन कुण्डेत्यत्र च भविष्यति, एकादेशस्य पूर्वम्प्रत्यन्तवद्भावात् प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणात्, हे कतरदित्यत्र च न भविष्यति, टिलोपे कृते प्रकृतेरह्रस्वान्तत्वात् । 'सम्बुद्धिगुणबलीयस्त्वादिति'। अन्यथा ऽग्निसु इति स्थिते संबुद्धिगुणश्च प्राप्नोति ह्रस्वादिति लोपश्च, तत्र नित्यत्वात्परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे

कृते ऽह्रस्वान्तत्वान्न भवेत्। ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते ह्रस्वान्ताद्विहिता या सम्बुद्धिरिति, एवमपि हे खट्वेत्यत्र न स्यात्, माभूदनेनाबन्तत्वात्पूर्वेण भविष्यति, एवमपि हे नदि हे यवागु हे कुमारीत्यत्र न स्यात्, न चात्र ङ्यन्तत्वाल्लोपो लभ्यते, दीर्घग्रहणात्, एवं तर्ह्युभयं विज्ञास्यते विहितविशेषणं परविशेषणं च, तेनाग्ने कुमारीत्यादौ सर्वत्र भविष्यति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य ह्रस्वग्रहणस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम्, अथापि लभ्येत एवमपि हे कतरदित्यत्र यद्यपि टिलोपे कृते संबुद्धेर्ह्रस्वपरत्वाभावस्तथापि ह्रस्वान्ताद्विहिता सम्बुद्धिरिति स्यादेव लोपस्तस्मादेङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं, वयं तु ब्रूमो ये स्वभावत एङन्तास्तदर्थमप्येङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति, तद्यथा हेशब्दमतिक्रान्तो ब्राह्मणोऽतिहेस्तस्य सम्बोधनं हे अतिहे, अनुकृतः पचतेशब्दो येन तस्य सम्बोधनं हेऽनुकृतपचते, विहित इरेप्रत्ययो येन स विहितेरेः पाणिनिस्तस्य सम्बोधनं हे विहितेरे इत्यादि। अत्र संग्रहश्लोकः।

> सम्बुद्धिर्ह्रस्वभेद्या यदि हि न च भवेन्नादिवच्चान्तवत्स्याद्
> दोषोऽसौ हल्निवृत्तावपि लुपि भवतोम् पूर्वरूपे परत्वात्॥
> ह्रस्वान्ताल्लुब्विधिः स्याद्धल इति कतरद्धित्त्वतो नो हलो लुप्
> ह्रस्वश्रुत्या न शक्यः परविहितविधिर्नातिहे ऽतोप्यकार्येङ्॥
> लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः॥

"शेश्छन्दसि बहुलम्"॥ 'या त्वेत्रेति'। शेर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः, नलोपः, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, डादेशेन सिद्धत्वात् कथमग्नेत्रीति त्रिद्र इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनैव सिद्धं, न सिद्ध्यति, नुमा व्यवहितत्वा,च्छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः, मधोर्गृह्णातीत्येवमाद्यर्थं पुंवद्भावेनैव नुमो निवृत्तिः, एवमपि जसि चेति गुणः प्राप्नोति, वक्ष्य-

---

१ लक्ष्मीति २ पु॰ पा॰।
२ वधु इति ३ पु॰ पा॰।

त्येतत्, जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति, अपि च या ह्वेत्रा,ताता पिण्डानामिति तद्वृति स्थिते सुपां सुलुगितीकार-स्याकारे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वेन सिद्धम् ॥

"ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" ॥ कृता धातुराक्षिप्यते, स च ह्रस्वेन विशेष्यते, तेन तदन्तविधिर्भवतीत्याह । 'ह्रस्वान्तस्य धातो-रिति' । 'अग्निचित् सोमसुदिति' । अग्नौ चेः, सोमे सुञइति क्विप्, ग्राम-णिकुलमिति व्यस्तं चेन्नपुंसकह्रस्वत्वं, षष्ठीसमासे त्विको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः, अत्र नपुंसकह्रस्वत्वमर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गमितरदुत्तरप-दापेक्षत्वात्, यदि पुनरयं तुट् परादिः क्रियते, नैवं शक्यम्, इहाग्निचित्सो-मसुत्, वेरपृक्तस्येति वलोपो न प्राप्नोति, इह च परितनोतीति क्विप्, क्वौ च गमादीनामित्यनुनासिकलोपः, नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । परीतत् तुट आर्द्धधातुकभक्तत्वादिट्प्रसंगः, इह चावच्छ्याद्वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत, अथाभक्तः स्याद् मधुच्छादयतीति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति, तकारेण व्यवधानात्, न च तकार एवातिङ्, अपदत्वात्, तस्मात्पूर्वान्त एव कर्त्तव्यः, यद्येवं नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिद्ध्यति, नपुंसकह्रस्वत्वम्, आराशष्कुलिच्छत्रं धानाशष्कु-लिच्छत्रम् । उपसर्जनह्रस्वत्वम्, निष्कौशाम्बिच्छत्रं, द्विगुस्वरः, पञ्चारत्नि-च्छत्रं, तुकि कृते ऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति, न वा बहिरङ्गल-क्षणत्वात्, बहिरङ्गस्तुक्,छकारसंनिपातापेक्षत्वात्, अन्तरङ्गा एते विधयः प्रागेव तत्संनिधानाद्भविष्यन्ति ॥

"संहितायाम्" ॥ 'संहितायामिति' । विषयसप्तमीयं, कार्यि-निमित्तयोः संहितायां विषयभूतायां वक्ष्यमाणं कार्यं भवतीत्यर्थः । वक्ष्यति इको यणचीति, अनन्तरन्तु विधिमतिक्रामतोभिप्रायो मृग्यः । 'दधि-अत्रेति' । ननु चेको यणचीत्यधिकरणसप्तम्येषा, तच्चाधिकरण-मौपश्लेषिकादन्यद्वर्णेषु न संभवति, तत्राप्युपश्लिष्टस्येको विधीयमानो यणवर्णान्तरव्यवाये कालव्यवाये च न भविष्यतीति नार्थः संहिताधि-कारेण, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति कालव्यवायो निर्दिष्टपरिभाषायां

नाश्रीयतइति, तेनोत्तरपदाधिकारेपि विधीयमानं कार्यमलुगादि काल-व्यवधानेपि भवत्येव । आखरेष्ट इत्याखरे स्थः, अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू इत्यादि ॥

"छे च" ॥ छकारेकार उच्चारणार्थः, विदिभिदिच्छिदेः, शाच्छो-रन्यतरस्यामित्यादि निर्देशात् । अधिकारे द्वौ पक्षौ, अर्थाधिकारः शब्दा-धिकार इति, तत्राद्ये पक्षे पूर्वसूत्रे कृतात्तिप्तस्य धातोर्ह्रस्वेन विशेषणा-त्तदन्तं ह्रस्वशब्देन प्रत्यायितमिति इहापि तदन्तस्यैव ग्रहणं स्यात्, शब्दाधिकारे तु ह्रस्वशब्द एवात्रानुवर्त्तते न पूर्वप्रकृतोर्थः, न चेह किञ्चि-द्विशेष्यमस्तीति तदन्तविध्यभावाद्ध्रस्व एवागमी भवति, तत्रेह द्वितीयः पक्ष आश्रित इत्याह । 'ह्रस्व एवात्रागमीति'। किमेवं सति सिद्धं भवति, तत्राह । 'तेनेति'। यदि तु ह्रस्वान्तस्य तुक् स्यात् तुको ऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्धलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात्, ह्रस्वमात्रे त्वागमिनि नायमभ्यास-स्यावयवो हलिति न भवत्येव प्रसंगः । कथं पुनर्ह्रस्वआगमिनि तुगभ्या-सग्रहणेन न गृह्यतइत्यत आह । 'नावयवावयव इति'। इतिकरणो हेतौ, यस्मादवयवावयवस्समुदायावयवो न भवति एवं तर्हि शेरतइत्यत्र रुडागमः सार्वधातुकावयवस्यादादेशस्यावयव इति सोपि सार्वधातुकस्य समुदायस्यावयवो न स्यात्, तत्र को दोषः, शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणो न स्यात्, रुटाव्यवधानात्, स ह्यवयवभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात् सार्वधातुकं तु व्यवदधात्येव, कुतश्चैष न्यायो ऽवयवावयवः समुदायाव-यवो न भवतीति, लोके तावद्देवदत्तावयवस्य हस्तस्यावयवोङ्गुलिर्देवद-त्तस्याप्यवयवो भवत्येव साङ्गुलिर्देवदत्त इति, तस्मादयमत्राभिप्रायः । छआङ्माङोश्चेत्येक एव योगः कर्त्तव्यः, चकारादनन्तरस्य प्राक्कृतस्य च, एवं सिद्धे यद्योगविभागं चकारञ्च करोति तस्यैतत्प्रयोजनं प्रकृतस्य तद-न्तस्य प्रहाणेन केवलं ह्रस्वमेवानुवर्त्तयिष्यामीति, यदि त्वागमस्तुक् समुदायस्यावयवः स्याद् एष यत्नोनर्थकः स्यादिति ॥

"आङ्माङोश्च" ॥ आङ्माङोर्ङिद्विशिष्टयोरुपादाने प्रयोजनमाह । 'आङो ङित इति'। अर्थविशेषसंपादनार्थं ङिद्विशिष्टयोरुपादानमित्यर्थः ।

'आच्छायाया इति'। आङ् मर्यादावचनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। 'आच्छायमिति'। आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। 'माच्छिददिति'। इरितो वेत्यङ्। 'आछाया आच्छायेति'। स्मरणे चात्राकारः, वाक्यस्मरणयोरङित्। 'प्रमेति'। प्रपूर्वान्माङ आतश्चोपसर्गइत्यङ्, अत्र धातोर्ङित्वेपि टाबन्तो न ङित्, गामादाग्रहणेष्वविशेष इति लाक्षणिकस्याप्यस्य ग्रहणस्य प्रसंगः, अत्रोभयत्रापि पदान्ताद्वेति विकल्प एव भवति ॥

"दीर्घात्" ॥ उभयनिर्द्देशे पञ्चमीनिर्द्देशो बलीयान्, अचरितार्था च पञ्चमी तेन दीर्घादिति पञ्चम्या छइत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां छकारस्यैव तुका भवितव्यमिति भ्रान्तिमपाकरोति। 'दीर्घात्परो य इत्यादि'। अनेन पञ्चम्या अन्वयो दर्शितः, प्रक्रमाभेदाय तु छकारस्य निमित्तत्वन्दीर्घस्य च कार्यित्वं दर्शयति। 'तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्येति'। अत्र च लिङ्गं शाच्छा, विभाषासेनासुराच्छायेत्यादि निर्द्देशः, अवध्यवधिमद्भावस्य विवक्षितत्वादधिकरणमात्रस्य च विवक्षितत्वात्तस्मिन्पूर्वस्येति सप्तमी कृता। 'ह्रीच्छतीति'। ह्रीच्छ लज्जायां, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। 'अपचाच्छायतइति'। छो छेदने, यङ्, दीर्घोकितः ॥

"पदान्ताद्वा" ॥ प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणादेव तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणं पदान्तविधिरयं तुग् यथा स्यात्पदविधिर्माभूदिति, तेन समर्थपरिभाषानुपस्थानात् तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तस्येत्यत्रापि विकल्पो भवति ॥

"इको यणचि" ॥ 'इको यणादेशो भवतीति'। इकां यणां च साम्याद्यथासंख्यं भवति, आन्तर्यतो वा व्यवस्था। इक इति किम्। व्यञ्जनस्य माभूत्, वागत्र। कुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाच्चकारस्य यकारः प्राप्नोति, यत्र च कुत्वादेरप्रसङ्गो ऽपदान्ते पचतीति तत्रापि प्रसङ्गः, नैष दोषः, दीर्घादिति वर्त्तते, तच्च तत्रैव पञ्चमीनिर्द्देशेपि स्थानिभूतमिहापि तथैवानुवर्त्तते, यदि दीर्घस्य यण् भवति कथं दध्यत्र मध्वत्रेति, ह्रस्वस्येत्ये-

तदप्यनुवर्त्तते, तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यणिविधानाच्च व्यञ्जनस्य प्रसङ्गः, प्लुतस्य च प्रकृतिभावेन भवितव्यं, चयनं चायक इत्यादावेचामयादयोऽपवादाः, नाप्राप्ते तस्मिंस्तदारम्भात्, देवेन्द्रः खट्वौदनमित्यादौ गुणवृद्धी बाधिके भविष्यतः, यथा सत्यपीग्ग्रहणे दधीन्द्रादौ सवर्णदीर्घत्वम् । अतो नार्थ इग्ग्रहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनमिको यणेवाचि यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति, किञ्चान्यत् प्राप्नोति, शाकलं, न च तस्याप्यत्यन्तबाधः, आरम्भसामर्थ्यात्, एवं सति सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति यत्पूर्वाचार्यैः स्मर्यते तदनेनेग्ग्रहणेन संपाद्यते । 'इकः प्लुतपूर्वस्येति' । प्लुतः पूर्वो यस्मात्स तथोक्तः प्लुतात्परस्येत्यर्थः । 'भो३ इ इन्द्रेति' । भो इ इन्द्रइति स्थिते भोशब्दस्य गीतिवशात् प्लुत, इकारः स्वरादिपाठान्निपातः प्रगृह्यसंज्ञकस्तस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधीयते, सवर्णदीर्घबाधनार्थमित्येतत्त्वाद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तम् । 'प्लुतपूर्वस्येति' । प्लुतग्रहणमपि मात्रिकद्विमात्रिकव्यतिरिक्तोपपरिग्रहार्थं, तेन चतुर्मात्रादावपि भवति, तथा च छन्दोगा गायन्ति, सामन्येव चार्यमिष्यते, भोयिन्द्रं गायतीत्येतदपि सामगस्यानुकरणम्, एवं तावद्भाष्ये स्थितं, वृत्तावप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥

"वान्तो यि प्रत्यये" ॥ कस्य पुनरयं वान्तादेशः एच इति वर्त्तते, यद्येवमेदैतोरपि प्राप्नोति, चेयं जेयं, रैयतीति, एवं तर्हि वान्तग्रहणं न करिष्यते, एचोयवायाव इत्येव, इहापि तर्ह्ययादेशः प्राप्नोति, चेयं जेयमिति, क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे, क्रय्यस्तदर्थइत्येतन्नियमार्थं भविष्यति एचो यदि भवति क्षिज्योरेवेति, एवमपि रैयतीत्यत्रायादेशः प्राप्नोति, रैशब्दश्छान्दसः, दृष्टानुविधिश्छन्दसि, भाषायां तु रैशब्दप्रयोगो भाष्यविरोधादसाधुः, यद्येवं नियम आश्रयिष्यते ऽनैाष्ठस्य यदि भवति क्षिज्योरेवेति, ततः शक्यार्थ इति द्वितीयो योगः, क्षिज्योरपि शक्यार्थ एवेति, सिध्यति, सूत्रस्य तु को निर्वाहः । उच्यते । वान्तशब्दोयं सन्निहिते वान्ते वर्त्तते न यत्र कुत्र चित्, सन्निहितश्चौदौत्स्थानिकः पूर्वत्र, यथा संख्यसंबन्धात्, तत्र यथा यः कश्च न वान्तादेशो न भवति तथान्यस्थानिको न भविष्यति, विशिष्टस्यैव संनिधानात् । तदिदमुक्तम् । 'योयमेचः

स्यानइति'। 'बाभ्रव्यइति'। मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोरिति यञ्। मण्डुशब्दो गर्गादिः, शङ्कुपिचुशब्दाभ्यां तदर्थं विकृतेः प्रकृताविव्यत्रार्थे उगवादिभ्यो यत्, नावा तार्यं नाव्यं, नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। 'अध्वपरिमाणे चेति'। भाषार्थमिदं, गव्यूतिः क्रोशयुगम्॥

"धातोस्तन्निमित्तस्यैव"॥ 'धातोरिति किमिति'। न तावदविशेषेण नियमप्रसङ्गो यि प्रत्यये यदि भवति तन्निमित्तस्यैवेति, एवं हि वान्तो यि प्रत्यये तन्निमित्तस्येति विशिष्टविधिराश्रयणीयः, योगविभाग एवकारो नियम इति सर्वमेतदनर्थकमापद्येत, तस्मादसत्यपि धातुग्रहणे विशिष्टविषयो नियमो भविष्यतीति प्रश्नः। स तु विशिष्टो विषयः प्रातिपदिकमपि संभाव्येतेत्युत्तरम्। 'बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यादिति'। एचस्तन्निमित्तत्वात्। 'अत्र न स्यादिति'। विपर्ययात्। 'उपोयतइति'। वेञः कर्मणि लट्, आत्मनेपदं, यक्, यजादित्वात्संप्रसारणम्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः, आद्गुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद्धातुग्रहणेन ग्रहणम्। 'औयतेति'। कर्मण्येव लङ्, । 'लौयमानिरिति'। अत इञ्, आदिवृद्धिः, ननु चात्र गुणः पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गो वृद्धिरपि बाह्यतद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गैव, सत्यम्। औयतेत्यत्रैतदुभयं नास्ति तदर्थमवश्यं योग आरब्धव्यः, आरब्धेनैव सिद्धत्वादुपोयतइत्यादिकं प्रत्युदाहृतम्। 'एवकारकरणं किमिति'। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थत्वे हेतुर्न त्वेवकारकरणमपीति प्रश्नः। इष्टतोवधारणार्थं इत्युत्तरम्॥

"तय्यजय्यौ शक्यार्थे"॥ उदाहरणे शक्यार्थे कृत्यः, प्रत्युदाहरणे त्वावश्यके॥

"क्रय्यस्तदर्थे"॥ क्रय्य इत्यत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते, कर्मणि कृत्यविधानात्, प्रकृत्यर्थश्च द्रव्यविनिमयः, तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानं, प्रकृत्यर्थस्तूपसर्जनं, तत्र यदि प्राधान्यात्तदित्यनेन प्रत्ययार्थः परामृश्येत तदयुक्तं, तथाहि। यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदाव-

१ मुद्रितमूलपुस्तकइह इति पाठः।

श्यमेव क्रय्यशब्दस्य तस्मिन्नर्थे वृत्तेर्नार्थस्तदर्थग्रहणेन, अथ सोर्थो यस्य तदर्थः शब्दस्तस्मिन्नभिधेयइत्यर्थः, तदप्ययुक्तं, शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्, अतो गुणीभूतोपि प्रकृत्यर्थ एव निर्दिश्यतइति दर्शयति । 'तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेयइति' । 'क्रयार्थं यः प्रसारित इति' । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्यापणे यद्द्रव्यस्थापितमित्यर्थः । 'क्रेयमिति' । मूल्येनोपादेयमित्यर्थः । 'न चेहास्ति क्रय्यमिति' । आपणे विक्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्त्ततइत्याहुः । तेनापणे विक्रयाय प्रसारितं द्रव्यं क्रय्यमित्युच्यते ॥

"भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ 'वीत्येतस्येति' । वीगत्यादिषु, अजेर्व्यघञपोरिति वा । 'हृदय्या इति' । आकारस्यायादेशः ॥

"एकः पूर्व्वपरयोः" ॥ वक्ष्यमाणप्रकरणे पौर्व्वापर्येणावस्थितौ निर्दिश्येते आदचि आदेचीत्यादि, तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वक्ष्यमाणो गुणादिरेकादेशो भवतीति सूत्रार्थः, अथ पूर्वपरयोरिति किमर्थं, स्थानिनिर्द्देशार्थ,मसति हि तस्मिन्नाद्गुण इत्यादौ स्थानिनिर्द्देशाभावात्कस्य गुणादिरादेशः स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । आदित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादिकायाः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, सा च तस्यास्तेन तयोरेव पूर्वपरयोर्गुणो भविष्यतीति नार्थ एतेन, तदाह । 'पूर्वपरग्रहणमित्यादि' । 'द्वयोरादेशप्रतिपत्त्य[१]र्थम्' । युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । असति तु तस्मिन्कस्य स्यादित्यत आह । 'एकस्यैव स्यादिति' । ननु द्वयोरपि षष्ठीप्रकॢप्तिरुक्ता तत्राह । 'नोभे सप्तमीपञ्चम्याविति' । नोभे प्रकल्पिके भवतो युगपन्न प्रकल्पिके भवत इत्यर्थः, इतिकरणो हेतौ, तत्राद्गुण इत्यत्राचीत्येषा सप्तमी यणादिविधौ चरितार्था, आदित्येषा तु पञ्चमी न क्वचिच्चरितार्था, ततश्च सैव सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति इत्यच एव स्थाने गुणः स्याद्वृद्धिरेचीत्यत्र तु गुणविधौ पञ्चमी कृतार्थेति तस्या एचीति सप्तम्यकृतार्था षष्ठीं प्रकल्पयेदित्यवर्णस्यैव वृद्धिः स्यात्, उपसर्गादृति धातावित्यादौ द्वयोरप्यकृतार्थत्वेपि पर्यायेण परस्परषष्ठीप्रकॢप्तिः स्याच्च

१ मुद्रितमूलपुस्तके युगपदित्यधिकम् ।

युगपत्कार्यत्वं निमित्तत्वं च, द्वयोर्युगपद्विरोधात्, ततश्च कार्यमपि पर्यायेण स्यात्, तस्मात्पूर्वपरयोरिति वक्तव्यं, न वक्तव्यमेकग्रहणसामर्थ्यादन्तादिवच्चेति वचनाच्च पूर्वपरयोर्द्वयोरेवादेशो भविष्यति नान्यतरस्य, सत्यम्। सुखप्रतिपत्त्यर्थं तु पूर्वपरयोरित्युक्तमन्यथा युगपत् षष्ठीप्रकल्पनद्वारेण विवक्षितप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, अथ किमर्थमेकग्रहणं प्रथमनिर्दिष्टमतिक्रम्य चरमनिर्दिष्टस्य पूर्वपरयोरित्यस्य प्राक् प्रयोजनमुक्तं, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्, कथं, सतः कार्यिणः कार्येण भवितव्यं, कार्यस्य च गुणादेर्विशेषणमेकग्रहणम्। ननु चाद्गुण इत्यादावेकस्यैवादेशस्य सूत्रे उपादानं, संख्याया विवक्षितत्वादुपात्तसंख्यात्यागे कारणाभावात्ततश्चैक एव गुणादिरादेशो भविष्यति। स्यादेतत्। आदेशस्य विधेयतया प्राधान्यात्प्रधाने च ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वादनेकादेशप्रसंग इति, तदसत्। ग्रहं शेषितयोद्देश्य संमार्गो हि विधीयते, शास्त्रान्तरे च विहितं शेषित्वमुपगच्छति, शास्त्रान्तरे च विज्ञाता ग्रहाः संख्यान्तरान्विताः, तत्रैकत्वविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्येतेति कृत्वा ग्रहैकत्वमविवक्षितमुच्यते, नैवं गुणादिरादेश इत्येकत्वं विवक्षितं, प्राजापत्या नव ग्रहा इति शास्त्रान्तरविहितनवग्रहोद्देशेन संस्कारः संमार्गो विधीयते, तत्र श्रुतमप्येकत्वं नोद्देश्यकोटौ निवेशयितुं शक्यते, तत्र संख्यान्तरान्विततया विहितत्वात्, ततश्च तद्विवक्षायां तदपि विधेयं स्यात्ततश्च वाक्यभेदप्रसङ्गः, वचनव्यक्तिभेदाद् यो ग्रहस्तं संमार्ष्टि तं चैकमिति, इह तु विधेयतया गुणादेः प्राधान्येपि विशिष्टविधिसंभवाद् न वाक्यभेदप्रसंगः, अविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमेकत्वं लोकवत्, तद्यथा लोकेनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति, न चोच्यते एकमिति, एकमेव चासौ करोति, न चाथप्रकरणादिना तत्रैकस्य करणं, तदभावेपि दर्शनात्तस्मान्नार्थ एकग्रहणेन, तत्राह। 'एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थमिति'। यथा पुनः पृथगादेशप्रसङ्गस्तथा दर्शयति। 'स्थानिभेदादिति'। पूर्वपरयोरिति निर्देशात्स्थानिभेदः प्रतीयते, ततश्च तद्वशादादेशेपि श्रुतमप्येकत्वमविवक्षितं स्यादित्यनेकादेशप्रसङ्ग इत्यर्थः। अवश्यं चैतदे-

वमभ्युपगन्तव्यमिति दृष्टान्तेन दर्शयति । 'भिन्नादिषु नत्ववदिति' । यथा रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द इति नत्वमेकत्वाविवक्षया प्रतिस्थानि भवति तद्वदत्रापीत्यर्थः । भाष्ये त्वेकग्रहणं प्रत्याख्यातं, न तावद्गुणभूतस्यान्यनुरोधेन प्रधानस्यादेशस्य भेदकल्पना युक्ता प्रधानानुरोधी हि गुणो भवति न पुनर्गुणानुरोधी प्रधानं, यच्चोक्तं भिन्नादिषु नत्ववदिति, तत्र न खलु नत्वविधावेकत्वस्याविवक्षिततया द्वौ नकारौ भवतः, किं तर्हि पूर्वस्य चेति चकाराद्वाक्यभेदोवगम्यते, तत्र पूर्वेण निष्ठातो नत्वं, परेण धातुदकारस्य, इह चोभौ साभ्यासस्येति प्राणिणिषतीत्युपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य 'अनिते' रित्येव णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमिति स्थानिनिर्द्देशार्थमुभौग्रहणं न कर्त्तव्यमुभौ नकारौ णत्वमापद्येते इति, तस्मादादेशार्थमुभौ ग्रहणं विज्ञायते साभ्यासस्यानितेर्यौ नकारौ द्वौ तयोरुभौ णौ भवत इति, तेनात्रापि नैकत्वस्याविवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वौ भवतः किन्तूभौग्रहणादिति न कश्चिद्दोषः । इह श्रुतिस्मृतिविहितं कर्म किञ्चित्सकृदनुष्ठीयते, यथोपनयनमाधानमाचमनमिति, नह्युपनीतः पुनरुपनीयते, नाप्यग्न्या[1]-हितः पुनरग्नीनाधत्ते । नाप्याचान्तः पुनराचामति असति निमित्ते, किञ्चिदसकृद्यथा । ज्योतिष्टोमादयः, यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति योयो वृद्धवयास्तस्य तस्यागमनं प्रत्युत्थीयते, ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न पेयेति प्रतिव्यक्तिनिषेधोनुष्ठीयते, न पुनरेकं ब्राह्मणमहत्वैकाञ्च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः, व्याकरणं च स्मृतिस्तदिहाद्गुण इत्यनया स्मृत्या गुणः कर्त्तव्य इति चोदिते यदि सकृदनुष्ठानं खट्वेन्द्र इत्येकस्यां व्यक्तौ गुणे कृते कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्र इत्यादिषु न क्रियेत, तस्मात्प्रत्युत्थानादिवदावर्त्तते, किम्पुनरत्र निबन्धनं किञ्चित्सकृत्क्रियते किञ्चित्पुनःपुनरिति, उपनयनं तावन्माणवकस्य संस्कारः, सकृच्चासौ संस्कृतोध्ययनादिषु योग्यो भवति, आधानमप्यग्निसंस्कारार्थं, संपन्नेष्वग्निषु

१ अन्वाहितः पुनराधीयते, नाप्याचान्तः पुनरसति निमित्ते आचामतीति ३ पु॰ पा॰ ।

प्रयोजनाभावात्पुनर्न क्रियते, आचमनमपि शौचार्थमिति असति निमित्ते पुनर्न क्रियते, ज्योतिष्टोमादयस्तु नित्याश्चेत्प्रत्यवायपरिहाराय वसन्ते क्रियन्ते, अथ काम्या अमुष्मिन् लोकएनमप्सरसो जाया भूत्वोपशेरतइति, ततस्तमभ्युदयं भूयोभूयः परीप्सुभिः पुनःपुनरनुष्ठीयन्ते, पूर्ववयोब्राह्मण-प्रत्युत्थानाकरणे दोषः, करणे चाभ्युदयो दर्शितः ॥

> ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविरआयति ।
> प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इति। तच्च प्रत्यागमनमविशिष्टम्, अतो दोषनिर्हरणार्थं पुनःपुनर-नुष्ठीयन्ते, नैमित्तिकत्वाद्वा प्रतिनिमित्तमावृत्तिः, तथा ब्राह्मणवधे च सुरा-पाने च दोष उक्तः, स ब्राह्मणमात्रे सुरामात्रे च भवति, ततो दोषवन्तो मा भूमेति सर्वत्रैवानुष्ठीयते, इह शब्दस्य ज्ञाने प्रयोगे चाभ्युदयो दर्शितः, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः [1]सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति प्रत्यवायश्च याज्ञे कर्मण्यपशब्दप्रयोगे दर्शितः। ते सुरा हे लय इति, आहि-ताग्निरपशब्दं प्रयुज्येति च, अत एव तदपि गुणादिकं पुनःपुनरनुष्ठी-यते, तदेवं नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं काम्यत्वं भूयोभूयोनुष्ठाननिबन्धनमे-तच्च सर्वशास्त्रसाधारणमपि वार्तिककारेण प्रोक्तं भाष्यकारेणोपपादित-मित्यस्माभिरप्यत्रैव प्रत्यपादि ॥

"अन्तादिवच्च" ॥ अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादव-यवविशेषापेतायां पूर्वपरयोरित्यनुवृत्तेस्तस्य च वक्ष्यमाणगुणाद्यादेशवि-शेषणत्वादेकादेश इति लभ्यते, तदिदमुक्तम्। 'एकः[2] पूर्वपरयोरिति वर्त्त-तइत्यादि'। कः पुनरत्रातिदेशार्थः, किं यत्रैकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ तयोरन्तादिवद्भवति, किं वा ऽकृतएकादेशे तमेवैकादेशमपेक्ष्य यौ पूर्वपरौ समुदायौ तयोरन्तादिवद्भवतीति, यदि वैकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ वर्णौ तयोः समुदाययोरन्तादी तयोरेकादेशोप्यन्तादिवद्भवतीति,

---

१ सुष्ठु इति ३ पु॰ पा॰ ।
२ मुद्रितमूलपुस्तके 'एक इति वर्तते, पूर्वपरयोरिति चेति' पाठः ।

तत्राद्यपक्षस्तावन्न संभवति, एकादेशेन पूर्वपरयोस्तत्स्थानिनोर्निवर्त्तितत्वात्, कथमसतोः पूर्वपरयोरन्तादिवत्स्यात्, द्वितीये पक्षे वृक्षावित्यत्र वृक्षऔ इतिस्थिते सुब्लुपोरेकादेशः सुबपेक्षस्य कस्य चित्परस्याभावात्परादिवच्च स्यात्, अतस्तृतीयः पक्ष आश्रीयते । नन्वयमपि पक्षो न संभवत्येव । तथाहि । ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्धुऊ इति स्थिते पूर्वोवर्णं उकारो यस्यान्तो ब्रह्मबन्धुशब्दस्य स एकादेशे नास्त्येवोकारस्य निर्वर्त्तितत्वात्, यश्चास्ति धकारान्तो न तस्यान्त एकादेशस्य स्थानी उकारः, अनारम्भकत्वात्, एवन्तर्हि यद्व्यपदेशयुक्तस्य स्थानिनौ पूर्वपरावन्तादी तद्व्यपदेशयुक्तस्यैकादेशोप्यन्तादिवदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति,एकादेशात्प्राक् पूर्वपरयोः पृथगवस्थितयोस्ताभ्यां सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमुदायविषयो दृष्टः प्रातिपदिकमिति वा सुबन्तमिति वा स व्यपदेश एकादेशे कृतेपि भवतीति, तदिदमुक्तम् । 'यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूत इत्यादि' । तस्येत्यनेन एकादेशात्प्रागवस्थितः पूर्वः परश्च समुदायो निर्दिश्यते, अन्तादिशब्दाभ्यां च एकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ, तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यनेनापि तदुक्तं भवतीत्याख्यानन्तरं यदुक्तमस्माभिस्तद्दर्शितम् । 'एषोतिदेशार्थ इति' । अतिदिश्यतइत्यतिदेशः, अतिदेशश्चासावर्थश्चेत्यतिदेशार्थः, कर्मधारयोऽयमर्थोऽत्रातिदिश्यतइत्यर्थः । 'वर्णाश्रयविधावित्यादि' । वर्णस्वरूपमाश्रित्य यद्विधीयते न तदन्तादिवद्भावेनातिदिश्यतइत्यर्थः । तत्कथं नात्र ताद्रूप्यनिबन्धनं कार्यमतिदिश्यते, योयमन्त आदिर्वा प्रागेकादेशादवस्थितः पूर्वः परश्च तद्वदयमेकादेशो भवति । 'तत्प्रयुक्तं कार्यं लभतइति' । एवं च तद्वच्चेत्येव वक्तव्यं स्यात्, तच्छब्देन पूर्वापरौ परामृश्येते, एवं हि सिद्धेन्तादिवदितिवचनादन्तादित्वप्रयुक्तं कार्यमेकादेशस्य भवतु पूर्वपरस्वरूपप्रयुक्तं तु कार्यं केन भवेत्, लिङ्गं चात्र भवति तुक्यसिद्धवचन,मन्यथाधीत्येत्यादावेकादेशस्यादिवद्भावादेव तुकः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । 'खट्वाभिरिति' । तपरकरणन्तु यत्रैकादेशो नास्ति तदर्थं स्यात्, शुभंयाभिरिति । 'जुहावेति' । अभ्यस्तस्य चेति ह्वयतेः संप्रसारणे कृते जुहु—आ इति, यत्पूर्वरूपत्वमाकारस्य

तत्वादिवद्भवति योयमादिराकारस्तद्वच भवति, तेन आत औ णल इति न भवति। 'अस्यै अश्वइति'। स्याटो विभक्त्येकारस्य योयं वृद्धिरेचीति वृद्धि-रेकादेशः स परस्यादिवच भवति, तेनैङः पदान्तादतीति न भवति, यत्र च युगपदुभयमाश्रीयते अन्तश्चादिश्च तत्राप्यन्तादिवद्भावो न भवति, यथे-तेर्लिङीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्येणो विधीयमानमभीयात्परीयादित्यादौ न भवति, यदि ह्ययमेकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद् बुद्ध्या गृह्येत स तदानीमेव कथं परं प्रत्यादिवत्स्यात्. एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे तदानीमेव पूर्वं प्रत्यन्तव-द्भावोप्यनुपपन्नः, एकस्योभयापेक्षया युगपत्पारतन्त्र्यस्य विरोधात्। 'पूर्वा-परेति'। यो येन निवर्त्यते स तस्य स्थानी यथा भुवो ऽस्तिः, समुदा-यश्चात्र निवर्त्यते ततश्च तत्प्रयुक्तमेव कार्यं स्थानिवद्भावात्स्याद् यदि किञ्चिदस्ति न तु प्रत्येकं पूर्वपरयुक्तम्। स्यादेतदवयवयोरपि निवर्त्यमा-नत्वात्तयोरपि स्थानित्वमित्यत आह। 'तत्रेति'। इतिकरणद्वयमपि हेतौ, तत्र समुदाये स्थानिन्यवयवयोर्यत्स्थानित्वं तदानुमानिकमवयवनिवृत्ति-मन्तरेणावयविनो निवर्त्तयितुमशक्यत्वादवयवयोर्निवृत्तिः, न त्वादिष्ट-त्वादित्यर्थः। ततश्च तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावाव प्राप्नोति, साक्षाच्छ्रु-तस्यैव च स्थानिनस्तत्राश्रयणात्, इष्यते च तदर्थमन्तादिवद्भावो विधी-यते। ननु विपरीतमिदम्, अवयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति, पूर्वपर-योरिति द्विवचननिर्देशात् तयोरेव स्थानित्वं श्रुतं न समुदायस्य शब्दोस्ति, द्वयोस्तु निवर्तमानयोरर्थात्समुदायोनिवर्ततइत्येतावत्, तथा च पूर्वसूत्रे स्थानिभेदाद्द्विवादिषु नत्ववदित्युक्तम्। तच्चान्यत्रापि उक्तम्, यो ह्युभ-यस्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्, तेन खट्वर्श्य इत्यत्ररपरत्वं भव-त्यकारस्यापि स्थानित्वादिति। भवतु वा स्थानित्वमवयवयोरानुमानिकं, तथापि सिद्धः स्थानिवद्भावः, कथं, स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादेवादेशपरिग्रहे सिद्धे आदेशग्रहणमानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावार्थं, ततश्च स्थान्यप्यानुमानिक आश्रितः, यथा एङः, पचत्वि-त्यत्र, अत्र हि इकारेणेकारान्तःस्थान्यनुमीयते उकारेणाप्युकारान्त आदेशः, तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवत्येवमप्यत्रावयवयोरनु-

मानिके स्थानित्वे सिद्धः स्थानिवद्भावः, एवं तर्ह्यनल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदं, यथा क्षीरपेण सुरापेणोत्तरपदविभक्त्योरेकादेशस्यान्तवद्भावा 'देकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वमल्विधिरपि भवति, ननु चानल्विधाविति प्रतिषेधः स्थान्यलाश्रयेष्वेव कार्येषु, अस्य त्वेकादेशस्योत्तरपदं प्रत्यवयवत्वमेव स्थानिवत्त्वेन प्रार्थनीयमच्त्वं तु स्वत एव सिद्धं, ततश्च यथा ऽरुदितामित्यत्र स्वाश्रयं वलादित्वं स्थानिवद्भावकृतं च सार्वधातुकत्वमाश्रित्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीड् भवति, तद्वदिहापि स्थानिवद्भावकृतमुत्तरपदावयवत्वं स्वाश्रयं चाच्त्वमाश्रित्य णत्वं भवति, यत्तु स्थान्यलस्वरूपनिबन्धनं तत्रेष्यतएव यथा खट्वाभिरित्यादावैस्भावादि, तस्माच्चिन्त्यमस्य प्रयोजनम् ॥

"षत्वतुकोरसिद्धः" ॥ 'षत्वे तुकि चेति'। षत्वशास्त्रे तुक्शास्त्रे चेत्यर्थः। 'एकादेश इति'। एकादेशशास्त्र 'माङ्णु' इत्यादीत्यर्थः। 'असिद्धो भवतीति'। सिद्धो निष्पन्नस्ततो ऽन्यो ऽसिद्धः, तत्र शास्त्रस्वरूपं तावन्निष्पन्नमिति परत्र परशब्दप्रयोगादिवार्थो ऽवगम्यते, तत्कार्यकरणाभ्व सादृश्यं तदाह। 'सिद्धकार्याणि न करोतीत्यर्थ इति'। षत्वतुक्शास्त्रसन्निधावेकादेशशास्त्रं स्वकार्यमेकादेशाख्यं कार्य्यं न करोति न प्रवर्त्तयति न प्रतिपादयतीत्यर्थः। सूत्रस्य प्रयोजनमाह। 'असिद्धवचनमिति'। आदेशे कृते यत्कार्यं तद्धेतुकं प्राप्नोति तदादेशलक्षणम्, आदेशो लक्षणन्निमित्तमस्येति कृत्वा, तस्य प्रतिषेधार्थमसिद्धवचनम्, उत्सर्गः स्थानी, सामान्योत्सृष्टत्वात्स लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणन्तस्य भावः प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं चासिद्धवचनम्। 'कोसिचदिति'। 'लिपिसिचिह्वश्चे' ति च्लेरङ्, कशब्दात्सोरुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतादप्लुत' इत्युत्वम्, गुणः। 'एङः पदान्तादतीति'। 'परम्प्रत्यादिवद्भावादिति'। आदिवद्भावे हि ओसिचदित्येतदन्तं पदं, ततः सकारः पदादिर्न भवतीति सात्पदाद्योरिति निषेधाभावादेकादेशमोकारमिणमाश्रित्य षत्वं प्राप्नोति तदसिद्धत्वान्न भवति, असिद्धत्वे हि षत्वशास्त्रं प्रत्येकादेशशास्त्रस्याप्रतिपादकत्वात्को असिचदित्येवमवस्थितमपदरूपम्भवति, तत्राकारेण व्यवधानात्षत्वाभावः। 'कोस्येति'।

द्वयमः बहुवचनम्, त्यदाद्यत्वम्, 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इति स्यादेशः, हलि लोपः, शेषम्पूर्ववत्, एवमादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणानि दर्शितानि, इतरस्य दर्शयति। 'अधीत्य प्रेत्येति'। 'एकादेशस्यासिद्धत्वादित्यादि'। असिद्धत्वे हि तुक्शास्त्रसविधावधिइइयेत्येव स्थितं पदरूपं भवति, ततश्च ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्रवर्त्तते, यदि तु मुख्यस्यैकादेशस्यैव कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते तदा षत्वे नास्ति दोषः, कथमोकारस्तावत्स्वकार्यं षत्वं न करोति, यौ तु ततः पूर्वौ ककारयकारौ तदाश्रयमपि षत्वं न भवति, तेनैवोकारेण व्यवधानात्, तुकि नेष्टसिद्धिः, कथमेकादेशेन ह्रस्वस्य निवर्तितत्वात् । न चैकादेशः स्वकार्यं करोति, अनेन स्थानिनः प्रत्यावृत्तिः शक्या, तस्मात्तुकि शास्त्रासिद्धत्वमेवाश्रयणीयम्, आह च स्थानिवद्वचनानर्थक्यञ्च शास्त्रासिद्धत्वादिति। 'सम्प्रसारणङीट्स्विति'। सम्प्रसारणे ङौ इटि च य एकादेशस्तस्यासिद्धत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः।'शक्रहूष्विति'। शक्रान् ह्वयतीति यजादित्वात्सम्प्रसारणम्पूर्वत्वं, क्विप्, 'हल' इति दीर्घः। 'परिवीष्विति'। व्येञःपरिपूर्वात् क्विबादि पूर्ववत्। 'असिद्धत्वात्षत्वन प्राप्नोतीति'। पूर्वरूपस्यासिद्धत्वे हि शक्रहुआ इत्येवमवस्थितं पदरूपम्भवति। 'वृक्णेच्छत्रमिति'। 'अपचेच्छत्रमिति'। पचेर्लङ्, उत्तमैकवचनमिट्, शप्। 'आद्गुणस्यासिद्धत्वादिति'। असिद्धत्वे हि तस्य वृक्णइच्छत्रम् अपचइच्छत्रमित्येवमवस्थितं पदरूपम्भवति, अत्र सम्प्रसारणे तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्य एकादेशोऽसिद्ध इत्युच्यते, न चात्रैकादेशम्पश्यामः, दीर्घेण निवर्त्तितत्वात्, न च दीर्घस्य स्थानिवद्भावादेकादेशग्रहणेन ग्रहणमल्विधित्वात्, ङीटोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव, अथ वा लाघवार्थं पदस्येति वक्तव्यम्, अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्त्तनीयम्, तेन पदान्तस्य पदादेश्च य एकादेशः सोऽसिद्ध इत्येषोऽर्थो भवति, यद्येवं सुपिप्पला ओषधीस्कृधीत्यत्रौषधिशब्दाद् द्वितीयाबहुवचनम्, 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां' मिति दीर्घः, ततः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घः, रुत्वविसर्जनीयौ, अत्रेदानीं 'कःकरत्करतिकृधी' ति विसर्जनीयस्य सत्वमिष्यते तन्न प्राप्नोति, पदान्तपदाद्योरिति वचनात्, एकादेशस्यासिद्ध-

त्वाभावाद् इण उत्तरो विसर्जनीय इती 'णः ष' इति षत्वं प्राप्नोति, अवि-शेषेणासिद्धत्वे ओषधीभ्यस् कृधीत्येवमवस्थानादिण उत्तरत्वाभावा-त्षत्वाप्रसङ्गात्सत्वं सिध्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं कस्कादिषु भ्रातु-ष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वम्भ-वतीति, यदि स्याद्भ्रातृशब्दान्ङसि 'ऋत उदि' त्युत्वे एकादेशे रपरे च कृते 'रात्सस्ये' ति सकारलोपे कृते षष्ठीसमासे 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य' इत्यलुकि रेफस्य विसर्जनीये 'ऋत उदि' त्युकारस्यैकादेशस्य सिद्धत्वादिदु-दुपधस्य चेत्येव षत्वे सिद्धे कस्कादिषु तन्न पठेत्, पठति च, ततो ज्ञायते नैकादेशात्परस्य षत्वमिति, शकृत्सु ष्वित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्वोरन-न्तरः, इह च वेञः क्विपि संप्रसारणे पूर्वत्वे च 'ह्रस्वस्य पिति कृती' ति तुकि प्राप्ते पूर्वत्वस्य सूत्रेणासिद्धत्वे प्राप्ते पदान्तपदाद्योरिति वचना-दसिद्धत्वाभावादुदिति तुग्भवत्येव, नहि उ वा इत्येकादेशात्प्रागवस्था-यामाकारः पदान्तो नाप्युकारः पदादिः, विभक्तेरभावात्, न चैकादेशात्प्रा-गेव कृदन्तत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिरेकादेशस्यान्तरङ्गत्वात्, यथापि प्रागेवविभ-क्त्युत्पत्तिरेवमपि उवास् इति स्थिते उकारः पदादिः सकारः पदान्तः सुबन्तं हि पदं न तु ततः पूर्वम्, यथापि भ्यान्मभृतावुभाभ्यामिति स्थिते स्वादिष्विति पदसंज्ञायां पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तथापि न दोषः, पूर्वपर-योरिति वर्त्तते अन्तादिवच्चत्व, तत्र यथासंख्यं संबन्धात्पूर्वपदस्य योन्तः परस्य चादिस्तयोरेकादेशोसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते, आकारश्चात्र पदादिर्न भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तुग् भवत्येव, किमर्थं पुनः षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वादुच्यते, यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गस्यै-कादेशस्यैकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गयोः षत्वतुकोरसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवा-सिद्धत्वं सिद्धं, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति यत्र बहिरङ्गस्यान्तरङ्गस्य वा द्वयोरानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रितं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्ततइति, तेनाक्षद्यूरित्यत्र बहिरङ्गस्याप्यूठोसिद्धत्वाभावाद्यणादेशः सिद्धो भवति, अयमेवार्थः परिभाषारूपेण पठ्यते नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति ॥

"आद्गुणः" ॥ गुणग्रहणं किम्, यावताऽचीति वर्त्तते, एकः पूर्वपरयोरिति च, तत्रान्तर्यतः कण्ठतालव्ययोरकारेकारयोः स्थाने तादृश एवैकारो भविष्यति, कण्ठौष्ठ्ययोश्चाकारोकारयोः स्थाने तादृश एवौकारो भविष्यति, न चैकारौकारयोरपि प्रसङ्गः, वृद्धिरेचीति नियमात्, तदिदानीं नियमार्थम्, ऐचोरनेनैव सिद्धत्वात्, एच्येव वृद्धिर्भवति, उभयथा नियमश्च व्याख्यास्यते, वृद्धिरेवैचीति, इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्य इति, प्रमाणतोन्तरतमो मूर्द्धन्य ऋकारः प्राप्नोति । उभयोर्यान्तरतमस्तेन भाव्यं, न चर्कार उभयोरन्तरतमः, अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति. स्थानत उभयोरन्तरमः, आकारस्तर्हि प्राप्नोति, 'उपसर्गादृति धाता' वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति ऋति धातावेवाकारो नान्यत्रेति, प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति खट्वेन्द्रः, प्लुतश्च विषये स्मृतः, प्लुतविधाने हि सति यस्मिन्विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम्, अस्मिन्कर्त्तव्ये आष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्, ततश्च पक्षे ऽनुवाददोषप्रसंगात् प्लुतो न भविष्यति, इह तर्हि खट्वाईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, आन्तर्यतश्चतुर्मात्र आदेशः प्राप्नोति, गुणग्रहणे तु क्रियमाणे गुणसंज्ञायान्तपरकरणं सर्वार्थमिति त्रिमात्रचतुर्मात्राणामगुणत्वादप्रसंगः, तस्माद्गुणग्रहणं, श्लोकौ चात्र भवतः । ·

आदेशश्चेद्गुणः केन स्थानेन्तरतमो हि सः ।
एदोतौ नैचि तावुक्तावृकारो नोभयान्तरः ॥
आकारो नर्त्ति धातौ स प्लुतश्च विषये स्मृतः ।
आन्तर्याच्चिचतुर्मात्रो गुणश्च तपरः स्मृतः ॥

इह वृत्तशब्दान्ङिः, वृत्तइइन्द्रमिति स्थिते अकारेकारयोर्गुणश्च प्राप्नोतीकारयोः सवर्णेदीर्घश्च, तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद्दीर्घप्रसंगः, तथा तच्छब्दाज्जश्शसोः शिः, तइइन्द्रं, पचेरुत्तमैकवचनमिट् शप्, पचइइन्द्रं, नैष दोषः, एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गो गुणो भविष्यति प्रागेव पदान्तरसंनिधानात् । 'लकारस्य स्थानत इति' । यथा चैतल्लभ्यते तथा लणित्यत्र व्याख्यातम् ॥

"एत्येधत्यूठ्सु" ॥ 'न पुनरेधतेरव्यभिचारादिति' । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तम् । अस्ति ह्यस्यापि व्यभिचारः चङ्युपधाह्रस्वत्वे भवान् माप्रे-

दिर्धादित्यत्रेत्याहुः । 'प्रष्ठौह इति' प्रष्ठं वहतीति छन्दसि सहः, वहश्चेति ण्विः, वाह ऊठ्, संप्रसारणं, पूर्वत्वं, ततो वृद्धिः । 'एत्येधत्योरेङि पररूपापवाद इति' । वृद्धिर्विधीयतइत्यनुषङ्गः, यथैव तर्हि एङि पररूपं बाधते एवमाङि पररूपमपि बाधेत, नाप्राप्ते पररूपे ऽस्या वृद्धेरारम्भात्, इत्यत आह । 'ओमाङोश्चैतत्त्विति' । कुत इत्याह । 'येनेति' । 'स तस्य बाधको भवतीति' । तस्यैव बाधको भवतीति यावत्, तद्बाधस्यावश्यम्भावित्वात् तावता च बाधकस्य चरितार्थत्वात्, न चाप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते, आङि पररूपे तु आ इतः एतः प्रेतः परेत इत्यत्र प्राप्ते उपैति प्रैतीत्यत्र त्वप्राप्ते तस्मान्न बाधते। परिहारान्तरमाह । 'पुरस्तादिति' । अनन्तरे बाध्ये ज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्धायां परत्वात्तदेव भवतीति भावः । 'अक्षौहिणीति' । अक्षैरूहतेऽवश्यमिति आवश्यके णिनिः, साधनं कृतेति समासः । 'स्वैरमिति' । ईर गतौ, ईरणमीरः, भावे घञ्, स्वेनाभिप्रायेण ईरणं स्वैरं, 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समासः, क्रियाविशेषणात्वाल्लोकाश्रयत्वाद्वा लिङ्गस्य नपुंसकत्वम् । स्वेनाभिप्रायेणेरते गच्छतीति स्वैरी, सुप्यजातौविति णिनिः । ईरिग्रहणमनर्थकम्, पद्मास्वैरिबाह्येति निपातनात्सिद्धम्, पद्मास्वैरशब्दादिना मत्वर्थीयेन सिद्धम्, णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति । 'प्रादित्यादि' ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतान्युत्तरपदानि, इष्यतेरिच्छतेरिष्णातेर्वा यदा ण्यत् तदा प्रैष्यः, यदा घञ् तदा प्रैषः, एङि पररूपापवादो वृद्धिः, ईष्यशब्दे तु प्रेष्य इति भवति, तथा आ ऊढा ओढा प्रोढेत्योमाङोश्चेति पररूपं भवति, पूर्वोपात्तस्य ऋणस्यापनयनाय यदृणमन्यदुपात्तं तदृणार्णम्, दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ॥

"आटश्च" ॥ ईक्ष दर्शने, उभ उम्भ पूरणे, उब्ज आर्जवे, ऋधु वृद्धौ, इत्येतेषामुदाहरणानि । 'चकारोधिकविधानार्थ इति' । अस्यैव विवरणम् 'उस्योमाङोश्चेति' । 'पररूपबाधनार्थ इति' । उसि ओमि आङि च

१ परिभाषेति ३ पु· पा· ।

मत्पररूपं प्राप्नोति तद्बाधनार्थमित्यर्थः, अन्यथा परत्वात्तदेव पररूपं स्यात् । 'ओत्तीयर्दिति' । अनर्थकेष्वुसि पररूपविधानादत्र प्रसङ्गः ॥

"उपसर्गादृति धातौ" ॥ 'उपार्च्छतीति' । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । 'प्रर्च्छको देश इति' । अत्र यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति गतिं प्रति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं नर्च्छतिं प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणम्, वा सुप्यापिशलेरिति हि विकल्पः । 'स्यादिति' । तेनोत्तरार्थन्तत्करणमिति भावः । धातुग्रहणमनर्थकम्, उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात्, यत्र चोपसर्गत्वं न संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयोपि लक्ष्यन्ते, यथा नासिकाया नस्भावविधौ, इह तु मुख्यमेवोपसर्गत्वं संभवति तत्किं धातुग्रहणेनेत्यत आह । 'उपसर्गग्रहणादेवेति' । शाकल्यस्येदं शाकलम्, तस्य निवृत्त्यर्थं पुनर्द्धातुग्रहणं, सति तु धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्वृद्धिर्विधीयत इति शाकलं बाध्यते, असति तु तस्मिन् शाकल्यमतेन परत्वात् प्रकृतिभावः स्यादेव ॥

"वा सुप्यापिशलेः" ॥ सुबन्तस्य धातोरसंभवात्सुबित्येतद्धातोरवयवद्वारकं विशेषणमित्याह । 'सुबन्तावयवे धाताविति' आचार्यग्रहणेनैव पूजाविकल्पयोरपि सिद्धयोः पुनर्वाग्रहणमाचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजार्थताख्यापयितुं कृतम् ॥

"औतोम्शसोः" ॥ 'गां पश्येति' । ननु चात्र गोतोणिदिति णित्त्वे सति परत्वाद्वृद्धौ कृतायामोकाराभावादात्वेन न भाव्यम् । आत्वविधानन्तु द्योशब्दार्थं स्याचहि तत्र णित्त्वमस्ति, गोत इतिवचनादित्यत आह । 'द्योशब्दोपीत्यादि' । सत्यं यदि तत्र णित्त्वं न स्यात्, अस्ति तु तत्रापि णित्त्वं गोत इत्यस्यौकारान्तोपलक्षणत्वात्, वर्णनिर्देशेषु तपरत्वप्रसिद्धेस्ततः किमित्याह । 'तेनेति' । 'शसा साहचर्यादिति' । सुप एव हि शसोत्र सम्भवो नान्यस्याचीत्यधिकारात् । 'अचिनवमसुनवमिति' । 'चिनोतेः सुनोतेश्च लङ् 'तस्थस्थमिपा' मित्यमि कृते विकरणस्य गुणादेशौ ॥

"एङि पररूपम्" ॥ इल प्रेरणे चुरादिः, ओखृ शाखृ इति भ्वादौ पठ्येते 'के चिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्तयन्तीति'। यद्येवन्तेन सहास्यै-कवाक्यतायाम् असुब्धातुषु नास्य प्रवृत्तिः स्याद् इत्यत आह । 'तच्चेति'। अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'शकन्ध्वादिष्विति'। शकन्ध्वादयः प्रयोगतो ऽनुसर्तव्याः, तेषु पररूपं वक्तव्यम् । कुलटाया वा, कतन्तेभ्य इत्यादिनिर्देशो-ऽस्मिन्नर्थे लिङ्गम्, अन्धुः कूपः, बहूनि कुलान्यटति नैकस्मिन्कुले ऽवस्थितेति कुलटा, पचादिष्वयम्पठितव्यः, अन्यथा कर्मण्यण् स्यात् । 'एवे चानि-योगइति'। नियोगोवश्यम्भावो, नियमोवधारणम्, ततोन्यत्रार्थे पररू-पम्भवति, उदाहरणेऽनवक्लृप्तावेवशब्दः, यथा क्वेव भोक्ष्यसइति, अव-धारणे तु वृद्धिरेव भवति, 'अमैवाव्ययेन' 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इहैव संतस्वाय, ममैव हव्यान्यग्नइत्यादि, ओतुर्बिडालः, 'तुन्वोर्वे निपातउपसं-ख्यानम्,' वीति सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः, वकारादौ निपाते परतः तु नु इत्येतयोः पररूपम्भवति, तु वे त्वे अनुभूततमं चेकम्, नुवे न्वे, एक एवायं निपातः, अर्थाभेदात्, यदाह, न वा निपातैकत्वादिति । अत एव नेत-द्वृत्तिकारेण पठितम् । सूत्रे पररूपग्रहणमुत्तरार्थम्, इह त्वेङीत्येव सिद्धम् एङि परत एकादेशो भवतीति । रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, तथा चामि पूर्व इत्यत्र रूपग्रहणं न कृतम् ॥

"ओमाङोश्च" ॥ 'अद्योढेति'। आङ्नाङोरेकादेश आङ्ग्रह-णेन गृह्यतइति भवत्युदाहरणम्, अत्र च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वमाद्गुणे कृते पश्चादद्यशब्देन संबन्धे वृद्धिः प्राप्नोति, एवमाङो रूपमवि-नष्टमद्य आगत इत्यादौ तत्र सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं रूपम् । 'अकः सवर्णे दीर्घत्वम्बाध्यतइति'। ननु च मध्येपवादन्यायेन वृद्धेरेव बाधो युक्तो न दीर्घत्वस्य, नैष दोषः । चकारोत्र क्रियते स पुनर्विधानार्थो भविष्यति ॥

"उस्यपदान्तात्" ॥ 'भिन्द्युरिति'। भिदेर्लिङ्, यासुट्,झेर्जुस् । श्नसोरल्लोपः, 'लिङः स लोपोनन्त्यस्ये' ति सलोपः, भिन्द्या उस् अनेन पर-रूपम् । 'अदुरिति'। दाञो लुङ्, गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक्, आत इति झेर्जुस्, अदा उस् अनेन पररूपम् । 'कोस्रेति'। ननु चानर्थकत्वादेवास्यो-

सो ग्रहणं न भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अनर्थकस्याप्युसो ग्रहणमिति, तेन भिन्द्युरित्यादावप्युसि पररूपं भवति, अत्र हि यासुडादिः समुदायोऽर्थवान् न तु तदवयव उस्। 'कोषितेति'। वसेः क्तः, वसतिक्षुधोरिट्, यजादित्वात्संप्रसारणं, शासिवसिघसीनां चेति षत्वं, तस्यासिद्धत्वादुसि न पररूपमभवति, अस्य तु लाक्षणिकत्वादेवाग्रहणं सिद्धम्। 'अबिभयुरिति'। भियो लङ्, शपः श्लुः, सिजभ्यस्तेत्यादिना झेर्जुस्, जुसि चेति गुणः॥

"अतो गुणे"॥ 'अकः सवर्णे दीर्घस्यापवाद इति'। ननु च मध्येपवादन्यायेन वृद्धेरेवायमपवादो युक्तो न दीर्घस्य, गुणग्रहणाद्दीर्घस्यापि बाधको भविष्यति, अन्यथा ऽतोपदान्तादित्येव वक्तव्यम्। वक्ष्यत्येव, ततो जुसि च, अपदान्तादित्येव, एवं सिद्धे गुणग्रहणाद्गुणमात्रेयं विधिः प्रवर्तमानो दीर्घमपि बाधिष्यते। 'अत इति किमिति'। आदिति वर्त्तत एवेति प्रश्नः, तपरकरणे तात्पर्यमित्युत्तरम्॥

"अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ"॥ 'अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति'। अपरिस्फुटा अनभिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यस्मिन्नत्तथोक्तम्, यद्येवन्तदनुकरणेनापि तथाविधेनैव भाव्यम्, सदृशं ह्यनुकरणम्भवति, ततश्चानुकार्य इव तत्रापि नैवाच्छब्दोवधार्यते, अनवधारिते चाशक्यं पररूपं कर्त्तुं, तत्राह। 'तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेवेति'। अथ कथन्तर्हि तत्तेनानुक्रियते नहि विसदृशमनुकरणमभवत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह। 'केन चित्सादृश्येनेति'। तत्पुनः सादृश्यं ध्वनेस्तुल्यतया, तेन ह्यव्यक्तमनुकार्यमनुकरोति पुरुषः, अनुकरणं कर्तृ अव्यक्तं कर्मानुकरोति, करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तृप्रत्ययः, अनुकरणशब्दस्तु करणसाधन एव। 'पररूपमेकादेशो भवतीति'। अच्छब्दस्यापि सर्वस्य नालोन्त्यस्य, नानर्थकेलोन्त्यविधिरितिवचनाज्ज्ञापकाच्च, यदयमाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति अन्त्यग्रहणङ्करोति तज्ज्ञापयति नात्रालोन्त्यपरिभाषा प्रवर्त्तत इति, किञ्च पूर्वापरसमुदाय एकादेशस्य स्थानीत्युक्तं, ततश्च तदेकदेशे पूर्वस्मिन् खल्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तिः कीदृशीति चिन्त्यम्। 'पटदितीति'। प्रक्रियावाक्यमेतत्, न प्रयोगार्हं, पररूपस्य नित्यत्वात्। 'पटि-

तीति'। कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादकम्भवति, कुतश्च तस्या-नुकरणत्वं, नैष दोषः। यथा गविन्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्या-नुकरणम्भवति शास्त्रवासनया तद्वदत्राऽपि भविष्यति[1]। 'टकारान्तानुकर-णमेतदिति'। तकारान्तानुकरणे तु रूपमेवैतन्न स्यात्, अपदत्वेन जश्त्वा-भावात्पटिति करोतीति ॥

"नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा"॥ अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अव्यक्तानुकरणस्य यदवयवभूतमाम्रेडितन्तस्येत्यर्थः। 'नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनमिति'। वीप्सायोगस्तु यथाकथञ्चिद् द्रष्टव्यः। अपर आह, नित्यवीप्सयोरित्युपलक्षणमेतत्, डाचि बहुलं द्वे भवत इत्यत्र बहुलवचनादन्यस्यापि द्विर्वचनमिति। 'यदा त्विति'। द्विरुक्तस्य समुदायानुकरणस्य वार्थभेदो भवति ॥

"नित्यमाम्रेडिते डाचि"॥ वार्त्तिकमेवेदम्। वृत्तिकृता सूत्ररूपेण पठितम्। 'डाचि विवक्षितइति'। आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति क्तः, विधित्सितइत्यर्थः। अन्यथा डाजेव न स्यात्, द्व्यजवरार्धत्वाभावात्, तथा च डाज्विधावुक्तम्। 'यस्य च द्विर्वचने द्व्यजवरार्द्धता ततः प्रत्यय' इति, अष्टमे च वक्ष्यति डाचीति विषयसप्तमीति, डाचि विधित्सितएव द्विर्वचनं क्रियतइत्यत्र प्रयोजनान्तरमाह। 'तच्चेति'। इत्यर्थं चः, तद्धि द्विर्वचनं टिलोपात्पूर्वमिष्यते, एवं च पूर्वं सिद्ध्यति, यदि डाचि विधित्सितएव द्विर्वचनम्भवति, नान्यथा, यदि हि परभूते द्विर्वचनं स्यात्ततोऽन्तरङ्गत्वात्पूर्व टिलोपे कृते टकारान्तस्य द्विर्वचने पटपटेति न सिद्ध्येत्, यद्वा डाचि विहिते उत्पन्ने इत्यर्थः। ननु चोक्तं डाजेव न स्यादिति। नैष दोषः। द्व्यजवरार्द्धादिति भाविव्यपदेशोऽयम्। यस्य द्व्यजवरार्द्धता भविष्यति द्विर्वचने कृते तस्मादित्यर्थः। यदि डाचि विहितं द्विर्वचनं परत्वाट्टिलोपप्रसङ्ग इत्युक्तन्तत्राह। 'तच्चेत्यादि'। डाचि बहुलमिति बहुलग्रहणाद् द्विर्वचने कृते टिलोप इत्यर्थः।

---

[1] पटदिति करोतीत्येतावद्वृत्त्यर्थं चेदं वचनं, पटिति करोतीत्येकदेशानुकरणेनापि सिद्धमिति ३ पु० अधिकम्।

"अकः सवर्णे दीर्घः" ॥ 'आनयतीति'। 'वेदितीति' गुणे कृते दीर्घत्वप्रसङ्गः। 'दध्यत्रेति'। असति सवर्णग्रहणे यथादेशस्य दीर्घस्य च विषयविभागो न ज्ञायेत ततश्च पर्यायः स्यात्। 'कुमारी शेतइति'। ननु च तुल्यास्यप्रयत्नत्वे ऽपि सावर्ण्यमत्र नास्ति नाज्झलाविति प्रतिषेधादित्यत आह। 'नाज्झलावित्यत्रेति'। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति ग्रहणकवाक्यन्तच्च नाज्झलावित्यस्य प्रवृत्तिसमये नाभिनिर्वृत्तं, तस्य हि सवर्णसंज्ञाङ्गं, तेन यावत्सा न प्रवर्त्तते तावदनभिनिर्वृत्तम्, सवर्णसंज्ञाऽपि स्वापवादे नाज्झलावित्यस्मिन्नप्रवृत्ते न प्रवर्त्तते, ततश्च पूर्वं नाज्झलावित्यस्य प्रवृत्तिः, पश्चात्सवर्णसंज्ञायाः प्रवृत्तिः, पश्चाद् ग्रहणकवाक्यस्येति एष क्रमः, तेन 'नाज्झला' वित्यत्रागृहीतसवर्णानामचां ग्रहणमिति इकारशकारयोः सावर्ण्यमप्रतिषिद्धम्, तस्मादचीत्यनुवर्त्यमिति। 'ऋति च वावचनमिति'। मध्ये रेफभक्ती द्वे, आदितोऽभक्तेरर्द्धमात्रा, एवमन्ततः, एवम् ऌतीत्यत्रापि, मध्ये द्वे लकारभक्ती, अभितः पूर्ववत्, एवं द्विमात्रयोरप्येतयोरीषत्स्पृष्टत्वाद्विवृताभ्यामृकारऌकाराभ्यामसावर्ण्यादग्रहणाद्दीर्घसंज्ञाया अभावाद्वचनम्। अर्द्धतृतीयमात्रत्वात्तत्कालस्याभावादित्यन्ये, एतच्च सवर्णसंज्ञायाम्प्रपञ्चितम्। 'दीर्घपक्षे त्विति' ऋकारऌकारयोः समुदायः स्थानी, न च तस्यान्तरतमो दीर्घः संभवति, अतोऽवयवस्य योन्तरतमः स एव भवति, तत्रापि ऌवर्णस्य दीर्घासंभवादृकारस्य योन्तरतमः स ॠकार एव भवति ॥

"प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" ॥ 'प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढ इति'। सुपामाद्यत्रिके 'स पूर्वायाः प्रथमायाः' सप्तमीपञ्चमीप्रथमाश्च इत्यादौ तस्यैव ग्रहणात्। ननु च स्त्रीलिङ्गः प्रथमाशब्दस्तत्र रूढो न चास्य स्त्रीलिङ्गत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत प्रथमशब्दस्तिङां त्रिकद्वये ऽस्मिन्नेव शास्त्रे संज्ञात्वेन विनियुक्त इति तस्यैव ग्रहणं युक्तं, ततश्च पचति, पचतः, पचन्ति। पचते, पचेते, पचन्ते, चकार, चक्रतुः, चक्रुः, चक्रे, चक्राते, चक्रिरे, इत्यादौ यथाप्राप्तविध्यन्तरबाधेनायं विधिर्युक्तः। किं चैवं सति मुख्येऽपि प्रथमशब्दे प्रथमयोरिति द्विवचनमुपपद्यते, आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन

प्रथमस्य भेदात् । उच्यते । एवं सति द्विवचननिर्देशोऽनर्थकः, लुटः प्रथमस्येत्यादिवत्सिद्धत्वात् । यद्वा वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीत्यनुवर्तयिष्यते, तेन सुप एव प्रथमस्य ग्रहणं, लिङ्गाच्च, किं लिङ्गं, 'दीर्घाज्जसि च' 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति, अत एव लिङ्गात्सुपामप्यादितः प्रथमयोर्द्वयोर्ग्रहणं भवति, अचीत्यधिकाराच्च, नहि सुरजादिः, सुरपि कुण्डं तिष्ठतीत्यत्रावजादिः, नाचायं विधिः प्राप्नोति, किं कारणम्, अमि पूर्वत्वेन बाध्यते, तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणमिति स्थितम् । तत्साहचर्याद् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्तेति, द्विवचनञ्चात्र प्रमाणम् । ननु सङ्घकृतः शब्दो मुख्यवृत्तिरेव वा भवति जघन्यवृत्तिरेव वा न पुनरुभयवृत्तिः, प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायं, स च समुदाय उद्भूतावयवभेद इति द्विवचनोपपत्तिः, यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । 'वृक्षाः प्लक्षा इति' । नन्वत्राप्यतो गुण इति पररूपेण भवितव्यं, नाप्राप्ते विध्यन्तरे तस्यारम्भात् । स्यादेतत् । प्रथमयोरित्येतदपि दीर्घत्वस्याप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणम् अग्नीइत्यादौ यथा यणम्बाधते तथा पररूपमपि बाधिष्यत इति, तच, स्वरसन्धिषु गुणयणावुत्सर्गौ, वृद्धिः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वसवर्णादेशश्च तयोरपवादा इति द्वितीयकक्षाप्राप्ताः, पररूपन्तु तृतीयकक्षाप्राप्तमिति तदेव प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, प्रथमयोरिति, अकः सवर्ण इत्येव, तेन वृक्षा इत्यादौ पररूपम्बाधित्वा प्रथमयोरकः सवर्णो दीर्घत्वम्भविष्यति, यथैव तर्हि योगविभागः पररूपम्बाधते तथा वृक्षमित्यादावमि पूर्वमपि बाधेत, तस्य त्वग्निमित्यादिरवकाशः, नैष दोषः, अमि पूर्व इत्यत्रामीति विभज्यते, तत्र च पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधः प्रकृतोनुवर्तिष्यते, प्रथमयोरिति योगविभागेन प्राप्तं दीर्घत्वमपि न भवतीत्यर्थः, एवमपि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरो दीर्घः परामृश्यते, एतान् गाश्चरतो बलीवर्दान्पश्यत्यौतोम्शसोरित्येकादेशान्माभूदिति, ततः किं, योगविभागे क्रियमाणे अग्नीन् वायूनित्यादावेव नत्वं स्यात्तु वृक्षानित्यादौ यत्र प्रथमयोरिति योगविभागाद् दीर्घो विधीयते, अयमप्यदोषः । तस्मादित्यनेनाक्स्थानिको दीर्घः परामृश्यते नानन्तरो

नापि दीर्घमात्रम्, एतच्चाक इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते, मा भूद्वा योगविभागः प्रथमयोरिति, ननु चोक्तं वृक्षा इत्यादौ पररूपप्रसङ्ग इति, नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न जस्शसोः पररूपं भवतीति, यदयं नादिचीतीजग्रहणं करोति, अन्यथा अवर्णान्तस्य नास्त्येव दीर्घप्रसङ्ग इति किमिज्ग्रहणेन, केवलोत्तरार्थं हि तस्मिंस्तत्रैव कर्त्तव्यं स्यात्, यद्वा दीर्घाज्जसीत्येव ब्रूयात्, किमर्थमिदं, नियमार्थं, दीर्घाज्जस्येवेति, तेन जस्शसोर्न भविष्यति। वृत्तिकारस्तु यथोक्ते परिहारे प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगाच्छ्रायतः परिहारमाह। 'अतो गुण इति यदकारे पररूपमित्यादि'। न्यायं दर्शयति। 'पुरस्तादिति'। इतिकरणो हेतौ। 'अग्नी इत्यत्रेति'। असति हि पूर्वग्रहणे पूर्वसमुदायस्य स्थानिनोऽन्तरतमस्य दीर्घस्याभावादवयवान्तरतमो भवद् पूर्वस्यैवेति नियमकारणाभावात्परसवर्णोऽपि स्यात्, ततस्तन्निवृत्त्यर्थं, पूर्वग्रहणं तु विप्रतिषेधनिराकरणार्थम्, अन्यथा अग्नी इत्यत्र विप्रतिषिद्धमापद्यते, कथं, दीर्घ इति वर्तते, यदि पूर्वो न दीर्घो यदि दीर्घो न पूर्वः। ननु दीर्घग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् पूर्वशब्देन पूर्वाकृतिर्ग्रहीष्यते, कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता यत्र पूर्वव्यक्तिर्दीर्घभूता कुमारीः पश्य भस्त्राः पश्येत्यादौ तत्रैव यथा स्यादग्नी इत्यादौ मा भूदित्येवमर्था दीर्घानुवृत्तिः स्यात्, यद्येतावत् प्रयोजनं स्याद् दीर्घाज्जसि पूर्वोऽमि चेति ब्रूयात्, यतस्तु खलु प्रथमयोरित्यारभ्यते ततो ज्ञायते न केवलं कुमारीः पश्येत्यादौ दीर्घस्यैव प्रथमयोरित्यनेन दीर्घो विधित्सितः किं तर्ह्यग्नी इत्यादावपीति, तच्चाकृतिविवक्षायामुपपद्यते, सत्यं, तदेव सवर्णग्रहणेनापि विस्पष्टीक्रियते। 'त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थमिति'। आन्तरतम्यात् त्रिमात्र एव प्राप्नोति, यत्र प्लुताप्लुतप्रसङ्गः स एव प्लुतस्य विषये स्मृत इत्यस्य विषयः, इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति नायमस्य विषयः॥

"तस्माच्छसो नः पुंसि"॥ तस्मादित्यनेनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घो निर्दिश्यत इत्याह। 'तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति'। 'उत्तरस्य शसोऽवयवस्येति'। उत्तरस्येत्येतच्छसवयवस्य विशेषणं, तस्मादुत्तरो यः शसोऽवयवस्तस्येति न तु शसः, असंभवात्, नहि पूर्वसवर्णदीर्घात् परः क्वचिच्छस्

संभवति, अन्तादिवद्भावोऽपि न भवति, उभयत आश्रयणात्, अत एवानुपात्तमप्यवयवस्येति लभ्यते । बहुषु बहुवचनमित्यत्र त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तं, तेन पुंसीत्येतत्प्रकृतिविशेषणं, पुंशब्दात् परस्य शसोऽवयवयवस्येति, यद्येवं स्थूरानित्यादिकं पदं नकारान्तमुदाहरणमुपपद्यते, वृत्तिकारकशब्दाविह लोकप्रसिद्ध्या नपुंसके वर्त्तमानावपि पुंस्त्वानुगतमेवार्थमाहतुः, यथा कुमार्यादिषु वर्त्तमानोऽर्थशब्दः, सामान्यविशेषा एव स्त्रीत्वादयो न पुनस्तनादयः । स्त्रीसूत्रे चैतदुपपादितम् । स्थूरकानित्यादि तूदाहरणद्वयमयुक्तम् । कथं, स्थूरकाया अपत्यानि अररकाया अपत्यानि 'गर्गादिभ्यो यञ्, बहुषु लुक्, स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्धितलुकीति लुक्, स्थूरक अररक इत्येतौ स्त्रीशब्दौ, ताभ्यां परोऽत्र शस् भवति न तु पुंशब्दाभ्यामित्यत आह । 'सर्वएतइति' । न केवलं वृत्तादयोऽपि त्वेतावपीति सर्वशब्दस्यार्थः, लुप्तेपि प्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थे वर्त्तते, प्रत्ययार्थश्चात्रायमन्यरूपः । 'पुंस्त्वविशिष्टइति । स्त्रीवाचकत्वेन प्रसिद्धावप्येतावस्मिन् प्रयोगे पुंशब्दाविति भावः । यद्येवं चञ्चेव चञ्चाः पुमांस इतीवे प्रतिकृताविति कनो लुम्मनुष्य इति लुपि कृते प्रकृतिरेव चञ्चाशब्दः पुंस्त्वविशिष्टं प्रत्ययार्थमस्मिन् प्रयोगआहेति नत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'इह त्वित्यादि' । प्रत्ययार्थोऽपि नैवात्र पुंस्त्वविशिष्टः किं तर्ह्यतिदेशात् स्त्रीत्वविशिष्ट इत्यर्थः । 'तस्मादिति किमिति' । प्रकृतस्य दीर्घग्रहणस्य पञ्चम्या विपरिणामात्सिद्धमिति प्रश्नः । 'एतान् गाः पश्येति' । औतोम्शसोरित्यात्वमेकादेशः, एकः पूर्वपरयोरिति महाप्रकरणं, ततश्च तद्विषयमेव नत्वं स्यादिति मन्यते । नन्वेवं षत्वतुकोरसिद्ध इति च तत्रैव कर्त्तव्यं शसो नः पुंसीति, इह तु प्रकरणादनन्तरमेवोपजीविष्यते, तदेव तर्हि तस्माद्ग्रहणेन विस्पष्टयते ॥

"नादिचि" ॥ 'खट्वे इति' । औङ आप इति औङः शीभावः, कुण्डे इत्यत्रापि न पुंसकाच्चेति ॥

"दीर्घाज्जसि च" ॥ आदिति नानुवर्तते, चकारेणेचोऽनुकर्षणसामर्थ्यादन्यथा पूर्वेणैव दीर्घादप्यवर्णादिचि सिद्धः प्रतिषेध इति किं

तदनुवृत्त्यर्थेन चकारेण, दीर्घग्रहणं किं, यावता श्रवर्णस्य श्रतो ङिसर्व-
नामस्थानयोरिति गुणविधानान्नातिप्रसङ्गः, एवमिदुतोरपि जसि चेति
गुणो विधीयते, इह तर्हि वृत्ताः श्रग्नी वायू इति, ह्रस्वादपि प्रतिषेधः
स्यात्, नैष दोषः। नादिचीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, श्रगृह्यमाणविशे-
षत्वाच्चोभयथानियमः, श्रादिच्येवादेवेचीति, तत्राद्येन नियमेन वृत्ता
इत्यादि सिद्धं, द्वितीयेनाग्नी वायू इत्यादि, यद्येव तर्ह्यग्नी वायू इत्यादौ
निषेधो न भवति एवं कुमार्यौ वध्वावित्यादावपि न स्यात्, तस्माद्
दीर्घादिति वक्तव्यम्, जस्ग्रहणं शस्निवृत्त्यर्थम् श्रन्यथा कुमारीः पश्य
वधूः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकाच्च भविष्यति, यदयं
तस्माच्छसो नः पुंसीति पुंग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न शसि प्रतिषेधो
भवतीति, तद्धि नपुंसके सवर्णदीर्घत्वासम्भवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कृतम्, यदि
च स्त्रियामप्ययं कुमारीः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्तदा पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वाभावादेव नत्वं न भविष्यति किं पुंग्रहणेन, नैतदस्ति ज्ञापकं,
ह्रस्वान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदर्थमेतत् स्यात् कृतीः पश्य धेनूः पश्येति, तस्मा-
ज्जसि चेत्येतदपि वक्तव्यमेव।

"वा छन्दसि"॥ 'मारुतीरिति'। मरुतो देवता श्रासामिति
सास्य देवतेत्यण्, ङीप्, जसि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। 'वाराहीति'। वाराहस्य
विकार इति श्रवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ्,
ङीप्, द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः, उपानहौ विशेष्ये॥

"श्रमि पूर्वः"॥ दीर्घादिति नानुवर्त्तते श्रारम्भसामर्थ्यात्।
'पूर्वग्रहणमित्यादि'। यः पूर्वः श्रुतः स एव यथा स्यात्, कः पुनरन्यः
प्राप्नोति तत्राह। 'पूर्वसवर्णो दीर्घो मा भूदिति'। क्व चित्तु समासः
पठ्यते, स कर्मधारयो द्रष्टव्यः, एतदुक्तं भवति, श्रसतीह पूर्वग्रहणे प्रकृतं
पूर्वग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने तत्संबद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्यम्,
ततश्च पूर्वस्य यः सवर्णः स एवान्तरतमः प्रसज्येत, तत्र को दोषः, न
तावद्वृत्तमित्यादौ द्विमात्रस्य स्थानित्वेन द्विमात्रप्रसङ्गः, वचनसामर्थ्या-
त्प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव दीर्घस्य सिद्धत्वादत श्राह। 'कुमारीमित्य-

चेति'। 'वा छन्दसीत्येवेति'। एतच्च वाक्यभेदेन संबध्यते, अन्यथा भाषायां न स्यात्। 'शम्यं चेति'। विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि न भवति, तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥

"संप्रसारणाच्च" ॥ 'संप्रसारणविधानसामर्थ्यादिति'। कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता संहितायां यण् विधीयते ऽसंहितायां संप्रसारणं चरितार्थं, नैतदस्ति, संहितैकपदे नित्येतिवचनात्। 'वा छन्दसीत्येवेति'। पूर्ववद्वाक्यभेदेन संबन्धः। 'यज्यमानइति'। नन्विदानीमेवोक्तं विगृहीतस्य श्रवणं प्राप्नोति तत्कथमत्र यणादेशो ऽत आह। 'पूर्वत्वविधाने हीति'। सत्यमनारब्धे पूर्वत्वे विगृहीतश्रवणं प्राप्नोति संप्रसारणविधानं व्यर्थं मा भूदिति, पूर्वत्वविधाने हि सति तत्प्रतिपत्तिविषये ऽर्थवत्संप्रसारणमिति पूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशो भवत्येव, 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं', यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमवस्थितं तदन्तर्भूतो यो ऽच् तेनैव सह यथा स्यादिह मा भूच्छकहृौ शकहूर्थमिति, शकान् ह्वयतीति क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणं, योन्त्यो धातोराकारः तस्मिन्नेवाङ्गन्तर्भवति तस्य तावत्पूर्वत्वं, विभक्त्यौकारोर्थशब्दाकारश्च न तस्मिन्नङ्गेन्तर्भवत इति तयोः पूर्वत्वं न भवति, अत्र परिहारः यणः स्थाने य इक् स संप्रसारणम्, एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः, वर्णाश्रयत्वाच्चान्तादिवद्भावो ऽपि नास्ति, एवं पूर्वत्वमेव तावन्न संप्रसारणम्, किं पुनस्तत्स्थानिक ऊकार इति पूर्वैकादेशाभावः, सम्प्रसारणदीर्घत्वे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेशः। वृत्तिकारस्तु संप्रसारणत्वमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह। 'अन्तरङ्गे चेति'। देशतो विप्रकर्षोत्र बाह्यत्वेनोपवर्णितः, कालतो विप्रकर्षस्तु पश्चादुपनिपाततः, धातावनन्तर्भावकृतं बाह्यत्वं पश्चादुपनिपातस्तु स्पष्ट एव ॥

"ङसिङसोश्च" ॥ 'एङ उत्तरयोरिति'। एङ उत्तरौ यौ ङसिङसौ तयोर्यः सम्बन्ध्यकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः। 'अग्नेरागच्छति अग्नेः स्वमिति'। यद्यपि द्वावेङौ ङसिङसावपि द्वावेव तथापि यथासङ्ख्यं

न भवति, नह्यत्र ङसिङसोः कार्यं विधीयते किं तर्हि तत्सम्बन्धिन्यति, स चैक एव, अथापि सम्बन्धिभेदेन तस्य भेदः स्यादेवमपि न दोषः, ईदग्नेः सोमवरुणयोः, धातोरित्यादिनिर्देशात् ॥

"ऋत उत्" ॥ 'द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरित्यादि' । न्यायप्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, न पुना रपरत्वे ऽक्रियमाणे किंचिदनिष्टम्, ऋत इति तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, 'उन्योर्ग्रहः' प्रे स्त्राऽयज्ञे, इत्यादौ न भवति । उत इत्यपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव, आन्तर्यतो हि द्विमात्रस्य द्विमात्र एव प्राप्नोति । ननु भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति, तेनामूभ्यामित्यत्रादसोसेर्दादु दो म इति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारो भवति । इह गम्लृप्रभृतिभ्यो ङसिङसोः कृतयोः ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञाविधानादस्मिन्नुत्वे लपरत्वे च कृते संयोगान्तलोपे गमुलिति रूपं भवति ॥

"ख्यत्यात् परस्य" ॥ 'खिशब्दखीशब्दयोरित्यादि' । यणादेशे कृते तुल्यरूपत्वाद् द्वयोरपि ग्रहणम्, एतदर्थमेवागन्तुकेनाकारेण यणादेशं कृत्वा विकृतनिर्देशः कृतः, अन्यथा खित्योरिति ह्रस्वयोर्ग्रहणे दीर्घयोर्न स्यात्, दीर्घयोर्ग्रहणे ह्रस्वयोर्न स्यात्, विकृतनिर्देशे तु द्वयोरपि भवति, अकारान्तयोस्तु मुख्यापत्यादिवर्त्तिनोर्ग्रहणं न भवति, 'सख्युर्यः' 'पत्युर्नो' 'आपत्यस्य चे' त्यादिनिर्देशात् । 'सखीयतेः क्विप् सखीरिति' । ननु चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यणा भाव्यं, तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादादिष्टादचः पूर्वत्वाच्च पुनः स्थानिवत्त्वाभावाल्लोपो व्योर्वलीति यलोपे सख्युरित्यादि न सिद्ध्यति । नैतदस्ति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनान्तरमप्याह । 'विकृतनिर्देशादिति' । 'अतिसखेरिति' । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः, यद्वा शोभनः सखा अतिसखा, न पूजनादिति समासान्तनिषेधः, अथ स एव यणादेशोऽत्र कस्मान्न भवति, घेर्ङितीति गुणेन बाधितत्वादिति चेत्,

न, शेषो घ्यसखीति घिसंज्ञा प्रतिषेधादित्यत आह । 'सखिशब्दस्य केव-लस्यैव हीति' । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

"अतो रोरप्लुतादप्लुते" ॥ 'उकारानुबन्धकस्येति' । यदि रुशब्द-समुदायस्थानी स्याद् अगुर्वर्थं तदर्थमित्यादावपि प्रसज्येत, स सजुषो रुरित्यत्र चोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञयाऽनुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्, तद्ध्य-त्रैव सूत्रे विशेषणार्थं क्रियते । 'रुत्वमपीति' । अपिशब्दः पुनःशब्द-स्यार्थे, यदि पुना रुत्वमसिद्धं स्यात् स्यानित्वेनाश्रयणमनुपपन्नं स्यात्, उकारानुबन्धकस्य कस्य चिद्रोरभावात् । 'तस्यापीति' । निमित्तभूत-स्यापीत्यर्थः । 'सुस्रोता३ अत्र न्वसीति' । दूराद्धूते चेति प्लुतः, नुशब्दः प्रश्ने । 'अश्विन् अत्रेति' । अश्वशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, संबुद्ध्यन्तं चैतत्, गुरोरनृत इति प्लुतः, हे अश्विन् अत्रैव प्रदेशे पर्यस्तिष्ठत्वित्यर्थः, प्रायेण तु तकारान्तं पठ्यते तत्राश्विच्छब्दस्य व्युत्पत्तिर्मृग्या, ननु तपरकरणादेव प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो न भविष्यति, यथा दीर्घे तत्राह । 'प्लुतस्या-सिद्धत्वादिति' । ननु च सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावं शास्ति, यस्य हि विकारः प्राप्नोति तस्य प्रकृतिभावो विधातव्यः, न च प्लुतस्यासिद्धत्वे प्लुतस्य सतो विकारप्राप्तिरित्यनर्थ-कन्तत् स्यात्, अस्तु स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्धः, रोरुत्वं तु स्वरसन्धिर्न भवति, यदि तु संहिताधिकारे यद्विधीयते तन्मात्रविषयं ज्ञापकमाश्रीयते शक्यमकर्त्तुमप्लुतादप्लुतइति ॥

"हशि च" ॥ अप्लुतादित्येव, सुस्रोता३ देहीति । चकारोऽ-तीत्यस्यानुकर्षणार्थस्तेनोत्तरत्र तस्यैवानुवृत्तिर्भवति न हशीत्यस्य, नहि तदनुकर्षणस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति ॥

"प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे" ॥ 'अतीत्येवेति' । न तु हशी-ति । अत्र हेतुः पूर्वमेवोक्तः । 'एङ इति यत् पञ्चम्यन्तमित्यादि' । एङ इति तावद्व्यवहितमप्यनुवर्त्तते, न त्वनन्तरमपि रोरिति, अत्र च व्याख्यानमेव शरणं, तेनाव्यपरे हशि परतो न प्रकृत्या भवतीत्यर्थो न,

भवति । 'तदर्थादिति'। नहि पञ्चम्यन्तस्य प्रकृत्येत्यनेन सम्बन्धः सम्भवति । 'प्रकृतिरित्यादि' । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः, दुग्धस्य प्रकृतिः, दध्नः क्षीरं प्रकृतिरिति । 'अन्तरित्यव्ययमित्यादि' । तेन मध्यवाचिनान्तःशब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादशब्दात्षष्ठी, तदन्तेन सहाव्ययीभावः । 'ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यतइति'। इष्टिरेवैषा, अन्ये तु वा छन्दसीत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति, एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं दर्शयति । 'अवकारयकारपर इत्यादिना' । 'स्वभावेनावतिष्ठतइति'। यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तते तदायमर्थः, स्वभावपरित्यागेन न संहिताकार्यमापद्यतइत्यर्थः । यदा तु कारणे वर्त्तते तदायमर्थः, एङ्कारणात्मना भवतीति, कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्येङ् तस्यात्मा स्वरूपं तेनैव भवति, प्राक् संहिताकार्यादेङो यद्रूपं तेनैवावतिष्ठतइत्यर्थः । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं विस्पष्टीकरोति । 'न विकारमापद्यतइति'। एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावादन्यथालक्षणां विकारावस्थां न प्राप्नोति तथा एवं कारणात्मना भवति, यदि विकाररूपं नापद्यते, यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः । 'तौ चेदिति'। निमित्तमकारः, कार्यमेङ्, उदाहरणेष्वेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वस्यायवादेश्च यथायोगमभावः । 'एतेर्चयन्तीति'। अत्रैतत्पदान्ते वर्त्तते, अर्चयन्तीत्यकारश्च परस्य पादस्यादौ। 'के चिदिति'। यदि नान्तःपादमिति पठन्ति एवं सति पूर्वत्वस्यैवानन्तरस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति नायवोर्व्यवहितयोरित्यत आह । 'संहितायामिति' । संहितायामित्येतावदेवात्रापेक्ष्यते न तु पूर्वरूपत्वं, तेनैङः संहिताधिकारे यदुक्तं तन्न भवतीत्यर्थः, तेनैतदपि न चोदनीयम्, अनारब्धेऽस्मिन् प्रतिषेधे ऽयवोः प्राप्तिर्नास्ति, पूर्वत्वेन बाधितत्वात्, अनेन तु प्रतिषेधेन पूर्वत्वे बाधिते तयोरुद्भवः स्यात्, तस्यां दशायामस्य व्यापारो नास्ति, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गादिति कथमेतच्चोद्यं परिहृतं, यदि पूर्वत्वस्यैवायं प्रतिषेधः स्यात्तस्यैवापेक्ष्य प्रतिषेधयेत्, यस्तु खलु संहितायामित्यपेक्ष्य सामान्येन प्रतिषेधति तस्यैतत्प्रयोजनं स्यादृत्युत्तरकालमुद्भवतोरयवोरपि प्रति-

षेधो यथा स्यादिति, अत्र च पदान्तादित्यनुवर्त्यम्, अन्यथा अग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ,वायोरिव सूनृतानामुदर्क इत्यादौ ङसिङसोश्चेति यत्पूर्वरूपं तस्यापि प्रकृतिभावप्रतिषेधः प्राप्नुतः ॥

“अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च” ॥ अव्यादीनाम-नुकरणत्वात्समासो विभक्तिश्च ।‘अव्यादिति’। अवतेराशिषि लिङ् । ‘अव-द्यादिति’। पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘अवक्रमुरिति’। अवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावे रूपं, केचित्तु सूत्रे अववक्रमुरिति कृतद्विर्वचनं पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बह्वृचास्तावदव-क्रमुरित्यधीयते । ‘अव्रतेति’ । वृङ्वृञोर्मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, आत्मनेपदेष्वनत इति अदादेशः । ‘अयमिति’ । इदं शब्दात् सुः, इदोऽय् पुंसि, अवतेर्लोट्, अवन्तु. तस्मादेवासुनन्तात् क्यच्, क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, अवस्युः, तेनोवन्तु पितरो हवेष्विति बह्वृचाः पूर्वरूपमेवा-धीयते, अधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मानिति ॥

“आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे ऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वे” ॥ आपो इत्यादीनि पृथक् पदानि अनुकरणानि, विभक्तिस्त्वनुकार्यानुकरणयो-र्भेदस्याविवक्षितत्वान्न भवति, सुपां सुलुगिति वा विभक्तेर्लुग् भवति, अम्बिकेपूर्व इत्येतदप्यनुकरणमेव, तत्र प्रथमं जसन्तं द्वितीयं स्वन्तं, तृतीयं ङसन्तं, चतुर्थं ङ्यन्तम्, इतरे संबुद्ध्यन्ते । ‘अम्बिकेशब्दात्पूर्वाविति’। अस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमासः । ‘अस्मादेव निपातनादिति’। अम्बेत्येतद्विषयमेतत्, इतरयोस्त्वम्बार्थं ह्वचरमिति वक्ष्यमाणत्वादेव ह्रस्वप्रसङ्गः ॥

“अङ्ग इत्यादौ च” ॥ ‘अङ्गशब्दे य इडिति’। स प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ‘तदादौ चाकारे यः पूर्व इति’। इडित्यपेक्षते, पूर्वशब्द संबन्धः । तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्यवमर्शिनेतिशब्दस्यार्थमाचष्टे, तस्याङ्गशब्दस्यादिस्तदादिः, चकारः किमर्थः, [illegible] चकारेऽङ्गशब्द-स्यैवेङ् तदादावपि परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्चाङ्गेऽङ्गे इत्य-

चैव स्यात्, सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य एवेङ् यत्र क्व चिदति परतः प्रकृत्या भवति, तवादो चाति परतो यः कश्चिदेङ् प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति, तेन अङ्गे अदीध्यत् भागो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥

"अनुदात्ते च कुधपरे" ॥ 'कवर्गधकारपरइति'। कवर्गधकारौ परौ यस्मात्स तथोक्तः, धकारे ऽकार उच्चारणार्थः, अग्निशब्दो ऽङ्गेर्नेलोपश्चेति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः, अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। 'आद्युदात्तो निपात्यतइति'। वज्रेन्द्राग्नेत्यादावुणादिसूत्रे अन्तोशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥

"सर्वत्र विभाषा गोः" ॥ 'सर्वत्र छन्दसि भाषायां चेति'। यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथाप्यन्तः पादं यजुषीति वचनादृगयजुषोरेतावस्युरिति छान्दसानुकरणाच्च छान्दसानि पूर्वसूत्राणीति भावः। सर्वत्रग्रहणं तु यजुष्यन्यत्र चेत्यप्युपपन्नं, पदान्तादित्येव, गोरागतं गोः स्वम् ॥

"अवङ् स्फोटायनस्य" ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य स स्फोटायनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः, ये त्वौकारं पठन्ति ते महादिष्वश्वादिषु वा पाठं मन्यन्ते। 'अतीति निवृत्तमिति'। अन्यथा गवोदनादौ न स्यात्, न चैवं सत्यतिप्रसंग इत्याह। 'अचीत्येतत्त्विति'। सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणं, यदचीत्यनुवर्तते कथमिको यणचीत्यत्रोक्तम् अचीति चाधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावदिति, निरन्तरानुवृत्त्यभिप्रायं तदित्यदोषः। 'गवाग्रं गवाजिनमिति'। बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वा। 'गवोष्ट्रमिति'। द्वन्द्वः, गोरश्वचनं, गोरश्वकाव्यः, तत्रापि व्यवहितेन सिद्ध्यत्येव, न चैङः पदान्तादिति पूर्वत्वप्रसङ्गः, अगागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्ओकारस्यापदान्तत्वात्, किं प्रयोजनं, लाघवं तावद्भवति, स्वरे च न दोषः, कथमागमा अनुदात्तास्तत्र गवाग्रादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणागमानुदात्तत्वं संभवति, अवङादेशे त्वान्तर्यतो ऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोवङादेशः स्यात्। ननु चास्येकाचः सतो व्यपदेशिवद्भावेनान्तो-

दात्तत्वमेष्टव्यं, तत एवाद्युदात्तत्वमपि भविष्यति । ततः किमाद्युदा-
त्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति, सत्यमेवमेतत्, न त्विदं लक्षणमस्ति
प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त
उदात्तो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त
आदेशः प्राप्नोति । ननु च गमेर्डो विधीयते, ततः किं, प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्त आदेशो भविष्यति, कथं पुनरयमाद्यु-
दात्तो यावता एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन, यद्येवं तत एवान्तोदात्तोऽपि,
तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तो ऽवङादेशः प्रसज्येत । सत्यम् । नन्विदं
लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरु-
दात्तो भवतीति, यो ऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तस्यान्तर्यत आद्युदात्त
आदेशो भविष्यति, स्यादेवं यद्याद्यन्तवदेकस्मिन्निति शास्त्रातिदेशः
स्यात्, यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वम् असत्येवादित्वे अन्तत्वे
चातिदिश्यते तदौकारस्यैवादित्वव्यपदेशाभावात् कुतस्तदादेशस्याद्यु-
दात्तत्वम्, ततश्च पर्यायेण त्वनियतदेशमाद्युदात्तत्वं स्यादिति पक्ष
दोषप्रसंगः, अत्र सूत्रकारेण तावल्लाघवमनादृत्यावङादेशः कृतः, तत्र
यथा स्वरे दोषो न भवति तथा दर्शयति । 'आद्युदात्तो ऽवङादेशो
निपात्यतइति' । एकश्रुत्या सूत्रपाठे यदत्र यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणं तद-
न्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते, अन्यच्च समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतइति ।
एतच्च भाष्ये उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति वचनेन लभ्यते, अन्यथा पर-
त्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे कृते अवङि अवङ्स्वर एव सतिशिष्टत्वात्
स्यात्, उपदेशिवद्भावे तु पूर्वमवङि कृते पश्चात् समास इति सतिशि-
ष्टत्वात् समासस्वर एव भवति । पदान्तादित्येव, गवे गवोः गवां गवि ॥

"इन्द्रे च" । अत्र अवङीति विशेषणमिन्द्रशब्दो विशेष्यं तदा
ऽजादौ इन्द्रशब्दइत्यर्थः स्यात्, ततश्च गवेन्द्रयज्ञ इत्यादौ न स्यात्,
अनुत्तरपदत्वात्, यद्यप्युत्तरपदग्रहणं नास्ति तथाप्यर्थात्समासएतद्वि-
धानं, नह्यन्यत्र गोरनन्तर इन्द्रशब्दः संभवति, समासे च विधानमर्था-
दुत्तरपदएव स्यात् अङ्गः संप्रसारणवत्, तस्मादविशेष्यम्, इन्द्रशब्दो

विशेषणम्, अचि परतः कस्मिंश्चिदिन्द्रे यः स्थितस्तस्मिन्निति, तदिदमुक्तम् । 'इन्द्रशब्दस्येचीति' ॥

"प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" ॥ ननु यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, न च प्लुतस्य विकारः प्राप्तः, स्वरसन्धिषु तस्यासिद्धत्वादित्यत आह । 'आश्रयात् प्लुतः सिद्ध इति' । यदिदं प्लुतस्य प्रकृतिभावं प्रति कार्यित्वेनाश्रयणमस्मादेव ज्ञापकात् स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्ध इति कल्प्यत इत्यर्थः । 'आदेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थमिति' । यस्मिन्नादेशो विधीयते स एव प्रकृतिभावस्यापि निमित्तत्वेन परिगृहीतो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । 'जानु उ अस्येति' । उञ् निपातस्तस्य पूर्वेण सहैकादेशस्य यन्निमित्तं न स प्रगृह्यात्परो यश्च ततः परो न स एकादेशस्य निमित्तमिति प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव, असति पुनरज्ग्रहणे प्रगृह्योऽचि परतः प्रकृत्या भवतीत्युच्यमाने पूर्वेण सह यो विकारः प्राप्तस्तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात्, पुनरज्ग्रहणे तु न भवति, तच्चैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावात्प्रगृह्यग्रहणेन ग्रहणादिको यणचीति यणादेशः प्रकृतिवद्भावाच्च भवति, मय उञो वो वे ति पक्षे वकारः । 'नित्यग्रहणमनुवर्त्ततइति' । पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थमेव कृतं, तत्र त्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः । 'नित्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिति' । अयमेव प्रकृतिभावो नित्यं यथा स्यात्कालान्तरेण कार्यान्तरसहितो मा भूदित्यर्थः ॥

"आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" ॥ 'तेनेह न भवतीति' । अनर्थकस्यैवाकारस्य भवति, अभ्र आँ अप इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिराङनर्थको ऽनर्थान्तरवाचित्वात्, आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवान्, कथं पुनरनर्थकस्य ङित्त्वं, यावता

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

इत्युक्तम् । सत्यम् । वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्र आङ्ङिद्वेदितव्यः, एवं तावद्भाष्ये स्थितम् ॥

"इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च" ॥ किमर्थश्चकारः, प्रकृत्ये-त्येतदनुकृष्यते ऽनेन । ननु च ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न भवि-ष्यति, भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न स्यादिति ह्रस्वानां तु प्राप्नोति, नहि ह्रस्वानां ह्रस्वो भवति प्रयोजनाभावात् । अस्ति प्रयो-जनं, स्वरसन्धिर्मा भूदिति । एवं तर्हि प्रयोजनं प्रकृतिभावमात्रं हि[1] किमन्यथा स्यादिति, तेनेवाप्यवादिषु छन्दसि प्रकृति भावमात्रं सिद्धं भवति । 'शाकल्यग्रहणं पूजार्थमिति' । अथ विकल्पार्थं कस्मान्न भवतीत्याह । 'आरम्भसामर्थ्यादेवेति' । सवर्णे ऽचि दीर्घविधानाद्यणादेशस्यासवर्णे स्वाज्विषयः, अस्यापि विधेः स एव विषयः, ततश्च विषयैक्यादेव विकल्पे सिद्धे न तदर्थकमाचार्यग्रहणम् । 'सिन्नित्यसमासयोरिति' । नित्याधिकारविहितो ऽस्वपदविग्रहश्च समासो नित्यसमासः, एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते, सिति परतो नित्यसमासे च विषयइति, शाक-ल्यस्यायं विधिः शाकलः, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । 'आत्विय इति' । ऋतुरस्य प्राप्त इति ऋतोरण्, छन्दसि घस् । 'व्याकरणमिति' । कुग-तिप्रादय इति समासः, तच्च नित्यमित्यनुवर्तते । 'कुमार्यर्थमिति' । कुमार्यै इदं कुमार्यर्थम्, अस्वपदविग्रहोयं नित्यसमासः ॥

"ऋत्यकः" ॥ 'सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनमिति' । होतृ॒ऋश्यः सद्धृऋश्य इत्यादौ, अन्यत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

"अप्लुतवदुपस्थिते" ॥ ऋषिर्वेदस्तत्रभव आर्षस्ततोन्योनार्षः, समुदायाद्वाक्यादवच्छिद्य पृथक्कृत्य स्वरूपे ऽवस्थाप्यते, कैः, पद-कारैः, पदस्येयत्तापरिज्ञानाय अप्लुतेन तुल्यं वर्ततइत्यप्लुतवत्, तत्र येन साधर्म्येणाप्लुतवत्त्वं तद्दर्शयति । 'अप्लुतकार्यमिति' । तत्रापि प्लुतशब्देन विहितस्य कार्यस्य प्रतिषेध इति दर्शयति । 'प्रकृतिभावं न करोतीति' । अन्यथा स्वरसन्धेरपि प्रतिषेधः स्यात्, तस्यापि प्लुतकार्यत्वात् । उदाह-रणेषु प्लुतकार्यप्रतिषेधादेकादेशो भवन् प्लुतमेवोपमृद्य भवति, स्वरसन्धि-

१ हि न भवतीति २ पु॰ पा॰ ।

प्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात् । 'तत्र को दोष इति' । एकादेशेन निवर्त्य-मानत्वात् प्लुतस्य श्रवणेन न भवितव्यमिति प्लुत एव निमित्ततां क्रिय-योर्मतिदेशाश्रयणमिति प्रश्नः । 'अग्नी ३ इतीति' । यत्र प्लुताश्रयोपि प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रगृह्याश्रयोपि, तत्र प्लुताश्रयस्य प्रतिषेधेपि प्रगृह्या-श्रयस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधाभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिद्ध्यति, प्लुतप्रति-षेधे तु क्रियमाणेऽपि श्रवणं न स्यात् ॥

"ई ३ चाक्रवर्मणस्य" ॥ सूत्रे ई चेति त्रिमात्रिकस्य निर्देशः । 'अ-चि परत इति' । उत्तरस्यैतदर्थं चास्वरितत्वाद्विवृत्तम् । 'वस्तु ही ३ इत्यत्र तामिति' । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्लुतः, वसतेर्लोटि सिप्, 'एरुः' । 'तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति' । तत्र पूर्वेणाप्लुतवद्भावस्य नित्य-प्राप्तत्वात्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति, तत्र केन चित्प्राप्तत्वात् । 'इका-रादन्यत्रापीति' । तथा च भाष्यम्, ईकारग्रहणेन नार्थ इत्यादि ॥

"दिव उत्" ॥ 'पदग्रहणमनुवर्त्तत इति' । अन्तग्रहणेनोत्तर-समस्तमपि केवलं पदग्रहणमेवानुवर्त्तते, ततश्चार्थात् षष्ठ्यन्तं जायते, दिवशब्देन विशेषणात्तदन्तविधिः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति तु प्रत्य-यविधिविषयं, व्यपदेशिवद्भावात् केवलस्यापि भवितव्यं, व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्येतदपि प्रत्ययविधिविषयमेव । 'सानुबन्धकस्यादिति' । दीव्यतेर्धातोरिकारो ऽनुबन्धः, प्रातिपदिकस्य तु न कश्चिदनुबन्धः । 'दिवः पदस्येति' । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । 'द्युकाम इति' । दिवं कामयते इति शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः । 'विमलद्युरिति' । विमला द्यौरस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अक्षद्यूभ्यामिति' । अक्षशब्द उ-पपदे दीव्यतेः क्विप्, तत्र च्छ्वोः शूडित्यूठ् । अथ तपरकरणं किमर्थं, यद्यपि ऋत उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति, तथाप्यान्तर्यतो ऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक एव भविष्यतीत्यत आह । 'तपरकरणमिति' । यद्यप्यनेन दीर्घो न प्राप्नोति

---

१ इत्यत्रवीदिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।
२ उत्तरपदेनेति पाठः ३ पु० ।

लक्षणान्तरेण तु प्राप्नोतीत्याह । 'द्युभ्यां द्युभिरिति' । ऊत्वस्याव-
काशो यथायज्ञादिपरः, विमलद्यु, ऊठो ऽवकाशः द्यूत्वा द्यूतं, यत्र
तूभयोः प्रसंगस्तत्र परत्वादूठ् प्राप्नोति तपरकरणादुत्वमेव भवति ।
यदि प्राप्तस्योठो निवृत्यर्थं तपरकरणमित्युच्यते एवं तर्हि च्छ्वोः शूडनु-
नासिके चेत्यत्र कथं द्युभ्यां द्युभिरिति परेण चोदिते वक्ष्यति ऊठि
कृते दिव उदिति तपरकरणान्मात्राकालो भविष्यतीति तद्विरुध्यते,
तस्य चूठि कृते तस्यैवोठो मात्राकालो भविष्यतीत्ययमर्थः । नैष दोषः । ऊठि
कृतवत्येतस्य पूर्वेण चोद्यग्रन्थेन सम्बन्धः, कथं द्युभ्यां द्युभिरिति, ऊठि
कृतवति, दिव उदिति तपरकरणात् मात्राकालो भविष्यतीत्येतावान्
परिहारग्रन्थः, तपरकरणस्य तूठ्निवृत्तिरेव प्रयोजनं, तस्मादुत्वमेवात्र
कर्तव्यं न पुनरूडित्यर्थः ॥

"एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि" ॥ 'सुशब्द इति' ।
एतेनैतत्तदोरिति सुशब्दापेक्षया संबन्धलक्षणा षष्ठीत्याचष्टे, यद्येवं सुर-
त्येतस्य सापेक्षत्वाल्लोपशब्देन समासो न प्राप्नोति, नैवायं समासः,
सु इति पृथक्पदं सुपां सुलुगिति लुप्तषष्ठीकम् । 'कश्च तयोः
सुशब्द इति' । यदि यस्ताभ्यां विहितः सुः स तयोः संबन्धी भवति
तदा परमस ददाति परमैष ददातीत्यादौ न स्यादिति मन्यमानः
पृच्छति, इतरो विदिताभिप्रायः परिहरति । 'यस्तदर्थं न संबद्ध इति' ।
अर्थद्वारकश्च संबन्धः, यस्तदर्थगतमेकत्वमाचष्ट इत्यर्थः । परमस ददाती-
त्यादावपि उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थगतमेवैकत्वमाचष्ट इति सिद्धो
लोपः । प्रथमैकवचनस्यात्र सुशब्दस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य,
'स्यश्छन्दसि' 'सो चि लोपे चेत्पादपूरण'मित्यत्र ह्यस्यैव संभवः,
द्वयोः सामान्येन ग्रहणं तर्हि कस्मान्न भवति, एवं तर्हि निरनुबन्धक-
ग्रहणे न सानुबन्धकस्येति प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणम्, बहुवचनस्य पकार उच्चा-
रणार्थो वानुबन्धः । 'एष इति' । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सकारः,
त्यदाद्यत्वं, षत्वम् । 'एषक इति' । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे'-
रित्यकच् । ननु रूपभेदात्साकच्कावेतत्तदावेव न भवतस्तत्किमकोरिति

प्रतिषेधेन, तत्राह। 'तन्मध्यपतित इति'। अस्याश्च परिभाषाया अस्तित्वे अयमेव प्रतिषेधो लिङ्गम्। 'उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति'। एतच्च नञ्सूत्रएव व्याख्यातम्। हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्यानन्तरमिदं न कृतं, संहितायां यथा स्यादसंहितायां मा भूदिति॥

"स्यश्छन्दसि बहुलम्"॥ 'स्य इति'। षष्ठ्यन्तस्य प्रथमान्तस्यानुकरणं 'सुपां सुलुगिति' लुप्तषष्ठीकम्, अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्वनुत्पत्तिरेव वा षष्ठ्याः, उदाहरणे सत्वादि पूर्ववत्॥

"सोचि लोपे चेत्पादपूरणम्"॥ स इति निर्देशः पूर्ववत्। 'अचि विहितम्'। अयं तु छन्दोधिकारात्कृकृतादस्यैव ग्रहणं मन्यते॥

"सुट् कात् पूर्वः"॥ 'संस्कर्तेति'। 'सपुकाणां सो वक्तव्यः' इति वचनात् 'समस्सुटी'ति द्विसकारकत्वाद्वा निर्दिष्टस्य समो मकारस्य सकारः, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वे'ति पूर्वस्यानुनासिकः। इह 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' 'किरतौ लवने' इत्यादौ ककारादावागमिनि टित्वादेव सुट्कात्पूर्वो लभ्यते। ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे इत्यादौ कात्पूर्वत्वासंभवादनुपयोग एवेत्यनर्थकं कात्पूर्वग्रहणम्। स्यादेतत्। संचस्कारेत्यादावभ्यासे संजाते साभ्यासस्य करोतिस्त्वात्पूर्वः सुट् स्यात्, मा भूत्कात्पूर्वः कात्पूर्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं कात्पूर्वग्रहणमिति। तच्च। अत्र हि लिटि द्विर्वचनं च प्राप्नोति, सुट् च, तत्र द्विर्वचनेऽकृते सुटि कृशब्दस्य प्राप्नोति कृते तु स्कृशब्दस्य, सुडपि कृते द्विर्वचने च कृशब्दस्य प्राप्नोति अकृते तु कृशब्दस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वात् सुटि कृते तस्य धातुग्रहणेन ग्रहणात् सहैव तेन द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खय' इति खयः शेषे संचस्कारेति सिद्धं, न च साभ्यासस्याकृतः सुडिति पुनः सुट्प्रसङ्गः, अस्मिन्नेव प्रयोगे लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात्। ननु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति दर्शने पूर्वं साधनवाचिनि लकारे तदाश्रये च द्विर्वचने एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे कृते पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः सुट् पश्चाद्भवन् धात्पूर्वः स्यात्, समस्करोदित्यादौ धान्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चाटि कृते तेन व्यवधानाच्चैव सुट् स्यात्, विकरणान्ताङ्गभक्तो ह्यडा-

समस्तमेव न व्यवदध्यात् करोतिं तु व्यवदधात्येव, इह च समस्कृत संस्कृथा इति यत्र करोतिरेवाङ्गं तत्राटः कृतत्वेन बहिर्भूतादट एव पूर्वः सुट् स्यात्, अतो ऽडभ्यासयोरपि कृतयोः कात् पूर्वः सुड्यथा स्यादिति कर्तव्यं कात्पूर्वग्रहणं, न कर्तव्यम् । 'अडभ्यासव्यवायेपी'त्येतस्मादेव निर्देशादेतत्सिद्धं, न च तत्र करिष्यामीति कात्पूर्वग्रहणं, कृतेर्प्यभिमतसिद्धेः । तथाहि । क्रियमाणमप्येतत्कालावधारणार्थं वा स्यात् करोतेस्तस्यामवस्थायां सुड्भवति यस्यामवस्थायां भवन् कात्पूर्वो भवतीति, करोत्यवधारणार्थं वा, तस्य करोतेः सुड् भवति यस्य भवन् कात्पूर्वो भवतीति, तत्र पूर्वस्मिन् [1]पक्षे यद्यप्यन्तरङ्गे अप्यड्द्विर्वचने बाधित्वा कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं सुड्भवति पश्चात्तयोः कृतयोरिष्टं सिद्ध्यति, द्वितीये तु प्रत्युताभ्यासवर्तोर्निवृत्त्यर्थमेव कात्पूर्वग्रहणं स्यात्, नहि तद्वर्तो भवन् कात्पूर्वः कृतः स्यात् । स्यादेतत् । न करोत्यवधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं, किं तर्ह्युपलक्षणविधिः, करोतेः सर्वत्र सुड् भवति स तु प्रदेशान्तरे प्राप्तः कात् पूर्वः कर्तव्य इति, एवमपि समस्कृत समस्कृथा इति सिद्ध्यति, अटः प्राक् प्राप्नुवन् कात्पूर्वो नोकतरति, समस्करोदित्यादौ त्वसिद्धिरेव, कथं, प्रदेशान्तरे प्राप्तस्य विधेरुपलक्ष्य भवति, न चात्र सुट् प्राप्तो ऽटा व्यवधानादिति कथमुपलक्षणविधिर्भवेत्, कथं च संचस्कारेत्यादावपि द्विःप्रयोगे द्विर्वचने उच्चारणभेदाच्छब्दभेद इति द्वौ करोती, तत्र यः समो ऽनन्तरो न तस्य ककारो यस्य च ककारो नासौ समो ऽनन्तर इति अप्राप्तत्वान्न च कात्पूर्वं विधीयेत, स्थाने द्विर्वचने च स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः, स चाव्यवहित इति कात् पूर्वः प्राप्तः कात् पूर्वः कृत इति न कश्चिद्दोषः । तदेवं धातुः पूर्वं साधनेन युज्यते ततश्च क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणे नैवेष्टं सिध्यती'त्यडभ्यासव्यवायेपी'त्येतदेव कर्तव्यं, कात्पूर्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुमिति वार्त्तिककारस्य पक्षः । यदि तु संपर्युपैः करोताविति तृतीयानिर्देशेन समादिभिरुपसृष्टस्य सुड् विधीयते तदा व्यवहितस्याप्युप-

---

१ कल्पे इति ३ पु० पाठः ।

सृष्टत्वात्, कात्पूर्वग्रहणेनाप्ययमर्थः शक्यते संपादयितुम्, कथं, समस्करो-दित्यादौ तावदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणमटो न भविष्यति, तस्य करोतिं प्रत्यनवयवत्वात्, करोतेस्तु भविष्यति, व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात्, समस्कृतेत्यादौ त्वटः पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं चेष्यते, संचस्कारेत्यादौ च स्थाने द्विर्वचने कात्पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं करिष्यते, द्विःप्रयोगे तु द्वयो-रपि करोत्योः प्राप्तः पूर्वस्मादेव करिष्यते, नहि तस्य हलः कात्पूर्वः हलः स्यादिति सिद्धमिष्टम्। भाष्यकारस्तु मेने उभयं न कर्तव्यं पूर्वं धातु-रुपसर्गेण युज्यते ततश्चानुत्पन्न एव प्रत्यये संज्ञायामिति स्थिते सुटि कृते ककारस्ततस्तत्कृतत्वाच्चाभ्यासो संपृक्तस्यैव भविष्यतः। ननु च लक्ष-णरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षति, तत्साधनस्य साधनान्तरमिति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, लक्षणरूपेति, कोऽर्थः, किंप्रतिपत्तिरूपेति कि-यत्स्वरूपा, निष्पत्तिस्तावद्विशेषणसंबन्धेनोपयुज्यते, प्रतिपत्तिस्तु विशे-षणसंबन्धात्प्रागपि क्रियायाः संभवति, विशिष्टा च क्रिया साधनेन युज्य-ते। तथाहि। तिष्ठतीति गतिनिवृत्तेः साधनसंबन्धः प्रतीयते, प्रतिष्ठत इति गतेः, गच्छतीति गमनस्य, आगच्छतीत्यागमनस्य, करोतीति व्यापा-रमात्रस्य, संस्करोतीति भूषणस्य, विशिष्टा च क्रियोपसर्गसंबन्धे सत्येव प्रतीयत इति द्योतकत्वेन वाचकत्वेन वा पूर्वमुपसर्गसंबन्धो ऽपेक्षणीयः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा भवतेरकर्मकत्वाद्भावे लकार उत्पन्न पश्चादनुशब्देन संबन्धे ऽनुभूयते कम्बलो देवदत्तेनेति कथं कर्मणि लकारः स्यात्, अतः पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्येतदेव संप्रतिपन्नम्। एवं च पूर्वोक्तन्यासेन सिद्धमिष्टमिति नार्थः कात्पूर्वग्रहणेन, नाप्यडभ्या-सव्यवायेपीत्यनेन, यदि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते अध्येता प्रत्येता अभ्या-यन्न इत्यादौ पूर्वं धातूपसर्गयोरेकादेशे तस्य धातुं प्रत्यादिवत्त्वात्तत एव प्रत्ययोत्पत्तावनिष्टं प्राप्नोति। नैष दोषः। नेन्द्रस्य परस्येत्यत्र ज्ञापित-मेतत् पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति पश्चात् स्वरसंधिरिति, प्रत्यक्ष इति वा निर्देशो ऽस्यार्थस्य ज्ञापकः। वृत्तिकारस्तु उभयं वक्तव्यमिति

१ साधनसम्बन्धादिति पा॰ ३ पु॰।

मन्यमानः कात्पूर्वग्रहणस्य तावत्प्रयोजनमाह । 'कात्पूर्वग्रहणमि-त्यादि'। किं पुनरभक्तत्वे प्रयोजनमत आह । 'तथाहीति' 'संस्क-षीष्टेति'। आशिषि लिङ्, आत्मनेपदं 'मुस्ये' ति कित्वं, सुट्, तयोः कात्पूर्वः सुट्, तस्य करोतिभक्तत्वात् करोतिग्रहणेन ग्रहणात् कृञः संयोगादिता ज्ञायेतेति ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत । 'संस्क्रि-यत इति'। कर्मणि लट् 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु,' अत्रापि भक्तत्वे सुटः कृञः संयोगादित्वात् 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः स्यात्, अतस्तौ मा भूतामिति अभक्तः सुडेषितव्य इति भावः । निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात्सुटश्चापदत्वात् । 'गुणः कथमिति' । सुटोऽभक्तत्वेनाङ्गस्य संयोगादित्वाभावात्प्रश्नः । तन्म-ध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति स्थाने द्विर्वचनपक्षे द्विःप्रयोगे च समुदाय-स्यैवाङ्गसंज्ञेत्युक्तं, ततश्च तदङ्गमध्यपतितः तदङ्गग्रहणेन गृह्यते । नन्वेवमपि असंयोगादित्वं तदवस्थमत आह । 'संयोगोपधग्रहणं चेति' । अन्त्यादलः पूर्वस्य वर्णस्योपधासंज्ञाविधानात् तन्मध्यपतित-स्तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्येतदुपपन्नं भवति, यदि न संभक्तः सुट् टित्करणं किमर्थमित्यत आह । 'टित्करणमिति' । सुस्तुस्वञ्जामित्युच्यमाने सुरे-त्यादौ यः सुशब्दो यश्चोपसर्गस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, ततश्च सुपं परि-कष्टे पारिसुरयतीत्यादावपि प्राप्नोति ॥

"अड्भ्यासव्यवायेऽपि" ॥ व्यवायो व्यवधानम्, अपिशब्दादव्य-वधानेऽपि, असति तु तस्मिन् व्यवाय एव स्यात् । 'संचस्करिषेति' । अतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यसुट एवेष्यत इति वचनादिडागमः । 'पूर्वं धा-तुरित्यादि' । यद्यपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इत्यत्रापि दर्शने सुतरा-मेतदनारम्भणीयं तथापि स्वदर्शनत्वादुपपन्नत्वाच्चेदमेव दर्शनमुपन्य-स्तम् । अपर आह । किमर्थं पुनरिदमुच्यते इत्यस्यानन्तरं याचतीति पठि-तव्यं, ततश्च पश्चादड्भ्यासावित्येवमन्तरङ्गयोर्व्यवाय इति । परिहर-ति । 'अभक्तत्वेति' । वस्त्वर्थे । 'तत्रेति' । प्रभाते । 'तस्मिंस्तु सती-

१ मुद्रित-मूल पुस्तके तत्रेति नास्ति ।

त्यादि'। ननु चास्मादेव वचनात्कृतयोरड्भ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट् कात्पूर्वः क्रियतां, यस्तु संस्करत्यस्यामवस्थायां सुट् प्राप्नोति स केन वार्यते, उच्यते। नाप्राप्ते तस्मिन्नवस्थारम्भात्तस्यानेन बाधः, अपरे त्वेतद्व्याप्तभयाद्व्यवकारमेतमेव न्यायो मन्यन्ते, यत्पुनरुक्तमाद्गुणप्रसंग इति, नैष दोषः। अतश्च संयोगादेरित्यत्र तावदुपदेश इति वर्त्तते, क्व प्रकृतम्, एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादिति, ततः किम्, उपदेशे संयोगादेरिति सुटि कृते न भविष्यति, गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरित्यत्रापि नित्यमित्यनुवर्त्तते, क्व प्रकृतं, नित्यं छन्दसीति, ततः किं, नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणः। सुटि कृते न भविष्यति॥

"संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे"॥ 'संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेपीष्यत इति'। एतच्च 'संस्कृतं भक्षा' इति निर्देशाल्लभ्यते॥

"समवाये च"॥ उदाहरणेषु भावे निष्ठा, एवं समुदितमित्यत्रापि॥

"उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु"॥ 'सत इत्यादि'। लब्धसत्ताकस्यार्थस्य पूर्वं ये गुणास्तेभ्योन्ये गुणा आधीयन्ते, येन तद्गुणान्तराधानं तत्पुनः किमर्थमित्याह। 'आधिक्यायेति'। आधिक्यं वृद्धिः। 'वृद्धस्य वा तादवस्थ्यायेति'। तस्य वृद्धियुक्तावस्थायाः प्रच्युतिपरिहारायेत्यर्थः। समीहा चेष्टा। 'अगम्यमानार्थस्येति'। 'अर्थप्रकरणादिना वाक्यस्येति'। वाक्यैकदेशस्येत्यर्थः। 'एधोदकस्येति'। जातिद्वन्द्वः, 'कृञः प्रतियत्न' इति षष्ठी, 'प्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ' इत्यात्मनेपदम्। 'उपस्कृतं भुङ्क्त इति'। क्रियाविशेषणम्, विकृतं भुङ्क्त इत्यर्थः। 'उपस्कृतं जल्पतीति'। साध्याहारं यथा तथा जल्पतीत्यर्थः। अथैवं कस्मान्न कृतं संप्रतिभ्यां करोतौ भूषणसमवाययोः, उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु चेति। सूत्रकारं पृच्छ॥

"किरतौ लवने"॥ 'किरतौ लवनविषय इति'। अर्थद्वारकं किरतेर्लवनविषयत्वं, लवनविषये विक्षेपे यः किरतिर्वर्त्तते तत्रेत्यर्थः। तदाह।

'विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थ इति' । साक्षात्तु विषये किरतेर्लवनमेवार्थः स्यात् । 'अमुलत्र वक्तव्य इति' । आभीक्ष्ण्यादेर्कमुलर्थस्याभावात् ॥

"हिंसायां प्रतेश्च" ॥ 'हिंसायां विषयइति' । न त्वभिधेयायां विक्षेप एव त्वभिधेयस्तदेव दर्शयति । 'तथेति' । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः, हंशब्दः कोपे, परिनिविभ्य एव सुटः बत्वं न प्रतेः ॥

"अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने" ॥ 'तस्मिन्विषयइति' । न त्वभिधेये, विक्षेप एव त्वभिधेयस्तदाह । 'आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थ इति'। 'हर्षजीविकेत्यादि'। हर्षः प्रमोदः, जीविका प्राणपरित्राणोपायः, कुलाय आश्रयः, किं पुनरुदाहरणएवात्मनेपदं भवति न प्रत्युदाहरणे ऽत आह । 'हर्षजीविकेत्यादि' ॥

"कुस्तुम्बुरूणि जातिः" ॥ सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन बहुवचनेन च निर्देशात् फलजातावेव सुटा भवितव्यं न त्वोषधिजातावित्याशङ्क्याह । 'सूत्रनिर्देशइति' । नपुंसकलिङ्गग्रहणं बहुवचनस्याप्युपलक्षणम् ॥

"अपरस्पराः क्रियासातत्ये" । 'अपरस्परा इति' । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः, निपातनादल्पाच्तरस्य परनिपातः । 'सार्था गच्छन्तीति' । सार्थभूता गच्छन्तीत्यर्थः । 'सततमविच्छेदेनेति' । न कदा चिदस्मिन् महापथे गमनं विच्छिद्यतइत्यर्थः । अयं चार्थः, सुटा द्योत्यते । 'किमिदमिति' । अस्मादेव निपातनान् मलोप इत्युच्यमाने सततमिति न सिद्ध्यति, सूत्रे व्यञ्जनोच्चारणादिति प्रश्नः । 'कथमिति' मलोपस्य लक्षणं न दृश्यते । अथ सातत्यइत्येतदेव निपातनं सामान्येन ततशब्दे परतः समो मकारस्य लोपो भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं कल्प्यते, सन्ततमिति न सिद्ध्येत् बाधकत्वान्निपातनानामिति मन्यमानस्य प्रश्नः । 'समस्तते विकल्पेनेति' । अयमभिप्रायः । सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणसिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमाश्रितमतस्तेन समो मकारस्य लोपो विधीयतइति, एवं च कृत्यावश्यंप्रभृतीनामपि कृत्यादिषु मकारलोपः

१ कोपं द्योतयतीति १ पु० पाठः । २ प्राणपरित्राणोपाय इति १ पा० ।

सिद्धौ भवति, तदेव पूर्वाचार्यलक्षणं पठन्ति । 'लुम्पेदित्यादि' । वक्तव्यमिति शेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते परतोऽवश्यंशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, लोपमस्य कुर्यादित्यर्थः, 'शे मुचादीना' मिति नुम् । अवश्यकार्यमित्युदाहरणम्, तुमिति वृत्तभङ्गभयात्षष्ठी न कृता, तुम्प्रत्ययान्तस्यान्त्यं लुम्पेत् काममनसोः शब्दयोः परतः, कर्तुं कामोऽस्य कर्तुकामः, कर्तुं मनोऽस्य कर्तुमनाः, तुमश्चोपसंख्यायते, अक्रियोपपदत्वादित्याहुः । संशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, वा विकल्पेन, हिततयोः शब्दयोः परतः, सहितं, संहितं, सततं, संततं, वतिसमासः, मांसशब्दस्याप्यन्त्यं लुम्पेत्, क, पचि, पचतिधातौ, किंविशिष्टे युट्घञोः, युटि घञि च परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः, मांस्पचनं मांस्पाकः, कर्मणि षष्ठ्याः समासः, संहितायां समासे चैव मलोप इत्याहुः । अथ संततशब्दात् ष्यञ् भवति वा न वा सान्तत्यमिति, नेत्याहुः ॥

"गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" ॥ 'गावः पद्यन्तेऽस्मिन्निति' । पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः, कर्त्तरि षष्ठ्या समासः । 'अगोष्पदान्यरण्यानीति' । ननु च सूत्रे गोष्पदशब्द उपात्तस्तत् किमिदमित्यत आह । 'असेवितइत्यादि' । क्रियते चेदमसेवितग्रहणम्, न च तत्र गोष्पदशब्दः संभवति, तस्मादसेविते गोष्पदशब्दार्थेनिपातनं विज्ञायते । 'नार्थ एतेनेति' । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिद्धिस्तत्राह । 'गोष्पदप्रतिषेधादिति' । 'सत्यमिति' । गोष्पदप्रतिषेधादिति यदुक्तं तत् सत्यं मन्यते न तु नार्थ एतेनेति, तद् यदि सत्यं किमर्थं तह्यसेवितग्रहणमित्याह । 'यत्र त्विति' । नञ्समासोऽहि तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे अब्राह्मणवत्, ततश्च न गोष्पदमगोष्पदमिति नञ्समासे कृते यत्र सेवितस्य सेवनस्य प्रसक्तिरस्ति तत्रैवागोष्पदमिति स्यात्, स एव गोष्पदस्य देशस्य सदृशः, यत्र त्वत्यन्तासंभव एव सेवितस्य तत्र न स्यात्, असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते, स चात्यन्ताभावेपि भवति, तेन येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्यरण्यान्यसेवितशब्देनोच्यन्ते, ततश्च तत्राप्यगोष्पदमिति भवति, अत्यन्तासंभवं स्पष्टयति । 'यानि हि महा-

न्यरण्यानीति'। तत्र केचिदाहुः । यत्र गवामत्यन्तासंभवस्तद्वेषा गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न त्वसंभवइति । अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति । न चैवमसेवितग्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असति ह्यस्मिन्नत्यन्तासंभवे न स्यात् । 'गोष्पदपूरमिति'। 'वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्या'मिति णमुल् । ननु च गोष्पदमिति षष्ठीसमासो ऽयं तस्य गोः संबन्धि पदमर्थः, न तु प्रमाणं, तत्राह । 'नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयतइति'। तथा च गोष्पदपूरं वृष्टो देव इति, असत्यपि गोष्पदपूरणे प्रयुज्यते, यथा चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्नोपे ॥

"आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" ॥ 'आत्मयापनायेति'। प्राणधारणमात्मयापनन्तदर्थं यत्स्थानं सा प्रतिष्ठा । 'आस्पदमिति'। आङ्पूर्वात्पदेः पूर्ववदधिकरणे घः, लोकाश्रयत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुंसकलिङ्गता, आपदमित्यव्ययीभावसमासः ॥

"आश्चर्यमनित्ये" ॥ यद्याश्चर्यमनित्ये निपात्यते, घटादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह । 'अनित्यतयेत्यादि'। लोके यदनुचितमदृष्टपूर्वमुपलभ्यते तदनित्यतया व्याप्तं कादाचित्कत्वमतो ऽनित्यता विषयभूता भवति, तया विषयभूतयाद्भुतत्वं विस्मयहेतुत्वमुपलक्ष्यते, उदाहरणे 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपी'त्यनवक्लृप्तावसंभावनायां लिङ्, शब्दस्य म[1]न्धकर्णस्य चाविशिष्टे कालादौ भोजनमध्ययनं चादृष्ट[2]पूर्वं दृश्यमानमद्भुतं भवतीति । 'आश्चर्यमिति'। 'चरेराङि चागुरा'विति यत् । आचर्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

"वर्चस्के ऽवस्करः" ॥ कुत्सितं वर्चो वर्चस्कं, कुत्सितइति कन्, 'सोपदादाविति' सत्वम् । कना निर्दृशो दीप्तौ मा भूदिति । दीप्तावपि हि वर्चःशब्दो वर्तते । 'अन्नमलमिति'। भाण्डेषु यदन्नं काष्ठादिना ऽपकृष्य काकादिभ्यो विकार्यते तदन्नमलम् । 'अवकीर्यतइति'। भूमाववक्षिप्यतइत्यर्थः । 'तत्संबन्धाद् देशो-

१ मन्धस्येत्येव पाठः १ पु॰ ।
२ अपूर्वस्येति पाठः १ पु॰ ।

पीति'। यत्र भाण्डानि परिमृज्यन्ते देशे स देशः, तथा च याज्ञ[1]वल्क्यः। 'संमार्जितावस्करया व्यये चामुक्तहस्तये'ति। अपर आह। पुरीषं वर्चस्कं तद्देशश्चेति। 'अवकर इति'। ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रेतःसेकोऽवकरः, यतो ऽवकीर्णी भवति॥

"अपस्करो रथाङ्गम्"॥ अत्र सूत्रे तृतीय उपसर्गः पूर्वत्र षष्ठः॥

"विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा"॥ 'विष्किरो वेत्यादि'। शकुनावभिधेये विष्किर इति वा सुविनिपात्यतइत्येतावतैव सुट्विकल्पः सिद्ध इत्यर्थः। 'विकिरग्रहणमित्यादि'। असति तस्मिन् कप्रत्ययान्तस्य विकिरशब्दस्य शकुनौ विकल्पार्थमेवेदं वचनं स्यादिति विकिरशब्दस्यान्यत्र प्रयोगो न निर्ज्ञातः स्यादिति, पुनर्विकिरग्रहणे तु सति भवति, यथा तु भाष्यं तथा विष्किरः शकुनौ वेत्येतावत् सूत्रम्॥

"ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे"॥ 'सुडागमो भवतीति'। पूर्वो कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुडित्युक्तम्, इह तु कात्पूर्वत्वं न संभवति, आगमलिङ्गं च टित्त्वमस्तीत्यागम एव सुडुक्त इति भावः, स च भवन्नुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति चन्द्रशब्दस्यैव भवति। 'सूर्याचन्द्रमसाविति'। द्वन्द्वः। 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यनङ् 'उत्तरपदमित्यादि'। स्वनिकायप्रसिद्धिरेवैषा॥

"प्रतिष्कशश्च कशेः"॥ 'अत्र यद्यपीत्यादि'। 'कशेरिति'। यद्धातोरुपादानं तस्य नान्यत्प्रयोजनमिति भावः॥

"प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी"॥ हरिश्चन्द्रो राजर्षिः। 'प्रकण्वो देश इति'। कण्वं पापं तत्प्रगतं यस्मात्स एवमुच्यते, हरिः चन्द्रो यस्य मुग्धस्य स हरिचन्द्रः॥

"मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः"॥ 'परिव्राजके त्विनिरपीति'। मत्वर्थाभावादिनिरप्राप्तो ऽतः सोपि निपात्यते, नहि परिव्रा-

---

१ पुस्तकद्वयेप्येवमेव पाठः, याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु 'संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी'ति पाठ उपलभ्यते, मनुस्मृतावपि 'सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तये'ति पाठः।

चको मकरेण तद्वान्, मस्करेण तु वेणुना तद्वान् भवति, दण्डधारणात्, ततः किं, मस्करशब्दादिनिना सिद्धम् । एवमपि सयोगे मत्वर्थीयविधाना-न्मस्करसंयुक्त एव मस्करीत्युच्येत,माभूदेवं परिव्राजकमात्रवचनो यथा स्यादितीनिर्निपात्यते, व्युत्पत्तेरदर्शनाद्वा नात्र स्पष्टं निपात्यं तद्दर्शयति । 'के चिदिति' । 'माकरणशील इति' । प्रतिषेधशील इत्यर्थः । 'कर्मापवा-दित्वादिति' । कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विवक्षितानि न नित्यनैमि-त्तिकानि, तानि हि मुमुक्षोरपि कर्त्तव्यानि । यथाहुः ।

मोक्षार्थी न प्रवर्त्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायनिवृत्तये ॥

इति । तानि कर्माण्यपवदितुं प्रतिषेद्धुं शीलमस्य स कर्मापवादी । परमहंसास्तु कर्ममात्रमपवदन्ति । 'मा कुरुतेति' । न कर्त्तव्यानीत्यर्थः । कर्मणि लुङ् ॥

"कास्तीराजस्तुन्दे नगरे" ॥ के चिन्नगरे इति प्रथमाद्विवचना-न्तमाहुः । वृत्तौ तु सप्तम्यन्तं व्याख्यातम् । 'कातीरमिति' । ईषदर्थे चेति काभावः ॥

"कारस्करो वृक्षः" ॥ 'पारस्करप्रभृतिष्वेवेति' । नेदं[1] सूत्रमधी-यतइत्यर्थः ॥

"पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" ॥ रूढिशब्दा एते यथाकथं चि-द्व्युत्पाद्याः, पारङ्करोतीति पारस्करः । कृञो हेत्वित्यादिना टः । रथं या-तीति रथस्या । आतोनुपसर्गे कः, सत्वमप्यत्र निपात्यते । अन्ये तु सका-रमेव पठन्ति । किं करोतीति करोतेर्डुः, किमोन्त्यलोपः, सुट्, किष्कुः । किमपि धत्ते किष्किन्धा । पूर्ववत्कः, किमो द्विर्वचनं पूर्वस्य मलोपः, सुट्, उभयत्राप्यत्र षत्वमपि निपात्यते । तत्करोतीति तस्करः । अत्र हि तच्छ-ब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं निन्द्यं परामृश्यते । 'प्रास्तुम्पताविति' । तुप तुम्प हिंसार्थौ, इत्येतस्मिन्धातौ परतः प्रशब्दात्परः सुट् भवति धात्वर्थस्य

[1] मूले नेदं सूत्रमधीयतइति पाठो दृश्यते स पदमञ्जर्यसंमतः ।

षेहुः कर्त्ता भवति, प्रस्तुम्पतीति यत्ने तिबन्ते[1] सुट्, स्वशब्देन धातुवचना-सद्वादावपि भवति प्रस्तुम्पतो गावो प्रस्तुम्पन्ति गाव इति । 'चित्तिचि-त्तयोरिति' । चिती संज्ञाने, क्तिन्, नपुंसके भावे क्तः ॥

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

"अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" ॥ 'एकवर्जमिति' । एकं वर्जयित्वे-त्यर्थः । द्वितीयायां चेति णमुल् । तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम्, अत्र यदि पदमिति जातावेकवचनं स्यात्तदेकवर्जमित्येकशब्देनापि प्रत्या-सत्त्या पदमेवोच्येत, ततश्चायमर्थो भवति, वाक्ये पदान्यनुदात्तानि भवन्ति एकं पदं वर्जयित्वेति, अनुदात्तशब्दश्चैवार्थो लौकिकः, लोके ह्यचामनुदात्तादिगुणयोगे हलपि तदनुरक्तत्वात्तद्धर्मा भवतीति अज्ह-ल्समुदायरूपं पदमेवानुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । अत्र पक्षे किमेकं वर्जनीयमिति नियमकारणाभावात्सर्वेषामेव पदानां पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात् तस्मात्पदमिति व्यक्तिनिर्देशः, विवक्षितं चैकत्वम् । अनुदात्तशब्दश्च नीचैरनुदात्त इत्यज्विशेषे पारि-भाषिक इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, एकशब्देनापि सन्निधानादजेवोच्यते, कथं तर्ह्यज्झल्समुदायरूपस्य पदस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामाना-धिकरण्यमवयवावयविनोरभेदोपचारात्, अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वाद्वानु-दात्तावत्कं पदमेवानुदात्तं, यद्येवमनुदात्तशब्देनापि पदमेव प्राधान्येनोच्यते अच् गुणभावेनेति पुनरप्येकशब्दस्य संख्येयापेक्षायां प्रधानभूतपदमेव संख्येयं प्राप्नोति। उच्यते। पदमित्येकत्वं विवक्षितमित्युक्तं, तत्रैकं पदमनु-दात्तावत्कं भवत्येकं पदं वर्जयित्वेति नायमर्थः सम्भवतीति सामर्थ्याद्गुण-भूतोऽप्यजेवैकशब्देनोच्यते । यद्वा पदशब्दोऽपि लक्षणया तत्स्थेष्वच्षु वर्त्तते, तत्राचां पदस्थत्वाव्यभिचारादेकत्वविवक्षार्थमेव पदग्रहणं, सर्वथा त्वयमर्थो विवक्षितः, एकस्मिन्पदे वर्त्तमाना अचोनुदात्ता भवन्ति एकमचं वर्जयित्वेति । एवं स्थिते यदीदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्यात्तदा

[1] तिबन्तइति नास्ति २ पु० ।

नियमो वा स्यादेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेव भवतीति, विधिर्वा, तथाद्ये पक्षे येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानियमप्रसङ्गाभावात्तद्व्यतिरिक्तविषयमेवेदं भवति । अस्ति हि तत्रानियमप्रसङ्गः, अस्वरस्याच उच्चारणासम्भवात् । 'एकवर्जमिति' । यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं स स वर्ज्य इत्यर्थो भवति, ततश्चस्त्वार इत्यादावागमादीनां पृथक् स्वरप्रसङ्गः, आमलकीञ इत्यत्र ङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं 'गतिकारकोपपदात्कृद्'ति ञशब्दस्योदात्तत्वं 'दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटज्ञ'इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, अन्त्यात्पूर्वं बहुच इति लकारात्कारस्योदात्तत्वमिति युगपदुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः । ननु च नाप्राप्ते कृत्स्वरआरभ्यमाणेन दीर्घकाशेत्याद्युदात्तत्वेनापोदितत्वादेव कृत्स्वरो न भविष्यति, तथाद्युदात्तत्वं कुटीज इत्यादौ सावकाशमुपसरज इत्यादौ सावकाशे 'नान्त्यात्पूर्वं बहुच' इत्यनेन परत्वाद् बाधिष्यतइति कथमुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः । उच्यते । विरोधे समानफलत्वे बाध्यबाधकभावः, विप्रतिषेधेऽपि विरोध एव, तच्चोभयं स्वरेषु नास्तीति कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानामिव समावेशप्रसङ्गः, सत्यपि विप्रतिषेधे ङीष उदात्तत्वे कृते पश्चादन्त्यात्पूर्वं बहुच इत्येतस्मिन्प्रवृत्तेऽपि पूर्वकृतस्य ङीष उदात्तस्यानिवृत्तेरनिष्टमेव । यदि च यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं तंतं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेवेत्यर्थः स्यात्पदमेकवर्जमिति द्वयमपि व्यर्थं स्यात्, सामान्येनाचोनुदात्ता इत्येवास्तु, प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिविषये तैर्बाधितत्वादेवानुदात्तत्वं न भविष्यति, तस्मात्पदमेकवर्जमिति वचनादयं स्वतन्त्रो नियमः । अथ विधिस्तदा येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा न विधीयते तेष्वप्यनुदात्तस्य वचो प्राप्तत्वाद्विधिरनुपपन्न इति लक्षणान्तरेण येषामुदात्तः स्वरितो वा विहितस्तएकस्मिन्पदे वर्तमाना अनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वेत्यर्थः स्यात्, क एको वर्ज्य इति न ज्ञायेत, यद्यपि परनित्यादिभिर्व्यवस्था एवमपि सतिशिष्टेनापि व्यवस्था न स्यात्, कथ,गोपगवत्वमित्यत्र हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे, तत्रैकस्यानुदात्तत्वं विधीयमानं कस्य भवतु उदात्तस्वरितव्यतिरिक्तानां चाचाम

नियमप्रसङ्ग एवावतिष्ठेत, तदेवं स्वतन्त्रेऽस्मिन् विधौ नियमे वा नेष्टं सिध्यति । अथाधिकारः स्यात्तदा कर्षात्वतो घञोऽन्त इत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति कर्षशब्दस्याकारवतोऽन्त उदात्तो भवति तमेकं वर्जयित्वा तस्मिन्पदे वर्तमानाः परिशिष्टा अचोऽनुदात्ता भवन्तीति, एवमन्यत्रापि, यत्रयत्रोपस्थानं तत्रतत्र सूत्रविहितं स्वरं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तविधानम् । एकवचनमपि तत्र विधीयमानस्य स्वरस्योपलक्षणार्थं, तेन 'तवै चान्तश्च युगपत्' 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपद्' इत्यादौ द्वयोरपि वर्जनं भवति । इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्व्युदात्ते इन्द्रशब्देन द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्वयोरपि प्रकृतिस्वरत्वमिति त्रयाणां वर्जनं भवतीत्येवं षाष्ठिके स्वरे न कश्चिद्दोषः । 'चाद्युदात्तश्च' 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त' इत्यादिषु प्रदेशान्तरवर्तिषु स्वरविधिष्वस्यानुपस्थानात्तेषु परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात्, अथमनुदात्तं पदमित्येवाधिकारोऽस्तु, न चैवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वरस्यानुदात्तप्रसङ्गः, तद्विधानसामर्थ्यात्, तदेवं पक्षान्तरसम्भवात्परिभाषेयमिति निश्चित्याह । 'परिभाषेयमिति' । लिङ्गवती चेयं, स्वरविधिश्च लिङ्गमित्याह । 'स्वरविधिविषयेति' । 'यत्रान्य इति' । अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम् । 'उदात्तः स्वरितो वेति' । अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो वा परिसंख्येयः, तद्विधावेवास्योपस्थानमिति भावः । उपस्थितमित्यनेन स्वरविधिभिरस्यैकवाक्यत्वता दर्शिता । 'कः पुनरिति' । वर्ज्यविशेषस्य सूत्रेऽनिर्देशात्प्रश्नः । 'यस्य स्वरो विधीयतइति' । यत्रेदमुपतिष्ठते तत्र यः स्वरो विधीयते स उच्यते । 'असाविति' । यदि ह्यसावपि न वर्ज्येत तस्य तत्स्वरविधानमनर्थकं स्यात् । 'धातुस्वरं श्नास्वरो बाधतइति' । सति शिष्टेन व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् । 'श्नास्वरं तस्स्वर इति' । बाधतइत्यनुषङ्गः । अत्रापि हेतुर्वक्ष्यते विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपीत्यत्र । 'तस्स्वरमाम्स्वर इति' । पूर्ववदनुषङ्गः । सति शिष्टत्वं हेतुः । 'आगमस्येत्यादि' । उपलक्षणमेतत् ।

अनेन हि तत्तल्लक्षणाभिनिर्वृत्तानां बहूनामुदात्तस्वरितानां समावेशनिवृत्तिः प्रयोजनमस्येत्युच्यते । न चैतावदेव प्रयोजनं, येषामपि केनापि स्वरित उदात्तो वा न विधीयते, यथा ऽनेकाचु प्रत्ययेषु धातुषु वा ऽऽद्यन्तव्यतिरिक्तानामचां तेषामप्यनुदात्तनियमस्यैतदधीनत्वात् । 'चत्वार इति' । चतेरुरन्निति चतुरशब्द आद्युदात्तः । 'अनड्वाह इति । 'अनसि वहेः क्विप् डश्चानस' इति क्विप्, यजादित्वात् संप्रसारणम्, अनःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरन्त उदात्तः । 'अस्थनीति' । असिसञ्जिभ्यां क्थिन्नित्याद्युदात्तो ऽस्थिशब्दः, दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, नबिति नपुंसकाख्या । यस्यासौ स्वरो विधीयते स वर्ज्यत इत्युक्तं सर्वेषां चागमादीनां स्वरो विधीयतइत्यविशेषेण वर्जनप्रसङ्ग इत्यत आह । 'परनित्यान्तरङ्गापवादैरिति' । स तस्मिन्योगे सर्वेषामेव तेषां स्वकस्वरवर्ज्यमन्यमनुदात्तं चिकीर्षतां परस्परविरोध उपजायते, परत्वादिभिर्युक्तैव व्यवस्था । 'सतिशिष्टेन चेति' । व्यवस्थेत्यपेक्षते । एतदेव विवृणोति । 'यो हीति' । सामान्येनोक्तमुदात्तस्वरनिष्ठं करोति । 'तथाहीति' । एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं न्यायतस्सिद्धम्, कथमुदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियतइत्युक्तम्, ततः किमुत्सर्गस्यापवादस्य वा या चरमा प्रवृत्तिस्तस्यामिदमुपतिष्ठते, एवं च तस्यैव लक्षणस्य या चरमा प्रवृत्तिस्तस्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते, तदर्थोपगवत्वमिति, अत्र ह्याद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतिप्रत्ययमावृत्तौ त्वप्रत्यये यदा प्रवर्त्तते तदा ऽनया निघातः क्रियते, यदि सतिशिष्टस्वरो बाधको विकरणस्वरोपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधकः प्राप्नोति, तत्राह । 'विकरणस्वरस्त्विति' । एवं मन्यते । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्य, अन्यथा यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यादिति । 'विभक्तिस्वरादिति' । सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम् । 'नञ्स्वरेणेति' ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिभावविहितेन । ‘विभक्तिनिमित्तस्वरादिति’ विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः । ‘वाक्ये हीत्यादि’ । देवदत्तशब्द आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तः, गामित्याद्युदात्तः, गमेर्डाः प्रत्ययस्वरः, औतोम्शसोरित्यात्वमेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्तः, निपाता आद्युदात्ता, उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वे वर्जितत्वादभेः फिषित्यनेनान्तोदात्तत्वं, फिषिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । आङ् उपसर्गस्वरेणाद्युदात्तः । अजेर्लोट्, तिङ्ङतिङ इति निघातः, शुक्लशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, टापा विभक्त्या चैकादेश उदात्तेनोदात्तः, तदेवं पदग्रहणाद्वाक्ये पृथगेव स्वरो भवति । ननु च यदि वाक्येऽपि शेषनिघातः स्यात्, ततश्च सतिशिष्टस्वरत्वादीनां व्यवस्थापकानां तत्रासंभवात्क एको वर्जनीय इति न ज्ञायेत । सत्यं, विशेषाग्रहणात्पर्यायेण वर्जनं भविष्यति । यदि तर्हि पदग्रहणं क्रियते एवं सति यावत्पदसंज्ञा न भवति तावच्छेषनिघातेन न भवितव्यं, ततश्च कुवल्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादेश्चेत्यञ् न प्राप्नोति, यतः कुवलशब्दोयं ग्रामादित्वेनाद्युदात्तः, गौरादित्वान्ङीषि विहिते ऽपि पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्यत आह । ‘परिभाषार्थं चेति’ । पदमत्र गौणमभिप्रेतं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति न मुख्यं, पदाधिकारे पुनः पदग्रहणात् । किं चोदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूय शेषनिघातः क्रियत इत्युक्तं तस्यां च दशायां युष्मदस्मदोर्ङसि, ङयि चेत्यादावेव पदत्वं नियतं भवति न पुनर्धातोरित्यादिषु धात्वाद्युपदेशानन्तरं प्रवर्त्तमानेषु, अतश्च तैरेकीभूतस्य पदशब्दस्य तदेकदेशे ऽपि भविष्यति वृत्तिः । यद्येवं यत्रयत्रास्योपस्थानं तत्रतत्र सर्वं पदं ततोऽपि चान्यत्र न्यूनं न कार्यित्वेन संनिहितमिति तत्रैवाशु परिशिष्टमनुदात्तं भविष्यति नार्थो वाक्यनिवृत्त्यर्थेन पदग्रहणेन । उच्यते । असति पदग्रहणे धातोरन्त उदात्तो भवति परिशिष्टमनुदात्तमित्युक्ते धातोरेव यत्परिशिष्टं तदनुदात्तमिति गम्येत, एवमाद्युदात्तश्चेत्यादौ, ततश्च धातुप्रत्यययोः पृथक्स्वरः स्यादेव, अत एकपदे भविष्यतां सर्वकमेवानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं

पदग्रहणम् । 'पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति' । गौणार्थमेतत्पदग्रहणं मुख्यपदाधिकारस्य निवृत्तिं कारयति, तेन किं सिद्धं भवति, तत्राह । 'तेनेति' । ज्ञापकमप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति । 'गर्भिणीशब्दश्चेति' । गर्भोऽस्या अस्तीति मत्वर्थीय इनिः, ङीप्, गर्भशब्दो ग्रामादिः, तत्र यदीनि-प्रत्ययस्योदात्तविधिसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणीशब्दस्या-न्तोदात्तत्वादनुदात्तादेरित्यञि प्राप्ते तद्बाधनार्थं युज्यते तस्य भिक्षादिषु पाठः, अथ पदसंज्ञाया उत्तरकालं शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवेत्ततो गर्भिणी-शब्द आद्युदात्तः स्यात्ततश्चाञो बाधनार्थं भिक्षादिषु न पठितव्यः स्यात् । 'कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ताविति' । तत्र चोक्त एव प्रकारः, ततः कुवलशब्दादण्सिद्धये आश्रयणीयं, गर्भिणीशब्दश्च ज्ञापकमुपपद्यत-इति भावः । अथेदं चोद्यते । उदात्तस्वरितविधिरेकीभूतमप्येतद्विषयार्थं चेद् विहितस्वररहितेष्वेव स्यात्, विध्यर्थं चेद् विहितस्वरेष्वेव स्याद् इति प्रागुक्तो दोषस्तदवस्थ एव । उच्यते । उक्तं पदग्रहणमेकस्मिन्पदे-ऽन्तर्भूतानां सर्वेषामनुदात्तत्वमिति, अतो यथैतदुपपद्यते तथा विधिरूपेण नियमरूपेणोभयरूपेण वा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नन्वेवमप्येकवर्जमिति व्यर्थं, तद्धि यत्र सूत्रे येन व्यापारेण यस्य स्वरो विधीयते तस्य माभूदि-त्येवमर्थं, यदि च तस्यापि स्यादनर्थकमेव तत्स्यात् । उच्यते । एकवर्ज-मिति वचनात्परिभाषात्वनिर्णयः, तद्धि स्वातन्त्र्येऽधिकारे च न कर्तव्यं, परिभाषात्वे तु प्रवृत्तिविषयज्ञानार्थं कर्तव्यमिति सर्वमवदातम् ॥

"कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः" ॥ आदस्यास्तीत्यात्वान्, तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञा, कर्षश्चात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'विकृतनिर्देश इति' । विकरणान्तस्येदमनुकरणं न तु घञन्तनिर्देश इति भावः । अथ किमर्थो मतुब्निर्देशः, यावता न क्वचिदप्याकारात्परो घञस्तीति साम-र्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं भविष्यति । उच्यते । घञाविष्टो धातुरात्वानित्यनेन विशेष्येत, तत्र तदन्तविधौ ज्ञायमाने आनन्तर्यस्यासंभवाद्विधानं विशे-ष्येत, आकारान्ताद्घञ् विहित इति, ततश्च दाय इत्यादावेव स्यात्पाक इत्यादौ तु न स्यात्, मतुब्निर्देशात्तु सर्वत्र भवतीति । लाघविकस्या-

प्यस्यतो ग्रहणमिष्यते । वृषादिषु कामपामपदानां पाठात् । अतोऽन्य-स्येत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

"उञ्छादीनां च" ॥ उछि उञ्छे, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे, जनि युद्धे, अत्र कुत्वाभावो निपातनात्, जल्प व्यक्तायां वाचि व्यध, ताडने, व्यधजपोरनुपसर्गेऽप् इत्यप् । 'वध इति' । हनश्च वध इत्यप् । 'कालवि-शेषइति' । कृतत्रेतापरादौ । घृ ङ निगरणे, ऋदोरप्, विषमित्यनेन द्यूतशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । विद ज्ञाने, ओविजी भयचलनयोः, वेष्ट वेष्टने, बन्ध बन्धने, ष्टुञ् स्तुतौ, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, । 'उपसर्ग-स्यार्थमेतदिति' । केवलानां धातूनां क्विबन्तानां धातुस्वरेणैव सिद्धत्वात् । 'परिष्टुदिति' । संपदादित्वात्क्विप्, तेन प्रादिसमासः, पूर्वपदादिति षत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं, सोपपदात्तु क्विपि कृत्स्वरेणैव सिद्धम् । 'अन्यत्र मध्योदात्त इति' । स हि वृतु वर्तनइत्यस्मा-दिनिप्रत्ययेन व्युत्पाद्यते । दॄ विदारणे । 'साम्बतापौ भावगर्हाया-मिति' । साम्बो भिक्षते, अम्बया सह भिक्षणं गर्हितं, बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरस्यापवादः । तापो दस्यूनाम् । धार्मिकेषु दस्युकर्तृकस्तापो ग-र्हितः । कर्षात्वत इत्येव सिद्धे भावगर्हाया अन्यत्राद्युदात्तार्थं वचनम् । 'उत्तमशश्वत्तमाविति' । तमबन्तावेतौ द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः, पित्त्वादनुदात्ते प्राप्ते पाठः । 'सर्वत्रेति' । भावगर्हायामन्यत्र च । छन्दसि भाषायां चेत्यन्ये । भक्ष अदने चुरादिः, मन्थ विलोडने, भुज कौटिल्ये, दिह उपचये । 'एरजण्यन्तानामिति' । ये तु अनार्षमेतद्व-चनमित्याहुस्तेषां भक्षशब्दस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम् ॥

"अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः" ॥ 'कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति' । फिषित्यनेन । अन्यत्रापि प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वमनेनैव द्रष्टव्यम् । 'वधिन्शब्दोऽन्तोदात्त इति' । एतस्य चेतीन्प्रत्ययान्तत्वात् । 'कुमु-दावयोऽन्तोदात्ता इति' । कुमुदशब्दो मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तः, मदशब्दोऽप्यच्, वी गत्यादिष्वस्मादसच् । तुडागमश्च, वेतसशित-स्वरेणान्तोदात्तः । 'प्रासङ्ग इति' । प्रासज्यतइति प्रासङ्गः, कर्मणि

अजन्तं, तदर्हतीति प्राग्घिताद्यदिति यत्। 'नैतदस्तीति'। 'उदात्तो लुप्यतइति यत्तस्य प्रतिषेधः, कथं नैतदस्तीत्याह। 'स्वरिते हीति'। प्रागेव पदसंज्ञायाः स्वरविधिसमकालमेव शेषनिघातो भविष्यतीत्युक्तं पुरस्तात्। 'तत्कृत उदात्तलोप इति'। न कुतश्चिदित्यर्थः। 'तदेतदित्यादि'। यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य व्या[1]वर्त्यं च सम्भवति तस्मादेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम्। अथासत्यनुदात्तग्रहणे कस्य स्यादित्यत आह। 'अन्त इति'। 'मा हि धुक्षातामिति'। दुहेर्माङि लुङात्मनेपदम्। आतामाथामौ, च्लेः क्सः। अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं, क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, 'क्सस्याचि' त्यकारलोपः, माङः प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः, अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति, हिशब्दप्रयोगो 'हि चे'ति निघातप्रतिषेधार्थः। अत्रासत्यनुदात्तग्रहणे आतामाथामोर्द्वितीयस्याच उदात्तः स्यात्, अन्ताधिकारात् सति त्वस्मिन्नादेर्भवति। इदन्तु वक्तव्यं, यत्रोदात्तलोपइत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः, नहि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति। उच्यते। आदेरपि तर्हि न प्राप्नोति, तस्यानुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्, 'क्सस्याचि' त्यजादौ प्रत्यये विधानात्, तस्मादत्र प्रत्ययउदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थे ऽन्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्गः। यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदा नान्त्यस्य प्रसङ्गः। 'भृगव इति'। अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक्। तत्र बहुष्वित्यर्थग्रहणं न बहुवचनस्य। 'वैदीति'। बिदाद्यञन्ताच्छार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्॥

"चितः"॥ 'अङ्कुरमिति'। 'कुञ्चेः कुचिपद्यमयतो' रिति कृत्यम्। 'कुण्डिना इति'। कुण्डशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, स्त्रियां ङीप्, कुण्डिनीशब्दो मध्योदात्तः, कुण्डिन्या अपत्यानि बहूनि गर्गादियञो बहुषु लुक्, परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः। 'चिति प्रत्ययइति'। ननु च नात्र चितीति प्रत्ययग्रहणं कुण्डिनजादेरपि ग्रहणात्, तस्मादयमपार्थः। यच्च चित्प्र-

१ प्रत्युदाहरणमिति २ पु॰ पा॰।

त्ययस्तत्र समुदायस्येष्यतइति, कथं पुनरेतल्लभ्यते, चित इत्यवयवादेषा षष्ठी, न कार्यिणः, चितोऽवयवस्य संबन्धी यः समुदायः स कार्यी, अथ वा चिदस्यास्तीति चितः, अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः, षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकिञ्चित्करम-न्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात्, कुण्डिनशब्दे व्यपदेशिवद्भावेन चिद्व-त्त्वम् ॥

"तद्धितस्य" ॥ 'कौञ्जायना इति' । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि, गोत्रे 'कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' । 'व्रातच्फञोरस्त्रिया'मिति ञ्यः, 'ञ्यादय-स्तद्राजाः' तद्राजस्य बहुषु लुक् । 'किमर्थमिति' । पूर्वेण सिद्धमिति प्रश्नः । 'परमपीति' । चकारो व्रातच्फञोरस्त्रियामित्यत्र विशेषणेन चरि-तार्थः । ञकारोऽपि वृद्ध्यर्थः, तत्रासत्यस्मिन्परत्वाद् ञित्स्वरः ॥

"तिसृभ्यो जसः" ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन-निर्देशः । 'तिसृ इति' । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति जसनुदात्तः, तत्रा-ऽचि परतोऽचि र ऋतः । जस इति किमर्थं, तिसृकाः, स्वार्थे क प्रत्ययः, तिसृभावे संज्ञायां कनीति तिस्रादेशः, नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति, नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव सुप्पितावनुदात्तावित्येतं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत, नैष दोषः । येन नाप्राप्ते इत्येतस्य बाधनं भविष्यति, न वा प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिन् तिसृस्वर आरभ्यते, तिसृकेत्यत्रापि हि टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावान्नित्स्वरः प्राप्नोति, अथ वा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइति तिसृस्वरोऽनु-दात्तौ सुप्पितावित्येतमेव बाधिष्यते न नित्स्वरं, बहुवचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न स्तः, शसि तु भवितव्यमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति, अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' 'झल्यु-पोत्तम'मित्यनेन स्वरेण भवितव्यं, तत्रान्तरेणापि जसग्रहणं जस एव भविष्यति, अत आह । 'जस्ग्रहणमुप[1]समस्तार्थमिति' । समासेऽपि तिसृ-

---

१ उपसर्जनार्थमिति २ पु॰ पा॰ ।

शब्दात्परो जस् भविष्यति, 'अतितिसाविति'। अत्रातेरुत्पदद्दत्यत्रातेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्, जसग्रहणात्तूदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितो भवति, अतितिस इत्यत्र त्वनेन जस उदात्तत्वं भवत्येव ॥

"चतुरः शसि" ॥ अनुकरणत्वेनार्थपरत्वा[1]भावादेकवचनम् । इह चतस्रः पश्येत्यत्र चतस्रादेशे कृते स्थानिवद्भावादयं स्वरः प्राप्नोति तत्राह । 'चतस्रादेश इति'। स्थानिवद्भावादेवाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तत्वनिपातनमस्य स्वरस्य बाधनार्थमिति भावः । यथैव तर्हि निपातनस्वरः शस्स्वरं बाधते एवं 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि' रित्येतमपि विभक्तिस्वरं बाधेत चतसृणामिति, ज्ञापकात्सिद्धं. यदयं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधतइति, तद्धि तत्र न कर्त्तव्यं, कथं, सर्वेषामपि बहुवचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न सम्भवतः । न चोपसमस्ते सम्भवो, विहितविशेषणाश्रयणात् । तत्र षड्भ्यस्तावत् जस्शसोर्लुका भवितव्यम् । अन्या सर्वा हलादयो विभक्तयस्त्रीशब्देऽपि जसि न भवितव्यमसर्वनामस्थानमित्यधिकारात्, शसि भवितव्यम् एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, अन्या हलादयस्तिसृशब्दे ऽपि जसि तिसृभ्यो जस इति भवितव्यम्, शस्यपि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति, अन्या हलादयः । चतुरशब्देऽपि अस्यसर्वनामस्थान इति निषेधः, शसि चतुरः शसीत्ययमेव भवति, अन्यास्तु हलादयः, तदेतद्धलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्यत्र माभूदित्येतदर्थमेव कृतं, यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद् विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन, तत्क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयति इति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्धः । 'यणादेशस्य चेति'। 'अचि र ऋत' इति रादेशस्यास्मात्स्वरात्पूर्वं परत्वात्कृतस्य ।

१ अर्थवत्त्वाभावादिति २ पु० पा० ।

एतदुक्तं भवति । परत्वादादेशे कृते चकारस्य तावन्न भवति, तदच्चा-
कारस्यापि न भवति रादेशस्य स्थानिवद्भावादिति । न च स्वरविधौ
स्थानिवत्त्वनिषेधः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति
वचनात् ॥

"सावेकाचः स्तृतीयादिर्विभक्तिः" ॥ 'साविति सप्तमीबहु-
वचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणमिति'। न प्रथमैकवचनस्य व्याख्यानात्,
प्रयोजनन्तूत्तरत्र वक्ष्यति। 'पातेति'। पातेर्लटः शत्रादेशः। 'राज्ञेति'।
सावित्येतस्मिन्नसत्येकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो
भवति, भवति चायमल्लोपे कृते एकाच्। ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते,
एकाचो या विहिता तृतीयादिरिति, न, प्रमाणाभावात् । 'सप्तमीबहु-
वचनस्य ग्रहणादिति'। प्रथमैकवचने तु 'त्वाहौ सौ' विति त्वादेशे कृते
युष्मच्छब्द एकाच् भवति शेषे लोपे कृते ऽकारान्तत्वात्सावर्णाति प्रतिषेधो
भविष्यति, तदिह प्रथमैकवचनाग्रहणे को हेतुरिति चिन्त्यम् ॥

"अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे" ॥ 'नित्यशब्दः
स्वर्यतइति' । स्वरितत्वमस्य क्रियतइत्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः
क्रियारूपेण निर्दिष्टः, स्वरितत्वे सति किं भवतीत्याह । 'तेनेति' ।
स्वरितेनाधिकार इत्यत्रायमप्यर्थो व्याख्यातः । स्वरितेन लिङ्गेन यदन्या-
धिकारः स प्रत्येतव्य इति ततो नित्याधिकारविहितः समासोऽत्र प्रति-
षिध्यते । 'अ[1]वाचेति' । नञ्समासः । 'तत्पुरुषोऽयमिति' । न बहु-
व्रीहिः । तेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वर एव भवतीति भावः । प्रायेण तु सुवाचा सुत्वचा इति पाठः ।
तत्र प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शितेति व्याख्येयं, न पुनरत्र प्रसङ्गः, प्रादिस-
मासस्य नित्यसमासत्वात् । अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थं, यावतानित्यस-
मासइत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते, अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा
तृतीयादिर्विभक्तिरिति, तच्चोत्तरपदमेव, तत्राह । 'उत्तरपदग्रहण-
मिति' । अयं भावः । सत्सप्तमी विज्ञायेत, ततश्च समासस्याश्रयत्वा-

१ मुद्रितमूलपुस्तके तु परमवाचा परमत्वचेति पाठः ।

तस्यैवैकाच्त्वमन्तोदात्तत्वं च विशेषश्च स्यादिति । 'अग्निचिता सोमसुतेति'। 'अग्नौ चेः,' 'सोमे सुञ' इति क्विप्, नित्यशब्दः स्वयंतइति यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह । 'यस्त्विति' ॥

"अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्" ॥ 'दधीचइति'। दध्यञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्विन्, अनुनासिकलोपः, 'अच' इत्यकारलोपः, 'चा' विति दीर्घत्वम्, । 'शसोपि परिग्रहार्थमिति'। शसादिग्रहणं तु न कृतं, नपुंसके शसि माभूत्, सुटि च यथा स्यादिति ॥

"ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥ 'प्रष्ठोह इति'। 'छन्दसि सहः' 'वहश्चे'ति विवः। वाह ऊठित्येधत्यूठस्विति वृद्धिः। 'ऊडुपधाग्रहणमिति'। उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशादन्त्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । 'अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवतीति'। अत एव हेतोः सावेकाचइत्यनेनापि न भवति, यदि स्यादिहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । ननु च यदीमे नानुदात्तो अभ्यधोदिति शसोन्वादेशेन माभूदिति प्रयोजनम्, एकाच इत्यधिकारादेव सिद्धं, तथा च तदस्मै तच्च तदस्य प्रियं प्रेयो तदेशमित्यादि सर्वानुदात्तं पदमधीयते। 'पदादयो निशपर्यन्ता गृह्यन्त इति'। पदन्नोमासितिसूत्रे निर्दिष्टाः, तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेर्निशः परे न गृह्यन्ते, यदा त्वल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धं, येप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्तआदेशास्ते तत्रैवान्तोदात्ता निपात्यन्ते, वृत्तावप्येतदेवोक्तं द्रष्टव्यम् । 'आसनीति'। आस्यशब्दस्यासनादेशः, यत्रैकाचस्तेषां ग्रहणं ग्रहणम् ॥

"अष्टनो दीर्घात्" ॥ 'धृतात्रिपाठादन्तोदात्त इति'। तेनोत्तरार्थमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्य नेहापि विरोध इति भावः। 'अष्टस्विति'। ननु चात्र दीर्घग्रहणमनर्थकं, यावताष्टन आ विभक्तावित्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादित्यत आह । 'इदमेवेति'। नित्ये ह्यात्वे व्यावर्त्याभावादिह दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'कृतात्वस्य च षट्संज्ञामिति'। इदमेव दीर्घग्रहणमष्टनो ज्ञापयतीति संबन्धः, कथ-

मेतदित्यत आह । 'अन्यथा हीति' । आत्वाभावपक्षेयं स्वरो माभूदि-त्येतदर्थं हि दीर्घग्रहणं, यदि च कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात्तदा-त्वपक्षे सावकाशमिममष्टनः स्वरमनात्वपक्षे षट्संज्ञायां सत्यां झल्युपोत्त-मर्मिति षट्स्वरः परत्वाद्बाधिष्यते इत्यनर्थकं दीर्घग्रहणं स्याद्यदा तु कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा भवति तदा नाप्राप्ते षट्स्वरे आरभ्यमाणोष्टनः स्वरो ऽनात्वपक्षेपि स्यादिति तन्निवृत्तये क्रियमाणमर्थवद्भवति, कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुं, को दोषः, अन्यथानुपपत्त्या ह्यने-कोप्यर्थो ज्ञाप्यते तेनैतदुभयमन्तरेणानुपपद्यमानमुभयमपि ज्ञापयति ॥

"शतुरनुमो नद्यजादी" ॥ 'तुदती नुदतीति'। तुदादित्वाच्छः, आच्छीनद्योर्नुम्विकल्पितः । तत्र नुमभावपक्षे उदाहरणं, नुम्पक्षे प्रत्युदाहरणम् । 'तुदन्तीति'। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः, अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमन्तोदात्तम्। तत्रेत्यादिना प्रत्युदाहरणस्य व्याकुलि-कलतां परिहरति । 'तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नेष्यतइति' । अत्र च ज्ञाप-कमयमेवानुम इति प्रतिषेधः, नहि किं चिदेकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति। 'बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति' । शतृवद्भावादेव सिद्धे नियमार्थमिदं पृषदादीनां माभूदिति, गौरादिषु बृहन्महतोः पाठोनर्थक इति स्त्रीप्रकरणएवोक्तम् ॥

"उदात्तयणो हल्पूर्वात्" ॥ उदात्तस्वरितयोर्यण: स्वरितोनुदा-त्तस्येति प्राप्ते वचनम् । 'बहुतितवा ब्राह्मण्यति' । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम्। तनोतेर्डउः सन्वच्चेति, चालनी तितउः पुमान्, ततो बहुव्रीहिः, बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्युत्तरपदान्तोदात्तः, तत्रोदात्तस्वरित-योरिति विभक्तेः स्वरितत्वम् । 'नकारग्रहणं च कर्तव्यमिति'। उदा-त्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। तदर्थं केचिदुदात्तहलो हल्पूर्वादिति पठनीयमिति मन्यन्ते । 'वाक्-पत्नीति' । तत्पुरुषः । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूवाक्चिद्दिधिष्विति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वं विभाषा सपूर्वस्येति प्रकारः ॥

"नोङ्धात्वोः" ॥ 'ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्व इति'। अनेन पूर्वस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेध इति दर्शयति । 'तस्मात्परा [1]तृतीयादिर्विभक्तिरिति'। यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादी इत्यनुवर्त्तते न तृतीयादिरिति तथाप्यत्र बाहुल्येन तृतीयादेरेव संभवादिदमुक्तं, तथाहि। ऊङ्धातुयणः परा नदी तावन्न संभवति, नाप्यूङ्यणः शस् संभवति, धातुयणस्तु संभवति ॥

"ह्रस्वनुड्भ्याम्मतुप्" ॥ 'अक्षण्वतेति'। छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ्, अनो नुडिति नुडागमः, पूर्वस्य नकारस्य लोपः । 'शीर्षण्वतेति'। शीर्षञ्छन्दसीति निपातितः। 'वसुशब्द आद्युदात्त इति'। वसेरुप्रत्ययः, धान्ये निदित्यधिकारे, अथेह कस्मान्न भवति मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिति । मरुच्छब्दो हि मृग्रोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न च तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्, इत्यत आह । 'अचेति'। कथं पुनर्ज्ञायते नाश्रीयत इति, नुड्ग्रहणात्, तद्ध्यक्षण्वतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थमन्यथा नकारस्य लुप्तस्यापि स्वरविधावसिद्धत्वेन नकारेण व्यवधानान्न स्यादिति, यदि चात्र व्यञ्जनमविद्यमानवत्स्यात्ततोऽसिद्धलोपस्यापि तस्याविद्यमानत्वादेव स्वरः सिद्ध इति नुड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, नैतद्युक्तमुच्यते, यदि हि नकारलोपस्यासिद्धत्वेऽपि नकारोऽविद्यमानवत्स्यात्स्वरविधौ नकारलोपस्यासिद्धवद्वचनमनर्थकं स्यात्तस्मान्नलोपविषयेऽविद्यमानवद्भावो न प्रवर्त्तत इति कर्त्तव्यमेव नुड्ग्रहणम्, एवं तर्हीष्टिरेवेयमत्र स्वरेऽविद्यमानवत्परिभाषा न प्रवर्त्तत इति, रेशब्दाच्चेति पाठः। 'आरेवानिति'। रयि अस्यास्तीति मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणं, पूर्वत्वमाद्गुणः, ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम्। 'त्रिवतीरिति'। छन्दसीर इति वत्वं, वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

"नामन्यतरस्याम्" ॥ 'म[2]तुब्निति चेति'। तच्चार्थात्सप्तम्यन्तं सम्पद्यते। 'अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यादिति'। साम्प्रतिकाभावे हि भूत-

१ अजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिरिति मुद्रितमूलपुस्तकपाठः पदमञ्जर्यसंमतः ।
२ मतुब्ग्रहणं चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

पूर्वगतिर्भवति न तु तस्मिन्सत्यपि, ततस्तिसृणां चतसृणामित्यत्र 'न ति सृचतसृ' इति दीर्घप्रतिषेधात्साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विद्यते इति तत्रैव स्या दग्नीनां वायूनामित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात्, तस्मान्मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते, यद्येवं 'मतौ बह्वचोनजिरादीनां' 'शरादीनां चे' ति येषां मतौ दीर्घत्वमुच्यते तेषां न स्यात्। नैष दोषः। संज्ञायामिति वर्त्तते, ततश्चातुरर्थिकएव मतौ दीर्घत्वं न तु तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्र, तत्र मतौ ह्रस्वान्तत्वाद्भविष्यति, एवमपि तिसृणां चतसृणामित्यत्र न स्यात्, तिसृचतसृभावस्यैव तत्राभावात्, इष्टमेवैतत्संगृहीतम् अत्र हि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते। 'धेन्वां शकट्यामिति'। धेट इच्चेति नुप्रत्ययान्तो धेनुशब्दोन्तोदात्तः, शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति शकटीशब्दोपि पक्षेन्तोदात्तः, वसुशब्दो वसुशब्दश्चाद्युदात्तः॥

"षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः"॥ 'अन्तोदात्तादिति निवृत्तमिति'। यद्येतदनुवर्त्तेत पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात्, नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वात्, क्व तर्हि स्यात्, सप्तानामष्टानां, सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ। ष इति रेफनकारान्ताया इत्यर्थः। 'चतसः पश्येति'। यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा चतुरः शसीत्यत्रावोचाम॥

"झल्युपोत्तमम्"॥ झलादौ विभक्तौ परतः षट्त्रिचतुर्णां त्रिप्रभृत्यक्षराभावात् झलादिविभक्त्यन्तस्य पदस्य ग्रहणं, यदाह। 'विभक्त्यन्ते पदे उपोत्तममुदात्तम्भवतीति'॥

"न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः"॥ साविति यदि सप्तमी बहुचनस्य ग्रहणं स्यात्तेभ्यः केभ्य इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतस्त्यदाद्यत्वे कृते बहुवचने झल्येदित्येत्वविधानात्, ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात्तस्मात्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमित्याह। 'सौ प्रथमैकवचनइति'। अनन्तरस्य प्रतिषेध्यस्यासम्भवात्सर्वस्यैव षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह।

'इत्येतेभ्यो यदुक्तं तच्च भवतीति'। एवं च दृढवानित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यपि प्रतिषेधो भवति, उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधो नेष्यते। 'सुगुनेति'। बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम्। 'शुनेति'। ननु च नलोपे कृते सावर्णोऽन्त-मेतत्, न, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्। न चायं स्वरविधिः, स्वरप्रतिषेधोऽयम्। एवं तर्हि शुनः प्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति अस्मिन्प्रतिषेधे नलोपोऽसिद्धो भवतीति, तेन नृशब्दात्सप्तम्येकवचने नरीत्यत्र सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति, पितृमानित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं भवति, अन्यथा सावर्णेति प्रतिषेधः स्यात्। 'प्राचेति'। पूर्ववन्नलोपदीर्घादि। 'क्रुञ्चेति'। कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। ऋत्विगित्यादिना क्विन्, तत्रैव सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनान्नलोपाभावः। 'कृतिर्वेति'। कृती छेदने॥

"दिवो झल्"॥ 'झलादिरिति'। कथं पुनरसति सप्तमीनिर्देशे तदादिविधिर्भवति, केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावात्, अस्तु तर्हि तदन्तविधिः, का पुनर्झलन्ता विभक्तिः, भ्यसादिः सकारान्ता। एवं तर्हि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यत आदिग्रहणमनुवर्त्तते, दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी यस्या झलादिरिति, अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथमेवं वक्ष्यामि, अष्टनो दीर्घात्, दिवोझलादिः, शतरनुमो नदी चेति, ऊडिदमित्यादौ च दिवो ग्रहणं न करिष्यामि, एवमपि नृ चान्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रे तत्र झल्ग्रहणं कर्त्तव्यं, नदी चेति चकारश्च क्रियत इति नास्ति लाघवे विशेषः॥

"तित्स्वरितम्"॥ इह कस्मान्न भवति चत इङ्गितोरप्लुतो विस्तीर्णा, तत्कालग्रहणार्थतया चरितार्थत्वादिति चेत्, न। अनेकप्रयोजनदर्शनादनुबन्धानां, तद्यथा ऽऽचिक इत्यादौ ठकि सति स्वरो वृद्धिश्च भवति, एवं तर्हि नायमिकारस्तपरः, किं तर्हि, इपरः, यद्येवमृकारस्य स्थाने आन्तर्य्यतो दीर्घः प्राप्नोति, भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति। यद्येव 'मदसोऽसेर्दादु दो मः' अमूभ्यां दीर्घस्य स्थाने दीर्घो न स्यात्

नैव दोषः। ज्ञापितमेत 'ह्रिव उत्' अत उदिति तपरकरणेन भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति। तयोरेव तद्गुकारयोः स्वरितत्वप्रसङ्गः। तावपि तर्हि न तपरौ, किं तर्हि दपरौ, कथं तर्हि ज्ञापकं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति, यदि दकारोऽपि निर्दिश्यते अदोरबित्यत्रापि तद्ग्रहणादिहेव स्यात्प्रवस्तवः, लवः पत्र इत्यत्र न स्यात्, तादपि परस्तपर इति तादपि परस्य तपरत्वात्, एवं तर्हि अदोरबित्यत्र धकारो जश्त्वभूत उच्चारणार्थो निर्दिश्यते, तत्र जश्त्वस्यासिद्धत्वाच्चायमृकारो दपरः, ये तु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषां पठन्ति तेषामृत इद्धातोरित्यादौ सत्यपि तित्वे नास्य स्वरस्य प्रसङ्गः, तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारोपि न प्रश्लेष्टव्यः,

तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्तिकयोरिह।
अदर्शनादयं यत्नो महानस्माभिरादृतः॥

"तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः"॥ तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। 'अदुपदेशादिति'। उपदिश्यत इत्युपदेशः, तस्याकारेण विशेषणात्तदन्तविधिः, अच्चासावुपदेशश्चादुपदेशः, उपदिश्यमानदशायां यदवर्णान्तं तस्मादित्यर्थः। 'अकारोपदेशादिति'। अकारान्तादुपदेशादित्यर्थः। 'कर्त्तेत्यादि'। लुडात्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य डारौरसः, तासिः। एकवचने टिलोपः, इतरत्र रि चेति सलोपः, आस्त इत्यादावदादित्वाच्छपो लुक्, तुदत इत्यादीनि तसन्तानि, कथं पुनः शबुपदेशोऽदन्तो भविष्यति, यावता पकारान्तोयं तत्रेत्यत आह। 'अनुबन्धस्यानेकान्तत्वादकारान्तोपदेश एवेति'। उदीचामाङ इति ङितात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादनुमीयते कार्येष्वनुबन्धाः श्रूयमाणा अपि न प्रतिबन्धका इति। 'पचमानो यजमान इति'। लटः शानच्। नन्वत्र मुका व्यवधानमत आह। 'यद्यत्रेति'। 'स्यादिति'। संभावने लिङ्, अङ्गस्य यो ऽकारस्तस्य मुगित्याश्रयणादस्य पक्षस्य संभवः। 'तदा सार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति'। स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणाच्च मुकि सत्यर्द्धमात्राव्यवधानेऽपि प्रवर्त्तते निघातः। 'आते

ङित' इतीयादेशस्तु न भवति, अत इत्यत्र तपरकरणात् । अनन्तरयोगे पञ्चमी मृग्या, परमिति वाध्याहारः । 'अथाकारान्तस्याङ्गस्येति' । अकारेणाङ्गस्य विशेषणादिति भावः । 'लसार्वधातुकस्येति' । सिद्ध इति वचमाणेन सम्बन्धः, निघात इति चानुषङ्गः, तथा च लसार्वधातुकस्य निघातः सिद्ध इत्यर्थः । 'असिद्ध इति' । प्रकृतत्वान्मुगिति गम्यते । 'बहिरङ्गत्वादिति' । बहिरङ्गत्वं तु मुको बहूपेक्षत्वात्, स हि अकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति आनश्च प्रत्ययविशेषम् । अयं तु स्वरोऽुपदेशमात्रं लसार्वधातुकमात्रं चापेक्षत इत्यन्तरङ्गः । 'चित्स्वरोपीत्यादि' । चित्स्वरस्यावकाशः चलनः, चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्, अस्यावकाश आस्ते शेते इति, प॑वमान इत्यादौ परत्वादयं निघातश्चित्स्वरं बाधते । ननु चैकस्य द्विकार्ययोगे विप्रतिषेधो, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः, कथ,-मादेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चित्स्वरः, नात्रादेरनुदात्तत्वं किं तर्हि संघातः कार्यो, अत्र ज्ञापकमुत्तरत्र वक्ष्यामः, ततश्चानस्य सर्वानुदात्तत्वेन भवितव्यं नत्वादेरित्यस्त्येव विरोध इति परत्वादयं बाधत इति युक्तमेव । 'चिनुतः चिन्वन्तीति' । ननु च सार्वधातुकमपिदिति श्नुरपि ङिदेव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमत आह । 'ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रतीति' । तत्र हि ङिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते, यदाह । सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । नायं स्थितः सिद्धान्तः, आतो ङित इत्यत्र वक्ष्यति सार्वधातुकमपिदित्यत्र ङित इव ङिद्वदित्यङ्गीक्रियत इत्यादि, अत्र तु पक्षे परिहार उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि सम्बध्यते, ङिदुपदेशाददुपदेशादिति । 'पचावः पचाम इति' । असत्युपदेशग्रहणे परत्वाचित्यत्वाच्च दीर्घे कृते तपरकरणाच्च स्यात् । ननु च तपरकरणं न करिष्यते, यदि तु न क्रियते यातः वात इत्यत्रापि प्राप्नोति । 'हतो घ्नन्ति इति' । अत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपे कृते सत्यकारात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणाच्च भवति, नहि हन्तिरदन्त उपदिश्यते, अथ योऽत्रादन्तो हशब्दस्तदाश्रयमनुदात्तत्वं कस्माच्च भवति,

१ पवमान इति ४ पु॰ पा॰ ।

तावतोऽनुपदेशात्, समुदायपरो हि हल्युपदेशः । 'कतीह पवमाना इति'। 'पूङ्यजोः शानन्', तत्र च लट इति निवृत्तत्वान्न लादेशोऽयम्। 'शिश्यइति'। इरनेकाच इति यणादेशः, लिट् चेत्यार्द्धधातुकमेतत्। 'यदधीतइति'। यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः।

"आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्" ॥ 'माहि काष्टामिति'। हेमोऽङश्च प्रयोगे पूर्वमेव प्रयोजनमुक्तम्। 'अपरो मध्योदात्त इति'। ननु च क्सादिरिह प्रत्ययः, इडागम आगमाश्चानुदात्ता भवन्ति, तस्मादिहाद्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यमत आह। 'सिचश्चित्करणादिति'। 'अनिटः पित इति'। अनिटः सिचः परः पित्यक्षे उदात्तो भवति पक्षे त्वनुदात्तः, तेन माहिकार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तोदात्तम्, अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात्। 'मध्योदात्त एवेति'। सिचः स्वरेण, एवकारेण न त्वन्तोदात्त इति दर्शयति ॥

"स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि" ॥ 'स्वपादिरा वृत्कारणादिति'। आगणान्तादित्यर्थः। तत्र ञिष्वप् शये, श्वस प्राणने, अन चेत्येतेभ्यः परे जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञकास्तेषु परत्वादभ्यस्तानामादिरिति स्वरो भवति, ये तु ततः परे वस् स्वप्ने, वश कान्तौ, ह्रुङ् अपनयने, चर्करीतमिति, तत्र चर्करीतमभ्यस्तम्, अन्ये तु वसिवशी छान्दसौ, छन्दसि च दृष्टानुविधानं, ह्नुङोप्ययं स्वरो न भवति अङ्गृविङ्गोरित्यनुवृत्तेः, पारिशेष्यादादितस्त्रिष्वेवायं स्वरः। 'हिंसन्तीति'। हिसि हिंसायां रुधादिः, ऽऽश्नलोपः, 'श्नसोरल्लोपः'।

"अभ्यस्तानामादिः" ॥ 'आदिरिति वर्त्तमानइति'। 'आदिः सिचोऽन्यतरस्या' मित्यतः। 'पुनरादिग्रहणं नित्यार्थ मिति'। अन्यथा आदिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तेत ॥

"अनुदात्ते च" ॥ अनजा[1]द्यर्थमिदम्। 'जिहीते मिमीतइति'। 'ई हल्यघोः', ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। अविद्यमानोदात्त-

[1] अत्रैतदर्थनान्मूले अनजाद्यर्थ आरम्भ इति पाठोऽपपाठः।

इति वदतानुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयमित्युक्तं, तत्र प्रयोजनमाह । 'अनुदात्तइति' । 'बहुव्रीहिनिर्देश इत्यादि' । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्नित्यनुदात्तः । 'मा हि स्म दधादिति' । शास्त्रीये ऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते ऽचोनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तत्वं न स्यात्, बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । 'दधात्यचेति' । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादपि स्वरः सिद्धः ॥

'सर्वस्य सुपि" ॥ सर्वशब्द उणादिषु अन्तोदात्तो निपातितः, सर्वस्य विकारः सार्वं इत्यनुदात्तादिलक्षणो ऽञ् यथा स्यादिति । 'प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि' । न लुमताङ्गस्येत्यत्रैतदुपपादितम् । 'सर्वस्वरो ऽनक्रच्कस्येति' । तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्साकच्कस्याप्युदात्तत्वं प्राप्ते वचनम् ॥

"भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति" ॥ आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् । जागरामिति सौत्रो निर्देशः । अत्र मदिर्दिवादिः, दरिद्राजागृ अदादी, अन्ये जुहोत्यादयः । 'पञ्चम लकार इति' । तस्येत्यत्र दर्शितक्रमे पञ्चमलकारो लेट्, लेट्शब्दस्तु श्रुतिकारदेशे जुगुप्सितः, यथात्र द्रविडदेशे निविशब्दः । 'दधनदिति' । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' 'लेटोऽडाटा' वित्यट् । 'दरिद्रतीति' । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं, यावता भ्यादिभ्यः परः पित्प्रत्यय एव संभवति, ननु चायमस्ति 'आडुत्तमस्य पिच्च, बिभयानि, अत्रापि लोडुत्तमस्यैव पित्त्वं विधीयते न त्वाट इति, आट्सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति स च प्रत्यय एव । अत एव लोडादेशात्पितः पूर्वमाड् भवति, प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवति आट्सहितस्य प्रत्ययत्वादिति तन्निवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिति, न वाच्यं कथं यथैव प्रत्ययत्वमाट्सहितस्य तथा पित्त्वमपि तस्यैव, इदं तर्हि प्रयोजनं, प्रत्ययात्पूर्वस्यैव उदात्तत्वं यथा स्यात्संघातस्य माभूदिति, एतदेव ज्ञापकं स्वरविधौ संघातः कार्यीति, तेन तास्यनुदात्तेदिति निघातः पचमान इत्यादौ चित्स्वरं परत्वाद्बाधतइति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, प्रत्यये

पितीति वक्तव्यं, तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्यैव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं पिति पूर्वं कार्यमन्यथा स्यात्पिदन्तं माभूदिति, कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसंगः, एतदेव ज्ञापयति स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति, किं सिद्धं भवति, उपोत्तमं रिति. रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति न तु रिति परतः पूर्वस्य, चङ्न्यतरस्यां चङन्तस्य, यद्येवं चतुरः शसीतिशसन्तस्य प्राप्नोति, शस्ग्रहणसामर्थ्याच्च भविष्यति। यदि हि चतुरः शसीत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत उडिदमित्यस्यानन्तरं चतुरश्चेति ब्रूयात्, तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेरुदात्तत्वविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥

"लिति" ॥ प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते, तेन लिदन्ते स्वरप्रसंगो न चोदनीयः ॥

"आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्" ॥ 'लोलूयंलोलूयमिति । एकाचु धातुषु लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाजुदाहृतः । 'आम्रेडितानुदात्तत्वे कृतइति' । अनुदात्तं चेत्यनेन ॥

"अचः कर्तृयकि" ॥ कर्तृग्राहिणि सार्वधातुके विहितो यक् कर्तृयक् । 'उपदेशइति वर्त्ततइति' । अदुपदेशादित्यत्र यदुपदेशग्रहणं तदुपसमस्तमपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह संबध्यते, तच्चार्थात्सप्तम्यन्तं संपद्यतइति मत्वोक्तं, न तु सप्तम्यन्तमुपदेशग्रहणं प्रकृतमस्ति, यदि ह्युपदेशग्रहणं नानुवर्त्तेत कार्यतइत्यादौ रपरत्वे सति न स्यात्, तस्मादुपदेशइत्यनुवर्त्यम्, यद्येवं जायते स्वयमेवेत्यादौ न स्यात्, ये विभाषेत्यात्वे सत्युत्तरकालमजन्ता जनादयो न तूपदेशइत्यत आह । 'जनादीनामिति' । 'ये विभाषे' त्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते, सा च विषयसप्तमीति उपदेशएव जनादीनामात्वं भवति । 'जायते स्वयमेवेति' । अन्तर्भावितण्यर्थो जनिः कर्मकर्तृविषयः, दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगः, यथैकं द्वादशधा जज्ञइति ॥

"थलि च सेटीडन्तो वा" ॥ अन्यतरस्यामिति वर्त्तमाने वाग्रहणं कार्यविकल्पार्थम्, अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यं विकल्पते वाग्रहणेन कार्यिणः;

तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु चान्तश्च तवै युगपदित्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः सत्यमाद्देरपि प्राप्ते वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिडन्तयोरेव कार्यित्व विकल्पेन, वाग्रहणे तु सति यद्येवं विकल्पोर्था ऽयापि समुच्चयः सर्वेषादेरपि भवति । 'सेटीति किमिति' । इड्ग्रहणादेव थल् सेट् ग्रहीष्यतइति प्रश्नः । 'ययार्थेति' । अयमभिप्रायः । इड्ग्रहणं यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्थाभावेपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेपि स्यादिति ॥

"अनित्यादिर्नित्यम्" ॥ 'प्रत्ययस्वरापवाद इति' । बाहुल्यादेवमुक्तम् । 'श्रोत्रियंश्छन्दोधीत' इति, अत्र हि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र पक्षे न प्रत्ययस्वरप्रसङ्गः । 'प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति' । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधादेव प्रत्ययलक्षणं न करिष्यते, किमुच्यते प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति, एवमन्यतो ज्ञापितमेतत्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति, ततश्च यथा पूर्वसूत्रे थलन्तं कार्यि तथात्रापि अनिदन्तं कार्यं न तु ततः पूर्वमङ्गमित्यनङ्गकार्यत्वात्प्रतिषेधो न सिद्ध्यतीति । 'अञि क्तनि चेति' । चकाराद्वितदाद्यञि च ॥

"आमन्त्रितस्य च" ॥ अत्र कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते, शेषनिघातेन बाध्यतइत्यर्थः । 'प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति' । षष्ठीनिर्द्देशेन तत्कार्यस्य स्पष्टत्वात् । 'सर्पिरिति' । सृपेरिसि सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः, स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक्, सप्तशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, षड्भ्यो लुगिति जसो लुक् ॥

"पथिमथोः सर्वनामस्थाने" ॥ 'पथिमथिशब्दावित्यादि' । गमेरिनिः, पुषःकित्, मन्थः, पतेस्थ चेतीनिप्रत्ययः, मन्थः कित्वादुपधालोपः । 'मन्था इति' । पथिमथ्यृभुक्षामादित्यादिकार्यम् । 'पथः पश्येति' । भस्य टेर्लोपः, प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते, अतिप्रसङ्गस्तु पूर्ववत् ॥

"अन्तश्च तवै युगपत्" ॥ 'कर्त्तवै इति'। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः। किं पुनः कार्यं पर्यायनिवृत्तये यत्नः क्रियतइत्याह। 'एकवर्जमिति [1]हीत्यादि' ॥

"क्षयो निवासे" ॥ क्षि निवासगत्योरित्यस्माद् अधिकरणे घः। '[2]क्षयो दस्यूनामिति'। क्षयेरच्, कर्त्तरि षष्ठी ॥

"वृषादीनां च" ॥ वृषु सेचने, जनी प्रादुर्भावे, ज्वर रोगे, हि गतौ, कै गै रै शब्दे। 'एते सर्वे ऽच्प्रत्ययान्ता इति'। पचादित्वात्, बाहुल्याच्चेदमुक्तं, वृषेत्यत्रेगुपधलक्षणः कः, वीञ् प्रायणे, तायृ संतानपालनयोः, केचित्तय इति पठन्ति,अय पय तय गतौ, क्वचिच्चयशब्दः पठ्यते, स चिनोतेर्द्रष्टव्यः। इण् गतौ, अंश समाधाने, विद ज्ञाने, वृद्र निरासे, दु दाहे, वद व्यक्तायां वाचि, अत सातत्यगमने, केचिदेतौ न पठन्ति, गुहू संवरणे, शम उपशमे, अण रण शब्दे। 'संमतौ भावकर्मणोरिति'। शमरणाविति वर्त्तते, संमतावर्थे शमरणौ भावकर्मणोर्वाच्ययोराद्युदात्तौ भवतः, मन्त्रि गुप्तभाषणे,। 'शान्तिरिति'। शमेः क्तिचि, कमु कान्तौ, यमु उपरमे, केचिद्यमशब्दं न पठन्ति, च शब्दे गतौ, धृञ् धारणे, कॄ विक्षेपे, भिदादिषु निपातनाद्वृद्धिः, वह प्रापणे, क्लृपू सामर्थ्ये, पद गतौ ॥

"संज्ञायामुपमानम्" ॥ 'यवेवमिति'। यज्ञ कनो लुबित्यर्थः। 'एतदेवेत्यादि'। ज्ञापकाभावे तु सप्तमीनिर्देशेपि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यात्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञापनेन तदन्तस्य कार्यित्वात्। 'क्वचिदिति'। वचनात्क्वचिद्भवत्येव, यथा सर्वस्य सुपीत्यत्र ॥

"निष्ठा च द्व्यजनात्" ॥ इहाद्यात्तः अव्यात्त इत्येकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः, भीष्मशब्दो भियः षुक्चेति मक्प्रत्ययान्तः। 'चिन्तित इति'। चिति स्मृत्यां चुरादिः ॥

---

1 मुद्रितमूलपुस्तके हीति नास्ति।
2 मुद्रितमूलपुस्तके क्षयो वर्तते दस्यूनामिति पाठः।

"आशितः कर्ता" ॥ 'अशेरिति'। अश भोजने इत्यस्मात्। 'आङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणीति'। उक्तं हि 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिये'ति। 'कर्तरि क्त इति'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना। भाष्ये तु कर्त्तरि क्तो निपात्यतइति स्थितं, यदि तर्ह्याङ्पूर्वकस्याशेराशित इति रूपम् अवग्रहः प्राप्नोति, तस्मादुपधादीर्घत्वमपि निपात्यतइति वार्तिककारः। वृत्तिकारस्तु संहितापाठ एव नित्यः, पदपाठस्तु पौरुषेयः, ततश्च न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति मन्यते। अपर आह। अशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्त्तरि गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपं, स एवात्र भूतपूर्वगत्या कर्त्ता विवक्षित इति ॥

"रिक्ते विभाषा" ॥ 'रिक्तइति'। रिचिर्विरेचने। 'संज्ञायामित्यादि'। निष्ठा च द्व्यजनादित्यस्यावकाशो दत्ता गुप्तः, अस्यावकाशोऽसंज्ञायां, रिक्तो घट इति संज्ञायामुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

"जुष्टार्पिते चच्छन्दसि" ॥ 'जुष्ट इति'। जुषी प्रीतिसेवनयोः, श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। 'अर्पित इति'। अर्त्तेर्णिच्, अर्त्तीत्यादिना पुक् ॥

"नित्यं मन्त्रे" ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

"युष्मदस्मदोर्ङसि" ॥ युष्मसिभ्यां मदिक्, युषिः सौत्रो धातुः। 'तव ममेति'। 'युस्मदस्मद्भ्यां ङसोश्' 'तवममौ ङसी'ति मपर्यन्तस्य तवममादेशः, शेषे लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वम्, एकादेश उदात्तेनोदात्त इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥

"ङयि च" ॥ 'तुभ्यं मह्यमिति'। ङेप्रथमयोरम्, तुभ्यमह्यौ ङयि, अथ किमर्थो योगविभागो न युष्मदस्मदोर्ङ्ङसोरित्येवोच्येत, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति, अत आह। 'पृथग्योगकरणमिति'। आशङ्काग्रहणेनास्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यतीति शक्यं वक्तुमिति दर्शयति, अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिस्वरः प्राप्तः ॥

"यतो नावः" ॥ अत्रानाव इति प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधो व्यञ्जनमविद्यमानवदिति, अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यो यस्य स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

"ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः" ॥ ईड स्तुतौ, वदि अभिवादनस्तुत्योः, वृङ् संभक्तौ, शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे, कथं वार्य इत्यत्र ण्यत्, यावता एतिस्तुशास्वित्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमत आह। 'वार्य इत्यादि'। अथ वृङो ऽपि क्यबेव कस्मान्न भवत्यत आह। 'अर्थविधौ हीत्यादि'। एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

"विभाषा वेण्विन्धानयोः" ॥ 'शुप्रत्ययान्तइति'। तिष्ठतेर्गुरिति तत्रानुवर्तते। 'उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति'। श्नसोरल्लोप इति श्नसोकारस्योदात्तस्य लोपात्। 'वेणुरित्यादि'। संज्ञायामुपमानमित्यस्यावकाशः चञ्चा वध्रिका, विभाषाया अवकाशो ऽनुपमानभूतो वेणुः शुष्क उपवने, वेणुरिति संज्ञायामुपमाने पूर्वविप्रतिषेधः ॥

"त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्" ॥ कुह विस्मापने, श्वठ क्रथ भाषणे चौरादिकावदन्तौ, निघातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं, यद्ययं निघातस्यापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तं पदमेकवर्जं नहि स्वार्थम् ॥

"चङ्यन्यतरस्याम्" ॥ उदाहरणे एकवचनातिक्रमणे हेतुर्मृग्यः। 'माहिदधदिति'। विभाषा धेट्श्व्योरिति च्लेश्चङादेशः ॥

"मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्" ॥ 'मतोः पूर्व आकार इति'। अर्थव्याख्यानमेतत्सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिङ्गमेव पठन्ति, उदाहरणे चातुरर्थिको नद्यां मतुप्। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां चेति दीर्घत्वम्। 'मतोरिति किं, गवादनीति'। मतोरित्यस्मिन्नसति पूर्वग्रहणमपि न क्रियेतेति संज्ञाशब्दसंबन्धिन आकारमात्रस्य प्रसङ्गः, पूर्वग्रहणं मतोरनन्तरस्य पूर्वस्य यथा स्यादिह माभूत्सानु[१]मतीति ॥

---

१ साम्रमतीति ३ पु॰ पा॰।

"अन्तो ऽवत्याः" ॥ इहासंदेहार्थं वत्या अन्त इत्यवचनादकार-प्रश्लेषो निश्चितः, तत्र प्रयोजनं पृच्छति। 'अवत्या इति किमुच्यतइति'। यथावत्या इत्युच्यमानेपि राजवतीत्यत्र कस्माच भवति, भवति ह्यतदपि नलोपे कृते ऽवतीशब्दान्तमत आह। 'स्वरविधाविन्त्यादि'। ननु चोदाहरणेपि मतोर्वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दान्तत्वं नास्तीत्याह। 'वत्वं पुनरिति'। पुनःशब्दो नलोपाद्विशेषं द्योतयति ॥

"ईवत्याः" ॥ अहीवतीत्यादौ पूर्वं दीर्घः, संज्ञायामिति वत्वं, योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

"चौ" ॥ 'उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोयमिति'। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याञ्चत्यकारस्य विभक्तिनिमित्तको 'ऽच' इति लोपः। 'चावतद्धितइति वक्तव्यमिति'। चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः। अन्यथा यो ऽनुदात्तः प्रत्ययो दधीचः पश्येत्यादौ तत्र यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टः स्वरो बाधेत, तस्मादतद्धितइति वक्तव्यम्, अस्मिँश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्या ऽयमपवादो भवति ॥

"समासस्य" ॥ 'राजदृषदिति'। ननु च योत्र समासस्यान्तो दकारो नासौ स्वरभाक्, यश्च ततः पूर्वो ऽकारो नासौ समासस्यान्तो ऽत आह। 'स्वरविधाविति'। न स्वरस्यैव विधिः किं तर्हि यो ऽप्यनुदात्तादेरञित्यादिः सोपि स्वरविधिः, स्वराश्रयत्वात्, तेन सोपि विधिर्व्यञ्जनादौ व्यञ्जनान्ते च भवति, अत्र च ज्ञापकञ्चोत्तरपदेनुदात्तादाविन्त्युक्त्वा पृथिव्याः प्रतिषेधः। 'नानास्वरापवाद इति'। यद्यप्यनुदात्तम्पदमेकवर्जं' मित्यस्ति तथापि वर्जने विशेषाश्रयणात्पर्यायेण नानास्वरप्रसङ्गः, तत्र राजशब्दः 'कनिन्युवृषितक्षी' त्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः, पुरः कुषन् पुरुषः, ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मणो ऽणन्तः, कलतृपश्च, वृषादिभ्यश्चित्, कमेर्बुक् च, कम्बलः, 'कन्याराजन्यशिष्यामनुष्याणामन्त' इति कन्याशब्दोन्तस्वरितः, 'स्वनहसोर्वा' इत्यप्, धातुस्वरः, पठत्पटवुन्यतइति पटहः, पृषोदरादिरन्तोदात्तः, 'शाश-

पिष्यान्ददनो', पचादिषु नदडिति पठ्यते, टित्वान्ङीप्, नदी, उदात्तनिवृत्तिस्वरः, पोषशब्दो घञन्तः 'शृट्भसोऽदिः' 'दूणातेः षुग् ह्रस्वश्च' इत्युत्, प्रत्ययस्वरः। समिध्यते ययेति समित्, संपदादित्वात्क्विप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, इते नानास्वरास्तेषामपवादः॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्याध्यायस्य

प्रथमस्त्वरणः॥

"बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्"॥ इह यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, न च कृत्स्नस्य पूर्वपदस्य शेषनिघातलक्षणो विकारः प्राप्तः किं तु तत्स्थयोरुदात्तस्वरितयोरेव, तस्मात्तयोरेव पूर्वपदशब्दो वर्तते तदाह। 'पूर्वपदग्रहणमित्यादि'। समासान्तोदात्तत्वं हीत्यादिना विकारप्राप्तिन्दर्शयति। 'समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमिति'। नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात्। ननु च यत्र सामान्यविधिप्रवृत्तिमनपेक्ष्य विशेषविधिप्रवृत्तिस्तत्रापवादत्वं, यथा 'कर्मण्यण्' 'आतोनुपसर्गे कः' इति, इह तु सत्यां विकारप्राप्तौ प्रकृतिभावो विधेयः, विकारप्राप्तिश्च समासस्येत्यस्मिन् प्रवृत्तइति कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवादः, अतः समासस्येत्यस्मिन्प्रवृत्ते प्राप्तस्य शेषनिघातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं, यद्ययन्निघातापवादः स्यात्तदैवायं ब्रूयादनुदात्तम्पदमेकवर्ज्जं, बहुव्रीहौ पूर्वपदमिति। नन्वेवमुच्यमाने समपाद इत्यादौ स्वाभाविकस्यापि पूर्वपदानुदात्तस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, किं कारणमनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, तस्मात्समासस्येत्यस्यानन्तरमारभ्यमाणस्तस्यैवायमपवादः। ननु चोक्तं कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवाद इति, उच्यते, निदानोच्छेदेन निदानिन उच्छेदः शक्यते कर्तुं, समासान्तोदात्तत्वं च शेषनिघातलक्षणस्य पूर्वपदविकारस्य निदानमतस्तदभावद्वारेण निदानभूतस्य समासान्तोदात्तस्यैवास्मिन् विषयेऽप्रवृत्तिराख्यायते। नन्वेवं नानापदस्वरप्राप्तौ समासस्येत्यस्यारम्भात्तदप्रवृत्तौ द्वयोरपि पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। तथाहि सति न बहुव्रीहेरिति समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिषेधेत्, अस्तु

वा समासान्तोदात्तत्वमस्तु वा शेषनिघातः, पश्चात्तु प्रकृत्येत्यनेन स्वरविशेषमुपलक्ष्य स स्वरः पूर्वपदस्य विधीयते, शेषनिघातात्प्राक् पूर्वपदस्य प्रकृत्या यः स्वरस्तत्स्वरकम्पूर्वपदं बहुव्रीहौ भवतीति, यदि वा प्रकृत्येत्यनेन स्वरविशेषउपलक्षिते सत्ययमर्थो भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य स्वाभाविको यः स्वर आद्युदात्तत्वादिकः स भवतीति, एवञ्च यथा पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्युक्तेन समासस्येत्येतत्प्रवृत्त्यपेक्षा, तादृगेतदिति युज्यते तदपवादता। 'कृष्णो मृग इति'। यस्याजिनं कृष्णाजिनमित्युच्यते। 'ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृति स्वरेणान्तोदात्त इति'। तथा चाधीयते ब्रह्मचारी चरति बिभ्रद्विषाम्, कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादौ। 'णिनीति'। पूर्वपदाद्युदात्तत्वन्तु न भवति प्रवृद्धादिषु पाठादाकृतिगणो हि स दृश्यते, वृत्तौ तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्युपलक्षणम्, अपर आह छन्दसि परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तत्वं, वृत्तेस्त्वयमर्थः ब्रह्मेव चरति ब्रह्मचारीत्युपमानमत्र पूर्वपदन्ततः किम्, उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति नियमात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव भवतीति। 'स्नातकशब्दः कन्प्रत्ययान्त इति'। यावादिषु स्नात वेदसमाप्ताविति पठ्यते, 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' मनुष्यः। यदि तर्ह्ययं प्रकृतिभावः समासान्तोदात्तत्वं बाधते सर्वानुदात्तेपि पूर्वपदे बाधेत, तत्रापि ह्यस्य प्रवृत्तिर्न केन चिद्वार्यते, विशेषविधिश्च प्रवर्त्तमानः सत्यपि सम्भवे सामान्यविधेर्बाधको भवति, तक्रदानमिव दधिदानस्येत्यत आह। 'उदात्तग्रहणमित्यादि'। न्यायतोप्ययमर्थः सिद्धः, कथं यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, विकारप्राप्तिश्चोदात्तस्वरितयोरेव, अत एव पूर्वमुक्तमुदात्ते स्वरिते वा वर्त्तत इति। 'समभाग इति'। समशब्दः सूओ इमबिति व्युत्पादितः सर्वानुदात्तः, नन्वत्रासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे भागशब्दस्य कर्षात्वत इति अन्तोदात्तत्वात् समभागशब्दोन्तोदात्त एव भविष्यति, तस्मादुदाहरणदिगयं दर्शिता, समपाद इत्युदाहर्तव्यं, पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्

१ मुद्रितमूलपुस्तके स्नियन्त इति नास्ति।

समासान्तोदात्तत्वं माभूदिति, नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति, यदि बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं भवति नञ्सुभ्यामेवेति, न चैवञ्चानापदस्वरप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तस्मिन्व्यावर्तितेपि पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पर्यायेण प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः, 'शितेर्नित्याबह्वज्' इत्यस्य नियमार्थत्वात्, यदि बहुव्रीहावुत्तरपदम्प्रकृत्या भवति शितेरेव परमिति। उच्यते। 'नञ्सुभ्या' मित्येव तावन्नियमो नोपपद्यते, अनुदरः सूदर इत्यादौ उदाराश्वेषु चेपदति पूर्वपदान्तोदात्तस्य प्राप्तस्य बाधनाद्विधिसम्भवात्। 'शितेर्नित्याबह्वज्' इत्येतदपि शितेर्नित्याबह्वजेवेत्यनेन नियमेन शीतिललाटादिष्वेवोत्तरपदप्रकृतिस्वरं निवर्त्तयेच्च चित्रगुप्रभृतिष्वित्यारभ्यमेवैतत्, बहुव्रीहिग्रहणन्तु शक्यमकर्त्तुं, तत्पुरुषे कस्मान्न भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिनियमार्थम्भविष्यति, तत्पुरुषे तुल्यार्थादेवेति, गन्तव्यपण्यमेव वाणिजे, गतादिष्वेवोत्तरपदेषु द्विगावित्यादि, द्वन्द्वे कस्मान्न भवति, राजन्यबहुवचनइत्येतन्नियमार्थम्भविष्यति, द्वन्द्वे भवति राजन्यबहुवचनद्वन्द्व एवेति, अव्ययीभावे कस्मान्न भवति, परिप्रत्युपापावर्ज्यमानेत्यादि नियमार्थं भविष्यति, परिप्रत्युपापा एवाव्ययीभावइति, विपरीतस्तु नियमः सर्वत्र न भविष्यति नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिरिति, एवमप्यसति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च तुल्यश्वेतः पञ्चारत्निरित्यादौ पर्यायः प्राप्नोति, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येव हि नियमः कृतो न तुल्यार्थादिपूर्वपदेषु तत्पुरुषादिषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति। अथाप्ययङ्ग्रहमाणविशेषत्वादुभयनियमः, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति, तथा च बहुन्यतरस्यामिति वर्त्तमाने दिष्टिवितस्त्योश्चेति विकल्पो विधीयते पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्तिरित्यादावविगन्ते द्विगाविति नित्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरो माभूदिति, तथापि चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ पर्यायप्रसङ्गः, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धस्विति द्विपादित्यादावन्तोदात्तविकल्पं शास्ति तज्ज्ञापयति न बहुव्रीहावन्तोदात्तत्व-

पर्यायेण भवतीति, एवमप्युदात्तविषयमेव ज्ञापकं स्यात् बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं पर्यायेण भवतीति, किं च स्याद् उदात्तस्वरितयोस्तु पूर्वोत्तरपदस्थयोः पर्यायप्रसङ्गः, न च स्वरिते य उदात्तस्तदाश्रयं ज्ञापकं युज्यते, अचो ह्युदात्तसंज्ञा, न च वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते, अथ वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्योदात्तश्रुतिपरं ज्ञापकं वर्ण्यते तदा बहुव्रीहिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् ॥

"तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः" ॥ 'सदृशशब्दोपीत्यादि'। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्येतदपेक्षते। 'कुमुदशब्दोपीत्यादि'। तत्र यदा कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः, तथा चानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्र कुमुदानित्युदाहृतमुक्तं च कुमुदादयोन्तोदात्ता इति, यदा त्वव्युत्पन्नं तदा 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इत्याद्युदात्त इत्युक्तम्, अपर आह, जलजे नपुंसकविषयः कुमुदशब्दः, यस्तु वानरविशेषे कुमुदशब्दः स पुल्लिङ्गस्तत्रेह जलजवाच्युदाहृतः, अनुदात्तस्य चेत्यत्र तु वानरवचन इति । 'दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दावित्यादि'। प्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, षट् च काण्डादीनीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन तत्र भाव्यम्। 'नञ्कुनिपातानामिति'। निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थं, तथा चाव्ययीत्यत्रापि कृता सह निर्दिष्टो यत्र नञ् तत्रापि नञ एव स्वरो भवति, तथा विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् भवति, कुग्रहणं तु चादिषु पाठाभावात्, पठितव्यस्त्वसौ, अन्यथाव्ययसंज्ञा न स्यात्, स्वरादिष्वपि पाठाभावात्। 'स्नात्वाकालक इति'। मयूरव्यंसकादिरयं, यद्येवं स तत्रैवान्तोदात्तः पठ्यते, एवमपि परिगणनं कर्त्तव्यं, सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादौ प्रकृतिस्वरो माभूदिति, इह कस्मान्न भवति, परमं कारकं परमकारकं, परमेण कारकेण परमकारकेण, परमे कारके परमकारके इति, नहि विशेषणसमासः प्रथमान्तानामेवेति नियमोस्ति, तेन द्वितीयाद्यन्तं पूर्वपदमिति चोद्यं, परिहारस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादीनां प्रतिपदं यः समासस्तत्रायं स्वरः, अयन्तु विभक्तिविशेषमनुपादाय विशेषणसमास इति ॥

"वर्णो वर्णेष्वनेते" ॥ अनेतइति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्चो-त्तरपदे स्वरूपग्रहणं न भवति, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि। 'कृष्णशब्दो नक्-प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति'। फिषि तु कृष्णस्यामृगाख्या चेदिति छन्दस्य-न्तोदात्तत्वमन्यत्राद्युदात्तत्वं व्यवस्थितम् ॥

"गाधलवणयोः प्रमाणे" ॥ 'शम्बगाधमिति'। गाधृ प्रति-ष्ठायां, गाध्यतइति गाधः, अर्द्धर्चादिः, इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः, क्रियाशब्दोत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न स्वायाममाने रूढ इत्यर्थः ॥

"दायाद्यं दायादे" ॥ दातव्यो दायः, भागोंश इत्यर्थः। दाय-मादत्ते दायादः, मूलविभुजादित्वात्कः, दायादस्य भावो दायाद्यं, किं पुनस्तत्, दायस्यादानं तत्संबन्धी वा, इह तु तत्कर्मण्या ऽऽदीयमाने दाय-एव दायाद्यशब्दो वर्त्तते। 'अत्रेत्यादि'। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। तमेवा-विष्करोति। 'यद्येवमिति'। 'शेषलक्षणैवेति'। सामान्यलक्षणैवात्र षष्ठी न प्रतिपदमित्येवशब्दस्यार्थः। यदि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी किमर्थं पुन-स्तत्र विधानमित्याह। 'तस्यास्त्विति'। सप्तमी तावद्विधेया, अप्राप्त-त्वात्, तत्र यदि सैव विधीयेत ततोसौ विशेषविहितत्वात् षष्ठ्या बाधिका विज्ञायेत, मैवं विज्ञायीति पुनः सैव शेषलक्षणा षष्ठ्यभ्यनुज्ञा-यते न त्वपूर्वा विधीयतइत्यर्थः ॥

"प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः" ॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रति-बन्धी, आवश्यके णिनिः। 'विशेषणसमास इति'। ननु च सामाना-धिकरण्ये सति स भवति, न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचि-त्वात् चिरशब्दस्य च कालवाचित्वात्। नैष दोषः। चिरकालभाविनि गमनेत्र चिरशब्दो वर्त्तते। 'मयूरव्यंसकादित्वैव इति'। गमनमत्र विशेष्य-न्तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, अतो विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मयूरव्यंसकादि-त्वमेष्टव्यमिति भावः। पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपा[1]दयति। 'गमनं हीत्यादि'। कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कृच्छ्रयोगि च, कृच्छ्र-न्दुःखं तद्योगि च कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥

१ उपपादयतीति ३ पु॰ पा॰।

"पदेपदेशे" ॥ उच्चारः पुरीषक्रिया ॥

"निवाते वातत्राणे" ॥ 'इक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपर इति'। कवतेर्झगिति सूत्रमधीयते, इकारस्येत्संज्ञा न भवति गुणप्रतिषेधार्थात्ककारानुबन्धात् ॥

"शारदे ऽनार्तवे" ॥ उदाहरणे रज्जूद्धृते रज्जुशब्दो दृषत्पिष्टेषु दृषच्छब्दः, ततः कर्मधारये ऽस्वपदविग्रहः, सृजेरसुम् चेत्यत्र स्कन्देः सलोपश्चेत्यतः सलोप इति वर्तते, तेन सृजेरन्त्यादचः परोऽयमसुम्, सलोपे यणादेशे ऽसुमः सकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति ॥

"अध्वर्युकषाययोर्जातौ" ॥ 'नियतविषया इति'। वर्णविशेषनियता इत्यर्थः ॥

"सदृशप्रतिरूपयोर्जातौ" ॥ सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्, सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते 'पूर्वसदृशसमोनार्थ'ेति, तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्भवतीत्येव सिद्धमत आह । 'षष्ठीसमासार्थश्चेति'। तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि विधीयते, तत्र यदा तस्याः षष्ठ्याः समासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सदृशग्रहणम् । ननु चानभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति । वैशब्द्यं हि नः साध्यम्, मातुः सदृशो मात्रा सदृशो मातृसदृश इति, एतच्च विनापि षष्ठीसमासेन सिद्ध्यत्येवात आह । 'इहेत्यादि'। अलुकि सति रूपविशेषस्य विद्यमानत्वादवश्यकर्तव्यः षष्ठीसमासस्तदर्थं चेह सदृशग्रहणं कर्तव्यं, यद्येवं तृतीयासमासे सदृशग्रहणञ्च कर्तव्यं षष्ठीसमास एवास्तु, यत्र तर्हि षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थन्तत्र सदृशग्रहणं यथा विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, नह्यत्र षष्ठ्यर्थोऽस्ति, किं तु तृतीयार्थः, विद्यया हेतुना सदृश इत्यर्थः, अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी, अपर आह । तृतीयासमासोऽलुकि प्रयोजयति, मनसः संज्ञायां मनसासदृश इति । 'दन्तेत्यादि'। दशि दंशनस्पर्शनयोः, दंशेष्ट्रो न आ चेति टप्रत्ययो नकारस्य चाकारः, टित्वान्ङीप्, यस्येति लोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप उदात्तत्वं, वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् ॥

"द्विगौ प्रमाणे" ॥ 'कर्दमादीनाञ्चे' त्यत्र मकरकुक्कुटपारेवतेत्यादेः सूत्रादादिग्रहणमनुवर्त्तते, 'अथ द्वितीयं प्रागीषा' दित्यतो द्वितीयग्रहणम् । 'परमसप्तसममिति'। समाहारे द्विगुः, पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम्, मूलोदाहरणे तु तद्धितार्थे द्विगुरुत्तरपदम् ॥

"गन्तव्यपण्यं वाणिजे" ॥ वणिगेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् । 'सप्तमीसमासा एतइति'। सप्तमीति योगविभागात्, गोवाणिजादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥

"मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके" ॥ फिषिति आदिमेन योगेन शान्तनवीयञ्चतुष्कं सूत्रमुपलक्षयति, तत्र समुद्रशब्दः सागरार्थत्वादन्तोदात्तः ॥

"सुखप्रिययोर्हिते" ॥ 'समानाधिकरणसमासा एतइति' । गमनादीनां विशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते, अथ तु सुखप्रिययोर्विशेषणत्वन्तदा मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यम् । 'आयत्यामिति' । परिणामे आगामिकाले भाविकालइति यावत् ॥

"प्रीतौ च" ॥ इह तु सुखप्रिययोरित्येतावत्सूत्रं कृत्वा हिते चेति वक्तव्यम् । तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यति, तत्राह । 'सुखप्रिययोरित्यादि' । ब्राह्मणशब्दोणन्तः, छात्रशब्द 'श्छत्रादिभ्यो ण' इति णप्रत्ययान्तः । 'कन्याशब्दः स्वरितान्त इति' । तिल्यशिक्यमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इति फिषि पाठात् ॥

"पत्यावैश्वर्ये" ॥ 'धान्यमन्तस्वरितमिति' । अनन्तरपठितेन फिट्सूत्रेण, गवादीनान्तु पूर्वमेव स्वरकथनम् ॥

"न भूवाक्चिद्दिधिषु" ॥ भूवादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम्, अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधाद्वृत्तिकारेण पूर्वपदानां स्वरो व्याख्यातः, तत्रादितस्त्रयः क्विबन्ताः, अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरिति कूप्रत्ययान्तो दिधिषूशब्दो निपातितः ॥

"वा भुवनम्" ॥ भुवनशब्दो भाषायां बहुलवचनात्साधुः ॥

"आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने" ॥ शकि शङ्कायां, बाधृ विलोडने, आङ्पूर्वाभ्यां आङ्भ्यां घञ्, अतिशयेनान्तिको नेदीयः, 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' अस्तित्वाध्यवसायोऽस्तित्वनिश्चयः, गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः, मयूरव्यंसकादयो वा ॥

"पूर्वं भूतपूर्वे" ॥ 'आढ्यो भूतपूर्व इति' । यः पूर्वमाढ्य आसीत्स एवमुच्यते । 'अत्रेत्यादि' । 'परमश्चासौ पूर्वश्चेति' । सोयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणः, तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । 'न त्विति' । 'परमो भूतपूर्व इति' । योयं वाक्यार्थः पूर्वं परम आसीदित्येवंरूपः, न तस्मिन् तत्र समास इति यावत्, किं कारणमित्याह । 'तथा चेति' । चोह्यर्थे ॥

"सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये" ॥ उदाहरणेषु षष्ठीसमासः, मद्रादीनां पूर्वमेव स्वर उक्तः ॥

"विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु" ॥ 'विस्पष्ट इति' । स्पशबाधनस्पर्शनयोरित्यस्य निष्ठायां वा दान्तेत्यादिना स्पष्टशब्दो निपातितः, विशब्देन गतिसमासः । चित्र चित्रीकरणे चुरादिस्तस्मादेरच्, विशेषेण चित्रं विचित्रं, प्रादिसमासः । चिती सञ्ज्ञाने, विगतञ्चित्तमस्य विचित्तः, अञ्जू व्यक्त्यादिषु, तस्य विपूर्वस्य निष्ठाया गतिस्वरः, तत्रेकारस्य यो यण् स उदात्तयण् भवति । 'संपन्नशब्दस्याथादिस्वरेणेति' । गतिस्वरस्तु न भवति, किं कारणम्, कर्मणीति तत्रानुवर्त्तते, अयं तु कर्तरि क्तः । 'पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणेति' । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते, यदेकवचनान्तं प्रकृतन्तस्य वचनविपरिणामं कृत्वा ऽन्तोदात्ताविति संबन्धः कर्त्तव्यः, पाटयतेः 'फलिपाटिनमिमनिजनीनां गुक्पटिनाकिधतश्च' त्युप्रत्ययः, पटिश्चादेश, इकार उच्चारणार्थः, पटुः, पडि गतौ, निष्ठा, पण्डितः, कुशान् लातीति कुशलः, ला आदाने । 'चपलशब्दश्चित्स्वरेणेति' । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते । 'चिदिति वर्त्तत इति' । वृषादिभ्यश्चिदित्यतः । 'निपुणशब्द इत्यादि' । पूर्ववत्संबन्धः । पुण कर्मणि शुभे ॥

"अर्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये" ॥ उदाहरणेषु मयूरव्यंसकादित्वाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः, इष्ठेयसुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'। 'पापिष्ठ इति'। विन्मतोर्लुक् ।

"कुमारश्च" ॥ 'कुमारश्रमणेति'। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः। कुमार क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्यच्, कुमारः। 'केचित्पुनरित्यादि'। चकारो ह्यत्र क्रियते, अस्यैव विधेः समुच्चयार्थः ॥

"आदिः प्रत्येनसि" ॥ 'प्रतिगत एनसेति'। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे तृतीययेति तत्पुरुषः, द्वितीये तु विग्रहे बहुव्रीहिः, कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तस्वरो लभ्यत इत्याह। 'उदात्त इत्येतदिति'। सामर्थ्यमेव दर्शयति। 'पूर्वपदेति'। प्रकृत्येति हि वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः, पूर्वेण कुमारस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः स्थापितः सोऽत्रादेर्भवतीति[1] ॥

"इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ" ॥ 'कृताणप्रत्ययलोपा इति'। कृतोऽणप्रत्ययलोपो येषान्ते तथोक्ताः। 'द्विगाविति किं परमशराव इति'। षष्ठीसमासोऽयं, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमेव, इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानं पञ्चारत्न्यो दशारत्नयः, यण्गुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोतीत्यत आह। 'यण्गुणयोरित्यादि'। प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः, यण्गुणौ तु सुबपेक्षत्वाद्बहिरङ्गौ। 'स्थानिवद्भावाद्वेति'। न चात्र स्वरविधौ न स्थानिवत्त्वमलोपादेशत्वात्। 'पञ्चारत्न्य इति'। छान्दसोऽयं प्रयोगः, तत्र जसि चेति गुणो न भवति, जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति वचनात् ॥

"बह्वन्यतरस्याम्" ॥ 'बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति'। कुर्ग्रस्वर्वेति वर्तमाने लङ्घिबंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये व्युत्पादितत्वात् ॥

"सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्" ॥ 'इयप्रत्ययान्ताविति'। वुञ्छणादिषु संकाशादिभ्यो ण्यः, अवतेः कक्प्रत्ययः, ज्वरत्वरेत्यादिनोठ्,

[1] सूत्रे आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति अधिकं ३ पु०।

उकः, कुम्भकलशशब्दाभ्याञ्जातिलक्षणो ङीष्, धातृशब्दो धत्तेर्तृन्नि कृतौ च व्युत्पादितः, चक्रशब्दः 'कृञः को द्वे च'। 'सप्तमीस्वर इत्यादि'। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः परत्वात्थाथादिस्वरेण बाधित[1] इति, यत्र तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठस्तत्र कृदन्तस्य यः स्वरः थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥

"परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु" ॥ 'परित्रिगर्त्तमिति'। त्रिगर्त्तान्वर्जयित्वेत्यर्थः। 'अपपरी वर्जन'इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, 'पञ्चम्यपाङ्परिभिरि'ति पञ्चमी। 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'त्यव्ययीभावः। सौवीरादयोपि जनपदविशेषाः। 'प्रतिपूर्वाह्णमिति'। 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य' इत्यव्ययीभावः। 'उपपूर्वाह्णमिति'। 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना सामीप्ये, किं पुनः कारणमपपर्योरेव वर्ज्यमानमुदाहृतं नेतरयोस्तत्राह। 'तत्रेति'। अथाहोरात्रावयवा अपि इतरयोरपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्तेऽत आह। 'अहोरात्रावयवा अपीति'। 'परिवनमित्यत्रेति'। 'परिप्रत्युपापे' त्यस्यावकाशः परित्रिगर्तमिति, वनं समासइत्यस्यावकाशः प्रवणमिति, परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन, अपवादत्वञ्चात्र हेतुर्न विप्रतिषेधः, समासस्येत्येव सिद्धे वनस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनं येन्ये तदपवादास्तद्बाधनार्थं, सर्वेषामव्ययस्वरं बहुव्रीहिस्वरञ्च बाधते, एवमिदमपि बाधिष्यते ॥

"राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु" ॥ 'श्वाफल्कचैत्रकरोधका इति'। प्रमादपाठोयमत्र त्रिपदे हि द्वन्द्वे यत्सर्वमपेक्ष्य पूर्वपदन्तस्यैव भवति, ततश्च चैत्रकशब्दस्य स्वरवचनमनुपपन्नं स्यात्, तस्मात् श्वाफल्कचैत्रकाश्चैत्रकरोधका इति पाठः, एकस्तु चैत्रकशब्दो लेखकैः पुनरुक्तिशङ्कया त्यक्तः। 'शिनिशब्द आद्युदात्त इति'। शीङो निक् ह्रस्वश्च बहुलवचनात्। 'तदपत्येष्विति'। यद्यपि शिनिशब्द इति प्रकृतं तथापि शब्दस्यापत्यास्यासंभवाच्छिनेः क्षत्रियस्यैव यान्यपत्यानि तेष्वित्यर्थः। अभेदेनाभेदोपचारेण। ननु च राज्ञोपत्ये जातिग्रहणमिति

[1] तेन पुनर्विधीयतइति ३ पु॰ अधिकम्।

वचनाद् राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः, ततश्च द्वैप्य¹भैमायना इत्युदा-
हरणद्वयं नोपपद्यते, तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह । 'राजन्यग्रहण-
मित्यादि' । अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद् राजन्यग्रहणमुक्त-
विशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥

"सङ्ख्या" ॥ 'एकादशेति' । 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इत्येक-
शब्दस्य पूर्वनिपातः, 'प्रागेकादशभ्योछन्दसीति' निपातनाद्दीर्घः ।
'द्वादशेति' । द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामित्यात्वम् ॥

"आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी" ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स-
आचार्योपसर्जनः, अन्तेवसतीत्यन्तेवासी, शयवासवासिष्वकालादि-
त्यलुक्, गौणश्चायं निर्देशः, द्वन्द्वस्य यान्यवयवपदानि तान्याचार्योप-
सर्जनवचनत्वादन्तेवासिवाचित्वाच्च तथोच्यन्ते, तदवयवद्वन्द्वोप्यवय-
वधर्मेण तथोच्यते, पाणिनिशब्दादिञ् न भवतीति पूर्वमेवोक्तं, रौढि-
शब्दादपि न भवति, 'न द्व्यचः प्राच्यभरते'ष्विति निषेधात् ।
'आचार्योपसर्जनग्रहणन्द्वन्द्वविशेषणमिति' । न पूर्वपदविशेषणम् ।
प्रथमा तु सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या, किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायतइत्याह ।
'सकलो द्वन्द्व इति' । 'इह माभूदिति' । पूर्वपदविशेषणे त्वत्रापि
स्यात् ॥

"कार्तकौजपादयश्च" ॥ 'प्रकृतिस्वरपूर्वपदा इति' । प्रकृतिशब्दः
स्वाभाविके वर्तते, प्रकृतिः स्वाभाविकः स्वरो येषान्तानि प्रकृतिस्व-
राणि, एवं विधानि पूर्वपदानि येष्विति बहुव्रीहिः । 'कृतस्यापत्यं
कुजस्यापत्यमिति' । 'अणन्तावेताविति' । ऋषिवाचित्वादाभ्या-
मण्, उत्तरपदस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनं प्रासङ्गिकं, पूर्वपदस्यैव तु स्वरसिद्धये
प्रदर्शनीयम्, माण्डूकेयशब्दो ढक्च मण्डूकादिति ढगन्तः । 'आवन्त्यश्मका
इति' । अवन्तिशब्दोन्तोदात्तस्तस्मा 'द्वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्,' तस्य
तद्राजत्वाद्बहुषु लुक्, अवन्तीनां निवासो जनपदश्चातुरर्थिकस्याणो
जनपदे लुप्, अश्मकशब्दात्साल्वावयवेत्यादिना इञ्, लुगादि पूर्ववत् ।

१ मुद्रितमूलपुस्तके हैमायना इति पाठः ।

'श्यापर्णीति'। 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'। 'कपिरन्तोदात्त इति'। प्रातिपदिकस्वरेण, कमु कान्तौ क्तिच्, पृषोदरादित्वादत उत्वं, कुन्तिशब्दोऽन्तोदात्तोऽवन्तिवत्कुन्तयः, शोभनं राष्ट्रमस्य सुराष्ट्रस्तस्यापत्यानि बहूनि 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्,' लुगादि पूर्ववत्, चिति स्मृत्यां, क्तिच्, कुन्तिश्चाश्चिन्तयः, तडि ताडने, तण्डः, तस्मादेवावपूर्वाद्वतण्डः, 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो'रित्यकारलोपः, मदी हर्षे, विपूर्वात् क्तः, न ध्याख्येत्यादिना नत्वाभावः, न विमत्तोऽविमत्तः। 'शलङ्कु शलङ्कं चेति'। नडादिष्वेतत्पठ्यते, बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः, अण्, दानाच्च्युतो दानच्युतः, तदपत्यमपि दानच्युत एव, कटशब्दः पचाद्यजन्तः, लोकोऽक्षि यस्य स लोकाक्षः, तस्यापत्यं लौकाक्षिः, तस्य छात्रा लौकाक्षाः। 'स्त्रीकुमारमिति'। समाहारद्वन्द्वः, मुद हर्षे, इगुपधलक्षणः कः, मुदः, पिप्पलमत्तीति पिप्पलादः, 'कर्मण्यण्, वदेः सः, वत्सः, जीर्यते रज्जन्, जरन्, तयोः समाहारद्वन्द्वः 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्', जरा, 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ', मृत्युः॥

"महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु"॥ महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति'। 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महद्' दित्यत्र तथा निपातनात्। 'तस्येत्यादि'। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते, यद्येवं प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति प्रवृद्धशब्दस्यापि क्तान्तत्वादत आह। 'कर्मधारये निष्ठेत्ययमपीति'। तत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः॥

"क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे"॥ क्षुधल्लातीति क्षुल्लः 'आतोऽनुपसर्गे कः' 'तोर्लि'ति परसवर्णः॥

"उष्ट्रः सादिवाम्योः"॥ 'उष्ट्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त इति'। उष दाहेऽस्त्येतस्मात् ष्ट्रन् इति वर्तमाने 'उषिखनिभ्यां किदि'त्येवं व्युत्पादितत्वात्॥

"गोः सादसादिसारथिषु" ॥ 'गोसाद इति'। सदेर्घञ्, ततः षष्ठीसमासः। 'गां सादयतीति वेति'। सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण्, तस्मादेव णिनिः, गोसादी, अत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवादः, सारथौ तु समासस्वरस्य ॥

"कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूःपण्यकम्बलो दासीभाराणां च" ॥ अत्र कुरुगार्हपतेत्येवमादयः पण्यकम्बलपर्यन्ताः सप्त समासाः, तत्रादितो द्वावविभक्तिकौ इतरे प्रथमैकवचनान्ताः, सा च प्रथमा सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने द्रष्टव्या, दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो व्याख्यायते, कुर्वन्ति, कृतो वा, कुरुः, कृञो वर्जने, निदित्यधिकारे इगुपधात्कः, इत्विः, किति त्वगन्तानाञ्च द्व्यचामिति पक्षेऽन्तोदात्तः। तस्यार्थः। जनपदशब्दानामिति वर्तते, अन्तः पूर्वो वेति च, जनपदवाचिनामिगन्तानां द्व्यचामादिरुदात्तो भवति अन्तो वा, काशयश्चेदयः, एतेन कुरुशब्दो व्याख्यातः, रिक्तपूर्वादयः कर्मधारयाः, श्रीर्यस्यास्तीति श्रीशब्दो लावण्यवचनः। 'कपिलकादित्वाल्लत्वमिति'। 'कृपो रो ल' इत्यचैतदुच्यते, श्रीर्यस्यास्ति तच्छीलशब्देनोच्यत इति, एतदेवोपपादयति। 'अश्लीलदृढरूपेति हीति'। 'संस्थानमात्रेण शोभनेति'। कुब्जत्वादीनामभावात् दृढत्वाच्च संस्थानस्य, मात्रशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति। 'निःश्रीकेति'। अस्येवार्थं विस्पष्टीकरोति। 'लावण्यरहितेति'। 'तितिलिनोपत्यमिति'। तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्विर्वचनन्तच यदापत्येऽर्थेण् तदा 'नस्तद्धित' इति टिलोपो यदा तु छात्रे तदा नान्तस्य टिलोपइत्यादिनोपसङ्ख्यानेन टिलोपः। ये तु तत्र तैतिलिशब्दं पठन्ति तेत्रापि तैतिलिनोपत्यमिति विगृह्णन्ति, पृषोदरादित्वेनैव च रूपसिद्धिः, पण्यशब्दोऽवद्यपण्येति यदन्तो 'यतोनाव' इत्याद्युदात्तः। 'पण्यकम्बलः संज्ञायामिति'। नियतप्रमाणस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा। 'समासान्तोदात्तत्वमेवेति'। ननु च पण्यशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भवितव्यमत

आह । 'प्रतिपदोक्ते ह्यीति' । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्ये'ति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव स स्वरः, अयन्तु 'विशेषणं विशेष्येणे'ति सामान्यलक्षणविहितः, कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वात् 'कृत्यतुल्याख्या अजात्ये' त्येतद्धि गुणक्रियावाचिनामनियते पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्याद्यस्य पूर्वनिपातार्थञ्च तु जातिप्रतिषेधार्थम्, अजात्येति तु वचनन्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितिः, चन्द्रे माङो डिच्चेति, मिथुनेसिः, पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः प्रकृतः, चन्द्रशब्दउपपदे माङ्मानइत्यस्मादसिप्रत्ययो भवति डिच्च, डित्त्वाट्टिलोपः, चन्द्रमिव मीयते चन्द्रमाः, चन्द्रमिति रजतममृतञ्च, चन्द्र इति वा मीयते चन्द्रमाः, चन्द्रशब्दस्तु स्फायितञ्चीत्यादिना रक्प्रत्ययान्तः, यस्य तत्पुरुषस्येत्यादिना दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शयति ॥

"चतुर्थी तदर्थे" ॥ तस्मादन्तदर्थन्तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थ उच्यते, यदाह।'तदभिधेयार्थं यदिति'। तस्य चतुर्थ्यन्तस्य यदभिधेयस्तदर्थमित्यर्थः । रमन्तेस्मिन्निषता इति रथः, 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्,' अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः, वल्लीशब्दो गौरादिङीषन्तः, 'तदर्थेइति किं,कुबेरबलिरिति'। अत्र तादर्थ्यस्य भावाद् गोसुखमिति प्रत्युदाहार्यम्मन्यन्ते । 'प्रकृतिविकारभावे स्वरोयमिष्यतइति'। समासप्रकरणएवैतत्सम्यगुपपादितम्, अत्रापि ज्ञापकं वक्ष्यति ॥

"अर्थे" ॥ 'तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्तीति' । दारुहिरण्यादयो विशेषा एव तदर्था भवन्तीत्यर्थः। तादर्थ्यं हि तच्छेषभावस्स च विशेषाणामेव भवति न सामान्यस्येति मन्यते। केचित्पुनरित्यादित इवम्मन्यते नेयं राजाज्ञा विशेषा एव तदर्था इति, तेन सामान्यवाचिन्यप्यर्थशब्दे पूर्ववेव सिद्धमिति । 'अश्वघास इति' । ननु च तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समास इत्युक्तम्, अश्वघासादयः षष्ठीसमासा इति च, एवं मन्यते, यदात्र प्रकृतिविकारभावे स्वर इति स्थितन्तदाश्वघासादौ चतुर्थीसमासेपि न दोष इति। 'श्वश्रूश्वशुरमिति'। विभाषा सेनेत्यादिना नपुंसकत्वम् ॥

"क्ते च" ॥ 'गोभ्यो रक्षितं दीयत[1] इति संप्रदाने चतुर्थीति'। अथ तादर्थ्ये चतुर्थ्यां को दोषः, चतुर्थी तदर्थ इत्येव स्वरस्य सिद्धत्वात्, नैतदस्योदाहरणमुपपद्यते, कथम्, प्रकृतिविकारभावे स्वर इत्युक्तम्, न चात्र प्रकृतिविकारभावः। सत्यं, समासविधौ तु रक्षितग्रहणस्येदं प्रयोजनं दर्शितम् ॥

"कर्मधारयेऽनिष्ठा" ॥ श्रिञ् सेवायाम्, औणादिके निन्प्रत्यये श्रेणिः, मुदि ये गणौ, बहुलवचनात्पुङोपि गक् पूगः। 'कृताकृतमिति'। 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञि'ति समासः, अनिष्ठेत्यनुच्यमानेऽपि स्यात्, अयं हि क्तसंशब्दनेन विहितत्वात्क्रोण्यादिसमासादपि प्रतिपदोक्तः ॥

"अहीने द्वितीया" ॥ हीनन्त्यक्तम्। 'अहीनवाचिनि समास इति'। पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम्। 'द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यमिति'। अहीनग्रहणमपनीय अनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं, व्यापकत्वादित्यर्थः। 'इह माभूदिति'। इहापि माभूदित्यर्थः। अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वारूढशब्दो न पाठ्यः, आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वात्, एतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

"तृतीया कर्मणि" ॥ अयमपि थाथादिस्वरापवादः। 'अहिरन्तोदात्त इति'। आङ्पूर्वाद्धन्तेर्डिप्रत्ययः, आङश्च ह्रस्वः, आहन्ति परान् आहन्यते परैरिति वा अहिः। 'केचिदिति'। ते तत्रोदात्तग्रहणमनुवर्तयन्ति, तथा च अहर्वाहम्, अहिरिव भोगैरिति, आद्युदात्तमधीयते ॥

"गतिरनन्तरः" ॥ अनन्तर इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद्गतिशब्दः क्तिजन्तः, निपातनाच्चानुनासिकलोपः। 'प्रकृतः प्रहृत इति'। अत्र समासान्तोदात्तत्वम्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, कृत्स्वरस्थाथादिस्वरः, इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिभावो विधीयते। 'व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवतीति'। ननु च निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च हृतशब्दस्तान्तस्तत्कथं क्तान्ते परतो विधीयमानो

१ दीयत इति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति।

व्यवहितस्य प्रसज्यते, कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्तेनुप्रवेशादुच्छब्दस्य प्रसङ्ग इति चेत्, यद्येवम्, क्रियमाणेप्यनन्तरग्रहणे स्यात्, उद्धृतशब्दः क्तान्तस्तस्यानन्तर एव गतिरिति, नैष दोषः। अनन्तरग्रहणसामर्थ्या-द्धान्तोरनन्तरो गतिराश्रयिष्यते, नन्वेवमप्यत्र परत्वाद्गतिर्गताविति निघातो भविष्यति, सति च तस्मिन् उदात्तस्वरिताधिकारादेव पूर्व-पदप्रकृतिस्वरस्याप्रसंग इति व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्त्त-व्यम्, अनन्तरप्राप्त्यर्थन्तु, तत्र च यत्रैक एव गतिस्तत्र नार्थोऽनेन, यत्र त्वनेको गतिस्तत्रासौ न प्राप्नोति, तदनन्तर इत्यनेनानेकगतिसमव-धानेनन्तरस्य प्राप्यते, अन्यथा ऽभ्युद्धृतमित्यत्रोद्धृतशब्दस्य कृद्ग्रहणपरि-भाषया क्तान्तत्वे सति समासान्तोदात्तत्वे तदपवादे च कृत्स्वरे तद-पवादस्याथादिस्वरः प्राप्नोति, ननु च यथा प्रथमे समासे गतिस्वरेण बाधितस्य थाथादिस्वरस्य पुनर्द्वितीये समासे प्राप्तिस्तथा तदपवादो गतिस्वरोऽप्यनेन पुनर्भविष्यति, नैतदेवम्, अपूर्वपदत्वात्, कुगतिप्रा-दय इत्यत्र निष्कान्तादौ पदकार्यप्रवृत्तये सुबित्यनुवर्त्तनीयम्, तत्रैक-त्वस्य विवक्षितत्वात्सुबन्तसमुदायस्य चासुबन्तत्वाच्च द्वयोर्युगप-त्समासो लभ्यत इति क्रमेणासौ विधेयः, गतिकारकोपपदानामित्य-नेनाप्युत्तरपदस्य प्राक् सुबुत्पत्तेः समास उच्यते न पूर्वपदस्यापि, निष्का[१]-न्तचर्मकारादौ पदकार्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात्, अत उच्छब्दस्य पूर्वं समासः पश्चादुद्धृतशब्देनाभिशब्दस्य, ततश्चाभिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानो ऽपूर्वपदस्योदो न स्यादतः कदा-न्तरप्राप्तमपि थाथादिस्वरं बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्यनन्तरस्य वाक्यभेदेन प्रकृतिभावो यथा स्यादित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम्, तदाह। 'अनन्तरं पुन-रिष्यत इति'। यद्येवं कारकपूर्वेऽतिप्रसङ्गः, दूरादागतो प्राप्तो देवदत्तेने-त्यत्राप्यागतशब्देन स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासे कृते तस्याम-वस्थायां थाथादिस्वर इष्यते तमपि बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्युद एव स्वरः प्राप्नोति। नैष दोषः। थाथादिसूत्रे गतिग्रहणन्निवर्तिष्यते, ततः किं, प्रकृत-

१ निष्क्रीतेति २ पु॰ पा॰।

मित्यादौ कृत्स्वरस्यैव प्राप्तत्वात्तस्यैव गतिस्वरापवादो न तु थाथादिस्व-
रस्य, तत्र दूरादागत इत्यादौ यत्र कक्षान्तरे थाथादिस्वरस्य
प्रसंगस्तत्र स एव भविष्यति, अभ्युद्धृतमित्यादौ तु यत्र कक्षान्तरेऽपि
कृत्स्वर एव प्राप्तस्तत्रापि स एव भविष्यतीति, ततश्चापूर्वपदार्थमन-
न्तरग्रहणमपि न कर्त्तव्यं भवति, कथम्, उद्धृतशब्दे गतिस्वरे प्रवृत्ते
पश्चादभिशब्दस्य समासे कृते गतिर्गतावित्ति निघाते चोदात्तस्वरिता-
धिकाराद्गतिरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिभावस्याप्रवृत्तौ समासस्वरापवादः
कृत्स्वरो भवन् कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य कृदन्तत्वात्तत्स्वर उक्त-
स्यैवोदात्तत्वमेव भविष्यति, यदि थाथादिसूत्रेण गतिग्रहणं निवर्त्यते
प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं
चेष्यते, एवं तर्ह्यनुवर्त्तते गतिग्रहणं तेन तु न संबध्यते तत्स्तथाथा-
दिसूत्रात् क्तग्रहणमपनीय पृथक् कर्त्तव्यम्, तत्र च गतिग्रहणं निवर्त्ति-
ष्यते, एवमपि विशुष्क इत्यादौ यत्र कर्त्तरि क्तान्तमुत्तरपदं शुष्कधृष्टा-
वित्यादिना चाद्युदात्तन्तत्र कृत्स्वरे सत्युत्तरपदमाद्युदात्तं स्यादन्तोदात्तं
चेष्यते, अतः कृद्ग्रहणेनापि गतिग्रहणमवश्यं संबन्धनीयम्, ततश्च पूर्वा-
क्तदोषप्रसङ्गः, तत्राह। 'कारकपूर्वस्य त्विति'। अयमभिप्रायः। अन-
न्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्त्तते, तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्त-
रोऽपि गतिरेव प्रतीयते सन्निधानात्, ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं
गतिद्वयसमवधानएवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागत
इत्यादौ न दोष इति। अथ वा कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यत्र कार-
कादिति विभज्यते, तत्र च क्तग्रहणमनुवर्त्तते, अन्तोदात्त इति गतिरिति च,
कारकात्परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यर्थः, तत्र दूरागत इत्यादौ
थाथादिसूत्रेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद् दूरादागत इत्यादौ गति-
रनन्तर इत्यनन्तरग्रहणेनैवापूर्वपदार्थेन प्राप्तस्य गतिस्वरस्यापवादः का-
रकादित्ययं योगो ज्ञायते, यद्येवमनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यं, कथम्, अस-
त्यनन्तरग्रहणे दूरादागतः, अभ्युद्धृत इत्यादौ सर्वत्र द्वितीये समासे कृते

१ तथाहीति ३ पु॰ पा॰।

सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव प्राप्तस्ततश्च कारकादित्ययं योगो नियमार्थो भवति, तत्र च गतिग्रहणमनुवर्त्तयितव्यन्ततश्चात्रायमर्थः, कारकादेव परं सगतिकं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तमिति, ततश्चाभ्युद्धृत इत्यादौ नियमेन थाथादिस्वरे व्यावर्तिते कृत्स्वरो भवन् कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतादेः कृदन्तत्वात्तस्यैव यः स्वर आद्युदात्तत्वं स एव भविष्यति । ननु च विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्येत, कारकात्परं सगतिकमेवेति, ततश्च पूर्वाहृशुष्क इत्यत्र थाथादिस्वरे व्यावर्तिते कृत्स्वरेण शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तत्वं श्रूयेत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विपरीतो नियम इति, यदयं दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्याह, नहि विपरीते नियमे कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरन्यस्य वा क्तान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसक्तमतो नार्थोऽपूर्वपदार्थेनानन्तरग्रहणेन, एवं तर्हि व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवानन्तरग्रहणम्, ननु चोक्तं परत्वाद्गतिर्गताविति निघाते कृते उदात्तस्वरिताधिकारादेव प्रकृतिभावस्याप्रसङ्ग इति, यत्र तर्हि गतिर्गताविति निघातो नास्ति तत्र प्रसङ्गः, क्व चासौ नास्ति, पादादौ, वक्ष्यति हि आ पादपरिसमाप्तेरपादादावित्यधिकार इति, तथा च उपप्रेत्कुशिताश्वेतयध्वमिति पादादावुपशब्दं गतिपरमपि उदात्तमधीयते, तथाभ्युद्धृतमिति यदाभिशब्दः पादादौ वर्त्तते तदा निघाताभावादनेन व्यवहितस्यापि गतेः प्रकृतिभावः स्यात्, नैतदस्ति । यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया हृतशब्दः क्तान्तो नोद्धृतशब्दः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । ननु कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्य ग्रहणं ज्ञापितं कारकपूर्वस्य तु कथम्, उच्यते । पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा व्युत्पादिता इहाप्यनन्तरग्रहणेनैकदेशद्वारेण कृत्स्न एव परिभाषार्थो ज्ञाप्यते, यदि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति, कथं समुद्धृत इति प्रत्युदाहरणं, यावता उद्धृतशब्दः क्तान्तस्तस्य चानन्तर एव समित्यत आह । 'अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादिति' । इह व्यवहितनिवृत्तिफलेनानन्तरग्रहणेन परिभाषाया ज्ञापनादन्यत्रैतत्फललाभ इति भावः । 'प्रकृतः कटमिति' । 'आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चे'ति कर्त्तरि प्रत्ययः ॥

"तादौ च निति कृत्यतौ" ॥ 'प्रजल्पाक इति'। जल्पभिक्षेति षाकन्, इह गतेः स्वरो विधीयते, क्रियायोगे च गतिसंज्ञा, धातुश्च क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च, तत्र तिङन्ते पूर्वपदस्या-संभवात्कृदन्तादेव भविष्यति, नार्थः कृद्ग्रहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनं, यथा तादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायते तकारादौ निति कृतीति, अन्यथा नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैवोत्तरपदस्य तकारादित्वं विशेषणं स्यात्, ततश्चेहैव स्यात्प्रतरिता प्रतरितमिति, इह न स्यात् प्रकर्त्ता प्रकर्तुं, नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे ऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुं तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति, अक्रियमाणेपि चेष्टं नित्यस्तकारादिस्तदन्तउत्तरपदेति, ततश्च यथोतश्च प्रत्ययादित्यत्रासंयोगपूर्वेण ह्रस्वेनोकारो विशेष्यते न प्रत्ययस्तथेहापि नित एव विशेषणं तादिग्रहणं भविष्यतीत्यत्राह। 'कृद्ग्रहणमुपदेशे तादर्थमिति'। अयमभिप्रायः। कृद्ग्रहणेन कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालो लक्ष्यस्तेन कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकाले यस्तादिस्तत्रेति, किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह। 'इहापीति'। असति कृद्ग्रहणे तादिग्रहणेन स्वरप्रवृत्तिसमये यस्तादिस्तत्रेति विज्ञायेत, ततश्च प्रलपितेत्यादौ इडागमे कृते न स्यात्, संप्रत्यतादित्वात्, कृद्ग्रहणात्तु भवति। आदिग्रहणं तु शक्यमकर्त्तुं, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥

"तवै चान्तश्च युगपत्" ॥ 'अन्त उदात्तो भवतीति'। कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते, एवं मन्यते प्रकृत्येति वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते, तवैप्रत्ययान्तस्य यः स्वरः प्रकृत्याश्रयः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति। युगपदिति पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥

"अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये" ॥ 'वप्रत्ययइति'। वकारः प्रत्ययो यस्य स तथोक्तः। 'प्राङिति'। ऋत्विगित्यादिना क्विन्, स च वकारमात्र एव, ककारादीनामनुबन्धत्वात्। उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति कुत्वं चकारस्य ङकारः। 'पराङिति'। पराशब्द आद्युदात्तः, तेनात्र स्वरितो वा ऽनुदात्ते

पदादावित्येव विधिर्न भवति । 'प्रत्यङ्ङिति' । ननु चात्रान्तरङ्गत्वा-द्यणादेशे कृते ऽनिगन्तत्वात्प्रकृतिभावेन भवितव्यम्, अनिगन्त इत्यस्य तु प्रतीच इत्यादिरवकाशः, तत्राच इत्यकारलोपाद्यणादेशाभावः । न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, अपूर्वविधित्वात्, पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानात्, यत्तर्हि न्यधीचेत्यर्थः प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयति यण्विषये ऽयं स्वरो न भवतीति, यदि स्याद् अभ्यहित्यत्राप्य-ऽनेनैव सिद्धं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम्, अधीच इत्यादौ यत्र यण् नास्ति तदर्थमेतत्स्यात्, यत्तर्हि नेः प्रकृतिस्वरं शास्ति, निशब्दस्यैक । चत्वाद्, नीच इत्यादावुत्तरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति, एतदपि न ज्ञापकं वच-नसामर्थ्यादकृतएवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्य स्वरार्थमेतत्स्यात्, यणादेशे कृते स्वरभाजोभावात्, प्रत्यङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति, तस्माद्यण्विषये प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, स्थानिवद्भावात्सिद्धं, ननु चोक्तं पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरो न यणः पूर्वस्येति, नैतदस्ति, उक्तमे-तत्, पूर्वपदशब्दः पूर्वपदस्योद उदात्ते स्वरिते वा वर्ततइति । 'चोरिति'। चाविति यत्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं विधीयते तच्चुशब्देन लक्ष्यते, चोः चुस्व-रादित्यर्थः । 'एष स्वरो भवतीति' । विप्रतिषेधेनेति भावः । चुस्वरस्या-वकाशो दधीचः दधीचा यत्र गतिर्नास्ति, अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराङ्, पराञ्चौ पराञ्चः, पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति, नायं युक्तो विप्रतिषेधः, चुस्वरः सतिशिष्टः, कथं, चावित्युच्यते, यत्रास्यैतद्रूपं, भसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये ऽलोपे च कृते सम्भवति, एवन्तर्हि नायं विप्रतिषेध उपन्यस्तः किं तर्हि इष्टिरेषा चोरनिगन्तोऽञ्चतौ[illegible]-त्ययइत्येष स्वर इष्यतइति ॥

"न्यधी च" ॥ 'अधीच इति' । अत्रापि कृत्स्वरादयमेव स्वर इष्यतइति दर्शयति ॥

"ईषदन्यतरस्याम्" ॥ । 'ईषद्भेद इत्यादौ तु कृत्स्वर एव भव-तीति' । परत्वात् । अपर आह । ईषदकृतेति प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणादुपपदसमासस्याप्रवृत्तिरिति ॥

"हिरण्यपरिमाणं धने" ॥ 'हिरण्यपरिमाणवाचीति'। परिमाणविशिष्टहिरण्यवाचीत्यर्थः। तत्र सुवर्णशब्दः परिमाणे, उपपदादौ तत्परिच्छिन्ने हिरण्ये च वर्त्तते, यथा प्रस्थादिशब्दो दार्वादिनिर्मिते परिमाणे तत्परिमिते च व्रीह्यादौ वर्तते, 'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश,' 'पलं सुवर्णाश्चत्वारः', द्वयोः सुवर्णयोः समाहारो द्विसुवर्णं धनादिः। 'द्विसुवर्णपरिमाणमिति'। यत्र सुवर्णशब्द उपले वर्तते। 'काञ्चनधनमिति'। परिमाणग्रहणमकृत्वा हिरण्यमित्युच्यमाने इहापि स्यात्, काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात्, परिमाणवाची त्वेष न भवति ॥

"कतरकतमौ कर्मधारये" ॥ 'इह त्वित्यादि'। कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नइति प्रतिपदसमासस्तस्येह ग्रहणं स च कर्मधारय एव तस्माद्वेहार्थं कर्मधारयग्रहणमिति भावः ॥

"राजा च" ॥ 'राजब्राह्मण इति'। राजशब्दो ब्राह्मणे ताद्धर्म्यात्प्रवर्त्ततइति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः, राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। 'पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति'। उत्तरो विधी राजशब्दस्यैव यथा स्यात् आर्यशब्दस्य मा भूत्, यथासङ्ख्याभावोपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं तत्तु नोक्तमित्येतावत् ॥

"षष्ठी प्रत्येनसि" ॥ 'राज्ञःप्रत्येना इति'। षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् ॥

"क्ते नित्यार्थे" ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ण्ये कौटस्थ्ये च वर्त्तते, इह त्वाभीक्ष्ण्ये, कुत एतत्, क्तइत्युच्यते, क्तश्च धातोर्विधीयते, धातुश्च क्रियावचनः, क्रियायाः क्षणिकत्वात्कौटस्थ्यं नोपपद्यते, तस्मादाभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दः। 'द्वितीयासमासोयमिति'। द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे, अथ वा कर्मणि कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मकाणामिति। 'सततइति' 'भावे क्त इत्यादि'। यदा तु कर्मणि क्तस्तदा गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तो भवति, समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरस्तस्यायमपवादः ॥

"ग्रामः शिल्पिनि" ॥ ग्राम इति स्वरूपग्रहणम् ॥

"राजा च प्रशंसायाम्" ॥ 'षष्ठीसमासे चेति' । प्रशंसेत्यनुषङ्गः । 'राजयोग्यतया तस्येति' । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति, राजार्ह इति चोक्ते प्रशंसा गम्यते ॥

"आदिरुदात्तः" ॥ पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्षष्ठ्याविपरिणामः, सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥

"सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे" ॥ हारीत्यावश्यके णिनिः, धर्म्य-इत्यर्थग्रहणं,हरणप्रतिषेधात्तत्साहचर्याद्धारीत्यर्थग्रहणम् । 'आचारनियत-मिति' । आचारेण नियतमाचारनियतम्, आचारवशादवश्यकर्त्तव्यमि-त्यर्थः । कथं पुनस्ताद्धर्म्यन्तत्राह । 'धर्मो ह्यनुवृत्त आचार इति' । जनपदे ग्रामे चरणे कुले वा ऽनुवृत्तः परम्परायात इत्यर्थः । तस्मादनपेतं धर्म्यं, पथ्यर्थेत्यादिना यत् । 'तेन वा प्राप्यमिति' । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । या-ज्ञिकाश्वादौ षष्ठीसमासः, क्वचिदित्यादिना शाखादेरयस्याचारनियततां दर्शयति । 'याज्ञिकादीनामश्वादीति' । दातव्यमित्यनुषङ्गः । 'क्वचिदयमाचारो व्यवस्थित इति च' । वट्टितको नाम मूले स्थूलोग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः, स कर्मकराय दीयते, अन्यथा कर्म न कुर्यादिति, न त्वयन्धर्मः । बीजावापः, बीजनिषेको गर्भाधानम् । 'वाडवहरणमिति' । क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितः, वाडवाये बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमशनादि दातव्यमिति, हरणशब्दः कर्मसाधनः, अत्रास्मिन्स्वरे निवृत्ते कृत्स्वरे प्राप्ते अनो भावकर्मवचनमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति । ननु च परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति तत्किं हरणप्रतिषेधेन, तत्राह । 'परोपीत्यादि' । अत्र पूर्वपदानां स्वरो नाख्यातः, अप्रयोजनत्वात् ॥

"युक्ते च" ॥ वल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः, मणिं ददातीति मणिदः पृषोदरादिः, गाः संचष्टे, समिणा इति कः, गोसंख्यः, उपपदसमासः । नन्वत्र परत्वात्थाथादिस्वरःप्राप्नोति, अस्य तु मोक्ष-

ल्त्वादिरत्रकाशः, सत्यं, पूर्वविप्रतिषेधस्त्वत्र पठितव्यः, चित्स्वराद्वा-रिस्वरः पितृगवः मातृगवः, कृत्स्वराच्च बाडवहार्यम्, युक्तस्वरश्च, कृत्स्व-रादित्येव, कृतो यः स्वरस्थाथादिसूत्रेण तस्माद्युक्तस्वरो भवति पूर्वविप्र-तिषेधेनेत्यर्थः । 'युक्तः समाहित इति' । युज समाधावित्यस्यैतद्रूपमि-त्यर्थः ॥

"विभाषाऽध्यक्षे" ॥ अध्यक्षशब्दोपि समासे युक्तवाच्येत्रेति सूत्रे पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

"पापं च शिल्पिनि" ॥ पापमिति स्वरूपग्रहणं, शिल्पिनीति चार्थग्रहणं, व्याख्यानात् ॥

"गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे" ॥ गोत्रान्तेवासिनोरर्थग्र-हणमितरयोः स्वरूपग्रहणम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यनेन लौकिकमपत्यमात्रं गोत्रं गृह्यते । 'जङ्घादानमहं ददानीति' । जङ्घादानं करवाणीत्यर्थः, ओदनपाकम्पचतीतिवत्, यत्र श्राद्धादौ वात्स्यानामेव पादप्रक्षालनं क्रियते तत्रावात्स्यः सन्वात्स्योहमिति ब्रूते तल्लाभाय स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते, वत्सशब्दो गर्गादिः, सुप्सुपेतिसमासः, सुष्ठु शृणोति सुश्रुत्, तस्यापत्यं सौश्रुतः । 'भार्याप्रधानतयेति' । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । 'वशाब्राह्मकृ-तेय इति' । वशा वन्ध्या भार्या, सौश्रुतवत्समासः, दक्षेण प्रोक्तन्दाक्षं, त-दधीते दाक्षः, दाक्षेश्छात्रो वा दाक्षः, चरशब्दो नडादिः, चारायणेन प्रोक्त-मधीते तस्य वा शिष्यश्चारायणीयः, एवं पाणिनीयः । 'कुमार्यादिलाभका-मा इति'। तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र प्रवर्त्तन्ते तएवं क्षिप्यन्ते । पूर्ववत्समासः, माणवब्राह्मणयोरप्रत्ययवाचित्वेन प्रसिद्ध्यभावात्पृथग्ग्रहणम् । अपर आह । तस्येदमित्यणन्तयोर्ग्रहणं, निपा-तनाच्च माणवे णत्वमिति। 'भयब्राह्मण इति' । यो ब्राह्मण एव सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति न श्रद्धया स एवं क्षिप्यते, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनादकृतापि समासः, दासीश्रोत्रियो दासीब्राह्मणवत् ॥

"अङ्गानि मैरेये" ॥ अङ्गमारभ्भकं, बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं, सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयम्। 'तदङ्गवाचिनीति'। मैरेयशब्द इति प्रकृतम्, इह तु तच्छब्देन तदर्थः परामृश्यते। 'पौष्पासवइति'। आसवो मद्यविशेषः, यत् पौष्पेण मधुना द्रव्यान्तरेण चारभ्यते तस्य पौष्पमङ्गं भवति। पुष्पासव इति तु युक्तः पाठः ॥

"भक्ताख्यास्तदर्थेषु" ॥ बहुवचननिर्द्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्तविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम्, अन्यथा पर्यायाणामन्नादीनामेव ग्रहणं स्यात्, भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः, येषां प्रकृतिविकारभावे चतुर्थीसमास इति पक्षः, अन्येषां चतुर्थीसमासाः ॥

"गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने" ॥ उपमानशब्दस्य सह गवादिभिः प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम्। 'उपमानार्थेपीति'। यो यत्रोदाहरणे उपमानार्थः संभवति स तत्र योजयितव्यः। 'यथा प्रसिद्धं चे ति'। यस्योदाहरणस्य च यथा लोके प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः, तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति। 'गवाकृत्येत्यादि'। आकृतिः संस्थानं, संनिवेशितं व्यवस्थापितम्, एवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजनीयम् ॥

"अके जीविकार्थे" ॥ 'जीविकावाचिनीति'। प्रवृत्तिनिमित्तकथनमेतत्, जीविकारूपप्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः। पर्यवसानभूमिस्तु तद्वान्, तदाह। 'दन्तलेखनादिभिर्येषामिति'। 'रमणीयकर्त्तेति'। अत्रापि नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः, क्रीडायामेव हि वृजन्तं संभवति न पुनर्ज्जीविकायामिति तत्रार्थः ॥

"प्राचां क्रीडायाम्" ॥ प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यध्याहारो न युक्त इति मत्वाह। 'प्राग्देशवासिनां या क्रीडेति' ॥

"अणि नियुक्ते" ॥ नियुक्तइति' युजिर्योगइत्यस्यैतद्रूपमित्याह। 'नियुक्तोधिकृत इति'। 'स च कस्मिंश्चित्कर्मणि तत्परो न भवतीति'। कार्यान्तरेपि नियोगसंभवात् ॥

---

१ तत्रोक्तम् इति २ पु· पा·।

"शिल्पिनि चाकृञः" ॥ युक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम्। 'तन्तुवाय इति'। ह्वावामश्चेत्यण्, आतो युक्। 'अयस्कार इति'। अतः कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

"गौर्तान्तियवं पाले" ॥ तनु विस्तारे, क्तिच्, तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ॥

"उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" ॥ उष्ट्रक्रोशीत्यादौ कर्तर्युपमान इति णिनिः। 'उपमानग्रहणमित्यादि'। अन्यथा योगविभागेन नियमाश्रयणसामर्थ्याद्विशिष्टविषयो नियम इत्येतावद्गम्यते, न त्विष्टो विषयविभाग इति भावः। 'शब्दार्थप्रकृताविति किमिति'। सूत्रारम्भः किमर्थ इत्यर्थः। 'वृकवञ्चीति'। कृत्स्वर एव भवति। 'प्रकृतिरेवेत्यादि'। असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो यो णिनिस्तदन्तउत्तरपदइति विज्ञायेत, ततश्च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायात् शब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाणिन्यन्तमेवोत्तरपदमिति कृत्वा, प्रकृतिग्रहणे तु न भवति, योत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः, यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति, सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणाप्येवकारं नियमाय भवति, नार्थ एवकारेण, तत्राह। 'एवकारकरणमित्यादि'। असति हि तस्मिन्विपरीतो नियमः स्यात्, शब्दार्थप्रकृतौ यदि भवति उपमानएवेति। एवं च प्रकृतिर्नियम्येत नोपमानं, तस्मादुपमानावधारणार्थमेवकारः क्रियते, किं पुनःकारणमुपमानावधारणमाश्रीयते ऽत आह। 'शब्दार्थप्रकृताविति'। तुशब्दो हेतौ, उपमाननियमे हि शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात्तत्राप्यविशेषेण सर्वस्याद्युदात्तत्वं लभ्यते, नान्यथा। किं च प्रकृत्यवधारणेस्यानियतत्वाद्वृकवञ्चीत्यादावाद्युदात्तत्वप्रसंगः ॥

"युक्तारोह्यादयश्च" ॥ 'पूर्वोत्तरपदनियमार्थमिति'। यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः। आगतमत्स्यादिषु च बहुव्रीहिः कर्मधारयो वा। 'एकशितिपादिति'। संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दाकारस्य लोपः; संख्यासुपूर्वस्य समासस्य योन्ते

पादशब्दस्तस्य लोपो भवतीति तत्रार्थः । ननु चेहेणभीकापाशल्य-तिमर्च्विभ्यः कनिति कनन्त एकशब्द आद्युदात्तः, ततश्च बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्येव सिद्धमाद्युदात्तत्वं तत्राह । 'एकःशितिः पादोस्येति त्रिप-दो बहुव्रीहिरिति' । ततः किमित्याह । 'तत्रेति' । यद्युत्तरपदे परत एकशितिशब्दस्तत्पुरुषः, ततोपि किमित्याह । 'तस्येति' । तस्य तत्पुरुषसञ्ज्ञकस्यैकशितिशब्दस्य समासान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । ननु समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरस्तत्राह । 'निमित्तस्वरबलीय-स्त्वादिति' । समासस्वरस्येति शेषः । निमित्तमुत्तरपदं द्विगोस्त्रि-पदो बहुव्रीहिस्तस्य यः स्वरस्तस्मात्समासस्वरस्य बलीयस्त्वादि-त्यर्थः । बलीयस्त्वं तु सतिशिष्टत्वात्सतिशिष्टत्वं तु बहुव्रीहौ सति पश्चात्तत्पुरुषे कृते प्राप्नोतीति । 'एवमपीत्यादि' । स्पष्टार्थम् । 'निमि-त्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापीत्यादि' । तथा च समर्थसूत्रे वार्त्तिकम्, एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्येति । उभय-मन्तरेणाप्यनुपपद्यमानमेकशितिपाद्ग्रहणमुभयमपि ज्ञापयति ॥

"दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे" ॥ 'कुटीज इति' । सप्तम्यां जनेर्डः ॥

"अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः" ॥ 'आमलकीज इति' । दीर्घान्तेपि बह्वचि परत्वादयमेव स्वरो भवति ॥

"ग्रामे ऽनिवसन्तः" ॥ निपूर्वाद्वसेर्बाहुलकादधिकरणे झच्, निवसन्त्यस्मिन्निति निवसन्तः । 'देवग्रामइति' । प्राचीनपरिक्षिप्त देशेयं ग्रामशब्दः, यद्येवं निवसन्तवाची भवति तत्राह । 'देवस्वा-मिकइति' । ततश्चायं न देवापेक्षया ग्रामो निवसन्त इति भावः । 'दाक्ष्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादि' । अन्य निवसन्तु तत्र मा वा ऽवसन् ते तावदवात्सुरित्येतावता तेषामिति व्यपदिश्यतइत्यर्थः ॥

"घोषादिषु च" ॥ 'यान्यत्रेति' । घोषकुटादीनि । 'अपरे पुन-रिति' । येषां घोषकुटादिष्वपि शब्देषु तावद्वर्तत, न निवासनामधेयेषु ॥

---

१ वार्टेति ३ पु॰ पा॰ ।

"छाय्यादयः शालायाम्" ॥ 'यदा शालान्त इत्यादि'। विभाषा सेनासुरेत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं, तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति छात्रिशाला गोत्रशालेति, तत्पुरुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्छाय्यादिपूर्वपदो न भवति ब्राह्मणशालं क्षत्रियशालमिति, यश्छाय्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति, तत्पुरुषे शालायामित्ययं च, तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवति ॥

"प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्" ॥ मालादीनाञ्चेति वचनादवृद्धमिति पदच्छेदः, कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्, वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ॥

"अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्" ॥ 'बृहदर्ममिति'। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नाश्रीयते, ऽनित्यत्वात्। 'महार्ममिति'। आत्वे कृते ऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः। 'नवार्ममिति'। नवशब्दः प्रत्ययवचनो ऽकारान्तः ॥

"न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्" ॥ 'मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति'। मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य च सङ्घातस्य प्रतिषेधार्थमित्यर्थः। 'मद्राश्मार्ममिति'। 'अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयो'रिति समासान्ते सत्यवर्णान्तमेतद्भवति, तदेवं मद्रार्मं मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे, प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तदयुक्तम्, अश्मशब्दस्य नकारान्तत्वात्, न च लोपे कृते ऽवर्णान्तत्वं, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्, तथा च वक्ष्यति पञ्चार्मं दशार्ममित्यत्रार्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यजित्ययं स्वरो न भवतीति। अपर आह। मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्ये ऽदर्शनादनार्षो वृत्तौ पाठ इति। 'दिवोदासायेति'। दिवश्च दासइति षष्ठ्या अलुक् ॥

"अन्तः" ॥ अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या[1] ॥

---

१ वेदितव्येति ३ पु॰ पा॰।

"सर्वं गुणकार्त्स्न्ये" ॥ यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति । 'सर्वश्वेत इति' । पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते । 'आश्रयव्याप्त्यापरमत्वमिति' । यद्यप्यौज्ज्वल्यादिनापि परमत्वं सम्भवति, अत्र त्वेवंविधं परमत्वं विवक्षितमित्यर्थः । 'सर्वसौवर्णइति' । विकारविषयमत्र कार्त्स्न्यम् । 'कार्त्स्न्येति किमिति' । गुणवाचिन्युत्तरपदे न सर्वशब्दस्य कार्त्स्न्यं व्यभिचरतीति प्रश्नः । 'सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति' । गुणकार्त्स्न्ये सर्वशब्दो न गुणकार्त्स्न्ये, सर्वेषामिति च गुणसम्बन्धे षष्ठी, पटस्य शौक्ल्यमिति यद्, गुणवाचिन एव च प्रत्ययः, सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारो[1] यः श्वेतगुणस्तदपेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । 'गुणान्तरेणेति' । गुणाद्यस्तरप्प्रत्ययस्तदन्तेनेत्यर्थः, वचनमेवेदन्तेन पूरणगुणेति प्रतिषेधं बाधित्वा समासश्च भवति तरब्लोपश्च ॥

"संज्ञायां गिरिनिकाययोः" ॥ 'अञ्जनागिरिरिति' । वनगिर्योः संज्ञायामिति दीर्घत्वम् ॥

"कुमार्यां वयसि" ॥ 'वृद्धकुमारीति' । विशेषणसमासः । 'जरत्कुमारीति' । जरतीशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यनेन, अत्रोभयत्र पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः । ननु च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते, तथा च वयसि प्रथमइति ङीबत्र विहितस्तस्य कथं चरमवयोवाचिभ्यां वृद्धाजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यमत आह । 'कुमारीशब्द इत्यादि' । कुमार्यां हि द्वयं दृष्टं प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च, तत्र प्रथमार्थप्रहाणेन द्वितीयमर्थमसंप्रयोगमात्रमुपाददानस्य संभवति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । 'तच्चेति' । वृद्धादिशब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । 'कुमारत्वमेवेति' । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तद्वयो गृह्यतइत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियमतः प्रथमवयो गम्यते इत्यनर्थकं तत्स्यात्, परमकुमारीत्यत्र कुमारत्वमेव प्रतीयते न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

[1] द्रव्यान्तरे इति ३ पु॰ पा॰ ।

"उदकें ऽकेवले" ॥ असन्देहार्थं केवलउदकरत्यवचनाद् अके-वल इति पदच्छेदः, मिश्रं द्रव्यान्तरसंयुक्तम् ॥

"द्विगौ क्रतौ" ॥ गर्गत्रिरात्रादयः षष्ठीसमासाः, तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रः, अहः सर्वेत्यादिनाच् समासान्तः । 'अति-रात्र इति' । रात्रिमति क्रान्त इति प्रादिसमासः ॥

"सभायां नपुंसके" ॥ गोपालसभा दासशाला चेति नपुंसकत्वम् । 'रमणीयसभमिति' । अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम् ॥

"अरिष्टगौडपूर्वे च" ॥ 'पूर्वग्रहणं किमिति' । अरिष्टगौडयो-रिति वक्तव्यमिति प्रश्नः । 'इहापि यथा स्यादिति' । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते, अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति, तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वादपूर्वपदत्वादरिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् ॥

"न हास्तिनफलकमार्देयाः" ॥ 'मार्देयमिति' । ढ्रे लोपो ऽकद्र्वा इत्युकारलोपः ॥

"दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु" ॥ चानराटे स्वरूपग्र-हणमितरेष्वर्थग्रहणम् । 'पूर्वेषुकामशमीति' । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । 'पूर्वपञ्चाला इति' । समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः, ततः पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः । 'शब्दग्रहणमित्यादि' । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासः, तेन कालवाचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वेषु यातमित्या-दावपि भवति ॥

"आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि" ॥ आचार्योपसर्जनग्रहणमन्ते-वासिनो विशेषणं, सप्तम्यर्थे प्रथमा । 'आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि-नीति' । आचार्य उपसर्जनं[1] यस्य स आचार्योपसर्जनः, स चासावन्तेवासी च आचार्योपसर्जनान्तेवासी, तद्वाचिनि । 'पूर्वपाणिनीया इति' । सूत्रे-

[1] अप्रधानमित्यधिकं ३ पु० ।

त्समासः, पाणिनेश्छात्राः पाणिनीयाः, अन्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनं, काशकृत्स्निशब्दादितश्चेत्यण् । 'पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति'। पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वञ्चिरन्तनमित्यर्थः ।

"उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" ॥ वृद्धावित्येतावतैव तद्वदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते ॥

"बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्" ॥ विशेः क्वनि विश्वशब्द आद्युदात्तः । 'विश्वामित्रइत्यादि'। अस्यावकाशः विश्वदेवः विश्वयशाः, संज्ञायां मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः, कुलमित्रः कुलाजिनः, विश्वामित्रो विश्वाजिन इत्यत्रोभयप्रसङ्गे संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

"उदरपदवृद्धौ सर्वं च" ॥ अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः, वृकशब्दः प्राणिनां च कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः, वृकस्येवोदरं यस्य वृकोदरः, दाम उदरे यस्य दामोदरः, दामशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः, हरतेः सर्वधातुभ्य इनितीन्, हरिदश्वो यस्य हर्यश्वः, यौवनशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरित्याद्युदात्तः । 'यूनो भावो यौवनमिति'। युवाद्यणन्तत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । 'सुवर्णपुंङ्खैरिति'। शोभनो वर्णो येषां ते सुवर्णाः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं, सुवर्णा पुङ्खा येषां ते सुवर्णपुङ्खाः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं, पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहिः । 'महेषुरिति'। महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति महान्व्रीह्यपराह्णेत्यत्रोक्तं, तस्मात्तत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति तस्यान्यार्थेआरम्भे ऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वं युक्तमित्यस्योपन्यासः ॥

"क्षेपे" ॥ कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, घटशब्दः पचाद्यजन्तः, महेषुवदस्योपन्यासः, कटुशब्दात्संज्ञायां कन्, स्यन्दितशब्दो निष्ठान्तः, निहन्यतेऽनेनेति निघातः, ततोऽन्योऽनिघातः, अतोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्च

भ्यासस्य, चलाचलः । 'अनुदर इत्यादि'। अस्यावकाशः कुण्डोदर[1] इत्यादि, नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः, अयशाः सुयशाः, एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥

"नदी बन्धुनि" ॥ बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादियञन्ताभ्यां यञश्चेति ङीप्, गार्गीवात्सीशब्दौ ञित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ब्रह्मशब्दो बृंहेर्मनि[2]न्प्रत्यये निपातितः ॥

"निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्" ॥ 'प्रक्षालितपाद इति'। क्षल शौचकर्मणि चुरादिः, धावु गतिशुद्ध्योः, च्छ्वोः शूडित्यूठ्, एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः, प्रक्षालितप्रधौतशब्दौ गतिस्वरेणाद्युदात्तौ । 'मुखं स्वाङ्गमित्येतद्बाधतीति'। विकल्पितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं, तेन स्वाङ्गवाचिनि मुखशब्दे स्वरत्रयं भवति, अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, मुखं स्वाङ्गमित्येतत्, उभाभ्यां मुक्ते पूर्वपदप्रकृतिभावेन गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तत्वं च । 'न भवेदिति'। स्वाङ्गवाचीति संबध्यते, यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची न भवतीत्यर्थः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः, पुष्कशब्दः 'शुष्कधृष्टौ' इत्याद्युदात्तः ॥

"उत्तरपदादिः" ॥ उत्तरपदग्रहणमसमस्तं लुप्तषष्ठीकम्, अत्रापि प्रकरणउत्तरपदनिर्देशे षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥

"कर्णो वर्णलक्षणात्" ॥ 'दात्राकर्णः शङ्कुकर्ण इति'। दात्रं कर्णे यस्य, शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः, सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनमिति परनिपातः, 'कर्णे लक्षणस्याविष्टेत्यादिना'[3] दीर्घत्वं, लक्ष्यते येन तल्लक्षणं, ततश्च स्थूलकर्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति, स्थौल्येनापि हि लक्षणीयत्वादत आह । 'पशूनां विभागज्ञापनार्थमित्यादि'। एतच्चसामान्योक्तावपि वर्णग्रहणाल्लभ्यते, अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वात्तदनर्थकं स्यात् । 'श्वेत-

---

१ कशोदरो घटोदर इति ३ पु॰ पाठः ।

२ बृंहेरम् नलोपश्चेति मन्प्रत्यये नलोपे अमागमे च निपातितः । इति ३ पु॰ पा॰ ।

३ कर्णे लक्षणस्येति दीर्घत्वमिति मूलमुद्रितपुस्तके पाठो दृश्यते स पदमञ्जर्यसंमतः ।

पाद इति'। श्वितावर्णे पचाद्यच्, कूट दाहे, इगुपधलक्षणः कः, शुभ शुम्भ शोभार्थे, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् शोभनः, प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। कण्ठकर्णादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम्[1] । 'सुग्रीव इति' । अत्र परत्वान्नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्, अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः, यदि तु नेष्यते चकारस्यैव विधेः समुच्चयार्थ इति व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । 'नाडीजङ्घ इति' । नाड्याकारे जङ्घे यस्य नाडीजङ्घः ॥

"नञो जरमरमित्रमृताः" ॥ जरणं जरः, ऋदोरप्, मरणं मरः, अस्मादेव निपातनादप् । ञिमिदा स्नेहने, अस्मात्क्तः, मित्रम् ॥

"सोर्मनसी अलोमोषसी" ॥ मंश्च अश्च मनसी । 'सुप्रथिमेति' । पृथोर्भावः, पृथ्वादिभ्य इमनिच्, रऋतो हलादेर्लघोरिति रादेशः । पीयतइति पयः, पिबतेरिच्चेत्यसुन्, यशेर्हुवने युट् चेत्यसुन्, युडागमः, यशः । सुरिभ्यां तुट् स्रोतः । 'सुस्रत् सुध्वद् इति' । स्रंसुध्वंसुभ्यां क्विप्, वसुस्रंस्वित्यादिना दत्वं, तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् । राजतक्षशब्दौ कनिन्युवृषीत्यादिना कनिप्रत्ययान्तौ, लुनातेर्मनिन् लोम, उष दाहे, मिथुनेऽसिरिति वर्तमाने उषः कित् । 'अनिनस्मन् ग्रहणानीति' । अन् इन् अस् मन् इत्येतानि गृह्यन्ते येषु सूत्रेषु तानि तथोक्तानि, तत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनादनर्थकानामप्यनिन्प्रभृतीनां ग्रहणं भवतीत्युक्तं भवति, तेन सुप्रथिमा सुस्रत् सुध्वदित्यादिकमप्युदाहरणमुपपद्यतइति भावः । 'कपि परत्वादिति' । सोर्मनसीइत्यस्यावकाशः, सुकर्म्मा सुशर्मा, कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः, अयवकः, सुयवक इत्येकस्थले विप्रतिषेधः ॥

"आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि" ॥ कृभृश्चेति वर्तमाने अर्त्तिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च, बाधते येन परानिति बाहुः ॥

---

१ ह्रस्वत्वमिति नास्ति ३ पु० ।

"वीरवीर्यौ च" ॥ वीर विक्रान्तौ चुरादिः, ततः पचाद्यचि वीरः, भावे यत्, वीर्यं, वीरेषु वा साधुरिति प्राग्घितीयो यत् । 'तत्रेत्यादि' । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । 'तत्र हि सतीति' । फिषि तु 'बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसीति' छन्दस्यन्तस्वरितत्वं भाषायां चाद्युदात्तत्वं शब्दस्य स्थितम् ॥

"कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे" ॥ सुषममित्यादौ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा इति षत्वं, तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्त इति' । तेनाव्ययीभावसंज्ञा । 'पर्यादिभ्य इत्यादि' । परिप्रत्युपापा इत्यस्यावकाशः, यत्र कूलादयो न सन्ति परित्रिगर्तमिति, कूलादीनामाद्युदात्तस्यावकाशः, यत्र पर्यादयो न भवन्ति यवकूलमतिकूलमिति, पर्यादिभ्यः परेषु कूलादिषु विप्रतिषेधः ॥

"कंसमन्थशूर्प्पपाय्यकाण्डं द्विगौ" ॥ 'द्विकंस इति' । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः, 'कंसाट्टिठन्' इति टिठन्, तस्य 'अध्यर्धपूर्वेति' लुक् । 'द्विमन्थ इति' । 'आर्हादगोपुच्छेत्यादि'ना ठक्, शेषं पूर्ववत् । 'द्विशूर्पमिति' । 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' । 'द्विपाय्यमिति' । 'पाय्यसान्नाय्येत्यादिना' परिमाणे निपातितः, 'प्राग्वतेष्ठञ्' । 'द्विकाण्डमिति' । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य 'प्रमाणे द्वयसजित्यादिना' मात्रजादयः, तेषां प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् ॥

"तत्पुरुषे शालायां नपुंसके" ॥ 'दृढशालमिति' । बहुव्रीहिरयं, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदञ्च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तं, ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव भविष्यति, सत्यम् उत्तरार्थं तत्पुरुषग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यं तदिहैव क्रियते, परिभाषाया अनाश्रयणाय ॥

"कन्था च" ॥ शोभनः शमो यस्य तस्यापत्यं सौशमिः, आङ्पूर्वात् ह्वयते 'आतश्चोपसर्ग' इति कः, चप सान्त्वने, औणादिकः यः, बहुलवचनादिड्भावः चप्यः ॥

---

१ अन्यार्थमिति ३ पु० पा० ।

"आदिश्चिहणादीनाम्" ॥ चिनोतेः क्विप्, चित्, हन्तेः पचाद्यच्, हनः, चिहणं, निपातनात्तलोपो णत्वं च । मल मल्ल धारणे, आभ्यां रप्रत्ययः, निपातनाल्लस्य डत्वं, मडरः मड्डुरः, विगततुलस्येदं वैतुलं, पटदिति कायति, पटत्कः । कै गै रै शब्दे । आतो ऽनुपसर्गे कः । बिडमादत्ते बिडालः । ला आदाने । सोपसर्गादप्यस्मादेव निपातनात्कः, तस्यापत्यं वैडालिः, तस्यैव कर्णावस्य वैडालिकर्णः, अ[1]परे तु इकारान्तं पठन्ति, वैडालिकर्णिरिति, कुक्कु रटतीति कुक्कुटः, निपातनाद्रशब्दस्य लोपः, चिनोतेः क्विप् चित्, कणतेरच्, कणः, चिता कणः चिक्कणः, निपातनात्तकारस्य ककारः, तकारमेवान्ये पठन्ति, चिहणादयश्चैते गोत्रनामधेयानि स्मर्यन्ते । 'आदिरिति वर्तमानइति' । पूर्वं ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धमिह पूर्वपदानां चिहणादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते अतस्तदर्थं पुनरादिग्रहणं कृतम् ॥

"चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्" ॥ 'पुत्रचेलमिति' । चेलवत्तुच्छमित्यर्थः । खेट इति तृणनाम, तद्वद् दुर्बला उपानत्, खेटं कटुकमस्वादु, तथा[2] दध्यपि गलस्वादुकत्वात् कटुकं, काण्डमिति शरनाम, तद्वत् सत्त्वपीडाकरमेवं भूतमपि ॥

"चीरमुपमानम्" ॥ 'वस्त्रचीरमिति' । वस्त्रं चीरमिवेति पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः ॥

"कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्" ॥ 'भाजीसूदमिति' । भाजीशब्दो जानपदादिसूत्रेण ङीषन्तः ॥

"अकर्मधारये राज्यम्" ॥ 'चेलराज्यादिस्वरादिति' । आदिशब्देन वर्ण्यादिस्वरपरिग्रहः, चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः भार्याचेलं, ब्राह्मणराज्यं, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः, कुचेलं, कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

---

१ वैतालिकर्णिरित्यन्ये पठन्तीति मुद्रितपुस्तके पाठस्तत्र वैडालिकर्णिरित्यपेक्षितं, स च पाठः पदमञ्जर्यसम्मतः ।

२ तथा गलस्वादुत्वात्स्वादुदध्यपि कटुकमिति ३ पु· पा· ।

"पुत्रः पुंभ्यः" ॥ कुनटस्यापत्यं कौनटिः, दामकमाहिषक-शब्दौ संज्ञायां कविति कवन्तौ ॥

"नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः" ॥ 'संयुक्ताः स्त्रीसम्बन्धिनः श्यालादय इति' । योगरूढिरेषा तेषां, यथा सम्बन्धिशब्दः । 'ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवा इति'। पितृसम्बन्धिष्वेव तु ज्ञाति-शब्दो लोके प्रसिद्धः, आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । 'भ्रातुष्पुत्र इति' । कस्कादिषु पाठात् षत्वम् ॥

"चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः" ॥ चूरी दाहे अस्मात् नः, चूर्णं, वा[1] गति-गन्धनयोः, पा रक्षणे, आभ्यां करिशब्द उपपदे आतोनुपसर्गे कः, करिवं करिपं, महेरिनण्, बहुलवचनात् शकेरपि भवति, शाकिनं, शकादिभ्यो ऽटच्, शकटं, तद्वहतीति शकटादण् शाकटं, द्राक् चरति द्राक्षा, ध्वाङ्क्ष-रादिः, तुस शब्दे ततो बहुलवचनात् क्तः, उपधादीर्घत्वं च । कुं दुनोति कुत्सितं वा दुनोतीति क्विप्, अस्मादेव निपातनात्तुगभावः पूर्वपदस्य च मुम्, कुन्दुं मिमीते कुन्दुमः, दलेः कपन्, दलपः, चमेरसच् चमसः, ततो जातिलक्षणो ङीष्, चमसी, कनी दीप्तिकान्तिगतिषु, अस्मात् पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाद् द्विर्वचनं, चक्कनः, चक्कन इत्यन्ये पठन्ति, तत्रापि निपातनादेव रूपसिद्धिः, चोलस्यापत्यं कुष इत्यण्, चौलः । एते चूर्णादयः । 'पूर्वाचार्योपचारेणेति' । उपचारः प्रयोगः ॥

"कुण्डं वनम्" ॥ 'कुण्डशब्दो ऽत्रेत्यादि' । भाजनविशेषा-भिधायी कुण्डशब्दस्तस्य नान्तरेण सादृश्यं ततो ऽन्यत्र वने वृत्तिः सम्भवतीति भावः, अन्ये तु वनेपि मुख्य एव कुण्डशब्द इत्याहुः । तत्र वनशब्देन विशेषणेन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते, समुदायवाची चात्र वनशब्दो न तूदकवाची, आह हि कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहण-मिति, तच्छब्देन पूर्वपदार्थः परामृश्यते, अपर आह । वनसमुदाये इति वक्तव्यम्, न तु वन इति, तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यत इति ॥

---

[1] वा गतिगन्धनयोः, करिवं वातीति करिवः । पा रक्षणे, कस्मादपि आतो-नुपसर्गे कः । करिप इति ३ पु· पा· ।

"प्रकृत्या भगालम्" ॥ भगालमित्यर्थग्रहणमित्याह । 'भगालवाचीति'। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । 'भगालादयो मध्योदात्ता इति'। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति वचनात् ॥

"शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्"॥ 'अंसौष्ठशब्दावित्यादि'। अम् रोगे, अमेः सन्, अंसः, उष दाहे, उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन्, ओष्ठः, दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तो मध्योदात्तः, शितिशब्दो वर्णानां तणतिनितान्तानामित्याद्युदात्तः ॥

"गतिकारकोपपदात् कृत्" ॥ प्रकारक इत्यादौ कुगतिप्रादय इति समासः, इध्मप्रव्रश्चनादौ कर्मणि षष्ठ्याः समासः, करणे ल्युट्, इध्मं प्रवृश्च्यते येन सोऽत्र इध्मप्रव्रश्चनः, शद्लृ शातने, णिच्, शदेरगतौ तः, पलाशानि शात्यन्ते येन स दण्डः पलाशशातनः, श्मश्रु कल्प्यते येन स क्षुरादिः श्मश्रुकल्पनः, कृपू सामर्थ्ये ण्यन्तः केवलो वा । 'ईषत्कर इति'। एतदुपपदग्रहणस्य साक्षादुदाहरणं सुदुरोस्तु गतित्वादपि सिद्धं, स्तम्बेरमादौ च कारकत्वात्, उच्चैःकृत्य उच्चैःकारमित्यादिकमप्युपपदग्रहणस्यैवोदाहरणम् । 'देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठीति'। न कर्मलक्षणा, तथा हि सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्, तृजकाभ्यां कर्त्तरि चेति समासप्रतिषेधप्रसङ्गश्च, अथ कृद्ग्रहणं किमर्थं, निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत्, नैतदस्ति प्रयोजनं, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति, न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकमपि क्रियाया एव सम्भवति, उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते, तदेवं गत्यादिभिस्त्रिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातुश्च क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, कृतः तिङश्च, तत्र तिङन्ते समासाभावात्कृदन्तमेव संभवतीति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः किं तर्हि सुबिति योगविभागनिबन्धनः, धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं तु, अन्यथा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाद्धातुमेव प्रति गतित्वाद्धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यात् प्रणीरक्षीरिति, इह न स्यात् प्रणायकः उन्नायक इति, एतदपि नास्ति

प्रयोजनं, यत्क्रियायुक्ता इति, नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियया युक्तास्तं प्रतीति, एवं विज्ञायमाने ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातोरेव क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसंगः, कथं तर्हि विज्ञायते या क्रिया यत्क्रिया तं क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, केवलायाश्च क्रियाया वाचकमुत्तरपदं नास्तीति क्रियाविशिष्टसाधनवाचिनि प्राणीः प्रकारक इत्यादौ क्रियायां सिद्धताभिधायिनि प्रभवनमित्यादौ च सर्वत्र भविष्यतीति नार्थ एतेन कुद्ग्रहणेनात आह । 'कुद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति'। य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः । यदि तर्हि विस्पष्टार्थमपि तावत्कुद्ग्रहणं क्रियते आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति प्रपचतितरां प्रपचतितमामिति, ततश्च समासस्वरं बाधित्वा ऽव्ययस्वर एव स्यादित्यत आह । 'प्रपचतितरामित्यादि'। अत्र हि प्रशब्दस्य तरबन्तेन समासो नामन्तेन, कथम्, अन्तरङ्गत्वाद्धातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते प्रपचितीत्यस्यामवस्थायां सुबभावात् समासो न कृत इत्येतावत, ततस्तिङ्, तस्यामप्यवस्थायां सुबभावस्ततस्तरप्, तद्धितान्तत्वात्सुप्, तेन समासः, ततश्चाम्प्रत्ययः, तत आम्स्वरः सतिशिष्टः, कथं पुनस्तरबन्तेन समासः, कथं च न स्यात्, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनमिति वचनात्, नात्र कृद्भिरेव समास इति नियम्यते किं तर्हि यदि गत्यादीनां समासो भवति तेनतेन लक्षणेन तदा कृद्भिः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । ननु चैवमपि तरबन्तेन समासो न लभ्यते, किङ्कारणम्, असुबन्तत्वात्, प्रातिपदिकाधिकाराद्धि तत एव किमेत्तिङव्ययघादित्याम् भवति न सुबन्तात्, न च गतिकारकोपपदानामित्येतदस्ति, अकृदन्तत्वात्, अत्राहुः । घकालतनेष्विति ज्ञापकात् सुबन्तादेव सर्वे तद्धिताः, ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं तु वृद्ध्याद्यर्थमेवाधिक्रियते, ततश्चामुत्पत्तये यः सुप् तदन्तेन समास इति । अपर आह । कुगतिप्रादय इत्यत्रातिङिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिकर्षादुत्तरपदमसुबन्तमेव समस्यते, ततश्च तरबन्तेन समासो लभ्यत इति । 'इत्येक इति'। अस्य[2]

---

१ विशेषणार्थमिति ३ पु॰ पा॰ ।

२ अस्य कद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कत्वेन संबन्धस्तदयमर्थ इत्यधिकं ४ पु॰ ।

ङ्गृहणं विस्पष्टार्थम्, न चामन्ते दोषप्रसङ्ग इत्येवं केचिद्व्याचक्षते, 'प्रपचतिदेश्याद्यर्थन्त्वित्यादि'। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेशीयं प्रपचतिरूपमित्येतेषां ग्रहणं, प्रपचतिदेश्याद्यर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्, एत दुक्तं भवति, न विस्पष्टार्थं ङ्गृहणम् अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टस्वरान्तरं नास्ति तत्रायं स्वरो मा भूद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनं दृश्यतइति । इदं तु वक्तव्यम्, प्रपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरशब्दस्यैव घान्तत्वात् तत एव स्यात् । तत्र को दोषः, सोपसर्गस्य सङ्घातस्यैकपद्याभावादाम्प्रपचतितरां देवदत्तेत्यादौ 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक' इत्येष विधिर्न स्यात्, शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्यात्, भिन्नपदत्वात्, तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्त्तव्यो न तरबन्तेन, तत्र समासत्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यं भवति, स्वरे तु दोषप्रसङ्गात् ङ्गृहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितं, प्रपचतिदेशीयादौ का गतिरिति न विद्मः ॥

"उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" ॥ वनशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, पातेर्डतिः पतिः । 'तनुशब्दोन्तोदात्त इति'। केचित्तु तस्याप्याद्युदात्तत्वमत्र निपातयन्ति, तथा च तनूनपादुच्यते गर्भ आसुर इत्याद्युदात्तमधीयते । 'नरा अस्मिन्नित्यादि' । शंसेरकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यधिकरणे कर्मणि वा घञ् । 'अबन्त इति' । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि च्वदेरप् । 'शुनःशेप इति' । बहुव्रीहिः । 'शुनः[१] पुच्छशेपलाङ्गूलेष्विति' षष्ठ्या अलुक् । 'उभावाद्युदात्ताविति' । श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण, शेपशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यनेन । शिडिति सर्वादीनां संज्ञा, स्वाङ्गवाचिनां शिटामदन्तानां चादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः, शडि रुजायां, पचाद्यच् शण्डः, याभादित्वादाद्युदात्तः, मर्चयतेरिणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यःकन्निति कन्, तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः,

१ शुनःशेपपुच्छेति ३ पु॰ पाठः । मुद्रितमूलपुस्तके शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामिति षष्ठ्या अलुगिति पाठः स पदमञ्जर्यसंमतः ।

कृत्वं, मर्कशब्द आद्युदात्तः । 'तृष्णाशब्द इति'। तृषेर्निष्ठायामस्मादेव निपातनादिड्भावः, निष्ठा च द्व्यज्नादित्याद्युदात्तत्वं, लखि अवस्रंसने, पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाल्लकारस्य बकारः, विश्वानि वयांस्यस्य विश्ववयाः, मृङो 'ऽन्येभ्योपि दृश्यत' इति विच्, मरिति, भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ, मृत्युः ॥

"देवताद्वन्द्वे च" ॥ उदाहरणेषु देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् । 'अत्र त्रय उदात्ता इति'। त्रयाणां पदानामादयः ॥

"नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु" ॥ अग्निश-ब्दोऽग्नेर्नलोपश्चेति निप्रत्ययान्तः । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्, युक्, वायुः । 'उत्तरपदग्रहणमित्यादि'। अन्यथा ऽस्मिन्प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टो नोत्तरपदं, तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्यैव विशेषणं स्यात्ततश्चन्द्रसूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, उत्तर-पदग्रहणे तु सति तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति । 'अनुदात्तादावित्यादि'। अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वा-द्विकल्पः प्रसज्येत । प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च, शुक्रशब्दो ऽयम् ऋज्रे-न्द्राग्रेत्यादिनान्तोदात्तो निपातितः ॥

"अन्तः" ॥ 'तत्र समासस्योत्तरपदस्येति'। क्वचित् समासस्यान्त उदात्तो भवति क्व चिदुत्तरपदस्येत्यर्थः, विषयविभागमुत्तरत्र दर्श-यिष्यति ॥

"थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" ॥ 'आद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति'। यदीदं नोच्येतेति भावः । 'दूरादागत इति'। अत्र कर्मणि क्तः, ग्रामादिरभिधेयः, कृता आङो गतिसमासे 'गतिरनन्तर' इति प्रकृति-भावे चागत इत्याद्युदात्तं, तेन स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक्, तत्र कारकात्परमागतमित्येतत् कृदुत्त-रपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् । 'विशुष्क इति'। शुषेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, शुष्कधृष्टाविद्युदात्तत्वं, ततो गतिसमासः । 'आतपशुष्क

इति'। नायं सिद्धशुष्केति सप्तमीसमासः, सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गात्, तस्मात् कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। 'प्रचयः प्रजय इति'। 'एरच्'। ननु च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवाचान्तोदात्तत्वं सिद्धमत आह। 'चयो निवासइत्यादि'। 'प्रलवः प्रसव इत्यादि'। 'ऋदोरप्'। 'प्रलवित्रमिति'। 'अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः'। 'गोवृष इति'। वृषु मृषु सेचने। 'सुस्तुतमिति'। सुःपूजायामतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः॥

"सूपमानात् क्तः"॥ 'वृकावलुप्तमित्यादि'। लूञ् छेदने, च्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ, नर्द गर्द शब्दे, सर्वत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। वृकैरिवावलुप्तमित्यादिविग्रहः। 'उपमानादपीत्यादि'। अत्रेतिशब्दस्यानन्तरं प्राप्त इत्यस्यानुषङ्गः॥

"संज्ञायामनाचितादीनाम्"॥ संभूतादयः शब्दा रामायणादीनां संज्ञाः, रामायणशब्दो नपुंसकलिङ्गः, प्रायेण तु पुल्लिङ्गः पठ्यते, 'उपहूतइति'। ह्वेञो निष्ठायां यजादित्वात् संप्रसारणम्। 'परिजग्ध इति'। अदो जग्धिरादेशः। 'प्राप्त्यर्थोद्भवतेरिति'। चुरादावाधृषाद्वेत्यधिकारे भू प्राप्तावात्मनेपदीति पठ्यते, किं पुनः कारणं प्रयत्नेन कर्मणि क्त उपपाद्यते ऽत आह। 'गतिरनन्तर इत्यत्र हीति'। 'तद्बाधनार्थश्चेदमिति'। प्रकृतोदाहरणाभिप्रायमेतद् न सूत्राभिप्रायम्। 'धनुष्खातेति'। नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम्। चिञ् चयने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, ण्यन्तः केवलश्च, ग्रह उपादाने, वच परिभाषणे, पद गतौ, श्लिष आलिङ्गने, डुधाञ् धारणपोषणयोः, सर्वत्र कर्मणि क्तः, एते आचितादयः। संहिताऽगवीतिगणसूत्रं तद् व्याचष्टे। 'यदा गोरन्यस्येति'॥

"प्रवृद्धादीनां च"॥ वृधु वृद्धौ, यु मिश्रणे, डुधाञ् धारणे, रुह बीजजन्मनि, शसु हिंसायाम्। 'खट्वारूढ इति'। खट्वा क्षेप इति समासः, नैतदिह पठितव्यमित्यहीने द्वितीयेत्यत्रावोचाम। कविभिः शस्तः, तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः। 'प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थ इति'।

प्रायो बाहुल्येन या वृत्तिर्यानादिष्वर्थेषु तस्याः प्रदर्शनार्थं इत्यर्थः । 'पुनरुत्स्यूतमिति' । सीव्यतेश्छ्वोः शूडनुनासिके इति ऊठ्, पुनश्चनसोश्छन्दसीति गतिसंज्ञायां समासः ॥

"कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि" ॥ संज्ञायामनाचितादीनामिति विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते, देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितो देवैर्दत्तो देवदत्तः, आशिषि लिङ्लोटाविति वर्त्तमाने क्तिच् क्तौ च संज्ञायामिति क्तः, दोदद्घोः । 'सम्भूतो रामायण इति' । कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति चितयाधिकाराद्यथैव कारकान्नियमो भवति तथा गतेरपि स्यात् । 'एवकारकरणं किमिति' । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । 'कारकावधारणमित्यादि' । असति ह्येवकारे विपरीतोऽपि नियमः स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति, एवं चाकारकाद् दत्तश्रुतयोर्न स्यादिष्यते च, तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तप्रसङ्गो ऽतः कारकावधारणं यथा स्याद्दत्तश्रुतावधारणं माभूदित्येवमर्थं करणमित्यर्थः । 'अय[1]मपि नियम इष्यतइति' । एतच्च तन्त्रेण सूत्रद्वयोच्चारणादेक सूत्रे ऽपि आशिष्येवेति भिन्नक्रमत्वादेवकारस्य लभ्यते ॥

"इत्थंभूतेन कृतमिति च" ॥ 'सुप्तप्रलपितमित्यादि' । कथं पुनरेतान्युदाहरणानि, यावता कृतमित्युच्यते न च प्रलपितादीनि कृतानि, अभूतप्रादुर्भावएव हि करोतिर्वर्त्तते, ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभाषितं सुप्तोत्पादितमित्यादिकमेवोदाहर्त्तव्यमत आह । 'कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्ततइति' । ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् ॥

"अनो भावकर्मवचनः" ॥ पयःपानादीनामुपपदसमासः, राजभोजनादौ षष्ठ्या समासः । 'सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि' । एतेन गतिकारकोपपदादित्यस्यायमपवाद इति दर्शयति ॥

---

१ एवमत्र नियमइष्यतइति मुद्रितमूलपुस्तकस्थपाठः पठमस्त्वर्थसंमतः ।

"मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः" ॥ 'रथव-र्त्मेति'। वृतेरधिकरणे मनिन्, कर्तरि षष्ठ्या समासः । 'पाणिनिक्ष-तिरिति'। कर्मणि क्तिन्, पूर्ववत्समासः । व्याख्यानशब्दः करणसाधनः, शयनासनस्थानशब्दा अधिकरणसाधनाः। 'प्रकृतिः प्रकृतिरिति'। 'तादौ च निति कृत्यता' विति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥

"सप्तम्याः पुण्यम्" ॥ 'उणादीनां त्विति'। अतः कृकमिकं-सेत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणादुणादिषु पाणिकव्युत्पत्तिकार्यमिति भावः । पूञो यत् णुक् ह्रस्वश्च, पुण्यम् । ह्रस्वविधानादगुणत्वम् । यतो-नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

"ऊनार्थकलहं तृतीयायाः" ॥ उदाहरणेषु पूर्वसदृशेति तृतीया-समासः । 'अत्र केचिदित्यादि'। नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपग्रहणं प्रसज्येत, ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह । 'ऊनशब्दे-नैव त्विति'। अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥

"मिश्रं चानुपसर्गसन्धौ" ॥ कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानः संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं वा मिश्रशब्देन समास उच्यमानः सोपसर्गेण लभ्यते ऽत आह । 'इहेत्यादि'। प्रत्युदाहरणे संधिं दर्शयति । 'ब्राह्म-णैरिति'। एतदेव स्पष्टयति । 'ऐकार्थ्यमापन्नइति'। कथं पुनः संधि-शब्दस्यायमर्थ इत्याह । 'सन्धिरिति'। पणबन्धः परिभाषणं, यदि मे भावानेवं कुर्यादहमपि ते इदं करिष्यामीत्येवंरूपः । 'केचित्पुनरिति'। गृह्यमाणो विशेषो व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तौ सा तथोक्ता । ततः किमि-त्याह । 'तत्रेति'। यद्यपि राज्ञोपि ब्राह्मणैस्सह प्रत्यासत्तिरस्ति तथापि सत्यामपि तस्यां परस्परमूर्तिविभागस्वरूपभेदो गृह्यतइति प्रत्युदाहरणो-पपत्तिरित्यर्थः । उदाहरणेषु नैवमित्याह । 'उदाहरणेष्विति'॥

"नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः" ॥ संपादि शोभनम् । 'कर्णवेष्टकिकमिति'। 'संपादिनीति' प्राग्वतेष्ठञ्, 'छै-दिक इति'। छेदादिभ्यो नित्यमिति आर्हादगोपुच्छेत्यादिना ठक् ।

'वत्सीय इति'। प्राक् क्रीताच्छः । 'सांतापिकइति'। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति प्राग्वतेष्ठञ् । 'नञ इति किमिति'। प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव प्रवृत्तिदर्शनात्प्रश्नः । 'विगार्द्धभरथिकइति'। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । 'गार्द्धभरथिकादन्य इत्यादि'। उदाहरणादस्य विशेषं प्रदर्शयितुं गुणप्रतिषेधइति सूत्रावयवं व्याचष्टे । 'गुण इति'। तद्धितार्थः सम्पाद्यादिः, तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वादि, आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं, स गुण इत्युच्यते, उक्तं हि ।

संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतम् ॥

इति कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध उच्यतइत्याह । 'कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादीति'। 'वोढेति'। अर्हार्थे तृच्, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् ॥

"ययतोश्चातदर्थे" ॥ पाशतृणशब्दाभ्यां समूहे पाशादिभ्यो यः, दन्तकर्णशब्दाभ्यां भवार्थे दिगादिभ्यो यत्, शरीरावयवाच्चेति यत् । 'पाद्यमिति'। 'पादार्घाभ्यां चेति' यत् । 'अदेयमिति'। अर्हार्थे 'अचो यत्', ईद्यतीतीत्वं, गुणः । 'निरनुबन्धकैकानुबन्धयोरिति'। एते च परिभाषे वामदेवाड्ड्यड्ड्यावित्यत्र ज्ञापिते ॥

"अच्कावशक्तौ" ॥ 'अविचिपइति'। वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुज्भिः साहचर्यादच्कयोः कृतोरिदं ग्रहणन्तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विक्षिपशब्दस्य कान्तत्वम्, दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रनिषेधाच्च पचतो न त्वशक्तत्वात्, तेन तत्र व्रतं गम्यते न त्वशक्तिः ॥

"आक्रोशे च" ॥ 'अपचोयं जाल्म इति'। लोभोत्र विवक्षितो न त्वशक्तिः ॥

"संज्ञायाम्" ॥ 'अदेवदत्त इति'। यो देवदत्तः सन् तत्कार्यं न करोति स एवमाक्रुश्यते ॥

"कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च" ॥ 'द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिति'। भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, अत्रैव हेतुः । 'इकारादेर्विधानसामर्थ्या-

दिति'। भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच इटैवेकारादित्वे सिद्धे इका-रादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः । 'आचार्यरित्यादि'। चरेर्ञुण् चारुः, साधेरुण् साधुः, युधा चरति यौधिकः 'एजेः खश्' अङ्गमेजयः, ततोऽन्योऽनङ्गमेजयः, वदेरान्यः, न कस्मादकस्मात् । वृतु वर्तने । वृधु वृद्धौ । जित्वरा संभ्रमे । रुच दीप्तौ । धृङ् अवस्थाने, एते शानजन्ताः गृह्यते, संज्ञायां कन्, गृहपतिकः, गृहपतिरित्यन्ये पठन्ति ॥

"बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने" ॥ प्रथमेति स्वरूपग्रहणं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानां ग्रहणम् । 'अनेन प्रथम इति'। अत्र तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । 'यत्प्रथमा इति'। यः प्रथम एषामिति बहुव्रीहिः । अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । 'इदंप्रधाना इत्यर्थ इति'। अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो न त्वेकसंख्यावचन इति दर्शयन् गणनाभावमाह । 'उत्तरपदस्येत्यादि'। सर्वत्रेह समासस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च, तत्र चोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तं, कप्प्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य, यदा च समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे समासान्त इति पक्षस्तदापि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपश्च तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः । ननु यदत्रोत्तरपदं कबन्तं न तदुपात्तं यच्चोपात्तं न तदुत्तरपदं, कपा सहोत्तरपदत्वादिति नात्र कपः स्वरप्रसंगो नापि ततः पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यं, तस्मादस्मिन्पक्षे उत्तरपदग्रहणमुपात्तस्योपलक्षणम्, प्रायेण हि तदुत्तरपदम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वात्, त्वेकार्थः, प्रायेणोत्तरपदभूतयोः प्रथमपूरणयोः कार्यित्वादित्यर्थः ॥

"विभाषा छन्दसि" ॥ द्विस्तनामित्यन्तोदात्तं, चतुस्तनामित्याद्युदात्तम् ॥

"संज्ञायां मित्राजिनयोः" ॥ 'विश्वामित्र इति'। 'मित्रे चर्षाँवि'ति दीर्घः, परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते, ततो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तं भवति ॥

"व्यवायिनोऽन्तरम्" ॥ उदाहरणे व्यवधानवाचिनोन्तरशब्दा-त्तत्करोतीति णिचि पचाद्यच्, प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः ॥

"मुखं स्वाङ्गम्" ॥ 'दीर्घमुखा शालेति'। मुखशब्देनात्र द्वार-प्रदेशः शालाया उच्यते, ननु च स्वमङ्गं स्वाङ्गं ततश्च भवितव्यमेवात्रा-प्यत आह। 'स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं गृह्यतइति' ॥

"नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः" ॥ उच्चैर्नी-चैःशब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ, प्राक्शब्दो निगतोऽञ्चतावित्याद्युदात्तः, प्रत्यङित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, गोमहतोरुक्तः स्वरः, स्थूलशब्द ऋज्रेन्द्रेत्यादावन्तोदात्तो निपातितः, मुषेः क्तिच्, मुष्टिः, कुश्च प्रथि-म्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति पृथुः। वदेः सः, वत्सः। 'गोमु-ष्टिवत्सपूर्वस्येत्यादि'। अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौर्मुखमिव यस्य मुष्टिर्मुखमिव यस्य वत्सो मुखमिव यस्येति, सर्वत्र गवाद्युपमेयञ्चोपमानं, विकल्पस्योत्तरस्यावकाशः, यत्र गवादिपूर्व-पदं न भवति सिंहमुखो व्याघ्रमुखः, गवादावुपमानउभयप्रसंगे ऽयमेव भव-ति प्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

"निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्" ॥ हिंसेः पचाद्यच्, पृषोदरादि-त्वादाद्यन्तविपर्ययः सिंहः, व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः, आतश्चोपसर्गइति कः, पाघ्राध्माधेट्दृश इति शो न भवति, जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेध इति वचनात् ॥

"जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः" ॥ ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च 'निष्ठेति' निष्ठान्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं स्यादित्यत आह। 'एतेष्विति'। 'प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि'। तत्र पुत्र-शब्दोन्तोदात्तः, वसेष्ट्रन् वस्त्रं, तस्यैव ल्युट् वसनम्। कुण्डशब्दो नब्विष-यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥

"वा जाते" ॥ दन्तस्तनशब्दौ 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' मित्याद्यु-दात्तौ, मासशब्दः 'ग्रामादीनां चे' त्याद्युदात्तः, संवत्सरशब्दो बहिर्भूव-

१ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति ३ पु॰ पा॰।

त्सरतिशत्थान्तानामित्यन्तोदात्तः, अस्यार्थः बहिष्ठवत्सरतिशत्थ इत्येवमन्तानामन्त उदात्तो भवति बहिष्ठः, संवत्सरः, सप्ततिः, अशीतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, गूथं, पूथं, सुखदुःखशब्दौ खान्तस्याशमादेरित्यन्तोदात्तौ, अस्यार्थः । खान्तस्य शब्दस्याशकारमकारादेरन्त उदात्तो भवति, नखः, उखा, अश्मादेरिति किं, शिखा, मुखं, तृपेःस्फापितञ्चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कृतेश्छ च, कृच्छ्रम् । असेर्बहुलवचनाद्रक्, अस्रम् अम्बिकादयश्चेति अम्बिकशब्द इकन् प्रत्ययान्तो निपातितः, प्रतिगता आपोऽत्र प्रतीपं, कृवापाजिभ्य उण्, कारुः, कृपेः क्युन् कृपणः, सहेः क्ते सोढः, दश सुखादयः ॥

"नञ्सुभ्याम्" ॥ 'समासस्येतदित्यादि' । यद्यपि समास उत्तरपदं चेति प्रकृतन्तथाप्यत्र समासस्यैव कार्यित्वमिष्यते, एतच्च कपि पूर्वमिति वचनादवसीयते, यदि ह्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपि पूर्वमिति न वाच्यं स्यात् । 'समासान्ताश्च समा[1]सावयवा भवन्तीति' । समासान्ता इत्यत्रान्तग्रहणमेतदर्थं समासान्ताः समासग्रहणेन यथा गृह्येरन्निति, तेनानृच इत्यादौ कृते समासान्ते तस्यैव समासान्तस्योदात्तत्वं भवति । 'बहुचइति' । बहोर्नञ्वदित्यतिदेशादिदमत्रोदाहृतम् । एतच्च समान्ताः समासस्यैवावयवा नोत्तरपदस्येत्याश्रित्योक्तं, न कपीत्यत्र तु पूर्वं समासान्तेषु पश्चात्तदन्तेन समास इति वक्ष्यति ॥

"कपि पूर्व्वम्" ॥ पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततःपूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । 'नद्यृतश्चे'ति कप् ॥

"ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम्" ॥ ह्रस्वान्तइत्यस्य बहुव्रीहेरन्यपदार्थं उत्तरपदं समासो वेत्याह । 'ह्रस्वोऽन्तो यस्येत्यादि' । अत्र च कपि परत इति पृथग्वचनात्तद्रहितमुत्तरपदं समासश्च गृह्यते, पूर्वग्रहणमनर्थकं

१ मुद्रितमूलपुस्तके समासेति नास्ति ।

कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरित्यत आह । 'पूर्वमिति वर्तमाने इत्यादि'। द्वितीये पूर्वग्रहणे सति प्रवृत्तिभेदो भवति, तत्रैकया प्रवृत्त्या ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, अपरया तु नियम्यते, ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति, तेन किं सिद्धं भवति तत्राह । 'तेनेति'। नास्त्यस्य ज्ञ इत्यज्ञकः, शोभनो ज्ञोऽस्येति सुज्ञकः, तत्र यद्येष नियमो न स्यात् ततोन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कपि पूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात्, अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति । नञ्सुभ्यामिति कबन्तस्यैव भवति, यथा च कबन्तस्य भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम्, व्यक्तिपक्षाश्रयणे चैतत्पूर्वग्रहणं कृतम्, जातिपक्षाश्रयणे तु यथा हलादिः शेष इत्यत्र क्वचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति, ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिः सिद्ध्यति ॥

"बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि" ॥ नञ इव नञ्वत्, अस्मादेव निपातानात्पञ्चमीसमर्थाद्वतिः, यद्वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तया सर्वे द्विभक्त्यर्थाः संगृह्यन्तइति पञ्चम्यर्थेपि 'तत्र तस्येवे'ति वतिः षष्ठ्यन्तादेव, बहूनां भावो भूमा, 'बहोर्लोपो भू च बहोः,' उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासम्भवात् तदाह । 'उत्तरपदार्थबहुत्वइति'। किमर्थं पुनरतिदेश आश्रीयते न नञ्सुबहुभ्य उत्तरपदभूम्नीत्युच्येत, एवमपि ह्युच्यमाने उत्तरपदभूम्नीत्येतत्सम्भवव्यभिचाराभ्यां बहोरेव विशेषणं भविष्यति योपि न गुणादयोऽवयवा इति प्रतिषेधः तत्राप्युत्तरपदभूम्नीत्यनुवृत्तेर्बहोरेव भविष्यति न नञ्सुभ्याम्, अगुणः सगुणइति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकरणान्तरेपि यो नञाश्रयः स्वरस्तस्याप्यतिदेशो यथा स्यादिति तद्दर्शयति । 'नञोजरमरमित्रमृता इत्युक्तमित्यादि'॥

"न गुणादयोवयवाः" ॥ गुण संख्याने चुरादेरदन्तादेरच्, अशेःसरः, अक्षरः छन्दो मीयते येन छन्दोमानम्, वचेः सुपूर्वात्क्तः, सूक्तम्, अधीयतेस्मादित्यध्यायः, इङश्चेति घञ्, एते गुणादयः ॥

"उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु" ॥ स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं, सततं यस्येत्यादिना पृष्ठस्य ध्रुवत्वं दर्शयति, तीर्थपृष्ठगूढयूथेति पृष्ठशब्दो निपातितः । 'उद्बाहुः क्रोशतीति' । अत्र क्रोशनसमयएवोद्बाहुत्वं न सर्वदेत्यध्रुवत्वं, स्पृशेः श्वण्शुनौ पृच, स्पृशेर्धातोः श्वण्शुन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, धातोश्च पृ इत्यादेशो बहुलवचनाच्छकारस्येत्संज्ञा न भवति, यथाक्रमं वृद्धिगुणौ, पार्श्वं, पर्शुः ॥

"परेरभितोभावि मण्डलम्" ॥ 'बहुव्रीहिरयमित्यादि' । यदा बहुव्रीहिस्तदा परितः कूलमस्येति विग्रहः, प्रादिसमासे तु परिगतं कूलमिति, यदा पुनरव्ययीभावस्तदा परिकूलादिति । 'अव्ययीभावपक्षेपि हीत्यादि' । अव्ययीभावेप्ययमेव स्वर एषितव्यो न समासस्वरेण सिद्धिरित्यर्थः । 'अभितो भावोऽस्यास्तीत्यभितोभावीति' । लौकिके योगे लाघवस्यासार्वत्रिकत्वाद्बहुव्रीहिरेव नाश्रित इत्याह । 'अभितोभावीति' । सुप्यजाताविति णिनिरिति । 'यत्त्वेवं स्वभावमिति' । अभितोभवनस्वभावम् ॥

"प्राद्स्वाङ्गं संज्ञायाम्" ॥ प्रकोष्ठादिषु प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा ॥

"निरुदकादीनि च" ॥ 'एषामित्यादि' । यदा प्रादिसमासस्तदा निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः, बहुव्रीहौ निर्गतमुदकमस्मादिति, अथाव्ययीभावार्थमप्येषां ग्रहणं कस्मान्न भवति अत आह । 'अव्ययीभावे त्विति' । 'निष्कालिक इति' । कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष्, ततःस्वार्थे कन्, 'केण' इति ह्रस्वः, कालिका, ततः प्रादिसमासः । 'निष्पेषइति' । पिषेर्घञ् । 'कुत्सितस्तरीयइति' । दुः कुत्सायां वर्त्ततइति दर्शयति । 'अपरे निस्तरीकइति' । पठन्तीत्यनुषङ्गः, निष्पूर्वोऽजिनशब्दः स एवोदयपूर्वः । 'परेरित्यादि' । परेरुत्तरे हस्तादयोऽन्तोदात्ता भवन्ति । 'परिहस्तइत्यादि' । हरेरिव केशा यस्य हरिकेशः, कपेरिव कपिकेशः ॥

"अभेर्मुखम्" ॥ 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमिति सिद्धइति'। मुखं स्वाङ्गमिति न सिद्ध्यति, नाव्ययदिक्शब्देति प्रतिषेधात् ॥

"अपाच्च" ॥ 'अव्ययीभावेऽप्यत्र प्रयोजनतीति'। कुत इत्याह। 'तत्रापि हीति'। यस्मात्तत्रापि 'परिप्रत्युपापे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुक्तं तस्मात्सोपि प्रयोजयतीत्यर्थः। 'योगविभाग उत्तरार्थइति'। उत्तरत्रापादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादभेर्माभूत् ॥

"स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च" ॥ नामग्रहणं सीरशब्देनैव सम्बद्ध्यते न स्फिगादिभिः, स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्ग्रहणात्। 'उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तइत्यादि'। अत्र कारणमाह। 'तस्मिन् हि सतीति'। ननु चोपसर्गादध्वन इत्यत्र तु विकल्पः श्रुतो नापि प्रकृतः, तत्किमुच्यते यदा समासान्तो नास्तीति, अत आह। 'अनित्यश्चेति'। यदि नित्यः समासान्तःस्यादध्वग्रहणमिह न कर्तव्यं स्याद्, अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्, कृतं तु ज्ञापयति समासान्तविधिरनित्य इति। 'स्फिगपूतकुक्षीणामित्यादि'। यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदोपसर्गात्स्वाङ्गमित्येव सिद्धम् ॥

"अधेरुपरिस्थम्" ॥ उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम्, 'सुपि स्थ' इति कः, दन्तस्योपरीत्यादिनोपरिस्थत्वं दर्शयति। 'अधिकरणमिति'। अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥

"अनोरप्रधानकनीयसी" ॥ उदाहरणे उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति। 'पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति'। 'प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति'। अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात्। 'अनुगतो ज्येष्ठ इति'। विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥

"पुरुषश्चान्वादिष्टः" ॥ अन्वाचितो प्रधानशिष्टः, यथा भिक्षामट गां चानयेति गोरानयनम्। 'कथितानुकथितो वेति'। कस्मिंश्चित्प्राक्कथिते योऽन्यः पश्चात्कथ्यते स कथितानुकथितः, अनुगतः पश्चाद्गतः ॥

"अतेरकृत्पदे" ॥ अकृच्च पदञ्च अकृत्पदे । 'अतिकारकइति' । शोभनः कारकः, 'स्वती पूजायामि' ति प्रादिसमासः । 'अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति' । अत्यङ्कुश इत्यादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दो ऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः । 'अतिगार्ग्य इति' । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात् । 'अतिकारकइति' । यथा न्यासे त्वत्र न स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात्, तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्पदे इत्यपनीयातेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् ।

"नेरनिधाने" ॥ निधा[1]नमप्रकाशता, न निधानमनिधानं, निर्गतं मूलमस्य निर्गतं वा मूलान्निर्मूलम् । 'निधानार्थं ब्रवीतीति' । अप्रकाशतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इत्याह । 'प्रादयो हीति' ॥

"प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" ॥ अंशशब्दः कुश्चेतिवर्त्तमाने 'मृगय्वादयश्चेति' निपातितः, राजतेः कनिन् राजन्, उष दाहे, ष्ट्रन् उष्ट्रः । खिट्, ण्वुल्, खेटकः, अजिरशिशिरेति किरच्, अजिरम् । 'द्रातेराङ्पूर्वादातश्चोपसर्गे' इत्यङ्, अस्मादेव निपातनादाङो रगागमः, आर्द्राः, श्रवणेतेर्ल्युट्, श्रवणम्, कृतिभिदिलतिभ्यः कित्, तिकन् प्रकृतः, कृत्तिकः- ऋधेः पचाद्यच्, अर्द्धः । पुर अग्रगमने, इगुपधात्कः, पुरम्, एते अंश्वादयः ॥

"उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः" ॥ गुरी उद्यमने, पचाद्यजन्तात्प्रज्ञाद्यण्, गौरं, तिष्येण युक्तः कालस्तैष्यः लेट् लोट् इति कण्ड्वादिपठिताभ्यां पचाद्यच्, लेटलोटौ, दिहेर्जिह्वा उणादिः । कृषेर्वर्णइति नक्, टाप्, कृष्णा, कन्याशब्दोऽघ्न्यादयश्चेति निपातितः । गुध घनत्वे, इगुपधात्कः, गुधः । कृपिपदिभ्यां घञ्, कल्पः पादः ॥

"सोरवक्षेपणे" ॥ उदाहरणे तु स्वती पूजायामिति कर्मप्रवचनीयस्य समासः, तेन सुप्रत्यवसिते थाथादिस्वरेण सिद्धिर्नाशङ्क्या, यदि सुशब्दोऽत्र पूजायामेव वर्त्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह । 'वाक्यार्थस्त्विति' । कथमित्याह । 'असूयया तथाभिधानादिति' । यः खल्वनर्थेउपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रकृत्यैवमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥

[1] अत्र दर्शनान्मूले पाठो ऽपपाठः ।

"विभाषोत्पुच्छे" ॥ 'सेयमुभयत्र विभाषेति'। आद्यप्रवृत्ताव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्, द्वितीयायान्तु थाथादिस्वरेण नित्यं प्राप्तमिति कृत्वा ॥

"द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" ॥ द्वित्रिभ्यामिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, पाद्दन्मूर्द्धस्वितिसत्सप्तमी, बहुव्रीहिः कार्यीति, तदेतदाह। 'द्वि त्रि इत्येताभ्यामिति'। 'द्विपादिति'। 'संख्यासुपूर्वस्ये'त्यकारलोपः समासान्तः। 'दन्विति'। वयसि दन्तस्य दतृ। 'मूर्द्धस्वित्या[1]दि'। नन्व[2]कृतसमासान्तस्य सम्भवोऽत आह। 'एतदेवेति'। यदि तर्ह्यकृतसमासान्तस्योपादानमेवं सति यदि समासान्तः क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह। 'यदापीति'। इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धशब्दः। 'तदेकदेशत्वाच्चेति'। तस्य बहुव्रीहेरेकदेशोऽवयवः समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वम्, तस्मादित्यर्थः। तदेकदेशित्वादिति पाठे स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी, तस्य भावस्तत्त्वम्। तस्मादिति स एवार्थः, तदेवं बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्य यदापि समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव। अपर आह। यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदापि परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते पश्चात्समासान्तः, तत्र टिलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैव षप्रत्ययस्य सिद्धमुदात्तत्वमिति। 'कल्याणमूर्द्धेति'। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति, कल्याणशब्दो 'लघावन्त' इति मध्योदात्तः ॥

"सक्थं चाक्रान्तात्" ॥ 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति समासान्ते कृते यः सक्थशब्दः सोऽत्र गृह्यते, क्रशब्दोऽन्तो यस्य स क्रान्तः, ततोऽन्योऽक्रान्तइति। 'गौरसक्थइति'। गौरशब्दः प्रज्ञाद्यच-

---

१ 'अकृतसमासान्त एव मूर्धन्शब्द इति'। एतच्च मूर्धस्वितिनिर्देशादेवावसीयते। अन्यथा मूर्धष्विति निर्देश्यं स्यात्। किमर्थं तर्ह्यकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्याह। 'तस्येति'। कृतसमासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं स्यादसति न स्यादिति ४ पुस्तके पाठः।

२ ननु च 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न' इत्यत्र न विकल्पः श्रुतस्तत्कथमकृतसमासान्तसम्भव इति ४ पा०।

न्तत्वादन्तोदात्तः । शिलषेरच्चोपधायाइति श्लक्षणशब्दोन्तोदात्तः । 'वर्चश्चित्त्वादिति'। एतेन चित्स्वरस्यायमपवादः, प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

"परादिश्छन्दसि बहुलम्" ॥ 'परादिरिति'। 'परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यतइति'। तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात्, यद्येवं परग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सक्थशब्दो ऽनुवर्तिष्यते, नैतदस्ति, बहुव्रीहेरपि प्रकृतस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत, विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमन्यदपि यथा स्यादिति। 'ऋजुबाहुरिति'। बहुव्रीहिः। 'वाक्पत्तिश्चित्पतिरिति'। षष्ठीसमासौ । अत्र भाषाविषये पत्यावैश्वर्यइत्यस्य न भूवाक्चिद्दिधिष्विति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वं भवति। बहुलग्रहणसिद्धमर्थं श्लोकेन दर्शयति। 'परादिश्च परान्तश्चेति'। पूर्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणं, यत एवं परादिप्रभृतिरुदात्तश्छन्दसि दृश्यते ततो हेतोर्बहुलं स्वरव्यत्यय उक्तः, स्वरव्यत्ययार्थं बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्य द्वितीयः पादः ॥

"अलुगुत्तरपदे" ॥ 'अलुगिति चेत्यादि'। प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञानं दर्शयति, अस्य प्रयोजनमेकस्य निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभूदिति। 'स्तोकान्मुक्त इति'। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेत्यादिना पञ्चमी, स्तोकान्तिकेत्यादिना समासः। 'उत्तरपदइति किमिति'। लुक्तावत्समासएव प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति सामर्थ्यादुत्तरपदइत्येतल्लभ्यते, न लोपो नञ इत्यादौ च न समासइत्यतो हि समासग्रहणानुवृत्तेरुत्तरपदलाभावतरामित्यादौ नञो नलोपाद्यभावः सिद्ध इति प्रश्नः। 'निस्तोक इति'। अत्रोत्तरपदभूतेभ्योपि स्तोकादिभ्यः परस्याः पञ्चम्या अलुक्प्रसङ्गः, ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी विहिता यश्च तेषां प्रतिपदोक्तः समासस्तस्या एव तत्रैव वा लुक् भविष्यति तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेनोत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह। 'अन्यार्थमित्यादि'। आन-

कृतो द्वन्द्वे उत्तरपदे परतो यथा स्यादुत्तरपदस्य माभूद्धोतापोतारौ, अन्यथा परमपि सर्वनामस्थानापेक्षत्वेन बहिरङ्गभूतो हि गुणं बाधित्वा द्वन्द्वक्रियानन्तरप्राप्त आनङ् स्यात्, होतापोतृभ्यामित्यादौ च स्यादेव। तथा इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति उत्तरपदे यथा स्याद् ग्रामणीरित्यादावुत्तरस्य पदस्य माभूदित्येवमाद्यर्थमुत्तरपदाधिकारोऽवश्यं कर्त्तव्यः स इहैव क्रियते समासानुवृत्तिर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या भवतीति, आ कुत इमावधिकारावित्यपेक्षायामाह। 'अलुगधिकार इत्यादि'। ऋकारान्तस्य ह्युत्तरपदेनन्तरे पितृपुत्र इत्यादौ आनङा भवितव्यं, यदि चात्रालुक् स्याद्विभक्त्या व्यवधानं स्यात्। यद्वा साक्षाद्विधिष्टमानङादिकार्यं प्रकरणप्राप्तस्यालुको निवर्त्तकमिति अलुगधिकारः प्रागानङः, तथाङ्गस्य विधीयमानं कार्यं यत्राङ्गमित्येतद्भवति तत्रैव भवति, कस्मिंश्चैतद्भवति, प्रत्यये न तूत्तरपदइति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

"पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः" ॥ स्तोकादीनां प्रातिपदिकगणेऽपाठात्सूत्रपठितानां ग्रहणमित्याह। 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनीति'। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेत्यादीनि तु स्तोकादीनि न गृह्यन्तेऽव्याप्तेः, स्तोकान्तिकेत्यत्रत्यानि भूयिष्ठानि अर्थग्रहणात्। 'अलुग्भवतीति'। लुग्न भवतीत्यर्थः। 'सुपो लुकि प्राप्ते इति'। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन। 'प्रतिषेधः क्रियतइति'। अलुगिति प्रसज्यप्रतिषेध इति दर्शयति, उत्तरपदाधिकारोपजीवनाय तु नाव्ययीभावादित्यस्यानन्तरमिदं प्रकरणं नारब्धम्, एकवच्च, सर्वस्यालुक्प्रकरणस्य शेषभूतोऽयमर्थातिदेशः, यस्या विभक्तेरलुग्विधीयते तदर्थो द्व्यात्मको बह्वात्मकश्चैकवद्भवतीति वक्तव्यं, तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यपि विग्रहे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति, अन्यथा द्विवचनबहुवचनयोरप्यलुकि सति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्राप्येकपदमैकस्वर्यं स्यात्। नैष दोषः। स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी करणे च स्तोकात्येति तस्या अलुक्, सा चासत्त्ववचनेभ्यो द्विबह्वोर्न संभवतीति स्तोकाभ्यां स्तोकेभ्य इत्यपादानएषा पञ्चमीत्येव न भविष्यति। एवमपि

दूराभ्यामागतो दूरेभ्य आगत इत्यत्र प्रसंगः, अत्र हि दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति प्रतिपदमेव पञ्चमी, तथा ऽन्तिकाभ्यां कृतमन्तिकेभ्यः कृतमित्यादावपि अलुक्प्रसंगः, तस्मादेकवच्चेति वक्तव्यम् । ननु वृत्तावुपसर्जनपदानि एकादिसङ्ख्यां विहायाभेदैकत्वसङ्ख्यां प्रतिपद्यन्ते, का पुनरियमभेदैकत्वसङ्ख्या, विशेषाणामविभागेनावस्थानं यथा मधुन्योषधिरसानां, नहि तत्रास्या ओषधेरयं रसो ऽस्या अयमिति विभागो दृश्यते, अथ च तएव विशेषा अनुभूयन्ते न पुना रससामान्यं तद्वत्, अत्रापि राजपुरुष इति राजार्थो नैकत्वादिविशेषाः, उक्तं च

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्त्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥

इति । यद्वानुपातसङ्ख्याविशेषमेकत्वादिष्वनुगतं सामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्या यथा संतमसे रूपमात्रं गृह्यते न पुनः शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा, तद्वदत्रापीति सङ्ख्यावान् राजार्थो न चाव्ययार्थवन्निःसङ्ख्य इत्येतावत्प्रतीयते, उक्तं च ।

भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ॥
अ[1]न्तर्हितविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्र[2]ख्यायते न शुक्लादि भेदो रूपस्य गम्यते ॥

इति, तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्योपादानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां सर्वा वृत्तिर्न भवति किं पुनः समास एव, ततश्च स[3]मासाभावादलुङ्न भविष्यतीति किमेकवद्भावेन । उच्यते । किं पुनः कारणं वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते संङ्ख्याविशेषप्रतिपादकाभावात्, विभक्तिर्हि तस्य प्रतिपादिका, सा च वृत्तौ निवृत्ता, निवृत्तायां च तस्यां त्रिकः प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्यासामान्यस्यापि तावत्प्रतिपादकाभावः, यदि परं गुड इत्युक्ते माधुर्यादिवदव्यभिचारात्सङ्ख्या प्रतीयते, अव्यभिचारस्त्व सामान्यस्यानिय-

१ अप्रहीतेति ४ पु० पा० । २ आख्यायतइति ४ पु० पा० ।
३ असमासादिति ४ पु० पा०

तस्य वा विशेषस्येति, सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, पञ्चकपत्वेपि सङ्ख्याविशेष-प्रतिपत्तौ द्योतकत्वेनापि तावद् विभक्तयो ऽपेक्ष्यन्तइति तदभावात्सा-मान्योऽनियतो वा विशेषः प्रतीयतइति सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, यत्र त्वर्थ-प्रकरणादिकं विशेषावगतौ प्रमाणं भवति भवत्येव तत्र वृत्तिः, तद्यथा। अर्थाद्, मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं नह्येकेन मुद्गेन क्रयः सम्भवति, कारकमध्यइति च, नह्येकस्य मध्यं सम्भवति, प्रकरणात्, भवद्भिरामन्त्रसरप्रदानायेति, आदे-शात्, तावकीनो मामकीन इति शैषिकः, मासजातइत्यादौ तु प्रातिपदि-कार्थस्यैवाक्रपरिमाणत्वात्, द्विपुत्र इत्यादौ तु सङ्ख्याशब्दसंनिधानात् तदेवं यत्र विशेषे प्रमाणाभावस्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या। यत्रेत्रमत्रालुकि सति विभक्तिरेव प्रमाणमिति द्विवचनबहुवचनान्तानां समासः स्यादेव, यदा त्वर्थप्रकरणादिना विशेषावगतौ द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिर्भवति तदा का शङ्का विभक्तावेव सत्त्यां, यदि चाभेदैकत्वसंख्योपजननाद् द्विवचनबहुव-चनयोरलुगभावः, एकवचनस्यापि न स्यात् तस्यापि हि शुद्धमेकत्वं वाच्यं नाभेदैकत्वसङ्ख्या, अथ विभक्त्यभावे सङ्ख्यासामान्यस्य प्रतीतस्य विशे-षपर्यवसानापेक्षायां यो हि बहून् कल्पयति कल्पयत्यसावेकमिति न्यायेन वृत्तावपि शुद्धमेकत्वं प्रतीयतइत्युच्येत अभेदैकत्वसङ्ख्येत्यनुपपन्नं स्यात्, तस्मादेकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य बहुवचनान्तस्य वा यथेष्टं वृत्तिः, वृत्तौ चाभेदैकत्वसङ्ख्या, अर्थप्रकरणादिना विशेषावगतिरिति वाच्यमेवं च पूर्वोक्तेन न्यायेन द्विवचनबहुचनयोरलुक्प्रसङ्गादतिदेश आश्रयितव्यः, यद्येवं गोषुचरः अप्सुयोनिः अप्सव्य इति ये नित्यबहु-वचनान्तास्तेषामप्यलुकि एकत्वातिदेशादेकवचनप्रसङ्गः, एवं तर्ह्यन-भिधानमत्र हेतुः तदाह। 'द्विवचनबहुवचनान्तानां त्व[२]नभिधानादिति'। वाक्यमपि तर्हि न प्राप्नोति, न च वाच्यं समासे नास्त्यभिधानं वाक्ये पुनरस्तीति, नहि समाससञ्ज्ञा ऽर्थाभिधानउपयुज्यते, यत्पुनरुप-युज्यते प्रातिपदिकं विभक्तिश्च तत्सर्वमविकलमिति किमत्रानभिधानं

---

१ प्रातिपदिकस्यैवाक्रपरिमाणवाचित्वादिति ४ पु॰ पा॰।

२ मुद्रितमूलपुस्तके स्तोकादीनामित्यधिकम्।

करिष्यति, तत्राह। 'तेनात्रेत्यादि'। स्वरस्याप्यर्थाभिधानउपयोगात्, पृथक्स्वरयुक्तस्य वाक्यस्य प्रतिपादकत्वमैकस्वर्ययुक्तस्य समासस्याप्रतिपादकत्वं च युक्तमित्यर्थः। 'ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यादि'। किं पुनरत्रोपसङ्ख्यायते, द्वितीयार्थे पञ्चमी, ब्राह्मणानि शंसति ब्राह्मणाच्छंसी, अलुक् तु तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धः, ननु शस्त्राण्यसौ शंसति न ब्राह्मणानि, नैष दोषः, ब्राह्मणविहितेषु शस्त्रेषु ब्राह्मणशब्दो द्रष्टव्यः, अपर आह युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः, आहरणपूर्वके शंसने शंसतिर्वर्तते ब्राह्मणादाहृत्य सूक्तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी, एवमपि होतृप्रभृतिष्वपि ब्राह्मणाच्छंसीति प्राप्नोति तत्राह। 'ऋत्विग्विशेषस्य रूढिरियमिति'। 'तस्या इति'। ब्राह्मणाच्छंसीत्यस्या रूढेरित्यर्थः। 'सतेति'। ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पक्षे पञ्चम्यर्थो न सम्भवति पक्षान्तरे तु सम्भवति।

"ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः" ॥ उदाहरणेषु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। इह कस्मान्न भवति सततनैशतमोवृतामिति। उच्यते। उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते, तेनोपात्तमोजःप्रभृति विशेष्यते पूर्वपदभूतेभ्य ओजःप्रभृतिभ्य इति, न चात्र तमःशब्दः पूर्वपदं किं तर्हि सततनैशतमःशब्दः, यत्र तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्तेनाक्षिप्तं पूर्वपदं विशेष्यते, तेन तस्य तदन्तस्य च भवति। 'दृष्टकचितं पङ्क्तेष्टकचितमिति'। क्वचित्तु यदेवोपात्तं तस्यैवोत्तरपदे ऽनन्तरे तत्कार्यं भवति न तूपात्तस्य तदन्तस्य वा पूर्वपदत्वमपेक्ष्यते, यथा ऽऽनङ् ऋतो द्वन्द्वे, होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति, अत्र नेष्टृशब्दश्च न पूर्वपदं नापि तदन्तं पूर्वपदं किं तर्हि होतृशब्दः, न तस्योत्तरपदमनन्तरम्। अञ्जसा आर्जवेन, यस्य पुमाननुजः स पुंसानुजः, [1]पुंसा हेतुना ऽनुज इति कृत्वा, जनुषान्धो जात्यन्धः, जनुर्जन्म।

---

१ अत्र मुद्रितमूलपुस्तके 'पुंसा हेतुनानुजः। जनुषान्धः। जनुषा हेतुना ऽन्धः, तृतीयेति योगविभागात्समासः। जनुरिति जन्मनो नामधेयम्' इत्युल्लिख्य तत्र टिप्पणे पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तो ऽपपाठः पदमञ्जर्यां सत्त्वादित्युक्तं, परं तूपलब्धपुस्तकेष्वयं पाठो नोपलभ्यते।

"आत्मनश्च पूरणे" ॥ वार्त्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानामत्र ग्रहणं न स्वरूपस्य ग्रहणमित्याह । 'पूरणप्रत्ययान्तइति' यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति हृदयस्य हृल्लेखेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथाप्यात्मन्शब्दात्पूरणप्रत्ययस्यासम्भवात्सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । 'आत्मना वा कृत इति' । वृत्तौ कृतार्थस्यान्तर्भावात्कर्त्तरि करणे वा तृतीया, तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः, यथा कुङ्कुमलोहितादाविव्यर्थः । 'आत्मा चतुर्थो यस्येति' । एकस्यापि वस्तुनो बुद्धिपरिकल्पितविभेदस्य[1] वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं चाविरुद्धम् ।

"वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः" ॥ 'वैयाकरणानामित्यादि' । यदि तु व्याकरणे भवा वैयाकरणी, अणृगयनादिभ्य इत्यण्, वैयाकरणी चासावाख्या चेति वैयाकरणाख्येत्येवं व्याख्यायेत, आत्मनेभाषः परस्मैभाष इत्यत्र न स्यात्, अनयोरष्टाध्याय्यामपठितत्वात्, तस्माद्यथोपदर्शितमेव व्याख्यातं, यद्येवं कुबेरबलिरित्यादौ लौकिकसञ्ज्ञाशब्दे प्रसङ्गः, वैयाकरणानामपि तेन व्यवहारात्, अत आह । 'ययेति' । विशेषणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयतइति भावः । यदा तु धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकं पञ्च स्थानं व्याकरणं तदा वैयाकरणी चासावाख्या चेत्यस्मिन् व्याख्याने ऽपि न दोषः । 'आत्मनेपदमिति' । अन्वर्थत्वमस्य समासविधौ दर्शितम् ।

"परस्य च" ॥ किमर्थमिदमुच्यते, अलुग् यथा स्यात् परस्मैपदं परस्मैभाषः, सिद्धो ऽत्रालुक् पूर्वेणैव, न सिद्ध्यति, आत्मन इति तत्र वर्त्तते, निवर्त्तिष्यते, यदि निवर्त्तेत तेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यत्रापि प्राप्नोति, तस्मादात्मन इति तत्रानुवर्तते, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने परस्य चेति वक्तव्यम् ॥

"हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्" ॥ उदाहरणेषु संज्ञायामिति समासः । 'गविष्ठिर इत्यादि' । अन्यथान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो

[1] विभागस्येति ४ पु· पा· ।

लुग्बाधतइत्यवादेशस्याकरणादहलदन्तत्वाच स्यात्, यथा भूम्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रेति भावः । 'हृद्द्युभ्यामिति' । असंज्ञार्थमिदम् । 'हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति' । द्वितीयार्थे चैषा सप्तमी । तथाहि भाष्यम् । अन्यार्थे एषा सप्तमी द्रष्टव्या, हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्, दिवं स्पृशतीति दिविस्पृग् इति, आख्याग्रहणस्योपसमस्तत्वादिह संज्ञाग्रहणं, तत्रैव त्वसमस्तमाख्याग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

"कारनाम्नि च प्राचां हलादौ" ॥ वणिग्भिः पशुपालैः कर्षकैश्च कल्पितो राजग्राह्यो भागः करः, कर एव कारः, प्रज्ञादित्वादण् । 'नियमविकल्पा इति' । नियमविशेषा इत्यर्थः । तानेव दर्शयति । 'कारनाम्नश्चेत्यादि' । प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येवेति प्रथमो नियमः, अप्राग्देशवर्तिनि तु त्वचिसारादावकारनाम्न्यपि भवत्येव, तथा कारनाम्नि हलादौ यदि भवति प्राचामेवेति द्वितीयः, प्राचां कारनाम्नि च यदि भवति हलादावेवेति तृतीयः, अवीनां समूहोऽविकटं, संघाते कटच्, कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये नियमत्रयं लभ्यते, कः पुनराह एकमिदं वाक्यमिति, अगृह्यमाणविशेषत्वेन प्रत्येकमेवकाराध्याहाराच्त्रीण्येव वाक्यानि, संज्ञाग्रहणे प्रकृते ऽपि नामग्रहणं क्रियते नियमार्थत्वं विस्पष्टयितुम् । अन्यथा ऽसंज्ञायां विध्यर्थता ऽपि संभाव्येत, कथं पुनरसंज्ञायां सप्तमीसमासः, एतदेव ज्ञापकं स्यात् प्राचां कारे हलादिनोत्तरपदेनासंज्ञानामपि भवति समास इति । यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धे आदिग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" ॥ उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'अक्षशौण्ड इति' । सप्तमी शौण्डैरिति तत्पुरुषः ॥

"बन्धे च विभाषा" ॥ स्वाङ्गादिति निवृत्तं, सामान्येनायं विधिः । बन्ध इति धातुरेवात्र सहाकारेणा ऽनुकृतः, नेन्सिद्धबध्नातिषु चेति धातावेव प्रतिषेध उक्तस्ततश्च बहुव्रीहिरेवास्य विकल्पस्य विषयस्तत्रापि हस्तबन्धादौ स्वाङ्गे प्राप्तविभाषा चक्रबन्धादावस्वाङ्गे

त्वप्राप्तविभाषेत्युभयत्र विभाषा संपद्यते, तत्पुरुषे तु नैवास्य प्रवृत्तिरिनी-मां शङ्कामपनयति। 'बन्धइति घञन्तो गृह्यतइति'। ततश्च तत्पुरुषेपि घञन्तस्य वृत्तिर्विरुद्धा, प्रतिषेधस्य बन्धनादौ चरितार्थत्वादिति भावः। 'उभयत्र विभाषेयमिति'। कथमित्याह। 'स्वाङ्गबहुव्रीहाविति'। 'तत्पुरुषे त्विति'। यद्यपि बहुव्रीहावेवास्वाङ्गादप्राप्तइति शक्यं वक्तुं तथाप्यस्य तत्पुरुषे प्रवृत्तिं दर्शयितुं तत्पुरुषे त्वित्युक्तं, तत्पुरुषे चास्य प्रवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन, अन्यथा बहुव्रीहिरस्यावकाशः, बध्नातिप्रतिषेधस्य च बन्धनादिरवकाशः, घञन्ते तु तत्पुरुषे उभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रतिषेध एव स्यात्॥

"तत्पुरुषे कृति बहुलम्"॥ अत्रापि कृदन्तस्य ग्रहणं न कृन्मा-त्रस्य, तत्र परतः सप्तम्या असम्भवात्, इह कस्माच भवति परमे कारके परमकारकइति। उच्यते। अन्तरङ्गा कृत्प्रतिपाद्यक्रियानिमित्ता सप्तमी, इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति, तेन बहिरङ्गत्वान् नास्या ग्रहणम्। 'कुरुचर इति'। हलदन्तादित्यधिकारमनाश्रित्यै-तदुदाहृतं, विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणं क्वचित् प्रकृत्यादीनामुपसंग्र-हार्थं, तेन कर्णेजपादावलुगेव, मद्रचरादौ लुगेव, ब्राह्मणाच्छंस्यादौ असप्तम्या अप्यलुक्, एवं च सर्वमेवालुक्प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः॥

"प्रावृट्शरत्कालदिवां जे"॥ प्रावृट्शरदोः पृथग्ग्रहणात्कालेति स्वरूपग्रहणम्॥

"घकालतनेषु कालनाम्नः"॥ घेति तरप्तमपोर्ग्रहणं, कालेति स्वरूपग्रहणं, तनेति ट्युट्युलोरादेशस्य सतुट्कस्य ग्रहणम्। 'पूर्वाह्णेतन-मिति'। सप्तम्यर्थप्रकर्षे प्रत्ययः, तस्याद्रव्यप्रकर्षत्वादलुक्पक्षे, किमेत्तिङ-व्ययघादित्यामुप्रत्ययः, लुक्पक्षे तु निमित्ताभावादद्रव्यप्रकर्षण्यामभावः, तरबन्तात् सप्तमी, क्व चित्त्वलुक्पक्षेऽपि सप्तमी समुदायात्पठ्यते, तत्र प्रकृत्यर्थविवक्षया ऽद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो व्याख्येयः। 'पूर्वाह्णेतन इति'। विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति ट्युट्युलौ, अनादेशस्तुट् च, कथं पुनर्घतनप्रत्ययमात्रे ऽलुक् उदाहृतो यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद-

न्तउत्तरपदे ऽलुगुदाहर्त्तव्यो ऽत आह । 'उत्तरपदाधिकारइति' । कुत इत्याह । 'लेखग्रहणादिति' । यदयं हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेष्विति त्यण्ग्रहणे क्रियमाणे लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्भवति, यदि स्याल्लेखग्रहणं न कुर्यात्, अणन्त इत्येव सिद्धत्वात् । ननु च घञर्थं लेखग्रहणं स्यात्, न वै घञन्तइष्यते । 'कालेति न स्वरूपग्रहणमिति' । नामग्रहणात् । क्वचिचञ् न पठ्यते, तत्र घकाले स्वरूपग्रहणमित्यर्थः ॥

"शयवासवासिष्वकालात्" ॥ अत्राकाल इत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् तदाह । 'अकालवाचिन इति' । 'खशय इति' । अधिकरणे शेतेरित्यच् । 'वास इति' । घञ् । ग्रामेवासीति' । सुप्यजातौ णिनिः । 'अपो योनीत्यादि' । शब्दप्रधानत्वादप इत्येकवचनं, योनि इत्पत्तिः, अप्सु योनिर्यस्य सो ऽप्सुयोनिः । 'अप्सव्य इति' । ओर्गुणः, वान्तोयि प्रत्यये । 'अप्सुमन्ताविति' । सप्तम्यन्तान्मतुपो ऽसम्भवादप्स्वितिशब्दो ययोरस्ति तावप्सुमन्तौ कारीयामाज्यभागौ, तयोर्हि अप्स्वग्ने सधिष्टव, अप्सु मे सोमो अब्रवीत्, इत्यनुवाक्ययोरप्सुशब्दो ऽस्ति, यद्येवमनुकरणत्वादस्य वामीयादिवल्लुङ् भविष्यतीति किं मतुब्ग्रहणेन, अन्ये तु मतिशब्दं पठन्ति, उदाहरन्ति, अत्र सोमो वाप्सुमतिरिति, तत्तु भाष्ये न दृष्टम् ॥

"नेन्सिद्धबध्नातिषु च" ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्तं प्रतिषिध्यते, सप्तम्याः परस्य केवलस्येनो ऽसम्भवादुत्तरपदाधिकारे ऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरित्याह । 'इन्नन्तउत्तरपदइति' । 'स्थण्डिलवर्त्तीति' । व्रतइति णिनिः । उपपदसमासः । 'साङ्काश्यसिद्ध इति' । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्चेति समासः । 'चारबद्ध इति' । बद्धशब्दो निष्ठान्तः, 'योगविभागात् समास इति' । बद्धशब्देन । 'तदिति' । बन्ध इत्येव शब्दरूपम्, अथ घञन्तः कस्मान्न भवति तत्राह । 'घञन्ते हीति' । अथ वा पचाद्यजन्ते घञन्ते च बन्धे च विभाषेत्ययं विकल्पः कस्मान्न भवतीत्यत आह । घञन्ते हीति ॥

"स्थे च भाषायाम्" ॥ 'आखरेष्ठ इति'। स्थः क चेति कः ॥

"षष्ठ्या आक्रोशे" ॥ 'पश्यतोहर इति'। षष्ठी चानादर-इति षष्ठी, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः। 'शुनःशेप इति'। अकारा-न्तोऽप्यस्ति शेपशब्दः न केवलं सकारान्तः, शुन इव शेपमस्येति बहु-व्रीहिः एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः, ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञाः ॥

"ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः" ॥ विद्या च योनिश्च विद्या-योनी, अभ्यर्हितत्वाद्विद्यायाः पूर्वनिपातः, तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते विद्यायोनिसम्बन्धाः, कृतशब्दो गम्यमानत्वान्न प्रयुज्यते। 'पितुःपुत्र इति'। प्रख्यातात्पितुरुत्पन्न इत्यर्थः। 'विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः पूर्वोत्तर-पदग्रहणमिति'। सूत्रे पञ्चमीनिर्देशात्पूर्वपदानामेव विद्यायोनि-सम्बन्धवाचित्वं लभ्यते नोत्तरपदानाम्, अथ सप्तमीनिर्देशः क्रियते उत्तरपदानामेव लभ्यते न पूर्वपदानां, तस्मादुभयेषामपि तद्वाचित्वे ऽयं विधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः। अन्यनिवृत्तिपरत्वाच्चास्य तेषां परस्पर-व्यतिकरे ऽपि भवति, होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासीति ॥

"आनङ् ऋतो द्वन्द्वे" ॥ अत्र यद्यृकारस्य द्वन्द्वे आनङ् भव-तीत्येवं विज्ञायेत पितृपितामहावप्यानङ् स्यात्, ऋत इत्येतच्चानर्थकं प्रकृतत्वात्तस्माद् द्वन्द्वविशेषणभूत इति। जातौ चेदमेकवचनमिति मन्यमान आह। 'ऋकारान्तानामित्यादि'। इह कार्यार्थः श्रवणार्थो वा वर्णानामुपदेशः, नकारश्चायं न क्वचिच्छ्रूयते सर्वत्र न लोपः प्रातिप-दिकान्तस्येति नलोपेन भवितव्यं, कार्यमपि चास्य न किं चिदुपदिश्यते तस्माचार्थ एतेनेत्यत आह। 'नकारोच्चारणमित्यादि'। असति नकारे उः स्थाने ऽणेव शिष्यते इति उरण् रपर इति रपरत्वं स्यात्, तस्मिंश्च नायमणेव शिष्यते किं तर्ह्यण् चान्यच्चेति नास्ति रपरत्वप्र-सङ्गः, तस्माद्रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारोच्चारणं, ङकारो ङिच्चेत्यन्त्यादे-शार्थः, यत्र च निर्दिश्यमानं कार्यिणो विशेषणं तत्र निर्दिश्यमानस्या-देशा भवन्तीत्येतद्भवति, नात्र ऋत इति कार्यिणो विशेषणं, किं तर्हि

द्वन्द्वस्य विशेषणम् । 'पुत्रइत्यत्रा[1]नुवर्त्ततइति' । पुत्रेन्यतरस्यामित्यतः । यद्यत्र पुत्रइति वर्त्तते विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्राप्यनुवर्त्तेत, ततश्च भ्रातुष्पुत्र इत्यादावनाक्रोशेपि विकल्पप्रसङ्गः, एवं तर्हि व्याख्यानादत्रैव सम्बध्यते, अत एव अत्रेत्युक्तम्, एवमपि पुत्रउत्तरपदे पूर्वपदमात्रस्यानङ् प्राप्नोति कार्यिणो ऽनिर्देशात्, ऋत इति श्रुतस्य द्वन्द्वविशेषणत्वादत आह । 'ऋत इति चेति' । अनुवर्त्ततइत्यनुषङ्गः, ऋतो विद्यायोनीत्यत ऋत इत्यनुवर्त्तते तत्कार्यिणं विशेषयिष्यतीत्यर्थः, यद्यपि तत् पञ्चम्यन्तं तथापि तदिह व्याख्यानात्षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते ॥

"देवताद्वन्द्वे च" ॥ अनृकारान्तार्थमविद्यायोनिसम्बन्धार्थं वचनम् । 'द्वन्द्वइति वर्त्तमानइत्यादि' । प्रकृतं द्वन्द्वग्रहणं समासविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदं तु प्रसिद्धं साहचर्यं यस्य युगलस्य तत्परिग्रहार्थं, कथं पुनर्न परिग्रह इत्यत आह । 'अत्यन्तसहचरित इत्यादि' । द्वन्द्वं रहस्येत्यत्राभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वन्द्व इति निपात्यते, तस्यात्र ग्रहणं देवतापदेन, समस्तञ्चेदम्प्रकृतस्य द्वन्द्वस्यार्थद्वारकं विशेषणमत्यन्तसहचरितयुगलाभिधायिनि द्वन्द्वइति यावत्, साहचर्यमेव विशिनष्टि । 'तत्रेति' । सहवापः, सहनिर्वापः । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामीत्यादि । 'उभयत्रेति' । पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेनेत्यर्थः ॥

"इद्वृद्धौ" ॥ अत्र वृद्धिमदुत्तरपदं वृद्धिशब्देनोच्यते, वृद्ध्यात्मकस्योत्तरपदस्यासम्भवात्, अग्नीवरुणौ देवते अस्य, अग्नामरुतौ देवते अस्येति विग्रहः, पूर्वत्रेत्वमुत्तरत्रानङ् । 'द्व्यधिष्ठानं देवतात्वमिति' । देवतेत्येकवचनम् । 'आनङमीत्वं च बाधितुमिति' । वरुणे हीत्वस्य प्रसङ्गः, अन्यत्रानङः, यद्यपि प्राग् वृद्धेर्विग्रहवाक्यएवानङीत्वयोः प्रसङ्गस्तथाप्यपवादविषयत्वात्प्रक्रियावाक्ये न क्रियेते, लौकिके तु वाक्ये भवत एव, इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् ।

"दिवसश्च पृथिव्याम्" ॥ दिवस इति प्रथमान्त, मकारोच्चारणं किमर्थं, यावता प्रयोजनाभावात्सकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति तत्राह ।

---

१ मुद्रितमूलपुस्तके पुत्रइत्यनुवर्ततइति पाठस्य पदमञ्जर्यसंमतः ।

'अकारोच्चारणमिति'। असति तस्मिन् पृथिवीशब्दे परतः सकारस्य रुत्वं विसर्जनीयः कुप्वोः≍क≍पौ चेत्येते विकाराः प्राप्नुवन्ति, अकारे सति सकारस्योच्चारणं भवति, तेन प्रयोगे ऽस्याविकृतस्यैव ग्रहणं भवति। 'कथमित्यादि'। द्वन्द्वइत्यनुवृत्तेर्वाक्ये नैव प्राप्नोतीति प्रश्नः। 'कर्तव्यो ऽत्र प्रयत्न इति'। छान्दसो ऽयं प्रयोगः। दृष्टानुविधिश्छन्दसीत्येषो ऽत्र यत्नः।

"उषासोषसः"॥ 'उषासानक्तेति'। छान्दसो ऽयं प्रयोगः। उषाश्च नक्तं चेति द्वन्द्वः, प्रथमाद्विवचनस्य डादेशः, अत्र पदकाले पदकाराः उषसानक्तेति ह्रस्वमधीयते॥

"स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु"॥ अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम्, अर्थग्रहणं, शब्दग्रहणं चेति, तत्र यदि स्त्रीग्रहणं स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहिताष्टाबादयो गृह्यन्ते, यथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र, तदा चायमर्थो भवति, भाषितपुंस्कात्परे टाबादिस्त्रीप्रत्यया यथा पुंसि न भवन्ति तथा उत्तरपदे न भवन्तीति, नन्वश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्यध्याहारो ऽन्यत्र दृष्टः, उच्यते। वर्तिनिर्दिश्यमाने सत्ता ऽसत्ता वा या प्रसिद्धा सोपमेये ऽतिदेश्या यथोशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति, न सन्तीति, ततः पुंसि स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्स्त्रियामप्यभावोऽतिदिश्यतइति न भविष्यतीत्येव वाक्यशेषः परिकल्पनीयस्तदा त्वनूङित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति प्रथमार्थे षष्ठी, पुंवदिति सप्तमीसमर्थाद्वतिः, तत्र च प्रागेव समासाद्विग्रहवाक्यएव स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वाच्च तस्योत्तरपदे परतो न क्रोडादिवद्धच इतिवत् प्रागभावः शक्यः प्रतिपादयितुमिति लुक् तद्धितलुकीत्यादिवत्कृतस्य निवृत्तिरेव प्रतिपाद्या, विग्रहवाक्यएव कृताः स्त्रीप्रत्यया उत्तरपदे परतो निवर्तन्ते लुप्यन्तइत्यर्थः। यदा तु पुंवत् स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति स्त्रियाः स्त्र्यर्थस्य पुंस इव पुमर्थस्येव कार्यं भवतीत्यर्थः, तदा च षष्ठीसमर्थाद्वतिः। यदा तु

स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं, स्त्रीयाः स्त्रीलिङ्गस्य शब्दस्य पुंवद् रूपं भवतीति रूपातिदेशः, वृत्तिविषये पुंशब्दसम्बन्धिनः कार्यस्यातिदेष्टव्यस्याभावात्, तत्र च प्रत्यासत्तेः पुंभावभाजः स्त्रीशब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते न यस्य कस्य चित्, अनूङिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः, अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यमनूङ्स्तत्त्वं च स्वतोनुपपन्नमिति शब्दद्वारकमाश्रयणीयम्, इतरयोस्तु पक्षयोः स्त्रीशब्दो गौणः, पौर्वापर्यादिकं तु समञ्जसमिति न प्रमाणतः पक्षविशेषपरिग्रहः सम्भवतीति निर्दोषतः पक्षः परिग्राह्यः, तत्राद्ये पक्षे एतभार्य इत्येतशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीपि तकारस्य च नकारे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेतशब्दाद्भाषितपुंस्कात्पर ईकार इति तन्निवृत्तावप्यर्थस्य स्त्रीत्वमनिवृत्तमिति नकारः श्रूयेत, न च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्य निवृत्तिः, उत्तरपदनिमित्तायाः स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेर्नकारनिवृत्त्याख्ये पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यन्यतराभावस्यासिद्धेः, न च नकारस्यापि अधिकारविहितत्वादीकारवत्पुंवद्भावेनैव निवृत्तिः, तस्य भाषितपुंस्कात्परत्वाभावात्, अप्रत्ययत्वेनोङ्सादृश्याभावाच्च, तथा पट्वी भार्यास्य पटुभार्य इति निवृत्तस्यापि स्त्रीप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः स्यात्, अथ तूत्तरपदे परतोऽनूङ् स्त्रीप्रत्ययो भाषितपुंस्काच्च भवतीति न क्रोडादिबह्वच इतिवत् प्रागभाव एवात्र विधेयः, तत्सामर्थ्याच्च विग्रहवाक्य एव प्राप्तोन्तरङ्गोपि स्त्रीप्रत्ययो न क्रियते इत्युच्येत तदैतद्दोषाभावेपि लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययेषु दोषः । लुक्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्च लुक् स्त्रियां, शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन्, वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिकेति पुंवत् कर्मधारयेति ईकारस्य निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियामिति यञो लुक् प्राप्नोति । स्यादेतत् । स्त्री ई स्त्रीति ईकारप्रश्लेषेण स्त्रियां य ईकारस्तत्र परतो लोपः, अत्र तु पुंवद्भावेनेकारस्यानुत्पन्नत्वाल्लुङ् न भविष्यतीति, तच्च, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्, कथं, शार्ङ्गरवादिषु वतण्डशब्दः कृतयञ्लुक् पठ्यते,

ततश्चाकृते लुकि ईकारो नास्ति, अकृते चेकारे लुको ऽप्रसङ्गः । अलुक्, गर्गस्यापत्यं स्त्रियः, गर्गादिभ्यो यञ्, यञश्चेति ङीप्, गार्ग्यः स्त्रियः, गार्ग्यश्च ता वृन्दारिकाश्च गर्गवृन्दारिका इति ङीपि निवृत्ते ऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वा-द्यञञोश्च स्त्रियामिति लुङ् प्राप्नोति, वाक्यवदलुगेव स्यात्, अस्त्रीवि-षयः, कुञ्जस्यापत्यं स्त्री गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्, गोत्रं चरणैः सहेति जातित्वान् ङीष्, कौञ्जायनी चासौ वृन्दारिका च कौञ्जायनवृन्दारिका, ङीषि निवृत्तेपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेर्व्रातच्फञोरस्त्रियामित्यस्त्रीविषयो न स्यात्, द्विस्त्रीप्रत्ययः, गर्गस्यापत्यं स्त्री गर्गादिभ्यो यञ्, प्राचां ष्फ त-द्धितः, षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्, गार्ग्यायणी चासौ वृन्दारिका च गार्ग्यवृन्दारिके-त्यादौ यत्र द्वौ स्त्रीप्रत्ययौ तत्र यो भाषितपुंस्कात्परः ष्फो नासावुत्तरपदे, ङीषा व्यवधानात् यश्चोत्तरपदे ङीष् नासौ भाषितपुंस्कात्परः, ष्फेण व्य-वधानात्, तस्य च स्त्रियामेव विहितत्वात् इति पुंवद्भाव एव न स्यात्, तथा इडविडोपत्यं स्त्री जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्, दरदोपत्यं स्त्री द्व्यञ्-मगधेत्यण्, तयोरतश्चेति लुक्, इडविड्दरत्स चासौ वृन्दारिका च ऐडविडवृन्दारिकात्र पुंवद्भावो न स्यात् अधिकारविहितस्य कस्य चित्प्रत्ययस्याभावात्, द्वितीये तु पक्षे ऽर्थस्य पुमर्थत्वेऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तनइति नैते दोषाः किं तु ख्रित्यनव्ययस्येति ह्रस्वत्वस्यास्य पुंवद्भावस्य विप्रतिषेधो नोपपद्यते भिन्नविषयत्वात्, अचो ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः, ततः कालिंमन्येत्यत्र विप्रतिषेधे परमिति ह्रस्वत्वमिष्टं तन्न प्राप्नोति, शब्दपक्षे तु द्वयोरप्येकविषयत्वाद्विप्रतिषेधोस्ति, पुंवद्भावस्याव-काशः, यत्र खिदन्तं नास्ति दर्शनीयभार्यः, ह्रस्वत्वस्यावकाशः पुंवद्भावो नास्ति, कालिंमन्यः पुमानिति, कालिंमन्या स्त्रीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद्ध्रस्वत्वं भवति, न च कृतेपि ह्रस्वत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावप्रसङ्गः, सकृद्गतिन्यायस्याश्रयणात्, न चार्थपक्षेप्यमत्यप्येकविषयत्वेऽसम्भवाद्विप्र-तिषेधः, असम्भवादित्यस्यैवासिद्धेः, यद्यपि हि पुंवद्भावे सति स्त्रीप्रत्य-यस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिः, तथापि ह्रस्वे प्रवृत्तेप्य-र्थस्यानिवृत्तत्वात्पुंवद्भावः प्राप्नोत्येव, तदेवमाद्ययोर्दुष्टत्वात्तृतीयं पक्ष-

माश्रित्याह । 'भाषितःपुमान्येनेत्यादि'। भाषितःपुमान्येन शब्देनेति शब्देऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयते, ततः स्त्रियां पुंसि च वर्त्तमानस्य यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते तस्यापि प्राप्नोति द्रोणीभार्यः पात्रीभार्य इति, द्रोणशब्दः परिमाणे पुल्लिङ्गः, गवादन्यां स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दोऽर्धर्चादित्वात्परिमाणे पुंल्लिङ्गः भाजनविशेषे तु स्त्रीलिङ्गः, सर्वत्राप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि य एव प्रयोगान्तरे पुमांसमाख्यत् स एव संप्रति स्त्रियं वर्त्तत इति स्यादेव पुंवद्भाव इति मत्वा विशिनष्टि । 'समानायामाकृताविति' । भाष्यग्रन्थोऽयमतो व्याचष्टे । 'एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तइति' । स भाषितपुंस्कः शब्दः, अयन्तावदर्थो विवक्षित इत्यर्थः । यथा पुनरयमर्थः सूत्राक्षरैरेव लभ्यते तथा पृच्छति । 'तदेवमित्यादि'। तदेतदर्थरूपम् एवं प्रकारं कथं भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेऽन्यपदार्थे संप्तम्यर्थे बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । एतदुक्तं भवति, यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः पुमांसमाचक्षाणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तेन युक्तं स्त्र्यर्थमाचक्षाणो भाषितपुंस्क इति, नन्वेवमपि द्रोणीभार्य इत्यादौ दोषः स्यादेव, कथं, यस्यां गवादन्यां द्रोणीशब्दो वर्त्तते सोऽपि यदा अर्थे इत्युच्यते तदा भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युज्यते, तत्र चार्थे शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमप्यर्थ्यमानत्वाद्गवादन्यां संनिहितमिति तत्र वर्त्तमानो द्रोणीशब्दः स्वयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमनभिदधानोऽपि वस्तुतस्तद्युक्तमर्थमाह। नैतदस्ति। एवं हि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् सर्वत्र सुलभत्वात्, अतो यः शब्दो भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तं स्वार्थं तेनैव रूपेणाह न रूपान्तरेण स भाषितपुंस्को गृह्यते, द्रोणीशब्दस्तु द्रोणीत्वजातियुक्तेन रूपेण गवादन्यां वर्त्तते नार्थ्यमानतया, एवमपि द्यौर्भार्या यस्य द्युभार्य इत्यत्र दिव्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य स्वर्ग इति पुंल्लिङ्गः प्राप्नोति, येनैव रूपेण स्वर्गशब्देनोच्यते तेनैव रूपेण दिव्शब्देनापीति कृत्वा, एवं तर्हि प्रत्यासत्तेर्यस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव यत्र पुमान् भाषित इति विज्ञायते, आत्मनः प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तद्युक्तं स्वार्थं सम्प्रत्याचक्षाणस्य स्त्रीशब्दस्य पुंभाषणदशायां यद्रूपं तदेवात्रापि भव-

तीत्यर्थः । आतिदेशिकभेदाच्च पुंवदिति वतिनिर्देशः । अनूङिति पर्युदासे सति नञिवयुक्तन्यायेन ऊङ्सदृशस्य टाबादेर्ग्रहणादेडविड्वृन्दारिकेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययाभावाच्च स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधं दर्शयति । 'ऊङोभावोनूङिति' । 'भाषितपुंस्कादनूङिति' । यद्ययमसमासः स्यादनूङिति तदा प्रथमास्यात् लुप्तषष्ठीकं वा, षष्ठीपक्षे ऽयमर्थो भवति भाषितपुंस्कात्परस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति ऊङन्तस्य तु नेति, ततश्च पुंवद्भावभाजः स्त्रीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वं विशेषणं नस्यात्, तत्र को दोषः, इह च प्रसज्येत अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः तत एताः कलिकावृन्दारिका इति, एतच्छब्दाद्भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति तस्य स्त्रीविषयस्याप्यङ्गारकशब्दता स्यात्, शक्यन्ते हि ताः साहचर्यादङ्गारकशब्देनाभिधातुं तथाश्वस्य वडवा पुरुषस्य योषित् हंसस्य वरटा कच्छपस्य डुलीत्यादावपि प्रसङ्गः, दर्शनीयभार्य इत्यादौ च न स्यात्, नह्यत्र दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्कात्परः, प्रथमायां तु भाषितपुंस्कादित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति पञ्चमी, षष्ठ्यां कस्य चिदर्थस्यासम्भवात्, ततश्च भाषितपुंस्कात् स्त्रीलिङ्गात्पर ऊङोऽन्यः प्रत्ययः पुंवदित्यर्थो भवति तत्र स एव दोषो यः प्रथमपक्षे । तदेवं समासे दोषप्रसङ्गाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रयणीय इत्याह । 'भाषितपुंस्कादनूङित्यादि' । 'अलुक्च निपातनात्पञ्चम्या इति'। अलौकिकत्वादस्य निपातनादित्यपरिहारः, लुगपि तर्हि न प्राप्नोति अलौकिकत्वादेवेति यत्किंचिदेतत् । अनूङिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदयमर्थोवस्थितः, भाषितपुंस्कात्स्वस्मादूङोभावो यस्मिन्, कोर्थः यस्मिन् स्त्रीशब्दे भाषिपुंस्कात्पर ऊङ् कृत इत्यर्थं इति, अपर आह भाषितपुंस्कादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, भाषितपुंस्कस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति ऊङन्तस्य तु नेति, नन्वेवमाश्रीयमाणे यत्र भाषितपुंस्कस्यैवानन्तरमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् दर्शनीयभार्य इत्यादौ, अत्र हि भाषितपुंस्कस्य दर्शनीयशब्दस्य टापश्चैकादेशः पूर्वप्रत्यन्तवद्भावाद्भाषितपुंस्कग्रहणेन गृह्यते, गार्गी चासौ वृन्दारिका च

गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ न स्यात्, योत्र भाषितपुंस्को गार्ग्यशब्दो न तस्यानन्तरमुत्तरपदं, ङीपा व्यवधानात्, यस्य चानन्तरं गार्गीशब्दस्य नासौ भाषितपुंस्कः, स्यादेतदेवं, यदि प्रयोगान्तरे भाषितपुंस्कस्य सम्प्रति स्त्रियां वर्त्तमानस्य पुंवद्भाव उच्येत, स्त्रियां वर्त्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावं ब्रूमः, सम्भवति च स्त्रियां वर्त्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कत्वं भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तां स्त्रियमाहेति कृत्वा, एवं च स्त्रीशब्दस्यैवानन्तरऽउत्तरपदे पुंवद्भाव इति सर्वत्र सिद्ध्यति । 'ग्रामणि दृष्टिरस्येति' । अत्र ग्रामणिशब्दो ऽपरित्यक्तस्वलिङ्ग एव दृष्टिशब्देन समानाधिकरणो भवति, अत्र यदि पुंवद्भावः स्याच्चपुंसकह्रस्वत्वं निवर्त्तेत । 'कथमित्यादि' । अनवयवभूतगर्भसंबन्धः स्त्रियां गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंसि त्ववयवभूतगर्भसंबन्धः, प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि स्त्रियां गर्भमोचननिमित्तं, पुंसि तु गर्भाधानम् । 'कर्त्तव्योत्र यत्न इति' । अन्तर्वर्त्तिवस्तुसंबन्धमात्रं गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमवयवत्वानवयवत्वेन तन्त्रम्, एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि आधानविमोचनत्यागेनापत्यसंबन्धमात्रं निमित्तमाश्रीयतइत्ययमत्र यत्नः । 'ब्रह्मबन्धूभार्य इति' । ऊङो निवृत्तिर्न भवति । न कोपधाया इत्यत्रैवोङ्ग्रहणे कर्त्तव्ये पृथक्प्रतिषेधादस्य वैलक्षण्यं ज्ञायते । तेन ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति पुंवत्कर्मधारयेति निषेधविषये विधीयमानो ऽपि पुंवद्भावो न भवति, एष चार्थो ऽनूङित्यस्य तत्रानुवृत्तेर्लभ्यते, अपूरणीप्रियादिष्वित्ययं तु प्रतिषेधस्तत्रैव कर्त्तव्यः, नह्यस्य पुंवत्कर्मधारयेत्यत्रानुवृत्तिरिष्यते, महानवमी महाद्वादशी अक्षयतृतीया कृष्णचतुर्दशीत्यादौ पूरण्यामपि कर्मधारये पुंवद्भावस्येष्टत्वात् । 'प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यमिति' । प्रधानं या पूरणी तस्यामेव प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । एतच्च प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाल्लभ्यते । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । अत्र तिरोहितावयवभेदः पक्षो ऽन्यपदार्थ इति तत्र पूरण्या अननुप्रवेशान्नास्ति प्राधान्यं, कल्याणपञ्चमा रात्रय इत्यादावुद्भूतावयवभेदा रात्रयो ऽन्यपदार्थस्तत्र यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति

पूरण्याः प्राधान्यम्, अथ दृढभक्तिः शोभनभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः, यावता प्रियादिषु भक्तिशब्दः पठ्यते ऽत आह । 'दृढभक्तिरित्येवमादिष्विति' । स्त्रीवाचित्वं पूर्वपदस्याविवक्षितमतो दृढभक्तिरित्येवमादिसिद्धिरित्येवं चोद्यसमाधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । दृढशब्दोऽत्र दार्ढ्यनिवृत्तिपरस्तत्र दार्ढ्यनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीलिङ्गोपादानमकिञ्चित्करमिति भावः । न चैवं सूत्रस्यानाद[1]रणीयत्वं, लिङ्गविशेषविवक्षायां दर्शनीयभार्य इत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्व्यौ भार्ये अस्येति, पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यं, यस्योत्तरपदमनन्तरं तस्य पुंवद्भावो नेतरस्येति ।

"तसिलादिष्वाकृत्वसुचः" ॥ अनुत्तरपदार्थमारम्भः । 'ततस्त्रेति'। प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वं टाप्, अनेन पुंवद्भावः, इह केचित्तसिलादिषु पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते, केचिच्चान्यत्र पठ्यन्ते येषु पुंवद्भाव इष्यते, तस्मादाह । 'परिगणनमिति' । त्रलतसोरुदाहृतं, तरप्तमपोर्दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा, चरट्जातीयरोः, पटुचरी, पटुजातीया, कल्पदेशीयरोः, दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशीया, देश्यप्रत्ययस्य नास्ति पाठः । रूपप्पाशपोः, दर्शनीयरूपा, पटुपाशा, थम्थालोः, इदमस्थमुः, किमश्चेति विहितस्थमुः, प्रकारवचने थाल्, अनया प्रकृत्या इत्थं, कया प्रकृत्या कथं, तया तथा, दार्हिलोः, तस्यां वेलायां तदा तर्हि, तिल्थ्यनोः, वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ चच्छन्दसि, वृकी प्रशस्ता वृकतिः, तातिलो नास्ति पाठः, अजाविभ्यां थ्यन्, अजाभ्यां हिता अजथ्या, अत्र घरूपकल्पेषु ङ्यन्तस्य परत्वात् ह्रस्वः, पट्वितरा, पट्वितमा, पट्विकल्पा, पट्विरूपा । 'शसि बह्वल्पार्थस्येति' । बह्वल्पार्थादित्ययमपि शस् तसिलादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः । 'हास्तिकमिति' । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्धित इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते, ठक्छसोश्चेत्यनेन पुंवद्भावो न लभ्यते

१ रमणीयत्वमिति ४ पु॰ पा॰ ।

ङसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात् । 'श्यैनेयो रौहिणेय इति' । श्येतरोहिताभ्यां वर्णादनुदात्तादिति ङीन्नकारौ, अत्र पुंवद्भावे सति श्यैतेयो रौहितेय इति स्यात् । 'कथमित्यादि' । यदि ढे पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते ततोऽग्नेः स्त्री वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त इति अग्निशब्दान् ङीपि कृते ऐकारे आयादेशे च अग्नायी, सा देवतास्य अग्नेर्ढगिति, सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढगिति ढकि पुंवद्भावनिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति, तत्कथमाग्नेय इति । 'कर्त्तव्योत्र यत्न इति' । के चिदाहुः । अठइत्यपनीयानपत्यइति वक्तव्यम् । इदमपि सिद्धं भवति, कुण्डिन्या अपत्यमिति गर्गादिभ्यो यञ्, तत्र पुंवद्भावाभावाद्यस्येति लोपे तस्य स्थानिवद्भावावस्तद्धितइत्यसति टिलोपे कौण्डिन्य इति भवति, पुंवद्भावे तु सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति, तथा सपत्न्या अपत्यं शिवादित्वादण्, तत्र पुंवद्भावाभावात् सापत्न इति भवति, पुंवद्भावे तु सति नित्यं सपत्न्यादिष्विति विहितयोर्ङीन्नकारयोर्निवृत्तयोः सापत इति स्यात् तदेवमनपत्यइतिवचनाद् ढेप्यनपत्ये पुंवद्भवति स आग्नेय इति, अपत्येतु न भवति श्यैनेयो रौहिणेय इति, यद्यनपत्यइत्युच्यते गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्ग्यायणी तस्या अपत्यं गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णप्रत्यये कृते पुंवद्भावो न प्राप्नोति ततश्च गार्ग्यायणो जाल्म इति स्यात्, गार्ग्यो जाल्म इति चेष्यते, तस्मादनपत्य इति न शक्यं वक्तुं, कथं कौण्डिन्यः, आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति निपातनात् सिद्धं, कथं सापत्नः, शत्रुपर्यायः सपत्नशब्दोस्ति व्यन्सपत्नइतिलिङ्गात्, स शार्ङ्गरवादिषु पठितव्यः, ततः शिवाद्यण्, तस्मात् स्त्रीभ्यो ढगित्यत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेध इति, व्याख्यानमेवात्र शरणम् । 'ठक्छसोरिति' । छसः सित्त्वात् सिति चेति पदसञ्ज्ञाविधानाद्भत्वाभावाद् वचनं, ठग्रहणं किमर्थम् । इकादेशे कृते भस्याढे इत्येव सिद्धे ठावस्थायामेव यथा स्यात्, किमेवं सति भवति, इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशः सिद्धो भवति, अन्यथा यदीकादेशे कृते पुंवद्भावः स्यात्ततो यथा माथितिक इत्यत्रेकादेशे कृते कादेशो न भवति एवं भावत्क इत्यत्रापि न स्यात् ॥

"क्यङ्मानिनोश्च" ॥ अयमस्या इयमस्या इति वैयधिकरण्यप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । 'पूर्वेणैव सिद्धमिति' । एकस्या एव कर्मत्वात्कर्तृत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याभावात् ॥

"न कोपधायाः" ॥ मद्रेषु भवा मद्रिका, वृजिका, मद्रवृज्योः कन् । 'वैलेपिकमिति' । अण्महिष्यादिभ्यः, अत्र भस्याढे तद्धितइति औपसंख्यानिकी प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते, पूर्वेषु तु सौत्री । 'तद्धितवुग्रहणमिति' । तद्धितस्य यः ककारः वोश्च यः ककारः तस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । 'पाकभार्य इति' । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची, ततो ङीबपवादो ऽजादित्वाट्टाप् ॥

"सञ्ज्ञापूरण्योश्च" ॥ सञ्ज्ञाशब्दा ये दानादिक्रियानिमित्ताः पुंसि च स्त्रियां च लोके प्रयुज्यन्ते तदर्थः सञ्ज्ञाप्रतिषेध, ये त्वेकद्रव्यनिमित्ता देशनिमित्ता वा सञ्ज्ञाशब्दास्तत्राभाषितपुंस्कत्वादेवाप्रसङ्गः । 'दत्तायते गुप्तायतइति' । अत्र यद्यपि सत्यसति वा प्रतिषेधे विशेषाभावस्तथापि वस्तुतः प्रतिषेधस्य विषय इत्येतावता ऽस्योपन्यासः ॥

"वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे" ॥ वृद्धेर्निमित्तं णकारः, इह निमित्तग्रहणं न कर्त्तव्यं, वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव वक्तव्यं, वृद्धेर्यस्तद्धितः, कश्च वृद्धेस्तद्धितः, यस्तस्या निमित्तमेवं सिद्धे निमित्तग्रहणाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः, अपर आह, षष्ठीसमासादर्शआद्यच्प्रत्यय इति, यद्वा निमित्तग्रहणाद्बहुवचनान्तस्य समासः, वृद्धीनां तिसृणामपि निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति, वतुस्त्वाकारस्यैव निमित्तम् । इह तु सर्वस्मै हिता सार्वा सा भार्या यस्य स सार्वभार्य इति यद्यपि सर्वपुरुषाभ्यामिति णप्रत्यये आकार एव वृद्धिर्भवति तथापि नासौ स्वरूपेण वृद्धेर्निमित्तं किं तर्हि णित्त्वेन, तच्च तिसृणामपि निमित्तं, मध्ये भवा मध्यमा, मध्यान्मः, काण्डं लुनातीति काण्डलावी, कर्मण्यण्, टिड्ढाणञिति ङीप्, यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्नः, उगितश्चेति ङीप्, तावती, तत्पुरुषाश्रयणे ऽस्यापि प्रतिषेधः स्यात्, बहुव्रीहौ तु णकारादेरभावान् न भवति ।

'काषायीति'। तेन रक्तं रागादित्यण्। 'लौहीति'। प्राणिरजतादिभ्योञ्, खदिरशब्दः पलाशादिः, ईषा रथावयवविशेषः ॥

"स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि" ॥ अमानिनीति वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तं, स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीष्, दीर्घकेशी, सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधादकेशा ॥

"जातेश्च" ॥ कठबह्वृचयोर्गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वान् ङीष्। 'अयमित्यादि'। व्याख्यानमत्र शरणम् ॥

"पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" ॥ ननु कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदित्यादिना सिद्धः पुंवद्भावः, जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति, किमर्थो ऽयमारम्भ इत्यत आह। 'प्रतिषिद्धार्थोयमिति'। प्रतिषिद्धोपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। प्रतिषेधार्थो ऽयमिति पाठे प्रतिषेधविषयः प्रतिषेधशब्देनोक्तः। निवृत्तिवचनो वार्थशब्दः। 'कुक्कुट्यादीनामित्यादि'। अस्त्यर्थमसमानाधिकरणार्थं वचनम्। 'न वेत्यादि'। उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे, एवं न वा वक्तव्यं, किं कारणं, स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्, नात्र स्त्रीलिङ्गं पूर्वपदं विवक्षितम्, उभयोरण्डमुभयोः पदं, तत्र प्रकरणादिना स्त्रीत्वावसायः, आरभ्यमाणेपि पुंवद्भावे समाश्रयणीयः, अनारम्भेपि तथा भविष्यति, यदि तर्हि स्त्रीलिङ्गेन समासः क्रियते तदा स्त्रीप्रत्ययस्य श्रवणं प्राप्नोति, एवं तर्ह्यनभिधानात् स्त्रीलिङ्गेन समासो न भविष्यति, यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्, इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरमिति, नहि पुंसः क्षीरेण सम्बन्धोस्ति, अत्रापि जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वाच्चोदनायाः स्त्रीत्वमकिञ्चित्करत्वादविवक्षितं, यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्षित एव यथा ऽजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति। 'पूर्वपदार्थोत्र जातिरिति'। कुक्कुटाण्डादौ पूर्वपदार्थो जातिः, स च सामान्येन स्त्रीत्वादिविशेषरहितेन रूपेण विवक्षित इत्यर्थः। 'सिद्धादिष्विति'। तत्र सिति द्विप्रतिषेधः स्त्रियाः पुंवदित्यत्रैवोदाहृतः, घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः, नर्त्तकितरा नर्त्तकितमा नर्त्तकिरूपा, नर्त्तकिकल्पा,। यत्र पुंव-

द्भावः प्रतिषिध्यते न कोपधाया इति। 'तसिलादिष्विति'। पुंवद्भावस्यावकाशः यद् ङ्यन्तं न भवति दर्शनीयतरेत्यादि। पट्वितरेत्यादावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः, केणो ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः नर्तकिका, पुंवद्भावस्यावकाशो दरदो पत्यं स्त्री, द्व्यञ् मगधेत्यण्, तस्यातश्चेति लुक्, ततः प्रागिवात्कः, तसिलादिष्विति पुंवद्भावाद्दारदशब्दः, प्रत्ययस्यादितीत्वं दारदिका। ननु च परिगणितास्तसिलादयः, न च कप्रत्ययस्तेषु समस्ति, एवं तर्हि विप्रतिषेधादेव कप्रत्ययेऽपि तत्राभ्युपगम्यतइति अनुमीयते, पट्विका मृद्विकेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ह्रस्वः, सर्वत्र चात्र सकृद्दित्याश्रयणाद् पुंवद्भावाभावः। अनूङिति यदुक्तं तस्य प्रयोजनं दर्शयति। 'इहेत्यादि'। 'तद्राजप्रत्ययस्येति'। ये द्व्यचस्तेषु द्व्यञ्मगधेत्यण्, शेषेषु जनपदशब्दादित्यञ्, पृथ इति थकारान्तः॥

"घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः"॥ चेलादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वात्तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः, ड्य इत्यत्र ङ्याश्छन्दसि बहुलमित्यादिवदागमः प्राप्तः सौत्रत्वाच्च कृतः। 'दत्तातरेति'। ननु च स्वाङ्गाच्चेत इत्यत ईत इत्यनुवर्तिष्यते, एवमपि ग्रामणीतरः, अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते, एव मपि ग्रामणीतरा अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते, स्त्रिया ईतः स्त्रीवाचिन ईकारस्येत्यर्थः, ग्रामणीशब्दे त्वनर्थक ईकारः, शेषप्रकॢप्त्यर्थं तर्हि ङीब्ग्रहणं, क्रियमाणे हि ङीब्ग्रहणे ङ्योनेकाच इति श्रुतत्वात्तदपेक्षः शेषो लभ्यते, अङीब् या नदी ङ्यन्तं च यदेकाजिति, अन्तरेणापि ङीब्ग्रहणं प्रकॢप्तः शेषः। कथमीत इति वर्त्तते, अनीच्च या, नदी ईदन्तं च यदेकाजिति तदेन्ङीग्रहणं तिष्ठतु तावत्॥

"नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्"॥ भाषितपुंस्कादनूङिति निवृत्तम्। 'कश्च शेष इति'। यदि च यत्र पूर्वसूत्रेण ह्रस्वो न विवक्षितः स शेषः, ततो यदभाषितपुंस्कं यच्च भिक्षायामाकृतो भाषितपुंस्कमनेकाज्ङ्यन्तं तस्यापि ह्रस्वत्वं प्रसज्यते। 'आमलकीतरा ब्राह्मणीतरेति'। अत्रापि पूर्वेण विहितत्वादिति प्रश्नः। पूर्वसूत्रे यत्साक्षात्कृतं तदपेक्षः शेष इत्युत्तरं, शेषः

ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं, कथं, नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्व इत्युत्सर्गः, तस्यानेकाच ईतो नित्यह्रस्वत्वमपवादः, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितश्चेति विभाषा ऽऽर-भ्यते, यद्येवं नद्या अन्यतरस्यामित्यत्र भाषितपुंस्कादित्यनुवर्त्त्यते वा न वा, यद्यनुवर्त्त्यते स्त्रितरास्त्रितमात्र न प्राप्नोति, अथ नानुवर्त्त्यते द्रोणीतरा ऽत्रापि प्राप्नोति, तस्मात्कर्त्तव्यं शेषग्रहणं, तस्मिंश्च क्रियमाणे श्रुतापेक्षं शेषत्वं यथा विज्ञायेतेति पूर्वसूत्रे ङीग्रहणमपि कर्त्तव्यम् । 'लक्ष्मीतरेति' । अवितॄस्तन्त्रिभ्य ईः, लक्षेर्मुट् चेतीकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इति कृदन्तो भवति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, कथं, स्त्रिया इत्यनुवर्त्तते तेन नदीं विशेषयिष्यामः, स्त्रिया नद्या इति, न च कृन्नदी स्त्रीवाचिनी, नदीसंज्ञा ऽपि तर्हि न प्राप्नोति, उक्तोऽत्र परिहारो नदीसंज्ञाप्रकरणे ॥

"उगितश्च" ॥ 'पुंवद्भावो ऽप्यत्र पक्षे वक्तव्य इति' । भाष्ये नैतद् दृष्टं, प्रकर्षयोगात्प्रागित्यादिना वक्तव्यं प्रत्याचष्टे, विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं, न चेह प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वं विवक्ष्यते, तस्मादस्त्रीप्रत्ययान्तादेवातिशायनप्रत्ययः क्रियते, तदन्तस्य तु स्त्रीत्वविवक्षायां स्त्रीप्रत्यय इति मन्यते ॥

"आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" ॥ 'महतः पुत्रो महत्पुत्र इति' । ननु चात्रान्महत इत्येतावानेव योगः कर्त्तव्यः, ततो जातीये चेति द्वितीयः, तत्र पूर्वस्मिन् योगे उत्तरपदेन समासः संनिधाप्यते, स च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सन्महदित्यादिना यो विहितः स एव ग्रहीष्यते, स च समानाधिकरण एवेति अनर्थकं समानाधिकरणग्रहणं तदेतदाशङ्कते तावत् । 'लक्षणोक्तत्वादिति' निराकरोति । 'बहुव्रीहावपीति' । 'तदर्थमिति' । बहुव्रीहावपि यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निवृत्त्यर्थमिति वा । इह अमहान् महान्सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति, महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रमसि वर्त्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । स्यादेतत् । अभूततद्भावे च्विर्विधीयते, अभूततद्भावश्च कः, कारणस्य विकारात्मना ऽभूतस्य तदात्मना भावः, तत्र प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः, तथा

च सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः पटीभवन्ति तन्तवः अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषौ दृश्येते न विकृत्याश्रयेणै-कवचनमध्यमपुरुषौ, ततश्च भूत इति क्तप्रत्ययो भवन् क्रियायाः कर्त्तर्यमह-त्युत्पद्यो न तु विकारे महति, ततः किं, अमहतो भूतेन सामानाधिक-रण्यं न तु महतः, नह्यवस्थावन एकत्वेऽप्यवस्थयोः सामानाधिकरण्यं सं भवति, नहि भवति बालश्चासौ स्थविरश्चेति, भवति तु बालश्चा-सौ देवदत्तश्चेति, अतो वैयधिकरण्यादात्वाभाव इति, यद्येवममह-ती महती सम्पन्ना ब्राह्मणी महद्भूता ब्राह्मणीति पुंवद्भावोपि न स्या-द्वैयधिकरण्यादेव, यथा प्रकृतेः कर्तृत्वं दृष्टं तथा विकृतेरपि दृश्यते, तथा च पस्पशायां भाष्यं सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारवर्णे कुण्डले भवति इति, तथा क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्येति सम्पद्यकर्त्तरि विधीयमाना चतुर्थी विकाराद्भवति मूत्राय कल्पते यवागूरिति न प्रकृतेः, तथा असङ्घो ब्राह्मणा-सङ्घो भवति अपटस्तन्तवः पटो भवतीति विकाराश्रयं वचनं दृश्यते, तत्र यदि विकृतेः कर्त्तृत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्याश्रयः पुंवद्भावो विधीयेत आत्वमपि स्यात्, अथ प्रकृतेः कर्तृत्वाद्वैयधिकरण्यादात्वं न स्यात् पुंवद्भावो पि न स्यात्, उच्यते, दर्शितं तावदिदं यथा च्विविषये द्वयो-रपि प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वमिति, युक्तं चैतत्, यदि विकृतेः कर्तृत्वमा-श्रित्य प्रत्ययः, यदा चैकोर्थः प्रकृतिविकारात्मक आश्रीयते तदा परिणा-मव्यवहारः, उक्तं च

> जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदापरम् ।
> तत्त्वादप्रच्युतो धर्मः परिणामस्स उच्यते ॥

इति, यदा त्वन्यतरव्यवस्था न विवक्ष्यते तदा च्वेरभावः तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति, तत्र योयं पूर्वकं धर्मं जहदुत्तरं चोपाद-दत्संमूर्च्छितोर्थः सञ्जायमानः सम्पद्यकर्त्तेति चोच्यते तदभेदाच्च पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमत एतदपि निरस्तम्, असत्या उत्तरावस्थाया उत्पत्तौ शशविषाणमप्युत्पद्येत सत्याश्च पूर्वावस्थाया उत्पत्तौ सर्व एव घटादयः सर्वदोत्पद्यमाना एव भवेयुरिति, कथं निरस्तं, किं सदुत्पद्यते

किञ्चासत्, पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरनुवर्त्तमानं वस्तु तस्माच्च भिन्नेन नाप्यभिन्नेन केन चिद्रूपेणोत्पद्यते यथा मृद्वस्तु घटरूपेण । यद्येवं पूर्वावस्थयी किमपराद्धं, यत्सैव नोत्पद्यते, न किंचिदपराद्धम्, असती तु सा कथं कर्त्री स्यात्, विनष्टायां हि तस्यामुत्तरावस्थोत्पद्यते, यथा घटः पिण्डावस्थायाम्, अतो मृद्वस्त्वेव तेनतेन पिण्डादिरूपेण परिणमतइति युक्तम्, एवमामूलप्रकृतितः, सा तु प्रकृत्यन्तरनिरपेक्षैव तेनतेन पृथिव्यादिरूपेण परिणमतइति, तदेवं स्थितमेतत्संमूर्च्छितोर्थात्मा सम्पद्यकर्त्ता तदभेदाच्च पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमिति । उक्तं च

पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
संमूर्च्छितइवार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयते ॥

इति । तदेवं सति च्व्यर्थे वाक्ये क्वचित्प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्, च्व्यन्तस्य गतित्वाद्गतीनां च क्रियाविशेषणत्वादन्यद्धि भवनम् अन्यद्धि सङ्घीभवनं तत्र केवले भवने सङ्घः कर्त्ता सङ्घीभवने तु ब्राह्मणाः, यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति सूत्रं तद्विशेषणं, व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र विशिष्टकरोतेर्व्याकरणं कर्म तद्वदत्रापि । तत्र महद्भूतश्चन्द्रमा इति च्व्यन्तोयं महच्छब्दो भूतशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते भवने पर्यवस्यति, भूतशब्दस्तु महत्त्वेनासंस्पृष्टश्चन्द्रमः स्वरूपे वर्त्ततइति वैयधिकरण्यादात्वाभावः । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु मृगक्षीरादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धं, यत्र तु स्त्रीत्वं विवक्षितं न भवत्येव तत्र पुंवद्भावः, अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ब्राह्मणीति । वृत्तिकारस्तु विकृतेः कर्तृत्वाश्रयेण सामानाधिकरण्ये सत्यपि परिहारमाह । 'गौणत्वान्महदर्थस्येति' । गौणमुख्ययोर्हि मुख्ये संप्रत्ययो भवति, तद्यथा, गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति न वाहीको ऽनुबध्यते, स्वशास्त्रेपि स्वरूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितरूपवदर्थोपि तन्त्रमिति मुख्यार्थस्य महच्छब्दस्यात्र ग्रहणाद्गौणार्थस्यात्वाभावः, च्व्यन्तेषु हि एकस्य वस्तुनः प्रकृति-

१ सहाभिधीयमान इति ४ पु० पा० ।

विकारात्मकतया द्व्यात्मकत्वं गम्यते, पटीभवन्तीति ह्युक्ते प्रागपटः संप्रति पटात्मना परिणमन्तइति प्रतीयते, पटो भवतीत्युक्ते नैवं प्रतीयते किं तु पटो रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते, तत्र केवलविकारावस्थावाचकस्य पटशब्दस्य प्रागवस्थायामनुगतावस्थायां च वृत्तिर्न लक्षणामन्तरेणोपपद्यते,अपर आह। महत्त्वेन परिणामोन्मुखे ऽमहति महच्छब्दस्य वृत्तिः, अत्र च प्रमाणं पटो भवतीति वाक्ये रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते, पटीभवतीत्यत्रापटः पटो भवतीत्येव गम्यते, एवमर्थे · प्रवृत्तिरुपचारमन्तरेण नोपपद्यते इति गौणार्थत्वादात्वाभाव इति मन्तव्यम् । यदि तर्हि पुंवद्भावस्तु विशेषमनुपादाय विधीयमानो गौणार्थस्यापि भवति,शब्दविशेषोपादाने हि गौणमुख्यन्यायः, एवं तु गोमतीभूतेत्यत्र तु पुंवद्भावनिवृत्तये यतितव्यं, यदि तर्हि शास्त्रेषु मुख्यार्थस्य ग्रहणं, कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः, गौर्वाहीको गां वाहीकमिति, उच्यते, पदान्तरसंबन्धे सति पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः, विभक्त्यन्तं च पदान्तरेण संबध्यते, ततश्च पदस्य पदान्तरसंबन्धे सति यत्कार्यं प्राप्तं तत्रैवासौ न्यायः, न प्रातिपदिककार्येष्विति मुख्यएव स्वार्थे साक्षादिमति वृद्ध्यात्वे अनुभूय गोशब्दो वाहीके वर्त्तिष्यते, इह तु महच्छब्दस्योत्तरपदे परतो विधीयमानमात्वं तस्यामवस्थायां मुख्यार्थस्यैव भवितुमर्हति, अनेनैव न्यायेन च तस्य गोशब्दस्य गोभवदित्यत्र ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति, अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्नेस्तुस्तोमसोमा इति षत्वं न भवति, ईदग्नेरितीत्वं च। 'महदात्वइत्यादि'। समुच्चये चशब्दो नान्वाचये, तेन यत्रैव पुंवद्भावस्तत्रैवात्वम्। 'अष्टाकपालमिति'। अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति तद्धितार्थे समासः, संस्कृतं भक्षा इत्यण्, तस्य द्विगोरिति लुक् । 'अष्टकपालमिति' । समाहारे द्विगुः। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । 'अष्टागवेनेति'। अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदो बहुव्रीहिः, पूर्वयोर्द्वयोरुत्तरपदे द्विगौ गोरतद्धितलुकीति टच्समासान्तः, तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्ययाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः, समाहारद्विगोर्वा साहचर्यादभेदोपचाराद्युक्तार्थे वृत्तिः । 'तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति'। न भिन्नकालानां

निवृत्त्यर्थमनणन्त्वात्, नापि गुणभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणमभेदकत्वा-द्गुणानाम् । आनङ्प्रकरणएवास्मिन्वक्तव्येत्राद्रिति वचनं योगविभागार्थं तेनाष्टाकपालादावात्त्वसिद्धिः, एवं चैकादशेन्यत्राप्यात्त्वं भवति, तथा च प्रागेकादशभ्योछन्दसीति प्रयोगः ॥

"द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" ॥ अत्र संख्यातानुदेशो न भवति, यदि स्याद् अष्टनोशीतौ प्रतिषेधः स्यात्, तथा च तस्य वैयर्थ्यं प्रतिषिद्धेप्यात्त्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यं, द्वादश द्वाविंशतिरित्यादौ समाहारे द्वन्द्वः, स नपुंसकमित्येतत्तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । 'द्वित्रा इति' । द्वौ वा त्रयो वेति वार्थे संख्ययाव्ययासन्नेति समासः, बहुव्रीहौ संख्येये डच्, द्विर्दश द्विदशाः, सुजर्थे समासः ॥

"त्रेस्त्रयः" ॥ संन्धिवेलादिषु त्रयोदशशब्दस्य पाठात्सकारा-न्तोयमादेशः ॥

"विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्" ॥ 'सर्वेषांग्रहणमित्या-दि' । असति हि तस्मिन् अनन्तरस्य त्रेस्त्रय इत्यस्यैव विकल्पः स्यात् ॥

"हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" ॥ 'अणन्तस्य ग्रहणमिष्यत-इति' । व्याख्यानात्, अत्र व्यावर्त्यं दर्शयति । 'घञि त्विति' । यदा चाणन्तस्य ग्रहणं न घञन्तस्य तदा लेखग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते ॥

"वा शोकष्यञ्रोगेषु" ॥ हृदयशब्देनेत्यादि यदुक्तं तचानुमन्यन्ते, अत एव विकल्पविधानात्, पद्दचोमास्हृदित्यत्र हृदादेशविधानाच्च ॥

"पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" ॥ आकारान्तोयमादेशो ऽविभ-क्तिकः । 'अज्यतिभ्यामिति' । अज गतिक्षेपणयोः, अत सातत्यगमने । 'पदगइति' । डप्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यत इति डः । 'उपदेशएवेति' । समसनक्रियानन्तरमेव प्रागेव समासस्य प्राप्तस्वरादित्यर्थः । 'अन्तो-दात्तो निपात्यतइति' । अन्यथा ऽऽन्तर्यत आद्युदात्तः स्यात् । तेने-त्यादिना ऽन्तोदात्तनिपातस्य प्रयोजनमाह । पदाजिरित्यादिनोपदे-शग्रहणस्य, यदि कृत्स्वरे कृते सत्युत्तरकाले पदशब्दोन्तोदात्त आदेशः स्यात्तदा सतिशिष्टत्वात्तेन कृत्स्वरो बाध्येत उपदेशग्रहणे त्वन्तोदात्त-

देशे ह्रस्वर एव सति शिष्टो भवति, न चान्तोदात्तनिपातनस्य वैयर्थ्यं, पदोपहत इत्यत्र श्रूयमाणत्वादिति पिण्डार्थः ॥

"पद्यत्यतदर्थे" ॥ 'इके चरताविति'। चरत्यर्थे य इक् प्रत्ययः ह्रत्प्रयत्यस्तत्रेत्यर्थः, एतद्वार्त्तिकादर्शनात्पर्पादिषु पादः पच्चेति पठितम्। 'शरीरावयवस्येति'। व्याख्यानमत्र शरणम्। अपर आह। पूर्वत्र तावच्छरीरावयवस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिषु करणत्वसम्भवात्, इहापि स एवानुवर्त्तते, ऋचः श इत्यत्र ऋग्विषये शरीरावयवस्यासम्भवात्वतुर्थभागवचनस्य ग्रहणमिति। 'तेनेत्यादि'। पणपादमाषशतादित्यत्र हि परिमाणवचनैः पणादिभिः साहचर्यात्परिमाणस्य पादस्य ग्रहणं न शरीरावयवस्य। 'द्विपाद्यमिति'। तेन क्रीतमित्यत्रार्थे यत्प्रत्ययः, इदमप्यत्र शक्यं वक्तुं, पादेन यद्विशेष्यते, पादस्य यो यत्कश्च पादस्य यत्, यस्ततो विहितः, द्विपाद्यमित्यत्र तु पादशब्दान्ताद् द्विगोर्यद्विहित इति ॥

"हिमकाषिहतिषु च" ॥ पादस्य हिमं शीतं पद्धिमम्, पादौ कषन्तीति पत्काषिणः, पादचारिणः सुप्यजाताविति णिनिः, पदाभ्यां हन्यतइति पद्धतिः ॥

"ऋचः शे" ॥ शे इति शस्प्रत्ययस्येदमेकदेशानुकरणमन्यस्य शशब्दस्यासम्भवात्। ननु च सम्भवत्ययं पादशेते अधिकरणे शेतेरित्यच्, पादशइति, नास्त्यस्य सम्भवः, नहि ऋक्पादे कश्चिच्छेते, यच्च लोमादिभ्यः शस्तस्याप्यसम्भव एव, लोमादिषु पादशब्दस्याभावात् ॥

"वा घोषमिश्रशब्देषु" ॥ 'पन्निष्क इति'। निष्कशब्दः सुवर्णजातिवचनः, पादशब्दः परिमाणवचनः कर्मधारयः समासः ॥

"उदकस्योदः संज्ञायाम्" ॥ 'उदमेघइति'। षष्ठीसमासः, सादृश्यात्पुरुषस्य संज्ञा, पितुरप्रसिद्धत्वात्पुत्रेण व्यपदेशः। उदकं वहतीति कर्मण्यण्, उदवाहः। क्षीरोदइति बहुव्रीहिः। अत्र केचिदाहुः। उदकशब्देन समानार्थ उदशब्दोऽस्ति तथा च संज्ञायामपि प्रयुज्यते। अप्रसंनोदइति, इदं वचनं संज्ञायामुदकशब्दस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति ॥ एवं तु वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात् ॥

"पेषंवासवाहनधिषु च" ॥ असंज्ञार्थमिदम् । 'उदधिरिति' । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः, घटादिरत्रोदधिः, [1]समुद्रे पूर्वेणैव सिद्धः ॥

"एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्" ॥ 'एकोऽसहायइति' । यद्ययमेकशब्दः संख्यावचनः स्यात्तर्ह्येकेत्यनर्थकं स्यात्, नहि द्वौ च बहवो वा आदिभूता क्वचित्सम्भवन्ति, तस्मादसहायवचन एकशब्दः । नन्वेवमप्यस्य व्यावर्त्यं न सम्भवति, कथम्, एकैकवर्णवशवर्तित्वाद्वाचः, यदि ह्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थालीशब्दोऽनेकहलादिः, यदि वा क्रमेणोच्चारिता अपि वर्णा अवतिष्ठेरन् तदापि युगपद्वर्णयोरुपलम्भादादित्वं स्यात्, यतस्तु नोच्चारणे युगपदुपलब्धौ वा वर्णानां यौगपद्यं, तस्मादेकस्यैवादित्वमिति न किञ्चिदेकग्रहणेन शक्यं व्यवच्छेत्तुम्, एवं तर्ह्येकग्रहणसामर्थ्याद्विशिष्टमसहायत्वमाश्रीयते, किं पुनस्तत्, आनन्तर्यं, तदेतदाह । 'तुल्यजातीयेनानन्तरेणेति' । हल्त्वेन तुल्यजातीयत्वेन तुल्यस्थानादिभिर्भिन्नजातीये व्यवहिते च सहायत्वाप्रसिद्धेरेवमुक्तम्, ॥

"मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च" ॥ द्रवद्रव्यसंयुक्ताः सक्तवो मन्थाः । 'उदकेन मन्थइति' । तृतीयेति योगविभागात्समासः, अथ तु मथ्यतइति क्रियाशब्दस्तदा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, सक्त्वौदनाभ्यामन्नेन व्यञ्जनमिति, बिन्दुवज्रवीवधैः षष्ठीति, भारहारगाहैः कर्मण्यणन्तैरुपपदमिति समासः, उदकस्य वज्रं क्रूरं, यदपां क्रूरमिति दर्शनात्, अन्येपि यथासम्भवं समासा भवन्त्येव उदकं वज्रमिव भिन्दानो हृदयमसाहिनोदवज्रः ॥

"इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य" ॥ 'ग्रामणिपुत्रइति' । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, अग्रग्रामाभ्यांनयतेरिति णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । गार्ग्यशब्दाद्यञश्चेति ङीप्, यस्येति च, हलस्तद्धितस्य । 'कारीषगन्धीपुत्रइति' । ष्यङः संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति दीर्घः । 'काण्डीभूतमिति' । ऊर्यादि-

---

१ न समुद्र इति ३ । ४ पु॰ पा॰ ।

च्विहाचश्चेति निपातसंज्ञायामव्ययत्वं, स्त्रीवेषधारी नर्त्तकः पुरुषो भ्रुकुंसः, इहालाबुकर्कन्धुजम्बुफलमिति फलशब्द उत्तरपदे जम्ब्वा ह्रस्वत्वं, द्वन्द्वे जम्ब्वां मुत्तरपदे कर्कन्ध्वा ह्रस्वत्वम्, अलाब्वास्तु न प्राप्नोति, कर्कन्ध्वा अनुत्तरपदत्वात्, एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्ध्वौ ते च जम्बूश्च अलाबुकर्कन्धुजम्ब्वस्तासां फलमलाबुकर्कन्धुजम्बुफलमिति, एवमपि जम्ब्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति, एवं कर्कन्धुजम्ब्वोरपि द्वन्द्वे द्रष्टव्यं, जम्बुशब्दो राजदन्तादिषु द्रष्टव्यः ॥

"एक तद्धिते च" ॥ एकेत्यविभक्तिको निर्देशः, समानाधिकरणे हि स्त्रियाः पुंवद्भावेनैव सिद्धत्वात्। व्यधिकरणार्थमिदम्। 'एकत्वमिति'। असहायादिवचनोयमेकशब्दः संख्यावचनस्य तु त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावेनैव सिद्धं, किं पुनः कारणं स्त्रीलिङ्ग एवोदाह्रियते न पुनर्यथाश्रुतः पुल्लिङ्गो नपुंसकलिङ्गो वेति तत्राह। 'लिङ्गविशिष्टस्येति'। स्त्रीलिङ्गस्यैव ह्रस्वविधानमर्थवद् भवति नेतरस्य, तस्य स्वत एव ह्रस्वान्तत्वात्। ननु चास्तु स्वत एवान्तो ह्रस्वो यस्त्वसावादिरेकारस्तदर्थमितरस्यापि ग्रहणमर्थवत्, अत आह 'अचेति'। स्यादेतदेवं यदि गृह्यमाणेनैकशब्देनाचश्चेत्युपस्थापितोऽज्विशेष्येत एकशब्दस्य योच् यत्र क्वत्र स्थितइति, इह तूपस्थापितेनाचा गृह्यमाण एकशब्दो विशेष्यते एकस्य ह्रस्वो भवति किंविशिष्टस्य अचः, अजन्तस्येति, तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ह्रस्वेन भाव्यं तच्च टाबन्तस्यैवार्थवत् नेतरस्य, इतिकरणे हेतौ ॥

"ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" ॥ बहुलग्रहणात्क्वचिदनुत्तरपदेपि भवति, अनुगार्यन्ति नयो गर्भिण्यइति, एवं कृत्वा फाल्गुनी पौर्णमासीति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः, कर्मधारये पुंवद्भावः प्राप्नोति। 'ऊर्णम्रदा इति ऊर्णावन् म्रदीयसीति यावत्, छान्दस ईयसीशब्दस्याकारः, तैत्तिरीयास्तु दीर्घमधीयते ऊर्णाम्रदसं चास्तृणामीति ॥

"इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु" ॥ 'इष्टकचितमिति'। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। 'इषीकतूलमिति'। षष्ठीसमासः। मालाम्बिभर्तीति मालभारिणी, सुप्यजातावित णिनिः, प्रायेण तु

हरितिमधीयते, प्रयोगस्तु बिभर्तेः, मल्लिका मालभारिण्य इति। 'इ-ष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति'। यथा तु भवति तथा ऽलुक्प्रकरणएवोक्तम्॥

"खित्यनव्ययस्य"॥ इह ह्रस्वश्रुत्याच इत्युपस्थाप्यते, तत्र यदि पूर्वपदेनाज्विशेष्येत पूर्वपदस्याचो ह्रस्वो भवति यत्र तत्र स्थित-स्येति, ततो वाङ्मन्यइत्यादावपि प्राप्नोति, तस्मादचा पूर्वपदं विशे-ष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, तत्र कालिंमन्येत्यादावपि मुमि कृतेऽजन्त-त्वाभावाद् ह्रस्वाभाव इत्यत आह। 'मुमा ह्रस्वो न बाध्यतइति'। कुत इत्यत आह। 'अन्यथा हीति'। उच्यते चेदमजन्तस्य ह्रस्व इति, यदि पूर्वं मुम् स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात्तस्मान्मुमा ह्रस्वो न बाध्यते, कथं पुन-र्मुमा ह्रस्वबाधः शङ्कितः, यावता स्तनन्धयादौ चरितार्थस्य मुमः कालिं-मन्येत्यादौ ह्रस्वेनैव बाधः शङ्कनीयः, तस्मादयमस्यार्थः, यथा पूर्वं मुमा ह्रस्वो न बाध्यते तथा सूत्रस्यार्थो वर्णनीयः, अजन्तस्य ह्रस्वो विधेयः न तु पूर्वपदसम्बन्धिनोचो ह्रस्व इति तस्मिन्पक्षे मुमि कृतेऽपि ह्रस्वप्रवृ-त्तिसम्भवादनवकाशत्वाभावात् मुमि कृते पश्चाद्धस्वः स्यात्, पूर्वं तु मुमा बाध्येतेति, यत्पुनरुक्तं मुम एव ह्रस्वेन बाधः शङ्कनीय इति, अत्र परिहार-मुत्तरसूत्रे वक्ष्यति, कथं पुनरत्र खिदन्तस्य ग्रहणं यावता ज्ञापितमेतदुत्तर-पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवति तत्राह। 'अनव्ययस्येत्येत-देवेति'। धातोरेव खितो विधानान्नाव्ययात्परःखित्प्रत्ययः सम्भवति, तस्मादव्ययप्रतिषेधादत्र तदन्तग्रहणमित्यर्थः॥

"अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्"॥ 'अरुन्तुदइति'। विध्यरुषोस्तुदइति खश्, तुदादित्वाच्छः, सकारात्पूर्वं मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोपः। 'द्विषन्तपइति'। द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्, खचि ह्रस्वः, मुमादि पूर्ववत्। 'विदुन्मन्यइति'। वसुस्रंसुध्वंस्वितिदत्वं, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा, अन्तग्रहणमनर्थकं वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधेर्भावादित्यत आह। 'अन्त-ग्रहणमित्यादि'। समीपवचनोन्तशब्दः, अच्चासावन्तश्चेति अजन्तः, निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः, कः पुनरसौ पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तेन

पूर्वपदस्य तदन्तविधिः, एतदुक्तं भवति, योऽयमस्य सूत्रस्य समीपभूतो यः पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तदन्तस्य मुम् इति, यतो ह्रस्वे कृते मुम् भवतीति, एतेनैतदपि निरस्तं मुम एव ह्रस्वेन बाधप्रसङ्ग इति, कथं तन्निमित्तकत्वान्मुमः, ह्रस्वनिमित्तको ह्येष मुम् भवति, यद्येवं स्तनन्धयादौ यत्र ह्रस्वो न क्रियते तत्र मुम् न प्राप्नोति, किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न क्रियते प्रयोजनाभावात्, अस्ति प्रयोजनं, किं, मुम् यथा स्यादिति, इदानीमेव ह्युक्तं ह्रस्वनिमित्तको मुमिति ॥

"इच एकाचो ऽम्प्रत्ययवच्च" ॥ 'अमागमो भवतीति'। कथमस्यागमत्वं, मित्त्वात्, यद्येवं मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे श्रवणं न प्राप्नोति, श्रियंमन्यः भ्रुवंमन्य इति, नैवास्य मकारस्य श्रवणं किं तर्हि मुमः, ननु च नाप्राप्ते मुम्यारभ्यमाणोऽयमागमस्तं बाधेत, न बाधेत, उक्तं तत्र अन्तग्रहणं कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थमिति, तेनास्मिन्नपि प्रकृते भविष्यति; वयन्तु ब्रूमः। नैवायमित्संज्ञको मकारः, अम् प्रत्ययवद्भावेन न विभक्तौ तुस्मा इति प्रतिषेधात्, यद्येवमादेशः प्राप्नोति, अम् प्रत्ययवद्भावात्परो भविष्यति, आगमव्यपदेशस्तु यौगिकः समीप आगच्छतीति, यथा नप्वाभ्यां पदान्ताभ्यामित्यत्रैचः, द्वितीयोपि वा मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्येत गांमन्य इत्यत्रौतोम् शसोरित्याकारो न स्यात्, शसा सहचरितस्यामस्तत्र ग्रहणात्, इह च स्त्रींमन्य इत्यमि पूर्व इति पूर्वरूपं न स्यात् प्रथमयोरिति तत्रानुवृत्तेः, इह च नरंमन्य इति ऋतोङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणो न स्यात्, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्, यत्र हि सामान्यशब्देनातिदेशस्तत्र विशेषाणामशब्दार्थत्वात्सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्राप्यते, यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यमतिदिश्यते न माठरादिविशेषप्रयुक्तं, तद्वदत्रापि प्रत्ययमात्रप्रयुक्तयोरियङुवङोरेवातिदेशः स्यात् नत्वाकारादेरिति मत्वाह। 'अम् प्रत्ययवच्चेति'। एतदेव विवृणोति। 'द्वितीयैकवचनवच्चेति'। ननु चात्रैकममग्रहणं यदि तेनागमो निर्दिष्टः प्रत्ययो न विशेषितः स्यात्, अथ प्रत्ययो विशेष्यते

आगमो न निर्दिष्टः स्यादित्यत आह । 'अमिति होत्यादि' । नन्वत्रापि पक्षे ऽम्प्रत्ययप्रयुक्तयोरात्वपूर्वत्वयोरेवातिदेशः स्याच्च गुणस्य सर्वनामस्थानमात्रनिमित्तस्य, नतरामियङुवङोः प्रत्ययमात्रनिमित्तयोः, स्यादेतदेवं, यदमि यदाहृत्य विहितं तस्यैवातिदेशः स्यात्, वयन्त्वमि यदुक्तं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं वा तत्सर्वमतिदिशामः। 'त्वङ्मन्यइति' । अत्र त्वचंमन्यइति प्राप्नोति, येषामेको मकारः प्रत्ययवद्भावात्तु परोऽयमिति पक्षः, येषामपि द्वितीयस्तेषामचः परोम् प्राप्नोति, येषां त्वित्संज्ञको मकारस्तेषामत्रापि को दोष इति चिन्त्यम् । नन्वज्ग्रहणानुवृत्तेरेवात्र न भविष्यति, उपसमस्तस्य पृथगनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते । 'लेखाभ्रुंमन्यइति'। पूर्ववद् ह्रस्वत्वं मुमागमश्च । 'अथेहेत्यादि' । भाष्ये अथेह कथमित्यारभ्य श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति स्थितं, स्थापितमित्यर्थः, तेन भिन्नकर्तृकत्वं ना शङ्कनीयम् । ननु च स्त्रीलिङ्गः श्रीशब्दस्तत्कथं श्रिमन्यमिति रूपमित्याशङ्कोपपादयति । 'तच्चेदमिति'। अर्थान्तरे हि वर्त्तमानाः शब्दाः केचित्स्वलिङ्गत्यागेन वर्त्तन्ते यथा यष्ट्यादयः शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तमानाः यष्टी प्रचरी गणिकेति, के चित्तु स्वलिङ्गोपादानेन यष्टीः पुरुषान् प्रवेशयेति, तत्रेह प्रथमा विधा भाष्यकारस्याभिप्रेता, तेन स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुकि कृते श्रिमन्यमिति भवति, यद्येवं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापि लुकोतिदेशः प्राप्नोति तस्याप्यमि दृष्टत्वात्, अथाम्विधानसामर्थ्यादस्य लुको नातिदेशः, स्वमोर्नपुंसकादित्यस्यापि न स्यात् । उच्यते । येन नाप्राप्तइति वा मध्येपवादा इति वा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव लुको विधानसामर्थ्याद्बाधः, न स्वमोर्नपुंसकादित्यस्य, एवमप्येकपदाश्रयत्वाल्लुगन्तरङ्गो विपर्ययादागमो बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्त्तव्ये बहिरङ्गोमागमो नास्त्येव तत्कृतो लुक्, नात्र बहिरङ्गपरिभाषा शक्याश्रयितुम्, अनुस्वारोपि हि न स्याद् अहन्नुदो द्विषन्तप इति, तस्मादत्र लुकि सति श्रिमन्यमिति भवति, येषां त्वमो मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे तु मुमः श्रवणं तेषामकारमात्रस्य लुकि सति मुमः श्रवणप्रसङ्गः ॥

"वाचंयमपुरन्दरौ च" ॥ 'वाचंयमइति' । वाचि यमो व्रतइति खच् । 'पुरंदरइति' । पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच्, खचि ह्रस्वः, उभयस्यापि पूर्वपदस्यामन्तत्वं निपात्यते ॥

"कारे सत्यागदस्य" ॥ सत्यङ्कारः समयकरणम्, अशपथेपि परत्वाद् डाचं बाधित्वा कारे मुमेव भवति, अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्यविशेषकरणं, भक्षंकारो यागविशेषे द्रव्यभक्षणस्य करणं, भक्षङ्करोतीति वा भक्षङ्कारः, कर्मण्यण् । 'धेनुंभव्येति' । भविष्यन्ती धेनुरुच्यते, भव्यगेयेति यत्कर्त्तरि । 'लोकंपृणेति' । पृणोतिः पूरणकर्मा मूलविभुजादित्वात्कः, 'अनभ्याशमित्यइति' । एतिस्तुशासित्यादिना क्यप्, एतव्यमित्यम् । अनभ्याशंदूरम्, अनभ्याशमित्यः, दूरतः परिहर्त्तव्य उच्यते । 'भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धइति' । कर्मण्यण्, घञन्तेन वा षष्ठीसमासः । 'तिमिङ्गिलइति' । मत्स्यविशेषः । तिमिङ्गिलतीति पूर्ववत्कः, ह्रस्वम् । अचि विभाषेति लत्वं, तिमिङ्गिलगिलः, अयमपि मत्स्यविशेष एव । 'गिलगिले चेति' । यदा गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलइति व्युत्पत्तिस्तदेदमुपसंख्यानं, यदा हि तिमिंगिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलइति व्युत्पाद्यते तदानार्थ एतेन । 'उष्णंकरणं भद्रङ्करणमिति' । षष्ठीसमासौ । 'पुत्रङ्कृति' । टकारो ङीबर्थः । 'केचिदित्यादि' । तेषां पक्षउपसंख्यानमिदं नारब्धव्यम् । अन्यत्रापि ङीत्यादिना शार्ङ्गरवादिपाठमेव द्रढयति । अन्ये तु शार्ङ्गरवादिपाठं नेच्छन्ति ॥

"श्येनतिलस्य पाते ञे" ॥ 'श्येनपातास्यां क्रियायामिति' । यद्यपि घञः सास्यां क्रियेति ञ इत्यत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणं न प्रत्ययार्थः, श्येनपातास्यां तिथौ श्येनपाता तिथिरिति तत्रोदाहृतत्वात्, तथाप्यस्यामिति स्त्रीलिङ्गमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वात्क्रियाया अपि प्रत्ययार्थत्वमविरुद्धम् । 'श्येनंपातेति' । पतनं पातः, श्येनस्य पातः, कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः, ततो घञः सास्यामिति ञः ॥

"रात्रेः कृति विभाषा" ॥ 'कृदन्तउत्तरपदइति' । यद्यप्याधारक्विबन्तस्य रात्रिशब्दस्यानन्तरस्तृजादिः कृत्संभवति तथापि तस्य गौणार्थे-

त्वादग्रहणमिति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेऽप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । 'रात्रिंचर इति' । रात्रौ चरतीति चरेष्टः । 'रात्रिमटइति' । अटतीत्यचः, पचाद्यच्, साधनं कृतेति समासः । 'अप्राप्तविभाषेयमिति' । ननु चोभयत्र विभाषेयं युक्ता, रात्रिंमन्येत्यादौ खिदन्ते प्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्त इत्यत आह । 'खिति हि नित्यं मुम् भवतीति' । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

"न लोपो नञः" ॥ नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं पामादिभ्यो नः पामनपुत्र इत्यादौ माभूत्, अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे स्त्रैणपुत्र इत्यत्र कस्माच्च भवति, प्रत्ययञित्त्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात्, निपातञित्त्वस्य चाचरितार्थत्वात्, पूर्वपदेन वा नञ् विशेष्यतइति अपूर्वपदत्वाच्च भविष्यति, एवं च कृत्वाऽनुबन्धोच्चारणमपि न कर्त्तव्यमपूर्वपदत्वादेव पामनपुत्रे न भवष्यति । 'अवक्षेपे तिङीति' अवक्षेपो निन्दा । नञोऽशिति वा नञोऽनिति वा सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्थमित्याहुः ॥

"तस्मान्नुडचि" ॥ 'नञ एव हि स्यादिति' । तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात् । नञश्च नुटि सत्यनिष्टं रूपं स्यात्, नलोपविधानमनजाद्यर्थं स्यात्, तस्माद्ग्रहणे तु सति पञ्चमीनिर्द्देशस्य बलीयस्त्वादुत्तरस्यैव भवति । ननु यदि तत्र एव स्याचाचीति नलोपमेव प्रतिषेधेत्, तद्वचनन्तूत्तरपदस्यैव भविष्यति, तस्मादेवं वक्तव्यं नाप्राप्ते नलोपे आरभ्यमाणो नुट् तस्य बाधकः स्यात्, तस्माद्ग्रहणेतु सति निमित्तमेव नुटो नलोपो भवति । अथ नुगिति पूर्वान्त एवायं कस्मान्न कृतः, एवं हि नञ एव स्यादित्येवमपि दोषो न भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः, तदोः सः सावित्यत्र तदोरित्यपनीय तोरिति वर्णग्रहणमेव कर्त्तव्यं, परादौ ह्यनेव करोतीत्यत्र नुटो नकारस्यापि प्रसङ्गादशक्यं वर्णग्रहणं तत्राह । 'पूर्वान्ते हीति' । 'ङमुट् प्राप्नोतीति' । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो विधानसामर्थ्याच्च भवतीति भावः । अत्रापि पक्षद्वयं कर्त्तव्यं नाप्राप्ते नलोपे आरभ्यमाणो नुक् तस्य बाधकः स्यादिति ॥

"नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु

१ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति प्राप्नोतीति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

प्रकृत्या" ॥ 'नभ्राडिति'। भ्राजभासेत्यादिना क्विप्, व्रश्चादिषत्वं, जश्त्वं डकारः, तस्य वावसानइति पक्षे चर्त्वे टकारः। 'पादि'ति शब्दान्तमिति'। तनूनपादुच्यते, अपांनपादित्यादावनपुंसकेपि दर्शनादुभेवनस्पत्यादिष्वित्यत्र पातेः क्विपि निपातनात्तुगित्यभिधानाच्चायपपाठोयं, पाद्विति क्विबन्तमिति पाठः, शत्रन्तमित्यस्य वानन्तरं नरैने मन्तव्यमित्यध्याहार्यम्। 'औणादिकः किप्रत्यय इति'। इगुपधात्किरित्यनेन, कं सुखम्, अकं दुःखं, तदत्र नास्ति स नाकः स्वर्गः।

[2]दुःखेन यन्न संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥

इति हि पठन्ति। यत्र नपुंसकादिविषये निपात्यमस्तीति ते तथैव ग्राह्याः, इतरेषु तूत्तरपदमात्राणि गृहीत्वा नञ् प्रकृत्येत्येव वाच्यम्, एवं सिद्धे सति समुदायपाठः प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थः, तेन नासत्यावित्याश्विनोरेव भवत्यन्यत्रानसत्या इत्येव, एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम्। प्रकृत्येति वचनमुत्तरार्थम् इह तु निपातनादेव सिद्धम् ॥

"एकादिश्चैकस्य चादुक्" ॥ एकादिरिति बहुव्रीहिः, आदिशब्दो व्यवस्थावचनः। 'एकान्नविंशतिरिति'। पूर्वं नञो विंशत्यादिभिः समासं कृत्वा पश्चात्तृतीयासमासः कर्त्तव्यः। किमर्थं पुनः पूर्वान्तोयमादुक् क्रियते न परादिराडुट् क्रियते, एवमेकस्येत्यागमिनिर्देशार्थं न कर्त्तव्यं भवति, प्रकृतस्य नञ एवागमित्वादित्यत आह। 'पूर्वान्तश्चायमिति'। यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यत्र न पदान्ताट्टोरनामित्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते, अविघ्नः बध्नातीत्येवमादिषु माभूदिति, परादौ सति दकारः पदान्तो न स्यादिति अनुनासिको न स्यात्, अथानुट् क्रियेत, एवमपि पक्षे दकारश्रवणं न स्यात्तदिदमुक्तम्। 'अनुनासिको विकल्पेन यथा स्यादिति'। किमर्थं पुनरादुक् क्रियते अदुगेव नोच्येत सवर्णदीर्घत्वे तावत् सिद्धम्, अतो गुणइति पररूपत्वं चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भविष्यति,

---

१ पातेः शत्रन्त इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः।

२ सांख्यतत्त्वकौमुद्यां तु यन्न दुःखेन संभिन्नं, तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति पाठ उपलभ्यते।

यदि स्याट्टुकमेव विदध्यात्, सवर्णदीर्घत्वं तु यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थक इति न्यायाद्भविष्यति। वृत्तिकारेण तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमादुगयं व्याख्यातः॥

"नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्"॥ 'गमेर्डप्रत्ययइति'। डप्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यतइति॥

"सहस्य सः संज्ञायाम्"॥ 'सहयुध्वेति'। युध्यतेः क्वनिप् राजनि युधिकृञः। सहे चेति सादेशः। 'उदात्तो निपात्यतइति'। अन्यथा तु किं स्यादित्यत आह। 'उदात्तानुदात्तावेतौ हीति'। सहशब्दे निपाता आद्युदात्ता इति सशब्द उदात्तः, शेषनिघाते हशब्दोऽनुदात्तः, तेनासावुदात्तानुदात्तवान् तस्य स्थाने भवन् सशब्द आन्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तन्माभूदेष दोष इति उदात्तो निपात्यते। यद्येवमव्ययीभावेपि तस्यैवोदात्तत्वं श्रूयेत तत्राह। 'स चेति'। अयमभिप्रायः। समासे कृते समासस्वरश्च प्राप्नोति अयं चादेशस्तत्र परत्वादस्मिन्नादेशे उदात्ते ऽभिनिर्वृत्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्समासस्वरः, स च सति शिष्ट इति तस्यैव श्रवणम्, उदात्तनिपातनस्य तु यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्तत्रैव श्रवणमिति। 'सेष्टि सपशुबन्धमिति'। अन्तवचने ऽव्ययीभावः॥

"ग्रन्थान्ताधिके च"॥ 'सकलमिति'। कला कालविशेषः, तत्सहचरितो ग्रन्थोपि कला, एवं समुहूर्त्तमित्यत्रापि। ससंग्रहमित्येतत्तु प्रमादाल्लिखितम्, अत्र ह्यव्ययीभावे चाकालइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः सभावः। 'कालवाचिन्युत्तरपदइति'। कालादयः शब्दा यद्यपि तत्सहचरितग्रन्थपरास्तथाप्यधीतइति पदान्तरप्रयोजनसमधिगम्यत्वाद्ग्रन्थपरत्वं बहिरङ्गमिति कालाश्रयः प्रतिषेध एव स्यादिति मन्यते। 'सद्रोणेति'। तेन सहेति तुल्ययोगइति बहुव्रीहिरयं, तेन वोपसर्जनस्येति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्॥

"द्वितीये चानुपाख्ये"॥ 'अप्रधानो यः स द्वितीय इति'। तत्रैव लोके द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात्, स्वामिभृत्ययोर्हि स्वामिनं प्रति भृत्यो द्वितीय इत्युच्यते, न विपर्ययेण, व्याख्यायते इत्यस्य विवरणम्। 'प्रत्यक्षेणोपलभ्यतइति'। घञर्थे कविधानमिति कः कर्मणि। 'साग्निरिति'। पूर्ववद्बहुव्रीहिः, इदमपि नित्यार्थं वचनम्। कन्यादय इत्यादिना कनु-

पाक्यत्वं दर्शयति, कपोतश्चेदमारमुपहन्यात्ततश्च कपोतेनार्तिरनुमीयते विद्युद्वात्ययोश्च रक्षः पिशाचं, वर्त्ततइति वार्त्ता ॥

"अव्ययीभावे चाकाले" ॥ 'अकालवाचिनीति' । स्वरूपग्रहणं न भवति ग्रन्यान्ताधिके चेत्यत्र ग्रन्थग्रहणात्, तद्धि समुहूर्त्तमित्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थं, यदि चात्र स्वरूपग्रहणं भवति तदा मुहूर्त्तादौ निषेधाभावादनेनैव सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । 'सचक्रमिति' । यौगपद्येऽव्ययीभावः । 'सपुरमिति' । ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः । 'सहपूर्वाह्णमिति' । साकल्येऽव्ययीभावः ॥

"वोपसर्जनस्य" ॥ उपसर्जनस्येत्यस्य सहशब्दे विशेष्ये सहयुध्वा सहकृत्वेत्यत्रापि स्यात्, अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात्, सहशब्दस्य चासत्त्ववाचित्वाद् द्वन्द्वो न सम्भवति, समासान्तरे च सह उपसर्जनमेव तस्मादुत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्यैवेदं विशेषणं विज्ञायते, तत्राप्यवयवद्वारा समासस्योपसर्जनसंज्ञाया अभावात् सर्वत्र च समासे कश्चिदवयव उपसर्जनमेव, उच्यते चेदमुपसर्जनस्येति ततश्च सर्वावयवद्वारा विज्ञायते, तदिदमुक्तम् । 'उपसर्जनसर्वावयव इति' । 'तदवयवस्येति' । उपसर्जनस्येत्यवयवयोगे षष्ठीति दर्शयति । 'सहकृत्वप्रियइति' । वा प्रियस्येति पूर्वनिपातविकल्पः । 'इह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमिति' । उत्तरपदाधिकारात्, सर्वोपसर्जनस्य बहुव्रीहेराश्रयणाच्च तत्सम्बन्धिन्येवोत्तरपदे सहशब्दस्यानन्तरे सभावेन भाव्यमिति भावः । 'तत्पर; सहशब्दो न भवतीति' । पूर्वत्र तावन्न भवति, कृत्वशब्देन व्यवधानात्, उत्तरत्रापि सहकृत्वेत्येतदुत्तरपदं न कृत्वशब्दः ॥

"प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु" ॥ प्रकृत्याशिषीत्येतावत्सूत्रं, परिशिष्टं भाष्यवार्त्तिकदर्शनात्सूत्ररूपेण पठितं, नेति वक्तव्ये प्रकृतिवचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

"समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु" ॥ 'समानस्येति योगविभाग इति' । अपर आह सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति यथा सदृशः सख्या ससखीति, तस्यायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः, समानो धर्मोऽस्य, समानः पक्षोऽस्य, समाना जातिरस्य, वोपसर्जनस्येति सभावः, समानशब्दस्य तु

समानजातीय इत्यादि भवति, योगविभागे तु तस्य नित्यत्वादेतत्सिध्यति । अत एव भाष्यवार्त्तिकयोर्योगविभागस्य नोपन्यास इति ॥

"ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु" ॥ 'सज्योतिरिति' । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः, यस्मिञ्ज्योतिष आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिपतितमानस्यास्तमयादनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते, सरूपाणामेकशेषः, स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति-निर्देशाद्बहुव्रीहावव्ययं सभावो भवति न तु पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानेति प्रतिपदोक्तएव तत्पुरुषे ॥

"चरणे ब्रह्मचारिणि" ॥ चरणशब्दः कठकलापादौ शाखाविशेषे मुख्यः, तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः, तदिह मुख्यो गृह्यते, समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीति, तच्चरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । 'ब्रह्मचारीति' । व्रतइति णिनिः, एवं ब्रह्मचारिशब्दं निरूप्य सब्रह्मचारीशब्दं निर्वक्तुकामः समानशब्दस्यार्थमाह । 'समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादिति' । 'तस्यैवेति' । पूर्वमुक्तस्य, इतिकरणो हेतौ, यस्माद्ब्रह्मचारिणां समानत्वं तद्विवक्षितं तस्मादयं वक्ष्यमाणसब्रह्मचारिशब्दस्यार्थो भवति, तमेव दर्शयति । 'समाने ब्रह्मणीति' । समाने साधारण इत्यर्थः, एकस्मिन्काले एकेन ब्रह्मणा एकशाखाध्ययनार्थं ययोर्व्रतमादिष्टं तावन्योन्यं सब्रह्मचारिणावित्यर्थः । एतच्च चरणग्रहणाल्लभ्यते, तद्धि चरणे समाने यथा स्यादाकारादौ माभूदित्येवमर्थं कृतम्, एवं चरणे गम्यमानइत्यस्यापि चरणे समानत्वेन गम्यमानइत्ययमर्थो द्रष्टव्यः ॥

"तीर्थे ये" ॥ सतीर्थ्य एकगुरुकः ॥

"विभाषोदरे" ॥ 'यप्रत्ययान्त इति' । पूर्वसूत्रे य इति यकारादेः प्रत्ययस्य ग्रहणं यप्रत्ययोन्ते समीपे यस्य स तथोक्तः, तत्र यदा सभावस्तदा सोदराय्यः, यदा तु न तदा समानोदरे शयित इति यत् ॥

"दृग्दृशवतुषु" ॥ 'वतुग्रहणमुत्तरार्थमिति' । समानशब्दे दृग्सम्भवात् । 'दृक्षे चेति' । छान्दसमेतदिति केचित्, भाष्ये सदृक्षइत्यनुदाहृतत्वात्तस्मिन्पक्षे क्सप्रत्ययोपि छन्दस्येव ॥

"इदंकिमोरीश्की" ॥ 'इयान्कियानिति'। घस्येयादेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः।'किमिदंभ्यां वो घ इति वतुबिति'। नासता वतुपो वकारस्य घकारः शक्यो विधातुमिति वतुपोऽप्यनेनैव विधानमिति भावः ॥

"आ सर्वनाम्नः" ॥ अकारोच्चारणमतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारविधानं त्वन्तस्य निवृत्त्यर्थं स्यात्, लोपविधौ तु गौरवं भवति ॥

"विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये" ॥ व प्रत्ययो यस्मात्स वप्रत्ययः। 'विष्वद्र्यङिति'। अञ्चतेः क्विनि लोपे उगिदचामिति नुम्, संयोगान्तलोपः, क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः। 'अद्रि-सध्र्योरिति'। वर्त्तिकस्य साधारणत्वादिह सध्रिशब्दोपादानम्, अश्व-मञ्चति अश्वाची, अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्, अच इत्यकारलोपः, चाविति दीर्घत्वं, विष्वगुनक्तीति विष्वग्युक्, सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। 'विष्वगञ्चनमिति'। ल्युट्, कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, यावता उत्तरपदइत्यु-च्यते, न चात्राञ्चतिरुत्तरपदं किं तर्हि ल्युडन्तं, न च तदादिविधिरस्ति, अत्यग्रहणएव तदादिविधिरित्यत आह। 'वप्रत्ययग्रहणमिति'। यदि धातुग्रहणे तदादिविधिर्न स्याद्वप्रत्ययग्रहणमकर्त्तव्यं स्यात्, कृतं तु तदादिविधिं ज्ञापयति। अत्र प्रयोजनमाह। 'तेनेति'। 'अयस्कृत-मिति'। असति तु ज्ञापने अयस्कृदित्यादौ यत्र करोतिमात्रमुत्तरपदं तत्रैव स्यात्। 'विश्वाची च घृताची चेति'। वेदपाठोयं प्रदर्शितः, न तु घृताचीत्युदाहरणं, प्राप्त्यभावात्। उपसंख्याने स्त्रियामित्येतेन नार्थः, पुंस्यपि हि क्वचिदद्र्यादेशो न दृश्यते तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानाविति। 'कद्रीचीति'। किंशब्दस्य टेरद्र्यादेशः, पूर्ववन्ङीप्लोपदीर्घत्वादि ॥

"तिरसः तीर्यलोपे" ॥ 'यदा ऽस्य लोपो न भवतीति'। अकारस्य लोपे सतीत्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् ॥

"सध मादस्थयोश्छन्दसि" ॥ सधमादोद्युम्नि इति केचिदाहुः। अस्मिन्मन्त्रे द्युम्निरित्यादिकमपां विशेषणं, सधमाद इत्यपि तत्स-मानाधिकरणं शसन्तं, मादयतेः क्विबन्तस्य रूपं, मादः छन्दसि सधादेशो दृश्यते बहुलम्, आत्वा वृहन्तो हरयो युजाना, अर्वागिन्द्रसधमादो

वहन्तु इत्यादावपीति, अपर आह । मदनं मादः, मदो ऽनुपसर्गइत्यपि प्राप्ते छान्दसो घञ्, तेन सह वर्त्ततइति सधमाद इति, रेवतीस्थः सधमादइत्यादौ तु सधमादो यज्ञः, सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति कृत्वा ॥

"द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" ॥ उदाहरणेषु द्विर्गता आपोऽस्मिन्नित्यादि विग्रहः, ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः । 'समापद्यामेति' । ईत्वे प्रतिषिद्धे अन्येषामपि दृश्यतइत्यकारस्य दीर्घः, अपर आह । समशब्दस्यात्र प्रयोगः, समा आपोऽस्मिन्निति समापइति । 'अप्शब्दं प्रतीत्यादि' । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति तेषामुपसर्गत्वम्, अप्शब्दश्च न क्रियावचनस्तस्मादस्य प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं तदुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते ॥

"ऊदनोर्देशे" ॥ 'अवग्रहार्थमिति' । यत्र समासावयवानां रूपाणि प्रदर्श्यन्ते पदकारैः सो ऽवग्रहः ॥

"अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु" ॥ उदाहरणेषु विशेषणसमासः । 'गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्य इति' । तेषामकृत्स्नतत्वात् । 'दुगागमो ऽविशेषेणेत्यादि' । छप्रत्यये परतोऽविशेषेण सामान्येन दुक्कर्त्तव्यः कीदृशे छे सकारके कारकशब्दसहिते कारकशब्दे चेत्यर्थः । कारकच्छयोरिति पाठे पूर्वनिपातलक्षणस्यानित्यत्वात्तस्य परनिपातः, अन्येष्वाशीरादिषु सप्तसु षष्ठीतृतीययोर्निषिद्धस्तेष्वेव प्रतिषेधइत्यर्थः । कथमेतल्लभ्यतइत्याह । 'अस्य चेति' । अषष्ठीतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे द्विर्नञ उपादानं प्रतिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, व्याख्यानप्रकारश्चायं, शक्यं हि वक्तुं द्विर्नञ उपादानं दार्ढ्यार्थमिति ।

"कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" ॥ उदाहरणेषु कुगतिप्रादयइति समासः ॥ 'कूष्ट्रइति' । एतदेव तत्पुरुषग्रहणं ज्ञापकम् अस्मिन्प्रकरणे ऽप्रतिपदोक्तोपि समासो गृह्यतइति, तेन ज्योतिर्जनपदेति सभावो बहुव्रीहावपि भवति । 'त्रावुपसंख्यानमिति' । कद्व्यादिभ्यइति वचनात्सिद्धम् ॥

"का पथ्यक्षयोः" ॥ अनीषदर्थ आरम्भः । कुत्सितः पन्थाः कापथः । पूर्ववत्समासान्तः । 'काक्षइति' । अक्षशब्देन तत्पुरुषः अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा, बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् ॥

"ईषदर्थे" ॥ 'कामधुरमिति'। कुमतीति समासः, कुः पापार्थे इत्येतत्तु प्रायिकम् 'कार्त्तमिति'। ननु चात्र कोः कत्तत्पुरुषे चीति कद्भावः प्राप्नोति अस्य त्वनजादिरवकाशः, तत्राह। 'अजादावपीति'॥

"विभाषा पुरुषे" ॥ 'अप्राप्तविभाषेयमिति'। ईषदर्थे इत्यस्य नित्यत्वात्। नन्वेवं सत्युभयत्र विभाषेयं युक्ता, ईषदर्थे प्राप्तत्वादन्यत्र चाप्राप्तत्वादत आह। 'इषदर्थे त्विति'। ईषदर्थे चेत्यस्यावकाशः कामधुरमिति, विभाषा पुरुष इत्यस्यावकाशः कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः, ईषत्पुरुष इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

"कवञ्चोष्णे" ॥ छन्दस्यन्यत्रापि दृश्यते, न कवादिभ्यो न हि ते पृणन्तीति, कवाशब्दोऽपि दृश्यते केवलः, कवातिर्यङ्ङिवोपतिष्ठतेति ईषत्तिर्यङ्ङित्यर्थः ॥

"पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" ॥ निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिरुक्ता, अनेन तु समासपदानां जीमूतवलाहकादीनां सिद्धिरुच्यते, प्रकारवचनोऽयमादिशब्द इति दर्शयति। 'पृषोदरप्रकाराणीति'। व्यवस्थार्थे त्वादिशब्दे यथोपदिष्टमित्यनर्थकमिति भावः। प्रकारमाह। 'येष्विति'। 'यथोपदिष्टमिति'। वीप्सायामयमव्ययीभाव इत्याह। 'यानियानीति'। दिशिरुच्चारणक्रियः, उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति, कैः पुनरुपदिष्टानि, शिष्टैः, शिष्टाः पुनरकामात्मानो यथार्थवेदिनो यथाविहितभाषिणश्च किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारगाः यानधिकृत्येदमुच्यते ॥

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम्।
अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥
अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा।
ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥

इति, यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं किमष्टाध्याय्या क्रियते, शिष्टपरिज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी, कथमष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं, ये चानुविहितास्तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति नूनमस्य दैवानुग्रहः स्वाभावो वा यदसौ नाष्टाध्यायीमधीते अथ च यत्र तु विहिताः शब्दा-

स्तान्मयुक्ते नूनमन्यात्र्वपि स्वयं जानाति, सेषा शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी, जीवनस्य जलस्य मूतो भाजनं जीमूतः यथा कुसूलो धान्यानां, खं बिलं, पिशिते मांसं, बृसी तृणमयमासनम्। 'एवमन्येपीत्यादि'। अश्व-त्थमहीशब्दयोरुपपदयोः सुपि स्थः, सकारस्य तकारः, महीशब्दस्य ह्रस्वः, 'इत्येवमादिभिरिति'। विशेषणसमासः। 'वाश्वादिति'। कर्मण्यण्। 'षोडन्निति'। वयसि दन्तस्य दतृ, उगित्त्वान्नुम्, 'धासु वेति'। उत्वस्यायं विकल्पः, उत्वपक्षे तु ष्टुत्वं नित्यमेव भवति, अत्रोत्तरपदशब्देन धाप्रत्ययो ऽभिधीयते पद्यते गम्यतेऽनेनार्थइति पदम्, उत्तरं च तत्पदं च उत्तर-पदम्। 'षड्धेति'। न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः। 'नानाधि-करणवाचिनइति'। अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचन-निर्देशः, तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्येदं ग्रहणम्। 'षड्धेति'। आतोनुपसर्गे कः, स्त्रियां टाप्प्रत्ययः, लाक्षणिकत्वादस्या-ग्रहणमिति चेत् एवमपि क्विबन्ते प्रसङ्गः। 'नाश्यतइति'। णश अद-र्शने ण्यन्तः। 'दभ्यतइति'। दम्भु दम्भे। 'स्वो रोहावेति'। लोडु-त्तमद्विवचने। 'वर्णागम इत्यादि'। कौ जीर्यतइति कुञ्जरइत्यत्र नका-रस्य वर्णस्यागमः। 'हिनस्तीति'। सिंहइत्याद्यन्तयोर्वर्णयोर्विपर्ययो व्यत्यासः, षोडइत्यत्र षकारस्योकाररूपापत्तिः, वर्णविकारः, पृषोदर इत्यादौ तकारादेर्वर्णस्य विनाशः, यस्य धातोर्योऽर्थः प्रसिद्धः, तस्मा-दर्थान्तरेण योगस्तदर्थातिशयेन योग इत्येतत्पञ्चविधं निरुक्तं निर्वचन-प्रकारः, शब्दानां तदन्तेन सूत्रेणोच्यतइति श्लोकार्थः॥

"संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्यतरस्यां ङौ"॥ 'द्व्यह्नइति'। तद्धितार्थइति समासः, कालाट्ठञ्, तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक्, राजाहः-सखिभ्यष्टच्, अह्नोऽह्नएतेभ्य इत्यह्नादेशः। 'द्व्यह्नीति'। विभाषा ङिश्यो-रित्यल्लोपविकल्पः। 'व्यह्न इति'। प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत्। 'सा-याह्नइति'। एकदेशिसमासः, ननु चायं पूर्वापराधिरूपे न पठ्यते तत्कथमस्यै-कदेशिसमासस्तत्राह। 'एकदेशिसमासइत्यादि'। अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यत्र तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरिति

प्रक्रान्ताः संख्यादयः परामृश्यन्ते, यदि च पूर्वादय एवैकदेशिना समस्येरन् सायंशब्दात्परस्याह्नो ह्नादेशः स्यात्, एतेभ्य इत्यनेन तस्यापरामृष्टत्वात्, ततश्च तत्र पूर्वस्याह्नशब्दस्येह ग्रहणमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्सायशब्दस्य समासस्तावदनुमीयते, तत्र सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अन्यस्यापि भवतीति, एवं हि प्रयोजनान्तरमपि सिध्यति तद्दर्शयति । 'तेनेति' । स्यतेरन्तकर्मणः सायशब्दो घञन्तो ऽहरवसानवचनः, । 'पूर्वाह्णइति' । समासादि पूर्ववत्, अह्नोदन्तादिति णत्वम् ।

"ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः" ॥ रेफे अकार उच्चारणार्थः, यद्ययं बहुव्रीहिस्तत्पुरुषः स्यात् तदाणः पूर्वत्वं नोपपद्यते, लोपस्याभावरूपत्वादयापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते, एवमपि करणीयमित्यादावप्यनीयरो रेफस्य लोपे परतः पूर्वस्य दीर्घप्रसंग इति तत्पुरुषत्वं दोषं दृष्ट्वा कण्ठेकालवद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्याह । 'ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन्निति' । अत्र लिङ्गं भव्यगेयप्रवचनीयेति निर्देशः । 'लीढमिति' । लिह आस्वादने, निष्ठा, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु रूपं, मिह सेचने, गुह संवरणे, मुह वैचित्ये । पूर्वग्रहणमनर्थकं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सिद्धेरित्यत आह । 'पूर्वग्रहणमित्यादि' । सति पूर्वग्रहणे यद्यपि ढलोपे वचनप्रामाण्यादनुत्तरपदेपि स्यात् रलोपे त्वनुत्तरपदे न स्यात्, नीरक्तमित्यादावुत्तरपदस्यापि संभवात् । 'आतृढमिति' । तृहू हिंसायां यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेधः, क्वचिदातृढमिति पाठः, तदसत्, सेट्त्वादस्य धातोः दृढः स्थूलबलयोरिति हलोपो निपात्यते । 'आवृढमिति' । वृहू उद्यमने ॥

"सहिवहोरोदवर्णस्य" ॥ 'ऊढइति' । अत्रासत्यवर्णग्रहणे वहत इतिस्थिते न तावदोत्वं ढलोपनिमित्तत्वात्, अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं यजादित्वात्संप्रसारणं तस्मिन्कृते पूर्वत्वे वोकारस्योत्वं प्राप्नोति, भाष्ये त्ववर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम्, अन्तरङ्गाणि ढत्वादीनि वर्णाश्रयत्वात् बहिरङ्गं संप्रसारणं प्रत्ययविशेषत्वात्तस्याप्यसिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानं, यद्वा ढलोपस्यौत्वदीर्घविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनामसिद्धत्वं नास्ति, ततः प्रागेव संप्रसा-

रत्वात्परत्वात् ढत्वादिषु कृतेषु वढइतिस्थिते संप्रसारणं च प्राप्नोत्योत्वं च परत्वादोत्वं ततः संप्रसारणं पूर्वत्वं च न पुनरोत्वं, तस्मिन्नेव प्रयोगे कृतत्वात्तदभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्तिष्यतइति । 'वर्णग्रहणं किमिति' । ओदस्येति वक्तव्यमिति प्रश्नः । 'कृतायामपीत्यादि' । उत्पूर्वाद्वहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपढत्वादीनि, तत्रेदानीमसति वर्णग्रहणे मात्रिकस्योच्यमानो दीर्घस्य न स्यात्, नन्ववर्णः सवर्णान् गृह्णातीत्याकारस्यापि ग्रहणं भवति तत्राह । 'तादपि परस्तपरइति' । इदमेव वर्णग्रहणं लिङ्गं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासोप्याश्रीयतइति, तेनैतच्च चोदनीयं सहिवहोरस्यौदित्येवं कस्माच्च कृतमिति ॥

"साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे" ॥ साढेति तृचि रूपमित्यपपाठोयम्, आषाढोऽग्निर्बृहद्वयाः, अषाढमुग्रं सहमानम्, आषाढं युत्सुपृतनासु, अषाढाय सहमानायेत्यादौ निष्ठायामात्वदर्शनात्तस्मान्निष्ठायां रूपमिति पाठः, सूत्रवृत्तौ च साढेति हृस्वान्तं छेतव्यं यदि तृजन्तेपि क्वचिदात्वं दृश्यते, तदान्यतरत्सूत्रे इतिकरणस्य प्रकारार्थत्वात्साध्यम् ।

"संहितायाम्" ॥ अनन्तरैर्योगैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते, उत्तरपदं च समासे भवति तत्र नित्यमेव संहितया भवितव्यं, संहितैकपदे नित्येति वचनात्, अवग्रहेपि क्वचित्कार्यं दृश्यते क्वचिच्च, इकः काशे अनूकाशमित्यनु—काशमिति, अष्टनः संज्ञायाम्, अष्टावन्धुरमित्यष्टा—बन्धुरमिति, अतो न तेष्ववश्यमस्योपयोगइति, यत्रानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तदुदाहरति । "वक्ष्यति द्व्यचोतस्तिङ इति' । अत्र हि तिङन्तस्य समासासंभवादुत्तरपदइति न संबध्यते । 'विद्माहित्वेति' । विदेर्लट्,मस् विदो लटो वा ॥

"कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य" ॥ 'तदिह लक्षणं गृह्यतइति' । तत्रैव लक्षणशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् विष्टादिपर्युदासाच्च, दात्रादिशब्द उपमानात्तदाकारे चिह्ने वर्तते ॥

"नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ" ॥ उपनह्यतइत्युपानत्, संपदादित्वात्कर्मणि क्विप्, न हो धः । 'परीणदिति' । उपसर्गा-

इसमासेपीति षत्वम् । 'नीवृदिति' । नीवृदादौ कर्तरि क्विप्, व्यधेश्च हिज्यादिसंप्रसारणं, 'चर्तीषाहमिति' । पूर्वपदादितिषत्वम् । 'परीतदिति' । अनुदात्तेति लोपस्य क्ङिज्झलनिमित्तकत्वात् क्वौ च तदभावाद्गमादीनामितीत्यनुनासिकलोपे तुक् ॥

"वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम्" ॥ 'कोटरावणमिति' । वनं पुरगेतिणत्वम् ॥

"वले" ॥ 'वलप्रत्ययो गृह्यतइति' । वलमात्रेण मतुपा साहचर्यात्, तेन वल संवरणइत्यतः पचाद्यचि यत्प्रातिपदिकं तत्र दीर्घो न भवति । यथा इत्येव, भर्तुवलः ॥

"मतौ बह्वचो ऽनजिरादीनाम्" ॥ 'संज्ञायामिति मतोर्वत्वमिति' । यद्यप्युदाहृतेषु मादुपधायाइति वत्वं सिद्धं तथापि संज्ञायामत्रापि परत्वादनेनैव वत्वं युक्तं, प्रत्युदाहरणे च व्रीहिमतीत्यत्रापि नानेन वत्वमित्येतदुपन्यस्तम्, अजिरादिष्वबह्वचां पाठ उपसमस्तार्थः ॥

"इको वहेऽपीलोः" ॥ ऋषीवहादयः षष्ठीसमासाः, वहशब्दः पचाद्यजन्तः ॥

"उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" ॥ उपसर्गाद्घञो ऽविधानादुत्तरपदाधिकारे ऽप्यत्र तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह । 'घञन्तउत्तरपदइति' । 'वीमार्गइति' । मृजेर्वृद्धिः, कृत्रिमं, करणेन निर्वृत्तं, पुरुषव्यापाराभिनिर्वृत्तमित्यर्थः । निषीदन्त्यस्मिन्नापमिति निषादः, हलश्चेति घञ् ॥

"इकः काशे" ॥ 'पचाद्यच्प्रत्ययान्तोयं काशशब्दइति' । न घञन्तः, तत्र पूर्वेणैव सिद्धं, यथा निगमे प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति, इको वहेऽपीलोरित्यत्र पूर्वपदमात्रस्येष्यते, इह तूपसर्गस्य, तेन द्विरिकइत्युक्तम् ॥

"दस्ति" ॥ 'दाइत्येतस्येत्यादि' । अत्र तकारादिशब्दः कर्मधारयः । 'तस्मिन्परतइति' । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वचनात्तदादावुत्तरपदे परतइत्यर्थः । दाइत्येतस्य संबन्धी यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे दीर्घ इत्येषोर्थो विवक्षितः । 'नीत्तमिति' । ननु चात्र तकार आदिर्न

१ अनुदात्तेत्यादि तदभावाचित्यन्तो ग्रन्थः ३ । ३ । पु॰ नास्ति ।

भवति, यस्तावदच उपसर्गात्त इति तकारः सो ऽलोन्त्यस्येत्यन्तस्य क्रियते, योपि दकारस्य खरि चेति तकारः सोप्यस्मिन्दीर्घे कर्त्तव्ये ऽसिद्ध इत आह । 'अच उपसर्गात्त इत्यादि' । उच्यते चेदं तकारादावुत्तरपदइति, यदि चर्त्वमसिद्धं स्याद्दीर्घविधिरनर्थकः स्यादत आश्रयात्सिद्धं चर्त्वं तेन तकार आदिरुत्तरपदस्य संभवतीत्यर्थः । यद्यपीत्यनेनैतद्दर्शयति द्वितकारपक्षस्याश्रयणे न किञ्चिद्दुष्कव्यमिति । 'सुदत्तमिति' ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तं चेति चेष्यते ॥

इत्यनयेष्ट्यात्र ददादेशः ॥

"छन्दसि च" ॥ 'अष्टाकपालमिति' । आन्महत इत्यत्राष्टनः कपाले हविषीति अष्टागवं शकटमिति च व्युत्पादितम्, इदं तु व्युत्पत्तिविकल्पप्रदर्शनार्थमात्वं वा दीर्घो वेति ॥

"विश्वस्य वसुराटोः" ॥ 'विश्वाराडिति' । विश्वस्मिन्राजतइति सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । 'यत्रास्यैतदिति' । पदसंज्ञाविषयइत्यर्थः ॥

"ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्" ॥ मन्त्रइति प्रकृते ऋग्ग्रहणं मन्त्रविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, घइति स्वरूपग्रहणं न तरप्तमपोः, छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । 'उत वाघास्यालादिति' । भार्याया भ्राता स्यालस्ततः पञ्चमी । 'तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणमिति' । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य लोटो लङ्वदित्यतिदेशेन यस्तादेशस्तस्य यदा ङित्त्वं तदा ग्रहणमित्यर्थः । 'शृणोत ग्रावाणइति' । तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः, अत्र पित्त्वान्ङित्त्वं नास्ति, तङिति प्रत्याहारग्रहणमिति तु वृत्तौ न क्वापि पाठो दृश्यते, यच्च तत्रोक्तं लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनादारभ्या महिङो ङकारात्प्रत्याहार इति तदप्ययुक्तम्, वर्णानुविद्धेन प्रत्याहारायोगात् । 'उरुष्याणइति' । उरुष्यतिः कण्ड्वादियगन्तो रक्षति कर्मा लोट्, सेर्हिः, अतो हेरिति लुक्, न इत्यस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् ॥

"इकः सुञि" ॥ सुञिति निपातस्य ग्रहणं तस्य च ञकारोत्रैव विशेषणार्थः, । 'ऊषुणइति' । उकारस्य दीर्घः ॥

"दूयचोतस्तिङः" ॥ 'भवतेति'। लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनम्। 'वक्षि यक्षीति'। वहेर्यजेश्च लेड्,सिप्,सिब्बहुलं लेटीत्ययं तु विधिर्न भवति, बहुलवचनात्, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, वहेर्ढत्वं, यजेः षत्वं, षढोः कः सि,द्वयोरपि देवानावह यज चेत्यग्निं प्रति भरद्वाजस्य वचनम् ॥

"निपातस्य च" ॥ एवशब्दश्चादिषु पाठान्निपातः, अच्छगत्य-र्थवदेष्वित्यच्छशब्दः ॥

"अन्येषामपि दृश्यते" ॥ मन्त्रइति निवृत्तम्,। 'केशाकेशीति'। तत्र तेनेदमित्यादिना बहुव्रीहिः, इच् कर्मव्यतिहारे। 'जलाषाडिति'। छन्दसि सह इति ण्विः, सहेस्साडः स इति षत्वम्। 'पूरुषइति'। पुरुषश-ब्दस्याद्यचो दीर्घः। 'शुनोदन्तेत्यादि'। तत्र श्वादंष्ट्रइति बहुव्रीहिरन्यत्र तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा। दंष्ट्रेति ह्रस्वान्तस्य ग्रहणाद्दीर्घान्ते नायं दीर्घो भवतीत्याहुः। अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तो ऽविशेषेणोच्छन्ति ॥

"चौ" ॥ 'अञ्चतिर्ग्रहातइति'। चवर्गस्य तु ग्रहणं न भवति व्याख्यानात्। 'दधीचइति'। ननु चान्तरङ्गत्वाद्यणादेशेनैव प्राग्भवि-तव्यम्, अकारलोपो भस्य विधीयते, भसंज्ञा च यकारादावजादौ च संभव-तीति बहिरङ्गः, दीर्घत्वं तु लोपमपेक्षतइति बहिरङ्गमत आह। 'अन्त-रङ्गोपीति'। एवं मन्यते, इह दीर्घश्रुत्या अचश्चेत्युपतिष्ठते, तत्राचा पूर्व-पदं विशेष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, यदि च यणादेशः स्यान्न क्वाप्य-जन्तपूर्वपदं स्यात्, प्राच इत्यादावपि पूर्वमेव सवर्णदीर्घत्वप्रसङ्गस्तस्माद-न्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यतइति, अत्र च लिङ्गं प्रतीच इति निर्देशः ॥

"संप्रसारणस्य" ॥ 'अङ्गत इवेत्यादि'। कारीषगन्धिपुत्र इति स्थिते ह्रस्वत्वं च प्राप्नोति अनेन दीर्घत्वं च, तस्यावकाशः, ग्रामणि कुलं, ह्रस्वाभावपक्षे दीर्घस्यावकाशः, पक्षान्तरउभयप्रसङ्गः, यद्यपि ह्रस्वाभावपक्षे सावकाशं दीर्घत्वं तथापि तेन परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते, अथेदानीं दीर्घे कृते पुनः प्रसङ्गः[1] कस्मान्न भवति तत्राह। 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानं चेति'।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

---

१ प्रसङ्गाद्ध्रस्वत्वमिति ॥ पु॰ पा॰।

"अङ्गस्य" ॥ 'अधिकारोयमिति' । स्वरितत्वात् । इह केचिन्मन्यन्ते प्रागभ्यासविकारेभ्योयमङ्गाधिकारः, एवं हि 'गुणो यङ्लुकोः'-रित्यत्र लुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, कथं, प्रत्ययलक्षणेनैव सिद्धं,[1] यदि त्वभ्यासविकारेष्ययमधिकारः स्यात्ततोऽङ्गाधिकारविहितमि[2]ति नलुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः स्यादिति । वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः, वव्रश्चेति वृश्चतेर्लिटि लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्वे हलादि[3]शेषे च कृते वकारस्यापि सम्प्रसारणं प्राप्नोति, तस्य न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति प्रतिषेध इष्यते, स न प्राप्नोति, उरदत्वस्यासम्प्रसारणत्वात्, न च तस्य स्थानिवत्त्वम्, अपरनिमित्तत्वात् । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्युरदत्वं परनिमित्तकं भवति, अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपात् । यदुक्तं लुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति, तदपि न, नहि तत्राङ्गाधिकारविहितस्यैव प्रतिषेधः, कस्य तर्हि, लुमता लुप्ते प्रत्यये वस्तुतो यदङ्गं तस्य प्राप्तं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः । तस्मादासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरयमङ्गाधिकारो युक्त इति, हूत इत्यादौ यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । 'जीनदति' । ग्रहिज्येतिसूत्रेण सम्प्रसारणं, ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । 'निवृतं दुवृतमिति' । वेञ् तन्तुसन्ताने, यजादिः, अत्राङ्गेनन्तर्भूतयोर्निर्दुरोरवयवौ यौ हलौ तदाश्रयं दीर्घत्वं न भवति । 'क्रिमिणामिति' । क्रिमिपामन्शब्दाभ्यां मत्वर्थे पामादिभ्यो नः, पामनो नलोपः, स्त्रियां टाप्, द्वितीयैकवचनम्, अत्र नामिति समुदायस्याप्रत्ययत्वाच्च तदपेक्षं पूर्वस्याङ्गत्वमिति नप्रत्ययापेक्षयाङ्गत्वेपि दीर्घत्वं न भवति, पामनामित्यत्र नलोपे कृते ऽजन्तत्वाद् दीर्घप्रसङ्गः । न च नलोपस्यासिद्धत्वम्, असुब्विधित्वात्, नह्यस्यां दशायां दीर्घत्वं सुब्विधिर्भवति । अस्तु वाऽसिद्धत्वं, नोपधाया इति दीर्घत्वप्रसङ्गः, भिस्सा ओदनः, भिस्सटा

१ सिद्धत्वादिति पा० इं० पु० ।
२ इतीति नास्ति० इं० पु० ।
३ हलादिशेषे इति नास्ति० इं० पु०

दधि । ननु क्रिमिणामित्यत्र प्रत्ययस्यार्थवत्त्वेऽपि समुदायोऽनर्थकः, परस्परासम्बन्धात्, एवं भिस्साभिस्सट्योर्भिस्शब्दः, ततश्चार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येव न भविष्यति तत्राह । 'अङ्गाधिकारइत्यादि' । सन्सम्प्रसारणदीर्घत्वैत्वतातङियङुवङ्नुट्ह्रस्वत्वनत्वे चाङ्गस्येत्यधिकारे प्रयोजनं, सनि दीर्घः प्रयोजनं, दधि सनोतीति दधिसेत्यत्र माभूत्, सम्प्रसारणदीर्घत्वं निरुतं दुरुतमित्यत्र माभूत्, एत्वमोर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः, निर्यायात् निर्वायादित्यत्र माभूत्, तातङ् निपातस्य तोर्माभूत् जीव तु त्वम्, इयङुवङ्, श्ययँ वर्यम् इत्यत्र माभूत्, नुट्, ह्रस्वनद्यापो नुट्, कुमारी आमित्याहेत्यत्र माभूत्, ह्रस्वत्वं केणः, कुमारी कस्मै स्पृहयति, कुमार्याः कं सुखं कुमारीकमित्यत्र मा भूत्, नत्वम्, अपो भि अब्भार इत्यत्र माभूदित्येवमर्थं कर्तव्योऽङ्गाधिकारस्सोऽन्यार्थः कृतो नामीत्यत्रापि दीर्घत्वं व्यवस्थापयति अभिमते विषये नियमयति । 'अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयेति' । उपलक्षणमेतत् । आनेमुक्, प्राण इत्यत्र माभूत् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो दधि यातमित्यत्र माभूत् । इत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नञिवयुक्तन्यायश्च नाश्रयितव्यो भवति । षष्ठी स्थानेयोगेति वचनादङ्गस्येति स्थानषष्ठीयं, ततश्चातो भिस ऐसित्यत्रात इति पञ्चम्यन्तमङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य सामानाधिकरण्येन विशेषणं नोपपद्यत इत्यकारमात्रस्य ग्रहणात् ब्राह्मणभिस्से त्यादावपि प्रसङ्गः । अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रसिद्धिः, ततश्च ऊदुपधाया गोहो ऽङ्गस्येति स्थानषष्ठ्या अन्त्येल्युपसंहाराद्गोहश्चान्त्यस्य स्यादुपधायाश्चेति वचनादुपधामात्रस्य च, एवं शास इदङ् हलोरित्यादावपीत्याशङ्कायामाह । 'अङ्गस्येति' । 'सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति' । अयमभिप्रायः । अधिकारोयं स च परार्थः, षष्ठीस्थाने योगेत्यपि परिभाषा परार्था, न च परार्थयोः परस्परं सम्बन्धोऽस्ति, यथोक्तं गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति, ततश्चाङ्ग[1]स्येति षष्ठी स्वभावप्रयुक्तं सम्बन्धसामान्यमेवार्थमभिधत्त इति । 'यथायोगमिति' । यस्मिन्योगे यस्य सम्बन्धविशेषस्याभिव्यञ्जकमस्ति तस्मिन्योगे तत्रैव विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

---

१ अङ्गस्येति नास्ति इं· पु· ।

तद्यथा । 'हन्तेर्जः' इत्यादौ स्थानषष्ठी, 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यवयवषष्ठी, 'युवोरनाकौ' इत्यादौ निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे षष्ठी, लोकवत्तद्यथा लोके देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इति प्रतिसम्बन्धिवशात्तत्रतत्र विशेषे पर्यवस्यति । 'अथ वेत्यादि' । पूर्वं विवक्षितोऽपि षष्ठ्यर्थः सामान्यरूप इत्युक्तमिदानीं तु प्रयोगसाधुत्वायैव षष्ठ्युच्चार्यते न त्वर्थविवक्षयेत्युच्यते, अवश्यं च यया कया चन विभक्त्या निर्देष्टव्यं, षष्ठ्यनुरोधस्तु बाहुल्येन तदर्थस्योपयोगित्वमात्रात्वात् । 'यथायोगं विभक्तिषु विपरिणम्यतइति' । लोकवदेव । तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आढ्यो वैधवेयो देवदत्तः, आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तं, किमनेन कृत्यं देवदत्तेनेति, तेन 'तो भिस ऐस्' इत्यत्र पञ्चम्या विपरिणामे सति अकारान्तादङ्गादित्ययमर्थो भवति, आदिशब्देन 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्येवमादिर्गृह्यते । अपिशब्देनैतद्दर्शयति न केवलं षष्ठ्यर्थएव सप्त विशेषः सिध्यति, अपि तु पञ्चम्यर्थेपीति, पूर्वत्र तु पक्षे 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे षष्ठी, अङ्गस्य निमित्तं यो भिस्, कस्याङ्गस्य निमित्तं यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति, कस्मिंश्चैतद्भवति, प्रत्यये ॥

"हलः" ॥ 'हल इति किमिति' । केनेदानीमुदाहरणेषु दीर्घसिद्धिः, एवं मन्यते, यथा शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च, तथाङ्गस्येत्येतदपि, ततश्चाभिमते विषये दीर्घो भविष्यतीति, अतिप्रसङ्ग इति सूत्रम् । 'विद्धो विचित इति' । व्यध ताडने, व्यच व्याजीकरणे, ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । 'अण इत्येवेति' । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः' इत्यतः । न च तस्येकः काशेरतोग्रहणेन विच्छेदः । तत्र हि विरोधाभावादिग्रहणेनाणेव विशेष्यते इकोण इति, अथेदानीं चावित्यारभ्याण इत्येवानुवर्तिष्यते नेक इति । 'तृतीयेति वा निपातनादिति' । मा नामाण इत्येतदनुवृतत्, द्वितीयतृतीयचतुर्थेति योयं निर्देशस्तस्मादेव निपातनादन्यो दीर्घत्वं न भविष्यतीत्यर्थः ।

नन्वेकमङ्गवरणं प्रकृतं तद्बलो यदि ।
विशेषणं स्यात्कार्यित्वमङ्गस्येह न लभ्यते ॥

ततश्च विद्धमित्यादावपि दीर्घः प्रसज्यते ।
अथ निर्दिश्यते कार्यो नाहलः स्याद्विशेषणम् ॥
ततो निरुतमित्यादावपि दीर्घत्वमापतेत् ।
सकृच्छ्रुतस्य चैकस्य युज्यते नोभयार्थता ॥

अत आह । 'अङ्गग्रहणमित्यादि' ।

आवर्तमानं वस्त्वेकमप्यनेकस्य शेषताम् ।
भजते भाजनं यद्वन्नृणामसहभोजने ॥

"नामि" ॥ नामित्येतस्य शास्त्रे क्वचिदप्यविहितत्वात्तत्परिज्ञानार्थमाह । 'नामिति षष्ठीबहुवचनमित्यादि' । नामीति दीर्घपाठस्तु न समीचीनः, । 'आगतनुट्कमिति' । गत्यर्थत्वाद्गमेः कर्मणि कर्तरि वा क्तः । आगतो नुडनेन आगतो वा नुडं तदागतनुट्कम् । 'अग्नीनामित्यादि' । अकारान्तस्य तु 'सुपि च'ेति दीर्घः सिद्धः । 'कर्तॄणामिति' । नन्वण इति वर्तते, तत्राह । 'अण इत्येतदिति' । 'न तिसृचतसृ'ेतिप्रतिषेधार्थादिति भावः । 'उत्तरार्थमिति' । 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं सनुट्के आमि यथा स्यात् पञ्चानां सप्तानां, 'षट्चतुर्भ्यश्च' ेति नुट्, चर्मणामित्यादावनुट्के मा भूत् । 'कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति' । आगतनुट्कस्य ग्रहणमित्यनुषङ्गः । 'अन्यथा हीत्यादि' । यद्यागतनुट्कस्य ग्रहणं न क्रियेत ततोऽग्निआम्इति स्थिते दीर्घत्वं च प्राप्नोति नुट् च, परो नुट्, नित्यं दीर्घत्वं, कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि, ततो दीर्घे कृते ऽह्रस्वत्वान्नुडेव न स्यात्, योयं सिद्धान्ते निमित्तत्वेनोपादानादयमेनं सिद्धः नुट् स एव न स्यादित्येवशब्दस्यार्थः । ननु चाह चायं ह्रस्वान्तान्नुडिति, न च नित्यत्वाद्दीर्घे कृते क्वचिदपि ह्रस्वान्तमस्ति, तर्हि एवं विज्ञास्यामः भूतपूर्वं यद् ह्रस्वान्तमिति, ननु चेदं संप्रति ह्रस्वान्तमस्ति, 'न तिसृचतसृ' तिसृणां, चतसृणां, नैतदस्ति, इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् सिद्धः, तिसृणामित्यत्रापि 'ह्रस्वनद्यापो नुडि'त्यत्र त्रेस्त्रय इत्यतस्त्रेरित्यनुवृत्तेरेव नुट् सिद्धः, यदा तर्हि 'नृ चे'ति दीर्घत्वप्रतिषेधस्तदास्त्यवकाशः, न चैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोज-

र्यात, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नुनन्नापो नुडित्येव ब्रूयात्, ह्रस्वग्रहणात्तु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते, यद्येवमस्थ्नां दध्नाम्, 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा' मित्यनङि कृतेपि भूतपूर्वमेतद्ध्रस्वान्तमिति नुट् प्राप्नोति, ततश्च नोपधाया इति दीर्घत्वे नलोपे च अस्थानामिति प्राप्नोति, यद्वा यदा नुड्विधौ भूतपूर्वगतिस्तदा नुगनित्यो भवति, अनङ् त्वनित्य इति पूर्वं नुटि कृते ऽस्थीनामिति प्राप्नोति, द्विपदामित्यादौ पादस्य लोपे कृते नुट् प्रसंगः, एवं पद्भ्योमासित्यत्र ये ह्रस्वान्तस्यादेशास्तेष्वपि प्रसङ्गो योज्यः, तस्मान्न शक्यं भूतपूर्वगतिविज्ञानं, यच्चोक्तं त्रेरित्यनुवृत्तेरेव तिसृणामित्यत्र नुट् सिद्ध इति, तदप्यप्रमाणं, नहि द्वयोरन्यतरस्य वा ऽपेक्षायामसत्यां चकारे चासत्यनुवृत्तिः स्वध्यवसाना, तस्मादन्यथा हि नुडेव न स्यादिति स्थितमेतत् । उक्तएवार्थे संग्रहश्लोकं पठति । 'नामिदीर्घ इति' । यदि नुटमकृत्वा आमीत्येव सूत्रं क्रियेतेत्यर्थः । 'वचनादिति' । वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञायतइति भावः । 'यत्र तत्रास्तीति' । तिसृणामित्यत्र यत्र दीर्घत्वं नास्ति स वचनस्यावकाश इत्यर्थः । 'नोपधायाश्चेति' । चशब्दः समुच्चये ॥

"न तिसृचतसृ" ॥ सूत्रे षष्ठीद्विवचनस्य लुका निर्देशः । 'तिसृणां चतसृणामिति' । कथंपुनरत्र दीर्घप्रसङ्गः, यावताजन्तस्य दीर्घो नामीति, न चात्राजन्तता सम्भवति, कथं, तिसृआम् इति स्थिते नुट् प्राप्नोति 'अचि र ऋत' इति रादेशश्च, परत्वाद्रादेशस्तत्राह । 'इदमेवेति' ॥

"छन्दस्युभयथा" ॥ 'तिसृ चतसृ इत्येतयोरिति' । अविशेषेण तु विकल्पो दृश्यते, अयं पितृणामग्निः, धाता धातृणामिति तैत्तिरीयके ह्रस्वः, बह्वृचे दीर्घः ॥

"नृ च" ॥ 'केचिदत्रेति' । छन्दस्युभयथेत्यतः । ये त्वनुवर्त्तयन्ति ते पूर्वसूत्रे तिसृचतसृग्रहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

"नोपधायाः" ॥ अनजन्तार्थ आरम्भः, न इति षष्ठ्येकवचनान्तं, सौत्रत्वान्निर्देशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याहुणः । अपर आह,

नेत्यविभक्तिको निर्देशः, अकारश्चोच्चारणार्थ इति, पञ्चानामित्यादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वाचान्तत्वम्, उपधाग्रहणमाद्यचो माभूत् । नैतदस्ति प्रयोजनं, दीर्घश्रुत्योपस्थापितमचं नाम्परतया विशेषयिष्यामः, उत्तरत्र च सर्वनामस्थानपरतया, तत्र येन नाव्यवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति, उत्तरार्थन्तु, इन्हन्पूषार्यम्णां शावित्यत्र दीर्घविधे-रुपधानियमादिति वक्ष्यति तदर्थमुपधाग्रहणम् ॥

"सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" ॥ 'राजनीति'। विभाषा ङिश्योरि-त्यल्लोपाभावपक्षे दीर्घत्वप्रसङ्गः, एवं चर्मणामित्यादावपि प्रसङ्गः ॥

"वा षपूर्वस्य निगमे" ॥ अत्र दीर्घश्रुत्योपस्थापितस्याचो विशेष-णमुपधाग्रहणं, षपूर्वस्येत्येतदपि तस्यैव विशेषणं, तेन पुल्लिङ्गस्याविरोध इति मन्यमान आह । 'षपूर्वस्याच इति'। 'ऋभुक्षाणमिति'। ऋभु-क्षिशब्द उणादिषु निपातितः, 'इतोत्सर्वनामस्थान'इत्यकारः ॥

"सान्तमहतस्संयोगस्य" ॥ सकारे ऽकार उच्चारणार्थः, सोन्तो यस्य स सान्तः, सान्तेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं संयोगस्य विशेषणं, तद्विशिष्टसंयोगो नकारस्य विशेषणं, महच्छब्दोपि तस्यैव विशेषणं, सर्वनामस्थानइत्यनेनानुवृत्तेन सान्तः संयोगो महच्छब्दश्च विशेष्यते, तेन हंसः हंसावित्यत्र दीर्घाभावः । 'महतश्चेति'। यो नकार इत्यपेक्ष्यते । 'तस्येति'। नकारस्य, कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च संबन्धः, यावता यस्मिन्समुदाये योन्त्यादलः पूर्वः स तं प्रत्युपधा, सत्यम्, इह तु गत्यभावात्सामीप्यलक्षणः संबन्धः, नकारसमीपवर्त्तिन्यास्तमेव नकारान्तं समुदायं प्रत्युपधाया इत्यर्थः । कल्पसूत्रेषु च प्रैठोय व्यवहारः । तद्यथा विसर्जनीयोऽनन्त्यक्षरोपधो रिफित इति । 'श्रेयानिति'। 'प्रशस्यस्य श्रः'। उगिदचामिति नुम् । 'श्रेयांसीति'। 'जश्शसोः शिः, 'नपुंसकस्य झलच'इति नुम् । 'महानिति'। बृहन्महच्छतृवच्चेति वचनादुगिदचा-मिति नुम् ॥

"अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्" ॥ 'आप इति'। अप्शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वाद् द्विवचनैकवचनयोरसंभवः ।

'बह्वाप्मीति' । बहुव्रीहिः । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिरभ्युपगतः, किं पुनरत्रेष्टव्यं, न तावदृक्पूरब्धूरिति प्राप्तस्य समासान्तस्याभाव इत्याह । 'तत्रेति' । यत्पुनरेष्टव्यं तद्दर्शयति । 'नित्यमपीति' । कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यो नुम् । 'जनापवादानिति' । न लोकाव्ययेत्यादिना तृन्योगे षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयैव भवति, एतच्च तृचन्तत्वाभिव्यक्तये प्रयुक्तम्, एतेन कटस्येति व्याख्यातं, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' 'तुश्छन्दसीतिवत् सामान्यनिर्देशे कर्त्तव्ये तृन्तृचोर्भेदेनोपादाने प्रयोजनं चिन्त्यम् । 'अव्युत्पत्तिपक्षइति' । नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येतदतः कृकमिकंसेत्यत्र कंसग्रहणाल्लभ्यते, ज्ञापकादिति भावः । 'व्युत्पत्तिपक्षइति' । नमेस्तृचि मकारस्य पकारः, नप्ता, नयतेस्तृनि युक् गुणश्च नेष्टा, त्विषेश्चोपधायाः, त्वष्टा, क्षदेस्तृन्यनिट्त्वं, क्षत्ता, होता पोता, तृनेव, प्रपूर्वाच्छासेस्तृच्, अनिट्त्वं च, प्रशास्ता । 'एवं भूतानामिति' । अस्यैव विवरणं संज्ञाशब्दानामिति ॥

"इन्हन्पूषार्यम्णां शौ" ॥ 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति' इन्ग्रहणेन तदन्तं गृह्यते, इतरेभ्योऽपि केवलेभ्यः शिर्न संभवति, कथं, हविति हन्तेः क्विबन्तस्य ग्रहणं, ब्रह्माद्युपपदाच्च हन्तेःक्विब्विहितः, इतरौ च पुल्लिङ्गौ, तस्मात्सर्वैरेव तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह । 'इन्हन्पूषार्यमन्नित्येवमन्तानामिति' । 'बहुदण्डीनीति' ।

वैषम्यपरिहारार्थमाद्ययोर्बहुपूर्वयोः ।
उपन्यासो बहुत्वं च पूषादौ कालभेदतः ॥

इति, इह दण्डीनि ब्राह्मणकुलानि ब्रह्महाणि ब्राह्मणकुलानि, इत्यन्तरेणापि बहुशब्दमाद्ययोरिन्हन्नित्येतयोरुदाहरणत्वेनोपन्यासः संभवतीति चोद्यं, वैषम्यपरिहारार्थं तु बहुपूर्वयोरुपन्यास इत्युत्तरं, वृत्रहा इन्द्रः, स एकः, एवं पूषार्यमणौ, तेषां कथं बहुत्वं विशेषणमिति चोद्यं, मन्वन्तरादिकालभेदेनेन्द्रादयोभिद्यन्तइत्युत्तरम् । यद्वा बहुषु यज्ञेष्वाहूता इन्द्रादयो येषांब्राह्मणकुलैस्तानि तथोच्यन्ते ।

ननु च 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' विति दीर्घत्वं सिद्धं तत्किमर्थो ऽयमारम्भ इत्याह। 'सिद्धे सत्यारम्भ इति'। 'इन्नादीनामुपधाया: शावेवेति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति इन्नादीनामेव शाविति, सर्वनामानि, तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इति निर्देशात्। 'वृत्रहणाविति'। नन्वत्रास्तु 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' विति प्राप्तस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती' ति प्राप्तो दीर्घः कस्मात्र भवति, नह्यसौ तस्य नियमः, अप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च, सत्यं, नियमविधानसामर्थ्यात्तु तस्याप्यनेन निवृत्तिः, अस्त्वेवं सर्वनामस्थाने, विभक्त्यन्तरे तु सर्वत्रानुनासिकलक्षणो दीर्घः प्राप्नोत्यत आह। 'दीर्घविधिरिति'। य इह शास्त्रे इन्नादीनां दीर्घविधिस्तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा, क्व, सुटि सर्वनामस्थाने, उपलक्षणमेतत्, तेन शसादेशोपि शिर्गृह्यते, इतिशब्दो हेतौ, स च भिन्नक्रमः श्लोकान्ते द्रष्टव्यः, ततः किं कुर्यात्, शौ नियमं पुनर्विदध्यात्। एवकारो भिन्नक्रमो नेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, एकस्मिन्योगे नियमद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागः कर्त्तव्य इत्यर्थोदुक्तं भवति, इन्हन्पूषार्यम्णामित्येको योगः, सर्वनामस्थानइति च वर्त्तते, इन्नादीनां च सर्वनामस्थानएव दीर्घो भवतीत्यर्थः, अत्र हन्व्यतिरिक्तानां ग्रहणमुत्तरार्थं, ततः शाविति द्वितीयो योगः, सर्वनामस्थानेपि शावेव न सर्वत्र, ततः सौ चेति सूत्रं विधयेम्, । एवं च योगद्वये क्रियमाणे च सति यदिष्टं संपद्यते तद्दर्शयति। 'भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येदिति'। तथेति योगद्वये सतीत्यर्थः। अस्येति, आचार्यस्य। भ्रूणहनीति सप्तम्येकवचने 'विभाषा ङिश्यो' रित्यल्लोपाभावपक्षे ऽनुनासिकलक्षणो दीर्घो न भवतीत्यर्थः। सप्तम्येकवचनमुपलक्षणं सर्वत्र दीर्घप्रसंगस्योक्तत्वात्, एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्योगे परिहर्त्तुमाह। 'शास्मीति'। शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेपि दोषाभावः। अत्रापि सुडिति सर्वनामस्थानं लक्ष्यते सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण, शौ नियमं कुरु वा, एवं वा कुरु पूर्वोक्तं वा प्रकारमित्यर्थः, असत्यपि शास्त्रीयेधिकारे लौकिकापेक्षालक्षणः

स्यात् संबन्ध इति तन्निवृत्त्यर्थमाह । 'अप्यसमीत्येति' । अपेक्षालक्षणमपि संबन्धमनाश्रित्येत्यर्थः । एवं च विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे निवृत्तिं करोति, यथेश्च वृत्रहेवाचरति वृत्रहायतइति क्यङि 'अकृत्सार्वधातुकयो' रित्यपि दीर्घो न स्यादत आह । 'दीर्घविधे रिति' । निर्द्धारणएषा षष्ठी, जातावेकवचनम्, उपधाशब्देन उपधालक्षणं दीर्घत्वमुच्यते, दीर्घविधानमध्ये उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमादित्यर्थः । एतच्चोपधाग्रहणानुवृत्तेर्लक्ष्यते । हन्त्येर्या हन्तिय:, तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोष इत्यर्थः । क्वचित्तु हन्त्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थः पठ्यते, अत्रा[1]पि यिग्रहणमुपलक्षणं, दण्डीभूतइत्यत्र 'च्वौ चे' त्यपि दीर्घो भवत्येव । इदानीमसत्यपि योगविभागे सर्वनामस्थानापेक्षायां सत्यामपि न दोष इत्याह । 'सुट्यपीति' । अपिशब्दो प्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन संबन्धनीयः । वाशब्दः पक्षान्तरं द्योतयति । अत्रापि सुडिति सर्वनामस्थानोपलक्षणं, तदयमर्थः । अथ वा सुटि सर्वनामस्थाने प्रकृते प्रकरणादपेक्ष्यमाणे, एतेन लौकिकमधिकारमभ्युपगच्छति, शास्त्रीयस्तु नैवाभ्युपगम्यते । 'अनवकाशइति' । हेतुगर्भमिदं विशेषणं, यतो ऽनवकाशः शौ नियमोऽतो ऽप्रकृतस्याप्यनुनासिकदीर्घस्य प्रतिषेधे व्यावृत्तो कर्त्तव्याय[?]मपि प्रवर्त्तते । कथमनवकाशत्वमत आह । 'यस्य हीति' । द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च, तत्र शिर्नपुंसकस्य संबन्धी, तत एतस्य विधानात्, सुट् तु स्त्रीपुंसयोः, 'सुडनंपुसकस्ये' ति वचनात्, ततश्च यस्य नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके नैतन्नपुंसके[2]संभवति, अनपुंसकस्येति वचनात्, हिशब्दो हेतौ, यस्मादेवं तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं व्यावर्त्त्यं दीर्घत्वं न संभवतीति सामर्थ्यादविशेषण नियम आश्रीयते, एतदुक्तं भवति, यदि प्रकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं शेराश्रीयते तदा नपुंसकसंबन्धित्वमप्याश्रयणीयमुभयाश्रयणे वायमर्थो भवति, दध्यादीनां नपुंसकानां शावेव

१ अत्रापीति नास्ति ङ· पु· ।
२ नपुंसकङ्कमिति पाठः ङ· पु· ।

सर्वनामस्थाने दीर्घत्वमिति, एवंविधस्य नियमस्य किं तुल्यजातीयं व्यावर्त्तनीयं नपुंसकानामेवैषां सर्वनामस्थानान्तरं, न च तदस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्प्रकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्राप्तं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषात्परित्यज्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंससंबन्धिनि दीर्घत्वं व्यावर्त्यतइति । विनियम्य,साधु नियम्य, । इन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना प्रथमश्लोकं व्याचष्टे,सर्वनामस्थानइत्यादिना द्वितीयस्य पूर्वार्द्धं, यस्त्वित्यादिना पश्चार्द्धं, अथ वेत्यादिना तृतीयश्लोकम् । 'अनुवर्त्तमानेपीति'। लौकिक्यत्रानुवृत्तिर्विवक्षिता न शास्त्रीया स्वरितत्वनिबन्धना, तथा हि सति सामर्थ्यप्राप्तस्य नपुंकत्वस्यैव परित्यागः स्यात्, न वचनप्राप्तस्य सर्वनामस्थानत्वस्य, सामर्थ्यादित्युक्तं तदेव दर्शयति । 'शिशब्दो हीति'। 'अविशेषेणेति'। नपुंसकत्वं सर्वनामस्थानत्वं च विशेषमनाश्रित्येत्यर्थः । एवं नपुंसकत्वाप्रसञ्जनेन केवलसर्वनामस्थानत्वाश्रयेण नियमो दोषप्रसङ्गात्तथा नाश्रीयतइत्याद्ययोः श्लोकयोरुक्तं, वृत्तिकारस्तु सर्वनामस्थानत्वपरित्यागेन केवलनपुंसकत्वाश्रयणमपि दोषप्रसङ्गादेव सर्वथा न कार्यमित्याह । 'तत्र त्विति'। तुशब्दोपिशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्चैतदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, तत्रैतस्मिन्नियमे क्रियमाणे नपुंसकस्येत्येतदपि विशेषणं नाश्रीयतइत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवति तद्दर्शयति । 'तेनेति'। तदाश्रयणे ह्ययमर्थः स्यात्, इनादीनां नपुंसकानां शावेव दीर्घत्वमिति, ततश्च भ्रूणहनि ब्राह्मणकुले इत्यादावेव दीर्घत्वं न स्यात् न लिङ्गान्तरे, तस्मान्नपुंसकत्वमपि विशेषणं नाश्रयणीयमिति भावः । कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्य नपुंसकत्वस्याश्रयणप्रसङ्ग इत्याह । 'सर्वनामस्थानविधाने त्विति'। सर्वनामस्थानमिति तटस्थमुपलक्षणं, यदिदं सर्वनामस्थानं शिशब्दस्तस्य यद्विधानं जश्शसोरित्येतत् तत्रेत्यर्थः । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्विति पाठे यो ऽयं सर्वनामस्थानसंज्ञः शिशब्दस्तद्विधानइत्यर्थः । सर्वनामस्थान[1]संज्ञाविधाने त्विति प्रसिद्धः पाठः, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, तथाहि । शि सर्व-

१ सर्वनामस्थामेति नास्ति इं॰ पु॰ ।

नामस्थानमित्येतत्संज्ञाविधानं तत्र नपुंसकग्रहणमस्ति । अथ शिशब्दस्य नपुंकत्वाव्यभिचारादार्थोनपुंसकस्याश्रयणं, तदत्रैव सूत्रे शक्यते वक्तुं, किमुच्यते संज्ञाविधाने त्विति, अथावश्यमयमेत्र पाठो योज्यस्तदाहुः प्रश्लेषः, स च धात्वर्थानुवादी, सर्वनामस्थानसंज्ञस्याविधानं सर्वनामस्था[१]नसंज्ञाविधानं तत्रेति, स एवार्थो यं पूर्वमवोचाम, तुशब्दो हेतौ, अपि स्यादिति संभावनायां, यस्मान्नपुंसकादेव शेर्विधानं तस्मात्तत्र शिशब्दे क्रियमाणस्य नियमस्य नपुंसकविषयता संभाव्यतइत्यर्थः ॥

"अत्वसन्तस्य चाधातोः" ॥ 'अत्रेत्यादि' । ननु च परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमेव पूर्वं प्राप्नोति तत्राह । 'यदि हीति' । इह दीर्घश्रुत्याचः स्थानित्वं, तच्च न स्वरूपेण किं तर्हि उपधाया इत्यनुवृत्तेरुपधात्वनिबन्धनम्, अत एवाजन्तस्य दीर्घाभावः, तस्मात्स्थानिन्येवात्र निमित्तशब्दः प्रयुक्तः । 'पिण्डग्रस्[२]मेवइति' । ग्रसु ग्लसु अदने, वस आच्छादने, क्विप्, ननु चानर्थकत्वादेवात्र न भविष्यति, मूलोदाहरणेषु त्वसुन्प्रत्ययस्यार्थवत्त्वात्सिद्धमत आह । 'अनर्थकोपीति' । अत्रैव हेतुमाह । 'अनिनस्मिन्ग्रहणानीति' । अयमेव धातुप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्यर्थमेतत्स्यात् शत्रूनस्यात् शत्रूनस्यतीति शत्रूव इति, तस्माद्वचनमेवेदम्, अतुग्रहणे त्वर्थवतोतुशब्दस्याभावादेवानर्थकस्य ग्रहणम्, अन्तग्रहणमनर्थकं केवलयोरत्वसोरभावादेव सिद्धमत आह । 'अन्तग्रहणमित्यादि' । उपदेशो लक्षणवाक्यानि गणपाठश्च, प्रयुज्यतइति प्रयोगः, उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोगः उपदेशे यत्प्रयुज्यते शब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वसन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । असति पुनरन्तग्रहणे कस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह । 'इतरथा हीति' । मतुब्ग्रहणमुपलक्षणं, 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इत्यस्यापि ग्रहणं न स्यात् । किं कारणमित्यत आह । 'उपदेशइति' । रूपनिर्ग्रहो, रूपनिश्चयः, स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु

१ सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानमिति नास्ति इं पु० ।
२ वर्म वास्ते इति अधिकं मुद्रितमूलपुस्तके ।

रूपमुपदेशएव निश्चीयतइत्युपदेशइत्युक्तम्। 'नायमत्वन्त इति'। यद्यपि तावता ऽवधेरतुरन्तस्तथापि न तत्पर उपदेशः, यत्परश्चोपदेशो न सोत्वन्तः, पकारान्तत्वात्, ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्, अन्तग्रहणसामर्थ्यात्तु तावतोऽप्यवधेरत्वन्तस्य ग्रहणम् ॥

"अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" ॥ अङ्गाक्षिप्तस्य झला विशेषणात्तदादिविधिः, कितीत्येतत्संभवव्यभिचाराभ्यां झलादेरेव विशेषणम्। 'प्रतानित्यादि'। 'तमु काङ्क्षायां, शमु उपशमे, दमु ग्लानौ, एतेभ्यः क्विप्, मो नोधातोरिति नत्वम्,। 'यङ्लुगन्तात्तासिति'। तस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं, वस्तुकथनं चैतत्, न त्वनेन निष्ठाशङ्का वार्यते, ङिति खल्वपीत्युपक्रमात्, किं च निष्ठायामिटा भवितव्यं, न चोदित्त्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः ॥

"अज्झनगमां सनि" ॥ अत्र यद्युपधाया इत्यनुवर्त्तेत अजन्तेषु व्यञ्जनस्य दीर्घप्रसङ्गः, तस्मान्निवृत्तं, यद्येवं हनिगम्योरलोऽन्त्यस्य दीर्घप्रसङ्गः, तत्र। अचश्चेत्युपस्थानात्। न चैवमभ्यासस्य प्रसङ्गः, हन् स इति स्थिते परत्वाद्दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्, अस्तु वा ऽभ्यासस्यापि दीर्घः, ह्रस्व इति ह्रस्वो भविष्यति। 'जिघांसतीति'। अभ्यासाच्चेति कुत्वम्। 'अधिजिगांसतइति'। इङश्चेति गमिरादेशः। इह बहवो गमयः, गम्लृ सृप्लृ गताविति धातुः, णौ गमिरबोधने, सनि चेतीणादेशः, इणवदिक इति वक्तव्यमितीक आदेशः, इङश्चेतीङादेशश्चेति, तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसङ्गे सत्याह। 'गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यमिति'। इण इक इङश्चैक एवादेशः स इङोपलक्ष्यते, अतो धातुमेकं वर्जयित्वा त्रयाणामादेशस्य ग्रहणं, तथा च वक्ष्यति अजादेशस्य गमेरिति, एवं चेणिकोरादेशस्यापि गमेर्भावकर्मणोरात्मनेपदइडभावे झलादौ सनि 'अज्झे'ति दीर्घो भवत्येव, सञ्जिगांस्यतइति। 'सञ्जिगंसतइति'। गमेः 'समो गमृच्छी'त्यात्मनेपदं विहितं, तत्र चाकर्मकादिति वर्त्तते तेन सनन्तादपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति, ततश्च मातरमित्यपपाठः, माचेति तृतीयान्तं पठितव्यम्। 'सञ्जिगांसदिति'। सम्पूर्वाद्गमेः सन्, सकर्मक-

स्वात्परस्मैपदं छान्दसत्वादिडभावः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी' त्यड-भावः, प्रायेण तु वृत्तौ साट्कं पठ्यते । इहेत्यादिना गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यमित्येतत्प्रत्याचष्टे, कथं पुनः सनि दीर्घ इत्येतावति सूत्रे क्रियमाणे ऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं लभ्यते ऽत आह । 'तच्चाचेत्यादि' । सनि दीर्घ इति सूत्रे क्रियमाणे ऽङ्गस्येति वर्त्तते, दीर्घश्रुत्या वा ऽचश्चेत्युपतिष्ठते, तत्र विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादुत्तरत्र हनिगम्योर्दीर्घविधानाद्गृह्यमाणमङ्गमचा विशेष्यते, तेन त्वचाङ्गं, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, यथा ऽकृत्सार्वधातुकयोरित्यत्र तस्मादिहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यं, किमर्थं तर्हि क्रियत इत्याह । 'तत्क्रियत इति' । प्रवृत्तिभेदेन, व्यापारभेदेन, तमेव दर्शयति । 'अजन्तस्येति' । एवं चाज्ग्रहणं सामर्थ्यादावर्त्तत इत्युक्तं भवति ॥

"तनोतेर्विभाषा" ॥ 'उपसंख्यानेनेति' । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमित्यनेन ।

"क्रमश्च क्त्वि" ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति नित्यस्य दीर्घस्यापवादोयं विकल्पः । 'उपधाया इति' । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्वमेव निवृत्तं तथाप्यचश्चेत्युपस्थानादन्यस्य चाचोसम्भवादेवमुक्तम् । 'क्रमित्वेति' । 'उदितो' वेति पक्षे इट् । 'वहि रङ्गोपि ल्यबादेश इति' । एतच्चादो जग्धिर्ल्यप्ति कितीत्यत्र ल्यब्ग्रहणेन ज्ञापितम् ॥

"च्छ्वोः शूडनुनासिके च" ॥ यद्यत्र केवलस्य छस्य ग्रहणं स्यात्तदा पृच्छेरुपदेशानन्तरं तुकि कृते क्तप्रत्यये परतश्छकारमात्रस्य शादेशे षत्वे तुकः ष्टुत्वे पृट्ष्ट इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति तुको निवृत्तिः, नहीदं वचनं नापि न्यायः, नहि कृतस्य निवृत्तौ कश्चिन्न्यायः, कथं तर्हि स्यातेन्यत्र सत्वे कृते ष्टुत्वस्य निवृत्तिः, नात्र कृतमेव ष्टुत्वं निवर्त्तते किं तर्हि तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव सत्वं, तत्र ष्टुत्वस्य प्राप्त्यभावः, तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणे दोषं दृष्ट्वाह । 'च्छ इत्येतस्य सतुक्कस्येति' । कथं पुनर्ज्ञायते च्छेत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति, यजयाच्येति नङो ङित्करणात्, तद्धि विश्न इत्यत्र गुणो माभूदिति, सतु-

ङ्कस्यैव शादेशे लघूपधत्वाद्गुणप्रसङ्गः, सितुक्कस्य तु शादेशे तकार उपधा नेकारः, संयोगे गुर्विति गुरुसञ्ज्ञा स्त्र, पृच्छेस्तु क्ङितीति सम्प्रसारणार्थं नङो ङित्त्वं न भवति, 'प्रश्ने चासन्नकाल' इति निपातनात्, तस्मात्सतुक्कस्य ग्रहणम्, एवं च कृत्वा पृष्टप्रतिवचन इति निर्देशोपपत्तिः। ननु सतुक्कस्य ग्रहणेऽप्यलोन्त्यस्येति छमात्रस्य प्रसङ्गः, नह्यनर्थकेऽलोन्त्यविधिरस्ति, अथ सतुक्केन च्छेनाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तस्याङ्गस्यालोन्त्यस्य प्रसङ्गः, तदापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सह तुका भविष्यति। 'अन्तरङ्गत्वादिति'। उपदेशानन्तरं प्रसङ्गादन्तरङ्गत्वं, गुणस्तु बहिरङ्ग, कथम्, उत्पन्ने प्रत्ययेऽङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य च शादेशः, न च वार्णादाङ्गं बलीयः, भिन्नकालत्वात्। 'औणादिके नप्रत्यय इति'। साधात्सिवेरविहितोऽपि बाहुलकान्नप्रत्ययः। 'पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूठ् क्रियते इति'। अन्तरङ्गत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाप्यपकृष्टव्यः, गुणो हि बहूपेतो बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षश्च, ऊठ् तु विपर्ययादन्तरङ्गः, तेन स एव पूर्वं क्रियते, तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणादेश इति, अन्तर्भूताजपेक्षत्वाद्यणोऽन्तरङ्गत्वं, गुणस्तु पूर्ववदेव बहिरङ्गः। 'नानाश्रयत्वाच्चेति'। यत्रैकमेव निमित्तीकृत्याङ्गवर्णयोर्युगपत्प्राप्तिस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयः, तथाऽचो ञ्णिति वृद्धेरवकाशो गौरिति, यणोऽवकाशो दध्यत्रेति, चकारेत्यत्र कृञ इति स्थिते उभयप्रसङ्गे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्यणि प्राप्ते वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिर्भवति। 'शब्दप्राडिति'। व्रश्चादिषत्वं, जश्त्वचर्त्वे। 'गोविडिति'। विच्छ गतौ, गां विच्छायतीति विग्रहे 'आयादय आर्द्धधातुके वे'त्यायप्रत्ययाभावपक्षे क्विप्। 'अक्षद्यूर्हिरण्यष्ठूरिति'। दिविष्ठिविभ्यां क्विप्, सुब्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनां प्रतिषेध इति सत्वाभावः। ननु चान्तरङ्गे यणि बहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वाद्यणादेशेन नात्र भवितव्यमत आह। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति'। नाजानन्तर्य इत्यस्यायमर्थः, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति, एतच्च षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र ज्ञापितम्। 'ज्वुभ्यामिति'। ऊठोवकाशो ज्यूतः ज्यूतवान्, उत्वस्यावकाशोऽ-

र्विमलद्यु, द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादूठ् प्रसङ्गः, तस्मात्क्ङि-तीत्यत्रानुवर्त्तयितव्यमिति भावः । 'केचिदित्यादि' । तेषां मते हि दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तिप्सिपोरीडभावपक्षे ऊठि सति देद्यवीति देद्योति, देद्यवीषि, देद्योषीति, पूर्वत्र तु पक्षे वलिलोपे देदेति देदे-वीति । 'कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ऊठि कृतइति' । क्ङितीत्यस्याननुवृत्त-त्वात् अत्रापि परत्वादूठा भाव्यम्, । ऊठि च कृते द्यूभ्यां द्यूभिरिति भवितव्यमिति प्रश्नः । 'दिव उदि' ति तपरकरणादित्यादि' । अत्र हि तपरकरणं न कर्त्तव्यं यतोऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्राकालो ह्रस्व एव सिद्धस्तत्क्रियते लक्षणान्तरेणापि दीर्घो माभूदिति, तेन परमप्यूठं बाधित्वा दिव उदित्यनेन मात्राकालो भविष्यतीत्यर्थः । अथ वा ऊठि कृतइत्यस्य परेण परिहारग्रन्थेन संबन्धः, तत्रायमर्थः । क्रियतां सामान्येन क्ङिति वाऽन्यत्र च ऊट्, कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तस्यै-वोठः स्थाने तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । 'तेषामित्यादि' । क्ङि-द्ग्रहणे हि निवृत्ते सति वृश्चादावपि शस्यानेन विधानाद्व्रश्चादिसूत्रे छश-ग्रहणं न कर्त्तव्यं, शकारस्य षत्वविधानेनैव सर्वस्य सिद्धत्वात्, ये तु क्ङिद्-ग्रहणमनुवर्त्तयन्ति तेषां वृश्चादौ शत्वस्याभावाच्छस्यैव षत्वं विधातव्यं, तत्रापि सतुक्कस्य ग्रहणम्, ऊडयं यदि टित्स्यादाद्यन्तौ टकितावित्यादिः प्रसज्येत, अस्तु वकारस्य, वलि लोपे सति अतक्रूरित्यादि सिद्धं, न च ना-प्राप्ते वलिलोपआरभ्यमाण ऊड्लोपस्य बाधकः स्यादिति शङ्कनीयं, भिन्नजातीयत्वात्, ऊडागमः, लोप आदेशः, न च भिन्नजातीयं बाधकं भवति[1], नहि दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो बाधको भवति । सत्यम् । उत्तरसूत्रे त्वागमिभेदाद् द्वावूठौ स्याताम्, एको वकारात्पूर्वो ऽपर उपधायाः, तस्मादूठष्टित्वमवश्याङ्गी-कर्त्तव्यमितिमन्यमानस्तवङ्गीकरणे प्रयोजनमाह । 'ऊठष्टित्करणमिति' । एवं ब्रुवता एत्येधत्यूठ्स्विति ठकारस्य चर्त्वेन निर्देश इत्युक्तं भवति, यत्र ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि नोपादीयेत, ततश्च प्रकृते प्रोढ-

---

१ अतक्रूरित्यादि सिद्धमिति इं॰ पु॰ अधिकम् ।

तदत्यत्रापि स्यात् । 'वाह ऊठित्ययमपि ठिद्देवेति' । अन्यथा तस्य वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि टकारस्याश्रवणं जश्त्वचर्त्वाभ्याम् ॥

"ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च" ॥ ज्वर रोगे, ञित्वरा संभ्रमे, स्रिवु गतिशोषणयोः, अव रक्षणे, मव बन्धने । 'ज्वरत्वरेत्यादि' । वस्तुकथनम् ॥

"राल्लोपः" ॥ 'मूर्छेति' । मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । 'हुर्छेति' । हुर्छा कौटिल्ये । ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य छकारस्य ग्रहणं वितुक्कस्यायं तत्कथमत्र लोप इत्याह । 'राल्लोपइत्यादि' । ननु यदि नाम रेफात्परः सतुक्कश्छकारो न संभवति किमेतावता ऽप्रकृतस्यासंस्थितस्य केवलस्य छस्य ग्रहणं भवति, तस्मादेवं व्याख्येयं, पूर्वत्र द्विच्छकारो निर्देशः, तत्रैकः सतुक्को ऽपरस्तु केवलो गृहीतस्तत्र च राल्लोपे सतुक्कस्य छस्यासंभवात्केवलो गृह्यतइति, यदि द्विच्छकारकः पूर्वत्र निर्देशः, च्छ्वोरिति निर्देशो नोपपद्यते, कथं, समाहारद्वन्द्वे एकवचनप्रसङ्गः, नैष दोषः । पूर्वं द्वयोश्छकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्वकारेणेतरेतरयोगे द्वन्द्वः करिष्यते, एवमपि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति समासान्तः प्राप्नोति, तर्हि छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन सह सतुक्कस्य छस्येतरेतरयोगे द्वन्द्वो भविष्यति, यदि पूर्वत्र वितुक्को गृह्यते वाञ्छतेः क्विपि शत्वं प्राप्नोति, इष्टमेवैतत्संगृहीतं वांशौ। वांश इत्येव भवितव्यम् ॥

"असिद्धवदत्रा भात्" ॥ आ भादितिनिर्देश आ कडारादित्यनेन व्याख्यातः, सिद्धशब्दो निष्पन्नवचनः, न सिद्धो ऽसिद्धो यः पुनः सिद्धोपि सिद्धकार्यं न करोति । 'स तेन तुल्यं वर्त्ततइति' । असिद्धवत्, किं पुनस्तत्, प्राधान्यात्कार्यमिति प्राप्तं, शास्त्रं हि कार्यार्थत्वादप्रधानं, कार्यस्य चासिद्धत्वे आदेशलक्षणप्रतिषेध एव सिद्ध्येत्, आगहि जहीति, न तूत्सर्गलक्षणस्य भावः, एधि शाधीति, कार्यस्यासिद्धत्वे ह्ययमर्थः, आ भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति, अतः प्रवृत्तकार्यनिबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेधः स्यात्, च न एधि शाधीत्यत्र एत्व-

शाभावनिबन्धनं किंचित्कार्यं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत, आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्यं कुर्यादेव, अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोः प्रवर्त्तितयोः स्थानिनोरभावात्तन्निबन्धनं धित्वं न स्यादेव। शास्त्रासिद्धत्वे त्वयमर्थः, आभीयं शास्त्रं निमित्तमपि स्वकार्यं न करोतीति, अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोरप्रवृत्तत्वादनिवर्त्तितत्वाच्चैत्वधिभावशास्त्रस्य स्थानिबुद्धिरेव वर्त्ततइति तन्निबन्धनं कार्यं सिध्यति, अतो व्यापकत्वाच्छास्त्रस्यैवासिद्धत्वम्, आ भादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्द्देशाच्च। यद्ययं स्वतन्त्रविधिः स्यात्तदा भाद्ग्रहणं विषयनिर्द्देशार्थं वा स्यात्, आ भाच्छास्त्रे ऽत्र कर्त्तव्ये ऽसिद्धवदिति, असिद्धवद्भवतो वा निर्द्देशार्थम्, अत्रग्रहणं तु विषयार्थम्, आ भाच्छास्त्रं तदसिद्धवद्भवति अत्रैवाभीये शास्त्रे कर्त्तव्यइति, तत्राद्ये पक्षे असिद्धवद्भवतो निर्द्देशाभावाद्यत्किं चनाष्टाध्याय्यां कार्यं तत्सर्वमाभीये कर्तव्ये असिद्धवत्, ततश्च धिन्विकृण्व्योर चेत्यस्यासिद्धत्वाद्धिनुतं कृणुतइत्यतो लोपो न स्यात्, अत्रग्रहणं चानर्थकं स्यात्, अपरिपूर्णत्वादध्याहारेणैवा भाद्यत्तत्र कर्त्तव्यइत्यर्थलाभात्, द्वितीये तु पक्षे समानाश्रयत्वं विशेषो न लभ्येत, ततश्च प्रशमय्येति मितो ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न स्यात्, प्रबेभिदय्येति, भिदेर्यङन्ताद् णिचि यस्य हल इति यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिज्ञ भवति, यकारेण व्यवधानादित्ययादेशो न स्यात्, प्रस्तनय्येति, अदन्तात्स्तनशब्दइत्यस्माद् णिच्यल्लोपस्यासिद्धत्वाल्लघोरेव परो णिच् न तु लघुपूर्वादित्ययादेशाप्राप्तिः। पशुं सनोतीति जनसनखनेति विट्, विड्वनोरित्यात्वं, सनोतेरन इति षत्वं, पशुषाः, ततः शसि पशुषो नवाजानित्याद्यावात्वस्यासिद्धत्वा'दातो धातो'रित्यालोपो न स्यात्। चाखायितेति, खनेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वा'द्ये विभाषे'त्यात्वे द्विर्वचने कृचि आत्वस्यासिद्धत्वा 'द्यस्य हल' इति यलोपः स्यात्, पपुष इत्यादौ च दोषो वक्ष्यते, अधिकारे आ भाद्ग्रहणं चानर्थकं स्यात्, अधिकारादेव तदर्थलाभात्। तथाहि। 'श्नान्नलोप' इत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सति श्नाद-

त्तरस्य नकारस्य लोपो भवति स चासिद्धवद्भवती'त्ययमर्थो भवति, एवमनुदात्तोपदेशेत्यादावपि, तत्किमसिद्धवद्भवतो निर्द्देशार्थेनाभाद्ग्रहणेन, न चासिद्धवद्भवत इयत्तावधारणार्थमाभाद्ग्रहणम्, अधिकारे ह्यस्मिन्नवध्यनिर्द्देशाद्बुवोरनाकावित्यादीनामपि असिद्धत्वं स्यादिति वाच्यं, ङ्याप्प्रातिपदिकादितिवदन्तरेणाप्यवधिनिर्द्देशमधिकारपरिमाणावगतेः । नन्वसत्याभाद्ग्रहणे ऽधिकारेऽस्मिन्सति यत्रैतदधिकृतं तदेव सूत्रं तद्विहितं वा कार्यमत्रग्रहणेन परामृश्येत, अन्यस्य संनिहितस्याभावात्, ततश्च 'श्नान्नलोप' इत्यस्यायमर्थः स्यात्, श्नादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति, स चासिद्धवद्भवत्यत्रैव, श्नान्नलोपे कर्त्तव्यइति, एवं सर्वत्र, ततश्च चिणो लुगित्यत्रैवेष्टं सिध्येदकारितरामिति,गतः गतवानित्यादावन्यस्मिन्नाभीये ऽन्यस्याभीयस्यासिद्धत्वानापादनादतो लोपादि स्यादेवाभाद्ग्रहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाणे तस्यैव संनिहितस्यात्रग्रहणेन परामर्शादाभीयमाभीयेऽसिद्धवत्स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते । उच्यते । आधिकारेऽप्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्त्तव्ये तस्यैवासिद्धवचने न किंचित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिद्धवद्भवति अत्र कर्त्तव्यइत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं भविष्यति, तदेवमाभाद्ग्रहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते, अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतोवगतिः, अत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं, यदुभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रित्य प्राप्नुतः, एवमन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवति, किमत्रग्रहणमतिरिच्यतइत्यतः समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिः, नेत्याह, अवरार्थएवायं, तथाहि । अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सत्ययमर्थो भवति, अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति झलादौ क्ङिति परतः, स चासिद्धवद्भवति, कुत्र कर्त्तव्ये,अत्र यदा भात्तत्रेति, कोर्थः, क्ङित्यनुनासिकलोपो भवतीत्युक्तम्, अत्रैव क्ङिति निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्त्तव्यइति, एवं सर्वत्र, एवं च विस्पष्टमत्ररेव समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति । यद्ययमधिकारस्ततो यत्रास्योपस्थानं

१ अत्र कर्त्तव्ये इत्यधिकम् इ॰ पु॰ ।

तत एवारभ्य यदा भात्तत्रैव तस्यासिद्धत्वं स्यात् न तु स्वस्मात्पूर्वंष्वितरेषु, यद्दृशस्येन हि वक्ता आङुच्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रति-पत्तिः, यथा आ पाटलिपुत्राद्दृष्टो देव इति, एवं च घ्वसोरेद्धावित्यस्याय-मर्थो भवति, अस्तेर्हौ एकारः, स चेत आरभ्य यदा भात्तत्रासिद्धवदिति, ततश्च पूर्वत्र धित्वे नासिद्धवत्स्यात्, स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आङर्थं प्रतिपादयन् अत एवारभ्य यदा भात्तदसिद्धवद्भवत्यत्रैव कर्त्तव्यइति, श्नाच-लोपइत्यारभ्य चत्व्यत्रास्व्येत्येवमन्तानां सर्वेषामेवान्योन्यस्मिन्नसिद्धत्वमा-पादयति । उच्यते । द्वौ पक्षौ शब्दाधिकारश्चार्थाधिकारश्च, ततश्च शब्दा-धिकारे स्यादेष दोषः, अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आङर्थं प्रतिपाद-यन् पूर्ववत्प्रतिपादयति, स च प्रतिपादितार्थोदुत्तरत्रोपतिष्ठते, उप-स्थितश्च तत्रतत्रोपस्थितेनात्रग्रहणेन विशेष्यतइति सर्वमिष्टं सिद्धं, तद-नेन सूत्रेणायमर्थः सम्पादितः, 'श्नाल्लोप' इत्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्यानि सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवन्ति, तानि चेत्तुल्यनिमित्तानीति, तदे-तत्सर्वं वृत्तौ यथास्थानं योज्यं, तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रासिद्धवदिति वक्ष्यमाणमपकृष्टव्यं, विभिन्नाश्रयं व्याश्रयं विभिन्ननिमित्तमित्यर्थः । 'असिद्ध-वचनमित्यादि' । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यतइत्युत्सर्गः स्थानी, स लक्षणं निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं, तस्य भावः, प्रवृत्तिर्यथा स्यात्, एतच्च शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । 'आगहीति' । बहुलं छन्द-सीति शपो लुक्, अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । 'जहीति' । हन्तेर्जः । 'अभाजीति' । भञ्जेश्च चिणीत्यनुनासिकलोपः, रागः, 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोरि'त्यनुनासिकलोपः । 'अत्रग्रहणं किमिति' । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वमेवात्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं फलमिति प्रश्नावसरो-स्त्येव । 'पपुष इति' । पा पाने, 'आतो लोप इटि च' । 'चिच्युष इति' । चिञ् चयने, 'एरनेकाच' इति यणादेशः । 'लुलुविष इति' । लूञ् छेदने, कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह । 'आल्लोपादीनि हीति' । नन्वे-वमपि नैवात्राल्लोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरङ्गाणि हि तानि, अन्तर्भूतस-

म्प्रसारणापेक्षत्वात्, बहिरङ्गं सम्प्रसारणं, बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वात्, ततः किम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, तत्राह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यादि' । 'एतदिति' । वचनापेक्षं नपुंसकत्वं, किमिति न प्रवर्त्तते ऽत आह । 'एषा हीति' । 'आ भाच्छास्त्रीयेति' । वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वात्, ततः किमित्याह । 'तस्यामिति' । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्सन्निधानं नास्तीति, परिभाषया सह यौगपद्यमेष्टव्यं, परिभाषासन्निधावन्तरङ्गबहिरङ्गयोरवस्थानाभावादित्यर्थः । वसुसम्प्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति, एतच्च नाजानन्तर्य इत्यनाश्रित्योक्तम्, आल्लोपादयो ह्यचोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुवन्ति । 'वुग्युटाविति' । तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यं, युड्विधानसामर्थ्यात् यण् न भविष्यति, तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युड्विधानं, यणो मयो द्वे भवत इति द्विर्वचनविधानात्, 'हलो यमां यमि लोप' इति पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे यकारद्वयश्रवणस्य सिद्धत्वात्, वुको ऽपि सिद्धत्वं न वक्तव्यं, कथं नाप्राप्ते उवङ्यारभ्यमाणो वुक् तस्यापवादो भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्तिवेलायां यद्विरुध्यते तद्बाधकेन निवर्त्तितं न प्रवर्त्तते, उवङ्निरवकाशे वुकि प्रवर्त्तमाने ऽसिद्धत्वात्स्वमात्मानमदर्शयन्नशक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात्स्यादेव, एवं तर्हि वुङ् करिष्यते, भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति सूत्रमस्तु, तत्र च 'ओः सुपी' त्यत ओरित्यनुवर्त्तिष्यते, तेन भुवोऽङ्गस्योपधाया उकारस्य ऊद्भवतीत्याश्रयणे उवङि कृतऊकारो भविष्यति, यद्येवं बभूव बभूविथेति गुणवृद्ध्योरवावोश्च कृतयोरुवर्णउपधा न भवतीत्यूत्त्वं न स्यात्, तत्रापीन्धिभवतिभ्यां चेति पितोऽपि लिटः कित्त्वाद्गुणवृद्ध्योरभावे उवङि ऊद्भविष्यति, यद्येवमिन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं कर्त्तव्यं स्यात्, वुकि पुनः क्रियमाणे इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात्तच्च कर्त्तव्यं भवति, अवश्यं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य बभूवेति साधयितव्यम्, अन्यथा ऽचो ञ्णितीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादनिमित्तत्वा वृद्धिः स्यादेव, एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्त्वेन, ओः सुपीत्यत्रावर्णमपि प्रश्लिष्यते, अकारो-

कारयोरात्वे कृते इन्सिहसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्द्देशात्, तेन बभूविथेति गुणवृद्ध्योरवावोश्च कृतयोरवर्णस्याप्युपधाया ऊद्भविष्यति, बभूवतुरित्यादावुवङि कृते उवर्णस्यापि, यद्येवमोः सुपीत्यवर्णस्यापि निर्द्देशात्कीलालपः पश्येत्यादावपि यण् स्यात्, परत्वादातो धातोरिति लोपो बाधको भविष्यति, लोपस्यावकाशः संयोगपूर्व आकारान्तो धातुः, अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशः, बभूव, बभूविथ, कीलालपः पश्येत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः, विप्रतिषेधे ह्यसिद्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते। एवमपि कीलालपौ सर्वनामस्थाने भसञ्ज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गाद्यण् स्यात्, एवं तर्ह्योः सुपीत्यत्रापि श्नुधात्वित्यतो य्वोरित्यनुवर्त्तिष्यते, ततश्चाकारोकारसमुदायनिर्द्देशेपि य्वोरित्यनेन विशेषणसामर्थ्यादुकारस्यैव यण् भविष्यति न त्ववर्णस्येति, सामर्थ्यादवर्णग्रहणमुत्तरार्थमेव सम्पद्यते, तदेवं सत्यप्यस्मिन्योगे वुग्युटोः सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्। ये त्वाहुः, भुवो वुग्लुङ्लिटोरित्यत्र य्वोरित्यनुवर्त्तनीयम्, उवर्णान्तस्य भुवो वुग्यथा स्यात् बोभाव, बोभविथेति यङ्लुकि पिति लिटि इन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र श्तिपा निर्द्देशादसति कित्वे गुणवृद्ध्योः कृतयोरनुवर्णान्तस्य माभूदित्येवमर्थम्, एवं च बभूव बभूविथेत्यत्रापि गुणवृद्ध्योः कृतयोः वुकोऽप्रसंगादनित्यत्वादिन्धिभवतिभ्यां चेति कित्वमारम्भणीयं, तत्र च ङिदित्यधिकारात्कित्वङित्वयोरुभयोरपि विधानाद्बभूवेत्यनित्त्वलक्षणापि वृद्धिर्न भवति, एष एव च कित्वे श्तिपा निर्द्देशं वुकि च तद्भावं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुकः सिद्धत्वं वक्तव्यमेव, न च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुकः सिद्धत्वं लभ्यते, सत्यसति वा वतावतिदेशेप्यातिदेशिकाविद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्त्तनात्सिद्धत्वासिद्धत्वयोस्तु विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणं कथं वा विषयविभागो लभ्येत, स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशार्थं सत् स्वाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं वर्ण्यते, एवं तर्हि श्नसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लिङ्गात्क्वचित्सिद्धत्वमनुमीयते, तद्धि आसामित्यादावाटो मा भूदिति। यदि चेदसिद्धत्वं नित्यं स्यात् आटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न

भविष्यतीति किं तपरकरणेन, तत्करणं तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमेव, तथा च 'षत्वतुकोरसिद्धः,' 'गोतोर्णिदि'त्यादौ वतिमन्तरेणापि परत्र परशब्दप्रयोगादेवातिदेश आश्रितः, तत्रापि चाविहतं स्वाश्रयं भवत्येव। अत्राङ्मर्यादायां यदि स्याद्भाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात्, न चाभाद्ग्रहणं विषयार्थम्, असिद्धवद्भवतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम्, अतो मर्यादार्थेप्याङि भाधिकारे ऽप्यस्योपस्थानं न विहन्यते, तस्मादेवं वक्तव्यं भाधिकारीये कर्त्तव्ये भाधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणस्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं स्यादिति। सत्यम्। अयमेव दोषः, तथ सूर्येणैकदिगिति अणि कृते यस्येति लोपः, ङीप्, पुनरणो यस्येतिलोपः, अचेदानीं 'सूर्यतिष्ये' ति यलोप इष्यते सौरी बलाकेति, स न प्राप्नोति, भाधिकारीये यलोपे यस्येति लोपस्यासिद्धत्वाभावादकारस्यानुपधात्वात्, स्थानिवद्भावश्च यलोपविधिं प्रति निषिद्धः, तमिमं मर्यादापक्षे दोषं दृष्ट्वाह। 'आ भादित्ययमभिविधावाङिति'। 'भाधिकारेप्यसिद्धवद्भवतीति'। भाधिकारेपि यदवस्थितं तत्रापि कर्त्तव्ये तत्रत्यमन्यच्चासिद्धवद्भवतीत्यर्थः, एवं व्याख्याता वृत्तिः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि, इह पादोस्यास्तीति, 'अत इनिठनौ, पादिकः, उदकं वहतीत्यण्, संज्ञायामुदभावः, उदवाहस्यापत्यमत इञ्, औदवाहिः, सारणवारणशब्दाभ्यां ल्युडन्ताभ्यामत इञ्, सारणिः, वारणिः, शातनपातनशब्दाभ्यां टित्वान्ङीप्, शातनी, पातनी, स्रंसेर्ध्वंसेर्ण्यन्ताद्यकि स्रंस्यते ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे च कृते पद्भाव, ऊठ्, नस्तद्धिते, अल्लोपोनः, अनिदितामित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति, लोपस्यासिद्धत्वाच्च भवन्ति, तच। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि, 'शाहा' वित्यत्र शास् हाविति पदच्छेदः, शासः शासित्ययमादेशो भवति, किमर्थमिदम्, इत्वबाधनार्थं, ततो हुझल्भ्य इति धित्वं, धि चेति सलोपः, शाधीति सिद्धं, धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, चकाधीत्येव भवितव्यमिति निर्णीयते, 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे' त्यत्रापि श्नसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनुवृत्तेरल्लोपविषयत्वं भवदकारस्यैव भविष्यति, ततः पूर्ववद्घ्वसलोपयो-

रेधीति सिद्धम्, इह च कुरु इति कृउहि इति स्थिते हिलुक्च प्राप्नोति गुणश्च, परत्वाद्गुणे कृते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वं च प्राप्नोति हिलुक्च, नित्यत्वाद्धिलुकि कृतेपि सार्वधातुकग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वेपि तस्मिन्नुत्वं सिद्धम्,। 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त'इत्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्तेर्द्विलकारकनिर्देशाश्रयणाद्वा लुङादिषु लावस्थायामेवाडाटौ भवत इति अकारि ऐक्षीत्यत्र चिणो लुगिति नित्ये लुकि कृते ऽडाटौ सिद्धौ, एवं चासचित्यत्रापि प्रागेव श्नसोरल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभावः, एवं चायचित्यत्रापि इणो यणिति यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम् ऐज्यत औप्यतेति, लङो लावस्थायां यजिवप्योरनजादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात्, अत्र परिहारमाडजादीनामित्यत्र वक्ष्यामः। अतो हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यतः प्रत्ययग्रहणापकर्षणाज्जहीत्यत्र हन्तेर्जभावे लुङ् भविष्यति। 'अतो लोप' इत्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणानुवृत्तेरुपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति गतः गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे कृते संप्रत्यकारान्तत्वेपि तदभावः, इहापि तर्हि न स्यात् 'धिन्विकृण्व्योर च' धिनुतः, नोपदेशग्रहणेनाङ्गमभिसम्बध्यते यदङ्गमुपदेशकाले ऽकारान्तमिति, अपि तु आर्द्धधातुकमभिसम्बध्यते, आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति, एतदुक्तं भवति यदार्द्धधातुकमुत्पन्नं न मुहूर्त्तमात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति धिनुत इत्यत्र चोप्रत्ययसन्नियोगेनाकारविधानादुप्रत्यय उत्पन्नो न कदा चिदपि अनतः पर इति, इह च मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्ताच्छस्, श्वयुवमघोनामिति सम्प्रसारणं, मघ उत् अस् इति स्थिते सम्प्रसारणमाश्रित्य यस्येति लोपः प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वाच भवति, नात्रासिद्धत्वं लभ्यते, व्याश्रयत्वात्, शसि सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणे यस्येति लोपः, तस्मान्मघवच्छब्दोव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभावः, इह च कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आप इति, दधातेर्लिटि धा इरे इति स्थिते नित्यत्वादिरयोरे इति छान्दसो रेभावः, लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपीति शप्, शपः श्लुः, द्विर्वचनम्, 'ई हल्यघो' रिति प्रतिषेधात्तु 'श्नाभ्यस्तयो-

यात' इति सिद्धो लोपः, घुव्यतिरिक्तेषु माप्रभृतिषु छान्दसत्वाद्यथादर्शनं भविष्यति, इह तर्हि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति, कुउवस् कुउमस् कुउयात् इति स्थिते 'नित्यं करोतेः' 'ये चे'ति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणश्च, तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वाद्गुणे कृते अत उत्सार्वधातुकइत्युत्वं बाधित्वा नित्यत्वादुकारलोपे कृते सार्वधातुकपरउप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न स्यात्, न च सार्वधातुकएव परतः शक्यमुत्वं विधातुं, तथाहि सति कुरुत इत्यादौ विकरणव्यवायेपि न स्यात्, क तर्हि स्यात् यत्र विकरणस्य लोपः, कुर्यात् कुर्म इत्यादौ, यद्यप्यत्रापि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं तथापि वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते, तस्माद्भवतीदं प्रयोजनं, न प्रयोजनं, सत्यप्युकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावात्प्रत्ययलक्षणेन वा अत उदित्यत्र म्वोर्य इत्यनुवृत्तेर्वा उत्वं भविष्यति । इह तर्हि कारिष्यतइति चिण्वदिटो- सिद्धत्वाण्णिलोपो भवति, अन्यथा अनिटीति प्रतिषेधः स्यात्, तत्र चिण्व- दिट् चेति चकारः समुच्चये, इट् च यच्चान्यत्प्राप्नोति, किं चान्यत्प्राप्नोति, णिलोपः, अवश्यं चकारेणैव णिलोपः समुच्चेतव्यः, अन्यथा चिण्वदिटोसि- द्धत्वेपि वलादिलक्षणेनेटा सेड्बुद्धिरेव णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वर्त्त- तइति लोपो नैव स्यात्, 'चिणो लुगि'त्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यतः क्ङिद्ग्रह- णमनुवर्त्य तस्य चिण इति पञ्चम्या षष्ठ्यां प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य क्ङितो लुग्विधीयते, तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति, इह तर्हि शुन इति 'श्वयुवमघोना'मिति संप्रसारणे शुअन् अस् संप्रसारणपूर्वत्वं बाधित्वा अल्लोपोन इत्यकारलोपे सति विभक्तेरनुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नो- ति, कृतेस्मिन्योगे संप्रसारणस्यासिद्धत्वान्न संयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषेधा- दल्लोपे ऽसति संप्रसारणपूर्वत्वे सति एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तं पदं भवति, नात्राल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रसंगो 'न गोश्वन्साव- वर्णा'ति प्रतिषेधात्, नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः, कस्य तर्हि, तृतीयादिस्वरस्य, स च श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावुदात्तलोपा- भावे चरितार्थः, एवं तर्हि न लक्षणप्रतिषेधं शिष्मः, किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य, यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति,

तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हि तृतीयादिग्रहणमपि निवर्त्तिष्यते, अविशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेधः, ज्ञापकाद्वा सिद्धं, यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति तज्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति। एवमपि विद्यते विशेषः, अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा अल्लोपे सति बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वाद 'न उपधालोपिन' इति ङीपा भाव्यं बहुशुनीति, तदभावे तु बहुश्वेति भवति, गौरादिङीषोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः, किञ्च ज्ञापकात्सामान्येन वा निषेधादुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेपि कथमाद्युदात्तं पदं भवति, नह्यल्लोपे सत्येकादेशस्वरोस्ति, ततश्च सर्वानुदात्तं पदं स्यात्, तदेतद्भवति प्रयोजनं, न प्रयोजनम्, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं भवति, न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वं, व्याश्रयत्वात्, विभक्तिरल्लोपस्य निमित्तं, पूर्वत्वस्य तु श्वन्शब्दाकारः, इह तर्हि भूयानिति भूभावस्यासिद्धत्वादोर्गुणो न भवेदिति, दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, अस्ति दीर्घोच्चारणे प्रयोजनं, किम्भ्वेति, निपातनादप्येतत्सिद्धमुत्तरपदभूम्नीति, इदं च सूर्यतैष्यादिक् सौरी बलाकेति द्वयोरकारयोर्यस्येति लोपेपि वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति, तदेवं न सन्ति प्रयोजनानि, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं सूत्रमारब्धम्॥

"श्नान्न लोपः"॥ नेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं, तेनोत्तरत्रोपधाग्रहणेन नकारो विशेष्यते। 'श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यतइति'। अन्यस्य श्नस्यासंभवात्। 'अनक्तीति'। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, भञ्जो आमर्दने, हिसि हिंसायां, शकारवतोग्रहणं किम्। इह माभूत् नन्दिता नन्दकः, एवं वक्ष्यामि नाचलोपोऽनिदितामिति, ततो हल उपधायाः क्ङितीति, अनिदितामित्येव, इहापि न स्यात् हिनस्तीति, पाघ्रादिभ्यो नः, अस्य च ग्रहणं स्यात्, एवं तर्हि क्ङितीति वर्त्तते, सत्सप्तमी चैषा क्ङिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र तिपः पित्त्वादङित्त्वेपि श्नममेव ङितमाश्रित्य लोपो भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति नन्दमान इति, चानशो ङित्त्वात्, एवं तर्हि नशब्दमेव क्ङित्त्वेन विशेषयिष्यामः,

क्ङिता नशब्दादिति, तस्मात्राचलोप इति वक्तव्यमिति पृच्छति । 'शकारवतो ग्रहणं किमिति'। 'यज्ञानामिति'। यजयाचेत्यादिना नङ्, श्चुत्वं, तस्यासिद्धत्वान्नशब्द एवायम्, ननु यद्यपि नामि दीर्घादयं लोपः परः, सुपि चेत्येतद्दीर्घत्वमस्मात्परं तत्र कृते नादिति व्यपदेशाभावादेव लोपो न भविष्यत्यत आह 'सुपि चेत्यादि'। 'स्थानिवद्भावादिति'। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात्। अथ गृह्यमाणेपि शकारवतो ग्रहणे विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र कस्मान्न भवति। ननु संप्रति श्नरूपत्वादत्रैव प्राप्नोति अत आह। 'विश्नानामिति'। अत्र संग्रहश्लोकः॥

नाऽन्नस्यायं विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिध्ये-
द्विंसेने प्राप्तिरेवं क्ङिति सति तु तथा नन्दमानो न सिद्धेत्।
क्ङित्वाच्चेव्याथ यत्नाद्बहुवचनविधौ दुष्यति स्थानिवत्त्वा-
द्विश्नानां लक्षणोक्तप्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः॥

लोपनं लुप्,लोप इत्यर्थः। राल्लोप इति प्रकृते लोपग्रहणं विस्पष्टार्थम्॥

"अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति"॥ इकार इत्संज्ञको येषां ते इदितः, ततोन्ये ऽनिदितः, तेषां विशेषणं हल इति, व्यत्ययेन त्वेकवचनम्। 'सनीस्रंस्यतइति'। नीग्वञ्च्वित्यादिना ऽभ्यासस्य नीगागमः। 'नानन्द्यतइति'। टुणदि समृद्धौ, यङ्,दीर्घोकितः। 'नह्यतइति'। कित्परत्वेन नकारो विशेष्यते, येन नाव्यवधानमित्येकेन व्यवधानमाश्रीयतइत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भावः। 'लगिकम्प्योरिति'। इदित्वाद्वचनं, कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो न रोगः, शरीरविकारइत्येव सिद्धत्वात्, शरीरविकारोत्र व्याधिरुच्यते, न स्वाभाविकः स्थौल्यादिः। 'विलगितः विकम्पितइति'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः। 'मित्त्वादुपधाह्रस्वत्वमिति'। एतदेव मित्त्ववचनं ज्ञापकं रञ्जेरक्ङित्यप्युपधालोपो भवतीति। 'रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति'। कित्त्वात्सिद्धं, कित एते औणादिकाः प्रत्ययाः, 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः'। रजकः, पुंयोगान्ङीष्, रजकी, अपुंयोगे तु नैव ङीषा भवितव्यं, रञ्जेः क्युन्, रजनः, स च बाहुलकात्टित्, रजनी, भूरञ्जिभ्यां किच्चेत्यसुन्, शिरः, रजः॥

"दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" ॥ 'परिष्वजत इति'। ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत्, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् ॥

"रञ्जेश्च" ॥ 'पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति'। उत्तरत्र रञ्जेरेवा-नुवृत्तिर्यथा स्यात् दंशिप्रभृतीनां माभूत् ॥

"घञि च भावकरणयोः" ॥ 'राग इति'। 'हलश्चे'ति करणाधिकरणयोर्घञ्, चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वम् ॥

"स्यदो जवे" ॥ जवो वेगः। 'गोस्यद इति'। गोर्गतिविषयो वेग इत्यर्थः। 'तैलस्यन्द इति'। तैलस्य स्रवणमित्यर्थः ॥

"अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः" ॥ उन्दी क्लेदने, इन्धी दीप्तौ, श्रन्थ मोचनहर्षयोः ॥

"नाञ्चेः पूजायाम्" ॥ उदाहरणे मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, 'क्तस्य च वर्त्तमान' इति कर्त्तरि षष्ठी, अथ नाञ्चेरिटीत्येव कस्मान्नोक्तं, नैवं शक्यं वक्तुम्, इह हि न स्यात्, समञ्चते गुरुः, गुरुं सम-भ्यागत इति, इड्विधौ वृत्तिकारो वक्ष्यति, निष्ठायां यस्य विभाषेतिप्र-तिषेधे प्राप्ते क्त्वायां, तथा 'उदितो वे'ति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्य-मिड्विधीयते इति तेन गुरुमङ्क्त्वेति पूजायामसाधुरेव ॥

"क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः" ॥ 'न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधादे-वेति'। तेन सेटः क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः ॥

"जान्तनशां विभाषा" ॥ मक्त्वा मङ्क्त्वा, नष्ट्वा नंष्ट्वा, 'मस्जिन-शोर्झली'ति नुम्। अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, वर्णग्रहणादेव तदन्तविधि-लाभात् ॥

"शास इदङ्हलोः" ॥ अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य हला विशेषणात्तदा-दिविधिरित्याह। 'हलादौ च क्ङितीति'। 'क्वौ च शास इति'। नित्यत्वा-त्क्विपो लोपे हलादेरभावाद्वचनं, प्रत्ययलक्षणेन तु सिद्धं, यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायः कुलं

रैकुलमित्यायादेशः, यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव, यथा अनु-बोहिति, हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमागमः, इदम-पीत्वं हलादौ क्ङिति प्रत्यये विधीयमानं लोपेपि भवति । 'आशी-रिति'। सकारस्य रुत्वे 'र्वोरुपधाया'इति दीर्घः । अथाशास्ते आशास्य-मान इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्याह । 'यस्मात्क्लासेरिति' । अङ्विधौ ताव-त्परस्मैपदिभ्यामर्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेर्ग्रहणम्, इहा-प्यङ्संसर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्ग्रहणं संसर्गस्य विशेषाव[1]गतिहेतुत्वात्, यथा सवत्सा धेनुरानीयतां सकलभा सकिशोरेति गवादिर्धेनुः प्रतीयते, ननु च नात्राङ् केवलो निमित्तमपि तु हलादिरपि, स चात्मनेपदिनोपि संभवति तत्कृतः संसर्गाद्विशिष्टस्य प्रतीतिः। नैष दोषः। साधारणासाधा-रणसंबन्धिसंनिपाते यस्यासाधारणः संबन्धी संनिहितस्तस्यैव ग्रहणं भवति, यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वडवा धेनवो बध्यन्ते, तस्मादङ्हलोर्द्वयोरप्युपादाने यस्मात्क्लासेरङ् विहितस्तस्यैव ग्रहणं, 'शासिवसिघसीनां चे' ति षत्वविधौ शासिमात्रस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं, आशिषि लिङ्लोटा वित्यादिनिर्देशात् ॥

"शा हौ" ॥ 'उपधाया इति निवृत्तमिति'। तद्ध्युपधाग्रहणं क्ङितीत्यनेन संबद्धम्, इह च क्ङिद्ग्रहणं निवृत्तमिति वक्ष्यति, तेन तत्संबद्धमुपधाग्रहणं च निवृत्तम् । 'स्थानेयोगा षष्ठी भवतीति' । एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणाल्लभ्यते, अर्थाधिकारे त्विहाप्यवयव-संबन्धा[2]च्च सर्वस्य स्यात् । 'क्ङितीत्यपि निवृत्तमिति' । उत्तरत्र पुनः क्ङिद्ग्रहणात् । 'तेनेति'। अन्यथा सार्वधातुकमपिदिति वचनात्पित्त्वपक्षे ङित्त्वाभावाच्छाभावो न स्यात्, माभूत्पित्त्वपक्षे, दृश्यमानस्तु प्रयोगो ऽपित्त्वपक्षेप्युपपद्यते ऽत आह । 'शाधीत्याद्युदात्तमपीति' । यदि तु पिति शाभावो न स्यात् तदा शाधीत्येतत्सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणा-

१ स्मतीति इं॰ पु॰ पा॰ ।
२ संबन्धे एव स्यादिति इं पु॰ पा॰ ।

न्तोदात्त एव स्यात्, आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पित्यपि शाभाव एव द्रष्टव्यः, इहाहाविति वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवचनमित्त्वबाधनार्थं, ततो हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वं, 'धि चे' ति सकारलोपः, येषां तु धि सकारे सिचो लोप इति पक्षस्तेषां शाभाव एव विधेयो ऽन्यथा उपधाया इत्यस्य निवृत्तावपि सकारस्याकारे तस्यासिद्धत्वादन्यथापि धित्वं लभ्यते, उपधायास्तु पूर्वणेत्वमाशङ्क्येताविरो[1]धात् ॥

"हन्तेर्जः" ॥ श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥

"अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति" ॥ उपदिश्यन्त इत्युपदेशाः, अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च, उपदिश्यमानावस्थायामनुदात्ता इत्यर्थः। अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमनुदात्तोपदेशानां विशेषणं, तेन तदन्तविधिः। 'यमिरमीत्यादि'। यमिर्यमन्तेष्विति श्लोको वक्ष्यते। 'वनतेरिति'। वन षण संभक्तौ। 'सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति'। 'जनसनखनां सञ्झलोरित्यनेन। अतत अतथा इति। 'तनादिभ्यस्तथासो' रिति सिचो लुक्। 'इह च यथा स्यादिति'। अन्यथा क्तिनि नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वाच्च स्यात्। 'इह च मा भूदिति'। अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषनिघाते संप्रत्यनुदात्तत्वाच्छान्त इत्यादावपि स्यात् ॥

"गमः क्वौ" ॥ 'अध्वगत इति'। अध्वनो गन्तार इत्यर्थः। अनुनासिकलोपे कृते ह्रस्वस्य तुक्। 'संयदिति'। संपूर्वाद्यमेः क्विप्। 'परीतदिति'। तनोतेः क्विप्, 'नहिवृतिवृषी' त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः। 'ऊ चेति'। चकारादनुनासिकलोपश्च। 'अग्रेगूरिति' अनुनासिकलोपे कृते अकारस्य ऊकारः, क्वचिद् ऊङिति ङकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोजनमस्ति, 'ओः सुपी' ति यणादेशो धातुत्वाद्भवति, अग्रेग्वौ, अग्रेग्वः। 'अग्रेभूरिति'। एवं च कृत्वा अचि श्नुधात्वित्यत्र भूग्रहणं न कर्त्तव्यं धातुत्वादेव सिद्धम् ॥

---

१ अविरोधादिति नास्ति इं॰ पु॰।

"विड्वनोरनुनासिकस्यात्" ॥ 'अवेगा इत्यादि'। यद्यप्यकार-विधानेपि सवर्णदीर्घेण सिद्ध्यति, अतो गुणइति पररूपत्वे हि अतोलोपमेव विदध्यात्, ये त्वकारोपधा न भवन्ति तदर्थं दीर्घोच्चारणं घुण घूर्ण भ्रमणे, अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप्, त्वा वा, घूरावा, चिणु रावा, ष्णु रावा, ओणट अवावा ॥

"जनसनखनां सन्झलोः" ॥ झल्शब्देनात्र झलादिर्गृह्यते, अङ्गे-नाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य झला विशेषणात्, क्ङिद्ग्रहणं तस्य विशेषणं, प्रकृतं तु झल्ग्रहणं सनो विशेषणम्। 'तदिहेति'। वाक्योपन्यासे। 'विप्रति-षेधादिति'। सनोतेस्सनोत्यादिपाठस्यावकाशोन्यत्सनादि कार्यं, 'तना-दिकृञ्भ्य उः,' 'तनादिभ्यस्तथासो'रिति, इह त्वात्वविधौ सन्ग्रहणा-स्यावकाशः सन्, सिषासति, स्यतः सातवानित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-दात्वं भवति। ननु चासिद्धकाण्डे वक्ष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति, यत्र किलैकस्याप्यसिद्धत्वे विप्रषेधाभावस्तत्र का कथा द्वयोरप्यसिद्धत्वइत्यत आह। 'घुमास्थागापाजहातीत्यादि'। 'विप्रति-षेधो भवतीति'। विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः। कथं कृत्वा ज्ञापकं, हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादौ यथा स्यादिह माभूत् गोदः कम्बलद इति, यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्ध-ल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अस्त्वत्रेत्वं, तस्यासिद्धत्वादियङादेशे असत्या-ल्लोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे आल्लोपस्यावकाशः पार्ष्णित्रमङ्गु-लित्रमिति, ईत्वस्य दीयते मीयते, गोदइत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वा-दीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणमर्थवद्भवति। नैतदस्ति ज्ञापकं, व्यवस्थार्थमेत-त्स्यात्, असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः, तस्यासिद्धत्वादी-त्वमिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति, नास्ति चक्रकप्रसङ्गः, नह्यव्यवस्थाका-रिणा शास्त्रेण भवितव्यं, शास्त्रतो नाम व्यवस्था, तत्र पूर्वमीत्वं तस्या-सिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् ईत्वा-स्यासिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानमिति, न पुनर्विपर्ययः स्यात्, पूर्वमा-ल्लोपः, तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानमिति। एवन्तर्हि यदि व्यव-

स्वार्थमेतस्याचैवायं हल्ग्रहणं कुर्वीत, अविशेषेणायमीत्वं कृत्वा तस्या- जादौ लोपमवादं विदधीत, कथमिदमस्ति आतो लोप इटि च, ततो घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति इटि वाजादौ च क्ङितीति, किमर्थं पुनरिदमित्वं, वक्ष्यति तस्य बाधनार्थं तत्, ईद्भवति घ्वादीनां, तत एर्लिङि, वान्यस्य संयोगादेः, न ल्यपि, मयतेरिदन्यतरस्यां, ततो यति च, यति च ईद्भवति, आत इत्येव, 'सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यति यद्धल्ग्रहणं करोति तद्गरीयांसं यत्नं मारभते, तज्ज्ञापय- त्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति, इह झल्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं, कथं योगविभागः कर्त्तव्यः, जनसनखनामनुनासिकस्याकारादेशो भवति, झलि क्ङिति, ततः सनि च, जनसनखनामाकारादेशो भवति झलीत्येव॥

"ये विभाषा"॥ 'जायतइति'। यक्। 'नित्यं जादेशो भवतीति'। तस्यानवकाशत्वात्, तेन श्यनि जायतइत्येव भवति न तु कदाचिज्जन्यत- इति॥

"सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्"॥ अस्यग्रहणमनन्तरस्य क्तिचो मा भूद्व्यवहितस्यापि धातोरेव यथा स्यात्, क्रियमाणे हि तस्मि- न्कार्यित्वेन प्राधान्याद्व्यवहितस्यापि धातोरेव परामर्शो भवति। अन्यतर- स्यांग्रहणमनर्थकं, विभाषेति प्रकृतत्वादत आह। 'अन्यतरस्यांग्रह- णमिति'। ननु नैतद्विस्पष्टनीयं प्रकृतमनुवर्त्ततइति, तदाह। 'ये संबद्धं हीति'॥

"आर्द्धधातुके"॥ 'चिकीर्षितेति'। सनन्तात्तृच् भवतीति सर्व- त्रातो लोपे कृते अतो दीर्घो यञीत्यस्य कोवकाशः, वचनात्पचाव इत्यादौ लोपं बाधित्वा दीर्घोस्तु, तच्च चरितार्थमदुपदेशाल्लसर्वधातुकानुदात्त- त्वमिति तदपि न ज्ञापकं सार्वधातुके ऽतो लोपाभावस्य, यत्तर्ह्यदिप्र- भृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति तज्ज्ञापयति न शपो ऽतो लोप इति, तदाह। 'अदिप्रभृतिभ्यः शप इति'। ये तर्हि न गुणवृद्धिभाजोऽदि[1]प्रभृतयस्तेषा मदादिषु पाठोनर्थकः, सत्यम्। वृत्तत्वं वृत्ततेत्यादावतो लोपे आर्द्धधातु-

1 अदिप्रभृतिभ्यः शप इति इं॰ पु॰ पा॰।

काधिकारस्य प्रयोजनं, बेभिद्यते इत्यत्र अपि सार्वधातुके न भवति, यहो यकारोपदेशस्तु हलन्तेषु चरितार्थः । 'कायतीति' । किञ्चिधानं प्रत्ययलक्षणार्थमियहणं च स्यात् । 'यान्तीति' । ननु 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्येवियमार्थं भविष्यति सार्वधातुके श्नाभ्यस्तयोरेवेति । नैतदस्ति । विपरीतोऽपि नियमस्स्यात् श्नाभ्यस्तयोः सार्वधातुकएवेति, तदा च यय-तुरित्यादौ न स्यात्, श्नायहणं तूत्तरार्थं स्यात् । 'अदातामिति' । लुङ्, गातिस्थाघ्वित्यादिना सिचो लुक् । 'चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यादिति' । नन्वतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन, तद्यथा चिकी-र्षकइति, अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः शपो लुग्विधानेन सार्वधातुकेतो-लोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्स्वाश्रयोतो लोपो माभूच्चिण्वद्भावात्तु चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेव, वृत्तिकारेण तु प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः स्यादित्युक्तं, दोषोपलक्षणं वा वृद्धियहणं, लोपेपि रूपासिद्धिरेव । 'ततो युक् प्रसज्येतेति' । आद्गुणस्तु वार्णत्वाच्च लभ्यते, इट्प्रसङ्गस्तु विशेषा-भावान्नोक्तः, प्रयोजनसंग्रहश्लोको गतार्थः । 'भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां,' 'दीङोयुडचि क्ङिती' त्यत्र तु नास्य प्रयोजनं, कथं, भृज्जतेः सार्वधा-तुके तुदादित्वाच्छः, तत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं, दीङोपि दिवा-दित्वान् श्यना भाव्यमित्युक्तान्येव प्रयोजनानि ।

असिद्धत्वनिवृत्त्यर्थं द्वितीयाध्यायगोचराः ।
आदेशा नेह विहिता, वुगाल्लोपौ प्रयोजनम् ॥

अन्यथा

अस्त्यादेशस्य भवतेरसिद्धत्वान्न वुग्भवेत् ।
न चाचख्युरित्यादावाल्लोपः स्याऽसिद्धितः ॥

"भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्" ॥ रमित्ययं रोपधयोर्यदि स्थाने भवति मित्त्वमस्यानर्थकं स्यात्, अथाचोन्त्यात्पर आगमो रोपधयोः श्रवणं प्राप्नोति तत्राह । 'रोपधयोरिति' । 'स्थानषष्ठीनिर्देशादिति' । रोप-धयोरिति तावत्स्थानषष्ठी, स्थानं च प्रसङ्गः, रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयु-ज्यते, रोपधे न प्रयुज्येते इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च रम् मित्त्वादन्त्या-

इच: परः प्रयुज्यते, यस्य तु देशान्तरे विधानं नास्ति स स्थानिदेश एव भवति, तत्प्रसङ्गे हि तस्य विधानं, विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्गः, इह तु मित्त्वेनायं न्यायो बाध्यते, स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्तु देशान्तरे प्रयुज्यमानोऽपि रोपधे निवर्त्तयतीति सर्वमवदातम् । भारद्वाजीयास्तु सनः क्विचीत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति । 'भ्रज्जनमिति' । ल्युटि सकारस्य श्चुत्वं दकारस्तस्य चुत्वं जकारः । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । रमोऽवकाशः भ्रष्टा भ्रष्टुं, संप्रसारणस्यावकाशः भृज्जति, सार्वधातुकत्वादत्र रमोऽप्रसंगः, भृष्टः भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेध, अथैवं कस्मान्नोक्त भ्रस्जोरस रुदन्यतरस्यामिति, भ्रस्जेः संबन्धी रश्चेति यो ऽयं संघातस्तस्य च इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । तस्याक्ङितिगुणे कृते भर्जनमित्यादि रूपं भवति, चकाराभावपक्षे तु भ्रज्जनमिति, क्ङिति चकारपक्षे भृष्टमिति तदभावपक्षे तु ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणे सति तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । उपदेशग्रहणमपि नानुवर्त्यं, नह्यत्र पक्षे रीकः प्रसंगोऽस्ति, अत्रापि पक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः, क्व, सिचि वृद्धावभार्क्षीदिति, अन्यथा चकारविकल्पं बाधित्वा परत्वाद्धलन्तलक्षणा वृद्धिर्नित्यं प्राप्नोति, रमभावे तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति सिद्धमभार्क्षीदिति । न चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमृकारः, न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं तर्हि नित्यत्वादृभावः, स हि कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति, वृद्धिस्तु कृते ऋभावे चकारस्याकृते त्वकारस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्या, तस्मादृकार एव विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव, भ्रस्जेर्भृज्जिरित्युच्यमाने यङ्लुकि द्वे.चः, साभ्यासस्य भृज्जिभावः प्राप्नोति, इष्यते तु तत्रापि रोपधयोरेव निवृत्तौ रमभावश्च बरीभृज्यतइति, यदि संप्रसारणे 'रीगृत्वत इति वक्तव्य'मिति रीक्, तस्य तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणात्प्रसङ्गः ॥

"श्नसो लोपः" ॥ 'धिनुतः कृणुतइति' । धिवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः, कृवि हिंसाकरणयोः, लट्, तस्य तस्, 'धिन्विकृण्व्योर च' ति

उप्रत्ययो ऽकारोन्तादेशश्च, तस्य चोप्रत्यये ऽतो लोपः, एकवचने त्वन्त- रेणातो लोपमुप्रत्ययस्य गुणे कृते ऽतो गुण इति पररूपेणापि सिद्धिः। 'चेता स्तोतेति'। तपरकरणस्य पृथग्व्यावर्त्त्यस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्तद्रहित- स्याकारमात्रस्येदं प्रत्युदाहरणम्, एवं च गुणवृद्धिदीर्घेषु चरितार्थत्वाद्गु- णेषु लोपप्रसङ्गः, ननु च परत्वाद्गुणो भविष्यति, तस्मात्कुटा[१]दिषु गु पुरीषोत्सर्गे ध्रुव गतिस्थैर्ययोरित्यत्र लोपप्रसङ्ग उदाहार्यः। 'याता वाता इति'। असति तकारे ऽत्रापि लोपप्रसङ्गः, आतो लोप इटि चेत्येतद्वि- षयार्थं भविष्यति, आत इत्येवाजादौ च क्ङितीति नान्यत्रेति। नैतदस्ति, विपरीतोऽपि नियमः स्यात्, आत एवेटि नान्यस्येति, तथा च चिकीर्षि- तेत्यत्र न स्यात्। 'वृद्धिदीर्घाभ्यामिति'। 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धेरव- काशः गौरिति, अतो लोपस्यावकाशः चिकीर्षितेति, चिकीर्षक इत्यत्रो- भयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, वृद्धौ तु युकि चिकीर्षायक इति स्यात्, अकृ- त्सार्वधातुकयोरित्यस्य दीर्घस्यावकाशः चीयते, अतो लोपस्यावकाशः स एव, चिकीर्ष्यत इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः॥

"यस्य हलः"॥ यस्येति यञ्यागन्तुको ऽकारः, ततो वर्णग्रहणम्, अन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसम्भवादाह। 'यस्येति संघातग्रह- णमिति'। श्रुतस्याकारस्याविवक्षायां कारणाभावादिति भावः। 'अतो लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति'। अस्तु तर्हि नियमः, यस्य हल एव नान्यतः, लोलूयिता पोपूयिता, कैमर्थ्याद्धि नियमो भवति विधेयं ना- स्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किम्, अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य वि- धेयः, तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति, अपूर्वो विधिरेव भविष्यति, एव- मपि क्यस्य विभाषायां दोषः, समिधमिच्छति समिध्यति, समिध्यतेस्तृ- च्, इट्, समिधिता, यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः, यदा त्वलोपपक्षस्तदा स- र्वस्यालोपः प्राप्नोति, संघातग्रहणे हि यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्ति- न्यायेन अतो लोपो बाध्यो यलोपो ऽपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यः, ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं स्यात्, यलोपवदल्लोपस्यापि

१ कुटादिष्विति नास्ति इं पु।

विकल्पेन बाधनादित्यत आह । 'हल इति वेत्यादि' । एवं च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव विकल्पेन लोपो ऽकारस्य त्वतो लोप इत्यनेन नित्यमिति, सिद्धमिष्टमवश्यं चातो लोप एवात्रेष्टव्यः, अन्यथा पापचक इत्यादावत उपधाया इति वृद्धिः स्यात्, स्थानिवद्भावाच्च भवति, तस्मात्संघातस्य ग्रहणमवयवशस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् । 'मव्यितेति' मव्यतिः संयोगान्तोऽस्ति, ज्वरत्वरादिसूत्रे तु वकारान्त उदाहृतः ॥

"क्यस्य विभाषा" ॥ क्यस्येति क्यच्क्यङोः सामान्येन ग्रहणं, क्यषस्तु हलन्तादसम्भवः । 'समिधमिवात्मानमाचरतीति' । अपपाठोऽयम् । एवं हि क्यङो वाक्यं न प्रदर्शितं स्यात्, क्यचश्च द्वितीयं वाक्यमनर्थकं स्यात्, विधिभेदाज्ञानर्थकमिति चेत्, यत्नेत्रमधिकरणाच्चेति वक्तव्यमित्यस्यापि प्रदर्शनीयं स्यात्, तस्मात्समिदिवाचरतीति पाठः, अत्र के चित्कयङ्ग्रहणेऽपि ग्रहणमिच्छन्ति, क्यस्येति कितो यकारस्य ग्रहणे तात्पर्यम्, आदित्वं ककारस्याविवक्षितं वदन्ति । नेति वयम् । आदित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावात् ॥

"णेरनिटि" ॥ इयङादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टब्धत्वादनवकाशो णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह । 'इयङ्यणि-यादि' । ननु पाचयतेः पाति,योजयतेर्योक्टिरित्युदाहरिष्यति, गयासश्रन्थो युजिति युजि प्राप्ते क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्प्रत्ययः, क्तिच्वापुनरयं द्रष्टव्यः, तत्कथमनवकाशः । उच्यते । यत्नेतावत्प्रयोजनं स्यादनिटीति न वक्तव्यं स्यात्, अतोऽनिटीति वचनादार्धधातुकमात्रविषयतास्यावसीयते, ततश्च युक्तमियङादीन्प्रत्यपवादत्वं, वार्त्तिककारेण तु पूर्वविप्रतिषेधः पठितः 'णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यःपूर्वविप्रतिषेधेने' ति । 'अततक्षदिति' । अत्र चङो ङित्त्वाद्गुणस्याप्रसङ्गः, संयोगपूर्वत्वादेरनेकाच इति यणोऽप्यप्रसङ्गः, इयङ एवायं विषयः, असत्येत्वयमिति सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् भवन्नपि लोपोऽन्त्यस्य स्यात् । 'आशिशदिति' । एरनेकाच इति यणोऽत्र प्रसङ्गः । अत्र सत्यपि यणि असिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम्, एवं गुणवृद्धिदीर्घविषयेऽपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्ध्योरयादेशप्रसंगः, वार्णादाङ्गं

क्लीय इति णिलोपः। 'ज्ञीप्सतीति'। 'आप्ज्ञप्यृधामित्' 'अज्झनगमां सनी'ति दीर्घप्रसङ्गः, अनिटीति शक्यमस्तु, कथं कारयिता, 'निष्ठायां सेटी'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति, सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति निष्ठायां सेट्येवेति, अनिटोनिष्ठाया असंभवात्, असंभवश्चोत्तरसूत्रे वक्ष्यते, अथ वा 'अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुष्वि' त्यत्र णेरिति योगविभागः क्रियते, सेट्यादुध तुके णेरयादेशो भवति लोपस्यापवादः॥

"निष्ठायां सेटि"॥ 'सेटीति किमिति'। अनिटि पूर्वेण सिद्धत्वात्सेडर्थमेवेदं सूत्रं भविष्यतीति प्रश्नः, सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृत्तिरित्युत्तरम्। 'संज्ञपितइति'। 'वा दान्तशान्तपूर्णे'त्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तः ज्ञपित इति। 'अथ पुनरिति'। प्रतिपत्तृविप्रतिपत्त्या संदिग्धाभिधानम्। 'कालावधारणार्थमिति'। सेड्ग्रहणे क्रियमाणे यदा निष्ठा सेड्भवति तदा लोपो भवति न प्रागिति कालावधारणं लभ्यते, किं पुनः स्याद्यद्येवमर्थं सेड्ग्रहणं न क्रियेत तत्राह। 'अकृते हीति'। 'णिलोपे सतीति'। नित्यत्वात्, स हि कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि, इट् पुनरनित्यः, णिलोपे सत्येकाच इति प्रतिषेधात्, यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यं, नहि वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता रामेण वालिनि हते सुग्रीवापेक्षया वालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते शूरमानिनः। सत्यं, कार्यगतभावाभावविवक्षायां तु तत्राश्रीयते। 'इट्प्रतिषेधः प्रसज्येतेति'। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावमनाश्रित्योक्तं, भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं सप्तमे, णेरध्ययने वृत्तमित्ययं योगस्त्रेधा विभक्तव्यः, क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीयः, णेरित्येको योगः, तत्र निष्ठायां नेडिति वर्त्तते, ण्यन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इण्न भवति, ततो वृत्तं, वृत्तमिति निपात्यते, णिलोपः, किमर्थमिदं, नियमार्थम्, अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति, क्व माभूत्, कारितं हारितं, कैमर्थक्यान्नियमो

---

१ व्याख्यातु-इति इं॰ पुस्तके पाठः।

भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किं, गुणाभावः, एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भवति, ततोऽध्ययने, वर्तेरध्ययनएव णिलोप इति ॥

"शमिता यज्ञे" ॥ 'तृचि संबुध्यन्तमेतदिति'। उदाहृताभिप्रायमेतत्, सूत्रे तु शुद्धप्रथमैकवचनान्तं, सर्वासु च विभक्तिषु निपातनं प्रथमैकवचनस्याविवक्षितत्वात्, तथा च सूत्रार्थकथनसमये इहादौ तृचीति सामान्येनोक्तं, प्रयोगोपि तथाविध एव शमितारो यदत्र सुकृतमिति, शमितृभ्यश्चैवैनन्तविरहितृभ्यश्चेति च, शामित्रमिति तद्धितेपि भवति, सूत्रे च संबुध्यन्त विवक्षितं चेच्छमितर्यज्ञइति प्राप्नोति ॥

"अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु" ॥ 'गण्डयन्तइति' गडि सेचने घटादिः, मडि भूषायाम्, आभ्यामौणादिको झच्, 'झोन्तः'। 'स्पृहयालुरिति'। स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच्। 'स्पृहयाय्यइति'। श्रुदक्षिस्पृहिभ्य आय्यः। 'स्तनयित्नुरिति'। औणादिक इत्नुः च्। 'पारयिष्णवइति'। णेश्छन्दसीति इष्णुच्। 'नेति वक्तव्ये इति'। णिलोपे हि प्रतिषिद्धे गुणे सत्ययादेशः सिद्धः, मात्रालाघवं च भवति। 'उत्तरार्थमिति'। ल्यपि लघुपूर्वादित्यत्र न गुणो नाप्ययादेशः ॥

"ल्यपि लघुपूर्वात्" ॥ अत्र केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः, अन्ये पञ्चम्यन्तं, तत्राद्यपक्षे प्रशमय्येत्यादौ व्यञ्जनान्ते न स्यात्, नह्यत्र णिर्लघुपूर्वः किं तर्हि व्यञ्जनपूर्वः, न चाव्यवहिते संभवति व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं युक्तं, प्रचकाश्य गत इत्यादावतिप्रसङ्गश्च, क्व तर्हि स्यात्, प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादौ, यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिर्लघुपूर्वो न भवति, स्थानिवद्भावात् अल्लोपस्यासिद्धिरपि नास्ति तथापि भूतपूर्वलघुपूर्वतामाश्रित्यात्रैव स्यात्, तथा प्रोचिकीर्ष्येत्यादावपि प्रसङ्गः, संप्रति गुरुपूर्वत्वेपि भूतपूर्वगत्या, तस्माद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्य व्याचष्टे। 'लघुपूर्वाद्वर्णादिति'। नन्वत्रापि पक्षे प्रशमय्येत्यादौ ह्रस्वादीनामसिद्धत्वादयादेशाप्रसङ्गः, क्व तर्हि स्यात्, मृदमाचष्टइति णिचि 'प्रकृत्यैकाजि'ति प्रकृ-

णिभावाट्टिलोपाभावे प्रमृदय्य गत इत्यादौ स्यादत आह । 'हृस्वयलोपा-ल्लोपानामिति' ॥

"विभाषापः" ॥ आपॢ लम्भने चुरादिः, आपॢ व्याप्तौ स्वादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । इह इङ् अध्ययने, णिच्, 'क्रीङ्जीनां णा'वित्यात्वम्, अर्त्तिह्रीत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्राप्नोति, आप्रूपस्य भावात्, तस्मात्सानुबन्धको निर्देश्यः, आपृन्निति पठितव्यम्, आप्लृशब्दान्ङसिः, ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वादत उदित्युत्वम्, 'उरण् रपर' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वं सकारस्य संयोगान्तलोपः, तर्हि तथा पठितव्यं, नेत्याह । 'इङादेशस्येति' ॥

"निष्ठायामण्यदर्थे" ॥ 'ण्यतः कृत्यस्यार्थौ भावकर्मणी इति' । यद्यपि भव्यगेयादावाप्लाव्यापात्यशब्दयोः कर्त्तापि पक्षे ण्यदन्तयोर्वाच्यस्तथापि क्तिय: संनिधानात्तदीयो ण्यदर्थ एव पर्युद-स्यते । 'प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति' । अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी । 'अधिकरणाद्दति' । क्तः प्रत्यय इत्यनुषङ्गः । एवमक्षितमिति भावइत्यत्रापि ॥

"वाक्रोशदैन्ययोः" ॥ 'क्षितायुरिति' । पूर्ववत्कर्त्तरि क्तः । 'क्षीणकइति' । अनुकम्पायामिति कन् । प्राप्तविभाषेयम् । अण्यदर्थे-इत्येव, क्षितं सर्वमस्य, क्षितमस्य तपस्विनः ॥

"स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च" ॥ चिणीव चिण्वत्तत्र तस्येवेति सप्तमीसमर्थाद्वतिः, स्यसिच्सियुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्, यथा मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्रासाद इति । 'भावकर्मविषयेष्विति' । अनेन भाव-कर्मणोरिति विषयसप्तमीति दर्शयति । भावकर्मणोर्ये स्यादयो वर्त्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीयुडेको विशेषितः स्यात्, स्यादयो न विशेषिताः स्युः, भावकर्मणोर्लादेशवाच्यत्वात्सीयुटश्च तद्भक्तत्वात्, अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते तदाय-मर्थः स्यात् भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति, तदा

स्यादयो विशेषिताः सीयुड्विशेषितः, नहि तद्वृक्तस्य तेन सह पौर्वापर्यं संभवति, तस्मात्सर्वानुग्रहाय विषयसप्तम्येव युक्ता । 'यदा चिण्वदिडागमो भवतीति' । चकारस्य संनियोगार्थत्वात् । 'कस्येति' । षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमो भवति स्यादयश्च सप्तमीनिर्दिष्टाः, अञ्जनग्रहदृशामिति षष्ठीनिर्दिष्टम्, अङ्गस्येति च वर्तते, अतोऽजन्तादीनामङ्गानामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं मन्यमानस्य प्रश्नः । 'स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति' । कथमित्याह । 'ते हि प्रकृता इति' । संनिहिता इत्यर्थः । नन्वङ्गमपि प्रकृतं योग्यविभक्तिकं च तत्राह । 'अङ्गस्य त्विति' । 'लत्वविरोधादिति' । यद्वा सप्तमे योगविभागः क्रियते, आर्धधातुकस्येट्, परिभाषेयं, यो यावान्कश्चिदिडागमः स सर्व आर्धधातुकस्यैव द्रष्टव्यः, तेनायमपीडागमः स्यादीनामेव भवति नाङ्गस्य । 'कानि पुनरिति' । चिणि यदेवाहत्य विहितं तदेवातिदिश्यते आहोस्वित् चिणि दृष्टमात्रमिति प्रश्नः । तत्र द्वितीयः पक्ष आश्रीयत इति श्लोकेन दर्शयति । 'चिण्वद्वृद्धिरिति' । यथा चिणि वृद्धिः तथा स्यादिष्वपीष्यते, घानिष्यते एतदेकं प्रयोजनम्, एवमुत्तरत्रापि । प्रत्येकं संबन्धेन यथायोगमतिदेशो योज्यः । 'दायिष्यतइति' । 'आतो युक् चिण् कृतो' रिति युक् एतच्चिण्याहत्य विहितं, यच्च हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति कुत्वमघानीत्यत्र दृष्टं तदपि प्रयोजनं घानिष्यतइति, यच्च चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घविकल्पविधानं तदपि प्रयोजनम्, एतदपि चिण्याहत्य विहितं शमिष्यते शामिष्यतइति । शमेर्णिचि 'मितां ह्रस्वः, लृटि स्ये चिण्वद्भावेन दीर्घविकल्पः, 'णेरनिटीति' णिलोपः । नन्वनिटीत्युच्यते सेट् चायमत आह । 'इट् चासिद्ध इति' । आ भाच्छास्त्रीये णिलोपे कर्तव्ये आ भाच्छास्त्रीयश्चिण्वदिडसिद्धः, तेनानिडादित्वात्सिद्धो णिलोप इत्यर्थः । 'मे इति' । सूत्रकाराभिप्रायस्य वचनम् । ननु चास्य चिण्वदिटोऽवकाशः ये ऽनिटः, येषु चक्षुनोः स्य इत्यादि प्रतिपदविधानं नास्ति, आर्धधातुकस्येत्यस्यावकाशः सेड् योऽस्य विषयो न भवति, यस्तु सेडस्य च सूत्रस्य विषयस्तत्र परत्वा 'दार्ध-

धातुकस्येड्वलादे'रित्ययमेव प्राप्नोति, तत्कथमसिद्धत्वमत आह। 'नित्यश्चायमिति'। अयं चिण्वद्भिनित्यः, कृतेऽपि वलादिलक्षणइट् प्राप्नोति, अकृतेऽपि, नह्ययं वलादित्वमपेक्षते। अस्मिंस्तु कृते वलादिलक्षण इण्न प्राप्नोति, तस्माद्वल् निमित्त इडनित्यः। विघातो निमित्ताभावादप्रवृत्तिः, सोऽस्यास्तीति विघाती, तदेवं नित्यत्वात्सेड्भ्योऽप्यनेनैवेड् भवति, अयं चासिद्ध इति न भवति णिलोपाभावदोषः, अवश्यं चानेनैव सेड्भ्योऽपीडिष्टव्यः, अन्यथा एतदिट्संनियुक्तश्चिण्वद्भावोऽपि न स्यात्, न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्याप्यनित्यत्वम्, आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभावात्। 'प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमिति'। वलादिलक्षणस्य प्रकृतत्वात्। 'गुणे कृत इति'। परत्वान्नित्यत्वाच्च। 'उपदेशग्रहणाद् भवतीति'। यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनजन्त उपदेशेत्वजन्त एव, यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशो हनि णिङादेशा अपि प्राप्नुवन्ति, तेषामपि तत्र दृष्टत्वादत आह। 'अङ्गाधिकारविहितमिति'। अङ्गस्येति प्रकृत्य यद्विहितं चिणि दृष्टं तदेवातिदिश्यते, संनिहितत्वात्, न च हनिणिङामादेशा एवंविधा इति तेषामनतिदेशः। अत्र वार्तिकं, 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेने'ति, वधभावस्यावकाशः, वध्यात्, वध्यास्तां, वध्यासुः, चिण्वद्भावे हन्ग्रहणस्यावकाशः, घानिष्यते, अघानिष्यत, अघानिषाताम्। अघानिषत घानिषीष्टेत्यत्रोभयप्रसङ्गे चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं चिण्वद्भावे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् वधादेशः कस्मान्न भवति, सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति, ननु द्वितीयाध्याये, तत्रार्धधातुकइति विषयसप्तमी, ततः किमन्तरङ्गो वधभावः, नैतदस्ति। लिङीति विशेषनिर्देशात्परसप्तमी, यत्र तु विशेषानिर्देशाभावो ऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमी भव्यादिसिद्धये॥

"दीङो युडचि क्ङिति"॥ 'दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादिति'। षष्ठ्यां त्वस्यां दीङ एवादितो युट् स्यात्, पञ्चम्यां तूभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति अचीति सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायामजादेर्युड्

भवति, सप्तमीनिर्दिष्टस्य नामार्थः, तदादिविध्यर्थश्च । 'विधानसामर्थ्या-च्चेति' । यदि युटोसिद्धत्वेन यणादेशः स्यात् युड्विधानमनर्थकं स्यात् । उपदिदियइति रूपे विशेषाभावात्, न च यकारद्वयश्रवणाद्विशेषः, 'हलो यमां यमि लोप'इति पक्षे यलोपविधानात् । न च पक्षे श्रुतिभेदः, 'यणो मय'इति द्विर्वचनविधानादेव सिद्धत्वात्, श्रुतिभेदेऽपि व्यञ्जना-न्तरस्यैकस्यानेकस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् । 'उपदानमि-ति' । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चे'त्यात्वं, दीङ इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि माभूदिति ॥

"आतो लोप इटि च" ॥ इहाचि क्ङित्यार्धधातुकइति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात्तेषामन्यतमेनानुभूता-न्यतरविशेषणेनाऽनुभूतोभयविशेषणेनाननुभूतविशेषणेन वा इटः समु-च्चयसंभवाद् द्वादश पक्षाः संभवन्ति । तत्र यदि तावद्विशेषणासंबन्धा-त्प्रागेवाचा इटः समुच्चयः, अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययो वा विशेष्यते, इटच-आदौ च प्रत्ययइति विज्ञायते, तदेड्ग्रहणमनर्थकं भवति, अजादे-रिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयासंभवात्, तदा च क्ङिदार्धधातुके च-जादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठते नेटः, हलादेरिटः क्ङित्त्वासंभवात्, आर्ध-धातुकत्वाद्व्यभिचाराच्च, ततश्च दासीयेत्यादौ लोपप्रसङ्गः, अथ क्ङिद्वि-शिष्टेनाचा समुच्चयः, क्ङित्यजादौ भवतीटि चेति, ततोऽक्ङिदर्थमन-र्थकं चेड्ग्रहणं भवति पपिथ दासीयेति, अथार्धधातुकविशिष्टेनाचा समुच्चयस्ततोऽक्ङिदर्थमनार्धधातुकार्थं चेड्ग्रहणं, पपिथ, दासीय,व्यत्यरे,इतीण्मात्रे लोपप्रसङ्गः, तदेवमचा समुच्चये चत्वारः पक्षाः, एवमार्धधातुकेन, एवं क्ङितेति द्वादशपक्षाः । तयोरप्युभयविशिष्ट-योस्तएव दोषा यांस्त्ववोचाम । अथाविशेषितेनार्धधातुकेन समुच्चयस्तदा नार्धधातुकार्थमिड्ग्रहणमिति व्यत्यरइत्यत्रैव प्रसङ्गः, अथ क्ङिद्विशिष्टेना-र्धधातुकेन समुच्चयस्तदाऽक्ङिदर्थमनार्धधातुकार्थमिड्ग्रहणं, पपिथ, व्य-त्यरे, अथाज्विशिष्टेनार्धधातुकेन समुच्चयः, अनजाद्यर्थमनार्धधातुकार्थं चेड्ग्रहणं दासीय, व्यत्यरे, अथाज्विशिष्टेन क्ङिता समुच्चयः, ततोऽनजाद्य-

र्थमङ्कित्वार्थं चेड्ग्रहणं दासीय, पपिथ, ग्रथार्द्धधातुकविशिष्टेन क्ङिता समुच्चयः, तदानार्द्धधातुकार्थमक्ङित्वार्थं चेड्ग्रहणं, व्यत्परे,पपिथ, । तदेवमेकादशपक्षा दृष्टाः, द्वादशःपक्षःशिष्यते ऽर्विशिष्टेन क्ङिता समुच्चय इति, अत्र च पक्षे अच्यार्द्धधातुकइति विशेषणाद्वयमविशेषाद् द्वावपि क्ङिदिटावुपनिपततीति अक्ङित्वार्थमेवेड्ग्रहणं भवति, तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्परे इत्यनजादावनार्द्धधातुके च न भवति। स एव निर्दोषः पक्षस्तमिममाश्रयति। 'इत्यजादावार्द्धधातुकइति'। 'क्ङिति चेति'। अजादावार्द्धधातुकइत्यनुषङ्गः। 'दासीयेति'। आशिषि लिङ्, उत्तमैकवचनमिट्, 'इठोत्' ।अत्र सीयुट इड्भक्तत्वादिटो ऽजादित्वाभावः ॥

"ईद्यति" ॥ दीर्घविधानमुत्तरार्थम्, अध्यगीष्ट । इह तु गुणेन भवितव्यमिति ह्रस्व एव विधेयः ॥

"घुमास्थागापाजहातिसां हलि" ॥ माग्रहणेन मेङ् प्रणिदाने, माङ् माने मा मानइति सर्वेषां ग्रहणम्, एवं गा इत्यत्रापि गाङ्गतौ, गै शब्दे, गा स्तुतौ छन्दसि, इणो गा लुङि, इणवदिक इति वक्तव्यं, गाङ् लिटीति, सर्वेषां गारूपाणां ग्रहणं, गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वचनात् । 'जुहोतीति'। ओहाक् त्यागे । 'जिहातेरिति'। ओहाङ् गतावित्यस्य। भृञामित्यभ्यासस्येत्वे सति जहातीति निर्देशो नोपपद्यते । कामं हागित्यपि निर्देशेन भवति जिहातेः प्रसंगस्तथा तु न कृतमित्येव । 'एतदेवेत्यादि' । यथा चैतज्ज्ञापकं तथा जनसनखनामित्यत्रोक्तम् । ईत्वे वकारप्रतिषेधः, वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः, वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः। 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च'। घृतं पिबन्ति घृतपावानः, वसां वसापावानः, क्वनिपीत्वं न भवति, धीवरी पीवरीत्यत्र त्वौणादिकमीत्वं ध्याप्योर्वा संप्रसारणं, तथा च स्थः क चेत्यत्र क्विपि ईत्वाभाव उदाहृतः ॥

"वान्यस्य संयोगादेः" ॥ 'स्थेयादिति'। अन्यस्य ग्रहणे ऽक्रियमाणे पूर्वयोगो ऽन्येषु सावकाशः, अयमपि ग्लायादित्यादिषु, स्थेयादित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव विधिः स्यादित्यन्यस्य ग्रहणम् ॥

"न ल्यपि" 'यदुक्तमिति'। ईत्वं न त्वनन्तरमेत्वम्, प्राप्त्यभावात् ॥

"मयतेरिदन्यतरस्याम्" ॥ 'अपमित्येति'। उदीचां माङो व्यतीहारइति क्त्वाप्रत्ययः, ह्रस्वे कृते तुक् ॥

"आडजादीनाम्" ॥ ऐज्यतेत्यादौ यजिवपिवहीनां हलादित्वाभावान्न प्राप्नोति, संप्रसारणे कृते ऽजादित्वाद्भविष्यति, परत्वाल्लादेशेभ्यः प्रागटा भवितव्यं, ततो लादेशः, ततो यका, ततः संप्रसारणेन, अत आह । 'इहेति'। लादेशस्यान्तरङ्गत्वं लकारमात्रापेक्षित्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषमङ्गं चापेक्षतइति बहिरङ्गः, कृताकृतप्रसंगित्वाद्विकरणस्य नित्यत्वं, नन्वडागमोपि कृतेपि विकरणे प्राप्नोत्यकृतेपीति नित्य एव, ततश्च परत्वादडागम एव प्राप्नोति, तत्राह । 'शब्दान्तरप्राप्तेरिति'। शब्दान्तरप्राप्तिमेव दर्शयति । 'कृते हीति'। अङ्गस्याडागमः कृते विकरणे विकरणान्तमङ्गमकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति शब्दान्तरप्राप्तिः । ननु विकरणोपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः । तथाहि । स कृते ऽडागमे तदादेर्धातोर्भवति अकृते तु धातुमात्रात्, अत आह । 'शब्दान्तरस्येति'। षष्ठीनिर्दिष्टस्य यद्विधीयते आगम आदेशो वा तद्विषया परिभाषा न पञ्चमीनिर्देशइत्यर्थः । 'नित्यत्वादेवेति'। एवकारः पौनर्वचनिकः, नित्यत्वादडागमं बाधतइति पूर्वमुक्तमत्रापि स एव हेतुरिति । अडागमस्तु संप्रसारणे कृते न प्राप्नोति, आटा बाधितत्वात्, यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यतइति तु न सार्वत्रिकमिति भावः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । अजादीनामपि पूर्वसूत्रेणाडेवास्तु, कथमाटश्चेति वृद्धिः, अटश्चेति वक्ष्यामि, इहापि तर्हि प्राप्नोति अकार्षीत्, अचीति वर्तते, एवमपि स्वपेलङ् सिप्, अड्गार्ग्यगालवयोरिति सिपो ऽट्, हत्वं, ढत्रि चेत्युत्वम्. अस्वपोहसचित्यत्र वृद्धिप्रसङ्गः, अजादौ धातौ वृद्धिं वक्ष्यामि, तर्हि धाताविति वक्तव्यं, न वक्तव्यं, यदेतदुपसर्गादृति धाताविति तत्पूर्वत्रापकृष्यते, अटश्चेत्यत्र चकारस्तस्यैव विधेः समुच्चयार्थः, अटो विध्यन्तरं बाधित्वा वृद्धिरेव यथा

स्यात्तेनाटिटदित्यादौ परमप्यतो गुणो पररूपं बाधित्वा वृद्धिरेव भवति, यथा सिद्धान्तेपि, औसीयत् औड्कारीयत् 'उस्यपदान्तात्,' 'ओमाङोश्चे'ति पररूपं न भवति, उत्तरार्थं तद्वाङ्वचनं छन्दस्यपि दृश्यते सुरुचो वेन आवः, अट एवात्र छान्दसं दीर्घत्वं भविष्यति, पूर्वो न्यायः इति, यथा आसचित्यत्रापि लावस्थायामेवाटि कृते अअसल इति स्थिते अटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति लादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वाल्लादेशः, वृद्धिर्ह्यटमचं च निमित्तमपेक्षते, कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति श्नसोरल्लोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति, कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य लोपाभावः, इह च आयन्निति इणो लङि अटि अइअन्, अटश्चेति वृद्धिः प्राप्नोति इणो यणिति यणादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति, इणो यण् एरिति योगविभागादिवर्णान्तस्येणो यण्विधानादेकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् । अत्र श्लोकौ ।

> अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।
> अस्वपोहसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥
> पररूपं गुणेनाट ओमाङोरसि तत्समम् ।
> छन्दोर्थं बहुलं दीर्घ इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥

इति ।

"न माङ्योगे" ॥ यद्ययमनन्तरस्याट एव प्रतिषेधः स्यात्तत्संयुक्तमेव प्रतिषेधं कुर्यात् आडजादीनाममाङ्योगइति, असंयुज्य तु प्रतिषेधात्सर्वस्य प्राकरणिकस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । 'लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तच्च भवतीति' । तत्र लृङ उदाहरणं न प्रदर्शितं माङ्योगे तदसभावात्, ङित्त्विशिष्टस्योपादानमस्मदादेशो यो माशब्दस्त्वामौ द्वितीयाया इति तद्योगे प्रतिषेधो माभूत्, सुखिनं मा अकार्षीदिति, अथ कथं मा वालिपथमन्वगाः, स्वच्छन्दमनुवर्तन्ते न शास्त्रमृषयः किल ॥

"बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ 'मा वः क्षेत्र इति'। वः युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि मा वाप्सुः, उप्तानि मा भूवन्, वपेः कर्मणि लुङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, झेर्जुस्, सिच्, वदव्रजेति वृद्धिः, क्वचित्तु माङ् योगेऽपि भवति इति प्रक्रम्याऽवाप्सुरिति पठ्यते तथाध्ययनं तु न क्वचिद्दृष्टम् । 'अभित्था इति'। भिदेस्थास्, झलो झलीति सिचो लोपः । 'आवरिति'। पूर्वसूत्रे वृत्तावेव व्युत्पादितम् ॥

"हुश्नुवोः" ॥ 'दध इति'। ननु चात्र परत्वाद्रेभावे कृते अनन्त्यत्वादाल्लोपो न प्राप्नोत्यत आह । 'धाञो रेभावस्यासिद्धत्वादिति'। नन्वेवमपि रेभावे कृते तस्यैवेडागमः प्राप्नोति, न च रेभावस्य वैयर्थ्यं, कृसृभृप्रभृतिष्वनिट्सु चरितार्थत्वादित्यत आह । 'अत्रेति'। कथं पुनर्लाक्षणिकस्य तस्य इरशब्दस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति, कथं वा स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य तस्मिन्निडागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्त्तमानस्यात्माश्रयदोषो न भवति, तत्राह । 'तदर्थं चेति'। द्विवचननिर्देशाद् दोषद्वयं न भवतीत्यर्थः ॥

"अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" ॥ इश्च उश्च य्वू, तयोर्य्वोः, ह्रस्वयोरिदं ग्रहणं दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णग्रहणात्, य्वोरिति वर्णग्रहणात्ताभ्यां श्न्वादीनां तदन्तविधिः, तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवान्त्यस्य सिद्धे ङकारो विस्पष्टार्थः । 'आप्नुवन्तीत्यादि'। यस्संयोगपूर्वस्तदेकाच् तदिहोदाहरणम्, अन्यत्र हुश्नुवोः सार्वधातुके इरनेकाच इति यणा भाव्यं, लुलुवतुरित्यादिकं तु भवत्येव, ओः सुपीति वचनात् । 'इयङुवङ्भ्यामिति'। गुणवृद्ध्योरवकाशः, चेता गौः, इयङुवङोरवकाशः, चिक्षियतुर्लुलुवतुः, चयनं चायकः लवणं लावक इत्यत्रोभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः । 'तनुवमिति'। अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते । 'तन्वमिति'। वा छन्दसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । 'विश्वमिति'। 'विभुव इति'। सत्सूद्विषेति क्विप् । अत्र नित्यमोः सुपीत्यनेन यण् प्राप्तः, स्वर्गादिषु पठ्यतेऽदरयङुवङौ, बहुचे यण् ॥

"अभ्यासस्यासवर्णे" ॥ पूर्वमङ्गस्याजादौ प्रत्यये विधानादिद मारभ्यते । 'इयेषेति' । अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावविषये यदुक्तव्यं तद् द्विर्वचनेचीत्यत्रोक्तम् ॥

"स्त्रियाः" ॥ 'स्त्री इत्येतस्येति' । स्त्रीप्रत्ययान्तानां स्त्र्यर्थवृत्तेर्वा शब्दस्य ग्रहणं न भवति, 'आण्नद्याः' 'कुमार्यां वयसी' त्यादिनिर्देशात् । 'उत्तरार्थमिति' । उत्तरत्र स्त्रिया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् श्नुधातुभ्रुवां माभूत् ॥

"इणो यण्" ॥ अत्र सूत्रार्थकथनानन्तरं क्वचित्पठ्यते, अन्तरङ्गत्वादिको यणचीति सिद्धे समानाश्रये वार्णादाङ्गं बलीय इति ज्ञापनार्थं वचनमिति, तदयुक्तं, इयङादेशापवादोयमिति वक्ष्यति तत्कथमियङ्विषये यण् प्रवर्त्तते । 'इयङादेशापवादोयमिति' । इयङादेशस्यैवापवाद इत्यर्थः । कुत इत्याह । 'मध्येपवादा इति' । एवं सति यदिष्टं सिद्धं तद्दर्शयति । 'गुणवृद्धिभ्यामिति' । यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरम्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण् बाधेत गुणवृद्धिविषयेपि स्यात् । अथेणो नेत्येव कस्मान्नोक्तम्, इयङादेशे हि प्रतिषिद्धे इको यणचीत्येव यण् भविष्यति, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः यदिदमपि न दृष्टम्, ईयिव, ईयिम, कर्मणि ईयिरे, अत्रेयङि प्रतिषिद्धे सवर्णदीर्घः स्यात्, तस्माद्यणेव विधेयः॥

"एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" ॥ 'तेन संयोगो विशेष्यतइति'। यद्यप्यन्यपदार्थं प्रति गुणभूतः संयोगस्तथापि स एव विशेष्यते, धातोरित्यनुवृत्तस्य प्रयोजनान्तराभावात्, अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामीति, नैतदस्ति, यद्यधातोरिवर्णो ऽसंयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा 'इको यणची' ति, तद्यथा कुमार्यौ कुमार्य इति । ननु ग्रामणीवद्धातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः, नेत्याह, इयङ्बाधनार्थो यण्, न चाधातोरियङः प्रसङ्गोस्ति, तत्कथमधातुनिवृत्त्यर्थो धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते, तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो विशेष्यतइति । 'अङ्गविशेषणं माभूदिति' । अन्यथाधिकारेण संनिहितस्य तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहणं, ततश्च यवक्रियौ यवक्रिय इति,

अत्रापि प्रसज्येत, नह्यत्राङ्गस्य संयोगः पूर्वोवयव इति, ननु च य्वोरिति प्रकृतं तत्र एरित्यनुच्यमाने य्वोरपि यण् स्यात् लुलुवतुरित्यादौ, ततश्च तन्निवृत्त्यर्थमपि स्यादित्यत आह । 'लुलुवतुर्लुलवुरित्येतस्मिन्ति'। इह एरित्यनुच्यमानेनैवोरपि सिद्धत्वादोः सुपीत्येतन्नियमार्थं भवति, वोः सुप्येवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति य्वोरेव सुपीति, न भूसुधियोरिति यण्प्रतिषेधात्, ततश्चास्मादेव नियमाल्लुलुवतुरित्यादौ सिद्धत्वादिरित्येतदोर्निवृत्त्यर्थं नोपपद्यतइति पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं, यदि त्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्देशेन य्वोरेवैतद्विशेषणमुच्येत तर्ह्योरिति शक्यमकर्तुम्। 'इहापि न स्यादिति'। यदि धातुना संयोगो न विशेष्येतेति भावः । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठस्तत्र प्रकृतत्वाद्यणादेश इत्यर्थः । 'गतिकारकाभ्यामित्यादि' । इष्टिरेवैषा । 'परमनियाविति' । भावे कर्त्तरि वा क्विप् ॥

"वोः सुपि" ॥ 'सकृल्ल्वाविति' । क्रियाविशेषकत्वात्सकृदित्यस्य कारकत्वम् । 'कटप्रुवाविति' । क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घश्च ॥

"वर्षाभ्वश्च" ॥ न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । 'पुनर्भ्वश्चेत्यादि' । एवं च पुनर्वर्षाकारेषु भुव इति सूत्रन्यासः ॥

"न भूसुधियोः" ॥ भूशब्देन तदन्तस्य ग्रहणं केवलस्य यण्प्राप्त्यभावात् । न चोवङः प्रतिषेधः, विच्छिवत्वात्, 'वर्षाभ्वश्चे'त्यारम्भाच्च । 'सुधियाविति' । ध्यायतेः क्विप्, दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् ॥

"हुश्नुवोः सार्वधातुके" ॥ अनेकाचोसंयोगपूर्वस्य य्वोरिति चानुवर्त्तते, यद्यपि हुश्नुवोरुवर्णान्तत्वमव्यभिचारि तथाप्यसंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं यथा स्यात् हुश्नुवोर्माभूदित्येवमर्थमनुवर्त्त्यमोरित्येतत्, हुश्नुविशेषणे हि तद्गुश्नुवन्तीत्यादावेव प्रतिषेधादाप्नुवन्तीत्यादौ न स्यात्, तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्यावयवो ऽसंयोगपूर्वो य उकारस्तस्येत्यर्थः । अनेकाच इति त्वङ्गेन समानाधिकरणमेव, सार्वधातुकग्रहणं जुहोत्यर्थं न श्न्वर्थमव्यभिचारात् । 'जुह्वतीति' । अदभ्यस्तात् । 'जुह्वदिति' । नाभ्यस्ताच्छतुरिति

नुम्प्रतिषेधः । 'योयुवति रोरुवतीति' । युरु इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां लटि पूर्ववदुवङ्भावः । 'इदमेवेत्यादि' । एतच्च 'यङोचि चे'त्यत्र छन्दोनुवृत्तिमाश्रित्योक्तं, जयादित्यस्तु तत्र छन्दोनुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । 'छन्दसि हीति' । छन्दसि यङ्लुगन्त-निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणं न भवति, ततः परस्य तिङ आर्द्धधातुकत्वात्, यणादेशस्याप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकं 'यङ्लुगर्थमिति चेदार्द्धधातुकत्वात्सिद्ध' मिति । स्यादेतत् । यङ्लुगन्तादन्यद्व्यावर्त्यं भविष्यति, अतो न ज्ञापकं हुश्नुग्रहणमित्यत आह । 'न चेति' । 'असंयोगपूर्वमिति' । असंयोगपूर्वावर्णान्तमित्यर्थः । अत्र ओरित्यनु-वृत्तेर्मिमतइत्यादौ न भविष्यति, अनेकाच इत्यनुवृत्तेर्युवन्तीत्यादौ, अयु-वचन्वचित्यत्राप्यटोऽसिद्धत्वादेकाच्त्वमेव, असंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तेः प्रोर्णुव-न्तीत्यत्र न भविष्यति, तन्वन्तीत्यादौ च भवितव्यमेव यथा, तस्माद्य-ङ्लुगन्तादन्यद् व्यावर्त्यं न सम्भवति, आह च हुश्नुग्रहणमनर्थकमन्य-स्याभावादिति ॥

"भुवो वुग्लुङ्लिटोः" ॥ 'अभूवन्निति' । गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । 'अभूवमिति' मिपोऽम्भावः । लुङ्लिटोरिति किं, भवति भविष्यति, शप्स्ययोर्न भवति । यदि क्ङितीत्यनुवर्तिष्यते, अभूवमित्यत्रापि तर्हि न स्यात्, एवं तर्ह्योरित्यनुवर्तिष्यते, गुणे कृते अनुवर्णान्तत्वाच्च भविष्यति, अभूवमित्यत्र 'भूसुवोस्तिङी'ति गुणप्रतिषेधादुवर्णान्तत्वं, नात्र शक्यमोरित्यनुवर्तयितुम्, एतच्चान्विभवतिभ्यां चेत्यत्र विस्तरे-णोक्तम् ॥

"ऊदुपधाया गोहः" ॥ उदाहरणेषु णिच् ण्वुल्,णिनिः, आभीक्ष्ण्ये णमुल्, घञित्येते प्रत्ययाः, सर्वत्र गुणे कृते ओकारस्य ऊकारः । 'उपधाया इति किमिति' । ओरित्यनुवृत्तेरोकारस्य भवि-ष्यति स चोपधैवेति प्रश्नः । ननु च ओरित्युच्यते न चास्योपधोकारः सम्भवति, ओरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्गोह इति विषयोपलक्षणं भवि-ष्यति, न तु कृतगुणप्रतिपत्त्यर्थम् । 'अन्त्यस्य माभूदिति' । नोपलक्षण-

त्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादोरित्यस्य निवृत्तावन्त्यस्य स्यात् । 'गमहनजनखनघसा'मिति लोप उपधाया यथा स्यादित्युत्तरार्थमप्यवश्यमुपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः । 'विकृतग्रहणं विषयनियमार्थमिति' । गुह इत्युच्यमाने धातुनिर्द्देशोयं भवति, ततश्च क्वचिद्विषयेपि सत्स्वरूपप्रयुक्तमूत्वं स्यात् । तस्मादूत्वस्य विशिष्टो विषयो निर्दिष्टो यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतं, विषयार्थतां स्पष्टयति । 'यचेति' । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थः । 'अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिदिच्छन्तीत्यादि' । पूर्वविषयावधारणे तात्पर्यमित्युक्तं तच्चाक्ङितीत्युच्यमाने सिद्ध्यति, लाघवार्थं तु गोह इत्युक्तं, तच्च कालावधारणमप्यर्थाद्भवति, गुणोत्तरकालमूत्वमिति, इदानीं तूभयत्रापि तात्पर्यमित्युक्तं भवति । गुणविषये भवति तत्रापि कृते गुण इति । यदि हि प्रागेव गुणादूत्वं स्यात् तदा 'ल्यपि लघुपूर्वा'दित्ययादेशे तस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो हकार इत्ययादेशः स्यात्, यदा तु गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वं तदा तस्यासिद्धत्वेप्योकारस्य गुरुत्वादयादेशाभावः सिद्ध्यतीति, तदेतद् दूषयति । 'व्याश्रयत्वादिति' । कथं व्याश्रयत्वमित्याह । 'णावूत्वमिति' ॥

"दोषो णौ" ॥ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुष इत्येवोच्येत, विषयार्थमिति चेत्, न, णाविति विषयस्य साक्षान्निर्द्देशात्, प्रदूष्य गत इत्यादावयादेशप्रतिषेधार्थमिति चेत्, न, उक्तोत्तरत्वात्, उक्तोत्तरमेतत्, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नास्तीति, तस्माद्दुष इत्येव वक्तव्यमत आह । 'विकृतग्रहणमिति' । क्रमः प्रस्तावः, प्रकरणमित्यर्थः ॥

"वा चित्तविरागे" ॥ चित्तविरागश्चित्तस्याप्रीतता, प्राप्तविभाषेयं, णावित्येव, चित्तस्य दोषः ॥

"मितां ह्रस्वः" ॥ 'रञ्जयतीति' । रञ्जेर्णौ मृगरमणउपसङ्ख्यानमित्युपधालोपः ॥

"चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम्" ॥ 'न ह्रस्वविकल्प एव विधीयतेति' । एवमपि ह्रस्वपक्षे अशमीति सिद्ध्यति, पक्षान्तरे अशामीति

यथाप्राप्तं दीर्घ एवावस्थास्यतइति भावः । 'शमयन्तं प्रयुङ्क्तइति'। यद्यपि णिचिविषये कर्म प्रदर्शनीयं भूतकालश्च, तथापि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारमात्रप्रदर्शनमत्र विवक्षितं न कर्ता नापि वर्तमानः काल इति न दोषः । 'णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति'। स्थानिवद्भावे हि सति यश्चिण्णमुल्परो णिः, न तस्मिन्मित्त्वं, पूर्वेण णिचा व्यवधानात्, यस्मिंश्च मित्त्वं न स चिण्णमुल्परः, परेण णिचा व्यवधानात्, ततश्च ह्रस्वविकल्पो न स्यात् पूर्वेण नित्यमेव तु ह्रस्वः स्यात् । ननु दीर्घविकल्पेपि यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति, तत्राह । 'दीर्घविधौ त्विति'। न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद्दीर्घविकल्पस्यायं विषय एवेत्यर्थः । 'तथेत्यादि' । अत्र दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवतीत्यनुषङ्गः, शमेर्यङ्, द्विर्वचनं, नुक्, णिच्यतो लोपः, यस्य हलः, शंशमि इति स्थिते यदा ततश्चिण्णमुलौ भवतः, तदा दीर्घविकल्पः सिध्यति, अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । 'योसाविति'। 'यश्च यङकारइति'। णौ लुप्यतइत्यनुषङ्गः । एवं तावद्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवतीत्येतत्स्पष्टीकृतं, णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वविकल्पो न स्यादिति यदुक्तं तत्समर्थयते। 'ह्रस्वविकल्पेत्विति'। णेर्णिः, णिणिः, सोन्तो यस्य स णिण्यन्तः, एतेन यङ्ण्यन्तइति व्याख्यातम् । 'असिद्धिरेवेति'। कस्य, प्रकृतत्वाद्दीर्घस्य, एवकारेण तु शब्देन चैतद्दर्शयति । णिचमाश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शङ्का, णिलोपस्य तु स्थानिवद्भावादयं विकल्पो न स्यादित्येव दोषः, यङ्ण्यन्ते तु भवतु नामायं विकल्पस्तथापि पक्षे दीर्घस्य श्रवणं न सिध्यति, णिचमपेक्ष्य वृद्धौ कर्तव्यायामतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घस्यानुत्पत्तेरादिति । स्यादेतत् । दीर्घविकल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानिवद्भावोनास्ति तथापि नैवात्र दीर्घः सिध्यति, असिद्धवदत्राभादिति णियङोर्लोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह । 'व्याश्रयत्वादिति'। व्याश्रयत्वमेव दर्शयति । 'णौ हीत्यादि'। किं च हेड वेष्टने घटादिः, तस्य ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात्, दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति भवति, तस्मादतोपि हेतोर्दीर्घ एव विकल्पनीयः ॥

"ल्हादो निष्ठायाम्"॥ ह्लादी सुखे च, ईदित्वान्निष्ठायामनिट्, क्वचित्पठ्यते 'ह्लादइति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात् प्रल्हत्तिरिति,' भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् ॥

"छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य"॥ 'उरश्छद इति'। 'छद आवरणे, चुरादिणिच्, पुंसि संज्ञायामिति करणे घः, कर्मणि षष्ठ्या समासः, ननु चात्र घे परतो ण्यन्तमङ्गं तस्योपधादकारः, न च सा ह्रस्वभाविनी, न च शक्यं वक्तुं णिलोपे कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चात आह। 'णिलोपस्य चेति'। अपर आह। णाविति वर्त्तते, घे परतो यो णिस्तत्र यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः, छादेरिति चेकानिर्द्देशो न णिचेति। ननु यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्ततश्चाद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धं किं सूत्रशिक्षया ऽत आह। 'उपसर्गा हीति'। एतदेव लोकव्यवहारेण द्रढयति। 'नहीति'॥

"इस्मन्त्रन्क्विषु च"॥ 'अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्दिभ्य इसि' रितीसिप्रत्ययः, मनिन् सर्वधातुभ्यः, ष्ट्रन्सर्वधातुभ्यः, योगविभागाद्द्वित्रिप्रभृत्युपसर्गादपि भवति समुपच्छदिः ॥

"गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि"॥ 'जघ्नतुरिति'। अभ्यासाच्चेति कुत्वम्। 'जज्ञतुरिति'। जन जनने परस्मैपदी जौहोत्यादिकः नकारस्य चुत्वम्। 'जज्ञ इति'। जनीप्रादुर्भावे, अनुदात्तेत् दैवादिकः। 'जक्षतुरिति'। लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशः, घकारस्य चर्त्वे, शासिवसिघसीनां चेति षत्वम्। 'अक्षन्निति'। 'लुङ्सनोर्घस्लृ' मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक्। 'अचीत्येवेति'। अचि श्नुधात्वित्यतः, तस्य तु क्वोणौ चावित्यत आरभ्योपयोगो न प्रदर्शितः, क्वचिद्व्यभिचाराभावात्, क्वचिदसंभवात्, इह तूपयोगः, तथा चोत्तरसूत्रे हलि चेति वक्ष्यति ॥

---

१ छदिभ्यइति पा० ई० पु० ।
२ जज्ञुरिति पा० ई० पु० ।

"तनिपत्योश्छन्दसि" ॥ 'वितत्निरइति'। लोपविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेपि तस्मात एकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ न भवतः। 'पप्तिमेति'। लिट्, मस्, इट् ॥

"घसिभसोर्हलि च" ॥ सूत्रे चकारस्य पाठो ऽनार्थः। तथा च वार्तिकं छल्यहखमपरिभाष्यमन्यत्रापि दर्शनादिति। 'तथा न क्रियत इति'। यदि क्रियेत अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यादितिभावः। पूर्वत्राचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तं, तदुपादानादचि न स्यादिति चकारेण समुच्चयः, यदि पूर्वत्रैवाचीत्यनुवर्त्तते नेहेत्युच्येत ततो हलि चेति शक्यमकर्तुमुत्तरार्थं तु तत्कृतम् ॥

"हुझल्भ्यो हेर्धिः" ॥ 'हलादेरिति'। हुझल्भ्य इति पञ्चम्या हलीति सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्प्यतइति भावः। यद्येवं यस्मिन्विधिरित्यस्याभावात्तदादिविधिर्न स्यात्, हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्धलन्तस्याभावाच्च भविष्यति। 'भिन्धीति'। श्नसोरल्लोपः। 'प्रीणीहीति'। ई हल्यघोः। 'जुहुतामिति'। लोटो लङ्वत् तसस्ताम्। 'रुदिहीति'। शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वादिटि कृते पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः। 'इहेत्यादि'। धित्वस्यावकाशोऽनाशिषि जुहुधीति, तातङोवकाशो हुझल्भ्यो ऽन्यः, जीवतात्त्वमिति, आशिषि हुझल्भ्यः तूभयप्रसङ्गे परत्वात्तातङ्, अथ कृतेपि तस्मिन् स्थानिवद्भावाद्धित्वं कस्मान्न भवति, तत्राह। 'तत्र कृतइति'। भिन्धकि च्छिन्धकीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते अकज्न स्यादित्य आह। 'भिन्धकीति'। अपर आह, स्यान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थः, हकारस्य धकार आदेशः, हलीत्यपि नानुवर्त्यं, न कश्चिदनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

"श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि" ॥ 'उरु[1]णस्कृधीति'। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं, कः करादिति विसर्जनीयस्य सत्वम्। 'अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वमिति'। न केवलं शृणुधी गिर इत्यत्र, श्रुधीहवम्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम्। 'अतोन्यत्रेति'। शृणुधीत्यतोन्येषु सर्वोदाहरणेषु ॥

---

१ उरुकृदिति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति।

"अह्नितश्च" ॥ 'मलोपाभावस्त्विति'। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना यो मलोपस्तस्याभावः । 'अह्नित्त्वादेवेति'। नासौ यत्र साध्य इत्येवशब्दार्थः। 'यमेः शपो लुगिति' बहुलं छन्दसीत्येव, एव मुत्तरत्रापि ॥

"चिणो लुक्" ॥ चिण इति पञ्चमी न षष्ठी विधानसामर्थ्यात्। 'प्रत्ययस्येति'। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति वचनादङ्गाधिकाराच्चैतल्लभ्यते, तेनाकारितरामिति तशब्दस्य तरप आमश्च यः संघातस्तस्य युगपल्लुङ् भवति, प्रत्येकं प्रत्ययत्वेपि सङ्घातोऽप्रत्ययो ह्ययम् । ननु चेदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनो विषयविषयिभावस्तत्कथं चिणो लुक्चिणो लुक्येवाऽसिद्धो भवति अत आह। 'चिणो लुगित्येतदिति'। अथ वा क्ङितीतिवर्तते, चिण इति पञ्चमी तस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तेन क्ङितः प्रत्ययस्य लुग्विधीयमानस्तरपो न भविष्यति ॥

"अतो हेः" ॥ 'गच्छेति'। इषुगमियमां छः । 'धावेति'। धावु गतिशुध्योः, पाघ्रादिसूत्रेण सर्त्तेर्धावादेशः । 'लुनीहिति'। प्वादीनां ह्रस्वः, ई हल्यघोः, ननु चाजानवर्णान्तत्वादेव न भविष्यति, ईत्वमेव हि परत्वाद्भवति तत्राह । 'ईत्वस्येति'। नन्वेवमप्युत्तरसूत्रे उतः प्रत्ययादिति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्मादेवात्र प्रत्युदाहरणद्वयेपि न भविष्यति, यदि च लुनीहीत्यत्र परत्वादीत्वं भवति ततोसिद्धत्वं नास्ति, विप्रतिषेधविषये तदभावस्योक्तत्वात्, तस्मादत इत्यस्य इहि अधीहीति प्रत्युदाहरणं, तपरकरणस्य याहि वाहीति ॥

"उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्" ॥ उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्य भावे कामचारः, तत्र

उकारस्य विशेष्यत्वे तेन नास्ति तदन्तता ।
न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥
विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तत्तदन्तता ।
आश्रीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षद्वयसम्भवः ॥

तत्राद्ये पक्षे तनु कुरु इत्यादावेव स्यात्, सुनु चिनु इत्यादौ तु न स्यात्, तथा उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वग्रहणमस्मिन्पक्षे

मङ्गविशेषणं विज्ञायेत, ततश्च चिणु इत्यादौ न स्यात्, चिणु हिंसायां तानादिकः, अत्र धातो गुणो न भवतीत्याहुः । तस्मादुकारो विशेषणं तेन तदन्तविधिः, यद्येवं तनु कुरु अत्र न प्राप्नोति इकार एवात्र प्रत्ययो न तदन्तः, अत्रापि तदन्तः, कथं, व्यपदेशिवद्भावात् । एवं स्थिते ॥

असंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।
आप्नुहीत्यत्र हेर्लुक् स्यात्प्रतिषेधस्तु तत्सुहि ॥
तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव दृश्यताम् ।

ननु च येन विधिस्तदन्तस्येति उकारस्तदन्तस्य सञ्ज्ञा, ततः किं,

सञ्ज्ञिप्रत्यायनपरा सञ्ज्ञा तस्या विशेषणम् ।
अयुक्तमिति चेदत्र समाधिरभिधीयते ।
विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा, सत्यं, तथापि तु ।
विशेषणत्वस्फुरणात्प्रागेवो तोर्विशेषणम् ।
स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं, पश्चात्तत्तु विशेषणम् ।
प्रत्ययस्येति, नैवेह किञ्चिदस्ति तिरोहितम् ॥

तदिदमुक्तम्, 'योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति' । 'युहि इहीति' । ननु जुहोतेः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातोः परस्य न भविष्यति, सत्यं, विशिष्टविषयमेतज्ज्ञापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं छन्दसि चेति च वक्तव्यमिति, एवं च कृत्वोत्तरसूत्रे ऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

"लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः" ॥ अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः प्रत्यवमृश्यते, अस्येत्यनुच्यमाने म्वोरिति षष्ठ्याश्रयणे न म्वोरेव लोपो विज्ञायेत, एवंचोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति पञ्चमी न बाधिता भवति । 'लुगितिवर्त्तमानइत्यादि' । यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् । लुगादयः सर्वादेशा इति सञ्ज्ञाविधाववो-चाम, सर्वस्य लोपे कृते सुन्वः सुनुव इति न सिध्येत् तस्मादन्त्यस्य लोपार्थं लोपग्रहणं, किं च कुर्वः कुर्म इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात् न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्, लोपे तु सति भवति ॥

"नित्यं करोतेः" ॥ 'करोतेःप्रत्ययान्तस्येति' । उतश्च प्रत्ययादि-

त्यनुवृत्तेर्लभ्यते, उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिकां दीर्घप्राप्तिमनूद्य प्रतिषेधं दर्शयति'। आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"अत उत्सार्वधातुके" ॥ 'करोतेरुप्रत्ययान्तस्येति' । उतश्च प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्लभ्यते।'सार्वधातुकइति किमिति'। सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यतास्यन्तस्य प्रसङ्गः करिष्यावः कर्त्तारावित। स्यतासिभ्यां व्यवधानाच्च भविष्यति, कुरुत इत्यत्रापि तसुप्रत्ययेन व्यवधानाच्च स्यात्, तस्मात्सार्वधातु केपरतः करोतेरङ्गस्येत्यर्थोसम्भवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम्, एवं च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसङ्ग इत्युतश्च प्रत्ययादित्यवश्यमनुवर्त्यम्,उप्रत्ययान्तात्करोतेः परं क्ङित्सार्वधातुकमेवेति प्रश्नः। 'भूतपूर्वपीति'। कुरुहि इति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च,नित्यत्वाद्धिलुकि कृते क्ङितः परस्याभावादुत्वं न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुमताङ्गस्येति प्रतिषिद्धं, तस्माद्भूतपूर्वेपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्रहणम्। असिद्धो हिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति, तस्माद्विस्पष्टार्थं सार्वधातुकग्रहणं,यथा पुनरस्योत्तरत्राप्युपयोगाभावः तथा तत्रतत्र वक्ष्यते। इह यद्यपि भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्यातो मात्रिक उकार एव भविष्यति नार्थस्तकारेण तत्राह। 'तपरकरणमिति'। असति हि तस्मिनुप्रत्ययमाश्रित्योकारस्य लघूपधलक्षणो गुणः स्यात् स माभूदिति तपरकरणं, तस्य हि प्रयोजनं लक्षणान्तरेणापि दीर्घो माभूत् ॥

"अस्नोरल्लोपः" ॥ तपरकरणं किम्। आटो माभूत्, आस्ताम् आसन्, असिद्ध आट्, एवं तद्भाभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तपकरणम् । अथात्र सार्वधातुकाधिकारस्योपयोगो नेत्याह । श्नः सार्वधातुक एव, अस्तेरार्द्धधातुके भूभावेन भाव्यं, नन्वनुप्रयोगे भूभावो नास्ति ईहामासुः। सत्यं, तत्र द्विर्वचने हलादिशेषे च कृते येन नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणे इति पररूपं बाधित्वा अत आदेरिति दीर्घत्वे कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम् ॥

"श्नाभ्यस्तयोरातः" ॥ 'लुनतइति'। लट्, आत्मनेपदेष्वनतइति झस्यादादेशः । 'लुनतामिति'। लोटि आमेतः। 'अलुनतेति'। लङ्,

मिमतइत्यादौ भृञामिदितीत्वम् । 'यान्ति वान्तीति'। असति हि आभ्यस्तग्रहणे अतो गुणइत्यत्र तपरकरणस्य यानमित्यादावङ्क्रिति चरितार्थत्वादिह लोप एव स्यादितिभावः । 'अलुनादिति'। उत्तरसूत्रे क्ङितीत्यस्य सम्बन्धः स्थित एवेति नायमीत्वस्य विषयः, इहाकारेणाभ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो जायतीत्यत्र न भवति, तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा इति वा अलोन्त्यस्येति वा आकारस्यैव लोप इत्यादि मत्वा व्याख्यातम् । 'आइत्येतस्याभ्यस्तानां चाकारस्येति'। आकारान्तानामिति तु व्याख्येयम्, अत्रापि आ सार्वधातुक एव सम्भवति, एवमभ्यस्तमप्याकारान्तं, ववतुरित्यादौ भवत्येव लोपः ॥

"ई हल्यघोः" ॥ 'लुनन्तीति'। असति हल्ग्रहणे ईत्वलोपयोः पर्यायः स्यात्, एकविषयत्वात् । घुसंज्ञकेष्वेव वा लोपः स्यात्, अत्रापि पूर्ववत् सार्वधातुकमेव सम्भवति ॥

"इद्दरिद्रस्य" ॥ इदमपि सार्वधातुकएवान्यत्र लोपविधानात् । 'सिद्धश्चेति'। यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकालएव सिद्धो भवति तथा लोपः कर्त्तव्यः, आर्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणीदिति भावः। 'आकारान्तलक्षणइति'। आर्द्धधातुकइति परसप्तम्यां तस्योत्पत्तिं प्रतीत्य लोपः कर्त्तव्यः, ततश्च श्याद्व्यधेत्याकारान्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात्, तत्र कृते ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्च, तत्र लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, युकस्तु लोपे कृते ऽप्राप्तिः, ततश्च उभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद्युक् स्यात्, अथापि लोपः स्यादेवमपि अदरिद्र इत्यत्राचकावशक्तावित्येव स्वरो न स्यात्, ईषद्दरिद्रमित्यत्र चातो युजिति युच् स्यात्, । 'दरिद्रायकइति'[1]। ण्वुलि, युक्। 'दरिद्राणा इति'। ल्युट् । 'दिदरिद्रासतीति'। तन्निपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा, तेन लोपपक्षे इट्, अन्यत्रेडभावः, । 'अद्यतन्यामिति'। लुङ एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा। 'अदरिद्रासीदिति'। यमरमनमातां सक्चेति, एकाच इति तत्रानुवर्त्तत इत्येकीयं मतं, चिणि अद-

---

१ दरिद्रायक इति ण्वुलि युगिति नास्ति ३० पु०।

रिद्रिअददरिद्रायि, अलिददरिद्रौ[1]। 'छान्दसं ह्रस्वत्वमिति'। अन्यथा आतो धातोरिति लोपे दरिद्र इति निर्दुशः स्यात् ॥

"भियोऽन्यतरस्याम्" ॥ 'हलादौ क्ङिति सार्वधातुकइति'। नैतेषामत्रोपयोगः, तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथाहि । अजादावप्यस्तु बिभ्यतीति, एरनेकाच इति ह्रस्वस्यापि यण् भविष्यति, न चेत्वविधेर्वैयर्थ्यं, हलादौ चरितार्थत्वात्, तथा बिभेतीति अक्ङित्यपि भवतु गुणो भविष्यति, इत्वविधिश्च क्ङिति चरितार्थः, तथाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्भीतइत्यादावार्द्धधातुके न भविष्यति, क्वसावपि तर्हि प्राप्नोति, छान्दसः क्वसुः, दृष्टानुविधिश्छन्दसि ॥

"जहातेश्च" ॥ अत्रापि न सार्वधातुकइत्यस्योपयोगः, अत एवास्य प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम्, अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरार्द्धधातुके न भविष्यति, लिङ्जादिः ॥

"आ च हौ" ॥ सार्वधातुकमेव हि ॥

"लोपो यि" ॥ अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्यङि न भविष्यति, यद्यपि यकारेण सह द्विर्वचनाज्जहातिरभ्यस्तम् ॥

"घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" ॥ 'देहि धेहीति'। दाञ्धाञो रूपे, दोदाण्धेटां तु विकरणेन हि व्यवहितः, देङात्मनेपदी। 'शिदयमिति'। न सूत्रे श्रूयमाणश्शकारो विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेनागतः, किं तर्हि स्वोत्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी, विभक्तेस्तु हल्ङ्यादिलोप इति भावः । संज्ञाशब्दे च कृतानुबन्धः संज्ञिनः कार्यं सम्पादयति, यथा इरुगुटष्ठि-त्वम् । एतच्च नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्यनाश्रित्योक्तम् ॥

"अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" ॥ एकशब्दोऽसहायवचनो न सङ्ख्यावचनो, मध्याभावात्, द्विवचनान्तस्य च समासः, द्वयोरेव मध्यसम्भवात्, अत्र लिटीति यदि विधीयमानयोरेत्वाभ्यासलोपयो[2]र्निमित्तनिर्देशः स्यात्, आदेशो न विशेषितः स्यात्, ततश्च नेमतुः,

---

[1] आत औ णल इत्यौकारेणैव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपेकृते चरितार्थमिति निर्णीतत्वादिति–इं· पु· टि· । [2] लोपयोरिति नास्ति· ई· पु· ।

नेमुः, सेहे, सेहाते, सेहिरे, अत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नत्वसत्वयोः कृतयोरङ्गस्यादेशादित्वात्, तस्मात्तद्भूतस्याप्यादेशस्यायं निमित्तनिर्देश इति दर्शयति। 'लिटि परत इति'। लिटि परत्रावस्थिते य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः। 'चत्रतुरिति'। अयुक्तमिदमादेशादित्वात्, क्वचित्तु ततनुरिति पठ्यते, तदप्ययुक्तं, संयोगान्तत्वेन लिटः कित्त्वाभावात् तस्मात्तत्सरतुः, तत्सरुरिति प्रत्युदाहरणं, त्सर छद्मगतौ। 'चकणतुरिति'। कणतिः शब्दार्थधातुवर्गे भ्वादौ पठ्यते। 'जगणतुरिति'। गण संख्याने, चुरादित्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति, यदि नेष्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः, एतच्च घुषिरविशब्दन इत्यत्र वक्ष्यते। यद्यपि कुहोश्चुरिति चुत्वं लिट्याहत्य न विहितम्, अभ्यासनिमित्ते तु प्रत्यये विधानाल्लिण्निमित्तमपि भवति, सर्वथा लिट्युत्पन्ने पश्चाद्भवति। 'अनैमित्तिके नत्वसत्वे इति'। ततश्च प्रागेव लिडुत्पत्तेस्ताभ्यां भवितव्यं, तेन तदाऽङ्गं लिटिय आदेशस्तदादि न भवति, यदि[1] लिटा आदेशो विशेष्यते एत्वमलिट्यपि प्राप्नोति, पक्तः पक्तवानिति, नैष दोषः। चकारः समुच्चये, नान्वाचये तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैवैत्वम्, इह तर्हि स्यात् पिपठिषति, क्ङितीति वर्तते, एवमपि पापठ्यते अत्रापि प्राप्नोति, नैष दोषः। इह ह्यभ्यासकार्येषु ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गौ, तयोरन्ये ऽपवादास्तत्रेह दीर्घोऽकित इति दीर्घत्वं च प्राप्नोति अनेन लोपश्च, तत्र दीर्घस्यावकाशो बाभाष्यते, अस्य विधेरवकाशः पेचतुः पेचुः, पापच्यतइत्यत्रोभयप्रसङ्गे अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वेनायमभ्यासलोपो बाध्यते, तत्संनियोगशिष्टत्वादेत्त्वमपि न भविष्यति, अभ्यासविकारेषु उभयसमावेशो यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्र, इह तु यद्यपि दीर्घत्वे कृतेपि एत्वाभ्यासलोपयोः प्रसङ्गस्तयोस्तु कृतयोर्न दीर्घस्य प्रसङ्ग इति न सर्वेषां प्रवृत्तिः। ननु च बभणतुर्बभणुरित्यादावभ्यासजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वादनादेशादित्वात् एत्वाभ्यासलोपाभ्यां भाव्यं, विप्रतिषेधस्य तु जहसतुर्जहसुरित्यादौ यत्र कुहोश्चुरिति चुत्वं क्रियते सोऽवकाशः स्यादत आह। 'इहेति'। अत्रैव ज्ञाप-

१ तर्हीत्यधिकम् ई॰ पु॰।

कमाह । 'तथा चेति' । 'रूपाभेदेत्विति' । यत्रादेशस्य स्थानिना सह रूपभेदो नास्ति तत्रेत्यर्थः । शसिदद्योरिति' । अभ्यासे चर्चेति सवंत्र अश्वरोः प्राप्तयोरन्तरतमपरिभाषाव्यापारलब्धमिदं वक्ष्यते प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति, तेन शसेः शकारस्य शकारो ददेर्दकारस्य दकार इति, तावप्यादेशादी भवतः, यदि चाभिन्नरूपोप्या-देश इहाश्रीयेत तत आदेशादित्यादेव प्रतिषेधे सिद्धे 'न शसददवादिगुणा-ना' मिति शसिदद्योः प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, कृतस्तु ज्ञापयति रूपाभेदे य आदेशः स इह नाश्रीयइति, यदि पुनराश्रीयेत किं स्यादित्यत आह । 'अन्यथेति' । प्रकृतिर्जश् प्रकृतिश्चर्त्वादिर्येषां तेषां न स्यात्, वचनं तु रेणुरित्यादौ चरितार्थम् । 'अहं पपचेति' । उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे रूपं, णित्त्वपक्षे तु परत्वाद्वृद्धौ कृतायां तपरकरणादकाराभावादेवाप्र-सङ्गः । 'देभतुरिति' । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना लिटः कित्त्वे सति न लोपः । 'नशिमन्योरलिट्येत्वमिति' । अलिटीति पादपूरणार्थोनुवादः, श्लोकोह्येवं भाष्ये पठितः ॥

नशिमन्योरलिट्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि ।
अनेशन्मेनकेत्येतद्व्योमानं लिङ्कि पेचिरन् ॥

इति । अनेशचिति, क्षोन्सादेशः, अनेशचस्येवः, अनेशमिति तु प्रायेण पाठः, तत्र मिपो ऽम्भावः । 'त्रिपकादिष्विति' । त्रिपकादिषु हि ह्रस्वप्रतिषेधो वक्ष्यते, एतच्च न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसङ्ख्यानमित्यनाश्रि-त्योक्तं,छन्दसीतिवचनान्मेनकेति भाषायां न प्राप्नोति, यदीष्यते पृषोदरा-दिषु द्रष्टव्यः । 'लुङ्क्रियतइति' । छान्दसत्वात्, बहुलं छन्दसीति वा शपो लुप्तत्वात्, । 'पेचिरन्निति' । पचेरचिति प्राप्ते, क्वचित्पठ्यते यजिवप्योश्च, आयेजे आवेपे, यजेर्वपेश्च लङि इति छन्दस्यपि दृश्यतइत्यनजादेस्त्वा-डिति, अपर आह । लिटि तस्य एशादेशः, सम्प्रसारणपूर्वत्वे वा, छन्दसीत्यनुवृत्तेर्यथादेशः, एत्वाभ्यासलोपौ, उदात्तवता तिङेत्याहुः समास इति, तथा चावश्छन्ति यज्ञस्ययोश्च मनुरायजे पिता, आयेजइत्या येजे इति ॥

"थलि च सेटि" ॥ 'पेचिथेति'। क्रादिनियमात्प्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वत इति प्रतिषेधे प्राप्ते ऋतो भारद्वाजस्येति नियमात्पक्षे इट्। 'पपक्थेति'। अन्येषां मतेन प्रतिषेधः, थल्ग्रहणमनर्थकं, पेचिवेत्यादावन्यत्र सेटि कित्त्वात्पूर्वेण भवितव्यमेवात आह। 'थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति'। किमत्र विस्पष्टनीयं तद्दर्शयति। 'अक्ङिदर्थमित्यादि'। आरम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्याद्यत्र पूर्वेण न सिध्यति तदर्थमिति, बहवश्च विशेषाः प्रकृताः अत एकहल्मध्य इत्यादयः, तथा सति थल्ग्रहणे सन्देहः स्यात् किमनकारार्थं वचनं ददिथ, रराधिथ इति, अथानेकहल्मध्यार्थं तत्सरिथेति, अथादेशार्थं बभणिथेति, उतालिडर्थं पठित इति उताक्ङिदर्थमिति, तत्रात इत्यादयो विशेषा अनुवर्तन्ते क्ङितीत्येतत्तु निवर्तत इति व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानं, तस्माद्विस्पष्टार्थं थल्ग्रहणं कृतम् ॥

"तृफलभजत्रपश्च" ॥ फल निष्पत्तौ, ञिफला विशरणे, द्वयोरपि ग्रहणम्। 'गुणार्थमिति'। न शसददवादिगुणानामिति प्रतिषेधं बाधितुमित्यर्थः। 'श्रेथतुरिति'। पूर्ववत्कित्त्वनलोपौ ॥

"राधो हिंसायाम्" ॥ अनेकार्थत्वाद्धातूनां राधो हिंसायां वृत्तिः। ननु च नात्रापूर्वमवर्णग्रहणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्कथमवर्णस्यानएत्वं भवतीत्युक्तमत आह। 'अत इत्येतदिति'। अत इति तावत्स्वरितत्वादुपतिष्ठते, तत्तपरत्वकृतस्य कालविशेषस्य मात्रात्मकस्यासंभवात्तमपास्यावर्णमात्रं प्रतिपादयति। 'अथ वेति'। पूर्वत्र त्वत इति विरोध्युपादानादात इत्यस्यानभिसंबन्धः। 'एकहल्मध्ये चेति'। अत्र एकहल्मध्ये इत्येव, अत आत इति च द्वयमपि नानुवृत्तम्, एकहल्मध्य इत्यनुवृत्तेर्यत्तच्छब्दाध्याहारेण स्थानी लभ्यत इत्यर्थः ॥

"फणां च सप्तानाम्" ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्याह। 'फणादीनामिति'। फण गतौ, राजृ दीप्तौ, टुभ्राज टुभ्राशृ टुभ्लाश दीप्तौ, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, अन्त्यवर्जं फणादयः सप्त, अत्र राजप्रभृतीनामप्येत्त्वमवर्णस्य भवति, उक्तोऽत्र न्यायो राधो हिंसायामित्यत्र ॥

"न शसददवादिगुणानाम्" ॥ अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोकारस्तत्रैव यदि प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यात्, ततश्च 'धा वृधमुत्रसा' मिति यद्ग्रहणं तदेवादितः पाठं स्यात्, तस्माद्गुणग्रहणेन तच्छब्दरूपितस्य तद्भावितस्य ग्रहणमित्याह । 'गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य चेति' । तस्य संबन्धी यो ऽकार इत्यर्थः । संबन्धित्वमपि तस्य तन्स्थानिकत्वात्तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् । 'शशसतुरिति' । शसु हिंसायां, दद दाने, अनुदात्तेत्, टुवम् उद्गिरणे । 'विशशरतुरिति' । शॄ हिंसायाम्, ऋच्छत्यृतामिति गुणः, यदुक्तं गुणइत्येवमभिनिर्वृत्तस्येति तदुदाहरणं दर्शयति । 'गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्येति' । उरण् रपर इत्यत्र सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वादिति वचनाद्गुण भवन्नेव रेफशिरस्को ऽभिनिर्वर्तते, एवमभिनिर्वृत्तस्यार् शब्दस्यावयवोकारः, लुलविथेत्यत्र तु अभिनिर्वृत्तस्योकारस्य स्थाने ऽवादेशस्तदवयवोकारः, क्वचित्पठ्यते गुणशब्देनात्र शसादीनां ग्रहणसामर्थ्यात्तद्भावितस्यग्रहणमित्य कारमात्रस्य हि ग्रहणे शसिदद्योर्वकारादीनां च ग्रहणमनर्थकं स्यादिति किल तस्यार्थः ॥

"अर्वणस्त्रसावनञः" ॥ ऋकार उगित्कार्यार्थः, तेन सर्वनामस्थाने नुम् भवति । 'स च नञ उत्तरो न भवतीति' । चेदित्यनुषङ्गः । 'अर्वतीति' उगित्त्वाचान्तत्वाद्वाङीप् । 'आर्वतमिति' । तद्धितेपि भवति, असाविति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्तेन नञिवयुक्तन्यायाभावाद्विभक्तेरेव ग्रहणं न भवति, तथा च सुश्चेत्परो न भवतीति प्रथमैकवचनस्य वात्र ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, व्याख्यानात् ॥

"मघवा बहुलम्" ॥ मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'मघोन इति' । श्वयुवमघोनामिति संप्रसारणं पूर्वत्वमाद्गुणः । ननु च मघमस्यास्तीति मघवान्, मघमिति धननाम, छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्, संप्रसारणे कृते पूर्वस्य भसंज्ञायां यस्येति लोपप्रसङ्गः, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नाशङ्कनीयं, शसि संप्रसारणे यस्येति लोपः, य एवं तर्ह्यन्यदेवेदमव्युत्पन्नं भविष्यति, तथा चैतस्य भाषायां प्रयोग उपपद्यते, यथा तु भाष्यं तथा न केवलमस्यैव अर्वणोपि भाषायामसाधुः प्रयोगः । आह हि ।

'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।
मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्' ॥

ऋधातोर्वनिपि गुणे च कृते अर्वन्निति रूपं, तस्माद्विचि मतुपि अर्वन्तावित्यादि सिद्धं भवति, वनिप्यर्वाणमित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये सिद्धं भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येति लोपाभावश्छान्दसत्वादेव । 'माघवनमिति' । अनीति प्रकृतिभावः ॥

"पादः पत्" ॥ 'पादिति' । 'पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यत इति' । पादयतेः क्विबन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र भाष्यकारेणोक्तं, तस्मादपिशब्दाध्याहारेणायं ग्रन्थो योज्यः, लुप्ताकारः पाच्छब्दोऽपि गृह्यते, पादयतेः क्विबन्तोऽपि, अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर पदस्य चेति वक्तव्यात्तदन्तस्याङ्गस्येत्यत्रापि तस्य चाङ्गस्येति द्रष्टव्यं, तदन्ते तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव प्राधान्येनोपन्यासस्तद्दर्शयति । 'स चेति' । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायःप्रत्याय्यते तथापि विशेषणत्वेन यो निर्दिश्यते तत्रापि यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैवादेशः, न प्रतीयमानस्य समुदायस्येत्यर्थः । 'द्विपद इति' । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः, संख्यासुपूर्वस्येत्यन्तलोपः । 'द्विपदिकामिति' । पादशतस्य संख्यादेरिति वुन् लोपश्च, व्याघ्रपाच्छब्दो गर्गादिः ॥

"वसोः संप्रसारणम्" ॥ 'पेचुष इति' । पचेः क्वसुः, एत्वाभ्यासलोपौ, कथं पुनर्ह्यनुबन्धकस्य क्वसोर्ग्रहणमित्याह । 'वसुग्रहण इति' । एतच्च शत्रादेशस्य वसोरुकारानुबन्धकरणाल्लभ्यते, तस्य ह्येतदेव प्रयोजनमिह सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति, उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

"वाह ऊठ्" ॥ 'वाह इति' । वहेर्ण्विप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं, ण्विश्च सोपपदाद्विहित इति सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिरित्याह । 'वाह इत्येवमन्तस्येति' । 'संप्रसारणं भवतीति' । संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । तेन वकारस्य स्थाने भवति, अन्यथान्त्यस्य स्यात्, उदाहरणेषु 'छन्दसि सहः,' 'वहश्चेति' ण्विः । 'अथेत्यादि' । वाह इत्येतावता

प्रकृतं संप्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः । का रूपसिद्धिरित्याह । 'संप्रसारणे कृतइति' । 'गुणे चेति' । कृतइत्यनुषङ्गः । णिच्प्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययलक्षणेन गुणः । नन्वेवं शालीन्वहतीत्यादावनकारान्तउपपदे शाल्यूहइति न सिध्यति, तत्राह । 'अनकारान्ते चेति । चकारादकारान्तउपसर्गेपीति द्रष्टव्यं, तेन प्रोह इत्यादावेङि पररूपप्रसंग इति न चोदनीयम् । 'ज्ञापनार्थमिति' । कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । 'तस्यां हि सत्यामिति' । बहिरङ्गस्य बहिरङ्गत्वं बहिर्भूतार्धधातुकप्रत्ययापेक्षत्वात्, अन्तर्भूताण्यपेक्षत्वाद्गुणोन्तरङ्गः ॥

"श्वयुवमघोनामतद्धिते" ॥ 'शौवमिति' । नस्तद्धितइति टिलोपः । 'यौवनमिति' । यूनो भावइति 'हायनान्तयुवादिभ्योण्, अणिति प्रकृतिभावः, मघवा देवतास्य माघवनः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्युवतिशब्दस्यापि संप्रसारणप्रसंगस्तथा मघवत इत्यादौ 'मघवा बहुल'मिति चादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगइत्याह । 'श्वादीनामित्यादि' । कथमेतल्लभ्यतइत्याह । 'एतदर्थमिति' । 'अन इत्युभयोः शेष इति' । न त्वनन्तरस्यैव, योगविभागसामर्थ्यात्, न चेश्रमपि मघवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगः, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥

"अल्लोपोनः" ॥ अचिति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेनातो धातोरित्यादौ केवलस्य लोपशब्दस्य संबन्धः । 'राजकीयमिति' । गर्तोत्तरपदाच्छ इत्यधिकारे राज्ञः क चेति छः, ककारस्यान्तादेशः, अचेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगः ॥

"अपूर्वहन्धृतराज्ञामणि" ॥ किमिदं नियमार्थमाहो स्विद्विध्यर्थं, कथं चेदं नियमार्थं कथं वा विध्यर्थं, यद्यचिति प्रकृतिभावोनन्तरस्यैव टिलोपस्य तदाल्लोपस्य प्रकृतिभावेनानिवर्तितत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थम्, अथाविशेषेणाल्लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्, तत्रापि नियमपक्षे यदि तावदेवं नियमः अपूर्वादीनामण्येवेति तत इह न स्यात् तातवयः,सामनादौ तु प्रसंगः । अथाण्येवं नियमः अपू-

चादीनामेवाप्नोति भवेत्, इह न स्यात् सामनो वेमनः, ताच्छब्यस्त्वच तु प्रसंगः, अथाप्युभयनियमः स्यात्, चपूर्वादीनामेवाश्चि, चपूर्वाणीनाम-श्चयेवेति, एवमपि सामनो वेमनस्ताच्छव्य इति सिद्धं सामसु साधुः सा-मन्योत्र प्राप्नोति, तस्मादुभयोः प्रकृतिभाव इत्यामित्य विपर्ययमिदमि-त्याह। 'तस्याकारस्य लोपो भवतीति'। 'ताच्छरति'। इदमर्थक्, चपत्ये तु कारितञ्चो वृथे। भवति। 'उभावपि न भवत इति'। टिलो-पमाचव्याद्वृत्तिनिषेधेनापि सिध्यति, तत्प्रकृत्येतिवचनाभिवृत्तिरुभयोरपि॥

"विभाषा ङिश्योः"॥ जसःशी, ग्रोङ चापः, नपुंसकाच्चेति येऽयं शीशब्दस्तस्येह ग्रहणं न जस्शसोः शिरित्यस्य हृस्वान्तस्य, तत्र संज्ञाया अभावात्॥

"न संयोगाद्वमन्तात्"॥ स्याद्वकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेष-णात् तदन्तविधिरचेति विस्पष्टार्थमन्त[1]ग्रहणम्॥

"अचः"॥ 'अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यतइति'। प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, यदि स्यादजन्तस्याङ्गस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्चातो धातोरित्येतदनर्थकं स्यात्, यच्च कुमागवागुदक्प्रतीचो यदिति निर्द्दिशति, यच्च चाविस्याह, ततो ज्ञायते अञ्चतेरेवाच ग्रहण-मिति, एतेन पचाद्यचोप्यग्रहणम्॥

"आतो धातोः"॥ 'एवमादि सिद्धं भवतीति'। सूचाद्बहिर-स्मदादिप्रयोगेपीति भावः। सूचे तु सोचो निर्द्देश इत्येव सिद्धम्॥

"मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः"॥ आङिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीये-कवचनस्य ग्रहणम्। 'आङोन्यचापि दृश्यतइति'। तस्मादाङीति न वक्तव्यमित्यर्थः। आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम्। 'त्मन्येति'। सप्तम्येकवचनस्य याशब्द आदेशः॥

"तिविंशतेर्डिति"॥ तिग्रहणं किम्। अन्त्यस्य माभूत्, टिट्टो-न्त्यस्य लोप उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात्, ङित्येव यथा

१ अन्तवागिति· पा· ई· पु·।

स्यादन्यत्र यस्येति लोपो माभूदिति । यद्यपि विधिनियमसंभवे विधेरेव न्यायस्त्वम्, एवमप्यारम्भसामर्थ्याद्‌लोन्त्यस्येत्येतस्मिन् बाधिते समुदायस्यैव षष्ठीनिर्दिष्टस्य लोपप्रसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य लोपः सिध्यति, नियमपक्षे तु सति तत्सामर्थ्याद्‌लोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्य तिशब्दस्य भवति, त्रिंशं विंशकमित्यादौ तिलोपे कृते यतो गुणे पररूपत्वं, यस्येतिलोपस्तु न भवति, तिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

"टेः" ॥ 'हित्यभस्यापीति'। श्रवणार्थस्तु इकारो न भवति, कृतुपि तावद्धेशे तथाम्नोति वर्तते, न च इकारवता प्रत्ययेन तथामा गम्यते देशः, हपि प्रावृट्शरत्कालदिवां जदति निर्दिष्टत्वाच्च श्रवणार्थो इकारः। 'मन्दुरज इति'। ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः ॥

"नस्तद्धिते" ॥ 'तेषामिति'। अचिति प्रकृतिभावः प्राप्त इत्यनुषङ्गः। 'पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी, कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थे कलापिनोण्, छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि, तदधीतइत्यण्, प्रोक्ताल्लुक्, कालापाः, एवं कौथुमाः, किं पुनः कारणमुपचार आश्रीयते, न पुनर्मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तेन प्रोक्तमित्यावार्थे ण्य क्रियतइत्यत आह। 'शैषिकेष्विति'। केचित्तितलिशब्दं पठन्ति तिलानां तलं तितलं, पृषोदरादिः, तदस्यास्तीति तितली । 'एवं लाङ्गला इति' । उपचारादि सर्वमतिदिशति, उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेण्, एवमाश्मनइत्यत्रापि, चार्म इत्यत्र विकारे, चार्मण इत्यत्रेदमर्थे, विकारेऽपि कोशादन्यत्र । 'शौव इति'। तस्येदमित्यण्, अत्र परत्वाद्वृद्धिप्राप्तौ द्वारादित्वात्तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः। 'शौवनोन्यइति'। विकारावयवयोस्तु प्राणिरजतादिभ्योञिति प्रकृतिभावाभावाच्छौव इत्येव भवति। 'के पुनरिति'। प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रश्नः, आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वादाकृतिगणोयमित्युत्तरम् । 'सायम्प्रातिकमिति'। यथाकथञ्चित्कालवृत्तेरपि भवतीत्युक्तत्वात्कालसमुदायेपि ठञ् एव भवति, येषां च विरोधः शाश्वतिक इति निर्देशादिसुसुक्ता¹न्तात्क इति कादेशाभावः। 'शाश्वतमिति'। भाष्यकारवचनादण् प्रत्ययः ॥

---

१ इसुसुक्तान्तात्कइति नास्ति॰ ई॰ पु॰।

"अह्नष्टखोरेव" ॥ 'त्र्यह इति'। न सङ्ख्यादेः समाहार इति अह्नादेशस्य प्रतिषेधः। 'द्व्यहीन इति'। तद्धितार्थे द्विगुः, समायाः खः, द्विगोर्वा, रात्र्यहः सम्वत्सराच्चेति खः। 'आह्निकमिति'। आर्हीयष्ठक्। 'एवकारकरणं विस्पष्टार्थमिति'। विपरीतनियमनिरासार्थे तु न भवतीत्याह। 'अह्न एवेति'। विपरीते हि नियमे अन्यस्य खे टिलोपाप्रसङ्गादात्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति भावः॥

"ओर्गुणः" ॥ बाभ्रव्यादौ गोत्रे यञ्, शङ्कव्यादौ प्राक्क्रीतीय उगवादिभ्यो यत्, औपगवादावपत्येऽण्। 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरित्यादि'। भाष्येनुक्तमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम्। तद्धित इत्येव, वोतो गुणवचनात् षष्ठी॥

"ढे लोपोकद्र्वाः" ॥ भद्रबाहुशब्दाद्बाह्वन्तात्सञ्ज्ञायामित्यूङ्, कद्रुशब्दादपि कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि सञ्ज्ञायामित्यूङ्, ताभ्यामपत्ये स्त्रीभ्यो ढक्,अन्यत्र चतुष्पाद्भ्यो ढञ्, कमण्डलुपद आदधीतेति बह्वृचब्राह्मणं, सृगालो जम्बुः, शिवा जम्बूः। जम्बुरिव जम्बजम्बुकः॥

"यस्येति च" ॥ इश्च अश्च यं, समाहारद्वन्द्वे 'घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेने'ति अशब्दस्य पूर्वनिपातः सौत्रत्वान्न भवति, यशब्दस्य तु ग्रहणं न भवति लिङ्गात्, यदयं गर्गशब्दस्य यञि कुमारशब्दस्य तु ङीपि लोपं निर्दिशति, वोतो गार्ग्यस्य, कुमार्यां वयसीति, अत एव निर्देशादकारे तावद्ध्रस्वस्य ग्रहणं, तत्साहचर्यादिकारेपि, कार्यं तु दीर्घस्यापि भवति, सवर्णग्रहणात्। 'दाक्षीति'। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्, सखिशब्दादपि सख्यशिश्वीति भाषायामिति, सर्वत्र सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यति किं लोपेन तत्राह। 'सवर्णदीर्घत्वे हीति'। 'अतिसखेरिति'। अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'राजाहःसखिभ्यष्टजि' ति टच् न भवति, तस्यानित्यत्वात्, तत उपसर्जनह्रस्वत्वम्। 'एकादशस्येति'। ङीपा सह कृतस्य। 'असखीति प्रतिषेधः स्यादिति'। कथं पुनः सखिशब्दस्योच्यमानोतिसखिशब्दस्य प्रतिषेधः स्यात्, तदन्तविधिना, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-

र्नास्ति, एवं मन्यते कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे घेर्ङितीत्यत्र घिसंज्ञाया उपस्थानादङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्यस्ति तदन्तविधिरिति, यद्वा शेषस्येकारोकारमात्रस्य घिसंज्ञा, न तदन्तस्य, ततः किम्, असखीत्यपि सखिशब्देकारस्य प्रतिषेधो न सखिशब्दस्य, एकादेशे च सखिशब्देकार एवायमिति तदन्तेपि प्रतिषेधः स्यादेव, लोपे तु सति यद्यप्युपसर्जनह्रस्वत्वे कृते रूपमविशिष्टं तथापि तस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति प्रतिषेधः। दौलेयादौ इतश्चानिञ इति ढक्। बलाकासुमित्राशब्दौ बाह्वादी। 'सौर्य इति'। तेनैकदिगित्यण्, एतच्च सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेत्यनपेक्ष्योदाहृतम्। 'इयङुवङ्भ्यामिति'। इयङुवङोरवकाशः श्रियौ भ्रुवौ, लोपस्यावकाशो दौलेयः, कामण्डलेयः।

"सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः"॥ यद्यत्र भत्वेन सूर्यादयो विशेष्यन्ते सूर्यादीनां भसंज्ञानामिति, ततः सूर्यस्य स्त्री सूरी, आगस्त्यस्य अगस्तीत्यादौ यत्र सूर्याद्येव भसंज्ञकं तत्रैव स्यात्सौरी बलाकेत्यत्र तु न स्यात्, नह्यत्र सूर्यशब्द इति भसंज्ञकः किं तर्ह्यणन्तं, तस्मादनाश्रितरूपस्य भमात्रस्य लोपेन संबन्धः। सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यतइति दर्शयन्नाह। 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्येत्येतेषामिति'। भसंज्ञकस्य यो यकार उपधा तस्य लोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां संबन्धीत्यर्थः। 'सौरीति'। अत्र ईति परतो भसंज्ञकमङ्गमणन्तं तस्य यकार उपधा यथा भवति तथा दर्शयति। 'अणि यो यस्येति लोप इति'। 'व्याश्रयत्वादिति'। अणि यस्येति लोपः, ईति यलोप इति व्याश्रयत्वम्। 'ईकारे तु य इति'। लोप इत्यपेक्षते। 'तस्याणन्तस्येति'। भसञ्ज्ञकस्याणन्तस्य यकार उपधा भवतीत्यर्थः। स्थानिवद्भावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्यलोपविधिं प्रति प्रतिषिद्धः। 'मत्स्यचरीति'। मत्सी भूतपूर्वेति चरट्, तसिलादिष्विति पुंवद्भावः, टित्वान्ङीप्, भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द ईति भसंज्ञकः, मत्स्यसंबन्धी च यकारो न त्वसौ भसञ्ज्ञकस्योपधेति लोपाभावः। 'यग्रहणमुत्तरार्थमिति'। इह तु सूर्यादिसंबन्धी भसञ्ज्ञकस्योपधायकार एव न वर्णान्तरमिति नार्थस्तेन। 'सौरीयइति'। सौरीशब्दाद्वृद्धाच्छः, एवमागस्तीयः। 'आगस्त्य

इति'। अपत्ये त्र्यण्। 'तिष्यपुष्ययोरिति'। तिष्यस्य सूत्रेणेव प्राप्ते नक्षत्राणि नियमः, पुष्यस्याप्राप्ते विधिः, सूत्रे त्वर्थग्रहणे सिध्यस्यापि प्रसङ्गः, । 'अन्तिकस्येत्यादि'। छन्दस्येतदिष्यते। 'ककारादेः शब्दस्येति'। ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः। 'आद्युदात्तश्चेति'। प्रत्ययस्वरस्यापवादः। 'अन्तितइति'। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। 'का[1]देश्चेति'। कशब्दस्येत्यर्थः। 'अन्तिषदिति'। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, बहुवचनास्तु व्यस्तमधीयते।'ये चेति'। दृश्यतइत्यपेक्षते। 'अन्तियइति'। भवे छन्दसीति यत्। कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः॥

"हलस्तद्धितस्य" ॥ 'त[2]द्धितइति निवृत्तमिति'। उत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्, तेनायमीत्येव विधिः॥

"आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" ॥ 'गार्गकमिति'। गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्, सङ्काशादिभ्यो ण्य इति वुञ्छणादिसूत्रेण चातुरर्थिकः, ततो धन्वयोपधाद्वुञिति जातादावर्थे। 'तद्धितग्रहणमित्यादि'। सोमो देवतास्येति सोमाट्ट्यण्, टित्त्वान्ङीप्, तत्र परतोऽनापत्ययकारस्याप्यस्य हलस्तद्धितस्येति लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिह तद्धितग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि प्रकृतं तद्धितग्रहणमिहानुवर्त्तनीयं, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत, [3]तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि सम्बध्येत, ततश्च पूर्वेणैव सिद्धे सत्युभयत्र तद्धितईति चेति नियमोऽयं विज्ञायेत, आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्धिते ईति चेति, ततो यथा तद्धितेऽनापत्यस्य न भवति साङ्काश्यकइत्यादौ, तथा ईत्यपि न स्यात्, सौमी इष्टिरिति। तद्धितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्धितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि पूर्वेण ईति लोपो विधीयतइति सौमी इष्टिरित्यत्रापि यलोपः सिध्यतीत्यतस्तद्धितग्रहणम्। ननु च यद्युभयस्यायं नियमः स्याद्योगविभागोऽनर्थकः स्याद्धल आपत्यस्य

१ ककारादेश्चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः। ई॰ पु॰ तादेश्चेति पाठो दृश्यते।
२ तद्धित इति निवृत्तमिति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति।
३ तच्चोभयमिह संबन्ध्यमानं पूर्वसूत्रेपि संबन्ध्येतेति ई॰ पु॰ नास्ति।

तद्धितस्यानातीत्येकमेव योगं कुर्यात्ततो योगविभागादन्यतरस्यैवानुवृत्तिः, तत्राप्यनातीतिवचनात्तस्यैव, एवमपि दोषो ऽनापत्यस्य तद्धितेपि प्राप्नोति, कथम्, आपत्यस्य यदि भवति अनाकारादावेवेति नियमसम्भवात्, साङ्काश्यकादौ लोपः स्यादेव, अनाकारादाविति नियमः, तत आकारादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसङ्गो यद्यनापत्ये आकारादौ सम्भवति, अथ न सम्भवति तदा न कश्चिद्दोषः, आपत्यस्यैव तद्धिते तत्राप्यनाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

"क्यच्व्योश्च" ॥ 'गार्गीयतीति'। क्यचि चेतीत्वम्। 'गार्गायतइति'। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः, क्यषस्त्वापत्यादसम्भवः। 'गार्गीभूतइति'। अस्य च्वाविवतीत्वम् ॥

"विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्" ॥ विल्वकादीनामस्मिन्प्रदेशे प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्तत्परिज्ञानार्थमाह। 'नडादिष्विति'। नडादिषु विल्वादयस्तावत्पठ्यन्ते, तत्र कुकि कृते यद्रूपं ककारान्तं तदिहानुकृतं, विल्वक् आदिर्येषामिति विग्रह समासः, अत्वेतु क्रियमाणे रूपविनाशप्रसङ्गाच कृतमित्यर्थः। तेन विल्वक आदिर्येषामिति अज्ञातादिषु यः कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशङ्कनीयं, पाठाभावात्। 'कुग्रहणं क्रिमिति'। कृतकुगागमेभ्यः परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्नः। कथं पुनः कुको निवृत्तिप्रसङ्ग इत्याह। 'अन्यथा हीति'। इदमेव कुग्रहणं ज्ञापकमस्येषा परिभाषेति। 'यकारमात्रस्येति'। उपधाया इत्यनुवृत्तेस्तस्यैव स्यात्, यापि तन्निवृत्तमेवमप्यादेः परस्येति परस्य प्रसङ्गादनिष्टमेव ॥

"तुरिष्ठेमेयस्सु" ॥ दोहीयसीत्यत्र घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं तृशब्दस्य लोपे कृते पश्चान्निमित्ताभावात्तेषामभावः, लोपो भवतीत्युक्तन्तत्रान्त्यस्य प्राप्नोत्यत आह। 'सर्वस्येति'। कारणमाह। 'अन्त्यस्य हीति'। नन्वेवमनन्तरो लुगेव विधेयः, एवं सुखमेव सर्वस्य निवृत्तिर्लभ्यते ऽत आह। 'लुगित्येतस्त्विति'। कः पुनस्तदनुवृत्तो दोषः स्यादत आह। 'तथाहीति'। न ह्य पूर्वमेव गुणो भवति अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधतइतिवचनात्। 'इमनिच्यहणमुत्तरार्थ-

मिति'। नेहार्थं, तृशब्दात्तस्यासम्भवात्, न चेदमेव कल्पकं भवितुमर्हति, उत्तरार्थतयाप्युपपत्तेः। नन्वेवमजादी गुणवचनादेवेति नियमाद्विष्ठेयसुनोरपि न सम्भवोत आह। 'इतरौ त्विति'॥

"टेः"॥ 'णाविष्ठवदिति'। सप्तमीसमर्थाद्वतिः, णाविति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्, तेनेष्ठनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनो यत्कार्यं तदपि, तेन बहूनाचष्टे बहयतीत्यत्रेष्ठस्य यिट् चेति यिडागम भवति, तदभावे तत्सन्नियोगशिष्टो भूभावोऽपि न भवति। केचित्तु भूभावमुदाहरन्ति भावयतीति। 'एतयतीति'। टिलोपातिदेशेनैव सन्नियोगशिष्टत्वादवकारनिवृत्तावपि सिद्धायां पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन श्येनेयः, ऐनेय इत्यादि सिद्धं भवति। अपर आह इडविडमाचष्टे ऐडविडयति, दरदमाचष्टे दारदयतीत्येवमादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति। ननु चेडविडादीनामिष्ठनि पुंवद्भावो न दृष्ट, इष्ठन एव तत्रासम्भवात्, नेष्ठनि दृष्टस्यातिदेशः किं तर्हि सम्भावितस्य, अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं प्रकृतिमात्रोपलक्षणम्। तेन द्रोणीमाचष्टइत्यादावपि टिलोपो भवति, नात्र पुंवद्भावो ऽस्ति, अभावित पुंस्कत्वात्। लिङ्गविशिष्ट परिभाषया वा ङीबन्तस्य ग्रहणम्। उक्तं हि, प्राक् यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गशिष्टं गृह्यतइति। स्थवयतीत्यादावत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति वचनात्। अस्यार्थः। अङ्गाधिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनःकार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायामविधिस्तस्य कार्यस्य, तच्चेदङ्गं निष्ठितं भवति, प्रयोगार्हं भवति, यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र भवत्येव वृत्तिः, प्रापयति स्थापयतीति, कर्तारमाचष्टइत्यादौ तृशब्दस्य तुरिष्ठेमेयःस्विति लोपो भवति न वेति चिन्त्यम्॥

"स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः"॥ यद्यपि प्रकृतौ लोपशब्दो भावसाधनः तथापीह कर्मसाधनोऽपि ज्ञायते, यणादि परं लोप इति सामानाधिकरण्येन निर्देशात्, तदाह। 'यणादिपरं लुप्यतइति'। 'पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति'। इको गुणवृद्धी इति

प्रवचनाल्लुप्तावशिष्टस्य य इक् तस्य गुणो भविष्यतीति भावः । अत एव वचनादज्वादौ प्रत्यये भवत इति । इमनिच् तु पृथ्वादिष्वपठितेभ्यो न भवत्यनभिधानात् ॥

"प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रपद्राघिवृन्दाः" ॥ प्रियस्थिरोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते तेनैतेष्विमनिजनुवृत्तेश्चरितार्थत्वादितरेष्विमनिचः कल्पकमेतद्वचनं न भवति, तदाह । 'तेनान्येषामिति' ॥

"बहोर्लोपो भू च बहोः" ॥ 'भूयानिति' । आदेः परस्येत्यादेर्लोपः । 'अन्यथा हीति' । यदि पुनर्बहोरिति नोच्येत ततो यथा लोपः प्रत्ययानां भवति तथा भूभावोपि तेषामेव स्यात्, पर्यायेण तत्र लोपश्चादेर्भूभावः सर्वस्य शक्यते वक्तुं, पृथङ्निर्देशात्प्रत्ययानां न भविष्यति, अन्यथा भूलोपो बहोरिति ब्रूयात्, एवं च कृत्वोत्तरपदभूमीति निर्देश उपपद्यतइति ॥

"इष्ठस्य यिट् च" ॥ 'लोपापवादो यिडागमइति' । नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् । 'तस्मिन्निति' । लोपापवादभूते, यदि तु लोपोप्यनुकृष्य विधीयते तदा इकारो नोच्चारणार्थः ॥

"ज्यादादीयसः" ॥ 'लोपस्येति' । यदि लोपो यिटा न व्यवहितः स्यात्तेनैव ज्यायानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्यादिति भावः । कथं पुनर्लोपे सिद्धिरित्याह । 'लोपे हीति' । अकृत्वाकारइत्यत्र क्ङितीति नानुवर्त्ततइति भावः । उरुयेत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः ॥

"र ऋतो हलादेर्लघोः" ॥ 'परिगणनं कर्त्तव्यमिति' । एवं च हलादेर्लघोरिति न वक्तव्यम् । 'मातयतीति' । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृशब्दस्य लोपो न भवति, अत्र परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा रभावः प्राप्नोति ॥

"प्रकृत्यैकाच्" ॥ 'इष्ठेमेयस्सु परत इति' । यदि त्विष्ठादीनामिहानुवृत्तिर्न स्यात्तदा श्रिये हितं प्राक् क्रीताच्छः, श्रीयं, श्रा देवतास्य श्रः स्थालीपाक इत्यत्र यस्येति लोपो न स्यात्, ततश्च श्रीयमित्यनेयका-

देश: स्यात्, तस्मादनुवर्त्या इष्ठादय: । 'स्रजिष्ठइति' । अथ प्रादय: किमित्युपेक्षिता:, प्रेष्ठ:, प्रेयान्, स्थेष्ठ:, स्थेयानिति, अभिद्रुत्वात्प्रादीनां टिलोपो यस्येति लोपश्च न भविष्यत:, इह तर्हि श्रेष्ठ: श्रेयानिति, अकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति, तस्माद्विन्मतोर्लुक्येवास्योदाहरणस्य संभव:, यद्येवं नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणो विन्मतोर्लुक् लोपं बाधिष्यते, सत्यं, विन्नन्तस्य मत्वन्तस्य च टिलोप: प्राप्तस्तं बाधते, यस्तु तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोप: प्राप्नोति तस्य कथं बाधक: स्यात्, नहि तस्मिन्नाप्राप्ते विन्मतोर्लुगारभ्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अवशिष्टस्य यष्टिलोपस्तं न बाधतइति, अन्यथा यत्रावशिष्टमनेकाच् तत्रापि टिलोपो न स्यात्, ततश्च वसिष्ट: वसीयानिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, एवं चातिशयेन ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्ठ:, अवशिष्टस्य नस्तद्धितइति टिलोपो भवति, बहुचब्राह्मणं च तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीतेति, तथातिशयेन पयस्वी पयिष्ठ इति भवति, न तु पयसिष्ठ इति, अपर आह

इष्ठेमेयस्स्वनेकाचोऽप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।
टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि ॥

इति । 'प्रकृत्येत्यादि' । राज्ञोऽपत्यं राजन्य:, राजश्वशुराद्यत्, मनोरपत्यं मनुष्य:, मनोर्जातावञ्यतौ षुक्, ताभ्यां समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् । 'आपत्यस्य चेत्यादि' । एतच्चानयोरपत्यवाचित्वमङ्गीकृत्योक्तं, यदा तु जातिमात्रमुभयत्र शब्दार्थ:, अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति पक्षस्तदानापत्यत्वादेव लोपस्याप्रसङ्गात्सार्थ: प्रकृतिभावेन ॥

"इनण्यनपत्ये" ॥ 'सांकूटिनमिति' । कूट दाहे, दीर्घोपध:, अभिविधौ भावइनुण्, अणिनुण: ॥

"गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च" ॥ मत्वर्थीयेन्नन्ता एते, गाथाशब्दो प्रोथादि:, विदथो यज्ञ: ॥

"संयोगादिश्च" ॥ अयमपत्यार्थ आरम्भ: ॥

"अन्" ॥ अनपत्यइति निवृत्तम् । 'सामनो वैमनइति' । तस्येदमित्यण्, सुयज्ञोर्ङ्वनिप्, ह्रस्वस्य तुक्, सुत्वा, तस्यापत्यं सौत्वन: ॥

"ब्राह्मोऽजातौ" ॥ 'योगविभागोऽत्र क्रियतइति'। यदि न क्रियेत तदापत्यइत्यनुवर्तते वा न वा, तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधाचस्तद्धितइत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वान्नियमार्थमेतद्भवति, अजातावेवापत्ये इति, तत्रापत्ये सिद्धमिष्टं ब्राह्मो नारदः, ब्राह्मणाजातिरिति, अनपत्ये तु जातावजातौ च न क्वचिट्टिलोपः स्याद्ब्राह्मी ओषधिर्ब्राह्मं हविरिति, अननुवृत्तौ तु विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये 'अचि'ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातौ टिलोपार्थं विध्यर्थमेतद्भवति, तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धं, ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात्, ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोति, अपत्ये च जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति, पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे टिलोपप्रसङ्गादिति भावः। विभक्तस्यार्थमाह । 'ब्राह्मइत्येतदिति'। 'सामर्थ्यादिति'। अपत्ये पूर्वेणैव टिलोपस्य सिद्धत्वाद्ब्राह्म इत्येतावता नियमस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च, तत्रापत्येपि ब्राह्मो नारद इति परत्वादनेनैव टिलोपः। 'अपत्ये वेति'। अन्यथा अनपत्ये वापत्ये च जातौ प्रतिषेधः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमित्याह। 'अपत्ये जाताविति' ॥

"कार्मस्ताच्छील्ये" ॥ 'णत्वमिति'। यदि तु णप्रत्ययोयमित्यर्थः। 'नस्तद्धित इति टिलोपः सिद्ध इति'। अणि हि प्रकृतिभावः। 'ज्ञापनार्थमिति'। एवं च छत्रादिभ्यो णिति लाघवाय कर्तव्यं, णवचने प्रयोजनाभावात्। 'ताच्छीलिक इति'। तुल्यजातीयविषयत्वाज्ज्ञापनस्यैतल्लभ्यते, तेन तदस्यां प्रहरणं, प्रज्ञाश्रद्धार्चेत्यादिके णो हीष्ट भवति ॥

"दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि" ॥ 'उपचारादिति'। मुख्यस्याध्ययनासम्भव उपचारे हेतुः। भ्रौणहत्येति तु निपातनानर्थक्यं, 'हनस्तोचिण्णलोरि'ति तकारस्य सिद्धत्वात्, न च नस्तद्धितइति टिलोपप्रसङ्गः, उभयोरनित्ययोः परत्वात्तस्यैव भावादत आह। 'हनस्तोचिण्णलोरिति'। धातुस्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यस्य-

त्रैव कार्यं विज्ञायते, न च व्यत्रेवं विहितः किं तर्हि प्रातिपदिकादि-त्येवं, तेनात्र नो निपात्यते, कथं पुनर्ज्ञायते धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-त्यये कार्यं विज्ञायतइति, अत एव निपातनात्, एवं तर्हि कुत्वनिवृत्त्यर्थं निपातनं, नैतम् । 'एवं तर्हि 'न क्वादे' रित्यत्र प्रकरणे भूयात्रः व्यत्रीत्य वक्ष्यत्, अतस्तत्त्वार्थमपि निपातनं सत् ज्ञापकमेव, ऐक्ष्वाकमत्स्यायमाग्नु-दात्तेऽ न्तोदात्तश्चेष्यते, तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्योकारलोपो न सिद्ध्यति, तत्राह । 'स्वरसर्वनाम्नेति' । उदात्तादीनामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः, सर्वनामवत्सर्वनाम, यथैव हि तस्यापत्यमित्यादौ उपगुप्रभृतीन्विशेषा-न्सर्वनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुतेः सर्वनामत्वम् । 'इयादेशायत्राद इति' । केकयादिसूत्रेण प्राप्त इया-देशः, इह मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते, वृष्ण्यादिषु प्रत्ययसिद्ध्यर्थे, यस्कादिषु लुगर्थं, केकयादिसूत्रे इयादेशार्थम्, इदं चतुर्थं युलोपार्थम्, तत्र द्विर्ग्रहणमकर्त्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह । 'अथ किमर्थमिति' । 'लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्य इति' । यञञोरित्येव सिद्धत्वात् । परिह-रति । 'नैतदस्तीति' । 'अण् प्राप्नोतीति' । यदि तु सङ्काङ्कलवणेष्वि-त्यस्यानन्तरं न मैत्रेयादित्युच्येत तदा त्रीणि ग्रहणानि नार्थो निपातनेन । 'यलोप इति' । यशब्दस्य लोप इत्यर्थः ॥

"ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि" ॥ 'मलोपो निपात्यतइति' । तस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः । एवमप्यकृत्सार्व-धातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति, अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्तावितिवचनान्न भविष्यति । क्वचित्तु मकारलोप इति पठन्ति । तत्र यस्येति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥
अध्यायश्चायं समाप्तः ।
शुभं भवतु ।

१ तथा हि इति इं पु॰ पा॰ ।
२ हरिहरेति इं पु॰ पा॰ ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ सप्तमोध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

"युवोरनाकौ" ॥ शास्त्रस्य लाघवार्थं युवू प्रत्ययौ उपदिष्टौ, तयोरनेनानाकावादेशौ विधीयेते, तत्रतत्र ह्यनाकयोरेवोपदेशे शास्त्रस्य गौरवं स्यात्, इह कस्मान्न भवति, यु मिश्रणे, युतः, युतवान्, उदितो- र्युवोरिदं ग्रहणं, कथम्, ल्युडादिषूकारो ऽनुनासिक इत्सञ्ज्ञकः, एव- मपि वूत्त्वा वूतः वूतवान् अत्र प्राप्नोति, ऊठस्त्वनुदित्त्वकाशः, अथार्थवतो युवुशब्दस्य ग्रहणम्, अनर्थकश्चायम्, तेन धात्वन्तस्य न भवति, भुज्युः मृत्युः कंयुः शंयुः ऊर्णायुरित्यादावुकारस्यानित्सञ्ज्ञ- कत्वादादेशाभावः । यदि तर्हि ल्युडादिषूकार इत्सञ्ज्ञकः नन्दनः कारकः, उगिदचामिति नुम् प्राप्नोति, उगितो झलन्तस्य नुम्, न चैतौ झलन्तौ, तर्हि झल्ग्रहणं कर्त्तव्यं, नेत्याह, यदेतन्नपुंसकस्य झलच इति झल्ग्रहणं तत्पुरस्तादपकृष्यते, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोर्झलः, युजेरसमासे, ततो नपुंसकस्य, झल इत्येव, ततोऽचः, नपुंसकस्येत्येव, तच्चावश्यं झल्ग्रहणमपकृष्टव्यम्, अन्यथोगितो लिङ्गविशिष्टस्यापि नुम् प्रसज्येत गोमती भवती, इह तर्हि नन्दना कारिका उगितश्चेति ङीप् प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं क्वचिद्वुवू षिट्टितौ करोति, शिल्पि- नि ष्वुन्, ट्युट्युलौ तुट् चेति, तज्ज्ञापयति न युवोरीकारो भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकम् । षित्करणं ङीषर्थम्, टित्करणमनुपसर्जनार्थम्, टितो ह्यनुपसर्जनात् ङीप् भवति, उगितः पुनरविशेषेण, तथा शातन- पातनशब्दौ ल्युडन्तौ गौरादिषु पठितौ, तत्र शातनितरा पातनितरा, नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेत्युगिल्लक्षणो ह्रस्वविकल्पः प्राप्नोति । ननु चोगित इत्येवमुगित्संज्ञाशब्दनेन या नदी विहिता तस्यास्तत्र ग्रहणं, नेत्याह । इह हि दोषः स्यात्, भोगवतितरा, गौरिमतितरा, शार्ङ्गरवादि-

कीनन्तावेतौ तत्र ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, इष्यते चात्र[1] ह्रस्वविकल्पो भाष्यकारेण, तस्मान्नैवं शक्यम् उदितोर्युवोर्ग्रहणम् इति, न चेदेवं युतः युत्वा भुज्युः शंयुरित्यत्रापि प्राप्नोति, तत्राह। 'अनुनासिकयणोरिति'। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च, तत्र येषामादेश इष्यते तेषु यकारवकारावनुनासिकौ पठितव्यौ, तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः। 'प्रत्ययोरिति'। वस्तुकथनमेतत्, न त्वप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं, तथाविधस्यानुनासिकस्य यणो ऽसम्भवात्। 'मृत्युरिति'। भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकाविति सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादिदमुदाहृतं, शक्यते ह्यत्र वक्तुमङ्गस्य यो युवु, को वाङ्गस्य युवू, ययोरङ्गमित्येतद्भवति, कयोश्चैतद्भवति, प्रत्यययोः। न चैव प्रत्यय इति। आनर्थक्याच्च ट्युट्युलोस्त्वनादेशे कृते पश्चात्तुडित्यर्थवत्त्वं प्रत्ययत्वं च, किमुच्यते ऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायतइति, न पुनर्न पठ्यतइत्यत आह। 'प्रतिज्ञानुनासिक्या इति'। प्रतिज्ञयानुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः, सर्वत्र पाठाभावात्सतोपि वा पाठस्य सङ्कीर्णत्वात्प्रतिज्ञासमधिगम्यमेवानुनासिकत्वमित्यर्थः। युवोरिति समाहरद्वन्द्वश्चेत्स नपुंसकमिति नपुंसकत्वे सति ओत्वगुणवृद्धितृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनाद् घेर्ङितीति गुणं बाधित्वा इकोचि विभक्ताविति नुमि सति युवुन इति भवितव्यम्, इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु द्विर्वचने यणादेशे च सति द्वयोर्वकारयोः श्रवणप्रसङ्गः, स्थानिवद्भावाद्धलि लोपो ऽपि नास्ति, तत्कथमयं निर्द्देश इत्याह। 'युवोरिति'। 'नपुंसकलिङ्गता चेति'। न भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। मध्ये हेतुः। 'लिङ्गमशिष्यमिति'। 'छान्दसो वर्णलोप इति'। अकृतएव यणादेशे उकारस्य लोपः, कृते वा तस्मिन्नन्य[2]तरस्य वकारस्य, अपर आह। कर्मधारयोयम्, अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः। युश्चासौ समुदायो युवुलक्षणो वुश्चासाविति तत्र समुदायस्य क्वचिदभावादवयवयोरेवानाकादेशाविति।

"आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्" ॥ फकारादि-

१ अत्रापीति इं· पु· पा·।
२ इतरस्येति इं पु· पा·।

ष्वकार उच्चारणार्थः, व्यञ्जनमात्रं स्थानि, अन्ते फढखच्छघामित्यनच्क-निर्देशात्, एवं च निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्त्तते। 'आढ्यकुलीन इति'। अपूर्वपदादिति वचनात्कुलात्ख इत्यनेन सपूर्वपदादपि खो भवति, फक्क नीचैर्गतौ, ढौकृ तौकृ गत्यर्थौ, इह प्रत्ययाद्युदात्तत्वं संज्ञासंनियोगेन विधा-नादन्तरङ्गम्, एते त्वायन्नादयोऽङ्गाधिकारे विधानाद्बहिरङ्गाः, ततश्च यत्र स्वरार्थो ऽनुबन्धो नास्ति शिलाया ढो वृह्वाच्छ इत्यादौ तत्राद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्भवन्त एते आदेशा अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवादनि-यतस्वराः स्युरित्याशङ्क्याह। 'आयन्नादय इत्यादि'। अयमभिप्रायः। प्रत्ययादीनां फकारादीनामङ्गसम्बन्धाव्यभिचारात्प्रयोजनाभावादिहाङ्ग-स्येति न सम्बध्यते, तेन एतेप्यन्तरङ्गाः, तत्र परत्वादेतेषु कृतेषु पश्चादा-द्युदात्तत्वमिति। अत्रैव ज्ञापकमाह। 'तथा चेति'। यदि प्रत्ययस्वरे कृते आयन्नादय आदेशाः स्युस्ततो घशब्दाकारस्योदात्तत्वे कृते घकारस्य हलः स्रंसनधर्मिणः स्रंसनधर्मिण्यनुदात्तआदेशे कृतेन्तोदात्तत्वं सिद्ध-मिति चित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः। 'इयङिति'। 'वावचनं ज्ञापकमिति'। यदि धातुप्रत्ययानामप्येते आदेशाः स्युर्वेतेश्छङित्येव ब्रूयात्, न च छङि सति वलादिलक्षणे इटि कृते अनादित्वादियादेशो न स्यादिति वाच्यम्, इदानीमेव ह्युक्तमन्तरङ्गा आदेशा इति। अपर आह। यदि धातुप्रत्ययेष्वेतज्ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययेष्वपि शक्यं वक्तुं यद्दय-मीयसुनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रातिपदिकप्रत्ययानामिमे आदेशा [1]इति, यदि स्युस्तर्हिच्छसुनमेव विदध्यात्। एतावन्तश्च प्रत्ययाः, धातु-प्रत्ययाः प्रातिपदिकप्रत्ययाश्चेति, उच्यन्ते चादेशास्ते वचनात्सर्वत्रैव स्युरिति। 'इत्सञ्ज्ञया भवितव्यमिति'। न च वचनसामर्थ्यादित्सञ्ज्ञाया बाधनमित्याह। 'तद्धितेषु हीति'। 'प्रतिविधानं कर्त्तव्यमिति'। प्रतिविधानं तु प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिनो नित्करणादित्सञ्ज्ञाया अभाव इति। न च फेश्छ चेत्यत्र फिनः फिञश्च सामान्यग्रहणार्थं नित्करणं, वृद्धादित्यधिकाराद्धि फिञ एव तत्र ग्रहणं न फिनः॥

[1] भवन्तीति, यदि स्युस्तरएवसुनाविति कसुनमिति इं॰ पु॰ पा॰।

"झोन्तः॥ 'आदिग्रहणं निवृत्तमिति'। तदनुवृत्तौ हि शयान्ते इत्यत्र शीङो लेटि लेटोडाटाविति लावस्थायामेव प्राप्ते आटि सति झकारस्यानादित्वान्न स्यात्, कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोनुवर्तते, नैष दोषः। अनाश्रितार्थकं शब्दमात्रं स्वरितत्ववशादनुवर्तते इति पक्षे यस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तस्यैवानुवृत्तिः, अर्थाधिकारपक्षे तु समासार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा न वा, यद्वा प्रत्ययग्रहणं पूर्वसूत्रे पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेन तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति, आदेशे त्वकार उच्चारणार्थः, तेन पचन्तीत्यादौ श्रवणं न भवति॥

"अदभ्यस्तात्"॥ 'ददतीत्यादि'। जक्षतीत्यादौ यत्रोपदेशानन्तरमभ्यस्तसञ्ज्ञा तत्राप्यवश्यं विकरणाभावः प्रतीक्ष्यः, अन्यथा नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यवधानान्न स्यात्, ततश्च ददतीत्यादावपि शपः श्लावभ्यस्तसञ्ज्ञायामदादेशो भवति। 'जुसादेशेन तु बाध्यतइति'। तस्यानवकाशत्वात्। 'अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति'। उत्तरत्रेति भावः। इह त्वभ्यस्तानामादिरिति स्वरो भवति॥

"आत्मनेपदेष्वनतः"॥ अनभ्यस्तार्थमिदं वचनम्। 'चिन्वतामिति'। लोट्, टेरेत्वम्, आमेतः। 'च्यवन्तइति'। ननु चात्रापि प्रागेव शपः परत्वाददादेशप्रसङ्गः, अनतइत्यस्य तु बेभिद्यन्तइत्यादिरवकाश इत्यत आह। 'नित्यत्वादिति'। 'झकारविशेषणं किमिति'। अतानामात्मनेपदानामधिकृतस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणे को दोष इति प्रश्नः। 'शयान्तेइति'। अत्राङ्गस्यानन्तरमात्मनेपदमाटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्, झकारस्त्वाटा व्यवहितः, अन्तादेशस्त्वङ्गविशेषणानुपादानादत्रापि भवति॥

"शीङो रुट्"॥ 'झादेशस्यात इति'। ननु च नेहाङ्गग्रहणमस्ति, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, शीङ इत्येषा पञ्चमी अदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरस्येति। 'शेरतइति'। सार्वधातुकावयवस्य झस्यादादेशस्तदागमो रुट्

१ इहापीति॰ इं॰ पु॰ पा॰।

तद्ग्रहणेन गृह्यते, अवयवस्य समुदायं प्रत्यवयवत्वं लोकेपि दृश्यते, यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति, सार्वधातुकस्याप्यवयवो रुडिति शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणो भवति, किं पुनः कारणं रुडागमो झादेशस्यातो विधीयते, न झकारस्यैव विधीयते, एवं हि न षष्ठी प्रकल्प्या भवत्यत आह । 'रुडयमिति' । यदि तु झकारासञ्जनेन पूर्वान्तः क्रियेत शेरतइत्यत्र गुणो न स्यादनिगन्तत्वात् तस्मात्परादिरेव वक्तव्यः, स यदि झकारस्यैव स्यात् ततो यथा शयान्तैइत्यत्राटा व्यवहितत्वाज्झस्यादादेशो न भवति तथा शेरतइत्यत्रापि न स्यात् रुटा व्यवहितत्वात् । ननु च युक्तमाटा व्यवधानं, सहि सार्वधातुकभक्तस्तदेव न व्यवदध्यात्, झकारं तु व्यवदधात्येवं, रुट् पुनर्झकारभक्तः स कथं तस्य व्यवधायकः । उच्यते । गृह्यतां ताव-त्तद्ग्रहणेन तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति यदत्र निर्दिश्यते झ इति विशिष्टं रूपं न तदनन्तरं, यश्चानन्तरो रेफझकारसमुदायो न स निर्दिश्यतइति न स्यादेवादेशः । अपर आह । आदेशो न स्यादिति, कोर्थः, झस्य न स्यादिति, कस्य तर्हि स्यात् आदेः परस्येति रुट एव स्यात्, न च रुटो वैयर्थ्यं स्यात्, झकारस्य श्रवणार्थत्वादिति, तच्चिन्त्यम-नेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, सर्वादेशे रुटो वैयर्थ्यमिति चेत् किं कुर्मो माभूदादेशः, शीङ इत्यनुबन्धोच्चारणं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं, व्यतिशेश्यते, गुणोपि न भवति, तत्राप्यनुबन्धनिर्देशात् ॥

"वेत्तेर्विभाषा" ॥ 'संविद्रतइति' । 'समो गमृच्छी' त्यादिनात्म-नेपदम् । 'वित्तइत्यादि' । विद विचारणे, रुधादिरनुदात्तेत्, सत्तालाभा-र्थयोस्तु विकरणव्यवधानादेवाग्रहणम्, अत्र च बहुवचनं प्रत्युदाहरणम्, इतरयोरुपन्यासो विचारणार्थस्येदं बहुवचने रूपमिति प्रदर्शनार्थम्, विवन्ते इति रूपस्य लाभार्थं तौदादिके स्वरितेत्त्वादात्मनेपदे एकवचने 'शे मु-चादीना' मिति नुम्यपि कृते सम्भवात् । किं च वेत्तेरिति श्तिपा निर्दे-शादेव यङ्लुकि न भवति, व्यतिवेविदतइति ॥

"बहुलं छन्दसि" ॥ 'बहुलवचनादन्यत्रापि भवतीति'। एतद-

र्थमेव विभाषाग्रहणे प्रकृतेपि बहुलग्रहणं कृतम् । 'अट्ठमिति' । 'हरितो वे' ति वाह् ॥

"अतो भिस ऐस्" ॥ 'अतिजरसैरिति' । अत्रैव चैकारस्य श्रवणार्थमैसादेशः कृतः, वृक्षैरित्यादावेसादेशेपि वृद्ध्या रूपं सिद्धम्, अतो गुणइति पररूपं तु न भवति, यदि स्यादिसमेव विदध्यात् । 'परत्वा-दिति' । इत्वस्यावकाशो वृक्षेषु, ऐसोवकाशः कृतएत्वे, प्रागेत्वादुभय-प्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्ग इति चेन्मन्यसे अत ऐस् क भविष्यति, एत्वे कृते-मुख्यमकारान्तं न भवतीति प्रश्नः । 'कृतएत्वे भेतपूर्व्यादिति' । भूतपू-र्वस्य भावो भेतपूर्व्यं, सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयतइति भावः । 'एस् तु नित्यस्तथा सतीति'। एवं हि सत्यैस्भावो नित्यः, कृताकृतप्रस-ङ्गित्वादेत्वं त्वैसि कृते न प्राप्नोति, अभ्कलादित्वात्, न च तत्र भूतपूर्व-गतिः, मुख्यस्यैव सम्भवात्, एतच्चोद्यपरिहारमुत्सर्गापवादभावमनाश्रित्य कृतं द्रष्टव्यं, तदाश्रयणे हि नाप्राप्तएत्वप्रारम्भादैसपवाद इत्ययुक्तो विप्रतिषेधः स्यात् ॥

"नेदमदसोरकोः" ॥ इदमदसोरिति भिसपेक्षया सम्बन्धल-क्षणा षष्ठी । 'एभिरिति' । त्यदाद्यत्वं, हलि लोप इतीद्भागस्य लोपः । 'अमीभिरिति' । ऐसि प्रतिषिद्धे बहुवचने झल्येदित्येत्वम्, एत ईद्बहुव-नइतीत्वमत्वे, अकोरित्येतदनर्थकं, कथं, विशिष्टरूपाश्रयोयं प्रतिषेधः, इदमदसोरिति तत्राकचि कृते रूपभेदादेव न भविष्यति, तत्राह । 'अ-कोरित्येतदेवेति'। ज्ञापनस्य प्रयोजनं सर्वके इत्यादौ सर्वनामकार्यप्रवृत्तिः, इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते द्वावपि शक्याववक्तुं, कथम्, एवं हि वक्ष्यामि, इदमदसोः कादिति, तन्नियमार्थं भविष्यति, इदमदसोः कादेव नान्यत इति, नैतदस्ति, विपरीतोपि नियमः स्यात्, इदमसोरेव कादिति, ततश्च सर्वकैरित्यादौ न स्यात्, एभिरित्यादौ च स्यादेव तन्मध्यपरिभाषा च न ज्ञापिता स्यात्, क्वचित्तु वृत्तावेव पठ्यते, इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोपि नियमः स्यादिदमदसोरेव कादितीति ॥

"टाङसिङमामिनात्स्याः" ॥ 'अतिजरसिनेत्यादि' । समासे ह्रस्वत्वे कृते इनादेशः, ततः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसादेशः, एवमतिजरसादित्यत्राप्यादादेशे कृते जरसादेशः । ननु च टाङस्योरेवाजादित्वात्प्रागिनादादेशाभ्यां जरसादेशः प्राप्नोति, स हि नित्यः, परश्च, तत्र कृते ऽनदन्तत्वादेवेनादादेशयोरभावे ऽतिजरसा अतिजरस इति भवितव्यं, नैष दोषः । एवं हि इनादेशस्यादादेशस्य च विधानमनर्थकं नादेशोऽदादेशश्च विधेयः स्या,त्का रूपसिद्धिः, इह तावद्वृत्तेणेति एत्वे योगविभागः करिष्यते, बहुवचनेभल्येत्, ओसि च, तत आङि च, आङि च परतोऽत एत्वं भवति, तत्र स्थानिवद्भावान्नशब्दे परत एत्वं वृत्तेण, नैव शक्यम्, इह ह्यनेनेति, हलि लोप इति इद्रूपलोपे सति एनेति प्राप्नोति, हलि लोप इत्यपनीय झलि लोप इति सूत्रं करिष्यते, तत्र नकारस्याझल्त्वाल्लोपाभावः, न स शक्यो झलि लोपो वक्तुम्, इह हि न स्यात् अयाविष्टाजनयत्, अयेति इदमश्चतुर्थ्येकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः, सुपि चेति दीर्घाभावः छान्दसः, तत्रा त्याझजादित्वादिद्रूपलोपो न स्यात्, तस्माद्धलि लोप एव कर्त्तव्यः, ततश्चानेनेति न सिद्ध्यति, एवं तर्ह्यनाप्यक इति द्विनकारकोयं निर्देशः, तत्रादेशसंबन्धी पदान्तत्वाल्लुप्तः, नश्च आप् च नाप्, तत्र परत इदो ऽनादेश इति सूत्रार्थाश्रयणाद्दिद्रूपलोपत्रादो नशब्दे परतो नादेश एव भविष्यति, यद्येवमादेशेन लोपस्यासिद्धत्वाद्राजेत्यादाविव सूत्रे दीर्घप्रसङ्गः, आनाप्यक इति । नैष दोषः । सुपां सुलुगिति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः वृत्तादित्यत्रापि सवर्णत्वेनैव सिद्धम्, अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो गुणे पररूपं न भविष्यति, तदेवमिनादेशस्यादादेशस्य च विधानसामर्थ्यात्पूर्वमिनादादेशौ पश्चाज्जरसादेश इत्येषामभिप्रायः । 'यथा त्वित्यादि' । भाष्ये हि पूर्वोक्तप्रक्रियाश्रयणेन नादेशो ऽदादेशश्च व्यवस्थापितः, यदि चैतद्रूपद्वयमिष्टं स्यात्, तयोरादेशयोः प्रत्याख्यानमनुपपन्नं स्यात्, तत्र सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावादतिजरेणातिजरादिति भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति केचित्, प्रागेव जरसादेशे ऽतिजरसा अतिजरस इत्यभिप्रेतमित्यन्ये ॥

"ङेर्यः" ॥ 'ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमिति'। तस्य हि ङेरिति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य घेर्ङितीति गुणे लाक्षणिकं, यद्यपि ङेरिति विभक्त्यन्तमुपात्तं तच्चोभयोरपि लाक्षणिकं, तथापि प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वापेक्षया परिभाषाप्रवृत्तिः, यद्येवं ङेराम्नद्याम्नीभ्य इत्यत्राप्येवमेव प्रसङ्गः, तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणं, लिङ्गं च, तस्मै प्रभवति, तदस्मै दीयते, तस्मै हितं, तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इत्यादि। 'वृत्तायेति'। सुपि चेति दीर्घः, कथं पुनरकारसन्निपातकृतो यशब्दस्तद्विघातनिमित्तं भवत्यत आह। 'सन्निपातलक्षणइति'। अनित्यत्वं तस्याः कष्टाय क्रमणइति निर्देशादवसीयते ॥

"सर्वनाम्नः स्मै" ॥ 'भवतइति'। द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति वचनादन्यत्र त्यदाद्यत्वाभावादनकारान्तत्वम्। 'अन्वादेशे ऽशादेशे कृतइति'। अनन्वादेशे त्वत्रास्मै इत्यानुपूर्व्यात्सिद्धं, कथं, नात्राकृते स्मैभावे हलादिर्विभक्तिः, हलादौ चेद्रूपलोपः, न चाकृते इद्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोतीति। न चाद्गुणप्रसङ्गः, नित्येनेद्रूपलोपेन बाधितत्वात्। 'एकादेशः प्राप्नोतीति'। नित्यत्वात्, वाक्यसंस्कारपक्षे चैतच्चोद्यं, तद्व्यर्थप्रतिपादनाय लोके प्रयुज्यते, तदेव च शास्त्रेविभ[1]ज्यान्वाख्यायते। 'अन्तरङ्गत्वादिति'। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं, पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः ॥

"पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" ॥ द्वये पूर्वादयः, 'सूत्रपाठ[2]पठिता गणपाठपठिताश्च, सर्वनाम्न इति चेहानुवर्त्तते, तत्रासति नवग्रहणे ङसिङ्योर्येन सर्वनामसञ्ज्ञा स गणपाठ एव गृह्यतइति नवग्रहणम्, इह जसिङसिङीनां शीस्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औङ आपः, शी नपुंसकाच्चेति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः, एवं जसि विभाषार्थानि त्रीणि सूत्राणि न कर्त्तव्यानि भवन्ति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

१ अपीति इं· पु· पा·।

२ पाठेति इं· पु· नास्ति।

"जसः शी" ॥ 'दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थमिति'। इह त्वत इत्यधिकाराद्गुणेन भवितव्यमिति, ह्रस्वेपि सिद्धं, न च सर्वे वृक्षिण इत्यत्र णत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद्धस्वाश्रयस्य नित्यस्य तुकः प्रसङ्गः, तत्र हि पदान्तपदाद्योर्य एकादेशस्तस्यैवासिद्धत्वम् ॥

"औङ आपः" ॥ औङ इति निर्देशं क्रियमाणमनुवादपूर्वमाक्षिपति। 'औकारोयमिति'। कोऽयं प्रकारः, कुत्सितोयं सूत्रप्रणयनप्रकारः, सिद्धस्य ह्यनुवाद उपपद्यते, यथा ङेर्य इति, अयं तु न क्वापि सिद्धइति, परिहरति। 'सामान्यार्थं इति'। औत इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्याचिरनुबन्धकत्वात्, न सानुबन्धकस्यौटः, यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथापि प्रत्ययानुबन्धत्वमपि तस्याविरुद्धं, द्वयो अपि हेतवो भवन्ति, तद्यथा 'आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता' इति, औट इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्य न स्यात्, तस्माद्द्वयोरपि सामान्यग्रहणार्थो ङकारानुबन्धनिर्देशः। नन्वसतोनुवादोनुपपन्न इत्याक्षेपस्तत्र प्रयोजनाभिधानमसङ्गतं, नैष दोषः औदौटोरौङिति विधिवाक्यमस्मादेवानुवादादनुमास्यते तस्यैव प्रयोजनाभिधानं पुनश्चोदयति। 'तस्य चेति'। तस्य ङकारानुबन्धस्यासञ्जने ऽस्मिन्नेवं विज्ञायमाने ङित्कार्यं याडाप इत्येतत्ते एवं वादिनस्तव श्यां,शीशब्दे परतः, प्रसक्तं, प्रसजतु नाम तत्राह। 'स दोष इति'। दोष इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्स इति पुल्लिङ्गनिर्देशः, परिहरति। 'ङित्त्वइति'। वर्णमात्रनिर्देशइति विवक्षितं, वृत्तभङ्गभयात्त्वस्थाने मात्रशब्दःप्रयुक्तः, याडाप इत्यत्र ङितीति यदनुवृत्तं न स बहुव्रीहिः, ङ्[1]इद्यस्येति, किं तर्हि कर्मधारयः, ङश्चासाविच्चेति, ततः किमित्यत आह। 'वर्णे यत्स्यादिति'। 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे'। अयं तावङ्ङित्त्वमभ्युपेत्य परिहार उक्तः, ङित्त्वमेव तु नास्तीत्याह'। 'वर्णश्चायमिति'। चशब्दो वार्थे पठितः, वर्णो वायमित्येव वा पाठः, औङिति वर्णो वायमुपात्तो न प्रत्ययः, ङकारस्तु मुखसुखार्थो यथा चदोरबित्यत्र दकारः, अङ्गा-

---

१ ङइद्यस्येति नास्ति ई॰ पु॰।

क्षिप्तस्य प्रत्ययस्य तेन विशेषणादोकारान्तस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । वर्णैकरूपतया चौकारग्रहणे सति द्वयोरप्योकारयोर्ग्रहणं भवति प्रत्ययविषयत्वादननुबन्धकपरिभाषायाः । 'ङित्त्वेप्यदोष इति' । ङित्त्वे सति यो दोषः सोपि न भवति, ङित्त्वस्यैवाभावादित्यर्थः, पूर्वेण वा परिहारेणास्यान्वयः, परिहारान्तरमाह । 'निर्देशोयमिति' । पूर्वाचार्याणां हि सूत्रे द्वयमप्येते द्विवचने ओङिति पठ्येते, तदाश्रयेणायं निर्देशः, तेन द्वयोरपि ग्रहणं भवति, न च ङित्कार्यप्रसङ्गः, नहि पूर्वाचार्यानुबन्धैरिह कार्याणि क्रियन्ते ॥

"जश्शसोः शिः" ॥ 'कुण्डानीति' । जातिशब्दोऽप्ययं यदार्थप्रकरणादिना जात्याधारभूतायामेकस्यां व्यक्तौ वर्तते, तदा वृत्तिविषयएकवचनो भवतीति संख्येकवचनादिति शस् भवति, अर्थप्रकरणाद्यभावे तु तत्र प्रत्युदाहृतं घटंघटं ददातीति ।

"अष्टाभ्य औश्" ॥ 'कृताकारोऽष्टन्शब्दो गृह्यत इति' । कृताकारस्यानुकरणमष्टाशब्दो न तु विभक्तौ लक्षणवशादात्वं कृतमित्यर्थः । 'कृताकारस्य ग्रहणं किमिति' । आत्वकृतानुकरणं किमित्याश्रितमित्यर्थः, यदाऽऽत्वं भवति तदैव यथा स्यादित्युत्तरम् । 'अष्टेति' कथं पुनरात्वात्वाभावः, यावता नहि तद्विधौ विकल्पः संनिहित इत्यत आह । 'एतदेवेति' । इहाष्टन इति वक्तव्यं, यथाष्टन आ विभक्तावित्यत्र, एवं सिद्धे अष्टाभ्य इति निर्देशात्कृतात्वस्यानुकरणमिति तावन्निश्चितं, तस्य चैतत्प्रयोजनं यदात्वं भवति तदैव यथास्यादिति । यदि च नित्यमात्वं स्यात्कृतात्वस्यानुकरणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावादिति भावः । ननु चाष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेनायमर्थो ज्ञापितः, तद्वा ज्ञापकमिदं वा, कोन्वत्र विशेषः, इहेयत्तावदुक्तव्यं षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवाद इति । अस्यैवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । कारणमाह । 'नाप्राप्ते हीति' । अयं हि लुग्वाक्ये समासे च सर्वत्र प्राप्नोति । 'तस्मिन्प्राप्ते चेति' । स हि समासएव प्राप्नोति न तु वाक्ये । 'अष्टपुत्र इति' । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वचनाद्वाक्यावस्थायामेव प्राप्तोप्यौश् न क्रियते, औश एव वा स्थानिवद्भावाल्लुक् । 'तदन्तग्रहणमपेक्ष्यत इति' । षड्भ्या-

धिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, यद्येवं यत्राष्टशब्दार्थे उप[1]सर्जनं तत्रापि प्राप्नोत्यत आह । 'प्रियाष्टान इत्यत्रेति' । यथा पुनरत्रात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

"षड्भ्यो लुक्" ॥ 'षट्प्रधानादिति'। षट्संज्ञकानामर्थः प्रधानं यत्र तस्मादित्यर्थः । 'प्रियषषइति' । अन्यपदार्थप्रधानोयं बहुव्रीहिः, सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति षषः पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

"स्वमोर्नपुंसकात्" ॥ सु इति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, अमा एकवचनेन साहचर्यात्, तद्ब्राह्मणकुलमित्यत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वे कृते लुक् प्राप्नोति, अतोमित्यम्भावेन बाधितत्वात्, तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमत आह । 'तद्ब्राह्मणकुलमित्यत्रेति' । 'नित्यत्वाद्धेति' । लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यतइत्यनुषङ्गः, कथं पुनर्लुको नित्यत्वं, यावता त्यदाद्यत्वे कृते अतोमित्यपवादविधानात्सोप्यनित्य एवात आह । 'लुको हीति' । यदि ह्यतोमित्येतच्च स्यादकारान्तमप्यङ्गं लुको निमित्तं स्यादेव, ततः किमित्यत आह । 'यस्य चेति' । त्यदाद्यत्वं तु लुकि कृते नैव प्राप्नोति, न लुमताङ्गस्येति निषेधात्, यद्येवं तदपि लक्षणान्तरेणैव बाध्यते, नातावत्वस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि प्रत्ययलक्षणस्य, प्राप्तिर्हि प्रत्ययलक्षणेन ॥

"अतोम्" ॥ अत्रामिति पदच्छेदो न तु मिति, तथाहि सति लाघवाय मत इत्येव ब्रूयात्, किमर्थं पुनरम्विधीयते न मकार एवोच्येत, द्वितीयैकवचनेप्यादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते ऽन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिष्टं, दीर्घप्रसंगस्तु, सुपि चेति दीर्घः प्राप्नोति, न च दीर्घविधौ सन्निपातपरिभाषा प्रवर्त्तते, वृक्षायेत्यादावपि प्रसङ्गात्, तस्मादमेव विधेयः, अपर आह । अम्विधानसामर्थ्यादतिजरसमित्यत्र जरसादेशो भवतीति, तच्चिन्त्यं, सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रसङ्गात्, अम्विधानं तु दीर्घबाधनेन चरितार्थमिति ॥

---

१ यद्येवं यत्राष्टशब्दार्थो यत्रोपसर्जनमिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

"अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः"॥ 'अद्डादेशो भवतीति'। विव-क्षितादेशरूपप्रति[1]पादनाय ष्टुत्वं न कृतं, कथं पुनर्ज्ञायते डिद्वयमादेश इति, यदि हि डित्व स्याड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽदित्येव ब्रूयात्, किंपुनः कारणं सावेव दीर्घनिवृत्तिः प्रयोजनमुच्यते न स्वमीत्याह। 'इह त्विति'। 'एवं तर्हीति'। पूर्वसूत्रविहितममनुवर्त्य डतरादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्प्य त[2]स्यैवामो दकारो विधास्यतइति चोऽर्थः। 'हेकतरदि-त्यत्र संबुद्धिलोपो माभूदिति'। अयं च दोषः पूर्वस्मिन्नपि पक्षे समानः। ननु च संबुद्धिलोपे हल्ङ्याब्भ्य इत्यतोऽपृक्तग्रहणमनुवर्तयि-ष्यतइह चादेः परस्येत्यमोऽकारस्य दकारे कृते मकारस्य संयोगान्त-लोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चायमपृक्तः, एवमद्डादेशो नापृक्तः, यत्रापृक्तग्रहणम-नुवर्त्तते हे काण्डेत्यमोपि न स्यादिति दोषः। तदिदमुक्तम्। 'अपृक्त-श्चेदमो दोष इति'। संबुद्धिलोपे अपृक्तश्चेल्लुप्यते अमो न स्यादिति दोषः, अथ निवृत्तमपृक्तग्रहणं ततो निवृत्ते डतरादिषु दोषः, हेकतरदित्यादौ लोपः स्यादिति, अतो डित्वाददड्डादेशविधानात्तस्य च डित्वाच्च संबु-द्धिलोपः, नापि पूर्वसवर्णदीर्घत्वमित्यर्थः। य[3]दि पुनः पूर्वसूत्रविहितम-ममनुवर्त्य तस्यैवाद्डादेशोविधीयते शक्यं डित्वमकर्त्तुम्॥

"नेतराच्छन्दसि"॥ 'अतोमित्यस्यानन्तरमेवेति'। अमादेशए-वाद्डादेशस्यापवादो भविष्यति, ततश्च नेति वक्तव्यं न भवतीति भावः॥

"युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽश्"॥ 'शित्करणं सर्वादेशार्थमिति'। अन्यथा ऽऽदेः परस्येत्यादेः स्यात्। ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनाभा-वादाद्यनुसंहारे बाधिते ऽलोन्त्यस्येति मकारस्याकारे सति अतो गुणइति पररूपेणैव सिद्धमत आह। 'अन्यथा हीति'। आदेशइति व्यपदेश आदेशव्यपदेशः, यस्यादेशस्य प्रयोजनं नास्तीति मन्यसे तस्यैव स्यादि-त्येवशब्दार्थः, किं पुनरादेशव्यपदेशेन प्रयोजनं यत आदेरेव स्यात्, तत्राह। 'ततश्चेति'। ह्यर्थे वः पठितः। ततो ह्यादेशव्यपदेशाच्चोचीति

---

१ प्रदर्शनायेति २ पु· पा·। २ तस्यैवेति नास्ति इं· पु·।
३ यदि पुनरित्यादिकं नास्ति इं· पु·।

यत्वं न स्यात्, यत्वाभावः प्रयोजनमादेशव्यपदेशस्य स्यादित्यर्थः, योचीत्यत्र युष्मदस्मदोरनादेशइतिवर्त्तते। ननु चानादेशो या विभक्तिरित्येवं तत्र विज्ञास्यते, नहि तदादिविधिरस्ति यत अनादेशादाविति विज्ञायेत, ततश्च सत्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वात्स्यादेव यत्वमिति व्यर्थमेवाकारस्याकारविधानम्। एवं मन्यते। सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेनादिविकारद्वारेण विभक्तेरेवादेशो विधीयतइति विभक्तिरेवादेश इति। सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र न पदशब्देन सुप्तिङन्तमुच्यते, किं तर्हि पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति पदं, ततश्च पचत्वित्यत्र यथा तिशब्दस्य तु शब्दो भवति तद्वदत्रापि ङसोसेव विधीयतइति भवत्येवादेशत्वं विभक्तेः॥

"ङे प्रथमयोरम्"॥ 'ङे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशइति'। प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणमिति वक्ष्यति, तदत्र समासे सति बहुवचनप्रसङ्ग इति भावः। प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवात्सन्निवेशविशेषापेक्षया प्रथमस्य ग्रहणमिति तावन्निश्चितं, तिङ्प्रथमयोस्तु युष्मदस्मद्ग्रामसंभव एव, तत्र प्रत्यययोर्ग्रहणं विभक्त्योर्वेति संशयः[1], यदि स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणं पुंलिङ्गनिर्देशे तु प्रत्यययोः, तत्र निर्णयमाह। 'प्रथमयोश्च विभक्त्योरिति'। एतदेव स्पष्टयति। 'प्रथमाद्वितीययोरिति'। कथं पुनः प्रथमाशब्देन द्वितीयोच्यते, साहचर्यात्[2]। ननु सकृत्प्रयुक्तः शब्दो मुख्यवृत्तिर्वा भवतु जघन्यवृत्तिर्वा न पुनरुभयवृत्तिः, सत्यम्। प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायमुद्भूतावयवभेदश्च समुदाय इति द्विवचनं, कथं पुनर्ज्ञायते विभक्त्योर्ग्रहणमिति, द्वितीयायां चेत्यात्वविधानात्, तद्ध्यादेशार्थमुच्यते, अनादेशे युष्मदस्मदोरनादेशइत्येव सिद्धत्वात्। यदि चात्र विभक्त्योर्ग्रहणं स्यादेवमस्यादेशार्थतोपपद्यते ननु च योचीति यत्वबाधनार्थं तत्स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्यत्वमेवायं विशिष्य ब्रूयात् योऽच्यपीति, आङितिप्रत्याहारोऽनाप्यकइतिवत्, यतस्तु द्वितीयायामात्वं शास्ति ततो ज्ञायते विभक्त्योरिह ग्रहणमिति॥

---

१ सन्देह इति पुस्तकान्तरे।

२ कथम्पुनर्द्वितीया प्रथमाशब्देनोच्यतइति पुस्तकान्तरे।

"शसो न" ॥ नेत्यविभक्तिकोनिर्देशः, तथा च पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायममः प्रतिषेध इति भाष्ये शङ्कितं, कः पुनः, प्रतिषेधे सति दोषः, यावता ऽमि प्रतिषिद्धे योचीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे च युष्मानिति सिद्ध्यत्येव । सत्यं पुंसि सिद्ध्यति, स्त्रीनपुंसकयोस्तु न सिद्ध्यति, तदिदं दर्शितं, 'युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीरित्यादि' । 'अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति' । लिङ्गानुशासने तथापाठात्, उदाहरणे त्वादेः परस्येत्यकारस्य नकारे सकारस्य संयोगान्तलोपः ॥

"भ्यसो भ्यम्" ॥ 'एत्वं प्राप्नोतीति' । सुपि चेति दीर्घस्याप्युपलक्षणमेतत् । 'अङ्गवृत्तइत्यादि' । अस्यार्थः पूर्वमेव व्याख्यातः । 'केचित्पुनरित्यादि' । येषां शेषे लोपोन्त्यस्य लोपस्तेषामतो गुणे पररूपत्वमेकादेशः । स्वरश्च । 'एत्वनिवृत्त्यर्थमिति' । अत्रापि दीर्घस्याप्युपलक्षणम्, एत्वनिवृत्त्याद्याकारोच्चारणस्यार्थवत्त्वात्सवर्णदीर्घत्वं तेषां न भवति । 'येषां त्विति' । अन्तलोपपक्षे मतभेदो भ्यमादेशो ऽभ्यमादेश इति, टिलोपपक्षे त्ववश्यमभ्यमादेशः, अन्यथा रूपासिद्धेः । नन्वेवं स्वरे दोषः, कथम्, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्र कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तग्रहणमनुवर्त्तते, ततश्च भ्यमोन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्यत आह । 'उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चेति' । न तत्रान्तग्रहणमनुवर्त्तते, उच्चारणक्रमे प्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

"साम आकम्" ॥ 'सामिति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यत इति' । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यान्यस्यासंभवात् । 'अथ किमर्थमागतसुट्का गृह्यतइति' । यद्यपि षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यतइति प्रकृतमिह तु प्रत्ययापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः, नपुंसकलिङ्गमेव वा पठितव्यं, अर्थेति न प्रयोजनप्रधानःप्रश्नः किं तर्हि युष्मदभ्यां परस्यैवं विधस्यासंभवप्रधानः, अत एवाह । 'नह्यादेशविधानकाले सुड्विद्यतइति' । सुड्विधावाज्जसेरसुगित्यत आदित्यनुवर्त्तते, अकारान्तत्वं च युष्मदस्मदोः शेषे लोप इत्यन्त्यस्य लोपे भवति, कश्च शेष आदेशः । अनादेशे यत्वात्वयोर्विधानात्, आदेशत्वं चाकमादेशे सति, न च त्यदाद्यत्वेनाकारान्तत्वं, त्यदाद्यत्वं

प्रति द्विपर्यन्तास्यदादय इति स्मरणात्। तस्मादादेशविधानकाले सुग्न विद्यते, उत्तरत्राट्टी स्वादेशविधानकाले ऽसत एव सुट उपादानम् अथापि तस्योपादाने प्रयोजनमस्तीत्याह। 'तस्यैव त्विति'। यद्यसुट्का ग्रह्येत ततः पूर्वोक्तेन न्यायेन पश्चाद्भवतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात्। 'स्थानिन्यन्तर्भूतत्वादिति'। तेन सहस्थानित्वेनोपादानसामर्थ्यादिति भावः। एतच्च पाक्षिकं प्रयोजनं, कतरस्मिन्पक्षे, यदा शेषे लोपोन्त्यलोपस्तदा, यदा तु टिलोपस्तदा पश्चादपि सुटः प्रसंगाभावान्नैतत्प्रयोजनम्। 'दीर्घोच्चारणमित्यादि'। अन्यथातो गुणे पररूपत्वं स्यात्। न त्वकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, अन्यथा ऽकमेव विदध्यादत आह। 'अकमि त्विति'॥

"आत औ णलः"॥ पपावित्यादौ पाअइति स्थिते युगपत् त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति, द्विर्वचनं सवर्णदीर्घत्वमेकादेश औत्वमिति, तत्र येन क्रमेणैतानि कर्तव्यानि तद्दर्शयति। 'अत्रेति'। लित्स्वरं तु नोपन्यस्यति, सर्वथान्तोदात्तत्वसिद्धेः, उक्तक्रमे हेतुमाह। 'एकादेशादिति'। यदि पूर्वमेकादेशः स्याद्भ्रुपवर्गाभावादौत्वं न स्यादित्यनवकाशं तत्। 'परत्वादेकादेश इति'। अत्र वृद्धिरेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं, स्थानिवद्भावस्तु द्विर्वचनेचीति, तत्र ह्यचीति न स्थानिवद्भावस्य निमित्तनिर्देशः किं तर्ह्यजादेशस्य, द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेश इति, तेन संप्रत्यच्परत्वाभावेपि स्थानिवद्भावो भवत्येव, ओकारौकारयोर्लाघवे विशेषाभावात्प्रयोगसमवाय्यौकार एव विहितः अपर आह आङ्प्रश्लिष्टाकार ओकारस्तस्योच्चारणे प्रयत्नलाघवं भवति, विश्लिष्टाकार औकारस्तस्योच्चारणे प्रयत्नगौरवं भवति, तद्विधानं दरिद्रात्यर्थं ददरिद्रौ अत्र दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्य इत्याकारलोपेप्यौकारस्य श्रवणं भवति, यद्यपि सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वचनाल्लिटि विवक्षितएवाकारलोपे सत्यौत्वस्याप्रसङ्गः यद्यपि च कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्याम् सति णल एवासंभवस्तथाप्यौत्वविधानसामर्थ्याद्द्वयमप्येतच्च भवति॥

१ प्रश्लिष्टोऽपृथग्भूतोऽकारोयस्मिन्निति प्रश्लिष्टाकारः विश्लिष्टः पृथग्भूतोऽकारोयस्मिन्निति विश्लिष्टाकारः। इति हं पु॰ टि॰।

"तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्" ॥ 'जीवतात्त्वमिति'। अत्र स्थानिवद्भावेन तातङो हिग्रहणेन ग्रहणादतो हेरिति लुक् प्राप्नोति। नैषदोषः। हुझल्भ्यो हेर्धिरित्यनुवर्त्तमाने पुनरतो हेरिति हिग्रहणं हिरेव योहिस्तस्य यथा स्यात्स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदित्येवमर्थम्। 'ङित्करणमित्यादि'। यद्यपि सर्वादेशतायाः प्राग्गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वमनिश्चितं तथापि सर्वादेशत्वेपि ङित्त्वस्य प्रयोजनं तातङि संभवति अनङादिषु नैव सर्वादेशत्वे प्रयोजनं संभवतीति तेष्वनन्यार्थेङित्त्वेगुङित्त्वेत्येतत्सहसा प्रवर्त्तते, तातङि तु प्रयोजनान्तरसंभावनया कियानपि विलम्बो भवति, तेनास्मिन्विषये उत्सर्गापवादयोस्तुल्यकाला प्रवृत्तिरित्यपवादमपि ङिच्चेत्येतद्बाधित्वाऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतदेव परत्वात्प्रवर्त्ततइति भावः। एतच्च ङिच्चेत्यत्र सम्यगुपपादितं, तत्र भूतादित्यादौ गुणप्रतिषेधः मृष्टादित्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः। 'ङित्त्वाच्चास्येति'। ननु च ङित्कार्यं भवतु स्थानिवद्भावप्राप्तपित्त्वात्पित्कार्यमपि को विरोधोऽत आह। 'ङिच्च पिन्न भवतीति'। वचनमिदं सार्वधातुकमपिदित्यत्र योगविभागेन कल्पितम्। 'ब्रुव ईडिति'। उपलक्षणमेतत् तृणह्यादृवान् इत्यत्र तृणहइम्न भवतीति। तातङि ङित्त्वमित्यादि श्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते, तातङि व्यवस्थितं ङित्त्वं संक्रमकृत्स्यात्, संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधः, अर्हार्थे लिङ्, गुणवृद्धिप्रतिषेधकृद्भवितुमर्हति, अन्त्यविधिश्चेत्, अन्त्यविधिहेतुत्वादन्त्यविधिर्ङित्त्वं, करणसाधनो वा विधिशब्दः, अन्त्यस्य यथा स्यादित्येवमर्थं चेत् ङित्त्वमित्यर्थः। निराकरोति। तच्च तथा न, चशब्दोवधारणे प्रतिषेधेन संबध्यते, तत् ङित्त्वं तथा सति नैव कर्त्तव्यम्, एहरित्यस्यानन्तरं तुह्योस्तादाशिषीति वक्तव्यमेहरित्येव, एवं सिद्धे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति निश्चीयते, न च सर्वादेशतामन्तरेण तत् तत्प्रतिषेधार्थत्वं ङित्त्वस्योपपद्यतइति सर्वादेशस्तातङ् भवति। ननु चान्त्यविधिश्चास्तु, अवयवे कृतं लिङ्गमितिन्यायेन गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थश्चास्तु ङित्करणसामर्थ्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह। 'हेरधिकारइति'। अतो हेरित्यत्र लोपविधौ हुझल्भ्यो हेर्धिरित्यतो

हेरित्यधिकारे सत्येव योयं हेरित्यधिकारस्तं ज्ञापकमाह सूत्रकारस्तस्य ह्येतत्प्रयोजनं हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात्स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदिति, तच्च सर्वादेशत्वे सत्युपपद्यते। ननु च हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्याद्विकृतो यो हिस्तस्य माभूदित्यन्त्यादेशत्वेपि तातङो हेरित्यधिकार उपपद्यतइत्याशङ्क्य साक्षात्परिहारमाह। 'तातङो ङित्त्वसामर्थ्यादिति'। ङित्त्वसामर्थ्यात्किलायमन्त्यविधिः स्यात् तच्च सामर्थ्यं नास्ति, सर्वादेशत्वे ऽपि प्रयोजनसंभवात्, ततश्च पूर्वोक्तया रीत्या विप्रतिषेधात्सर्वादेश एव तातङ् भवति, अनङ् सावित्यादावनङादीनां नैवं ङित्त्वसामर्थ्याभावः, तेन तेन्त्यविकारदा जाताः॥

"विदः शतुर्वसुः"॥ 'विद ज्ञानइति'। सत्ताविचारणार्थयोरात्मनेपदित्वेन शतुरसम्भवः, लाभार्थस्य तूभयपदित्वेन शतुः सम्भवेपि तुदादित्वाद्विकरणेन व्यवधानमिति ज्ञानार्थस्येव लुग्विकरणस्य परस्मैपदिनो ग्रहणमिति भावः। 'क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थमिति'। अन्यथा वसः सम्प्रसारणमित्युच्यमाने निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्। ननु च क्रियमाणेप्युकारानुबन्धे एकानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्तत्राह। 'एकानुबन्धकग्रहणइति'॥

"समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्"॥ पूर्वशब्दोवयववचनः, अनञ्पूर्वावयवो यत्र समासे सोनञ्पूर्वः,। 'प्रकृत्येति' समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वा, कुगतिप्रादय इति समास, ल्यपि सति ह्रस्वस्य तुक्। 'पार्श्वतः कृत्येति'। आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः, स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोरिति क्त्वा, तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां, क्त्वा चेति, समासः। 'नानाकृत्य द्विधाकृत्येति'। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे इति क्त्वा, पूर्ववत्समासः। 'कृत्वा हृत्वेति' हृत्वेत्येतत्प्रत्युदाहरणम्, अत्र कृत्वाशब्दो नञ्सदृशः पूर्वोस्ति, समुदायस्तु समासो न भवति। 'परमकृत्वेति'। सन्महदित्यादिना समासः, तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वा प्रत्ययः, पारम्यमपि क्रियाया एव विशेषणमिति समानाधिकरण्यं, कथं पुनरिदं प्रत्युदाहरणं यावता भवत्येवायमनञ्पूर्वः समास इत्यत आह। 'अर्जितिं हीति'।

अनञ् इति पर्युदासोऽयं, तत्र नञिवयुक्तन्यायेन नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते,
तेन नञ् अनव्ययं च परमशब्दादिकमनञ् न भवति, अभेदादनव्ययत्वाच्च ।
'खात्वाकालक इत्यादिष्विति' । आदिशब्देन पीत्वास्थिरक इत्ये-
वमादेर्ग्रहणं, यत्रोत्तरपदे क्रिया नोपादीयते तत्राध्याहृतक्रियापेक्षः
क्त्वाप्रत्ययः, सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्समासः । 'निपातनाल्ल्यबादेशो
न भवतीति' । न प्राकरणिकः समास एव तत्र निपात्यते किं तर्हि
यस्य लक्षणं नास्ति तत्सर्वमिति भावः । 'निर्धारणे सप्तमीति' ।
जातावेकवचनं वचनव्यत्ययो वा । 'समास एव निर्धार्यत इति' ।
निर्धारणस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात्, कथं पुनः समासः क्त्वान्तो भवति
यावता प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं, न च
समासात् क्त्वा विहितः । अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्समासस्य
क्त्वान्तता[1], एवमपि प्रकृत्य पार्श्वतःकृत्येत्यादावेव स्यात् उच्चैःकृत्येत्येव-
मादौ तु न स्यात्, अगतित्वादकारकत्वाच्चेत्याशङ्क्याह । 'स चेति' ।
तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति क्त्वामात्रस्यैव ल्यब् भवति । ननु
प्रत्ययविषये पूर्वया परिभाषाद्वयेन तदन्तविधिर्व्यवस्था न तु येन विधि-
स्तदन्तस्येत्यनेन, तत्राह । 'तथा चेति' कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह ।
'गतिकारकपूर्वस्य त्विति' । कथं नास्ति प्रसङ्ग इत्याह । 'नञ्गति-
रिति' । अदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीत्यत्र यदुक्तं जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वादि-
त्यादि तत्स्मारयति । 'प्रधाय प्रस्थाये[2]त्येवमादिष्विति' । के पुनरन्तरङ्गा
विधयः, हित्वदत्वात्वेत्वदीर्घत्वशूडिटः, हित्वं दधातेर्हिः, हित्वा,
प्रधाय । दत्वं, दोदद्घोः, दत्वा, प्रदाय । आत्वं जनसनखनां सञ्झलोः,
खात्वा प्रखाय प्रखन्य, इत्वं द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति स्थित्वा
प्रस्थाय, ईत्वं, घुमास्थागापाजहातिसां हलि पीत्वा प्रपाय, दीर्घत्वम्,
अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति, शान्त्वा, प्रशम्य, श्, च्छ्वोः शूडनुना-
सिके च, प्रच्छ आपृच्छ्य, ऊठ्, द्यूत्वा, इट्, उदितो वा, देवित्वा, प्रदीव्य,
अत्रेटि सति न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः स्यात् । पूर्वग्रहणं किमर्थम्,

---

१ क्त्वान्तत्वमिति इं पु० पाठ । २ एवमिति नास्ति मुद्रितमूलपुस्तके ।

अनञीत्येवोच्यमाने बहुव्रीहिः स्यात्, अविद्यमानो नञ् यस्मिन्नसावन-ञिति, तथा च स्त्रैणीकृत्येत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, पूर्वग्रहणे तु सति, तस्य नियतदेशावयववचनत्वान्नायं दोषः, लित्करणं प्रचिकीर्ष्येत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वस्य स्वरार्थं, प्रकृत्येत्यादौ तु धातुस्वरेणै। सिद्धम्,पित्करणं तुगर्थम् ॥

"क्त्वापि छन्दसि" ॥ 'अपिशब्दाल्ल्यबपीति'। स च समासे ऽसमासे च भवति, अप्राप्तिविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य, अन्यथा वा छन्दसीत्येव वाच्यं स्यात्, तथा च छन्दोविधानमनुविदधानः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते आज्येनाक्षिणी अज्येत्यादि ॥

"सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः" ॥ सुशब्द आदेश उच्यमाने अन्ये सुपो न प्राप्नुवन्ति, तस्मात् सुग्रहणमपनीय सुङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्याह। 'सुपां सुप इति'। 'तिङां तिङ इति'। एतच्च व्यत्ययो बहुलमिति सिद्धं, सुपां सुप इत्ययमपि तस्यैव प्रपञ्चः। तत्स्नवन्तीति प्राप्तइति तु युक्तः पाठः। 'आर्द्रे चर्मन्निति'। ननु च पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं, कथं चर्मन् इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णे नकारस्तत्र परतःस्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्य नकारस्य लोपः, तत्रायमप्यर्थः, नङि संबुद्धोरित्यत्र ङिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, अप्रातिपदिकत्वादेव विभक्तिनकारस्य लोपाप्रसङ्गात्, पूर्वस्य तु नकारस्येष्ट एव लोपः, नैतदस्ति। अत्र हि पूर्वसवर्णे भवन्नान्तर्यतो निरनुनासिकस्य निरनुनासिको दकार एव स्यात्, अस्तु संयोगान्तलोपो भविष्यति, नात्र संयोगान्तलोपः प्राप्नोति, स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वनकारस्य लोपे सति असंयोगान्तत्वात्, नलोपो हि संयोगान्तलोपे सिद्धः, एवं तर्हि न ङिसंबुद्ध्योरित्यत्र ङिग्रहणं करिष्यते, तत्र नलोपाभावे संयोगान्तलोपः,। तदेवमस्यान्यथासिद्धत्वादुदाहरणान्तरमाह। 'हविर्द्धाने[1] यत्सुन्वन्तीति'। यत् इ इति स्थिते अत्र यदि पूर्वसवर्णो दकारः स्यात्त्यदाद्यत्वे सति स्थानिवद्भावात्स्मिन् भावः प्राप्नोति तस्मादत्र लुगेव कर्त्तव्यः, अनेकाल्सु च भ्यामादिषु सान्त्यस्य पूर्वसवर्णे पूर्वभागस्य श्रवणप्रसङ्गः, तस्मात्तत्रापि लुगेव कर्त्तव्यः ॥

१ हविर्धानयोरिति इं० पु० पा०।

'धीतीत्यादि'। धीतिमतिसुष्टुतिशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण इकारः, सवर्णदीर्घत्वम्। 'न ताद्ब्राह्मणादिति'। तच्छब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च शस्, तस्याद्रादेशः, न विभक्तौ तुस्मा इति इत्संज्ञाप्रतिषेधः 'या देव विप्रतात्, त्वा महान्तमिति बह्वृचाः। 'यूयं वयमिति प्राप्तइति'। प्रमादपाठोयं, तथाहि। न युष्मे वाजबन्धव इत्यत्र मन्त्रे ऋताश्वमेधनाम्ना राज्ञोदानं स्तूयते, व्यत्ययेन द्वयोर्बहुवचनं, वाजमित्यन्नाम, अन्नप्रदानेन सर्वेषां बन्धवस्तेषां संबोधनं हे बाजबन्धवः, युष्मे युष्मासु अधीत्यस्यानेन संबन्धः, स च सप्तम्यर्थानुवादी, निनित्सुश्च निन्दनशीलोपि मर्त्यो युष्मासु अवद्यं न धारयति नावधारयति, अवद्याभावादित्यर्थः,। अस्मे इन्द्राबृहस्पती इत्यत्रापि रयिं धत्तमिति क्रिया, दधातिश्च दानार्थः, तस्माद्युष्मासु अस्मभ्यमिति युक्तः पाठः, यूयादेशइत्याद्यपि न पठितव्यम्। 'अनुष्टुभेतिप्राप्तइति'। अधिगुप्रैषे तु तान्नुष्ठ्योच्यावयतादिति अनुपूर्वात्तिष्ठतेरातश्चोपसर्गइत्यङ्, अनुष्ठानमनुष्ठा तयाऽनुष्ठ्या। 'प्रबाहवेति'। घेर्ङितीति गुणः, ननु 'ङित्त्वे विद्यादुर्णनिर्द्देशमात्रं वर्णं यस्यास्तच्च विघात्तदाद्य'वित्युक्तं, सत्यं, ङित्करणसामर्थ्यात्तु गुणः। 'प्रबाहुनेतिप्राप्तइति'। बाहुनेति तु युक्तः पाठः, प्रशब्दस्याख्यातेन संबन्धात्, अयाचो ऽकारः सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थः॥

"अमो मश्"॥ 'अमिति मिबादेशो गृह्यतइति'। द्वितीयैकवचनस्य ग्रहणं न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानाद्वक्ष्यमाणेषु बाहुल्येन तिङां निर्द्देशात्,। 'वधीमिति'। हन्तेर्लुङ्, लुङि चेति वधादेशः, च्लेः सिच्, इट्, मिपोम् भावः, तस्य मश् अकार उच्चारणार्थः, अस्तिसिचोपृक्तइतीट्, इट ईटीति सिचो लोपः, सवर्णदीर्घत्वम्। 'शित्करणं सर्वादेशार्थमिति'। अन्यथा ह्यलोन्त्यस्येति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यत्यत आह। 'मकारस्यापीति'। यथा मो राजि समः क्वावित्यत्रेति भावः। पञ्चमीनिर्द्देशाभावात्त्वादेः परस्येत्येतच भवति, अथोच्यते द्विमकारकोयं निर्द्देशः करिष्यते, तत्रैकस्य संयोगान्तलोपेपि वधीमित्यादि सिद्धमिति, एवमपि लाघवे नास्ति

विशेषः. किं च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तलक्षण ईट् एव स्यात् । एवं तर्हि यकारादिः करिष्यते, किं यकारो न श्रूयते, वलि लुप्तनिर्दिष्टो यकारः, नात्र किंचित्प्रमाणमस्ति, तस्माच्छित्करणम् ॥

"लोपस्त आत्मनेपदेषु" ॥ 'अदुह्रेति' । दुहेर्लङ्, आत्मनेपदेष्वनतइति झस्याददेशः, बहुलं छन्दसीति रुट्, तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । 'शये इति' । शेतइत्यत्र तलोपे कृते अयादेशः । 'दुहामिति' । लोट् टेरेत्वम्, आमेतः, तलोपः । 'अपीत्यधिकारादिति' । एवं चात्मनेपदेष्वितिवचनं तस्यैव प्रपञ्चः ॥

"यजध्वैनमिति च" ॥ 'वकारस्य च यकार इति' । बह्वृचास्तु वकारमेवाधीयते, तत्र मलोपमात्रं निपात्यते ॥

"तस्य तात्" ॥ 'लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति' । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु ग्रहणं न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां वा साहचर्यात् । 'कृणुतादिति' । कृवि हिंसाकरणयोः, धिन्विकृण्व्योर चेत्युप्रत्ययः, वकारस्य चाकारः, अतो लोपः ॥

"तप्तनप्तनथनाश्च" ॥ 'शृणोतेति' । श्रुवः शृ चेति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च, पित्त्वे सति ङित्त्वाभावाद्गुणः । 'दधातनेति' । अत्रापि पित्त्वाभावाद्श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपाभावः । 'जुजुष्टनेति' । व्यत्ययेन परस्मैपदं, तुदादित्वाच्छः, तस्य बहुलं छन्दसीति श्नुः, द्विर्वचनं, जुषेरनुदात्तेत्वाज्जुषध्वमिति प्राप्तइति तु युक्तः पाठः । 'यदिच्छतेति प्राप्तइति' । बह्वृचास्तु ओत्रस्तो मरुतो यतिष्टनेत्यस्यामृचि यतिष्ठनेति पठन्ति, यतिस्थनेति पदकाले, तत्रास्तेरूपम् ॥

"इदंतो मसि" ॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः, इकार उच्चारणार्थः, अन्तशब्दोवयववचनः, इत् अन्तो यस्य स इदन्तः, तपरकरणमसंदेहार्थं यन्तइत्युच्यमाने संदेहः स्यात्, किं यकारान्त ईदन्त इदन्तो वेति, तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तमभिप्रेतं स्यात्मस इदित्येव वाच्यं स्यात्तस्मादवस्थित एव सकार इकार उपसृज्यते, अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते, ततश्च टित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेपि अर्थादागमोयं

संपद्यते, तदिदमुक्तं, मसः सकारान्तस्येत्यादि, एवं च मस इगिति वक्तव्यं, प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥

"क्त्वो यक्" ॥ 'दत्वायेति'। दो दद्घोः, सौभाग्यमस्मै दत्वाय, दत्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रमित्यादिमन्त्रगतमुदाहरणं, दत्वाय सविता धियमिति क्वचित्पठ्यते, तत्र तैत्तिरीयकास्त्वायेति पठन्ति । 'क्त्वापि छन्दसीत्यादि'। एवं हि पुनः क्त्वाग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

"आज्जसेरसुक्" ॥ जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्द्देशः । 'ब्राह्मणास इति'। असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्, असुकः सकारस्य विसर्जनीयः 'ये पूर्वासइत्यादि'। चोद्यं। 'उपरासइति'। अपरशब्दस्यादेरुकारश्छान्दसः. यदि पुनरयं पूर्वान्तः क्रियेत अस्य जस्यसुगिति नैवं शक्यम्, अतो गुणे पररूपत्वं हि स्यात्. अकारोच्चारणं तूत्तरसूत्रे दध्यस्यतीत्यादौ श्रवणार्थं स्यात्, सकृद्गतावित्यादिपरिहारः, यद्यप्येतत्सर्वनामसंज्ञायाः पूर्वादिषु जसि विकल्पनादेव सिद्धम् उभयासो जातवेदः स्यामेत्यत्र तु शीभावप्रसङ्गः, अत्र हि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा सर्वादिषु पाठान्नित्या संज्ञा भवति सा ह्यन्तरङ्गा ॥

"अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि" ॥ 'अश्वस्यतीति'। असुकोकारः पूर्वत्र ब्राह्मणास इत्यादौ चरितार्थ इत्यतो गुणइति पररूपत्वं भवति, नः क्यइति नियमादपदान्तोकारः। 'मैथुनेच्छायामिति'। अश्वविषयेच्छा यदा मैथुनार्था भवति न त्वारोहणाद्यर्था तदैवासुग्भवति, मैथुनेच्छापरत्वाच्च प्रयोगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादिविषयेपि प्रयुज्यते, इति रामो वृषस्यन्तीमिति। 'तृष्णातिरेकइति'। अभ्यवजिहीर्षातिरेकः, क्षीरलवणविषय इच्छातिरेको यदाभ्यवहारार्था न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति'। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी सर्वप्रातिपदिकार्थं सर्वेषां प्रातिपदिकानामित्यर्थः ।

"आमि सर्वनाम्नः सुट्" ॥ इमे बहव आमः ङस्ओस्आम्, ङेराम् नद्याम्नीभ्यः, किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे, कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि, तेषु कस्येदमामो ग्रहणमित्याह । 'आमिति षष्ठीबहुवचनं गृह्यत-

इति'। 'तस्य हि परत्वादिति'। सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमवकाशः, आट्प्रभृतीनां चतुर्थ्येकवचनादि, ङेराम उभयप्रसङ्गे परत्वादाडादयो भवन्ति, तेषु कृतेषु सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् सुट्नुटौ न भवतः। 'यश्च घादामुरिति'। किमेतिङव्ययघादाम्वित्येषः। वस्त्वर्थे, तुरेव वा पठितव्यः। 'आम् च लिटीति'। लिटि परतो य आम् कास्प्रत्ययादिति विहित इत्यर्थः। 'न तौ सर्वनाम्नः परौ स्त इति'। तेनात्र तावत्तयोरग्रहणं, यस्य चात्र ग्रहणं तस्यैवोत्तरत्राप्यधिकार इति बुद्धिभावेपि तयोरग्रहणमिति भावः। आचारक्विबन्तानां सर्वादीनां सर्वार्थत्वाभावात्सर्वनामसंज्ञाभावात्सर्वनाम्नो लिट्यामोऽसंभवः, यस्तु मन्यते इह सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः, ततश्च तयोरपि नुट्प्रसङ्ग इति तं प्रति परिहारान्तरमाह। 'सानुबन्धकाविति वेति', सामान्यग्रहणे तु सति पचतितरामित्यत्र यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वान्नुट् स्यात्, कारयां चिकीर्षामित्यत्र तु नित्यत्वादयामन्तेत्ययादेशे ऽतो लोपे च कृते ह्रस्वाभावान्नास्ति नुटः प्रसङ्गः। 'उत्तरार्थमिति'। त्रेस्त्रय इत्यामि परतो यथा स्यात्। 'इह त्विति'। पञ्चमीनिर्द्देशस्त्वादित्यनुवृत्तेन सामानाधिकरण्यादवसीयते, एवं च कृत्वा हलि सर्वेषामितिनिर्द्देशोपपत्तिः॥

"त्रेस्त्रयः"॥ त्रेरिति षष्ठी, न पञ्चमी, नित्यं त्रयाणामिति निर्द्देशात्॥

"ह्रस्वनद्यापो नुट्"॥ 'पञ्चमी ह्रस्वनद्याप इति'। नामीति लिङ्गेन, अन्यथाङ्गनिमित्तस्य नामो नह्यस्ति संभवः॥

"षट्चतुर्भ्यश्च"॥ 'पञ्चानामिति'। नुटि कृते नोपधाया इति दीर्घः। न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। 'षण्णामिति'। झलां जशोन्तइति षकारस्य डकारो यरो ऽनुनासिकइति डकारस्य णकारः, ष्टुत्वम्, अथ ष्णान्ता षडिति रेफस्य प्रक्षेपणेन रेफान्ताया अपि संख्याया षट् संज्ञा कस्मान्न विहिता, एवं ह्यत्र चतुर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, तथा षट्चितुर्भ्यो हलादिरित्यत्रापीत्यत आह। 'रेफान्ताया इति'। 'बहुवच-

ननिर्देशादिति'। शब्दप्राधान्ये हीतरेतरयोगे द्विवचनेन भाव्यं समाहारद्वन्द्वे त्वेकवचनेन भाव्यम्, अर्थप्राधान्ये तु षट्संज्ञका एव प्रत्येकं बह्वर्थाश्चतुःशब्दश्चेत्युपपद्यते बहुवचनम्, अत्रामः परत्वं शब्दद्वारकम्। 'परमषण्णामिति'। अत्रापि षडर्थप्राधान्यात्तत एव पर आम् भवति, बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य प्राधान्याच्च षडर्थापेक्षं परत्वमिति न भवति। 'प्रियपञ्चामिति'। अल्लोपे कृते चुत्वं ञकारः॥

"श्रीग्रामण्योश्छन्दसि"॥ 'नित्यार्थं वचनमिति'। अन्यथा भाषायामिव विकल्पः स्यात्, छन्दसि नुडेव चेद्दृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति, कोऽयं विकल्पप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत्। 'सूताश्च ते ग्रामण्यश्चेति'। नेदं कर्मधारयस्य वाक्यं किं तर्हि बहुवचनान्तयोर्यदेतरेतरयोगे द्वन्द्वस्तदा नुड्विधेः प्रयोजनं, यदैकवचनान्तयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा एकशेषः क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वादेव नुट् सिद्ध इति न प्रयोजनमिति दर्शयति। एवं च तेशब्दो न पठितव्यः। अत्रापि नुडेव चेद्दृश्यते तस्य च निर्वाहोऽस्ति, इतरेतरेतरयोगद्वन्द्वो न करिष्यते, तदेवमिदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्॥

"गोः पादान्ते"॥ छन्दसीत्यधिकारादृक्पादस्यैव ग्रहणं न श्लोकपादस्येत्याह। 'ऋक्पादान्तइति'॥

"इदितो नुम् धातोः"॥ कुडि दाहे, हुडि संघाते।
अङ्गाधिकारान्नुमयं प्रत्यये परतो भवेत्॥
कुण्डेत्यादौ, ततश्च क्विन् स्याच्चाकारो गुरोर्हलः॥

इत्याशङ्क्याह। 'अयमिति'। अत्र प्रमाणमाह। 'तथाहीति'। कथं पुनरेतज्ज्ञापकं यावता इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे वक्तव्याविति इक्प्रत्यये कृते अङ्गसंज्ञायां सत्यां नुमा भवितव्यमिति लक्षणवशादेव नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं कर्तव्यम्। एवं मन्यते। नायमिका निर्देशः किं तर्ह्यागन्तुकेनेकारेण, तत्राप्राप्तो नुमिति, नात्र किंचित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह। 'धातुग्रहणं चेति'। धातुत्वमेवापेक्षितं न त्वङ्गत्वमित्येवमर्थं धातुग्रहणं नान्यत्किंचित्प्रयोजनमस्तीति भावः। ननु च भेत्ता अभेत्सीदित्यत्राधात्वोस्तासिसिचोरिदितोर्नुम्निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं स्यादत आह।

'तासिसिचोरिति' । ननु चामंस्तेत्यादौ आत्मनेपदं ङित्त्वमपेक्ष्य सिजन्तस्यानिदितामिति लोपो माभूदित्येतत्सिचीरित्कार्यं स्यादित्यत आह । 'अमंस्तेत्यादाविति' । यथा हनः सिजिति कित्त्वविधानमस्य लिङ्गं तथा तत्रैव प्रतिपादितं, तासेस्तर्हीदित्करणं मन्तेत्यादौ आत्मनेपदैकवचनस्य डादेशे कृते टिलोपे च मनत् आ इति स्थिते नकारस्योपधालोपो माभूदित्येवमर्थं स्यादत आह । 'मन्तेत्यत्रेति' । नकारलोपो न भवतीत्यनुषङ्गः, जयादित्यस्तु आभीयमसिद्धत्वमनित्यमाश्रित्य तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्यवोचत्, तन्मते धातुग्रहणं तासिनिवृत्त्यर्थं कर्त्तव्यमिति उपदेशे नुम् भवतीत्यत्र यत्नान्तरमास्थेयम् । इह भिदिर्प्रभृतिषु इकारस्योपदेशेऽनुनासिक इदितीत्सञ्ज्ञा रेफस्यापि हलन्त्यमिति, ततश्चेदित्त्वान्नुम् प्राप्नोति तत्राह । 'इरितामिति' । इरितामिर उपसङ्ख्यानमित्योपसङ्ख्यानिकी समुदायस्येत्सञ्ज्ञा न प्रत्येकं सौत्री, ततश्चानिदित्त्वान्नुम् न भवतीत्यर्थः । नन्वेवमपि स्वरितेत्त्वनिबन्धनमात्मनेपदं न प्राप्नोति भिदिर्प्रभृतिषु, तस्मात्प्रत्येकपक्षे परिहारो वाच्य इति मत्वा प्रत्येकपक्षे परिहारमाह । 'अवयवशोपीति' । अपर आह । इदित इति नायं बहुव्रीहिः किं तर्हि कर्मधारयः, ततश्च वर्णग्रहणमिदं भवति, तत्र तदन्तविधिनेत्सञ्ज्ञकेकारान्तस्य धातोर्नुमिति, अथेदितो धातवो नुमनुषक्ता एव कस्मान्न पठिताः, एवं हीदं न कर्त्तव्यं भवति, नुम् ग्रहणं तावदुत्तरार्थं कर्त्तव्यमिदितां च भूयस्त्वात्प्रत्येकं नकारोच्चारणादिदमेव सूत्रं लघीयः ॥

"शे मुचादीनाम्" ॥ मुचादयो मुच्लृ मोचन इत्यारभ्य तुदादिष्वागणान्तात्पठितव्याः । 'के पुनस्तृम्फादय इति' । व्यवस्थावाचिन्यादिशब्दे निरनुषङ्गाणामपि ग्रहणप्रसङ्गादिति प्रश्नः, प्रकारवाच्यादिशब्दः, प्रकारश्च सादृश्यं तच्च नकारानुषक्ततयेत्युत्तरं, यदि सानुषङ्गाणां पुनर्नुम् विधीयते एवं सति परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्नेकारणकारयोः श्रवणप्रसङ्ग इत्यत आह । 'तेषामिति' । पूर्वस्य नुमोऽपि लोपः कस्मान्न भवति तत्राह । 'स चेति' । 'विधानसामर्थ्या-

दिति'। अयं च मुचादिष्वेव लोपाभावस्य हेतुः, तृम्फादिषु तु परन-कारलोपस्य विधौ लुङ्न्यायेनासिद्धत्वादेव पूर्वनकारस्य लोपाभावः सिद्धः, अथ मुचादिष्वेव तृम्फादयः कस्मान्न पठिता इत्यत आह। 'ये त्विति'। अयमभिप्रायः। सानुषङ्गाणां निरनुषङ्गाणां च तन्त्रेणार्थनिर्देशः, तत्र यदि सर्वे मुचादिषु पठ्येरन् निरनुषङ्गाणामपि नुम् प्रसङ्गः, सानुषङ्गाणां निष्कृष्य पाठे द्विरर्थनिर्देशेन गौरवप्रसङ्ग इति॥

"मस्जिनशोर्झलि"॥ 'मङ्क्तेति'। टुमस्जो शुद्धौ, तृच्, एकाच इतीट् प्रतिषेधः, अन्त्याज्जकारात्पूर्वो नुम्, स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः, कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ। 'नंष्टेति'। रधादिभ्यश्चेतीडभावपक्षे नुम्। 'मज्जनमिति'। जकारे परतः सकारस्य श्चुत्वे जश्त्वे च प्राप्ते जश्त्वस्यासिद्धत्वात् श्चुत्वं, शकारस्य जश्त्वं जकारः। 'मस्जेरित्यादि'। यद्यन्त्यादचः परः स्यात्तदा नस्जानां समुदायस्यैका संयोगसञ्ज्ञेति सकारस्यासंयोगादित्वाल्लोपो न स्यात्, अथापि सजयोः पृथक् संयोगसञ्ज्ञामाश्रित्य लोपः स्यादेवमपि तस्य लोपस्यासिद्धत्वान्नकार उपधा न भवतीति तस्य लोपो न स्यात्, तस्मादन्त्याज्जकारात्पूर्वः सजयोर्मध्ये नुमेषितव्यः॥

"रधिजभोरचि"॥ रध हिंसासंराद्ध्योः, जभ जृभी गात्रविनामे, इहास्य नुमोवकाशो रन्धनं ररन्धतुरित्यादि, अत उपधाया वृद्धेरवकाशः पाचकः पाठकः, रन्धक इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, तत्राह। 'परापि सतीति'। वृद्धिस्तु नुमि कृते न प्राप्नोति, अकारस्यानुपधात्वादित्यनित्या। 'रद्धेति'। रधादिभ्यश्चेति पक्ष इडभावः, झषस्तथोर्धो ध इति तकारस्य धत्वम्, इह जभेरचि, रधेर्लिटि च, नेटीति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः, तथा तु न कृतमित्येव॥

"नेट्यलिटि रधेः"॥ 'नुमि कृतइत्यादि'। ननु चेटि सत्यजादित्वान्नुमा भवितव्यं, प्रागेव चेटः कित्त्वं प्राप्नोति, न चालिटीत्यस्य वैयर्थ्यं, षल्यर्थकत्वात्, एवं हि धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम् भवति। अचीत्येषा तु विषयसप्तमी। 'अयेति'। येषां छान्दसः क्सुस्तेषामेव

विचारो नास्ति छन्दसि दृष्टानुविधानात्। 'एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिति'। वस्वेकाजाद्घसामित्यत्र कृतद्विर्वचनानामेकाचां ग्रहणादेवमुक्तम्। 'तत्र कृते नुमागमइति'। अचीतिवचनात्। 'तस्येत्यादि'। यद्यपि ररन्धिवेत्यादिवत् क्वसावप्यातिदेशिकं कित्त्वं नास्ति तथाप्यौपदेशिकं कित्त्वमाश्रित्य नलोपो भवतीत्यर्थः। 'अथेत्यादि'। एवं सति नेट्यलिटीति द्वावपि प्रतिषेधौ न वक्तव्यौ भवत इति भावः। 'विपरीतमवधारणं संभाव्येतेति'। एवकारे तु क्रियमाणे न लाघवे विशेषः॥

"रभेरशब्लिटोः"॥ रभ राभस्ये, अनुदात्तेत्॥

"लभेश्च"॥ डुलभष् प्राप्तौ, अनुदात्तेत्,। 'लम्भो वर्त्ततइति'। उपसर्गादेव खल्घञोरिति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादपपाठोयम्। खनो घ चेति चकाराद्गुः पदमितिवत् घप्रत्यय इत्येके। 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरो विधिर्लभेरेव यथा स्याद्रभेर्माभूत्, किं च शब्लिटोर्यथासंख्यनिरासार्थश्च॥

"आङो यि"॥ अत्र धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायामेव नुमा भवितव्यं, तस्माद् यीति विषयसप्तमीत्याह। 'यकारादौ प्रत्यये विषयइति'। प्रागित्यादिना विषयसप्तम्याश्रयणस्य फलं दर्शयति। 'तत्रेत्यादि'। रूपे तु नास्ति विशेषः, ण्यत्प्रत्ययेपि वृद्ध्या नैव भवितव्यं, नित्ये नुमि सति विहितनिमित्तत्वात्,। 'यति पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यादिति'। यतो नाव इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वात्। 'आलभ्य इति'। यक्। 'अनुषङ्गलोपः क्रियतइति'। एतेन यक्ल्यपौ व्याख्यातौ। तेन यीति सामान्योक्तावपि ण्यदेवोदाहृत इति भावः॥

"उपात्प्रशंसायाम्"॥ अत्र प्राप्तिरेव धात्वर्थः, प्रशंसा तु गम्यमानतया विशेषणमतो यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तत्रोदाहरणं, विपर्यये तु प्रत्युदाहरणम्॥

"उपसर्गात् खल्घञोः"॥ 'सिद्धे सतीति'। लभेश्चेत्यनेन। 'उपसर्गादेवेति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति उपसर्गात्खल्घञोरेवेति, गृधिवञ्च्योः प्रलम्भनइति निर्देशात्॥

"न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्" ॥ केवलशब्दः शब्दोपात्तादन्यस्य सजातीयस्याभावमाचष्टे, यथा हि ॥

केवलाभ्यामिहैताभ्यां प्रवेष्टव्यमितीरिते ।
अन्यस्य पुरुषस्यैव प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥
न शुकादेस्तथेहापि परस्परयुतावि‍मौ ।
एकाकिनौ विजातीयसहितौ चापि केवलौ ॥

सुदुर्लभं सुलभं दुर्लभम् अतिसुलभमित्युदाहरणानि । 'सुलाभो दुर्लभ इति'। भावे घञ्, कर्मणि तु खल् भवति, यद्वा सुः क्षेपे, यथा सुषिक्तं नामेति, दुर्निंदायां यथा दुर्ब्राह्मण इति, तेन कृच्छ्राकृच्छ्रार्थत्वाभावात्खलभावः। 'तृतीयां मत्वेति'। तृतीयापक्षे त्विदं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः। अथ पञ्चमीपक्षेकस्माच प्रत्युदाहरणमित्याह । 'पञ्चम्या हीति' । न च तदापि प्रसुलम्भमिति प्रत्युदाहरणम्, उक्तं हि भाष्ये नैषोस्ति प्रयोग इति। 'अतिसुलभमित्यत्रेति' । उपसर्गादित्यनुवृत्तेरुपसर्गयोः सुदुरोरिह ग्रहणमितिभावः, अतिरतिक्रमणे चेत्यतः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तया चोपसर्गसंज्ञा बाध्यते, एकसंज्ञाधिकारात् । 'पञ्चमीनिर्देशपक्षेपीति'। एवं च सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावात्पूर्वंतृतीयाश्रयणेन प्रत्युदाहरणं दर्शितम् ॥

"विभाषा चिण्णमुलोः" ॥ 'तेनानुपसृष्टस्य विकल्प इति' । तथा च वार्त्तिकं चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति ॥

"उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः" ॥ 'धातुवर्जितानामिति' । नेदमधातोरित्यस्यार्थप्रदर्शनं, तस्यान्यपरत्वात् । तस्मादञ्चतिग्रहणं नियमार्थमिति यदुच्यते तत्सिद्ध एवायमर्थः प्रदर्शितः[2] । अधातोरित्यस्य त्वर्थप्रदर्शने उगितामङ्गानामञ्चतेश्चाधातोश्चोगितो नुम् भवतीति प्रदर्शनीयम् । 'अञ्चतेश्चेति'। अचितिप्रत्याहारग्रहणं तु न भवति नपुंसकस्य

१ शब्दार्थमिति ई॰ पु॰ पाठः ।
२ प्रकाशित इति पा॰ ई॰ पु॰ ।

झलच इति पुनर्ज्झग्रहणात्, तत्र हि प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं नाञ्चतेः झलन्तत्वात् । 'भवानिति' । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः । 'श्रेयानिति' । सान्तमहत इत्यादिना दीर्घः । अत्रावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्यापि विशेषकं भवतीत्यङ्गस्योगित्त्वम् । 'प्राङिति' । ऋत्विगित्यादिना क्विन्, सुः, हल्ङ्याब्भ्य इति संयोगान्तलोपौ, क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । 'अञ्चतिग्रहणं नियमार्थमिति' । नञ्धातोरिति प्रतिषेधादप्राप्ते विध्यर्थमेतद्भवति, एवं ह्यधातोरिति न वक्तव्यं नियमादेव सिद्धेः । 'उखास्रदिति' । वसुस्रंस्वित्यादिना दत्वम् । 'अधातोरिति किमिति' । अञ्चतिग्रहणान्नियमादेव धातोर्न भविष्यतीति प्रश्नः । 'अधातुभूतपूर्वस्यापीति' । यस्य कदाचिदधातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वे सत्यपि यथा स्यादित्यर्थः । 'गोमत्यतेरिति' । सुप आत्मनः क्यच्, अविद्यमानः प्रत्ययो ऽप्रत्ययः, स पुनः क्विप्, अतो लोपः, क्यस्य विभाषेति यलोपः, नुम्, गोमान्, कथं पुनरत्र दीर्घत्वं, यावता ऽत्वसन्तस्य चाधातोरित्युच्यते, नैष दोषः । अधातोरिति तत्र विभज्यते, तत्सामर्थ्यादसन्तस्यैव प्रतिषेधः, नात्वन्तस्य, अत एव तत्र वृत्तौ असन्तस्यैव प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

"युजेरसमासे" ॥ 'युङ्, युञ्जौ, युञ्ज इति' । पूर्ववत्क्विबादि । 'अश्वयुगिति' । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, एतदेवासमासवचनं ज्ञापकम् अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति । 'युजेरितीकारनिर्देशादिति' । नायमिका धातुनिर्देशः, किं तर्हि धातुपाठगतस्येकारस्यानुकरणमिति भावः । 'युज्रमिति' । संपदादित्वाद्भावे क्विप् ॥

"नपुंसकस्य झलचः" । 'त्रपूणीति' । यद्यप्यत्रेकोऽचि विभक्तावित्येव नुम् सिद्धस्तथाप्यजिति प्रत्याहारग्रहणस्यानन्यार्थत्वादनेनैव नुम् भवति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा नुमि सत्यनेन वा, न तु[1] कश्चिद्विशेषो न्यायस्तु प्रदर्शितः । यद्येवं माकारि प्रत्याहारग्रहणमकार एवं गृह्यतां झलत इति, कः पुनरेवं लाघवे विशेषः, किं चात्र प्रत्याहारग्रहणा-

१ न खल्विति पा० ई पु० ।

दुगिदचामित्यत्राञ्चतेर्ग्रहणं न प्रत्याहारस्येत्युक्तं तदपि विघटितं स्यात् । 'बहुपुरीति' । बहवः पुरो येषामिति बहुव्रीहावृक्पूरब्धूःपथामानक्ष इत्यकारः समासान्तः प्राप्तः समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च भवति । विमला द्यौयेषु तानि विमलद्यवि दिनानि, इह झल्लक्षणस्य नुमो ऽवकाशो यदनुगिन्नपुंसकं सर्पींषि धनूंषि, उगिल्लक्षणस्यात्रकाशो यदुगिदनपुंसकं गोमान् यवमान्, उगितो झलन्तस्य नपुंकस्योभयप्रसङ्गे परत्वादनेनैव नुम् भवति, अस्तु कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणोपि नुम् प्राप्नोति, कथं पुनरेकमन्त्यमचमपेत्यानेकस्य परत्वं संभवति, मा नाम संभूत्प्रयोगे, विधानकाले तु संभवति, यथा पचतीति लटः शपश्च, तत्र तुदन्ती नुदन्तीत्यत्र परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्राप्नोति, न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा तुल्यजातीयस्य व्यञ्जनस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति, इह तर्हि कृषन्ति रुषन्तीत्यत्र परस्य नुमोनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याझल्परत्वादनुस्वारपसवर्णौ न स्त इत्यट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति णत्वं प्राप्नोति, यदा पुनरेको नुम् तदा तस्यानुस्वारश्च प्राप्नोति णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे कृते परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वाण्णत्वाभावः सिद्धः, तस्मादुगिल्लक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह । 'उगितो झलन्तस्येति' । सकृद्गतिन्यायो ऽत्राश्रीयतइत्येवकारेण दर्शयति । 'अनेनैवेति' । 'अन्त्यात्पूर्वइति' । रेफजकारयोर्मध्यइत्यर्थः ॥

"इकोचि विभक्तौ" ॥ 'इक इति किमिति' । पूर्वत्र यदज्ग्रहणं तदिहैव कर्त्तव्यं नपुंसकस्य झलः, अचोचीति, तेन तु हलन्तस्य न भविष्यति, संध्यक्षरान्तं तु नपुंसकं नास्त्येवेति प्रश्नः, अत एवादन्तं प्रत्युदाहरति न हलन्तम् । 'अचीति किमिति' । त्रपुभ्यामित्यादौ हलादौ सत्यपि नुमि स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति लोपेनैव सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतरोपि विदिताभिप्राय आह । 'उत्तरार्थमिति' । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्चि यथा स्यात् हलादावस्थिभ्यामित्यादौ माभूत्, पुनश्चोदयति । 'यद्येवमिति' ।

परिहरति । 'इह त्विति' । 'हे त्रपो इति' । अत्र प्रागेव गुणान्नुमः प्रसङ्गः, गुणे कृते ऽनिगन्तत्वादप्रसङ्गः । स्यादेतत् । अस्त्वत्र नुम् स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुकि सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञायां नलोपो भविष्यतीति, तत्राह । 'न ङिसंबुद्ध्योरिति' । 'ननु चेत्यादि' । एवकारो भिन्नक्रमः प्रतिषेधेन संबध्यमान औपचारिकमपि विभक्तेरस्तित्वं प्रतिषेधति, द्विविधं विभक्तेरस्तित्वं, मुख्यमौपचारिकं च, तत्र मुख्यं श्रूयमाणाया इतरलुप्तायाः प्रत्ययलक्षणेन, तदिह लुप्तत्वान्मुख्यं तावन्नास्ति, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनौपचारिकमपि नास्त्येव, तत्र विभक्तावित्युच्यमानो नुम् कः प्रसंगो यत्सर्वथैवासत्यां विभक्तौ स्यात्, नैव प्राप्नोति नार्थ{{ }}ग्रहणेन । 'एतदेवेत्यादि' । अन्यथा ग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु ज्ञापयति अत्रागन्ते नपुंसके संबुद्धिविषये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न भवतीति । तथाचेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । संबुद्धौ चेति वर्तमाने[1] ह्रस्वस्य गुण इति विहितो गुणः सम्बुद्धिगुणः । 'तौम्बुरवमिति' । विकारे ओरञ् । 'इकोचीत्यादि' । इकः अचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ माभूत् त्रपुभ्यां त्रपुभिः, अस्तु लोपः, अस्त्वत्र नुम् न लोपःप्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो भविष्यति, स्वरः कथं, पञ्चत्रपुभ्यां पञ्चत्रपुभिः, इगन्ते उत्तरपदे द्विगौ पूर्वपदं प्रकृत्या भवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति, नुमि सत्यनिगन्तत्वात्, नलोपेपि कृते स्वरविधौ तस्यासिद्धत्वादनिगन्तत्वमेव । 'स्वरो वै श्रूयमाणेपि लुप्ते किन्न भविष्यतीति' । वैशब्दः क्षमायां, श्रूयमाणेपि वै नकारे स्वरो भवति पञ्चत्रपुणो पञ्चत्रपुणः, स लुप्ते किं न भविष्यति, यत्र शास्त्रवशेन संभवो न प्रत्यक्षेण तत्र किं न भविष्यति, भविष्यत्येव, किं पुनः कारणं श्रूयमाणेपि नुमि स्वरो भवति, संघातभक्तोसौ नोत्सहते तदुत्तरपदेगन्ततां विहन्तुं, यदि चान्तरङ्गः स्वरः प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेर्भविष्यति, अत्र तर्हि अतिराभ्यामतिराभिरिति, अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते तेन व्यवधानाद्रायो हलीत्याकारो न

१ अधिकस्येति पा० ई० पु० ।

प्राप्नोति, नलोपेपि कृते सुब्विधौ तस्यासिद्धत्वाद्व्यवधानमेव, संघात-भक्तो नुम् तमेव न व्यवदध्यात्, रैशब्दं तु व्यवदधात्येव, अथाप्यङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्याङ्गस्यात्वविधानाचास्ति नुमाङ्गस्य व्यवधानं, तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति रैशब्दस्य व्यवधानमेव, अथाप्यङ्गस्यात्वमेवमपि नुम एवात्वं प्राप्नोति, तत्र पूर्वस्य यणि सति अतिर्याभ्यामिति स्यात्, तथा प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यामित्यत्र प्रियत्रिभ्यामिति स्थिते तिसृभावो न स्यात्, नुमा व्यवधानात् । नलोपेपि कृतइत्यादि पूर्ववत् । नैष दोषः । 'रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि' भवतः । व्यवधानादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी, नुमा व्यवधानं प्राप्यापि भवत इत्यर्थः । विभक्तिविधानदशायां यदानन्तर्यं तत्तत्राश्रीयते न त्वादेशविधानदशायामिति भावः । नुमा अपीत्यत्र संहिताया अविवक्षितत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न कृतम्, अन्ये मध्ये हि शब्दं पठन्ति, अपिशब्देनैतत्सूचयति, प्रकारान्तरेणाप्यात्वतिसृभावौ सिद्ध्यत इति, तत्कथम् अतिरिभ्यामितिस्थिते नुमात्वयोरुभयोरप्यनित्ययोः परत्वादात्वमेवं तिसृभावः, तत्र सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन नुमभावः, सत्यपि वा नुमि न कश्चिद्दोषः, एवं तर्हि नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थमज्ग्रहणं कृतं, ह्रस्वनद्यापो नुड् इत्यस्यावकाशः, अग्नीनां वायूनां, नुमोवकाशः त्रपुणे जतुने, त्रपूणां जतूनामित्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यते । नामीति दीर्घो यथा स्याद् इति । स च विप्रतिषेधो ऽज्ग्रहणे सत्युपपद्यते, द्वयोरप्यनित्यत्वेन तुल्यबलत्वात्, असति हि त्वज्ग्रहणे कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात्, एतदपि प्रयोजनं दूषयति । 'नुड्वाच्य इति' । क्रियमाणेप्यज्ग्रहणे नुट् तत्र वाच्यः, वचनेनैव साध्यो ऽन्यथा परत्वान्नुमेव स्यात् । ततश्चाज्ग्रहणं कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयम्, तत्राज्ग्रहणमकृत्वा एक एव नुडर्थो यत्नः कर्त्तव्य इत्यर्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं तेनैव यत्नेन नुटि तत्रैवानजादौ नुम् माभूत्, अस्तु, लोपो भविष्यति, नलोपस्यासिद्धत्वादनजन्तत्वान्नामीति दीर्घत्वं न स्यात्, माभूदेवं, नोपधाया इत्येवं भविष्यति, इह तर्हि

शुचीनाम्, इन्हन्पूषार्यम्णां शौ, सौ चेति[1] नियमाद्दीर्घत्वं न स्यात्, प्रतिपदोक्तस्येनस्तत्र ग्रहणं, लाक्षणिकश्चायम्. एवं प्रत्याख्याते उत्वग्रहणे प्रयोजनमाह । 'उत्तरार्थं त्विति' । तुशब्दस्तदर्थे, यद्युत्तरत्रास्य प्रयोजनं तर्हि तत्रैव कर्त्तव्यमत आह । 'इह किंचिदिति' । तुशब्दस्य यण् न कृतः इकोसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावविधानात्, त्रपो इत्यत्र तु संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे इति प्रगृह्यत्वादवादेशाभावः, केचिदत्र हे त्रपो हे त्रपु इति द्वैरूप्यमिच्छन्ति, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते, न त्वस्मिन्विषये सर्वथैवाभाव इति वदन्ति, तथा च भाष्ये हे त्रपु हे त्रपो इति द्वयमप्युदाहृतम्, अन्ये तु हे त्रप्विति प्राप्ते हे त्रपो इति भवतीति भाष्यं व्याचक्षाणा नित्यमेव गुणमिच्छन्ति, तथा च वृत्तौ गुण एवोदाहृतः ।

"तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य" ॥ नपुंसकस्येति यत्षष्ठ्यन्तं प्रकृतं तदिह भाषितपुंस्कमित्यनेन संबन्धात्प्रथमान्तं संपद्यते । 'पुंवदिति' । पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः । केन पुनः प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं वर्त्ततइत्यपेक्षायामाह । 'यथेति' । नुम्ह्रस्वयोरभावः पुंशब्दे दृष्टस्तद्द्वारेण यत्सादृश्यं तदिहातिदिश्यते, अन्यस्य कस्य चित्तृतीयादिषु पुंशब्देन सादृश्यस्यासंभवात्, तेनार्थान्नुम्ह्रस्वयोः प्रतिषेधोयं संपद्यते । नन्वेवमपि प्रकृतत्वान्नुम एवाभावातिदेशो युक्तो न ह्रस्वस्य, ततश्च ह्रस्वस्यावस्थितत्वात्तदाश्रयाणां गुणनाभावनुडौत्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः, गुणः, घेर्ङिति, ग्रामण्ये कुलाय, नाभावः, आङो नास्त्रियां, ग्रामण्या कुलेन, नुट्, ह्रस्वनद्यापो नुट्, ग्रामण्यां कुलानाम्, औत्वम्, औत्, अच्च घेः, ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले। नैष दोषः । अतिदेशसामर्थ्याद्ध्रस्वाभावोप्यतिदिश्यते, अन्यथा प्रतिषेधमेव गालवस्य विदध्यात् । 'ग्रामणीर्ब्राह्मण इति' । भाषितपुंस्कप्रदर्शनमेतत् । 'ग्रामणि ब्राह्मणकुलमिति' । नपुंसकह्रस्वत्वं भवति, अतस्तदभावोतिदिश्यतइत्यनेन दर्शितं, परिशिष्टमुदाहरणं शुचि-

1 एतस्मान्नियमादिति ह॰ पु॰ पाठः ।

आम्रवणकुलमिति प्रक्रमाभेदाय दर्शितं, प्रत्युदाहरणेषु यथायोगं नित्यमेव नुम्ह्रस्वौ भवतः। 'पीलु फलमिति'। विकारे ओरञः फले लुक्। समानायामाकृतावित्यस्यैव विवरणं 'तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तइति'। यद्योगाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं ग्रामनयनादि। अस्त्वेवं प्रकृते किमायातं तत्राह। 'इह त्विति'। पुंसि शब्दस्य या प्रवृत्तिस्तत्र वृक्षाकृतिः वृक्षावान्तर जातिर्निमित्तमित्यर्थः। 'फलाकृतिर्नपुंसकइति'। प्रवृत्तिनिमित्तशब्दस्येत्यनुषङ्गः, फलाकृतिः फलावान्तरजातिः, तत्र यद्यपि पीलोः फलमिति व्युत्पत्तौ वृक्षावान्तरजातिरप्यङ्गीकृता तथापि न सा फले प्रवृत्तिनिमित्तं, किं तर्हि फलावान्तरजातिरेवेति। भिद्यते निमित्तं तदेतदेवमित्यादि स्त्रियाः पुंवदित्यत्रैतद्व्याख्यातं तत एवावधार्यम्। 'कीलालपेनेति'। ह्रस्वस्य निवृत्तावातो धातोरिति लोपः स्यात्॥

"अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः"॥ अनङो द्वितीयोकार उच्चारणार्थः,ङकारोन्तादेशार्थः,अस्थ्यादयो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्ताः, शेषमनुदात्तं, तत्रान्तर्यतोनुदात्तआदेशे प्राप्ते उदात्तवचनमस्येत्यादावल्लोपोन इत्यकारलोपे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वार्थं, विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे त्वकारस्य उदात्तस्य श्रवणं भवति अ॒स्थनीति, तथा छन्दस्यपि दृश्यतइत्यत्र इन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति। 'एतैरस्थ्यादिभिरित्यादि'। अत्राङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तस्य तावद्ग्रहणं भवति तथा नपुंसकस्येत्यनुवृत्तं श्रुतत्वादस्थ्यादीनां विशेषणं न प्रकृतस्याङ्गस्य, तेनानपुंसकस्यापि तस्य ग्रहणं, किमर्थं पुनरस्थ्यादयो नपुंसकत्वेन विशेष्यन्ते यदृच्छाशब्दानां पुल्लिङ्गानां माभूत् दधिर्नाम कश्चित्तेन दधिनेति, नैतदस्ति प्रयोजनम्।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु॥

एवं तर्हि नपुंसकस्येत्यनुवृत्तस्यान्वयप्रदर्शनमात्रं कृतम् एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरिति॥

"छन्दस्यपि दृश्यते" ॥ छन्दसीत्येव सिद्धे ऽपि दृश्यतइत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्, अन्यथारम्भसामर्थ्यात्कस्य चिदेव व्यभिचारः शङ्क्येत, तदिदमुक्तम्। 'यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यतइति'। 'अस्थन्वन्तमिति'। अनङि कृते अतो नुडिति मतुपो नुट् अनङो नकारस्य लोपः ॥

"ई च द्विवचने" ॥ 'अक्षी इति'। अक्षि औ इति स्थिते औङः शी भावः, पूर्वस्य ईकारस्तत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते वा छन्दसीति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। अकः सवर्णे दीर्घ इति वा दीर्घत्वम्। ननु चासत्यप्यस्मिन्वचने पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनैव सिद्धं, नात्र पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति परत्वान्नुमा बाध्यते, एवं तर्हि छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः, मधोस्तृप्ता इवासतइत्येवमाद्यर्थं, तेन पुंवद्भावेन नुमि शीभावे चासति पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनापि सिद्धमक्षी इति, सत्यं, स्वरस्तु न सिध्यति, अक्षिशब्दस्य नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वात्, न च पुंवद्भावेन स्वरस्याप्यभावातिदेश इष्यते, तस्मात्स्वरार्थमत्रापीकार एव विधेयः ॥

"नाभ्यस्ताच्छतुः" ॥ 'ददतीति'। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः, जक्षित्यादौ जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा, कथं पुनश्चतुर्भिर्योगैर्व्यवहितस्य नुमः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुमित्याह। 'शतुरनन्तरो न विहित इति'। अनन्तर ईकारः शत्रन्तस्य न विहितः, एवं तदनन्तरइति यावद्विहितान्वेषणे नुमि पर्यवसानम् ॥

"आच्छीनद्योर्नुम्" ॥ 'अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति'। सूत्राक्षरैस्तावदयमेवार्थः प्रतीयते इत्येवं व्याख्यातं न पुनरयं व्यवस्थितः सूत्रार्थः, दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, तस्माच्चाप्रदर्शितविषयं दूषणं शक्यं वक्तुमिति विषयप्रदर्शनपरमिदं द्रष्टव्यम्। 'याती कुले इति'। नपुंसकाच्चेत्यौङः शीभावः। 'याती ब्राह्मणीति'। उगितश्चेति ङीप्। 'करिष्यतीति'। लृट्, लृटः सद्वा, स्यतासी लृलुटोः स्यइतीट्। 'अत्रेत्यादि'। चोद्यम्, अन्तरङ्गत्वं पुनरेकादेशस्य शतृमात्रापेक्षत्वात्, नुमस्तु बहिरङ्गत्वं शीनद्युत्पत्त्यपेक्षत्वात्। व्यपवर्गो भेदः, इदमवर्णान्तमङ्गमयं शतृप्रत्यय

इत्येवं रूपः, स एकादेशे कृते नास्ति क्षीरोदकवत्, तद्यथा क्षीरोदके संयुक्ते न ज्ञायेते इदं क्षीरमिदमुदकममुष्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मिन्नवकाशे उदकमिति। 'अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुमिति'। यथा पूर्वमवोचस्तथा न युज्यत इत्यर्थः। तथा हि सर्वत्रैवावर्णस्य निवृत्त्या भवितव्यं क्वचिल्लुका अदती घ्नतीति, क्वचिच्छ्लुना जुह्वतीति, तुदतीत्यादावेकादेशेन, लुनतीत्यादौ श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपेन। स्यादेतत्। एकादेशविषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यतीति, तत्राह। 'उभयत आश्रय इति'। यत्र च पूर्वं परं चोभयं युगपदाश्रीयते न तत्रान्तादिवद्भावोऽस्तीति, यथा उपसर्गादृध्रस्व ऊहतेः, प्रोहते, एतेर्लिङि अभीयादिति। इहाप्यवर्णान्तमङ्गं शता चेत्युभयं युगपदाश्रीयते, इति नास्त्यन्तादिवद्भावः, एतदुच्यते चेदमवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति,[1] न च सम्प्रत्येवंविधः शता क्वचित्सम्भवति तत्र भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते पूर्वं यः शता अवर्णान्तादङ्गादुत्तर आसीदिति तत्राह। 'भूतपूर्वगत्याश्रयणेवेति'। समाधिः, समाधानं, परिहारः। 'अवर्णान्तात्कृदादिति'। अङ्गादिति द्रष्टव्यम्, अन्यथा ददतीत्यादावपि प्रसङ्गात्, भवति ह्यत्रापि शत्रवयवादकारात्परस्तकारः, कथं पुनरवर्णान्तस्याङ्गत्वमेकादेशस्यान्तवद्भावात्, नहीदानीं परन्यत्यादिवत्वं विवक्षितं, तकारस्य स्वयमेव शत्रवयवत्वात्, एवं तेन तकारेण पुनरङ्गस्य तदन्त विधिः, अङ्गस्येत्येतदत्राव-र्त्यते। 'अपरे पुनरिति'। अत्रापि, पक्षे युगपदुभयं नाश्रीयते किं तु क्रमेणेत्यस्त्यन्तादिवद्भावः। ननु च तुदन्तीत्यादावन्तादिवद्भावादवर्णान्तमङ्गं भवतु तथापि न ततः परे शीनद्यौ, तकारेण व्यवधानादित्यत आह। 'तत्रेति'। प्रकृतो नुम् प्रतिषेधेन संबद्ध इति तदनुवृत्ताविहापि प्रतिषेध एव विकल्पेन, शीनद्योर्वा नुम् न भवति अवर्णान्तादिति, केन पुनः प्रसङ्गः, इदमेव ज्ञापकं स्यात् अस्ति शीनद्योर्नुमिति, ततश्च कुर्वतीत्यादावनवर्णान्तादपि नित्यं नुमः प्रसङ्गः, मैवं विज्ञायीति नुम्ग्रहणम्॥

---

१ न च संप्रत्येवंविधः शता क्वचित्संभवतीति नास्ति· २ कु·।

"शप्श्यनोर्नित्यम्" ॥ 'इत्येतयोः शतुरिति' । एतयोः संबन्धी यः शता तस्येत्यर्थः, संबन्धश्च निमित्तनिमित्तिभावः, क्वचित्तु संबन्धिन इति पठ्यते । 'नित्यग्रहणमिति' । ननु चारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति तत्राह । 'इहेति' ॥

"सावनडुहः" ॥ इह चतुरनडुहोराम्मुदात्त इत्यामागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सोऽन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्येत, तथा संबुद्धिरन्यत्र सौ सावकाशो नुम् संबुद्धौ विशेषविहितेनाम् संबुद्धावित्यनेन बाध्येतेत्याशङ्क्याह । 'अत्र केचिदित्यादि' । कथं पुनरादित्यस्यानुवृत्तौ सत्यामप्याममोः कृतयोर्नुम् भवति, न पुनर्य एवानडुहि नित्यः संनिहितोऽकारस्तत एव परः स्यात् । उच्यते । एवं सति मिदचोऽन्त्यात्पर इति परिभाषा बाध्यते, तत्राबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न न्याय्यः, तत्र यथा परिभाषा न बाध्यते आदित्यनुवृत्तिश्च सार्थिका[1] भवति तथा वक्तव्यं, यदि चाममोः कृतयोर्नुम् स्यात्तदेदमुभयमनुगृहीतं स्यादिति कृतयोरेव तयोर्नुम् भविष्यति । 'अमामौ च न बाध्येते इति' । न केवलममेव न बाध्यते अपि त्वाममावुभावपि न बाध्येते इत्यर्थः । अमत्र दृष्टान्तत्वेनोपात्तः, यथाम् न बाध्यते तथा आमिति भावः, न पुनरमो नुमा बाधशङ्का, अमो विशेषविहितत्वात् । 'आममभ्यां च नुमिति' । न बाध्यतइति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः, अत्रापि यथा आमा न बाध्यते तथा ऽमापीत्यर्थः, न पुनरामा नुमो बाधशङ्का, तस्य सामान्यत्वात् । 'अपरे त्वित्यादि' । इच्छन्तीति वचनादिष्टिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहुः । भवतु वा सामान्यविशेषयोः संनिधौ बाध्यबाधकभावः, इह त्वनेकेन योगेन व्यवधानम्, असति हि संभवे बाधनं भवति, इह च अस्ति संभवो यदुभयं स्यादित्याममोर्नुमश्च समावेश इति । 'यथेति' । अत्र माप्राप्ते द्विवर्चने दीर्घ आरभ्यते, अत्र च संभवात्प्रकरणभेदाच्च समावेशः । 'बहूनड्वांहि ब्राह्मकुलानीति' । परत्वादामि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्चपुंसकस्य झलच इति नुम् भवति ॥

---

1 रचितेति ह पु० पाठः ।

"दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि" ॥ इदृङित्यादौ त्यदादिषु दृशो-ऽनालोचने कञ्चेति क्विनि नुमि च कृते पूर्ववत्कुत्वम् ॥

"दिव औत्" ॥ धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, अक्षद्यूरिति, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूठि कृते दिवशब्द एवायमिति प्रसङ्ग इति, अधात्वधिकारात्सिद्धम्, अधातोरित्यनुवर्त्तते, प्रकृतम्, उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरिति, यदि तदनुवर्तेत नपुंसकस्य झलच इत्यत्रापि सम्बध्येत, ततश्च काष्टतक्षि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र न स्यात्, तस्मादशक्यं तदनुवर्त्तयितुं, ततश्च धातोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याशङ्क्याह । 'दिव् इति प्रातिपदिकमित्यादि ॥

"पथिमथ्यृभुक्षामात्" ॥ 'पन्था इति' । इतोत्सर्वनामस्थान इतीकारस्याकारः, सवर्णदीर्घत्वं, थोन्थः, अनुनासिकस्य नकारस्यान्तर्यतो ऽनुनासिक आकारः कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याह । 'स्थानिन्यनुनासिकेऽपीति' । अत्र कारणमाह । 'भाव्यमानेनेति' । के चिद्भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णाति इति पठन्ति, तेषामप्यण्ग्रहणं ग्राहकोपलक्षणार्थं, तेनाकारोऽपि भाव्यमानो ग्राहको न भवति, तपरस्तत्कालस्येत्यनेन तु ग्रहणशङ्का, उक्तं हि तत्र, अनणि विध्यर्थमेतदिति। स्यादेतत् । माभूत्स वर्णग्रहणम् अनुनासिकस्यैव तु सूत्रउच्चारणात्स एव स्यादित्यत आह । 'शुद्धो ह्ययमिति' । अकारविधाने अतो गुणे पररूपं स्यात्, अकारविधानं तु नकारनिवृत्त्यर्थं स्यात्, लोपविधौ णेरत्रप्रसङ्गात्तस्मादाकार एव विहितः ॥

"इतोत्सर्वनामस्थाने" ॥ अद्वचनं किमर्थं ह्रस्वस्य श्रवणं यथा स्यात् । नैतदस्ति । सो तावदकः सवर्णदीर्घत्वं भवति, अन्यत्रापि नोपधायाः सर्वनामस्थाने इति दीर्घेण भाव्यं, तस्मात्प्रकृत आकार एव विधेयोऽत आह । 'आदिति वर्तमानइति' । यत्रायं विहितोऽकारः सपूर्वो भवति तत्रास्य प्रयोजनमित्यर्थः । तदेव दर्शयति । 'ऋभुक्षणमित्यत्रेति' । अकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्याद् दीर्घविकल्पस्तु तक्षणां तक्षाणामित्याद्यर्थं स्यात्, स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थम् ॥

"थो न्थः" ॥ 'पथिमथोरिति' । त्रयाणां प्रकृतत्वेप्येतयोरेव थकारसम्भवात्सम्बन्धः, आदेशे ऽकार उच्चारणार्थः । स्यादेतत् । थेरन्थ इति सूत्रमस्तु, अकारोपि विवृतितोस्तु, थिशब्दस्यान्थ आदेशः, एवं च कृत्वा इतोदिति न वक्तव्यमिति, तदपि वक्तव्यम्, ऋभुक्षिन्शब्दार्थम् ॥

"भस्य टेर्लोपः" ॥ 'पथ्यादीति' । प्रत्येकमभिसंबन्धाद्भस्येत्येकवचनम् । 'विरोधादिति' । सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया अभावो विरोधः । 'इह न संबध्यतइति' । उत्तरार्थं त्वनुवर्त्ततएवेति भावः ॥

"पुंसो ऽसुङ्" ॥ असुङो ङकारो ऽन्त्यादेशार्थः, उकार उच्चारणार्थः । 'पुमानिति' । पुंस्शब्दस्योगित्त्वान्नुम्, स हि पूञो डुमसुन्निति व्युत्पाद्यते, डकारष्टिलोपार्थः, उकार उगित्कार्यार्थः, बहुपुंसीति ङीबुगिल्लक्षणो भवति । नकारः स्वरार्थः, मकारे ऽकार उच्चारणार्थः । 'इहेत्यादि' । चोद्यम् । 'प्रागेव च प्रत्य[1]योत्पत्तेरिति' । प्रत्ययः, सर्वनामस्थानम् । 'समासान्तोदात्तत्वमिति' । पुम्शब्दोकारस्य । 'अनिष्टः स्वर इति' । संसनधर्म्मणः सकारस्य हलः स्थाने तद्धर्मा ऽनुदात्त आदेशः स्यादित्यर्थः । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङि कृते ऽनन्त्यत्वान्निवर्त्तिष्यते, असुङश्चान्त्यत्वात्प्रवर्त्तिष्यते । नैतदस्ति । अन्तरङ्गे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङो ऽसिद्धत्वात्प्रवृत्तस्य निवर्त्तनायोगाच्च । 'तदर्थमित्यादि' । परिहारः । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः, तस्यानिष्टस्वरस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । 'उपदेशिवद्वचनमिति' । उपदेशोस्यास्तीत्युपदेशी, सकारः, स यथोपदेशावस्थायां संनिहितस्तया ऽसुङो यर्थः । सर्वनामस्थानइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेत्युक्तं भवति, तत्र समासान्तस्वरमेव परत्वादसुङि कृते पश्चादुदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवतीति सिद्धमिष्टम्, यद्येवं पुमानित्यादावसमासेपि उपदेशावस्थायामसुङि कृते प्रातिपदिकस्वरो भवन्नसुङ एव स्यादित्यत आह । 'पुमानित्ययं पुनरिति' । पुम्शब्दे प्रत्ययो निहित्युक्तं, तत्सामर्थ्याद्दाद्युदात्तत्वम् ॥

---

[1] विभक्त्युत्पत्तेरिति पाठो मुद्रितमूलपुस्तके ।

"गोतो णित्" ॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षा इहापि तावन्त एव, तथैव गुणा दोषाश्च, तद्वदेव चातिदेशपक्ष आश्रीयते, यदाह । 'णिद्भवतीति'। पत्र परशब्दः प्रयुक्तोन्तरेणापि वतिं वत्यर्थं गमयति यथा सिंहो माणवक इति, णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्थानइति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, तत्र सर्वनामस्थानस्य णित्कार्यं विधेयं न संभवतीति णिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्थाने पूर्वस्यातिदिश्यते, तदाह । 'णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थं इति'। 'चित्रगुरिति'। बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वम्, अत्रासति तपरकरणे ऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपगमात्सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तत्वात् णिद्भावः प्राप्नोति, तपरकरणे तु तत्कालार्थे सति न भवति भिन्नकालत्वात्, तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणित्य[1]स्य निवृत्तत्वादनणोपि तत्कालनियमो भवतीति मन्यते। 'कथमिति'। ह्रस्वस्य गुणः, जसि चेति गुणे कृते सत्यपि तकारे स्थानिवत्त्वात् तत्कालत्वाणित्त्वं प्राप्नोत्येवेति प्रश्नः। न च स्थानिवद्भावविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा, तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अङ्गवृत्ते इत्यादिपरिहारः। 'णित्त्वं न भवतीति'। णित्कार्यं न भवतीत्यर्थः। भवतु सुबद्भावेष परिहारः, जसित्त्ववादेशमन्तरेणानिष्टितत्वादङ्गस्य नायं परिहार इत्याशङ्क्याह । 'अथ वेति'। यच्चेत्यादिनार्थद्वारकं विशेषसम्बन्धमाह । आनन्तर्यलक्षणे तु संबन्धे चित्रगुशब्दादपि प्रसङ्गः, यदि तर्ह्यर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणादेव चित्रगुशब्दे ऽप्रसङ्गः, किमर्थं तपरकरणमित्याह । 'तपरकरणं तु निर्देशार्थमेवेति'। स्पष्टनिर्देशार्थमेवेत्यर्थः। इतरथा गोरित्युच्यमाने गुशब्दस्यापि निर्देशः संभाव्येत । 'केचिदित्यादि'। एवं पाठे प्रयोजनमाह । 'द्योशब्दादपीति'। ये तर्ह्येवं न पठन्ति तेषां कथं द्योशब्दे णिद्भाव इत्यत आह । 'गोत इत्येतदेवेति'। कथं पुनरेतदोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टुं शक्यमित्यत आह । 'वर्णनिर्देशेषु हीति'। वृद्धिरादैच्, अतो लोप इत्यादौ वर्णनिर्देशएव तपरत्वं दृष्टं, तस्मात्तपरकरणादिह ओकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते ॥

---

१ अणुपहणस्येति पाठः ह॰ पु॰ ।

"णलुत्तमो वा" ॥ 'णित्कार्यं वा तत्र भवतीत्यर्थ इति'। एतेन पक्षे णित्कार्यस्याभावाद्वा णिद्भवतीत्युच्यते न तु पक्षे णकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधादिति दर्शयति। एतच्च पूर्वत्र कार्यातिदेशाल्लभ्यते । 'चकारेति'। णित्त्वपक्षे वृद्धिरन्यदा तदभावः ॥

"सख्युरसंबुद्धौ" ॥ अत्रापि णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्थानइति प्रथमान्तं, तत्रोत्तरार्थमसंबुद्धाविति सप्तम्यन्तस्योपात्तस्य यथेहान्वयस्तथा दर्शयति। 'असंबुद्धौ यः सखिशब्द इति' ॥

"अनङ् सौ" ॥ सर्वनामस्थानप्रकरणात्संबुद्धिपर्युदासाच्च साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, आकारविधाने सोर्हल्ङ्यादिलोपो न स्यात्, एवं तर्हि सोडादेशो विधीयताम्। एवं सिद्धे यदनङं शास्ति तज्ज्ञापयति अनङ एव क्वचिच्छ्रवणमस्तीति, तेन यद्वक्ष्यति संबुद्धावपि पक्षे ऽनङिष्यतइति तदुपपन्नं भवति ॥

"ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च" ॥ संबुद्धावपि पक्षेनङिष्यतइति यदुक्तं तदाप्तागमेन द्रढयति। 'तथा चोक्तमिति'। संबोधने, संबुद्धौ, त्रयाणां रूपाणां समाहारस्त्रिरूपं, पात्रादिः । कानि पुनस्तानि रूपाणीत्यत आह । 'सान्तमित्यादि'। सान्तमनङोभावपक्षे, नान्तं नलोपाभावपक्षे, अदन्तं नलोपपक्षे, मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनिराचार्यः, वष्टि, इच्छति, भागुरिरपि अल्लोपं वष्टीत्यादयः बहित्यत्रावोचाम, तथा व्याघ्रपादपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपद्य आचार्यो, नपुंसके नपुंसकसंबन्धिनि इगन्ते,हे त्रपो इत्यादौ गुणं वष्टीति श्लोकस्यार्थः ॥

"तृज्वत् क्रोष्टुः" ॥ 'क्रोष्टुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्त इति'। क्रुश आह्वाने, सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् । 'संज्ञाशब्द इति'। तुन्प्रत्ययस्य संज्ञायां[1] विधानात्, जम्बुकस्य चेयं संज्ञा, वस्तुस्वरूपकथनमेतत्। षष्ठीनिर्देशात् तस्येति पठितव्यम्। क्रोष्टुरिति सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् ।

1 संज्ञायामिति० इ० पु० पा० ।

'तृज्वद्भवतीति'। तृच इव तृज्वत्। 'तत्र तस्येवेति षष्ठीसमर्थाद्वति-स्तदेतत्सर्वमुत्तरग्रन्थे स्पष्टीकृतम्। 'तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति'। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तृजन्तस्येति लभ्यते। अतिदेशो ऽनेकप्रकारः, निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यस्वरूपविषयः, तत्रेहादितस्त्रयाणाम-संभवादनतिदेशः, शास्त्रकार्यातिदेशयोश्चायं विशेषः, शास्त्रातिदेशे तेनतेन शास्त्रेण कार्याणि भवन्ति, कार्यातिदेशे त्वतिदेशवाक्येनैवेति, तत्र विप्रतिषेधे फलविशेषः, तद्यथा कर्मवत्कर्मणेत्यत्र शास्त्रातिदेशे कर्मकर्तरि भावकर्मणोरित्येतद्बाधित्वा स्वाश्रयं कर्तृत्वमाश्रित्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदप्रसङ्गः। कार्यातिदेशे त्वात्मनेपदमेव परत्वाद्भवतीति, इह तु नैवं विशेषः संभवतीति तयोरभेदमाश्रित्य विचारः प्रवर्त्तितो महा-भाष्ये किं पुनरयं शास्त्रातिदेश आहोस्विद्रूपातिदेश इति, तत्र शास्त्रस्य शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति, प्राधान्यात्तु रूपातिदेश-प्रसङ्गस्तदर्थत्वादतिदेशान्तराणां, तत्राद्ये पक्षे आहत्य तृचि यच्छास्त्रं तद्वातिदिश्यते, अनाहत्य वा, यदि तृच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तत आहत्येति पक्षः, अथ तृच्छब्दे ऋकार एव विवक्षितः, चकारः स्वरार्थः, तकारस्त्वप्रसिद्धाशङ्कानिवृत्त्यर्थः, ऋज्वदित्युच्यमाने अप्रसिद्धाश्रयोतिदेशः शङ्क्येत, ऋक्पूरित्यृक्शब्दनिबन्धनस्य वा समासान्तस्यातिदेशः शङ्क्येत, तस्मात्तृजन्ते यदृकारप्रयुक्तं शास्त्रं कार्यं वा तदतिदेशेनाहत्येति पक्षस्तत्रा-हत्येतिपक्षे अप्तृन्तृजिति दीर्घत्वमेकमतिदिष्टं स्यादनङ्गुणपरत्वान्यन-तिदिष्टानि, अनङ्, ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च, ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः, उरण् रपर इति, नह्येतानि तृच्शब्देन विधीयन्ते। ननु च दीर्घत्वे तिदिष्टे ऽनङादीन्यप्यतिदिष्टान्येव भवन्ति, कथं, दीर्घविधौ उपधाया इति वर्त्तते, अचश्चेति चोपतिष्ठते, ततश्च तृजन्तस्येव तुन्नन्तस्यापि दीर्घो भवतीत्युक्ते उपधाया अचो दीर्घो भवतीत्युक्तं भवति, न चाकृतेष्वनङा-दिषु तुन्नन्तस्योपधा दीर्घभाविनी संभवति, जसि गुणावादेशयोः संभव-तीति चेत् नह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्या-दप्तृन्तृजित्यत्रैव क्रोष्टुग्रहणं कुर्यात्। नन्वेवं स्त्रियां च, विभाषा तृती-

यादिष्वचीत्येवमर्थं पुनस्तृज्वत्क्रोष्टुरिति वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्यात्, स्यादेतत् । ऋचि र ऋत इत्यस्यानन्तरं क्रोष्टुः स्त्रियां, विभाषा तृतीयादिष्वचीति रादेशार्थं वक्ष्या[१]मीति नास्ति गौरवमिति । एवमपि क्रोष्टुः क्रोष्टरि पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति न सिद्ध्यति, नाप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरः, तुजन्तस्याद्युदात्तत्वात्तदेवं जसि दाघीतिदेशेपि नातिदेशाश्रयणं व्यर्थमिति न तत्सामर्थ्यादनङादीनामाक्षेपतः सिद्धिरित्याहृत्यपक्षो दुष्ट एव, अथानाहृत्य पक्षः, अनङादीन्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमनतिदिष्टं, नहि तद्वत इत्येवं विधीयते, अत्र तृजितिसमुदाय एव विवक्षितः, न त्वृकारः, न चाहत्यपक्ष आश्रीयते किं तर्हि तृचि यद्दृष्टं यत्किंचननिबन्धनं तस्य सर्वस्यातिदेशः, एवमप्यङ्गप्रकरणादङ्गाधिकार एव विहितं यत् शास्त्रं कार्यं तदेवातिदिश्येत न विप्रकृष्टमनाङ्गं यथाचि रवद्भावेन वृद्ध्यादीन्येव भवन्ति, न हनि णिङादेशः, ततश्च रपरत्वमनतिदिष्टं स्यात्, रपरत्वमप्याङ्गं कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्, ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति, उपस्थितमिदं भवत्युरण् रपर इति, स्त्रियां चेत्यत्र तर्हि क्रोष्ट्रीत्यत्रानाङ्गयोरीकारयणोरतिदेशो न स्यात्, वचनाद्भविष्यति, न तृजन्तस्य स्त्रियामाङ्गं किं चिदस्ति, स्त्रियामप्याङ्गं किंचिदस्ति, पञ्चभिः कर्तृभिः क्रीतो रथः पञ्चकर्त्ता रथः, हे पञ्चकर्त्तः पञ्चकर्तरीति स्त्रीलिङ्गे कर्तृशब्दे ङिसंबुद्ध्योर्दृष्टस्य गुणस्यातिदेशः स्त्रियां चेत्यत्र संभवति, नहि संबुद्धौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनेन सिद्धिः, असंबुद्धावित्यधिकारात्, ङौ विभाषा तृतीयादिष्वचीति विकल्पः स्यात्, स्यादेतत्, स्त्रियां चेत्यत्र न किंचिन्निमित्तमुपादीयते, ततश्च प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः स्त्रियां वर्त्तत इत्येवं तृजन्ते दृष्टस्यातिदेशः, न च तदाङ्गं संभवतीति अनाङ्गस्याप्यतिदेश इति, एवमपि पञ्चभिः क्रोष्टृभिः क्रीतैरथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरित्यत्र न कथं चन तृजन्तरूपप्रादुर्भावः संभवति, तथा विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्रापि क्रोष्टरीति आङ्गस्य गुणस्यातिदेशसंभवात् क्रोष्ट्रा क्रोष्टुरिति यण्शास्त्रमुत्वशास्त्रं चानाङ्गं नातिदिश्यते, नापि स्वरः, ननु तत्रापि तृतीयादिग्रहणसामर्थ्यादनाङ्ग-

---

१ वक्तव्यमिति ई० पु० पा० ।

मप्यतिदिश्येत, अन्यथा विभाषा ङावित्येव ब्रूयात् । नैतदस्ति । अभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यात्, वतिनिर्देशेष्वभावातिदेशस्यापि दृष्टत्वात्, यथा मरुभूमिवदस्मिन्ग्रामे जलमिति, शास्त्रेपि तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्र नुमृह्रस्वयोरभावोतिदिश्यते, यदा हि प्रत्यासत्तेरात्तुमेवातिदेश्यमिति स्थितं तदा न सर्वासु तृतीयादिषु भावातिदेशः संभवतीति यस्य शास्त्रस्य भावस्तृजन्ते दृष्टः तुजन्तेपि तस्य भावोतिदिश्यते, यस्य त्वभावस्तृजन्तेपि तस्याभावोतिदेश्यः स्यात्, ततश्च क्रोष्ट्रे क्रोष्ट्रा इत्यत्रापि घिलत्वणयोर्गुणनाभावयोरभावोतिदिष्टः स्यात्, तदेवं शास्त्रातिदेशस्य बहुच्छिद्रत्वाद्रूपातिदेश एवायमाश्रयणीयः, तदाह । 'रूपातिदेशोयमिति' । यद्येवं यस्य कस्य चित्तृजन्तस्य रूपमतिदिश्येत पक्षा वक्तेति तत्राह । 'प्रत्यासत्तेरिति' । अथैतस्मिन् रूपातिदेशे प्रयोगसमवायि यद्रूपं क्रोष्टा क्रोष्टारौ पञ्चक्रोष्टृभी रथैः क्रोष्ट्रे क्रोष्ट्रा क्रोष्टुः क्रोष्टरीत्येवं, सावाकारान्तं द्विवचनादावारन्तं स्त्रियां क्वचिद्रेफान्तं क्वचिदकारान्तं, तृतीयादौ रेफान्तं ङसिङसोरुकारान्तं ङावरन्तमिति, तदतिदिश्यते, आहोस्विच्छास्त्रीयं यद्रूपं ण्वुल्तृचौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्युपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च श्रुतं तदतिदिश्यते, तत्राद्ये पक्षे उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न सिद्ध्यति, नहि क्रोष्ट्रित्यादावृकारावस्था कदा चिद्दृष्टा यतोयमुदात्तयणः स्यात्, तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयस्तदाह । 'तच्च क्रोष्टृ इत्येतदिति' । नन्वत्रापि पक्षे उपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च तृशब्दस्योदात्तस्योच्चारणाभावादुच्चारितस्य वा गुणानामभेदकत्वेनाकिंचित्करत्वात्स्वरस्यातिदेशो न स्यात्, सत्यं, चकारग्रहणसामर्थ्यात्तस्याप्यतिदेशो भविष्यति तदाह । 'अन्तोदात्तमिति' । यद्वा माभूत्स्वरस्यातिदेशस्तृजन्तरूपेऽतिदिष्टे तृज्बुध्या यथा दीर्घादीनि स्वेनस्वेन शास्त्रेण भवन्ति स्वरोप्येवमेव भविष्यति वतिनिर्देशाच्चायमतिदेश आश्रितः, यदि वतिनिर्देशमकृत्वा स्थान्यादेशभाव एवाश्रीयेत न किंचिदनिष्टं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"स्त्रियां च" ॥ क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्भवतीत्येतत्त्वर्थकथनं, षष्ठ्यन्तं तु युक्तं पठितुम्, अन्ये त्वेतद्वृत्त्यपर्यालोचनया पूर्वसूत्रेपि क्रोष्टुरिति प्रथमान्तं

मन्यन्ते, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात्तु तृज्वद्भावो न कृतः, वति-रपि तृतीयासमर्थादेव, तृजन्तेन तुल्यं वर्त्ततइति तद्रूपभात्वेन तुल्यत्व-मिति रूपातिदेशत्वम्, एवं च पूर्वसूत्रेप्याख्यायन्ये तस्येति न पठितव्यम् । 'तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति' । एतच्चार्थकथनम्, अत्र विभक्तावित्यनु-वर्त्तते चेत् क्रोष्ट्री भक्तिरस्येति बहुव्रीहौ भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठा-त्पुंवद्भावाभावे क्रोष्ट्रीभक्तिरिति न सिद्ध्यति, समासार्थाया विभक्तेर्लुमता लुप्तत्वात्, अथ वाक्यावस्थायामेव तृज्वद्भावो भविष्यति, अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते, तस्माच्चात्र विभक्तिर्निमित्तत्वेन शक्या आश्र-यितुम्, किं तर्हि निमित्तमित्याह । 'के चिदित्यादि' । कथं पुनर्गौरा-दिषु पाठे ङीष्प्रत्ययो निमित्तं भवति, स्त्रियामिति नैवं विज्ञायते स्त्रियामर्थेइति, कथं तर्हि स्त्रिया ई स्त्री स्त्रियामिति, स्त्रीत्वस्य द्योतको य ईकारस्तत्रेत्यर्थः, अर्थगतं च स्त्रीत्वमीकारे आरोप्य स्त्रिया-मिति नदीसंज्ञानिमित्तावामाटौ क्रियेते, एवं वदतामनिष्टमाह । 'तेषामिति' । 'पञ्चक्रोष्टृभिरिति' । तद्धितार्थे समासः, आर्हीयस्य ठ-को ऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक्, लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्, तत्र न लुम-ताङ्गस्येति प्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्भावो न सिद्ध्यति, अन्तरङ्गाणां च विधीनां लुका बाधनात् न पूर्वमेव तृज्वद्भावो लभ्यते, तत्र सर्व-नामस्थाने पूर्वेणैव सिद्धस्तृज्वद्भाव इति तृतीयादावसिद्धिरुक्ता, सर्व-नामस्थानेपि संबुद्धौ पूर्वेणासिद्धिरेव हे पञ्चक्रोष्टरिति, तथा शसि पञ्च-क्रोष्टून्, तथा तृतीयादिष्वजादिष्वप्युत्तरसूत्रेण विकल्पः प्राप्नोति, पञ्चक्रोष्ट्रा पञ्चक्रोष्टुना, नन्वारब्धेप्यस्मिन्परत्वाद्विकल्प एव प्राप्नोति, अन्त-रङ्गत्वादयमेव नित्यो विधिर्भवति । तत्र प्रतिविधेयमिति वचन-मेवात्र शरणं, ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषां किं निमित्तं, न किं चिदित्याह । 'ये त्वित्यादि' । 'स्त्रियां च वर्त्तमानइति' । सूत्राक्षरानु-रोधेन चशब्दः पठितः । ननु च यद्यपि न शब्देन किंचिन्निमित्तमाश्रीयते, अङ्गस्येति त्वाश्रीयते, अङ्गे चाश्रिते प्रत्ययोप्याश्रित एव, यथोतमङ्गस्येत्यत्र वव्रश्चेत्यस्य सिद्धये, सत्यं, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, तदुक्तं तत्र हि पक्षे

उरविहित्यङ्गसंज्ञस्यैवानुपतिष्ठते, ततश्च प्रत्ययरत्यस्याङ्गसंज्ञायामुरवस्थं च प्रति निमित्तभावः सविधेरविशिष्टत्वात्, इह तु यथोक्तैकपद आश्रीयते, ततश्च वस्तुतोऽङ्गस्य स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भावो विधीयते न तु परनिमित्तमाश्रीयते, अङ्गसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति, अङ्गस्येति वचनाल्लब्धाङ्गसंज्ञस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तदेव प्रतिषिध्यते, न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यम्। 'अन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवतीति'। गौरादिषु पाठे ङीष्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, अत्रापि पक्षे उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एवेति एवशब्दस्यार्थः। केचित्तु ङीषोऽप्युदात्तयणा इत्येवोदात्तत्वम्, अन्यथा[1] ङीषि परतस्तृज्वद्भावे चित्स्वरस्य सति शिष्टत्वेन ङीषोऽनुदात्तत्वप्रसंग इत्याहुः॥

"विभाषा तृतीयादिष्वचि"॥ अप्राप्तविभाषेयम्। स्त्रियामिति नानुवर्तते, पञ्चक्रोष्ट्रीत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वेण नित्यस्तृज्वद्भाव इत्यवोचाम, तेनोभयत्र विभाषापि न भवति। 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति'। तृज्वद्भावस्यात्रावकाशः क्रोष्ट्रे, पुंसे, नुमुटोरवकाशः त्रपुणे जतुने, अग्नीनां वायूनां, प्रियक्रोष्टुन इत्यादावुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, अथ किमर्थं तृज्वद्भावो विधीयते, यावता क्रुशेरेव तृचि क्रोष्ट्रित्यादि सिद्ध्यति, तुन्नन्तस्यासंबुद्धौ सर्वनामस्थाने स्त्रियां च प्रयोगो माभूत् तृजन्तस्यैव यथा स्यात्, विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतत्तर्हि किमर्थं, तृजन्तस्यैव क्रोष्ट्रित्यादि सिद्धं, तुन्नन्तस्य क्रोष्टुनेत्यादि, यथैव तर्ह्यजादावुभयं भवति तथा हलादावपि स्यात्, एवं शस्यपि तुन्नन्तस्यैव च तत्र प्रयोग इष्यते, तेनैतदपि नियमार्थं तृतीयादावेवोभयं तत्राप्यजादावेवेति। यस्तु मन्यते अभिधानस्वभावादेव तुंस्तृचोर्व्यवस्थितविषयः प्रयोग इति तं प्रति सूत्रत्रयमपि शक्यमकर्तुम्॥

"चतुरनडुहोरामुदात्तः"॥ अत्र सर्वनामस्थानइति स्वर्यते, न तृतीयादिष्विति। आगमानुदात्तत्वबाधनार्थमुदात्तवचनम्। 'तदन्तविधिरत्रेष्यतइति'। अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्। 'प्रिय-

१ इतरथेति· ई· पु· पा·।

त्वा इति'। 'बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति' चतुर्शब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

"अम् संबुद्धौ" ॥ चतुःशब्दस्य केवलस्य संबुद्ध्यभावादुपसमस्तस्योदाहरणम्, अनडुहस्तु प्रक्रमाभेदाय तदन्तविधिरत्रेष्यतइति प्रदर्शनाय च तदन्तस्योदाहरणम् ॥

"ऋत इद्धातोः" ॥ 'किरतीति'। कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे तुदादौ। 'आस्तीर्णं विशीर्णमिति'। स्तॄञ् आच्छादने, शॄ हिंसायां, हलि चेति दीर्घः, रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम्। 'मातॄणामिति'। दीर्घत्वे कृतेपि लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीत्यत आह। 'लाक्षणिकस्यापीति'। किं प्रयोजनमित्याह। 'चिकीर्षतीत्यादि'। अतस्तदर्थं धातुग्रहणमिति भावः। कॄ चित्तु वृतावेवैतत्पठ्यते ॥

"उपधायाश्च" ॥ पूर्वेण ऋकारान्तस्य धातोरित्वमुक्तम्, उपधायामपि यथा स्यादित्ययमारम्भः। ननु पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः, धातोर्य ऋकारो यत्र तत्र स्थित इति, इहापि तर्हि प्राप्नोति ऋकारमिच्छति ऋकारीयतीति, एवमपि कृतस्येतीयता सिद्धम्, ऋत इत्यनुवृत्तेरन्यस्य न भविष्यति, तथा तु न कृतमित्येव। 'कीर्त्तयतीति'। कॄत संशब्दने चुरादिः ॥

"उदोष्ठ्यपूर्वस्य" ॥ 'पूर्त्ता इति'। पॄ पालनपूरणयोः, न ध्याख्यापॄमुर्च्छिमदामिति निष्ठानत्वप्रतिषेधः। 'मुमूर्षतीति'। मृङ् प्राणत्यागे। 'सुस्मूर्षतीति'। स्मृ चिन्तायां, सुस्वर्षतीति पाठे स्वृ शब्दोपतापयोः, सनीवन्तर्द्धेत्यादिनेडभावपक्षे रूपं, पूर्व एव तु युक्तः पाठः, पृथगुदाहरणस्य वक्ष्यमाणत्वात्। 'दन्त्योष्ठ्यपूर्वापीत्यादि'। ओष्ठ्यत्वमात्रं विवक्षितं नेतरव्यावृत्तिरिति भावः। 'ओष्ठ्योत्रेत्यादि'। यथा हल इत्यत्राङ्गेन हल् विशेष्यते तेन संप्रसारणं तेन च पुनरङ्गं तथेहाप्यङ्गस्यावयव ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मात्तदन्तस्याङ्गस्येति। 'इत्वोत्वाभ्यामित्यादि'। इत्वोत्वयोर्दर्शितान्युदाहरणान्यवकाशः, गुणवृद्ध्योरवकाशः, चयनं चायकः, उभयप्रसङ्गे

विप्रतिषेधः । 'ग्रासरवर्मिति' । नात्र गुणस्य नित्यत्वं लक्षणभेदात् । पूर्वं ह्यीगन्तलक्षणो गुणः प्राप्नोति, दृस्वोत्वयोः कृतयोर्लघूपधलक्षणः ॥

"बहुलं छन्दसि" ॥ 'ततुरिजंगुरिति' । तृगृभ्यामाङ्गमहनेति किन् प्रत्ययः, उत्वं, तस्य द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावाद्गृदृत्येतस्य द्विर्वचनम्, उरदत्वम् । 'पप्रितमर्मिति । पृ इत्येतस्मात्पूर्ववत्किन्, इत्वोत्वयोरभावे यण्, तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्, अतिशायने तमप् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

"सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" ॥ अत्र सिचि परस्मैपदेष्विति द्वे अपि परसप्तम्यौ, तत्र सिचोऽङ्गापेक्षं परत्वं, परस्मैपदानां सिजपेक्षम्, इको गुणवृद्धी इति वचनादिक इत्युपतिष्ठते, तच्चैकाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह । 'इगन्तस्याङ्गस्येति' । उदाहरणेष्वस्तिसिचोऽपृक्तइतीट्, सेठः सिच इट इटीति लोपः, ननु चान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वाद्गुणोऽन्तरङ्गः, बहिर्भूतं परस्मैपदं सिचं चापेक्षतइति वृद्धिर्बहिरङ्गा, ततश्च पूर्वं गुणे कृते इगन्तस्याङ्गस्येति नोपपद्यतइत्यत आह । 'अन्तरङ्गमपीति' । यथैव तर्हि गुणं बाधते तथोवङमपि बाधेत, तत्राह । 'न्यनुवीन्न्यधुवीदित्यत्रेति' । णू स्तुतौ, धूञ् विधूनने कुटादि, यत्र हि वृद्धिः प्रवर्त्तते तत्रान्तरङ्गं बाधेत इह तु प्रतिषेधादप्रवृत्ता सती नोत्सहते बाधितुं, ननु च यथा गुणो बाध्यते एवं प्रतिषेधोपि न बाधनीयः, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति, गुणे च नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते प्रतिषेधे च प्राप्ते वाप्राप्ते चेति । अथैवं कस्मान्न कल्प्यते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वचनादनिकोपि वृद्धिर्भवति, यथाचैषीदित्यादावेकारस्य, अहौषीदित्यादावोकारस्येति, तत्रायमर्थः, ह्म्यन्तक्षणेत्यत्र णिश्विग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, कथम्, अनयीत् अश्वयीदित्यादौ अन्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां ह्म्यन्तेत्येव प्रतिषेधः सिद्धः, नैवं शक्यं कल्पयितुम्, एवं हि कल्प्यमाने अभैत्सीदित्यादौ व्यञ्जनस्यापि वृद्धिप्रसङ्गः, वदव्रजहलन्तस्याच इत्येषा व्यञ्जनवृद्धिं बाधिष्यते, नाप्राप्तायां तस्यामारम्भात्, यत्र तर्हि सा

प्रतिषिध्यते अनर्न्दीददेवीदित्यादौ, तत्र व्यञ्जनस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः । नेटीत्यनेन हलन्तस्य या च यावती च वृद्धिः प्राप्नोति वदव्रजेति वा सिचि वृद्धिरिति वा सा सर्वा प्रतिषिध्यते, इह तर्हि अगवीदिति गोशब्दस्याचारक्विबन्तस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति, अत्राप्यन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्नेटीति प्रतिषेधः, अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्तु सत्यपि सिचि वृद्धेरिग्लक्षणत्वे भवति, इह तर्हि न्यनुवीत् न्यधुवीदिति, क्ङिति चेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति, अनिग्लक्षणत्वात्, माभूत्प्रतिषेधः, अन्तरङ्गत्वादुवङादेशो भविष्यति, इह च अकार्षीदिति, गुणे रपरत्वे च कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः, यत्रापि सा प्रतिषिध्यते अतारीदस्तारीदिति तत्राप्यतोल्रान्तस्येति वृद्धिः सिद्धा, इह तर्ह्यलावीदयावीदन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तलक्षणाया नेटीति प्रतिषेधे अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पः प्राप्नोति, अतो ल्रान्तस्येत्यत्र वकारोपि प्रश्लिष्यते, किं वकारो न श्रूयते, लुप्तनिर्दिष्टो वकारः, इहापि तर्हि प्राप्नोति माभवानवीद् अमवीदिति, श्विग्रहणमिह पक्षे न कर्त्तव्यमित्युक्तं, तयोः स्थाने अविमवी प्रक्षे॰प्स्यामि, यत्तर्हि लाघवमस्मिन्पक्षे प्रदर्शितं श्विग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति तदेवं सति हीयते, किं चागवीदित्यत्राप्यतो हलादेर्लघोरिति विकल्पं बाधित्वा वकारप्रश्लेषाक्नित्या वृद्धिः प्राप्नोति, तथा चिप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यो लुङि अचेचायीदित्यादौ गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तथा चिरिणोति जिरिणोत्योरचिरायीदजिरायीद्, तस्मादन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्वचनाद्बाधत इत्येतदेव सांप्रतं, न पुनरन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य वचनादनिकोपि भवतीति, किं पुनः कारणमियमेव कल्पना भवति, श्विग्रहणात्, अन्यथा श्विग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

"अतो ल्रान्तस्य" ॥ अन्तशब्दोयमस्त्यवयववचनः, वस्त्रान्तो वसनान्त इति, अस्ति समीपवचनः, उदकान्तं गत इति, तत्राद्ये पक्षे ल्रान्त-

---

१ प्रक्षेप्तव्याविति ह॰ पु॰ पा॰ ।

स्येति बहुव्रीहिः, अङ्गमन्यपदार्थः, अन्यस्यार्थस्यासम्भवात्, तत्र वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धत्वादन्तग्रहणमतिरिच्यते, तस्मात्समीपवचनोऽन्तशब्दस्तत्रापि यदि षष्ठीसमासः स्याद्रेफलकारयोः समीपभूतस्याचो वृद्धिर्भवतीति, ततो जागर्तिप्रभृतिष्वेव स्यात्, यदि परसमीपवचनोऽन्तशब्दः, अथ तु समीपमात्रवचनस्तदा इष्टविषये तावत्सिध्यति, अनिष्टेपि तु विषये प्राप्नोति, तथा अखल्लीदित्यत्रापि प्रसङ्गः, तस्मात्कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, समीपभूतौ रेफलकारौ लान्तशब्देन विवक्षितौ, कस्य समीपभूतावित्यपेक्षायामत इत्यनेन संबन्धः, एवं विशेषिताभ्यां रेफलकाराभ्यामङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिः, अतः समीपभूतौ यौ रेफलकारौ तदन्तस्याङ्गस्येति, यद्येवमेकत्वादत इत्यस्य तस्य च रेफलकारयोः विशेषणे सत्र उपक्षीणत्वात्र वृद्धिभाङ् निर्दिष्टः स्यात्, विशेषणत्वेनापि तावदकारस्य श्रुतत्वात्तस्यैव वृद्धिर्भवतीत्यदोषः, तदिदमुक्तं, रेफलकारौ यावतः समीपभूतावित्यादि, वयं तु ब्रूमः । समीपभूतरेफलकारान्तस्याङ्गस्यातः स्थाने वृद्धिर्भवतीत्येवात्तरव्यापारः, तत्र कस्य समीपभूतावित्यपेक्षायां संनिधानादतः समीपभूताविति गम्यतइति, अपर आह रश्च लश्च लम्, आगन्तुकोऽकारः, षष्ठ्या लुका निर्देशः, अत्र लेणाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तत्र वृद्धिर्भवति, कीदृशस्यातः, समीपभूतस्य, संनिधानाच्च लं प्रति समीपभूतस्येति, अन्तशब्दश्च समीपमात्रवचनो न तु परसमीपवचन इति । उदाहरणेषु क्षर संचलने, त्सर छद्म गतौ, ज्वल दीप्तौ, ह्वल चलने । 'न्यक्षारीत्त्सारीज्ज्वालीदिति' । क्षुर छेदने, मील निमेषणे । 'मा भवानित्यादि' । अट गतौ, अश भोजने, माङः प्रयोग अडागमनिवृत्त्यर्थः । 'अवधीदखल्लीदिति' । वधिर्गत्यर्थः, खल्लिराशुगमने । अथान्तग्रहणं किमर्थं, न ल इत्येवोच्येत, इहापि तर्हि प्राप्नोति अवधीदखल्लीदिति, अकारमेव सिच्परत्वेन विशेषयिष्यामः, लान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तस्य सिच्यनन्तरे वृद्धिर्भवतीति, न च रेफलकारान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तस्य सिचाव्यवहितः संभवतीति सामर्थ्यात् येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमा-

अयिष्यते; अथ वा अतो हलादेर्लघोरित्यस्यानन्तरमिदं कर्त्तव्यं, तत्रायमप्यर्थः, अत इत्यपि न वक्तव्यं भवति, तत्र लघोरित्यनुवृत्तेरचल्लीदित्यादौ न भविष्यति, एवमपि चतुश्शब्दादाचारक्विपि लुङि सिचि चकारस्यापि प्राप्नोति, तत्रापि सिचाऽऽनन्तर्यं विशेषयिष्यामः, तत्र यथा अचकासीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति चकाराकारस्य वृद्धिर्न भवति तत्कस्य हेतोः, सिचा आनन्तर्यं विशेष्यतइति, एवं चतुश्शब्देपि न भविष्यति, एवं च कृत्वा लघोरित्यपि न वक्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"वदव्रजहलन्तस्याचः" ॥ 'विकल्पबाधनार्थमिति' । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पो वक्ष्यते, नेटीति प्रतिषेधे प्राप्तइति तु नोक्तं, विकल्पस्यैव वस्तुतः प्राप्तत्वात् । 'अत्रेत्यादि' । वदव्रज्योरित्येको योगः, अच इति द्वितीयः, तत्राङ्गेनाज्विशेष्यतइति, अङ्गस्य योच् यत्र तत्र स्थितस्तस्येति, तेन हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति भावः । किं पुनः कारणमङ्गेनाज्विशेष्यते न पुनरचाऽङ्गमजन्तस्याङ्गस्येति, असंभवात्, अचिकीर्षीदित्यादौ अदन्तस्य तावन्नेटीति प्रतिषेधः, आकारान्तं तु सिचि न संभवति यमरमनमातां सक्चेति सन्निधानात्, संभवे वा नास्ति विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा, इगन्तस्य तु सिचि वृद्धिरित्येव सिद्धा वृद्धिः, एजन्तमप्यात्वविधानान्नैव संभवति, [1]अगवीदित्यत्र तु नेटीति प्रतिषेधः, तदेवमङ्गेनाज्विशेष्यतइति सहृदयमभिधानम्, एवं प्रत्याख्याते हल्ग्रहणे प्रयोजनमाह । 'तदेतदिति' । किं पुनः कारणमन्तरेण हल्ग्रहणं हल्समुदायस्य परिग्रहो न सिद्ध्यत्यत आह । 'अन्यथा हीति' । एतच्च यदा वृद्धिभागजेव हिच्परत्वेन विशेष्यते तदा वेदितव्यम्, अङ्गे तु विशेष्यमाणे सर्वत्र सिध्यति, न चैवमचकासीदित्यादिष्वनेकाचु पूर्वस्याप्यचो वृद्धिप्रसङ्गः, नेटीति प्रतिषेधात्, न चानेकाजनिडस्ति, न चापाक्षीदित्यादावङ्गप्रसङ्गः, किं कारणं, लुङि यदङ्गं सिजन्तं तद्वृत्कोडागमस्तद्ग्रहणेनैव गृह्यते न तु सिचि यदङ्गं तद्ग्रहणेन, यत्रापि सिचो लुक् क्रियते, अदात् अधात् इति, तत्र सिच्परत्वाभावाद्वृद्धेरप्रसङ्गः । 'उदवोढामिति' । वहेर्लुङ् तस-

[1] अगवीदित्यादि ई० पु० नास्ति ।

स्ताम्, सिच् वह् स्तामिति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ढत्वादीनि च,'आदिप-
देन झलो झलीति सिचो लोपः, झषस्तथोर्धो ध इति धत्वं ष्टुत्वं ढलोप
इत्येतेषां ग्रहणं, तत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्धिः क्रियते पश्चात्
ढलोपनिमित्तमोत्वम्, अथ तस्य पुनर्वृद्धिः कस्माच्च भवति तत्राह। 'तत्र
कृतइति'। 'कृतत्वादिति'। यद्यप्योकारस्य न कृता वृद्धिस्तथापि
प्रयोगेस्मिन् कृतेति भावः। 'यत्र त्विति'। नह्योकारत्वनिबन्धनो वृद्ध्य-
भावः किं तु कृतत्वनिबन्धन इति भावः। सोढा अभिभूता अमित्रा येन
स सोढामित्रः॥

"नेटि"॥ उदाहरणेषु दिवु क्रीडादौ, सिवु तन्तुसन्ताने, कुष
निष्कर्षे, मुष स्तेयइति धातवः। ननु चेत्यादि चोद्यं, नैतदेवमित्यादि
परिहारः, उभयमप्येतत्सिचिवृद्धिसूत्रे व्याख्यातम्॥

"ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्"॥ उदाहरणेषु ग्रह उपादाने,
स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, टुवम् उद्गिरणे, व्यय वित्तसमुत्सर्गे, क्षणु हिंसायां,
श्वस प्राणने, जागृ निद्राक्षये, ऊन परिहाणे ईल प्रेरणे चुरादौ, टुओश्वि
गतिवृद्ध्योः, रगे लगे सगे संवरणे, कखे खगे कगे हसनइति धातवः,
ऊनयत्येलयत्योर्नानयतिध्वनयतीति चङः प्रतिषेधः। 'यदि च पूर्वं गुणः
स्यादित्यादि'। एतदपि सिचि वृद्धिसूत्रएव व्याख्यातम्। अथ जागृग्रहणं
किमर्थमिति येन पृष्टं स एव यथैतच्च कर्त्तव्यं तथा दर्शयति। 'जागो-
विचिणल्ङित्स्विति'। 'कृते गुणे इत्यादि'। अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताववि-
धिरित्येतत् नाश्रितं निष्ठितत्वस्य दुर्ज्ञानत्वात्। 'अथ त्विति'। अन्य-
था वृद्धिविषये गुणविधानमनर्थकं स्यादिति भावः। 'तथा चेति'।
चिण्णलोः प्रतिषेधेन उत्तरकालभाविवृद्धिमात्रं न भवतीति सामान्येन
ज्ञाप्यते न तूपधालक्षणवृद्धिर्न भवतीत्येवं विशेषेणेति भावः। जागृग्रहणे
सति त्वयं सूत्राणां प्राप्तिक्रमः, जागरसीत् इति स्थिते पूर्वं यक्
प्राप्तः, तमपवादत्वात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो बाधते, तमपि
सिचि वृद्धिः, तामपि जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः, तस्या

१ मूलकार्णोक्तां प्रकृसोति ई॰ पु॰ पा॰।

नेटीति प्रतिषेधः, ततो ऽतो हलादेर्लघोरिति विकल्पः, ततो ऽतो- ऽन्तस्येतिनित्या वृद्धिः, ततोयं प्रतिषेध इति, आह च।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम्।
पुनर्वृद्धिर्निषेधो ऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव॥

"अतो हलादेर्लघोः"॥ 'न्यकुटीत् न्यपुठीदिति'। कुट कौटिल्ये, पुट संश्लेषणे, नन्वत्र कुटादित्वान्ङित्त्वे सति क्ङिति चेति प्रतिषेधादेव वृद्धिर्न भविष्यति किमत्रात इत्यनेन तत्राह। 'अत इत्येतस्मिन्नसतीति'। 'अतक्षीदरक्षीदिति' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे, रक्ष पालने, सिच्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादत्र प्रसङ्गः। 'अथेह कस्मान्न भवतीति'। यदि सिच्परत्वेनाङ्गं विशेष्यते ततोत्रापि प्रसङ्ग इति प्रश्नः, सिच्परत्वेनाकारो विशेष्यतइ-त्याश्रित्योत्तरम्। 'येन नाव्यवधानमिति वचनप्रामाण्यादिति'। अपिप-ठिषीदित्यादावनन्तरस्याकारस्यातो लोपेन भवितव्यं, ननु चोभयोरप्य-नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, अस्तु वृद्धिः, आतो लोप इटि चेत्याकार-लोपो भविष्यति, न भविष्यति, परत्वात्सगिटौ स्याताम्, एवं तर्हि यय-ल्लोपावियङुवङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धावित्यतो लोपो भवि-ष्यति, यथा चिकीर्षक इत्यत्र, युक्तं तत्राचोञ्णितीति वृद्धिरन्यत्र चरितार्था, इयं तु सिच्यनन्तरस्यातो विधीयमाना निरवकाशा, एवं तर्हि हलन्तस्ये-त्यनुवृत्तेरनन्तरोकारो न संभवतीत्येतत्सामर्थ्यम्। 'अथ त्विति'। व्यवधानेन भवितव्यमिति स्थिते हला व्यवधानमिति कल्पनायां लघु-ग्रहणं कर्त्तव्यम्, एकेन वर्णेनेति तु कल्पनायां न कर्तव्यमित्यर्थः॥

"नेड्वशि कृति"॥ 'वशि कृतीति'। सप्तमीनिर्देशस्तदादिवि-ध्यर्थः। तस्य च वयं पुरस्तात्करणस्य प्रयोजनं क्रादिसूत्रे वक्ष्यामः, ईशितेत्यादेरुपन्यासः प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो न सिध्यतीति प्रदर्शनार्थः। 'ईश्वरइति'। स्थेशभासेत्यादिना वरच्। 'दीप्रमिति'। नमिकम्पी-स्यादिना रः। 'भस्मेति'। अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति मनिन्। चौरादिके त्वनुत्पत्तिपक्षाश्रयणेनापि सिद्धम्। 'याच्ञेति'। यजयाचेत्यादिना नङ्। 'संभवोदाहरणप्रदर्शनमिति'। एतावन्त्युदाहरणानि संभव-

न्तीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । 'रुदिव रुदिम इति' । असति रुदुरुद्वे रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यस्यापि इटोऽत्र प्रतिषेधः स्यात्, तस्य त्ववशादिरवकाशः । 'रोदितीति' । क्वचिद्रुरुदिव रुरुदिमेति लिटि पठ्यते, तदयुक्तं, क्रादिनियमादेवेटः सिद्धत्वात् ॥

"तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च" ॥ 'क्तिन्क्तिचोः सामान्येन ग्रहणमिति'। रोदितीत्यस्य तिप एकानुबन्धकस्याप्यग्रहणं कृतात्यनुवृत्तेः । 'दीप्तिरिति'। क्तिचावादिभ्य इति क्तिन्। 'औणादिकस्यैवेति'। एतच्च भूयोभिरौणादिकैः साहचर्याल्लभ्यते । 'तितुत्रेष्विति'। अस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । 'अग्रहादीनामिति'। ग्रहादिव्यतिरिक्तानां धातूनां सबन्धिषु तितुत्रादिषु प्रतिषेध इत्यर्थः । आदिशब्दः प्रकारइत्याह । 'ग्रहप्रकारा इति'। कः पुनः प्रकार इत्याह । 'येषामिति'। 'निकुचितिरिति'। कुञ्चेः पूर्ववत् क्तिन्, उपधालोपः, कुच शब्दकरणे इत्येतस्माद्वा क्तिन् ॥

"एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" ॥ अनुदात्तादिति बहुव्रीहिः, न विद्यते उदात्तो यस्मिन्सोयमनुदात्तः, पारिभाषिके त्वनुदात्ते ऽजमात्राणामिणादीनामेव ग्रहणं स्यात्, नाज्झल्समुदायरूपाणाम्पचिप्रभृतीनां, ततश्च तेषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात्, अथ वा ऽनुदात्ताच्कत्वात्समुदाय एवानुदात्त इत्युच्यते, यथाऽनुदात्तं पदमिति । उपदेशः प्रकृतिपाठः । 'अनुदात्तश्चेति'। उपदेशइत्यपेक्षते, उभयविशेषणं चैतदिष्यते, अन्यतरविशेषणं तु यदि विज्ञायेत उपदेशएकाचः सम्प्रत्यनुदात्तादिति, इहापि च प्रसज्येत लविष्यति पविष्यतीति, भवति ह्येतत् प्रत्ययस्योदात्तत्वे शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्तम्, इह च न स्यात् कर्त्ता कर्त्तुम्, नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात्, प्रकृतिपाठे चैषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात् । अथ विज्ञायेत उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति, क्रादिसूत्रे नियमो नोपपद्येत, चकृव चकृमेत्यादौ श्रूयमाणरूपस्यानेकाच्त्वाद्विधिरेव स्यात्, तत्र को दोषः, बिभिदिव बिभिदिम अत्रेडागमो न स्यात् । ननु च संप्रत्यनेकाच्त्वादत्र प्रतिषेधस्याप्रसङ्गादेवेड् भविष्यति, इह तर्हि पेचिव पेचिम, एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति, परत्वादिटि कृते एत्वा-

भ्यासलोपौ भविष्यतः, नित्यावेत्वाभ्यासलोपौ, कृतेपीटि प्राप्नुतो ऽकृतेपि, इट् पुनरनित्यः, कृतयोस्तयोरेकाचः श्रूयमाणादिति प्रतिषेधात् । एवं तर्हि थलि च सेटीत्यत्र सेड्ग्रहणं कालावधारणार्थं भविष्यति, कथं, तत्र थल्ग्रहणं न कर्त्तव्यं, सेटीत्येतावता सिद्धम्, अत एकहल्मध्यइत्यादिसर्वमनुवर्त्तते, किद्ग्रहणमेकं निवृत्तं, न च थलोन्यः सेड् क्ङिल्लिट् संभवति, सोयमेवं सिद्धे यत्थल्ग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्ङिता सह समुच्चयार्थं, थलि च क्ङिति च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ भवत इति, तत्र क्ङिति पूर्वेणैव सिद्धे कालावधारणार्थमिदं वचनमिटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ यथा स्यातामकृते माभूतामिति, यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र, एवमपि विधित्सति विचिकित्सतीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते एकाचः श्रूयमाणादिति प्रतिषेधो न स्यात् । तस्मादुभयविशेषणमुपदेशग्रहणम्, अत एवेदं मध्ये पठितं, यद्युभयविशेषणं बेभिदिता, चेच्छिदिता, अत्रापि प्राप्नोति, अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाच्च भविष्यति, यङ्लुगन्ते तर्हि प्राप्नोति बेभेदिता चेच्छिदिता, यत्रैकाज्ग्रहणं किंचित्पञ्चैतानि न यङ्लुकीति वचनाच्च भविष्यन्ति । 'के पुनरिति' । पाठे संकरसंभवात्प्रश्नः, असंकरेण पठितव्या इत्युत्तरम् । 'प्रविभक्ता इति' । स्वरान्तहलन्तऋकारादिव[illegible]भेदेनेत्यर्थः । श्लोकेष्वनिड्ग्रहणमनुदात्तोपलक्षणं, षष्ठीसप्तम्यश्च धातुविषयनिर्धारणे द्रष्टव्याः । 'श्विडीङिति' । समाहारद्वन्द्वे द्वितीयान्तम् । 'ग[illegible]ति' । श्लोकपूरणार्थं, स्वभावकथनमेतत्, म[1]त्,मत्तः । निबोधत, अवगच्छत । 'द्वयेत्यादिश्लोकयोर्द्वयोर्विवरणम्, इति स्वरान्ता इत्यस्य पुनः पाठो निगदव्याख्यानतां दर्शयितुं द्रष्टव्यः । अन्ये तु पूर्वं न पठन्ति । 'यमिर्यमन्तेष्विति' । 'श्यनि पठ्यते इति' । दिवादौ पठ्यते इत्यर्थः । 'प्रतिषेधवाचिनामिति' । इट्प्रतिषेधं कुर्वतामाचार्याणां मतेनेत्यर्थः । 'दहिर्दुहिरिति' । यद्विषयः संशयः पुरुषाणां नास्ति ते मुक्तसंशयाः, तन्त्रान्तरं, व्याकरणान्तरम्, आपिशलादि । 'सहेर्विकल्प इति' । तीषसहेत्या-

१ सचिबोधतेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः पदमञ्जर्यसंमतः ।

दिना । 'सविकल्पाविति' । विकल्पस्तद्विषयः संशय इत्यर्थः । 'स्वरूपेणैव ससंशयाविति' । तौ स्तो न इत्यपि संशयस्तत्रेत्यर्थः । 'दिशं दृशिमिति' । पुराणं चिरन्तनं व्याकरणं ये ऽधीयते ते पुराणगाः । पाठेषु, धात्वादिषु । ऋदुपधानामित्यादिना तेष्वनुदात्तोपदेशस्य प्रयोजनान्तरं समुच्चिनोति । एवं च श्लोकेष्वनिट इत्यस्यानुदात्तोपलक्षणत्वं निश्चितम् । 'रुधिः सराधिरिति' । 'न्याय्यविकरणयोरिति' । न्याय्य उत्सर्गः, शब्विकरणयोरित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः, केचिद्भौवादिकं सिधिमुदितं पठन्ति षिधु गत्यामिति, तेन तस्य क्त्वायां विकल्पितेट्त्वान्निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधेन भवितव्यं, तथा दैवादिकस्य भौवादिकस्य च बुधेरर्थे रूपे वा विशेषो नास्ति ततश्चैक एवायं बुधिर्विकरणद्वयार्थे तु द्वयोर्गणयोः पाठः, तस्य चार्द्धधातुकलक्षण इडप्युक्तः, प्रतिषेधोपीत्येकविषयत्वाद्विभाषितेट्त्वं, ततश्च तस्यापि निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । 'निष्ठायामपीति' । सिधेरुदित्त्वं तावदनन्यार्थं, न च यथाकथं चिदिटो भावाभावौ निष्ठायां निषेधस्य निमित्तं किं तर्हि विकल्पवाचिना विभाषादिशब्देन विकल्पितेट्त्वमिति भावः । 'तपिं तिपिमिति' । तिपितपी इति पाठः, नीचेन स्वरेणानुदात्तेन पठितान्प्रतीहि निबोधतेति, प्रस्तावात्प्रतीतेति पाठः, प्रतीहीति पाठे उत्तरानुरोधः । 'विद्ध्यनिट्स्वरानिति' । 'तेप्तेति' । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे । 'क्रोप्तेति' । क्रुप स्पर्शने । 'पचिं वचिमिति' । 'सृजिमृजीति' । समाहारद्वन्द्वः, अनिट्त्वस्य हेतुः स्वरो येषां ते ऽनिट्स्वराः, ततोस्य विकल्पेन भवितव्यमिति, तेनानिट्स्वरार्थोनुदात्तपाठो न भवति । 'अमागमोपीति' । तेन तदर्थोप्यनुदात्तपाठो न भवति । तत्कस्मादिहानिट्कारिकासु पठ्यतइत्यत आह । 'केचिदित्यादि' । युक्तं चैतदित्याह । 'निजादिषु हीति' । निजां त्रयाणां गुणः श्लावित्यत्र पठिता निजादयः, अत्रैव व्याकरणान्तरानुमतिं दर्शयति । 'तथा चेति' । 'अवधीदिति' । किं पुनरयमुपदेशेनुदात्तः, ओमित्याह । क्व पुनरस्योपदेशः, हनो वध लिङीति, किमेकाज्ग्रहणं न निवर्त्तयिष्या-

मीत्यनुदात्त उपदिश्यते, नह्यस्यान्यदनुदात्तत्वे प्रयोजनं, न ब्रूमोस्मिन्नुपदेशेयमनुदात्त इति, हन्तिरनुदात्तस्तस्य स्थाने भवन्स्थानिवद्भावेनानुदात्तः, क्रियमाणेपि तर्ह्येकाज्ग्रहणे यावता स्थानिवद्भावः कस्मादस्य प्रतिषेधो न स्यात्, एकाजुपदेशस्य स्थान्यलाश्रयत्वादनल्विधाविति प्रतिषेधादिति चेद्धन्तेवमनुदात्तव्यपदेशोपि स्थान्यलाश्रयत्वात्कथमिवास्य स्यात्। स्यादेतत्। नात्र स्थानिवद्भावेन प्रसङ्गः, किं तर्ह्युपदेशग्रहणेन, यथा कर्त्ता कर्तुमित्यादौ रूपभेदे स्वरभेदे च भवति तत्कस्य हेतोर्यः स उपदेशेनुदात्तः स एवेमामवस्थामापन्न इति कृत्वा, न तु स्थानिवद्भावादेवमिहापि य उपदेशेनुदात्तो हन्तिः स एवायमिति उपदेशग्रहणात्प्रसङ्ग इति, क्रियमाणेपि तर्ह्येकाज्ग्रहणे कथमिवास्य व्यावृत्तिः, यावता उपदेशग्रहणस्योभाभ्यां संबन्धः, य उपदेशे एकाच् स एवायमिति स्यादेव प्रसङ्गः, तस्माद्घेराद्युदात्तनिपातनं कर्त्तव्यं तत्सामर्थ्याद्धन्त्युपदेशविषयानुदात्तस्वाश्रयेपि प्रतिषेधो न भवति, नह्येतदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि, प्रत्ययस्वरेण बाधितत्वादित्येवमत्र परिहारो वाच्यः, एकाज्ग्रहणमुत्तरार्थम्[1] ॥

"श्र्युकः किति" ॥ येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थमिदं श्रितः श्रितवान्, युतः युतवान् इति, सनीवन्तर्द्धेति विकल्पितेट्त्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः सिद्धः। 'केचिदित्यादि'। यथा ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरित्यत्रोक्तं क्स्नोर्गित्त्वाच स्थ ईकार इत्यादि। यदि गकारः प्रश्लिष्यते श्र्युकः कितीति निर्देशो नोपपद्यते गकारे परतो हशि चेत्युत्वं प्राप्नोति, चर्त्वे च कृते कुप्वोः ᳲकᳲपौ चेत्येव विधिर्भवति, चर्त्वस्यासिद्धत्वादुत्वमेव प्राप्नोति, तत्राह। 'सौत्रत्वादिति'। अत्रापि ग्रन्थे वर्णयन्तीत्यस्य संबन्धः, तदेतद्दूषयति। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरित्यत्रेति'। आकारप्रश्लेषे सति तिष्ठतेराकारान्तादित्यर्थो भवति, तिष्ठतिश्चाकारान्त एव, तत्र विशेषणमुत्तरकालभावीकारनिवृत्त्यर्थं विज्ञायते, ततश्च।

कथं प्रकृतिनिर्द्देशे पञ्चम्यां परतः श्रुतः।
आकारोयं विधेयः स्यादिति चोद्यमपाकृतम् ॥

१ एकाजग्रहणन्त्विति पाठः ई० पु०।

'स्थासोः'। स्थास्नुशब्दस्य। 'न किंचिदेतदिति'। एतद्गकारप्रश्लेषवर्णनमशोभनमित्यर्थः। ग्स्नुप्रत्ययस्य गित्त्वे हि गप्रश्लेषोऽत्र युज्यते, किन्त्वेपि तिष्ठतेरीत्वमुक्तादुर्तार्निवर्त्तते। 'तीर्णो इत्यत्रापि यथा स्यादिति'। इह तु तीर्त्वा पूर्त्वेति आनुपूर्व्यात्सिद्धं, कथं, तृत्वा पृत्वा इति स्थिते यावदिट्प्रतिषेधो न प्रवर्तते तावदित्वोत्वे न प्राप्नुतः, किं कारणं, क्ङितीत्युच्यते, न चाकृतइट्प्रतिषधे क्त्वा किद्भवति, न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्, किं च भो इत्वोत्वे किति विधीयेते, न किति विधीयेते, किति तु विज्ञायेते, कथमित्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन, तस्मात्प्रागेव संनिहितं कित्त्वमाश्रित्येट्प्रतिषेधे प्रवृत्ते इत्वोत्वे भवतः, कृतयोस्तर्हि तयोः प्रतिषेधनिमित्तस्योगन्तत्वस्यापगमात्पुनरिट् प्रसङ्गः, तस्मिंश्च सति न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणे सति तरित्वा परित्वेति प्राप्नोति, नैतदस्ति, प्रसङ्गावस्थायामेव प्रतिषेधेन बाधितस्य भ्रष्टावसरस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात्, इह च तितीर्षति मुमूर्षतीति नाकृतइटः प्रतिषेधे सनः कित्त्वमझलादित्वादसति च कित्त्वे गुणस्यायं विषय इति इत्वोत्वयोरप्रसङ्ग इति, आनुपूर्व्यात्सिद्धमित्येव, यदि वा तृस इति स्थिते ऽनवकाशत्वादिट् सनि वेति ऋकारान्तनिमित्त इड्विकल्पः प्रवर्त्तते, तत्रेडभावपक्षे कित्त्वाद्गुणे निषिद्धे इत्वोत्वयोः कृतयोरपि विकल्पेन बाधितस्येड्लक्षणस्य भ्रष्टावसरत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात्सिद्धमिष्टं, तस्मात्तीर्णो इत्यत्र चोपदेशाधिकारस्योपयोगः। कस्मात्पुनरसत्युपदेशाधिकारेऽत्र न स्यादित्यत आह। 'इत्त्वे हि कृतइति'। किं पुनः कारणमित्वमेव तावद्भवति, नित्यत्वात्, माभूदित्यादि चोदकः, कस्य पुनरित्यादीतरः। ऋत इत्यादि चोदकः, यद्येवमित्यादीतरः। 'स्थानिवद्भावादिति' चोदकः, अनल्विधावित्यादीतरः, अल्विधित्वं पुनरर्गति प्रत्याहारग्रहणात्, ननु चेत्वोत्वयोः कृतयोः संप्रत्यृकाराभावेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव धातुर्यस्य सनि विभाषा विहितेतीट्प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति, आदितश्चेति योगविभागेन ज्ञापयिष्यते, यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, ततश्च ऋकारान्तत्वमुपाधिरिड्विकल्पे स चेत्वे कृते नास्तीति कथं प्रतिषेधः स्यात्। 'तस्मा.

दित्यादि'। यस्मादेवमसत्युपदेशग्रहणे तीर्ण इत्यत्र प्रतिषेधो न सेत्स्यति[1] तस्मादुपदेश इत्यनुवर्तनीयम्। 'तथा च सतीति'। उपदेशइत्यनुवर्त्तमाने सतीत्यर्थः। 'अत्रापि प्राप्नोतीति'। जागर्तेरुपदेशावस्थायामुगन्तत्वात्। 'तदर्थमिति'। जागरित इत्यादिसिद्ध्यर्थं, जागरित इत्यादाविट्प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति वा, तथा च वार्त्तिकम्। एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति। पूर्वसूत्रेनुपयोगादिहार्थमेकाज्ग्रहणमित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वाह, यस्य क्वचिदिड्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते, यस्य विभाषेति, न तु तद्गतं विकल्पकारणमूकारादि, भवति चेत्वोत्वयोः कृतयोरयमपि स एव धातुरिति तीर्ण इत्यादौ सिद्धः प्रतिषेध इति, यद्येवं विभाषा गमहनविदविशामिति विशिना साहचर्यात्तौदादिकस्य विदेः क्सावीटि विकल्पिते दैवा[2]दिकस्यापि विदेर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोति, विदितः विदितवानिति, न, धातुभेदात्, कथं धातुभेदः, अर्थभेदादनुबन्धभेदाद्विकरणभेदाच्च। तदेवं नार्थ उपदेशाधिकारेण नापि एकाज्ग्रहणानुवृत्त्या, किमर्थं तर्हि पूर्वसूत्रे एकाज्ग्रहणं यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थम्। ननु च क्रियमाणेप्येकाज्ग्रहणे यङ्लुगन्तस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, उपदेशग्रहणस्योभयविशेषणत्वात्। यथा बिभित्सतीति। तत्रैतत्स्यात् क्रियमाणे एकाज्ग्रहणे यत्रैकाज्ग्रहणं किं विदिति वचनाद्यङ्लुगन्तस्य न भवतीति तच्च वार्त्तमक्रियमाणेपि चैकाज्ग्रहणे वचनान्तराश्रयणेन यङ्लुगन्ते[3]पि परिहारः, तदेव वचनमेवं पठ्यतां यत्रोपदेशग्रहणमिति, अनुदात्तोपदेशलक्षणोनुनासिकलोपोपि तर्हि यङ्लुगन्तानां तसादिषु न स्यात्, तथा इवन्तानां दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानामपि सनीड्विकल्पः प्राप्नोति, क्रियमाणे पुनरेकाज्ग्रहणे न भवति, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः, यदि नेष्यते एवं वक्ष्यामि उपदेशेनुदात्ताच यङ्लुक इति, अधिकारोयं, यत्रैकाज्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्य व्यावृत्तिरिष्यते, तत्रोपतिष्ठते एवमपि वावृतु वरणइति दिवादावनेका-

१ भविष्यतीति पा॰ ई॰ पु॰।

२ आदादिकस्येति ई॰ पु॰ पाठः।

३ यङ्लुगन्तस्येति ई॰ पु॰ पा॰।

जुदिदनुदात्तेत्पठ्यते, तथा च भट्टिकाव्ये प्रयोगः, ततो वावृत्स्यमानो ऽसौ रामः शालां न्यविक्षतेति, तस्योदितो विकल्पितेटो निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, एकाज्ग्रहणे तु क्रियमाणे न भवति, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः, तथा च निष्ठायां सेटीत्यत्रापि वृत्तिकारेणोक्तम्, अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्ततइत्यादि, अन्ये पुनर्भाष्यकारेणैकाज्ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्तैर्दिष्यतइत्याहुः। तथा च वृत्तिकारेणापि पाक्षिकत्वेनैवोक्तं अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्ततइति कृतमतिविस्तरेण ॥

"सनि ग्रहगुहोश्च" ॥ चकार उगनुकर्षणार्थः। न चेको झलिति सनः कित्त्वात् उगन्तानां पूर्वेणैव सिद्धिः, किं कारणं, झलादौ सनः कित्त्वं, न चान्तरेणेट्प्रतिषेधं सन् झलादिर्भवति, तेन येषु प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तेष्वनेनैवेटि प्रतिषिद्धे झलादित्त्वे सनः कित्त्वमित्येष क्रमः। 'जिघृक्षतीति'। रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं, हो ढः, षढोः कस्सि, एकाचो बशो भष्। 'जुघुक्षतीति'। गुहू संवरणे, स्वरितेत्, हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वम्, अथ चकारेणोगिदिव श्रयतिरपि कस्मान्नानुकृष्यते ऽत आह। 'श्रिस्वृयूर्ण्वित्यादि' ॥

"कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि" ॥ 'क्रादय एव लिट्यनिटइति'। लिट्येव क्रादयो ऽनिट इत्येष तु विपरीतोत्र नियमो न भवति, क्रादीनामनुदात्तोपदेशसामर्थ्यात्। 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः'। 'तमधीष्टो भृतः'। 'परिवृतो रथः' 'स्तुतस्तोमयोः' रित्यादिनिर्देशाच्च। केन पुनरेषामिट्प्रतिषेधः सिद्धः, यतो नियमार्थो यमारम्भ इत्यत आह। 'अनुदात्तोपदेशानामित्यादि'। वृङ्वृञ्भ्यामन्ये ऽनुदात्तोपदेशास्तेषां प्रकृत्याश्रय एकाच उपदेशइतीट्प्रतिषेधः सिद्धः। वृङ्वृञोस्तु प्रत्ययाश्रयः श्र्युकः कितीत्येषः। तस्मादुभयस्यापि प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च। कथं पुनरयं प्रत्ययाश्रयस्य नियमः, यावता वृग्रहणं वृञस्थलि विध्यर्थं संभवति, नहि तत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः, वृञ उदात्तत्वात्, नापि प्रत्ययाश्रयः, थलः कित्त्वाभावात्, असति प्रत्ययाश्रयस्य नियमे ववुविथेत्यादावितन स्यादित्यत आह। 'वृञो होति'। व्यवस्था, नियमः, इह तुष्टोथेत्यादौ, ऋतो भारद्वाजस्येत्येतस्माद्वि-

यमादिट् प्राप्नोति, ययिथेत्यादिवत्। यथा हि ययिथ, पपिथेत्यादावार्द्धधातुकस्येतीट् प्राप्त एकाच इति निषिद्धः पुनः क्रादिनियमात् प्राप्नोवस्तास्वत्थलीति प्रतिषिद्धस्तत ऋतो भारद्वाजस्य थलि प्रतिषेधो नान्येभ्य इति नियमात्पक्षे इड्भवति तथात्रापि स्यात्, कथं खलु क्रादिनियमस्य बाधकम् अचस्तास्वदिति प्रतिषेधं बाधमानो भारद्वाजनियमः क्रादिप्रतिषेधं न बाधेत। क्रसृभृवृइत्येतेषु पुनर्नायं दोषस्तेषामृकारान्तत्वेन भारद्वाजपक्षेपीटः प्रतिषेधात्, एवं तर्हि स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति, असति हि विधेये नियमो भवति, इह चास्ति विधेयं, किं, थलि भारद्वाजनियमादिटः प्राप्तस्य प्रतिषेधः, इतरेषान्तु क्रादीनां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीति। बिभिविव लुलुविवेत्यादावपि न दोषः, कथं पुनस्तुष्टुमः, अत्र हि क्रादिनियमादिट् प्राप्नोति, नैष दोषः। स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थं, यश्च क्रादिनियमादिट् प्राप्तः यश्च भारद्वाजनियमात्तयोरुभयोरपीत्यर्थः। यद्येवं येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियममेव स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधो बाधेत न तु विकल्पेन प्राप्तं भारद्वाजनियमं, ततश्चासौ स्यादित्येत्याशङ्क्याह। 'स्तुद्रुस्रुश्रुवां त्विति'। एतच्च पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणाल्लभ्यते। तथाहि। प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यमार्द्धधातुकस्येत्यारभ्य ईडजनोर्ध्वे चेत्येवमन्तं,पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं, तद्यथान्यत्रापि कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे, न गतिहिंसार्थेभ्य इति, तत्रायमर्थो द्विरिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्त्तते, नन्वेवं रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपोनन्त्यस्येत्यत्र विच्छिद्येत, एवं तर्हि न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इत्यत्रैव पठितव्यमेवं हि विध्युत्तरकालश्च प्रतिषेधः कृतो भवति, द्विश्चेड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्भवति, सार्वधातुकग्रहणं च सलोपेन विच्छिद्यते, अपि च द्विःप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, सोयमेवं सिद्धे यत्पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाध्येतेति, यदि तु भारद्वाजनियमात्परमिदं काण्डं क्रियेत ततो मध्येपवादन्यायेन भारद्वाजनियमोचस्तास्वदिति प्रतिषेधमेव बाधेत न तु क्रादिनिषेधमिति पुरस्तात्प्रतिषेधकरणे न कश्चिद्दोषः। अपर आह।

यत्र तत्र वा प्रतिषेधकरणमस्तु, सर्वथा तु भारद्वाजनियमोऽवस्तास्वदि-ति योगद्वयेन थलि यः प्रतिषेधः प्राप्तस्तस्यैव नियामकः, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, ततश्च स्तुद्रुस्नुश्रवामपि भारद्वाजनियमे-नावस्तास्वदिति प्रतिषेध एव निवर्त्तते न तु क्रादिप्रतिषेध इति तन्मते पुरस्तात्प्रतिषेधकरणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यामः। 'कृञोसुट इति वक्तव्यमिति'। कृतेपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः॥

"श्वीदितो निष्ठायाम्"॥ श्विग्रहणं किमर्थं न संप्रसारणे कृते परस्य पूर्वत्वे चोगन्तत्वे सति श्र्युकः कितीत्येव सिद्धं, न सिध्यति, श्वित इति स्थिते परत्वादिट् प्राप्नोति, अथापि पूर्वं संप्रसारणमेवमपि श्र्युकः किती-त्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्तेरस्य चोपदेशे इदन्तत्वाच्च सिध्यति। 'डीङ इत्या-दि'। डीङयं स्वादीनां मध्ये पठ्यते, ते च ओदितः, स्वादय ओदित इति वचनात्कथमेतज्ज्ञापकमित्यत आह। 'स हीति'। निष्ठातः निष्ठातका-रस्य अनन्तरस्य विधीयतइति इटि सत्यानन्तर्यं विहन्येत, एवञ्च सति श्वयतेरप्यत्र ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्, तथा ओलस्जीप्रभृतीनामपि उक्तेनैव न्या-येनेडभावस्य सिद्धत्वात्॥

"यस्य विभाषा"॥ यस्य विभाषेत्यनुवादवाक्यम्, अत्र चेड्विहित इति वाक्यशेषः, यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तस्य निष्ठायामिण्न भवतीति प्रतिषे-धवाक्यं संपद्यते। 'निपातनादिडागम इति'। अपर आह। अनित्योयं प्रति-षेधः, कृती छेदनइत्यस्य ईदित्करणसामर्थ्यात्, यदि ह्ययं विधिर्नित्यः स्यात्से सिचीत्यनेन विभाषितेट्त्वादनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वादीदित्क-रणमनर्थकं स्यादिति॥

"आदितश्च"॥ 'आश्वस्तो वान्त इति'। भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्त-मपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम्। 'योगविभागकरणं किमिति'। योगविभाग-एव तावद्दोषः। अपि च एकयोगत्वे चकारो न कर्त्तव्यो भवतीति प्रश्नः। एवं चोत्तरग्रन्थे चकारो न पठितव्यः, पठ्यमानस्तु अनुक्तसमुच्च-यार्थो व्याख्येयः, कथं पुनरेकयोगत्वे भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधः सि-द्धस्तत्राह। 'अन्यत्रेति'। 'यदुपाधिरिति'। उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः

यद्युपाधीनां भेदकत्वं न स्याद्योगविभागोऽनर्थकः स्यात्, भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तृकर्मणोः प्रतिषेधो न स्यादिति तदर्थो योगविभागः कर्त्तव्यः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । 'तेनेति'। 'लाभार्थस्य विभाषेति'। अत्र हेतुर्वक्ष्यते, यदि तर्ह्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्प इति निष्ठायामपि भावएव प्रतिषेधः स्याचार्थान्तरे, शब्देनाश्रीयमाणो ह्युपाधिर्भेदकः, न चोदितो वेत्यत्र भाववाचित्वं शब्देनाश्रितं, तथा च तेन निर्वृत्तं निर्वृत्तेवद्यूतादिभ्य इत्यादेरुपपत्तिः ॥

"विभाषा भावादिकर्मणोः" ॥ 'मेदितमनेनेति'। निष्ठा शीङिति क्त्वप्रतिषेधाद्गुणः। 'प्रमिन्न इति'। आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेति कर्त्तरि क्तः। 'सौनागा इति'। सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः। 'शकितो घटः कर्त्तुमिति'। यद्यपि शकिः केवलोऽकर्मकस्तथापि तुमुन्नन्तवाच्यक्रियाविशेषणत्वेन सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लादयो दृश्यन्ते, अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। अयमर्थः शक्यते वक्तुमिति ॥

"क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु" ॥ 'मन्थाभिधानं चेदिति'। समुदायेन चेन्मन्थोऽभिधीयतइत्यर्थः। एतेन समुदायानामभिधेयभावेन मन्थादय इहोपात्ता इति दर्शयति। यदि तु धात्वर्थोपाधित्वेनाश्रीयेरन् मन्थादिसाधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्तइति तदा क्षुभितं मन्थेनेत्यादावपि स्यात्, द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः,दधिमन्थान्मधुमन्थाँश्चेति हि दृश्यते, अन्ये तु मथ्यतेऽनेनेति मन्थनदण्डः, खज्जको मन्थ इत्याहुः। मन्थादिषु क्षुब्धादिशब्दानां चलनादिक्रियायोगो यथासंभवं द्रष्टव्यः। 'उपमानादिति'। उपमानं सादृश्यं, तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यं, स्वान्तशब्देन विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलं मन उच्यते, स्वनितं शब्दायितमित्यर्थः। 'मनसेति'। कर्त्तरि करणे वा तृतीया, एवं ध्वनितं तमसेत्यत्रापि। 'लग्नमिति'। लगे लगे ष्टगे संवरणे, अत्र निष्ठानत्वमपि निपात्यते। 'म्लिष्टमिति'। म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। 'म्लेच्छितमिति' अपभाषितमित्यर्थः। अत्रार्थस्या-

विस्पष्टतया शब्दस्याविस्पष्टत्वम्, अपशब्दानामपि स्वरूपेणाभिव्यक्तत्वात्, उदाहरणेषु वर्णानभिव्यक्तिरविस्पष्टत्वम् । 'फाण्टमित्यादि' । कः पुनरत्रानायासो विवक्षित इत्यत आह । 'यदशृतमित्यादि' । यस्य व्याधेर्यदौषधं जातं [1]तस्य पञ्चधा कल्पना, रसः कल्कः शृतः शीतःफाण्ट इति, रसः स्वरसः, कल्कः पिष्टं, शृतं क्वाथः । शीतो नाम चूर्णमौषधजातमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितमुदकं प्रातः पीयते, तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते स फाण्टः, यथाह वाग्भटः, सद्योऽभिषुत्य पूतस्तु फाण्ट इति, पञ्चाप्येते कषायाः, तत्राशृतमिति क्वाथस्य व्यावृत्तिः, अपिष्टमिति कल्कस्य, उदकसंपर्केणेति स्वरसस्य, ईषदुष्णमिति शीतस्य, मात्रशब्दः स्वभावानुवादः, विभक्तरसं, प्रागवस्थाया भिन्नरसं, यदेवंभूतं कषायं तत्फाण्टमित्यर्थः । कषायशब्द उभयलिङ्गः । कथं पुनरेतदनायासशब्देनोच्यते, लक्षणया, यदाह । 'अनायासेनेति' ॥

"धृषिशसी वैयात्ये" ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये, शसु हिंसायां, षष्ठ्यर्थे प्रथमा, विरूपं यातं गमनं चेष्टितं यस्य स वियातः, अविनीतः, शसेरपीत्यादौ ग्रन्थे इट्प्रतिषेधः सिद्ध इत्यनुषङ्गः । अथ धृषेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणं कस्मान्न भवति तत्राह । 'भावादिकर्मणोरपीति' । एवं चास्य आदित्वे प्रयोजनं चिन्त्यं, धर्षितोऽभिभूतः, पूर्ववदकित्त्वं, विशसितो विकृतः ॥

"दृढः स्थूलबलयोः" ॥ स्थूलो मांसलो दुर्बलोऽपि, अस्थूलोऽपि बलवान् बलः । 'बलवति चेति' । सूत्रे अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तं बलशब्दं दर्शयति । 'दृहेरिति' । दृहि वृद्धावित्येतावान्पाठ इति वार्तिककारस्य पक्षः, दृह दृहि वृद्धाविति भाष्यकारस्य, अथ किमर्थं हकारस्य लोपो निपात्यते न ढत्वमेव निपात्यतामपरस्य धत्वं ष्टुत्वं ढो ढे लोपः दृढ इति सिद्धमित्यत आह । 'हकारलोपनिपातनमिति' । 'रेफो न स्यादिति' । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति नापेक्ष्यते, तेन रशब्दो

१ जातमिति नास्ति ई॰ पु॰ ।

न स्यादित्यर्थः । ढलोपस्यासिद्धत्वे संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञयोपजातया लघुसंज्ञाया बाधितत्वात्तन्निबन्धनकार्याप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'इह चेति' । गुरुसंज्ञानिबन्धनकार्यप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । 'वृंहितमिति' । वृंहेः प्रत्युदाहरणं, वृहितमिति वृहेः, अत्र च दीर्घादिरूपेण वृद्धमुच्यते ॥

"प्रभौ परिवृढः" ॥ 'पूर्वेण समानमिति' । इडभावादेर्निपात्यस्य तुल्यत्वात् । 'वृंहेरिति' । वृहि वृद्धाविति वार्त्तिककारस्य पक्षः, वृह वृहि वृद्धाविति भाष्यकारस्य । 'वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्तीति' । ततस्तस्यापि निपातनमित्यर्थः । 'तदेव प्रयोजनमिति' । असिद्धत्वाभावः । अथ कथं परिवृढय्येत्यत्र ल्यबादेशः, यावता परिवृढमाचष्ट इति विग्रहे तत एव णिच् कर्त्तव्यः, समुदायस्य च धातुत्वात् क्त्वाप्रत्ययोपि तत एव कर्त्तव्यः, ततश्च परेरपि क्त्वान्तेन्तर्भावाचायं समासः, इह च परिव्रढयतीति परिशब्दस्य तिङन्तेन्तर्भावात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न स्यादित्यत आह । 'परिवृढमाचष्ट इति विगृह्येति' । णिजुत्पद्यत इति' । णयन्तं पठितव्यम्, अण्यन्तपाठे तु विगृह्येति क्त्वाप्रत्ययो न स्यात्, असमानकर्त्तृकत्वात् । 'संग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति' । यदत्र वक्तव्यं तद्दृशादिभ्यो भुग्वच्चेरित्यत्रैवोक्तम् । 'निघातो भवतीति' । अड्द्विर्वचनयोरप्युपलक्षणमेतत् । पर्यव्रढयत् । परिविव्रढयिषति । 'परिवृंहितमिति' । वृंहेः प्रत्युदाहरणं, 'परिवृहितमिति' । वृहेः ॥

"कृच्छ्रगहनयोः कषः" ॥ कषतिर्हिंसार्थः । 'कष्टोग्निरिति' । चीयमानोग्निरत्राग्निशब्देन विवक्षितः, स कष्टो भवति चयनप्रकारस्य दुर्ज्ञानत्वात् । व्याकरणस्य कष्टत्वमिडागमादिव्यवस्थाया दुर्ज्ञानत्वात् । साम्नां कष्टत्वं पर्वभेदस्य स्वरस्य स्तोमादीनां च दुर्ज्ञानत्वात् । 'कारणमपीति' । लक्षणया, कृच्छ्रयतीति कृच्छ्रमिति व्युत्पत्त्या वा ॥

"घुषिरविशब्दने" ॥ घुष्टा, अविशब्दिता, अवघुषितं, विशब्दितमाविष्कृताभिप्रायमित्यर्थः । चौरादिकस्य चायं प्रयोगः, स एव अस्मिन्नर्थे वर्त्तते । 'द्वा[1]वपीति' । घुषिरिति सूत्रोपात्तं रूपं द्वयोरपि

१ तयोरिहेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

सधारणमित्यर्थः। कथं समान्येन ग्रहणं यावता विशब्दने णिचा भवितव्यं, केवलश्चेह घुषिरुपात्तोत आह। 'विशब्दनप्रतिषेधश्चेति'। 'विशब्दनार्थस्यानित्य इति'। अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामान्येन ज्ञापकमाहुः। अपर आह।

चिति स्मृत्यामितीदित्त्वमत्र ज्ञापकमस्य हि।
फलं चिन्तित इत्यादौ न लोपो मास्मभूदिति॥
नित्ये च णिचि सत्यत्र नलोपस्याप्रसङ्गतः।
चिन्तस्मृत्यामित्येव च पठितव्यं भवेदिति॥

'अयमपीति'। यद्यप्यवघुषितं वाक्यमाहेत्येतदपि प्रयोजनं तथापि जुघुषुरित्यपि प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः॥

"अभेश्चाविदूर्ये"॥ 'वि[1]शेषेण दूरं विदूरं ततोन्यदिति'। तत्पुनर्यदासन्नमविप्रकृष्टं वा भवति तद्वेदितव्यम्। 'तस्य भाव आविदूर्यमिति'। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ्। ननु च न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तत्राह। 'एतस्मादेवेति'। न नञ्पूर्वादित्ययमधिकारस्तेन ततः सूत्रादुत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्तत्र क्रियतइत्युत्तरस्येत्युक्तम्॥

"णेरध्ययने वृत्तम्"॥ अधीयतइत्यध्ययनमिति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, निष्ठाविशेषणं चैतत्, अध्ययनाभिधायिन्यां निष्ठायामिति। 'णिलुक्चेति'। प्रत्ययलक्षणेन गुणो माभूदिति णेर्लुक्निपातनं, लोपनिपातने तु गुणः स्यात्। 'वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति'। गुणः पाठः पदक्रमसंहितारूपोध्ययनविशेषः स वृत्तः संपादित इत्यर्थः। वृत्तिरयमित्यादिना सूत्रस्यानारम्भमाशङ्कते। 'अकर्मकइति'। वृत्तं गुणस्य, वृत्तं पारायणस्येति भावे क्तस्य प्रयोगार्थमिदमुक्तम्, अकर्मकत्वे हि भावे निष्ठा भवति, तयोरेवेत्यत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः, योपि नपुंसके भावे क्तः सोपि सकर्मकेभ्यो न भवति, तयोरेवेत्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणात्, अन्यथा सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणि द्वितीया प्रसज्येत, ग्रामं गतमोदनं भुक्तमिति, यदि तर्ह्यकर्मकः, कथं वृत्तो गुण इति कर्मणि निष्ठे-

[1] विदूरं विप्रकृष्टं ततोन्यदिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः।

त्याशङ्क्याह। 'स ण्यर्थे वर्तमानइति'। यदि वायं वृतिरकर्मकः स ण्यर्थे वर्तमान इत्येक एव ग्रन्थः, अकर्मका अपि धातवोऽन्तर्भावितण्यर्थाः प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मका भवन्ति, यथा राजयुध्वेति, दृश्यते च वृतेरन्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोग इत्याह। 'तेननिर्वृत्तमिति हीति'। न चात्रोपसर्गवशात्सकर्मकत्वं, ण्यर्थगतेः वृत्तेर्णिचि योर्थः। निवर्त्यते यैर्नियमाभिषेकइत्यादौ तदवगतेरित्यर्थः। 'त¹त्तस्माद्वृत्तेरेवेति'। प्रकृत्यन्तादेवेत्यर्थः। 'वृत्तोगुण इति'। उदितो वेति क्त्वायां विकल्पितेट्कत्वादस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः सिद्धः, तदेवं निपातनमनर्थकमित्येव मतं चोद्यं परिहरति। 'तत्क्रियतइति'। इष्टस्यान्यथासिद्धावप्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं निपातनमित्यर्थः। 'अपरे त्विति'। तेषां मते नानेनार्थः सूत्रेण॥

"वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः"॥ 'दान्तः शान्त इति'। दमिशमी उपशमनार्थे। णिलुगिट्प्रतिषेधयोरनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः, निपात्यमानस्य च णिलुको ऽपरनिमित्तकत्वाद्दीर्घविधिं प्रति निषेधाच्च स्थानवद्भावो नास्ति। 'पूर्णइति'। पूरी आप्यायने दिवादिश्चुरादिश्च। 'दस्तइति'। तसु उपक्षये, दसु च, अत्र ह्रस्वत्वमपि निपात्यते। 'स्पष्टश्छन्न इति'। स्पश बाधनस्पर्शनयोः, छद अपवारणे, अत्रापि ह्रस्वत्वमपि निपात्यते। 'ज्ञप्त इति' ज्ञप मिच्च, चुरादिः,। 'इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यतइति'। चकारात्क्वचि[illegible]यथाह्रस्वत्वं च, क्वचित्पठ्यते। 'ज्ञपेर्भरज्ञपिसनामिति विकल्पविधानादस्य [illegible]भाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनमिति'। एकाज्ग्रहणं यस्य विभाषेत्यत्र नानुवर्त्ततइतिभावः। अत्रादितश्चतुर्णां ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्, कथम्, अन्तर्भावितण्यर्थानां प्रकृत्यन्तानां दान्त इत्यादीनि रूपाणि, अन्यत्र ण्यन्तानां दमित इत्यादीनि॥

"रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्"॥ 'अभ्यान्त इति'। अम गत्यादिषु, पूर्ववद्दीर्घः। 'तूर्ण इति'। ञित्वरा संभ्रमे, ज्वरत्वरेत्यादिनोठ्। 'आदितश्चेतीट् प्रतिषेधे प्राप्तइति'। आदित्वे तु प्रयोजनं मृग्यम्। आत्मने-

१ तद्वदिहापि ण्यर्थवृत्तेरिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः।

पदार्थं तावत्कश्चिदनुबन्ध आसञ्जनीयः। कश्चिदाह। आदित्वं यङ्लुगर्थमिति, नहि तत्रायं विकल्पः, एकाच इत्यनुवृत्तेः, आदित्करणसामर्थ्याच्चानुबन्धनिबन्धनोप्यादितश्चेतीट्प्रतिषेधो यङ्लुकि भवति। 'संपूर्वस्य घुषेरिति'। घुषिरविशब्दनइत्यस्यासंपूर्वो ऽवकाशः, घुष्टा रज्जुः अस्य विकल्पस्यावकाशः संपूर्वत्वे सति विशब्दने, संघुष्टं वाक्यमाह, संपूर्वस्याविशब्दने विप्रतिषेधः। 'आङ्पूर्वस्येत्यादि'। क्षुब्धस्वान्तेति निपातनस्यावकाशोनाङ्पूर्वत्वे सति मनोभिधाने, स्वान्तं मन इति, अस्य विकल्पस्यावकाशः आङ्पूर्वत्वे सत्यमनोभिधाने, आङ्पूर्वत्वे मनोभिधाने च सति विप्रतिषेधः॥

"हृषेर्लोमसु"॥ हृष्टानि उत्स्फुटानि, मूर्द्धजाः केशाः, अङ्गान्तरजानि लोमानीति निघण्टुप्रसिद्धिः, कल्पसूत्रकाराणामपि तदनुगुणाः प्रयोगाः, केशश्मश्रुलोमनखं वापयन्तीति। इह तु केशानामपि ग्रहणमित्याह। 'मूर्द्धजान्यङ्गजानि चेति'। अत्र विशेष्यं मृग्यम्। 'सामान्येन गृह्यन्तइति'।कथमित्यत्राह। 'यथेति'। ननु क्रियावचनस्य धातोः कथं द्रव्यात्मकेषु लोमसु वृत्तिरित्यत आह। 'तद्विषये चेति'। प्रतिहताः कठिनद्रव्यस्वादनेन शीतपीडया वा हता इत्यर्थः॥

"अपचितश्च"॥ 'अपचितोनेन गुरुरिति'। चायृ पूजानिशामनयोः, निशामने चायं प्रयोगः, पूजायां तु मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्ते सति क्तस्य च वर्त्तमानइति षष्ठ्या भवितव्यम्। 'क्तिनि नित्यमिति'। क्तिचावादिभ्य इति क्तिन्, अन्यथा गुरोश्च हल इत्यकारः स्यात्॥

"हु ह्वरेश्छन्दसि"॥ ह्वरेरिति ह्वृ कौटिल्ये, आगन्तुकेकारे गुणेन निर्देशः॥

"अपरिह्वृताश्च"॥ 'आदेशस्याभाव इति'। पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य। बहुवचननिर्देशश्छन्दसि तस्यैव प्रयोगदर्शनात्॥

"सोमे ह्वरितः"॥ 'इडागमो गुणश्चेति'। चकारादादेशाभावश्च॥

" ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च"॥

यसु अदने, स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्रौ, चते याचने, कस गतौ, शसु हिंसायां, शंसु स्तुतौ, शासु अनुशिष्टौ, तॄ प्लवनतरणयोः, वृङ् सम्भक्तौ, वृञ् वरणे, ज्वल दीप्तौ, ह्वर सञ्चलने, क्षमूष् सहने, टुवम् उद्गिरणे, अम गत्यादिषु । 'उत्तभितेति'। 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति पूर्वसवर्णः सकारस्य तकारः । 'अन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवतीति'। यदि स्यादुत्तभितग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'निपातनबहुत्वापेक्षमिति'। तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽप्युदाहृत इति भावः । 'इतिकरणः प्रदर्शनार्थ इति'। तस्य प्रकारार्थत्वात् ॥

"आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः" ॥ 'आस्ते वस्तइति'। ननु च रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, रुदादिभ्य एव सार्वधातुकइति, तत्राह । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतस्मिन्निति'। नियमे त्वेतस्मिन् विज्ञायमाने विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्यते, रुदादिभ्यः सार्वधातुकएवेति, तत्र च वक्तव्यं रुदविदेति क्त्वासनोः कित्त्वविधानाच्च भविष्यति, अनिटः सनो झलादेर्हलन्ताच्चे[1]त्येव सिद्धत्वात् । क्त्वोऽप्यनिट औपदेशिककित्त्व[2]सद्भावादिति ततश्च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । ननु चासत्यार्द्धधातुकग्रहणे अङ्गस्येत्यधिकारात्तस्यैवेट् प्राप्नोति, यथा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयमेकाच उपदेशेनुदात्तादिति प्रत्ययस्येट्प्रतिषेधं शास्ति, यच्च निष्ठायां सेटि न क्त्वासेडित्याह, तज्ज्ञापयति प्रत्ययस्यैवायमिडिति । न च कृतत्वमित्यादौ प्रातिपदिकप्रत्ययस्य प्रसङ्गः, अत इद्धातोरित्यधिकारात् । एवमपि जुगुप्सते लूभ्यां लूभिरित्यादौ प्रसङ्गः, इदितो नुम् धातोरित्यतो द्वितीयमपि धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते, तत्रैकं स्वरूपपदार्थकं, ततश्च धातोरित्येवं धातुसंशब्दनेन विहितस्य धातोः परस्येड्विधानाच्च क्वाप्यनिष्टं रूपं, तदेवं बहुप्रतिविधेयत्वात्प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमार्द्धधातुकस्येत्युक्तम् । 'प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति'। केन पुनः प्राप्तस्य प्रतिषेधः शङ्क्यते, इदमेव वचनं कल्पकं स्यात् अस्त्यार्द्धधातुकमात्रस्येट्, यतो वलादेः प्रतिविध्यतइति, नेड्वशि कृतीत्यादिकस्तु प्रतिषेधो नियमार्थः स्यात् ॥

१ हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्धत्वादिति इं॰ पु॰ पा॰ ।
२ संभवादिति इं॰ पु॰ पा॰ ।

"स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते" ॥ स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थं वचनमनात्मनेपदनिमित्तएव यथा स्यादन्यत्र माभूदिति। अथ प्रस्नुतः, प्रस्नुतवान्, प्रसुस्नुषति, क्रान्तः, क्रान्तवान्, इत्यत्र 'श्र्युकः किति,' 'सनि ग्रहगुहोश्च' 'यस्य विभाषे' ति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेतत्कस्मान्न भवति, पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात्, तस्य हि प्रयोजनमनाश्रितविधानविशेषस्येण्मात्रस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति, यद्यनात्मनेपदनिमित्तइति प्रसज्यप्रतिषेधः स्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वे सतीण् न भवतीति, एवं च प्रतिषेधप्रकरणएवैतत्पठितव्यं,तत्रायमप्यर्थः, नञुपादानं न कर्त्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव। अत्र यद्यात्मनेपदशब्देन नञः समासं कृत्वा पश्चान्निमित्तशब्देन षष्ठीसमासः क्रियेत आत्मनेपदादन्यदनात्मनेपदं परस्मैपदमिति यावत्, तस्य निमित्तं, ततश्च यत्र स्नुक्रमौ परस्मैपदनिमित्ते चक्रमिथ, चक्रमिव, चक्रमिम, प्रास्नावीत्, प्रसुस्नुविवेत्यादौ तत्रैवेड्भवतीत्यर्थः स्यात्तश्च कृति न स्यात्प्रस्नविता, प्रस्नवितुं, प्रस्नवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, तथा चिक्रमिषतीत्यत्रापि न स्यान्नहि सनन्तादुत्पद्यमानस्य परस्मैपदस्य क्रमिर्निमित्तं, परस्मैपदग्रहणमेव च कर्त्तव्यं स्यात्, तस्मादात्मनेपदशब्दस्य निमित्तशब्देन समासं कृत्वा पश्चान्नञा समासः कर्त्तव्यः, प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनुन्मेष एवास्य पक्षस्य स्यात्, तत्र यद्यनात्मनेपदनिमित्तइति सप्तम्येकवचनं स्यात्ततोयमर्थः स्यात्, आत्मनेपदस्य यन्निमित्तं ङकारादि तस्मिन्सति न भवतीति, ततश्च प्रस्नवित्रीयतइत्यत्रापि प्रतिषेधः स्याद्विद्यते ह्यत्रात्मनेपदस्य निमित्तं क्यङो ङकार इति। प्रथमाद्विवचनान्तं स्नुक्रमोर्विशेषणमिति दर्शयति। 'न चेत् स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तमिति'। वेदाः प्रमाणमिति वदेकवचनं, सूत्रे तु प्रत्येकं निमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् द्विवचनम्, निमित्तशब्दोयमस्ति योग्यतामात्रे कुसूलस्थेष्वपि बीजेषु वक्तारो भवन्ति अङ्कुरनिमित्तान्येतानीति, अस्ति च कुर्वद्रूपे, तत्राद्ये पक्षे कृत्यपि प्रतिषेधः स्यात्, प्रस्नविता प्रस्नवितुं, प्रस्नवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, अस्ति ह्यत्र यथायोगं

भावकर्मकर्तृविषयत्वादात्मनेपदं प्रति योग्यत्वं तदिह किं विवक्षितमिति पृच्छति। 'क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तमिति'। इतरोपि कुर्वद्रूपपक्षाश्रयणेन परिहरति। 'यत्रेत्यादि'। अत्रैवं व्याख्येयं, यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति तत्रैवात्मनेपदस्य निमित्तं, किं पुनस्तद्यत्र तदाश्रयमात्मनेपदं भवतीत्यत आह। 'भावकर्मेत्यादि'। अत्र हि विषये सुक्रम्योः श्रयमाणमात्मनेपदं भवतीति, कुर्वद्रूपएव निमित्तशब्दो मुख्यः, योग्यतामात्रे त्वौपचारिक इति भावः। ननु च भावकर्मादिषु तएवार्थो आत्मनेपदस्य निमित्तं न सुक्रमी, क्व तर्हि प्रतिषेधः स्याद्यत्र हि क्रमिरेव निमित्तम्, अनुपसर्गाद्वा, क्रंसीष्ट क्रंस्यते, नैष दोषः। भावकर्मकर्त्तारः क्रमेश्च वृत्त्यादयः, सर्वमेवैतद्धातोरेव विषयतया विशेषणं, धातुरेव तु साक्षादात्मनेपदस्य निमित्तं, भावादिविषयाद्धातोरात्मनेपदं भवतीति। 'तेनेत्यादि'। यत एवं कुर्वद्रूपमेवात्र निमित्तं तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्यर्थः। किमुच्यते प्रतिषेध इति, यावता पर्युदासाश्रयेणोपक्रमे व्याख्यातं, तत्राह। 'प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रमिति'। सत्यं पर्युदासेपि नियमार्थत्वान्नियमस्य चेतरव्यावृत्तिफलकत्वादेवमुक्तमित्यर्थः। 'प्रस्नोषीष्टेति'। आशिषि लिङ्, भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम्। प्रक्रंसीष्टेति, अत्र तु प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति कर्त्तरि, सर्वत्रेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयति। ननु सनन्ताद्विधीयमानस्यात्मनेपदस्य स एव धातुर्निमित्तं न सुक्रमी तत्राह। 'सनन्तादपीति'। पूर्ववदिति वचनात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेपि निमित्तमिति भावः। यदा तर्हि सनन्ताद्भावकर्मणोरात्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न प्राप्नोति, नहि तदा प्रकृतिगतं निमित्तमपेक्षितं किं तर्हि सनन्तमेव स्वतन्त्रं निमित्तं, पुत्रीयतइत्यादिवत्, एवं तर्हि सनन्ताद्भावकर्मणोरपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भविष्यति, एतयोरर्थयोः सन्प्रकृतावात्मनेपदस्य दृष्टत्वात्, तत्र यद्यपि सनन्तमपि स्वयमेव निमित्तमुपपद्यते तथापि भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः, भूयते, पच्यते, पूर्ववत्सन इत्यस्यावकाशः, शिशयिषते, सनन्ताद्भावकर्मणोरुभयप्रसंगे परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन भविष्यति, यदि परं विशेषो नास्तीत्युच्यते तदपि न, अत्रैव विशेषस्य संभ-

वात्, एवमपि न सिध्यति, पूर्ववत्सन इत्यत्र कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यतः कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः, तत्र हि प्रकरणे सर्वत्रैव कर्त्तरीति संबध्यते, यथापि न संबध्यते एवमपि यदा सनन्ताद् णिचि कृते णिचश्चेति भावकर्मणो-रिति वा आत्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न सिध्यति चिक्रंसयते चिक्रंस्यत इति, किं च भोस्तदानीमपि प्रतिषेध इष्यते, बाढमिष्यते, यदाह वार्त्तिककारः, सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात्, क्रमेश्चेति, तदेवमात्मनेपदेन समानपदस्थत्वे प्रतिषेधं कुर्वतो वार्तिककारस्यैवं विधे विषये प्रतिषेध इष्टो लक्ष्यते, यथा पुनर्वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथा न प्राप्नोति, कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । यदि सन्यात्मनेपदे प्रतिषेधः मा कारि निमित्तग्रहणमनात्मनेपद इत्येवास्तु, सति सप्तमी विज्ञास्यते, आत्मनेपदे सति न भवतीति, यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यं, शास्त्रे याः सप्तम्यस्ताः सर्वाः परसप्तम्य इति नियमात्, परसप्तम्यां तु यदि स्नुक्रमोर्विशेषणं स्नुक्रमोरात्मनेपदेऽनन्तर इति, सिद्धं प्रस्नोषीष्ट, प्रक्रंसीष्ट, प्रस्नोष्यते, प्रक्रंस्यते, तत्र न प्राप्नोति, स्येन व्यवहितत्वात्, अथार्धधातुकस्य विशेषणं स्नुक्रमिभ्यां परस्यार्धधातुकस्यात्मनेपदेऽनन्तर इति, सिद्धं प्रस्नोष्यते प्रक्रंस्यते, प्रस्नोषीष्ट, प्रक्रंसीष्ट, अत्र न प्राप्नोति, सीयुटः आत्मनेपदभक्तत्वात्, उभयथापि प्रचिक्रंसिष्यते, अत्र न प्राप्नोति, नह्यत्र क्रमेस्तत्परस्य सार्वधातुकस्यात्मनेपदमनन्तरं, तस्मान्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं तदाह । 'निमित्तग्रहणमित्यादि' । तदात्मनेपदं परं यस्मात्स तत्परः, प्रचिक्रंसिष्यते इत्यादौ स्यप्रत्ययः स परो यस्मात्स तत्परः सन्प्रत्ययः । 'इह त्वित्यादि' । प्रागेव व्याख्यातम् । 'प्रस्नवित्रायत इति' । रीङ् ऋतः, वार्त्तिककारमतेऽप्यत्र प्रतिषेधो न भवति, कथं, समानपदस्थस्येति वचनात्, इडागमेन पदावस्थापेक्षणीया, तत्र तृचि विभक्तावुत्पन्नायां लब्धेऽपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासंनिधानादिट् प्रवर्त्तते, प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु पदावस्थायामात्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः । 'आत्मनेपदविषयादिति' । तद्योग्यादित्यर्थः । सन्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिदमारभ्यते, अनुपसर्गात्क्रमेः क्रान्ता,

१ सत्यपीति इं· पु· पा· ।

क्रमिता, इत्युभयमपि भवति. अनुपसर्गाद्वेति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्तत्वादित्येके । अन्ये त्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभावे विषयशब्दं वर्णयन्तः क्रमितेत्येव भवितव्यमित्याहुः । 'सेतेः सनि क्ति चेति' । उपलक्षणमेतत्, क्रमेश्च निष्ठायां यस्य विभाषेति द्रष्टव्यं, प्रतिषेधो भवतीत्यत्र हेतुः प्रागेवोक्तः ॥

"ग्रहो ऽलिटि दीर्घः" ॥ 'ग्रह उत्तरस्येट इति' । कथं पुनरिटो दीर्घत्वं लभ्यते, इडिति यत्प्रकृतं तद्धि प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्देशेन चेहार्थः, एवं तर्हि षष्ठ्यन्तमपरं करिष्यामि एवमपि दोषः, प्रकृतमिटमनपेक्ष्येट इत्युच्यमाने ऽविशेषाच्छिणवदिटोपि दीर्घप्रसंगः, अस्तु तर्हि प्रथमान्तमेव, तत्र दीर्घ इट् भवतीति सामानाधिकरण्येनान्वये सामर्थ्यादीडागमे विधिः संपद्यते, इट् दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं, यदीट् न दीर्घः, अथ दीर्घो नेट्-इट् दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धं, स्यादेतत् । दीर्घ इड्भवतीत्युक्ते सामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेन इकारजातिराश्रीयते, दीर्घग्रहणाच्च तद्व्यक्तिसमवेता सा विधीयतइति, एवमपि दोषः, विवरीषतइत्यत्र सनीटि प्राप्ते वृतो वेत्यनेन पक्षे दीर्घइटि च प्रसक्ते सनि ग्रहगुहोश्चेत्युभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि-वेति पक्षे इड्विधीयते, तत्र पुनरिटो विधानाभावात्पक्षे दीर्घ ईकारो न श्रूयेतेति । नैष दोषः । इट् सनि वेत्यत्र दीर्घ इडिति वृत इति चानुवर्तिष्यते, यत्तर्हि विदेशस्थमिटं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तत्र न सिध्यति, जॄव्रश्चोः क्त्वि, जरित्वा, जरीत्वा, अत्रोदात्तत्वादिट् प्राप्तः वृतो वेत्यनेन च दीर्घ इट्, ततो द्वयोरपि श्र्युकः कितीति प्रतिषेधे पुनरिड्विधीयते, न च तत्र दीर्घग्रहणस्यानुवृत्तिसंभवः । ननु च श्र्युकः कितीत्यत्र नेड्वशीत्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाश्रयणाच्च इट एकमात्रस्य निषेधो न दीर्घस्येटः, ततः किं, वृतो वेत्यनेन विहितो दीर्घ इट् तथैव स्थितः, जॄव्रश्चोः क्त्वीत्यनेन चेट् प्रतिप्रसूयते इति जरित्वा जरीत्वेति द्वयमपि सिद्धं[1] भवति, स्यादेवं यद्यागमान्तरमीड्विधीयेत, इह त्विड् दीर्घ इति वचनादिड्धार्य-

१ सिध्यतीति ई॰ पु॰ पा॰ ।

मस्यापि भवत्येव, अन्यथा अग्रहीदित्यत्र ह्म्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः, इट ईटीति सिज्लोपश्च, अग्रहीढ्वम्, अग्रहीध्वं, विभाषेट इति मूर्द्धन्यविकल्पः। जरीत्वेति, न क्त्वा सेडिति किस्त्वप्रतिषेध इत्येते विधयो न सिध्येयुः, तस्मादिड्ढायमस्या[1]पीटो भवतीत्यङ्गीकर्त्तव्यं, ततश्च विदेशस्थं प्रतिषिध्य पुनर्विधाने स्थित एव दोषः स्यात्तस्माद्दीर्घ इड्ग्रह्यो विधातुम्, एवं तर्ह्यार्द्धधातुकस्येति वर्त्तते, ग्रह उत्तरस्यार्द्धधातुकस्य दीर्घो भवति, इहापि तर्हि प्राप्नोति ग्रहणीयम्, वलादेरिति वर्त्तते, इहापि तर्हि न प्राप्नोति, ग्रहीता, ग्रहीतुमिति, भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते, इहापि तर्हि प्राप्नोति, ग्राहक इति, अस्तु तर्हि इडित्येव, ननु चोक्तं षष्ठीनिर्द्दिष्टेन चेहार्थ इति ग्रह इति, पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरस्येति 'प्रकृतस्येति'। आर्द्धधातुकस्येडित्यनन्तरं विहितस्य। 'चिण्वदिटो न भवतीति'। जरीत्वेत्यत्र तु आर्द्धधातुकस्येडित्ययमेवेट् प्रतिषिद्धः प्रतिप्रसूयतइति भवत्येव दीर्घः, इह जरीगृहितेति यङन्तात्तृच्यल्लोपयलोपयोः कृतयोर्द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति स एवायं ग्रहिरिति दीर्घः प्राप्नोति, पूर्वस्मादपि विधौ यः स्थानिवद्भावः सोपि दीर्घविधौ प्रतिषिद्धः, तस्माद्विहितविशेषणमिहाश्रयणीयं, ग्रहेर्यद्विहितमार्द्धधातुकं तस्य य इट् तस्य दीर्घ इति ॥

"वृतो वा"। अत्र यदि वॄ वरणइत्येतस्य तपिला निर्द्देशः स्याद्वृ इत्येव निर्द्दिश्येत, यथा यो यङीति, अथ तस्य ऋकारान्तानां च ग्रहणम्, एवमपि तस्य पृथग्ग्रहणमनर्थकमृकारान्तत्वात्, अथ तस्य ऋकारान्तानां च, तथा च सत्यृतश्च संयोगादेरित्यत्र ऋत इति न वक्तव्यमस्यैवानुवृत्तेः, अथ वृङ्वृञोः ऋकारान्तानां च तथापि वृग्रहणमनर्थकमृकारान्तत्वात्तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शितानामेव ग्रहणम्। 'वृत इति किमिति'। ऋरिति वक्तव्यमिति मन्यते ॥

"न लिङि" ॥ 'विस्तारिषीष्टेति'। कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

१ ह्म्यन्तक्षणेतीति नास्ति ई॰ पु॰ पा॰।
२ दीर्घस्यापीट ई॰ पु॰ पा॰।

"सिचि च परस्मैपदेषु"॥ 'अतारिष्टामिति'। तॄ प्लवनतरणयोः। 'अस्तारिष्टामिति'। स्तॄञ् आच्छादने, ञित्वादुभयपदी॥

"इट् सनि वा"॥ अत्रातिस्तीर्षतीति परस्मैपदपाठो न युक्तः॥

"लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु"॥ 'आत्मनेपदे परइति'। सिच एवैतद्विशेषणं न लिङः, असंभवात्, न चैवं तस्य परस्मैपदेपि प्रसङ्गः, वलादेरित्यधिकारात्, प्रावृषीष्टेत्यादावुश्चेति कित्त्वम्॥

"ऋतश्च संयोगादेर्गुणः"॥ उदाहरणेषु भावकर्मणोरात्मनेपदम्। 'संस्कृषीष्टेति'। समः सुटीत्यत्र संपुंकानां सो वक्तव्य इति वचनात्सत्वम्॥

"स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा"॥ अत्र [1]स्वरतेरनुदात्तत्वादप्राप्ते इतरेषां तु प्राप्ते विभाषा। 'वेति वर्त्तमानइति'। इट् सनि वेत्यतः। 'लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति'। अन्यथा वाग्रहणासंबद्धयोस्तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात्। 'षु प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थं इति'। अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं स्यात्, एवं तर्हि सूङिति वक्तव्यमेवमपि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्याच्च सूतेः, तस्याः परिभाषाया अस्तित्वे ऽयमेव विकरणनिर्द्देशो ज्ञापकः। 'धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थं इति'। अन्यथा पूर्ववत्तस्यैव ग्रहणं स्यात्। 'धुवितेति'। कुटादित्वान्ङित्त्वम्। 'स्वरितेरिति'। अस्य विकल्पस्यावकाशः स्वर्त्ता, स्वरिता, ऋद्धनोः स्यइत्यस्यावकाशः, करिष्यति, हरिष्यति, स्वरतेः स्ये उभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः। 'किति तु प्रत्ययइति'। श्र्युकः। ननु चायं विकल्पो यथा एकाज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधते तृज्ञादौ, तथा किल्लक्षणमपि प्रतिषेधं बाधेत, न बाधेत, कथं, येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, तस्मादपवादता तावदेकाज्लक्षणमेव प्रतिषेधं प्रत्यस्य भवति, कित्युभयप्रसङ्गे पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात्प्रतिषेध एव भवति, लिङ्गाच्च, यदयं स्वृयूर्णुभरज्ञपिसनामिति विकल्पं शास्ति, अन्यथा अनेनैव सत्यपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तं न

[1] स्वरतेरनुदात्तत्वादप्राप्तविभाषा, इतरेषां तु प्राप्तविभाषेति रै॰ पु॰ पा॰।

विरुध्यात्, वृत्तौ तु विप्रतिषेधशब्देनापि पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणमेव विवक्षितं, समानफलत्वात् ॥

"रधादिभ्यश्च" ॥

रधिर्नशिस्तृपिदृपी द्रुहिर्मुहिर्मुहिष्णिहि ।
रधादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृत्स्नभिः ॥

'नंष्टेति'। मस्जिनशोर्झलीति नुम्, तृपिदृप्योरनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति पक्षे अमागमः, द्रोढेत्यादौ 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहा'मिति घत्वढत्वे। 'क्रादिनियमादिति'। ननु च प्रतिषेधस्यासौ नियमः, न च रधादौ कस्य चित्प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयो वा प्रतिषेधः प्राप्नोति, ययोरपि प्राप्नोति तृपिदृप्योस्तयोरपि प्रतिषेधे लिट्यनेन व्यावर्तितेप्ययं विकल्पः स्यादेव, विकल्पस्यानियतत्वात्। एवं मन्यते। यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा तस्य सर्वस्य क्रादिसूत्रेण नियम इति, एवं चोत्तरग्रन्थे प्रतिषेधनियमस्येत्यभावनियमस्येत्येवार्थो द्रष्टव्यः। 'अपर इति'। ननु चास्तु प्रतिषेधस्य प्राबल्यं, किमायातं, नियमस्य प्रतिषेधविषयत्वान्नियमस्यापि प्राबल्यमित्यदोषः। 'नित्यमिटा भवितव्यमिति'। प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेव लिटि इण्न भवतीति नियमे विज्ञायमाने धात्वन्तरेषु यावान्कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो मा भूत्, विकल्पस्तु कस्मान्न स्यादिति ॥

निरः कुषः॥'निष्कोष्टेति'। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वम्। 'निसइति वक्तव्यइति'। प्रादिषु हि निर्सिति पठ्यते, तथा च निसस्तपताविति निर्देशइति भावः,किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह। 'तस्येति'। ननु च नित्य एव सत्वे कृते तत्वं भविष्यति, तत्राह। 'निसो हीति' ॥

"इण् निष्ठायाम्" ॥ इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमित्यत आह। 'इड्ग्रहणं नित्यार्थमिति'। नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमिड्भविष्यति, विकल्पस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्यत आह। 'आरम्भो हीति'। यदि तर्हि नित्यार्थमिड्ग्रहणं क्रियते उत्तरत्रापि नित्य एव विधिः स्यादित्यत आह। 'अचेवेति' ॥

"तीषसहलुभरुषरिषः" ॥ 'इषु इच्छायामित्यस्येति'। तौदादिकस्य। 'प्रेषितेति'। एङि पररूपम्। 'उदितं पठन्तीति'। धातुपाठे इच्छार्थमुदितं पठित्वा इहाप्युकारोपादानेन तस्यैव ग्रहणं वर्णयन्तीत्यर्थः। इदमेव चोदित्त्वस्य प्रयोजनं क्त्वायामिड्विकल्पस्यानेनैव सूत्रेण सिद्धत्वात्। ये तूदितं न पठन्ति ते सहिना साहचर्यादिच्छार्थस्य ग्रहणमाहुः। उभयोरप्यकारमात्रं विकरणइति। यथा तु वार्तिकं तथा क्रैयादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते, यदाह, इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति, तन्मते त्रयोपि निरनुबन्धकाः ॥

"सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्" ॥ 'भ्रस्जेरेकाच इति'। श्रयतेरुगन्तानां च सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधः प्राप्त इतरेषां तु नित्यमिट् प्राप्तस्तत्रेदमारभ्यते। 'अर्दिधिषतीति'। लघूपधलक्षणे गुणे अजादेर्द्वितीयस्येति धिस् इत्यस्य द्विर्वचनं, रेफस्य तु न न्द्रा इति प्रतिषेधः। 'ईर्त्सतीति'। आप्ज्ञप्यृधामीदिति ऋकारस्य रपर ईकारः, धकारेण सशब्दस्य द्विर्वचनम्, अत्र लोपोभ्यासस्य। 'बिभ्रज्जिषतीति'। भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम्। 'बिभ्रक्षतीति'। व्रश्चादिना षत्वं, षढोः कः सि। 'धिप्सतीति'। दम्भ इच्चेतीत्वमित्वं च, हलन्ताच्चेति कित्त्वे नलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः। 'यियविषतीति'। ओः पुयण्ज्यपरइत्यभ्यासस्येत्वम्। 'भृञ् इत्येतस्येति'। दीर्घान्तोयं, तथा च भर इत्यत्र भवति। 'सिसनिषतीति'। स्तौतिण्योरेवेति नियमादत्र षत्वाभावः। 'सिषासतीति'। षत्वभूते सनि नियमादत्र षत्वम्। 'के चिदत्रेति'। ये त्वेतच्च पठन्ति ते उपसंख्यानमारभन्ते। 'तितांसतीति'। तनोतेर्विभाषेति पक्षे दीर्घत्वम्। 'पित्सतीति'। सनि मीमाघ्वित्यादिना अच इस्, स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः। '[1]दिदरिद्रासतीत्येके, दिदरिद्रिषतीति चेति'। इट्पक्षे दरिद्रातेराकारलोपः ॥

"क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः" ॥ 'क्लिशित्वेति'। मृडमृदेत्यादिना

१ इदं पाठो मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति।

क्त्वम् । 'विकल्पः सिद्ध एवेति' । उदित्त्वात्स्वरत्यादिसूत्रेण, किमर्थं तर्हि त्त्वाग्रहणमित्यत आह । 'क्लिश उपतापइत्यस्येति' ॥

"वसतिक्षुधोरिट्" ॥ 'उषित्वेति' । पूर्ववत्कित्त्वं, यजादित्वात्संप्रसारणं, शासिवसीत्यादिना षत्वम् । 'वस्तेस्त्वित' । वस आच्छादनइत्यस्य यद्द्लुग्विकृत्यर्थोपि शपा निर्देशो न भवति, तत्रापि त्वानिष्ठयोः सामान्यलक्षणेन इड् भवत्येव, वावसितः, वावसितवान्, वावसित्वा, गणाश्रयत्वात्संप्रसारणाभावः ॥

"अञ्चेः पूजायाम् ॥ 'अचिन्ता अस्येति' । मतिबुद्धीत्यादिना-वर्त्तमाने क्तः, नाञ्चेः पूजायामित्युपधालोपप्रतिषेधः, क्तस्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी ॥

"लुभो विमोहने" ॥ 'लुभित्वा लोभित्वेति' । रलो व्युपधादित्यादिना कित्त्वविकल्पः ॥

"से ऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः" ॥ सइत्यकार उच्चारणार्थः, असिचीति प्रतिषेधात्, तेन स्येप्ययं विकल्पो भवति, कृती छेदने मुचादिः, कृती छेदने रुधादिर्द्वयोरपि ग्रहणम्, इदित्त्वस्य प्रयोजनमुक्तं, चृती हिंसाग्रन्थनयोः, उच्छृदिर्दीप्तिदेवनयोः, उतृदिर् हिंसानादरयोः, नृती गात्रविक्षेपे, ईदित्त्वं पूर्ववत् ॥

"गमेरिट् परस्मैपदेषु" ॥ संगंस्यतइति' । समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् । 'गमेरिडादेशस्येति' । तेन संजिगंसतइत्यत्र न भवतीति भावः । 'आत्मनेपदेन समानपदस्थस्येति' । इह तु जिगमिषितेवाचरति जिगमिषिषीयतइति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः, एतच्च प्रश्नविषीयतइत्यत्र वार्त्तिककारमते व्याख्यातम् । 'अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यतइति' । कथं पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते, योगविभागात्, गमः सकारादाविड् भवतीत्येको योगः, ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो नियमार्थः, तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यात्मनेपदविषयइणि[1]र्वर्त्ततइति के चिदाहुः । अन्ये मन्यन्ते । परस्मैपदेष्विति सप्तमीनिर्देशादानन्तर्याश्रयणादयमर्थो

१ एव निवर्तत इति पा॰ इं॰ पु॰ ।

भवति, गमेरुत्तरस्य सकारादेरार्धधातुकस्य तिङ्क्ष्वनन्तरेषु यदीड्भवति परस्मैपदेष्वेवेति, ततश्च सङ्गंस्यतइत्यत्रैव व्यावृत्तिः स्यात्र सङ्गंसीष्टेत्यत्र, नापि संजिगंसतइत्यादौ, शपा व्यवधानात् । एकादेशे नास्ति व्यवधानम्, एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, संजिगंसिष्यतइत्यादौ च नैव स्यात्, तस्मादिष्टिरेवेयम् । अत एवेष्यतइत्युक्तम् । पक्षशेषो नाम ग्रन्थविशेषः । 'तन्मतेनेत्यादि' । अनन्तरोक्तस्य दूषणं न पुनरयं पक्षः स्थापितः, वार्तिकविरोधात् । यदाह । सिद्धं गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधादिति ॥

"न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः" ॥ बहुवचननिर्देशाच्चतुर्ग्रहणाच्चाद्यर्थो गम्यते ।

वृत्तिर्वृधिः शृधिः स्यन्दिश्चत्वारोमी वृतादयः ।

शृधु शब्दकुत्सायाम्, अन्ये प्रसिद्धाः, उदाहरणेषु वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदम् । 'चतुर्भ्य इति न वक्तव्यमिति' । किं कारणमित्यत आह । 'वृद्ग्रहणं हीति' । यदि वृतादिपरिसमाप्त्यर्थं तत्किमायातं वृतादिपरिसमाप्तेरित्यत आह । 'तदेवेति' । अगृह्यमाणविशेषत्वादिति भावः । 'अन्तरङ्गमपीति' । अन्तरङ्गत्वं विकल्पस्यार्धधातुकमात्रापेक्षत्वात् । अयं तु प्रतिषेधो बहिरङ्गः, सकारादिविशेषापेक्षत्वात्, बहिर्भूतपरस्मैपदापेक्षत्वाच्च । ननु चान्येष्वपि वृतादिषु आर्धधातुकलक्षणोऽपीडन्तरङ्ग एव, अथ तस्य वचनसामर्थ्यात्प्रतिषेधस्तर्हि विकल्पस्यापि भविष्यति । नैतदस्ति । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्तिश्चार्धधातुकस्येडिस्यस्य न तूदिल्लक्षणस्य, यदि परंपरत्वादुदिल्लक्षणमपीटं प्रतिषेधो बाधेत, तदपि न, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः । कथं तर्हि सत्यपि चतुर्ग्रहणे तस्य प्रतिषेध इत्यत आह । 'चतुर्ग्रहणे हीति' । सति च तस्मिन् चतुर्ष्वां प्रतिषेधेन भाव्यमिति प्रतीतिः, इतरथा संख्याशब्दाभावादेकस्य प्रतिषेधाभावेपि न कश्चिद्बाधः । 'परस्मैपदेष्वित्येवेति' । यद्येवं यत्र वृतादिभ्यः परस्यार्धधातुकस्य परस्मैपदमनन्तरं तत्रैव स्यात् वर्त्स्यतीत्यादौ, विवृत्सतीत्यादौ न स्यात्, शपा व्यवधानात् । एकादे-

शेषि कृते स्थानिवद्भावाड्व्यवधानमेव, विवृत्सिष्यति विवृत्सयतीत्यादौ प्रत्यक्षमेव व्यवधानं कृति परस्मैपदलुकि च परस्मैपदगन्धोऽपि नास्तीति तत्रापि न स्यादेव तत्राह । 'अत्रापीति' । [1]दृष्टिरेवेयं, विवृत्सिची-मतवृत्यादौ चोक्त एव परिहारः ॥

"तासि च क्लृपः" ॥ उदाहरणेषु लुटि च क्लृप इति परस्मैप-दम् । 'क्लृपेरपीत्यादि' । अन्यथा कल्प्स्यतीत्यादावेव स्यात् न तु चिक्लृ-प्सिता चिक्लृप्सत्वमित्यादाविति भावः । इह तु न वृद्भ्यः पञ्चभ्यस्तासि चेति वक्तव्यं, क्लृपिग्रहणं तु शक्यमकर्तुं, न च वृतादिभ्योऽपि तासौ प्रसङ्गः, परस्मैपदाभावात्, आत्मनेपदेन समानपदस्थत्वाच्च ॥

"अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्" ॥

यस्थलि क्रादिनियमादिट् प्राप्तः स निषिध्यते ।
पञ्चसूत्र्येत आरभ्य तास्वदित्येष इष्यते ॥
उपदेशग्रहोऽप्यत्र वक्ष्यमाणोपकृष्यते ।
गुणे नित्ये[2] कृतेऽप्येष ऋदन्ते प्राप्नुयात्कथम् ॥

क्व नित्यमनिडित्यपेक्षायां तासेः सन्निधानात्तत्रैवेति विज्ञायते, यद्वा पूर्वसूत्रात्तासीति वर्तते । 'यातेति' । तासावनिट्प्रदर्शनार्थमुप-न्यस्तम् । 'लूत्वेति' । तास्वदित्यनुच्यमाने यत्र क्वापि नित्यानिट-स्थलि प्रतिषेधः स्यात्, लुनातिश्चायं श्र्युकः कितीति प्रतिषेधात्क्विति नित्यानिट् । 'ययिव, ययिमेति' । आतो लोप इटि च । 'अनिड्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थमिति' । असत्यनिड्ग्रहणे नित्यमित्यनेन प्रतिषेध एव विशेष्येत नित्यमिण्न भवतीति । यद्यप्यत्र विकल्पो न प्रकृतस्तथापीदमेव नित्यग्रहणं पूर्वस्य विधेरनित्यत्वं ज्ञापयेत् । सेड्-निवृत्त्यर्थं त्वनिड्ग्रहणं न भवति, कथं, तास्वदित्युच्यते, यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीति, न च यस्तासौ सेट् तस्य थलि प्रतिषेधो भवन् तास्वत्कृतो भवति । 'विधोता विधवितेति' । स्वरत्यादिसूत्रेण तासा-

१ दृष्टिरेवेयमित्यारभ्य अन्यथेत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थ ई॰ पु॰ नास्ति ।
२ आदुर्णोऽपि कृतवति ई॰ पु॰ पाठः ।

विड्विकल्पितः, क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यं, नहि तासौ नित्यानिट् क्रमिः, आत्मनेपदे इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वात् । 'तासौ विभाषेट् स्थलि नित्यमिडागमो भवतीति' । यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यतइत्यस्मिन्पक्षइति भावः । यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेवेण् न भवतीति नियमात्प्रतिषेध एव सर्वो निवर्तते स्वरत्यादिलक्षणस्तु विकल्पो भवत्येवेतिपक्षस्तदा विदुधोथ विदुधविथेत्युभयं भवति, यत्रैवं नित्यमनिट इति न वक्तव्यमस्तु यस्तासौ विकल्पितेट् तस्याप्ययं प्रतिषेधः, अतो भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्प एवावस्थास्यते, नैवं शक्यं, स्वरतो हि दोषः स्यात् । भारद्वाजपक्षेपि तस्य प्रतिषेधात् सस्वर्थेत्येव स्यात्, यदा तु विकल्पितेटस्थलि प्रतिषेधोयं न भवति तदा सस्वर्थ सस्वरिथेत्युभयं भवति । 'तास्वदिति वतिनिर्देश इति' । तास्वदित्यस्य वत्यन्तस्य निर्देश इत्यर्थः । तास्वदित्यनुच्यमाने प्रकृतस्य तासीत्यस्यानुवृत्तावप्येतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिटस्थलीण् न भवतीति, ततश्च यस्तासावसन् असत्त्वादेव नित्यानिट् तस्यापि प्रसज्येत,

तास्वदित्युच्यमाने तु वतेः सादृश्यगोचरात् ।
यथा भूतस्य तासौ नेट् तथा भूतस्य थल्यपि ॥
इटा न भाव्यमित्येष दोषो नैव प्रसज्यते ।
इटस्तास्यसतो धातोर्निषेधे विहिते थलि ॥
अभावः सदृशो न स्यात्थलि तास्यसतो भवेत् ॥

'जघसिथेति' । स्थानिवद्भावादिडत्यर्तिव्ययतीनामित्येवैष सिद्ध इत्याहुः । 'उत्तरसूत्रेपीति' । एतेनोत्तरार्थं तास्वदित्युच्यतइति दर्शयति । 'घस्रादेशो हीति' । ननु चास्य स्थानी तासावस्ति अस्ति चानिडिति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्सत्त्वानिट्त्वे स्यातां, नैतदस्ति । स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेषु प्रवर्तते, न च तासौ सत्त्वं नाम शास्त्रीयं कार्यम् ॥

"उपदेशे ऽत्वतः" ॥ अनजन्तार्थ आरम्भः । 'इयष्टेति' । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य संप्रसारणं, व्रश्चादिषत्वम् । 'चकर्षि-

येति'। कृष विलेखने, भवत्ययं गुणे कृते संप्रत्यकारवान् न तूपदेशे। 'जिघृक्षियेति'। सनि ग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधाद्भवत्ययं सनि नित्यानिट् न तासौ। 'आनञ्जियेति'। अत आदेः, तस्मान्नुड्द्विहलः, स्वरत्यादिसूत्रेण तासौ विकल्पितेडयम्॥

"ऋतो भारद्वाजस्य"॥ 'सस्मर्थेति'। स्मृ चिन्तायाम्। 'दध्वर्थेति'। ध्वृ हूर्छने। 'सिद्धे सतीत्यादि'। अदन्तानां वृङ्वृञावुक्तौ, तत्रापि वृङ् स्थल् न सम्भवति आत्मनेपदित्वात्। वृञस्तु ववर्थेति निपातनाद्भाषायामिटा भाव्यं, तस्मात्तयोरिट्प्रतिषेधार्थं तावदेतन्नोपपद्यते, अन्येऽदन्तास्तासौ नित्यानिट इत्यचस्तास्वदित्यनेनैव सिद्धः प्रतिषेधः। ननु च परत्वाद्गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वाच्च सिद्ध्यति, पूर्वसूत्रेणाप्यसिद्धिरेव, नह्यकारान्ता उपदेशे ऽत्वन्तः तस्मान्नियमानुपपत्तिः। अस्तु तर्हि दध्वर्थेत्यादौ विध्यर्थमेव, यद्येवं स्यायापचिप्रभृतिषु पूर्वयोगाभ्यां नित्यं थलि प्रतिषेधप्रसङ्गः, जहर्थेत्यादौ भारद्वाजस्येति वचनाद्विकल्पप्रसङ्गः, [1]एवं तर्ह्यचस्तास्वदित्यत्रैव भारद्वाजग्रहणं करिष्यते, तदेवानन्तरयोगेप्यनुवर्तिष्यते, इह तु निवर्तिष्यते, सत्यम्, अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति, तस्य मतमृकारान्तादन्यत्र ययिथ पेचिथेतीड्भवति ऋकारान्ते नेति, त्वदुक्ते तु न्यासे मतविपर्ययः कृतो भवति, एवं तर्ह्युपदेशग्रहणस्याचस्तास्वदित्यत्रापकर्षादुपदेशेऽजन्तत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति मन्यते, 'ऋत एव भारद्वाजस्येति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति ऋतो भारद्वाजस्यैवेति, यदि स्यान्नियमाश्रयणमनर्थकं स्यात्पूर्वोक्तेन प्रकारेण विध्यर्थत्वमेवाश्रयणीयं स्यात्। 'पूर्वयोर्योगयोरिति' ऋकारान्तेष्वनन्तरस्य योगस्याप्राप्तत्वादनन्तरस्य विधिर्वा भवतीति न्यायस्य तावदसम्भवः, यस्य तर्हि प्रसङ्गोचस्तास्वदिति तस्यैव नियमो युक्तस्तत्कथं पूर्वयोर्योगयोर्द्वयोरपि विकल्पः, एवं मन्यते द्वयोरनन्तरमस्यारम्भात्तासौ नित्यमनिटां मध्ये ऋत एव भारद्वाजस्य

1 एवं तर्हीत्यारभ्यैवं तर्हीत्यन्तो ग्रन्थः ह॰ पु॰ नास्ति।

नान्येषामित्येवं [1]सामान्याकारेण नियम आश्रयणीय इति । 'तथा हि सतीति' । [2]असति तपरकरणे ऋकारान्तानामप्यत्र ग्रहणं स्यात्तेषां च तासेः सिद्धत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्रसङ्गे विध्यर्थमेवेदं स्याच्च ह्रस्वग्रहणेन नियमार्थं, विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वादित्यर्थः ॥

"विभाषा सृजिदृशोः" ॥ 'सस्रष्ठ ददृष्ठेति' । सृजिदृशोर्झल्यमकिति, पूर्ववत्थल्वम् ।

"इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्" ॥ 'अत्र इड्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । अथ विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवति तत्राह । 'विकल्पविधाने हीति' । एवमपि प्रतिषेधः प्रकृतस्तन्निवृत्त्यर्थमिड्ग्रहणं स्यादत आह 'प्रतिषेधविधाने इति' ॥

"वस्वेकाजाद्घसाम्" ॥ वस्वित्यविभक्तिको निर्द्देशः, वसोरित्यर्थः । 'कृतद्विर्वचनानामिति' । कथं पुनरविशेषोक्तावेव विशेषो लभ्यते, [3]एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात्, नहि कश्चिदकृते द्विर्वचनेनेकाजस्ति यन्निवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात्, चिरिजिरिचकाशिभ्यः कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्यामा भवितव्यमिति वसोरसम्भवः, ऊर्णोतेस्तु गुणवृद्ध्यावादेकाज्ग्रहणेनानिवृत्तिः । ननु च जागर्त्तेरस्ति, उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामित्यामो विकल्पितत्वात्, वेदेपि जागृवांसो अनुभर्वाति द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः, नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं स्याज्जागर्तेर्नेत्येव ब्रूयाल्लघीयसी हि साक्षात्प्रतिषेधप्रतिपत्तिः, यदि वा न्यायसिद्धोयमर्थः । तथाहि । द्विर्वचनस्यावकाशः पपाच, इटोवकाशः यत्र कृते द्विर्वचनएकाच् पेचिवान् आदिवान्, बिभिद्वानित्यादौ तूभयप्रसङ्गे नित्यत्वाद् द्विर्वचनम् । 'क्रादिनियमात्प्राप्त इति' । नेड्वशिकृति इति प्रत्ययाश्रयस्य प्रतिषेधस्य सर्वत्र भावात्क्रादिनियमादेव सर्वत्र वसोरिटः प्राप्तिः । 'आद्ग्रहणमनेकाजर्थमिति' । ननु द्विर्वचने आकारलोपे सति

---

१ सामानाधिकरण्येनेति इ॰ पु॰ पाठः ।
२ असतीत्यारभ्य विभाषा सृजिदृशोरित्यन्तो ग्रन्थः इ॰ पु॰ त्रुटितः ।
३ लभ्यतइति पा॰ इ॰ पु॰ ।

तेषामप्येकाच्त्वादेव सिद्धमत आह । 'द्विर्वचने हीति'। इणिनमित्त आकारलोपो नासति तस्मिन्भवति, ततश्चानेकाच्त्वमित्यर्थः। 'अथा-प्याम् क्रियतइति'। 'आत औ णल' इत्योकारे विधातव्ये औकारविधानेन ज्ञापितमेतत् दरिद्रातेरनित्य आमिति, तेनायमभ्युपगमः दरिद्रिवानिति, नेड्वशिकृतीति प्रतीषेध एव तत्र भवति, अथ घसिग्रहणं किमर्थं यावता द्विर्वचने कृते घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोपे सत्येकाच्त्वादेव सिद्धमत आह। 'घसेरपीति'। 'परत्वादिति'। नित्यत्वञ्चेत्यपि द्रष्टव्यं, तस्य हल्यपि विधानात्। 'अनच्कत्वादिति'। स्थानिवद्भावोपि नास्ति हल्-निमित्तत्वादुपधालोपस्य। क्रियमाणे तु घसिग्रहणे नायं दोष इत्याह। 'क्रियमाणे त्विति'॥

"विभाषा गमहनविदविशाम्"॥ 'जघ्निवान् जघन्वानिति'। 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु'। 'अभ्यासाच्चे'ति कुत्वम्। 'विशिना [1]तौदादिके-नेति'। यद्यप्यादादिकेन हन्तिना साहचर्यमस्ति तथापि शब्दपरविप्र-तिषेधाद्विशिसाहचर्यमेव व्यवस्थापकमिति भावः। 'ज्ञानार्थस्य त्विति'। सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् क्वसावसंभव एवेति भावः। 'विद्वा-निति'। पूर्ववदिट्प्रतिषेधः॥

"सनिंससनिवांसम्"॥ क्वसोश्छान्दसत्वादानुपूर्व्याश्च विवक्षित-त्वाच्छन्दस्येवैतन्निपातनम्॥

"ऋद्धनोः स्ये"॥ स्वरत्यादिसूत्रे यदुक्तं स्वरतेरेतस्माद्विकल्पा-दित्यादि तदेव स्मारयति। 'स्वरतेर्वेट्त्वादिति'। वा विकल्पित इडस्य स वेट् तस्य भावो वेट्त्वं, स पुनर्विकल्पितेट्सम्बन्धः॥

"यमरमनमातां सक् च" 'व्यरंसीदिति'। व्याङ्परिभ्यो रम इति परस्मैपदं युक्तमत्र, द्विवचनबहुवचनयोरुदाहरणं, तत्र हि सगिटोः सतो-रस्ति विशेषः, एकवचने त्वयुक्तं विशेषाभावात् तत्राह। 'यमादीना-मिति'। इडन्तत्वेत्यत्रापीटीति वर्त्तते, अपासीदित्येतत्तु प्रक्रमाभे-

१ तौदादिकेनेति मुद्रितमूल पुस्तके नास्ति।

दायोदाहृतं नत्वत्र विशेषोस्ति, ननु चात्रापि स्वरे विशेषोस्ति माहिमासीदिति, इट्यसत्याद्युदात्तं पदं स्यात्, सति तु तस्य सिज्भक्तत्वाच्चित्स्वरेणोदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्यन्तोदात्तं पदं भवति, 'तत्रादिःसिचोन्यतरस्या' मिति पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे ऽन्तोदात्तत्वं, नैषोस्ति विशेषः, अनिटः सिचः पक्षउपसंख्यानमिति वचनान्माहिकार्षमित्यत्र यथा पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे चान्तोदात्तत्वं च भवति एवमत्रापि भविष्यति। 'आयंस्तेति' 'समुदाङ्भ्यो यमोग्रन्थ' इत्यात्मनेपदं, अनंस्तेत्यत्र कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमांयक्चिणाविति' चिणः प्रतिषेधः॥

"स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि"॥ ऋ इति धातोर्ग्रहणं न ऋकारान्तानाम्, उत्तरत्र किरादीनामिड्विधानात्। 'पिपविषतइति'। 'ओः पुयण्ज्यपर' इत्यभ्यासस्येत्वम्। 'अञ्जिजिषतीति'। 'अजादेर्द्वितीयस्येति जिशब्दस्य द्विर्वचनं, नकारस्तु न द्विरुच्यते न न्द्रा इति प्रतिषेधात्॥

"किरश्च पञ्चभ्यः"॥ किर इति व्यत्ययेनैकवचनं, पञ्चभ्य इति बहुवचनादाद्यर्थावगतिः, कृगॄदृङ्धृङ्प्रच्छतयस्तुदादिषु किरादयः। 'पिपृच्छिषतीति'। रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, ग्रहिज्यादि सूत्रेण संप्रसारणम्। 'किरतिगिरत्योरिति'। शेषाणां त्वनुदात्तत्वात्प्रतिषेधः। 'दीर्घत्वं नेच्छन्तीति'। इष्टिरेवेयम्॥

"रुदादिभ्यः सार्वधातुके"॥ रुदिस्वप्श्वसनिजक्षिरधादिषु रुदादयः। उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति रुदादिभ्य इति पञ्चम्या सार्वधातुकइति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरत्रोपयोगं यास्यति। 'प्राणितीति'। 'अनिते' रिति णत्वम्। 'स्वपितेति'। अन्येभ्यस्तु परस्यार्द्धधातुकस्येटा भवितव्यम्॥

"ईशः से"॥ ईश ऐश्वर्ये अदादिकः, से इत्यविभक्तिको निर्देशः। 'ईशिष्वेति'। 'सवाभ्यां वामौ'। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सेशब्द एवायम्॥

"ईडजनोर्ध्वे च"॥ ईड स्तुतौ अदादिः। 'छान्दसत्वाच्छ्नोलुगिति'। भाषायां तु जायस इत्यत्र नित्यत्वात् श्यनि कृते तेन व्यवधा-

नादिङभावः । 'जन जनने इत्यस्यापीति'। नन्वसौ परस्मैपदी तत्राह । 'तस्य कर्मव्यतिहार इति'। यदि तर्हि तस्याप्यात्मनेपदं संभवति तस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति, निरनुबन्धकत्वात् । ईडिना साहचर्यादात्मनेपदिनोपि ग्रहणं भविष्यति । 'तदर्थं केचिदिति'। ये त्वेवं न पठन्ति ते चकारेण कृत्स्नमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयन्ति । 'सकारादेरिति'। स् इति सप्तम्या लुका निर्देशात्तदादिविधिः, यदि तर्हि ईशेरपि ध्वे शब्दे इडागमो भवति, योगविभागो न कर्तव्यः, ईडीशजनां सेध्वयोरिति वक्तव्यम्, एवं हि पृथग्विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति, चकारश्च न कर्तव्योऽत आह । 'ईशीड्जनां सेध्वयोरिति' । 'लङि ध्वमित्यस्य न भवतीति' । लोट्यपि तर्हि ध्वमित्यस्य न प्राप्नोति तत्राह । 'लोटि पुनरिति' ॥

"लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य" ॥ 'सार्वधातुके यो लिङिति'। नेषा परसप्तमी, सार्वधातुकपरस्य लिङोऽसंभवात्, तस्मान्निर्धारणे सप्तमी । जातावेकवचनं, सार्वधातुकेषु मध्ये यो लिङ् सार्वधातुकसंज्ञकस्तस्येत्यर्थः । 'कुर्यादिति'। अत उत्सार्वधातुक इत्युत्वं, ये चेत्युकारस्य लोपः, अत्र यासुट्सुटोः सकारस्य लोपः । 'कुर्युरिति'। झेर्जुस्, यासुट्सकारलोपः, उस्यपदान्तादिति पररूपत्वम् । 'कुर्वीतेति'। सीयुट्सुटोः सलोपः । 'कुर्वीरन्निति'। झस्य रन्, अत्र सीयुट एव लोपः ॥

"अतो येयः" ॥ सार्वधातुक इति प्रकृतमर्थात् षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते तदाह । 'अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति'। अवयवसम्बन्धे चैषा षष्ठी, सार्वधातुकस्यावयवस्य याशब्दस्येत्यर्थः । 'इय् इत्ययमिति'। सूत्रे त्वकार उच्चारणार्थः । 'पचेदिति'। इयादेशे कृते अकारेण सहाद्गुणः, वलादिषु वलि लोपः, यकारस्य च श्रवणं पचेयुः पचेयमित्यादौ । 'पचेयुरित्यत्रेत्यादि'। पररूपस्यावकाशः चिनुयुः सुनुयुः,[2] इयादेशस्य तु पचेदित्यादि । पचेयुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादियादेशः, यदि पूर्वमेव पररूपं स्यात् याशब्दाभावादियादेशो न स्यात् । 'एवमतो लोपस्यापि बा-

१ भवितव्यमिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।
२ सुनुयुरिति नास्ति ई॰ पु॰ ।

धकः स्यादिति'। एतच्च मध्येपवादा इति न्यायमनाश्रित्योक्तं, तदाश्रयणे त्वतो लोपस्यैव बाधकः स्यात्। दीर्घस्तु परत्वात्स्यादेव। 'स्यादेतदेवमित्यादि'। दीर्घविधौ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइति प्रकृतं 'भूसुवोस्तिङी'ति च। 'येय इत्यविभक्तिको निर्द्देश इति'। येय इत्यस्मिन्समुदाये या इत्यविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः। 'य इति वेति'। याशब्दात्षष्ठी, 'आतो धातो' रित्याकारलोपः। केचित्तु अतो यास् इति सकारान्तानुकरणं पठन्ति॥

"आतो ङितः"॥ आकारमात्रस्य ङितोसम्भवादातो ङित इति अधिकरणे षष्ठी, ङितोवयवस्यात इत्यर्थः। उदाहरणेषु स्वरितत्वादात्मनेपदं, ननु गाङ्कुटादिसूत्रे परत्र परशब्दप्रयोगादध्याह्रियमाणो वतिः सप्तमीसमर्थादध्याहर्त्तव्यः, ङितीव ङिद्वदिति, अन्यथा चुकुटिषतीत्यत्र सनो ङित्त्वादात्मनेपदप्रसङ्गादित्युक्तं, सार्वधातुकमपिदित्यत्रापि तदेवानुवर्त्तते, ततश्च पूर्वस्य कार्यं प्रत्येव सार्वधातुकस्य ङित्त्वं न स्वकार्यं प्रतीत्ययुक्तान्युदाहरणानि। लङ्लङोस्तु युक्तमुदाहर्तुम् अपचेतामकरिष्येतामिति' अस्ति ह्यत्रापि स्थानिवद्भावेन ङित्त्वमत आह। 'सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि'। 'मिमाते मिमाथे इति'। असति तपरकरणे श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपात्परत्वादयमेव विधिः स्यात्॥

"आने मुक्"॥ अत्र आनइति सप्तम्यचरितार्था पूर्वत्र कृतार्थाया अत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाद्विशेष्यते न त्वताङ्गमित्यभिप्रायेणाह। 'अकारमात्रभक्तोयमिति'। अङ्गस्यावयवो योकारस्तस्य मुगित्यर्थः, किमेवं सति भवतीत्यत्राह। 'अदुपदेशग्रहणेनेति'। उपदेशे अत् अदुपदेशः, यदि त्वकारान्ताङ्गभक्तः स्यात्ततस्तदेवाङ्गं न व्यवदध्यात् तदवयवं त्वकारं व्यवदधात्येवेति स्वरो न स्यात्, न च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, किं कारणं, हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषाया भाष्यकारेण शिक्षितत्वात्, अन्यथा ऽग्निचिद्वानित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति स्वरप्रसङ्गात्, यदि पुनरयमभक्तो मकारो विकरणप्रत्ययो

क्रियेत, अभक्ते मुकि स्वरो न स्यादित्येव, यदि पुनरयं परादिः क्रियेत आनस्य मुडिति, परादित्वे दीर्घत्वप्रसङ्गः पचमानः, 'अतो दीर्घो यञी'-ति दीर्घत्वं प्राप्नोति, पाक्षिक एव दोषः, कतरस्मिन्पक्षे, यदि सार्वधातुकइत्येवं तत्, अथ ङीत्येव तत्तदा न दोषः, तदयं भक्तस्तत्रापि पूर्वान्तः तत्राप्यकारस्य मुगिति स्थितम् । 'यद्येवमिति' । यद्यकारमात्रभक्तत्वा-त्सवर्णग्रहणेन गृह्यतइत्यर्थः । 'अध्यर्द्धमात्र इति' । अर्द्धमधिकं यस्याः सा अध्यर्धा मात्रा यस्यासावध्यर्धमात्रः । 'लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोतीति' । तद्विधावपि तपरनिर्देशात् । तत्राह । 'उपदेशग्रहण-मिह क्रियतइति' । 'तथा चेति' । यदा द्विमात्रत्वेपि भवति तदा का शङ्काऽध्यर्द्धमात्रत्वइति भावः ॥

"ईदासः" ॥ आस इति पञ्चम्यचरितार्था पूर्वत्र कृतार्थाया आन इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति ॥

"अष्टन आ विभक्तौ" ॥ सौत्रत्वान्निर्देशस्य अल्लोपो न कृतः । 'व्यक्तिनिर्देशोयमिति' । यथाश्रुतनिरनुनासिकाकारव्यक्तिर्निर्दिश्यतइत्यर्थः । जातिनिर्देशस्तु दुष्ट इत्याह । 'आकृतिनिर्देशे त्विति' । आकृतिर्जातिर्न संस्थानं, जातिनिर्देशे हि शुद्धाया जातेरादेष्टुमशक्यत्वात्तदाधारभूतानां व्यक्तीनां विधानं, तत्र यद्यपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुतव्यक्तीनां प्रसङ्गः, दीर्घव्यक्तयस्तु सर्वाः प्रसक्तास्तत्रान्तर्यतोनुनासिकव्यक्तिरेव स्यात्, तस्याः पूर्वेण सह सवर्णदीर्घोप्यनुनासिक एव स्यात् । 'विकल्पेन चाय-मित्यादि' । यथा च दीर्घग्रहणं कृतात्वनिर्देशश्चास्मिन्नर्थे लिङ्गं तथा तत्रैव व्याख्यातम् । 'तदन्तविधिश्चात्रेष्यतइति' । अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति, तत्रापि विकल्पितत्वात्प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति, तत्रापि भसंज्ञाविषये आत्वपक्षे आतो धातो-रित्यकारलोपमिच्छन्ति, प्रियाष्टः पश्येत्यादि, आत्वाभावपक्षे त्वल्लोपे ष्टुत्वं, प्रियाष्ट्णा इत्यादि भवति ॥

"रायो हलि"॥ 'मृजेर्वृद्धिरित्यतः प्राग् विभक्त्यधिकार इति'। पूर्वसूत्रान्ते यन्थोयं पठितव्यः॥

"युष्मदस्मदोरनादेशे"॥ 'युष्मदस्मदिति'। पञ्चम्या अदिति भ्यसोद्भावः। 'हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यादिति'। न चादेशो हलादिरस्ति, भ्यसोभ्यमित्ययं तु अभ्यमादेशः। 'उत्तरत्रेति'। योचीति यत्वमादेशे माभूत्त्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च। 'तदिहैव क्रियतइति'। लाघवे विशेषाभावात्॥

"द्वितीयायां च"॥ उदाहरणेषु 'ङे प्रथमयोरमि'ति विभक्तेरम्भावः॥

"प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्"॥ 'युवयोरिति'। ननु च योचीति यत्वमत्र बाधकं भविष्यति। प्रथमाद्विवचनेपि तर्हि शेषेलोपो बाधकः स्यात्, अथ तस्य वचनाद्बाधः, यत्वस्यापि बाधः स्यात्, पुरस्तादपवादन्यायेन वा यत्वस्यैव बाधः स्यात्॥

"योचि"॥ 'शश्यमकर्त्तुमचीत्येतदिति'। कथम्, अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गस्तत्रैव हलादावात्वमपवादः। 'त्वत् मदिति'। 'एकवचनस्य चे'ति ङसेरदादेशः॥

"शेषे लोपः"॥ उपयुक्तादन्यः शेषस्तस्यैव संग्रहश्लोकः। 'पञ्चम्याश्चेत्यादि'। पञ्चम्यादीनां सम्बन्धीनि यान्यद्विवचनानि, अयं तावच्छेषस्तत्र शेषे लोपो विधीयतइति अद्विवचनानीत्येतद्भाषापेक्षं द्रष्टव्यं, छन्दसि तु युवं वस्त्राणीति द्विवचनमपि शेष एव। 'शेषग्रहणं विस्पष्टार्थमिति'। कथं, विभक्तिमात्रे लोपः तस्यानादिष्टायां विभक्तौ यत्वमपवादः, अस्यापि हलादावात्वमपवाद इत्यसङ्करेणात्त्वयलोपाः सिध्यन्ति अनादेशग्रहणं तु क्रियमाणेऽग्रहणे यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं कर्तव्यमेव। 'सन्निपातलक्षण इति'। विभक्तिसन्निपातकृतं युष्मदस्मदोरकारान्तत्वं तद्यदि टापो निमित्तं स्यात्तत्सन्निपातं विहन्यात्। एतच्च त्यदादिशब्दवत्स्त्रीलिङ्गत्वमभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं च लिङ्गमेव नास्तीत्याह। 'अलिङ्गे

वेति'। 'केचित्त्विति'। टाभिश्रस्यर्थमेव तएवमिच्छन्ति। 'कथमिति'। यत्राकारो यकारश्च न विहितः स शेषस्तत्र विधीयमानो लोपो अलोऽन्त्यस्ये, त्यन्तस्यैव युक्त इति प्रश्नः। अनन्तरोक्तं शेषग्रहणस्य वैयर्थ्यं हृदि कृत्वाह। 'वक्ष्यमाणेति'। आदेशा वक्ष्यमाणा यस्य स वक्ष्यमाणादेशः। कः पुनरसावित्याह। 'ते चेति'। 'मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेष इति'। स च टिरेव तत्रायं लोप इति स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी, किमर्थं पुनर्लोप इत्युच्यते न त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धं, न सिध्यति, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति वचनात्, यदा चोपसर्जने युष्मदस्मदी तदा त्यदाद्यत्वं न सिध्यति, टिलोपपक्षे तु सुतरामारम्भणीयम् ॥

"मपर्यन्तस्य" ॥ मपर्यन्तस्येत्यवयवस्य स्थानित्वेन निर्देशाद्युष्मदस्मदोरित्यवयवषष्ठी विज्ञायते। मः पर्यन्तो ऽवधिर्यस्य स मपर्यन्तः, यद्यपि द्वयोर्द्वौ मपर्यन्तौ तथाप्यभेदविवक्षयैकवचनम्। 'मपर्यन्तस्येति किमिति'। समुदाययोरप्यादेशे आदेशानामप्यदन्तत्वाट्टोपाभाव इति प्रश्नः। 'साकच्कस्य माभूदिति'। तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्रसङ्गः। 'सर्वस्य माभूदिति'। साकज्कस्य माभूदिति तु नोक्तं, यस्मादकज्विधावुक्तं त्वया मया त्वयि मयि इत्यत्र सुबन्तस्य प्राक् टेरकजिति। 'अनिष्टं रूपं स्यादिति'। त्वका मकेत्यनिष्टं रूपम्। अथ परिग्रहणं किमर्थं मान्तस्येत्येवोच्येत युष्मदस्मदोर्यो मान्तो भागस्तस्येत्यर्थस्तत्राह। 'मान्तस्येत्येव सिद्धे ऽस्मिंश्चिति'। अस्मिन्साकज्कस्यादेशाभावे युवकामावकामिति रूपे वा। 'अवधिद्योतनार्थमिति'। पर्यन्तशब्देनावधिं द्योतयामीत्यर्थः, अन्यथा मान्तस्येत्युच्यमाने युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणं सम्भाव्येत, प्रत्येकसम्बन्धाच्चैकवचनं, ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः, अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते तथापि यत्र मान्ते तत्र भेदाभावादादेशा न स्युः, व्यपदेशिवद्भावेऽपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, पर्यन्तशब्देन त्ववधिद्योतने तदुपादानसामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवेऽपि युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तेते इति

१ विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्यैवेति २ पु० पाठः।

सर्वत्रादेशसिद्धिः, वैय्यधिकरण्येन वा सम्बन्धे परिग्रहणसामर्थ्याद्व्यपदेशि-वद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्तौ मान्तयोरप्यादेशसिद्धिः। अपर आह सति शेषे पर्यन्तशब्दः, तेन सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैय्यधिकर-ण्येनैव[1]ान्वयः, यदा तु मान्ते युष्मदस्मदी तदा नैवादेशा भवन्ति, तदिद-मुक्तं, 'मान्ते माभूद्यदा तदेति'। यदा युष्मदस्मदी मान्ते तदैव माभूत् तदापि वा माभूदित्यर्थः। क्व पुनर्मान्ते युष्मदस्मदी इत्याह। 'णयन्तयो-रिति'। युष्मानाचष्टे युष्मयति अस्मानाचष्टे अस्मयति णिचीष्ठवद्भावे टिलोपः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे' त्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमादेशाभावः। क्विपि णिलोपः। ननु च विभक्तावादेशैर्भाव्यमत्र च णिलोपस्य स्थानिवद्भा-वाद्व्यवधानमत आह 'स्थानिवत्त्वं चेति'। णेः क्वौ लुप्तत्वा चतल्लोपस्याच स्थानिवत्त्वमस्तीत्यर्थः। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं न तु क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्येवमिति भाष्यकारः, तत्र ये मन्यते मान्तयोरप्यादेशा भवन्तीति तन्मतेनोदाहरणानि, कृदन्तत्वाद्विभक्तयः, एकदेशविकृतस्यान-न्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयविभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयः, तत्र त्वाहौ सावित्यादिविषये ते भवन्ति, अन्यत्रादेशविभक्तौ लोपः, अजादौ यत्वं, हला-दावात्वं, त्वं, युषां युयं युषां युषां युषान् युष्या युषाभ्यां युषाभिः तुभ्यं युषाभ्यां युषभ्यं युषत् युषाभ्यां, युषत्, तव युष्योः युषाकं युष्यि युष्योः युषासु, एवमस्मदोऽपि द्रष्टव्यं, मपर्यन्तापेक्षया तु शेष आश्रीयमाणे मात्प-रस्याभावाल्लोपाभावात् युष्मभ्यं युष्मदित्यादि भवति, यदा तु त्वामाचष्टे मामाचष्ट इति विगृह्य क्विप् क्रियते तदा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमयोः कृतयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावादसति टिलोपे ऽत उपधाया इति वृद्धिः, यदि निष्ठितमङ्गं ततो वृद्ध्यभावः, त्वद्स् त्वाद्स् मद्स् माद्स् इति स्थिते मपर्यन्ताभावात्त्वाहौ सावित्यादेरप्रवृत्तौ वृद्धिपक्षे त्वामिति भवति। पक्षा-न्तरे तु त्वमिति, द्विवचने तु त्वां, जसि त्वं, द्वितीयादिषु तु त्वां त्वां त्वान् त्वया त्वाभ्यां त्वाभिः त्वम् त्वाभ्यां त्वभ्यं त्वत् त्वाभ्यां त्वत् त्व त्वयोः त्वाकं त्वयि त्वयोः त्वासु, एवमस्मदोऽपि, यदा तु द्विवचना-

१ वैयधिकरण्येनान्वयइति इ॰ पु॰ पाठः।

न्ताणिचच् क्रियते तदापि युष्मयत्यस्मयतीति णिचि भवति, विभ-क्त्यभावाद्युवावयोरभावः, एकार्थत्वाभावात्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्याप्य-भावः, विभक्तौ तु युवावादेशौ त्वाहौ सावित्यादि विषये तु तएव भवन्ति। ये तु मान्तयोरादेशौ नेच्छन्ति तेषां सौ शेषेलोपपक्षे युषमस-मिति भवति। पक्षान्तरे तु युष्ममस्ममिति, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, गहनेयं प्रक्रिया तर्क्के इत्युपरम्यते॥

"युवावौ द्विवचने"॥ 'द्विवचनइत्यर्थग्रहणमिति'। वक्तीति वचनं कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्, द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचने प्रथमा-द्विवचनान्तश्चैतत्तदाह। 'द्विवचने युष्मदस्मदी इति'। के पुनस्ते इत्याह। 'द्व्यर्थाभिधानविषये इति'। एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते, कथं, द्वित्वइति वक्तव्यं, विभक्तावित्येव, द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः, अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सम्पद्यते तत् दर्शयति। 'यदेति'। पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणे तस्यास्मिन्विषयेऽभावाद्युवावादेशौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः। 'आदेशान्तरेण बाध्येते इति'। बाधस्तु परत्वादित्य-त्रैव वक्ष्यते, अतिक्रान्तं युवामिति सौ जसि चादेशान्तरेण बाधः, द्विव-चनस्य तु पारिभाषिकस्य ग्रहणेपि सिद्धिरिति प्रथमाया अतिक्रमः, उत्तर-त्रापि द्विवचनस्यातिक्रमेऽयमेव हेतुः, तत्र चानादेशे विभक्तौ हलादौ द्विती-यायां चात्वम्, अजादौ यत्वं, शेषे लोपः, ङेप्रथमयोरमित्यादयो विभक्त्या-देशाश्च यथायथं द्रष्टव्याः। 'परत्वादिति'। त्वाहादीनामवकाशः यदा बह्वर्थे युष्मदस्मदी अतिक्रान्तो युष्मानतित्वमत्यहं, युवावयोरवकाशः युवामावां द्व्यर्थत्वे सति, सावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः। 'यदा त्वित्यादि'। पारिभाषिकस्य ग्रहणे तत्रापि प्रसङ्ग इत्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः।'अति-क्रान्तौ त्वामतित्वामिति'। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामित्यात्वं, यदात्र पारिभाषिकस्य ग्रहणं तदा त्वमावेकवचनइत्यत्रापि पारिभाषिकस्यैक-वचनस्य ग्रहणमिति मत्वेदमुदाहृतम्, अथापि तत्राप्यर्थग्रहणं तथापि बह्व-र्थेतिप्रसङ्ग इत्याह। 'अतिक्रान्तौ युष्मानिति'। पूर्ववदात्वम्। 'एवं ज्ञेय-मिति'। अतियुष्माम्। अतियुष्माभ्याम्। अतियुष्मयोः। एवमस्मदः॥

"यूयवयौ जसि" ॥ 'परमयूयमिति'। अत्र पारम्पर्ययोगो यथासम्भवं द्रष्टव्यः । 'तदन्तविधिरत्र भवतीति'। अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात् । यदापि तदन्तस्य तदापि न सर्वस्य युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्येत्यधिकारात् ॥

"त्वाहौ सौ" ॥ 'त्वमिति'। यद्यप्यत्र त्वमावेकवचनइति त्वादेशः सिद्धः तथाप्यहादेशस्तावद्विधेयः, तत्र चाहः साविमुच्यमाने युष्मदोपि प्रसङ्गः, अस्मदोहः साविमुच्यमाने गौरवं स्यात् । तस्मादत्रापि त्वादेश एव विधेयः, किं चातिक्रान्तो युवां युष्मान्वा ऽतित्वमित्यत्र त्वादेशस्य शङ्कापि नास्ति ॥

"त्वमावेकवचने" ॥ 'एकवचनइत्यर्थनिर्देश इत्यादि'। एतच्च द्विवचनइत्यर्थनिर्देश इत्येतदनुसारेण योज्यम् । अर्थग्रहणे यदिष्टं संपद्यते तद्दर्शयति । 'तदेति'। पारिभाषिकस्य त्वेकवचनस्य ग्रहणेत्र न स्यादित्यव्याप्तिः । 'अतिक्रान्तौ त्वामिति'। तदापि त्वमौ भवत इत्यस्योदाहरणम् । 'अतित्वामिति'। पूर्ववदात्वम् ।' एवमन्यदुदाहर्तव्यमिति '। एतदतित्वमत्यह मित्यनेनापि सम्बध्यते । अतियूयम् । अतितुभ्यम् । अतितव । एवमस्मदः । अतित्वामतिमामित्यनेन तु सम्बन्धः स्पष्ट एव । अतित्वां पश्य अतित्वान् अतित्वाभ्याम् । अतित्वाभिः अतित्वभ्यम् । अतित्वत् । अतित्वयोः । अतित्वाकम् । अतित्वयि । अतित्वयोः । अतित्वासु । एवमस्मदः, अत्रानन्तरं यदा युष्मदस्मदी द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तेते समासार्थस्यैकत्वं तदा त्वमौ न भवतः, अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तं युष्मान् अतियुष्मान् । अस्मान् । एवं नेयमिति पठितव्यं पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्न पठितम् ॥

"प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" ॥ 'एकवचने वर्तमानयोरिति'। एकार्थाभिधानविषययोरित्यर्थः, वस्तुकथनं चैतत् न तु शब्दार्थकथनम् । एकवचने इत्यस्य प्रथमाद्विवचनान्तत्वात् । 'त्वदीय इति'। त्यदादीनि चेति वृद्धसञ्ज्ञा, वृद्धाच्छः । 'त्वत्तर इति'। पारम्पर्यवत्प्रकर्षयोगः । 'विभक्तावित्यधिकारादिति'। ननु च पूर्वसूत्रे विभक्ताविति न सम्भंत्स्यते ।

कथमावृद्धेरनुवर्त्तमानं न सम्बन्ध्येत । एवमपि योगविभागो न कर्त्तव्यः त्वमावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येकयोग एव कर्त्तव्यः, एवं हि चकारो न कर्तव्यो भवति। नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने यथासङ्ख्यं प्राप्नोति युष्मदः प्रत्यये ऽस्मद उत्तरपदइति । अथ क्रियमाणेपि योगविभागे यावता निमित्तयोः साम्यं कस्मादेव यथासङ्ख्यं न स्यात्, नैष दोषः। चकारोत्र क्रियते स द्वयोरपि द्वे निमित्ते समुच्चेष्यति। 'ननु चेति'। चोदकः, प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदयोश्च मध्ये या वर्तते सान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिः। परिहरति। 'नैवं शक्यमिति'। लब्धुमिति शेषः। किं कारणमित्याह। 'तस्या लुका भवितव्यमिति'। लुक् तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन। 'अन्तरङ्गावित्यादि' चोदकः, विभक्तिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वं, लुक्तु पश्चादुत्पन्नः प्रत्ययमुत्तरपदं वापेक्ष्य धातुत्वप्रातिपदिकत्वयोरुपजातयोः प्राप्नुवन् बहिरङ्गः, यद्यप्ययं नित्यः तथापि नित्यान्तरङ्गयोरन्तरङ्गमेव बलीयः, यथोक्तं परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिनः संनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति। 'एतदेवेत्यादि'। परिहारः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह। 'तेनेति'। प्रथमेनादिशब्देन गोमत्यतीत्यादेर्ग्रहणं द्वितीयेन दीर्घहल्ङ्यादिलोपयोः, हल्ङ्यादिलोपे हि प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यादेव लुकि तु न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च भवति, ज्ञापनस्य प्रयोजनान्तरमाह। 'एवं चेति'। पुनश्चोदयति। 'अथेति'। असति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनं, किम्, एषामेव त्वाहादीनामादेशान्तराणां बाधनं, सत्येतस्मिन्प्रयोजने न ज्ञापनमुपपद्यतइति परिहरति। 'लक्ष्यस्थित्यपेक्षयेति'। गोमत्प्रिय इत्यादिकं लक्ष्यं लोके साधुभावे स्थितं तदादेशान्तरबाधनार्थेस्मिन्विज्ञायमाने न संगृहीतं स्यात्, तच्चापेक्ष्यं प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्य, तस्मात्तदपेक्षया नैतदादेशान्तराणां बाधनार्थं युक्तं विज्ञातुमिति। अपर आह यद्येतदादेशान्तराणां बाधनार्थं स्यात् मपर्यन्तस्येत्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्, कथमुत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां श्यनादिषु तथादृष्टत्वादिति। नायं नियम उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति, श्नमादिषु व्यभिचारात्, नहि श्नम्

हुजकचः शब्दादिभिः समानदेशास्तस्माद्यद्यवश्यमुपपत्तिर्वक्तव्या, एवं वक्तव्यमिह त्वाहादयोऽप्यनुवर्त्तन्ते मपर्यन्तस्येति च तत्र त्वाहाद्यनुवृत्त्यैव तद्बाधे सिद्धे मपर्यन्तानुवृत्तिरप्राप्तप्रापणार्था सती ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति। वयन्तु ब्रूमः मपर्यन्तस्येत्येवानुवर्त्य तस्यादेशौ विधेयौ यदि चान्तरङ्गा आदेशाः स्युः प्रत्ययोत्तरपदयोर्मपर्यन्तस्य न क्वापि सम्भव इति तस्यादेशविधानमनुपपन्नं स्यादिति ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ॥

"त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिसृचतसृ" ॥ 'त्रिचतुरोरेव विशेषणमिति'। श्रुतत्वात् । 'नाङ्गस्येति'। विपर्ययात् । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'तेनेति'। 'प्रियतिसेति'। अनङ् सौ, ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसाञ्चेत्यनङ् । 'प्रियतिस्राविति'। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणं परमपि बाधित्वोत्तरसूत्रेण रादेशः। 'प्रियतिसृ इति'। इकोचि विभक्तावित्यत्र ग्रहणेन ज्ञापितं लुमता लुप्तेऽपि क्वचित्प्रत्ययलक्षणं भवतीति, तेन स्वमोर्नपुंसकादिति नित्ये लुकि कृतेऽपि तिसृभावः। 'प्रियतिसृणी इति'। रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति क्वचित्पठ्यते। 'नद्यृतश्चेति कप् भवतीति'। समस्यमानदशायामृकारान्तस्य तत्र ग्रहणमिति भावः। कबभावे हेतु 'विभक्त्याश्रयत्वादित्यादि'। एवं तावत् स्त्रियामित्यनेन त्रिचतुरोर्विशेषणादव्याप्तिपरिहारो दर्शितः। अतिव्याप्तिरपि परिहृतेत्याह। 'यदा चेति। 'तिसृकेति'। स्वार्थे कन्प्रत्ययः, अल्पत्वे कुत्सितत्वे सञ्ज्ञायां वा। तत्र विभक्तेर्लुकि कृते तत्र विधीयमानस्तिसृभावो न स्यादिति वचनं, तत्र स्वार्थिकप्रत्ययान्तत्वाद्बहुवचनान्तस्तिसृकाशब्दः सञ्ज्ञेत्येके ग्रामस्य कस्य चिदेषा सञ्ज्ञा रूढिरिति नास्ति बहुवचनप्रसङ्ग इत्यन्ये। 'चतसरीति'। यथा प्रियतिस्रावित्यत्र सर्वनामस्थानलक्षणं गुणं बाधित्वा रादेशो भवति तथा ङावपि प्राप्नोति तथा चोत्तरसूत्रे प्रियतिस्रीति ङावपि रादेशमुदाहरिष्यति पूर्वविप्रतिषेधं च वक्ष्यति। अत्राहुः। अस्मादेव निर्देशादर्थप्रधानयोरेवादेशः। इह तु स्वरूपप्रधानत्वात्तदभावे गुण इति। 'चतस्र इति'। अत्र स्थानिवद्भावा 'च्चतुरःशसी' त्यन्तोदात्तत्वे सति 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः, स निपातन-

स्वरेण बाध्यते, यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसि स्वरं बाधते तथा षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्येतं विभक्तिस्वरमपि बाधेत तत्राह। 'चतसृणामित्यत्र त्विति'। तत्र कारणमाह। 'हलादिग्रहणसामर्थ्यादिति'। तत्र हलादिग्रहणस्य चतस्रः पश्येत्येतदेव व्यावर्त्यं नान्यत्किञ्चित्। एतच्च तत्रैवोपपादितं, यदि च निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्यापि बाधकः स्यात्तदान्तरेणापि हल्ग्रहणं विभक्तेः स्वरो न भविष्यति किं हलादिग्रहणेन, तत्क्रियमाणं ज्ञापयति निपातनस्वरं विभक्तिस्वरो बाधतइति। अन्येत्वाहुः। हलादिग्रहणादेव चतस्रः पश्येत्यत्र 'चतुरःशसी'त्यस्याप्रवृत्तिरवसीयते। यदि स्यात्तत 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति स्यादेव विभक्तेरुदात्तत्वमिति तद्व्यावृत्तये हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मादाद्युदात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति। तत्राद्युदात्तस्य चतुश्शब्दस्यान्तर्यत आद्युदात्त एव चतसादेशे सति चतसृणामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रिति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति॥

"अचि र ऋतः"॥ 'पूर्वसवर्णो त्वित्यादि'। तिस्रःपश्येत्यत्र 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इत्यस्यापवादः, प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उदित्युत्वस्य। प्रियतिस्रि प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो'रिति गुणस्य। ननु यत्र विध्यन्तरस्याप्राप्तिः प्रियतिस्रा प्रियतिस्रे प्रियतिस्रोरिति तत्र इको यणचीत्येव सिद्धमिति विध्यन्तरस्य विषयइदमारभ्यते. तत्र मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइति उत्वपूर्वसवर्णौ बाधतइति युक्तं, गुणविषये तु परत्वात्स एव स्यादित्यत आह। 'परमपि हीति'। 'ऋत इति किमिति'। तिसृचतस्रोरनुवृत्तेरलोन्त्यस्येत्येव सिद्धमिति प्रश्नः। 'तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमिति'। तिसृचतस्रोरादेशयोरजादावपि विभक्तौ प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः। 'अन्यथा हीति'। ऋत इत्यनुच्यमाने षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् त्रिचतुरोरेवायमादेशः स्यात् स च नाप्राप्तयोस्तिसृचतस्रोर्विधीयतइति तयोरपवादः स्यादित्यर्थः॥

"जराया जरसन्यतरस्याम्"॥ 'अतिजरांसीति'। अतिजर इ इतिस्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात्सोऽभक्तोऽमेव न व्यवदध्यात्।

तदवयवं तु जराशब्दं व्यवदधात्येवेति सत्यपि तदन्तविधौ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति जरशब्दान्तस्याङ्गस्यावयवो यो जराशब्दः तस्य विभक्त्यानन्तर्ये विधीयमानो जरसादेशो न प्राप्नोति । अथापि स्यात् तथापि सकारात्परस्य नुमः श्रवणं स्यात् । तस्मात्परत्वात्पूर्वं जरसादेश एष्टव्यः तत्र कृते झलन्तलक्षणो नुम् अतिजरसं पश्येत्यत्र अतिजर अम् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरसादेशे कृते 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुक् प्राप्नोति, न च तदानीमम्भावस्य प्रसङ्गः, अनदन्तत्वात् । ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वात्तस्यामवस्थायामम्भावेन बाधितस्य लुकः पुनः प्रसङ्गो न युक्तः भ्रष्टावसरत्वात् । नैतदस्ति । नात्राम्भावः प्रवृत्तः परत्वान्नित्यत्वाच्च जरसादेशेन बाध्यते, तत्र कृते लुक्प्रसङ्गः, एवं तर्हि सन्निपातपरिभाषया लुङ् भविष्यति । अजादिसन्निपातेन जरसादेशो निष्पन्नो नोत्सहते तस्य लुको निमित्ततां प्रतिपत्तुं, यद्येवमतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरिति न सिद्ध्यति, कथं सोऽभिसश्चाकारान्तसन्निपातेनाजादिरादेशः कृतोऽकारान्तत्वविघातिनो जरसादेशस्य निमित्तं न स्यात् । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमेव गोनर्दीयस्य पक्षः, तदिदमुच्यते ।'इहेत्यादि' । इहेति वाक्योपन्यासे । अतिजरसं ब्राह्मणकुलमित्यादि भवितव्यमित्यन्तं गोनर्दीयस्य मतं न पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्त्ततइति यदुक्तं यच्चोक्तम् अतिजरं ब्राह्मणकुलमित्यादि तत्रोभयत्रापि हेतुः । 'सन्निपातलक्षणइति' । न पुनर्लुक्शास्त्रमित्यत्र पुनःशब्दस्यायमर्थः पूर्वं या लुक्प्राप्तिः साम्भावेन बाधिता या तु जरसादेशे कृते पुनः प्राप्तिः सापि सन्निपातपरिभाषया न भवतीति । 'अन्ये त्वित्यादि'। एतच्च 'टाङसिङसामिनात्स्याः' 'अतोभिस ऐसि' त्यत्र व्याख्यातम् ॥

"त्यदादीनामः" ॥ द्विपर्यन्ता 'इत्यादि' । इष्टिरेवेयम् । यत्तूच्यते शेषे लोपवचनं ज्ञापकमिति तदयुक्तम् । उपसर्जनार्थत्वादतियूयमतिवयमिति । यदा तु शेषेलोपष्टिलोपस्तदा तु सुतरामज्ञापकम् । 'पाठादेव पर्युदस्ता इति' । तथा च सर्वादिसूत्रे वार्तिकं 'सञ्ज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधः

१ मुद्रितमूलपुस्तके द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यतइति पाठो दृश्यते ।

पाठात्पर्युदास इति'। तेन पाठोपजीवनेन प्रवर्त्तमानमिदमपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां न भवति। 'त्यदादीति'। त्यदादीनामर्थः प्रधानं यत्र समासे तत्रेत्यर्थः। नहि ते पाठात्पर्युदस्ताः।

"किमः कः"॥ 'तेनाकार एव किमो न विधायत इति'। कथं पुनरकारविधाने क इत्यादि रूपसिद्धिः, यावतान्त्यस्य प्राप्नोति। न चान्त्यस्य पूर्वेण सिद्धः, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इत्युक्तत्वात्। अपरे पुनरेतच्चोद्यभयादेवं पठन्ति तेनाकार एव इमो न विधीयतइति, अयमर्थः। इम इत्येतावत्सूत्रमस्तु, त्यदादीनाम इत्येव त्यदादीनां संबन्धिन इमोकारो भवति तत्र नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति सर्वस्यैवेमोऽकारो भवति, तेषामेवं पठतामुत्तरत्र किमो ग्रहणं कर्त्तव्यं, न कर्त्तव्यम्। उति होरिति वक्ष्यामि इम इत्येव, ततो वाति, इम इत्येव इमोवकारादेशो भवति, तस्मात्साकच्कार्थमेव कादेशो विहितः॥

"कु तिहोः"॥ तिशब्दस्य विभक्तिसञ्ज्ञकस्याभावात्तकारे इकार उच्चारणार्थः। 'कुहेति'। 'वा ह च छन्दसी'ति हप्रत्ययः॥

"क्वाति"॥ 'क्वेति'। किमोदित्यत्प्रत्ययः। अथादेशान्तरकरणं किमर्थं न प्रकृतः कुशब्द एव विधीयते एवं च कृत्वा योगविभागोपि न कर्त्तव्यः, कुतिहात्स्वित्येवास्तु, का रूपसिद्धिः, यणादेशे कृते क्वेति सिद्धम् ओर्गुणस्त्वङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविति वचनान्न भविष्यति, यणादेशस्त्वनाङ्गत्वाद्भवत्येव तत्राह। 'आदेशान्तरकरणमोर्गुणनिवृत्त्यर्थमिति'। निष्ठिततत्वं दुर्ज्ञानमिति भावः, एवं तर्हि किमोदित्येतत्किमोद्वदिति वक्तव्यं टिलोपे कृते क्वेति सिद्धमत आह। 'किमोद्वदिति चेति'। कथं पुनः प्रत्ययान्तरे रूपसिद्धिः यावता ककारस्य जश्त्वं प्राप्नोति, टिलोपस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति, कथमसिद्धत्वम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, टिलोपो हि डित्प्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः, जश्त्वं तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गम्। 'साकच्कार्थमिति'। साकच्के हि प्रत्ययान्तरे विहिते कक्वेति स्यात्। यणान्यासे तु तत्रापि क्वेत्येव भवति॥

"तदोः सः सावनन्त्ययोः" ॥ साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य 'स्यश्छन्दसि' 'सोचि लोपे चेदि'त्यादि निर्देशात्। नाप्युभयोः, तथाहि सति सीत्येव ब्रूयात्, सकारादौ विभक्ताविति । 'अनन्त्ययोरिति किमिति'। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्त्यदादिषु सकारान्तस्यासम्भवाच्च त्यदादिभिस्तदोर्विशेषणादनन्त्ययोस्तावत्सिद्धम् । अन्त्यस्य तु त्यदाद्यत्वं भविष्यतीति प्रश्नः, अत्वस्य सोरन्यत्र सावकाशत्वात्सौ परत्वादिदमेव स्यादित्युत्तरं, तत्र केवले सौ पुल्लिङ्गे विशेषाभावात्सम्बुद्धौ स्त्रियां च प्रत्युदाहृतं, किमर्थं पुनस्तदोरित्युच्यते तवर्गग्रहणमेव क्रियेत, तोःसःसावनन्त्यस्येति । नकारस्यापि तर्हि प्राप्नोति तस्माच्चुङचि अनेषः अनयम् अनसाविति । नुडयं परादिस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥

"अदस औ सु लोपश्च" ॥ 'अमुक इति'। अदकस् सु इति स्थिते औत्वप्रतिषेधात्त्यदाद्यत्वं दकारस्य सत्वं सकारादुत्तरस्य [1]चाकचोकारस्य उत्वम् । 'उत्तरपदभूतानामित्यादि'। समासाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तदपेक्षत्वादादेशो बहिरङ्गः, ततश्चान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्याविवद्भावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमयं परमहमित्याद्यनिष्टप्रसङ्गः, तस्मादकृतसन्धिकार्याणामेवामी आदेशा वक्तव्याः, एतच्च 'नेन्द्रस्य परस्ये'त्यत्र ज्ञापयिष्यते । 'अदसः सोर्भवेदित्यादिः'। अदस औ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु, सावित्येव अदस इति पञ्चमी तया पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः[2] सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायाम् अदस उत्तरस्य सोरौकारो भवतीत्यर्थः, तत्र त्यदाद्यत्वे कृते असाविति सिद्धे किं सुलोपो विधीयते। 'ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः'। यदि सोरौकारो विधीयते तदा हि असावित्यत्र त्यदाद्यत्वे ह्रस्वात्परस्याः संबुद्धेरौकारस्य लोपः स्यात् न हलः । नैष दोषः । हलः सलोपे विधीयते, यद्येवं तत्र हल्ग्रहणं कर्तव्यं नेत्याह । 'प्रकृतं हि तत्'। 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यत्र । ननु चेदं प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः एवं तर्हि एङ्ह्रस्वादिति पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्प-

---

[1] चाकारस्येति पा० ई० पु० ।
[2] कृतार्था इति इ० पु० पाठः ।

यिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति । पूर्वसूत्रवद्वा प्रथमाया एव यथा कथं चिन्निर्वाहो भविष्यति । 'आप एत्वं भवेत्तस्मिन्' । इह तर्हि स्त्रियां संबुद्धौ असा औ इति स्थिते 'आङि चापः' 'संबुद्धौ' चेत्येत्वं प्राप्नोति, प्रकृतेरेव त्वोत्वे टापोभावादेत्वाभावः । न, झलीत्यनुवर्त्तनात् । नैष दोषः 'बहुवचनेझल्ये' दित्यतो झलीति तत्रानुवर्त्तते झलादौ संबुद्धाविति, औत्वे कृते अझलादित्वाच भविष्यति, 'प्रत्ययस्थाच्च कादित्वम्,' इह तर्हि स्त्रियामकचि असका औ इति स्थिते 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये'तीत्वं प्राप्नोति प्रकृतेरेव त्वोकारे टापोभावादित्वाभावः, 'शीभावश्च प्रसज्यते' । इह च स्त्रियाम् असा औ इति स्थिते 'औङ आप' इति शीभावः प्राप्नोति, औत्वविधानं तु पुंसि चरितार्थं, पाक्षिक एष दोषः, यदौङ आप इति पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा नास्ति, इतरयोरस्तु पक्षयोरस्ति ॥

"यः सौ" ॥ 'स्त्रियामयं यकारइति' । नपुंसके तु 'स्वमोर्नपुंसका' दिति लुमता लुप्तत्वात्सोरभावः ॥

"हलि लोपः" ॥ 'अन्यग्रहणमनुवर्त्ततइति' । यद्यपि तत्प्रथमान्तं तथापि हलीति सप्तम्या तस्य षष्ठी प्रकल्प्यते ॥

"मृजेर्वृद्धिः" ॥ 'धातोश्च कार्यमुच्यमानमिति' । वस्तुतो धातोर्यत्कार्यमुच्यते तदिह धातोरुच्यमानमिति विवक्षितं, स धातुः स्वरूपेणैव गृह्यतां मा वा, यान्हितेनानुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या'मित्ययमप्यागमो धातुप्रत्ययएव भवति न तु प्रमृड्भ्यामित्यादौ । 'त[1]त्प्रत्ययइति' । धातोरित्येवं विहिते । 'कंसपरिमृड्भ्यामिति' । अत्र तदन्तविधिना प्रसङ्गः ॥

"अचो ञ्णिति" ॥ तन्दुलनिश्चाय इत्यादौ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् । 'गौः गावौ गाव इति' । अत्र गौरित्येतत्साक्षादुदाहरणमितरत्रावादेशे कृते 'अत उपधाया' इत्येव सिद्धम् । 'सखायौ सखाय इति' । अत्रापि सखायावित्येतदुदाहरणं जसि तु 'जसि चे'ति गुणे अयादेशे च कृते पूर्ववत्सिद्धम् । 'च्यौत्नमिति' । बलनाम छान्दसं, तमिच्यौत्नेरायन्ति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता जेतृयोतृशब्दाभ्यां प्रज्ञादणि

१ मुद्रितमूलपुस्तके धातुप्रत्यये इति पाठः ।

औत्रं यौत्रमिति सिद्धं, औवमिति उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, तण्डुलनिश्चायः श्रावको लावक इत्यादौ तु गुणे अयवोश्च कृतयोः 'अत उपधायाः' इत्येव सिद्धम्, एवं कारक इत्यादौ 'गोतो णि' दित्येतद्गोत ओदिति वक्तव्यं गोत ओकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः, कथं सखायौ सखायः, 'सख्युरसंबुद्धौ' वित्येतत्सख्युरैदिति वक्ष्यामि। अचो-च्यते, ञ्णितीति तावदुत्तरार्थं वक्तव्यं किञ्च प्रियमाचष्टे प्राययतीत्यादौ प्राद्यादेशेषु वृद्धिर्न स्यात्, अथ ते दीर्घान्ता विधीयेरन् तदतिगुरु स्या-दिति यथान्यासमेवास्तु ॥

"तद्धितेष्वचामादेः"। 'अचामादेरचो वृद्धिरिति'। ननु च इक्-परिभाषोपस्थानादिक एव स्थानित्वेन भवितव्यं, यद्यपि तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणं भवति यथा गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरेव प्रतीयते तथात्राप्यचामादिरजेव, तथापि साक्षादच इति निर्द्देशाभावादिक्परि-भाषोपतिष्ठेतैव इगात्मकस्याच इति, तस्मात्स्थानिनिर्देशार्थमच इति वक्तव्यं, तच वक्तव्यमकृतमनुवर्त्तते, अचो ञ्णितीति, तत्र निर्द्दिष्टस्थानि-कत्वादिक्परिभाषाया अव्यापारः, अथ त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र त्वष्टृज-गच्छब्दाभ्यां तस्येदमित्यणि कृते यथाक्रममचो ञ्णिति अत उपधाया इति वृद्धिः कस्मान्न भवति, तत्राह। 'त्वाष्ट्रोजागत इत्यत्रेति'। 'अन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधतइति'। परत्वादितिभावः। अन्त्योपधा-लक्षणाया वृद्धेरवकाशः गौः याचकः, अस्या अवकाशः सुश्रुत् सौश्रुतः, त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भवति, सकृद्गतिन्याय-श्चाश्रीयते न पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्, एवं च कृत्वा पुष्करसच्छब्दस्यानु-शतिकादिषु पाठोर्थवान्भवति, यदि त्वादिवृद्धिविषयेन्त्योपधावृद्धिः स्यात्तदोपधालक्षणयैव वृद्ध्या पौष्करसादेः सिद्धत्वादनुशतिकादिषु तच पठेत्, ठगर्थं तत्र पाठः स्यात् पौष्करसादिकः, नह्यत्रोपधालक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति अञ्णित्वात्, नैतदस्ति, नह्यस्मान्मत्वर्थे ठगुत्पद्यते, अनभिधा-नात्। यद्वा प्रतिपदविहिते बाह्वादिलक्षण इञ्येवोभयपदवृद्धिः नान्यत्रेति ठगर्थः पाठो न भवति, यत्र त्वादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्षणा

वृद्धिः कस्माच भवति, व्यसोर्भावो वैयसवम्, इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्, व्यापदि भवं वैयापदमिति, तत्राप्यैचौ परत्वात् बाधकाविति सिद्धम् ॥

"किति च" ॥ 'नाडायनः चारायणइति'। नडादिभ्यः फक्। 'आत्तिकः शालाकिक इति'। दीव्यत्यर्थेठक् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयश्चरणः ॥

"देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्" ॥ अत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते, तेन वा तानि, तत्रापि सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वेति चत्वारः पक्षाः। तत्र देविकादिभिः सामानाधिकरण्ये त्वङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिसम्भवाद्देविकाद्यन्तस्याङ्गस्याचामादेराकारो भवतीत्यर्थः स्यात्। तत्र केवलानां न स्यात्, नहि तदेव तदन्तं भवति, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन निषिद्धः। यदि तु प्रत्ययविधिविषयः स प्रतिषेधः, तदा केवलानां भवतु तदादौ तु न स्यात्। देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालय इति। तदन्ते चातिप्रसङ्गः, सुदेविकादौ भवं सौदेविकमिति, अत्र सोरुकारस्याकारः स्यात्। अथ वैयधिकरण्येन विशेषणं देविकादीनां यदङ्गमिति, किं च देविकादीनामङ्गं यत्र च ते ऽवयवभूताः, ततश्च केवलाच स्यात्, नहि स एव तस्यावयवो भवति, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, यदि तु प्रत्ययविषयः स प्रतिषेधस्तदा केवलानां भवतु तदन्ते त्वतिप्रसङ्गः पूर्ववत्, केवलं तदादावप्रसङ्ग एवास्मिन्पक्षे परिहृतः, अथाङ्गं समानाधिकरणं विशेषणमङ्गं ये देविकादयइति तदा तदन्तेतिप्रसङ्गः परिहृतः तदादौ त्वप्रसङ्गः स्यादेव तदेव तर्हि व्यधिकरणं विशेषणम्, अङ्गस्य[1] ये अवयवभूता देविकादयस्तेषामचामादेराकार इति, तदा केवले तदादौ च न दोषः, किं तु परपदभूतानामपि तेषामाकारप्रसङ्गः तत्र प्राग्रामे पूर्वशांशप इत्यादाविष्ट एवाकारः, सुदेविकादावयामेत्वनिष्टप्रसङ्गः तदेवमेते

१ क्रियाविशेषणत्वाचपुंसकैकवचनमिति ई। पु॰ पा॰

चत्वारोपि पक्षा दुष्टाः, अथापरः पक्षः, अङ्गेन देविकादिभिश्चाचामादिर्विशेष्यते, अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां संबन्धी भवतीति, अत्र पक्षे केवलेषु तदादौ चाङ्गे नास्ति दोषः, नापि सौदेविकमित्यत्र पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा प्रसङ्गः किं तु प्राग्ग्रामे पूर्वशांशप इत्यादावुत्तरपदभूतानां देविकादीनामाकारो न स्यात्, नैष दोषः, प्राचां ग्रामनगराणामित्यत्रैतदनुवर्तिष्यते। तत्र च वाक्यभेदेन संबन्धः, प्राचां ग्रामनगराणामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति। देविकादीनामुत्तरपदानामचामादेराकार इति, अयमपि वृत्तिकारस्य पक्षो न भवति, यद्ययं पक्षोऽभविष्यत् उत्तरपदवृद्धावप्येतदनुवर्त्स्यतइत्येवावक्ष्यत्।

कस्तर्हि वृत्तिकारस्य पक्षोऽ[1]यमभिधीयते।
परिभाषेयमान्तर्यपरिभाषापवादिनी॥
देविकादेरचामादेर्यत्र वृद्धिः प्रसज्यते।
तत्रोपतिष्ठते, तेन सर्वमिष्टं प्रसिध्यति॥

इति। अनारभ्यमाणे एतस्मिन्देविकादीनामादेरचो वृद्धिर्भवन्ती स्थानेन्तरतमवचनादैकारः प्राप्नोति, तदपवादेनाकारः प्राप्यते, तत्राङ्गं भवतु देविकादयः पूर्वपदमुत्तरपदं वा सर्वथा यत्र देविकादीनामचामादेरचो वृद्धिप्रसङ्गः तत्राकारो भवतीति परिभाष्यते। ननु च अङ्गस्येति वर्त्तते, सत्यं, नैवमस्याभिसंबन्धः, अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां संबन्धीति, किं तर्हि देविकादीनामचामादेराकारो भवति स चेदङ्गस्य संबन्धीति, अथैवमभिसंबन्धे किं व्यावर्त्यं, न किं चित्, अनुवृत्तस्य तु संबन्धो वक्तव्य इत्येतावत्। 'साप्याकार एव भवतीति'। उक्तोत्र हेतुः। 'वहीनरस्येति'। वहोस्यास्तीति वही, वही चासौ नरश्चेति वहीनरः, अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम्। 'वैहीनरिरिति'। अत्राकारवृद्धिः प्राप्ता इकारेण बाध्यते, तस्य त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव, नहि तस्यां नाप्राप्तायामिकारो विधीयते, एवं च कृत्वा सूत्रेप्यकार एव विधेयस्तस्याकारवृद्धौ सिद्धमिष्टं तथा तु न कृतमित्येव। 'के चित्त्विति'। विहीनो नरो विहीनरः, पृषोदरादित्वाच्चशब्दस्य लोपः॥

१ योयमधीयते इति १ पु॰ पा॰।

"केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" ॥ 'लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यतइति'। मित्रयुशब्दो ऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने यदा वर्त्तते न परं प्रकृतावेव तदेदमुच्यते, यदा तु यृष्ट्यादिभ्यष्ठञो यस्कादित्वाद् बहुषु लुक् क्रियते तदा पारिभाषिकेऽपि गोत्रे न दोषः, अत्र यद्यपि वृद्धिप्रसङ्ग्य-मादेश उच्यते तथापि वृद्धिर्न बाध्यते विषयभेदात्, अचामादेर्वृद्धिः, यादे-रियादेशः, अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न कार्यं ॥

"न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्" ॥ अत्रार्थद्वयवि-धानाद्वाक्यभेदस्तस्यैव द्योतकस्तुशब्दः, पूर्वावित्यनेन संबन्धादैचाविति प्राप्ते एकवचनं सौत्रं, वृत्तौ तु क्रियाविशेषणत्वा[1]देकवचनम्। 'ताभ्यां तु पूर्वमिति'। 'ऐजागमो भवतीति'। टित्त्वाद्यागमलिङ्गाभावेऽपि पूर्व-शब्देन देशविशेषे भवचागम इत्युच्यते, आगच्छतीत्यागम इति। 'वैयसनमिति'। गतिकारकोपपदानां प्राक् सुबुत्पत्तेः समास इत्युत्तरप-दविषयमित्यवोचाम, तेन वैयसनादिषु य्वोः पदान्तत्वं, स्वश्वशब्दः शिवादिः। 'याष्टीक इति'। शक्तियष्ट्योरीकक्, ननु चात्राचामादेः स्थाने यौ य्वौ ताभ्यामित्याश्रयणादेव न भविष्यति, तत्राह। 'यत इम[2]इ-ति'। इण् गतौ, लटः शत्रादेशः, शपो लुक्, इणो यण्, इहासत्यपि प्रतिषेधे वैयसनमित्यादौ व्यसन अ इति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ऐजागमश्च, तत्र वृद्धिरनित्या शब्दान्तरप्राप्तेः, सा ह्यैचि कृते तस्यैव प्राप्नोति तन्मध्य-पतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्, ऐजागमस्तु नित्य इति स एव तावद्भवति, तत्र कृते यद्यपि पुनः प्रसंगविज्ञानाद् वृद्धिस्तथाप्यान्तर्यत ऐकारस्यैकार औकारस्यौकार इति न कश्चिद्दोषः किं प्रतिषेधेन। नन्वसति तस्मिन्वै-याकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्य इति वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव-प्रतिषेधः स्यात्, सति तु प्रतिषेधे न भवति, कथं न भवति, यावता वृद्धेर्निमित्तं अणका यस्मिंस्तद्धितइति बहुव्रीहिः, विद्यते चात्र णकारः,

[1] क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकैकवचनमिति इ· पु पा·।

[2] मुद्रितमूलपुस्तके यतेश्कात्रा याता इति पाठः स पदमञ्जर्यसंमतः, यत इमे छात्रा इति पाठस्तु युक्तः।

सत्यं, विद्यते, निमित्तं तु न भवति, कुर्वद्रूपे हि निमित्तशब्दो मुख्य इत्युक्तं, ननु च मा भूत्तद्धितेष्वचामादेरित्यस्या वृद्धेर्निमित्तं य एव त्वसौ यित्तद्धिताश्रय ऐज्विधीयते तस्यैव वृद्धिसञ्ज्ञकस्य निमित्तं याकार इति स्यादेव पुंवद्भावप्रतिषेधः, उच्यते, नहि वस्तुतो या वृद्धिस्तस्या यन्निमित्तं यकारादिस्तद्वति प्रतिषेधः किं तर्हि वृद्धिरित्येवं या विधीयते तन्निमित्ते, अतः पुंवद्भावप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्य एव, न वक्तव्यः, एकस्मिन्नङ्गे विशेषविहितावैचौ सामान्यविहितायाा वृद्धेर्बाधकौ भविष्यतः, सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात्, ततश्च पूर्ववत्पुंवद्भावप्रतिषेधो न भविष्यतीति य्वाभ्यां पूर्वमैजित्येवास्तु, नार्थः प्रतिषेधेनेत्यत आह । 'प्रतिषेधवचनमिति' । प्रतिषेधवचने सति याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामेव पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थो भवति, असति हि तस्मिन् यौ कौ चन य्वौ गृह्येयातां, तस्मादैचोर्विशिष्टो विषयः प्रक्लृप्तो यथा स्यादित्येवमर्थं प्रतिषेधवचनं क्रियतइत्यर्थः । 'दाध्यश्विमाध्वश्विरिति' । दधि प्रियो ऽश्वो यस्य स दध्यश्वः, एवं मध्वश्वः, ताभ्यामत इञ् । ननु वाचामादेरित्यनेन य्वौ विशेषयिष्यामः, अचामादेरचः स्थाने यौ य्वाविति, एवमपि द्वे अशीती अधीष्टः, तद्धितार्थइति समासः, तमधीष्टइति प्राग्वतेष्ठञ्, द्व्याशीतिकः, अत्र प्राप्नोति । सति तु प्रतिषेधे तद्धितेष्वचामादेरित्यनुवृत्तेर्याभ्यां परस्य तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामिति विज्ञायते, अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्येवमुत्तरपदवृद्धिर्विधीयतइति तस्या निषेधाभावादैजागमाभावः सिद्धः । स्यादेतत् । अचामादेरित्यनुवृत्तं स्वरूपपरं सद्वृद्धेर्विशेषणम्, अचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्याः प्रसङ्गे तदपवादौ य्वाभ्यां पूर्वमैचौ भवत इत्यर्थः, इह तु नैवं वृद्धेः प्रसङ्ग इत्यैचौ न भविष्यत इति । एवमपि य्वावविशेषितौ स्यातां, ततश्च दाध्यश्वादौ प्रसङ्गः । न च सकृच्छ्रुतमचामादेरित्येतदेवोभयं विशेषयितुमर्हति येनाचामादेः स्थाने य्वौ ताभ्यां पूर्वावैचौ भवतः, सति तस्मिन्नचामादेरित्येवं वृद्धेः प्रसङ्ग इत्याश्रयणाच्च क्वापि दोषः स्यात्, न च तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे

प्रमाणमस्ति, तस्मात्सुष्ठूक्तं प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रक्लृप्त्यर्थमिति । 'उत्तरपदवृद्धेरपीति'। एतच्च तत्रास्याधिकाराल्लभ्यते। 'यत्र त्विति'। एतदप्युत्तरपदेन य्वोर्विशेषणाल्लभ्यते, उत्तरपदस्य यौ य्वौ ताभ्यां परस्य वृद्धिर्न भवति ताभ्यां च पूर्वमैजागम इति। इह इश्च अजश्च यजौ, उश्च अजश्च वजौ, तयोरिदं ऐयजम्, औवजमिति, ऐचोरभक्तत्वादतन्मध्यपतितत्वाच्चाङ्गग्रहणेनाग्रहणादैयजीयमौवजीयमित्यादौ शेषनिघातो न स्यात्, शेषविवक्षायां च वृद्धाच्छो न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वात्, उच्यते। यद्येवंविधमभिधानमस्ति ततः पूर्वशब्द आवर्तयितव्यः, तत्रैको ऽवयववचनः, अपरो व्यवस्थावचनः, य्वाभ्यां पूर्वावैचौ भवतस्तौ चाङ्गस्यावयवाविति, अत्र संग्रहश्लोकौ ॥

नाप्राप्ताया हि वृद्धेः प्रतिपदविधिरेज्बाधको नञ् किमर्थो,
याभ्यां य्वाभ्यां परस्यैच् प्रसजति तत एवैष पूर्वो यथा स्यात् ॥
मा दाण्ड्यश्वादिके भूदिति ननु विहितौ यावचां स्यानआदे-
र्य्वौ ताभ्यामैजिहैवं न भवति इति चेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥ १ ॥
स्यादैज् द्व्याशीतिकेङ्गाद्यच इति विहितस्यैव ऐच्वेत्प्रसङ्गा-
द्वौ न स्यातां विशिष्टौ श्रुतमपि च सङ्कोचभयं भेत्तुमर्हम् ।
स्यादेतस्योत्तरत्राप्यधिकृतिरिह च य्वोः पदस्योत्तरस्यै-
वं पूर्वत्रैयलिन्दे भवति न च भवेद् द्वे अशती अधीष्टे ॥

"द्वारादीनां च"॥ 'दौवारिक इति'। तत्र नियुक्त इति ठक्। 'द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति'। सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धलक्षणश्छो न भवति, कलापिनोणित्यत्राणग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वा। कथं पुनर्द्वारशब्दस्य पाठे द्वारपालशब्दस्य विधिरयं भवति, तत्राह। 'तदादिविधिश्चात्र भवतीति'। अत्र च कारणं देविकादिसूत्रएवोक्तं, ज्ञापकं चात्र वक्ष्यति। 'सौवराध्याय इति'। स पुनः शन्तनुप्रणीतः, फिषित्यादिकं, सौवर्यः स्वप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति भाष्ये। 'शोभनोध्यायः स्वाध्याय इति'। आङत्र मध्ये प्रक्षेप्तव्यः, अन्येषामपि दृश्यतइति वा उत्तरपदादेर्दीर्घत्वम्। 'एवमपीत्यादि'। यद्यत्र स्वशब्दः पठ्यते किमा-

यातं स्वाध्यायशब्दस्य तत्राह। 'तदादावपि हीति'। स्वार्थिकस्वाभाविकादयस्तु भाष्यप्रयोगात्साधवः। 'स्फैयकृत इति'। ऋषित्वादण्। 'शौवादंष्ट्रो मणिरिति'। शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घत्वं पूर्ववदण्॥

"न्यग्रोधस्य च केवलस्य"॥ 'नैयग्रोध इति'। नीचैर्गतो परोहैर्वर्द्धंतइत्यर्थः। 'अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमिति'। अपदान्तत्वाद्यकारस्य। यथास्मिन्नपि पक्षे केवलग्रहणं किमर्थं, यावता न्यग्रोधस्येत्युच्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादौ स्यात्। ज्ञापनार्थं तु। एतज्ज्ञापयति, अस्मिन्प्रकरणे यान्युपात्तानि तानि तदादिवृद्धिभाजोचो विशेषणानीति॥

"न कर्मव्यतिहारे"॥ 'कर्मव्यतिहारे यदुक्तमिति'। यदस्मिन्प्रकरणे उक्तं तत्कर्मव्यतिहारे न भवतीत्यर्थः॥

"स्वागतादीनां च"॥ व्यावक्रोशीत्यादौ व्यवपूर्वो धातुः कर्मव्यतिहारे दृष्ट इति व्यवहारशब्दोपि कर्मव्यतिहारे वर्त्तते, ततश्च पूर्वेणैवात्र सिद्धेरत्रास्य पाठोनर्थक इत्याशङ्क्याह। 'व्यवहारशब्दोयमिति'। 'द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठादत्र प्रसङ्ग[1] इति'। तदादेरपि तत्र ग्रहणं भवतीत्युक्तमेव॥

"श्वादेरिञि"॥ 'तत्र चेत्यादि'। यदि तत्र तदादिविधिर्न स्यात् एतद्वचनमनर्थकं, कथं, केवलश्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात्। 'तदादिविधिर्भवतीति'। अस्मिन्प्रकरणे यदुक्तं तद्वृद्धिभाजोचो विशेषणमित्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकमित्यर्थः। 'इकारादिग्रहणं चेत्यादि'। श्वादेरितीति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र वर्णग्रहणे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः। 'श्वागणिक इति'। श्वगणाट्ठञिति ठञ्। 'तदन्तस्येति'। इञन्तस्य। 'श्वाभस्त्रमिति'। इञश्चेत्यण्, तन्निमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च भिन्नकर्तृत्वादशक्य इञाश्रयेण प्रतिषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः॥

"उत्तरपदस्य"॥ उत्तरत्राचामादेरित्यनुवृत्तेरुत्तरपदस्याचामादेर्वृद्धिर्विधातव्या, ननु चावयवादृतोरित्यादौ अवयवादित्यादिका पञ्चमी,

1 प्राप्तिरिति मुद्रितमूल पु० पाठः।

तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति, अत आह। 'यत्रेति'। आदिपदेन हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च, अनुशतिकादीनां च, देवताद्वन्द्वे चेत्येतेषां ग्रहणम्, एषु योगेषु पञ्चमीनिर्देशाभावादसत्यस्मिन्नधिकारे ऽकुस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् नोत्तरपदस्य, वचनं तु नियमार्थं स्यात्, एवं प्रोष्ठपदानां नान्यत्र, प्रोष्ठपदानामेव वा जइति, वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वपदस्यैवानाद्यचो वृद्धिविधानार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमेवायमधिकारः कर्त्तव्यः, किमिदानीं पञ्चमीनिर्देशेष्वस्यानुयोग एव, नेत्याह। 'पञ्चमीनिर्देशेष्वपीति'। 'वृद्धेश्च व्यपदेशार्थमिति'। उत्तरपदाधिकारे विहिता या वृद्धिरिति व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। क्व पुनरेवंविधेन व्यपदेशेन प्रयोजनमित्यत आह। 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रेति'। सर्वभासः सर्वकार इत्यादौ माभूदित्येवमर्थं तत्रैवमाश्रितम्॥

"अवयवादृतोः"॥ 'ऋतोर्वृद्धिमद्विधावित्यादि'। ऋतोः ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिमद्विधौ वृद्धिनिमित्ते प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिः, ऋतुशब्दान्तादपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। किं सर्वत्र, नेत्यत आह। 'अवयवादिति'। अवयववचनात्परो यदा ऋतुवचनस्तदेत्यर्थः। ये त्ववयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तं पठन्ति तेषां न समीचीनोऽर्थः। तथा च सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्य इति पञ्चम्या निर्[२]देशि। 'पूर्वासु वर्षासु भव इति'। तद्धितार्थइति समासः, अन्ये त्वदिक्शब्दत्वाद्विशेषणसमासं मन्यन्ते। अथात्रापि तदन्तविधिना वर्षाभ्यष्ठगेव कस्मान्न भवत्यत आह। 'अवयवपूर्वस्यैव हीति'॥

"सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य"॥ 'जनपदवाचिन इति'। स्वरूपग्रहणं तु न भवति, उत्तरसूत्रे मद्रप्रतिषेधात्। 'सुसर्वार्द्धेत्यादि'। जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति, यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः॥

---

१ शब्देनेति १। २। पु॰ पा॰।
२ निर्देशइति १-२-पु॰ पा॰।

"दिशोऽमद्राणाम्"॥'पूर्वपाञ्चालक इति'। तद्धितार्थे समासः। 'पौर्वपञ्चालक इति'। अवयववाच्यत्र पूर्वशब्दः, एकदेशिसमासाद्वुञ्प्रत्ययः। अदिक्शब्दत्वादादिवृद्धिरेव भवति, यद्येवं वुञापि न भवितव्यमदिक्शब्दत्वादेव, अस्त्यत्र विशेषः, सुसर्वार्द्धाद्दिक्शब्देभ्य इति तदन्तविधौ शब्दग्रहणं क्रियते दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्येवं यथा विज्ञायेत, वृद्धिविधौ तु दिश इत्येतावदुच्यते, अन्ये त्वण्णन्तमेव प्रत्युदाहरणं पठन्ति॥

"प्राचां ग्रामनगराणाम्"॥ प्राचामिति नाचार्यनिर्द्देशः, जनपदादिभिर्देशैः साहचर्यात्। 'पूर्वेषुकामशम इति'। पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति समासः, ततो भवार्थे दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञायां ञ इति ञप्रत्ययः। 'पूर्वपाटलिपुत्रक इति'। पूर्ववत्समासः, रोपधेतोः प्राचामिति वुञ्, यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रं तथापि पाटलिपुत्रस्यैकदेशे पाटलिपुत्रशब्दस्य वृत्तेः पूर्वत्वविशेषणं युक्तमेव, जना यत्र सन्ति स ग्रामः, ततश्च नगरमपि ग्रामः, ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरेपि न क्रियन्ते, तद्यथा अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुट इति सुतरां नागरोपि न भक्ष्यते, ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो नगरेपि नाधीयते। शास्त्रेपि, उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तात्, वाहीकग्रामेभ्यश्च, दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु, नगरमपि गृह्यते, तस्मादिहापि नार्थो नगरग्रहणेनेत्यत आह। 'ग्रामत्वादेवेति'। 'सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थमिति'। अङ्गस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदस्येति च, तत्र ग्रामाणामित्येतदङ्गस्येत्यनेन सम्बध्यते ग्रामवाचिनामङ्गानामिति, नगराणामित्येतदुत्तरपदस्येत्यनेन नगरवाचिनामुत्तरपदानामिति। न चायं सम्बन्धभेदः, सकृदुपात्ते ग्रामशब्दे सम्भवति तस्मान्नगरग्रहणं क्रियते, तत्र दिक्पूर्वपदो हीत्यादिना सम्बन्धभेद आश्रयणीय इत्यत्र हेतुर्दर्शितः। तत्रेत्यादिना तु स एव सम्बन्धभेदः। इह पूर्वेषुकामशम इति समसनक्रियानन्तरं पूर्वोत्तरपदयोर्गुणः प्राप्नुवन्नन्तरङ्गः, उत्तरपदवृद्धिस्तु पश्चादुपनततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा, तत्र गुणे कृते पूर्वोत्तरयोर्व्यपवर्गाभावाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति, अन्तादिवद्भावोप्युभयत

आश्रयणे प्रतिषिद्धः, अत्र हि दिग्वाचि पूर्वपदमुत्तरपदं च युगपदाश्रीयते तत्राह । 'पूर्वेषुकामशम इत्येवमादिष्विति' । यथा नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकं तथा तत्रैव वक्ष्यामः ॥

"संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" ॥ संवत्सरश्च संख्या च संवत्सरसंख्यं, समाहारद्वन्द्वः । 'द्विसांवत्सरिक इति' । प्राग्वतेष्ठञ्, तस्याध्यर्धपूर्वेति लुङ् भवति, अनार्हीयत्वात् । 'द्विषाष्ठिक इति' । ननु तमधीष्टो भृत इत्यत्र कालादिति वर्त्तते, तत्कथं द्विषष्ठ्यादिशब्देभ्यः प्रत्यय इत्यत आह । 'द्विषष्ठ्यादिशब्द इति' । [1]कालवृत्तिः शब्दस्तत्र गृह्यते न मासादय एवेति भावः । ननु च परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोरित्यत्र परिच्छेदहेतुत्वमात्रं गृह्यते न त्वारोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तदेव प्रस्थादि, अन्यथा शाणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, कालश्चापि परिच्छेदहेतुर्भवत्येव, ततश्च संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धत्वादित्यत आह । 'संवत्सरग्रहणमिति' । 'द्वैसमिक इति' । अधीष्टादिषु समायाः खः, द्विगोर्वेति पक्षे ठञ्, न केवलं वृद्धिविषयमेव ज्ञापकं किं तर्हि सार्वत्रिकमित्याह । 'द्विवर्षा माणविकेति' । द्वे वर्षे भूता इति पूर्ववट्ठञ्, तस्य वर्षाल्लुक्, चित्तवति नित्यमिति लुक् । 'पर्युदासो न भवतीति' । प्रतिषेधस्य, तेन प्रतिषेध एव भवति, अथ संख्याग्रहणं किमर्थं, यावता संख्ययापि परिच्छिद्यते, तत्र परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धं, केचिदाहुः । संख्याग्रहणमपि ज्ञापकार्थमेव परिमाणग्रहणेन संख्यापि न गृह्यतइति, तथा चापरिमाणबिस्ताचितेत्यत्र वृत्तावुक्तं, कालः संख्या च परिमाणं न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा द्विशता त्रिशतेति । अपर आह, साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेनानुमितं कार्यित्वं मा बाधीति परिमाणात्पृथगिह संख्याग्रहणं कृतमिति ॥

"वर्षस्याभविष्यति" ॥ 'यस्येत्यादि' । यस्य यियक्षोर्यागवर्षादारभ्य त्रीणि वर्षाणि धान्यं भावि तावन्तं कालं जीवनाय पर्याप्तं स सोमयागेधिकारी न न्यून इत्यर्थः । 'गम्यते हीति' । वाक्यार्थस्तत्र भविष्यत्ता न पदार्थे

[1] कालवृत्तिशब्दः कालशब्द इति ई पु॰ पा॰ ।

इत्यर्थः। 'द्विवार्षिको मनुष्य इति'। वर्षाल्लुक्, चित्तवति नित्यमिति नित्यं लुङ् भवति, भूतार्थएव हि स दृश्यते, अन्यत्र चित्तवत्यपि विकल्प एव॥

"परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोः"॥ 'द्विकौडविक इति'। कुडेरवप्रत्यये कुडवः प्रस्थचतुर्थभाग इत्युणादिषु व्युत्पत्तिः, कुडवमित्येतदव्युत्पन्नं शब्दान्तरं द्रष्टव्यं, ततः प्राग्वतेष्ठञ्, अनार्हीयत्वाल्लुगभावः। 'द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यामिति'। शाणप्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणं तेनोन्मानस्यापि भवति, लोहिनी गुञ्जा, ताभिः पञ्चभिः परिमितमाकारविशेषयुक्तं हिरण्य पाञ्चलोहितिकं कलापः, कोशी धान्यविशेषः। 'योगविभागेनेति'। पूर्वासु वृत्तिषु तदस्य परिमाणं संख्यायाः सञ्ज्ञेत्येकयोगेन पठितत्वाद्भाष्ये तत्र योगविभागस्योक्तत्वादेवमुक्तम्,। 'तद्धितान्तश्चायमिति'। यथा त्वध्यर्धपूर्वद्विगोरित्यत्र वार्तिकं तथा तद्धितलुकि सति सञ्ज्ञेति तत्रैवावोचाम। 'द्वैशाण इति'। यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात् पूर्वपदस्य न स्यात्, कुलिजं धान्यमानम्, अन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्॥

"जे प्रोष्ठपदानाम्"॥ 'जइति जातार्थो निर्द्दिश्यतइति'। उपसरज इत्यादौ दृष्टस्य पदैकदेशस्य प्रयोगः, भीमसेनो भीम इतिवत्। 'बहुवचननिर्द्देशादिति'। यद्यपि ज्योतिषां बहुत्वाद्बहुवचनान्तप्रोष्ठपदाशब्दस्तथापि तस्यैव शब्दरूपापेक्षायामेकवचनं न्याय्यं मन्यते॥

"हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च"॥ 'सुहृद इति'। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातितः सुहृच्छब्दः, यदा तु सुहृदयस्येदमिति पाठः, तदा हृदयस्य हृल्लेखेत्यादिना हृद्भावः। 'सौहार्द्यमिति'। वा शोकष्यञ्रोगेष्विति हृद्भावः, सिन्धवो जनपदः, नदीवचनस्यापि ग्रहणं, तथा समुद्रवचनस्यापि॥

"अनुशतिकादीनां च"॥ 'आनुशातिकमिति'। शतेन क्रीतं शतिकं, शताच्च ठन्यतावशतइति ठन्, अनुगतः शतिकेन अनुशतिकः, ततस्तस्येदमित्यण्। 'आनुहोडिक इति'। चरतीति ठक्। 'आनुसांवरणमिति'। तत्र च दीयते कार्यं भववदित्यण्। 'आनुसांवत्सरिकमिति'। बहुचोन्तोदात्ताट्ठञ्, कुरुकतशब्दो गर्गादिः। 'सार्वलौकिक-

मिति'। लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्। 'सार्वभौमइति'। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ, प्रयोगाधिदेवाधिभूतेत्यध्यात्मादयः। 'कुलटाया वेतीनङिति'। अपपाठोयं, तत्र हि स्वरूपग्रहणं, कल्याण्यादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते, तस्मात्कल्याण्यादीनामिनङिति पाठः। 'चातुर्वैद्यमिति'। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्, ताः पुनश्चतस्रो विद्याश्चत्वारो वेदाः॥

"देवताद्वन्द्वे च"॥ अग्निवरुणौ देवता अस्य आग्निवारुणम्, अग्निमरुतौ देवता यस्य आग्निमारुतम्, इद्वृद्धावित्यग्निशब्दस्य इत्त्वम्। 'यो देवताद्वन्द्व इत्यादि'। यः सूक्तं भजते स्तुत्यतया स सूक्तसम्बन्धी, हविर्यस्मै निरूप्यते स हविःसम्बन्धी, अर्थद्वारकं चेदं द्वन्द्वस्य विशेषणम्। 'स्कान्दविशाख इति'। सास्य देवतेत्यण्। 'ब्राह्मप्राजापत्यमिति'। पत्युत्तरपदाद् ण्यः, ननु सास्य देवतेत्यत्र न जातिवचनो देवताशब्दः किं तर्हि यस्यै हविर्निरूप्यते या वा मन्त्रस्तुत्या सास्य देवता गृह्यते न चैवम्भूतौ च द्वन्द्वार्थः, एवंभूतत्वे वा यथा तद्धिता भवन्ति तथायमपि विधिः प्राप्नोति। अत्राहुः। तद्धितः क्वचिदन्यत्रापि भवति त्वा देवतास्य त्वः[1] स्थालीपाक इति हि भाष्ये दृष्टमिति॥

"नेन्द्रस्य परस्य"॥ 'आग्नेन्द्रं सौमेन्द्रमिति'। अजाद्यदन्तमितीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति प्रायिकत्वात्तस्य। 'इन्द्रशब्द इत्यादि'। इन्द्रश्च मरुच्चेत्यादौ व्यञ्जनान्तेन सह [2]द्वन्द्वे इन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातेन भाव्यं, यथा ऐन्द्रामारुतीं भेदकामालभेतेति, वाय्विन्द्रावित्यादिकस्तु द्वन्द्वः सूक्तहविः सम्बन्धी न भवतीति भावः॥

"दीर्घाच्च वरुणस्य"॥ 'अत्र हीत्यादि'। उदाहरणेषु देवताद्वन्द्वे चेत्यानङि कृते दीर्घात्परो वरुणशब्दः॥

"प्राचां नगरान्ते"॥ 'प्राचां देशइति'। आचार्यग्रहणं तु न भवति, उत्तरसूत्रे विभाषितमिति वचनात्॥

---

१ यथा इन्द्रो देवता ऽस्यैन्द्र इत्यधिकम् इं॰ पु॰।
२ इन्द्रशब्दस्येत्यधिकम् इं॰ पु॰।

"जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्" ॥ जङ्गलं वनप्रायो देशः, कुरुषु जङ्गलं, कुरुजङ्गलं, धेनुर्नवप्रसूता, विश्वेषां धेनुर्विश्वधेनुः, सुवर्णविकारो वलजं सौवर्णवलजम्, उत्तरमित्युत्तरपदं लक्ष्यते, तस्य नित्यसन्निहितत्वात्स्वरूपेण विभाषितत्वानुपपत्तेर्विभाषितवृद्धिकत्वाद्विभाषितमिति गौणो वादः ॥

"अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा" ॥ 'अर्द्धद्रौणिकमिति'। प्राग्वतेष्ठञ्। वावचनमनर्थकं, विभाषितमित्यनुवृत्तेः, तत्रैवं वक्तव्यं पूर्वं त्विति। तथा तु न कृतमित्येव ॥

"नातः परस्य" ॥ 'आर्द्धप्रस्थिकमार्द्धकंसिकमिति'। पूर्ववट्ठञ्। कंसाट्टिठंस्तु न भवति, तदन्तविधेरभावात्, प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिः, न चार्द्धशब्दः संख्यावाची। 'किं च स्यादिति'। आकारो वृद्धिरेव तत्र सत्यसति वा वृद्धिप्रतिषेधे नास्ति विशेष इति मन्यते। किं पुनः कारणं पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यादित्यत आह। 'यत्र हीति'। तदुक्तं कुर्वद्रूपे निमित्तशब्दो मुख्य इति। परस्येति किं, पूर्वस्य माभूत्, अत इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्पूर्वस्य न भविष्यति, नहि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याकारादन्यो वृद्धिभागस्ति। किं च यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्पूर्वस्य तु वेत्येतदनर्थकं स्यात्, इदं तर्हि प्रयोजनं तदन्तविधिर्माभूदिति, अन्यथाऽकारान्तस्योत्तरपदस्यैवं विज्ञायेत, तत्र को दोषः, इह प्रतिषेधः स्यात्, अर्द्धद्रौणिकमर्द्धकौडविकमिति, पूर्वस्तु त्रिभिरर्द्धमुष्टिना क्रीतोऽर्द्धमौष्टिक इत्यादौ चरितार्थः, तस्मात्तदन्तविधिनिरासार्थं परस्येत्युक्तम् ॥

"प्रवाहणस्य ढे" ॥ प्रवाहणशब्दस्य ढे परत उत्तरपदस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, प्रवहणशब्दस्य अवयवभूतं यदुत्तरपदं तस्येत्यर्थः, ननु वृद्धिमदेवात्र स्वत एवोत्तरपदं, कस्मै प्रयोजनायास्य पुनर्वृद्धिर्विधीयते। उच्यते। यदा पूर्वपदे वृद्धिर्न भवति तदा यद्युत्तरपदेपि वृद्धिर्न स्यात् वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, प्रवाहणेयीभार्य इति, माभूदेवं जातेश्चेत्येवं भविष्यति, गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम्, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अनित्योयं प्रतिषेध इति, तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिक-

मित्यत्र भस्याढइति वा ठक्छसोश्चेति वा प्राप्तस्योपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रवाहयतीति प्रवाहणः, ण्यन्ताद्वहेर्नन्द्यादेल्युः, णेर्विभाषेति णत्वम् ॥

"तत्प्रत्ययस्य च" ॥ 'प्रवाहणेयिरिति'। यून्यपत्येत इञ्। 'प्रवाहणेयकमिति'। गोत्रचरणाद्वुञ्, किमर्थमिदमुच्यते, ठे परतः पूर्वेण विकल्प उक्तः, ठान्तस्ये ञादौ नित्यवृद्धिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्, इञादिनिमित्ताया अपि वृद्धेर्ठाश्रय एव विकल्पो बाधको भविष्यति, ठइति हि परसप्तमी न निमित्तसप्तमी, तेनान्यनिमित्ताया अपि वृद्धेर्ठे परतः प्रतिषेधो लभ्यतएवात आह। 'बाह्यतद्धितनिमित्तेति'। अयमभिप्रायः। ठउत्पन्ने तदाश्रयां वृद्धिं बाधित्वा विकल्पस्तावत्प्रवृत्तः, पश्चादिञादिरुत्पन्नः, तन्निमित्ता च वृद्धिः प्राप्ता न त्विदानीं ठनिमित्तो विकल्पः, पूर्वमेव प्रवृत्तत्वादावृत्त्ययोगादिति ॥

"नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्" ॥ 'अप्राप्तेव वि[1]धीयतइति'। अप्राप्तिमेवोपपादयति। 'न नञ्पूर्वादिति'। 'उत्तरो भावप्रत्यय इति'। त्वतल्भ्यामुत्तरः ष्यञादिः, ततश्चोत्तरो भावप्रत्ययः प्रागेव नञ्समासात् शुच्यादिभ्य एव विधेयः, पश्चान्नञ्समासस्तत्र नञोऽङ्गेनन्तर्भावादप्राप्ता वृद्धिर्विधीयतइति। 'तदपरइत्यादि'। असति विषयेऽङ्गाधिकार उपमृद्यः, अस्ति च विषयः, कः पुनरसौ, भाववचनादन्योपत्यादिषु विहितः प्रत्ययः, अथापि भाववचने श्रद्धा सोपि शक्यतएव दर्शयितुमित्याह। 'बहुव्रीहेश्चेति'। उत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यतइत्येतदप्यत्र न सार्वत्रिकमित्याह। 'अक्षेत्रज्ञेति'। तदेवमङ्गाधिकारो न बाधनीय इति स्थितम्, एवं च तदुपस्पर्शादशौचमित्यादिप्रयोगोपपत्तिः, दशाहं शावमाशौचमित्यादौ त्विदमर्षेण द्रष्टव्यः ॥

"यथातथयथापुरयोः पर्यायेण" ॥ 'ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्याविति'। तेन न नञ्पूर्वादिति ष्यञः प्रतिषेधो न भवतीति भावः। 'यथा सादृश्यइत्यव्ययीभावसमासइति'। पदार्थानतिवृत्तौ, तथाभाव-

[1] विभाषेत्यधिकं मुद्रितमूलपुस्तके।

मनतिक्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते, यद्वस्तु पुरा यथाभूतं तदद्यापि तथा भावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते, किं पुनरव्ययीभावत्वे प्रमाणमित्यत आह । 'तथाहीति'। 'भाष्ये त्विति'। नहि ह्रस्वत्वमकृत्वा विग्रहप्रदर्शनमव्ययीभावस्योपपद्यते, अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, यदा पूर्वपदस्य वृद्धिः नञ्समासाद्भावप्रत्ययः, यदा तूत्तरपदस्य वृद्धिस्तदा भावप्रत्ययान्तेन नञ्समासः, स्वरेऽपि नास्ति विशेषः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात्, प्रत्ययान्तरं चाभ्यां न भवत्यनभिधानात् ॥

"हनस्तोऽचिण्णलोः" ॥ 'तद्धितेष्विति निवृत्तमिति'। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । 'तत्सम्बद्धं कितीत्यपीति'। निवृत्तमित्यपेक्षते, ञिणद्ग्रहणं तु प्रत्ययमात्रेण संबद्धमतस्तद्धितेष्वित्यस्मिन्निवृत्तेऽपि तदनुवर्त्ततएव, उदाहरणेषु हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति कुत्वम् ॥

"आतो युक् चिण्कृतोः" ॥ चिण्ग्रहणमकृदर्थम् । 'ददौ दधाविति'। ननु चात औ णल इत्यौत्वमत्र बाधकम्भविष्यति, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशं चौत्वं, कोऽवकाशो यदा उत्तमे णलि णित्वाभावः, एवं तर्ह्यचिण्णलोरित्यनुवर्तिष्यते, चिणि तु वचनाद्भविष्यति, तत्राह । 'चौडिर्बालाकिरिति'। बाह्वादित्वादिञ्, अत्र दाय्यादौ चरितार्थं यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वाद्युक् स्यात्, अचामादेरित्यनुवृत्तेर्न भविष्यति, अत आह । 'ज्ञादेवता अस्येति'। आदिवद्भावादत्र प्रसङ्गः । किं च अचामादेरित्यनुवृत्तौ दरिद्रायक इत्यत्र न स्यात् ॥

"नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" ॥ उपदेशउदात्त उदात्तोपदेशः, अस्मादेव निपातनात्साधुः । 'किं चोक्तमिति'। सन्निहितस्य कस्यचिदप्रसङ्गात्प्रश्नः । 'अत उपधाया इति वृद्धिरिति'। चिण्कृदुपजीवनार्थे तु न तदनन्तरमिदमारब्धम् । 'निपातनादनुगन्तव्यमिति'। येषां त्वपाणिनीयो धातुपाठैर्थनिर्द्देश इति पक्षस्तेषामत्र सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः । 'शमी तमीति'। शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्, अत्र प्रत्ययस्वरे कृते सम्प्रति धातुरनुदात्तः । 'यामको रामक इति'। लित्स्वरे कृते भवत्ययं सम्प्रत्युदात्तः, अनाचमेरित्यल्पमिदमुच्यतइत्याह । 'अनाचमि-

कमिवमीनामिति वक्तव्यमिति'। टुवमु उद्गिरणे, कमु कान्तौ, चमु अदने, तत्र सूत्रे आङ्पूर्वस्य पर्युदासः, वाक्ये तु केवलस्य, वृत्तौ तु वाक्योदाहरणमप्याङ्पूर्वस्यैव दर्शितं, नात्राप्तैर्निरणायि। 'काम इति'। कमेरायादय आर्द्धधातुके वेति णिङभावपक्षे घञ् वृद्धिः। 'णिचि वृद्धौ सत्यामिति'। नहि तत्रायं प्रतिषेधः णिचोऽकृत्त्वात्। ननु च सत्यामपि वृद्धौ जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वेन भाव्यमत आह। 'तत्र हीति'। 'नान्ये मितोऽहेताविति'। अहेतौ चुरादिणिच्यनुक्रान्तेभ्योऽन्येऽमन्तादयो मितो न भवन्तीत्यर्थः। 'अन्याय्यमेव मन्यन्त इति'। विश्रान्तिभूमिरिति पठितव्यमित्यर्थः। तेन विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुरिति व्याख्यातम्॥

"जनिवध्योश्च" 'वधिः प्रकृत्यन्तरमिति'। वध हिंसायामिति भ्वादौ पाठात्। 'भक्षकश्चेदिति'। योपि मांसं क्रीत्वा भक्षयति तस्यापि हिंसानुषङ्गोऽस्तीत्येतदनेन प्रतिपाद्यते, यथाह मनुः।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः॥

इति। 'हनादेशस्येति'। अवधि भवता दस्युरित्यत्र। 'जजामगर्भमिति'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्, अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम्॥

"अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयिक्ष्माय्यातां पुङ् णौ"॥ व्लीङ् वरणे, क्नूयी शब्दे, क्ष्मायी विधूनने, उदाहरणेषु पुगन्तलक्षणो गुणः। 'द्वयोरपि ग्रहणमिति'। विशेषानुपादात्। 'रीइत्यपीति'। यद्यपि प्रस्रवणार्थः सानुबन्धकस्तथापि तस्यापि ग्रहणमाचार्यैः स्मर्यत इति भावः। पूर्वान्तकरणं न याबृच्छिकं किं तर्हि विवक्षितमित्याह। 'पुकः पूर्वान्तकरणमिति'। 'अदीदपदिति'। यदि पुनर्णेः पुट् स्यात् तस्य णिग्रहणेन ग्रहणाण्णेः परतो यदङ्गं न तस्याकार उपधेति ह्रस्वो न स्यात्, दोषोपलक्षणं चैतद्द्राप्यत इत्यादौ णेरनिटीति णेर्लोपेनापहृतत्वात्पकारस्य श्रवणं न स्यात्, नैष दोषः। नहि लोपः सर्वापहारी, अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः, इह तर्हि क्नोपयतीतीडागमः प्राप्नोति॥

लाभोऽपि कश्चिन्नैवात्र परादौ सति दृश्यते ।
पुगन्तस्य गुणो वाच्यो वृद्धिः स्यादन्यथा यतः ॥

यत्किलेदमुच्यते पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्तव्यं सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्येव सिद्धत्वादिति, तदप्याशावादमात्रं, यतः परादावप्यवश्यं पुटि गुणो विधेयः, अन्यथा अचो ञ्णितीतिवृद्धिप्रसङ्गात् ॥

"शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्" ॥ 'पाग्रहणइत्यादि' । इष्टिरेवेयं लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य। 'लुगागमस्त्विति' । यद्यपि पालयतीति रूपं पाल रक्षणइत्यस्यैव चुरादिणिजन्तस्य, पुनर्हेतुमण्णिचि सिद्धं तथापि पातेः पुकि पापयति, युकि तु पाययति इति माभूदिति लुग्वचनम् । 'धूञ्प्रीञो-रिति'। धूञ् कम्पने, प्रीञ् तर्पणे, ञान्तस्यानुकरणं, तेन न दैवादिकस्य नुग्भवति । 'एतेपीति' । एते युगादयो वक्ष्यमाणाश्च जुगादयः। 'कृता-त्वानां ग्रहणमिति'। आकारान्तानां युकं विधाय तदनन्तरमोकारान्तेषु ग्रह्यमाणेषु युकः प्राप्तिराख्याता भवतीति भावः। 'एवमादीति' । आदिशब्देन क्षापयति, निज्ञापयति, विलापयते, मुण्डो विस्मापयते, प्रियमाचष्टे प्रापयतीत्यादेर्ग्रहणम् ॥

"वो विधूनने जुक्" ॥ विधूननइत्ययमेव निर्देशो लिङ्गं धूञो णौ नुग्भवतीति । 'वा इत्येतस्येति'। वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । वज व्रज गतावित्यस्य णिचि रूपे वाजयतीति सिद्धे वातेः पुङ्निवृत्त्यर्थे जुको विधानम् ॥

"लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने" ॥ स्नेहो घृतादिः, तस्य विपातनं विगच्छतः काठिन्यं त्यजतः प्रयोजकव्यापारः, स्नेहविपातनं काठिन्यमुपगतस्याग्नौ निष्टपनादिना द्रवत्वापादानमित्यर्थः। 'न तु कृतात्वस्येति'। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गः। 'जटाभिरालापयत-इति'। लियः संमाननशालीनीकरणयोश्चेत्यात्मनेपदम् । 'ली इति लीलीङोर्ग्रहणमिति'। क्रैयादिकदैवादिकयोः, निरनुबन्धकपरिभाषा तु नेष्यते। 'कृतात्वस्य च लीयतेरिति'। ग्रहणमित्यपेक्षते ॥

"भियो हेतुभये षुक्" ॥ हेतुः पारिभाषिकः, भीर्भयं, हेतोर्भयं हेतुभयं तत्र वर्तमानस्य । 'भीषयतइति' । भीस्म्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदम् । 'भापयतइति' । बिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वम् ॥

"रुहः पोन्यतरस्याम्" ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, रुप मोहनइति दिवादौ पठ्यते, स ण्यन्तोच जन्मनि वर्तिष्यते, अनेकार्थत्वाद्धातूनां, तस्य रोपयतीति, रुहेस्त्वारोहयतीति ॥

"प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" ॥ अत्र यदि कादित्यत्राकारो विवक्षितः स्यात् एतिकाश्चरन्तीत्यत्रेत्वं न स्यात्, एतदोकचि जसि त्यदाद्यत्वे टापि च रूपमकचो ह्यन्त्योकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः, भिन्धकि छिन्धकि रुन्धकि इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात्, ततश्च कशब्दस्याभावाद्वेतिका इत्यत्र न स्यादेव, न यासयोरिति च प्रतिषेधः सङ्घातग्रहणेनर्थकः स्यात्, तस्मादुच्चारणार्थोकारो वर्णमात्रमेव विवक्षितमित्याह । 'प्रत्ययस्थात्ककारादिति' । 'स चेदिति' । स चेदाप् सुपः परस्ताच भवति तदेत्वमित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति द्रष्टव्यम् । 'जटिलिका मुण्डिकेति' । टाबन्ताभ्यामज्ञातादिषु प्रागिवात्कः, केण इति ह्रस्वत्वं, ततष्टाप्, तत इत्वं, यद्यप्ययमकारो लाक्षणिकः तथाप्युदीचामातः स्यानइति लिङ्गात्तस्यापि भवति । 'ककारमात्रं हीति' । उक्तमिदं कादितिवर्णमात्रं विवक्षितमिति, न ककारमात्रं कश्चित्प्रत्ययोस्ति तस्मात्कात्प्रत्ययादित्युच्यमानेपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्त्तिष्यतइति किं स्थग्रहणेनेत्यर्थः । 'पटुका मृदुकेति । पटुमृदुशब्दाभ्यां स्त्र्यर्थवृत्तिभ्यां के कृते टाप् । असति पूर्वग्रहणे तस्मादित्युत्तरस्येति कात्परस्यैवाकारस्य वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा इत्वं स्यात्, यद्यपि जटिलिका मुण्डिकेत्यादावयं प्रसङ्गः शक्यो दर्शयितुं तथापि विस्पष्टार्थमुदाहरणान्तरमुपन्यस्तम् । 'राका धाकेति' । कृदाधाराचिकलिभ्यः कः । 'अथापीत्यनेन किं विशेष्यतइति' । ककारः प्रत्ययो वेति संदेहात्प्रश्नः । 'ककार इति' । प्रत्यये तु विशेष्यमाणे रथकट्यादिष्वतिप्रसङ्ग इति भावः । यद्यपि प्रत्ययोपि श्रुतस्तथापि तस्योपसर्जनत्वात्ककार एव विशेष्यते ।

'कारिकेत्यत्रापि न स्या[१]दिति' । अतिप्रसङ्गस्तिष्ठतु तावत्, इष्टमपि न सिद्ध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थः । अपि परतो यः ककार इत्येवं विज्ञायमाने कारिकेत्यपि न स्यात्, एकादेशस्य यो द्वितीयोकारस्तेन व्यवधानात् । 'वचनाद्व्यवधानमीदृशमिति' । आश्रीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, इदृश-मित्येतद्व्याचष्टे । 'स्थानिवद्भावकृतमिति' । एकेन वर्णेनेत्युपलक्षणं, स्थानि-वद्भावकृतमित्येतावति तात्पर्यम्, अन्यथा एतिकेत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न स्यात् । एक एतदः सम्बन्धी, द्वितीयस्त्यदादीनाम इत्यकारः, तत्राकारयोर्यः पररूपमेकादेशः यश्च टापा सह दीर्घः, द्वयोरपि तयोः स्थानिवद्भावः । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि टापा सह य एकादेश-स्तस्यैव स्थानिवद्भावः, न त्वकारयोः कृतस्य पररूपस्य, सकृत्प्रवृत्त्या लक्ष-णस्य चरितार्थत्वात्, तेनात्राप्येकेनैव व्यवधानमिति, वचनाद्व्यवधानेपि भविष्यतीति वक्तव्ये ईदृशं व्यवधानमिति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । 'रथकट्यादिष्विति' । रथानां समूहो रथकट्या, इनित्रकट्यचश्च, आदिशब्देन गर्गकाम्यादेर्ग्रहणं, गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यजन्तादप्र-त्ययः, ततष्टाप्, एतदुक्तं भवति । आपीति सप्तम्या यदानन्तर्यमुपात्तं तचात्यन्ताय त्यज्यते किं तु यावत्सम्भवमाश्रीयतइति । 'सुबन्तादयं परि-व्राजकशब्दादिति' । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वम् । 'पर्युदासे हीति' । सुपो-न्योऽसुप्, ततश्चेदाप्पर इत्याश्रीयमाणइत्यर्थः । 'समुदायादसुबन्ता-दिति' । अवयवात्परिव्राजकशब्दात्सुबुत्पत्तौ न समुदायादिति तस्यासु-बन्तत्वम् । 'एवमपि नाश्रीयतइति' । बहुव्रीहिरपि नाश्रीयतइत्यर्थः । किं कारणमित्यत आह । 'तथा हीति' । 'बहुचर्मिकेति' । बहूनि चर्माण्यस्यामिति बहुव्रीहिः, शेषाद्विभाषेति कप्, तत्पुरुषे तस्मि-न्नात्र सुबन्तात्परष्टाब् भवति कपा व्यवहितत्वात् । 'मामिकेति' । ममेयमित्यण्, तवकममकावेकवचनइति ममकादेशः । 'दाक्षिणात्यि-केति' । दक्षिणादाच्, दक्षिणा, ततो भवादौ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । 'इहत्यिकेति' । अव्ययात् त्यप् ॥

१ प्राप्नोतीति मुद्रितमूलपुस्तके पा० ।

"न यासयोः"॥ पूर्वेण नित्यमित्त्वे प्राप्ते निषेधोयमुच्यते, प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, यदा यत्तदोरकज्भवति तदा प्रतिषेधः। 'यका सकेति'। यत्तदोरकच्, सौ त्यदाद्यत्वे टाप्। या सेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह। 'या सेति निर्देशो न तन्त्रमिति'। 'यत्तदोरुपलक्षणमिति'। यद्येवं यत्तदोरित्येव वक्तव्यं, सत्यं, तथा तु न कृतं किं कुर्मः। 'यकांयकामधीमहइति'। ऋचं गाथां च। 'तकांतकाम्पचामहइति'। ओषधीं शाकिनीं वा, द्वावेतौ प्रयोगौ। 'उपत्यकेति'। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः, अत्र कश्चिदाह। स्त्रीविषयोयं त्यकन्प्रत्ययान्तस्ततश्च प्रक्रियालाघवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारोच्चारणसामर्थ्यादित्वाभाव इति। तदयुक्तं, पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादावार्हीयस्य ठको ऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यादिति तद्धितलुगर्थमेतत्स्यात्, बहिरङ्गो लुक्, अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते, ननु च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतद्विषयमेतत्, नेत्याह, यश्च यावांश्च लुग्नामः सर्वोप्यन्तरङ्गान्विधीन्बाधते यथा सनीस्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति, पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति, यदि स्यादादिवद्भावादाब्ग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि सति अकारोत्र न श्रूयेत। 'पावका इति'। पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः। 'अलोमका इति'। बहुव्रीहेः कप्। 'जीवकेति'। आशिषि चेति वुन्। 'देवकेति'। देवदत्तशब्दादनुकम्पायां कन्, अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः। 'ध्रुवकेति'। ध्रिपेरिगुपधात्कः, ध्रु गतिस्थैर्ययोः, पचाद्यचि कुटादित्वाद्गुणाभावे उवङ्, उभाभ्यामज्ञातादिषु प्रागिवात्कः, तरतेर्ण्वुल्, तारका। वर्णयति महत्वादिकङ्गुणमिति वर्णका, प्रावारविशेषः, तन्तूनां विकारस्तान्तवमोरञ्। 'वर्णकेति'। भागुरी, व्याख्या टीकाविशेषः, वृतेर्ण्यन्तात् ण्वुल्, वर्त्तिका। 'अष्टकेति'। अश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यामित्यष्टका, इष्यशिभ्यां तकन्निति तकन्, पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवता, तदर्थं कर्म पितृदेवत्यं, देवतान्तात्तादर्थ्ये यदिति यत्। 'अष्टिकेति'।

अष्टौ परिमाणमस्याः, संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । 'सूतकेति' । न सामिवचनइतिप्रतिषेधेन ज्ञापितः स्वार्थे कन् । 'पुत्रिकेति' । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीनि कृते स्वार्थिकः कन्, केण इति ह्रस्व इकारः, तस्य पक्षे ऽत्वं विधीयते । 'वृन्दारिकेति' । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्य इत्यारकन् ॥

"उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" ॥ यकौ पूर्वौ यस्याः सा यकपूर्वा, कोन्यपदार्थ आकारः, अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः । 'इभ्यिकेति' । इभमर्हतीति, दण्डादिभ्यो यः, इभ्या, ततः पूर्ववत्कः, ह्रस्वत्वं च, चटकमूषकशब्दाभ्यामजादित्वाट्टाप् । 'सांकाश्यिकेति' । संकाशे निर्वृत्तं सांकाश्यं, संकाशादिभ्यो ण्यः, ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ्, स्थानग्रहणमनर्थकं षष्ठीस्थाने योगेति सिद्धत्वादित्यत आह । 'स्थानग्रहणमित्यादि' । परिभाषाया विधिशेषत्वादनुवादे उपस्थानं न स्यादिति भावः । अनुवादत्वमेव स्पष्टयति । 'आत इत्यनेन हीति' । अतो योकारस्तस्येत्वं भवतीति वचनव्यक्तौ नाकारस्य विधिस्पर्शः कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं इति' । यः स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितष्टाबादिः स स्त्रीप्रत्ययः, तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । असति हि स्त्रीलिङ्गे यः कश्चनाकारो गृह्येत । 'शुभं याति भद्रं[1] यातीति' । क्विप्, शुभंभद्रमितिमकारान्तौ निपातितौ, पूर्ववत्को ह्रस्वत्वं च । 'प्रतिषेध इति' । तेन विधिरेव भवति । 'सुनयिका सुशयिकेति' । नीशीभ्यामेरच्, सुशब्देन बहुव्रीहिः, टाबादि पूर्ववत् । 'सुपाकिका सुशोकिकेति' । पचिशुचिभ्यां घञ्, चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वं, शेषं पूर्ववत् ॥

"भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि" ॥ स्वा इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, एषेति कृतषत्वनिर्देशस्तन्त्वं, तथा च एतिकाश्चरन्तीति जसि नित्यमित्वमुदाहृतम् ॥

अत्रातः स्थानइत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
संभवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ॥

---

[1] भद्रं यातीति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

द्व्येतदोः संभवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥

'द्वके इति'। द्विकशब्दाद् द्विवचने त्यदाद्यत्वे टापि औङः शीभावः। 'तस्यां सत्या[1]मिति'। समासार्थात्तु या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं न भवत्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधतइति वचनात्। 'सोन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति'। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वं, स्वशब्दोपि तर्ह्यनयैव युक्त्या नञ्पूर्वो न प्रयोजयेदित्यत आह। 'स्वशब्दस्त्विति'। स्वशब्दो हि 'स्वमज्ञातिधनाख्याया'मिति वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वनामसंज्ञकस्तेन तस्मात्कप्रत्ययेनैव भवितव्यं नाकचा, तत्र यदा नञ्समासे कप्रत्ययः क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदासौ सुपः परो न भवति, केन व्यवहितत्वात्, तेनासर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वोपि भवत्येव प्रयोजकः। 'अभस्त्रका अभस्त्रिकेति'। अल्पइति प्रागिवात्कः। असति तु भस्त्राग्रहणे यथा न सिध्यति तथा दर्शयति। 'अत्रेति'। बहुव्रीहिः पुंस्यपि वर्त्तते, अभस्त्रः पुरुष इति, विहितग्रहणेनेतद्दर्शयति यद्यप्यभाषितपुंस्काद्भस्त्राशब्दात्परो भवति तथापि तस्माद्विहितो न भवति, विहितविशेषणं चोत्तरत्रापि भाषितपुंस्कग्रहणम्, अन्यथा न विद्यते खट्वा यस्याः सा ऽखट्वा ततो ऽखट्विकेत्यादावपि प्रसङ्गादिति, अपिग्रहणेन केवलानामेव भस्त्रादीनां समुच्चयो नान्यपूर्वाणामिति शङ्कमानं प्रत्याह। 'नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादिति'। इष्यतइत्यनेन नेयं स्वतः प्राप्तिरिति दर्शयति, यदि तर्हि सर्वत्रेष्येत नञ्पूर्वाणापीति न वक्तव्यमङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सर्वत्र भविष्यत्यत आह। 'तत्रेति'॥

"अभाषितपुंस्काच्च"॥ अभाषितपुंस्कादिति विहितविशेषणमित्याह। 'अभाषितपुंस्काद्विहितस्येति'। खट्वाशब्दः स्त्रियामेव नियत इत्यभाषितपुंस्कः, बहुव्रीहेरभिधेयलिङ्गत्वाद्भाषितपुंस्कत्वाभावादनेन विकल्पेन न भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह। 'बहुव्रीहाविति'।

---

१ सत्यामिति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति।

कथं भवतीत्यत आह । 'तत्रापीति' । इतिकरणो हेतौ । 'यदा त्विति' । कबभावपक्ष एतत्, अखट्वा इति स्थितउपसर्जनह्रस्वत्वं, टाप्, पुनः केण इति ह्रस्वः, स च समासाद्भाषितपुंस्कादुत्पन्नस्य टाप इति न भवत्ययं विकल्पः, अभाषितपुंस्कात्परस्यात इति विज्ञायमाने स्यादेवात्र विकल्पः । 'अतिखट्विकेति' । अत्रापि समासाद्भाषितपुंस्काट्टाबुत्पन्नः ॥

"आदाचार्याणाम्" ॥ इत्वापवादोयं योगः, केण इति ह्रस्वापवादश्च । 'आचार्याणामिति' । उदीचामित्युक्तं ततोन्येषामाचार्याणामित्यर्थः । अपर आह । आचार्यस्य पाणिनेर्य आचार्यः स इहाचार्यः, गुरुत्वात्तु बहुवचनमिति, सर्वथा ऽभाषितपुंस्केषु त्रैरूप्यम् । अखट्वका अखट्विका अखट्वाकेति ॥

"ठस्येकः" ॥ अत्र द्वौ पक्षौ, । ठेति व्यञ्जनमात्रं स्थानित्वेन निर्दिश्यते, अकारस्तूच्चारणार्थ, एवं ठगादिष्वपीत्येकः पक्षः । संघातः प्रत्ययः स्थान्यप्यत्र स एवेति द्वितीयः, तत्राद्ये पक्षे पठिता पठितुमित्यादौ धात्वन्तस्यापि प्रसङ्गः, द्वितीये तु अठचि कमठ इत्यत्रापि प्राप्नोति, तत्र द्वयोरपि पक्षयोर्यथा दोषो न भवति तथा दर्शयन्नाह । 'अङ्गस्य निमित्तं यष्ठ इति' । संबन्धस्तत्र नावयवावयविभावलक्षणः, पठितेत्यादावपि प्रसङ्गात्, किं तर्हि, निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः, अङ्गस्य संबन्धीत्युक्ते तद्रूपसंबन्ध्येव प्रतीयते, प्रत्ययश्च तद्रूपसंबन्धी, तदायत्तत्वादङ्गव्यपदेशस्य, तदेवमङ्गव्यपदेशनिमित्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणादुभयोरपि पक्षयोर्दोषाभावः, किं च सङ्घातपक्षे अर्थवतष्ठशब्दस्य ग्रहणान्न भवति कमठ इत्यत्र प्रसङ्गः, वर्णग्रहणे त्वर्थवत्परिभाषा न प्रवर्तते, तत्र सङ्घातपक्षे दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरति । 'तत्रेति' । पुनरपि तस्मिन्नेव पक्षे चोदयति । 'मथितं पण्यमस्येति' । वर्णग्रहणे त्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादिकस्य कादेशाप्रसङ्गः । 'कादेशः प्राप्नोतीति' । ननु तान्तादङ्गादित्युच्यते, न चात्र तान्तमङ्गं, ततः प्रत्ययस्याविधानात्, नैतदस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति, तान्तं च, ततश्च यथानुकम्पितो भानुदत्त इति ठचि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे कादेशो भवति भानुक

इति, तथात्रापि प्रसङ्गः। परिहरति। 'संनिपातेति'। अजादिसंनिपातेन सान्तत्वमुपजायते, ततश्च तद्विघातस्य निमित्तं नोपपद्यते। परिहारान्तरमाह। 'यस्येति लोपस्येति'। स्थानिवद्भावस्त्वचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यनेन, ननु पूर्वस्य विधावित्युच्यते परस्यायं तत्राह। 'पूर्वस्मादपि हीति'। पञ्चमीसमासोपि तत्राश्रीयतइत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। वर्णग्रहणादेव सदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतिपत्त्यर्थमिति॥

"इसुसुक्तान्तात्कः"॥ 'सार्पिष्क इति'। तदस्य पण्यमिति ठक्, इणः ष इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। 'धानुष्क इति'। प्रहरणमिति ठक्। 'याजुष्क इति'। दीव्यत्यर्थे ठक्। 'नैषादकर्षुकः शाबरजम्बुक इति'। भवादावर्थे ओर्देशे ठञ्, कादेशे कृते केण इति ह्रस्वत्वम्। 'मातृकं पैतृकमिति'। तत आगतः, ऋतष्ठञ्। 'औदश्वित्क इति'। संस्कृतं भक्षाः, दध्नष्ठक् उदश्वितोन्यतरस्यामिति सप्तम्यन्ताट्ठक्। 'शाकृत्को याकृत्क इति'। संसृष्टइति ठञ्। 'आशिषेति'। आङः शासु इच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरिति संपदादित्वाद्भावे क्विप्, आशासः क्वावुपसंख्यानमितीत्वम्। 'उषेति'। वसेः क्विप्, यजादित्वात्सम्प्रसारणे लाक्षणिकं रूपमिति। सर्पिरादौ तु अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिभ्य इसिः, जनेरुसिः, अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् प्रतिपदोक्तमिसुसो रूपम्। 'दोष उपसंख्यानमिति'। वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणादोकारे य उकारस्तस्य उकारग्रहणेनाग्रहणादुपसंख्यानम्॥

"चजोः कु घिण्ण्यतोः"॥ पाक इत्यादौ भावे घञ्, पाक्यमित्यादौ कर्मणि ऋहलोर्ण्यत्, यथासंख्यमत्र न भवति घिति चकारस्य ण्यति जकारस्येति, भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः, प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे, वचोशब्दसञ्ज्ञायामित्यादेर्लिङ्गात्, क्वचित्तु पठ्यते यथासंख्यमत्र नेष्यते, तेन रक्तं रागादिति लिङ्गादिति॥

"न्यङ्क्वादीनां च"॥ 'न्यङ्कु इत्येवमादीनां चेति'। सिद्ध्यतीति शेषः, कृतकुत्वानामेव गणे पाठात्, किमर्थं तर्हि सूत्रं, यावता यथैव कुत्वादन्यदपि घत्वगुणदीर्घत्वादिकं निपातनाद्भवति तथा कुत्वमपि

भविष्यति, सत्यम्, असति तस्मिन् अनुवादे गणस्य क्वचिदप्यनुपयोगात्प्रमादपाठः शङ्क्येत । 'पचाद्यचीति' । घञि कुत्वस्यासिद्धत्वात् सञ्ज्ञायां मेघ इत्यादि, मेघः पयोधरः, निदाघो घर्मः, अवदाघोपि स एव, अर्घो विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता, मूल्यमित्यन्ये । 'वीरुदिति' । निपातनादुपसर्गस्य दीर्घत्वम् ॥

"हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" ॥ ञश्च णश्च ञ्णौ, ताविती ययोस्तौ ञ्णितौ, तौ च नश्च ञ्णिन्नाः, तेषु ञ्णिन्नेषु, नकारे ऽकार उच्चारणार्थः, तेन वृत्रघ्नि वृत्रघ्नोरित्यादावपि भवति, घ्नन्तीत्यादौ गमहनेत्युपधालोपः, किमिदं ञ्णिन्ग्रहणं हन्तिविशेषणं ञ्णिन्परस्य हन्तेर्यो हकार इति, आहो स्विद्धकारविशेषणं ञ्णिन्परस्य हकारस्य स चेद्धन्तेरिति, तत्राद्ये पक्षे ह्यत्रासिद्धिः, घ्नन्ति घ्नन्तु, नहि स्वावयव एव स्वस्मात्परो भवति, द्वितीये तु न क्वचित्स्यात्, नहि ञ्णिन्नकारपरता हकारस्य क्वापि संभवति, घातयतीत्यादौ तावदकारेण तकारेण व्यवधानं, घ्नन्तीत्यादावुपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, अथ वचनाद्व्यवधानेपि भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति हतमिच्छति हतीयति, हतीयतेर्ण्वुल्, हतायक इति, नकारेपि हन्ता हननमित्यादावपि प्रसङ्गः, नकारग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्, यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्, इह माभूत् हतो हथ इति, तदेवं द्वयोरपि पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा पक्षान्तरं दर्शयति । 'ञ्णि[1]त्प्रत्ययइत्यादि' । यद्यपि द्वन्द्वनिर्दिष्टानामेकयोगक्षेमता न्याय्या तथापि सम्भवव्यभिचारौ हि विशेषणविशेष्यभावस्याङ्गमित्ययमेव प्रकार आश्रीयते । ननु च स्थानिवद्भावादानन्तर्यं नकारस्य न सम्भवतीत्युक्तमत आह । 'तच्चेति' । 'संनिपातकृतमिति' । श्रुतिकृतमित्यर्थः । अथ वा पुनरस्तु द्वितीयः पक्षः, तत्रापि दोषः सुप्रतिविधान इत्याह । 'यदापाति' । धात्ववयवेन नकारेण व्यवधानमव्यभिचारीति तदेवाश्रीयते न शब्दान्तरेणेति ञ्णित्ययं परिहारः, नकारे तूक्त एव ॥

---

१ ञिति णितीति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

“अभ्यासाच्च” ॥ ‘अहं जघनेति’ । णित्वाभावस्योदाहरणं, णित्त्वपक्षे पूर्वेणैव सिद्धम्, एवं जघनिथ जघन्थ जघन्वानित्युदाहरणम् । ‘अभ्यासनिमित्ते प्रत्यय इत्यादि’ । अङ्गाधिकारेऽभ्यासेन च प्रत्य-यस्याक्षेपादयमर्थो लभ्यते । ‘जिहननीयिषतीति’। अत्र यस्मिन्हनिरङ्गं ल्युटि न तस्याभ्यासनिमित्तत्वं यस्याभ्यासस्य निमित्तं सन् न तस्मिन् हन्तिरङ्गम् ॥

“हेरचङि” ॥ ‘प्राजीहयदिति’। हयन्ताल्लुङ्, चङ्, णिलोपः, उपधाह्रस्वत्वं, चङीति द्विर्वचनं, कुहोश्चुरिति चुत्वं, दीर्घो लघोरिति दीर्घः । अचङीत्येतदस्याचष्टे । ‘अचङीति शक्यमकर्तुमिति’ । कथ-मित्यत आह । ‘अनभ्यासेति’ । यथा पूर्वसूत्रे जिहननीयिषतीत्यत्र न भवति एवं प्राजीहयदित्यत्रापि न भविष्यति किमचङीत्यनेनेत्यर्थः, [1]‘तत्क्रियत इत्यादि’ परिहारः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । ‘तेनेति’ ॥

“सन्लिटोर्जेः” ॥ ज्या वयोहानावित्यस्य क्विति ग्रहिज्यादिसू-त्रेण सम्प्रसारणे कृते पूर्वत्वे च जिरूपस्य भावादृत इति दीर्घत्वं बाधित्वा कुत्वं प्राप्नोति, कृतेपि वा दीर्घत्वे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा-त्कुत्वप्रसङ्गः, यथा जिगीषतीत्यत्रेत्यत आह । ‘जिनातेरित्यादि’ । एरनेकाच इति यणादेशः ॥

“न क्वादेः” ॥ ‘कूज इत्यादि’ । कूज अव्यक्ते शब्दे, खर्ज व्यथने, गर्ज शब्दे, अत्र वार्तिकं ‘क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधो निष्ठाया-मनिटः कुत्ववचनादिति’ । अस्यार्थः । चजोः कु घिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिट इति सूत्रं कर्तव्यं, तेनैव क्वाद्यजादीनां कुत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वाद्व्यर्थः प्रति-षेधवचनेनेति, नन्वेवं गुजुभुजुकुजुखुजूनां निष्ठायामनिट्त्वात्कुत्वं प्राप्नोति, तथा अर्जिमर्जितर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात्कुत्वाप्रसङ्गः, यथा तु सूत्रं तथा विपर्ययः । उच्यते । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति वार्ति-

१ तत्क्रियत इत्ययं ग्रन्थो मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

कानुसारेण कुत्वस्य भावाभावौ व्यवस्थाप्यौ । नन्वसत्यत्वेः प्रतिषेधे निशीत इति निष्ठायामनिट्त्वात्सम.त्र इति कुत्वप्रसङ्गः, नैतदस्ति, आदेशो निष्ठायामनिट् न त्वञ्जिः, स तु वलाद्यार्धधातुके विकल्पेनेष्यत इति वीभावाभावपक्षे वर्जित इति सेट्, कथं शोक समुद्र इति, यावता शुच्युब्जी निष्ठायां सेटौ, एवं तर्हि शुच्युब्ज्योर्घञीति वक्ष्यामि, तच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्यं, घञ्येव यथा स्यात् वर्यति माभूदिति, चजोरानन्तर्याच्चस्त्वमिति, तदेव वार्त्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यति ॥

“अजिव्रज्योश्च” ॥ ‘समाज उदाज इति’ । पशुभ्योऽन्यत्र हलश्चेति घञ्, पशुषु तु समुदो रजः पशुष्वित्यप् भवति ॥

“भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः” ॥ पाणिशब्देन तद्वान्बाहुर्लक्ष्यते, न तु मणिबन्धस्याधः पञ्चशाखाप्रदेश उच्यते, लोकेऽपि बाहुपर्यायो भुजशब्दः । ‘भुज्यतेऽनेनेति’ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । ‘न्युब्जिता इति’ । अधोमुखाः निश्चेष्टाः, वस्तुकथनं चैतत्, विग्रहस्तु न्युब्जन्त्यस्मिन्निति दर्शयितव्यः, न्युब्जोपतापग्रहणं शक्यमकर्तुं, कथं, यस्मिन्व्याधौ न्युब्जिताः शेरते स तान् न्युब्जयति तत ण्यन्तात्पचाद्यचि न्युब्ज इति सिद्धं. न चात्र घञचोः स्वरे विशेषः, थाथादिसूत्रेण घञप्यन्तोदात्तत्वविधानात्, भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवति, इगुपधलक्षणे तु के ऽन्तोदात्तः ॥

“प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे” ॥ ‘पञ्चानुयाजा इति’ । दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजाः, चातुर्मास्येषु नव, पशुष्वेकादश, पञ्चत्वं न क्वापि दृष्टं तस्मात्त्रयोऽनुयाजा इति पाठः । ‘प्रदर्शनार्थमिति’ । एतच्च यज्ञग्रहणाल्लभ्यते, उपात्तयोर्हि यज्ञाङ्गविषयत्वं निपातनादेव सिद्धमुपांशुयागस्य चानुयाजानां च यज्ञसमुदायं प्रत्यवयवत्वाद्यज्ञाङ्गत्वं, प्रधानयागा ह्येते इतरेषां तु फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमित्यङ्गत्वम् ॥

“वञ्चेर्गतौ” ॥ ‘वञ्च्यं वञ्चन्तीति’ । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । ‘वङ्कमिति’[1] । गुणशब्दोऽयम्भावे घञ्, अभेदोपचाराद्गुणिनि वृत्तिः ॥

---

१ वङ्कमिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

"ओक उचः के" ॥ उच समवाये । 'न्योकः शकुन्त इति' । न्युचति समवैति नीडादाविति कृत्वा । 'न्योको गृहमिति' । न्युचन्ति समवयन्ति वसन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । 'असुनि प्रत्ययइति' । अयमेव लोके साधीयः प्रयुज्यते ॥

"ण्यआवश्यके" ॥ उदाहरणेषु आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः, कृत्याश्चेति ण्यत्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, लुम्पेदवश्यमः कृत्यइति मलोपः ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च" ॥ 'अर्च्यमिति' । ऋच स्तुतौ । प्रवाच्यो नामेति' । प्रकर्षेणोच्यतइति प्रवाच्यः, पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेषः । 'अपरे पुनरिति' । ते मन्यन्ते प्रपूर्वो वचिरशब्दसंज्ञायामेव वर्त्तते, तत्र विधेयासम्भवान्नियम इति । 'एतच्चेति' । अविवाक्यमित्येतावच्छब्दरूपं, कः पुनरसौ विशेष इत्यत आह । 'दशरात्रस्येति' । द्वादशाहेभितो द्विरात्रो मध्ये दशरात्रः, तस्य दशममहरविवाक्यम् । 'अन्यत्रेति' । तथा च नास्मिन्नहनि केन चित्कस्य चिद्विवाच्यमविवाक्यमित्येतदाचक्षते, संशये बहिर्वेदिस्वाध्यायप्रयोगोन्तर्वेदीत्येकइत्यहर्विशेषे कुत्वम् । अन्यत्र तदभावः प्रयुक्त आश्वलायनेन । एवमन्योपसर्गपूर्वस्यापि प्रतिषेध एवेष्यते न नियमः, एवञ्च कृत्वा प्रवचिग्रहणं शक्यमकर्त्तुमहर्विशेषे पृषोदरादित्वात्कुत्वम्, अन्यत्र प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् । अन्यथा नियमे हि बहु प्रतिविधेयं स्यात् ॥

"प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे" ॥ इह प्रयुजनियुजः शक्यार्थइति वक्तव्यं, ण्यइत्येव, एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं रूढ्यर्थं गुणभूतएवैतयोः प्रयोगो यथा स्यात् प्रयोज्यो भृत्यो नियोज्यो दास इति, स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ न भवतः ॥

"भोज्यं भक्ष्ये" ॥ 'भोज्या यवागूरिति' । ननु भक्षिरयं खरविशदेभ्यवहार्ये वर्त्ततइति संस्कृतं भक्षा इत्यत्रोक्तं तत्कथं द्रवद्रव्ये भवती-

१ वृचइति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।
२ मुद्रितमूलपुस्तके एतत्त्विति पाठः ।

त्यत आह । 'इहेति' । एवं मन्यते, नात्र भक्षिः खरविशदएव वर्त्तते अब्भक्षो वायुभक्ष इत्यत्रापि दर्शनादिति शब्दान्तरसंनिधिबलादेतदेवं भवति स्वभावतस्तु भक्षिः खरविशदएव वर्त्तते इति वार्त्तिककारस्य पक्षः, यदाह भोज्यमभ्यवहार्यइति वक्तव्यमिति ॥

"घोर्लोपो लेटि वा" ॥ 'दधदिति' । दधातेर्लेट्, तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः, दाशुषे यजमानाय रत्नानि, दद्यादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । दधदिति शत्रन्तमेतत्, ददिति दाञो रूपं, वावचनं प्रत्याचिख्यासुराह । 'आडागमे सतीति' । अस्त्वत्र लोपः, आटः श्रवणं भविष्यतीत्यर्थः, किमर्थं तर्हि वावचनमित्यत आह । 'तत्रेति' । किमत्र विस्पष्टनीयमत आह । 'एषा हीति' । अन्ये त्वाहुः, ज्ञापकार्थं वाग्रहणम्, एतज्ज्ञापयति अनित्यमागमशासनमिति, अनित्यत्वे त्वाट्यसति दद्यादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं कर्त्तव्यमिति ॥

"ओतः श्यनि" ॥ 'श्यतीत्यादि' । शो तनूकरणे, छो छेदने, दो अवखण्डने, षोऽन्तकर्मणि, इह ओतः शितीति वक्तव्यं, न च ओकारान्तानां श्यनोऽन्यः शित्संभवति, अर्द्धमात्रया च लाघवं भवति, तत्रायमप्यर्थः, ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति शिद्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, इदमेवानुवर्तिष्यते । ननु श्यन्ग्रहणमुत्तरार्थं कर्त्तव्यं शमामष्टानामिति, तत्राप्यस्तु शितीत्येव, यदि शितीत्युच्यते भ्रमेर्वा भ्राशेति पक्षे शब् भ्रमति अत्रापि प्राप्नोति, शमादिभिः शितं विशेषयिष्यामः, शमादिभ्यो यो विहितः शिदिति, श्यन्चैव च सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहितः, एवमपि शिद्विशेषणत्वेन शमादीनामुपयोगात्कार्यिनिर्देशाभावान्नश्यतीत्यादावपि प्रसङ्गः, नैष दोषः, अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते, ते च संनिधानात् शमादय एव विज्ञास्यन्ते ॥

"क्सस्याचि" ॥ 'अधुक्षातामिति' । दुहेः स्वरितेत्त्वेनात्मनेपदमाताम् । अत्रासति लोपे आतो ङित इति इयादेशः प्राप्नोति । 'अधुक्षीति' । इटि लोपः, ककारवतः सशब्दस्य ग्रहणादिह न भवति वत्सौ, तृणादिभ्यः सः, तृणसौ तृणसः ॥

"लुभ्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये" ॥ 'एतेषामङ्गानां क्सस्येति'। एतेषां संबन्धी यो निमित्तत्वेन क्सः तस्येत्यर्थः। 'सर्वादेशार्थमिति'। लुक्सञ्ज्ञापहारीति संज्ञाविधावुक्तम्। 'वह्यर्थमिति'। उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः। अथान्यार्थं कस्मान्न भवति, तत्राह। 'अन्त्यग्रेति'। 'अलोऽन्त्यस्येति'। आदेःपरस्येत्येतत्तु न भवति पञ्चमीनिर्द्देशाभावात्। 'झलो झलीति लोपेनेति'। धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, स्थ्यादेशोपलक्षणं वा तत्र सिज्ग्रहणमिति भावः। 'अकारस्येति'। अकारलोपस्येत्यर्थः। तथैव वा पाठः। ननु च क्रियमाणेपि लुग्ग्रहणे वहौ लुका न भवितव्यमेव अदन्तत्वात्, दन्त्यौष्ठ्यो ह्यसौ, अत आह। दन्त्योष्ठ्योपीत्यादि'। दन्त्यान्वयोत्र विवक्षितो नेतरव्यावृत्तिरिति भावः। एवं न्यायसिद्धयर्थं वचनसामर्थ्यमपि दर्शयति। 'यदि चेति'। 'ताविति'। तवर्गादावित्यर्थः, वहेरन्यानि हि दन्त्यादीनि सर्वाण्यात्मनेपदानि तवर्गादीनि ॥

"शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" ॥

शमुस्तमुः श्रमुर्भ्रमू क्षमुक्लमुमदश्चमः।
शमादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

"ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति" ॥ 'क्लामतीति'। वा भ्राशेत्यादिना शप्। 'क्लमिग्रहणं शबर्थमिति'। श्यनि पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः, श्यन्यप्यनेनैव सिद्धत्वात्, तत्र सप्तग्रहणमेवास्तु, चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं तन्त्रं, न तूपयिवानित्यादिवदविवक्षितमित्याह। 'चमेराङिति'। दीर्घत्वमाङि चम इति वार्तिकस्याप्ययमेवार्थः ॥

"क्रमः परस्मैपदेषु" ॥ 'इहेत्यादि'। चोद्यम्। 'हेर्लुकि कृत इति'। अतो हेरित्यनेन, नैष दोष इत्यादि परिहारः, न लुमताङ्गस्येत्यत्र हि प्रत्यासत्तेरयमर्थो व्यवस्थापितः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तन्निबन्धनं कार्यं न भवतीति, ततः किमित्यत्राह। 'न चेति' ॥

"इषुगमियमां छः" ॥ इच्छतीति'। तुदादित्वाच्छः। 'इष्य-

तीति'। इष गतौ। 'इष्णातीति'। इष आभीक्ष्ण्ये। 'ये[1] पुनरुदितमिषिं नाधीयतइति'। धातुपाठे। 'इह च सूत्रे अचीत्यनुवर्त्तयन्तीति'[2]। क्सस्याचीत्यतः। नन्वचीत्यनुवृत्तावपि हलः श्नः शानज्झाविति शानजादेशे इषाणेत्यत्र छत्वं स्यादेव अजादित्वादित्यत आह। 'तत्रेति'। स्यादेतदेवं यद्यचीत्यनेन शिद्विशेष्येत, शितिच्छो भवति, किं विशिष्टे, अचि अजादाविति, इह तु शिता अज्विशेष्यते, अचि छो भवति, किं विशिष्टे शितीति, तेन तदादिविधिर्न भवति, किं कारणमित्यत आह। 'यस्मिन्विधिरिति'। न केवलं तदन्तविधौ विशेषणत्वापेक्षा ऽपि तर्हि तदादिविधावपीत्यपिशब्दस्यार्थः। 'इषाणेत्यत्रापीति'। न केवलमिष्यतीष्णातीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः। 'नह्ययमजेवेति'। अज्मात्रस्यात्र शित्त्वं नास्तीत्यर्थः। इतिकरणो हेतौ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः"॥ पा पाने, पा रक्षणइत्यस्य तु ग्रहणं न भवति लुग्विकरणत्वात् शितश्चासम्भवात्, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, म्ना अभ्यासे, दाण् दाने, दृशिर् प्रेक्षणे, ऋ गतिप्रापणयोः, सृ गतौ, भौवादिकौ, ऋ सृ गताविति जौहोत्यादिकयोस्तु ग्रहणं न भवति शितोसम्भवात्। नन्वेशः सम्भव इति चेत्। उक्तमत्र 'वर्णो यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादाविति,' शितीति हि कर्मधारयः, शश्चासाविच्चेति, शद्लृ शातने भूवादिः, शद्लृ विशरणे तुदादिः, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। 'आद्युदात्तो निपात्यतइति'। यदि न निपात्यते ततो धातोरित्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इति पिबतीति पदं मध्योदात्तमापद्येत, आद्युदात्तं चेष्यते। 'वेगितायामिति'। सञ्जातवेगायामित्यर्थः, यद्वा वेगिनो भावो वेगिता, तस्यां च सत्यां गतौ वर्त्तमानस्येत्यर्थः॥

---

१ ये इषिमुदितमिति पाठः सु· मू· पु·।
२ ते ऽचीत्यनुवर्तयन्तीति सु· मू· पु· पाठः।

"ज्ञाजनोर्जा" ॥ 'दैवादिकस्य ग्रहणमिति'। न जोहोत्यादिकस्य, शितोऽसम्भवात्, दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ॥

"प्वादीनां ह्रस्वः" ॥ 'प्वादयः क्र्यादौ पठन्तइति'। ये तु भूवादौ पठन्ते पूञ् पवनइत्यादयस्तेषां ग्रहणं न भवति, कतिपये हि तत्र ह्रस्वभाविनः, तेषामपि शपि गुणेन भवितव्यं, किञ्च क्रैयादिकस्य जानातेर्ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं पूर्वसूत्रे दीर्घोच्चारणं तदपि क्रैयादिकानां ग्रहणे प्रमाणम्। 'वृत्करणमित्यादि'। नह्युभयार्थत्वे वृत्करणस्य कश्चिद्वार इति भावः। 'अपरे त्विति'। ल्वादीनामनन्तरत्वादिति भावः। तथा दॄ पूरणे, दॄ भयइत्येतयोरपि वृत्करणात्परस्तात्पठितयोरपि ह्रस्वो भवति, यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति, पृणीयादित्वाधमानाय, पृणन्तं च पपुरिं अस्यत्रः। आदृणातीति। पूर्वस्मिन्पक्षे ह्रस्वान्तावेतौ पठन्ति। चोदयति। 'येषामिति'। आगता गणान्तमागणान्ताः, परिहरति। 'ज्ञाजनोर्जा इति'। यदि जानातीत्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात् ह्रस्वान्तमेवादेशं विदध्यात्। ननु चान्यार्थं दीर्घान्तादेशविधानं स्यात्, नह्यन्यथा जायतइति सिध्यति अत आह। 'ज इत्यपीति'। ह्रस्वान्तादेशविधानेपि अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वे जायतइति सिद्धं, तत्र हि तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइत्यतः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तते, न पुनस्तिङीति, अत एवाने मुक् पूर्वान्तः कृतो न परादिर्दीर्घप्रसङ्गात्, ये तर्हि वृत्करणमुभयव्यावृत्त्यर्थं वर्णयन्ति तेषां दीर्घोच्चारणं किमर्थं, जानातीत्यत्र दीर्घो यथा स्यात्। अतो दीर्घो यञीत्येव दीर्घो भविष्यति, न सिध्यति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य, न जादेशमात्रेण निष्ठितमङ्गं भवति, तत्रेदं दीर्घोच्चारणमेव लिङ्गमागणान्ताः प्वादय इति ॥

"मिदेर्गुणः" ॥ 'मेद्यतीति'। श्यन्। 'मिद्यतइति'। भावे यक् ॥

"जुसि च" ॥ उदाहरणेषु लङि शपः श्लुः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यं, सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस्। 'अयेत्यादि'। जुस्भक्तस्य यासुट-

स्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्रसङ्गः। 'सार्वधातुकाश्रयङित्त्वनिमित्तइति'। सार्वधातुकमाश्रयो यस्य तत्सार्वधातुकाश्रयं तत् ङित्त्वं निमित्तं यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः, एतेन यासुडाश्रयङित्त्वनिमित्तमिति व्याख्यातम्। 'तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चेति'। चिनुयुरित्यादौ प्राप्ते, अजुहवुरित्यादावप्राप्ते। 'क्सस्याचीत्यनुवर्त्ततइति'। परिहारान्तरं, जकारोच्चारणं तु चक्रुरित्यादौ लिटि माभूत्॥

"सार्वधातुकार्धधातुकयोः" ॥ 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किमिति'। एवं मन्यते प्रत्ययइति वक्तव्यम्। एवमपि हीष्ट्रि विषये सिद्ध्यतीति, सङिति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या महिङो ङकारात्। 'अग्नित्वमिति'। प्रत्ययइत्युच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति। 'अग्निकाम्यतीति'। सङीत्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति॥

"जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु" ॥ 'अविचिण्णल्ङित्सु परत इति'। विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्ये ये प्रत्ययास्तेषु परत इत्यर्थः। जागरयतीत्यादीनि वृद्धिविषये उदाहरणानि, जागरितः जागरितवानिति प्रतिषेधविषये। किं पुनः कारणं वृद्धिप्रतिषेधविषययोरेवोदाहरणानि उपन्यस्तानि, तत्राह। 'वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति'। अन्यत्र पूर्वेणैव गुणस्य सिद्धत्वादेतद्विषय एवायं गुणः, तत्राप्युभयविषयः, कथं, चिण्णलोः प्रतिषेधात् वृद्धिविषये तावद्भवति, ङित्प्रतिषेधात्प्रतिषेधविषयेपीति। 'तस्मिन्कृतइति'। अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविध्येतदनाश्रित्योच्यते। 'सा न भवतीति'। किं कारणमित्याह। 'यदि हीति'। यद्यपि जागरितः जागरितवानित्यत्र गुणविधिश्चरितार्थः, तथापि वृद्धिविषयेप्येतद्विधानमित्युक्तं, तत्रास्यानर्थक्यमुच्यते। किं चेत्याह। 'चिण्णलोश्चेति'। यदि गुणे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, अस्तु तत्रापि गुणः, वृद्धौ सत्यामजागारि जजागारेति सिद्धम्। 'जाग्रत इति'। लट्, तस्, अदादित्वाच्छपो लुक्, सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वम्। '[1]अत्र

[1] अत्रेति मु॰ मू॰ पु॰ नास्ति।

वीति केचिदिति'। अविचिण्णल्ङित्स्वित्यत्र यो वकारात्पर इकारस्त-मुच्चारणार्थं वर्णयन्ति, तत्र यस्मिन्विधिरिति वकारादौ प्रतिषेधः। किमर्थं पुनस्तमेवं वर्णयन्तीत्यत आह। 'क्सावपीति'। 'जजागृवा-निति'। नेड्वशि कृतीति इट् प्रतिषेधः, तत्र क्रादिनियमादिट् प्राप्तो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमाच्च भवति, ये तु क्विपो लोपाद्गुणाश्रये प्रत्यय-लक्षणप्रतिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति, तेषां जागरिति गुणो भवत्येव, अन्ये त्वाहुः। यथा ऽतृणेडिति प्रत्ययलक्षणेनेमागमो भवति वर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वात्, एवं क्विपोपि पर्युदासः, ततस्तु जागृदिति भवति। चोदयति। 'क[^२]थमजागरुरिति'। एवं मन्यते। प्रसज्यप्रतिषेधोयं विचि-ण्णल्ङित्सु न भवतीति, ततश्च जुसि चेत्यस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः स्यात्, तथोत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे गुण इष्यते सार्वधातुकार्द्धधातुक-योरिति तस्यापि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति। परिहरति। 'नाप्रतिषेधा-दिति'। नायं दोष, कुतः, अप्रतिषेधात्, नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, कस्त-र्ह्ययमित्याह। 'विचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोयमिति'। पर्युदासे हि विचिण्णल्ङित्सु न विधिर्न प्रतिषेधः, ततोन्यत्र विधानं तेन जुसि णलि च लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणो भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधेप्याह। 'अथ-वेति'। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति भावः। केचिज्जुर्वि-रित्यत्र गुणादर्शनादौणादिकं विच्प्रत्ययं वर्णयन्ति, तेषां जागृविरित्यत्र गुणः प्राप्नोति, न च वेः प्रतिषेधवैयर्थ्यं, क्विपि क्सौ च चरितार्थत्वात्, तस्माज्जागर्तेः किद्वक्तव्यः॥

"पुगन्तलघूपधस्य च"॥ 'भेत्ता छेत्तेति'। कथं पुनरत्र गुणः, यावता धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्हलोरानन्तर्ये संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञया लघुसं-ज्ञाया बाधनाच्च प्राप्नोति, भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणोऽत आह। 'प्रत्ययादेरिति'। 'क्सनोः कित्करणेनेति'। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नोः कित्करणस्यैतत्प्रयोजनं गृध्नुरित्यादौ गुणो माभूदिति, यदि चैवं विधे विषये गुरूपधत्वाद्गुणो न स्यात् क्नोः कित्करणमनर्थकं स्यात्,

[^२]: २ कथमिति सु॰ मू॰ पु॰ नास्ति।

तथा हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वविधानस्यैतत्प्रयोजनं पित्सतीत्यादौ गुणो माभूदिति, तदपि ज्ञापकमुक्तार्थस्य, इदं तु ज्ञापकं नोपपद्यते । सिसृक्षति दिदृक्षतइत्यत्र सृजिदृशोरित्यमागमो माभूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्, तथा धिप्सतीत्यत्र नलोपार्थं तत्स्यात्, तस्मात्क्वारेव कित्करणं ज्ञापकं भिनत्ति छिनत्तीत्यत्र श्नमोकारेण लघूपधमङ्गं तत्र धातोरिकारस्य गुणः प्राप्नोति, अत आह । 'उपधात्रेति' । नह्यत्र या का चिदुपधा गृह्यते किं तर्हीको गुणवृद्धी इत्यस्योपस्थानात्स्थानित्वेन संनिहित इगेव । 'अपरे त्विति' । वर्णयन्तीति संबन्धः । 'पुकि अन्त इति' । अन्तशब्दः समीपवचनः, यद्यपि पुगन्तेत्यत्र बहुव्रीहावपि न दोषस्तथाप्यैकरूप्येण विशेषणार्थमयमपि तत्पुरुष एव व्याख्यातः । 'लघ्वी उपधेति' । कर्मधारयः, अत्र पक्षे शाब्द एवोपधाया इका संबन्धः । 'लघ्व्या उपधाया इक इति' । पुगन्तलघूपधमिति समाहारद्वन्द्वः, क्व चिदुपधात्रेत्यादेर्ग्रन्थस्य पुरस्तात्संयोगे गुरुसंज्ञायामिति श्लोकत्रयं पठ्यते । धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्हलोरानन्तर्ये सति गुरुसंज्ञायां सत्यां गुणो भेत्तुर्भेत्तृशब्दस्य न सिध्यति । परिहरति । 'विध्यपेक्षमिति' । इदं विधानमिति शेषः, लघूपधाद्ये विहिते सार्वधातुकार्द्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः, ननु पञ्चम्यभावात् कथं विधानमुपपद्यते, उच्यते, षष्ठीपक्षेऽपि विशेष्यतइति चेत्को दोषः, लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके, के च ते, ये तस्माद्विहिते इत्युपपद्यते, लघोश्चासाविति पाठे लघूपधाच्चासौ वृज्विहित इत्यर्थः । उपधाशब्दस्तु वृत्तभङ्गभयान्न प्रयुक्तः । 'कथं कुण्डिरिति' । अङ्गाधिकारे नुमो विधानादङ्गतएव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विहितस्तत्र परतो निमित्ते स्थिते कुण्डितेत्यादौ गुणः प्राप्नोति यदि विधानं विशेष्यतइत्यर्थः । परिहरति । 'धातोर्नुम इति'[1] । हेतौ पञ्चमी, यस्मात्तत्र धातोर्नुमङ्गस्य तस्मादित्यर्थः । उक्तं हि तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादिति, ततश्च प्रागेव नुम् पश्चात्प्रत्ययः, न चासौ लघूपधाद्विहितो भवति । 'कथं रञ्जेरिति' । यदि षष्ठीनि-

१ धातोर्हि नुमिति मु॰ मू॰ पु॰ पाठः ।

द्देशेपि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः, ततस्तात उपधाया इत्यकारोपधाद्विहिते प्रत्यये विधीयमाना वृद्धी रञ्जेर्न स्यात्, प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नकारोपधत्वात्, राग इति । घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपः, यद्यप्युपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते, न च ततः प्रत्ययस्य विधानं संभवति, तथाप्यकारोपधाद्विधानं तदेवोपधाया विधानं मन्यते । 'स्यन्दिश्रन्थ्योरिति'। यदयं स्यदो जवे, अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथा, इति स्यन्दिश्रन्थ्योर्वृद्ध्यभावं निपातयति तज्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति, तत्र हि नलोपार्थं वृद्ध्यभावार्थं च निपातनमाश्रयणीयं, यदि च वृद्धिविषये विधानं विशेष्येत ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावान्निपातनाश्रयणमनर्थकं स्यात्, नलोपस्य सिद्धये विधिरेवाश्रयणीयः, अनेकप्रयोजनसिद्धये हि निपातनाश्रयणम् । 'अनल्लोपेति'। अनन्तस्य योल्लोपः सोनल्लोपः, शौ दीर्घत्वं शिदीर्घत्वं, तयोर्द्वन्द्वः, अनल्लोपशिद्दीर्घत्वे विध्यपेते न सिद्ध्यतः, यदि च षष्ठीनिर्द्देशेपि विधानं विशेष्येत अल्लोपो राज्ञ इत्यादावेव स्यात्, अस्थ्ना अस्थ्ने दध्ना दध्ने इत्यादौ न स्यात्, शौ दीर्घत्वं च सामानि इत्यादावेव स्यात्कुण्डानीत्यादौ तु न स्यात्, तस्मात्षष्ठीनिर्द्देशेषु विहितविशेषणग्रहणे दोषप्रसङ्गाद्गुणो भेत्तेनं सिद्ध्यतीति, एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं नाभ्यस्तस्याचीत्यज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति भवत्येवं जातीयके विषये गुण इति, तस्य हि प्रयोजनं नेनेकीत्यादौ हलादौ गुणप्रतिषेधो माभूदिति, यदि च हलादावलघूपधत्वाद्गुणो न स्यात् तदा गुणस्य प्राप्त्यभावात्किं तन्निवारणार्थेनाज्ग्रहणेन, नैतदस्ति ज्ञापकम् । 'अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्र्थं तत्कृतं भवेत्'। अभ्यस्तस्याजादौ प्रतिषेधमाहेति यत् तल्लङर्थं कृतं भवेत्, यत्र हलादिर्लुप्यते, अनेनेगिति, तस्माच्च ज्ञापकम्, एवं तर्हि । 'कुसनोर्यत्कृतं किस्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे'। व्याख्यातमेतत् ॥

"नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके" ॥ 'नेनिजानीत्यादि'। लोट्, मेर्निः, आडुत्तमस्य पिच्च, शपः श्लुर्द्विर्वचनं, निजां त्रयाणां गुणः श्लौ, 'अनेनिजमित्यादि'। लङ्, मिपोम्भावः । 'वेविदानीति'। विद ज्ञाने,

लोडादि यथायोगं पूर्ववत्, शपो लुक् । 'नेनेक्तीति' । लट्, तिप्, कुत्वम् । 'पिद्ग्रहणमुत्तरार्थमिति' । नृणक्षि इम् पिति यथा स्यात्, इह तु पितोऽन्यत्रापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वाद्गुवितव्यमेव प्रतिषेधेन । 'निनेजेति' । णल्, स च लिट् चेत्यार्धधातुकसंज्ञः । 'जुजोषदिति' । जुषी प्रीतिसेवनयोः, लेट्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु, लेटोऽडाटावित्यट्, व्यत्ययेन शपः श्लुः, द्विर्वचनं, यद्यत्र गुणप्रतिषेध इष्यते पस्पशाते इत्यादौ उपधाह्रस्वत्वमिष्यते तन्न प्राप्नोति, तस्मादभ्यस्तानामुपधाया ह्रस्वत्वमेव विधेयं न गुणप्रतिषेधः । कथं नेनिजानीत्यादि, गुणे कृते उपधाह्रस्वत्वम्, एच इग्घ्रस्वादेशे, सिद्धमिष्टमत आह । 'पस्पशाते इत्यादि' । स्पशिर्वार्त्तिककारवचनादपठितोऽपि धातुः, तस्माल्लेट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, टेरेत्वे लेटोऽडाटावित्याट्, शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः, द्विर्वचनम् । अथ वा यङ्लुकि छान्दसमभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । 'चाकशीतीति' । काशृ दीप्तौ, यङ्लुक्, लट्, तिप्, यङो वेतीडागमः । 'वावशीतीरिति'[1] । वाशृ दीप्तौ, यङ्लुक्, लट्, शत्रादेशः, ङीप्, शस् । 'छान्दसं [2]ह्रस्वत्वमिति' । यदि तु गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वत्वमुच्येत तदा नर्नृतीतीत्यादौ ऋदुपधे रपरे गुणे कृते ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति कथं न सिध्येत्, तस्माच्छान्दसमेव ह्रस्वत्वमेष्टव्यमिति भावः । 'प्रकृत्यन्तराणामेवेति' । स्पश बाधनस्पर्शनयोः, कश गतिशासनयोः, वश कान्तौ ॥

"भुसुवोस्तिङि" ॥ 'अभूदिति' । लुङ्, गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । 'सुवै सुवावहै सुवामहै इति' । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, लोट्, टेरेत्वम्, एत ऐ, आडुत्तमस्य पिच्च, शपो लुक्, उवङादेशः । 'सुवतिसूयत्योस्त्विति' । षू प्रेरणे तुदादिः, षूङ् प्राणिप्रसवे दिवादिः । 'भवतीति' । शपि गुणः । 'व्यतिभविषीष्टेति' । आशिषि लिङ्, लिङाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा, कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम् । 'अयेति' । प्रकृति-

---

१ वावशीतीति मु० मू० पुस्तकस्थपाठस्तु पदमञ्जर्यसंमतः ।

२ छान्दसमदीर्घत्वमिति—२—३—पुस्तकयोः पाठः स मु० मू० पुस्तकानमुमुक्षः ।

ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्प्रसङ्गः । 'ज्ञापकादिति'। सूतेस्तु निपातनाभावाद्गुणनिषेधो भवत्येव सोषुवीतीति ॥

"उतो वृद्धिर्लुकि हलि" ॥ 'यवानीति'। लोडुत्तमैकवचनम् । 'अपि स्तुयादिति'। अपिः संभावने कर्मप्रवचनीय इत्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति । 'ङिच्च पिच्च भवतीति'। यासुडादेः सार्वधातुकस्य साक्षाच्छिष्टं ङित्त्वमनवकाशं. तिबादीनां तु पित्त्वं लकारान्तरेषु सावकाशं, तेन ङिच्च पिच्च भवतीति पिच्च ङिच्च भवतीति वचनद्वयसद्भावेऽपि ङिच्च पिच्च भवतीत्येतदेवात्र प्रवर्त्ततइति भावः, क्ङिति चेति प्रतिषेधस्त्वत्र न लभ्यते, किं कारणम्, इक इत्येवमिक्संशब्दनेन या वृद्धिस्तस्याः स प्रतिषेधः, इह तु उत इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषा नोपतिष्ठते ॥

"गुणो ऽपृक्ते" ॥ ननु च हलीति वर्त्तते पितीति च, अङ्गेन च प्रत्यय उपस्थाप्यते । तत्र हलात्मके प्रत्यये पिति विधीयमानो गुणो ऽपृक्तएव भविष्यति नार्थोऽपृक्तग्रहणेनेत्यत आह । 'हलीति वर्त्तमानइति'। अपृक्तग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते हलादौ माभूदिति, यदि चेयं परिभाषा न स्यादपृक्तग्रहणं न कुर्यात्कृतं तु ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति, इदं त्वत्र वक्तव्यं, तदन्तविधिनिवृत्त्यर्थमपृक्तग्रहणं कस्मान्न भवतीति, तदन्तविधौ हि लङि मिपोम्भावेपि प्रसङ्गः स्यात् । ननु भवत्येव तत्र गुणः, कथं भवति, यदा पूर्वत्र वृद्धिविधावपि तदन्तविधिरेव भवति, तदेतदपृक्तग्रहणं कथं तदादिविधेर्ज्ञापकमिति चिन्त्यं, नापृक्तइत्युच्यमाने ऽनन्तराया विभाषिताया वृद्धेः प्रतिषेधः स्यान्नित्या तु वृद्धिः स्यादेव तस्माद्गुणग्रहणम् ॥

"तृणह इम्" ॥ 'तृणेढीति इति'। इमि कृते श्नमोऽकारेण सहाद्गुणः, हो ढः, झष स्तथोर्धोधः, ष्टुत्वं, ढलोपः । 'तृणेक्षीति'। षढोः कः सि । 'अतृणेडिति'। लङ्, तिप्सिपोरन्यतरः, हल्ङ्यादिलोपः, ढत्वजश्त्वचर्त्वानि । ननु च हलादावित्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमत आह । 'वर्णाश्रयेप्यत्रेति'।

यत्र केवलो वर्ण एव निमित्तं यस्य स वर्णाश्रयः, यथा गवि हितं गोहितमित्यवादेशः, इह तु पिति सार्वधातुकइति प्रत्ययएव निमित्तं, हल् तस्य विशेषणं, तेनासौ प्रत्ययनिमित्तत्वाद्भवत्येवेत्यर्थः । 'तृणहानीति' । लोट्, मेर्निः । 'तृण्ढ इति' । तस्, ढत्वादि पूर्ववत्, श्नसोरल्लोपः, अनुस्वारपरसवर्णौ । अथ किमर्थं तृहिरागतश्नम्को गृह्यते, रौधादिकस्य तृह हिंसायामित्यस्य ग्रहणं यथा स्यात् तृहि हिंसायामित्यस्य तौदादिकस्य ग्रहणं माभूत्, नास्य पिद्धलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति, विकरणेन व्यवधानात् । ननु चास्यापि यङ्लुगन्तस्य संभवति, एवं तर्हि सानुबन्धकत्वात्तस्य ग्रहणं न भविष्यत्यत आह । 'तृणह इतीत्यादि' । यद्यागतश्नम्को न गृह्येत ततो नाप्राप्ते श्नम्यारभ्यमाण इम् तस्य बाधकः स्यात्, अथापि न बाधक एवमपि श्नमि कृते इमितीष्टव्यवस्था न स्यात्, विपर्ययोऽपि स्यात् पूर्वमिमागमः पश्चाच्छ्नमिति, सश्नम्कनिर्देशे तु न श्नमो निवृत्तिर्भवति, इष्टा च व्यवस्था सिध्यति, पूर्वं श्नम् पश्चादिमिति, अतस्तदर्थमागतश्नम्को गृह्यते, किं च रौधादिकस्यापि यङ्लुगन्तस्य ग्रहणं भवति सश्नम्कनिर्देशादेव ॥

"ब्रुव ईट्" ॥ ब्रुव इति पञ्चमी, न षष्ठी, व्याख्यानात्, तया ऽचरितार्थया पूर्वत्र कृतार्थायाः सार्वधातुकइति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते तदाह । 'ब्रुव इत्येतस्मादुत्तरस्येति' । इह ब्रूताद्भवानिति तातङ औपदेशिकेन ङित्त्वेन स्थानिवद्भावकृतं पित्त्वं बाध्यते, ङिच्च पिन्न भवतीति, तेनेड् न भवति ॥

"यङो वा" ॥ 'लालपीतीत्यादि' । लपिवदिरौतिभ्यो यङ्लुक्, द्विर्वचनं, रौतेरभ्यासस्य गुणः, इतरयोर्दीर्घत्वम् । 'वर्वर्तीति' । वृतिः, रुग्रिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य रुक्, किं पुनः कारणं यङ्लुगन्तमेवोदाहृतं न पुनर्यङन्तं, तत्राह । 'हलादेरिति' । यङन्ते हि शपा भवितव्यं स च हलादिर्न भवति ॥

---

१ तृणु इति मुद्रितमूलपुस्तकस्थपाठस्तु पदमञ्जर्यसंमतः ।

"तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके" ॥ 'तु इति सौत्रोऽयं धातुरिति'। स च वृद्धौ वर्त्तते, गत्यर्थ इत्यन्ये, हिंसार्थ इत्यपरे। 'उत्तवीतीति'। बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। 'शमीध्वमिति'। शमेरन्तर्भावितण्यर्थात्प्रैषे लोट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, शप्, तस्य बहुलं छन्दसीति लुक्। 'आपिशला इति'। आपिशलेः शिष्याः। 'सार्वधातुकास्विति'। टाबन्तं, तत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तं सार्वधातुकग्रहणमनर्थकं, नाभ्यस्तस्येत्यादेः सूत्राद-नुवृत्तेरत आह। 'सार्वधातुकइति वर्तमानइति'। तद्धि सार्वधातुक-ग्रहणं पितीत्यनेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तदप्यनुवर्तेत तन्मानुवृततदि-त्येवमर्थं पुनः सार्वधातुकग्रहणमिति, हलीत्येतत्त्वनुवर्त्ततएव, नहि तत्सार्वधातुकग्रहणेन संबद्धम् ॥

"अस्तिसिचोऽपृक्ते" ॥ अपृक्तइति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, तेनापृक्तस्यैवाय-मागमः। 'आसीदिति'। अस् भुवि, शपो लुक्, तिप ईट्। 'अ[1]लावीदिति'। लुङ्, इट ईटीति सिचो लोपः। 'आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्यादि'। स्थानि-वत्सूत्रएतद्वार्तिकम्। आहिभुवोः स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, ईट्प्रतिषेधः प्रयोजनमित्यर्थः। 'आत्थेति'। ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना सिप स्थल्, ब्रुव आहादेशः। आहस्थ इति हकारस्य थत्वं, तस्य खरि चेति चर्त्वं तकारः। 'अभूदिति'। लुङ्, अस्तेर्भूः, गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक्, अत्र स्थानिवद्भावप्रतिषेधादस्त्याश्रयस्तावदीण्न भवति, सिजाश्रयोऽपि न भवति, स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यात्, अस्त्येवमस्त्यादेशे भुवि, शुद्धे तु भवतौ सिजाश्रय ईट् प्राप्नोति, तस्मादीडेवात्र प्रतिषेध्यः, आहिविषये परिहारान्तरं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं झलादिप्रकरणे आहस्थ इति थत्वं शास्ति, ननु च भूतपूर्वगत्यर्थमेतत्स्यात् झलादिर्यो भूतपूर्वस्त-स्येति, नैतदस्ति, एवं तर्हि पञ्चानामपि तिबादीनां भूतपूर्वझलादित्व-मिति सर्वत्र थत्वप्रसङ्गः, ततश्चाथमेव विदध्यात् ॥

"बहुलं छन्दसि" ॥ 'आ इति'। अस्तेर्लङ्, तिप्, शपो लुक्, हल्ङ्यादिलोपः, रुत्वविसर्जनीयौ। 'अत्सारिति'। त्सर छद्मगतौ, लुङ्,

---

१ अलावीदिति मु॰ मू॰ टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्।

तिपो हल्ङ्यादिलोपः, रात्सस्येति सिचो लोपः, धातुरेफस्य विसर्जनीयः । 'छान्दसत्वादिति'। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यनेन न केवलममाङ्योगेऽडाटोरभावः क्रियते किं तर्हि माङ्योगे तत्सद्भावोपीति भावः । 'ईडभावश्च सिच इति'। छान्दसत्वादित्यपेक्षते ॥

"रुदश्च पञ्चभ्यः" ॥ रुदिः स्वपिः श्वसिरनिर्जक्षिः पञ्च रुदादयः । रुद इति बहुवचनस्थानएकवचनम् । पञ्चभ्य इति निर्देशादाद्यर्थावगतिः ॥

"अड्गार्ग्यगालवयोः" ॥ 'गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थमिति'। न विकल्पार्थं विधानसामर्थ्यादेवाडीटोर्विकल्पस्य सिद्धत्वात्, अनेकाचार्यग्रहणमप्यत एव ॥

"अदः सर्वेषाम्" ॥ सर्वेषांग्रहणं नित्यार्थमन्यथा गार्ग्यगालवग्रहणमिह विकल्पार्थं संभाव्येत ॥

"अतो दीर्घो यञि" ॥ 'केचिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्तीति'। भूसुवोस्तिङीत्यतः । 'भवत्रानिति'। भवतेः क्वसुः, तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप्, लिटि धातोरित्यत्र धातुग्रहणाच्छबन्तस्य द्विर्वचनाभावः, ये तु सार्वधातुकइत्येवानुवर्त्तयन्ति तेषां छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः । अथ प्रकृतोऽडागम एव कस्मान्न विधीयते, अतो यञीति, अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य यञादेस्तिङोऽडागमो भवति, पच अवस्, सवर्णदीर्घत्वे पचाव इति सिद्धं, विधानसामर्थ्याच्चातो गुणइति पररूपत्वं न भविष्यति, नैवं शक्यम् । इह अधुनावअधुनामहीति क्सस्याचीति लोपः प्रसज्येत, इह चातिजराभ्यामिति जरसभावः, एवमपि दीर्घग्रहणमनर्थकं, आदित्याकार एव विधेयः, इह तर्हि प्रयोजनम् अपाक्षीरोदनं देवदत्त । ननु पचामि भोरित्यत्रापि अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः प्राप्नोति, स माभूद्दीर्घ एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणम्, अत इति तपरकरणमुत्तरार्थं, बहुवचने झल्येदित्येत्वं खट्वाभिरित्यत्र माभूत्

१ चि च इडभाव इति मु० मू० पु० पा० ।

"सुपि च" ॥ 'वृक्षायेति' । संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादत्र दीर्घत्वम्, अनित्यत्वं च कष्टायेति निर्देशादवसितम् ॥

"बहुवचने झल्येत्" ॥ 'वृक्षाणामिति' । झलीत्यनुच्यमानेऽग्नीनामित्यादौ सावकाशं नामीति दीर्घत्वं बाधित्वेदमेत्वमकारान्तेषु स्यादिति भावः ॥

"आङि चापः" ॥ खट्वया खट्वयोरित्यादीनि टाब्डाप्चापां क्रमेणोदाहरणानि। 'कीलालपेति'। कीलालं पिबति आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति विच्, तृतीयैकवचने आतो धातोरित्यालोपः, असति तु पिद्विशिष्टस्य ग्रहणे कीलालपः पश्येत्यादौ चरितार्थं लोपं बाधित्वा परत्वादाङोसोरिदमेवैत्वं स्यात् । 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घग्रहणादिति' । यत्र ङ्यापौ गृह्येते तत्र दीर्घयोर्ग्रहणं न ह्रस्वयोः, स्थानिवद्भावे तु प्रसङ्गः, तत्र स्थानिवत्प्रतिषेधसूत्रप्रस्तावे वार्तिकं ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति, ङ्यापोर्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति, तत्रार्थादिदमुक्तं भवति ङ्यापोर्ग्रहणे दीर्घयोर्ग्रहणमिति, तदिदं वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

"अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" ॥ अम्बार्था मात्रर्थाः। 'डलकवतीनामिति'। अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः, श्रुत्यपेक्षा वा स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। 'डलकवतीनां श्रुतीनामित्यर्थ इति'। असंयुक्ताश्च डलका गृह्यन्ते तेनाक्क अल्लेति ह्रस्वो भवत्येव। 'देवते भक्तिरिति'। ह्रस्वत्वे कृते ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्याडागमो ङेरामपि न भवतः। 'मातृणामिति'। पूर्वपदभेदेन बहवो मातृशब्दा इति बहुवचनम्। 'पुत्रार्थमिति'। पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्द उपादीयतइत्यर्थः। बहुव्रीहौ च वर्तिपदैरन्यपदार्थोऽभिधीयतइति तत्रैवायमादेशः, कीदृशाय पुत्रायेति समासे गुणीभूतस्यापि पुत्रस्य बुद्ध्या प्रविभज्य निर्देशः, यथाथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामिति। 'मात्रा व्यपदेशमर्हतीति'। यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात्कुलसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीत्यर्थः, यत्र तु पितुरसंविज्ञानेन मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवति, एतच्चार्हतइति प्रशंसायां लटः शत्रादेशविधानाल्लभ्यते। 'समासान्तापवाद इति'। नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात्।

"ह्रस्वस्य गुणः" ॥ 'ह्रस्वविधानसामर्थ्यादिति'। ननु ह्रस्वविधानं तस्य गुणविधानार्थमेव स्यादन्यथा ह्रस्वत्वाभावाद्गुणो न स्यादत आह। 'यदीति'। ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति, लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यादित्यर्थः। ननु नदीह्रस्वयोर्गुण इत्युच्यमाने जसि चेत्यत्र नद्या अप्यनुवृत्तिः स्यात्, एकसमासनिर्दिष्टत्वात्। नैष दोषः। एकसमासनिर्दिष्टयोरप्येकदेशोऽनुवर्त्तते, तद्यथा संख्याव्ययादेर्ङीप्, दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् ॥

"जसि च" ॥ 'जसादिष्विति'। आदिशब्दः प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम्। 'दर्वीति'। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्विकल्पमनपेक्ष्यैतदुक्तं, तत एव तु सिद्धं रूपद्वयम्। 'शतक्रत्व इति'। जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसीति वचनाच्च भवतीति यणादेशः प्रवर्त्तते। 'किकिदीव्येति'। आङो नास्त्रियामिति नाभावो न भवति। किकिदीविशब्दः कृविधूषित्यणादिषु निपातितः ॥

"ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" ॥ 'तपरकरणं मुखसुखार्थमिति'[1]। ङिसर्वनामस्थानयोर्दीर्घान्तस्यासंभवात्, धात्वनुकरणमपि न संभवति, ऋत इद्धातोरितीत्वविधानात् कर्तृणीत्यादावपि नुमः पूर्वान्तत्वादसंभवः ॥

"घेर्ङिति" ॥ 'घ्यन्तस्याङ्गस्येति'। वर्णमात्रस्य घिसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तं, तदन्तस्य संज्ञेत्यत्र तु पक्षे घ्येकदेशे वर्णे घिशब्दो द्रष्टव्यः। एतेन नद्यन्तादिति व्याख्यातम्। 'सुपीत्येवेति'। सुपि चेत्यतः। 'पट्वीति'। वोतो गुणवचनादिति ङीष्। 'कुरुतइति'। यस्य नदीसंज्ञा नास्ति स सर्वोऽपि घिसंज्ञो न लिङ्गवदेवेति। कुरुशब्दस्य घिसंज्ञा, तस्य तसि ङिति गुणो न भवति, एतच्च ङिच्छब्दे बहुव्रीहिमाश्रित्योच्यते, यदि तु ङश्चासाविच्चेति कर्मधारयस्तदा नैवात्र प्रसङ्गः, सार्वधातुकमपिदि-

[1] इदं मु॰ मू पुस्तकस्थटिप्पण्यां द्रष्टव्यम्।

त्वमेव हि अनुबन्धो ङितो भवत्यर्थे तद्वत्तिविधास्यते, न चैतावता तदे-
ङेकार आविर्भवति ॥

“आण्नद्याः” ॥ नद्या इति पञ्चम्यन्तमाश्रो ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति, तेन ङित इत्याण्यमागमो विज्ञायत इत्याह । 'नद्यन्ता-दङ्गादुत्तरस्येति' । 'कुमार्या इति' । आटश्चेति वृद्धिः, अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थमडेवोच्येत, वृद्धिरेचीति वृद्धौ सवर्णदीर्घत्वेन च कुमार्यै कुमार्या इति सिद्धं, न सिध्यति, अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति, बहुवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति, अस्त्यन्यद्बहुवचने प्रयोजनं, किं, श्रियै श्रिया इत्यत्र आश्रेकाच इत्या-नुदात्तत्वं मा भूदागमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव विभक्तिस्वरमपि बाधते, विशेषतो बहुवचनसामर्थ्यात् ॥

“याडापः” ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थं, न यडेवोच्येत, वृद्धौ कृतायां सवर्णदीर्घत्वे च खट्वायै खट्वाया इति सिद्धं, न सिध्यति, अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति, आकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, अस्त्यन्यदाका-रोच्चारणस्य प्रयोजनं ज्ञायै ज्ञाया इत्यत्र साश्रेकाच इत्यानुदात्तत्वं माभूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, किञ्च उच्चारणार्थोऽप्यकारः संभाव्येत, इह खट्वामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे ह्रस्वत्वे च तस्य स्थानि-वद्भावात्ततः परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य ङेर्य इति आदेशं बाधित्वानेन याट् प्राप्नोति, तत्र कृते दीर्घत्वं चातिखट्वाये देवदत्तायेति प्रसङ्गस्तत्राह । 'अतिखट्वायेत्यत्रेति' । 'अकृते दीर्घत्व इति' । आदेशात्प्रागवस्थायामि-दमुक्तं, कृते तर्हि आदेशे दीर्घत्वे च ङित्त्वासो भूतपूर्व इति याट् प्राप्नो-त्यत आह । 'कृते च लाक्षणिकत्वादिति' ॥

“सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च” ॥ दीर्घोच्चारणं सर्वस्या इत्यत्र वृद्धि-र्यथा स्यादतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारोच्चारणं तु अस्या इत्यत्रो-डिदंपदादीति विभक्तेरनुदात्तत्वं माभूत् आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादे-वमर्थं स्यात्, किञ्च उच्चारणार्थोऽप्यकारः संभाव्येत ॥

“विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्” ॥ यथाप्राप्तविभाषेयमसर्वनाम-त्वात् । ननु च तीयस्य वा ङित्सूपसंख्यानमित्यनेनैव सिद्धत्वादार्थे

एतेन, तच्चावश्यं वक्तव्यं लिङ्गान्तरेपि स्याडादयो विकल्पेन यथा स्युरिति, नैतद्युक्तमुच्यते, यद्धि सूत्रेणासिद्धं तदुपसंख्यानेन साधनीयं न पुनरुपसंख्यानाश्रयणेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं युज्यते, यदि पुनश्च द्वयोर्ग्रहणं कृत्वा स्याड्ग्रहणं च निवर्त्य सर्वनाम्नस्त्येवानुवर्त्यातिदेश आश्रीयते, सर्वनाम्नो यदुक्तं तद्विभाषा भवति द्वितीयातृतीययोरिति तदोपसंख्यानं शक्यमकर्तुम् ॥

"ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" ॥ ङेरिति सप्तम्येकवचनग्रहणम्, इच्छायां स्त्रियामित्यादि निर्देशात् । 'ग्रामण्यामिति' । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, नद्याम्नीभ्यामिति आम्, एरनेकाच इति यण् ॥

"इदुद्भ्याम्" ॥ नदीग्रहणमिहानुवर्तते, यद्येवमपार्थकमिदं पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, ततश्चेदुद्भ्यामौदित्येकयोग एव कर्तव्यः, नैवं शक्यमौकारो हि स्यात्, नदीलक्षणस्यामोऽवकाशः कुमार्यामिति, औत्वस्यावकाशः पत्यौ सख्याविति, कृत्यामित्यत्र यदा नदीसंज्ञा तदा परत्वादौत्वं प्राप्नोति ॥

"औत्" ॥ 'अच्च नदीसंज्ञमित्यादि' । नदीसंज्ञके पूर्वेणाम् विहितः, घिसंज्ञयोरुत्तरेणात्वसंयुक्तमौत्वं वक्ष्यति, तस्मादाभ्यामन्यदेवोदाहरणं, तच्च पूर्वेच घ्यन्तादच्यन्तादित्युक्तम्, इह त्विकारोकारान्तमित्युक्तं, संज्ञाविधौ च पक्षद्वयं दर्शितं, वर्णमात्रस्य संज्ञा तदन्तस्य वेति, तेन नास्ति विरोधः, ॥

"अच्च घेः" ॥ 'कृतौ धेनाविति' । यथाचात्वे कृते ऽजाद्यतष्टाबिति टाप् कस्मान्न भवति, अस्तु को दोषः, ङेराम्नद्याम्नीभ्यो, याडाप इत्येतौ विधी प्राप्नुतः, औत्वविधानं तु पुंसि चरितार्थमत आह । 'तपरकरणं स्त्रियामापो निवृत्त्यर्थमिति' । इह हि स्थानिनो मात्रिकत्वाद्गुणसमानत्वाद्वाऽऽको दीर्घस्य प्रसङ्गो नास्ति यस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरणं स्यात्, तस्मादकारस्यान्तरतमापि दीर्घो माभूदित्येवमर्थं तपरकरणं क्रियते, एतच्च संनिपातपरिभाषामनाश्रित्योक्तं, द्विसंनिपातकृतं ह्यात्वन्तद्विघातकस्य टापो निमित्तं न भवति । 'औदच्च घेरिति योगविभागमित्यादि' । इह वै विदेशस्य घेरित्येकयोगमेवाधीयते, तत्र यदि समुच्चये चशब्दः स्यात्समात्वं

तत्रैवौत्वं स्यात् घेनाविति, घेश्चात्वमित्यघेो सख्यौ पत्याविन्यत्रौत्वमपि न स्यात्, अस्य दोषस्य निवृत्तये प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वमिति वर्णयन्ति, तत्र यथा कर्त्तुः क्यङ् स लोपश्चेत्यत्र सलोपस्यान्वाचयशिष्टस्याभावेपि श्येनायतइत्यादौ क्यङ् भवति, तथात्रापि सख्यौ पत्याविन्यस्याभावेपि औत्वं भवतीत्यर्थः ॥

"आङो नाऽस्त्रियाम्" ॥ आङ इति स्यान्यन्तरस्योपादानाद्धेरिति षष्ठी पञ्चम्या विपरिणम्यतइत्याह । 'घेरुत्तरस्येति' । अथ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते, नाङो ना पुंसीत्येवोच्येत, एवं हि मात्रया लाघवं भवतीष्टं च सिध्यति, एवमुच्यमाने त्रपुणा जतुनेत्यत्र नपुंसके न प्राप्नोति, माभूत्राभाव इकोचि विभक्ताविति नुमि कृते सिद्धमिष्टमत आह । 'पुंसीति नोक्तमित्यादि' । 'अमुना ब्राह्मणकुलेनेति' । पुंसीत्युच्यमाने नाभावो न स्यात्, नुमपीग्लक्षणो नास्ति मुत्वस्यासिद्धत्वात्, अस्त्रियामित्युच्यमाने नपुंसकेपि नाभावो भवति, नाभावे कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं नास्ति न मु नइति प्रतिषेधादिति नपुंसकइत्युच्यमानेपि न सिध्यति, तस्मादस्त्रियामित्येव वक्तव्यमिति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

"णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" ॥ णावित्यङ्गापेक्षया परसप्तमी, चङीति णयपेक्षया, उदाहरणेषु कृहॄलूभ्यो णिच्, लुङ्, चङ्, णिलोपः, ह्रस्वत्वं, द्विर्वचनं, तत्र णौ कृतं स्यानिवद्भवतीति कृइत्यादि धातुरूपं द्विरुच्यते, कृहृइत्येतयोरुरदत्वं, सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावादित्वम्, इतरयोरप्योः पुयण्ज्यपरइतीत्वं, सर्वत्र दीर्घो लघोरिति दीर्घः । 'अत्रेति' । अनन्तरोदाहृतेषु । 'परत्वादिति' । चङीति द्विर्वचनस्याशिश्रयदित्यादिरवकाशः, ह्रस्वस्य तु कृतद्विर्वचनमवकाशः, अकृते तु द्विर्वचने विप्रतिषेधः । 'तत्र कृते द्विर्वचनमिति' । ततश्च सन्वद्भावे कर्त्तव्ये ह्रस्वत्वं न स्यानिवद्भवति, अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति भावः । चोदयति । 'इह त्विति' । माङ्प्रयोग आण् माभूदिति । 'नित्यत्वादिति' । द्विर्वचनं हि कृतेपि

ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि, ततश्च तदेव स्यात्तत्र को दोष इत्यत आह। 'तथा सतीति'। परिहरति। 'नैष दोष इति'। 'ओणेरिति'। ओणृ अपनयन इत्यस्य ऋदित्करणमेतत्प्रयोजनम् ऋदितो नेति प्रतिषेधो यथा स्यात्, यदि चात्र द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्याद्, द्विर्वचने कृते पररूपेण व्यवहितत्वादेव ह्रस्वत्वं न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद् ह्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणिमृदितं करोति। 'णाविति किमिति'। ह्रस्वश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानादच उपधाया ह्रस्वेन भाव्यं, न चाण्यन्तानां चङि उपधा ह्रस्वभाविनी संभवति, नहि श्रिद्रुस्रुधेट्श्वीना-मजुपधा, कमिगुप्योस्तु ह्रस्व एवोपधा, ततश्च चङि यः प्रत्ययस्तस्मि-नुपधाया ह्रस्वो [1]भवति स च णिरेव, तत्र णावन्तरङ्गत्वाद्वृद्ध्यादिषु कृतेषु उपधाया ह्रस्व इति सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः। इतरो यथाश्रुतसंब-न्धसंभवे चङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं बाधेनेति मत्वाह। 'चङ्युपधाया इति'। 'ह्रस्वः स्यादिति'। ननु च ऋकारस्य ह्रस्वः, तस्मिंश्च कृते बाधितत्वान्माभूद्वृद्धिः, गुणस्तु केन चिदबाधितत्वाद्भविष्यति, ततोऽरादेशे सिद्धमलीलवदिति, नैत-दस्ति, गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद्वृद्धेश्च ह्रस्वेनेति भ्रष्टावसरस्य गुणस्य कुतः पुनः प्रवृत्तिरित्युवङ् प्रसज्येत। अस्तु वा तत्र गुणः, दोषान्तर-माह। 'अदीदपदित्यत्रेति'। यदा तु चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेध-स्तदा वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाभावा-च्चङि यदङ्गं तस्यैवोपधा ह्रस्वभाविनी संभवतीति णाविति न वक्तव्यं, सूत्रकारेण स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णावित्युक्तम्। 'चङीति किमिति'। मितां ह्रस्वविधानादनेन णौ सर्वत्र ह्रस्वो न भविष्यति, प्रयो-गदर्शनाच्चेष्टतो व्यवस्थाश्रयिष्यते इति प्रश्नः। इतरो नान्तरेणवचनमिष्टा-निष्टविभागः सुज्ञान इति मत्वाह। 'कारयति हारयतीति'। किं च मितां ह्रस्ववचनमसिद्धवदत्राभादित्येतदर्थं स्यात्। 'उपधाया इति किमिति'। ह्रस्वश्रुत्याऽच इत्युपतिष्ठते तत्र विशेषणविशेष्यभावे

१ विज्ञास्यत इति पा॰ २-३ पुस्तकयोः।

कामचाराद‌ङ्गेनाज्विशेष्यते, अङ्गस्य यत्र तत्र[1] स्थितस्याचो ह्रस्वो भवति, तेनोपधायास्तावत्सिद्धं ह्रस्वत्वमिति प्रश्नः। इतरोऽप्यतिप्रसङ्गमुदाहरति। 'अचकाङ्क्षदिति'। ननु णावित्यनेनाचं विशेषयिष्यामः, णौ परतोऽङ्गस्य योऽजिति, तत्र सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यं भावित्वादाश्रयिष्यते इत्याह। 'तदेतदिति'। 'उत्तरार्थमिति'। लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य, उपधाया यथा स्यादन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमवश्यमुपधाग्रहणं कर्तव्यं, यद्युत्तरार्थमुपधाग्रहणं तत्रैवं[2] कर्तव्यम्, यद्येवं तत्रैव क्रियतामत आह। 'तदिहापीति'। आल्लोपः पिबतेरिति, एवमुच्यमानेऽन्तरङ्गमपि युक-म[3]नवकाशत्वादाल्लोपो बाधते, उपधाग्रहणे त्वन्तरङ्गत्वाद्युकि कृते आकारस्य उपधाया लोप इति न कश्चिद् दोषः, तस्मादुत्तरार्थमुपधाग्रहणम्, अपर आह। इहार्थमप्युपधाग्रहणम्, अन्यथा णावनन्तरस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा लू इ अत् इति स्थिते उकार-स्यादेशः प्राप्नोति, नैष दोषः। यदयं नाग्लोपिशास्वृदितामितिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति नान्त्यस्यैव ह्रस्वत्वमिति। 'णौ णिच्युपसंख्यानमिति'। णौ परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः। णौणिचीति पाठे ण्यन्तात्परे णिचि विहितइत्यर्थः। 'वादितवन्तं प्रयोजितवानिति'। लुङो भूतकालत्वा-त्प्रयोजितवानिति भूतकालेन विग्रहः। वादितवन्तमित्यत्र तु कथं, यदसौ वादितवान् कथं प्रयुक्तिः, कुर्वतो हि प्रयुक्तिः करिष्यतो वा न तु कृतवतः, न ब्रूमः प्रयुक्तिकालापेक्षयात्र भूतकालत्वमिति, किं तर्हि, यथा शब्द-प्रयोगकालापेक्षया, प्रयोजितवानित्यत्र भूतकालत्वं तदपेक्षयैव प्रयोज्य-व्यापारस्यापीति। 'अवीवददिति'। वदेर्ण्यन्ताण्णिचि लुङादि, किं पुनः कारणं न सिध्यत्यत आह। 'योसाविति'। स्थानिवद्भावे हि सति यश्च-ङ्परो णिर्न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी यत्रोपधा ह्रस्वभाविनी न स चङ्परो

---

१ तत्रस्थस्येति २-३ पु० पाठः।

२ तत्रैवैवं वक्तव्यमिति २-३ पु० पाठः।

३ अनवकाशत्वादिति २-३ पुस्तकयोर्नास्ति।

द्वितीयेन णिचा व्यवहितत्वात् । 'तेन[1] चेति' । णिलोपेन । 'अग्लोपित्वादिति' । ननु च णयन्ताण्णिचि विहिते णिलोपश्च प्राप्नोति अचो ञ्णितीति वृद्धिश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरे प्राप्तेरनित्यः, वृद्धेस्तु लोपे कृते ऽत्यन्ताप्राप्तिरित्युभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपः, तत्राग्लोपित्वं भवति । एवं तर्हि यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानित्यन्यथा सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वकः, नैतदस्ति ज्ञापकं, यत्र वृद्धावपि कृतायामग्रेव लुप्यते तदर्थमेतत्स्याद्राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजत्, यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति, अन्यथाल्लोपिनां नेत्येव ब्रूयादेतदपि नास्ति ज्ञापकं, स्वामिनमाख्यदसस्वामत्, गोमुचमाख्यदजुगोमत्, प्रावृषमाख्यदपप्रावत्, यादृशमाख्यदययादत्, इत्येवमाद्यर्थमेतत्स्यात् । अत्राहुः । णिजत्र नास्ति अनभिधानात्, एतच्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसितमिति, यत्र तदभिधानमङ्गीकृतं तदर्थमेतत्स्याद्विन्मतोर्लुक् भास्वन्तमाख्यत् अबभासत्, नैतत्प्रत्याहारग्रहणस्य प्रयोजनमकार एव ह्यत्र मतुपो लुप्यते, यत्र तर्हि विनो लुक् स्रग्विणमाख्यदससजत्, अत्रापि नोपधा ह्रस्वभाविनी, तस्मात्प्रत्याहारग्रहणं ज्ञापकमिति स्थितमेतत् । एवमपि हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति यदुक्तं तेनैत द्विरुध्यते । तथाहि । असत्यप्यत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वा इकारस्य लोपे सति नैव सन्वद्भावस्य प्रसङ्गस्तस्मादग्लोपित्वादिति नायं स्वपक्षः, परमतेन त्वेतदुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भाष्यस्याप्येवमेवात्र निर्वाहो दृश्यतां बुधैः ।
विपर्यये तूच्यमाने युक्तिः काचिन्न दृश्यते ॥

एवं च पटुमाख्यल्लघिमाख्यत् अपीपटत् अलीलघदिति भवति, यथा त्वत्र भाष्यं तथा अपपटत् अललघदिति भवतीत्यलमियता । उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । 'णयाकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति' । आकृतिरत्र जातिर्निर्दिश्यते चङ्परा या णयाकृतिर्जातिस्तत्रेति । ततश्च सत्यपि स्थानि-

---

[1] येनौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाग्लोपित्वादिति मु॰ मू॰ पाठस्तत्र येनौ णौ णिलोपस्तेन चाग्लोपित्वादिति पाठः पदमञ्जरीसंमतः ।

वत्त्वे ण्याकृतेरेकत्वाद्यश्चङ्परो णि: स एव पूर्व:, यश्च पूर्व: स एव चङ्-पर इति सिद्धं ह्रस्वत्वं, यदप्युक्तमग्लोपित्वादिति तदपि न, आकृतिनिर्द्देशे हि ह्रस्वस्य न ण्याकृतिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते, तत्र गोबलीवर्द्दन्यायेन तस्या ण्याकृतेरन्यस्याको लोप: प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयतइति सर्वमवदातम् ॥

"नाग्लोपिशास्वृदिताम्" ॥

यत्र णौ परतो ऽग्लोपस्तदिहाग्लोपि गृह्यते ।
दीव्यतिप्रभृतेर्नायं निषेध: शास्ग्रहात् ॥
शक्य: शासिग्रहोकर्त्तुमृदिदेव पठिष्यते ।
ऋशासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥
वदन्त्यन्ये तु सूत्रेस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।
पठन्त: प्रतिषेधोस्य यङ्लुक्यपि भवेदिति ॥

'तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धमिति'। स्थानिवद्भावे हि सति ह्रस्वभाविन्युपधा न संभवति। 'हलचोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति'। यथा सुधातुरकङ् चेति समुदायस्यादेशत्वे ऽवयवस्यानादेशत्वादणो रप-रत्वं न भवति सौधातकिरिति तथा समुदाये स्थानिन्यवयवस्यास्थानि-त्वादजादेशत्वाभावान्नास्ति स्थानिवद्भाव:, इह त्वग्लोपिग्रहणसामर्थ्या-त्समुदायलोपो ऽप्यग्लोप आश्रीयते ॥

"भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्" ॥ भ्राज दीप्तौ, भास दीप्तौ, भाष व्यक्तायां वाचि भौवादिका:, दीपि दीप्तौ, दैवा-दिक:, सर्वेनुदात्तेत:, जीव प्राणधारणे, भौवादि:, मील निमेषणे, पीड अवबाधने, चुरादौ। 'भ्राजभासोरित्यादि'। अवश्यमनयोरनुदात्तानुबन्ध आसङ्क्य:, ऋकारानुरोधस्त्वपाणिनीय इत्युच्यते, ऋकारानुबन्धे प्राप्ते विभाषा, वर्णान्तरे त्वप्राप्ते विभाषेति, ऋकारानुरोधे फलविशेषाभावा-दपाणिनीयत्वम्। 'काण्यादीनामिति'। काणिवाणिराणिहेठिलोपि-प्रभृतय: काण्यादय:, आदिशब्द: प्रकारे ॥

"लोप: पिबतेरीच्चाभ्यासस्य" ॥ 'अपीप्यदिति'। ननु च पर-त्वाच्चित्यत्वादुपधालोपे कृते ऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति अत

आह । 'उपधालोपे कृतइति' । उपधाया एव पर्यायेणेत्वं माभूदिति अभ्यासस्य ग्रहणम्, आकारलोपेनाङ्गस्याग्लोपित्वाल्लघुनश्च परस्यासंभवात्सन्वल्लघुनीतीत्वदीर्घत्वयोरभावादीत्वविधिः, तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः ॥

"तिष्ठतेरित्" ॥ 'अतिष्ठिपदिति'। णौ कृतस्येत्वस्य स्थानिवद्भावात्स्थाशब्दस्य द्विर्वचनं, सन्वद्भावादभ्यासस्येत्वं, तिपा निर्देशः पूर्ववत् ॥

"उऋत्" ॥ 'उपधाया ऋवर्णस्येति' । अथात्तॄतोर्ग्रहणं कस्मान्न भवति, माभवानर्पिपद् इति यथा स्यादिति, तपरकरणात्, नहि दीर्घेपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति । 'इररारामपवाद इति' । कॄत संशब्दने इत्यस्य ॠत इद्धातोरितीत्वं प्राप्नोति, वृतु वर्त्तनइत्यादीनां गुणः, मृजेर्वृद्धिस्ते च रपराः सन्त इररारो भवन्ति । 'अचिकीर्त्तदिति'। णौ कृतमपीत्वं न स्थानिवद्भवति, यत्र द्विरुक्ते परभागस्याश्रोजवर्णस्तत्र स्थानिवत्त्वं, तथा च ओः पुयण्ज्यपरइति ज्ञापकमप्येतादृशमेव, ननु चान्तरङ्गा इररारः, णिज्मात्रापेक्षत्वात्, ऋकारस्तु बहिरङ्गः, स हि पश्चाद्भाविनं चङमपेक्षते, तत्कथं तेनैते बाध्यन्ते ऽत आह । 'वचनसामर्थ्यादिति' । यद्यन्तरङ्गत्वादिररारः स्युर्व्यर्थमेवेदं वचनं स्यात् । 'तपरकरणमित्यादि'। असति तस्मिन्यत्र स्थानी दीर्घस्तत्रान्तरतम्याद्दीर्घ एव स्यात् । ननु भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णाति, तत्कथं दीर्घस्य प्रसङ्गो ऽत आह । 'न चायमिति' । असति तपरकरणइति भावः । कथमभाव्यमानोत आह । 'आदेशान्तरेति' । अयमभिप्रायः । प्राप्तप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवे संभवति नापूर्वविधानं युक्तमिति तावन्न्यायः, ततश्चासति तपरकरणे आदेशान्तराणामिररारां निवृत्त्यर्थं यथावस्थितमृवर्णस्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायेत, संभावने लिङ्, संभवति च सवर्णग्रहणे सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं, तत्र स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायतामिति सवर्णग्रहणं स्यात्तपरकरणे तु सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं न संभवति, अतो भाव्यमानत्वसंपत्तये तपरकरणमिति । प्रायेण त्वभ्यनुज्ञायतइति लङन्तं पठ्यते, न तत्र समीचीनोर्थः, क्रियमाणानुवादे हि

सह भवति, अन्ये तु व्याचक्षते आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञा-यतइति एवमापद्धेतेति ॥

"दयतेर्दिगि लिटि" ॥ 'अवदिग्यइति' । देङ् रक्षणे, ङित्त्वा-दात्मनेपदम्, एरनेकाच इति यण् । न तु दये[1]त्यस्येति । दय दानग-तिरक्षणेष्वित्यस्य । 'तस्य लिट्याम्विहित इति' । दयायासश्चेत्यनेन । 'दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यतइति' । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । ननु दयतेः प्राप्तं द्विर्वचनं बाध्यतां दिग्यादेशस्य तु स्थानिवद्भावेन द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्कथं बाध्यते, नहि तस्मिन्नप्राप्ते तस्यारम्भः । उच्यते । बाध्यबाधकभावे हि द्वैतं, लक्ष्यं वा लक्षणेन बाध्यते[2] लक्षणं वा तेनेति, तत्राद्ये पक्षे स्यादेतच्चोद्यं, द्विर्वचनशास्त्रस्याबाधितत्वात्, द्वितीये तु द्विर्वचनशास्त्रमेवास्मिन् विषये दिग्यादेशशास्त्रेण बाधितमिति कृतेपि दिग्यादेशे नास्ति द्विर्वचनस्य प्रसङ्गः, यद्येवमस्तेर्भूः, बभूव, अत्र द्विर्वचनं न स्यात्, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्चायं, कोऽवकाशः, भविता भवितुं, यस्तर्हि लिट्येव विधीयते चक्षिङः ख्याञ्, वा लिटीति, तत्र द्विर्वचनं न प्राप्नोति आचख्यौ । नैष दोषः । आर्द्धधातुके लिटीति विषयसप्तमी, ततश्च द्विर्वचननिमित्तस्य लिट उत्पत्तेः प्रागेव ख्याञादेशः, पश्चाल्लिटि परतो द्विर्वचनम्, इह तु परसप्तम्याश्रयणाच्चा-प्राप्ते द्विर्वचने दिगिरारभ्यमाणस्तद्बाधते, एवमन्यत्रापि, यत्र बाधो नेष्यते तत्र लक्ष्यबाधो वक्तव्यः, विषयसप्तमी वाश्रयणीया ॥

"ऋतश्च संयोगादेर्गुणः" ॥ 'सस्वरतुरित्यादि' । स्वृ शब्दोप-तापयोः, ध्वृ हूर्च्छने, स्मृ चिन्तायाम्, अत्र परत्वाद्गुणे कृते पश्चाद् द्विर्व-चनमिति गुणविधानसमये संयोगादित्वमङ्गस्य, यद्वा द्विर्वचने हलादिशेषे कृते सांप्रतिकासंभवाद्भूतपूर्वसंयोगादित्वमाश्रित्य गुणः । 'प्रतिषेधविषय-इति' । णलि उत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे च सामान्यलक्षणो नैव गुणः सिद्धः, सस्वर्थ, अहं किल सस्वर । वृद्धिविषये तर्हि परत्वादयमेव गुणः

[1] दय दानइत्यस्येति मु मू० पु० पा० ।
[2] परस्यादित्यस्येति पा० ३-३ पु० ।

प्राप्नोति तत्राह। 'वृद्धिविषये त्वित्यादि'। गुणस्यावकाशः सस्वरतुः। णिति वृद्धेरवकाशः कारको हारकः, सस्वारेत्यादौ वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेधः, ननु च परत्वाद्गुणेऽपि कृते तस्मिन्नत उपधाया इति सिद्धं, सत्यं, परिहारान्तरं त्विदं द्रष्टव्यं, तपरकरणं निर्देशार्थं दीर्घस्य स्वातस्तहरित्यादावुत्तरसूत्रेण गुणो भवत्येव, न च तस्या अपि प्राप्तेः संयोगादिषु तपरकरणसामर्थ्याद्वावृत्तिर्निर्देशार्थतया तस्योपपत्तेः। 'संयोगादेरित्यादि'। अङ्गस्यासंयोगादित्वादुचनम्। उपधाग्रहणं देशविशेषोपलक्षणम्, अल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात्संयोगस्योपधात्वासंभवात्, संयोगावयवे वा संयोगशब्दो वर्त्तते, उपधात्वं तु मुख्यम्। 'सञ्चस्करतुरिति'। संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे, अडभ्यासव्यवायेपीति सुट्, यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन, इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति, संयोगोपधस्येत्येव सिद्धं, भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वरुरिति, इदं तु न सिद्ध्यति सञ्चस्करतुः सञ्चस्करुरिति, किं कारणं, बहिरङ्गलक्षणत्वात्, बहिरङ्गः सुट्, अन्तरङ्गो गुणः, कथं सुटो बहिरङ्गत्वमत आह। 'अत्र हीति'। अत्र दर्शने साधनाभिधायी लिट् तावदुत्पद्यते, ततश्च तावत्येव निमित्तमस्तीति गुणः प्राप्नोति, सुट् तु पश्चादुपनतमुपसर्गमपेक्षत इति बहिरङ्गः, तेनासौ गुणे कर्त्तव्ये ऽसिद्ध इति असंयोगोपधत्वाद्गुणो न स्यात्, सस्वरतुरित्यादौ च सावकाशं वचनं संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणस्यानन्यार्थत्वादसिद्धत्वं बाध्यत इति गुणसिद्धिः, अवश्यं च सुटो बहिरङ्गत्वमेषितव्यमित्याह। 'एवं च कृत्वेति'। सुट्कात्पूर्वे इत्यत्रोक्तं कात्पूर्वग्रहणं सुटो ऽभक्तत्वज्ञापनार्थमिति, इह तु भाष्यकारपक्षावलम्बनेन भक्तत्वेपि परिहार उक्त इति न विरोधः॥

"ऋच्छत्यॄताम्"॥ ऋच्छ गत्यादिषु, ऋर्त्तेरप्यत्र प्रश्लेषः, यदाह। 'ऋ इत्येतस्येति'। एतच्च बहुवचननिर्देशादवसीयते, ऋवर्णस्य ग्रहणं तु न भवति, ऋकारान्तानां पृथग्ग्रहणात्, किमर्थं पुनरर्त्तिः प्रश्लिष्यते, आरतुरारुरिति यथा स्यात्, अन्यथा ऋ अतुस् ऋ उस् इति स्थिते द्विर्वचनम्, उरदत्वं च बाधित्वा वार्णत्वात्सवर्णदीर्घत्वं, तत्र यणभ्यासयह

योन ग्रहणमुरदत्वं हलादिशेषः, अत आदेरिति दीर्घत्वम् । आतो लोप इटि च, अतुरुरिति[1] वचनमिव श्रूयेत, अथ धातुग्रहणेन ग्रहणं, तत ऋकारान्तत्वाद्गुणे कृते अरतुरररिति रूपं स्यात्, तथा क्वसौ गुणे कृते अरित्यस्य द्विर्वचनं हलादिशेषः, अत आदेः, सवर्णदीर्घत्वं, वस्वेकाजा-द्घसामितीट्, आरिवानिति भवति । 'ऋच्छतेरलघूपधत्वाद् गुण इति' । अन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि कृते संयोगे गुर्विति ऋकारो गुरुर्भवति, न च लघुः नाप्युपधा । 'ऋतां त्विति' । सूत्रवदत्राप्यर्त्तिप्रश्लेषः । 'वृद्धि-विषये त्विति' । अस्तु वा परत्वाद्गुणः, अत उपधाया इति सिद्धमिति परिहारान्तरम् ॥

"शृदृप्रां ह्रस्वो वा" ॥ शॄ हिंसायां, दॄ विदारणे, पॄ पालन-पूरणयोः । 'विशशरतुरित्यादि' । न शशददवादिगुणानामित्येत्वाभ्या-सलोपयोः प्रतिषेधः । अथ किमर्थं ह्रस्वो विकल्प्यते, न प्रकृत एव गुणो विकल्प्यते, गुणाभावपक्षे यणादेशेन विशश्रतुरित्यादिरूपसिद्धिरित्यत आह । 'ह्रस्ववचनमित्वनिवृत्त्यर्थमिति' । अन्यथा वार्णादाङ्गं बलीय इति वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा इत्वं स्यात् । 'केचिदित्यादि' । कथं पुनरस्य प्रत्याख्याने विशश्रतुरित्यादिरूपसिद्धिरित्यत आह । 'आ पाक-इत्यादि' । ननु चार्थभेदो नेत्याह । 'अनेकार्था इति' । तथा सतीत्या-दिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे, तत्र शृणातेः क्वसौ विशशर्वानिति श्रातेस्तु विशश्रिवानिति, तस्माद् ह्रस्व एव विकल्पनीय इत्यर्थः ॥

"केणः" ॥ 'ज्ञकेति' । भस्त्रैषाजाज्ञेतीत्वप्रतिषेधः । 'गोके-ति' । अणिति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहार इति लणित्यत्र प्रतिपादितम् । 'राका धाकेति' । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । 'कनापीति' । सानुब-न्धकस्योपलक्षणमेतत्, ओर्द्देशे ठञ्, नैषादकर्षुकः ॥

"न कपि" ॥ बहुकुमारीक इत्यादौ नद्यृतश्चेति कप्, अथात्रा-स्मिन्प्रतिषिद्धे उपसर्जनह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति, अत एव प्रतिषेधात्,

[1] अतुरिति द्विवचनमेव श्रूयेत इति· २· ३· पु· पाठः ।

नायमस्य ह्रस्वस्य प्रतिषेधः, किन्तर्ह्यनन्तरस्य केण इत्यस्य, कुत एतत्, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, एवं मन्यमानः आह । 'अयं कपि ह्रस्वो न भवतीति'। यदि चोपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात् वचनमिदमनर्थकं स्यादतो वचनसामर्थ्याद्यच्च यावच्च ह्रस्वत्वं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भविष्यति, अस्ति वचनस्यावकाशो यत्रोपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, अस्त्रीप्रत्यये बहुयवागूको बहुलक्ष्मीक इति, स्त्रीप्रत्यये उपसर्जनह्रस्वत्वं स्यादेव तत्राह । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपीति' । कुत इत्यत आह । 'समासार्थे हीति' । समासान्ता इत्यत्रान्तशब्दोवयववचनः, कथं च कप्समासावयवो भवति, यदि तेन सह समासो भवति, कथं च तेन समासो भवति, यद्यकृतएव समासे, तदर्थादुत्तरपदात्कब् भवति पश्चात्तदन्तेन समासः । ननु च कपः पूर्वं सुबन्तं तत्कथं कबन्तेन समासः, वचनात्समासान्तेष्वसुबन्तेन समासः । अपर आह । उत्तरपदे या विभक्तिस्तस्याश्च या प्रकृतिस्तयोर्मध्ये विकरणवत्समासान्तः, तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सुबन्तेन समास इति, एवं वदतो दोषः, बहुचर्मिकेत्यादौ प्रत्ययस्थादितीत्वं न स्यात्, किं कारणं, कात्परः सुप्ततः परष्टाप्, यथा बहुपरिव्राजका मथुरेति, यदि कपि कृते पश्चात्तदन्तेन समासः किमायातमित्यत आह । 'स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवतीति' । गोस्त्रियोरित्यत्र प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासे सति, न चोक्ते प्रकारे कपः पूर्वभागस्य समासत्वं प्रातिपदिकत्वं वा समस्ति, तस्मान्नोपसर्जनह्रस्वत्वमिति ॥

"ऋदृशोऽङि गुणः" ॥ ऋ इति वर्णग्रहणं, व्याख्यानात्, अकरदित्यादौ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङ् । 'असरदिति' । सर्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चेत्यङ् । 'अदर्शदिति' । इरितो वेत्यङ्, गुणग्रहणं किं, नाकार एवोच्येत ऋदृशोऽइ इति, नैवं शक्यं, दृशेरन्त्यस्यात्त्वं स्यात्, गुणग्रहणात्त्विको भवति, यदि त्वण इत्यनुवर्त्तते शक्यं गुणग्रहणमकर्त्तुं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"अस्यते स्थुक्" ॥ 'आस्थदिति' । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ् ॥

"श्वयतेरः" ॥ 'अश्वदिति' । जृस्तम्भ्वित्यादिनाङ् ॥

"एतः पुग्" ॥ 'अपप्तदिति' लदित्वादङ् ॥

"शीङः सार्वधातुके गुणः" ॥ अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि माभू-दिति, शेशीतः, शेश्यतीति, शीङ एरित्युच्यमाने सानुबन्धकात् षष्ठ्युच्चारिता, अनुबन्धश्च निवृत्तिधर्मा, तस्य लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्यः प्रकारो विज्ञायेत, नास्य लोपो निवर्तकः किं तर्ह्येकार इति, गुणग्रहणं त्वेवं निवर्तयति, ङकारस्तु स्वेनैव हेतुना निवर्तते, तस्माद्गुणग्रहणम् ॥

"अयङ् यि क्ङिति" ॥ 'शय्यतइति'। यक्। 'शाशय्यत-इति'। यङ्, परत्वान्नित्यत्वाच्चायङादेशे कृते द्विर्वचनम्। 'प्रशय्येति'। ल्यप् ॥

"उपसर्गाद् ध्रस्व ऊहतेः" ॥ ङितोऽसंभवादुदाहरणं न प्रदर्शितं, यङ्स्तावदजादित्वादसम्भवः, यासुटोऽपि शपा व्यवधानात्, आशिषि तु किदेव यासुट्, एवं चोहतेर्दीर्घप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्, समुह्यत इत्यादि कं तु रूपं वहेरेव संप्रसारणे कृते सिद्धमनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिं चित्करः। 'आ ऊह्यतइति'। नेदं लौकिकं वाक्यं प्रयोगार्हं, नहि तत्र धातूपसर्गयोरसंहितास्ति। संहितैकपदेनित्या नित्याधातूप-सर्गयोरिति स्मरणात्। तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनाङःप्रश्लेषः प्रद-र्श्यतइति ह्रस्वत्वं न कृतं, लौकिकप्रयोगसंपादनपरत्वाच्छास्त्रस्य, अन्ये त्वत्रापि ह्रस्वत्वं पठन्ति। 'ओह्यतइति'। अत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गा-भावाद् ध्रस्वाभावः, उपसर्गादूहतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति। 'समोह्यतइति'। अत्रैकादेशस्यादिवद्भावात्समः परस्य ह्रस्व-त्वप्रसङ्गः, अणः इत्यनुवृत्तेस्तु न भवति, पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहारः, एवं च रूपाश्रयोऽयं विधिरिति ताद्रूप्यानतिदेशाद् ध्रस्वाभावः ॥

"एतेर्लिङि" ॥ आशिषि लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति, सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिणो न सम्भवति। ननु च सवर्णदी-र्घत्वे सति संभवति अभीयात् प्रतीयात् परीयादिति, नात्र ह्रस्वत्वेन भवितव्यं, किं कारणम्, उपसर्गादेतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्भावा-भावात्। आईयादित्याद्याऊह्यतइत्यादिना व्याख्यातम् ॥

"अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" ॥ 'अकृद्यकार इति'। यकारमात्रस्य प्रत्ययस्यासंभवादकृति असार्वधातुके च यकारादावित्यर्थः । 'भृशायतइति'। भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरिति क्यङ् । 'सुखायतइति'। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । 'चीयतइति'। यक् । 'चेचीयतइति'। यङ् । 'तोष्टूयतइति'। शर्पूर्वाः खयः । 'चीयादिति'। आशिषि लिङ् । 'निश्चित्य प्रस्तुत्येति'। ल्यबयं कृत्संज्ञकः । ननु चाजन्तस्य दीर्घो विधीयते, इह च तुकि कृतेनजन्तत्वाद्दीर्घो न भविष्यत्यत आह । 'परत्वादिति'। तुकोवकाशः, अग्निचित्सोमसुत्, दीर्घस्यावकाशः, चीयते स्तूयते, निश्चित्य प्रस्तुत्येत्यत्र परत्वात्तुग् दीर्घत्वेन बाध्यते, प्रायेण तु प्रकृत्य प्रहृत्येति पाठस्तत्रोत्तरसूत्रेण रीङः प्रसङ्गाद् दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यादित्ययुक्तं स्यात्, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण वा व्याख्येयम् । 'चिनुयादिति'। विध्यादिलिङि । 'उरुया धृष्णुयेति'। सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः ॥

"रीङ् ऋतः" ॥ 'पित्र्यमिति'। पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः, रीङादेशे कृते यस्येति लोपः । कथं पुनः क्ङितीत्यनुवर्त्तमानेत्र रीङादेशो भवत्यत आह । 'क्ङितीत्येतदिह निवृत्तमिति'। 'चेकीर्यतइति'। कॄ विक्षेपे, यङ्, ऋत इद्धातोः, हलि चेति दीर्घः । [1]'जेगिल्यतइति'। अत्र ग्रो यङीति लत्वे कृते रेफाभावाद् दीर्घाभावः,अथ रीङिति किमर्थं, न रिङेवोच्येत, अकृत्सार्वधातुकयोः च्वौ चेति दीर्घो भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः, उत्तरत्र रिङ्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, तथा यग्लिङोरपि ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, शे चेत्येव वक्तव्यं, चकारादकृत्सार्वधातुकयकारे च, यद्येवं यथा मात्रीयतीत्यादौ दीर्घो भवति तथा यग्लिङोरपि स्यात्, क्रियते, क्रियादिति, अथ तत्र नाप्राप्ते दीर्घे रिङ् विधीयमानो दीर्घत्वं बाधतइति उच्येत तर्हि क्यजादिष्वपि बाधेत, अथ मतम्, ऋवर्णदीर्घत्वं तावद्बाध्यतां रिङस्तु कथं बाध्यते, नहि तत्र नाप्राप्ते दीर्घे स आरभ्यतइति, यग्लिङोरपि तर्हि न बाधेत, तस्मात्क्यजादिषु दीर्घस्य यग्लिङोस्तु ह्रस्वस्य श्रवणं यथा स्यादिति पृथगादेशद्वयं वक्तव्यम् ॥

[1] जेगिल्यतइत्यारभ्य दीर्घाभाव इत्यन्तं पाठः २-३-पुस्तकयोर्नास्ति ।

"रिङ् शयग्लिङ्क्षु" ॥ यिग्रहणमकृत्सार्वधातुकग्रहणं चानुवर्त्तमानं संभवव्यभिचाराभ्यां लिङ एव विशेषणं न शयकोः । 'आद्रियते आध्रियतइति'। दृङ् आदरे, धृङ् अवस्थाने, तुदादित्वाच्छः, रिङि कृते इयङादेशः । [1]'रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति'। रिङि कृते अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्यापि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

"गुणोर्तिसंयोगाद्योः" ॥ ऋ गतिप्रापणयोः भ्वादिः, ऋ सृ गतौ जौहोत्यादिकः, द्वयोरप्ययं छान्दसत्वाल्लुका निर्देशः, ऋच्छतीति निर्देशे इयर्त्तेर्न स्यात्, इयर्त्तीति निर्देशे ऋच्छतेर्न स्यात्, ऋग्रहणमेव तु न कृतं वैचित्र्यार्थं, न चैवमुच्यमाने वर्णग्रहणशङ्का, ऋत इत्यनुवृत्तेः । 'श इत्येतद्धि[2]हासंभवान्निवृत्तमिति' । नह्यर्त्तिः संयोगादिर्वा धातुस्तुदादिषु पठ्यते, संस्क्रियते संस्क्रियादित्यत्र सुटि कृते संयोगाद्यङ्गमिति गुणप्रसङ्ग इत्यत आह । 'इहेति'। बहिरङ्गत्वं सुटो द्विपदाश्रयत्वात्, इदं तु पूर्वं धातुः साधनेनयुज्यतइत्याश्रित्योक्तं, पक्षान्तरेणाह । 'अभक्तत्वाद्वेति' । 'इयृयादिति'। विध्यादिलिङ्, शपःश्लुः,द्विर्वचनम्, अर्त्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्, अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्, अकारएव वक्तव्ये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

"यङि च" ॥ 'घ्रीभाव इति'। प्रक्रियालाघवाय घकारोच्चारणं, ह्रीभावविधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरवप्रसङ्गात् । 'जेघ्रीयतइति' । द्विग्यादेशेनेव घ्रीभावेन द्विर्वचनं न बाध्यते, विषयभेदात्, यङन्तस्य द्विर्वचनं प्रकृतिमात्रस्य घ्रीभावः । 'जङ्गन्यतइति' । गत्यर्थोयम् ।

"ई घ्राध्मोः" ॥ इकार विधावप्यकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

"अस्य च्वौ" ॥ च्वौ चेति दीर्घे सिद्धे ईकारविधानं प्रक्रियालाघवार्थम् ।

"क्यचि च" ॥ 'पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति'। न छन्दस्यपुत्रस्येत्यादि क्यच्येव यथास्यात् च्वौ माभूदिति ।

---

[1] असंभवाचानुवर्ततं इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।
[2] अयं ग्रन्थो मुद्रि· मू· पु· नोपलभ्यते ।

"अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु" ॥ 'एतेष्वर्थे-ष्विति'। गम्यमानेषु यस्तदानीमेव बुभुक्षमाणोऽशनमिच्छति तदत्रो-दाहरणं, यस्तु तदानीं सुहित एवोत्तरार्थमशनमिच्छति तदत्र प्रत्युदाह-रणम् । 'उदकीयतीति'। स्नानाद्यर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । 'धनायती-ति'। अभिलाषातिरेको गर्धः, सत्येव धने भूयोपि धनमिच्छतीत्यर्थः । 'धनीयतीति'। दरिद्रः सन्धनमिच्छति ।

"न छन्दस्यपुत्रस्य" ॥ इहानन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति, ततश्चापवादेपनीते उत्सर्गोकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः प्राप्नोतीत्याश-ङ्क्याह । 'क्यचि यदुक्तं तन्न भवतीति'। किं पुनस्तदित्यत आह । 'दी-र्घत्वमीत्वं चेति'। एवं मन्यते, यदयमश्वाघस्यादित्यात्वं शास्ति तज्ज्ञा-पयति दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेध इति, अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचन-मनर्थकं स्यादिति, मित्रयुरित्यादौ क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः, जनमिच्छन्तो जनीयन्तः, लटः शत्रादेशः, उगिदचामिति नुम्, अपरे त्वाहुः । जनीमिच्छन्तो जनीयन्तः, जनीति वधूरुच्यतइति, तत्रा-दिग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यम् ॥

"दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति" ॥ 'दुष्टीयितेति प्राप्ते इति'। भाषायां प्राप्तिरुच्यते, तत्र उप्रत्ययाभावात् तत्समानार्थस्तृच् प्रयुक्तः, प्रायेण तु लडन्तं पठ्यते, तत्र प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ॥

"अश्वाघस्यात्" ॥ 'एतदेवेत्यादि'। पूर्वमेवैतद्व्याख्यातम् ॥

"देवसुम्नयोर्यजुषि काठके" ॥ वेदवचनोत्र यजुःशब्दः, न मन्त्र-वचनः, कठानामिदं काठकं, गोत्रचरणाद्वुञ्, काठके यजुषि कठशाखा-यामित्यर्थः, एवं च कृत्वा ऋगात्मके यजुषि मन्त्रे कठशाखायामात्वं भवति, तथा ऋग्वेदेपि भवति स चेन्मन्त्रः काठके दृष्टः । 'देवान् जिगाति सुम्नयुरिति'। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति प्रत्युदाहरणम् । अनन्ता वै वेदाः[१] ॥

१ तदात्वमिति पाठः २-३ पुस्तकयोः ।

"द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" ॥ दोऽवखण्डने, षोऽन्तकर्मणि, मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, त्रयाणामपि ग्रहणं, गामादाग्रहणेष्वविशेषात् । 'अवदा२येति' । ल्यप् । 'अवदातेति' । तृच्, द्यतिस्यतीति श्तिपा निर्द्देशो धातुविशेषणार्थः ॥

"शाच्छोरन्यतरस्याम्" ॥ शो तनूकरणे, छो छेदने । 'श्यतेरिति' । व्रतइति विषयो निर्दिश्यते, नोत्तरं पदं, तेन संशितो ब्राह्मण इत्यत्रापि नित्यमित्वं भवति । 'संशित इति' । व्रतविषये यत्नवाऽनुच्यते । 'संशितव्रत इति' । बहुव्रीहिः । सम्यक्संपादितव्रत इत्यर्थः । व्रतादन्यत्रापीत्वं भवति, व्रते तु नित्यमिति, संशितशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादविरुद्धो व्रतशब्दस्य प्रयोगः । 'व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धमिति' । क्वचिन्नित्यं प्रवृत्तिः, क्वचिद्विकल्पेन, क्वचिन्नैव प्रवृत्तिरित्येवं विविधमवस्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा, व्यवस्थितविभाषाणां दिङ्मात्रं श्लोकेन दर्शयति । 'देवत्रात इति' । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः, नुदविदोन्दत्रेति नत्वं संज्ञायां न भवति, देवग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्ब्रह्मत्रात इत्यादावपि संज्ञायां नत्वाभावः, क्रियाशब्दे तु त्रातं त्राणमित्युभयं भवति । 'गल इति' । अचि विभाषेति लत्वम्, प्राण्यङ्गे नित्यं भवति, गिरत्यन्नमिति गलः, विषे तु नैव भवति, गीर्यते शरीरार्थैभिरिति गरः, क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गलं इति । 'ग्राह इति' । विभाषा ग्रह इति आदित्यादिषु पचाद्यजेव भवति । ग्रहणइति क्रियाशब्दे तु पूर्ववत् । 'इतियोगइति' । हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावतीत्यादाविति-प्रयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानचौ न भवतः । 'मिय इति' । एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते किं तु विषयभेदेन, एतच्चाकृतिपक्षउपपद्यते, तत्र हि सर्वं लक्ष्यजातं युगपदभिसमीक्ष्य द्वयमुपदिश्यते भावोऽभावश्च, तत्र तयोर्विषयभेदेन प्रवृत्तावपि समुदाये द्वयं प्रवृत्तं भवति, असङ्कीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रत्येतव्यम् । 'गवाक्ष इति' । वातायने अवङ्

२ २–३ पुस्तकयोस्त्ववसायेति पाठः ।

स्फोटायनस्येति नित्यमवङ् भवति, प्राप्यङ्के गोत्रमित्यत्र न भवति, अन्यत्र विकल्पो गवाग्रं गोग्रमिति ॥

"दधातेर्हिः" ॥ यद्यपि हिनोतेर्हित इत्यादि सिद्धं दधातेस्तु धीत इत्यादिनिवृत्तये सूत्रारम्भः, श्तिपा निर्देशो धेटो माभूदिति । ध इत्युच्यमाने धेटोऽप्यनुकरणं संभाव्येत, यथा दाधाघ्वदाबित्यत्र, यङ्लुकि त्विटि सति दाधित इति भवति ॥

"जहातेश्च क्त्वि" ॥ इदमपि वचनं जहातेर्हात्वेति माभूदिति, श्तिपा निर्देशस्य तु प्रयोजनं वृत्तावेव दर्शितं, यङ्लुकि जाहित्वेति भवति ॥

"विभाषा छन्दसि" ॥ पूर्वसूत्रारम्भादयमारम्भः, अन्यथा हिनोतिजहात्यो रूपद्वयं सिद्धम् । 'हात्वेति' । छान्दसत्वादीत्वाभावः ॥

"सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च" ॥ 'इडागमो वेति' । यदा इडागमस्तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । 'वसुधितमिति' । कर्मधारयः, क्तिन्यपि दृश्यते, उत त्वेतं वसुधितिं निरेके । 'नेमधितमिति' । अयमपि कर्मधारयः । 'धत्स्वेति' । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः, दधस्तथोश्चेति भष्भावः ॥

"दो दद् घोः" ॥ 'धीत इति' । घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम्, । 'धेट एतद्रूपमिति' । दधातेस्तु दधातेर्हिरिति हिरादेशो भवति । 'दातमिति' । दाप् लवने, लूनमित्यर्थः । 'अवदातमिति' । दैप् शोधने । 'अयमादेशस्यान्तद्रष्यत इति' । कुत इत्याह । 'एवं ह्युक्तमिति' । यद्यपि दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामपि जश्त्वे कृते एतस्य रूपस्य संभवाच्चतुर्णां पक्षाणां संभवः, यद्ययमादेशस्तकारान्तः स्यात्सुदत्तमित्यत्र दस्तीति दीर्घत्वं स्यात्, दा इत्येतस्य यस्तस्मिन्निति हि तत्रार्थः, अथ दकारान्तः, रदाभ्यामिति नत्वं प्रसज्येत, अथ धकारान्तः, झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वमापद्येत । 'थान्तेदोष इति' । नञोऽत्र प्रश्लेषः, तस्मात्थान्त इति निगमनात् । 'यदि त्विति' । दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ, दाइत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तकारादिर्वेति, तत्र द्वितीयपक्षे नायं दोषः । 'दान्तधान्तयोरपीति' । तकारादिप्रत्ययसंनिपातेन भवन्दद्वावो

न तद्विघातस्य निमित्तं भवति। 'अवदत्तमित्यादि'। आदिकर्मणीत्ये-तत्प्रदत्तमित्येतस्य विशेषणं, नेतरेषामसंभवात्। 'इति चेव्यतद्दति'। चकाराद्यथाप्राप्तं च, तेन अवत्तं वित्तं प्रत्तमित्याद्यपि भवति। 'अनु-पसर्गा वा एतइति'। कथमनुपसर्गत्वमित्यत आह। 'क्रियान्तरविषया इति'। अवगतं दत्तमिति गमिना ऽवादीनां योगः, ततश्च यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वदाति प्रत्य-नुपसर्गत्वम्॥

"अच उपसर्गात्तः"॥ 'त इत्ययमिति'। तकारेऽकार उच्चार-णार्थः। 'प्रत्तमिति'। तत्राकारस्य तकारे दकारस्य चर्त्वम्। 'नीत्त-मिति'। दस्तीति दीर्घत्वम्। 'आदेरलः प्राप्नोतीति'। आदेः परस्येति वचनात्। 'अच इत्येतदावर्त्ततइति'। यद्वास्येति वर्त्तते, क्व प्रकृतम्, अस्य च्वाविति, दो दद्घोरित्ययमपि दद्वावो ऽवर्णस्य प्राप्नोति, ततश्च दत्तमिति संयोगादि श्रूयेत, एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि दो ऽद्घोरिति, दो य आकारस्तस्याद्भवतीति। 'द्वितकारको वेति'। अलोन्त्यस्येत्येतस्य द्वाव-पवादौ, आदेः परस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येति, तयोर्विप्रतिषेधे परः प्रव-र्त्तते, अपो भीत्यत्रापि तर्हि सर्वादेशप्रसंगोत आह। 'अपो भीत्यत्रेति'। अत्र द्वयोस्तकारयोरन्त्यस्य संयोगान्तलोपः, पूर्वस्य जश्त्वम्, अत्र के चिदाहुः। अवश्यमत्राच इत्यनुवर्त्यमन्यथा लूञ् च्छदोरप्, लवाभ्यामित्य-त्रापि स्यादिति, तन्न। लुप्ते पकारे नाप्शब्द इति नात्र भविष्यति॥

भूतपूर्वगतिर्युक्ता न सांप्रतिकसंभवः।
न प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्याप्यत्र[1] संभवः॥
द्वयोरतुल्यकक्षत्वात्प्रत्ययेपो नहि श्रुतः।

"अपो भि"॥ 'स्ववद्भिरिति'। अवतेरसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसः, तु इति सौत्रो धातुः, स्वन्तवो येषां ते स्वतवसः। 'माद्भि-रिति'। पद्दन्नोमासिति मासशब्दस्य मासादेशः। 'उषद्भिरिति'। मिथुने ऽसिर्वसेः किच्चेत्यसिप्रत्ययः॥

---

[1] तस्याप्यस्ति संभव-इति-पाठः ७-३ पुस्तकयोः।

"सः स्यार्द्धधातुके" ॥ 'वत्स्यतीत्यादि'। वस निवासे, लृट्। 'जिघत्सतीति'। लुङ्सनोर्घस्लृ। 'आस्से वस्सइति'। आस् उपवेशने, वस आच्छादने अदादी अनुदात्तेतौ, अतङीत्युच्यमाने व्यति[1]वत्सीष्टेत्यत्रापि न स्यात् ॥

"तासस्त्योर्लोपः" ॥ 'व्यतिसइति'। कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदं, शपो लुक्, श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। 'प्रत्ययमात्रमेतत्पदमिति'। तेन सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेध इति भावः ॥

"रि च" ॥ अस्तेरुदाहरणं न प्रदर्शितं, रेफादेरसंभवात् ॥

"ह एति" ॥ एशि हकारो न भवति एधामासे इति, किं कारणं, तासेर्य एकारः संभवति तत्रैवास्तेरपि, कश्च तासेः संभवति, उत्तमैकवचनम्। अपर आह। उत्तमैकवचनं सार्वधातुकं चेति, तेन सुप्तोहं त्वां प्रेक्षामासे, उत्तमेप्यार्द्धधातुके न भवतीति ॥

"यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः" ॥ यकारे इकार उच्चारणार्थः,। 'लोपो भवतीति'। हकारस्त्वनन्तरोप्यस्वरितत्वान्नानुवर्त्तते। 'आदीध्येति'। ल्यप्। 'आदीध्यक इति'। यक्। 'आदीधितेति'। तृच्, इट्। 'आदीध्यनमिति'। ल्युट्, दीधीवेवीटामिति गुणप्रतिषेधः, इहादीधयतेर्ण्वुल् अदीध्यक इति। श्रूयमाणएव णौ ण्वुलुत्पत्तेः प्रागेव प्राप्तोपि लोपो न भवति, वर्णग्रहणात्, किं वर्णग्रहणमतिरिच्यतइत्यतो न भवति, नेत्याह। अक्षरार्थ एवायं, कथं, वर्ण वर्णने चुरादिः, वर्ण्यते उपलभ्यतइति वर्णः, वर्णश्चासाविश्चेति विशेषणसमासे विशेषणस्य निपातनात्परनिपातः ॥

"सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्" ॥ सीत्येतदिहानुवृत्तं सनो विशेषणम्। 'मीनातिमिनोत्योरिति'। मीञ् हिंसायां, डुमिञ् प्रक्षेपणे। 'उभयोरपि ग्रहणमिति'। मिनोतेरप्युभ्भनगमां सनीति दीर्घे कृते मी इति रूपसंभवात्। नन्वसौ लाक्षणिकः, सत्यम्, इष्टिरेवैषं यदाह।

---

1 व्यतीति नास्ति २-पुस्तके।

'ईप्सतइति'। मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, त्रयाणामपि ग्रहणं, मीनाति मिनोत्योः सनः कित्त्वे सति अनेज्विषयत्वान्माङ्पासंभवात्पृथग्ग्रहणम्, घु इति घुसंज्ञका दाधा गृह्यन्ते, रभ राभस्ये, डुलभष् प्राप्तौ, शक्लृ शक्तौ, पत्लृ गतौ, पद गतौ। 'मित्सतीति'। सः स्यार्द्धधातुके इति सकारस्य तकारः, अत्र लोपोऽभ्यासस्य, आत्मनेपदिषु पूर्ववत्सनः, आदिप्सतइत्यादौ स्कोःसंयोगाद्योरिति सलोपः ॥

"आप्ज्ञप्यृधामीत्" ॥ आप्लृ व्याप्तौ, ज्ञा अवबोधने, णिचि पुक्, मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा मित्त्वेति मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः, ऋधु वृद्धौ। 'ईर्त्सतीति'। रपर ईकारः, धकारस्य चर्त्वम्। 'ज्ञपेरित्यादि'। इहाच इत्यनुवर्तते, तेन च ज्ञपौ विशिष्यमाणे अजन्तस्य ज्ञपेरित्वं विधीयमानमलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। अजन्तस्येति च विशेषणं व्यर्थं, व्यभिचाराभावात्, तेन ज्ञपिनाज्विशेष्यते, ज्ञपेरचो यत्र तत्रस्थस्येति, यथाऽऽवृधिभ्याम्, एवं चैकप्रकारो विशेषणविशेष्यभावो भवति, तत्रानन्त्येचि सावकाशमीत्वमन्त्येचि पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते, तदिदमुक्तम्। 'णेर्लोप इति'। 'इतरस्य त्विति'। अपर आह। अस्तु णेरपीत्वं, तस्य स्थानिवद्भावाण्णिलोपो भविष्यति, ईत्ववचनं त्वनन्त्ये अवणार्थमिति। 'अर्द्दिधिषतीति'। सनि इटि लघूपधगुणे रपरे कृते न न्द्रा इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जितद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ॥

"दम्भ इच्च" ॥ 'धिप्सति धीप्सतीति'। हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वादुपधालोपः, भकारस्य चर्त्वम्, इत्वं शक्यमविधातुम्, एवं वक्ष्यामि, सनिमीमादीनामच इस्, दम्भ ईच्च, चकारादिस्भावश्च, तत आप्ज्ञप्यृधामिदित्येव ॥

"मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वा" ॥ 'मुमुक्षतइति'। भूषाकर्म्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदादिति कर्मकर्त्तरि यगभावः, अतिदेशेन स्वाश्रयस्यानिवृत्तेः कर्तरि शब् भवति, यथा नमते दण्डः स्वयमेवेति। 'कर्मविशेषस्याविवक्षितत्वादिति'। उक्तं हि ऽप्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणो ऽकर्मिका क्रियेति ॥

"अत्र लोपो ऽभ्यासस्य" ॥ अत्रशब्दस्यार्थं दर्शयति। 'यदेतदिति'। अथात्रग्रहणं किमर्थमत्र सनिमीमेत्यादौ प्रकरणे यथा स्याद् ददौ ददातीत्यत्र माभूदिति, नैतदस्ति प्रयोजनमेवं वक्ष्यामि, सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्, अभ्यासलोपश्चेति, उत्तरत्राप्यभ्यासलोपश्चेत्येव तत्राह। 'सनि मीमाघ्वित्यादि'। विषयावधारणं, विषयनियमः, कः पुनरसावित्यत आह। 'अत्रैवेत्यादि'। अवधारणस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति। 'सन्वद्भावविषये न भवतीति'। 'अमीमपदिति'। मिञो णिचि मीनातिमिनोतीत्यात्त्वं, पुक्, लुङ्, चङि द्विर्वचनं, सन्वद्भावादित्वं, दीर्घो लघोः, कथं पुनः सनीत्युच्यमानस्याभ्यासलोपस्यात्र प्रसङ्ग इत्यत आह। 'सन्वल्लघुनीति'। यथैव हि सन्वद्भावेनेत्वं भवति तथाभ्यासलोपोपि स्यात्, अलोन्त्यस्य लोपेन भवितव्यमित्याशङ्कायामाह। 'सर्वस्येति'। कथं पुनः सर्वस्य लभ्यते ऽत आह। 'तदर्थमेवेति'। इतराभ्योपि दृश्यन्तइति षष्ठ्यन्तात्तल्, योयमभ्यासः प्रसिद्धो ऽस्य लोपो न तदन्तस्येत्यर्थः, विषयावधारणं त्वन्यथापि सिद्धं, सन्वल्लघुनीति न कार्यमतिदिश्यते, किं तर्हि रूपं, लोपश्चाभावभावरूपो न रूपमिति नातिदिश्यते, नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्यपरे। 'सर्वस्य कुर्वन्तीति'। अनभ्यासविकारेष्विति तु प्रतिषेधो न भवति लोपस्याविकारत्वात्, तथा च पस्पशायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति पृथग्ग्रहणं, द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति च पृषोदरादिसूत्रे, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावधार्यते, न चाभ्यासस्योपजनने कश्चिदर्थः प्रतीयतइत्यभ्यासस्यानर्थक्यम् ॥

"ह्रस्वः" ॥ 'हलादिशेषो न भवतीति'। न चागमविधानसामर्थ्याद्धलादिशेषाभावः, अन्यथा ऽऽदेशमेवाकारं विदध्यादिति वाच्यं, सत्यपि वा हलादिशेषे विगृहीतश्रवणार्थत्वादाकारस्य, चञ्चलमिति ॥

"हलादिः शेषः" ॥ शिष्यते ऽवस्थाप्यतइति शेषः, कर्मणि घञ्, हलादिरित्यसमासः, समासे तु

कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता।
षष्ठीसमासे त्वानचेत्यादौ शेषः प्रसज्यते ॥

कर्मधारये हि विशेषणत्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, षष्ठीसमासे हलन्तरापेक्षं हल आदित्वं नाभ्यासापेक्षमिति अजादिष्वपि प्रसङ्गः, अस व्याप्तौ लिट्, आनश, अत्र ककारस्य शेषःप्राप्नोति, आटतुरित्यादावप्यादिवद्भावात्प्रसङ्गः, कर्मधारयासमासयोस्तु अभ्यासापेक्षमादित्वमिति नायं दोषः। 'अनादिर्लुप्यतइति'। हलित्यपेक्षते, एतेनासमासपक्षो दर्शितः, समासे ह्युपसमस्तस्यापेक्षाऽयोगादनादिर्हलिति पुनर्हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। ननु शेषोवस्थानं तत्त्वादेः प्राप्तमेव तत्किमेतेनात आह। 'आदिशेषनिमित्तोयमिति'। सत्यं, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, आदिरेव शिष्यते न त्वनादिरिति, ततश्चादिशेषनिमित्तोयमनादेर्लोपो विधीयतइति नास्यानर्थक्यमित्यर्थः, यद्यादिशेषो निमित्तमनादिलोपस्य पपाचेत्यादौ यत्रादेर्हलोवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यात्, आटतुरित्यादौ तु न स्यादित्यत आह। 'तत्रेति'। जातिपक्षे अभ्यासजातावेवादेरवस्थानमपेक्षितं न प्रतिव्यक्तीति दोषाभावः। 'अपरे त्विति'। पूर्वत्र पक्षे ऽवस्थानमेव शब्दार्थो नियमाश्रयणात्त्वितरव्यावृत्तिः, अत्र तु पक्षे निवृत्तिरपि गुणभूतशेषशब्देनैवोच्यते। ततः किमित्यत आह। 'तदवस्थानमित्यादि'। उक्तितः, शब्दव्यापारतः। 'अविधेयत्वात्त्विति'। आर्थमप्राधान्यं दर्शयति, निवृत्तिस्तु विपरीतेत्याह। 'निवृत्तेरेव त्विति'। लोकेपि चङ्क्रम्यमाणोधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु इत्येवमर्थाभेदेपि शब्दोद्रेदः प्रतीयते, ततः किमित्यत आह। 'तत्रेति'। साविधेयत्वात्प्रधानभूता सती निवृत्तिः, किमित्यादेरनिवृत्तिमपेक्षते, किं भूताम्, अविधेयां सतीम्, अविधेयत्वादप्रधानभूतां सतीमित्यर्थः। न प्रधानं गुणानुवर्तिस्तस्मादपेक्षाकारणं नास्तीत्यर्थः। भाष्ये परिहारान्तरं, हलित्येको योगः, अत्र लोप इति वर्त्तते, स च कर्मसाधनः, यथा हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यत्र, अभ्यासस्य हल् लुप्यते, तत आदिः शेषः, यद्वा ह्रस्वोहलादिः शेष इति संहितापाठ एव, तत्राहलिति पदच्छेदः, अभ्यासोऽहल् भवति, अविद्यमानहल्को भवति, तत आदिः शेष इति॥

"शर्पूर्वाः खयः"॥ पूर्वेण शरां शेषे प्राप्ते खयां शेषो विधीयते,

तत्रैकाभ्यासविषयेणानादिशेषेणादिशेषो बाध्यते, सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, किं चासंभवोऽप्यत्र शक्यते वक्तुं, कथं, शेषशब्दोऽयं निवृत्तिमदवस्थानमाह, न चोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानं संभवति। 'चुश्च्योतिषतीति'। श्च्युतिर् क्षरणे। 'पिस्पन्दिषतइति'। स्पदि किञ्चिच्चलने, अनुदात्तेत्। "सस्नाविति'। ष्णा शौचे। 'खर्पूर्वा इति'। सूत्रे शर्ग्रहणमपनीय खर्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। 'उचिच्छिषतीति'। उच्छी विवासे। 'अन्तरङ्गत्वादिति'। उपदेशानन्तरमेव प्राप्तत्वादन्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विर्वचनमिति। तच्च पूर्वत्रासिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वात्सतुक्क एव भवति, तत्र कृते यद्यत्र हलादिशेषः स्यादभ्यासे तकारः श्रूयेत, एतच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतदनाश्रित्योक्तं, तदाश्रयणे तु चुत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात् च्छिस्शब्दस्य द्विर्वचने चकारशेषेणैव रूपं सिध्यति, न चेदमस्ति, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं निवर्त्तते॥

"कुहोश्चुः"॥ 'चखानेति'। खकारस्य छकारः, तस्याभ्यासे चर्त्वेति चकारः। 'जघासेति'। घकारस्य झकारः, तस्य जश्त्वञ्जकारः। 'जिह्रीर्षतीति'। इको झलिति सनः कित्त्वं, हकारस्यापि झकारः, तस्य जश्त्वम्॥

"न कवतेर्यङि"॥ 'कवतेरित्यादि'। कूङ् शब्दइति तुदादिः, कु शब्दइत्यदादिः, कुङ् खुङ् इति भ्वादिः शब्दार्थ एव, तत्रासति विकरणनिर्देशे कोरित्युच्यमाने त्रयाणामपि ग्रहणं स्यादथ तौदादिको दीर्घान्तः, एवमपि द्वयोर्ग्रहणं स्यात्, न च निरनुबन्धकत्वादादादिकस्यैव ग्रहणं, लुग्विकरणत्वात्, तस्माद्भौवादिकस्यैव यथा स्यादिति विकरणनिर्देशः॥

"दाधर्त्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रदत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्ममृज्यागनीगन्तीति च"॥ 'धारयतेरिति'। धृङ् अवस्थाने ण्यन्तः। 'धृङो वेति'। स एव प्रकृत्यन्तरम्। 'श्लौ यङ्लुकि चेति'। श्लावित्येत-

धारयतेर्धृङो वेत्युभाभ्यां संबध्यते, यङ्लुकि चेत्येतत्तु धृङो वेत्यनेनैव तदयमर्थः । दाधर्तीति धारयतेः श्लौ णिलुगभ्यासदीर्घत्वं च निपात्यते, धृङो वा श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वमत्र परस्मैपदमपि निपात्यं, तस्यैव वा यङ्लुकि अभ्यासदीर्घत्वं निपात्यत इति, दर्धर्तीत्यत्र तु यङ्लुक्, पक्षे दाधर्तीति, निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो निपात्यते, रुग्रिकौ च लुकीत्येव रुक् सिद्धः, श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः, दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक्, पक्षे न किंचिन्निपात्यम् । 'बोभूत्विति' । यङ्लुगन्ताल्लोट् । 'बोभवतीति' । लट्, यङो वेति पक्षे इट् । 'प्रत्ययलक्षणेनेति' । यद्यप्यनुदात्तङित इति ङित्त्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं, तथापि लोलूयत इत्यादौ यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्त्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, एवं चादादिषु चर्कुरीतं परस्मैपदमिति परस्मैपदग्रहणमनुवादः । 'कर्त्तर्येव चेदमात्मनेपदं नियम्यत इति' । भावकर्मणोर्यङ्लुन्तादात्मनेपदं भवत्येव । 'करिक्रदिति' । अत्र चुत्वाभाव एव निपात्यः, रिगागमस्तु रुग्रिकौ चेत्येव सिद्धः । 'तथा चास्येति' । अस्य मन्त्रपदस्य ब्राह्मणे विवरणम् । 'भरिभ्रदिति' । अत्रापि जश्त्वाभाव एव निपात्यः । 'जसिरूपमिति' । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

"उरत्" ॥ ववृत इत्यादौ हलादिशेषे कृते ऋकारान्ततायामुपजातायामद्भावः, रपरत्वे पुनर्हलादिः शेषः, नर्नर्तीत्यादौ रुगादिषु कृतेषु ऋकारान्तत्वाभावादत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । 'नर्नर्त्तीत्यादाविति' । यथा चाभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते तथा दीर्घाकित इत्यत्रैव वक्ष्यते ॥

"द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्" ॥ 'विदिद्युत इति' । द्युत दीप्तौ अनुदात्तेत् । 'व्यदिद्युतदिति' । ण्यन्ताल्लुङ्, चङि द्विर्वचनम् । 'विदिद्योतिषते विदिद्युतिषत इति' । रलो व्युपधादिति सनः कित्त्वविकल्पः । 'स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यत इति' । स्वपेर्यो णिज्विहितस्तदन्तस्य ग्रहणं, तेन स्वापं करोतीति णिचि कृते यः स्वापिस्तस्य ग्रहणं न भवति, एतच्च स्वापिरित्युक्ते सहसा प्रथमं तस्यैव प्रतीतेर्लभ्यते, अण्यन्तस्यैव येऽभ्यास-

स्तस्यानेनैव संप्रसारणं सिद्धं, तथाहि। लिटि सार्वत्किति वचिस्वपियजादीनां कितीति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्ति संप्रसारणं, सन्यपि रुदविदमुषग्रहिस्वपीति किदेव, यङ्यपि स्वपिस्यमिव्येञां यङीति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अथापि यङ्लुक्यभ्यासस्य संप्रसारणं न केन चित्प्राप्तं तथापि स्वापेरिति निर्देशादेव यन्तस्य ग्रहणम्। 'तस्येत्यादि'। अभ्यासेनात्र स्वनिमित्तं प्रत्ययः संनिधापितस्तेन स्वापिरङ्गं विशेष्यते, अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं स्वापिस्तस्येति, सिस्वापकीयिषतीत्यत्र चाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः सन् न तस्मिन्स्वापिरङ्गं, यस्मिंश्च स्वापिरङ्गं ण्वुलि न तदभ्यासस्य निमित्तं, द्युतेस्तु व्यदिद्युतदिति, अत्राभ्यासस्य निमित्तं यश्चङ् स यद्यपि णिचा व्यवहितस्तथापि संप्रसारणमिष्यते।

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेतद्वैषम्यं लभ्यते कथम्।
तस्माद्वक्तव्यमेवैतदिति मन्यामहे वयम्॥

द्योतकीयतेः सनि अभ्यासस्य प्रसारणं भवति न वेति चिन्त्यम्।

"व्यथो लिटि"॥ 'विव्यथइति'। व्यथ भय[1]चलनयोः, अनुदात्तेत्, अत्र यकारे हलादिशेषेण निवृत्ते वकारस्य प्रसारणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह। 'यकारस्येति'। इह लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्यानन्तरं व्यथ इति वक्तव्यं, ततो द्युतिस्वाप्योरिति, तथा तु न कृतमित्येव॥

"दीर्घ इणः किति"॥ 'यणादेशे कृतइति'। परत्वात्। 'स्थानिवद्भावादिति'। द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावः। 'इयाय इययिथेति'। णलि थलि च गुणवृद्ध्योः[2] कृतयोः स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्, अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ्॥

"अत आदेः"॥ आदेरिति वचनादत्र तदन्तविधिर्न भवति, लिटीत्यनुवर्त्तते किद्ग्रहणं तु निवृत्तं, अतो गुणे पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्व-

१ संचलनयोरिति पा० २ पुस्तके।
२ वृद्धिगुणयोरिति पा० २-३पुस्तकयोः।

मिदमारभ्यते, तपरकरणं किं, दीर्घस्य माभूत्, आच्छि आयामे, आञ्छ, आञ्छतुः, आञ्छुः, किं च स्यात्, यद्यत्र दीर्घः स्यात् तस्मान्नुड् द्विहल इति नुट् प्रसज्येत, यद्यप्यत्रापि ह्रस्वत्वे कृते अद्भवति तथापि तपरकरणसामर्थ्यादवेव योऽदिति विज्ञानात्स्वाभाविकस्य मात्रिकस्य परिग्रहः।

"तस्मान्नुड् द्विहलः" ॥ 'आनङ्गेति'। अगि रगि लघि गत्यर्थाः। 'आनञ्जेति'। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, द्विहल्ग्रहणमनेकहलुपलक्षणं, तेनानर्छेत्यत्र गुणे रपरे कृते त्रिहलोपि भवति, एचोजित्यत्र वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवतीत्युक्त्वा नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे प्राप्ते नुड्विधौ प्रतिविधत्ते। 'ऋकारैकदेश इत्यादि'। अत्र द्विहल्ग्रहणं न कर्त्तव्यं, तस्मान्नुडित्येवास्तु, एवमुच्यमाने आटतुराटुरित्यत्रापि प्राप्नोति, अश्नोतेश्चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, अद्विहलो यदि भवति अश्नोतेरेवेति, अश्नातिनिवृत्त्यर्थं नाश्न इत्येवं वाच्यं स्यात्, तदेवमन्तरेणापि द्विहल्ग्रहणं सिद्धे यद् द्विहल्ग्रहणं करोति तस्यैतदेव प्रयोजनं द्विहलच्छायानुकारिणोपि यथा स्यादिति ॥

"भवतेरः" ॥ उरदित्यस्यानन्तरमिदं नोक्तं, लिटीत्युपजीवनाय, यदि पुनस्तदत्रैवोच्येत, नैवं शक्यं लिट्येव हि स्यात्, श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥

"ससूवेति निगमे" ॥ दाधार्त्यादिष्वेवैतत्पठितव्यम् ॥

"निजां त्रयाणां गुणः श्लौ" ॥ णिजिर् विजिर्विष्लृ व्याप्तौ, जुहोत्यादिष्वमी त्रयः। 'त्रयाणां ग्रहणमुत्तरार्थमिति'। भृञामिदितीत्वं त्रयाणामेव यथा स्यात्, अथेहार्थमपि कस्मान्न भवति तत्राह। 'एषां हीति'। यदि तर्ह्युत्तरार्थं त्रिग्रहणं कर्त्तव्यं तदेवास्तु, इत्करणं तु निजामन्ते शक्यमकर्तुं, सत्यं, तदपि कृतमित्येव, गुणग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानार्थं, तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवति, अन्यथा तदपवादो हल एव एकारः स्यात्। अथाभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गान्बाधत इत्याश्रीयेत तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् ॥

"भृञामित्" ॥ 'अमी अपि जुहोत्यादौ, भृञ् माङ्ओहाङ् भृञा-दयः । 'मिमीतइति' । ई हल्यघोः ॥

"अर्तिपिपर्त्योश्च" ॥ 'इयर्तीति' । ऋ सृ गतौ, पॄ पालन-पूरणयोः, अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ्, अच्छन्दोर्थमिदं, छन्दस्युतत्सूत्रेणैव सिद्धत्वात् ॥

"सन्यतः" ॥ 'यियक्षतीति' । यजेर्व्रश्चादिना षत्वं, षढोः कः सि, तपरकरणं किं, पापच्यतेः सन्, पापचिषतइत्यत्र माभूत्, किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न भवति, दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि तु सनि योभ्यास इत्येवं विज्ञायेत ततो लाघवे विशेषाभावात्तपरकरणम् ॥

"ओः पुयण्ज्यपरे" ॥ पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वे सप्तम्ये-कवचनम् । पुयण्जि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति समासान्तस्त्व-नित्यत्वान्न भवति, अः परो यस्मात्पुयण्जस्तदपरमवर्णपरमित्यर्थः । 'पिपविषतइति' । पूङ् पवने, स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीतीड्गुणावादेशौ, तयोर्द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावात्पू इति द्विरुच्यते । 'पिपावयिषतीति' । तत एव णयन्तात्सन् । 'बिभावयिषतीति' । भवतेर्ण्यन्तात्सन् । 'यियवि-षतीति' । यु मिश्रणे, सनीवन्तर्द्धेतीट् । 'यियावयिषतीति' । तस्मादेव णयन्तात्सन् । 'रिरावयिषति लिलावयिषतीति' । रौतिलुनातिभ्यां णयन्ताभ्यामेव सन् । 'जिजावयिषतीति' । जु इति सौत्रो धातुः जुचङ्क्रम्ये-त्यादौ निर्दिष्टः, कथं पुनः णयन्तेषु सन्युवर्णान्ताभ्यासस्य, यावता णौ वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोराकारान्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यं, नहि णौ कृतस्य केन चित्स्थानिवद्भावो विहितः, णेरद्विर्वचननिमित्तत्वादित्यत आह । 'अतदेवेति' । नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जोवर्णपराः संभ-वन्ति । पिपचिषति यियविषते इति संभवतीति चेत् किमेतावता वर्णग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं चार्थवद्भवति, तस्मादेतदेव वचनमुक्तस्यार्थस्य सूच-कमिति । यच्चात्र वक्तव्यन्तद् द्विर्वचनेचीत्यत्रोक्तं तत एवावधार्यम् । 'पापविषतइति' । सनि योभ्यास इत्येतदनाश्रित्येदं प्रत्युदाहरणं, तदा-

१ पापचिषतीति मु॰ मू॰ पा॰ ।

अये तु प्रत्युदाहरणान्तरं मृग्यं यदि संभवति। 'अवतुतावयिषतीति'। तु इति सौत्रो धातुः तुहस्तुशम्यम इत्यत्र निर्दिष्टः। 'जु[1]हावयिषतीति'। जुहोतेर्ण्यन्तात्सन्॥

"स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा"॥ श्रु श्रवणे, अन्ये गत्यर्थाः, उदाहरणेषु णयन्तेभ्यः सन्। कथं पुनर्यणि परत उच्यमानमित्त्वं सकारादिना वर्णेन व्यवधाने भवति तत्राह। 'वचनसामर्थ्यादिति'। पूर्वसूत्रइत्यादिना अप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति॥

"गुणो यङ्लुकोः"॥ लुक्शब्देनात्र यङ्लुगेव गृह्यते संनिधानात्, किञ्चाभ्यासस्यायं गुणो विधीयते न च लुगन्तरे ऽभ्यासः संभवति। 'चोक्रुशीतीति'। क्रुशेर्यङ्लुगन्तात्तिप्, यङो वेतीट्, नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधः॥

"दीर्घोऽकितः"॥ 'अपवादत्वादिति'। नाप्राप्ते दीर्घे नुक आरम्भादपवादत्वम्। 'अनजन्तत्वादेवेति'। दीर्घश्रुत्याचश्चेत्युपस्थानादभ्यासविशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयतइति भावः। 'अभ्यासविकारेष्वित्यादि'। अपवादग्रहणं बाधकमात्रोपलक्षणमुत्सर्गग्रहणमपि बाध्यमात्रोपलक्षणं, तत्र ह्रस्वत्वस्यावकाशः ययावित्यत्र, दीर्घत्वस्यावकाशः पापच्यतइत्यादि, डोढौक्यतइत्याद्यावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्दीर्घत्वस्य प्रसङ्गो नापवादत्वात्तथा सन्वद्भावस्यावकाशो ऽचिक्षणदिति, दीर्घत्वस्यावकाशोऽदीदिपदिति, अचीकरदित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्दीर्घत्वप्रसङ्गः, मीमांसतइत्यत्राप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वप्रसङ्गः, इत्वं तु सनि परतोऽङ्गाधिकारे ऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानाद्बहिरङ्गम्, अजीगणदित्यत्र त्वेकस्मिन्येन[2]नाप्राप्तिन्यायेन हलादिशेषस्येत्वमपवादत्वाद्बाधकं प्राप्नोति इह तु अपचक्षतुरपचक्षुः, चक्षदतुः चक्षदुः, चिक्षादयिषति, चिक्षर्दयिषति, चेक्षिक्ष्यते इति, परत्वात् ह्रस्वत्वात्त्वेत्वगुणेषु कृतेषु

---

[1] अवनुनावयिषतीति मु॰ मू॰ पाठस्तु पदमञ्जर्यसंमतः।
[2] एकस्मिन्विषयइति ह॰ पु॰ पाठः।

पश्चात्तुक् क्रियते,तेनैतच्च नोदनीयं तुकि कृते एते विधयो न प्राप्नुवन्तीति, ओहाक् त्यागे इत्यस्य धातोर्निषेधो न भवति धातुद्वयं किञ्च त्वभ्यासः, ककारस्तु इश्च व्रीहिकालयोरित्यत्र हाङ्हाकोः सामान्येन ग्रहणार्थः ॥

"नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्" ॥ वञ्चुकसिपतिपदयो गत्यर्थाः। स्कन्दिः शोषणार्थः, इतरे अवस्रंसनार्थाः, वनीवच्यत इत्यादावनिदितामित्युपधालोपः, वनीवञ्चीतीत्यादौ न भवति यङो लुमता लुप्तत्वादीकारोच्चारणसामर्थ्याद्वीकि कृते गुणह्रस्वौ न भवतः ॥

"नुगतोऽनुनासिकान्तस्य" ॥ 'नुगित्येतदित्यादि'। केन संबन्धेनोपलक्षणमत आह। 'स्थानिना हीति'। उपलक्षणत्वे किं सिद्धमत आह। 'तेनेति'। 'अझल्परत्वेपीति'। तन्तन्यतइत्यादौ झल्परत्वे तु नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः सिद्ध एव, अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति, इष्यते च पक्षे अनुस्वारस्य श्रवणमत आह। 'दान्तवच्चेति'। तत्कथं लभ्यते, इहान्तग्रहणं न कर्तव्यं तदन्तविधिना सिद्धं, तत्क्रियते पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः सोस्य यथा स्यादिति, एवं चानुनासिकान्तस्येति पृथक् पदे, अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकम्। 'तेतिम्यतइति'। तिम आर्द्रीभावे। 'तपरकरणं किमिति'। सर्वत्र ह्रस्वस्यैव भावाचास्य किं चिद्व्यावर्त्यमिति प्रश्नः। 'भूतपूर्वस्यापीति'। अन्यथा तपरकरणमनर्थकं स्यादिति भावः। 'बाभम्यतइति'। भाम क्रोधे ॥

"जपजभदहदशभञ्जपशां च" ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि, जभ जृभी गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दंश दशने, भञ्जो आमर्दने, पश इति सौत्रो धातुः। जञ्जप्यतइत्यादिचतुर्षु लुपसदेत्यादिना यङ्, इतरत्र सामान्यलक्षणेन ॥

"चरफलोश्च" ॥ चरतिर्भक्षणार्थः, ञिफला विशरणे, फल निष्पत्तौ, द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते। 'चञ्चूर्यतइति'। लुपसदेत्यादिना यङ्, उत्तरसूत्रेणाकारस्योत्वे हलि चेति दीर्घत्वं, योगविभाग उत्तरार्थः ॥

"उत्परस्यातः" ॥ 'अभ्यासस्य माभूदिति'। अन्यथा प्रकरणात्तस्यैव प्रसङ्गः। 'अन्त्यस्य माभूदिति'। आदेः परस्येत्यस्य त्वप्रसङ्गः, पञ्च-

मीनिर्देशाभावात् । 'तपरकरणं किमिति'। यद्यपि भाव्यमानोऽणुकारः सवर्णान्न गृह्णाति, तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिक एव सिद्ध इति प्रश्नः । 'लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थमिति'। अनेन लक्षणेन दीर्घस्य प्राप्त्यभावाल्लक्षणान्तरप्राप्तोपि विकारस्तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यतइति भावः । यथैव तर्हि गुणो निवर्त्तते तथा हलि चेति दीर्घत्वमपि निवर्त्ततात आह । '[1]दीर्घत्वे हीति' ॥

"ति च" ॥ 'वचनसामर्थ्यादिति'। यङ्लुकि पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

"रीगृदुपधस्य च" ॥ 'ऋत्वत इति'। यङि परतो य ऋकारवान् तस्यैव ग्रहणं न तूपदेशे ऋत्वतस्तेन परीपृच्छ्यतइत्यादौ संप्रसारणे कृतेपि भवति ॥

"इयिकौ च लुकि" ॥ 'मर्मृज्यतइति'। लुकि विधीयमानो ह्ययङि न प्राप्नोतीति वचनम् ।

"ऋतश्च" ॥ 'किरतिमिति'। ऋकारान्तोपलक्षणमेतत्। चर्करीतमिति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा । 'पचतीति'। लट उपलक्षणान्तेन चाकर्तीत्यादीनि रूपाणि, किरतेर्यो नयेदित्यर्थः । यद्वा अत्र यङ्लुकि किरतिं पचतीति यो नयेत् पचतिना तुल्यरूपाणि यो नयेत्, पचतिवद्गुणादिकमकृत्वा नयेदित्यर्थः । 'प्राप्तिज्ञमिति'। गुणादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तां जानातीति प्राप्तिज्ञः । 'प्रारब्ध इति'। संग्रहणं संग्रहः, साधुशब्दसंग्रहस्तेन प्रारब्धइति योग्यतातिशयोद्भावनेनायं स्तूयते, तत्र प्राप्तिज्ञमित्यत्र प्राप्तिं व्याचष्टे। 'तत्रेयं प्राप्तिरिति'। 'तपरकरणसामर्थ्यादिति'। अभ्यासविशेषणे तु भूतपूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति व्याख्येयं, नहि मुख्यनिवर्त्यसंभवे गौणकल्पना न्याय्येति अङ्गविशेषणभूत इत्याश्रितमित्यर्थः ॥

"सन्वल्लघुनि चङ्परे ऽनग्लोपे" ॥ लघुनि चङ्परइति व्यधिकरणे सप्तम्यौ न समानाधिकरणे, चङ्परस्य लघुनोऽसंभवात् । 'चङ्परे णौ परत इति'। कथं पुनर्णाविति लभ्यते, चङ्परस्यान्यस्यासंभवात्, ननु चाचकमतेत्यत्र मकारः संभवति, अदुद्रुवदसुस्रुवदित्यत्र वकारः, एवं

[1] दीर्घस्यासिद्धत्वादिति मु· मू· पा· ।

तर्हि चङ्परइत्यङ्गस्य विशेषणं, चङ्परे यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्य सन्वत्कार्यं भवति। 'लघुनि धात्वक्षरइति'। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य संबन्धि यल्लघ्वित्यर्थः। 'सामर्थ्याण्ण्यन्तस्य ग्रहणमिति'। णेः समीपभूतस्याङ्गस्य ग्रहणमित्यर्थः। ण्यन्तस्यावयवभूतं यदङ्गं तस्य ग्रहणमिति वा। 'अनग्लोपइति'। नास्मिन्नग्लोपो विद्यतइति अनग्लोपः, एतच्च चङ्परइत्यनेन समानाधिकरणं, तेनायमर्थः, चङ्परे णावको लोपेऽसतीति, अततक्षदित्यत्र संयोगपरत्वाद्गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधः, अजजागरदित्यत्र आकारः परः। 'अत्र केचिदित्यादि'। ननु च गकारो जाशब्देन व्यवहितोत आह। 'सर्वत्रैवेति'। अचीकरदित्यादावपि ककारादिना व्यवधानाल्लघोरानन्तर्यं नास्ति, ततश्च वचनप्रामाण्याद्व्यवधानएव सन्वद्भावेन भवितव्यमिति तेषामभिप्राय इत्यर्थः। दूषयति। 'तदसदिति'। यदि तर्हि वर्णसंघातेन व्यवधानं नाश्रीयते व्यञ्जनसंघातेनापि व्यवधाने न सिध्यतीति मन्यमानः पृच्छति। 'कथमिति'। 'एवंजातीयकानामिति'। संयोगव्यवहितानामित्यर्थः। 'अचकमतेति'। कमेरुपसंख्यानमिति ञेश्चङादेशः। 'अचकथदिति'। कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः, अतो लोपः, अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानाच्च भविष्यति, अतः प्रत्युदाहरणान्तरोपन्यासः। 'अददृषदिति'। तदाचष्टइति णिच इष्ठवद्भावेन टिलोपः, अत्राक्लोर्लोपो नाच एव केवलस्येति नास्ति स्थानिवद्भावः, एतदर्थं चानग्लोपइत्येतत्क्रियमाणमचकथदित्यत्र सन्वद्भावं निवर्तयतीति तस्योपन्यासः, यदि चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य यल्लघु तत्र परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते, वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवददित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, किं कारणं, यश्चङ्परो णिर्न तत्र लघुः, पूर्वेण णिचा व्यवहितत्वात्, लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्, अजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद् भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, यद्यपि दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भावो निषिद्धः, सन्वद्भावे तु प्राप्नोति, यस्मिंश्च णौ लघुर्नासौ चङ्परः, द्वितीयेन णिचा व्यवहितत्वात्, यद्यपि दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते, सन्वद्भावे तु प्राप्नोति, भवतु वा स्थानि-

ह्रस्वनिषेधः, अग्लोपित्वान्न प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां णेर्लोपः, तत्राग्लोप्यङ्गं भवति। अग्लोपि वास्तु प्रागेव वृद्धेर्णिलोपे कृते, तत्रापि परिहारमाह। 'योऽसौ णौ णेर्लोप इत्यादि'। ततोऽन्योऽग्लोपइति अन्याकारोऽन्य उक्तः, जात्याश्रयणे हि गोबलीवर्दन्यायेन णिजातेर्निमित्तत्वेन परिगृहीताया अन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयः परिगृह्यते न तु तस्या णिजातेः, ततश्चास्य लोपस्याग्लोपत्वेनानाश्रयणात्तेनाग्लोप्यङ्गं न भवतीति भक्त्यैवात्र सन्वद्भावः। 'मीमादीनामत्र ग्रहणादिति'। तत्र ह्यव इत्यभ्यासलोपश्चेत्येव सिद्धेऽत्रग्रहणं विषयावधारणार्थम्, अत्र मुख्ये सन्येव भवति न सन्वद्भावविषयइति। 'किं चेत्यादि'। अनेनेदमाह न केवलं मुख्यसन्परिग्रहमात्रमत्र कारणं किं तर्हि इसभावाद्यपि विषयत्वेन निर्दिश्यते, इह च धातोः सन्वद्भावाद्विसभावादि न भवति, ततश्चाभ्यासलोपोऽपि न भवतीति। यद्वा सकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्मात्रे, ततश्च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः॥

"दीर्घो लघोः"॥ 'अबिभ्रजदिति'। भ्राजभासेत्यादिना पक्षे उपधाह्रस्वनिषेधः॥

"अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तॄस्पशाम्"॥ 'तपरकरणसामर्थ्यादिति'। स्थानिनो ह्रस्वत्वाद्भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाच्च नानेन दीर्घस्य प्रसङ्गः, अतो लक्षणान्तरेण प्राप्तं दीर्घत्वं तपरकरणेन व्यावर्त्यते॥

"ई च गणः"॥ गण संख्याने चुरादावदन्तः, तस्यातो लोपेनाग्लोप इति प्रतिषेधाद्वचनं, कृतयोर्हलादिशेषदीर्घत्वयोरीत्वमत्वं च विधीयते। लोपः पिबतेरित्येतदत्रैव पठितव्यं, पिबतेरीलोपश्चेति, चकारादी चाभ्यासस्य। सत्यं, विभाषेत्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां सप्तमस्याध्यायस्य तुरीयश्चरणः॥ समाप्तश्चायमध्यायः॥

शुभं भवतु।

श्रीगणपतये नमः ॥

अथ अष्टमोध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

"सर्वस्य द्वे" ॥ नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोर-निर्द्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह । [1]"सर्वस्येति द्वे इति चेति'। [2]सर्वस्येत्युक्ते यत्प्रतीयते द्वे इति चेत्युक्ते यत्प्रतीयते, एतद-र्थस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि स्वं रूपमितिवचनादुभयोरपि स्वरूपग्रहणं युक्तं तथापि नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा, नित्यमाम्रेडिते डाचीति द्विरुक्ते ऽच्छब्दस्य सत्तामङ्गीकृत्य कार्यविधानात्तदभावः, नहि द्वयोरन्यतरस्य वा स्वरूपग्रहणे द्विरुक्ते ऽच्छब्दस्य संभवः, तथा तस्य परमाम्रेडितमिति पूर्वपराभावादनुपपन्नं स्यात्तस्मादर्थग्रहणं, सर्वशब्दश्चायं द्रव्यप्रकाराव-यवकार्त्स्न्यवृत्तिः, द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा सर्वस्वं ददातीति, यच्च यावच्च स्वं तत्सर्वं ददातीति गम्यते, प्रकारकार्त्स्न्ये यथा सर्वौदनो भिक्षुरिति, सर्वप्रकारमन्नं भक्षयतीति गम्यते । अवयवकार्त्स्न्ये यथा, सर्वः पटो दग्ध इति, सर्वावयवः पटो दग्ध इति गम्यते, इह तु पचादीनां विशिष्टार्थानां [3]शब्दानामुपादानाद् द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्ययोरसंभवः, यत्रापि किं चिदेवोपादीयते नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि विशेषानुपादानादेव सर्वस्य शब्दस्य सिद्धं, तस्मादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिर्गृह्यते, परः सर्वस्य द्वे भवतः, न कश्चिदवयवो द्विर्वचनेन वर्ज्यतइत्यर्थः । अत्र त्वा दशभ्यः संख्याः संख्येये वर्ततइति द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्ता-वाच्छब्दरूपे संख्येये षष्ठी स्थानेयोगेति वचनात्सर्वस्येति स्थानषष्ठी,

---

१ सर्वस्येत्यधिक्रियते, इति चेति इं॰ पु॰ पा॰ ।

२ सर्वस्येत्यारभ्य यत्प्रतीयतइत्यन्तो ग्रन्थः २-पु॰ नास्ति ।

३ शब्दानामिति नास्ति इं॰ पु॰ ।

सर्वस्य पर्यादेः स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थः, यथास्तेर्भूरिति, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, शब्दसंबन्धिनि तूच्चारणे संख्येये स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी शब्दश्चेन्निवृत्तः कस्योच्चारणं स्यादतोऽध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति सर्वस्येति कर्मणि षष्ठी, सर्वस्य पर्यादेर्द्वे उच्चारणे भवतः, सर्वः पर्यादिर्द्विरुच्चारणीय इत्यर्थः, तदा द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति, तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति। 'सर्वस्य स्थाने द्वे भवत इति'। 'के द्वे इति'। विशेषानुपादानात्के चन द्वे प्राप्नुत इति प्रश्नः, इतरोऽप्यन्तरतमपरिभाषामाश्रित्याह। 'शब्दतश्चेति'। विभीतकादिवाचिनामक्षादिशब्दानां शब्दत एवान्तर्यं तरुपादपादीनामर्थत एव द्वयोस्तु पर्वतशब्दयोरुभयथान्तर्यं तत्र ते एव यथा स्यातामित्युभयग्रहणं, ते एवोभयथान्तरतमे दर्शयति। 'एकस्येति'। ननु चास्मिन्पक्षे राजाराजा वाक्वाक् लिट्लिट् गोधुक्गोधुक् शब्दप्राट्शब्दप्राट् उपानदुपानत् गैर्गैरित्यत्र नलोपकुत्वढत्वघत्वषत्वधत्वदीर्घत्वानामसिद्धत्वादकृतेष्वेतेषु द्विर्वचने कृते पदस्य स्थाने समुदायस्यादिष्टत्वात्तस्यैव स्थानिवद्भावेन पदत्वं नावयवयोरिति पूर्वत्र भागे नलोपादीनि न स्युः, उत्तरत्र तु समुदायपदत्वेनापि सिध्यति, ननु च नलोपादीन्यन्तरङ्गाणि पदत्वमात्रापेक्षत्वाद्, द्विर्वचनं तु बहिरङ्गं वीप्साद्यर्थापेक्षत्वात्ततश्च तेषु कृतेषु द्विर्वचनं भविष्यति, एवमपि कृतानामपि तेषां द्विर्वचने कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वाच्चकारादियुक्तस्य द्विर्वचनमिति पुनः पूर्वपदे निमित्ताभावान्न स्युरेव, यथा ओजढदित्यत्र कृतानामपि ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हत इत्येतस्य द्विर्वचनेऽभ्यासे हकारस्यैव श्रवणं भवति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत्पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति, ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा नलोपादिषु कृतेषु तद्युक्तस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति, यानि तर्हि पदकार्याणि नाकृते द्विर्वचने प्राप्नुवन्ति तानि न स्युः, तद्यथा किंकिमिति, वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पः, अपचचपचाचिति ङमुट्, अम्नाअम्नाविति वलोपः, कायाच्छायेति तुग्विकल्पः, वृत्तान्वृत्तानिति पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधः,

अजेजे इति, एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वं, किं चात्र स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्येष विधिर्न स्यात्, उत्तरभागस्यापदत्वात्, तथाऽपदत्वात्तदाश्रयाणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति, तद्यथा अङ्गनाङ्गेनेत्यतो गुणे पररूपत्वं स्यात्, पयःपय इति सोपदादाविति सत्वप्रसङ्ग इत्येषा दिक्, अतो द्वयोरपि पृथक्पदत्वमेषितव्यन्तदुच्यते, यदि प्रत्यस्तमितावयवभेद एक एवादेशः स्याद् द्वे इति द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यात्ततो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्यापि पदत्वं स्वत एव वावयवयोरपीति समुदायस्यावयवयोश्च पदकार्याणि भविष्यन्ति, एवमपि त्रिसंत्रिसं मुसलंमुसलमित्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते आदेशस्य सकार इति कथं तर्ह्यादेशो यः सकार इति अत्र च समुदायस्य समुदाय आदेशो न सकारमात्रस्य सकारमात्रमिति न भविष्यति, इह तर्हि नृभिर्नृभिरिति समुदायस्य पदत्वाद्रेफनकारयोः समानपदस्थत्वाद्रषाभ्यामिति णत्वप्रसङ्गः। एषोऽप्यदोषः। तत्र समानग्रहणं न कर्तव्यं पदइत्येवास्तु, तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवादेकत्वविवक्षार्थमेव पदग्रहणमिति समानपदस्थत्वं सिध्यति, ततश्च समानग्रहणाद्यत्र समानपदस्थत्वमेव तत्र णत्वम्। इह तु स्थानिवद्भावादेकपदत्वं वस्तुतस्तु पदद्वयात्मक आदेश इति पृथक्पदस्थत्वमिति णत्वाभावः। तदेवं निर्दोषः स्थाने द्विर्वचनपक्षः। इदानीं द्वितीयं पक्षं दर्शयति। 'यदा त्विति'। 'द्विरावर्ततइति'। उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य यो व्यापार उच्चारणं नाम सेहावृत्तिर्विवक्षिता, द्विरुच्चरतीत्यर्थः। 'द्वे आवृत्ती भवत इति'। द्वे उच्चारणक्रिये भवत इत्यर्थः। न पुनर्मुख्य एवावृत्ती द्वे भवतः, तथा सति त्रिर्वचनप्रसङ्गात्, नन्वस्मिन्पक्षे आं पचसिपचसि देवदत्त३ इत्यत्रावृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्तनादेकान्तरताया अभावादाम एकान्तरमिति निघातप्रतिषेधो न स्याद्यथा किरिणेत्यादावावृत्तिभेदनिबन्धनेनापि द्व्यच्त्वेन स्वा-

१ अश्नीताश्नीतेति २ पु॰ पा॰।

अयस्यैकारत्वस्य निवर्तनात्सावेकाच इति विभक्त्यायुदात्तत्वं न भवति तद्वत्, स्थाने द्विर्वचने तु समुदायस्यापि स्थानिवद्भावेन पदत्वात्सिध्यति, तथा पौनःपुन्यमिति पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनःशब्दाद्भावे ष्यञिष्यते, पुनःपुनर्भवः पौनःपुनिक इति च कालाट्ठञ्, तत्र द्विः प्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने समुदायस्य वीप्सालक्षणेनार्थेन सत्यप्यर्थवत्त्वे ऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्यप्रातिपदिकत्वात्तद्धितो न स्यात्, सुबन्तादुत्पत्तिपक्षेपि समुदायस्यासुबन्तत्वान्न स्यादेव, पक्षान्तरे तु स्थानिवद्भावादुभयमप्यस्तीति सिध्यति, यद्यप्यस्य स्थानी सुबन्तस्तथापि सुब्लुकि कृते न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधाज्ज्ञापकात्प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात्प्रातिपदिकत्वमव्यावृत्तमिति, अत्रैवं भाष्ये परिहार उक्तः, पचसिपचसीत्यर्थरूपयोः समानत्वात्स एव पच्शब्दः स एव च तिङ्, ततश्च यः पूर्वस्माद्विहितः स परस्मादपि यश्च परस्मात्स पूर्वस्मादपि तदादिग्रहणं च पदसंज्ञायामनुवर्त्तते तत्र समुदायस्यावयवयोश्च तुल्येपि तिङन्तत्वे समुदायस्यैव पदसंज्ञा भविष्यति द्विर्वचनवत्, तद्यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यावयवानां च तुल्येप्येकाच्त्वे समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नावयवानां, तत्कस्य हेतोः, शास्त्रहानेः, अवयवद्विर्वचने ह्यवयवान्तरे विषये समुदायविषये च शास्त्रं हीनं स्यात्, तद्वत्पदसंज्ञापि समुदायस्यैव भविष्यतीत्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्यमित्यादौ तद्धितोप्युक्तेन न्यायेन समुदायस्य सुबन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च सिद्ध्यतीति। अत्रैवं चोदयन्ति। प्रागेव द्विर्वचनात् पचसीत्यस्यामवस्थायां प्रवृत्ता पदसंज्ञा किमिति पुनः कृतेपि द्विर्वचने प्रवर्त्तते, प्रवर्त्तमाना वा किमिति समुदायस्यैव प्रवर्त्तते न तु प्रत्येकमवयवयोः, नह्येवंविधो द्विर्वचनन्यायस्य विषय इति, संयोगसंज्ञायामुक्तं निर्ल्येयादित्यादौ त्रिष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञाभ्युपगमात्, किञ्च यत्र समुदायस्यैव पदत्वमपचन्नपचन्नित्यादौ तत्रावयवेषु पदकार्याभावप्रसङ्ग इति। अपर आह। उच्चारणक्रियैवात्र परं भिद्यते तद्भेदात्त्वौपचारिकः पदभेदः, तत्त्वतस्त्वेकमेव पदमित्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्यमित्यादौ च वीप्सालक्षणेनार्थेन

समुदायस्याप्यर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं, न च समासग्रहणान्निवृत्तिः, अतुल्यजातीयत्वात्, येषां हि भिन्नार्थानां सतां परस्परसंबन्धमात्रमधिकं तत्समुदायस्यैव तुल्यजातीयस्य तेन निवृत्तिः, न चात्रैतदुभयमस्ति, नहि द्वयोः पुनःशब्दयोरर्थो भिद्यते, नापि तत्समुदाये तत्सबन्धोऽधिकः किं तर्हि वीप्सारूपोन्य एवेति, यद्येवं क्रियिणेत्यादौ साबेकाचस्तृतीयादिरिति विभक्तिस्वरः स्यात्, तत्रापि ह्युच्चारणक्रियैव भिद्यते तत्त्वतस्त्वेक एवेकारः, किं च नित्यानां विभूनां वर्णानां तदात्मकानां च पदानां स्वरूपेण व्यवधानमव्यवधानं च न संभवतीत्युपलब्धिगतमेव तदाश्रयितव्यं, तत्र च यथा पदभेदेप्युपलब्धिभेदस्तथा तदभेदेपीति कथमेकान्तरता, यदि च पौनःपुन्यमित्यादावुक्तेन न्यायेन समुदायस्यापि प्रातिपदिकत्वं हन्तैवं ग्रामोग्रामो रमणीय इत्यादावप्येवमेव प्रातिपदिकत्वे सति सुब्लुक् स्यात्तस्मात्स्थाने द्विर्वचनमेवात्र रोचयामहे । अत एव स्थाने द्विर्वचनं पूर्वं वृत्तिकारेण दर्शितं पश्चात्संभवमात्रेण द्विः प्रयोगोपि दर्शितः । इह सर्वस्येति वचनमलोन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् षष्ठ्यर्थप्रसिद्ध्यर्थं च, तत्र स्थाने द्विर्वचनपक्षे तावच्छब्दतोर्थतश्चान्तरतमाभ्यां द्वाभ्यामादेशाभ्यां भाव्यं, ये चैवं प्रकारास्ते नियोगतोनेकाल्स्वभावा इत्यन्तरेणापि सर्वग्रहणमनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति, षष्ठ्यर्थोपि परिवर्जने इत्यादौ यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्र तावत् सिद्धः, यत्रापि षष्ठी नास्ति नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि सामर्थ्याल्लभ्यते नित्यवीप्सयोर्यः शब्दस्तस्य द्वे भवत इति, द्विः प्रयोगपक्षे त्वलोन्त्यविधिप्रसङ्ग एव नास्ति स्थानषष्ठ्यभावात्, षष्ठ्यर्थोपि लभ्यतएवोच्चारणस्य शब्दधर्मत्वादतो नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यभिप्रायेणाह । 'सर्वस्येति कि[1]मिति' । 'विस्पष्टार्थमिति' । य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यतइत्यर्थः । 'अथेत्यादि' । एवं मन्यते, समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थमवश्यं पदस्येति वक्तव्यं, समासनिवृत्त्यर्थं तावत् सप्तपर्णोऽष्टापदम् । अत्र सप्तसंख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान्वृक्ष इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावा-

१ किमिति नास्ति मु० मू० पु० ।

प्रागेव विभक्तेर्द्विवचनप्रसङ्गः पदाधिकारात्तु न भवति, तद्धितः द्विप-दिकां ददाति, अत्र द्वित्वसंख्यायुक्तः पादार्थो वीप्स्यतइति स्त्रीत्वैक-त्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्ययोरनन्तर्भावात्प्राक् तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते प्राप्तं द्विर्वचनं पदत्त्वाभावाच्च भवति, वाक्यं ग्रामेग्रामे पानीयम्, अत्र वाक्य-स्यापदत्त्वाद् द्विर्वचनं न भवति ग्रामे पानीयमिति। किं चोत्तरत्र पदस्येति न वक्तव्यं भवति पदस्य पदादित्यस्यैवानुवृत्तेरिति । 'नैवं शक्य-मिति' । अस्याप्ययमभिप्रायः । पदस्येत्युच्यमानेपि सप्तपर्णाभ्यामित्यादौ स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः, तस्मादेवमत्र परिहारो वाच्यः, [1]यद्वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते, किं पुनस्तत्पर्वणिपर्वणि [2]सप्तपर्णान्यस्ये-ति, यच्च प्रयुज्यते न तद्वीप्सायुक्तं सप्तपर्णान्यस्येति पर्णशब्द इति, तद्धिते तु तद्धितेनैवोक्तत्वाद् द्विर्वचनाभावः, स हि वीप्सायामित्यु-च्यते, वाक्यस्यापि द्विर्वचनं न भवति, पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः, तस्मात्समासादिनिवृत्त्यर्थं तावत्पदाधिकारो न कर्तव्य इति, प्रत्युत क्रियमाणे पदाधिकारे ऽव्याप्तिलक्षणो दोष इत्याह । 'इह हि न स्यादिति'। 'प्रपचतीति'। धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवाची, अडा-दिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गयोः पृथक् कल्पनं, ततश्च क्रियाधर्मो नित्यता समुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनम् । 'द्रुहेत्यादि' । द्रुहेस्तृचि विहिते वा द्रुहेति घत्वढत्वे प्राप्नुतः, द्विर्वचनं च तत्र घत्वढत्वयोरसिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचनं प्राप्नोति, अस्तु को दोषस्तत्राह । 'तत्रेति' । पश्चाद्विकल्पे प्रवर्त्तमाने यदा परत्र ढत्वं तदा पूर्वत्रापि ढत्वमेवेति नियमाभावात् घत्वमपि कदापि स्यात्, एवं घत्वेपि द्रष्टव्यं, परत्र घत्वं पूर्वत्र ढत्व-मिति, एतच्चैकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न[3] द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवतीति न्यायमनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम् । अयं च न्यायः कृञ्चानु-प्रयुज्यते लिटीत्यत्रैव व्याख्यातः। 'पूर्वत्रासिद्धीयमिति' । पूर्वत्रासि-द्धमित्यस्मिन्नधिकारे भवं नलोपादिकार्यं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विर्वचना-दन्यत्रासिद्धं भवति । अथ वा पूर्वस्यां सपादसप्ताध्याय्यामसिद्धं नलो-

१ यदत्रेति इं॰ पु॰ पा॰ । २ सप्तपर्णान्यस्येति इं॰ पु॰ नास्ति ।
३ द्वितीयायास्तृतीयायाश्चेति २ पु॰ पाठः ।

पादि पूर्वत्रासिद्धं, तच भवमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विर्वचने कर्त्तव्ये न भवति, ततश्च घत्वे ढत्वे वा प्रवृत्ते तद्युक्तस्यैव द्विर्वचनमिति नास्ति दोषः। 'सर्वस्येत्येतदेवेत्यादि'। पूर्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति वचनाश्रयेण द्रोढाद्रोढेति साधितमिदानीं सर्वस्येत्यनेन साधितमित्येकस्मिन्साध्ये द्वयोर्हेत्वोर्विकल्पः, कथं पुनः सर्वस्येत्यनेन कृतसर्वकार्यप्रतिपत्तिः, अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोयं सर्वशब्दः, सर्वं कार्यं यस्मिन्नस्ति तदिदं सर्वं, तस्य द्वे भवतः, सर्वेषु कार्येषु कृतेषु द्विर्वचनमित्यर्थः॥

"तस्य परमाम्रेडितम्"॥ तस्येत्यवयवयोगे षष्ठी परशब्दोऽवयववचनः, दिक्शब्दाच्चूत्तरपदेत्यत्र यद्यपि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात्संप्रत्यदिक्शब्दत्वेपि पञ्चमी विहिता तथाप्यस्मादेव निर्देशादवयववाचिभिर्योगे षष्ठी भवति, एवं च पूर्वं कायस्येत्यादि सिद्धं भवति, उदाहरणे आम्रेडितं भर्त्सने इति प्लुतः, तस्य ग्रहणं विषया[1]वधारणार्थम्, तस्यैतस्यानन्तरस्य द्विरुक्तस्येति, तेन षाष्ठिके द्विर्वचने इयं संज्ञा न भवति, ननु आम्रेडितशब्दो निघण्टुषु प्रसिद्धः, आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमिति, सत्यमर्थे प्रसिद्धः, इह तु शब्दे परिभाष्यते, महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन॥

"अनुदात्तं च"॥ परमित्यनेन सामानाधिकरण्यात्तस्य चाज्भक्तसमुदायरूपत्वादन्वार्थोऽत्रानुदात्तशब्दः अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति। स्वरितेप्युदात्तस्य भावात्तस्यापि निवृत्तिः, एवमपि न ज्ञायते केन स्वरेणाम्रेडितं प्रयोक्तव्यमिति, उच्यते। उदात्तस्वरितौ तावन्निषिद्धौ, न चास्वरकस्याच उच्चारणं संभवति, तत्र पारिशेष्यादनुदात्तत्वमेव भविष्यति, यद्वा ऽनुदात्ताचकमनुदात्तम्, आम्रेडितस्या अचोनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः। 'भुङ्क्ते भुङ्क्तइति'। भुजो ऽनवनइत्यात्मनेपदं, तस्य तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं, श्नमः प्रत्ययस्वरः, तस्य श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण भुङ्क्तेशब्दोन्तोदात्तः, द्विर्वचनेन परस्यानुदात्तत्वं, पशुशब्दः कुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः॥

[1] विषयविभागार्थमिति पा॰ २ पु॰।

"नित्यवीप्सयोः"॥ नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते इत्यनेन सप्तमीयमर्थनिर्देशार्थेति दर्शयति, प्रयोक्तृधर्मभूता वीप्सा न च सा ग्रामादिशब्दैरभिधीयते, पचतिपचतीत्यत्रापि वस्तुतो यन्नित्यं न तत्तिङन्तेनाभिधीयते, नित्यत्वं तु द्विर्वचनद्योत्यं. तस्मादयमत्रार्थः, नित्यत्वे द्योत्यत्वेन विषयभूते वीप्सायां च द्योत्यत्वेन विषयभूतायामिति, एवैत्र च तत्र वृत्तिः, शब्दस्य यद्वृत्ता तद्विषयता, यदि पुनरेषा षष्ठी स्यात्स्वरूपविधिः प्रसज्येत, ततश्च नित्यं क्रीडाजीविक्रयोः, पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायामित्यादिनिर्देशो नोपपद्यते। यदि तु नित्यार्थविषयः शब्दो नित्य इत्युच्येत वीप्सार्थविषयश्च वीप्सेति तदा षष्ठ्यामप्यदोषः, गौणत्वप्रसङ्गात्तदनाश्रितं, नित्यशब्दोयं सर्वकालावस्थायिनो य आत्माकाशादयो येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नोपलभ्येते तेष्वपि प्रयुज्यमानो दृश्यते, नित्य आत्मा, नित्य आकाशो, नित्या द्यौरिति, आभीक्ष्ण्येपि नित्यं प्रहसितो नित्यं प्रजल्पित इति, तत्राविशेषादुभयोरपि ग्रहणादाकाशादिशब्दानामपि द्विर्वचनप्रसङ्ग इति मन्यमानः पृच्छति। 'केषु नित्यतेति'। अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थलक्षण एव मुख्योर्थः, शब्दान्तरसन्निध्यनपेक्षणादाभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोर्थः, अविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्, ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनप्रसंग इति मन्यमान आह। 'केषु नित्यतेति'। इतरोपि विदिताभिप्राय आह। 'तिङ्क्ष्विति'। अविशेषमेव मन्यमानः पृच्छति। 'कुत इति'। 'आभीक्ष्ण्यमिहेति'। अयमभिप्रायः। कूटस्थवचनग्रहणे तिङन्तानि न संगृहीतानि स्युः, आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहो भवति, गौणोपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते, यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि, पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ, उभयविधेपि नित्यत्वे गृह्यमाणे तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थएव द्विर्वचनं स्यात्, न चैवं लोके प्रयोगोस्ति आत्मात्मेति, एवं ह्युक्ते वीप्साप्रतीयते न तु स्वार्थः, तस्मादाभीक्ष्ण्यस्यैव ग्रहणमिति भवत्याभीक्ष्ण्यमिह नित्यता,

सा च तिङ्व्ययकृत्सु चेति, एतत् कुतस्त्यमित्याह। 'आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्म इति'। पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यं, तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यस्य, यद्यपि क्रियाया अपि तस्या एव व्यक्तेः पुनः क्रिया न संभवति, तज्जातीयस्य तु पुनः करणं घटादिष्वपि सम्भवति, तथापि क्रियाविषयैव पुनः क्रियतइति प्रतीतिः, तद्वचनाश्च पुनःपुनराभीक्ष्ण्यं नित्यमित्यादयः शब्दाः यथा युगपत्पृथगित्यादयः शब्दाः क्रियाविषयास्तद्वत्, क्रिया च तिङ्व्ययकृत्सु चाभिधीयते, पाचकादिषु तु साधनं प्रधानं पाकादिष्वपि तु सिद्धता प्रधानं न क्रिया, कीदृशी पुनः सा क्रिया यस्या आभीक्ष्ण्यं धर्म इत्याह। 'यां क्रियामिति'। 'तन्नित्यमिति'। नित्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्वृत्ति तच्छब्दस्यापि नपुंसकत्वं यथा अणो यत्कर्म णौ चेत्स कर्तेत्यत्र पुंस्त्वम्। 'लुनीहिलुनीहीति'। क्रियासमभिहारे लोट्, यद्यपि तिङन्तस्य दर्शितमुदाहरणं तथाप्यस्त्यत्र वक्तव्यमिति पुनरुपन्यासस्तद्दर्शयति। 'क्त्वाणमुलोर्लोटश्चेति'। समानकर्तृकयोरित्यादिनार्थान्तरेपि क्त्वाणमुलौ विहितौ, लोडपि विध्यादावर्थान्तरे विहित इति सामान्यशब्दत्वाद् द्विर्वचनापेक्षा एव पौनःपुन्यं प्रकाशयन्ति। 'यङ् तु तन्निरपेक्ष इति'। स हि क्रियासमभिहारं न व्यभिचरति, तत्किं तस्य तद्द्योतने द्विर्वचनापेक्षया। ननु यङन्तस्यापि कदा चिद् द्विर्वचनमिष्यते, तत्कथमित्याह। 'यदा त्विति'। द्विविधो हि क्रियायाः समभिहारः, पौनःपुन्यं भृशार्थश्च, तत्र यदा द्विर्वचनं भवति तदा भृशार्थे यङ्, तस्यैव पौनःपुन्यं द्योतयितुं द्विर्वचनं तस्य यङाऽद्योतितत्वादित्यर्थः, वृत्तौ च सामान्यशब्दस्यापि क्रियासमभिहारशब्दस्य भृशार्थलक्षणे क्रियासमभिहारे वृत्तिर्विज्ञेया। 'पापच्यतइति'। सकला अवयवक्रियाः स्वयमेव संपादयन् पुनःपुनः पचतीत्यर्थः। लोडपि भवति पापच्यस्व पापच्यस्वेत्येवायं पापच्यतइति, अथ नित्यतायां द्विर्वचनमुच्यमानं धातुमात्रस्य कस्मान्न भवति, स हि क्रियावचनः। उच्यते। परिगृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी भवति, तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्विर्वचनाभावः, पदाधिकारो वाश्रयणीयः,

अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वमुक्तमथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यतइति, अस्मिन्पक्षे सगतिकस्य द्विर्वचनं वक्तव्यमेव, एतेनैतदपि निरस्तं, भृशार्थे सावकाशो यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्यतइति, कथमिदं निरस्तं, पदस्य द्विर्वचनं धातोर्यङ्, तत्रान्तरङ्गस्य न युक्तो बाध इति व्याख्यातं, नित्यं वीप्सां व्याख्यास्यन् विषयं तावत्पृच्छति । 'अथेति' । 'सुप्सु वीप्सेति' । सुपामेव तदभिव्यक्तौ समर्थत्वात्, एवं विषयमुक्त्वा स्वरूपं पृच्छति । 'का पुनरिति' । यदि सामान्येन व्याप्तुमिच्छा वीप्सा तदा चिकीर्षतीत्यादौ द्विर्वचनप्रसङ्ग, करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां या व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वात्, इतरो योगरूढिर्वीप्साशब्द इति अभिप्रायेणाह । 'व्याप्तिविशेषविषयेति' । प्रयोक्तुरिच्छेत्यनेन नाभिधेया वीप्सा गृह्यते वीप्सावाचिनो द्वे भवत इति । किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मः, आबाधवत् । गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्तइति प्रतीयते, तेन चिकीर्षतीत्यादौ द्विर्वचनं भवतीति दर्शयति, व्याप्तिविशेषविषयेत्युक्तं स तु विशेषो नाद्याप्यभिहित इति पुनः पृच्छति । 'का पुनरसाविति' । 'नानावाचिनामित्यादि' । पूर्ववृत्तिषु पठितं वीप्सालक्षणं तद् व्याचष्टे । 'नानाभूतार्थवाचिनामिति' । तत्र नानावाचिनामिति वचनाज्जातिवाचिनां द्विर्वचनं न भवति, ब्राह्मणो न हन्तव्यः संपन्नो व्रीहिरिति, नहि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनो जातेरेकत्वात्, युगपद्ग्रहणात्क्रमविवक्षायां द्विर्वचनाभावः, यथास्मिन्वनेयं वृक्षः शोभनोयं वृक्षः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनामपि शब्दानां प्रयोगो भवन्ति, तथैकशेषोपि न भवति, अस्मिन्वने वृक्षाः शोभना इति, नानार्थवाचित्वाभावात् पृथगर्थपर्यवसायित्वं हि नानावाचित्वं, न चैकशेषे तदस्ति, अत एव तत्र न प्रत्येकं विधेयसंबन्धो नियमेन प्रतीयते, नहि ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं देयं भवति, ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते, तत्कस्य हेतोः, पृथगर्थपर्यवसायितया पृथग्दे[1]यस्य संबन्धात्, यदा

१ विधेयस्येति इं॰ पु॰ पाठः ।

च पृथगर्थपर्यवसायिता तदा यावन्तोऽर्था अभिधित्सितास्तावन्तः शब्दाः पृथगेकैकपर्यवसायिनः प्रसक्तास्तेषामनेन निवृत्तिः क्रियते वीप्सायां द्वे एव प्रयोक्तव्ये न तु बहु प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि निवृत्तानामर्थः प्रतीयते, यावता प्रत्येकपर्यवसायित्वे द्वयोरेव प्रतीतिः स्यात्, उच्यते ।

एकशेषे यथान्येषामर्थः शिष्टेन गम्यते ।

तद्वदत्र द्विशेषेपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः ॥

यथैव हि वृक्षौ वृक्षा इत्येकशेषविषये शिष्यमाणमेव निवृत्तानामप्यर्थमाह तथेहापि शिष्यमाणे द्वे एव विवक्षितानर्थानभिधास्यतः, न च बहुवचनप्रसङ्गः, परिगृहीतैकत्वानां बहूनामभिधानात्, अन्यथा प्रत्येकसंबन्धस्याप्रतीतेः द्विर्वचनादुत्तरकालं सत्यामपि बहुत्वावगतावप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभावः, यथा पश्य मृगो धावतीति, सत्यपि दर्शनक्रियापेक्षे कर्मत्वे द्वितीयाभावः, एकैकमित्यत्र तु सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यैकार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति न बहुवचनं, बहुत्वप्रतीतेर्बहिरङ्गत्वात्, अस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गमित्यलमियता । तदयमत्रार्थः[1] । नानाभूतार्थवाचिनां यान्यधिकरणानि वा[2]च्यानि तेषां सहविवक्षितानां पृथक्संख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियया गुणेन वा व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति, क्रियागुणग्रहणं द्रव्यस्याप्युपलक्षणम् । 'ग्रामेग्रामे पानीयमिति' । द्रव्यव्याप्तेरुदाहरणम्, । 'पुरुषःपुरुषो निधनमुपैतीति' । निधनं मरणं, जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः, अपर आह साम्नां भक्तिविशेषो निधनं, सर्व एव ऋत्विजो निधनमुपयन्तीत्यर्थ इति । 'यत्तिङन्तमित्यादि' । अत्र विप्रतिषेधो हेतुः, द्विर्वचनस्यावकाशो यत्र नित्यता विवक्षिता न प्रकर्षः, पचतिपचतीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्ष एव विवक्ष्यते न नित्यता, पचतितरामिति, उभयविवक्षायामुभयप्रसंगे परत्वाद् द्विर्वचनं, ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्प्रकर्षप्रत्ययः, यद्वा प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षा-

---

१ अर्थव्याप्तिरिति पा॰ ब पु॰ ।

२ वाच्यानीति खं॰ पु॰ नास्ति ।

बहिरङ्गः, पौनःपुन्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं द्विर्वचनम् । 'इह त्वित्यादि' । दृष्टिरेवेयं, यद्वा प्रकर्षयुक्ता एवाढ्यादय आनयनक्रियायामुपयुज्यन्तइति, लघुप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किञ्च कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याढ्यातरमिति भवितव्यं, तथा च प्रकर्षार्था गम्येत न वीप्सेति पूर्वं प्रकर्षयोगः ॥

"परेर्वर्जने" ॥ 'परिपरित्रिगर्तेभ्य इति' । अपपरी वर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । 'परिषिञ्चतीति' । परिः सर्वतो भावे, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । 'परेर्वर्जनइत्यादि' । परेर्वर्जनइत्यत्रासमास इति वक्तव्यं वेति च वक्तव्यं, तेनासमासएव भवति, तत्रापि विकल्पेन, अन्यत्र तु नैव भवति तदाह । 'समासे त्विति' । 'तेनैवोक्तत्वादिति' । ननु वाक्ये तावद्वर्जनं परेरेव द्योत्यं समासेपि परिः संनिहितस्तत्किं समासस्य वर्जने शक्तिः कल्प्यते, तत्राहुः । जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्त्तते, अवयवो त्वनर्थकाविति, यदा त्वजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तत्तइति तत्रैव द्विर्वचनं भवति, समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दनाच्च द्व्यर्थः परिः केवले वर्जने वर्त्ततइति द्विर्वचनाभावः ॥

"प्रसमुपोदः पादपूरणे" ॥ प्रादीनां समाहारद्वन्द्वः, द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति समासान्तस्तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् । उदित्यं जातवेदसमिति क्वचिदुदाहृतं, तदयुक्तं, नह्यत्र द्वितीय उच्छब्दः किं तर्हुंशब्दः । 'सामर्थ्याच्छन्दस्येवैतद्विधानमिति' । किं सामर्थ्यमित्याह । 'भाषायामिति' । नात्र द्विर्वचनस्य किञ्चित् द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यं, न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोस्ति, क्वचित्तुसामर्थ्यादित्यादि न पठ्यते ॥

"उपर्यध्यधसः सामीप्ये" ॥ उपर्यादीनां योर्थस्तस्य सामीप्यद्योतनाय द्विर्वचनं, सामीप्यं प्रत्यासत्तिः, तच्च देशकृतं कालकृतं वा । 'उपर्युपरि दुःखमिति' । कालकृतस्योदाहरणं, दुःखस्य सामीप्येनोपरिष्टादित्यर्थः, उभसर्वतसोरित्युपसंख्यानेन द्वितीया । 'उपर्युपरि ग्राममिति' । ग्रामस्य सामीप्येनोपरिष्ठाद्देशइत्यर्थः । 'अध्यधि ग्राममिति' । अधिरुपरिभावे, यथा समिधं स्रुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हृत्वा इति । 'अधोधो ग्राम-

मिति'। ग्रामस्य सामीप्येनाधस्ताद्देश इत्यर्थः। यथा नवानधोधो बृहतः पयोधरानिति।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति।
अधोधो दर्शने कस्य महिमा नोपजायते॥

इति तु वीप्सायां द्विर्वचनम्। 'उपरि चन्द्रमा इति'। अत्र भूगतमपेक्ष्योपरिभावस्य सामीप्यं नास्ति। 'उपरि शिरस इत्यादि'। नहि वस्तुसत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं किं तर्हि विवक्षा, सा चेह नास्ति शिरस उपरिष्टाद्दण्डं धारयति नाधस्तादिति ह्यत्र विवक्षितं, सामीप्यं तु वस्तुतः संभवति॥

"वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु"॥ 'एकार्थपदसमूहो वाक्यमिति'। यथाह भगवाञ्जैमिनिरर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति। क्वचित्त्वेकतिङ्पदसमूहो वाक्यमिति पठ्यते एका तिङ्विभक्तिर्यत्र स एकतिङ्, क्वचित्तु न किञ्चिदपि वाक्यलक्षणं पठ्यते। 'असूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु यदि तद्वाक्यं भवतीति'। यद्यपि वाक्यादेरिति समासे गुणीभूतं वाक्यं तथाप्यसूयादीनां तेनैव संबन्धः, असूयादिषु यद्वाक्यं तदादेरिति, न तु प्रधानेन वाक्यादिना ऽऽमन्त्रितेन, प्रयोक्तृधर्मा ह्यसूयादयो नाभिधेयधर्मास्ते च वाक्येनैव द्योत्यन्ते नामन्त्रितेन। उदाहरणेषु संयतावनुकम्पायां कन्, इतरत्र कुत्सिते कः, रिक्त शून्यं वृद्धमित्यर्थः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां तद्वृत्त्योः स्त्रियोर्वर्तमानाभ्यां कुत्सिते कः, एवं हि कुत्सनं संबोधनं च समीचीनं भवति। 'भर्त्सने त्वित्यादि'। यद्यपि भर्त्सने पर्यायेणेति वचनात्पूर्वस्यापि तत्र पर्यायेण प्लुतो भवति तथापि भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिकृत्येदमुक्तमाम्रेडितस्यैवेति। 'शोभनः खल्वसि माणवकेति'। अत्र माणवकशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति, ननु च नानसूयन् कुत्सयते न चाकुपितो भर्त्सयते, ततः कोपासूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि सिद्ध्यति, कारणत्वेन तत्रापि कोपासूययोर्भावात्, ततश्च नार्थः कुत्सनभर्त्सनग्रहणेन, नैतदस्ति॥

गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोऽपि भर्त्सनम्।
कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान्प्रतियन्ति तान्॥

विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्क्रयोः ।
निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मदर्शिना[1] ॥
सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

अभिप्राये दुष्टे लालनेपि दोषा भवन्ति, विपर्यये तु ताडनेपि गुणा इत्यर्थः ॥

"एकं बहुव्रीहिवत्" ॥ अत्र यदि केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनिर्दिष्टविषयोनेन विधीयेत ततश्चेहापि प्राप्नोत्येक इति, ततश्च सुब्लुक् स्यात्, अस्तु बहुव्रीहिवद्भावादपरः सुः प्रभविष्यति, नैव चात्र सुब्लुक् प्राप्नोति, एक इत्यस्य प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र च समासग्रहणं नियमार्थं न विध्यर्थमिति तेनापि नास्ति प्रातिपदिकत्वम् । इह तर्ह्येकेति पुंवद्भावः प्राप्नोति, स्यादेतत्, द्वे इत्यधिकाराद् द्विर्वचनसंनियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावादिह न भवतीति, अथ तदपि द्विर्वचनं तेन[2] विधीयमानमत्र कस्मान्न भवति, तस्माद्वक्तव्योस्य विषय अत आह । 'एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तमिति'। सत्यं, द्वे इत्यनुवर्त्तते, न च तेन द्विर्वचनं विधीयते किं तर्ह्यन्येन, विहितमनूद्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, क्व चान्येन द्विर्वचनं विहितं, वीप्सायां, यदि पुनर्वीप्साग्रहणमनुवर्त्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, नैवं शक्यम् । बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनं बाध्यते, अथ यदि वीप्सायां द्वे इत्येवमुभयमनुवर्त्य द्विर्वचनं बहुव्रीहिवद्भाव इत्युभयमनेन विधीयते न दोषो भवति, वृत्तिकारस्तु किमनया वीप्साग्रहणानुवृत्त्येति द्वे इत्येवान्ववीवृतत् । 'सुब्लोपपुंवद्भावाविति'। यद्यप्येतौ बहुव्रीहाविति नोच्येते तथापि तत्र दृष्टावित्येतयोरतिदेशः, क्वचित्तु वृत्तावेवायमर्थः पठ्यते । 'एकैकमिति'। एकमित्यस्य द्विर्वचने द्वयोरपि सुपोर्लुकि सति पुनर्बहु-

---

१ सूक्ष्मबुद्धिनेति पा॰ २ पु॰ ।
२ अनेन विधीयमानमिति इं॰ । पु॰ पा॰ ।

व्रीहिवद्भावादेव सुप्. । 'एकैकयेति' टाबन्तात्तृतीया, तदन्तस्य द्विर्वचनं, सुब्लुकि पुंवद्भावेन पूर्वभागे टापो निवृत्तिः, कः पुनरत्र टापो निवृत्तौ सत्यामसत्यां वा विशेषः, अवग्रहेऽस्ति विशेषः । एकैकयेत्येक–एकयेति भवति, उत्तरत्र च गतगतेत्यादौ पुंवद्भावस्य प्रयोजनं, ननु यदि यच्च यावच्च बहुव्रीहौ दृष्टं कार्यं तस्य सर्वस्यातिदेश. सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः स्वरः समासान्त इत्येते विधयः प्राप्नुवन्त्यत आह । 'सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ता इति' । 'न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवतीति' । तत्र हि विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहावित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूदिति, तेन संज्ञाप्रतिषेधस्तावत्समासाधिकारे बहुव्रीहौ विज्ञायते । 'नत, सुसु इति' । आबाधे चेति द्विर्वचनं, नत करोति सुसु जागर्तीत्यादिवाक्यैकदेश उदाहृतः । 'नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवतीति' । तत्र हि नञ समासइत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासइति सम्बध्यते, बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्य इत्यतो बहुव्रीहाविति च, तत्र बहुव्रीहेः समासत्वाव्यभिचारे पुनः समासइति विशेषणं समासाधिकारविहितबहुव्रीहिपरिग्रहार्थम् । अथात्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे सति कः स्वरो भवति, अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति, समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदात्तत्वं च, तत्र नञ्सुभ्यामित्ययं स्वरो न भवतीत्युक्तम् । आम्रेडितानुदात्तत्वमपि न भवति, किं कारणं, कार्यातिदेशे तावदिदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वं बहुव्रीहिस्वरेण बाध्यते, शास्त्रातिदेशेपि विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्त्तनादेवाम्रेडितानुदात्तत्वं भवति बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र च न समासग्रहणमनुवर्त्तते, तेन बहुव्रीहिवद्भावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाधते । 'चरुगिति' । आबाधे चेति द्विर्वचनम् । 'चक्रूरिति समासान्तो न भवतीति' । तत्र हि समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं समासाधिकारे विहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थं, तेनातिदेशिके समासे न

भवतीति, एवमेते संज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते, वार्तिककारस्तु सर्वमेवैतद्भावनिकं मन्यते, यदाह, सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोष इति, अथ ननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नोपः कस्मान्न भवति, उच्यते, उत्तरपदइति वर्तते। नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते, यथा मद्रहृदो भद्रहृद इत्यत्र रेफस्याचो रहाभ्यां द्वे इति द्विर्वचनप्रसङ्गे उक्तं, नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तमिमौ द्विर्वचनस्येति, अयं तु परिहारः पूर्वत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यः ॥

"आबाधे च" ॥ 'आबाधनमाबाध इति'। भावे घञ्[१]। 'प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म इति'। अभिधेयधर्मत्वे हि बाधितपीडितादिशब्दानामेव द्विर्वचनं स्यान्न गतादिशब्दानां प्रयोक्तृधर्मत्वे हि तेषामपि भवतीति व्याप्तिर्भवति। 'तत्र वर्तमानस्येति'। द्विर्वचने सत्याबाधस्य गम्यमानत्वाद्गतादिशब्दानां तत्र वृत्तिः, न तु तदभिधानात्। 'प्रियस्य विरगमनादिनेति'। प्रयोक्तृधर्मत्वमाबाधस्य दर्शयति, आदिशब्देन नाशादेर्ग्रहणम् ॥

"कर्मधारयवदुत्तरेषु" ॥ 'कोपधाया अपि कर्मधारयवद्भावात्पुंवद्भावो भवतीति'। तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावो विधीयते इति भावः। 'समासान्तोदात्तत्वमनेन विधीयतइति'। कार्यातिदेशपक्षइदमुक्तम्। शास्त्रातिदेशे तु यद्यप्याम्रेडितानुदात्तत्वमेव परं तथापि न तद्भवति, विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनात् ॥

"प्रकारे गुणवचनस्य" ॥ 'प्रकारो भेदः सादृश्यं चेति'। उभयत्रापि प्रकारशब्दस्य दृष्टत्वात्, भेदे तावद्बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरिति गम्यते, सादृश्ये ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इति गम्यते। 'तदिहेति'। तदिति वाक्योपन्यासे, अव्ययं वा सप्तम्यर्थवृत्ति, तत्रेत्यर्थः। 'सादृश्यं प्रकारो गृह्यतइति'। द्विरुक्तात्त-

१ भावे घञित्यारभ्य प्रयोक्तृधर्मत्वे इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थो नास्ति २ पु०।

२ कोपधाया अपि हि पुंवद्भावात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावो भवतीति मु० मू० पा०।

स्यैव प्रतीतेः । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । 'प्रकारे वर्त्तमानस्येति' । द्विर्वचनप्रवृत्तिद्वारेण तद्द्योतनात्तत्र वृत्तिः । 'अपरिपूर्णगुण इत्यर्थ इति' । कथमेतदित्याह । 'परिपूर्णगुणेनेति' । यस्य पूर्णं पाटवं यः पटुकार्याणि करोति तेन यदा न्यूनपाटवमुपमीयते तदा पटुपटुरिति प्रयोगो भवति, तेनार्थादपरिपूर्णगुण इत्यर्थो भवति। 'जातीयरोनेन द्विर्वचनेन बाधनं नेष्यतइति' । तद्विधौ द्विविधस्यापि प्रकारस्य ग्रहणं मन्यते, अयादित्यस्तु तत्राह, सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति, इष्टिश्चेयम्। अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचने पटुजातीय इत्यादौ गुणवचनेपि सादृश्यादन्यत्र भेदे चरितार्थस्य जातीयरो गुणवचनेषु सादृश्ये बाधः स्यात्। 'पटुर्देवदत्त इति' । परिपूर्णगुणएवात्र पटुशब्दो वर्त्तते न तत्सादृश्यान्न्यूनगुणे। 'अग्निर्माणवक इति' । अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोयमतिसादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्त्ततइति द्रव्ये पूर्ववृत्तः संप्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवचनो न भवति, एवं गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा वाहीके वर्तमानः । नन्वग्निशब्दोग्निगततैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यतइति गुणवचन एव, तथा गोशब्दोपि सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यतइति गुणवचन एवेत्यत आह । 'यद्यप्यत्राग्निशब्द इति' । अग्निशब्दो माणवके प्रयुज्यमानो यादृशमग्नेस्तैक्ष्ण्यं परश्वादिभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति न तैक्ष्ण्यमात्रमिति । गोशब्दोपि यादृशं गवां जाड्यं मनुष्येभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति, आश्रयविशेषसंबन्धाद्धि तैक्ष्ण्यजाड्यादिकं भिद्यते, तदेतदाह। 'मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैक्ष्ण्यजाड्यादिकमिति' । शब्दान्तरसंनिधिमन्तरेण शब्दश्रवणमात्राद्योर्थः प्रतीयते स मुख्यः । विपरीतो गौणः, अवधृतभेदं, निश्चितभेदम् । आदिशब्देन पैङ्गल्यभारवहनादेर्ग्रहणम्। अर्थान्तरे, गौणे माणवके वाहीके च। 'सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यतइति' । प्रकारे वर्तमानस्येत्येव गुणवचनत्वे सिद्धे पुनर्गुणवचनग्रहणात्सर्वदा गुणवचनस्येत्याश्रीयते, न चायं सर्वदा गुणवचनः प्राक् प्रकाराद् द्रव्यवचनत्वात् । अत्र केचित् । गुणमुक्तवान् गुणवचन इति

गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्य द्विर्वचनमिच्छन्ति। अन्ये तु गुणवचनस्य गुणिवचनस्य चाविशेषेणेच्छन्ति, शुक्लशुक्लं रूपं शुक्लशुक्लः पट इति नवंनवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्, अनेन तु द्विर्वचने सुब्लोपप्रसङ्गः, यथा नवनवावनवायुभिराढ्ध[1] इति। 'मूलेमूलइति'। एकस्य वस्तुनो वेणुद्रलादेरेकमेव मुख्यमयं मूलं च इतरेषां तु भागानामापेक्षिको मूलव्यपदेशः, स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं यथायं च सौक्ष्म्यमिति वीप्साया अत्रासंभवः। इह[2] मूलेमूले पथि विटपिनामिति वीप्सायामेव द्विर्वचनम्। 'स्वार्थे इति'। अर्थान्तराभावप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम्। 'अस्मात्कार्षापणादिति'। अनेकमाषसमुदायः कार्षापणं तत्र न सर्वे माषा दानक्रियया व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्साया अभावः। ननु यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ दानक्रियया व्याप्येते तदा माषंमाषं देहि इति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति, एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरेवास्ति दानक्रियाव्याप्तिः। मैवम्। तत्र हि संनिहितस्यार्थस्य न कस्य चिद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जनमस्ति यतो माषंमाषमसौ दत्वा शेषं पृच्छति किमनेन क्रियतामिति, तदिदमुक्तम्। 'अत्र हीति'। 'माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन्माषानिति'। अनेन यथेच्छं देहीति विवक्षया अवधारणाभावं दर्शयति। 'चापल इति'। प्रयोक्तृधर्मोयं तस्मिन् द्योत्ये सुबन्तस्य तिङन्तस्य च सर्वस्य वाक्यगतस्य पदस्य द्विर्वचनं नावश्यमिति नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्य स्वतन्त्रपदस्य प्रयोग इत्यर्थः, एवं च कृत्वा आम्रेडितानुदात्तत्वाभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो भवति। 'क्रियासमभिहारइति'। लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य, लोटः समुच्चयेपि विधानात् क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्, यङ् तु क्रियासमभिहारविषयएवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम्। 'आभीक्ष्ण्यइति'। पूर्वेण वाक्येन क्रियासमभिहारसंशब्दनेन यो विहि-

---

१ राढ्द इति इं० पु० पाठः।
२ तु इत्यधिकं इं० पु०।

तस्तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति शङ्कमानं प्रत्यस्य वाक्यस्योपन्यासः । 'नित्यइत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तमिति' । नित्यवीप्सयोरित्यत्र हि क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनसापेक्षाणामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिरित्युक्तम् । अन्ये त्वाहुः । पुनःपुनःक्रियाया उत्पादनमाभीक्ष्ण्यं, तथाहि । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाया विच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनः पुनःपुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते, नित्यता तु क्रियाया अविच्छेदः, यथा जीवतिजीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्र[1]तीयते न त्वसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा च जीवतीति जीवनमेव त्वविच्छिन्नं प्रतीयते तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यमिति भि[2]न्नावेतावर्थाविति । अपर आह । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य तिङन्तस्य च द्विर्वचने प्राप्ते आभीक्ष्ण्यशब्देन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदमिति । 'डाचीति'। विषयसप्तमीयं, तेनानुत्पन्नएव डाच्यकृतटिलोपस्य पटद्दित्यादेर्द्विर्वचनं, ततो 'ऽव्यक्तानुकरणादि' ति डाचि टिलोपः, नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपत्वम् । अपर आह । इदमेवात्छब्दस्य पररूपविधानं लिङ्गं डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं भवतीत्यस्यार्थस्येति । तदसत् । पतदित्यादौ टिलोपादुत्तरकालमप्यच्छब्दस्य संभवात् । 'द्वितीया करोतीति' । कृञो द्वितीयेत्यादिना डाच्, तर्हि डाचि द्विर्वचनं वक्तव्यं, न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति डाच्यव्यक्तानुकरणस्य द्विर्वचनं भवतीति, यदयं नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपत्वं शास्ति । 'पूर्वप्रथमयोरिति' । पूर्वप्रथमइत्येतयो र्द्विर्वचनं भवति, क्व, अर्थातिशयविवक्षायाम् । अनयोर्योऽर्थस्तस्यातिशये विवक्षिते । 'आतिशायिकोपि दृश्यतइति'। द्विर्वचनेन बाधे प्राप्ते वचनम्, अतिशयशब्दोऽनुशतिकादिषु द्रष्टव्यः, केचित्त्वर्थभेदादातिशायिकस्याबा[3]ध्यत्वमाहुः । तथाहि । पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्त्रन्तरसाध्यभोजनक्रि-

---

१ 'प्रतीयतइत्यारभ्य तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्य' मित्येतत्पर्यन्त पाठ इं॰ पु॰ नास्ति ।
२ द्वावेतावर्थाविति इं॰ पु॰ पाठः ।
३ बाधमाहुरिति इं॰ पु॰ पाठः ।

यापेक्षमिति संदेहो भवति, एवं पूर्वतरं पुष्यतीत्युक्ते ऽयमर्थो गम्यते, न तावदेष किसलयितो यावदेष पुष्यतीति, पूर्वं पूर्वं पुष्यतीत्यस्मात्त्वन्येभ्यः पुष्पितृभ्योऽतिशयेन पूर्वं पुष्यतीत्यर्थः प्रतीयते । 'इतरइतमयोरिति' । इतरडतमान्तस्य द्वे भवतः, समेनाढ्यत्वादिना धर्मेण संप्रधारणायां विषये । 'स्त्रीनिगदे भाव इति' । भावो भूतिः, संपत्, आढ्यता, निगद्यत इति निगदः, नौ गदेत्यादिना कर्मण्यप्, स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽभिधीयते, स्त्रिया निगदः, कर्तरि षष्ठ्याः समासः, स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयायां भूतौ वर्तमानस्येत्यर्थः । 'कतराकतरा अनयोराढ्यतेति' । किं साधनसंपत्कृता उत भाग्यकृतेति प्रश्नार्थः । 'कर्मव्यतिहार इति' । क्रियाव्यतिहारे इत्यर्थः, तत्र द्विर्वचनं नित्यं समासवद्भावस्तु बहुलं, तत्रान्योन्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुक् समासान्तोदात्तत्वं च न भवति । आम्रेडितानुदात्तत्वं भवति, इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः । 'अन्योन्यमिति' । द्वितीयैकवचनान्तस्य द्विर्वचनम् । 'अन्योन्यस्येति' । षष्ठ्येकवचनान्तस्य, अन्योन्यसंबन्धिनः पुत्रादीनित्यर्थः । 'स्त्रीनपुंसकयोरिति' । उत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावोऽन्यथा नैकालत्वात्स सर्वस्योत्तरपदस्य स्यात्, तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्विधिः, अन्याशब्दस्य तु द्विर्वचने समासवद्भावाभावाद्बहुलवचनात्स्त्रियां टापो निवृत्तिः, नपुंसके चाड्डुतरादिभ्य इत्यस्य निवृत्तिः, वार्त्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यत इति सुब्लुगादि न भवति ॥

"अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्" ॥ 'प्रियप्रियेणेति' । तृतीयैकवचनान्तस्य द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अत्यन्तदयितमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

"यथास्वे यथायथम्" ॥ यथास्वइति यथासादृश्यइति वीप्सायामव्ययीभावः, स्वशब्द आत्मवचन आत्मीयवचनो वेति दर्शयति । 'यो य आत्मेति' । ज्ञातिधनवचनस्य तु ग्रहणं न भवति, द्विर्वचनस्य तत्रासमर्थत्वात् ॥

"द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु" ॥ 'पूर्वपदस्येति'। द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवभूतस्यैकारस्यामुभावः, उत्तरपदावयवस्य[1] चात्वं निपात्यते, चकारावपुंसकत्वं क्वचिदेकवद्भावश्च निपात्यते, समासान्तोदात्तत्वं तु कर्मधारयवद्भावाद्भवति। 'तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति'। द्वाभ्यां निर्वृत्ते रहस्ये योगरूढिरेषेत्यर्थः, 'द्वन्द्वं मन्त्रयन्तइति'। द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयन्तइत्यर्थः। एवं हि तद्रहस्यं भवति। 'आचतुरमिति'। आङभिविधौ, चतुर्णां पूरणे चतुःशब्दो द्रष्टव्यः, आचतुर्थादित्यर्थः। 'द्वन्द्वं मिथुनीयन्तीति'। मिथुनशब्देन मैथुन तत्कर्म लक्ष्यते, तदिच्छतीति क्यच्, प्रायेण मिथुनायन्तइति क्यङन्तं पठ्यते, तत्रोपमानार्थो मृग्यः, माता पुत्रेणेत्यादिना मर्यादावचने व्यनक्ति। 'तत्पुत्रेणापीति'। एतावदेव पशूनामायुः। 'द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इति'। द्वौ पक्षौ भूत्वा पृथगवस्थिता इत्यर्थः। स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावश्चेति। द्वन्द्व न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति, सादयति न्यञ्चि न्यग्भूतानि अग्राग्बिलानि द्वन्द्वं स्पयश्च कपालानि चेति द्वेद्वे इत्यर्थः। अत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्, अम्भावादि, एकवद्भावश्च। 'द्वावभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति'। अत्र स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादिकं सर्वं निपात्यते। 'द्वन्द्वं युद्धमिति' अत्रापि वीप्सायां द्विर्वचनम्। 'द्वन्द्वानि सहन्तइति'। शीतमुष्णं चेत्येकं द्वन्द्वं, सुखदुःखे चापरं,क्षुत्तृष्णे चापरम्, अत्रापि स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि, तत्रैकशेषवशाद्बहुत्वम्। 'चार्थे द्वन्द्वइति'। द्वे चार्थनिर्दिष्टे पदे समस्ते द्वन्द्वः, अत्रापि स्वार्थे द्विर्वचनादि, पुंस्त्वं च ॥

"पदस्य" ॥ 'प्रागपदान्ताधिकारादिति'। अपदान्तस्य मूर्द्धन्यइत्यत्र तु प्रकरणे विरोध्युपादानान्नाधिक्रियते। 'पचन्तौ यजन्ताविति'। संयोगान्तस्यापि लोपो न भवति, एवं राजानावित्यत्र नलोपो न भवति, प्रशामावित्यादौ मो नो धातोरिति नत्वं न भवति। अनन्तरेषु योगेष्वामन्त्रितादेः सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदस्यैव कार्यविधानात्तेषामुल्ल-

१ अवयवस्येति इं॰ पु॰ नास्ति।

द्धुनं,[1] न च समर्थपरिभाषोपस्थानं तेषु प्रयोजनम्, अन्तरेणाप्येतं वस्तुतः पदकार्यत्वादेव सिद्धेः, किं च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते, कृत्वादीनि त्ववयवस्य भत्वेपि समुदायस्य पदत्वाश्रयेणेष्यन्तएव, वक्तरि दोग्धीति । तस्माच्च भसंज्ञकव्यावृत्तिरपि प्रयोजनं, षष्ठी स्थानेयोगेति वचनात्पदस्येति स्थानषष्ठी, ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य' त्यस्यायमर्थो भवति, उदात्तस्वरितयोर्यो यण् ततः परो योनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोन्त्यस्य भवतीति, ततश्चात्रैव स्यात् कुमार्याविति, कुमार्य इत्यत्र न स्यात्, सकारो ह्यत्र पदस्यान्तः, हल्स्वरप्राप्तौ च व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति । एवमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यत्रापि अयमर्थो भवति, उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोन्त्यस्यादेशो भवतीति, ततश्चेहैव स्याद्वृत्ताविति, वृत्तानित्यत्र न स्यात्, नकारो ह्यत्र पदस्यान्त्य इत्याशङ्क्याह । 'वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षयेति' । अयमभिप्रायः । अधिकारोयं परार्थः, परिभाषापि परार्था, ततश्च गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेन नात्र स्थानेयोगपरिभाषोपतिष्ठते, यत्र त्वस्या अधिकारो वक्ष्यमाणेषु वाक्येषु तेष्वेवोपस्थानं, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यणेकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यिविशेषणार्थं न तु कार्यप्रतिपत्त्यर्थं, तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति, संयोगान्तलोपादौ तु संयोगादिना पदस्य विशेषणात् स्थानषष्ठी, तस्मादुच्यमानानि वाक्यान्यपेक्ष्य पर्यालोच्य पदस्येति षष्ठ्या अर्थो व्यवस्थाप्यः, न त्वेतत्सूत्र[2]पर्यालोचनयेति । व्यवस्थामेव दर्शयति । 'क्वचिदिति' । [3]यद्येषा स्थानषष्ठ्येव स्यान्न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्रान्तग्रहणमनर्थकं स्यात्, तद्धि पदान्तस्य यथा स्यात् पदावयवस्य माभूदित्येवमर्थं स्थानषष्ठ्यां त्वलोन्त्यस्येत्यस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्, तस्मादन्तग्रहणात्क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते ॥

---

१ कृतमित्यधिकम् इं॰ पु॰ ।

२ मात्रेत्यधिकं इं॰ पु॰ ।

३ किञ्चेत्यधिकं इं॰ पु॰ ।

"पदात्" ॥ 'प्राक् कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्मादिति'। यदि त्वत्र पदादित्येतदनुवर्तेत यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र ॥

"अनुदात्तं सर्वमपादादौ" ॥ 'यत्ते नियतमित्यादि'। अत्र मृत्यो इत्यस्य पादादौ निघाताभावः, [1]यदङ्ग दाशुषे त्वमित्येकः पादः, अग्ने इत्यपरः, अग्ने भद्रं करिष्यतीत्यादीनि चोदाहरणानि। 'इन्द्रो विश्वेश्वर इत्यादि'। अत्र युष्माकमस्माकमित्यनयोरादेशाभावः। 'ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते इति'। विशेषानुपादानात्। अथ सर्वग्रहणं किमर्थं, यावतानुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादेकस्मिन्पदे एक एवोदात्तः स्वरितो वा संभवति, ये तु द्व्युदात्ता उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति न तेषामत्र प्रकरणे क्वचिदनुदात्तत्वं विधीयते। यदा तु तेषामामन्त्रितत्वं तदा द्व्युदात्तत्वमेव, इदं तर्हि प्रयोजनमनादेरप्युदात्तस्यानुदात्तत्वं यथा स्यात्, अन्यथा पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यादेरेव स्यात्ततश्च तिङ्ङतिङ इति इहैव स्यात्, देवदत्तः पचतीति, अत्र हि शप्तिपावनुदात्तौ, धातोः स्वरः, इह तु न स्यात्, देवदत्तः करोतीति, विकरणस्वरेण मध्योदात्तमेतत्पदं, सर्वग्रहणे तु सति पदस्य सर्वावयवोनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते, लुटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं न लुडिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति नाचादेः परस्येत्येतद्व्याप्रियतइति, न हि लुडन्तं किंचिदाद्युदात्तमस्ति, एवमपि ज्ञापकेनापवादे आदिविधावपनीते अलोऽन्त्यस्यैव स्यादुभौ कुरुत इत्यादौ, [2]अत्र लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं विकरणस्य तु निघातः, न तु विकरणस्वरः सति शिष्टोपि सार्वधातुकस्वरं बाधते, तासेः लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्, एवं तर्हि ऌटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं गत्यर्थलोटा ऌण् न चेदिति ऌडन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापयति नात्रालोऽन्त्यस्येत्येतद्व्याप्रियतइति, न हि ऌडन्तं किंचिदन्तोदात्तमस्ति, अदुपदेशात्परं लसार्वधातुकं निहन्यते, नैतदस्ति

---

[1] यदङ्ग दाशुषे त्वमिति इं० पु० नास्ति।

[2] 'अत्र लसार्वधातुकस्येत्यारभ्य भवन्तर्हीति' पर्यन्त इं० पु० पाठो नास्ति।

ज्ञापकमिडर्थमेतत् स्यात् भोस्त्वदिति। एतद्धेकादेशस्वरेणान्तोदात्तम्। एवं तर्ह्युक्तमेतत्पदस्येति क्व चिद्विशेषणषष्ठ्यपि भवति न स्थानषष्ठ्येवेति, ततः किमनुदात्तविधौ विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते, तत्सामानाधिकरण्यात्तिङिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तिङन्तस्य पदस्यावयवो ऽजनुदात्तो भवतीत्यर्थः, तत्र स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्त्तते, तस्मावार्थः सर्वग्रहणेनेत्यत आह। 'सर्वग्रहणमित्यादि'। असति सर्वग्रहणे यत्र विधेयान्तरं नास्त्यामन्त्रितस्येत्यादौ तत्रैवानुदात्तत्वं विधीयेत तत्र ह्येतद्विधानार्थमामन्त्रिताद्यनूद्यते, विधेयान्तरसद्भावे तु न तस्यानुदात्तत्वं विधायेत, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तथाहि। सिद्धस्य वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते विधातुं नासिद्धस्य, नह्यसति कुड्ये चित्रकर्म, ततश्च वांनावादय एकेन वाक्येन विधेयाः, अपरेण च तेषामनुदात्तत्वमिति वाक्यभेदः, विशिष्टविधानेऽप्यनेकार्थविधानाद्विधिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादेव, संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते, सति तु सर्वग्रहणे तत्सामर्थ्याद्वाक्यभेदः सह्यतइत्याह। 'तेनेति'। प्रयोजनान्तरमाह। 'युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य यथा स्युरिति'। अन्यथा केवलयोर्यु[1]ष्मदस्मदोरेव स्युः, षष्ठ्येकवचने ङसोऽश् ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशे यद्यपि दोषाभावस्तथापि वचनान्तरे दोषप्रसङ्गः, सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्भ्यां तदवयवकं पदं लक्ष्यतइति सर्वस्य पदस्य वांनावादयो भवन्तीति। ननु च पदस्येति वर्त्तते, विभक्त्यन्तं च पदं, तत्रान्तरेणापि सर्वग्रहणं विभक्त्यन्तस्य भविष्यतीत्यत आह। 'यत्रापीति।' भवेदेवं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु विभक्तौ पदं तत्र युष्मदस्मदोरेव प्रसङ्ग इत्यर्थः। 'ग्रामो वां दीयतइति'। चतुर्थीद्विवचने, स्वादिष्विति पूर्वं पदं भवति॥

"आमन्त्रितस्य च"॥ 'सर्वमनुदात्तं भवतीति'। आमन्त्रितसंबन्धिनः सर्वे ऽचो ऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः। एतच्चानुवृत्तस्य सर्वशब्दस्यान्वयमात्रं प्रदर्शितं न त्वत्रास्योपयोगः कश्चित्। 'समानवाक्यइ-

[1] युष्मदस्मदोरेव स्युरित्यारभ्य सर्वग्रहणे सति त्वित्येतत्पर्यन्तः कुं० पु० पाठो नास्ति।

त्यादि'। अर्थैकत्वादिकं लौकिकं वाक्यलक्षणम्, इह तु पारिभाषिकं वाक्यम्। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति, आख्यातमित्येकत्वं विवक्षितं, निमित्तनिमित्तिनोः समानएकस्मिन्वाक्यआधारभूते सति निघातादयो भवन्तीति वक्तव्यं, किमर्थमित्याह। 'इहेति'। भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति वाक्यद्वयमेतत्तिङन्तद्वययोगात्, तत्र देवदत्तेत्यस्यामन्त्रितस्य निघातो न भवति। ननु च पदविधिरयं ततश्चासामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्र सामर्थ्यं विष्णुमित्रमन्विष्यान्यच्च गच्छन्तं देवदत्तं प्रतीदमुच्यते, ततश्च विष्णुमित्रस्येह भवनं देवदत्तागमनस्य निमित्तत्वेनोच्यतइत्यस्ति व्यपेक्षा, क्वचिदेतदुदाहरणं न पठ्यते। 'अयं दण्ड इति'। अस्तीति गम्यमानत्वादेतावदेकं वाक्यम्। अत्राप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृष्टस्य दण्डस्य करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति तिङन्तस्य निघातप्रसङ्गः। 'ओदनं पचेति'। त्वत्कर्तृकत्वेन त्वत्स्वामिको मत्स्वामिकश्चौदनो भविष्यतीत्येवं पाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः, एवमतिप्रसङ्गपरिहारः प्रयोजनमित्युक्तम्। इदानीमव्याप्तिपरिहारोपि प्रयोजनमित्याह। 'इह चेति'। किं पुनः कारणमेषूदाहरणेषु निघातादयो न स्युरित्यत आह। 'आमन्त्रितान्तमित्यादि'। इह स्थिता मातेत्यन्वयो न त्विह देवदत्तेति, नद्याः कूलमित्यन्वयो न नद्यास्तिष्ठतीति, शालीनामोदनमित्यन्वयो न शालीनां ते इति, ततश्चासामर्थ्यान्न स्युरित्यर्थः॥

"युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ"॥ 'द्विवचनान्तयोरेवेति'। तेन वचनान्तरेणोदाहृतमिति भावः। स्थग्रहणमनर्थकं षष्ठ्यादिष्वादेशविधानादेव तात्स्थ्यसिद्धेरित्यत आह। 'स्थग्रहणमिति'। श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा यथा स्युर्लुप्तविभक्तिकयोर्मा भूवन्नित्यर्थः। श्रूयमाणायां हि विभक्तौ तत्स्थत्वं भवति न पुनर्लुप्तायां, प्रत्ययलक्षणेनापि कार्यं शास्त्रं वाऽतिदिश्यते न तात्स्थ्यं, यदि वा तिष्ठतिरयमविस्थानावपि दृष्टः, यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति, समयं मा विहासीरित्यर्थः, तेनायमर्थः, षष्ठीचतुर्थीद्वितीया अजहतोर्युष्मदस्मदोरादेशा भवन्तीति।

'इति युष्मत्पुत्र इति'। इतिशब्दात्पदात्परयोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययलक्षणेन वा[1]नावौ न भवतः ॥

"न चवाहाहैवयुक्ते" ॥ चः समुच्चये, वा विकल्पे, ह अहेत्यद्भुते, ह खेदे च, एवोऽवधारणे। 'एभिर्युक्तइति'। एभिर्योगे सतीत्यर्थः। यद्वा एभिर्युक्ते युष्मदस्मदोरर्थ इत्यर्थः। युक्तग्रहणमनर्थकं तृतीयानिर्देशत एव सिद्धं, यथा तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्यत्रेत्यत आह। 'युक्तग्रहणमिति'। यदा युष्मदस्मदर्थं[2]तान्समुच्चयादींश्चादयो द्योतयन्ति तदा तैस्तयोः साक्षाद्योगः; तत्रैवायं प्रतिषेधो यथा स्यात् युक्तयुक्ते माभूदित्येवमर्थं युक्तग्रहणमित्यर्थः। एतदेव युक्तग्रहणं लिङ्गम्। अत्र प्रकरणे युक्तयुक्तस्यापि ग्रहणमिति, तेनोत्तरः प्रतिषेधो युक्तयुक्ते[3]षु भवति ॥

"पश्यार्थैश्चानालोचने" ॥ दर्शनं पश्यः, अस्मादेव निपातनाद् भावे शप्रत्ययः, पाघ्रादिसूत्रेण पश्यादेशः, पश्योऽर्थो येषां ते पश्यार्थाः, तदाह। 'पश्यार्था दर्शनार्था इति'। यदि तु 'पाघ्राध्माधेट्दृशः श'इति कर्त्तरि शप्रत्ययः स्यात्, ततो द्रष्टृर्थैरित्यर्थः स्यात्, तथा चालोचनपर्युदासोऽनर्थकः स्यात्, नह्यालोचनार्था द्रष्ट्रर्था भवन्ति। 'दर्शनं ज्ञानमिति'। यद्यपि दृशिश्चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धस्तथापि तस्य पर्युदासात् ज्ञानमात्रे दृशिरिह वर्त्ततइत्यर्थः। ग्रामो जनसमुदायः, समीक्ष्य, मनसा निरूप्येत्यर्थः ॥

"सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" ॥ 'विद्यमानपूर्वादिति'। तेन सहेति तुल्ययोगइत्यत्र तुल्ययोगइत्युपाधेः प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहशब्दस्य समासः, वोपसर्जनस्येति सभावः। 'युष्मदस्मदोर्विभाषाऽनन्वादेशइति'। येयं युष्मदस्मदोर्विभाषा सा ऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्यमादेशविधिरित्यर्थः। 'अपर आहेति'।

---

१ वस्नसौ न भवत इति कं॰ पु॰ पाठः।

२ गतान् समुच्चयादीनित्यारभ्य युक्तग्रहणमित्यर्थ इत्येतत्पर्यन्तं पाठो नास्ति कं॰ पु॰।

३ युक्तयुक्तेपीति कं॰ पु॰ पाठः।

पूर्वस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानान्तरं, पूर्वं विभाषाऽनुवादेन विषयो नियम्यतइत्युक्तमिदानीं तु विशिष्टे विषये विकल्प एव विधीयते इत्युच्यते, न केवलं सूत्रोक्तविषये ये प्राप्तास्तएव विकल्प्यन्ते, अपि तु सर्वे सर्वविषया इत्यर्थः। 'न तर्हीति'। वक्तव्येनैव सिद्धत्वादिति भावः। 'अन्वादेशार्थमिति'। ननु पूर्वमन्वादेशे सूत्रं न व्याप्रियतइत्युक्तमिदानीं तु तत्रैव व्याप्रियतइत्युच्यते तत्को ऽत्र निर्णय इत्याह। 'तद्द्वयमिति'[1]। तदिति तत्रेत्यर्थः। वाक्योपन्यासे वा, पूर्वा व्याख्या परया व्याख्यया बाध्यतइत्यर्थः॥

"तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोः"॥ 'पचति गोत्रमिति'। पचिर्व्यक्तीभावे, यथा लोकपक्तिरिति, भोजनार्थं गोत्रं ख्यापयतीत्यर्थः, एवं हि कुत्सा भवति। 'पचतिपचति गोत्रमिति'। विवाहादिविषये पुनःपुनर्गोत्रं ख्यापयतीत्यर्थः, तत्र कुत्साया अभावादाभीक्ष्ण्यग्रहणं, नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं, ब्रुवशब्दः कुत्सितवचनः, अत एवास्याभीक्ष्ण्ये पृथगुदाहरणं न प्रदर्शितं, पचति प्रवचनमित्यादावात्मप्रशंसया कुत्सः, प्रवचनमध्यापनम्। वा नामेति गणसूत्रं व्याचष्टे। 'नामेत्येतदिति'। 'पचति पापमिति'। पापमिति क्रियाविशेषणम्। 'खनति गोत्रं समेत्य कूपमिति'। गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः। किमिदं कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्। एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्तीति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीनि अनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति, अस्मिन्वि[2]वादे निर्णयमाह। 'कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं चेति'। पठ्यतइति पाठः, संनिवेशविशेषः, तस्य विशेषणं वेदितव्यम्। अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते, तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः, कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगः, गोत्रादीनीत्येव, परिभाषेयम्। इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव

---

१ तद्द्वयमिति मु० मू० पु० नोपलभ्यते।
२ विचारे इति इं० पु० पाठः।

याञ्चाक्षीति, तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह । 'तेनेति' । 'अन्यचापीति' । 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः,' 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादा'वित्यत्र ॥

"तिङ्ङतिङः" ॥ 'भवति पचतीति' । पचतीत्येतद्भवति, पाकक्रिया भवतीत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयोः क्रिययोरन्वयादस्ति सामर्थ्यं, यथोक्तं पच्यादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवन्तीति, तत्र पाकस्य स्वसाधनानि प्रति साध्यस्यापि भवनं प्रति सिद्धत्वं यथाह भर्तृहरिः ॥

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धं तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥

इति । अस्त्येतत्कि तर्ह्यतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्, समानवाक्यइति वर्त्तते, न चैकस्मिन्वाक्ये तिङन्तद्वयमस्ति,तदुक्तं पुरस्तात्, सूत्रकारेण तु समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि ॥

"न लुट्" ॥ 'श्वः कर्त्तेत्यादि' । अथात्र निघाते प्रतिषिद्धे कः स्वरः श्रूयतइत्याह । 'तासेःपरस्येति' ॥

"निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्" ॥

यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदिचेच्चणः ।
हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥
कच्चित्प्रश्ने नेचिषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृ[२]तम् ।
यत्राधारे निपातत्वं यदादीनां विशेषणम् ॥
समासे गुणभूतानामपि गत्यन्तरं न हि ।
नैव वाऽयं समासः सुबव्ययत्वेन लुप्यते ॥

तत्र बहुधा नेच्चेदिति निपातसमाहारमधीयते, नेदेवमायुनजन्नत्र देवाः । अन्यश्चेचाभिगच्छतीति । 'चेदर्थे वर्त्ततइति' । य एव

१ कुत्सने सुप्यगोत्रादावित्यत्र चेति इं॰ पु॰ पाठो नास्ति ।
२ कुवित्स्मृत इति इं॰ पु॰ पाठः ।

समुच्चयादिषु दृष्टश्चशब्दः स एव चेदर्थे[1] वर्त्तते, तदर्थवर्त्तिनस्तु चिह्नं णकारः, तथा च चादयो ऽनुदात्ता इत्ययं चेदर्थो ऽप्यनुदात्तः, इन्द्रश्च मृळयाति नः, नतः पश्चादघं नशत्, इन्द्रश्चेदस्मान्मृडयेत्, सुखयेदित्यर्थः, त्वं च शोम नो वशो जीवातुं न मरामहे, हे सोम त्वं चेदस्मान् जीवातुं जीवितुं वशः उश्याः कामयेथा इत्यर्थः । 'समुच्चयादिषु यश्चशब्द इति' । एव्वर्थेषु न भवतीत्यर्थः । उदाहरणेषु करोतिशब्दो विकरणस्वरेण मध्योदात्तः । 'भुङ्क्त इति' । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । 'अधीतइति' । अनुङ्डिङोरिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तः । 'इणः शतरि रूपमिति' । इणो यणिति यणादेशः । ननु प्रतिपदोक्तत्वाद्यद्यादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव ग्रहणं भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अत्र प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति, तेन यावद्यथाभ्यामित्यत्र यत्तदेतेतेभ्यः परिमाणे वतुबिति व्युत्पादितस्य लाक्षणिकस्यानिपातस्यापि यावच्छब्दस्य ग्रहणं भवति, ता[2]वदुणे राधो अस्मभ्यं, रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना इति, यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादिति च । 'यत्र क्व चेति' । अत्र यत्रेत्यस्य उत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । 'दधस इति' । दध धारणेऽनुदात्तेत्, इह हन्ताऽहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा, हन्तो नु किमास से प्र[4]थमं नो रथं कृधि इति, छान्दसत्वाच्चिघातः ॥

"नह प्रत्यारम्भे" ॥ नहेति निपातसमाहारः प्रतिषेधे वर्त्तते, प्रत्यारम्भः पुनरारम्भः, तस्य विषयमाह । 'चोदितस्येति' । भुङ्क्ष्वाधीष्वेत्येवं चोदितस्य कर्त्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवधीरणेऽवज्ञाते सति तस्यावधीरयितुरुपालिप्सया उपालब्धुमिच्छया तस्यैव भोजनादेः प्रतिषेधेन संबन्धः प्रत्यारम्भः, पुनरुपन्यासः क्रियते[5] इति यावत् ॥

---

१ अपीत्यधिकम् इं० पु० ।
२ यच्छब्दस्येत्यधिकम् इं० पु० ।
३ तावदुणे राधोत्यस्मभ्यं रास्वेति पाठ इं० पु० नास्ति ।
४ प्रथमं नोरथं कृधीति पाठ इं० पु० नास्ति ।
५ इतियावदिति इं० पु० नास्ति ।

"अङ्गाप्रातिलोम्ये" ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यद-भिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्यइति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेनुज्ञायां, प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥

"हि च" ॥ हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा, स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥

"छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्" ॥ अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति, तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रति-षेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनं तदाह । 'कदाचिदिति' । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था । 'अनृतं हीति' । पाप्मा मद उच्यते, यस्मादसौ मत्तोऽनृतं वदति तस्मा-दनृतवदनदोषिणा युज्यतइत्यर्थः । 'उदजयदित्याद्युदात्तमिति' । अत्रा-जयदित्याद्युदात्तमित्यर्थः । 'अजनिष्ट गर्भमिति' । अन्तर्भावितण्यर्थ-त्वाज्जनेरत्र सकर्मकत्वम् ॥

"यावद्यथाभ्याम्" ॥ यावत्साकल्ये ऽवधारणे वा, यथा यो-ग्यतादिषु यावद्यथाभ्यामिति तृतीयेति दर्शयितुं परभूतयोरपि प्रयोग उदाहृतः । तेनैतदपि न चोदनीयं यद्वृत्ताच्चित्यमित्येव यथाशब्दे याव-च्छब्दे च वतुबन्ते सिद्धः प्रतिषेध इति ॥

"पूजायां नानन्तरम्" ॥ द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इत्याह । 'किं तर्ह्यनुदात्तमिति' । 'यावद्देवदत्त इति' । ननु चोत्तरत्र नियमो विज्ञास्यते व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति, एवं तर्ह्युत्तरत्रास्य प्रयोज-नम् । उपसर्गव्यपेतस्य यावद्यथाशब्दयोश्च मध्ये शब्दान्तरं माभूत्, अथ तु व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेत्यस्मादेव नियमात्तत्राप्रसङ्गः, ततोऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

"उपसर्गव्यपेतञ्च" ॥ व्यवायो व्यवधानम् । 'अनन्तरमित्येवे-ति' । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य ॥

"तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्" ॥ तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । 'माणवस्तु भुङ्क्तइति' । आश्चर्यं तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते, एवमन्यत्रापि । 'पश्य मृगो धावतीति' । तत्त्वकथनमेतत् । ननु

पूजायां नानन्तरमित्यतः पूजायामित्यनुवर्त्ततएव, तत्किं पूजायामित्यनेन, तत्राह । 'पूजायामिति वर्तमानइति'। 'तद्धीति'। ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यान्मा भूदेवं निघातस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पूजाग्रहणमित्यर्थः । किं च अनन्तरमित्येवं तदभूदिह त्वविशेषेणोच्यते ॥

"अहो च" ॥ 'पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति'। उत्तरो योगोऽहोयोगएव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूत् ॥

"शेषे विभाषा" ॥ 'असूयावचनमेतदिति'। अनाश्चर्यभूतमेव वस्त्वसूयवाश्चर्यवत्प्रतिपादयतीत्यर्थः । शेषवचनं किम् । यावता योगविभागसामर्थ्यादेव पूर्वप्रकृतेषु किंचिन्नानुवर्त्ततइति ज्ञातं तत्र चानुकृष्टत्वात्पूजायामित्येतन्निवर्तिष्यते, अत आह । 'पूजायामित्यस्येति' ॥

"पुरा च परीप्सायाम्" ॥ 'पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयतीति'। भविष्यतो विद्योतनादेरध्ययनान्तरायभूतस्याचिरकालभावित्वं द्योतयति, तेनात्र त्वरा गम्यतइति भावः । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धमतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यतइत्यर्थः। उदाहरणे यावत्पुरानिपातयोरिति भविष्यदर्थे लट्, प्रत्युदाहरणे लट् स्मइति । 'अत्र भूतकालविप्रकर्षमिति'। भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं द्योतयति । तेन नात्र त्वरा गम्यतइति भावः ॥

"नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्" ॥ किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्युक्तस्यैवं क्रियतामित्येवं रूपोऽभ्युपगमोऽनुज्ञा, सूत्रार्थमुदाहरणेन दर्शयति। 'करणं प्रतीति'[1]। उपलक्षणमेतत्, करणगमने प्रतीत्यर्थः । उदाहरणे वर्त्तमाने लट्, प्रत्युदाहरणे तु भूते ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यनेन, अङ्गाप्रातिलोम्यइत्यादिवत् सिद्धे इतिकरणं एकनिपातोऽयमिति दर्शनार्थः, अन्यथा द्वयोरपि निपातयोर्ग्रहणं संभाव्येत ॥

"किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्" ॥ 'अप्रतिषिद्धमिति'। अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । 'पूर्वं किंयुक्तमिति'। तत्समीपे किमः श्रूयमाण-

१ गमनं प्रतीति मु॰ मू॰ पाठः स पदमञ्जर्यसंमतः ।

त्वात्। 'उत्तरं तु न किंयुक्तमिति'। विपर्ययात्। 'अपरेत्यादि'। न समीपे श्रूयमाणत्वं किंशब्देन संबन्धे हेतुः किं तु संशयविषयत्वं, तच्च द्वितीयस्याप्यस्ति अतस्तस्यापि तेन योग इत्युभयत्र प्रतिषेध इत्यर्थः। ये त्वाहुः पूर्वं किंयुक्तमिति ते मन्यन्ते, ऽस्तु द्वयोः संशयविषत्वं किंशब्देन तु समीपे श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्न आहोस्विदित्यनेन, क्रियाप्रश्नइति चोच्यते, तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति॥

"लोपे विभाषा"॥ प्रकृतत्वात्किम एव लोपो विज्ञायतइत्याह। 'किमो लोप इति'। 'क्व चास्येति'। शास्त्रे क्वचिदपि किमो लोपस्याविहितत्वात्प्रश्नः। न शास्त्रीयस्यैवादर्शनस्य लोपसंज्ञा किं तर्ह्यदर्शनमात्रस्येत्युत्तरम्। 'यत्रेति'। 'न च प्रयुज्यतइति'। अर्थप्रकरणादिना गम्यमानत्वात्, उदाहरणे आहोस्विच्छब्दः पक्षान्तरप्रश्ने, स च नान्तरेण पूर्वप्रश्नमित्यर्थात्पूर्वत्र किमर्थो गम्यते तदाह। 'विनैव किमेति'। 'प्राप्तविभाषेयमिति'। कथं पुनः प्राप्तिर्यावता किंशब्देन योगे पूर्वो योगस्तत्राह। 'किमर्थेनेति'। 'पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानीति'। तान्येव किंशब्दरहितानीत्यर्थः॥

"प्रहिमन्ये प्रहासे ल्लट्"॥ 'प्रहिमन्यइत्यनेनेति'। समुदायाभिप्रायमेकवचनम्, अन्यथा आख्याते द्वे आङ् चापर इति बहुवचनप्रसङ्गः,उदाहरणे प्रहासे च मन्योपपदइत्यादिना पुरुषव्यत्ययः। 'सुष्ठु च मन्यसइति'। भूतमर्थं दर्शयन् प्रहासाभावमाह, अत एव पुरुषव्यत्ययो ऽपि न कृतः। 'गत्यर्थलोटा ल्लडित्येव सिद्धइति'। आङ्पूर्वादियो लोट्, सिपो हिः। 'अन्यत्र माभूदिति'। क्वान्यत्र माभूत्, वृत्तिकारेण यत्प्रत्युदाहृतम् एहि मन्यसइत्यादि, तत्र कथं पुनरेहिमन्यइत्यनेन योगनियमः क्रियमाण एहि मन्यसइत्यनेन योगे निवृत्तिं करोतीत्याह। 'उत्तमोपादानमतन्त्रमिति'। अतन्त्रत्वे कारणमाह। 'प्रहासएव हीति'। तन्त्रत्वे नियमस्य व्यावर्त्यं न संभवेदित्यर्थः। भाष्ये तु प्रत्युदाहरणे ऽप्युत्तम एव प्रयुक्तस्तत्रायमर्थः। एहि रथेन त्वं यास्यसीत्येवमहं मन्यइति॥

"जात्वपूर्वम्" ॥ 'जात्वित्येतदपूर्वमिति'। अथ तिङन्तविशेषणमपूर्वत्वं कस्मान्न भवति, युक्तं चैतत्, विशेषणेन संबन्धुं योग्ये सति निमित्तिनि निमित्तस्याप्रधानस्य नहि युक्तं विशेषणम्, उच्यते। यदयमाहो उताहो चानन्तरमित्यत्रानन्तरग्रहणं करोति ततो ज्ञायते निमित्तस्येदं विशेषणमिति, अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यतइति किं तेन। ननु च शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तत्स्यात् शेषे विभाषा, कश्च शेषः, सान्तरः शेष इति, अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः, कथम्, अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति ॥

"किंवृत्तं च चिदुत्तरम्" ॥ वृत्तमित्यधिकरणे क्तः, किमो वृत्तं किंवृत्तमिति, अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी, अधिकरणवाचिना चेति समासप्रतिषेधे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात्समासः, यद्वि यत्र किंशब्दो वर्त्तते तत्सर्वं गृह्येत किमीयः कैमायनिः किंतरामित्यादेर्ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा परिसञ्चष्टे। 'वृत्तग्रहणेनेति'। चिदुत्तरमित्येतत्किंवृत्तस्य विशेषणं न तिङन्तस्य, पूर्वोक्तात्सामान्यापेक्षया ज्ञापकात् ॥

"आहो उताहो चानन्तरम्" ॥ 'अपूर्वमित्येवेति'। अत एवोताहोग्रहणम्, उतशब्दपूर्वत्वादाहोशब्दस्य ॥

"शेषे विभाषा" ॥ 'कश्च शेष इति'। बहूनां प्रकृतत्वात्प्रश्नः। 'यदन्यदनन्तरादिति'। [1]प्रतिषेधस्य निमित्तभूतमाहोउताहोग्रहणं तावदवश्यमनुवर्त्यम्, उताहोग्रहणाच्चापूर्वमित्यप्यनुवर्त्तते तत्र पारिशेष्यादनन्तरापेक्ष एव शेष इति भावः ॥

"गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्" ॥ 'गमिना समानार्था गत्यर्था इति'। अर्थप्रदर्शन[2]मेतत्, गतिरर्थो येषामिति तु विग्रहः, गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः, पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः, लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य। 'न चेत्कारकं सर्वमन्यद्भवतीति'। सर्वं चेत्कारकमन्यत्तदा निघातप्रतिषेधो न भवतीति भावः, अत्र

---

[1] निपातेत्यधिकम् इं० पु०।
[2] परमित्यधिकम् इं० पु०।

लोडन्ते च लडन्ते च यावत्किञ्चन कारकम् ।
गृह्येत यदि तत्सर्वं वाच्यावाच्यविवेकतः ॥

तदेहापि तर्हि प्राप्नोति वह ब्राह्मणशालींस्त्वं पितैतांस्त्व भोक्ष्यतइति, यत्र हि सर्वं भिद्यते तत्रैव न भवितव्यं यथा वृत्तावुपन्यस्तयोः प्रत्युदाहरणयोः ।

न चात्र भिद्यते सर्वमभेदाच्चालिकर्मणः ।

अथायमर्थः स्यात्सर्वस्मिन्कारके ऽनन्यस्मिन्निघातप्रतिषेधो न तु क्वचिदपि भिन्नइति तदेहापि न स्यात् आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसइति, भिद्यते ह्यत्र कर्म तस्माद्व्याख्येयमेतत्, तत्राह । 'यत्रैवेति' । एवकारेण वाच्यव्यतिरिक्तस्य निरासो न तु सर्वस्यानन्यत्वं विवक्षितं तत्स्पष्टीकृतम् । 'कर्तृकर्मणी एवेति' । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते, प्रत्यासन्नं हि तत्तस्य यत्तेनैवाभिधीयते, उदाहरणेषु प्रथमतृतीययोः सर्वमनन्यत्, द्रक्ष्यसीत्यस्य तु निघातप्रसङ्गश्चिन्त्यो नानावाक्यत्वात्, द्वितीयचतुर्थयोर्वाच्यमात्रं वहेर्गुणभूतगमनाभिप्रायं गत्यर्थत्वं प्रापणार्थस्त्वयं, तथा च ।

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

इति भेदेन गणनं कृतं, ननु च शक्तिः कारकं, सा च प्रतिक्रियं भिद्यते, तत्कथमिहाभिन्नं कारकं, शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वाददोषः । 'आगच्छेरिति' । लिङयं न लोट् । 'पश्यतीति' । लडयं न लृट्, प्रत्युदाहरणयोः सर्वमन्यत्, कारकशब्देनापि सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाभिधीयते, तेन कर्तृकर्मत्वाभेदे ऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः, त्वं चाहं च द्रक्ष्याव इति, अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यम्, इह च भिद्यते वाच्यम्, एकत्रैकमपरत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे यथा सिद्ध्यति तथा दर्शयति । 'लृडन्तवाच्ये हीति' ॥

"लोट् च" ॥ 'शाधीति' । शासेर्लोट्, सिप्, सिपो हिः, शा हाविति शादेशः, तस्यासिद्धत्वात् झल्लक्षणं धित्वम् । प्रशाधीति

१ ग्रहणमिति इ० पाठः ।

प्रायेण पाठः स न युक्तः, सोपसर्गत्वेनोत्तरसूत्रविषयत्वात् । 'पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति' । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् लृटो मा भूदिति ॥

"हन्त च" ॥ 'हन्त प्रभुनजावहाइति' । भुजेर्लोट्, भुजोऽनवइत्यात्मनेपदं बहिः, टेरेत्वम् । आडुत्तमस्य पिच्च, एत ऐ, अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वं, विकरणस्वरः ।

"आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके" ॥ अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम्, उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं, दूराद्धूते चेति प्लुतः, भवच्छब्दस्य विभाषा भवद्भगवदघवतामिति रुत्वम्, अवशब्दस्य च ओकारः, भोभगोइत्यादिना यत्वं, तस्य हलि सर्वेषामिति लोपः । ननु चामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति भोःशब्दस्याविद्यमानत्वादेकान्तरता नोपपद्यते, अत आह । 'भोइत्येतदिति' । 'तदुभयमप्यनेन क्रियतइति' । कथं पुनरप्रकृताया असंशब्दितायाश्चैकश्रुतेः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्, उच्यते, नञत्र विपक्षवचनः, अधर्मानृतादिवत्, अन्तिकविरुद्धमनन्तिकं, दूरमित्यर्थः, तत्र चैकश्रुतिरुच्यते, ततश्च पचसि देवदत्तेत्यादावन्तिके सावकाशमामन्त्रितनिघातं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्नोति, सा तावत्प्रतिषिध्यते, ततोऽपवादे प्रतिषिद्धउत्सर्गभूतो निघातः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यते, एकश्रुतिमात्रप्रतिषेधे हि तत्रैवायं ब्रूयात् नाम एकान्तरमिति, एवं ह्यामन्त्रितमनन्तिकइति च न वक्तव्यं भवति, सोऽयमेवं सिद्धे यन्निघातप्रकरणे इदं ब्रवीति तेन विजानीमो निघातोऽपि प्रतिषिध्यतइति, केवलस्य निघातस्यैकश्रुत्या बाधितस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयोः प्रतिषेधः । ननु चैकश्रुतिरपि देवदत्ता३[1] आगच्छेत्यादौ सावकाशा, कथमां भो देवदत्त इत्यादौ निघातस्य बाधिका, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यः, तस्य च

१ परमित्यधिकम् इं॰ पु॰ ।

प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव, अत्राहुः । पदद्वयमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गो निघातः पूर्वं प्रवर्त्तते, ततो दूरात्संबोधनमधिकं निमित्तमपेक्षमाणैकश्रुतिरिति सैवानन्तरं प्राप्नोति तां तावद्बाधते पूर्वोक्तेन न्यायेन निघातमपीति सूक्ष्मक्तं तदुभयमनेन क्रियतइति, यथैव तर्हि एकश्रुतिर्बाध्यते तथैव प्लुतोदात्तोऽपि वाध्येतात आह । 'प्लुतोदात्तः पुनरिति' । 'अपरेषामिति' । ते मन्यन्ते सादृश्येऽत्र नञ् न विपद्यते, अन्यथा दूरइत्येव ब्रूयादिति प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्कथं तर्हि प्लुत उदाह्रियते अत आह । 'प्लुतोऽपीति' ॥

"यद्धितुपरं छन्दसि" ॥ 'जाये स्वो रोहावैहीति' । रुहेर्लोट्, वस्, शप्, आडुत्तमस्य पिच्च, लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावाचित्यं हित वस् इति सलोपः, आङ्पूर्वादिणो लोट्, सिपो हिः, एहीत्यनेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोट् चेति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमेन निवर्त्यते, तेन स्वःशब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु परमपि छन्दसीतिवचनात् स्वःशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जायेस्वरित्यामन्त्रितं ततश्चामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानत्वान्निघातो न प्राप्नोति, प्रतिषिध्यते ऽत्राङ्गवद्भावः । अव्ययानां प्रतिषेध इति । नैवमत्राङ्गवद्भावः प्राप्नोति, उक्तं हि तत्र, 'षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं' 'तन्निमित्तग्रहणं चे' ति । नहि स्वःशब्दः षष्ठ्यन्त आमन्त्रितकारकं तन्निमित्तं वा स्वरं वाङ्गवद्भावो नाविद्यमानवत्त्वम्, स्वःशब्दस्य रो रीति लोपो न भवति उत्वं च भवति छान्दसत्वात् । अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्तस्य एहीत्यस्य लोट् चेति निघातप्रतिषेधः कस्मान्न भवति, न रुहिर्गत्यर्थः, गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र पृथग्ग्रहणात्, यदि न गत्यर्थः, आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः आरोहयति हस्ती मनुष्यान्, गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति, तस्मा[1]दुपरिगमनरूपव्यापारो रुहेरर्थः, गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र च रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, एहीत्यस्य तु निघातप्रतिषेधो न भवति, विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममिति वचनात् ॥

१ अस्तु तर्हि गतिरेव रुहेरर्थ इति इं· पु· पाठः ।

"चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः" ॥ 'इहा[1]पीति'। न केवलं तिङो गोत्रादीनीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः। तत्र हेतुस्तत्रैव प्रतिपादितः। 'शुक्लीकरोति चनेति'। अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्र निघातप्रतिषेधो भवत्येव। 'यत्काष्ठमिति'। शुक्लीशब्दस्य निघातो न भवति ॥

"चादिषु च" ॥ 'तदिह गृह्यन्तइति'। प्रत्यासत्तेः। 'चादयोऽसत्त्व'इत्यत्र येषां ग्रहणं ते विप्रकृष्टाः, समुच्चयो विकल्पश्चानेकस्य धर्म इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति। अतः खादति चेत्यस्योपन्यासः, न त्वस्य निघातप्रसङ्गः, नानावाक्यत्वात्, खादति हेत्यादेस्तु प्रक्रमाभेदायोपन्यासः। 'परन्तु निहन्यतएवेति'। प्रशब्दात्समानवाक्यगतात् पदात्परत्वात् ॥

"चवायोगे प्रथमा" ॥ 'अगतेरिति'। 'पूर्वसूत्रइत्यादि'। अत एव पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणावसरउक्तं प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यतएवेति, प्रथमेति स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह। 'प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति'। प्रथमाग्रहणव्यावर्त्यस्य द्वितीयादेः संभवमाह। 'चवायोगो हीति' ॥

"हेति क्षियायाम्" ॥ आचारभेद आचारोल्लङ्घनम्। उदाहरणे उपाध्याये पदातौ गच्छति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धम् इत्याचारभेदः ॥

"अहेति विनियोगे च" ॥ 'नानाप्रयोजनइति'। अनेकप्रयोजनः नियोगः प्रेषणम्। 'प्लुतश्चेति'। स पुनः क्षियायां क्षियाहेतुकः, विनियोगे प्रैषहेतुकः ॥

"चाहलोपएवेत्यवधारणम्" ॥ उदाहरणे चलोपं दर्शयति। 'ग्रामं चेति'। एवमहलोपेपि द्रष्टव्यम्। तत्र प्रथमे ग्रामकर्मकस्यारण्यकर्मकस्य च देवदत्त एव कर्त्तेति समानकर्तृकत्वं, द्वितीये तु विपर्ययाचानाकर्तृकता द्रष्टव्या, अनवक्लृप्तिरसंभावनं, यो हि देवदत्तस्य भोजनं क्वचिदपि न संभावयति स एवं प्रयुङ्क्ते क्वेव भोक्ष्यसइति, एवे चानियोगइति पररूपत्वं, क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

"चादिलोपे विभाषा" ॥ पूर्वो योग एवशब्दप्रयोगे नित्यार्थः ॥

---

[1] अत्रागतिग्रहणं इति मु॰ मू॰ पा॰।

"वैवावेति च छन्दसि" ॥ वै स्फुटार्थे समायां च, वा व प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च ॥

"एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्" ॥ समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ, शकन्ध्वादिषु दर्शनात्पररूपत्वं, निपातनाद्वा ऽन्तलोपः, परस्परं समानार्थता न तिङन्तेन असंभवात्, तिङन्तेन सङ्गताभ्यामित्ययं त्वर्थो न भवति, ययायोगे प्रथमेत्यतो योगग्रहणानुवृत्तेरेवास्यार्थस्य सिद्धत्वात् । 'जिन्वतीति'। जिवि: प्रीणनार्थः, इदित्त्वान्नुम्, लट्तिप्शपः । 'चाकशीतीति'। काशिना समानार्थः कशिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्युक्तं, तस्यैतद्यङ्लुकि रूपम् । 'एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं चेति' अतस्तस्यैव प्रत्युदाहरणं दर्शितं नान्यशब्दस्येति भावः । 'व्यभिचारित्वात्तस्येति'। एकशब्दो ह्यन्यार्थं व्यभिचरतीति । नानार्थो ह्ययमिति ह्येको गोत्र इत्यत्र दर्शितं, तत्रासति समर्थग्रहणे ऽन्यशब्देन भिन्नार्थस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः । न च साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यत्रावोचाम ॥

"यद्वृत्तान्नित्यम्" ॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरमित्यत्र किंवृत्तशब्दस्य दर्शिता व्युत्पत्तिरिहानुगन्तव्या । 'एतच्चाश्रीयतइति'। तदाश्रयणे हि यद्र्यङ् यदीयं यादायनिरित्यादिभ्यः परस्य न स्यात् । 'जुहुम इति'। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमेतत्, अभ्यस्तानामादिः, भीह्रीभृहुमदेति चोभयत्रापि भवतीति वर्त्तते । 'यद्र्यङिति'। यदञ्चति, क्विन्, विष्वग्देवयोश्चेति टेरद्र्यादेशः, कथं पुनः पञ्चमीनिर्द्देशे सति यत्कामास्ते, यद्र्यङ् वायुरित्यादौ व्यवधाने भवति अत आह । 'पञ्चमीनिर्द्देशेप्यत्रेति'। एतच्चोत्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते । 'याथाकाम्ये वेति'[1]। याथाकाम्यं यथेच्छं[2] प्रवृत्तिर्द्देशकालानपेक्षा, तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः, यत्र क्वचन यजते ॥

"पूजानात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः" ॥ काष्ठादिभ्य इति वार्त्तिके दृष्टं सूत्रावयवत्वेन पठितत्वात्तदनुरोधेन पूजनादित्येकवचनं

१ वा यथाकाम्यइतीति इं॰ पु॰ पा॰ ।

२ यथेष्टमिति २ पु॰ पा॰ ।

बहुवचनस्थानइति व्याचष्टे। 'पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति'। 'उत्तर-पदमिति'। उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादस्य च सूत्रस्य समासविषयत्वात्सुब-न्तमिति द्रष्टव्यं, काष्ठादयश्चैते ऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति, तत्र येषां वृत्तिविषयएवाद्भुतपर्यायत्वममातापुत्रादीनां तेष्वन्यपदेन विग्रहः। 'काष्ठाध्यापक इति'। क्रियाविशेषणं, काष्ठशब्दो द्वितीयान्तः सम-स्यते, कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणेषु न भवति, धात्वर्थं प्रति यत्कर्म तत्रैव षष्ठी, कर्तृपदेन साहचर्यात्, यो हि धात्वर्थं प्रति कर्त्ता तत्र षष्ठी तत्साहचर्यात् कर्म्मापि तादृशमेव गृह्यते, विशेषणं तु धात्वर्थेन समानाधिकरणत्वान्न तं प्रति कर्म सर्वथा क्रियाविशेषणान्न षष्ठी भवति, अत एव मलोप इति वक्ष्यते, षष्ठ्यां सत्यां मकाराभावादनुपपन्नमेत-त्स्यात्, कथं पुनः कर्तृप्रधाने कृदन्ते गुणभूतायाः क्रियाया विशेषणेन संबन्धः, साधनसंबन्धवदुपपद्यते, तद्यथा ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि नानुपपन्नः। 'का-ष्ठाभिरूपक इति'। आभिरूप्यं काष्ठेन विशेष्यतइति नपुंसकप्रथमान्तस्य समासः, एवं सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तमात्रेण काष्ठादीनामन्वयाद् द्रव्यवा-चिभिः सामानाधिकरण्याभावान्मयूरव्यंसकादित्वमाश्रितम्। 'समासे चेत्यादि'। चकारोऽवधारणे, यदि समासएवैतदिष्यते कथं वार्त्तिककारे-णोक्तं पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं मलोपश्चेति, नहि समासे तेषा-मन्त्यो मकारः संभवति विभक्तेर्लुप्तत्वादित्यत आह। 'मलोपश्चेत्यनेना-पीति'। कथं पुनरयं विषयोनेनाख्यायते ऽत आह। 'यत्रेति'। समासे हि विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते अयमेव लोप इति। किं पुनः कारणमेवं काशकुशावलम्बनेन वार्त्तिकं व्याख्यायते ऽत आह। 'असमासे हीति'। अन्ये त्वाहुः। यदि समासएवैतदभिमतमभविष्यत्समासइत्येवावक्ष्यत्, मलोप-वचनात्तु वाक्यविषयमेवैतद्दारुणमध्यापक इत्यादिकं तु रूपं यदीष्यते वि-कल्पेन मलोपो वक्तव्य इति। 'पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धइति'। पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः। 'अनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थमिति'। पूजनात्पूजितमिति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यं विशेषाणां विज्ञायतइति

भावः। कथं पुनः पञ्चमीनिर्द्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह। 'एतदेवेति'। ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह। 'तथा चेति'। 'अनुदात्तइति वर्त्तमानइत्यादि'। प्रकृतं ह्यनुदात्तग्रहणं न लुडित्यादिना प्रतिषेधेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ प्रतिषेधोऽप्यनुवर्त्तेत, तत्र यद्यप्यस्य योगस्य समासविषयत्वात्तादृशो विषयो न संभवति यत्रामन्त्रितादौ निघातः प्रतिषिध्येत तथापि कुत्सने च सुपीत्यादौ उत्तरत्र प्रतिषेध एव स्यात्तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरनुदात्तग्रहणम् ॥

"सगतिरपि तिङ्" ॥ 'यत्काष्ठं पचतीति'। येऽपि मलोपश्चेत्यनेन वाक्येन मलोपमाहुस्तेपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति। 'सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहन्यतइति'। कथं, तुल्ययोगेऽत्र सहशब्दः, यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोपि भोज्यते, अपिग्रहणं यत्र गतिर्न प्रयुज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात्, गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति, तिङ्ग्रहणात्पूर्वो योगः सुबन्तविषय एव विज्ञायते ॥

"कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ" ॥ 'पचति क्लिश्नातीति'। कथमत्र समानवाक्यत्वं सामर्थ्यं चेति चिन्त्यम्। 'कर्त्तुः कुत्सने मा भूत्, पचति पूतीति'। कर्तृत्वमत्र कुत्स्यते। 'अस्येदमयुक्तमिति'। क्रिया तु शोभनैव तत्र कर्तृत्वस्य विशेषणं पूतित्वं न कर्त्रा समानाधिकरणमिति दारुणमभिरूपकमित्यादिवन्नपुंसकत्वम्। एवं द्विबहोरप्येकवचनमेव भवति, पचतः पूति पचन्ति पूतीति। प्रायेण पूतिरिति पुल्लिङ्गं पठ्यते। ननु क्रियाप्रधानेऽस्मिन्नाख्याते साधनं कथं विशेषणेन संबन्धमप्रधानं प्रपद्यते, उच्यते। एकार्थीभावमापन्नं वृत्तौ यदुपसर्जनं विशेषणेन सबन्धस्तस्य नैवोपपद्यते न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति, यस्य तु नैकार्थीभावस्तदप्रधानमपि विशेषणेन संयुज्यते, यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति, एवं साधनं क्रियां प्रति गुणभूतमप्येकार्थीभावाभावाद्विशेषणेन युज्यते तथा साधनप्रधानेषु कृदन्तेषु क्रिया गुणभूताऽपि विशेषणेन युज्यते दारुणमध्यापक इति, यद्येव तर्हि साधनस्य विशेषणेन योग एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति पचति पठति पचति दृश्यति पाचकः पठति पाचकः पश्यतीतिवत्, किं कुर्मः न ताव-

देवं दृश्यते तदेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ॥

भार्या स्त्र्यन्तरसंबन्धं पत्युर्न सहते यथा ।
स्नानादिकं तु संस्कारं स्वार्थमेवानुमन्यते ॥

तथा क्रियापि ।

विशेषणेन संबन्धं कर्त्तुः स्वस्यानुमन्यते ।
स्वानुरक्तं तु कर्त्तारं न क्रियान्तरगामिनम् ॥

इति । 'पूतिश्चेति' । तिबन्तः पूतिशब्द आद्युदात्तः । 'वसेस्तिबिति' । तिब् बाहुलकात्पुंसो ऽपि भवति, बाहु[१]लकादेव गुणाभावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसङ्ख्यायते । 'विभाषितमिति' । बहूर्थं तिङन्तं विभाषा निहन्यते, यदा निहन्यते तदा पूतिरन्तोदात्तः । क्रियाकुत्सन इत्यादि यदुक्तं तत्र प्रमाणत्वेन भाष्यपठितामार्यां पठति । 'सुपि कुत्सनइति' । 'मलोप इष्टोऽतिङीति चोक्तार्थमि[२]ति' । भाष्ये तावदयमर्थः, मलोपश्चेति वार्तिककारेणोक्तं मलोपस्तिङि नेष्टः, दारुणं पचतीति । इत्येवं मलोपश्चेति वाक्यमुक्तार्थमाचार्यैरिति । वृत्तौ तु श्लोकान्तर्गतत्वादयं पादः पठितो न त्वत्रास्योपयोगः कश्चित्, समासे चैतदनुदात्तत्वमिष्यत इत्युक्तत्वात् ॥

"गतिर्गतौ" ॥ 'अभ्युद्धरतीति' । सर्वोपसर्गसाधारणी हरणक्रिया प्रतीयते, तामुद्विशिनष्टि उद्धरतीति उदैवोर्ध्वता विशिष्टा ऽवगम्यते तामभिर्विशिनष्टि अभ्युद्धरतीति, तत्र ।

अन्योन्यापेक्षया नास्ति गतित्वं यद्यपि द्वयोः ।
क्रियां प्रति गतित्वात्तु निहतोऽभिर्गतिर्गतौ ॥

'समुदानयतीति' । अत्र समुदोर्द्वयोरपि निघातः । 'अभिसंपर्याहरतीति' । अत्र त्रयाणाम् । 'गताविति किमिति' । क्रियां प्रति गतिर्भवति, क्रिया च धातुवाच्या, धातुश्च द्विविधः, सगतिरगतिश्च, प्रत्यया अपि धातोर्द्वये भवन्ति कृतस्तिङश्च, तत्र कृदन्ते समासाभावे च कृत्स्वरेणाथादिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यतएव, तिङन्तेपि

१ तस्मादेवेति इं पु॰ पा॰ । २ चोक्तार्थ इति मु॰ पु॰ पा॰ ।

केवले उदात्तवति तावदुत्तरसूत्रेण भवत्येव निघातः, अनुदात्तेतु नियमाश्रयणाच भविष्यति, तिङन्ते यदि भवति उदात्तवत्येव भवति, ततश्च सगतिरेव तिङवशिष्यते इति प्रश्नः। 'आ मन्द्रैरिति'। ननु च क्रियायोगे गतिर्भवति न चात्राङः क्रियायोगोऽस्ति, मन्द्रशब्दस्याक्रियावाचित्वादत आह। 'याहीत्येतत्प्रतीति'। ते प्राग्धातोरिति प्रयोगनियमो न संज्ञानियमः, ततश्च व्यवहितप्रयोगेपि गतित्वमस्त्येवेति भावः। ननु यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति, ततश्च याहीत्येतत्प्रति गतित्वेन मन्द्रं प्रत्यगतित्वादप्रसङ्गः, इहापि तर्हि न प्राप्नोति अभ्युद्धरतीति, उद्धं प्रत्यगतित्वान्मा भूदुद्धं प्रति गतिः समुदायं तु प्रति गतिर्भवति उदा विशिष्टा हि क्रिया अभिना विशेष्यते, आ मन्द्रैरित्यत्रापि मन्द्रादिकरणकमिन्द्रकर्तृकं यानमाङा विशेष्यत इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वान्निघातः प्राप्नोति, न प्राप्नोति, पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन, आयाने हि मन्द्रादेः साधनत्वं मन्द्रैर्हरिभिरायाहीति न तु याने, ततश्च न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमिति नास्त्येवात्र प्रसङ्गस्तत्राह। 'तस्येति'। नहि परनिमित्तानुपादाने यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति गम्यते, ततश्च वस्तुतो गतित्वाश्रयो निघातः स्यादिति मन्यते, यदि पुनः पदस्येत्यधिकारात्समर्थपरिभाषोपस्थानाद्येन गतेः सामर्थ्यं तं प्रति गतेरिति विज्ञायेत तदा शक्यं गतावित्यवक्तुं, यदाह गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं, तिङ्यवधारणाच्छन्दोऽर्थमिति चेन्नागतित्वादिति॥

"तिङि चोदात्तवति"॥ उदाहरणे निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत्, तिङ्ग्रहणं किमर्थं, तिङन्ते यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत्, आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि, मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः, ननु च यत्क्रियायुक्ता इति वचनाद्गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत् सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वसंबन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति इवन्तें चातिप्रसङ्गाभावः पूर्वसूत्रे एवोक्तस्तस्मात्रार्थोस्तितिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह। 'तिङ्ग्रहणमिति'। परिमाणमियत्ता,परिमाणं ग्र-

त्वमेव स्पष्टयति । 'अन्यथा हीति' । अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्याच्च तु प्रत्यये, तिङ्ग्रहणात्तु प्रकृतिभागं प्रति गतेः प्रत्ययोदात्तत्वेनाप्युदात्तवति तिङन्तमात्रे भवति । 'धातुमेव प्रति गतिसंज्ञेति' । यस्य क्रिया यत्क्रियेति षष्ठी, समासः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रिया सं प्रतीत्यर्थः, धातोरेव चासौ वाच्येति तमेव प्रति गतित्वम् । 'आमन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति' । ननु चाक्रियमाणेपि तिङ्ग्रहणे नैवामन्ते प्राप्नोति, यदा हि तिङन्तेपि प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति न स्यादिति स्थितं तदा का वार्ता आमन्ते, तत्किमुच्यते आमन्ते तर्हीति, एवं तर्ह्ययमत्रार्थः, यदि तिङ्ग्रहणाद्यथात्मकरोतीत्यादौ भवति तर्हि तस्यामन्तेऽभावाच्च प्राप्नोति, तस्माद्या क्रिया यत्क्रियेति कर्मधारय आश्रयणीयः, एवं हि क्रियालक्षणमर्थं प्रति गतित्वं तत्रार्थे कार्यस्यासंभवात्तद्वाचिनि कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वत्र सिध्यतीति, अनन्तरोक्तं चोद्यं पक्षविशेषे व्यवस्थापयितुमाह । 'अत्र केचिदिति' । अत्र पक्षे गतिकारकोपपदानामित्यस्यायमर्थः, गत्यादीनामविशेषेण समासो भवति कृद्भिस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । 'अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त्विति' । गतिकारकोपपदादित्यत्र प्रपञ्चातिदेश्याद्यर्थं कृद्ग्रहणं स्थितं न प्रत्याख्यातमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवात्र प्रसङ्ग इति मन्यते । 'अक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहण इति' । यथा वा क्रियमाणे तिङ्ग्रहणे उदात्तवत्त्वे सति निघातः सिध्यति तथाऽनन्तरमेवोक्तम् । 'अथ तरबन्तस्येति' । यथायं पक्षः संभवति यश्चात्र पक्षे दोषस्तत्सर्वं गतिकारकोपपदात्कृदित्यत्रैवोक्तम् । 'येषां त्वित्यादि' । कुगत्यादीनां कृदन्तेनैव तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यर्थः । 'तदर्थं यत्नः कर्तव्य इति' । तत्रायं यत्नः, तिङ्ग्रहणं न करिष्यते, या क्रिया यत्क्रियेति वाश्रयिष्यत इति ॥

"आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" ॥ किमिदमविद्यमानवदित्याह । 'तस्मिन्सतीत्यादि' । तत्र तस्मिन्सति यत्कार्यं तन्न भवतीत्यस्योदाहरणमाह । 'आमन्त्रिततिङ्निघातेति' । असति च यत्कार्यं तद्भवती-

स्यैवोदाहरणमाह। 'पूजायामित्यादि'। 'आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्य इति'। असति पूर्वग्रहणे आमन्त्रितमविद्यमानवदित्युच्यमाने स्वस्याद्युदात्तत्वेपि षाष्ठिके कर्त्तव्ये ऽविद्यमानवत् स्यात्, क इदानीं तस्यावकाशः, यत्राविद्यमानवद्भावः प्रतिषिध्यते, विकल्प्यते वा, तथा ऽपादादावित्यधिकारात्पादादिरप्यवकाशः उषो नो अधसु इवा व्युच्छनन्, नस्भावो ह्यत्राविद्यमानवद्भावाभावादेव भवति, इन्द्र त्वा वृषभं वयं, त्वादेशो भवति, एवं तु इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदाय, इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः, अग्ने याहि शुचिभिः, वायो याहि शिवादिव इत्यादौ तिङ्निघातः प्राप्नोति। कर्त्तव्योऽत्र यत्नः, उक्तं हि पुरस्तात्। आपादपरिसमाप्तेरपादादावित्यधिकार इति, यद्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् देवदत्त पचसीत्यत्र पचसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वमस्तीत्यविद्यमानवत्त्वे सति आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह। 'पूर्वत्वं चेति'। पूर्वशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्यं प्रति पूर्वत्वं तत्कार्यं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न स्वकार्यं प्रति तेन नायं दोष इत्यर्थः। कार्यशब्देनैतद्दर्शयति। अविद्यमानवत् कार्यमत्रातिदिश्यते, तत्र पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन परस्य कार्ये कर्त्तव्य इत्येतावदाश्रीयते, न तु परं प्रत्यविद्यमानवत् पूर्वं तु प्रति विद्यमानवदित्यर्थ इति स्यात्, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यत्र गङ्गेशब्दस्य यमुनेशब्दं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न मेशब्दं प्रतीति व्यवधानाद्यमुनेशब्दस्य निघातं प्रति मेशब्दो निमित्तं न स्यात्, यथोपदर्शिते त्वर्थे परस्य कार्ये कर्त्तव्ये इत्येतावत्तत्कार्यं स्वनिमित्तमन्यनिमित्तं वेति विशेषाभावात् मेशब्दापेक्षेपि निघाते गङ्गेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वं सिध्यति, तदेतत् स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते चेत्यत्र सूचितं, तदेवमुक्तं दर्शयति। 'इहेत्यादि'। गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवत्त्वात्स्वयं निमित्तं न भवतीत्येतावत्, न तु मेशब्दस्य निमित्तभावं प्रतिबध्नातीत्यर्थः, परं प्रत्यविद्यमानवद्भवतीत्याश्रीयमाणे हि तथा स्यात्, ननु वत्करणमन्तरेणापि गोतो णिदित्यादावतिदेशो दृश्यते तत्किमत्र वत्करणेन। नन्वसति[1] वत्करणे

१ स्यादेतदिति इं· पु· पा·।

पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने [1]पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात्। नैष दोषः। अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात्, अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्प्येत तथापि राजदन्तादिषु परमामन्त्रितं वेति वक्तव्यं स्यात् परमेवामन्त्रितं भवति न पूर्वमित्यर्थः, तदेवमन्तरेणापि वतिमतिदेशः सिद्धः, इदं तर्हि प्रयोजनं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् आं भो देवदत्त आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता यथा स्यात्, एकवचनान्तं ह्युत्तरसूत्रस्य विषयः बहुवचनान्ते तु विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे निघातप्रसङ्गः, यद्यप्यातिदेशिककार्याविरुद्धं स्वाश्रयमतिदेशेऽप्यसत्यपि वत्करणे भवति इह तु वत्करणाद्य[2]र्थाद्विरुद्धमपि क्वचित्प्राप्यते अविद्यमानवत्त्वविरोधिनी ह्येकान्तरता व्याख्यानाच्चातिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः॥

"नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्"॥ द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत इत्याह। 'किं तर्हि विद्यमानवदेवेति'। 'माणवकजटिलकाध्यापकेति'। अत्र जटिलशब्दो माणवकशब्दापेक्षया विशेषवचनोऽध्यापकशब्दापेक्षया तु सामान्यवचन इति द्वयोरप्यविद्यमानवत्त्वं न भवति, पूर्वस्येत्यादिना प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति। 'देवदत्तयज्ञदत्तेति'। सामान्यवचनं विशेषवचनापेक्षमिति वक्ष्यत्युत्तरसूत्रे, ततश्च यथा यज्ञदत्तशब्दः समानाधिकरणो न भवति एवं पूर्वामन्त्रितार्थगतविशेषाकारवचनोऽपि न भवतीति देवदत्तशब्दोऽपि सामान्यवचनो न भवति, तस्मादुदाहरणाङ्गविकलत्वाच्चिन्त्यमेतत्। 'एवं ह्युक्तमिति'। तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रतमीं प्रकृत्य इडे रन्ते ऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुते एतानि ते अघ्न्ये नामानीति, वृत्तौ त्वन्यथा पाठः शाखान्तरे द्रष्टव्यः॥

"विभाषितं विशेषवचने"॥ बहुवचनमिति वार्त्तिके दर्शनात् प्रतिपत्तं, शरणत्वेन प्राप्तिः शरणं, तत्र साधवः, शरण्याः, शरणशब्दो हि

---

[1] कुतश्चित्पूर्वमामन्त्रितं न प्रयोक्तव्यमित्यर्थः स्यादिति, तन्न। यद्ययमर्थोऽभिप्रेतस्स्याद्राजदन्तादिषु परमामन्त्रिते वेत्येव ब्रूयात्, न चापादादावित्यनुवर्तते, यद्येवं तथाप्याम एकान्तरमन्त्रितमनन्तिके इति इं॰ पु॰ पा॰।

[2] सामर्थ्यादिति इं॰ पु॰ पा॰।

शरण्येपि दृश्यते, शरणं भवन्तमतिकारुणिकमिति। शर्मण्या इति पाठे शर्मणि साधवः शर्मण्याः। 'सामान्यवचनाधिकारादेवेति'। सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वाद्यं प्रति सामान्यमित्येतद्भवति, तस्मिन्विशेषवचनएव भविष्यति॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

"पूर्वत्रासिद्धम्"॥ 'पूर्वत्रासिद्धमित्ययमधिकार इति'। यदि तु स्वतन्त्रो विधिः स्यात् ततो वक्ष्यमाणस्य त्रिपादीलक्षणसमुदायस्य पूर्वत्र सपादसप्ताध्यायीलक्षणे समुदाये ऽसिद्धत्वमुक्तं स्यान्न तु त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमापादितं स्यात्ततश्च गुडलिण्मान् गोधुङ्मानित्यादौ ढत्वघत्वादेरसिद्धत्वाभावाज्झय इति मतुपो वत्वप्रसङ्गः, तस्मान्न विधिः, अथ परिभाषा स्यात्, सर्वत्रैवाष्टाध्याय्यां पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वात् तेन तैः तस्येत्यादाविनादिषु कर्त्तव्येषु त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युस्तस्मादधिकारः, एवं सति यदनेन संपादितं भवति तद्दर्शयति। 'तत्रेति'। तत्राधिकारे सतीत्यर्थः। अधिकारे हि त्रिपादीगतानामप्यविशेषेण सपादसप्ताध्यायीगतान्प्रत्यसिद्धत्वं त्रिपाद्यां च पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वं सिद्ध्यति, विधौ तु नैतावत्संपादयितुं शक्यं त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वानापादनात्, परिभाषायां च नैतावति पर्यवस्यति सर्वत्रैव प्रसङ्गात्तस्मादधिकारत्वादेतावत्संपद्यते, एतावदेव च संपद्यतइत्यर्थः, न चैवमत्र भ्रमितव्यं येयं सपादसप्ताध्यायी अनुक्रान्तेत्यनेन विधिरूपेण प्रवृत्तिर्दर्शिता, इत उत्तरमित्यादिना त्वधिकाररूपेण, ततश्च शेष इतिवल्लक्षणं चाधिकारश्चेति। निष्प्रयोजनत्वादधिकारोयमित्युक्तत्वाच्च, किं हि नामाधिकारएवास्मिन्न सिध्यति यदर्थो विधिराश्रीयेत, सप्तानामध्यायानां सामाहारः सप्ताध्यायी, सपादा चासौ सप्ताध्यायी चेति कर्मधारयः, सपादेति टाबन्तपाठे त्वसमासः, उत्तरउत्तरो योग इति पाठः, वीप्सायां द्विर्वचने सुब्लुको ऽसंभवात्। अत्राध्यायग्रहणेन योगग्रहणेन च शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयतइति दर्शयति, एतच्च पूर्वत्रेति वचनाल्लभ्यते, शास्त्रस्य हि

मुख्यं पूर्वत्वं संनिवेशविशेषयोगित्वात्, कार्यस्य तु शास्त्रद्वारकमौपचारिकं, नहि मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं, कथं पुनरुच्चरितं शास्त्रमसिद्धमित्युच्यते न हि वचनशतेनापि सिद्धमपि असिद्धं भवति अत आह। 'सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थ इति'। वचनादतिदेश आश्रीयतइत्यर्थः, शास्त्रस्यासिद्धत्वमाश्रीयते न कार्यस्येति दर्शितं, तत्र प्रयोजनमाह। 'तदेतदिति'। यदिदं शास्त्रविषयमसिद्धवचनं तदेतदित्यर्थः, आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य कार्यस्य तस्य प्रतिषेधार्थ,मुत्सृज्यते आदेशेन निवर्ततइति उत्सर्गः, स्थानी, स लक्षणं निमित्तं यस्य तस्य भावः प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं चासिद्धवचनं, कार्यासिद्धत्वे तूत्सर्गलक्षणस्य भावो न सिध्यति, तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणमाह। 'अस्मा उद्धरेत्यादि'। आयावोः कृतयोर्लोपः शाकल्यस्येति लोपः। 'यलोपस्यासिद्धत्वादिति'। शास्त्रद्वारकं यलोपस्यासिद्धत्वं, यदा हि पूर्वशास्त्रसंनिधौ परशास्त्रमसिद्धं तदा तत्प्रतिपादितं कार्यं सुतरामसिद्धं भवति, उत्सर्गलक्षणभावस्योदाहरणमाह। 'अमुष्मादिति'। अत्रासत्यसिद्धत्वे परत्वाददसोऽसेर्दादु दो म इत्युत्वे सत्यत इति स्मायादयो न स्युः, असिद्धत्वे तु पूर्वं स्मायादयः पश्चादुत्वमिति सिद्धमिष्टम्। 'उत्वस्येति'। उत्वशास्त्रस्येत्यर्थः। शुष्किकेत्यादिश्लोकः, अत्र निदर्शनमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते, निदर्शनमुदाहरणादिगित्यर्थः, मतोर्वत्वे कर्तव्ये झलां जशो ऽन्तइति जश्त्वेऽसिद्धे सति गुडलिण्मानिति दर्शनम्। 'न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवतीति'। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमित्येतदनाश्रित्येदं प्रयोजनमुक्तम्। 'क्षामिमानिति'। क्षायो म इति निष्ठातकारस्य मत्वं, ततो ऽत इञिति इञन्तादत इनिठनावितीन् तदन्ताद्वा मतुप्। 'वहेरित्यादि'। वह प्रापणे, निष्ठा, संप्रसारणं, हो ढः, झषस्तथोर्धोधः, ष्टुत्वं, ढो ढे लोपः, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः, ऊढ इति स्थिते णिचि टिलोपः, लुङ्, चङ्। 'हत इत्येतद् द्विरुच्यते इति'। अजादेर्द्वितीयस्येतिवचनात्, ततो हलादिः शेषः, कुहोश्चुरिति चुत्वं हकारस्य झकारः, तस्याभ्यासे चर्चेति जश्त्वं जकारः, पश्चात् सन्वल्लघुनीतीत्वं कस्मान्न भवति तत्राह। 'अनग्लोपइति वच-

नादिति'। कथं पुनरौजिढदिति भवतीत्यत आह। 'औजिढदित्येतस्त्विति'। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतत्त्विह न प्रवर्त्तते अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं चोभौ साभ्यासस्येति वचनाद्विज्ञायते, अन्यथाऽनितेरिति णत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात्सह णकारेण द्विर्वचने सति सिद्धं स्यात्प्राणिणिषतीति। 'गुडलिण्मानिति'। गुडं लेढीति क्विप्, तदन्तान्मतुप्, ढत्वजश्त्वयोः कृतयोर्यरोऽनुनासिकत्वे तद्धिते भाषायां नित्यवचनमिति णकारः। 'षष्ठीनिर्द्देशा इति'। संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः, पञ्चमीनिर्द्देशाः ह्रस्वादङ्गादित्यादयः। सप्तमीनिर्द्देशाः झलो झलीत्यादयस्तेषाम्। 'असिद्धत्वं न भवतीति'। यदि स्यात् संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र षष्ठी स्थानेयोगेत्येतस्याभावात्तच्छेषस्यालोन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तेः सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः, ह्रस्वादङ्गादित्यत्राप्यनियमेन दिक्छब्दाध्याहारात्पूर्वस्य परस्य च लोपप्रसङ्गः झलो झलीत्यत्राप्यौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी विज्ञायेतेति पूर्वपरयोरविशेषेण प्रसङ्गः, सत्सप्तमीविज्ञाने तु व्यवहितस्यापि प्रसङ्गः, कथं पुनः पूर्वासु परिभाषासु कर्त्तव्यासु तेषामसिद्धत्वं न भवत्यत आह। 'कार्यकालं हीति'। 'संज्ञापरिभाषमिति'। समाहारद्वन्द्वः। अयमभिप्रायः॥

संज्ञाः परार्था अत्यन्तं परिभाषाश्च तद्विधाः।
न स्वातन्त्र्येण तास्तस्मात्कार्यावगतिहेतवः॥
अनेकस्य प्रधानस्य शेषभूता भवन्त्विति।
एताः केवलमाचार्यः पृथग्देशा उपादिशत्॥
विधिवाक्यैस्तु संहृत्य यत्र तत्र स्थितैरपि।
बोधयन्त्यःस्वकार्याणि नैकपूर्वाः परा इमाः॥

इति। यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं विप्रतिषेधे परमित्येषापि परिभाषात्रोपतिष्ठेत, ततश्च विस्फोर्यमवगोर्यमित्यत्र गुणं बाधित्वा परत्वात् हलि चेति दीर्घत्वं स्यादित्यत आह। 'विप्रतिषेधे परमित्येषा त्विति'। एषा तु न प्रवर्त्ततइति संबन्धः, मध्ये हेतुर्येनेति, विप्रतिषेधो हि तस्या निमित्तं, कश्च विप्रतिषेधः, द्वयोस्तुल्यबलयोरेकस्मिन्विषये स्वं चाहं चेति

प्रवृत्तिप्रसङ्गः, न चायमत्र संभवति, तस्मान्निमित्ताभावाच्च प्रवर्त्ततइत्यर्थः, यद्येवमपवादोपि परः पूर्वमुत्सर्गं न बाधेतात आह। 'अपवादस्येति'। यद्यपवादस्यासिद्धत्वादुत्सर्ग एव स्याद्पवादविधानं व्यर्थं स्यात्॥

"नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति"॥ अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे च कार्योपादानात्कार्ये कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते,कृतीत्येतत्तु संभवव्यभिचाराभ्यां तुग्विधिनैव संबध्यते, विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च, तत्र भावसाधनानां त्रयाणां कर्मसाधनस्य चैकस्यैकशेषः, भिन्नार्थानामपि सरूपाणामेकशेषवचनात्, विधिश्च विधिश्च विधयः, ततो बहुवचनान्तेन विधिशब्देन सुबादीनां द्वन्द्वस्य षष्ठीसमासः, सर्वत्र च शेषलक्षणा षष्ठी, तत्र सुब्विधौ शेष एव शेषः, इतरेषु तु कर्म शेषत्वेन विवक्षितं तदिदमुक्तम्। 'विधिशब्दोयमित्यादि'। 'संबन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेनेति'। संबन्धसामान्यमुच्यते षष्ठ्या तदन्तेनेत्यर्थः, सामान्यशब्देन स्थानेयोगव्यवच्छेदः, कथं पुनः षष्ठी स्थानेयोगेतिपरिभाषायां सत्यां सामान्यवचनता लभ्यते। उच्यते। नात्र सुपः स्थाने किंचिद्विधीयते किं तर्ह्यनुवादोऽयं, सुपो यो विधिस्तत्रेति, अनुवादे च परिभाषा न प्रवर्त्तते, उदीचामातः स्थाने इति स्थानेग्रहणाल्लिङ्गात्, संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेनेति यदुक्तं तत्र प्रयोजनमाह। 'सुपां स्थान इत्यादि'। 'सर्वोऽसौ सुब्विधिरिति'। सर्वस्य सुप्संबन्धित्वात्सुबर्थमेव चेदं विधिग्रहणं कृतं स्वरादिषु तु नार्थः तेन यथा न मुने इत्यत्र नाभावे कर्त्तव्ये इत्यर्थो भवति तथा स्वरादिषु कर्त्तव्येष्वित्यर्थो भविष्यति, द्वन्द्वात्परस्य तु प्रत्येकं संबन्धो दुर्निवार इति भावसाधनत्वमङ्गीकृतं, सुब्विधिस्वरसंज्ञातुक्ष्वित्युच्यमाने तु न किंचिदवसाध्यम्। 'राजवतीति'। मतुबन्तादुगितश्चेति ङीप्, राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। 'पञ्चार्ममिति'। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः, तत्र नलोपे कृते पूर्वपदमवर्णान्तं चातमिति स्वरः प्राप्तोऽसिद्धत्वाच्च भवति, समासोदात्तत्वमेव भवति। 'पञ्चवण्डीति'। समाहारद्विगुः। 'नलोपस्यासिद्धत्वात् ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा भवतीति'। एतच्च यत्तत्रोक्तमन्तग्रहणमोपदेशिकप-

तिपत्त्यर्थमिति तदनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम् । 'न षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधो भवतीति' । अत्र हि नान्तत्वात् पूर्वं ङीप् प्राप्नोति निषिध्यते, ततो जस्शसोर्लुकि नलोपे चाकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्तः सोऽपि निषिध्यते, स्त्रियां यदुक्तं तच्च भवतीति सामान्येन निषेधविधानात् । 'तदेतत्प्रयोजनं कथं भवतीति' । पाक्षिकत्वं प्रयोजनस्य दर्शयितुं प्रश्नः । केषां चिद्दर्शनमनारभ्य कार्यविशेषमादौ तावत्संज्ञा क्रियते ततो यस्यां दशायां यत्कार्यं प्राप्तं तत्क्रियते लोकवत्, तद्यथा लोके दशम्यामुत्थितायां पुत्रस्य नाम दधातीति सकृत्कृतया संज्ञया सर्वाणि कार्याणि क्रियन्ते न तु प्रतिकार्यं नाम कुर्वन्ति तद्वदिति, अयं च यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षः; कार्यकालपक्षे तु तेनतेन विधिवाक्येनैकवाक्यतापन्नेन संज्ञासूत्रेण संज्ञा प्रणीयतइति प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिः, तत्राद्ये दर्शने जस्शसोर्लुगर्था या संज्ञा तयैव टाप्प्रतिषेधस्यापि सिद्धत्वान्नेदं प्रयोजनं द्वितीये तु पक्षे भवति प्रयोजनमित्याह । 'यदि प्रतिकार्यमिति' । कथं तदा प्रयोजनमित्याह । 'या हीति' । 'जस्शसोर्लुगर्थेति' । उपलक्षणमेतत् ङीप्प्रतिषेधार्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'स्त्रीप्रत्ययस्येति' । टाप इत्यर्थः, अथ प्रथमे पक्षे न कर्त्तव्यं संज्ञाग्रहणम्, इह हि दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनाविति नलोपे कृते दण्डिशब्दस्य घिसंज्ञा प्राप्नोति ततश्च तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्, नलोपस्यासिद्धत्वाद्धि संज्ञाया अभावादनियमः पूर्वनिपातस्य भवति । 'अत्र केचिदित्यादि' । सुपः संनिपातेन नलोपः स यदि तुकं प्रवर्त्तयेत तत्संनिपातं विहन्यात्, कथं पुनः संनिपातस्य विघातः यावता पूर्वान्तस्तुक् स तुग्ग्रहणेन गृह्यते, सत्यं, ह्रस्वमात्रभक्तस्तुगित्याश्रित्येदमुक्तम् । 'बहिरङ्गलक्षणत्वेन वेति' । बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षो नलोपोऽन्तर्भूतक्विबपेक्षे तुक्यसिद्धो भवतीत्यर्थः । 'परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यत्वं ज्ञापयितुमिति' । तत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्वृचायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति, बहिरङ्गपरिभाषायास्त्वनित्यत्वादेषा द्वे इत्यत्र विभक्त्याश्रयं त्यदाद्यत्वं बहिरङ्गमपि प्रातिपदिकाश्रये टापि न सिद्धं भवति । 'वृत्रहच्छत्रमिति' । नात्र संनिपातलक्षणो नलोपः

नापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वं तुकोऽपि छकारापेक्षत्वात् । 'राजीयतीति' । क्यचि चेतीत्वम् । 'राजायतइति' । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । 'राजाश्व इति' । अकः सवर्णे दीर्घः ॥

"न मु ने" ॥ मु इत्यविभक्तिको निर्देशः, । 'घिलक्षणो नाभावो-न स्यादिति' । यद्येतन्नारभ्येतेति शेषः । अनेन सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमु-क्तम् । 'कृते तु नाभावइत्यादि' । यद्यत्र दीर्घत्वं स्यात् भाव्यमानोऽणु-कारः सवर्णान् गृह्णातीति यथा ऽमूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य स्थानिनो दीर्घोकारो भवति तथात्राप्याकारस्य दीर्घोकारः स्यात्, ततश्च ह्रस्वसं-निपातकृतो नाभावस्तं विहन्यादिति भावः । अत्र चोदयन्ति, मुभावस्य सिद्धत्वात्किल दीर्घप्रसङ्गश्चोद्यते तत् किं मुभावमपश्यद् दीर्घशास्त्रं घिल-क्षणं नाभावमपि न पश्यति, वृक्षादिशब्दस्थानीयं ह्येतद्दीर्घशास्त्रं प्रति ततश्च यञादेर्भावात्कथमत्र दीर्घप्रसङ्ग इति । अत्राहुः । प्रयोगे तावन्नाभावः श्रूयते शास्त्रमपि तस्य सिद्धकाण्डे पठितं केवलं तद्विदा-नभूतं मुभावमेव दीर्घशास्त्रं न पश्यति तस्मा द्राक्षीन्नाभावं तावत्प-श्यति ततश्च दीर्घत्वं प्रवर्त्तयेदिति । 'अथ वेति' । यथा कश्चित्कुशल-मतिः किं जातीयो धावति किं वर्णो धावतीत्येकेनानेकेन वा पृष्टस्तन्त्रेण प्रतिवक्ति श्वेतो धावतीति, तथात्रापि योगद्वयमेतत् तत्रैकं ने कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं निषेधति, अपरं ने परतो यत्प्राप्तं तत्र, तदिदमुक्तम् । 'उभ-यार्थमिति' । 'तन्त्रेणेति' । साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा तुल्यकक्षयोर्भुञ्जानयोः प्रदीपः, इह तु साधारणप्रयत्नस्तन्त्रम् । इदानीमेकस्मिन्नेव योगे यथोभयं साध्यते तथा दर्शयति । 'अथ वेति' । 'अर्थात्संगृहीतमिति' । वृद्ध-कुमारीवाक्यवत्, तद्यथा वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमे-वृणीत् पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमन्नं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति, पतिरेव तावदस्या न भवति कुतः पुत्राः कुतो,गावः कुतो धान्यम् । अनेनैव स्वल्पेकवाक्येन पतिः पुत्राः गावो धान्यमिति सर्वं वृतं भवति तद्वदत्रापि ने परतो यत्कार्यं तत्र कर्त्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वस्य प्रतिषेधं ब्रुवता नाभावेऽपि कर्त्तव्ये ऽर्थान्मु-त्वस्यासिद्धत्वं प्रतिषिद्धं भवति । 'एकादेशस्वरो ऽन्तरङ्ग इति' । एकादेश-

स्वरे चत्वारि दर्शनानि, उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितो ऽभिनिर्वृत्तस्य स्थाने एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्त गुणादेशः क्रियतइत्येकं दर्शनं, तथैवाभिनिर्वृत्तएकादेशस्वरे स्वरितगुणमात्रस्यो-दात्तमात्रं विधीयतइति द्वितीयं दर्शनं, तृतीयं तु दर्शनमेकादेश उदा-त्तेनोदात्त इति परिभाषा एकादेशविधिमुपतिष्ठते, तत्रायमर्थो भवति, आद्गुणो भवति उदात्तानुदात्तयोस्त्वाद्गुण उदात्त इति, एवं सत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवति, चतुर्थदर्शनमुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितगुणः प्राप्त उदात्तो भवतीति। तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वरि-तस्यापवाद उदात्तविधिः संपद्यते, तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्व-मयाविषु। इतरेषु तु पक्षेषु असिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते, आन्त-र्यतो ऽयादेश उदात्तो यथा स्यादिति, अन्यथा स्वरितः स्यात्। 'कुमार्या इदमिति'। कुमारशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्मा-द्वयसि प्रथमइति ङीप्, यस्येति चेति लोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप उदात्तत्वं चतुर्थ्येकवचनं, कुमारी ए इति स्थिते आण्नद्या इत्याट् यणादेशः, उदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट उदात्तत्वम्। आटश्चेति वृद्धि-रेकादेशः, स आन्तर्यतः स्वरितः प्रसक्त एकादेश उदात्त इत्यनेनोदात्तः क्रियते, तत्सिद्धत्वं वक्तव्यम्,। अयादेश उदात्तो यथा स्यात्। 'यदी-त्यादि'। पूर्वमुदात्तत्वं क्रियते पश्चादेकादेशः यथानन्तरं दर्शितं तदा भवतीदं प्रयोजनमित्यर्थः। 'अथ त्वित्यादि'। कुमार्या ए इति स्थिते आटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति उदात्तयणो हल्पूर्वादिति आटः स्वरश्च, द्वावप्यनित्यौ, स्वरः शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, स हि प्रागाकारस्य प्राप्नोति कृतायां वृद्धावैकारस्य, वृद्धिरपि प्रागनुदात्तयोः परत्वात्स्वरे आटस्तु स्वरे कृते उदात्तानुदात्तयोः स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति उभयो-रनित्ययोः परत्वात्स्वरे प्राप्ते वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः, स्वरस्तु विभ-क्तिव्यपानः पदाश्रयो बहिरङ्गः। 'गाङ्गेऽनूप इति'। गङ्गाया इदमित्यण्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ततो ङिः सुप्त्वादनुदात्तः, तयोरेकादेश उदा-त्तः। आपोनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते

अनोरप्रधानकनीयमीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं शेषनिघातः । 'तस्य सिद्धत्वादित्यादि'। एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वे एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश उदात्तेन सह भवति, ततश्च स्वरितो वानुदात्तेपदादाविति पक्षे स्वरितः, पक्षे उदात्तो भवति, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात् तदासावेकार उदात्तानुदात्तस्थानिकत्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तथा च सति तस्य एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश उदात्तेन न भवति किं तर्हि स्वरितेनेति पक्षे स्वरितो न स्यात्, अपि तु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भवचान्तर्यतो नित्यमेव स्वरितः स्यात्, स उदात्तेनेत्यत इति पाठः, स एकादेश उदात्तेन सहेत्यतो हेतोरित्यर्थः । 'शतृस्वर इति'। तुदिवदिनदिभ्यो लट्, तस्य शत्राश्रयो नद्यजाद्योः स्वरः शतृस्वरः, शतुरनुमो नद्यजादि इत्यत्रान्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यनुवर्तते। 'तुदती वदती नदतीति'। 'तुदिनुदिभ्यां लट्, शत्रादेशः, तुदादिभ्यः शः, प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । 'अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापक इति'। तेन नेतदर्थं सिद्धत्वं वक्तव्यमिति भावः। कथमेतत् ज्ञापकमित्याह। 'नदीति'। अनुम इति प्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनं नुदन्तीत्यत्राच्छीनद्योर्नुमिति यदा नुम् भवति तदा माभूदिति, असिद्धे चैकादेशस्वरेऽन्तोदात्तत्वाभावादेव शतृ न भविष्यति किमनुम इति प्रतिषेधेन, प्रतिषेधात्तु सिद्धत्वमनुमीयते, ननु यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्तं नास्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्, यान्ती वान्तीत्यत्र हि धातुप्रत्यययोरुदात्तयोरान्तर्यत एकादेश उदात्तः, स च शतृस्वरे सिद्धः, अत्रापि प्रत्ययस्वरे सति तदनन्तरमेव धातोः शेषनिघातो भवति, ततश्चात्रापि नान्तरेणैकादेशस्वरमन्तोदात्तत्वं भवति । 'एकानुदात्तत्वमिति'। एकं वर्जयित्वा परिशिष्टस्य यदनुदात्तत्वं तदेकानुदात्तत्वम्, भाष्ये त्वेकाननुदात्तमिति पाठः, तत्राप्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्ययमेव स्वरो विवक्षितः, तत्र ह्येकमेवानुदात्तमन्यत्सर्वमनुदात्तमित्युच्यते, तथा च तत्रोक्तं सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वादिति । 'तुदन्तीति'। शविकरण उदात्तः, लसार्वधातुकमनुदात्तं तयोरेकादेशः । 'अनेनेति'। एकादेशस्वरेण सिद्धेन । 'वर्जमानतेति'। अनुदात्तं

पदमेकवर्जमित्यस्यार्थो लक्ष्यते, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात्ततोसत्यां वर्ज्यमानतायां द्वयोरुदात्तयोः श्रवणं स्यात्, ननु चोदात्तस्यासिद्धत्वे ऽपि योसावुदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोभिनिर्वृत्तस्तदाश्रया वर्ज्यमानता भविष्यति सत्यं, सिद्धमिति यदा स्वरितस्योदात्तो भवतीति पक्षः, यदा तु स्वरितापवादउदात्तो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वात् स्थानिनश्च स्वरान्तराभावात्केन वर्ज्यमानता स्यात् तस्मात्सिद्धत्वमुच्यते, न च कार्यकालपक्षाश्रयेण परिभाषान्तरवद्वर्ज्यमानपरिभाषाया अपि त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः शक्याभ्युपगन्तुमतिप्रसङ्गात्, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यत्रापि शेषनिघातप्रसङ्गात्, यथा तु यान्तीत्यत्र प्रागेवैकादेशाच्छेषनिघातो भवति तथात्रापीत्यप्रयोजनमित्याहुः । 'ब्राह्मणास्तुदन्तीति' । अत्रापि स्वरितत्वापवाद उदात्तत्वमिति दर्शने सिद्धत्वमुच्यते, अन्यथोदात्तस्यानुदात्तत्वाभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत 'बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव भवतीति' । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्यनेन । 'पचतीति' । इतिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । अत्र बाह्यपदापेक्षत्वादादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरोपि बहिरङ्गस्तस्यासिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता न भवति । 'प्रपचतीति' । यत्रापि तिङि चोदात्तवतीति गतिनिघातो न भवति, उभयत्रापि पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्प्रसङ्गः । 'हरित्र इति' । यदा छन्दसीवनिपाविति वनिप्प्रत्ययः क्रियते वन उपसंख्यानमिति तस्य च रत्वं तदा नार्थः सिद्धवचनेन । 'अलावीदिति' । लुङ्, च्लेः सिच्, इट्, अस्तिसिचोपृक्तइतीट्, सिचि वृद्धिः, ननु च इट ईटीत्यत्र इट इति षष्ठी विज्ञास्यते न पञ्चमी, सस्येत्यनुवर्तते, तत्रेहादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भविष्यतीति सिद्धमलावीदिति, सत्यं रूपं सिद्धं स्वरेतु दोषः स्यात्, यदि लोपेनेकारो निवर्त्येत अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत उदात्तनिवृत्तिस्वरे लोपस्यासिद्धत्वाद्, यदा तु सकारमात्रस्य लोपे सवर्णदीर्घत्वं तदा सिचश्चित्करणादिडुदात्त इत्येकादेशस्वरो भवति । 'वृक्णः इति' । ओदित । श्वेति निष्ठानत्वं, षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिष्वित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति,

'कृत्वं तु प्रतीति'। 'चीबशब्द [1]एवोदाहियतइति'। कथं पुनरेकमेव त्रिषु विधिषूदाहरणमित्यत आह। 'तत्र हीति' तत्र क्व चित्पद्ये किञ्चित्प्रयोजनं प्रत्युदाहरणमित्याह। 'यद्देति'। संज्ञायामिति वचनं तत्र संज्ञायामुपमानमित्यतः संज्ञायामित्यनुवृत्तेः। 'एष स्वर इति'। आद्युदात्तत्वं, चीबिक इति नैाञ्चः ष्ठन्। प्लुतसहितो विकारः, प्लुत त्रिकारः। 'अग्ना[2]इ, पटा[2] उ इति'। अग्निपटुशब्दयोः संबुद्धिगुणे कृते एचोऽप्रगृह्यस्येत्यादिना पूर्वस्यार्द्धस्याकारः प्लुतः, उत्तरस्य त्विदुतौ। 'नित्यस्तु न प्राप्नोतीति'। पदान्ताद्वेति दीर्घलक्षणो विकल्पः स्यात्, कइति किम्। अन्यत्र प्लुतत्रिकारस्यासिद्धत्वमेव यथा स्यात्, खलपु ब्राह्मणकुलं, तत्र संबुद्धाविह किञ्चिचपो इति न्यायेन गुणे खलपा उ इति स्थिते हृस्वस्य पिति कृतीति तुक् न भवति, द्विविधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गलक्षणं पूर्वत्रासिद्धमिति च। 'किमर्थं पुनरिति'। सकारस्य क्वचिदपि श्रवणाभावात्प्रश्नः। 'उचिच्छिषतीति'। उच्छी विवासे, तुक्, सन्, इट्, अजादेर्द्वितीयस्येति छिस्शब्दस्य द्विर्वचनं, [3]शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषः, छस्य अभ्यासे चर्च्चेति चकारः, संय्यन्तेत्यादौ मोनुस्वारः, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। 'पदाधिकारश्चेदिति'। यदि लत्वादिविधिषु पदस्येत्यपेक्ष्यते तदा लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समकक्षत्वम्, अनपेक्षायां तु बहिरङ्गं द्विर्वचनमन्तरङ्गेषु लत्वादिष्वसिद्धमिति पूर्वत्रासिद्धमित्येतच्च प्रवर्त्तते इति लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचनमिति सिद्धमिष्टम्। 'गलोगल इति'। अचि विभाषेति लत्वम्। 'दाग्धेति'। वा द्रुहेति वा घत्वं, तदभावे हो ढः। 'नुन्न इति'। नुदविदेति वा निष्ठानत्वम्। 'अभिन इति'। भिदेर्लङ्, सिपि श्नमि हल्ङ्यादिलोपः सिपि धातोरुर्वा,दश्चेति वा रुत्वम्। अद्दागमः। 'मातुःष्वसेति' मातुःपितुभ्र्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम्। 'माषवापाणीति'। प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वम्। 'वाङ्नयनमिति'।

---

१ एवेति नास्ति मु· मूलपुस्तके।

२ चेति मु· मू· पाठः।

३ एतत्सूत्रस्थेन शर्पूर्वाः खय इति वार्त्तिकेनेति भावः।

यरोनुनासिकेऽनुनासिको वेति वा गकारस्य ङकारः 'वाङ्शयनमिति'। शश्छोटीति वा छत्वं, लत्वादीनामित्यादिना ऽसिद्धत्वे लत्वादीनां यो दोषस्तं दर्शयति। '[1] अनिष्टोपि विकल्पः स्यादिति'। पूर्वोत्तरयोः पदयोरेकत्र प्रवृत्तिरपरत्राप्रवृत्तिरित्येषोनिष्टो विकल्पः। 'एतत्सर्वमित्यादि'। योगविभागार्थमेव च प्रतिषेधाश्रयणमन्यथा लाघवार्थममुनेति निपातनमाश्रयणीयं स्यात्, ततो मु न इति द्वितीयो योगः, किमर्थमिदं, पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वख्यापनार्थं तेनातिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः॥

"उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य"॥ उदात्तस्वरितयोरित्यनुवादेपि स्थानषष्ठ्येषा व्याख्यानात्, तेन उदात्तस्वरितयोः समीपवर्त्ती यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं न भवति। 'सकल्ल्याशा खलप्व्याशा इति'। 'ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वमिति'। केनेत्यत आह। 'उदात्त यण इत्यनेनेति'। योयमस्मिन्सूत्रे पूर्वाभागस्तेनेत्यर्थः। उदात्तयणो हल् पूर्वादित्युदात्तत्वं तु न भवति नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधात्, आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदिति अन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः। 'तत्कथमयं स्वरितयण् भवतीति'। न कथं चित्, नह्ययं स्वरिमपनीय तत्स्थाने भवति, नहि पूर्वं शास्त्रं स्थानि बुध्या आदेशे प्रवर्त्तते, किं तर्हि स्थानिन्येव, यथोक्तं हृत इत्येतद्द्विरुच्यत इति, न पुनस्तद्बुध्या ढशब्दो द्विरुच्यतइति। 'आश्रयादिति'। आहायं स्वरितयण इति न चास्ति सिद्धः स्वरितस्तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति। एवमुच्यमाने ऽतिप्रसङ्गमुद्भावयति। 'यद्येवमिति'। 'दध्याशेति'। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिमन्तस्येत्याद्युदात्तः, शेषनिघातः, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितत्वं तस्याश्रयात्सिद्धत्वे सति तत्स्थानिकादपि यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। 'तस्मादित्यादि'। यत एवमाश्रयात्सिद्धत्वे दोषस्तस्मादयमेव यण् स्वरो यथा सिद्धो भवति तथा वक्तव्यं, तत्कथं, योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः, उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, ततः स्वरितयणः, स्वरितयणश्चपरस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, उदात्तयण इत्येव, तेन

१ अयं पाठो मुद्रितमूल पु॰ नास्ति।

उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तद्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवतीत्यर्थः, तेनास्यैव स्वरितस्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। यद्येवमित्यादिना योऽतिप्रसङ्ग उद्भावितस्तं केषांचिन्मतेन परिहरति। 'के चित्विति'। 'उदात्तात्स्वरितयणो येति'। उदात्तात्परो यः स्वरितः उदात्तादनुदात्तस्येति विहितः तस्य यो यण् तस्मादपि परस्येत्यर्थः। 'तैत्तिरीयकइति'। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयास्तेषामाम्नायस्तैत्तिरीयकं, चरणलक्षणो वुञ्। 'शाखान्तर इति'। वृत्तिकारदेशे या शाखा तदपेक्षं शाखान्तरत्वम्। एकशतं ह्यध्वर्युशाखाः, विशेषवचनो वान्तरशब्दः। 'यास्ते विश्वा इति'। यद्वृत्तान्नित्यमिति सन्तीत्यस्य निघातप्रतिषेधः, अग्रेशब्दस्यामन्त्रितनिघातः। 'ब्राह्मण इति'। तत्रैव तैत्तिरीयके दधिशब्द उक्तस्वरः, आशयतीत्यस्य तिङ्निघातः। ननु चोभयत्राप्यत्र यणादेशे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येव स्वरितः, तथा च यत्र स प्रतिषिध्यते नोदात्तस्वरितोदयमिति तत्र स्वरितो न दृश्यते च, स्वस्मभ्यमाभर प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यादिति, अयं तु स्वरित उदात्तस्वरितपरस्याऽपि भवति, दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मानिति, तथा च भाष्येऽप्युदात्तपर एवानुदात्तेति प्रसङ्ग उद्भावितो दध्याशेति, तस्मात् पूर्वोक्तस्यातिप्रसङ्गस्य नायं व्यभिचार इति चिन्त्यमेतत्, निराकरिष्यमाणत्वादुस्य नात्र सुष्ठु निर्बन्धनी*यं दर्शयति। 'यथा त्विति'। अत्र वार्त्तिकं यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः, स्वरितयणः स्वरितार्थः आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोष इति, यदि चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति यः स्वरितः तस्य यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्याद् दोषत्वेन वचनमनुपपन्नं स्यात्। भाष्ये तु यथायमर्थः स्थितस्तथा दर्शयति। 'तथा चेति'। अत्र भाष्यम्। अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते, यदि न क्रियते केनेदानीं स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवति, उदात्तयण इत्येव, स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानमिति, यदि चो

* निबन्धः कर्तव्यइति इं॰ पु॰ पा॰।

दात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्यात् प्रत्याख्यानं न युज्येत, यदि प्रत्याख्यानं किमर्थं तर्हि स्वरितयणग्रहणं क्रियतइत्याह। 'तत्क्रियतइति'। 'स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमस्तीति'। यणस्थानिकेने-कारेण, व्यञ्जनस्य ह्यविद्यमानवद्भावो नाचः। ननु च नपादान्तद्विर्वचनेति स्वरविधौ प्रतिषिद्धः स्थानिवद्भावस्तत्राह। 'स्वरदीर्घेति'। 'बैद्याशेति'। विदस्या पत्यं स्त्री अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ञ्, शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तो बैदीशब्दः॥

"एकादेश उदात्तेनोदात्तः"॥ अनुदात्तस्येति वर्तते, अन्यादिश-ब्दाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः, विभक्तिरनुदात्ता। 'पचन्तीति'। अत्र शबकारस्य यत्स्वरितत्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्यासि-द्धत्वाद् द्वयोरनुदात्तयोरेकादेशः॥

"स्वरितो वानुदात्ते पदादौ"॥ 'प्रादिन्वात्समासे सतीति'। प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्यस्य तु तत्रैव स्वती पूजायामिति प्रतिषेधः कृतः, गतिसमासस्त्वनाश्रितः, गतिर्गताविति निघातप्रसङ्गात्, वसुकशब्दः पूर्ववदन्तोदात्तः। 'स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थमिति'। कथ-मित्याह। 'उदात्ते ही ति'। 'आन्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति'। यद्येवं तस्य सिद्धत्वाच्छेषनिघातः स्यात्, गाङ्गूप इति, एकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावादनूपशब्दो ऽनुदात्तः प्राप्नोति स्वरितग्रहणे तु सति अस्यासिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाभावः, अथ क्रियमाणेपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितः तेन वर्ज्यमानता कस्माच भवति कन्यानूप इति, कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः, ततः स्वरितानु-दात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितस्तस्य सिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता प्राप्नोति, ततश्चात्र यः परिहारः स एव गाङ्गूप इत्यत्र भविष्यति, कः पुनरसौ पदद्वयाश्रयत्वेन एकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोपि तदीयो बहिरङ्गः शेषनिघातस्तु एकपदाश्रयत्वात्स्वरोपि तदीयोऽन्तरङ्गः, ततः किमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥

१ स्वरितस्येत्यधिकम् इं॰ पु॰।

"नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" ॥

विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम् ।
तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम् ॥

प्रातिपदिकस्य पदस्येति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । 'अहन्निति' । हन्तेर्लङ्तिपो हल्ङ्यादिलोपः । 'अन्तग्रहणं किमिति' । नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य लोपो विधीयमानो ऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । 'राजानाविति'[1] । असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य यो ऽवयवो नकारः तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चेहापि स्यादिति भावः, एवं च नराभ्यामित्यादावपि प्रसङ्गो दर्शयितव्यः । ननु च क्रियमाणमप्यन्तग्रहणं प्रातिपदिकग्रहणेन समस्तं ततश्च प्रातिपदिकान्तस्य पदावयवस्य नकारस्येत्येषो ऽर्थो भवति, न पुनः पदान्तस्येति, ततश्चाहवराभ्यामित्यादौ माभूत् राजानावित्यादौ[2] तु स्यादेवात आह । 'प्रातिपदिकग्रहणमिति' । 'अहरिति' । स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक्, नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्सुप्परत्वाभावात् रोऽसुपीति रत्वम् । 'अहोभ्यामिति' । अहन्निति रुत्वं, ननु चात्र रत्वरुत्वयोः कृतयोर्नकाराभावादेव नलोपो न भविष्यत्यत आह । 'रुत्वरेफयोरसिद्धत्वादिति' । नन्वनवकाशत्वाद्रत्वरुत्वे एव भविष्यतः, उक्तं ह्यपवादस्य[3] परस्यापि वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवतीत्यत आह । 'सावकाशं वै तदुभयमिति' । संबुद्धौ हि न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपः प्रतिषिध्यते । 'हे अहरिति' । वा नपुंसकानामिति पक्षे नलोपप्रतिषेधः, अत्र रत्वं सावकाशम् । 'हे दीर्घाहो निदाघेति' । पुल्लिङ्गेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, संबुद्धेर्हल्ङ्यादिलोपः, निदाघशब्दस्य परस्य प्रयोगो विशेषणार्थः, हशि चेत्युत्वम्, अथ अहः अहोभ्या

---

१ राजान इत्यधिकम् इं० पु० ।

२ राजान इत्यधिकम् इं० पु० ।

३ तत्रेत्याधिकम् इं० पु० ।

मित्यादौ नलोपे कृते ऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एवाहःशब्द इत्य वशिष्टस्य योन्त्याकारः सो ऽवकाश इति कस्मान्नोक्तम् एवं मन्यते अहन्निति नकारापरित्यागेन निर्द्देशान्नकारान्तस्यैव स्थानित्वम् अन्यथा ह्रस्येत्येव ब्रूयादिति । 'अहन्निति प्रथमैकवचनान्तमिति' । आदेशमात्रे विधित्सिते अह्न इति नकारान्तस्यैव षष्ठ्या निर्द्देशं कुर्यात् प्रथमान्तस्य निर्द्देशे प्रयोजनमेतस्य रूपस्यान्वाख्यानमेवेति भावः ॥

"न ङिसंबुद्ध्योः" । 'आर्द्रे चर्मन्निति' । सुपां सुलुगित्यादिना ङेर्लुक्, ननु च ङिसंबुद्ध्योर्द्वयोरपि लुप्तयोः पूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात्, ङौ तु पदसंज्ञापि नास्ति प्रत्ययलक्षणेनैव प्रवृत्तया भसंज्ञया बाधित्वात्तत्कृतो ऽत्र नलोपप्रसङ्गो ऽत आह । 'एतस्मादेवेति' । ननु च हे सुराजन्नित्याद्यर्थमेतत्स्यादत्र हि कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा, न च तस्या अपि अप्रत्यय इति निषेधः, सूत्रान्तरगतत्वात्, एवं तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते अन्यथा सुराजेत्यादौ विध्यर्थत्वसंभवात्समासग्रहणं नियमार्थं न स्यात्, तस्मादुपपन्नमेवास्य ज्ञापकत्वम्, एतच्च प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरिति पक्षाश्रयेणोच्यते, तत्र हि विभक्त्यर्थमुत्पन्नया प्रातिपदिकसंज्ञया नलोपो न प्राप्नोति । 'भसंज्ञा च न भवतीति' । अत्राप्येतस्मादेव प्रतिषेधवचनात्प्रत्ययलक्षणेन ज्ञाप्यत इति च संबध्यते, ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । 'तथा चेति' । 'नलोपश्च भवतीति' । प्रातिपदिकत्वात् । 'अल्लोपश्च न भवती ति' । भसंज्ञाया अभावात् । अपर आह नायमर्थो ज्ञापकसाध्यः भसंज्ञा न भवतीति । कथं, यचीत्युच्यते, न चात्र यजादिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः, तत्र हि लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं प्रतिषिध्यतइति । 'चर्मतिल इति' । वैयधिकरण्येपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः, ननु चात्यल्पमिदमुच्यते ङाविति संबुद्धावप्युत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्यथा हे राजन् वृन्दारकेति विग्रह्य वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमिति संबुध्यन्तयोः समासे सति लोपो

१ तर्हि तत्रेति पा॰ २ पु॰ ।

न स्यात्, तथा च वार्तिकं, ङिसंबुध्योरनुत्तरपदइति अत आह । 'हे राजवृन्दारकेत्यत्र त्विति' । 'त'त्र न पूर्वपदार्थसंबोधनमिति' । नहि पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परमेकार्थीभावः संभवति, किञ्च संबुद्धावित्युच्यते न चात्र संबुद्धिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः, वचनं तु हे राजन्नित्यादौ यत्र लोपशब्देन संबुद्धिर्लुप्यते तत्र चरितार्थं, ङौ तु नायं परिहारः संभवति, सर्वत्र लुमता लुप्तत्वात् । 'वा नपुंसकानामिति' । अप्राप्तविभाषेयं, संबुद्धेर्लुमता लुप्तत्वात् ॥

"मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः" ॥ अत्र चकाराद्वाक्यभेदः, मश्च अश्चेति समाहारद्वन्द्वः तस्मान्मात्परस्य मतोर्वो भवति, उपधायाश्च, मादित्येव, उपधायाश्च मात्परस्य मतोर्वो भवति, पूर्वेणानन्तर्ये विहितं व्यवधानेपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, एवं व्याख्यातव्ये मतोरिह कार्यित्वेनेत्यादि यदुक्तं तत्राभिप्रायो मृग्यः, कश्चिदाह, मकारान्तान्मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चेति, वैयाकरणगोष्ठीषु पठ्यते तस्येदमुपपादनमिति तत्रापि मकारोपधादकारोपधादिति बहुव्रीह्यर्थस्य नोपपादनं दृश्यते । 'व इत्ययमादेशो भवतीति' । अत्रेति शब्दः पठितव्यः, तदयमर्थो भवतीत्युपक्रमात् । यवादिविप्रतिषेधे प्रकारे आदिशब्दः । 'पयस्वानिति' । तसौ मत्वर्थइति भत्वाद्रुत्वाभावः, इह नरो ऽस्यास्तीति नृमान्, तस्येदं नामेतमिति वृद्धौ कृतायामवर्णोपधादिति वत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह । 'इहेति' । बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिरन्तर्भूतमतुबपेक्षे वत्वे असिद्धा भवतीत्यर्थः ॥

"झयः" ॥ 'अग्निचित्वानिति' । पूर्ववद्रुत्वाज्जश्त्वाभावः ॥

"संज्ञायाम्" ॥ अहीवतीत्यादौ चातुरर्थिको नद्यां मतुप् ॥

"आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती" ॥ 'आसन्दीवदहिस्थलमिति,' देशविशेषः, यत्रेदमुच्यते ॥

१ तत्रेति नास्ति मु॰ मूलपुस्तके ।

आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् ।
अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥

इति । 'तथाचोक्तमिति' ॥ प्रयोगशास्त्रेषु, राजासन्दी सोमराजस्यासनं, यदि तस्यैव संज्ञायामिति वत्वेन सिद्धम् आसंदीवदित्येतत्किमर्थं तर्हि निपातनमित्यत आह । 'प्रपञ्चार्थं त्विह पठ्यतइति' । अत्रेतिशब्दः पठितव्यः, अपरे त्वाहुरित्युपक्रमात् । 'शरीरैकदेशस्येति' । स पुनर्जान्वोः सन्धिः । 'चक्रीवन्ति सदो हविर्धानानीति' । सारस्वते सत्रे अङ्गमानि सदो हविर्धानानि, न त्वेकत्रावस्थितानि तानि तत्र तत्र कर्षणाय चक्रयुक्तानि भवन्ति । 'कक्षीवानिति' । हल इति दीर्घत्वम् । 'रुमर्विति प्रकृत्यन्तरमस्तीति' । रुमा च लवणाकरः । 'णत्वार्थं चेति' । पदान्तस्येति प्रतिषेधप्रसङ्गात् । 'मतोर्वा नुडर्थमिति' । अत्र पक्षे पूर्वस्य नकारस्य लोपः, णत्वमपि रषाभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

"उदन्वानुदधौ च" ॥ 'उदन्वान्नाम ऋषिरिति' । यस्य च कामवर्षी पर्जन्यः, यस्मिन्नुदकं धीयतइति स पुनस्तटाकादिः, कर्मण्यधिकरणे चेति कि प्रत्ययः, पेषंवासवाहनधिषु चेति उदकस्योद्भावः । 'उदकसत्तासंबन्धसामान्यमिति' । तच्च देवदत्तादिष्वपि संभवति, असंज्ञार्थं वोदधिग्रहणम् ॥

"राजन्वान् सौराज्ये" ॥ शोभनो राजा तस्य भावः सौराज्यं, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, टिलोपः, तत्पुनः शोभनेन राज्ञा देशस्य संबन्धः, समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात्, एतच्च राजन्वानित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं देश एव त्वभिधेयः, यदाह । 'सौराज्ये गम्यमानइति' । 'राजन्वानिति' । प्रशंसायां मतुप्, नलोपाभावो निपात्यते, सूत्रे पुल्लिङ्गस्याविवक्षितत्वं दर्शयति । 'राजन्वती पृथिवीति' ॥

"अनो नुट्" ॥ 'अक्षण्वन्त इति' । अक्षिशब्दस्य मतुपि छन्दस्यपि दृश्यतइति अनङादेशः, नुटो ऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट्, तस्य णत्वम् । 'शीर्षण्वतीति' । शीर्षं श्छन्दसि शिरसः

शिर्षन् आदेशः । प्रकृत्यन्तरं वा शिरस्शब्देन समानार्थः । शिर्षंचिति छन्दसि निपात्यते । नुडयं परादिः क्रियते तस्य मतुब्ग्रहणेन ग्रहणान्मादुपधाया इति वत्वं प्राप्नोति, मकारस्य तु न प्राप्नोति, नुटा व्यवधानात्, यदि पुनरयं नुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, अक्षण्वता शीर्षण्वता णत्वं न स्यात्, इह च सुपथिन्तरः, उत्तरसूत्रेण नुकि कृते पदान्तत्वाच्च शक्व्यप्रशानिति रुत्वं प्राप्नोति तस्मात्परादिरेव कर्त्तव्यः, तत्र चोक्तो दोषो ऽत आह । 'नुटो सिद्धत्वादिति' । नन्वेवमप्यवग्रहे दोषः प्राप्नोति अक्षण्वन्त इत्यक्षण्वन्ते इति णान्तमवगृह्णाति तच्च प्राप्नोति, न लक्षणेनपदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

"नाद्घस्य" ॥ 'भूरिदावत्तर इति' । आतो मनिनित्यादिना वनिप् । 'रथीतर इति' रथशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, तदन्तात्तरप्, नकारलोपे कृते दकारस्य ईकारः, यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥

"कृपो रो लः" ॥ कृपो धातोरिति पाठः । भाष्ये कृपो रो ल इति पठितत्वात्, नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे प्राप्ते लादेशे प्रतिविधत्ते । '[1]इति सामान्यमिति' । वर्णत्वावर्णत्वकृतभेदतिरस्कारेण वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायां च रेफव्यक्तौ यत्सामान्यं वर्त्तते यतो द्वयोरपि तयोर इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययौ भवतस्तदुपादीयते न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिरित्यर्थः । 'ततः किमित्यत आह' । 'तेनेति' । 'इन्यपि सामान्यं चेति' । उपादीयतइत्यपेक्षते. अत्रापि तेन यश्च केवलो लकारः यश्च लकारस्थः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति पठितव्यं पूर्वानुसारेण तु गम्यमानत्वाच्च पठितं, यदि द्वयोरपि ग्रहणं ततोपि किमित्याह । 'ततोर्यमिति' । केवलस्य, ॠद्वस्य । 'लकार आदेश इति' । अत्रापि केवल इति द्रष्टव्यम् । 'ऋकारस्यापि ऌकार इति' । आन्तरतम्यात्, ननु सत्यपि द्वयोरपि ग्रहणे ऋकारस्थस्य रेफस्य लकारस्थो लकार आदेशो भवतु कथन्तु कृत्स्नस्य कृत्स्नो वर्ण आदेशो लभ्यत इत्याशङ्क्योक्तम् । 'एकदेशद्वारेणेति' ।

---

[1] इत्यपीति मु॰ मूलपुस्तके पाठः ।

एकदेशविकारस्यो रेफः तस्य विकार एकदेशविकारः, यद्वात्र एकदेश लृकारस्योलकारः स एव विकार एकदेशविकारः तद्द्वारेण, तत एतदुक्तं भवति, अज्भक्तिसंपुटितयो रेफलकारयोर्निष्कृष्य कर्तुमशक्यत्वात्समुदायस्य समुदाय आदेश इति, यदि निष्कर्षो शक्यक्रियः माभूत्तयोरुपादानं न पुनरेतावता सूत्रे ऽनुपात्तयोः समुदाययोः स्थान्यादेशभावो विद्यतइत्यत आह । 'तथा चेति'। 'एवमादय इति'। आदिशब्देन तासि च कॢपः, ऋदुपधाच्चा कॢपिचृतेः, अनवकॢप्त्यमर्षयोरित्यादेर्ग्रहणम् । 'कल्प्तेति'। ऊदित्त्वात्पक्षे इडभावः, अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वे परस्मैपदे तासि च कॢप इतीड्भावोन्यत्र तु गुणे कृते रेफस्य लकारः। 'चिकॢप्सतीति'। हलन्ताच्चेति सनःकित्त्वम् ॥ 'कॢपेरिति। कृप कृपायां, भवतु संप्रसारणे कृते रूपं, तथापि रूपसामान्याद्ग्रहणप्रसंगो ऽत आह। 'तस्य हीति'। 'कॢपेरेव द्रष्टव्या इति'। रञ्जेः क्युन् बहुलवचनात्कृपेरपि भवति, कृकपिभ्यां कीटचित्यत्रापि कृपिरेव पठितव्यः, खर्जि पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ कृपेरपि भवतु सर्वत्र बहुलवचनात्संप्रसारणम् । 'कृपूरादय इति'। आदिशब्देन कृपाणस्य ग्रहणं, युधिबुधिदृशः किच्चेति बाहुलकात् कृपेरपि आनच्, यद्यावश्यं बाहुलकमाश्रयणीयं कृपे रपि न दोष इत्याह। 'उणादयइति'। 'बालेति'। बल वल्ल संवरणे, बल्यतइति बालः। 'मूलमिति'। मूल प्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुपधलक्षणःकः, लङ्घिवंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययान्तो लघुशब्दः, अलमित्यव्ययम्, अङ्कः कुलिः अङ्गुलिः अमेर्गुरी रश्च लो वेति नाश्रितं, कपिलकादिषु वा रस्य लः। 'रोमाणीति'। रौतेर्मनिन्, रोमन् नामन् सीमन् स्तोमन् होमन् सामन् लोमन् व्योमन् विधर्म्मन् पाप्मन् धामन् इत्यत्र लोमन्सामचिति निपातनं नाश्रितम्। 'पांसुरमिति'। पांसुरस्मिन्नस्तीति नमपांसुपाण्डुभ्यश्चेति रः, कृञो मनिन् कर्म, शुक्रः शुक्ल इति ऋज्रेन्द्रेति निपातनं नाश्रितम्। अथ कृप सामर्थ्य इत्येव कस्मान्न पठितम्। एवं हि लत्वं न विधेयं भवति, नैतदस्ति, अचीकॢपदिति हि न सिध्येत्। ऋकारल्वकारयोः सवर्णविधिरिति लृकारस्योरदिति ऋकारे कृते अचीकृपदिति स्यात्, लत्वविधौ

तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति सिद्धमिष्टम् । तथा चलीक्लृप्यतइति रीको पि लत्वसिद्धिर्भवति ॥

"उपर्गस्यायतौ" ॥ 'अयतौ परइति'। अत्र द्वौ पक्षौ, अयतिः ग्रहणं रेफविशेषणम्, अयतिपरस्य रेफस्य, स चेदुपसर्गस्येति, उपसर्गविशेषणं वा, अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफ इति, तत्राद्ये पक्षे एवमन्वयः, अयतौ परतो यो रेफ उपसर्गसंबन्धी तस्येति, द्वितीये त्वयतौ परतो य उपसर्गस्तस्य यो रेफस्तस्येति । 'प्लायतइति'। अयतिरनुदात्तेत्, कथं तर्हि उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति परस्मैपदं, किमनेन वन्यगजशौचेन, यद्वि वा पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचारे क्विपि लट्, के त्विन्तु इट कटी गतावित्यत्र इकारमपि धातुं पठन्ति, यथा त्वत्र दर्शिते पक्षद्वयेपि दोषो न भवति तथा क्रमेण दर्शयति। 'अत्रेति'। 'स्थानिवद्भावादिति'। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतत्त्विह न भवति, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यपवादस्मरणात् । 'यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणमिति'। कार्यित्वेन प्रधानत्वात्। 'एकेन वर्णेनेति'। एकग्रहणं पल्यय इत्यत्र संघातेन व्यवाये न भवतीति प्रदर्शनार्थम् । 'तथा चेति'। एवं च कृत्वेत्यर्थः । 'पल्ययत इत्यत्रापीति'। यत्र श्रूयमाणेनैकेनैव वर्णेन लौकिकं व्यवधानं तत्रापि प्रवर्तते न केवलं प्लायत इत्यादौ यत्र स्थानिभावद्वारेण शास्त्रीयं तत्रैवेत्यपि शब्दस्यार्थः, अमुमेव विशेषं दर्शयितुमस्य पृथगुपन्यासः। ननु च निर कुषः, सुदुरोरधिकरणइति निर्द्देशाद्रेफान्तावप्युपसर्गौ स्तस्तौ वचनस्यावकाशा इति कथं व्यवधाने भवति। उच्यते। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्निदुरोरयतावित्येव ब्रूयात्, उपसर्गग्रहणात्तु व्यवायेपि भविष्यति, एतत्त्वेकत्रसंव्यवधानेनाप्युपपन्नमिति न पल्ययतइत्यत्र प्रसङ्गः। 'उपसर्गविशेषणे त्विति'। श्रुतत्वादिति भावः । 'सिद्धमेवैतत्सर्वमिति'। येन नाव्यवधानमित्यादि न कश्चित् यत्नो ऽस्मिन्पक्ष इत्येवशब्दस्यार्थः। 'प्रतेरपि तु प्राप्नोतीति'। पूर्वस्मिन्पक्षे संघातेन व्यवायान्न प्राप्नोति अत्र तु प्राप्नोतीत्यमुं विशेषं तुशब्दो द्योतयति। 'प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्त्विति'। प्रथमपक्षस्य या दर्शना परेभ्यः प्रतिपादना तत्राभिनिविष्टास्तत्परायणा

इत्यर्थः । 'अपरे त्वित्यादि'। आप्तपर्यायः प्रत्ययितशब्द इतच् प्रत्ययान्तः संजातप्रत्ययाः प्रत्ययिता इति । 'निस्दुस् इत्येतयोस्त्विति'। सकारान्तविषयोयन्यः, रेफान्तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेन ॥

"ग्रो यङि" ॥ उदाहरणे ऋत इद्धातोरितीत्वं, रपरत्वं, हलि चेति दीर्घस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनेन लत्वं, ततोपहृतनिमित्तत्वाद्दीर्घाभावः । 'गिरतेर्गृणातेश्चेति'। निगरणार्थस्य शब्दार्थस्य च । 'सामान्येनेति'। विशेषानुपादानात् । अपरे तु गिरतेरेव ग्रहणमिच्छन्तीत्यनुषङ्गः । कः पुनरत्र हेतुरित्यत आह । 'गृणातेस्त्विति'। तुह्यर्थे। 'निगीर्यतइति'। यक् ॥

"अचि विभाषा" ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्प्रत्ययः संनिधापितः, तस्याचाविशेषणात्तदादिविधिर्विज्ञायते, यदाह । 'अजादौ प्रत्यये इति'। 'निगिरतीति'। तुदादित्वाच्छः, तस्य ङित्त्वादभावे गुणे इत्वम् । 'णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति'। पदस्य लत्वविधानादन्तरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति च लत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं णिलोप एव भवतीति भावः, प्रत्ययलक्षणमप्यत्र शक्यं वक्तुं, न च वर्णाश्रयत्वमजादौ प्रत्यय इत्युक्तत्वात्, कथं पुनः स्थानिवद्भावः, यावता पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति पठ्यते ऽत आह । 'पूर्वत्रासिद्ध इति'। कः पुनरस्यापवाद इत्यत आह । 'तस्य दोष इति'। 'अन्तरङ्गत्वाद्विति'। पदस्येत्यधिकारात्कालतोन्तरङ्गत्वाभावेप्यन्तर्भूतावयवापेक्षत्वाल्लत्वमन्तरङ्गं बहिर्भूतयगपेक्षत्वात्तु णिलोपो बहिरङ्ग इति भावः । 'गिरौ गिर इति'। विस्पष्टार्थम् ॥

"परेश्च घाङ्कयोः" ॥ 'परि घ इति'। परौ घ इत्यप्, हन्तेष्टिलोपो घत्वं च । 'पर्यङ्क इति'। अकि लक्षणे पचाद्यच् हलश्चेति घञ्, बाहुलच्च । 'घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यतइति'। इहेष्टिरेवेयं, परियोगः, पर्यनुयोगः ॥

"संयोगान्तस्य लोपः" ॥ 'इह श्रेयान्भूयानिति'। संयोगान्तलोपो न प्राप्नोति परत्वाद्रुत्वेन बाध्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । 'इहेति'।

यथैव तर्हि रुत्वमसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपं न बाधते तथा जश्त्वमपि न बाधेत, ततश्च पयो यश इति जश्त्वमेव स्यादत आह। 'जश्त्वे त्विति'। संयोगान्तलोपे हि प्राप्ते ऽप्राप्ते च रुत्वमारभ्यते, श्रेयानित्यादौ प्राप्ते, पय इत्यादौ त्वप्राप्ते, जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्त एव, तस्मात्तेन नाप्राप्तिन्यायेन जश्त्वमेव बाध्यते न संयोगान्तलोपः। 'दध्यत्रेत्यादि'। यणादेशो हि द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः संयोगान्तस्य लोपस्त्वेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गः। अन्तग्रहणं शक्यमकर्तुं, पदस्येति वर्तते, संयोगे न हि पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना संयोगान्तस्येति लभ्यत एव॥

"रात्सस्य"॥ 'संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि'। संयोगान्तस्य पदस्य योऽवयवो रेफस्तस्माद्द्वुत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति तदेव पदं प्रत्यलोन्त्यस्येत्यर्थः। 'अवाः अत्सारिति'। त्सर संवलने त्सर छद्मगतौ। 'रात्सस्यैवेति'। रादेव सस्य नान्यतः श्रेयानित्यादौ, एवं तु नियमो न भवति, उरःप्रभृतिषु पुमानिति कृतसंयोगान्तलोपस्य पाठात्। 'ऊर्गिति'। ऊर्ज बलप्राणनयोः, भ्राजभासेत्यादिना क्विप्, अत्र नियमाज्जकारस्य लोपाभावे चोः कुरिति कुत्वं गकारः, वावसानइति चर्त्वम्। 'न्यमार्डिति'। मृजू शुद्धौ अदादिः, तिपो हल्ङ्याब्लोपः, मृजेर्वृद्धिः, व्रश्चादिना षत्व, जश्त्वचर्त्वे॥

"धि च"॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इति वक्ष्यति, ततश्च सिचा प्रत्यय आक्षिप्यते, तस्य धकारेण विशेषणात्तदादिविधिर्विज्ञायतइत्याह। 'धकारादौ प्रत्ययइति'। भाष्यकारमते तु धकारे परइति द्रष्टव्यम्। 'अलविढ्ढ्मिति'। लुङ् ध्वं सिच् इट्, सिचो लोपः, विभाषेट इति पक्षे मूर्धन्यः। 'धकारो न श्रूयेतेति'। ष्टुत्वे कृते अलविड्ढ्मित्येव स्यात्, विभाषा ग्रहणं तु तत्र षीध्वमर्थं लिडर्थं च स्यात्। 'इतः प्रभृतीत्यादि'। उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानमत्र ज्ञापकमाहुः। अन्यथाऽत्स्था इति स्थिते तकारात्परस्य सकारस्य झलो झलीति लोपे सति उत्थानेत्यादेः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमस्मिन्प्रकरणे यो लोपः स सिच इति।

'चकाद्धीति'। हे शिरः पलितं सच्चकाद्धि, शोभस्वेत्यर्थः, चकासृ दीप्तौ अदादिः, लोट्, सिपो हिः, हेर्धिः, झलाञ्जश् झशीति सकारस्य दकारः। 'पयो धावतीति'। हशि चेति रोरुत्वं, यदि सिचो लोप इष्यते सग्धिर्वब्धा मिति झलो झलीति लोपो न स्यादत आह। 'सग्धिर्वब्धामिति'। अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः, बहुलं छन्दसीति सलोपः, झषस्तथोर्धोधः, जश्त्वेन घकारस्य गकारः, समानाग्धिः सग्धिरिति पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः, समानस्य छन्दसीति सभावः। 'बब्धामिति'। भस भर्त्सनदीप्त्योः जुहोत्यादिः, लोट्, तसस्तां, श्लौ द्विर्वचनं, पूर्ववदुपधालोपः, सकारस्य च लोपः, तकारस्य धकारः, पकारस्य जश्त्वं बकारः। 'पयो धावतीत्येवमादावपीति'। अन्यथा रुत्वस्य सिद्धत्वात्पूर्वं सलोपः स्यात्। 'भाष्यकारस्त्वाहेति'। पूर्वं तु श्लोकवार्त्तिककारस्य मतं दर्शितम्। 'यत्रान्तरमास्थेयमिति'। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं रुत्वं पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः सलोपः, तत्र सलोपस्या सिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टस्य विषयस्याभावादसिद्धत्वाभावाद्रुत्वमेव तावत्प्रवर्त्तते, अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावादोर्लोपाभाव इति। 'धिसकार इति'। स्थानिनोपि विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देशः। 'आशाध्वमिति'। आङः शासु इच्छायाम् अदादिरनुदात्तेत्। 'जश्त्वमिति'। झलां जश् झशीत्यनेन। 'सर्वमेवमिति'। यदि सकारस्य जश्त्वेनाशाध्वमिति सिद्धं, ततः सर्वमेव लवजातं जश्त्वेनैव सिद्धं स्यात्, ततश्च सूत्रमेवेदं न कर्त्तव्यमिति, 'श्रुतिश्चापि नभिद्यत इति'। व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः श्रवणे विशेषो न धार्यतइत्यर्थः। 'लुङश्चापीति'। अयं चापरो जश्त्वे सति गुणः, इणः षीध्वमित्यत्र लुङो ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति अच्योढ्वमलोढ्वमित्यादौ षत्वजश्त्वष्टुत्वैरेव रूपस्य सिद्धत्वात्।

ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे ऽकृद्धं, कथं भवेत्।
दोषान्तराभिधानात्तु नैतत्सुष्टु निरूपितम्॥

तद्दर्शयति । 'सेटि दुष्यतीति' । एतच्च यद्यत्र सकारस्य लोपो न स्यादित्युपक्रम एवोक्तं तस्माद्धि चेति कर्तव्यं, मूर्धन्ये च लुङो ग्रहः, धित्रकारे सिचो लोप इति त्वेतद्व्यस्थितं तत्र दोषान्तरं दर्शयति । 'घसिभसोरिति' । सग्धिश्च बब्धामित्येतयोरसिद्धिप्रसङ्गात्, न सिचो लोपः शक्यो विज्ञातुमित्यर्थः, परिहरति । 'छान्दसो वर्णलोपो वेति' । वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, सिच एवायं लोपः, । घसिभस्योस्तु छान्दसो वर्णलोप इति । क्व यथेत्याह । 'यथेति' । इष्कर्त्तारमध्वर- स्येत्यस्यैकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी, तत्र बहूवा इष्क- र्त्तारमिति पठन्ति, तैत्तिरीयास्तु निष्कर्त्तारमिति ॥

"झलो झलि" ॥ भिदिर्छिदी स्वरितेतौ, मन्यतिरनुदात्तेत् । 'अयमपि सिच एव लोप इति' । यदि वा पदस्येति वर्त्तते, तत्रा[1]सत्ते- र्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामप्येकसंबन्धत्वे विधिरयमिति सोमसुत्स्तोतेत्यादौ न भविष्यति, समासेपि न भवति, सोमसुत् स्थिति- रिति किं कारणं सकारयकाराभ्यां यत्पदमारब्धं तत्प्रति तकारस्यावयवत्वा- भावात् ॥

"ह्रस्वादङ्गात्" ॥ 'अचोष्टेति' । सलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुण- स्ततो विहतनिमित्तत्वाल्लोपाभावः । 'अयमपीति' । अतोदः स्यास्त- र्योरिति पूर्वोक्तं ज्ञापकमेव शरणम् । 'द्विष्टमामिति' । ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति षत्वम् ॥

"इट ईटि" ॥ अत्र सिच एव संभवः ॥

"स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" ॥

गुणभूतोपि संयोगो झलन्ताभ्यां विशेष्यते ।
संयोगाद्यो: पदस्यान्ते स्कोर्यस्माचास्ति संभवः ॥

इति मत्वाह । 'पदस्यान्तइति' । 'झलि च परत इति' । पद- स्य यः संयोग इत्यपेक्षते । 'लग्न इति' । ओलस्जी व्रीडे, निष्ठा, ईदित्त्वा-

1 तत्रप्रत्यासत्तेरिति पा॰ २ पु॰ ।

दिट्प्रतिषेधः, अत्र तकारे झलि परतः सजयोर्यः संयोगः तदादिः सकारः, ओदितश्चेति निष्ठानत्वं, तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम्। 'साधुलगिति'। साधु लज्जत इति क्विप्। 'मग्न इति'। मस्जिनशोर्झलीति नुम्, स च जकारात्पूर्वः, मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्तीति वचनात्, तेनानिदितामिति नलोपः, सलोपादि पूर्ववत्। तष्ट इति। तक्षू तनूकरणे, ऊदित्वा द्विकल्पितेट्, यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः,। 'झलि सङीति वक्तव्यमिति'। सङीत्ययं प्रकरणशेषः, किं प्रयोजनम्।

गिरोऽभोर्धिर्द्विष्टरां च दृषत्स्थः काष्टशक्स्थिरः।
क्रुञ्चाधुर्येति मा स्मैषु सत्वादीनि भवन्त्विति॥

गिर इत्यत्रापि विभाषेति लत्वं माभूत्, अभोर्धिरिति, धि चेति सलोपो न भवति। 'द्विष्टरामिति। ह्रस्वादङ्गादिति न भवति, दृषत्स्थः, झलो झलीति न भवति, काष्टशक्स्थिरः, स्कोः संयोगाद्योरिति न भवति, क्रुञ्चा चोःकुरिति कुत्वं न भवति, धुरं वहतीति धुर्येति हलि चेति दीर्घत्वं न भवति, तथा च वार्त्तिकं सङि लत्वलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानीति, सङीति प्रकृत्य लत्वादीनि वक्तव्यानीत्यर्थः, तदेवं वार्त्तिककारमते ऽपि चक्राधीत्येव भवितव्यं, सङीति वचनात्। 'सनःप्रभृतीति'। धातुप्रत्ययानां ग्रहणमित्यर्थः। अत्र संयोगादिलोपं प्रयोजनं प्रत्याचष्टे। 'तदिति'। तदिति वाक्योपन्यासे। 'शक्रेरिति' ककारान्तोपलक्षणमेतत्, तेन कक लौल्ये कुक वृक आदानइत्यादेरपि क्विबन्तस्य प्रयोगो नास्त्येव। 'आहुरिति'। भाष्यकारादयः। तत्र भाष्यं तावत्पठति। 'काष्टशगेवेति'। वाक्यर्थमित्यत्र स्थानिवद्भावोऽपि शक्यो वक्तुं, तस्य दोषः संयोगादिलोप इत्युक्तत्वात्॥

"चोः कुः"॥ 'नकारोपधो वेति' पूर्वमौत्पत्तिकं ञकारोपधत्वमाश्रित्योक्तम्, इदानीन्तु नकारस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यामागतो ञकार इत्युच्यते। 'नकारलोपे हीति'। तथा संनिपातपरिभाषायाः प्रयोजनेषु पठितमुदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचितइति। कुचित्तशब्दे कित्त्व संनिपातकृतमुदुपधत्वमुदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां कित्त्वस्य निमित्तं न भवती-

त्यर्थः । नन्वस्तु नोपधः, तथाप्यनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः नकारस्य कुत्वप्रसंगो ऽत आह । 'तत्रेति'। चुत्वस्य त्वत्र प्रसंगो नास्ति अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वात् ॥

"हो ढः" ॥ 'सोढेति'। तीषसहेतीड्विकल्पः । 'तुराषाडिति' छन्दसि सह इति ण्विः, अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सहेः साडः स इति षत्वम्, । 'प्रष्ठवाडिति'। वहश्चेति ण्विः ॥

"दादेर्धातोर्घः" ॥ 'किं तर्हि तद्विशेषणमिति'। यद्यपि समानाधिकरणं न भवतीत्यस्यैतत्प्रतिपक्षभूतं न भवति समानाधिकरणस्यापि विशेषणत्वोपपत्तेः, तथापि सामानाधिकरण्यपक्षे धातोरित्येतद्विशेष्यम् अत्र तु पक्षे विशेषणमित्यस्यैव प्रतिपक्षता । 'अवयवषष्ठ्यन्तमिति'। अवयवसंबन्धे या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः। अत्र स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वं, धातोरवयवो यो दादिः शब्द इति, एवं चोपक्रमेपि दकारादेर्धातोरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । 'किं[1] कृतं भवतीति'। किमिष्टं सिद्धं भवतीत्यर्थः । 'अधोगित्यत्रापीति'। सामानाधिकरण्ये त्वडागमेन दादित्वस्य विहतत्वात्र स्यात् । 'कथमिति'। धातुरेवायं न धातोरवयव इति प्रश्नः । 'अथ वेति'। अस्मिन्पक्षे उपक्रमेपि दादेर्धातोरिति यथा श्रुतमेव । 'धातूपदेशइति'। एतच्च धातुग्रहणाल्लभ्यते,

नह्यधातोर्दकारादेर्हकारान्तस्य संभवः ।
देत्रानडुद्भ्यामित्यादौ यस्माद्धत्वं प्रवर्त्तते ॥
तदेतदसमीचीनमवधानच्युतं वचः ।
यस्माद्दामलिडित्यादेरधातोरपि संभवः ॥

तस्माद्धातुग्रहणमावर्तनीयं, तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयति। 'तथा चेति'। पूर्वत्र तु पक्षे व्यपदेशिवद्भावेन दामलिडित्यत्रापि प्रसंगः॥

"वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्" ॥ द्रुहादय एते दिवादिष्वनेनैव क्रमेण प्रपठ्यन्ते, रधादित्वाद्विकल्पितेटः, तत्र वा द्रुहादीनामिति वक्तव्ये प्रतिपदपाठो यङ्लुक्यपि यथा स्यात् दोधुक् दोधुट्, अन्यथा निर्दिष्टं यद्गणेन चेति न स्यात् ॥

[1] एवमित्यधिकं मु॰ मू॰ पु॰ ।

"नहो धः" ॥ 'परीणदिति'। संपदादित्वात्क्विप्, नहिवृतीति दीर्घत्वम्, उपसर्गादसमासेपीति णत्वं, प्रक्रियालाघवार्थं दकार एव विधातव्ये धकारविधानं झषस्तथोर्धोध इति धत्वं यथा स्यात्, नद्धमित्यत्र रदाभ्यां निष्ठानत्वं च माभूदिति।

"आहस्थः" ॥ अथ प्रकृतो धकार एव कस्मान्न विधीयते तस्यापि हि चर्त्वेन आत्थेति सिद्धम्, थकारस्यापि चर्त्वेन भवितव्यम्, एवं च कृत्वा ऽऽहनहोर्ध इत्येक एव योगः कर्तव्योत आह। 'आदेशान्तरकरणमिति'। एवमपि तकार एव कर्त्तव्यः। 'हृग्रहोरिति'। 'हकारस्येति'। वचनं हरत्यर्थम्। 'निग्राभमिति'। उदि ग्रह इत्यत्र छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनाद्वा घञ् ॥

"व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः" ॥ अत्र शकारान्तस्य जश्त्वे प्राप्ते इतरेषान्तु कुत्वे तदपवादः षत्वं विधीयते। 'मूलवृट्, धानाभृडिति'। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं, स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, षकारस्य जश्त्वं डकारः, वावसानइति पक्षे टकारः। 'झलादिराभ्यामित्यादि'। पर्यवपद्यते, व्यवधीयते। 'राष्टिः भ्राष्टि[1]रिति'। गुरोश्च हल इत्यकारे प्राप्ते क्तिचक्तावादिभ्य इति क्तिन्प्रत्ययः, तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। 'शब्दप्राडिति'। क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घत्वं, संप्रसारणाभावश्च, छग्रहणमनर्थकं छ्वोः शूडित्यादिना छस्य शत्वे कृते शान्तानामित्येव षत्वं सिद्धमत आह। 'च्छ्वोः शूडित्यादि ॥

"एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" ॥ धातोरिति यदिहानुवर्त्तते तद्व्यधिकरणमवयवषष्ठ्यन्तमेकाच इत्यस्य विशेषणं, झषन्तस्येत्येतदपि तस्यैव समानाधिकरणं विशेषणम्, एवं विशिष्टं त्वेकाच इत्येतदवयवषष्ठ्यन्तविशेषणं तदाह। 'धातोरवयव इत्यादि'। 'झलि सकारइति'। एतेनानुवर्त्तमानस्य झलो विशेषणं सकार इति दर्शयति, किमर्थं पुनरिह झलीत्यनुवर्त्तते, अन्त इत्यस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादन्यथा झलीत्यस्य निवृत्तौ तत्संबद्धमन्तइत्यपि निवर्त्तेत। ननु

१ भ्राष्टिरिति नास्ति मु॰ मू॰ पु॰।

चत्वारो भष आदेशाः स्थानिनस्तु बशस्त्रयः।
डकारस्य तु न क्वापि संभवोस्ति कथं च न॥

ततश्च वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति तत्राह। 'च[1]त्वारो बशः स्थानिन इत्यादि'। शास्त्रप्रतीतिवेलायां संख्यासाम्यस्य संभवात् प्रवर्त्तते यथासंख्यमनुष्ठाने त्वसंभव इत्यर्थः, क्वचित्तु नायं ग्रन्थः पठ्यते, 'भोत्स्यन्तइति'। बुधिरनुदात्तेत्, ल्टटि स्यः, तत्र व्यपदेशिवद्भावेन धातुं प्रत्येकाचोवयवत्वम्। 'अभुध्वमिति'। धि चेति सिचो लोपः, गुहिदुही स्वरितेतौ। 'अजघा इति'। घधेर्यङ्लुकि द्विर्वचने धातुं प्रत्येकाचो ऽवयवत्वम्, रुग्रिकौ च लुकीति रुक्, अर्धध् इति स्थिते लङादि। 'गर्द्धभयतेरिति'। गर्दभमाचष्टइति णिच्, अश्रावी प्रत्ययो ऽप्रत्ययः क्विबादिः। 'असंत्येकाज्ग्रहणाइत्यादि'। यद्येकाज्ग्रहणं न क्रियेत ततोन्यस्येहाश्रुतत्वाद्बशेव धातोरित्यनेन विशेष्येत बशो झषन्तत्वस्यासंभवाज्झषन्तस्येत्यनेनापि धातुरेव विशेष्येत, ततश्चायमर्थः स्यात्, झषन्तस्य धातोर्योवयवो बश् तस्य भषिति, ततो दामलिहित्यत्रापि प्रसङ्गः, एकाच इत्यस्मिंस्तु सति वृत्तिकारोपदर्शित एवार्थो भवतीति च तत्र प्रसङ्गः, अत्र हि यो झषन्त एकाच् लिहिति न तस्यावयवो बश् दकारः, यस्य चावयवो दामित्यस्य न स झषन्तः। 'क्रोत्स्यतीति'। अत्र ककारस्य घकारो न भवति॥

"दधस्तथोश्च"॥ 'दधाति[2]र्निर्दिश्यतइति'। दध धारणे इत्यस्य ग्रहणं न भवति, शपा तयोर्व्यवायात्, ननु यङ्लुकि व्यवायो नास्ति, ततश्च तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः, एवं च वचनसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणं नाश्रयितव्यं भवति, तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणम्। 'वचनसामर्थ्यादिति'। नहि दधातिराकारलोपेन विना झषन्तो भवति, एतच्च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनाश्रित्योक्तम्। 'अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वमिति'। वचनसामर्थ्याच्च भवतीत्यपेक्षते, नह्यभ्यासस्य जश्त्वेन विना दधातेर्बश्

[1] मु॰ मूल पुस्तके त्वयं ग्रन्थः सूत्रान्ते पठितः।
[2] कृतद्विर्वचन इत्यधिकं मु॰ मू॰ पु॰।

क्वचित्संभवति । 'तयोरिति क्रिमिति' । झलीति वर्तते, झषन्तस्येति च, न च तकारथकाराभ्यामन्यो दधो झलस्ति, स्ध्वोस्तावदिष्टमेव तस्मा-त्तयोरिति न वक्तव्यम्, एवं च कृत्वा चकारोपि न कर्त्तव्यः, सर्वत्र झलीत्येव सिद्धमिति प्रश्नः । 'आनन्तर्यादिति' । ननु च स्ध्वोः पूर्वेणैव सिद्धं, न सिध्यति, आल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अझषन्तत्वात् । ननु च पूर्वत्रा-सिद्धे नास्ति स्थानिवद्भावः, एवमप्यभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वाच्च सिध्यति, यदि त्वभ्यासजश्त्ववर्त्मेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यमित्यत्र एत्वतुको रित्य-पनीयाविशेषेण सिद्धत्वमुच्येत फलिभजिग्रहणं वा सामान्येन ज्ञापकमा-श्रीयेत न त्वेत्वविषयमेव, ततस्तयोश्चेति शक्यमकर्तुं, कथं स्ध्वोः पूर्वे-णैव सिद्धम्, इदं तु व्यतिरिक्ते झलि यथा स्यादित्येवमर्थं भविष्यति ॥

"झलां जशोन्ते" ॥ 'पदस्यान्ते वर्त्तमानानामिति' । यदा ऽव-साने वर्त्तमानानामन्तशब्दो ऽवसानवचनो न त्ववयववचनः । 'श्वलि-डिति' । अत्र हकारस्य जश्त्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ढत्वं, ढकारस्य जश्त्वं डकारः ॥

"झषस्तथोर्धो ऽधः" ॥ 'दधातिं वर्जयित्वेति' । अनेनाध इति धातुप्रतिषेधं दर्शयति, यदि धकारप्रतिषेधः स्यात् धकारात्परयोर्नेति ततो गतिबुद्धीत्यादयो निर्द्देशा नोपपद्येरन्, । 'अलब्ध, अलब्धा इति' । लुङि तथासो, एवमलीढ, अलीढा इति । 'धत्तः धत्थ इति' । धत्वे प्रतिषिद्धे धकारस्य चर्त्वम्, अध इति शक्यमवक्तुम्, इह कस्माच्च, धत्तो धत्थ इति । जश्त्वे योगविभागः करिष्यते, दधस्तथोश्च, झलां जशः, झलाञ्जशो भवन्ति, दधस्तथोः, ततोन्ते, अन्ते च झलां जशो भवन्ति, तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति भषभावे जश्त्वस्यासिद्धत्वाज्झषन्तत्वं, धत्वे परस्मिन् सिद्धं जश्त्वमित्यझषन्तत्वाद्धत्वाभाव इति सिद्धमिष्टम् ॥

"रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" ॥ निष्ठात इति समा-सनिर्द्देशः, तत्र प्रधानभूततकारो रदाभ्यामित्यनेन विशेष्यते न गुण-भूता निष्ठेत्याह । 'रेफदकाराभ्यामुत्तरस्येति' । तेन चर्दितं मुदितमित्यत्र निष्ठाया अव्यवधानेपि तस्येटा व्यवहितत्वाण्णत्वं न भवति । 'अवगू-

र्णमिति'। गुरी उद्यमने, श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः, पूर्वेषु श्यकः क्तीति। 'भिन्नः भिन्नवानिति'। आदेशे नइत्यकार उच्चारणार्थः, तेन दकारस्य स्थाने शुद्धो नकारो भवति। 'कृतः कृतवानिति'। ननु यथा कृपो रो ल इत्यृकारस्यापि रेफस्य लकारो भवति तथेहापि ऋकारस्य रेफमाश्रित्य नत्वं प्राप्नोत्यत आह। 'इत्यत्रेति'। युक्तं तत्र सामान्योपादानादिह तु न सामान्यमुपादीयते किं तर्हि व्यञ्जनं किमात्मकमर्द्धमात्रात्मकम्, ऋकारस्तु मात्राचतुर्भागात्मकः, अस्तु वा सामान्यनिर्द्देशस्तथापि न दोष इत्याह। 'सामान्यनिर्द्देशे चेति'। ऋकारे ह्यभितो ऽभक्तिर्मध्ये रेफभक्तिस्ततश्च परयाऽभक्त्या व्यवधानान्नास्ति नत्वप्रसङ्गः। 'चरितं मुदितमिति'। तइत्यनुच्यमाने इटो निष्ठाभक्तत्वात्तस्य नत्वप्रसङ्गः। 'परस्य माभूदिति'। परस्यैव माभूदित्यर्थः, असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासन्नेति तद्दकारस्यैव नत्वेन भाव्यं, तेनैतदपि न चोदनीयं बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च न भविष्यतीति, किं च पदस्येत्यधिकारात्पदावस्थायां नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वमपि नास्ति, केवलस्य वर्णस्यानुपदेशात्प्रतिपदोक्तत्वमपि नास्ति, अथापि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि पञ्चमीनिर्द्देशात्परस्यैव प्रसङ्गः, कार्तिरित्यत्र बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः वृद्धेश्च यन्निमित्तं तदेव रेफस्याप्युरण्रपर इत्यस्य वृद्धिविधिनैकवाक्यत्वात् ॥

"संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" ॥ 'प्रद्राण इति'। कृत्यच इति णत्वम्। 'निर्यात इति'। योऽत्र धातुर्नासौ संयोगादिर्यश्च संयोगादिर्नासौ धातुः, न चात्र संयोगादित्वस्य बहिरङ्गत्वं, कथं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततश्च निष्ठोत्पत्तेः प्रागेव संयोगः संनिहितः, प्रद्राण इत्यादावप्येतावदेव ॥

"ल्वादिभ्यः" ॥ 'जीन इति'। ज्या वयोहानौ, ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम्। 'निष्ठावदिति'। नत्वसंनिधौ वचनात्तदेवातिदिश्यते, तेन पूर्निरित्यत्र क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः पूङश्चेतीड्विकल्पो न भवति। 'दुग्णोरिति'। दु गतावित्यस्यैव दीर्घग्रहणं न तु टुदु उपतापइत्यस्य, सानुबन्ध-

कत्वात्, तथा माघे प्रयुक्तं, मृदुतया दुतयेति, गु पुरीषोत्सर्गे। 'पूना इति'। अनेकार्थत्वाद्धातूनां पूञ् विनाशार्थः। 'सिनो ग्रास इति'। षिञ् बन्धने, बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशेन तत्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामयं प्रयोगः, सिता पाशेन, शुद्धे कर्मणि क्तः, समुदायप्रत्युदाहरणमेतत्, इदानीमवयवप्रत्युदाहरणं दर्शयति। 'ग्रासोपीति'॥

"ओदितश्च"॥ 'आपीन इति'। प्यायः पीति पीभावः। स्वादयः षूङ् प्राणिप्रसवइत्यादयो व्रीङ् वृणोत्यर्थइत्येवमन्ता दिवादौ पठ्यन्ते॥

"क्षियो दीर्घात्" क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, द्वयोरपि ग्रहणम्। 'क्षीणा इति'। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः। 'क्षीणस्तपस्वीति'। अत्रापि वाक्रोत्यादैन्ययोरिति, दीर्घादिति शक्यमवक्तुं, क्षिय इति निर्देशादेव दीर्घस्य ग्रहणं विज्ञायते, ह्रस्वस्य हि ग्रहणे इयङादेशात्परत्वात् घेर्ङितीति गुणे कृते क्षेरिति निर्देष्टव्यं स्यादित्यत आह। 'ह्रस्वान्तस्यापीति'। यथाभूतस्य दीर्घत्वं विधेयं तथाभूतमेवानुकर्तुं युक्तं, ह्रस्वान्तस्य च दीर्घत्वं विधेयमिति तस्यैव दीर्घविधावनुकरणं तत्रापि चेयङादेशो दृष्टः तस्मादियङादेशो न दीर्घग्रहणे प्रमाणमित्यर्थः। यदि तर्हि ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयङादेशो भवति विपराभ्यां जेरित्यादावपि प्रसङ्ग इत्यत आह। 'विपराभ्यां जेरित्येवमादौ त्विति'। अविवक्षितत्वेति पाठः, तत्र हि धातावनुकार्ये ऽवस्थितं धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणमविवक्षितत्वात्तस्य विवक्षामकृत्वा रूपसामान्यस्य विजितं कूजितमित्यादिसाधारणस्य रूपस्यानुकरणं, ततश्च विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणेप्यभाव इत्यर्थः। यदा तु विशेषोनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्त्तते, यथात्रेयङादेशः, यद्येवं विभक्त्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति, अधातुरिति प्रतिषेधेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात्। नैव दोषः। अधातुरिति पर्युदासो ऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः, ततः किम्। धातिदेशिकस्य

कस्य चित् कार्यस्याभावात् धातोरन्यत्वात्स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते, इयङादेशस्त्वादेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्भवति ॥

"श्यो ऽस्पर्शे" ॥ 'शीनमिति'। श्यैङ् गतौ, द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इति संप्रसारणम् । 'गुणभूतोपि स्पर्श इति'। एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते, स्पर्शशब्दोयमस्ति गुणवचनः, स्पृश संस्पर्शने, भावे कर्मणि वा घञ्, स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यो गुणः, अस्ति रोगवचनः, स्पृश उपतापे, घञ्, स्पर्शः, तदिह विशेषानुपादानाद् द्वयोरपि ग्रहणं, ततश्च रोगेपि प्रतिषेधात्प्रतिशीन इति न सिध्येत्, अत आह। 'गुणे चेति'। गुणएवेत्यर्थः। एवं मन्यते यदयं द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यइति स्पर्शे संप्रसारणं विधाय पुनः प्रतेश्चेत्याह तज्ज्ञापयति । श्यायतेर्ग्रहणे स्पर्शशब्दो रोगं न प्रत्याययतीति, यदि प्रत्याययेत् पुनर्न विदध्यात्, प्रतिपूर्वो रोगएव श्यायतिर्वर्तते ॥

"अञ्चोनपादने" ॥ 'न चेदपादानं तत्र भवतीति'। तत्राञ्चत्यर्थे विषये ऽपादानं चेन्न भवतीत्यर्थः । 'समक्नाविति'। सङ्गताविर्थः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः, अनिदितामित्युपधालोपः। 'उदक्नमिति'। उद्धृतमित्यर्थः । 'व्यक्तमित्येतदिति'। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिष्वित्यस्येदं रूपं नाञ्चतेः, तेन नत्वमिदं न भवतीति भावः ॥

"दिवो विजिगीषायाम्" ॥ 'आद्यूनइति'। द्यूः शूठ्, आद्यून औदरिकः, परिद्यूनः क्षीणः । 'द्यूतं वर्तते इति'। नन्वत्राक्षादिपतनलक्षणा क्रीडा प्रतीयते न विजिगीषा अत आह । 'विजिगीषया हीति' ॥

"निर्वाणोऽवाते" ॥ 'वाताधिकरण इति' । वातकर्तृक इत्यर्थः । यदि वातश्चेदभिधेयो न भवतीत्यर्थः स्यात्तदा निर्वातो वात इत्यत्रैव प्रतिषेधः स्याद्यत्र कर्त्तरि क्तः, यत्र तु भावे तत्र न स्यात् निर्वातं वातेनेति । 'निर्वाणोग्निरिति'। उपशान्त इत्यर्थः। 'निर्वाणो भिक्षुरिति' । उपरत इत्यर्थः । 'वातस्तु करणमिति' । यथासंभवं करणत्वे हेतौ वा तृतीया द्रष्टव्या, यथा तु वार्त्तिकं तथा भावे प्रतिषेधो न भवति, निर्वाणं वातेनेत्येव भवति ॥

"प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्" ॥ 'प्रस्तीम इति'। स्त्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणम् ॥

"अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" ॥ 'फुल्ल इति'। आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः, उत्परस्यातस्ति चेत्युत्वम्। 'क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यतइति'। निष्ठायास्तशब्दान्तं यद्रूपं तस्य फुल्ल इत्येतन्निपात्यतइति भावः, क्षीवादिषु तु नैतदिष्यते। 'इड्भाव इति'। अन्यथा तलोपस्यासिद्धत्वाद्वलादित्वादिट् प्रसज्येत। 'कृते वा इटि इच्छब्दलोप इति'। निपात्यतइत्यपेक्षते। 'लाघेरुदोन्य इति'। उदस्तु प्रतिषेधो न भवति निर्देशसामर्थ्यात्। 'कृशं प्रत्यनुपसर्ग एवेति'। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तम्प्रतीतिवचनात्, क्रियान्तरयोगमेव दर्शयति। 'परिगतः कृश इति'। कार्श्येन परिगत इत्यर्थः। यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचि इगुपधलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च द्व्यजनादित्यादिकार्यसिद्धये क्षीविताद्यनिष्टशब्दनिवृत्तये च निपातनं, फुल्लशब्दे तु फुल्लवानित्येतदर्थं च ॥

"नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्" ॥ अत्रानन्तरस्य निपातनस्य विधातुमशक्यत्वाद्व्यवहितं विधेयमिति स्थिते शुषः क इत्यादिभिरादेशान्तरैर्व्यवहितमपि नत्वमेव विधीयते, कथम्, उत्तरसूत्रे तावत्तदेव प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, तस्मात्तदेव बुद्धौ विपरिवर्तमानमत्रापि विकल्प्यते। 'समुन्न इति'। उन्दी क्लेदने, ईदित्त्वादिट्प्रतिषेधः, अनिदितामित्युपधालोपः, उभयत्र विभाषेयमित्याह। 'ह्री इत्येतस्येति'। 'विद विचारणइत्यस्येति'। रौधादिकस्य, उन्दिना रौधादिकेन साहचर्यात्, यद्यपि तौदादिकेन नुदिनापि साहचर्यं तथापि परसाहचर्यमेव व्यवस्थापकं विप्रतिषेधे परमित्यस्यैवमादावप्युपयोगात्, विचारणार्थस्य ग्रहणमित्येतदाप्रागमेन द्रढयति। 'एवं ह्युक्तमिति'। वित्तेर्ज्ञातो निष्ठान्तशब्दरूपं विदित इतीष्यते तस्य सेट्त्वात्, इह च रदाभ्यां निष्ठात इत्यनुवृत्तेः विद्यतेः सत्तार्थस्य विर्देर्विन्न इतीष्यते तस्यानिट्त्वादिह च तस्याग्रहणात्। 'विन्तेरिति'। तिङन्तानुकरणात्षष्ठी। 'भोगवित्त इति'। एकार्थीभावाभावेपि भाष्यकारनिपातनात्सप्तमीसमासः,

भोगग्रहणमुपलक्षणं भोगप्रत्यययोरर्थयोः, विन्दतेस्तौदादिकस्य विदेर्वित्त इतीष्यते, अन्यत्र विन्न इति नत्वमेव भवति, न त्वयं विकल्प इत्यर्थ उक्तो ऽत्र हेतुः ॥

"न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्" ॥ 'मूर्त्त इति'। आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः, राल्लोप इति छस्य लोपः। 'मत्त इति'। ईदित्त्वादिट्प्रतिषेधः ॥

"वित्तो भोगप्रत्यययोः" ॥ 'लाभार्थादिति'। ज्ञानार्थादिटा भाव्यं सत्ताविचारणार्थयोरपि न भोगप्रत्यययोर्वृत्तिः संभवतीति भावः, कथं पुनर्भोगे निपात्यमानो वित्तशब्दो धने भवतीत्यत आह। 'धनं हीति'। कर्मसाधनः सूत्रे भोगशब्द इत्यर्थः। एतेन प्रत्यय इति व्याख्यातम्। 'विन्न इति'। विभाषा गमहनविदविशामिति तौदादिकस्य क्वसौ विकल्पितेट्त्वादस्य विभाषेति निष्ठाया मिट्प्रतिषेधः ॥

"भित्तं शकलम्" ॥ 'शकलपर्यायोयमिति'। यथाशकलशब्दो जातिशब्दो न क्रियाशब्दस्तथा भित्तशब्दोपीत्यर्थः। नन्वयं भिदेर्धातोः व्युत्पाद्यमानः क्रियाशब्दः स कथं जातिशब्दस्य पर्यायो भवत्यत आह। 'अत्रेति'। सन्ति हि ते शब्दा येषु व्युत्पत्तिमात्रोपयोगिनी क्रिया, जातिरेव तु समुदायशक्त्या शब्दार्थः, यथा तैलं पिबतीति, तैलपायिकेति, किमर्थं पुनरेवमाश्रीयतइत्याह। 'भिदिक्रियाविवक्षायां हीति'। साम्यप्रतिपादनार्थं शकलग्रहणं यथा विदारणविवक्षायां भिन्नं शकलमिति भवति तथा भिन्नं भित्तमित्येव प्रयोग इत्यर्थः। क्रियाशब्दत्वे तु भिन्नशब्देनैव क्रियाया उपात्तत्वाद्भिन्नमित्यस्यैव प्रयोगो न स्यात्, अन्ये त्वाहुः। यथा विदारणक्रियया शकलं निवर्तते तदा तामङ्गीकरोत्येव भिन्नशब्दः, यत् शकलस्य सतो विदारणं तदा तत्प्रतिपादनाय भिन्नं भित्तमिति प्रयोग इति ॥

"ऋणमाधमर्ण्ये" ॥ 'ऋ इत्येतस्मादिति'। ऋ सृ गतौ, ऋ गतिप्रापणयोरिति वा। 'एतस्मादेवेति'। शौण्डादिव्यतिरेकेण सप्तमीसमास एव मृग्यः, प्रागेव सप्तम्यन्तोत्तरपद इति भावः। 'कालान्तर·

त्यादि'। ऋणग्रहणकालापेक्षया कालान्तरत्वं, तत्र देयं कालान्तरदेयं तत्र यो विनिमयो विपरिवर्त्तनं तदुपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणं न तु स्वार्थप्रतिपादनार्थं, किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायतइत्याह। 'उत्तमर्णो इत्यपि हीति'। एतच्च धारेरुत्तमर्णइति निर्देशादवसितम्॥

"नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि"॥ नसत्तेत्यादीना-मनुकारणपदानां द्वन्द्वः। 'निषत्तमिति'। सदिरप्रतेरिति षत्वम्। 'अनुत्त मिति'।'भाषायामिति'। नुदविदोन्दत्रेति विकल्पो न भवति एतन्निपा-तानारम्भसामर्थ्यादित्याहुः। 'प्रतूर्त्तमिति'। यदा त्वरतेः तदा ज्वरत्वरेत्या-दिना ऊठ्, यदा तु तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा राल्लोपः। 'उत्वमिति'। रपरत्वम् उरण् रपर इत्येव सिद्धं परिभाषाणामसिद्धप्रकरणे ऽपि प्रवृत्तेः॥

"क्विन्प्रत्ययस्य कुः"॥ 'क्विनः कुरिति वक्तव्ये इति'। नहि क्विन्प्रत्ययत्वं व्यभिचरतीति भावः। न चैवमुच्यमाने वेरपृक्तस्येति लोपं बाधित्वा क्विन एव वकारस्य कुत्वं घकारः प्राप्नोतीति शङ्कनीयं, तथा क्विन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणे सति क्विनो वकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सति कुत्वस्यासिद्धत्वात् राल्लोप एव भवति, तस्मिंश्च सति पश्चाद्भवत्कुत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यति। स्यादेतत्। क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वमपवादो वचनप्रामाण्या-दिति न्यायेन बाधेतेति, तन्न, एवं हि वर्गग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनेकस्य स्थानिनो ऽनेकादेशप्रतिपत्तये हि वर्गग्रहणं, वकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिश्येत। 'वर्गाणां तृतीयचतुर्था इति'। शिक्षायां वका-रघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्, तस्मात् क्विनः कुरित्येव वक्तव्यम्। 'बहु-व्रीहिविज्ञानार्थमिति'। बहुव्रीहिश्चोपलक्षणे ऽपि भवति, यथा चित्रगु-रानीयतामिति गवामभावेऽपि चित्रगवीभिरुपलक्षितस्यानयनं भवति तथे-हाप्यसत्यपि क्विपि क्विनोपलक्षितस्य धातोः कार्यं भवतीति। 'अस्राग्, अद्राागिति'। सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ्, तिप्, च्लेः सिच्, हल्ङ्यादि-लोपः, वदव्रजेति वृद्धिः, अत्र व्रश्चादिषत्वे प्राप्ते कुत्वं जस्य गः, शस्य खः, तस्यापि जश्त्वं, वावसानइति चर्त्वं ककारः, पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं

षत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् षत्वापवादत्वात् कुत्वस्य । 'क्विबन्तस्यापीति'। दृष्टेत्यादौ तु न भवति अपदान्तत्वात् । 'एवं च सतीत्यादि'। तथावदेव, दग्भ्यामिति कुत्वमुदाहृतम् । 'प्रतिविधानं कर्त्तव्यमिति'। प्रतिविधानं वचनमेव ॥

"नशेर्वा"॥ जीवनाशहेतुत्वादाहुतिर्जीवनगित्युच्यते, संपदादित्वाद्भावे क्विप् ॥

"मो नो धातोः" ॥ 'नलोपो न भवतीति' ॥ नत्वं तु लोपार्थमेव स्यादिति मन्यते ॥

"ससजुषोरुः" ॥ 'सजूरिति'। पूर्ववद्भावे क्विप्, रुत्वे कृते र्वोरुपधाया इति दीर्घत्वं, बहुव्रीहौ सहस्य सभावः, सप्रीतिरित्यर्थः ॥

"अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च" ॥ 'णिवनि कृतइति'। प्राप्त इत्यर्थः, श्वेतवहादीनां यत्र पदत्वं भावि तत्र णिवनो ऽपवादो डस् वक्तव्य इति हि तत्रार्थः, न पुनर्णिवनन्तानां पदत्वे सति डस् वक्तव्य इति । ननु श्वेतवोभ्यामित्यादिसिध्यर्थमवश्यं डस् वक्तव्यः स चेदुच्यते नार्थोनेन, सान्तत्वात्पूर्वेणैव रुः सिद्धो दीर्घत्वमत्वसन्तस्येत्येव सिद्धं तत्राह । 'संबुद्धौ दीर्घार्थमिति' ॥

"अहन्" ॥ 'अहोभ्यामिति'। हशि चेत्युत्वम् । 'नलोपप्रसक्तेत्यादि'। नलोपविधावेतद्व्याख्यातम् । 'लाक्षणिकत्वादिति'। अडागमेनाहचिति रूपलाभात् । 'ह्रस्वविधाविति'। समासे च लुमता लोपाद् रादेशे प्राप्ते रुत्वमुत्वार्थमुच्यते। 'अहोरूपमिति'। षष्ठीसमासः। गतमहोरूपं पश्येत्यसमासः । 'अहोरात्र इति'। अहःसर्वैकदेशेत्यादिनाच् समासान्तः, इकारलोपे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वं, रात्रग्रहणं तु न कृतं, गतमहो रात्रिरागतेत्यसमासेपि रुत्वार्थम् ॥

"रोसुपि" ॥ पूर्वस्यायमपवादः । र इत्यकार उच्चारणार्थः । 'अहर्ददातीति'। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'अह्नो रुविधाविति'। यथा चैतत्सूत्रेणैव सिद्धं तथा न लुमताङ्गस्येत्यत्रोक्तम् । 'दीर्घाहो निदाघ इति'। असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदासे तु सुप्सदृशो हल्परोस्तीति

स्यादेवाच रेफः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधे सति रुरेव भवति, ततश्च तन्निबन्धने यत्वोत्वे भवतः ॥

"अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि" ॥ नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रोपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । अम्नस्शब्द ईषदर्थे । अम्नरस्तमित इति यथा । अवो रक्षणम् । 'प्रचेता राजन्निति' । सकारस्य रेफः, तस्य रो रीति लोपः, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति दीर्घः । 'अहरादीनामित्यादि' । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे, इदमपि छन्दसि भाषायां च ॥

"भुवश्च महाव्याहृतेः" ॥ तिस्रो महाव्याहृतयः, पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । 'भुवो विश्वेषु [1]सवनेष्विति' । तिङन्तमेतत् भवतेश्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इतिवर्त्तमाने लङ् सिप् शपि गुणाभावश्छान्दसः, बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः, लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन ज्ञापयतीत्यादौ पुक् सिद्धो भवति ॥

"वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ 'स इति वर्त्तत इति' । अननुवृत्तौ तु तस्य विद्वानित्यादौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति । 'न तु स्रंसुध्वंसू इति' । विशेष्येते इति विपरिणामेनान्वयः । 'असंभवाच्चानडुच्छब्द इति' । न विशेष्यत इत्यन्वयः, इहेदं वसोर्दत्वं नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणं यथा विद्वद्भ्यामित्यादौ रुत्वं बाधते तथा विद्वानित्यादौ संयोगान्तलोपमपि बाधेतेत्यत आह । 'रुत्वे नाप्राप्त इति' । अथानड्वानित्यत्र नुमो दकारः कस्माच्च भवत्यत आह । 'नुमस्त्विति' । दत्वं यदि नकारस्य स्यात् नुमोनर्थको विधिर्हकारस्यापि दत्वेन ह्यनड्वादिति सिध्यति, यथैव तर्हि नुमो विधानसामर्थ्याद्दत्वं न भवति तथानड्वान् अत्रेत्यादौ दीर्घादटि समानपादइति रुत्वमपि न प्राप्नोति, यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, दत्वं च प्रति नुमो विधिरनर्थकः, रुविधेः पुनर्निमित्तमेव ॥

---

[1] भुवनेष्विति मु॰ मू॰ पु॰ ।

"सिपि धातो रुर्वा" ॥ 'धातुग्रहणमुत्तरार्थमिति'। इह तु सिपि परतो धातोरन्यस्यासंभवः। 'रुग्रहणं चेति'। उत्तरार्थमित्यनुषङ्गः, इह तु दत्वे विकल्पिते सान्तत्वादेव पक्षे रुः सिध्यति ॥

"दश्च" ॥ 'अभिनदिति'। तन्मध्यपतितस्य श्नमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणादत्र पदस्य धातुत्वम् ॥

"र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" ॥ धातोः पदस्येत्युभयं समानाधिकरणं रेफवकाराभ्यांविशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह। 'रेफवकारान्तस्येति'। 'वग्रहणमुत्तरार्थमिति'। इह तु वकारान्तस्य पदस्य धातोरसंभवः। 'अभ्यासेकारस्य माभूदिति'। यदि स्यात्तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्व इति ह्रस्वो न स्यात् ॥

"उपधायां च" ॥ र्वोरुपधाया इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते, इदमुपधाग्रहणं र्वोर्विशेषणं, षष्ठीद्विचनस्य तु स्थाने सप्तम्येकवचनं, प्रकृतमुपधाग्रहणमिको विशेषणं, तच्च र्वपेक्षया पूर्वत्वं प्रतिपादयति, तेन वृत्तिकारोपदर्शितः सूत्रार्थो भवति। 'हूर्च्छितेति'। हुर्छा कौटिल्ये, मुर्छा मोहसमुच्छाययोः, आचोरहाभ्यामिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वाद्रेफस्योपधात्वे सति पूर्ववद्दीर्घत्वं, चिरिजिरी हिंसार्थौ। 'इह रियतुः विव्यतुरिति'। रि गतौ, वी गत्यादिषु, लिट्, अतुस्, द्विर्वचने एरनेकाच इति यणादेशः, अत्राभ्यासेकारस्य दीर्घप्रसङ्गः, ततश्च तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्, तत्राह। 'रियतुरित्यादि'। 'यणादेशस्य स्थानिवद्भावादिति'। न च दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, [२]अलोपाजादेशत्वात्, एवमपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह। 'असिद्धत्वाच्चेति'। अङ्गाधिकारे विधानात्प्रत्ययाश्रयत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वं, दीर्घस्य तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्, इह चतुर्यितेः क्यजन्तात्तृच् इट् अतो लोपे कृते क्यस्य विभाषेति यदा ऽयं लोपो न भवति तदा धातोरुपधाभूतो रेफो हल्परश्चेति दीर्घप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामाह। 'चतुर्यितेत्यत्रापीति'। अत्राप्यन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे पूर्ववत्, इह प्रतिपूर्वाद्दिवेः कनिन्युर्वृषितक्षीति कनि-

२ अङ्गाधिकारे विधानादिति इं॰ पु॰ पा॰।

न्त्ययान्तात्तृतीयैकवचने अल्लोपेन इत्यकारस्य लोपे प्रतिदीव्नेति दीर्घत्वमिष्यते, तच्च प्राप्नोति, वकारस्य धातुप्रत्यनुपधात्वादित्यत आह। 'प्रतिदीव्नेत्यत्रेति'। कथं पुनर्हलि चेति दीर्घत्वं यावताल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति हल्परो वकारो न भवतीत्यत आह। 'दीर्घविधाविति'। ननु माभूत्स्थानिवद्भावः, विभक्त्याश्रयत्वेनाल्लोपो बहिरङ्गस्तस्यासिद्धत्वाद्धल्परो न भवतीत्यत आह। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतत्त्विति'। अनाश्रयणं त्वस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं च नलोपःसुप्स्वरेत्यत्र तुग्विधिग्रहणेन ज्ञापितम्, इह जीर्यतेः क्विन् रश्च वः, जिव्रिः, कृगृभ्यां किः प्रत्ययः, किरिः, गिरिः, ताभ्यामोस् यणादेशः, किर्योर्गिर्योरत्र हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्राह। 'उणादयो ऽव्युत्पन्नानीति'। उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः। एतच्चातःकृकमिकंसेत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितं, क्वचित् व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येव, यथा प्रतिदीव्नेति, क्रियोरित्यत्र यणो बहिरङ्गत्वमनाश्रित्यायं परिहार उक्तः॥

"न भकुर्छुराम्॥ 'कुर्यादिति'। कुर छेदने, आशिषि लिङ्। 'प्रतिदीव्नेति'। योऽत्र वकारान्तो नासौ भसंज्ञको यश्च भसंज्ञो नासौ वकारान्तः, किं तर्हि नकारान्तः॥

"अदसोऽसेर्दादु दो मः"॥ असेरिति सकारे इकार उच्चारणार्थः, अमूभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घत्वं, तत आन्तरतम्यादाकारस्य ऊकारः। ननु च सूत्रे ह्रस्वो निर्दिष्टः, भाव्यमानत्वाच्च सवर्णग्रहणमपि नास्ति, तत्कथमूकारो लभ्यते ऽत आह। 'भाव्यमानेनापीति'। एतच्च दिव उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं, केचिदत्राप्युकारं दपरं पठन्ति उद्दोम इति, तेषामयमौत्पत्तिको दकारो मुखसुखार्थो न पुनरस्तकारस्य जश्त्वं, तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात्, उदपरपाठस्तु भद्रः। 'अदस्यतीति'। ननु च पदस्येति वर्त्तते न चेदं पदं नः क्यइति नियमात्, एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति अपदस्याप्यदस एतन्मुत्वं भवतीति अमुमुयेति, अन्यथा यत्र स्यादौ पदं तत्रैव स्यादमुष्मे

अमूभ्यामिति । 'अनोस्र इति' । ओकारसकाररेफा न विद्यन्ते यस्य तस्येत्यर्थः । 'अदः कुलमिति' । विसर्जनीयस्यासिद्धत्वाद्रेफान्तमेतत् । 'तदर्थमिति' । ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधार्थम् । 'अः सेर्यस्येति' । कोर्थ इत्यत्राह । 'यत्रेति' । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'तेनेति' । 'कथमद्र्यादेश इति' । अस्मिन्विषये वक्तव्यमस्तीति प्रश्नस्तदाह । 'अदसोद्रेरिति' । श्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । 'यैरिति' । तृतीयं पादं व्याचष्टे । 'ये त्विति' । चतुर्थं पादं व्याचष्टे । 'येषां त्विति' । 'अमुमुयङ्ङिति' । अदोऽञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्विन्, विष्वग्देवयोश्चेत्यदसष्टेरद्र्यादेशः, अदद्र्यजितिस्थिते अदःशब्दस्याद्र्यादेशसम्बन्धिनो दकाररेफयोश्च मुत्वं, सौ उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ, क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । 'अमुया अमुयोरिति' । अत्र यकारस्योत्वप्रसङ्गः ॥

"एत ईद्बहुवचने" ॥ 'अर्थनिर्द्देशोयमिति' । व्याप्तेर्न्यायात् । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायतइत्यत आह । 'पारिभाषिके[1] हीति' । तदा हि तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्वेन भवितव्यं, न चात्र बहुवचनं परम् ॥

"वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" ॥ अधिकारोऽधिकारान्तरनिवर्त्तक इति वाक्याधिकारेण पदाधिकारस्य निवृत्तिः प्राप्नोति, ततश्च भवन्तावित्यादावपदान्तस्यापि नकारस्य नश्छव्यप्रशानिति रुत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह । 'पदाधिकारोऽनुवर्त्ततएवेति' । नहि वाक्यग्रहणेन पदाधिकारः शक्यो निवर्त्तयितुं, यो हि वाक्यस्य टिः सन्नियोगतः पदस्यापि भवत्येव, अथ वाक्यग्रहणं किमर्थं, यावता वाक्यस्यस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्य तत्राह । 'वाक्यग्रहणमिति' । पदस्य टेरित्युच्यमाने वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादिति । 'टिग्रहणमित्यादि' । असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्या ऽच्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सति अजन्तस्यैव वाक्यस्या-

[1] पारिभाषिकस्य हीति मु॰ मू॰ पु॰ ।

लोऽन्त्यस्य प्लुतः स्यात् यथा नपुंसकहूस्वत्वं शार्माणि कुलमित्यादौ भवति न पुनः सुवागित्यादौ तद्वत्, टिग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्याट्टिना-ऽचिशेष्यते, न त्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति ॥

"प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" ॥ 'प्रत्यभिवादो नामेत्यादि'। गुरुरित्युपलक्षणं, त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादमर्हति, अभिवाद्यमान आशिषं वाच्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते इति यत्स प्रत्यभिवादो न प्रत्युक्तिमात्रं तत्रैव लोके प्रसिद्धत्वात्, तद्यथा 'अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदु' रिति। 'तत्रेति'। आशीर्वादविषये कीदृशे अशूद्रविषये ऽशूद्रो विषयो यस्य स तथोक्तः, अभिवादने सति प्रत्यभिवाद इति तं तावदुदाहरति। 'अभिवादयइति'। नमस्कारपूर्वमाशिषं वाचयामीत्यर्थः, एवमभिवादितो गुरुः प्रत्यभिवदति। 'आयुष्मानिति'। आयुष्मत्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्त्यभावः। 'एधीति'। अस्तेर्लोटि सिपो हिः भवेत्यर्थः। 'आयुष्मान्भव सौम्येति विप्रोवाच्योभिवादन' इति मानवे, भवेत्यर्थग्रहणं तेन पर्यायैरपि प्रत्यभिवादो भवति। ननु च तत्रा 'कारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुत' इत्युक्तं, स कस्मादिह न विधीयते। उच्यते। यदर्थाभिधानउपयुज्यते तदेव व्याकरणे वक्तव्यम्, अकारस्तु केवलमदृष्टार्थः प्रयुज्यते। नत्वस्य कश्चिदर्थोऽस्ति, अन्येतु मानवमन्यथा व्याचक्षते अस्याभिवादयितुर्नाम्नोऽन्तेऽवसाने योऽकारः स प्लुतो वाच्यः, अकार इत्युपलक्षणं, पूर्वाक्षरश्च प्लुतो वाच्यः, हलन्तविषय मेतत्, अक्षर इत्यचमाह, हलन्तेष्वन्त्यात्पूर्वोच् प्लुतो वाच्य इत्युभाभ्यामिति ताभ्यां टेः प्लुत इत्युक्तं भवति। वयं तु ब्रूमः। पृथगेवाकारः प्रयोक्तव्य इति, कुतः, अक्षरार्थस्त्व[1]यं, किञ्च भरतशास्त्रे प्रसङ्गेन प्रत्यभिवादप्रकारे वर्ण्यमाने पृथगकारप्रयोगो दर्शितः, तस्मादयमत्र प्रत्यभिवादनप्रयोगः आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ, अग्निचि३त् अ इति एजन्तेषु त्वेचोप्रगृह्यस्येत्यस्मिन्विधौ सत्यकारे परतस्तयोर्व्यावचि संहितायामिति यद्यपि भवति पिनाकपाणा३य हर३य शम्भ३व विष्ण३व इति, प्रत्यभिवादे शर्मवर्मशब्दयोः प्रयोगं नेच्छन्ति, शर्मान्तं ब्राह्मणस्य

---

१ तावदर्थमिति २ पु०।

स्याद्गुर्मान्तं तन्नियस्य त्वित्यनेन नामन्यनन्तर्भूतयोरेव तयोः प्रयोग उक्तः, न तु नाम्न्यन्तर्भावः। "तुषजक इति"। कुत्सिते कः, शूद्रस्य तु जुगुप्सितमिति वचनात् एवं विधं शूद्रनाम। 'स्त्रियामपीति'। अस्त्रीशूद्रयोरिति वक्तव्यमित्यर्थः। केचिदाहुः। न स्त्र्यभिवादयते पादोपसंग्रहणाद्येव तु करोतीति, अन्ये त्वाहुः। अभिवादयते न तु स्वं नाम गोत्रं वा गृह्णातीति, द्वयोरपि पक्षयोः स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः, ये तु स्त्रीणामपि नामगोत्राभ्यामभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः। असूयतीत्यसूयकः, अविनीतः, तस्मिंस्त्वित्यादिनाऽसूयके प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे। यावदसावसूयकत्वेन ज्ञातो न भवति तावत्प्लुतं करोत्येव, यदा त्वसूयकोऽयं मामुपहसितुकाम इति जानाति तदा नैवाऽऽशीर्वादरूपं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते प्रत्युत शापमेव ददातीति भाष्ये दर्शितमित्याह। 'तथा ह्युक्तमिति'। गुरुणा स्यालिशब्दं सञ्ज्ञां मत्वा प्लुते प्रयुक्तेऽसूयक आह नैषा मम संज्ञेति किं तु दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, स्यालमस्यास्तीति स्यालीति, तदपि तत्त्वं मन्वानो गुरुः पुनरपि प्लुतरहितं प्रत्यभिवादनं कृतवान्। 'आयुष्मानेधि स्यालिन्निति'। पुनरसूयक आह न दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, संज्ञैवैषा ममेति, ततोऽसूयकत्वं निर्ज्ञाय कुपितः सन् गुरुराह। 'असूयकस्त्वमित्यादि'। 'भिद्यस्वेति'। कर्मकर्त्तरि यक्। स्यालिन्निति पाठो न तु स्यालीवदिति। 'अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितमिति'। येन वाक्येनाभिवाद्यते तदभिवादनवाक्यं, नाम, संज्ञा, गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दः। वाक्यस्य टेः प्लुतविधानादेवमुक्तम्। 'तत्र प्लुति[1]रिष्यतइति'। इष्टिरेवेयमिति केचित्। अन्ये त्वाहुः। अभिवादनं तावन्नामगोत्राभ्यामिति समाचारप्राप्तं, प्लुतोप्ययं प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्तस्यैव वाक्यान्ते वर्त्तमानस्य भवति, पदस्य च प्राधान्यमर्थद्वारकं, प्रधानमर्थोऽभिवादयिता तदनुग्रहार्थत्वात्प्रत्यभिवादस्य, कुशलित्यादिकं तु तस्यैव संस्कारकम्, एवमेधीत्याख्यातव्याख्या साध्यरूपतया प्रधानभूतापि क्रिया संस्कारकत्वेन विवक्षितत्वादप्रधानमेव, तस्मात्प्रधानभूतस्याभिवादयितुर्यदुपस्थापकं पदं तस्य प्लुतः। तत्व

१ प्लुत इति मु॰ मू॰ पु॰।

नामगोत्रं चेति । 'भोराजन्यविशां वेति' । भो इति स्वरूपग्रहणम् । इतरयोस्तु तद्वाच्यां ग्रहणं, तत्र भोःशब्दस्यासंज्ञागोत्रशब्दत्वादप्राप्ते विभाषा, इतरत्र प्राप्ते, संज्ञाशब्दत्वात् ॥

"दूराद्धूते च"॥ दूरादिति दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति पञ्चमी, हूतं ह्वानं भावे निष्ठा, दूराद्धित्युच्यते दूरं चानवस्थितं, तदेव हि कं चित्प्रत्यतिदूरं कं चित्प्रत्यन्तिकं भवति, एवं हि कश्चित्कं चिदाह य एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति, स आह उत्थाय ग्रहाण, दूरे न शक्नोमि गन्तुमिति, अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति, स आह न दूरमन्तिकमिति, तदेवं दूरस्यानवस्थितत्वाच्च ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमित्यत आह । 'दूरमित्यादि' । ह्वानं हूतं तदपेक्षया यद्दूरं तदिहाश्रीयते दूराद्धूतमित्यन्वयात्, इतिकरणो हेतौ, न तु देशमपेक्ष्य देशान्तरं दूरं भवति, किमिदं हूतापेक्षं दूरमित्यत आह । 'यत्रेति' । यत्र हूते, प्राकृतात्स्वभावसिद्धात्, एवंविधे हूते देशद्वारकहूतापेक्षमपि दूरत्वमस्तीति भावः । 'हूतग्रहणं चेति' । येन पर आगमने नियुज्यते तद्धूतं, तच्च नान्तरेण संबोधनं संभवति, संबोधितो हि पुरुष आगमने पानादौ वा नियुज्यते,[1] अतो नान्तरीयकत्वाद्धूतेन संबोधनमात्रं लक्ष्यते, उपलक्षणे प्रयोजनमाह । 'तेनेति' । इहायं प्लुतो दूरात्संबोधने विधीयते, एकश्रुतिरपि तत्रैव, एकश्रुतिदूरात्संबुद्धाविति एकस्मिंश्च विषये प्राप्तानां बाधविकल्पसमुच्चयानामन्यतमेन भवितव्यं, तदिह को भवतीत्याह । 'अस्याश्चेति' । बाधस्तावद्विषयभेदे सति भवति, यथा काणोः, तत्र हि कस्य विशेषो विषयः, अणस्तु धातुसामान्यम्, इह तु नैवं विषयभेदोऽस्ति, विकल्पोऽपि सहप्राप्तयोर्भवति, यथा तव्यदादीनाम्, इह चैकश्रुतौ कर्तव्यायां प्लुतस्यासिद्धत्वात्सहप्राप्तिर्नास्ति, तस्मात्पारिशेष्यात्समावेश एव भवति, एकस्मिन्वाक्ये द्वयोरपि युगपत्प्रवृत्तिरित्येतावता चात्र समावेशवाचो युक्तिस्तत्त्वतस्तु वाक्यस्य टेः प्लुत उदाहृतः, परिशिष्टस्यैकश्रुत्यमिति बाध एव ॥

"हैहेप्रयोगे हैहयोः" ॥ पूर्वेण दूयमानार्थस्य वाक्यान्तस्य पदस्य टेः प्लुतविधानात्तदर्थयोर्हैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् । 'हैहयोरेवेति' । एवकारः पौनर्वचनिकः, हैहयोः प्रयोगे तयोरेव हैहयोरिति । अन्ये तु हैहयोरेव भवति न दूयमानार्थस्य वाक्यस्य टेरिति वर्णयन्ति, तदेतत्कथं लभ्यते, अपकृष्य विधानात् दूयमानार्थस्य प्लुते प्राप्ते अतदर्थयोरेव तयोर्विधीयमानः प्लुतस्तं बाधते, सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, न चास्यासिद्धत्वम्, अपवादो वचनप्रामाण्यादित्युक्तत्वात् । 'है३ इति' । प्लुतावैच इदुताविति वचनादिकारभागः प्लुतः । 'हे३इति'। एचोप्रगृह्यस्येत्यनेन प्लुतविकारो न भवति दूराद्धूतत्वात् । हैहयोरिति किमर्थं, हैहयोः प्लुतो यथा स्यात् अन्यथा ऽऽरम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्य दूयमानवाचिन एव स्यात् देवदत्त है इत्यादौ, एवं तर्हि हैहयोरित्येवास्तु किं हैहेप्रयोगइत्यनेन, नह्यप्रयुज्यमानयोः प्लुतविधिः संभवति । उच्यते । प्रयोगइति तावदुक्तव्यं, प्रयोगमात्रे यथा स्यात्, किं सिद्धं भवति, अनर्थकयोरपि ग्रहणं सिद्धं भवति, क्व च तावनर्थकौ, यत्र संबोधनवचनं प्राक् प्रयुज्यते तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वात्त हैहयोर्द्योत्यमस्तीत्यानर्थक्यं, यत्र तु हैहयोः प्राक् प्रयोगस्तत्रानयोराभिमुख्यं द्योत्यमित्यर्थवत्त्वम्, एवमपि प्रयोगे हैहयोरित्येवास्तु, हैहयोः प्लुतो भवति प्रयोगे, कस्य हैहयोरेवेति श्रुतत्वात्, तस्मात्पुनर्हैहेग्रहणस्य प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । 'पुनरिति' । यदि तु प्रयोगग्रहणादेवानर्थकयोरिवानन्त्ययोरपि भविष्यतीत्युच्येत शक्यं पुनर्हैहेग्रहणमकर्तुम् ॥

"गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्" ॥ 'अनन्त्यस्यापि टेरिति' । अनेनापिशब्देन प्रकृतोष्टेः समुच्चीयतइति दर्शयति, यदि तु गुरोः संनिधानात्स एवान्त्यः समुच्चीयेत गुरोरनन्त्यस्यान्त्यस्यापीति, ततो तेन यत्रान्त्यो गुरुस्तत्रैव पर्यायः स्यात्, लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण तस्य स्थानेन चानन्त्यस्य गुरोरिति द्वयोः प्लुतयोर्युगपत्प्रसङ्गः प्राप्नोति, अनुदात्तं पदमेकवर्जमितिवचनान्नास्ति यौगपद्यसंभवः, चासिद्धः प्लुतस्तस्या-

सिद्धत्वाच्चियमो न प्राप्नोति, नैतदस्ति, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपतिष्ठते वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः गुरोरनृतः प्लुत उदात्तः, उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति, तस्मान्नास्ति यौगपद्य-संभवः, यस्तर्ह्यनुदात्तःप्लुतस्तस्यास्य च समावेशः प्राप्नोत्यभिपूजिते दूरा-द्धूते प्लुतो भवन्ननुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति टेरनुदात्तो भवति, शोभनः खल्वसि देवदत्त इति, तत्र तेन गुरोरुदात्तः प्लुतः स्यात्, तस्मा-ट्टेरेव समुच्चेतव्यः, तत्रेह्येकैकस्येतिवचनात् यथा ऽनन्त्यस्य पर्यायो ऽयं भवति तथा ऽन्त्यस्य टेरपीति, नास्ति यौगपद्यप्रसङ्गः । 'एकैकग्रहणं पर्यायार्थमिति' । अन्यथा ऽनन्तरोक्तेन प्रकारेणोदात्तानुदात्तयोः प्लुतयोः समावेशः स्यात्, क्वचित्पठ्यते प्रत्यभिवाद इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यतइति, तस्यार्थः, नेदं स्वतन्त्रं प्लुत-विधानं, किं तर्हि, प्रत्यभिवादे दूराद्धूते च यः प्लुतो विहितः स गुरोरन-न्त्यस्यापि भवति अन्त्यस्यापि टेः पर्यायेणेति । तेन प्रत्यभिवाद्यमाना-र्थस्य हूयमानार्थस्य च शब्दस्येदं प्लुतविधानं न यत्र तत्र स्थितस्य गुरोरिति द्रष्टव्यम् । 'प्राचांग्रहणं विकल्पार्थमिति' । तेन पक्षे न कस्य चिदपि प्लुतो भवति । 'तदनेनेत्यादि' । तदिति वाक्योपन्यासे, अयो-त्मिषणे परस्य चेत्यत्र भाष्यकारेण यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुत इत्यादि तदुपपन्नं भवतीत्यर्थः । ननु यत्र प्राचांग्रहणमस्ति स प्लुतो विकल्पतां सर्वस्य तु कथं विकल्पः, एवं तर्हि प्राचांग्रहणं सर्वत्रैव प्लुतविधौ संबन्धनीयं, शास्त्रत्यागः, साहसं, तेन शास्त्रमत्यजताप्यभियुक्तस्मरणा-त्सर्व एव प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः ॥

"ओमभ्यादाने" ॥ प्लुतश्रुत्या ऽच्परिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः, मकारस्त्वर्द्धमात्र इति समुदायो ऽर्द्धचतुर्थमात्रः संपद्यते ॥

"ये यज्ञकर्मणि" ॥ 'ये यजामहइत्यत्रैवायं प्लुत इष्यतइति' । पित्र्यायां ये स्वधेत्यत्रापि भवति, एतत्स्थानापन्नत्वात्तस्य ॥

"प्रणवष्टेः" ॥ 'क एष प्रणवो नामेति' । इह शास्त्रे ऽपरि-भाषितत्वात्प्रश्नः । 'पादस्येति' । शास्त्रान्तरप्रसिद्ध आश्रीयते देव-

तावत्, अक्षरमच् अन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः। 'तदाद्यक्षरशेषस्येति'। अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषं, तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि, तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं तस्य टेरिति। 'त्रिमात्रमिति'। केचिन्म-कारेण सह त्रिमात्रमिच्छन्ति, अन्ये भागमेव, तत्र ओंकारविधिः सामिधेन्यादिषु प्रसिद्धः, स्वरादिमृगन्तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या अर्द्धं अवस्येदिति ओंकारविधिस्तु निनर्दं स्वरादिरन्त ओंकारश्चतुर्विनर्द इति, आथर्वणिकास्तु सर्वत्र चानयोर्विकल्पमिच्छन्ति, तेषामेव चेदं सूत्रं पठितम्। 'जिन्वतीमिति'। जिविः प्रीणनार्थः, लट्, तिप्। 'टेरिति वर्त्तमानइत्यादि'। असति टिग्रहणे अलोन्त्य-स्येति वचनाट्टेर्या ऽन्त्याल् तस्योकारः स्यात्, व्यभिचाराभावाद्धि प्रणवः प्लुतत्वेन न विशेष्यते, संज्ञया विधानेचाच्परिभाषाप्रवर्त्तते न तु वस्तु-तस्त्रिमात्रविधाने, तस्माद्धल एव प्राप्नोति, अथाच्परिभाषोपस्थानार्थ-मेव प्लुतत्वेन प्रणवो विशेष्येत तथा ऽपि टेर्याच् तस्यैव स्यान्न तु सर्वस्य टेः, ओंकारस्त्वप्लुतसमुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेः सिध्यति, वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्, सत्यम्, टिस्थानिकस्यैव त्वोंका-रस्य प्रणवसंज्ञत्वात् कथमन्त्यस्याचो वा प्रसङ्ग इति चिन्त्यम्॥

"याज्यान्तः"॥ 'याज्याकाण्ड इति'। यज्यानुवाक्याकाण्ड-मिति समाख्याने प्रकरणे। 'तेषामिति'। मन्त्राणाम्, तासामिति पाठे तासां याज्यानामन्तः। 'प्लवतइति'। त्रिमात्रतया वर्द्धतइत्यर्थः। 'अग्नये३इति'। चतुर्थ्येकवचनान्तस्याग्नयेशब्दस्यैचोप्रगृह्यस्येति प्लुतवि-कारः, इहेदमन्तग्रहणं टेरित्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद्विशेषणं वा, पूर्व-स्मिन् कल्पे प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादचान्ते विशेषिते ऽजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात्, पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्य-भिचारादित्यभिप्रायेणाह। 'अन्तग्रहणं किमिति'। इतरो ऽपि विदि-ताभिप्राय आह। 'याज्या नामेति'॥

१ एवं मु॰ मूलपुस्तके नास्ति।

"ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः" ॥ पित्र्यायामनुस्वधेति संप्रेष्येत्यत्राऽपि अनुस्व३धेति प्लुतो भवति, ब्रूहिस्थानापन्नत्वात्स्वधाशब्दस्य तथा ऽस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणमित्यत्रापि भवति, अस्तु स्वधेति श्रौषट्स्थानापन्नत्वात्, तथा च वषडित्येके समामनन्ति, वौषडित्येके, वाषडित्येके, वौतडित्येके, वालडित्यके, वलाडित्यके इति षड्विधस्यापि वषट्कारस्य प्लुतो भवति वषट्कारोपलक्षणत्वाद्वौषट्शब्दस्य । 'आवह देवान् यजमानायेत्येवमादिर्भवति' । आदिशब्देनावह जातवेदः, सुयजा यजेत्यादेर्ग्रहणम् ॥

"अग्नीत्प्रेषणे परस्य च" ॥ 'अत्रैवायं प्लुत इष्यतइति' । ओस्वधेत्याश्रवणमित्यत्र तु तत्स्थानापन्नत्वाद्भवति । 'आ ३ स्वधेति' । तथा चाश्वलायनः नित्याः प्लुतय इति उद्धर, 'उद्धरेति' । चापले द्विर्वचनम् ॥

"विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः" ॥ प्रतिवचनशब्दोयं विरुद्धेपि शब्दे वर्त्तते प्रतिशब्दस्य विरोधे प्रसिद्धेः प्रतिमल्लः प्रतिकुञ्जर इति, वचनं वचनं प्रतीति प्रतिवचनमिति वीप्सायामव्ययीभावेप्यस्ति, समाधानेप्यस्ति अनेनाभिहितस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति, पृष्टप्रतिवचनेपि वर्त्तते, तत्रासति पृष्टग्रहणे विवक्षितं प्रतिवचनं न गम्येत, उदाहरणे हिशब्दो ऽवधारणे ॥

"निगृह्यानुयोगे च" ॥ 'निगृह्येति' । ल्यबन्तमेतत् । 'स्वमतादिति' । स्वपक्षात् प्रच्यावनमपनयः । 'तस्यैवेति' । यस्मादसौ प्रच्यावितस्तस्यैव स्वपक्षस्याविष्करणं शब्देन प्रकाशनम्, एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति, सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयन्नेवोदाहरति । 'अनित्यः शब्द इति केन विप्रतिज्ञातमिति' । तमेवं वादिनमुपालिप्सुरुपालब्धुकामो निगृह्य स्वमतात्प्रच्याव्य ग्राम्यसूयं सामर्षमनुयुङ्क्ते, आविष्कृतस्वमतं करोति, क्वचित्त्वयं ग्रन्थो न पठ्यते, अन्ते तु पठ्यते, अद्यामावास्या इत्येवं वादी प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यतइति ॥

"आम्रेडितं भर्त्सने" ॥ उदाहरणेषु वाक्यादेरामन्त्रितस्येत्यादिना द्विर्वचनं, वाक्यस्य टेरित्यधिकारेप्यन्त्यस्य भवति, वाक्यादेरेव

पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात्। 'तदर्थमिति'। पर्यायेण पूर्वोत्तरयो-र्भागयोः प्लुतो यथा स्यादित्येवमर्थम्। 'द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति'। द्विरु-क्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः। एतच्चाम्रेडितमात्रस्य भर्त्सने वृत्त्यसम्भवाल्लभ्यते, पर्यायस्य त्वेकैकस्येत्यनुवृत्तेर्लाभः॥

"अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्"॥ आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं, पचाद्यच्, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्मेत्येष द्वयोरप्युदाहरणयोः शेषः, कूजनफलं व्याहारफलं वा-स्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः। अङ्गशब्दो ऽमर्षे प्रत्युदाहरणे त्वनुनये, अङ्गदेवदत्तेत्येतावदेकं वाक्यम्, एतच्च वाक्यं मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते॥

"विचार्यमाणानाम्"॥

'कोटिद्वयस्य विज्ञानं विचार इति कथ्यते।
विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते'॥

इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि। 'गृहा३इति'। गृहेशब्दस्य पूर्ववत्प्लुतविकारः। 'अनुप्रहरेदिति'। अनुप्रहारः शायनं व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः, शाय्येतेत्यर्थः, अथ वानु-प्रहरेदित्यत्र यूपं यजमान इत्यस्याध्याहारः, किं यूपस्तिष्ठेत्किं वा यूपं यजमानः शाययेदिति विचारार्थः॥

"पूर्वं तु भाषायाम्"। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्, तुशब्द-स्त्विष्टतोवधारणार्थः, यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव भाषायामिति, मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति। पूर्वत्वं च प्रयोगापेक्षम्। उदाहरणे नुशब्दो वितर्के, लोष्टो मृत्पिण्डः॥

"प्रतिश्रवणे च"॥ 'प्रतिश्रवणमभ्युपगम इति'। अङ्गीकारः। 'प्रतिज्ञानमिति'। प्रार्थितस्य देयत्वेन संवादः, अत्रोभयत्रापि गतिसमासः, अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः। 'श्रवणाभिमुख्यं चेति'। अत्र लक्ष-णेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः, उदाहरणानि तु व्युत्क्रमेण दत्तानि। 'किमात्थ३ इति'। किं ब्रूष इत्येतत्पृच्छति, अत्र च श्रवणाभिमुख्यं गम्यते। 'हन्त[1] ते ददामि३ इति'। अत्र प्रार्थितस्य संवादो गम्यते, देव-

[1] अहं तदिति मु० मू० पा०।

दत्त भोरित्यामन्त्रितम् । स यदर्थमामन्त्रितस्तच्छ्रवणार्थं किमात्थ इति, गां मे देहि भोः, नित्यः शब्दो भवितुमर्हति, तस्मिन् तृतीये तूदाहरणे स्वाभ्युपगमो गम्यते ॥

"अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः" ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः, क्वचित्पठ्यते नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयतइति, तत्रैषा वचनव्यक्तिः, प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति, तत्राभिपूजिते दूराद्धूते चेति प्लुत इति । इतरत्र त्वनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति, अगमः पूर्वं ग्राममित्येषां स्वरितः प्लुतः, अग्निभूते पटो इत्यन्यतरेण वाक्यपरिसमाप्तिर्भवति, तत्र यदा येन वाक्यपरिसमाप्तिस्तदा तस्यानेनानुदात्तः प्लुतः, स च पूर्वभागस्य, उत्तरभागस्य तूदात्ताविदुतौ भवतः ॥

"चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने" ॥ इतिकरणः किमर्थः, अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानार्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत, इतिकरणे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्तस्यैव भवति । 'कथंचिदिति' । अत्र कथं चिच्छब्दः । 'अग्निर्माणवको भायादिति' । अग्निरिव माणवको दीप्येतेत्यर्थः, अत्रोपमार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः, प्रयोगस्तु नास्ति, यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति स्यादेव प्लुतः, चकारोऽस्य प्लुतस्य समुच्चयार्थः, समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति प्लुतान्तरमेवेदमाख्यातं भवति, अन्यथा पूर्वसूत्रवत्पूर्वेष्वेव प्लुतनिमित्तेष्वनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयतइति विज्ञायेत, एतदेव च ज्ञापकं पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयतइति ॥

"उपरि स्विदासीदिति च" ॥ अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥

---

१ कथं इति २ पु॰ पा॰ ।

"स्वरितमाम्रेडिते ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु" ॥ 'आवचनं कर्त्तव्यमिति'। सर्व एव प्लुत इतिवचनमन्यदीयमिति वार्त्तिककारेण तावदिदं पठितं वृत्तिकारो ऽपि तदेवापठत् ॥

"क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्" ॥ क्षिया आचारभेदः, आचारोल्लङ्घनम्, इष्टाशंसनमाशीः शब्देन व्यापारणं प्रैषः, क्वचिद्वृत्तावप्ययं ग्रन्थः पठ्यते। 'दीर्घं ते आयुरस्तु, अग्नीन्विहरेति'। क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षत्वात्, नहि स्वयं ह रथेन यातीत्येतावत्युक्ते आचारभेदो गम्यते, किं तर्ह्युपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते। इह उपरि स्विदासीदिति चेत्यस्यानन्तरमङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षमिति वक्तव्यं, ततः क्षियाशीःप्रैषेषु स्वरित इति, तत आम्रेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति, एवं हि तिङाकाङ्क्षग्रहणं द्विर्न कर्त्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः" ॥ 'सर्वेषामेव पदानामिति'। नन्वन्त्यस्यानुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यनुदात्तप्लुतेन भवितव्यं तत्कथमेष स्वरितः प्लुतो भवत्यत आह। 'अनन्त्यस्येति'। यद्यप्यत्र विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यनेनापिशब्देनान्त्यस्याप्ययं स्वरितः प्लुतो भवति, ततश्चानुदात्तप्लुतः पाक्षिकःसंपद्यतइति भावः। ननु चापिशब्द आख्याने ऽन्त्यसमुच्चयेन चरितार्थः, ततः किं, प्रश्ने ऽन्त्यस्यानुदात्तस्य नित्यं प्लुतः प्राप्नोति, तत्र विकल्पाभावाच्चैव दोषः, प्रश्नेऽप्यपिशब्दस्य तात्पर्यं गम्यते सहनिर्दिष्टत्वात्, ततश्च प्रश्नान्ते स्वरितानुदात्तयोः प्लुतयोर्विकल्पो भविष्यति ॥

"प्लुतावैच इदुतौ" ॥ लक्षणान्तरेणैवैचोः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनं, वचनसामर्थ्याद्गुणीकृदेशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम्। 'एचः प्लुतप्रसङ्गइति'। केचिदाहुः। सूत्रे प्लुताविति प्लुतिशब्दात्सप्तमी, ऐचः प्लुतौ प्राप्तायामिति तदनेन दर्शितमिति, तदयुक्तं, प्लुताविति हि क्रियानिमित्तो ऽयं व्यपदेश इति प्रथमाद्विवचनान्तत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात्, तस्मात्प्रकरणप्राप्तये तदुक्तम्, उदाहरणे दूराद्धूते गुरोरनृत इत्येव प्लुतः, यदि ऐकारौकारयोरवयवयोरिदुतोः प्लुतः

क्रियते, समुदायस्य चतुर्मात्रता ऽर्द्धचतुर्थमात्रता वा प्राप्नोति, कथमिमा-वैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । अपरे त्वाहुः । अर्द्ध-मात्रावर्णस्य अध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति, तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे इदुतोरनेन प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्रा अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्रः प्रा-प्नोति, पक्षान्तरे त्वर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोत्यत आह । 'अत्रेति' । ननु च त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा कृता तत्कथं द्विमात्राविदुतावनेन शक्येते कर्त्तुमत आह । 'प्लुताविति हीति' । अनेन प्लुताविति कर्त्तरि निष्ठा न संज्ञाशब्द इति दर्शयति । 'वृद्धिं गच्छत इत्यर्थ इति' । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रवर्तिवर्द्धनेऽपि वर्त्तते, नन्वेवमपि न ज्ञायते कियती सा वृद्धिरित्यत आह । 'तावती चेति' । एवं मन्यते । प्रकृतमपि प्लुत-ग्रहणमत्र संबध्यते ततश्चायमर्थो भवति ऐचोऽवयवाविदुतौ तथा वर्द्धेते यथा ऐचौ प्लुतौ संपद्येते इति, तस्मादनभिमताया वृद्धेरप्रसङ्ग इति । 'अर्द्धतृतीयमात्राविति' । अर्द्धरूपा तृतीयमात्रा ययोस्तौ तथोक्तौ । 'इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति' । चतुर्मात्रतया वृद्धिरिष्यतइत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे चतुर्मात्रस्याप्लुत्वमपि भवति । तेन प्रत्यङ्कुतिकायन इति ङमुड् भवति, प्लौ त्रातेत्यनचिचेति तकारद्विर्वचनं भवति ॥

"एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ" ॥ 'विषय-परिगणनं कर्त्तव्यमिति' । एतद्विवृणोति । 'प्रश्नान्तेति' । 'यथावि-षयमिति' । प्रश्नान्ते ऽनुदात्तः स्वरितो वा शेषे तूदात्तः । 'इदुतौ पुन-रुदात्तावेवेति' । अनुवृत्तस्योदात्तग्रहणस्याभिसंबन्धात् । 'विष्णुभूते इति' । कथं पुनरिदं परिगणनस्योदाहरणं यावता सूत्रे वादूराद्धूत-इत्युच्यते ऽत आह । 'परिगणनं चेति' । अन्यार्थे ऽवश्यकर्त्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाददूराद्धूतइति न वक्तव्यं, ततश्चेदमपि परिगणनस्य प्रत्युदाहरणमुपपद्यतइति । 'गौरिति' । असर्वनामस्थानइतिप्रतिषे-धात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति, अथ यदा सावपि पदं भवतीति पक्षस्तदा कस्मान्न भवति, उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति, विसर्जनीय-शब्दश्चात्र वाक्यान्तः, नन्वेवं पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमु-

च्यते ऽन्वर्थग्रहणात् । पद्यते प्रतीयतेऽनेन हेतुनार्थ इति । एतच्च याज्यान्त इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । अग्निभूताइइति अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । 'आमन्त्रितइति' । अप्राप्तएव प्लुते वचनम् ॥

"तयोर्य्वावचि संहितायाम्" ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न इको यणचीत्येव सिद्धमत आह । 'इदुतोरसिद्धत्वादिति' । ननु सिद्धःप्लुतस्स्वरसंधिषु, कथं ज्ञायते प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्, यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्य चासिद्धत्वे न तस्य स्वरसंध्याख्यो विकारः प्राप्नोति, अस्तु प्लुतः सिद्धः, किमायातमिदुतोः, उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोत आह । 'अथापि कथं चिदिति' । सामान्यपेतं ज्ञापकमित्यस्यार्थस्य दुर्ज्ञातत्वात्कथं चिदित्याह, यदीदं नोच्येत अयाइइ इन्द्रं, पटाइउ उदकमित्यत्र पाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं स्यात्, अयाइआशेत्यादौ च इकोऽसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावः स्यादतस्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति, किं पुनस्तत्, इको यणचीत्यत्रोक्तम् इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं चे ति, तच्चावश्यं वक्तव्यं, य इक् प्लुतपूर्वं न च प्लुतविकारः । भोइइन्द्रं भोइयिद्रं गायतीति भोःशब्दस्य छान्दसः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः, तदेवं तस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तेनैव यण् सिद्धोत आह । 'अथापीति' । 'यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिति' । यणाश्रयः स्वरो यणस्वरः, एतदेव विवृणोति । 'यणादेशस्येति' । उक्तमेवार्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति । 'किन्त्विति' । इको यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यतो ऽयमाचार्यः इदुतोर्य्वौ विदधाति, तौ चेदुतो स्वरसंधिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारमेकीभूतस्य वचनम्, एवं चोदिते परिहरति । 'शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्याविति' । शाकल्यस्येदं शाकलं कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । पुनश्चोदयति । 'इक् च परेति' । वार्तिककारोपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति, स च प्रकृतिभावस्येव

शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः, ततश्च तेनैव यथा एतयोरपीदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यत इति नार्थ एतेन, परिहरति । 'यणस्वरेति' । यणस्वरबाधनमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमस्य
द्वितीयश्चरणः ॥

"मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि" ॥ युवोरनाकावितिवन्मतुवसोरिति निर्देशो ऽनुनन्यपरित्यागेन वा सकारान्तस्य वसोर्ग्रहणं निपातनाच्चाल्पाच्तरस्य परनिपातः, रुरित्यविभक्तिको निर्देशः । 'मरुत्वइति' । झय इति वत्वं, तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञा । 'हरिवो मेदिनमिति' । छन्दसीर इति वत्वं, संयोगान्तलोपो रो रुत्वे सिद्धो वक्तव्य इति वचनाद्धशि चेत्युत्वम् । 'वन इति' । क्वनिब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणम् । अनुबन्धानिर्देशादत्र तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोपि ग्रहणम् । 'प्रातरित्व इति' । प्रातरेतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिपि ह्रस्वस्य तुक् । 'अवशब्दस्य चेति' । सर्वस्येति द्रष्टव्यम्, अनर्थके ऽलोन्त्यपरिभाषाया अभावात्, उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । 'निपातविज्ञानाद्वेति' । एतदेव विवृणोति । 'अथ वेति' । अवश्यं चैतन्निपातत्वमेव विज्ञेयमित्याह । 'असंबुद्धावपि हीति' । 'स्त्रियामिति' । 'भो ब्राह्मणीति' । विभक्तिनिमित्तेषु कार्येषु लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठतइत्युक्तं न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति, तेन भवतीशब्दस्य रुत्वोत्वे न स्याताम्, अथापि स्यातामेवमीकारस्य रुत्वे अवशब्दस्य चौकारे रूपं न सिध्यति, तस्मादसंबुद्धौ स्त्रियां च दर्शनान्निपाता एवेति विज्ञेयं, निपातत्वं च विभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वेनेति, न त्वसत्यस्मिन्नुपसंख्याने भोइत्यादिकः शब्दो विभक्त्यन्तो नास्ति यत्प्रतिरूपका एते स्युः, तस्मात्सौत्रा एते निपाता भोभगोअघोइत्यत्र सूत्रे निर्दिष्टा चादिषु वा पठितव्याः, तदेवं प्रत्याख्यातमुपसंख्यानम् । अन्ये त्वाहुः । इतराभ्यो ऽपि दृश्यन्तइति भवदादियोगे विधीयमानास्तसिलादयस्ततो भोइत्यादावपि यथा स्युरिति

वार्तिकारम्भ इति। अन्ये तु भवदादेरपरिगणितत्वाद् निपाता भोऽ[1]इत्यादयो भविष्यन्तीति मन्यन्ते॥

"अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा"॥ पूर्वत्वमिदमापेक्षिकं, रुत्वं च संनिहितं, न च तदपेक्षं पूर्वत्वं संभवति रोरनुनासिकस्य च सहविधानात्, तस्माद्यस्य रुर्विधीयते तदपेक्षमेव पूर्वत्वं विज्ञायत इत्याह। 'यस्य स्थानइति'। अथात्रग्रहणं किमर्थमत्र रुप्रकरणे यथा स्यात्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्, अधिकारे हि सति रुत्वानुनासिकयोः सहविधानान्नान्यत्र प्रसङ्गो ऽत आह। 'अत्रग्रहणमिति'। अवधारणमत्र द्रष्टव्यं रुणैव सहेति। नन्वधिकारादप्येतत्सिद्धमित्युक्तमत आह। 'अधिकारेति'। असत्यत्रग्रहणे अनुनासिकाधिकारस्य परिमाणं न ज्ञायेत, एतावत्सु योगेष्वस्य व्यापार इति, ततश्च रुप्रकरणात्पर[2]त्राप्यस्याधिकारः संभाव्येतेत्यर्थः। तुशब्दः परस्मात्कार्यिणः पूर्वस्य विशेषद्योतनार्थः, परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति, वावचनमनर्थकं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयमुत्तरत्र सूत्रे यस्यानुनासिको न विहितस्तस्माद्रोः पूर्वस्मात्परमनुस्वारं शास्ति ततो ज्ञायते विकल्पेनायं भवतीति, नहि नित्ये ऽस्मिन्विधौ स रोः पूर्वः संभवति, यस्यानुनासिको विहितः॥

"आतोऽटि नित्यम्"॥ 'केचिदिति'। तैत्तिरीयाः। 'अनुस्वारमधीयतइति'। शुद्धादाकारात्परं, नित्यग्रहणमनर्थकमारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः। असत्यारम्भे प्रयोजनं नियमो यथा स्यादात एवाटि अन्येषां तु नेति, कैमर्थ्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किं, नित्योऽनुनासिकः॥

"अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः"॥ 'अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्तव्य इति'। असत्यध्याहारे परशब्दस्य श्रुतत्वात्तदपेक्षयैवानुनासिकादित्येषा पञ्चमी स्यात्, परशब्दश्च दिग्शब्दस्तरन्यार्थवृत्तिर्वा पूर्ववृत्तिर्वा, पूर्वस्मि-

---

1 भवदादय इति इं॰ पु॰ पा॰।
2 उत्तरसूत्रे इं॰ पु॰ पा॰।

न्कल्पे रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परो ऽनुस्वारो विज्ञायेत, न च तस्मात्पर इष्यते, इतरस्मिंस्त्वनुनासिकादन्यो ऽनुस्वारो भवतीत्यर्थो भवति, तत्र चानर्थकं परग्रहणं. नह्यनुस्वारो ऽनुनासिकापेक्षया ऽन्यत्वं व्यभिचरति, तस्मादन्यशब्दोऽध्याहार्यः, स च परशब्दापेक्षया पञ्चम्यन्तो ऽध्याहार्यः, पूर्वस्येत्येतदप्यत्रानुवृत्तं पर इत्यनेन योगात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, एवं स्थिते यो ऽर्थः संपद्यते तं दर्शयति । 'अनुनासिकादन्य इति' । कः पुनरसावित्याह । 'यस्यानुनासिको न कृत इति' । 'अनुस्वार आगमो भवतीति' । टित्वाद्यागमलिङ्गाभावेपि परशब्देनानुस्वारस्य देशविशेषसंपादनादागमत्वं यथा न य्वाभ्यां पूर्वावैजिति ॥

"समः सुटि" ॥ मोनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ते वचनम् । 'संस्कर्त्तेति' । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणइति सुट्, समो मकारस्य रुत्वं, तस्य विसर्जनीयः, तस्य वा शरीति विकल्पे प्राप्ते यथा नित्यं सकारो भवति तथा दर्शितं, कथं पुनरस्मिन्सूत्रे सकारो निर्दिश्यतइत्याह । 'समः स्सुटीति द्विसकारको निर्देश इति' । स च सुटः सकारे संदेहाभावात्तद्व्यतिरेकेण द्विसकारकत्वं, वस्तुतस्तु त्रयः सकारा एको विभक्तिसंबन्धी, द्वितीय आदेश,स्तृतीयस्तु रुसंबन्धी, यदि तर्हि सकार आदेशो विधीयते अनुनासिको न प्राप्नोति, यस्मादत्त्वग्रहणं रुणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं, नेष दोषः । अत्र रुप्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थं तत्र रुग्रहणम्, एतेन पूर्वसूत्रे रोः पूर्व इति व्याख्यातं, तदत्र सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकस्तदा सत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावादनाचि चेति द्विर्वचने झरो झरीति पाक्षिके लोपे द्विसकारकस्त्रिसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्तदा ऽयोगवाहानां अट्प्रत्याहारउपदेशचोदनात्तस्य च हल्त्वाज्झरो झरीति वा लोपे द्विसकारक एकसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववदच्त्वमपीष्यते तदा ततः परस्य द्विर्वचनपक्षे सकारत्रयमपि भवति, तदेवं पञ्च रूपाणि भवन्ति, अनुनासिकपक्षे द्वौ सकारौ, त्रयो वा, अनुस्वारपक्षे द्वावेकस्त्रयो वा, पञ्चस्वपि पक्षेषु शरः खय इति वा ककारस्य द्विर्व-

चने कृते दश रूपाणि भवन्ति। 'समो वा लोपमेके'। एके आचार्याः समो विकल्पेन लोपमिच्छन्ति, अत्राप्यनुनासिकानुस्वारौ भवतस्तस्यापि रुप्रकरणे विधानात्तत्रानुनासिकपक्षे सकारस्यानचि चेति द्विर्वचने पाक्षिके च लोपे एकसकारत्वमपि कदाचिद्भवति, तत्रापि ककारस्य पक्षे द्विर्वचनमिति द्वादश रूपाणि भवन्ति॥

"पुमः खय्यम्परे"॥ पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः, सकारस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यैव कार्यित्वात्, अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणं न द्वितीयैकवचनस्य, खया प्रत्याहारेण साहचर्यात्। 'पुंश्चलीति'। पचादौ चलडितिपाठान्ङीप्, पुंश्चलीति षष्ठीसमासः। 'पुंस्कामेति'। पुमांसं कामयतइति शीलिकामिभिक्ष्याचरिभ्यो ण इति णः। 'तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्य इति'। कुप्वोः ᳲकᳲपौ चेत्यत्रैतदुक्तव्यम्। 'द्विसकारकनिर्देशपक्षे त्विति'। यदा पूर्वसूत्रे द्विसकारको निर्द्देश इति पक्षस्तदेत्यर्थः। 'स इत्यनुवर्त्तते इति'। ननु च रुरपि प्रकृतः सो ऽपि प्राप्नोतीत्यत आह। 'रुत्वं त्विति'। असंबन्धे कारणमाह। 'संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति'। इतिकरणो हेतौ, यस्मादसौ स्वसंबन्धिना यः संबन्धस्तमनुवर्त्तते तं न जहाति तस्मादित्यर्थः, यद्वा संबन्ध्यतइति संबन्धः, यस्मादिह स्वसंबद्धमेव तदनुवर्त्तते तस्मादित्यर्थः, रुत्वं खल्विहानुवर्त्तमानमपि मतुवसो रु संबुद्धाविति स्वेन संबन्धिना संबद्धमेवानुवर्त्तते, तस्य प्रयोजनं संबन्ध्यन्तरेण रोः संबन्धो मा भूदिति, पुंदासादयः षष्ठीसमासाः। 'पुंगव इति'। गोरतद्धितलुकीति टच्समासान्तः, परग्रहणे क्रियमाणे खयि परतो यो ऽम् तत्रेत्यपि विज्ञायेत, ततश्च पुमवः पुमाचार इत्यत्रैव स्यात् तस्मात्परग्रहणम्॥

"नश्छव्यप्रशान्"॥ 'प्रशान्वर्जितस्येति'। सूत्रे स्वप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, टीकृतिगत्यर्थोनुदात्तेत्, त्सरुः सद्भग्रहणप्रदेशस्तत्र कुत्सरुः त्सरुकः, आकर्षादिभ्यः कन्॥

१ टीकिरिति पा० इं० पु०।

"दीर्घादटि समानपादे" ॥ एकपर्यायः समानशब्दः, समानपादइत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति, यजामहे यज्ञियान्हन्त देवाँ ईळामहइयिति, छान्दसत्वाद्भविष्यति ॥

"नॄन्पे" ॥ नॄनिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, एवमुत्तरत्रापि पइत्यकार उच्चारणार्थः, पकारमात्रं निमित्तम् ॥

"स्वतवान्पायौ" ॥ तु वृद्धौ सौत्रो धातुः, ततोऽसुन् स्वन्तवो यस्याऽसौ स्वतवान्, दृकुस्ववःस्वतवसां छन्दसीति नुम् ॥

"कानाम्रेडिते" ॥ कान्कानीतिवक्तव्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विर्वचनं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्कान्कान् पश्यतीति, एकोत्र किं शब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे । 'समः सुटीत्यतो वा सकारोनुवर्त्ततइति' । यद्येवं पूर्वेष्वपि योगेषु स एव प्राप्नोत्यत आह । 'पूर्वेषु योगेष्विति' ।

"ढो ढे लोपः" ॥ अकार उच्चारणार्थः, ढकारमात्रं निमित्तं तेन लेढा लेढीत्यादावपि भवति, लीढमित्यादौ हो ढः, झषस्तथोर्द्धोधः, ष्टुत्वं, ततोनेन ढलोपः, ननु चासिद्धं ष्टुत्वं तत्कथमत्र लोपस्तत्राह । 'ष्टुत्वस्येति' । उच्यते चेदं ढे परतो ढस्य लोपो भवतीति तत्र ष्टुत्वस्यासिद्धत्वे निर्विषयमेतत्स्यात् । ननु च यत्रोत्पत्तिको ढकारः श्वलिड्ढौकतइत्यादौ सावकाशः स्यादत आह । 'श्वलिड्ढौकतइत्यत्रेति' । 'जश्त्वे कृतइति' । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धमितिलोपस्यासिद्धत्वाद्वा पूर्वं जश्त्वं, ननु च निर्विषयत्वाड्ढलोपो जश्त्वं बाधेत, नेत्याह । 'न चेति' । कुत इत्याह । 'तस्य हीति' । कथं पुनर्लीढादिरवकाशः, यावता यथा श्वलिड्ढौकतइत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽभावस्तथा लीढादावपि ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्निमित्तस्याभावः, अथ तत्र वचनसामर्थ्यात् ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते तदेतरत्रापि जश्त्वं बाधनीयं, वक्तव्यो वा विशेषोऽत आह । 'तत्र हीति' । अयमभिप्रायः । लोपेन तावदसिद्धत्वम[1]वश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वमतस्तदेव

१ अयत्रयमिति ना॰ २ पु॰

बाध्यते, ढ्वलिड्ढौकतढत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्पर-त्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते, ततो जश्त्वे कृते न श्रुतिकृ-तमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं, जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति ढलोपस्याय-मविषय इति ॥

"रो रि" ॥ किमिदं सानुबन्धकस्य रोर्ग्रहणमाहोस्विद्रेफस्य, कुतः संशयः, तुल्याच्च संहिता, रोः रि, रः रीति, किं चातो यदि सानु-बन्धकस्य ग्रहणं सिद्धमिन्दूरथः, अग्नीरथः, इदं तु न सिध्यति नीरक्तं, दूरक्तमिति, अथ रेफस्य ग्रहणं सिद्धं नीरक्तं दूरक्तमिति, इदं तु न सिध्यति अग्नीरथः इन्दूरथ इति, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति। नैष दोषः। वर्णग्रहणेषु नैषा परिभाषा प्रवर्त्तते। 'पदस्येत्यत्र विशेषणे षष्ठीति'। एतच्च पदस्य पदादित्यत्रैव व्याख्यातं, तेन किं सिद्धं भवती-त्याह। 'तेनेति'। स्थानषष्ठ्यां तु रेफेण पदस्य विशेषणाद्रेफान्तस्य पदस्य लोपेन भवितव्यम्। 'जर्झा इति'। एकाचो बशो भषित्यत्रै-तद् व्युत्पादितम्। 'अपास्पा इति'। स्पर्द्ध संघर्षे, यङ्लुकि दीर्घो-कित इति दीर्घः, लङि सिपि शपो लुक्, सिपो हल्ङ्यादिलोपः, जश्त्वं दश्चेति रुत्वम् ॥

"खरवसानयोर्विसर्जनीयः" ॥ यद्यत्रापि पदस्येतिविशेषणषष्ठी स्यात्तदा चकर्ष कर्कश इत्यादावपदान्तस्यापि रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्. स्थानषष्ठ्यां तु रेफेण पदे विशेषिते रेफान्तस्य पदस्यालोन्त्यस्य विसर्जनी यविधानान्न कश्चिद्दोष इति मन्यमान आह। 'रेफान्तस्य पदस्येति'। 'खरि परतोऽवसाने चेति'। परत इत्येतत्खरैव संबध्यते नावसानेनासंभवात्, येन वर्णेन विरम्यते स एवावसानं स्याद्विरतिर्वर्णस्यानुच्चारणं, तत्र पदा-न्तस्य रेफस्य येन वर्णेन विरम्यते स तावत्परो न संभवति, इतरत्पुनर-वसानमभावरूपं, न चाभावेन पौर्वापर्यं सम्भवति, तस्मात् खरवसानयो-रित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते, खरि परसप्तमी अवसाने विषय-सप्तमीति, अपर आह। वर्णेष्वप्युच्चारितप्रध्वंसिषु बुद्धिविरचितं पौर्वाप-र्यमस्ति तत्स्वभावेनापि संभवति, तस्मादुभयत्रापि परसप्तमीति, उदाह-

रणेषु खरि विसर्जनीयस्य सत्वं चवर्गे श्चुत्वं टवर्गे ष्टुत्वम्। 'नापत्य इति'। पत्युत्तरपदाण्ण्यः। 'वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति'। बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम्। 'तदाश्रयस्य रेफस्येति'। तदाश्रयत्वं तु तया सह विधानात्, उरण् रपर इत्येतद्धि गुणवृद्धिविधिभिरेकतामापद्य रपरत्वं विधत्ते, तेन वृद्धेर्यन्निमित्तं तदेव रेफस्यापि, ततस्तस्यापि बहिरङ्गत्वं. विसर्जनीयस्तु खर्मात्रमाश्रित्य भवन्नन्तरङ्गः। ननु बहिरङ्गपरिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वात्तद्देशा, ततः किं, तस्यां कर्त्तव्यायां विसर्जनीयः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धः, सा कथमन्तरङ्गमपश्यन्ती बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमापादयति। नैष दोषः। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, ततश्च परिभाषान्तरवद्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्यत्र प्रकरणे प्रवृत्तिरविरुद्धा॥

"रोः सुपि"॥ 'पयःस्विति'। यत्र सकारद्वयं पठ्यते तत्र वा शरीति विसर्जनीयस्य वा सकारः। 'सर्पिःष्विति'। यत्र विसर्जनीयः पठ्यते तत्र नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति प्रत्ययसकारस्य षत्वं, षकारद्वयपाठे तु पूर्ववद्विसर्जनीयस्य सत्वं, परस्य पूर्ववदेव षत्वं, पूर्वस्य ष्टुत्वम्। 'सप्तमीबहुवचनं गृह्यतइति'। न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः, नहि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरस्ति, तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थं न भवति किं तर्हि नियमार्थं, यदाह। 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति'। 'रोरेव सुपीति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति रोः सुप्येवेति, हलोऽनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशात्॥

"भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि॥ उदाहरणेषु ओतो गार्ग्यस्य, हलि सर्वेषामिति च यलोपः, अशग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्, अशोन्यः खर्भवति, तत्र च पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यं, कृते विसर्जनीये स्थानिवद्भावाद्रुग्रहणेन ग्रहणात्स्यात्प्रसङ्ग इति चेत्, अल्स्थानिकत्वात्। अत्र हि रोर्यो रेफस्स विसर्जनीयस्य स्थानी न पुना रुरेव, किं च यत्वस्याप्यस्य रोर्यो रेफः स एव स्थानी न पुना रुरेव, तस्मादल्विधित्वादपि नास्ति स्थानिवद्भावः, संहिताधिकाराच्चावसाने यत्वं न भविष्यति, तस्मादशग्रहणमनर्थकमित्यत आह। 'अशग्र-

हणमुत्तरार्थमिति'। एतदेव व्यनक्ति। 'हलि सर्वेषामिति'। 'वृत्त-वयतेरप्रत्ययइति'। स पुनर्विच् न क्विप्, क्विपि हि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वयतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। लोपो व्योर्वलीति वलोपः, स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते, विचि तु णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वलोपो नास्ति, संप्रसारणस्य त्वप्रसङ्ग एव, हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधात् वलोपः स्यादितिविशेष्यते। अथ ककारे परतो लोपो व्योरिति वलोपः कस्मान्न भवति, णिलोपस्य स्थानिवद्भावो नास्ति, पदान्तविधौ प्रतिषेधात्, वकारस्य पदान्तत्वात्। नैष दोषः। भावसाधनस्त्वत्र विधिशब्दस्ततश्च पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधः, न च लोपः पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात्। 'अशीति'। यदि हलि सर्वेषामित्यत्राशग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्तव्यं हशीति, तत्किं हल्ग्रहणं कृत्वाऽशग्रहणेन तद्विशेष्यतइति प्रश्नानार्थः। एवकारो भिन्नक्रमस्तत्र हशग्रहणमेव कस्मान्न कृतमिति। 'उत्तरार्थमिति'। यदि तत्र हशग्रहणं क्रियेत, मोनुस्वार इत्यत्र पुनर्हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। 'हल्मात्रे यथा स्यादिति'। सर्वथोभाभ्यां ग्रहणाभ्यां न मुच्यामहइति भावः। तथाप्यत्राशग्रहणानुरोधे प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह। 'व्योर्लघुप्रयत्नतर इति'॥

"व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य"॥ अतिशयेन लघुप्रयत्नो लघुप्रयत्नतरः। वर्णोच्चारणहेतुरात्मधर्मः प्रयत्नः, उदाहरणेष्वान्तर्यतो वकारस्य वकारो यकारस्य यकारः, किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वमित्याह। 'लघुप्रयत्नतरत्वमिति'। स्थानं ताल्वादि, जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि करणानि, प्रयत्नस्य लघुत्वे तानि शिथिलानि लघूनि भवन्ति॥

"लोपः शाकल्यस्य"॥ 'अवर्णपूर्वयोरिति'। ओकारपूर्वस्य तूत्तरसूत्रेण नित्यं लोपो विधास्यते। 'शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थमिति'[1]। ननु लोपो ऽप्युच्यते लघुप्रयत्नतरोऽपि, तावुभौ वचनाद्विकल्पतस्तत्किं विकल्पार्थेन शाकल्यग्रहणेनात आह। 'तेनेति'॥

---

१ विभाषार्थमिति मु· मू· पा·।

"ओतो गार्ग्यस्य" ॥ 'ओकारादुत्तरस्य यकारस्येति'। वकारस्त्वस्मिन्विषये न संभवति। 'नित्यार्थोयमारम्भ इति'। विकल्पस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, किमर्थं तर्हि गार्ग्यग्रहणमित्याह। 'गार्ग्यग्रहणं पूजार्थमिति'। व्योरिह प्रकरणे लघुप्रयत्नतरोपि विहितो लोपोपि तत्कस्यायं नित्यो लोपो बाधकः, आनन्तर्याल्लोपविकल्पस्येत्याह। 'योगमिति'। 'केचित्त्विति'। यदस्मिन्प्रकरणे व्योः कार्यं तत्समुदायोऽपेक्ष्यते, न त्वनन्तरो लोपविकल्प इति तेषामभिप्रायः ॥

"उञि च पदे"। 'भूतपूर्वेण ञकारेणेति'। मूलोदाहरणेपि भूतपूर्वेणैव ञकारेणाञिति प्रतिपत्तिः, अनुबन्धस्य प्रयोगे ऽसमवायात्। 'उत्तरार्थमिति'। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमित्येव विधिरजादौ पदे यथा स्यात् इह मा भूद्दण्डिनेति। नैतदस्ति प्रयोजनं, पदस्येति वर्त्तते, इह तर्हि परमदण्डिना, अत्र हि सुबन्तस्य समास इति पदत्वमस्ति, नास्ति, उक्तं हि उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति, तदेतत्पदग्रहणं तिष्ठतु तावत्, अयमपि नित्यार्थो योगः ॥

"हलि सर्वेषाम्" ॥ 'यकारस्य पदान्तस्येति'। वकारस्तु भोभगोअघोपूर्वो न संभवति, अवर्णपूर्वस्तु सम्भवति वृक्षव् करोतीति, तस्य तु लोपो न भवति, अशि हलीति विशेषणादित्युक्तं, तस्माद्यकारस्येत्युक्तं, ननु वृक्षव् हसतीत्यादौ संभवति, न संभवति। अनभिधानात्, नह्येवंविधमभिधानमस्ति, तथा च लणित्यत्र भाष्यकार आह न पदान्ता हलोणः सन्तीति, एवं च वृक्षव् करोतीत्ययमपि प्रयोगश्चिन्त्यः ॥

"मोनुस्वारः ॥ अत्र पदस्येति स्थानषष्ठी, मकारेण पदस्य विशेषणान्मकारान्तस्य पदस्यालोन्त्यस्यानुस्वारो विज्ञायते तदाह। 'मकारस्य पदान्तस्येति' ॥

"नश्चापदान्तस्य झलि" ॥ 'आक्रंस्यतइति'। क्रमेर्लृट्, आङ उद्गमनइत्यात्मनेपदम् ॥

"मो राजि समः क्वौ" ॥ 'सम्राडिति'। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, व्रश्चादिना षत्वम्। 'साम्राज्यमिति'। क्विबन्ताद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्,

अधिकसद्भावेऽपि क्विबन्तो राजतिस्तावदस्ती यत्रापि भवति, क्विबन्ताव-स्थायामेव वा प्रागेव व्यञ उत्पत्तेर्मत्वम्। 'संयदिति'। गमः क्वावित्यत्र गमादीनामितिवचनाल्लोपः, ह्रस्वस्य तुक्। 'किंराडिति'। किं क्षेप इति समासः॥

"हे मपरे वा"॥ 'ह्मलयतीति'। ह्मल चलने, णिच्, ज्वल-ह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वेति पक्षे मित्संज्ञा, मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम्। 'यवलपरइति'। यवलाः परे यस्माद्धकारात् स तथोक्तः, यवलाश्चैते भवन्त आन्तरतम्यादनुनासिका भवन्ति, वावचनात्पक्षेऽनुस्वारोऽपि भवति। परग्रहणं शक्यमकर्त्तुं, सप्तम्यैव तदर्थलाभात्, मकारे परतो यो हकार-स्तत्रेति, विपर्ययस्तु न भवत्यसंभवात्, नहि मकारात्परो हकारः क्वचि-त्संभवति॥

"ङ्णोः कुक्टुक् शरि"॥ उदाहरणेषु खयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति पक्षे ककारस्य खकारष्टकारस्य ठकारः। 'पूर्वान्त-करणमित्यादि'। किं पुनः कारणं पदादौ कुत्वं न सिध्यतीत्यत आह। 'शश्कोटीति'। 'विरप्शिचिति'। महन्नामैतत्, विपूर्वाद्रपेरौणादिकः कर्मणि शिनिप्रत्ययः, यदि वा विरपणं विरप्, सोऽस्यास्तीति विरप्शः, शब्दितः, संकीर्तित इत्यर्थः। 'षत्वप्रतिषेधार्थमिति'। परादौ तु सकारः पदादिर्न स्यात्। 'ष्टुत्वप्रतिषेधार्थमिति'। परादौ तु टकारः पदान्तो न स्यात्॥

"डः सि धुट्"॥ उभयनिर्देशे पञ्चमी निर्देशो बलीयानिति ड इति पञ्चम्या सीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यतइति मत्वाह। 'डकारा-न्तादिति'। सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः, उदाहरणेषु धुटि कृते चर्त्वे तकारस्तस्य पूर्ववत्पक्षे थकारः, अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते न धुगेव पूर्वान्तः क्रियेत, एवं हि शि तुगित्यत्र तुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, एष धुक् तत्रानुवर्तिष्यते ऽत आह। 'परादिकरणमिति'। प्रक्रिया-लाघवार्थं तुडिति वक्तव्ये धुड्ग्रहणमुत्तरार्थं नश्चेति धुङ्यथा स्यात्तुण्माभूत्, किं च स्याद्भवान्त्साय इत्यत्र नश्छव्यप्रशानिति रुत्वं प्रसज्येत। नैत-

दस्ति। अम्पर इति तत्रानुवर्त्तते, किं च तुटोसिद्धत्वादपि रोरप्रसङ्गः, तस्मात्तुडेव वक्तव्यः॥

"नश्च"॥ अत्रापि परादित्वात्कुर्वन् सीदतीत्यादौ पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो भवति। 'धुटश्चर्त्वस्या[१]सिद्धत्वादिति'। धुटो यच्चर्त्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः, यद्यपि धुडप्यसिद्धस्तथापि न तदुच्यते, सिद्धेपि तस्मिन्विना चर्त्वेन रुत्वस्याप्राप्तेः। नन्वस्तु चर्त्वमसिद्धं तथापि नैव रुः प्राप्नोति, अनम्परत्वात्, सत्यं, यस्त्वसौ धुट उकार स्तेन भूतपूर्वेणाम्परत्वमभ्युपेत्यैतदुक्तम्, अन्ये तु ग्रन्थमिमं न पठन्ति॥

"शि तुक्"॥ शीत्येषा सप्तम्यकृतार्था पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति तदाह। 'नकारस्येति'। अथ किमर्थमपूर्वः पूर्वान्तस्तुक् क्रियते न प्रकृतः परादिर्धुडेव विधीयेत, तत्रापि चर्त्वेन सिध्यत्येवात आह। 'पूर्वान्तकरणमिति'। पूर्वान्तस्यापूर्वस्य तुकः करणमित्यर्थः। 'नकारस्य पदान्तत्वादिति'। तुका पदान्ततायां विहतत्वात्, परादौ तु पदान्तस्येति प्रतिषेधाददोषः। 'तत्र यादि'। तत्र तुको यच्चुत्वं तदाश्रयात्सिद्धं भवति॥

"ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्"॥ ङमो ङमुडित्युभयत्रापि प्रत्याहारग्रहणं, उडिति प्रत्येकं ङकारादिभिः संबध्यते, संज्ञायां हि कृत मागमलिङ्गं संज्ञिनां भवति, ह्रस्वादित्येतन्ङमो विशेषणं, सोपि ङम् पदस्य विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति, पदस्येति प्रकृतं यद्यपि षष्ठ्यन्तं तथापि ङम इत्यनेन संबन्धात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, उभयनिर्द्देशे पञ्चमी निर्द्देशो बलीयानिति ङम इति पञ्चम्या अचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्द्देशस्तु लाघवार्थः, उत्तरार्थश्च, तदेतत्सर्वम्मनसि कृत्वाह। 'ह्रस्वात्पर इति'। संख्यातानुदेशश्च वेदितव्यः, आगमानामागमिनां च समत्वात्, परमदण्डिनेत्यादौ सुबन्तयोः समासः, तत्र समासार्थायां विभक्तौ लुप्तायामपि प्रत्ययलक्षणेन दण्डिन्नित्यस्य

१ धुटश्चर्त्वस्य चेति मु॰ मू॰ पाठः पदमञ्जर्यसंमतः।

पदत्वमस्तीति ङमुट् प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । 'इहेति' । समासे य उत्तरो भागस्तस्य पदत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति, अपदादिविधौ पदादिविधिं वर्जयित्वा, सात्पदाद्योरित्यत्र पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेत्यर्थः, एतद्वार्त्तिककारमतेनोक्तं, सूत्रकारमतेनाप्याह । 'अथ वेति' ॥

"मय उञो वो वा" ॥ इको यणचीत्यनेनैव सिद्धत्वान्नार्थोऽनेनेत्याशङ्क्याह । 'प्रगृह्यत्वादिति'। प्रगृह्यत्वं च निपात एकाजनाङिति, एवमपि इको यणचीत्यस्यानन्तरं मय उञो वेति वक्तव्यम्, एवं हि ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तत्राह । 'तस्यासिद्धत्वादिति' । यदा त्वितिपर उञ् भवति मयश्च परस्तदा उञ इति प्रगृह्यसंज्ञाया विकल्पः, ऊँआदेशश्च, तत्र यदा प्रगृह्यसंज्ञा न भवति तदानेन वत्वञ्च प्राप्नोति यणादेशश्च, तत्रास्य वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारोऽपि भवति । किंत्विति'। प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वं किंव्विति, किमुइति, ऊँआदेशस्यापि स्थानिवद्भावादनेन पक्षे वकारो भवति, स चान्तरतमत्वादनुनासिकस्तच्चतुर्थं रूपम्, ऊँआदेशस्यैव वत्वाभावपक्षे श्रवणं तत्पञ्चमं रूपम् ॥

"विसर्जनीयस्य सः" ॥ इह खरवसानयोर्द्वयोरपि रेफस्य विसर्जनीय उक्तस्तत्रेह निमित्तविशेषानुपादानात्खरीवावसानेऽपि सत्वं प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति, संहितायामिति वर्त्तते, न चावसाने संहितास्ति, परस्याभावात्, मा भूत्परः पूर्वेण या संहिता तदाश्रयं सत्वं प्राप्नोति, इको यणचीत्यादौ तु कार्यिनिमित्तयोर्द्वयोरप्युपात्तत्वात्तयोरेव परस्परं संहिताश्रीयतइति दधि अत्रेति पूर्वपराभ्यामिगचोः संहितायां सत्यामपि कार्यं न भवति, परस्परमसंहितत्वात् । स्यादेतत् । सामान्यविहिता संहितासंज्ञा विशेषविहितावसानसंज्ञा, कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कार्यार्थत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावः, यद्वा सन्निकर्षः संहितेत्तीयता सिद्धे परग्रहणमतिशयप्रतिपत्त्यर्थं, प्रकृष्टो यः सन्निकर्षः, कश्च प्रकृष्टो यः पूर्वपराभ्यामुभाभ्यामपि, तदभावादवसानस्य संहितासंज्ञाया अभावः, यद्येवमणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिके दोषः,

तत्र हि वावसानइति वर्त्तते, संहिताधिकारश्चोत्तरार्थोवश्यमनुवर्त्यः तोर्लीति परसवर्णो ऽसंहितायां मा भूत् अग्निचित् लुनातीति, ततश्च संहितावसानोभयाश्रयो ऽनुनासिको दधिँइत्यादौ न स्यादिति संहितावसानसंज्ञयोः समावेश एषितव्यः, ततश्चावसानेपि सत्वप्रसंगो ऽत आह। 'खरीत्यनुवर्त्ततइति'। तदनुवृत्तिश्च मण्डूकप्लुतिन्यायेन संबन्धानुवृत्त्या वा वेदितव्या, अन्यथा हि पूर्वत्रापि खरि कार्यं विज्ञायेत, किं पुनरत्र प्रमाणं खरीत्यनुवर्त्तते इति, उत्तरत्रशर्परइति वचनं, स हि बहुव्रीहिः, तस्यान्यपदार्थापेक्षाया यो विसर्जनीयात्परः संभवति स एवान्यपदार्थः, स च खरेव, अवसानस्य शर्परत्वासंभवात्, यद्वा यदि खरवसानयोर्द्वयोरपि सत्वं स्यात् विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्, खरवसानयोस्स इत्येव वाच्यं स्यात्, एवं हि विसर्जनीयस्येति न वक्तव्यं भवति, अवश्यं शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य स्थानिनिर्द्देशार्थे विसर्जनीयस्येति वक्तव्यं, न वक्तव्यं, पुरस्तादपकर्षणाप्येतत्सिद्धम्, एवं वक्ष्यामि, रो रि, खरवसानयोः सः, रोः सुपि, शर्परे विसर्जनीय इति,शर्परइत्यत्र र इति वर्त्तते न तु रोरिति, तेन सुगीःत्सरुकः पुरुषःत्सरुकः इत्यादौ सर्वत्र भवति, अथ भोभगोअघोइत्यादिसूत्रं कुत्र करिष्यसि, शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यानन्तरं, यद्येवं स्वरत्र स्वर्नयतीत्यादावपि यत्वप्रसङ्ग इति पुनारुग्रहणं कर्तव्यमेवं, तर्हि रोः सपीत्यस्यानन्तरं भोभगोइत्यादि रुस्थानिकादेशविधानार्थं पठित्वा शर्परे विसर्जनीय इत्यादिकं पठिष्यते, एवमपि पुनारुग्रहणं कर्त्तव्यं रुणा विच्छिन्नत्वात्। एवमपि यथान्यासे सति त्रीणि ग्रहणानि, द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे सग्रहणे रुग्रहणं च, तदेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे विसर्जनीयविधानसामर्थ्याच्च सर्वत्र सत्वं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् खरि भवति न पुनरवसानइति, ज्ञापकात्, यदयं शर्परेखरि विसर्जनीयं विधत्ते तज्ज्ञापयति खरि तावदस्ति सत्वमिति, विपर्यये हि पुरुषःत्सरुक इत्यादौ सत्वाभावादस्त्येव विसर्जनोय इति तद्विधानमनर्थकं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्येतस्य वचने प्रयोजनं, किं वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ जिह्वामूलीयोपध्मा-

नीयौ माभूतामिति, नैतदस्ति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुप्वोः ≍क≍पौ चाशरीत्येव ब्रूयात्, तदेवं विधानसामर्थ्यात्खर्येवायं विधिः अनेन; चेवाभिप्रायेण खरीत्यनुवर्त्ततइत्युक्तम् ॥

"शर्परे विसर्जनीयः" ॥ शर्परो यस्मादिति बहुव्रीहिः, परग्रहणे ऽक्रियमाणे शर एव केवलस्य निमित्तता विज्ञायेत, न खरीत्यनुवृत्तेर्वा शरीत्यभिधानाच्च, विपर्ययस्तर्हि विज्ञायेत, खर्परे शरीति, नि[1]त्यः स्फोटः पुरुषः स्थातेति तस्मात्परग्रहणम् । अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्युच्यते न नेत्येवोच्येत, सत्वे हि प्रतिषिद्धे विसर्जनीयः स्वेनैव रूपेणावस्थास्यते ऽत आह । 'विसर्जनीयस्येति' । सत्यं, पुरुषःत्सरुक इत्यादौ सत्वनिषेधेनापि सिद्धं, यत्र तु कुप् शर्परौ वासःक्षौममद्भिःप्सातमिति तस्य विसर्जनीयस्य यो विकारो जिह्वामूलीयादिः स एव स्यात् विसर्जनीयग्रहणे तु सति विसर्जनीय एव भवति, । 'जिह्वामूलीयोपध्मानीयावपि[2] न भवत इति' । न केवलं सकार एवेत्यपि शब्दार्थः ॥

"वा शरि" ॥ 'वृक्षा स्थातार इति' । लोपाभावपक्षे विसर्जनीयः सत्वं वा ॥

"कुप्वोः ≍क≍पौ च" ॥ 'विसर्जनीयश्चेति' । अनेन चकारो विसर्जनीयानुकर्षणार्थ इति दर्शयति, अथ वाग्रहणमेवानुवर्त्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ कस्मान्न विकल्प्येते, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति, नैवं शक्यम्, एवं ह्याभ्या मुक्ते विसर्जनीस्य स इति सत्वमेव स्यात्, तस्माच्चकारेणैवानुकृष्य विसर्जनीयो विधातव्यः, वाग्रहणं च नानुवर्त्यं, तदनुवृत्तौ हि त्रिभिरपि मुक्ते पक्षे सत्वं प्रसज्येत, सूत्रे ककारपकारसहितयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरुच्चारणात्तथाभूतावेव विसर्जनीयस्यादेशाविति शङ्कमानं प्रत्याह । 'कपावुच्चारणार्थाविति' । ताभ्यां विना तयोरुच्चारयितुमशक्यत्वादिति भावः । कीदृशौ

---

१ प्लक्षः स्फोट इति पाठः इ॰ पु॰ ।

२ मु॰ मू॰ अपीति नास्ति ।

तस्मादादेशावित्याह । 'जिह्वामूलीयेति' । इह विसर्जनीयस्य स्थाने आदेशत्रयं विधीयते, ततश्च शर्परयोरेव कुप्वोः प्राप्नोति, वासःक्षौमम्द्भिःप्सातमिति, अत्र हि शर्परे विसर्जनीय इति विसर्जनीयोऽस्ति, न च तस्य वैयर्थ्यं, यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति पुरुषःत्सरुक इत्यादौ तत्र सावकाशत्वात् अशर्परयोस्तु कुप्वोर्न स्यात्, नहि तस्य विसर्जनीयोऽस्ति, विसर्जनीयस्य स इति सत्वेन निर्वर्तितत्वात्, किं पुनः कारणं सत्वमेव तावद्भवति, तत्र कर्त्तव्ये तस्य विधेरसिद्धत्वात्, तस्मादत्र सकारः स्थानी निर्द्दिष्टव्यः, यो विसर्जनीयस्य स इति सन्तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्रयं भवतीति, एवं हि शर्परयोः कुप्वोः सकारापवादो विसर्जनीयो विधीयतइति सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः, केवलयोस्त्वादेशप्रसङ्गस्तस्मात्सस्येति वक्तव्यम् । यदा ह वार्त्तिककारः । सकारस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः, विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्ग इति । अत्र परिहारमाह । 'विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्निति' । अयमभिप्रायः । विसर्जनीयस्य स इति सकारस्य स्थानी विसर्जनीय उपात्तः, स च द्विविधः संभवति शर्परलक्षणः खरवसानलक्षणश्च, तत्र शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सकारस्य स्थानी स एव चेहानुवर्तते, ततश्च नाप्राप्ते सत्वे इदमारभ्यते, सर्वस्य विषयस्य तेन व्याप्तत्वात्, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु शर्परयोः कुप्वोः प्राप्तं केवलयोस्त्वप्राप्तमिति न तं प्रत्यस्य बाधकलक्षणयोग इति । स्यादेतत्, माभूदपवादस्त्वं परत्वात्तु शर्परयोरपि कुप्वोरयमेव विधिः प्राप्नोति तत्राह । 'पूर्वत्रासिद्धइति' । परिहारान्तरमाह । 'के चित्त्विति' । कुप्वोरित्येको योगः, अत्र शर्परे विसर्जनीय इति वर्तते, शर्परयोः कुप्वोः विसर्जनीय एव भवति न ꣿकꣿपाविति, किञ्च पूर्वसूत्रे नेति वक्तव्ये विसर्जनीयविधानं तद्विकारनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं, तेन शर्परयोः कुप्वोरस्य विधेरप्रसङ्ग एव ॥

"सो ऽपदादौ" ॥ अपदाद्याविति कुप्वोरेतद्विशेषणं, व्यत्ययेन त्वेकवचनं, पूर्वस्यायमपवादः । 'पाशकल्पककाम्येष्विति' । संभवप्रदर्शनमेतत्

१ सकारेइति इं॰ पु॰ पाठः ।

न परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् । 'प्रातःकल्पमिति' । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचित्वादीषदसमाप्त्या योगः, यथा दोषाभूतमहर्दिवाभूतारात्रिरित्यत्राभूततद्भावयोगः । 'रोः काम्ये नियमार्थमिति' । एतदेव विवृणोति । 'रोरेवेति' । 'गीः काम्यतीति' । उत्तरसूत्रेण षत्वं न भवति, यदि पुनस्तत्रैवेदमुच्येत, नैवं शक्यं, षत्वमात्रप्रतिषेधेप्यनेन सत्वं प्राप्नोति । 'उपध्मानीयस्य चेति' । अस्यैव विवरणं 'कवर्गे परत इति' । 'उब्जि[२]यमित्यादि' । यथा पुनरयं दकारोपध एषितव्यस्तथा ह्यवरडित्यत्रोक्तम् ॥

"इणः षः" ॥ पूर्वेण सत्वे प्राप्ते तदपवादः षत्वं विधीयते । अत्र केचिदाहुः । योयं सोपदादाविति सकारः स एवोत्तरत्र सर्वत्र कुप्वोः प्रकरणे विधीयते, अनेन तु तस्यैव सकारस्येण उत्तरस्य षत्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, अपदादाविति चात्र न संबध्यतइति, स तर्हि सकारः स्थानी निर्देष्टव्यः, नेत्याह । प्रकृतोनुवर्त्तते सोपदादाविति । तस्येण इति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, एवमपि वक्ष्यमाणैर्योगैर्विहितस्य सकारस्य षत्वं न प्राप्नोति, अस्मिन् कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, यदयमुपसर्गादसमासेपीत्यत्र समासेपिग्रहणं करोति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, अन्तरेणाप्यसमासेपिग्रहणं विशेषानुपादानात्समासासमासयोर्णत्वं भविष्यति, न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामग इति नियमात्तस्य निवृत्तिः, नियमे कर्त्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वात्, पश्यति त्वाचार्यः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति ततो ऽसमासेपिग्रहणं करोति, तदा हि सह नियमेन सर्वमेव णत्वप्रकरणमेकमिति नियमे कर्तव्ये उपसर्गादिति णत्वस्य सिद्धत्वान्नियमेन व्यावृत्तिः स्यादिति कर्त्तव्यं समासेपिग्रहणं, तदेवं सकारस्य षत्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, उत्तरत्र च सत्वमेवानुवर्त्तते न षत्वमिति, अयमपि पक्षो निर्दोष एव, किं तु षष्ठीप्रकल्पनं ज्ञापकाश्रयणं चेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गाद्वृत्तिकारेण नाश्रितः, कस्तर्हि तस्य

२ अर्थमिति मु· मू· नास्ति ।

पत्तः, उत्तरत्र द्वयमप्यनुवर्त्तते, सकारः षकारश्चेति, यद्येवं सर्वत्र द्वयमपि प्राप्नोति, अथ सकारो वानुवर्तते इदुपधस्य चेत्यादौ यत्रेणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि सकार एव प्राप्नोति, अथ षकार एवानुवर्त्तते नमस्पुरसोर्गत्योरित्यादौ यत्रानिणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि षकार एव प्राप्नोति, नैष दोषः, इणः ष इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। यदाह। 'इणः ष इति वर्त्ततइति'। ततः षत्वं तावदनिण्विषये न भविष्यति, एवमपि षत्वविषये सत्वमपि प्राप्नोति, न, षकारेण तस्य बाधनात्षकाराश्रयणाच्च, यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्सत्वप्रसंगः, तदपि न, उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिसंभवात्, तदिदमुक्तम्। 'य इणः परो विसर्जनीयस्तस्य षकार आदेशो भवत्यन्यस्य तु सकार इति'। किमर्थं पुनरिदमारभ्यते यावता सत्वमेवात्र प्रकरणे विधीयतां, तस्य त्वादेशसकारत्वादिण्कोरिति षत्वं भविष्यति, न सिध्यति, अपदान्तस्येति तत्र वर्त्तते, पदान्तार्थोयमारम्भः॥

"नमस्पुरसोर्गत्योः"॥ अतः प्रभृत्यपदादाविति निवृत्तं, नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतीनि चेति विभाषा गतिसंज्ञा, पुरःशब्दस्य तु पुरोव्ययमिति। 'पुरः पश्येति'। पॄ पालनपूरणयोः, भ्राजभासेत्यादिना क्विप्, तदन्ता च्छस्, अस्य तदन्ततां दर्शयितुं पूः पुरावित्यनयोरुपन्यासः॥

"इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य"॥ इदुतावुपधे यस्य स इदुदुपधः समुदायस्तस्य यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबन्धः, अप्रत्ययस्येत्येतदपि व्यधिकरणमेव। 'निर्दुर्बहिराविश्चतुष्प्रादुरिति'। अन्येषां संभवतां प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाचेदं परिगणनं किं तर्हि संभवप्रदर्शनम्। 'चतुष्कपालमिति'। तद्धितार्थे द्विगुः, संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक्। 'चतुष्क'१ण्टकमिति' बहुव्रीहिः। 'मातुःकरोतीत्यादि'। चोद्यम्। अत्र हि मातृष्वस् इति स्थिते ऋत उदित्युकारो भवन् यो द्वयोः स्थानइति न्यायेन रपरो भवति, ततश्च रात्सस्येति प्रत्ययसकारस्य लोपे कृते रेफस्य विसर्जनीयः, सोयमप्रत्ययविसर्जनीयो भवति, परिहरति। 'कस्कादिष्विति'। 'एकादेशनिमित्तादिति'। कर्मधारयः,

१ चतुष्कन्वलमिति मु॰ मू॰ पाठः।

एकादेशरूपनिमित्तादित्यर्थः, एकादेशशास्त्रं वा निमित्तं यस्योकारस्य तस्मादित्यर्थः । 'पुम्मुहुसोरिति' । अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेध उच्यते, तत्र पुंसः प्रतिषेधेन नार्थः, षत्वं कस्मान्न भवति, विसर्जनीयाभावात्, उक्तं हि संपुंकानां सत्वमिति, तत्र सत्वस्यासिद्धत्वाभावाद्विसर्जनीयाभावः, तच्चावश्यं सत्वं वक्तव्यं इविधौ विसर्जनीयस्य षत्वप्रतिषेधेऽपि कुप्वोः ᳲकᳲपौ चेत्येष विधिः प्राप्नोति, मुहुः कामो यस्याः सा मुहुःकामा, तत्र कुप्वोः ᳲकᳲपौ चेत्येष एव विधिर्भवति, क्व चित्तु मुहुस्कामेति सत्वं पठ्यते सोऽपपाठः, नह्यत्र सत्वसंभवः, सूत्रवार्त्तिकयोरनिबद्धत्वात् । 'नैष्कुल्यमिति' । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । 'निः३ष्कुलं दुः३ष्कुलमिति' । गुरोरनृत इत्यादिना प्लुतः । 'बहिरङ्गलक्षणयोरिति' । बहिर्भूतलक्ष्यापेक्षत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा प्लुतोपि दूराद्धूतादिकमर्थं वाक्यं चापेक्षत इति बहिरङ्गः ॥

"तिरसोन्यतरस्याम्" ॥ तिरोन्तर्द्धाविति तिरःशब्दस्य गतिसंज्ञा । 'तिरःकृत्वेति' । अत्रान्तर्द्धेरविवक्षितत्वादगतित्वम् ॥

"द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे" ॥ उभयत्र विभाषेयं, चतुरित्यस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्य चेति प्राप्ते इतयोरप्राप्ते, इसुसोः सामर्थ्यइत्यनेन त्वत्र सिद्धिर्न शङ्कनीया, इसः प्रत्ययस्य तत्र ग्रहणात् । 'कृत्वोर्थइति किमिति' । सुजन्ताः कृत्वोर्थं न व्यभिचरन्तीति प्रश्नः । चतुःशब्दस्य सुजन्तत्वे प्रमाणं नास्तीत्युत्तरं, यदि तु साहचर्यं व्यवस्थापकं तदा तदर्थमपि कृत्वोर्थग्रहणं न कर्त्तव्यं, क्रियते च तज्ज्ञापकार्थम्, एतज्ज्ञापयति न सर्वत्र साहचर्यं व्यवस्थापकमिति, किं सिद्धं भवति, दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येणाप्यागमस्येटो ग्रहणं भवति, द्विस्त्रिश्चतुरिति किं, पञ्चकृत्वः करोतीत्यत्र सत्वं माभूत्, नैतदस्ति प्रयोजनमित्याह । 'इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यामित्यादि' । कृत्वोर्थो विषयो यस्य तत्तथोक्तं, कृत्वोर्थे यत्पदं वर्त्तते तस्य यो विसर्जनीय इत्येवं विशेष्यमाणे इत्यर्थः, यदि तु कृत्वोर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत तदा चतुरो न स्यात्, एतच्च श्लोकेषु व्यक्तीकरिष्यति, एवं श्लोक-

वार्तिककारमतेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातं तानेव श्लोकानुदाहरति। 'कृत्वसुजर्थइति'। कस्माद्धेतोः कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति, कृत्वोर्थग्रहणस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। अत्र च वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। प्रयोजनमाह। 'चतुष्कपालइति'। चोदयिता स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। 'ननु सिद्धमिति'। नन्वित्यभ्युपगमे, भवत्वनेन चतुष्कपालेपि विभाषा तथापि नित्यं षत्वं सिद्धं, कथम्, अनेन मुक्ते इदुदुपधस्य चेति षत्वं भविष्यति। परिहरति। 'सिद्धे ह्ययमिति' सिद्धे प्राप्तइत्यर्थः, कथं प्राप्तिरित्याह। 'लुप्ते इति'। चतुरस् इति स्थिते रात्सस्येति सुचो लोपः, रेफस्य विसर्जनीयस्सोयमप्रत्ययविसर्जनियो भवति, यदि सुचो रुत्वं पूर्वस्य रो रीति लोपः, रोर्विसर्जनीयस्तदा प्रत्ययविसर्जनीयो भवति, किं तु ढ्रलोपइति दीर्घः प्राप्नोति, रुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव च लोपेन भवितव्यम्, एवं च कृत्वोर्थग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं तदाश्रयणेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याचष्टे। 'एवं सतीति'। किं कार्यमिति'। न किंचिदित्यर्थः। कथमित्याह। 'अन्यो हीति'। इतरोऽसति द्विरादिग्रहणे दोषं दर्शयति। 'अक्रियमाणइति। 'विसर्जनीयो विशेष्येतेति'। तस्य कार्यित्वेन प्राधान्यादिति भावः। संभावने लिङ्, विशेष्यतां विसर्जनीयः, को दोष इत्यत आह। 'चतुरति'। 'तथेति'। अनन्तरोक्ते विशेषणप्रकारे चतुरो न सिध्यतीति। कस्मादित्याह। 'रेफस्येति'। क्रियमाणे तु द्विरादिग्रहणे नायं दोष इत्याह। 'तस्मिंस्त्विति'। इतरयोर्विशेषाभावाच्चतुरो विशेषणं युक्तमित्युक्तं, प्रत्याख्यानवाद्याह। 'प्रकृतं पदमिति'। यदुक्तं कार्यित्वेन प्रधानभूतो विसर्जनीय इति तत्र सोऽपि प्रकृतस्य पदस्य विशेषणं तेन च तदन्तविधिः, विसर्जनीयान्तस्य पदस्य षत्वमिति, स त्वर्णादलोन्त्यस्येति विसर्जनीयस्य भवतीत्येतावत् पदमेव तु कार्यि, तदिदमुक्तम्। 'तदन्तमिति'। 'तस्यापीति'। अपिशब्दोऽवधारणे, तस्यैवेत्यर्थः, एवं श्लोकवार्तिककारेण प्रत्याख्याते द्विरादिग्रहणे वृत्तिकारः स्थापयितुमाह। 'एवमिति'। 'पूर्वेणेति'। इदुपधस्य चेत्यनेन। 'नित्यं षत्वं स्यादिति'। अस्य तु द्विस्त्रिःशब्दाववकाशो, न च परत्वादयमेव विधिः सिद्ध्यतीत्याह। 'पूर्व-

ऽसिद्धइति'। श्लोकवार्त्तिककारस्य त्वयमभिप्रायः। प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः, तेनास्यासिद्धत्वं न भवतीति, अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थवृत्तेनाप्राप्ते नित्ये[1] षत्वस्यारम्भादपवादत्वमित्यपवादत्वादेव वचनप्रामाण्यादिति वा सिद्धत्वमिति, अथ सुच इत्येव कस्माच्चोक्तं, किमनेन महता प्रबन्धेन एवमुच्यमाने सुचि विसर्जनीयो विशेष्येत, सुचो यो विसर्जनीय इति, ततश्च चतुरो न स्यात्, एवं तर्हि सुजन्तस्येति वक्तव्यं, सुजन्तस्य यो विसर्जनीय इति, एवमपि पदस्येत्यनुवृत्तेर्यत्र सुजन्तं पदं तत्रैव स्यात् द्विष्करोतीति, इह तु न स्यात्परमद्विष्करोतीति, यत्पदं तच्च सुजतं तस्मात्सुचोऽविहितत्वात्, यच्च सुजन्तं द्विरिति न तत्पदम्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधात्॥

"इसुसोः सामर्थ्ये"॥ 'तिष्ठत्वित्यादि'। अत्र सर्पिरित्यस्य तिष्ठत्वित्यनेन संबन्धः, पिबत्वित्यस्य तूदकमित्यनेनेति परस्परसंबन्धाभावादसामर्थ्यम्। 'सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति'। अवधारणमत्र द्रष्टव्यं व्यपेक्षैवेति। प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते। 'न पुनरेकार्थीभाव इति'। अत्राप्यवधारणं द्रष्ट[2]व्यमेकार्थीभाव एव गृह्यतइति यत्तच्च व्यपेक्षैवेत्यर्थः। ननु च सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः, न च सामान्यशब्दः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेऽवतिष्ठते, तत्कथं व्यपेक्षैव सामर्थ्यं गृह्यते न पुनरेकार्थीभाव इत्युच्यते, उभयं तु कस्माच्च गृह्यतेऽत आह। 'उभयं वेति'। नेत्येव, उभयमपि गृह्यतइति यत्तदपि नैवेत्यर्थः। अयं भावः। पदविधित्वादेव समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणादिष्टस्य व्यपेक्षालक्षणस्यैव सामर्थ्यस्य परिग्रहः, नेतरस्य, नाप्युभयोरिति॥

"नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य"॥ 'परमसर्पिष्कुण्डिकेति'। ननु च अर्चिशुचिहुसृपिछदिछर्दिभ्य इसिः, जनेरुसिः, अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्येवं सर्पिर्यजुरित्यादय इसुसन्ता व्युत्पाद्यन्ते, तत-

१ नित्येइति नास्ति ई॰ पु॰।
२ द्रष्टव्यमित्यस्यानन्तरमुभयं वेति हि वक्ष्यति इति पाठ ई॰ पु॰।

श्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सर्पिरादीनामेवेसुसन्तत्वं न परमसर्पिरादीनां, तत्कथमत्र प्रसङ्गः, अवश्यं चोणादीनामपि व्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः, अव्युत्पत्तिपक्षे ह्याश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वं न सिद्ध्यति, अप्रत्ययसकारत्वात्, तस्मादनर्थकमनुत्तरपदग्रहणमत आह । 'एतदेवेत्यादि'। ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह। 'तेनेति'। अथ पूर्वसूत्रेण समासे ऽपि विकल्पः कस्मान्न भवतीत्यत आह । 'व्यपेक्षा चेति'। के चित्तु नित्यं समासइत्येको योगः । अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यतइति वदन्तः पूर्वत्र द्विविधेऽपि सामर्थ्ये समाश्रिते न दोष इत्याहुः॥

"अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य" ॥ कृकमीति धातुग्रहणम्, इतरेषां स्वरूपग्रहणम् । 'अयस्कार इति'। कर्मण्यण् । 'अयस्काम इति'। शीलिकामीत्यादिना णप्रत्ययः, अयस्कंसादयः षष्ठीसमासाः,कंसग्रहणमनर्थकम्, कमिग्रहणेनैव सिद्धत्वात्, कंसशब्दो हि वृतुवदिहनिकमिभ्यः स इति कमेरेव व्युत्पाद्यते, ज्ञापनार्थं तु, एतत् ज्ञापयति उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीति। 'अयस्कुम्भीति'। कुम्भशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्। 'अयस्पात्रीति'। पात्र शब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, षित्त्वान्ङीष्। 'अयस्कुशेति'। नात्रायोविकारो विवक्षितस्तेन जानपदेति सूत्रेण ङीष् न भवति। 'अयस्कर्णीति'। अय इव कर्णौ यस्याः सा अयस्कर्णी, नासिकोदरेन्यादिना ङीष्। 'शुनस्कर्ण इत्ययं त्विति'। सूत्रे त्वीकारान्तस्य करणीशब्दस्य निर्देशादत्राप्रसङ्गः । 'भाःकरणमिति'। षष्ठीसमासः । 'भास्कर इत्ययं त्विति'। दिवाविभेत्यादिना टप्रत्यय, जयादित्यस्तु तस्मिन्सूत्रे ऽत्रैवाद्भास्कारान्तेति प्रत्ययसंनियोगेन सत्वं निपात्यतइति । 'श्वःकारः, पुनःकामइति'। घञन्तेन मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥

"अधःशिरसीपदे ॥ 'इत्येतयोरिति' सूत्रे तु षष्ठीस्थाने प्रथमा, पदइति स्वरूपस्य ग्रहणं न सुप्तिङन्तस्य, तस्य समासाधिकारादेव सिद्धत्वात् तदाह । 'पदशब्दे परतइति'। 'मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति'। अधस्पदमित्यत्र तु षष्ठीसमासः॥

"कस्कादिषु च" ॥ कुप्वो ≍क≍पौ चेत्यस्यापवादः । 'यथायोगमिति' । इणः परस्य षत्वमन्यस्य सत्वमित्येष यथायोगार्थः । 'कस्क इति' । स्वन्तस्य किमो वीप्सायां द्विर्वचनम् । 'कौतस्कुत इति' । कुतः-शब्दस्य पूर्ववद् द्विर्वचनं, तस्मात्तत आगत इत्यण् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । 'भ्रातुष्पुत्र इति' । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्यलुक् । 'शुनस्कर्ण इति' । षष्ठ्या आक्रोशइत्यलुक्, पारायणेन दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति पारायणिकाः । पारायणं द्विविधं धातुपारायणं नामपारायणमिति, भाष्ये वृत्तावित्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं निराकरोति । अविहितलक्षणइत्यादिना ऽऽकृति गणोऽयमिति दर्शयति, विसर्जनीयस्यानिकयोः सकारषकारयोरुपचार इति संज्ञा ॥

"छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः" ॥ 'अयस्पात्रमिति' । असमासोयं, समासे ह्यतः कृकमीत्यादिना नित्यं सत्वं प्राप्नोति, अस्य विकल्पस्यासिद्धत्वात्, असमासे चास्य विकल्पस्य चरितार्थत्वात्, यदि वा प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षे समासेप्युदाहरणं किन्त्वनेन मुक्ते तेन नित्यं प्राप्नोति, तस्मादसमास एवायं, समासे तु यदि विकल्पो दृश्यते स छान्दसत्वेनोपपाद्यः । 'वि [illegible]तस्पात्रमिति' । अत्राव्ययत्वादतः कृकमीत्यस्याप्रसङ्गः । 'उरुणस्कार इति' । अस्मदो नसादेशः, नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं, कारशब्दो घञन्तः, अत्रासमासत्वादप्रसङ्गः । 'अग्निः प्रविद्वानिति' । अत्र षत्वप्रसङ्गः, उभयत्रमे तु सकार आदेश इत्युपलक्षणम् । 'परुषःपरुष इति' । वीप्सायां द्विर्वचनम् । अङ्गमङ्गं परुष्परु, चतुष्पुष्पा विशस्ते इत्यादयस्तु कस्कादिषु द्रष्टव्याः, हरिकेशः पुरस्तादित्यादेरत्रोपयोगं न पश्यामः, कथमत्रैव सूत्रे वाग्रहणात्सत्वषत्वयोर्भावाभावौ प्रतिपादितौ, किमत्र, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यनेन ॥

"कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः" ॥ 'करति' । कृञो लुङ्, मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, तिपि गुणः, तिपो हलङ्यादिलोपः, बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । 'करदिति' । कृञ एव लुङ्, कृमृदृरुहिभ्य-

श्छन्दसीति ह्वेरङ् । 'करतीति' । लट्, व्यत्ययेन शप् । 'कृधीति' । कृञो लोट्, सेर्हिः, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । 'कृतमिति' । कृञ एव क्तः । 'सकार आदेश इति' । षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्[१] । 'विश्वतस्करिति' । अव्ययत्वादसमासत्वाच्चातः कृकमीत्यस्याप्रसङ्गः, इतरेषु त्वसमासत्वादप्रसङ्गः, शव करत् यथा नः श्रेयसः करदित्यादौ छान्दसत्वात्सत्वाभावः, तथा कृधीत्यत्र सकारषकारकशब्देषु परतस्तैत्तिरीयके सत्वं न भवति, तत्र आमनसः कृधि स्वाहा, उरुक्षयाय नः कृधि घृतमन्यासै,शं च नः कृधि क्रत्वे ॥

"पञ्चम्याः परावध्यर्थे" ॥ 'अध्यर्थेइति' । परेरिदं विशेषणं, हिमवतस्परि, हिमवत उपरीत्यर्थः । व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने पञ्चम्याः प्रयोगः । 'पर्याज उद्भृतमिति' । अत्र परिः सर्वतोभावे वर्त्तते ॥

"पातौ च बहुलम्" ॥ क्वचित्पठ्यते पाताविति धातुर्निर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥

"षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु" । 'वाचस्पतिरिति' । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

"अपदान्तस्य मूर्धन्यः" ॥ मूर्ध्नि भवो मूर्द्धन्यः, शरीरावयवाद्यत्, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाच्चस्तद्धितइति टिलोपाभावः । 'सुष्वापेति' । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं, मूर्धन्यग्रहणमनर्थकम्, ष इत्येव सिद्धमत आह । 'षइत्येवसिद्धे इति' । षइत्युच्यमाने इणः षोढ्वमित्यत्रापि षत्वं प्रसज्येत, ठत्वं चेष्यते, अथात्रैव मूर्धन्यग्रहणं क्रियते, उत्तरेषु योगेषु पुनः षग्रहणं कर्त्तव्यं, मूर्धन्यग्रहणे तु क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

"सहेः साढः सः" ॥ 'साड्रूपस्येति' । साडिति रूपं प्राप्तस्येत्यर्थः । 'जलाषाडिति' । भजो ण्विः, छन्दसि सहः, उपधावृद्धिः, ढत्वं,

---

१ षत्वस्याप्युपलक्षणमेतदित्यस्यापि सद्यावादिति प्रतिषेध इति पाठो बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते ।

जश्त्वचर्त्वे, अन्येषामपि दृश्यत इत्युपपदस्य दीर्घः, सकारस्यान्तरतमो मूर्द्धन्यः षकारः । 'सहेरिति किमिति' । अन्यत्र साड्शब्दस्यासंभवं मन्यमानस्य प्रश्नः । 'सह इनेति' । अडो वृश्चिकलाङ्गूलं, तस्यापत्यं साडिरिति, साड इत्यत्र तु साडशब्दस्यानर्थकत्वादप्रसङ्गं मत्वा तद्धितान्तः प्रत्युदाहृतः, तत्र हि यस्येति लोपे कृते साड्शब्दोऽर्थवान्भवति, न च यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वं, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिवचनात्, एवमपि षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्साड्शब्दस्याभावः, तस्मात्सह डेन वर्त्तत इति सड इति पाठः, यस्य नाम्नि डशब्दो वर्त्तते स सडः, यथा मृड इति, तस्यापत्यं साडिः । नन्वत्रापि बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः, क्व तर्हि स्याज्जलाषाडिति, नन्वत्रापि बहिर्भूतण्व्यपेक्षया बहिरङ्गैव वृद्धिः, अथ तत्र वचनाद्भवति, इहापि प्राप्नोति तुरासाहमिति, तुरासाहं पुरोधायेत्यादौ तु खिवेव दुर्लभः, प्रागेव षत्वम् । 'आकारस्य मा भूदिति' । अन्त्यस्य मा भूदिति तु नोक्तं, डकारस्य हकारवचने प्रयोजनाभावात्, अथाप्यनन्तरतममूर्धन्यार्थं वचनं स्यादेवमप्यपदान्तस्येत्यन्त्यस्य न भविष्यति । नन्वेवमप्यलोन्त्यस्येत्यस्मिन्बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति तत्किमुच्यते आकारस्य माभूदिति । उच्यते । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्याकारस्य मूर्धन्यः प्राप्नोति ॥

"इण्कोः" ॥ इणिति परेण णकारेण प्रत्याहारः । कुइति कवर्गस्य ग्रहणं, तयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचनं, नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वे न कृतः, अनित्यमागमशास्त्रमिति कृत्वा । 'वाक्ष्विति' । चोः कुरिति कुत्वे कृते कवर्गात्परः सकारः, वर्गग्रहणं शासिवसिघसीनां चेत्यत्र घकारस्यापि ग्रहणार्थं, जक्षतुरिति, अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वान्न स्यात्, अथ वचनसामर्थ्याच्चर्त्वस्य सिद्धत्वमाश्रीयेत चिन्त्यं वर्गग्रहणस्य प्रयोजनम् । 'दास्यतीति' । ननु च नाज्झलावित्यत्रागृहीतसवर्णानामचां ग्रहणमित्यसकृदुक्तं, ततश्च यथा कुमारी शेत इत्यत्रेकारशकारयोः सावर्ण्यमप-

---

१ इकारस्य माभूदिति इं॰ पु॰ पाठः ।

तिषिद्धं तथा आकारहकारयोरपि, ततः किं, हकारेणाकारस्य ग्रहणात्षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। हकारो विवृतः, आकारो विवृततरः, एवं हि पठन्ति विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ ताभ्यामप्याकारः संवृतोकार इति, एवं च कृत्वा दृष्टकासु वयस्यास्वित्यादयो निर्देशा उपपद्यन्ते। 'असाविति'। अदस औ सुलोपश्च, तदोः सः सावित्यादेशसकारोयं न त्विणकोः परः।

"नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" ॥ इणकोरिति पञ्चमीनिर्देशात् व्यवाये षत्वं न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणं नुमा व्यवायासम्भवात्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारस्य विधानात्, अनुस्वारग्रहणमेव तु न कृतं, नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति, पुंस्शब्दात्सुपि संयोगान्तस्य लोपः, मकारस्यानुस्वारः। 'सर्पींषीति'। नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घः। 'सर्पिःष्विति'। वा शरीति पक्षे विसर्जनीयः। 'सर्पिष्ष्विति'। पक्षे सत्वं, तेनैव व्यवाये षत्वं, सकारस्य ष्टुत्वं, सकारग्रहणे कर्त्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, इह यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलनिवृत्तिपरायां चोदनायां प्रत्येकं संहतानाञ्च प्रवेशो न भवति, तथा नुमादीनां षत्वाप्रतिबन्ध[1]हेतुत्वपरायाञ्चोदनायां प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वं प्राप्नोतीति तत्र सर्वव्यवायस्य क्वचिदसंभवात्क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्ग इत्यत आह। 'नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवायइति'। एवं मन्यते, व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, नुम्व्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्व्यवायइति, यथादर्शितमुपक्रमे, तत्रेणकोरिति पञ्चमीनिर्द्देशेनानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनादनेन च वाक्यत्रयेणैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानादेन नाव्यवधानमितिन्यायेन अधिकव्यवाये षत्वाभाव इति। 'निंस्सइति'। णिसि चुम्बने, अदादिरनुदात्तेत्। 'निंस्स्वेति'। लोट्, सवाभ्यां वामौ ॥

---

[1] बोधनपरायामिति पाठ· इं· पु·।

"आदेशप्रत्यययोः" ॥ किमवयवयोगैषा षष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इति आहोस्वित्समानाधिकरणआदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे स इत्यस्यानुवृत्तस्येह वचनविपरिणामो न कर्त्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोः साक्षात् श्रुतयोरसंबन्धः सकारविशेषणत्वात्, द्वितीये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणम्यं कार्येण तु साक्षाच्छ्रुतयोः संबन्ध इति वचनदोषसाम्याच युक्तितः पक्षविशेषनिर्णयः, तत्रावयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने दोषः, विसंविसं मुसलंमुसलम्, आष्टमिके हि द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनपक्षोपि स्थापितः, ततश्च नित्यवीप्सयोरित्येकस्य विसमित्येतस्य स्थाने विसंविसमित्येतस्मिन्नादेशे कृते तस्यावयवः सकार इति षत्वप्रसङ्गः। अथ द्वितीयः पक्षः करिष्यति हरिष्यत्यत्र न प्राप्नोति, समुदायो ह्यत्र प्रत्ययो न सकारमात्रं, क्व तर्हि स्यात् यत्र सकारमात्रं प्रत्ययः, इन्द्रो मावक्षत् स देवान्यक्षत्, वचियजिभ्यां लेट्, तिप्, इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः, लेटोऽडाटावित्यट्, सिब्बहुलं लेटीति सिप्, वचेः कुत्वं, यजेः षत्वकत्वे, अथापरौ द्वौ पक्षौ आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, विपर्ययो वा आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे तावेव दोषौ यौ पूर्वयोः पक्षयोः बिसंबिसमित्यादौ प्रसङ्गः, करिष्यतीत्यादौ चाप्रसङ्ग इति, तस्मादन्यः पक्ष आश्रीयते, यदाह। 'आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संबध्यतइत्यादि'। अत्र च ज्ञापकं यदयमुत्तरसूत्रे घसिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्यादेशे समानाधिकरणा षष्ठी न व्यधिकरणेति, अन्यथा घसेरादेशत्वादेव तस्य सकारस्यानेनैव षत्वसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्, यच्च सात्पदाद्योरिति सातिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति प्रत्ययेऽवयवषष्ठी न सामानाधिकरण्येति, अन्यथा सातिसकारस्याप्रत्ययत्वात् षत्वस्य प्राप्त्यभावादनर्थकं तत्स्यात्, ननु चादेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः। नैष दोषः। पूर्वोक्तात् ज्ञापकद्वयात्सहविवक्षाया अभावेऽपि द्वन्द्वो भविष्यति, यदि प्रत्ययावयवस्य षत्वमुच्यते इन्द्रो मावक्षत् स देवान्यक्षदित्यत्र षत्वं न

प्राप्नोति, प्रत्यय एवात्र सकारो न तु प्रत्ययस्यावयवोऽत आह । 'इन्द्रा-भावत्वादित्यादि'। इहाशेः सरन्, अक्षरमित्यत्र षत्वं भवति, तस्यैव तु कृधूमादिभ्यः क्सिदिति विहितस्य षत्वं न भवति, कुसरं धूसरं तथा वृतृव-दीत्यादिना विहितस्य[1]कत्समित्यत्र भवति वर्समित्यत्र न भवति, बहु-लवचनात्प्रत्ययसंज्ञाया अभावात् ॥

"शासिवसिघसीनां च" ॥ 'अन्वशिषदिति'। सर्तिशास्ती-त्यादिना च्लेरङ्, शास इदङ्हलोरितीत्वम् । 'उषित इति'। यजादि-त्वात्सम्प्रसारणं, वसतिक्षुधोरिट् । 'जक्षतुः जक्षुरिति'। लिट्यन्यतरस्या-मित्यदेर्घस्लादेशः, गमहनेत्युपधालोपः । 'अक्षन्निति'। अदेर्लुङ्, लुङ्-सनोर्घस्लृ,मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, तत्र युक्तं शासिवस्योरनादेशार्थं वच-नमिति, घसेस्त्वयुक्तमादेशत्वादित्यत आह । 'घसिर्यद्यप्यादेश इति'। 'आदेशइति'। आदेशे यः सकारस्तत्र स्थितमिति भावः । यस्त्वना-देशो घसिस्तस्येह ग्रहणं न भवति विरलप्रयोगत्वात् ॥

"स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्" ॥ 'षत्वभूतइति'। षत्वं प्राप्ते कृतषत्वइत्यर्थः । 'आदेशसकारस्येति' । प्रत्ययसकारस्त्वसंभवान्न संबध्यते। 'सुष्वापयिषतीति'। स्वपिस्यमोर्यङि(?)त्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । 'सिसिक्षतीति' । सिचि क्षरणे । 'सुसूषत इति' । षूङ् प्राणिप्रसवे । परस्मैपदपाठे तु षू प्रेरणइत्यस्य रूपं, यदि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, एवकारस्तर्हि किमर्थस्तत्राह । 'एवकारकरणमिति'। अथ विपरीते ऽवधारणे को दोष इत्यत आह । 'स्तौतिण्योःषण्येवेति' । 'इह च स्यादेवेति'। षण्येवेत्यनेन ह्यवधारणेन प्रत्ययान्तरे स्तौतिण्योः षत्वं व्यवच्छिन्नं न तु धात्वन्तरस्य षणि, ततश्चाभिहितदोषद्वयप्रसङ्गः । 'सिषेचेति' । षणीत्यनुच्यमाने प्रत्ययमात्रे नियमः स्यादभ्यासात्परस्य यदि षत्वं भवति स्तौतिण्योरेवेति, ततश्च सिषेचेत्यादौ न स्यात् । 'को विनतेनुरोध इति' । विवर्तमिति षत्वणत्वयोः प्रातिशाख्येषु

१ तस्येत्यधिकम् इं॰ पु॰ ।

प्रसिद्धिः, एकवर्णमनोकारं विनते सुस्मेति, नः पर इति यथा, अनुरुध्यते आनुकूल्येन प्राप्यतइत्यनुरोधः प्रयोजनं, कृतषत्वस्य निर्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थः । 'सुषुप्सतीति' । रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं, सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात्, ततश्च यथा षत्वभूते सनि धात्वन्तरस्य षत्वं न भवति एवमिहाषत्वभूतेपि न स्यात् । 'कः सानुबन्धेनुरोध इति' । नकारोत्रानुबन्धः, नकारानुबन्धवतो ग्रहणे किं प्रयोजनमित्यर्थः । णत्वस्य तु प्रयोजनं न पृच्छति, तस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । 'सुषुपिवइन्द्रमिति' । स्वपेर्लिट्, छान्दसत्वाद्व्यत्ययो बहुलमिति थास्, थासः से, असंयोगाल्लिट् किदिति लिटः कित्त्वात्पूर्ववत्सम्प्रसारणं, द्विर्वचनं, क्रादिनियमादिट्, इन्द्रशब्दे परतो यादेशः, लोपः शाकल्यस्येति यलोपः, अत्र नियमाभावादभ्यासात्परस्य षत्वं भवत्येत्र, षइत्युच्यमाने तु यावान्कश्चित्षशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः स्यात्, तस्मात्सानुबन्धकग्रहणम् । 'अभ्यासादिति किमिति' । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्, अभिषिषिक्षतीत्येतत्तावदप्रयोजनं, कथम्, असिद्धमुपसर्गात्षत्वं, तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति । स्यादेतत् । यथाऽत एकहल्मध्यइत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनि यो ऽभ्यासस्तस्मात् स्तौतिण्योरेवेति, तेन यङि योभ्यासस्तस्मात्षणि धात्वन्तरस्यापि षत्व भवति, स्वपेर्यङ्, स्वपिस्यमिव्येञां यङीति संप्रसारणं, सोषुप्यतेः सन्, इट्, अतो लोपः, यस्य हलः, सोषुपिषते, । तदेतद्भवति प्रयोजनमिति । तत्र । अन्तरङ्गमत्र षत्वं बहिरङ्गो नियमस्तस्मादनर्थकमभ्यासग्रहणमिति प्रश्नः । परिहरति । 'प्रतीषिषतीति' । इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादेशाभावोऽजादेरिति सशब्दस्य द्विर्वचनं, सन्यत इतीत्वं, तत्राभ्यासाश्रये प्रत्यस्य षत्वे कृते ऽस्य नियमस्याभावाद्धात्वाश्रयं षत्वमभ्यासस्य प्रवर्त्तते । ननु षणीति परसप्तमी, ततश्च षणि परे स्तौतिण्योरेवेति षत्वनियमः, क्रियमाणस्तुल्यजातीयस्य षणपरस्य सिसिक्षतीत्यादेः षत्वं निवर्तयति, प्रतीषिषतीत्यत्र तु सनि एव द्विर्वचनमिति षणपर-

त्वाभावादयं नियमो न प्रवर्तिष्यते, सन्यत इतीत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति, समुदायस्य सन्रूपत्वात्तस्य च सन्परत्वाभावात्तस्मात्सन्प्रदेशेषु सत्सप्तमी विज्ञेया,[१] ततश्च यथेत्वं प्रवर्त्तते तथा षत्वनियमोऽपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् ॥

"सः स्विदिस्वदिसहीनां च" ॥ स इत्यविभक्तिको निर्देशः । 'णयन्तानामिति' । षत्वप्राप्तौ सत्वमुच्यते, षत्वप्राप्तिश्च णयन्तानामिति सामर्थ्यलभ्यमेतत्, किमर्थं पुनः सकारस्य सकार उच्यते ऽत आह । 'सकारेति' । नेति प्रतिषेधएव वक्तव्ये सकारवचनं लाघवे विशेषाभावात् ॥

"प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि" ॥ इणकोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । अडित्यागमस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य, एतच्च हयवरड्इन्यत्रोपपादितम् । 'प्राक् सितसंशब्दनादिति' । परिनिविभ्यः सेवसितेत्यतः । अपि ग्रहणं किम् । अव्यवधानेऽपि यथा स्यात्, अन्यथा विशेषवचनाद्व्यवायएव स्यात् । 'अभ्यषुणोदिति' । षुञ् अभिषवे, लङ्, स्वादिभ्यः श्नुः, अडागमः, प्रागेव णत्वादेशात्षत्वं, कृते वा णत्वे यकारमेवेणमाश्रित्य षत्वम् ॥

"स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" ॥ द्वे एते वाक्ये, स्थादिष्वभ्यासेन व्यवाये षत्वं भवति, अभ्यासस्य च षत्वं भवति तेष्वेव स्थादिष्विति, तत्राद्यं विध्यर्थं, द्वितीयं नियमार्थम् । 'अषोपदेशार्थमिति' । षोपदेशे तु परिनिष्ठासतीत्यादौ सामान्यलक्षणेनैव सिद्धम् । 'अभिषिषेणयिषतीति' । सेनयाऽभियातुमिच्छतीति विगृह्य सत्यापपाशेत्यादिना णिच्, टिलोपस्ततः सन्, द्विर्वचनं, ह्रस्वः, एच इग्घ्रस्वादेशे, अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः, यद्वा सहेनेन वर्त्ततइति सेना, सहस्य सः संज्ञायामिति सादेशः, यदा तु सिनोतेर्नप्रत्यये सेनेति व्युत्पाद्यते तदास्त्येवाभिषोपदेशत्वमेति । 'अभितष्टा[२]विति' । आदेशसकारस्याप्यस्य

१ विज्ञायते ई॰ पु॰ पा॰ ।

२ 'षणि प्रतिषेधार्थं चेति' । इण्कोरिति सिद्धं षत्वं नियमेन व्यावर्त्यते, तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति । ३ पु॰ पा॰ ।

षत्वं न सिद्ध्यति इण्कोरभावात्। 'अभिषिषिक्षतीति'। यद्यप्ययमादेश-सकार इणश्च परस्तथाप्यभ्यासमपेक्ष्य षत्वं न सिद्ध्यति। स्तौतिण्योरेव षणीति नियमात्, अतः षणि यत्प्रतिषिद्धं षत्वं नियमेन व्यावर्तितं तद-प्युपसर्गमाश्रित्य भवति। अथाभ्यासस्येति किमर्थं, यावताभ्यासेनेत्यत्र क्रियापेक्षायां प्रकरणाद्व्यवायइति संबध्यते, तच्चापिशब्दसंनिहितमेव प्रकृतमिति अव्यवायेऽपि षत्वं भविष्यति पूर्वसूत्रवत्, नार्थोऽभ्यासस्येत्यने-नात आह। 'अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थमिति'। नियमस्य स्वरूपं दर्शयति। 'स्थादिष्वेवेति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति स्थादिष्वभ्या-सस्यैवेति, यदि स्यादभ्यासेन व्यवाये षत्वविधानमनुपपन्नं स्यात्। 'अभिसुसूषतीति'। षू प्रेरणे, सन्, सनि ग्रहगुहोश्चेतीड्निषेधः, अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमादषत्वम्, अभ्याससकारस्य त्वस्मा-न्नियमात्षत्वाभावः॥

"उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्"॥ षुञभिषवे स्वादिः, षु प्रेरणे तुदादिः, षोऽन्तकर्मणि दिवादिः, ओतः श्यनीति लोपः, ष्टुञ् स्तुतौ अदादिः, उतो वृद्धिर्लुकि हलि, ष्टुभ स्तम्भे, अनुदात्तेत्, एतेषां श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। 'अभिसोषवातीत्यादि'। ष्ठा गतिनिवृत्तौ, सेनयतिर्ण्यन्तः, शपा निर्देशेन नार्थः, यङोऽसम्भवात्, षिधू गत्यां, षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च भौवादिकौ, तत्र सेधतेर्गताविति प्रतिषेधादन्यत्र षत्वं, शपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृ-त्त्यर्थः, दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च षिधू संराद्धाविति। षिच क्षरणे तुदादिर्मु-चादिः, षञ्ज सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत्, दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति नलोपः, सिवादीनां यङ्लुक्यपि भवति, अभिषेषिचीतीत्यादि, एतेषा-मड्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये च यथा संभवं षत्वम्, इण्कोरिति वर्त्तते, तत्र कवर्गस्यासंभवादिणइति संबध्यते, तत्र यदीणा उपसर्गो विशेष्येत इण-न्तादुपसर्गादिति, इह न स्यात् निष्षुणोति दुष्षुणोतीति, तस्मादुपस-र्गेणेण्विशेषणीयः, उपसर्गस्थेण इति, ननूपसर्गादिति पञ्चमी तत्कथ-मिण्विशेष्यते, न ब्रूमो वैयधिकरण्येन विशेष्यतइति, किं तर्हि तात्स्थ्यात्ता-

च्छब्दम्, उपसर्गादिशः, उपसर्गस्थादिश इति, तत्र शब्दव्यवायस्याश्रितत्वा-
च्चिरोऽपि परस्य षत्वं भवति, तदिदमुक्तम्। 'उपसर्गस्थाचिमित्तादिति'।
'दधि सिञ्चतीति'। सात्पदाद्योरितिप्रतिषेध एवात्र भवति, तदपवादो
ह्ययम्। 'निःसेचक इति'। निरयमुपसर्ग एव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरण-
मत आह। 'नायं सिचेरुपसर्ग इति'। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। 'अभिसावकीयतीति'। सावकशब्दात् ण्वुल-
न्तात्क्यच्, तस्याभिना योगः, सुनोतिना योगे तु भवत्येव, अभिषावक-
मिच्छति अभिषावकीयतीति, णयन्तेऽपि तर्हि णिजर्थेन प्रेषादिनोपस-
र्गस्य योगो न प्रकृत्यर्थेनेति षत्वाप्रसङ्गात आह। 'अभिषावयतीत्य-
त्रेति'। अभिषवविषया प्रयुक्तिर्न तु प्रयुक्तेरभिना योग इत्यर्थः। यदा तु
प्रयुक्तेरभिना योगस्तदा नैव षत्वं भवति, किं तु प्रकृत्यर्थेनासंसृष्टस्य
प्रयुक्तिमात्रस्याभिना योगः कीदृश इति चिन्त्यम्॥

"सदिरप्रतेः"॥ सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'निषसादेति'।
सदिस्वञ्जयोः परस्य लिटीति प्रतिषेधादभ्यासात्परस्य न भवति॥

"स्तन्भेः"॥ स्तन्भिः सौत्रो धातुः। 'अभिष्टभ्नातीति'।
स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्चेति श्नाप्रत्ययः। अनिदितामिति न
लोपः। 'अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्त्ततइति'। यद्यनुवर्त्तेत पूर्वसूत्रएव
स्तम्भिग्रहणं कुर्यात्किं योगविभागेन, अस्ति प्रयोजनं, किम्, अवाच्चालम्ब-
नाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेर्यथा स्यात् सदेर्माभूत्। नैतदस्ति। एक-
स्मिन्नपि योगे यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः स एवानुवर्तिष्यते, स्तम्भेरेव च ते
संभवतः॥

"अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः"॥ आलम्बनमाश्रयणं, विदूरं विप्र-
कृष्टं, तदन्यदविदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम्, अत एव निपातनान्नञ्पूर्वा-
दपि तत्पुरुषाद्भावप्रत्ययः। 'अवष्टभ्येति'। यष्ट्यादिकमवलम्ब्येत्यर्थः।
'अवष्टब्धेति'। आसन्नेत्यर्थः। 'अवस्तब्धइति'। अभ्यर्हितइत्यर्थः॥

"वेश्च स्वनो भोजने"॥ उदाहरणेषु स्वार्थपरित्यागेन भोजन-
मात्रे स्वनिर्वर्त्ततइति शङ्कामपनयति। 'अभ्यवहारक्रियाविशेष इति'।

तमेव विशेषं दर्शयति । 'यत्रेति' । 'विष्वणतीति' । सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥

"परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्" ॥ सेवति भ्वादिष्वनुदात्तेत् । 'सित इति' । षिञ् बन्धने क्तान्तः । 'सय इति' । स एवैरजन्तः, षिवु तन्तुसन्ताने दिवादिः, षह मर्षणेऽनुदात्तेत् । 'सुडिति' । सुट् कात्पूर्व इत्यस्य ग्रहणं, स्तुस्वञ्जी उक्तार्थौ, तयोरुपसर्गात्सुनोतीत्यादिनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोरुत्तरसूत्रेणाड्व्यवाये विकल्पार्थं वचनम् ॥

"सिवादीनां वा ऽड्व्यवाये ऽपि" ॥ सिवादयः प्रत्यासत्तेः पूर्वसूत्रे संनिविष्टा गृह्यन्ते, उभयत्र विभाषेयम्, स्तुस्वञ्ज्योः प्राक् सितादिति प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते ॥

"अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे अनुदात्तेत् । 'अनुस्यन्दते मत्स्योदकेइति' । मत्स्यश्चोदकञ्च, मत्स्योदके, जातिरप्राणिनामित्यनेन यत्र पर्वाण्यवयवपदान्यप्राणिवाचीनि तत्रैकवद्भावः, इह तु मत्स्यशब्दस्य प्राणिवाचित्वादेकवद्भावाभावः, अत्राप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति प्रतिषेधो भवति, अन्ये तु पर्युदासं मन्यमाना भवितव्यमेवात्र षत्वेनेत्याहुः । इह पर्यादिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, एवं वक्ष्यामि, अन्वभिभ्यां चेति, चकारात्परिनिविभ्यश्चेति ॥

"परेश्च" ॥ 'पृथग्योगकरणसामर्थ्यादिति' । अन्यथा विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात् ॥

"वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्" ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः ॥

"इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्" ॥ इणन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिना इणन्तमङ्गं षीध्वमादीनां विशेषणं तेऽपि धकारस्येति दर्शयति, धकारस्य त्विणन्तमङ्गं विशेषणं न भवति, इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धस्य स चेत् षीध्वमादीनामिति, तथा हि सति येषिढ्वमित्यादौ वचनसामर्थ्यात्षीशब्देन व्यवाय आश्रयणीयः स्यात् । 'अच्योढ्वमिति' ।

धि चेति सलोपः । 'इण्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रकृतं हीणग्रहणं कवर्गेण संबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । 'पक्षीध्वमिति' । चोः कुरिति कुत्वे कृते ढत्वप्रसङ्गः । 'यक्षीध्वमिति' । व्रश्चादिना षत्वे कृते षढोः कः सीति कत्वम् । 'स्तुध्वेइति' । टेरेत्वम् । 'अधुध्वमिति' । लङ् । 'परिवेविषीध्वमिति' । विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादिः स्वरितेत्, निजां त्रयाणां गुणः श्लाविंत्यभ्यासस्य गुणः, लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सीयुटः सकारलोपः, अत्र धातुषकारस्य ईध्वंशब्दस्य च यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दोऽस्ति न त्वसावङ्गादुत्तरः, षकारान्तं ह्यत्राङ्गं न तु वेवीत्येतावत् । चोदयति । 'अर्थवद्ग्रहणादपीति' । परिहरति । 'एतत्त्विति' । एतदर्थवतो ग्रहणमत्र नाश्रितम् । किं कारणं, न किञ्चित्राश्रितमित्येव ॥

"विभाषेटः" ॥ अत्रेण्ग्रहणमिटो विशेषणं सोऽपि षीध्वमादीनां, तेऽपि धकारस्येति दर्शयन्नाह । 'इणः परस्मादिट इत्यादि' । तत्र षीध्वमो लिटश्च श्रुतिकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतं तु न संभवति, इटस्तद्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्, अत एवानयोः प्राप्तविभाषेयम् ।

तथैव लुङ्यप्यलविढ्ढमादौ धि चेति लुप्ते सति सिचसकारे ।
इणन्तमङ्गं ध्वमि जातमातः पूर्वस्य नित्यस्य विधेः प्रसङ्गः ॥
एवञ्च धातावनिणन्तइष्टमैधिढ्ढमित्यादिषु नित्यं ढत्वम् ।
यदि त्विणन्ताद्विहितस्य ढत्वं तथा न ते ढत्वमधिढ्ढमि स्यात् ॥

तथा

लिहिदोग्धिनहां ढत्वघत्वधत्वेषु सत्स्वपि ।
इणन्ताद्विहितः षीध्वमिति ढत्वं प्रसज्यते ॥
तथैणो लुङि गादेशे विहिते ध्वमि कर्मणि ।
अगाध्वं यूयमेतेनेत्यत्र ढत्वं प्रसज्यते ॥

एवं ब्रुवो वचिर्वक्षीध्वमिति ।

दृश्यते सर्वमेवैतदिति चेत्राप्तवागिह ।
तस्मात्प्राप्तविभाषैव सर्वत्रेयमिति स्थितम् ॥

तथा च तैत्तिरीयके ता" रुद्रा अब्रुवन्नयूयमञ्जनिढ्विमिति ढत्वं प्रयुक्त[1]म्, लवि[2]षीढ्वं, लविषीध्वमिति । अन्ये त्विटो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन तद्व्यतिरिक्तमिणन्तमङ्गमिह गृह्यतइति वदन्त एधिध्वमित्यादौ ढत्वं नेच्छन्ति, तेषामर्थ्याधिढ्विमित्यत्र भवत्येव नत्सीध्वमित्यादौ च न भवति । 'आसिषीध्वमिति'। आस उपवेशने । 'कथं भवितव्यमिति'। किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यमुत नेति प्रश्नार्थः । 'उपदिदीयिध्वइति'। दीङ् क्षये, लिट्, ध्वमि क्रादिनियमादिट्, दीङो युडचि क्ङितीति युट् । 'युटा व्यवहितमिति'। समुदायभक्तो हि युट् तमेव न व्यवदध्यात् इटन्तु व्यवदधात्येव । 'न भवितव्यं ढत्वेनेति'। अनेन विकल्पेनेति भावः, पूर्वेण तु नित्यं प्राप्नोत्येव । 'अपरेषामिति'। अस्मिन्पक्षे विकल्प एव भवति ॥

"समासेऽङ्गुलेः सङ्गः" ॥ सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु, सञ्जनं सङ्गः भावे घञ्, अङ्गुलीषु संगोयस्याः साऽङ्गुलिषङ्गा । 'अङ्गुलेः सङ्ग इति'। अत्र शर्व्यवायइत्यधिकारात्प्रसङ्गः । अन्ये त्वङ्गुले संगइति संबुध्यन्तमुदाहरन्ति ॥

"भीरोः स्थानम्" ॥ 'भीरो स्थानमिति'। पूर्ववत्संबुद्ध्यन्तं षष्ठ्यन्तं वा, समासेऽङ्गुलिभीरुभ्यां सङ्गस्थानइत्युच्यमाने भ्यामित्यधिकं प्राप्नोति, तस्माद्योगविभागः ॥

"अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः" ॥ 'अग्निष्टुदिति'। संपदादित्वादधिकरणे क्विप्, यत्राग्निः स्तूयते सोऽग्निष्टुत्, क्रतुविशेषः, तत्रेदं भवति, [3]अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेदिति । 'अग्निष्टोम इति'। सोमयागस्य सप्तसंस्थाः, तत्राद्या संस्थोच्यते । 'अग्नेर्दीर्घादिति'। देवताद्वन्द्वे षत्वमित्यर्थः, तत्रैव दीर्घस्य विधानात् । 'अग्निसोमौ माणवका-

---

१ प्रयुक्तमित्यनन्तरं तथा यहामां विहितमार्येयिध्वमिति इं॰ पु॰ पाठः ।

२ लविषीढ्वम् लविषीध्वमिति नास्ति इं॰ पु॰ ।

३ अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसन्नमेदिति । 'अग्निष्टोम इति'। सोम यागस्य सप्तसंस्थेत्यादि पाठ इं॰ पु॰ नास्ति,

विति'। अत्र माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दाविति दीर्घाभावात्षत्वाभावः। ज्योतिर्लतयोरपि देवतात्वाभावाद्दीर्घाभावात् षत्वाभावः। 'अग्निसोमौ तिष्ठत इति'। आश्वलायनस्तु तत्रापि दीर्घषत्वे प्रायुङ्क्त। अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति॥

"ज्योतिरायुषः स्तोमः"॥ 'ज्योतिष्टोम इति'। अत्र शर्व्यवायद्व्यधिकारात् षत्वम्। एवमायुष्टोमेऽपि॥

"मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्"॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयशर्व्यवायद्व्यधिकाराच्च पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। 'मातुःष्वसेति'। विभाषा स्वसृपत्योरिति षष्ठ्या अलुक्। 'रेफान्तयोरिदं ग्रहणमिति'। तच्चोत्तरपदे स्पष्टं पूर्वपदमपि तत्साहचर्याद्रेफान्तमेव, यद्येवं रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य वा शरीति पक्षे सत्वे कृते ऽरेफान्तत्वान्न प्राप्नोति, अत आह। 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति'। यदि तु सकारान्तयोर्ग्रहणं क्रियेत विसर्जनीयान्तयोर्न स्यात्, विसर्जनीयान्तयोस्तु ग्रहणे भ्यामि परतो निर्देशो दुर्घटः स्यात्॥

"अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम्"॥ 'अभिनिस् इत्येतस्मादिति'। एतेन समुदायो निमित्तं न प्रत्येकमिति दर्शयति। 'अभिनिष्टानो विसर्जनीय इति'। तथा चापस्तम्बः, द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्टान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमिति, द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्त्तव्यं, कीदृशं नामपूर्वं, नाम प्रातिपदिकमक्रियावाचि तत्पूर्वपदमाख्यातोत्तरं क्रियावाच्युत्तरपदं दीर्घात्परो योऽभिनिष्टानो विसर्जनीयस्तदन्तं दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं चेत्यन्ये, घोषवान्वर्ण आदिर्यस्य तद्घोषवदादि, अन्तरन्तस्थं यरलवानामन्यतमं मध्ये यस्य तत्तथोक्तमेवंभूतं नाम कर्त्तव्यं, द्रविणोदा वरिवोदा इत्याद्युदाहरणम्॥

"उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः"॥ यं च अच्च यचौ, तौ परौ यस्मात्स यच्परः, यचोरिति सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धे परग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'अभिषन्तीति'। अदादित्वाच्छपो लुक्, श्नसोरल्लोपः। 'अनुसृतमिति'। कथं पुनरत्र प्रसङ्गो यावता सकारस्य प्रकृतत्वात्सैव

प्रत्युपसर्गत्वमाश्रयिष्यते, न चात्र सकारं प्रत्युपसर्गत्वमस्ति, तावन्मात्रस्या-क्रियावचनत्वात्, तत्किमस्तिग्रहणेन, न च प्रादुःशब्दार्थमस्तिग्रहणं कृतं, तस्य कृभ्वस्तिविषयत्वेन नियतत्वात्, तदेतदाशङ्कते तावत्। 'तथा-पीति'। अनुसुशब्दः शुभ्रादिः चतुष्पाद्वचन इत्यन्ये, ततो ढञ्ठञोर-न्यतरः, ढे लोपोकद्र्वा इत्यकारलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वात् षत्व-प्रसङ्गः॥

"सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः"॥ सुपीत्यागन्तुक इकारो न पुन-रिका निर्देशः, तत्र वचिस्वपीति लक्षणप्राप्तेन संप्रसारणेन धातोरेवायं निर्देशः स्यात्ततश्च यत्रास्यैतद्रूपं तत्र षत्वमित्ययमर्थो न लभ्येत तस्मा-दागन्तुकेनेकारेण प्रयोगस्थस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपस्येदमनुकरणं, तदाह। 'सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यतइति'। एतच्च सुपीति निर्दे-शादेव लभ्यते, अन्यथा वचिस्वपीतिवन्निर्दिशेत्। 'सूतीति स्वरूपग्र-हणमिति'। सूतेः क्तिन्नन्तस्य ग्रहणमित्यर्थः, समेत्यपि स्वरूपग्रहणमेव न षम ष्टम वैक्लव्यइति धातोर्ग्रहणम्। इक्श्तिपोरन्यतरस्याभावात्, अथ किमर्थं स्वपेः सुपि भूतस्य षत्वमुच्यते, 'सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत्,' सुपेःषत्व-मुच्यते स्वपेर्माभूदिति, विस्वप्ना विस्वप्नमिति। 'विसुष्वापेति'। अथ क्रिय-माणेऽपि विकृतग्रहणे 'विसुष्वापेति केन न' हेतुना केन विसुष्वापेत्यत्रा-भ्यासस्य षत्वं न भवति, लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते सुपिरूपस्य भावात् प्रागेव हलादिशेषात्कृते वा तस्मिन्नेकदेशविकृतस्या-नन्यत्वादस्ति प्रसङ्गः, 'हलादिशेषाच्च सुपिः,' द्विर्वचने कृते परत्वाद्धलादिः शेषेण यकारे निवृत्ते वकारस्य सम्प्रसारणम्, ततश्च सुपिरूपस्य कदा-चिदप्यभावात्षत्वाभावः, 'इष्टं पूर्वं प्रसारणम्,' उक्तं तत्रोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं परमपि हलादिशेषं बाधित्वा उभयेषां सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति, तेन सम्प्रसारणमेव पूर्वमिष्टं, विशेषतश्चाचेष्टम्, अन्यथा यकारवद्वकारोऽपि निवर्त्तेत, नह्यत्र हेतुरस्ति, यकारो निवर्तते वकारो ऽवतिष्ठतइति, एवं तर्हि स्यादिष्वेवाभ्यासस्येत्येतस्मादेव नियमादत्र षत्वं न भविष्यति, 'स्यादीनां नियमो नात्र,' किं कारणं, 'प्राक्सितादुत्तरः

सुपिः,' प्राक्सितादिति तत्र वर्त्तते, तेन प्राक्सिता ये धातवस्तेषां मध्ये स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमिति नियमेन सुनोतिसुवतिस्यतिस्तोभतय एव निवर्त्यन्ते सुपिस्त्वयं ततोवधेरुत्तरः, एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति, स्थाने हि द्विर्वचनेन समुदायोर्थवान् अवयवौ त्वनर्थकौ द्विष्प्रयोगेऽर्थप्रत्यायनास्यानावर्त्तनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यतइत्येकस्यानर्थक्यमेव तदेतदाह । 'अनर्थको विषुपुः,' यद्यनर्थकस्य ग्रहणं न भवति, विषुषुपुरिति न सिद्ध्यति, नैषः दोषः । षुपिभूतो द्विरुच्यते । अयमभिप्रायः । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते तत्र द्विर्वचनात्परत्वात्सम्प्रसारणं, परत्वादेव षत्वं कृतषत्वस्यैव तस्य द्विर्वचनमिति । ननु षत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचनमेव प्राप्नोत्यत आह । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति' ॥

"निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" ॥ 'निष्णातः कटकरणइति' । तत्र कुशल इत्यर्थः । 'नदीष्णइति' । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः । कवयस्तु कुशलमात्रे प्रयुञ्जते । 'नदीस्नात इति' । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

"सूत्रं प्रतिष्णातम्" ॥ सूत्रं प्रतेरिति वक्तव्ये निपातनाश्रयणं प्रत्ययान्तरे मा भूत् ॥

"कापिष्ठलो गोत्रे" ॥ गोत्रमिह प्रवराध्यायपठितं गृह्यते, तत्र च स्वसन्तानस्य व्यपदेशहेतुराद्यः पुरुषो गोत्रमित्युच्यते, पारिभाषिकग्रहणे तु कापिष्ठलिरित्यत्रैव स्याद्यत्र गोत्राभिधायी प्रत्ययः, यदि तु गोत्रं न षत्वस्य विषयेन निर्दिष्टं, किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठलशब्दः स साधुर्भवति, क्व यत्र तत्रेत्याश्रीयते, पारिभाषिकेऽपि गोत्रे न दोषः ॥

"प्रष्ठोऽग्रगामिनि" ॥ 'प्रस्थे हिमवत इति' । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः ॥

"वृक्षासनयोर्विष्टरः" ॥ विस्तीर्यतइति विष्टरः, प्रथने वाऽवशब्दइति घञि प्राप्ते अस्मादेव निपातनादप्, रूढिशब्दत्वाद्वा पचा-

अचि व्युत्पाद्यः. उलपेन कृता टीका औलपी सा वाक्यस्य विस्तरः, अशब्दइति प्रतिषेधादप् ॥

"छन्दोनाम्नि च" ॥ 'विष्टारइति निपात्यतइति' । ननु च विष्टर इति प्रकृतं तत्कथं विष्टार इति निपात्यतेऽत आह । 'विपूर्वादिति' । यदि त्विह छन्दोनाम्नि विष्टारइत्यात्वं क्रियेत घञ्विधौ छन्दोनाम्नि चेति शक्यमकर्त्तुम्, इह वा विष्टारइत्युच्येत तत्र वा छन्दोनाम्नीति, कोन्वत्र विशेषः, अपर आह । घञ्विधौ वाविति नानुवर्त्तते, तेन प्रस्तारपङ्क्तिः संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीति ॥

"गवियुधिभ्यां स्थिरः" ॥ 'गविष्ठिरः युधिष्ठिर इति' । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, । 'गोशब्दादहलन्तादप्राप्ते' । यद्यप्यवादेशे कृते सम्प्रति हलन्तो भवति तथापि उत्पत्तिवेलायामहलन्तत्वान्निपातनमाश्रितम् ॥

"विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्" ॥ विकुपरिइत्येतेषां कुगतिप्रादय इति समासः, शमीशब्दस्य तु षष्ठीसमासः, ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं, सूत्रे ह्रस्वोच्चारणे ह्रस्वपक्षएव षत्वं यथा स्यात्तेन प्रयोगे बहुलवचनाद्यदा ह्रस्वत्वं न भवति तदा षत्वमपि न भवति ॥

"अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः" ॥ 'स्थशब्दसकारस्येति' । एतेन स्थ इति सूत्रे स्वरूपग्रहणं प्रथमान्तमिति दर्शयति । यदि स्थातो धातोरिति तिष्ठतेराकारलोपं कृत्वा षष्ठ्या निर्देशः स्यात्तदा गोस्थानं भूमिस्थानमित्यादावपि षत्वं स्यादिति भावः, अम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठः, सुपि स्थ इति कप्रत्ययः, ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वम् । 'आम्बष्ठ इति' । संज्ञेयं जनपदविशेषस्य । 'गोष्ठ इति' । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः, भूमिष्ठादौ सुपि स्थः । 'सव्येष्ठ इति' । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक्, यदि स्थ इति स्वरूपग्रहणं स्थास्थिन्स्थॄणां न प्राप्नोतीतीदमाह । 'स्थास्थिन्निति' । स्थाशब्दः क्विबन्तः । 'सव्येष्ठा इति' । ईत्वे वकारप्रतिषेध इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति, गमेरिनिरिति वर्त्तमाने परमेस्थः

क्विब्वेति क्विदिनिप्रत्ययः, परमेष्ठीशब्द ईप्रत्ययान्तः बाहुलकादाकारलोपः। सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठा सारथिः॥

"सुषामादिषु च"॥ क्वचित्सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिच्चादित एवाप्राप्ते षत्वे सुषामादिषु मूर्द्धन्यो विधीयते। 'दुष्षामेति'। विसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारादत्र षत्वम्। 'सुशब्दस्येत्यादि'। अत्रैवमभिसंबन्धः, सुदुष्शब्दयोस्तु क्रियाविशेषविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति निषेधः। 'दुःषेधइति'। 'पाठोयमिति'। तत्र सुशब्दस्य सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, सा चोपसर्गसंज्ञाया बाधिका, आकडाराधिकारात्, निर्दुरोरप्युपसर्गत्वाभावः, क्रियान्तरविषयत्वात्, गमिक्रियाविषयौ हि तौ, निर्गतः सेधो निःषेधः, दुर्गतः सेधो दुःषेध इति। तेनोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना नैतेषु षत्वप्राप्तिः, एवं तावत् षिधू हिंसासंराद्ध्योरित्यस्य घञि सेध इति रूपमित्याश्रित्योक्तम्, यदा तु षिध गत्यामित्यस्य घञन्तस्य रूपं तदाप्याह। 'सेधतेर्गताविति प्रतिषेधबाधनार्थं चेति'। सुषन्धिरित्यादावुपसर्गे घोः किः, समः षत्वम्। 'उणादिष्वेताविति'। पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः कुरिति वर्तमाने अपदुःसुषु स्थ इति कुप्रत्ययः। 'गौरिषक्थ इति'। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। 'प्रतिष्णिकेति'। प्रतिपूर्वात्स्नातेरातश्चोपसर्ग इत्यङ् तदन्ताट्टाप्, ततोऽज्ञातादिषु कः। केण इति ह्रस्वत्वं, प्रत्ययस्थादितीत्वम्। 'नौषेचनमिति'। सिचेर्ल्युट्। 'दुन्दुभिषेवणमिति'। सेवतेः षीव्यतेर्वा ल्युट्, [1]एतिसंज्ञायामगादितिगणसूत्रम् तद्व्याचष्ट। 'एकारपरस्येति'। हरयः सेना अस्य हरिषेणः, परितः सेना अस्य परिषेणः। 'पृथ्वी सेना यस्येति'। स्त्रियाः पुंवदिति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। 'नक्षत्राद्वेति'। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य सूचयति, तदाह। 'अविहितलक्षणइति'॥

---

१ मु॰ मू॰ एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, एतयोः सूत्ररूपेण उपन्यासः स पदमञ्जर्यसंमतः।

"ह्रस्वात्तादौ तद्धिते" ॥ अपदान्तस्येत्यधिकारादप्राप्तं षत्वं विधीयते, तरबादय एव तावत्तद्धिताः संभवन्तीत्याह। 'त[१]रप्तम-बिति'। 'सर्पिष्टरमिति'। स[२]र्पिर्जातेः प्रकर्षाभावेऽपि सहचारिणो गुणस्य गन्धादेः प्रकर्षे प्रत्ययः। 'चतुष्टयइति'। जसः शी। 'सर्पिष्टइति'। प्रतिप्रयोगे पञ्चम्यास्तसिः। 'आविष्ट्य इति'। अव्ययात्त्यबित्यत्राविः-शब्दाच्छन्दसीतिवचनात्त्यप्। 'सर्पिःसादिति'। विभाषा सातिःकार्त्स्न्ये, ननु च सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधादेवात्र षत्वं न भविष्यतीत्यत आह। 'प्रत्ययसकारस्येति'। 'भिन्द्युस्तरां छिन्द्युस्तरामिति'। भिदिछिदिभ्यां लिङ्, झेर्जुसि यासुट्, तिङश्चेति तरप्, किमेत्तिङव्ययघादिति आमु-प्रत्ययः, आदिग्रहणं शक्यमकर्त्तुं, तीत्येव यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे, पुंसः प्रतिषेधः, पुंस्त्वं पुंस्ता ॥

"निसस्तपतावनासेवने" ॥ 'निस्तप्तं रक्षो निस्तप्ता अरातय इत्यत्रेति'। एवमपि कस्यां चिच्छाखायां पाठमुपलभ्य परिहार उच्यते तैत्तिरीयकास्तु षत्वमेव पठन्ति ॥

युष्मत्ततत्क्षुःष्वन्तःपादम्" ॥ ततक्षुःष्विति सकारान्तानुकर-णात्परस्य सुप्सकारस्य नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति षत्वम्। 'तकारादि-ष्विति'। एतद्युष्मद एव विशेषणमितरयोरव्यभिचारात्। 'त्वं त्वा इत्यादि'। एतेषामेव संभव इत्यर्थः। 'अग्निस्तत्पुनराहेति'। अग्नि-रित्ययं पूर्वस्य पादस्यान्तः यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निरिति, तेनायं पादान्ते सकारो न पादमध्ये ॥

"स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि" ॥ 'पूर्वपदादित्येव सिद्धइति'। पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः, ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्त्तव्यमेव ॥

---

१ मु० मू० त: तमेति पाठः।
२ सर्पिरिति नास्ति ई० पु०।

"पूर्वपदात्" ॥ 'असमासेऽपीति'। एतच्च सवनादिषु सवने-सवनइत्यादीनां पाठादेवावसीयते ॥

"सुञः" ॥ 'अभीषुण इति'। इकः सुञीति दीर्घत्वं, नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं, क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

"सनोतेरनः" ॥ 'गोषा इति'। जनसनखनक्रमगमो विट्, विड्वनोरनुनासिकस्यात्, क्वचित्त्विदमपि वृत्तावेवास्ति। 'गोसनिमिति'। छन्दसि वनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः। 'सिसानयिषतीति'। यद्यप्यण्यन्तः सूत्रउपात्तस्तथाप्यण्यन्तस्य प्रतिषेधश्रवने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा णयर्थो[1] विज्ञास्यते, इह तु सिसनियतीति स्तौतिण्योरेव षणीत्येतस्मान्नियमादप्रसङ्गः षत्वस्य। 'सिसनीरिति'। क्विप्यतो लोपः, ततः सुः, हल्ङ्याब्भ्यो लोपः, सनः सकारस्य षत्वं प्राप्नोति रुत्वं च, तत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वं र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घत्वम्, अत्र सन् षत्वभूतो न भवतीति स्तौतिण्योरेवेत्यस्य नियमस्यायमविषय इति षत्वं प्रसक्तमस्मान्नियमाच्च भवति, एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावाद् ण्यन्तस्य नियमाभावात्सिषाणयिषतीति षत्वं भवत्येव ॥

"सहेः पृतनर्ताभ्यां च" ॥ 'योगविभागमिति'। तत्र द्वितीयो योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः। 'संहितायामेवेति'। उभयत्रापि संहिताधिकारादयं विशेषो लभ्यते, नहिवृतिवृषेत्यादिना दीर्घत्वम्।

"नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्"। 'विसंसिकाया इति'। संज्ञायामिति ण्वुल्। 'विसब्धमिति'। स्रम्भु विश्वासे उक्तः, यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः, अनिदितामिति नलोपः। 'विसृप इति'। सृपितृदोः कसुन्, सवनेसवनइत्यादौ वीप्सायां द्विर्वचनं, किंसइत्यत्रायोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे इति वचनात्कुप्व्यवाये इति षत्वप्रसङ्गः, यथा तु शर्षूपदेशो न कर्तव्यस्तथा हयवरडित्यत्रोक्तम्, अश्वसनियहणमनर्थकमनिणन्तत्वादत आह। 'अश्वसनियहणमिति'। ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह। 'जलाषाहमिति'॥

---

[1] णयन्तइति ई॰ पु॰ पा॰।

"सात्पदाद्योः" ॥ आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं[1], पदादिति पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः, पदात्परस्य सकारस्य नेति, इहापि तर्हि न प्राप्नोति, अग्निषु वायुषु त्वक्षु, सातिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्यादौ यत्पदं न तस्मात्प्रतिषेध इति, तत्रायमप्यर्थः, दधिसिक्तमधुषिगित्यादौ प्रतिषेधः सिद्धो भवति, नह्ययं सकारः पदादिः, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्पदात्परस्तु भवति, तत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वात्, बहुचस्तु[2] प्रतिषेधः, बहुचस्तु परस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुसेक्ता, नह्यत्र पदात्परः सकारः ॥

"सिचो यङि" ॥ 'परिसेसिच्यतइति'। अत्राभ्याससकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना प्राप्तिः, धातुसकारस्य त्वादेशसकारत्वात्स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतस्माच्च, ननु चोपसर्गात्प्रतिषेधविषये षत्वमारभ्यते तद्यथैव पदादिप्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेतात आह। 'उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति'। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्ते च पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात्षत्वमारभ्यते सिचो यङीत्येतस्मिंस्तु प्राप्ते चाप्राप्ते च, अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधान्बाधन्ते न परानिति, अनेनैतदपि निरस्तं स्थादिष्वभ्यासेन चेत्यनेन यथाभिषिषिक्षतीत्यत्र स्तौतिण्योरेवेतिनियमं बाधित्वा षत्वं भवति तथैनमपि प्रतिषेधं बाधित्वा धातुसकारस्य प्रसङ्ग इति ॥

"सेधतेर्गतौ" ॥ उपसर्गादिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

"प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च" ॥ स्तन्भेरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

"सोढः" ॥ 'सोढ्भूतो सहतइति'। निष्ठान्तस्य प्रथमया निर्देशशङ्कामपाकरोति। 'परिसोढेति'। परिनिविभ्य इति प्राप्ते प्रतिषेधः॥

"स्तम्भुसिवुसहां चङि" ॥ अत्राद्यस्य स्तम्भेरिति प्राप्तिः, इतरयोस्तु परिनिविभ्यः सेवसितेति। 'अभ्यतस्तम्भदिति'। प्राक्सितादड्-

---

१ आदिग्रहणं मनर्थकमिति पा० ई० पु० ।
२ अयं पाठो नास्ति ई० पु० ।

व्यवायेपीति स्थादिष्वभ्यासेन चेति प्राप्तिः, पर्यसीषिवदित्यत्रापि सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति प्राप्तिः । 'उपसर्गादिति वक्तव्यमिति' । किमर्थमित्याह । 'उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति' ॥

"सुनोतेः स्यसनोः" ॥ 'अत्रेत्यादि' । इतिकरणो हेतौ, यस्मात् स्तौतिण्योरेवेति नियमादभ्यासादप्राप्तिः स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमादुपसर्गादप्यप्राप्तिः, तस्मादभिसुसूरित्युदाहरन्ति, अथ वा कथं षत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'अत्र हीति' । यथा चात्र सनुषत्वभूतो न भवति तथा सनोतेरन इत्यत्रोक्तम् । 'अभ्यासात्प्राप्तिरिति' । अभ्यासग्रहणमुपसर्गात्प्राप्तिरसंभवादभ्यासेन व्यवहिताच धातुसकारस्य प्रसङ्गः, नाप्यभ्याससकारस्य, स्थादिनियमेन व्यावर्तितत्वात्, एवं चात्राभिग्रहणमतन्त्रं सुसूरित्येवोदाहर्तव्यम् ॥

"सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि" ॥ लिटि द्विर्वचने कृते द्वौ सकारौ भवतः, तत्र सदेः स्थादिष्वभ्यासेन चेति वचनात्सदिरप्रतेरिति षत्वप्रसङ्गः, स्वञ्जेरप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । 'परिषस्वजइति' । कथं पुनरत्र नलोपः, यावता संयोगान्तत्वान्नात्र लिटः कित्त्वमस्ति, अत आह । 'स्वञ्जेरिति' । एतच्चेन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र व्याख्यातं, स्वञ्जिग्रहणञ्च वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तं, यथाह सदेर्लिटि प्रनिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानमिति ॥

"निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि" ॥ प्रकरणेन प्राप्तस्य सत्वमात्रस्य प्रतिषेधः । 'न्यष्टौदिति' । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः, अभ्यस्थाद्विषेः पृतना अरातीरित्यप्युदाहरणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

"रषाभ्यां नो णः समानपदे" ॥ निमित्तयोरादेशे णाकारश्चारणार्थः, समानञ्च तत्पदं, समानपदं, निमित्तनिमित्तिनोश्चाय-माधारनिर्देशः, तदाह । 'समानपदस्थो चेदिति' । एकपर्यायः समा-

नशब्दः । निमित्ते रषौ, निमित्ती नकारः, यद्यप्यसौ प्रागेव सिद्धस्वरूपस्तथापि तत्स्थाने भवतो णकारस्य यन्निमित्तं तस्यापि तेन संबन्धोऽस्त्येव, णकार एव वा निमित्ती तस्य तु विधानोत्तरकालं समानपदस्थत्वम् । 'ग्रहणमुत्तरार्थमिति' । अड़ादिव्यवाये णत्वं वक्ष्यति तदस्मादपि यथा स्यात्, अथेहार्थमपि कस्मान्न भवति अत आह । 'ष्टुत्वेनैव सिद्धमेतदिति' । 'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति' । रषाभ्यां णत्वमुच्यमानमृकारान्न प्राप्नोतीति वचनं, न च शक्यं वक्तुमृवर्णस्याद्रेफाद्भविष्यतीति । वर्णो ह्यत्र रेफः सूत्रउपात्तः, षकारेण साहचर्यात् । न च वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । 'तिसृणामिति' । न तिसृचतसृ इति प्रतिषेधान्नामीतिदीर्घत्वाभावः, तर्त्तर्हि वक्तव्यं नेत्याह । 'रश्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धमिति' । र इति श्रुतिः श्रोत्रेणोपलब्धिर्ययोस्ते रश्रुती वर्णात्मिका चावर्णात्मिका च व्यक्तिस्तयोर्यत्सामान्यं तन्निर्दिश्यते न तु वर्णात्मिकैव व्यक्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि ऋकारे त्रयो भागा अभितोऽज्भक्तिर्मध्ये रेफभक्तिर्मात्रा चतुर्भागात्मकाततश्च परयाऽज्भक्त्या व्यवधानान्न प्राप्नोति । अड्व्यवायइत्येवं भविष्यति । न पराज्भक्तिरट्संन्निविष्टा, सा ह्यर्द्धमात्रा चतुर्भागात्मिका ऋकारभक्तिः । न च तस्याः सवर्णग्रहणेन नाप्यड्ग्रहणेन ग्रहणमसवर्णत्वात्, नहि तस्याः स्थानं प्रयत्नो वा पृथगस्ति । तस्मात्सामान्यनिर्द्देशेऽपि नैव णत्वं सिध्यति, अत आह । 'वर्णभक्त्या चेति' । वर्णस्य समुदायस्यावयवभूता या पराज्भक्तिस्तयेत्यर्थः । ननु च नृनमनग्रहणं वृद्ध्यर्थं स्यात् नृनमनस्यापत्यं नार्नमनिरिति, नैतदस्ति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । 'अथ वेति' । व्यक्तिनिर्द्देशेऽपि न दोष इत्यर्थः । अपरः प्रकारोऽभितोऽज्भक्ती चतुर्भागात्मिके मध्ये शुद्धो रेफोऽर्द्धमात्रात्मकस्तेन व्यक्तिनिर्द्देशेऽप्यदोष इत्यर्थः । ननु च परयाऽज्भक्त्या व्यवधानम् । एवं तर्ह्युत्तरसूत्रे योगविभागः करिष्यते । व्यवायेऽपीति । व्यवायेऽपि णत्वं भवति, ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं वर्णात्मकैर्व्यवाये यदि भवति अड़ादिभिरेवेति, अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिकाराद्य ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । उत्तरत्र च पदान्तस्येति प्रतिषेधः ॥

"अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशा द्व्यवाये न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। 'पर्यायाद्धमिति'। नह बन्धने, पर्या-ङ्पूर्वः निष्ठा, नहो धः। ननु चाङ्व्यवायइत्येवात्र णत्वं सिद्धं तत्किम-र्थमाङ्ग्रहणमित्यत आह। 'अड्व्यवायइत्येव सिद्धमिति'। क्वचित्तु आङ्-ग्रहणं पदव्यवायेपीत्यस्य बाधनार्थमित्येतावत्पठ्यते। 'बृंहणमिति'। बृहि वृद्धौ, इदितो नुम्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः। यद्येवमनुस्वारे-णात्र व्यवायो न नुमात आह। 'नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति'। झल्-परस्य नुमोऽनुस्वारविधानात्स्थानिना नुमानुस्वार उपलक्ष्यते, एवमपि योऽ-नुस्वारो नुम्स्थानिको न भवति तद्व्यवाये न प्राप्नोति तृंह स्तृंह हिंसार्थौ, तंहणमिति, अत आह। 'तेनेति'। नात्र नुम्स्थानिकोनुस्वार उपलक्ष्यते किं तर्ह्यनुस्वारमात्रं तेनात्रापि भवतीत्यर्थः। यत्र तर्हि नुम एव श्रवणं नानुस्वारस्य तत्र णत्वं भवति वा न वात आह। 'सत्यपि चेति'। यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति कालविशेषोपलक्षणपरायां चोदनायां सत्य-पि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालस्याभावात्। असत्यपि नक्षत्रदर्शने रात्रौ विसृज्यते, तस्य कालस्य भावात्तथेहापि द्रष्टव्यम्। 'प्रेन्वनमिति'। इवि: प्रीणनार्थः। 'इदितो नुम्, अत्रेजादेः सनुम इति णत्वप्रसङ्गः, इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा, यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। प्रत्येकमपि दृष्टा, यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः, तत्रेह यदि पूर्वः कल्प आश्रीयते न क्वचित्स्यान्न हि समस्तैरडादिभिर्व्य-वायः क्वचिदपि संभवति, द्वितीये तु अर्हणेत्यादौ न स्यात्, अटा कव-र्गेण च व्यवायात्, अत आह। 'व्यवायोपलक्षणार्थत्वादिति'। इह ये यदुपलक्षणायोपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुभिरप्युपलक्षितः स गृह्यते, तद्यथा गर्गैः सह न भोक्तव्यमित्युक्ते प्रत्येकं च सह न भुज्यते, समुदि-तैरपि, तथेहापि शक्नुवन्त्यडादयः समस्ता व्यस्ताश्च व्यवायमुपलक्षयितु-मिति सर्वत्र भवति, अडादिव्यवाये णत्वे ऽन्यवाये प्रतिषेधः, कावर्गेण स्पर्शेन, यद्यप्यत्रान्येनापि व्यवायो यस्त्वटा व्यवायस्तदाश्रयं णत्वं भा-

प्नोति, यत्र स्वनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्रैव न स्यात् ह्नत्वं मृध्नोतीति, नैष दोषः, रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वासङ्गात्सूत्रमिदमारभ्यमाणमङ्गादिव्यवायएव णत्वमनुजानाति नान्यव्यवाये, तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वात्, यदि च निर्दिष्टव्यतिरिक्तैरपि व्यवाये णत्वं स्यात्, नुम्ग्रहणमनर्थकं स्यात् केवलेन नुमा व्यवायासम्भवात् ॥

"पूर्वपदात्संज्ञायामगः" ॥ रषाभ्यामिति वर्त्तते, न च तयोः पूर्वपदत्वं सम्भवतीति सामर्थ्यात्पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्येत्येषोऽर्थो विज्ञायतइत्याह । 'पूर्वपदस्थादिति' । रेफषकारान्तात्पूर्वपदादित्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् । 'द्रुणसइति' । द्रुरिव नासिका यस्येति बहुव्रीहिः, अऽनासिकाया इत्यच्प्रत्ययो नसादेशश्च । 'वाध्रीणस इति'। वध्र्या विकारो वाध्री रज्जुः, वाध्रीव नासिका यस्य स वाध्रीणसो मृगविशेषः, तत्र पूर्वपदस्योपमाननिष्ठत्वाद्व्यधिकरणत्वात्पुंवद्भावाभावः, नस्शब्दः प्रियादिषु वा द्रष्टव्यः । 'शूर्पणखेति'। नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधः, यदा तु योगो विवक्ष्यते न संज्ञा शूर्पाकाराणि नखानि यस्या इति तदा ङीष् भवति, णत्वं तु न भवति, शूर्पनखी, एवञ्च णत्वङीषौ न समवेतः । ततः शूर्पनखीवाक्यादिति । अगइति शक्यमव'क्तुम्, कस्मान्न भवति ऋचामयनमृगयनमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । अयनगयनादिभ्य इति । यथान्यत्रोक्तं सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभाव इति। 'पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति पूर्वपदादेव संज्ञायामिति, शिवादिषु सुषेणशब्दस्य पाठात्, सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति, कथमत्र सिद्धिरित्याह । 'समानपदेपि हीति'। यद्यपि पूर्वपदस्थं निमित्तमुत्तरपदस्थो निमित्तीति भिन्नपदस्थत्वमप्यस्ति तथापि समासे कृते ततो या विभक्तिरुत्पद्यते तया समुदायस्य पदसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्समानेपि पदे भावादस्त्येव पूर्वेण प्राप्तिः, समानपदत्वं हि तत्राश्रितं न भिन्नपदत्वं प्रतिषिद्धं, तस्मादुपपन्नं

---

१ वक्तुमिति का॰ पै॰ पु॰ ।

नियमार्थत्वं, यद्येवं यथोत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं नियमेन व्यावर्त्यते चर्मनासिक इति तथा तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि व्यावर्त्येत खरपस्यापत्यं नडादिभ्यः फक्,खारपायणः, मातृभोगाय हितः भोगोत्तरपदात्खः। मातृभोगीणः, करणं प्रियमस्य करणप्रिय इत्याह। 'स चेति'। संबन्धिशब्दो नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयति, तद्यथा मातरि वर्त्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति, न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति,अथ च संबन्धादेतद्गम्यते यस्य या माता तस्यामिति। यो यस्य पिता तस्मिन्निति,पूर्वपदमुत्तरपदमिति च संबन्धिशब्दावेतौ। पूर्वपदमपेक्ष्योत्तरपदं भवति उत्तरपदं चापेक्ष्य पूर्वपदं तत्र संबन्धादेतदवगन्तव्यं, यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति। किञ्च प्रत्येतद्भवति उत्तरपदम्, अयं तर्हि दोषः,अग इति नियमस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति, तेनैकवाक्यत्वात् न णत्वस्य, ततश्च संज्ञायाञ्च गान्तरे णत्वं प्राप्नोति अत आह। 'अग इति'। अग इति योयं प्रतिषेधः स णत्वस्य न नियमस्य, अत्र हेतुः। 'योगविभागेनेति'। पूर्वपदात्संज्ञायामित्येको योगः, अग इति द्वितीयः, अनेन च या च यावती च णत्वप्राप्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते, योगविभागसामर्थ्यात्। 'अरे त्वित्यादि'। कथं पुनः समानमेवेत्यवधारणं लभ्यते ऽत आह। 'समानग्रहणादिति'। पदइत्येव वक्तव्यं, तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवात्पदग्रहणमेकत्वविवक्षार्थं विज्ञायते, एवं सिद्धे यत्समानग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं यथैवं विज्ञायेत समानमेव यत्पदमिति, तेषामेवं ब्रुवतां विध्यर्थमेतद्विज्ञायतइत्याह। 'तेषामिति'। विध्यर्थत्वमेवोपपादयति। 'समासे हीति'। अथास्मिन्पक्षे खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं, यावता खरपशब्दे खरशब्दस्यापि पदत्वमस्ति तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदस्थत्वमेव न भवति, नैष दोषः, यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः, इह रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्त्तते,

"वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः" ॥ वनमिति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, उदाहरणे वनगिर्योः संज्ञायामिति पूर्वपदस्य

दीर्घत्वम् । 'अग्रेवणमिति' । षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वाद्वनशब्दस्य परनिपातः, हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक्, अथ न संज्ञा ततो राजदन्तादिषु निपातनादलुक् । 'सिद्धे सतीत्यादि' । पुरगादिष्वेतदुच्यते, अग्रेशब्दे त्वसंज्ञायां विध्यर्थमित्याहुः । 'एतेभ्य एव वननकारस्येति' । एतेभ्यो वननकारस्यैवेत्ययं तु नियमो न भवति दीर्घाच्चाख्यात्तद्धि दीर्घान्तेष्वयं नियमो भवेदिति, न च वनादन्यत्रोत्तरपदे दीर्घान्तत्वमेषां संभवति यत्रास्य णत्वं दीर्घान्तेषु व्यावर्त्येत ॥

"प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि" ॥ अत्रादितस्त्रिषु संज्ञायामसंज्ञायामप्राप्तं णत्वं विधीयते, कथं, संज्ञायां तावत्पूर्वपदात्संज्ञायामित्येतदस्त्यपि नियमार्थमथापि विध्यर्थमुभयथापि अवश्यं वनं पुरगेत्यादिसूत्रं नियमार्थं पुरगादिष्वेव वननकारस्येति, ततश्च प्रादिष्वप्राप्तिः, असंज्ञायामपि नियमे तावदप्राप्तिः संज्ञायामेवेति नियमात्, विधावपि संज्ञायां विधानादन्यत्राप्राप्तिरेव, शरादिषु त्वोषधिवनस्पतिवाचिषु संज्ञायामसंज्ञायां चोत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य विकल्पस्यापवादः, असंज्ञायामपीत्यनुच्यमाने संज्ञायामित्यधिकारात्तत्रैव स्यात् । निवर्तिष्यतेसंज्ञायामिति । यदि निवर्तते संज्ञायां न प्राप्नोति पुरगादिभ्य एव वननकारस्येति नियमात्, अयं तु विधिरसंज्ञायां सावकाशः, संज्ञायामपि परत्वादयमेव विधिर्भविष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः, तस्मादसंज्ञायामपीति वक्तव्यम् । 'प्रवणं निर्वणमिति' । प्रादिसमासौ । 'अन्तर्वणमिति' । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः, शरवणादयः षष्ठीसमासाः ॥

"विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः" ॥ असंज्ञायामपीत्यनुवर्तते, तेन संज्ञाऽसंज्ञयोर्द्वयोरयं विकल्पः, अन्ये तु वृत्तावनुक्तत्वात्तस्याधिकारं नेच्छन्ति, तेषां संज्ञाविषये पुरगादिभ्य इति नियमस्तेन भवितव्यं, यदि त्विष्यते यत्नान्तरमास्थेयम्, इह ये पुष्यन्ति फलन्ति च ते वानस्पत्याः, ये फलन्त्येव न पुष्यन्ति ते वनस्पतयः, उभयेऽपि ते वृक्षा इत्यभिधानविदः, ततश्च वनस्पतिशब्दोपादानेन णत्वं विकल्प्यमानं

शिरीषवणमित्यत्रैव स्यात्, शिरीषादयो हि पुष्यन्ति फलन्ति च, तस्माद्वृक्षग्रहणं कर्त्तव्यं तदिदमाशङ्कते तावत् । 'फलीवनस्पतिरित्यादि' । फलमेव यस्य न पुष्पं स वनस्पतिरुदुम्बरादिः, पुष्पोपगा वेतसादयः, फलोपगा उदुम्बरादयः, उभयोपगा आम्रादयश्च वृक्षाः, अन्तात्यन्तादिसूत्रे डोऽन्यत्रा[1]पि दृश्यत इतिवचनाड्डुः, फलपाकेन विनाशो यासान्ता ओषध्यः शाल्यादयः, लताप्रतानवत्यो मालत्यादयः गुल्म, ह्रस्वस्कन्धास्तरवः, बहुकाण्ड[2]पत्राः वीरुध इति, यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदः स्मर्यत इति शङ्कां परिहरति । 'इहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति' । अत्र च लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इत्यत्र भाष्यकारवचनं लिङ्गम्, उक्तं हि तत्र व्यक्तिवचन इति किं, शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य वनं शिरीषवनमिति, वनस्पतित्वं नातिदिश्यते, यद्यतिदिश्येत विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येतेति, यदि चोक्तो भेद इहाश्रितः स्यात्, शिरीषाणामवनस्पतित्वाद्वनस्पतित्वणत्वयोः प्रसञ्जनं नोपपद्येत ॥

अह्नोऽदन्तात्" ॥ 'पूर्वाह्ण इति' । अह्नः पूर्वो भाग इति पूर्वापरेत्यादिसूत्रेण समासः, राजाहःसखिभ्यष्टच्, अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । 'निरह्ण इति' । निर्गतोऽह्न इति प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत् । 'दीर्घाह्णी शरदिति' । बहुव्रीहिरयं तेन टच्न भवति, टज्विधौ तत्पुरुषाधिकारात् । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति ङीप्, अल्लोपोऽनः, अकारान्तस्य ग्रहणादत्र णत्वं न भवति, यदि तु नकारस्यायं षष्ठ्या निर्देशः स्यात् अत्रापि णत्वं स्यात्, अकारान्तस्य तु[3] ग्रहणं प्रकरणाद्विज्ञायते, सर्वत्र प्रकरणे स्थानी प्रथमया निर्दिश्यते, वनं, वाहनं, यानमिति, यद्वा युभ्[4]वादिषु पाठादस्य णत्वाभावः, अवश्यकर्तव्यश्च युभ्[5]वादिषु पाठः, प्रातिपदिकान्तेतिविकल्पेन णत्वं माभूदिति, अन्तग्रहणं ज्ञापकमत्र प्रकरणे न यथा-

---

१ अन्यत्रापीति ना॰ ह॰ पु॰ ।
२ बहुकाण्डप्राग्भारायास्ता विरुध इति पा॰ ह॰ पु॰ ।
३ त्विति ना॰ ह॰ पु॰ ।
४ क्षुभ्नादिष्विति पा॰ ह॰ पु॰ ।
५ क्षुभ्नादिष्विति पा॰ ह॰ पु॰ ।

मन्तरेण वर्णेनापि तदन्तविधिर्भवतीति, तेन रवाभ्यामित्यत्र तदन्तविधिर्न भवति ॥

"वाहनमाहितात्" ॥ 'उह्यतेनेनेति' । वाहनं शकटादि, करणे ल्युट्,अस्मादेव निपातनादुपधावृद्धिः । आहितमारोपितमुच्यते, यदा वाह्यं नारोपितं केवलं संनिहितं तदा न प्राप्नोति तदापीष्यते यदाह । 'आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति' । न वा भूतकालस्याविवक्षितत्वात्, स्वामिभावनिवृत्तिपरायां चोदनायामाहितमिति भूतकालो न विवक्ष्यते तेनाहितादाधायिष्यमाणाच्च भविष्यति, केवलं स्वस्वामिभावविवक्षायामेव न भवति, यथा प्रत्युदाहरणे उक्तं दाक्षिस्वामिकमित्यर्थ इति, दाक्षादयोपि यदा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव ॥

"पानं देशे" ॥ 'क्षीरं पानं येषामिति' । कर्त्तरि षष्ठी, उशीनरादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्त्तन्तइति देशाभिधायिनो भवन्ति । 'दाक्षीणां पानमिति' । अत्रापि कर्मसाधन एव पानशब्दः ॥

"वा भावकरणयोः" ॥ 'गिरिनद्यादीनामिति' । संज्ञायां प्राप्ते ऽसंज्ञायामप्राप्तइत्युभयत्रविभाषेयमित्याहुः ॥

"प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च" ॥ 'माषवापिणाविति' । बहुलमभीक्ष्ण्यइति णिनिः । 'माषवापाणीति' । माषान्वपन्तीति कर्मण्यण्, जश्शसोः शि, नपुंसकस्य झलचइति नुम्, इह कस्मान्न भवति गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति । भगिनीत्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इत्यस्ति प्राप्तिरित्यत आह । 'पूर्वपदाधिकारादिति' । एतच्च पूर्वपदात्संज्ञायामित्यत्रैव व्याख्यातं, किमिदानीं नैव भवति गर्गभगिणीति, भवति विवक्षान्तरे शास्त्रान्तरेण नित्यं न त्वनेनेत्याह । 'यदा त्विति' । 'मातृभोगीणवदिति' । एतदपि तत्रैव व्याख्यातं, यद्युत्तरपदं प्रातिपदिकं गृह्यते माषवापिणीत्यत्र णत्वं न प्राप्नोति यदुत्तरपदं वापिनीति न तस्यान्तो नकारः, यस्य चान्तोनकारो वापिनिति न तदुत्तरपदमत आह । 'माषवापिणीत्यादि' । उपपदमतिङित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । उत्त-

रपदभूतं प्रातिपदिकं गृह्यतइत्यत्र ज्ञापकमाह । 'तथा चेति' । कथमेत-ज्ज्ञापकमित्याह । 'स हीति' । अङ्गस्य नुम्विधीयते, ततश्च तद्वक्तो नुम् तद्ग्रहणेनैव गृह्यते नोत्तरपदग्रहणेन, यदि च यत्किं च न प्रातिपदिकं गृह्येत नोत्तरपदमेव, ततो नुम्ग्रहणमकर्त्तव्यमेव स्यात्, समासप्रातिपदिकान्त इत्येव सिद्धत्वात् । 'आर्ययूनेति' । विशेषणसमासः । श्वयुवमघोनामतद्धितइति संप्रसारणम् । 'प्रपक्वानीति' । गतिसमासः । अत्र कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति, दीर्घाह्नी शरदित्ययमपि यवादिषु द्रष्टव्य इत्युक्तम् ॥

"एकाजुत्तरपदे णः" ॥ 'विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थमिति' । अन्यथा यद्यप्यत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिः शक्यो विज्ञातुम्, उत्तरत्र त्वनुवृत्तिः संभाव्येत ॥

"कुमति च" ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थोयमारम्भः । 'वस्त्रयुगिणाविति' । युगशब्दादिनि कृते पश्चाद्वित्रन्तेन समासः कर्त्तव्यः, एवं ह्युत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो भवति, अन्यथा मातृभोगीणवल्लक्षणान्तरेणैव णत्वं सिद्धं स्यात्, कावित्युच्यमानेपि कवर्गमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवान्मतुवर्थो लभ्यते नार्थो मतुपा, सत्यं, कावित्युच्यमाने तदादिविधिर्विज्ञायेत कवर्गादावुत्तरपदइति ॥

"उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य" ॥ ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । 'प्रणायको देश इति' । अत्र गतिक्रियायोगमात्रमेव प्रतिप्रस्योपसर्गत्वं न नमतिं प्रति । 'असमासेपीति किमिति' । विशेषानुपादानादेव समासासमासयोर्द्वयोरपि भविष्यतीति प्रश्नः । 'पूर्वपदाधिकारादिति' । सर्वत्रैवात्र प्रकरणे पूर्वपदादिति वर्तते, समासे एव पूर्वपदं भवति, तेन समासएव स्यात् । 'तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थमिति' । नानेन विस्पष्टार्थमसमासेपिग्रहणमित्युच्यते । तथाहि । यद्यप्यस्वरितत्वात्पूर्वपदादिति निवर्त्तते तथाप्यसमासेपिग्रहणं कर्त्तव्यमन्यथा ऽसंज्ञायां समासे न स्यात्, पूर्वपदात्संज्ञायामेवेतिनियमादस्य च विधेरसमासे चरितार्थत्वात्तस्मात्पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्व-

योरपि यथा स्यादित्यसमासेपिग्रहणमित्ययमर्थो द्रष्टव्यः । नन्वसिद्धमुपसर्गणत्वं, तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति, तेन पूर्वपदादित्यस्मिन्विवृत्ते न कर्त्तव्यमसमासेपिग्रहणम् । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धोपि तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, यदा तु पूर्वपदात्संज्ञायामिति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते, यदा तु विध्यर्थं तदा नैतदुपपद्यते ॥

"हिनुमीना" ॥ हि गतौ स्वादिः, मीञ् हिंसायां क्र्यादिः दीर्घान्तः, हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्, इहापि यथा स्यात्, प्रहिणोति प्रमिणीतः, सिद्धं वा स्थानिवत्त्वात्, ईत्वगुणयोः स्थानिवद्भावे सति उपात्तमेव रूपमिति णत्वं भविष्यति । ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्, दोष एवायमस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

"आनि लोट्" ॥ 'प्रवपाणीति' । वपेर्लोट्, मेनिः । आडुत्तमस्य पिच्च,प्रयाणीतियाते रूपम् । 'प्रवपानीति' । प्रकृष्टा वपा येषु तानि प्रवपानि, आनिलोड्ग्रहणमनर्थकमर्थवद्ग्रहणात्, अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणं, न चैतोर्थवान्, अनुपसर्गाद्वा, यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः, तदन्तं तु प्रति भवति, कथं नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्ता इति, कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्ता इति, प्रयोगविषया च क्रिया न क्वचिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्याश्रीयत इति आनिशब्दान्तं समुदायं प्रति क्रियायोगः, तत्रायं च सूत्रार्थः, उपसर्गात्परस्यावयवो य आनिशब्दस्तत्रकारस्य णत्वमिति, तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् ॥

"नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च" ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वचनान्मीनातिमिनोतिदीङामित्यात्वे कृते यन्माङ्रूपं यच्च मा मान इति तेषामपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । 'माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यत इति' । इष्टि-

१ न वेत्यानिशब्दमिति पा॰ ई॰ पु॰ ।

रेवेयम् । 'प्रणिष्यतीति'। ओतः श्यनि, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं, हन्तिप्रभृतयः प्सातिपर्यन्ता अदादयः, मा माने च । 'प्रणिशाम्यतीति'। शमामष्टानां दीर्घः श्यनि, स्यत्यादिषु तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । 'चाड्व्यवायेपीति'। अन्यथाङ्गस्याडुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गं, सोसौ संघातभक्तो ऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुमिति न स्यात्, आड्वा चेति वक्तव्यम्, प्रण्यागददिति। तर्हि वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायइति वर्तते, तेन नेर्गदादीनां चाड्व्यवाये आड्व्यवाये च भविष्यति, प्रन्युपगदतीत्यादौ तु पदव्यवायेपीति प्रतिषेधादप्रसङ्गः ॥

"शेषे विभाषा ऽकखादावषान्तउपदेशे" ॥ अकखादावषान्तइति चोपसर्गसंविधापितस्य धातोर्विशेषणमित्याह । 'अकखादिरषान्त उपदेशे यो धातुरिति'। आदिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, अकखइति वक्तव्यं, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे, अन्तग्रहणं तु कर्तव्यम्, असति हि तस्मिन ज्ञायेत केन तदादिविधिः, केन वा तदन्तविधिरिति, शेषग्रहणं किं, गदादिषु माभूत् । यदि तेष्वपि स्यात्पूर्वयोगो निर्विषयः स्यात्तस्माच्छेषइति शक्यमवक्तुम् । 'प्रनिपेक्ष्यतीति'। षढोः कः सीति कत्वे कृते सम्प्रत्यषान्तो भवति । 'प्रनिचकारेति'। कुहोश्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वे कृते सम्प्रत्ययं न ककारादिर्भवति । 'प्रणिवेष्टेति'। व्रश्चेत्यादिषत्वे कृते सम्प्रति षान्तो भवति, उपदेशे त्वषान्तत्वाण्णत्वं भवति ॥

"अनितेः" ॥ 'प्राणितीति' । श्वस प्राणने अन च,रुदादिभ्यस्सार्वधातुकइतीट् ॥

"अन्तः" ॥ 'अनितेरन्तस्येति'। अनितेः संबन्धिनः पदान्तस्य नकारस्येत्यर्थः । 'हे प्राणिति'। क्विबन्तात्संबुद्धिः, न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः, अन्यत्र तु पदान्तस्य नकारस्य लोपेन भवितव्यमिति संबुद्ध्यन्तमुदाहृतम् । 'अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यतइति'। नानित्यपेक्षः, व्यभिचाराभावात् । 'केचित्त्वित्यादि'। अनितेरन्तइत्येकमेव योगं पठन्ति, समीपवचनं चान्तशब्दमाश्रयन्तीत्यर्थः, किमर्थमित्याह । 'निमित्तसमीपस्येति'। ननु च नास्त्येव स विषयो यत्र निमितस्य समीपभूतो ऽनि-

तेनेकारः, प्रणितीत्यादावेकादेशे कृते आकारेण व्यवायः, निरणितीत्यत्रा-कारेण तत्कथं निमित्तसमीपस्यस्येत्युच्यते ऽत आह । 'एकवर्णव्यवहित-स्येति'। सामर्थ्यादेकवर्णेन[1]व्यवधानमाश्रीतमित्यर्थः । न च प्रणितीत्य-त्रैकादेशस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाद्वर्णद्वयव्य[2]वायः शङ्कनीयः, पूर्वत्रा-सिद्धे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । ननु चोक्तं तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वण-त्वेष्विति, एवं तर्ह्यनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः, निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात्, एतच्च स्थानिवत्प्रकरणएव व्याख्यातम् । 'तैरित्यादि'। एकं ह्यन्तग्रहणं तच्च सामीप्यार्थं पर्यन्त्रितीत्यत्र णत्वव्यावृत्त्या चरितार्थं, ततश्च हे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्तैर्द्वितीयम-प्यन्तग्रहणमावृत्त्या तन्त्रेण वा ऽऽश्रयितव्यम् । ननु च येपि योगविभागं कुर्वन्ति अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयन्ति तैरपि पूर्वसूत्रे सामीप्यवाच्यन्त-शब्दः पठितव्य एव, अन्यथा पर्यनितीत्यत्रापि स्यात्, अत आह । 'येषां त्विति'। ते नैकवर्णव्यवहितस्यापि णत्वमिच्छन्त्येव, तस्मान्नार्थस्तेषां पूर्वसूत्रेन्तग्रहणेनेत्यर्थः ॥

"उभौ साभ्यासस्य" ॥ 'प्राणिणिषतीति'। सनि अजादेर्द्वितीयस्येति निशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'प्राणिणदिति'। ण्यन्ताल्लुङ्, च्लेश्चङ्, णिलोपः, द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावान्निशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'पूर्वत्रासि-द्धीयमित्यादि'। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्मिन्नसति प्रानिसतीति स्थिते द्विर्वचनं च प्राप्नोति णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचने कृते ऽभ्यासणकारेण व्यवायाद्धातुनकारस्य णत्वं न स्यात्, अस्मिंस्तु सति परत्वाण्णत्वे कृते कृतणत्वस्यैव द्विर्वचने अन्तरेणाप्येतद्वचनं प्राणिणिष-तीत्यादि सिद्धं भवति, यद्येवं किमर्थमिदमारभ्यतइत्याह । 'शक्यस्त्विति'। शक्यार्थे कृत्यः, इतिकरणो हेतौ, तुशब्दोवधारणे, यस्मादेतदपवादवचन-मेतदर्थं नैव शक्यमाश्रयितुं, तस्मादेतदारभ्यते, अयमभिप्रायः । अस्य वचनस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदमारभ्यतइति, तेनौजढदित्यत्र ढत्वादीना-

१ व्यवाय इति पा॰ ई॰ पु॰ ।
२ वर्णद्वयव्यवायेन व्यवाय इति पा॰ ई॰ पु॰ ।

मसिद्धत्वात् हत इत्येतद् द्विरुच्यते इत्युपपन्नं भवति, अयोभाविति किमर्थं, यावताभ्यासनकारस्य पूर्वाणैव णत्वं सिद्धत्यारम्भसामर्थ्याद्धातुनकारस्य व्यवायेप्यनेन भविष्यति, सत्यं, व्यवहितस्य सिद्ध्यति, अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायाच्च स्यादित्युभावित्युच्यते ॥

"हन्तेरत्पूर्वस्य" ॥ हन्तेरित्यवयवषष्ठी, अत्पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः, नकारोन्यपदार्थः, यद्यपि नकारविशेषणानि प्रथमया निर्दिश्यन्ते, अन्तः, उभाविति, तथा पीह षष्ठ्या निर्देशः कृतः, इदं हि न्याय्यं व्यतिक्रमोत्यः । 'प्रहण्यतइति' । भावे कर्मणि वा लट् । 'प्रघ्नन्तीति' । गमहनेत्युपधालोपः, हो हन्तेरिति कुत्वम्, अत्र कुव्यवायइति प्रसंगः । 'प्राघानीति'। चिण् भावकर्मणोरिति चिण्। श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव न यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, प्रजङ्घनीति, अत्र हि चुत्वे कृते ञकारेण व्यवायादेव न भविष्यति ॥

"वमोर्वा" ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

"अन्तरदेशे" ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानमित्युपसर्गसंज्ञाया भावाद्धन्तेरत्पूर्वस्येति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनम् । 'अन्तर्हननो देश इति' । अधिकरणे ल्युट् ॥

"अयनं च" ॥ 'अन्तरयणमिति' । अयेरिणो वा ल्युटि रूपं, कृत्यच इति सिद्धे इदमपि देशप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥

"छन्दस्यृदवग्रहात्" ॥ अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः, ऋच्चासाववग्रहश्च ऋदवग्रहः, ऋकारादवग्रहात्पूर्वपदादिति, त्रितयोपि समानाधिकरणाः पञ्चम्यः, तत्र ऋकारमात्रस्य पूर्वपदस्यासंभवादृकारेण तदन्तविधिः, अवग्रहणभूतो य ऋकारः तदन्तादिति, संहिताधिकाराच्च संहिताकालएवैषां णत्वं, पदकाले चावग्रहः क्रियते, तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोवग्रह इत्युक्तः, न तु तद्रूपापन्नः, तथा चावग्रहं दर्शयता णत्वं न प्रयुक्तम् । 'अनवगृह्यमाणादिति' । अनवग्रहयोग्यादित्यर्थः । 'अपदादिति' । पदे ह्यवग्रहः क्रियते पदमत्र विच्छिद्यतइति दर्शनाय ॥

"नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः"॥ धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च, उरु इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, तेन इन्द्रो धता गृहेषु न इत्यत्र न भवति, नसिति नासिकादेशस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं, ततोत्रास्मदादेश एव कार्यी, तस्यैव धातुस्थादिभ्यः परस्य संभवात्, उत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वम्। 'रक्षाण इति'। रक्षेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तं, द्व्यचोतस्तिङ इति दीर्घः। 'शिक्षाणइति'। शिक्षतिर्दानकर्मा छन्दसि। 'उरुणस्कृधीति'। कृञो लोट्, सेर्हिः, श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः, कः करदित्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। 'अभीषुणइति'। इकः सुञीति दीर्घः, एवमूषुण इत्यत्रापि॥

"उपसर्गाद्बहुलम्"॥ न संप्रति क्रियायोगाभावात्प्राद्युपलक्षणमुपसर्गग्रहणं, प्रण इत्यस्मदो नसादेशः, प्रणस इति बहुव्रीहिः, उपसर्गाच्चेत्यच् समासान्तः, नासिकायाश्च नस्भावः, उपसर्गादनोत्पर इति पाठान्तरम्, उपसर्गात्परस्य नसो नकारस्य णत्वं भवति, ओतः परस्य ओकारे वा न भवतीत्यर्थः। उभयथाप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिसंभवाद्व्याख्यात एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः॥

"कृत्यचः"॥ कृत्स्थो यो नकार अच उत्तर इत्यनेनाच इति नकारस्येदं विशेषणं न कृत इति दर्शयति, यदि हि कृत एतद्विशेषणं स्यात् प्रापणमित्यादौ न स्यात्, न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपामित्यत्र च कम्यादीनां प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्। 'अनमानेत्यादि'। संभवोदाहरणप्रदर्शनपरं न परिगणनमन्यस्यासंभवात्। 'अन इति'। योरनादेशः, मानइत्याग[1]तमुक्,शानजादिः, तव्यदादिसूत्रविहितोनीयः, आक्रोशे नञ्यनिः, सुप्यजातौ णिनिः, आवश्यके णिनिः, निष्ठादेशो रदाभ्यामितिविहितः। 'प्रहीण इति'। घुमास्थेत्यादिना ईत्वम्। 'प्रमग्नः प्रभुग्न इति'। ओदितश्चेति निष्ठानत्वम्। 'निर्विण्णस्येति'। अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनं, तत्र परस्य नस्य णत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम्॥

१ आने मुगिति २। ३ शु॰ पा॰।

"णेर्विभाषा" ॥ 'ण्यन्तात्स्तो विहित इति'। एतेन णेरित्यस्य विहितविशेषणत्वन्दर्शयति, प्रयोजनं वृत्तावेव वक्ष्यते, अपरः प्रकारः, अड्व्यवायइति वर्त्तते, तेन ण्यन्तस्य कृतश्चाड्व्यवायेपि णत्वस्याभ्यनुज्ञानात् ण्यन्तात्परः कृदित्येवमाश्रीमाणेपि प्रयाप्यमाणमित्यादौ यकारव्यवायेपि णत्वसिद्धिरिति ॥

"हलश्चेजुपधात्" ॥ 'प्रकोपणमिति'। कुप क्रोधने। 'प्रेहणं, प्रोहणमिति'। ईह चेष्टायाम्, ऊह वितर्के, अत्र कृत्यच इति णत्वं नित्यमेव भवति, कथं पुनरसत्यादिग्रहणे हलादिरिति लभ्यतेत आह। 'इजुपधस्येति'। इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यादादिविशेषणं हल्ग्रहणमित्यर्थः ॥

"इजादेः सनुमः" ॥ 'हल इति वर्त्ततइति'। प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यति, ननु तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणमन्तविशेषणेन चेहार्थः, अत आह। 'तेनेति'। इजादेर्हलादित्वासंभवात् सामर्थ्यम्। 'प्रेङ्खणमिति'। इखि गत्यर्थः, इदित्वान्नुम्। ननु चात्रानुस्वारे कृते नायं सनुम्को भवति, काममत्र स्थानिवद्भावात्सिद्ध्यति प्रोम्भणमिति, अत्र त्वादित एव नुम् भवतीत्यत्र न सिद्ध्यति, औत्पत्तिको हि तत्र नकारः, प्रेन्वनमित्यत्र च प्राप्नोति, यत्र नुमेवाविकृतः श्रूयते, तस्मादिहापि नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्येयं, नक्षत्रदर्शनन्यायेनेष्टविषये सर्वत्र भविष्यति, अनिष्टे च न भविष्यति, एवं च कृत्वा नियमार्थतोपपद्यते, अन्यथा प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थता संभाव्येत, न चाट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीत्येतेन सिद्धिः, तत्रापि नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणत्वात्। ननु कृत्यच इत्यनेनैव सिद्धे नार्थोनेनात आह। 'सिद्धे सतीति'। 'प्रमङ्गनमिति'। मगिरपि गत्यर्थ एव, प्रमङ्कनमिति पाठे मण्डनार्थः। ननु च कैमर्थ्यान्नियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता, तत्र नित्यं णत्वं विधेयमत आह। 'हल इत्यधिकारादिति'। ननु च णिलोपे कृते

१ अत्रेत्यारभ्योत्तरसूत्रे इदित्वान्नुमित्यन्तः पा॰ इं॰ पु॰ त्रुटितः।

णयन्तोऽपि हलन्तो भवति ततः[1] किं, सत्यपि हलधिकारे विध्यर्थता संभवति, नैतदस्ति, विहितविशेषणस्याश्रयणात्, एतदेव ह्यभिप्रेत्य वृत्तिकारेणोक्तं हलन्ताद्धातोर्यो विहित इति ॥

"वा निंसनिक्षनिन्दाम्" ॥ णिसि चुम्बने, णिक्ष रोषणे, णिदि कुत्सायां, णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पः ॥

"न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम्" ॥ 'पूञ्ग्रहणेन पूङो ग्रहणमेष्टव्यमिति'। इष्टिरेवेयम् । 'णयन्तानां चेति' । णयन्तस्याधात्वन्तरत्वाच्च प्राप्नोतीति वचनं, किं च णयन्तेष्वस्य प्रवृत्तौ पक्षे ऽनुवाददोषप्रसङ्गः, णेर्विभाषेत्येव पक्षे[2]निवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥

"षात्पदान्तात्" ॥ 'निष्पानं दुष्पानमिति'। इदुदुपधस्य चेति विसर्जनीयस्य षत्वम्, अत्र कृत्यच इति प्रसङ्गः । 'सर्पिष्पानमिति' । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । 'यजुष्पानमिति' । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, उभयत्रापि नित्यं समासेनुत्तरपदस्यस्येति षत्वम्, अत्र पानं देशे वा भावकारणयोरिति प्राप्तिः । 'पदे अन्त इति' । सप्तमीतियोगविभागात्समासः । 'सुसर्पिष्केणेति' । शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः, कप्, इणः ष इति षत्वं, नायं पदे परतः पूर्वमवस्थितस्यान्तो भवति, पदस्य त्वन्तो भवति, स्वादिष्विति पदसंज्ञाया विधानात्, ततश्च षष्ठीसमासे ऽत्रापि प्राप्नोति, कथं पुनर्ज्ञायते सप्तमीसमासोऽयमिति, अन्तग्रहणात्, अन्यथा वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव षकारान्तात्पदादिति लभ्यते ॥

"नशेः षान्तस्य" ॥ 'प्रनष्ट इति' । मस्जिनशोर्झलीत्यागतस्य नुमो ऽनिदितामिति नलोपः, व्रश्चादिषत्वम् । नशेरशः । अशकारान्तस्य नशेरिति वक्तव्यं, न तु षान्तस्येति, इहापि यथा स्यात्प्रनङ्क्ष्यतीति, षढोः कः सीति कत्वं भवति, तर्हि तथा वक्तव्यं, नेत्याह । 'षान्तग्रहमिति' । षकारेण नशेर्विशेषणात् षान्तस्येति सिद्धे पुनरन्तग्रहणसामर्थ्याद्यः संप्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य भवति प्रतिषेधः ॥

---

1. तत इत्यारभ्य संभवतीत्यन्तः पा॰ ई॰ पु॰ नास्ति ।
2. पक्षे णत्वेति पा॰ ई॰ पु॰ ।

"पादान्तस्य" ॥ इक्कैरिरिवित्याद्यप्युदाहरणम् ॥

"पदव्यवायेऽपि" ॥ 'माषकुम्भवापेनेति'। अत्र केचिदाहुः। यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तेर्भवितव्यमेव णत्वेन, तस्मात्कुम्भस्य वापः, कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति प्रक्रियाश्रयेणोदाहरणमिति। अत्र कुमति चेति प्राप्तिः। 'प्रावनद्धमिति'। उपसर्गादसमासेपीत्यवशब्दव्यवायेऽपि अड्व्यवायइति प्राप्तिः। 'प्रगाचयामइति'। छन्दस्ययं व्यवहितः प्रयोगः। गामिति द्वितीयान्तेन पदेन व्यवायः। 'पदव्यवाये ऽतद्धितइति'। योयं पदव्यवाये प्रतिषेधः स तद्धिते यत्पदं तत्र न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। 'आर्द्रगोमयेणेति'। गोश्च पुरीषइति मयट्, तत्र परतो गोशब्दः स्वादिष्विति पदम् ॥

"क्षुभ्नादिषु च" ॥ क्षुभ्नेति स्वरूपग्रहणं न धातुग्रहणं, तेन क्षोभणमित्यादौ णत्वं भवत्येव, क्षुभ्नीतः क्षुभ्नन्तीत्यत्र श्नाल्लोपयोः स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा णत्वं न भवति। नृनमयतीति नृनमः, हरिनन्दीति ताच्छीलिको णिनिः। हरिनन्दनः। गिरि[१]नगरमिति षष्ठीसमासौ। 'नरीनृत्यतइति'। रीगृदुपधस्य च। 'तृप्नोतीति'। छन्दसि व्यत्ययेन श्नुः। 'परिनर्त्तनं परिगहनमिति'। प्रादिसमासौ। 'परिनन्दनमिति'। गतिसमासः, श[२]रनिवेशादयो दर्भानूपान्ताः षष्ठीसमासाः। 'आचार्यभोगीनः आचार्यानीति'। अत्रैवास्य प्रतिषेधः, आचार्येण आचार्याणामित्यादौ तु भवत्येव। 'क्षुभ्नातिराकृतिगण इति'। चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ एतमेवार्थं सूचयति ॥

"स्तोः श्चुना श्चुः" ॥ अत्र संनिपातइत्यध्याहार्यम्। 'वृक्षश्शेतइति'। वा शरीति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः। 'मज्जतीति'। झलां

१ तरश्चिति पा॰ ई॰ पु॰।
२ हरिनगरमिति पा॰ ई॰ पु॰।
३ शरनिवासादय इति पा॰ ई॰ पु॰।

जश् झशीति सकारस्य दकारे कृते तस्य चुत्वं जकारः, असिद्धत्वं तु जश्त्वस्य न भवति, न मु नइत्यत्र नेति योगविभागात्तथा च भृज्जतीनां ह्मलीति निर्देश उपपद्यते, इह सकारतवर्गौ कार्यिणौ द्वौ निमित्ते अपि द्वे एव शकारचवर्गौ, ततश्च साम्यात्संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । 'शार्दितिप्रतिषेध इति' । श्चुनेति तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे यथा स्यात्, यज्ञः, याच्ञेति, सप्तमीनिर्देशे तु तस्मिंश्चिति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परभूतेनैव योगे स्यात् ॥

"ष्टुना ष्टुः" ॥ 'अट्टतीत्यादि'। अतट अतिक्रमणहिंसयोः, अट्ड अभियोगे, तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणपाठः क्विबन्तयोः संयोगान्तलोपे कृते तकारदकारयोः श्रवणार्थः, न न्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधोप्यडुतेर्भवति, इहापि तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे ष्टुत्वं यथा स्यात् यथा द्रोढेति, अत्रापि तोः षीति प्रतिषेधान्निमित्तनिमित्तयोः संख्यातानुदेशो न भवति ॥

"न पदान्तात् टोरनाम्" ॥ अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागतनुट्कस्य प्रतिषेधः । 'श्वलिट्साय इति'। धुडभावपक्षे सकारस्य ष्टुत्वं प्राप्नोति, धुट्पक्षे तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्यैव धकारस्येति । 'ईट्टइति' । ईड् स्तुतौ, अदादिरनुदात्तेत्, षडधिका नवतिः षण्णवतिः, षण्णां नगराणां समाहारः षण्णगरी ॥

"तोः षि" ॥ षीतिसप्तमीनिर्देशात्पूर्वभूतेनापि संनिपाते भवत्येव, लोष्टा पेष्टेति ॥

"शात्" ॥ 'प्रश्नः विश्न इति'। यजयाचेत्यादिना नङ्,च्छोः शूडनुनासिके चेति छकारस्य शकारः, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति तैत्तिरीयके नायं प्रतिषेधो भवति । अपोश्ञा[1]ति । तत्रापि काठके भवत्येव ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य यजिषाय । स्वाध्यायब्राह्मणे च भवतीति सकलं भद्रमश्नुते ॥

---

१ अद्यत्वे तु अपोश्नातीति श्चुत्वाघटित एव पाठ उपलभ्यते ।

"यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" ॥ पदान्तादित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । 'वाङ्मयमिति' । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् ॥

"अचो रहाभ्यां द्वे" ॥ अर्चयतेर्घञ्, कुत्वम्, अर्कः, मर्चिः सौत्रो धातुः, तस्मादिणभीकायाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्, चोः कुरिति कुत्वं मर्कः, अत्राकारादनन्तरो रेफः तस्मादपि ककारः, एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

"अनचि च" ॥ 'अनच्परस्येति' । अचोऽन्योऽनच्, सपरो यस्मात्सोऽनच्परः, अनेन पर्युदासो दर्शितः, किं प्रयोजनं, न किं चित्, प्रत्युत दोष एव, अवसाने न सिद्ध्यति, वाक्, अच्सदृशस्य वर्णान्तरस्याभावात्, प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गात्पर्युदास आश्रितः, पक्षान्तरे हि विशेषप्रतिषेधात्सामान्येन विधिरनुमेयः स्यादिति गौरम् । 'उल्का वल्मीक इति' । लकारो यण् ककारमकारौ यमौ, स्थालीति सकारः शर्, थकारः खय्, वत्सादिषु तकारककारपकाराः खयः, सकारषकारौ शरौ । 'अवसानइति' । पर्युदासाश्रयणादिदमभव्यं, प्रसज्यप्रतिषेधे तु परस्य निमित्तस्यानाश्रयणाद्वेत्यधिकारात्सिद्धम् ॥

"नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य" ॥ 'पुत्रादिनीति' । ताच्छील्ये णिनिः । 'तत्परे चेति' । स आदिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्रापि परतः पुत्रशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति, पुत्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्राः, तानत्तुं शीलमस्याः पुत्रपौत्रादिनी, अन्ये तु तत्परे पुत्रशब्दइति व्याचक्षाणाः पुत्रपुत्रादिनीत्युदाहरन्ति, तत्र पुत्रस्य पुत्रमत्तीति विग्रहः । 'वा हतजग्धपरइति' । हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासः राजदन्तादित्वात्परशब्दस्य परनिपातः । 'पुत्रहतीति' । पुत्रो हतो ऽनयेति बहुव्रीहिः, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष् । 'खयो द्वितीया इति' । खय इति षष्ठी । 'द्वितीया इति' । वर्गेषु खकारादयः ॥

"शरोऽचि" ॥ 'आदर्शइति' । दृशेरधिकरणे घञ् । 'दर्शइति' । अत्राप्यधिकरणे घञ्, विपरीतलक्षणा चेयं, न दृश्यतेऽस्मिंश्चन्द्रमा इति दर्शइति ॥

"त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य" ॥ इन्द्र इत्यादौ नकारदकारयो-र्द्विर्वचनाभावः। 'आष्ट्रमिति'। दीर्घादाचार्याणामित्यस्यासिद्धत्वात्त्रि-प्रभृतिष्वयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यते ॥

"सर्वत्र शाकल्यस्य" ॥ अत्रिप्रभृत्यर्थोयमारम्भः ॥

"दीर्घादाचार्याणाम्" ॥ दात्रमित्यादावनचि चेति प्राप्तिः ॥

"झलां जश् झशि" ॥ उदाहरणेषु भघधानाम्बगदाः ॥

"अभ्यासे चर्च" ॥ 'चिखनिषतीति'। खनेःसन्, द्विर्वचनं, कुहो-श्चुरिति चुत्वञ्छकारः, तस्य चर्त्वञ्चकारः। टिठकारयिषतीति। ठकार-मावष्टइति णिच्, टिलोपः, सन्,[1] ठकारस्य टकारः। 'तिष्ठासतीति'। शर्पूर्वाः खय इति थकारस्य शेषः, तस्य चर्त्वं तकारः। 'प्रकृतिचरां प्रकृ-तिचर इति'। जश्त्वबाधनार्थं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः स्थानिना ऽभिन्नरूपा भवन्तीत्यर्थः। एतच्चान्तरतमपरिभाषया लभ्यते। 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति'। व्याख्यातम्। 'डिड्यइति'। डीङो लिटि द्विर्वचने एरनेकाच इति यण् ॥

"खरि च" ॥ 'युयुत्सतइति' १ युधेः सन्,धकारस्य तकारः। 'आरिप्सते आलिप्सतइति'। रभिलभ्योः सनि मीमाघ्वित्यादिना अच इस्, स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, भकारस्य पकारः ॥

"वावसाने" ॥ झलां जशोन्तइति नित्ये जश्त्वे प्राप्ते चर्त्वं विधीयते, वावचनात्पक्षे सोपि भवति ॥

"अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" ॥ अण् इति पूर्वेण णकारेण प्रत्या-हारः। 'अग्नी वायू इति'। ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

"अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ 'शङ्कितेत्यादि'। शकि शङ्कायाम्, उच्छि उञ्छे, कुडि दाहे, टुनदि समृद्धौ, कपि चलने, इदित्त्वान्नुम्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः, तस्य ककारादिषु परतो यथासंख्यं परसवर्णा वर्गपञ्चमा ङकारादयः, कुर्वन्ति कृषन्तीत्यत्र झोन्तादेशे

१ सनीति पा॰ ई॰ पु॰।

नकारस्य णत्वं प्राप्नोति तत्कस्मान्न भवतीत्याह । ‘इहेति’ । णत्वमनुस्वारात्पूर्वं न भवति, यस्माण्णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनुस्वार एव क्रियते, पश्चादपि न भवति, अनुस्वारस्थानिकस्यास्य परसवर्णस्य णत्वे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वात् । ‘परसवर्णेनेति’। परसवर्णार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः । ‘एवमित्यादि’। अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति भाष्ये यदुक्तं तदेवमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

“वा पदान्तस्य” ॥ ‘तङ्कथयेत्यादि’ । ककारादिषु परतो ङकारादयः क्रमेण भवन्ति ॥

“तोर्लि” । अत्र तकारस्य शुद्धो लकारः, नकारस्यानुनासिकः ॥

“उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” ॥ परसवर्ण इति समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । ‘उत्थानेति’ । सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः । अन्ये तु बाह्यप्रयत्नसाम्यात् थकारमिच्छन्ति, तत्र थकारद्वयस्य श्रवणं, न च पूर्वस्य चर्त्वं तत्र कर्तव्ये ऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् । ‘रोगे चेति वक्तव्यमिति’ । इदमविशेषेण छन्दसि भाषायां च ॥

“झयो होऽन्यतरस्याम्” ॥ उदाहरणेषु हकारस्य महाप्राणस्य सोष्मणो घोषवतस्तादृश एव घकारादयश्चतुर्था भवन्ति ॥

“शश्छोऽटि” ॥ ‘शश्छोमी[1]तीति’ । अटीत्यपनीयामीति वक्तव्यमित्यर्थः । तच्छ्लोकेन[2]तच्छ्मश्रुणेत्यत्र लकारम[3]कार परस्यापि[4] शकारस्य भवति ॥

“हलो यमां यमि लोपः” ॥ ‘द्वौ यकाराविति’ । एकः संज्ञायां समजेत्यादिना विहितस्य क्यपः संबन्धी, द्वितीयो ऽर्यह्यिक्लितीत्ययङ्कादेशस्य । ‘क्रमजस्तृतीय इति’ । क्रम आनुपूर्वी, ततो जातः, क्रमजः, स च पुनरनचि चेति द्विर्वचनेन संपादितः । ‘तकारात्पर एको यकार इति’।

---

१ छत्वममीतिवक्तव्यमिति मु॰ मू॰ पु॰ पाठः पदमञ्जर्यसम्मतः ।

२ तच्छ्लोकन्तच्छ्रणामीति पा॰ ई॰ पु॰ ।

३ मकारपरस्येति पा॰ ई॰ पु॰ ।

४ अपीति नास्ति ई॰ पु॰ ।

दित्यदित्येत्यादिना विहितस्य यस्य संबधी । 'द्वौ यकाराविति' । एको ऽदितिशब्दात्परस्य यस्य संबन्धी द्वितीय आदित्यशब्दात् । 'अवमति' । भवत्ययं नकारो यम्, यम्परश्च, न तु हलः परः । 'अर्घ्यमिति' । पादार्घाभ्यां चेति तादर्थ्ये यत्, भवत्ययं घकारो रेफाद्धलः परो यम्परश्च न तु यम् । 'शार्ङ्गमिति' । शृङ्गस्य विकार इत्यण्, ऋकारस्य रपरा वृद्धिः, अत्र ङकारो यम् भवति हलश्च परः न तु यम्परः । ननु च बहिरङ्गा वृद्धिः, ततः किं, हलः परो न भवति, लोपोऽपि बहिरङ्गो ऽनेकनिमित्तापेक्षत्वात् ॥

"झरो झरि सवर्णे" ॥ 'त्रयस्तकारा इति' । [2]अव उपसर्गात्त इत्याकारस्य तकारः, दकारस्यापि चर्त्वं तकारः, एकः प्रत्ययसम्बन्धी, अनचि चेति द्विर्वचने क्रमजश्चतुर्थः । 'चत्वारस्तकारा इति' । पूर्वोक्तास्त्रयश्चतुर्थो मरुच्छब्दसम्बन्धी, पञ्चमो द्विर्वचनेन सम्पादितः । 'मरुच्छब्दस्योपसंख्यानसामर्थ्यादिति' । एतच्च मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमित्यत्रैव प्रतिपादितम् । 'शार्ङ्गिचिति' । भवत्ययं ङकारो हलः परः झरि सवर्णे परतः न त्वयं झरिति न लुप्यते । 'प्रियपञ्चेति' । प्रियाः पञ्चास्येति बहुव्रीहिः । वा प्रियस्येति प्रियशब्दपूर्वनिपातस्तृतीयैकवचनम्, अल्लोपः, नकारस्य श्चुत्वं ञकारः, भवत्ययं चकारो हलः परः स्वयं च झर् सवर्णे च परतः, न तु ञकारो झरिति न लुप्यते । ननु चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो न भवति सवर्णः, तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेन झरीत्यनेनेत्यत आह । 'अल्लोपस्येति' । 'तर्प्तेति' । तृप प्रीणने, पकारस्य तकारः, स्थानभेदात्सवर्णो न भवति, ननु च निमित्तानां कार्यिणां च संख्यासाम्यादिह संख्यातानुदेशे सति नैव तर्प्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति, तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेनात आह । 'सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिति' । नहि यथासंख्ये ऽस[3]वर्णो झरस्ति यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् । 'शिण्ढि पि-

१ मु० मू० पु० यमामिति किमित्यस्य प्रत्युदाहरणमर्ग्निरित्येवोपलभ्यते, भिन्नानुसारेणार्घ्यमित्यपि ।

२ अव उपसर्गादित्यारभ्य चत्वारस्तकारा इत्यन्तो ग्रन्थ ई० पु० नास्ति ।

३. अत्यसवर्णइति पा० ई० पु० ।

गढीति'। शिष्लृ विशेषणे, पिष्लृ संचूर्णने रुधादौ, लोट्, सेर्हिः। श्नसो-रल्लोपः, हेर्धिः, झलां जश् झशीति षकारस्य डकारः, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो णकारः, धकारस्य ष्टुत्वं ढकारः, अनेन डकारस्य ढकारे लोपः॥

"उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः"॥ 'गार्ग्यो वात्स्य इति'। गर्गा-दिभ्यो यञ्, ञित्त्वादाद्युदातत्त्वं, शेषनिघातः, तस्य स्वरितः। 'पचति पठतीति'। शप्तिपावनुदात्तौ, धातुस्वरः, शबकारस्य स्वरितत्वं, तित्स्व-रितमित्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम्, एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, अत आह। 'अस्येति'। यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत्प्र-वर्त्तेत, इह तु करणे न प्रवर्त्तते, स्वरितस्यासिद्धत्वात्तेन द्वयोरप्युदात्त-स्वरितयोः श्रवणं भवति॥

"नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्"॥ उदात्तस्वरिता-वुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः, उदयशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, यदाह। 'उदात्तोदयस्येति'। उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः, तत्र शब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तः, क्तशब्दः किमोद्दित्यत्प्रत्ययान्त-स्तित्स्वरितः। 'उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्यइति'। एतदप्युपलक्षणम्, उदात्तस्वरितयोरित्येव वक्तव्यमिति, इत एव परशब्दार्थलाभात्। 'मङ्ग-लार्थमिति'। उदयशब्दोच्चारणमेव मङ्गलं मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्म-त्पुरुषाणि च, इह चादौ वृद्धिशब्दोमध्ये शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य करइति, अन्ते चायमुदयशब्दः॥

"अ अ"॥ एकोत्र विवृत्तः परः संवृतः, द्वावप्यविभक्तिकौ, यो विवृतस्स स्थानी, यः संवृतः स आदेशः। किमर्थमकारस्याकारो विधीयते, इत्याह। 'इहेति'। 'कार्यार्थमिति'। तत्पुनः कार्यमकारस्य दीर्घप्लु-ताभ्यां सवर्णसंज्ञा अन्यथा प्रयत्नभेदान्न स्यात्, ततश्च ह्रस्वोकारो गृह्य-माणो दीर्घप्लुतौ न गृह्णीयात्। तत्र दोषः। अकः सवर्णे दीर्घः, इहैव स्यादैन्द्राग्नमिति, इह न स्याद्दण्डाढकमिति, तस्मादेवमादिकार्यार्थ-

मकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञाय[1]ते, तत्र यदीयं प्रत्यापत्तिर्न क्रियेत तस्य तदा तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात्, स माभूदिति प्रत्यापत्तिरिह क्रियते, इह स्थान्यकारो विवृतो अणत्वात् सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोति आदेशस्त्वकारः संवृतोऽण न भवतीति सवर्णानां ग्राहको न प्राप्नोति, भाव्यमानत्वात् । ततश्च यद्गुणः संवृत उच्चारितस्तद्गुण एवाष्टादशभेदभिन्नस्यापि अवर्णस्य प्राप्नोति, इत्याशङ्क्याह । 'दीर्घप्लुतयोश्चेति' । इष्टिरेवेयम् । यद्वा तपरनिर्देशात्सिद्धम्, अद इति सूत्रं कर्तव्य, तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वो ऽकारस्तपरः, तात्परस्तपर इति द्वितीयः, ततश्च स्थान्याकारो दीर्घप्लुतौ न ग्रहिष्य-त्यादेशस्त्वनणापि गुणान्तरयुक्तांस्तत्कालान् ग्रहिष्यति । एकशेषनिर्देशो वायं द्रष्टव्यः, अत्र षड् मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते, आदेशा अपि षडेव, तत उभयत्रैकशेषः, तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्यात् स्थानिभिर्दीर्घप्लुतौ भिन्नकालौ न गृह्येते । ततः षण्णां स्थानिनां स्थाने षडादेशाः संवृता यथासंख्यं भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिरिति शम् ॥

इति श्रीभट्टहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्या-
मष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्ता चेयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

॥ शुभं भवतु ॥

[1] प्रतिज्ञात इति पा० ई० पु० ।

Printed and published by E. J. Lazarus & Co., at the Medical Hall Press, Benares